

IHS

GASPARIS SANCTII CENTVMPVTEOLANI,

È SOCIETATE IESV THEOLOGI,

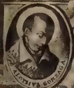
IN COLLEGIO COMPLVTENSI *Sacrarum literarum Interpretis.*

IN ISAIAM PROPHETAM COMMENTARII cum paraphrasi.

NVNC PRIMVM EVVLGATI *& Indicibus vtilissimis illustrati.*

Cum priuilegio Regis.

LVGDVNI,
SVMPTIBVS HORATII CARDON
M DC. XV.

B. IGNATIO DE LOYOLA, SOCIETATIS IESV FVNDATORI, ET PARENTI OPTIMO, GASPAR SANCTIVS FILIORVM MINIMVS PIETATIS, ET OBSERVANTIÆ ERGÒ D.

INIVSTE de sua conditione queritur pauperum vulgus, quòd à tenui re, humilique fortuna nihil habeant, quo & illustrium virorum inire gratiam, & illam officiosa munerum largitione retinere possint. At B. P. longè aliter cogitant, qui diuitias in paupertate & magnas, & ingenuas esse didicere; neque minus esse facultatis ad largiendum ei, cui exilis est, & nuda fortuna, quàm quibus maximarum contigit rerum abundantia. Minùs hæc probant vulgares animi, qui externa tantùm rerum specie capiuntur; probant tamen viri sapientes, qui in officio, & munere animorum pensanda statuunt, non rerum momenta. Quorum è numero, & olim fuisti, B. P. cùm in viuis ageres, & nunc in Beatorum cœtu multò magis, vbi diuinos sensus & propiùs vides, & hauris abundantiùs; & cuius iudicium maiori iam illustratum lumine nihil omnino discrepat à diuino. Quare sicut Deus tantum probat in munere, quantum habet ab animo: immo vnum in exhibendo munere animum intuetur: Sic tu ingens, credo, putabis esse munus, exiguum licèt, & specie sordidum, quando totus cum munere exiguo, ac vili animus impenditur. Si quod est in tenui hoc, atque infelici labore momenti considerem, B. P. amens omnino sim, & audax; si ad virum tantum, Deo iam plenum, & inter aliarum religionum Principes illustri loco cælestibus bonis affluentem, offerre mediter, quod vel nihil est, vel, vt plurimum illi momenti tribuam, instar obtinet nihili. Sed animus planè est, qui parua extollit, & vilia commendat, quem tibi, vt tute scis, iam pridem consecraui, qui & tuo nomini summa cœpit omnia, & si amplissima rerum contigisset facultas, illam non æquo solùm, sed alacri etiam animo, lubens detulisset.

Debet hoc parenti filius, & quali, Deus bone, parenti? nempe, cui plurimum debere se putant, idque neque rarò, neque timidè prædicant alieni. Et sanè totus, quàm latè patet orbis terrarum, (verbo absit inuidia, quæ à sanctorum gloria abesse in piorum animis quàm longissimè debet) tantum tibi debet, quantum admodum paucis. Neque id aut parcè, aut obscurè significauit, quando grauissimo Pontificis decreto, cum ingenti omnium Gentiú, atque ordinum gratulatione in Bea-

torum numerum relatus es. Quid verò tunc de tuis egregiis in se meritis senserit, satis luculenter testatus est, relicto & sui de te iudicij, ac pietatis, & tuorum ipsum meritorum illustri monumento. Rem dico, neque obscuram, neque dubiam, quam accepimus non ab incerta fama, aut imperito vulgo, & nimis vagis etiam, atque obscuris rumoribus credulo, sed aut ipsi vidimus, aut ab iis accepimus, quorum aut propter numerum, aut propter morum integritatem, dictorúmque consensum vocari in dubium fides nullo modo potest. Eo enim tempore sic in tui nominis gloriam exarserunt omnium ordinum animi, vt nihil esset pulchrum, nihil pretiosum, nihil ab arte, aut à natura lautum, & egregium, nihil ab ingenio acutum, aut præclarum, quod non vltro omnes, tam qui iam olim ab Ecclesiæ primordiis, quàm qui recens nunc tuorum filiorũ opera Euangelica luce lustrantur, ad fastos ludos, publicámque lætitiam certatim contulerint. Cúmque illorum nemo in referenda gratia, quam tuis meritis debere se putabat, inferior esse vellet, tamen vinci se ab aliis in ea pietatis contentione, non molestè ferebat. Quòd si alieni (tametsi quem à paterna cura, atque animo in omnium vtilitatem supramodum impenso alienum putem?) in tui memoria, ac sanctitate colenda tam fuerunt liberales, ac pij, quia in te olim, & in tua familia omnibus propè momentis aliud agnoscebant paternæ sedulitatis officium; qualis ego sim oportet, qui tuis quotidie legibus ad veræ sanctitatis formam instituor? cuius in eo, quòd filiis religiosæ vitæ institutum tradidisti, expressam, atque spirantem imaginem intueor: à quo paratam habeo atque obuiam paternæ humanitatis indulgentiam.

Multa quotidie audimus B. P. de tenera ac molli in filios charitate, de assiduis in tuam societatem excubiis; quàm facilè à filiis imploratus accurras; quàm nostra non minùs studiosè cures à mortali corpore solutus, & liber, quàm cùm nobiscum olim in viuis ageres. Quid alij à tua benignitate habeant, prædicabunt ipsi quid ego tibi debeam, tacitus mallem, gratúsque rependere, quàm inerti, atque otiosa narratione commemorare. Hoc apud me multorum officiorum instar obtinebit, quòd cùm longissimè absim ab eo gradu, quem religiosæ vitæ ratio postulat, in tuorum tamen societate patienter tamdiu perfers, atque sustentas. Quo vno beneficio quàm multa, eáque non vulgaria contineantur, norunt optimè, qui in tua tecum familia viuunt. Parentum in liberos charitatem maximè commendat, & prodit constans illa, ac diuturna patientia, quam exhaurire, aut frangere nullæ possunt filiorum penè continentes molestiæ, & propè necessarium in infantia & quasi naturale fastidium. Cùm autem ego (quod dolens repeto) neque pauciores tibi, neque leuiores attulerim molestias, quàm parentibus indociles filij, & parum impensi beneficij memores præbere solent; tu tamen quo es in filios molli, atque indulgenti pectore, adeò non à tua humanitate, complexúque dissocias, vt potiùs foueas, benignéque admoneas, & instituas: Et in ea, quam singulari Dei clementia sub IESV primi, ac maximi Imperatoris signo societatem, atque militiam aggressus sum, non modò mihi constantiam à Deo, sed etiam alacritatem obtinueris. Quid ego tot annorum curriculo tibi debeam, non est promptum ostendere, quid tot officiis, ac tantæ humanitati rependam, nihil habeo. Reddo tamen me totum, & quod adolescens iam dudum feci (adeò mihi ipsi de suscepto viuendi consilio gratulor) iterum ac sæpius à me ipso tamquam à peste seu tamquam à serpente fugiens, tibi me totum, atque omnino trado. Neque tamen idcirco amisisse videor, aut neglexisse, quod vulgo homines pluris interdum faciunt, quàm vitæ dulcem, & honestam vsuram: libertatem dico, aut illas, quæ à voluntate propria oriri existimantur, opportunitates, & commoda. Neque enim vnquam magis se liberum sapiens arbitratur, quàm cùm seipsum, suáque consilia prudentis viri, ac

boni

boni iudicio subdidit, voluntatémque propriam, quæ sæpe hominem transuersum in exitium abripit, alterius obligauit iudicio, de cuius prudentia, ac fide, aut multorum dierum experientia, aut sapientum hominum testimonio constat. Accedit, quòd qui alteri se ipsum dat, quacumque ille sit conditione, ac loco, eumdem sibi eo mancipij genere demeretur. Magnum aliquid mihi dicere videor; non tamen alienum ab ingenuis animis, quíque se officij haberi student non immemores. Tuum me prorsus esse profiteor, B. P. sed multò magis, opinor, meum esse te: sicut non tam filius patris, quàm pater videtur esse filij: de cuius salute, atque ornamentis meditatur, atque inuigilat sedulò, quo tempore filius neque de patris obseruantia, neque de se ipso quicquam molitur, aut cogitat. Dum ergo me tibi B. P. totum emancipo, id consequutus omnino videor, vt te mihi totum, & omnino vendicem. Præclarè igitur meam tibi libertatem, aut obligasse, aut vendidisse censeri debeo, quando tantum mihi accessit ex ea siue venditione, siue permutatione compendij.

Cur ergo quisquam me audaciæ, & temeritatis incuset, B. P. si opus hoc ab ingenio pusillum, & pingue, ab arte non admodum excultum, in tuo nomine apparere voluerim: cùm illud, quidquid est officij pij, ab ingenuo, & non ingrato animo tam luculentam vsuram reportet. Et cui plurima, immo cui meipsum, ex voto iam antè concepto, & deinde millies iterato debeam, si coner aut exiguam aliquam gratiam rependere, aut quod ille suo sibi iure, atque mancipio vendicat, id ego ipsi debitor exoluam.

Accipies itaque, Pater Sancte, opus hoc informe quidem & exiguum, multis tamen modis, atque nominibus tuum: tum quia à filio, aut si mauis ab inutili seruo, in quem grauis est patris, aut domini potestas; tum quia, vt mihi non obscuris indiciis persuadeo, tuo singulari patrocinio elaboratum, faceret vtinam Deus vt tuo etiam spiritu: oleret etenim pietatem, aspiraret vbique Christum, & diuinum aliquid ad hominum sensus vsquequaque diffunderet. Sed est in hoc nostro conatu non nihil, quod credo, B. P. non auersabere: id nimirum, quod maximè, cùm nobiscum ageres, commendabas, & supra holoeausta, & victimas acceptum esse, atque probatum Deo familiari, ac quotidiano sermone repetebas. Scis enim quemadmodum hoc doctrinæ genus eorum imperio, qui tuo, immo Domini loco præcipere potuerunt, aggressus sum, sic etiam eodem penè cogente, hoc longum, atque difficile negotium fuisse susceptum. Quot verò in eo molestias subierim, quot vorarim fastidia, scis, credo, B. P. neque puto contra difficultates, quas occurrere opere in longo, atque impedito necesse est, obniti potuissem, si mea me voluntas ageret, & non potiùs duceret, & confirmaret diuina. Vt autem ab hac omnia mihi secunda sperare potui, sic ab illa nil poteram non timere contrarium. Quòd si tibi in omnibus nihil antiquius fuit, nihil magis propositum, nihil magis in ore, quàm *Dei gloria maior*, ad quam referebas vbique omnia, à qua id habebas, ne maximarum rerum ponderi succumberes; & illa instimulante nihil non tentares, quantumcumque operosum, & arduum; hoc meum studium, nisi me ipsum fallo, eò mihi spectare videbatur, vt diuinæ gloriæ, ac voluntati seruiret: quo nomine non potuit esse tibi non acceptum. Sed heu timeo, neque timeo sine causa, B. P. Scio enim in ea, quæ à religionis studio profecta videri potuerunt, quàm callidè se se propria obtrudat, atque insinuet voluntas, quàm blandè longos etiam labores, quibus speciem pietatis obtendimus, non solùm transuertat, sed etiam contaminet, atque euertat ambitio.

Ad extremum, ô B. P. ea me ratio inter alias adduxit, vt opus istud in tuam

tibi fidem,atque tutelam darem, quia cùm hoc tempore iudicia hominum sint non æquissima, & quantumcumque elaboratum, atque perfectum opus, (vt varia sunt hominum ingenia, neque iidem in omnibus sensus) non omnibus probetur, aut placeat, vbi semel aliquid in lucem, publicúmque conspectum emersit,in hominum reprehensionem,& calumniam incurrat necesse est. Quare ad arduum,multipléxque certamen magnus mihi patronus,ac vindex aduocandus fuit,quem amant omnes,& obseruant, quíque operi per se tenui perfugio sit,auctoritatémque conciliet, & pondus: quod ab auctoris obscuro nomine,& ignobili ingenio habere non potuit. Quod si meos conatus,atque studia piis ad Deum precibus (quod facis, sat scio) & tua apud homines auctoritate promoueris, ero deinceps meliori animo, minúsque de mearum virium infirmitate,quàm antea formidabo.

Vale B. P. & gaude cœlesti bono,quo cum fortunatis mentibus in æternum frueris; méque tuorum minimum indignissimúmque, qui in his religiosæ militiæ castris Socius dicar IESV, & tuo auxilio, atque complexu foue, & IESV duci meo, atque antesignano, sub cuius nomine, & signis vtcumque mereo,quo cum tibi familiaris est, atque assiduus vsus, iterum, ac sæpius commenda.

Præfatio

Præfatio ad Lectorem.

ROGAVIT olim per literas recèns in Ecclesia natus Augustinus, pie, atque studiose lector, ab Ambrosio, quem è sacris monumentis librum seligeret, cui assiduam, & familiarem operam, ad studium pietatis impenderet: vt ætas illa adhuc infantilis in Christo in susceptæ religionis studio magis quotidie confirmaretur, & cresceret. Putabat enim vir ille tantus prudentis esse consilij, si ab eo Doctore, atque parente, à quo per Euangelium genitus fuerat, doceretur, quomodo in Christiana vita, atque Euangelico cursu se ipso fieret quotidie melior, & Christus, quem Ambrosij opera in Baptismo induerat, qui adhuc in neophyto putabatur infans, opportuno lacte in singulos dies magis, atque magis adolesceret. Cui ex omnibus scripturæ sacræ libris vnum Isaiam commendauit Ambrosius: tum credo, quia ad arcanos scripturæ sensus maximè censebatur idoneus, tum quia non aliter atque Euangelium, Euangelicus ille propheta, vbique Christum personat, vbique Christum, & penè continenter aspirat. Accepit à suo magistro, atque parente præceptum Augustinus, sed quominus imperata faceret obscuritas fecit prophetiæ; quæ illum, vt ipse de se modestè loquitur, à legendo deterruit. Ex his duo habes, optime lector, & diuinum prophetæ magni vaticinium (sic enim vocatur Eccles. cap. 48.) ad pietatem excitandam, atque fouendam valere plurimùm, vt censebat Ambrosius: & valde implexum esse, atque difficile, vt expertum se fuisse fatetur Augustinus. Horum alterum excitare studium tuum, atque animum debet, vt longam ponas, atque assiduam operam in euoluendis tam eximij prophetæ vaticiniis, quæ Christiani hominis sensus ad pietatis opus inflammant, & instituunt; alterum à magnis occultisque mysteriis Euangelici prophetæ deterrere non debet. Nam licèt Augustini peracri ingenio, & ad difficillima quæque perscrutanda nato, atque his disciplinis, quæ ad scripturæ sensus explorandos opportunæ sunt, diligenter exculto obscurus visus fuerit Isaias; at alia tibi nunc subsidia tempus præstat, & Doctorum industria; quibus magnus tunc caruit Augustinus. Deterruit fateor olim Augustinum Isaiæ liber, sed nondum Augustinum; id est, rudem adhuc in eruditione sacra, neque dum plenum illa sapientia, quam in eius animum diuinus instillauit spiritus; quæque illum in Ecclesia illustrissimum lumen, sicut in cælo solem, collocauit. Neque tunc, credo, Augustinus in ipsis Christianæ disciplinæ incunabulis ab Isaiæ lectione refugisset, si prælucentem habuisset Hieronymum, aut alios Scripturæ sacræ Doctores, & Interpretes, qui suæ doctrinæ radiis tenebras, quæ offusæ videbantur Augustini oculis, dispulissent. Iam tibi, lector optime, alia ratio est, & alia conditio. Expeditos habes, & faciles aditus, qui Augustino quondam difficiles occurrebant, & implexi: magnorum iam auctorum opera apertum est, ac perpurgatum hoc curriculum. Quibus ego pertenuem, & qualis expectari poterat à mediocri ingenio, exilem hanc opellam adieci. Cumque omnia difficilia sint tam in hoc propheta magno, quàm in aliis omnibus, nihil tamen in multis æquè difficile est meo iudicio, quàm perpetuo filo contexere, quæ sanè sine filo, rerumque ἀκολουθίᾳ à prophetis tradita fuisse (quod nonnullis placuit) persuadere mihi nunquam non potui. In eam ego curam studium meum quàm potui diligenter intendi, quæsiuique quod capitis videri posset continens

Lib. 9. Confess. c. 5.

neris filum, & apta constansque rerum, quæ in eo tractantur, consecutio. An assecutus fuerim, alij iudicabunt; secutus certè sum. Cum autem in hoc propheta; qui totus usquequaque mysteriis abundat, nihil intentatum relinqui debeat: tamen eorum, in quibus nodus apparet magis impeditus, & obscurior umbra, nihil à me prætermissum est non exploratum. Audacter fortasse, piè tamen: malui enim inscitiam meam apertè prodere, quàm immemor videri illorum, quæ aliqua interpretum luce indigere videbantur. In stylo id spectaui sedulò, ne quid esset obscurum; quod in scriptore, quicumque ille sit, maximi faciunt eloquentiæ magistri, & in eo, qui interpretem agit, videtur omnino necessarium. Si quando à communi sententia discedo, quod facio sanè non libenter (quoniam antiquitas, & magnum in se momentum habet, neque leue est latentis veritatis argumentum, rationes adduco, quæ me in aliam sententiam abire non solùm suadent, sed etiam cogunt. Quas tu prudens lector expendes; quæ si minùs placebunt, pium tamen conatum, & veritatis indagandæ studium, credo, non improbabis. Addidimus singulorum capitum explicationibus suam cuique paraphrasim, quæ quo sensu, ac filo explicanda sint, ac pertexenda singula, tanquam in tabula oculis spectanda proponunt. Quorum deinde rationes, & si quid est occultæ eruditionis, in commentariis latiùs explicantur. Cùm verò in paraphrasi, ut eius fert natura, dici non possint omnia, quæ in commentariis probamus, aut amplectimur, nos in eam potissimùm selegimus, quod magis faceret ad textum, filùmque sermonis. Pro multis hoc tibi exemplo sit. In afflicto Iudæorum populo, & apud Babylonios captiuo, communior est Doctorum sententia (ut latè probauimus in præfatione quadam ad cap. 40. Isaiæ) intelligi aut afflictam in suis incunabulis Ecclesiam, aut oppressum mundum à diaboli tyrannide ante Euangelij tempus: Sicut etiam in instaurata Ierusalem, reuocatisque ab exilio captiuis, amplificata, atque instructa significetur Ecclesia, & Regiis opibus, & filiorum frequentia: & mundus è Dæmonis liberatus tyrannide. Cùm autem mysticum sensum præsertim magnus intueatur propheta, cui supponit historicum, tanquam umbram, & symbolum: nos tamen in Paraphrasi, ne illa debitum sibi nomen, & modum amitteret, historicum plerumque sensum adhibuimus, intenti maximè in Isaia verba, quæ historiam sonant, & umbram obtendunt. Quia facile putabamus mysticos, atque allegoricos sensus vel à mediocri ingenio ad historicum attemperari posse; aut certè à commentariis peti posse non difficilè, ubi utrumque nos sensum pluribus explicuimus. Notas præterea addidimus in textu, quæ te facilè ad magis plenam locorum expositionem deducent. Et quò hoc quodcumque est operis tuis usibus esset non importunum, neque labori sanè longo; neque valetudini interdum graui, afflictæque pepercimus. Quòd si ea humanitate, quæ candidos animos, ac ingenuos decet, nostrum studium, atque laborem amplexabere; perficies profectò, ut alia, quæ apud nos in tuum usum elaborata premuntur, in publicam lucem aliquando prodeant. Vale.

Approbatio

Approbatio ex auctoritate Regij Senatus.

REGII Senatus decreto hæc in Isaiam Prophetam commentaria P. Gasparis Sanctij e religiosissima Societate IESV recognoui, & accuratiùs (quantum licuit) expensa, digna iudico quæ omni ex parte probari, laudaríque debeant; tum quòd nihil omnino Catholicæ veritati noxium, probatísque moribus aduersum contineant, tum etiam quòd styli candore, eruditionis varietate, ingenij acumine, triúmque linguarum peritia institutum sibi proprium de eruendo litterali sensu felicissimè assequantur. Ergo vt in lucem prodeant ad communem Christiani orbis vtilitatem censeo, ídque manu propria attestor. Matriti in Carmelitano cœnobio, 10. Martij. 1614.

FR. FRANCISCVS A IESV DE XODAR.

Facultas R. P. Prouincialis Societatis IESV, *in Prouincia Lugdunensi.*

ANTONIVS SVFFREN Prouincialis Societatis IESV, in Prouincia Lugdunensi, iuxta Priuilegium eidem Societati à Regibus Christianissimis Henrico III. 10. Maij 1583. Henrico IV. 20. Decembris 1606. & Ludouico XIII. nunc regnante, 14. Febr. 1611. concessum, quo Bibliopolis omnibus prohibetur, ne libros ab eiusdem Societatis hominibus compositos, absque superiorum permissione imprimant: permittit HORATIO CARDON Lugdunensi Bibliopolæ, vt *Gasparis Sanctij Centumputeolani è Societate* IESV *Commentarios in Isaiam Prophetam cum paraphrasi*, ad sex primos annos imprimere, ac liberè diuendere possit. Datum Lugduni die 22. Septemb. 1614.

SVFFREN.

APPROBATIO.

IOANNES CLAVDIVS DEVILLE, in Sacra Theologia Magister, & diuini verbi Prædicator, in sancti Pauli huiusce Ciuitatis Canonicus, atque in hac Lugdunensi Diœcesi librorum Censor designatus: fidem facimus, nos *Gasparis Sanctij Centumputeolani è Societate* IESV *Commentarios in Isaiam Prophetam cum paraphrasi*, perlegisse, omnisque in illis iuxta orthodoxam Catholicæ Apostolicæ ac Romanæ Ecclesiæ, & Sanctorum Patrum sanam doctrinam summa cum eruditione exponi. Lugduni apud Sanctum Paulum 6. Iunij. 1615.

IOANNES CLAVDIVS DEVILLE.

R. D. D. Thomæ de Meschatin la Faye, huius libri imprimendi facultas.

THOMAS DE MESCHATIN LA FAYE, Comes, Canonicus & Camerarius Ecclesiæ Lugdunensis, & Vicarius Generalis in Archiepiscopatu Lugdunensi: Opus, quod inscribitur, *Gasparis Sanctij Centumputeolani è Societate* IESV *Theologi. & in Collegio Complutensi sacrarum literarum interpretis in Isaiam Prophetam commentarij cum paraphrasi*, vt in lucem edatur, facultatem concedo. Lugduni 8. Maij 1615.

MESCHATIN LA FAYE.

LIBRVM hunc inscriptum, *Gasparis Sanctij Centumputeolani è Societate* IESV *Theologi, & in Collegio Complutensi sacrarum literarum interpretis in Isaiam Commentarij cum paraphrasi*, ab HORATIO CARDON Bibliopola Lugdunensi in lucem dari permittimus: simul, ne quis citra factam ei ab ipso potestatem, denuo excudat, interdicimus. Datum Lugduni die 22. Maij M. DCXV.

SEVE.

SVMMA PRIVILEGII à Christianissimo Galliarum Rege concessi.

VDOVICI XIII. Galliæ & Nauarræ Regis auctoritate sancitum est, atque patentibus Literis cautum, ne quis in Regno suo, aliisve locis ditioni suæ subiectis, intra proximos annos decem, à die impressionis primæ inchoandos, ac numerandos, excudat, vendat, excudendum, vendendúmque quouis modo & ratione conetur librum, qui inscribitur, *Gasparis Sanctij Centumputeolani, è Societate* IESV *Theologi, & in Collegio Complutensi Sacrarum literarum interpretis, in Isaiam Prophetam Commentarij cum paraphrasi*, præter HORATIVM CARDON Bibliopolam Lugdunensem, aut illos, quibus ipsemet concesserit. Prohibitum insuper eadem auctoritate Regia omnibus suis subditis, eundem librum extra Regni sui limites imprimendum curare, vel quempiam, vbicumque fuerit, ad id agendum impellere, ac instigare, sine consensu dicti HORATII CARDON. Idq; omne sub confiscatione librorum, aliisque pœnis originali Diplomate contra delinquentes expressis. Datum in Fonte-bellaqueo, die vigesimaquarta Octobris, anno millesimo sexcentesimo decimoquarto.

De mandato Regis,

Signatum

BRVLART.

HILIPPI III. *Hispaniarum Regis Licentiâ, datâ en Aranjuez* 14. *die Aprilis* 1614. *& signatâ,* IORGE DE TOVAR, *concessum est Reuerendo Patri Gaspari Sanctio Centumputeolano è Societate* IESV, *vt suos commentarios in Isaiam Prophetam cum paraphrasi extraneo Bibliopolæ cui voluerit, tradat manuscriptos, qui excudantur, atque in lucem emissi virtute istius Licentiæ in omnibus terris suæ potestati subiectis, liberè diuendantur.*

INDEX

INDEX LOCORVM SCRIPTVRÆ SACRÆ, QVÆ IN HIS COMMENTARIIS EXPLICANTVR.

Prior numerus caput ; posterior numerum marginalem designat.

EX GENESI.

EX EXODO.

EX LEVITICO.

EX NVMERIS.

EX DEVTERONOMIO.

EX LIBRO IVDICVM.

EX LIBRO I. REGVM.

EX LIB. II. REGVM.

EX LIB. III. REGVM.

EX LIB. IV. REGVM.

EX ESDRÆ LIBRO I.

EX TOBIA.

EX LIBRO IOB.

3 Noui

INDEX

INDEX REGVLARVM SCRIPTVRÆ SACRÆ QVÆ IN HIS COMMENTARIIS TRADVNTVR.

Prior numerus caput ; Posterior numerum marginalem designat.

Reg. 1. DEVS *humanos affectus induit.* cap.1.num.10.& 59.

2. Sicut, velut, *& similia, non semper similitudinem indicant.* 1. 26.

3. *Duris scriptura sacra læta subiungit.* 1. 64. & 19. 22.

4. *Mutato statu nomen seruatur antiquum.* 1. 54.

5. *Nomen interdum non tam meritis imponitur, quàm obligationi, & debito.* 1. 54 *Vide regulam decimam.*

6. *Sæpe fit transitus à typo ad veritatem.* 2.1.

7. *In genere masculino, & fœminino collectiuis, vniuersitas, aut multitudo rerum significatur.* 3. 2. & 38.52.& 43.9.& 49.100.

8. *Quod inutile, ac otiosum fuit, censetur ac si non omnino fuisset.* 3.5.& 30.5.

9. *Aliquid factum ab eo dicitur, qui factum vel faciendum denunciat.* 3. 4. & 5.41. & 6.36.& 44. 36 & 43.55.& 50.50.

10. *Illa fieri dicuntur, quæ vt fiant rerum natura postulat.* 3.11. & 24.10. & 38.5.& 48.22.& 53. 12. *Vide regulam quintam*

11. *Actio ponitur pro obiecto, seu materia actionis.* 3.15.& 21.56.& 53.52.

12. *Antecedens omittitur cum epitasi.* 3.56.

13. *Antecedens loco relatiui.* 5.5.

14. *Scriptores canonici aliquando non tam verba repetunt testamenti veteris, quàm eorum sententiam.* 6.39.

15. *Non integra testimonia sæpe citantur ab auctore canonico.* 6.39.

16. *Ex variis translationibus seu citationibus verus elicitur sensus.* 6.39.

17 *Tertia persona pro prima ponitur.* 5.6.

18. Anima alicuius *pro* aliquo. 5. 42. & 42.4.& 46.10.

19. *Verba quædam per aduerbia explicanda.* 6. 45. & 64.19.

20. *Ex nominibus propriis compositis interdum prior pars compositionis omittitur.* 7.5.& 15.2.

21. *Hebræi genus fœmininum sæpe, & interdum masculinum neutraliter vsurpant.* 7.47.

22. *In translationibus genus originalis linguæ aliquando seruatur.* 7.47.

23. *Aliquid factum dicitur, cùm cœptum est fieri.* 8.9.& 25.34.

24. *Parentes sæpe commune nomen habent, & eorum filij vicissim inter se.* 8.8.

25. *In tempore aliquo, aut loco, fieri dicuntur, quæ proximè fiunt.* 10.26.& 49.4.

26. *A numero perfecto nomen sumit, quod ab illo non longè abest.* 10.27.

27. *Cùm è magno numero pauci relinquuntur, nullus dicitur esse reliquus, & cùm ex eo plurimi faciunt omnes dicuntur fecisse.* 10.28.

28. Omnis terra *pro ea prouincia ponitur de qua sermo est.* 10.33.

29. *Nominatiuus absolutè ponitur.* 11.16. & 33.49. & 21.37.& 40.17.

30. *Actio pro loco vbi illa exercetur.* 11.20.

31. *Depulsus aliquis ab ea possessione dicitur, in qua numquam fuit, si iure ac consuetudine in ea esse potuit, aut debuit.* 14.32.

32. *Id facere dicimur, aut dicere, quod vt alij faciant, aut dicant, auctores sumus.* 19 16.& 49.24.

33. *Quod in aliquo genere excellit seorsum ponitur, etiamsi comprehensum videatur in communi nomine.* 19.25.& 27.1.

34. *Ab aliqua forma nomen sumit qui parum ab ea distat.* 20.7.

35. *Relatiuum aliquando refertur non ad id, quod expressum est, sed ad id quod quis tacitè secum cogitat.* 21. 6.& 356.

36. Iod *apud Hebræos paragogicum, sicut* i, *apud Latinos, &* ι, *apud Græcos.* 21.28.

37. *Aliquis de se tamquam de tertia persona loquitur.* 21.47.

38. *Transitus à prima persona ad tertiam.* 22. 39.

39. *In scriptura sæpe confunduntur metaphoræ.* 22.45.

40. Non vltrà, non ampliùs, *aliquando significant id, quod minùs frequenter quàm antea fit.* 2 9.

40. Non vltrà, non ampliùs, æternum, *& similia, longū tempus aliquando significāt.* 23.29 & 6-.39.

41. *Quod turpe est, honestè per consequentiam declaratur.* 23.49.

42. *Voces, quæ sanctitatem, aut munditiam significant, interdum in contrariam significationem adhibentur.* 23.48.

43. *Res vna diuersorum idiomatum nominibus claritatis gratia explicari solet.* 25.5.

44. *Si vox quæ ad laudem adhibetur aliquid connotat indecorum, id scriptura sacra remouere solet.* 25.24.

45. Facies

Index Regularum.

IN

IN COMMENTARIOS ISAIÆ PROOEMIVM.

DE EIVS PROPHETIA.

1.
Isaias propheta magnus.

ACNVS Propheta vocatur Isaias, *Eccles.* 48. quod ille nomen magno suo merito consequutus est. Magnus sanè vbique est Isaias, propheta magnus, magnus Euangelista. Magnus quidem propheta, siue materiam intueare, siue genus orationis, siue rerum, quas vaticinatur, veritatem, multitudinem, maiestatem, & ordinem. Nihil enim fere est, quod ad Hebræorum, externarúmque gentium statum pertineat, quod à Prophetis aliis prædictum sit, quod non multo luculentiùs, & grauiùs in Isaia deprehendas. De tempore autem Euangelij, quæ ab aliis modicè, atque obscurè, sic ab hoc propheta copiosè, atque dilucidè tractata sunt, vt in Euangelium, & Christum accepisse, & contulisse totum spiritum propheticum videri possit. De quo tam sæpe, tam grauiter, tam apertè loquitur, vt qui Isaiam legerit, versari se putet in Euangelio, quod deinde post completam prophetiam Euangelistæ prodiderunt. Hieronymus sanè ita de Isaia sentit, Euangelicam historiam texuisse potiùs, quàm præmisisse de

2.
Isaias cur Euangelista, & Apostolus.

Euangelica historia vaticinium. Quare illum *Euangelistam*, & *Apostolum* vocat *in proœmio commentariorum in Isaiam, ad Eustochium, & in prologo in suam translationem eiusdem Prophetæ ad Paulam, & Eustochium*; quod etiam sæpe facit Augustinus. *Euangelistam* quidem, quia res à Christo gestas non tam prædixisse futuras, quàm scripsisse iam reipsa completas videri potest; *Apostolum* verò, quia hæc non solùm prædixit, sed nudus, expositúsque omnium sibilis, atque ludibrio, atque adeò proposito capitis periculo missus est à Domino, vt ad populũ neque facilem, neque obsequentem diuina, eáque interdum aspera cogitata nunciaret. Quòd si

A vitis olim ad magna, atque excelsa consilia vocatis nomina imponebantur afflatu, vt credibile est, cœlesti, atque diuino, mysteriis, ad quæ destinabantur accommodata, sanè tanto prophetæ diuino consilio, non magis ad propheticum, quàm ad Euangelicum munus assumpto, id est, ad agendum de Seruatore Christo, nomen ad tanti operis dignitatem accommodatum diuinitus esse oportuit. Dicitur quippe Hebraicè ישעיהו *Iesahhiahu*, quod *Dei salutē* sonat, seu *Seruatorem*

3.
Dixit de Christo multa & apertè.

B *Deum*: quasi totus Isaias id expectet vnum, aut maximè, vt Christum Seruatorem mundi aut annunciet verbis, aut moribus exprimat. Quod ille ità præstitit accuratè, vt in describendo nostræ redemptionis consilio, depingendo nostræ salutis auctore, atque Pontifice Iesu, nullus neque longiorem, neque illustriorem vnquam propheticam operam nauauerit. Adeò vt in Euangelio, totóque Testamento nouo sæpius audiatur C Isaias, quàm omnino simul prophetæ reliqui. Quare ipsius testimoniis sic est distinctum, & quasi irradiatũ Euangelium, vt qui Euangelium interpretari voluerit, idem Isaiam. Et qui Isaiam exponere tentauerit, idē quoq; eamdem operam Euãgelio nauare existimari debeat. Quare versari mihi videor in Euangelio, cujus expressam formam in Isaia, imò viuam atque spirantem imaginem intueor. Hic Christum conceptum & natum, hic quæsitum, & inuentum à Magis, D infantium cædem, fugam in Ægyptum, Passionis acerbitatem, Resurrectionis gloriam, Secundum etiam aduentum, vt *in Synopsi* notauit Athanasius, hic ea omnia, quæ ab Isaia prædicta, & ab Euangelistis in Euangelia translata memorat Augustinus *lib.* 18 *de Ciuitate, cap.* 29, eáque quasi summoto propheticæ obscuritatis velo conspicio: vt si qua prophetia dignè, hæc omnium optimè visio suo iure vocari possit. Quare antiqui

Patres sic olim Iudæos anguſtè premebant A ex Iſaia. *Audi prædicta, vide completa.* Deinde per ſingula Iſaiæ teſtimonia diſcurrebant. Iudæi verò cùm ex illis anguſtiis, in quas erant ab hoc nobiliſſimo propheta conie-cti, enatare non poſſent, faciebant id, quod non minùs impiè, ac ieiunè nunc faciunt hæretici: negabant enim id eſſe in Hebraico textu. Quid enim agerent, aut quò ſe verterent aliò, manifeſtis tanti prophetæ teſtimoniis iugulati? B

Nihilominus quidam hunc Amos prophetam eſſe dicunt, nō quidem illum Thecuanum, qui inter duodecim tertius eſt; ſed regium virum. Quia ſcilicet putant, cùm pater alicuius prophetæ nominatur, illum quoque propheticum habuiſſe ſpiritum, quod ſenſiſſe videtur Hieronymus *in cap.* 37. *Iſaiæ*, & alij plures, qui à nobis adducti ſunt *in proœmio Zachariæ*, vbi quæſtionem iſtam tractauimus, oſtendimúſque latè falſam eſſe Regulam illam.

De Iſaiæ genere.

4. Iſaiæ genus. De propheta ipſo nunc pauca, & primùm de genere. Sunt qui putent fuiſſe Amos prophetæ, qui numeratur in duodecim, filium: idque putant ex huius prophetiæ titulo apertè colligi, qui diſertis verbis habet: *Verba Iſaiæ filij Amos.* & clariùs, 4. *Reg.* 20. *&* *infrà cap.* 38 vbi filius eſſe dicitur Amos prophetæ. & ita putat ibi Hieronymus, & Auguſtinus dubitat *lib.* 18. *de Ciuitate cap.* 27. licèt magis incliner in oppoſitum. C Sentit apertè Epiphanius *lib. de ortu, & interitu prophetarum in vita Amos.* & Clemens Alex. *lib.* 1. *ſtromatum*, non longè à medio. Et Cedrenus, *in compendio hiſtor.* Sed communis eſt omnium ferme autorum ſententia, alio fuiſſe parente natum Iſaiam; Quis Amos pater Iſaiæ. idque ſatis probat Hieronymus *hic* quia Amos propheta עמוס *hhamos* dicitur, omnibus ferme diſcrepantibus notis; pater verò Iſaiæ אמוץ *Amots*, qui tam longè erat, vt in agro Thecuenſi armenta paſceret, & ruſticorum cibos ſycomoros vellicaret, vt potiùs D è regio ſanguine fuiſſe exiſtimetur, & Amaſiæ Regis frater, vt ex ſententia Hebræorum docet Hieronymus, & Iſaias noſter; vt ex Hebræis item Hieronymus docet *in cap.* 20. *Iſaiæ*; Socer eſſe creditur Regis Manaſſæ: quod etiam ſentit Iſidorus *lib. de vita & morte Sanct. c.* 28. Et quidem de genere regio fuiſſe Iſaiam, ſatis oſtendit dicendi ſtylus; in quo apparet ſatis nitor, & vrbanitas, vt facilè quiuis intelligat aulicis inſtitutis excultum, Regis moribus educatum eſſe. Neque huic ſententiæ quicquam officit, quod *ex* 4. *Reg. c.* 20. *& Iſai.* 38. in aduerſum E adducitur. Nam illud *prophetæ* non ad parentem Amos, ſed ad filium Iſaiam potiùs referendum eſt. Neque verò iam dubitare licet, cùm in editione Sixtiana apertè conſtet conuenire potiùs cum Iſaia, quàm cum Amos. Legit enim, nō vt olim aliqui codices, *venit ad eum Iſaias filius Amos propheta*; ſed *filius Amos propheta.* vt etiam legerunt LXX. quod ſine dubio ad Iſaiam refertur.

De Iſaiæ morte.

De Iſaiæ morte varia traduntur, ſed de illa in Scriptura nihil certum. Dicam tamen hoc loco quid patres ex Hebræorum traditione nobis reliquerint. In primis omnes ferme fatentur iuſſum eſſe occidi à Manaſſe Rege: ita Iſidorus *de morte, & vita Sanctorum*; Epiphanius *de vita & obitu prophetarum*, Dorotheus *in ſynopſi*, Hiſtoria ſcholaſtica, Auguſt. *de ciuit. lib.* 18. *cap.* 24. & Hieronymus ſæpe. Coniectura ſumitur ex impietate, & crudelitate Manaſſe, de quo 4. *Reg. cap.* 24. dicitur, *Inſuper & ſanguinem innoxium fudit Manaſſes multum nimis, donec impleret Ieruſalem vſque ad os.* Qui dicendi modus ſignificat aliquid non ſolùm impleri, ſed redundare, atque effluere, ſumpta metaphora à vaſis, quæ cùm exundant ad os vſque dicuntur impleri. Neque cauſa defuit cur Rex crudelis & impius ad mortem vſque in prophetam ſæuierit. Hi enim quibus ad morum intemperiem, atque licentiam accedit quoque poteſtas ſumma, moleſtè ferunt quemquam aut ſuis conſiliis obloqui, aut conatibus obſiſtere. Quare, ſicut priùs Aſſa 2. *Paralip. cap.* 16. Hanani prophetam à quo ſtultitiæ arguebatur, in neruum, id eſt, in durum carcerem coniecit; & Amaſias prophetæ alteri, à quo liberè reprehendebatur, mortem minatus eſt, *ibid. cap.* 25. & Ioas ob eãdem cauſam Zachariam filium Ioiadæ occidit in templo, *ibid. cap.* 24. quid mirum ſi hoc idem de rege omnium audaciſſimo; atque in omne flagitium profecto ſentiamus. Cui credo Iſaias exprobrauit & ſæpe, & liberè peccata, quæ tunc erant in omnium oculis defixa. Quod faceret omnino, & quia prophetico ſpiritui debere ſe putabat, & quia ſocer cùm eſſet, iuxta multorum ſententiam, id ſuo ſibi iure licere arbitrabatur. Hæc cauſa exiſtimatur communiter. Sed dicunt Hebræi aliam cauſam ſuæ impietati prætextã à Manaſſe. Nam quemadmodum à Iezabel 3. *Reg.* 21. blaſphemiæ nomen obiectum fuit Naboth, ne videretur 5. Iſaiæ mors.

erepta

erepta vita, aut vinea sublata à viro innocente, sic etiam idem blasphemiæ crimen datum est Isaiæ, ne vir tantus, tã nobilis, tam iustus, sine vllo suo merito extinctus in inuidiam, & odium traheret sceleratum Regem. Hæc ergo causa grauis visa est, quia c. 6. dixit visum à se Dominum sedentem in solio, contrà quàm à Deo dictum est *Exod.* 33. *Non videbit me homo, & viuet.* Aliæ plurimæ causæ obtentæ sunt Isaiæ neci ab impio Manasse, vt tradunt Hebræi. Quorum B verba hîc ascribere libet, sumpta ex Petro Galatino, *lib.* 4. *cap.* 23. qui hæc citat *ex libro* יבמות *iebamoth, in cap.* החולץ *haholets. Manasses Isaiam iudicans iudicauit. Sic autem occidit eum: dixit enim ei. Moses magister tuus ait de Deo Exod.* 33. *cap. Non videbit me homo, & viuet: tu autem dixisti cap.* 6. *Vidi Dominum. Item Moses magister tuus dixit Deut. cap.* 4. *Quænam est gens magna, quæ habet Deos appropinquantes sibi, sicut Dominus Deus noster omnibus inuocantibus? Tu verò dixisti cap.* 55. *Quærite Dominum dum inueniri potest; inuocate eum dum prope est. Præterea Moses magister tuus dixit Exod. cap.* 23. *in* C *persona Dei. Numerum dierum tuorum complebo; tu autem dixisti* 4. *Reg. cap.* 20. *Et addam super dies tuos quindecim annos. Dixit ergo Isaias, scio ipsum talem esse quòd non audiet; si quid ei dixero. Quare inuocauit nomen Domini, & à quadam cedro deglutitus est. Adduxerunt igitur cedrum, & simul cum ea secuerunt ipsum. Cùmque serra ad os eius peruenisset, emisit animam; eò quod dixerat cap.* 6. *In medio populi polluti ego habito.* Hæc Hebræi ibi. Quorum mihi leuis semper est, & suspecta fides. Alij verò putant occisum à Iudæis, quia illos, principes Sodomorum, & Gomorrhæorum vocarit. Quod ne mihi persuadeam facit, quòd illa verba dixit D Isaias in principio suæ prophetiæ, sub Ozia, à quo ad tempora Manassæ intercessêre anni plusquam 90. Etsi ergo blasphemiæ nomine apud malè animatum populum laborabat Isaias, non esset tandiu dilata blasphemiæ pœna: nam & visio obiecta fuit sexagesimo quinto anno ante initium regnum à Manasse, & Iudæi multo antè principes Sodomorum vocati sunt.

Occisum quidem fuisse à Manasse prophetam magnum non tam probat ratio, aut aliqua grauis coniectura, quàm magnorum E virorum autoritas; quæ hoc loco apud me coniecturæ, atque rationis instar habet. Abul. negat *in* 4. *Reg. cap.* 21. *q.* 17. Nam primùm Isaias non videtur ad regnum vsque Manassæ vitam produxisse: vt enim statim ex titulo apparet prophetiæ, tempora Ezechiæ Regis non excessit. *Visio*, inquit, *Isaiæ filij Amos, quam vidit super Iudam, & Ierusalem in diebus Oziæ, Ioatham, Achaz, & Ezechiæ, Re-* A *gum Iuda.* Sed non videtur verisimile illum, qui in tot Regum temporibus prophetarat, sub Manasse, quando maior erat Dei obliuio, maior religionis contemptus, & morum corruptela turpior, prophetare desiisse: quando nimirum prophetici spiritus ardor, reipublicæ ad mortem vsque laboranti adhibere debuit medicinam. Quare in titulo, atque aditu prophetiæ diceretur vidisse Isaiam visionem, etiam in diebus Manassæ.

Accedit quòd ad hanc ætatem non vi- B detur Isaiæ vitam potuisse produci: nam sub quatuor Regibus prophetasse traditur, quorum primus Ozias, qui & Azarias, regnauit annis 52. 4. *Reg.* 15. horum anno 17. prophetasse dicuntur Isaias, Amos, Ionas, & Oseas ab Eusebio: quare ex regno Oziæ sume annos 36. Post hunc regnarunt Ioatham, & Achaz vterque sedecim annis; his adiice 29. annos regni Ezechiæ, colliges annos 96. At antequam prophetare inciperet, ætate fuisse iuuenili verisimile est. Quapropter, vt nihil ætatis sumpserit à regno Manassæ, oportet illum fuisse longè supra C centenarium, quæ ætas illo sæculo perquam rara fuit.

Verumtamen dicendum censeo occisum fuisse Isaiam à Manasse; quæ communis est Patrum sententia, ad quam accedit, quod magni apud omnes esse debet momenti, autoritas martyrologij Romani, in quo pridie nonarum Iulij scribitur: *In Iudæa sancti Isaiæ prophetæ, qui sub Manasse rege sectus in duas partes occubuit.* Sed neque deest quid respondeamus ad obiecta. Primùm, ad reprehendendum Manassem, aut illius temporis corruptos mores necessarium non esse, vt ardore D prophetico, aut futurorum prædictione vteretur Isaias, cùm id seuerè admodum, & acerbè præstare potuerit, & zelo Dei, & suorum amore, & melioris status studio inflammatus. Neque video eo tempore quo regnauit Manasses, nempe 55. annis, 4. *Reg. cap.* 21. vllum fuisse prophetam, qui scriptis sua vaticinia prodiderit: cùm tamen constet fuisse tunc prophetas, qui nomine Domini grauia denunciaret Regi, populóque Iudaico. Quare responderi posset aut vixisse quidem Isaiam regnante Manasse, & pro- E phetas alios, siue qui sub Ezechia parente, siue qui secundo post mortem Manasse anno regnante Iosia prophetarunt; non tamen prophetasse; sed vt illi nihil à Domino prædixerunt Manassæ, sic etiam Isaiam nihil eidem prædixisse; sed locutum esse à se potius quàm à Deo, id est, non accepto recenter, quod Dei nomine impio Regi ad suam, populique salutem obiiceret.

6. Occisus à Manasse.

Aut certè, quod verius puto, prophetasse 7.

etiam sub Manasse; sed quia homo insolens, A & sui animi motibus nimiùm indulgens, vtpote 12. annorum (ea enim ætate regnare cœpit, quæ minùs seuerè cohibet iuueniles impetus) non facilè ferebat aliquid sibi duriùs exprobrari: in ipso regni exordio, molestum interpellatorem, aut obtrectatorem tollendum curauit. Quare antequam visiones, aut prophetiam contra Manassem scriptis mandaret, extinctus est. Idcirco etiamsi sub Manasse prophetaret Isaias, non B tamen in titulo proposuit Manassæ nomen, quia ab odio nimiùm festinato scelerati Regis, vt id scriberet, satis otij consecutus non est. Et hoc posterius est mihi probabilius, quia, vt liquet 4. *Reg. cap.* 21. per suos prophetas Dominus ea denunciauit Regi impio, ac barbaro, quæ illum grauiter commouere poterant, talia videlicet, qualia non multò antea pertulit Samaria. Neque est dubitandum inter illos prophetas principem fuisse Isaiam, cuius præ cæteris maior erat autoritas, & in dicendo libertas maior. Porrò cùm statim dicatur: *Insuper & sanguinem* C *innoxium fudit Manass. s multum nimis.* non est credibile abstinuisse ab eorum cæde, à quibus tam acritèr esset reprehensus.

Neque quod de ætate Isaiæ supra centum annorum admodum vrget, tum quia eo sæculo mirandum non erat homines vixisse centenarios, cùm nostra etiam ætate aliqui supra eam ætatem vitam exegerint. Tum quia ex Scriptura haberi non potest anno 17. regni Oziæ Isaiam cœpisse prophetare. Neque fortasse id docere voluit Eusebius cùm in illum annum coniecit pro- D phetas illos; sed tantùm significauit in Oziæ regno prophetas illos floruisse. Sanè ex communi omnium sententia Oseas ante Isaiam orsus est vaticinium, quod ipse videtur statim indicare in prophetiæ exordio, cùm dicit: *Principium loquendi Domino in Osee.*

De genere mortis.

8. Genus mortis. COMMVNITER omnes ex Hebræorum traditione docent Isaiam serra E fuisse dissectum. Sic *multis locis* Hieronymus, Dorotheus *in Synopsi*, Isidorus, & Epiphanius *suprà*, Tertullianus *lib. de Patient.* Chrysostomus *epist. ad Cyriac.* Iustinus *contra Tryphon.* circa quam multa suo more fabulantur Hebræorum magistri. Tradunt enim cùm à Manasse odio, atque sæuitia fugeret propheta, aperuisse se prægrandem cedrum, in suúmque sinum excepisse fugientem: perstitisse tamen Regem obstinato consilio, & cum cedro simul latentem prophetam secuisse. Addit Historia scholastica serram fuisse ligneam: item Iustinus *suprà*, quare indicat non fuisse dissectum in stipite conclusum: quomodo enim lignea serra lignum secaret, sed extractum & ad illud carnificinæ genus distentum.

Historia scholastica, & Epiphanius admiranda planè narrant de Isaiæ morte; dicunt enim illum dum secaretur, petiisse à carnifice pauxillum aquę, quod cùm negaret carnifex, in os eius cælestem aquã diuinitus influxisse: dictámque putant aquam illam Siloë, quia missa est. Quod si ita est, ipso quoque mortis genere Isaias Seruatorem expressit; cui in cruce distento ac morienti, aqua item negata est. Vide alia plura apud Epiphanium *suprà*, & apud S. Zenonem Veronensem, qui latè de Isaiæ nece.

9. Secari, aut diuidi prouerbialiter, pro atroci supplicio. Cùm in hunc locum inciderem, videremque inter Hebræos insusitatum esse hoc tormenti genus, addubitare cœpi an hæc propriè essent accipienda, & non potiùs figuratè. Accedebat quòd alias etiam gentes non ita mites, neque adeò ad humanitatem excultas ab hac immanitate abhorruisse comperiebam. Nam, vt docet Gellius *lib.* 20. *cap.* 1. cùm hoc supplicium lege 12. tabularum irrogatum esset iis, qui cùm multis deberent, neque tamen essent omnibus soluendo, vt cùm adiudicatus esset creditoribus, diuisus inter plures distraheretur, sicut nunc inter plures debitorum pecunia distribuitur, nunquam tamen eiùs legis acerbitas executioni mandata est. Sic enim ibi Sextus Cæcilius apud Gellium *suprà. Dissectum esse antiquitus neminem legi, neque audiui.* Primus qui inter Romanos serra diuisit hominem, fuit Caligula, naturæ quoddam immane monstrum; quæ res non stupori solùm, sed etiam pudori fuit Romanis. de quo Suetonius *in Caligula cap.* 27. Quod etiam inter gentes immanitate barbaras aliquando contigisse tradit Valerius Maximus *lib.* 9. *cap.* 2. Qui hæc de Numolisintide Regina Thraciæ scribit: cui neque viuos homines medios secare, neque parentes liberorum vesci corporibus nefas fuit. Cùm hæc itaque tam aliena à pietate consuetudinéque Hebręorum animaduerterem, existimabam hac dicendi forma significari, non quidem in duas partes esse diuisum Isaiam à Manasse, sed ab eo graue aliquod tormenti genus subiisse. In quam cogitationem adducebar, tum quia nunquam memineram eius supplicij vidisse me aliquod in Scriptura vestigium, & cùm in lege pro scelerum natura varia pœnarum genera statuantur, dę serra tamen, & se-

ctione

A ctione mirum silentium. Neque credo Manassem, qui suæ crudelitati honestam aliquam speciem prætexere voluit, ne populi offensionem incurreret, commissurum, vt violato ordine à lege præscripto de sontium pœna, legis ipse contemptor videretur, quod crimen callidè intenderat Isaiæ. Accedebat, quòd in Scriptura aliqui secandi, ac diuidendi esse dicuntur, qui tamen absque dubio diuisi non sunt. Senes, qui *Dan. cap.* 13. priùs pudori, deinde honori Susannæ

Dan. 13. B insidiati sunt, oppressi fuere lapidibus: quia vt constat *Deut.* 19. illud debuerunt subire supplicium, vt pote falsi testimonij rei, quod imposito crimini foret à lege constitutum: adulterio autem, cuius arguebatur à senibus Susanna indicta erat à lege lapidatio, vt liquet *Ezech c.* 16. & *Ioann. c.* 8. Hi ergo senes cùm lapidandi essent, tamen à Daniele *suprà* dicuntur esse diuidendi, ac secandi serra. Alteri enim dixit: *Ecce Angelus Dei accepta sententia ab eo scindet te medium.* & alteri, *Manet Angelus Domini gladium habens, vt secet te*

Mat. 24. C *medium.* Neque alio sensu accipio illud *Mat.* 24. de seruo malo, qui ratus dominum serò esse venturum, voluptati, ac futuri suo intemperanter indulgebat, de quo Christus: *Veniet dominus serui illius in die qua non sperat, & hora quam ignorat, & diuidet eum, partémque eius ponet cum hypocritis, ibi erit fletus, & stridor dentium.* Quòd verò eo loco *diuidere* significet propriè *medium aliquem secare*, probat satis verbum διχοτομεῖν, cuius ea sola, aut saltem ea præcipua significatio est. Quòd autem sit figurata illa, aut prouerbialis diui-

D sio, statim ostenditur, dum fletus, stridórque dentium subiicitur, quæ gehennalis supplicij descriptio est.

10. Serra dissectus Isaias. His ego rationibus adducebar vt crederem in Isaiæ nece serræ acerbitatem non intercessisse: neque mihi ipsi videbar longè aberrasse ab optima coniectura, sed omnino dicendum existimo serra dissectum prophetam magnum, vt magno suo merito vocatur, *Eccles. cap.* 48. & egregium spiritum vltrò, atque intrepidè, & pietati, & dato sibi muneri impendisse. Quod eò mihi omnino placet, quia in eam sententiam con-

E spirasse video non solùm Hebræorum magistros, sed antiquorum Patrum quotquot Isaiæ mortis meminerunt, Hieronymus, Epiphanius, Isidorus, Dorotheus, S. Zenon Veronensis 2. *tom. Bibliotheca.* Origenes *hom.* 1. *in Isaiam.* Tertullian. *lib. de patientia cap.* 14. *& in Scorpiaco cap.* 8. Cedrenus *in compendio.* & habet apertè Martyrologium Romanum pridie nonas Iulij, cuius auctoritas viro catholico multorum auctorum, & grauissimæ rationis instar esse debet. Neque deest illius

A supplicij aliquod in Scriptura vestigium. Nam, vt est communis Patrum sententia, vbi Paulus *ad Heb. cap.* 11. scribit, *Lapidati sunt, secti sunt,* &c. hoc posterius de Isaia accipiunt. Ad Hebr. 11 Et facit ad hanc sententiam valde, quod eo loco Paulus adhibuit verbum πρίζω, quod licèt alios vsus interdum habeat, propriè tamen *sectionem illam* significat, *quæ serra fit.* Quo loco licet admirari prophetæ constantiam, atque animum ad

B quidlibet audendum, & subeundum paratum; nam cùm videret imminere sibi ab impio Rege, & ab his qui Regiæ insaniæ lenocinabantur, serræ cruciatum, audet tamen liberè, quod sentiret, & quid sibi esset ostensum à Domino, confidenter loqui. Id enim, vt putat Origenes, Paulus voluit, cùm *ad Romanos* 10. sic scribit de Isaia. *Isaias autem audet, & dicit; Inuentus sum à non quærentibus me, palam apparui his, qui me non interrogabant.* Ad Rom. 10. super quem locum sic Origenes. *Quòd dicit Apostolus de Isaia, quia audet, & dicit, hoc indicat quòd mortem contemnens, & persecutio-*

C *nes quæ inferebantur, quamuis sciret sibi imminere periculum; audet tamen, & prædicat verbum Dei. Sicut & ipse Paulus dicebat, scio quia vincula & carceres manent me Hierosolymis, sed ego non facio animam meam chariorem mihi. Sic ergo Isaias sciebat quidem secandum se esse, & interficiendum se esse, audet tamen, & dicit, inuentus sum, &c.* vbi docet auferendum esse regnum à Iudæis, & transferendum ad gentes. Ad extremum tradit Cedrenus *in compendio historia*, anno 35. imperij Theodosij minoris, Isaiæ reliquias Paneade translatas in tem-

D plo S. Laurentij fuisse repositas.

De tempore quo vixit Isaias.

De tempore quo floruit Isaias, partim dictum est in principio, dum Reges illi commemorantur, quorum temporibus prophetasse dicitur. 11. Quo tempore vixit Isaias. Sed in quod prophanum, vt ita loquar, sæculum incurrerit, id etiam multarum rerum causa, quæ deinde à nobis necessariò tradendæ sunt, expeditum oportet. Et quidem Isaias, siue dome-

E sticam Israelis, siue externam aliarum gentium rempublicam intueare, tempora nactus est maximè rerum euentibus illustria. Nam si Romana tempora consideres, eo sæculo gentium victrix & dominans Roma condi, & amplificari cœpta est, vt tradit Eusebius *in Chronic.* & August. *lib.* 18. *de ciuitate cap.* 27. Qui putat quatuor Regum tempora, sub quibus prophetasse traditur Isaias, incidere in illud spatium, quod intercessit inter Regem Latinorum Procam, siue

etiam superiorē Auentinum, & Romulum. Quod verò ad Græcos attinet, eo tempore cœperunt Olympiades, vnde temporum ordo per tempora quamplurima ductus est. Ita cum Eusebio sentit Clemens Alexandr. *lib. 1. strom.* Historia scholasticea, Genebrardus, Iulius Africanus, & quotquot de temporum ratione disputarunt. Ex quo tempore Græcorum historia fidem habere cœpit, vt docet Clem. *lib. 1. strom.* ex Selibio: quia notatum habuit certum spatium, ad quod rerum gestarum tempora referret. Et sanè Varro, vt tradit Censorinus *de Die Natali c. 21.* cùm à Cataclysmo ad primam Olympiadam sæculum appellasset *Mythicum*, id est, fabulosum: à prima tamen Olympiade, id est à tempore Isaiæ, *Historicum* vocat: & quia tunc res gestæ proditæ fuere monumentis; & quia suis postea notata temporibus maiori quàm antea fide scribebantur.

Historia Græcorum ex quo tempore fidem habeat.

12. De his quæ ad Israëliticam gentem, statúmque communem illius reipublicæ pertinent, si quod tempus varium, illustre prodigiis, notatum cladibus & communi penè totius Hebrææ gentis vastatione insigne, hoc certè fuit. Nam si attentiùs Regum Iuda sub quibus floruit Isaias, tempora considetes, & cum extremis Israelis temporibus, casibúsque componas, inuenies facilè Assyrias incursiones, quibus & vastati sunt decem tribuum funiculi; & ipsæ in peregrinum solum & in longum exilium abductæ sunt, incidisse in illam ætatem, quæ magnum prophetam vaticinantem audiuit. Nam vt constat 1. *Paralip.* 5. tempore Oziæ, & Achaz venit Teglat-Phalasar Rex Assyriorum, & abegit secum tribum Ruben & Gad, & dimidiam tribum Manassæ, quæ vltra Iordanem, id est, extra terram promissionis, pascuorum opportunitate captæ consederant. Deinde verò 4. *Regum* 15. rediit secundò, vastatóque toto tractu maritimo captiuas duxit tribus Nephthalim, & Zabulon, & quæ ad Galilæam pertinebant, (tametsi verisimile sit vna tantùm incursione hæc omnia à Teglat-Phalasar fuisse direpta, & de eodem bello agi 4. *Reg.* 15. & 1. *Para.* 5. licèt non omnia vtrobique commemorent) Extremum verò decem tribuum excidium quod illatum est à Salmanasar, contigit anno 6. Regis Ezechiæ 4. *Reg.* 18. Quare Isaiæ sæculum & euentuum varietate, & rerum magnitudine, Regnorúmque mutatione, si vllum vsquam aliud, illustre fuit.

Ætas Isaiæ maximè nobilitata rerum euentibus.

De stylo, & forma dicendi Isaiæ.

13. De toto orationis genere illud vnum dico, videri planè regiis excultum disciplinis, vt potè regio semine, & iure optimo dignum, qui Regius appelletur scriptor, & propheta; in quo nihil rusticum, nihil impropriüm, nihil inconditum, nihil eximio oratore, imò eximio propheta occurrat non dignissimum. Nam, vt probè norunt qui Hebraicè sciunt, talis est dicendi character, tam rerum, quæ tractantur, naturæ, quæ sanè multiplex est, accommodatus, in quo optimi oratoris ars, & præstantia cognoscitur, vt qui præstantem oratorem non tam inueniebat, quàm cogitatione informabat Cicero, talem cogitatione non fingeret, qualem te ipsa præstitit Isaias. Hoc tamen non tam audacter mihi videor, quàm verè esse dicturus inter Oratores, qui hominum iudicio existimantur summi, aut inter eos, qui in scribenda historia, historicas leges accuratiùs expleuerunt, addo etiam inter poëtas, qui in numeris suauiores, in affectibus mouendis, cum voluptate, in vocum eleganti lusu, iuncturáque mirabili eximij sunt, magnum hunc scriptorem, & diuinum vatem non his, aut illis seorsum, sed omnibus simul longè esse grauiorem, ornatiorem, magis pro rerum varietate varium, pro rerum magnitudine maiorem; talem denique in omni dicendi genere, vt si latinè scripsisset Latinorum, si græcè, Græcorum omnium gloriam obscurasset. Nam cùm varij sint casus, varij motus in tam longa prophetia, quæ, vt dicit Hieronymus, numero versuum æqualis est, aut etiam longior duodecim prophetarum vaticiniis, in quo necesse est aut terrere acriter, aut dolenter queri, aut erigere & confirmare leniter, aut gratulari, admirari, aut succensere vehementer, sic rebus his stylum regium, ac propheticum attemperat, vt nec orator grauiùs, ac vehementiùs, neque poëta venustiùs, & ornatiùs datas sibi partes persecuti fuerint. Credent facilè, qui in hoc propheta versati sunt, qui in multiplici argumento, vt fert rerum natura, sic assurgit interdum sublimis, sic se nonnunquam supplex demittit, sic stylum lularat effusè, sic acuit, & contrahit incitatè, sic blandè solatur, ac benignè, sic renitentem violenter exagitat, ac sternit, vt vel hoc vno facilè sibi quisque persuadere debeat non humano consilio, aut arte, sed diuino afflatu instinctum esse prophetam, qui tam variè, & grauiter sua instruxit, & detonuit oracula. In quibus concinnandis, confirmandisque sic est varius, & multiplex, vt quotquot excogitari possunt non solùm Oratorum, sed etiam Poëtarum numeros, & lumina persequutus sit. Videns hoc ex parte Latini, & facilè credunt, quæ à me dicuntur, sed vident hoc multò meliùs Hebræi,

Isaiæ eloquentia.

Hebræi, qui in Hebraici textus concinnoitate, & agnominationibus multa notant, atque admirantur, quæ neque expressit, neque indicare leuiter Latinus potuit. Vsu autem plerumque euenit, vt quæ in vno idiomate illustria sunt, ad aliud translata humilia sint & obscura: Quæ argutè in vna lingua, ieiunè eadem, ac stolidè dici videntur in alia. Friget apud Latioos Homerus, serpit humi Pindarus; quia neque ipsi locuti sunt Latinè, neque Latinus potuit assequi vim, lumen, & argutias, quasi ipsi adhibuerunt, dum locuti sunt Græcè. Quare alius est Homerus, dum Græcè, alius dum Latinè loquitur. De principe Græcorum oratorum Demosthene dixit eius aduersarius atque inuidus Æschines. *Quid si audissetis belluam illam sua verba resonantem?* At nunc admirationis nihil affert legentibus Latinè. Quia nimirum Demosthenes apud Latinos non tam sua, quàm peregrina resonat verba. Dixit hoc idem de Isaia Hieronymus *in prologo super Isaiam ad Paulam & Eustochium*; vbi cùm *eius eloquentiam vrbanam esse* dixisset, *in qua nihil esset rusticitatis admixtum*; tandem addidit *præ cæteris omnibus florem sermonum eius in translatione non potuisse seruari.* Ac si diceret, obscurari in translatione Latioa quàm plurima lumina, quæ in Hebraico textu tanquam in cœlo sydera micabant.

Hæc, quæ à me de Isaiæ eloqueotia dicta sunt, non credo negaret Augustinus, qui in libris sacris, eam agnoscit, & admiratur elegantiam, quam in profanis auctoribus nunquam iouenit. Quòd autem aliis id minùs appareat, illorum ignoratiooi tribuit, qui cùm non assequantur quid in Scriptura ponderis sit, aut quid rerum, quæ scriptis mandantur, postulet natura; in illa aut artem desiderant, aut facundiam. Expertus in se ipso fuerat Augustinus, quod alij de Scripturæ facundia; rerum prorsus ignari statuebant, qui vt ipse docet *lib. confess. 4. ca. 5.* humilem putabat scripturam, indignámque vt comparari cnm Tulliana dignitate posset. Sed quid de ipsa iudicauerit, cum ad Scripturam attulit, non animum curiosum, & inflatum, vt antea, sed obedientem, & simplicem, docet *lib. 4. de doctrina Christiana cap. 6.* cuius verba quia ad rem maximè faciunt, libens ascribam. *Hic aliquis forsan quærit, vtrum auctores nostri, quorum scripta diuinitus inspirata, canonem nobis saluberrima auctoritate fecerunt, sapientes tantummodo, an eloquentes etiam nuncupandi sint. Quæ quidem quæstio apud me ipsum, & apud eos qui mecum, quod dico sentiunt, facillimè soluitur. Nam vbi eos intelligo, non solùm nihil eis sapientius, verumetiam nihil eloquentius mihi videri potest. Et audeo dicere, omnes qui rectè intelligunt, quod illi loquuntur, simul intelligere non eos aliter loqui debuisse. Sicut est enim quædam eloquentia, quæ ætatem iuuenilem decet; est quæ senilem; nec iam dicenda est eloquentia, si personæ non congruat eloquentis: ita est quædam, quæ viros summa autoritate dignissimos, planéque diuinos, decet. Hac illi locuti sunt, nec ipsos decet alia, nec alios ipsa, ipsis enim congruit: aliis autem quanto videtur humilior, tanto altiùs non ventositate, sed soliditate transcendit. Vbi verò non eos intelligo, minùs quidem mihi apparet eorum eloquentia; sed eam non dubito esse talem, qualis est vbi intelligo. Ipsa quoque obscuritas diuinorum, salubriúmque dictorum tali eloquentia miscenda fuerat, in qua proficere noster intellectus, non solùm inuentione, verumetiam exercitatione deberet. Possem quidem (si vacaret) omnes virtutes, & ornamenta eloquentiæ, de quibus inflantur isti, qui linguam suam nostrorum autorum linguæ non magnitudine, sed tumore præponunt, ostendere in istorum literis sacris, quos nobis erudiendis, & ab hoc sæculo prauo in beatum sæculum transferendis, prouidentia diuina prouidit.* Ad extremum addo optimũ Ambrosij de Isaia præconium, oam vt auctor est Augustinus, *lib. 9. confess. cap. 5.* Cum ipse quæreret ab Ambrosio, quemoam librum sibi imprimis legendum proponeret, Isaiam præcipuè commendauit. A cuius tamen lectione, vt ipse fatetur Augustinus, propter obscoritatem deterritus est. Plura hîc præmitti poterant de propheta, tótoque genère prophetiæ; sed illa commodiùs sparsim, suis quæque locis, exponentur.

Argumentum primi capitis Isaiæ.

GRAVISSIMO *orationis genere Deus, & cælorum, terræque obtestatione stuporem, atque ingratitudinem Iudæorum incusat: respuitque sacrificia, & victimas, quæ ipsi, neque sanctè, neque legitimè offerunt. Edocet tandem quid fieri ab ipsis debeat, si velint, & suas preces admitti, & sua vota compleri. Quibus obsequentibus secunda omnia largè promittit; recusantibus verò dura, atque horribilia minatur. Addit deinde nonnihil in parenthesi de generis humani libertate per Christum. Rursusque ad stragem Iudaicæ gentis per Babylonios comparatam reuertitur.*

CAPVT I.

1 [a] VISIO *Isaiæ filij Amos, quam*
vidit [b] *super Iudam, & Ierusalem* [c] *in diebus Oziæ, Ioathan, Achaz,*
& Ezechiæ regum Iuda.
2 [d] *Audite cæli, & auribus percipe terra,*
[e] *quoniam Dominus locutus est.* [f] *Filios*
enutriui, & exaltaui: ipsi autem spreuerunt me.

3 [g] *Cognouit bos possessorem suum, &*
asinus præsepe domini sui; Israel autem
me non cognouit, & populus meus non intellexit.

4 [h] *Væ genti peccatrici, populo graui iniquitate,* [i] *semini nequam, filiis sceleratis,*
[l] *dereliquerunt Dominum, blasphemauerunt Sanctum Israel, abalienati sunt retrorsum.*

5 [m] *Super quo percutiam vos vltrà, addentes præuaricationem?*

6 [n] *Omne caput languidum, & omne cor*
mærens, A planta pedis vsque ad verticem non est in eo sanitas.

7 [o] *Vul*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 VISIO quam reuelauit Deus Isaiæ prophetæ filio Amos de Iuda, & Ierusalē, sub imperio Oziæ, Ioathan, Achaz,
& Ezechiæ, qui in illa regnauerunt prouincia.
2 Audite, ô cœli, tu quoque terra, aures attentas adhibe: Accipe ex ore Domini grauissimas
has, & iustissimas querelas in ingratum, & rebellem populum: Enutriui filios, eduxique, & ad
ætatis robur, & ad sublimem locum, & ordinem; ipsi verò paternæ indulgentiæ, & tot beneficiorum immemores, contempserunt me.
3 O stuporem inauditum, qualem in boue, aut asino non facilè spectes! Bos etenim cognouit Dominum suum, à quo fœnum habet: &
cùm ferum sit animal, illius tamen iugo ceruicem summittit obsequentem; & asinus præsepe
nouit possessoris sui, vnde pabulum petat; Israel verò boue longè, atque asino stolidior, me neque cognouit Dominum, cui ceruicem subiiceret ferream; neque à mea liberalitate alimentum
quæsiuit.
4 Væ igitur Genti peccatrici, & stolidæ, populo grauibus onerato peccatis, filiis sceleratis,
stirpi impiæ, ac flagitiosæ. Dereliquerunt enim Dominum Deum suum; dúmque mutis Gentium simulacris diuinos exhibent honores, blasphemam, & sacrilegam linguam in illum acuerunt; retrorsum acti ab ea fide, quam antè dederant, & ab ea religione, quam, si in fide manerent, integram, & sanctam seruare debuissent.
5 Deterrere vos à peccando volui inflictis iterum, atque iterum plagis; neque tamen tot attriti vulneribus, à nefario vitæ consilio destitistis, tam longè, vt priorem abieceritis impietatem, vt nouum in dies addaris peccatorum cumulum.
6 Quo vos vltrà flagello, qua plaga percutiam? consumpsisse quippe videor tela; quæ vibrare in sceleratos soleo, neque in toto Israelis corpore partem vllam video à vulnere, seu à dolore vacuam. Si enim Reges, & principes intueor, qui caput sunt Israelitici corporis, vt ipsi languidi, & attriti sunt ab assidua plaga, sic in ipsis pietas, &, quæ in republicam seruari debuit, fides languerunt; Mœrent sacerdotes, qui populo pro

corde

corde sunt, quia ab illis vitales accipit spiritus, quibus vitam conseruet: nam & ipsi vulnerati sunt, & ad desperationem vsque deiecti. Quòd si ad mysticum corpus,id est,ad reliquum populum oculos conuerto, sic omnes partes concisas esse video, vt à planta pedis ad verticem vsque, nihil appareat non contritum,& saucium.

7 Nullum est infortunij genus, quod non conciderit, contuderitque infelicem illam, & sceleratam gentem; vulnus à ferro, liuor, & plaga tumens à fanie, & tabes; Neque tamen tot corporis incommodis admota est à quoquam medicina, nullus, aut recens vulnus, aut liuidam, & tumentem plagam obligauit fascia, aut fouit oleo, aut vllo denique leuauit medicamento.

7 En vulnus recens, & plaga ex vetustate tumens: terra vestra deserta est, habitatoribus, atque cultoribus ab hoste sublatis: ciuitates vestræ incendio deletæ: possessiones vestræ, & fructus, quos vester vobis labor parere debuit, externis sunt prædæ, quæ, vobis spectantibus, auidè, atque securè deuorant. Neque id satis est: vt enim vos obstinati perfidia, pergitis sceleratè viuere, sic Chaldææ posthac, atque Romanæ grassabuntur acies, quæ regionem vestram hostilem in modum funditùs excindant.

8 Relinquetur autem Sion, quæ in loco excelso sita, tanquam specula, munimentum erat, atque custodia ciuitatis: sicut vmbraculum, quod custos excitat in vinea, quod peracta vindemia dissoluit, & dissipat: aut sicut tugurium, quod postquam collecti fuerint è cucumerario fructus, ita disturbatur, atque destruitur, vt nullum sui deinceps relinquat aut vsum, aut vestigium: & sicut ciuitas, quam hostis populatur, & vastat.

9 Ea erit Ierusalem, Sionisque strages, & ciuium clades, vt, nisi pauci forent ex illa tanta, támque luctuosa cæde superstites, non esset dissimilis Iudæorum calamitas, & interitus, illi, quem Sodomæi è cœlo percussi subierunt.

10 Neque id mirum cuiquam videri debet, cùm non minor Iudæorum sit, quàm Sodomæorum luxus, & improbitas. Audite igitur non iam Ierusalem, sed Sodomæ principes, ac præfecti. Audi tu, ô popule, in quo non Solymitani, id est, honesti mores, sed profunda Gomorrhæorum luxuries dominatur, & viget.

11 Placetis vobis plurimùm, ò Sodomorum principes, in victimarum vestrarum multitudine. Ex quibus ego nullum aut vsum, aut voluptatem capio; imò potiùs graui mihi nauseæ, atque fastidio sunt. Quare holocausta arietum, opimum victimarum adipem, agnorum, vitulorum, hircorúmque sanguinem, neque probo, neque peto.

12 Cùm in conspectum meum veniretis multo aromate, & victimis onusti, nunquid talia ego de manibus vestris exquisiui, vt cum illis in templum ingressi, calcaretis potiùs illud pedibus immundis

7 [u] Vulnus, & liuor, & plaga tumens, non est circumligata, nec curata medicamine, neque fota oleo.

7 [x] Terra vestra deserta: ciuitates vestræ succensæ igni: regionem vestram coram vobis alieni deuorant: [y] & desolabitur, sicut in vastitate hostili.

8 [z] Et derelinquetur filia Sion vt vmbraculum in vinea, & sicut tugurium in cucumerario, & sicut ciuitas, quæ vastatur.

9 [f] Nisi Dominus exercituum reliquisset nobis semen, [t] quasi Sodoma fuissemus, & quasi Gomorrha similes essemus.

10 [v] Audite verbum Domini principes Sodomorum: percipite auribus legem Dei nostri populus Gomorrhæ.

11 [x] Quò mihi multitudinem victimarum vestrarum, dicit Dominus? [y] Plenus sum: [z] holocausta arietum, & adipem pinguium: & sanguinem vitulorum, & agnorum, & hircorum nolui.

12 [a a] Cum veniretis ante cōspectum meum, quis quæsiuit hæc de manibus vestris, vt ambularetis in atriis meis?

13 [b b] Ne

immundis,quàm legitimo ornaretis facrificio?

13 [b] *Ne offeratis vltrà sacrificium frustra.* [c] *Incẽsum abominatio est mihi.* [d] *Neomeniam,& sabbatum,& festiuitates alias non feram:* [f] *iniqui sunt cœtus vestri.*

13 Ne igitur deinceps ad meam mihi domum suffimenta,& victimas adducatis, quæ nulli vobis futura sunt vsui: Inuisa quippe mihi sunt, quæ à vobis in altari cremantur:Neomenias vestras, & sabbata,quæ religionis gratia vobis indicta sunt,qua ratione à vobis peraguntur, auersor, & abominor: cœtus denique vestros: qui non tam ad pietatem, quàm ad alia omnia videntur cogi, vt plenos iniquitate, & dolo execror,& respuo.

14 [e] *Calendas vestras, & solennitates vestras odiuit anima mea:* [g] *facta sunt mihi molesta:laboraui sustinens.*

14 Odi vehementer calendas vestras,reliquásque solennitates, quas vos in meum cultum impendi existimatis sanctè, atque legitimè. Vsque adeò enim mihi grauia sunt, & molesta, vt in eis perferendis non parum mea laboret, lassétque patientia.

15 [h] *Et cùm extenderitis manus vestras, auertam oculos meos à vobis:& cum multiplicaueritis orationem, non exaudiam.* [i] *Manus enim vestra sanguine plena sunt.*

15 Quare cùm supplices in oratione extenderitis manus, auertam oculos: & cùm inanes iterum,atque iterum preces assumpseritis, offensas obturabo aures. Quid enim inflectant misericordiam, & non potiùs excitent, & instimulent iram manus illæ,quæ,cùm ad orandum compositæ, atque eleuatæ sint, stillant tamen sanguine ex aliorum cæde; & peccatis, quæ à carne, sanguinéque nascuntur,fœdantur,& putent.

16 [l] *Lauamini, mundi estote,auferte malum cogitationum vestrarum ab oculis meis,quiescite agere peruersè.*

16 Lauamini igitur, & quas traxistis à peccato sordes, deponite;neque deinceps ea cogitetis, aut meditemini, quæ oculi mei puri, & misericordes auersentur. Denique iam peccasse tam diu, támque liberè pudeat; statuatúrque modus tam longæ peruersè viuendi consuetudini.

17 *Discite benefacere:quærite iudicium:subuenite oppresso:iudicate pupillo: defendite viduam:*

17 Melioribus vos studiis assuefacite: rectè viuendi formam discite, eámque constanter tenete, & colite; æquitatem in iudicando seruate; subuenite illi, quem potentiorum vis, & iniuria premunt: viduarum solitudini, pupillorúmque orbitati subsidio estote, quorum fortunæ impiorum auaritiæ,atque calumniæ propósitæ sunt.

18 [m] *Et venite, & arguite me, dicit Dominus.* [n] *Si fuerint peccata vestra, vt coccinum, quasi nix dealbabuntur: &, si fuerint rubra quasi vermiculus, velut lana, alba erunt.*

18 Quòd si meliorem mentem suscipere, rationémque viuendi, quem modò præscribo, tenere volueritis: si vobis quæ statim commemorabo, non præstitero, non recusabo quominus mecum iudicio contendatis, arguatísque violatæ fidei, & officij proditi desertorem. Hæc autem sunt, quæ mutato vitæ superioris instituto,à mea benignitate, & fide sperare vos iubeo. Tollam enim à vobis, id quod & sacrificia vestra polluebat, & orationibus vestris, quominus gratæ ad aures meas,& animum accederent,aditum obstruebat: Et alia item incommoda, quæ propter peccata vestra vobis, rebúsque vestris inferebantur ab hoste:neque patiar vt similis postea vobis ruina contingat. Quòd ad peccata attinet,sic habetote,si fuerint eiusmodi, vt deleri posse non existimentur, quia videlicet altè insederunt animis, & in quandam quasi naturam abierunt, (quemadmodum è lana non eluitur succus,quem è cocco imbibit;etiam si millies

19 Si laues

laues, aut vsu teras) si à peccato ruber fuerit animus, sicut à cocco lana: ita tamen dealbabitur, vt niuis imitetur candorem. Et si in vermiculi modum infecta rubeat, reddetur tamen alba tanquam lana munda, quam nunquam imbuit aut cocci puluiculus, aut conchylij sanguis.

19 Hactenus de spiritualibus bonis; nunc de humanis, & temporariis accipite. Si volueritis vitam sic instituere, vt præceptis meis obsequamini, quidquid erit in terra pretiosum, & optabile, id vsui vestro, commoditatique subiiciam.

*19 Si volueritis, & audieritis me, ** bona terræ comedetis.*

20 Quòd si mandata mea vilia vobis, & neglecta fuerint, & meam rursus iracundiam instigare volueritis, iam ego vobis gladium, & vastitatem denuncio: quæ vos inuadent ita potenter, vt omnino conficiant. Neque pondus aberit minacibus verbis, quia Dominus locutus est: cuius sermo successu non carebit, quem designat.

*20 Quòd si nolueritis, & me ad iracundiam prouocaueritis, ** gladius deuorabit vos, quia os Domini locutum est.*

21 Neque noua vobis præcepta impono; quæ Patres vestri non priùs iterum, ac sæpius audierint. Quibus, dum maiores constanter obsequuntur, ciuitas hæc Solymitana plena iudicij fuit, & in qua tanquam in propria sede æquitas, & iustitia consederunt; sed nunc proh dolor, quàm deformata est antiqua religiosæ ciuitatis species. Quomodo fidelis quondam ciuitas, facta est meretrix, quæ, dum aliorum libidini impudenter prostituit venalem pudicitiam, turpe sibi lucrum, & compedium parat: Quomodo ciuitas illa, quam quondam ornabat, muniebatque iustitia, facta est latibulum, perfugiúmque illorum, qui fratrum suorum vitæ insidias moliuntur, & necem.

*21 ** Quomodo facta est meretrix, ** ciuitas fidelis, plena iudicij? ** Iustitia habitauit in ea; nunc autem homicidæ.*

22 Nihil est in te syncerum, & simplex à fraude, & dolo. Argentum ignobili adulteratum metallo, adeò vile est, vt non tam argentum, quàm scoria censeri debeat. Vinum tuum aqua dilutum, nomen potiùs retinet, quàm vini virtutem.

*22 ** Argentum tuum versum est in scoriam: vinum tuum mixtum est aqua.*

23 Qui tibi præsunt, ô Ierusalem, fidem, & officium prodiderunt, & cum furibus, in quos agere lege debuerant, scelerum, prædæque societatem inierunt. Nihil illis munerum largitione gratius, quæ omni studio, atque artificio captant. De pupillorum causa nullo modo laborant: Quid viduæ ab iniquorum fraude patiantur, nihil habent pensi: neque aures dant æquas, & beneuolas illorum querelis, & iniuriis.

23 Principes tui infideles; socij furum: Omnes diligũt munera: sequuntur retributiones: pupillo non iudicant: & causa viduæ non ingreditur ad illos.

24 Propter hoc ait Dominus bellator, & potens, qui cùm Dominus exercituum sit, quod destinauit animo, dextera complebit omnipotenti: Heu quis me in hostium meorum plaga, in quam iam habeo gladium intentum consolabitur? A meáne humanitate impetrare, aut extorquere potero, vt furorem iam diu in hostes meos inflammatum effundam?

*24 Propter hoc ait Dominus Deus exercituum fortis Israel: ** Heu consolabor super hostibus meis, & vindicabor de inimicis meis.*

Hi tres versus, qui sequuntur priùs de tempore Euangelij.

25 Ha

25 ** Et

25 x x *Et conuertam manum meam ad te, & excoquam ad purum scoriam tuam, & auferam omne stannum tuum.*

25 Hactenus te hostium armis, aliisque plagis purgare volui, quibus ita tentata es, ô Ierusalem, vt nulla pars tui sit à vulnere, atque à dolore vacua, sed conuertam aliquando manum, & te mitiori quidem, magis tamen expiatoria fornace purificabo: qua excoquam ex argento tuo scoriam, & auferam stannum, & quidquid vilioris metalli permixtum est ex Gentium conuictu, aut longo peccatorum situ rubiginis inoleuit.

26 y y *Et restituam iudices tuos, vt fuerunt prius, & consiliarios tuos, sicut antiquitus.* z z *Post hæc vocaberis ciuitas iusti, vrbs fidelis.*

26 Et restituam tibi tales iudices, & consiliarios, quales habuisti quondam, cùm primùm complexus sum tanquam dux, & pater, Israelis nomen, Apostolos nempe, & viros Apostolico nomine non indignos: qui te multò meliùs moderentur, & augeant, quàm antiqui iudices, qui tuam stabiliere, conseruaueréque rempublicam. Tunc verò meritò vocaberis ciuitas, in qua iustitia habitet, & fides colatur.

27 a a a *Sion in iudicio redimetur, & reducent eam in iustitia.*

27 Tunc autem Sion captiua sub peccatis, quibus se prius totam, atque omnino tradiderat, in libertatem vendicabitur à Christo, qui iudicium subiit durum, & iniquum: & reducetur ad illum, vnde ceciderat, statum, non quidem gratis; sed in iustitia: quia iustum pro illius redemptione Christus impendet pretium.

Iidem tres versus iterum de tempore captiuitatis Babylonicæ.

25 x x *Et conuertam manum meam ad te, & excoquam ad purum scoriam tuam, & auferam omne stannum tuum.*

25 Afflixi te hactenus, & cõtriui plagis; sed adhuc manus est armata gladio, & ad vulnus intenta: neque quiescam, donec accenso iterum tribulationis camino, scoriam exuram, purúmque relinquam argentum, quod ab scoria vile, & à situ longo rubiginosum est: & colliquefactum stannum, quod puro quondam argento permixtum erat, penitus amoueam.

26 y y *Et restituam iudices tuos vt fuerunt prius, & consiliarios tuos, sicut antiquitus.* z z *Post hæc vocaberis ciuitas iusti, vrbs fidelis.*

26 Vbi autem molitas sordes, scoriámque detraxero, restituam tibi tales iudices, præfectos, & cõsiliarios, quales primis, id est optimis Israeliticæ reipublicæ temporibus habuisti. Post hæc verò vocaberis ciuitas, in qua tanquam in propria sede fides, iustitiáque consideant.

27 a a a *Sion in iudicio redimetur, & reducent eam in iustitia.*

27 Erit autem ciuitas ideo à scoria, sordibúsque puta, quoniam non omnes, qui in fornacem Babylonicam, id est in exilium proiicientur, in patriam redibunt; sed adhibito iudicio, atque delectu iusti: qui digni visi sunt, qui ex duro Tyrannorum iugo soluti, in patriam reuertantur.

28 b b b *Et conteret scelestos, & peccatores simul:* c c c *Confundentur enim ab idolis quibus sacrificauerunt:*

28 Vt Dominus iustos à captiuitate restituet, propter quos ciuitas futura dicitur fidelis, & iusta: sic sceleratos, & peccatores delebit: & qui à Domino Deo suo ad vana Gentium idola defecere, simul omnes ab vltore Deo consumentur.

29 d d d *Et qui dereliquerunt Dominum, consumentur.* e e e *Et erubescetis super hortis, quos elegeratis.*

29 Illis enim, qui ab idolis, quæ impensè coluerunt, omnia sibi secundissima pollicebantur, nil attulit inanis illa, atque impia religio, præter pudorem, & ignominiam. Erubescetis valde propter hortos, & lucos, quos à Gentium ritu, ad

30 f f f *Cùm*

ad nefarios vsus, & impia sacra vobis delegistis.

30 Sic enim à vobis antiquus niror, & pulcritudo defluet, sicut ab ilice foliorum luxuries, & amœnitas: sic vobis sterilitas adueniet, & squallor, sicut horro omni suauitati, amœnitatique conspicuo: vbi aquatum sitis, & æstus inclementior, ingruerint

31 Neque contra hostiles machinas, furorémque pertinaciter in vestrum exitium inflammatum, munimento vobis erunt illa præsidia, in quibus tutò locasse videbamini spem salutis, & libertatis vestræ. Hæc etenim, licèt ab arte egregia, & à natura comparata, erunt sicut arida stipula grassante igne quæ flammam vltro concipit, vsque adeò non arcet. Accendetur autem & ignis contra munitionem è stupa constratam, & ipsa stupea ciuitatis munitio; neque vllus erit qui incendium ex vtroque excitatum possit extinguere.

30 ⁱⁱⁱ *Cum fueritis velut quercus defluentibus foliis, & velut hortus absque aqua.*

31 ˡˡˡ *Et erit fortitudo vestra vt fauilla stupæ, & opus vestrum quasi scintilla:* ʰʰʰ *& succendetur vtrumque simul, & non erit qui extinguat.*

IN CAPVT PRIMVM COMMENTARIVS.

1. Prophetiæ varia nomina.

ª VISIO *Isaia filij Amos.*] Propheta nomen multiplex est, sicut etiam *prophetia*, quod idem valet, licèt non eadem notatione modò enim ad *os*, modò ad *aures*, ad *oculos* etiam interdum refertur. Ab ore dicitur prophetia, *oraculum, verbum Domini*: ab auribus *auditus*, siue *auditio*; ab oculis *visio* nominatur. Et eodem omnino modo qui spiritum habet propheticum, ab ore *propheta*, id est, *prædictor*, aut *prænuntiator*, seu *vates*; ab oculis *videns* Quo nomine olim omnis propheta dicebatur. 1. *Reg.* 9. *Qui enim propheta dicitur hodie, olim vocabatur videns.* Et quidem sicut prophetia *auditus*, dicitur, & *auditio*, in *Abdia*, & *Habac.* 3. & in hoc propheta *cap.* 33. sic etiam propheta non ineptè *auditor* appellari posset. Certè vocem non admodum huic dissimilem sibi propheta noster attribuit *cap.* 50. *Eriget manè, manè eriget mihi aurem, vt audiam quasi magistrum. Dominus Deus aperuit mihi aurem; ego autem non contradico, retrorsum non abij.* Quæ, licèt de Christo dicta sint, cui sine dubio consequentia conueniunt; tam in figura de propheta ipso videntur dici, cui Dominus aurem reuelauit. Neque tamen cùm præsentiret quantum sibi odij conflaret & molestiæ ab iis, quos tanta animi, atque orationis libertate perculisset, retrorsum abiit, id est, deterritus non est, quominus, quæ à Domino

Prophetia visio.

2. audierat populo annunciaret. Appellatur præterea prophetia, *onus*, tunc maximè, quando aliquid prædicit aduersum, & durum auditoribus. Ita Hieronymus *in prologo Abacuc.* Et nos ea de re pluribus *alibi*. Vocari etiam posset ex Scripturæ vsu *stillatio*, quia *stillare*, vaticinari est. *Ezech. cap.* 20. *Fili hominis pone faciem tuam contra viam Austri, & stilla ad Aphricum, & propheta ad saltum agri meridiani.* & *cap* 21. *Stilla ad sanctuarium, & propheta contra humum Israel.* & *Amos* 7. *Non prophetabis super Israel, & non stillabis super domum idoli.* Hoc verò genus prophetiæ vt ex his constat, aliquid portendit aduersum, & graue, sicut de onere diximus; licèt *stillare* in Scriptura aliquid mollius & benignius interdum sonet. qua ratione montes dicuntur stillare dulcedinem. & similes locutiones non infrequentes.

3. Omnes prophetarũ titulos, & munera impleuit Isaias.

Hæc de prophetiæ, prophetæque titulis, ac differentiis, quæ sic impleuit propheta magnus, vt nemo cumulatiùs, aut illustriùs ex tot prophetarum numero tanto nomini, ac muneri satisfecerit. Nam si *videntem* vocamus prophetam, prophetiámque *visionis* nomine notamus, quis meliùs quàm Isaias *videns*, quæ digniùs, quàm Isaiæ *visio* nominetur? Habuit quidem Isaias suas quoque visiones, sicut Daniel, Ezechiel, & Zacharias; sed quæ prædixit, ita proposuit distinctè, atque dilucidè. vt qui legerit, quæ de Christo fuére longè ante prædicta, cernere se potiùs putet præsentia, quàm sperare futura. De verbis, id est, oraculis, à quibus prophetiæ nomen profectum est, non est cur hîc aliquid dicamus, quando & rerum varietate, & oraculorum magnitudine, ac pondere, tum prophetico dicendi charactere, nemo iste non modò superior, sed neque æqualis omnium sententia fit. Si enim magna quærimus, quid maius quàm ea, quæ de Christo ad quem omnis ferme prophetia spectat, ab Isaia prædicuntur. Quòd si prophetæ alij non tantùm verbis, sed etiam signis, & quasi Hieroglyphicis notis futuros rerum euentus portenderunt, vt Oseas nuptiis cum fornicaria, Ieremias catenis, Zacharias in vasis Pastoris stulti; neque hoc defuit nostro prophetæ. Nam *cap.* 20. cùm audisset à Deo, *Vade, & solue saccum de lumbis*

Isaias nudus magnum obedientiæ exemplar.

bus tuis, & calceamenta tua tolle de pedibus tuis, diuinæ obsequutus voci, *fecit sic vadens nudus, & discalceatus*. Quod fecisse per aliquot dies verisimile est. Origenes tres annos putat, & est in Scriptura coniectura non leuis ab illis verbis; *sicut ambulauit seruus meus Isaias nudus, & discalceatus, trium annorum signum, & portentum erit super Ægyptum*. Qua de re nos pluribus *cap.* 20. Illud hîc obseruandum cum Hieronymo, admirabilem omnino esse tantum virum: qui cùm ex regio esset genere, & qui, vt Hebræi tradunt, Regis Iuda socer, & Reginæ parens postea fuerit, non captiuus, neque inclinata Iudæorum republica, sed integra ac florente, subierit tamen illam ignominiam quæ hominum opinione censebatur maxima. Sed homo qui totus animo atque studio ferebatur in Deum, nihil habuit antiquius, & honestius, quàm obsequi illius imperio, etiamsi videret exponi se liberis petulantium hominum conuitiis, atque ludibriis. Quare deposuit tunicam, quam prophetali more cilicinam gestabat, & nudo corpore tantam, iámque frequentem ciuitatem iterum lustrauit ac sæpius.

4. Illud verò prophetiæ genus, quod *onus* vocatur, quàm sæpe susceperit, non est quòd multis exponam. Satis modò sit illud nomen sæpius vsurpatum ab vno Isaia, quàm ab aliis prophetis simul: nam à cap. 13. ad caput vsque 23. ab onere incipiunt vaticinia, & in onere imponendo populis explicandóque consummantur.

5. Vocatur autem hîc *visio*, prophetia, non quia Isaiæ oculis seu cogitationi species aliqua semper sit oblata, quod propriè significat visio; sed quia vt in aliis linguis non rarò fit, vt propter vicinitatem à proxima significatione aliquid ad affines sensus traducatur: sic etiam nunc è vicino sensu oculorum ad explicanda, quæ accepta sunt auribus, sermo transfertur. Neque hoc nouum est vt videndi sensus aliorum sensuum actiones explicet. Dicimus enim communiter, *vide quàm frigidum, vide quàm dulce, quàm odoriferum, quàm canorum*: quæ tamen nullo modo capit videndi facultas. Hinc fit vt in aliis quoque prophetis, quorum oculis spectra nulla proposita sunt, visionis nomen audiamus, vt in Abdia & aliis. Hanc puto rationem esse præcipuam huius vocis. Neque contemnenda est illa, quam quidam adducunt, rati ideo quamcumque prophetiam propter certitudinem appellari visionem; quia quæ prædicuntur, adeò sunt certa, vt quasi iam adessent oculis capi, aut contrectari manu videantur: sicut propter eamdem rationem, quæ futura sunt, per tempus præteritum à prophetis explicari solent.

Prophetia dicitur visio, etiam si nulla obiecta species.

6. *Super Iudam, & Ierusalem.*] Mirum quod quæ prædicta sunt à propheta, omnia ad hæc duo capita pertinere dicantur, cùm plurima ad alias tribus, plurima ad alias nationes peregrinas, & alienas necessariò referenda sint. Quàm multa enim dicta fuerint de toto Israel, quàm multa de Babylone, Damasco, Tyro, Moab, & Idumæa, Palæstina & Assyria quis non videt? Arias Montanus putat hunc non esse titulum totius prophetiæ, sed tantùm primæ: quia si hæc totius operis esset inscriptio, frustrà aliæ aliis vaticiniis præfigerentur, vt *onus Damasci, onus Ægypti*, &c. Neque dixisset, *visio Isaiæ*, sed *visiones*, quia non est vna prophetia, sed multæ. Addo ego quia nimis esset curta inscriptio, seu propositio totius operis, si cùm ad tot prouincias, gentésque respiceret, Iudæ tantùm meminerit, & Ierusalem. Sed proculdubio inscriptio hæc non vnius prophetiæ, sed omnium quæ continentur in hoc libro propositio est. Nam ideo Regum adhibentur nomina, sub quibus oblata visio est, de qua statim in principio, quorum ætates & regna aut nihil, aut modicè, vt in proœmio obseruauimus, excessit Isaias. Quare in hoc titulo proposita videntur quæ horum Regum, id est, Isaiæ tempore, ex quo prophetare cœpit, visa, auditaque continentur.

7. Sed diceret aliquis, quæ de Iuda, & Ierusalem notata sunt, prædicta quidem esse longo illo spatio, quo vixerunt hi Reges, esse tamen ex tot ætatibus collecta, & in primam huius prophetiæ partem coacta. Quemadmodum sæpe solent Historici, quæ gesta sunt, non tam temporibus, quàm rerum gestarum ordine, ac similitudine distinguere. Fateor quidem ita fecisse aliquando multos, eósque non ignobiles historicos, qui suis capitibus digerunt, quid quisque sapienter, quid pudicè, quid crudeliter fecerit: neque admodum laborant, quo quæque tempore gesta sint, modò ad earum rerum capita pertineant. Sed minimè hoc conuenit in nostrum prophetam, qui cùm a cap. 13. ad multa capita egisset de Babylone, Tyro, Damasco, &c. postea redit ad Iudam, & Ierusalem, neque semel tantùm, sed sæpius ad easdem ex interrupto reuertitur. Quare in primam partem, id est, priora capita libri collata non sunt, quæ de Iuda, & Ierusalem præuidit Isaias. Sed neque in aliis materiis, sunt distincta atque notata vaticinia, nam non vno in loco, sed admodum diuersis de Babylone agitur, & Damasco: & de Christo à principio ad finem toto hoc libro sparsim plurima diffusa sunt.

Historici sæpe non temporibus, sed rerum gestarũ similitudine historiam distinguunt.

Neque quicquam impedit quod in singulari sit positus, *visio*, quàm in plurali *visiones*; satis enim notum per synecdochen pluralia singulariter solere significari. Et in prophetarum titulis sæpe singularis adhibetur numerus, cùm tamen non vna sit prophetia. Vnde frequens, *verbum quod factum est*. Quod verò aliis vaticiniis præpositum fuerit, *onus Ægypti, onus Damasci*, &c. ideo fit, vt quæ confusè in hac prima inscriptione continentur, vt mox dicemus; hæc magis explicatè significentur. 8.

Sed est adhuc quærendum cùm de Israel plurima, de Assyriis, Babyloniis, Idumæis, &c. non pauca, eáque neque obiter neque strictim proposita, cur super Iudam, & Ierusalem dicatur instituta visio, seu prophetia. Hæc quidem facilè soluit non solum sacræ, sed etiam prophanæ historiæ consuetudo; quæ in titulo ea solet plerumque proponere, quæ præcipua sunt, quibusque reliqua magno licèt numero, ac mole seruiunt. Ex sacris Amos dicitur locutus, contra Israel, & sanè plurima dixit in ipso statim ingressu contra Damascum, Gazam, Galaad, Tyrum, Edom, Moab. Et in breuissimo Abdiæ vaticinio, quod contra Edom futurum dicitur in principio, multa dicuntur de Iudæis. Ex prophanis Homerus quàm multa, & quàm latè dixit in Odyssea præter illa; quæ hac inscriptione breuissima proposuit. 9.

Dic mihi Musa virum capte post tempora Troiæ,
Qui mores hominum multorum vidit, & vrbes.

Quàm multa hunc imitatus Virgilius, quæ tamen comprehensa non sunt in hoc titulo Æneidos.

Arma virúmque cano, Troiæ qui primus ab oris
Italiam fato profugus, Lauináque venit
Littora.

Sed quia reliqua, omnia quæ latè à tantis poëtis scripta sunt, ad Vlyssis, & Æneæ gloriam referebantur,

tur, ideo illorum meminit, hæc omisit. Quod omnino accidit nostro prophetæ; qui intento animo in Iudæam & Ierusalem, ea, quæ ad Iudam aliqua ratione pertinebant; quia ab illis aliquid passa, seu aliquid honoris consequuta fuerat, ad prophetiam attexuit *de Iuda, & Ierusalem.*

10. In Ierusalem duæ tribus intelliguntur.

10. b *Super Iudam, & Ierusalem.*] Iudam hîc accipio etiam pro Beniamin, quæ in distractione aliarum tribuum adhæsit Roboam: item pro illis, qui magno numero ex aliis tribubus eidem se adiunxerunt. Cur verò Beniamin interdum dicatur Iuda, & cum ea in vnam tribum coaluisse existimetur, diximus *in commentariis in Zachar. cap. 2. n. 17.* Cur verò de Ierusalem seorsum egerit, duplex ratio est: Vel quia Ierusalem præsertim pertinebat ad Beniamin, vt constat ex *Iosue cap. 18.* Quare in Ierusalem tribus intelligitur Beniamin, & in Iuda & Ierusalem duæ tribus, quæ non recesserunt à Ieroboam, ad quas præsertim spectat tota Isaiæ prophetia. Seu certè quia Ierusalem caput est eorum, qui non abierunt ad Ieroboam, in Ierusalem omnes intelliguntur, qui ciuitatem illam regiam suum sibi caput agnoscunt. Accedit quòd sæpe vsu venit vt ciuitas quæ alicuius prouinciæ caput est, etiamsi in prouincia comprehensa videatur, aliquando tamen honoris gratia seorsum nominetur. Quo sensu Hispani regionem aliquam cum suo capite, atque metropoli suis distincta nominibus coniungunt. apud quod frequens, *Toledo y su tierra.* sic nunc *super Iudaam & Ierusalem, sobre Ierusalem y su tierra.* & ideo apud alios sæpe, & apud Isaiam sæpissimè reperitur Iudæa coniuncta cum Ierusalem. Ponitur autem Ierusalem separatim ab aliis, quia in illam ciuitatem intenta præcipuè videbantur illa omnia, quæ toto libro vaticinatur Isaias. Est autem vsitatum in scriptura, vt si quid est in aliquo genere præcipuum, ac singulare, illud seorsum ab aliis nominetur. Qua ratione *Act. 1.* Maria à reliquis mulieribus, & Petrus à reliquis apostolis *Marci cap. 16. & 1. Corint. 3.* & Saul à reliquis hostibus Dauid *in titulo psal. 17.* separatim ponuntur.

c *In diebus Oziæ Ioathan, Achaz, & Ezechiæ Regum Iuda.* Ex horum Regum ætate satis constat longum tempus Isaiam vixisse. Quoto verò anno aut natus fuerit, aut prophetare cœperit, incertum est. Eusebius *in Chronico*, anno 17. Oziæ prophetasse tradit quod si vitam ad Manassæ Regnum vsque produxit, iuxta hæc non dubium quin supra 90. annos prophetauerit. Sed cœpisse prophetiam anno 17. Oziæ, nescio vnde sumere potuerit Eusebius.

11. d *Audite cæli, auribus percipe terra, quoniam Dominus locutus est.*] Verba hæc satis ostendunt, quàm non vulgaria sint quæ nos audire iubet propheta tam non vulgariter vaticinium exorsus. Conueniunt Hieronymus, Basilius, & Chrysostomus, *tom. 5 hom. 3 de Pœnitentia.* Respexisse hic Isaiam extrema illa verba Moysis *Exod. 32.* vbi cœlum, & terram testes aduocat eorum officiorum, quibus populum suum antè complexus esset: & quid ipsis immineat supplicij, si tantæ liberalitati aut non respondeant, aut certè contemnant. Dixerat hoc ipsum Dominus Moysi, *Deut. cap. 30. Si autem*, inquit Deus, *auersum fuerit cor tuum, vt audire nolueris, atque errore deceptus adoraueris Deos alienos, & seruieris eis, prædico tibi hodie, quod pereas, & paruo tempore moreris in terra, ad quam transmisso Iordane ingredieris possidendam. Testes inuoco hodie cœlum, & terrã, quòd proposuerim vobis vitam, & bonum, benedictionem, & maledictionem.* Adduxerat testes & minarum, & promissionum cœlum, & terram, benedictionis, si in fide manerent, & officio; maledictionis, si ab vtroque deficerent. Nunc verò quia defecisse constabat ingratum, atque infidelem populum, atque ideo subiturus esset pœnam suæ perfidiæ debitam, & à Deo, & Moyse coram cœlo & terra testibus antè denunciatam, eorum nunc implorat testimonium, & fidem. vt probet non tunc primùm esse proposita beneficia, & indicta supplicia, quæ ipse Dei nomine longo hoc vaticinio propositurus est. ac si dicat. Sicut olim pacti testes fuistis, sic nunc estote populi perfidiæ; & quàm iusta sint supplicia, quæ nunc ipsi parantur, cùm multo ante fuerint denunciata. Quæ verò capite hoc & Moysis capite *Deut. 32.* antistropha sint, promptum est cuilibet expendere.

Sunt qui putant ideo aduocari cœlum, & terram, vt hæc audiant, quia homines sic contra diuinas voces obsurduêre, vt non putarentur illas audituri. Et fit verisimile, quia illi statim animalia, & natura tarda, & minimè ad doctrinam idonea præferuntur: bos nimirum, & asinus.

e *Quoniam Dominus locutus est.*] Parat attentionem à dignitate loquentis. Neque enim Isaias loquitur à se, aut suo sensu; sed Deus in Isaia, cuius est calamus prophetæ lingua, & guttur tuba diuino inflata, & clangens anhelitu.

12. Iniuria pro beneficiis Deo reddita.

12. f *Filios enutriui, & exaltaui, ipsi autem spreuerunt me.*] Quomodo Deus Israëlem quasi nutricius tractauerit, vide Oseam *cap. 11. Quasi nutricius Ephraim portabam eos in brachiis meis.* & Isaias 46. *Qui portamini à meo vtero.* His verbis respondet in cantico Moysi. *Generatio praua, atque peruersa, haccine reddis Domino, popule stulte, & insipiens? nunquid non ipse est pater tuus, qui possedit te, & fecit & creauit te.* Et illud, *Incrassatus est dilectus, & recalcitrauit*, &c. Pro *enutriui*, Heb. est גדלתי *giddalthi*, Quasi filios inuenerit recèns natos, proiectos in abiectionem animæ suæ, quemadmodum olim in Ægypto sub Pharaone vix dum nati extinguebantur, & inde sublatos molliter educauerit. Neque solùm ad ætatem florentem & vitalem prouexerit, quod significat גדל *giddel*, sed etiam exaltauerit, id est, ad regnum sustulerit, fecerítque finitimis populis formidabiles. Quod Ezechiel *cap. 16.* exprobrauit eidem populo sub sponsæ nomine. Nam cum dixisset, *Grandis effecta est*, deinde subiecit, *& profecisti in regnum.* Hi verò filij tam indulgenter à Deo suscepti amorem, quem præstare debuerunt tam amanti, atque benefico parenti, ad alienos deos, & muta simulacra transtulerunt.

13. Homo minùs gratus quàm bestia.

13. g *Cognouit bos possessorem suum, & asinus præsepe Domini sui; Israel autem me non cognouit.*] Illustris comparatio, qua stupor, & væcordia hominum ita significantur, vt nullo modo videantur exprimi posse significantiùs: quando neque illud rependunt Deo quod omnium animantium stolidissima referre solent possessori suo. Quare, vt notauit hìc Basilius optime, qui è tanta dignitate exciderunt, aut non cognouerunt, in quo essent ordine, autorique tot beneficiorum non in amore præstando, aut habendis gratiis non responderunt, asinis comparantur. Psal. *Homo cùm in honore esset, non intellexit, comparatus est iumentis insipientibus.* Porrò sanctorum multi hæc referunt ad Christum reclinatum in præsepio, vt August. *contra Iudæos cap. 13.* Ambros. *lib. 2. in Lucam, cap. 2.* Orig. *ibidem hom. 13.*

ſed ſenſu, vt puto accommodatitio. Nam quod in priorem ſenſum hæc exponi debeant, tenent omnes ferme interpretes, & in his Hieronymus, Baſilius, Cyrillus & S. Thomas, & textus ipſe docet.

Hominis væcordia.

14. Hic obſeruandum, vt notauit Hieronymus, in textu Hebraico non eſſe, *me non cognouit*, ſed *non cognouit*. Addit tamen interpres illud pronomen claritatis gratia. ſed eſt pulcher ſenſus, qui indicari videtur in Hebraico textu, ſi ibi pronomen *me* non adhibeas. [Cognouit bos dominum ſuum, cuius iugum ſubire, & cuius agrum aratro vertere debeat: cognouit aſinus præſepe domini ſui, vnde ſumendum pabulum; ſed Iſrael neque nouit cuius imperio parendum ſit, neque vnde ſalubre pabulum petendum; ſed ſumit, quo eſt ſtupore, pernicioſum & amarum.] Pro qua explicatione facit quod אבום *euus*, pro quo noſter *præſepe*, ſignificat locum vberẽ, & aptum ad ſaginã. 3. *Re.* 4. vbi noſter, *viginti boues paſcuales*. Hebr. *viginti boues*. אבום *euus*, Sed eſt ſine dubio verior ille ſenſus quem indicat vulgatus, qui comparatione tardæ atque ſtolidæ belluæ docet quàm ſit tardus Iſrael, atque ſtolidus in cognoſcendo beneficio & agendis gratiis, cùm neque faciat, quod faciunt bos, & aſinus.

Quanta obedientia Deo præſtãda, atque ſummiſſio.

15. Foreirus hîc שור *ſor*, pro quo Chaldæus תור *thor*, non quemcumque bouem ſignificare putat, ſed *taurum admiſſarium, qui armenta præit velut dux, & ferus eſt, & iugi impatiens*, quaſi deriuetur à שור *ſor*, quod eſt *dominari*. Quod ſi ita eſſet, vt cenſet Foreirus, ſenſus eſſet elegans, & moribus accommodatus valde. Nam taurus in ſua ferocitate agnoſcit dominum, neque illum cornu, aut calce appetit, gregémque ſuæ veluti fidei, atque tutelæ commiſſum in poſſeſſoris ſui caulas reducit; Populus verò meus incraſſatus eſt, & recalcitrauit, & naturæ vires aut fortunæ facultates non ad Dei obſequium, quaſi ad legitimas, ſed in idolorum cultum, quaſi in alienas caulas adducit. Sed credo non tam ferocem taurum quàm *domitum, & obſequentem bouem* ſignificare, quod indicant omnia penè Scripturæ loca vbi reperitur שור *ſor*. Et expreſſè habetur Deut. 20. *Non arabis in boue, & aſino.* & *Exod.* 23. *Requieſcet bos tuus.* & ſanè ita ſignificatio eſt multo grauior. Nam ſi bos domitus ſit, & labori atque ſtimulo deſtinatus, etiamſi ſciat ſibi ferendum eſſe domini iugum, ad illum tamen reuertitur pabuli gratia.

Peccati graue pondus.

16. [h] *Væ genti peccatrici, populo graui iniquitate.*] Sæpe in Scriptura *gens* & *populus* in eadem ſignificatione coniunguntur. *Pſal.* 2. *Quare fremuerunt gentes, & populi meditati ſunt inania.* Quare exiſtimo vtrique parti eandem ſubeſſe ſententiam, ſignificaríque gentem illam adeò peccatis eſſe deditam vt grauis ſit iam Deo, ita vt diuina patientia ſuſtinere illam iam ampliùs nolit, ſeu ipſa ſuis peccatis aggrauata ſit; quo ſenſu dixit de ſe Dauid, *pſal.* 37. *Iniquitates meæ ſupergreſſæ ſunt caput meum, ſicut onus graue grauatæ ſunt ſuper me.* quaſi duro iam ſuccubuerit oneri, neque ab eo ſe ſubducere laboret. S. Baſilius illud, *populo graui iniquitate*, plenum iniquitate exponit; quaſi iam impleuerit illam menſuram, cui Deus decreuiſſet infligere ſupplicium iam antea per Moyſem denunciatum *Deut.* 30. Et adducit illud *Gen.* 15. de completis iniquitatibus Amorrhæorum, & illud Seruatoris, *Implete menſuram patrum veſtrorum*. De hac menſura vide plura *Zachariæ cap.* 5. *num.* 23. vbi nos fuſiùs.

Certa menſura peccatorum.

17. [i] *Semini nequam, filiis ſceleratis.*] Vtriuſque partis vna eſt, atque eadem ſententia, id eſt, grauis querimonia; quòd filij à tanto patre non prouidè ſolum, ſed etiam amante nutriti, tamquam ſi a mala ſtirpe nati in peſſimam naturam degenerarint. Tacetur autem hîc ex Hebræorum conſuetudine ſimilitudinis nota, id eſt, *quaſi eſſent à ſemine nequam, & ſceleratorum parentum filij.*

Acerba peccatoris reprehenſio.

[k] Pro *ſceleratis* Hebraicè eſt משחיתים *maſchethim*, quæ vox *perditionem* ſignificat, *corruptionem*, *& vaſtationem*: Et quia vox illa in numero multitudinis eſt, dicuntur ad verbum, *Filij corruptionum, vel perditionum*, id eſt, perditiſſimi, quia variis ſuppliciis obnoxij ſunt, velut rami abſciſſi à generoſa ſtirpe, & qui ſe ignobili atque infructuoſæ inſeruerunt. Hiſpanè, *Gente acabada o rematada.* Et re vera tales ſunt, qui filij dicuntur huius ſæculi, quíque ſtatim dicuntur abalienati à Domino. Nam à mundo, eiúſque legibus, à quibus tamquam a ſuo ſtipite pendent, alimentum trahunt. Hi corruptionem olent, quia mundo inſerti, qui omnino corrupit viam ſuam. 18.

[l] *Dereliquerunt Dominum, blaſphemauerunt ſanctum Iſrael: abalienati ſunt retrorſum.*] Aliqui hæc ad tempus Euangelij referunt, putantque pertinere ad iniurias quas à populo ſuo, non iam ſuo paſſus eſt Chriſtus. Et quod ſtatim ſequitur, putant ſpectare ingentem illam, atque inſanabilem plagam, quam à Romanis poſt Chriſti mortem populus accepit Iudaicus. Sed qui non caſu, & pro commoditate eorum, quæ pro concione tractant, & diſputant; ſed ex inſtituto hæc interpretantur ad præterita peccata, præſentémque Iudæorum obſtinationem referunt. Propter quæ talia minatur Deus ſupplicia, qualia ſtatim deſcribuntur. Ita Hieronymus, licèt omnium temporum meminerit, Baſilius, S. Thomas, Foreirus, Lyra, Adamus, & alij. Illa verò quæ ſuprà commemorata ſunt, ante tempora Iſaiæ contigiſſe ſatis liquet. Dereliquerunt enim Dominum, & fide illi data non ſemel prodita, idola coluerunt: Blaſphemarunt Deum, cùm diuinos honores tribuerunt aliis, & eius promiſſis, atque potentiæ diffiderunt: Abalienati ſunt retrorſum, aut quando regredi voluerunt in Ægyptum, aut initum cum Deo pactum abiecere. 19.

Regula. Deus interdum humanos induit affectus.

[m] *Super quo percutiam vos vltra, addentes præuaricationem.*] Humanos affectus induit Deus accommodatè ad hominum ſenſus, vt ſuum hominibus ſenſum, & conſilium declaret. Quare dubitare, admirari, imò & pœnitentia tangi dicitur, quia his modis homines, quam afficiantur grauiter explicare ſolent. Dùm autem hîc Deus quaſi dubitans & deliberans inducitur, ſignificat magnum aliquid eſſe quod de populo cogitat. *Hæc vox*, inquit Baſilius, *animi eſt non habentis in promptu quid ſtatuat, & deſperantis correctionem.* Percuſſerat Deus rebellem populum, quò illum ad meliorem mentem reduceret: ille tamen obſtinata perfidia animum ſemper retinebat antiquum; imò alias, atque alias addebat præuaricationes. Deus ergo inſtar ſolliciti medici, quem morbi prolixitas & in dies peior ſtatus grauat, & frangit, dicit: *Super quo percutiam vos vltra?* Qui loquendi modus ſignificat nullum eſſe ſupplicij aut medicamenti genus, quod in corrigendo populo non antè ſit expertus. Afflixit enim fame, peſte, bello, ſeruitute, quare in illius caput totam videbatur hoplothecam exhauſiſſe. Ac ſi dicat, non habeo iam, quo vos percutiam. Quomodo dixit in articulo non diſſimili *Aggæi cap.* 2. *Percuſſi vos vento vrente, &c. & nec fic* 20.

Tribulationis ſcopus.

reuerſi

reuersi estis ad me. Aut certè significet nullam esse A partem in mystico Israelis corpore, quæ sit à vulnere, seu à dolore vacua: ita vt nouo vulneri locus non sit. Quod eleganter expressit prophanus poëta *lib. 4. de Ponto.* extremis verbis.

Quid iuuat extiactos ferrum demittere in artus?
Non habet in nobis iam noua plaga locum.

Deinde inductione quadam probat nullam esse partem, quæ suo vulnere saucia non sit. Nam ad naturalis corporis similitudinem mystici partes ægras prosequitur; deinde, quo plagarum genere quæque pars laboret, ostendit. Ex quo verisimile est, id quod modo existimabam, tam de partibus affectis, quàm de vulnerum genere sermonem esse.

21\. Iudæorum status miserabilis. *n Omne caput languidum, & omne cor mœrens; à planta pedis vsque ad verticem non est in eo sanitas.*] B Hic partes exprimuntur affectæ, in quibus omnes hominum status ac conditiones explicantur. Laborabat autẽ totus ille populus miserabiliter, summi, medij atque infimi, sacerdos, & popularis, summus ordo, & plebs vltima, scribæ docti, & imperitum vulgus, fœdati antiquorum vulnerum vestigiis, & concisi nouis: præsentibus cooperti flagitiis & ad alia rursus impudenter intenti. Per *caput*, Cyrillus, & S. Thom. Reges intelligunt, qui sicut in homine caput, sic ipsi in republica altissimam obtinent sedem. Reges autem quorum ætate vixit Isaias, scelerati fuerunt, vno excepto Ezechia. Et Oziæ caput, si literam nudam sequare, languidum erat; quia illi eo fortasse tempore, quo hæc dicebantur ab Isaia lepra frontem fœdârat. Per *cor*, C iidem sacerdotes intelligunt, qui medij sunt inter Deum, & homines. Cùm verò tale cor mœret, & caput languet, & parum viget, ægrum est atque imbecillum totum corpus, quod à Regio, ac sacerdotali ordine vires capit; sicut naturale corpus à capite animales, à corde vitales accipit spiritus.

22\. *o Vulnus & liuor, & plaga tumens, non est circumligata, neque curata medicamine, neque fota oleo.*] Hic videntur describi plagarum genera, quibus omnia Iudaici populi membra, aut vlcerosa, aut cicatricosa, & deformata, aut concisa sunt. In *vulnere*, quod est diuisio continui, & quod quasi aperto ore hiat, & clamat, peccatum iam publicum intelligi potest: Per *liuorem*, qui est humor putris intra cutem collectus, peccatum occultum: Per *plagam tu-* D *mentem*, peccatum diuturnũ, quod iam putet, & fœtet. *Plaga tumens* vulnus est aut vlcus, seu carcinoma iam putridum, vel propter ipsam plagæ naturam, vel propter vetustatem: Hebr. טריה *teriia*, id est, saniosa, & putris. Hanc esse significationem verbi טרה *tara*, tenent Hebræorum magistri. Neque negat Hieronymus dum vertit *tumens*, quia tumor ab aliquo humore sanioso, ac putri prouenit. Sanè mandibula qua Samson strauisse dicitur Iud. 15. mille viros, *Iud.* 15. טריה *teriia* vocatur, quam vocem vulgatus vertit, *qua iacebat.* quæ si ab asini capite diuulsa iam erat, & separata, aridam fuisse oportuit; si autem, vt Hebræi volunt, & quidam ex nostris qui *putrescentem*, aut *recentem* conuertunt, E in capite erat asini, vnde à Samsone diuulsa fuit; saniosam fuisse, ac succulentam verisimile est. Hinc puto fit planum, qualis fuerit illa plaga, quæ tumens hoc loco dicitur.

23\. His ergo vocibus significat Deus & olim vulnera populum excepisse grauia, quę nunc etiam sanie puteant, & nunc etiam noua, quæ stillant sanguine ex recenti vulnere. Neque illa antiqua aliquã medicina leuata sunt, vt oleo, vel malagmate confota, A neque recentia, circumligata; vel quia Deus leuari dolorem illorum noluit, grauiter populi sui sceleribus offensus, aut quia cùm omnes essent grauiter saucij (neque enim in illo mystico corpore à planta pedis ad verticem vsque quicquam erat sanum) non erat aliquis sic à suo dolore liber, vt aliena curaret. Sed credo hic significari, ita esse peruersam ingratam illam gentem, vt nulla medicina sanari posse videretur. Quare tanquam desperato, imò & deplorato ægroto nullum iam remedium adhibendum videbatur à medico.

p Terra vestra deserta est, ciuitates vestræ succensæ igne, Regionem vestram coram vobis alieni deuorant.] Hæc quidam patres ad excidium sub Vespasiano referunt. Neque abnuit Hieronymus & 24.
B Cyrillus. Neque ego nego hæc quoque ad Romana tempora pertinere, sicut & illa de liuore, & plaga: neque enim inusitatum est apud prophetas præteritum sumi pro futuro. Non tamen improbabile puto hæc fuisse iam passos Iudæos, vt Hieronymus indicat & Cyrillus, & ex iunioribus aliqui. Nam ab Ægyptiis, Syris, Ammonitis, & Moabitis Palæstinis, Madianitis, variis sæpe incommodis affecta est res Iudaica. Si verò hæc dicta sunt ab Isaia, non primùm sub Ozia, sed tempore Achaz, aut Ezechiæ (neque enim semper eo ordine res in Scriptura digeruntur, quo gestæ sunt) satis liquet quomodo eo tempore coram ipsis Iudæorum bona alieni deuorarint. Nam vt constat *ex 4 lib. Reg. cap.* 14. 15. 16. 17. ab alienis exhausti sunt thesauri C domus Regiæ & templi; & in hanc sententiam magis inclinarem; nisi illud priùs magis placeret plerisque Patrum.

q Et desolabitur sicut in vastitate hostili.] Hæc ego vt verba ipsa præseferunt, ad tempus futurum refero. Neque solùm ad extremum excidium Ierosalem post Christi mortem, vt nonnulli volunt, sed etiam ad illud, quod Iudæa pertulit ab hoste Chaldæo. Illud verò *Sicut*, non puto significare similitudinem, sed veritatem: re enim vera hostis fuit, & non tanquam hostis qui ciuitatem obsedit, atque vastauit. Siue hæc de Babyloniis, siue de Romanis intelligas. nam de vtrisque sermonem hic esse tenent communiter interpretes. 25. Regula. *Sicut* non semper similitudinem indicat.

r Et relinquetur filia Sion, vt vmbraculum in vi- 26. Hierosolymæ quanta vastitas.
D *nea; & sicut tugurium in cucumerario.*] Explicat qualis futura sit hostilis illa vastatio de qua nuper, & est satis apta similitudo. Nam quemadmodum peracta vindemia, & collectis iam extremis è cucumerario fructibus vmbraculum, quod imminebat vineæ, & erat custodi munimento, atque vmbræ, & terrori furibus, sic dissipatur, vt neque speciem habeat vllam, neque vsum: sed tantùm supersunt nuda statumina, & non iam tabernaculum, sed tabernaculi disturbati mera vestigia. Sic nobilis illa ciuitas, & illustre templum, adeò erunt ab ariete, atque incendio vastata, vt præter ruinas, & dispersos per plateas sanctuarij lapides, nihil supersit antiquæ gloriæ. Quare verè possis illud de Ierusalem vsur-
E pare, quod de sua Troia, cùm grauissimè locuti sunt, cecinerunt Poëtæ. Virg. 3. Æneid.

Littora tunc patria lacrymans, portúsque relinquo
Et campos vbi Troia fuit.

Et Ouid. 1. *epist. Heroid.*

Iam seges est, vbi Troia fuit, resecandáque falce,
Luxuriat Phrygio sanguine pinguis humus.
Semisepulta virûm curuis feriuntur aratris
Ossa ruinosas occulit herba domos.

Hæc multo veriùs de Ierusalem, vbi maior ho-

minorum cædes; & quæ in maiorem vastitatem redacta est. de qua eadem propè, eodem penè tempore dixit Micheas *cap. 3. Sion quasi ager arabitur, & Ierusalem in aceruum lapidum erit, & mons domus in excelsa syluarum.*

17. Ierusalem, & Israel dicuntur vinea.

Hic notandum, seruari hoc loco allegoriam familiarem prophetis de Ierusalem, quæ vineæ comparatur, & vinea dicitur maximè, ab Isaia *cap. 5.* quam Deus maceria sepsit, & turrim imposuit, &c. cui tamen vineæ arx Sion, quæ vrbi imminebat, vt propugnaculum, erat quod tugurium cucumerario, aut tabernaculum vineæ. Sed vbi hostis vberem inde vindemiam collegit, excisis ab radice vitibus, arx Sion, & templum sicut tugurium disturbata sunt. Huc quoque spectat quòd *vindemia* prouerbiali specie pro *vastare* sumitur. *Thren 1. Quia vindemiauit me, vt locutus est Dominus in die furoris sui.* & suprà, *Vindemia eos, sicut vindemiasti me.*

Vindemiare pro vastare.

18. [*Nisi Dominus exercituum reliquisset nobis semē, quasi Sodoma fuissemus, & quasi Gomorrha, &c.*] Explicat nunc propheta statum Ierusalem, & Iuda, qui non videbatur esse dissimilis statui Sodomorum, vsque adeo se in omnem turpitudinem prolecerant. Quare principes Ierusalem, statim principes vocat Sodomorum. Principum autem vitæ consonare plerumque solent populi mores. Vbi obseruandum tam Hieronymum, quàm LXX. pro שריד *sarod*, quod *residuum* sonat, seu *reliquias*, posuisse, *semen*, spectantes potius sensum, quàm vim nominis. Quam explicationem, si defuissent cætera, satis confirmat autoritas Pauli *ad Rom. 9.* vbi eodem modo reddit hunc locum Isaiæ. Quod verò sit istud semen, adhuc obscurum. Basilius Christum intelligit, qui fuit Abrahæ semen, per quem illi salui facti sunt, qui aliter eodem quo Sodomitæ, aut non dissimili exitio periissent: idem putat Hugo. Quæ sententia maximè pia est, & Christi beneficia maiorem in modum commendat: nam iuxta eam deleuisset Dominus funditus Iudæorum genus, sicut deleuit Sodomæos, nisi superesse semen ex ea gente decreuisset, ex quo nasceretur Christus. Christo itaque ex ea gente nascituro tribuendum est, quòd non omnino extinctum fuerit Iudæorum genus. Simili commēdationis genere vsus est profanus poëta, qui vt Fabij Maximi merita extolleret, eius gratia dixit non omnes Fabios fuisse peremptos vna die. Historia nota est. Sic ergo Ouid. *lib. 1. de Ponto, Eleg. 2. ad Maximum.*

Christo debemus quod Iudæorū genus non fuerit funditus deletum.

Qui nasci vt posses, quamuis cecidere trecenti
Non omnes Fabios abstulit vna dies.

Ac si dicat, cùm decreuit Deus perire totam Fabiorum familiā, in te vnum intuebatur futurum aliquando patriæ columen, & præsidium; atque ideo ex tot viris lectissimis vnum superstitem esse voluit, ex quo nascereris. quo de Fabio nihil dici potuit illustrius.

29. Apostolorū in mundum beneficium.

Alij semen istud relictum Apostolos esse putant, qui tanquam semina segetes renouant, quas tempestas strauit, aut sitis arefecit, aut glacies & pruina decoxit. Quod facere agricolæ solent, qui si pertenuem habuere prouentum ex copioso satu, modicum illud quod ex agro percepere, seruant ad propagandas fruges, ne cum semine spes quoque frugis intereat. Vt *Gen. cap. 47.* Ægyptij à Iosepho frumenta petierunt, ne terra periret cultoribus vacua. Et de Apostolis accipit Hieronymus, Cyrillus, S. Thomas, Haymo, & recentiores ferme omnes tam in hunc locum, quàm *in cap. 9. ad Roman.* vbi hæc citat Paulus: Et hoc posterius mihi videtur

A esse dicendum, tum quia sic omnes communiter, tum quia aliqua sunt, quæ non bene Christo conueniunt. nam, vt diximus, שריד *sered*, propriè *reliquias*, siue *residuū* significat, eius quod periit. Deinde quia in textu Hebraico eidem voci adiungitur כמעט *chemmhat*, quæ vox significat *reliquias illas futuras esse exiguas*, quod etiam satis docet Paulus suprà. Hoc ergo semen à Deo relictum fecit, ne Ierusalem esset sicut Sodoma; id est, ne funditus periret cœlesti incendio, quando eius turpitudinem imitabatur; in qua sic erat proiecta intemperanter, vt non alio quam cœlesti igne purganda videretur. Sic enim de illa Iosephus *lib. 6. de bello, capite 16. Non equidem recusabo dicere, quæ dolor iubet. Puto, si Romani contra noxios venire tardassent, aut hiatu terra deuorandam* B *fuisse ciuitatem, aut diluuio perituram, & fulmine; ac Sodoma incendia passuram: multo enim magis impiam progeniem tulit, quam illa pertulerat.* Quæ sanè vera puto, si hæc de tempore intelligas Euangelij.

Hæc mihi, ne à tot Patrum scriptorúmque sententia discedam, ita videntur esse intelligenda. 30. Verùm non videbatur malè expositurus, neque minùs ad textum consentaneè, qui putaret sermonem hic esse non de Apostolis, aut exitio Solymitano per Romanos, sed de vastitate vrbi à Chaldæis illata; & de illis Iudæis qui ab eo exitio superstites fuerunt. Qui hoc loco futuri dicuntur esse pauci, vt textus docet Hebraicus, qui fuerunt quasi semina populi Iudaici: sicut Noe conseruasse dici potuit C in arca Semen mundi. Et quidem quòd *semen* hoc loco paucæ illæ reliquiæ futuræ sint populo Iudaico, indicat Paulus, qui hoc & aliis Isaiæ testimoniis probat paucos ex tanta Iudæorum multitudine fore saluandos, vt exponunt omnes fere interpretes. Quàm verò pauci exitio, exilióque superfuerint Babylonico, & ad antiquam sedem, & gloriam redierint, docuimus in illud *Zacharia cap. 2. num. 14. O ô fugite de terra Aquilonis.* vbi ex Ezechi. probauimus, ex tertia parte, cui fames, & gladius pepercerunt, tertiam item partem, id est, ex omnibus nonam restiturum iri. Non dubito ibi Paulum agere de vocatione ad Ecclesiam. Quis enim tam aperta neget? sed quemadmodum in Zacharia diximus *cap. 2. cap. 9. & cap. 10.* in principio D omnium, & infrà *in præfatione ad cap. 40.* ex multorum sententia instaurationem vrbis & templi figuram esse Ecclesiæ, contigisséque mysticè in Ecclesia, quæ tamquam in typo in illa instauratione præcesserunt, sic modò in exiguo numero eorum, qui ex tanta multitudine redierunt, adumbrari existimo, quàm ex Iudæa pauci accessuri sint ad Ecclesiam, atque id voluisse Paulum, qui optimè notat omnia in figura contigisse Iudæis. Neque video cur hæc sententia quibusdam nimiùm criticis aliquid impietatis oleat; Quæ si de Babylonica captiuitate solùm, & nudo Iudæorum statu, loqueretur, E sine vlla ad Ecclesiam, & eos qui in ea saluandi sunt, comparatione, ego quoque damnarem, quia Paulus etiam apertè damnat. Existimo igitur in hoc statu Iudæorum qui ex tanta multitudine ad vrbem antiquam, & religionem patriam remigrarunt, alium statum esse propositum, eorum nempe, qui ex statu non admodum dissimili ex eadem gente accessere ad Ecclesiam, & ideo eò spectasse Paulum. De Iudæorum captiuitate sermonem hîc esse censent Pagninus & Vatablus; de captiuitate historicè, & de Ecclesia typicè, putat Forerius, nisi quòd de excidio per Romanos, hîc agi putat. Hoc

tenet

tenet Lyra, quæ antecesserant, & consequuta sunt A pertinere ad captiuitatis tempus putat Adamus, & alij plures. Sed hæc verba Adamus propter autoritatem Pauli ad Ecclesiam collata censet ab Isaia, qui suo more ab historia, & litera transit ad spiritum: deinde ad interrupta fuisse reuersum.

31. Sed quia locus est obscurus, licebit credo aliter tentare, quod in rebus dubiis alij fecere. Lector prudenter, vt volet, iudicabit, ac statuet. Suprà dixerat propheta Iudæos esse semen nequam, & filios sceleratos, quos vt filios suos enutrierat, atque exaltauerat. Nunc videtur significare propter paucos, qui fuerunt verum Dei semen, atque legitimum, id est, propter paucos iustos, non fuisse regionem illam funditus excisam: erant autem cùm hæc ab Isaia dicta sunt, aliqui iusti, nempe Oseas, Amos, Ioel, Ionas, Micheas. Videtur autem allusum ad incẽdium Sodomæ, quæ si decem iustos habuisset, id est, si semen modicum verum, & sanctum fuisset illi relictum, non omnino cœlesti conflagrasset incendio.

Ierusalem non minùs impia, quàm Sodoma.

35. *Quasi Sodoma fuissemus.*] Comparatio hæc Ierusalem cum Sodoma, non est quo ad scelerum gradum, & magnitudinem, sed quo ad supplicij modum. Neque enim Iudæi sub hæc tempora, aut certè quando illis contigit ab Assyriis strages, minùs erant impij quàm Sodomæi. Nam de huius populi impietate sic loquuntur prophetæ, vt à Iudæis Sodomæos longè fuisse superatos significent. Ieremias, *Thren. cap. 4. Maior effecta est iniquitas populi mei peccato Sodomorum*, iuxta expositionem omnium penè interpretum. Sed hic locus vt alij putant, parum fauet huic sententiæ nam vt ex textu liquet, ibi iniquitas pro supplicio sumitur, quod in Scriptura vsitatum est. Sed docet hoc apertè Ezechiel, *cap.* 16. qui cum loqueretur cum Ierusalem, seu Iuda, dicit. *Non fecit Sodoma, & filia eius, sicut fecisti tu, & filia tuæ.* Quod iureiurando affirmat Dominus, præmisit enim, *Viuo ego.* Et paulò pòst ait vsque adeò in flagitiis superatas fuisse Sodomam, & Samariam, vt eius comparatione sanctæ videri potuerint. *Vicisti*, inquit, *eas sceleribus tuis, & iustificasti sorores tuas in omnibus abominationibus tuis, quas operata es.* Et quidem, sicut nuper vidimus ex Iosepho, ante Romanorum aduentum sic erat Ierusalem corrupta flagitiis, vt, si abesset Romanorum obsidio, non putaretur differendum diu cœleste supplicium. Neque verò tempore Achaz, & Manasse; aut sub Assyriorum appulsum minùs erat flagitiis onerata ciuitas, quàm tempore Iosephi, & Romanorum. Non enim Sodomitæ plus ausi sunt, quàm Iudæi, qui pro effœminatis, ac meretricibus ædiculas in templo posuerunt. Illa ergo scelerum aut multitudine, aut genere non erant inferiores Sodomitæ; fuerunt autem dissimiles in supplicij modo. Ex tota quippe Pentapoli nullus fuit, qui immissum cælitus incendium effugeret: nam Loth, & eius familia non erant è Sodomitarum genere, sed paulò antè rei pecuariæ gratia in eam regionem immigrarat. At ex Iudæis aliqui post illud Assyriorum excidium, in patriam redierunt.

33. *Audite verbum Domini principes Sodomorum.*] Hæc quoque ad Christi tempora referunt quidam ex Patribus. Qui in his principibus agnoscunt illos, qui negauerunt, damnaueruntque Christum, propter quod longè in scelere fuerunt superiores Sodomitis. Hæc tamen eodem modo accipienda puto, quo superiora: nempe vt de suo, aut de Assyriorum tempore historicè loquatur Isaias; figuratè verò de tempore Euangelij. Nam quòd ad præsentes hic sermo spectet, non obscure indicant quæ mox succedunt. Quod dicendum omnino esset, si modo vera sit traditio Hebræorum, qui, vt Hieronymus hîc scribit, ideo dicunt serra fuisse dissectum Isaiam, quia Iudæos eo Sodomorum nomine ignominiosè compellasset. Quod ipsis in omnem modum erat execrabile, sed de Isaiæ morte, & de eius causa plura à nobis in proœmio tradita sunt. Sed est fortasse alia ratio nominis: nam videtur Ierusalem appellare Sodomam propter mores non dissimiles. Et quia hæc verba, vt constat, ad sacerdotes & principes ciuitatis spectant, à quibus illa sacrificia offerebantur, quæ Deus respuit; B ideo eos principes vocat Sodomorum, quia suum quasi regnum obtinebant in ea republica, quæ Sodomiticis sordibus veræ atque antiquæ Sodomæ non erat dissimilis.

Quò mihi multitudinem victimarum, &c. plenus sum, &c.] Ad hæc verba Dominus attentos esse vult Sodomorum principes. De quorum sensu variè sentiunt interpretes. Quidam hæc accipiunt de tempore Euangelij, quod maxima ex parte respicit Isaiæ vaticinium; ita vt tunc abrogetur antiqua lex, & exoletis eius sacrificiis nouum inducatur sacrificium, quod in prioribus quasi in quibusdam Inuolucris & vmbris occultabatur. Ita Cyprianus *lib. 1. contra Iudæos cap.* 16. Cyrillus, Basilius, Procopius, Dionysius, & è recentioribus aliqui, & C in his Leo Castrus, qui in eos qui contrà sentiunt acerbè, & tragicè inuehitur, & pene Iudaicæ perfidiæ damnat, qui ideo putant causam inferiùs reddi cur sublata sit antiqua religio: quia à Sodomorum principibus Christus morti traditus fuit, quando dixerunt, *tolle, tolle, crucifige. &c. sanguis eius super nos.* Quod significari putant illis verbis. *Manus vestræ sanguine plenæ sunt.* Plenæ inquam sanguine Christi ab ipsis crucifixi. Quæ quia tantis viris placet sententia, nobis quoque non displiceat. Sed addam quod mihi non minùs probabile, totique capitis texto consentaneum videtur, quódque aliis, vt statim dicemus, censetur non improbabile. 34.

Existimo pertinere hæc non tam ad Christi tempus, legísque abrogationem, quàm ad tempus D illud, in quo hæc ab Isaia dicta sunt, id est, in quo immensa quædam erat in illa ciuitate vitiorum proluuies. Gens autem illa tantum & suo templo, & sacrificiis tribuebat, vt expiatum iri crederet peccata sua, aut fore impunita, si sacrificia illa statis temporibus, & præscriptas à lege cæremonias obiret. Quare frequens illis erat in ore, *templum Domini, templum Domini, templum Domini. Ierem.* 7. quasi eo saluo, ipsi quoque futuri essent salui. Sed non minùs frequens contra illos in ore Domini, nihil illis profuturum templum & sacrificia, si pietas abesset, aut honestas morum. Vide *Psal. 49. & 50. Ierem. cap. 6. & 7. Zachar. 8. Isai.* 43. 58. 66. Vbi Deus ingrata sibi dicit holocausta; E quia nuda videt à morum sanctitate; neque tamen ibi de legis abrogatione sermo est. 35.

Sacrificia cur ingrata Deo.

Cur verò & nunc & frequenter alibi Deus respuat, quæ tam aliis locis frequenter commendarat, in aliis hæc quoque ratio grauis videri potest, quæ neque hic à Spiritu sancto prætermissa est. Nam cùm sacrificiorum & cæremoniarum duplex sit finis, vt tradit Abul. alter Architectonicus, qua ratione sciographice, aut ichnographicè fabricam intuetur: & iuxta hanc omnium sacrificiorum finis

est Christus, quem antiquæ legis sacrificia obscurè delineant,& adumbrant; alter qui ad præsentem statum Iudæorū instituendum pertinet. Quare illa sacrificia aut alicuius beneficij memoriam renouant, aut aliquem bene conformandæ vitæ modum præscribunt, sicut Ægyptiorum notæ Hieroglyphicæ. Et sanè eo consilio præcepta quædam tamquam symbola data esse Hebræis, vt ab ipsis veluti à spectabili documento exemplum sumerent instituendæ vitæ, tradunt Clemens Alexan *lib. 5. strom.* Theoduretus *lib. de sacrificiis paulo ante medium*, & Aristeas *lib. de 70. interpretibus, qui est in 2. tomo Bibliotheca.* Vbi tradit, Eleazarum summum sacerdotem percontantibus Ptolomæi legatis respondisse, præcepta tradita à Moyse de non comedendis his vel illis animalibus, esse symbola Hieroglyphica, qualia Ægyptiorum, quæ optimè vitæ instituendæ rationem ostendunt. Et ita planè indicat Paulus cùm dicit 1. *Corinth. 9. vers. 9. Nunquid de bobus cura est Deo?* Cùm ergo sacrificia, cæremoniæ,& solennitates eò spectarent, vt homines aut colerent Deum beneficiorum memores, aut seipsos excolerent iuxta propositam sacrificandi Hieroglyphicam formam; Iudæi externa illa Sacrificiorum specie contenti de his, quæ in illis præsertim spectabat Deus, non laborabant. Quare neque pro acceptis beneficiis grati placere Deo studebant, neque quò placere possent, se ipsos virtutibus ornabant. Quocirca obsequia illa tanti sumptus támque frequenter reperita non aliter accipiebantur à Deo, quàm accipi possent à famelico non cibi, sed expressæ quidem eleganter, vacuæ tamen, ac futiles ciborum imagines; aut ab eo, qui tectum, aut vmbram desiderat in æstu aut pluuia, si quis non domum, sed domus sciographicam effigiem offerat, quod genus iniuriæ, & contumeliæ existimatur, quo otiosi homines ludificare solent conuiuas incautos expressis ex argilla aut ligno ad viuum arborum fructibus; quod fecisse traditur vxor Pythei apud Plutarchum, *de claris mulieribus cap. 25.* & Heliogabalus apud Lampridium, & Caligula apud Suet. *cap. 37.* Quem sensum indicat Hieronymus ad illud statim. *Quis quæsiuit hæc.* Sic enim ibi. *Hostia, & immolatio victimarum non principaliter à Deo quæsita sunt, sed ne idolis offerrentur, & vt de carnalibus victimis quasi per typum & imaginem ad spirituales hostias transiremus.* Idem Haymo, & Chrysost. *in hunc locum tom. 1.*

Sacrificia, & cæremoniæ Symbola erant, & Hieroglyphicæ notæ.

In sacrificiis quod spectet Deus.

Sacrificia quæ inania.

56. Hæc ego verisimiliter dici posse puto, fauéntque quàm plurima alia Scripturæ testimonia, quæ idcirco à Deo respui significant antiqua sacrificia, non quia abroganda postea, sed quia ab iis oblata, qui à sacrificiorum exemplari nihil accepere, quod ad suorum morum institutionem transcriberent. Neque posterior explicatio patronis orbata est, in quibus est Irenæus *lib. 4. cap. 32.* qui immeritò in contrariam sententiam citari solet. Theodoretus *lib. de sacrificiis paulo ante medium*, Haymo, Hugo, Adamus, Foreirus, Montanus; idem apertè S. Thom. in illud statim. *Cum veniretis ad me.* Vbi sic ait. *Ponit reprobationis rationem, ibi cum veniretis, &c. Quasi dicat, Plus offenditis me ambulantes in atriis meis polluentes ea, quàm holocaustum placeat.* & clariùs infrà ad illud. *Incensum abominatio est mihi.* idem docuit Gab. Vazquez. *Tom. 2. in 12. S. Tho. disp. 192. cap. 3.*

Neque video quid hinc incommodi timeri debeat, imò ratio, quæ statim subditur, id non obscurè docet. Ideo enim reprobari dicit sacrificia, non quia antiqua, sed quia ab iis adducta, quorum erant manus plenæ sanguine, & ideo iubentur, vt iustitiam quærant, &c. & infra eodem modo respuenda dicitur oratio, quo hic sacrificia. *cùm multiplicaueritis orationem non exaudiam*; oratio autem nunquam fuit abrogata. Neque aliam rationem esse puto cur illa sacrificia non admissa, quàm cur Iudæi grauiter ante percussi: fuerunt autem percussi prius quia gens peccatrix, & populus iniquitate grauis erat. Nunc verò repulsi à sacrificiis, aut illorum sacrificia repulsa sunt, quia sanguine eorum manus plenæ sunt. Accedit ad hæc quòd hunc locum Isaiæ ideo Chrysost. *oratione 4. contrà Iudæos* dicit non esse adductum à Paulo ad probandam legis infirmitatem, atque abrogationem, quia locus hic non admodum vrgeret Iudæos, qui respondere possent ab iniquitate offerentium habere hæc sacrificia, quo abominationi fint non à se ipsis.

37. *y Plenus sum.*] Sunt qui putent idcirco Deum nolle sacrificia illa arietum, &c. quia ipse diues est, & omnium Dominus; quo sensu *Psal. 49.* dicitur. *Non accipiam de domo tua vitulos: neque de gregibus tuis hircos, quoniam mea sunt omnes feræ syluarum.* Sed sanè nihil non reiiceret Deus, quod oblatum esset ab homine, quia nihil est, quod à Domino homo non habeat. Sed accepisse sæpe Dominus dicitur sacrificia; & ascendisse holocausta in odorem suauitatis: & ab eodem sæpe hominibus imposita, & ab eisdem seuerè postulata. Sed est verisimilius, *Plenus*, hoc loco significare *satiatum.* quo sensu dicimus, aliquem esse satiatum cui aliquid fastidiò est, & nauseam mouet, vel quia non gratum, vel quia sæpe importunè, atque indecorè repetitum. Vt est vulgare illud de crambe. *Bis crambe mors.* Quod etiam apud Latinos valet *plenus.* dicimus enim, *aures meæ plenæ sunt his vocibus*, id est, oneratæ, & obtusæ.

z Holocausta arietum, & adipem pinguium, & sanguinem vitulorum, & agnorum, & hircorum nolui.] Alij codices aliter distinguunt. Quidam sic legunt, *plenus sum*, & hîc punctum affigunt. deinde in alia clausula dicunt. *Holocausta arietum*, &c. *nolui.* Alij ad *plenus sum* sine vlla dispunctione adiungunt reliqua, hoc modo. *plenus sum holocausto arietum & adipe pinguium.* Sed prior lectio, atque distinctio in correctis à Sixto bibliis probatur, & rem exprimit multo significantiùs, siue hæc ad Euangelij, siue ad Isaiæ, siue ad Assyriorum referas tempus.

38. *a a Cum veniretis ante conspectum meum quis quæsiuit hæc de manibus vestris, vt ambularetis in atriis meis?*] Id est, Nemo enegit vos, vt in atria mea ingrederemini illorum sacrificiorum causa, quæ à manibus vsque adeo sordidis offeruntur. Postulat sanè Deus à Iudæis munera *Exod. 23. & 34. Deut. 16.* & dixerat, *non apparebis in conspectu meo vacuus*; Sed non talia exigebat munera, qualia ipsi reddunt ab omni sana cogitatione vacua. Et ideo dixit signanter *Hæc*, cum demonstratione, ac si dicat, Hæc futilia, fœtentia, &c. quæ in manibus vestris video. Illud postremum, *vt ambularetis in atriis meis*; ostendit ab iis qui talibus sacrificiis onusti templum ingrediuntur, calcari potius, & pollui sacra, quàm ornari, & coli.

39. *b b Ne offeratis vltra sacrificium frustra.*] Hebraicè ad verbum. *Adducere sacrificia vanum.* Quod verum est siue hoc sit post abrogatam legem. quia reuera ex eo tempore vacua fuerunt,

quia

quia neque vmbram habuere veritatis siue tem- A
pore Isaiæ, quia vana sunt à merito, quia ab impiis
& sanguinariis oblata. Pro *sacrificio* Heb. מנחה
quod si, vt quidam volunt, significat oblationem de
terræ frugibus, sensus est elegans, & grauis; nempe
eiusmodi esse; quasi manipulus frugum, qui ex ari-
da stipula constat, & spicis sine granis. quod aliter
explicuit Oseas *cap.* 8. cùm dixit. *Germen non fa-
ciens farinam.* Vt autem palearum manipulus, ali-
quid ambitiosum est, & vanum, sic sacrificia illa
quæ sterili ritu & ambitioso tantùm apparatu fe-
rebantur in templum. Sacrificium enim cui spiri-
tus abest, & sancta cogitatio, quæ est eius vita at-
que substantia, spica est, quæ granis nondum fœta,
aut si quid in ea granorum apparet, illud exustum B
est aut euanidum. Fiebant autem oblationes mul-
tæ ex frugibus terræ, vt panes azymi, vt manipuli
& nouæ fruges in Pentecoste.

c c *Incensum abominatio est mihi.*] Heb. קטרת
40. *ketoreth*, id est, *suffitus*, qui cum gratus accedat ad
hominum nares, quia ex pretioso aromate concin-
natus; ex eo tamen quod ex fœdidis impiorum
manibus contraxit, graue aliquid, & putidum aspi-
rat. Porrò *incensum* aliquid est commune, sicut
Hebr. קטרת *ketoreth*. sumitur tamen communiter
pro thure, sicut Græcè nomen sumpsit à θύω, quod
est adoleo. nobilissimo enim aromati ἀιθεσμασι-
κῶς commune nomen attributum est.

41. d d *Neomenia.*] Nouilunium, seu principium
Neomeniæ cur institutæ. mensium. Hebr. חדש *chodes*, quod septuaginta
vertunt *Neomeniam*, noster, *Kalendas*, Romano C
more; licèt non in eumdem diem inciderent Ro-
manorum Kalendæ & Hebraicæ Neomeniæ; quia
non idem apud omnes mensium initium. Quia
Hebræi à luna mensium ducunt exordium, ideo
nouilunium, seu Neomenia, nouus mensis dicitur,
aut mensis exordium. Quæ verò sit ista Neome-
niæ solennitas, & quorsum instituta, ex scriptura
non constat. Dicit tamen S. Thom. 12. *quæst.* 102.
art. 4. *ad* 110. hac solennitate celebrari beneficium
diuinæ gubernationis, quæ ideo primo lunæ die
recolitur, quia res humanæ præcipuè ad lunæ mo-
Beneficiorũ Dei non deponẽda memoria. tum variantur. Accedit quòd cœlum perpetuò te-
statur, & narrat gloriam Dei, *Psal.* 18. Quia ergo
tunc in cœlo fit & in terra plerumque magna mu- D
tatio, quæ Dei in rerum gubernatione admirabi-
lem prouidentiam ostendit, ideo dies ille Deo de-
stinatur gubernatori, sicut dies sabbati creatori:
Cur autem in plenilunio nulla sit apud Hebræos
solennitas, cùm dies ille, quo ad rerum mutationes
notari soleat, addátque cœlo non parum venusta-
tis, ea ratio est, vt docet S. Thom. suprà, vt longè
essent Hebræi ab eo cultu, qui à Gentibus lunæ eo
temporis articulo exhiberi solet. Ribera aliam ad-
dit causam *lib. de festis Iudæorum cap.* 2. quia sicut
terræ primitias Deo libamus, sic etiam temporum,
quæ lunæ circumactu renouari, aut inchoari exi-
stimantur, Deo consecrantur. Conuocari autem
eo tempore populum tubarum clangore liquet, E
Num. 10. *Si quando habebitis epulum, & festos dies,
& Kalendas, canetis tubis.* Esse verò diem illum
maximè religiosum, & celebrem, docet *psalm.* 80.
*Buccinate in Neomenia tuba, in insigni die solennitatis
vestræ.* Quo tempore victimæ quædam offereban-
tur, *Num.* 28. Quod autem *Leuit.* 23. in catalogo
festorum dierum, non numeretur Neomenia, in
causa esse putat Abul. *in cap.* 28. *Num. quæst.* 18.
quia tunc offerebantur sacrificia, non tamen legis
præcepto vacandum erat ab opere seruili.

e e *Kalendas vestras & solennitates vestras.*] Ni- 42.
hil hic addit nouum; sed tantum eiusdem sententiæ
repetitione confirmat, amplificatque, quid de ex-
terno illo, atque ambitioso victimarum apparatu
sentiat, & quanto sibi fastidio sint.

f f *Iniqui sunt cœtus vestri.*] Septuaginta ver- 43.
tunt, *ieiunium & otium.* Ratio diuersitatis orta est
ex ambiguitate Hebraicarum vocum. און *auen*, *ini-* Concretum
quitatem significat, & *afflictionem*, vt notum est iis, prò abstra-
qui Hebraicè mediocriter sciunt. Hieronymus cto.
priorem partem secutus est, sumpsit tamen con-
cretum nomen pro abstracto, dum vertit, *iniqui
sunt*, non *iniquitatem.* Quod fit in scriptura sæpe,
vt diximus *in cap.* 51. *num.* 6. ad exempla quæ ibi ad-
duximus. adde illud 2. *Corinth.* 5. *num.* 19. *quando-
quidem Deus erat in Christo mundum reconcilians
sibi.* Vbi fortasse *Deus* pro *Deitate* sumitur, ita vt
Christus reconciliasse dicatur mundum, quia erat
Deus, quomodo videtur explicuisse Ambros. *lib.* 3.
de fide, ad Gratianum, cap. 5. *in fine. Deus*, inquit,
erat in Christo, hoc est, sempiterna diuinitas. Hoc ge-
nere dicendi vsi sunt Ambros. & August. in Hym-
no, *Te Deum laudamus; tu ad liberandum suscepturus
hominem.* & alij Patres, atque concilia, quorum
auctoritate adductus est Ludouicus Viues *in lib.* 9.
Ciuit. cap. 17. vt diceret Deum assumpsisse homi-
nem; quod Theologorum schola auersatur, & hor-
ret. Sed in omnibus locis, quæ ipse in eam sen-
tentiam adducit, *homo* pro *humanitate* sumitur, id
est concretum pro abstracto, vt hîc facit Hiero-
nymus, & *cap.* 51. *infra* dum *saluatorem* adhibet pro
salute, & *iustum* pro *iustitia. Afflictio* verò pro *ie-* Afflictio pro
iunio sumitur, quare *affligere animas* ex vsu scriptu- ieiunio.
ræ, *ieiunare* est. עצרה *hhatsara cœtum* significat, &
extremum diem tam in azymis, quam in taberna- Vltimus
culorum feriis; qui dicitur *cœtus*, & *collecta.* De die dies taber-
vltimo tabernaculorum, *Leuit.* 23. de vltimo azy- naculorum,
morum, *Deut.* 17. Cùm autem illi dies festi sint, & & azymorũ
à labore vacui, optimè Septuaginta reddiderunt dicitur col-
otium; & cùm eisdem diebus collectæ fiant, aptè lecta, & cœ-
Hieronymus reddidit *cœtum.* Sed illud aliqua ra- tus.
tione Hieronymi translationem perturbat, quod
non est in ea locus coniunctioni ו *vau*, id est, *&.*
Sed est quòd pro Hieronymo respondeamus: ne-
que enim, vt optimum interpretem decet, verba
numerat, sed sententiam expendit. Si verba nu-
meres, sic reddes. *iniquitas & cœtus.* sententia est.
*In vestris Kalendis, & solemnitatibus nihil est aliud
quàm congregatio, & multitudo in vnum collecta. &
in ea iniquitas.* Quod sanè magis perspicuè Hie-
ronymus vertit. *iniqui sunt cœtus vestri.*

Hieronymus in versione Septuaginta hanc pu- 44.
tat esse sententiam; illud ieiunium non placere
Deo, quod otium bonorum operum habet, id est,
quod ab operibus bonis vacuum est. Mihi in sua
translatione voluisse videntur Septuaginta seu po-
tiùs Deum per synecdochen in duabus solennita-
tibus cæteras omnes significare: quia hæ duæ He-
bræis antiquissimæ fuerunt, ac religiosissimæ. Al-
tera fuit ieiunium expiationis à Deo institutum
Leuit. 23. quod dicitur *animarum afflictio*: Altera
collecta, seu cœtus, quæ Hebdomadam tabernacu-
lorum & azymorum terminabat; quæ, vt diximus,
otium, aptè dicuntur, quia tunc ab omni opere ser-
uili vacatur. Dum ergo hæc, quæ Hebræis reli-
giosissimæ sunt, fastidio sibi esse Dominus signi-
ficat, ostendit reliqua omnia, quæ magis sanctè non
obeuntur, eodem habenda esse numero. nisi ma-
uis hanc esse sententiam: vsque adeo in omne pec-
catorum

Impiorum opus otiosũ & vacuum. catorum genus effusum illum populum, vt siue A otio se dedat, ac voluptati, siue se labore, atque ieiunio maceret, quia iniquitate plenus est, nihil agere, quod probetur Deo. Siue, ieiunium illud esse otiosum, quia licèt laboriosum, est tamen inutile, quæ autem honesta vtilitate carent, quantumlibet operantem fatigatione conficiant, otiosa sunt.

45. Impiorum opera Deo molesta. g g *Facta sunt mihi molesta, laborani sustinẽs.*] Lxx. *Facti estis mihi in satietatem: non amplius remittam peccata vestra.* Pro *facta sunt* Heb. ויהו *haiu*, quod cõuenire potest tam Iudæis, quàm eorum peccatis. B Lxx. Iudæis, Hieronymus eorum peccatis adiunxit. Sed quia hominũ opera ideo ingrata sunt Deo, quia homines ipsi ingrati sunt, sensus idẽ est, aut nõ adeò diuersus. Nostra verò translatio ideo melior, quia accommodatè ad verba Hebraica tertiam personam adhibuit. Vbi noster *molesta*, Hebr. לטרח *latorach*, quæ vox *hic* tantùm reperitur, & *Iob cap.* 37. vbi de aqua sermo est adiuncta nubibus, quæ dici possunt aqua plenæ; item grauatę, seu oneratæ, qua ratione stomachus cibi plenus grauatus etiam dicitur. Ab altera metaphora Lxx. dixerunt, *facti estis mihi ad satietatem.* & ita optime sequitur: *non amplius remittam*, ac si dicat, eadem metaphora seruata, excutiam seu euomam vos, sicut stomachus noxio cibo plenus vomitione leuatur. Ab altera Hieronymus dixit illa sacrificia Domino esse non C tam honori, quàm oneri. Quod ita graue fuit, ac molestum, vt in eo ferendo premi se dicat, & humano more loquens, sibi virium ad illud ferendum vix esse satis: id enim sonat illud, *laborani sustinens*, & vt verba sonant Hebraica, *defatigatus sum sustinere*, id est, sustinendo: defatigatio verò vires iam deficere, atque exhauriri connotat.

Non abutẽdum Dei patientia. Porrò extremæ partis sensum in vtraque translatione non puto esse valde diuersum. Noster, *laborans sustinens.* Lxx. *non ampliùs remittam peccata vestra.* Nam si Deus sustinendo defessus, id est, portando, vel expectando dum homines peccati pœniteat, vel certè si defessus est iam toties remittendo (nam hoc etiam postremum valet verbum D נשא *gesa*) quid consequens est, nisi vt Deus iam ampliùs non remittat? Locus hic pro moribus, & pro peccatorum obstinatione valde notandus, ne homines Dei patientia, atque in ignoscendo facilitate abutantur, cuius finem si experiri contendant, grauissimum sentient.

46. h h *Cum extenderitis manus vestras, &c.*] Hinc Oratio peccatorum. fit satis probabile in superioribus non agi de sacrificiorum abrogatione, cùm eodem modo respuenda dicatur manuum extensio, & orationum multiplicatio. Sed hæc multo tempore fuerunt abrogata: sed causa repulsæ vtriusque redditur, quia manus plenæ sunt sanguine. Porrò his verbis ostenditur orantis habitus, qui supplices in cœlum palmas extendit; cuius in Scriptura frequens mentio. Cur E verò istorum non audiatur oratio, ea ratio est, quia peccata diuiserunt Deum ab homine immensis spaciis, *Isa.* 59 & *Thren.* 3. *posuisti nubem ne transiret oratio.* Dicitur autem peccatoris oratio execrabilis, *Prou.* 28. quia olet fœtentem animam, à qua formata, atque profusa est.

47. i i *Manus enim vestræ sanguine plena sunt.*] Reddit rationem Deus, cur ad sacrificia precésque Iudæorum nauseet; quia manus eorum sanguine stillabant. Potest autem hic locus duplicem habere sensum. aut enim indicat Iudæos nihil afferre in Domini conspectum præter victimas, id est, crassa

A illa atque cruenta dona; non pietatem, non fidem, aut denique non illa, quorum imaginem illa sacrificia proponebant. Neque afferre in manibus, id est in operibus quidquam præter sanguinem, atque adeò in illis nil redolere spirituale, ac purum. Alter sensus est, Iudæos esse sanguinarios, crudeles, ad vindictam acres, ad odia, ad vim, ad rapinam, ad quiduis audendum promptos. Quæ omnia sanguinis nomine significari solent. Tum etiam quia Sanguis pro sanguis id sonat, quod à natura vitiosa nascitur, peccatore. quod carnis, & sanguinis appellatione significatur. (Ita Greg. *lib.* 13. *Moral. cap.* 10. vnde peccator B *psal.* 5. dicitur *vir sanguinum, & dolosus.* & *psal.* 50. Psal. 5. eodem sensu dicitur. *libera me de sanguinibus.* & in Psal. 50. hunc sensum Hieronymus & Gregorius *hom.* 11. *in Ezech.* & suprà, item Chaldæus accipiunt illud *Osea* 4. *vers.* 2. *sanguis sanguinem tetigit.*) Quare hic Oseæ 4. non solùm notatur Iudæorum crudelitas, sed etiam alia vitia, quæ à molliori intemperantia proueniunt. In quam sententiam ideo magis propendeo, quia statim ab his omnibus iubentur mundari.

Manuum porrò munditiam sic in sacrificiis, muneribúsque probabat antiqua etiam Gentilium religio, vt illa execrabilia censerentur, quæ pollutæ manus obtulissent. de quibus est illud Hesiodi *lib.* 1 *oper. & dier.*

Μηδέ ποτ' ἐξ ἠοῦς Διὶ λείβειν αἴθοπα οἶνον
C Χερσὶν ἀνίπτοισιν, μηδ' ἄλλοις ἀθανάτοισιν·
Οὐ γὰρ τοίγε κλύουσιν, ἀποπτύουσι δέ τ' ἀράς.
Neque vnquam manè Ioui libato nigrum vinum
Manibus illotis, neque alijs immortalibus.
Neque enim illi exaudiunt; imò respuunt preces.

Et paulò pòst.

——Κακότητι χεῖρας ἄνιπτος
Τῷ δὲ θεοὶ νεμεσῶσι καὶ ἄλγεα δῶκαν ὀπίσσω.
Et qui manus affert non lotas à malitia,
Succensent Dij, & damna dant in posterum.

l l *Lauamini, mundi estote: auferte malum cogitationum vestrarum.*] Quidã hæc ad Baptismum ac- 48. commodant, quia de Euangelij tempore hic agi putant. Sed aliud indicat quod additur de malaD rum cogitationum ablatione, & quod quies indicitur à peruersis actionibus. Quare videntur hic exponi illa, quæ faciunt, quominus prædicta sacrificia placeant. Illud verò *lauamini*, satis accommodatè seruata metaphora refertur ad illud, *manus vestra sanguine plena sunt.* quo enim alio modo sanguis è manibus elui aut solet, aut potest, quàm lotione?

Hic obserua quò euaserint illæ tam incensæ atque horribiles minæ. Quis putaret non erupturą fulmina ex tam obscura & densa minarum nube? Sed descendit quasi mollis pluuia in vellus, & stilDeus cùm lauit misericordiã. *Lauamini*, ac si dicat, & omnia irascitur misunt tuta. idem infra *cap.* 28. post comminationem seretur. addit: *Ponam in Sion lapidem angularem.* Et *Ierem.* E *cap.* 3. post minas & improperia subdit. *A modo voca me, pater meus, &c.*

49. m m *Venite & arguite me dicit Dominus.*] OstenDei fidelis derat priùs quid sacrificia illa ingrata redderet, & promissio. molesta Deo, deinde quid à nobis maximè probet, & petat Deus: in quibus per synecdochem reliqua peccatorum, & virtutum genera continentur. Iam Deus largè promittit, quæ optari poterant ab iis, qui puras manus à sanguine puras à scelere cogitationes attulerint. Quæ vsque adeò certa futura esse dicit, vt si in promissis fallat, non recuset inconstantiæ ac leuitatis, imò & perfidiæ nomen. Id enim sibi velle puto illud, *arguite me*, fidei nempe violatæ.

tæ. Hebr. est נוכחה *niuuacha*, in prima persona plurali. Et ita verterunt LXX. *disceptemus*, quasi dicat, arguamos nos vicissim, ego vos impietatis, & violatæ fidei, si in peccatis perseueretis, vos me perfidiæ, nisi promissis stetero. Aut certè renouemus antiquum pactum, quo legis obseruatoribus bona quamplurima, contemptoribus autem non pauciora mala proponuntur; Sed iuxta nostram translationem hæc est summa sententia. Agite pœnitentiam, à prauis operibus; & nisi ego pœnitentiam egero de malo, quod cogitaui facere vobis, venite, & arguite me. Eadem propè sententia est in illis Ieremiæ verbis, *cap. 18. Si pœnitentiam egerit gens illa à malo suo, quod locutus sum aduersus eam; agam & ego pœnitentiam super malo, quod cogitaui, vt facerem ei.*

50. Commendat maximè mansuetudinem, atque modestiam Iob, quòd seruorum suorum iudicium subierit, *cap. 31. Si contempsi iudicium subire cum seruo meo.* Eamdem hic mansuetudinē, & humanitatem Dei obseruat Basilius qui sæpe in Scriptura eò videtur demittere maiestatem suam, vt sua opera ab hominibus iudicari velit. Quare nunc sua opera iudicio supponit eorum, quos sceleris, & perfidiæ arguit. & eorum opera adhibita comparatione expendit, & damnat. Sic *Michea cap. 6. Popule meus quid feci tibi, aut quid molestus fui tibi? responde mihi. Docet* (inquit Basilius) *Dei iudicium nihil habere affine tyrannidi; sed iudicum more, qui inter homines familiarem ineunt communicationem.* Idem penè infrà Isaias, *c. 43. Non me inuocasti Iacob; nec laborasti in me Israel, non obtulisti mihi arietem, &c. Verumtamen seruire me fecisti in peccatis tuis, præbuisti mihi laborem in iniquitatibus tuis. Ego sum: ego sum, qui deleo iniquitates tuas propter me. & peccatorum tuorum non recordabor: reduc me in memoriam, & iudicemur simul narra si quid habes, vt iustificeris.* Quod ante hoc tempus dictum esse antiquis (licet quo Scripturæ loco mihi non constet) indicat illud *Psal. 50. Vt iustificeris in sermonibus tuis, & vincas cùm iudicaris.* Qui locus bellè cum hoc nostro colludit. Nam à Deo orat Dauid, sut vt misereatur, quando iam ipse dolet quod peccauerit; præstétque ea, quæ peccatori detestato scelus, & meliora meditanti promisit, scilicet veniam, vt cùm peccator Deum de promissione appellet, iustum se Deus, & promissi memorem ostendat: vincátque cùm iudicatur, id est, cùm in familiari illo iudicio, de quo suprà, fides ante data exigitur; neque argui vnquam poterit, quòd non impleuerit. Quod verò in psalmo dicitur, *amplius laua me*, &c. *& super niuem dealbabor*, hìc autem, *lauamini, mundi estote.* & statim, *velut nix dealbabuntur.* planè ostenditur hæc loca sibi inuicem colludere.

Dei humanitas, & moderatio in homines.

Psal. 50.

51. ᵃ ᵃ *Si fuerint peccata vestra, vt coccinum, quasi nix dealbabuntur.*] Hæc sunt quæ proponit homini iudicanda, & de quibus vult familiarem illam disceptationem iniri. Duo mala suprà commemorat in gente illa peccatrice; quædam temporaria, atque humana, nempe afflictum esse populum, & vsque adeò percussum, vt à planta pedis vsque ad verticem capitis nulla sit pars à plaga, vel à dolore vacua: & quòd ager sterilis, quòd fructus terræ hostium expositi auaritiæ, & prædæ, & quòd sacrificia. & dona propter animi sordes, non ingrata solùm atque molesta, sed etiam inuisa. Ab his omnibus & vindicaturum se, & mundaturum promittit, si faciant, quæ paulò antea commemorata sunt; si subueniant oppresso, causam viduæ, & pupilli

A iudicent, &c. Primùm agit de animæ mundicie, promittítque futurum, vt si peccata non aliter rubeant, quàm lana bis, aut millies infecta, & saturata cocco, ab illo tamen succo, quem antea bibit, habétque penè naturalem, sic eluetur, vt primum candorē, quem perdiderat, superet, reddátque nimi quàm simillimum. Quàm autem lana succū è cocco sitienter bibat, seruétque tenaciter, neque vetustate lacera, atque consumpta deserat, dixit Hieronymus ad Lætam. *Lanarum conchylia quis ad pristinum candorem reuocet?* sed ante hunc Horatius *lib. 1. Ode 5.*

B *Nec amissos colores*
Lana refert medicata fuco.

Quòd verò ars fullonica in coccinis aut ipsa natura perficere non potuit, facit Deus: qui peccatorum fuco millies infectam & delibutam animam ad candorem vsque niuis reducit. Quod de vermiculo, ac lana postea subiicitur, eamdem habet sententiam; quæ, quia grauis est, alio atque alio modo ex Scripturæ consuetudine explicatur.

Aptissima similitudo est, quam Deus adducit, vt significet, hominem à peccatis mundari posse, quantumuis illa diu, atque altè infixa sint, & inoleuerint animo. Lana depónere non potest, quantauis hominum industria, atque labore, quos bibit ante è vermiculo, aut è conchylio succos: Dicit ergo
C Deus eluturum se esse sordes ex animis, eósque ita puros, ac candidos redditurum, ac si nullas è peccato sordes contraxissent. Quemadmodum si quis lanam infectam vermiculo, aut (quod idem est) coccinum ad pristinum candorem reducat, perinde ac si nunquam illo forent delibuta succo. Est itaque sensus, sicut, si coccinum, aut vermiculus, id est infecta lana, fiant tanquam lana munda, neque vnquam infecta, sic, &c. Dixit hoc Chrysost. *hom. 80. ad populum*, sub alia tamen similitudine vulneris, & medicinæ. *Ne mihi dicas, nimium peccaui, & quomodo possum saluari? tu non potes, tuus potest Dominus; & ita delet peccata, vt nec eorum remaneat vestigium. In corporibus quidem hoc non licet, quin etiam si millies medicus elaboret, & imponat vulneri remedia, vulnus quidem tollit, cicatrix*
D *verò permanet, vulneris circumferens argumentum, aspectus deformitatem. Et licet in infinitum medicus contendat, non tamen cicatricem delere potest, ipsa namque natura repugnat imbecillitas, & artis impotentia, vilitásque medicamentorum. Deus autem cùm delet peccata, neque cicatricem relinquit, neque permittit remanere vestigium; sed cum sanitate pulchritudinem quoque restituit, cum liberatione a pœna, dat & iustitiam; & præuaricatum non præuaricato similem reddit.* Vide in eandem sententiam Chrysostomum *hom. 8. in epist. 1. Corinth.* vbi adducit hunc Isaiæ locum.

Tertullianus aliter legit, & multò aliter exponit hunc Isaiæ locum *lib. 4. contra Marcion. c. 10. Si fuerint delicta vestra tanquam roseum, velut niuem ex-*
E *albabo: & si tanquam coccinum, velut lanam exalbabo.* Eodem propè modo *in Scorpiaco, cap. 12.* In vtroque modo *coccinum, & vermiculum*, seu, vt ipse vertit, *roseum*, non pro peccatis, & maculis assumit, quas inuexit peccatum, sed pro sanguine qui sordes eluit, & candidum reddit instar niuis animum à scelere fœdatum, siue ille sanguis illius Agni sit, cuius cruor Beatorum stolas dealbauit, *Apocal. cap. 7.* siue Martyrum, qui suo rubente sanguine, sordes deponunt, quæ post Baptismum animo inoleuere. Sic enim ille *in Scorpiaco suprà. Hi sunt qui ve-*

nium

nunt ex illa pressura magna, & lauerunt vestimenta sua, & candidauerunt in sanguine Agni: Vestitus enim animæ caro. Sordes quidem baptismate abluuntur, maculæ vero martyrio candidantur. Quia & Isaias ex rufo, & coccino niueum, & laneum repromittit. Et contra Marcionem post verba nuper adducta subdit: *In rosco sanguinem ostendens prophetarum: in coccino Domini, vt clariorem.* Hanc Tertulliani sententiam sic auidè Leo Castrus amplectitur, vt aliis longè præferendam existimet, hac inductus ratione. Quia non bellè nitidus coccini, aut vermiculi rubor, cum peccatorum fœditate conuenit: optimè verò cum Christi, & Martyrum cruore. Quasi comparatio esset in colore illo grato, atque nitenti, & non potiùs in illius succi, atque pigmenti natura, quod sic inolescit lanæ, quam infecit, & imbuit, vt ab illa elui nullo artificio possit. Addit idem auctor cum Tertulliano sentire veteres Patres. Miror ab hoc autore antiquis Patribus hanc ascribi sententiam, cùm nulli illorum, quòd ego viderim, vno excepto Tertulliano, venerit in mentem. Sanè quæ ipse adducit loca ex Augustino, Ambrosio, Basilio, atque Chrysostomo, nihil pro ipsius explicatione faciunt, vt lector mediocriter attentus iudicabit; imò autores iidem, quos ipse citat, aliter omnino sentiunt. Chrysostomus quidem in hunc Isaiæ locum quid sentiat, apertissimè declarat: Vbi, cùm adduxisset hoc Isaiæ testimonium, addit: *Animam adeò peccatorum eluit squalentem, vt excepisse videatur tincturam nequitia, non solùm ab omni liberat malitia, sed & splendidam reddit, & cumprimis illustrem.* Neque minùs clarè Basilius in hunc eundem locum: Rubro, inquit, colori peccata nostra conferuntur. *Nam quemadmodum in tincturis, quod repetitis vicibus, ac magno cum labore intinctum est, tincturam excipit pressiùs inhærescentem, nec ita facile euanescentem: ad eundem se habet modum anima sanie peccatorum suppurata, & in habitudine constituta malitia.* Ad hunc ferme modum Nazianzenus oratione 39. & communiter alij Patres.

Aliam ego hic similitudinis rationem inuenio, quam tamen superiori Patrum sententiæ non antepono. Nam cùm in sanguine peccata significentur, vt diximus *supra num.* 48. & sanguini proprius sit, ac naturalis, ruber color: quo plus rubri coloris habent peccata, plus etiam sanguinis, id est, plus videntur habere malitiæ. Quare rubra esse peccata sicut vermiculus, aut coccinum, nihil est aliud quam valde esse grauia, & vehementer fœda. His tamen, qui tanquam vermiculus à peccato rubent, niueum candorem Deus & mundiciem promittit.

52. o o *Bona terræ comedetis*] Alterum incõmodum fuit fames, & gladius, quibus attritus sæpe populus ingratus, non tamen compunctus, atque conuersus est. Nunc verò si modò resipiscat, bona terræ promittit, vbertatem frugum, & quidquid aut abstulit locusta, aut glacies, geluque perdiderant.

Fames & siccitas peccati pœna.

p p *Gladius deuorabit vos.*] Si in eadem mente obstinatè hæreant, gladium inimicorum intentat, & præsentem mortem. Sed fortasse *Gladius* hîc pro siccitate positus est, quia vox Hebraica חרב *chereb*, tam *siccitatem*, & *æstum*, quàm *gladium* significat. & per metalepsim vsitata in Scriptura altera significatio, pro altera cognata ponitur, vt pluribus ostendimus ad illud *Psal.* 67. *Etenim non credentes.* Et est pulchra antithesis; nam agrorum fertilitati, ac copiæ optimè respondet siccitas, & macies quæ homines attenuat, & exhaurit, sicut abundantia impinguat, & nitentes reddit.

q q *Quomodo facta est meretrix ciuitas fidelis, plena iudicij.*] Quando magna, aut subita facta est fortunæ, seu status mutatio, hoc ferè modo per admirationem, & interrogationem incipit oratio. *Quomodo*, vt in Threnis sæpe, *cap.* 1. *Quomodo sedet sola ciuitas?* & *cap.* 4. *quomodo obscuratum est aurum?* & 2. *Reg.* 1. *quomodo ceciderunt fortes.* & infrà *cap.* 14. *quomodo cecidisti de cælo Lucifer.* Cùm ergo longè facta sit à se ipsa ciuitas olim fidelis, quæ in meretricium nomen degenerauit, satis grauiter, & significanter ingreditur propheta. *Quomodo facta est*, &c. Vbi noster *meretrix*, Hebr. est זונה *zona*, à verbo, quod latiori significatione *merere* significat; quare honestum aliquid interdum sonat. *Meretrix* ergo illam etiam fœminam significat, quæ opificio aliquo seu industria quæstum instituit, neque impudicum, neque indecorum; qualis est textrix, lotrix, purpuraria, &c. Et Raab, quæ exploratores excepit, quæque *Iosua* 20. dicitur meretrix, ab Hebræis non existimatur fuisse scortum, sed hospita, seu stabularia, & ita exponit Chaldæus. Neque contrarium conuincit vox Græca πόρνη, *Porne*, qua vtuntur, dum agunt de Raab, Paulus *ad Heb.* 11. & Iacob *cap.* 2. nam verbum πιπράσκειν, vnde deducitur, etiã significat *vendere*, aut *quæstuariam artem exercere*, vt latè probat Pradus *in cap.* 16. *Ezechiel.* qua de re nos pluribus infra *in cap.* 23. vbi *cantum meretricis* canticum esse diximus fœminæ euulgantis suas merces. Et quidem cum vita, institutóque meretricio non satis conuenit cura rei domesticæ sedula, aut colus; & linum quod honestarum mulierum studium est, & earum quæ familiæ prouident alio quàm corporis vulgati quæstu. Lini verò ac coli curam fuisse Raab indicat quod *Iosua cap.* 2. dicitur in stipula lini, quæ in illa domo erat, absconditos fuisse exploratores. De matre Iephtæ, & de duabus fœminis, quæ de filio apud Salomonem disceptarunt, 3. *Reg.* 30. probabile est quod Hebræi dicunt, non fuisse scorta. & re vera huiusmodi mulierculis ex vaga libidine, & promiscuo semine filij nasci non solent. Addam hic ad extremum quæ legi in expositione Chaldaica manu scripta, quæ est in Complutensi Bibliotheca. quæ *Iudic. cap.* 11. rationem reddit cur mater Iephtæ nominetur meretrix. quæ sanè ratio in alias etiam conuenire potest, quæ in Scriptura vocantur meretrices. *Hic ritus*, inquit, *erat ab initio in Israel. quòd non transferrebatur possessio de tribu in tribum; & ideo nemo poterat ducere vxorem, quæ non esset de tribu sua. Et quando mulier diligebat virum, qui non erat de tribu sua, egrediebatur de domo viri sui absque possessione, & vocabant eam homines hospitatricem, eo quod dilexerat virum qui non erat de tribu sua, & sic accidit matri Iephta*, &c. Hæc Chaldæus. Iuxta quam sententiam Raab optimè vocari potuit meretrix: quia cùm aliena esset, nupsit Israelitæ. Et similiter nunc Ierusalem, quia quasi aliena ad matrimonium, quod cum Deo contraxit, alienos attulit mores, peregrinum ingenium. Cùm ergo & meretrix honestum aliquid interdum sonet, dubitare aliquis non immeritò posset, an Ierusalem vocetur meretrix, id est scortum, quod omnium libidini pudorem prostituit, vel certè cauponaria, seu stabularia, quæ communi hospitio, ac publico diuersorio omnes omnium ordinum viros, maximos, infimósque sine vllo delectu suscepit; neque de eorum ingenio, vita, ac religione laborat, modò inde aliquid

53. Quomodo admirationi & dolori seruit.

Meretrix aliquando honestum ministerium significat.

compen

compendij capiat. Nam quòd cauponariæ nomen A eo tempore conueniat in Hierosolymæ mores iam omnino perditos, videtur inde colligi, quia omnium gentium vitia, quasi proluuies quædam, in illud commune diuersorium influxerant. Quod sæpe clamant prophetæ, & indicat translatio Lxx. quæ habet, *Caupones tui miscent aquam vino* Et quæ statim dicuntur de Iustitia quæ habitauit in ea priùs, cuius loco quasi in diuersorio habitant homicidæ, quòd vinum venale habeat aqua mixtum, quòd argentum infidele. hæc magis consentanea sunt stabulario, quàm meretricio instituto. Hæc mihi magis probabilia sunt: sed credo posse hoc loco meretricem id significare, quod vulgò sonat. Neque hoc nunc tantùm audit de se Ierusalem. trita hæc satis, ac familiaris exprobratio est. *Ierem. cap.* 2. *Ezechiel. cap.* 16. *&* 22. B Et ratio nominis aperta est; quia à Deo vero atque legitimo sponso prodita coniugali fide in alienum se torum & complexum dedit: id est, idola coluit; quæ perfidia in scriptura passim fornicatio dicitur, & adulterium.

54. Regula. Mutato statu retinetur nomen.

s s *Ciuitas fidelis plena iudicij.*] Talis appellatur, non quia tunc talis, sed quia talis antè fuerat. quo sensu eadem ciuitas *Thren.* 1. dicitur *plena populo*, quia talis erat ante captiuitatem. Est enim vsitatum tum in aliis tum maximè in Hebraica lingua, vt res nomen illud retineat, quod paulo antè habuerat; etsi nominis ratio desit, qua ratione virgo dicitur, quæ paulo antè esse virgo desiit: & claudi dicuntur ambulare, & cæci videre, quia paulo antè cæci fuerant, & claudi. Seu certè fidelis dicitur, & plena iudicij, quia talis esse debuit; solet

Regula. Nomen aliquando non tam merito alicuius imponitur quàm debito.

enim nomen non tam merito alicuius quam debito imponi. Qua ratione olim Christiani dicebantur *sancti*, quod nomen sæpe auditur in Actis Apostolicis, & candidati *boni*; & principes, quíque rei præsunt publicæ *optimates*. quia tales vt sint, exigit ipsa muneris ratio, licèt ab ea compellatione quàm longissimè absint illorum merita.

55. t t *Iustitia habitauit in ea; nunc autem homicidæ.*] Confert antiquum cum præsenti statu ciuitatis. Vbi enim domicilium erat æquitatis, & legum custodia, perfugiúmque eorum, qui ab impiorum vi iniquè patiebantur, ibi neque vlla est legis, neque humanitatis ratio. Omnia enim non humana solùm, sed etiam diuina peruertit, ac sternit auaritia, D atque ambitio. neque enim in societate, rebúsque contrahendis fides, neque in iudicando integritas, neque in vlla re priuata, ac publica quicquam est à gratia, inuidia, aut à muneribus integrum. quæ omnia & *vinum aqua mixtum*, & *retributionis* nomen significant.

56. *Pro iustitia habitauit.* Lxx. habent, vt inquit Hieronymus, & habent codices Siatiani, nam alij aliter habent ἐκοιμήθη, id est, *dormiunt*. Heb. ילין *ialin*, id est, *hospitata est* seu *morata*; Vtriusque lectionis duplex potest esse sensus, & ille quem Hieronymus indicat, nempe vbi iustitia quieuit molliter, & sine strepitu, aut interpellatione, tanquam in proprio lecto, ibi nunc quieti dormiunt, sine E vlla perturbatione, ac metu latrones, homicidæ, &c. seu certè dormire nunc & torpere iustitiam, quæ vigilare deberet nunc, si vnquam, maximè. Sed quòd minùs placeat posterior explicatio facit, quia similiter homicidæ dicuntur dormire, quorum excubias, id est, ad occidendum insidias quis non improbet?

57. t t *Argentum tuum versum est in scoriam; vinum tuum mixtum est aqua.*] Sumitur vt apparet metaphora à mercatore, seu caupone, qui per astum, & fraudem emptorem decipiunt, & expoliant. nam pecunia vtuntur adulterata, quia nimirum ignobili metallo colorem allinunt, aut crustam inducunt auri vel argenti, vt argentum existimetur, seu aurum, cùm nihil sit præter vilissimam scoriam: vinum verò quod meracum esse debuit, aqua dilutum est. quare nihil est syncerum, & simplex, nihil non fallax, nihil non omni calliditate corruptũ. Lxx. *argentum reprobum* legunt eodem ferme sensu. Vino itaque cum admixtione aquæ, merces significantur artificio corruptæ; argento reprobo, seu scoria cum aureo, siue argenteo fuco significantur fraudes omnes, & fallaciæ quas isti non tam mercatores, quam impostores homi- B nibus intendunt. Nam si quid vendunt, homines simplices pro bonis mercibus adulteratam pecuniam, si quid emunt pro pecunia probata, vitiosas, atque corruptas merces domum reportant.

58. Euangelium à multis adulteratur.

In argento reprobo communiter sancti doctrinam adulteratam intelligunt. Illa verò est, quæ cùm sanctitatis opinionem in audientibus excitet, tanquam à diuino spiritu profecta, multa tamen habet à proprio spiritu, ac peregrino admixta, quæ argenti puri specie ignaros rerum callidè delusos in fraudem miserè, atque in exitium trahunt. Eodem penè sensu accipiunt vinum aqua mixtum. Nazian. *in apologetico ad concionatores.* Ambros. *in psal.* 118. *serm.* 12. In eos enim conuenire putant, qui ex verbo Dei lucrum quærunt, & Euange- C lium suæ cupiditati aut ambitioni seruire faciunt: Quod suo spiritu, & commentatione tanquam aqua frigida ita diluunt, vt robur non habeat. Hi sanè cauponantur verbum Dei, non euangelizant; quæstuariam artem habent non Apostolicam, In quos meritò illud Ennij apud Tullium aliquis intorqueat commutata sententia.

Cauponantes bellum, non belligerantes.

Cauponantes Euangelium, non euangelizantes. Vide Ambros. *serm. tom.* 3.

59. u u *Heu consolabor super hostibus meis; & vindicabor de inimicis meis.*] Fureitus interiectionem *heu*, Heb. הוי *hoi*, non esse dolentis, sed insultantis

Deus quomodo impiorum pœna delectetur.

putat. Quasi dicat Dominus exultans, se consolationem accepturum de hostium interitu. sicut D *Ezech.* 5. dixit. *complebo furorem meum, & requiescere faciam indignationem meam in eis; & consolationem accipiam.* & *Deut.* 18. *sicut ante lætatus est Dominus super vos bene vobis faciens, vósque multiplicans, sic lætabitur disperdens vos, atque subuertens.* Sed omnes omnino interiectionem dolentis esse existimant; neque vox Hebraica הוי *hoi*. quòd ego

Regula. Deo humanos affectus tribuit scriptura.

viderim, vnquam sic accipitur, vt insultet. Fateor in Deo aliquando videri significari lætitiam, cùm in peccatores animaduertit, vt ex his quæ diximus apertè constat; id tamen scriptura significat, quia de Deo cum hominibus humano loquitur more. Quare *Gen.* 5. dolere dicitur Deus, & pœnitere, quòd hominem creasset, quia subuerso mun- E do ea edidit signa, quæ homines solent, quos aut acrior vrget dolor, aut vrit grauior pœnitentia. Vt ergo quando homines vbi euomuerunt, quod in hostes conceperant acerbitatis virus, recreari videntur, & quiescere; sic Deus in cuius pectore in diem vindictæ peccator iram thesaurizauit, *Rom.* 2. ab ea ira leuari videtur, quando homines punit, quia vindicta acceptæ contumeliæ vel iniuriæ leuamentum est; non aliter atque ab humore noxio, siue à hausto veneno vomitione stomachus leuari solet.

ſolet. Eſt ergo hoc loco conſolari idem quod vlciſci, vt plane indicat quod ſtatim ſubditur, quod ex more Scripturæ explicat, & continet quod anteceſſit. *& vindicabor de inimicis meis.* Vide quæ diximus ex ſententia Cyrilli ad illud *Zachar. cap. 9. Et Damaſci requies eius.*

60. Illud verò *Heu* non tam oſtendit exultare Deum, & quaſi triumphare in hominum exitiu, quàm dolere quod eò adactus ſit obſtinata hominum intemperie, vt ſupplicium vſque adeò durum ſumpturus ſit de illis, quos tam antea molliter amplexus fuerat. Oſtendit autem vox *Heu* animum ad ignoſcendum, & bene merendum pronum, qui ſi aliquando cogitur in alterum ſæuire, id facit adeò inuitus, vt a ſuo ingenio, atque adeò à ſe ipſo totus abeat. Oſtendit præterea illa dolentis ſignificatio grauem futuram eſſe plagam, quam mitis ille animus tanto dolore inſtimulatus infliget. Sicut bonus medicus, amánſque ægroti gemit, cùm videt ſic extabuiſſe aliquod membrum, vt vri, ac ſecari omnino neceſſarium ſit. Et quod paſſim in foſſore, ac latomo videmus, qui dum grauiores ictus meditantur, illorum impetum & conatum gemitu ſignificant. Quod etiam de viro forti dicit Cicero in Toſculanis; tunc ingemiſcere, quando ſe intendit ad firmitatem.

Deus quomodo doleat de impiorū ſupplicio,

61. Dubitari hic poſſet an hæc dicta fuerint à Deo affirmando, vel interrogando, ſeu deliberando, hoc ſenſu. *Heu quia completa ſunt huius populi iniquitates, & ſtatutum eſt iam apud me graue de illo ſupplicium ſumere.* Siue iſto: *A mea ne humanitate impetrare, ſeu extorquere potero, vt furorem iam diu in hoſtes meos inflammatum effundam? aut gladium, quem patientia mea vagina iam pridem continet, diſtingnam?* Priorem ſenſum perſuadet tranſlatio ſeptuaginta. *Non ceſſabit meus furor contra aduerſarios,* & ita planè indicant, quæ ſequuntur, quæ omnino profecta videntur ab animo iam ad plagam intento: quam, quia grauis futura eſt, præcedit gemitus.

62. 25 *Et conuertam manum meam ad te: & excoquam ad purum ſcoriam tuam.*] Dixerat nuper argêtum verſum eſſe in ſcoriam, quia illi peregrinæ, atque exoticæ inoleuerunt ſordes, & de antiquo ſplendore, ac pretio nihil præter externam ſpeciem retinebant. Nunc perſtat in eadem metaphora, quæ ſumpta eſt ab argentario opifice, qui colliquefacto in fornacibus argento, quidquid in eo impurum adhæſit, aut quod ex viliori metallo confuſum eſt, excoquit, & purgat. Sic ergo Deus populum quondam electum, nunc externarum ſordium admixtione corruptum ad purum excoquit igne tribulationis, donec ſtanoum auferat, in quo per Synecdochen intelligitur, quidquid in aliis metallis vile, ac ſordidum eſt, ſiue illud metallum, ſeu ſcoria in ſcripturis, ac legibus hæſerit, ſiue in moribus, qui non tam erant argentei, & candidi, quàm ferrei, & plumbei, id eſt, obſcuri, & moleſti. Porrò illud *ad purum*, idem eſt, quod *vſque ad purum*, ita vt quæ pura non ſunt, omnino liqueſcant & abeant.

Seruauit eamdem metaphoram, idémque loquendi genus Ieremias *cap. 6.* vbi cum præceſſiſſet dutum, & expiatorium examen argenti ſordidi, ſubiunxit. *Omnes iſti principes declinantes, ambulantes fraudulenter, æs & ferrum vniuerſi corrupti ſunt; defecit ſufflatorium, in igne conſumptum eſt plumbum, fruſtra conflauit conflator; malitia enim eorum non ſunt conſumpta. Argentū reprobum vocate eos.*

63. Quo tempore in hunc expiatorium ignem con-

A iectus ſit ille populus, & ad purum excoctus incertum mihi eſt.

26 *Et reſtituam iudices tuos, vt fuerunt prius, &c.*] Sunt qui hæc referant ad Euangelij tempus, in quo expleta videntur, quæ mox dicuntur. Nam & iudices & conſiliarij reſtituti ſunt prioribus ſimiles, & Ieruſalem vocari tunc potuit ciuitas fidelis. Et ita cenſent plerique interpretum, Hieronymus, Cyrillus, Hugo, Haymo, Dionyſius, Adamus, Forerius. Nam pro ducibus & iudicibus prioribus, quales fuerunt Moyſes, Ioſue, Gedeon, &c. fuerunt Apoſtoli, qui neque minori ſtudio, neque ſucceſſu minùs fortunato populum moderati ſunt. Tunc verò, ſi vnquam, ciuitas fidelis dici potuit, quæ quam Deo fidē coniugali more antè dederat,
B conſtanter ſeruauit. Longe aliter atque ſynagoga, quæ iterum, atque iterum tanquam adultera ad idolorum cultum defecit.

Hæc mihi valde probabilia ſunt, & cum ita ſtatuant è Patribus plerique, in hunc ſenſum accipienda. Eſt autem valde vſitatum in hoc euangelico propheta, vt quoties ſpecies aliqua occurrit euangelicæ virtutis, aut beneficij; ad Euangelium aſſurgat. Nunc cùm in vaſtitate atque ærumna populi, occurreret quomodo ruina ſpiritualis eſſet à Christo reparanda, ad Eccleſiæ tempus, Chriſtique beneficium transfert vaticinium, ab illis verbis. *Et conuertam*, vſque ad *reducam eam in iuſtitia.* quæ claudenda ſunt parentheſi, in ea tantum ſententia, quæ tres hos verſus ad tempus referunt 64.

Regula. Sæpe ab umbra ad veritatē ſermo traducitur.

C Euangelicum. Secus eſt, ſi ad tempus Babylonicum pertinere ſtatuas: quod eſt mihi valde veriſimile. Deinde redit ad hiſtoriam, ſuppliciúmque populi, ab illis verbis. *& conteret.* Eodem modo poſtea *cap. 16.* cùm egiſſet de exitio Moabitarum, ſubito attollit ſeſe ad implorandum auxilium per Chriſtum, dum dicit. *Emitte agnum,* &c. & *cap. 19.* poſt vaſtitatem Ægypti ad eius inſtaurationem ſpiritualem per Chriſtum vaticinium traducit. Sed non puto improbabile, aut in quo exiſtimari debeat aliquid eſſe incommodi, ſi hæc ad ciuitatis vaſtationem per Chaldæos, reditumque poſt LXX. annorum exilium è Babylone iſta referamus. Nam obſidione longa non ſolùm ferro purgata ciuitas eſt, ſed peſte, & fame. Redierunt autem iterum
D ad inſtaurandās Hieroſolymæ ruinas iudices ſuperioribus quàm ſimillimi: quales fuere Zorobabel, Ieſus filius Ioſedech, Eſdras, Nehemias. Et verò cùm multa ex his, quæ ſequuntur, in tempus illud Babylonicum optimè conueniant, ad tempus Eccleſiæ ægrè admodum trahuntur. Certè quæ infrà dicuntur ab illo. *& qui dereliquerunt Dominum conſumentur*, ad finem capitis, vt ibi oſtendimus, eiuſmodi ſunt. Accedit quòd illud, *& conuertam manum meam ad te, & excoquam,* &c. Heb. eſt אשיב *eſchiv*, id eſt, *redire faciam*, ſeu *reducam*. Quaſi diceret Deus (quod artifices ſolent, quando opus aliquod inchoatum eſt, neque omnino perfectum, quod tamen polite magis, & conſummare volunt) iterum admouebo manum, & tenerſabo opus:
E quia adhuc materia rudis, & impolita alteram deſiderat manum, quæ deterat, ac elimet id, à quo opus fœdum eſt & vaſtum. Hæc autem manuum reductio proximum aliquid indicat; at proximum non eſt ciuitatis excidium per Romanos; de quo plerique hoc purgatorium incendium accipiunt, aut ſpiritualiter de Euangelio; cùm ante illud tempus multa côtigerint infortunia, eaque grauiſſima, quibus à ſcoria, & ſtanno argentum illud purgari potuit.

potuit. quam sententiam non improbat Hieronymus, quem Haymo & Hugo sequuntur. Qui dum explicant illud. *Et restituam iudices tuos*,&c. dicit. *Restituas iudicum similitudinem vel post captiuitatem Babylonicam.vt Iudæi volunt,Zorobabel, Esdram*,&c. *vel certe verius & rectius Apostolos.* & tenet apertè Chrysostomus in hunc locum. Neque sanè video quis doloris sensus, aut quæ supplicij acerbitas tanta significari debuerit, graui illa oratione. *Heu consolabor super hostibus meis.* si supplicium aut vindicta est illa benigna Euangelij purgatio. Et in hanc posteriorem sententiam discederem libenter nisi me ab hac cogitatione tot Patrum reuocaret autoritas; quæ facit ne complectar omnino, sed titubanter ac timidè illam non tam probem, quàm censeam non tam improbandam, quàm non nulli volunt.

65. a a *Post hæc vocaberis ciuitas iusti, vrbs fidelis.*] Hebr. est צדק *tsedek*, id est, *iustitia.* Noster interpres concretum adhibuit; sed eodem sensu, nam si iustus in ea dominatur, id est, Deus, consequens quoque est, vt ea sit ciuitas iustitiæ, id est, iusta. Ostendit autem meo iudicio Deus, in quo consiliarij, ac iudices futuri sint prioribus iudicibus quàm simillimi. Nam superiores iudices non tam ipsi regnabant, quàm Deo, & populi principibus iuxta formam à Deo traditam gubernandi ac iudicandi potestatem permittebant. Quare non ad suum siue arbitratum, siue libidinem rem administrabant publicam; sicut Reges & principes, contra quos Isaias hic acriter inuehitur; sed iuxta modum à Domino præscriptum. Quocirca vt optimè Foreirus, cùm populus more aliarum gentium Regiæ potestati subesse voluit, repulso Samuele, qui Iudicum postremus reipublicæ præfuit Iudaicæ, quasi Reges suo potius arbitratu, quam diuino consilio rem essent gubernaturi publicam, dixit illi Deus 1. *Reg.* 8. *Non te abiecerunt, sed me, ne regnem super eos.* & Gedeon non Rex, sed iudex Israel, cùm ipsi eiúsque posteris iuxta Regum consuetudinem populus summam rerum detulisset, respondit *Iud.* 8. *Non ego dominabor in vos, neque filius meus, sed dominabitur in vos Dominus Deus vester.* Quare cum Abimelec non tam ad Dei voluntatem, atque præscriptum, quàm ad suam, rem non tam regeret quàm peruerteret Israeliticam, eodem iudicum tempore vocatus est non iudex, sed rex, *Iud.* 9. Eam ob rem omnes ferme iudices Israel sancti fuerunt, de quibus Paulus *ad Hebr.* 11. magnificè loquitur. & *Eccl.* 46. *Sit memoria eorum in benedictione.* cùm tamen è regibus Israel vix vnus aut alter non idololatra. Optimè ergo post exilium *ciuitas* appellari potuit *iusti*, seu *iustitia*; quia Deus regnauit in illa: cùm duces, ac sacerdotes ab exilio reuersi non tam suam sibi commoditatem, & gloriam in gubernando, quàm Dei voluntatem intuerentur. Vide quæ diximus ad illud *Zachar. cap.* 8. *Vocabitur Ierusalem ciuitas veritatis.*

Administratio per iudices multo æquior, quã per Reges.

1.Reg.8.

Iud.8.

Iud.9.

66. a a a *Sion in iudicio redimetur, & reducent eam in iustitia*] Septuaginta paulò aliter, *cum iudicio saluabitur captiuitas eius.* Diuersitas translationis orta est, ex voce Hebr. שבית quæ aliis atque aliis notata punctis; & parum mutata, verbum potest esse, & nomen. Sed sensus aut idem, aut non adeò diuersus. Communiter Patres de Ecclesia accipiunt ex Iudæis, Gentibúsque collecta, quam Dominus redemit, iustámque reddidit & gratam sibi. Quod ego quoque censeo, ne à tot virorum opinione dissentiam. Puto tamen, quod in re simili

A nuper quoque dixi, non videri improbabil[e] à quo non toti abeunt Hieronymus, Haymo, & Hugo, dum putant verisimile consiliarios & iudices de quibus modò, esse Zorobabel, Esdram, & Nehemiam) sermonem hic etiam esse de iis, qui à captiuitate reuersi sunt. Nam & illi redempti dici possunt, quia non aliter plerumque captiui, quàm pecunia redempti in libertatem asseruntur. Illi verò rediere in iustitia, & iudicio, id est, non temere, & sine delectu. Neque sine causa puto ab Esdra tradi *lib.* 1. *cap.* 1. post Cyri edictum egressos esse sacerdotes, & principes, & omnes, quorũ Dominus suscitauit spiritum. Et *Tobiæ cap. vltimo* illi dicuntur redituri, qui Deum timent. Sic enim Tobias moriturus ad filium suum. *Domus Dei quæ in-*
B *censa est, iterum readificabitur, ibique reuertentur omnes timentes Deum.* Adde quòd familiare est ac penè legitimum Isaiæ, vt vbi typus aliquis inciderit Euangelici temporis, ad illud statim migret ab historia, Cùm autem congregatio dispersarum gentium ab exilio Babylonico in Ierusalem typus sit Ecclesiæ, vt in commentariis in Zachariã diximus, *cap.* 2 *cap.* 9. *cap.* 10. & *supra* ad illud, *Nisi Dominus exercituum*, statim *cap.* 2. & fusiùs *in præfatione ad caput* 40. post hanc vocationem Iudæorum ab exilio ad Ecclesiam vaticinium suo more conuertit, de qua non dissimilia dicuntur, ac modò de Ierusalem dicta esse videntur. Et ita censet Chrysostomus in hunc locum.

1. Esd. 1.

Tob. c. vlt.

b b b *Conteret scelestos, & peccatores simul, & qui*
C *dereliquerunt Dominum consumentur.*] Huc vsque de Euangelij tempore, deinceps propheta contexit quæ de Iudæorum supplicio dicere aggressus fuerat. Hæc itaque coniungenda sunt cum illo. *Vindicabor de inimicis meis.*

c c c *Confundentur enim ab idolis, quibus sacrificauerunt.*] Rationem reddit cur non omnes redimendi sint, id est, redemptionis fructum accepturi, à peccato liberati tempore Euangelij, vt plerique existimant, aut à Babylonica seruitute, vt probabile diximus. Cùm enim addicti fuerint impensè idolorum cultui; id ab illis consequuti sunt præmij, vt confundantur, id est, ignominiam, aut infortunium subeant. quo tempore alij, qui vero Deo seruierunt, non solùm libertatis lucem aspiciunt, sed
D etiam cum dignitate viuunt. Hic obseruandum *ab* sæpe significare idem quod *propter. Ierem. cap.* 22. *vers.* 22. *Confunderis, & erubesces ab omni malitia tua. Osea* 7. *vers.* 16. *Cadent in gladio à furore linguæ suæ*, id est, propter malitiam, & furorem. Sic nunc *ab idolis*, idem esse puto, quod *propter idola.* 67.

Ab idem quod *propter.*

d d d *Et qui dereliquerunt Dominum consumentur.*] Sicut ex tot Hebræorum millibus, qui ex Ægypto emersere, nõ nisi admodum pauci in promissam terram ingressi sunt, cæteris in deserto prostratis longo XL. annorum curriculo; sic post septuagesimum annum pauci ex his, qui in Babylonicum exilium abducti sunt, in patriam redierunt, consumpti ærumnoso illo viuendi genere.
E Hæc iam & quæ sunt ad finem vsque capitis, de Babylonica captiuitate libentiùs accipio, quàm de Euangelij tempore: nam de his videtur esse sermo, qui cùm Deo prius adhæsissent, ab eo defecerunt alienam religionem complexi. 68.

e e e *Et erubescetis super hortis, quos elegeratis.*] Idem penè sensus, qui superior. neque enim est aliud *ab idolis confundi*, quàm *super hortos erubescere.* Nam horti luci sunt, in quos vt idolis sacrificarent, & voluptati indulgerent, secedebant Hebræi.

bræi. Vt verò horti,& luci luxuriæ, & idololatriæ diuerticula fuerint, vulgatius est in Scriptura quàm vt probari debeat. Illud obseruandum, à tertia persona transitum esse ad secundam. cùm enim priùs dixisset *confundentur*, subiecit, *erubescetis*, quod non leui argumento est, agi hic non de his, quæ longè post Isaiæ tempora secuta sunt, sed de his, quibus proximè imminebat calamitas.

Transitus à tertia persona ad secundam.

69. ᶠᶠᶠ *Cùm fueritis velut quercus defluentibus folijs, & velut hortus absque aqua.*] Elegerant sibi Iudæi & montes,& lucos, vbi locarent iniquium deorum simulachra; & hortos vbi intemperantiùs, atque liberiùs suis vacarent voluptatibus, eo præsertim tempore, quo hæc ab Isaia deounciabátur: vt liquet *ex 4. Reg. cap* 15. 16. 18. Aptè verò ostendit qualis futura sit illorum species, qui lucos,& hortos religionis, & voluptatis ergo obibant: talis nempe, qualis futura esset illorum hortorum seu lucorum, vbi illos aut æstus aut hostilis flamma vastauerit. Quid tristius quercu, seu terebyntho, vt vertunt LXX. per quos montes, & excelsa significantur, vbi frigus, æstus, aut acrior aliqua vis florum pulchritudinem excusserit? Quid horto miserabilius, cuius luxuriæ atque amœnitati squallor successit & vastitas? Tales ergo relinquentur illi, qui impium potiùs sacrificium in montibus, quàm pium & religiosum in templo meditati sunt.

70. Hic iterum obserua, puniendos hîc dici Iudæos propter idololatriam. Ex quo sequitur, non agi de strage per Romanos comparata, quia tunc idolis Iudæi nullum honorem deferebant, vt pluribus docuimus infrà, ad illud *cap. 57. filij augurat ricis.* Sed de Chaldæorum excidio, quorum tempore, vt satis liquet 4. *Reg. cap.* 25. sic omnia idolorum sordibus erant contaminata, vt in ipso quoque templo lucus esset. Sic enim ibi de Iosia: *Et efferri fecit lucum de domo Domini foras Ierusalē in conualle Cedron.*

71. ᵍᵍᵍ *Et erit fortitudo vestra vt fauilla stupæ, & opus vestrum quasi scintilla.*] Hęc etiam dicendi forma de præsentibus institui sermonem indicat, potiùs quàm de futuris. Fortitudo hæc, vt putat S. Thom. & Adamus, pro idolis ponitur in quibus

Nullam firmum præsidiū vbi peccatum est.

A spem suam locarant Iudæi. Plerique alij putant poni pro ijs præsidijs, & munimentis, quæ quia hostilibus machinis expugnari non posse sibi persuaserant Iudæi, nihil sibi ab externa vi timendum esse existimabant. Quod mihi magis probatur; & est sensus magis expeditus, & sane grauis. Quia Deum vestro vobis merito infensum reddidistis: fortitudo vestra, id est, mœnia, turres, & templum, quæ egregiè sunt à natura, atque ab arte firma, quæque si abessent peccata, hostiles machinas riderent, erunt stupæ, & peccata vestra quasi ignis. Quare etiamsi hostis abesset, stare diu non posset tanta, támque ab omni parte munita moles, grassante nempe intus hoste. Quia peccata vestra sic con-

B sument, in ciner ésque soluent vrbis propugnacula, sicut ignis solet aridam stipulam. Certè Iosephus *lib. 6. de bello, cap.* 16. scribit etiam si non ingrueret Romanorum acies, nihilominus propter populi peccata ciuitatem sicut Sodomam fuisse perituram.

S. Thom. *opus vestrum* pro Idolis capit; quia Iudæi opus manuum suarum tanquam Deum colebant, qui adeò non fuerunt auxilio suis amatoribus; vt potiùs tanquam quædam fax eorum munitionibus adhęserit. Sensus à superiori parum diuersus, sed non adeò facilis.

ʰʰʰ *Et succendetur vtrumque simul, & non erit qui extinguat.*] Sæpe Deus cùm agit de vastitate 72.

Ierusalem per Chaldæos, ignem adhibet & incen-

C dium. *Ierem. cap. 4. cap. 7. cap.* 17. Quare non temerè ex hoc dicendi genere aliquis coniiceret vaticinium hoc esse de Assyriorum aduentu. Porrò ignis prouerbiali figura pro omni subuersionis causa ponitur; licèt re vera Ierusalem incendio conflagrarit Chaldæo. Illud *non erit qui extinguat*, significat nullum in iis angustiis venturum esse subsidio ciuitati. Quod Ierem. lugebat *Thren.* 1. *Cùm caderet populus eius in manu hostili, & non esset auxiliator.* Succendetur autem vtrumque, nempe ignis illatus à Chaldæis; & munitiones stupeæ quæ illo igne facilè concepto Iudæorum cogitationes eluserunt.

Argumentum secundi capitis Isaiæ.

POST descriptam præcedenti capite Iudæorum cladem,& ciuitatis exitium, agit iam Propheta de Ecclesiæ, nobilioris vtique, amplioris que reipublicæ fundatione, ac gloriam docétque magnum vndique Gentium ad illam futurum esse concursum. Deinde repudiatam esse docet Iudæorum Gentem, eiúsque causas plurimas, easdémque grauissimas fuisse asserit. Ac tandem edocet quid illis propter ea flagitia malorum immineat ab vltore Deo.

CAPVT II.

1 *VERBVM quod vidit Isaias filius Amos super Iudam, & Ierusalem.*

2 ᵃ *Et erit in nouissimis diebus* ᵇ *preparatus mons domus Domini in vertice montium, & eleuabitur super colles.*

3 ᶜ *Et*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 HÆC est visio qua illustratus à Deo fuit Isaias filius Amos, quæ spectat ad Iudam,& Ierusalem.

2 Hactenus, ô filij Iacob, audistis illa, quæ ad vestræ Ierusalem terrenæ, siue exitium, siue fœlicitatem comparata sunt: Vidistis tenuem quandam, atque obscuram vmbram; nunc ad maiorem lucem, & ad ampliorem, illustrioremque Ierusalem contemplandam, animos,

tros, atque oculos excitate. In extremis namque diebus vestræ ciuitatis præparabit, fundabitque Dominus ciuitatem aliam, quæ se se attollat longè supra verticem montium: ad quam magni vndique omnium Gentium concursus fient.

3 Ascendent populi frequentes in illam nouam Ierusalem, & mutuò se ad illius sinum, atque complexum cohortati dicent: Venite ascendamus ad montem Domini, & ad domum quam sibi, nobisque omnibus excitauit Deus Israel. Et ibi per illum nouis instituti legibus, in eius semitis, quæ rectæ sunt & securæ, gradiemur. Quoniam de Sion exibit illa, quæ verè dici lex potest: & de Ierusalem, verbum, quod dignum est Deo. Hactenus enim legem habuimus, quæ suum antorem fallacem esse, & nugatorem ostendebat: & oracula prorsus vana, à quibus nos in fraudem, & mortem deducebamur.

4 Magnus ille legislator Deus, gubernabit deinceps, iudicabitque Gentes Idolorum antea fraude, superstitioneque delusas, coarguetque erroris, in quo antea vixerunt. Erit autem rerum
72 tanta mutatio, vt qui priùs assiduis motibus turbabantur, & arma nunquam deponebant è manibus, illi iam affulgente pace, quam status adducet Euangelicus, rei rusticæ vacent potiùs quàm militari. Quare gladios in vomeres, & hastas commutabunt in falces: neque alter alteri ferrum intentabit: neque ab ipso ætatis tyrocinio militaribus studiis dura se, atque infelici palæstra comparabunt ad prælium.

5 Quare si in domo Domini pax nobis oborietur, & quies, quid moramur ô domus Iacob? quin statim ad oblatum nobis lumen aduolamus?

6 Hæc Domine, beneficia in Gentes quondam alienas contulisti: at populum ante tuum, domum nempe atque familiam Iacob repudiasti: neque verò sine magno suo merito; pleni etenim sunt erroris, & amentiæ, vt sui antea maiores; tum etiam pecuniæ per fraudem, & calumniam ablatæ. In pretio apud ipsos fuit aruspicum disciplina, quos consuluerunt, non aliter atque Philistini: ac tandem mascula, atque nefaria libidine, quod extremæ intemperantiæ argumentum est, in alienos pueros exarserunt.

7 Populus hic à mea liberalitate plenus est argento; & thesauri eiusmodi sunt, vt exhauriri posse non videantur; tum etiam ad vim propulsandam equis abundat, & quadrigis; quare ad vitæ vsum, & commoditatem satis abundè necessaria omnia à me comparata sunt.

8 Et tamen plenus idolis est, à quibus expectat opes, salutem, & honorem, & reliqua vitæ siue ornamenta, siue præsidia; quasi mihi ad illa præstanda facultas defuerit, aut voluntas. Et eò progressus est stuporis, & amentiæ, vt adoret, quæ suis ipse manibus dolauit, & finxit.

9 O inauditum facinus; ô amentiam incre-

3 [c] *Et fluent ad eum omnes Gentes,* [d] *& ibunt populi multi, & dicent,* [e] *Venite, ascendamus ad montem Domini, & ad domum Dei Iacob;* [f] *& docebit nos vias suas, & ambulabimus in semitis eius:* [g] *quia de Sion exibit Lex, & verbum Domini de Ierusalem.*

4 [h] *Et iudicabit gentes,* [i] *& arguet populos multos:* [l] *Et conflabunt gladios suos in vomeres, & lanceas suas in falces. Non leuabit gens contra gentem gladium, nec exercebuntur vltrà ad prælium.*

5 [m] *Domus Iacob venite, & ambulemus in lumine Domini.*

6 [n] *Proiecisti enim populum tuum, domum Iacob:* [o] *quia repleti sunt, vt olim, & augures habuerunt, vt Philisthiim,* [p] *& pueris alienis adhæserunt.*

7 [q] *Et repleta est terra eius, argento & auro: & non est finis thesaurorum eius: & repleta est terra eius equis: & innumerabiles quadrigæ eius.*

8 [r] *Et repleta est terra eius idolis. Opus manuum suarum adorauerunt, quod fecerunt digiti eorum.*

9 [s] *Et incuruauit se homo, & humiliatus*

est vir. ᵘ *Ne ergo dimittas eis.*

dibilem: Homo rationis particeps incuruat se supplex ante saxeam molem; & mutum simulacrum:& qui vir cùm sit, altiora contemplari, & consectari debet; abiicit tamen animum natura sua nobilem,& Angelicæ proximum naturæ, ad lignum, & marmor. Ne ergo Domine tam impudenti, atque væsano populo dimittas.

10 ˣ *Ingredere in petram, & abscondere in fossa humo à facie timoris Domini,& à gloria maiestatis eius.*

10 Incuruauit se homo ante lignum, & lapidem;aderit tamen tempus,quando ille idem imminente iam extrema pernicie, multò se magis abiiciat, & profundiùs demittat, non solùm ad terram vsque supplex, sed etiam infra terram, in fossam humum, aut occultas latebras, aut terræ hiatum propter timorem Domini, & gloriosam illius maiestatem, quem sentiet contra se manus afferre vltrices, & armatas; cui supplicandum potiùs quàm idolis, suo magno infortunio tandem intelliget.

11 ᶻ *Oculi sublimes hominis humiliati sunt, & incuruabitur altitudo virorum. Exaltabitur autem Dominus solus in die illa.*

11 Tunc verò qui insolentes habebant animos,& sublimes oculos,deprimentur: & qui supra reliquos attollere ambitiosos spiritus studebant, incuruabunt se, calcandúmque fastum priùs insolentem aliorum pedibus summittent; quoniam tunc vnus erit Deus, cuius exaltetur maiestas, & gloria.

12 ʸ *Quia dies Domini exercituum super omnem superbum,& excelsum,& super omnem arrogantem, & humiliabitur.*

12 Illo etenim die,in quo Dominus suas ostentabit vires, atque iustitiam, seuerum distringet, durúmque iudicium in homines inflatos potentia, & autoritate sublimes; quos ab excelso loco,statúque deiiciet.

13 *Et super omnes cedros Libani sublimes, & erectas, & super omnes quercus Basan,*

13 Sternet autem iudicium illud Domini sublimes, & excelsos, sicut vehemens tempestas concutit, & euertit cedros Libani, & quercus Basan.

14 *Et super omnes montes excelsos, & super omnes colles eleuatos,*

14 Quin etiam montes ipsos, & colles eleuatos, quorum fundamenta nullo modo videntur posse conuelli,inuadet illa quoque tempestas.

15 *Et super omnem turrim excelsam,& super omnem murum munitum,*

15 Neque erit vlla turris,quantumcunque sublimis,aut murus,quantumlibet ab arte, seu natura munitus, quem non vis illa diuina ab imo quoque fundamento conuellat.

16 ᵃ *Et super omnes naues Tharsis,& super omne,quod visu pulchrum est.*

16 Et ne qua scelerato, atque insipienti populo spes fugæ,aut vitæ superesit,naues quoque maris, quibus in eo discrimine salutem suam committere se posse confidebat, eadem tempestas dissipabit, ac merget. Auferet denique dies illa Domini, quicquid in eo populo pulchrum censebatur,& optabile.

17 *Et incuruabitur sublimitas hominum, & humiliabitur altitudo virorum: Et eleuabitur Dominus solus in die illa.*

17 Tunc autem incuruabitur erecta ceruix, & superborum hominum deprimetur sublimitas, neque vllus erit præter Deum, in eo temporis articulo,gloriosus & excelsus.

18 ᵃᵃ *Et idola penitus conterentur.*

18 Eo item tempore,qui priùs ab idolis omnia sibi prospera pollicebãtur,ab ea spe,statúque suo miserè,ignominiosèque deiecti; cùm in eis nihil esse virtutis,ac fidei re ipsa cognouerint, suis ipsi manibus idola penitus, & ignominiosè confringent.

19 *Et* 19 Cùm

19 Cùm Dominus ad euertendam terram Chaldæorum exercitum armauerit, ducémque se ipsum præbuerit, tum propter metum, quem à conspectu, maiestatéque Domini concipient, speluncas eligent, terræque latebras, & hiatus, quibus suam salutem meliùs, quàm idolorum patrocinio committant.

19 *Et introibunt in speluncas petrarum, & in voragines terræ à facie formidinis Domini, & à gloria maiestatis eius,* [b b] *cùm surrexerit percutere terram.*

20 In illa ergo die, vt nuper dixi, & nunc iterum ad maiorem oraculi firmitatem repeto, execrabitur homo, proiiciétque idola ex auro, argentóque conflata; talparum nempe, atque vespertilionum; quæ, vt adoraret supplex, sibi quæsierat.

20 *In die illa proiiciet homo idola argenti sui, & simulacra auri sui, quæ fecerat sibi* [c c] *vt adoraret talpas, & vespertiliones.*

21 Et ingredietur in excisas, aut hiantes rupes, & in caua, & tenebricosa saxorum latibula, propter terrorem, quem Domini facies, & maiestas incutiet, cùm ad vltionem & cædem, omnipotentem manum eleuauerit.

21 *Et ingredietur scissuras petrarum, & in cauernas saxorum à facie formidinis Domini & à gloria maiestatis eius, cùm surrexerit percutere terram.*

22 Ergo desinite iam molesti esse Deo, qui spiritum habet, & furorem in naribus, quem in vos, si odiosi esse pergitis, tandem efflabit. Nam excelsus est ille, qui omnia longè infra se posita despectat; & talis iam ex admirabilibus eius gestis, atque suppliciis reputatur.

22 [d d] *Quiescite ergo ab homine, cuius spiritus in naribus eius est:* [e e] *quia excelsus reputatus est ipse.*

IN CAPVT SECVNDVM
COMMENTARIVS.

1. *Sæpe fit transitus à Typo ad veritatem.*

ANTEQVAM explicationem aggredior, obseruo vsitatum esse inter prophetas, vt ex historia transeant ad allegoriam, id est, à typo ad veritatem. Et vt omittam Zachariam, apud quem hæc sæpe, vt in eius commentariis *ad cap. 13. num. 29.* ostendimus, in nostro hoc propheta frequentissimè occurret. Vide quæ diximus suprà *cap. 1.* ad illud, *Et conuertam manum meam.* Cùm ergo in purgato iam per ciuitatis exitium, & diuturnam captiuitatem populo, rursúsque congregato in antiquam sedem, formam quamdam Ecclesiæ videret Propheta, ad eius pulchritudinem & gloriam describendam assurgit.

2. [a] *Et erit in nouissimis diebus.*] Quæ sint *nouissima tempora*, explicuimus latè *in cap. 2. Aggæi*, vbi multis probauimus non dici semper de temporibus Messiæ, sed interdum idem valere quod *postea.* Quare qui hæc ad rempublicam Hebræorum post exilium instauratam, auctamque gentibus eò confluentibus referret, neque premeretur huius vocis vsu, neque puto vim magnam adhiberet textui, vt in simili diximus *ad cap. 10. Zachariæ.* Sed sunt alia quæ omnino suadent priorem capitis partem ad tempus pertinere Euangelij. Quia reuera quæ in principio dicuntur, altiora sunt quam vt inueniri possint in Iudaica republica quantumlibet aucta quotidianis gētium accessionibus. Sunt autem extrema tempora seu ciuitatis, quæ à Romanis excisa fuit: seu antiquæ legis, cui noua, id est, Euangelium successit. Ex his constat, quam A leue sit Iudæorum firmamentū, quo sibi persuadent Messiam nondum venisse, quia nondum aduenit nouissimum tempus: cum post Christi ortum multi transierint, & multi præterea supersint dies. Vide Finum *lib. 7. oppos. 5.* & Galatinum *lib. 5. cap. 2.*

3. [b] *Preparatus mons domus Domini in vertice montium, & eleuabitur super colles.*] Egit priùs de Sion & ciuitate Ierusalem, quæ sita est in duobus excelsis montibus Sion, & Moria, qui addita magnæ molis fabrica magis insignes sunt, & excelsi; alter arce, & ciuitate Dauid, alter Salomonis templo. Nunc montem alium Domini futurum esse dicit in horum montium vertice, seu quia his est longè superior, seu quia duo illi montes, quia figura huius B montis, illi subsunt, qua ratione ædificij ichnographia, seu exemplar rei, cuius gratia descripta sunt. Mons verò Domini dicitur accommodatè ad Ierusalem, quæ mons quidam est; & quod adumbratur, nomen solet retinere vmbræ: Quomodo Christus Agnus dicitur, Leo, Sponsus, quia ab his Christi mores, & officia describuntur: Aut certè quia olim ab Hebræis in montibus immolabatur, non solum diis falsis, sed etiam vero, antequam constructum esset à Salomone templum. Vnde frequens in Scripturis nomen excelsorum 1. *Reg. 9.* de Samuele. *Hodie enim venit in ciuitatem, quia sacrificium est hodie populi in excelso.* Et 2. *Paralip. 1. Salomon abiit in excelsum Gabaon vbi erat tabernaculum fœderis.* & 3. *Reg. cap. 3. Attamen populus immolabat in excelsis: non enim ædificatum erat templum nomini Domini.* Mons ergo, id est, excelsum, *In montibus olim sacrificiorum locus.*

seu altare Domini, quod est Ecclesia, longè sese attollet supra aliorum excelsorum cacumina. Illud *præparatus* Hebr. נכון *nachon* idem est quod, *fundatus* aut *stabilitus*. Quo sensu dicitur *prou.* 8. *Quando præparabat cœlos, aderam, quando certa lege, & gyro vallabat abyssos: quando æthera firmabat sursum, & librabat fontes aquarum.* Vbi sine dubio eadem sententia iterum explicatur; sicut de aquis ibidem constat, & ideo eodem sensu dixit, *& firmatum æthera*, & *præparatos cœlos.* & *Psal.* 23. per eamdem figuram dictum est, *quia ipse super maria fundauit eam, & super flumina præparauit eam.* Vbi liquet *præparare*, idem esse quod *fundare*. Ridiculum planè est, & dignum Rabbinorum cerebro, quod, vt tradit Galatinus *lib.* 5. *cap.* 3. dixit Rab. Prohas ex sententia Rab. Ruben, tempore Messiæ adducendos esse montes Thabor, & Carmelum ad eum locum, in quo nunc est Ierusalem; & supra illos eleuandam esse ciuitatem. Quod ex hoc Isaiæ loco confirmat. Quod quia impletum non vident, Messiam nondum aduenisse putant. Quis non doleat tam cæcam, & deliram mentem!

Præparo idē quod, fundo.

4. c *Et fluent ad eum omnes gentes.*] Mira commendatio Ecclesiæ & virtutis Christi, qui ad montem illum excelsum, & arduum cuiusque amplexum, & aridam viam, quæ ducit ad vitam, quæ sine molestia non est, eo impetu trahit vndecunque populos, (ad quæ vix ægro atque anhelato spiritu, & titubante gradu enititur prona in præceps hominum natura) quo per decliuia, atque prærupta montium incitari sese præcipitant torrentes. Mirum sanè si aqua suo se nutu referat ad caput fontis, à quo profluxit, maximè ascensu arduo (nam alieno motu, ac sudore in vrna conclusam quotidie reportari videmus.) Quare cùm aliquid fieri non posse significamus, priùs aquam retro, aut sursum relapsuram dicimus. Ouidius *in epistola Oenones.*

Ad Ecclesiā magnus vndecunque concursus.

Cum Paris Oenone poterit spirare relicta,
Ad fontem Xanthi versa recurret aqua.

Et Propertius.

Fluminàque ad caput incipient reuocare liquores.

Sed nimirum id est earum aquarum, quæ vt à terra fluunt, sic etiam aut absorbentur à terra, aut in vapores tandem, & ventos abeunt: non verò earum, quæ à sacris fontibus longè alio fluxu deriuatæ sunt. de quibus vt ab humana literatura non discedam, dici opportunè, licèt alio sensu, potest illud Euripidis *in Medæa.*

Ἄνω ποταμῶν ἱερῶν χωροῦσι πηγαί.
Sursum sacrorum fluuiorum feruntur fontes.

Sanè sursum saliunt aquæ illæ sacræ, quas Christus *Ioan.* 4. promisit mulieri Samaritanæ, quia saliunt in vitam æternam. Quia ergo iam illi, quos Christus ad sublimem illum montem vocarat, alij à se ipsis fiunt; quia olim ad terrena fluxi, ac proni, pòst verò ad cælestia erecti, feruntur sursum non inuiti, sed faciles; molestum antea pondus interno quodam pulsu sursum agente. Quod Christus planè satis docuit *Ioan.* 12. *Ego si exaltatus fuero à terra, omnia traham ad me ipsum.* Huc facit quod Zachar. dixit *cap.* 14. *& reuertetur omnis terra vsque ad desertum*, iuxta explicationem eorum, qui ita vertunt. *Redigetur in planiciem.* id est, quidquid erat impedimenti auferetur. Ex hoc loco Iudæi sibi persuadent Christum Iesum non fuisse Messiam: quia ad illum omnes Gentes non confluxerunt. Sed non vident signum vniuersale *omnes* pro *multis* in Scriptura sumi, sicut *nullum* pro *paucis*.

A Exemplis abundamus, vt pluribus ostendimus *super Acta cap.* 1. *num.* 5. Sanè Absalon 2. *Reg.* 16. ingressus esse dicitur ad concubinas Patris sui coram vniuerso Israel: & *cap.* 17. ab omni viro Israel probatum esse dicitur consilium Chusai. Sed quis dubitet abfuisse tunc multos ex Israel.

d *Et ibunt populi multi.*] Qui dicti fuerant *gentes omnes*, nunc eodem sensu *populi* dicuntur *multi*, iuxta regulam à nobis traditam alibi. Nam vbi ex aliquo numero non multi desunt, omnes dicuntur adfuisse ex vsu Scripturæ. Cæterum illud *&*, expositiuam particulam esse puto, non coniunctiuam. Quod in scriptura esse frequentissimum ostendimus *cap.* 57 *num.* 63. in hunc sensum. *Fluent ad eum omnes Gentes*, id est, *populi multi*.

e *Venite ascendamus.*] Verba hæc sunt populorum mutuò se adhortantium. Est mimesis similis *Zachariæ cap* 8. *Eamus & deprecemur faciem Domini.* Solent autem homines vbi suauitatem gustarunt rei alicuius, amicos hortari, atque etiam vrgere vt eumdem secum fructum capiant: quod ingenui, atque officiosi animi proprium est, qualem in suis filiis alit Ecclesia. 5.

f *Docebit nos vias suas.*] Satis notum est *viam* pro *doctrina* sumi, *vitaque instituto*. Sicut è montibus fontes ad decliuiora decurrunt: sic è sublimi monte, & ex mystica Sion ædificata super firmam petram doctrinæ veræ atque Catholicæ riui deriuantur. Quæ sanè doctrina infirma esse non debet quæ lucis tantum offerat menti, sed acris, & ignea, quæ à veteri viuendi ratione, id est, à sæculi viis latis quidem, & heu nimiùm tritis ad angustas Euangelij, id est, vitæ semitas deducat. Et ideo subdit. *& ambulabimus in semitis.* Vtriusque partis eamdem, aut non admodum diuersam sententiam puto. Quia Ecclesiæ doctrina otiosa non est, aut ignaua; sic enim erudit, vt etiam acuat, & inflammet. Quare qui ab Ecclesia docetur viam Domini, ad illam se quamprimum accingit.

g *Quia de Sion exibit lex, & verbum Domini de Ierusalem.*] Data olim fuerat lex in Sinai, sed vni populo Hebræo: in Sion verò omnibus omnino Gentibus. Quare ad id, quod suum est, vndecumque gentes aduolāt. Data verò lex à est Christo, qui quam à patre acceperat doctrinam impertitus est; data à diuino spiritu, Iustaque discipulorum animis in Sion in die pentecostes eodem die, quo vetus in monte Sinai. Inde per Apostolos fons ille viuentium aquarum tanquam per suas fistulas in totum orbem deriuatus est. Quæ doctrina sic est probata gentibus aliis legibus atque alia religione delusis, vt præ hac lege reliquas aut à philosophis institutas, aut obtrusas à dæmone, nihil legitimum habere dicant, præter nudum nomen, atque vmbram. Id enim sonat, *quia de Sion exibit lex*, id est, quæ hoc nomine digna sit: & verbum, quod à Deo profectum videri possit. Reliquæ leges satis suos produnt auctores. Cæterum vt superior sententia, sic etiam hæc bis explicata est. 6.

Legis Euangelicæ dignitas.

h *Iudicabit Gentes.*] Id est, ius dicet, aut moderabitur: iudicare enim etiam regere est. Vnde Iudices vocati sunt, qui olim ante Saul gubernarunt Israel.

i *Et arguet populos multos.*] Id est, ostendet populos, qui alias leges, & iudicia subierant, in errore fuisse; cùm cognoscant leges alias, quæ ab auaritia, siue ab ambitione nascuntur, excitare inter mortales, atque fouere odia, quæ comprimit omnino Euangelica lex. Illi ergo populi, qui homici- 7.

dæ

de prius diabolo paruerant, bene secum actum esse existimabunt, cùm repudiata lege, cui ante suberant, Euangelicam colent; quia hæc amore constringit, illa verò odio distrahit sectatores suos.

8. l *Et conflabunt gladios suos in vomeres.*] Hinc se iam prodit vis illius iudicij quod gentes à longissimis vsque regionibus vocabat. Quid enim ab Euangelio pacis, nisi suauissimus pacis fructus sperari potuit? Huius exemplum statim apparuit, vbi primum in Pentecoste Lex euulgari cœpit. Venerunt etenim tunc plurimi in montem Dei, quià primùm concionante Petro *Actorum* 2. tria animarum millia ad Ecclesiam venere, & inde quotidie fiebat grandis accessio. Eorum tamen licèt locis essent antea, professioneque diuersi, sic erat ad omnia conspirans animus, vt haberent omnia communia.

9. Pacis descriptio.

Conflatos esse gladios in vomeres, id est, arma & odia non exerceri, non tam credo pertinere ad pacem, quæ fuit sub Augusto, quando natus est Christus, quàm ad illam, quæ consequuta est legem, de qua nunc Isaias, vt textus ipse capitis non obscurè docet. Est autem elegans descriptio pacis ab contrario. Nam vt belli tempore agri vastantur, agricultura cessat, & rustica instrumenta in arma bellica conuertuntur, sic regnante pace contraria vigent studia, & quæ Martis antea, Cereris postea ministeriis arma seruiunt. Vtraque dicendi figura valde familiaris est. De rusticis in bellica conflatis bellè Maro, 1. *Georg.*

——— Non vllus aratro
Dignus honor, squallent abductis arua colonis:
Et curuæ rigidum falces conflantur in ensem.

Et *lib. 7. Æneid.* cum de bellico agit Instructu.

Vomeris huc, & falcis honos: huc omnis aratri
Cessit amor, recoquunt patrios fornacibus enses.

Ouid. 1. Fastorum.

Sarcula cessabant, versique in pila ligones,
Factaque de rastri pondere cassis erat.

Hoc idem *Ioel. cap. 3. Ascendant omnes viri bellatores, concidite aratra vestra in gladios, & ligones vestros in lanceas: infirmus dicat quia fortis ego sum.* De militaribus armis in rustica translatis Martialis *lib. 14. Epig. 34.* cuius titulus: *Falx ex ense.*

Pax me certa ducis placidos conflauit in vsus,
Agricolæ nunc sum, militis antè fui.

Sed multò elegantiùs noster explicuit propheta hanc temporis conuersionem & vicissitudinem: à quo fortasse sicut alia pleraque prophani poëtæ hæc acceperunt. Neque sanè mirum si hæc accidant euangelicæ legis tempore, cùm ea omnia seditionum, & bellorum semina extinguant. Iacob. 4. *Vnde bella, & lites in vobis? nonne hinc? ex concupiscentiis vestris, quæ militant in membris vestris. concupiscitis, & non habetis: occiditis, & celatis; & non potestis adipisci; litigatis, & belligeratis.*

Hic locus persuasit Iudæis, vt inquit Galatinus *lib. 5. c. 6.* & Finus *lib. 7. oppos. 5.* Iesum nō fuisse Messiam in lege promissum: quia cùm ab Isaia in illius aduētu dicantur non iam amplius futura bella, neque bellorum instrumenta, post Christi tamen aduentum, neque depositas esse seditiones, neque ab armorum vsu, neque bellica cessatum videmus. Respondent aliqui quo tempore Christus in mundum venit pacem fuisse in vniuerso mundo; quod reuera ita contigit sub Augusto, vt profani tradunt scriptores, & in Romano martyrologio in die natalitio Domini legitur, *toto orbe in pace composito.* Quo tempore clausæ sunt Iani, id est, belli portæ.

A Vt de Augusti tempore cecinit Maro *lib 1.*

Aspera tunc positis mitescent sæcula bellis.
— Diræ ferro compagibus arctis
Claudentur belli portæ furor impius intus
Sæua sedens super arma, & centum vinctus ahenis
Post tergum nodis, fremet horridus ore cruento.

Neque si hanc explicationem admittas, obstat valde illud, *nec vltra exercebuntur ad prælium.* quia ex Scripturæ vsu, *non vltrà, non ampliùs*, & similia, non significant semper *aliquid perpetuum*, vt ostendimus *cap. 23. num. 29. & cap. 6. num. 79.* sed *longum tempus*; Deinde quia quæ tardò facienda, aut minùs quàm antea frequenter, non vltrà facienda, aut futura dicuntur, iuxta communem hominum vsum, cui sæpe Scriptura sermonem attemperat. Syri 4. *Regum cap. 6.* dicuntur non vltra venisse in fines Israel, & tamen, vt constat, post illud tempus aliquando venerunt. & *Genes. 35.* dictum est Iacob à Deo. *Non vocaberis vltra Iacob, sed Israel erit nomen tuum.* & tamen, vt constat, sæpe post hæc vocatus est Iacob. Sed verè Syri dicti sunt non venturi; & Iacob non vltra vocandus antiquo nomine: quia illud minùs sæpe fiebat, quàm prius. Sic ergo, quia post Christi tempora minùs sæpe quàm anteà exarserunt bella, vt latè probat Paulus Orosius, non vltrà Messiæ tempore bella fore traduntur.

B

Sed ego, vt suprà dixi, alium esse credo propheC tiæ sensum; vt etiam alij putant, nempe illam futuram Christi Oeconomiam, & illam Euangelij legem, vt homines non ad bellum inflamment, sed ad pacem adducant. Quod sanè durum non videtur ei, qui nouerit Scripturæ morem esse, vt illa ab aliquo fieri dicantur, ad quæ, vt legitimè faciat, naturam, & facultatem habet. Qua ratione docere dicitur, qui doctor est, etiam dum silet. Vide quæ diximus *cap. 3. num. 11. & cap. 48. num. 22.* Cùm ergo Euangelica lex, quæ non deficiet vnquam, ad pacem instituat, & illius sanctitas id mereatur, vt bella ex hominum societate depellat, ideo Christi, & Euangelij tempore, non vltrà homines dicuntur ad prælium exercendi.

Hunc locum Tertullianus bellè ad Paulum accommodat, qui persecutionis gladium in vomeD rem, & aratrum conuertit. Et cùm esset lupus, agni mores, & spiritus induit. Sic ille contra Gnosticos *cap. 13. Paulus Apostolus de persecutore, qui prius Ecclesiæ sanguinem fudit, postea gladium stylo mutans, & conuertens macheram in aratrum. lupus rapax Beniamin, deinde afferens ipse etiam escam.* Posterius hoc agni est, qui suis alios carnibus pascit.

m *Domus Iacob, venite ambulemus.*] Hæc verba quidam attribuunt Gentibus, quæ cùm diuinæ legis æquitatem, & suauitatem essent expertæ, Iudæos hortantur, vt ipsi quoque inuentæ pacis commoditatem capiant. Videtur autem ad hæc vsque verba mimesis produci. nam quæ sequuntur, si hæc prophetæ demus, non facilè cum sequentibus coniungi possunt. Est ergo sensus, o doE mus Iacob, fidelibus prognata parentibus, ad quos facta promissio, & ex quorum genere ortum est hoc lumen (Numer. 24. *orietur stella ex Iacob*) venite ambulemus in lumine Domini. Seu certè, quod probabilius puto, domus Iacob dicuntur fideles, etiam si ex gentilium genere, quia hi vocantur *Israel Dei*, & veri Israelitæ sunt, de quo Gentilium nomine sæpe alibi Isaias. 10.

11. Particulæ enim vim.

n *Protecisti enim populum tuum.*] Locum hunc difficilem reddit particula *enim*, quæ cuius rei rationem

tionem reddat obscurum est. Nam cum rationem interdum reddat non eius quod proximè, sed eius quod remotè antecessit, quod in hyperbatis contingit sæpe, maximè apud prophetas, vt notauit bene P. Gabriel Vazquez *in 1. p. S. Thom. disp. 15. cap. 6.* fieri potest vt ad calamitates Iudæorum pertineat, quæ ad extremum vsque capitis superioris persequutus est propheta, quæ longo hyperbato ad hunc locum interruptæ sunt. Erit autem sensus non obscurus, si ita coniungas extrema capitis primi, cum eo loco, quem nunc versamus. *Et erit fortitudo vestra sicut fauilla stupæ, & opus vestrum quasi scintilla: & succendetur vtrumque simul, & non erit qui extinguat.* deinde redditur eius ratio. *Proiecisti enim populum tuum, domum Iacob*, &c. Quæ explicatio mihi non displiceret, nisi viderem quædam esse interposita, quæ in propheticis hyperbatis esse non solent. vt illud, *verbum quod vidit Isaias*, &c. Quare potiùs existimo, causam ostendi potiùs proximæ exhortationis, qua Gentes, Iudæos ad Euangelicam lucem accersunt; quod sanè videtur admirandum, cùm à Iudæis potiùs gentes ad lucem illam inuitari debuissent. Cùm enim propheta hîc non gentium sermone loquatur, sed suo: & cùm de externis populis ad Ecclesiam admissis tam clare ac luculenter egisset, conuersus ad Deum per apostrophen, quod in graui aliquo affectu fieri solet, indicat cur Iudaico populo parciùs lux hæc affulserit, quæ tam plenè alienarum gentium oculos illustrauit. Illud verò *enim*, rationem ostendit cur gentes adeò amanter Deus, Iudæos verò minùs liberaliter amplexus sit. Quia cùm esset proposita lex amoris in monte Sion, quæque terrena hæc, & peritura non admiratur, neque curat, sed vnum Deum intuetur; ipse tamen populus nihilo melior, quam antea, Gentium studia ac mores imitatus, non secus ac Philisthim augures consuluit, vicinarum gentium superstitionem, & inanitatem complexus.

Iudæis cur Deus minùs liberalis.

Hoc mihi posterius maximè probatur. Sed fortasse non ineptè exponeret, qui vocem *enim* aduersatiuè sumeret, vt fecit Vatablus. Et verò eam vim habet, plurimis locis, quæ adducit Emanuel Sa, in indice notationum suarum in Scripturam, quem etiam vsum habet vox Hebr. כִּי, pro qua noster reddidit *enim*. Iuxta hæc talis erit huius loci sententia. Proiecisti autem populum tuum, ac si dicat propheta: Quid præstat, ô Domine, inuitatos esse à me, vel à gentibus, cùm tu ipse proieceris Iudæos.

Quia repleti sunt, vt olim, & augures habuerunt.] Non sine magno suo merito repulsi sunt Iudæi: quia pleni sunt, sicut olim parentes, stuporis, & amentiæ, iniquitatis, & doli: ita vt augures habuerint, & ariolos, perinde atque si Philistini essent, & non potiùs Dei populus ex semine Iacob. Pro *olim*, Hebr. est מִקֶּדֶם *micedem*, quod Lyra exponit, *Ab Oriente*. Cuius eam putat esse sententiam, Iudæos deditos fuisse arti Magicæ; quæ Orientalis dici potest, quia reperta fuit in ea regione primùm, quæ Iudæam ab Oriente respicit. Quare Balaam Ariolus habitasse dicitur in partibus Orientis, *Numer. cap. 24.* Cui sententiæ fauet, quia statim subditur: *Augures habuerunt*. Quæ Lyræ cogitatio nô displicet; sed prior videtur magis obuia.

12. *Et pueris alienis adhæserunt.*] Ex vicinarum gentium consuetudine id consequuti sunt Iudæi, vt earum mores, & turpitudinem in suam rempublicam inuexerint. *Psal. 105. Commixti sunt inter gentes, & didicerunt opera eorum, & seruierunt sculptilibus eorum.* Adhæserunt enim idolis, & consultis auguriis de suis rebus deliberabant. Et quod mores prodit maiorem in modum profligatos, pueris alienis adhærebant. Quid hoc posterius sibi velit, non omnino certum. Septuaginta sic reddunt: *Filij multi alienigenæ nati sunt eis.* Qui sane existimare videntur, aut Iudæos contra Domini præceptum vxores duxisse alienigenas, aut eorum vxores, & filias vagos atque promiscuos cum gentibus habuisse concubitus; ex quibus filij non genere tantùm, sed etiam religione alieni nati sunt. Sed Hieronymus eò inclinat, quod omnino eius indicat translatio, abusos fuisse Iudæos iuuenum pudore in masculam libidinem non minùs intemperanter proiecti, quàm gentium perditissimæ. Fuit autem olim vitium illud vsque adeò non fastiditum, vt grauissimi etiam philosophi, neque minùs ingenij, quam morum commendatione clari publicos habuerint concubinos. Neque defuit Imperator, qui Ganymedi suo diuinos honores habuerit, temploque & publicis sacrificiis honestandum curauerit. Is verò fuit Hadrianus, vt notauit hic Hieronymus. Fuit autem in hoc genus non solùm principum, sed etiam priuatorum hominum publica intemperantia; nam sicut meretrices modò, sic etiam olim meritorij pueri publicè prostabant. Quod vitium sic irrepsit in gentem olim diuinis legibus institutam, vt non iam in lustris, non extra pomœria in olenti grauiter fornice, fœminæ, puerique venalem habuerint corporis nefarium vsum, sed etiam in templo omnium eo seculo sanctissimo, quod lupanaris instar fuisse sub Iosiæ tempus testantur effœminatorum ædiculæ, quæ inde à Iosia sublatæ sunt *4. Reg. cap. 23.* & Ephebiæ, vbi ab impio Pontifice Menelao optimi quique ephoborum in lupanaribus positi *2. Machab. c. 4.* Quòd si hæc de Romanorum temporibus accipias, quando gentes dicuntur magno numero ad Ecclesiam vocatæ, verisimile est Iudæos iisdem se flagitiis implicuisse; quia in vrbibus Romano Imperatori subiectis, familiariùs cum illis quàm antea cum gentibus agebant, & potentiorum hominum vitia eò minùs horrebant subiecti populi, quò illa ab imperio rerum Domino, & appellatione glorioso aliquam honestatis speciem accepissent. Quam autem illi nefariæ libidini indulserint Romani, vel ipsi docent Imperatores, quorum nefandam intemperantiam à parhicis istis monstris neque maiestas tanta, neque curæ publicæ, neque libera populi conuitia cohibuerunt.

Libido nefaria quàm olim frequens.

13. *Repleta est terra argento, & auro, &c. & repleta est terra eius equis, &c.*] Connumerare hic videtur peccata alia, nempe auaritiam, quæ ad aurum, & argentum inhiat: & ad vim seu ambitionem, quæ equorum, quadrigarúmque numerosam multitudinem coëgit: in quam sententiam interpretum plerique conueniunt. Sed mihi non displicet sententia Foreiri, qui putat amplificari hic Iudæorum perfidiam, qui suis flagitiis neque illam excusationis vmbram possunt obtendere, quam gentes aliæ, quas alia, atque alia necessitas, alios, atque alios Deos fingere atque adorare fecit. Cùm enim premi se viderent ab hostibus, vrgeri inopia, laborare morbis, ab sterili, aut sitienti agro alimenta non capi, Martem, Æsculapium, Mercurium, Cererem Deos excogitarunt, coluerúntque, stultè illi quidem, at necessitatis opinione, & errore decepti. Sed quam perfidiæ suæ excusationem prætexent Iudæi, qui cùm argento abundarent, & auro, & in his aliis commodis ad victum necessariis: tum etiam

Necessitas minuit peccati grauitatem.

etiam equis, & quadrigis contra vim externam; & cùm secum haberent certissimum oraculum, quod neque difficilè adiri, neque falli vllo modo, neque fallere interrogantem posset; ipsi tamen aruspices quærerent, quos in dubiis consulerent, & deos quotidie asciscerent recentes, quos rei bellicæ, valetudinariæ, pecuniariæ, ac rusticæ præficerent; quasi domi non haberent, à quo in dubiis consilium, in morbis medicinam, in bellis subsidium iam pridem sæpius essent experti. Quæ quidem querimonia de infideli populo frequens est in prophetis. Vt illud *Ierem. cap. 2. Me dereliquerunt fontem aquæ viuæ, & foderunt sibi cisternas, cisternas dissipatas, quæ continere non valent aquas.* Hæc explicatio mihi facilis est, & expedita. Sed puto hîc eamdem esse siue querimoniam, siue reprehensionem qua populum eumdem Iudaicum infidelem carpit apud Ezechielem, *cap.* 16. & Oseam, *cap.* 2. quòd de argento atque auro, quod liberali manu receperat à sponso, inanium deorum simulacra conflauerit, quare aptè subiicitur.

14\. *Et repleta est terra eius idolis.*]. Cùm neque oppressi essent ab hostibus Iudæi, neque in rebus angustis difficilem essent experti Deum; impleuerunt tamen regionem, & ciuitatem sanctam, quam suo sibi cultui Dominus destinarat, idolorum sordibus; & ex argento atque auro, quod à Dei liberalitate copiosum acceperunt, fecerunt sibi Theraphim, & imagines masculinas.

Et incuruauit se homo, & humiliatus est vir.] Fortasse eadem est sententia bis vsurpata, qood in graui aliquo casu, seu animorum motu fieri solet. Seu certè, quod mihi probatur magis, ostenditur latissimè patere hanc populi labem, diuinique nominis iniuriam; quando non vulgò tantùm Iudæi, qui hominis nomine significantur, sed etiam principes, qui in viro intelliguntur, corruisse proni ante muta deorum simulacra dicuntur.

Ne ergo dimittas eis.] Imprecationis speciem habet hæc oratio; sed est reuera vaticinium, quod per imperatiuum explicari solet, vt illud *Zachar.* 13. *Percute pastorem.* & infrà *cap.* 47. *Tolle molam, nuda crura, transi flumina.*

15\. *Ingredere in petra, & abscondere in fossa humo à facie timoris Domini.*] Incuruauit se homo, & humiliatus est vir coram idolis; aderit tamen tempus, quando gens eadem imminente iam ab hoste Chaldæo extrema pernicie humiliet se coram Domino: neque solùm gentilitio ritu ad terram vsque supplex procumbat, sed etiam infra terram, siue pudoris, siue formidinis, siue etiam fortasse religionis causa demissus antiquos fastus deponat. Qui enim benefico, ac liberali Domino parere, ac supplicare noluerunt, eidem minaci ac fulminanti obsequi iam tandem ex vsu sibi futurum iudicabunt. Porrò hîc imperatiuus pro futuro ponitur; estque non tam imperium, vel admonitio, vt hæc fiant, quàm rei aliquando futuræ vaticinium.

16\. An verò in obsidione sub Chaldæis in petra, aut fossa humo latuerint Hebræi, nihil habemus ex Scriptura; est tamen verisimile, cùm multi se fuga ab impendente cæde subduxerint, & Rex Sedechias in ipso fugiendi conatu comprehensus sit, plurimos in notas sibi speluncas, aut sepulchra abdidisse se. Certè in obsidione Romanorum diu latuisse Simonem, & alios in fossa humo; testis est Iosephus *lib. 7. de bello, cap.* 16. Quod esse vsitatum in regione illa, quæ confragosa est, & opportuna latebris probat Dauid, qui in spelunca delituit. 1. *Reg. cap.* 24. & *Iosue* 10. quinque Reges ex spelunca, in qua se abdiderant, extracti sunt, atque suspensi. Docet autem Iosephus *lib. 14. Ant. cap.* 26. & *lib. 1. de bello, cap.* 12. fuisse speluncas ad quas Iudæi in extrema fortuna confugerent: quæ expugnari ab hoste non nisi magna difficultate possent: vbi earum formam, sitúmque describit. Vide infrà ad illud: *Et introibunt in speluncas petrarum.* qui locus hanc sententiam euincit.

Vbicatũ Iudæi in cauernas latere.

De Sedechia Rabbinorũ fabula.

Sane de Sedechia fabulosè quidem, vt alia plurima, iuxta regionis tamen naturam, commenti sunt Hebræorum doctores aliquid Rabbinica dignum fide. Dicunt enim, vt refert Abul. *in 4. Reg. c.* 25. 46. desperata iam vrbis defensione Regem Sedechiam cum aliis viris bellatoribus ingressum esse subterraneam quamdam viam, quæ ab vrbe longè extra vrbem producebatur: vbi alterum erat ostium, per quod ingressi in lucem, & apertum campum egrediebantur. Cùm autem iam Deus Sedechiam regem Chaldæorum seruituti, atque ludibrio deuouisset, excitasse ex mediis illorum castris syluestrem capram, quæ fuga supra terram eodem spatio, quo subter Sedechias & alij cum eo plurimi ferebantur; quæ extenta fuga ad alterum vsque speluncæ ostium eodem tempore ad illud peruenit, quo ex latebris emergebat Rex, atque ita captum à venatoribus fuisse. Hæc Rab. Salomon, quæ optimè refellit Abulensis suprà, & eodem loco Lyranus.

Sed licèt hæc quæ ab Isaia prædicuntur, in Chaldæorum obsidione non contigerint, non tamen ideo huic prophetiæ sua deficit fides. Est enim, vt in hoc propheta sæpe obseruandum est, Scripturæ sacræ valde familiare, vt ea dicantur futura, quæ, vt fiant, rei ipsius natura, aut necessitas postulat. Significat autem propheta eò redactum iri Iudæorum fortunam, vt homines speluncas sibi, aut sepulchra dari cupiant, aut alias latebras, quibus tutiùs suam vitam committant, quàm arci, ac mœnibus, quæ hostilibus machinis nutare conspicient.

Oculi sublimes hominis humiliati sunt; & in- 17.
curuabitur altitudo virorum.]In eo, quod reliquum est capitis, prædicit propheta quemadmodum illa omnia, quæ in Iudaico populo hominum iudicio magni æstimabantur, aliquando ruitura sint ante Dominum; Qui postquam diu illam Iudæorum insaniam, atque arrogantiam sustinuit, & inanes, atque mendaces Deos in sua ciuitate sacrilegis victimis coli permisit, deiiciet tandem hæc omnia, perficiétque, vt idola in quibus aliquid esse præsidij putabatur, nil esse omnino deprehendantur: & viri principes, qui in suis viribus atque autoritate plurimum ponebant, à suo ordine, & loco, atque adeò ab inani de se cogitatione deiecti agnoscant vltorem Deum, & ante illum incuruentur supplices. Hæc puto in toto capite contineri, spectaréque tempora Babylonica, non Romana, vt putat Cyrillus, neque Hieronymus negat, qui dubius est an hæc Romanorum arma designentur an Chaldæorum. Sed sunt aliqua hîc obscura, quæ oportet singulatim expediamus.

Oculi sublimes hominis humiliati sunt.] Lxx. ali- 18.
ter legunt: *Nam oculi Domini sublimes, & homo humilis.* Textus Hebraicus fauet vulgatæ; neque enim in textu, quem nunc habemus, est *Domini*, & reliqua magis aptè à vulgato conuersa, quorum sensus obscurus non est.

Dies Domini, &c. super omnes cedros Libani, &c. & super omnes quercus Basan, & super omnes colles,

let, &c.] Per cedros, & quercus, & montes, *principes* significari docuimus pluribus *in Zachar. cap.* 11. Qui eodem propè vtitur orationis genere, sicut Ezech. *cap.* 6 & est vsitatum in prophetis. Et hi montes pro rebus speciosissimis vsurpantur.

19. Quid Tharsis.

² *Et super omnes naues Tharsis.*] Diu à multis ac sæpe quæsitum est, quid sit Tharsis. Ex nostris Ribera *in cap.* 1. *Ionæ*. Iosephus Acosta *lib.* 1. *cap.* 14. *de nouo orbe*. Et nouissimè Pineda in Salomone præuio *lib.* 4. *cap.* 14. Mihi valde probabile est Tharsis non esse ciuitatem aliquam, vt multi volunt, puta Tharsum Ciliciæ, aut Thartessum in Hispania, aut Carthaginem; sed mare sic appellatum à colore cœruleo, sicut poëtæ eamdem ob causam cœrulum vocant. Virg. 3. *Æneid.*

Admixto torquent spumas, & cærula verrunt.

Certè non aliter vertunt LXX. quod etiam aliquandò facit noster interpres *Isa. c.* 23. *vlulate naues maris*. & *Ezech. cap.* 1. *visio maris*. Hebr. *Tharsis*. Neque video cur aliter tam sæpe in Scriptura sacra naues Tharsis appellari debeant. Fieri sanè potuit, vt quia mare Ciliciæ proximum est Hebræis, & valde notum, vbi Tharsus erat nobilis ciuitas, quodcumque aliud mare, non solùm mediterraneum, sed etiam Oceanus dicatur Tharsis; id quod in aliis rebus non infrequens. Nam ab eo quod nobis aut primum, aut maximè notum est, nomen sæpe tribuimus iis, quæ eiusdem sunt generis. India à nobis communiter vocatur quæcumque regio antea incognita, longéque dissita: quia ex incognitis, longinquísque regionibus, ea quam Indus fluuius perluit, primùm explorata est. Et ab Hispanis Mahometani omnes, vbiuis gentium fuerint, Mauri vocantur, & quia ea pars Africæ propior est Hispaniæ, & quia à Mauritania profecti qui primùm Hispanis Mahometanæ perfidiæ sectatores cogniti sunt. Sic etiam videri potuit Tharsus Ciliciæ Hebræis cognita, aliis maritimis ciuitatibus nomen dedisse. sed hæc de Tharso non admodum firma coniectura. Sed in re admodum incerta, dicam paucis quod mihi propiùs videtur ad verisimilitudinem accedere; neque in aliorum sententiis, aut commemorandis, aut refellendis operam, & tempus ludam.

Prouincia primùm explorata nomen aliis regionibus dat.

Primùm existimo in *Tharsis*, aut mare, aut id quod ad mare pertinet, intelligi (verbi gratia) insulas, aut portus, aut maritimas vrbes, idque vt credam suadet, quia Tharsis cum nauibus sæpe coniungi video.

20. Conditores, aut exploratores nomen suum regionibus imponunt.

Deinde puto Tharsis non significare, omnes insulas aut tractus maritimos, sed eos qui sunt in aliquo certo maris mediterranei spatio. Quod, vt ostendam, obseruo, qui primùm aut condiderunt, aut habitauerunt aliquam regionem, illam suo notasse, & quasi consignasse nomine. Exemplorum satis suppeditabit nobis, *Genes. caput* 10. Vbi qui à Noe prognati sunt, in varias regiones disseminati illis suum indidere nomen. Quare Persia dicta est Ælam; Æthiopia Chus; Ægyptus Misraim; & decem filij Chanaam totidem prouinciis in regione Chanaanitide à suis nominibus nomen imposuerunt. Idem constat *Gen. cap* 25. de filiis Abrahæ ex Cethura, & filiis Ismaelis. Et in regionibus nuper trans Oceanum exploratis exempla obuia. Fretum Magallanicum vallis Valdiniæ, &c. Ad eumdem ergo modum mihi certum est, filios Iauan, Elisa, & Tharsis, Cethim, & Dodanim suis consignasse nominibus eas regiones, quas incolendas accepere, à parente Iauan, qui Græciam habitasse creditur, constans sententia est inditum esse nomen illi prouinciæ, quæ Hebr. יון *iauan*, dicitur, cui Ionia Græcè respondere existimatur. Inter hos filios Iauan distributæ dicuntur insulæ gentium. Sic enim *Gen. cap.* 10. *Filij Iauan, Elisa, & Tharsis, Cethim, & Dodanim, ab his diuisæ sunt insulæ gentium in regionibus suis, vnusquisque secundum linguam suam.* Quæ cuique istorum insulæ contigerint, obscurum est, & coniecturæ dubiæ. Elisa, & Dodanim, quidam Rhodios esse putant, & sanè ita vertunt LXX. Elisa. Italiam vocat Chaldæus, & Rab. Dauid in illud *Ezechiel.* 27. *Purpura de insulis Elisa.* Hieronymus & Theodoretus insulas esse putant Græciæ, & maris Ionij. & Iosephus *lib.* 1. *Ant. cap.* 11. Æoliam scribit ab Elisa fuisse conditam. De his credo nihil posse dici certiùs: de Tharsis, & Cethim, de quibus plus ex Scriptura lucis habemus, aliquid nunc dicendum ampliùs.

21. Quid Cethim.

Cethim Iosephus supra Cyprum insulam facit, idque putat ex eo probabile videri, quia ibi vrbs est nobilis, quæ Citium vocatur Zenonis Stoicæ sectæ principis patria. Idem putat Hieronymus *in cap.* 23. *Isaiæ*, & *cap.* 2. *Ierem.* & Epiphanius *heresi* 30. ex qua dicit habitatores commigrasse in Macedoniam; & ideo *in lib.* 1. *Machab. cap.* 1. de Cethim egressum dici Alexandrum Macedonem. Communiter hæc vox ab Interpretibus Italia redditur. *Num.* 24. *Venient in trieribus de Italia.* Hebr. *Cethim.* & *Ezech.* 27. & *Daniel.* 11. Ex his mihi fit verisimile insulas omnes, quæ à Cypro ad Occidentale mare pertinent ad Gades vsque adscriptas fuisse Cethim Iauæ filio, & ab eo nomen accepisse, siue insulæ illæ ad Lybicum, siue ad Italicum, siue etiam ad Græcum littus pertineant; & ab his insulis regiones illis adiacentes appellari Cethim. Nam filiis Iauæ contigisse insulas, constat *ex cap.* 10. *Gen.* nisi velis insulas ab Hebræis vocari regiones, quæ sunt vltra mare, etiamsi à continenti non diuisæ, quia ab illis nonnisi in nauibus ad Palæstinos fines erat appulsus, quod mihi non est improbabile.

De Tharsis, vt iam tandem ad id quod nostri negotij est, perueniamus, sic puto dici posse non improbabiliter, vt Cethim, Dodanim, & Elisa, sortiti sunt insulas in aliis, atque aliis mediterranei maris regionibus, sic Tharsis illas esse sortitum, quæ à Cypro ad orientem Solem; & Aquilonarem plagam spectant, maximè quæ vicinæ sunt Asiæ littoribus (nam ex Orientalibus Aquilonaribúsque plagis, id est, de extremis maris interni tractibus, aliquot insulas obtinuisse, Dodanim, & Elisa, iam antea diximus.) Et primùm quòd ad Tharsis spectet Cilicia, in qua Tharsus nobilis ac littoralis ciuitas sita est, docet Iosephus *lib.* 1. *Antiq. cap.* 12. Hieronym. *q.* 61. *in Genes.* & indicat non obscurè illud *Iudith cap.* 2. de Holoferne. *Cùm transisset*, inquit, *fines Assyriorum, venit ad montes Ange, qui sunt à sinistro Ciliciæ, effregit autem ciuitatem opinatissimam Mellothi, prædauitque omnes filios Tharsis.* cuius loci explicationem habes, 2. *Machab. c.* 4. vbi Tharsus cum Mallothi coniungitur. Sic enim ibi de Antiocho: *Contigit Tharsenses & Mallothas seditionem mouere, eo quòd Antiochi regis concubinæ dono essent dati: festinanter igitur Rex venit sedare illos.* Et has vrbes esse in Cilicia probat quod statim subiungitur: *Regressum Regem de Cilicia locis aduerunt Iudæi.* Partem verò illam Asiæ quæ Syriam continet, & plagam illam, quæ non longè abest ab Assyriis, pertinere ad Tharsis, satis docet ille Holofernis cursus, qui *Iudith cap.* 2. describitur:

vb

vbi nationes quædam, quæ ad Asiæ littora, aut certè non procul à littoribus sitæ sunt, cum filiis Tharsis connumerantur. Accedit quòd Tyrus, quæ Isaiæ tempore nondum erat adiuncta continenti, filia dicitur Tharsis, *Isai. cap. 23.* nam vbi noster, *filia maris*, Hebr. est, *filia Tharsis*. Ex quo fit probabile Tharsis non esse Carthaginem, vt quidam volunt, quia vt docet Plinius *lib. 5. cap. 19.* Tyrus Carthaginem genuit. quare Tyri Carthago filia; non contrà Tyrus Carthaginis dici debuit. quod etiam Virg. cecinit 1. *Æneid.*

Vrbs antiqua fuit, Tyrij tenuere coloni,
Carthago.

Dicitur autem filia Tharsis, quia Tyrus insula erat ex earum numero quas olim occupauit, & coluit Tharsis filius Iauan. Neque Tartessum in Hispania; quia hæc etiam filia Tyri est. De Gadibus certè, quæ Tartesso vicinæ, docent auctores, neque pauci neque ignobiles. Plinius *suprà*, Pomponius Mela *lib. 3. cap. 6.* Solinus *cap. 26.* Et à poëtis Gades dicuntur Tyriæ. cúmque Gadibus proxima sit Tartessus, & illa quæ Medina Sidonia dicitur, credo has quoque Tyri, ac Sidonis fuisse colonias.

23. Hanc partem mediterranei maris & littoralem tractum puto propriè vocatum esse Tharsis. Nihilominus per Synecdochen existimo regionem illam, vbi insulæ essent, & portus Hebræis magis noti, sumi pro toto mari; sicut Indiam pro quacumque regione longinqua, & Mauritaniam pro ea quæ à Mahometanis vbicumque locorum occupatur. Et, vt affini vtamur exemplo, Pontum quodcumque vocant mare, qui Pontico pelago vicini sunt. Et firmat coniecturam, quia cùm Cilices, & Phœnices, ac Tyrij, quos ad insulas, aut plagam Tharsis pertinere diximus, latè toto mediterraneo mari dominarentur, mare quod illorum regiones alluit, aut insulas circumfundit, quod Syriacum, aut Phœnicium dicitur, obiicitúrque regioni Chanaanitidi, pro quocumque mari ab Hebræis vsurpari potuit. Quàm verò latè se olim diffuderit Cilicum dominatus, docet Solinus *c. 41.* *Ciliciam*, inquit, *si, vt nunc est, loquamur, derogasse videbimur fidei vetustatis. Si terminos sequimur, quos habuit olim, absonus est à contemplatione rerum præsentium. Ergo inter vtramque culpam factu optimum est amborum temporum statum persequi. Cilicia antea vsque ad Pelusium Ægypti pertinebat*, &c. Ex his fit vt à Septuaginta semper, à nostro interprete non rarò, *Tharsis* transferatur *mare*, & quodcumque aliud mare vocetur Tharsis, etiam Oceanus: quia aliorum marium nomina minùs Hebræis nota, neque audita, nisi perquam rarò. Quare Oceanus dicitur Tharsis, cum in Tharsis nauigasse traditur classis Salomonis 3. *Reg.* 10. & classis Iosaphat 2. *Paralip.* 20.

24. His tamen rudiiter, & pro rei magnitudine strictim adductis ad textum reuertor, & explico cur dies Domini magnus futurus esse dicatur super omnes naues Tharsis. Minatus fuerat ante Dominus ruinam, & cladem his, quæ Iudaico populo aut ornamento erant, aut præsidio; nempe cedris Libani, quercubus Basan, excelsis montibus, collibus eleuatis, turribus excelsis, & muris munitis. Eodem filo ac textu sermonis idem denunciat nauibus Tharsis. Ex quo duo colligo, alterum naues Tharsis sumi pro magnis beneque constratis, atque munitis, quæque mare sulcant vastum, ventísque frementibus obnoxium. Neque enim aptè

A coniungerentur cum his, quæ siue à natura, siue ab arte plurimum habent firmitatis & roboris. Dicuntur autem naues Tharsis, vt distinguantur a vasis, id est, Phaselis papyri, quibus abundat Nilus, de quibus postea pluribus *cap.* 18. aut à nauigiis piscatoriis, quorum magna vis in stagno Genesareth; sicut à nobis naues Indicæ, quibus Lusitani ad Orientem nauigant, pro ingentibus, benéque munitis vsurpantur. Et eo sensu *Psalm.* 47. dicitur: *In spiritu vehementi conteres naues Tharsis.* Ac si dicat Propheta, naues etiam magnas, quales in mari magno plurimæ, non satis habituras firmitatis contra infensam, atque vltricem Domini ma-
B num. Alterum eo tempore quo hæc vaticinatus est Isaias, & quo impletum est vaticinium, fuisse naues Tharsis, id est, magnas, quæ, vt olim tempore Salomonis, & Iosaphat magnam auri vim in regium ærarium comportarunt, sic etiam Regibus Iuda longis pòst sæculis easdem opes conuexerint. Vt enim aliæ minæ vrbem intuentur Solymitanam, & quæ ad illius splendorem, & præsidium spectant; sic puto naues quoque Tharsis, quibus eædem intenduntur minæ, eòdem pertinere. Et vt illa quæ præcessere pulchra sunt, expugnatúque difficilia, sic etiam naues Tharsis pulchræ sunt, & quia contra vim tempestatum fabrefactæ, non facilè vincuntur.

C a a *Et idola penitus conterentur, & introibunt in speluncas petrarum.*] Cum Iudæi ab idolis, quæ suis 25.
ipsi manibus finxerant, coluerántque, præsidij nihil habuissent in illis rerum angustiis, edocti suo magno periculo in illis nihil esse virtutis, & fidei, confringent illa, salutémque potiùs petent à montium cauernis, aut terræ hiatu, quàm ab idolorum patrocinio. Quomodo Iudæi speluncas & latebras subierint, vide suprà ad illud, *Ingredere in petram.* Septuaginta aliter hunc locum reddidere. *Manufacta omnia abscondent inferentes in speluncas.* Forsasse idem est sensus, quo ad idola, sed obscurior; ita vt non sint Iudæi religionis, aut obseruantiæ gratia illa absconsuri in speluncis, ne prædæ sint hostibus; & rursus proponantur venerationi, sed
D omnino vt pereant, subtrahantúrque in æternum hominum oculis. Hoc apertè probat, quod statim subditur *vers.* 20. in quo eadem repetitur sententia, sicut etiam illico *vers.* 21. vbi expressè traditur à Iudæis idola fuisse confracta. Quomodo Iacob *Genes.* 35. idola, quæ sui è Mesopotamia secum auexerant, infodit subter Terebinthum, non religionis, sed potiùs ignominiæ, atque anathematis gratia.

b b *Cùm surrexerit percutere terram.*] Ad appulsum vsque Chaldæorum distulerat Deus supplicij pondus, idolorúmque in sua ciuitate subuersionem. Pòst verò arripuit virgam, vtique ferream, confregítque populum infidelem, euertitque Babylonico incendio Idolorum aras, atque ipsa idola
E ita compressit vt infra mortuos, vt aiunt, in ipsa terræ viscera penitus abstruserit. Virga verò fuit Assur, cuius viribus licèt ipse nesciret, ad mulctandam nefariam Iudæorum impietatem Dominus vtebatur. De quo infrà *cap.* 10. *Assur virga furoris mei: & baculus ipse est, in manu eius indignatio mea: ad gentem fallacem mittam eum.*

c c *Vt adoraret talpas, & vespertiliones.*] Septuaginta paulò aliter. *Adorare vana & vespertiliones.* 26.
Quorum translatio quæstionem offert examinandam, an hîc propriè intelligantur talparum & vespertilionum imagines, quas pro diis antiqui coluerunt,

Diaboli symbolum Talpa, & Vespertilio.

luerunt; an verò metaphoricè idola dicantur talpæ, & vespertiliones; quia hi fœtidi sunt, ac sordidi, atque omnino ad aspectum graues. Hoc posterius videbatur non difficile, quia his bestiolis diaboli natura, ac mores optimè describuntur. Est enim talpa tenebrarum amans, vt pote captus oculis, io terræ cauis semper habitans. Vespertilio nibil videtur aliud quàm alatus talpa; qui si minus intra terræ viscera perpetuò viuit, tamen tenebras amat, & cum matutina luce in sua se rursus latibula recondit. Quo quid aptius diaboli ingenium atque insidias exprimat? qui princeps esse dicitur tenebrarum, vbi plerumque latet, vt sagittet in obscuro rectos corde. Adde quòd eo ferme modo idola describuntur *Psalm. 113. oculos habent, & non videbunt.* Et indicat translatio LXX. qui cùm non tam verba metaphoricè spectent, quam sententiam, pro talpis, *vana* reddiderunt, & Symmachus paulò aliter, *infructuosa.* Neque hæc explicatio displicet Hieronymo, & illam sequitur Foreirus.

27. Sed mihi longè probabilius est propriè imagines fuisse talparum ac vespertilionum. Quia cum Iudæi, & olim ab Ægyptiis deorum acceperint simulacra, vt de vitulo constat, quem non diu post exitum ex auro ab omnibus corrogato conflauerunt; & hoc ipso Isaiæ tempore apud Ægyptios negotiarentur, & ab ipsis in rebus angustis auxilium soliti essent implorare, verisimile est aliorum etiam deorum, qui illis in honore fuerant, religionem, & imagines in suam ciuitatem transtulisse. Neque vero mirandum est sordidas hasce bestiolas diuinos honores habuisse in illis regionibus, in quibus nihil esset penè non diuinum. Nam vt acutè ridet Iuuenalis satyra 15. dum de Ægypto loquitur.

Iudæi Talparum, & Vespertilionum imagines coluerunt.

Ægyptiorum Dij.

——— *Crocodilon adorat*
Pars hæc, illa pauet saturam serpentibus Ibin
Effigies sacri nitet aurea Cercopitheci.

Quæ coluit etiam felem, vt auctor est Strabo *lib.* 17. Diodor. Siculus *lib. 2. cap. 4.* Plin. *lib. 6. cap. 29.* coluit item scarabæum illum, qui stercorarias pilulas voluit, ac fingit, vt tradit Plin. *lib. 30. cap. 11.* Porphyrius *lib. de abstinentia animalium*, à quo sumpsit Euseb. *de præpar. Euang. lib. 3. cap. 2.* Et quod magis dæmonis tyrannidem, & illarum gentium tenebras & insaniam prodit, porros, allia & cepas adorant, & per illa iurant, vt scribit Plinius *lib. 19. cap. 6.* Quare cum scommate Iuuenalis acutè suprà fœlices appellat Ægyptios, quibus in hortis tam vber, atque vernaculus est deorum prouentus.

Porrum, & cepe nefas violare, & frangere morsu,
O sanctas animas, quibus hæc nascuntur in hortis
Numina.

Non ergo mirandum, si talpas & vespertiliones coluerit Ægyptus, quæ tam sordida monstra, vilia que legumina in diis numerauerit, maximè cùm migalem, id est, murem araneum, qui non multum ab vtroque differt, Deum habuerit, vt tradit Herodotus *lib. 2.* Si Hebræi valde ad idololatriam proni hæc etiam coluerint, cùm certum sit vitulos ad Ægyptiorum imitationem coluisse. Quod sub allegoria adulteræ sponsæ significauit Ezechiel. *cap. 16. Fornicata es cum filiis Ægypti vicinis tuis, &c. Et fornicata es in filiis Assyriorum.* Fornicari verò in Scriptura idololatriam indicat. Idem Ierem. *cap. 2.* & *cap. 11.* clariùs. *Secundùm numerum ciuitatum tuarum erant dij tui Iuda: & secundùm numerum viarum Ierusalem posuisti aras confusionis.*

A Quo loquendi genere, & plurimæ, & variæ idolorum formæ significantur, quia viæ Ierusalem in omnes regiones spectabant. Facit huc illud *Psal. 105. Commixti sunt inter gentes, & didicerunt opera eorum, & seruierunt sculptilibus eorum.*

d d *Quiescite ergo ab homine, cuius spiritus in naribus eius est: quia excelsus reputatus est ipse.*] In locum incidimus variè ab aliis redditum, & expositum. Sunt qui illud *ab homine* ad homines referant, sed non eodem omnes modo. Montanus hominem illum Adam esse dicit, primum nempe hominem in cuius nasum Dominus misit spiraculum vitæ, à quo illius vita pendet, quæ cùm fragilis sit, non est cur excelsus reputetur, aut cum Adamo secundo conferatur. Quare monet propheta vt ab illo Adam primo, luteo nempe figmento ad cælestem Adamum nempe Christum spem, & animum conuertamus. 28.

B Leo Castrus qui hæc ad excidium Ierusalem post Christi mortem pertinere putat, in homine per nasum aspirante Cæsarem intelligit, quem Iudæi reiecto Christo suum sibi regem appellauerunt.

Basilius de homine accipit, qui cùm fragili natura sit, staréque non possit diu, cuius nempe vita à tenui halitu dependeat, monet ab eo inflectando manus, & cogitatio temperent. Differt à Basilio Montanus, quia ille monet ne affligamus; hic vetat ne spernemus in homine.

C Iudæi sermonem hunc à Christo auocant, & de homine exponendum putant, de Rege puta Assyriorum, aut Ægypti, quasi dicat propheta ab his nihil esse sperandum vel timendum, cùm mortales sint, sicut cæteri hominum, vitámque aspirando, atque expirando trahant.

Communis sanctorum expositio est de Christo: neque enim aptè hæc, quæ præcesserunt, & consequuntur hærent, si de homine puro, ac non de Deo intelligantur, qui tam præcedenti quàm hoc capite inflicturus esse dicitur grauissima vulnera Iudæis. Neque de homine quicquam dictum est, quod formidari, vel optari debeat. Quare non dubium quin de Christu hic Euangelicus loquatur propheta; qui ita de rebus aliis, atque tempo- D ribus loquitur, vt semper videatur ad tempus respectare Euangelij, neque diu à Christo oculos remouere. Videtur autem in his postremis verbis duorum capitum epiphonema quoddam aut acclamatio summa contineri. Est tamen adhuc difficillimus de Christo sensus. 29.

Hieronymus sic explicat. *Moneo atque præcipio vt quiescatis ab eo* (nempe lacessendo) *qui secundùm carnem quidem homo est, & habet animam, & ita spirat & naribus halitum trahit, vt nos homines spiramus, & viuimus; sed secundùm diuinam maiestatem excelsus est, & reputatur & creditur.* Quem sequuntur alij; sed nos claritatis gratia aliquid addamus.

E Primùm puto veram esse Hieronymi explicationem quæ in Christo qui mitis est, & mortalem carnem indutus, maiestatem ostendit diuinam, quæ valde hominibus formidanda est. Sed credo dici posse nun improbabiliter significari hoc loco in Deo non solùm esse patientiam ad ferendum hominum peccata, differendúmque supplicium, sed etiam iram, quam & thesaurizauit in diuino pectore peccatorum duritia, atque impœnitẽs cor, & acuit quotidie noua peccatorum accessio. Monet ergo propheta vt ex iis quæ primo capite iam 30.

In Deo non solùm clementia est, sed etiam ira.

facta

facta commemorauit, quæque nunc ab hostibus imminere prædicit, discant indignationem esse in Deo, quæ malè peccatores perdat; atque ideo caueant ne diuina abutantur patientia. Hæc verò indignatio optimè describitur in naso non hoc tantùm loco, sed pluribus aliis prouerbiali, vt reor, specie, per quam nasus pro furore sumitur, quia in eo maximè eius signum ostenditur. Quare Heb. eadem vox אף *aph nasum*, & *furorem* valet: & *patiens* in Scriptura latas, aut longas nares habere dicitur. *Psalm*. 102. vbi vulgatus, *longanimis*, & *multùm misericors*. Hebr. ארך אפים *erech aphaim*. Item *Psalm*. 85. vbi noster, *patiens, & multa misericordia*. Hebr. *qui nares habet longas, aut latas*. Qui verò festinus est & præceps ad iram, & vindictam, breuibus, aut contractis naribus esse dicitur. *Prou*. 14. vbi noster, *vir impatiens operabitur stultitiam*. Hebr. קצר אפים *ketsar aphaim*, id est, *qui nares angustas habet, aut contractas*.

Nasus pro furore prouerbiali figura.

31. Ad hanc formam loquendi, vt reor, prouerbialem plurimæ sunt allusiones in Scriptura. *Deut. cap*. 29. *Dominus non ignoscat ei, sed tunc quàm maximè furor eius fumet*. Hebr. pro *furore* אף *aph*, id est, *nasus fumet*. 2. *Reg*. 22. *Ascendit fumus de naribus eius*. *Iob*. 4. *Flante Deo perijsse, & spiritu iræ eius fuisse consumptos*. Hebr. *& spiritu nasi*. & eius generis alia plurima. Quod etiam loquendi genus Latinis est in vsu, qui in naso furoris signum obseruant. Martial.

Rabido nec perditus ore
Fumantem nasum viui tentaueris vrsi.

Sanè in equo præferoci, ac strenuo præcipua nota est aut fumus efflatus, aut ignis erumpens ex illius naribus. Virgil. 3. *Georgic*.

Stare loco nescit, micat auribus, & tremit artus:
Collectúmque premens voluit sub naribus ignem.

De equo *Iob. cap*. 39. *vers*. 19. non dissimilia. *Gloria narium eius terror*. Huc spectat illud Plautinum. *Fames, & mora bilem in nasum conciunt*.

Porrò *spiritum* pro *furore* sumi satis in Scriptura obuium, vt ostendimus ad illud *Zacharia* 5. *Spiritus in alis*. *Psal*. 138. *Quò ibo à Spiritu tuo?* & *Isai*. 30. *Spiritus eius sicut torrens inundans Iud*. 8. *Et requieuit spiritus eorum, quo tumebant contra eum*. 32.

Spiritus pro furore.

Est ergo sensus meo iudicio non difficilis. desinite iam tandem molesti esse Deo, quia spiritum habet, id est iram in naribus, quam in vos si odiosi esse pergitis, tandem efflabit. Eodem omnino sensu, quo *Psal*. 2. dicitur. *Apprehendite disciplinam*. (Hebr. *osculamini, aut veneremini filium*) *nequando irascatur Dominus*. Hispanicè, *nosele suba el humo alas narizes*.

e e *Quia excelsus reputatus est ipse*.] Hæc verba aut omiserunt LXX. aut ex eorum exciderunt translatione. Aquila ita reddit. *in quo reputatus est ipse*. Vtrumque admittit vox Hebraica במה *bamà*, quæ si composita est, significat *in quo*; si verò simplex, *excelsum*, & hoc posterius secutus est Hieronymus. Qui obseruat illud במה *bamà*, substantiuum esse, atque ideo hanc subesse sententiam. Illum cuius spiritus est in naribus, id est, qui homo est, & instar aliorum hominum spirat (nam vt vidimus in hunc sensum accipit hæc verba) esse ipsam celsitudinem.

Argumentum tertij capitis Isaiæ.

IDem est argumentum, atque eadem prophetia, quæ in capite secundo, quæ Solymitanis ciuibus cladem, ignominiámque denunciat. Primùm submonet illa præsidia, quæ laboranti republicæ magis opportuna fore videbantur: cuius eam affirmat futuram esse speciem; vt nemo non solùm quæsitus, sed etiam quodammodo coactus, regni gubernacula suscipere non audeat. Deinde eius causam præcipuam, & internam ostendit, nempe peccata varia: atque etiam externa, quæ est à Principum, ac Rectorum stupore, ac fraude. Ad extremum nudandas esse dicit filias Sion ab ambitioso nimiùm, & eleganti cultu, atque mundicie, eóque redigendas, vt nihil excogitari posse videatur, aut fœdum magis, aut magis miserabile.

CAPVT III.

1 a *ECce enim dominator Dominus exercituum auferet à Ierusalem, & à Iuda* b *validum & fortem:* c *omne robur panis, & omne robur aquæ.*

2 d *Fortem, & virum bellatorem, iudicem, & prophetam,* e *& ariolum, & senem.*

PARAHPRASIS in idem caput.

1 NON sine causa dixi cauendum esse ab eo, cuius nasus spirat, & fumat. Dominus enim exercituum auferet à Ierusalem quidquid illi, aut munimento esse poterat, aut alimento, ita vt ab hoste pereat à præsidio nuda; aut certè à fame panis, & aquarum inopia.

2 Auferet namque Deus à Ierusalem fortem virum, & ad pugnandum strenuum: auferet iudicem qui præsit, moderetúrque timidum, & tumultuantem populum: auferet prophetam, à quo in dubiis diuina sciscitetur oracula, & ariolum, qui acri, perspicacique iudicio, quod à tempore siue ab hoste timeri possit, odoretur, atque con-

lectet:neque relinquet senem, qui sua prudentia, longo rerum vsu, atque experimento comparata, quid facto opus sit, imperitæ rerum iuuentuti præscribat.

3 Quid multa? auferet ducem, qui possit quinquagenarium, aut alium quemcumque ordinem ducere. Neque vllus erit honorabili specie, quem obseruet obscurum vulgus, & ignobile; & quem honore aliquo dignetur vastator hostis: neque consiliarius, qui confusam moderari possit multitudinem: neque architectus, & faber, qui contra hostiles fraudes nouas architectetur machinas: aut qui vim habeat ad persuadendum, quod facto opus fuerit: aut qui consulta senum prudente oratione referat, atque exponat tumultuanti plebi.

4 Grauia hæc sunt, atque horribilia; sed audi aliquid maius. Suberit infelix ille populus puerorum dominatui, à quibus prudentia absit, & rerum vsus: Suberit illorum non tam imperio quàm libidini, quorum effœminati animi noua quotidie voluptate, ac luxu liquefiant. Qui cùm spiritus habeant infirmos, & omnino muliebres, & hostium non modò impetum, sed neque aspectum sustinere audeant, ad alium cum bello regni quoque summam deferre volent.

5 Cùm Principis pueriles ætas, aut eius infantiles, & effœminati mores sustinere non possint, aut moderari rempublicam laborantem, neque vllus audeat procumbentem illam molem subire, omnes à se pondus illud in aliorum humeros declinare studebunt. Quare puer contra senem, & contra nobilem disceptabit ignobilis, quò se se eximat ab ea cura gubernandæ reipublicæ, quam ad se vltrò deferri videt.

6 Apprehendet itaque fratrem, atque domesticum suum quiuis è populo, dicétque: quandoquidem tibi cultus est paulò quàm nobis elegantior, esto rex noster. Accipe prouinciam ruinosam, quam pro regia facultate instaures, atque constituas.

7 Respondebit autem, qui prudenter oblatum à se repellet dominatum: quia hæc respublica, & vulnere laborat, & fame, magis eget medico, qui vulnus obliget, aut qui horreum habeat pro tanta multitudine luculenter instructum, quàm Rege, qui legibus, & imperio moderetur; Atqui ego neque medicus sum, neque frumento abundo; quare nolite me Regem constituere, qui subuenire nequeo laboranti populo.

8 Neque mirũ, si nemo non recuset in se recipere illud regni põdus, quod iam iam videt grauem minari, & irreparabilem ruinam. Cuius ea fuit non leuis causa, quia tam eorum studia, quàm lingua eiusmodi sunt, vt id vnum videantur spectare, vt oculis proposita Dei, eius furorem acuant ad vindictam.

9 Receperunt pœnas, quas exigebant peccata,

3 Principem super quinquaginta, [f] & honorabilem vultu, & consiliarium, [g] & sapientem de architectis, [h] & prudentem eloquij mystici.

4 [i] Et dabo pueros: principes eorum, & effœminati dominabuntur eis.

5 [l] Et irruet populus, vir ad virum, & vnusquisque ad proximum suum: Tumultuabitur puer contra senem, & ignobilis contra nobilem.

6 Apprehendet enim vir fratrem suum domesticum patris sui: [m] vestimentum tibi est, princeps esto noster, ruina autem hæc sub manu tua.

7 [n] Respondebit in die illa, dicens: Non sum medicus, & in domo mea non est panis, neque vestimentum: nolite me constituere principem populi.

8 [o] Ruit enim Ierusalem, & Iudas concidit: quia lingua eorum, & adinuentiones eorum contra Dominum, vt prouocarent oculos maiestatis eius.

9 [p] Agnitio vultus eorum respondit eis: & pecca

peccatum suum quasi Sodoma prædicauerunt, nec absconderunt. Væ animæ eorum: quoniam reddita sunt eis mala.

ta, quæ ipsi apertè procaci vultu, exterióque corporis habitu præ se ferebant. Neque contenti, ab hominum oculis suam intemperantiam remouisse, vsque adeò frontem perfricuere, vt sicut Sodomęi flagitia publica euulgauerint, prædicauerintque, quasi laudi sibi esse duxerint diutissimè, atque grauissimè peccasse. Væ igitur illis, quia pro peccatorum suorum meritis pœnas exoluerunt.

10 ¶ *Dicite iusto quoniam bene, quoniam fructum adinuentionum suarū comedet.*

10 Hunc capient impij fructum studiorum suorum; longè aliter accidet iustis; cui meo nomine, ô vos meorum consiliorum præcones, annunciate; quoniam bona comedent, fructum nimirum eorum, quæ operati sunt; quæ ipsis quædam fuerunt felicitatis, & voluptatis semina.

11 *Væ impio in malum: retributio enim manuum eius fiet ei.*

11 Væ impio, cui à seuero Dei iudicio paratum est malum: expendet enim pœnas eorum operum, ad quæ impias, atque sceleratas manus adiecit.

12 [r] *Populum meum exactores sui spoliauerunt;* [s] *& mulieres dominatæ sunt eis. Popule meus,* [t] *qui te beatum dicunt, ipsi te decipiant, & viam gressuum tuorum dissipant.*

12 Internas accepisti, ô popule meus, & proprias tuæ vastitatis, atque exitij causas; nunc externas audi. Principes, & præfecti non tam populi mei custodes, & legum vindices fuerunt, quàm exactores, compilatorésque bonorum, quæ incredibili auaritia, & multiplici artificio captabant; cùm tamen alioqui animo essent, studióque planè muliebri. Qui te, ô popule meus, beatum esse prædicant, sperareque iubent omnia pro votis, iidem verè te in fraudem, & transuersis, dissipatisque viarum tuarum gressibus in exitium trahunt.

13 [v] *Stat ad iudicandum Dominus, & stat ad iudicandos populos.*

13 Accinctus tamen est Deus, & paratus, accinctus, inquam, vt aliquando iudicet, vlciscatúrque populis irrogatas à principibus, ac senatoribus iniurias.

14 *Dominus ad iudicium veniet* [x] *cum senibus populi sui, & principibus eius.* [y] *Vos enim depasti estis vineam, & rapina pauperis in domo vestra.*

14 Adueniet aliquando Deus vltor, & iudex, disceptabitque in hunc modum cum Principibus, ac Senatoribus populi. Vos è vinea mea, quam ego è nobili, atque selecta palmite conseueram, non solùm fructum collegistis, extremámque vindemiam, quam lex pauperum vsibus reseruari iubet; sed etiam hostilem, aut ferinum in modum populati estis; neque externum aduocari testem necesse est: Ecce enim clamant contra vos pauperum spolia, quibus domus vestræ ornantur, & abundant.

15 *Quare atteritis populum meum,* [z] *& facies pauperum commolitis, dicit Dominus Deus exercituum?*

15 Quare populum meæ mihi custodiæ creditum tam auarè, atque iniquè fortunis omnibus, & commodis euertitis, dicit Dominus. Quare tam acerbè vexatis, vt eius faciem contundatis pugno: quod ad ignominiam graue est, & ad crudelitatem acerbum.

16 *Et dixit Dominus:* [aa] *Pro eo quòd eleuatæ sunt filiæ Sion,* [bb] *& ambulauerunt extento collo,* [cc] *& nutibus oculorum, ibant,* [dd] *& plaudebant, ambulabant pedibus suis,* [ee] *& composito gradu incedebant.*

16 E pauperum præda, quam viri sustulerant, aut fratres, ambitiosum sibi fastum pararant filiæ Sion; propterea aliquid quoque ignominiosum, & graue illis prædicit, ac minatur Deus. Propterea quòd arte, atque studiis proceræ magis videri volunt filiæ Sion, collóque ambulant ad

proceritatem extento, cum libero, atque procaci oculorum nutu, cum plausu quodam ex calceamentorum luxu altè perstrepente, & quia earum incessus ad leuiculos numeros artificiosè compositus.

17 Propterea Deus vicem illis pro sua leuitate dignissimam rependet; magno studio, atque arte, vt aliquid sibi proceritatis adsciscant, quam negauit natura, erigunt crines, torquéntque variè, eóque artificio comptum relinquunt, atque illustre caput. Sed illo crinium eleganti vestitu turritum verticem, decaluabit Dominus detracto capillo, qui in vacuo cerebro vanissimam illam turrim construebat.

18 Eo tempore Dominus squammata, atque sonantia calceorum ornamenta detrahet, & lunulas, quæ à collo ad pectus vsque descendunt, tum etiam torques, & monilia, quæ plerumque colli, & armillas quæ brachij, & mitras, quæ capitis ornamenta sunt.

19 Neque iam ampliùs erunt instrumenta illa varia, quibus fœminarum leuitas capillos torquet, atque discriminat, non murenulæ, non myrothecia, non inaures, non periscelia, quæ imas tibias ita ligant, vt etiam exornent, non annuli, non gemmæ à fronte ad nasum vsque demissæ.

20 Idem de veste multiplici, mutatoriáque iudicium, id est, de palliis, linteaminibus, acubúsque crinalibus. Neque mitiùs agetur, cum speculis, sudariis, atque sindonibus, cum vittis, & theristris.

21 Erit denique ea rerum mutatio, vt pro atomate, aut vnguento suauiter fragranti succedat ex illuuie, aut tabe squallor, & fœtor: pro zona auro gemmísque distincta, ex materia syluestri, ac impolita asper, vilisque funiculus; pro crine magna cura, atque artificio crispato defluentibus, ac detonsis capillis turpe caluitium: pro fascia, quæ vberum tumorem cohibet, & pectori decorem addit, & dignitatem, adueniet è cilicio turpe quoddam, & durum integumentum.

22 Vt pulcherrimæ filiæ Sion à pretioso, atque eleganti cultu spoliatæ, ab illuuie erunt, atque squallore fœtidæ: Sic quoque iuuenes in eo populo pulcherrimos, & quibus maius erat ad pugnam robur, & audacia, diuturna fames in obsidione, aut hostile ferrum in prælio conficiet.

23 Tunc verò vastabuntur, quæ firmissima erant vrbis præsidia: & ciuitas tota iam deserta, & complanata solo, quasi vidua silens, & mœrens humi sedebit.

17 [ff] *Decaluabit Dominus verticem filiarum Sion,* [gg] *& Dominus crinem earum nudabit.*

18 [hh] *In die illa auferet Dominus ornamentum calceamentorum,* [ii] *& lunulas,* [ll] *& torques,* [mm] *& monilia,* [nn] *& armillas,* [oo] *& mitras.*

19 [pp] *Et discriminalia,* [qq] *& periscelides,* [rr] *& murenulas,* [ff] *& olfactoriola,* [tt] *& inaures,* [vv] *& annulos,* [xx] *& gemmas in fronte pendentes.*

20 [yy] *Et mutatoria,* [zz] *& palliola,* [aaa] *& linteamina,* [bbb] *& acus,* [ccc] *& specula,* [ddd] *& syndones,* [eee] *& vittas,* [fff] *& theristra.*

21 [ggg] *Et erit pro suaui odore fœtor, & pro zona funiculus,* [hhh] *& pro crispanti crine caluitium,* [iii] *& pro fascia pectorali* [lll] *cilicium.*

22 [mmm] *Pulcherrimi quoque viri tui gladio cadent, & fortes tui in prælio.*

23 [nnn] *Et mœrebunt, atque lugebunt portæ eius,* [ooo] *& desolata in terra sedebit.*

IN CAPVT TERTIVM COMMENTARIVS.

1. DEscribit iam Propheta minutim, quæ immineant incommoda Ingrato ac peruicaci populo, siue de Chaldæorum, siue de Romanorum temporibus accipias; in quibuscommemorandis efflorescit, si vspiam, diuini vatis eloquentia.

a *Ecce enim dominator Dominus exercituum auferet à Ierusalem.*] Apparet hanc prophetiam esse cum superiori contextam, alioquin otiosum esset illud *enim*, quod rationem reddit cur Deus timeri debeat, qui spiritu narium suarum, id est, furore suo omne robur, atque ornamentum auferet à Ierusalem & Iuda.

2. b *Validum & fortem.*] Hebt. משען ומשענה *mashhen vmashhenah*, ad verbum, *sustentaculum, & sustentationem* seu *sustentatorem, & sustentatricem*, aut magis accommodatè ad vulgatum, *validum & validam*. Quare *fortem* generis est fœminei. Est autem vsitatum in Scriptura vt per vtrumque genus masculinum & fœmineum, explicetur vniuersitas eius rei; de qua susceptus sermo. *Eccl.* 2. *Cantores & cantatrices*, id est, omne musicorum genus. & *Ierem.* 7. *Vox sponsi, & vox sponsæ*, id est, omnis nuptialis plausus. Vide infrà ad illud *cap.* 22. *Quid tu hic, aut quasi quis hic.* & ad illud *cap.* 38. *Domine si sic viuitur, & in talibus.* Quare iuxta hæc, prædicit propheta omne firmamenti genus sublatum iri à Hierosolymis. S. Basilius secutus translationem LXX. qui reddunt *validum & validam*, exponit tales defuturos esse duces, quales olim habuit Israel; validos, vt Moysem, Iosue, Gedeon, Samson, validas, vt Deboram, Iudith.

Regula. Per genus masculinum fœmineo adiunctum vniuersitas significatur. Eccl. 2.

3. c *Omne robur panis, & omne robur aquæ.*] Hebr. Idem est nomen משען *mashhen*, quod prius. Videtur autem propheta nunc explicare minutius quod in *valido & forti*, siue *sustentaculo, & sustentatione*, magis generaliter atque confusè continebatur. Sustentatur autem populus non solùm militum lacertis, sed ciborum alimonia, ducum industria, seniorum consilio, quæ omnia statim sigillatim euoluit. Nunc ergo agit de eo robore, quod à pane & aqua est, id est, ab eo quod in cibum, aut poculum adhiberi solet: panis enim & aquæ nomine omnia esculenta, ac poculenta contineri satis est notum. Quòd verò hîc de militari virtute, atque industria sermo non sit, satis ex eo liquet, quia statim agit de viro forti, ac bellatore. Porrò robur panis & aquæ significare potest, aut non defuturum panem & aquam, sed eiusmodi futurum vtrumque, vt neque panis, quia euanidus est, famem expleat; neque aqua, vtpote à sua naturali virtute destituta, sitim extinguat. Aut certè quòd omnino neque panis futurus sit, neque aqua: quia cœli propter hominum peccata sic obstruentur, vt nunquam stillent. Priorem sententiam sequuntur communiter Patres, aut etiam supponunt. Posteriorem indicant, qui hæc de Christo accipiunt, aut de pane Eucharistico. In posteriorem ego magis inclino; quam mihi ideo persuadeo, quia video familiare epitheton in Scriptura esse confirmans, firmamentum, baculum & virgam. *Psal.* 104. *Omne firmamentum panis contriuit.* Hebr. מטה *matteh*, id est, *virgam* seu *baculum*. Loquebatur autem de tempore Ioseph, vbi omnino panis indigentia fuit. *Ezech.* 14. *Conteram virga panis eius.* & *cap.* 5. *Conteram in vobis baculum panis.* & clariùs *cap.* 4. *Ecce ego conteram baculum panis in Ierusalem, & comedent panem suum in pondere, & in sollicitudine, & aquam in mensura, & in angustia bibent, vt deficientibus pane & aqua corruat vnusquisque.* Vbi indigentia ostenditur, non infirmitas panis. Quod etiam non dubie sumitur ex *Leuit. cap.* 26. *Postquam confregero baculum panis vestri.* Qui locus non de pane euanido, sed deficiente intelligitur: nam statim subditur. *ita vt decem mulieres in vno clibano coquant panes, & reddant eos ad pondus.* Et in hunc sensum accipit Chaldæus illud *Psal.* 71. *Erit firmamentum in terra in summis montium.* dum vertit *fulcimentum panis*. quem alij tum ex antiquis, tum ex iunioribus plurimi sequuntur. Quasi dicat in summis montium verticibus natura sua aridis futuros esse copiosos frumenti prouentus. Ex hac significatione מטה *matteh*, quæ *sustentationem*, seu *sustentaculum* quocumque in genere valet, ortum puto, vt à Paulo *ad Hebr. cap.* 11. appelletur *virga*. Sic enim ibi. *Adorauit fastigium virgæ eius.* Et à Hieronymo *lectulus*, *Genes.* 47. *vers.* 31. *Conuersus ad lectuli caput.* Tam enim à virga, seu baculo, quàm à lectulo infirma sustentantur membra. Et per quandam metalepsim in Scriptura vsitatam *virga* pro *lectulo*, & contra *lectulus* pro *virga* vsurpari potest. Hanc itaque his verbis puto subesse sententiam. Auferam panem, & aquam confirmantem, seu viuificantem, & sustentantem hominem. quæ ideo optimè *baculi* dicuntur, quia vt hi senilia membra in terram incurua, atque cadentia sustinent, ne corruant, sic cibus, & potus deficientem naturam ab interitu restituunt. Existimo autem baculum hîc, & alibi sæpius prouerbialiter sumi.

Firmamentum & baculus epitheto panis.

Psal. 104.

Ezech. 14.

Ezech. 4.

Ad Heb 11.

Gen. 47.

4. d *Fortem, & virum bellatorem, iudicem & prophetam.*] Ex his, quæ baculo erant, & firmamento Reipublicæ, priùs panem aquámque summouerat, id est, vitæ deficientis, sustentaculum & firmamentum; summouet nunc viros, quorum consilio atque virtute res publica administrari atque defendi posset. primùm fortes, & bellatores, deinde iudices, & prophetas. Iudicum autem nomine illi videntur intelligi, siue qui causas dirimunt, seniorúmque conuentum constituunt, qui *sanhedrim* vocatur, siue qui ad antiquam consuetudinem rempublicam Iudaicam non tam suo arbitratu, quàm diuino consilio moderabantur. Qualis fuit Gedeon, Iephthe, Samuel, & illi de quibus gloriosè multa in libro Iudicum. nam licèt gubernandi ratio esset mutata, nomen tamen ex memoria hominum nondum exciderat. Sed de prioribus hîc sermonem esse puto. Hi humano consilio de rebus & causis deliberabant; alij diuini consilij interpretes altiori quodam modo; & hi erant prophetæ. Quos etiam a Hierosolymis summouet Deus, quia

non vult impio atque ingrato populo, vt antea, sua consilia familiariter impertiri.

5. Duobus modis defecisse existimari possunt prophetæ, aut quia ipsis fides non est habita, vt contigit Ieremiæ sub captiuitatis tempus, & Isaiæ, atque Ezechieli: quorum prophetiæ multis vertebantur in carmen musicum, siue quia reuera prophetiæ defecerunt. Et hoc postremum non puto conuenire posse in Ierusalem, quo tempore siue à Chaldæis siue à Romanis vastata est. Nam dum obsessa fuit, atque expugnata ciuitas, prophetæ fuerunt Ieremias, & Baruch: neque statim defecerunt, nam in transmigratione fuerunt Daniel, & Ezechiel: & ea soluta Æggæus, Zacharias, Malachias, & Esdras: ab his tandem cessauit prophetia vsque ad Euangelij tempus, vt vidimus in procemio Zachariæ. Quo verò tempore à Romanis capta, atque euersa ciuitas est, non erant ibi prophetæ, qui deficerent, nisi forte prophetam appellemus illum Iesum, qui vt tradit Iosephus *lib. 7. de bello.cap.12.* quotidie, & penè continenter clamabat, *væ, væ, væ*: neque vllo metu aut vi tormentorum cohiberi potuit, quominus suum illud *væ* identidem ingeminaret. Nam de Apostolis, si qui tamen erant reliqui, & aliis qui tunc temporis prophetæ erant, non puto hic agi, quia neque isti sublati, neque eo tempore in vrbe prophetarunt. Quare existimo non tam hîc agi de prophetis, quam de prophetiis, quas stultus ille populus non erat intellecturus, cùm sæpius audiret; aut certè non curaturus, quod perinde est ac si nunquam audiisset, aut non habuisset. Nam ex familiaris sermonis vsu, à quo Scriptura non abhorret, si ægro corpori nihil sanitatis afferat medicina, nullam medicinam fuisse dicimus: si nullum consilium vtile fuit, consiliarium defuisse: si Rex puer, aut stultus, abfuisse regem. Sic ergo quia prophetarum vox audita non est, prophetæ non fuisse censendi sunt. Idem dicendum esse censeo, si prophetæ latiori significatione sumantur, nempe pro iis, qui Scripturam interpretantur, monentque populum, vt sanctè viuant, Deique iudicia reformident. Nam hi licèt Romanorum, Chaldæorúmque temporibus non defuerint, quia tamen pauci fuerũt, suisque consiliis perfecerunt nihil, abfuisse quoque existimandi sunt. Chaldæus pro *propheta*, *scribam* vertit, id est, *sapientem*, qui etiam propheta dici potest, quatenus Scripturam sacram interpretatur.

Regula. Dicitur non fuisse, quod vtile non fuit.

6. [e] *Ariolum & senem.*] Vbi abest qui Dei nobis oracula manifestet, siue qui de nouo accipiat, siue qui olim prodita interpretetur, plurimùm refert si adsit senex, qui à prudentia variis rerum euentibus acquisita quid facto opus sit, doceat: aut Ariolus, id est, prudens, & sagax, qui ex multarum rerum comparatione quid euenturum sit acutè coniectet, & quasi diuinet. Neque enim vox *ariolus* semper in peiorem partem sumitur, sicut neque vox Persica *magus*, aut Hebraica קוסם *ko sem*. quare LXX. verterunt στοχαστήν, id est, *coniectorem*. Certè non in vulgaris laudis loco ponitur diuinatio in labiis Regis. *Prouerb. cap. 16. Diuinatio in labiis Regis; in iudicio non errabit os eius.*

7. [f] *Honorabilem vultu.*] Honorabilis vultu is est, cui aliquid in ore dignitatis, quod alij suspiciant; aut in quo aliquid sit eximium propter quod aliis venerationi sit. Hebr. נשוא פנים *nasua phanim*, id est, *eleuatus facie*. LXX. verterunt *admirabilem*. Defuturus verò dicitur, quia aut nullus erit in angustiis illis temporibus, cui debeatur honor: aut etiam quia nullus eiusmodi viros reuerebitur. Quod accidisse quo tempore vrbem oppressere Babylonij, indicat Ieremias cùm dicit *Thren. cap. 5. Facies senum non erubuerunt.* & *cap. 4.* idem omnino de sacerdotibus dolet.

[g] *Sapientem de architectis.*] Hæc ad tempus obsidionis refero, quod sic erit nudum ab omni militari præsidio, vt neque dux sit, qui præsit publicè, aut vir honorabilis, qui priuata auctoritate quicquam possit; neque vir fortis qui ab his imperata præstare audeat. Cùm autem in rem bellicam non tantùm vires, & lacerti valeant, sed etiam industria, atque solertia, nam in machinis non exiguus est vsus, siue ad oppugnãdum siue ad resistendum, hoc quoque aberit à ciuitate præsidium. Quare architectus, aut faber non erit qui excogitatis ex rerum opportunitate machinis hostium consiliis, & machinationibus occurrat. Cùm ergo vires, auctoritas, & ingenium desit, quid vtile conari potest desertus ille, atque infelix populus? Hæc autem quàm verè de Romanorum obsidione dici possint non video, contra quorum machinas, & consilia nouas semper, neque minus vtiles rationes, & machinas moliebantur obsessi.

8. [h] *Et prudentem eloquij mystici.*] Miro artificio Propheta populi miserrimum statum describit. Summouerat fortè virum, consiliarium, & ariolum: nunc addit defuturum quoque prudentem eloquij mystici: ac si dicat: Etiam si futuri essent viri magni consilij, qui rationem aliquam rerum articulis vtilem excogitarent, deesset tamen illis oratio, qua cogitationes suas aliis explicare, ac persuadere possent. Quàm verò ingenium solers, & acutum ad excogitandum parum possit, si absit, aut vis ad persuadendum, aut ad explicandum facultas, quis non videt? Quapropter qui summi habiti sunt imperatores, siue in veris siue in fabulosis historiis, iidem eloquentissimi fuisse traduntur.

9. [i] *Et dabo pueros principes eorum, & effeminati dominabuntur eis.*] Mos est propheticus vt ab vna persona subitò in aliam migratio fiat, & modò prophetæ in sua, modò in Dei aut aliorum persona loquantur. Quod hic accidisse multi, idque non immeritò censent, ita vt hîc Deus loqui existimetur non propheta. Quod mihi quoque visum est. Veruntamen magis eò inclinat animus vt credam, hæc prophetam in sua persona non in diuina loqui. Vt enim à nobis *cap. 6.* dictum ad illud. *excæca cor populi huius*, id à nobis fieri dicitur, quod ab aliis faciendum significamus. cuius rei vnum producam exemplum quod sit instar omnium, *Ierem. cap. 1. Dixit Dominus ad me. Ecce dedi verba mea in ore tuo. Ecce constitui te hodie super gentes, & super regna, vt euellas, & destruas, & disperdas, & dissipes, & ædifices, & plantes.* Non enim id iniunctum est prophetæ vt ipse euelleret, atque destrueret: sed vt ea prædiceret futura, vt exponit Hieronymus, Theodoretus, Rabanus, Lyra, Dionysius & alij. Quod sanè Deus significat se facturum, *Ierem. cap. 12. Ecce ego euellam eos de terra sua, & domum Iuda euellam de medio eorum, &c. & reducam eos, & ædificabuntur in medio populi mei.* & *cap. 24. Reducam eos in terram hanc, & ædificabo eos, & non destruam; & plantabo, & non euellam.* vbi sine dubio ad superiorem locum est allusum. Ad hunc ergo modum existimo explicandum Isaiæ locum quem nunc versamus. *Dabo pueros principes eorum*, id est, *prædico dandos esse pueros*, nunc ad textum.

Regula. Id fieri dicitur ab eo, qui factum, aut faciendú aliquid esse denunciat. Ierem. c. 1.

Vbi sublati fuerint Reges, & iudices strenui eorum

rum loco succedent principes, quibus & prudentia absit, & ideo digni qui vocentur pueri, & virtus, atque constantia, vnde effœminati dicti, qui nimirum animos alunt infirmos, & muliebres spiritus. Vsque adeò enim inter bellicos strepitus trepidabunt, vt omnia summa deferant ad eos, qui cum bello Regni quoque summam capessere volent. Et ideo ad hæc accommodatè subditur.

10. l *Et irruet populus vir ad virum, & vnusquisque ad proximum suum. Tumultuabitur puer contra senem, & ignobilis contra nobilem.*] Quidam putant eò rem deductum iri Iudaicam vt pueri, & ignobiles regnum ambiant, rebúsque nouis in populo conturbato studeant. Sed credo tumultum illum non tam excitandum ambitione ac cupiditate, quàm odio atque fastidio regni. ita vt senes, ac pueri, nobiles, atque ignobiles certent, tumultuénturque non de sumendo, sed de respuendo dominatu, declinandóque in alios imperij pondere. Enumeratis verò tot hominum conditionibus, ostendit quanta futura sit rerum turbatio, atque confusio: cùm cuiusque fortuna adeò sit afflicta, résque publica eò redacta vt homines imperandi cupidi non tam appetant, quàm horreant imperij dignitatem, aut tam futuri sint inter se studiis, animísque dissectis, vt in vno principe deligendo non conueniant. Porrò id accidisse mihi certum est, siue Chaldæorum siue Romanorum temporibus, tametsi quod ego viderim, neque ex sacra constet, neque ex profana historia. Neque ideo propheticæ fidei quicquam detrahi existimo, etiam si hoc, vt verba ipsa sonant, impletum non sit. iuxta regulam à nobis traditam *Act. cap.* 23. *num.* 15. &

11. *Zachar. cap.* 1. *num.* 7. Nam in Scriptura id sæpe fieri dicitur, quod vt fiat natura ipsa vel conditio rerum postulat; præsertim vbi loquendi modus aliquid olet prouerbiale, qualis hic videtur. Extremam autem fortunam vel afflictum vehementer rerum statum multa in Scriptura prouerbialiter explicare videntur. vt *Isai.* 36. & 4. *Reg.* 28. *Vt comedant stercora sua, & bibant vrinam suam. Ierem.* 19. cùm agitur de obsidione Ierusalem, & *Deut.* 28. cùm agitur de eodem, aut simili peccatorum statu, multa dicuntur quæ prouerbialem figuram subolent, vt illud de *cœlo æreo*, & de *terra ferrea.* Licèt autem plurima eorum quæ à Ieremia prædicta, & *cap.* 28. *Deut.* proposita sunt, impleta iam fuisse in historiis, habeamus, alia tamen literis prodita non sunt: quæ tametsi reipsa completa non fuissent, quod non reor, satis tamen videntur impleri, dum ad eum statum deducta res est, in quo hæc verisimiliter fieri potuerunt. Ad hunc ergo modum existimo horum verborum esse sensum, statum reipublicæ adeò fore miserum, & desperatum, vt quia nemo illi afferre posset salutem, omnes, si sapiant, imperium detrectare debeant.

Regula. Illa fieri dicuntur, quæ vt fiant rerum natura postulat.

m *Vestimentum tibi est, Princeps esto noster.*] Hæc dicendi figura aliquid redolet prouerbiale, qua significari videtur, vsque adeò exhaustas esse hominum fortunas, vt dignus, aut idoneus existimetur regno, cui paulò honestius vestimentum habere contigerit. Hanc esse puto sententiam. Nam quòd quidam censent hîc à propheta significari omnia fieri ordine peruerso, ita vt iuuenis tumultuetur contra senem, ignobilis contra nobilem, id est, è regno pellantur senes & nobiles; iuuenes autem, & sordidi dominentur, ratióque habeatur non tam virtutis aut prudentiæ quàm externæ speciei, & fucati decoris, hoc, inquam, satis confutat quod statim subditur. *Ruina autem hæc sub manu tua,* id est, tibi committimus ruinosam prouinciam ac plane desperatam, cui præsis, quam instaures atque constituas.

n *Respondebit in illa die dicens, non sum medicus, & in domo mea non est panis.*] Duo habebat incommoda illa Iudæorum respublica, & quòd à planta pedis vsque ad verticem capitis esset saucia, & quòd famem extremam, aut pateretur, aut timeret. Quare ad illud quidquid erat incommodi leuandum, medicus erat necessarius, qui corpori mederetur ægro, & à pecunia siue à frumento satis instructus, qui laborantem, aut potiùs deficientem populum recrearet. Ab vtroque se imparatum esse dicit ille qui regni pondus refugit, dum & medendi, & sustentandi negatam sibi esse facultatem profitetur. Pro medico Hebr. est חֹבֵשׁ *chobes*, à radice, quæ *ligare* significat: & propriè *chirurgus* est, quia hic vulnus obligat; sed propriè etiam hic *medicus* vocatur, quia hoc nomen latiùs patet, quàm vulgo hominum communiter accipitur. Videtur autem allusum ad illud *cap.* 1. *Plaga tumens non est circumligata*; quasi vulnus tunc stillaret sanguine Dicit ergo is ad quem ab aliis defertur imperium, non tam illam esse rempublicam, quam nosodochium, atque adeò indigere magis chirurgo quàm principe, & moderatore. Quidam חֹבֵשׁ *chomis*, *regem* esse putant, quia hic legibus ligat populum, & pœnis coercet, facitque in suo regno quod medicus in affecto corpore. Sed sanè hæc de medico meliùs intelliguntur, quàm de principe. 12.

o *Ruit enim Ierusalem, &c. quia lingua eorum, & adinuentiones eorum contra Dominum.*] Ostendit iam vnde tanta populo calamitas aduenerit; quia factis impudenter, & impiè, & lingua inuerecundè & procaciter Domini furorem lacessunt. Quæ sint hæc opera non explicat hoc loco propheta, quia suprà eorum meminerat, & ad finem capitis, dum fœminarum delicias, & lenocinia numerat, aliquid dicturus est. Quòd verò ad linguam spectat, externumque corporis, ac vultus habitum, qui aliis leuitatis ac petulantiæ testimonio est, breui quidem, significanter tamen statim ostendit. 13.

p *Agnitio vultus eorum respondit eis.*] Exponit Hieronymus, *sua receperunt peccata*, id est, suorum peccatorum pœnas; id enim ex vsu Scripturæ valet *respondere*, nempe aut paria, aut non indebita virtutum, ac peccatorum meritis retribui. *Osea* 5. *Respondebit arrogantia Israel in faciem eius.* & *Isai.* 59. *Ierem.* 14. *Peccata responderunt nobis.* Sed est loquendi modus obscurus. Pro *agnitione* Hebr. est הַכָּרַת *haccharath*, quod deducitur à radice נכר quod *cognoscere* valet, aut etiam *alium se præferre*; seu *simulare*; atque est; Veluti si quis adhibita larua alium se esse simulet. Ab vtraque significatione sensus deduci potest satis accommodatus toti capiti: nam quocumque capias modo, *agnitio* apertio est, & denudatio vultus, qui priùs artificio aliquo aut naturali, aut à larua quæsito tectus nihil pudoris afferebat illi, qui aliorum oculis inanem illam atque fucatam speciem ostentabat. Vultus autem iam cognitus, & in eo notata plurimorum scelerum non obscura signa. laruatas illas personas ad illa supplicia vocant, quæ iam suprà commemorata sunt à propheta. Est autem verisimile, quemadmodum Hebrææ fœminæ externa specie vanáque suæ leuitatis ostentatione, dignas se planè profitebantur eo supplicio, quod ad finem capitis minatur Deus; sic etiá viros oculis lasciuis, totóque 14.

vultu

vultu perulanti, ac mobili, qui omnino profligatum pudorem, & animum in omnem profusum intemperantiam proderet, quàm essent omni suppliciorum acerbitate digni, significasse. Certe constat illos adeò non pœnituisse suorum scelerum, vt etiam eo se nomine commendari voluerint; quasi magnum aliquid sit peccatorem esse. Quare sicut Sodomæi in omnium oculis non modò suam libidinem ostendere, sed etiam explere non verecundabantur, imò in eam partem nimiùm se effusos fuisse gloriabantur; sic etiam Hierosolymitani Isaiæ tempore, de quibus statim, peccatum suum sicut Sodoma prædicauerunt, nec absconderunt. Respondit ergo agnitio vultus eorum eis, id est, res in vultu cognita, nempe impudentia, lascivia, arrogantia, & alia quæ sparsim à propheta commemorantur, in quibus væsanus populus sibi placebat. Tempore quoque Ieremiæ exuisse pudorem, & perfricata fronte ex suis sceleribus quæsiisse gloriam eumdem populum docet Ieremias cum dicit *cap. 3. Frons mulieris meretricis facta est tibi, noluisti erubescere.*

Septuaginta aliter vertunt, *confusio vultus eorum restitit eis.* Quorum translationi hunc subesse sensum putat Hieronymus, & Cyrillus. Illos vsque adeò non curasse quid pudor, & modestia posceret, vt in vultu voluerint defigere nota suæ intemperantiæ signa, ita vt tacita totius corporis figura prædicet illos magnis se implicuisse flagitiis. Sed superior explicatio, iuxta nostram versionem, quæ de pœna pro tot sceleribus irrogata exponit, magis est ad textum, vt patet.

15. Hîc obseruanda *duo; alterum*, actionem aliquam sæpe in Scriptura sumi pro re circa quam versatur actio, vt timor pro re timenda, laus vel laudatio, pro re laudanda, custodia, pro præcepto, auditio, pro voce, abominatio, pro re abominabili, vt diximus *in cap. 3. Zachar. num.* 18. sic modò *agnitio vultus* pro peccatis quæ agnoscuntur in Iudæorum vultu. *Alterum*, optimè Lxx. pro agnitione siue peccatis cognitis reddidisse *confusionem*, quia sic appellantur peccata ea præsertim quorum homines pudere debuisset. *Ezech. cap. 39. Portabunt confusionem suam, & omnem præuaricationem.* Confusio verò aptè peccatum dicitur ab effectu, quia pudorem affert in hac vita iis, qui se peccasse dolent, aut in æternum afferent, qui non maturè pœnitentia sustulerint.

Regula. Actio ponitur pro obiecto, seu materia actionis.

16. q *Dicite iusto quoniam bene, quoniam fructum adinuentionum suarum comedet.*] Multo aliter vertunt Lxx. *Alligamus iustum, quoniam inutilis nobis est*, quam versionem exponunt Græci & ex Latinis Ambrosius *lib. de benedictionibus Patriarcharum cap.* 3. Ad quem locum allusum videtur *Sap.* 2. *Circumueniamus iustum quoniam inutilis est nobis*, sed reuera à textu Hebraico, quem nunc habemus, nec extorqueri potest illa sententia. Alios fortasse codices nacti sunt Lxx. aut qui ab ipsis ad nos perlati sunt, non sunt omnino puri. Fortasse pro אמרו *imeru*, pro quo noster, *dicite*, illi legerunt אסרו *isoru*, id est, *ligate*, quia in litterarum forma maxima est similitudo. Tunc autem illud, *quoniam bene*, aut *quoniam bonum*, significat bonum esse illis, nempe impiis, de quibus nuper, iustum esse ligatum, aut neci deditum, quia solutus illorum consiliis erat inutilis. Sed est omnino vulgari translatio atque sententia Hebraico textui multo magis consentanea, & multo etiam significantior. Ex calamitate enim, quæ manet improbos, quorum peccatis talis respondet pœna, qualis modo descripta est, conuertit se propheta ad iustos, illisque à Deo omnia bona cumulate denuntiat, quæ fructus erunt suorum operum. Sicut improbi ex malo suorum flagitiorum semine spinas tandem & ardorem metent. Quod statim apertiùs denuntiat dum dicit. *Væ impio in malum.* Suprà adinuentionum improborum contra Dominum meminerat, quorum fructus erat confusio, & dolor; nunc adinuentionum iustorum fructum suauissimum vocat.

Vox Hebraica טוב *tob*, pro qua noster *bene*, *bonum* significat, & *iocundum*, sed eumdem sensum habet siue hoc siue illo modo conuertas. Existimo autem hic esse zeugma, quod priori orationi, quæ abrupta videbatur, posterioris verbum adiungit in hunc sensum; dicite iusto quoniam bonum comedet, bonum, inquam, comedet, quia fructum comedet adinuentionum suarum; neque alia sententia est si legas *bene*, quia iustus bene & iocundè comedet, quia bonus est, & iocundus fructus operum eius.

r *Populum meum exactores sui spoliauerunt.*] Internas, & proprias suppliciorum causas hactenus adduxerat propheta, peccata nempe, quæ populus admiserat; iàm externas adhibet nempe incuriam in regendo, docendóque seniorum, & principum, aut nimis accuratam solicitudinem ac industriam in rapiendo, trahendóque populum in alienissimos à patria religione mores. Exactores sunt, qui pecunias exigunt autoritate plerumque publica, qui, vt pote vi armati regia, cui resistere impunè nemo potest, quidlibet extorquent à timida atque imbelli plebecula. Eiusmodi erant principes, qui tunc non tam regebant, quàm populabantur subditos: non tam prætores, quàm prædatores, non patres, sed pestes patriæ, non vindices custodésque legum, sed omnino proditores. Pro *spoliauerunt*, Hebr. מעולל *mehholel* in singulari numero, Hebræorum more, vbi intelligitur commoda aliqua distributio, id est, quilibet principum, quos exactores, aut compilatores veriùs appelles, spoliabat. In quo loquendi genere non nulla etiam apparet epitasis: vbi enim singularis numerus adiungitur plurali, vnitas aliqua aut consensio ostenditur. Quare hîc significari videtur, omnes ad vnum principes eò conspirasse vt populum compilarent, degluberent, perderent. Est autem magna vis in Hebraica voce מעולל *mehholel*, quod inter alia significat *racemationem facere*, id est, vuas vindemia peracta remanentes colligere, Hispanè *rebuscar*. Hæc verò racematio ad pauperes pertinebat, quorum tenuitati Dominis consuluit, *Leuit.* 16. *Neque in vinea tua racemos, & grana decidentia congregabis; sed pauperibus, & peregrinis carpenda dimittes.* Eò igitur vsque proiecta est cupiditas, aut eò se abiecerunt auaritiæ sordes, vt neque à tenuiculo illo pauperum alimento temperatum fuerit. 17.

s *Et mulieres dominatæ sunt eis.*] Qui alibi *principes*, hîc vocantur *mulieres*: neque sanè multùm differunt à muliebri, abiecto, atque angusto spiritu principes illi, qui auaritiæ student: à quibus sicut à mulieribus nihil magnum spectes. Lxx. pro *mulieribus* reperunt *exactores*; item Aquila: Theodotio *fœneratores*. Legerunt fortasse pro נשים *nasim*, quod *mulieres* valet, נגשים *nogesim*, quod proximè præcesserat, & *exactores*, seu *fœneratores* significat. Iuxta posteriorem hanc versionem satis apparet quantum in vilem, & ignobilem plebem iuris habeat pecunia. Quando qui ea abundant, aliisque 18.

fœneran

fœnerantur, aliorum libertatem emunt, in illóſque imperium obtinent planè tyrannicum.

19. ᵗ *Qui te beatum dicunt, ipſi te decipiunt, & viam greſſuum tuorum diſſipant.*] Hebr. pro *beatum dicunt,* מאשריך *meaſrecha,* id eſt, *qui beatificant, beatúmve dicunt*: aut certè, *qui læta nunciant, aut à metu liberant.* Neque enim aliter ſeductores quemquam beare poſſunt. Eo fuerunt Ingenio pſeudoprophetæ, qui dum læta, ac proſpera omnia futura prædicunt, ſecuros homines reddunt, incautóſque trahunt in inopinatum malum. De quibus multa prophetæ veri, qui ſecus ac falſi, ita ſpe erigunt languentes, vt etiam plus ſatis confidentes, & erectos timore concutiant, & frangant. Ierem. *cap.6.* eamdem propè ſententiam aliter expreſſit: *Omnes auaritiæ ſtudent à propheta vſque ad ſacerdotem; omnes faciunt dolum, & curabant contritionem filiæ populi mei cum ignominia dicentes, Pax, pax; & non erat pax;* & idem repetit *cap.* 8. Cadentem itaque populum ſolo inani pacis nomine ſuſtentabant. Quod Ezechiel *cap.* 13. dolet cùm dicit, id agere ſolitos pſeudoprophetas, vt hiantem parietem, minantémque ruinam liniant tectorio magis ad ſpeciem, & fraudem, quàm ad firmitatem idoneo. Eam eſſe cauſam dicit Ierem. *Thren.* 2. cur populus in hoſtium poteſtatem datus ſit. *Prophetæ,* inquit, *tui viderunt tibi falſa, & ſtulta, neque aperiebant iniquitatem tuam, vt te ad pœnitentiam prouocarent.* Hæc itaque pax, quæ multùm erat in prophetarum ore, diſſipauit greſſus filiorum Iſrael: cùm inceſſus ſecurus non ſit abſque timore Dei, qui ex diuinæ iuſtitiæ cognitione, & peccatorum conſcientia naſcitur. Qui miſericordem tantùm Deum agnoſcit, & non ſcelerum vindicem; neque ſe ſuppliciis æternis obnoxium meditatur, hic planè diſſipat greſſus ſuos. Qui Deum timet, in via ſalutis pedes ponit, *Pſal.* 127. *Beati omnes qui timent Dominum, qui ambulant in viis eius.*

Pſeudoprophetæ quàm pernicioſi.

ᵘ *Stat ad iudicandum Dominus.*] Vt verus Dei propheta noxiis falſorum prophetarum & impoſtorum fraudibus occurrat, incutit metum populo, & maximè principibus, qui falſa pacis opinione lactati, minùs ſe ſiue ad belli caſus, ſiue ad peccatorum pœnitentiam comparabant.

ˣ *Cum ſenibus populi ſui.*] Id eſt, *contra ſenes,* qui ſunt iidem qui *ſenatores.* Quia cùm in annis ſenilibus plerumque ſit prudentia, ex ea ætate plerumque viri ad ſenatorium ordinem, publicáque iudicia accerſuntur. Idcirco *Concilium ſeniorum* vocatur. Dicuntur autem ſenes, licèt ab ætate ſenili longè abſint: quia ab his ſenilis maturitas abeſſe non debet; ſicut etiam eamdem ob cauſam *ſacerdotes,* quacumque ſint ætate, dicuntur *preſbyteri,* id eſt, *ſenes.*

20. ʸ *Vos enim depaſti eſtis vineam, & rapina pauperis in domo veſtra.*] Indicari hîc videtur, quod ſuprà diximus de racematione, ſiue de vindemiæ reliquiis. Illi enim qui vineæ, id eſt populi Dei cuſtodes eſſe debuerunt, ſic in illam non ſolùm auaro animo, ſed etiã hoſtili bacchari ſunt, vt non ſolùm vindemiam ex ea collegerint, ſed tenuiſſimos quoque racemos, imò & depaſti fuerint, id eſt, non fructum ſolùm ad ſuum ſibi vſum decerpſerint, ſed foliorum quoque ornamentum abſtulerint: quod furioſi venti eſt, grandinis, aut procellæ, aut certè belluarum, quæ exacta vindemia, paſtionis gratia eò ingrediuntur. Verbum enim בער *vabbar,* pro quo noſter, *depaſti eſtis,* hæc omnia, atque grauiora indicat: ſignificat enim, vt verterunt LXX. *comburere, atque in eum modum abſumere, vt in eo incendium graſſatum eſſe putes.* Ab igne verò extremæ vaſtitatis in omni ferme lingua ſymbolum aſſumitur.

21. ᶻ *Et faciem pauperum commoliunt.*] Hebr. טחן *tachan, molo, contundo,* à quo Hiſpani *tahona,* id eſt, *piſtrinum* LXX. conuerterũt, *confunditis.* & hoc poſterius credo ſignificari hoc loco, figuratè tamen. Nam quemadmodum graui pudore ſuffundit hominem, qui illius faciem, aut palmis, aut pugno cædit, ſic grauis contumelia, atque confuſio colaphi, aut alapæ nomine ſignificatur, quibus facies commolitur & contunditur. Ita putat Procopius in illud *Eſaiæ* 58. *percutitis pugno impiè.* Vſitatum autem eſſe inter Hebræos viliorum hominum maxillam à potentioribus, aut eorum imperio ab ignobilioribus cædi, ſatis conſtat ex cauſa Chriſti, qui à ſeruulo, vt veriſimile eſt, pontificis imperio, aut nutu alapam accepit. Et Paulus *Act. cap.* 23. iuſſu etiam pontificis Ananiæ in ore percuſſus eſt. Et Ieroboam palmam etiam incuteret prophetæ, 3. *Reg.* 13. niſi in ipſo conatu ſacrilega manus aruiſſet. Quod credo Iſaiæ tempore frequenter euenire, vt ab arrogantibus principibus & nihil ſibi non licere putantibus, pauperes eiuſmodi ignominiam ſubirent: quam ſubiit omnino Micheas à pſeudopropheta Sedechia. Nihilominus puto prouerbiali figura dici faciem contundi, aut cædi, pro inſigni aliqua contumelia notari, atque confundi. Quis enim credat colapho maxillam Iob eſſe percuſſam? At hoc ipſe de ſe fatetur *cap.* 16. *Aperuerunt ſuper me ora ſua, & exprobrantes percuſſerunt maxillam meam.* vbi illud *exprobrantes* indicat, qualis fuerit maxillæ percuſſio. Neque aliud ſignificat Paulus cùm dicit *colaphizari ſe à ſpiritu Satanæ,* quàm ea pati propter quæ vir caſtiſſimus erubeſceret. Aut cùm dicit 1. *Cor.* 3. *colaphis cædimur.* Nam cùm enumeraſſet omnes tribulationes, atque incommoda quæ Euangelij cauſa tolerabat, dixiſſetque, *Eſurimus, & ſitimus, & nudi ſumus,* addit *& colaphis cædimur.* Ac ſi diceret, malè audimus, aut conuitiis afficimur. Et cùm Corinthios laudat, cùm ait 2. *Cor.* 11. *illos ferre patienter, ſi quis eos in faciem cæderet,* de quacumque contumelia loquitur. Et in hanc ſententiam aliquid affert coniecturę accuſatiuus ille, *in faciem.* ſi enim propriè plaga eſſet inflicta faciei, *in facie* vtique dixiſſet. Et explicat ſtatim Paulus, cùm ſubiicit, *ſecundùm ignobilitatem dico,* quaſi dicat, tunc illos in faciem cædi, aut colaphizari, cùm illis ignobilitas obiicitur, aut aliquid contumelioſum. Et eò ſpectat Chriſti præceptum, cùm iubet *Matth.* 5. *& Luc.* 6. vt ſi quis in vna maxilla percuſſus fuerit, præbeat alteram percutienti: iubet enim ne ignominiam horreat; ſed potiùs appetat. Sumpſit autem per ſynecdochen ſpeciem pro genere. Et verò Hiſpani his verbis inſignem aliquam contumeliam explicant, quæcumque illa ſit. *dio me vna bofetada.* Et in hunc ſenſum accipio illud *Pſal.* 3. *Percuſſiſti omnes aduerſantes mihi ſine cauſa, dentes peccatorum contriuiſti.* Pro *ſine cauſa,* Hebr. eſt לחי *lechi,* id eſt, *in maxilla.* vt communiter alij explicant cum Hieronymo.

Colaphus, ſeu alapa pro graui contumelia, prouerbialiter.

Iob 16.

1. Cor. 3.

2. Cor. 11.

Mat. 5.

Pſal. 3.

Accedit quòd in Scriptura ſæpe ſagitta, virga, flagellũ linguæ tribuuntur, quia hæc à facie quam præſertim cædit, & confundit, non aliter ruborem elicit, quàm illa à corpore liuorem & ſanguinem, *Iob cap.* 5. *à flagello linguæ abſconderis.* & *Eccleſ.* 26. & *Pſal.* 56. *gladius acutus* vocatur. *Ierem. c.* 9. *ſagitta.* Et eſt ſatis vſitata hæc loquendi forma, *percuti lingua,* & *verberari, aut vapulare verbis ſeu conuitiis.* Ex his mihi fit veriſimile ſignificare voluiſſe prophetam,

panperes

paoperes homines à potentioribus ſemper aliquid duriùs & contomelioſiùs audire ſolitos : quorum cauſa tandem vindex aduenoiat Deus.

22. Viri imbelles, & molles, fœminæ appellari ſoliti.

[a a] *Pro eo quòd eleuatæ ſunt filiæ Sion.*] Sunt qui putent hæc metaphoricè dicta de viris, quorum arbitrato, ſeu libidine res adminiſtrabatur Iudaica, qui ſuprà *pueri* dicti ſunt, & effœminati : & magis expreſſo vocabulo *mulieres*. Neque id mihi diſplicet : optimè enim mulierum nomine exprimitur, & nimis fluxa principum mollicies, & muliebris, id eſt, delicatus cultus, cui ipſi immoderatiùs indulgebant. Neque rarum eſt vt molles, & parum ſtrenui viri muliebri appellatione notentur. Sic Homerus *Iliad. lib.* 2. & iterum *lib.* 7. ignauos & timidos vocat, ἀχαιΐδες, οὐκ ἔτι ἀχαιοί, id eſt, ô Achiuæ, non iam Achiui. Et hunc imitatus Virg. *lib.* 9. *ô verè Phrygiæ, neque enim Phryges.* Sed communiter alij, quod magis probo, de fœminis accipiunt, quę etiam admiſere, cur non mitiùs, aut honeſtiùs ab hoſte tractarentur, quàm viri. Dum enim lautitiam atque elegantiam amant, & viris nimiùm vxoriis dominantur, & penè pro imperio cogunt in pretioſas illas nugas prolixè impendere, exactores redduut, compilatoréſque pauperum; quorum ipſæ ſudore, ac ſanguine ad laſciuiam comptæ luxuriantur & ſplendent. Quare fœminis quoque prędicuntur ſupplicia non leuia, ne ſtudium illud immoderatum elegantiæ, impunitum ſe habituras ſperent. Quæ verò ſtatim commemorantur fœminarum, ſiue ornamenta, ſiue lenocinia, aut laſciui motus, propriè accipio. Quem molrùm familiarem eſſe arbitror earum, quæ & munditiam amant, & ſibi in pulchritudine placent, aliorúmque oculis ſeruire ſtudent.

23. Leuicularũ mulierum ſigna.

[z] *Pro eo quòd eleuatæ ſunt.*] Proceritatem magnam eſſe in fœminis pulchritudinis partem docuimus in illud *Cantic.* 7. *ſtatura tua aſſimilata eſt palmæ.* Sicut etiam in viris *ibidem cap.* 5. ad illud, *electus vt cedrus.* Id ergo primùm curabant Solymitanæ puellæ vt proceræ viderentur. Quare ſubiiciebant ſibi cothurnos, ſicut in Tragœdiis hiſtriones, qui heroicam aliquam, vel diuinam perſonam ſuſtinebant.

[b b] *Et ambulauerunt extento collo.*] Habitus hic inſolentis eſt, & eius qui ſpectari velit ab aliis. Nam modeſta, ac verecunda virgo, quæque magis nomine nota eſſe ſolet, quàm facie, vultum demittit. Impudica verò, & quæ ſupra cæteras videri vult ſubſtrato ſibi Cothurnorum adminiculo, vt nihil de illa celſitudine demittat, quàm poteſt ſuperbiſſimè ceruicem extendit.

[c c] *Et nutibus oculorum ibant.*] Meretricius planè inceſſus eſt, nam vagæ leuiculæque mulierculæ inter eundum petulantibus oculis nictant, arrident aliis, propinántque amentibus libidinis poculum; neque minùs ipſæ interim perniciosè hauriunt. Tranſlatio Hiſpanica antiqua habet : *falſeantes de oíos*, & alia tranſlatio item antiqua, *Alcoholadas.* ſed credo verriſſent propriè *guiñando.*

24. Fœminarum in inceſſu plauſus.

[d d] *Et plaudebant.*] Hebr. vox eſt טפף *taphaph*, quæ hoc tantùm loco reperitur, & ſignificat leuitatem earum fœminarum quę pudoris oblitæ puerilem, aut puellarem in modum plaudebant : ſiue manibus aut pedibus, vt in choris fieri ſolet, vt de Fortunatis cecinit Maro, *Æneid.* 6.

Pars pedibus plaudunt choreas.

ſiue Cothurnorum crepitu, aut ſericarum veſtium colliſione, aut concuſſo, qualis eſſe ſolet ab eo textu ſerico, quem tafetanum volgò dicimus. Neque abſonat vox Hebraica טפף *taphaph*, à qua propter ſonitum per onomatopœiam deductum videtur *tafetanum.* Hebræi certè Hiſpani in antiqua verſione Hiſpanica ſic expoſuere, *Aduſleando*, quia תוף *thoph*, *tympanum* ſignificat, pro quo ex Rabinorum ſententia poſitum eſt טופ *thoph.*

Hæc mihi probabilia magis, ſed vide an dici poſſet plauſum illum excitatum videri ex laminis, ſeu margaritis, ſic in veſte, calceiſque diſpoſitis, vt ſonitum edant in inceſſu. Nam id fieri ſolitum docet Plin. *lib.* 9. *cap.* 35. Vbi cùm ageret de margaritis, quas binas, ternáſque gerunt fœminæ, ita vt ſe collidant, & ſono ex colliſione facto ſignificent ſe eſſe non è plebe mulierum, ſed ex nobilium atque heroïdum numero. *Tunc*, inquit, *crotalia appellant, ceu ſono quoque gaudeant, & colliſu ipſo margaritarum. Affectántque iam & pauperes, lictorem fœminæ, in publico vnionem eſſe dictitantes.* Dicuntur autem ſonantes illæ margaritæ eſſe fœminis pro lictoribus, quia quemadmodum hi præcedentes conſulem, aut alium magiſtratum ſummouent turbam voce aut alio ſtrepitu, ſignificantes adeſſe conſulem; ſic ille margaritarum ſonus magni nominis fœminam aduentare nunciat, vt ipſi ab omnibus de via decedatur. Quæ ſic incedunt, dici poſſunt incedere plaudentes. Vide infrà ad illud, *ornamenta calceamentorum*, & quæ mox dicentur.

[e e] *Et pedibus ſuis compoſito gradu incedebant.*] 25. Fœminarum compoſitus & numeroſus gradus.

Pompaticè credo dicuntur incedere, & compoſito gradu ſiue ad maieſtatem, ſiue ad elegantiam, & palæſtram : nam commouiſſe ſe ad ſaltatorios numeros non puto. Heb. תְעַכַּסְנָה *thebbachaſnah*, quod verbum à עכס *hhecheſ* deriuatur, quod *compedes* ſignificat, vel *armillas*, quæ à fœminis geſtari ſolent ad pedũ iuncturas, id eſt, ad talos, quæ Græcè περισφύρια vocantur. Quæ, quia laminis ſeu crotalis inſtrui ſolent, tinnitum edunt. Et ita putat Rab. Dauid dici poſſe ſquammatas compedes. De quo fœminarum ornatu vide quæ pluribus diximus ad illud *Cantic.* 7. *Iunctura fœminum tuorum.* Quæ vocari poſſunt, crotalia, qualia habuiſſe Gabinium dixit Cicero in Piſonem, qui nimis molliter in leuicularum mulierum morem ornabatur, cui etiam cymbala addidit. Ex quo ſuſpicor illud fuiſſe apud Romanos lautiorum fœminarum, & effœminatorum virorum ornamentum. Hiſpanica tranſlatio antiqua vertit, *y con ſus pies eſtruendo facian.* Et alia tranſlatio item Hiſpanica, *con ſus pies caſtabeleaban*, nempe propter illum crepitaculorum tinnitum. Niſi dicamus fœminarum calceos, ſeu cothurnos clauis quibuſdam capitatis ad ſoleas interpunctos eſſe eo ordine, vt terræ cum ſonitu impreſſi ſigna quædam amatoria relinquerent, vt ex Clem. Alexandr. *lib.* 2. *pædag. cap.* 11. docuimus ad illud *Cant.* 7. *Quàm pulchri ſunt greſſus tui.*

[f f] *Decaluabit Dominus verticem filiarum Sion.*] 26. Capillorum quanta cura fœminis.

Notum eſt magnam pulchritudinis partem præſertim in fœminis in capillis eſſe, vſque adeò vt Apuleio teſte ſi cætera adſint ornamenta, capillorum autem abſit ornatus, non poſſet fœmina non deformis videri. Sic enim ille *lib.* 2. *Metamorphoſ. Si cuiuſlibet eximiæ, pulcherrimæque fœminæ caput capillo ſpoliaueris, licèt illa cælo deiecta, licèt omni gratiarum choro ſtipata, & tota cupidinum populo comitata, & balteo ſuo cincta, cinnama fragrans, & balſama rorans, calua proceſſerit, placere non poterit*, &c. Hæc ferme eadem Ambroſ. *lib.* 6. *Hexemer. cap.* 9. Quapropter ea in re tantum ſtudij ponitur à fœminis, vt ſi à natura eo deſtituantur ornamento, ab arte petant, & emant pecunia. Vide plura ad illud *Cantic.*

tic.cap.6.Capilli tui. Quomodo ex capillis in fœminarum capite mithræ, & quædam quasi turres efformentur, vide *ibid.* ad illud: *Quæ ædificata est cum propugnaculis.* Capilli ergo in eam figuram conformati, nescio quid sublime, ac regium præ se ferunt. Præterea detonsam cæsariem seruilis conditionis notam esse verisimile fit *ex cap. 32. Deuter. nudati inimicorum capitis.* Hinc liquet quàm graue futurum sit fœminis superbis, & elegantiæ studiosis, sublato natiuo capitis ornamento deformem speciem, & seruilem ignominiam subire.

27. Tondentur seruorum capita. Pro *decaluabit*, שׂפּח *scaphath*. Quod Lxx. videntur legisse cum puncto in sinistro cornu, שׂפח *saphath*. Et ita reddiderunt: *humiliabit dominatrices*, ad verbum, *ancillabit*, siue *ancillas faciet*. Noster verò cum puncto in dextro; & tunc est *lepra, vel scabie percutere*, atque etiam *decaluare*. Ex quo etiam dubitatio nascitur, quomodo filiabus Sion inducendum sit caluicium. Nam ex his translationibus colligitur duobus modis posse nudari fœminarum caput; vel quia dominatrices illæ quondam fœminæ subituræ sunt longum, & ærumnosum dominatum. Et hoc mihi certius propter illa, quæ proximè succedunt; aut quia lepra sæuiente percussum caput non modò capillis, sed etiam carnibus nudari solet. Quod sanè supplicium intolerabili illa arrogantia, curáque vanissima pulchritudinis quærendæ dignissimum est. Est qui putet depilandum esse caput, propter pondus quod assiduè gestabant in capite captiuæ fœminæ; sicut Nabuchodonosor glabros reddidit humeros, & caput seruorum, quos in obsidione Tyri comportandis oneribus exercuit, vt putat Hieron. in illud *Ezech. 29. Nabuchodonosor seruire fecit seruitute magna, omne caput decaluatum, & omnis humerus depilatus.* De fœminis hoc verisimilius, quia onus plerumque gestant in capite. Hæc omnia mihi probabilia sunt, neque indebita illarum fœminarum meritis; sed prima sententia cum aliis magis consentanea.

28. gg *Et Dominus crinem earum nudabit.*] Locus hic variè transfertur & exponitur. Alij omnes præter nostrum vulgatum, non ad capitis nuditatem, sed ad aliud longè dissimilius ignominiæ genus traducunt. Et aliquid hic obscœnum indicari putant, quod ad ignominiam à superbis, & inhumanis dominis in captiuis, & miseris nudari solet. Quidam putant passuras esse fœminas sanguinis profluuium, ita vt futuræ sint immundæ, ac menstruatæ, & obscœna illa sanguinis eluuie fœdaturæ calceamentorum ornamenta. Alij his verbis seruilis conditionis ignominiam explicari existimant. Est enim seruilis conditionis signum vestes gestare adeò decurtatas, & breues, vt aliquid nudent, quod puellis non esse velatum indecorum est.

Seruis ignominia seruulorum à nuditate. Quare de Babylone aliquando futura captiua dixit Isaias *cap. 47. Denuda turpitudinem tuam, reuela humerum*, aliter *coxam*, seu *femur*. vide ibi Hieronymum. Et clariùs *cap.20. Sic minabit Rex Assyriorum captiuitatem Ægypti, & transmigrationem Æthiopiæ, iuuenem, & senem nudum, & discalceatum discoopertis natibus ad ignominiã Ægypti.* Quam nuditatem sæpe minatur Deus *Naum cap.3. Reuelabo gentibus pudenda tua, & ignominiam tuam.* Ad hanc fortasse vulgatem ignominiæ notam filij Ammon 2. Reg. 10. *2. Reg. cap. 10.* seruis Dauid barbam; dimidiásque vestes vsque ad nates præciderunt. Alij censent arrogantes illas, & dominatrices fœminas prostituendas esse barbarorum libidini, quod contigisse in Babylonica vastatione lamentatur Ierem. *Thren.*
A *cap.5. Mulieres in Sion humiliauerunt, & virgines in ciuitatibus Iuda.* Harum autem versionum causa fuit vox Hebr. פת *path*, quam quidam à פות *puth* deducunt, & illud obscœnum significare credunt, de quo nuper. Alij à פאה *peah*, vbi א absconditur, in qua voce cæsariem agnoscunt, ita censent aliqui Hebræorum in quibus est Rab. Dauid, & Abenezra; quamuis ipsi in aliorum sententiam magis inclinent. Mihi placet quod Hieronymus sentit, & vult sibi omnino vulgata translatio, licet alia propter tot autorum sententias improbabilia non sint. Tunc autem eadem sententia, quæ præcesserat aliter explicatur. Est enim idem *decaluare caput, & crinem nudare*, id est, *caput spoliare à crinibus.* in qua repetitione non vulgaris epitasis est,
B quæ magis confirmat dicta, insignemque contumeliam ostendit. Est autem mihi valde probabile *crinem* hoc loco sumi pro his capillis, qui supra frontem sunt, & ibi artificiosè crispantur, vt faciunt nostra ætate elegantiores fœminæ, aut certè faciem velant, vt honestioribus magis in vsu est. Quia vero illa capillorum pars magis ad speciem facit, ornatúmque puellarem, ferunt multò ægriùs fœminæ illis spoliari.

hh *In die illa auferet Dominus ornamenta calceamentorum.*] Quàm variè excoli solita sint olim calceamenta diximus ad illud *Cant.7. Quàm pulchri sunt gressus tui in calceamentis.* Et constat *ex Ezech.cap.16.* Vbi sponsa dicitur calceata hyacinthis. Neque sine causa ab ornamento capitis ad 29. Calceamentorum ornamenta.
C calcem vsque imum descendit, quia à vertice ad pedes nihil reliquum erat futurum nitoris antiqui. Sicut cap. 1. dixerat sanitatem non esse à planta pedis vsque ad verticem capitis. Lxx. hunc locum aliter reddunt, *auferet Dominus gloriam vestimentorum καὶ τοὺς κοσύμβους.* Pro *calceamentis* Hebr. עכסים *hhachasim* quæ *compedes* sunt, aut *quæ pedes quoquo modo ligant, & ornant.* Posuerunt autem Lxx. *vestimenta*, quia hoc nomen commune est omnium partium, imò apud Latinos aliis etiam rebus accommodatur. Vt *vestes* seu *vestimenta parietum*, pro *aulæis*; *lecti* pro *stragulis*; *soli*, pro *catastromatis*. Hieronymus in suis codicibus non videtur habuisse העכסים *hasusim*, quam nunc habemus in Hebraico textu: quæ vox variè à variis
D exponitur. Quidam exponunt *fibulas*, alij *cerculos*, quidam *vestimenta opere Phrygio, aut Babylonico elaborata*, & ita putat Rab. Dauid. Ex versionibus antiquis Hispanicis, vna, *trenas*, altera, *listas*. alij *oculata*, id est, maculis instar retis distincta.

Septuaginta transtulere κοσύμβους, *Cosymbos.* 30. Cosymbus quid.
Quid verò sint isti cosymbi, valde obscurum est. Quidam vertunt *fimbriatas vestes*, vt interpres Cyrilli, atque Procopij, & ita est in codice Complut. in codice verò nuper à Sixto correcto, eodem propè sensu sic legitur. *& reticulos, & cincinnos.* quæ Hispanè vt puto vocantur *randas seu borlas ò rapacejos.* nec dissentit Thargum, qui vertit *ornamenta instar retis*, alij aliter. Mihi valde placet
E quod dicit Basilius, κοσύμβους esse ea ornamenta quæ assuta sunt extremæ oræ vestimentorum, aut ex ea pendent, qualia sunt tintinnabula aut malogranata, quæ ex sacerdotali tunica pendebant; quæ idcirco dicitur κοσυμβωτός. Et ex his fortasse edebatur tinnitus ille, de quo nos suprà. Et hoc modo vestes illæ vocari possunt *fimbriatæ*; aut etiam *reticula*, vt vocem illam communiter transferunt interpretes. Quod si ita est, sanè vox illa non est omissa à Hieronymo, sed in composito pedum

ꝯcessu comprehensa. Neque enim necesse est vt interpres verba in conuertendo numeret, sed satis est si sententiam expendat, & assequatur. A

31. i i *Lunulas.*] Hebr. שהרונים *saharonim.* Quid verò id sit, non est omnino certum. Videntur autem esse semicirculi ad similitudinem lunæ quartæ, qui fœminarum capitibus inseruntur, sicut nunc diademata in sacrarum imaginum capitibus radiant ex auro; quæ nunc vulgo fœminarum dicunt *rodetes*, à Græcis appellantur *μηνίσκοι*, id est, *lunulæ*. Puto autem in hoc nomine non tam significari quod rotundū est, quàm quod corniculatum: nam licèt luna suum orbem rotundum habeat, tamen lunatam formam non tam appellant Latini, & Græci rotundam, quàm corniculatam, quare lunatam dicunt vituli frontem, & delphini caudam, & similia. Cuius ea apparet satis idonea ratio, quia circularis figura à multis aliis rebus naturâ notissimis nomen assumere potuit; at semicircularis, nonnisi à luna, quæ sæpius in mense nobis talis conspicitur. An verò eam figuram fœminæ siue in capite gestent, siue alio in loco in honorem lunæ, quæ sub id tempus à Iudæis colebatur, vt docet Ierem. *cap.* 7. à quo Regina cœli dicitur, nihil habeo exploratum. Nihilominus non improbo, si quis hic circularem figuram agnoscat, quam apud Hebræos vsitatam video, secus quàm apud Latinos, & Græcos. nam crater tornatilis, cui comparatur sponsæ vmbilicus *Cant.* 7. à rotunditate סהר *sahar* dicitur, id est, *luna*, seu *lunatus*, & ab eadem radice שהרנים *saharonim*, *bullas* vertit Hieronymus *Iud.* 8. Vnde adducebar vt existimarem lunulas esse circulares laminas ex auro, aut argento, aut materia pellucida ex collo pendentes, aut in veste dispositas, quas fœminæ nostrates *patenas* vocant.

Lunulæ quid.

32. l l *Et torques.*] Hebr. נטפות *nethiphoth*, à radice נטף *nataph*, quæ *stillare* significat. Vnde נטפה *nethopha*, pro *gutta* ponitur, seu *stacte*, quæ quia ex arbore stillat, pro balsamo, aut alio aromatico succo adhibetur. Ex quo Doctores dubitant an sint aromata occellato, aut reticulato auro inclusa, quæ nos Hispanicè *pomas* vocamus. Certè antiqua translatio Hispanica *almaztleras* vertit: seu certè monilia margaritis, aut crystallina aliqua materia baccata, quæ optimè *guttæ* dici possunt. quasi dicas *torques guttatos*, id est, *guttis interpunctos*. Neque dissimili figura *Zacharia cap.* 6. equi *varij*, & *maculosi* dicuntur ברדים *verudim*, id est, *grandinati*, seu *grandine aspersi*. & *Gen.* 31. agni Iacob *varij*. Est autem *grando* nihil aliud quam *gutta conglaciata*. qui loquendi modus alienus non est ab vsu Latinorum, apud quos, quæ variis notis, ac maculis distinguuntur, *guttata* vocantur. Martialis de Gallinis Numidicis. *lib.* 5. *epig.* 104.

Torques.

Zachar. 6.

Et picta perdix, Numidicaque guttata.

Et hoc mihi multò probatur magis, quia torques margaritis, & gemmis distingui solent, vnde baccati, & gemmati familiari epitheto dicuntur. Et de alio siue ornamento siue lenocinio, quod est ab aromatico succo, postea agitur, neque enim aliud est *olfactoriolum*, de quo statim. Quemadmodum puncta ista argentea, siue crystallinæ guttæ; & vittæ, aut lineæ ex eadem pellucida materia *rivi* dicantur, seu *canales*, vide quæ diximus ad illud *Cant.* 7. *vincta canalibus*. E

33. m m *Monilia.*] Non video quid in textu Hebraico huic voci respondeat. Suspicor Hieronymum duobus nominibus explicate voluisse vocem Hebraicam, quæ ex sua natura ad multa patet; נטיפה *netiphah* enim id significat, quod gemmis aut aliis punctis ad gemmarum, seu guttarum similitudinem instructum est. Illud verò plurimum esse solet torquis, aut monile. Cùm autem monile, vt Hieronymus obseruauit, & Isidorus, aliquid sit magis vniuersale quàm torquis, postquam torquem posuit, adiecit monile, vt nihil excluderet, ad quod pateret vox Hebraica.

n n *Armillas.*] Hebr. שרות *feroth*, quod catenas significat. Quare optimè accommodauit Hieronymus armillis, quæ sunt quædam quasi brachiorum vincula, in quibus valde sibi placet fœminarum vanitas. 34.

o o *Mitras.*] Hebr. רעלות *rahhaloth*. Quid sit hæc vox, nondum exploratum. Videtur autem Hieronymus optimè reddidisse *mitras*, quia non est verisimile ornamentum illud prætereundum fuisse ab Isaia: & maximè congruit cum Hebraica dictione, quæ *tremorem* significat. Duo vero tremere dicuntur, aut quæ reuera sæpius agitantur, vt contingit in arborum frondibus: aut quæ, cùm stabilia sint, & inconcussa, quia tamen lucida sunt, obiectáque aduerso lumini collucent, & radiant, tremere videntur, imò & dicuntur; Sæpe enim aliquid fieri dicitur, quod videtur, aut vulgò existimatur fieri. quomodo stellæ de cœlo dicuntur casuræ, quia cometæ cadent, qui imperito vulgo aut appareant, aut existimentur stellæ. Quæ ergo splendent in fœminarum vertice, vibrantque radios, moueri creduntur, quæ in fœminarum mitris plerumque spectantur; quæ instructæ sunt bracteolis quibusdam aureis, quæ etiam ipsæ leuissimo motu vibrantur, & tremunt. Ideo Hieronymus à familiari mitrarum instructu tremorem illum mitras vocauit, in quibus semper aliquid est quod splendeat, aut tremat. Hispani has nugas vocant *Tembladeras*, aut *argenteria*. 35.

Hìc tamen ad mores obserua רעלות *rahhaloth*, etiam *venena* dici, quia ista capitis redimicula, sicut venenata tela, aut pocula adolescentibus sunt, ex quibus miselli venena hauriunt. De quibus satis multa & grauia inuenies apud patres. Hieronymus hæc ornamenta fœminarum *venenum* vocat. *Si vir, inquit, aut mulier se ornauerit, & vultus hominum ad se prouocauerit, & si nullum inde sequatur damnum, iudicium tamen patietur æternum, quia venenum attulit, si fuisset qui biberet.* 36.

Fœminarū ornaméta libidinis faces.

p p *Discriminalia.*] Hebr. פארים *peerim*. Quod generale nomen est; & ita L x x. conuertunt, *compositionem gloriæ*. Sed credo vt in aliis sæpe fit, commune hoc nomen pro speciali aliquo ornamento sumi. Neque puto hoc esse instrumentum aliquod, siue ad torquendos, siue ad crispandos, aut discernendos crines, quale est calamistrum, siue, vt Lyranus arbitratur, pectines. Sed quidquid capillos in cirros, & plocamos, aut alio quouis modo discriminat; vt sunt vittæ, fasciæ, aut tæniæ. Nam vt variis effor mantur modis atque inflectuntur crines, sic reor esse varia vittarum genera, quæ crines in ea varietate sustentent, & illuminent, quæ communi vocabulo *crinalia* dicuntur. Quod genus excolendi cæsariem, Iuuenalis appellat *ædificare caput*. & Nazianzenus *πυργῶν κεφαλήν*, id est, *turrificare caput*, seu *in turris similitudinem attollere*. Vide quæ diximus ad illud *Cant.* 7. *coma capitis tui sicut purpura Regis vincta canalibus*. Vbi ostendimus capillos sponsæ aureis, siue argenteis tæniis fuisse ligatos, quas diximus *canales* appellari 37.

Discriminalia.

appellari posse. Hæ vittæ & gloriæ compositio, & discriminalia videntur dici posse non immeritò.

Periscelides. ꝗ ꝗ *Et periscelides.*] Periscelides sunt armillæ aut circuli, qui partem extremam tibiarum, quæ ad talos est & crura cum pedibus cóniungit, cingunt, & ornant. Antiqua versio Hispanica optime *argollas* transfert. De his vide quæ copiose diximus ad illud *Cant.6. iunctura femorum tuorum.*

Murænulæ. r r *Et murænulas.*] De his latè egimus *in Cantic.cap.1.* Hebr. קשרים *kesurim*, quasi *colligationes*: seu *vincula*; torques sunt, qui murænarum, seu serpentium in modum in circularem figuram conuoluuntur. Hispanè *Gargantillas*. Vide quæ de his torquibus in serpentium formam conformatis grauiter, & eleganter scribit Clemens Alexand. *lib. 2. Pædag.cap.12.*

38. Olfactoriola. s s *Olfactoriola.*] Hebr. בתי הנפש *bathe hanephes*, id est, *domus animæ*. Quidam existimant ornamentum esse, quod est inter vbera, sicut à nobis gestari solent agni cerei Thecæ, dicique putant domum animæ, quia in ea parte pectoris anima esse creditur. Mihi optimè videtur vim Hebraicarum vocum expressisse Hieronymus, qui נפש *nephes*, hoc loco pro habitu posuit, nam sicut anima apud Latinos flatum, siue anhelitum sonat, sic etiam apud Hebræos נפש *nephes*, *Iob.41. Halitus eius prunas ardere facit.* Domus ergo animæ seu halitus vasculum est, seu pyxis olfactoria, quæ exhalat ex se animam, id est, halitum gratum, quæ gestari à lautis fœminis solet in deliciis. Qualem fuisse puto, qui *Cantic. cap. 1.* vocatur, *Fasciculus myrrhæ*. Quæ iuxta Hebraicæ vocis proprietatem dicitur *colligatio myrrhæ*, non tam ramorum, quam stactes, quæ in perforatis, seu reticulatis myrotheciis includuntur. Hispanè *poma, ó buxeta*.

Hæc mihi magis sunt verisimilia; sed fortasse olfactoriola, siue domus animæ, aut odoris non tam sunt fœminarum ornamenta quàm vasa, aut myrothecia vbi fœminæ illa seruant vnguenta, quibus mensam, lectum, aut vestimenta aspergant. Qualia habebat meretrix illa, quæ *Prouerb. cap.7.* dixit *aspersi cubile meum myrrha & aloe, & cinnamomo.* & melioti consilio Magdalena, quæ fracto alabastro vngnentum effudit super Christi caput. & quo vestimenta sua asperserat sponsa illa de qua *Psal. 44.* dicitur. *Myrrha & gutta & casia à vestimentis tuis, à domibus eburneis.* Vbi *eburnea domus* pro *vasculis vnguentariis*, siue *aromatariis*, videntur sumi.

39. Inaures contra incantationes inuentæ. t t *Inaures.*] Nota res est. Illud non omittendum. Hebr. pro *inauribus* esse לחשים *lachasim*, à radice, quæ *mussare* significat, id est, obscura, atque confusa voce loqui, aut incantare. Quare videtur primùm inaures non tam fuisse ornamenta, quàm munimenta aut amuleta aurium contra incantationes, & verba imprecatoria: vt etiam obseruauit Abenexra, qui putat לחשים *lachasim*, esse *scripturas*, seu *characteres in auro vel argento*. Inde verò quod necessitatis, aut potiùs superstitionis gratia susceptum est, adhiberi cœpit ad ornatum: sicut alia plurima olim contra fascinum instituta in ornamenti quoque, atque elegantiæ honorem adducta sunt, & quædam colli ornamenta quondam ad tegendam strumarum deformitatem excogitata, iam in delicijs, & munditiis numerantur.

40. Annulus. u u *Annulos.*] Quemadmodum ab aliis vsibus, iisque non semper honestissimis plurima ad dignitatem, & venustatem traducta sunt, vt de inauribus

A modò dicebamus; sic etiam annuli, qui à Prometheo primùm ignominiæ, vt est in fabulis, ab aliis deinde honoris causa gestantur. Vide Higinium in Prometheo.

41. Nasi ornamentum. x x *Gemmas in fronte pendentes.*] Hebr. נזם *nezem*, quod ornamentum est tam auribus quàm naso, toti denique faciei commune. Accommodatur quidem auribus, *Genes. 35. Exod. 32.* naso, *Genes.24.* vbi noster, *Suspendit inaures ad ornandam faciem eius.* in Hebræo est. *Et posuit inaures super nasum eius.* & *Ezech. 16.* vbi vulgatus. *Dedi inaurem super os tuum.* Hebraicè. & apud LXX. legitur. *super nasum tuum.* Et vt ibi notat Hieronymus,

B Theodotio vertit ἐπίῤῥινον, id est, ornamentum positum super nasum. Sed quodnam sit illud monile, siue annulus, aut gemma nasi, mihi nondum exploratum. In quibusdam regionibus nostra memoria ab Hispanis apertis, in deliciis atque elegantia est ex narium cartilagine media gemmam ad os vsque demittere. Sed non puto hunc barbarum cultum vsitatum fuisse Hebræorum genti, neque barbaræ neque ineleganti. In vsu nunc esse audio Aphricanis, atque Asianis fœminis ex Hebræorum gente semicirculos, seu lunulas aureas gestare in naso ea parte & eo etiam modo, quo gestari ocularia conspicilla solent: & aiunt hæc non parum ad venustatem conferre. Fieri sanè

C potest vt nasi figuram illi genti familiarem minùs deformem reddat aureus ille hemicyclus superiori parti narium infestus; nam aliter futurus videtur non solùm onerosus, & grauis, sed etiam inuenustus. Placet quod Hieronymus dicit *in cap. 16. Ezech.* nempe ornamentum hoc esse gemmam, circulum, aut inaurem, quæ à capite, & fronte ad nasum vsque pendet, quod suo etiam tempore in vsu fuisse testatur ibid. *Vsque hodie*, inquit Hieronymus, *inter cætera ornamenta mulierum solent aurei circuli in os ex fronte pendere, & imminere naribus.* In eamdem sententiam ibid. Polychronius. *Aliud ornamentum*, inquit, *quod circa caput ponunt pretiosum quidem, sed habens margaritam ad nasum vsque pertinentem.* De qua gemma fortasse intelligitur illud *Cant.7. Nasus tuus sicut turris Libani*; vbi nasus pro nasi ornamento videtur posse sumi; E dua-

D bus versionibus antiquis Hispanicis altera vocem נזם *nezem*, reddit *Arracadas de la nariz*, altera, *alcordes de las narizes*.

42. Mutatoria quid. y y *Mutatoria.*] Hebr. מחלצות *machalatsoth*, quæ LXX. vertunt ἐπιβλήματα τὰ τῆς οἰκίας, id est, *vestimenta, siue stramenta per domum*. Quæ alij *aulæa*, siue *peristromata* interpretantur; quia hæc domui sunt, neque exportantur foras. Sed meliùs Basilius, qui nostrum interpretem cum LXX. conciliat, vestimenta per domum dici putat, quia vestimentorum in domo magna copia est; atque ideo cum foras ornatæ prodeunt puellæ, domi quoque alia vestimenta relinquunt, quæ iterum, & sæpius mutent; quæ optimè mutatoria dixit noster interpres. Est autem hoc copiosæ domus signum; ne-

E que idem integumenti genus vbique honestum. Nam quod intra familiares parietes decorum, id extrà aliquando indecorum est. Neque quæ foris placent, eadem domi placere solent, vt enim domi apud Romanos decora synthesis, & foris toga; sic toga domi grata non est, sicut neque synthesis foris. Quare existimo hic nihil significari aliud quàm pro diuersis locis, temporibus, ac statibus diuersa esse tegumenta, atque ornamenta puellarum.

43. ᶻᶻ *Palliola.*] Videtur vestis esse, quæ aliis iniicitur integumentis, qualis est quæ Hispanè *mantellina* dicitur, aut *rabozillo*. Lxx. vertunt *διαφανῆ λακωνικὰ*, id est, *laconica pellucida*. Quæ sunt, vt dicit Basilius, tenuissima quædam integumenta è subtili, atque perspicuo textu, quæ quasi nudum ostendebant id quod maximè decebat esse velatum; ac fortasse vtrinque à fœmore aperta, propter quod Laconicæ virgines communiter *φαινομηρίδες* vocantur, id est, quæ nudum ostendunt fœmur in incedendo. Vsque adeò verò Iudææ fœminæ erant, vel in luxum profusæ, vel in omnem inuerecundiam proiectæ, vt Laconico cultu, & more, aliorum oculis nuda, aut nudis quàm similia ostenderent, quæ pudicæ nullo modo, vel obscurè prodi patiuntur. Harũ leuitati, atque inuerecundię opponuntur iuncturæ fœmorum sponsæ, *Cantic.* 7. Quia partes quæ fœmora tegebant in tunicis, non erant dissutæ, vt in Laconicis, sed constrictæ fibulis. *Iunctura fœmorum tuorum monilia.* Vide quæ in illum locum diximus.

44. ᵃᵃᵃ *Linteamina.*] Hispanica versio antiqua *Almalafas* transfert. Hebr. מטפחות *mitphachoth*, à radice טפח *tephach*, quæ significat *mensuram quatuor digitorum*. Vnde quidam Tænias esse putant, quatuor digitos latas. Hispanè *listones*, alij *chirothecas*, vertunt. Lxx. *byssinas*. Sed communiter alij accommodatè ad vulgati translationẽ, lintea quædam velamina esse existimant ad operiendum caput.

45. Acus. ᵇᵇᵇ *Acus.*] Hæc instrumentum quoddam est ad crispandos, concinnandósque crines, quale est calamistrum. vt ex Iuuenali *Satyra* 2. liquet.

Ille supercilium madida fuligine tinctum
Obliqua producit acu.

Sed est etiam speciale quoddam ornamentũ, quod crines in suo multiplici, atque eleganti flexu continet, & illustrat. Ita Hieronymus *hic*, & Isidorus *lib.* 19. *Etymol. cap.* 31. iisdem verbis: *Acus*, inquiunt, *sunt, quibus in fœminis ornandorum crinium compago retinetur, ne laxiùs fluant, & sparsos dissipent capillos.* Et Clem. Alex. *lib.* 2. *pædagog. cap.* 12. acus numerat ex sententia Aristophanis inter ornamenta fœminarum. Id multo clariùs habemus ex humana eruditione. Apuleius *lib.* 8. *Metamorph.* crinalis acus meminit, quasi ad speciem gestaretur in capite. Et clariùs Martialis *lib.* 14. *epig.* 24. cuius titulus est, *acus aurea.*

Tenuia ne madidos violent bombycina crines,
Figat acus madidas, sustineátque comas.

Ex quibus verbis satis constat eum vsum habere acus in mundo muliebri, vt discriminatos sustineat capillos, ne diffluant, aut confundantur. Neque enim acus aurea tam apta ad crispandum, quam ad ornandum caput. Fieri etiam potest vt acus ad capitis redimiculum non pertineant, sed ad aliarum partium venustatem, seu compositionem, qua- E lem vsum præstant, quæ à Latinis aciculæ, ab Hispanis *alfileles* vocantur.

46. Speculum. ᶜᶜᶜ *Specula.*] Notum est quid sit *speculum.* Hebr. גליונים *ghilionim*, à reuelando. Sunt autem specula pellucidæ, aut tersæ, collucentésque laminæ ad quas puellæ fingunt, componuntque faciem: siue aliæ quæ ad illuminandas, radiandásque vestes ex gemmis, aliave splendenti materia disponuntur. Quod vsitatũ esse inter Hebræos indicat Iosephus *lib.* 19 *Antiq. c.* 7. vbi agit de Agrippæ stellata & radiante veste. Neque valde dissimilia tradit *lib.* 8. *Antiq. c.* 7. de seruis Salomonis, quorum capilli artificioso quodam fulgore radiabant. Lxx. verterunt *coccina*, fortasse ideo, quia color ille splendet, vibrátque aliquid illustre, & gratum. Ex huiusmodi speculis, siue quibus quasi arbitris mulieres fucant, & fingunt formam, siue quibus ornant, illuminántque vestes, quæ Hispani *espejuelos* vocant, conflatum esse puto labrum illud, quod *Exod.* 38. Exod. 38. factum esse traditur *ex speculis mulierum excubantium ad ostium tabernaculi.* Nam quemadmodum antea impij ad conflandos aureos vitulos inaures aureas libenter obtulerunt; Sic etiam postea verisimile est pias mulieres ornamenta illa splenden- B tia, quæ priùs habuerant in deliciis, in labri illius fabricam contulisse: ex quorum pretio postea ex ære conflatum est. Neque enim ex speculorum materia, quæ plerumque crystallina est, aut certe perspicua, labrum illud magnum fieri potuit.

ᵈᵈᵈ *Et sindones.*] Lintea sunt non tantùm ad sternendum lectum; sed etiam ad diurnum vsum ornatúmque muliebrem. Hebr. סדין *sadin*. Fortasse sunt quæ sodaria dicuntur, quorum significatio latè patet, vt quæ Hispanè dicuntur *panicuelos*, *toallas*, *paño de manos*, & similia. Rab. Dauid in voce סדין *sadin*, Hispanicè vocat *lençol*. Translatio antiqua Hispanica *sudarios*. Lxx. vertunt, *byssina cum auro, & hyacintho.* qui videntur sentire, esse tenuissimam telam ex auro, aut alia nobili materia vir- C gatam, quæ à nobis *telas listadas de oro*, aut *almaizales* vocantur. 47. Sindon.

ᵉᵉᵉ *Vittas.*] Heb. צניפה *tseniphah*, quæ vox communis est Hispanis, & *zenefa* dicitur. Sunt fasciæ aut institæ, quibus vinciri caput solet, aut vestis rugari; aut certè limbus, qui extremæ vestium oræ prætexitur. Existimo autem has vittas, seu limbos exemptiles fuisse, & ad alias, atque alias vestes ornandas traduci solitas. sicut à nobis tæniæ baccatæ, aut aliæ fasciæ, quibus modò galeros, modò alia capitis integumenta instruimus. Hispanè, *cintas o aderezos de Gorra.* Antiqua translatio Hispanica *borlas* reddit. Sed meliùs verteret, *flocaduras*, quæ sunt elegantes vestimentorum fimbriæ. Sed fortas- D se quo tempore à Iudæis Hispanis sacra Biblia conuersa sunt, vox Hispanica *fluecos y flocaduras*, in vsu non erat. 48. Vitta.

ᶠᶠᶠ *Theristra.*] Ornaméta capitis esse putantur, quibus etiam humeri teguntur; quæ quia in æstate propter leuitatem, tenuitatémque gestari solent, Theristra nominantur. Credo autem hoc habuisse nomen, non quia fœminæ eis vtantur, vt cùm ad æstiuum calorem prodeunt, faciem à sole, atque à fuscore liberent; sed quia subtiles sunt, & leuissimæ. Quæ neque villis calfaciunt delicatas fœminas, neque grauant onere; sicut nunc contra æstatis incommoda bombycino vtuntur leui. Ita Basilius putat. Lxx. vertunt *θέριστρα κατακλιστά.* vt legit Basilius, qui interpretatur *clausa*. Alij *κατακλιτά*. idest, E *discubitoria*; & ita legunt codicés à Sixto correcti. Vtrumque ostendit satis esse molles, atque effœminatos illius sæculi mores. Hebr. pro *theristro* est רדידה *redidah*, quæ Rab. Dauid Hispanicè vertit in ea radice, *velo de seda*. Antiqua versio Hispanica, *Arrodees* modicè inflexa Hebraica voce. 49. Theristra.

ᵍᵍᵍ *Et erit pro suaui odore fœtor.*] Hæc est illius superbi, ac potiùs meretricij fastus digna catastrophe, quæ ascititio ornatu insolentes fœminas nudat, irridendásque præbet aliorum oculis. Fœtor ille natus est siue à carceris situ, atque squallore: siue ab illuuie, & sordibus, quæ à captiuis plerumque abesse non solent: siue quia illi genti maximè 50. Iudæi fœtentes.

post

post Christi mortem naturalis quidam fœtor inest. vt diximus ad illud *Zachar. cap.* 14. *In æstate, & hyeme erunt.* Et ideo familiari epitheto vocantur fœtentes Iudæi. Sic sanè vocat Ammianus Marcellinus *lib.* 2. Vbi ait Iudæos Marco imperatori graui fuisse fastidio. Indicauit hoc ipsum Martialis *lib.* 7. *epigram.* 4. Vbi grauem Bassæ odorem, cum Iudæorum fœtore componit. *Olet*, inquit, ô Bassa, *Quod ieiunia Sabbatariorum.* id est Iudæorum quibus maxima est Sabbati religio. Cúmque ieiunus stomachus graue habeat anhelitum, iuxta illud Græcorum prouerbium, νηστείας ὄζειν, de illo cuius anima fœtet: Tamen fœtor ille sic erat in Iudæo notatus, vt speciem habuerit prouerbialem. Illam verò notam quasi hæreditario iure Iudæorum corporibus inustam cum baptismo elui, dixit Fortunatus *lib.* 5. *Car.*

Abluitur Iudaus odor baptismate diuo.

51. Caluitium in qua præsertim parte.

hhh *Pro crispante crine caluitiũ.*] Heb. *Pro opere aspero.* Sed optimè reddit Hieronymus; quia cùm subdatur *caluitium*, satis constat sermonem esse de capite. Opus autem asperum capitis cincinni sunt, id est, capilli inæqualiter in annulos aut flocculos intorti: Aut certè mitræ, aut aliæ capillorum pinnatæ turres. Habuisse autem Iudæos, & multo magis ex ea gente fœminas, capillos, qui ex fronte ante oculos penderent, constat *Deut. cap.* 14. nam vbi vulgatus habet *non facietis caluitium*, Hebr. est, *non facietis caluitium inter oculos vestros*, id est, vt ibi Abul. & Caiet. *non tondebitis eam partem capitis, qua supra frontem est.* Ea verò pars crispari frequentiùs solet: & si quid à capillis decoris est, maximè ab illis, qui supra frontem sunt: quos nunc puto radendos ad ignominiam dici à propheta; aut aliis modis tollendos, de quibus suprà. ad illud *decaluabit Dominus.* Et vt redeam ad Hebraicæ vocis proprietatẽ, *asperare* Latinè ponitur pro *exornare aliquid eminentibus torulis, aut vndularũ rugis.* Claudian.

Deut. 14.

——*Fluctus exasperat auro.*

Virg. 3. *Æneid.* de mari tumentibus vndis crispato.

Et glacialis hyems aquilonibus asperat vndas.

Et *lib.* 5. de vase optimè cælato.

Cymbiáque, argento perfecta atque aspera signis.

In luctu caluitiam fieri solere constat *ex Amos cap.* 8. & *Ioel. cap.* 1. quod in suo mœrore fecit Iob *cap.* 1. Et ideo hac loquendi forma luctus videtur indici filiabus Sion.

52. Fascia pectoralis.

iii *Pro fascia pectorali.*] Pectoralis fascia est illa, quæ puellarum vbera constringit, & cohibet, quia vberum tumor, & tunc, & nostra etiam ætate fœminis indecorus esse existimatur. Quòd illam fasciam elegantes fœminæ præter cætera ament ornamenta, argumentum est illud *Ierem.* 2. *Nunquid obliuiscetur virgo ornamenti sui, aut sponsa fasciæ pectoralis suæ.* Apud alias gentes eius quoque præcipua cura, & amor. vnde strophij crebra mentio. & apud Martialem variis nominibus exprimitur, *lib.* 14. *epig.* 66. *mamillare* dicitur, & *epig.* 134. *fascia pectoralis*, cuius vsus est ille quem suprà diximus. De forma nostram coniecturam adduximus ad illud *Cantic.* 4. *Duo vbera tua.*

53. iii *Cilicium.*] Hebr. *cingulum sacci.* Ex quo colligitur optimè reddidisse Hieronymum vocem superiorem *fasciam*, quia illi *cingulum cilicinum* opponitur. Si vocem illam tunicã clauatam è purpura esse putes, cũ LXX. cilicium, aut cingulum sacci, erit vestis cilicina: ita vt respondeat tunicæ clauatæ.

54. Hîc Hieronymus omisit duas voces, quæ nunc sunt in textu Hebraico כִּי תַחַת, *chi thachath*, quæ non esse de textu, sed aliorum incuria, aut plus satis curiosa diligentia inserta satis coniecturæ affert, quod neque in Septuaginta translatione reperitur. Illud verò כִּי תַחַת יֹפִי, *chi thachath iophi*, quod omissum diximus communiter sic conuertitur, *Adustio pro pulchritudine.* Qui modus loquendi satis exprimit ærumnosam eius populi fortunam. Ierem. *Thren. cap.* 5. *Pellis nostra sicut clibanus exusta est.* & *cap.* 4. de Nazaræis, *Denigrata est super carbones facies eorum.* *Isai.* 13. *Facies combustæ vultus eorum.* tũc autem כִּי *chi* à כָּוָה *chauah* deducitur, quod *vrere* significat. Alij verò putant כִּי *chi*, significare *quia*, & esse quoddam Epiphonema in hanc sententiam: *quia illa qua nuper commemorata sunt, fætor, caluitium, cilicium erunt pro pulchritudine illa, quam tot nugis quærebat vanissima puellarum sedulitas.* In codice Hieronymi sine dubio non fuit illud תַחַת *thachath*, quod pro כִּי *chi*, videtur in suis codicibus habuisse. illud verò כִּי *chi*, aut coniunctionem fecit, aut non habuit, incepit autem periodum sequentem à יֹפִי *iophi*, & ideo dixit: *Pulcherrimi quoque viri tui.*

mmm *Pulcherrimi quoque viri tui gladio cadent.*] 55. Caput tondetur in luctu.

Hinc videntur posse colligi hanc ornamentorum spoliationem non tantùm ab hoste prædatore prouenturam, sed etiam ab ipsis fœminis, quæ suorum cædes patrio more prosequutæ in eorum luctu, ac parentalibus vltrò tondebunt crines, & sacco se cingent, & cilicio, & sedebunt in squallore. Quæ omnia satis explicata sunt in ea catastrophe, quæ in fine capitis à propheta ponitur. Tonderi autem in luctu fuisse solenne Hebræis, docet Ierem. *cap.* 16. *Non sepelientur, neque plangentur, non se incident, neque caluitium fiet pro eis.* Quod fecisse videntur Iudæi, non tam suo quàm gentium ritu: à quibus multa impia, atque superstitiosa didicerant. Nam hoc illis omnino prohibetur *Deut.* 14. *Non vos incidetis, neque facietis caluitium super mortuos.* Quam consuetudinem ad suam vsque ætatem perseuerasse inter Iudæos docet Hieronymus *in Ierem cap.* 16. si in hunc sensum accipias; ita vt caluitium, & squallor non tam sint ab hoste, quàm à pietate, & luctu, quæ amicorum, & cognatorum funeri impendi solent, quod non videtur improbabile, tunc illud *quoque*, non tam sequentia cum antecedentibus connectit, quàm rationem reddit eorum, quæ dicta sunt. Vt enim *&* causalis est, vt alibi ostendimus, sic etiam *quoque*, quæ eamdem vim habet. ita vt sensus sit: *Indueris cilicio, & pro crispanti crine caluitium facies, quia viri cadent*, &c. Sed placet multo magis, vt talia elegantes illæ, atque superbæ fœminæ ab hostibus captiuæ patiantur. quia hæc grauior est calamitas, & fortuna ærumnosior.

nnn *Et mœrebunt atque lugebunt portæ eius.*] 56. Regula. Antecedens cum epitasi omittitur.

Non exprimitur hîc antecedens, ad quod referatur illud *eius*, quod puto ideo factum, quia Solymitana ciuitas adeò erat nobilis, vt communi nomine intelligeretur; maximè à Iudæis qui præ sua Ierusalem cætera nullo numero habebant: sicut Pythagoram tanti fecere discipuli, vt communissima nota, id est, pronomine *ipse*, illum appellarent. Sic enim cùm quis rationem exigeret eius, quod profitebatur, respondebat discipulus, *ipse dixit*, ipse autem erat Pythagoras. Aut certè quod facere solent, qui amant, vt si quid aduersum, aut timent, aut ominantur, aut infortunium supprimunt, aut personam quam amant. Sic ergo propheta cùm excidium prædiceret patriæ sibi charissimæ, nominare noluit, maximè cùm ex adiunctis facilè alij cognoscere potuerint. Hæc quidem probabilia, sed magis

credo ex vsu Scripturæ exponi posse, si dicamus vocē *eius*, referri ad id, de quo secum tacitè cogitabat propheta, cogitabat autem, vt apparet, de Ierusalem. Quàm autem id sæpe in Scriptura contingat, ostendimus in illud *Cant. cap.* 1. *Osculetur me osculo oris sui.* vbi illud *sui* ad id refertur, quod sponsa secum mente voluebat. Quemadmodum mœror, & luctus desertum aliquid, & euersum significet, diximus *cap.* 33. *num.* 17. *Portas* pro loco munitissimo, atque frequentissimo ciuitatis sumi, satis est notum. A

• • • *Desolata in terra sedebit.*] Habitus hic lugentis est. Vt enim qui lætus est, gestit, exultat, tripudiat, quod facit stando, sic qui ægro est animo, quasi languens, & dolori succumbens sedet, & iacet. *Thren.* 2. *Sederunt in terra, conticuerunt senes filiæ Sion.* & *cap.* 1. *Quomodo sedet sola ciuitas?* Esdræ *lib.* 2. *cap.* 1. *Sedi, fleui, & luxi.* Et in argenteo numo Vespasiani Iudæa muliebri habitu fingitur sedens ad palmæ radices cum hac inscriptione, *Iudæa capta.* 57. Sedere habitus lugentium.

Argumentum quarti capitis Isaiæ.

DOCET *primùm tantam futuram post communem cladem virorum inopiam, vt septem, id est, plurimæ mulieres vnius viri nuptias expetant. Deinde postquam seuerè grassatus in Iudæos fuerit diuinus furor, in eos qui ex captiuitate remigrarint Babylonica, longo iam purificatos exilio, prolixam liberalitatem, & sponsi charitatem, & delicias promittit: Quæ futuræ dicuntur illis simillimæ, quas idem Dominus præstitit Iudæorum populo, cùm liber ab Ægyptia tyrannide longo curriculo in terram promissionis iter instituit.*

CAPVT IV.

1 [a] ET *apprehendent septem mulieres virum vnum in die illa, dicentes: Panem nostrum comedemus, & vestimentis nostris operiemur:* [b] *tantummodo inuocetur nomen tuum super nos.* [c] *Aufer opprobrium nostrum.*

2 [d] *In die illa erit germen Domini in magnificentia, & gloria,* [e] *& fructus terræ sublimis, & exultatio his, qui saluati fuerint de Israel.*

3 *Et erit: omnis qui relictus fuerit in Sion, & residuus in Ierusalem,* [f] *Sanctus vocabitur, omnis* [g] *qui scriptus est in vita in Ierusalem.*

4 Si

PARAPHRASIS in idem caput.

1 IAM erit Iudæorum clades, quos gladius petimet hostilis; & fames, tabésque consument, vt septem mulieres virum vnum non solùm ambiant, sed etiam apprehensa lacinia vi penè cogant ad nuptiale fœdus. Et quia durum est viro tot vxoribus de vestitu, ac mensa prouidere, (quod Iudæorum ferebat consuetudo,) ipsæ hoc onere, ac sumptu coniugem leuant, dicentes: Nolumus abs te nobis ex more panem, & vestimentum dari: nostro vescemur pane, nostro nos induemus vestimento, nullum tibi aut onus, aut sumptum afferemus. Illud vnum satis erit, si nos ad legitimam thalami societatem admittas, & relicto domestico, atque Gentili, tuo deinceps nomine nuncupemur. Aufer igitur à nobis illud opprobrium, quod inter Hebræos grauissimum est illis, quibus steriles, aut innuptas esse contigit.

2 Audistis Deum grauem, & infensum contra eos, qui ex Iudæorum gente ambitiosè, auarè, & luxuriosè vixerunt: Nunc illum audite mitem, atque beneuolum in eos, quos deinde ex Babylonico iugo in libertatem, patriámque restituit, (in quibus tanquam in vmbra expressam, & viuam Ecclesiæ imaginem intuemini) quos sponsæ in modum molliter amplectetur. Erit ergo restitutus, & quasi rediuiuus populus, qui saluatus fuerit ex Israel, tanquam germen pullulans è putri ligno, magnificus, & gloriosus, & tanquam fructus natus ex opimo solo, perpetuò virens, & exultans.

3 Tunc omnis qui relictus fuerit in Sion, & ex communi clade residuus, in Ierusalem sanctus vocabitur: Omnis, inquam, quem Ierusalem in viuorum censu numerauit.

4 Quod

4 Quod accidet tunc, postquam Dominus tanquam peccatorum vindex, acri, seueróque iudicio sordes,& sanguinem deterserit è Ierusalem.

4 [a] *Si abluerit Dominus sordes filiarum Sion, & sanguinem Ierusalem lauerit de medio eius* [i] *in spiritu iudicij, & spiritu ardoris.*

5 Neque minùs liberaliter amplectetur Dominus ex Babylonico reuertentes exilio, quàm olim ipsorum parentes ex Ægyptio. Creauit etenim in omni loco, qui ad Sionem spectat, in quo Deus legitimè, ac religiosè colitur, nubem per diem, & fumum, splendorémque ignis collucentis, & illuminantis in nocte: neque illos tantùm gloriosos reddet, sed etiam suo patrocinio tutos ab omni periculo præstabit.

5 [k] *Et creabit Dominus super omnem locum montis Sion, & vbi inuocatus est, nubem per diem, & fumum, & splendorem ignis flammantis in nocte:* [l] *Super omnem enim gloriam protectio.*

6 Erit præterea tabernaculum, id est, templum, in quo, dum æstus magis feruet, & vrit, dulcem captet populus ille sanctus, atque securam vmbram; ibíque absconditus à pluuia se, ac turbine defendat.

6 [m] *Et tabernaculum erit in vmbraculum diei ab æstu, & in securitatem, & absconsionem à turbine, & à pluuia.*

IN CAPVT QVARTVM
COMMENTARIVS.

1. [a]
T *apprehendent septem mulieres virum vnum.*] Totum hoc, quod ad virorum solitudinem, opprobriúmque fœminarum spectat, quidam *ad cap. 3.* pertinere putant; & meo iudicio non temere: quia adhuc de vastatione agitur Solymitana, luctúque & ærumna Iudæorum. Deinde verò temporum fortunæque mutatio non vulgaris ostenditur. Et ita distinguunt communiter Hebræi: neque displicet quibusdam è recentioribus. Sed non est cur aliter distinguantur hæc capita, quàm à Hieronymo, & L x x. diuisa sunt. Nam si materiæ diuersitas, diuersa quoque capita constitueret, necesse esset omnino aliquando capita constituere supra modum producta, quod neque ex vsu foret legentibus, & capitis non immeritò nomen amitterent; aut certè forent nimis breuia, quia materia non semper iustam capitis magnitudinem expleret.

2. Significatur hoc loco virorum paucitas, quam magnam futuram fuisse oportet tot viris in acie gladio, tot in obsidione fame, ac tabe consumptis. Septem ergo fœminæ, id est, plurimæ iuxta phrasim, vsúmque sermonis Hebraici, vnum virum circumdabunt, cuius ambibunt nuptias non minori studio, quàm à iuuene amoris impatienti ambiri solent fœminarum. Et quia ad viros spectat vxoribus de victu, cultúque prouidere, ne labor ille, ac sumptus viri animum à nuptiis auocet, ipsæ suarum sibi partium illam curam futuram profitentur; Quare virum ea sollicitudine solutum esse iubent. Quemadmodum sponsi nouæ nuptæ in victum, mundúmque muliebrem expendant, diximus pluribus in Cantica. Porrò vt alibi dictum est, vt vera sint, quæ hic à propheta prædicuntur, non est necesse vt septem aut plurimæ fœminæ vnius viri coniugium expetierint; satis est enim, si eò adducta fuerit res Iudaica, vt id verisimiliter fieri potuerit, iuxta regulam à nobis traditam, *cap. 3. num.* 11. Qua sæpe in hoc propheta nobis vtendum est.

3. [b] *Tantummodo inuocetur nomen tuum super nos.*] Sicut fœminæ cùm viro nubunt in eorum familiam cooptantur, vt in Canticis diximus, sic etiam relicto nomine quod à parentibus acceperant, à viris nominantur, quia illis post nuptias non minùs subsunt, quàm antè parentibus. Neque solùm vt reor, ea forma verborum nomen accipiunt à maritis qua Hebræi explicant sua patronymica; *vt filia Sion, filia Moab,* quæ à Latinis dicerentur *Sionides, Moabitides,* & *vxores Lamec,* & *Abraham,* quæ *Lamecides*; *& Abrahamides* à Latinis, sed etiam alio modo magis proprio, & vnam animam, aut etiam vnam carnem magis significante, ita vt viri nomen, ab vxoris nomine tantùm masculina terminatione differat. Qua ratione, vt autor est Valerius *lib.* 10. seu veriùs Caius Titus Probus, qui librum illum, qui periisse creditur, in epitomen redegit, Caia, Lucia, Publia, Mærea, à viris Caio, Lucio, Publio, Mæreo nominatæ sunt. Et apud Hebræos in Canticis vxor Salomonis, si modò Salomon ibi sponsus inducitur, Sulamitis, id est, Salomonia vocatur: & vt ille pacificus, sic sponsa pacifica dicitur, id enim significat illud *Cant.* 8. *quasi pacem reperiens.* Vide quæ ibi nos pluribus. Et id faciunt interdum amici beneuolentiæ gratia, inter quos longè minor est animorum, officiorúmque communitas. Vide quæ diximus *ad cap.* 13. *Act. num.* vbi ostendimus cur pro *Saulo, Pauli* nomen assumpserit Apostolus. Sed quod nunc ad rem spectat, longè magis vsitatum est inter Hebræos, vt priori modo à parentibus filij, & à viris vxores nominentur, vel potiùs in filiis, & vxoribus parentum, & virorum nomen inuocetur. Vt enim Ioannes, & Iacobus dicuntur *filij Zebedæi*, sic *Zebedæi vxor*, appellatur Maria illorum mater, & eiusdem nomi-

Vxores à viris nomen sumunt.

tis aliæ dicuntur *Maria Iacobi*, & *Maria Cleophæ*. Et quia adultera à fide, officióque coniugali recesserat, nomen quod à viro sumpserat, deposuisse dicitur, & suum, quod iam ante deposuerat, resumpsisse. *Ezech.16. Fornicata est in nomine tuo*: quasi iam esses tui iuris, & nominis.

Ezech. 16.

4. [e] *Aufer opprobrium nostrum.*] Ignominiæ erat Israelitis infœcundos esse, *Deut.* 7. *Non erit apud te sterilis vtriusque sexus.* Quare fœminæ illæ honestum nomen prætexunt suis nuptiis, nempe quòd suscepta ex viro sobole probrosum sterilitatis nomen effugiant. Et hoc credo optabat sponsa *Cant.* 8. cùm dixit, *vt deosculer te, & iam me nemo despiciat.* Quia nimirum tali coniuncta sponso, ex eius satu castam, & generosam prolem concipiet.

Sterilitas opprobrium est Iudæis.

Cant. 8.

[d] *Et erit in die illa germen Domini.*] Quæ deinceps sequuntur ad finem vsque capitis, omnium ferme sententia ad Christum pertinent, & Ecclesiam, cuius pulchritudo demonstrato synagogæ iam exoletæ probro, atque deformitati optimè subiicitur, Quod mihi etiam probatur omnino: tum quia cum toto textu bellè consentit, tum quia neque modesti neque pudentis animi est à tot virorum sententia dissidere; Dicam tamen hîc experiendi tantùm gratia, vt hæc alij accuratiùs examinent, & iudicent. Quod mihi nunc occurrit, consentaneè ad ea, quæ in Canticis docui in quodam prolegomeno, & *in Psal.* 67. ad illud, *si dormiatis inter medios cleros.*

5. In eo quod reliquum est capitis, ostenditur multa Dei in suos indulgentia, significata eo officio, atque humanitate quam Deus præstitit, aut cum populum eduxit ex Ægypto, aut quod exhiberi sponsæ solet ab humanissimo, atque indulgentissimo sponso. Neque enim aliter captiuus antè fuerat in Ægypto, quàm in Babylone postea: & modo non admodum dissimili restitutus est. Ad illius autem cursus, quem ad terram vsque promissionis Hebræi tenuerunt, exemplar, nuptiales eorum ritus instituti sunt; vt pluribus ostendimus in nostris commentariis super Cantica prolegomeno quodam.

Allegoria à thalamo, & nuptiis.

6. Quàm malè iactatus fuerit Iudæorum populus à Chaldæis longa septuaginta annorum seruitute satis constat ex Ieremiæ Threnis. Quàm verò Deus benignè ac liberaliter post tot annos ærumnosos, plurimos ex eo populo reduxerit, docet Zacharias *cap.* 8. 9. & 10. Illa ergo exilij, & captiuitatis incommoda hactenus expressit propheta, dum delicatas filias Ierusalem ornamentis exuit, atque deliciis; nunc verò significat futurum, vt populus ille extorris, duréque vexatus ad antiquam gloriam, & splendorem redeat. Et vtitur loquendi forma satis vsitata in Scriptura, sumpta metaphora à fœmina, quæ ex sordibus, extremáque fortuna ad sponsæ dignitatem, id est, ad omnem elegantiam, cultúmque Regium prouecta est. Qua vsus est Dauid *Psal.* 67. dum ex mediis cleris educit afflictum, & squallentem populum, ad argenteum candorem, & aureum reclinatorium. Et Ezechiel *cap.* 16. vbi Deus puellam in materni sanguinis volutabro sordidam, & proiectam in abiectionem animæ excitauit, inde abloit, & ornauit, & ad societatem vsque thalami prouexit. Vide quæ diximus ad illud *Cant.* 8. *Sub arbore malo suscitaui te.* Eamdem hîc adhibet metaphoram Isaias, & significat extrahendum esse populum ex cæde, atque Babylonica captiuitate reliquum ad gloriam antiquam, & ad sponsæ delicias, detergendam illuuiem, & ad nuptiale vmbracolum adducendam. Quibus bellè consonat principium capitis quinti, vbi seruata eadem metaphora sponsus queritur, quod sponsa illa, quam etiam vineam vocat, tot onerata beneficiis, malè in amore, atque in officio respondeat: dum post longum laborem solerti, atque auido cultori pro vuis mitibus labruscas produxerit fœtentes, & acerbas. Quòd verò de captiuitate Babylonica hîc sermo sit, déque eius libertate, suaderi mihi videtur posse, quia post ærumnosum illum statum deducendus dicitur populus ad antiquam gloriam: & tandem quia tanti immemor beneficij ad suum ingeniom rediturus est, Deóque futurus grauis, oblatis pro tanto studio labruscis; minatur Deus se omnino relicturum vineam illam à maceria apertam, à cultu vastam, horrentem vepribus, & à cœlesti pluuia vacuam, & arentem. Quæ quidem omnia satis congruunt in tempora Babylonica; in Romana verò quomodo conuenire possint non video. Nam ab excidio Babylonico restitutus est populus in antiquam gloriam; deinde non longè ante Euangelicum tempus in eadem scelera relapsus est. Quod videtur indicari labruscarum nomine; propter quod datus est in conculcationem tempore Romanorum. Neque amplius ad eum, vnde exciderat, locum, & ordinem restitutus est. Quæ impleta ad vnum cùm Babylonicis temporibus videamus, & nullo modo Romanis, non videtur absurdum à textu, & à veritate, si oraculum istud de Babylonicis incommodis interpretemur. His ergo positis, singula nunc expediamus.

[a] *In die illa erit germen Domini in magnificentia, & gloria.*] Hunc locum pleriqoe de Christo accipiunt, quod etiam mihi vehementer, & omnino placet; sed quia aliam expositionem à communi diuersam nuper indicauimus, ad illam, quæ supersunt aliqua referamus necesse est. Pro *germine*, Hebr. צמח *tsemach*, quod etiamsi de Christo dicatur, vt in Zacharia diximus ad illud *cap.* 3. *Ecce ego adducam seruum meum Orientem*, Nihilominus vox eadem alios habet vsus, & ad alia significanda à propria significatione transfertur. Hoc loco *Germen* sumi posset actiuè, hoc sensu, *Germinare, ac pullulare faciet Dominus arentem illum populum, & penè putrem in alieno solo.* Qui loquendi modus, neque alienos est ab Scriptura, & in hanc eamdem materiam sæpius adhibitus. Cùm aliquid in extremam fortunam & penè desperatam adducitur, aridum vocatur lignum, à quo sperari nihil potest in posterum. Quare Isaias *cap.* 56. de Eunuchis dicit: *Non dicat Eunuchus, ecce ego lignum aridum.* De hac Iudæorum captiuitate dicit idem Ezechiel *cap.* 17. *Frondere feci lignum aridum.* Vbi aliqui teste Hieronymo de statu captiuitatis intelligunt, & præcipuè de Zorobabel. Neque id displicet Prado, licèt mysticè in eu intelligatur Christus. Et Isaias *cap.* 27. cùm sermo esset de hoc eodem tempore, ait. *Florebit, & germinabit Israel.* Statum verò populi in captiuitate iacentis expressit Angelus apud Zachariam *cap.* 3. dum Iesum sacerdotem populi principem appellat *terrorem raptum ab incendio*, id est, lignum vehementer aridum. Quare existimo in Scriptura lignum aridum prouerbialiter sumi pro infelici, desperato ac perdito, & eo vsum esse Christum cum dixit Lucæ *cap.* 23. *Si in viridi ligno hæc faciunt, in arido quid fiet?* Erit ergo huius loci sententia. post tot ærumnas, 7.

Lignum aridũ, pro desperato, ac perdito, prouerbium.

Ezech. 17.

Isai. 27.

Zachar. 3.

Luca 23.

quibus

quibus captiuus populus eò redigatur, quò lignum putre atque aridum siue à siccitate, siue ab incendio, aliquando, quod non videbatur sperari posse, afflante Dei mitiori aura, & eius benignitate rigante germinabit, redibitque ad priorem vbertatem, & gloriam.

8. e *Fructus terra sublimis.*] Aut hîc *fructus* pro gente sumitur, quæ ex arida, atque emortua stirpe germinabit; aut certè in significatione magis propria dicitur Ierusalem terra sublimis, aut propter situm, aut propter dignitatem rursus habitanda, & colendus ager Solymitanus. Nam captiuitatis tempore sic erat ciuitas ab habitatoribus, & ager à cultoribus vacuus, vt & illa facta sit syluestrium belluatum latibulum *Thren.* 5. & ille sic vastus ac desertus, vt nullus inde aut colligeretur, aut speraretur fructus. *Isai.* 7. *Erit in die illa omnis locus, vbi fuerint mille vites mille argenteis, in spinas, & in vepres erunt: cum sagittis, & arcu ingredientur illuc: vepres enim & spinæ erunt in vniuersa terra.* Et hoc posterius mihi probatur magis, quia fructus ex terra, & gloria futura esse dicitur iis, qui residui futuri sunt ab exilio.

9. f *Sanctus vocabitur omnis, qui scriptus est in vita in Ierusalem.*] Facta iam à Cyro, atque Dario facultate redeundi in Ierusalem, nihilominus, vt alibi diximus, Iudæorum plurimi remanserunt in Babylonia; vel quia indigni, qui ciuitatem sanctam habitarent, vt potè Babylonicis infecti moribus, aut quia capti soli fœcunditate, aut amore rerum, quas ibi conquisierant, mutare sedes illas noluerunt. Illi verò qui rediere, sancti dicuntur, quia Deum colent vetum, Quomodo, vt in Actis Apostolorum sæpe, fideles nominantur *sancti* propter vitæ genus, & institutum sanctum, licèt non omnes sancti moribus, & vitæ integritate. Et Tobias vt ostenderet parentes suos non esse idololatras, *sanctos* vocauit. *filij quippe sanctorum sumus, & non possumus ita coniungi sicut Gentes, quæ ignorant Deum. Tob. cap.* 8. Aut certè ideo vocantur *sancti*, quia à vitiorum scoria in camino tribulationis purgati reuersi sunt, vt diximus *cap.* 1. ad illud. *Et conuertam manum meam.* Quare statim subditur, *Si abluerit Dominus sordes filiarum Sion*, &c. *in spiritu iudicij & ardoris.* Pradus, qui hunc locum, sicut nobis visum est non improbabile, de Ierusalem interpretatur, populóque captiuo *in cap.* 13. *Ezech. sanctum*, rarum interpretatur, quíque admirationi futurus sit, si è cæde, exilióque superfuerit. Sed textus ipse nostram sententiam multo magis admittit.

Sanctus dicitur, cuius institutum sanctum est.

10. g *Qui scriptus in vita in Ierusalem.*] Id est, ille qui ex exilio redierit in Ierusalem. Hic obserua solemne fuisse apud Hebræos, vt ciuium nomina in censum referrentur, seu catalogum. Docuit Ezechiel *cap.* 13. vbi cùm ageret de his, qui non essent postliminio in patriam reuersuri ex captiuitate, quia populo ruinæ, & cladis causa fuerant, dixit. *In concilio populi mei non erunt, & in Scriptura domus Israel non scribentur.* Hic verò liber seu catalogus dicebatur *liber vitæ*, seu *viuentium*; quia vita functus statim de illo tollebatur libro. Quare *deleri de libro vitæ* nil aliud est quàm mortem subire, aut ea pati, propter quæ de numero, censúque viuorum eradi quis debeat, puta exulare à patria. Nam *exules* pro *mortuis* censentur, quia aulsi sunt à patria, non aliter atque eradicatæ arbores à terra, aut rami à stipite abscissi. Quare apud Romanos exules capite damnati dicebantur. tam ergo mortui, quàm qui in exilio Babylonico relicti fuerant, in viuorum censum non referebantur. Huc facit, quod vt docet Sixtus Sen. *lib.* 2. *Bibliot. cap.* 2. *titulo Thau* Gentiles eos, qui in acie cecidissent, in censu, aut catalogo vbi militum nomina continebantur, præposita Thau litera mortifera notabant. Quod omnino perinde est, atque si de vita, aut de libro viuentium delerentur.

Ezech. 13.

11. Ex his constat quid significare Moyses voluerit quando sollicitus, ac dolens de populi strage, quam minabatur Deus, dixit *Exod.* 32. *Dele me de libro tuo*, id est, me quoque cum aliis interfice, vt exponit August. *quæst. in Exodum*, & Gregor. *lib.* 10. *Moral. cap.* 7. & eò inclinat modus loquendi aliquorum patrum. Neque enim homo Dei amans, gnarúsque quanta esset æternæ mortis acerbitas, petebat æternæ vitæ, sed potiùs temporariæ dispendium, quod luiturus videbatur infidelis populus. Scio aliter alios existimare, & putare sermonem hunc esse hyperbolicum; sed sanè vtcumque accipias, atque interpretere, mihi credibile non est vel simulatè vel præ dolore nimio hyperbolicè, maximè ad Deum, dictutum fuisse Moysem, vt de libro Dei, id est, de prædestinatorum numero deleretur. Cùm autem plurimi, vt verisimile est, Iudæi facerent, scriptos se esse in censu ciuium Ierusalem, quæ ciuitas erat regia & sancta; & Ierusalem terrena typus esset cœlestis; existimo ad huius vrbis, librique similitudinem, in quo descripta essent ciuium nomina, vocarum esse librum vitæ, in quo prædestinatorum nomina scripta esse dicuntur, qui verè vitam ducunt vitalem. De quo *Apoc. cap.* 3. *cap.* 13. *&* 17. & ibi Ribera & Pereira & reliqui interpretes. Vide *S. Thom.* 1. *p. quæst.* 24. Ad hanc autem Solymitanæ ciuitatis prærogatiuam, & gloriam, quæ typus est altioris gloriæ, quæ est in superna Ierusalem, allusum videtur à Paulo *ad Ephes. cap.* 1. *Iam non estis hospites, & aduenæ, sed estis ciues sanctorum.* Græcè συμπολῖται, id est, *concines sanctorum.* Nam qui hospites sunt, & aduenæ, alienam spectant potiùs, quàm suam habitant ciuitatem. Ciues verò, aut concines sanctorum dicuntur, qui in eumdem censum cum sanctis, id est, in eiusdem ciuitatis habitationem conscripti sunt: nempe in vetam Ierusalem, siue hæc pro Ecclesia mysticè, siue pro cœlesti beatitudine sumatur.

Exod. 32.

Liber vitæ.

Ad Ephes. 2.

Ergo, vt ad propositum redeamus, qui ab exilio reuersi sunt, dicuntur scripti in vita in Ierusalem, id est, inter viuos, aut in libro viuentium, qui etant in Ierusalem, quia non alij scribebantur nisi qui viui præsentes essent in Ierusalem. Quòd autem omnes superstites censerentur, liquet ex *Numer. cap.* 2. *&* 3. & *Esdra cap.* 8. & *Nehemia cap.* 7. Vbi accuratè Hebræorum census factus est. Vide plura in hanc sententiam apud Pradum *in cap.* 13. *Ezechielis*, in illa verba, *Et in Scriptura domus Israel*, & nos nonnihil diximus *in cap.* 3. *Actuum, num.* 32.

12. h *Si abluerit Dominus sordes filiarum Sion, & sanguinem Ierusalem lauerit de medio eius.*] Hîc iam ostendit quemadmodum Deus populum illum abiectum, & squallidum abstergat, adducátque in sponsæ dignitatem, & pulchritudinem, eodem prorsus modo quo *Ezech. cap.* 16. sponsus idem Deus sponsam lauit fœdatam antè sordibus, & sanguine puerperij. Porrò illud *si*, pro quo Hebr. אם *im*, pro *quando* positum est, vt alibi non rarò, vt *Psal.* 40. *Si ingrediebatur vt videret*, id est, *quando* ingre

Si positum, pro quando.

ingrediebatur. & *Num.36.si erit Iubileus* id est, *quando fuerit.* tunc autem ablata etit Ierusalem *in vita,* id est, audiet illud *Ezech. cap.16. viue,* cùm esset in sanguine suo; nempe immunda, & indigna, quæ esset in viuentium censu. Vide quæ in hanc sententiam adduximus in Canticorum quodam prolegomeno. & in illud *Cant. 8. Sub arbore malo.* Illud *de medio eius,* idem est atque *de ea. Medium* enim in Scriptura non sumitur Geometricè, pro eo, à quo ad extrema æquales ducuntur lineæ; sed sæpe quod in aliquo loco est, aut inter aliquos. Quo sensu Christus stetisse dicitur *in medio discipulorum suorum.* & leo *de medio gregis* rapuisse oues, 1. *Reg.17.vers.34.* id est, *inter discipulos,* & *de grege.*

Spiritus ardoris quid. Ignis pro perfectissima purgatione.

13. [i] *In spiritu iudicij, & spiritu ardoris.*] Spiritus iudicij, ardoris, siue combustionis spiritus est vehemens, id est, modus aliquis violentus, & acer, quo aliquid purgatur ab eo, quod penitus insedit: quemadmodum igne ab scoria purgatur argentum. Qui loquendi modus satis apud prophetas vsitatus: *Ierem. cap. 6. Defecit sufflatorium, in igne consumptum est plumbum; frustra conflauit conflator, malitia enim eorum non sunt consumpta.* Et *Malach. cap. 3. Quis poterit cogitare diem aduentus eius, ipse enim quasi ignis conflans. Isai. 48. Elegi te in camino paupertatis.* Et *cap. 1. Excoquam ad purum scoriam tuam; & auferam omne stannum tuum.* Dominus ergo quos in libro viuentium esse voluit in Ierusalem, excoxit longa, duráque fornace apud Babylonios, spiritu nimirum vehementi, & eo modo illos sanctos esse voluit, id est, Dei cultores non vanos ac superstitiosos, quales ipsorum parentes fuerunt: propter quod ignominiosè, ac durè à patriis sedibus exclusi sunt. Hæc multi, & optimè ad Spiritus sancti aduentum accommodant, qui residuum populi, id est, fideles purificauit, conscríque fecit in libro vitæ. Qui verè iudicij spiritus dici potest, quia facit, vt nostra cognoscamus, iudicemúsque delicta: & spiritus ardoris, qui exurit maiori quadam vi quicquid altè nostris visceribus sordium inolcuerat. De quo spiritu Ioannes Baptista, *Ego baptizo vos in aqua; qui autem post me venit, ipse vos baptizabit in spiritu sancto, & igne.*

Spiritus sancti vis.

14. [k] *Et creabit Dominus super omnem locum montis Sion; & vbi inuocatus est, nubem per diem, & fumum, & splendorem ignis flammantis in nocte.*] Non dubito quin hæc referantur ad illam humanitatem, atque indulgentiam, qua Deus complexus, & prosequutus est populum Hebræum in illa longa peregrinatione, quam ab Ægypto suscepit ad terram vsque promissionis: quando hîc auditur nubes in die, & splendor ignis flammantis in nocte, vbi Hebræorum more similitudinis nota subauditur in hunc sensum: *In monte Sion sic Deus amanter amplectetur suos, quemadmodum olim, cùm nube per diem, & igne per noctem illorum cursum moderatus est.* Omnem locum montis Sion illum esse puto, qui subiectus est Iudæorum ditioni. Nam cùm Sion regia sedes sit, Sioni subesse existimanda sunt, quæcumque Iudæorum parent imperio: Et omnium penè gentium consuetudine vrbs, quæ caput est, metropolísque regni, pro regno ipso sumitur. Hæc loquendi figura cogitationem quam de populo ab exilio restituto, vocatóque ad pristinam gloriam informabamus, satis belle indicat. Nam vt pluribus ostendimus in canticorum prolegomenis, nuptiales ritus inducti sunt in Hebræorum populum ab eo progressu, quo in sponsæ modum molliter, atque amanter in promissas sedes introductus est. Et ideo sponsæ nomine compellatur à prophetis sæpe & adulterij nomine accusatur, cùm à Deo defecit; quod nomen aptè non cadit nisi in illam, quæ vitam, thalamúmque legitimè cum viro sociarat. Vt autem in illo quasi progressu, aut traductione nuptiali nubes erat, & columna ignis, quarum illa ab æstu defendebat iter facientes in illa ardenti ac siticulosa solitudine, hæc noctu pellebat tenebras, & viam in regione nondum explorata, & inuia aperiebat: sic etiam in nuptialibus sacris, in quibus plurima etiam alia ab eo translata tempore renouabantur, neque columna ignea deerat, neque nubis vmbraculum. Fuerunt enim pro columna prælucentes faces, & lampades, quarum in Euangelio cùm de re nuptiali sermo est, aperta mentio, & in *Canticorum cap. 3.* pluribus ostendimus. Et ideo, opinor, noctu celebrabantur nuptiæ, & extra vrbem, vt commodiùs repræsentaretur ille cursus à prælucente ignea columna directus. Erat præterea nubes, id est, vmbraculum; de quo statim, id est, vmbella, seu Thalamus, qui quatuor perticis supra nouorum coniugum capita suspendebatur, à quo obumbrationis nomen pro coniugio deductum videtur.

Ex his videre mihi videor quid sibi obscurus 15.
iste locus velit; prædicit enim propheta Deum non aliter ornaturum reliquias populi Iudaici, quàm ornauit olim quando eripuit de Ægyptio dominatu, cùm nocte diéque sic illi adfuit, quemadmodum sponsæ suæ solet amantissimus sponsus. Neque de futura illa siue ornamenta, siue delicias, quæ tempore Isaiæ etiam in nuptialibus sacris adhibebantur. Quæ statim magis explicat. Ait ergo Isaias in monte Sion, id est in regione tota ab Hebræis post exilium habitanda, creandam esse nubem, & splendorem ignis, id est, nuptialem gloriam; quia cùm tot annis Deus abiecisse gentem illam Iudaicam, & tanquam adulteram repudiasse videretur, ritus illi nuptiales cum solenni splendore, & generali plausu interiisse videri poterant. Quod multò antè Ieremias prædixerat *cap.25.* cùm de hac eadem captiuitate loqueretur, *Perdam,* inquit, *ex eis vocem gaudij, & vocem lætitiæ, vocem sponsi, & vocem sponsæ, vocem molæ, & lumen lucernæ.* vbi vox *molæ* aliquid indicat nuptiale, vt in Canticis diximus. In his autem verbis optima descriptio continetur nuptialis & festiui epithalamij. Cùm ergo tot annorum silentio talium nuptiarum festi, atque legitimi ritus interiissent, optimè dixit propheta, *creandam nubem,* &c. quia quasi ex nihilo illa omnia, quorum via esset reliqua vlla memoria, non tam instauranda, quàm de nouo creanda censeri possent, vel certè sub hac metaphora renouandam dicit illam benignitatem, quam sponsi in modum olim in suum populum ostenderat. quod enim renouatur, & in meliorem quamdam formam adducitur, *creari* dicitur ex Scripturæ vsu. sic Dauid *Psal. 150. Cor mundum crea in me Deus.* & *Ps.103. Emitte spiritum tuum, & creabuntur. Isai.65. Ecce ego creo cælos nouos.*

Creari dicitur quod renouatur, aut melius fit.

[l] *Super omnem gloriam protectio.*] Hebr. חפה 16.
chuphah, quæ vox alibi à nostro interprete vertitur *Thalamus. Psal.19. procedens de thalamo suo.* & *Ioel. 2. & sponsa de Thalamo suo;* & eodẽ modo vertit hic Chaldæus, sed plerumque vox חפה *chuphah,* pro *velo* sumitur, *quod supra nouorum coniugum capita suspenditur, cùm nuptiæ celebrantur;* quod *vmbra* nomine explicatum est. *Cant.2. Sub vmbra illius, quem desideraueram sedi.* vt ibidem pluribus ostendimus. Vide Eliam in Tisbi, in voce חפה *chuphah,* & in

eadem

eadem voce Dauid de Pnmis. Et ne abeamus à re nuptiali, sensus erit. Vbi Iudæus populus ornatus fuerit à Deo sponsæ in morem (quæ abluta à sordibus ornatur sponsalitio instructu, quæ hic *gloria* dicitur) extendetur super illam gloriam, id est, super sponsam eo modo ornatam, vmbraculum, seu protectio: quod in nuptiis solenni ritu fieri solet. Et in hunc sensum accipit Elias super hunc Isaiæ locum, neque meo judicio malè.

Sponsus veste sua tegebat sponsam.

17. Aut fortasse protectio eodē ferme sensu ponitur pro lacinia, aut ala vestimenti, qua sponsus in nuptialibus sacris & nunc, & olim tegere solebat sponsę caput. Vt de Ruth dicit Hieronymus in proœmio Oseæ: *Booz*, inquit, *Ruth Moabitidem pinna pallij sui operions*. Idem docet Ezechiel *cap.* 16. apud quem Deus loquitur ad infidelem sponsam. *Expandi amictum meum super te.* quod Hieronymus indicat signum esse coniugij. Certè docet non obscurè Ruth, *cap.* 3. quæ dum coniugem sibi deberi dicit Booz, his verbis significat; *Expande pallium tuum super famulam tuam quia propinquus es.* Et apertè Chaldæus: *Vocetur nomen tuum super ancillam tuam, ad accipiendum me in vxorem.* Et hinc obumbrare sponsus dicitur sponsam, id est, habere sponsam. Neque alio sensu *Lucæ* 1. Spiritus sanctus obumbraturus dicitur virginem, quàm futurus sponsus, ex quo conciperet filiū suum. Hæc ergo vestimēti expansio super sponsam ad nuptias ornatā, dici non ineptè potest, *super omnē gloriam protectio.*

Obumbratio nuptiale nomen.

18. m *Et tabernaculum erit in vmbraculum diei ab æstu.*] Post thalamum seu obumbrationem sponsa cum facibus in sponsæ domum deducebatur, vt multis ostendimus super Cantica. Quare seruata eadem metaphora Deus eduxisse dicitur populum, quem toties sponsam vocat, vt eum ad habitaculum suum adduceret. *Exod.* 15. *Portasti eum in fortitudine tua ad habitaculum sanctum tuum.* Et paulo infrà: *Introduces eos, & plantabis in monte hæreditatis tuæ firmissimo habitaculo tuo, quod operatus es Domine; sanctuarium tuum, Domine, quod firmauerunt manus tuæ.* Vt autem geniali traductione tandem venitur ad sponsi domum, vbi reliquum vitæ coniuges agant, sic Deus quos priùs cum nube, & splendore ignis, id est cum facibus, & vmbraculo legitimo ritu sibi sociauerat, ad domum suam deduxit, id est,

A ad mysticum thalamum, ad suum nempe templum, quod tabernaculum vocatur sæpe, quia tabernaculi loco suffectum est. Facit plurimum ad hanc cogitationem, nuptialémque allegoriam, quòd *templum* aliquando *thalamus* appellatur, quæ vox coniugalis est: quia ibi Deus quasi in sinu suo sponsam amplectitur & fouet: & in eius sinum quotidie delicias amatorias effundit. Quomodo *templum* dicatur *thalamus*, vide quæ diximus ad illud *cap.* 8. *Zachar. mons sanctificatus.* In benedictionibus Benjamin, tam quæ à Iacob *Gen. cap.* 49. quàm quæ à Moyse *Deut.* 33. annunciatæ sunt: primo loco ac pene solò ponitur templum: à Iacob sanè cùm dicitur *Benjamin lupus rapax, mane comedet prædam, & vespere diuidet spolia.* Nam vt Hieronymus docet *in traditionibus Hebraicis in Genesim*, B Hebræi lupum rapacem, templum esse putant, quod ædificatum fuit in sorte Benjamin, *Iosue cap.* 18. neque in prærogatiuis illius tribus prætermittendum videbatur, quod erat præcipuum in terra promissionis. Quod etiam docet non obscurè Chaldæus. Dicitur autem templum lupus vorax manè comedes prædam, quia matutino tempore plurimę mactantur hostiæ, quæ deinde vespere distribuuntur. Hoc idem templum, quod à Iacob dicitur *lupus rapax*, à quo laudatur Benjamin; in benedictionibus Moysis, qui etiam Iacobum imitatus videtur, *thalamus* appellatur. sic enim ille de Benjamin quasi de sponsa loquitur: *Benjamin amantissimus Domini habitabit confidenter in eo: quasi in thalamo tota die morabitur; & inter humeros illius requiescet.* Vide quæ diximus C in eamdem sententiam, in illud *Psal.* 67. *ibi Benjamin adolescentulus in mentis excessu.*

Templum dicitur Thalamus, & Tabernaculum.

Gen. 49.

In illo ergo tabernaculo Deus populum iam iterum ab exilio vocatum obumbrabit; defendet à turbine, à pluuia, & ab aliis cœlis, terræque periculis: ibi secum propitius abscondet, quos à se priùs alienatos in varias regiones antè disperserat, Quibus sanè officiis, atque blanditiis nihil magis tenerum, ac molle, gratus animus optare, aut excogitare poterat. Quàm autem parcè, imò inuerecundè responderit tot officiis immemor, & infidelis populus, sequens caput docebit: ex quo etiam intelligemus à nuptiis, & Thalamo metaphoram istam esse petitam.

Argumentum quinti capitis Isaiæ.

QVERITVR *Deus de Iudæorum perfidia sub vineæ metaphora, quam sedulus agricola omni studio excoluit, ac sepsit: cui tamen quia tantæ sedulitati non respondit, extrema omnia minatur. Causas deinde reddit, cur tam seuerè statuerit de Iudæorum causa. Ad extremum fortitudinem illorum, & constantiam describit, quos ad impiorum exitium ab vltimis terræ finibus euocabit.*

CAPVT V.

1 a CANTABO *dilecto meo canticum patruelis mei vineæ suæ:* b *Vinea facta est dilecto meo in cornu* c *filio olei.*

2 d Et

PARAHPRASIS in idem caput.

1 ORNAVIT Deus Ierusalem antè nudam, & illuuie fœdam, non aliter, quàm sponsa à dilecto suo coniuge honestari solet, quæ tamen vęsanis abducta consiliis, neque in officio, neque in amore respondit. Cantabo igitur dilecto meo, quem nimirum tanquam sponsum considero, canticum

canticum, quod dilectus ipse olim vineæ à se diligenter excultæ in hunc modum occinuit. Plantabit dilectus vineam in pingui, atque sublimi loco, & alendis viribus opportuno.

2 Sepiuit priùs fundum illum, vbi futura pòst erat vineæ plantatio: extraxit lapides, qui tam plantario, quàm agricolæ offensioni futuri putabantur. Deinde verò vires conseuit ex electo palmite. in medio autem vineæ, munitam extruxit domum, ibíque turrim, & in ea torcular. Cúmque ex tam diligenti studio, assiduóque labore vuas spectaret maturas, & dulces, vnde vinum generosum exprimeret, quod hilararet animum, acerbas inuenit, & fœtentes, quæ fellis instar essent, & stomachum mouerent ad nauseam.

3 Nunc igitur viri Iuda, & Ierusalem de me, vineáque mea statuite: vestro quippe iudicio totam discernendæ causæ facultatem permitto.

4 Quid est, quòd ab industria mea, ac sedulitate in colenda, atque munienda vinea quisquam desiderare possit, quo meo merito hanc gratiam mea mihi vinea rependit? An ideo quia vuas ex meo labore sitiens quæsiui, vt mihi dolorem faceret, inhiantémque relinqueret, labruscas reddidit?

5 Statuite iam ô arbitri ad huius causæ iudicium electi, quid ego in vineam tantæ sedulitatis immemorem, & ingratam moliri debeam. Sed quando vos silere video: accipite quid iam meo mihi insederit animo. Relinquam illam à sepimento nudam, vt omnium hominum prędæ, ac direptioni pareat. Et sublata maceria hominum pedibus, & belluarum vestigiis impunè, ac liberè calcandam permittam.

6 Deseram illam deinceps tanquam alienam; neque erit iam, quid à mea benignitate, aut ab antiqua sedulitate ampliùs expectet. Non à falce, non à ligone, vel vomere beneficium habebit: syluescet denique spinis, ac vepribus efferata: neque à cœlo stillantem nubem, aut vllam fœcunditatis causam me vetante recipiet.

7 Obscurè nunc egisse videor, nunc iam agam apertè. Vinea hæc ingrata, & infructuosa domus est Israel: & surculus præcipuo quodam studio electus, germénque, ex quo ego voluptatis aliquid captabam, vir ex familia Iuda. Expectabam ego magnum iudicij, & æquitatis prouentum: & ecce, ex eo pullulat iniquitas: expectaui sanctitatem, & iustitiam, & eius loco succrescunt peccata, quæ quotidie clamant, acuúntque contra suum auctorem vindicem iram.

8 Væ, qui domum domui continenter adiungitis: & agrum agro cum aliorum iniuria copularis, donec totum occupetur spatium, quod vestræ ambitioni, atque cupiditati definiistis. Nunquid terra vobis propria est, & non communis cum aliis, vt à vobis solis habitandam esse existimetis?

9 Hæc

2 [d] *Et sepiuit eam, & lapides elegit ex illa,*
& plantauit [e] *eam electã,* [f] *& ædificauit*
turrim in medio eius, & torcular extru-
xit in ea: [g] *& expectauit, vt faceret*
vuas, & fecit labruscas.

3 [h] *Nunc ergo habitatores Ierusalem, &*
viri Iuda, iudicate inter me, & vineam
meam.

4 [i] *Quid est, quod debui vltrà facere vi-*
neæ meæ, & non feci ei? [k] *an quòd ex-*
pectaui, vt faceret vuas, & fecit labruscas?

5 [l] *Et nunc ostendam vobis, quid ego fa-*
ciam vineæ meæ. [m] *Auferam sepem eius,*
& erit in direptionem: diruam maceriam
eius, & erit in conculcationem.

6 *Et ponam eam desertam:* [n] *non puta-*
bitur, & non fodietur: & ascendent
vepres, & spinæ: [o] *& nubibus manda-*
bo, ne pluant super eam imbrem.

7 [p] *Vinea enim Domini exercituum, do-*
mus Israel est: & viri Iuda, germen eius
delectabile: [q] *& expectaui vt faceret*
iudicium, & ecce iniquitas: & iustitiam,
& ecce clamor.

8 [r] *Væ, qui coniungitis domum ad do-*
mum, & agrum agro copulatis vsque ad
terminum loci, nunquid habitabitis vos
soli in medio terræ?

9 [s] *In*

9 [s] *In auribus meis sunt hæc, dicit Dominus exercituum,* [t] *Nisi domus multæ desertæ fuerint grandes, & pulchræ, absque habitatore.*

9 Hæc omnia, quæ vos abscondita esse, atque silere arbitramini, clamant ad me; neque ego ad illa surdas aures accommodo: quare in auribus meis perpetuò peccatorum vestrorum resonat clamor, vindictam petens, & furorem exsuscitans. Quiduis de me vt suspicemini, sentiatisque permitto, nisi domos amplas, & pulchras, quas cum aliorum iniuria dilatastis, & lauto decorastis instructu, spoliatas ab ambitiosa pulchritudine, & desertas à suis habitatoribus fecero.

10 *Decem enim iugera vinearum facient lagunculam vnam, & triginta modij sementis facient modios tres.*

10 Extrudam enim vos ex superba, atque augusta ædificiorum mole, vel hostili ferro, vel, si illud absit, ingruente fame: quæ sic erit angusta, vt ex eo spatio, quod decem aratur iugis, tam tenuis sit futura vindemia, vt vix tantum exprimatur musti, quantum implere possit lagenam vnam: Et ex triginta modiorum semente vix tres exarentur frumenti modij, decima videlicet iacti seminis portio.

11 [v] *Væ, qui consurgitis manè ad ebrietatem sectandam, & potandum vsque ad vesperam, vt vino æstuetis.*

11 Væ vobis, quibus nihil aliud videtur esse in studio, quàm vt in omnem luxum, otio protsus illiberali, diffluatis. Cùm enim poculis, instructisque mensis ad crapulam vsque antelucanum tempus impendatis, iners illud, atque languidum otium ad vesperam vsque producitis; donec tandem calor à vino intemperanter hausto sternat, atque conficiat.

12 *Cithara, & lyra, & tympanum, & tibia, & vinum in conuiuiis vestris?* [x] *& opus Domini non respicitis, nec opera manuum eius consideratis.*

12 Perstrepunt lauta vestra, temulentáque conuiuia cithara, lyra, tympano, & tibia, quæ vos meliora audire, aut cogitare non finunt. Cum potius interim multò vobis foret honestius, & vtilius meditari, quid in vestram commoditatem, & salutem Dominus fecerit; quid vos vicissim facere oporteat; quod denique vobis, vestræque reipublicæ infortunium impendeat.

13 [y] *Propterea captiuus ductus est populus meus, quia non habuit scientiam;* [z] *& nobiles eius interierunt fame, & multitudo eius siti exaruit.*

13 Hinc illis quarta infortunij labes. Ideo enim populus abductus est ad aliena captiuus: quia ab inscitia, & stupore priùs ipse in illam intemperantiam, & altioris consilij inconsiderantiam, & obliuionem abductus fuerat; luit itaque stuporis sui non indebitas pœnas. Propter hæc etiam nobiles fame, & cætera vulgi multitudo siti exarbuerunt, qui poculis antea, & cibis tanto priùs studio, atque auiditate vacauerant.

14 [aa] *Propterea dilatauit infernus animam suam, & aperuit os suum, absque vllo termino: & descendent fortes eius, & populus eius, & sublimes, gloriosique eius ad eum.*

14 Propterea Tophet, id est, commune sepulchrum dilatauit se se, & os suum aperuit in vastum, atque immensum hiatum. Neque iam tantùm in illud conijcietur vulgi promiscua, atque ignobilis turba; sed etiam nobiles, & gloriosi, quique ad nominis æternam memoriam domestica sibi monumenta construxerant.

15 [bb] *Et incuruabitur homo, & humiliabitur vir, & oculi sublimium deprimentur:*

15 Tunc autem qui erecto incedebant collo, incuruabunt se, & ambitiosos fastus humiliabunt, & abiicient; siue homo fuerit humilis ex plebeio, & sordido, siue vir è nobili, atque illustri ordine conspicuus. Et oculi, qui priùs

altiora spectabant, & auersabantur humilia, atque communia, cogente fortunæ conuersione ab irato Deo, ad terram, quam despexisse videbantur, deprimentur.

16 Et exaltabitur eo temporis vestigio Deus, iustúsque prædicabitur depulsis è suo loco, atque ordine, vitis ambitioso quodam fastidio grauibus, cùm eo indicio iustus esse apparuerit: quique digna meritis vnicuique retribuat, qui prius pauperum, impunitas vulgò reliquisse videbatur iniurias, tanquam illarum immemor, aut humana non curans.

17 Apparebit autem tunc iustus Deus, & eius iudicium exaltabitur, quia faciet vt pauperes, & mites, qui tanquam agni à potentiorum vi, atque inclementia premebantur, sua sibi pascua retineant: diuitum autem possessiones amplas, & vberes alieni populentur, & deuorent.

18 Væ vobis ô diuites, & ambitiosi; qui dum vana, atque fugacia consectamini, iram Dei in vestrum caput distringitis: & sicut boues, fortibus alligati loris plaustrum post se trahunt, cuius se iugo implicuerunt, à quo extricare se nullo modo possunt, quantumcumque contendant: sic vos supplicium, quod vestra scelera consequitur, à vestro depellere capite non potestis; quod vos quasi plaustrali constrictum loro semper comitatur, & vrget à tergo.

19 Væ vobis, qui prophetarum voces, & opus Dei, id est, supplicium graue, quod prophetæ denunciant, adeò non horretis, vt etiam contemnatis; quasi satis contra hostium vires, & diuinam iram sitis instructi. Dicitis enim: Festinet opus illud Dei, & experiamur, quanto nobis terrori esse debuerit: Expleatur in nos consilium Dei Israel, & re ipsa potius, quàm aliorum denunciatione cognoscamus, quantum insit ponderis minacibus verbis.

20 Væ vobis, qui perniciosa rerum, vocúmque peruersione nihil verè, aut syncerè iudicatis; bono etenim mali, & malo contra boni nomen adscribitis; in tenebris lucem, & in luce tenebras, in amaritie dulcedinem, & in dulcedine amaritiem deprehenditis, atque prædicatis.

21 Væ vobis, quos vana, atque stulta sapientiæ existimatio deludit, quique vos ipsos temere prudentiæ opinione decipitis, atque ideo vestro vos consilio regitis, potiùs quàm diuino.

22 Væ vobis, qui cùm ad cætera molles sitis, & effœminati; strenuum tamen animum, & indomitum, ad pocula, & ebrietatem præstatis, & gloriosum vobis esse ducitis, si in certamine desiccandis poculis instituto, palma vobis ab antagonistis concedatur.

23 Væ vobis, apud quos non tam fas, & ius, quàm pecuniarum magnitudo pondus habet, qui iudicium habetis venale, corruptique muneribus sceleratos liberatis à culpa; innocentes reos,

16 Et exaltabitur Dominus exercituum in iudicio, & Deus sanctus [cc] sanctificabitur in iustitia.

17 [dd] Et pascentur agni [ee] iuxta ordinem suum, & deserta in vbertatem versa aduenæ comedent.

18 [ff] Væ, qui trahitis iniquitatem in funiculis vanitatis: & quasi vinculum plaustri peccatum.

19 [gg] Qui dicitis: Festinet, & citò veniat opus eius, vt videamus: & appropiet, & veniat consilium sancti Israel, & sciemus illud.

20 [hh] Væ, qui dicitis malum bonum, & bonum malum: ponentes tenebras lucem, & lucem tenebras: ponentes amarum in dulce, & dulce in amarum.

21 [ii] Væ, qui sapientes estis in oculis vestris, & coram vobismetipsis prudentes.

22 [kk] Væ, qui potentes estis ad bibendum vinum, & viri fortes ad miscendam ebrietatem.

23 [ll] Qui iustificatis impium pro muneribus, & iustitiam iusti aufertis ab eo.

24 [mm] Pro

reos,& supplicijs obnoxios declaratis.

24 ** *Propter hoc sicut deuorat stipulam lingua ignis, & calor flammæ exurit: sic radix eorum quasi fauilla erit, & germen eorum vt puluis ascendet. Abiecerunt enim legem Domini exercituum, & eloquium sancti Israel blasphemauerunt.*

24 Propter hoc graue iam imminet supplicium à diuina manu. Sicut enim aridam stipulam ignea flamma, aut etiam eius ardor vorat, atque consumit: sic quidquid in illa ingrata, atque sterili vinea pulchrum est, atque stabile, in puluerem redigetur, & fauillam à summo germine,ad imam vsque radicem. Hæc respondebit pœna diuinæ legi tam impudenter conculcatæ, & Dei Israel oraculis, quæ à sacrilega Iudæorum lingua blasphemus sermo derisit, & despuit.

25 *Ideo iratus est furor Domini in populum suum, & extendit manum suam super eum, & percussit eum: & conturbati sunt montes, & facta sunt morticina eorum quasi stercus in medio platearum. In his omnibus nō est auersus furor eius, ** sed adhuc manus eius extenta.*

25 Ideo Dominus in populum suum vehementer iratus, armatam dexteram in illius interitum extendit. Quæ montes ipsos tremefecit, turbauítque:stragésque Iudæorum ingentes edidit, adeò vt quasi olenti grauitet stercore plateas cadauerum multitudine compleuerit. neque nunc ab ira, aut ab inferenda plaga cessatum est:adhuc enim manus, & armata ferro, & ad vulnus intenta.

26 •• *Et eleuabit signum in nationibus procul,& sibilabit ad eum de finibus terræ: ?? & ecce festinus velociter veniet.*

26 Eleuabit itaque Deus militare signum, & ad sua castra, sicut tenui sibilo gregem suum pastor, sic ipse ab vltimis vsque terræ finibus euocabit Gentium copiosum, strenuúmque delectum; quæ ad eius nutum,& imperium, quàm poterunt festinatò contendent.

27 ¶¶ *Non est deficiens, neque laborans in eo: non dormitabit,neque dormiet, neque soluetur cingulum renum eius, nec rumpetur corrigia calceamenti eius.*

27 Erunt hostes ad Iudæorum exitium aduocati,longè aliter instituti, & ad omnes bellorum difficultates, atque discrimina comparati, quàm molles, & effœminati Iudæorum principes. Neque enim est vllus,qui in ardore,& contentione pugnandi langueat, atque deficiat:non qui somno, aut qui labori succumbat; pernoctabit loricatus in acie,neque balteum dissoluet, aut auferet è militari calceamento corrigiam.

28 *Sagittæ eius acutæ, & omnes arcus eius extenti. Vngulæ equorum eius vt silex, & rota eius quasi impetus tempestatis.*

28 Neque tantùm animo sunt ad aggrediendum audaci, & viribus ad perficiendum robustis, sed etiam externis ad aciem munimentis instructi:acuunt enim sagittas, quibus ita se ad palum, & scopum frequenter exercent, vt nunquam non habeant arcum intentum: & contra regionem scopulosam,& silicibus asperam equos alunt, quibus vngulæ in saxorum firmitatem obduruerunt. Quadrigæ autem eorum ita sunt celeres,& horribiles, vt earum cursum, fremitúmque rotarum turbinis impletum esse putes.

29 *Rugitus eius vt leonis, rugiet vt catuli leonum,& frendet,& tenebit prædam, & amplexabitur,& non erit qui eruat.*

29 Antequam ad manus, atque congressum ventum sit, timorem incutient non solùm apparatu bellico; sed etiam barbaro, ac truculento sonitu vocis insultantis. Vt enim rugit Leo, aut fremit eius catulus, aut cum prædam ceperit,sic continet ac seruat, vt illam nemo ex eius faucibus eripiat;sic hostis in tuam perniciem anhelans ita rugiet, vt suo te fremitu concutiat; ita tenebit, lacerabitque, vt nullus te ex illius vnguibus expediat.

30 *Et sonabit super eum in die illa sicut so-*

30 Veniet contra Ierusalem hostis infensus

cum sonitu horribili ex armorum strepitu, buccinarum clangore, & barbaræ vocis horrisono vlulatu; non secus atque si mare sæuiens cum ingenti fragore vastos deuoluat, atque frementes fluctus in obiectas rupes. Tunc autem nullus erit locus, vnde nobis spes vlla salutis, aut præsidij appareat. Aspiciemus enim in terram, ô viri Iuda, & illam vndique tribulationum caligo circunfundet, neque è cœlo quicquam erit, quod sperare possimus præter tenebras.

nitus maris: aspiciemus in terram, & ecce tenebræ tribulationis, & lux obtenebrata est in caligine eius.

IN CAPVT QVINTVM
COMMENTARIVS.

1. CANTABO *dilecto meo canticum patruelis mei vineæ suæ.*] Varia hîc video ab autoribus adduci de hoc dilecto, ac patrueli. Quæ nunc omitto, non quia non probem, sed quia facilè apud alios videri possunt. Communiter patres *dilectum*, Christum esse dicunt, de cuius labore in colenda vinea satis compertum est. & hoc est verissimum. *Patruelem* autem quidam Hebræorum auunculum esse putant Isaiæ, nempe Amasiam regem, qui hæc aliquando cecinerit, cuius canticum putant abiisse in prouerbium. Hieronymus Christum, patruelem dicit Isaiæ, quia ex eadem tribu Iuda, & ex regio semine natus. Non dubito sermonem hîc esse de Christo, neque res adeò clara probatione indiget, qui hoc loco & *dilectus* dicitur & *patruelis*. tantùm dicam vnde videri putem ductam allegoriam; Quod si assequor, cætera erunt nobis minùs impedita.

2. Sicut in his, quæ in extrema superioris capitis parte dicta sunt, contineri diximus allegoriam à re nuptiali sumptam, sic puto nunc eamdem allegoriam continuari. In qua exprimitur satis artificiosè, & grauiter id, quod idem sponsus probro dat infideli sponsæ, *Ose.c.2.* & *Ezec.c.16.* vbi ostenditur quemadmodũ adultera sponsa donis cumulata plurimis à liberali sponso pro insigni liberalitate insignẽ & illiberalem contumeliã retulerit. Quòd verò hîc à re nuptiali ducta sit metaphora, probat *dilecti* nomen bis in principio capitis vsurpatũ, quod absque dubio nomen est sponsi, nam דוד *dod*, & ידיד *iedid*, quorũ loco vulgatus reddidit, *dilectum*, & *patruelem*, nomina sunt, aut epitheta spõso familiaria.

3. Vinea pro occupatione. 3 Deinde vsitatum est, vt *vinea* dicatur occupatio, seu negotium, in quo ornando seu colendo plurimum operæ atque studij ponitur, vt pluribus ostendimus ad illud *Cantic.1. Vineam meam non custodiui.* Quare cùm vinea in deliciis sit, assiduámque agricolarum operam desideret, iure in vineæ amœnitate, & sumptu sponsæ conditio, & suauitas exprimitur. Ostendit igitur hoc loco propheta quàm Deus & prolixè laborarit in ornanda sponsa, id est, populo Hebræo ab extrema conditione in illam amplitudinem, & splendorem prouecto, & quàm ille perfidiosè tantæ gratiæ atque beneficio responderit.

4. Est autem mihi verisimile adhibitam fuisse ab Isaia hoc loco familiarem, & penè prouerbialem cantilenam, qua sponsi conqueruntur de infideli sponsa, quæ sponsalitiis donis onerata à coniugali fide defecit. Nisi mauis hic communi quadam metaphora, siue parœmia significari longam, & sedulam operam frustra esse susceptam, qualis est eorum, qui ex vinea diligenter exculta nullum referunt fructum. Quòd autem hîc prouerbiale aliquid sit, persuadet & modus loquendi, quo vtitur Isaias, (neque enim tam ipse canit, quàm canticum repetit sæpius audiri solitum:) & quod hoc aut certè non admodum dissimile canticum sæpius vsurpatur in simili querimonia à prophetis. Moyses, *Deut* 32. postquam numerauit plurima, & quædam his similia beneficia, addidit quod proprium est ingratæ vineæ. *Vua eorum vua fellis, & botrus amarissimus.* Ieremias, *cap.* 2. *Ego te plantaui vineam electam, omne semen verum: Quomodo ergo conuersa es mihi in prauum vinea electa.* Existimo autem hoc canticum duas habuisse partes, alteram, quæ de infideli, atque ingrata vinea querelam instituit, de qua hîc: alteram, quæ fidelis vineæ studium, & gratiam commendat, de qua *cap.27.vers.2.* Vide, quæ nos ibi pluribus. Prouerbium in ingratos, & infideles.

5. Vbi apud vulgatum hoc loco *Patruelis*, Hebr. est דוד *dod*, quod Septuaginta hic verterunt *dilectum*, licèt in Canticis sæpe *patruelem* transtulerint; quam vocem Hieronymus in Canticis semper vertit *dilectum*: & hîc probat versionem Septuaginta; dicit tamen se fuisse secutum Aquilam, qui transtulit πατράδελφον, id est, *patruelem*; Ex his facilis est huius loci sententia, quam priùs quàm aggredior, obseruo vsitatum esse valde in Scriptura, vt antecedens ponatur loco relatiui. *Genes.* 5. *Creauit Deus hominem, ad similitudinem Dei fecit illum*, id est, ad similitudinem *suam.* & *Marci* 1. *Vidit Simonem, & Andream fratrem Simonis*, id est, *eius.* Plura exempla habes apud Salmeronem, *Prolegomeno* 14. *formula* 13. Cùm ergo idem sit דוד & ידיד vtrumque enim *dilectum* significat, etiam apud vulgatum, vt ex hoc loco constat, & sæpius ex Canticis: idem etiam sit in re nuptiali *sponsus, frater, cognatus, patruelis*, sicut etiam *sponsa, soror*, quia, vt pluribus ostendimus in Canticis, ad eamdem familiam, & cognationem coniuges pertinebant, sit verisimile eumdem esse, qui posteriori loco dicitur *patruelis*, cum eo qui priori vocatus est *dilectus*. Est ergo sensus

Regula. Antecedens ponitur loco relatiui.

sus; Ego Isaias, cùm videam quàm malè populus, quem Deus tanquam sponsus, & dilectus ornauit, & fouit, in officio, fidéque responderit, repetam dilecto canticum, quod in euentu non dissimili ipse cantare solitus est. Cantabo, inquam, canticum ipsius dilecti; quod cantarat fortassè *Deut.* 32. nam ibi auditur *sponsi* nomen, id est, *dilecti*, & eius mollis & indulgens cura, cùm dicitur: *Incrassatus est dilectus, & recalcitrauit, incrassatus, impinguatus, dilatatus.* deinde ex eadem vineæ metaphora auditur, labruscarum fœtor, & acerbitas: *Vua eorum vua fellis, & botrus amarissimus.* Seu certè, vt dixi, canticum hoc prouerbialiter à sponsis cantabatur in sponsas aut parum gratas, aut infideles. Quale potuit Samson in sponsam Thamnathæam, postquam alteri vidit adhæsisse viro. *Iud.* 14. aut Dauid, cùm Michol, quam centum Philisthinorum præputiis emerat; Phaltihieli nupsit 2. *Reg.* 3. & tunc sensus erit parum à priori diuersus. Cantabo nunc dilecto, id est sponso Christo canticum, quod sponsi alij sponsæ parum officiosæ & gratæ cantare solent. Porrò vt sponsæ vocari solent iis nominibus, quæ res magis amabiles, & dulces significat (de prophanis hîc nihil dico, à quibus ad insaniam vsque & olim, & nunc, prò pudor, excogitantur vocabula) in sacris vocantur *columbæ*, vt in Canticis sæpe, *cerua*, *Prou.* 5. *vitula*, *Iud.* 14. sic puto sponsam solitam appellari *vineam*, quia in ea colenda assidua & diligens opera ponitur: & ipsa est variæ cuiusdam amœnitatis plena: præsertim in agro Solymitano, vbi vineæ non solùm vitibus, sed etiam aliis arboribus consitæ, vt in Canticis diximus. Facit ad hoc quod sponsa *Cant. c.* 8. suam sibi vineam sponsum vocat: *Vinea mea coram me est.* Dicitur ergo vinea sponsa, illa præcipuè, in cuius ornatum, & curam tota videtur intenta sponsi sedulitas. (Deut. 32.)

6. [b] *Vinea facta est dilecto in cornu filio olei.*] Vsitatum est in idiomate Hebraico, vt de se aliquis in tertia persona loquatur. Dauid de se *in Psal. Memento Domine Dauid*, id est, *mei.* Et *Genes.* 4. sic Lamech ad vxores: *Audite vxores Lamech*, id est, *meæ*. Sic modò dilectus, id est, Christus de se tanquam de tertia aliqua persona loquitur. In vinea autem singulari studio, atque prouidentia plantata, atque instructa, mirificum studium exprimit in ornanda sponsa, id est, synagoga, aut gente Israelitide. Proponit autem illa omnia, quæ & opportunissima, & penè summa spectari solent à solerti, & sollicito agricola in plantanda vinea. Primùm ex rei rusticæ disciplina, pro vinearum satu locus est eligendus sublimis. ita Virgilius *lib.* 2. *Georg.* (Tertia persona pro prima.) (Vineæ opportunus sublimis locus.)

Fluminibus salices, crassisque paludibus alni,
Nascuntur steriles saxosis montibus orni.
Littora myrtetis lætissima. Denique apertos
Bacchus amat colles.

Et ipsa docet experientia, nobiliorē esse vindemiam ex altis collibus, locísque patentibus, quàm ex campo ac valle. Hoc ergo primum beneficium habuit à sedulo, atque benefico agricola hæc vinea: quæ plantata est in cornu, id est, in sublimi loco: quod satis indicat præpositio ב & versio Septuaginta, *In cornu in loco pingui.* Et Chaldæus, *Dedi hereditatem in loco excelso, & terra pingui.* Quod etiam docet Dauid *Psal.* 79. qui dum populum sub eadem metaphora describit, ait. *Operuit montes vmbra eius.* Est autem *cornu* locus excelsus, quia cornu acutum est, & altissimam instruit partem animalis. Cùm autem non omnis collis sationi vitium opportunus sit, quia sterili est interdum, & infelici solo, ideo addidit: *filio olei*, id est, *pingui*. (Cornu locus excelsus.)

7. [c] Sed cur locus ille sublimis dicatur *filius olei*, non eadem est apud omnes ratio. Occurrunt variæ, ex his, quam voles, elige. *Prima*, quia filius olei Rex dicitur, quia apud Hebræos oleo vngebatur Rex, vt diximus ad illud *Zachariæ* 4. *Hi sunt duo filij olei.* Ille ergo populus inter alios nobilitatus quasi regium caput sublaturus erat. Quod eidem populo sub alia metaphora obiecit idem sponsus Deus *Ezec.* 16. *Et profecisti in regnũ. Secunda*, quia oleum, pro pinguedine sumitur, filius olei idem est, qui filius pinguedinis, id est, locus pinguis, & ferax. *Tertia*, quia regio filiis Israel in sortem data abundabat oleo, quia oliuis consita. Solet autem in Scriptura *filius* pro subiecto poni in quo aliquid est, aut in quo aliquid recipitur. Qua ratione filius mortis, vel perditionis dicitur, cui imminet aut debetur mors, vel perditio, aut quod mortis, seu perditionis subiectum est; Et *Eccles. cap.* 12. aures dicuntur *filiæ carminis*, quia in illis recipitur, & auditur carminum sonus. Filius ergo olei dicitur illud cornu, quia in eo oliuæ satæ sunt. *Quarta*, quia in Hebræo idiomate filij nomen eleganter ponitur, vbi in Latino prorsus esset otiosum. Dicuntur enim ab Hebræis *filij taurorum, & arietum*, pro tauris, & arietibus, *filia Tyri, & Babylonis*, pro Babylone, & Tyro. Sic puto hoc loco filium olei positum esse pro oleo: quasi cornu illud sit locus olei, id est, olei ferax. Qua ratione *Isai.* 36. dicitur *Terra frumenti, & vini, panum & vinearum.* Et de hoc eodem cornu, id est, de terra promissionis dicitur *Deut. cap.* 8. *Dominus Deus tuus introducet te in terram bonam, &c. terram frumenti, hordei, ac vinearum, terram olei, ac mellis.* Et 4. *Reg.* 18. Rabsaces de sua Assyria dixit ad Iudæos. *Transferam vos in terram, quæ similis est terra vestra, in terram fructiferam & fertilem vini, terram panis & vinearum, terram oliuarum & olei.* Iuxta hunc dicendi modum vsitatum Hebræis, videtur sumi posse cornu olei, pro loco olei feracis. neque huic explicationi valde incommodat, quod *cornu filio olei* dicitur, non *cornu filij olei*, quia cùm apud Hebræos non sit vlla casuum distinctio, tam in genitiuo quàm in datiuo potest esse dictio בן *ben*, quæ apud Hebræos *filium* est. (Filius olei quid.) (Filius, pro subiecto alicuius formæ.)

Sunt quidem ista probabilia, sed quominus mihi placeant, facit quia hic sermo est de vinea, vt apparet, non de oliuetis. Et quamuis vineæ nomen, vt latè probauimus super Cantica, hortis, oliuetísque conueniat, tamen quæ sequuntur in vineam illam tantùm conueniunt, quæ vitibus satæ sunt. Quare, licèt quæ dicta sunt, non omnino displiceant; adducam duas alias explicationes, quæ magis mihi videntur ad veritatem propensæ. *Puto ergo* hoc loco oleum non propriè sed figuratè sumi, aut pro vbertate, & pinguedine, aut pro molli, ac liberali cura, quæ rebus quæ nobis in amore sunt indulgenter impenditur. Satis enim constat oleum propter naturalem lenitatem, ac mollitudinem, sumi pro his blandimentis, quibus fouentur leniter, & titillantur hominum sensus; & pro deliciis, quibus, quos amamus, molliter & impensè prosequimur; aut alienorum animos nobis conciliamus: quale erat illud peccatoris oleum, quo suum caput impinguari nolebat Dauid *Psal.* 140. aut illecebræ illæ, & blanda lenocinia, quæ erant in meretricis gutture supra oleum nitido, & pellaci. *Prou.* 5. Cùm ergo oleum pro blandimẽtis vsurpetur, quibus nostrum in alios amorem significamus, aman- 8. (Oleum, pro deliciis, atque indulgentia.)

téque ac molliter fouemus, credo optimè cornu illud *filium olei* dici; quia in illud prolixam suam libertatem, & effusam humanitatem Deus ostendit, omnibúsque officiis non solùm ad vsum, sed etiam ad oblectamenta atque delicias complexus est. Quo sensu *filius dilectionis* dicitur, in quem totum amoris pondus impenditur; & *filius iræ*, in quem virus furoris, & acerbitatis euomitur, & propiùs ad nostrum institutum, *filij deliciarū* vocantur, qui in deliciis indulgenter, & blandè nutriuntur; id enim valet illud *Michea cap. 1. Decaluare, & tondere super filios deliciarum tuarum.*

9. *Altera* explicatio est sumpta ex proprietate vocis שמן *Semen*, pro quo vulgarus reddit *oleum*, quod significat quidquid pingue est: & ita aliqui pro *oleo*, in hoc loco *pingue* conuertunt. quod etiam aliquando facit vulgatus. Quare sicut pingue pro fertili ponitur, sic שמן *semen* apud Hebræos, q uod *pingue* valet, pro fertili etiam adhiberi solet. Sensus igitur est meo iudicio facilis: plantatam esse vineam in loco sublimi, cuius gleba est felix, & vber, & ad prouentum copiosum idonea. Et ex omnibus explicationibus, hæc postrema mihi magis expedita est.

10. Obseruat hoc loco Basilius antiquissima traditione teneri Iudæam omnium regionum vberrimam datam esse Adamo, vt exclusus à paradiso regionem obtineret vberem, neque omnino paradiso dissimilem, maximè fecundùm illam partem quæ deinde cœlesti igne conflagrauit. Nam illa *Gen. 13.* dicitur fuisse sicut Paradisus Dei: idque probabile facit alia traditio, quæ docet prope Ierusalem sepultum fuisse Adam, à cuius cranio Caluariæ locus appellatus est ille, in quo Christus crucifixus fuit, vt sentiunt è Patribus plerique.

Iudæa omnium regionum vberrima.

15. [d] *Et sepiuit eam, & lapides elegit ex illa, &c.*] Ad hunc locum respexit Christus *Mat. 21. Marc. 12.* iuxta Lxx. qui ita vertunt hunc locum: *Et maceriam circumposuit, & vallum fecit.* Septuaginta videntur omisisse illud, *Lapides elegit ex ea.* quod Hieronymus reddidit ex verbo סקל *sakal*, quod significat *opus exercere, in quo interueniunt lapides*, siue sit lapides proiicere, siue extrahere, siue lapidare, seu è lapidibus aliquid construere. Et in hanc vltimam partem videntur accepisse Septuaginta dum vertunt, *& maceriam circumposuit.*] Nam maceria non est quæcumque sepes, sed quæ è saxo fit; sic enim sepis meminerunt, vt etiam materiam eius indicauerint. Neque dubito, quin maceria in tractu Hierosolymitano fieret ex lapide, quia totus ille lapidosus est, neque magnum sumptum afferet sepimentum illud, vbi ad manum est eiusmodi materia. Quæ vulgo Hispanorum dicitur *horma.* Sed sensum illum magis probo quem vulgatus indicat, dum dicit electos esse lapides, id est, extractos ex eo loco, vbi satæ sunt vites: qui, si ibi essent ab agricola felicti, minus esset vinea, & ad speciem pulchra, & ad vsum idonea. Quod fecisse olim prouidos, & solertes agricolas ostendit Persius *Satyra vltima*, vbi exossati agri meminit, id est, à lapidibus purgati. Et est allegoria satis ad rem, Gentémque Iudæorum accommodata; nam expulsis Chananæis, indigenísque illius regionis habitatoribus, non secus atque è saxeto eiiciuntur lapides, eorum loco inducti sunt Israëlitæ: quemadmodum vbi fuerant antè lapides inducuntur vites. quod habes *ex Psal. 79. Vineam de Ægypto transtulisti, eiecisti gentes, & plantasti eam.* Et *Psal. 43. Manus tua Gentes disperdidit, & plantasti eos.* Neque difficile in eam quoque sententiam trahi possunt Lxx. qui dum ex lapide maceriam erectam esse dicunt, indicant ex lapidibus qui extracti sunt ex vinea, quique in aceruos cogi poterant, maceriam illam esse constructam. Ex quo prodit se aliquid ad mores non parum opportunum. Nam sicut spinæ, quibus horret & syluescit ager, dum in eo manent, valde sunt noxiæ: eædem tamen auulsæ præclarè atque vtiliter agrum muniunt; & idem est de lapidibus ex agro ad maceriæ constructionem extractis; Sic etiam peccata, & quæcumque à peccatorum tabe incommoda proueniunt, quæ animam exiccant, tabefaciunt, & perdunt, illa eadem auulsa, & mortua, & nostræ cogitationi tanquam vineæ prætenta mirificos habent vsus. Faciunt enim ne animus aliarum rerum successu prospero insolescat; timidum reddunt, minúsque de sua virtute præteritæ vitæ memoria confidentem. neque vnquam sine metu est, etiam remissa culpa, iuxta illud *Eccles. 5. De propitiato peccato noli esse sine metu.*

Peccatorum præteritorum quomodo memoria prodesse possit.

Illud *vallauit*, quod adbibuerunt Lxx. Basilius, & Cyrillus existimant significare adhibitos esse vallos teneris adhuc vitium sarmentis; Sunt autem valli quædam adminicula, quæ vitem sustinent, ne sua infirmitate curuetur; serpatque, atque indecorè syluescat. Quod beneficium ab industrio ac sedulo vinitore profectum teneris adhuc vitibus valde necessarium est. Sed vt hæc ex translatione Lxx. sumi possint, non tamen video quomodo ex Hebraica voce סקל *sakal*, quæ *lapidem* aut significat, aut connotat, deduci potuerint: nisi dicamus, pro palis, & pedamentis adhibitos esse lapides, qui in ea regione frequentissimi, quibus adnixæ recens plantatæ vites rectæ consurgerent. 12.

Notat verò hic optime Basilius, non esse hysteron proteron, etiam si vineæ plantationem sepes, & adminicula præcedant, quæ tunc adhiberi solent, quando vinea plantata est. Quia sicut agricola prouidus vbi primùm adornauit omnia, ad extremum aggreditur plantationem, vt vinea nunquam sit non munita, sic Deus scientissimus, ac diligentissimus agricola illius curæ, atque prouidentiæ immemor non fuit. Nam postquam comportauit, quæ ad instructum, munimentumque vineæ necessaria iudicauit, ad plantationem vineæ animum, sollicitudinémque conuertit. Quod antea fecit cum homine protoplasto; quem non priùs formauit, & quasi plantauit in terra, quàm omnia ad eius vsum, & voluptatem comparauit. Statuetat Deus populum suum, quem nunc appellat vineam, plantare in cornu filio olei, id est, in terra promissionis excelsa & vbere, vallos tamen parauit priùs, & sepes, nempe legem, & præcepta, quæ populum munirent, & in officio ac pietate continerent. 13.

Dei prouidentia.

[e] *Vineam electam.*] Hebr. שורק *sorek.* Certum est hac voce significari genus eximiæ vitis; quidam putant eiusmodi vitibus esse à natura, quod ab arte, & industria agricolarum aliis arboribus accidit, vt in earum vuis nulli inueniantur acini. quod si verum esset, non vulgaris esset commendatio vitis, in qua nihil esset non molle, nihil non vtile, ac dulce. Et ad mores satis accommodatum, cùm ex vite in qua nihil futurum esset durum & acerbum, nihil Deus post tantum studium percipiat, nisi acerbum, & durum. Sed an hoc verum sit, Rabbini quorum hæc est sententia viderint. Mihi certè non placet, nisi fortè dicamus acinos non esse, quia carnis, vinosique succi plenæ sunt 14.

Vinea Sorek quid.

vuæ,

uuæ; & adeò exigui acini, vt nulli esse videantur. Ex vsu vero Scripturæ sicut pauci *nulli*, & multi in numerando, *omnes* esse dicuntur, sic quod exiguum, aut vile est, perinde censetur ac si non esset. Seu certè שורק *forek*, regio est abundans generosis vitibus, illa fortasse, vbi visa est à Samsone, & adamata Dalila. *Iudic.* 16. à qua generosæ vites *sorek* appellantur. Sicut ætate nostra quam plurimæ plantæ nomen, & nobilitatem habent ab ea regione, vnde ad nos transportatæ. Hieronymus generatim *vineam electam* transtulit *hic*, & *Ierem. cap.* 2.

15. Illud hîc non omittendum, שורק *sorek*, non solùm significare *vitem*, sed etiam *palmitem*. *Isai.* 16. vbi vulgatus, *flagella eius*. Hebr. est שרוקיה *seruketah*, fortasse ab hac voce deductum est nomen *surculi*, quod si ita est, grauis est querimonia, quam Dominus de infideli hac vinea nunc instituit. Ac si dicat, ego te plantaui surculum, hoc est, à principio, antequam vitis appellari posses, quare quidquid nunc habes aut incrementi aut fructus, meum est; atque adeò quidquid habes meæ voluntati, ac gloriæ seruire debet. Tunc verò plus erit acerbitatis in ea reprehensione, quæ est apud Ieremiam, *cap.* 2. vbi cùm iisdem verbis, quibus nunc apud Isaiam, Dominus dixisset. *Ego plantaui te vineam electam*, id est, שורק *sorek*, seu *surculum*, subiecit, *quomodo ergo conuersa es mihi in prauum vinea aliena*; aliena, inquam, cùm ad latrones fructum retulerit potiùs, quàm ad suum vinitorem Deum.

Quidquid in nobis est creatori Deo debetur.

16. f *Et ædificauit turrim in medio eius, & torcular extruxit in ea.* Turris custodia est. Communiter turris hæc templum esse creditur, ex quo Deus tanquam ex arce auxilio erat, & perfugio laboranti populo. Torcular in ea extructum esse dicitur; sed quò referatur illud *in ea*, incertum est: tam enim ad vineam spectare potest, quàm ad turrim; neque aliquid habemus lucis ab Hebraico, siue à Græco textu; quia vox, quæ turrim, & quæ vineam significat, eiusdem sunt generis. Hieronymus & Cyrillus torcular in turri extructum esse docent: dum aiunt torcular esse altare ædificatum in templo, quod mihi probatur magis, quia ita communiter fert ratio rustica; vt in rusticana villa eodem domus ambitu, & pro cultorum habitatione, & pro condendis, asseruandisque frugibus domicilia contineantur. Porro hac optima allegoria satis indicatur quid olim Deus in synagogam contulerit. Neque difficile est hæc eadem, quia in figuram facta sunt temporis Euangelici, ad Ecclesiam accommodare, de quibus plurima occurrent apud Patres.

17. g *Expectauit vt faceret vuas, & fecit labruscas.*] Plurimi codices habent *expectaui*, in prima persona; & ita legunt L X X. sed magis emendati, & in his Sixtiani habent *expectauit* in tertia, idque omnino exigente Hebraico textu. Commodissimè verò tertia persona consonat cum antecedentibus, in quibus de tertia, aut in tertia persona loquitur Isaias. Vbi postquam commemorauit, quid operæ, atque studij in vineæ cultum impenderit, narrat quid ex eo labore aut gratiæ, aut commoditatis retulerit. De labruscis alia aliorum sententia est, quidam vitem esse putant in quibus Virgilius est *ecloga* 5.

Quid labrusca.

Aspice vt antium
Syluestris raris sparsit labrusca racemis.

Plinius *lib.* 23. *cap.* 1. *ampelon agrian*, id est, agrestem vitem appellat; ad quam referri potest illa frondosa, atque luxurians vitis, de qua idem Plin. *libr* 16. *cap.* 27. quam *insanam* vocat, quæ trifero prouentu, eo tamen ad nullum vsum idoneo luxuriat; in qua eodem tempore alia maturescunt, alia turgent, alia florent, sed nihil vtile; ostentant enim fructum potiùs, quàm porrigunt. Quod si labrusca hîc vitis est, sensus erit aut idem, aut non valde dissimilis illi, qui in eadem metaphora, & de eadem gente traditur *Deut.* 32. & *Ierem.* 2. illic enim vinea nobilis in vineam Sodomorum, hîc autem vitis Sorec, & electa, in prauum, id est, in vineam alienam conuersa fuisse dicitur. Sic modò vinea etiam Sorec, & electa, degenerauit in labruscas, quæ fœtentes vuas, & acerbas producunt.

Sed communiter & verè interpretes non tam putant de vite, quàm de ipsius fructu hîc esse sermonem. Septuaginta pro labruscis reddiderunt *spinas*, Symmachus ἀτελῆ, id est, *imperfectas*; illas puto quæ multiplici, sed semper immaturo fœtu lasciuiunt, de quibus nuper. Aquila σαπρὰς, id est, *vuas pessimas, & putres.* pro cuius explicatione obseruo ex Varrone, vt tradit Cassius Dionysius *lib.* 5. *cap.* 39. quasdam esse vites quarum fructus nunquam non putridus. *Sunt*, inquit, *quædam vites, quæ fructum recens productum putrefaciunt, prius quàm racemi connutriantur, & maturescant.* Hieronymus *labruscas* vertit, & sine dubio vuas intelligit, non vitis genus. Nam vt facilè legenti apparet, labruscæ vuis opponuntur, fœtentes nempe aut insuaues gratis, & dulcibus; cùm illas quæreret ad voluptatem & stomachum, has reperit ad molestiam, & nauseam. Neque si labrusca planta sit, non plantæ prouentus, malè vertit Hieronymus: nam vt constat, commune nomen esse solet, & arbori, & eius fructui, vt constat in oliua, ficu, palma, nuce, amygdalo. 18.

Pro *labruscis* Hebr. est באשים *beusim*, id est, *fœtentes*, quæ fortasse sunt illæ, quæ *Deut.* 32. vocantur *vua fellis*, & *botrus amarissimus*. Pro re morali nota vineam in cornu, id est, in loco sublimi fuisse plantatam, ex electo ac nobili sarmento, ipsam verò descendisse in Sodomorum vallem, ibique adeò degenerasse, vt labruscas, id est, fœtentes vuas, aut fel draconis, id est, amaros, & pestilentes protulerit racemos. Et re vera non alius fuit synagogæ quondam fructus; neque modò plurimorum, qui in sublimem locum, atque ordinem promoti ad amaritudinem prouocant Dominum suum. Fœtentes vuas parit, qui à fide, & pietate quam Deo præstare debuit, ad insanias falsas, & stultas cogitationes animum & studium conuertit. Qui stultus magno suo merito pleno omnium ore vocari potest. De quo Eccl. 11. *Sicut eructant præcordia fœtentium, &c. sic cor stultorum.* 19.

Religiosi miserabilis ruina.

Neque parum ad moralem sensum facit si cum Symmacho legas ἀτελῆ, id est, imperfectas vuas, quæ nunquam ad tempestiuam maturitionem perueniunt; quales sunt illæ, quas trifero partu fundit syluestris vitis, de qua suprà ex Plinio. quæ bellè adumbrant ingenium, & consuetudinem aliquorum qui in loco sublimi, atque vbere plantati, puta in sacris religiosorum familiis, quadam animi leuitate, atque inconstantia quotidie alia atque alia studia, aliam atque aliam animi excolendi rationem complexi, nihil persequuntur; & irrito illo leuiculo conatu, dum omnia tentant, ab omnibus exciduntneque in illo non tam labore, quam multiplici ludo quicquam habent maturum, quod Dominus capiat. Quæ leuitas in mutando quotidie 20.

Propositi inconstantia, & leuitas.

vitæ consilio, maximè ab spiritualis vitæ magistris reprehenditur.

21. h *Nunc ergo, habitatores Ierusalem, & viri Iuda, iudicate inter me & vineam meam.*] Solet Deus homines ipsos qui beneficium acceperunt, in sua causa iudices constituere; quæ sic est manifestè iusta, vt iniquum iudicium vel ab iniquo iudice timendum non sit. Quare sicut *Osea cap.* 1. ipsis Iudæis in causa si non omnino eadem, certè quàm simillima suum de se iudicium permisit, id est, de Ierusalem. *Iudicate*, inquit, *matrem vestram*: sic modò de se, suáque causa Iudæis, qui vt statim videbitur, in vinea intelliguntur, arbitrium permittit. Quàm verò hoc Dei humanitatem atque æquitatem deceat, suprà ostendimus ex Basilio, ad illud *cap.* 1. *Arguite me dicit Dominus.*

Dei iudiciũ æquum, & mite.

22. i *Quid est, quod debui vltrà facere vineæ meæ, & non feci?*] Summatim optimè vinitoris officium descripserat, à quo in excolenda, atque instruenda vinea nihil prætermissum est: nunc Iudæos, id est, vineam ipsam interrogat, an in sua prouidentia vel industria aliquid vnquam desiderauerint.

k *An quòd expectaui vt faceret vuas, & fecit labruscas?*] Hebr. *Quare expectaui vt faceret vuas; fecit autem labruscas.* Cuius hæc videtur esse sententia. Quare me meo voto, expectationéque fraudauit? cùm enim expectarem vuas, labruscas attulit. Et idem, vt puto, sensus exprimitur à vulgato, sed multò significantiùs, quasi dicat: Vt mihi dolorem faceret, inhiantémque ad fructum laboris mei malignè deluderet, vacuúmque relinqueret, ideo non modo negauit vuas, quas meo mihi iure repetebam, sed etiam fœtidum aliquid, & amarum produxit, quo mihi aliquid afferret molestiæ. Fuisset quidem molesta minùs si nihil peperisset infidelis & inimica vinea. Quam longè aliter Deus munerat spem, quàm homines in ipsius liberalitate sustentant. *Psal.* 144. *Oculi omnium in te sperant Domine; & tu das illis escam in tempore opportuno. Aperis tu manum tuam, & imples omne animal benedictione.* & *Ioan.* 6. misertus turbæ quæ ipsum sustinuerat, cumulatissimè illius famem expleuit.

Insignis peccatoris contra Deũ inurbanitas & iniuria.

23. l *Et nunc ostendam vobis quid ego faciam.*] Vbi cognita causa est, & explorata merita, iudicium fert Dominus de vinea sanè quàm æquissimum, vt illis munimentis atque instructu priuetur, pro quibus cultori nullam retulerat gratiam.

m *Auferam sepem eius, & erit in conculcationem.*] In sepe Angelorum custodiam significari communis ferme Patrum sententia est, de quibus infrà *cap.* 62. *Super muros tuos Ierusalem constitui custodes; tota die, & tota nocte in perpetuum non tacebunt.* Aut certè præcipuam quamdam custodiam, qua Deus populum illum è multis electum protegebat. de qua *Psal.* 124. *montes in circuitu eius: & Dominus in circuitu populi sui.* Quàm vero graue sit sepem istam auferri, docet apertè vinea, à qua ducta est metaphora, cui si sublata maceria aperta esse contigerit, omnium iniuriæ atque deprædationi proposita est, facta iam omnibus communis, non Domino propria; sepimentum enim possessionem quodammodo vendicat possessori suo. De quo Ecclesiast. 36. *Vbi non est sepes, diripietur possessio.* Quod de hac eadem vinea iam prophetico intuebatur spiritu Dauid, cùm dixit *Psal.* 79. *Vt quid destruxisti maceriam eius, & vindemiant eam, omnes qui prætergrediuntur viam?* Hebr. pro futuro *auferam*, & *diruam*, est imperatiuus *aufer*, & *diruę*, idque non sine epitasi; vt alibi sæpe: Quasi id cum magna festinatione, atque ardore præstandum sit. Modus enim ille loquendi furentis animi, siue alio quouis affectu vehementer incitati significationem præsefert.

Cætera quæ sequuntur, obscura non sunt. Ea vero, quæ in vinea deserta iam & conculcata adumbrata sunt, quàm in illo ingrato atque infelici populo completa fuerint, magis apertum est, quàm vt multis hic à nobis aut probari, aut explicari debeat. De quibus non in sacris solùm, sed in profanis historiis plura prodita sunt, quam de vlla altera totius orbis siue ciuitate, siue republica.

n *Non putabitur, & non fodietur.*] Quid sperare potest abiecta iam & deserta vitis à cultore suo 24.
quæ neque à ligone, neque à falce petitur, luxurians sarmentis, & ab aggesta terra ad imum stipitem onerata: quam non ablaqueat vinitor, id est, non effodit, submouétque terram, quæ ad radices erat, Quam dum videtur spoliare, ad fructum, & ad speciem comparet. Hæc autem ablaqueatio, id est, subductio terræ ad radices admotæ, maximè necessaria est, vt docent omnes qui de re rustica præcepta tradunt, & docet experientia. Hispani dicunt *escauar las vides.* De quo fossionis genere sermonem hìc esse indicat Basilius, & Ambrosius, *lib.* 3. *Hexemer. cap.* 12. vbi cùm hunc Isaiæ locum explicaret, ait. *Circumfodit eam quando exonerauit terrenarum mole curarum.* Basilius autem dicit vitem non fodi, *dum docetur omnem ad se arripere circumstantem materiam ad propriam vtilitatem, cuiusmodi dixes non pastinatus nec defossus est, qui animam habet graui onere oppressam terrenarum opum.* Hæc autem omnia nullo modo conueniunt, nisi in illam quam vocabamus ablaqueationem. Vitis ergo, quæ nec amputatur, nec circumfoditur, id habet, vt nimiùm in omnem partem diffusa tota syluescat, & inani frondium ostentatione hiantem potiùs relinquat cultorem suum, quàm auidum expleat. Quia vis qua viget, atque alitur vitis in alia dispersa, ad augendum, maturandúmque fructum, quem vnum spectat cultor infirmior est.

Vtile est à terrenis spoliari.

Hoc idem infortunium accidit homini, & hæc plaga ab hostili manu, cùm ab hoc benigni cultoris officio deseritur, id est, cùm post concupiscentias suas abire permittitur, neque illum falx vlla cohibet, quominus in ambitiosum foliorum, & propaginum apparatum diffluat. ita Basilius hìc. *De quorum*, inquit, *salute prorsus desperat Deus; tales sinit abire ad explendas voluntates carnis, & cogitationum suarum.* Vide reliqua, quæ in hanc sententiam grauissima sunt. Idem Hieronymus in illud *Ezech. cap.* 7. *Non parcet oculus meus, neque miserebor*, vbi dicit: *Clementissimus medicus incidere cupiens putridas carnes, & cariosa vulnera adurere, can-terio non parcit, vt parcat; non miseretur, vt magis misereatur.* Gregor. *hom.* 12. *in Ezech. Peccantes quosque tunc consideramus amplius miseros, quando conspicimus in culpa sua sine flagello derelictos. Vnde Prouerb.* 1. *Auersio paruulorum interficiet eos, & prosperitas stultorum perdet illos. Qui enim à Deo auertitur, & prosperatur, tanto perditioni fit proximus, quanto à zelo disciplinæ inuenitur alienus.* Vide etiam Ambrosium suprà, vbi eleganter hunc Isaiæ locum interpretatur. Quæ colendi ratio optimè cadit in religiosos viros, quos Deus in loco plantauit verè filio olei: in quem quotidie influunt de cœlo rores; à quibus Deus abstulit inutiles propagines, ne in eas sine fructu totum succum exhauriat. 25.

Non corripi in peccatis extrema miseria, & reprobationis signum.

Et

Et terram submouit, vacuúmque reliquit circum spatium, vt commodiùs exciperet, contineret, & sugeret cælestem humorem.

26. o *Nubibus mandabo ne pluant.*] Cùm imbrium defectus grande vbique iudicetur incommodum, grauissimum existimatur in illis regionibus, vbi solum irriguum non est, sed à cælesti concipiunt imbre, fundúntque ab eo vberrimos fructus. Talis erat terra Chananitis, quæ, vt scribitur *Deut.* 11. *non est sicut terra Ægypti, vbi iacto semine in hortorum morem aquæ ducuntur irriguæ; sed montosa est, & campestris de cælo expectans pluuiam.* ideo votum maximum Iudæorum per pluuiæ desiderium significabatur. *Psal.* 142. *Anima mea sicut terra sine aqua tibi. Iob cap.* 29. *Expectabant me quasi pluuiam, & os suum aperiebant, quasi ad imbrem serotinum.* Huc pertinere puto, quòd desideratus gentibus, & omnium sæculorum votis expetitus, aut imber dicatur, aut cum imbre comparetur, *Isai.* 45. *Rorate cæli desuper, & nubes pluant iustum.* Et, ex quo etiam natum vt summum infortunium, grauissimæque minæ censeantur, quæ terræ sitim, & ariditatem à cælestia imbris inopia denunciant; quæ in Scriptura frequentes sunt, *Leuit.* 26. *Dabo vobis cælum desuper sicut ferrum.* & *Deut.* 11. *Iratus Dominus claudat cælum, & pluuia non descendant, & terra non det germen suum.* Est autem in spirituali sensu pluuia hæc quæ syluescenti negatur vineæ cælestis doctrina, quæ imbri vsque adeò similis est, vt ab eadem radice apud Hebræos vtrumque deriuetur, nempe à ירה *iarà*, à qua & מורה *morè*, Doctor, & יורה *iorè*, pluuia, & תורה *thorà*, lex, siue doctrina deducuntur. Et accommodatè ad hanc similitudinem, Apostoli, Apostolicíque viri appellantur *nubes*, quia per hos Deus cælestem imbrem terris impertit. Sic Hieronymus *hic*, & *Isai.* 60. *Qui sunt isti qui vt nubes volant.* Vtrumque coniunxit Ioel *cap.* 2. *Quia dabit vobis doctorem iustitiæ, & descendere faciet ad vos imbrem matutinum, & serotinum.* Vide Bonauenturam de cælesti Hierarchia P. 4. non longè ante medium, vbi prælatos docet similes futuros esse nubibus.

Pluuia in terra promissionis valdè necessaria.

Doctrina sicut pluuia: doctor vt nubes.

27. p *Vinea enim Domini exercituum domus Israel est.*] Hæc puto non pertinere ad canticum, quod totum allegoricum est; sed esse allegorici cantici explicationem. Vineam esse dicit familiam ab Israële propagatam; Germen verò delectabile, id est, in quo præcipuè sibi Dominus placuit, fuit domus Iuda, in qua etiam intellige tribum Beniamin, quæ post insaniam, & perfidiam Ieroboam non abierunt. Pro *delectabili* Hebr. vox est quæ blandiùs aliquid sonat, *lusum* videlicet, aut *delicias*, quibus se Dominus oblectat.

q *Expectaui vt faceret iudicium, & ecce iniquitas; & iustitiam, & ecce clamor.*] Hæc mihi videbantur, neque modò longè sunt ab ea cogitatione; aut nouum esse canticum, aut certè pertinere ad canticum, de quo nuper. idque mihi persuadebam ex vocum eleganti numero, coagmentationéque vocum, quæ vulgaris non est: tum etiam quia agnominatio homœoteleuta, quæ similes habet in cadendo exitus, aptissimè quadrat in Hebræorum numeros, & poësim. De qua alio fortasse loco pluribus: & iam nonnihil diximus ad procemij finem. Ex eo autem mystico vineto expectabat Deus vuas, id est, iudicium, & iustitiam, id videlicet, quod pro impenso studio ac labore tam seduli vinitoris referre debuit: collegit verò labruscas, id est, iniquitatem, & clamorem. Reliqua obscura

A non sunt; in *clamore* aliquid obscuritatis est. *Clamore* significari *tumultum*, & *rixam*, quæ plerumque ex auaritia, atque ambitione nascitur, quæ duo nisi seuerè coërceantur, iustitiæ, & æquitatis iura perfringuntur, dubium non est. Sed credo aliquid aliud ea voce exprimi significantius, neque alienum ab vsu Scripturæ, nempe *peccatum omne*, Quia peccatum etiam peccatore tacente clamat, acuitque contra suum auctorem vindicem iram Dei. Sed præcipuè illa peccata, quæ proximorum, & præsertim pauperum iura peruertunt; nam hæc opponuntur hoc loco iustitiæ, sicut iniquitas, iudicio. Hæc verò peccata à Theologis vocantur *peccata*

Peccatum dicitur clamor.

B *in cælum clamantia.* In his numerantur vis, & cædes allata proximis. *Genes.* 4. dictum est ad fratricidam Cain, *Vox sanguinis fratris tui clamat ad me de terra.* item oppressio pauperum, viduarum, pupillorum, aduenarum. De paupere *Deut. cap.* 15. *Caue ne auertas oculos tuos à paupere fratre tuo nolens quod postulat commodare mutuum, ne clamet contra te ad Dominum, & fiat tibi in peccatum.* De aduena, pupillo & vidua, *Deut.* 22. dicitur, *Si læseritis eos, vociferabuntur ad me; & ego audiam clamorem eorum.* de iisdem idem *Eccl.* 35. item operariorum defraudata merces. *Deut. cap.* 24. & *epist. Iacobi cap.* 5. *Ecce merces operariorum, qui messuerunt regiones vestras, quæ fraudata est à vobis, clamat, & clamor eorum in aures Domini Sabaoth introiuit.*

Peccata clamantia.

C His additur peccatum libidinis nefariæ, quod iam à regione in eam turpitudinem intemperantissima, *Sodomiticum* appellatur. *Genes.* 19. *Clamor Sodomorum, & Gomorrhæorum multiplicatus est.* Huiusmodi peccata credo præcipuè hîc vocari *clamorem*, neque excludi peccata alia, quæcumque sint. Nam quemadmodum iustitia, cui hoc loco clamor opponitur, ex vsu Scripturæ virtutem omnem in se cohibet, sic puto clamorem in se quodcumque peccatorum genus concipere. neque clamoris nomen alienum est à natura peccati, ad quod excitatur, & euigilat diuina vindicta.

Hæc ferme eadem de eodem populo dixit Ieremias *cap.* 12. *Facta est hæreditas mea quasi Leo in sylua: dedit contra me vocem* (ecce clamor,) *ideo odiui eam.*

D Et eodem sensu quamuis dissimili figura dixit Amos, *cap.* 6. *Conuertistis in amaritudinem iudicium; & fructum iustitiæ in absinthium.*

r *Væ qui coniungitis domum ad domum.*] Hæc 28.
quæ in eo, quod reliquum est capitis, proponuntur, euoluunt, quod inuolutum esse videbatur in duabus dictionibus, *iniquitas*, & *clamor*. Et primùm ambitionem proponit, magnum iniuriæ, atque violentiæ principium. Quæ vt supra alios emineat, alios expoliat: ex miserorum etenim & infirmorum præda potentiorum ac superborum fastus alitur: qui id aut tentant, aut optant in orbe, quod re ipsa in vrbe fecit Nero, qui totam Romam suis aut deliciis, aut ambitioni seruire fecit,

E vt acutè Martialis in Amphitheatro *epigr.* 2. & Horatius.

Angusta pisces æquora sentiunt,
Iactis in altum molibus.

Quod multo ante illos dixit hic Isaias, cùm domos domibus & agros agris copulandos ait vsque ad terminum loci, id est, vel vsque ad mundi finem, hyperbolicè, vel donec totum occupetur spatium, quod suæ cupiditati, aut ambitioni definierūt, etiam per summam iniuriam. Et hoc indicat septuaginta translatio, quæ ita vertit hunc locum explicatiùs; *vt proximo auferant aliquid.*

s *In*

29. *t In auribus meis sunt hæc.*] Iam indicat quomodo hæc potentiorum auaritia, seu ambitio sit clamor ille, de quo nuper; dicit enim Deus ad aures suas illa peruenisse: quod clamoris est. Quo enim alio organo capitur clamor quam auditus? significat hic Deus hæc omnia apud se esse recondita, neque abitura impunita. Quod dixerat *Deut.* 32. *Nonne hæc condita sunt apud me, & signata in thesauris meis? mea est vltio, & ego retribuam.*

30. *s Nisi domus multæ desertæ fuerint grandes, & pulchræ absque habitatore: decem enim iugera vinearum facient lagunculam vnam.*] Domibus latis, superbéque constructis, & immensis agrorum finibus dura minatur; illis excidium, & solitudinem, his sterilitatem, & maciem. Quæ vsque adeo angusta futura est, vt è decem vinearum iugeribus, id est, ex eo spatio quod arari decem iugis potest, tam tenuis sit futura vindemia, vt vix tantum exprimatur musti, quantum implere posset lagenam vnam. Et ex copiosa triginta modiorum semente, vix tres exarentur frumenti modij, id est, pars sementis decima. Hanc vastitatem, & famem exigebat clamor ille, quem pro iustitia reddidit Iudæorum populus. Domos fuisse euersas tam à Chaldæis, quàm à Romanis, satis è sacris atque profanis autoribus constat: agros vel cœlestis pluuiæ siti, vel duriori temporis inclementia, liquet ex Aggæo *cap.* 2. & Zacharia *cap.* 8. vbi optimè illa agrorum sterilitas describitur. Porrò sicut *Si* iusiurandum importat cum execratione, vt, *si dedero somnum oculis meis.* supple, dispeream, aut quid simile. Sic etiam *nisi* vehemens indicat loquendi genus, & graues minas iuramento firmatas; quas innuit, &, vt expendantur admonet aposiopesis, quæ in vtraque particula se se prodit.

31. *u Væ qui consurgitis mane ad ebrietatem sectandam.*] Iudaica disciplina maximè videtur fuisse ad sobrietatem, quæ matutino, & antemeridiano tempore tenui cibo contenta famem ad vesperam vsque, id est, ad cœnæ tempus sustentabat. Manè autem cibum sumere quasi aliquid inusitatum, & rarum reprehenditur. *Eccles.* 10. *Væ tibi terra, cuius Rex puer est, cuius principes manè comedunt. Beata terra cuius Rex nobilis est, & cuius principes vescuntur in tempore suo.* nempe non matutino, nam id suprà iam damnarat. Quota hora largiorem illum cibum sumpserint Iudæi, definitè nihil inuenio. Fuisse verò ad sextam vsque, id est, vsque meridiem frugalem, & sobrium ad sustentandam potiùs, quàm ad explendam famem grauis coniectura est *ex Actis*, *cap.* 2. Vbi ex eo probat Petrus ebrios non esse discipulos, quia hora erat diei tertia. Et hora sexta Petrus, *Actorum* 10. cibum gustare voluit. *Dan. cap.* 13. hora prandij ad meridiem esse ostenditur. Cibum autem ante noctem esse minus sobrium, indicat Paulus 1. *Thessal.* 5. dum ait: *Qui ebrij sunt, nocte ebrij sunt.* Ex quo colligitur cibum alio tempore fuisse frugalem. Sanè Iosephus in vita sua tradit diebus sabbati inusitatum esse prandium ante sextam sumi. Hæc credo in vulgaribus prandiis fieri solita. nam de nuptialibus mensis, siue conuiuiis alia ratio est; quæ sub noctem iniri consueuisse probant lucernę, quæ gestantur à seruis, & seruulorum vigilantia expectantium dominũ suum, donec reuertatur à nuptiis, id est, à nuptiali conuiuio. Quòd si verum est, quod Maldonatus docet *in cap.* 8. *Mat.* ideo tenebras exteriores vocari in quas coniectus est ille, qui in conuiuium ingressus est sine veste nuptiali; quia ex conuiuio, quod noctu cum lapidibus peragebatur, extra, id est, ad locum vbi, quia tempus erat nocturnum, futuræ erant necessariò tenebræ, extrudebatur, facilè intelligitur quo tempore nuptiale conuiuium solitũ esset obiri. Cùm ergo frugalis esset Hebræorum disciplina, eo tempore de quo nunc Isaias, adeò erat soluta, & in omnem intemperantiam profusa, vt principes matutinum, imò & antelucanum tempus ebrietati, atque epulis impenderint. De ebrietate vide Augustinum *de salut. dogm. cap.* 36. & Ambros. *lib. de Elia, & ieiunio, cap.* 15. Chrysost. *hom.* 71. *ad populum.*

Quota hora Iudæi cibum sumpserint.

32. *x Et opus Domini non respicitis.*] Finxit natura animalia muta ventri obedientia: & quia ad pastum abiecit, vultu finxit ad terram prono. atque ideo hæc illorum prima, & penè sola cura est, vt potu, cibóque ventrem, cui vni seruiunt, expleant. Quia verò rationalis, atque altioris naturæ pabulum aliud esse voluit longè dissimile, vt quæ non tam à sensu regeretur quàm à ratione, illi rectum dedit vultum, oculósque in cœlum sublimes, quod viderunt, notarúntque autores etiam profani. Ouid. 1. *Metamor.*

Homo ad cœlestium rerum contemplationem natus.

Pronáque cùm spectent animantia cætera terram,
Os homini sublime dedit; cœlúmque videre
Iussit, & erectos ad sydera tollere vultus.

Et Silius Italicus *lib.* 13. *bell. ciuil.*

Nonne vides hominum vt celsos ad sydera vultus
Sustulerit Deus, & sublimia finxerit ora?
Cùm pecudes volucrumq; genus formásque ferarum
Segnem, atque obscœnam passim strauisset in aluum?

Et omnium optimè Boëtius *lib.* 5. qui ex recta hominum figura coniectat hominem ad cœlestium rerum contemplationem fuisse natum. In hunc sensum existimo hîc ab Isaia dici homines, qui erecto vultu nati sunt, vt opus Domini, nimirum cœlum, & cœlestia contemplaretur, abiecisse tamen cogitationem suam, & excelsum illum animum ferarum ignobilium more ad pastum & ebrietatem. Consurgunt enim manè ad ebrietatem: & opus Domini non respiciunt. Quod etiam queritur Claudianus *lib.* 3. *de raptu.*

Quid mentem traxisse polo, quid profuit altum
Erexisse caput, pecudum si more pererrant
Auia? ———

Et sicut belluæ à summo mane ad pascua prodeunt, & à pascuis aduesperascente iã die reuertuntur: sic isti manè consurgunt, vt ad vesperam vsque comessationibus indulgeant. Quare nullum habent feriatum à compotationibus tempus, quod diuinis rebus contemplandis impendant. Latè hæc, & grauiter Basilius.

33. Hæc mihi videtur germana huius loci sententia. alij ad redemptionis mysterium referunt, quod antonomasticè dicitur *opus Domini*, *Abac. cap.* 3. *Consideraui opus tuum, & expaui.* Videri etiam alicui posset opus hîc esse supplicium illud quod à iusta Dei indignatione Iudæis imminebat, siue à sterilitate, de qua nuper, siue à Chaldæorum, Romanorúmve castris. Cui sententiæ succinit quod statim additur, *vt vino æstuetis.* pro quo LXX. *nã vinum succendet eos.* Ac si dicas: Vinum quod vos immoderatè hausistis, fax erit, & naphtha eius incendij, quo aliquando conflagrabitis. Neque parum fauet, quod deinde subditur ad finem capitis. *Festinet opus eius*, id est, domini. quod opus, vt ibi explicabimus supplicium est. & iuxta hæc sensus erit: Indulgetis cytharæ, tympano, ac vino in conuiuiis vestris; neque consideratis quantum vobis ab irato Do

Quid meditari homo debeat.

to Domino impendeat exitium. Et sanè hæc explicatio non videtur contemnenda.

34. Dei beneficia habenda semper in memoria.

Sed credo illam primam esse magis ad mentem prophetæ; nempe opera Dei esse illa, quæ sua omnipotentia molitus est Deus cœlestia, atque sublimia: aut quæ ab ipso in Hebræorum commoditatem, atque honorem præstita, aut quæ in Scriptura promissa sunt. vt putat Origenes *lib. 7. contra Celsum.* Quod explicat multo magis, quod subditur. *Et opera manuum eius.* Opera autem ea videntur esse, quæ Deus prius mirabiliter in mundi fabrica, & deinde in liberando, ornandóque populo molitus est. Quæ Deus beneficia renouari vult cum in mensa discumbitur. *Deut. 8. Cum comederis & satiatus fueris, benedicas Domino Deo tuo pro terra optima, quam dedit tibi.* At hi quos modo reprehendit propheta, optimæ terræ frugibus vtentes, & huius immemores præcepti, neque gratias agebant, neque diuina beneficia considerabant.

35. Musica in Hebræorum conuiuiis.

Ex hoc loco habemus quomodo olim Hebræi soliti essent lautiora obire conuiuia, eo prorsus modo, quo aliæ ferme gentes. Adhibebatur enim musicus concentus ad exhilarandam mensam; quare in Scriptura sæpe musica cum vino, epulisque coniungitur. *Ecclesi. cap. 32.* cùm symposiarcha sui officij admonetur, id in primis iubetur, *ne impedias musicam.* Et *cap. 47.* dulcem appellat memoriam Iosiæ, *vt musicam in conuiuio vini.* Et hæc ferme, quæ nunc Isaias, exprobrat Amos *cap. 6.* Hebræorum genti. *Qui canitis ad vocem psalterij bibentes vinum in phialis.* Et Isaias *cap. 24.* hanc consuetudinem in æternum interdicit. *Cum cantico non bibent vinum.* Quæ consuetudo ad tempus vsque Christi deducta est. nam sumpta parabola ab eo, quod in vsu frequens erat, in conuiuium, quo filij perditi reditus ab optimo parente celebratus est, chorum, & symphoniam adhibuit, *Lucæ cap. 15.* Imò inter sanctos, & sobrios eamdem musicam adhiberi solitam docet non obscurè Paulus *ad Ephes. 5. Nolite inebriari vino in quo est luxuria; sed implemini spiritu, loquentes vobismetipsis in hymnis & canticis spiritualibus.* Neque abfuisse interdum eiusmodi cantus in Christianorum cœnis tradit Tertullianus *in Apolog. cap. 39.* Et Cyprian. *epist. ad Donatum.* Sed cantus ille eò spectabat, vt animus diuinis laudibus, diuinorúmque beneficiorum renouata memoria, quæ canticis argumentum præbebant, nonminus pasceretur lautè, quàm corpus

36. cibo. Hanc credo à Christo in extrema cœna, quæ fuit omnium splendidissima, consuetudinem fuisse seruatam. Nam dictum fuisse hymnum, id est, ἀποδίκτυον, canticum in gratiarum actionem liquet

Mat. 26. Christus cũ discipulis hymnũ cecinit.

ex *Mat. cap. 26. Hymno dicto exiuit.* Quòd verò canendo, non consueto loquendi modo recitatus sit hymnus, satis indicat vox Græca ὑμνήσαντες ἐξῆλθον, id est, *cùm cecinissent*, seu *modulati exierunt.* Ex quo loquendi genere perspicuum fit non solùm Christum cecinisse, sed etiam Apostolos. Quod qui negant, non videntur consuluisse textum Græcum, in quibus est Beda, & Glossa. Quam consuetudinem antiquissimam esse, seruatámque à viris sanctis probabile fit ex eo, quod *ex cap. 8. Deuteron.* supra adduximus. Et eò spectant quæ dicuntur

Psal. 21. *Psal. 21.* de pauperibus: *Edent pauperes, & saturabuntur, & laudabunt Dominum.* de diuitibus: *Manducauerunt, & adorauerunt omnes pingues terræ.* Existimo ad gratiarum actionem post sumptum cibum certum aliquem hymnum fuisse compositum; aut ex Dauidicis aliquem vulgari iam & solenni

A ritu solitum esse cantari. nam Euangelista, præsertim si Latinam translationem spectes, quasi de vsitato hymno videtur locutus cùm dixit, *hymno dicto.* Burgensis putat fuisse 7. psalmos, à 112. vsque ad 118. id est, ab eo qui incipit, *Laudate pueri Dominum*, vsque ad *Beati immaculati in via.*

37. Scientia quę commendatur homini Christiano.

¹ *Propterea captiuus ductus est populus meus, quia non habuit scientiam.*] Incipit numerare infortunia, atque incommoda, quæ populum illum ebrium, atque stolidum manent. Vtitúrque prophetico more tempore præterito: quia minæ & breui, & certæ futuræ sunt. Ratio verò redditur eius infortunij; *quia non habuit scientiam.* Quæ verò sit ista scientia, non omnino certum; illam esse puto, quam abiecisse, aut non curasse dicitur populus,

B cùm arguitur suprà quod ventri, ac voluptati deditus opus Domini non respexerit. Quare huc accommodari possunt, quæ in eius loci explicatione nuper adduximus. Aut quia populus more poculis vacet, & epulis, quod stolidi atque insipientis est: aut quia non cognouit supplicium, quod à propheta Dei nomine denunciabatur; neque enim ita audiuit vt crederet, aut vt magnopere timendum existimaret. Aut, quod suprà magis probabamus, quia non cognouit habere se à Dei liberalitate ea, quæ ipse cùm ad Dei gloriam referre debuisset, & pro illis assiduè gratias agere, in luxu tamen, & omni intemperantia consumebat. Seu quia non considerabat (id enim est *scientiam*, vt aiunt, *habere actualem*) non se ad crassum, & peritu-

C rum pabulum, sed ad æternum, atque nobilius fuisse creatum. Septuaginta transtulerunt: *Quia non cognouerunt ipsi Dominum.* Sed non puto diuersam esse sententiam. significat enim in illis tot beneficiis non agnouisse Iudæos Deum autorem, largitorémque: aut eius gloriam non spectasse in suarum rerum administratione; sed suæ libidini, atque abdomini seruiisse. quod sanè non facerent, si non iam antè statuissent tanquam animantia muta, *oculos suos declinare in terram.* Certè senes illi, qui *Dan. 13.* in Susannam furenti planè libidine exarserunt, *declinauerunt oculos suos, ne viderent cœlum.*

² *Et nobiles eius interierunt famo.*] Qui prius immoderatis epulis indulgebant, & poculis, dignis- 38.

D simo eius intemperantiæ supplicio cruciandi, atque adeò perituri dicuntur fame, ac siti. Quod post hasce minas experti sæpe fuerunt Iudæi. Vel quia siti agri, vineæque emarcuerunt, periítque messis, & vindemia; seu quia in obsidione tam Romana quàm Babylonica fame, sitique ad tabem vsque laborarunt. Et in captiuitate his affinia passi sunt ab hoste Chaldæo, quæ *Thren. cap. 5.* sic lamentatur Ieremias. De siti quidem, *Aquam nostram pecunia bibimus.* de fame verò, *Pellis nostra quasi clibanus exusta est à facie tempestatum famis.*

³ ⁴ *Propterea dilatauit infernus animam suam; & aperuit os suum absque vllo termino.*] *Infernus* hoc 39.

E loco pro morte, aut pro sepulchro ponitur, cui per prosopopœiam os datur, & ingluuies. Fingitur autem mors aut sepultura hiante ore prædam expetere atque vorare. Neque hæc prosopopœia nunc tantùm aut primùm auditur, aut apud sacros tantùm reperitur autores. nam apud prophanos infernus, id est mors, animatus fingitur, & appetens cadauerum. Nam Orcus rapax, vorax, auarus, & auidus dicitur, item mors. Et eò spectant trifaucis Cerberi ora hiantia. Hiare infernum neque vnquam satiari dixit ante Isaiam Salomon *Prou. 30.* Prou. 30.

et in ij fernum vocat insaturabilem. Et esse hanc

dicendi

dicendi fotmam vulgatem, & penè pouerbialem, indicat idem Salomon *Prou.* 1. *Deglutiamus eum sicut infernus viuentem; & integrum quasi descendentem in lacum.* vbi inferno, id est, sepulturæ aut motti datut ingluuies, & à te nota, aut sæpius vsurpata, vt assulet, comparatio sumitur. *Dilatare animam* idem esse puto, quod *aperire os*, ita vt pet epexegesim posterius hemistichium priotis explicatio sit. Dilatatut autem anima, id est, spiritus, siue anhelitus cùm maximè aperitut os. Porrò pet eiusmodi anhelitum, aut hiantem rictum, summum studium significatut. vnde inhiare, aut anhelate ad aliquid dicimus, cùm aliquid vehementer expetimus.

Prou. 1.

40. Ad hunc locum videtur respexisse Habacuc *cap.* 2. Qui cùm insatiabilem Nabuchodonosot ostendisset cupiditatem, ait: *Qui dilatauit quasi infernus animam suam: & ipse quasi mors, & non adimpletur.* Quia cùm mors seu sepultora omnia deuorat, sempet tamen aliquid apperit anhelanti similis. Ex quo optimus sensus moribúsque valde accommodatus exprimitur contra potentes ac violentos homioes, qui ad omnes aliorum opes & facultates inhiant, quasi ipsi soli terram essent habitaturi. Qui ab Ambrosio *pauperum sepulchra*, id est, infernus dicuntur, quia apud eos pauperum vita, id est, facultates, quibus homioum vita sustentatur, sepultæ sunt. Nam si potentes infetni instar semper aliquid appetunt, neque vnquam explentur, sic erit infernus alius, qui aperto semper ore hiet, ipsósque auidissimè votet, atque contineat.

Habac. 2.

Auaritiæ sitis.

41. Hæc credo magis certa, magis saltem ad communem interpretum opinionem. Sed aliam ounc explicatiooem adduco, quàm noo tam commendo, quàm aliis examinandam propono. Commune fuisse sepulchrum, in valle Cedron, in ea parte quæ Gehenna, seu Tophet appellatur, liquet *ex 4. Reg. cap.* 23. vbi sic de Iosia tege. *Et efferri fecit lucum de domo Domini foras Ierusalem, in conuallem Cedron, & combussit eum ibi; & redegit in puluerem, & proiecit super sepulchra vulgi.* In hunc locum coniecta fuisse magno numero non modò igoobilium, sed etiam principum cadauera argumento est illud Ieremiæ *cap.* 19. Vbi cùm sermo esset de illa seu cæde, seu tabe qua consompti fuerunt Iudæi à Nabuchodonosor, addit, *Non vocabitur ampliùs locus iste Topheth, & vallis filij Ennon, sed vallis occisionis.* Pro quo Septuaginta transtulerunt *Polyandrium*, quod valet commune sepulchrum. Vide quæ diximus ad illud *Actor.* 1. *Acheldema.* Ex his mihi persuadebam significari à propheta eam futuram Iudæorum stragem, vt commune illud sepulchrum, quod infernum vocari putabamus, eam concipere oon possit. Quare dilatandam animam esse dicit, & os aperiendum multo magis, quàm cùm esset tantum vulgi sepulchrum, quia io illud promiscuè nobiles & ignobiles inferendi erant. Neque aliud existimo prædixisse Ieremiam *cap.* 8. quàm quod hîc vaticinatur Isaias. nempe infernum esse dilatandum, quia multò maior quàm vsquam antea futura est cadauerum multitudo.

Commune Iudæorum sepulchrum.

Ierem. 19.

41. Quòd si hanc expositionem admittas, iuuat plurimum Scriptutæ sacræ consuetudo, in qua vox *anima* eum, cuius est aoima, Hebraico idiomate circumscribit; ita vt *anima mea*, idem sit quod *ego*. *Osea cap.* 9. *Panis eorum anima ipsorum*, id est, *sibi*, non mihi *panes offerunt*. *Eccles. cap.* 24. *Sapientia laudauit animam suam*, id est, *se*. Ad Hebr. 10. *Non placebit anima mea*, id est, mihi. *Qui odit animam suam*, id est, *se*. Exempla sunt obuia. Sic modò *infernus*,

Regula. Anima alicuius, pro aliquo.

A id est sepulchrum, seu polyandrium, qui animatus fingitur, *dilatauit animam suam*, id est, *se*. quod statim explicatut magis, dum absque vllo termino illius os aperiendum esse dicitur.

Hęc vbi de Iudęis exposuit Hieronymus, adhibet tropologicam aliam explicationem, refértque ad eos qui sæculi deliciis occupati captioi trahuntur ad peccatum. Qui scientiam Dei non habent, neque sublimia spectant, quasi abdomini suo nati essent, ooo Dco. Dicuntur autem peccatores, & verè & sæpe insipientes. *Prou.* 29. *Impius ignorat scientiam.* Et *Sapient. cap.* 5. dicuntur insensati. 1. *Cor.* 3. *Sapientia huius mundi stultitia est apud Deum.* Hi captiui sunt peccatorum funibus, & in infernum ad illorum pœnas inhiantem vincti trahuntur. *Prou.* 5. *Iniquitates sua capiunt impium: & funibus peccatorum suorum constringentur.* Horum ergo insipientiam, & viocula rudentes inferni, & os absque vllo termino apertum expectant. 43.

B

Insipientes sunt, qui sæcularibus curis student.

bb *Et incuruabitur homo; & humiliabitur vir, & oculi sublimium deprimentur: & exaltabitur Dominus exercituum in iudicio.*] Omnium ordinum homines summos, & infimos hîc intelligit Haymo, quos diuinum iudicium incuruabit, & deprimet. In *homine* enim vulgares, & plebeios; in *viro* autem principes agnoscit. Sed credo hîc sermonem esse de his, quos suprà delicatos & molles, & diuinorum beneficiorum immemores appellauerat, quósque paulò antea ad infernom descendisse dixerat, fortes nempe, sublimes, & gloriosos. His C ergo depulsis ex eo loco, ac gradu, quem arripuerant potiùs per vim, & iniuriam, quàm à lege, & æqoitate, apparebit verum Dei iudicium, quo digna meritis vnicuique retribuit. Atque ita Deus exaltabitur, agnoscetúrque iustus qui priùs ab iis, qui humana cogitant, & sapiunt, afflictorum & pauperum immemor existimari poterat. Qua de re sanctorum sunt querelæ, quæ humano sensui in speciem videri poterant noo iniustæ. *Ierem.* 12. *Quare via impiorum prosperatur, benè est omnibus, qui iniustè agunt? Abac. cap.* 1. *Quare respicis contemptores, & taces conculcante impio iustiorem se?* Idem *Malachia cap.* 3. & *Iob* 21. Tunc ergo cùm depressa fuerit impiorum superbia; & iniquitas tam seuerè mulctata, apparebit quàm sit iustus Dominus, & D exaltabitur in iudicio. 44.

Æquo Dei iudicio impij depressi.

cc *Sanctificabitur in iustitia.*] id est, *sanctus esse declarabitur.* Nam ex vsu Scripturæ aliquid tunc fieri dicitur, cùm factum esse cognoscitur, aut declaratur. Quomodo statim peruerso hominum iudicio mali iustificari dicuntur, quia corruptis pecunia iudiciis iusti declarantur, absoluuntúrque. Et eodem sensu puto dictum fuisse *Mat. cap.* 11. *A diebus Ioannis Baptistæ vsque nunc, regnum cælorum vim patitur, & violenti rapiunt illud.* Quia nempe ita declaratum est à Ioanne dum prædicauit baptismum pœnitentiæ; nam ante Ioannem vim etiam patiebatur cœleste regnum; sed per præconem illom non tam loquentem, quàm tonantem, E clariùs quàm per alios prophetas priùs edixerat, denunciauit Deus per pœnitentiam aperiendam esse cœlorum viam. Plura exempla habes apud prophetam infrà *cap.* 24. Vide quæ diximus *cap.* 5. *num.* 9. & plura infrà *cap.* 6. ad illud *excæca cor.* 45.

Regula. Aliquid tūc fieri dicitur cum factum esse cognoscitur, aut declaratur.

dd *Et pascentur agni iuxta ordinem suum; & deserta in vbertatem versa aduenæ comedent.*] Locum hunc versionum varietas valde turbat, & impedit. LXX. sic vertunt, *& pascentur direpti quasi tauri: & deserta eorum, qui capti sunt, agni comedent.* 46.

Iuxta

Iuxta quam translationem talis sensus est non difficilis, & aptè cum præcedentibus consentiens. Potentes illi, & communium bonorum præsertim pauperum prædatores, qui *vaccæ pingues* dicuntur *Amos cap. 4. & tauri pingues, Psal. 21.* quíque diripiendi sunt ab hostibus, quasi aris, & cædi destinati, pascentur, eruntque tanquam in sagina, dum se alienis opibus quasi pingui exaturant pabulo: sicut pecudes destinatæ macello, quæ quo magis crassæ, eo gladio propiores sunt. Et agni, id est, pauperes per vim, & contumeliam ab illis vexati, eorum, immò suis possessionibus vtentur quasi postliminio in illas restituti. Non longè hinc abit vulgatus, cuius translatio hanc videtur habere posse sententiam. Recto Dei iudicio omnia suis restituantur ordinibus: nam agni, id est, pauperes pascentur, qui à suis pascuis antea depulsi macie languebant. Et loca iam à potentioribus vacua aduenæ, id est, pauperes, qui ita erant spoliati à bonis, vt in suis sedibus, ac possessionibus peregrini, atque aduenæ videri potuerint, deserta, atque sterilia propter potentium iniquitatem, facta, iam postquam in pauperum potestatem redierint, fœcunda comedent. Sic videntur cum vulgato conciliari posse septuaginta. Id verò tunc videtur impletum, quando 4. *Reg. cap.* 25. translatis aliis in Babylonem, relicti sunt pauperes à Nabuzardan principe militiæ, & *de pauperibus*, inquit, *terræ reliquit vinitores, & agricolas.*

Sed si vulgati translationem sine vlla ad Septuaginta comparatione consideres, hunc puto germanum esse sensum: pascendos esse agnos, id est, mansuetos, & pauperes; & in diuitum possessiones venturos esse aduenas, id est, Chaldæos, siue Romanos.

47. ee Pro illo, *iuxta ordinem suum*, Hebr. est כדברם *chedoueram*, quæ vox *caulas* etiam significat. & ita exponit Hieronymus ad Micheam, *cap. 2. vers. 12.* quare licebit sic interpretari. *pascentur agni iuxta caulas suas, vt antè soliti.* Alij vertunt. *iuxta morem suum*. vt Pagninus, & Vatablus. Foreirus longè aliter vertit totum locum, acutè quidem, sed longè à vulgati translatione, *Pascentur agni iuxta ordinem suum; & siccitates medullata ruminantia comedent.* & in commentariis hanc translationem inducit, & probat. *Et gladij ruminantia medullata deuorabunt.* Quæ duæ translationes satis ostendunt, quàm dissimilis futurus sit pauperum, & superborum exitus: & quomodo Deus exaltandus in iudicio. Quarum translationum rationes apud ipsum vide. S. Thom. sic exponit. *Agni pascentur, id est, comedentur ab hostibus vestris iuxta ordinem suum; quia meliores prius.* Sed huic explicationi minimè fauet vox Hebraica רעו *rahhu*, quæ passionem illam non significat, quam hæc sententia indicat.

48. ff *Væ qui trahitis iniquitatem in funiculis vanitatis: & quasi vinculum plaustri peccatum.*] Hac allegoria seu similitudine, bellissimè propheta eorum hominum, qui in peccando animum offirmarunt, grauitatem, & supplicium ostendit. Iniquitatem aliqui propriè pro peccato sumunt, hoc sensu, vt ex vanitate (siue illa fastus sit, cui, vt seruirent viti illi potentes, alienas facultates diripiebant; siue mendacium, quod nomen apud Hebræos significat hæc fluxa, & fugacia, quæ accendere solent sui ipsorum cupiditatem potiùs quàm sedare) longum trahunt ambitiosi, & inanium voluptatum aucupes funem peccatorum; quasi nihil præter peccatum aut moliantur, aut cogitent. Sicut à

Peccatori difficilè texit, & trahit peccatorum funem.

A suis visceribus aranea, longa ducit fila, & inutilem orditur telam. Sic etiam isdem non minùs, immò suprà quàm dici potest, noxiam peccatorum suorum restim trahunt. Quæ quidem non difficilè texit, rumpit verò difficillimè, tanquam vinculum plaustri, quod fortissimum est. Trahunt ergo isti peccatum post se, quia quantumlibet effugere studeant, aut celare peccatum, quod pœnitentia deletum non est, sequitur tamen non secus atque plaustrum bouem, cuius iugo ceruicem inseruit. Vide Basilium, qui optimè hic docet quomodo funis iste à peccatore contexatur, qui vt id obti-

B neat, quod suæ libidini proposuit, peccata alia, atque alia aliis atque aliis accumulat peccatis. Et adde ex rebus vanissimis, & omnino nihili, à stulto peccatore contexi consuetudinis malæ, aut onerosi debiti talem funem, quem, quia difficilè rumpi potest, in æternum trahet.

Sed puto hoc loco iniquitatem, & peccatum non tam propriè, quàm figuratè sumi pro peccati supplicio, quod in Scriptura infrequens non est; *Thren. 4. Maior effecta est iniquitas populi mei peccato Sodomorum*, id est, grauiora pertulit populus meus. *Zachar. 14. hoc est peccatum Ægypti.* vbi nos ea de re pluribus. Et ita accipit Cyrillus, & alij. Et indicat Chaldæus, qui vertit, *retributionem*. Sicut ergo dixit Deus *Genes. 4.* ad Cain, pœnam ipsi adfuturam pro foribus, vt illum nunquam deserat, 49.

Peccati supplicium.

C sic nunc peccatoribus hisce dicit propheta, trabere post se suorum scelerum debitum supplicium, idque fortissimo loro, quale est, quo boues alligantur plaustro. Qui licèt toto corpore, ac nixu côtendant, neque reiicere à se possunt graue illud, & odiosum pondus, neque vincula rumpere, quia plaustralia sunt. Quæ loquendi figura satis grauiter exprimit miserum peccatorum statum, qui onerati ipsi intolerabili peccatorum sarcina, supplicij quoque pondus post se trahunt; cui penè iam addicti sunt, & eius funibus implicati. Eodem loquendi genere videtur vsus fuisse Ieremias *Thren. 1.* præsertim ex eorum sententia, qui pro, *vigilauit iugum iniquitatum mearum.* legunt, *ligauit iugum iniquitatum mearum*, in quibus est Pagninus, &

Peccatũ auctorem sui comitatur, & onerat.

D Vatablus, ad quam lectionem facit valde quod sequitur. *in manu eius conuolutæ sunt, & impositæ collo meo.* Neque ab hoc loco, aut sermonis vsu abludit illud Pauli ad *Galat. 5. Qui autem conturbat vos, portabit iudicium*, id est, pœnam à diuino impositam iudicio. Et illud *Michea 7. iram Domini portabo, quia peccaui ei.*

gg *Qui dicitis, festinet, & citò veniat opus eius, vt videamus.*] Hinc colligo verum esse quod paulò antè dixeram, *opus* quod non considerabant viri illi helluones, & voluptatum amantes, esse hoc supplicium, quod, sicut illic, sic etiam hîc Opus Domini vocantur. Illud verò *opus* iam sæpe ab aliis propbetis audierant: & ab Isaia non semel ante hoc tempus; tam longè tamen erant vt prophe-

50. Vox animi obstinati.

E ticis minis deterrerentur, vt potiùs ærumnosum illud tempus viderentur optare; quasi satis contra hostium vires atque omnem fortunam essent instructi. Aut certè quia insanire putabant prophetas, sonósque fundere minaces quidem, sed spiritu vacuos, & ad præstandam veritatem prorsus inanes. Vertebant igitur oraculorum tonitrua in carmen, vsurpabántque illud tritum, de quo infrà *cap. 28. Manda, remanda: expecta, reexpecta.* Atque ideo nimis aut insolenter, aut stupidè dicebant, *Festinet, & citò veniat opus eius.*

51. h h *Væ qui dicitis malum bonum, & bonum malum, ponentes tenebras lucem.*] Hoc quoque manifestè pertinet ad illud. *Expectaui iudicium, & ecce iniquitas.* Iniqui verò sunt, qui aut innocentes damnant aut sontes absoluunt. Et hi bono mali, & malo boni nomen attribuunt, iniquóque iudicio cuncta peruertunt. Sanè isti perniciosi sunt, qui stultam plebeculam, & ab eorum opinione pendentem, peruerso iudicio in intolerabilem errorem inducunt, qui in tenebras induunt, dum illis lucis nomen obtendunt, & haurire faciunt amarissimum peccati poculum, dum illi dulcem fucatæ gloriæ saporem aspergunt. Quod omnino facit illorum exemplum, qui cùm autoritate valeant, nobilitate seu potentia, dum peccatis indulgent, id efficiunt, vt minùs alij ad eorum sordes, & fœtorem nauseent; & virtus à qua illi alieno sunt animo, in amore minùs, atque in honore sit.

Exemplum potentium.

52. Hæc optimè non ad verba, quæ ad alios, sed quæ ad se ipsos Iudæi loquebantur accommodari possunt, dum se ipsos falsa spe lactabant, existimantes omnia sibi in posterum fore soluta, cùm tamen futura essent longè secus. Tunc verò quod perniciosum erat, vtile putabant, & tempus lucis, quod idoneum erat pœnitentiæ, tenebricosum, & contrà, quod extremum erat, & caliginosum, clarum sibi pollicebantur. In quo vrgente hoste nihil consilij, ac lucis esse solet. quia hæc omnia tollit concursus malorum, & væsanæ mentis æstus & perturbatio. Et ita re vera contigit, cùm à Babyloniis obsessi, & expugnati sunt, quo tempore quæ incommoda pertulerint, quanto in errore, quibus in tenebris versati fuerint, satis ex Ieremia constat. Quæ optimè conueniunt in eos, qui pœnitentiæ medicinam ad extremum vitæ tempus reseruant, peritéque sinunt tempus acceptabile, & dies salutis; in illud intuentes quod caliginosum est, & cæcæ cuiusdam perturbationis plenum. Et in quo neque pauciores sunt hostes, neque minùs ad pugnandum expediti, & strenui, quàm statim hostes Babylonij describuntur.

Stultorum est ad tempus caliginosum, & mortis articulum opus differre.

53. i i *Væ qui sapientes estis in oculis vestris.*] In textu Hebraico tertia persona est, *væ qui sapientes sunt in oculis suis.* & ita verterunt L x x. Sed noster interpres secutus est sententiam potiùs quàm verba. Quæ cùm ad præsentes habeantur, sensus est idem. dicuntur autem *sapientes in suis oculis* Hebraica phrasi, qui sibi sapientes videntur esse; qui suo se consilio regunt, non diuino: qui sibi potiùs credunt quàm prophetis: qui in sua sapientia, quæ apud Deum stultitia est, tenebris lucis, & luci tenebrarum nomen imponunt. Vide Basilium *interrogat.* 207. vbi Paulum cum Isaia componit, quorum alter monet ne stulti simus, alter ne sapientes.

54. k k *Væ qui potentes estis ad bibendum vinum.*] Dolet nunc eorum insaniam; qui cùm ad cætera molles sint & infirmi, ad mensarum tamen delicias, atque intemperantiam potentes sunt. Nam quidquid virium habent & ingenij, id totum ad luxum & voluptatem conferunt, quæ nomine vini, & ebrietatis explicantur.

l l *Iustificatis impium pro muneribus.*] Corrupta nunc queritur iudicia largirionibus. *Iustificare impium*, hoc loco est, declarare illum esse iustum, vt nuper diximus ad illud. *Et sanctificab tur.* Quod esse abominationi apud Deum habes *Prouerb.* 17. *Qui iustificat impium, & qui condemnat iustum, abominabilis est vterque apud Deum.*

55. m m *Propter hoc sicut deuorat stipulam lingua ignis.*] Hactenus expositum est à propheta quem ediderit fructum vinea illa tam diligenter, imò tam indulgenter exculta: nunc altera exponitur similitudinis pars de supplicio; Quod quia ab igne est, non potest non esse grauissimum. Ait ergo vineam illam luxuriantem frondibus, & inutilium palmitum viriditate syluescentem, futuram sicut aridam stipulam, quam comprehendit flamma, redigitque in fauillam ad radicem vsque. Et re ipsa completum est, nam ignis primùm Babylonius, deinde Romanus sic vastarunt regiam illam vrbem, vt neque ex priori, & Dauidica à Babylonio, neque ex posteriori iam restituta, ac renouata à Romano vestigium aliquod, aut non nisi pertenue relictum sit. Cætera obscura non sunt. Illud obseruandum, flammam ignis *linguam* vocari propter similitudinem, vt pluribus docuimus *Actorum* 2. vbi explicuimus quid essent *dispertitæ linguæ tanquam ignis.* Neque fortasse apud externos inusitata est ista metaphora, qui quod linguæ proprium est igni tribuunt, dum dicunt flammam aliquid lambere, sic Virg. *Æneid.* 2.

Ecce leuis summo de vertice visus Iuli
Fundere lumen apex, tactúque innoxia molli
Lambere flamma comas.

n n *Sed adhuc manus eius extenta.*] Non satis supplicij sumptum est excisa, & concremata vrbe siue à Chaldæo, siue à Romano milite. Adhuc enim est quod à scelerato populo pœnarum exigat Deus: quem in omnes ventos disseminauit, seruiréque fecit durissimorum Tyrannorum imperio.

o o *Et eleuabit signum in nationibus procul, & sibilabit ad eum de finibus terræ.*] Ostendit propheta Deum esse ducem eius exercitus, à quo cædes illa comparata est. Est enim ducis, signum eleuare, delectus habere, aciem armis, & bellicis artibus instruere. Hæc omnia præstitit summus hic imperator ea solertia, vt nulla potuerit excogitari maior; & ea celeritate, vt Iudæi imminere sibi hostem priùs aspexerint, quàm venturum putarent. Nimirum imperatori Domino sic omnia parent, vt, sicut ad pastores oues è proximo loco, sic ad tenue sibilum, id est, ad suæ voluntatis significationem momento temporis nationes ab vltimis terræ finibus vocatæ, quamprimum aduolent. Illud *ad eum* pronomen reciprocum esse potest. ita vt Dominus ad se nationes aduocet, quibus administris vtatur ad excidium Ierusalem. Et hoc apparebat verisimile, quia nihil aliud videbatur præcessisse, ad quod referri posset. Sed existimo potiùs esse referendum ad exercitum, seu externum populum, quem sibilo, id est, signo suæ voluntatis proposito, ad perdendam Ierusalem euocauit. nam ille statim festinus dicitur esse venturus. Neque ex superioribus facilè colligas, quis sit hic, qui ad Dei sibilum festinus aderit. Existimo autem tam illud superius *ad eum*, quam quod statim *festinum* dicitur, pertinere ad גוים *goim* quod præcessit, pro quo vulgatus reddidit *in nationibus*. Est autem vsitatum vt singularis numerus cum plurali quod antecessit conueniat. Exempla habes apud Pagninum *lib.* 4. *Regul.* 15. 56.

p p *Ecce festinus velociter veniet.*] Optarant suprà Iudæi vt iam iam adesset tempus illud ab Isaia prædictum: quia ipsi hostium minas, atque arma contemnerent. Atque ita dicebant, *Festinet, & citò veniat opus eius.* Futurum iam dicit propheta quod ipsi tanto tempore se cupere significarant. 57.

Venict

Veniet enim feſtinus hoſtis, ſic inſtructus, & ardens, vt omnia Iudæorum præſidia futura ſint, ſicut arida ſtipula ante ardorem ignis.

58. qq *Non eſt deficiens neque laborans in eo.*] Deſcribit exercitum, quem Dominus contra populum quondam ſuum armauit, & duxit; atque ita deſcribit eleganter vt in eo genere non meminerim me aliquid legiſſe ſignificantius, aut illuſtrius. Apparatus autem ille caſtrenſis accommodatus eſt A ad ſuperanda, atque euertenda illa, quibus ab omni hoſtili machinamento, & arte tutos ſe futuros exiſtimabant Iudæi. Quia regio petroſa erat, neque ideò apta equeſtri excurſioni, equorum vngulis inſtar ſilicis duritiam, & vim quamdam indomitam attribuit. Cætera elegantiſſimè militum ardorem, ſtudiúmque pugnandi demonſtrant, ita vt à belli moleſtiis nihil temporis aut otio, aut quieti concedant.

Argumentum ſexti capitis Iſaiæ.

ILLVSTRIS ſpecies Dei in ſua maieſtate, & gloria obiicitur oculis prophetæ: quem laudant, cuique aſſiſtunt alati Seraphini. Quos cùm imitari, aut comitari vellet Iſaias, retardabatur tamen à laudando, quia labia polluta, & linguam habebat impeditam, & tardam. Poſtquam verò Seraphinus ab inuſtis labiis candenti carbone impuritatem deterſit: offert ſe vltrò in quamcumque Deus prouinciam, & miniſterium vocet. Cui ad extremum Deus id dat in mandatis, vt Iudæorum Genti cæcitatem, & obſtinationem denunciet, & exprobret; & quod propterea illi iterum, atque iterum infortunium impendeat.

CAPVT VI.

1 [a] *IN anno, quo mortuus eſt rex Ozias,* [b] *vidi Dominum ſedentem* [c] *ſuper ſolium excelſum, & eleuatum,* [d] *& ea quæ ſub ipſo erant replebant templum.*

[e] *Seraphim* [g] *ſtabant* [f] *ſuper illud:* [h] *ſex alæ vni, & ſex alæ alteri, duabus velabant faciem eius, & duabus velabant pedes eius,* [i] *& duabus volabant.*

2 [k] *Et clamabant alter ad alterum, & dicebant.* [l] *Sanctus, ſanctus, ſanctus Dominus Deus exercituum, plena eſt omnis terra gloria eius.*

3 [m] *Et commota ſunt ſuperliminaria cardinum à voce clamantis, & domus repleta eſt fumo.*

4 [n] *Et dixi: væ mihi, quia tacui, quia vir pollutus labiis ego ſum,* [o] *& in medio populi polluta labia habentis ego habito, & regem Dominum exercituum vidi oculis meis.*

5 [p] *Et volauit ad me vnus de Seraphim,* [q] *& in manu eius* [r] *calculus, quem forcipe tulerat de altari.*

6 *Et tetigit os meum, & dixit,* [s] *Ecce tetigi*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 EO anno, quo deceſſit Ozias, vidi in templo Dominum ſedere in excelſo, atque eminenti loco; cuius defluentes in Regia maieſtate laciniæ totum replebant templum.

Iuxta ſolium duo aſſiſtebant Seraphini; quiuis ſenas habebat alas, duabus faciem velabant ſuam, duabus eas corporis partes, quæ à cingulo ad pedes vſque pertinent: reliquæ duæ ad volandum erant expeditæ.

2 Et alternis vocibus diuinum illud triſagium iterabant *Sanctus, ſanctus, ſanctus Dominus Deus Sabaoth*, cuius gloria totam impleuit terram.

3 Interim dum Angelicæ voces illo cantu perſtrepunt, templi poſtes, ac limina graui motu concuſſa ſunt, & domus tota circumfuſa eſt fumo.

4 Tunc ego mihi ipſi ſubindignans aio. Væ mihi, quia cum loqui debuiſſem, & Regis impij Oziæ exprobrare ſacrilegam audaciam, tamen conſtricta metu lingua, ſicut & multitudinis reliquæ, quam à libertate ſermonis, aut metus, aut auaritia retardat, in Dei cauſa ſiluit, quem nunc in tanta maieſtate præſens ipſe præſentem intueor. Aut quia ſegniùs in diuinas laudes incubui, quas nunc tanto ſtudio Angeli, & tanta contentione concelebrant. Quibus cùm me ſocium adhibere velim, tardi, atque polluti oris impedimenta retrahunt.

5 Cùm in ea eſſem cogitatione defixus, ecce aduolat ad me vnus ex eo Seraphinorum numero cum candenti carbone, quem de altari forcipe ſuſtulerat.

6 Is ergo cùm labiis ardentem admouiſſet

calculum, vt illo purgatorio igne impedimentum,quod à peccato natum erat, ab ore iam purificato remoueret, Ecce ait, tetigi os tuum, & quod in eo iniquum erat, atque pollutum,confestim excedet.

7 Vbi iam purificatis labiis expeditam linguam, & ad loquendum promptam expertus sum, audiui vocem Domini,qui quærebat quem mitteret, quémque ad magnam nempe aliquam prouinciam, de qua nihil mihi certum erat, habiturus esset aut ministrum, aut socium. Ad quem ego iam audacior aio: En ego præsto sum, quamcumque in partem, aut negotium velis, festinare paratus.

8 Tunc Deus ad me: Vade,& hæc populo infideli, atque impio meo nomine denuncia. Aderit aliquando tempus, cùm iterum, atque iterum audiatis, neque tamen intelligatis audita: cùm obiiciam visionem oculis vestris: eius tamen sensus, aut pondus longè fugiat intelligentiam vestram.

9 Dic ergo futuras esse cæcas illorum mentes;obstruendas,atque aggrauandas aures, claudendos oculos, ne oculis suis obiecta cernant; ne auribus capiant, vel quæ à me dicentur; vel quæ meo nomine ad ipsos deferentur mandata. Denique ne ad illorum animos, eorum quæ maximè nouisse intererat, cognitio perueniat. Ex quo fiet,vt neque vitam mutent, neque salutem à mea benignitate consequantur.

10 Ad quem ego: Vsquequo Domine progressurus est animi tui furor, quem Iudæorum cæcitas, & duriries instimulat? & Dominus ad me; Non quiescet aut ab offensione,& indignatione animus, aut manus ab inferenda plaga, donec extinctis, aut relegatis ciuibus deserta regio in solitudinem redigatur, & ferarum latibula.

11 Ablegabo longè à patria habitatores suos. Qui verò à cæde, atque exilio reliqui fuerint, aut ex eo post longum tempus in Iudæam,id est, in terræ medium restituti, ibique maiorem in modum multiplicati,antiquum ciuitatis statum, & gloriam instaurabunt.

12 Neque verò otiũ illud habebunt proprium, atque perpetuum, licèt enim sobolescere, atque augeri cœperint mirificè: Accendetur tamen animi mei furor, persequetúrque reliquias, tanquam qui racemos colligit è vindemia; Quod magno suo merito accidet væsano,atque infideli populo: reuertetur enim ad ingenium, amplectetúrque rursus ea, quibus parentes olim non solùm impiè, sed etiam impudenter adhæserunt: Quare sic à me seuerè mulctabitur, vt aliis Gentibus futurus sit ludibrio, exemplóque diuinæ offensionis. Vt enim terebinthus, aut quercus ramorum, ac frondium venustate visendæ; vbi ab ipsis spoliatæ fuerint, deformes sunt,& horridæ:

hoc labia tua, & auferetur iniquitas tua, [t] *& peccatum tuum mundabitur.*

7 *Et audiui vocẽ Domini dicentis,* [v] *Quem mittam? & quis ibit nobis?* [x] *& dixi; Ecce ego,mitte me.*

8 *Et dixit, Vade, & dices populo huic;* [y] *Audite audientes,& nolite intelligere: & videte visionem, & nolite cognoscere.*

9 [z] *Excæca cor populi huius, & aures eius aggraua:& oculos eius claude: ne* [a] *fortè videat oculis suis,& auribus suis audiat, & corde suo intelligat, & conuertatur, & sanem eum.*

10 [aa] *Et dixi, Vsquequo Domine? Et dixit,* [bb] *Donec desolentur ciuitates absque habitatore, & domus sine homine: & terra relinquetur deserta.*

11 [cc] *Et longè* [dd] *faciet Dominus homines, & multiplicabitur quæ derelicta fuerat in media terra.*

12 [ee] *Et adhuc in ea decimatio,* [ff] *& conuertetur, & erit* [gg] *in ostensionem,* [hh] *sicut terebinthus,& sicut quercus quæ expandit ramos suos:* [ii] *semen sanctum erit id quod steterit in ea.*

dæ; sic populus suis nudatus ornamentis quid derideant alij, non quid laudent, aut admirentur, habebit. Neque verò fundirus arboris illius elidetur, aut conuelletur radix: & quod ex ea pullulauerit, atque in ea steterit, sanctum erit.

IN CAPVT SEXTVM COMMENTARIVS.

Ozias leprosus.

1. ª N *anno quo mortuus est Rex Ozias.*] Notatur tempus huius prophetiæ celeberrimę: hoc fuit verò cùm regnare desiit Ozias; siue quia propter sacrilegam audaciam percussus lepra regno pulsus est, quod putat Chaldæus: vixit enim in domo separata, & eius loco Ioathan filius regiam domum administrauit, 2. *Paral.* 26. Hæc verò à reliquo populo separatio, & exautoratio ciuilis quædam mors existimatur: seu quando verè mortuus fuit. Communiter patres de naturali morte accipiunt, Hieronymus, & Cyrillus *hic*, Origen. *hom.* 1. *in cap.* 2. *Iudic.* Chrysostomus *Tom.* 1. *hom. in caput istud.* Causámque reddunt cur mortuo Ozia prophetare cœperit Isaias. Nam cùm infensus esset Deus Iudæis, quia non omnino impium atque leprosum Regem exturbassent ex vrbe, licèt in domo viueret separata, sua consilia intermisit aperire prophetis, aut certè noluit, vt ea genti sui regis sacrilegio contaminatæ manifestarent. Quod fecit satis cumulatè visione hac illustri, quando è viuis excessit is, qui tam promptam Dei benignitatem retardabat. Ex quo licet colligere quàm perniciosa sit impiorum, & maximè principum societas, quæ vt graue nocumentum affert populo, sic etiam maximas aufert vtilitates, vt docuit hîc Ozias, iuxta horum Patrum sententiam, & 1. *Reg.* 4. Filiorum Heli intemperantia, & patris in reprehendendo mollities, & 2. *Reg.* 24. Peccatum Dauid, quod Deus ingenti totius populi clade mulctauit. Hæc propter tot patrum autoritatem grauia; sed puto primùm hîc agi quidem de Oziæ naturali morte, sed non esse oblatam visionem istam rege mortuo, sed eodem anno quo mortuus est, vt indicat textus, & patebit magis infrà, cùm agemus de calculo, quo purificata sunt Isaiæ labia, & datus illi spiritus propheticus.

Principum peccata quã perniciosa populo.

ᵇ *Vidi Dominum sedentem.*] Visione nempe
2. imaginaria atque intellectuali illustratione, quemadmodum alij quoque prophetæ. Nam vt scripsit Paulus, 1. *Timoth.* 6. *Lucem habitat inaccessibilem, quem nullus hominum vidit; sed nec videre potest.* Et *Ioan.* 1. *Deum nemo vidit vnquam.* Quomodo verò olim Deus Patribus apparuerit, & an cùm in Scriptura Deus apparuisse dicitur, angelus diuinam personam repræsentauerit, longa quæstio est, de qua multis Theologi. Vide S. Thom. 1. *p. q.* 12. Et nos nonnulla diximus *in cap.* 7. *Actuum.*

Deus cur varia specie hominibus appareat.

Vt autem Deo, sicut notauit Chrysostomus *Homil.* 1. *in epist.* 2. *ad Corinth.* & Oecumenius *in cap.* 1. *ad Ephes.* attribui solent varia nomina, iuxta id quod exigit materia, cuius gratia diuinum imploratur auxilium: sic Deus apparere solet eo modo, atque habitu, qui præsenti rerum statui, aut rei cuius gratia apparet accommodatus est. Et ideo *Act.* 7. agonizanti, id est, pugnanti Stephano stans videtur, quasi cum illo simul pugnaturus. Amos *cap.* 7. apparet super murum cum trulla cæmentarij, quia de vastitate sermo erat. *Exod.* 3. visus est in ardenti rubo, vt ostenderet vri se, pungíque grauiter his incommodis, quibus apud Ægyptios premebatur populus. Hîc autem regio amictu, & in sublimi solio maiestatem ostendit suam; vt hinc discat propheta in quanto scelere sint illi, qui tantam maiestatem derideant.

Hæc porrò de Christo esse intelligenda verisi- 3.
mile fit *ex Ioan. cap.* 12. vbi cùm de Christo loqueretur, cui non crediderunt Iudæi, addidissétque, quod statim dicitur in hoc capite: *Excæcauit oculos eorum.* &c. subiecit: *Hæc dixit Isaias quando vidit gloriam eius,* nempe Christi. Ita S. Thom. *in prologo super Ioannem.* quod etiam necessariò fateri debent qui putant ideo Christi pedes, Seraphinorum alis esse velatos, quia mysterium humanitatis erat occultum.

Quod autem ad totam visionem spectat, vero videtur mihi valde simile, quod docuit Hieronymus *epist.* 143. *ad Damasum*, & noster Pradus *in prima visione Ezechielis, sectio.* 6. In hac visione non solùm Dei speciem oblatam esse prophetæ, sed etiam templi: seu, quod idem est, oblatam fuisse speciem in templo. Nam & templi, & altaris meminit, & quæ dicuntur omnia non difficilè ad Dei solium, quod habuit in templo accommodari possunt. Quod perspicuum fiet ex his quæ mox dicemus.

ᶜ *Super solium excelsum, & eleuatum.*] Solium erat inter alas Cherubim, vt habes *Exod.* 25. Quod excelsum erat, quia Cherubim quoque in loco erant excelso supra propitiatorium; sed quia ibi inuisibili forma residebat Deus, aspectabili verò apparuit Isaiæ, existimo aliquid obiectum esse prophetæ excelsius, & augustius.

ᵈ *Et ea quæ sub ipso erant replebant templum.*] 4.
Septuaginta paulò aliter: *Et plena domus erat gloria eius.* Vtramque versionem coniunxit Ecclesia in responsorio primo dominicarum Nouembris. *Plena erat omnis terra maiestate eius; & ea quæ sub ipso erant, replebant templum.* Diuersitas hæc orta videtur ex voce שוליו *sulau*, quæ propriè fimbriam, seu laciniam significat in vestimentis, quam, quia viri nobiles, ac lauti gestare solent, ideo credo gloriam appellari longas illas lacinias ad terram longo tractu defluentes, iuxta Hebraici sermonis idioma, quod sæpe vsurpat Scriptura, in quo ornatus lautior, ac splendidior *gloria* vocatur. Vt de

regina, & ſponſa *Pſalm.* 44. *Omnis gloria eius filiæ Regis ab intus.* Et hinc ſæpius in Scriptura auditur, *Veſtis gloriæ, indutus gloria, ornamentum gloriæ.* Explicuit autem vulgatus vim nominis, dum reddit, *Ea, quæ ſub ipſo erant,* (id eſt laciniæ,) *replebant templum*, quæ in ea maieſtate ab ipſo infra pedes defluebant. Rab. Danid exiſtimat lacinias illas non eſſe veſtium, quibus in ea maieſtate Dominus vtebatur, ſed ſtragulorum, quibus regium illud ſternebatur ſolium. Pro *templo* Hebr. היכל *becal*, quæ pars media erat, inter vlàm, id eſt, porticum, & oraculum, id eſt, ſancta ſanctorum. Hæc ergo pars complebatur, aut regio illo apparatu, quo ſignificabatur Dei maieſtas, & gloria, aut certè ipſius gloria atque ſplendore fulgebat.

5. [e] *Seraphim ſtabant ſuper illud.*] Hoc additum eſt ad gloriam ſanctuarij, quia in illo ſtabili, & quaſi legitimo ſolio, nihil de Seraphinis; hos verò fuiſſe vt minimum quatuor putat Pradus, *in primam viſionem Ezechielis, ſectione 6*, & Pereira, *in caput 4. Apocal. diſp.* 17. & putant indicari à Dionyſio *de cæleſti Hieron. cap.* 13. dum tractat, quam nunc nos verſamus, Iſaiæ viſionem. Ait enim ſubſtantias illas ſub Deo, & poſt Deum, & circa Deum fuiſſe diſpoſitas: quæ infra hunc quaternarium numerum eſſe non poterant. Neque incommodat quod loquendi modus binos fuiſſe demonſtrat, dum dicitur, *Sex alæ vni, & ſex alæ alteri.* & poſtea, *clamabat alter ad alterum.* Nam hac dicendi forma Hebræi diſtributionē explicant, hoc ſenſu, ſingulis eorum erant alæ ſenæ, & ſinguli ad ſingulos clamabant. Ad verbum ſic habent Hebræa: *Sex alæ, ſex alæ vni*, id eſt, *cuilibet.* Porrò hac geminatione diſtributionem explicari, ſatis vſitatum, *Geneſ.* 7. vbi noſter, *Septena, & ſeptena.* Hebr. *Septem, & ſeptem.* Illud verò, *alter ad alterum.* Hebr. *Vnus ad vnum*, pro, *ſinguli ad ſingulos*, ſatis eſt in Hebræorum vſu. Vnum accipe exemplum pro multis. *Exo.* 36. *Coniunxitque cortinas quinque alterā alteri, & alias quinque ſibi inuicem copulauit.* Vbi pro *ſibi inuicem*, Hebr. iterum repetitur, *alteram alteri.* Vide quomodo *alter* geminatum de pluribus accipiatur duobus. Hinc facit quod LXX. pro *ſuper illud*, vertunt *in circuitu eius.* Circuitus verò à duobus efformari non poteſt, ſicut neque circulus à duobus punctis, quæ non magis circulum, quàm lineam, aut quamuis aliam figuram deſignant.

Distributio quomodo ab Hebræis explicetur.

6. Hæc mihi valde quidem probabilia ſunt. Sed placet magis duos tantùm fuiſſe Seraphinos. Quod docet Baſilius, Adamus, Lyra, Hugo dubius eſt, Hieronymus non definit, ſed quaſi hoc eſſet certum, reprehendit aliquos, qui cauſas aſſignant, cur duo Seraphim viſi fuerint Iſaiæ. Alios quidem, quòd ab illis Patrem, & Spiritum ſanctum repræſentari putant; alios quòd in duobus duo teſtamenta cognoſcant. Itaque de numero non videtur dubitare; ſed de illius ſignificatione. Sed in hanc ſententiam non tam me vocat, quàm omnino cogit autoritas Eccleſiæ, quæ ad hunc Iſaiæ locum reſpiciens, duos angelos eſſe oſtendit. Sic enim in octauo reſponſorio Dominicarum, quæ ſunt à Pentecoſte, canit: *Duo Seraphim clamabant alter ad alterum, ſanctus, ſanctus*, &c. Neque teſtimonium Dionyſij, ſi attentè legatur, nimis vrget: quia non tam videtur agi de Seraphim, qui oblati ſunt Iſaiæ, quàm de ſpiritualium ſubſtantiarum natura, quæ Deo aſſiſtunt.

7. [f] *Super illud.*] Vox *ſuper* non ſignificat Seraphim ſuperiorem locum obtinuiſſe, ſed eſſe iuxta,

A aut circa ſolium. Tam enim vox Hebr. על *hhal*, quàm Latina *ſuper*, idem eſt quod *iuxta.* Neque enim *Pſal.* 136. Hebræi ſederunt *ſuper flumina Babylonis*, neque *Exod.* 16. *Sederunt ſuper ollas carnium*, ſed *iuxta.* Vide quæ diximus ad illud *Zachariæ* 4. *Lampas eius ſuper caput ipſius.*

[g] Seraphim à voce שרף *ſaraph*, deducuntur, quæ *ardere*, ſiue *inflammare* ſignificat. Propriè verò ſunt ſerpentes quidam alati, qui non ſolùm ignei ſunt coloris, ſed etiam eos, quos mordent, letali ardore æſtuare faciunt, & herbas afflatu ſuo vrunt; qui *Num.* 21. igniti ſerpentes appellantur: B & à Plinio non diſſimili notatione preſteres. Quæ vox ſpiritibus quibuſdam cœleſtibus accommodata eſt. Qui quoniam amore ardent, alatíque apparuerunt prophetis, Seraphim vocantur. Aut etiam propter eximium ſplendorem, qualis eſt ab igne, propter quem ab Ezechiele *cap.* 28 lapides dicuntur igniti. De horum ordine, ac munere tractant ſcholaſtici, quare nos tanquam aliena à noſtro munere nunc omittimus.

Seraphim qui.

[h] *Sex alæ vni, & ſex alæ alteri. Duabus velabant faciem eius, & duabus velabant pedes eius, & duabus volabant.*] Obſcurum eſt cuius eſſet facies illa, ſiue pedes quæ Seraphinorum velabantur pennis: nam plerique Angelorū eſſe cenſent, tribuitúrque communiter Dionyſio *de cæleſti Hierarch. cap.* 13. Qui C ſanè ibi valde loquitur obſcurè, & Carthuſianus in contrariam ſententiam interpretatur; idem Procopius, inclinat S. Thom. tenet Foreirus, Vatablus, Adamus & Chryſoſtom. *Tom.* 5. *de incomprehenſibili Dei natura.* Et expreſſum inuenio *in præfatione liturgiæ Iacobi, & Æthiopum. Tom.* 4. *Bibliot.* Hieronymus *epiſtol.* 142. ad Damaſum, vbi viſionem hanc luculenter tractat, faciem eſſe putat non Angelorum, ſed Dei. Sentit idem Cyrillus, & Hugo, & Petrus Damian. *epiſt.* 6. Sanè verba Hebraica dubia ſunt, neque in alterutram partem magis prona. Nam illod פניו *panau*, & רגליו *raglau*, id eſt, *pedes eius, & faciem eius*, non magis ad Deum, quàm ad Seraphinos accommodari poteſt. Quod vt maD gis intelligatur, obſeruo verbum *velabant*, aut *volabant* eſſe in ſingulari numero. Conueniunt enim diſtributè cuilibet Seraphinorum in hanc ſententiam, *Sex alæ erant illorum cuilibet, & quilibet eorum velabat faciem*, &c. Affixum item *vau*, pro quo noſter interpres tranſtulit *eius*, quod numeri ſingularis eſt, Seraphinis etiam in illa diſtributione conuenire poteſt; nam vt compertum eſt his, qui vel mediocriter Hebraicè norunt, *vau* affixum tertiæ perſonæ maſculinæ ſimplex pronomen eſſe poteſt, & reciprocum; ſi reciprocè capias, Angelis, ſi ſimpliciter Deo accommodandum eſt. Quare ex vocibus Hebraicis nihil habemus lucis; & magni autores vtriuſque ſententiæ. Ego nihil hîc definio, licèt magis inclinem vt faciem, & pedes AngeloE rum eſſe putem; ſed tantùm explicabo quid ex vtraque ſententia oblatum, aut ſignificatum videri poſſit Iſaiæ. 8.

Et *primùm* obſeruo Hebraicè in voce *velabant*, & *volabant* eſſe tempus futurum יכסה *iecaſeh*, & יעופף *ieopheph*, vel quia futurum ſæpe pro præſenti, aut pro præterito ponitur, ſeu certè quia futurum aptitudinem quamdam indicat, ſeu facultatem; non opus, ſeu actionem: Vt optimè Ribera docuit *in cap.* 20. *Apocal. cap.* 72. quo ſenſu explicuimus ſuprà illud *cap.* 1. *Apprehendent ſeptem mulieres virum vnum*, id eſt, ea erit virorum ſtrages, vt ſeptem mulieres ambire poſſint vnius viri nuptias. & 9.

Amos

Amos cap. 8. Inducam super omne dorsum vestrum saccum; & super omne caput caluitium. Secundò, ea erit calamitas,& doloris acerbitas, vt Hebræorum more omnes debeant illa edere mœroris signa, quæ à sacco, atque caluitio sunt. Et vulgo maximè Hispanorum dicitur, *Ille non faciet; non docebit*, &c. id est, neque ingenium, neque facultatem habet, vt facere, aut vt docere possit. Sic ergo (vt iuxta Hebraicæ Grammaticæ leges vim istorum verborum exprimam) quilibet Seraphinorum habebat alas senas, quibus velabit, & volabit: aut velaturus, & volaturus erat. Sed credo potiùs futurum hic sumi pro præterito; nam nisi actu propheta conspexisset, velari faciem, & pedes, quo- B modo nosset ad quem vsum essent alæ concessæ.

10. Quod ad alarum vsum, & significationem pertinet, multa ab antiquis Patribus, & à recentioribus intrepretibus dicuntur ad mores accommodata. Vide Perieram *in cap. 4. Apoc. à disputatione* 23. Vbi ex Patribus selectiora collegit, cùm ageret de senis quatuor animalium alis, & *super eundem locum Apoc.* Riberam, ex illis qui in Isaiam scripserunt, præcipuè Hieronymum, Cyrillum, & Procopium. Nos hîc breuiter pauca. Si dicas cum Hieronymo & Cyrillo faciem Dei, ac pedes velari Seraphinorum alis, magnum aliquid ostenditur ab hac specie. Cùm enim per *caput, diuinitas*, per *pedes*, significetur *humanitas* Christi, neque illa propter celsitudinem, ac splendorem, neque hæc propter humilitatem, & opera ab illa humanitate profecta, quæ existimari poterant abiectissima, cognosci possent, iure ab Angelorum alis tegebantur. De Christi capite ex multorum sententia dixit idem Isaias *cap. 56. Generationem eius quis enarrabit?* De pedibus, id est, de iis, quæ in Christo eiusmodi fuerunt, vt propter illa dictus fuerit *Psal. 21. vermis, & non homo, opprobrium hominis, & abiectio plebis.* dixit idem Isaias, *Domine quis credidit auditui nostro?* Et de gloria, quæ ex ea tanta humilitate orta fuit, dixit Paulus *ad Ephesios 3. Mihi datum est euãgelizare inperuestigabiles diuitias Christi, & illuminare omnibus quæ sit dispensatio sacramenti absconditi à sæculis in Deo, vt innotescat principibus, & potestatibus in cœlestibus per Ecclesiam multiformis sapientia Dei.* Quare illæ eædem potestates admirabundæ inducuntur ab Isaia, *cap. 63. Quis est iste, qui venit de Edom tinctis vestibus*, &c. Cum ergo altissima diuinitatis mysteria, ac plurima humanitatis opera, suprà quàm credi possent humilia, ignorarent Angeli, optimè inducuntur facies, & pedes Christi suis alis operientes.

Abscondita diuinitatis, atque humanitatis Christi mysteria.

Si verò, quod magis verum existimo, certè quod pluribus ex antiquis, & omnibus penè recentioribus probatur, Seraphini non Domini, sed faciem ac pedes velabant suos, ostendunt eum esse splendorem, qui ex diuino oritur vultu, vt nulla creata acies intueri, nulla vis excipere, ac sustinere possit. Hanc verò tantam splendoris vim, quæ nostram videndi facultatem perstringit, ac superat; significare solemus prætentis ante oculos manibus: Quemadmodum cùm solem aduersum intuemur, quia tanti vim luminis sustinere non possumus, manum opponimus à solaribus radiis. Sic *Elias 3. Reg. cap. 19.* adueniente Domino *operuit vultum suum pallio, & egressus stetit in ostio speluncæ.*

Exuperant facultatem nostram diuina mysteria.

11. Quòd verò pedes operiant, alia ratio est. Aut significant se pro suo ardenti, ad explendam diuinam voluntatem studio esse tardo, atque impedito gradu, tametsi senis alis instructos, sicut etiamsi A perspicacissimis oculis sint, aduersus tamen tantum splendorem qui à diuino emicat vultu, velata facie, atque oculis se cæcos fatentur.

Sed est credo alia fortasse huius loci sententia, quam aliis non tam persuadeo quàm propono, quæ indicat quanta diuinis oculis reuerentia debeatur. Sed antequam meam cogitationem expono, obseruo, Hebraicam vocem רגל *regêl*, cui apud Latinos responder *pes*, non significare tantùm extremam corporis partem, sed etiam quidquid à coxis deorsum est, & sæpe illud obscœnum quod pudicis maximè curæ est esse velatum. Quare in *cap. 7.* honesto vocabulo dixit Isaias, ra- B dendos esse pilos pedum. In quibus allegoricè intelliguntur, qui sunt ex infimo ciuium ordine, sicut in pilis capitis, & barbæ principes, & qui apud alios in honore sunt. Propriè tamen sunt illi pili, qui & obscœna vestiunt & ætatis maturitatem indicant, vt docent Hebræorum magistri, & ex recentioribus Foreirus, Vatablus, Montanus, Emanuel Sa, Pineda *in Iob cap. 3. vers. 10.* Et *aqua pedum* dicitur vrina infrà *cap. 36.* vbi pro *bibent vrinam pedum*, Hebr. est, *aquam pedum.* Exempla plura omitto, quia diutius in his hærere pudor, & modestia non permittit. Sed illud non præteribo, quod ab hac obseruatione aliquid accipiet lucis, quod etsi variè à multis tentatum sit, adhuc ta- C men manet obscurum valde. *Exod. 4.* dicitur. *Tulit illico Sephora acutissimam petram, & circumcidit præputium filij sui, tetigitque pedes eius, & ait. Sponsus sanguinum tu mihi es.* In pedibus quos in circumcisione filij tetigisse dicitur Sephora; illud intelligo membrum filij, à quo per circumcisionem aliquid detrahitur. Quare si sumatur pro membro circumciso histeron proteron est: nam priùs membrum illud tetigisse apparet, quàm circumcidisse. Nisi dicas tetigisse Sephoram partem illam circumcisam stillantem sanguine, ostendisséque Moysi viro suo, ac dixisse. *Sponsus sanguinis mihi es*, id est, vide quàm mihi cari steterit connubium cum Hebræo contractum. Aut denique tetigit pedes, id est, carnem per circumcisionem ablatam, D quæ etiam pedum nomine significatur, ostendénsque viro suo dixit, *sponsus sanguinum*, &c.

Magna reuerentia debetur Deo.

Quid pes apud Hebræos.

Exod. 4.

Nunc ad propositum redeo. Cùm Seraphini humanam assumerent figuram, in qua illud etiam futurum esset, quod honestè videri, aut nudatum esse non poterat, alis duabus partes illas velabant, quas pedum nomine significari diximus. Vt enim nihil indecorum obiici patimur eorum oculis, quorum auctoritatem suspicimus, sic etiam nihil indecorum obiici vel in speciem debuit ab Angelis maiestati diuinæ. Huc facit quod *Exod. 28.* canit Deus, ne sacerdos absque fœminalibus, id est, subligaculis, quæ obscœna tegerent, ascenderent ad altare, ne ibi indecorum aliquid appareret. Et clariùs eodem capite ad finem, *Facies fœminalia li-* E *nea, vt operiant carnem turpitudinis suæ à renibus vsque ad femora: & vtetur eis Aaron, & filij eius, quando ingredientur tabernaculum testimonij vel quando appropinquabunt ad altare.* Et Adam *Gen. 3.* dicitur ideo se abscondisse à facie Domini, quia nudus erat. Hanc sententiam de Seraphinorum femoribus velatis indicat Foreirus hic, dum dicit, *Per pedes autem inferiorem totam corporis partem accipe; vt sæpe in Scripturis accipiendum est.* Accipiendum autem pro partibus, quas pudor nominare vetat, docet ipse infrà *cap. 7.* ad illud; *pilos pedum*, & *cap. 36.* ad illud, *vrinam pedum suorum.* Idem

12. Modestiæ commendatio.

sensisse aliquos docet Dionysius. Et quidem non vulgare sumitur argumentum ex visione Ezechielis, quam nonnulli eamdem esse putant cum hac, quam nunc exponimus. Vbi Cherubim coram Dei maiestate, & gloria duabus alis dicuntur velare corpora. Sic enim *cap.1. Duæ pennæ singulorum iungebantur, & duæ tegebant corpora eorum.* In quibus femora præcipuè intelligit ibi Pradus & Pereira *in cap.4. Apoc. disput. 24.* Et si quid est in antiqua, atque vulgari figura momenti, eo modo, atque habitu communiter efformantur Seraphini.

Ezech. 1.

13. Hac forsan Angelorum specie ostendere voluit Deus populo Iudæo minùs quàm oporteret studioso modestiæ, & religionis, quàm sibi gratus sit casti animi habitus, quam populus ille iam magna ex parte prodiderat; nam illis diebus inhonestè plurima non in vrbe solùm, sed etiam in templo fiebant, vt postea videbimus, sub tempore Achaz.

Ex quo constat quàm parum piè Hebræorum magistri existimauerint Cherubinos à Moyse in tabernaculo positos vtrumque sexum habuisse; cuius sententiæ princeps existimatur fuisse Rab. Salomon, & miror cogitationem illam verè Rabbinicam placuisse Ariæ Montano, qui in appatatu eo libro, quem inscripsit *Noah, siue de arcæ fabrica, titulo de propitiatorio*, vtrumque sexum agnoscit in Cherubinis.

Hæc mihi valdè probabilis sententia est, quæ femoribus alas prætentas esse dicit, non his qui propriè dicuntur pedes. Neque enim ad institutum prophetæ satis opportuna videbatur illa pedum occultatio. Nam cùm Seraphini essent ad opus expediti, & prompti, & ideo stare dicuntur ante thronum, & habere alas ad volandum explicatas: non bene hæc alacritas exprimitur tectis, ac penè implicatis pedibus, qui sunt legationum & functionum præcipui ministri. Vt autem duabus alis aut volabant, aut ad volandum instructi videbantur; sic puto, vt ostenderent totas vires expromptas, atque ad diuinum imperium intentas esse, pedes habuisse expeditos, & iam iam erumpentes ad cursum.

14. Ad rem moralem, religiosæque obedientiæ perfectionem habes hîc, si vnquam, præclarum symbolum, quam humilem esse debere, alacrem, & cæcam, docet spiritualium patrum, & omnium penè ordinum religiosorum disciplina. Ecce hîc habes excussas alas & ad volandum expeditas, cum oculis tamen, si non cæcis, certè velatis. Habes aut pedes tectos, in quibus affectus significari constat, vt discas non tam tuis affectibus, atque voluntati seruiendum, quàm parendum alienæ; aut certè tecta femora, & ea quæ pudori sunt, quia etiam obedientia modesta esse debet, atque pudica, demissè de se atque humiliter sentiens.

Religiosi tempus.

15. [i] *Et duabus volabant.*] Incertum est an concussis alis Seraphini diuinum solium volando circumierint, an eodem semper in loco alas excutiant, quasi ludibundi, & lætitiæ gestientes; vt facere solent nonnullæ volucres, quæ iactatis molliter pennis immotæ quasi capturæ impetum ad volandum in aëra se librant. Et hoc mihi videtur verisimilius. Neque enim est optimus habitus eorum qui loca aut gradiendo aut volando mutant, si oculos viarum duces velatos habeant; & habitus ille est eorum qui auidè spectant aliorum imperium. Adde quòd isti Seraphini sunt, id est, iuxta sui nominis notationem, inflammati, amore vtique; ab eo nimirum amore, quem in Deo infinitum agnoscunt; Eo igitur alarum motu quasi flabello quodam videntur incendium illud amoris refrigerare, aut in suo aut in diuino pectore, cui assistunt. Vis ergo amoris ardentissimi, atque vt ita dicam, violentissimi, eo symbolo satis accommodatè significatur. Plura de harum alarum significatione traduntur à patribus, quæ videre cuilibet promptum est.

A

16. [k] *Et clamabant alter ad alterum.*] Hoc canticum ἀλληλουον esse, id est, alternis vocibus à Seraphinis ingeminatum, sentiunt communiter Patres. Damascenus *in opere de Trisagio* docet ab his Seraphinis didicisse Ecclesiam alternis decantare psalmos in modum Dramatis, seu Dialogismi. Obseruat autem Cyrillus non ideo Angelo Angelum in cantando succedere, quia defatigentur, sed quia sibi ipsis mutuum honorem tribuunt, omnia enim cœlestia ordinata sunt.

B

17. [l] *Sanctus, Sanctus, Sanctus.*] Hinc quidam existimant totius Trinitatis imaginem obiectam esse prophetæ: quomodo verò hinc singulas personas agnoscant, vide Athanasium *infra* & Ribetam *in cap.3. Malachiæ num. 6.* Hoc tamen Trisagio, id est, *Sancti* nomine ter repetito significari sacrosanctum Trinitatis mysterium, docent *hic* Hieronymus, & Cyrillus, Basilius *lib. 3. de Spiritu sancto.* Dionysius *de cœlesti Hierar. cap. 7.* August. *de fide ad Petrum cap. 1.* Athanas. *de incarnatione Verbi* paulò ante medium, & *de communi essentia, titulo, declaratio sanctam Trinitatem sedere in throno excelso.*

C

Gregor. *lib. 29. Moral. cap. 16.* Epiphanius *in Ancorato.* Damascenus *suprà.* Et ita omnino dicendum; ter enim repetito *Sanctus* tres personæ, & illa voce in singulari numero, *Dominus Deus Sabaoth*, Vnitas ostenditur. Si quis tamen hîc eximiam aliquam Christi laudem explicari putet terna illa acclamatione, non credo in eam cogitationem veniret sine optima coniectura. Nam primùm sermonem hic esse de Christo habemus ex Ioanne *c. 12.* cum enim de Christo ibi loqueretur, vt promptum est legenti, addidit. *Hæc dixit Isaias, quando vidit gloriam eius, & locutus est de eo.* Verba autem sunt illa, quæ mox sequuntur. *Audite audientes, & nolite intelligere; & videte visionem, & nolite cognoscere: excæca cor populi huius, & aures eius aggraua. &c. & conuertantur, & sanem eum.* Quæ Ioannes sequutus magis sensum quàm verba, Apostolorum more paulò aliter expressit. *Excæcauit oculos eorum, & indurauit cor eorum, vt non videant oculis, & non intelligant corde: & conuertantur, & sanem eos.* Deinde satis notum, atque vsitatum est, quod in aliquo genere eximium est, ternario numero significari. *Apoc. 8.* repetito ter *væ* grauem cladem hominibus denunciat. *væ, væ, væ, habitantibus in terra.* Et *Esther cap. 8.* eodem numero explicatur imperij amplitudo. Nam vbi vulgatus habet, *centum viginti septem prouinciis*: Textus Hebraicus legit tertiò iterata voce. *Prouinciam, Prouinciam, Prouinciam.* Et cùm maximè vrgetur sponsa *Cant. 4.* vt de Libano veniat, ter audit à sponso, *veni.* Apud externos exempla sunt obuia, qui τρισμέγιστον, id est, *termaximum* appellarunt Mercurium; & honores *tergeminos* amplissimos vocant; & quod sæpe & cum magna contentione fit, *ter* fieri dicunt. Ex his videbatur dici posse non improbabiliter Christum hîc dici à Seraphinis *ter sanctum*, id est, sanctissimum, aut τρισάγιον, sicut alius τρισμέγιστος vocatus est, de quo nuper. Sed quia prior illa expositio de

Christi laus.

D

Ternarius numerus amplificat.

E

Trini

Trinitatis mysterio communior est, illi adhærendum censeo.

18. m *Et commota sunt superliminaria cardinum à voce clamantis: & domus repleta est fumo.*] Hac illustri imagine Hieronymus, & Cyrillus, & S. Thomas vastitatem Ierusalem portendi putant. Succedit enim antiquæ gloriæ, atque splendori caligo, & fumus à Chaldæorum nimirum, ac Romanorum incendio. Et templum illud, quod suo sibi cultui Dominus elegerat, delendum significari videtur superliminarium commotione. Quod si cum L x x. legas, *Eleuatum superliminare*, portendi videtur adytis, ac templo relictis excessurum esse Deum ad cuius egressum latè se fores, ac superliminaria laxabant. Hæc quidem probabilia; sed obstat quòd post cardinum templi concussionem, repletámque domum vndanti fumo, in templo adhuc remansit Deus, & Seraphinus ad prophetam missus est, qui carbone polluta purificaret labia. Quare placet magis quod Hieronymo visum est *super cap.* 4. ad illud *fumum, & splendorem ignis.* Vbi hunc etiam locum exponit, putátque in fumo gloriam significari; quod etiam sensit Chrysostomus in illud *ad Hebr.* 12. *non enim accessistis ad tractabilem, & accensum ignem, & turbinem, & caliginem.* Vbi multis docet Dei olim maiestatem in fumo, ac nebula apparuisse. Eaistimo ergo hæc non ad templi vastitatem, Iudæorúmque interitum pertinere, sed in eis diuinam maiestatem, qualis antiquis obiici solebat, esse demonstratam. ad quam etiam spectant & prolixæ vestimentorum laciniæ, & illa de sanctitate tergemina, aut certè tergeminata Seraphinorum acclamatio. Neque desunt plurima, eáque grauissima in eam sententiam Scripturæ testimonia, quæ ostendunt cum Dei splendore, ac gloria fumum quoque, ac caliginem intercessisse, quæ vide apud Chrysost. *supra*; Nos hîc aliquot adducemus. 3. *Reg. cap.* 8. vbi arca introducta est in templum, dicitur, *Factum est autem cùm exissent sacerdotes de sanctuario, nebula impleuit domum Domini. Et non poterant sacerdotes stare, & ministrare propter nebulam: impleuerat enim gloria Domini domum Domini. Tunc ait Salomon, Dominus dixit vt habitaret in nebula.* Idem repetitur 2. *Paralip. cap.* 5. *Exod. cap.* 20. *Moyses autem accessit ad caliginem in qua erat Deus. Psalm.* 17. *Posuit tenebras latibulum suum.* Fumum autem ad suam maiestatem, & gloriam pertinere docuit ipse Dominus. *Leuit.* 16. de sacerdote. *Assumptóque thuribulo, quod de prunis altaris impleuerit, & hauriens manu compositum thymiama in incensum vltra velum intrabit in sancta; vt positis super ignem aromatibus nebula eorum, & vapor operiat oraculum.* Et in visione non valde dissimili, quæ est apud Ezechielem *cap.* 10. dicitur, *& eleuata est gloria Domini desuper Cherub ad limen domus, & repleta est domus nube, & atrium repletum est splendore gloriæ Domini.* in quo loco Pradus multa in hanc nostram sententiam adducit.

Fumus, caligo, & nebula ad Dei maiestatem pertinent.

19. n *Et dixi, væ mihi quia tacui.*] L x x. *quia compunctus sum.* Vtrumque significat vox דמה *damah*, quæ silétium importat. Nam *silentium* in Scriptura pro clade sumitur, aut graui aliqua afflictione, seu consternatione animi, quæ silere cogit. Quare 1. *Machab.* 1. terra siluisse dicitur in conspectu Alexandri, id est, ita concussa metu, vt neque mutire fuerit ausa. Idem dicitur de Moab infrà *cap.* 15. & de Ascalon *Ierem. cap.* 47. de quibus sermo est, quasi de re omnino profligata, & perdita. Vide quæ diximus ad illud *Zachariæ* 2. *fileat omnis caro.* Et hoc sensu videri potest siluisse Isaias, id est, grauiter affectus esse dolore, ac metu, aut alia vehementi perturbatione. Quemadmodum Ezechi. *cap.* 1. viso Domino cecidit in faciem suam. & Dan. *cap.* 10. de se scribit, *vidi visionem grandem hanc, & non remansit in me fortitudo.* & iterum. *Domine in visione tua dissolutæ sunt compages meæ, & nihil in me remansit virium.* Neque defuisse videtur causa, præter Dei maiestatem, quam intuebatur, quæ robur omne, atque audaciam debilitat, ac sternit, cùm propter minas, aut propter animi infirmitatem reprehendere noluerit Oziam Regem, qui alienum ministerium temere, atque arroganter assumens, Deum, cuius tunc apparebat iam illustris gloria, contempsisse videbatur. Nam cùm leprosus Dei præcepto extra ciuitatem expelli debuisset, Ozias tamen non extra, sed intra ciuitatis mœnia, licèt in separata domo reliquum peregerat ætatis. Debuit autem Isaias, vt pote propheta Dei, magnæ præterea autoritatis inter alios, vt qui ortus esset è regia familia, laborare, vt communem leprosorum legem Rex etiam subiret. Succubuit tamen communi metui, & quemadmodum reliqui, sic ipse pariter obmutuit, permisítque ne Rex extorrem ageret vitam extra vrbem. Et ideo ad hæc accommodatè subdit. *In medio populi polluta labia habentis ego habito*, ac si dicat, ego factus sum quasi vnus è media turba, quæ in tam graui casu mutire non est ausa; cùm tamen aliis tacentibus mihi omnino silendum non fuerit, qui propheta sum. Et huc facit quòd propheta meminit visionem hanc contigisse mortuo Ozia, quasi notauerit ex populi conniuentia, aut ex neglecta religione ad mortem vsque mansisse leprosum regem.

Silentium, pro consternatione ac metu.

Siue ergo hîc sermo sit de Ozia, qui hoc ipso anno mortuus est, siue de aliis populi peccatis, quæ non satis, aut fortiter reprehendit, dolet Isaias quòd tacuerit, habuerítque labia polluta, id est, impedita, sicut reliqui de populo, quorum linguam constrinxit aut metus, aut largitio. Nunc verò ideo præcipuè dolet, quia tantæ maiestatis, quam in excelso throno intuebatur, præceptum temeratum videt. Sic puto componi posse versionem L x x. cum versione vulgati in hanc sententiam. *Væ mihi quia sum*, id est, quia consternatus metu obmutui, & ideo labiis peccatum contraxi. Quæ explicatio non displicet Hieronymo, & illam probat Haymo.

Aliter locus iste exponitur ab aliis, in quibus est Hieronymus, Cyrillus, Haymo. Quasi propheta se ipsum reprehendat, quòd Deum non laudauerit, quem à Seraphinis tantopere laudari videret. Cùm verò maximè cuperet socium se adiungere cœlestibus cantoribus, retardabatur quòd labia haberet immunda, perinde ac si vnus esset à populo, cui polluta sunt labia: (nam ex vsu Scripturæ nota similitudinis hîc subaudienda est, hoc sensu; sum veluti vnus ex immundorum numero, vel quasi is, qui cum immundis habitat) neque ideo ipsi liceret ad illud opus conari, nam immundis, atque prophanis ad sacrum illud munus accedere religio vetat. *Psal.* 49. *Peccatori autem dixit Deus, quare tu enarras iustitias meas, & assumis nomen meum per os tuum?* Et, *Non est pulchra laudatio in ore peccatoris. Eccl.* 15. Hæc itaque causa retardabat prophetam ne cum Angelis simul Deum laudaret. Non quòd animus non esset ad illud officium, 20.

Dei reuerentia.

officium, atque conatum promptus; sicut Petrum, alioqui Christi amantissimum ab eius conspectu atque consortio reuocabat suæ tenuitatis, ac peccatorum conscientia. Atque ideo cùm maximè cuperet adhærere Christo, quia se prophanum atque immundum putabat, dicebat tamen: *Exi à me Domine, quia homo peccator sum.*

21. Dei conspectus elingues facit. Quia in loco versamur obscuro, variéque ab aliis explicato, nemini credo molestum erit, si aliis etiam modis explicare tentemus: fortasse aliqua ex multis expositionibus placebit. Sanè improbabile non est Isaiæ labia ex Dei conspectu te vera polluta, id est, impedita fuisse; sicut ex Dei conspectu Moyses impedirioris linguæ fuit *Exod.* 4. Quod indicare videtur Propheta, cùm dicit: *Et regem Dominum exercituum vidi.* vbi illud, *&*, causam indicat impedimenti noui, quod sæpe non tam coniungit extrema quàm rationem reddit, vt docuimus *Act. cap.* 7. *num.* 21. Exemplum habemus apud hunc Prophetam *cap.* 54. *Ecce tu iratus es, & peccauimus*, id est, quia peccauimus. Hoc sensu. Quia Dominum vidi, loqui non possum; sicut populi, qui barbari sunt, & elingues. Sic ergo secum dolenter propheta loquitur: Væ mihi, quia tacui, neque laudaui maiestatem tantam, quam ab Angelis tanto studio nunc laudari video: tacui, inquam, cùm loqui poteram; nunc autem ex quo Deum vidi, non possum non tacere, etiamsi loqui cupiam; quia impedita lingua, erepta mihi est omnis loquendi facultas. Sed iure hæc patior, quia quando cùm possem loqui, nolui, nunc cùm maximè volo, loqui non possum. Facit ad hanc explicationem, quia statim purificata sunt Isaiæ labia, & sublatum illud impedimentum, quod ex diuino conspectu natum videbatur.

22. Dei cognitio humilitatem in nobis gignit. Hic pro te morali obseruandum ex diuino conspectu id consequi religiosam animam, vt se ipsam cognoscat, submissiúsque de se, tebúsque suis sentiat. Si ante hoc tempus vaticinari cœpit Isaias, quod nonnulli putant; satis constat ex quinque capitibus præcedentibus, quàm antè fuerit facundus; nunc in conspectu Domini, & audita ea suauitate, qua à Seraphinis laudatur Deus, mutum se putat, & elinguem. Fuerat Moyses prius eloquentissimus, vt dicit Stephanus *Actor. cap.* 7. nam cùm ageret de tempore, quo erat in Pharaonis aula, Regi gratus, & eius filiæ existimatus, aut educatus pro filio, dicit: *Erat potens in verbis*; At cùm agere cœpit cum Deo familiariùs, dixit: *Non sum eloquens ab heri, & nudius tertius, & ex quo locutus es ad seruum tuum.* Ita Origenes *hom.* 3. *in Exod.* Gregorius *hom.* 8. *in Ezech.* Philo *lib.* 1. *de vita Moysis.* Vide quæ in nostris Commentariis diximus ad hunc locum.

23. ⁵ *Et in medio populi polluta labia habentis ego habito.*] In medio idem est quod *inter*, vt alibi à me dictum est. Polluta labia fortasse eadem sunt, quæ prophana seu communia; quando, quæ eiusmodi sunt, communia dicuntur, quo sensu dixit Petrus *Actor.* 10. *Nunquam manducaui, quod commune, aut immundum est.* & *Marc.* 7. *communes manus* dicuntur, *quæ immundæ sunt & illota. Cùm vidissent (scilicet Pharisæi) quosdam ex discipulis eius communibus manibus, id est, non lotis manducare panes.* Labia ergo sua, quæ Deo consecrata esse debuerunt, cùm esset propheta Domini, vulgaria, atque prophana esse dolet, quasi esset vnus è populo in quo labia plerumque polluta sunt, atque communia.

24. Obseruant hìc Hieronymus, & Cyrillus quàm sit hominibus, etiam qui magnos in sanctitate fe-

A cere progressus, perniciosa improborum societas. A pollutis labiis eorum apud quos agebat, id consecutus est Isaias vir tantus, vt ipse quoque labia habuerit polluta. Quid ergo nobis ab illis timendum non erit, quibus neque lingua est, neque mores admodum honesti? Illud &, vt nuper ostendimus, causa est, rationémque ostendit cur polluta fuerint Isaiæ labia: quia nimirum habitabat inter viros polluta habentes labia. Quod etiamsi frequenter contingat, quicumque illi sint, quibus cum familiariter viuitur, tamen si illis accedat siue à doctrina, siue à nobilitate autoritatis aliquid, vim habent ad polluendam linguam potentissimam. Didicere ab Aristotele balbutiente balbutire discipuli, & ab Alexandro eius familiares vocis asperita-
B tem expressere, neque illi in balbutiente, ac hæsitante linguâ, neque hi à voce asperum aliquid, & horridum sonante, aliquid indecorum esse existimabant: vsque adeò rebus etiam absurdis, & illiberalibus potentiorum exemplum autoritatem conciliat. Quàm perniciosa improborum societas.

25. An Seraphim mittantur. ⁶ *Et volauit ad me vnus de Seraphim.*] Quærunt hic aliqui quomodo, cùm è supremo Angelorum ordine nemo mittatur, hic missus dicatur vnus de Seraphim, qui in illo numerantur ordine. Quæstio hæc multis à scholasticis tractatur, apud quos non omnino constitutum est, an ex supremo ordine aliquis mitti soleat. Neque verò apparet aliquid absurdi, si in grauioribus negotiis aliquem ex eo choro missum esse dicamus: vt in legatione ad
C Mariam de Verbi Incarnatione, quam obiisse ex supremo ordine aliquem satis est verisimile. Sed neque, si illud concedamus, hic sequitur aliquid, quod in ea sententia minùs consequenter asseueretur. Nam isti Seraphini, de quibus Isaias, non tam dicuntur Seraphini ab eo ordine, quàm ab officio: vt etiam obseruauit Dionysius *cap.* 13. *de cælesti Hierarch.* Nam cùm ab ipsis per ignem purificata fuerint Isaiæ labia, iure optimo Seraphini, id est, inflammantes vocati sunt. Vide Patrem Gabrielem Vazquez, *in* 1 *p. S. Thom. disp.* 144. *nu.* 12. Neque aliquid diceret meo iudicio absurdi, qui illis spiritibus datum illud nomen ab Isaia existimaret, quia ad exequendam diuinam voluntatem ardentes sunt, & expediti; vt enim angeli propter
D celeritatem *venti* dicuntur, sic etiam propter eamdem causam *ignis* appellantur. *Psal.* 103. *Qui facis angelos tuos spiritus, (id est, ventos) & ministros tuos flammam ignis.* Vt ergo alati finguntur, vt eo modo venti naturam, & velocitatem referant, sic etiam ardentes, & igniti dicuntur, vt ignis natura illis inesse significetur.

⁹ *Et in manu eius calculus, quem forcipe tulerat de altari.*] Pro *calculo*, Hebr. רִצְפָּה *ritspa*, id est, *pruna*, quia calculo candenti, id est, carbunculo, seu pyropo similis. Prunam autem fuisse constat, tum quia forcipe, tum quia de altari nempe thymiama-
E tis, aut holocaustorum sumpta est, quod etiam persuadet Ecclesiæ autoritas, quæ in missæ sacris Isaiæ labia calculo ignito dicit esse mundata. Vbi autem primùm tacta sunt Isaiæ labia, sublata est iniquitas, & datus linguæ expeditus vsus, aut certè redditus, si fortè priùs fuerat ablatus. Iniquitas ex vsu Scripturæ & peccatum significat, & pœnam, quę peccati merita consequitur. Vtrique significationi locus hic esse non potest. Nam si peccatum adhuc, id est, infirmitas inerat in prophetæ labiis, quia videlicet ad hoc timidus erat, & elinguis, sicut alius quilibet è media turba; illud peccatum expiatorio calculo 26.

subla

ſublatum eſt: & ideo iniuſta ſunt labia, quæ fuerant illius timidæ taciturnitatis inſtrumentum; ad eum ferme modum, quo in extremo agone ſacro oleo illæ fidelium partes inunguntur, quæ fuerunt peccatorum inſtrumenta. Sin autem labiorum, linguæque balbuties peccati pœna fuit, illa pœna aut remiſſa fuit à Deo, aut in dolorem, qui capi ab illa aduſtione potuit, commutata. In vtramque expoſitionem idoneè conuenit quod ſequitur: *Ecce tetigi hoc labia tua, & auferetur iniquitas tua.* Iniquitas, inquam, tua contracta, vel quia non reprehendiſti populum, vel quia Deo victimas labiorum tuorum, id eſt, laudes tantæ maieſtati debitas non exoluiſti.

27. Hinc interim obſerua aliter Ieremiæ, aliter Iſaiæ ſublatum fuiſſe linguę impedimentum. Nam illi *Ierem. cap.* 1. ſoluta lingua fuit, & adloquendum expedita digito Dei. Sic enim de ſe Ieremias cùm dixiſſet, *A, A, A, Domine Deus ecce neſcio loqui.* ſubdidit. *Et miſit Dominus manum ſuam, & tetigit os meum.* huic verò iniuſtis labiis carbone cadenti. Quidam putant ideo ſeuerius Iſaiæ labia fuiſſe purgata, quia cùm vir eſſet, haberétque ab aliquo peccato polluta, examine indigebat magis ſeuero; At cùm Ieremias eſſet puer, impedimentúmque balbutientis linguæ, à natura, atque ætate potiùs haberet, quàm à culpa; mitiorem medicinam illi adhibitam eſſe oportuit. Hæc fortaſſe vera ratio eſt, & ad morum diſciplinam non inepta. Sed fortaſſe alia neque magis aliena, neque minùs grauis alicui iudicabitur, quæ non à prophetarum meritis ſumitur, ſed à materiæ dignitate. Cùm enim magnus propheta Iſaias Euangelij tempus ſpectaret, & euangelicus propheta Chriſti geſtis linguam conſignaret, & conſecraret ſuam, oportuit vt ea lingua quæ Chriſto atque Euangelio ſeruiebat, igne eſſet purificata, atque ignita; neque igne alio, quàm qui Seraphinorum opera ſumptus eſſet ex altari. Quomodo enim Chriſti geſta inflammata pariter, atque inflammantia tractaret, frigida atque exanimata lingua? Et ſicut Apoſtolis in igneæ linguæ ſimilitudinem Spiritus ſanctus datus eſt, quia igneo ſpiritu inflammari debuit Apoſtolica lingua, ſic viro Apoſtolico lingua dari non debuit niſi ignita. Seu certè quia id videbatur optare Iſaias vt ſocium ſe adiungeret Seraphinis ad diuinæ maieſtatis præconia, expediebat ne ſegni, id eſt, ſine igne, atque emortua lingua opus illud tentaret.

Concionatoris qualis futura lingua.

28. Obſcurum eſt quid calculus ille ſumptus ex altari portendat. Neque illud, quicquid eſt, poteſt eſſe non eximium. Baſilius *hic*, Hieronymus *epiſt.* 142. *ad Damaſum.* Hugo, & Haymo, *verbum Dei* eſſe putant, iuxta illud *Ierem.* 23. *Nonne verba mea quaſi ignis.* & *Pſal.* 118. *Ignitum eloquium tuum vehementer.* Quod ſi ita ſtatuas, altare, vnde ſumptus eſt ille calculus, aut eſt vtrumque teſtamentum, in quo verba Dei ſunt ignita; aut certè vt Haymo, atque Hugo ſentiunt, Chriſtus, cuius ſermonem igneum eſſe experti ſunt duo illi diſcipuli; qui *Luca* 24. dixerunt, *Nonne cor noſtrum ardens erat in nobis, dum loqueretur in via?* Cyrillus, & Procopius, & Damaſcenus *lib. 4. fidei, cap.* 14. carbonem hunc, ſeu calculum candentem, *Verbum* eſſe dicunt *incarnatum.* Quod myſterium optimè explicatur eo ſymbolo. Nam ignis ita diſtinguitur à ferro, vel a ligno, quod candet: vt neque ferrum in ignis, neque item ignis in ferri naturam transformetur: Ita tamen vniuntur arctè, vt nulla pars ferri, aut ligni ſit non ignita. Quod omnino in hoc auguſtiſſimo myſterio accidit. Cúmque hic calculus Chriſtum Dominum nobis adumbret, maximè autem in Euchariſtia: neque enim ſine cauſa ſumptus eſt de altari. Ille ergo candens calculus ſic vrit labia, vt illa imprimat cœleſti nota, conſignétque prophetarum, & virorum Apoſtolicorum linguam Euangelio; ita vt ab ore, cui ille character impreſſus eſt, nihil ſonet niſi putum, niſi euangelicum, niſi diuinum; nihil aſpiret niſi igneum ab illo cœleſti igne, quem Deus venit mittere in terram. Hoc ſanè deberi Euchariſtiæ myſterio ab his, quibus illius copia facta eſt, edicit Chryſoſtomus *homil.* 61. *ad Popul. Tanquam leones*, inquit, *ignem ſpirantes ab illa menſa recedamus facti diabolo terribiles.*

Verbum incarnatum.

Euchariſtiæ.

29. Aliqui exiſtimant, & in his Hieronymus ſuprà, *epiſt. ad Dama.* calculum *ſpiritum* eſſe *propheticum*, quo blæſa, ac titubantia labia expediuntur, formanturque. Quo aliquid nouum prophetæ, & nouo ſpiritu, atque ardore, & concipiant ipſi, & audacter ad populum, & fortiter effundant. Qui ſanè ſpiritus Infantes, & elingues, diſertos facit. Hic Ieremiam infantiles tantùm, ac penè informes expromentem ſonos, eloquentem fecit *Ierem. cap.* 1. cui Dominus blæſum, atque infantile aliquid ſonanti dixit: *Ecce dedi verba mea in ore tuo.* verba autem Dei ignis ſunt. *Ierem.* 23. Et verò datum hîc Iſaiæ ſpiritum propheticum, ſatis eſt conſentaneum his, quæ pręceſſerunt. Neque enim credibile eſt Iſaiam, ſi ante hoc tempus ſpiritum habuiſſet propheticum, habiturum fuiſſe polluta labiã, ſicut habuerunt reliqui de populo; qui vt moribus fuerunt inquinatiſſimis, ſic etiam linguam, quæ moribus plerumque aſſonat, habuiſſe contaminatam, & ſacrilegam veriſimile eſt. Certè aliquod peccatum aut peccati macula, quæ propheticis inſederat labiis, exuſta fuit. Quam contractam fuiſſe ex quo diuino fuit inſtinctus afflatu, non eſt admodum credibile. Facit ad hoc quod quemadmodum Ieremias narrat *cap.* 1. quomodo prophetico fuerit initiatus ſpiritu: ſic modo Iſaias idem videtur oſtendere voluiſſe. Et ſicut, vt obſeruauit Hieronymus, quia Ieremias dixit, ſibi deeſſe verba, quòd puer eſſet, verba illi data ſunt: ſic quia Iſaias dixit ſibi polluta eſſe labia, ipſis purificatis factus eſt prophetiæ miniſter.

Spiritus propheticus.

Veriſimile eſt hic datũ eſſe Iſaiæ ſpiritũ propheticum.

30. At occurret aliquis, dicétque quod primùm ab hac viſione traditum eſt, eſſe primum Iſaiæ vaticinium, quia ſanè nunquam propheticum edidit oraculum niſi deſignatus propheta. Id verò pugnat cum primis Iſaiæ verbis, quæ teſtantur ipſum prophetaſſe ſub rege Ozia; At hæc viſio contigit Ozia iam mortuo. Quare non apparet quomodo verum ſit ab Iſaia prophetatum eſſe ſub Ozia. Sed non nimis noſtram explicationem premit hæc obiectio: neque enim hoc capite dicitur viſionem hanc illuſtrem obiectam fuiſſe Iſaiæ Ozia mortuo; ſed eo anno quo mortuus eſt; potuerunt tamen eodem anno, non tamen poſt mortem iſta contigiſſe. Quòd verò prophetæ, qui hiſtoriam non texunt, alium in ſcribendo ordinem ſecuti fuerint, quam rerum geſtarum tempus, & ordo poſtulabat, ſatis indicat tota Ieremiæ prophetia; in qua multa narrantur poſteriùs; quæ multo antea contigerunt. Sic puto, quæ hactenus accepimus à propheta ad caput vſque ſextum, poſt illuſtrem hanc viſionem fuiſſe ab Iſaia prædicta. Neque acris illa reprehenſio, quæ Hebræorum optimates appellauit Sodomorum principes, & alia quæ hactenus dicta ſunt, propheticæ libertatis, atque acerbitatis plena, ab aliis, quàm ab inflammatis labiis oriri potuerunt.

Cœpiſſe prophetare videtur Iſaias non mortuo Ozia, ſed eo quo mortuus eſt anno.

Hæc

Hæc mihi videntur dici posse satis verisimilitet, quod cum Hietonymo seutit Dionysius Carthus.

31. ſ *Ecce tetigi hoc labia tua.*] Quidam codices habenr *tetigu*, consentaneè ad textum Hebraicum. sed sensus idem. Cùm enim Angelus manu gestaret calculum, si calculus tetigit, tetigit vtique Angelus medio calculo. Nisi mauis hic Seraphinum vulgari Scripturæ more de se in tertia persona loquutum fuisse. Quod fecit Isaias infrà *cap.* 22. *Expellam te de statione tua, & de ministerio tuo deponam te.* Hebt. *deponet.* & *cap.* 42. *Cui peccauimus, & noluerunt in viis eius ambulare.* id est, noluimus. Exempla plura occutrent sæpius in hoc propheta.

t *Et peccatum tuum mundabitur.*] Enallage est in Scriptura frequens, pro, *mundaberis à peccato.* Sic *Leuit.* 24. *Sacerdos cùm inuenerit lepram esse mundatam, præcipiet ei, qui purificatur.* & 3. *Reg.* 14. *Sicut mundari solet fimus*, id est, domus à fimo. & *Mat.* 8. *Confestim mundata est lepra eius.* Et suprà *c.* 1. *Si fuerint peccata vestra vt coccinum, quasi nix dealbabuntur.*

32. u *Quem mittam, & quis ibit nobis?*] Ex hac coniunctione singularis cum plurali numero, nempe *mittam*, & *nobis*, elucet Trinitatis mysterium. sicut etiá suprà in nomine *sanctus* ter repetito. vbi obseruа etiamsi iam Isaias esset prophetico instructus spiritu, & lingua ad sermonem expedita; non tamen cogi, vt eis vtatur, discriméoque adeat propositæ mortis. Sed tantùm inuitari proposita tantùm Domini voluntate, quæ ingenuo atque fideli seruo tanti momenti instar esse debet, vt pro imperio suscipienda sit. Voluntas Domini satis illis verbis exprimitur: *Quem mittam, & quis ibit nobis?* Quæ deliberatio est de asciscendo suscepti consilij idoneo socio.

Deus ministris suis adest.

Illud *nobis*, si sumatur pro *nobiscum*, quod durum non est, excitare vehementer debet languentes, ac timidos animos eorum, quos Deus suo mittit nomine, ad causam scilicet Euangelij, reique Christianæ. Habent enim secum tam pij negotij socios non tantùm Angelos, cum quibus hic etiam videtur Dominus locutus, sed etiam totam Trinitatem. S. Thomas, & Hugo datiuum illum *nobis* acquisitiuè exponunt in hanc sententiam. Quis ibit, qui nostram gloriam quærat, non suam? Qui sanè pauci sunt: *Omnes enim quæ sua sunt quærunt, non quæ Iesu Christi. ad Philip.* 2. Vbi notandum & grauiter dolendum est, iis etiam, qui à Deo ornati sunt, atque instructi multis ad Apostolicum ministerium donis, non tutò committi Euangelij, id est, Christi causam. Quando purificatis igne tanti prophetæ labiis, ipsóque illustri illa visione confirmato, adhuc tamen deliberat Deus, quis mitti possit.

33. x *Et dixi, ecce ego, mitte me.*] Iam expertus io se propheta fuerat, & solutam linguam, & nouam quandam vim additam animo suo, qua interius vrgente, vbi de vno quæri videt, cui tantæ legationis prouincia demandetur, vltro imperium præuertit, occurritque alacer, paratus subire prō causa Domini quodcumque discrimen. Neque minori constantia imperata præstitit, quàm suscepit.

Cōparatio inter Moysem & Isaiā.

Hieronymus *epist.* 142. *ad Damasum.* refert quæstionem, quam instruxerat Hebræus quidam, quem in Hebraicis magistrum habuit, qui conferebat Moysem, qui oblatam prouinciam recusabat *Exod.* 4. dicebátque post iniunctam sæpe legationem, *Obsecro Domine mitte quem missurus es*, cum Isaia, qui vltro se ad illam legationem obtulit, in qua magnum proponebatur periculum, maximè cùm nondum illi compertum esset, ad quod ministerium esset mittendus. Vtrumque verò dicit commendandum, alterum ab humilitate, propter quam datum sibi negotium refugiebat, alterum quia vltro deposcebat laborem non tam suis meritis, ac viribus, quàm diuina misericordia confisus, à qua iam purgatus, & expeditus sentiebat se à Deo ad aliquod opus vocari.

Sed illud non omittendum, quod ex eodem Hebræo refert ibidem Hieronymus, & super hunc locum in Commentariis, quódque ipse non videtur improbare; probat certè Hugo. Qui ostendunt quàm ægrè quis adducatur, vt aliis aduersa annuntiet, atque molesta. Cùm enim, inquit, nesciret propheta quid sibi post mundata labia dandum esset negotij, vltro illud expetiuit; non facturus cū tanta alacritate atque studio si intelligeret durum se nuntium allaturum suæ Gentis hominibus. Quare postea *cap.* 40. cùm iterum vox diuina dixisset, *clama*, cùm sciret quanti sibi stitisset clamor alius; nihil promittit, sed cautè interrogat *quid clamabo?* Sed certè Hebræus ille honestiùs de Isaia loqui potuisset. neque enim piè credendum est de tam sancto propheta, retardatum iri proposito honoris, vitæque discrimine, quominus expleret quicquid accepisset negotij ab eo, quem in tanto splendore, ac maiestate viderat: cuique summa omnia deberi cognouerat.

y *Audite audientes, & nolite intelligere: & videte visionem, & nolite cognoscere.*] Præmisit hæc tam grauia, atque augusta sanctus vates, vt eorum illustri narratione excitatus populus, maiori studio, atque attentione, quæ sequuntur audiat, secúmque diu, ac multùm expendat. Porrò notum est, & geminatis vocibus, aut eorum coniugatis epitasim inesse: & imperatiuum sumi pro futuro; quod si alibi incertum, hîc tamen ita certum est, vt dubitare nemo piè possit, per futurum enim hunc locum exposuit, & Paulus *Act. cap. vltimo*, *Aure audietis, & non intelligetis: & videntes videbitis, & non intelligetis.* & Christus ipse *Mat. cap.* 13. eodem ferme modo. Quare hîc non imperat Deus, & eius nomine Isaias, vt populus audiens ista non intelligat, & videns non cognoscat; sed prædicit futurum, vt illa de quibus admonendus est, propter suam duritiam, & obstinatum animum, neque audita intelligat, neque visa cognoscat. 34.

z *Excæca cor populi huius, & aures eius aggraua.*] 35.
Locus hic valde impeditus est; tum propter difficilem sensum, quíque non admodum videtur conuenire; aut in diuinam benignitatatem, aut in prophetæ zelum, & animum suæ gentis studiosum & amantem, & tunc primùm spiritu afflatum prophetico: tum etiam quia dubium est tribuendane sint hęc verba Deo, vel Isaię. Hieronymus Isaiæ tribuit, ita vt precetur Deum, quando excæcato Hebræorum populo plenitudo gentium ad fidem, & Ecclesiam ventura est, ne tantum illud impediatur incrementum, vt excæcet oculos, obdurétque aures Iudæorum, quem sequitur sanctus Thomas, Hugo, & Haymo, & vtraque glossa, interlinearis, & ordinaria. Alij putant consentire magis filo, textúque sermonis, si hæc verba Deo tribuamus: quod non reiicit S. Thom. & sequitur Lyra, & è recentioribus plerique, Foreitus, Adamus, Emanuel Sa, Iansenius *cap.* 52. *concordia*, Toletus *in cap.* 12. *Ioannis.* Maldonatus *in cap.* 13. *Matth.* & satis videtur ex adiunctis probari posse. Nam cùm à

Deo

Deo sint superiora illa verba, *Audien audietis*, & inferiora. *& sanem eos*, videtur maximè consentaneum, vt illud *excaeca cor*, quod medium est, Deo quoque tribuatur.

Sed tunc duplex esse potest huius loci sententia. Prior est, vt propheta sic cum populo agat obscurè, vt non modò non illuminet oculos, aures erudiat, sed potiùs obnubilet, & obstruat: detque Dominus prophetæ suo librum omnino signatum. Quæ sententia videtur satis probabilis ex his, quæ dicuntur, *cap.* 29. *Et erit vobis visio omnium sicut verba libri signati.* Et assonat valde quod *Matth.* 13. & *Marci* 4. *Lucæ* 10. cùm de hac Isaias prophetia loquatur, vt apertè liquet *Ioan.* 12. Christus ait. *Ideo in parabolis loquor eis, quia videntes non vident, & audientes non audiunt, neque intelligunt: & adimpletur in eis prophetia Isaiæ dicens. Auditu audietis, & non intelligetis*, &c.

36. Regula. Tunc aliquid ab aliquo faciendũ dicitur, cũ futurum prædicitur, aut declaratur.

Sed est alia expositio, & verior, & communior, omnium penè, qui secundo loco à nobis citati sunt, non iuberi prophetam, vt caliginem offundat Iudæorum oculis sed vt cæcos illos, aut esse tunc, aut futuros esse declaret. iuxta regulam suprà à nobis traditam *cap.* 5. ad illud, *& dabo pueros principes eorum.* quæ tunc à nobis aliquid fieri dicit, cùm factum, aut futurum à nobis declaratur, aut prædicitur. Tradit hanc regulam August. *lib.* 83. *quæst. q.* 69. & S. Thom. 1. *p. q.* 24. *art.* 3. *&* 3. *p. q.* 13. *art.* 2. *ad* 1. Exempla sunt obuia, & clara, & nos suprà aliquot adduximus. multa adducit Salmeron *Proleg.* 10. quinquagena 2. *Cantic.* 6. quem omnino consule. Præter illa hæc accipe *Leuit.* 13. cum de iudicio lepræ sermo est, dicitur, *contaminabit eum* (leprosum) *sacerdos*, id est, contaminatum declarabit. & *Iob cap.* 9. *abominabuntur me vestimenta mea*: id est, ostendent me esse abominabilem; & Isaias infrà *cap.* 43. *contaminaui principes*, id est, declaraui contaminantes, ac tractaui quasi essent contaminati. Sic ergo excæcaturus dicitur Isaias cor populi; quia cæcum esse futurum prædixit. Et hæc explicatio mihi multo probatur magis in secunda sententia, quæ mihi etiam videtur longe probabilior: Nam quòd à Deo hæc dicta fuerint ad prophetam, ipse declarat non obscurè; ostendit enim quando Deus ad se, & quando ipse loquatur ad Deum. Res aperta est legenti.

37. *Ne forte videat oculis suis, & auribus suis audiat, & corde suo intelligat; & conuertatur, & sanem eum.*] Quomodo excæcari oculi, & aggrauari cor dicantur a Deo, disputant multis Scholastici. Postrema hæc verba planè docent, hæc superiora à Deo fuisse prolata; ab eo nempe qui cæcis, & obduratis afferre sanitatem potest. Ante *& conuertatur, & sanem eum*, repetenda est negatio, quæ aliis fuerat præfixa vocibus. Quod vsitatum est, & maximè obseruandum in Scriptura propter difficiles explicationes, quæ ex huius regulæ ignoratione nascuntur. Vt enim per zeugma voces aliæ repetuntur in aliis orationis membris, sic etiam negatio quæ præcessit; alioquin multa, quæ omnino negantur, pro cõcessis, & affirmatis omnino acciperentur. *Prou.* 30. *& nõ didici sapientiã. & scientiam sanctorum noui*, id est, *& non noui*. *Ps.* 142. *ne auertas faciem tuam à me: & similis ero descendentibus in lacum.* Ante, *& similis*, repetẽda est negatio. Qui loquendi modus nõ est prophanis insolẽs. Vnde quidã Poëta.

Negatio sæpe repetenda.

Nescia mens hominum fati, sortisque futuræ,
Et (repete hic *nescia*) *seruare modum rebus*
sublata secundis.

Ad hunc ergo modum hic subauditur negatio. *Ne fortè videat*, &c. *& ne conuertatur*, &c. quam expressit Christus *Marci cap.* 4. dicit enim, *nequando conuertantur, & dimittantur eis peccata.* Quorum verborum in summa hæc est sententia, iuxta posteriorem explicationem, quam magis probabamus. Dic, ô Isaia, eum esse aut futurum esse populum cæcum, & surdum, & corde obdurato; ita vt se ineptum diuinæ vocationi, & salutis incapacem reddat. Ex quo fiet, vt neque vitam mutet, neque salutem à mea benignitate consequatur.

Hunc locum aliter reddidere L x x. Qui quoniam sæpe in nouo Testamento, neque rarò aliter quàm vulgatus habet, citari solent, paululum hic moræ ponendum est. L x x. ita vertunt, *Incrassatum est enim cor populi huius, & auribus suis grauiter audierunt, & oculos suos clauserunt; ne forte videant oculis, & auribus audiant, & corde intelligant, & conuertant se, & sanem eos.* Subesse autem vtrique translationi eandem sententiam, aut certè non admodum diuersam, mox ostendemus. Quòd verò non eodem modo conuersus fuerit locus; in causa fuit punctorum defectus; nam illæ literæ, quas in Hebraico codice nunc habemus, aliis atque aliis notatæ punctis passiuè accipi possunt, & actiuè; & per præteritum, & imperatiuum reddi: vt norunt qui Hebraicè mediocriter sciunt. Priori modo legerunt Septuaginta, posteriori Hieronymus: vterque bene. Quare, non moror, ne regulis grammaticis nunc importunè implicer. Illud notandum, (in quo inter septuaginta atque vulgatum maximum videtur esse discrimen,) nostrum vertisse *excæca*. Septuaginta *incrassatum est*. Si tamen hæc accuratè expendas, inuenies aut nullum, aut non nisi tenue esse dissidium. In Hebræo est השמן *hasmen*, quod propriè *impinguare*, aut *incrassare* significat: cor autem quod crassum est, & pingue, luxui scilicet, atque abdomini seruiens, parum est aptum cælestium rerum contemplationi; & ideo non longè abest à cæco. Quare communiter stolidi homines crasso, pingui, atque obeso ingenio esse dicuntur; & amentes nihil videre, aut intelligere. Quia ergo *oculus* prudentem designat, *cæcus* stultum, & eumdem notat crassitudo, ac pinguedo, hinc facilè intelligitur, quomodo diuersa translatione in cæco, crasso, ac pingui, stultus, & insipiens significetur. In hunc sensum fortasse accipi posset, illud *Psalm.* 72. *Prodiit quasi ex adipe iniquitas eorum; transierunt in affectum cordis*, id est, tanquam à cæcis ex abundantia rerum, & vsu voluptatis; ita vt iam omnino suæ seruiant libidini. Et hunc sensum explicatiùs ostendit textus Hebraicus, qui sic habet. *Egressi sunt præ pinguedine oculi eorum.* Vt vertunt communiter recentiores cum Hieronymo.

38.

Crassus, & cæcus idem qui stolidus, & cæcus.

Psal. 72.

Nunc translationem L x x. quæ sæpius, vt videbimus statim, in Testamento nouo vsurpata est, cum vulgata conciliemus. Quia cor incrassatum erat, & aures aggrauatæ, hoc Deus iubet, vt ostendat propheta, cùm dicit *excæca cor*, &c. id est, excæcatos ostende. Cùm autem dixisset Deus, in translatione etiam septuaginta, *vade & dic populo huic* per zeugma illud *dic populo huic* in singulis membris repetendum est. hoc modo. *Dic populo, audietis. & non intelligetis*, &c. *& dic populo, quia incrassatum est cor eorum.* quia re vera incrassatum est.

39. Hic locus Isaiæ à L x x. conuersus sæpe, & variè citatur in Testamento nouo, ex quo etiam variæ possunt regulæ sumi, vt intelligamus qualiter

Regula. Scriptores Canonici non tā verba citāt Testamēti veteris, quam sententiam.

à Christo, & ab Apostolis, Apostolicísque viris citari soleant Scripturæ testimonia. Nam *primùm*, quod à multis obseruatum est, non expectari à Canonicis scriptoribus verba sed sensum, hîc apparet manifestè. Nam Matthæus *cap.* 13. vertit eo modo quo L x x. Marcus *cap.* 4. *Vt videntes videant, & non videant, & audientes audiant, & non intelligant; nequando conuertantur, & dimittantur eis peccata.* Lucas *cap.* 8. *Vt videntes non videant, & audientes non intelligant.* Ioannes *cap.* 12. *Excæcauit oculos eorum, vt non videant oculis, & non intelligant corde, & conuertantur, & sanem eos.* Vbi ostendit repeti hîc omnino testimonium Isaiæ quod nunc interpretamur. Subdit enim. *Hæc dixit Isaias quando vidit gloriam Dei.* Paulus *Actorum cap.* 28. eodem modo, quo Matthæus suprà. *Ad Rom.* 11. longè aliter. *Dedit illis Deus spiritum compunctionis, oculos vt non videant, & aures, vt non audiant vsque ad præsentem diem.* Ex quibus satis apparet non tam verborum quam sententiarum habitam esse rationem. Quod in Testamento nouo sic vsitatum est, vt quæ à Christo dicta sunt, illa ab Euangelistis sic scripta fuerint, vt seruata sententia; non fuerint omnino plerumque eædem seruatæ voces, vt legenti perspicuum est.

Regula. Nō integra citari soleat testimonia ab scriptore Canonico.

Altera regula est, non integra semper citari testimonia, sed tantùm ex illis, quæ ad rem sunt necessaria. Hoc habemus ex Marco, qui prima adhibuit, atque postrema verba, & ex mediis omisit non pauca.

Regula. Ex variis translationibus, seu citationibus verus elicitur sensus.

Tertia regula est, ex variis citationibus, seu translationibus id haberi, vt vera alicuius loci sententia constet. Sæpe enim quæ figurata ab vno, ab alio propriè; & rursus quæ ab vno propriè, ab alio figuratè siue citata, siue conuersa obscurum, & impeditum locum extricant. Ex quo iam planè cognoscimus quid sit excæcari, aut incrassari, cùm Ioannes explicauerit, *obdurare*; Paulus *compunctum esse*, id est, fixum, aut offirmatum in malo. Quomodo verò Deus excæcare aut indurare dicatur hominum corda, disputant scholastici.

40. a a *Et dixit, vsquequo Domine?*] Nun est ausus propheta opponere se pro populo, aut orare, vt indignationem illam Deus, aut supplicium temperet. Rogat tamen de duratione aut effectu illius obdurationis ac cæcitatis. Ex responsione Dei, & ex interpretatione Pauli *Actorum cap.* 28. constat hoc oraculum non solùm ad Iudæos illos pertinere, qui viuebant sub id tempus, quo hæc ab Isaia prædicta sunt, sed etiam ad illos, qui post Christi passionem fuere. Sic enim suprà Paulus cùm ageret cum Iudæis, quorum aures ad Pauli verba prorsus obsurduerant. *Quia bene Spiritus sanctus locutus est per Isaiam prophetam ad patres nostros dicens. Vade ad populum istum, & dic ad eos, Aure audietis,* &c. & clariùs *ad Rom.* 11. *Dedit illis Deus spiritum compunctionis, oculos, vt non videant, & aures, vt non audiant, vsque ad præsentem diem.* Quare hæc verba dicta sunt populo Iudæorum in omne tempus, nam, vt hæc verba Pauli indicant, ab Isaiæ ætate ad tempus vsque Pauli perseuerasse videtur Iudæorum durities.

41. b b *Donec desolentur ciuitates absque habitatore.*] Diximus *in commentariis nostris in Acta* ad illud *cap.* 2. *donec ponam inimicos tuos.* particulam *donec*, non semper excludere tempus, quod subiungitur; vbi illud multis exemplis confirmauimus. Et iuxta illa, si de tempore, quo duratura est Iudæorum cæcitas, sermo est, nullus hic terminus definitur. Quare sensus non est incrassatum fore, & excæcatum cor Iudæorum vsque ad desolatam vrbem, dispersúmque populum: postea verò depositurum illam duritiem, & illuminandos oculos. Videmus enim non minùs nunc post tot sæcula obduruisse Iudæos, quàm dum floreret ciuitas, & templum staret.

Sed credo hîc prophetam non rogare de tempore, ad quod vsque duratura cæcitas, sed de magnitudine obdurationis, & de modo, acerbitatéque supplicij, quo illa crassitudo, & obstinatio cordis mulctanda est. Quod facilè admittit interrogandi forma. Quasi dicat propheta. Vsque quò Domine, peruentura est peruicacis populi durities? ad quem gradum progressura cæcitas? aut quem modum habiturus est animi tui furor, quem Iudææ Gentis intemperies inflammat? Cui respondet Deus. Eò vsque procedet, & populi væsania, & indignatio mea, donec desolentur ciuitates; & postquam deletæ fuerint, perstabit tamen furor, persequetúrque reliquias, tamquam qui racemos colligit ex vindemia relictos.

c c *Et longè faciet Dominus homines.*] Antecedens sæpe pro relatiuo suo ponitur, vt pluribus docuimus in illud *Actorum cap.* 10. *Verbum misit Dominus.* id est, nomen pro pronomine, quod eius loco adhiberi debuit. Sic ergo hoc loco *Dominus* pro *ego* ponitur, dicendum enim esset Latina phrasi. *Et longè faciam ego.* 42.

d d *Et longè faciet Dominus homines: & multiplicabitur, quæ derelicta fuerat in medio terræ: & adhuc in ea decimatio.*] Plerique hæc interpretantur de his qui relicti sunt à Vespasiano, qui futuri dicuntur pars decima eorum, quos gladius aut fames confecere, aut in exilium dispersi sunt. Sensúmque putant esse non omnes Iudæos sublatum iri, sed eorum aliquos futuros esse superstites. Ita indicat Lyra qui decimationem eam esse putat, quæ ex terræ frugibus soluitur Deo. quasi hoc ad consolationem Iudæorum pertineat: ita vt relinquendi sint aliqui ex communi cæde, iidémque ita multiplicandi vt terram rursus colant ab habitatoribus desertam, decimásque referant Deo iuxta legis præscriptum. Et facit ad hanc explicationem quod agri feraces, & culti agri dicuntur *primitiarum* 2. *Reg.* 1. *Neque sint agri primitiarum.* Hieronymus eos, qui reliqui fuerunt, multiplicandos esse dicit: ita tamen vt ad decimam partem eorum, qui fame, & gladio perierunt, non perueniant. Illam verò decimam partem iterum esse futuram prædæ aliis, qui, quod reliquum fuerat à Vespasiano, & iam in medio terræ multiplicatum, id est, in Iudæa, quæ medium terræ dicitur siue in toto terrarum orbe latè dispersum, bello persequentur. Quod fecit Adrianus. Eodem ferme modo accipiunt Cyrillus, S. Thom. Procopius, Haymo, & è recentioribus plerique. Quæ explicatio mihi certa est, secundùm quam nihil faustum, aut optabile Iudæis prædicitur, sed eò vsque progressurum diuinum furorem, vt nihil vnquam in eo populo futurum sit immune, nihil non propositum ruinæ.

e e *Et adhuc in ea decimatio.*] Decimationem plerique eo accipiunt sensu, qui modo à nobis traditus est. Qui mihi non displicet; sed quia vox est obscura, & in Scriptura rara, cùm tantum hoc loco reperiatur Hebraica vox עשיריה *bhasaruah*, pro qua noster *decimationem* transtulit: Et vox ipsa decimatio, altero tantùm reperiatur loco *Tobiæ cap.* 1. ideo aliquid hic nouum commentari licebit, 43.

ad

ad explicandam magis communem aliotum interpretum sententiam. Decimatio aliquid sacrum sonat, Deóque debitum, vt constat, *Tobiæ cap.* 1. & decimarum in sacrorum vsum frequens in Scriptura mentio. Sumpta à decimarum oatura metaphora videtur Deus significare voluisse, reditutum se, vt quod reliquum fecit fames, pestis, & gladius, ipse auferat, tanquam gentem suo furori debitam non aliter atque victimam altari & cultro. Decimæ enim seo decimatio debentur Deo. Cùm verò Iudæos hostes, siue illi Chaldæi fuerint, siue Romani, suam quasi vindemiam, id est, nouem Iudæorum partes collegissent, suam partem, id est, decimam sibi Dominus reliquerat. Hanc igitur quantumuis iam multiplicatam, & abundantem decimaturum se dicit Deus, id est, collecturum per suos vindemiatores. Quæ metaphora vindemiæ, & collectionis post vindemiam relictorum, quæ etiam *racematio* dicitur, frequens est in Scriptura qua vsus est Isaias infrà. *cap.* 17. *& cap.* 24. & Ieremias *cap.* 49. Fortasse vindemia dicitur quæ facta fuit per Chaldæos, decimatio seu racematio dicitur, quæ postea per Romanos facta.

44. Alia expositio in eamdem ferme sententiam mihi minùs displicet; sumpta ex vocis Hebraicæ significatione, quæ non solum decimam partem significat, sed simpliciter decadá, seu denarium numerum, vt putat Rab. Dauid. Qui cum aliis Hebræorum magistris in עשירה *hhasiriiah*, id est, *decimatione*, seu *decade* decem Reges intelligunt, qui ab Ozia ad Sedechiam vsque in Iudæa regnauerunt. quasi Deus desolationem post decem regum ætatem Hierosolymis minetur. Ego iuxta hanc vocis significationem alium esse puto sensum, nempe sæpe vastandam esse Iudæam, quia *decimare*, erit decies vastare, & *decimatio* decies repetita vastitas. Notum est autem, denario numero actionem sæpius iteratam, aut multitudinem significari. neque aliud credo explicare voluisse Iacob. *Genes.* 31. cùm dixit. *decem vicibus mutauit mercedem meam. & Num.* 14. *tentauerunt me decem vicibus*. & Esdræ *lib.* 2. *cap.* 4. *dicentibus nobis per decem vices*. In quibus locis significatur aliquid sæpius esse factum. Et *Leuit.* 26. *Decem mulieres in vno clibano coquant panes*, id est, *multæ*. & suprà *cap.* 5. eodem sensu sumi puto. *decem iugera*. Significat ergo denarius hic numerus, iterum & sæpius vastandum esse cæcum illum; & incrassatum populum, neque vnquam respiraturum à rapina & cæde.

Denarius numerus pro multitudine.

Conditionalis *si*, sæpe omittitur.

Addo ad extremum, particulam *si* conditionalem in Scriptura sæpius omitti. *Deuter.* 30. *num.* 8. *tu reuerteris, & audies vocē Domini, &c. & abundare te faciet Dominus*, id est, si reuerteris. & *Psalm.* 67. *Infirmata est, tu verò perfecisti eam*, id est, si infirmetur, & *Ioan.* 7. *Quæretis me, & non inuenietis*, id est, si quæsieritis, sic ergo hunc locum explicare licebit. *si multiplicabitur, adhuc erit decimatio*. Ex quibus omnibus hanc ad extremum sententiam colligo. Si populus iste tot attritus, atque exhaustus incommodis augeri ac sobolescere cœperit, non patiar illum confirmari, atque incolumem esse diu; redibo enim iterum atque iterum, vt deteram quicquid accipere videbatur incrementi. Quod sanè præstitum est à Deo satis cumulatè. Nam quod relictum à prima obsidione Nabuchodonosor, id alio atque alio eiusdem reditu sublatum est. Vbi ex remigratione à captiuitate Babylonica non solùm instaurari, sed etiam augeri, atque florere cœ-

A pit status Iudæorum, vexatus valde, atque obtritus fuit à Græcorum armis sub Antiocho. Deinde vbi ex eo casu, & offensione conualuisse visus est, tentatus est iterum, & sæpius à Romanis, priùs non ita grauiter à Pompeio, deinde ad cædem vsque à Vespasiano, & tandem illius funestissimi belli reliquias persecutus est Adrianus. Satis ergo decimatus est, id est, sæpe petitus, & exhaustus infelix ille populus. Idem sub alia metaphora dictum est à Ioele *cap.* 1. *Residuum erucæ comedit locusta; & residuum locustæ comedit bruchus, & residuum bruchi comedit rubigo.*

ff *Et conuertetur, & erit in ostensionem.*] Illud 45.
B *conuertetur*, vt indicat textus ipse, de populo dicitur, & omnino nostram confirmat expositionem: nempe cùm multiplicatus fuerit, iterum fore vastandum, ne vnquam constanter, ac diu caput extollat. Quare obseruandum, vt bene docuit Ribera *in cap.* 5. *Oseæ num.* 7. & Foreirus *hic*, quædam esse verba quæ commodè explicari non possunt nisi per aduerbia; & in his præcipua sunt, quæ repetitionem, aut iteratam actionem significant. Qualia sunt *conuerto, reuerto, addo, adiicio*, & similia, quando alterum sequitur verbum. *Iob. cap.* 7. *non reuertetur oculus meus videre bonum*, id est, non iterum videbit bonum. *Psal.* 85. *tu conuersus viuificabis nos*, id est, iterum viuificabis. *Psal.* 73. *conuersi*
C *sunt & tentauerunt Deum*, id est, iterum, atque iterum tentauerunt. *Genes.* 38. *addidit vltrà loqui.* & huiusmodi loquutiones plurimæ. Quem loquendi modum sicut alios multos, ab Hebræis expressit Hispanus, cui nimis frequens. *Torno a decer, volmo alzer*, id est, iterum dixit, & legit. Ad hunc modum exponendus est hic locus. *conuertetur, & erit in ostensionem.*

Verba quædam per aduerbiam explicanda.

Iob. 7.

Psal. 85.

gg *In ostensionem.*] Fortasse in exemplum aliis 46.
nationibus, vt inde intelligant quàm seuerè Deus peccata puniat, cùm populo suo, cui antea tam amanter indulserat, cùm peccatis se tradidit, tam infensum se præbuerit. Quemadmodum Christus, qui peccatum non fecit, quia peccatorum patrocinium, & causam suscepit, positus fuisse dicitur ad
D ostensionem iustitiæ Dei, *ad Rom.* 3. Ad quam explicationem facit, quod *Deut.* 29. dicitur de populo in eum modum vexato, ac perdito. *& dicent omnes gentes, quare sic fecit Dominus terræ huic? quæ est hæc ira furoris eius immensa? & respondebunt, quia dereliquerunt pactum Domini.* Sed ex voce Hebraica alius sensus colligitur, non tamen valde ab hoc diuersus. Pro *in ostensionem* Hebr. לבער *lebaabher*, quæ vox *ardere*, seu *depasci*, aut *derideri* valet. Sanè Hieronymus, *ostensionem*, deprædationem exponit in commentariis. Sensus ergo erit, iterum populum datum iri in prædam, in combustionem, & in derisum. Et hoc extremom magis probo, quia magis congruit cum vulgata versione. Derisum esse populum, & exceptum sibilis scribit Iere-
E mias *Thren.* 1. *Plauserunt super te manibus, omnes transeuntes viam: sibilauerunt, & mouerunt capita sua super filiam Ierusalem.* Derisionem autem illam optimè noster interpres explicuit nomine *ostensionis*, sicut ignominia, quam Christus subiit, *ostentus* nomine significatur, *ad Hebr.* 6. *iterum crucifigentes, & ostentui habentes*, id est, ignominiosè traducentes, & exponentes ludibrio. Neque aliud esse puto apud Isaiam *ostensionem*, quàm apud Paulum *ostentum*. Siue ergo hic significetur ludibrium, & ignominia, siue exemplum ad terrorem aliis propositum, id nulla alia voce exprimi

ad Hebr. 6.

commodiùs potuit, quàm *ostensionis*.

Septuaginta vertunt εἰς προνομὴν, id est, *depastionem*, seu *depradationem*. Aliqui codices Latini habent *deprecationem*. Sed est omnino error natus ex vnius literæ mutatione. facile enim fuit pro *depradatione*, *deprecationem* adhiberi.

47. h h *Sicut terebinthus, & sicut quercus, quæ expandit ramos suos.*] Pro *expandit* Hebr. est בשלכת *besallecheth*, id est, *immittendo*, vel *dum mittit*. Quod verbum sicut Latinum *mitto*, significat etiam *abiicio*, seu *depono*. idque frequentiùs. Quare iuxta ea, quæ diximus, huius loci sententia est: expoliandam esse nobilem illam, & illustrem vrbem suis ornamentis; non secus atque terebinthus patulis explicata ramis frondium, florúmque vestitu pulcherrima, quæ his nudata naturæ muneribus aspectu horrida est, & tota deformis. Pro *terebintho* Hebr. est אלה *elah*, quam alij *vlmum*, alij *castaneam*, alij *ilicem* vertunt. Porrò huiusmodi comparationibus magna rerum mutatio, ac miserabilis species explicari solet. Suprà *cap.* 1. *Eritis sicut quercus defluentibus foliis. Ierem. cap.* 11. *Oliuam vberem, & pulchram, fructiferam, & speciosam vocauit Dominus nomen tuum. ad vocem loquelæ grandis exarsit ignis, & combusta sunt fruteta eius.*

48. Septuaginta vertunt, *Sicut glans, quæ excidit de theca sua.* quæ translatio optimè explicat miserandum illius populi statum; qui non aliter barbaris gentibus præda fuit, quàm excussæ glandes esse solent porcorum pabulum. Quòd si pro excussa glande, excussam castaneam legas, quod fecere alij, sensus erit ad mores grauis, quíque optimè exprimat, quid amittat is, qui à Dei protectione exciderit. Vt enim castanea spinoso tegumento munita, secura est, vbi verò ab eo nudata fuerit, nil habet quo se contra porcorum sordidam famem, & ingluuiem tueatur, sic ille qui priùs in Dei protectione, vallatus erat instar castaneæ spinarum valle, aut potiùs instar pupillæ oculi, quæ palpebrarum ciliis munita est; ab eo præsidio destitutus prædæ fit omnibus atque ludibrio.

Dei custodia.

49. i i *Semen sanctum erit, quod steterit in ea.*] Locus hic mihi valde est difficilis. Hebraicè זרע קודש מצבתה *zerahh kores matsanthah*, quæ verba variè possunt exponi. Iuxta vulgati versionem, quæ omnium optimè Hebraici textus sensum reddidit, vt communiter interpretes, hæc potest esse sententia. Etiamsi Respublica illa Iudaica, cuius potentiam, & speciem, & postea ruinam, & stragem, arboris antea florentis, & speciosæ, postea verò spoliatæ ac horridæ similitudine expressit, casura sit; non tamen vsque adeò funditus fore vastandam, vt non futuri fuerint aliqui reliqui ex ea familia, qui sancti sint. Quod etiam sub eadem metaphora prædixerat *cap.* 4. vide quæ diximus ibi ad illud: *Et erit omnis qui relictus fuerit in Sion, & residuus in Ierusalem, sanctus vocabitur.* Quasi dicat, non ita peribit arbor illa, vt non maneant in ipsa nobiles rami. Quod sanè ita accidit; nam licèt hostili incendio combusta, aut securi excisa videri potuerit, tamen post multiplicem plagam, multiplici etiam germine, eóque sancto pullulabit. Nam post Babylonicam cladem nati sunt ex ea stirpe Zorobabel, Iesus filius Iosedech, Esdras, Aggæus, Zacharias, & alij. Post Antiochi stragem Machabæi; post Romanorum extremam manum Apostolici viri non pauci, à quibus sanctorum genus mirè propagatum est.

Hæc mihi maximè omnium probabilia sunt, adducam tamen sententiam aliam nunc quidem insinuatam obscurè, sequenti verò capite magis explicatam. 50. Quam si, & textui Hebraico, & nostræ versioni consentaneam ostendero, reliqua, vt spero, non improbabuntur. Id ergò iam agamus. זרע *zerahh*, pro quo vulgatus reddidit *semen*, licèt figuratè sobolem, aut filios significet, propriè tamen illud est, ex quo germina, aut propagines funduntur, & pullulant. Quales sunt stirpes, aut semina, quæ cum fructibus nata, vt in pomo, ac ceraso, aut quæ ipsa arborum fructus sunt, vt nuces iuglandes, Græcæ, ac pineæ. Hoc loco זרע *zerahh*, quod *semen* vertit interpres, stirpē esse puto, aut truncum, in quo totius arboris fructus, & vbertas continetur. Quod enim זרע *zerahh*, *stipitem*, aut *truncum* significet, aut *id quod in plantatione defoditur*, ex eo videtur probabile, quia ab eadem radice seminari dicitur vinea *Deut.* 22. & *Isai.* 17. & ideo credo Hebr. *brachium* appellari זרוע *zeroahh*, quia è corpore, quod truncus etiam à Latinis dicitur, non aliter pullulat, quàm ramus à stipite.

Ex his *duplex* sese mihi *sensus* offert, alter *historicus* de Ierusalem, alter *allegoricus* de Christo, & Ecclesia. *Historicus* quidem, qui allegorico seruit, quia non ita sæuiet hostilis furor in illam plantam, quæ rempublicam Iudæorum adumbrat; vt stirpem eius elidat, & perdat: ex qua prodibunt viri sancti, iuxta ea quæ diximus nuper *ex cap.* 4. *Isaiæ.* eodem prope sensu, quo supra *cap.* 1. dictum est. *Nisi Dominus exercituum reliquisset nobis semen, quasi Sodoma fuissemus.* iuxta explicationem quam ibi adduximus. *Allegoricus* alter de Christo in hanc sententiam: etiamsi excussæ fuerint frondes, & abscissi, seu combusti rami, manebit tamen truncus, aut stirps sancta, ex qua pullulet aut Christus, qui salus erit hominum, aut, quod idem est, manebit stirps, vnde Christus nascatur, nempe radix Iessæ, ex qua nascatur virga, id est, Virgo, & ex ea flos Christus. De quibus sub eadem metaphora postea Isaias. In quam sententiam, vt suo loco vidimus, exposuit Basilius, & Hugo, illud *cap.* 1. *Nisi Dominus Deus exercituum reliquisset nobis semen.* vide, quæ ibi diximus.

Quòd verò tam in voce Hebraica מצבתה *matsanthah*, quàm in eo, quod pro illa reddidit vulgatus, *quod steterit in ea*, circumscriptio quædam contineatur stirpis, aut trunci, facilè sibi persuadebit, qui vim, & notationem nominis diligenter expenderit. 51. Est enim *quod stat*, à verbo יצב *iatsan*, quasi dicas, *basim*, aut *statumen*, quod autem stat, & frondes, & ramos sustinet, truncus est, aut stirps. Et id indicat lectio, quæ communiter est apud Septuaginta, in qua vox מצבתה *matsanthah*, redditur στήλωμα αὐτῆς, id est, vt est in Complutensi editione, *Columna fundationis.* & in notationibus ad Biblia Sixtiana, *stabilimentum ipsius.* Quæ licet, vt notauit hîc Hieronymus, & Basilius, Septuaginta non scripserint, tamen Origenes illa addidit ex textu Hebraico, & ex translatione Theodotionis. Sic ergo reddo textum Hebraicum, *quod stabit eius* (nempe arboris metaphoricæ) *erit semen*, id est stirps, *sanctum.* in hanc ferme sententiam accipit hunc locum Forerius.

ARGV

Argumentum septimi capitis Isaiæ.

CONIVRARANTI *contra Regem Achaz, populúmque Iudaicum aduersis bellis iam sæpe debilitatum, & attritum duo Reges potentissimi Syriæ, atque Samariæ. Quorum armis cùm Rex resistere se posse diffideret, auxiliares Assyriorum copias conducere meditabatur. Huic à Domino libertatem, & salutem promittit Isaias: insuper duorum Regum, & duorum etiam regnorum proximum interitum. Addit præterea, si credere nolit: & in eo consilio de asciscendo externo auxilio perseueret, Iudaicum statum aliquando ab Assyriis, quorum se, rempublicámque totam fidei, atque præsidio crediderat, non dissimilem subiturum esse vastitatem. Offert deinde, quo magis Regis, ac procerum de genere Dauidico animos confirmat, signum quodcumque velit oblatæ salutis. Quod Rex vesanus religionis specie recusauit. Sed, qua est Deus bonitate, nihilominus promissa præstitit; & illum insperatum euentum signum esse voluit, nasciturі postea Emanuelis è virgine. Deinde tempus definit prædicto duorum regnorum excidio, illud videlicet, quod intercedere communiter solet ab eo articulo, quo puer primùm in lucem suscipitur, donec discernere incipiat inter bonum, & malum, quod triennale plerumque est. Ad extremum; quoniam Rex, & domus Dauid diuinæ promissioni non crediderunt, ab Assyriis, quos mercede conduxerant, vastandum esse Iudaicum populum denunciat; quod etiam virginei partus signum est. in quo Iudaici populi exitio describendo mirificus est eloquentissimus Propheta.*

CAPVT VII.

1 a ET *factum est in diebus Achaz filij Ioathan, filij Oziæ Regis Iuda, ascendit Rasin rex Syriæ, & Phacea filius Romeliæ rex Israel, in Ierusalem, ad præliandum contra eam:* b *& non potuerunt debellare eam.*

2 *Et nunciauerunt domui Dauid, dicentes:* c *Requieuit Syria super Ephraim,* d *& commotum est cor eius, & cor populi eius: sicut mouentur ligna syluarum à facie venti.*

3 *Et dixit Dominus ad Isaiam,* e *Egredere in occursum Achaz tu, & qui dereliclus est Iasub filius tuus, ad extremum aquæ ductus piscinæ superioris* f *in via agri fullonis.*

4 *Et dices ad eum,* g *Vide vt sileas: noli timere, & cor tuum ne formidet à* h *duabus caudis titionum fumigantium istorum in ira furoris Rasin regis Syriæ, & filij Romeliæ.*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 QVo tempore regnabat in Ierusalem Achaz filius Ioathan, filij Oziæ Regis Iuda; conspirarunt contra illum Rasin Rex Syriæ, & Phaceæ filius Romeliæ Rex Israel, mouerúntque castra contra Ierusalem, neque tamen illam debellare, aut quicquam inferre mali potuerunt.

2 Perlatus est autem rumor ad Regem, aliósque proceres è domo Dauid, qui nunciauit substitisse ad Samariam, quæ erat in tribu Ephraim, Syrium exercitum, vt inde coniunctis cum Rege Samariæ viribus moueret contra Ierusalem. Qui nuncius ita perculit animos familiæ, generisque Dauidici, & totius populi, vt non minùs turbarentur à metu, quàm à vento arbores commouentur in syluis.

3 In ea trepidatione populi præcepit Dominus Isaiæ, vt cum filio suo Sehar Iasub ad extremum aquæductus, qui aquam ad piscinam superiorem deriuat, quæ est in agro fullonis, occurrat Achaz, qui eò tunc egressus fuerat, vt de aduocando Assyriorum auxilio secum ipse solus deliberaret.

4 Hæc ergo (dixit Dominus) Regi Achaz nunciabis à me. Fac otioso sis, & securo animo, metum longè, atque desperationem depone. Neque enim est quid timeas ab ambustis titionibus, Rasin, & filio Romeliæ; qui præter fumum euanidum, id est inanes, & emortuas minas, nihil habent amplius, à quibus tanquam à fumo, quem tenuis aura difflat, ac dissipat, præ-

ret breuem, leuémque molestiam, quod metuas nihil est.

5 Neque tibi timori, aut curæ sit, quòd duo illi Reges consilium, fœdúsque inierint contra te: tantúmque armis fortunæque tribuant, vt liberè, atque confidenter dicant, quasi res iam foret ex voto confecta. Ascendamus ad Iudaicum istum populum, & nimio somno deditū, otióque dissolutum armorum nostrorum strepitu, & litui clangore suscitemus. Neque necesse erit, vt ad delendam gentem illam totas explicemus bellicas vires: sat etenim erit si circumdatam funibus ciuitatem, à suísque commotam fundamentis, ad nos trahamus. Tunc autem depulso Rege è Iudæorum semine, eius loco sufficiemus in regno filium Tabeel.

6 Sic secum vanissimi illi, & bellorum secundo successu inflati Reges: contra quos sic Deus. Longè aliter accidet, quàm ipsi secum ratiocinantur: neque enim peribit, aut populus esse desinet Ierusalem: sed peribit potiùs, & populus esse definet Syriæ caput Damascus, & cum ea Rasin, qui caput est, & princeps Damasci. Et sexagesimo quinto anno, ex quo prædicta est regni Israelitici extrema clades, caput eius Samaria in tribu Ephraim, definet quoque esse populus, & cum eo simul interibit Samariæ caput filius Romeliæ. Quòd si vos ô Iudæi non credideritis, licèt seriùs, aliquando tamen, non dissimilem casum, & fortunam experiemini.

7 Non satis habuit Deus libertatem, & otium promisisse scelerato Regi, sed etiam illustre pollicetur signum, quod futurum esset testimonium, & pignus obligatæ fidei. Sic ergo ad Achaz propheta verbis Domini inquit. Optato ô Achaz, tibi enim vt eligas permitto, quodcumque velis signum, atque portentum. neque moror siue ex excelso, siue ex profundo petas, quin pro tuo voto quamptimùm edam.

8 Ad hæc Achaz non minùs simulatè, quàm impiè. Absit à me tam noxia, atque irreligiosa cogitatio. Non enim adducat, vt signum à Deo petam vllum, vt diuinam fidem, aut potentiam explorem. Hæc namque Dei tentatio est, à qua abesse culpa non potest.

9 Tunc offensus illiberali hac responsione propheta. Audite, inquit, qui è Dauidico sanguine prognati estis, quique Regi nunc estis à consiliis. Nunquid parum esse ducitis hominibus fuisse molestos, & iniurios, quorum verba despicitis, & fidem eleuatis? Etiàm ne diuina promissa sic accipitis, vt aut de illis dubitetis, aut certè contemnatis oblata?

10 Propter hanc iniuriam, qua meum futorem inflammatis potiùs, quàm misericordiam inflectitis: ne vestris meritis hoc tantum beneficium tribuatis, dabit vobis Deus, quod vltro promisit: quod beneficium signum esse vult alterius

5 Eò quòd consilium inierit contra te Syria in malum, Ephraim, & filius Romeliæ, dicentes, [i] Ascendamus ad Iudam, & suscitemus eum, [k] & auellamus eum ad nos, [l] & ponamus Regem in medio eius filium Tabeel.

6 Hæc dicit Dominus Deus, [m] Non stabit, & non erit istud: [n] sed caput Syriæ Damascus, & caput Damasci Rasin: [o] & adhuc sexaginta & quinque anni, & desinet Ephraim esse populus: & caput Ephraim Samaria, & caput Samariæ filius Romeliæ. [p] Si non credideritis, non permanebitis.

7 Et adiecit Dominus loqui ad Achaz, dicens, [q] Pete tibi signum à Domino Deo tuo in profundum inferni, siue in excelsum suprà.

8 Et dixit Achaz, Non petam, & non tentabo Dominum.

9 Et dixit, [r] Audite ergo domus Dauid, Nunquid parum vobis est, molestos esse hominibus, quia molesti estis & Deo meo?

10 [f] Propter [t] hoc dabit Dominus [v] ipse vobis signum: [x] Ecce virgo concipiet, & pariet filium, & vocabitur nomen eius [y] Emanuel.

rius

11 [z] Buty

rius longè maioris. Quod nempe virgo illibato pudore postea concipiet,pariétque filium, cuius nomen ipsius naturam, & humanitatem prodet. Vocabitur enim Emanuel, quia Deus nobiscum futurus est.

11 [x] *Butyrum, & mel comedet,* [aa] *vt sciat reprobare malum,& eligere bonum.*

11 Hic ergo Emanuel, id est, Deus nobiscum, butyro pascetur,& melle,ad illam vsque ætatem in qua infantes alij plerumque internoscere solent bonum, & malum:illud vt appetant; hoc vt auersentur,& respuant.

12 [bb] *Quia antequam sciat puer reprobare malum, & eligere bonum, derelinquetur terra quam tu detestaris* [cc] *à facie duorum regum suorum.*

12 Hoc signum erit ex illibata virgine nascituri Emanuelis,quia ante exactum triennale spatium, quo tempore puer discernere solet inter bonum,& malum, illúdque siue reprobare, siue eligere, eò redigetur terra, quam tu ideo detestaris, quia & ab illa sæpe malè iactatus es, & à qua nunc extremam tibi cladem imminere putas, vt & ipsa deseratur, neque illam ampliùs Reges illi videant,qui nunc ipsi præsunt.

13 [dd] *Adducet Dominus super te, & super populum tuum, & super domum patris tui dies qui non venerunt à diebus separationis Ephraim à Iuda cum Rege Assyriorum.*

13 Et quia verbis meis non credidisti, ô domus Dauid,quibus auxilium tibi,& salutem promitto, neque tu diu eris in tua fortuna, atque otio stabilis (quod etiam Virginei partus signum accipe.) Adducet enim Dominus super te, populúmque Iudaicum, & contra patris tui nobilem, & antiquam domum,lugubres,& funestos dies, quales expertus es nunquam, ex quo duce Ieroboam Ephraimita decem tribus ab aliis duabus distractæ sunt. Quod malum simul cum Assyriorum Rege veniet, quem tu tam larga, atque impensa mercede conduxisti.

14 [ee] *Et erit in die illa:sibilabit Dominus muscæ quæ est in extremo fluminum Aegypti:& api,quæ est in terra Assur.*

14 Eo autem tempore, quo Deus tuam incredulitatem,& proteruiam vlcisci volet, aduocabit, cogétque Ægyptios, qui sunt in extrema parte Nili, quà sese fluuius in mare mediterraneum exonerat:qui & multitudine, atque molestia muscis sunt quamsimillimi. Aduocabit etiam Assyrios & natura pugnaces,& armis instructos, tanquam apes: qui quanto ocyus aderunt, sicut greges, quos pastor consueto sibilo, ac noto, ad pascua vocat,siue ad caulas reducit.

15 [ff] *Et venient, & requiescent omnes in torrentibus vallium, & in cauernis petrarum,& in omnibus frutetis,& in vniuersis foraminibus.*

15 Parebunt tunc diuino sibilo Ægyptiæ muscæ,& apes Assyriæ, quæ denso agmine glomeratæ considebunt in torrentibus, qui per Iudææ valles subterlabuntur,& in latebris, cauernisque saxorum; & super omnes frutices, ita vt nihil sit quod aut contactu non fœdent, aut morsu non corrodant,& perdant.

16 [gg] *In die illa radet Dominus in nouacula cõducta in his, qui trans flumen sunt, in Rege Assyriorum,* [hh] *caput, & pilos pedum,& barbam vniuersam.*

16 Eo tempore Deus ea nouacula,quam contra suum caput conduxere Iudæi (id est Assyriorum armis,qui trans flumen habitant) caput, & barbam, & quicquid toto corpore pilorum est, ad cutem vsque radet,quod ingentis doloris, & grauissimi luctus solenne, atque legitimum signum est.

17 *Et erit in die illa:* [ii] *nutriet homo vaccam boum, & duas oues, & præ vbertate lactis comedet butyrum.*

17 Populus antè frequens, eò redigetur paucitatis, & copiosæ quondam familiæ à cæde, & fame sic erunt orbatæ, vt illas recenti lacte ad sa-

tierarem alat vna vacca, & oues duæ: & ex eo quod superérit saturatæ familiæ, butyrum fiat, quod in aliud anni tempus in cibum asseruetur.

18 Ea erit populi, qui reliquus erit à communi cæde, trepidatio, vt nemo agros colere, & eorum fructus tutò spectate audeat. Quare pascetur aut his, quæ vltrò ager ipse, aut syluæ offerunt, in quibus mel numero Iudææ familiare, aut quæ secum quamcumque in partem circumferre possit, quales sunt vaccæ, atque oues. Quare qui reliquus à cæde fuerit, butyrum comedet,& mel.

18 [kk] *Butyrum enim, & mel manducabit omnis qui relictus fuerit in medio terræ.*

19 Neque mirum si homines butyro pascantur, & lacte, cùm omnis agrorum, ac vinearum cultura deseratur. Vineæ enim vsque adeò feraces, & nobiles, vt mille vites domino suo quotannis totidem pensitent argenteos, sic deserentur ab infelice possessore, vt in syluarum modum horreat spinis,ac vepribus efferata.

19 *Et erit in die illa: omnis locus* [ll] *vbi fuerint mille vites, mille argenteis, in spinas, & in vepres erunt.*

20 Sic erunt agri, ac vineæ vepribus, atque fruticibus obsiti, vt in illos nemo audeat ingredi nisi arcu, sagittisque munitus, propter feras, quæ inter vepres, & dumos sua sibi posuere cubilia.

20 [mm] *Cum sagittis, & arcu ingredientur illuc: vepres enim & spinæ erunt in vniuersa terra.*

21 Montes autem oliua, aut vite consiti, quos sic amabant, colebántque domini, vt sarculo potiùs subigerent, quàm ligone, ac vomere: vt in hortis ad voluptatem comparatis fieri assolet, quique egregiè contra viatores, & pecora sepibus muniebantur viuis, sic erunt à timido possessore neglecti, vt nullæ sint iam spinæ, quæ pecudem,& viatorem arceant. Ex quo fiet, vt ibi pascantur boues tanquam in syluis;& ab omni pecore tanquam apertus, & compascuus ager impunè conculcentur.

21 [nn] *Et omnes montes qui in sarculo sarrientur, non veniet illuc terror spinarum, & veprium, & erit in pascua bouis, & in conculcationem pecoris.*

IN CAPVT SEPTIMVM
COMMENTARIVS.

I. [a] FACTVM *est in diebus Achaz filij Ioatham.*] Hæc prophetia contigit plus sedecim annis post superiorem. nam illa accidit eo anno, quo mortuus est Ozias, & regnum iniit filius eius Ioatham, qui regnauit sedecim annis. Hæc verò tempore Achaz, neque vt apparet, in regni primordiis. Quare inter vtramque prophetiam intercessit totum regnum Ioatham. Ex quo perspicuum fit, quod alio loco docuimus, prophetias non eo ordine scriptas fuisse, quo reuelatæ, atque prædictæ sunt. Nisi dicas nihil in regno Ioatham vaticinatum fuisse Isaiam; quod non bene consentit cum primis verbis prophetiæ, vbi prophetasse scribitur, sub Ozia, Ioatham, Achaz, & Ezechia. Ad intelligendam illustrem hanc prophetiam consulenda sunt *capite* 15. *ex lib.* 4. *Reg.* & *cap.* 28. *lib.* 2. *Paralip.* Vbi disces, quò fuerit progressus impietatis Achaz; vt Gen- A tium ritu filios lustrauerit, vt peregrinas superstitiones, & exoticas sordes in regnum suum, atque adeò in templum sanctum inuexerit. Quoties victus, quam durè mulctatus fuerit primùm à Rasin Rege Syriæ, deinde à Phacee filio Romeliæ Rege Israel, tandem ab vtrisque in ipsius cædem, vrbisque direptionem conspirantibus. Cum autem in suo regno Rex impius non satis esse virium existimaret contra duos Reges, cùm aduersus eorum quemlibet toties aduerso marte pugnauisset: non tamen in rebus vsque adeò angustis confugit ad Deum; sed egressus ex vrbe ad piscinam superiorem, meditabatur quomodo ad vim illam propulsandam socium sibi adiungeret Teglatphalasar Regem Assyriorum; ad quem compilatis regiæ domus, ac templi thesauris munera splendidissima mittere cogitabat. Cùm res ergo regia, & publica in eo esset statu, missus est Isaias ad Achaz, vt

confir

confirmaret eius animum, præsenti auxilio, quod à Deo promittebatur, & ab impia & desperationis plena cogitatione deduceret. His breuiter ita commemoratis, faciliùs iam credo incumbet commentatio.

2. [b] *Et non poterunt debellare eam.*] Hæc dicta sunt per prolepsim vt notauit S. Thom. Neque enim quo tempore hæc dicta sunt ab Isaia, duo illi reges ascenderant contra Ierusalem, & irrito conatu redierant, sed multò post; quemadmodum hic à propheta Dei nomine promittitur. Solet verò prolepsis adhiberi plerumque, aut quando aliter obscura futura narratio est, aut quando non occurret postea opportunus narrandi locus. Sunt autem hæc ab Isaia dicta, vt satis ex hoc capite liquet, quando grauis rumor sparserat imminere iam vrbi Reges duos, Syriæ videlicet & Samariæ sociatis castris, & collectis viribus. Quòd verò duo simul bellico apparatu egregiè instructi, assueti victoriis, & secundo rerum exitu insolentes contra populum toties attritum, & exhaustum iunctis castris nihil obtinuerint, causa ostenditur 2. *Paralip. cap.* 28. Nam priùs Deus vsus est illorum Regum potentia tanquam instrumento, vt Regis Achaz, & populi impietatem puniret. Quare à Deo venerunt vocati diuino potiùs agente consilio: quam priuato odio instimulante. Nunc verò suo se potiùs agunt consilio, ac studio, quàm diuinæ obsequuntur voluntati.

Deus dux, & auctor Victoriæ.

3. [c] *Requieuit Syria super Ephraim.*] Hoc rumore perlatum fuerat in Ierusalem conspirasse Syros cum Israelitis, id est, cum decem tribubus, quæ Ephraim vocantur, quia ex Ephraim ortus erat Ieroboam, qui decem tribus ab aliis distraxit; & quia in Ephraim erat Samaria Regni Israelitici caput & sedes. *Requiescere* autem, est societatem, & fœdus cum aliis inire. Sic 1. *Reg. cap.* 7. *requieuit Israel post Dominum*, id est, constituit adhærere Domino. Quod dicendi genus expressit Hispanus cùm ad similem confœderationem, aut conspirationem explicandam, dicit *assento*, aut *hizo assiento conotro.* Nisi fortè dicas Syros requieuisse in Ephraim, id est, ibi substitisse, vt inde castra mouerent contra Ierusalem. Cúmque tribus Ephraimitica non longè esset à Ierusalem, id quoque iam rumore nuncio increbuerat, iam prope vrbem esse inimicas acies.

4. [d] *Et commotum est cor eius, & cor populi eius sicut mouentur ligna syluarum à facie venti.*] Sicut affectus animi turbati in vultu; & nonnunquam in toto corpore cognoscitur, sic quia Rex quasi totius populi cor est, à cuius affectu, atque studio reliqui ducuntur, ac penè informantur, facile alios in eumdem sensum, & perturbationem adducit. Vnde optimè Pindarus, Regem esse omnium mores & ingenium dixit. Perturbato itaque rege Achaz, & iis qui erant à domo Dauid, id est, regni proceribus, nam ad domum Dauid supra perlatus dicitur esse nuncius; eodem quoque motu tota turbatur, atque concutitur Ierusalem. Sicut multò postea idem est passa Herode propter magorum aduentum turbato. Similitudo verò, qua vehemens illa perturbatio significatur, elegans est, & à prophanis, qui nostro propheta nihilo elegantiores, aut politiores sunt, frequenter vsurpata. Ouidius *in Epist. Canaces.*

Rex quasi animus, & forma populi.

Vt mare fit tremulum, tenui cùm stringitur aura,
Vt quatitur trepido fraxina virga noto.
Sic mea vibrari pallentia membra videres.

Et in Epist. Hypermnestræ.

Vtque leui zephyro graciles vibrantur aristæ,
Frigida populeas vt quatit aura comas,
Aut sic, aut etiam tremui magis.

[e] *Egredere in occursum Achaz tu, & qui derelictus est Iasub filius tuus.*] Egressus fuerat extra ciuitatem Achaz, vt in solo loco secum, id est, cum amentia, & desperatione deliberaret de bello, vel inferendo vel deprecando, potiùs quàm in templo cum Deo. Huic ergo licèt indigno neque poscenti, imò fortasse recusanti per prophetam Dominus ad bene sperandum, & animum excitat, & signum promittit. Iubet autem Deus Isaiæ secum vt ferat filium, in cuius nomine spem populi, insperatámque victoriam consignarat. Varios successus à Deo positos esse non in visione solùm, aut in propheticis oraculis, sed etiam in nominibus, satis est notum: Certè satis probant Oseæ filij Lotuchama, id est, *non misericordiam consecuta*, & Loami, id est, *non populus meus*, qui diuersis appellationibus diuersos etiam portendebant rerum euentus. Et *cap. sequenti*, nomen imponitur puero recens nato, in quo aliquid est propheticum, nempe, *accelera, festina prædari.* Quem esse filium etiam Isaiæ suo loco verisimile esse dicemus. Sic etiam puto Dei iussu ab Isaia parente filium appellatum fuisse Iasub, quæ compellatio spem annunciat afflicto, & desperanti populo. Imò existimo illud *derelictus*, pro quo Hebr. *Sehar* pertinere quoque ad nomen, & totum nomen esse *Sehar Iasub.* quod valet id quod *derelictus redibit*, seu, *reliquiæ conuertentur.* quasi in nomine filij sui prædicat Isaias fore, vt populus qui malè ab hostibus vexatus fuerat, quíque à Deo videbatur esse derelictus, ad priorem statum, & gloriam rediret. Et quod attinet ad nomen *Sehar Iasub* ex duabus dictionibus compositum, tenet Pagninus, & Vatablus, Osorius, & Foreirus. Neque nouum est vt explicatio nominis pro ipso sumatur nomine, cuius exempla in Scriptura sunt obuia. Illud magis inusitatum, vsitatum tamen ex duabus partibus, quibus nomen aliquod compositum est, alteram relictam esse in Hebraica terminatione, & sono; alterius adhibitam interpretationem. Nunc satis sit vnum exemplum sæpius in Scriptura repetitum. Communis est Hebræorum sententia, vt docet Caietanus *in cap. 3. Iudic. filium Iemini*, idem esse quod Beniaminitam, id est, ex tribu Beniamin. & LXX. sæpe, vbi noster vulgatus *Iemini*, reddit *Beniamin.* Et idem facit Chaldæus. Et sumitur argumentum graue ex libro Esther. nam Mardochæus *cap.* 2. dicitur *Filius Iair, filij Semei, filij Cis, de stirpe Iemini* & ille idem *cap.* 11. dicitur filius Iair, filij Semei, filij Cis de tribu Beniamin, vbi aliarum vocum similitudo, & filum ipsum sermonis, ostendunt eumdem posteriori loco dictum esse *Beniamin*, qui priori vocatus fuerat *Iemini.* Scio Abulensi aliter videri *in lib.* 1. *Reg. cap. 9. quæst.* 4. Sed rationes illius non admodum vrgent in oppositum. Vt ergo in filio Iemini, qui & Beniamini, seu Beniaminita, altera pars tantum explicatur: sic in *derelicto Iasub*, id est, *Sehar Iasub*, priori parte compositionis explicata, posterior inexplicata manet. Facit ad hoc quod in Scriptura sæpe posterior pars compositi nominis adhibetur, & prior omittitur. Vt *Ierusalem* vocatur *Salem, Hierosolyma, Solyma*, & qui Hebraicè *Benammi* dicitur, id est, *filius populi mei, Genes.* 19. Latinè dicitur *Ammon.* & qui 1. *Paralip. cap. 20. vers.* 5. vocatur *Bethlemites*, Hebr. est *Lemites.* & Isaiæ *cap. 21. v.* 11. 5.

Prophetica quædam nomina.

Regula. Ex nominibus propriis cōpositis interdū prior pars omittitur.

Duma

Duma pro *Idumaa* ponitur. & huius generis exempla sunt plurima. Ad horum similitudinem filius Isaiæ Iasub nominatur; cùm tamen eius nomen esset Sechar Iasub.

Ridiculè hîc Hebræorum magistri ex nomine huius Isaiæ filij, qui *derelictum* sonat, colligunt Rabsacem, qui infra *cap.* 36. & 4. *Reg.* 18. populum hortabatur, vt sese dederat Regi Assyriorum, esse filium Isaiæ: quia ex duobus filiis hic derelictus fuit apud patrem, alio ad inimicorum castra fugiente. Quis non rideat viros, qui sibi doctrinæ, atque ingenij arrogant non vulgarem laudem, hac tam leui, ac futili coniectura in eam cogitationem venisse? Sed de hoc Rabsace suo loco fortasse plura; vbi aliæ coniecturæ nihilo grauiores adducentur.

6. f *In via agri fullonis.*] Sicut ager alius, in quem figuli artis suæ intertrimenta coniiciebant, aut vbi rei fictili operam dabant, appellatus est *ager figuli*, vt diximus *in cap.* 1. *Actuum*: sic quia in extremo aquæductu piscinæ superioris erant officinæ fulloniæ, appellatus est ager ille fullonis. vbi singulare pro plurali sumitur; Neque enim vnus videtur futurus fullo in loco illo celebri, cùm vrbs frequens esset, neque admodum aquarum abundans.

7. Silentium quietem sonat aut conseruationẽ.

g *Vide vt sileas: noli timere.*] *Silere* interdum significat aliquem, aut ita metu concuti, aut ita esse domitum ab hoste, vt neque se iam ampliùs commouere, neque contra obloqui, aut mutire audeat, de qua significatione pluribus egimus ad illud *Zachar.* 2. *Sileat omnis caro*, & suprà *cap.* 6. *Va mihi quia tacui.* Significat etiam omnem de aliquo negotio curam, & cogitationem abiicere, & in alium omnino deriuare. Porro *tacere*, aut *silere* pro cessare, aut quiescere; & *silentium* pro cessatione, aut quiete sumi satis vulgare est. *Iob cap.* 3. *Nunc dormiens silerem*, id est, quiescerem. & 2. *Reg.* 19. *Vsquequo siletis, & non reducitis regem.* & 1. *Macha.* 7. *Siluit terra Iuda dies paucos.* & in Psalmis non semel dicitur: *Domine ne sileas à me. Et ne quando taceas à me. Thren.* 3. *Ne taceat pupilla oculi tui*, id est, ne cesset à lachrymis. Quam phrasim expressit Hispanus, qui silere iubet eum, quem vult quieto esse animo.

Nunc videndum quid propheta velit à Rege, dum silentium indicit. Hieronymus, S. Thomas, Dionysius, & Hugo, indicant silentium hic in sua significatione sumi, dum dicunt prohiberi Regem ne prodat animi sui trepidationem, aut ne blasphemiæ verbum vllum loquatur. Est enim satis verisimile, Regem Achaz, vtpote parum pium, de Deo neque piè cogitasse, neque reuerenter locutum fuisse, & cùm sæpe ab hostibus esset superatus, agitare secum consilia plena desperationis, quasi iam actum putaret de regno, & de re Iudaica; atque ideo statuisse aduocare externum auxilium, quod duorum regum castris opponeret. Id verò totum prohibere videtur Isaias, dum silentij meminit. Ne videlicet quidpiam loquatur, quod ab animo impio, & de summa rerum desperanti profectum videri possit. neque ad Assyrios de auxiliaribus copiis legationem mittat.

8. Sed est mihi verisimilius, quod alij ferme omnes statuunt, *silentium* hîc pro quiete, atque animi tranquillitate sumi. ita vt iubeatur Rex bono esse animo, & metum abiicere, & omnem cogitationem de fœlici rerum exitu desperantem deponere. quod innuit, quod statim additur, *& noli timere.* Quæ omnia bellè respondent perturbationi, ac metui, quæ proximè antecesserant. Nam statim, atque dictum est *commotum est cor eius, sicut mouentur ligna syluarum à facie venti.* ad sedandam hanc perturbationem dicitur, *vide vt sileas*; quasi dicat, depone id, quod te tanto tempore conturbat, & exagitat. hanc explicationem sequuntur Cyrillus, & Procopius, Adamus, Forerius, Haymo.

h *A duabus caudis titionum fumigantium.*] Hoc prouerbium esse puto apud Hebræos, quo significatur infirmus alicuius impetus, & conatus: qui breui frangendus, ac cessaturus est. Qualis est calor ille, qui extincto iam, & consumpto igne reliquus est in ligno fumigante. Ad quod prouerbium expectasse videtur Isaias infrà *cap.* 42. cùm dixit: *Linum fumigans non extinguet.* Hi ergo duo reges, quo tempore hæc ab Isaia dicebantur, duo titiones erant, in quibus nihil iam erat reliquum præter fumum: qui si quid habet ignis, illud est pertenue, quódque facilè opprimitur. A fumo verò præter aliquid molestiæ, nihil est quod metuas. Dicuntur verò *cauda titionum*, vt dicit Hieronymus: quia breuiter periturum erat vtrumque regnum, tam Syriacum quàm Israeliticum. de quorum exitu pluribus agemus sequenti capite. Quare isti Reges *cauda* dicuntur *fumantes*, quia extremi erant in eo ordine futuri. Iam enim illorum regnis imminebat ab Assyriorum armis extrema clades. 9. Prouerbium Hebræorum.

i *Ascendamus ad Iudam, & suscitemus eum.*] 10.
Iuda hîc aut pro rege sumitur, quomodo nuper sumi aliqui putarunt *domum Dauid.* Aut pro toto Iudaico populo; & hoc posterius probabilius; quia caput familiæ, seu tribus, ex vsu Scripturæ frequenter pro familia tota, atque tribu ponitur: sicut Israel, Moab, Amon, pro prouinciis, seu familiis, quarum ipsi principes, aut autores fuerunt. Illud *suscitemus eum*, idem valet, atque aggrediamur illum bello, neque sinamus ampliùs dormire, siue otioso esse animo.

k *Et auellamus eum ad nos.*] In hoc dicendi genere apparet arrogantis hominis, nihílque sibi non pollicentis spiritus vanissimus. Perinde enim est, ac si dicerent Reges illi plus satis suis confisi viribus, non erit opus ad extinguendam Iudæorum gloriam, & opprimendam potentiam, nostras explicare acies, & bellicis machinis muros verberare. Satis erit nobis si funibus circumuolutam, & implicatam vrbem trahamus. Auellemus enim à fundamentis, procúlque ad nostros vsque fines adducemus. Quod loquendi genus vsitatum esse puto gloriosis, & de se altè cogitantibus ducibus: qui suæ virtuti, atque industriæ nihil non arrogant. Nam eodem modo locuti sunt Absalonis consiliarij. 2. *Reg. cap.* 17. de Dauid. *Quod si vrbem aliquam fuerit ingressus, circumdabit omnis Israel ciuitati illi funes, & trahemus eam in torrentem, vt non reperiatur ne calculus quidem ex ea.* 11. Prouerbiũ.

l *Et ponamus regem in medio eius filium Tabeel.*] 12.
Quasi depulso rege, fractísque Iudæorum viribus vrbe essent potiti, de constituendo in ea nouo Rege deliberant, quem esse volunt filium Tabeel. de quo nihil mihi compertum est. Alij aliter putant, sed nemo quicquam certi definit. Sunt qui hæc moraliter accipiunt, & *Tabeel*, quod significat bonum, aut vtilem Deum, *idolum* esse dicant; aut quia proprium est idoli nomen; aut quia commune idolorum epitheton. Appellari autem *optimos* Gentilium Deos satis notum est, vel ex facto Dionysij, qui ex Deorum simulachris ornamenta quædam pretiosa sustulit: quia cùm in eorum aris esset scriptum *Boni Dij*, eorum bonitate vti se velle dixit.

Et

Et iuxta hunc sensum id moliebantur impij Reges; vt ex Hierosolymitano templo Deum verum submouerent, quia suis consilijs parum videbatur opportunus, (Nam eius colendi gratia plurimi quotidie ex Israel,& Syria ad Iudæorum sacra transibant,) & eius loco Deum aliquem Gentium constituerent, qui esset Tabeel, id est, suis cogitationibus vtilis. Quod aliquot annis postea fecerunt Romani. Sed, vt dixi, nihil est certum; & hoc posterius multò minùs, vt ex seqoentibus colligitur.

13. m *Non stabit, & non erit istud.*] Hinc coniectare licet hunc filium Tabeel, qui Rex designabatur Ierusalem, esse aut ex familia regum illorum, qui postea futurus esset Rex Syriæ, aut Samariæ, & simul Ierusalem; ita vt vrbs hæc nobilissima futura caput esset aut Syriæ, aut Samariæ; aut certè præfectus, qui illorum Regum nomine arcem illam teneret. Quod non obscurè docet Deus ipse, cùm ait reges illos nunquam futuros esse sui voti, atque consilij compotes. Neque enim, inquit, Ierusalem erit caput Syriæ, sed Damascus, & caput Ephraim Samaria, sicut antea fuerunt iuxta explicationem Hieronymi.

14. n *Sed caput Syriæ Damascus, & caput Damasci Rasin. Et adhuc sexaginta anni, & desinet Ephraim esse populus.*] Hic locus variè exponitur, communiter eo sensu, quem nunc attigimus. nempe nunquam eò venturam esse Syriam, aut Ephraim, vt in suam ditionem redigant Ierusalem. Ita Hieronymus & S. Thom. Haymo, & plerique alij, sed potiùs duo illa regna breui peritura. Interim verò, dum excidium moratur, nihilo ampliores, aut nobiliores futuras Syriæ, Samariæque ditiones. Neque enim quod Reges illi moliebantur, Ierusalem futura erat caput Syriæ, vel Samariæ: neque vtrique aut alterutri præficiendus filius Tabeel. Sed futurum Syriæ caput Damascum, vt antea; & in ea regnaturum Rasin, & caput Ephraim Samariam, & huius caput filium Romeliæ.

Hæc mihi probabilissima. Sed placet valde sententia Cyrilli, qui per zeugma putat repetendū illud, *desinet esse populus*, aut *peribit*. in hāc sententiā. *Desinet aut deficiet Damascus caput Syriæ: deficiet princeps, & caput Damasci Rasin, deficiet Samaria caput Ephraim, deficiet Samariæ caput filius Romeliæ.* Quod satis eleganter ab elegātissimo propheta superioribus adiūgetur. Appellarat duos illos vanissimos, ac ventosissimos Reges, caudas titionum fumigantium, quia breui futurū erat vt deficerent, id nunc docet magis explicatè. Promittebant sibi quidlibet de sua virtute, atque fortuna, atque excisum iri putabant Ierusalem, & aliud eius ciuitatis futurum esse caput. Nunc propheta quod reges illi de Ierusalem aut spe deuorarant, aut certè moliebantur, rediturum prædicit in illorum caput. Nam neque Damascus caput erit regni, neque Rasin caput Damasci; neque Samaria Ephraim, neque huius Phacee filius Romeliæ. Huic explicationi assonant omnia, quæ deinceps dicuntur, & *hic, & cap. sequenti.*

15. o *Adhuc sexaginta quinque anni, & desinet Ephraim esse populus.*] Hæc obscura sunt, neque si annorū summam ineas, reperies quomodo abhinc anno sexagesimo Samaria deleri potuerit. Nam vt hæc dicta fuerint ineunte regno Achaz, (qood sanè fieri non potuit, vt constat, quia iam sæpe ab hostibus aduersa multa pertulerat) oon potuerunt ab hac prophetia ad excidium vsque Samariæ plus viginti quatuor annis intercedere. Nam Achaz regnauit sedecim annis 4. *Reg.* 16. anoo verò 6.

A Ezechiæ eius filij capta est Samaria 4. *Reg. capite* 18. Hunc locum explicant Hebræi (vt tradit hic Hieronymus, qui illorum sententiam non videtur improbare, cùm aliam non adducat; & idem faciunt Haymo, S. Thom. Procopius, Hugo, & Dionysius) in Seder Olam *cap.* 19. vbi tradunt hic spectare Isaiam prophetiam Amos, qua minabatur Israeli captiuitatem, & exitium, & ab ea vsque ad captam Samariam intercedere annos 65. quos ita numerant. Ex regno Oziæ siue Azariæ qui regnasse traditur annos quinquaginta duos 4. *Reg.* 15. sumunt annos 27. nā putant anno 27. ipsius regni cōtigisse terræ motum, ante quem duobus annis prophetare cœpit Amos, vt liquet ex ipsius prophetia *cap.* 1. His adde sedecim annos Ioatham, & totidem Achaz, B deinde sex è regno Ezechiæ, nam eo anno capta est Samaria, & numerantur anni sexaginta quinque.

Vatablus aliter accipit hanc annorum summam, & deducit à prophetia Amos, sed putat ibi quoque contineri Assyriorum interitum, nisi fortè errore librariorum pro Syriorum Assyriorum positum sit, & ea computatio placet Foreiro. quæ ducitur à Regibus Israel, qui à tempore terræ motus, id est, ab tempore quo primùm vaticinari cœpit Amos Samariæ præfuerunt. *Nam cœpit*, inquit, *prophetare aduersus eos anno 17. Ieroboam filij Ioas, qui a prophetia hac regnauit 24. annos; quibus si addas decem Manahem, duos Phaceiam, 20. Phacee, & Osea 9. constitues* 65. Sed hæc explicatio nullo fuodamento sumit C 24. annos ex Regno Ieroboam; imò contra communem Hebræorum sententiam, quam nostri cum Hieronymo non refutant, sed videntur supponere. Et præter eos quos nuper commemoraui, refert Cyrillus in illud *Zachariæ* 14. *à facie terræ motus in diebus Oziæ.* Et latè tradit Iosephus *lib.* 9. *Antiq. cap.* 11. & Lyra *in lib.* 2. *Paralip.* 26. & Historia scholastica in locum 4. *Reg. cap.* 21. qui putant terræ motum, ante quem prophetare cœpit Amos, contigisse, quo tempore Ozias, qui & Azarias, lepra percussus est: ante quod tempus illa gessit, quæ non potuerunt paucis annis obiri, vt liquet 2. *Paral. cap.* 26. Quod si anno 17. Ieroboam, id est, decem annis antequam Ozias regnum iniret, (nam vt constat 4. *Reg.* 15. regnare cœpit anno 27. Ieroboam) D prophetiam orsus est Amos, non biennio ante terræ motum, sed duodecim aut amplius annis ante illum vaticinium exorsus est. Hæc iuxta sententiam eorum qui putant terræ motum contigisse, quo tempore lepra percussus est Ozias: quod quia minùs certum est & vt statim dicemos, parum probabile, aliter nobis vrgendus est Vatablus, nam constat *Zachar.* 14. terræ motum illum contigisse in diebus Oziæ. Vt autem primo anno regni eius acciderit, non potuerunt à regno Ieroboam sumi plus quam sedecim anni. Cùm enim Ieroboam regnaret 41. annos, & anno ipsius 27. inceperit E Ozias, tantum supersunt à terræ motu, id est, ab anno primo Oziæ anni quatuordecim. His adde duos, nam biennio ante terræ motum prophetare cœpit Amos. efficies omnino sedecim annos, qui ad summum ex regno Ieroboam desumi possunt, non 24. vt putabat Vatablus.

Neque plus firmamenti ac probabilitatis habet 16.
sententia Hebræorum, quam miror tanto tempore quibusdam ex nostris placuisse. vt enim Vatablus atque Foreirus liberè, & sine vllo fundamento, aut coniectura sumunt ex regno Ieroboam 24. annos, sic Hebræi ex regno Oziæ 27. quæ sententia multò fa

tò facilius quàm superior refutari potest. Nam vt liquet *Amos cap.* 1. prophetare cœpit Amos sub Ierohoam filio Ioas Rege Israel, & sub Ozia Rege Iuda. Sub his regibus vaticinatus est Amos biennio ante terræ motum; à quo tempore ducunt Hebræi annorum summam. Quem dicunt contigisse anno 27. Regni Oziæ. Quòd si constiterit eo anno non accidisse, sed potiùs multis antè annis, cadet potiùs eo fundamento sublato Hebræorum cogitatio; id ergo sic puto manifestè constabit.

Tempus extremum, in quo concurrere potuerunt hi duo Reges, & in quo cœpit vaticinium Amos, fuit annus decimus quartus Regni Oziæ, quia hic vltimus fuit regni Ieroboam, post quem nulla ratione terræ motus esse potuit, quia ille accidit biennio pòst quàm prophetare aggressus est Amos. Quod verò annus decimus quartus fuerit extremus in quo duo illi Reges simul regnauere, ex eo fit perspicuum, quia Ieroboam regnauit in Israel annos 41. vt vidimus, anno verò ipsius vigesimo septimo regnum iniit Ozias; quem numerum si ex 41. detraxeris, reliqui sunt quatuordecim; quibus annis regnauere simul in suo quique regno Ozias, & Ieroboam; quo tempore necessariò terræ motus fuit, & eo prophetare exorsus Amos; quia sub duobus regibus prophetare cœpit: Ergu etiamsi concedamus anno decimo quarto Oziæ cœpisse prophetiam Amos, (etiam prophetiam eius primam esse dicunt contra Israel, à qua anni sexaginta quinque numerantur:) necesse est vt ex Oziæ regno sumantur anni 38. quibus si addas 16. annos Ioatham, & totidem Achaz, & sex Ezechiæ, efficies annos 76. Sed est alia ratio, quæ necessariò meo iudicio conuellit Iudæorum commentũ, qui putant illum terræ motũ contigisse anno 25. regni Oziæ, eiúsque causam fuisse Regis impiam audaciã, qua sibi sacerdotale ministerium arrogauit; quam Deus sibi maximè displicuisse testatus est, & terra graui motu concussa, & rege turpi lepra fœdato. Nam vt constat 4. *Reg.* 15. *&* 2. *Paralip.* 26. vbi Ozias leprosus apparuit, à regni administratione confestim abstinuit, habitauitque in separata domo seorsum ab aliis. tunc autem vt dicitur 2. *Paral.* 26. *Ioatham filius eius rexit domum Regis, & iudicabat populũ terræ.* deinde *ibid. c.* 27. dicitur *viginti quinque annorum erat Ioatham, cùm regnare cœpisset; & sedecim annos regnauit in Ierusalem.* Quòd si 25. annis leprosus vixit Ozias; & eius loco totidem annis Ioatham domum gubernauit regiam, antequam ipse defuncto patre regnum iniret, sequitur planè eodem anno, quo natus est, pro patre cœpisse regnum administrare; quandoquidem annum nactus vigesimum quintum, regnum suscepit. Ex quibus fit verisimile, terræ motum illum contigisse longè ante sacrilegium, & lepram Oziæ, & Oziam tam longum tempus leprosum non fuisse, quanto suo more fabulantur Hebræi.

17. Sed dicet fortasse non nemo, sedecim illos annos, quos regnauit Ioatham, sumendos esse aut certe bonam illorum partem ex 52. annis, quos regnauit pater eius Ozias, nam etiam viuente patre dicitur tenuisse regni gubernacula; & ideo dici, natum annos viginti quinque regnare cœpisse; quia ea ætate pro patre leproso regem egit. Sed non difficile ex Scriptura sacra colligitur totos illos 25. annos regnasse Ioatham post patris sui mortem. Nam 4. *Reg. cap.* 15. Phacee filius Romeliæ dicitur iniisse regnum Israel anno 52. regni Azariæ, (hic autem Ozias est) sed anno 2. huius Phaceæ regnum suscepit Ioatham, & sedecim regnauit anno: sic enim ibidem, *Anno 2. Phaceæ filij Romeliæ Regis Israel regnauit Ioatham filius Oziæ Regis Iuda, viginti quinque annorum erat cum regnare cœpisset, & sedecim annis regnauit in Ierusalem.* Et hæc confirmatur multò magis, quia statim *cap.* 16. dicitur, *Anno 17. Phaceæ filij Romeliæ, regnauit Achaz filius Ioatham.* Ergo inter mortem Oziæ, & inter principium regni Achaz fuerunt (pro varia Hebræorum computandi ratione, qui modò annus imperfectos numerant, modò omittunt) sedecim aut septendecim anni, quo tempore nullus fuit, qui spatium illud annorum impleret, præter Ioatham. Nihil ergo sedecim annis Ioatham annumerandum est, ex 52. annis Regni paterni, atque adeò cùm pater est mortuus, annum agebat vigesimum quintum.

18. Cùm ergo hæc Hebræorum computatio impedita sit, vt constat, alia ratione nobis hic nodus soluendus est. Neque alius occurrit mihi in præsentia magis expeditus, quàm si dicamus Isaiam non tam numerasse annos, qui intercessi sunt inter prophetiam de Samaria, & ipsius excidium quàm eos, qui ab eadem prophetia ad illum vsque articulum, in quo hæc ab Isaia proponebantur. Quasi dicat Isaias, *Cadet Samaria sicut sexaginta quinque ab hinc annis prædictum fuerat ab Amos.* Quam prophetiam esse puto, quæ est *cap.* 4. in qua eadem videntur dici ab Amos de Samaria, quæ nunc dicuntur ab Isaia. sic enim ibi Amos, *Audite verbum hoc vaccæ pingues, quæ estis in monte Samariæ, &c. Iurauit Dominus Deus in sancto suo, quia ecce dies venient, super vos, & leuabunt vos in contis, & reliquias vestras in ollis feruentibus.* A qua prophetia 65. anni non difficile colliguntur. nam hæc dicta sunt viuente Ieroboam, id est, non post decimum quartum annum Oziæ. Ab annis ergo 52. Oziæ vt minimùm sumendi sunt 38. anni, & vt ego existimo quadraginta, & complures: quia non necesse est vt hæc dicta fuerint vltimo anno Ieroboam, qui fuit decimus quartus Oziæ. his ergo 38. annis adde sedecim regni Ioatham, colliges 54. De sedecim quos regnauit Achaz, sumendi sunt aliqui. Epiphanius sumit nouem, nam ex his quæ gesta commemorantur ab Achaz, quo tempore hæc dicta sunt ab Isaia, verisimile fit aliquos annos præteriisse; Sed credo ex regno Oziæ, vt dixi, plures annos esse petendos; & vtcumque numerare velis, facilè colliges annorum summam, quæ hic ab Isaia ponitur. Nam à quocumque anno regni Oziæ, non repugnante Scriptura, initi potuit hæc annorum summa.

19. Sed dicet aliquis, illum loquendi modum, *adhuc 65. anni, & desinet Ephraim esse populus*, indicare potiùs futurum tempus, quàm iam exactum, vt exemplis constat. Ionas *cap.* 3. *Adhuc quadraginta dies, & Niniue subuertetur.* Ierem. *cap.* 27. *Adhuc duo anni dierum, & ego referam.* Ioan. *cap.* 4 *Adhuc quatuor menses sunt, & messis venit.* Respondeo illud *adhuc* significare sæpe futurum, Hebr. עוד *hhod.* seu בעוד *vehhod*, sed nonnumquam etiam rem indicare præteritam, & eius esse terminum. *Ierem.* 15. *Occidit ei sol, cùm adhuc esset dies.* Hebr. בעוד *vehhod*, 2. *Reg.* 11. *Adhuc puero viuente ieiunaui.* & *Genes.* 45 *Adhuc pater meus viuet.* & huiusmodi alia plurima, quæ eisdem vocibus עוד *hhod* & בעוד *vehhod*, explicant rem præteritam, quibus etiam superioribus exemplis denorantur futuræ. Quare sensus est non alienus ab vsu Scripturæ adhuc, id est ad hoc vsque tempus

[*Adhuc tam rem significat præteritam, quàm futuram.*]

tempus exacti sunt 65. anni, ex quo prædicta est Samariæ vastitas ab Amus. Eundem vsum habet apud Latinos vox *abhinc*, quæ modò ad futurum, modò ad præteritum tempus refertur.

10. ¶ *Si non credideritis,non permanebitis.*] In textu Hebraico lusus est elegans in voce *credideritis* & *permanebitis*. Quæ ab eadem radice אמן *aman*, deducuntur. Quæ in coniugatione actiua Hiphil, credere significat, & fiduciam ponere in aliquo, seu confidere; in coniugatione verò passiua Niphal fidelem esse, stabilem, & firmum. LXX. transtulere, *si non credideritis, non intelligetis*. Et iuxta hanc translationem sæpe locus iste citatur à sanctis Patribus, August. sæpe variis locis. Chrysost. *homil.* 51. *in cap.* 7. *Ioan.* Cyprianus *aduersus Iudæos lib.* 1. Prosper *De vita contemplatiua cap.* 19. Eusebius *de demonstratione euangelica. lib.* 7. *cap.* 1. Qui ex his Isaiæ verbis probant ideo Iudæos Scripturam non intelligere, quia non credunt. Horum aliqui hæc verba referunt ad prophetiam sequentem de conceptu virginis, & ortu Emanuelis, vt Eusebius suprà. Sed hoc extremum mihi difficile est; quia statim aliquid diuersum ostenditur vel ipso loquendi genere, dum dicitur. *Et adiecit Dominus loqui ad Achaz*. Quare potiùs hæc ad superiora referenda. Sed quidquid sit de translatione LXX. & de illo sanctorum dogmate, Quod nempe ideo Iudæi Scripturam sacram non intelligunt, quia non credunt; de quo pluribus scholastici; dicam nunc quod iuxta translationem nostram videtur magis promptum. S. Hieronymus, quem sequitur S. Thomas, Haymo, Hugo, & plures alij sic exponunt, si non fidem adhibetis meis verbis, quibus salutem vobis, & libertatem; Samariæ autem, & Syriæ vastitatem denuncio, non eritis stabiles in regno, sed in captiuitatem ducemini. Quæ explicatio omnino mihi placet; sed credo paulò latiùs patere. Atque ideo obseruandum quo tempore hæc audierit domus Dauid ab Isaia, & quo rerum articulo. Grauiter commotus erat Achaz cum toto populo, cùm imminerent iam duo Reges potentissimi ciuitati, superioribus bellis debilitatæ; quorum animi sic iactabantur perturbatione, ac metu, sicut vento concuti solent syluarum frondes. Quare Rex domesticis viribus diffidens, externas aduocare meditabatur. Propheta ab eo consilio Regem deducit, sperareque iubet à Deo omnia secunda, docétque nullum alium posse in illis rerum angustiis laboranti populo subuenire. Ait ergo in extrema illa clausula, nisi Deo credant, in eóque fiduciam locent; nequicquam ab Assyriis salutem sperari. Quem sensum colligo ex statu, in quo tunc res erat Iudaica, & ex sermone, qui antecesserat; qui omnia secunda Regi pollicebantur. Nam si quis rerum angustiis prematur, credátque promittenti auxilium, & salutem, is sanè, dum credit, simul sperat. Neque infrequens est, vt eam ob causam *credere* pro *sperare* ab optimis auctoribus vsurpetur. Vt *credere mari, ventis, agrorum bonitati*, quia ab illis, nauigatio secunda, ab his frugum abundantia

Deut. 28. speratur, neque id in sacris inusitatum. *Deut.* 28. *timebis die ac nocte, & non credes vitæ tuæ*, id est, vt exponit Lyra, Carthusianus, Vatablus, desperabis te posse viuere. Et ideo subditur. *Manè dices, quis mihi det vesperum; & vesperi, quis mihi det mane.* Et

Iob. 24. *Iob cap.* 24. eodem sensu. *Et cum steterit non credet vitæ suæ*. Alibi plura occurrent exempla. Vide Pagnini lexicon in voce אמן *aman*.

11. Tria ergo hîc prædicit Isaias; & nihil mali tunc

A passuram Ierusalem à duobus Regibus; & breui cum Regibus suis duo illa aduersaria regna perituram. Et randem ipsos quoque, si increduli fuerint diuinæ promissioni, id est, si non tam à Deo quàm ab Assyriorum auxiliis salutem sperauerint, nó fore in suo regno stabiles. Quæ tria nobis obseruanda pro iis, quæ de Virgine, atque Emanuele postea à nobis dicentur.

¶ *Pete tibi signum à Domino.*] Elucet hinc singularis Dei benignitas in sceleratum, & pessimè de religione meritum Regem. Cùm ad promissa alia hoc etiam adiecerit, vt signum postulet, optionémque dat, velit ne ex cœlo vel ex inferno habere venturi successus testimonium, & daret, credo, quod ipse petiisset, qua est liberalitate, etiam 12.

B illud signum quod accidit tempore Iosue, vt sol staret; quandoquidem, vt est communis Patrum sententia, idem datum est signum ipsius filio Ezechiæ: cùm non esset ita grauis vnius Regis salus ex mortifero morbo, quàm vnius Regni salus & incolumitas, quando nullum apparebat exitij iam imminentis effugium. Recusauit tamen impius Rex oblatum beneficium; aut quia nugacem putabat prophetam, neque eius promissis habendam esse fidem; aut quia se simulauit religionis studiosum, quæ omnino vetat Deum esse tentandum. Alij putant noluisse Regem signum petere, ne cogeretur, illustri aliquo signo deponere, quam iam antea amplexus fuerat religionem falsam. Mihi non videtur improbabilis sententia Foreiri, qui

C ideo putat Regi Achaz Deum tentandum videri, si signum à Deo alicunde peteret: nam cùm Isaias Dei nomine iuberet vt quiesceret, neque timeret titiones illos duos fumigantes, sed speraret Deum sibi adfuturum ducem, & auspicem ad debellandos hostes, & eius rei testimonium aliquod promitteret diuinum, ipse tentatum iri Deum interpretabatur, si cùm ipse pecuniam haberet ad conducendum externum militem; neque à domestico apparatu esset omnino nudus, si otiosus ipse rem totam diuinæ liberalitati committeret. Alij signi petitionem, tentationem esse Dei existimant, & ideo ab ipsa tantopere abhorruisse Regem. Sed quæcumque causa Regem adduxerit, quominus

D oblatum à Deo signum posceret, in illa fuisse impietatem constat, quandoquidem ob eam à propheta reprehensus est.

¶ *Audite ergo domus Dauid, nunquid parum vobis est molestos esse hominibus.*] Molesti erant & 13. iniurii prophetis, Achaz, & qui cum ipso erant è domo Dauid, id est, regni proceres, quibus cum de summa rerum Rex deliberabat: dum propheticis oraculis inesse fidem aut negabant, aut dubitabant. Sed nunc Deo molesti sunt, quoniam aut signum ab illo non spectant, aut signo nihil inesse futurum putant firmitatis, ac fidei. Alloquitur autem non solùm Achaz, sed etiam domum Dauid, aut quia, vt dixi, cum his qui erant ex fami-

E lia Dauidica consilium inierat de aduocando Assyriorum auxilio; & illi cum Rege statuerant nullum petendum esse signum; quare omnes dicuntur esse Deo molesti. Aut certè cùm aliquid maius, atque omni humana cogitatione sublimius promittat; non ad vnum Achaz, sed ad domum Dauid, id est, ad Iudam cuius caput erat Dauid, oraculum confert. Porrò hæc est horum verborum sententia. Putastis ô Achaz, & vos qui estis è domo Dauid, parum esse quod hominibus fueritis molesti: Atqui scitote vos Deo esse molestos.

Ac si dicat propheta, non me despicitis offerentem signa libertatis, sed Deum, cuius nomine vobis ista promitto.

24. *Propter hoc dabit Dominus ipse vobis signum. Ecce virgo concipiet & pariet.*] Hic locus valde difficilis est, atque ab omnibus tam piis, quam impiis maximè in vtramque partem versatus. Quem, quia de Christo illustrissimus est, nobis eripere conantur Iudæi, contra quos latè, & optimè, & eodem ferme modo Hieronymus *hic, & lib. 1. contra Iouinianum, & traditionibus Hebraicis in Genesim*, S. Thom. *hic*, Maldonatus *in cap. 2. Matth.* & ferme nullus est, qui vel in Matthæum, vel in Isaiam aliquid commentatus sit, qui locum istum accuratè non tractauerit. Sed tractarunt diligentissimè B Franciscus Suarez, & Gabriel Vazquez, vterque de societate Iesu, ille *tom. 2. in 3. p. S. Thom. disput. 5. sectione 2.* hic *tomo etiam 2. in 3. parte S. Thom disputat. 121. cap. 3. Duo* verò sunt, quæ inter alia Hebræi nobis obiiciunt: *Alterum* est, hic non esse בחולה *vethalah*, quæ vox *Virginem* sonat, sed עלמה *hhalmah*, quæ *adolescentulam*; & quæ non tam statum, aut pudicitiæ florem illibatum, quàm ætatem significat. Hanc partem satis conuellit Hieronymus, dum עלמה *hhalmah*, aliquid addere ostendit super בחולה *vethulah*. Est enim non solùm virgo, (vt de Rebecca constat, quæ virgo erat, quo tempore vocata fuit עלמה *hhalmah, Genes. 24.* & vt fatetur Hieronymus, lingua Punica, quæ ab Hebraica orta est, virgo *Alma* dicitur) sed etiam ea virgo est, quæ non solùm sibi cauet à virorum congressu, sed etiam oculis, adeò vt neque viris de facie nota sit. Quæ summa est Virginis laus, & virginitatis testimonium.

Almà Virginé sonat.

25. Quòd si verum est quod tradit Nicephorus *lib. 1. histor. cap. 12.* & Egesippus *lib. de supplemento euangelicæ veritatis*, explicans illud *Lucæ 2. Responsum acceperat Simeon à Spiritu sancto.* Nempe Simeonem, cum in scholis exponeret, quem nunc tractamus, Isaiæ locum, neque putaret de virgine quemquam nasci posse, aliquid mutasse in voce עלמה *hhalmah*, ita vt non tam significaret virginem, quàm puellam iam maturam viro: Sed inuenisse scriptam vocem, quam expunxerat, aut mutarat; quod cùm tertiò fecisset, tertiò etiam inuenisse repositam. Tunc autem accepisse à Spiritu sancto, non priùs sibi excedendum è viuis, quàm & virginem, & puerum ex virgine natum videret. At quis credat tantum doctorem ignorasse, quam vim haberet Hebraica vox עלמה *hhalmah*. Quòd si hæc non tam historiam, quàm commentum meum aliquis suspicetur, quod viris doctis visum est, certè non aliter eamdem vocem verterunt Septuaginta, & Chaldæus, quorum auctoritas maior est longè; quàm eorum Rabbinorum, qui aliter sentiunt.

Simeon virginis nomé delere conatus.

26. Et ne Hebræi, qui in voce עלמה *hhalmah*, aliquid desiderant, tantum tribuunt voci בחולה *vethulah*, qua vna *Virginem* significari putant, non obscurè meo iudicio ex Scriptura colligitur, eam vocem accommodari posse etiam corruptæ. Nam *Genes. 24.* cùm Rebecca dicitur versu 16. בתולה *vethulah*, subditur, *& incognita viro*, quasi dici etiam posset בחולה *vethulah*, quam vir cognouerit; cùm tamen eadem *ibidem versu 43.* vocetur sine vlla adiectione עלמה *hhalmah*. Ex quo intelligitur non difficilè totum id quod continet *cap. 24. virginem non cognitam viro*, significatum esse vna tantùm voce עלמה *hhalmah*, & *Ioel. cap. 1.* vbi noster,

Almà aliquid habet supra Betuli.

A *Plange quasi virgo accincta sacco, super virum pubertatis eius.* Hebr. est בחולה *vethulah*, & tamen illo in loco potiùs significatur ablatus, quam illibatus virginitatis flos. & L x x. ibi pro *Betula*, *nuptam* reddidere, cui non aptè accommodes virginis nomen.

27. Secundò obiiciunt Hebræi illud *Prouerb. 30. Tria sunt difficilia mihi, & quartum penitus ignoro. Viam aquilæ in cælo: viam colubri super terram: viam nauis in medio maris, & viam viri in adolescentia.* Hebr. בעלמה *vehhalmah*, quod Hebræi explicant *in adolescentula.* Si demus Hebræis hic adolescentulam significari, non adolescentiam, tamen ex hoc loco nunquam efficient, nisi vltro sibi tene-B bras offundant, vt עלמה *hhalmah*, significet corruptam. Hunc locum alij variè explicant, fortasse magis ad rem, sed vt ego meam inscitiam fatear, non assequor, quomodo explicationes illæ satisfaciant, aut obiectioni Iudæorum, aut textui, filóque sermonis. Quare ego aliter hunc locum aggrediar. Et primùm suppono; quod videtur non admittere P. Gabriel Vazquez suprà *num. 60.* neque Iansenius in hunc locum; in hoc genere loquendi esse epitasim Hebræis familiarem, qui ex rerum aliarum comparatione aliquid esse in suo genere eximium ostendunt. Exempla plurima occurrent apud Amos *cap. 1. & 2.* vbi ex eo videtur posse colligi quartum peccatum esse grauius illis,
C quæ ibi non exprimuntur; quia propter quartum dicuntur non esse conuertendi illi, qui eorum accusantur rei. Et de aliis locis, in quibus eadem est forma verborum, magis constat: quia ea cum quibus comparantur, quæ extremo adhibentur loco, leuiora, aut minora videntur. *Prouerb. 6. Sex sunt quæ odit Dominus, & septimum detestatur anima eius: oculos sublimes, linguam mendacem, manus effundentes innoxium sanguinem, cor machinãs cogitationes pessimas, pedes veloces ad currendum in malum, proferentem mendacia testem fallacem, & eum qui seminat inter fratres discordias.* Quis dubitet hoc postremum esse magis odiosum? *Et eodem capite 30. Tria sunt insaturabilia, & quartum, quod nunquam dicit sufficit, infernus, & os vuluæ, & terra quæ non satiatur*
D *aqua, ignis verò nunquam dicit, sufficit.* Quo loco nemo dubitabit in postremo, id est, in igne minorem esse quàm in aliis tribus satietatem. Nam aliorum etiamsi contingat auiditatem non expleri, tamen, quo magis abundant, non eo ipso plus appetunt, vt in terra irrigata, & in fœminarum libidine non obscurum est. At ignis quo plus lignorum adieceris, quia adhibitis alimentis magis adolescit, ipso alimentorum incremento crescit quoque ignis vis, & auiditas. *Eodem cap. Tria sunt quæ bene gradiuntur, & quartum quod incedit fœliciter: leo fortissimus bestiarum ad nullius pauebit occursum; gallus succinctus lumbos, & aries, neque est Rex, qui resistat ei, & qui stultus apparuit postquam eleuatus*
E *est in sublime.* Quàm insolens, & ambitiosus fastus sit stulti, qui cum potestate & imperio est, quis non videt? Aliæ sunt comparationes in eodem capite, in quibus minùs apparet excessus in eo quod postremo ponitur loco, sed ex analogia credo eundem esse sensum. Hæc porrò amplificatio, ex huiusmodi comparatione profanis quoque vsitata, & non inelegans est. Theocrit. Idyl. 8. *Arboribus tempestas metuendum malum, aquis cœnum, auibus laquens, feris agrestibus, retia: viro autem tenera virginis amor.* & Idyl. 9. *dulce vitulus mugit, dulce etiam bos, dulce fistula, dulce pastor, dulce & ego.* In altero poëta

Prouer. 30.

Epitasis in comparatione.

poëta Siculus, magis se amore torqueri, & grauiùs A affici dicit, quàm arborem à tempestate, aquam à sordibus, &c. in altero magis se esse vocalem, & dulcem in cantando, quàm fistula, &c. Quem io eadem comparatione, atque amplificatione imitatus est Virg. *Eclog.* 3. apud quem sic Dametas.

Triste lupus stabulis, maturis frugibus imbres:
Arboribus venti, nobis Amaryllidis iræ.

Et ibidem statim Menalcas.

Dulce satis humor, depulsis arbutus hœdis.
Lenta salix fœto pecori, mihi solus Amyntas.

Quod si ita est, vt certè esse videtur, nihil hinc contra nos auxiliatur Iudæorum perfidiæ, etiam si concedamus pro, *in adolescentia*, legendum esse *in* B *adolescentula.* Nam cùm dixisset, tria difficilia esse cognitu, vbi non negat posse cognosci, addit quartum, quod penitus ignorare se dicit, id est, nullo modo posse cognosci. Sed si via viri esset in עלמה *bhalmah*, id est, vt ipsi interpretantur, *in adolescentula*, quia violata essent, aut laxata, aut aliquid passa pudicitiæ claustra; multò faciliùs illa viri via cognosceretur in adolescentula, quàm via aquilæ in aëre, aut via nauis in aqua: quia violationis constantissima manent, & facilè notanda vestigia. quæ vt aliqua ratione tegant fœminæ ab aliis illegitimo congressu violatæ nihil non moliuntur. Quare עלמה *bhalmah*, nullo modo temerata intelligitur.

28. Neque si in eo loquendi genere epitasis nulla C sit ex aliorum comparatione (quod Iansenius putat *in cap. 30. prouerb.* & ibid. Emanuel Sa, & Gabriel Vazquez suprà) quicquam hinc contra nos habent Hebræi, dicunt enim prædicti auctores in ea verborum forma, significari simpliciter quatuor esse difficilia, quatuor insaturabilia, &c. quia illud, *& quartum*, pro quo *quatuor* legunt in Hebræo. nihil aliud significare existimant, quam, *imò & quatuor.* hoc sensu: *tria imò & quatuor insaturabilia sunt.* Quod, etiamsi verum sit, non tamen ex ea comparatione colligi potest עלמה *bhalmah*, aliquid fuisse passam à viro, quando in ea tale viri vestigium futurum esse dicitur, quale relictum est ab aquila in aëre, à naui in medio maris, à serpente in petra. Sed vt in aliis verum sit, quod Iansenius D putat, & Vazquez, vt nulla fiat comparatio, in hoc tamen loco, quem nunc versamus, non puto. Quia tria priora, difficilia dicuntur cognitu; ad postremum quod ad עלמה *bhalmah*, pertinet, omnino dicitur cognosci non posse.

29. Quando ergo habemus in עלמה *bhalmah*, hoc loco nihil esse quod oleat violatum pudorem, sensum huius loci iuxta Hebræorum lectionem inuestigemus. Iansenius existimat eo loco commendari, vt puella post amissam virginitatem ita se gerat quasi à nullo vim esset passa; sollicitè occultans, nequis illatam fuisse eiusmodi iniuriam intelligat. Sed hac explicatione non video quomodo Hebræorum obiectioni satisfaciat; cùm in E עלמה *bhalmah*, aliqua significetur corruptio. Neque mirum si hoc modo ex hac difficultate sese Iansenius expediat, cùm in concordia *cap.* 7. ad illud Matth. *hoc autem totum factum est.* dicat עלמה *bhalmah*, propriè non significare virginem; nunquam tamen in Scriptura dici nisi de ea, quæ virgo sit. quemadmodum Rebecca ante nuptias appellatur עלמה *bhalmah.* Quod magis miror cum ipse ibidem fateatur in lingua Punica, quæ ab Hebraico profecta est, *Almà* propriè virginem dici.

30. Aliter ergo nodus iste nobis extricandus. Duæ

A mihi nunc explicationes occurrunt, quas, quia res grauis est, & obscura, non grauatè, vt reor, lector accipiet. In *altera* maximè commendatur illibati pudoris flos atque integritas. Purus est aër atque integer ab Aquilæ volatu, quia si quid ab illa trahit odoris, vt pote à volucri rapaci & sanguinaria, illud statim dissipat, ac perdit. Quod si volatu diuiditur aër, illico tamen eius partes coeunt, delentque volantis aquilæ vestigium. Sed est ibi aliquid, quod licèt breui, atque difficili, aut odorato capias, aut oculis notes. Similia dici possunt de mari a nauibus sulcato, aut de petra supra quem reptauere serpentes. Sed in virgine via viri, id est, virilis B operæ vestigium nullum est, quia illibata est; atque adeò penitus ignoratur aliquid, quod à viro sit, iuxta vulgatum illud, *quod non est, non scitur.* Sicut etiam in aëre ac mari multo minus cognoscerentur viæ, si non essent diuisæ, ille ab aquila, hoc à naui.

Virginũ singularis puritas.

Alter sensus est meo iudicio commodior & illustrior, vt nuper vidimus ex Hieronymo עלמה *bhalmah*, non solùm *virginem* significat, sed etiam *absconditam.* Hæc verò, quæ se ab hominum oculis subducit, quæque non tam de facie, quàm de fama nota est, neque amari solet, vt pote non cognita, neque, si vnquam ab aliquo amari contingat, quod perquam rarum est, ab eo tentari illius C pudor, aut fama solet. Secessus enim & claustrum, ex quo pedem efferre non solet pudica virgo, satis ab amatoriis machinis, & insidiis virginalé pudicitiam tuentur. Contra verò videmus vagas fœminas, quæque liberè videre alios, & ab aliis non minori studio videri volunt; propinántque spectantibus amoris poculum, experi ab omnibus, interpellaríque. Quod frequenti vsu edoctus dixit Propertius. 31.

Virginum secessus.

Qui videt, is peccat, qui te non viderit ergo,
Non cupiet, fati crimina lumen habet.

Quare fœmina hæc garrula, & vaga stultos ad se adolescentes allicit lenocinante & procaci forma, & petulante lingua, & illius ianua multorum teritur pedibus. Quare pressa videtur via, qualis esse solet in meretriciam domum, virorum turpium notata vestigiis. Illa verò, quæ abscondita est, D neque obiicit quod appetant petulantes oculi, & procul à se abigit honestatis opinione impurbs amatorum conatus. Quare nulla erit omnino viri via ad עלמה *bhalmah*, id est, ad *virginem absconditam.* Neque incommodat ad hanc explicationem, quod in Hebraico textu est בעלמה *vebhalmah*, pro qua noster *in adolescentia*, communiter alij *in adolescentula*: nam ב Hebraica præpositio, non solùm ablatiuo seruit, sed etiam non raro accusatiuo, cum motu ad locum, vt pluribus docuimus in illud *Cant.* 8. *quando alloquenda est. Leuit.* 16 *mittet hircum* במדבר *bammidbar*, id est, *in desertum.* Gen. 26. *Manus eius contra omnes*, id est, *ad omnes.* E Hebr. בכל *bechal*, *& manus omnium contra eum.* Hebr. בו *bo*, vbi eadem ratio est siue, *in eum*, siue *contra eum*, interpretare. nam quia præpositio *in* motum significat in locum, fit vt etiam significet *contra*, quia motus ille impetus quidam est ad aliquid aliud.

Est ergo sensus & pulcher, & ad mores accommodatus: nihil esse tam difficile quod non tentetur, nihil tam tutum quod non tangatur, nihil tam purum quod non aliqua ratione turbetur, vt in aëre patet, in aquis, & in petra; At custodia virginis, & secessus, sic illas tutas reddit ab ama- 32.

torum insidiis, vt non solùm non expugnari, sed neque tentari, atque ambiri earum pudicitiam possit. Neque ideo via viri nulla apparet ad clausas absconditæ virginis, & ignotas fores. Ac si dicas, faciliùs inuenies in aëre viam aquilæ, & in mari viam nauis, quàm vestigia virorum ad ianuam illius, quæ nunquam se viris videndam offert.

33. *Alterum* Iudæorum argumentum, quo nobis tam illustre testimonium eripere conantur, est, quia non videntur in Christum, & Virginem, quæ hîc dicuntur ab Isaia conuenire posse. Quia hoc signum eo consilio datum est ab Isaia, vt confirmaret Achaz, seu domum Dauid, ne desponderent animum auxiliúmque peterent ab Assyriis, cùm accepissent imminere iam vrbi potentissimos Reges. sed quam vim haberet hoc signum, quod nunquam Achaz neque vllus ex domo Dauid, qui præsens tunc esset, videre posset; cùm signum illud de Virgine, & Emanuele futurum esset ad octingentos annos ab hac prophetia. Quare Iudæorum quidam hæc de Ezechia filio Regis Achaz accipiunt: alij de aliquo filio Isaiæ; sed quam vtrumque falsò meditentur Iudæi, facilè constabit.

34. Primum quod de Ezechia dicunt, meritò rident, qui sano sunt capite. Nam quo tempore ista ab Isaia dicebantur, iam natus erat Ezechias; imò iam ætate adulta. Cùm enim mortuo patre regnum suscepit Ezechias annos natus erat 25. 4. *Reg.* 16. At pater Achaz regnauit sedecim annos, vt traditur ibidem. Quare nono anno ante initum à parente regnum natus est Ezechias, adde annos qui à regno fluxerant, quando hæc ab Isaia audiuit Achaz, & inuenies iam non parum ætate processisse.

35. Alij minùs ridiculè, falsò tamen, pertinere hæc putant ad vxorem Isaiæ, ex qua adolescentula natum esse dicunt Emanuelem. Sed vnde norunt isti Iudæi, Isaiæ vxorem fuisse virginem? dices עלמה *hhalmah*, ex illorum sententia virginem non esse, atque adeò hac nostra interrogatione nihil vrgeri; sed certè quid respondeant non habent, si illam fateantur non esse virginem, nisi velint oblatum ab Isaia signum esse nugatorium. Nam si virgo non est, quæ Emanuelem peperit; quid habet nouum, aut non commune, & quotidianum illud signum? an inusitatum est fœminam ex virili satu concipere? aut delibato virginitatis flore fœtum eniti? Adde quod hîc Emanuel *cap. sequenti* vocatur Dominus terræ Iuda, qualis certè non fuit Isaiæ filius. Quare cùm hîc Emanuel non esset natus, cùm hæc a propheta dicta sunt; & Ezechias esset non solùm natus, sed ætate etiam adulta: & hic Emanuel Rex etiam futurus dicatur, neque hoc Isaiæ filio vllo modo contigerit, sequitur non esse aut Ezechiam regem, aut Isaiæ filium. At nullum alium, quod ego viderim assignant Iudæi.

36. Dicendum igitur est, oraculum hoc esse de Messia, & eius matre Virgine. neque vlli catholico fas est contrà cogitare, cùm id habeamus ita apud Matthæum expressum, vt omnem omnino dubitationem ademerit. Sic enim *cap.* 1. cùm dixisset, *quod enim in ea natum est de Spiritu sancto est.* vbi matris virginitas ostenditur, subiecit, *Hoc autem totum factum est, vt adimpleretur, quod dictum est à Domino per prophetam dicentem: Ecce Virgo in vtero habebit, & pariet filium: & vocabitur nomen eius Emanuel.*

17. Solutiones difficultatis ab Hebræis propositæ variæ sunt. vide quas S. Thomas adducit in hunc locum. Quidam putant signum hoc promissum ab Isaia, quod multa post sæcula futurum esset, quia prophetis, futura non minùs certa sunt, quàm quæ oculis vident, ac manu tenent. Ita Ribera in Nahum *cap.* 3. *num.* 10. & Didacus Aluarez. Sed cùm hoc signum non tam sibi sumpserit propheta, quàm ad aliorum animos confirmandos adduxerit, non satis est ipsi esse notum, nisi aliis etiam, quorum editur causa, manifestetur.

Vatablus putat hæc verba Achaz, quibus dixit, *nolle se tentare Deum*, esse hominis athei, qui in Deo nullam esse virtutem existimaret ad liberandam Ierusalem, perdendósque Reges, quos propediem aduenturos audierat: & ideo Deum proposuisse maioris virtutis argumentum, quale est nasciturum ex virgine Emanuelem, qui à fortioribus hostibus grauiùs oppressum populum eriperet: vt eo confirmatus in meliorem cogitationem veniret. Sed sanè vox illa, *non petam, & non tentabo Dominum*, non est eius qui neget, aut non putet potentiam esse in Deo, sed potiùs, qui timeat eius offensionem, si signum petat. Præsertim, quia Deus non videtur negare signum, quale priùs obtulerat, in profundum inferni, siue in excelsum suprà, dum dicit, *Propter hoc dabit Dominus ipse vobis signum.* At istud non tam signum eiusmodi est, quàm argumentum quoddam, quo diuina significetur potentia.

Leo Castrus existimat hoc signum non promitti domui Dauid, de liberatione ciuitatis, aut de duorum regum interitu; sed de extrema vastitate, quæ Iudæis accidit à Romanis. & eius fuisse certum signum natum Emanuelem è virgine: quia eo tempore vastata est Iudæa, & euersa funditus respublica Iudæorum. Sed hanc sententiam conuellunt omnia penè, quæ capite hoc atque sequenti traduntur; de duorum nempe Regum irrito apparatu, atque studio, & de Syriæ imperio delendo. Adde quòd post conceptum Emanuelem, ante extremam illam vastitatem intercessere plusquam septuaginta anni, neque verisimile est tam longè ante præcessurum fuisse illud vastitatis signum.

S. Thom. hic tria signorum genera constituit, 38.

Tria signorum genera.

Vnum, quod rem significatam præcedit, quale fuit quod datum fuit Gedeoni, & Moysi: *Alterum*, quod rem comitatur, quódque demonstratiuum vocari potest. vt 2. *Reg.* 5. *Cùm audieritis sonitum gradientis in cacumine pyrorum, tunc inibis prælium.* & *Lucæ* 2. *Hoc vobis signum inuenietis puerum pannis inuolutũ. Tertium*, quod rei iam factæ succedit. *Deut.* 18. *Hoc habebis signum, quod in nomine Domini propheta ille prædixerit, & non euenerit, hoc Dominus non est locutus.* & Exod. 3. *Hoc vobis signum, quod miserim vos, cùm eduxeritis populum meum, sacrificabitis in monte isto.* & 1. *Reg.* 10. Samuel ad Saul. *Et hoc tibi signum quia vnxit te Deus in principem, cùm abieris hodie à me inuenies duos viros iuxta sepulchrum Rachel.* Hoc ergo tertio modo tradit sanctus Thom. sumendum esse hoc loco signum nati Emanuelis ex Virgine; quia ex eius conceptu intelligent, quomodo à Deo distracta sint duo regna, & duo victi Reges, quorum bellicum pondus Iudæorum vires se sustinere posse desperabant. Sed est difficilis solutio, neque satis aptum signum ad confirmandum animos Iudæorum. quia neque ipsi visuri signum erant, neque, si suo tempore futurum esset, illud agnoscerent. Neque exempla adducta omnino accommodata. Non illud *Deuteron.* 18. de signis prophetæ falsi, nam illud tantum est

come

coniectura quædam, seu argumentum quo prudentes homines coniectare possunt, falsum esse prophetam, cùm rei euentus illius promissa non probarit. sicut illa, quę cum alicuius sermone non consentiunt, signa sunt leuitatis & falsitatis. In aliis exemplis longè alia ratio est, nam eo tempore contigerunt, quo videri potuère ab his, quibus oblata sunt. De Saul constat quia eodem die quo prædictum est, signum occurrit. De Moyse etiam certum, nam non longè post exitum ex Ægypto peruentum est ad illum locum, & oblatum ibidem sacrificium. Præterea illi duces populi oblatis signis à Domino ad maiora molienda, ac perferenda cõfirmabantur; Quid enim ponderis ferendum, quid molestiarum exorbendum sit his, qui cum imperio sunt, quis non videt? Supererant ab eo signo 40. anni in quibus Moysi quamplurima ab externis, & plura à domesticis toleranda erant: intererat valde, quò ad illa constantem, & alacrem animum afferret, intelligere secum esse Deum. Quod videtur Deus ibi dixisse clariùs: nam in sacro textu verba paulò aliter sunt, quàm citantur à S. Thoma, & nos suprà retulimus. Sic enim in textu: *Ego ero tecum; & hoc habebis signum, quod miserim te, cùm eduxeris populum meum de Ægypto, immolabis Deo super montem istum.* In illo, *quòd miserim te*, intelligitur Deum cum Moyse futurum non solùm quo tempore fuit in Ægypto coram Pharaone; sed etiam cùm populum eduxit; nempe tanquam duce, & moderatore per desertum, donec induceret in terram promissionis. Vtramque enim timebat Moyses, & subire vultum Pharaonis, & tanto populo præesse. Ideo dixit: *Quis sum ego, vt vadam ad Pharaonem, & educam filios Israel de Ægypto?* ad vtrumque feliciter præstandum, suam operam & præsentiam pollicetur Deus; dum dicit, *Ego ero tecum*. ita ferme Lyra. Sunt qui putent sacrificium illud in monte non esse signum, quòd à Deo missus fuerit Moyses; sed præceptum, vt in gratiarum actione ibi sacrificium immolet. Ita Iosephus, *lib. 2. Antiq. cap. 12* neque longè abit Hugo; existimat enim pro signo Deum Moysi dedisse rerum euentum. Ac si dicat, res ipsa contra Ægyptiorum vires, & conatus perfecta persuadebit tibi, quòd à me missus fueris. deinde existimat nouam clausulam inchoari ab illis verbis: *Cùm eduxeris*. Caietanus putat, idem penè quod nos suprà dicebamus; confirmari animum Moysis, & autoritatem illi apud populum conciliari, ad alia quæ allatura videbantur aliquid molestiæ. Quare hæc loca, aut hæc dicendi ratio, non admodum Iudæorum difficultatem expediunt.

Nihilo plus probat signum aliud, quod datum est Ezechiæ securitatis ab Assyrio, quod ab aliis in hanc sententiam adduci solet. de quo Isaias *cap. 37. ver. 30. Tibi autem hoc erit signum, comede hoc anno, quæ sponte nascuntur: & in anno secundo pomis vescere.* Nam hæc signa contigerunt, antequam ab Angelo deleretur Assyriorum exercitus. Vt enim infrà suo loco probabimus, biennium, & eò ampliùs intercessit ab hac prophetia, ad stragem vsque Senacherib. Qui verò hoc Isaiæ exemplum adducunt, sequenti nocte eius exercitum deletum esse putant.

39. Accedit quòd signum magis notum esse debet re significata; aut quia illa est obscurior, aut etiam si natura sua esset manifestior, quia nondum est in lucem vocata, sed adhuc est futura. Neutrum conuenire potest in ortum Emanuelis ex Virgine. Non priùs, quia natum ex virgine Emanuelem natura sua erat obscurum adeò, vt diaboli quoque acutissimam intelligentiam latuerit; & adeò Iudæis non persuasum, vt neque tempore Isaiæ, neque deinde ad nostram vsque ætatem natum è Virgine crediderint, nisi admodum pauci. Imò, qui ex eo genere supersunt, adhuc Messiam expectant. Sed neque posterius, quia futurum erat hoc signum post multas ætates anno videlicet prope octingentesimo ab hoc oraculo. Respondent aliqui, hęc verba non tam spectare illos, qui præsentes aderant, quàm domum Dauid, id est, eos, qui ex genere Dauidico, ex Iudæorum nempe gente visuri postea erant natum Emanuelem. atque ideo à Propheta dici: *Audite ergo domus Dauid.* Quæ ratio, quàm sit infirma, docet nomen ipsum, *domus Dauid.* paulò antè *n. 2.* ex Isaia præpositum: Vbi, qui cum Achaz victrices duorum Regum copias pauidi expectabant, domus dicuntur Dauid: *Et nunciauerunt*, inquit, *domui Dauid dicentes: Requieuit Syria super Ephraim, & commotum est cor eius.* Neque est verisimile aliter secundo loco continenti textu sumi domum Dauid, quàm sumptum proximè fuerat. Quare domus Dauid illa dicenda est, cuius commotum dicitur esse cor, sicut a vento mouentur syluæ à facie duorum Regum: quod in tempus Achaz solum conuenire potest; in quo pauor iste, ac perturbatio contigit.

40. Alij verisimilius dicunt istam prophetiam non esse ad Achaz, sed ad domum Dauid, vt textus ipse docet. Nam cùm Achaz signum non peteret, imò oblatum ab Isaia recusaret, humanissimus Deus non iam liberationis à duorum regum hostili manu, sed à longè maiori periculo signum promittit. Quasi dicat propheta, vos non vultis, aut non audetis signum petere; sed Dominus ipse dabit aliud longè illustrius, non quo à duorum Regum inflammato odio, & toties iam victriciboa copiis: sed quo ab antiqua, & longè duriori diaboli tyrannide liberemini. Quod signum eò etiam spectare videtur, vt animos confirmet languentes, & consternatos metu imminentis belli. Nam si à maiori illa vi, atque exitio liberabit aliquando Deus oppressum populum, multò sanè faciliùs à duabus caudis titionum fumigantium. Et si ea fuit amoris vis in Deo, vt filium suum vnigenitum daret, quomodo negaret alia, quæ infinitis sunt spatiis leuiora? itaque à maiori dono minoris beneficij largitionem confirmat. Iuxta quam explicationem, signum idem est, quod argumentum, vt patet. Ita penè Maldonatus *in cap. 1. Matt.* Emanuel de Sa *in hunc locum*, Gabriel Vazquez *2. Tom. in 3. p. S. Thom. disp. 121. cap. 3. num. 62.*

Et facit ad hanc sententiam, quod (vt in Zacharia diximus ad illud *cap. 13. framea suscitare.* & in hoc propheta sæpius obseruandum est) quoties occurrit in Testamento veteri aliqua vmbra eorum, quæ veneramur in nouo, excitari solent prophetarum animi ad illorum commemorationem, quasi attoniti mysterij magnitudine: deinde se ad interruptum illa quasi parenthesi filum sese referunt. Sic videri posset contigisse nostro, qui cùm egisset priùs de libertate afflicti, & desperantis populi, in cogitationem venit & durioris oppressionis, & dulcioris libertatis. Sed obstat huic sententiæ, quæ omnium videtur aptissima, quòd consentanea ad illam libertatem ab Emanuele præstandam omnia ferme dicuntur, quæ duobus deinde capitibus continentur, quæ non ad tempora Emanuelis

unclis ſpectant, ſed ad libertatem Ieruſalem à Regibus Syriæ, atque Samariæ, & duorum Regnorum, ac Regum velocem interitum. Item quia tunc ortus Emanuelis ex virgine non poſſet appellari ſignum; quod tamen omnes penè hic agnoſcunt.

41. Sanè ſi ante hoc tempus aliqua ratione Regi Achaz & domui Dauid notum, ac perſuaſum eſſet, futurum vt Emanuel, id eſt, nobiſcum Deus natus ex virgine ageret inter nos, noſtræ ſalutis ac libertatis vindex, optimum eſſet ſignum, id eſt, argumentum (nam ſignum pro argumento, atque coniectura ſumi ſatis eſt notum) ſic enim ageret tunc Iſaias. Si Deus homo nobiſcum diu futurus eſt, butyro, melléque, vt alij homines, paſtus; quis dubiter futurum etiam nobiſcum modò, vt hoſtiles vires non modo debilitet, ſed etiam perdat. Sed quia hoc ad hunc vſque articulum auditum non eſt, ſaltem quod ad Virginem, Emanueliſque nomen ſpectat; neque adhuc conſentaneè ad hæc plurima ex ſequentibus explicari poſſunt, ideo aliter nobis locus iſte tentandus eſt. Precor autem ipſum Emanuelem, & Virginem, quæ Emanuelem concepit, & peperit, vt mihi adſint in ſua cauſa laboranti, & in huius loci explicatione ad verum ſenſum ſine errore deducant.

42. Explicationem aggredior nouam, atque ideo, quod neceſſe eſt, titubanter ac timidè, quæ tamen eiuſmodi eſt, vt niſi mea me fallat coniectura, Iudæorum obiecta diſſoluat: & quæ deinde reliqua ſunt, tam in hoc capite, quàm in eo, quod proximè ſuccedit, ſic expediat, vt nunquam offendat lector ad illas ſalebras, quæ in aliis ſententiis paſſim occurrunt. Obtulerat Iſaias Regi Achaz facultatem optandi vndecumque vellet idoneum ſignum, vt intelligeret, & nihil effecturos contra Ieruſalem coniuratos Reges, & duo illa inimica Regna breui fore vaſtanda. Quod deinde latè perſequitur, & explicat. Signum Achaz petere recuſat, vel quia non audet religione deterritus: vel quia Deum ea ſignificatione honorare non vult, aut quia prophetæ verba tanquam ludicra atque inania contemnit. Deus tamen licèt iure poſſet, & magno Regis merito infidelem illum populum, & ſibi moleſtum, vt exprobrat Iſaias, tradere in animas inimicorum ſuorum deuorandum omnino; tam longè tamen fuit, vt cogitationem furoris, vindictæque ſuſciperet, vt & compleuerit quod de populi ſalute, hoſtiúmque interitu promiſerat, & aliud longè maius beneficium inſuper obtulerit, nempe naſciturum è virgine Emanuelem, & iuxta nominis rationem futurum eſſe nobiſcum. Illius autem beneficij omnium maximi ſignum eſſe voluit inſperatam victoriam exanimati, & iam toties mulctati populi de hoſtibus & bellico apparatu copiosè inſtructis, & plurimis antea, & nunc recenti victoria inſolentibus: & cladem duorum Regnorũ per Aſſyrios, idque admodum breui. Vt autem illud de Virgine, & Emanuele oraculum magis teſtatum, notatúmque relinqueret, latè atque minutim ſequentibus capitibus de tempore illo breuiſſimo loquitur, quod allaturum eſt finem duobus Regnis; quod ſignum eſſe vult naſcituri de virgine Emanuelis. Itaque Emanuelis conceptus, & natiuitas de Virgine non eſt ſignum futuræ victoriæ, ſed futura victoria, regnorúmque clades ſigna ſunt naſcituri de virgine Emanuelis.

43. Tria dixerat propheta Regi Achaz, & domui Dauid: *Primùm* nihil effecturos eſſe duos Reges eorum, quæ contra Ieruſalem antea cogitarant: *Deinde* eoſdem ſimul cum ſuis Regnis perituros: *Tandem* neque ipſos Iudæos niſi crederent fore ſtabiles: Hæc tria ſigna proponit Iſaias ad maiorem de Emanuelis admirabili conceptu firmitatem, & fidem, quæ deinde latiſſimè perſequitur. Neque aliter res ſucceſſit, neque diutius morata, quàm ab Iſaia prædicta fuit. Nam intra definitum tempus ab Iſaia, Syria, atque Samaria deletæ ſunt: & quia Iudæi non crediderunt, ipſi quoque ab iis, quos propheta prædixerat, licèt aliquanto ſeriùs, eadem penè, quæ duo ſuperiora regna pertulerunt.

Porrò ſi vſquam hic optimus apparet Emanuelis, & temporis Euangelici typus. *Primùm* quia cùm Rex vſque adeò non mereretur libertatem vltro oblatam à Deo; vt potiùs eſſet propter violatam religionem accitam; & inductas in ciuitatem ſanctam exoticas ſordes, omni ſuppliciorum acerbitate digniſſimus; Deus tamen & libertatem promittit, & duorum Regum inimicorum cladem denunciat; quod optimè olet Emanuelis benignitatem, quæ poſtea maximè enituit in Euangelio. *Deinde* quia liberatio Ieruſalẽ ab inſolentibus, & nihil ſibi non promittentibus Regibus, ſignum erat victoriæ Chriſti de Diabolo; qui non minùs in hominum genus aut graſſabatur hoſtiliter; aut bacchabatur atrociter. *Tandem* quia ſicut hîc Deus populum, cui tam impensè fauerat, errare permiſit, & abduci captiuum, quia non credidit, ſic etiam quia tempore Euangelij Iudæi credere noluerunt; neque minora, neque leuiora paſſi ſunt à Romanis. Ideo Propheta videtur hîc figuram, & typum ad veritatem, & figuratum applicuiſſe, quaſi dicat, quod accidit tunc in populo Solymitano figuram eſſe, & ſignum Emanuelis. Et hoc videtur indicaſſe Matth. *cap.* 1. ſeu Angelus, cùm perſuaſit Ioſepho vt Mariam coniugem ſuam de cuius fidelitate dubitabat, acciperet. nam illa verba dicta fuiſſe ab Angelo, volunt Irenæus *lib.* 4. *aduerſus hæreſes*, *cap.* 40. *ante medium*, Chryſoſtomus *hom.* 5. *in Matth.* & Theophylactus in hæc verba. Sed verius eſt hæc verba ab Euangeliſta potiùs dicta fuiſſe, quàm ab Angelo. Cùm enim dixiſſet Angelus de Ieſu, id eſt, de Emanuele: Ipſe enim ſaluum faciet populum ſuum à peccatis eorum, ſubdidit Euangeliſta. hoc autem totum factum eſt, vt adimpleretur quod dictum eſt à Domino per Prophetam dicentem, *Ecce Virgo in vtero habebit, & pariet filium*, &c. quaſi in hoc Iſaiæ teſtimonio etiam agatur de ſalute, quam per Emanuelem populus habiturus eſſet à peccatis ſuis. A qua ſententia non abhorret Adamus cùm in hunc locum ait prophetam è media hiſtoria ſubitò, & præter omnem expectationem lectoris ad rem typo ſignificatam tranſiiſſe; à libertate nempe Ieruſalem, ad libertatem humani generis. Hæc videntur dici poſſe non improbabiliter. nunc ſupereſt, vt textum ad hanc ſententiam aduocemus. 44.

[14] *Propter hoc dabit Dominus ipſe vobis ſignum.*] 45.
Nunc quando minùs dignus apparet Rex impius & incredulus, vt in illum Deus eſſet beneficus, magis ſeſe effert Diuina miſericordia. Sic enim Deus per prophetam, quando à vobis nihil eſt, quod Dei benignitatem ad veſtram ſalutem inflectat, tempus eſt vt eam Deus nunc oſtendat maximè: vt quicquid beneficij eſt, id non ex veſtris meritis, ſed ex eius tantùm humanitate atque clementia profectum eſſe conſtet. Dabit ergo Deus vobis promiſſæ opis breue complementum; in ſignum alterius maioris beneficij, nempe ſpiritualis ſalutis, quam afferet

Dei benignitas nullo noſtro merito ad benefaciẽdum excitatur.

afferet aliquando de virgine natus Emanuel. Simili genere liberalitatis, & officij vsus est Deus infrà *cap.* 28. ostendendo magis suam humanitatem, quando hominum meritis magis videbatur impediri debuisse. *Quia dixistis*, inquit, *percussimus fœdus cum morte*, &c. *propterea ecce ego ponam in Sion lapidem angularem.* Et clariùs *Ezechielis cap.* 36. *Non propter vos ego faciam, domus Israel, sed propter nomen sanctum, quod pollustis.*

46. [u] Illud *ipse*, Hebr. est הוא *hu*, quod non tam conuenire puto cum *Deo*, quàm cum *signo*, hoc sensu. Hoc ipsum, nempe irritum inimicorum conatum; & duorum Regum, ac regnorum excidium, & regnũ quoque vestrum, si nõ credideritis, instabile, erit signum Virginei partus. Quod minùs difficile videbitur ei, qui Hebraici sermonis B consuetudinem nouerit: cùm enim Hebræi neutro careant genere, pro illo vsurpant interdum fœmineum, idque frequentiùs; quod facit sæpe noster interpres. Vt pluribus ostendimus ad illud *Psal.* 67. *Dum discernit cælestis Reges super eam.* & ita pro neutro ponitur fœmineum genus, *Psal.* 8. *Propter hanc in altum regredere.* Et *Psal.* 118. *Hæc me consolata est*, & paulò pòst. *Hæc facta est mihi.* & *Psal.* 26. *Vnam petij à Domino, & hanc requiram.* Interdum masculinum. *Gen.* 2. *Non est bonum hominem esse solum.* Hebr. *bonus.* & vt parcamus aliis, sufficit nobis vnus Isaiæ locus *cap.* 5. vbi quater pro neutro masculinum genus positum est. *Væ qui dicitis bonum malum, & malum bonum*, &c. *ponentes amarum in dulce, & dulce in amarum.* & statim hoc capite. *Vt sciat reprobare malum, & eligere bonum*, Vbi Hebr. genus est masculinum. Est præterea valde vsitatum nostro interpreti, vt in vertendo genus seruet illius linguæ, vnde translatio fit. Exempla sunt obuia, *Sap.* 1. *Spiritus Domini repleuit orbem terrarum, & hoc quod continet omnia.* genus adhibuit neutrum, quia respexit ad Græcam vocem πνεῦμα *pneuma*. *Apoc.* 2. *duo candelabra stantes*, ad Græcam dictionem λυχνίας lychniæ, quæ fœminea est. *Matth.* 20. *Reges gentium dominantur eorum.* Gens, Græcè ἔθνος, neutrius generis. Et in hac ipsa voce הוא *hu*, de qua nobis hîc sermo hoc ipsum intuemur. *Genes.* 3. *Ponam inimicitias inter te, & mulierem, & semen tuum. & semen illius: ipse conteret caput tuum.* Respexit non ad vocem Latinam *semen*, quæ generis est neutrius, sed ad Hebraicam זרע *zarahh*, quæ masculini est. Hoc igitur loco sequutus noster interpres, quod alibi sæpe fecerat, genus adhibuit masculinum, cùm dixit. *Dominus dabit ipse vobis signum.* quia הוא *hu*, masculini generis est. Quòd vox הוא *hu*, quæ generis est masculini, neutraliter sumatur, etiamsi alia defuissent exempla, probat satis illud *Exodi cap.* 16. de Manna מן הוא *manhu*, quid hoc? Quod etiam sentit, & probat Abulensis in illud *Genes.* 20. *Hoc erit tibi ad velamen oculorum.*

Regula. Genus masculinum, & fœmineum pro neutro.

Regula. Genus in translatione aliquãdo seruatur, quod fuit in originali lingua.

47. De genere fortasse non multum pugnabis, quia vt vides, in Scriptura frequens est alienum genus expressum ab originali lingua. Sed exhibet adhuc non parum negotij casus, qui esse debuit accusatiuus potiùs, quàm nominatiuus. Sanè si vertisset noster interpres. *Propter hoc dabit Dominus ipsum vobis signum*, quod sine vlla offensione textus Hebraici facere potuisset, res esset expedita; sed puto id nostræ sententiæ parum incommodare. Primùm si ita distinguas. *Propter hoc dabit Dominus.* nempe quod promisit de libertate vestra, & duorum Regum interitu. Deinde separatim A addas, *ipse vobis signum*, id est, quod vobis signum erit alioris beneficij. Quod quidem difficile non est: neque in nodo vsque adeò impedito mirandum, si ad hanc exoluendi rationem confugiamus, quod in re simili sæpe faciunt doctores.

Sed addo eumdem esse facilem, & expeditum 48.
sensum, quem ostendi, etiam si illud *ipse* ad *Dominum* referas, non ad *signum*. Quod ita credo perspicuum fiet, si quæ sequuntur, seruato eodem sensu in aliam formam redigas: ita vt oraculum de Emanuele, per nomina exponas, eáque in secundo casu in hunc modum. Propter hoc ipse Dominus, cui vos molesti estis, dabit vobis signum nascituri Emanuelis de virgine, pascendíque butyro & melle, donec ab annis infantilibus excedat. Hoc autem erit signum, quia ante duos annos (id enim est, *antequam puer sciat reprobare malum*, vt suo loco dicemus) *derelinquetur terra, quam tu detestaris, à duobus Regibus*, &c. quæ omnino sunt quæ antea Regi Achaz, & domui Dauid promissa fuerant. Atque ita constat tria illa, quæ prædixerat, & nunc etiam magis explicatè persequitur, signa esse Virginei partus, & incarnati Dei. Quæ si vera sunt, vt profectò mihi videntur, cætera, quæ in hoc capite, atque sequenti continentur, sine offensione incumbunt, quæ alioqui, obscura sunt: & interpretationes aliæ adeò non solutæ, vt suis etiam auctoribus displiceant.

[x] *Ecce virgo concipiet.*] Iam ostendit propheta 49.
quod nam futurum sit, illud tantum beneficium, C cuius nunc producit tam illustria, ac multiplicia signa; nempe ea quæ insperatò contingent populo in eas angustias, ac desperationem adducto; quia scilicet concipiet Virgo. Quæ res vsque adeò à communibus naturæ legibus abhorrebat, vt ad illius oraculi fidem tot signa, támque præclara adhiberi debuerint. Illud *ecce* rem demonstrat esse nouam, & certam, quasi iam præsens esset.

[y] *Emanuel.*] Nomina accommodari solent 50.
præsenti rerum statui, ac necessitati. Expediebat tunc maximè attritis Iudæorum viribus, quæ humano consilio non videbantur instaurari posse, auspicium intercedere Diuinum. Id ergo importat, & sonat dulcissimum Emanuelis nomen hoc sensu: Deus, qui nobiscum postea futurus est nouo D quodam modo, id est, natus de Virgine: nunc etiam versatur inter suos, & illorum confirmat animos, atque inimicorum debilitat vires.

[z] *Butyrum, & mel comedet.*] Nihil aliud his 51.
verbis exprimi puto quàm descriptionem hominis in ætate infantili, qui vbi primum ab vberibus depulsus est, aut etiam dum adhuc nutricis alitur lacte, dulcibus solet pasci cibis. Ex quo colligitur sermonem hîc non esse, de eo, qui tantum homo sit. Quid enim inusitatum, aut mirandum, si homo butyro pascatur, & melle? Sed nouum est Deum eò se demisisse, vt instar infantis mellis indigeat, & butyri. Credo hîc allusum ad vsitatos cibos quibus aluntur infantes in Iudæa, quæ melle, E & lacte sic abundat, vt dicatur sæpe manare lacte, & melle.

Ex hoc Isaiæ loco natum puto vt in Ecclesiæ incunabulis recens baptizati butyrum, & mel gustarent, ad Emanuëlis exemplar, quasi hîc primum geniti infantes. Vt docet Tertullianus *lib. de Corona militis cap.* 3. cum enim ageret de sacro Ecclesiæ baptismate eiúsque ritu addit. *Inde suscepti lactis, & mellis concordiam prægustamus.* Sicut etiam, vt tradit Hieronymus in illud *Isaiæ cap.* 55. *Absque*

vlla commutatione vinum, & lac. Renatis in Christo, A lac eſt, recens luſtratis piaculari lauacro in Eccleſiis Orientalibus lac, & vinum porrigebatur. quod veriſimiliter ſumptum eſt ex illo Iſaiæ loco. Idem quod Tertullianus docet etiam Hieronymus in dialogo contra Luciferianos. Æthiopes ſanè iis qui ſacramento confirmationis luſtrantur, lac porrigunt & mel; vt ex eorum rituali libro conſtat, qui eſt *Tom. 4. biblioth. Veterum Patrum.*

52. a a *Vt ſciat reprobare malum & eligere bonum.*] Hæc videtur eſſe deſcriptio hominis, qui ad labores, & moleſtias tolerandas naſcitur, vt filius Adam, cui poſt peccatum dictum eſt, *ſciens bonum & malum.* Et tunc hæc verba referenda non ſunt, ad butyrum & mel; ſed ad id, quod antè præceſſerat. Vocabitur nomen eius *Emanuel*, id eſt, *no-* B *biſcum Deus*, nempe factus homo, vt quemadmodum nos, aduerſa experiatur, & dura, qui priùs non niſi dulcibus aſſuetus fuerat. & quòd Deus ipſe ironicè quondam dixit de Adam *Gen. 3. Ecce Adam quaſi vnus ex nobis factus eſt ſciens bonum, & malum*, id de Emanuele verè dici poſſit.

Alij illud *vt ſciat*, non putant indicare cauſam finalem, quod mihi videtur eſſe certum; ſed quid ſit quærunt. Hieronymus videtur particulam *vt* interpretari aduerſatiuè pro *quamuis*. Quod eſt apud Latinos frequens: hoc ſenſu; quamuis Emanuel, quia perfectam habeat in corpore infantili ſapientiam, excedâtque infinitis ſpatiis aliorum infantium capacitatem; illorum tamen inſtar butyro paſcetur, & melle. Eodem modo Haymo, & C S. Thomas.

Alij ſic accipiunt, vt illud *vt* ſit idem quod *ita vt.* In hanc ſententiam, comedet butyrum, & mel, ita vt in comedendo ſciat reprobare malum, & eligere bonum, id eſt, conſueto infantum more amara reſpuet, atque faſtidiet; dulcia verò, & quæ ad palatum faciunt appetet. ita Adamus, & Emanuel Sa, & Vatablus.

Alij cauſalem eſſe putant, & ita explicant, *vt ſciat*, id eſt, vt ſe ſcire oſtendat reprobare malum, & eligere bonum; quia per cibos perductus eſt ad eam ætatis quantitatem, in qua homines internoſcere ſolent bonum à malo. & hanc non improbat S. Thomas.

53. Ego in primis hîc nullam puto cauſam notari D finalem in particula *vt*, ſed potiùs connexionem quamdam ad certum vſque terminum, id eſt, vſque dum ſciat. Hebr. eſt לדעתו *ledahhtho*, id eſt, ad ſcire ipſius, vel vſque dum ſciat. Septuaginta tranſferunt. *Antequam ſciat.* Chaldæus *donec.* Eſt ergo ſenſus: Quemadmodum alij pueri antequam ſciant internoſcere bonum à malo, butyro paſcuntur, & melle, illis nimirum alimentis, quæ ætati teneræ, atque infantili idonea ſunt; ſic Emanuel in ætate illa tenera, vſque dum ad id ætatis adoleuerit, in quo pueri alij diſcernere ſolent inter bonum, & malum, ad ignorantium infantium morem infantilibus etiam paſcetur cibis. Et id omnino ſignificat meo iudicio ל *lamed* infinitiuo præpoſitum: E Nam lamed *vſque* valet, vt probat illud toties in Scriptura repetitum לעולם *lehholam*, id eſt, *vſque in ſæculum.* & 2. *Reg.* 13. Amnon traditur ſororem ſuam amaſſe להתחלות *lehithchalloth*, *vſque ad ægrotare.* Neque ſententia hæc diſpliceret Foreiro ſi haberet exempla, in quibus *lamed* ſignificaret *vſque.* Sed adduximus nos, vt vides, optima. Ex his explicationibus prima mihi, & poſtrema maximè probantur. Secundam admitterem libenter, præ aliis, niſi viderem lamed non poſſe ſignificare id quod *quamuis*, licèt poſſet vt Latinum, quod pro lamed Hebraico adhibuit interpres.

b b *Quia antequam ſciat puer reprobare malum & eligere bonum, derelinquetur terra, quam tu deteſtaris.*] Hactenus actum eſt de Emanuele, nunc redit ad ſigna ſuperius propoſita, quæ magis explicat, & quo magis notata, diſtinctáque temporibus: eo magis confirmant illuſtrémque faciunt Emanuelis ortum. In ſententia aliorum multa dicuntur, quæ neſcio quomodo mês ſuorum auctorum ita capiat, vt in eis omnino conquieſcat. Nam qui dicunt antequam Emanuel naſcatur, delendam eſſe Syriam & Samariam, id eſt, ante 800. annos, nihil promittunt magnum, quia magis videretur mirum, ſi tamdiu ſtaret illorum imperium; cùm omnia ferme regna, quæ anteceſſerunt, hoc tempus octingentorum annorum ſpatium non impleuerint; præſertim cùm hîc agatur etiam de duorum regum interitu, cum quo duo illa regna ſimul interierunt. Sed quis dubitaret antequam naſceretur Emanuel, Reges illos fore morituros; aut quid ſolatij afferre poterat afflicto, atque omnia metuenti Regi, ſi ad illud vſque tempus eſſet dilata populi libertas? Hanc explicationem adhibent Dionyſius, Vatablus, Foreirus, & Emanuel Sa. 54.

S. Hieronymus quem ſequitur Haymo & Hugo, hæc referunt ad potentiam Emanuelis, qui inuocatus, antequam ſciat reprobare malum, & eligere bonum, franget duorum Regum vires, delebitque Syriam, & Samariam. Hæc quidem pia eſt expoſitio, quæque valde declarat Emanuelis virtutem; ſed non video, quid præcipuum habeat in hac ſententia notatum tempus antequam ſciat puer reprobare malum, & eligere bonum, id eſt, biennij, ac triennij ſpatium, in quo communiter pueri aliquali experientia norunt quid eſſet amarum aut dulce, vt illud auerſarentur, hoc appeterent, cùm etiam dicere potuiſſet, antequam natus, aut etiam antequam conceptus eſſet. At aliquid hoc ſpatio fuiſſe deſignatum, tum alia indicant, tum quia ſequenti capite idem ſpatium notatum eſt, cùm dicitur, *antequam ſciat puer vocare patrem*, &c. item quia eodem omnino orationis filo prædicitur Iudæorum exitium: at illud non intulit Emanuel inuocatus piè, ſed potiùs perfidiosè contemptus. 55.

Hic ego diu hæſi, neque in re tam graui, tam diligenter ab aliis tentata; & adhuc tam vehementer implexa, quid amplecterer, in quo mihi ipſi vel leniter ſatisfacerem, quicquam inueniebam. Hæc verò expoſitio poſt longam deliberationem, magis ſoluta viſa eſt, quam nunc lectori examinandam propono; vt videat an hæc magis piè de Emanuele ſentiat, & quæ toto hoc capite atque ſequenti impedita ſunt, magis extricet, tollátque ſi quid eſt offenſionis, quominus leniter, & placidè facer decurrat textus. 56.

Et primum exiſtimo hunc puerum, cuius biennalis, aut triennalis ætas modum definit duorum regum, & totidem regnorum gloriæ non eſſe Emanuelem; ſed illum de quo poſtea *cap* 8. Quo tempore complenda dicuntur illa quæ ſuprà diximus ſigna eſſe futura Emanuelis de virgine naſcituri. Definit autem tempus, quo euertenda ſunt illa regna vſque adeò infenſa populo Iudaico; quod ſanè tempus eſt antequam puer, & quo ſtatim, ad illam ætatem perueniat, in qua pueri inter bonum, & malum, amarum & dulce diſtinguere ſolent.

solent. Quod aliter expressit *cap.* 8. cum dixit. *Quia antequam sciat puer vocare patrem suum, & matrem, auferetur fortitudo Damasci.* Quantum vero futurum sit illud tempus, certò definiri non potest, quia non eodem spatio in omnibus locis, neque in eadem prouincia pueri omnes discere incipient, quod sit bonum, & malum; sicut neque aliis ætatibus aduenire solet aliis eodem tempore, aut sapientiæ, aut discretionis seu rationis perfectus vsus. Sed credo hîc spatium illud indicari, quo pueri materno lacte nutriuntur. ita vt hoc perinde sit, atque si quis dicat, antequam puer qui modò nascetur, lactari desinat, quod esse triennij apud Hebræos indicat mater illa, quæ *Machabæorum lib.* 2. *cap.* 7. sic ad moriturum filium locuta est. *Te in vtero nouem mensibus portaui, & lac triennio dedi.* Locuta est credo ex illius regionis consuetudine, in qua lactatio, ad tertium vsque annum producitur. Sicut etiam nouem mensium meminit, quibus fœtus in materno vtero communiter gestari solent. Hoc verò spatium idoneum esse lactandis pueris docet Vallesius ex Galeno *cap.* 83. *sacra philosophia.* Vltra quod si quispiam maternis assuescat vberibus, vt docet August. *in Psal.* 30. vulgari, vt reor, conuitio mammothrepti vocantur. Est autem notum hoc loquendi genere infantilem simplicitatem significari. *Deut. cap.* 1. *vers.* 39. *Filij, qui hodie boni, & mali ignorant distantiam.*

Quamdiu lactentur pueri.

57. Porrò vsitatum esse vt certa naturæ signa, aut hominum consensione constituta, pro certo, ac definito annorum spatio adhibeantur, videre est tam in prophanis quàm in sacris scriptoribus: apud quos, cùm pueri certo tempore loqui, dentire, ingredi, pubescere, & sapere communiter incipiant, istæ ætatis notæ, pro certo annorum numero vsurpari solent. Quare apud illos frequens, *non venit ad pubertatem, ad canos*, id est, ad eos annos in quibus canescere, aut pubescere solent, *ante pilos & barbam mortuus*, qui non accessit ad decimum sextum ætatis annum. Quo dicendi genere non semel vsus est Ezechiel *cap.* 16. cùm sub sponsæ metaphora loquitur de Ierusalem; & maturitatem ad nuptias, id est, annos nubiles ex vberum tumore, & quadam germinatione probat. Et est exemplum accommodatum apud hunc prophetam *cap.* 23. vbi cùm de tempore quo captiui futuri erant Tyrij apud Babylonios, ageret, illud vnius Regis ætate definiuit, id est, eo tempore quod viuere solet is, qui vitam suam immoderato labore non exhaurit. *in obliuione eris, ô Tyre septuaginta annis, sicut dies Regis vnius.* Ad hunc igitur modum existimo, certam ætatis notam, nempe quando puer incipit inter bonum, malúmque inuenire discrimen, aut certè communi Gentium consuetudine amouetur à lacte, pro certo annorum numero supponi; puta pro biennio aut triennio. Hæc constabunt magis ex his quæ *cap.* 8. mox dicemus.

58. c c *A facie duorum Regum suorum.*] *Facies*, vt dicemus infrà *cap.* 25. ad illud *faciem vinculi colligati*, otiosè ponitur à Latino interprete; sed apud Hebræos propter ipsorum linguæ proprietatem non sine venustate. Quare *à facie* idem est quod *à*, id est, *propter*, vt *Psalm.* 37. *à facie peccatorum meorum*, id est, propter peccata mea. Quare hîc terra derelinquenda dicitur à facie dominorum suorum, id est, propter suorum dominorum scelera; aut certè, quod magis reor, deserenda dicitur, *à facie dominorum suorum*, id est, à Dominis suis, quia amplius illam visuri non sunt, post tempus in quo re-

A cèns natus, siue conceptus puer sciat reprobare malum, & eligere bonum. Porro vastata esse duo regna antequam puer natus, seu conceptus sciret reprobare malum, perspicuum fiet ex his quæ statim *cap.* 8. in principio dicemus.

d d *Adducet Dominus super te, & super populum tuum, & super domum patris tui dies, qui non venerunt à diebus separationis Ephraim à Iuda cum Rege Assyriorum.*] Cùm suprà Isaias promisisset Achaz non securitatem solùm à duobus Regibus, sed illorum cladem: addidissétque Iudæos quoque si non crederent eamdem aliquando fortunam subituros, id enim valet, *si non credideritis, non permanebitis*: cúmque illi non crederent, sed molesti esse pergerent non solùm hominibus sed etiam Deo; &, vt B transtulere Septuaginta, bellum contra Deum mouerent, ad ipsos quoque venturum esse dicit incendium ab Assyriis. Nam licèt serò (nempe tempore Ezechiæ priùs à Sennacherib, deinde post tempora Iosiæ à Nabuchodonosor qui Assyriorum imperator dici potuit, quia Babyloniis pariter, & Assyriis dominatus est.) aliquando tamen ab Assyriis non minùs durè, atque hostiliter vexati sunt, quàm priùs Syria, atque Samaria. Dicitur verò cum Rege Assyriorum venturum esse malum; quia mercede Achaz ab Assyriorum Rege auxiliares copias conduxerat: quod ne faceret, sed à Deo potiùs auxilium, & salutem speraret, monuerat propheta. Assyriorum itaque Rex captus illius regionis amœnitate, & vbertate, ad eam sæpe retulit victrices C copias, à quibus non multò pòst tentati sunt ipsi quoque Iudæi sub Ezechia: deinde sub Sedecbia tandem expugnari, atque deleti funditus. Ait ergo propheta facem illius incendij, quo Iudæa, & Ierusalem postea conflagrarunt, venturam cum Assyriorum rege, quia subsidium illud mercede conductum, exitio fuit illis, ad quorum salutem aduocatum fuerat: passurúmque Iudæorum populum qualia passus non fuit, ex quo decem tribus à domo Dauid ad Ephraim, id est, ad Ieroboam Ephraimitam diffluxerunt. Quàm autem grauia ab eo tempore subierit ab hostibus incommoda, norat expertus ipse Achaz, qui in ipso penè regni sui initio attritas vidit Iudæorum vires. Nam 2. *Paralip.* 28. à Rege Syriæ percussus esse traditur plaga grandi. D & Phacee filius Romeliæ, occidit de Iuda centum viginti millia in die vno, omnes viros bellatores. & statim. *Ceperúntque filij Israel de fratribus suis ducenta millia mulierum, puerorum, & puellarum, & infinitam prædam, pertuleruntque eam in Samariam.*

e e *Et erit in die illa, sibilabit Dominus muscæ, quæ est in extremo fluminis Ægypti.*] Agit nunc non tam de Syriæ, atque Samariæ strage, quàm de Iudææ, quia hæc inuecta est non ab Assyriis tantùm, sed etiam ab Ægypriis. De Assyriorum aduentu satis multa 4. *Reg. cap.* 23. & 2. *Paralip. cap.* 35. & 36. Sibilare est vox, vt credo, pastoritia, qua ad suam voluntatem pastores quàm facillimè copiosissimos aduocant greges, adducúntque non repu- 60.
E gnantes. Quare prouerbiali figura, sumi puto pro eo, quod leui negotio fit: quia parata ac prompta sunt studia eorum, quorum opera vti volumus. Eodem loquendi modo vsus est Zacharias *cap.* 10. *Sibilabo eis, & congregabo.* & Isaias suprà *cap.* 5. vbi coniungit sibilare, & eleuare signum, quæ vox à pastorali ministerio deducta ad rem militarem, & ad quodcunque administrationis genus acommodatur; quia etiam Rex in ciuitate, & Imperator in acie tam apud externos quàm apud

Sibilare quid.

sacros

Ægyptiorũ, & Aſſyriorum natura, & mores.

ſacros ſcriptores appellantur paſtores. Vocantur autem Ægyptij ſatis accommodatè, ac ſignificanter *muſcæ*, quia & ipſi muſcarum inſtar fœtidi ſunt, & immundi, & ad miraculum vſque ſoboleſcunt, vt tradit Ariſtoteles *lib.7. de hiſtor.animal. cap.4.* Adde quod regio illa, quia calida eſt, & magna ex parte propter fluminis inundationem paluſtris, mirè abundabat muſcis, & eiuſdem generis beſtiolis ex inſectorum genere, quæ imbelles ſunt, & tantùm multitudine moleſtæ. Aſſyrii verò dicuntur *apes*, tum quia ipſi tanquam apes induſtrij ſunt, & gnaui, & in ſuo opere laborioſi, & conſtantes; tum quia armis bellè inſtructi ſunt, ſicut apes ſtimulo, & ingenio ad belli contentionem acri, atque pugnaci. Quæ omnia in apibus quoque admirabilia. vide Virgilium 4. *Georgic. à verſu* 67. vbi quanto ardore apes inter ſe confligant, bellè deſcribit ab illis verbis,

Sin autem ad pugnam exierint, nam ſæpe duobus
Regibus inceſſit magno diſcordia motu, &c.

Qnàm verò Aſſyrij ad pugnandum acres, quàm patientes laborum, quàm obſtinatò ad victoriam intenti, elegantiſſimè propheta deſcripſit ſuprà *c.5.*

f f *Et venient, & requieſcent omnes in torrentibus vallium, & in cauernis petrarum.*] Perſequitur allegoriā muſcarum, & apum, quæ dicuntur obſeſſuræ valles, torrentes, frutecta, ita vt nihil relinquant non fœdatum, aut corroſum, &c. Sic Ægyptij, atque Aſſyrij nihil relinquent in tota Iudæa quod non populentur.

61. g g *In die illa radet Dominus in nouacula conducta in his, qui trans flumen ſunt, in Rege Aſſyriorum,* &c.] Videtur hîc Dominus ſignificare cur populus Iudaicus tot incommodis concidendus ſit ab Aſſyriorum Rege, quia nimirum parere noluit prophetæ vocibus, qui hortabatur ne externis copiis magis fiderent, quàm diuino auxilio. ipſe verò obſtinatè hæſit in ſuo conſilio, & mercede conduxit Aſſyrios. Ait ergo Dens mercede à Iudæis conductum, & accerſitum eſſe malum, Chaldæorum nempe exercitum; qui inſtar nouaculæ ad cutem vſque radet, quidquid ipſis, aut honori, aut ſaluti fuit; quæ pilorum nomine ſignificantur, quibus detractis nudatus relinquitur, & inornatus homo. Fortaſſe hæc metaphora ſumpta eſt ab Hebræorum conſuetudine, qui in luctu ſibi caluitium faciebant, & radebant barbam, vt indicat Ezechiel *cap. 5. Sume tibi gladium acutum radentem pilos,* (quæ nouaculæ deſcriptio eſt) *& aſſumes eum, & duces per caput tuum, & per barbam tuam.* Et Iſai. infrà *cap. 15. In cunctis capitibus caluitium, & omnis barba radetur.* quaſi Aſſyrij raſuri ſint Hebræorum caput, & barbam, quia lugendi ſatis grauem cauſam adducent. & id aliquis facere dicitur, quod vt fiat in cauſa eſt.

62. h h *Caput, & pilos pedum.*] Hæc metaphora indicat eſſe omnia delenda. neque parcendum capiti, id eſt, principibus, neque mediis, neque infimis, qui diuerſo pilorum ſitu ſignificantur; adeò vt ſcrutanda ſint, nudādáque ſuo ornamento, naturalíque veſtitu, quæ tanto ſtudio verecunda, ac prouida natura celauerat. Quid verò pedum nomine honeſtè apud Hebræos notetur, & qui ſunt pedum pili, docuimus ad illud *cap.6. Duabus velabant pedes.* In magna autem ignominia totum corpus ſolitum eſſe radi, atque nudari ex hoc loco fit veriſimile.

63. i i *Nutriet homo vaccam boum, & duas oues, & præ vbertate lactis comedet butyrum.*] Quidam de fertilitate quæ tempore Emanuelis continget, hæc accipiunt. quorum cogitationem ſatis euertunt conſequentia, quæ plena ſunt ſolitudinis, & inopiæ. Neque verò hic tam deſignatur temporum fœlicitas, & rerum abundantia, quàm Regionis ſolitudo ab habitatoribus, & vaſtitas à cultorum paucitate proueniens. Erunt itaque vſque adeò exhauſtæ familiæ, ſi quæ ſupereſſent, & ad eam orbitatem redactæ, vt illas recenti lacte ad ſatietatem alat vna vacca, & oues duæ; ex eo quod ſupererit ſaturitas, butyrum fiat, quod in aliud anni tempus in cibum ſeruetur. Niſi mauis (quod etiam ad ſolitudinem, & vaſtitatem ſpectat) vberrima futura paſcua; quia cùm careat terra cultoribus, ſylueſcet ager, qui ad ſatum priùs colebatur. Quare pecudes numero paucæ egregiè paſtæ copioſum tamen reddent lactis, ac butyri prouentum; & ita accipit hîc Hieronymus, & Haymo.

k k *Butyrum enim & mel manducabit,* &c.] Si terra inculta eſt, & ſyluarum in morem denſa fruticibus, conſequens fit, quod prædicit propheta, paſcendos eſſe reliquos à cæde & fuga his, quæ vltro fundet terra, non his, quæ ex terra cultorum induſtria, atque labore ſubacta retulerint. Quæ mox ſequuntur bellè ſyluæ implexæ fruticibus, & aſperæ ſentibus imaginem offerunt.

l l *Vbi fuerint mille vites mille argenteis, in ſpinas, & vepres erunt.*] Hieronymus, quem ſequitur 64.
Haymo, Hugo, & Vatablus, ſic exponit: Lucus vbi mille vites ſunt, mille argenteis vendentur, quo ſignificari putant magnam rerum pretioſarum vilitatem. Mihi non ſatis videntur hæc conuenire cum agrorum ſolitudine, qui iam dicuntur conuerſi in ferarum cubilia; neque admodum videtur deſertus, aut deſpectus ager, cùm pro ſingulis vitibus ſinguli penduntur argentei. Mihi magis probatur expoſitio Cyrilli, & Forcirі, qui dicunt agrum adeò felicem, & vberem, vt ſingulæ vites ſingulis æſtimentur argenteis, in vepres eſſe redigendos. Imò addo mihi videri in agro illo feraci, ac pingui æſtimari ſingulis argenteis non vites, ſed annuos ſingularum vitium prouentus; Nam hîc optimi ſignificantur agri, vt eorum ſolitudine magis exprimatur populi calamitas; ſed quæ tanta agrorum bonitas, cuius ſingulæ vites valere dicuntur ſingulos argenteos. Neque mihi videtur durum, ſi dicamus alluſum eſſe ad illud *Cantic.8.* vbi optima vinea, qua coëmpta eſt ſponſa, deſcribitur, vbi mille argenteis dicuntur æſtimari prouentus annui. Illa verò vinea ſata fuiſſe dicitur in ea, quæ habet populos, id eſt, in vbere atque fœlici gleba.

m m *Cum ſagittis, & arcu ingredientur illuc.*] 65.
Si erunt denſæ ſyluæ, vbi prius erant agri, atque horti ad fruges, ſiue ad voluptatem exculti, vt in illos nemo ingredi audeat niſi arcu ſagittiſque munitus propter feras, quæ inter vepres, & domos ſua ſibi poſuere cubilia. vel ſanè talis erit regio, qualis illa, in quam venationis gratia homines ingredi armati ſolent. Neque verò neceſſe eſt, vt vera ſit prophetia, vt quiſquam armatus in illam ſyluarum denſitatem irrumpat; ſatis eſt enim vt eò res Solymitana ſit deducta, vt iſta veriſimiliter fieri potuerint.

n n *Et omnes montes, qui ſarculo ſarrientur, non veniet illuc terra ſpinarum, & veprium.*] Vſitatum eſt 66.
inter agricolas, vt fundi, qui pretioſi ſunt, & ad dominorum ſiue voluptatem, ſiue commoditatem idonei, ſeptis concludantur; quæ interdum è ſaxo conſtruuntur, & dicuntur maceriæ, aliquando è conſtipatis vepribus, quæ ſepes appellantur viuæ.

Quæ cùm ſpinis horreant, abigunt latrones ab ingreſſu, & feras ne conculcent, & depopulentur ſata. De hoc ſepimenti genere vide Marcum Varronem *lib. 1. de re ruſtica, cap. 14. Primum*, inquit, *naturale ſepimentum, quod obſeri ſolet virgultis, aut ſpinis, quod habet radicem viua ſepes, ac viatoris prætereuntis laſciui non metuet facem ardentem.* Huc alluſit Oſeas *cap. 2.* dum ait ſepiendam eſſe viam ſpinis, ne amatores ad ſponſam adulteram accederent: de qua tanquam de vinea vaſtata publicè, atque calcata loquebatur. Dicit ergo Iſaias vineam illam, & montes oliua, aut vite conſitos, qui ſarriebantur potiùs ſarculo, quàm vertebantur vomere, quod hortorum proprium eſt (neque enim hortis ſulcus imprimitur, aut boum labor opportunus eſt) qui diligenter à ſuo domino implexis circum ſpinis, id eſt, viuis ſepibus defendebantur, diſturbatis iam cœptis, & ſublatis dumorum ſtimulis, nemini futuros terrori, quominus liberè eò irrumpat. Imò potiùs vt deſerti, & inutiles agri, compaſcui fient armentorum gregibus; & ab illis fœdè conculcabūtur.

Hieronymus aliter accipit, & putat in illa vaſtitate electuros homines à cæde reliquos montes

A quos colant, quia hi magis tuti ſunt ab hoſte. Cúmque locus ad ſatum, & cultum exiguus ſit, neque prætetea illis hoſtium furor boues ad arandum reliquerit, ſarculo vtentur, id eſt, ſuo potiùs quàm boum labore montanā illam regionem exercebunt. Idem penè Cyrillus, qui id fieri ſolere in anguſta hoſtium obſidione probat ex verbis Chriſti: qui docet in eo rerum articulo deſerendam eſſe ciuitatem, & fugiendum ad montes. Bene iſta ſanè, ſed de terrore ſpinarum nihil dicunt. Sed addo in huius ſententiæ confirmationem & gratiam, ſpinarum quoque formidinem; ne quid, quod à textu ſit, in huius ſententiæ explicatione deſideres. Miſeris

B illis hominibus, qui montium aſperitatem ad præſidium, & pabulum; qui non vomere, ſed ſarculo, & manu aſperam illam & ſilueſtrem regionem colent, non futuros eſſe terrori, quominus laborioſè illi & parum vtili operi manus adhibeant, ſpinarum aculeos, quibus neceſſe eſt illorum manus diſtringi, ac vulnerari: & nihilominus illa tanto labore quæſita paſcentur ab armentis, conculcabuntúrque, ſed prior ſententia minus ſpinarum habet in quibus hæreat.

Argumentum octaui capitis Iſaiæ.

DIXERAT *antè Deus duo regna Syriæ, atque Samariæ breui fore delēda: neque diutius permanſura, quàm recèns natus puer bonum internoſcat à malo, ſeu patrem, & matrem vocare incipiat. Id iam clariùs explicat: & puerum vt ex vxore prophetide ſuſcipiat, mandat Iſaiæ: eiúſque nomen in libro grandi vt exaret iubet: quod futurum ſit Iudæorum genti, in ſignum, & portentum. Deinde cùm docuiſſet ab Aſſyriis grauiter eſſe vexandam Iudæam, illos tamen perituros eſſe denunciat. Hortatur tandem vt bono ſint animo Iudæi, neque ſibi metuendum aliquid putent à duobus Regibus, quorum coniuratio frequens erat in eorum ſermonibus. Ad extremum his, qui à Deo defecerint, eiúſque præceptis exiſtimauerint parendum non eſſe, ſed potiùs à Pythonibus, & diuinis petendum oraculum, aduerſa omnia minatur; quæ ad finem vſque capitis perſequitur.*

CAPVT VIII.

1 ET *dixit Dominus ad me; [a] Sume tibi librum grandem, & ſcribe in eo [b] ſtylo hominis, [c] Velociter ſpolia detrahe, citò prædare.*

2 *Et adhibui mihi teſtes fideles Vriam ſacerdotem, [d] & Zachariam filium Barachiæ.*

3 *[e] Et acceſſi ad propheti ſſam, & concepit, & peperit filium. Et dixit Dominus ad me, Voca nomen eius. Accelera ſpolia detrahere, Feſtina prædari.*

4 *Quia*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 DIXERAT antè mihi Dominus futurum breui duorum Regum, ac duorum regnorum exitium: nunc vt magis promiſſa confirmet, & definitum exitio tempus explicatiùs edat: ſic iterum ad me. Sume tibi prægrandem chartam, & in illa eo ſtylo, ac forma, quæ in legitimo iudicio publicam habeat autoritatem, & fidem, ſcribe pauca hæc verba; *Velociter ſpolia detrahe: citò prædare.*

2 Ego verò, vt data mihi mandata complerem, & vt humano more, atque forenſi ſtylo conſignata relinquerem quatuor illa verba, teſtes adhibui, quorum magna tunc erat autoritas, & fides, Vriam ſummum ſacerdotem, & Zachariam Barachiæ filium.

3 Acceſſi igitur ad vxorem prophetidem, quæ ex eo congreſſu concepit, & enixa eſt puerum. Tunc rurſus ad me Deus. Hoc nomen impone recèns nato infanti. *Accelera ſpolia detrahere: feſtina*

festina prædari, quod priùs in grãdi volumine notasti.

4 Quia antequam puer qui tibi natus ex vxore prophetide, ad illam ætatem venerit, vt parentes agnoscat, vocérque blæsa, atque informi voce patrem, & mammam; expugnabitur, extinguetúrque Damasci potentia, & ingens è Samaria diripietur præda ab Assyriorum Rege.

5 Iterum Deus ad me sic locutus est. Pro eo quòd populus hic incredulus aquas Siloe, quæ cum silentio decurrunt, id est, vites Ierusalem neglexit, cuius radicem, & sedem subluit exiguus ille fluuius; quasi longè impares essent duorum Regum eximiæ potentiæ: neque silere voluit, causamque publicam meæ fidei, atque præsidio committere, atque ideo dedere se voluit Rasin Regi Damasci, & filio Romeliæ: Ideo immittet Dominus fluuium, id est, Euphratem, qui medius Babyloniam intersecat, non silentem, sed cum ingenti sonitu; Regem videlicet Assyriorum, cum magno, atque glorioso apparatu, qui rem Iudaicam latè, duréque diripiat.

6 Ingens ille fluuius Babylonicus excedens riuorum suorum oppositas ripas, & inde violenter effusus, in omnes Iudææ regiones exundabit: & ad collum vsque perueniet Ierusalem, deducétque ad extremum vsque discrimen.

7 Sic autem Rex Assyriorum Senacherib copiosissimi exercitus alas expandet, vt quàm latè patet terra tua, ô Emanuel, illam operiat, & compleat.

8 Congregamini ô populi, & contra nostram salutem coniurate; siue qui nunc cum Rasin, & filio Romeliæ infensas acies ad Iudæorum fines appulistis, siue qui non multò postea Assyrias vires conflaturi estis cum Senacherib: quia sine dubio fractus concidet, vincetúrque quidquid copiarum in nostrum exitium comparastis. Audite qui extremos terræ fines habitatis, quid per me vobis nunciatum velit Deus. Excitate quantum volueritis, & confirmate languentes animos, non tamen effugere poteritis, quin vincamini; armorum, & machinarum quantum vbique terrarum est, in nostram perniciem comportate: ignominia nihilominus vos, & interitus manet.

9 Deliberate de nostra pernicie iterum, atque iterum, etiam atque etiam consilium excogitate vestris rationibus opportunum, quia illud irritum omnino excidet. Iactate contra nos, quas furor suggerit, & insania minas, quoniam illas sine vllo successu difflabit, & dissipabit Deus. neque hæc nostris armis aut industriæ tribuimus, sed quia terra est Emanuelis, & quia, quod sonat Emanuelis nomen, nobiscum est Deus.

10 Hæc, de quibus nuper dixit ad me Dominus: qui sicut manu forti erudiuit me, abduxítque à communi totius penè populi consensu, ne sequerer deditionis consilium, aut quod Achaz magis

4 *Quia antequam sciat puer vocare patrem suum, & matrem suam, auferetur fortitudo Damasci, & spolia Samariæ coram rege Assyriorum.*

5 [f] *Et adiecit Dominus loqui ad me adhuc, dicens,* [g] *Pro eo quod abiecit populus iste aquas Siloe, quæ vadunt cum* [h] *silentio, & assumpsit magis Rasin, & filium Romeliæ:* [i] *propter hoc ecce Dominus adducet super eos aquas fluminis fortes, & multas, Regem Assyriorum, & omnem gloriam eius.*

6 [k] *Et ascendet super omnes riuos eius,* [l] *& fluet super vniuersas ripas eius, & ibit per Iudam, inundans, & transiens* [m] *vsque ad collum veniet.*

7 [n] *Et erit extensio alarum eius, implens latitudinem terræ tuæ ô Emanuel.*

8 [o] *Congregamini populi, & vincimini, & audite vniuersæ procul terræ: confortamini, & vincimini, accingite vos & vincimini.*

9 *Inite consilium, & dissipabitur: loquimini verbum, & non fiet:* [p] *quia nobiscum Deus.*

10 *Hæc enim ait Dominus ad me,* [q] *Sicut in manu forti erudiuit me, ne irem in via populi huius, dicens.*

11 [r] *Non.*

magis placebat, aduocandum putarem Assyriorum auxilium. His autem me verbis Dominus erudiuit.

11 [r] *Non dicatis, coniuratio.* [s] *Omnia enim quæ loquitur populus iste, coniuratio est: & timorem eius ne timeatis, neque paueatis.*

11 Non audiatur iam amplius inter vos coniurationis nomen, quod multum est, & penè solum in ore pauidi, & perturbati populi; quasi nihil tutum sit futurum à duorum Regum coniuratione. Ne timeatis illorum minas, aut instructas copias, neque pauor vllus animos vestros turbet, aut debilitet.

12 [t] *Dominum exercituum ipsum sanctificate: ipse pauor vester, & ipse terror vester.* [v] *Et erit vobis in sanctificationem.*

12 Dominum exercituum solum esse sanctum, spe in illo locata, & cultu religioso iam tandem ostendite: illum pauete non inimicorum minas. Ipse sit vobis terrori, cui vos, vestráque subiiciatis: non hostes quorum vim, & coniurationem timetis. Nam & ipse vobis gratiam reddet. Vt enim vos illi, sic ille vobis vicissim honorem dabit.

13 [x] *In lapidem autem offensionis, & in petram scandali duabus domibus Israel, in laqueum, & in ruinam habitantibus Ierusalem.*

13 Sicut Dominus sanctificabit illos: qui ipsum sanctificabunt, & metuent: sic contrà illos conteret, ac perdet; qui secus fecerint, è duabus domibus Israel, siue secuti fuerint Ieroboam, quod fecere decem tribus, siue manserint cum familia Dauid: nisi quæ denunciata sunt à Domino per prophetam præstare voluerint. Erit enim his Deus instar lapidis in media via, in quam omnes incurrunt: & offendunt, & in laqueum, qui incautos homines implicat, & in perniciem trahit.

14 *Et offendent ex eis plurimi, & cadent, & conterentur, & irretientur, & capientur.*

14 Neque pauci erunt, qui in lapidem illum offendant, cadant, & conterantur: & qui in laqueum illum incidentes impediantur, capiantúrque tanquam à venatore illaqueata præda.

15 [y] *Liga testimonium, signa legem* [z] *in discipulis meis.*

15 Hactenus explicatum habui volumen illud grande, in quo iussus sum nomen filij mei scribere, & in eo futuros rerum euentus significare historicè, & typicè portendere. Sed statim istud à Domino mandatum accepi, vt & plicarem librum, & signarem testimonium vulgo imperito, & stulto, & seruarem discipulis, qui libenter audient, & docti intelligent.

16 [a a] *Et expectabo Dominum, qui abscondit faciem suam à Domo Iacob,* [b b] *& præstolabor eum.*

16 Expectabo igitur ego Dominum, qui verbis in illo volumine notatis typicè promittitur, qui à Domo Iacob faciem suam occultare voluit, & testimonium esse ligatum. Quoniam ex illorum discipulorum numero esse studeo; quibus testimonium, & legem seruari voluit: spero nihilominus non omnes ex familia Iacob ab hoc beneficio fore excludendos: neque ratio deest, quæ me in hanc cogitationem, & fiduciam inducat.

17 [c c] *Ecce ego, & pueri mei, quos dedit mihi Dominus, in signum, & in portentum Israel à Domino exercituum, qui habitat in monte Sion.*

17 Nam ego, & duo pueri mei, qui dati sunt in signum, & portentum Israeli, non ab alio quàm à Deo, qui habitat in Sion, id sperare nos iubent. Neque enim quicquam est in meo, ac duorum filiorum nominibus, in quibus non aliquid affulgeat spei.

18 [d d] *Et cùm dixerint ad vos: Quærite à*

18 Cùm autem qui væsano delusus consilio

dixerit, vt in his rerum angustijs, quibus vrgeri à duobus Regibus videtur res Iudaica, à Pythonibus, & ariolis (qui non nisi obscurè, & perplexè loquuntur, cùm sua reddunt non tam oracula, quàm delirantium somnia) rerum futurarum euentus sciscitemini: huic vos liberè, atque audacter respondete. Nunquid non est Deus in Israel, à quo populus exquirat responsa? nunquid à mortuis in viuorum causa, & pro illorum salute poscet oracula? Ad legem potius, & testimonium in grandi volumine descriptum confugiemus.

Pythonibus, & à diuinis qui strident in incantationibus suis: Nunquid non populus à Deo suo requiret visionem, pro viuis à mortuis? Ad legem magis, & ad testimonium.

19 Quòd si Domus Iacob aliter responderit, quàm ego nunc præcipio, consolendósque putauerit mortuos pro viuis, neque illis orietur matutina lux, neque quicquam habebit non aduersum.

19 ** *Quod si non dixerint iuxta verbum hoc: non erit eis matutina lux.*

20 Lux enim matutina transibit cursim per Domum Iacob, non verò in illa diu commorabitur; nam ab eo, quod matutina luce significari solet, id est, ab omni felicitate quanto ocyus excidet. Corruet enim ab hoste superata, famem experietur extremam, qua instimulante sic bacchabitur demens, vt sursum in cœlum oculos iratos, & scintillantes attollens, in Deum quasi malorum causam maledicam, atque blasphemam linguam exacuat.

20 ¶¶ *Et transibit per eam, corruet, & esuriet: & cùm esurierit, irascetur, & maledicet regi suo, & Deo suo; & suspiciet sursum.*

21 Cùm è cœlo, atque irato Domino nihil speret in illa rerum angustia præsidij, ad terram se se conuertet: sed inde quoque & erumpet calamitas, & offundentur tenebræ: quibus diu, & continenter vrgentibus magnus sequetur & animi æstus, & membrorum omnium dissolutio. Neque vllum ab ea calamitate, atque angore inueniet effugium.

21 *Et ad terram intuebitur, & ecce tribulatio, & tenebræ, dissolutio, & angustia, & caligo persequens, & non poterit auolare de angustia sua.*

IN CAPVT OCTAVVM COMMENTARIVS.

1. a SVME *tibi librum grandem.*] Quæ A inuolutè atque obscurè dicta sunt de excidio Damasci, atque Samariæ, antequam puer recens natus, seu, vt statim patebit magis, conceptus, inter bonum & malum internosceret, id nunc & explicatius ostendit, & apertissimè toti domui Iuda testatum esse vult. Iubet enim vt in grandi volumine paucula scribat verba stylo hominis, id est, aperte, & claré, quæque ab omnibus intelligi possunt: & quibus publico testimonio, si vana esset promissi fides, mendacij posset coargui; quibus significet instare iam duorum Regnorum præsens exitium. Liber B autem, de quo nunc Isaias, non est eius formæ ad quam nostri concinnati sunt, neque enim est in plures paginas dissectus, sed potius longior aliqua charta: aut vna ex pluribus adglutinata in longitudinem, quæ deinde conuolui possit circa paxillum; vnde volumen vocatum est.

2. b *Stylo hominis.*] Communiter omnes stylum istum apertum, & vulgo etiam notum intelligunt: id est, non ænigmaticè, & obscurè per symbola, qualiter proponi nonnunquam solent prophetarum oracula. Quod mihi non displicet, sed fortasse aliquid etiam amplius, & significantius sonat. *Stylus* non solùm est instrumentum illud scriptorium, quod *graphium* vocatur, & quo ceratis olim tabulis, aut plumbeis laminis imprimebantur notæ: sed etiam modus ipse aut forma scribendi. Vnde stylus vocatur *certus character*, à quo Oratio humilis, sublimis, aut temperata dicitur. Et iam plerumque in re forensi, ac publica eo nomine vtimur, cùm significare volumus certam aliquam formam, qua res, quæ publico, atque legitimo iudicio tractantur, publicam habent autoritatem, & fidem. Et hoc sensu dicitur, Ita fert stylus Romanæ curiæ, Stylus quid.

aut

aut Regij conſilij, &c. aut Rex ſeu prætor hunc haber ſtylum in decernendis controuerſiis, aut expediendis cauſis. Cùm ergo Dei ſtylus, vt ita dicam, publica iſta, atque vulgari forma non indigeat; ſatis enim eſt, ſi ipſe quid velit, ac ſtatuat per prophetas, aut angelos aut aliquouis modo denunciet; nunc iubet, ne quis datum eſſe de re tanta oraculum iſtud dubitet, vt non diuino ſolùm, ſed etiam humano ſtylo omni memoriæ, ſeu potiùs omni æternitati mandetur. Quod optimè intellexit propheta, qui ſtatim iuxta ſtylum hominum teſtes aduocat, quorum fidei nulla labes, aut leuitas obtendi poterat, de quibus ſtatim.

c *Velociter ſpolia detrahe, citò prædare.*] Magnis litteris oportet hæc ſcripta fuiſſe, quando volumen grande ſumi iubetur. His autem verbis breuiter notatis breuis, & feſtina calamitas optimè deſcribitur.

d *Zachariam filium Barachiæ.*] Hunc alium eſſe

3\. puto ab eo, qui in duodecim prophetis numeratur; quia ille ad hanc ætatem pertinere non potuit, ſaltem ea ætate, in qua teſtis omni exceptione maior exiſtimari poſſet. Nam ille poſt ſolutam captiuitatem, id eſt, poſt annum 570. ab hoc oraculo prophetare cœpit. Neque admodum referre puto quod filius dicatur Barachiæ; nam hæc nomina valde ſunt inter Hebræos vſitata: neque mirum ſi duo vocati Barachiæ, duos filios habuerint vocatos Zacharias: ſicut duæ Mariæ altera Iacobi, altera Salome duos Iacobos genuerunt. Neque reprehendendus eſt propheta: qui cùm diſtinguere voluerit hunc ab alio, Zachariæ, vt veriſimile eſt, communem notam addiderit: nam quo tempore hæc dicebantur, nondum erat natus alius Zacharias, aut certè propter ætatem non ita notus, vt ab eo ſeparari debuerit.

Quis iſte Zacharias.

e *Et acceſſi ad propheteſſam, & concepit, & peperit filium.*]

4\. Antè quàm hinc abeam, expediendum mihi neceſſariò eſt, quis ſit iſte puer, qui natus de propheteſſa dicitur; nam hinc conſtabit totius capitis, & magna ex parte etiam ſuperioris explicatio. De Chriſto communiter accipiunt antiqui Patres, Hieronymus, Cyrillus, Baſilius, Euſebius, Auguſtinus, Procopius, & alij, quorum ego auctoritatem ſuſpicio, & pietatem in hac explicatione laudo, amóque plurimùm. Idque his rationibus videtur euinci poſſe. *Primò*, quia ſi hic filius eſſet Iſaiæ; (nam de alio nihil appare dici poſſe veriſimiliter) non ſatis cum illo conuenit teſtis Zachariæ ætas, qui multis pòſt ſæculis vixit, vt diximus. *Secundò*, quia antequam puer iſte vocare ſciat patrem, & matrem, auferenda dicuntur ab Aſſyriis fortitudo Damaſci, & ſpolia Samariæ. Sed vt Damaſcus ſpatio illo ſubiugata fuerit ab Aſſyriis, at Samaria non niſi anno nono Oſeæ Regis Iſrael, & anno ſexto Ezechiæ direpta eſt 4. *Reg. cap.* 18. Quare cùm hæc dicta videantur, vt oſtendemus ſtatim, in principio Regni Achaz, id eſt, anno eius tertio, aut quarto, conſequens eſt puerum, qui tunc natus eſt, quando capta eſt Samaria, fuiſſe 18. annorum, id eſt, ſedecim, aut quatuordecim annis poſtquam cœpit vocare patrem, & matrem. Tertiò, quia non videtur, quæ nam illa propheteſſa fuerit, ex qua natus eſt puer, niſi Maria Ieſu mater.

5\. Bene quidem iſta, & piè; neque, vt dixi, diſplicēt, ſed amo, amplectórque lubens propter tot virorum autoritatem & pondus. Sed quando ſuperiora explicui in aliam ſententiam, quàm communiter

A Patres, & quæ piis offenſionis aliquid afferre poterant, omnino ceſſant, aliter quoque hunc locum interpretabor, neque minus piè; &, vt cuilibet examinare promptum eſt, magis expeditè. Piè quidem, quia non minùs quàm alij omnes, hic Chriſtum inuenio illuſtri hoc ſigno ac teſtimonio notatum, & de Chriſto aſſero hanc eſſe prophetiam; & quod minùs pium parum piis, & plus ſatis audacibus ingeniis videri poterat, à virgine remoueo.

Exiſtimo igitur hunc eſſe Iſaiæ filium, quod licèt 6.
alio ſenſu accipiant, quàm à me ſuprà inſinuatum eſt, ipſo cogente ſermonis filo, cenſent tamen Vatablus, Iſidorus, Clarus, Foreirus, Montanus, Didacus Albarez Dominicanus, ad illud. *Quia antequam* B *ſciat puer.* Vbi principaliùs locum hunc intelligendum dicit de Chriſto, quem Iſaiæ filius deſignabat. Item Emanuel Sa. Sixtus Senenſis *lib.* 2. *Bibliotheca lit. G. tit. Grandis liber*; Ad extremum tenet Chryſoſtomus 1. *Tom. in cap.* 8. *Iſaia*, qui optimè explicat hanc noſtram cogitationem, quam omnino vide. Huius ſententiæ fuiſſe S. Thomam, inquit hîc Lyra, qui ſancti Doctoris rationes adducit, quibus hæc probat; quas diluere conatur: ſed ſanè valde infirmum eſt, quod contra S. Thomam excogitauit Lyra tractatum illum, ſeu poſtillam, ſic enim vocat Lyra, vbi S. Thomas hæc diſputauerit, non inuenio. dicit tamen *in commentariis ſuper hunc locum.* Docet apertè Gregorius Nyſſenus *in proœmio ſuper Cantica*, vbi Iſaiam cum C Oſea componit, qui ſobolem ſuſcepit ex fornicaria. *Quid*, inquit, *ad virtutem emolumenti adfert auditori vates Oſeas, cum ex ſcorto ſobolem procreat? quid Iſaias ad fœminam vatem ingreſſus?* In hanc ego ſententiam primùm adducor, quia nihil in ea video, quod non ſit maximè ex dignitate Chriſti, & Genitricis Mariæ. Quia hæc omnia ſigna ſunt Chriſti ex virgine naſcituri, quæ quò magis illuſtria ſunt, & publica fide conſignata iuxta hominum ſtylum, magis commendatur, atque expectatur, qui futurus eſt humanæ ſalutis vindex. Itaque in hac prophetia, quæ multis capitibus continetur, nihil ſonat magis, quàm Ieſus, & virgo; quemadmodum in ſigno nihil expectatur magis, quàm quod ſignificatum eſt in illo.

D Quòd ad ſententiæ huius probabilitatem ſpe- 7.
ctat, ſatis prudentibus argumento eſſe debet, quod aliter conſtare non poteſt niſi admodum diſtortè, neque intelligi, vt cuique apertum eſt mediocriter attento, niſi admodum durè, quæ eſſe poſſit præteritorum cum his, quæ conſequuntur apta conſenſio. Quàm durè quis ab Iſaia remoueat illud *Acceſſi ad propheteſſam*, cui alia neceſſariò tribuenda ſunt, quæ dicuntur eodem filo, textúque ſermonis. Quàm violenter alia quæ à nobis præcedenti capite dicta ſunt, & deinceps ſuo loco dicentur. Adde quòd hoc eodem capite hoc ipſum tradit locuples teſtis Iſaias, dum dicit. *Ecce ego, & pueri mei, quos dedit mihi Dominus in ſignum, & in* E *portentum Iſrael.* Pueri autem erant in portentum dati, in quibus ſtatus Iſrael eſſet conſignatus Seharlaſub, de quo *cap.* 7. in cuius nomine Deus relicti populi conuerſionem notarat; & hic de quo modo, qui vocatur, *Feſtina prædari*, quia imminere iam ſtragem Syriæ atque Samariæ ſui nominis notatione portendebat. Qui verò alij pueri dati ſint in ſignum Iſraeli, non video.

Neque meo iudicio quicquam efficiunt, quæ 8.
alij contra opponunt, dicunt enim duos illos te-

ſtes fideles Zachariam, & Vriam non potuiſſe in illud tempus incurrere, in quo oatus eſt Iſaiæ filius; non quidem Zacharias, quia longè poſt hæc tempora natus eſt: neque Vriam, quia quo tempore vixit Achaz, fidelis non fuit, ſed potiùs infidelis, & idolorum cultor. De Zacharia minùs eſt laborandum, cùm non ſit affectus aliqua nota, quam non admittat tempus Achaz. Neque enim propheta dicitur, ſed tantùm appellatur filius Barachiæ; neqoe mirum eſt, aut nouum, ſi duo eiuſdem nominis parentes. duos einſdem nominis ſuſceperint liberos. Vt de Maria Iacobi, & Maria Salome nuper diximus, quæ duos Iacobos genuerunt. Et in genere Dauid duo fuerunt, quibus commune fuit nomen Salatiel: qui dnos ſuſceperunt filios, qui vocati ſunt Zorubabel. Alter ex ſtirpe Nathan *Luca cap.* 3. *verſ.* 27. alter ex ſtirpe Salomonis *Matth.* 1. *verſ.* 12. Et 3. *Reg. cap.* 15. nominatur Maacha filia Abaſſalon mater Abiæ, *verſ.* 2. & alia rurſus Maacha, filia Abaſſalon mater Aſſa, qui fuit Abiæ filius. *verſ.* 10. De Vria nihilo magis laborandum, quia tempore Achaz ſacerdos ſummus erat Vrias. 4. *Reg.* 16. Neque qnando hæc dicta ſunt ab Iſaia in idolorum cultu quicquam admiſerat. Nam vt ibidem conſtat expugnata iam ab Aſſyriis Damaſco iuſſus eſt ab impio Rege Achaz aram excitare Gentium ritu. Deinde licèt impius tune eſſet Vrias, tamen ad publicam fidem, qualem ſtylus hominis deſignabat, parum oberat vitæ improbitas, quia magna erat muneris auctoritas, atque perſonæ: fideles autem hoc loco non tam credo vocari homines, vitæ probæ, atque integræ fidei, quàm eos, qui ad fidem publicam confirmandam idonei ſunt; quales illi videntur, quos ius facit omni exceptione maiores; & talis ſine dubio erat hic Vrias, quia ſacerdos magnus.

Regula. Aliquid factú dicitur, cùm cœptú eſt fieri.

9. Nihilo magis vrget ſecunda ratio. Nam quemadmodum docuimus ad illud *Zacharia cap.* 1. *Iam ſeptuageſimus annus eſt*, aliquid tunc factum dicimus, aut completum, cùm bona ex parte cœptum eſt fieri. Quare *Dan.* 9. anno primo Darij completi eſſe dicuntur ſeptuaginta anni deſolationis Ieruſalem; cùm tamen ſeptuageſimo illinc anno non deſolata fuerit, ſed deſolari cœpta. Et Ieremias *cap.* 27. poſt ſeptuaginta annos, & ſimul atque deletum eſſet Chaldæorum imperium, dixit futurum eſſe Iudæorum reditum in patriam; cùm tamen plurimi in Babylonia relicti fuerint, quia eo anno inchoata remigratio eſt. Quo verò tempore ab Aſſyriis ſubiugata eſt Damaſcus, id eſt, paulò poſt natum puerum, magna pars Regni Iſtaelis euerſa fuit ab eiſdem, & eodem victoriæ curſu. Nam vt 4. *Reg. cap.* 15. dicitur, Teglathphalaſar Rex Aſſyriorum expugnauit bonam partem Regni Iſraelitici, dum adhuc viueret Phacee filius Romeliæ, id eſt, in principio Regni Achaz, qui regnare cœpit ſub finem Regni Phaceæ, id eſt. anno illius 17. vt habes 4. *Reg.* 16. qui tantum regnauit annos 20. *ibid. cap.* 15. Quare detrimentum illud magnum quod accepit Iſrael ab Aſſyriis, non potuit contingere poſt tertium annum Regni Achaz, quia eo anno mortuus eſt filius Romeliæ. De illa ergo magna clade, quam accepit Iſrael tempore Phaceæ, id eſt, non longè poſt conceptum puerum, ſic ſcribitur 4. *Reg. cap.* 15. *In diebus Phacea Regis Iſrael venit Teglathphalaſar Rex Aſſur, & cepit Aion, & Abel, domum Maacham, & Ianoe, & Cedes, & Aſor, & Galaad, & Galilæam, & vniuerſam terram Nephthalim, & tranſtulit eos in Aſſyrios.*

Adde quòd propheta non dicit vaſtandam eſſe Samariam; ſed diripienda eſſe ſpolia Samariæ à rege Aſſyriorum. Eſt autem ſatis notum Samariam ſumi pro toto Regno Iſrael, quia ibi erat Regij numinis ſedes, & domicilia: & ſicut Ephraim ſumitur pro Iſrael, quia ex ea tribu ortus fuit Ieroboam; qui primus omnium Regnũ illud obtinuit; ſic etiam quia Samaria erat in ſorte Ephraimitide, & in ea præcipua; pro tota illa tribu, atque adeò pro toto illo regno vſurpari ſolet. Satis verò opima præda abacta eſt è Samaria, quando ab ea quinque ferme tribus ablatę ſunt: nempe Nephthali, & magna pars tribus Zabulon; & Galaad, vbi erat tribus Ruben, & Gad, & dimidia tribus Manaſſe, vt explicatiùs dicitur, 1. *Paral. cap.* 5. *verſu* 26. 10.

Illud verò de prophetiſſa non video quam habeat vim tantam, vt noſtram ſententiam poſſit conuellere. Neque enim ſi alibi non conſtet, vxorem Iſaiæ fuiſſe prophetidem, ideo efficitur prophetico non fuiſſe afflatam ſpiritu. Satis enim indicat hic locus. neque enim, niſi præſentem locum contorqueas, vlmque tibi afferas, intelliges quomodo illud *Acceſſi ad propheteſſam*, ad alium niſi ad Iſaiam aptari poſſit. Quid ſit autem ad fœminam accedere, ſatis notum: & id quod ſequitur, non obſcurè docet, *Et concepit, & peperit filium.* Sed demus hue quando ex alio loco deduci non poteſt, dicamuſque vxorem Iſaiæ ſpiritu caruiſſe prophetico, quod non putat Chryſoſtomus *ſuprà*, eo inquam ſpiritu, qui oracula præloquitur, futuróſque euentos multò antè prædicit. Sed fieri poteſt vt multis aliis modis prophetiſſa ſit. vt enim variè *propheta* nomen aſſumitur, ſicut & *prophetare* vt in Actis diximus, *cap.* 2. ſic etiam & *propheteſſa.* Inter alias ſignificationes illa eſt ſatis vſitata, qua qui Deum laudant prophetæ dicuntur: vnde *Paral.* 25. Aſſaph, & Eman dicuntur prophetaſſe in citharis, quod fuiſſe aliquando valde vſitatum conſtat 1. *Cor.* 11. vbi de mulieribus Paulus. *Omnis autem mulier orans, aut propheſans non velato capite deturpat caput ſuum.* Dicitur etiam *Oratio* prophetia, & orantes prophetæ aut prophetare. 3. *Reg.* 18. *Poſtquam autem tranſiit meridies, illis prophetantibus.* Prophetare autem hìc ſignificare, orare, atque inuocare Dominum, ex his quæ paulò antè præceſſerunt, perſpicuum eſt. Quare mihi veriſimile eſt ex eo fœminarum cœtu, quæ diuinis laudibus vacabant in templo, aut etiam erant orationi iugiter intentæ, (de quibus *lib.* 2. *Machab. cap.* 3. & *Exod.* 38. de quarum numero ſuo tempore fuit B. Virgo, quæque iuxta ea, quæ de prophetiæ ſignificatione diximus, prophetides appellari poterant,) accepiſſe vxorem Iſaiam, ſicut ex eodem loco Ioſeph Mariam coniugem accepit, ex eáque ſuſcepiſſe illum filium de quo nunc ſermo. Hoc verò connubium, & filius ex eo natus cum eo nomine, quod virtutem, coniunctam cum feſtinatione ſignificat, optimus eſt typus illius ſacri connubij, & diuini partus, quo inuiſibilium inimicorum potentia fracta, & ſpolia direpta ſunt. 11.

Prophetæ nomẽ multa ſignificat.

Addo ſi hæc abſint, optimè etiam vxorem Iſaiæ dici poſſe prophetidem; quia prophetæ nupſerat. Eſt enim vſitatum in omni ferè natione, vt à viri nomine, aut arte, & frequentiùs ab eius publico, atque honeſto munere, ſeu magiſtratu vxores cognomentum habeant, quare peregrina vxor à Solymitano coniuge Solamitis, id eſt, Solymitana dicitur, & quæ Caio nupſit Caia; Vide plura exempla apud Valerium, in extrema ferme parte epito- 12.

mes

mes per Caium Titum Probum. Et apud Hispanos
Lamuger del corregidor sellama comunmente la Corregidora, la del Thejorero, Thesorera, Alcayde, Alcaydesa,&c. Neque id à sacris alienum. Vt enim ex Synodo 2. Turonica constat sub Pelagio *Can.* 14. &
Can. 20. Vxor Episcopi Episcopa dicatur, & presbyteri presbytera, diaconi diaconissa, subdiaconi subdiaconissa; Vxor, inquam, quæ fuit ante virorum
ordinationem: nam postea cohabitare cum vxoribus nullo modo licebat; vt ex Concilio Antisiodorensi sub Papa Deus Dedit *Can.* 21. liquet. Ad hunc
credo modum cùm prophetæ nomen celebre esset
in Isaia, & communiter non tam Isaias vulgò, quàm
propheta diceretur, eius etiam vxorem vulgò vocatam esse prophetissam, eóque nomine visum hîc
Isaiam.

Quia locus iste grauis est, variæque ab aliis rationes adducuntur, quibus adducti Iudaicæ penè
perfidiæ damnent eos, qui prophetissam illam vxorem esse putant Isaiæ; ideo nihil esse omittendum
existimaui, quod ipsis contra nostram cogitationem graue visum est. Quorum ego ita pietatem
laudo, vt audaciam admiret: qui non vident quantos viros in suspicionem vocent religionis offensæ. Quàm verò rationes infirmæ sint, quibus suam
sibi sententiam, itémque aliis persuadere contendunt, exploremus, atque expendamus oportet. Primùm aiunt, iniuriam insignem irrogari Isaiæ homini pudentissimo, cùm dicatur coram testibus
accessisse ad vxorem, & actum illum iis spectantibus exercuisse, quem vulgares homines, & profligati pudoris ab aliorum oculis auertunt. Sane qui ita
sentiunt, si qui tamen sunt, turpi errore, atque inuerecundo labuntur. Sed nos suprà ostendimus,
testes ideo ab Isaia fuisse vocatos, vt dum pueri nomen grandi volumini inscriberetur, interessent,
ne scripturæ illi, quam esse ratam plurimùm intererat, publica deesset, atque legitima fides; Quare
argumentum hoc, vt infirmum est, sic etiam cogitationem nostram non infirmat.

Secundò dicunt, nomen illud in grandi exaratum volumine, nullo modo in Isaiæ filium quadrare posse; neque enim ab illo quicquam ea celeritate factum esse proditur, propter quod imponi debuerit nomẽ illud, quod à festinata victoria & spoliorum prædatione ducitur. Si de Isaiæ filio illud
loqueretur volumen, & ad illum spectaret propheticum illud, & hieroglyphicum nomen, vrgeret
nos, & omnino conuinceret proposita ratio: At
nomen illud non tam aliquid prophetat, aut promittit de Isaiæ filio, quàm eo nomine filius Isaiæ
de breui duorum Regum, atque Regnorum excidio vaticinatur. Sicut alter Isaiæ filius, de quo nuper *cap.* 7. *Sear Iasub*, seu *relictus Iasub*, qui & suo nomine datus est in portentum, quo significabat conuertendas esse reliquias Israel. Quòd si, quia nomen alicuius naturæ, aut moribus non conuenit,
ab eo separandum existimemus: Sanè dicamus necesse est filiis Oseæ imposita non esse illa nomina,
de quibus c. 1. nẽpe Iezrael *absque misericordia*, & *non populus meus*; neque enim illa, quorum causa iussus
est Propheta nomen imponere, in filiorum merita
conueniebant: sed illis potiùs nominibus quid aliis
euenturum esset significabant: Prophetabat itaque
illo nomine Isaiæ filius non quidem de se, sed de
duorum Regum festinata cæde; Quemadmodum
ipsius pater Isaias *cap.* 20. discalceatus, & nudus de
Ægypti, atque Æthiopiæ seruitute, nõ de sua. Eiusmodi exẽpla occurrunt in Scriptura frequentissima.

A Alia ratio sumitur ex Septuaginta translatione,
qui pro eo, quod vulgatus habet, *Auferetur fortitudo Damasci: & spolia Samariæ*, ipsi reddiderunt.
Accipiet fortitudinem Damasci, & spolia Samariæ.
Quare cùm Isaiæ filius nihil contra Damascum,
Samariámve molitus sit, de Messia potiùs, quàm
de illo hæc accipienda putant. Hæc, quæ autoribus suis grauia videntur, vulgaris dicendi vsus tam
apud sacros, quàm apud prophanos scriptores facile
conuellit; A signis enim illa facta dicuntur, quæ ab
aliis factum iri significantur. Et ne longiùs abeamus, excæcaturus dicitur Isaias Iudæorum oculos,
& aures aggrauaturus, quia id euenturum esse Iudæis prædicturus est. Vide quæ eo loco diximus, &
Eccles. 48. Sol dicitur addidisse annos Ezechiæ vi-
B tæ, quia addendos esse ostendit retrò conuersus.
In diebus ipsius (Ezechiæ,) *retrò rediit sol, & addidit
Regi vitam*; qui loquendi modus apud externos
obuius. Quomodo dicimus, *Arcus cœlestis tempus
tranquillat, & serenat*, quia tempus serenum, &
tranquillum denunciat, & promittit. Ex hac vulgari phrasi natum est illud prouerbiale, *Pallida luna pluit, rubicunda flat, alba serenat*, id est, pluuiam,
ventum, & serenitatem prænunciat. Tunc autem
præcipuè aliqua à signis, vel vaticiniis dicuntur
esse facta, quando re ipsa succedit effectus. Quare
cùm ex eo tempore, quo primùm Isaiæ filius vocatus est, *Accelera*, &c. abstulisse dici possit Damasci
fortitudinem; multò tamen potiùs exacto biennio, quando nempe patrem suum, & matrem suam
C vocare potuit. Alia adducunt in suæ sententiæ confirmationem, quæ nos iam, vt credo, satis diluimus;
& ex dictis infirmari possunt non difficilè, à quibus
confutandis, atque etiam commemorandis abstineo; Tantùm addo malè Chrysostomum in illam
sententiam adduci, qui vt supra vidimus, in *Prophetissa* vxorem agnoscit Isaiæ, sicut etiam Nyssenus
præfatione in Cantica, vbi eodem modo dicit
Isaiam ad Prophetissam accessisse, quo ad fornicariam Oseas. Nam si aliter alibi docuisse visi sunt,
id faciunt obscurè valdè, & non tam historico,
quàm allegorico sensu. Cùm verò historicè de
Isaiæ vxore hæc interpretantur, ita loquuntur clarè, vt nullum de sua sententia relinquant ambigendi locum.

D Hæc quæ tam hîc, quàm quæ à superiore capite 13.
à me dicta sunt, expedita credo, videbuntur, neque Summa sententiæ autoris.
minùs pia, quàm quæ alij hîc piè, & religiosè commentantur. quia mysterium incarnati Verbi adeò
non tollunt, aut obscurant, vt potiùs illustrius
ostendant, magísque commendent. Neque tamen
ideo, quæ ab aliis in diuersam sententiam adducuntur, mihi non probantur. Eorum verò quæ diximus, & in quibus ab aliis dissentimos, summa est.
Ortum Emanuelis ex Virgine non esse signum futuræ cladis duorum regnorum per Assyrios, & ruinæ populi Iudaici, si diuino oraculo fidem non
E habeat; sed contra cladem duorum Regnorum
ante tempus, in quo puer reprobare sciat malum, & eligere bonum; seu, quod idem ætatis incrementum designat, antequam sciat vocare patrem,
& matrem suam; signum futurum Virginei partus.
Tempus autem illud trium aut quatuor annorum
spatium complectitur: quia statim à promissione
accessit ad prophetissam Isaias. Si computes tempus in quo fœtus fuit in vtero materno, habes nouem menses, inde ad id ætatis, quò patrem, & matrem vocare potuit, duo sunt, aut tres anni. Sed eo
spatio, vt vidimus nuper, ablata est à facie domino-

rum ſuorum terra, quam deteſtabatur Achaz, vt dictum eſt *cap.7.* ſeu ablata eſt fortitudo Damaſci, & ſpolia Samariæ, quod habes in hoc capite, & eſt ſuperioris promiſſionis expoſitio. Quo ergo hæc magis eſſent teſtata in volumine grandi, grandibus etiam litteris ſcribi iubetur nomen filij, quem ex vxore propheride ſuſcepit Iſaias; qui fuit ille de quo *cap.* 7. dictum eſt, *quia antequam ſciat puer reprobare malũ,* &c. Nomen autem illud feſtinationis, ac potentiæ ſymbolũ, portendebat, & citò perituram Syriæ, Samariæque potentiam, quod ſignum eſſe Deus voluit naſcituri Emanuelis ex illibata matre. Et hoc poſtremum præſertim Deus intuebatur, cùm nomen grandibus notatum litteris ſcribi voluit in grandi volumine, cum publico, atquè legitimo teſtimonio: vt puer ille, qui ignotus eſſe non poterat, vt pote tanti prophetæ filius, & eo rerum articulo editus, & qui nomen haberet publico teſtimonio conſignatum, toto vitæ tempore illa noua ac mirabili compellatione prædiceret futurum nobiſcum Deum, cuius accelerata duorum regum clades ſignum erat. Qui ſanè modus illuſtris eſt, & aptus, qui rei promiſſæ ſpeciem altè, atque conſtanter hominum animis infigat: quia toties repetitum exiſtimari potuit oraculum, quoties auditum fuit pueri typicum illud, & arcanum nomen. Eodem artificio vſus eſt Deus *Oſea cap.* 1. qui in filiorum prophetæ nouis, atque exquiſitis nominibus obuerſari voluit ante omnium oculos aſſiduè populi ruinam, & abiectionem. Neque alio conſilio antiqui patres in filiorum nominibus excitare voluerunt aut antiquæ fortunæ, aut diuini beneficij monumentum. Quod fuiſſe vſitatum apud Hebræos argumento eſt, quòd non ſolùm ab Adam, Abraham, Iacob, Moyſe & Ioſeph; ſed etiam à Lia, & Rachel factum eſſe conſtat. Mulieres enim & præſertim ruſticæ non tam nouam inducunt conſuetudinem, quàm accipiunt inductam.

[f] *Et adiecit Dominus loqui ad me adhuc dicens.*] Hæc omnia videntur ad eamdem prophetiam pertinere, atque eodem tempore fuiſſe prædicta, imò & quæ ſigillatim poſtea aliquot capitibus explicantur.

14. [g] *Pro eo quòd abiecit populus iſte aquas Siloë, quæ vadunt cum ſilentio.*] Vſitatum eſt maximè inter poëtas; quorum ſtylus peregrinus, & obſcurus ſimilis eſt prophetico, vt fluuiorum nomine prouinciæ deſignentur. Sic Nilus pro Ægypto, Araxes pro Armenia, Oaxes, Iſter, Rhenus pro his regionibus, quas permeant, vſurpantur, & Euphrates, de quo ſtatim, pro Babylone. Sic modò Siloë, vt puto, pro Iudæa, quia proximus eſt ipſius metropoli Ieruſalem. Eſt verò difficile ſtatuere quis ſit iſte populus, qui contemptis aquis Siloë Raſim expetit, & Romeliæ filium. Hieronymus, & S. Thomas, & alij plures è recentioribus de decem tribubus accipiunt, quod eſt valde probabile; ſed magis videtur ad textum, ſi dicamus cum Cyrillo, Procopio, atque Foreiro, ſermonem hîc eſſe de duabus tribubus. Quare ſuppono, quod indicatur in textu, & ex infelici bellorum exitu, acciſis iam viribus Iudæorum, veriſimile ſit, Iudæorum plurimos conſilium deditionis iniiſſe, cùm iam omnino tot infortuniis edocti de ſalute deſperarent: & admittere voluiſſe ſuper ſe duos illos Reges, ſeu quod idem eſt, filium Tabeel, de quo ſuprà *cap.7.* Achaz verò Regem non deſpondiſſe omnino animum; verùm ſpem victoriæ non tam in ſuorum viribus, aut diuino auxilio, quod iam iam adeſſe affirmabat Iſaias, quàm in Aſſyriorum armis collocaſſe. Deſpiciebat ergo populus iſte aquas Siloë, quæ tacito labuntur defluxu, id eſt, Solymitanas vires, quæ iam tot pugnis aduerſis debilitatæ magnos habere ſonitus non poterant: aut auxilium Dei, quod cum ſilentio magna ſolet, atque admirabilia præſtare. Atque ideo deſperante populo, atque diuinæ promiſſioni incredulo ſupplicium illud minatur, de quo ſtatim.

15. [h] Portò *ſilentium* hîc pro tenuitate, ac ſubiectione ponitur, ſicut *ſilere*, quia ſilentium plerumque à metu, ſtupore, & infirmitate naſcitur. Et hoc ſenſu aquæ Siloë dicuntur vadere cum ſilentio, nam re vera propriè cum ſtrepitu, atque impetu labuntur. Sic enim Hieronymus hic, *Siloem fontem eſſe ad radicem montis Sion, qui non iugibus aquis, ſed incertis horis, diebúſque ebulliat, id eſt, per terrarum concaua, & antra ſaxi duriſſimi cum magno ſonitu veniat, dubitare non poſſumus nos præſertim, qui in hac habitamus prouincia.* Niſi eo ſenſu dicatur ſilere fons ille Siloë, quia interdum abſconditur, aut quia per obſcuram vallem decurrit, id enim valet *Cedron.* Silentium verò pro abſconſione ſumi docuimus ad illud *Cantic.*4 *Abſque eo quod intrinſecus latet.* Pro quo Septuaginta *præter ſilentium.* De huius fontis ſonitu dicitur illud Pſal. 45. *Fluminis impetus lætificat ciuitatem Dei.* vt cõmuniter interpretes.

16. Alia nunc ſubiit explicatio quæ mihi ad filũ prophetæ valde videtur conſentanea, quam credo non improbabit attẽtus lector. Tria ſigna propoſita ſunt naſcituri Emanuelis: de duobus, id eſt, de duorum Regnorum excidio, explicatè, & definitè agit dum nomen imponitur Iſaiæ filio, quod feſtinationem, & prædam importat, & tempus deſignatur intra quod futura eſt illa Regnorum ſtrages. Hinc iam ad tertium ſignum procedit de Regni Iudæorum vaſtitate, quam futuram dixit, ſi non crederent. De hac nunc agit propheta apertè, atque dilucidè, vt magis ſint illuſtria ſigna Emanuelis de Virgine naſcituri. Meminiſſe autem oportet eùm propheta bono eſſe animo iuſſit Achaz, & ſpem victoriæ in vno Deo eſſe ponendam, vſum eſſe nomine *ſilentij*, quo, vt ibi diximus, ſignificatur quies, & ſecuritas animi, qui ſua omnia aliorum curæ & fidei commiſit: Sic enim ibi Iſaias, *Vide vt ſileas noli timere.* & deinde, *Si non credideritis non permanebitis.* Impius tamen Rex neque credidit, neque ſperauit: quia contra omnino fecit, quàm ſibi denuntiatum fuerat à propheta. Nam eatenus aduocauit copias, & Aſſyrio ſe ſuáque omnia potiùs credidit, quàm Dei promiſſis, & auxilio. Et propterea res Iudaica ſub Ezechia filio à Sennacherib, deinde ſub aliis Regibus tentata priùs, & vexata durè, deinde verò funditus euerſa eſt. Id ergo allegoricè, & quaſi prouerbiali figura expreſſum hic eſſe arbitror. Nam aquæ Siloë, tum quia ipſæ modicæ, tum quia occultæ in ſuo curſu, ſilere dicuntur: neque à ventis metuunt, qui altiſſimis montibus hinc inde concluſæ ſunt. Quare exiſtimo, aquarum illarum ſilentium in prouerbium abiiſſe, qua ſignificatur animi ſecura tranquillitas. Dicit ergo propheta. Quia abiecit populus iſte aquas Siloë, quæ vadunt cum ſilentio, id eſt, quia ſilere noluiſtis, imitari huius fontis ſilentium, vt vobis Dei nomine antè prædixeraut: Ideo immittet Dominus fluuium non ſilentem, ſed cum ingenti ſonitu, qui Regionem veſtram inundet, & perdat.

17. [i] *Propter hoc ecce Dominus adducet ſuper eos aquas fluminis fortis.*] Iam egerat de excidio Damaſci,

sci, déque Samariæ spoliis diripiendis: nunc aptè A
ad ea quæ proposita fuerant capite septimo, nem-
pe non permansurum populum Iudaicum, nisi cre-
deret, minatur eidem populo diuinæ promissioni
incredulo calamitatem ab Assyriorum Rege, quem
ipse auxiliatorem, & vindicem aduocaret. Perstat
autem in eadem metaphora: nam quieto, ac tenui
Siloë riuo, & vt nuper diximus, nonnunquam arenti,
magnum fluuium & incitato cursu præcipitem
nempe Euphratem, id est, Assyriorum vires op-
ponit.
18. [k] *Et ascendet super omnes riuos eius, & fluet su-
per vniuersas ripas eius, & ibit per Iudam inundans.*] B
Hæc mihi facilè persuadent sermonem hîc esse de
duabus tribubus, quia flumen illud fortè inundatu-
rum dicitur Iudæam. Seruata metaphora docet
propheta quomodo Assyrius egressus cum magnis
copiis è suis finibus, infensus futurus esset toti Iu-
dææ, non aliter ac magnus fluuius excedens ripas
proxima quæque rapit, atque disperdit. Hic autem
fluuius, vt dixi, Euphrates est, qui per mediam Ba-
bylonem influit, & pro Babylonia, atque adeò pro
toto Chaldæorum imperiu ponitur. Hic ergo ex-
cessurus dicitur suas ripas, & superaturus riuos
suos, quod idem est, & ingenti alluuione totam
inundaturus Iudæam, & adducturus ad extremum
vsque discrimen. Porrò Euphratem habuisse plu-
res riuos, id est, alueos, in quos magnum aquarum C
pondus deriuaret, docet Herodotus in Clio. Cùm
autem Euphrates Chaldæorum, Assyriorumque
fines interfluat, non solùm videtur hîc à propheta
denunciari aduentus Nabuchodonosor Chaldæi,
qui rem Iudaicam attriuit, & deleuit, sed etiam ad-
uentus Senacherib Assyrij, qui non longè pòst,
nempe sub Ezechia Rege, magnam Iudææ partem
depopulatus est.
19. [l] Illud *eius*, positum esse credo pro *suis*, quod
facit sæpe noster interpres, quia affixum tertiæ per-
sonæ apud Hebræos vsum habet pronominis non
solùm simplicis, sed etiam reciproci. Est ergo hic
sensus. Ascendet Euphrates super omnes riuos
suos, & fluet super omnes ripas suas, & inde egres- D
sus alluuione sua complebit fœdabitque Iudæam.
20. Alij ripas, & riuos fontis Siloë esse putant, quo-
rum sententiæ fauet, quòd in vulgato est non *suis*,
sed *eius*; neque quicquam apparet, quid aliud re-
ferre possit præter Siloë. Huius autem ripæ quas
superaturus dicitur magnus alius fluuius, sunt ci-
uitas ipsa Hierosolymitana, & mons oliuarum, qui
ex alia parte cohibet fontem Siloë. Nam fons
iste à radice montis Sion scaturiens, statim in tor-
rentem Cedron influit; Quare, quæ hinc inde sunt
rupes, optimè ripæ possunt appellari. & reuera eò
allapsus est Assyriorum exercitus sub Senacherib:
quia ad ciuitatem vsque peruenit, vbi deletus est
ab Angelo. Sed quominus hanc sententiam pro-
bem, facit, quod Siloë magis dicitur esse fons, E
quàm fluuius; Quare illi neque riparum nomen,
neque riuorum multitudo satis apta. Præterea,
quia si hîc præcipuè sermo est de Senacherib tan-
tùm, vt multi putant, neque ego improbo, non
priùs accessit ad Siloë, quàm inundauit Iudæam:
imò inundata iam Iudæa victoriis iam insolentem
exercitum ad Siloë ripas, & riuos appulit. At hic
superatis riuis, ac ripis inundanda postea dicitur
Iudæa. Quare prior magis placet expositio.
21. [m] *Vsque ad collum veniet.*] Collum hîc com-
Prouerbiū. muniter sumitur pro Ierusalem; sed non eodem
omnes modo explicant. Nam quidam ab illa inun-
datione vrbem excludunt, ita vt obsessa fuerit non
capta. Quod accidit sub Ezechia quando Sena-
cherib vastatis plurimis ciuitatibus Iudææ eò vs-
que peruenit. Siue quando duo Reges Rasin &
Phacee, vt *cap.*7. vidimus, obsederunt quidem non
tamen debellarunt Ierusalem. Sed sine dubio hîc
sermo est non de duobus Regibus Syriæ atque
Samariæ, sed de Rege Assyriorum, nempe Sena-
cherib. Nam de aliis Chaldæorum regibus satis
multa postea. Tum quia iam de duorum Regum
cæde dixerat, tum etiam quia hoc apertè ipse in-
dicat Propheta, dum fortem illum fluuium, qui ad
collum vsque excrescet, gloriam esse dicit Assy-
riorum. *Collum* verò dici possent ciuitates illæ,
quæ propè absunt ab Ierusalem, quæ caput est Iu-
dææ. Nam collum proximum est capiti, & cui
caput ipsum impositum est. Constat autem statim
*cap.*32. *& 4.Reg. cap.* 18. ciuitates vniuersas muni-
tas captas à Senacherib.
Placet hæc expositio, sed fortasse magis ad lite-
ram & phrasim Scripturæ sacræ interpretabere,
si hic prouerbialem figuram esse statuas qua signi-
ficatur res esse deducta in magnum discrimen, &
nihil esse propius, quàm vt omnino pereat. Vt
enim *caput* pro vita ponitur, quo sensu dicimus, *agi
de capite*, & *caput obiicere discriminis*: sic etiam, si
quid ad collum quod cum capite proximè com-
mittitur, perueniat, non longè abest quin caput
etiam obruat, & vitam auferat. Et in allegoria præ-
senti de fluuio magno, ac forti aptissima est locu-
tio. Si quem enim ita gurges demergat, vt nihil ab
aquis exter præter caput, ille quamproximè abest
à mortis periculo. Et Hispanè de eo quem ad
mortem vsque vrgent incommoda, prouerbialiter
dicitur *llegale el aqua a la voca.* Neque hîc loquendi
modus sumptus vt credo ab eadem fluminis pro-
funditate, alienus est à Scriptura sacra. Nam infrà
cap. 30. dicitur *spiritus eius quasi torrens inundans
vsque ad medium colli ad perdendas gentes.* Et *Abac.* Abac. 3.
cap. 3. *denudasti fundamentum eius vsque ad collum.*
Et quidem ita accidit sub Senacherib, qui eò ad-
duxit angustiæ Regem Ezechiam, vt compilato
templo, thesauróque regio, & vrbis vastitatem, &
ciuium interitum redemerit. Vide 4. *Reg. cap* 18.
[n] *Et erit extensio alarum eius implens latitudinem* 22.
terræ tuæ ô Emanuel.] Commune est vt *ala* pro *exer-* Ala pro e-
citu sumatur non apud Latinos solùm sed etiam xercitu.
apud Hebræos. *Ierem. cap.* 48. *vers.* 40. *Extendet alas* Ierem. 48.
suas ad Moab. Et rursus *cap* 49. *vers.* 22. *Ecce quasi* Ierem. 49.
*Aquila ascendet, & auolabit, & expandet alas suas su-
per Bosram.* Et *Ezech.* 13. *vers.* 3. Rex Chaldæorum
eodem sensu vocatur Aquila magnarum alarum.
Senacherib ergo copiosissimo exercitu implebit
totam latitudinem terræ illius, in qua præcipuè
fuit Emanuelis Regnum, qui ortus de tribu Iuda
regnauit in domo Dauid. Ex hoc verò loco suprà
probauimus filium Isaiæ nullo modo fuisse Ema-
nuelem, quia ille nullo modo potuit esse Rex
Iuda.
[o] *Congregamini populi & vincimini.*] Hinc iam 23.
non solùm loquitur de Senacherib, sed etiam de
duobus Regibus Syriæ atque Samariæ; quorum
ille tempore Ezechiæ, hic verò sub Achaz sub-
iugare tentarunt Ierusalem; & prophetico more
imperatiuum adhibet pro futuro. Qui loquendi
modus significantior: & hic præterea figuram il-
lam continet, quæ Sarcasmus dicitur, seu irrisio.
Cur verò contra Ierusalem nihil habituri sint vi-
rium tam infensi, atque potentes hostes, ea ratio

est, quia futurus est cum illis, aut futurus ex illis Emanuel, id est, nobiscum Deus. Propter quod existimo hæc omnia signa dari venturi Messiæ, id est, Emanuelis, quia hæc re ipsa ostendunt Deum cum eo esse populo, à quo vno in rebus tam angustis salutem spetare poterat.

24. p *Quia nobiscum Deus.*] Explicatio est nominis Emanuel, in quo tota victoriæ spes & causa continetur.

q *Sicut in manu forti erudiuit me, ne irem in viam populi huius.*] Hæc priora nonnihil sunt impedita. Hebr. כחזקת היד *chechezkatha haiad*, id est, *sicut in forti manu*. Septuaginta verò videntur legisse בחזקת *bechezkatha*, id est, *in manu forti*; & ita vertunt quidam è recentioribus. Diuersitatis causam fecit primæ litteræ similitudo. Sed non puto diuersum esse sensum: Significat enim Isaias se potenti Dei inspiratione à communi totius populi sensu penè vi esse deductum, & quasi forti manu coactum, ne in viam illius populi ipse quoque concederet, id est, ne sequeretur consilium deditionis, aut certè consilium Achaz de aduocandis Assyriorum viribus contra duorum Regum conspirantes copias. Deinde adhibet verba, quibus à Deo ab ea mente reuocatus est; quibus etiam ipse ab eodem consilio reliquos abducere contendit. *Erudiuit*, idem est quod corripuit, & continuit me, ne sequerer Populi viam desperationis plenã. Ante illud *sicut*, intelligendum est relatiuum, quod sæpe apud Hebræos desideratur. Exempla habes plurima apud Pagninum *lib. 1 instit. cap. 23.* hoc sensu. *Hæc enim ait Dominus ad me, qui sicut manu forti erudiuit me ne irem*, &c.

25. r *Dicens ne dicatis coniuratio.*] Multus erat in perturbato Populo hic sermo, *coniuratio, coniuratio*, id est, conspirarunt contra nos duo Reges, quibus res Iudaica plurimis bellis aduersis accisa resistere non potest, &c. Iubet ergo Deus Isaiæ & per Isaiam reliquis ne à duorum Regum conspiratione quidquam sibi aduersi metuant. Hæc verò ad Emanuelem pertinent, id est, Christum, quem prædicti rerum euentus designabant, vt non obscurè docet Paulus *ad Hebr. 2.* qui verba quædam eodem hic filo contexta Christo tribuit. Vide infrà ad illud, *Præstolabor*.

26. s *Omnia enim quæ loquitur Populus iste, coniuratio est.*] Id est, aut nihil auditur in hoc populo præter coniurationis nomen quod signum est animi pauidi; aut certè illa verba magis in populum conintant, quia contra desperantes non humanas solùm, sed etiam diuinas manus armant, quia Deo non credunt, qui vnus rebus ita concussis salutem afferre poterat.

27. t *Dominum exercituum ipsum sanctificate: ipse pauor vester.*] Illud *ipsum* Hebræorum more ponitur, Latinis otiosum esset. Monet autem Propheta, vt populus Deum vnum colat (contrà quàm impius fecit Achaz, qui à duobus Regibus liberatus non solùm gentium ritu idolis supplicauit, sed etiam gentium ritus, & sacrificandi modum peregrinum in templum inuexit) & suum illum pauorem ad Deum conuertant, à quo vno speratur & promittitur salus. Portò *sanctificare* hic *colere* est, id est, sanctum esse religioso, & externo cultu demonstrare. Qua ratione sæpe dicitur sanctificãdum esse Sabbatum, quia ea fieri præcipiuntur in Sabbato, quæ eius diei sanctitatem, & religionem declarant. Sanctificat autem Deum, qui in ipsum sperat, neque præter Deum aliquid timendum putat, qui vnus mortificat, & viuificat, deducit ad inferos, & reducit. Deinde etiam timor seu pauor pro religione sumitur & cultu. Vnde *timens Deum* & *timoratus* in Scriptura sacra pro religioso, & iusto sæpius vsurpatur. Imò & *Deus, timor* esse dicitur, quia talis timoris, & religiosæ obseruantiæ obiectum est. *Genes. 31*, *Nisi Deus patris mei Abraham, & timor Isaac adfuisset*, &c. & infra, *ibidem. Iurauit ergo Iacob per timorem patris sui Isaac.* id est, per Deum quem colebat Isaac. Et quidem multi *Deum* à voce Græca δέος deriuari putant, quæ *timorem* significat. Timorem verò pro obseruantia & religioso cultu adhiberi pluribus ostendimus in commentariis nostris super Acta *capite 2. num. 48.* Hoc autem tempore iam Achaz secutus fuerat impietatem Regum Israel, & idola coluerat, vt liquet *2. Paralip. cap. 28.* & timorem timuerat falsorum deorum. Quare dum iubet Deus ne timorem illorum timeant, id omnino iubet, ne idola venerentur. Hîc porrò de Christo loquitur, de illo nimirum Emanuele, de quo priùs, & cuius aduentus aliquando, atque ortus è virgine tot signis confirmabatur: cuius virtute ab infensa tot inimicorum manu defensum iri dixerat Ierusalem. Quod satis probant, quæ statim succedunt, quæ omnia de Christo accipit Petrus *epist. 1. cap. 3.* Vbi sine dubio ad hæc, quæ nunc versamus allusit. *Timorem autem eorum* (inquit) *ne timueritis: & non conturbemini; Dominum autem Christum sanctificate.* Et *cap. 2.* ait, quibusdam futurum esse lapidem offensionis, & petram scandali. Hoc autem ipsum de Christo dixit Simeon *Lucæ 2.* *Ecce hic positus est in ruinam & in resurrectionem multorum*, quæ omnia dicta sunt hîc ab Isaia, vtique de Emanuele.

Deus solus colendus, & timendus.

Sanctifico, idem quod sanctum declaro.

Timor religiosus cultus.

Deus dicitur timor. Gen. 31.

Petri epist. 1. cap. 3.

28. u *Et erit vobis in sanctificationem.*] Reddet vobis gratiam: vt enim vos illi, sic ille vobis honorem vicissim dabit.

x *In lapidem autem offensionis, & in petram scandali duabus domibus Israel.*] Sicut sanctificatus Emanuel multis salutem afferet, & honorem, sic idem repulsus, atque contemptus plurimis erit in ruinam. Hîc puto ad spiritum Isaias transit à litera: licet id quoque historicè contigisse existimem, vt obseruaui *suprà cap. 1. num. 67.* Vbi ostendi non omnes aut captos aut extinctos sed plerumque impios. Et in exitio per Romanos quidam affirmant, de quibus nos latè in Zachariæ commentariis *cap. 13. num. 36.* Quæ verò sint istæ duæ domus, non est difficile iudicatu, cùm constet duodecim illas familias ab vno Israele propagatas ac in vnum coalitas regnum, tempore tandem Roboam in duas quasi domos & familias fuisse dissectas. In his multi fuerunt pij, qui nunquam à Dei cultu ad inanem deorum vanitatem defluxerunt, multò verò plures in vtraque familia, qui antiquam atque auitam religionem prodidere. His ergo minatur Propheta offensionem & cladem: illis sanctificationem, & salutem.

29. y *Liga testimonium, signa legem in discipulis meis.*] Obseruauimus suprà librum illum grandem in quo iussus est propheta notare illud *festina prædari*, &c. esse latam aliquam paginam, quæ plicari solet, atque conuolui, quæ ideo *volumen* appellatur. Hactenus videbatur Isaias volumen habuisse explicatum, & apertum, & quæ ibi paucis erant notata literis ad Populum, eadem pluribus explicuisse verbis: & interim de Messia dixisse non pauca: illius nempe virtute profligandos hostes, & seruandam Ierusalem ab hostili metu; qui repulsus exitio

Lex signata quid.

exitio quibusdam; exceptus verò aliis saluti, & sanctificationi futurus erat. Nunc iubet vt testimonium liget, id est, complicet volumen, seruétque legem, id est, illud quasi edictum non stulto vulgo, aut imperitæ multitudini, sed discipulis, qui & libenter audient & docti intelligent. Septuaginta longè aliter legunt, qui tamen non tam ad verbum reddidisse videntur locum istum, quàm commentariis illustrasse. Sic enim illi Græcè, *τότε φανεροὶ ἔσονται οἱ σφραγιζόμενοι τὸν νόμον μὴ μαθεῖν.* quæ sic reddit editio Complutensis. *Tunc manifesti erunt sigillantes legem, ne discant.* Quæ versio meo iudicio, & obscura est, & parum ad textum, aut mentem Septuaginta; quæ ita commodiùs verti posse existimo. *Tunc manifesti erunt, qui sunt illi, quibus signata sunt testimonium, & lex: ne possint intelligere.* Illud ergo *σφραγιζόμενοι*, sic explico, *qui signantur legem*, per Synecdochen, id est, qui habent legem signatam. Et eo etiam inclinat ea translatio Latina Septuaginta, quam Sixtus probauit, sic enim habet. *Tunc manifesti erunt, qui signantur, vt non discant legem.* Hebraicus itaque textus, & noster interpres de illis loquuntur, quibus aliquando testimonium, & lex erunt aperta: Septuaginta verò de aliis, quibus obsignata erunt, & obscura. Porrò hoc *signatum* & *ligatum* pro obscuro nonnunquam ponitur, quodque intelligi non potest. Vnde sæpe in Scriptura sacra *liber*, *Prophetia*, & *mysterium*, signata dicuntur, & clausa.

30. Hæc mihi maximè probatur, quia & plurimorum auctoritate firmata, &, vt euentus ipse docuit, omnino completa. Siquis tamen, quod Adamus putauit, *ligare testimonium*, & *signare legem* significare statuat hæc futura semper esse præ oculis; ita vt à memoria nunquam excidant, nihil credo diceret, quod alienum esset ab vsu Scripturæ, & non aptè cum textu congrueret. Et facit quòd hoc idem sæpe commendatum à Deo est *Deuteron. 6. Prouerb. 7.* Vbi præcipitur, vt lex sit semper ante oculos, alligata collo, descripta in digitis, quæ omnia hoc dicendi modo significata videntur ab Isaia, & legis obseruatoribus commendata. Vide, quæ latè diximus de signis earum rerum, quas amamus, aut de earum phylacteriis, quæ in annulis, & armillis gestantur, ad illud *Cantic. 7. vmbilicus tuus.* Et infrà *cap. 44.* ad illud, *Scribet manu sua Domino.* Et *cap. 49. In manibus meis descripsi te.*

Ribera *in cap. 2. ad Hebræos* illud *in discipulis*, instrumentaliter accipit in hanc sententiam. *claudetur, & obsignabitur lex euangelica in discipulis*, id est, per discipulos meos qui à Iudæis illam ad gentes deferent.

31. ᶻ Pro *in discipulis meis*. Hebr. est בלמדי *belimmudai*, Clarius noster interpres eodem sensu vertisset *in discipulos meos*, aut in docibiles siue doctos, id enim etiam significat & præpositio ב *be* & nomen לימוד *limmud*, vt in nostro Propheta non semel obseruandum est, quasi dicat, illud testimonium signari ad discipulos, vt discipuli discant; aliis verò qui discipuli esse noluerint, occludi.

32. ᵃ ᵃ *Et expectabo Dominum, qui abscondit faciem suam à domo Iacob.*] Hæc verba communiter interpretes cum Hieronymo Isaiæ adscribunt, qui vbi dixit illud testimonium obsignandum ne videant alij, aperiendum verò discipulis: cùm ex eo numero se cum filiis suis agnosceret, ait: expectare se Dominum, id est, mysterium illud clausum, & ligatum testimonium. Quod filiis Israel & domui Iacob ideo absconditum fuisse dicitur, quia vsque

A adeò pauci fuerunt è Iudæis qui illud agnoscerent, vt omnino occultum videri potuerit. De quo Ioannes *cap. 1. In propria venit*, id est, in domum Iacob, *& sui eum non receperunt.* Et hoc mihi valde videtur probabile: sed addo necessariò dicendum videri, ita hic locutum Isaiam quasi Christi sit typus, & vox. Quod dubitare nemini iam licet, cùm ea quæ statim eodem filo contexta sunt, Christo Paulus attribuat *ad Hebræos 2.* qui ex hoc capite probat Messiam esse hominem.

ᵇ ᵇ *Et præstolabor eum.*] Paulò aliter Septuaginta, *Et ero confidens in eum.* Hæc verba adducit Paulus suprà, vbi quia Christus spectat in Patre, sicut homines alij, illum esse hominem ostendit. 33.
B Tum verò sensus est: Licèt Deus prophetiam ligauerit Iudæis, & faciem absconderit à Iacob; spero tamen fore vt multi illorum conuertantur, quos mihi Dominus dabit tanquam filios.

ᶜ ᶜ *Ecce ego & pueri, quos dedit mihi Dominus in signum, & in portentum Israel.*] Hæc verba communiter interpretes cũ Hieronymo Prophetæ tribuunt; ita tamen vt in pueris Prophetas alios Isaiæ socios intelligant. Quæ sanè mihi paulò duriora visa sunt; quia illud loquendi genus, *pueri quos dedit mihi Dominus*, ex vsu Scripturæ sacræ filios designat. Sic enim Iacob *Genes. 33. vers. 6. Paruuli sunt quos donauit mihi Dominus.* Et *cap. 48. vers. 9.* Ioseph ad Patrem, *filij mei sunt, quos donauit mihi Deus.* Quare hæc de filiis Isaiæ potiùs accipio, vt etiam putat Foreirus, & S. Thomas ait idem alios existimasse; quorum ipse videtur probare sententiam. Sed, vt dixi typicè. Hæc Paulus suprà Christo tribuit, qui significare videtur eum consilat ex domo Iacob, id est, ex indurato Populo, futuros esse aliquos, qui non pereant. Quia & ipse pro eorum salute laborauit: neque cessabunt pueri, illi nempe, qui priùs vocati sunt discipuli, quique futuri sunt in signum, & portentum Israeli. Nam signis, & virtutibus Apostolorum vt ex eorum constat Actibus, plurimi ex Iudæorum gente ad fidem accesserunt. 34.
C

Quòd hæc verba ad Christum spectent, nemini pio dubium esse potest; neque enim fas est contrà sentire, quàm sentit Paulus Sed neque existimo hoc communi incommodare sententiæ, quæ eadem adscribit Isaiæ ita vt historicè de se loquatur, duobúsque filiis *Schearjasub*, seu *qui relictus est redibit*, & *festina prædari*; mysticè tamen, aut typicè de Christo. Isaias enim typus Christi fuit, vt nomen ipsum indicat, quod idem valet atque *salus à Deo*, siue *saluator Deus*. Filij verò ideo Apostolorum videntur vmbram præ se ferre, quia ipsi quoque suo nomine prophetabant. Nam sicut Deus duobus Isaiæ filiis nomen imposuit, sic Christus discipulis suis. Nam qui priùs Simon, postea à Christo Cephas, aut Petrus appellatus fuit; Iacobus autem & Ioannes fratres ab eodem appellati sunt Boanerges. In quibus eadem ferme significatio est, quæ in filiorum Isaiæ nominibus: nam filij tonitrui, quod sonat Boanerges, seueritatem, vim ac firmitatẽ importat. Quare quæcumque de se propheta, ac filiis suis historicè de suo tempore, illa eadem de Christo, ac tempore euangelico typicè dicuntur. Optimè ergo hæc de Christo dicta esse scribit Paulus; quia hæc typicè Isaias, imò per Isaiam Christus de Christo loquebatur, & tempore euangelij. Quorum euentus in libertate Ierusalem ab hostium obsidione, Regúmque clade, & tandem eiusdem populi strage, statum Ecclesiæ, 35.
D
E

Isaias Christi vmbra, & eius filij Apostolorũ.

siæ, & antiquæ legis abrogationem adumbrabant.

36. Filij Isaiæ quomodo portenta. Adde quòd portenta, & signa, in quæ dati dicuntur esse pueri, non tam Apostolis, & discipulis conuenire possunt, quàm Isaiæ filiis. Illi enim, licèt signorum patratores fuerint, non tamē propriè signa fuerunt, sine portenta: hi verò in se, suisque nominibus futurarum rerum signa, atque portenta præferebant, loquebantùrque oraculorum instar, & quoties eorum personabant nomina in Iudæorum auribus, futura prænuntiabant. Signa verò ista quasi Hieroglyphica, quibus aut nominibus aut factis futurum aliquid portenditur, Scripturæ sacræ vsu *portentum* appellatur. *Ezech. cap. 12.* dum

Portentum in factis, & nominibus. vasa sumit transmigrationis, & egreditur vesperi velata facie captam ciuitatem, & ciuium fugam, atque exilium ostendit. Quo facto portentū dicitur Ezechiel. Sic enim Dominus ad prophetam postquam hæc imperata sunt: *Quia portentum dedi te domui Israel.* quod idem accidit Isaiæ c. 20. cùm nudus, & discalceatus incessit. de quo ibi Dominus, *Seruus meus Isaias nudus & discalceatus trium annorum signum, & portentum erit super Ægyptum.* Quod etiam de duobus Oseæ filiis dici potuit: qui suis nominibus futuros populi Israelitici euentus prædicebant, & quasi consignabant. iuxta hæc loci huius satis obscuri hanc puto esse sententiam.

37. Quid Isaias, & filij portendant. Licèt testimonium hoc ligari & obuolui iubeatur domui Iacob, spectabo tamen à Domino meliora. Nam ego & duo pueri mei, qui dati sunt in signum, & portentum Israeli, id sperare iubent. neque enim quicquam est in me ac duobus filiis, in quibus non aliquid affulgeat spei. Si enim in nomine aliquod est testimonium, vt profectò est, quia nomina ista diuino sunt imposita consilio, nomen meum salutem ostendit oblatam à Deo. nomen prioris filij *Schear Iasub*, siue *qui reliquum est Iasub*, conuertendas esse dicit populi reliquias. Neque huius nominis immemor fuit, qui ad confirmandos Iudæorum animos illum secum adesse voluit. nomen verò posterioris filij recens nunc post Achaz incredulitatem impositum, nempe *Festina prædari*, &c. quo significatur breui liberandam esse Iudæam à duobus Regibus, etiam alicuius beneficij non vulgaris portentum est.

38. Adde explicationem aliam, quam alicui molestam visum iri non puto, quando rei obscuritas id non solùm fieri patitur, sed etiam aliquando cogit. Sicut Isaias typus Christi fuit, sic Isaiæ filij discipulorum Christi typus fuerunt, quia quemadmodum filij Isaiæ alio quodam modo nempe in suis nominibus prophetauerunt, quod illorum pater fecit verbis, sic Christi discipuli, quod antea magister Christus, prædicauere populis. Iubet ergo Deus vt in discipulis, id est, in filiis discipulorum vmbra, & typo, testimonium liget Isaias, id est, obscurè proponat in nominibus illorum impositis à Deo, nempe in *Schear Iasub*, & *Festina prædari*. Et id facit Isaias dum dicit: *Ecce ego & pueri mei, quos dedit mihi Dominus in signū.* Quia in eorum nominibus quasi in tabulis scripta lex erat, & testimonium de rerum futurarum euentibus, & ideo opportunè sequitur.

39. [dd] *Et cùm dixerint ad vos, Quærite à Pythonibus*, &c. vsque ad *testimonium.*] Hæc tempora sub Achaz plena erant, vt diximus, superstitionis, & impietatis. Quando & idolis Achaz altaria construxit, & Gentilium ritus in Dei templum inuexit. Quia ergo futurum erat, vt in rerum angustiis homines impij idola consulerent, & à pythonibus oracula

A peterent, expressa esse voluit, & quasi viua, in viuis certè Isaiæ filiis, consignata oracula rerum futurarum. Quare cùm eò venerint insaniæ, vt de Pythonibus consulendis cogitauerint, iubet vt mittantur ad legem, & testimonium, quæ supra dixerat ligata esse, atque signata in discipulis, id est, in nominibus duorum filiorum Isaiæ. Neque enim quicquam est, quod ad illorum temporum historiam pertineat, siue de libertatis spe, siue de duorum Regum, Regnorùmque exitio, quod non contineatur, licèt obscurè, in illorum puerorum prophetico nomine. Porrò quid *Pytho* sit, iam explicuimus in Actibus Apostolicis, *cap. 16. num. 10.* Stridere verò dicuntur, Quis spiritus Pythonicus.

B quia quasi pleni Deo, qui spiritu agitantur Pythonico, & quasi totum Deum sustinere, aut excutere non valeant, quasi impotestanti numinis, aut potiùs sui ipsorum, spumas agunt in ore, & quid obscurum, & barbarum submurmurant. Quod expressit in Sibylla Cumæa, Virgil. 6. *lib. Æneid.* Aut Idolorum oracula ambigua. certè strident Pythones, quia nihil respondent certum, quorum omnia ambigua sunt, & obliqua, quæque in contrarias sententias trahi possunt. Quod ideo callidè faciunt dæmones, ne ab hominibus mendacij possint, seu ignorationis argui. Vide Theodoretum tractatu de oraculis, vbi plurima affert exempla, quæ planè docent stridore quodam oppressa, & dubia potiùs, quàm expressa, & certa fuisse Pythonum responsa. De his infra c. 45. ad illud

C *In loco terræ tenebroso.* Porrò à mortuis dicuntur responsa petere, qui Pythones consulunt: quia ab his Manes euocantur, aut mortuorum vmbræ à quibus iuxta magicæ artis disciplinam sciscitantur futura. vide 1. *Reg. cap. 28.* vbi à Pythone suscitatus dicitur Samuel.

Septuaginta pro Pythonibus vertunt ἐγγαστρ-μύθους, id est, *ventriloquos*, quasi à ventre vera promant obscura, & informia. Quomodo verò dæmon ventrem subeat, & impleat Pythonem, malo ab Aristophanis Scholiaste in Pluto discat curiosus lector, quàm à me.

Hæc fortasse vera; sed illa sententia mihi probatur magis, quæ illud; *si non dixerint*, non tam refert ad Pythones, & diuinos, quàm ad Iudæos, &

D domum Iacub in hunc sensum: Qui non responderint illis, qui consulendos esse dicunt Pythones, & diuinos, iuxta verbum hoc à me præscriptum, nempe petendum esse oraculum à Deo viuo; non verò pro viuis consulendos esse mortuos, non oriētur illis lux clara, & matutina, per quam fœlicitas intelligitur, sed viuent potiùs in tenebris, vel quia cæcis semper errabunt vestigiis abducti post errorem, vel quia nihil illis contingent non aduersum: & hoc potius.

[ee] *Quòd si non dixerint iuxta verbum hoc, non erit eis matutina lux.*] Quia dæmones ex adiunctis nonnunquam futuros euentus rectè coniectant, sit vt cùm decipere sæpissimè soleant, aliquando 40.

E tamen casu non decipiant. Huius verò deceptionis, atque mendacij in hoc argumento, de quo tunc erat Iudæorum deliberatio, hoc signum certum Deus esse vult: si aliter illa veteratoria oracula responderint, quàm ipse nunc per Isaiam, & per duo filiorum eius nomina. Aliud falsorum oraculorum signum dedit non admodum diuersum *Deu. 18. Hoc habebis signum, quod in nomine Domini propheta ille prædixerit, & non euenerit, hoc Dominus non est locutus.*

Hic *matutinam lucem* esse puto veritatem, quæ à Deo est, quæque lux matutina meritò vocari potest.

potest. Nam illa clara est, & tenebras quæ priùs A mundum obsederant, primùm expellit: quæque homines errore labi non permittit. quod sanè multò præstat excellentiùs veritatis lux à Deo per prophetas hominibus proposita.

41. f [*Et transibit per eam.*] Scilicet matutina lux *transibit*, id est, *non permanebit diu*. Ita Hieronymus, Haymo, & S. Thom. qui putant matutinam, id est, veram lucem de Christo, & Euangelicam doctrinam breui à Iudæis ad Gentes fore transituram. Porrò illud *eam* credo Iudæam esse, de qua paulò antè, quæ vocata est Domus Iacob.: neque enim apparet quid aliud referri posset. Illam ergo terram occupauit caligo, vt clariùs liquet ex principio capitis sequentis: vbi cùm sermo iam sit de Messia, scribitur: *Populus qui habitabat in tenebris, vidit lucem magnam.* Quid autem passus fuerit populus dum tenebras magis quàm lucem amauit; id est consiliis potiùs obsequutus est alienis, quam iis, quæ ab Isaia proponebantur; explicat statim satis significanter, cùm dicit *corruet, esuriet, maledicet.* Quæ omnia passus est sub Nabuchodonosor obsidionis tempore. Reliqua obscura non sunt, in quibus elegans descriptio est eorum, qui animo sunt angoris, & desperationis pleno; neque non illorum, quæ obsessi pati ab hoste potentiori assolent.

Argumentum noni capitis Isaiæ.

PRÆDIXERAT *antè propheta vastandam esse ab Assyrio exercitu Syriam, atque Samariam, id est, decem tribus Israel; nunc docet vastitatem illam imminere primùm duabus tribubus Zabulon, & Nephthalim, & Galilæo tractui, qui est trans mare Tiberiadis, & proximè respicit Gentilium fines. Sed consolatur Gentem illam, quia sicut prima omnium ab Assyriis malè vexata fuit, sic Messiæ tempore omnium prima Euangelica lustrabitur luce. Ex qua quid consecutura sit boni, quàm serio gaudio exultatura, eleganter explicat. Deinde redit ad Syriæ cladem, atque Samariæ, & eius varias causas adducit, quibus certum aliquod supplicium adscribit: quarum cuilibet quasi solenni, atque legitima forma addit illud in scriptura sæpius repetitum;* Non est auersus furor eius, sed adhuc manus eius extenta.

CAPVT IX.

1 a PRIMO *tempore alleuiata est terra Zabulon, & terra Nephthalim,* b *& nouissimo aggrauata est* c *via maris* d *trans Iordanē Galilææ Gentium.*

2 *Populus qui ambulabat in tenebris, vidit lucem magnam: habitantibus in regione vmbræ mortis lux orta est eis.*

3 e *Multiplicasti gentem, non magnificasti* f *lætitiam.*

4 g *Lætabuntur coram te, sicut qui lætantur in messe, sicut exultant victores capta præda, quando diuidunt spolia.*

5 h Iugum

PARAPHRASIS in idem caput.

1 AVDISTIS quomodo ab Assyriis vexanda sint, Regio quæ Damasco, & ea quæ Samariæ subiecta est. Nunc quo quæque prouincia ordine vastanda sit, accipite. Primo tempore excipiet Assyriorum impetum, & primam ab eis cladem terra, quæ est in duabus tribubus Zabulon, & Nephthalim; quia per illas ab Assyria in Palæstinam patet ingressus. Sed quæ primo tempore ab Assyriis plagam accipiet, eadem regio postea ab Emanuele ante alias tribus Euangelica illustrabitur luce, & beneficiis ornabitur ingentibus. Ea præsertim Galilææ pars, quam à Hierosolymis diuidit mare Tiberiadis, quæ Gentibus proxima, à quibus nomen accipit.

2 Populo, quem diu crassæ circumfuderant tenebræ, dies orietur lætus, & candidus; & quem vmbra quædam mortis obsederat, is è cælo hauriet optatam lucem.

3 Sed respondit tot beneficiis malè ingratus ille Galilææ tractus, quem cùm tam impensè, ô Deus, ornauisses, & magnificasses, exiguum tamen fructum inde retulisti, qui animum exhilararet tuum.

4 Lætabuntur, ô Deus, coram te qui è Zabulon, & Nephthalim luce illustrabūtur Euangelica: non secus atque hi, qui fructum ex messe copiosum referunt; aut qui stratis hostium copiis opima diuidunt spolia.

5 Neque

5 Neque immeritò tam gestiet effusè Galilæus ille tractus, cum ea facilitate, atque silentio, quo à Gedeone concisæ sunt vires Madian, ex eius ceruice iugum excusseris, virgámque confregeris, & sceptrum, quod humeris imposuit Diabolus, qui quotidie quasi durus exactor imponebat, & exigebat iniquissima, atque grauissima tributa.

5 [h] Iugum enim oneris eius, [i] & virgam humeri eius, & sceptrum exactoris eius superasti, [k] sicut in die Madian.

6 Tunc prædam, quam ex humano genere Diabolus retulit per fraudem, & vim cum clamore, atque tumultu triumphali, & vestimentum, quod miserorum sanguine infectum est, quod ærumnosam fortunam, & statum lugubrem designat, quasi quoddam Dæmonis trophæum, Dominus sic abolebit, vt illa instar ignis, in cinerem redegisse videatur; ne vllum maneat antiquæ seruitutis pignus, atque vestigium.

6 [l] Quia omnis violenta prædatio cum tumultu, & vestimentum mixtum sanguine, erit in combustionem, & cibus ignis.

7 Hoc autem beneficium tribuendum est Emanueli, qui in nostram salutem, & libertatem natus, & ad ipsum à Patre nobis datus est. Qui non alienis humeris, vt tyranni solent; sed suis ipsius imponet regni pondus. Cui nomen erit admirabilis, consiliarius, Deus, fortis, futuri sæculi magister, & pater, autor, & conciliator pacis.

7 [m] Paruulus enim natus est nobis, & filius datus est nobis; [n] & factus est principatus super humerum eius: [o] & vocabitur nomen eius admirabilis, consiliarius, Deus, fortis, [p] pater futuri sæculi, princeps pacis.

8 Imperium eius latè propagabitur, neque vnquam pacis, quam inducet, conciliabítque, finis erit. Sedebit in Regio Dauidis solio, illúdque confirmabit, ac iustè, atque legitimè moderabitur. Quod non certo aliquo temporis spatio definiet; sed in omnem æternitatem vsque constituet. Hoc autem totum Emanuelis amori, & nostræ salutis studio tribuendum est.

8 [q] Multiplicabitur eius imperium, & pacis non erit finis. Super solium Dauid, & super regnum eius sedebit: vt confirmet illud, & corroboret in iudicio, & iustitia, amodo & vsque in sempiternũ. [r] Zelus Domini exercituum faciet hoc.

9 Hactenus de Messiæ regno, eiúsque in populum suum liberalitate, & officiis. Nunc ad interruptum sermonem, de Israelis, & Syriæ clade reuertor. Et primùm affirmo, quæ dicta sunt contra Israel, & quasi ab arcu vibrata, in eius exitium esse ventura, non aliter atque scopum percutit peritus sagittarius, ad quem telum ex arcu destinarat.

9 [s] Verbum misit Dominus in Iacob, & cecidit in Israel.

10 Experientur hoc verbum Ephraimitæ, qui Samariam incolunt; qui vt sunt animo insolenti & vano, cùm aliquid simile ab aliis proponitur, cum sibilo excipiunt, séque contra omnem hominum, & fortunæ impetum satis paratos esse putant. Et si quid ex sua siue gloria, siue imperio ceciderit, posse non solùm instaurari, sed etiam longè fieri meliora. Sic enim minacibus prophetarum verbis occinunt. Si ceciderint domus è latere crudo, vilique, & fragili sycomoro constructæ, pro illis aliæ è quadrato lapide, cedrináque materia excitabuntur: quare ex ipsa ruina maius fortunæ nostræ præsidium accedet.

10 [t] Et sciet omnis populus Ephraim, & habitantes Samariam in superbia, & magnitudine cordis, dicentes: [v] Lateres ceciderunt, sed quadris lapidibus ædificabimus: sycomoros succiderunt, sed cedros immutabimus.

11 Excitabit Dominus Assyrios, qui contra Rasim Damasci Regem arma ceperunt, in illam Israelis partem, quæ Regi Samariæ paret. Quibus contra Israelem communem hostem iam prius subiugati operam nauabunt bellicam ab Orien

11 [x] Et eleuabit Dominus hostes Rasin super eum, & inimicus eius in tumultum vertet; Syriam ab Oriente, & Philisthiim ab Occidente, [y] & deuorabunt Israel toto ore.

12 [z] In

Orientali plaga Syri, ab Occidentali Philistini: Qui omnes in Israelitas coniurati, auidissimè adorientur,& crudelissimè conficient.

12 [a] *In omnibus his non est auersus furor eius,sed adhuc manus eius extenta, & populus non est reuersus ad percutientem se, & Dominum exercituum non exquisierunt.*

12 Neque tamen hæc strages, quantacumque est, diuino satisfecit furori. Plura meditatur Deus in Israelis caput: adhuc ad nouam plagam manus intenta. Populus autem his attritus incommodis,non est reuersus ad Deum,à quo percussus est; neque ab eo auxilium implorauit, aut medicinam quæsiuit, quæ vna sanare ingentem illam plagam potuisset.

13 [a a] *Et disperdet Dominus ab Israel caput, & caudam [b b] incuruantem, & deprauantem die vna. Longæuus,& honorabilis,ipse est caput: & propheta docens mendacium, ipse est cauda. Et erunt qui beatificant populum istum seducentes, & qui beatificantur præcipitati.*

13 Extenta adhuc est diuina manus, omnia vt sternat, ac dissipet, summa, atque infima, tam eos, qui ætate sunt prouecta, & consilio, atque auctoritate graues; qui præcipuo sunt loco, & in honore habiti, quique iure vocari possent populi caput: quàm illos, qui se prophetas simulant mendaci nomine, & qui falsa securitate lactant incautos, cælestiúmque minarum terrorem infringunt;quos suo magno merito caudam appelles. Quia callidè se in hominum beneuolentiam insinuant, dum diuina oracula ad noxios sensus emolliunt, atque peruertunt:quemadmodum serpens caudam insinuans multiplici se flexu incuruat,atque conuoluit.

14 [c c] *Propter hoc super adolescentulis eius non lætabitur Dominus : & pupillorum eius,& viduarum non miserebitur. Quia omnis hypocrita est, & nequam: & vniuersum os locutum est stultitiam. In omnibus his non est auersus furor eius, sed adhuc manus eius extenta.*

14 Propter hoc Deus, qui tanquam pater illius populi, iuuenes hilares, & lautos cum voluptate aspiciebat, & viduarum solitudini, ac pupillorum orbitati solatium erat, atque perfugium: iam quasi populum alienum deputet, ait, neque adolescentes splendidos, & elegantes, futuros sibi esse voluptati; neque dolori miserorum, atque lugentium solitudinem, & calumniam. Quia nihil in populo videt synceum; nihil quod non mendaci simulatione tectum sit: nullum os, quod non sit doli, atque stultitiæ plenum. Neque tamen his acquiescet diuinus furor; sed durius aliquid, & grandius anhelat.

15 [d d] *Succensa est enim quasi ignis impietas,vepres,& spinam vorabit, & succendetur in densitate saltus,& conuoluetur in superbia fumi.*

15 Supplicium enim, quod Deus meditatur, quasi ignis succensus latè grassabitur in Israeliticos fines. Primùm infirma quæque inuadet, ac perdet,puta spinam,& vepres; & aridam stipulam. Deinde verò concepto maiori impetu ad saltum etiam ingredietur, & altas quoque, atque proceras arbores sternet, & comburet; omnia interim obuoluente fumo, & ad cælum vsque sursum vndante.

16 *In ira Domini exercituum conturbata est terra, & erit populus quasi esca ignis.* [e e] *Vir fratri suo non parcet.*

16 Furor hic Domini vniuersam concutiet, atque turbabit terram; populus autem miser erit tanquam arida stupa, aut ignis esca, quæ vt facilè concipit flammam; ita etiam à flamma facilè soluitur in fauillam. Eò denique redigetur sæuiente Domino ærumnosa gens illa, vt neque frater à fraterno sanguine manus contineat inimicas.

17 *Et declinabit ad dexteram, & esuriet,& comedet ad sinistram, & non saturabitur.*

17 Vrgente fame in omnem se partem, atque consilium vertet: neque tamen inueniet,

quo famem depellat; & si quod inuenerit famis leuamentum, illud erit vsque adeò vel tenue vel euanidum, vt adhuc nihilominus esuriat. Vnusquisque fratrem suum ad prædam, atque ad exdem hostiliter expetet, neque naturæ, sanguinísque communio à scelerato consilio reuocabit. Manasses vorabit Ephraim, & Ephraim idem molietur in Manassem. Et vterque simul iniqua coniuratione contra Iudam hostiles afferent manus.

[17] Vnusquisque carnem brachij sui vorabit: Manasses Ephraim, & Ephraim Manassem, [18] simul ipsi contra Iudam

18 Cùm ad hæc à diuino furore, nulla fieri posse videatur calamitatis accessio; aliquid tamen habet Deus, quod adhuc in miserorum caput contorqueat; neque manus est à cædendo contracta.

18 *In omnibus his non est auersus furor eius, sed adhuc manus eius extenta.*

IN CAPVT NONVM

COMMENTARIVS.

1. Duæ tribus Zabulon, & Nephthalim primùm Euangelicā lucem acceperunt.

PRIMO *tempore alleuiata est terra Zabulon.*] Septuaginta longè aliter vertunt. *Hoc primum bibe, velociter fac, Regio Zabulon.* Quid sibi velint, dum ita transferunt, obscurum est. Fortasse non tam ecphrasticè quàm paraphrasticè locum exposuere. Quia hæc regio primùm illustrata est Christi miraculis. Nam ibi in nuptiis Chanaa Galilææ, quæ pertinet ad tribum Zabulon, aqua in vinum conuersa est. Quod miraculum imperatiuo *bibe* designari videtur. Vt sit sensus, ô Regio Zabulon, primùm bibes, & velociter facies. Nam imperatiuum pro futuro sumi nimis est notum. Ita penè Hieronymus. Aut certè loquitur propheta cum eo, qui grauiter sitire inducitur, experetéque id quod vehementem illam, & diuturnam sitim explere possit. Sitiebat autem Populus ille Messiam Saluatorem, orabátque, vt instar imbris in terram è cœlo flueret infrà *c.45. Rorate cœli desuper,* &c. vt arida, sterilísque terra germinaret. Hoc primùm concessum est Zabulon, & Nephthalim: quia ibi Euangelicæ doctrinæ imber primùm influxit. Quare accommodatè ad sitim, & primam Euangelij pluuiam inquit propheta. *Hoc primùm bibe,* &c. id est, tu primos libabis Euangelij haustus.

2. Cyrillus hæc ad Apostolos refert, qui ex ea regione sumpti, velocitérque diuinæ vocationi obsequuti sunt. Id ergo prædici putat ab Isaia, qui suo more imperatiuum adhibuit pro futuro: hoc sensu. *O Zabulon tu prima per Apostolos bibes e cœlesti pluuia doctrinam Euangelicam; neque in obsequendo cunctabere.*

Sed tu vide an magis consentaneè ad textum sic exponi possit. O Zabulon bibe velociter, nempe calicem iræ Dei, quia, illa regio, vt pote vicinior Damasco, & Syriæ, primum excepit vulnus ab Assyriis. Quomodo eodem sensu dixit Deus *Ieremiæ cap. 25. Sume calicem vini furoris huius de manu mea: & propinabis de illo cunctis gentibus, ad quas ego mittam te, & bibent, & turbabuntur.*

3. Sed vt ad vulgatum veniamus, quidā putant hîc significari duos aduentus Assyriorum in terram Israel: quorum altero à Teglatphalasar euersæ sunt, & suis motæ sedibus regiones istæ, de quibus hîc Isaias. Et hæc alleuatio, dici potest, quia leuis plaga fuit, si cum secunda conferas. Altera quidquid erat reliquum in Israël, à Salmanasar euersum est, extinctúmque prorsus Israëlis imperium. Quare rectè dici potuit nouissimè aggrauatam esse viam maris trans Iordanem, quia, quæ ante Iordanis transitum erant, tribus, nempe Ruben, & Gad, & dimidia tribus Manasse, ab Assyriis priùs expugnatæ sunt: deinde multò maiori plaga, quod reliquum erat ab ea clade deletum fuit; Et ita putat S. Thom. Hugo, Adamus, & communiter Hebræorum magistri. Sed vt hæc vera sint, vt profectò sunt, alium tamen sensum longè diuersum indicat Matthæus *cap. 4.* qui impletam esse dicit hanc prophetiam, quo tempore Christus post tentationem in has partes secessit, eásque primùm illustrauit suæ doctrinæ luce, quare hunc locum sic accipio.

Sicut Bethleem ignobilem antè ciuitatem, & exiguam ortu suo Deus illustrissimam reddidit, iuxta illud Micheæ *cap. 5. Et tu Bethleem terra Iuda,* &c. & sicut templum à Zorobabele constructum, quod longè sumptu ac mole ignobilius erat Salomonis, Deus tamen ingressu suo multò fecit illustrius, *Aggæi cap.* 2. sic Regiones istæ quondam ignobiles, minùs certè nobiles quàm aliæ, à Domino alio quodammodo illustrahuntur. Ignobiles verò dicuntur (sic enim interpretor illud, *Alleuiata,* Hebr. קלל *kalal,* quod valet *leue esse* aut *vile*) tum, quia longè à Ierusalem aberat in ora videlicet maritima. Tum quia regio illa à Rege Tyri, cui 3. *Reg.* 11. viginti oppida dedit Salomon in terra Galilææ, appellata fuit Chabul, quod aliquid ignobile prouerbiali, vt reor, specie significat. Sed præcipuè alleuiatam esse puto, quia hæc regio primùm euersa est ab Assyriorum Rege Theglatphalasar, vt habes 4. *Reg. cap. 15. vers. 29.* Et hoc censeo voluisse primùm significare Isaiam; vt ostenderet quomodo implendum esset quod 4. Zabulon & Nephthalim quondam ignobiles.

antè

antè prædixerat, breui duo illa regna Syriæ atque Samariæ fore delenda. Deinde quia de Emanuele iam agere cœperat, tn euius memoriam, & gesta toto ferebatur animo, hoc primum Regionis huius infortunium admonuit prophetam, vt de eiusdem postea prima gloria, atque illustratione ageret. Quod sæpe Prophetæ faciunt, qui, vbi emicat aliqua noui testamenti lua, ea vmbra veteris statim in illam nouo ardore concepto prosiliunt: vt docuimus in illud *Zacha.* 13. *Quid sunt plaga istæ?*

5. *b Et nouissimo aggrauata est via maris trans Iordanem Galilaa gentium.*] Quid sit tempus nouissimum docuimus *in caput* 2. *Actuum.* Hic sine dubio est tempus Euangelij, vt docet apertè Matthæus *cap.* 4. vbi totum hoc Isaiæ testimonium adducit. Verbum autem *aggrauari*, opponitur verbo *alleuiari*, vt autem קלל *kalal*, leue aliquid, & vile importat, sic כבד *chabad*, eius contrarium gratue, atque gloriosum. Gloriosam autem, aut primo loco habitam illam regionem ab Emanuele constat, quia ibi conceptus est in Nazareth, quæ pertinebat ad terram Zabulon, & quia maximam vitæ partem ibi commoratus in Capharnaum, quia eò statim post tentationem rediit, & inde discipulos euocauit; qui ideo *Psal.* 67. dicũtur *principes Zabulon, & Nephthalim.* Quod omnino significauit Matthæus suprà. *Habitauit*, inquit, *in Capharnaum maritima in finibus Zabulon, & Nephthalim, vt adimpleretur quod dictum est per Isaiam prophetam, Terra Zabulon,* &c.

Cur terra Zabulō gloriosa.

Mare autem Hieronymus non putat esse mediterraneum, sed mare Tiberiadis: quia huic vicinæ sunt duæ illæ tribus, illi verò non adeò. Præsertim cùm aliæ sint longè magis vicinæ mediterraneo, quæ maiori iure *via maris* appellari possent. Et hoc mihi videtur omnino esse dicendum. Maximè quia Nephthalim, vtcumque sit de Zabulon, non potest appellari maris mediterranei, seu magni via, cùm longè ab eo absit. Neque credo Zabulon, quia licèt terminus eius ad illud portigatur mare, est tamen pars illa maritima exigua, cùm pars alia, quæ mare Tiberiadis versus ascendit, magna sit ab hac autem parte sumendum videtur potiùs nomen quàm ab illa.

6. *c Via maris.*] Lyra partem illam duarum tribuum viam maris mediterranei vocat, quia illac ad mediterraneum mare iter fit, fortè ad Tyrum, seu Sidonem exportandarum mercium causa: quia ibi celeberrimum erat Gentium emporium. Ego aliter existimo exponendum esse locum, & viam maris sumi pro hora maritima maris Tiberiadis, in qua plurimi morabantur piscatores, ex quorum numero vocati sunt Apostoli. Quæ primum Regio illustrata est euangelica luce, & miraculorum gloria nobilitata. Vt enim Iesus in terra Zabulon & Nephthalim assiduus fuerit, non tamen in omnibus earum regionum partibus æqualiter. Obibat autem sæpius, morabatúrque diutiùs in illis oppidis, quæ propiùs attingebant Tiberiadis lacum: vt sunt Betsaida, Corozain, Capharnaum, &c. Ponitur autem *via maris* per Synecdochem pro tribubus Zabulon, & Nephthalim: quia earum magna pars in maritimam regionem incurrit. Hæc verò pars *Galilaa Gentium* seu *Galilea superior* appellatur, quæ attingit Tyriorum & Sidoniorum fines. Dicitur verò *Gentium*, quia Gentibus proxima, & quia bona ea parte à Gentibus habitabatur. Vt enim constat 3. *Regum* 9. Salomon viginti oppida in ea prouincia tradidit Hiram. Vnde

A non est improbabile, Prouinciam illam, Galilæam Gentium appellari cœptam.

Via maris.] Quia hic locus difficilis est, licebit illum aliter, atque aliter tentare, si quomodo attento, atque curioso lectori satisfieri possit. Quare aliam ego cogitationem adducam, de qua lector vbi illã expenderit, statuet, vt volet. *Via maris* fortasse hoc loco sumitur non pro spatio viatorum trito vestigiis, quod ad mare deducit, aut quod mari proximum est, sed pro instituto, modóque viuendi. Nam *via*, vt constat, rationem denotat, & vitæ genus, quo sensu dicimus *viam adolescentis*, id est, studium; & Christianorum vita, siue doctrina, aut institutum *via* vocatur. *Actor. cap.* 9. de Paulo, *Vt si quos inuenisset huius via viros,* &c. Illud verò *maris* locum denotat, aut naturam operis, quod ibi exercebatur: Sicut Hispani dicunt *hombre de mar*, pro nauita, sen piscatore. *hombre de el campo*, pro agricola, pastore, aut rustico. Sic etiam opus, seu occupatio maris, aut ruris, pro rustico, aut piscatorio munere sine dubio ponitur. *Via* itaque *maris* hoc loco sumitur pro instituto piscatorio, quod duæ illæ tribus Zabulon, & Nephthalim plurimum obibant, eùm in suis finibus haberent mare Tiberiadis piscosum, & nobile. Imò ex eo munere quæstuoso, & frequenti existimo Zabulonitas, & Nephthalimitas *piscatores* appellari solitos. Quomodo nationes aliæ ab eo, quod in ipsis familiarius, atque præcipuum est, nomen accipiunt. Sic Phœnices, & Rhodij nautæ, Tyrij mercatores, Phrygea polymitarij, Chananæi negotiatores, Cantabri latomi. Ex his videtur hic sensus non alienus, neque à veritate, neque à natura regionis. Primo tempore, neque paulò post hoc vaticinium vexabatur Zabulon, & Nephthalim ab Assyriis. Deinde nouissimo, id est, Euangelij tempore, eædem tribus, id est, genus illud hominum, quibus familiaris est via maris, id est munus piscatorium, gloriosæ erunt.

d Trans Iordanem.] Cur pars illa trans Iordanem dicatur, non est admodum explicatu facile, cùm constet partem illam maritimam non vltra Iordanem, sed cis Iordanem esse. Hebr. עבר *eber*, plura significat, *aduersum, è regione, trans,* & quod ad latus, seu proximum est. Vtraque Galilæa erat ad Iordanem: Altera superior, quæ vergit ad septentrionem, & Tyrios attingit: Altera inferior, quæ Hierosolymis propior est. In Galilæa superiori sunt ciuitates illæ, quas Christus sæpius & gressu, & doctrina lustrauit, nempe Bethsaida, Capharnaum, &c. Dicitur verò superior, quia propior est fontibus, seu capiti Iordanis; vt vt superiora sunt, quæ propiora sunt capiti, sic etiam superior Galilæa dici potuit, quia ad caput, id est, supremam fluminis partem spectat. Certè Hispani, vt de aliis nationibus sileam, superiorem Regionem vocant, quæ fluminum principio, & capiti vicinior est; inferiorem verò, quæ longiùs à capite recessit. Sic enim dicunt *yr a baxo*, quando secundùm cursum fluminum iter faciunt: quia tunc à fluminis origine descendunt. *yr arriba*, quando contra fluminis impetum ingrediuntur; quia tunc ascendunt, propioréSque fiunt nascenti flumini. Exemplum est huic valde affine in Germania; quæ superior vocatur, & inferior, prout à Rheni fontibus propiùs, aut longiùs abest. 7. Galilæa duplex.

Vocatur autem *trans Iordanem*, quia licèt citra sit, est tamen trans, id est, vltra partem illam nobilissimam Iordanis, quam mare Tiberiadis vo- 8.

camus: quod medium est inter Ierusalem, & Galilæam Gentium, siue superiorem. Nam Regiones omnes, vt Hieronymus docet ad illud *Zachar. cap. 2. De terra Aquilonis*, pro vt situ, atque ordine Hierosolymam respiciunt, sic etiam variam assumunt compellationem. Quare Ægyptus, & mare mediterraneum ad Austrum pertinere dicuntur; & Babylonij atque Assyrij ad Aquilonem, quia Ægyptus ab Austro, & Babylon ab Aquilone Hierosolymam spectant. Sic etiam *Regio trans Iordanem* vocatus, quæ medium habet mare Tiberiadis, comparatione vrbis Solymitanæ. Abj credunt *trans Iordanem* vocari comparatione Assyriorum, qui traiecto Iordane Regionem illam populati sunt. Ita S. Thom. alij aliarum regionum respectu. Sed hæc nimis incerta sunt, neque videtur cur hæc potiùs Regio *trans Iordanem* vocari, quàm aliæ debeant.

9. Maldonatus *in cap. 4. Matth.* aliam rationem adducit: putat enim *trans Iordanem* dici, quia sæpe à filiis Israel, ita vocabatur, antequam transmisso Iordane in terram promissionis ingrederentur. Et ideo cùm ab ingressu iam Regio illa *cis Iordana* potiùs, quàm *trans Iordana* appellare debuisset, retinuisse tamen antiquum, & sæpe antea repetitum nomen. Quemadmodum nunc Gallia trans Alpina vocatur ab Hispanis & Gallis, quæ eorum respectu cis Alpina vocari poterat, quia à Romanis illud nomen olim illi Galliarum regioni datum est. Sed sanè hoc quominus probem, facit, quia quo tempore hæc ab Isaia dicta sunt, multa iam sæcula prætericrant, à transitu Iordanis, neque vlla erat ratio cur illa prouincia magis, quàm alij omnes *trans Iordanem* appellarentur, cum tota promissionis terra trans Iordanem esset. Et aliæ etiam Regiones eo à Moyse vocautur nomine: vt Regio Amorrhæorum prope mare mortuum. *Deut. 3.* Et eodem capite bis Terra tota promissionis, dicitur esse *trans Iordanem*. Quare placet magis quod dicebamus, trans Iordanem respectu Hierosolymæ vocari partem illam, quæ est post mare Tiberiadis.

10. ^e *Multiplicasti gentē, non magnificasti lætitiam.*] Quidam hæc referūt ad Senacherib, qui cùm innumeris copiis Palæstinam inuasisset, speraretque fore, vt lætus & onerátus spoliis in patriam rediret, sicut paulò ante Pater eius Salmanasar, cæso tamen exercitu miserrima clade inglorius, ac tristis reuersus est. Ita S. Thomas, Hugo, Adamus, & Lyra *in lib. differentiarum.*

Hieronymus, Haymo, & Glossa hæc longè aliter interpretantur: aiunt enim multiplicatam esse gentem, quia è gentilibus multi complexi sunt Euangelij doctrinam; non tamen magnificatam esse lætitiam; quia ex Iudæis plurimi euangelicam lucem adeò non receperunt, vt illam omni studio extinguere, ac perdere conati fuerint. Quam Iudæorum intemperiem, obstinatámque perfidiam ægerrimè tulit Christus, qui dixit se missum non esse, nisi ad oues, quæ perierunt de Israel. Quemadmodum Paulus *Rom. 10.* cùm ex agro gentilico copiosam retulisset messem, tamen mœrorem sibi esse dicebat pro fratribus suis, quos aiebat esse Israelitas.

11. Ego hanc Hieronymi sententiam ita probo, complectórque, vt tamen aliam etiam indicare audeam. atque ideo obseruo pro *multiplicasti* Hebr. esse הרבית *harbitha*, quod etiam *magnificare*, & *augere* significet, non solùm numero, sed etiam dignitate atque honore; vt bene hic Foreirus. Quo sensu dicitur *Psal. 4. A fructu frumenti, vini, & olei sui multiplicati sunt*, id est, ditati, ornati, magnificati. Psal. 4.
Cùm videret ergo propheta magnificatam esse gentem illam, & ornatam Euangelij prædicatione, & quotidianis penè miraculis, neque tamen oborta tanta luce ex illis tenebris emersisse plurimos, ait in illis gentibus & primam, & plurimam operam esse positam, exiguum tamen inde lætarum esse fructum. Quod dolebat, & lamentabatur Christus, cùm de hac eadem Galilæa gentium dixit *Mat. 11. Væ tibi Corozaim, væ tibi Bethsaida; quia si in Tyro, & Sidone* (locis nempe vicinis) *factæ essent virtutes*, &c. Et statim, *Et tu Capharnaum nunquid vsque in cœlum exaltaberis*, id est, magnificaberis & ornaberis diuinis beneficiis.

^f *Lætitia* hic pro *fructu* sumitur, quia hic exhilarare solet laborantem: nisi mauis *lætitiam* accipere pro *pietate*, seu *Euangelio*; nam Euangelij nomen lætitiam importat. Quod loquendi genus in Scriptura sacra frequens est. 1. Petri cap. 1. *Exultastis lætitia inenarrabili, & glorificata.* 2. *Cor. 1. Adiutores sumus gaudij vestri.* Hoc sensu illi magnificati sunt miraculorum magnitudine, atque frequentia; sed non multi susceperunt Euangelium.

^g *Lætabuntur coram te, sicut qui lætantur in messe.*] 12. Messis lætitiæ tempus, sicut & vindemia.
Alibi iam à nobis ostensum est, in Scriptura sacra sæpe id factum dici, licèt factum non sit, quod vt fieret consentaneum erat, & ipsa rerum, atque causarum natura postulabat. Qua de re nos pluribus ad illud *cap. 7. Apprehendent septem mulieres virum vnum.* Erit ergo sensus, his beneficiis cumulati, qui ex tribu fuerint Zabulon, & Nephthalim, lætari poterunt, ac debebunt, non secus atque hi, qui fructum ex messe copiosum referunt, aut qui stratis hostium copiis opima diuidunt spolia. Porrò *Messis*, symbolum est gaudij, qua peractà mirè exultant messores, vt probat apud Hispanos illa, quæ vulgo dicitur *Masiega*. & indicat illud *Ps. 64. Valles abundabunt frumento: clamabunt; etenim hymnum dicent.* Psal. 64.
Quod etiam apud prophanos vsitatum esse, & quasi solenne, docet Oppianus *lib. 1. Cyneget.* vbi sic exultare dicit venatores, cùm prædam cœpere, sicut lætantur agricolæ, cùm plaustrum onustum frugibus in horreum adducunt. Iuxta sententiam S. Thomæ, Hugonis, & Adami, qui hæc de Ierosolyma, hostéque Assyrio, aut Syro interpretantur, sensus huius loci erit, sublatis hostibus Israeliticis, & Syriis sub Achaz; vel sub Ezechia fugato Senacherib, eiúsque exercitu extincto, atque direpto exultandum esse Iudæis, non secus atque messores exultant peractà messe, aut victores dum diripiendis hostium castris intenti sunt. Quod de messe nunc, idem de vindemia dicendum: vt docuimus ad illud *cap. 24. Luxit vindemia*, & indicat apertè Isaias *cap. 16.* dum dicit de Moab, *Auferetur lætitia, & exultatio de Carmelo*, &c. *Vocem calcantium abstuli.* Idem clariùs Ieremias *cap. 48. vers. 33.*

^h *Iugum enim oneris eius*] Hæc etiā de Senacherib 13.
accipiunt S. Thom. & Hugo, cuius iugum confractum est, & excussum à Iudæorum ceruice: Sed nos, vt cœpimus, ad tempus Euangelij accommodabimus, quod faciunt alij communiter. Reddit ergo rationem propheta, cur populus ille, si saperet, exultare debuerit, quando iugum oneris, id est, onerosum, quod à Diabolo iam antè impositum sustinebat, confractum est. Circa illud *eius*, quod hîc sine antecedente positum est, obserua antecedens omitti solere apud Hebræos, quando notum est, aut quando prætermissum maiorem vim addit

ora

orationi, eiúsque loco adhiberi relatiuum, quod hîc fecit propheta, & nos multis docuimus ad id *Cantic. 1. Osculo oris sui.* Pronomen autem seu relatiuum *eius* pertinere arbitror ad Galilæam gentium, non ad Diabolum, seu vt alij volunt ad Senacherib. Quasi dicat propheta, ô Emanuel, iugum ex humero eius gentis superasti; quam multiplicasti, neque tamen ex ea magnificasti lætitiam.

14. [l] *Et virgam humeri eius, & sceptrum exactoris eius.*] Hîc quoque *eius* ad gentem spectat, quæ humeris suis virgam portabat, quam statim appellat sceptrum exactoris, id est, dæmonis, qui quotidie quasi durus exactor & imponebat, & exigebat iniquissima, atque grauissima tributa. Quod ex eo mihi persuadeo, quia Rex Emanuel de quo statim, longè secus atque tyrannus iste suis ipsius non alienis humeris impositurus dicitur imperij sui virgam. *Et factus est principatus super humeros eius, &c.*

15. [k] *Sicut in die Madian.*] Hæc item S. Thom. & Hugo de Senacherib intelligunt, cuius exercitus ea facilitate ab Angelo deletus fuit, qua castra Madian *Iudic. cap. 7.* Sed alij communiter & verè, hæc de Christi victoria interpretantur. Notum est *diem* metonymicè sumi pro his, quæ in die fiunt, id est, pro rebus gestis. Vnde sæpe in Scriptura sacra *verba dierum*, id est, gestorum appellantur. *Psal. 136. in die Ierusalem*, id est, in obsidione aut clade. *Osea 9. sicut in die Gabaa. Dies* ergo hîc ponitur pro successu Madian, quando ab exiguo exercitu fractis fictilibus lagenis innumerabiles hostium copiæ deletæ sunt. Vide *Iudic. cap. 7. & 8.* Comparatio verò Gedeonis, qui tunc victori exercitui præerat, & Emanuelis, in eo præsertim spectatur, quia sicut exiguo numero, & sine militari strepitu emicante è fictilibus vasculis luce miraculosè tot hostium millia ceciderunt, sic ab Emanuele humili, & in luteo vase humanitatis nostræ, sternendæ sunt infernales acies, & spolia ab illis antè sublata diripienda. Est autem lagena fictilis, quæ intus splendorem cohibet ardentis lucernæ, optimum Emanuelis symbolum; qui cùm tectam diuinitatem absconderet in carne mortali, vbi ea per passionem collisa, atque confracta est, diuinitas emicuit in resurrectione, atque etiam ipsa morte obscurato sole, concussu terræ, & petrarum crepitu fractæ sunt vires Madian, id est, Dæmonis, qui diu, duréque populum Dei tyrannide premebat.

Dies pro his quæ in die fiunt.

Victoria Gedeonis symbolum victoriæ Christi.

16. [l] *Quia omnis violenta prædatio cum tumultu, & vestimentum mixtum sanguine erit in combustionem.*] Septuaginta longè aliter reddiderunt. *Quia omnem stolam congregatam fraude, & vestimentum commutationis restituent, & cupient ipsi igni esse combusti.* Cuius sensus iuxta Cyrillum, & Eusebium *de Demonstratione lib. 7. cap. 4.* est contra Iudæos. Nam vt ait Cyrillus, Iudæorum principes per vim, & tumultum vestem congregarãt, quam libenter cum quæstu, & cõmutatione, seu retaliatione restituent. Imò verò vellent igni comburi vltro, cùm viderint natũ esse paruulũ. Eusebius item de Iudæis, sed vestimẽta esse putat Christi, quæ mixta sãguine cũ tumultu milites diuiserunt. Ait ergo Eusebius illa vestimenta futura esse facem illius incẽdij, quo postea Iudæi conflagrarunt. Sed id, quod sequitur de *paruulo*, cuius ortus cõbustionis causa futura esse dicitur, non satis cohæret cum hac explicatione. Cõmodiùs meo iudicio, & explicationi indicatæ à Matthæo magis consentaneum esset, si ista è Dæmonis potestate eripienda dicantur; quia paruulus nascetur, qui illa auferat, atque in fauillas redigat: quod magnæ potentiæ, atque virtutis argumentum est. Id verò ita ægrè ferent dæmones, vt minùs horreant gehennale incendium, quàm sibi prædam illam extorqueri, & ita putat Hieronymus.

Sed redeamus ad vulgari interpretationem. hæc de Assyriorum castris sub Senacherib accipiunt S. Thom. & Hugo; qui cùm vestimentum Iudæorum sanguine priùs imbuissent, cœlesti igne postea consumpti sunt. Sed, vt consequenter ad nostram sententiam hæc expediamus, reddidit Propheta rationem, cur Christi victoriam cum Gedeonis comparet trophæo. Et quidem, vt omittam alia, quæ valde obscura sunt, existimo in eo maximè expectari similitudinem, quia sine tumultu, & sanguine Gedeon cantatissimam illam victoriam de Madian consequutus est *Iudic. 7.* non tam ferro quàm igne. Produxit enim de fractis lagenis micantes flammas, & tubarum clangore turbati Madianitæ agente Domino in mutuam cædem compulsi sunt. Dicit ergo propheta in his bellis, quæ ab oppressorum collis iugum excutient, non futura illa quæ plerumque accidere solent iis, qui in bello superiores sunt: nempe vt vim adhibeant, & armorum strepitum, & tumultum armatorum, atque clamorem, nec vt cæsorum sanguine chlamydes inficiant, aut intingant pedes, quod de se Deus in hostium victoria facturum se esse prædicat infrà *cap. 63. Calcaui eos in furore meo, & conculcaui eos in ira mea, & aspersus est sanguis eorum super vestimenta mea, & omnia indumenta mea inquinaui.* Sed illa omnia peraget ignis, quem nimirum Deus attulit in terram, quando natus est nobis. Quam explicationem indicat Hieronymus dum ait *absque exercitu, atque effusione sanguinis rem hanc ab Emanuele peractum iri*; Et facit ad hoc, quod Isaias infrà *cap. 42.* de Emanuele dicit: *Non clamabit, neque accipiet personam, nec audietur vox eius foris, &c. non erit tristis neque turbulentus.* 17.

Victoria Christi sine tumultu.

Hæc mihi explicatio non inepta videtur, neque aliena à textu. Sed est sine dubio alia magis obuia, quæ putat prædam è Dæmonis extorquendam esse manibus, quæ placet Hieronymo. Rapuerat enim Diabolus à decepto mundo prædam per vim, & fraudem: habebat apud se miserorum hominum vestimenta ipsorum notata, atque inscripta sanguine, quo seipsos victos, & Dæmonum seruituti addictos fatebantur. has ergo exuuias, & hæc seruitutis pignora eripuit Deus, atque ita aboleuit, vt instar ignis redegerit in cineres. Cæterùm notum est illud, quod omnino perit, combustum appellari. Aut certè dici potest, ex quo paruulus natus est nobis Emanuel, iam ampliùs futuram non esse prædationem, aut cædem siue pugnam; quia tanta benignitas, aut mansuetudo omnem contentionis, aut violentiæ facultatem hominibus interdixit: quamobrem *Princeps* appellatur *pacis.* 18.

Christi exemplum quid possit.

[m] *Paruulus enim natus est nobis, & filius datus est nobis.*] Eadem sententia duobus modis explicatur; quod fieri solet in Scriptura sacra, quando aliquid ibi grande est, quod attentiùs considerari debeat. His verò verbis tantæ fœlicitatis autor Messias esse prædicitur. 19.

[n] *Factus est principatus super humerum eius.*] Tyranni, de quibus suprà, subditorum humeris sceptrum imponebant, id est, onus imperij: quod non poterat esse non grauissimum. Sed nouus Rex Emanuel recèns natus, suis sustinebit humeris, non alienis imponet Regni pondus. Neque enim 20.

Regnum Christi, ſicut etiam neque Regnum Dauid, cuius ſedem obtinuit *Lucæ cap.* 1. ad voluptatem,& delicias fuit, aut iners otium,ſed ad curam, laborem,& onus. Regnum hoc aliqui Crucem eſſe cenſent, iuxta illud *Pſal.* 95. *Dicite in gentibus quia Dominus regnauit à ligno.* Sic enim multi è Patribus legunt, vt etiam Eccleſia canit in quodam Hymno de cruce: *Regnauit à ligno Deus.* Iſaias infrà *cap.* 22. hoc idem gubernandi genus moleſtum & graue alia explicuit metaphora. *Dabo*, inquit, *clauem domus Dauid ſuper humerum eius*, id eſt, poteſtatem, nam clauis accommodatum poteſtatis ſymbolum eſt. Qui enim clauem habet, liberè poteſt ingredi, aut egredi. Satis verò compertum eſt his vocibus *ingredi*, aut *egredi*, liberam ſignificari facultatem à qua prohibetur nemo. Quare dum Petro traduntur claues Regni cœlorum, ſine dubio poteſtas illi datus Regiæ proxima, aut certè Regiæ non diſſimilis. Illa verò clauis, quæ ſuper humerum eſt, ita claudit vt nemo aperiat; ita aperit vt nemo claudat, id eſt, nemo prohibere poteſt illum ſiue vetet, ſiue annuat. Nemo etenim claudet, quod ille aperuerit,& quod ipſe clauſerit, nullus aperiet.

Clauis regni ſymbolum.

21. ° *Et vocabitur nomen eius admirabilis, conſiliarius.*] Notat hîc Hieronymus, non eſſe binas coniungendas voces, vt nonnulli volunt, ita vt tantùm hic ponantur tria Emanuelis nomina, hoc modo, admirabilis conſiliarius, Deus fortis, &c. Sed ſeparatim ſingula atque diſtincta, hac ratione, admirabilis, conſiliarius, &c. Ita vt hoc loco ſex Emanuelis tituli illius virtuti, atque operibus debiti declarentur.

Cur Emanuel dicatur *Conſiliarius*, non eſt coniectatu difficile: quia ab eo omne rectum conſilium dimanat, & quia legem tulit Euangelicam, quæ fraudes detexit, quas Diabolus veterator, & callidus intexerat. Diuina autem lex ſæpe in Scriptura ſacra vocatur *conſilia*. *Pſal.* 118. *Conſilium meum iuſtificationes tuæ.* Illud verò difficilius, quod vbi vulgatus habet *admirabilis, conſiliarius*, Septuaginta tranſtulere *magni conſilij Angelus*, qua tranſlatione vtitur Eccleſia in tertia Miſſa natiuitatis Domini. Eſt qui putet vocem פלא *pele*, quæ eſt in textu Hebraico, pro qua noſter reddidit *Admirabilis*, proprium eſſe nomen Angeli illius, qui Samſonis parentibus apparuit *Iudic.* 13. qui de nomine ſuo rogatus reſpondit. *Quid quæris nomen meum, quod eſt mirabile* Hebr. פלא *pele*, quæ vox, cùm hoc etiam loco reperiatur, ſignificare exiſtimatur Angelum. An verò Pele nomen ſit proprium Angeli, *Iud. cap.* 13. non diſputo; puto tamen non eſſe, quod optimè probat Serarius *ibid. q.* 17. ſed apud Iſaiam nullo modo proprium nomen eſt Angeli, ſed commune, quod *admirabile* valet. Quod indicant tranſlationes omnes antiquæ, præter Septuaginta ſeniores, quæ cum vulgato *admirabilem* vertunt, Aquila, Symmachus, Theodotio. Imò eſt valde veriſimile eodem etiam modo reddidiſſe LXX. Nam antiqui Patres, qui illorum tranſlationem ſecuti ſunt, aut qui de illa loquuntur, hîc legunt *admirabilem*. Irenæus *lib.* 4. *cap.* 66. Ignatius *epiſt. ad Antioch.* Euſebius *de demonſt. lib.* 7. *cap.* 3. qui poſt *Angelum* addunt θαυμαστὸν, & ita habent plurimi codices Græci. Quare non videtur Septuaginta pro פלא *pele*, reddidiſſe *Angelum*, ſed *admirabilem*, quæ vox ex eorū tranſlatione videtur excidiſſe cum aliis dictionibus. Nam locus iſte, vt notauit Hieronymus, in textu Græco maximè variat, quod ſignum eſt locum eſſe vitiatum, & mancum. Certè Baſilius, Cyrillus,& Procopius multa hic omittunt, quæ apud alios reperiuntur. Quod ſi ita eſt, non eſt alia ſententia in Septuaginta, quàm in vulgari traſlatione. Nam Angelus conſilij magni, nihil eſt aliud quàm nuncius conſilij magni, id eſt, magnus conſiliarius, qui diuina conſilia, atque mandata, ad homines pertulit: quique à Deo doctrinam accepit, & verba, quibus homines ad nouam, & cœleſtem vitam inſtitueret.

ᵖ *Pater futuri ſæculi.*] *Pater* non ſolùm dicitur, qui genuit, ſed etiam qui inſtituit, aut moderatur alium, qua ratione 1. *Reg.* 24. *verſ.* 12. Saulem, Dauid ſuum appellat patrem, & à ſuis Naaman Pater etiam vocatur, & *Geneſ.* 4. Iubal Pater dicitur canentium in cithara; id eſt inſtitutor & magiſter; & Iabel Pater habitantium in tentoriis, atque paſtorum. Sic ergo *Chriſtus* quia futurum ſæculum, id eſt, nouæ vitæ, atque Euangelicæ ſectatores inſtituit ad ſanctitatem, *futuri ſæculi* dicitur *Pater*. 22.

Pater qui inſtituit, aut moderatur.

q *Multiplicabitur eius imperium.*] De imperio Chriſti vide *Pſal.* 71. *Dominabitur à mari vſque ad mare.* & *Pſal.* 2. *Dabo tibi gentes hereditatem tuam.* Hic valde obſeruandum quod ab omnibus non ſine cauſa valde notatum eſt, *mem* finale ſiue clauſum ם in hoc loco tantùm in medio dictionis reperiri. Vbi enim vulgatus habet *multiplicabitur*, Hebr. eſt לםרבה *leſarbeh.* An id errore factum fuerit olim, deinde per manus conſeruatum a poſteris, vt nonnulli putant, ſiue ita ſcriptum ab Iſaia, vt ſignificaret illa litera ab omni parte clauſa nihil non contineri in Chriſti imperio, incertum eſt. Hoc verò poſterius mihi videtur omnino eſſe dicendum. Neque enim puto veriſimile, niſi ibi lateret aliquid arcanum, tandiu duraturum tam rarum, támque notatum ab omnibus ſcribendi modum. De quo vide Sixtum Senenſem, & Petrum Galatinum *lib.* 7. *cap.* 14. Apud quem Hebræorum Magiſtri de litera hac clauſa aliquid ſuo more nugantur. Hic nonnulli putant occultè deſignari tempus, in quo ex Virgine naſciturus eſt Meſſias, & B. Virg. integritatem fore perpetuam. Integritatem ex literæ forma coniectant, quæ clauſa eſt, cùm eſſe deberet iuxta Grammaticæ leges aperta. De integritate nihil hîc dico; Cur verò hæc litera tempus aduentus Meſſiæ portendat ſic coniectant. Quia *mem* clauſa in Hebræorum notis valet *ſexies centum*, totidem autem anni interceſſere ab hac prophetia ad Virginis partum, ita Rab. Hammây *in libro ſanhedrim*,& Finus contra Hebræos *lib.* 2. *c.* 7. Galatinus, & Martinus Raimundus, qui diligenti computatione tot annos deprehendit. Sed ſanè alij Chronologi aliter numerant annos, & plures inueniunt. Euſebius ſeptingentos, & quinquaginta, quem ſequuntur Genebrardus, & Hadrichomius & plures alij.

Mem cur clauſum in medio.

ʳ *Zelus Domini exercituum faciet hoc.*] Quid ſit *zelus*, diximus *Cant.* 8. ad illud, *Dura ſicut infernus æmulatio.* Amor ergo Emanuelis, & dolor propter dilecti grauia, & quotidiana incommoda ex eo amore conceptus, qui etiam compaſſio dici poteſt, *faciat hoc*, nempe vt extorqueat prædam acceptam cum tumultu, comburátque veſtimenta ſanguine fœdata, & ſumat ſceptrum ſuper humeros ſuos. Aut certè quod idem eſt, aut non valde diuerſum, vt aſſumat tot nomina, id eſt, munera, de quibus nuper: quibus populi ſaluti conſulat, cúmque ab omni vi hoſtili, atque inſidiis tueatur. 23.

ˢ *Verbum miſit Dominus in Iacob, & cecidit in Iſrael.*] 24.

Reditur ad Syriam, & Samariam. *Israel.*]Hinc Hieronymus orditur librum quartum, neque sine causa, cùm hinc fiat magna prophetiæ mutatio. Ab illis verbis,quæ sunt in huius capitis principio, *in nouissimo aggrauata est*, cœpit, vt diximus,Isaias agere de Messia, Qui primùm illustrauit, & docuit partem illam maritimam, quam etiam primùm Assyriorum exercitus populatus est. Et dulcissima hæc atque diuina interposuit verba de Emanuele ; quæ iam explicuimus. Hinc iam prophetiæ filum refert ad interruptam cladem Syriæ, atque Samariæ, de quibus priùs agere instituerat ; & dicit verbum illud omnino esse complendum : id enim valet illud ; *& cecidit in Israel.* Est autem hîc sermo præcipuè de Samaria. Quasi dicat. Hæc Deus præmisit in Iacob, & compleuit in Israël, id est, in eodem Iacob, contra quem intentarat vaticinij minas. Sumitur hic loquendi modus figuratè à sagittariis, qui si eius artis periti fuerint, illum configũt scopum,in quem destinatur talum. Sic Deus minas quasi sagittas intendit in Iacob, & comprehenderunt Israël, illum scilicet in quem intentæ fuerant. Septuaginta pro *verbum misit*, legunt *pestem misit*. Varietatis ratio illa est, quia vox eadem דבר *dauar* aliter, atque aliter notata, & *verbum* significat, & *pestem*. *Verbum* quidem, si cum gemino camets ita notes דבר *dauar*, *pestem* autem si cum gemino segol דבר *deuer*. Sed in re non est magna dissimilitudo ; nam verbum illud, quod Dominus misit in Iacob, exitium, & pestem minabatur.

25. [x] *Et sciet populus omnis Ephraim, & habitatores Samariæ in superbia, & magnitudine cordis dicentes.*] Experientur hoc verbum,& has minas Ephraimitæ,qui, vt sunt animo insolenti, & vano, cùm aliquid simile ab aliis obtenditur, cum sibilo excipiunt verba minacia, seque contra omnia aduersa satis paratos esse putant. Est autem mihi certum, hoc idem ante hæc tempora sæpe Ephraimitas audiisse,& verbis, quæ statim commemorantur, has propheticas minas exibilasse. Nam multò ante hæc tempora, id est, duobus annis ante terræ motum, hæc eadem ab Amos à capite maximè tertio denunciata sunt. Porrò hinc ad finem vsque capitis, imò vt probabile mihi est, ad clausulam primam capitis decimi,causas aperit infortunij tanti, diuersa nempe scelera,quibus fœdè se populus ille contaminarat. Deinde sua singulis accommodat supplicia ; tandem adhibet familiarem clausulam, & quasi conceptam formulam, *non est auersus furor*,&c. Nunc de superbia agit ; secundò de hypocrisi, & de prophetarum fraude : tertiò de mutuo, atque domestico odio : quartò de iniuria prædationéque viduarum,& pupillorum,in quibus continentur hi, quibus fortuna est tenuis atque contempta.

26. [u] *Lateres ceciderunt, sed quadris lapidibus ædificabimus, sycomoros succiderunt*, &c.] Hæc videntur
Prouerbiũ. dici prouerbiali figura ab eo, qui tam sibi in sua, vel industria, vel potentia placet, vt leuia incommoda non admodum curet : imò si grauia sint, præ sua facultate ac viribus leuissima reputet. Quæ confidentia, in hoc saltem rerum vestigio, aliquid etiam habet obstinationis admixtum. Dicunt ergo isti homines cõfidentissimi,ac perditissimi. Si lateritium opus è latere fortassè crudo constructum, aut hostilis catapulta,aut aquarum inundatio,aut alia quæcumque hominum, temporúmve iniuria dissoluat, pro latere crudo, sectis, quadratísque lapidibus diruta instaurabimus. Si sycomori succidantur,quarum in solo Palæstino magna vis est, arbores neque admodum ad speciem, neque ad fructum idoneæ, earum loco succedent cedri ad aspectum pulchræ, ad odorem gratæ, ad diuturnitatem firmæ ; denique ex ipsa ruina,ac leui detrimento maius fortunæ nostræ præsidium accedet. Sed fortasse hîc agit de sycomoris non in horto virentibus, sed de domibus earum materia exædificatis hoc sensu. Si ceciderint domus è latere crudo, vilíque, & fragili sycomoro constructæ, pro illis aliæ è quadrato lapide, cedrináque materia excitabuntur, in quas neque vis, neque tempus quicquam habeant iuris.

[x] *Et eleuabit Dominus hostes Rasin.*] Id est, qui 27.
Rasin & eius Regnum expugnabit Rex Assyriorum, idem victrices copias in vos quoque conuertet : & eodem victoriæ cursu vestram quoque Regionem populabitur. Id verò quod subdit,cum Rege Assyriorum venturos quoque Syros & Palæstinos, facilè intelligitur fieri potuisse, cùm tamen ea de re nihil habeamus in Regum historia, vbi de hac conspiratione actum oportuit : quia ibi paucis de earum ciuitatum interitu actum est. Neque quæ minima sunt, & quodammodo aliena, qualia hæc videri poterant, à sacris historicis semper commemorari solent. Sed est hoc valde credibile, etiamsi hîc prophetica non intercederet fides,quæ nos nullo modo dubitare permittet. Cùm enim iam olim Syrij ac Palæstini in Israëlitas essent pessimè animati, facile creditu est, eosdem iam à Rege Assyriorum subiugatos, eidem contra Israëlitas libenter bellicam operam fuisse nauaturos.

[y] *Deuorabunt Israel toto ore.*] Id est, auidissimè 28.
adorientur, & crudelissimè conficient : illi nempe, quorum ipsi fœdere, & copijs animati iam spe atque animo futuram de Iudæa victoriam deuorarant. Cur hostes deuorari dicantur, vide quæ diximus *in cap.* 15. *Act.* cùm ageremus de suffocato, & sanguine. Cæterum hic loquendi modus magnum aliquid indicat. Vnde *toto ore*, aut *ore pleno aliquem laudare* dicimus, cùm in eius laudibus amplificandis nihil aut artis, aut ingenij nostri reliquum facimus.

[z] *In omnibus his non est auersus furor eius, sed ad-* 29.
huc manus eius extenta.] De Rege Assyriorum loqui videtur Isaias, qui non satis habuit extremos illos fines terræ promissionis secum abegisse, sed animum quoque adiecit ad id,quod erat reliquum ex decem tribubus Israël. Vel potiùs sermo est de Deo,qui manum suam,id est, Regem Assyriorum, in cuius manu Dei erat indignatio,& virga, extentam habet, vt populi reliquias persequatur, cùm magna parte sui mulctatus esset Israël, accisis tribubus vltra Iordanem cum Zabulon,& Nephthalim ; non tamen ad grauem illam plagam resipuit, atque condoluit. Quare non est reuersus ad Deum, à quo per Assyrios tam durè vexabatur ; neque placato Deo à simili vulnere maturè sibi cauendum putauit.

[aa] *Et disperdet Dominus ab Israël caput, & cau-* 30.
dam.] Prouerbialis est figura, quasi dicat omnia Prouerbiũ.
esse delenda, summa atque infima. Quid sit *caput*, statim explicat, eos nempe, qui præsunt, quorum consilio atque auctoritate omnia administrantur. *Longæuus*, inquit, *& honorabilis*. *Cauda* verò propheta dicitur, nempe falsus, qui mendaci securitate lactat populum, & cælestium minarum vim, & terrorem, infringit. Dicitur autem *cauda*, propter

adulationem, & hypocrisim, sumpta metaphora, vel à canibus, qui fallaci caudæ blandimento deceptos homines insidiosè appetunt, lacerántque: vel à serpenti, qui eodem astu blanditus cauda sensim illabitur, & venenum euomit.

31. Prouerbiū. b b *Incuruantem & deprauantem.*] Falsi illi prophetæ magno suo merito *incuruantes* vocari possunt, & *deprauantes*, quia & legem, & antiqua patrum oracola malignè interpretantur, & ad noxios sensus deflectunt, atque peruertunt. Hæc verò optimè in serpentem conueniunt, vnde dicebamus metaphoram illam caudæ aptissimè trahi potuisse. Nam ille non rectâ serpit, sed sinuoso lapsu multiplici se flexu cōuoluens. Et hoc videtur sibi velle illud *incuruantem*, quod ad corporis habitum pertinet. Nam vt velle Maro, *sinuat immensa volumine terga*: & illud *deprauantem*, quod ad viam, quam non carpit rectam, sed anfractibus, sinibúsque flexuosam. Alij codices, & in his Sixtiani, habent pro *deprauante, refranantem*, tum verò puto incuruantem referri ad *caput*, i. ad longæuum, & honorabilem vultu; quia ille curuus incedit; *refranantem* vero ad caudam, id est, ad prophetam falsum; eodem credo sensu, quem nuper in deprauante produximus, licet metaphora non eadem. Nam sicut qui flexus amat, & anfractus, tardè ipse incedit, & eorum quos secum agit, cursus moratur: sic qui alios infrænat, ne in incedendo properent, retardat, & cohibet. Nisi mauis *incuruantem* ad senem referre ætate grauem, & viribus infirmum; *refranantem* verò ad adolescentem, qui audax est, & robustus, quique fræno indiget, ne præceps feratur. Quo sensu hæc penè verba explicuimus *cap.* 19. *num.* 19. quæ omnino vide.

32. Prouerbiū. Hebræi aliter communiter vertunt, *Ramum & iuncum*. Quare ita verterint, nihil hic moror; sed est satis ad textum. nam per *ramum* aliquid durum, & forte: per *iuncum*, qui & ipse tenuis est, & palustris, adde etiam inanis, quæ debilia sunt, & exigua significantur. Vtraque verò metaphora omnium ordinum, & conditionum hominibus vastitas indicitur, & solitudo. Vide, quæ diximus *cap.* 19. vbi eadem propè verba repetuntur, quæ sine dubio indicant vulgarem, & prouerbialem dicendi figuram.

33. c c *Propter hoc super adolescentulis eius non lætabitur Dominus, & pupillorum eius, & viduarum non miserebitur.*] Qui familiæ alicui præest, illámque vt pater amat, si quid rectè agatur, aut festiuè, lætitiam illam domesticam amat, & cum lætis exultat: si quid verò accidat incommodum, aut triste, ipse quoque tristatur, ac miseretur. Quæ læta sunt, & festiua, ab adolescentulis induci solent, & exerceri, *Thren.* 5. *Senes defecerunt de portis, & iuuenes de choro psallentium.* Sed tristia familiaria penè sunt viduis, & popillis, quorum illæ maritis, hi parentibus orbati, cùm præsidium nullum habeant domesticum, ad quod confugiant, aliena indigent misericordia. Dominus ergo, quasi iam populum istum repulerit, alienúmque putauerit, dicit neque sibi voluptati futuros festos iuuenum lusus, neque dolori miserorum, atque lugentium solitudinem, & calumniam.

34. d d *Succensa est enim, quasi ignis impietas, vepres, & spinam vorabit, & succendetur in densitate saltus, & conuoluetur in superbia fumi.*] Similitudine planè mirabili explicat propheta, quàm latè impietas Israëliticos peruaserit fines, & quàm miserabiliter cuncta prostrauerit. Cùm magnam cladem, aut infortunium accidisse significare volumus, ab igne atque incendio nomina mutuamur. Quia ab aliis sæpe plurima, ab incendio non nisi pauca, eáque perrarò tuta sunt. Vt autem ignis vbi vibratus è cœlo, siue pastorum incuria, aut etiam studio in syluam incidit, primùm quidem humilem, aridámque materiam corripit, quales sunt vepres, & spinæ: deinde verò maiore quodam impetu ex incendio concepto syluam totam comburit: interim omnia obuoluente, & obnubilante fumo, atque ad cœlum vsque sursum vndante: id enim puto dici superbiam fumi. Sic impietas latè grassata est in populo Israëlitico, quasi ignis in saltu, quæ primo stipulas, & fœnum, id est, ignobilia, deinde arbores, puta sycomoros, & cedros, id est, maiora, atque nobiliora, quæ ex Hebræorum sententia, vt nuper diximus, *rami & iunci* nomine significantur, populata est.

Hæc mihi magis certa, sed non puto durum aut alienum ab vsu Scripturæ, si quispiam *impietatem* hoc loco, pro supplicio sumat impietati debito; vt pluribus docuimus *cap.* 60. Quia vt peccatum omnes Israëlitarum ordines, & gradus infecit, sic etiam peccati pœna omne illorum genus, & ordinem corripuit.

e e *Vir fratri suo non parcet, & declinabit ad dexteram, & esuriet; & comedet ad sinistram, & non saturabitur.*] Eò adducetur miser ille populus propter impietatem, quæ omnia hostilem in modum populatur, & perdit, vt neque à fraterno sanguine manus contineat: & vrgente fame, quæ à bellis præsertim inopinatis abesse non solet, in omnem se partem, atque consilium vertat. Id enim per *dextram*, & *sinistram* explicatur. Post varia tamen consilia, & nonnulla plena impietatis, atque perfidiæ, tamen esuriet populus. Puto hæc non tam contigisse quo tempore Israël ab Assyrio premebatur exercitu, quàm ante illius aduentum. Nam hic causæ proponuntur ruinæ, & cur Deus tantopere Iudaico populo succensuerit. Est autem optima descriptio immortalis odij carnes alterius comedere, aut sanguinem sitire. Vide quæ diximus in commentariis nostris super Acta *cap.* 15. cùm ageremus de suffocato, & sanguine. 35.

f f *Vnusquisque carnem brachij sui vorabit, Manasses Ephraim, &c.*] Credo inter decem illas tribus exorta fuisse dissidia, & ex iis nonnullos contra fratres suos auxilio fuisse Assyriorum Regi. Quod verisimile valde est, tum quia non admodum bene inter ipsos conueniebat, præsertim ex quo à vero Dei cultu ad aureos vitulos desciuerunt: tum quia ea ratione iniri sibi ab Assyrio gratiam existimabant, si illi consilio essent, vel auxilio contra fratres, cuius potentiæ tot iam victoriis exploratæ resistere se posse diffidebant. De hoc auxilio nihil habemus, quod ego viderim, in locis, vbi hæc historicè tradita sunt; quia de his quàm breuissimè egerunt scriptores sacri: sed non est dubium ex præsenti hoc oraculo ita contigisse. Dicitur autem *frater, caro brachij* alicuius, quia frater etiam alicuius brachium vocari potest. Vt enim rami, ex vno nascuntur stipite, & aliquo modo à se vicissim abeunt; sic brachia, quæ ab vno funduntur corpore. Et sicut rami fratres vocari possunt, metaphora non admodum inuita, sic etiam brachia. Sanè brachia vocantur à Virgilio *Æneid.* 12. Vbi de suo sceptro Rex Latinus iam à suo stipite reciso, & ab artifice dolato ait. 36.

Nunquam fronde leui fundet virgulta, nec vmbras,

Cùm

Cum semel in syluis imo de stirpe recisum.
Matre caret, posuitque comas, & brachia ferro,
Olim arbos.

Ergo dum vnusquisque voraturus dicitur carnem brachij sui, per brachium, fratrem suum intelligi, satis est verisimile.

21. §§ *Simul ipsi contra Iudam.*] Id est, populi qui priùs odiis inter se, atque armis dissidentes in mutuam A cædem rapiebantur, iidem postea iniqua coniuratione conspirabunt contra Iudam: quod sæpe vsu euenire solet. Nam impij, qui se mutuò crudeliter compungunt, & lacerant, vbi iustus, & innocens opprimendus est, animos contra illum, & arma coniungunt. Sicut in Christum fecere Pilatus, & Herodes, qui ad illud vsque temporis vestigium inimici fuerant.

Argumentum decimi capitis Isaiæ.

ALIAM *adducit causam, cur Deus tam durè Iudæorum populum iactari voluerit. Quia nempe qui inter ipsos sunt consilio, atque auctoritate principes, pupillos deprædantur, & viduas; & suis furtis, atque calumniis legum obtendunt sanctitatem. Deinde vaticinium traducit ad Assyriorum Regem Senacherib, qui elatus secundo rerum successu, suæ virtuti, atque sapientiæ gratulabatur de victoriis; quem stuporis incusat, & amentiæ, & graue propterea supplicium denunciat. Tertiò ex subita Assyriorum clade confirmatos iri affirmat illorum Iudæorum animos, qui communem stragem, & calamitatem effugient: quorum è numero paucos significat Euangelij tempore fore saluandos. Ad extremum se iterum refert ad Assyrios, & eorum spiritus minaces, & inflatos repentino exitio frangendos esse prædicit.*

CAPVT X.

1 [a] *VÆ, qui condunt leges iniquas, & scribentes iniustitiam scripserunt: vt opprimerent in iudicio pauperes, & vim facerent causæ humilium populi mei: vt essent viduæ præda eorum, & pupillos diriperent.*

2 *Quid facietis in die visitationis, & calamitatis* [b] *de longè venientis? Ad cuius confugietis auxilium? & vbi derelinquetis gloriam vestram, ne incuruemini sub vinculo, & cum interfectis cadatis? Super omnibus his non est auersus furor eius, sed adhuc manus eius extenta.*

3 [c] *Væ Assur, virga furoris mei, & baculus ipse, in manu eorum indignatio mea.*

4 *Ad Gentem fallacem mittam eum, & contra populum furoris mei mandabo illi, vt*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 AVDISTIS nonnullas causas, cur Israël tam durè vexari debuerit. Nunc aliam accipite, iniustitiam nempe, & crudelitatem in pauperes, pupillos, & viduas: quos vt commodius, imò cum aliqua honestatis specie deglubant, leges condunt iniquas, aut certè consuetudines inducunt, quæ sic inueterarunt, vt legis auctoritatem obtineant.

2 Quid vobis consilij capietis, cùm dies ille funestus aduenerit, in quo Dominus in hanc vestram crudelitatem, & calumniam acutum distringat iudicij sui gladium? cùm ea, quam minimè timebatis, vt pote à longè venientem, pestis ingruerit? Cuius tunc implorabitis auxilium? quam in illo æstu vmbram? quod in eo conflictu præsidium aduocabitis? in cuius fide vestram locabitis gloriam? Quis tandem efficiet ne erectam ante ceruicem incuruetis, subiiciatisque loro, iugóque aduersariorum, aut quò minùs illorum gladio corruatis? Neque tamen his diuinus exsaturabitur furor; adhuc enim aliæ imminent plagæ; maius aliquid ampliùs molitur Deus.

3 Hactenus de Israelis clade; nunc iam de Iuda, quam affliget, delebítque omnino tentabit Assyriorum princeps Senacherib. Væ tamen illi, quo ego tanquam virga vsus sum in furore meo. In cuius manu offensionem, & indignationem meam constitui, qua vterer pro mea.

4 Mittam igitur illum, vt Gentem fallacem, & quæ, vera religione prodita, ad idola Gentium se se

se seconuertæ; & contra populum, in quem ego grauiter indignabar, vt illum ornamentis suis nudet, & spoliet; & ex eo prædas agat opimas, eò denique redigat, vt conculcetur ab omnibus non secus, atque lutum in plateis, locísque publicis conculcari solet.

vt auferat spolia, & diripiat prædam, & ponat illum in conculcationem quasi lutum platearum.

5 Ipse autem non tam meo consilio, quàm suæ sibi libidini obsecutus, plus sibi iuris in illum assumet, dum statuet illum non solùm spoliare, atque deprimere, sed etiam copiosum illum populum ad internecionem vsque delere. Idque non tam indignationi meæ, aut potentiæ tribuet, quàm viribus suis, atque prudentiæ.

5 *Ipse autem non sic arbitrabitur, & cor eius non ita existimabit: sed ad conterendum erit cor eius, & ad internecionem gentium non paucarum.*

6 Quasi enim non mea voluntate, ac numine, tot illas victorias consecutus fuerit: inflatus illo rerum successu sic secum vanissimè, atque stultissimè ratiocinabitur. Nunquid principes qui sub signis meis, & in castris agunt, Reges non sunt? atque ideo non ego magno meo merito Rex Regum appellari possum? nunquid non Calano, sicut Charcamis, Emath sicut Arpad, & sicut Damascus, sic etiam Samaria debellata est.

6 [d] *Dicet enim, Nunquid non principes mei simul Reges sunt? Nunquid non vt Chàrcamis, sic Calano: & vt Arphad, sic Emath? Nunquid non vt Damascus, sic Samaria?*

7 Sicut regna quæ in suorum Deorum tutela, atque patrocinio erant, expugnaui, neque eorum tutelares Dij contra Assyrias vires quicquam habuere potentiæ. Quare non regna solùm, sed etiam eorum simulacra, & numina vicisse, atque expugnasse videor. Quid ergo vetat quominus eodem loco futura sint Samariæ simulacra, atque Ierusalem? In quam spem eò magis adducor; quia iam à me Samariæ simulacra expugnata sunt. Cùm autem ab illis diuersa non sint, in quorum præsidio est Ierusalem, non dubito quin eodem modo Dij quoque, atque simulacra Solymitana subiuganda sint.

7 [e] *Quomodo inuenit manus mea regna Idoli, sic & simulacra eorum de Ierusalem, & de Samaria. Nunquid non sicut feci Samariæ, & idolis eius: sic faciam Ierusalem, & simulacris eius?*

8 Posui in Assyrij manibus virgam, atque furorem meum, non ad omnia, quæ ipse vellet, sed ad illa tantùm quę ego animo destinauerã. Nempe vt in Iudæa ciuitates subigaret alias, & thesauris suis exueret Ierusalem. Hoc ego opus solum impleri volueram ab Assyrio in Sion, & Ierusalem. Cùm autem plura tentauerit, seuerè puniam superbos eius spiritus; & altitudinem oculorum, quibus omnes, quasi longè sibi impares contemnit, atque despectat.

8 [f] *Et erit: cùm impleuerit Dominus cuncta opera sua in monte Sion, & in Ierusalem, visitabo super fructum magnifici cordis Regis Assur, & super gloriam altitudinis oculorum eius.*

9 Sic enim de se superbè cogitat, vt non minùs insolenter, quàm stolidè secum ipse deblateret. Perfeci magna manuum mearum virtute, quod singulari mea prudentia, atque solertia priùs & præcepi animo, & ex bellica disciplina disposui: Ego ereptos amplissimos populorum terminos imperio meo adiunxi, à quorum principibus spolia detraxi opima; & cùm sublimi sederent in solio, inde eos ad puluerem vsque deieci.

9 [g] *Dixit enim, In fortitudine manus meã feci, & in sapientia mea intellexi: & abstuli terminos populorum, & principes eorum deprædatus sum, & detraxi quasi potens in sublimi residentes.*

10 Nihilo operosiùs, aut difficiliùs populorum fortunas ingentes deprædatus sum, eorúmque

10 [h] *Et inuenit quasi nidum manus mea fortitudinem populorum: & sicut colliguntur*

tur oua, quæ derelicta sunt: sic vniuersam terram ego congregaui; & non fuit qui moueret pennam, & aperiret os, & ganniret.

que strauit armatas acies, quàm à rustico implumes capiuntur pulli à matre relicti, aut oua colliguntur è nido. Vt enim tunc nullus est, qui contrà aut pennam moueat, aut vtiliter clamet, sic etiam in populis latè mea virtute subactis nemo fuit, qui contra victrices copias hiscere auderet.

11 [l] *Nunquid gloriabitur securis contra eum qui secat in ea? aut exaltabitur serra contra eum, à quo trahitur? Quomodo si eleuetur virga contra eleuantem se, & exaltetur baculus qui vtique lignum est.*

11 Quo sermone quid magis stolidum, ac pingue dici potuit? Nunquid securis, quæ alterius mouetur, atque versatur manu, eos assumet spiritus, vt deiectæ arboris sibi gloriam ascribat, nihilque deberi contendat illi, à quo rude illud pondus agitatur? Nunquid serra in contentionem veniet de gloria dissecti, siue dolati trunci cum artifice, qui ad pulchrum aliquod opus, illam ex arte moderatur? Sic effert sese Assyrius contra Deum, dum iactat sua virtute illum subactum iri, & è Hierosolymis esse pellendum, à quo ipse virtutem accepit, quo populos domaret, & regna: quomodo si virga, aut baculus eleuetur contra eum, à quo ipse cùm sit graue, atque aridum lignum, ad aliquod insigne, atque admirandum opus eleuatur.

12 [k] *Propter hoc mittet dominator Dominus exercituum in pinguibus eius tenuitatem: [l] & subtus gloriam eius succensa ardebit, quasi combustio ignis.*

12 Propter hoc ille qui ob suam fortitudinē, atque potentiam Deus vocatur exercituum, maciem, tenuitatémque inferet in eos, qui in Assyriis castris pingues videbantur, & robusti; & gloriæ, & splendori; in quibus tam sibi placebat Senacherib, faces supponēt, quæ vanos illos fastus in cinerem soluant.

13 [m] *Et erit lumen Israel in igne, & sanctus eius in flamma. Et succendetur, & deuorabitur spina eius, & vepres in die vna.*

13 Tunc ignis ille, qui Israeli erit splendor, & lumen, non quod comburat, sed quod illuminet, illustret, & exhilaret, Assyriis erit ardor, & flamma, qui Iudam tanquam spinæ & vepres, compungebant, neque hoc longo spatio, sed vna die, neque operoso, sed facili, immò nullo negotio.

14 [n] *Et gloria saltus eius, & Carmeli eius [o] ab anima vsque ad carnem consumetur, & erit terrore profugus.*

14 Ex spinis, & tenui, atque arida materia ad arbores proceras, atque robustas erumpet incendium. Et ex Carmeli, id est, ex maxima Assyriorum gloria nihil omninò erit ab incendio reliquum. Neque impetum illum sustinere, aut expectare poterit inflatus paulò antè animus Senacherib; sed terrore percussus non tam in armis, quàm in fuga præsidium statuet salutis & vitæ.

15 [p] *Et reliquiæ ligni saltus eius præ paucitate numerabuntur, & puer scribet eos.*

15 Ex eo verò saltu, seu exercitu Assyrio quicquid erit à cæde reliquum, sic erit exiguum, & numerabile, vt puer illud assequi numerando possit.

16 *Et erit in die illa: [q] non adiciet residuum Israel, & hi qui fugerint de domo Iacob, initi super eo qui percutit eos: sed innitetur super Dominum sanctum Israel. In veritate reliquiæ conuertentur: reliquiæ inquam Iacob ad Dominum fortem.*

16 Ex eo iam tempore, qui residui fuerint ab Assyriorum gladio de Israel: & qui de domo Iacob vim illam Assyriam, & vitæ periculum euaserint, non vlterius in opibus principum spectare pergent, qui contra fidem datam Iudæorum regnum delere tentarunt, quósque vident tam facilè à Domino potuisse deleri. Sed verè: atque ex animo in Dei Israel præsidio spem collocabunt suam, in eóque nitentur, cuius fidem

in delendis Assyriorum castris experti sunt. Conuertentur itaque Israelis reliquiæ, reliquiæ, inquam, Iacob ad Deum, quem solum esse fortem non dubio experimento didicerunt.

17 Hinc iam admonitus ab ea paucitate, quæ ex tanto Israelis numero communis cædis infortunium euasit, ad meliora, id est, ad Euangelij tempora vaticinium transfero. Si enim populus tuus, ô Israel, ad eam magnitudinem excreuerit, vt arenam maris æquet, & superet, paucissimi tamen erunt ex ea multitudine, qui ad Deum, id est, ab impia, & mortua, ad viuam, & Euangelicam religionem conuertantur. Illa verò paucitas sic abbreuiata, vt consummatio, id est, totalis interitus dici possit, ostendet satis, quanta fuerit diuina iustitia, qui propter iteratas tories peccata tantam abiecit multitudinem, & tam paucos assumpsit.

17 [r] Si enim fuerit populus tuus Israel quasi arena maris, reliquiæ conuertentur ex eo: [s] Consummatio [t] abbreuiata inundabit iustitiam.

18 Consummationem hanc, atque abbreuiationem faciet Dominus in terra à Iudæis habitata, ex qua nonnisi pauci ad Euangelium, & Ecclesiam admissi æternam salutem consequentur.

18 [v] Consummationem enim, & abbreuiationem Dominus Deus exercituu m faciet in medio omnis terra.

19 Iam ab Ecclesia ad interruptam Senacherib historiam vaticinium conuerto. Noli timere, ô popule, qui habitas Sion, Assyrij minas, atque potentiam. Leuabit quidem contra te baculum, & percutiet virga: sed percutiet eo successu, quo percussit Rex Ægypti Pharao. Vt enim iste quando maiori furoris æstu ferebatur in Hebræos, leuata à Moyse virga demersus est in mari, sic Assyrius cùm minaces spiritus magis in Iudæos inflammat, diuina percussus virga repentè concidet.

19 [x] Propter hoc, hæc dicit Dominus Deus exercituum. Noli timere populus meus habitator Sion ab Assur. [y] In virga enim percutiet te: & baculum suum leuabit super te in via Aegypti.

20 Non diu, ô Sion, furor meus in te desæuiet; aderit non longè ab hinc tempus, quo tandem quiescat indignatio mea, qua Assyriorum armis scelera tua punire, atque expiare volui.

20 Adhuc enim paululum, modicúmque, & consummabitur indignatio, & furor meus super scelus eorum.

21 Conuertet enim Dominus in Assyrium flagellum, quo te diu, seueréque conciderat, quo illum sic inopinatò, atque miraculosè conficiet, vt quondam sub Gedeone in petra Oreb confecit Madian; neque alio modo atque exitu leuabit virgam contra Assur, quàm olim leuauit contra mare, quod Regem Pharaonem demersit, & eius opes atque potentiam exsorbuit.

21 Et suscitabit super eum Dominus exercituum flagellum, [z] iuxta plagam Madian in petra Oreb, & virgam suam super mare, & eleuabit eam in via Aegypti.

22 Eo autem tempore ex humeris tuis onus excuties: & ex iugo collum eximes tuum; iugum enim illud quod ex parte ferebas, & ex parte ceruicibus tuis impendebat, dissoluetur, atque putrescet, quia Dominus auxilium negabit hostibus, quo sub iugum Assyrium Iudæorum ceruices agere potuerunt.

22 Et erit in die illa, auferetur onus eius de humero tuo, & iugum eius de collo tuo, [aa] & computrescet iugum [bb] à facie olei.

23 Veniet ille quidē Rex inflatus victoriis, & quasi debellatis, ac deditis hostibus exultans primùm in Aiath: Deinde celeri cursu transibit in Magron: & quasi iam necessarius non esset bellicus apparatus, sarcinas, & reliqua vasa militaria relinquet in Machmas.

23 [cc] Veniet in Aiath, transibit in Magron: apud Machmas commendabit vasa sua.

24 Transie

24 Transie

24 *Transierunt cursim Gaba sedes nostra. Obstupuit Rama. Gabaath Saulis fugit. Hinni voce tua filia Gallim, attende Laisa paupercula Anathoth. Migrauit Medemena:* [d d] *habitatores Gabim confortamini.*

24 Transierunt velociter, quasi res esset ex voto peracta, dixerúntque canentes ante victoriam triumphum. En Gabaa sedes nostra est. Rama ad nostrum obstupuit aduentum, neque hiscere audet. Gabaath Regia ciuitas, vt pote Saulis natale solum, à fuga potiùs, quàm ab armis salutem quæsiuit. Plora vicinam stragem, quam propediem experieris ô filia Gallim; & tu Laisa attende quid ciuitates aliæ passæ fuerint, & tibi ipsi consule aliènis periculis edocta. Tu quoque paupercula, atque misella Anathoth, idem vt facias moneo. Ecce mutauit solum, & è suis sedibus excessit Medemena. Quare habitatores Gabim, id est, Solymitani, qui ciuitatem incolitis in excelsis collibus extructam, animos excitate, & armate manus: Vobis enim res est futura cum gente dura, atque pugnaci, cui nulla gens vnquam impunè restitit.

25 [e e] *Adhuc dies est vt in Nobe stetur. Agitabit manum suam super montem filiæ Sion, collem Hierusalem.*

25 Post diem vnum perueniet ad Nobe, inde leuabit manum cum irrisione, & minacibus verbis contra montem, & collem, vbi sitæ sunt Sion, & Ierusalem, id est, contra habitatores Gabim.

26 *Ecce dominator Dominus exercituum* [f f] *confringet lagunculam in terrore, & excelsi statura succindetur, & sublimes humiliabuntur.*

26 Sic Assyrius insolenter, & barbarè. Sed contra qui verè bellator est, & dominator Deus exercituum, illum terrore concutiet, concidétque ea facilitate qua vas fictile confringi solet. Aut quomodo fractis lagunculis à Gedeone subito cum terrore concisus fuit exercitus Madian: & qui erant excelsi, & procera statura sternentur, & qui erecto erant collo, abiicientur in terram.

27 [g g] *Et subuertentur condensa saltus eius ferro: & Libanus cum excelsis cadet.*

27 Et castra illa speciosa, & omnibus ornamentis instructa, tanquam sylua condensa, & omni lignorum varietate conspicua succidentur; sicut saltus succidi solet à securi. Et qui nuper sublimis putabatur vt Libanus, cum sua celsitudine, atque fastigio corruet.

IN CAPVT DECIMVM

COMMENTARIVS.

1. [a] *Æ qui condunt leges iniquas.*] In pluribus exemplaribus, vt refert Lyra, principium huius capitis cum præcedenti coniungitur. Et sanè ita videtur fieri posse commodissimè. Nam toto capite nono sæpe proponuntur vastitatis causæ, atque supplicia. Deinde clauduntur minæ hac familiari, & penè solenni clausula. *Et non est auersus furor eius, sed adhuc manus eius extenta.* Quod omnino in hac quoque clausula seruatur. In extrema parte capitis noni causam cœpit ostendere Propheta, cur Israël tam durè, atque inclementer vexari debuerit, quia scilicet mutuis inter se bacchantur odiis, & cùm sanguinem cognatum si- A tiant, & multùm hauserint, nunquam tamen sitim illam ardentem explere possunt. Nunc aliam ostendit causam, nempe iniustitiam, & crudelitatem in pauperes, & viduas, & pupillos, quos vt tutiùs, & cum minori aliorum offensione deglubant, leges condunt iniquas, ac consuetudines inducunt, quæ sic inueterarunt, vt legis instar obtineant. Deinde eius inclementiæ supplicium ostendit, dum ait. *Quid facietis in die visitationis?* Concludit denique orationem vsitata formula, *non est auersus, &c.*

[b] *De longè venientus.*] Id est, ab Assyrio, seu 2.
quam non timebatis, longè nimirum à cogitatione vestra. Nam, quæ timemus, aliqua ratione proxima nobis sunt, quæ si aduenerint, non existimantur

mantur aduenisse procul. Secus verò si quid insperatum est, aut eiusmodi vt contra illud satis nos esse muortos arbitremur: tunc quia longè nos à periculo credimus, longè à nobis periculum aduenisse existimamus.

3. [e] *Væ Assur virga furoris mei.*] Hinc iam propheta sermonem traducit à decem tribubus ad Iudam, & Ierusalem: quam irrito conatu opprimere tentauit Senacherib, postquam bonam Iudææ partem subiugarat Ezechiæ tempore. Et in primis ostendit Deus vsum se fuisse Assyriorum potentia, tanquam virga ad punienda Iudæorum peccata: vt auferret spolia, deiiceretque nimiùm insolentes, & inflatos illorum animos, quos appellat fallaces: quia prodita fide, quam Deo sæpe dederant, ad idola gentium superstitioso, atque væsano ritu prosternebantur. Væ tamen Assur dicit Dominus, quia cùm ad prædam missus sit, & conculcandos atque humiliandos Iudæorum spiritus, ipse tamen plus sibi iuris in illos assumpsit, dum statuit eos non solùm spoliare, atque deprimere, sed etiam ad internecionem vsque delere. Eamdem ob causam minatur Deus Regi Babylonis, qui in eumdem populum, dum captiuus esset, duriùs sæuiit, quàm ipsi à Domino fuerat concessum. Sic enim de illo apud Zachariam *cap.1. Ira magna ego irascor super gentes opulentas, quia ego iratus sum parum; ipsi verò adiuuerunt in malo.* Vbi nos ea de re latiùs. Vbi nota quàm humaniter temperatæ sint istæ minæ; nam cùm de afflictione Iudæorum dicendum aliquid sit per Assyrios, ne statim graue, aut diuturnum malum horrerent, priùs agit de Assyriorum Regis supplicio: priùs incipit à *væ* in Assyrios, quàm à *væ* in Iudæos.

Deus impios etiam assumit sui furoris instrumenta.

Quomodo sæpe errent Dei instrumenta dum suo potius obsequuntur, quàm artificis consilio.

Deus in minis etiã clemens.

4. [d] *Dicit enim, Nunquid non principes mei simul Reges sunt?*] Quæ hic dicuntur, satis sunt aperta, indicant enim insignem Regis insolentiam, qui suæ virtuti attribuit debellatas esse ciuitates plurimas, & in his Damascum, & Samariam. Quare hinc meditatur nihil futurum esse, quod suæ potentiæ non succumbat. Vide infrà *à cap. 35. ad 37.*

5. [e] *Quomodo inueniet manus mea Regna idoli, sic & simulacra eorum de Ierusalem.*] Hæc verba dicit Senacherib, aut alia non valde dissimilia. *4. Reg. 18.* & *Isai. 36.* & clariùs *2. Paralip. cap. 32.* Vbi superiorem se fuisse gloriatur diis aliquarum Regionum, quas expugnauit: & quorum simulacra comminuit tanquam Deorum victor. De quo Isaias *cap.37. Et dederunt deos eorum igni.* Neque minorem futurum se putat Deo Iudæorum. Regna idoli vocat ea, quæ sunt Deorum superstitioni dedita, & quibus dij præesse putabantur tutelares. Et eumdem euentum suæ promittebat fortunæ de Ierusalem, quam etiam abundare existimabat simulacris, seu quia nondum nouerat sublata fuisse à religioso Rege Ezechia illa simulacra, quæ in templum Solymitanum impius pater inuexerat: aut quia ex impietate Samariæ quæ idola colebat, coniectabat in Ierusalem etiam esse idolorum cultum. Nam decem tribus cum aliis duabus eiusdem esse Religionis credebant, vt pote ab iisdem prognatas parentibus.

6. [f] *Et erit cum impleuerit Dominus cuncta opera sua in monte Sion, & in Ierusalem, visitabo super fructum magnifici cordis Regis Assur, & super gloriam altitudinis oculorum eius.*] Hinc constat quid Dominus ab Assyriorum Rege, quo tanquam virga ad puniendum Iudæorum populum vsus est, fieri voluerit: nempe vt ciuitates subiugaret alias, opima referret spolia de Ierusalem, illámque omnibus ornamentis, atque opibus exueret, quæ obtulit Ezechias *4. Reg. cap. 18.* vt illum à ciuitate sancta submoueret, suorúmque salutem, & libertatem redimeret. Huc spectabat Dei consilium non vt illam euerteret, quod suæ cupiditati, atque ambitioni proposuerat Assur. Cùm autem alia tentaret quæ sibi à Deo permissa non fuerant, & se ad expugnandam Ierusalem diuino imperio venisse mentiretur, multis suorum millibus ab Angelo deletis ipse inglorius, & nudus in patriam est reuersus. Hinc collige quantum homo Dei instrumentum possit in iis, ad quæ à Domino destinatur. Quod si alia tentat, promouebit parum: quia ad ea, quibus alias ob causas studet, dum suis se rationibus, atque consiliis agit, Deum non habet neque autorem neque auspicem. Imò in vlteriori conatu cadet infœliciter, sicut Assur: qui post perpetuum victoriarum cursum ab Angelo percussus, & priorem gloriam obscurauit, & fœdè ac miserabiliter interiit.

Quid Deus Assyrio negotij dederit cõtra Ierusalem.

Quanta fiducia futura sit homini in his, ad quæ destinatur à Deo.

7. Vbi vulgatus *super fructum magnifici cordis*, Septuaginta reddidere, *sensum, aut mentem magnam cordis*, sed est sensus idem. Nam sensus, & cogitatio fructus est cordis, & eius opus; sicut arborum fructus opus est radicis. Sensus ergo, aut cogitatio vana, ac futilis, fructus sunt magnifici cordis, id est, insolentis, quod præ se cætera contemnit omnia: Gloria altitudinis oculorum; signum est animi supra modum elati: quia in oculis, qui cordis nuntij, & testes sunt; maximè expectantur interni motus, & affectiones animi. Oculi verò elati, seu oculorum altitudo, superbi animi comes est. Quare quod superbiam, aut despicientiam sonet, sæpe Scriptura sacra cum oculis coniungit. vt *oculi sublimes, Isai. 2. Prouer. 6. oculi superbi. Psal. 103. oculi elati.* quod Latinus vocat *elatum supercilium.* Fortasse altitudo oculorum, diuitiæ sunt, quæ *Ioan. Epist. 1. cap. 2.* dicuntur concupiscentia oculorum.

Oculi animorum indices.

8. [g] *Dixit enim, in fortitudine manus meæ feci.*] Hic est fructus seu sensus magnifici cordis, in hunc fœtorem, & saniem erupit inflati animi intolerabilis tumor; omnia suæ virtuti atque potentiæ arrogat, neque victoriarum vllum aut auctorem aut consortem admittit.

9. [h] *Et inuenit quasi nidum manus mea.*] Hæc verba Tertullianus Deo attribuit, cùm de eius immensitate agit, atque potentia, contra Marcionem *lib. 2. cap. 25.* & aduersus Praxeam *cap. 18. Qui totum, inquit, orbem manu apprehendit, veluti nidum*, sed sermo sine dubio est de Senacherib. Fortasse commune prouerbium Deo accommodauit. Pulcra similitudine explicat, quanta facilitate regna plurima lustrauerit, non tam passibus quàm victoriis: vt regna deleuerit non operosiùs, aut longiori mora, quàm oua seu pullos in nido relictos rusticus colligit. Et quemadmodum cùm implumes, ac derelicti pulli capiuntur, non est qui strepat, aut pennam moueat, ita ciuitatibus vltro Assyriæ potentiæ deditis, aut metu ab habitatore desertis, non fuit qui contra victrices copias hiscere auderet. Hanc puto prouerbialem esse speciem, qua rem, quæ sine vllo negotio ac mora fieri, aut superari potest significamus, quales aliæ sunt in Scriptura non dissimiles. Vt paleæ, seu puluis ante faciem venti, & stupa, aut stipula ante faciem ignis.

Prouerbiũ.

10. [i] *Nunquid gloriabitur securis contra eum, qui secat in ea?*] Grauis hæc est reprehensio superbiæ, atque væsaniæ Senacherib, qui sibi adscribebat

Superbi vanissima gloria.

id

A id quod diuinæ virtuti, ac beneficio acceptum referre debuisset. Deus enim & desperationem, & languorem iniecit populis, qui se Assyriæ potentiæ tradiderunt: neque ipse tam victoriæ auctor, quàm Dei vincentis instrumentum erat: Neque Dei omnipotens virtus copiosis egebat Assyriorum castris ad cladem tot populorum, ac gentium, cùm hoc ipsum per imbelles puerorum, ac puellarum manus, atque adeò per graciles crabronum aculeos præstare potuisset. Vt ergo securis, ac serra gloriari non posset de insigni aliquo, atque admirabili artificio, quia illud opus non tam est instrumenti, quàm artificis; sic neque Senacherib, qui virga erat in manu Domini, de populis bello

B superatis: cùm hoc ipsum perficere Dominus potuerit per asini mandibulam, aut per culicum stimulos. Quantò meliùs atque modestiùs Iosue qui verè vocatus est seruus Dei, quem adeò non inflarunt tot victoriæ, tot Regna subiugata, vt non tam sibi quàm crabronibus victoriam ascripserit, per quos Deus è Chananaitide regione veteres habitatores extrusit. *Iosue cap.14. vers.12.*

11\. k *Propter hoc mittet Dominator Dominus exercituum in pinguibus eius tenuitatem.*] Omnia sua illustria, ac pinguia, id est, fortia, atque robusta prædicat superbus Assurius; Deus illostribus metaphoris significat, & prædicit omnia illa momento temporis esse perdenda. Quod tunc impletum est quando ab Angelo centum octoginta

C quinque hominum millia interfecta sunt. Tunc pinguibus tenuitatem dedit, & maciem, quia fortes esse desierunt contra cælestem virtutem: & gloriam atque splendorem exercitûs in speciem pulcherrimi, diuinæ indignationis flamma consumpsit.

12\. l *Subtus gloria eius succensa ardebit quasi combustio ignis.*] Ita exercitus ille Assyriorum gloriosus ardebit; & consumetur, veluti si aridæ materiæ, ac saltui, cui statim comparatur, ignem subiicias. *Combustio ignis* pro flamma ponitur, id est, *flamma comburens.* Tradunt autem Hebræi vt notat bic Hieronymus & S. Thomas, qui illorum cogitationes videntur non improbare, occulto igne sic

Dei singularis prouidẽtia in suos.

D fuisse cremata Assyriorum corpora, vt vestes ac ornamenta alia intacta fuerint, atque ab incendio pura. Quod si ita est, mirè hîc sese ostendit Dei in populum suum liberalitas, & amor; quando illum non solùm ab hoste insolente & extrema omnia minante liberanit, sed etiam opimis ornauit spoliis, quibus, in illius gratiam, ignis pepercit.

13\. m *Et erit lumen Israel in igne: & Sanctus eius in flamma.*] Vt *Sanctus Israel* Deus est, vt sæpe legimus apud hunc prophetam: Sic etiam idem *lumen* hic vocatur *Israel*; qui & alio loco dicitur *ignis consumens.* Hic ergo qui populi sui protector est, & vindex, in Assyriorum castris ita vehementer grassabitur, vt ad vnum penè omnes, summos

E infimósque conficiat; quo spinarum, atque arborum nomine designat.

14\. n *Et gloria saltus eius, & Carmeli eius.*] Comparatur respublica, quæcumque illa sit, siue togata, & vrbana, siue chlamydata, & castrensis, syluæ copiosæ, & vberi, vbi spinæ sunt, & vepres deformes, & humiles, & arbores ad speciem pulchræ atque vberes. Sed sanè exercitus optimè instructus persimilis est amœnæ, ac luxurianti sylvæ, quæ horroris aliquid habet in spinoso frutice, & venustatis in arbore procera, & patula. Quid enim pulchrius quàm spectare scintillantes galeas, vibrantes versicolores cristas, distinctas vario opere, & Assyria acu militum chlamydes, & pretiosis intenta velis Principum tabernacula; sed horret in suo quoque splendore ad vulnus intenta muctonum seges. Vide quid de Israelis castris, déque eorum specie cecinerit Balaam, *Num.24.* Pro eleganti verò saltu sumpsit per Synecdochem *Carmelum*, quasi dicat, speciosam syluam. Carmelus autem vt omnium montium pulcherrimus est, sic quoque quidquid in quolibet genere illustre est, atque visendum, prouerbiali specie suo consignat nomine. Quomodo apud Latinos aut Thessala tempe, aut Hesperidum horti, qui in rerum amœnissimarum amplificationem adducuntur, imò & suum illis nomen impertiunt.

Saltui exercitus comparatur.

o *Ab anima vsque ad carnem consumetur.*] Prouerbialis hæc figura hyperbolicè significat nihil futurum esse reliquum ab illa strage. Quod vulgò Hispanorum dicitur, *ni pelo, ni hueso, ni rosa ni vellose.* Sunt autem apud Hebræos prouerbiales quædam dicendi formæ quibus extrema significatur eladés, quæ nihil non sternat, vt *ramus & iuncus, caput & cauda, clausus & nouissimus, arbor & spina.* Quibus ab infimis ad summa grassatura dicitur pestis, aut calamitas. Ad hanc prouerbialem formam spectasse videtur illud Pauli *ad Hebr. 4. vers. 12.* Vbi diuini sermonis vim domantis, atque expugnantis omnia declarat. *Viuus est*, inquit, *sermo Dei, & efficax, & penetrabilior omni gladio ancipiti: & pertingens vsque ad diuisionem animæ, ac spiritus, compagum quoque, ac medullarum.* Vbi vides animam cum carne coniungi, sicut in hoc Isaiæ loco: & in vtrumque vim habere potentissimam & apud Paulum sermonem Dei, & apud Isaiam incendium de cœlo in Assyriorum castra. 15. Prouerbiũ.

p *Et reliquiæ ligni saltus eius præ paucitate numerabuntur: & puer scribet eos.*] Hinc appatet vocari *saltum* exercitum Assyrium, ex quo perquam pauci ex communi cæde in patriam profugere. Tradunt autem Hebræi teste Hieronymo decem tantùm ex ea multitudine fuisse reliquos. Porrò sicut *innumerabilis* & *immensus* copiam significat maximam, & ingentem rerum multitudinem. Sic *numerabilis*, aut *mensurabilis* pro paucitate adhiberi solet. *Psal. 38. vers. 8. Ecce mensurabiles posuisti dies meos*, id est, paucos. Quod enim numeramus, exiguum est. iuxta illud *Ouid. 15. Metamorph.* 16. Psal.38.

Pauperis est numerare pecus.

Illud verò, *& puer scribet eos*: amplificatio paucitatis est; Puer enim non magnam summam numerando assequitur, illam nempe quam manuum digitis notare potest. Et hinc credo coniectatunt Hebræi decem è toto exercitu fuisse residuos, quià ad hanc vsque summam pueri numerando progrediuntur.

q *Non adiiciet residuum Israel, & hi qui fugerint de domo Iacob inniti super eo, qui percutit eos. Sed innitetur super Dominum sanctum Israel in veritate.*] 17. Cogitabat Achaz Regem Assyriorum contra duos Reges Syriæ atque Samariæ in auxilium vocare. Ait nunc Isaias, eos, qui effugerint Assyriorum arma, qui non possunt esse non paucissimi (ideo enim dicuntur *residuum Israel*) post hanc plagam, quam non ab alio quàm à Deo accepit Senacherib, spem suam in Deo locaturos potiùs, quàm in illo, quem tam facilè videut posse deleri. Illud *in veritate*, ad residuum Israel, siue ad reliquias refero, de quibus statim: nam illæ verè Deum colent, non sicut alij ex eadem gente, qui dubio gradu vacillantes modò

modò ad veri Dei, modò ad inanium Deorum cultum ferebantur. Aperitur autem aditus ad ea, quæ de Ecclesiæ filiis mox dicentur.

18. *f Si enim fuerit populus tuus Israel quasi arena maris, reliquiæ conuertentur ex eo.*] Quæ sequuntur, ad versum vsque 23. ad Ecclesiam spectant, súntque includenda parenthesi; quia inde rursus propheta ad interrupta redtens pertexit historiam Senacherib. Hunc locum Paulus *ad Roman.* 9. interpretatur de conuersione Iudæorum ad Euangelicam fidem, qui pro tanto numero sanè erunt paucissimi. Et hoc sine dubio historico, ac literali sensu vult Isaias, admonitus à residuo, seu reliquiis Israel, id est, paucissimis, qui cùm viderent quàm parum esset fidendum in Assyria potentia, quæ tunc omnium maxima putabatur, ad diuinum perfugium se suáque omnia contulerunt. Allusum est autē ad illud *Gen.* 22. in quo Deus pollicetur Abrahamo, semen sicut arenam maris. Ait ergo Isaias, si ad eam multitudinem venerint Abrahami filij, tamen ex ea reliquias, id est, paucissimos, qui Deum habeant salutis suæ patronum, & vindicem, eius fidem, & Euangelium amplexuros. Quàm verò pauci ex illa tanta multitudine filiorum Israel liberi fuerint ab Assyriorum seu aliorum hostium cæde, aut præda, hinc constat, quia decem tribus omnino abductæ sunt è datis sibi à Domino sortibus, & in ignobilem seruitutem datæ. E duabus tribubus quamplurimi aut capti, aut extincti fuerunt. Nam, vt omittam alios, quos varij bellorum euentus sustulere, certè tempore Achaz regnum Iuda ab Idumæis, & Philistæis humiliatum est, & ab eo magnæ, atque frequentes reportatæ prædæ, 2. *Paralip.* 28. Vbi etiam habes vno die à Rege Israel è Iudæis occisa fuisse centum & viginti pugnatorum millia; & iterum ducenta millia ab eodem fuisse in captiuitatem abacta. Neque exiguam plagam accepit à Theglatphalasar, de quo eodem loco Paralip. *Adduxitque* (Deus) *contra eum Teglatphalasar Regem Assyriorum, qui & afflixit eum* (Achaz) *& nullo resistente vastauit.* Neque paucos occidit, & cepit Senacherib, qui debellata tota penè Iudæa victrices copias appulit prope Ierusalem. Ergo qui post accepta tot incommoda ad Deum sunt reuersi, non potuerunt esse non pauci, & ideo non tam *populus* à propheta, quàm populi *reliquiæ* vocantur.

Israelitæ grauiter afflicti tempore Achaz.

19. Cur verò *reliquiæ* pro paucis sumantur, ea ratio est, quia quod ex aliqua summa, aut quantitate reliquum est, exiguum esse solet comparatione eorum, quæ consumpta sunt. Quo sensu Virgil. 2. *Æneid.* dixit, *Troas, reliquias Danaum.* Ab historia igitur Senacherib, & reliquiis ad Dominum post illum bellorum motum conuersis, maiora prospectans Isaias, & altiùs in Euangelij tempus inuectus, de exiguo illorum numero, qui ex Iudæorum gente salui fient, sermonem inducit. Vt enim ex illa familia Abrahæ, quæ instar arenæ maris multiplicata est, pauci ab hostibus liberati Deo adhæserunt in veritate: sic Euangelij tempore ex eadem familia paucos prædicit fore saluandos. Ex quo loco id ipsum probat Paulus *ad Roman.* 9. *vers.* 27. *Isaias autem*, inquit, *clamat pro Israel: Si fuerit numerus filiorum Israel tanquam arena maris, reliquiæ saluæ fient.* cui testimonio in eamdem sententiam adiungit aliud eiusdem prophetæ *cap.* 1. *vers.* 9. *Nisi Dominus Sabaoth reliquisset nobis semen, quasi Sodoma facti essemus.* Vide quæ nos ibi adduximus.

Israelitarum pauci Euangelium receperunt.

20. *f Consummatio abbreuiata inundabit iustitiam.*] Locus hic difficillimus est, variéque ab autoribus redditus, versatus, & expositus, & in hunc Isaiæ locum, & in Pauli *ad Roman.* 9. vbi productus est à Paulo. Cuius cùm plurimæ sint expositiones, vix aliquam inuenies, quæ omnino cum altera consentiat. S. Thom. & Lyra in Isaiam hæc accipiunt de tempore Senacherib, qui, quia à Deo breui consumptus est, inducta fuit in terram æquitas, & iustitia. & sic explicant illud *Inundabit iustitia*, id est, faciet abūdare iustitiam in terra. Toletus, Adamus, & Gabriel Vazquez in Paulum, allegoricè hîc putant agi de paucitate eorum, qui ex Iudaismo salutem consequentur; historicè verò de decem tribubus, quæ exiguo numero ab exilio redierunt. Sed si quid hîc historicum est, magis est textui consentaneum, si de illorum paucitate sermonem esse dicamus, qui sub Achaz & Ezechia Assyriorum armis oppressi non sunt, nam proximè actum erat de Senacherib, ad quem statim redit vaticinium, de decem verò tribubus nullus proximus sermo.

De sensu horum verborum mira inter autores 21.
varietas, quorum nullus est, vt bene Toletus in fine annotationis 37. *in cap.* 9. *ad Roman.* qui omnino cum aliis in tota explicatione consentiat, aut totum exponat locum, aut verba ita connectat, vt omnia consonent inter se. Nam licèt omnes, aut eorum plerique in eam sententiam conspirent, quæ de Iudæorum reliquiis, id est, de paucis ad salutem venturis sermonem esse statuit, quia vident omnino id sentire Paulum, à quo recedere ingenij esset audacis, & impij; tamen in ea explicanda vehementer variant: præsertim in exponendo, quid sit *consummatio abbreuiata*, seu, quod idem est, & Paulus exposuit, *verbum consummans, & abbreuians.*

Anacletus *Epist.* 2. hæc de Filio Dei videtur in- 22.
terpretari, qui verbum fuit in incarnatione abbreuiatum. Idem Hieronymus *epist. ad Algasiam q.* 10. & Cyprianus *lib.* 2. *contra Iudæos, num.* 3. Alij Euangelium putant, sed variè explicant. Dicunt enim abbreuiatum esse, quia Deus ex multis, quæ in antiqua lege proponebantur, compendium quoddam fecit in Euangelio. Aut quia ex antiqua lege multa sustulit, atque illam quodammodo decurtauit, sublatis longis, fastidiosisque laciniis, vt verbis vtar Tertulliani, atque Hieronymi, qui ita loquuntur; alter *hic*, alter *lib.* 4. *in Marcion. c.* 1. Idem sentit Eus. *lib.* 2. *demonstr. Euangel. cap.* 4. Anselmus, & S. Thomas *in Paulum*, & ex recentioribus multi, vt Toletus, Gagneius, & alij.

Non longè ab istorum sententia abeunt Chry- 23.
sostomus & Theodoretus *in Paulum*, & August. *lib.* 1. *ad Simplicianum, q.* 2. addunt tamen ideo Euangelium vocari consummatum in iustitia, quia iustitiam suis impertitur sectatoribus, quod lex antiqua nullo modo potuit. Photius apud Oecumenium docet ideo Euangelium verbum dici consummatum, quia Euangelio non succedet lex alia, sicut antiquæ legi successit Euangelium. Longum esset aliorum, aut sententias, aut explicationes afferre, quas nunc omitto; vt quod mihi verisimilius est, tandem exponam.

Inprimis veneror, amplectórque illorum Pa- 24.
trum sententiam, qui hic aut Dei filium abbreuiatum in carne, aut Euangelium intelligunt, in quo resectæ sunt longissimæ veteris Testamenti laciniæ. Sed ne totus abeam in illam sententiam facit, quod, vt ex Paulo liquet, & ex omnium antiquorum communi consensu, hic propheta docet paucissimos

cissimos fore ex Iudæorum gente, qui salutem obtineant; cuius ratio aut explicatio reddi videtur ab Isaia, dum ait: *Consummatio abbreuiata inundabit iustitiam.* Sed verbum Dei abbreuiatum in carne, aut leuissimum, ac suauissimum Euangelij iugum, potiùs promittebant copiosum, quàm indicabant exiguum saluandorum numerum; nam ista potiùs alliciunt cunctantes animos, quàm deterrent. Et quidem propheta noster sæpe ex hac legis suauitate, & verbi incarnati mysterio sub varia metaphoris magnos ad Ecclesiam futuros esse dicit hominum conuentus. Neque præterea apparet, quomodo aptè cum superioribus cohærere possit incarnati Verbi, seu Euangelij, aut nouæ legis introductus sermo.

25. Quare mihi valde verisimile est aliter quàm de Euangelio, seu de incarnato, aut abbreuiato Patris Verbo locum esse exponendum. Videtur autem duobus modis apto, & continenti filo explicari posse: altero exiguum illum numerum quem adiunget Ecclesiæ Iudæorum natio, fore sanctissimum: & re vera ita impletum fuisse in Ecclesiæ principio ex Apostolicis Actibus planum fit. Nam primi illi nascentis Ecclesiæ filij vsque adeò studiosè vitæ sanctitatem coluerunt, vt communi iam ac legitimo nomine vocarentur *Sancti*. Tunc verò sic locum expono, atque ordino. *Iustitia*, id est, sanctitate *inundabit*, id est, abundabit, & ornabitur illa consummatio abbreuiata, id est, exiguus ille numerus, quem ex Iudæis collegit Ecclesia. Quæ sententia quid habeat contortum, ac difficile, non video, aut quid alienum à re proposita contineat. Quòd si hypallagem esse statuas in versione vulgata, qualis in Scriptura sacra occurrit non rarò, quam aperuit Foreirus, dum transfert, *Consumptionem abbreuiatam inundabit iustitia*, minus habet difficultatis hæc expositio. Porrò *inundare* significare copiam nemo non videt; siue illi verbo accusatiuum addas, siue ablatiuum. Inundat enim aliquis iustitia, quia illa abundat, inundat iustitiam, quia illam stillat, & exuberanter diffundit. Pro consummatione Hebr. est כִּלָּיוֹן *chilaion*, à verbo כָּלָה quod tam *consumere* quàm *consummare*, seu *perficere* valet. Quare iuxta explicationem, quam instituimus, sensus erit; Paucitas illa perfecta abundabit sanctitate & iustitia.

26. Altero modo exponi potest, ita vt consummatio non tam perfectionem significet, quàm finem, aut id quod à fine proximè distat. Est autem Scripturæ sacræ familiare, vt quod ab aliquo termino non longè recessit, termini ipsius nomen obtineat; quod in loco, tempore, ac numero frequentissimum est. Dicimus enim aliquid factum in aliquo loco, quod factum est in loco vicino, quomodo Ioannes *cap.* 1. de altero Ioanne scribit: *Hæc in Bethania facta sunt trans Iordanem, vbi erat Ioannes baptizans.* Neque tamen in vrbe baptizabat, sed prope illam. Et Christus natus in Bethlehem dicitur, & occisus in Ierusalem, cùm tamen extra vtramque ciuitatem natus sit, & occisus. De tempore non minùs certum, aut vsitatum, in vno egressu filiorum Israel ex Ægypto plurima sunt exempla. Nam quæ post illum temporis articulum facta sunt, eodem facta esse traduntur, vt siccatum mare *Iosue* 2. occurrisse Moab Israelitis *Deut.* 23. *vers.* 4. & 25. *vers.* 18. datum manna *Exod.* 16. acceptam legem in monte Sinai *Deut.* 4. *Leuit.* 26. 4. *Reg.* 8. quia hæc omnia contigere non longè post illum egressum.

Regula.
In tempore aliquo, aut loco facta dicuntur, quæ proximè facta sunt.

27. De numero res est vsitata magis; nam quod parum abest, ab integro, atque perfecto, seu magis noto numero, quales sunt decades, chyliades, myriades, anni, sæcula, &c. siue illum excedat, siue ab illo deficiat, nomen illius sibi vindicat. Quare Dauid qui septem annos, & sex menses regnauit in Hebron 2. *Reg.* 2. *vers.* 11. regnasse dicitur septem annos 3. *Reg.* 2. *vers.* 11. Et Noë cùm genuit Sem, Cham, & Iapheth, traditur fuisse 500. annorum, cùm tamen natus tunc esset annos 480. vt notauit August. *lib.* 25. *de ciuitate cap.* 14. Plura exempla vide apud Salmeronem *Prolegom.* 11. *quinquag.* 3. *can.* 50. Ex hac Hebræorum consuetudine natum est, vt cùm in aliquo numero pauci sunt, qui aliquid non fecerint, subierintve, omnes fecisse dicantur, aut subiisse. *Gen.* 35. duodecim, id est, omnes filij Iacob nati dicuntur in Mesopotamia, cùm tamen ibi natus non fuerit Beiamin, sed in Ephrata. Eodem modo si è magno numero pauci aliquid fecerint, nullus existimatur, & dicitur aliquid fecisse. Quomodo *Psal.* 11. defecisse dicitur sanctus, quia pauci tunc erant sancti, & *Psal.* 13. propter eamdem causam nullus esse dicitur qui faciat bonum.

Regula.
A numero perfecto nomen sumit quod ab illo non longè abest.

28. Ex his conabor obscuro huic loco, si quomodo assequi potero, aliquid afferre lucis. Fuere filij Israel, quo tempore hæc ab Isaia dicebantur, sicut arena maris, deinde abductis decem tribubus, & duabus reliquis euentu vario sæpe, diuéque concisis, pauci ex ea multitudine superstites fuerunt, qui non aut mortem, aut captiuitatem subirent. Fuere item sicut arena maris sub Euangelij tempus, neque plures Euangelium amplexi sunt, & salutem consequuti spiritualem, quàm fuere priùs, qui Assyriorum arma, & seruitutis, aut mortis ignominiam effugerunt. Cùm ergo illi vtroque tempore ex ingenti numero paucissimi fuerint, optimè, cùm iuxta regulam traditam *nulli* dici potuerint, *consummatio*, quæ idem est quod finis, aut nullus, vocati sunt. Consummatum enim appellamus, quod parum abest à fine, siue vt consummetur. Et in hoc ipso verbo exemplum est *Ioan.* 16. Cùm enim nondum consummata esset aut Christi vita, aut nostræ redemptionis opus, quia tamen iam parum supererat vitæ, dixit Christus iam vicinus morti, *Consummatum est.*

Regula.
Cùm e magno numero pauci relinquuntur, nullus dicitur fuisse reliquus.

29. Neque parum fauet huic explicationi *reliquiarum* nomen, quod datum est iis, qui ex Israelitarum genere seruati sunt. Sunt enim reliquiæ in mensa id quod post absumptos cibos residuum est: reliquiæ item dicuntur remanentes racemi iam peracta vindemia, quæ tamen non faciunt, quominus consumpti dicantur cibi, & confecta cœna; & collecti de vite fructus, & absoluta vindemia. Quare, qui residui sunt racemi, *consumptio*, seu *consummatio* dici possunt; sicut, quæ in aliquo genere postrema sunt, *fines* vocantur: vt postrema ciuitas in aliqua prouincia *finis prouinciæ* dicitur, & Hispanus quæ eiusmodi sunt appellat *el acabo*, quod est idem atque Latinè *consummatio*. Et quidem Deus cùm paucitatem significat eorum, qui salutem spiritualem meditabantur, quod hic etiam facit, eos comparat cum racemis ex vindemia relictis. *Michea cap.* 7. *vers.* 1. *Factus sum sicut qui colligit in autumno racemos vindemiæ.* Quia verò, quæ illa ratione colliguntur, pro nihilo existimantur, subdit statim, *non est botrus ad comedendum.* Non quia nullus esset, sed quia cum eorum numero comparati, qui collecti antea fuerant, vix vlli dici possent.

30. Illud verò *abbreuiata*, reliquias illas, quæ con-

summatio vocantur, exiguo numero futuras esse designat. in quo Foreirus Epitasim agnoscit: nam in *consummatione* obscure intelligitur abbreuiatio. quæ deinde explicatur apertiùs. Quòd autem statim additur: *Inundabit iustitiam*; commodam habet huic expositioni sententiã: Aut si ita exponas, sicut in priori explicatione, nempe illam consummationem, & illud quasi nihil abundaturum esse iustitia, & sanctitate: Aut certè illam paucitatem in tanta reproborum multitudine ostensuram esse, quanta fuerit Dei iustitia; qui propter iterata toties peccata tantam abiecit multitudinem, & tam paucos assumpsit. quasi dicat iustissimè, reprobatis aliis, pauci saluabuntur.

31. Hanc explicationem aut tenent, aut indicant ex recentioribus aliqui, dum docent in consummatione abbreuiata, illorum intelligi paucitatem, quos Dominus elegit reprobatis plurimis ex Iudæorum genere. ita Foreirus, & Salmeron in Paulum *ad Roman.* 9. vbi explicat hunc Isaiæ locum. idem Gabr. Vazquez *ibid.* Et in re vsque adeò obscura, & varia hoc mihi videtur impeditum minùs, & magis ad textum tam Isaiæ quàm Pauli.

Quod si quis putet Isaiam hoc loco idem agere quod Paulus *ad Roman.* 9. nempe de reprobatione Iudæorum, electionéque gentilium (quod mihi difficile est, sentiunt tamen plurimi) ita vt hìc duo sint vaticinia, alterum de Iudæis, de gentilibus alterum; tum optimè in *consummatione abbreuiata*, aut *abbreuiato verbo*, intelligi potest aut incarnatum Verbum, aut Euangelium, quod antiquam legem multò excellentiùs, & multò præterea plura compendio continet: in hanc sententiam. Euangelium abbreuiatum Deus per vniuersam terram diffundet; cuius cùm iugum suaue sit, quia non habet antiquæ legis onerosa fastidia, inundabit iustitiam, id est, iustos faciet ex gentilitate quamplurimos.

32. Aut etiamsi in *consummatione abbreuiata* pauculos accipias, qui se ad Christum primùm adiunxere, quales fuerunt Apostoli, illi inundabunt iustitiam, quia nubium, aut fluminum more, quæ terram complent, & fœcundant: in vastam Gentium solitudinem cum Euangelio, iustitiam quoque, & sanctitatem inducent: Sed, vt ego existimo, Isaias hîc de Gentibus non agit, neque item Paulus; dum verba citat Isaiæ. Quia cùm proximè de Gentibus egisset, probassétque illarum electionem aliorum prophetarum testimoniis, hoc statim testimonium de paucitate, & reprobatione Iudæorum induxit.

33. [u] *Consummationem enim, & abbreuiationem Dominus Deus exercituum faciet in medio omnis terræ.*] Sententia eadem iteratur, quod fieri solet cùm magnum aliquid proponitur, & est quasi prophetica quædam forma attentionis captandæ. Dicitur autem Deus consummationem facturus, quia reprobata maxima Iudæorum parte, electorum ex eo genere sic erit numerus exiguus vt penè totum genus videatur esse consumptum, aut, quod abbreuiationis nomen importat, ad paucos redactum. Illud *in medio omnis terræ*, idem est atque in tota promissionis terra, & vbique agerent Iudæi iuxta regulam, quam tradit Hieronymus *in cap.* 13. *Isaiæ* ad illud. *vt disperdat omnem terram. Idioma est*, inquit, *Scripturæ sacræ, vt omnem terram illius significet prouinciæ, de qua sermo est.* Quam regulam nos multis exemplis confirmauimus ad illud *Actor.* 2. *Ex omni regione quæ sub cælo est.*

Regula. *Omnis terra* pro ea prouincia ponitur de qua sermo est.

34. Neque huic explicationi incommodat quicquam, quòd illa consummatio abbreuiata futura dicitur in medio omnis terræ. quasi futura existimetur in Ierusalem, quæ terræ promissionis quasi vmbilicus existimatur. Nam vt mediocriter in Scriptura sacra versatis constat, *medium* in Hebraico idiomate aut nihil addit præpositioni, cui adiungitur, aut certè aliquid aliud valet, quàm quod propriè dicitur medium, id est, quod ab extremis æqualiter distat. Iuxta priorem vsum intelligitur illud 4. *Reg.* 4. *ver.* 13. *In medio populi mei ego habito*, id est, in populo meo. & 1. *Reg.* 17. *vers.* 34. *Tollebat arietem de medio gregis*, id est, de grege; iuxta posteriorem dicitur sæpe aliquis esse in medio aliorum, id est, inter alios. Quod satis hic indicauit Paulus, qui quod Isaias dixit, *In medio omnis terræ*, ipse legit, *super terram*, quod idem est atque in terra; neque de medio meminit. Quare abbreuiationem fieri in medio omnis terræ, nihil est aliud quàm in terra à Iudæis habitata paucos fore saluandos.

In medio idẽ est quod *inter* aut *in*.

35. [x] *Propter hoc hæc dicit Dominus Deus exercituum, Noli timere.*] Hoc vsque de Ecclesiæ tempore, Iudæorúmque conuersione. Iam se propheta refert ad historiam Senacherib, quam paucis intercideratur; & commemorata illius strage, ait non esse cur populus timeat, si Dei se tutelæ ac patrocinio credat.

Reuertitur ad Historiã Senacherib.

36. [y] *In virga percutiet te; & baculum suum leuabit super te in via Ægypti. Adhuc enim paululum, modicumque, & consummabitur indignatio, & furor meus super scelus eorum.*] Cætera obscura non sunt. *In via* idem est atque instar, seu ad morem & similitudinem alicuius: quia via, modus est aut ratio viuendi seu operandi. Vnde frequens in Scriptura sacra, *ambulauit in via*, seu *iuxta viam alicuius*, id est, imitatus est, & similia passim. Quod ergo dicitur de Senacherib, *Baculum leuabit super te in via Ægypti.* sic interpretor: Ita sæuiet in te, ô habitator Sion, Senacherib, sicut olim Pharao Rex Ægypti, qui in populum oppressum, & propter grauioris mali metum non repugnantem, quidquid collibuerit, licere sibi arbitrabatur. Sed post modicum tempus furoris mei in illum stimulos exacuam. Et quemadmodum ipse in via Ægypti, id est, Pharaonis more percussit te virga Tyrannica, & dura; sic ipse quoque à me in virga Ægypti percutietur. Nam quemadmodum Pharao grassatus priùs pro sua libidine in filios Israel, cùm maximè illorũ sanguinem sitiret, leuata à Moyse virga contra mare demersus est; sic Senacherib in maximo sui furoris æstu repentè diuina virga percussus concidet. Id enim significat quod statim subditur, *Suscitabit Dominus virgam suam super mare, & leuabit eam in via Ægypti*: vbi nota similitudinis supplenda est, hoc modo: sicut Dominus olim virgam suam leuauit super mare rubrum contra Pharaonem, &c.

37. [z] *Iuxta plagam Madian in petra Horeb.*] Non aliter Senacherib & inopinatò, & miraculosè deletus est, quàm olim sub Gedeone Madian, *Iudic.* *cap.* 7. de quo plura *cap. præcedenti.*

38. [aa] *Computrescet iugum a facie olei.*] *Oleum* propter varias proprietates varia significat: quia lenit, & mollit, quæ dura sunt, admotúmque vulneri dolorem alleuat, medetúrque, pro *misericordia* sumitur. Et iuxta proprietatem istam hunc locum exponit Hieronymus cum aliis plurimis, qui putat ex copiosa Dei misericordia id consequuturos esse Iudæos, vt iugum quod partim iam imposuerat Iudæorum multis, partim intentabat reliquorum ceruicibus Assyrius, putresceret, id est, pondus amitteret, & omnino periret. *Alia proprietas* est, vt

Olei proprietates, & trãslationes.

strepitu diffundatur, ac fluat, secus atque alij quidã liquores, qui cum sonitu funduntur, & cum murmure defluunt, vnde hominem lenem, placidum; quique nulli obstrepit, aut molestus est, oleo tranquilliorem prouerbiali figura vocamus. Iuxta hæc alij hunc locum sic accipiunt, sine murmure, atque armorum fragore frangendas esse, atque delendas Assyriorum vires: ita vt deletos se priùs quàm deleri se videant. Erit itaque victoria non cum tumultu, & strepitu, sed tacita atque tranquilla. ita putat Adamus.

39. *Alia proprietas olei* est, quia corpora non solùm recreat expeditáque reddit, & ad motum, cursúmque soluta, ac leuia, sed etiam nitida, pinguia; hic autem nitor atque pinguedo, vt roboris & fortitudinis argumentum sunt, sic etiam pro robore, ac fortitudine vsurpantur. Quare Dauid *Ps.108.v.24.* causam reddit cur macro sit, & exhausto corpore. *Caro mea immutata est propter oleum*, id est, propter olei defectum: quia nõ vngitur. Aut certè immutata est, emarcuit, & aruit, quia ab adipe, & pinguedine destituta est. Ex quo fit vt *pingues* sumantur pro vegetis, & robustis: quo nomine vocantur tauri præferoces, & fortes. *Psal.21.13. Tauri pingues obsederunt me* Et paulò suprà, qui robusti erant in Assyriorum castris, pingues vocantur. *Mittet dominator Dominus exercituum in pinguibus eius tenuitatem.* Erit ergo iuxta hanc olei proprietatem sensus. Sicut Assyriorum pinguibus Dominus tenuitatem misit, id est, infirmos reddidit, debilitauit, ac perdidit, sic tenuibus atque debilibus Iudæorum pinguedinem, & fortitudinem dabit: ita vt qui antea quasi macri, atque subacti boues neque audebant, neque, si auderent, possent iugum detrectare, pinguefacti tamen iam, & corroborati illud à ceruicibus excutiant.

40. b b Illud *à facie* ex vsu Scripturæ sacræ idem est quod *propter*. Vt enim de *medio* super diximus, nihil interdum addere præpositioni, cui adiungitur. Sic etiam de *facie* multo certiùs affirmare possumus: quia multò in Scriptura sacra notius; atque frequentius, vt *ante faciem gladij, seu frigoris*, id est, ante gladium, & frigus. Sic *a facie olei*, id est, ab oleo, seu propter oleum. Sicut etiam *Psal.37.* dicitur *à facie insipientiæ meæ*, id est, propter insipientiam meam. Siue ergo *oleum* hic misericordiam Dei, siue robur, atque animum non abiectum, & languidum, sed alacrem, & constantem significat; propter illud, quidquid est, confractum, ac dissolutum iri prædicit Assyriorum iugum.

41. Hæc omnia quæ adduximus in explicationem obscuri loci, satis probabilia sunt; sed nescio quomodo in illis minùs conquiescit animus, qui aliquid amplius odoratur, & requirit. Nam cùm allegoricè *iugum* pro imperio sumatur, quod excutiendum dicitur de Iudæorum collo, & à facie olei putrefactum iri, aliquid videtur esse quærendum in quo iugum cum oleo coniungatur: quia oleum etiam allegoricè sumitur pro eo, quod iugo aut pondus adimit, aut materiam dissoluit. Nam sensum eiusmodi sumi ex iis, quæ in aliquem ordinem, aut naturam non conueniunt, aut arte iunguntur, allegoriæ leges, & natura non sinunt. Et ita putat Foreirus, qui ideo iugum ab oleo dissolui dicit, quia iugi nodos, seu lora indurata adhibito oleo, seu pinguedine mitigare ac soluere consueuerunt agricolæ. ita vt oleum loris, ac nodis sit, quod nodo cuneus, vt est in prouerbio; Neque minùs habet prouerbialem speciem, eodem sensu,

A *computrescet iugum ab oleo.* Sed licet mihi probetur maximè, aliquid habere oleum quod iugo vim adimat, aut illi aliquo modo contrarium sit: non tamen puto satisfacere, quod suspicatur Foreirus de nodis iugi ab oleo laxatis. Tum quia id agricolæ non faciunt, vt satis est omnibus compertum; tum quia postquam boum ceruicibus impositum est iugum, & vinctum nodis, ad tempus vsque quo perfuncti iam diurna opera à iugo exsoluuntur boues, non ita durescunt nodi, vt oleum ad molliendum, & laxandum adhiberi debeat.

Mihi, vt verum fatear, ad huius loci, allegoriæque præsentis explicationem, nihil occurrit, quod aut textum impleat, aut omnino satisfaciat. Ten- 42.
B tabo tamen aliquid nouum, quod in rebus vsque adeò dubiis, neque nouum videtur, neque cuiquam molestum esse debet. Et primùm existimo de Assyrio iugo, quasi ferreum esset, inductam esse allegoriam. Durum enim imperium, quale nonnullis imposuerat, & aliis minabatur Assyrius, non semel ferrei iugi nomine significatur. Imo ferreum Dominus minatur iugum rebelli, & peruicaci populo *Deut. 28. vers. 48. Seruies inimico tuo, quem immittet tibi Dominus in fame, & siti, & nuditate, & omni penuria: & ponet iugum ferreum super ceruicem tuam, donec te conterat.* Et *Ierem. cap. 28. vers. 14. & Eccl. cap. 28. vers. 24.* inducitur quoque ferreum iugum, quo imperium ostenditur durum,
C & crudele. Siue ergo ea materia ferrea vsitatum esset iugum inter Hebræos, vicinósque populos, seu certè accommodatum esset ligneo iugo ferri nomen, ad significandum eius pondus, atque duritiam; sicut dicitur ferrea virga, & ferrea fornax; ad ferri tamen nomen, & naturam accommodatè statim adhibetur oleum; cuius ea vis est, vt dura quæque penetret, & emolliat, efficiátque vt illa facilè frangantur, & pereant. Et quidem, quod ad ferrum attinet, res est familiari ac quotidiano experimento comperta. Nam si quid instrumentis ferreis rubiginis inoleuit, id ab oleo exteritur, atque consumitur, atque eo purgatur quod scabrum est, & immundum. Cuius vis sic est comperta ac formidata iis, qui aut arma endunt, aut ab aliis fabri-
D cata, vt splendida sint, & intaminata curant, vt alio tingant oleo quàm oleagino, quia ab hoc arma corrumpi vsu didicere. Quin etiam audio si quidpiam hiet in instrumento ferreo, puta malleo, incude, rimámque subeat oleum oliuarum, solere illud sic affici, vt fracescat, & inutile sit. Sanè Pierius *lib.54. tit. de pace*, cùm docuisset *oleum* pacis esse symbolum, ad extremum addit. *Cùm ferrum, ferríque vsus bello in primis inseruiat, & symbolicè pro bello ponatur, tanta inest oleo vis, vt id emolliat, & ad ferenda vsum ineptum, & inutile reddat. Sic quidem fabri, qui ferrum lentescere, atque emollire volunt, candefactum id oleo intingere consueuere.* Hanc vim olei durissima quæque penetrantis explicuit Dauid *Psal. 108. Intrauit sicut aqua in in-*
E *teriora eius, & sicut oleum in ossibus eius.* Ex his hunc ego locum sic interpretor. Imponet vobis Assur, ô viri Iuda, iugum, quod propter pondus, & duritiem videri possit ferreum: sed ego contra parabo oleum, quo illud tanquam futile vas soluatur, & putrescat.

Iugum ferreum.

43. Explicatio hæc alicui fortasse videbitur paulò durior: quia gratis videtur confingere iugum esse ferreum. Neque illud de oleo quo ferrum fracescere, atque corrumpi dicitur, aut ita certum est, vt omnes probent, aut ita notum, vt ab eo videa-

tur trahi posse prouerbium. Quare alio modo, A minus fortasse duro, coniungi potest oleum cum iugo: ita vt referatur ad lora, quibus iugum alligatur, spatiùtque ad boum ceruices. Non eo sensu, quem adduxit Foreirus, nempe vt oleum adhibendum sit, vt lorum soluatur, quod diurno labore siccatum induruit. Id enim mihi omnino non probatur. Tum quia id non fert aut vsus, aut disciplina rustica. Tum quia illud non facit, vt lora putrescant, sint inutilia haui: quod videtur propheta velle significare. Aut certe, quia lora oleo madefacta, qualia ad iugum & plaustra adhibent rustici, potiùs calore & vsu lentescunt, quàm indurantur. Quare ego aliter hæc duo coniungo, vt ostendam vsum, vnde petita sit metaphora, quam, B antequam expediam, obseruo.

44. Primùm lora, quæ ad iugum rustici, aut ad plaustra thedstij adhibent, quæ è corio crudo plerumque fiunt, vt lenta sint, & tractabilia, constringique possint, aut dissolui facilè, oleo macerari, subigique, quod si absit, facilè arescunt, atque rumpuntur. Quod non alia ratione probo, quàm rusticorum vsu perpetuo, à quibus hæc accepi. In oleo autem adipē, & quodcumque pingue intelligo, quo etiam coria mollescunt, & subiguntur, nam hoc etiam significat vox Hebr. שמן *semen*.

45. *Præpositio* מ *aliquando negat.* Deinde præpositionem מן *min*, pro qua noster interpres reddidit, *A*, cum dicit *a facie olei*, quod idem est, atque ab oleo: significare negationem, ita vt *à facie olei*, idem sit quod *a non oleo*, id est, C quia deficiet oleum: quomodo *Psal.* 108. dicitur: *Caro mea immutata est propter oleum*. Hebr. משמן *mismen*, id est, *ab oleo*, seu quia oleum defuit: aut in cibis, quos non non delicatè condiui, aut quia in me pinguedo non est. Symmachus vertit ὑπὸ ἀναλειψίας, id est, *præ non vnctione*, seu quia non vnxi me, aut cibos; Apollinaris exponit νόσφιν ἐλαίου, id est, *sine oleo*. quia nimirum cibus tenuis est, asper, & insulsus; ita vt, *propter oleum*, sit idem quod *à nunnio*, & eius explicatio. In eadem significatione ponitur מ negatiua præpositio cum infinitiuis 1. *Reg.* 15. *vers.* 26. מהיות *mehioth*, ab essendo, id est, ne esset. 1. *Reg.* 23. *vers.* 28. מרדף *merdoph*, à sequendo, id est, ne sequeretur. *Iob.* 33. *vers.* 28. מעבר *meabor*, à transeundo, id est, ne transiret. D

46. Ex his ego sic hunc locum expono, computrescet iugum, id est, iugi lora, & erunt prorsus inutilia, quia deficiet oleum quo delibuta, atque subacta vsui esse poterant alligando iugo. Et quidem sensus est idem, quem alij probant, nempe nihil perfecturum Senacherib, dum iugum contendit imponere, illigaréque Iudæorum ceruicibus. Nam Deus illi, cùm castra admouerit contra Ierusalem, non suppeditabit oleum, quo lora lenta reddat, & ad constringendum idonea. In oleo verò diuinum auxilium intelligitur, quod Deus largè præstitit Assyriis, donec ventum est ad Ierusalem. Tunc enim oleo subtracto repentè computruit, E & diffractum est Assyrium iugum. Vide quæ hoc eodem capite diximus ad illud. *Et erit cùm impleuerit Dominus.* cuius loci ex hac allegoria sumenda est interpretatio. Explicationem moralem huius loci, & quomodo iugum ab oleo diuino putrescat, & leue fiat, vide Greg. *lib.* 19. *Moral. cap.* 12. & 13.

ee *Veniet in Aiath, &c.*] Elegantissima hypotyposis est vanissimi ac superbissimi Imperatoris, nihil sibi non arrogantis, & quasi iam debellatis, aut deditis hostibus exultantis. Inducitur hic à propheta Senacherib elatus secūdo bellorum euentu. Qui quasi necessarius non esset tam copiosus apparatus bellicus, aut quo expeditior altas Iudæorum ciuitates non tam passibus obiret ocyùs quàm lustraret victoriis, sarcinas, & militaria vasa relinquit in Machmas, atque inde citato cursu ad alia transiuit. Neque dum ad Gabaa victorem exercitum appulerat, cùm clamauit, *Gabaa nostra est*, & *Hinc filia Gallim*: clama & vlula ô ciuitas, quia iam adest tibi inopinata vastitas, &c. *Attende Laisa*, id est, ex alieno incommodo disce, quid tibi impendeat mali. 47.

dd *Habitatores Gabim confortamini.*] *Gabim* deductum est à radice גב *gab*, quæ *aliquid excelsum* sonat, ex quo mihi verisimile fit habitatores Gabim dici Hierosolymitanos ciues: quia hi loca incolunt excelsa. Nam Ierusalem sita erat in edito loco: & intra mœnia aliquos habebat colles, vt Sion & Moriam: de quibus nos ad illud Zachariæ *cap.* 14. *Ad vallem montium eorum.* Quare ciues Solymitani dici poterant *habitatores Gabim*, id est, collium, vel excelsorum. Illud verò *confortamini*, non ideo dicit Rex Assyrius, vt ad bene sperandum excitet languentes animos, sed vt ostendat obsidionem adeò fore angustam, tam copiosas atque alacres obsidentium vires, vt ad resistendum omne robur, ac studium aduocare debeant, in quo species quædam irrisionis appareat. 48.

ee *Adhuc dies est, vt in Nobe stetur, Agitabit manum suam super montem filia Sion, collem Ierusalem.*] 49.
Id est, breui, nempe post diem vnum perueniemus ad Nobe, quæ ita Hierosolymæ vicina est, vt inde spectari possit. Ibi stabimus, & figemus tentoria, vnde commodè, atque per otium non molestum, ciuitatem illam regiam expugnabimus. Dum autem leuandam esse manum dicit contra montem Sion, & collem Ierusalem, videtur explicare, qui sint habitatores Gabim, id est, locorum excelsorum. Videntur enim esse Iudæi qui degunt super montem Sion, & super collem Ierusalem.

ff *Confringet lagunculam.*] Prouerbium esse puto, quo significatur facilis & totalis rei alicuius contritio: nam lagnncula, seu quodcumque vas fictile facilè conteritur, neque vlli opportunum est vsui semel contritum. Est autem in Scriptura sacra frequens ab eiusmodi confracto vase similitudo. *Psal.* 2. *Sicut vas figuli confringes eos.* & infrà *cap.* 30. *Comminuetur, sicut conteritur lagena figuli.* Hic verò nota similitudinis omittitur, id est, *sicut* laguncularm. Aut certè allusio est ad Historiam Gedeonis, de qua nuper. Vbi ad frangendas vires Madian lagunculæ fractæ sunt. Lagunculæ verò illæ satis aptè, atque significanter sumi possunt pro victoria illustri, celeri, sine sanguine, atque armorum strepitu. 50. *Prouerbiū.*

gg *Et subuertentur condensa saltus.*] Id est, castra Senacherib, quæ vt vidimus nuper, cum sylua densa, varia, atque speciosa collata sunt. 51.

Argumen

Argumentum vndecimi capitis Isaiæ.

POSTQVAM de insolenti, ac vano spiritu Senacherib egit capite proximo, nunc de regno agit Emanuelis longè dissimili, admonitus ab Assyriorum subita, atque infelici clade. Incipit autem ab Emanuelis ortu, & eius fortunatum, atque sempiternum describit imperium, in quo inter summos, atque infimos mirifica erit animorum, studiorúmque consensio. Ad extremum, iterum liberandum populum prædicit ab exilio, quod apud Babylonios durum exiget, ac diuturnum, non aliter quàm olim ab Ægyptio iugo liberatus est. Tunc verò latè prædabitur nationes illas, quæ variis temporibus Iudæorum nomen hostilem in modum auidissimè vexarunt.

CAPVT XI.

1 [a] *ET egredietur virga de radice Iesse, & flos de radice eius ascendet.*

2 [b] *Et requiescet super eum [c] Spiritus Domini, spiritus sapientiæ & intellectus, spiritus consilij, & fortitudinis, spiritus scientiæ, & pietatis.*

3 *Et replebit eum spiritus timoris Domini. Non [d] secundum visionem oculorum iudicabit, neque secundum auditum aurium arguet.*

4 *Sed iudicabit in iustitia pauperes, & arguet in æquitate pro mansuetis terræ. [e] Et percutiet terram virga oris sui: & spiritu labiorum suorum interficiet impium.*

5 [f] *Et erit iustitia cingulum lumborum eius: & fides cinctorium renum eius.*

6 [g] *Habi*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 AVDISTIS quomodo Assyriorum princeps Senacherib eo casu conciderit, quo procera arbor è saltu Libani, è cuius stirpe nullum videtur erumpere posse germen. Non sic accidet tibi, ô Sion, nam licèt longo apud Babylonios exilio elisa prorsus, & mortua videatur stirps Regia Dauidis filij Iesse; ex ea tamen pullulabit virga, quæ florem fundet odoris eximij.

2 Fortitudinem sibi, consilium, & prudentiam fallaci blandimento delusus sibi tribuebat Senacherib; quicquid verò habuit, id in illo qualecumque fuit, momento temporis extabuit. Non sic in Emanuele, qui ex virga Iessæa instar floris erupit. Requiescet etenim in illo stabili omnino, & sempiterna possessione spiritus sapientiæ, intellectus, consilij, fortitudinis, scientiæ, & pietatis. Quare nihil erit, quod ad optimi gubernatoris, & ducis officium quisquam desideret.

3 Sic abundabit spiritu timoris, vt eius halitum vsquequaque diffundat. Non illum externa rerum facies decipiet, qua humani sæpe capiuntur oculi. Neque iuxta hominum sermones iudicabit; qui sæpe fallunt: spiritu quippe sapientiæ in sermone fallaci, aut insipienti, & in lingua duplici dolum, atque versutiam deprehendet.

4 Sed æquum se præbebit in pauperes, quorum species humilis est, & abiecta; & quos mendaci sermone vulgus compungit, & arguit. Immò causam suscipiet abiectorum, & pauperum: & potentium fraudem, & fucatam iustitiam sceleris coarguet, atque calumniæ. Impios denique omnes, quocumque sint loco, atque ordine, sermonis libertate percutiet, atque prosternet.

5 Quia Emanuel iudex futurus esse dicitur, ideo illas colet virtutes, quæ valde sunt ad illud iudicandi munus necessariæ: fidelitatem videlicet, & iustitiam, quæ illi quasi balteus erunt, atque cinctorium, quæ & chara sunt, & nunquam deponuntur.

6 Hæc

6 Hæc fides atque iustitia Emanuelis efficiet, vt omnia ad eam æqualitatem adducantur, vt summi, atque infimi, potentes, & infirmi; qui spiritu erant præferoci, & alto, & qui animum habuerunt mansuetum, & humilem, idem amplectantur, & seruent viuendi genus, & institutum; quod sanè admirandæ virtutis est. Perinde atque si quis efficiat vt lupus cum agno, & pardus cum hœdo, cum leone vitulus, eisdem stabulentur cubilibus: aut feras natura sua truces, & indomitas cum agnis simul, atque hœdis ad pastum agat, & ad caulas reducat tenellus puer.

7 Vitulus, atque vrsus eadem obibunt pascua; & eorum catuli, quasi non essent, aut natura, aut ingenio dissimili, simul morabuntur, & ludent: & leo natura carniuorus sic ad bouis similitudinem ingenium, & palatum attemperabit; vt commune cum boue habeat palearum præsepe.

8 Puer paruulus, & primùm ab vbere depulsus, cui omnia etiam leuissima terrori sunt, adeò non pauebit aspidē, & basiliscum, vt ludo sibi habeat, & ioco cum illis versari, atque agere familiariter, & in eorum latebras, & foramen tutò, ac sine metu manum intromittat.

9 Non nocebunt in sanctis Ecclesiæ meæ montibus hæ venenatæ belluæ, quæcumque illæ fuerint: neque venenum afflabunt, aut euoment ita mortiferum, vt cuiquam exitio sint: quia sic Dei scientia terram operiet, sicut proximum littus marini fluctus opplere, atque operire assolent.

10 Eo tempore Gentes adorabunt supplices, deprecabuntúrque virgam de radice Iesse, nempe Christum; qui populis proponetur tanquam scopus, & signum ad sagittam. Sed post ignominiam, acerbitatémque passionis, sequetur sepulcri honor, & gloriosa requies.

11 Huc vsque de Emanuelis Regno: nunc ad populum tedeo à variis hostibus variè vexatum. Vt Assyrium exercitū extinxit Dominus qui graui plaga affecerat Iudæos, maiorémque illis è proximo loco minabatur: seruauítque suos, quando nullum apparebat aut duræ mortis, aut fœdæ captiuitatis effugium: sic eos iterum, qui ex eodem genere reliqui fuerint post tempora Babylonica, ex captiuitate patriæ, & quasi ex sepulcro sibi, vitæque restituet: Euocabit namque vndecumque locorum, in quæ illos, aut belli metus, aut varia fortuna disseminauit, ex Assyria nēpe, Ægypto, Phethros, Æthiopia, Ælam, Sennaar, Æmath, ab insulis denique maris, & illos sicut filios iterum amplexabitur.

12 Tunc verò tanquam imperator eleuato militari signo quod in omnes mundi plagas latè pateat, profugos, atque exules Israel vndique congregabit: & qui dispersi sunt è Iuda, è quatuor terræ partibus adducet.

13 Tunc

6 [g] *Habitabit lupus cum agno: & pardus cum hœdo accubabit. Vitulus, & leo, & ouis simul morabuntur, [h] & puer paruulus minabit eos.*

7 *Vitulus, & vrsus pascentur: simul requiescent catuli eorum. Et leo quasi bos comedet paleas.*

8 [i] *Et delectabitur infans ab vbere super foramine aspidis: & in cauernam reguli, qui ablactatus fuerit, manū suam mittet.*

9 [k] *Non nocebunt, & non occident in vniuerso monte sancto meo: quia repleta est terra scientia Domini, sicut aqua maris operientis.*

10 [l] *In die illa radix Iesse, [m] qui stat in signum populorum: ipsum gentes deprecabuntur, [n] & erit sepulcrum eius gloriosum.*

11 [o] *Et erit in die illa: adiiciet Dominus secundò manum suam ad possidendum residuum populi sui, [p] quod relinquetur ab Assyriis, & ab Aegypto, & à Phethros, & ab Aethiopia, & ab Aelam, & à Sennaar, & ab Aemath, & ab insulis maris.*

12 [q] *Et leuabit signum in nationes, & congregabit profugos Israel, & dispersos Iuda colliget à quatuor plagis terræ.*

13 [r] *Et*

13 [a] *Et auferetur zelus Ephraim, & hostes Iuda peribunt.* [b] *Ephraim non amulabitur Iudam, & Iudas non pugnabit contra Ephraim.*

13 Tunc autem qui ex Ephraim, aliísque tribubus ab exilio redibunt permixti Iudæis, mutato consilio non iam ampliùs contra Iudæos spiritus alent hostiles; quin potiùs in vnam rempublicam, atque adeò in vnum corpus coalescent. Et quotquot aduersus Iudam, aut insulerunt, aut meditantur bella, interibunt. Neque deinceps Iudas contra Ephraim; neque Ephraim contra Iudam aliquid molientur hostile.

14 [t] *Et volabunt in humeros Philistiim* [v] *per mare,* [x] *simul prædabuntur filios orientis.* [y] *Idumaa, & Moab praceptum manus eorum, & filij Ammon obedientes erunt.*

14 Tam longè erit vt cognatæ hæ tribus inter se diffideant, vt potiùs magna animorum conspiratione in communes hostes bella moueant. Quare aggressi Palæstinam, quæ à mari magno respicit Iudæam, Philistinorum potentiam ita frangent, vt illorum humeros iumentorum sarcinis seruire faciant, aut alio quouis modo illorum ceruices durè premant. Deinde contra Orientalem plagam arma conuertent, éamque non minori successu prædabuntur. Idumæam dico, & Moabitidem, atque Ammonitidem regionem, quæ Iudæorum armis subiugatæ supplices, & obedientes manus illorum præceptis vltro submittant.

15 [z] *Et desolabit Dominus linguam maris Aegypti,* [aa] *& leuabit manum suam super flumen in fortitudine spiritus sui: & percutiet eum in septem riuis:* [bb] *ita vt transeant per eum calceati.*

15 Sicut Dominus olim aperta, & quasi desolata lingua Ægyptij maris, id est, maris rubri, populum traduxit sicco vestigio, quod eleuata virga in Moysis manu ad vlteriorem vsque ripam aperuit; sic idem Dominus in manu Cyri Euphratem fluuium, qui remigraturis ab exilio impedimento fore videbatur, in septem flumina, seu alueos ita deriuabit: vt transire illum possint etiam calceati.

16 [cc] *Et erit via residuo populo meo, qui relinquetur ab Assyriis: sicut fuit Israel in die illa, qua ascendit de terra Aegypti.*

16 Non aliter reducetur populus in patriam, à qua depulsus fuerat, ex Babylonico exilio, quàm olim in illam primùm inductus fuit. Eodem illum, & complector studio, & afficiam beneficio, quo iam antea dudum, eo die, quo ex Ægyptia tyrannide liberaui.

IN CAPVT VNDECIMVM
COMMENTARIVS.

1 [a] *T egredietur virga de radice Iesse. & flos de radice eius ascendet.*] Non potest diu Euangelicus propheta obliuisci sui Emanuelis. Et cum in eo, qui amat, causa quæri non soleat, cur hoc vel illo tempore de re amata loquatur; quia nullum est tempus importunum amanti; hic tamen non sine occasione ad ortum, & regnum Emanuelis descendit Isaias. Nam proximè funditus delendum esse dixerat Senacherib, cum exercitu, quẽ denso, atque specioso saltui proximis verbis compararat. *Et subuertentur*, inquit, *condensa saltus ferro, & Libanus cum excelsis cadet.*] Neque seruata allegoria, vllum videbatur germen

A erupturum ex elisa illa, atque conuulsa stirpe, quod esset stabile. Quia paulò pòst Assyriorum vires, & imperium à Nabuchodonosor stirpitus excisa sunt. Commemorato itaque Assyriæ fortunæ infelici casu, inquit propheta, longè aliter futurum esse de genere Iudæorum, stirpéque regia. Nam cùm genus illud sic esset affligendum postea longo apud Babylonios exilio, vt nulla spes videretur reliqua libertatis; tamen ex radice Iesse, id est, ex semine Dauid filij Iesse, seu Isai, pullulatura virga dicitur, (quæ sine dubio Maria est communi Patrum consensu) & ex ea flos egressurus, qui non marcescet vnquam, sicut Assyrius splendor, atque viriditas; neque regnum, quod debetur illi in æternum deficiet.

Neque

Neque causa deest cur non meminerit Dauidis, cùm tamen illius semini æterni regni promissa esset hæreditas, sed Iesse, cuius filius ignominiæ causa sæpe à Saul, & nonnunquam à populo dictus est Dauid: Indicare enim voluit propheta nihil Emanueli accessiturum esse gloriæ ex splendore regio, sed potiùs Regem ipsum Dauid, & totum Iudæorum genus ab ipso futurum esse gloriosum: Ideo ex radice humili Iesse, non ex florenti, ac nobili stirpe Dauid oriturum esse germen prædicit. Eodem vt credo, sensu Christus in Euangelio se filium hominis appellat, cùm tamen ab aliis interdum salutetur filius Dauid.

2. b *Et requiescet super eum spiritus Domini, spiritus sapientiæ*, &c.] Illud *requiescet* aliquid significat stabile, & quasi proprium alicuius. Et, licèt nō semper perpetuum significet, significat tamen firmum, ac diuturnum: quomodo spiritus Eliæ requieuisse dicitur super Helisæum. Videtur autem propheta Regem Emanuelem opponere velle Regi Senacherib. Nam hic fortem se, atque sapientem iactabat, de quo *cap.* 10. *Dixit enim in fortitudine manus meæ feci, & in sapientia mea intellexi.* Hæc tamen breui exiabuerunt, & quæ videbatur sapientia, stultitia reputata est. Sed in Emanuele hæc fuere propria, quæque ab eo spiritu, à quo conceptus est, cumulatissimè accepit: & à quibus dictus est admirabilis, consiliarius, fortis, princeps pacis. *cap.* 9. ad quod verisimile est prophetam respexisse.

3. *Spiritus quid in scriptura.* c Huius vocis *spiritus* in Scriptura sacra creber est vsus, & varia significatio; sed quod ad præsens institutum pertinet, est quidam internus motus, seu vis, aut afflatus, qui nos ad aliquid conandum agit, & instimulat: qui à Latinis *ardor* vocari solet hominibus iniectus. Quo sensu apud Virgil. *lib.* 9. *Æneid.* Nisus ad amicum inquit,

Dij ne hunc ardorem mentibus addunt,
Euriale, an sua cuique Deus fit dira cupido?
Aut pugnam, aut aliquid iam dudum inuadere magnum,
Mens agitat mihi; nec placida contenta quiete est.

Qui spiritus aut ardor si ad turpia immoderatè rapiat, *furor* appellatur: aut *dira*, seu *vesana cupido*. Quorū exemplis apud profanos abundamus. Sed & *Iudic.* 20. *v.* 5. ardens libido *furor* appellatur. Sic enim de habitatoribus Gabaa Leuites: *Vxorem meam incredibili libidinis furore vexantes.* Hic itaque impulsus, seu instinctus acer quamcumque in partem *spiritus* vocatur. vt *spiritus furoris, zelotypiæ, fornicationis, compunctionis, obstinationis.* Quo sensu intelligitur illud *Prou.* 19. *Totum spiritum suum profert stultus: sapiens differt, & reseruat in posterum.* Id est nescit stultus cohibere acriores animi motus, seu temperare, sed statim totam vim effundit. Porrò spiritus iste aut motus duplex est, alter *cito transiens*, aut per modum actus ad aliquod opus singulare, qualis fuit ille qui sæpe irruit in Samson, & qui Mathatiam, & Phinees ad cædem fornicarij atque sacrilegi instimulauit. Alter *permanens*, & quasi proprius, quique in aliquo dicitur requiescere, qualis fuit spiritus propheticus, qui datus est Isaiæ, & sapientiæ spiritus, quem habuit Salomon. Porrò vterque spiritus, seu qui diu atque permanenter hæret in homine, aut qui ad rem aliquam singularem instigat, aut *in intellectu* est, aut *in voluntate*; *In intellectu*, vt illuminatio, quæ hominum rationes, & consilia moderatur, ne errent. Vt sapientia, qualem in gubernando Salomon habuit, qui de se ait *Sap. cap.* 7. *vers.* 7. *Et venit in me spiritus sapientiæ.* Et in cudendo ære, ac marmore Beseleel *Exod.* 31. *vers.* 3. quæ etiam ad rem singularem dirigit, vt sæpe accidit Moysi, Iosue, Dauid. *In voluntate*, vt spiritus pietatis, timoris, fortitudinis.

Spiritus duplex, transiens aut permanens.

Hi verò spiritus permanentes aut requiescentes in animo *dona* vocari possunt, qualiter ab Ecclesia, & Patribus nominantur. nam qui hîc dicuntur *spiritus timoris, consilij*, &c. ab Ecclesia *dona* vocantur *Spiritus sancti*. Hi ergo spiritus dati sunt Emanueli, non ad aliquod definitum tempus, sed perpetui, & proprij: à quibus semper verissimè dici potuit, *sapiens, fortis*, &c. Quæ verò sint ista dona, quáue ratione vicissim inter se distincta, disputant Theologi 3. *d.* 34. *q.* 1. *&* *d.* 35. *q.* 2. S. Thom. 1. 2. *q.* 68. *& q.* 2. 2. *q.* 58. De timore res est obscurior, magísque à Theologis disceptata, quomodo esse potuerit in Christo. Vide S. Thom. 3. *p. q.* 7. *art.* 6. & ibi Scholasticos. *Spiritus timoris.*

Ego hîc à communi Theologorum, & Patrum sententia non discedo, qui ex hoc Isaiæ testimonio septem numerant Spiritus sancti dona. Sed aduerto Hebr. eamdem esse vocem, quæ priùs *pietas*, & statim redditur *timor*, & ita vtroque loco timorem reddi à Pagnino, Vatablo, Foreiro, Isidoro, Clario. Quare existimari ab aliquo posset eamdem iterari vocem, & donum, quod vsu euenire in Scriptura sacra, quando res maiori studio notandæ sunt, sæpius obseruauimus. Et iuxta hanc explicationem ex hoc loco non plura quàm sex Spiritus sancti dona colliguntur. Sed sanè nullo modo recedendum est modò à communi Ecclesiæ, Patrúmque sensu. Neque admodum pugnat idem nomen posteriori loco repetitum. Nam nomen יראה *irah*, sicut alia plæraque apud Hebræos πολύσημον est, & multa significat, id est, *timorem*, & *obseruantiam*. Sicut etiam apud Latinos verbum *revereor*, & nomen *reuerentia*, ita significat obseruantiam, vt etiam significent timorem: In voce Hebraica, modóque loquendi maior quædam apparet vis, vbi enim noster reddit. *Et replebit eum spiritus timoris Domini.* Hebr. est, והריחו ביראת יהוה *veharicho beirah adonai*, quæ pro varia punctorum notatione variè ab interpretibus redduntur. Alij: *Olfacere ipsius* (Emanuelis) *cum timore Domini.* Ita vt quod minimum est, quod odorandi actione significatur; siue etiam respirandi; quia sine spiratione plerumque odoratio non fit, sine Dei timore non fiat; seu clariùs, nihil olfaciet, spirabítve nisi Dei timorem. Ita Foreirus. Vatablus in odoratu acre iudicium intelligit Christi, in quo semper intuebitur Deum; & ideo subditur, *Non secundum visionem oculorum iudicabit*: quod etiam non displicet Foreiro. Mihi verisimilius est illud nomen והריחו, esse in præteritoconiugationis Hiphil, & propter *Vau* conuersiuum, explicandum esse per futurum. Tunc verò verbum ad Spiritum sanctum refero tanquam ad suppositum, in hanc sententiam: *Requiescet super eum spiritus Domini*, &c. *& spiritus idem olere faciet Christum timorem Domini*, id est, quocumque aut opere aut loco odorem emittet ex se timoris Domini.

4. *Christi regnum, & institutio.* Ad extremum existimo hîc à propheta opponi Emanuelem his regibus, atque principibus, qui se suósque inani consilio, & iniquis rationibus perdidere, siue externi sint, sicut Reges Assyriæ, atque Samariæ, de quibus antea: siue domestici, & de media regione Iuda, vt fuit Achaz, & principes, ac duces alij, de quorum iniquitate, ac leuitate sæpe egerat à principio ferme prophetiæ. Vt enim illi stultissi

stultissimè inire consilium, & vitam mollem, languidam, & inertem, fœminarum in morem instituerunt, condideruntque leges iniquissimas, quibus oppressis viduis, atque pupillis suas ipsi res augerent, & ornarent: Sic contra Rex, & Iudex Emanuel longè aliter & suam instituet, moderabitúrque rempublicam, & seipsum in subditum sibi populum præbebit. Et sicut impius Achaz olere fecit ciuitatem sanctam impietatem, inducta Gentilium religione; sic Emanuel in Regionibus iam antea dudum impiæ religioni consecratis, sublata impietate olere faciet pietatem, & religionem veram.

5\. Deus scrutator cordis.

ᵈ *Non secundum visionem oculorum iudicabit.*] Iam hîc se produnt aliorum spirituum, aut Spiritus sancti donorum opera. & primi eorum quæ ad intellectum pertinent. Neque enim illum externa rerum species decipiet, qua humani sæpe capiuntur, & falluntur oculi. Sed interiora introspicit, & quæ hominum solertiam plerumque fugiunt; quibus interdum aliedus fucus speciem honestatis obtendit, cùm tamen ipsa procul ab omni honestate recesserint. Sed neque secundum auditum aurium arguat; quia sæpe omnino fallit, venditátque laude, atque mercede dignum, quod est omni suppliciorum acerbitate dignissimum; Spiritus enim sapientiæ, qui requiescet in Christo, in obuelata malitia, & fucata sanctitate iniquitatem, & fraudem, & in fallaci sermone, & lingua duplici, dolum, & versutam cogitationem deprehendet. Hæc mihi vera videtur explicatio huius loci; neque tamen displicet, si quis putet vsque adeò in iudicando iustum atque integrum fore Emanuelem, vt nihil hominum oculis, aut auribus indulgeat, quod veritati aut iustitiæ negetur. Quia hæc Spiritus sancti dona non tam intuentur, quæ humana sunt humano sensu, qui sæpe falluntur, aut affectu: qui sæpe aliquo blandimento, ac cupiditate peruertitur, quàm diuino, & supra naturam eleuato. His itaque donis plenus Emanuel neque curabit aut admirabitur ea quæ hominibus in amore sunt, aut veneratione: neque respiciet personam potentium, neque (quod fieri vetuit *Ioan. 7. vers. 24.*) secundum faciem iudicabit: sed pauperum, ac mansuetorum, quod vexat, atque opprimit potentiorum vis, & auaritia, causam suscipiet. De quo est illud *Psal. 71. Tibi derelictus est pauper, orphano tu eris adiutor.*

6\. Sermo Christi verus, & acer.

ᵉ *Et percutiet terram virga oris sui; & spiritu labiorum suorum interficiet impium.*] Apparet iam in Christo spiritus fortitudinis, quo impios, quocumque sint loco, atque ordine, sermonis libertate percutiet, atque prosternet. Ex superioribus constat *virgam* pro correctione, siue supplicio sumi, quam Deus in manu Assur ad corripiendum populum constituit; nunc verò *virga oris Christi* percutiendam esse terram denuntiat propheta; quia terrenorum hominum vitiis non parcet illa vox, quam diuinus halitus animat, & format. Neque enim Emanuelis os erit adulatorium, aut fallaci blandimento fouens peccatorum audaciam; sed iustum, acre, quod proposito metu coërcere, & seuera obiurgatione verberare possit sceleratos, & improbos. Neque alius est *spiritus labiorum*, quàm *oris virga*. nam *spiritum* pro *furore* sumi satis est notum, & nos pluribus ostendimus ad illud *Zachar. cap. 5. vers. 9. Et spiritus in alis.* Et qui vocatur hic *labiorum spiritus*, aut *oris virga*, *Apocal. cap. 1. vers. 16.* vocatur *gladius. Ex ore eius gladius vtraque parte acutus exibat.* Hac virga, seu spiritus labiorum Christus Antichristum occidet. *2. Thessalon. 2. vers. 8. Quem Dominus Iesus interficiet spiritu oris sui.* Hoc spiritu labiorum & luxus & inanes fastus, & stultas superborum hominum cogitationes depressit: ab illo spiritu, & ab illa virga fuere voces illæ vehementes, & graues, quas contra Pharisæos, & de synagoga principes viros Christus intonuit *Matth. 13.* Vbi de suis moribus audiuerunt viri superbissimi, quæ à nemine sibi obiici posse arbitrabantur. In quo capite quoties repetitur *væ*, repetitur autem octies, toties contra illos & grauissimæ sonant obiurgationes, & horribiles minæ: imò horribilia intorquentur fulmina. Neque leuiùs aut mitiùs egit contra diuites, & eos qui voluptatibus intemperantiùs indulgent, *Lucæ cap. 6.* quibus æternam famem, & gemitum denuntiat. *væ vobis qui saturati estis, quia esurietis; væ vobis, qui ridetis,* &c.

7\. Qualis viri Apostolici sermo.

Si hanc virgam in ore, aut hunc spiritum in labiis haberent, qui Apostolici muneris ministros se esse profitentur, qualem sine dubio illis Euangelium porrigit, nam *virga* Euangelica doctrina est, vt exponit Hieronymus: & *gladius* verbum Dei est, vt docet Paulus *ad Ephes. cap. 6. & ad Hebr. 4.* Neque tam sibi placeret in suo robore, aut opibus potentes: neque tam illorum iniuriis opprimerentur pauperes. Sed prò dolor prurientibus potentium auribus blandiuntur potiùs, quàm obsequuntur Euangelio: & suo potiùs aguntur spiritu, dum suis student rationibus, quàm diuino. Cuius est donum fortitudo, & pietas, quam in huiusmodi viris, qui sibi Apostolici muneris nomen arrogant, desideramus potiùs, quàm videmus.

8\.

ᶠ *Et erit iustitia cingulum lumborum eius, & fides cinctorium renum eius.*] Eumdem sensum esse puto vtriusque partis. Nam hîc *fides* pro *veritate*, seu *fidelitate* ponitur, quæ est para iustitiæ. Quia Emanuel Rex futurus est, & iudex, ideo præcipuè eius muneris partes designantur. Quare illum ad æquitatem, & iustitiam accinctum, & expeditum ostendit propheta. Vbi videtur esse quædam species Enallages: ac si dicas, *erit accinctus ad iustitiam, & veritatem tuendam super terram.* Quidam hîc in cingulo, seu cinctorio gladium intelligunt, qui ducis & Imperatoris insigne est, imò & Iudicis, iuxta illud *ad Rom. 13. Non enim sine causa gladium portas.* Et fauet huic sententiæ quod de eodem Emanuele dicitur *Psal. 44. Accingere gladio tuo super femur tuum, &c. propter veritatem, mansuetudinem & iustitiam. Veritatem* autem idem esse quòd *fides* proximè diximus. Chaldæus in iustitia iustos agnoscit, quibus dicit induendum, id est, circumdandum esse Messiam. Neque dissimili vsus est Isaias *cap. 49. His omnibus* (id est iustis) *velut ornamento vestieris*, vbi tamen de Ecclesia sermo est.

9\. Iustitia, ac fidelitas Christi.

Sensus tamen mihi videtur neque parum elegans, neque minùs ad textum, & munus Emanuelis, si dicas iustitiam, & fidem neque minùs gratam, neque minùs assiduam futuram Emanueli, quàm cingulum, aut cinctorium Regi. Porrò Regi ac duci insigne esse balteum, & quasi symbolum indicat Iob *cap. 12. Balteum Regum dissoluet.* Certè gestari assiduè discimus ex *1. Reg. cap. 18. ver. 4. Spoliauit se Ionathas tunica, qua erat indutus, & dedit eam Dauid, & reliqua vestimenta vsque ad gladium, & arcum suum, & vsque ad balteum*, vbi balteus extremo positus loco ostendit maximè charum, ac pretiosum esse ex omni instructu militari. Vt enim

puellis nihil est amabilius fascia pectorali, *Ierem.* 2. A *Nunquid obliuisci potest virgo*, &c. *aut sponsa fasciæ pectoralis suæ*, sic viro principi, ac duci Balteus. *Psal.* 108. *Sicut Zona, qua semper præcingitur.* Quid de antiquissimis, id est, de Isaiæ temporibus apud Hebræos vsitatum esset, nihil mihi compertum est, quod attinet ad iudicum, & aliorum magistratuum balteum; tametsi gestari solitum à potestate superiori, colligi ea Paulo potest *ad Rom.* 13. vbi postquam dixerat timendam esse potestatem, subdit. *Non enim sine causa gladium portas.* At gladius ex balteo plerumque pendet. Sed posterioribus temporibus balteum esse magistratuum symbolum, & insigne, aut etiam honorifici muneris, liquet *l. C. de Metatis & Epidemicis lib.* 12. *& l.* 3. *Cod. de domo & protect. eodem lib.* B Quare spoliari cingulo dicebantur qui ex magistratu, aut alio honesto munere cadebant. Iuxta hæc sensus erit. Erit Emanueli Regi ac iudici iustitia, & fides, id est, fidelitas, ac veritas, quasi balteus, qui & charus est, & nunquam deponitur.

10. g *Habitabit lupus cum agno.*] Hinc iam apparet quid præstitura sit Emanuelis potestas, atque iustitia, qua pugnabit pro pauperibus, & mansuetis terræ contra potentes, ac violentos. Ad eam enim æquitatem rediget ea, quæ toto antea erant cœlo diuersa, vt infimi iam, & summi, robusti atque infirmi moribus, atque natura diffidentes communem iam vitæ consuetudinem amplexi eodem C vtantur viuendi genere: neque alij ab aliis quicquam sibi metuant, aut cauendum putent. Quod sanè nobiscum commoratus Emanuel, aut re ipsa præstitit aut illa egit, ac docuit, quæ si quid esset in homine mentis, ac pudoris, præstare debuissent; iuxta Scripturæ sacræ Regulam, per quam illa dicuntur esse facta, quæ ab idonea facultate sufficienter adhibita fieri debuerunt. Porrò *leonem, lupum, aspidem*, pro hominibus fortibus, rapacibus, & noxiis; *agnum, bouem*, pro infirmis, mansuetis, & laboriosis sumi, satis notum atque vsurpatum est.

11. Cæterum hic locus adeò illustris est, vt profani etiam scriptores ad suorum Regum tempora accommodent, cùm in illorum gratiam aliquid dicunt adulatorium. Quod sumpserunt ex Isaia, quod D illis difficile non fuit, postquam Biblia sacra in Græcam linguam ab interpretibus conuersa Gentibus cœperunt esse communia. Aut certè à Sibylla Erythræa, vt putat Lactantius *lib.* 7. *cap.* 24. quæ hæc tradit de Christi tempore.

Nec lupi cum agnis in montibus dimicabunt.
Herbámque lynces pariter cum hædis pascentur,
Vrsi cum vitulis simul, omnibúsque animalibus
Carniuorus leo comedet paleas ad præsepia.

Siue ergo ab Isaia, siue à Sibylla Cumæa, aut Erythræa mutuati poëtæ illustrem hanc amplificationem, & splendidum dicendi genus, quæ hic ab Isaia, & *cap.* 65. de regno Christi verissimè dicta sunt, illi impiè atque mendaciter in suum adulatorium carmen inseruerunt. Virg. *Eclog.* 4. De na- E to Salonino in Pollionis gratiam scripsit.

Te duce, si qua manent sceleris vestigia nostri,
Irrita perpetua soluent formidine terras.

Et statim magis ad Isaiæ locum.

— Nec magnos metuent armenta leones,
Occidet & serpens, & fallax herba veneni.

Et *Ecloga* 5. dum blanditur Augusto, ait de Iulio Cæsare sub Daphnidis persona.

Nec lupus insidias pecori, nec retia ceruis
Vlla dolos meditantur.

A Quæ hic futura regnante Emanuele prædicuntur, eadem in rerum impossibilium comparationem adducuntur à profanis. Ex quo etiam intelligitur quanta futura sit rerum conuersio sub Emanuele. Et quod impossibile putabat Maro *Eclog.* 8. id nescius prædicebat cum Isaia.

Iungentur iam Gryphes equis, æuoque sequenti
Cum canibus timida venient ad pocula damæ.

h *Et puer paruulus minabit eos.*] Vsque adeò potens erit Emanuelis exemplum, & doctrina, vt 12. feros homines, qui lupi, leonis, & aspidis nominibus designantur; quósque nulla humanarum legum seueritas domuit, vinctos tradat, atque adeò obsequentes Euangelicæ doctrinæ, vt puer paruulus illos suo moderetur arbitratu non repugnantes. B Tales verò pueri Apostoli fuerunt mansueti, humiles, quorum manus neque armabat ferrum, neque humanus splendor, atque potentia commendabat. Quibus tamen datum est vt serpentes tollant, ambulénque super aspidem, & basiliscum, & conculcent leonem, & draconem. Seu certè puer hic est Christus, qui adhuc infans serpentes elisit multò veriùs atque potentiùs, quàm de suo Hercule adhuc in cunis mendosè fabulatur Gentilitas.

Si illud *&*, vt alibi in Scriptura sacra sæpius, 13. coniunctio non sit, sed causalis particula, hoc sensu, *quia puer paruulus minabit eos*: Sensus est & C grauis, & maximè ad Emanuelis dignitatem. Quia ad tantam humilitatem, & mansuetudinem, quæ non deprimetur superbia? quæ non crudelitas mansuescet? quæ denique saxea durities non patietur fingi se ad quamcumque naturam velit tam dulcis pastor, & tam humanus Rex? Quòd si Deus antea sæuissimus erat Leo, ad cuius rugitum nemo non timebat; si olim eo furore ardens, quo vrsa raptis à venatore catulis; nunc mansuetus sit agnus, & cum agnis suauissimè moratur, & pascitur. Quid homines ferocitate leones, rapacitate lupi, veneno atque versutia serpentes non iam naturam meditentur agnorum, & cum ipsis libéter, atque iucundè viuant? Sanè si puer antequam sciat vocare patrem, & matrem, auferet fortitudinem Damasci D (sic enim multi explicant de Christo *Isa. cap.* 8.) cur non idem dura hominum ingenia frangat, & à belluina feritate ad humanitatem, & mansuetudinem traducat?

Christi exemplum potissimum.

i *Et delectabitur infans ab vbere super foramine* 14. *aspidis.*] Mira securitatis amplificatio, quam natus Emanuel in terram inducet, cùm puer paruulus ab vbere primùm depulsus, id est, triennis (nam tres annos apud Hebræos lactantur infantes, vt diximus suprà *cap.* 7.) cui omnia etiam leuissima terrori sunt, adeò non pauebunt aspidem, & basiliscum, vt cum ipsis lusitent, & in illorum foramen, & cauernam sine metu, & tutò manum intromittant. Quòd quam perfectè Euangelij tempore completum fuerit, docent & Actus Apostolorum, E & Ecclesiastici annales; Apud quos reperies quemadmodum qui innocentia, ac mansuetudine infantes erant, inermes & nudi non solùm non expauerint ad aspidum, id est, Tyrannorum fraudes, & venenum, sed & vltro appetierint, & quasi ludum existimauerint cum regulis congredi; quorum ante illud tempus non solùm venenum, & vim, sed etiam vmbram ipsam, & nomen horrebant. Neque id tantùm impletum in his, qui metaphoricè dicuntur infantes, quia simplices & mansueti, sed etiam in his qui propriè erant in ætate tenera,

Tempus Euãgelij ardua, & horribilia terrori nõ sunt.

quorum

quorum exemplis abundant Historiæ sacræ. Variè hic locus exponitur à Patribus, sed fermè huc spectant omnes illorum explicationes.

15. k *Non nocebunt & non occident in vniuerso monte sancto meo quia repleta est terra scientia Domini, sicut aquæ maris operientes.*] Tutò dixerat, & audacter infantes non tantùm congressuros cum aspide, ac regulo, sed etiam quasi per iocum, & ludum illis insultaturos, quia nimirum & Dei in se virtutem, & in illis præter fallaciam, & insidias nihil esse metuendum agnoscent. Quod verum est, si in serpente, & regulo diabolum, seu diaboli ministros, id est, Euangelij hostes, & Christiani nominis inimicos intelligas. Adde etiam, si naturæ sentientis, ac vincentis motus immoderatè sæuientes, aut B exultantes consideres: Hi enim, si plena sit mens nostra scientiæ Dei, non occident. Hinc patet quemadmodum Dei cognitio omnes tam externos, quàm domesticos hostes frangat, ac debilitet. Dei, inquam, cognitio, nisi illa infirma sit, & quasi species quædam somnianti obiecta potiùs, (qualis pró dolor in multis est, qui scientiam Dei tenere se putant) quàm veritas vigilanti, atque attento proposita. Quis enim nouerit Christum mansuetum, & humilem, qui non statim fastus, furorémque deponat. quis mediterut pauperem, & pro nobis egenum, qui non sua despiciat, adeò non prædetur aliena? Porrò in *monte sancto* Ecclesiam intelligo, quam adumbrat terrena Ierusalem, quæ mons dicitur sanctus, quia Deo præcipua religione deuota, & quia in edito loco sita est, quam Euangelica doctrina instar maris operit, & inundat. Quæ manus à cæde cohibet, & rapinis; fraudes eximit à fallaci pectore; & quidquid à veneno timeri potest, ea animo ea doctrina instructo prorsus euellit. Neque si adhuc in Ecclesia spectantur lupi rapaces, & leones fraterni sanguinis sitientes, ideo hæc de Euangelij pace prophetia vera non est: quia doctrina illa, & potens est, & digna quæ talem effectum consequatur. Quod iuxta regulam sæpius à nobis traditam, satis est, vt Dei scientia dicatur id præstitura, quod propheta promittit: congruum est enim & debitum vt ita fiat. Hîc ad extremum obserua stolidam Hebræorum cogitationem, qui ex eo probant nondum venisse D Christum, quia nihil horum accidisse videtur, quæ hic vaticinatur Isaias, vt ex eorum libris tradit Petrus Galatinus *lib.* 5. *cap.* 8. & Finus *lib.* 7. *appos.* 7. Adhuc enim leo lacerat, lupus vorat, neque cum his agnus, & bos in eodem præsepio fœno pascuntur. Neque cum aspide, ac regulo pueri lusitare audent. Sed hi nimis attenti sunt ad occidentem literam. Neque considerant locutiones hasce metaphoricas frequenter occurrere in sacra Scriptura: Vbi potentiores homines, & immanes, leones appellantur, lupi, vrsi, pardi, atque serpentes, qui tunc tales esse desinunt, quando meliora, atque mitiora meditantur. *Ierem.* 5. *vers.* 6. cum ageret de Nabuchodonosor, ait. *Idcirco percussit eos leo de sylua, lupus ad vesperam vastauit eos, pardus vigilans super ciuitates eorum.* Et *Prouerb.* 28. *vers.* 15. *Leo rugiens, & vrsus esuriens Princeps impius super populum pauperem.* Quare cùm hæc post Christi aduentum mysticè videamus in Ecclesia, in qua tanta est animorum, studiorúmque consensio inter eos, qui tantopere studiis, atque animis dissidebant, quos Euangelij admiranda vis sic edomuit, vt qui crudelitate leones, voracitate lupi, veneno reguli antè fuerant, cum illis iam non tutò solùm, sed

Dei cognitio, & meditatio potentissima.

A etiam iocundè agni, boues, infantes, id est, tenui fortuna homines, & antè despicabiles conuersentur, & ludant; non est cur de illa belluarum eticcatione, mutatóque alimenti genere, statúque naturæ laboremus.

16. l *In die illa radix Iesse, qui stat in signum populorum, ipsum gentes deprecabuntur.*] Mirum est, quod Christus, de quo hîc sine dubio sermo est, *radix* dicatur *Dauid*, cùm potiùs illius germen, aut virga, sicut in principio capitis, dici debuerit: quia de Dauidis radice, id est, genere natus est. Appellatus est similiter *radix Dauidis Apocal. cap.* 5. *ac* 22. vbi Ioannes videtur ad hunc Isaiæ locum respexisse. Quo loco multi Christum radicem esse dicunt B Dauid propter diuinitatem, quæ portat Dauidem, & ab eo non portatur: quod radicis est proprium, vt dicit Paulus *ad Roman. cap.* 11. *vers.* 18. *Non tu radicem portas, sed radix te:* Virgam tamen propter humanitatem, quia ex Dauidis radice pullulauit. Quæ sanè omnia vera sunt: sed non est necesse ad illam distinctionem confugere: tametsi illa satis dubitationi faciat, cùm vis, & vsus nominis ipsius nodum satis exoluat. Pro qua re obseruo, *radicem*, & quod idem est, *stirpem* in Scriptura sacra tam actiuè sumi, vt Logici dicunt, quàm passiuè: id est, esse id, quod tam virgam, aut surculum producit, quàm id, quod ex radice, aut stirpe succrescit, nempe germen, aut virgam: Fortasse quia per metonymiam causa pro effectu, aut id, quod conti- C net, aut sustentat, pro eo quod continetur, vsorpatur. Qua ratione materia palustris *palus* dicitur, quia in palude nascitur. Martialis *lib.* 14. *disticho* 38. cuius titulus *Fascis calamorum.*

Dat chartis habiles calamos Memphitica tellus:
Texantur reliqua tecta palude tibi.

Et helleborum Anticyra vocatur, quia ibi magno numero crescit. Persius.

Anticyras melior sorbere meracas.

Et similia inuenies tum in sacra, tum in prosana literatura. De radice exempla habes aperta: primùm apud hunc prophetam *cap.* 53. *Ascendet, sicut virgultum coram eo, & sicut radix de terra sitienti.* Vbi *virgultum ascendens*, quod antecessit, satis per epexegesim ostendit, quo sensu *radix*, quæ statim D sequitur, accipi debeat. *Osea cap.* 14. *Germinabit sicut lilium, & erumpet radix eius* Et *Apocal. cap.* 5. & *cap.* 22. habemus non tam simile, quàm idem testimonium, vbi Christus *radix* appellatur *Dauid*. Vtroque autē loco quo sensu *radix*, accipi debeat, ex adiunctis cognoscitur. Capite enim 5. vbi Christus vocatur *radix Dauid*, vocatur etiam *Leo de tribu Iuda.* & *cap.* 22. radix dicitur, & genus Dauid. Tam autē illud *de tribu Iuda*, quàm *generis* nomen, filium esse demonstrat: & id, quod ex radice pullulat. De *stirpe* exempla sunt neque pauciora, neque minus aperta: vbi sine dubio *stirpe* pro filiis sumitur, aut ramis, qui ex stirpe funduntur. Apud hunc prophetam *cap.* 48. *vers.* 19. *Fuisset quasi arena* E *semen tuum; & stirps vteri tui vt lapilli eius.* *Num* 13. *vers.* 29. *Stirpem Enac vidimus ibi*, id est, filios Enac. *Paralip. lib.* 2. *cap.* 22. *vers.* 10. *Surrexit* (Athalia) *& interfecit omnem stirpem Regiam domus Ioram.* Quare cùm *radix* tam in Scriptura sacra fundamentum significet, vnde virgæ, ac surculi succrescunt, quàm virgam ipsam, & surculum, satis apparet huius loci sententia: quæ omnino eadem est, quæ in principio capitis: vbi de radice, id est, de semine Iesse, qui fuit pater Dauid, nasciturus dicitur Christus. Hæc quidem de re: quod ad syn-

Radix interdum est, quod è radice nascitur, sicut etiam *stirps*.

Isai. 53.
Oseæ 14.
Apoc. 5.
Apoc. 22.
Isai. 48.
Num. 13.

Regula. Nominatiuus absolutè positus.

taxin spectat, puto ex vsu linguæ Hebraicæ nominatiuum *Radix* absolutè pont i quod obseruandum diligenter est, nam huius rei ignoratio valde impedire solet plurima Scripturæ sacræ loca. Vide quæ diximus ad illud *Zachar 7. Ieiunium ieiunastis mihi.* Vbi plurima adduximus exempla, quibus adde *Psal.10. vers.4. Dominus in cœlo sedes eius*, id est, Domini sedes in cœlo. & statim *vers.14. Idumæa, & Moab præceperunt manus eorum.* Quam loquendi figuram imitatus est Paulus, cùm Græcè scriberet, *ad Ephes.cap.3. vers.1.* nam cùm dixisset, *Ego Paulus vinctus Christi Iesu*, post aliquot verba, quæ ad orationis illius syntaxin non spectant, addidit, *notum mihi factum est.* Quod plerumque contingit, quando pronomen sequitur, quod ad nominatiuum, qui absolutè ponitur, referendum est. Ad hunc ergo modum *Radix Iesse* absolutè ponitur, & oratio perinde explicanda est, atque si Radix, esset in casu pronominis, & eodem modo affecta atque notata, atque pronomen *ipsum*, quod succedit in hunc modum, *Gentes deprecabuntur radicem Iesse, qua stat*, &c. Adhibuit autem noster interpres relatiuum masculinum fœmineo nomini *radici*, dum ait, *qui stat, & ipsum Gentes deprecabuntur*; vel quia ad significationem respexit, id est, ad Christum qui in radice designatur. Quod alibi sæpe facit (sicut etiam prosani, vt Terentius, *scelus, qui me perdidit.* vbi sceleratus intelligitur) aut certè, quod ipsi inusitatum non est, genus retinuit, quod *radix* habuit in idiomate Hebraico. est autem שרש *sores*, Hebr. masculini generis.

17\. Christus imperator.

m *Qui stat in signum populorum.*] Hebr. pro *signo* נס *nes*, quod vexillum sonat, aut signum in alto defixum loco, qualis est malus nauis, qui nauigantes admonet periculi. Quo loquendi genere significatur Emanuel futurus magni exercitus Imperator, qui non ad vnum seu alterum populum, sed ad populos vniuersim eleuaturus signum dicitur. Nam vbi ipse signum extulerit crucis, imò & ipse quasi signum in crucem sublatus sit, vt delectus habeat è toto mundo ad seriam, sanctámque militiam, magnos ad se vndecumque gentium conuentus coget. de quo est illud *Ioan.12. vers.31. Et ego si exaltatus fuero à terra, omnia traham ad meipsum.* De quo signo Simeon cecinit: *Ecce hic positus est in ruinam, & in signum cui contradicetur.* Quòd autem hæc præcipuè spectent passionis tempora, quibus Christus expositus fuit omnium telis, atque conuitiis, & factus quasi signum ad sagittam, probat quod statim de eius sepultura sermo inducitur. Vbi verò præcesserit huius signi exaltatio, contradictio, atque etiam cognitio, sequetur statim, vt ipsum Gentes deprecentur, id est, conueniant omnium nationum homines, & supplices venerentur: illi nempe qui crucem suam complexi Christum sequentur crucifixum. Quid sit autem deprecari aliquem, vel vultum, aut faciem alicuius, diximus ad illud *Zachar.7. Ad deprecandum faciem Domini.* Est autem nihil aliud quàm venerari seu orare.

18\. Christi sepulcrũ gloriosum.

n *Et erit sepulcrum eius gloriosum.*] Hinc colligo in *signo*, de quo proximè, designari crucem, & mortem Christi. Videtur autem hoc loco id agere Isaias, vt gloriæ consulat, & dignitati Christi. Nam si omnium telis quasi quidam scopus propositus est, quod in summi doloris, ac miseriæ explicationem adduci solet, iuxta illud *Thren. cap. 3. vers.12. Posuit me quasi signum ad sagittam*; sanè ærumnosa, & omnium telis, atque ludibriis proposita videbatur tanti Imperatoris vita. Ne quis ergò aliquid in Christo suspicaretur ignobile, consecuturam eius gloriam ostendit, quod facere cœpit proximè, cùm dixit ipsum deprecaturas esse gentes, nempe ad eius fidem, & imperium venturas; Nunc verò dum prædicit post duros cruciatus, ignominiosámque traductionem futuram esse gloriosam eius sepulturam. Pro *sepulcro eius* Hebr. est, מנוחתו *manuchathò*, quam vocem Hieronymus fatetur ita se reddidisse, vt sensum potiùs, quàm vocem spectauerit. Vox enim illa quietem, dormitionem, seu cessationem significat. Quare sensus videbatur multò patere latiùs, quàm significat sepulcri vox. Neque mihi videtur durum, si pro eo sumas, quod Christi mortem consequutum est; quod optimè illius cessationem, aut quietem à labore interpretari licet. Certè quod Christi morti, vel agoni successit, gloriosum fuit, quocumque accipias modo; quia gloriosa mors fuit, quam terræ concussus, lapidum crepitus, & cœli luctus honestarunt. Adde quòd successit resurrectio splendoris, & lætitiæ plena; antequam in sepulcro corruptionem videret; vt prædictum antè fuerat *Psal. 15.* Denique nominis antea malè vexati, atque despecti mirabilis exaltatio. iuxta illud *ad Philip. 2. vers.8. Factus obediens vsque ad mortem*, &c. *propter quod Deus exaltauit illum.* & *ad Heb.2.vers.9. Videmus Iesum propter passionem mortis gloria, & honore coronatum.* Quare sensus hic videbatur non alienus. *requies à labore, & morte, & id quod certaminis ludibrio, atque passioni successit, vt sepulcrum, triumphus, & nominis super omne nomen exaltatio, gloriosa fuerunt.* Quem sensum indicat Septuaginta translatio: *Et erit requies eius honor.* quam sequuti plurimi ex antiquis Patribus. Idem penè sentiunt Cyrillus, Procopius hic, Chrysostomus *in demonstratione, quòd Christus sit Deus, Tom.5. ad medium*, vbi eleganter explicat gloriam crucis, & quàm sit diuersum Christi regnum à regnis illorum, qui in terris dominati sunt.

19\. Crux Christo gloria fuit.

Sed non omittendum coronam, & gloriam Christi à nonnullis existimari crucem, & eam, quam vulgus hominum censet ignominiam. Ita indicat Chrysostomus *supra. & homil.37. in cap.11. Matth.* & facit huc quod quidam, neque ignobiles autores locum citatum nuper *ex cap.2. ad Hebræos*, gloriam, & honorem mortis esse putant, qua Christus coronatus est. Ita Oecumenius, *Gloriam*, inquit, *& honorem vocat crucem: neque tantum Deo dignum erat, tàmque gloriosum fecisse cœlum, & terram, ac hominem, super násque virtutes, sicut quod propter nos dignatus fuerit crucifigi.* Et consonat mirificè illud *Ioan. 7. vers. 39. Nondum erat spiritus datus, quia Iesus nondum erat glorificatus.* Quam glorificationem Chrysostomus *Homil.50.* mortem esse putat. Et innuit Hieronymus *ad Hedib. q.9.* vbi tandem glorificationem esse dicit patibulum triumphantis. Tenent Theophylactus, & Euthymius *in Ioan.* Salmeron, & Gagneius *in Paulum suprà*, Rupertus in vocabulo *Glorificatio Iesu*, tametsi communiter alij tam locum Ioan. *cap.7.* quàm Pauli *ad Heb.2.* aliter accipiant: de Christi nempe gloria post mortem, & nos suprà expusumus.

20\. Regula. Actio pro loco vbi exercetur.

Nunc ad extremum videndum cur Hieronymus pro requie aut cessatione *sepulcrum* reddiderit, & quàm ad sensum idoneè, cui, vt ipse fatetur, seruiebat interpretatio, potiùs quàm vocabulo. Vsitatum est apud probatos autores, vt actio pro eo sumatur loco, vbi exerceri cõmuniter solet, quomodo *cœnationem* appellamus locũ cœnationi, & *ambulationem*

spatium

spatium deambulationi destinatum, & *oratio* pro templo. Idem de *commoratione, habitatione, mansione* dicendum, quæ ex Scripturæ sacræ vsu loca significant, vbi homines manent, habitant, morantur. Et hoc ipsum nomen, de quo nobis quæstio est, exemplo esse potest. nam *quies* siue requies, quod nomen illud significat, pro quo Hieronymus transtulit *sepulcrum*, pro loco etiam ponitur, vbi quiescitur, aut à labore, aut à molestia cessatur. De requie, *Virgil. Æneid. lib.* 8. qui Italiam requiem futuram esse dixit peregrinantibus & naufragis.

Hic locus vrbis erit, requies ea certa laborum.

De quiete ante Virgilium Lucretius qui, *quietes* appellat ferarum cubilia, de quibus sic *lib.* 1.

Namque canes, vt montiuaga persæpe ferai
Naribus inueniunt intectas fronde quietes.

B Quia ergo sepulchrum locus est quietis, (quia ibi mortui dormire, & requiescere dicuntur non solùm profano, sed etiam Ecclesiastico idiomate, in quo frequens est illud de mortuis, *requiescat in pace.*) Et destinatus sepeliendis mortuis locus, qui sepuleretum ab aliis dicitur, ab aliis cœmeterium, id est, dormientium, aut quiescentium locus appellatur; ideo Isaias *quietem* pro sepulcro posuit: & ad eius mentem consentaneè vulgatus pro *quiete* reddidit *sepulcrum*. Quomodo sepulcrum Christi gloriosum fuerit, & planctus super eum quasi super vnigenitum, diximus in nostris commentariis super Zachar. ad illud *cap.* 12. *Et plangent eum.*

21. C ° *Et erit in die illa, adiiciet Dominus secundo manum suam, ad possidendum residuum populi sui.*] Hic locus difficilis est, quia non facilè explicatu est de quo tempore sit accipiendus. Neque hîc moror, quid sibi ex hoc loco promittant Iudæi de Messia, quem venturum esse somniant, à quo non aliter se restitutum iri putant ex his regionibus, in quibus à patria procul dispersi sunt, & vagi, quàm fuere olim ab Ægyptia seruitute liberati & à Moyse, atque Iosue in promissam sibi possessionẽ introducti; vt ergo primò à Moyse, sic à Messia, secundò libertatem & omnium rerum commoditatem expectant. Catholici in explicatione varij sunt. Quidam de secundo aduentu Christi interpretantur, quia tunc Iudæi conuertendi dicuntur, vt diximus *cap.* 59. ad illud, *& veniet Sion Redemptor.* Sed D meritò Hieronymus hanc explicationem non admittit. Alij hîc agnoscunt prædicationem Apostolorum post Ascensionem, quæ reuera secunda Christi prædicatio fuit, dum per suorum ora loquebatur. Ita S. Thomas, Haymo, Dionysius, Lyranus. Hieronymus hanc putat esse sententiam, priori loco vocandos esse Gentiles ad Ecclesiam, posteriori Iudæos; & ideo dici mittendam esse secundo manum Domini, ad residuum Israel, id est, ad reliquias, seu ad consummationem abbreuiatam, de quibus nuper *cap.* 10. Alij in quibus est Adamus, secundam hîc vocationem intelligunt, E qua liberandi sunt filij Israel à seruitute Diaboli, sicut priùs ab Ægyptia seruitute liberati sunt.

22. Hæc quidem aptè ad textum & piè, & quia autores habent neque paucos, neque ignobiles, non possunt mihi non probare; Sed addam ego his quod non ineptè dici posse mihi videbatur, neque admodum alienum à postrema hac sententia. quod credo non improbabit qui meminerit in reditu captiuorum à Babylonia, instauratáque ciuitate, ac templo Ecclesiam adumbrari, quod *cap.* 40. abundè probabimus. Egetat propheta in fine *cap.* A 10. de tempore quo expugnato Senacherib celeri, atque incruenta victoria respirare cœpit populus Iudaicus. Et hinc excitatus propheta beneficia alia connumerauit, quæ tempore Euangelij in pauperum, atque afflictorum gratiam præstitit Emanuel. Nunc verò post longam, dulcémque parenthesim, quam ad hunc vsque locum produxit, redit propheta ad tempora Assyriorum: & dicit non tantùm nunc eripiendum esse populum Iudaicum à duobus Regibus Syriæ, atque Samariæ, & à Rege Assyriorum Senacherib, sed & secundò eadem liberalitate eripiendum esse rursus ab Assyriorum, & Ægyptiorum seruitute. Quod contigisse post erutam ciuitatem, & templum exustum à Nabuchodonosor Cyri, atque Darij temporibus, satis B constat ex Aggæo, Zacharia, & Esdra. Neque video quid cum hac expositione pugnet, nisi quorumdam Patrum autoritas, quos ego, vt debeo, plurimùm suspicio, imò video omnia perquam aptè consentire. Nam in primis residuum populi est, quidquid aut fames, aut ferrum, aut longa 70. annorum ærumna non consumpsit. Quomodo verò tunc plurimi ex omnibus tribubus Israel ex variis locis in patriam remigrarint, docuimus *in cap.* 8. *Zachar.* ad illud *Domus Iuda, & domus Israel.* Hæc mihi non aliena visa sunt à textu, neque credo à sententia multorum è patribus, si, vt dixi, in his typum expectemus Ecclesiæ, in quo hæc multò cumulatiùs impleta sunt, quàm in restitutis captiuis, & vrbe renouata.

C ᵖ *Quod relinquetur ab Assyriis, & ab Ægypto.*] 23. Iudæi excisa vrbe variè dispersi.
Enumerantur variæ regiones, per quas filios Israel varij disseminarunt casus. Nam abductos esse multos in Ægyptum cum Rege Ioachaz à Pharaone Necha 4. *Reg.* 23. verisimile est: plurimos autẽ vltrò eò abiisse constat 4. *Reg.* 25. Quæ sint prouinciæ aliæ, quæ hîc nominantur, non omnino certum. Phethros fortasse singulare est illius vocis, quę *Gen.* 10. *vers.* 14. in plurali dicitur Phethrusim. quod si ita est, locus videtur esse non longè ab Ægypto, quia ibi Phethrusim geniti dicuntur à Mitraim, qui Ægypto nomen dedit. Quod si Phethros, idem est quod Phathures, quod mihi certum est, quia vox Hebraica omnino eadem, dubium non est Phethros ad Ægyptum pertinere, cùm de Phe- D thures apertè doceat Ieremias *cap.* 44. *vers.* 1. *& vers.* 15. Imò & ex hoc nomine colligo sermonem hîc esse de his, qui residui fuerunt post Hierosolymam à Chaldæis excisam; quia, qui post illã cladem ad Ægyptum confugerunt, habitasse dicuntur in Phatures. *Ierem. suprà vers.* 15. *Multitudo grandis, & omnis populus habitantium in terra Ægypti in Phatures.* Ælam Persæ sunt, vt *in cap.* 2. *Act.* ostendimus. Sennaar ad Babylonios pertinet, vt liquet *ex Gen. cap.* 11. Emath ad Libanum spectat non longè à Damasco, à qua ad riuum, seu torrentem Ægypti longitudo terræ promissionis definitur.

E ᑫ *Et leuabit signum in nationes.*] More imperatoris excitato signo dispersos milites & quasi ab acie palantes, & profugos recolligit vndecumque Regionum.

ʳ *Auferetur zelus Ephraim, & hostes Iuda peribunt.*] *Zelus* hic pro supplicij studio ponitur, seu vindictæ; siue hic sit ab hostibus ad illud vsque tempus infensis, siue à Deo, qui septuagenario exilio populi peccata mulctauit. Porrò iam à nobis probatum est super Zachar. *cap.* 8. cum duabus tribubus plurimos ex decem tribubus rediisse: & ad argumenta & coniecturas alias, quæ ibi adduximus. 24. Cũ duabus tribubus plurimi ex aliis decem redierunt ab exilio.

mus. Addo *Esdra lib.1.cap.2.* captiuorum numerum, qui ad patriam sunt reuersi esse 42000. & tamen minutiùs subducto numero ex duabus tribubus tantùm numerantur 32000. Quare, vt bene nostri cum Hebræis putant, decem illa millia quæ à priori computatione detracta sunt, fuere ex aliis tribubus à Iuda & Beniamin. Meminit autem propheta præsertim Ephraim; quia Ephraim pro decem tribubus adhibetur; quia Ieroboam qui illas à duabus distraxit, Ephraimita erat, & sedes regia in ea tribu, id est, in Samaria collocata fuit.

25. *ſ Ephraim non æmulabitur Iudam.*] Populi isti iam olim non solùm animis, sed etiam castris inter se dissidentes à communi clade reuocati, ita inter se non pugnabunt, vt antea, vt in vnum potiùs populum coalescant. Quare ab exilio iam omnes quotquot ad eumdem locum, atque eadem sacra remigrarunt, quacumque illi ex tribu orti communi vocabulo Iudæi appellati sunt; Quod Ezechiel meo iudicio prædixit non obscurè *cap.37. vers.16.* vbi post similitudinem duorum lignorum, quæ in vnum coagmentantur, coniunctionem duorum Regnorum in vnum significat. Sic enim concludit: *Hæc dicit Dominus Deus: Ecce ego assumam lignum Ioseph, quod est in manu Ephraim, & tribus Israel quæ sunt ei adiunctæ, & dabo eas pariter cum ligno Iuda, & faciam eos in lignum vnum, & erit vnum in manu eius.*

26. *t Et volabunt in humeros Philistiim per mare.*] Hæc existimo spectare Machabæorum tempora, qui vlti antiquas iniurias, quas à gente Philistina accepit Iudæorum natio, Regionem illam maritimam olim à Philistæis habitatam in Iudæorum ditionem redegerunt. Hæc autem metaphora sumpta videtur ex leone, aut panthera, quæ in taurorum, aut aliarum belluarum scapulas insilire solent, vt ipsas discerpant, quod faciunt temporis momento. Aut certè inuolare in humeros, victoriam indicat de hostibus partam, hostésque ipsos aliorum seruituti ignominiosè subiectos. Nam victores hostium ceruices calcare solitos, docet Iosue exemplum *cap.10. vers.24.* qui victorum Regum colla suorum pedibus calcari iussit, sed maximè vim verbi explicuit Iacob *Gen.49.* in Iudæ benedictione. *Manus tua in ceruicibus inimicorum tuorum.* Quod si inuolare in oculos alicuius dicimur, cùm ita sumus infensi, vt oculos eruere velimus; inuolare in capillos cùm illos laceramus: sic etiam *inuolare in ceruices*, erit alicuius ceruices premere, & spiritum elidere obstructis faucibus. Quæ hostes ab infenso & potente victore patiuntur. Id autem est manus ponere in hostium ceruicibus. Ni mauis, quod mihi displicet minùs, Philistinos sic esse ab Israelitis subiugandos, vt illis ad vilia, & operosa ministeria, ad ferenda nimirum onera tanquam iumentis vtantur. Id enim proprium humerorum, atque ceruicum opus est, vt constat, quod de suorum infelici conditione querebatur Ierem. *Thren.5. Ceruicibus nostris minabamur.* & *Psal.65. vers.10. Posuisti tribulationes in dorso nostro, imposuisti homines super capita nostra.* Et *Psal.17.* eodem sensu dicitur: *Et inimicos meos dedisti mihi dorsum. Volare* ergo *in humeros Philistiim*, nihil est aliud, quàm eos habere ad sarcinarum pondera, & ad omnia munera seruorum obeunda subiectos.

27. *u Per mare.*] Hebr. ימה *iamah*, id est, *in mare:* nam illud ה *he*, paragogicum motum designat in locum. Quare sic reor hunc locum explicandum, Iudæos ab exilio reduces debellatis breui Philistæis maritimam oram, quam occuparant ipsi, ad suam prouinciam, & gentem esse reuocaturos.

x Simul prædabuntur filios Orientis.] Hi sunt 28.
Idumæi, Ammonitæ, & Moabitæ, de quibus statim; nam quæ sequuntur, explicatio sunt eorum, quæ antecessere. Hi verò Orientis filij superati sunt à Machabæis, quo tempore, qui reliqui fuerant è decem tribubus, in vnum corpus cum duabus aliis coaluerunt. De Idumæis constat *lib.1. Machab.5. vers.3. Debellabat Iudas filios Esau in Idumæa.* De Ammonitis *ibid. vers.6. Et transiit ad filios Ammon, &c. & commisit cum eis prælia multa, & contriti sunt.* De Moabitis, licèt nihil habeamus expressum in Machabæorum libris, tamen dubitandum non est ex hoc loco, & quia plerumque Moabitæ cum Ammonitis coniunguntur, siue in consiliis & castris, siue in aduerso rerum euentu.

Varij populi à Machabæis subiugati.

y Idumæa, & Moab præceptum manus eorum: & filij Ammon obedientes erunt.] Mihi certum 29.
est idem prædici de Moab, cùm dicitur, *præceptum manus eorum*; & de filiis Ammon, cùm dicuntur obedientes futuri, id est, manus Moabitarum & Idumæorum exequentur Iudæorum mandata. Videtur autem hîc esse quædam Hypallage, ita vt *manus præceptum*, positum sit pro *manus præcepti*, id est, manus præcepto obediens. Aut manus, quæ non tam imponit aliis, quàm ab aliis sibi impositum præceptum subit. Hebræus textus non alium sensum continet, quàm qui expressus est à vulgato, aliquid tamen habet obseruatione dignum. Quem sic ad verbum reddo, *Idumæa, & Moab immissio, vel commissio manus eorum: & filij Ammon obedientia eorum.* In immissione manus consuetudinem mihi videre videor illorum, qui, vt se victos fateantur, supplices manus ad victorem extendunt. Sic *Psalmo 67. Æthiopia præueniet manus eius Deo.* Quod apud prophanos frequens est. Et manuum illam supplicem extensionem signum vsitatum, & quasi legitimum esse victi hominis, & extrema omnia ab hoste metuentis, docet Turnus apud Virgil. *lib.12.* de quo priùs.

Manus extensa supplicis, & victi signum.

Ille humilis supplexque oculos dextrámque precantē
Protendens.

Deinde significat nemini dubium esse posse superatum se esse, quia manus esset à prostrato porrecta.

——Vicisti, & victum tendere palmas
Ausonij videre.

Cæterum Idumæa, & Moab absolutè ponuntur in nominatiuo, & iuxta ea quæ diximus ad illud, *In illa die radix Iesse.* à nobis ponenda in genitiuo, in quo casu est pronomen, quod statim succedit, hoc modo, *Idumea & Moabi manus erunt in præceptum.*

z Et desolabit Dominus linguam maris Ægypti.] 30.
Lingua multis accommodatur rebus, nempe igni, suprà *cap.5.* vide quæ ibi diximus: & quidquid è terra in altum eminet; quales sunt scopuli, & promontoria, id est, saxa quæ è terra in mare procurrunt. Et rursus maris ostia aut sinus, qui ex alto terram subeunt. De scopulis, promontoriisque constat ex Plinio *lib.37.* & Cæsare *lib.3. de bello Gallico.* Et sanè vocem לשון *lason*, pro qua noster *linguam* reddidit, alij *scopulum* vertunt, vt Pagninus hîc. Quod etiam fecit Chaldæus *Iosue 15. vers.2.* & LXX. qui verterunt λοφίον. Quidam in *lingua maris* oram intelligunt maritimam, quasi Deus euersurus sit Ægyptum, quæ magna ex parte ad oram

Quæ metaphoræ à lingua.

medi

mediterranei maris sita est. Et quidem Hispanus extremam maris, seu fluuij oram vocat *lalengua del agua*, & accommodatè ad hanc metaphoram, extremæ illi aquæ id tribuitur, quod linguæ proprium est, vt *lingere*, seu *lambere oram*. Ego hic in *lingua maris* Rubrum mare intelligo, qui sinus quidam est, quo Oceanus se in terras latè ad Ægyptios vsque fines insinuat. Nam vt promontorium *lingua* dicitur, quia ad linguæ similitudinem in longitudinem extenditur, sic etiam *sinus*, propter eamdem linguæ similitudinem quid obstat quominus dicatur *lingua*. Ita putat Forerius, & Vatablus, quod etiam placet Andreæ Masio & Serario *in cap. 15. Iosue vers. 2.* Vbi de mari rubro hunc Isaiæ locum interpretantur. Vbi etiam docent *linguam maris* vocari sinum, aut quod vulgò brachium dicitur maris, quod in Iosue suprà censent Abulensis, & Muntanus. His positis obseruandum est, quod multis ostendimus in commentariis nostris in Zachariam ad illud *cap. 10. Et transiet in maris freto.* Sicut *mare rubrum* prouerbiali figura ponitur pro maximo periculo, sic etiam *mare idem apertum* prouerbiali etiam specie pro maximo adhiberi beneficio. Quare sicut in prouerbiis, quæ sunt plerumque allegoricæ locutiones, nota similitudinis omittitur, sic hoc loco nobis subaudienda est: in hanc sententiam. Sicut Dominus olim aperta, & quasi desolata lingua Ægyptij maris, id est, mari rubro, hoc est sublato impedimento maximo, quod nullo videbatur modo tolli posse, populum antea captiuum in terram promissionis induxit: sic etiam submoto maximo quodam impedimento, quod in Euphrate flumine Babylonis significatur, eumdem populum ab eo in quod inductus fuerat, exilio depulsum, in eam postliminio reuocabit. Quam expositionem planè probat quod statim sequitur.

31. a a *Et leuabit manum suam super flumen in fortitudine spiritus sui, & percutiet eum in riuis septem.*] Hoc flumen Euphrates est, qui duobus modis diuisus existimari potest, aut metaphoricè, quasi sublatum sit impedimentum redituro populo, aut propriè, quia reuera diuisus est, & in plures riuos ita deriuatus, vt commodè ab hoste transiri potuerit. Et hoc posterius mihi probatur magis: Tum quia magis congruit cum mari rubro, de quo statim, quod in Hebræorum gratiam diuisum est: Tum etiam quia in septem fossas deriuatum esse Euphratem à Cyro, in gratiam, puta, Iudæorum, qui cum illorum imperio libertatem primùm aspexerunt, vt tradūt Herodotus in Clio, & Xenophon *lib. 7.* Paulus Orosius *lib. 2. cap. 6.* Nam quo loco Euphrates in vrbem influit, altas, & latas fossas plurimas fecit ignorantibus Babyloniis, quonam illius spectaret consilium. Quo verò tempore ipsi ludis & poculis intenti nihil minùs quam de cæde, aut oppugnatione cogitabant, deriuato in illas fossas flumine, antiquum fluminis alueum sic exinaniuit, vt per illum exercitus in vrbem irrumpere, & ciues opprimere potuerit incautos. Quo consilio ter fuisse captam Babylonem tradit Frontinus *lib. 3. ca. 7.* primò à Semiramide, secundò à Cyro, tertiò ab Alexandro. De fossarum numero nihil inuenio apud Historicos; septem fuisse ex hoc loco mihi verisimilius est, licèt septem ex Scripturæ sacræ vsu certum numerum non definiant, sed infinitam multitudinem significent.

Quomodo capta Babylon.

32. b b *Ita vt transeant per eum calceati.*] Sicut oppositus Babylonius fluuius pro impedimento sumitur, quod Iudæorum reditum morari poterat: Sic fluuius ille diuisus, & apertus, sublatum designat impedimentum omne. Remigratio verò ita facilis, ac soluta fore dicitur, vt occurrat nihil in via illa longa, atque difficili, quod reduces retardet: quemadmodum in flumine alto, atque præcipiti nihil inuenit offensionis, qui calceatus illum transire potest.

33. c c *Et erit via residuo populo meo, qui relinquetur ab Assyriis, sicut fuit Israel in die illa, qua ascendit de terra Ægypti.*] Non aliter reducendus dicitur populus extorris, in patriam, atque olim in illam ab Ægyptia seruitute liber inductus fuit. Nam sicut ibi apertum est mare rubrum, sic hîc, licèt alio modo, aperietur Euphrates. Et sicut priùs in humeris portatus dicitur, sic etiam, postea populum illum equi atque carrucæ sedatè, ac molliter, *Isa. 65.* imò & populorum humeri indulgenter in patriam reuocabunt. *Isai. cap. 49. vers. 22.*

34. Hæc ego sic accipio de populi libertate, ciuitatísque Solymitanæ, ac templi instauratione, vt tamen in typo aliquid maius, & illustrius intuear, nempe fundationem, splendorem, & incrementum Ecclesiæ, quod à me sæpius iteratum est. In qua constituenda Deus non minora sustulit offendicula, quàm olim aut aperto mari, aut, quo sensu obseruauimus suprà, Euphrate diuiso. Notum est enim quàm celeri atque fœlici cursu totum mundum obierit Euangelij prædicatio, quanto in honore habita ab his qui priùs tanquam durum horrebant, aut tanquam humile fastidiebant Euangelium. Quare nolim cùm hæc in Isaia legis, audísque sæpe Sionis, & Babylōnis nomen, oculos ab Euangelio, Ecclesiáque detorqueas. Quomodo hic Iudæorum reditus è Babylone, & instaurata Ierusalem typus Ecclesiæ fuerit, ex multorum sententia latè probauimus in præfatione ad caput 40. illam omnino vide.

Argumentum duodecimi capitis Isaiæ.

QVIA *proximè dixerat Babylonicam libertatem Ægyptiæ fore non dissimilem, nunc ostendit Babylonicos captiuos carmen cantaturos relicto Euphrate, quale Ægyptij quondam mari Rubro traiecto. Continetur igitur in hoc capite carmen gratulatorium, quod diuina prædicat beneficia, typicè quidem Iudæorum, verè autem Ecclesiæ, quam multò magis spectat hoc vaticinium.*

CAPVT XII.

1 [a] *ET dices in die illa.* [a] *Confitebor tibi Domine, quoniam iratus es mihi: conuersus est furor tuus, & consolatus es me.*

2 [b] *Ecce Deus Saluator meus, fiducialiter agam, & non timebo.* [c] *Quia fortitudo mea, & laus mea Dominus, & factus est mihi in salutem.*

3 [d] *Haurietis aquas in gaudio de fontibus Saluatoris.*

4 [e] *Et dicetis in die illa, Confitemini Domino, & inuocate nomen eius: notas facite in populis adinuentiones eius: mementote quoniam excelsum est nomen eius, cantate Domino quoniam magnificè fecit: annunciate hoc in vniuersa terra.*

5 *Exulta, & lauda habitatio Sion:* [f] *quia magnus in medio tui sanctus Israel.*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 VT patres tui olim excusso Ægyptio iugo, & mari transmisso, Canticum concinuere gratulatorium. Sic tu quoque, ô popule Iuda, traiecto Euphrate, & è Babylonica seruitute liber modulabere. Laudabo te, Domine, quoniam iratus mihi inoliras à peccaro sordes expiasti. Et quia mitiori iam animo solitudinem meam, & angorem consolatus es.

2 En Deus est, cui salutem hanc tantam adscribere debeo. Nihil iam erit, quod non hoc adintore, atque auspice non audeam. Nihil quod horream illo patrono, ac vindice. Quia non tam à mea virtute, aut industria, quàm à Dei fortitudine secundos rerum euentus mihi polliceor. Quare illius in æternum laudes cantabo, qui auctor mihi fuit insperatæ salutis.

3 Vt Iudæi olim de petra, id est, de fonte Saluatoris ad satietatem vsque biberunt, sic vos cum gaudio post diuturnam sitim de Saluatoris fontibus aquas haurietis iugiter manantes.

4 Tunc autem cùm oblato à Saluatore fonte sitientem expleueritis animum, alios etiam ad diuina celebranda beneficia socios aduocabitis. Dicetis enim vniuersè ad omnes. Laudate Dominum; illius inuocate nomen; Deum vestrum agnoscite, & eius auxilium implorate, contendite vt cogitationes eius, & opera admirabilia omnes Gentes intelligant. Et illum esse excelsum, atque omni creata virtute superiorem prædicate.

5 Et tu qui Sionis arcem, & Solymitanam ciuitatem habitas, exulta seriò, atque triumpha, quia Emanuel, iuxta sui nominis notationem tecum habitat, sub cuius vmbra, quod timeas, nihil est.

IN CAPVT DVODECIMVM COMMENTARIVS.

1. IN fine capitis vndecimi, id est, verbis quæ proximè antecessere, prædixit Isaias non aliter popolum à vindice Deo reuersutum ab exilio Babylonico, quàm solutus à seruitute Ægyptia indoctus antè fuerat in terram promissionis. Quare canticum istud summam eorum continet, qoæ à Dei liberalitate atque clementia populus ille à Domino recepit excusso priùs Ægyptiorum iogo, & eorum quibus postea à Babylonica seruitute liber cumolatus est. Vtraque verò mirè adumbrant, atque commendant officia illa singularia, ac plurima quæ Deus pleniori
A multò ac benigniori manu Ecclesiæ suæ largiùs impendit. Est aotem canticum istud, vt apparet, ad illius similitudinem compositum qood cecinere filij Israël siccato iam, atqoe transmisso Rubri maris aloco. Totum verò canticum obscurum non est, neque in eo quicquam apparet qood explicationis admodum iodigeat. In qoo propheta docet quid verisimiliter dicturus fuerit populus post tot incommoda tam insperatò, ac facili in patriam reuersus. Eò verò spectant omnia, vt gratiæ agantur Deo, qoo vno auctore ac vindice res peracta est.

[a] *Confitebor tibi Domine, quoniam iratus es mihi: conuer*

conuersus est furor tuus, & consolatus es me.] Non à minori Dei beneuolentia profectum, excoctam fuisse vitiorum scoriam, quæ Iudæorum moribus adhæserat, in Babylonica fornace, quàm eosdem purgatos iam examine duro ab inolitis sordibus in antiquam sedem, & auitam gloriam fuisse restitutos. Atque ideo gratias agit propheta, aut prophetæ ore populus non iam captiuus, & quòd incommoda subierit, & quòd iis exolutus pacatiùs iam, & abundantiùs agat. Quàm id verè populus ab exilio, atque mœrore recreatus dicere potuerit, satis exploratum est: quàm veriùs prædicare possit Ecclesia, præcipuè quæ è Gentibus collecta fuit, quam arctarunt crudeliùs sæuioris Tyranni vincula, non est difficile existimare.

3. [b] *Ecce Deus saluator meus fiducialiter agam, & non timebo.*] Huic affine est quod Moyses in suo cantico dixit. *Iste Deus meus, & glorificabo eum.* Quasi admiratus populus subitam, & insperatam salutem, oppressa à Deo Chaldæorum potentia, quæ nulla alia vi superari posse videbatur, clamat. Ecce Saluator meus, cui salutem hanc tantam adscribere, cui tantum beneficium acceptum referre in æternum debeo. Denique nihil erit hoc adiutore atque auspice, quod non audeam; nihil quod illo patrono, ac vindice horream. Quàm id iustius fideles in Ecclesiæ complexu cantare possint, quis non videat?

4. [c] *Quia fortitudo mea & laus mea Dominus: & factus est mihi in salutem.*] Si audeam omnia, si nihil metuam, nihil videor audacter, ac superbè, cogitare: neque temerarij id consilij est, aut cogitationis stultæ: quia non tam à mea virtute, atque industria, quàm à Dei fortitudine secundos rerum euentus mihi polliceor. Sententia hæc sanctis, atque antiquis patribus familiaris erat: qui à Domino confirmati nihil sibi non superabile putabant. Quòd verò statim subditur: *& laus mea Dominus.* alterum è duobus sensum habet, aut à Domino habeo quod ab hominibus lauder, & in pretio sim, seu certè Dominum laudo, quia factus est mihi in salutem. Particula enim *&*, sicut alibi sæpe, causalis videtur, & rationem reddere, cur in ore populi assidua esse debeat diuina laus. Est autem in Scriptura frequens, vt *actio* pro materia, seu, vt Logici vocant, pro subiecto actionis vsurpetur. Vt *auditio*, pro verbis, *visio* pro re oculis proposita. & ita Deus *timor* appellatur, & *laus*, quia ab omnibus timeri, atque laudari debet.

Regula. *Actio* pro actionis materia.

5. [d] *Haurietis aquas in gaudio de fontibus Saluatoris.*] Allusio est ad petram Moysis virga percussam, ex qua copiosus erupit fons aquæ dulcissimæ, quam populus vrente siti anhelans cum gaudio bibit. Licèt autem filij Israël, dum è Babylonico exilio remigrarent, nullum eiusmodi beneficium accepisse tradantur; tamen alia recepisse grandia verisimile est, ex his quæ in fine diximus superioris capitis. Sumitur autem, vt reor, prouerbiali specie petra illa vberes fundens aquas, pro beneficio, quo aliquis & à magna liberatur molestia, & ingenti perfunditur gaudio. Quasi dicat propheta: Singularibus ô captiui, beneficiis à Deo afficiemini in remigrando.

6. De Ecclesia hæc tanto intelliguntur excellentiùs, quanto veritas Typum, & lux splendidissima obscuram vmbram antecedit. Nam petra illa percussa, tanta exuberans aquarum affluentia in solitudine sitienti; imago quædam erat Christi, qui passionis virga percussus, arentia, ac mœsta pectora recreauit, ac fœcunda reddidit. Ad hunc credo Isaiæ locum respexit Paulus. 1. *Cor.* 10. *vers.* 4. cùm in allegorico sensu Christum esse dixit petram, ex qua in deserto potauerunt Hebræi. *Omnes*, inquit, *eumdem potum spiritualem biberunt: bibebant autem de spiritali consequente eos petra, petra autem erat Christus.* Imò & Christus ipse cùm de se ait *Ioan. cap.* 7. *Si quis sitit, veniat ad me, & bibat.* Quia verò Christus Ecclesiæ nunquam deerit, ex quo aquam iugiter salutis hauriat; ideo Paulus ait populum in longo illo cursu à petra non deseri, quæ semper incedentem per desertum comitata est.

7. [e] *Et dicetis in die illa, Confitemini Domino, & inuocate nomen eius.*] Magnum est gestientis animi, & profecta ab altero beneficia cognoscentis testimonium, cùm non tantùm ipse, qui accepit, gratias agit, sed alios etiam ad agendas secum gratias inuitat. Eo nunc studio propheta recipienda esse beneficia prædicit, vel quibus Iudæi excusso Chaldæorum iugo sub Cyro, & Dario, vel potiùs à duriori seruitute liberum hominum genus à Christo afficietur; vt quia lingua vna par esse non poterat agendis gratiis, inuitentur aliæ, non humanæ solùm sed angelicæ, imò & mutarum animantium, & earum rerum quæ voce ac sensu carent. Quod facit Dauid sæpe, & fecere tres pueri *Dan. cap.* 3. quibus Babylonica fornax nihil attulit, aut afflauit molestiæ. *Inuocare nomen*, seu alicuius nomen super alterum inuocare, vt *cap.* 4. docuimus, est illud cuius inuocatur, aut imploratur nomen, superiorem, & Dominum agnoscere. Est autem beneficiorum apud animos non illiberales proprium, vt eos quasi suæ emancipatos voluntati, eorum quos beneficos habuere, voluntati astringant. Cæterùm *nomen Domini*, pro Domino sumi satis notum est, & in compositione præsertim metrica non infrequens. Sicut & versu proximo accipiendum. *Quoniam excelsum est nomen eius.*

8. [f] *Quia magnus in medio tui sanctus Israël.*] Exponitur hîc vis nominis *Emanuel*, qui idem est atque *nobiscum Deus.* Nam *in medio tui*, idem est, ac *tecum*, aut *inter tuos est sanctus Israël.*

Argumentum decimi tertij capitis Isaiæ.

HÆc prophetia dura est, & vehemens contra Babylonem, cuius excidium miserabile elegantissima quadam hypotyposi describitur. Primùm propheta Medorum, & Persarum prædicit aduentum, quos Dominus ex suis finibus euocauit, eisque se ducem ad tantum opus, atque autorem præbuit. Deinde quantus futurus sit æstus, quanta perturbatio Gentis Babylonicæ, in eo insperato, atque nocturno conflictu. Ad extremum quanto odio, atque ardore oppugnationem illam aggredientur Persæ qui ita grassabuntur infensi, vt neque à tenera infantium cæde funestas manus, neque à fœminarum pudore libidinem cohibeant. Tandem eò redactum iri opulentam illam ciuitatem, vt nulli deinceps futura sit vsui, nisi dæmonum latebris, & ferarum cubilibus.

CAPVT XIII.

1 [a] ONvs *Babylonis, quod vidit Isaias filius Amos.*

2 [b] *Super montem caliginosum leuate signum, exaltate vocem, leuate manum, & ingrediantur portas duces.*

3 [c] *Ego mandaui sanctificatis meis,* [d] *& vocaui fortes meos in ira mea, exultantes in gloria mea.*

4 [e] *Vox multitudinis in montibus, quasi populorum frequentium, vox sonitus Regum, & Gentium congregatarum.*

5 [f] *Dominus exercituum præcepit militia belli venientibus* [g] *de terra procul, à summitate cœli:* [h] *Dominus, & vasa furoris eius, vt disperdat omnem terram.*

6 *Vlulate, quia prope est dies Domini:* [i] *quasi vastitas à Domino veniet.*

7 [k] *Pro*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 HÆc est prophetia minax, & acerba, quam Isaias filius Amos contra Babylonem intonuit.

2 Ad vos ô Medi, ac Persæ loquor, quos ad euertendam Babylonem; asserendósque in libertatem Iudæos à patriis finibus euocaui. Leuate signum contra ciuitatem quam nebulæ perpetuò, & tenebræ circumfundunt. Clamores edite, & strepitus militares; sicut illi assolent, qui ex bellica disciplina vrbem diripiendam inuadunt: leuate manum contra vrbem vestro gladio, atque triumpho deuotam: ingrediantur duces ciuitatem; cuius ego impedimenta submoui, & vectes effregi.

3 Ego ad delendum Chaldæorum imperium immisi eos, quos ad illud opus destinaui. Et euocaui illos, qui futuri essent in bellando fortes, & strenui, dum iræ meæ seruiunt, & consiliorum meorum administri sunt, quique in gloria mea exultant, quia ad ea, quæ ego gloriosè feci, delendo Chaldæorum imperio, & frangenda illorum arrogantia, ipsi obsequẽtes, & pugnaces manus admouerunt.

4 Videre iam videor properantes copias, quæ ex montibus irrumpere parant in Chaldæorum fines; & audire ingentes multitudinis sonitus, quibus latè loca circumsonant. Sonitus, inquam, & clamores Regum, & Gentium, quæ agente Domino in Babylonis exitium coniurarunt.

5 Dominus exercituum immisit militiam, atque è Gentibus conflatas acies, quæ ex vltimis terræ finibus, & ab illis regionibus quas definire videtur pars illa cœli, quam extremam videmus; in Chaldæorum fines erumperent. Et armis instruxit, quibus & diuino furori seruirent, & terram Chaldæorum subiectam imperio latè vastarent.

6 Vlulate igitur ô Babylonij, quia iam vobis supremus imminet dies. Quia vastitas vobis aduenit horribilis à Domino, qualis ab eius furore, atque potentia infligi, atque timeri potest.

7 Quia

7 Quia duce, atque vltore Deo Persicus exercitus in vrbem irrumpet, ideo omnes militum manus, non solùm armis antea, sed etiam victoriis assuetæ languescent metu, & desperatione dissoluentur. Neque in hominum animis aliquid erit consilij, quod opponant Persicæ irruptioni, aut aliquid vitium, seu audaciæ, quibus victricibus inimicorum signis occurrant.

7 [k] Propter hoc omnes manus dissoluentur, & omne cor hominis contabescet, & conteretur.

8 Corripiet eo rerum vestigio talis cruciatus, atque angor, Babylonis filios, qualem experitur mulier dum laborat dubio, atque difficili puerperio. Aspicient se mutuo cum stupore mentis, atque consilij inopes: quorum facies præ timore luridæ, & exangues, aut præ pudore ardentes, atque combustæ, animorum ægritudinem, atque æstum non obscurè significabunt.

8 Torsiones, & dolores tenebunt, quasi parturiens dolebunt: [l] vnusquisque ad proximum suum stupebit, facies combusta vultus eorum.

9 Ecce dies Domini aduenit, indignationem, & furorem Dei, quibus plenus est, in Babylonicam inuehens potentiam. Vt vrbem à fundamentis euertat, eóque redigat solitudinis, vt syluam potiùs, quàm frequentem ciuitatem arbitrere. Ac tandem ex ea, atque cum ea deleat quos peccati fœditas, & turpitudo ferro, atque incendio deuouit.

9 [m] Ecce dies Domini veniet, crudelis, & indignationis plenus, & iræ furorísque, [n] ad ponendam terram in solitudinem; & peccatores eius conterendos de ea.

10 Nihil erit tunc Babyloniis non tetrum, non obscurum: nihil quod non angorem, & ægritudinem non afferat. Stellæ cœli suum occultabunt lumen; Sol illis orietur offundens potiùs caliginem crassam, & horribilem, quàm matutinam apportans lucem. Neque Luna etiamsi totum orbem suum luce compleuerit in suprema nocte, quę Persarũ insidias occultabit, splendorem afferet, aut viã cæcis, & tumultuantibus ostendet.

10 Quoniam stellæ cæli, & splendor earum non expandent lumen suum: obtenebratus est sol in ortu suo, & luna non splendebit in lumine suo.

11 Vlciscar impiæ ciuitatis, quæ ciuium frequentia, & opum magnitudine totius mundi instar quoddam obtinet: Efficiámque ne infidelium hominum superbia sese ampliùs attollat, aut duret diutius.

11 [o] Et visitabo super orbis mala, & contra impios iniquitatem eorum, & quiescere faciam superbiam infidelium, & arrogantiam fortium humiliabo.

12 Is autem erit Persarum ardor in euertentenda vrbe, id in ciues Babylonios odium, vt nemo possit oblato auro ab hostili ferro vitam redimere. Erit enim vir longè auro pretiosior, quare in illum multò inflammabitur magis vindictæ studium, quàm in oblatum aurum auaritia.

12 [p] Pretiosior erit vir auro, & homo mundo obrizo.

13 In eam curam, & rerum euentum turbabo cœlum offusa caligine, & terram mouebo aduocatis ab extremo terræ copiis ingentibus, & Babylonis accolis in alia, atque alia loca fuga dispersis, propter grauem animi mei offensionem, & iram, cuius expleudæ tempus iam aduenit.

13 [q] Super hoc, cælum turbabo, & mouebitur terra de loco suo, propter indignationem Domini exercituum, & propter diem iræ furoris eius.

14 Erunt autem qui ex illa ciuitatis clade fugerint, sicut damulæ, aut oues quæ inermes sunt, neque quicquam habent ad repugnandum virium, & audaciæ; neque præter fugam quicquam aliud meditabuntur. Non erit dux, aut imperator, qui palantes congreget; aut in ordinem cogat, sed quilibet quà se commodior ad salutem aperuerit via, fugam intendet.

14 [r] Et erit quasi damula fugiens, & quasi ouis: & non erit qui congreget: vnusquisque ad populum suum conuertetur, & singuli ad terram suam fugient.

15 Qui

15 Omnis

15 *Omnis qui inuentus fuerit, occidetur: & omnis qui superuenerit, cadet in gladio.*

16 [f] *Infantes eorum allidentur in oculis eorum: diripientur domus eorum, & vxores eorum violabuntur.*

17 *Ecce ego suscitabo super eos Medos, qui argentum non quærant, nec aurum velint: sed sagittis paruulos interficient, & lactentibus vteri non miserebuntur, &* [t] *super filios non parcet oculus eorum.*

18 *Et erit Babylon illa gloriosa in regnis, inclyta in superbia Chaldæorum,* [v] *sicut subuertit Dominus Sodomam, & Gomorrham.*

19 [x] *Non habitabitur vsque in finem, & non fundabitur vsque ad generationem, & generationem:* [y] *nec ponet ibi tentoria Arabs, nec pastores requiescent ibi.*

20 *Sed requiescent ibi bestiæ, & replebuntur domus eorum draconibus: & habitabunt ibi struthiones,* [z] *& pilosi saltabunt ibi.*

21 *Et respondebunt ibi vlulæ in ædibus eius, & Sirenes in delubris voluptatis.*

15 Quicumque aut in vrbe, aut in fuga deprehensus fuerit, interibit; & qui auxilij gratia superuenerit, ferro etiam occumbet.

16 Infantes etiam, qui propter ætatem nihil commeruere, vrgentibus parentum peccatis ad petram allidentur: Neque tantùm Babyloniorum domus ad prædam Persarum auaritiæ, sed etiam vxores ad meretricios, atque nefarios vsus illorum libidini patebunt.

17 Ecce ego suscitabo, armabóque in Babylonis exitium Medorum acies, quorum non tanta erit cupiditas, quæ argentum appetat, seu aurum scrutetur, quanta crudelitas, quæ ad cædem inhiet aut sanguinem sitiat. Qui sagittis paruulos confingant; neque illos infantium misereścat quos ex matrum sinu, atque adeò ex vberibus abstractos neci dabunt: cum tamen intereà nobili hac, & miseranda specie neque lachrymentur, neque vllo dolore, aut miseratione tangantur.

18 Et erit illud orbis miraculum, illa amplissima, atque florentissima imperij sedes, in eam speciem, & solitudinem redacta: in quam olim Sodoma, & Gomorrha; quas ignis è cœlo ita subuertit; vt antiquæ amœnitatis, & gloriæ nec tenue quidem vestigium reliquum sit.

19 Neque ad breue tempus durabit illa tantæ molis ruina; sed erit vsque adeò diuturna: vt ad finem vsque non excitetur, neque ad multa sæcula è rediuiuo lapide resurgat. Adde quòd non solùm hominum habitationi idonea non erit, sed neque propter ferarum latebras pascendis gregibus opportuna. Non enim Arabes, qui Nomades sunt, sua ibi statuent tabernacula; neque pastores ibi suas sibi sedes, & quietem locabunt.

20 Habitabunt namque in illis ciuitatis ruinis (in quibus necesse est speluncas esse profundas, & immanes hiatus) immites feræ, & infesti lemures, qui ibi vt in opportuno loco requiescent securi, & festiuos ludos, otiosi agent.

21 Ad draconum sibilū, & struthionum strepitum, pilosorum, ac lemurum vlulatus, quibus vastè atque horribiliter perstrepet Babylonica solitudo, respondebit vlularum, ac Sirenum stridor; qui resonabit ex magnificis quondam ædificiis, quæ fuerunt domicilia, & quasi delubra quędam voluptatis.

IN CAPVT DECIMVM TERTIVM COMMENTARIVS.

1. [a] ONVS *Babylonis.*] Auertit hinc Isaias *ad cap. 25.* propheticum filum à Iuda, & Israel; & minaces prophetias intentas prouinciis aliis Israelitico nomini semper infensis, A vt qui iam accepissent Iudaicum populum in seruitutem datum iri, duréque vexandum à variis gentibus, quarum iam antea odia, & vires essent experti, hac promissione de hostium ruina, exilium suum,

suum, & ærumnosum statum solarentur. Tractauit, quæ Isaias *hoc capite*. Ieremias *cap.* 51. qui huic loco plurimum affert lucis. De Babylonis admiranda magnitudine & gloria, plurima apud externos inuenies, quæ ego nunc quia minùs necessaria prudens omitto. Quia verò Babylon totius imperij Chaldaici sedes erat, & caput, pro toto Chaldæorum dominatu sumitur.

2. [b] *Super montem caliginosum leuate signum.*] Imperatiuus pro futuro ponitur prophetico stylo; neque hoc sine Epitasi. Pro *super* Hebr. est על *hhal*, quod hic *contrà* significat, vt alibi sæpe, sicut & vox Latina *super*. Loquitur autem cum Medis, & Persis, qui insolenti illi populo, & plus satis de sua fortitudine confidenti Persicum iugum imposuerunt, vt *ex hoc capite* apertè liquet, & *ex Ierem. cap.* 51. qui totum hoc caput videtur si non expressisse, at certè spectasse. Pro *caliginoso*; Hebr. est נשפה *nispeh*, quod *tenuem nebulosum, & obscurum*, significat. Vt autem figuratè illa ciuitas quæ in planitie sita est, propter magnitudinem, & superbiam *mons* appellatur *hic*, & *Ierem. cap.* 51. sic puto *caliginosam* etiam vocari posse figuratè. quo tamen sensu, non est explicare promptum. An quia allusum est ad nomen Babel, quod quia confusionem sonat, obscuritatem etiam significat: vel quia gens illa erat erroribus plena, qui verè caligo, ac tenebræ nominari possunt? aut certè quia triste est hoc de Babylone vaticinium: tenebræ autem vulgari sacræ Scripturæ more calamitatem sonant. Hæc fortasse vera, sed si hic *caligo* figuratè ponitur, magis mihi videtur ad textum, & historiæ fidem, si mons dicatur caliginosus, propter temporis articulum, in quo euersa est moles illa toti orbi habita pro miraculo. Capta enim fuit nocturno tempore, vt liquet *ex Dan. cap.* 5. quare in caligine erat ciuitas illa, & à caliginoso tempore caliginosa vocari potuit. Qui loquendi modus inusitatus non est, & apud profanos, qui quod temporis proprium est, his quæ fiunt, aut sunt in tempore accommodant. Quomodo fur dicitur *nocturnus*, & qui vigilat *matutinus*, & propius ad nostrum institutum qui noctu gradiebantur *obscuri* dicuntur à Virgilio. *lib.* 6. *Æneid.*

Ibant obscuri sola sub nocte.

Babylon cur mons caliginosus.

Adde quòd capta etiam Babylon fuit, quo tempore malè securi ciues nihil minùs quàm de cæde cogitabant. Quare vacabant mensis, & poculis, & patiebantur illas tenebras, quas incalescentibus mero ebrietas inducit. Neque enim tunc mens est, aut consiliũ, neque aliter in deliberando errant dominante crapula temulenti, quàm qui obscura nocte per impeditam, & cæcam viam ingrediuntur. Quòd si aduersi, & ærumnosi casus *tenebræ* dicuntur, profectò causæ sunt plurimæ, cur eo tempore quo capta est, atque expugnata Babylon, *mons* appellari debuerit *caliginosus*. Quocirca si figuratus hic sermo sit, existimo caliginosum montem dici propter illius temporis articulum, quo extinctum est capta Babylone florentissimum Chaldæorum imperium, cùm neque minor ciuitati à nocte, quàm ciuium animis à perturbatione, & crapula fuerit offusa caligo.

3. Sed credo non tam figuratè, quàm propriè Babylonem, caliginosam vocari, imò & hoc esse illi familiare nomen, siue ab Hebræis, aut vicinis populis ignominiosè datum, sicut ciuitates aliæ vulgò ab aliquo vitio aut loci, aut ministerij ignominioso nomine notantur. Seu, quod magis reor, à

A proprietate aliqua sic omnibus nota, vt pro antiquo nomine communiter vsurpetur. Sicut Iericho, *ciuitas palmarum*, 2. *Paral.* 28. *vers.* 15. & ciuitas Dabir, *Iud.* 1. vocata fuit *ciuitas literarum*. Erat autem caliginosa ciuitas, vt ex natura loci coniectare licet, non vno aut altero die, seu etiam mense, sed maiori anni parte: quia cùm in planicie sita esset, mediámque ciuitatem Euphrates influeret, verisimile est contigisse illi, quod vsu ciuitatibus aliis euenire solet, quas flumina obeunt, aut quæ prope loca humida, atque palustria sitæ sunt. Hæ enim plerumque cùm nebulis, crassisque vaporibus pinguem habeant, atque concretum aërem,
B cœlum habent obscurum, & caliginosum.

4. Addo ad extremum rationem aliam non prorsus alienam, sumptam ex profana historia, cur Babylon mons dici potuerit caliginosus, seu nebulosus. Nemo credo nescit quàm celebres fuerint horti pensiles, quos tanto sumptu atque labore conseuere, aluerúque ad longum tempus Reges Babylonij, quos pro miraculo habuit, celebrauitque antiquitas. Horti isti ea amplitudine, ac mole erant erecti, vt Babylon procul spectantibus non tam ciuitas videretur, quàm mons. Cùm autem ex vicino fluuio densæ, ac pingues nebulæ excitatæ, & præsertim fumus ex tàm frequenti vrbe assiduè exundans montem illum arte, manúque factum
C obsideret, obscuraretque, optimè ciuitas illa mons caliginosus vulgo maximè peregrinorum, qui in vrbem aduentarent vocari potuit; quia talis apparebat. Hæc verò non obscurè indicant externi scriptores. Iosephus *lib.* 10. *Ant. cap.* 13. ita de his hortis seu potius de hoc monte, cùm loqueretur de Nabuchodonosor. *Moles saxeas fornicibus suspendit, montium speciem referentes. Supernè consitas variis arborum generibus. Atque ita celebratos illos pensiles hortos absoluit, eò quòd vxor educata in Media concupisset quamdam patriæ suæ similitudinem. Horum hortorum etiam Megasthenes in quarto rerum Indicarum volumine meminit.* Hæc Iosephus. Cùm verò ciuitas multa esset passa ad tempus vsque Alexandri Magni: tamen mons ille, aut illud humanæ potentiæ miraculum nihil amisit, aut speciei,
D aut amplitudinis. De quo eadem, aut multò etiam ampliora refert Quintus Curtius *lib.* 5. *de rebus gestis Alexandri. Super arce*, inquit, *vulgatum Græcorum fabulis miraculum pensiles horti sunt, summam murorum altitudinem æquantes, multarúmque arborum vmbra, & proceritate amœni. Super pilas lapide quadrato solum stratum est patiens terræ, quam altam iniiciunt; & humoris, quo rigant terras. Adeóque validas arbores sustinent moles, vt stipites earum actio cubitorum spatium crassitudine æquent, in quinquaginta pedum altitudinem emineant, & frugiferæ sint, vt si terra sua alerentur. Et cùm vetustas non opera solùm manufacta sed etiam ipsam naturam paulatim exedendo perimat, hæc moles, quæ tot arborum*
E *radicibus premitur, tantique nemoris pondere onerata est, inuiolata durat. Quippe viginti lati parietes sustinent vndecim pedum interuallo distantes, vt procul visentibus syluæ montibus suis imminere videantur.* Quòd si tempore Nabuchodonosor talem speciem haberet mons iste humano artificio factus, qualem sub Alexandro nobis describit Quintus Curtius, minùs de hac explicatione dubitarem; Sed licèt à Nabuchodonosor plantati dicantur horti illi, & mons excitatus: tamen quo tempore Persæ Babylonem inuaserunt, id est, septuagesimo anno à Nabuchodonosoris imperio, tam speciem montis

Horti pensiles.

atque syluarum habere potuit illa prodigiosa moles. Ad extremum addo videri mihi verisimile Ieremiam *cap. 13. vers. 16.* Babylonem quoque appellasse montem caliginosum. Nam de tempore Chaldæorum agebat eo loco, & de exilio, quod in Babylone Iudæi, id est, in monte caliginoso subierunt. *Date*, inquit, *Domino Deo vestro gloriam, antequam obtenebrescat, & antequam offendant pedes vestri ad montes caliginosos.*

Ierem. 16.

5. [c] *Ego mandaui sanctificatis meis.*] *Mando* verbum est militare, & valet idem quod *mitto*. Sicut etiam *præcipio*, statim *num.* 10. vt docebimus infrà *cap. 25. num.* 28. *Sanctificati* dicuntur milites, quorum opera Deus vtitur in debellandis hostibus Iudaici nominis, & euertenda Babylone. Vocantur autem *sanctificati*, quia auspice, atque auctore Deo bella suscipiunt. Qua ratione *sanctificasse* dicuntur *manus suas*, qui à vera religione transfugas, & vituli adoratores interfecerunt, *Exod.* 32. ad quos ita Moyses. *Consecrastis manus vestras hodie Domino vnusquisque in filio, & in patre suo.* Neque nouum est, aut sacræ Scripturæ proprium, vt bellum pro religione, Deíque causa comparatum *sacrum* appelletur, nam & sacra à profanis dicuntur bella, quæ illatas religioni iniurias vlciscuntur. quale fuit quod contra Phocenses compararunt Thebani propter compilatum templum Apollinis Delphici. De quo Diodorus & Pausanias. Et bella pro recuperandis Hierosolymis à fidelibus suscepta contra Turcas, sacra item dicuntur. Aut certè *sanctificati* dicuntur milites, quia sacramento militari quasi initiari bello designabantur. De profanis satis multa apud Godescalcum *in lib. 2. Vegetij cap. 5.* Apud sacros sanctificari etiam dicitur bellum *Ierem. 6. & Ioel. 3.* quia ritu solemni, ac publico indicebatur bellum; & militares habebantur delectus. Sed ego existimo aliquid etiam maius, & occultius his verbis sibi prophetam voluisse. Nam cùm certis legibus sacra esset, seu legitima Hebræorum militia, quam Moyses tradit *Deuter. cap.* 20. atque adeò milites sanctificati dici potuerint, ait Dominus externas acies, quas in Babylonis vastitatem coëgit, & armauit, non aliter sanctificatum iri, quàm Israeliticas, quibus olim Deus ad expellendos è regione Chananitide antiquos habitatores vsus est. Et facit ad hæc quòd nomen, quod Regum Iuda proprium erat, qui quoniam vngebantur, & quasi sanctificabantur, nominabantur *Christi*, id est, *vncti*, id quoque nomen datum est Persarum imperatori Cyro; quasi apud Deum eodem esset loco, quo Reges Israël. Sic autem de illo Isaias *cap. 45. Hæc dicit Dominus Christo meo Cyro.* Iuxta hæc subaudienda est similitudinis nota, quod sæpe faciunt Hebræi. hoc sensu. Mandaui illis, qui ad puniendam Babyloniæ tyrannidem ita sanctificati videntur, sicut Iudæi olim ad expellendos Amorrhæos.

Bellum sacrũ, seu sanctificatum.

6. Hæc sanè probabilia. Sed non improbarem si quis diceret ibi in sanctificatis non connotari aliquam sanctitatem quæ militibus conueniat, sed destinationem ad aliquod munus, id est, ad punienda Chaldæorum peccata. Verbum enim קדש *kadas*, non solùm sanctitatem sonat, sed etiam separationem, aut designationem ad ministerium, seu opus. Quo sensu multi, & verè putant accipiendum illud *Ierem. 1. Antequam exires de vulua sanctificaui te*, id est, ad propheticum munus destinaui vel segregaui mihi. Exempla occurrent plurima in eamdem sententiam, quæ nunc omitto, quæ valde mihi persuadent veram esse posteriorem hanc explicationem.

Sanctifico, idem quod destino.

[d] *Vocaui fortes meos in ira mea, & exultantes in gloria mea.*] Notandus hic locus attentissimè, pro his qui bella Domini obeunt. quíque dici possunt sanctificati milites. Quales esse debent Christiani omnes, & hi præcipue; qui in militaribus religionibus vitam suam sacræ militiæ consecrarunt. Hi enim fortes sunt ira Dei, quia Dei zelus illos armat potiùs, quam ambitio, aut vindictæ studium. Fortes sunt quamdiu iræ Dei seruiunt, non suæ. Deus verò non tam personam odit, quàm peccatum: neque iram suam ad extinguendum hominem armat, sed peccatum, quod in homine hæret. Quod etiam spectare debet sanctificatus miles. Et quia Dei agitur gloria, dum Dei hostes inflati superbia, & exultantes vanissima quadam gloria deprimuntur, ideo hi milites exultare dicuntur in gloria Dei, quia de hostium arrogantia compressa exultant, in qua gloria quoque diuina cernitur. Quod Persis, ac Medis accidit negotio non difficili, quia non tam sua pugnabant, quàm diuina manu. 7.

Miles quid in bellando spectare debeat.

Neque refert quòd miles consilium Dei ignoret, vt eo sensu, quem indicauimus, sanctificatus miles dici possit; sicut de Cyro constat, de quo nunc propheta; & de Assur paulò antè vidimus; in cuius manu erat virga furoris Dei, & ipse nesciuit. Et de Cyro hoc ipsum dicit Isaias, *cap. 45. Accinxi te, & non cognouisti me.* Adde quod de Senacherib diximus *cap. 10. vers. 12.* Quare qui hoc tempore Christianos premunt quotidianis incommodis, quique nostris exuuiis assiduè ornantur, & exultant, licet Assyriis, ac Persis sint longè peiores; exultant tamen in gloria Dei, id est, victores sunt nostri, quia per illos gloria Dei nostra castigat peccata. Idque successu vsque adeò ignominioso, ac tristi, vt viris prudentibus, qui hæc attentè cogitant, & expendunt, dolori pariter, ac pudori sit. 8.

Sæpe hostis ignarus cõsilia exequitur Dei.

[e] *Vox multitudinis in montibus, quasi populorum frequentium: vox sonitus Regum & Gentium congregatarum.*] Certitudinem propheticæ fidei explicare solet Isaias, dum post rei futuræ vaticinium, aut denuntiationem videre se dicit iam iam adesse, quæ longo pòst tempore futura prædicuntur. Exempla sunt non pauca; sed vnum adducam quod mirè cum hoc nostro colludit. *Cap.* 40. cùm prædixisset futuros afflicti populi consolatores, quique exules facili atque expedita via in patrium solum reuocarent, ait videri sibi videre iam clamantem præconem, qui edicat viam esse parandam ad reditum. *Vox*, inquit, *clamantis in deserto, parate viam*, &c. Sic modò cùm dicat Propheta destinatos, & quasi conscriptos esse milites, qui Babylonicos deprimant fastus, & potentiam extinguant, subdit statim, videri sibi iam properantes copias, quæ ex montibus irrumpere parāt in Chaldæorum fines: & audire se multitudinis clamorem, & Regum sonitus, qui quas antè coëgerant copias, moderantur. Et vt ibi *vox clamantis*, absolutè in nominatiuo ponitur, quod sæpe faciunt Hebræi, sic nunc vox *multitudinis* & vox *Regum*. 9.

[f] *Dominus exercituum præcepit militiæ belli.*] Septuaginta eodem sensu. *Dominus præcepit genti bellicosissimæ, vt veniat.* Hebr. מפקד *mepakud*, à radice, quæ etiam *visitare*, ac *recensere*, seu *numerare* significat. Iuxta posteriorem significationem non videbatur mihi alienus sensus, aut valde ab eo, quem indicat vulgata translatio, diuersa sententia, 10.

tentia, si dicamus Deum iam recensere, ac numerare illos Persarum, ac Medorum delectus, quos ad illud sacrum bellum conscripserat. Quod Latini dicunt *lustrare exercitum*, id est, videre quot milites sub signis habeat imperator. Hispani *hazer reseña, o alarde.* Quasi Deus sit tanti belli dux, recognoscátque pugnatorum numerum. Et facit huc quod in sequentibus Deus imperatorio munere fungi videtur: & quòd totam illam militiam, ciuitatum direptionem, & stragem ita describit propheta, vt non tam auribus futuram, quàm oculis iam præsentem spectandam subiiciat. Illa verò agminis collecti recognitio, ac numeratio non leuis est pars huius illustris hypotyposis. Hinc iam in tota hac expeditione bellica Deus imperatoris agit partes, ne quis miretur tam breui, & facili rem esse confectam. Sed vt pluribus ostendimus infrà *cap. 23. num. 18. Præcipio*, sicut & *mando* verbum est militare, & valet idem quod *mitto*. Quare sensus erit, &, vt puto, germanus, à Domino missam esse militiam è Gentibus conflatam, quæ ab vltimis terræ finibus eruperunt.

11. Regula. Scriptura sacra sæpe hominũ opinioni sermonem accommodat.

g *De terra procul à summitate cæli.*] Scriptura sacra sæpe non tam ad veritatem ipsam, quàm ad hominum opinionem sermonem accommodat, vt pluribus docuimus super Zachariam *lib. 9. num. 46.* quomodo Ioseph *pater* dicitur *Christi*, quia sic vulgò existimabant: at stellæ dicuntur de cœlo cadere, quia imperitum vulgus putat stellas esse cometas, qui discurrunt in aëre, & deorsum aliquando feruntur. Cùm ergo vulgò homines iudicium oculorum secuti existiment sphæricum non esse cœlum, sed hemisphæricum, & in extremis terræ finibus deficere, quibus inniti videtur cœlorum extremitas, & summitas, à cœli summitate venturi dicuntur hostes, id est, ab extrema terra. Quod indicat translatio Septuaginta qui vertunt. *In summitate fundamenti cæli*, id est, ab ea parte vbi cœlum videtur fundari. Hispani dicunt *del cabo del mundo.* Quòd hominum commune fuerit illud de cœli semicirculari forma iudicium, probabile facit, quòd ita existimarunt maxima etiam ingenia. Chrysostomus *homil. 14. ad Hebr.* coarguit eos qui cœlum sphæricum esse putant, cùm Scriptura cœlum appellet tabernaculum. & August. *lib. 2. de Genes. ad lit. cap. 2.* dubitare se, inquit, an terra vndique circumfuso cœlo contineatur. Lactantius *lib. 3. cap. 24.* Duriùs accipit eos, qui cœlum sphæricum esse putant, cuius etiam sententiæ fuere & alij, neque pauci, neque indocti, quos refert Iosephus de Acosta, de natura noui orbis *lib. 1. cap. 1.* Hic autem dicendi modus videtur esse prouerbialis, quo significamus locum, qui à nobis quàm longissimè distat. *Esdra lib. 2. cap. 1. Etiam si abducti fueritis ad extrema cæli, inde congregabo vos.* Eodem sensu, & eodem argumento dicitur *Deut. 30. num. 4. Si ad cardines cæli fueris dissipatus, inde te retrahet Dominus Deus tuus: & assumet, atque introducet in terram quam possederunt Patres tui.* Idem *Deut. cap. 4. num. 32. Interroga de diebus antiquis, &c. à summo cælo, vsque ad summum eius.* In hunc ego sensum accipio illud *Matth. 24. Congregabunt electos à quatuor ventis, à summis cælorum vsque ad terminos eorum*, id est, ab vltimis vsque terræ finibus. Nam Christus sæpe se ad vulgi sermonem accommodat.

12. Prouerbiũ.

h *Dominus & vasa furoris eius, vt disperdat omnem terram.*] Inducitur Dominus quasi dux, & imperator illius sacri belli, instructus omni militari apparatu, qui ex vsu idiomatis Hebraici *vasa* appellatur. *Vas* enim instrumentum est in quocumque opere, vt *vasa bellica, musica vasa templi.* Hoc autem loco *vasa* non solùm dicuntur tela, quadrigæ, & arma cuiuscumque generis, sed etiam milites, quibus Dominus ad Babylonici imperij exitium vsus est. Nam quemadmodum Assur *virga* dicitur *furoris Domini, Isai. 10.* id est, instrumentum ad vindictam de Israele sumendam: sic Persicæ vires *vasa* dicuntur *furoris Domini* ad perdendum Chaldæos. Hic *omnis terra* sumitur pro ea, quæ Babylonicæ ditioni paret, nam de hac est præsens vaticinium vt constat. Porrò hic supplendum, *venit*, aut aliquid simile. Hoc sensu, Dominus venit, & cum eo furoris ipsius instrumenta.

Vas, omne instrumentum.

13. *Quasi* aliquando non significat similitudinẽ.

i *Quasi vastitas à Domino veniet.*] Illud *quasi* non similitudinem dicit, quasi alia sit futura vastitas similis vastitati, quam infert Deus; sed proprietatem, hoc sensu: Veniet vastitas à Domino, qualis ipsius potentiam & furorem decet, nempe horribilis eo modo, quo *quasi* sumitur *Ioan. cap. 1. Gloria quasi vnigeniti à Patre.* vbi non est alia gloria, quàm vnigeniti, sed talis significatur, qualis vnigeniti maiestatem decebat. Sicut *ad Ephes. 5.* particula *vt* similitudinem non importat. *Vt filij lucis ambulate*, id est, vt fas est ambulare eos, qui lucis filij sunt. cui explicationi maximè congruunt, quæ sequuntur.

14. Animus cadit iis, cõtra quos Dominus pugnat.

k *Propter hoc omnes manus dissoluentur, & omne cor hominis contabescet, & conteretur.*] Optima hypotyposis hominum, quorum animus graui dolore, metúque concutitur, in quo neque consilium est vllum, neque spes effugij; sed æstus, atque angor; ex quo nascitur manuum dissolutio, quæ nihil audent, vel moliuntur; & mentis caligo, quæ nihil videt, aut cogitat opportunum: ac tandem desperatio, qua robustorum etiam animus soluitur & tabescit. Hæc verò ideo futura prædicit Isaias, quia illa tanta vastitas erit à Domino, id est, non qualis ab hominibus, sed qualis à Domino euenire solet. Neque enim homines tantam támque inopinatò consternationem, & stuporem inducunt, neque manus ita dissoluunt, præsertim assuetas bellis, atque victoriis, & iam pridem ad patriæ defensionem armatas. Est autem Deo Domino exercituum vsitatum eis, quorum potentiam frangere, ac delere vult, stuporem, aut metum incutere, ne quid audeant promoueántve in re militari, vt multis exemplis probauimus *ad illud cap. 40. Ecce ego dabo ei spiritum.* Ex quo efficitur verum esse quod de *quasi* nuper dicebamus. quia facturus Dominus dicitur, quod aliàs sæpe fecit, & quod eius offensionem toties irritatam, & potentiam decet. Decet autem non quod homines, aut solent aut possunt: sed quod diuinæ potentiæ magnitudinem prædicet. Porrò hæc accidisse à Domino vltore, & duce, ostendit tantæ molis tam repentina vastitas, ex qua Cyrus ipse alioqui gloriæ studiosissimus non tam suæ fortitudini atque industriæ, quàm Dei consilio, atque potentiæ victoriam adscripsit. De hac manuum dissolutione, & cordis tabe, doloréque repentino, ac graui in ea nocte, quæ Babylonico imperio extrema fuit, aliquid indicauit Daniel *cap. 5.* vbi cùm dixisset apparuisse quasi digitos hominis, qui obscuras notas scriberent in pariete: (quas non Balthasar solus, sed alij etiam Principes aspexerunt) de Rege dicit. *Tunc facies regis commutata est, & cogitationes eius conturbabant eum: & compages renum eius sol-*

nebantur, & genua eius ad se inuicem collidebantur. Hæc verò omnia non valde absonant ab his, quæ nunc Babylonis denuntiat Isaias. Eodem etiam modo, quo Baltasar, affectos fuisse principes alios, atque conuiuas Regios, non obscurè indicat ipse quoque Daniel dum mox addit, *vers. 9. Sed & optimates eius turbabantur.* Quòd autem in conuiuio accidit Regi, id aliis omnibus, vbi intra mœnia irrupit Persicus exercitus, accidisse quis dubitet?

Facies combusta, pallēs, & mœsta.

15. [l] *Vnusquisque ad proximum suum stupebit: facies combustæ vultus eorum.*] Ex repentino casu nata perturbatio, non solum consilium, & mentem eripit sed etiam adimit loquendi facultatem. Quare cùm aliquid eiusmodi contingit, solent se homines spectare mutuò stupentes, neque interim de communi salute, aut de propria libertate deliberant. *Facies*, Scripturæ sacræ more, *combustæ* vocantur pallentes, luridæ & exangues, aut etiam æstu o sole coloratæ. *Thren. 4. Denigrata super carbones facies eorum.* & cap. 5. *Pellis nostra sicut clibanus exusta est.* Color autem ille teter, & squallidus in combusta facie signum est magnæ perturbationis, angoris ac metus. Ioel *cap. 2.* de Ierusalem in angustias à Chaldæis adducta ait: *Omnes vultus redigentur in ollam.* Naum *cap. 2* de Niniue eadem penè, quæ hîc de Chaldæia Isaias, *Et cor tabescens, & dissolutio geniculorum, & defectio in cunctis renibus: & facies omnium eorum sicut nigredo ollæ.* Et cùm de Chaldæorum vastitate ageret Ieremias *cap. 30. vers. 7.* eodem propè modo explicat populi turbationem, & metum. *Vidi*, inquit, *omnis viri manum super lumbum suum, quasi parturientis: & conuersæ sunt vniuersæ facies in auriginem.* Existimo autem combustas hoc loco dici Chaldæorum facies non solùm propter dolorem & metum, quæ, quia tristia sunt, nigroris nomine significari solent; sed etiam quia pudore propter inopinatam ignominiam suffundantur, vt indicat textus Hebraicus, qui ad verbum sic habet, *Facies flammarum facies eorum*: neque abnuit Septuaginta translatio, *Faciem suam sicut flammam mutabunt.* *Inflammari* autem, aut *ardere* dicitur *facies*, quam pudor afficit: in eis præsertim, qui subitò in aliquo scelere deprehenduntur. Pro exemplo sufficiat nunc illud Virgil. *Æneid. lib. 12.* qui sic de Lauinia.

Naum 2.

Ierem. 30.

Facies pudore rubescit.

Flagrantes perfusa genas, cui plurimus ignem
Subiecit rubor, & calefacta per ora cucurrit.

Et in hunc sensum videtur exponi posse illud Pauli *ad Roman. 12. vers. 20. Si esurierit inimicus tuus, ciba illum: si sitit, potum da illi. Hoc enim faciens, carbones ignis congeres super caput eius*, id est, faciem eius ardere facies eo sanguine, quem pudor ad maxillas euocat; non secus atque si supra caput carbones congessisses, qui faciem inflammarent. Quomodo enim ille non pudebat, qui videt tam liberalem, atque ingenuum animum à se fuisse offensum, à quo pro iniuria tale recipit beneficium. Sed nos aliam huius loci explicationem adduximus infrà ad illud *cap. 35. Lætitia sempiterna super caput eorum.*

Ad Rom. 12.

16. [m] *Ecce dies Domini veniet crudelis, & indignationis plenus, & iræ furorisque ad ponendam terram in solitudinem.*] Quidam teste Hieronymo hæc referunt ad extremi iudicij tempus, cùm sermo ad plora spectare videatur, quàm ad vnius Babylonis exitium: & talia ab Isaia proponantur signa, qualia in fine sæculorum futura dicuntur in Euangelio. Neque verò id esset contra prophetarum stylum, qui cùm in vmbram incurrunt Euangelij, & talicuius rei longè pòst futuræ, ad illam transferunt propheticum sermonem; deinde se ad interrupta referunt. Vt Christus ipse docuit, qui *Matth 24. & Lucæ 21.* cùm ageret de Hierosolyma per Romanos vastanda, cùm in eius horribili fortuna appareret imago quædam totius mundi vastationis, de illa sermonem inchoatum perrexit. Hic ergo apparebat species quædam peritura mundi, si vlla alia illustris & viua. Erat ciuitas illa, quo tempore à Persis subiugata fuit, opulentissima totius orbis, atque pulcherrima: de qua mira ac penè incredibilia autores profani. Erat mons quidam caliginosus, siue propter errorum tenebras, quæ ciuitatem illam occuparant; siue propter nocturnum tempus, in quo capta à Persis, & oppressa fuit. Accedit quòd cùm secura esset, & armis depositis ludis, conuiuiisque vacaret, extrema illi aduenit calamitas, quæ vsque adeò grauis accidit Babyloniis, vt consilij inopes, & elingues metu, facies arescentes, atque combustas alter ad alterum conuerterent. Hæc penè omnia Christo ipso docente contingent in communi totius orbis vastitate; qui ad hunc locum videtur spectasse, cùm de cœlorum motu, de stellarum obscuritate, de luctu hominum, pauore atque incerta fuga non aliter loquitur, quàm hîc Isaias.

Babylonis excidiū typus quidam iudicij extremi.

17. Verumtamen communis est & vera omnium sententia, qui hæc omnino de excidio interpretantur Babylonis. Neque nimis vrgent signa illa cœlestia, obscurata, & reliqua, quæ non videntur contigisse in luctuoso tempore Babylonicæ cladis. Nam cùm aliquid horribile, atque funestum describitur, figuratè eiusmodi signa hyperbolicè produci solent; vt pluribus probabimus *cap. 34.* vbi hæc ferme eadem in quarundam Regionum interitu futura traduntur, vt *Ioel. cap. 2.* de excidio Hierosolymæ per Chaldæos, *A facie eius contremuit terra, moti sunt cœli, sol, & luna obtenebrati sunt, & stellæ retraxerunt splendorem suum.* Vide infrà *cap. 34.* vnde loci huius sententia magis constabit.

18. [n] *Ad ponendam terram in solitudinem.*] Non hic sermo est de vniuersa terra, sed de terra Babylonis. Nam Scriptura sacra vniuersale signum ad illa coarctare solet, de quibus agitur, vt sæpe ex Hieronymo obseruauimus. Quomodo verò Babylon ad solitudinem redacta dici possit, cùm tamen à Cyro non tam sit euersa, quàm occupata, dicemus statim *num. 24.*

19. [o] *Et visitabo super orbis mala.*] Neque nomen *orbis* Hieronymo persuadet hæc esse capienda de totius orbis interitu. Quia *οἰκουμένη*, quam vocem communiter interpretes *orbem* reddunt, etiam *habitatam* significat. *Habitata* verò antonomasticè vocari Babylon potuit propter infinitam ciuium multitudinem. Cui commodè opponitur, *solitudo*, & *vastitas*. Sed nihil Hieronymus affert ad vim Hebraici nominis תבל *tebel*, quod non tam *habitatam terram*, quàm *orbem totum* significat. Sed non deerit quid ad hæc quoque respondeamus. Nam Hyperbolicè *mundus* pro magna multitudine, seu concursu hominum vsurpatur, quo sensu dicitur *Ioan. 12. Ecce mundus totus post ipsum vadit.* Quæ vox in illum vsum frequentissima est apud Hispanos. Seu certè vox תבל *tebel*, alludit ad vocem Babylonia, quæ Hebraicè dicitur בבל *babel*, & ab eadem radice deduci existimatur. Significat autem תבל *tebel*, cum gemino segol *confusionem*, quæ notio est nominis בבל *babel*, id est, Babylonis.

20. [p] *Pretiosior erit vir auro, & homo, &c.*] Modus hic ... loquen

loquendi mirè amplificat & Dei furorem, & Chaldæorum cædem, quem duobus modis exponere licebit. Altero, quia rari erunt homines ex ea strage superstites, quæ verò rarò inueniūtur, in magno sunt pretio. Quomodo 1 *Reg. cap.* 1. sermo Domini *pretiosus* dicitur, quia rarus. Et *Prou. cap.* 25. *vers.* 17. vbi Vulgatus, *Subtrahe pedem tuum de domo proximi tui, ne quando satiatus oderit te.* in Hebr. est, *Pretiosum fac pedem tuum.* Id est rarò, proximi tui domum ingredere; ne illi fastidio sis, quemadmodum Septuaginta conuertunt. In hunc sensum accipit Hieronymus. Altero, quia tanta erit Dei indignatio in populum illum, vt nullus auro, aut quolibet pretio vitam redimat, quia Dei furor homines petit, non aurum, quo interdum hominum furor leniri solet. Est ergo sensus nihil omnino futurum, quod homines ab irato Deo subtrahat. Et hoc posterius mihi placet magis, quia statim dicitur *num.* 17. Medos esse venturos, qui non quærant argentum, neque aurum velint, sed allidant infantes, &c. Explicatur autem hoc dicendi modo, aut vehemens odium, aut grauis offensio. Quod & faciunt profani non rarò. Vnum accipe exemplum quod sit multorum instar. Virgil. *Æneid. lib.* 10. oblatum ab hoste morituro thesaurum ingentem ita respuit;

Argenti, atque auri memores quæ multa talenta,
Gnatis parce tuis.

q *Super hoc cælum turbabo, & mouebitur terra de loco suo.*] Vtrumque contigit in Babylonis exitio, saltem figuratè, quod ad cœlum attinet. Nam, vt super vidimus, obtenebratum est cœlum, & sublato, & lunæ, ac solis splendore turbatum: Quomodo verò terra *commota* sit, statim explicat: quia Babylonij ex suis expulsis sedibus aliò, atque aliò diffugient. Seu certè terra ideo *commota* dicitur, quia Persæ, ac Medi relicto patrio solo in Babylonios fines castra mouerunt. Sed mihi verisimile est hanc dicendi figuram esse prouerbialem, qua significamus aut magnos rerum motus esse futuros, aut in aliquod opus nihil non esse tentandum. Qua vsus est Aggæus *cap.* 2. *Adhuc vnum modicum est, & ego commouebo cælum, & terram.* Sanè prouerbium est, non longè diuersum apud Latinos, *Cælo terram miscere; aut mare cælum.* Quod in non dissimiles vsus autores vsurpant.

21. r *Et erit quasi damula fugiens.*] Iuxta illorum mentem qui superiora de extremo interpretantur iudicio, huc vsque digressus videri potuit propheta ad allegoricum sensum. Hinc iam redit ab Babylonis direptionem, & excidium. in quo docet nihil futurum esse tutum à Persarum armis: & nequicquam à fuga sperandam esse salutem. Quodcumque enim in consilium, aut quamcumque in partem se dederint, occurrent inexplicabiles nodi, & promptæ ad interitum viæ. Reliqua nihil habent, præter elegantem hypotyposim vrbis ab hostibus occupatæ. Fuga autem illorum comparatur fugæ damulæ, & ouis: quia vtraque innoxia est, & inermis; quia Babylonijs contra Medos, neque arma aderunt, neque vires, aut animi, neque aliquid in eo conflictu præter fugam meditabuntur.

22. s *Infantes eorum allidentur.*] Hæc multò antea de Babylone prædixerat David *Psal.* 136. *Filia Babylonis misera,* &c. *Beatus qui tenebit, & allidet paruulos tuos ad petram.* Infantium verò cædes, qui nihil propter ætatem commeruerunt: satis indicat offensionem animi, & inflammatum furorem inimici. Nam in communi bello offensionéque ita

Odij magni signū, & extrema crudelitas.

ad cædem expetuntur ætate grandi homines; vt parcatur infantili ætate, & imbelli fœminarum sexui (quod præcepit Dominus *Deuter.* 20. *Cumque tradiderit Dominus Deus tuus illā* (ciuitatem) *in manu tua, percuties omne, quod in ea est generis masculini, in ore gladij, absque mulieribus, & infantibus.*) At in casu Babylonico parentum flagitia innocentes filios in eamdem secum calamitatem trahent.

t *Et super filios non parcet oculus eorum.*] In magna clade, atque horribili rerum pulcherrimarum incendio commoueri etiam solent inimicorum animi, & suis quodammodo parentare lachrymis euersæ ciuitati, & interfectis hostibus. Ex hac consuetudine ortum est prouerbium, *Vel hosti miserandus.* ad quod spectauit Virgil. 1. *Æneid.* 23.

——Quis talia fando
Myrmidonum, Dolopúmve, aut duri miles Vlyssis,
Temperet a lachrymis?

Et *lib.* 12.

Vel Priamo miseranda manus.

Sed cùm tale futurum sit Babylonis excidium, quale à propheta describitur; sic tamen erit Persarum odium in Babylonicum nomen inflammatum, vt neque ciuitatis omnium opulentissimæ vastatio, neque fœminarum, quæ omnium vim, & turpitudinem subire coguntur, lachrymæ, neque allisi ad petrā, aut ex materno sinu ad cædem abrepti infantes illorum viscera commoueant. Id enim esse puto, *non parcet oculus.* Qui loquendi modus figuratus est, in quo ex signo res intelligitur significata, id est, ex oculis collachrymantibus, misericordia, quæ ex illis lachrymas extorquet. Porrò notum est, vt docuimus ad illud *cap.* 6. *Excæca cor populi,* opus aliquod ascribi illi, qui opus, aut factum ostendit, aut futurum prænuntiat. Quomodo reuersus sol decem lineas, addidisse dicitur vitam Ezechiæ *Eccles.* 48. *vers.* 26. quia signum fuit vitæ producendæ. Ad hunc ergo modum, quia oculi animorum sunt indices, dum indicant quid in animo sit, sibi etiam vendicant quod animorum proprium est, nempe misereri, ac parcere, dolere. Quare sicut oculi dicuntur *dolentes, hilares,* quia animorum dolorem, aut hilaritatem produnt, sic etiam dicuntur *parcere*, quia miseratione commotum, & pronum ad veniam animum ostendunt. Est autem hic dicendi modus in Scriptura sacra frequentissimus. In Ezechiele sæpe *cap.* 5. *vers.* 11. *cap.* 7. *vers.* 4. & sæpe alibi. *Deuter.* 13. *vers.* 8. *Non parcat ei oculus tuus vt miserearis, & occultes eum.* Illud verò 1. *Reg.* 24. *vers.* 11. *Cogitaui vt occiderem te: sed pepercit tibi oculus meus.* eodem spectat; significat enim David doluisse se de morte Saul, cuius ceruicem suo gladio suppositam viderat, atque etiam collachrymasse, vt reor, neque id mirum. cùm audita illius morte & lachrymas fuderit, & vestes disciderit.

Oculus parcit, id est, signum edit misericordiæ.

Deuter. 13.
1. Reg. 24.

u *Sicut subuertit Dominus Sodomam, & Gomorrham.*] Non solùm hic Isaias, sed etiam Ieremias *cap.* 51. *num.* 29. & 43. dicunt sic excisum iri Babylonem, vt non sit deinceps ab hominibus habitanda. Sed non videmus eò solitudinis redactam à Cyro, vt ab habitatoribus fuerit deserta. Quin ab externis historicis proditum est ad tēpus vsque Alexādri fuisse opibus eximiam, ciuibus frequētem, ædificiis ad miraculum vsque conspicuam. Quidam, vt hinc se expediant, historia relicta ad allegoricos sensus confugiunt. Quos hoc loco meritò reprehendit Hieronymus, & docet à spirituali, & allegorico sensu spectari debere ordinem historicum. *Audiuimus*, inquit, *Medos, audiuimus* 24.

Quomodo, & quādo vastata Babylō.

Allegoricus sensus Historico nititur.

Babylonem, & inclytam in superbia Chaldæorum. Volumus intelligere, quod fuit, & quærimus audire quod non fuit. Et hoc dicimus, non quòd tropologicam intelligentiam condemnemus, sed quia spiritualis interpretatio sequi debeat ordinem historiæ: quod plerique ignorantes lymphatico in scripturis vagantur errore. Putat ergo hic Hieronymus expletum esse hoc Isaiæ vaticinium, non tamen quo tempore capta est Babylon à Cyro, atque Dario; sed alio atque alio diuersis temporibus accepto vulnere. Quare accepisse se dicit à fratre quodam Elamita, qui ab illis egressus finibus secum Hierosolymis vitam agebat monasticam, ita desertam esse Babylonem, vt neque pastores ibi commoda habere potuerint pascua; sed tantùm ibi esse Regias venationes, putà leones, vrsos, apros, qui inter veterum ruinarum angustias sua sibi pararunt diuerticula. Et Pausanias multò antiquior Hieronymo, qui sub Adriani tempus floruit, Babylonem commemorat, inter illas ciuitates, quæ cùm priùs essent florentissimæ, sua tamen ætate vix habuere antiquæ gloriæ nuda vestigia. Cùm enim egisset de Myceuarũ in Græcia, de Thebarum in Bœotia, & Thebarum itẽ in Ægypto, & aliarum ciuitatum obliterata gloria, & penè extincto nomine, quas, vt eius vtar verbis, *ad nihilum redegit fortuna*, de Babylone ait: *Babylon omnium, quas sol aspexit vrbiũ maxima, iam nihil præter muros reliquum habet.*

25\.
Babylõ à variis euersa.

Quomodo verò, quóve cursu funditus Babylon perierit, hæc carptim ab autoribus accipe. Inprimis à Daniele *cap.6.* habemus, à Dario Medo, & Cyro ablatum esse sub Balthasare Chaldæorum imperium, & ad Persas translatum. Deinde ab Herodoto *lib.3.* domitos esse rursus rebellantes Chaldæos, & dirutos magna ex parte Babylonicos muros. Præterea vt tradit *hic* Hieronymus, & Plinius *lib. 6. cap.26.* & Iustinus *lib.1.* cùm extructa esset à Nicanore seu Nicatore Seleucia, & à Parthis non longè à Babylone Ctesiphonte, & tandem à Vologeso Rege Vologesocerta, illuc habitatoribus commigrantibus penè exhausta est à ciuibus Babylonia. Denique Adriani tempore, vt refert suprà Pausanias, nihil erat reliqui præter muros. Neque alio modo impleta Christi prophetia de Ierusalem à Romanis euertenda, non enim à Tito sic euersa est, vt non maneret lapis super lapidem; sed aliquid relictum, quod postea excinderet Adrianus. Imò post Adriani vastitatem relicta sunt multa, quæ adhuc extant ex antiqua fabrica. Ex quo constat omnium concessu in Scriptura sacra esse locutiones hyperbolicas; qualis est hæc Christi prophetia de Ierusalem, & hæc Isaiæ de Babylonia quæ miserabilem vrbium ruinam prædicunt, non tamen ita (quod verba materialiter sonant) vt lapis supra lapidem relictus non sit; est enim hæc prouerbialis hyperbole, in qua non necesse est omnia sic impleri, vt præ se ferunt verba. Sicut & alia, quæ de eadem Babylonis ruina affert Isaias statim *cap.14. Scopabo eam in scopa terens*, id est, nihil ex ea pulueris relinquam, sicut scopæ puluerem euertunt. Quare licèt muri reliqui fuerint, & raræ atque ruinosæ domus, non ideo Babylon in solitudinem redacta non est. Accedit quòd ex Scripturæ sacræ vsu nihil relictum esse dicitur, quando ex magna aliqua multitudine parum relictum est. Quapropter cùm ex tam frequenti, atque opulenta ciuitate reliquiæ tantùm exiguæ superfuerint, iure in solitudinem redacta dicitur Babylonia.

In scriptura hyperbolicæ locutiones.

² *Non habitabitur vsque in finem.*] Quemadmodum *in finem, in æternum, in sæculum, non vltra, non amplius*, & similia significent aliquando non quod nunquam fiet, aut quod fine carebit; sed quod erit diuturnum, diximus *cap.28. num.29. & cap.60. num.79.*

26\.
³ *Non ponet ibi tentoria Arabs; neque Pastores, &c.*] Eò adducetur felix quondam, & copiosa ciuitas, vt effetata à sordidis, & inanibus belluis, neque pascuis mansueti pecoris idonea sit. Nam cùm tantæ ciuitatis ruinæ, vt necesse est, plenæ sint profundis specubus, quæ opportunas præbent latebras leonibus, atque draconibus, non audent pastores eò cogere infirmum, & innoxium pecus, quod futurum esset omnino prædæ belluarum immanium.

27\.
Dæmones pilosi.

⁴ *Et pilosi saltabunt illic.*] Quæ sint hæc ferarum monstra, quæ habitatura dicuntur in Babylonicis ruinis, adeò obscurum est vt neque inter autores nostros, neque inter Hebræos magistros de illorum significatione conueniat. Pro *pilosi*, Hebraicè est שעירים *sehhirim*, quidam exponunt *Satyros*, alij *hircos*, quia hi pilosi sunt, & hirsuti; Septuaginta cum Chaldæo vertunt *Dæmonia*: Neque id improbat Hieronymus, quod mihi placet præter cætera. Tum quia Dæmones antiqua Gentilitas Satyrorum, Faunorúmque specie venerabatur; qui Dij putabantur nemorum: & Babylon non iam vrbs, sed sylua, commodum videbatur domicilium syluestrium Deorum. Et huc facit quod שעירים *sehhirim*, aliis in locis sacræ Scripturæ pro Dæmonibus vsurpatur: *Leuit.17. Nequaquam vltra immolabunt hostias suas Dæmonibus.* & *2. Paralip.11. Qui constituit sibi sacerdotes excelsorum, & Dæmoniorum.* Sed probat maximè Ioannes *Apoc.cap.18.* Qui respiciens ad hoc, & ad 13. Isaiæ caput, sic inquit de Babylonia: *Cecidit, cecidit Babylon illa magna, & facta est habitatio Dæmoniorum, & custodia omnis spiritus immundi, & custodia omnis volucris immundæ & odibilis.* Apoc. 18.

28\.
Syrenes Hebr. תנים *tanim*. Hæc etiam vox variè ab interpretibus redditur. Septuaginta vertunt *Ericius*, alij *dracones*, Hieronymus hic *Syrenes. Thren. cap.4. Lamias*, & idem *Ezech.cap.29.vers.3.* & *Ierem.14. vers.6. dracones.* Sunt autem תנים *tanim*, licèt incerta, monstra tamen quædam belluarum, quarum figuram sæpe, sicut Faunorum ac Satyrorum assumebant Dæmones. Vt autem nuper diximus in locis, vbi speluncæ sunt, & cauæ profunditates habitare leones, serpentes, & feras alias tetras, & horribiles, & ideo illa loca inepta esse pascendo pecori; sic etiam experientia ipsa docet in locis olim frequentibus, nunc verò desertis inter domorum ruinas apparere frequenter infestos lemures, & spectra horribili forma metuenda; quibus propheta nunc dicit seruari opulentam illam ciuitatem: Porrò sicut Babylonia pro fœda vitiorum omnium colluuie ponitur prouerbiali forma; sic eius ruinæ miserandam speciem pro rei pulcherrimæ, atque deliciosissimæ lapsu vsurpari puto. Quo sensu existimo à Ioanne *Apocal.18.* positum esse Babylonis casum, pro magnarum ciuitatum exitio.

ARGV

Argumentum decimiquarti capitis Isaiæ.

QVONIAM breui futura promittitur Iudæorum libertas, & quia antecedere debet Babylonis excidium, illud etiam breui futurum esse prædicitur. Tunc eam propheta fore prænunciat fortunæ conuersionem, vt Babylonij illis tributa pendant, à quibus antè auarè, atque inclementer exigebant. Deinde parabola quædam amari cuiusdam conuitij plena proponitur, qua tam Iudæi, quàm alij populi, immò, & defuncti Reges in miseram Baltasaris Regis cædem, atque ignominiam insultant. Tandem in æternum Babylonis nomen esse delendum, neque impij Regis sobolem vllam futuram esse reliquam, aut vllum monumentum, quod Regis memoriam posteritati commendet. Tandem quia numero 26. dixerat, quod à se cogitatum, ac definitum erat, fore complendum, idque iureiurando firmaret; illud verò fuit daturas esse pœnas nationes omnes, quæ Iudæorum nomen insectatæ sunt; illarum nunc ad caput vsque 35. minaces prophetias proponit. Et incipit à Palæstina, quæ vt proxima Iudææ fuit, ita sæpius, ac duriùs illam vexauit. Cui, ineunte iam regnum Ezechia, hæc à Domino denunciat propheta. Primùm non esse cur exultet, quòd fracta sit virga, qua toties percussa fuit; quia durior impendet Palæstinæ plaga, quàm vlla alia vnquam. Deinde redituros esse Iudæos ad possessiones, ex quibus vi deiecti fuerant. Palæstinos autem sic fore vastandos à Iudæis, imò potiùs à Deo per Iudæos: vt neque reliquiæ à cæde futuræ sint vllæ.

CAPVT XIV.

1 *PROPE est vt veniat tempus eius, & dies eius non elongabuntur.*

2 *ᵃ Miserebitur enim Dominus Iacob, & eliget adhuc de Israël, & requiescere eos faciet super humum suam: adiungetur aduena ad eos, & adhærebit domui Iacob.*

3 *Et tenebunt eos populi, & adducent eos in locum suum: & possidebit eos domus Israel super terram Domini in seruos, & ancillas: & erunt capientes eos qui se ceperant, & subiicient exactores suos.*

4 *Et erit in die illa: cùm requiem dederit tibi Deus à labore tuo, & à concussione tua, & à seruitute dura qua antè seruisti, ᵇ sumes parabolam istam contra regem Babylonis, & dices:*

5 *ᶜ Quomodo cessauit exactor, quieuit tributum.*

6 Cum

PARAPHRASIS in idem caput.

1 PROPE aderit tempus Babylonicæ cladis, neque diu producetur, quod minax istud vaticinium prædicit.

2 Quoniam Dominus longi iam exilij, atque ærumnosi Iudæorum misertus eos iterum in filios, & populum assumet; efficiétque vt iterum in terra Israelitide requiescant. Quod sanè facturus non est, nisi priùs extincto Chaldæorum imperio. Et quia propè est, vt in patriam illos possessionem restituat, propè est etiam, vt Chaldæorum gloriam, & potentiam euertat. Tunc verò ex alienigenis multos asciscet, quos domui Iacob in eamdem fidem, & religionem ascribet.

3 Externi autem populi remigrantes Iudæos humaniter, atque officiosè reducent. Quos viatico, auxilióque prosequentur eo studio, ac terum abundantia, vt non solùm commodè, sed etiam molliter, iter illud conficiant. Alienigenas autem nationes in suam ditionem & seruitutem rediget domus Iacob; & capiet, atque subiiciet eos, quibus antè seruierat; & ab his exiget imposita vectigalia, quibus olim ea pensitare consueuerat.

4 Cùm autem agente Domino, ô domus Iacob, à labore graui, atque diuturno, à seruitute dura, à tyrannico iugo cessationem nacta fueris, & quietem, hoc canticum Baltasari Regi Babylonis sic insultabis.

5 Vbi tua potentia, ô Rex superbe? vbi vis illa efferа, qua Dei populum tyrannicè vexabas?

vbi tributum quod latè subditis tibi populis imperabas? Vbi exactor, & quæstor qui illud tuo imperio, ac nomine cogebat?

6 Perfregit Dominus impiorum potentiam, & eorum sceptrum omnino contriuit. Virgam comminuit ferream, quam rerum Domini, & Babylonicæ republicæ principes in miserorum capita quatiebant. Quæ populos insanabili afficiebat plaga, quæ Gentes immiti, atque furioso summittebat imperio, eósque omni suppliciorum acerbitate vexabat.

7 Iam otio, & pace fruitur illa regio, quam tu superbo tuo dominatu premebas, & nouis semper rationibus turbabas. Iam ex tuo casu voluptatem cepit incredibilem; ac de te prostrato verè, ac ex animo triumphat, & gestit.

8 Neque solùm tenuia syluarum arbusta, atque ignobiles frutices, id est, pauperes, & debiles homines, quos tu impotenter, & auarè spoliabas, sed etiam abietes proceræ, & cedri Libani sublimes, id est, principes, & potentes, te cadente præ lætitia festiuo exultauere tripudio, dicentes. Ex quo, ô Rex impie, atque superbe diem obiisti supremum, securum agimus, & pacatum otium: neque enim iam est, qui dura, atque tyrannica securi succidat nos.

9 Infernus ad ingressum tuum turbatus obstupuit, & misit Gigantes, qui aduenienti occurrerent. Omnes quoque principes terræ, quibus tu aut regnum antè detraxeris; aut aliqua alia ratione iniurius fueras, ac molestus, per ludibrium tibi obuiam procedent, téque tanquam Regem Regum in optimum illius loci solium sessum admittent.

10 Omnes isti insultabunt, & dicent tibi. Tu quoque magnus Regum Rex vulneratus es, & occisus, sicut nos. Et qui te superiorem longè arbitrabare, eamdem nobiscum fortunam subiisti.

11 Ecce ad inferos vsque gloria tua, atque superbia deiecta est: cadauer tuum, cui tu sepulcrum magno sumptu, atque arte parateras, concidet in aliorum cadauerum aceruum, vbi cum illis eodem omnino modo, fœdè, atque ignominiosè putrescet. Erit itaque pro strato tibi, & culcitra tinea, atque putredo; pro operimento vermis, & tabes.

12 Quomodo Rex Babylonico apparatu splendide, & illustris tam ignominiosè, ac turpiter cecidisti: qui illam præ te lucem, atque splendorem ferebas, quam matutinus Lucifer, cùm mundo se primum videndum præbet. Qui Gentibus aliis terrori, atque exitio fueras; tu quoque exanimis cum Gentibus corruisti.

13 Qui tecum sic apud animum tuum meditabare, dicebásque. In cœlum vsque consurgam: super astra meum mihi solium stabile locabo. Sedebo in templo, seu tabernaculo fœderis,

6 *Contriuit Dominus baculum impiorum, virgam dominantium, cadentem populos in indignatione, plaga insanabili, subiicientem in furore Gentes, persequentem crudeliter.*

7 [d] *Conquieuit, & siluit omnis terra, gauisa est & exultauit.*

8 [e] *Abietes quoque lætatæ sunt super te, & cedri Libani, ex quo dormisti, non ascendit, qui succidat nos.*

9 [f] *Infernus subter conturbatus est in occursum aduentus tui, suscitauit tibi gigantes. Omnes principes terræ surrexerunt de soliis suis, omnes principes nationum.*

10 *Vniuersi respondebunt, & dicent tibi, Et tu vulneratus es sicut & nos, nostri similis effectus es.*

11 [g] *Detracta est ad inferos superbia tua, concidit cadauer tuum:* [h] *subter te sternetur tinea, & operimentum tuum erunt vermes.*

12 [i] *Quomodo cecidisti de cœlo Lucifer, qui manè oriebaris? corruisti in terram, qui vulnerabas gentes.*

13 *Qui dicebas in corde tuo.* [k] *In cœlum conscendam, super astra Dei exaltabo solium meum,* [l] *sedebo in monte testamenti,* [m] *in lateribus Aquilonis.*

14 [n] *Ascen*

deris, seu potiùs templo illo subuerso, in monte testamenti, in ciuitate Ierusalem quæ sita est in eo montis latere, quod in Aquilonarem partem spectat.

14 [n] *Ascendam super altitudinem nubium,* [o] *similis ero altissimo.*

14 Attollam illustre, ac diuinum caput supra reliquos Reges, atque adeò supra nubes. Similis ero Deo non cuicumque ex numero vulgarium Deorum, sed illi, qui ab Israele frequenti compellatione, ac propriè altissimus vocatur.

15 [p] *Veruntamen ad infernum detraheris in profundum laci.*

15 Sed longè te fallet stulta illa, & vana cogitatio. Neque enim supra nubes ascendes, & supra summum cœlorum; sed in infernum, atque in eius infimum, & abiectissimum locum maior te deprimet potentia.

16 *Qui te viderint, ad te inclinabuntur, téque prospicient. Nunquid iste est vir qui conturbauit terram, qui concussit regna: Qui posuit orbem desertum, & vrbes eius destruxit, vinctis eius non aperuit carcerem?*

16 Qui te in eo loco, atque in ea fortunæ conuersione viderint deiectis, atque inclinatis oculis in illum infimum locum, quò tua te superbia depressit, sic secum dicent admirabundi. Hiccine vir est, qui terræ sui nominis terrorem obiecit, & illam sæpe armorum strepitu conturbauit? qui regna bellorum motu concussa in otio, ac pace viuere non permisit? qui sic orbem afflixit, vt in solitudinem redegerit? eiúsque ciuitates demolitus sit? qui quos semel in vincula, & tenebras contrudi iussit, lucem ac libertatem intueri noluit?

17 [q] *Omnes reges Gentium vniuersi dormierunt in gloria; vir in domo sua.*

17 Omnes Reges alij honestam, & Regiam sepulturam nacti in domo sua, id est, parentum suorum monumentis, requiescunt gloriosi, non confusi, aut permixti cum ignobili turba, aut inhumati, atque proiecti tuo more.

18 [r] *Tu autem proiectus es de sepulcro tuo* [s] *quasi stirps inutilis,* [t] *pollutus, & obuolutus cum his qui interfecti sunt gladio, & descenderunt ad fundamenta laci, quasi cadauer putridum.*

18 Sed tu nullum habes neque honestum, neque certum locum, vbi quiescas: proiectus longè ab eo sepulcro, quod tibi proprium fore putasti; eradicatus quasi inutilis planta; confusus cum his, qui gladio ceciderunt, quique in fossam cateruatim coniecti sunt, atque eiusque profundum altè demissi. Erit itaque in eorum cœtu cadauer tuum resolutum in saniem, non patrio more conditum aromate, quod à tabe vendicet, & putredine.

19 *Non habebis consortium, neque cum eis in sepultura: tu enim terram tuam disperdidisti, tu populum tuum occidisti: non vocabitur in æternum semen pessimorum.*

19 Non cum alijs Regibus, atque principibus aut Regium funus, aut sepulturæ honorem consequeris; neque id sine magno tuo merito, cùm ciuitates tuas euerteris, & populum tuum mille modis antea vexatum ferro sustuleris. Quare nullum post mortem erit tui nominis stabile monumentum; non sepulcrum vt audisti, non filij, qui multò meliùs quàm muti lapides parentis memoriam posteritati commendant. Neque enim diu stabit pessimorum hominum suscepta soboles, neque illius nomen erit diuturnum.

20 [v] *Præparate filios eius occisioni in iniquitate patrum suorum: non consurgent, nec hæreditabunt terram,* [x] *neque implebunt faciem orbis ciuitatum.*

20 Vos ergo Persæ, quos meorum consiliorum administros habeo, propter paternum scelus filios quoque neci quamprimum date. Non consurgent ad Regios titulos, neque paterno regno hæredes succedent; neque, quod impius pater futurum sibi pollicebatur, sub impe-

21 Et

rio

rio suo totius orbis ciuitates habebunt.

21 In filios quoque pessimi patris infensas manus & signa conuertam, & cum impij Regis posteritate Babylonis etiam in sempiternam obliuionem delebo. Neque eius patiar quicquam esse reliquum, non germen, non propaginem, non denique, quod aliquid redoleat Babyloniců.

22 Eò autem redigam sceleratam vrbem, vt eam habitandam relinquam erinaceo, vtpote hominum habitationi parů opportunam; quam nimirum cœnum opplebit, & humor palustris. Et quò antiquæ molis, & superioris gloriæ nullum supersit vestigium, quasi qui scopis domum euerrit, ne quid remaneat sordium, sic ego scopis eam accuratè purgabo.

23 Ne verò quisquam de Babylonis excidio, aut Assyriorum repentina plaga, & duorum Regum Syriæ, atque Samariæ interitu dubitet, hoc ipsum Deus iureiurando confirmat; neque sibi in aliis fidem haberi vult; si non eodem prorsus modo prædicta compleuerit, quo ab ipso cogitata, ac definita sunt.

24 Est autem à me definitum, dicit Dominus, vt in terra, ac possessione mea, nempe in regione Israelitide, & in montibus meis, in regione Iuda vtique montosa, conteram Assyrium exercitum sub Senacherib: & auferam iugum, & onus quod ciuium, quos sibi subiugarat, ceruicibus imposuit.

25 Hoc est consilium, quod mente designaui contra omnes etiam regiones illas, quę populum meum aut conciderůt, aut vexauerunt armis, aut aliqua ratione aliquid in illů meditatæ sunt. De quibus postea sigillatim multa. Et hoc est opus, quod manus mea in illarum vltionem, & perniciem assumet.

26 Hæc est diuinæ mentis cogitatio, quis eius poterit prohibere consilium? manus eius ad illud opus armata, atque intenta est, quis vim omnipotentis dexteræ infringet, aut ab eo, quod destinauit vulnere retardabit?

Prophetia contra Palæstinam.

27 Iam ostendit Dominus quid à se contra nationes, quæ in Israeliticum nomen coniurarunt, aut infensæ fuerunt, definitum sit. Et primum hoc durum vaticinium denunciari iussit Palęstinæ eo anno, quo regno, vitáque defunctus est Achaz.

28 Ne te vsque adeò Palæstina, lętitia efferas, quasi iam Deus omnino virgam illam confregerit, qua te per Iudices, ac Reges Israel variè percusserat. Succedet namque illis contra caput tuum princeps Ezechias, qui multò quàm alij vehementiùs, & duriùs vires tuas affligat, & potentiam infirmet: quemadmodum si de semine colubri nascatur regulus, multò nocentior, qui volucres noxio halitu etiam volantes absorbeat.

21 *Et consurgam super eos, dicit Dominus exercituum: & perdam Babylonis nomen, & reliquias, & germen, & progeniem, dicit Dominus.*

22 *Et ponam eam in possessionem ericij, [y] & in paludes aquarum, [z] & scopabo eam in scopa terens, dicit Dominus exercituum.*

23 [aa] *Iurauit Dominus exercituum, dicens, Si non vt putaui, ita erit: & quo modo mente tractaui, sic eueniet.*

24 [bb] *Vt conteram Assyrium in terra mea, & in montibus meis conculcem eum, & auferetur ab eis iugum eius, & onus illius ab humero eorum tolletur.*

25 *Hoc consilium quod cogitaui* [cc] *super omnem terram, & hac est manus extenta super vniuersas Gentes.*

26 *Dominus enim exercituum decreuit: & quis poterit infirmare? & manus eius extenta: & quis auertet eam?*

27 [dd] *In anno quo mortuus est Rex Achaz, factum est onus istud.*

28 [ee] *Ne lateris Philistaa omnis tu, quoniam comminuta est virga percussoris tui:* [ff] *de radice enim colubri egredietur regulus,* [gg] *& semen eius absorbens volucrem.*

29 [b b] *Et pascentur primogeniti pauperum, & pauperes fiducialiter requiescent: & interire faciam in fame radicem tuam, & reliquias tuas interficiam.*

29 Illi qui inter afflictos, & pauperes primo apud me loco sunt, dicique iure possunt eorum primogeniti, in suum ordinem, & possessiones, restituti, ibi quieti, atque securi pascentur. Te verò interim, progeniémque tuam inopia, faméque conficiam; quod denique è Philistino genere reliquum fuerit, gladio cadet.

30 [i i] *Vlula porta, clama ciuitas: prostrata est Philistæa omnis: [k k] ab Aquilone enim fumus veniet, & non est qui effugiet agmen eius.*

30 Vlula, & tibi ipsi extremo, & quasi funebri luctu exequias para, ô porta, vbi præcipua nobilitas, & firmamentum ciuitatis. Vlula tu quoque promiscuũ vulgus, quia iam actum est de tota Philistæa. Ab Aquilone enim exercitus veniet qui incendium tibi, & vastitatem inuehat; à qua, qui se tutò fugiendo subducat, nemo est.

31 [l l] *Et quid respondebitur nunciis gentis? Quia Dominus fundauit Sion, [m m] & in ipso sperabunt pauperes populi eius.*

31 Cùm alij populi iuxta communem Gentium consuetudinem gratulatum venerint Ezechiæ de parta victoria, attritisque iam tandem Palæstinæ viribus: si quis quærat quid legatorum gratulationi respondendum sit, dicemus gratias nos agere immortali Deo; cuius benignitati beneficium istud acceptum ascribimus. Qui statuit stabilire, & confirmare Sion: In quo vno deinceps, qui pauperes, & afflicti fuerint in eius populo, spem certam locabunt. Hæc erit responsi summa, quam à nobis ad suos referẽt legati.

IN CAPVT DECIMVM QVARTVM COMMENTARIVS.

1. [a] ISERERBITVR *enim Dominus Iacob*, &c. vsque ad *ante seruisti.*] Hinc iam propheta populo Iudaico non solùm reditum à captiuitate, sed antiquam etiam gloriam, & ornamenta pollicetur: futurúmque dicit, vt illi iidem, quorum antea tyrannidi seruierant, mutata fortuna ipsorum iugo ceruicem supponant. Hæc aperta sunt: & de hac rerum vicissitudine pluribus nos egimus in Zachariam *ad cap.* 9. & 10. Item quomodo ex Gentibus plurimi Iudaici populi rediuiuam gloriam admirati gestirent adiungere se non modò sedibus, sed etiam religioni Iudæorum. Neque apparet creditu difficile, si Babylonios dicamus Iudæorum imperium subiisse. Cùm enim victi essent à Persis, & iure belli non solùm autoritate, atque opibus, sed etiam libertate spoliari potuerint, quid mirum si à Cyro bene in Iudaicum genus animato, captiui in seruos dati fuerint Hebræis, aut etiã vt in seruos emerentur, ab eodem permissum. Et de Dario Histaspi minùs incertum est, qui grauiùs erat in Babylonios affectus, propterea quòd contra ipsum secundò rebellassent. Quos duriùs mulctauit diruta magna murorum parte, vt Herodotus docet *lib.* 3.

2. [b] *Sumes parabolam istam contra Regem Babylonis. Quomodo cessauit?*] In eo quod reliquum est carminis, nihil ferme continetur aliud, quàm lugubre quoddam carmen, siue epicedium, quo Regis Babylonis subitum, & planè miserabile lugetur exitium. Est autem visitatum inter Hebræos vt familiari hac, & penè legitima forma incipiant lamentationes & epicedia. Sic Dauid in lugubri cantu pro Saul 2. *Reg.* 1. *Quomodo ceciderunt fortes.* Sic Ieremias *in Threnis* sæpe. *Quomodo sedet sola ciuitas?* & iterum, *quomodo obscuratum est aurum?* Quare hoc lugubre canticum bis ab eadem particula orditur Isaias. Cæterùm *Parabola* non solùm est similitudo aliqua seu comparatio, sed etiam grauis aliqua, atque illustris sententia, quæ plerumque dicendi figura, aut genere, ipso sermonis obscura est. Qualia esse solent, quæ à Græcis dicuntur ἀποφθέγματα. Hebr. משל *masal*, quo nomine Salomon sua inscripsit prouerbia. Quia ergo hæc, quæ de Rege Babylonis dicuntur, grauia sunt, & noua quadam, subobscura, & figurata dicendi forma proposita, *parabola* dicuntur; Neque deest hic aliqua comparatio, quæ parabolæ plerumque nomen dat: quæ latet in allegorico sermone, quo antiquus splendor Regis; & deinde horribilis, atque improuisa calamitas describitur. Similiter illud encomium Israel planè eximium, quod figurato stylo, & pulchris similitudinibus admixtis cecinit Balaam *Num. cap.* 23. & 24. *Quam pulchra tabernacula tua Iacob* &c. *Parabola* vocatur.

Quomodo familiaris vox in luctu.

Parabola quid.

[c] *Quomodo cessauit exactor, quieuit tributum.*] 3.
Hæc est parabola, & lamentatio funebris, quam super Regem Babylonis assumere iubetur Isaias. Quæ omnino significat quàm auarus Rex ille fuerit in imponendis subiecto populo tributis, quàm seue-

rus

rus & durus in exigendis. Quàm prætereà crudelis dum nationes alias debellat, & suo sibi subiugat imperio; & quàm inhumanus, atque insolens in subiectarum sibi nationum moderatione. Cætera obscura non sunt, quæ mitè amplificant, & oculis penè subiiciunt tyrannicum imperium, sub quo gemere solent oppressi populi.

4. Silentiū modò triste aliquid, modò lætum significat.

[d] *Conquieuit & siluit omnis terra gauisa est.*] *Silere*, vt *cap.* 1. diximus ad illud *vide vt sileas*, non solùm significat animi consternationem, ac metum, qui non finit quemquam hiscere, ac mutire, sed etiam otium, ac quietem. In quo sensu videtur explicandus hic locus, ita vt idem sit *siluit*, quod *quieuit*. cùm silentium *quietem*, & silere, *quiescere* significet, facilè ex adiunctis coniectare licebit, an prosperum aliquid, vel aduersum importet. Si de cantu festiuo sermo fuit, aut de materia lætiori aliquid antecessit, non dubium quin *silentium* aliquid indicet aduersum, & lugubre; sin aliquid funestum, & triste, *silentium* proculdubio festiuum indicat aliquid, & superiori fortunæ contrarium. Cùm autem præcessisset dura seruitus eorum, qui Babylonico suberant imperio, dum quies prædicitur, & silentium, finis ostenditur illius ærumnosæ fortunæ, & nouæ vitæ, & optatæ libertatis initium. Et hoc confirmat quod statim adiungitur, *Gauisa est & exultauit*, nempe omnis illa terra, quæ conquieuit, & siluit.

5. Montes, atque arbores Regum, & regnorū symbola.

[e] *Abietes quoque lætatæ sunt super te, & cedri Libani: ex quo dormisti, non ascendet, qui succidat nos.*] Non semel apud nostrum prophetam excelsi montes, quales sunt Libanus, Carmelus, & Basan, pro Regibus, Regnorúmque viribus vsurpantur; item proceræ, atque robustæ arbores, vt hic abietes, & cedri. Comparat ergo hic Principes & regna cum lignis syluarum; Regem verò Babylonis cum lignatore, aut securi, qui ligna cædit, & syluam suo populatur ornamento. Cùm autem non subditi tantùm proceres, aut vicini Reges, sed etiam longè dissiti à Babylonica potentia multa paterentur quotidie, & maiora formidarent: vbi cecidisse vident insolentem Regem, seu lignatorem durum, & sibi nil iam amplius ab ea securi metuendum, insultant victo Regi, sibique gaudent quòd iam securo esse possint atque otioso animo.

6. [f] *Infernus subter conturbatus est in occursum aduentus tui: suscitauit tibi Gigantes.*] Pulchra est idolopœia, quæ mortuis sensum, & sermonem attribuit. Non tantùm principes viui, quos sublimium modo arborum nominibus expresserat propheta, insultant extincto Regi Babylonis, sed etiam mortui, illi nempe, vt inquit Hieronymus, quos aut è regno depulerat, aut vita spoliarat. Mortui itaque Principes, ad inferos descendenti Babylonio assurgere finguntur, illúmque excipere libero, procacíque conuitio, non aliter atque cùm princeps aliquis vir in conuentum frequentem hominum ingreditur, tumultuantur omnes, turbantúrque, ac certant illum in honestissimum locum sessum admittere. Sic *infernus* tragicè *conturbari* dicitur, dum maximè infernum homines, id est, iam omnium infimum in deterrimum locum sessum inuitat. *Gigantes*, qui hoc loco dicuntur excitandi, potentes homines sunt, qui cùm grauiter torqueantur, Regi tamen Babylonis in tormentis primum concedent locum.

7. *Infernum* hîc multi pro æterno damnatorum carcere accipiunt, & qui assurgere finguntur, occurreréque aduenienti Regi esse eos, qui Gehennæ flammis sunt in æternum addicti: Ita S. Hieron. S. Thom. Hugo, Dionysius: iuxta quorum sententiam superiora explicuimus. Alij ferme omnes nihil statuunt, sed quasi aliis liberum relinquunt vt *infernum*, aut pro *sepulchro* capiant, aut pro *gehenna*. Vatablus, & Montanus *sepulchrum* esse putant, quod mihi videtur magis ad totum textum, qui de cadauere, atque his, quæ cadaueri infesta sunt, & propriè loquitur, vt constat, neque vllum verbum est quod gehennale supplicium oleat. Et cùm multò sit grauius, atque horribilius quod impiorum animæ in gehenna, quàm quod illorum corpora in sepulchro patiuntur, tamen volgò homines, ad quorum sensus sermonem accómodant nonnunquam prophetæ, illis magis mouentur, quæ oculis cernunt, quàm quæ animo meditantur. Quare priori gloriæ, deliciisque mundis & elegantibus, squallorem obiicit sepulturæ, & tabem cadaueris, & vermium scatebras. Hæc verò multò probabunt magis quæ sequuntur. Hic mortuorum dialogismus cum mortuo Rege, cuius antiquum splendorem contemnunt, & præsenti calamitati atque ignominiæ insultant; similis est dialogis illis, in quibus magni principes à mortuis irridentur. vt apud Lucianum Alexander, Mausolus.

8. Sepultura ignobilis Regis Babylonii.

[g] *Detracta est ad inferos superbia tua, concidit cadauer tuum.*] Postea dicemus *num.* 31. quomodo Rex Babylonis insepultus extabuerit. Quare dicitur concidisse eius cadauer, non aliter atque si canis esset aut asini, qui in stercore fœdè atque ignominiosè putrescunt: sicut de Ioacim dixit Ieremias *cap.* 22. *vers.* 19. *Sepultura asini sepelietur putrefactus, & proiectus extra portas.* LXX. pro *cadauere* reddidere *lætitiam*. Ratio varietatis fuit in diuersa notatione vocis Hebraicę נבל, cui, si geminum Segol subscribas, *nablum* significat, id est, instrumentum musicum, quod signum est lætitiæ; Si geminum Camez, *cadauer*. Et ita sine dubio legit noster interpres.

9. [h] *Subter te sternetur tinea, & operimentum tuum erunt vermes.*] Quasi dicat, Assyrij Reges, & Babylonij cadauera & pretiosis condiunt vnguentis, ne grauiter oleant, & multo aromate curant, durántque, ne tabe soluantur ac putrescant. (Vide quanto hæc studio curent Assyrij apud Strabonem *lib.* 16. & de Babylonus apud Herodotum *lib.* 1.) Sed accidet longè aliter Regi Babylonio, qui vulgari sepultura, seu potiùs, vt dicemus statim, nulla sepultura condetur. Quare neque pretiosi tapetes ex aureo textu substernentur regio cadaueri, neque stragulis operietur Babylonica arte elaboratis, id est, versiculori filo elegāter intertexto distinctis; sed pro illo sepulturæ honore vermibus vndequaque, ac sanie operietur. Quia vt statim constabit magis, cum turba illorum, qui in bello ceciderunt, ignobilis iacebit. Quare supra se habebit, & infra se cadauera, quorum vermibus operietur, & sanie.

10. [i] *Quomodo cecidisti de cælo Lucifer, qui manè oriebaris.*] Hoc loco mirè variant antiqui Patres, dum quærunt, quisnam sit iste Lucifer antea splendidus, ac pulcher, postea verò tam teter, & obscurus. Leo Castrus putat ex sententia Eusebij illud superius, *Infernus subter te conturbatus*, ad Christum crucifixum, & mortuum pertinere, cui principes, & potestates tenebrarum, quæ versantur in hoc aëre; & qui torquentur in tartaro, occurrerunt Christo iam mortuo, ac insultantes obiecerunt, quòd ipse quoque sicut cæteri alij mortis necessi

cessitatem non effugerit: Cùm autem ille idem sit, qui à mortuis irridetur, & qui modò *Lucifer* appellatur, planè iuxta explicationem illam Christus est Lucifer, de quo nunc Isaias. Sed omnino Eusebius loco à Leone Castro citato, nihil minùs cogitauit. Cùm enim dixisset orasse Christum à Patre, vt sibi adesset morienti. *Ne recedas*, inquit, *à me, quoniam afflictio propè adest, quoniam non est qui adiuuet.* addit statim. *Credibile autem est vidisse infernas quoque, ac tartareas belluas, agrestes atque formidabiles, de quibus Isaias ad eum qui de cœlo ceciderat Luciferum sermonem intendens ita loquebatur. Infernus subter te conturbatus est, in occursum aduentus tui suscitati sunt tibi omnes gentes.* Hæc Eusebius. Quæ quis non videt distare quàm lógissimè ab eo quod Leo Castrus putat. Neque maiori fide citat hic autor multa antiquorum patrũ testimonia.

11. Communiter Patres in *Lucifero* intelligunt Satanam, quem de cœlo præcipitem superbia in tartarum deiecit. Neque necesse est auctores huius sententiæ commemorare, cùm omnes ferme antiqui sint. Origenes *lib.* 1. *periarchon cap.* 5. *& lib.* 4. *cap.* 2. Eusebius *suprà*. Athanas. *de passione & cruce Domini*. Tertul. *lib.* 5. aduersus Marcionem *cap.* 11. *& cap.* 17. Ambros. *in Psal.* 118. *serm.* 5. Cyprianus *epist.* 55. *ad Cornelium* de Antichristo accipit.

Communiter interpretes hæc de Rege Babylonis accipiunt historico sensu: allegorico tamen de diabolo, quod credo etiam dicerent auctores superioris sententiæ, si de ea re plura, aut non casu in illum locum incurrentes pauca dixissent. Vnum excipio Origenem, qui id omnino negat. Ita Hieronymus, Cyrillus, S. Thom. Haymo, Dionysius, & cum his etiam Augustinus *lib.* 3. *de doctrina Christiana cap.* 37. & Gabriel Vazquez *in* 1. *part. S. Tho. disput.* 232. *cap.* 4. Et quidem quòd de Rege Babylonis sermo fiat, expressè est in sextu; & suadet totius capitis continens filum. Sed est adhuc obscurum, quis sit iste Rex Babylonis, cui tam durum propheta vaticinium denuntiat. Communiter omnes cum Hieronymo censent esse Nabuchodonosor, de cuius superbia, stultáque cogitatione, qua sibi erecta aurea statua diuinos honores à suis deposcebat, agit Daniel *cap.* 3. Quare quæ statim dicuntur de affectata diuinitate, optimè quadrant in Nabuchodonosor.

12. Ieremias *cap.* 50. vbi de hac Babylonici imperij ruina, Regísque interitu loquitur, eodem penè modo, quo Isaias, (à quo videtur expressisse, quæ in eo tradit capite) Regem illum appellat Merodach. Sic enim de illo. *vers.* 2. *Capta est Babylon, confusus est Bel, victus est Merodach.* Vbi licèt aliqui putent Merodach nomen esse idoli, in quibus sunt quidam Hebræorum magistri, cum quibus etiam sentiunt Dionysius, Vatablus, & Maldonatus, sed est longè verisimilius, esse non idolum, sed Regem Babylonis, vt putat Theodoretus, Hugo, & inclinant Dionysius & Lyra; qui etiam addunt hunc esse esse Balthasarem, seu, quod idem est, extremum Chaldæorum Regem.

13. *Balthasaris prædicitur ruina.* Mihi omnino videtur hunc Regẽ esse Balthasarem, quia quæ toto dicuntur capite, aut nullo modo, aut non nisi admodum contortè ad Nabuchodonosor accommodari possunt, vt quòd sine prole discesserit, quæ pro illo regnet; quòd honore ac religione sepulturæ careat: & quod caput est, quia de illo Isaias loquitur, qui à Persis, & Medis subiugandus est. Neque nomen *Merodach* huic explicationi quicquam incommodat. Nam sicut

A *Pharao* nomen erat olim commune Ægypti Regibus, deinde post Alexandrum *Ptolomeus*; & *Cæsar* Romanis imperatoribus: sic etiam *Merodach* commune videtur nomen Regibus Babylonis. *Merodach cõmune nomẽ Regum Babylonis.* Quod nomen sicut Regnis aliis ille primus dedit, qui primus etiam in illis regium nomen obtinuit. At Merudach primum in Babylone regnasse tradit Theodoretus *in cap.* 50. *Ieremiæ*. Quare alij quoque Reges sic appellati sunt, vt qui legatos hoc ipso tempore, quo hæc scribuntur, misit ad Ezechiam gratulatum de recuperata valetudine 4. *Reg.* 20. *& Isai.* 39. quem Hebræi, vt dicit Hieronymus *cap.* 39. *Isaiæ* patrem esse putant Nabuchodonosor, sed falsò, vt nos ibi probamus. Et B rursus 4. *Reg. cap.* 25. *vers.* 27. legitur *Rex Babylonis Enilmerodach*. quod omnino idem nomen est quod superior: quasi *Enil* nomen sit proprium hominis, *Merodach* commune Regum, sicut dicitur *Tiberius Cæsar*, *Darius Histaspis*, *Ptolomeus Philadelphus*, &c. Quare existimo *Merodach* appellari Balthasarem communi omnium Regum nomine.

Nunc videndum quo sensu, aut figura orationis dicatur Lucifer iste, seu Rex Babylonis cecidisse de cœlo. 14. *Lucifer quis.* Mihi certum est supplendam hîc esse similitudinis notam, hoc modo. Quomodo cecidisti de cœlo, ô Rex Babylonis, qui, quasi Lucifer matutinus splendidus oritur, tu quoque oriebaris. Sed est dubium an cum Angelo, qui de cœlo C cecidit, qui ex hoc Isaiæ loco communiter appellatur *Lucifer*, comparetur: an cum stella matutina, quæ lucidissima est, & à Latinis *Lucifer*, à Græcis *Phosphorus* dicitur. Videtur sanè cum Angelo comparari posse non incongruè, ita vt sit argumentum ab exemplo: Nam cùm Rex iste Babylonis superbissimus esset, sibique putaret nihil non deberi: adducit exemplum superbissimi spiritus, qui cùm sibi nimiùm de sua pulchritudine placeret, & honores appeteret sibi non debitos, in barathrum demersus æternam sustinet ignominiam: vt qui illius imitabatur arrogantiam, eiusdem casum & exitum perhorresceret. Quomodo Christus ad discipulos *Lucæ cap.* 10. Qui cùm de fugatis *Luc.* 10. à se dæmonibus gloriari, aut certè plus satis cauli D tate viderentur, illos Satanæ exemplo ab illa inani, atque superba cogitatione, compescuit. *Videbam*, inquit, *Satanam tanquam fulgur de cœlo cadentem.* quasi diceret. In vobis nunc intueri videor casum illum horribilem, cùm Angelus speciosus antea, & naturæ nobilitate, eximiisque dotibus illustris, quia sibi aut plus tribuit, quàm habebat, aut plus appetiit quàm ipsi deberetur, in statum miserrimum, carcerémque æternum contrusus est: quem locum in eum sensum exponit Hieronymus *in hunc locum*, Cyprianus *tractatu de tentationibus, & ieiunio Christi*. & Gregor. *lib.* 23. *Moral. cap.* 4.

15. Sed placet mihi magis sententia illorum qui cum sole aut stella matutina conferri putant Ba- E bylonij Regis gloriam. Ita Cyrillus, S. Thom. Haymo, Adamus, Pintus, Emanuel Sa, & Chaldæus. Et est pulchra, & ab omnibus ferme scriptoribus in eam sententiam vsitata comparatio: qui à Solis, aut Luciferi splendore, ac radiis lucem assumunt ad explicandam, & ornandam rei longè pulcherrimæ dignitatem. Longum esset cuncta percensere, nunc pauca accipe. Virgil. *lib.* 8. *de Pallante*.

——Ipse agmine Pallas
In medio chlamyde, & pictis conspectus in armis:
Qualis vbi Oceani perfusus Lucifer vnda

Extulit ut sacrum cælo.

Quæ sumpsit ex Homero *lib.* 5. *Iliad.* vbi hæc eadem de Diomede. similiter Theocritus *Idyl.* 18. *de Helena.*

Nam sicut vbi nox alma recessit
Os croceum cælo profert aurora renascens.

Sed hoc non minùs vsitatum in Scriptura sacra. Nam *Cant.* 6. (vnde sine dubio superiora sumpsit Theocritus: vt nos in nostris commentariis super Cantica diximus) sponsæ pulchritudo auroræ nascenti comparatur, astrisque micantibus. *Quæ est ista quæ quasi aurora progreditur, pulchra vt luna*, &c. & Ecclesiasticus *cap.* 50. de Simone Oniæ filio. *Quasi stella matutina in medio nebulæ.*

16. Pro *Lucifero* Hebr. est. הילל בן שחר *helel ben sachar Lucifer, filius auroræ.* Cur *filius* dicatur *auroræ* non est difficile coniectare, iuxta Hebraicum idioma, quo *filius* vocatur, quicquid in alicuius sinu, atque complexu est, aut esse ab hominibus existimatur. Quare *filiæ maris* dicuntur insulæ, *filiæ pharetræ* sagittæ. Cùm igitur matutina illa stella cum aurora nascatur, & penè in ipsius sinu, *filius auroræ* dicitur. Pro הילל *helel*, quod noster reddidit *Lucifer*, quidam transtulerunt *vlula*, Vt Aquila, quod Hieronymus non improbat. Neque sensus est diuersus, cùm statim addatur id, quod necessariò Lucifero tribuendum sit, vt, quod filius sit auroræ, aut quod oriatur manè. Hic ergo auroræ filius vlulare iubetur.

17. Cùm comparatio hæc satis exprimat Regiam & excellentem dignitatem; tamen hæc multo magis quadrat in Reges Babylonis, nam vt pluribus docuimus ad illud *cap.* 7. *Altarum*, *Sydus Dei vri Remphan.* Persæ, Assyrij, atque Chaldæi, qui summum Deorum ignem arbitrabantur, quæ ignis propria sunt, aut affinia, sibi arrogantissimè vendicabant. Quare *Solis* nomine salutabantur; & Asiæ Solis nomen sibi tribuebant. Et eo consilio primi omnium coronam capiti suo imposuerunt radiis distinctam, vt speciem ferrent præ se radiantis Solis. Et in acie, aut cùm foras egrediendum esset, lux præferebatur, vt quasi Lucifer matutinus solem præcederet subsequentem. Quod fecit Holophernes dux Assyrij exercitus; quem, vt habet Septuaginta translatio, *Iudith cap.* 10. cùm egressus fuit è tabernaculo, vt Iudith aduenientem exciperet, lampades præcedebant. Quod non esse ad exigendas tenebras, sed ad Assyrium fastum ex patria consuetudine, hinc fit planum: quia quo tempore egressus esse dicitur Holophernes, non erant vllæ tenebræ. Quia Iudith ad ortum diei exiit è Bethulia, priùs autem quàm ad Imperatoris tabernaculum euaderet, non parum moræ interpositum fuisse oportet. Tunc autem egressus esse dicitur Holophernes prælucente lampade. Accommodatè ad hanc consuetudinem explico illud *Ierem. cap.* 1. vbi sermo est de exercitu Chaldæorum. *Ollam succensam ego video.* Antecedebat enim Regem radiata corona ad solis similitudinem splendentem, collucens ignis, quemadmodum Lucifer Solem antegreditur.

Assyrios, Chaldæósque Reges ignis præcedebat.

18. Ad extremum non omittendum quod docet hîc Cyrillus, comparari hic Regē Babylonis cum Lucifero, quia vt hic reliqua astra splendore superat; sic ille cæteros Reges potentia & dignitate. Qui vt ostenderent in sua esse potestate plurima Regna, quibus latè dominabantur, & quasi imperio, aut iugo premerent Tyrannico, iubebant ex singulis prouinciis terræ asportari glebam, & aquam in vasculo: veluti ex parte quærentes totum, terram inquam & mare: quasi domini essent rerum omnium. Et quidem, quod ad aquam pertinet, idem de Persis docet Plutarchus in vita Alexandri, vbi tradit obseruari ab ipsis in ærario ex omnibus fluminibus aquas, vt ostenderēt obtinere se omnium prouinciarum imperium. Quam credo consuetudinem acceperunt à Babylonijs translato iam imperio: nam ante illud tempus non ita latè dominabantur Persæ, vt spiritus illos ingentes habere potuerint.

Persæ omnium fluminum aquas, & prouinciarum glebas secum habent.

k *In cælum ascendam, super astra Dei exaltabo solium meum.*] Imbuerat stolidos hominum animos ea cogitatio, vt crederent Principes, atque Heroës, vbi è vita excessissent, inter astra referri, aut inter cælestes Deos numerari, vt hîc notat S. Thom. quomodo Heroës, & Hercules, Castor, & Pollux infigi cœlo, atque ibi splendere atque humana conspicere existimantur. Hoc itaque cogitabat, aut etiam sperabat fure vanissimus atque etiam stultissimus Babylonis Rex, cùm dicit *In cælum ascendam.* Quæ cogitatio de diuinitatis opinione, fortasse nata est ex hominum adulatione, qui cùm illustri compellatione, atque interdum diuina vanissimos istos, & ventosissimos homines salutant, ipsis nimiùm credulis, & supra modum ambitiosis facilè persoadent, in ipsis aliquid esse diuinum, aut diuino simile. Sicut *Actorum cap.* 12. *vers.* 22. de Herode traditur, qui cùm Regia indutus veste ad populum verba faceret, acclamauit multitudo, *Dei voces & non hominis.* Ille verò quia Deo non dedit gloriam, illam scilicet, quam ab aliis sibi tribui videbat, id est, quia se Deum esse credidit, aut voluit, percussus ab Angelo à vermibus consumptus est. 19.

Hæc omnia mihi probabilia sunt, sed existimate aliquis posset in hac dicendi formula aliquid esse prouerbiale sicut apud Latinos, cùm fortunam suam aliquis admiratur, & prædicat suam siue fœlicitatem, siue superbiam, hoc explicat modo. *Digito cælum attingo; in cælo sum; Deus sum.* & Hispanus forma non dissimili, cùm summam alicuius fœlicitatem, aut fastum ambitiosum declarare vult, dicit. *Esta en el cuerno de la luna.* 20. Prouerbiū.

Sed est longè verisimilius, Regem istum ad diuinos honores aspirasse, quia verba ipsa in propria significatione id præ se ferunt. Neque incredibile est, cùm alij Reges sæpe id quoque tentauerint, & recèns in auo suo Nabuchodonosor haberet exemplum: qui in aurea statua honores sibi diuinos deferri voluit. Et ad hunc sensum facilè possunt accommodari reliqua. Si tamen priùs obseruemus spectasse Balthasarem in ambitione sua non alios ignobiles Gentilium Deos, qui suis etiam cultoribus interdum contemptui erant; sed Deum, quem colebat Israël, de quo sæpe à captiuis multa acceperat, atque admiranda prodigia; vt quòd sedem haberet in cœlo, & templum omnium religiosissimum, & ornatissimum olim excitasset in terra, nempe in Hierusalem, id est, in lateribus Aquilonis, & quæ deinde sequuntur, quæ illius templi sanctitatem, atque amplitudinem declarant. In tota hac ambitiosa oratione notam similitudinis subaudio. Quasi dicat superbissimus hic Rex, Colar ab hominibus, sicut Deus in cœlo colitur, aut etiam magis, & in terra ea religione, atque honore, quo in Ierusalem, antequam euersum esset templum, colebatur. Ex his reliqua obscura non sunt. 21.

In

22. *In cœlum ascendam, super astra Dei exaltabo solium meum.*] Hæc satis perspicuè indicant sermonem non esse de Angelo, qui de cœlo, & solio supra sydera eleuato cecidit. Neque enim dicere potuisset in sua illa væsania. *In cœlum ascendam,* &c. quando iam cœlestem illam sedem, & solium supra sydera eleuatum obtinebat. Nisi fortè spiritum illum insolentem creatum in hoc aëre, & rebus terrestribus præpositum esse dicas; Quod Damascenus videtur existimasse *lib. 2. de fide cap. 4.* Sed hoc omnino pugnat cum communi Theologorum, Patrúmque sententia, qui aut supremum esse statuunt, aut è supremis vnum Angelum desertorem.

23. [l] *Sedebo in monte testamenti.*] Hic subaudi particulam *Sicut*, id est, sedebo sicut Israëlis Deus sedere dicitur in monte testamenti. *Mons testamenti* communi Patrum sententia *templum* est. Dicitur verò *mons*, tum quia in monte Moria constructum, tum ob ingentem molem, propter quam, etiamsi in plano situm esset loco, mons tamen iure videri poterat. Dicitur *testamenti*, quia in eo erat arca Dei cum tabulis legis. Quo nomine appellatur sæpe in Scriptura sacra tabernaculum, cui templum successit à Salomone constructum; vocatur enim tabernaculum fœderis, & testimonij, quæ idem omnino sunt, quod testamentum.

24. [m] *In lateribus Aquilonis.*] Hic etiam subaudi, *sicut*, id est, colar in terra, putà in Babylone, aut alia quauis orbis prouincia, non aliter atque Deus in lateribus Aquilonis ab Israële colebatur. Neque enim quo tempore hæc dicebantur à Baltbasare, templum erat, aut vrbs Solymitana, quam sciebat à Nabuchodonosor funditus esse deletam. Neque illam, vt est verisimile, instaurare cogitabat, vt ibi Iudæorum ritu coleretur pro Deo. Vocatur autem Ierusalem *latera Aquilonis*, quia in eo latere montium Sion, & Moriæ sita est, quæ ad Regionem Aquilonarem spectat. Quo nomine vocatur *Psal. 47. Latera Aquilonis ciuitas Regis magni.* Psal. 47.

25. [n] *Ascendam super altitudinem nubium.*] Audierat credo Balthasar à captiuis Deum sæpe apparuisse in nubibus, atque in eis hominibus suam ostendisse maiestatem: vt probat cursus ille longus ab Ægypto ad terram vsque promissionis, vbi sæpius Deus in nube visus est. Vide *Exod. cap. 16. 19. 24. 33. 34. 40.* Quare Dauid de Deo *Psal. 103.* canit. *Qui ponis nubem ascensum tuum.* Quare Chrysost. *homil. 2. in Acta.* nubem, Dei vehiculum appellat; quod Deus in Ascensione ad Christum misit, vt eo symbolo diuinæ maiestatis illum esse Deum ostenderet. Quare ne quid suæ deesset maiestati, Rex ille non solùm impius, sed etiam amens, dicebat ascensurum se quoque supra nubes, & inde non minora, aut pauciora editurum esse signa, quàm edidisset olim Deus Israël.

26. Hæc mihi certissima sunt, alij fortasse existimabunt hic tantùm significari studium Regis, quo longè supra mortales alios efferri voluit; ita vt non solùm supra montes sedeat, quod alij faciunt, sed etiam supra nubes quæ montibus superiores sunt, caput attollat, quod nemo fecit hominum. Quod tentasse videtur Nabuchodonosor, qui cùm statura esset neque maiori, neque augustiori humana, statuam sibi erigi iussit magnitudine Colossæa, altam nimirum 40. cubitis, id est, ea proceritate, vt cum nubium altitudine certare videretur: non ex vili materia, quæ situ putresceret, aut æruginem traheret, sed ex auro: quam ab hominibus

A adorari voluit. Sed sanè quominus hæc expositio placeat facit, quòd alia explicatio facilior est, totúmque textum & aperit magis, & meliùs implet: tum præterea quia, cum priùs ascensurum se in cœlom diceret Rex ille, quod longè montibus, ac nubibus sublimius est, infinito propè spatio decresceret oratio, quod in tanto oratore, & loco vsque adeo illustri dicendum non est.

[o] *Similis ero altissimo.*] Deus Israël altissimus dicebatur, & implorabatur à captiuis; quia hoc proprium erat & familiare illius Epitheton. Vt passim in Scriptura sacra vides. Quare cùm illud nomen iterari ab eaulibus Balthasar audisset, accepissétque nomen esse Dei, addit ad extremum similem se omnino futurum illi Deo, quem populus captiuus toties altissimum implorat; Ac si dicat, Quid multis moror, dum singula commemoro, quæ mihi deberi puto? Quid cœli, quid nubium, quid montis testamenti, quid laterum Aquilonis memoria, aut possessione delector? Quidquid Hebræorum Deus, qui propter excellentem gloriam, & eximiam maiestatem *Altissimus* vocatur, ab hominum religione, aut à sua excellenti natura habet, id totum mihi à mea natura præstanti, & ab hominum obseruantia comparabo. Denique vt vno verbo meum studium ac cogitationem aperiam, similis ero Altissimo. 27.

[p] *Veruntamen ad infernum detraheris in profundum laci.*] Qui pro sui nominis amplitudine non satis sibi esse putabat montium fastigia, nubium altitudines, sed etiam super astra in cœlo deberi sibi locum arbitrabatur, eò deprimetur ignominiæ, vt quod in lacu infimum est, atque deterrimum, proprium sibi, & æternum domicilium habeat. Est autem hic, vt reor, elegans lusus in ambiguitate Hebraici nominis ירך *ierech*, quod non solum *femur*, & *latera* significat, sed etiam *pedem*, & quod in quacumque re postremum, atque infimum est. Dixerat nuper superbus Rex, Ascendam בירכתו *berechatho*, id est, *in latera Aquilonis*; huic propheta dicit, detraheris quidem in בירכתו *berechatho*, sed non in ea significatione, quam tu mente complectebare; sed in alia, quam minime cogitabas, id est, *in profundum laci*, id est, in locũ omnino oppositum summo cœlorum, ad quod arrogantissimus tuus spiritus inhiabat. Quomodo verò non solùm ירכח *ierechoth*, *femur*, & *latera*, sed etiam *pedem*, aut *infimum* significet, docuimus ad illud *Cant. 7. Iunctura femorum tuorum.* Porrò *lacus* pro quo Hebr. שאול *seol*, non significat *sepulchrum*, sed *infernum*, id est, æternam damnatorum custodiam; tum quia periret elegans antithesis summi loci, quem appetebat, & infimi, in quem demersus est Rex Babylonis: tum etiam quia, vt mox dicemus, Rex iste sepultus non est. 28.

Hic verò lusus, qui ex vocis amphibolia, siue paranomasia nascitur, non solùm apud profanos familiaris est, de quo Cicero *lib. 2. de oratore*, sed etiam apud sacros. In quo genere sunt illa Danielis *cap. 13.* Rogarat Daniel alterum è senibus sub qua arbore vidisset Susannam cum adolescentulo colloquentem; cúmque ille respondisset *sub schino*, subiecit. *Ecce Angelus scindet te medium*, allusit ad verbum σχίζω quod *scindere* significat, à quo deriuatum videtur σχῖνος. Rursus rogatus alter de arbore, *sub prino* respondit, cui sectionem minatus est Daniel accommodatè ad nomen prini, quod deriuatur à verbo πρίζω, quod *serrare* valet, aut *secare*. Eodem modo *Ierem. cap. 1.* cum dixisset 29. Lusus in amphibolia vocis apud Hebræos. Ierem. 1.

visam à se fuisse *virgam vigilantem*, & vt alij verrunt, *amygdalinam*, Respondit Deus, *Bene vidisti, quia ego vigilabo*. Allusit ad vocem Hebraicam שקד *sakad*, quæ *amygdalum*, & *vigilare* valet. Hinc ego

Iud. 7. inuenisse mihi videor cur *Iud. cap. 7. vers.* 13. ex subcinericio pane, quem per quietem viderat Madianita, coniectauerit, venturum esse in castra Madian, Gedeonis gladium. Nam, si rerum naturas spectes, nil video commune esse *panis* cum *gladio*; imò potiùs omnia videntur esse contraria. Coniectauit autem optimè ex ambigua nominis significatione. Nam לחם *lechem*, significat *panem*, & *bellum*, ea ea coniunctione non naturæ, sed significationis coniectauit in *pane* significari, aut gladium aut bellum, quod à Gedeone Madianitarum castris imminebat.

30. ¶ *Omnes Reges Gentium vniuersi dormierunt in gloria, vir in domo sua.*] Nunc inferiorem ostendit hunc Regem alijs omnibus honore sepulturæ. Reges enim alij, vtcumque malè ab hoc Babylonio iactati, dormiunt tamen in gloria: id est, nacti sunt honestam, & regiam sepulturam in domo sua, nempe in parentum suorum sepulchro, aut in eo quod digito possis ostendere; non permixti, atque consusi cum ignobili turba; aut inhumati, atque proiecti turpiter. Sed tu nullum habes, neque honestum, neque certum locum, vbi ossa dormiant infelicia, quia dispersa sunt sicut asinorum ossa quæ à canibus tracta, atque disiecta multa consternunt, atque contaminant loca.

31. *Tu autem proiectus es de sepulchro tuo.*] Hic Hebræorum magistri suo modo multa confingunt, qui putant hic sermonem esse de Nabuchodonosor. Dicunt enim, vt refert Hieronymus, eius filium Euilmerodach regnasse septem illos annos, quibus mutatus in belluam pater inter homines esse desiit. Cùm verò menti iam restitutus, regno quoque restitueretur Nabuchodonosor, ad mortem vsque illius in vinculis egisse Euilmerodach simul cum Rege Ioachim. Cùm verò rursus mortuo patre vocaretur in regnum, neque tamen admitteretur ab omnibus, quia nonnulli extinctum esse negabant Nabuchodonosor, vt fidem faceret oculis mortuum esse patrem, cuius vitæ suspicio suis rationibus vehementer obstabat, patrem effudisse sepulcro, vncóque, & funibus publicè raptasse. Hæc paulò aliter Haymo & Hugo, qui cadauer Regium dicunt in trecentas partes fuisse diuisum, traditúmque tandem auibus, quæ in diuersas mundi plagas disseminarent; idque consilio Ioachim. Sed quis non videat hanc fabulam esse, aut aliquid affine fabulæ, nam inprimis, vt paulò antè diximus, vaticinium hoc non est de Nabuchodonosor; sed de eius nepote Balthasare, quia multa quæ deinceps dicuntur in illum conuenire non possunt. Vt quòd filij eius, de quo hic sermo, occidendi sint, neque parenti in Regno successuri: At non solùm Nabuchodonosoris filius, sed etiam nepus post ipsum regnauerunt. Balthasaris verò filij mortuo patre regno potiti non sunt, sed simul cum patre, & imperio Babylonico communi cæde sublati, de quibus dictum est, *Præparate filios eius occisioni.* Deinde ille, contra quem hæ propheticæ minæ, talia passurus dicitur à Persis, & Medis, vt liquet ex Isaia *cap.* 13. & ex Ieremia *cap.* 50. *&* 51. At longè post extinctum Nabuchodonosorem Persæ, ac Medi ducibus Cyro, atque Dario in Babylonicos fines irruperunt. Deinde verisimile non est filium quantumcumque impium, eo præsertim tempore, quo populum sibi placare voluit, commissurum, vt paternum cadauer ex Regio extractum monumento, per ludibrium raptaret spectantibus alijs, quos non malè in defunctum Regem animatos esse coniectare poterat, quia opinione vitæ parentis è regno se pelli videbat; vt Hebræi tradunt. Hæc multò meliùs conueniunt in Balthasarem postremum Regem Babylonis ex familia & genere Merodach, qui à Persis, & Medis superatus, & occisus fuisse traditur *Dan. cap.* 6.

At dictum esse dices Regem hunc Babylonis illatum non esse sepulturæ; cùm effossus existimari possit de sepulchro. Id enim sibi videtur velle illud, *Proiectus es de sepulchro tuo*; quod Hebræorum Doctores adduxit, vt fabulam illam somniarent, quam modò retulimus. Sed huic obiectioni occurrit satis communis in omni ferme lingua loquendi consuetudo. Nam cùm aliquid aut proximum est, vt fiat; aut in eo statu, vt haberi pro facto possit, & de cuius successu nemo dubitat, aut desperat, etiam si quis illud non obtinuerit, ab eo tamen excidisse dicitur, aut pulsus esse. Qua ratione Imperator dicitur amisisse victoriam, quam spe iam, & cogitatione deuorarat: Et quispiam è possessione depulsus, quam sibi deberi existimabat, & iure sibi vendicabat, etiamsi nunquam pedem in illa posuisset: & eiectus domo, quam sibi ad habitandum construxerat, etiamsi in illam nunquam esset ingressus. Hic igitur de sepulchro suo proiectus esse dicitur Balthasar, in quod nunquam conditus fuerat, quia in illum vsum sibi pararat nouum, aut antiquum, & toti communi familiæ à patribus acceperat; neque futurum existimabat, vt eius honore priuaretur. 32.

Regula. Depulsus aliquis ab eo dicitur, in quo nunquam fuit, si non, aut consuetudine in eo esse debuit, aut potuit.

¶ *Quasi stirps inutilis.*] Ex disciplina rustica stirpes illæ, aut trunci terræ infodiuntur, quæ vtiles futuræ censentur, & cuius sobolem conseruari volumus; si quis tamen ramus, aut truncus inutilis est, aut quia ignobilis, de quo nihil suaue, aut generosum expectes: aut sterilis, quales sunt in plantis, quos stolones, aut nepotes vocamus. aut certè si quid aridum est, & quod nihil agricolæ promittat: illud terra non tegitur ad propagationem, sed igni potiùs, aut obliuioni relinquitur, vt pereat: sic Rex iste, quasi truncus inutilis, terræ, id est, sepulchro mandatus non est, sed inter alia vulgi cadauera, quasi in lignorum inutilium aceruum coniectus. 33.

¶ *Pollutus, & obuolutus cum iis, qui interfecti sunt gladio.*] Qui in acie cadunt siue in magna multitudinis strage intereunt, aut inhumati relinquuntur, vt vultures pascant, & canes, aut certè cateruatim in fossam coniiciuntur, vbi fœdè putrescunt, & vermibus scatent. Et hoc posterius huic Regi contigisse satis insinuat illud, *Subter te sternetur tinea, & vermis erit operimentum tuum*. Quod communi sepulturæ conuenit, & vulgari, in quam cùm pauperes, & magno numero, & nullo ordine coniiciuntur, supra se habent, & infra se cadauera, quorum sanie, ac vermibus vndique circumfunduntur, atque obuoluuntur. Quare Rex iste pro pretiosa veste magno studio, atque arte elaborata, quæ regium tegit, & sustentat cadauer; vermes habebit, qui operiant, & tineam, quæ substrata suffulciat abiectum corpus: quæ abunde suppeditabunt mortuorum aceruí, qui eamdem cum illo sedem occupabunt. Hæc nullo modo in Nabuchodonosor conuenire possunt, qui in pace obiit; & sic patrio more conditus est aromate, neque solutus est 34.

est in saniem, neque extabuit in vermes: secus esset, si caderet cadente patria inter armatos hostes.

35. u *Praeparate filios eius occisioni, &c. non consurgent, neque hereditabunt terram.*] Cum Rege semen quoque regium extinctum est: neque vllus iam ampliùs ex ea familia dominatus est. Quàm id alienum sit à Nabuchodonosor, quis non videt?

36. x *Neque implebunt faciem orbis ciuitatum.*] Hæc translatio obscura est, & ex sententia Hieronymi alia non improbanda. Pro *ciuitatũ*, Hebr. ערים *hbarim*, quæ vox teste Hieronymo *aduersarios* valet, & *ciuitates*. Si *ciuitates* legas, vt est in Vulgato, sensus erit: Filij Regum Babylonis non implebunt faciem orbis, id est, totum orbem ciuitatibus suis, id est, non habebunt sub ditione sua totius orbis ciuitates. Est autem hoc Hebraicum idioma, vt

Facies orbis, pro orbe. *facies alicuius*, idem sit quod *aliquis*, quomodo dicimus, *faciem venti*, *faciem gladij*, pro *vento*, & *gladio*, *faciem terræ*, pro *terra*. Sic nunc *facies orbis*, *orbis* est. Id verò hyperbolicè dicitur, seu certè verè, quia Reges illi vanissimi sæpiùs prædicabant totius se orbis habituros esse dominatum. Vt de hoc regum postremo nuper vidimus, qui etiam iactabat patere suæ potentiæ aditum in cœlum, cuius imaginem aliquam videmus *Dan. cap. 4.* vbi talis visio oblata Regi Babylonis, qualis ipsius erat frequens cogitatio. *Magna arbor, & fortis, & proceritas eius contingens cœlum: aspectus illius erat vsque ad terminos vniuersæ terræ.* Sed statim subditur, quid de illa arbore Dominus cogitauerit: idem ferè quod hîc ab Isaia dicitur: *Succidite arborem, & præcidite ramos eius.* Si verò cum Septuaginta atque Chaldæo pro *ciuitatibus* legas *aduersarios*, aut *bella*, vt etiam Pagninus vertit, sensus erit, Non implebunt Baltasaris filij orbem infensis castris, sicut fecerunt parentes, qui bellicis motibus omnia turbarunt. Ita Cyrillus. Aut non erunt è semine Babylonio, ac Regio, qui se contra eos, à quibus sunt è solio deiecti, commouere audeant, aut de repetendo Regno cogitare.

37. y *Et in paludes aquarum.*] Accommodatè hæc ad naturam, sitúmque Regionis; nam Babylon in planicie sita est, & à fluuio magno, eiúsque fossis, ac riuis, aliò atque aliò deriuatis circumfusa. Quare facile intellectu est, quomodo à cœno, atque palustri humore tetri futura sit odoris, & hominum habitationi parum opportuna.

38. z *Et scopabo eam in scopa terens.*] Prouerbialis hy-

Prouerbiũ. perbole qua significamus ex aliqua re nihil omnino futurum esse reliqui. Nam instrumenta alia, aut ferramenta cœmentariorum, sic discutiunt lateres, aut saxa, vt tamen ex antiqua mole pulueris aliquid relinquant. Sed scopæ totum euerrunt, emundántque solum ab omni sorde: & illa coniugatorum coniunctio, *scopabo in scopa*, accuratum studium verrentis ostendit; qui minutissimum quoque puluisculum scrutatur, & abolet. Illud verò *scopa terens* accuratum aliquod studium indicat: quasi verrendum sit pauimentum, non molli brachio, aut suspensa scopa, &, vt aiunt, per pectinem, sed apprehensa, & manu sedula ac forti. Eodem orationis

Ezech 26. genere vtitur Ezechiel *cap. 26.* cùm idem minatur exitium Tyro, quod Isaias Babyloni: *Et dissipabunt muros Tyri, & destruent turres eius, & radent puluerem eius de ea: & dabo eam in limpidissimam petram.* Et

3. Reg. 14. *3. Reg. cap. 14. Mundabo reliquias domus Ieroboam, sicut mundari solet fimus vsque ad purum.* Quæ dicendi formula profanis etiam vsitata est. Plautus *in Rudente. Conuerret hic iam me totum cum puluisculo.*

39. a a *Iurauit Dominus exercituum dicens, si non, vt putaui, ita erit.*] Huc vsque prophetia de Babylone. Nunc iam iuramento confirmat Deus illa omnia, quæ dixerat à capite, vt reor, septimo, de hostibus Iudæorum, nempe de Regibus Samariæ, & Syriæ, quæ argumento esse voluit domui Dauid nasciturì de virgine Emanuelis, vt suo loco diximus. Sed hæret præsertim in Senacherib, quia illius iam penè impendebat exercitus ciuitati. Hæc verò repetitio confirmationem & certitudinem continet eorum, quæ dicta sunt. Illud *si* ita formulam indicat iuramenti, vt etiam per aposiopesim Hebræis familiarē execrationem imponet, perinde atque si dicat Deus. Si non ita contigerit, ne sim Deus; aut haberi mihi fidem in aliis non postulo, aut quid simile.

40. b b *Vt conteram Assyrium in terra mea, & in montibus meis conculcem eum.*] Hîc iam apertè loquitur de Senacherib: nam alij Assyriorum Reges contriti non sunt in terra Domini, id est, in terra promissionis. Iugum autem, & onus Senacherib depellendum dicit, quia vt *ex Isaia cap. 36. & 4. Reg. 18.* constat, plurimas ciuitates ceperat, sibíque, vt rei natura fert, reddiderat vectigales. Depellendum autem dicit à montibus, quia terra promissionis, quam suam Dominus appellat, montosa est; & ciuitates in ea plurimæ in montibus sitæ.

41. c c *Super omnem terram, &c. & super vniuersas gentes.*] Hic paucis complectitur propheta quicquid pluribus dixerat de Assyriorum excidio, de Syriæ, atque Samariæ vastitate; omnem verò terram illam intelligit, quæ bella mouerat contra Iudæos, Assyriam præsertim, & quæcumque Assyrio Regi subiecta est. Iuxta regulam à nobis sæpius ex Hieronymo repetitam, quæ vniuersale signum, ad Regionem de qua sermo est, accommodat, & coarctat. Vniuersas Gentes illas intelligit iuxta eamdem regulam, quæ aut fœdus inierunt, & societatem cum Assyriis, & Syris contra Iudæos, aut illis infensæ fuerunt, vt Palæstinæ, Idumææ, Moabitides, Ægyptiæ, de quibus seorsum deinceps multa prædicit Isaias. Quare non bene hinc aliqui colligunt vaticinium hoc esse de extrema totius mundi vastitate.

42. d d *In anno quo mortuus est Rex Achaz factum est onus istud.*] Transfert iam propheticas minas Isaias ad Regiones magis vicinas, quæ variis motibus, assiduísque bellis Iudaicæ Gentis pacem, rationésque turbarant; & producit ad caput vsque vigesimum quintum. Quot verò annis hæc vaticinatus fuerit Isaias, post illam prophetiam, de qua nuper, incertum est, quia quoto anno Regni Achaz illam acceperit prophetiam, obscurum. Contigit tamen primo anno Regni Ezechiæ, cuius occasione hæc dicta sunt contra Palæstinos. Qua confirmare voluit Deus Iudæorum animos, & excitare ad bene sperandum de noui Regis auspicatissimo Regno.

43. e e *Ne læteris Philistæa omnis tu, quoniam comminuta est virga percussoris tui.*] Conuenit inter omnes hoc vaticinium esse de Ezechia, qui Philistæos ita durè percussit, qualiter nullus aliorum Regum Iuda. De quo *lib. 4. Reg. cap. 18. Ipse percussit Philistæos vsque ad Gazam: & omnes terminos eorum à turre custodum vsque ad ciuitatem munitam.* Et ita sanè videbatur expedire, vt eleuato in solium Rege vsque adcò dilecto Domino, hæc dicerentur à propheta Dei nuncio, quasi secunda initæ dignitatis auspicia.

auspicia. Sed est difficile explicatu, quis sit ille percussor, cuius comminutam esse virgam Palæstini lætantur. Hieronymus putat esse Regem Achaz, cuius morte exultasse Philistæos credibile est: quia commune est hostibus maximè vicinis lætari, si quid aduersum, aut quod tale existimatur communiter hostibus acciderit. Alij Oziam esse credunt proauum Ezechiæ, qui vt traditur 2. *lib. Paralip. cap.* 26. *Pugnauit contra Philistim, & destruxit murum Geth, & murum Iamniæ, murúmque Azoti. Ædificauit quoque oppida in Azoto, & in Philistim; & adiuuit eum Dominus contra Philistim.* Mihi valdè

44. verisimile est hîc non esse sermonem de Achaz, cuius virga Palæstini percussi non sunt; neque de vno tantùm Ozia, quia inter hunc, & pronepotem Ezechiam duo alij fuerunt interiecti Reges; sed de omnibus Regibus, aut ducibus Israel, quorum armis Deus contuderat potentiam, & spiritus Philistim. Qualis fuit Samson, Dauid, Ozias, & alij. Cùm enim multi exacti essēt anni, ex quo à Regibus Iuda nullā acceperant plagā; imò ipsi sub Achaz non leuem plagam Iudæis inflixissent, de qua 2. *Paralip.* 28. *vers.* 18. lætabantur, quasi Deus tam in perpetuum furoris sui virgam confregisset. Contra hos ergo propheta dicit non confractam esse virgam, quam olim Deus per manus Samson, Dauidis & Oziæ vibrauit in caput Philistim; sed vigere adhuc, & traditam esse manibus Ezechiæ, à quo non mitiùs tractandi essent, quàm ab illis quos omnibus sæculis nimiùm duros experti sunt, in quam sententiam inclinat Lyra.

45. Prouerbiū. ff *De radice enim colubri egredietur regulus.*] Prouerbium hoc proculdubio est Hebræorum, quo, vt reor, tunc vtuntur, quando alicui graui infortunio succedit aliud longè grauius, aut potenti, atque infesto hosti alius succedit potentior, & infestior. Quod aliter significauit Roboam cum eodem sensu, & prouerbiali etiam specie dixit: *Pater meus cecidit vos loris, ego cædam vos scorpionibus.* Fuit quidem Ozias, cuius ex his, qui rem Philistinam afflixerunt, memoria recentior, & ad quem præcipuè respexisse videtur Isaias, tanquam coluber, qui pestilenti halitu afflauit Philistinorum fines, contaminauitque, atque vssit miserabiliter, dum noxio tractu huc atque illuc se variè conuoluit. Sed ex ea radice, quæ iam videbatur excisa, id est, ex eius genere, natus est regulus, qui non solùm morsu, ac tactu lacerat, atque vrit quicquid habet obuium, sed etiam visu si quid habet fidei antiquorum historia. Quare multò nocet grauiùs, neque vlla industria vis illa nocentissima vitari potest. Aut fortasse allusum est ad historiam Samson, cuius omnia consilia, atque conatus in Philistinorum cladem exarserunt. Hic natus est ex semine Dan, cui à parente Iacob dictum est *Genes.* 49. propter Samson, vt est communis interpretum sententia. *Fiat Dan coluber in via, cerastes in semita.* Quare sensus videtur non alienus. Nondum periit coluber ille, qui in vestrum genus, ô Philistim, desæuiens venenum euomuit nocentissimum: ex illo enim nascetur, id est, illi succedet, non iam coluber, aut cerastes, sed Basiliscus, qui maiori vos, ac minùs euitabili damno conficiet.

46. gg *Et semen eius absorbens volucrem.*] De Basilisco, seu regulo multa ab Historicis traduntur, sed illud præcipuè quòd non solùm halitu, sed etiam visu distantes perimat. Quare longè nocentior est, quàm coluber in via, aut cerastes in semita: ij enim aut morsu appetunt, aut veneno enecant illa, quæ proxima habent, & terram calcant, at Regulus id etiam, quod volat, & procul est. Septuaginta aliter legunt, *Et semen eius serpens pennatus.* quam translationem non improbat Hieronymus, & aliis communiter placet. Pro *serpente* Hebr. est שרף *saraph*, quod *igneum*, siue *ardentem* valet. Quare verisimile mihi est talem serpentē hic à propheta significari, quales illi fuerūt, qui *Nu.* 21. peremisse dicuntur plurimos de filiis Israel. Qui an pennati fuerint non constat; sed constat pennatos esse dracones, qui non minùs celeri volatu ferantur, quàm aues; quales sunt Arabici, de quibus Solinus *cap.* 35. contra quos pugnant ibides aues serpentibus infensissimæ, quo nomine ab Ægyptiis numinis loco habentur. Iuxta hanc lectionem Septuaginta existimo vnum esse, atque idem, & Regulum priori loco, & alatum serpentem posteriori positum per epexegesim Hebræis familiarem. Et quidem *Isai. cap.* 30. *vers.* 6. Regulus alatus dicitur, seu volans. Dracones alati.

47. Primogeniti qui in aliquo ordine præcipui. hh *Et pascentur primogeniti pauperum.*] *Primogeniti* non solùm sunt, qui primi inter fratres nati, sed figuratè qui in quolibet ordine primi sunt, & maximè ab illis quorum vocantur primogeniti, dilecti; quia hæc iis qui primo loco nascuntur, aut debentur, aut certè indulgentur plerumque. Quo sensu à Polycarpo, vt refert Hieronymus de scriptoribus Ecclesiasticis, Marcion primogenitus Diaboli vocatus est; quia à Diabolo, & primo loco habitus, & quia illi simillimus, maximè dilectus est. Et *Iob cap.* 18. *vers.* 13. mors *primogenita* dicitur; id est, acerbissima, atque in eo moriendi genere præcipua. Sic Christus à Paulo *ad Colos.* 1. *vers.* 15. *primogenitus vocatur omnis creaturæ.* Et in hac ipsa materia *Exod.* 4. 22. Israel dicitur *primogenitus Dei.* Sic igitur hoc loco Iudæi *pauperum primogeniti* dicuntur; *primogeniti* quidem, quia inter eos, qui pauperum more grauia, atque indigna à potentioribus patiuntur, maximè curantur, & amantur à Domino; *Pauperes* verò, quia grauissimè, variis temporibus, & à variis gentibus vexati sunt. Maximè tempore Achaz non multò ante hoc vaticinium, vt constat 2. *Paralip. cap.* 28. Hi ergo vsque adeò pauperes pascentur abundanter, in terra, & interim fame conficietur Philistæa.

48. ii *Vlula porta, clama ciuitas.*] Summis infimisque prædicit vastitatem, & famem. *Porta* pro principibus sumitur, quia hi sedere solent in portis, vbi publica exercentur iudicia; *Ciuitas* pro reliqua multitudine, quia in ea confusum est, & promiscuum vulgus. Vtrumque per Metonymiam, in quo continens pro contento ponitur.

49. kk *Ab Aquilone enim fumus veniet.*] Hieronymus quem alij quoque sequuntur, hanc cladem ab Assyriis infligendam putat, quia ab Aquilone profectura dicitur: Addo ego quia *fumi* meminit: notum est autem *fumum*, seu *ignem* antegredi solere Assyriorum castra, vt paulò antè diximus ad illud, *Quomodo cecidisti Lucifer.* Sed est mihi longè verisimilius hic potiùs prædici vastitatem Palæstinis per Ezechiam comparatam: nam de hoc agi in prioribus satis constat. Ex posterioribus etiam aliqua non bene conueniunt in Assyrios. Hæc enim ratio redditur cur Deus illa perfecturus sit, quæ connumerata sunt. *Quia Dominus fundauit Sion, & in ipso sperabunt.* Sed hæc ratio non tam fauet Assyriis, vt eorum armis atque virtute talia completa videantur, quàm filiis Sion. Adde quòd, si quando ista ab Isaia dicebantur, id est, mortuo

Achaz, iam aliqua ex parte afflicti fuerant Palæstini ab Assyriis, sub Teglathphalasar, de illa clade vaticinium istud esse non potest; vt constat; sed neque de illa, quæ post hæc tempora attulisse videtur Senacherib (nam de hoc putat Hieronymus hîc agi) quia multò pòst quàm ab Ezechia Palæstini concisi sunt, ingressus est in illorum fines anno nempe decimo quarto Ezechiæ, vt constat *4. Reg. cap.* 18. Neque est verisimile omissa priori clade ab Ezechia illata, actum esse de posteriori, quam attulit Senacherib; quæ neque tam grauis fuit, si vlla fuit, neque, quod ego sciam, ex Scriptura sacra constat à Senacherib quidquam passos esse Palæstinos.

50. Neque rationes nos cogunt in contrariam sententiam: quia si à Ierusalem Palæstinæ malum ingruit, planè ab Aquilone venit. Cùm enim Palæstina sit ad oram mediterranei maris, quod ad meridiem spectat, & Ierusalem in medio terræ promissionis sit, planè efficitur comparatione Palæstinæ Aquilonarem esse Ierusalem. Illud verò de *fumo*, non magis vrget; nam sicut *incendium* pro magna strage, aut excidio ponitur, sic etiam per metonymiam *fumus*, qui incendij signum, & effectus est. Nisi manis *fumum* hic accipi pro eo puluere, qui ab incitata, atque conferta militum acie instar nubis excitari solet. Hoc enim modo prufani scriptores festinatum agminis cursum explicare solent. Virgil. 9. *Æneid.*

Hic subitam nigro glomerari puluere nubem
Prospiciunt Troes, ac tenebras insurgere campis.
Primus ab aduersa conclamat mole Caicus.
Quis globus, ò ciues, caligine voluitur atra.
Hostis adest.

Et *lib.* 11.

Quadrupedúmque putrem cursu quatit vngula campum.
Voluitur ad muros caligine turbidus atra
Puluis.

Et paulò pòst:

Ac simul Æneas fumantes puluere campos
Prospexit.

Signum hoc aduentantis hostis *mutum* vocat Vegetius, *lib. 3. cap. 5. Mutum*, inquit, *& commune signũ est quoties proficiscente turba exaltatus puluis ad similitudinem nubis surgit, hostiúmque prodit aduentum.*

[11] *Quid respondebitur nuntiis gentium? quia Dominus fundauit Sion.*] Vsitatum fuit in omni ferme natione, vt vicini Principes, si quid alicui, aut secundum, aut aduersum acciderit, legatione significent sibi illud, aut dolori fuisse, aut voluptati. Ex Hebræis fecit Dauid *2. Reg. cap.* 10. qui legatos misit ad Hanun Regem Ammonitarum, vt illum de patris morte solarentur. Et *eodem lib. cap.* 8. Thou Rex Emath filium suum legauit ad Dauid, qui gratularetur illi de victoria, quam tulerat de Adarezer. Rex item Babylonis Merodach nuntios misit ad Ezechiam, qui de restituta valetudine gratularentur. *Isai.* 39. Dicit igitur Isaias Gentium legatis, qui gratulatum venerint ad Ezechiam ob victoriam de Philistæia comparatam, Respondendum esse victoriam illam acceptam esse referendam Dei benignitati, atque potentiæ, non hominum viribus. Digna sanè tanto propheta cogitatio, quæ Deum rerum magnarum auctorem agnoscit. Quod etiam fecerunt viri etiam à religione vera alieni, in quibus aliquid erat sanæ mentis. Quibus siquid accidebat supra spem, aut vires, id diuinæ adscribebant virtuti, non suis viribus, aut industriæ. Quod confessus est Cyrus *lib. 1. Esdræ cap.* 1. *Omnia regna terra dedit mihi Dominus Deus cœli.* & Titus vt tradit Iosephus *lib. 7. de bel. cap.* 16. admiratus tantam vrbem, támque munitam fuisse superatam dixit. *Planè Deo adiuuante pugnauimus.* Et, vt refert Philostratus *lib. 6. de vita Apollonij*, propter victoriam de Iudæa partam coronari noluit, quia diuina virtute opus illud perfectum esse videbat, non sua. Sic autem Philostratus. *Finitima Gentes ob victoriam coronare ipsum voluerunt; ille verò tali honore indignum se esse respondit: non enim se talium operum auctorem, sed Deo iracundiam contra Iudæos demonstranti manus suas præbuisse.* 51.

Gratulationis officium vsitatum in omni natione.

Deo victoriæ referendæ.

[mm] *Et in ipso sperabunt pauperes populi eius*] Respondebit populus non solùm liberatus ab hostibus, sed etiam eorum exuuiis luculenter ornatus: admonitus tanto, támque insperato Dei beneficio, deinde in vno Deo spem esse ponendam, qui vnicum pauperibus solatium, atque perfugium est. Pauperes verò dicuntur, qui durè aliorum armis aut iniuriis vexantur, vt nuper diximus, ad illud, *primogeniti pauperum.* 52.

Argumentum decimiquinti capitis Isaiæ.

Hoc vaticinium durum est contra Moabitas, quibus vastitatem extremam, & exilium minatur, & primùm ciuitatibus, quæ toti Moab, ornamentum erant, & præsidium. Deinde à Segor vsque ad Oronaim, id est, ab Orientali ad Occidentalem vsque plagam, ait nihil futurum esse liberum siue ab hostili gladio, siue ab eiulatu, & fletu. Tandem aliquid singulare, ac proprium passuram esse dicit Dibon, quæ in regione Moabitide mirificos vsus, & delicias præbebat Moabitis.

CAPVT XV.

1 [a] ONvs [b] *Moab.* [c] *quia nocte vastata est Ar Moab, conticuit:* [d] *quia nocte vastatus est murus Moab, conticuit.*

2 [e] *As*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 VATICINIVM durum, & graue contra Moab; qui & ipsi populo Dei durus, & grauis fuit. Quia Areopolis Moabitidis prouinciæ

 caput

caput, vastata est nocturna hostium impressione, tota Moabitica prouincia cohorruit, & siluit; Moab inquam obstupuit, atque conticuit vastata Arcopoli, quæ mutus erat, & propugnaculum totius Moabiticæ regionis.

2 Cùm ciuitas quæ *Beth*, id est, *domus* appellatur, videret à Chaldæis angustè vrgeri, atque vastari vicinas ciuitates Nabo, & Medaba, ad excelsa, & magis tuta loca conscendit, vt ibi suas, & communes calamitates commodiùs deploraret: & tota denique Moab lugubrem edidit vlulatum, ita vt nullum sit caput, quod non turpe fœdet caluitium, aut barba quam non funus, & lamentatio corraserit.

3 In triuiis, & compitis, accincti sacco errabunt Moabitæ; & tã in priuatis tectis, & in summa domo, quàm in publicis plateis locisque frequentibus tota ciuitas flebili personabit vlulatu.

4 Clamabit Hessebon, & Eleale contento vsque adeò plangore, atque eiulatu, vt ad Iassa, quæ in finibus Moabiticæ prouinciæ sita est, audiatur flebile lamentum. Neque fletus iste eorum tantùm erit, qui muliebri sunt aut sexu, aut animo; sed robustorum etiam, quique aliorum præsidium, & columen futuri videbantur; idque non simulatè, vt qui in funere gemitus vendunt, & lacrymas; sed seriò & verè, ita vt non lingua solùm, sed anima etiam lamentetur, & plangat.

5 Quamuis Moab sæpe Iudæorum prouinciam bello tentauerit, affecerit non leuibus incommodis, propter quod illi non immeritò succensere debeam, ea tamen erit plagæ magnitudo, ea regionis species post hostilem aduentum, vt ego quoque flere, ac lacrymari compellar, tota namque regio ab vltimis finibus, (id est, à Segor, quæ sic exultat, atque lasciuit in vbere, atque amœno loco, sicut vitula triennis, neque dum iugi patiens in opimo, atque vbere prato luxuriat) durè ab hoste vexabitur. Ascendet itaque Moab captiuus à Segor vsque ad Oronaim, quæ Babylonios respicit fines, & extrema est in Aquilonari plaga, per Luith, quæ media est, & ascensu arduo; ibique flebili eiulatu, & seruitutem suam, & patriæ vastitatem lamentabitur.

6 Aquæ Nimrim, quæ subiectos exhilarabant, & fœcundabant agros, erunt iam desertæ, quia cultores aberunt, qui illas in hortos, aut in amœna loca deriuent. Atque ideo in agris quondam omni varietate conspicuis arescet herba, deficiet germen, & omnis plantarum viriditas interibit.

7 Pro mensura operum sic erit, & plagarum magnitudo. Vt enim Moabitæ in omnem voluptatem soluti in agro à torrentibus aquis Nimrim amœno, atque vbere deliciabantur, sic ad torrentes salicum, id est, ad flumina Babylonis, ex quorum salicibus filij Israel sua suspenderunt organa; captiui ipsi quoque ducentur, à torrentibus

2 [c] *Ascendit Domus, & Dibon ad excelsa in planctum: super Nabo, & super Medaba, Moab vlulabit:* [f] *in cunctis capitibus eius caluitium, & omnis barba radetur.*

3 *In triuiis eius, accincti sunt sacco:* [g] *super tecta eius, & in plateis eius omnis vlulatus, descendit in fletum.*

4 *Clamabit Hesebon & Eleale,* [h] *vsque Iasa audita est vox eorum, super hoc expediti Moab vlulabunt,* [i] *anima eius vlulabit sibi.*

5 [k] *Cor meum ad Moab clamabit:* [l] *vectes eius vsque ad Segor* [m] *vitulam conternantem.* [n] *Per ascensum enim Luith flens ascendet, & in via Oronaim clamorem contritionis leuabunt.*

6 *Aquæ enim Nemrim desertæ erunt, quia aruit herba, defecit germen, viror omnis interiit.*

7 [o] *Secundùm magnitudinem operis, & visitatio eorum: ad torrentem salicum ducent eos.*

8 Quo

tibus nempe voluptatis ad torrentes angustiæ, atque doloris abducti.

8 *Quoniam circuibit clamor terminum Moab: vsque ad Gallim vlulatus eius, & vsque ad Puteum Elim clamor eius.*

8 Neque vlla pars erit in toto Moab, quæ non luctu, atque clamore personet; sicut nulla pars fuit, quæ non priùs festiuo plausu, ac geniali cantico personaret. Peruenier planctus vsque ad Gallim, & ad Puteum Elim lugubris miserorum clamor audietur.

9 [a] *Quia aquæ Dibon repleta sunt sanguine:* [b] *ponam enim super Dibon additamenta:* [c] *his qui fugerint de Moab leonem, & reliquiis terræ.*

9 Aquas Dibon, quæ mille Moab vsus, ac delicias peperetunt, hostile ferrum sic contaminabit, vt riui occisorum sanguine augeantur copiosè, & fœdè rubeant. Et ad communem calamitatem aliquid adhuc addam Dibon, quod ipsam magis atterat, & excrucier. Quòd si qui hostile ferrum effugerint, aut reliqui fuerint è communi cæde, non tamen illi mortem declinabunt. Immittam enim leones, qui fuga elapsis occurrant in via, neque vspiam locorum vltrix aberit diuina manus.

IN CAPVT DECIMVM QVINTVM COMMENTARIVS.

1\. ONvs *Moab.*] Quia de Moab sæpius agendum est in Isaia, de quo tam caput hoc, quàm decimum sextum institutum est, non erit abs re, aut sine magno operæ pretio, antequam capitis explicationem ingredimur, explicare quàm breuissimè, quid ad huius gentis genus, regionem, morésque pertineat. De genere paucis. Duo filij nati fuere Loth ex maiori, magísque periculoso incendio filiarum, quàm quod recèns à tergo reliquerat in ardente Sodoma. Alter ætate maior vocatus est Moab ab incesta filia: quia de patre conceptus. Moab enim idem est quod, de patre. Quod nomen supplicij quoddam genus videtur fuisse, vt in filij nomine quasi consignatum extaret execrabile quoddam monumentum, quo posteritas omnis nefarij concubitus flagitium agnosceret. Quod, vt Hieronymus statim indicat ad illud *quia de nocte vastata est*; nationes aliæ Ammonitis, & Moabitis in conuitiis obiiciebant. Alter fuit Ammon natus ex incestuoso concubitu filiæ minoris, quod nomen mater imposuit, quia non ab externis, id est, Sodomæis, in quorum regiones peregrinus pater non multò priùs immigrarat, sed à patre genitus; Ammon enim idem est ac, filius populi mei, ac si diceret filia, *filius hic totus est ex meo populo, & gente, natus nimirum ex parentis satu, filiaque conceptus.* Hic obiter notandum Hebr. non vocari *Ammon* sed *Benammi*, & id confirmat expositio nominis, nempe *filius populi mei*, quam addidit interpres de suo, vt aliàs sæpe; neque enim est in Hebraico textu, id verò nullo modo significat *Ammon.*

Moab quis, & cur ita vocatus.

Ammon cur ita dictus.

2\. Quare obseruandum maximè est apud Hebræos ex nominibus propriis, quæ composita sunt, quorum magnus est numerus, adimi interdum priorem compositionis partem, quomodo Hierusalem

Regula. Ex nominibus compositis aliquando Hebræi alteram partem tollunt.

A sæpe *Salem*, & Hierosolyma *Solyma* vocatur. Et qui *lib. 1. Paralip. 2. vers. 5.* apud vulgatam *Bethlemites* dicitur, Hebraicè dicitur *Lemites*, & vt notauit Hieronymus de tradition. Hebraic. *in cap. 4. Paralip.* Vbi vulgatus dicit Noemi, & Ruth reuersas fuisse in *Bethlehem*, *Ruth cap. 1.* Hebr. est *Lehem*. Ex *Abraham* qui priùs *Abram* vocari etiam *Ram*, priori parte sublata, docuit Haymo in illud *Lucæ cap. 2. Vocatum est nomen eius Iesus*; & plures alij cum Chaldæo in illud *Iob cap. 32.* vbi Elin fuisse traditur de cognatione Ram. Qui Ram Abraham fuisse existimatur. Iuxta hanc consuetudinem mihi certum est *Iemini* idem esse quod *Beniaminita*, id est, hominē ex tribu Beniamin, vt vertunt semper Septuaginta, & Caietanus *in cap. 3. Iudic.* dicit hoc indubitatum esse inter Hebræos; quare *vir Iemini*, aut *filius Iemini* idem est quod *filius Beniamin.* B Iuxta hunc morem *Duma* pro *Idumæa* ponitur infrà *cap. 21. vers. 11.* Ad hunc ergo modum qui *Benammi* vocatus est, & filium sonat populi mei, sublata priori parte compositionis, *Ammon* appellatur, & qui *Benammita*, seu *Benammonitæ* dici poterant, *Ammonitæ* dicuntur.

Filius Iemini, idem qui Beniaminita.

De horum regionibus iam aliquid dicamus. Hi duo filij Loth extinctis illis, qui in Pentapoli morabantur, incendio cœlesti, facilè in eorum possessiones venire potuerunt. Occuparunt igitur regiones vberrimi, atque fœlicissimi soli, quæ erant ad Aquilonarem partem maris mortui, fuerúntque duorum populorum duces, ac parentes, à quibus C Ammonitæ & Moabitæ dicti, & propagati sunt. Cúmque vterque populus ad ripas constitisset maris mortui, suis tamen terminis à se vicissim discernebantur. Est autem mare mortuum, vt Iosephus docet *lib. 5. de bel. cap. 5.* eius magnitudinis, vt longitudine impleat quingenta & octuaginta stadia, latitudine verò centum & quinquaginta. 3.

Quæ regio à Moabitis, & Ammonitis habitata.

Maris mortui magnitudo.

In ea verò regione Moabitæ terminos suos locis maximè illustribus definitos habent; nam ab occasu mari mortuo, ab ortu Euphrate, à Septentrione torrente Arnon, a meridie deserto Cades barne atque Idumææ circumscribitur. In optima parte regionis Moabitidis ciuitas est in montis cuiusdam fastigio, quæ Hebr. *Sela* dicitur communiter, iam à Græcis *Petra deserti*: à qua existimatur regio illa, quæ pòst Arabiæ nomen obtinet, dicta esse *Petræa*, de qua in principio capitis 16. pluribus.

4. Hæc igitur prouincia, quia idolorum monstris deditissima, his præsertim, quæ pudori maximè insidiantur, & ferreos etiam animos emolliunt, vt pote quæ regionem habitaret, iis affluentem delicíis, quæ libidinem adoocant, fouentque: Et quia Israeli sæpe contraria fuit, & aliquando sub iugo illum oppressum habuit, à Deo multis modis, atque temporibus mulctata fuit. Ab Israel sæpe, &c, vt multi volunt, à Senacherib, deinde grauius à Nabuchodonosor, de quo Ieremias *cap.* 48. Nunc de illius cladè miserabili elegantissimè, vt solet, Isaias præsens instituit vaticinium.

5. *b Onus Moab.*] Breue hoc caput ideo difficile est, quia nihil habemus, aut certè parum à sacra historia quod locis aliquid afferat huic vaticinio. De interitu Moab; De tempore quo impletæ sunt propheticæ minæ nihil est certum. Hieronymus *hic* ad tempora Assyriorum, & Chaldæorũ videtur referre: quia bis dicit vastatam esse regionem Moabitidem; ab Assyriis sub Senacherib, & à Chaldæis sub Nabuchodonosor: quem sequuntur plerique ex interpretibus, Cyrillus, S. Thom. Haymo, Dionys. Hugo. Sed apertè *cap.* 16. *in fine*, hæc pertinere præcipuè putat ad tempus Senacherib. Quod videtur suaderi posse, quia, vt *cap.* 16. *in fine* constat post tres annos futura dicitur captiuitas Moab, aut certè tres annos duratura, quod de Babylonica captiuitate nullo modo potest intelligi: quæ durauit annos Septuaginta, vt putat Theodoretus, Lyra, & Dionysius in illa verba *Ierem.* 48. ad finem, *Et conuertam captiuitatem Moab.* Et *cap.* 25. *vers.* 11. apertè docet gentes à Nabuchodonosor expugnatas septuaginta annos seruituras, è quarum numero fuerunt Moabitæ.

6. Mihi primum certũ est spectari hic à propheta cladè, quam à Nabuchodonosor acceperunt Moabitæ, de qua sæpe Ieremias *cap.* 48. Quod communiter censent interpretes; neque in hoc aliquid esse video, quod cum textu, ac veritate non bene consentiat. De tempore Senacherib mihi maximè dubium, & nisi tot patrum autoritas intercederet, contrà sentirem. Nam primùm omnes fermè fatentur idem argumentum tractari *hic* ab Isaia, & Ieremia *cap.* 48. quia vt constat plurima, eáque eisdem verbis Ieremias in suam transtulit prophetiam de Moab; sed Senacherib longè antecessit Ieremiæ tempora, qui sanè historicum non agit, qui præterita narret; sed propheram, qui futura prænuntiet. Deinde quia hic de captiuitate agitur gentis Moabiticæ, & ante Ieremiæ tempora non videtur Moab abisse captiuus, vt apertè Ieremias *cap.* 48. *vers.* 11. *Fertilis fuit Moab ab adolescentia sua, & requieuit in fecibus suis: nec transfusus est de vase in vas, & in transmigrationem non abiit.* Vbi priùs sub vini metaphora ostendit Moab non mutasse locum; deinde id ipsum sine metaphora clariùs ostendit. Tandem quia neque constat, quod ego videtim, Moabitas à Senacherib aliquid fuisse passos, neque apparet quo tempore ab illo vexari potuerint, vt dicemus statim *cap.* 16. ad illud, *In consilium*, neque valde vrget triennale spatium, vt suo loco dicemus.

Moabitæ nõ videntur aliquid passi à Senacherib.

Ierem. 48.

c Quia nocte vastata est Ar Moab conticuit.] 7.
Ar caput erat, & Metropolis Moab, vt inquit Hieronymus, quam nunc dicit appellari Areopolim ex Græco, atque Hebraico nomine compositam: quæ vbi in hostium potestatem venit, conticuit tota prouincia, id est expauit, ac despondit animum. Nocte verò dicitur vastata, quia nocturno fortasse tempore capta est, quod est maximè opportunum insidiis: aut quia inopinato hostium aduentu oppressi sunt Areopolitæ. Quæ enim turbatis hominibus, aut nullo consilio fiunt, in tenebris, aut dormientibus hominibus fieri dicuntur. Obseruauit Hieronymus principium istud opportunum esse conuitio, vt vastatus dicatur in tenebris Moab, qui de incesto concubitu conceptus est. Fortasse conuitium istud solitum erat iactari à finitimis Gentibus in Moabitas, & Ammonitas, qui ex nocturno, id est, ignobili, atque obscuro concepto, quique celari debuit nocturnis tenebris, propagati sunt.

Moabitis solitum obiici concubitum.

8. *d Quia nocte vastatus est murus.*] Pro *muro* Hebraicè est קיר *kir*, quod quidam nomen esse putant proprium ciuitatis, quã ab hostibus expugnata silentium indictum est toti Moab. Neque insitatum est interpreti Vulgato, vt pro nomine, nominis explicationem adhibeat. Sed meliùs ac significantiùs noster interpres conuertit *murum*. Est autem *murus* idem, qui in superiori clausula vocatur *Ar*. Ita tamen vt *murus* sit illius ciuitatis appositum hoc sensu. Conticuit Moab quia vastata est Ar, Moab, inquam, conticuit excisa Ar, quæ murus erat, & præsidium totius regionis. Cui expositioni assonat, quod tam *Ar*, quàm, qui postea dicitur *murus*, nocte dicuntur fuisse vastata, eodem nempe casu. Cyrillus hic citat diligentiorum scriptorum fidem, qui dicunt ad appulsum Chaldæorum terræ motu corruisse muros illius ciuitatis, idque noctu adeò, vt ante impressionem hostilem, omnis spes salutis esset sublata.

9. *e Ascendit Domus, & Dibon ad excelsa in planctum, super Nabo, & super Medaba Moab vlulabit.*]
Cæcis in toto hoc capite ingredimur vestigiis, quia nihil habemus à sacra historia, quod nobis in hoc cursu præluceat. Hieronymus in *domus* subaudit *Regia*, ita vt domus regia dicatur ascendisse montes, vt ibi lugeat; quem communiter sequuntur alij. *Domus* autem *regia* vocatur, aut ciuitas metropolis, quæ regia sedes est, aut familia regia, id est, prima Moabitarum nobilitas. Pagninus pro *domo* templum vertit, ita vt Moab ad templum ascenderit, sicut Dibon ad excelsa, lugendi nempe, aut orandi gratia. Idem putat Vatablus, mihi verisimile est quod Tigurina putat dum Hebraicam vocem terinet בית *beth*, *Domum*, nomen esse proprium ciuitatis, nostrum autem interpretem, quod alibi sæpe facit, nominis significationem pro nomine ipso adhibuisse, aut certè esse earum ciuitatum aliquam, quæ præfixum habent illud nomen *Beth*, quarum non exiguus numerus videtur esse in regione Moabitide, vt hoc eodem argumento constat apud Ieremiam *cap.* 48. vbi inter ciuitates Moab numerantur *Bethgamul, Bethmaon*, & *Oronaim*, id est, duæ ciuitates quæ etiam vocantur *Bethoron*. Et quemadmodum duæ ciuitates sunt eiusdem nominis, quæ dicuntur *Oron*, vt docet forma dualis nominis *Oronaim*; sicut etiam eodem ciuitates reperiuntur, quæ vocantur *Bethoron*, nempe Bethoron superior,

Ex hac voce בית *Beth*, multæ compositæ ciuitatum nomina.

superior, & Bethoron inferior, quarum in Scriptura sacra frequens mentio. Eodem modo puto, quæ ibidem dicitur, *domus Beblathaim*, appellari *Beth Beblathaim*, ita vt altera pars compositionis reddita sit Latinè, quod fieri apud interpretem nostrum solere c.7.*num*.5. obseruauimus. Cùm ergo *Domus* ad excelsa dicitur ascendisse, intelligi non ineptè potest aliqua ex illis ciuitatibus, quarum in nomine prior pars est *Beth*, quæ *domum* significat, nisi mauis *domum* coniungere cum Dibon, ita vt *domus Dibon* nihil aliud sit, quàm *Dibon*: sicut apud Ieremiam suprà, *domus Deblathaim* nihil est aliud quàm *Deblathaim*, & *habitatio Sion* nihil est aliud quàm *Sion*. Et Ieremias suprà *verf*.19. *habitationem Aroer* posuit pro *Aroer*, & *verf*.18.*habitationem Dibon* pro *Dibon*, quomodo hoc loco videtur posuisse Isaias. Sed quò minùs posterior ista cogitatio placeat, facit, quia coniunctio *&*, inter dumum, & Dibon interposita non finit duas illas voces in vnam dictionem coalescere. Quare hunc locum sic interpretor: Cùm *domus* nempe ciuitas vocata *Beth*, aut aliqua illarum, quæ vocem illam habeat initio præfixam, puta *Bethgamul*, *Bethmaon*, &c. & *Dibon* aut captas viderent, aut vrgeri vehementer *Nabon*, & *Medaban*, ascenderunt ad excelsa, fine vt à Diis suis, qui in excelsis colebantur, salutem impetrarent vicinis ciuitatibus, quæ tam laborabant angustè, vt putat Cyrillus; siue quod videtur vero esse similius, ascenderunt ad tuta loca; vt ibi suas communésque calamitates lugerent, coniectantes ex aliarum ciuitatum ruina sibi nullum futurum esse effugium è Chaldæorum manibus. Quod documentum vsque adeò flebile vlulatum indicit vniuerso Moab.

10. [f] *In cunctis capitibus eius caluitium: omnis barba radetur.*] Suprà *cap* 7. ad illud *in nouacula conducta*, docuimus raso capite & barba luctum significari maximum apud Hebræos: quare *caluitij* nomen in scriptura frequens. Iisdem verbis vsus est Ieremias *cap*.48. *verf*.37. cùm ageret de hac eadem Moabitarum clade: *Omne*, inquit, *caput caluitium*, *& omnis barba rasa erit: in cunctis manibus colligatio*, *& super omne dorsum cilicium.*

11. [g] *Super tecta eius*, *& in plateis.*] Hic locus etiam expressus est à Ieremia suprà *verf*.38. Sunt tecta in illa regione Moabitide, totáque Palæstina, alibi à nobis pluribus ostensum est. Sunt autem plana non fastigiata, supernè aperta, vt Hieronymus docet ad Sumniam & Fretellam de correctione Psalmorum, quæ *Domata*, siue *Menniana*, aut etiam *Solaria* vocat, Hispani *terrados* appellant. In tectis igitur, quæ priuata sunt, & in plateis, quæ publicis conuentibus seruiunt, ostendit propheta nullum futurum esse locum priuatum aut publicum, qui non personet tristi Moabitarum vlulatu.

Tecta plana in Palæstina.

12. [h] *Vsque Iasa audita est vox eorum.*] *Iasa* vltima ciuitas est Moabitarum imminens mari mortuo, vt dicit hic Hieronymus. Eadem verba hinc expressa sunt à Ieremia *verf*.34.

13. *Super hoc expediti Moab vlulabunt.*] *Expediti* robusti sunt & ad pugnādum prompti. Alij vocem Hebr. חלצי *chalutse*, nomen ciuitatis esse putant, quæ *Helusa* dicitur, quod non displicet Hieronymo. Quod si cum Aquila interpreteris *homines exertis humeris*: optimè hinc indicatur hos homines pectora ad plangendum nudasse, quod fortasse ferebat Moabitarum consuetudo in graui aliquo casu.

14. [i] *Anima eius vlulabit sibi.*] Quæ hic dicatur

A *anima Moab*, incertum est; aut enim dicuntur, qui *expediti & robusti* proximè vocati fuerant, nam sicut totum corpus anima viget, & mouetur, sic ciuitas, aut prouincia virorū fortitudine. Et tunc huius loci sententia eadem erit, quæ superioris clausulæ: Aut certe *anima* hic hominē circumscribit, vt in scriptura frequens, ita vt *anima eius* idem sit quod *ille*, nempe Moab; quomodo dicitur *anima mea desiderauit*, id est, *ego desideraui*. & *qui amat animam suam*, id est *se*, &, *peribit anima illius*, id est *ille*, neque hoc displicet. Aut sane ad extremum *anima Moab* vlulatura dicitur, quia Moabitæ non plorabant vt solitum antè, simulatè, & dicis gratia, vt faciunt in
B funeribus præficæ, quæ lacrymas vendunt non tam cadentes sponte, quàm expressas arte: & gemitus mendaces, (vt in quibusdam festis, velut Adonidis quem in templo lugubri eiulatu mulierculæ deflebant *Ezech.cap*.8.) non, inquam, simulatè flebunt Moabitæ, sed ex animo, quia non erit adumbrata, sed vera clades, atque ideo non simulatus, & mendax, sed verus gemitus & dolor. Sanè vt apud Hebræos certæ erant lamentationis formulæ, in quibus proculdubio multa erant simulata, orta nimirum non tam ex intimo animorum sensu, quàm ex consuetudine, vt illæ quæ traduntur à Ieremia *cap*.22.*verf*.18.*Va frater*, *& va soror*: *va Domine*, *& va inclyte*, qui erant domesticorum, & externorum planctus: sic etiam verisimile est con-
C ceptam aliquam, & certam lugendi formam fuisse apud Moabitas, quam etiam domestici in suorum funere hilari interdum animo ingeminabant. Illud vero *sibi* paragogicum est, neque quidquam addit ad sensum ex Hebræorum idiomate; Quare idem est, *Vlulabit sibi*, atque simpliciter, *vlulabit*.

Certa lugendi formula apud Hebr.

[k] *Cor meum ad Moab clamabit.*] Verba hæc sunt prophetæ non tam credo insultantis regioni Moabitidi, quàm de illius interitu dolentis. Aptè verò hæc coniunguntur cum postrema explicatione superioris clausulæ. Vt enim dolet sibi, aut vlulat anima Moab propter grauissimum illud infortunium, sic etiam *clamare sibi animam*, *seu cor* dicit propheta, dum tam acerbo casu tam nobilem
D prouinciam collapsam videt. Est autem piorum hominum, inimicorum incommodis commoueri. Eodem propè modo Ieremias suprà *verf*.36. dicit, *propterea cor meum ad Moab*. Vide quæ statim *cap. sequenti* ad illud, *super hoc venter meus.* 15.

[l] *Vectes eius vsque ad Segor.*] *Vectes* hic idem sunt quod termini, quibus tota clauditur regio Moabitica. Constituit autem vltimos illius prouinciæ fines, & nullam partem dicit futuram à dolore vacuam. Primùm meminit *Esebon*, quæ ad Orientem septentrionalem sita est: Deinde *Eleale*, quæ ad Occidentem item septentrionalem, & Iassa, quæ ad mare mortuum spectat, id est, ad Occidentem meridionalem. Nunc verò extremos adhibet terminos nempe *Segor*, quæ prope mare mortuum est: & *Oronaim*, quorum illa Moab ab
E Occidente, hæc verò ab Oriente continet. Tempore verò Iosephi *Segor* dicebatur Syriaco vocabulo *Soara*, quam etiam constituit terminum longitudinis Moab *lib*.5.*de bello*, *cap*.5. Hæc Palæstinam regionem cum Moabitide coniungit, aut potiùs secernit, vt dicit hic Hieronymus. Hæc omnino Ier. *cap*. 48. *verf*.34. *De clamore Hesebon vsque Eleale*, *& Iasa*, *dederunt vocem suam a Segor vsque ad Oronaim.* 16.

Moabitis regionis termini.

[m] *Vitulam conternantem.*] Vocatur Segor *Vitula conternans* etiam à Ieremia suprà *verf*.34. Quidam 17.

Segor multinominis.

dam tam hic, quàm apud Ieremiam *Vitulam conternantem* nomen ciuitatis esse putant. quibus fauet translatio Septuaginta, qui reddunt apud Ieremiam ἀγγελίας τολεσίαν. Et apud Isaiam ita distinguunt, vt ad aliud quàm ad Segor pertinere videatur. Sic enim vertunt *Cor Moabitidis clamat in se vsque Segor, Vitula enim triennis est*. Sed mihi certum est *conternantem vitulam* appositum esse ciuitatis Segor. Quod nunc minùs difficile est, post emendatos à Sixto codices, in quibus apud Ieremiam ita legitur: *A Segor vsque ad Oronaim Vitula conternante*, Nam cùm antea legeretur: *Vitulam conternantem*, plurimi existimarunt ad *Oronaim* spectare non ad *Segor*. Hæc credo difficilia non sunt, ratio nominis obscura. Quidam existimant talem habuisse compellationem, quia ciuitas illa tertiò absorpta est, aut terræ concussu deletá; quasi tertia sit ciuitas, aut tertiò instaurata. Neque parum fauet huic cogitationi vox Hebraica שלישה *Selisah*, quæ ternarium aliquid sonat: & nomen *Bale* quod habuit quondam, quando destructam, aut absorptam fuisse demonstrat. *Genes.* 14. *Et Rex Bala hæc est Segor.* Super quæ verba Hieronymus in traditionibus Hebraicis *super cap.* 14. *Genes.* & hoc loco docet ex traditione Hebræorum, quam ipse non reprobat, tertiò prostratam fuisse terræ motu. Et in tradit. Heb. *in cap.* 19. *Genes.* rationem reddit, cur cùm tanto studio petierit, impetraritque Loth à Domino, sibi vt liceret diuertere ad Segor, maluerit contempta Segor ad montem vsque progredi, & respondet, *Veram esse illam Hebræorum coniecturam de Segor, quod frequenter terræ motu subruta Bale primùm, & postea Salissa appellata sit, timueritque Loth dicens, si, cùm cæteræ adhuc vrbes starent, ipsa sæpe subuersa est, quantò magis nunc communi ruina non poterit liberari.* Similia bis Theodoretus *q.* 69. *in Genes.* In eo tamen deceptus est quod *Segor* dixit significare *terra beatã*, cùm nomen illud priori nomini *Bala* conueniat: Segor enim *paruam* significat, quod nomen habuit ea quo illam Loth *paruam* appellauit. *Genes.* 19. *Idcirco vocatum est nomen vrbis illius Segor.*

18. Alij *conternantem vitulam* dici putant, quia vitula trima, siue triennalis robusta est, & pulchra, & si vnquam, eo maximè tempore lasciuiens: atque ita accepit hîc Hieronymus, Cyrillus, & Basilius, & communiter recentiores, quod mihi omnino placet. Appellatur autem Segor *Vitula triennis* præter cæteras vrbes Moab, quia illa pulcherrima erat, non valde dissimilis aliis ciuitatibus, quæ vltricibus flammis consumptæ sunt: quemadmodum loca alia proxima Sodomis amœna sunt, & vbere solo; vt probant horti Engadditani, qui non longè absunt. Ex quorum specie, atque vbertate colligunt aliqui, quanta fuerit quinque ciuitatum, quæ incendio conflagrarunt, amœnitas. *Vitula* verò

Prouerbiũ. apud Hebræos prouerbiali figura dicuntur, qui lasciui sunt maximè in trimatu, quando multum est roboris, neque dum ceruix à iugo compressa; quod ita docet optimè Cyrillus: *Tertius annus animantibus ratione carentibus ad ætatis florem, & ad maturitatem vires efficiendo sufficit. itaque eo tempore domari debent. Quandiu ergo vitula est iugi inexperta, lasciuiens, & iuuencula exultat*, &c. Quod etiam docet Columella *lib.* 6. *cap.* 2. & de equis idem *cap.* 29. & Varro *cap.* 7. *lib.* 2. Virgil. 3. *Georgic.* Quare à *Vitula* natura quæ ea ætate lasciua est, neque iugum subiit, *Vituli* nomen assumpsere lasciuientes & immoderatè exultantes, vt *hic & Ierem.* 48. Moabitę, & *Ierem.* 46. Ægyptij, *Vitula elegans atque formosa Ægyptus, stimulator ab Aquilone veniet ei.* Cúmque id nomẽ toti regioni Moabitidi optimè conueniat, quia florenti, & pingui, præcipuè tamen accommodatur *Segor*. Et fortasse ita communiter appellabatur vulgò, quia & ipsa præter cæteras ciuitates delicijs affluebat, & earum Ciuitatum, quarum tantùm supererant nefariæ libidinis monumenta, luxum, & mollem intemperantiam imitabatur.

19. Hæc mihi maximè videntur probabilia; sed alicui fortasse non alienum existimabitur, si ideo *conternantem*, id est, *triennem* dicamus esse *Segor*, & in ea reliquas Moabitarum vrbes, quia tribus annis vel tertio abhinc anno graue patietur infortunium, quod nunc Moabitis Isaias denuntiat. Id enim videtur indicare non obscurè, cùm dicit *cap.* 16. *in fine. In tribus annis, quasi anni mercenarij auferetur gloria Moab.* De quorum sensu agemus statim suo loco.

20. ᵃ *Per ascensum enim Luith flens ascendet; & in via Oronaim clamorem contritionis leuabunt.*] Coniecturis ducimur satis obscuris, quia neque de situ harum ciuitatum quicquam habemus certum, neque de modo, atque ordine, quo oppugnata fuit hęc prouincia. Illud habemus, *Oronaim* terminũ esse Moabitici regni, aut certè non longè ab eius termino ab Oriẽte septentrionali, id est, ab ea parte, quæ Babylonios respicit, & Assyrios, vt paulò antè diximus, quæque *Segor* opponitur, vt indicat Ieremias *cap.* 48. *vers.* 38. *Dederunt vocem suam à Segor vsque ad Oronaim.* Ponuntur enim duæ istæ ciuitates tanquam extremi termini Moab. Cùm verò Segor Vitula conternans maximè distet à Babyloniis, seu Assyriis, necesse est, vt capta per alias ciuitates Moabitidas transeat, quæ mediæ sunt, vsque ad Oronaim, per quas Chaldæis victoribus in patriam redeundum est, & abigenda Moabitica præda. Inter quas numeratur Luith, quia in ea plus molestiæ videbatur esse subeundum captiuis: propterea quòd arduum haberet ascensum, vt textus indicat, & pedibus esset cliuus ille superandus. Ait ergo nunc Isaias, & eisdem penè verbis Ieremias ascensurum esse captiuum populum per Luith, & Oronaim, id est, ingressurum esse viam, quæ ducit ad Assyrios, seu Babylonios. Hæc verisimiliter dici posse videntur, neque video quid afferri commodiùs, aut quid obiici possit, quod magnopere premat in contrarium.

21. Quod ad *Oronaim* spectat, obseruandum est formam habere dualis numeri, quare videntur esse duæ ciuitates eiusdem nominis quæ nimirum vocarentur *Oron*, quæ coniunctæ sunt ita, vt pro vna ciuitate censeri debeant, & vno termino regionis Moabiticæ. Sicut apud Hispanos oppida sunt vicina, quibus cõmune nomen est, & penè pro vno tantùm oppido numerantur, vt *los Caramancheles*, *los Velez*, *los Algarbes*. Et in terra promissionis *Bethoron superior*, & *Bethoron inferior*, *Iosue cap.* 16. *& cap.* 18. & alia quæ passim occurrent attento lectori. Est autem *Bethoron*, idem quod *Oron*, & duæ *Bethoron superior*, & *inferior*, *Oronaim*, vt suprà diximus *num.* 9.

22. ᵃ *Aquæ enim Nimrim desertæ erunt.*] *Nimrim* vicina est Segor, vt inquit Hieronymus, ex cuius fortasse aquis regio illa vberiùs irrigata fructus fundebat copiosos. Dicit ergo nunc propheta, desertum iri agrum illum propter amœnitatem, & vsum priùs hominum cultu, atque frequentia

conspi

conspicuum. Ieremias paulò aliter. *cap.* 48. *Aquæ verò Nimrim pessimæ erunt.* Sed si bene expendas, non alio sensu quàm Isaias, cuius loci hæc communiter existimatur esse sententiā. Ager ille quondam irriguus aquis Nimrim, erit desertus, & sterilis: quia aquæ illæ peribunt, cùm nullus sit futurus habitator, qui fœcundas illas & copiosas aquas in hortos, & in sata deriuet. Quare optimè subditur. *quia aruit herba, defecit germen, viror omnis interiit.* quia nimirum ager ille rigari desiit.

23. Hæc quidem ad aliorū sensum, quem meliorem iudico. Sed tu vide an hæc quoque accommodatè dici possint & ad nomen oppidi Nimrim, si fortè tale sit oppidum, & ad naturam regionis. Verisimile namque est aquas, quæ sunt prope mare mortuum, esse salsas: Argumento est quia Iericho, quæ prope est, fontem habuit salsi liquoris 4. *Reg. cap.* 2. quem sanauit Eliseus: & *mare mortuum* vocatur, quoquo mare salsissimum. Quod sanè contingere potuit vel ab aquis salsis, quæ eò influunt, vel à natura soli, quod salsuginosum est. Vnde verisimile est aquas illas dictas esse *Nimrim*, id est, amaros, à radice מרה *marah*, ita vt Nimrim nomen sit adiectiuum aquarum, dicantúrque aquæ Nimrim, id est, amaræ. Neque contra hæc valde pugnat quod מי *me*, id est, aquæ sint in statu regiminis: nam status ille nonnumquam adhibetur, si nomen sequatur adiectiuum, aut etiam si nullum sit regimen, vt docet Pagninus *lib.* 2. *cap.* 4. Vel certè, si id minùs placet, ab aquis amaris, & salsis locus ille vocatus est Nimrim, id est, aquæ amaræ. Qua ratione ab aquis quibus abundant aliqua loca nomen acceperunt, vt *aqua calida*, *aqua frigida*, *aqua sicca*, *atque Regia*, quæ oppidorum quorundam nomina sunt, sicut *aqua Flauiæ*, *aquæ Augustæ*, *aquæ Sextiæ*. Neque id alienum est ab Hebræorum consuetudine, apud quos fontes aquæ, ac putei nomen ciuitatibus nonnullis indiderunt. vt *aqua contradictionis*, *Beersabee*, *puteus iuramenti*. Et in hoc capite ad finem *puteus Elim*. *Engaddi fons seu oculus hœdi*, *Engannim fons satorum*, *Enada fons lætitiæ*. & eius generis alia quàm plurima. His ita cōstitutis, non malè expositurus videretur hunc locum, qui sic acciperet, aquas illas, quæ fertilem, & amœnam reddiderunt Segor, *Vitulam conternantem*, id est, in ea locauerunt turpioris intemperantiæ domicilium; verè illi attulisse vastitatem, & amaritudinem iuxta nominis sui Etymologiam; quia *Nimrim*, id est, amaræ sunt. Neque enim illi qui sedes illas inhabitabant, tam essent durè ab hostibus iactati, nisi voluptatibus, quas fouet rerum affluentia, intemperanter indulsissent. In quam sententiā conninet Ieremias suprà, dum dicit. *Aquæ verò Nimrim pessimæ erunt.* neque parum ad hanc explicationem facit, quod statim subditur. *Secundum magnitudinem operis visitatio eorum.*

Nomina oppidis ab aquis, & fontibus imposita.

24. o *Secundum magnitudinem operis, & visitatio eorum ad torrentem salicum ducent eos.*] *Visitatio* hic pro plaga sumitur, & supplicio ex idiomate Hebraico, vt *Psal.* 88. *Visitabo in virga iniquitates eorum, & in verberibus peccata eorum.* Pro *salicibus* Hebr. est ערבים *hharabim*. quod septuaginta verterunt *Arabes*, in hunc modum. *inducam super vallem Arabes*, neque Hieronymo translatio displicet. Est autem verisimile Arabas, qui sunt vicini Moabitis, contra illos auxilium tulisse Babyloniis. Sed meliùs, ac significantiùs transtulit interpres vulgatus. *Ad torrentes salicum*. Est enim vero plusquam simile spectasse prophetam, cum hæc diceret, ad illud *Psal.* 133. *Super flumina Babylonis*, &c. *in salicibus in medio eius suspendimus organa nostra.* quasi indicet obductum iri captiuos in Babylonem Moabitas. Psal. 133.

25. p *Quia aquæ Dibon repletæ sunt sanguine.*] Dibon ciuitas fuisse videtur aquis irrigua, vt Ieremias indicat *cap.* 48. *vers.* 18. *Sede in siti habitatio filia Dibon.* quasi dicat, arefces, ô ciuitas, licèt aqua iugi luculenter affluens: quia non erit postea qui ad agros, & hortos illam deriuet. Isaias verò aliter explicat grauem, & miserabilem Moabitarum cladem. Ait enim ita grassaturum hostile ferrum in Dibon, vt riui occisorum sanguine augeantur copioso, & fœdè rubeant.

26. q *Ponam enim super Dibon additamenta.*] Quodnam sit hoc additamentum, obscurum est, Hieronymus, Adamus, & alij putant illius ciuitatis habitatoribus occlusum iri omnes ad salutem aditus; Chaldæus congregationem & exercitum Babylonicum; Haymo, Dionysius plagam super plagam. Hugo existimat hoc additamentum non pertinere ad vnam Dibon, sed ad totam regionem Moabitidem. Putat enim Moabitas ad Dibon, tanquam ad tutissimum illius gentis propugnaculum in extrema fortuna confugisse, ibique extremam accepisse plagam, quæ dici potuit aliarum plagarum additamentum. Probarem sanè hanc Hugonis sententiam, modò constaret in Dibon Moabitas vltimò fuisse concisos, sed quia id non constat, libentius amplector, quod censet Haymo, his verbis magnam cladem, atque infortunium significari; ita vt Dibon aliam, atque aliam plagam subierit. Quæ verò sit illa, omnino incertum est. Certè ex Scriptura nullum habemus, quod ego inuenire potuerim, vel tenue vestigium. Nam, quòd Hieronymus putat, quod nullum Dibonitis reliquum sit mortis effugium, quia quocumque euolare studeant, noua occurrunt pericula, & mortis occasio, non illud est Dibonitarum proprium, sed commune cum omnibus Moabitis, vt indicant verba, quæ sequuntur, vt statim exponemus, & docet apertè Ieremias loco statim citando. Quare hoc non potest dici Diboni additamentum.

27. r *His qui fugerint de Moab leonem, & reliquiis terræ.*] Hæc ad totum Moabitarum genus pertinere ipsa verba neque obscurè declarant; quorum sensus est. nullum ex ea gente liberum futurum siue à cæde, siue ab exilio. Nam his, qui in terra relinquentur, aut qui se ab hostili ferro fuga subducent, occurrent leones, id est, pericula, quæ declinare non poterunt. Quæ clariùs explicuit Ieremias *cap.* 48. *vers.* 44. *Qui fugerit à facie pauoris, cadet in foueam, & qui conscenderit è fouea, capietur laqueo.* Loquebatur autem tunc Ieremias de omnibus Moabitis. Porrò ante leonem per zeugma repetendum est *ponam*. quasi dicat. Opponam leonem, qui fugientibus Moabitis occurrat. An verò *leo* propriè hic accipiendus sit pro feroci bellua quæ fugientes excipiat, laceretque, aut pro hoste crudeli metaphoricè, non definit Hieronymus. Hoc posterius videtur dici posse magis probabile.

Argumentum decimisexti capitis Isaiæ.

ADMONITVS *propheta ab ea Moabitarum strage, de qua paulò ante, Christi Servatoris, qui de Genere Moabitico ex Ruth nimirum Moabitide suum ducebat genus; orat Deum, vt illum iam tandem mittat. Quæ oratio claudenda est parenthesi. Deinde pertexit interruptum vaticinium de Moab; causamque reddit cur grauem illam plagam subiturus sit; hortaturque vt profugos Iudæos, & supplices opportuno recipiat hospitio, neque quicquam esse timendum à Iudæorum hoste Senacherib; cùm breui illius potentia à Deo, tanquam puluis à vento, dissipanda sit. Hinc iterum vaticinium ad Messiam attollit, cuius regnum longè aliud esse dicit à regno Senacherib. Quod reliquum est capitis, in describendo Moabitarum exitio, ac solitudine consumitur; quod elegantissimè, sicut alia omnia, facit magnus propheta.*

CAPVT XVI.

1 [a] EMITTE *agnum Domine, dominatorem terræ, de* [b] *Petra deserti ad montem filiæ Sion.*

2 [c] *Et erit sicut auis fugiens, & pulli de nido auolantes, sic erunt filiæ Moab in transcensu Arnon.*

3 [d] *Ini consilium, coge concilium:* [e] *pone quasi noctem vmbram tuam in meridie: absconde fugientes, & vagos ne prodas.*

4 *Habitabunt apud te profugi mei: Moab esto latibulum eorum à facie vastatoris.*

5 [f] *Finitus est enim puluis, consummatus est miser, defecit qui conculcabat terram.*

6 [g] *Et*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 QVAMVIS infelix existimetur Moabiticum genus, ad internecionem vsque deletum, in eo tamen felix censeri potest, quòd ex eo nasciturus est Messias terræ dominator, & ex Petra deserti, ex ciuitate nempe nobilissima, venturus ad montem vbi sita est Ierusalem. Prædicta ergo Moab clades admonuit me, vt orem, ô Domine; vt ex ea regione iam tandem illum mittas agnum in Sion, qui suæ sibi ditioni terram submittat.

2 Ex suauissima agni cogitatione, redeo iam ad interruptum vaticinium de interitu Moab. Venient ad Arnon ad vltimos videlicet prouinciæ fines filiæ Moab non minori celeritate, quàm anis fugiens ab accipitris vnguibus, aut auiculæ à suis nidulis abstractæ longa transmittunt spatia.

3 Nunc audi Moab quid causa fuerit, & quasi caput tantæ cladis: quam si declinare studes, meis consiliis audiens esto. Coge concilium, & rationem quære, vt profugum Iudæorum genus, & omni subsidio salutis, & vitæ nudum clementer excipias. Para laxum, & commodum vmbraculum æstuantibus meridiano calore non aliter, atque nos vmbra in omnes partes effusa æstiuo calore defatigatos opacat, & refrigerat. Absconde profugos fideli, ac liberali tecto, neque illos insequenti hosti infideliter prode.

4 Confugient sub vmbram tuam, tecúmque habitabunt, quos hostile ferrum profugos aget è patriis sedibus. Fac ergo vt tutò apud te lateant interim dum vastator hostis ferox insequitur.

5 Neque est, ô Moab, cur te ab hoc humanitatis officio retardare debeat Assyria potentia, quam exercitus instruit ita copiosus; vt cum terræ puluere conferri queat; neque enim ab eo puluere aliquid tibi periculi, quod timeri debeat, impendet. Nam exercitus ille sic dissipabitur, sicut puluis à perflante vento solet, & mi-

ser

fet ille Assyrius, qui Iudæorum prouinciam infestus conculcabat pedibus, repentino sternetur interitu.

6 [g] Et præparabitur in misericordia solium, & sedebit super illud in veritate, in tabernaculo Dauid iudicans, & quærens iudicium, & velociter reddens, quod iustum est.

6 Nunc ad agnum redeo dominatorem terræ, cuius solium non erit instabile, ac momentaneum, sicut Assyrium, aut Babylonicum, quæ vna tantùm nocte insperatò perierunt; neque mirum, cùm illud iniuria, vis, atque inclementia fundauerint. At Messiæ contrà in sempiternum durabit, vt pote in misericordia fundatum. Sedebit igitur in solio Dauid, in æquitate, & veritate iudicans; neque diu morabitur, quin cuique quod iustum est, peccatisque debitum rependat.

7 [h] Audiuimus superbiam Moab, superbus est valde: superbia eius, & arrogantia eius, & indignatio eius plus quàm fortitudo eius.

7 Redeo ab Moab; cuius peccata dominator terræ Christus rectò mulctabit, debitóque iudicio. Satis est notum, & à nobis communi sermone sæpius auditum, quantum suis viribus, atque potentiæ arroget Moab. Sanè de se magnificè, atque superbè cogitat; cùm tamen eius fortitudo longè sit inferior, quàm tumor, & audacia.

8 [i] Idcirco vlulabit Moab ad Moab, vniuersus vlulabit: his qui lætantur [k] super muros cocti lateris, loquimini plagas suas.

8 Eapropter se ipsum acerba quadam reprehensione excrucians, aut tacitus secum Moab; aut ad proximum lugubri clamore mœstus vlulabit. Loquimini ergo bis, qui in cocto latere, quo munita est ciuitas, spem omnem vitæ posuêre; & has illis imminere iam plagas libero, atque audaci sermone denunciate.

9 Quoniam suburbana Hesebon deserta sunt, [l] & vineam Sabama Domini Gentium exciderunt: [m] flagella eius vsque ad Iazer peruenerunt, errauerunt in deserto, propagines eius relictæ sunt, transierunt mare.

9 Denunciate, inquam, quoniam suburbana prædia Hessebon ab hoste vastata, atque in syluæ horrorem, & solitudinem redacta sunt. Et vineas Sabamæas Principum Gentium infesta succidit securis. Illius sarmenta, id est, ex stirpe Moabitica propagines, quæ se latè ad Iazer vsque diffuderant, ex suis stirpibus auulsæ dissipatæ sunt per desertum, & ad Babylonem vsque, quæ propter ciuium frequentiam, & Euphratem fluuium, quæ in illam influit, mare dici potest, abductæ sunt.

10 [n] Super hoc plorabo in fletu Iazer vineam Sabama: inebriabo te lacryma mea Hesebon, & Eleale: quoniam super vindemiam tuam, & super messem tuam vox calcantium irruit.

10 Idcirco eo prosequar lamentationis genere vineam Sabama: quo suam antea calamitatem deflebat euersa Iazer. Et lacrymis meis irrigabo vos Hessebon, & Eleale, quoniam cum festiuo vlulatu, in vestram messem, atque vindemiam irrumpent, calcatores, atque messores alieni, qui labores vestros populentur, & perdant.

11 [o] Et auferetur lætitia & exultatio de Carmelo, & in vineis non exultabit, neque iubilabit. Vinum in torculari non calcabit qui calcare consueuerat: [p] vocem calcantium abstuli.

11 Non iam ampliùs in Moabitide regione, quæ instar Carmeli viribus abundat, audietur cantus ille festiuus, & rusticus plausus, qui edi ab agricolis communiter in vindemia solet. Neque enim, qui in patria sua solitus erat calcare torcular, iam amplius calcabit traductus in alienam. Omnino iam obliuioni dabitur in Moab vsitatum in percipiendo vinearum fructu vinitorum celeuma.

12 [q] Super hoc venter meus ad Moab quasi cithara

12 Propter hæc viscera mea ægrè commota

cithara sonabit, & viscera mea ad murum cocti lateris.

in funere Moab planctum edent lugubrem, ad feralis citharę, instrumenti videlicet funerei, similitudinem, quæ flebiles modulatur numeros in mortuorum exequiis. Viscera, inquam, mea non aliter planget, cùm ruere videat ciuitatem illam, quæ à lateritio muro nomen habet.

13 [e] *Et erit: cùm apparuerit quod laborauit Moab super excelsis suis, ingredietur ad sancta sua vt obsecret, & non valebit.*

13 Quando tempus illud ærumnosum aduenerit, laborabit Moab, &c, quantum poterit, contendet vt ad sacra, Deósque suos ascendat, quos in excelsis montium fastigiis supplex colebat. Sed frustrà implorabit in ea necessitate subsidium. Neque enim nugaces illi dij liberare poterunt supplices suos ab vrgente hoste, imò neque audire supplicantes, quantumcumque voce contenta clament.

14 [f] *Hoc verbum quod locutus est Dominus ad Moab extunc. Et nunc locutus est Dominus, dicens.*

14 Hæc quæ nunc à me dicuntur de interitu Moab, iam antea prædicta fuerant à Domino per prophetas alios: nunc verò per me aliquid additur noui, quod iam dico.

15 [e] *In tribus annis quasi anni mercenarij auferetur gloria Moab [r] super omni populo multo, & relinquetur paruus, & modicus, nequaquam multus.*

15 Tribus annis vexabitur Moab, quos ita laboriosos aget hoste pertinaciter premente, sicut ærumnosum agit diem mercenarius, qui suam alteri locauit operam, assistente semper, & vrgente hero. Et ex populo multo nequaquam multi; sed admodum pauci erunt ex comuni calamitate superstites.

IN CAPVT DECIMVM SEXTVM COMMENTARIVS.

1. EMITTE *agnum Domine Dominatorem terra, de petra deserti.*] Locus hic variè vertitur, & variè etiam exponitur à diuersis. Septuaginta, vt codices habẽt Complutenses, ita legunt, *Mittam agnum dominantem super terram: nunquid petra deserta est mons filiæ Sion?* At codices à Sixto correcti, *mittam quasi reptilia super terram*, &c. Sed neque versionis Septuaginta eadem est apud omnes partitio; nam Basilius, & Cyrillus extremam partẽ capitis 15. huic capiti attexunt, legúntque, *Et residuum Adama mittam quasi reptilia super terram*; Quæ sic exponi possunt: *In illud, quod reliquum est terra, nempe Moabitidis, mittam serpentes.* Eo sensu quo de Babylone dicitur *cap. 13. Futuram esse pascua bellnarum, habitationem* B *draconum*, & idem de Idumæis *cap. 34.* quod esse etiam apud profanos magnæ vastitatis notam, ibi docuimos. Quod verò Septuaginta vertunt, *Nunquid petra deserta est filia Sion?* sic explicat Procopius: Dum instarent hostes Assyrij, magnámque Israeliticæ terræ partem essent popolati, insultasse Moabitas Sioni, illámque per ludibrium appellasse petram deserti, quia sterilis futura, quæque ciuibus neqoe præsidio esse posset, neque alimentum præbere. Hæc quod attinet ad translationem Septuaginta, ex qua priusquam emergo, reddenda mihi ratio est, cur tam differant in transferendo LXX. à Vulgato. Nam pro כר מושל ארץ *car mosel erets*, A vt notauit, & distinxit Vulgatus, dum vertit *agnum dominatorem terra*, ipsi distinxere כ רמש לארץ, ita vt כ *caph*, esset nota similitudinis ר *res* autem coniunctum cum מש *mes*. Hoc modo רמש *remes*, *reptile* significat. Si verò ל *lamed*, quod erat postremum in מושל cum ארץ *erets*, coniungas, sensus erit quem expressere Septuaginta, *sicut reptile terra*, aut *super terram*.

Iam tandem ad translationem vulgaræ veniamus, in qua non minùs variant interpretes. Hebræi totum hoc vaticinium à Christo summouent, applicántque ad tributum illud, quod Reges Moabitarum pendebant quotannis Regibus Israel, *centum millium agnorum, & centum millium arietum cum velleribus suis. 4. Reg. cap. 3.* putantque hîc esse B irrisionem quandam, quasi diceret Isaias, Vos qui soluti videbamini ab antiquo vectigali pendendo, nunc aliud soluetis multò durius potentiori Domino; cui sententiæ fauet, quia in textu Hebraico pro *emitte*, in plurali est *emittite*, neque ibi est *Domine*, sicut neque in multis codicibus Latinis. 2.

Porrò quia vox Hebraica מושל *mosel*, casum certum non habet, exponi posset *dominatorem* in quarto casu, vt vertit Hieronymus, aut *dominatori* in tertio, & tunc sententia erit quã Adamus, Hugo, & Isidorus probant, O Moabitæ, agnos mittite, vt quondam regibus Israel, sic nunc terræ dominatori Ezechiæ: ipse enim vos aliquando vectigales habebit. An verò id contigerit aliquo tempore 3.

incer

incertum est. Videtur autem accidere potuisse quando Ezechias *lib.4.Reg.cap.*18. percussit Philistim, & omnes terminos eorum: quia Moabitæ eo loco, vbi sita est Segor, Philistinorum terminos attingunt. Seu certè per irrisionem, inquit Isaias, illos nunc luere perfidiæ pœnas: Cùm enim ex pacto quotannis agnorum, atque arietum numerum certum pensitare debuissent, prodiderunt tamen & fidem & debitum; quasi dicat propheta: At vos misisseris vectigal, & non hoc tempore seruitutem, ignominiam, atque adeò vitæ iacturam subitetis. Qua figura contra fœdifragum Metium dixit Virgil.*lib.*8.*Æneid.*

———Cita Metium in diuersa quadriga
Distulerant; at tu dictis Albane maneres.

4. Hebræi aliter exponunt, quasi dona, quæ Dei placandi gratia Moabitæ missuri videbantur in Ierusalem, vsque adeò futura essent vilia, ingrataque Deo, vt nullam ideo plagam euitarent; in hanc sententiam. Mittite dominatori agnorum in sacrificium quantumcumque libuerit, nihilo tamen minùs vobis parendum est. Sicut *Ierem. cap.2. vers.22. Si laueris te nitro, & multiplicaueris tibi herbam Borith, maculata es in iniquitate tua coram me.*

5. Sunt qui vocem כר *char*, pro qua noster adhibuit *agnum*, *arietem* interpretentur, id est, machinam militarem, quæ verberat, & deiicit muros. Et sanè constat id quoque sibi velle כר *char*, qua voce vsus est Ezechiel, *cap.4. vers.2. Pones arietes in gyro*, neque multum distat, si pro ducibus, & militibus sumas, aut pro omni apparatu militari; quo sensu ponitur 4.*Reg.cap.*11. *vers.*4. *& vers.* 18. Iuxta hanc significationem putant Hebræi, neque Foreirus improbat, per irrisionem ironicam admoneri Moabitas, vt arietes comparent, & bellicas machinas, & delectus vndecumque habeant ad oppugnandam Ierusalem, daturi postea operæ frustra nauatæ acerbissimas pœnas.

6. Sed istæ explicationes verè sunt illorum, qui Christi nomen, & dignitatem horrent; & ideo, quæ de Christo planè loquuntur, in alienissimos sensus interdum contorquent. Quare contra hæc figmenta nonnihil necessariò dicendum. Et primùm quod hic Moabitæ admoneantur à propheta, vt agnos ex pacto deferant ad Ezechiam terræ dominatorem, hoc habet incommodi, quòd, vt constat 4.*Reg cap.*3. *vers.*4. tributum illud non solnebatur Regibus Iuda, sed Regibus Israel: quare agni mittendi essent potiùs ad montem Samariæ, vbi regiam sedem locauerant Reges Israel, quàm ad montem filiæ Sion. Deinde quia Septuaginta non vertunt *dominatorem terræ*, sed *dominatorem* iuxta editionem Complutensem, sicut etiam Vulgatus. Neque illud שלחו *silchu*, id est, *mittite*, admodum viget, aut enim pluralis numerus honoris gratia Deo tribuitur, quod sæpe fit, vt exemplis probat Pagninus *lib.2.cap.4. Hebr. institutionum*, aut certè in *mittite* intelliguntur cœli, aut nubes, quomodo *cap.45. vers.*8. dicitur, *Rorate cœli desuper, & nubes pluant iustum.* & facit ad hanc expositionem, quod in Hebraico textu non est *Domine*, cum quo conueniat *emitte*. Neque tamen ideo infidelis in vertendo fuit noster interpres, quia si cœli emittunt, aut rorant iustum, seu agnum, ideo est quia Dominus mittit, qui in cœlis est, vbi per metonymiam continens pro re contenta sumitur. Quæ omnia dicta sunt, modò textus Hebraicus non sit corruptus.

7. Quod verò alij putant de nouo vectigali, quod Moabitis imponet Ezechias, non video quod in scriptura habere possit fundamentum: quæ cùm multa de Ezechia referat, nihil tamen dicit aut de bello illato, aut de tributo Moabitis imposito.

8. Quod alij in voce כר *char*, non *agnum* sed *arietem* agnoscunt, id est, bellicam machinam, non conuincit à nostro interprete malè positum *agnum*: *agnum* enim in scriptura frequentiùs significat; & ita iuxta codices Complutenses reddidere Septuaginta; *agnus* verò nihil sonat militare. Neque præterea constat aliquando Moabitas contra montem filiæ Sion admouisse machinas.

9. Omissis ergo Hebræorum nugis veram expositionem adhibeamus. Conueniunt omnes fere Catholici, qui vulgati translationem sequuntur, sermonem hic esse de Christo, qui in agno intelligitur, qui de Petra deserti mittendus esse dicitur. Sed licèt patres omnes in eam explicationem conueniant, non tamen eodem omnes modo interpretantur. Hieronymus, quem sequitur Haymo, in petra deserti *Ruth Moabitidem* intelligit, quam ideo desertam petram esse putat, quia viduata viro, & in alienam regionem profecta, & à suis deserta, arida petra iure vocari potuit. Alij communiter *petram deserti* esse putant regiam ciuitatem in regione Moab, in qua nata fuit Ruth. Ita Abulens. *in lib. Ruth.* Lyra, Vatablus, Pintus, & quidam alij. Fauet horum sententiæ, quia multæ sunt ciuitates aliæ, quæ à montium fastigiis, vbi sitæ sunt, *Petra* nomine notantur. *Petra* Macedoniæ vrbis meminit Cæsar, & Lucanus; alterius einsdem nominis in Sicilia meminit Ptolomeus; alterius in agro Piceno Procopius *lib.2.de bello Gothico*; aliæ sunt quamplurimæ, quas omitto, ne longus sim, Vide apud Abrahamum Ortelium. Sed neque hi qui ciuitatem esse putant, in explicatione consentiunt.

10. Sed antequam ad explicationem accedo, refutanda mihi aut irridenda potiùs est Rabbinorum sententia (quam etiam tenet Paraphrasis Chaldæa quæ manu scripta seruatur in bibliotheca Complutensi) qui suo more, dum extricare locum aliquem impeditum non possunt, aut illum vident suis erroribus, aut rationibus aduersari, aliquid fingunt, quod sanæ mentis homines irrident. Cùm enim ex hoc loco, & tota historia Ruth apertè viderent Dauidico, id est, regio generi aliquid affini sordidum, ac barbarum, cùm genus Moabiticum, & humile Ruth irrepsisse viderent in Israeliticam gloriam, quando Moabiticum genus negare non possunt, sordidum negant; Fingunt enim Ruth filiam fuisse regis Moabitarum, neque nomen silent, vt tradit Abulensis, Lyra, & Chaldaica Paraphrasis manu scripta Complut. de qua nuper. Dicunt autem fuisse Eglon, qui ab Aod iudice Israel interfectus est. Neque vident miseri, in ætatem Ruth illud regnum Eglon incidere non potuisse: nam, vt benignissimè annorum summam ad illorum cogitationem attemperes, nunquam efficies, vt minus ducentis, ac triginta annis inter vtriusque ætatem intercedat, vt bene computant Abulensis, & Lyra. Deinde quis non videt in illa historia commemorari quamplurima, quæ minùs bellè conuenirent in Regiæ puellæ dignitatem? Rex ne Moab filiam suam, eamque (vt ex sacra historia verisimile est) neque malè moratam, neque inelegantem, desponderet homini pauperi, peregrino, & quem inopia, & fames è patriis sedibus exegisset? Neque illam cum socru Noëmi in alienam regionem abire molientem reuocasset,

Hebræorũ fabulæ de genere Ruth Moabitidis.

& nudam, & egentem cum tanta Regij nominis ignominia dimitteret? Quare facessant istæ Rabbinorum nugæ, qui dum sui Regis splendori impensè student, Scripturæ sacræ multa affingunt eius simplicitate, ac veritate longè indignissima. Quasi ignominiæ ac pudori futurum esset Regibus, è tenui familia ad magnum nominis ordinem esse sublatos. Certè ipsi negare non possunt, regem Dauid, de cuius amplitudine tantopere laborant, pauisse greges, & de post fœtantes assumptum esse ad regiam dignitatem: & genus etiam traxisse de Thamar, quam etiamsi liberent à meretricio quæstu, non tamen à sordido ministerio, in quo stabulo, cauponæque seruiebat, quod sanè non longè differt à tenuitate Ruth.

11. Omissis ergo Iudæorum nugis, quibus cum è Catholicis nonnulli sentiunt, qui de Christo ista sumi aut negant, aut in aliam sententiam magis propendent; in quibus sunt Hugo, Adamus, Foreirus, & Isidorus Clarius: de Christo cum omnibus ferme Catholicis interpretemur. Et primùm obseruo id, quod in aliis prophetis sæpe, in hoc verò propheta sæpissimè occurrit, cùm aliqua vmbra sese ostendit Messiæ, aut aliquid quod ipsius memoriam excitare possit, excitari prophetam, & attolli patheticè, mysteriumque oblatum nouo dicendi genere, ac figura proponere. Deinde quasi de stupore atque extasi seipsum recipiat, ad institutam narrationem solita dicendi figura sese referre. Exemplis supersedeo, Vide quæ diximus in commentariis nostris in Zachariam *cap.* 12. *num.* 31. *& cap.* 45. ad illud, *Rorate cœli desuper*. Cùm videret igitur propheta direptum iri regionem Moab ex qua Christus ducturus esset genus, consolatur Moabitas, quorum vicem dolet; vt capite sequenti dicemus, quia regio Moabitica, quæ nunc tam grauia patitur ab hostibus, postea ex suo genere habitura esset totius terræ domitorem, ac dominatorem Christum. Et ita putat Hieron. Aut significat non ita Deum infensum fore Moabitidi prouinciæ, vt non inde velit illum oriri, qui non solùm monti filiæ Sion, sed etiam orbi toti futurus sit ornamento atque præsidio. Aut demum orat, vt misereatur eius populi, ex quo genus ducturus est, & cui regnum in æternum paratum est in Sion. Tota verò clausula de Christo, quæ breuis est, sed suauitatis eximiæ parenthesi concluditur, pòst verò historia pertexitur Moabiticæ cladis.

12. Placet quibusdam maximè expositio, quam primus, vt credo, excogitauit Vatablus, qui sic locum exponit, *O Domine ne perdas Moabitas, vt tandem nascatur Messias*. Ita vt hæc sit oratio Isaiæ, qui cùm longè antè præuideret, quanta impenderet strages regioni Moabitidi, sciretque ex ea nasciturum esse Messiam, quem omnia sæcula à mundi primordio Seruatorem expectabant, orat Dominum, vt vltrices manus à cæde cohibeat, ne funditus elidat stirpem, ex qua germen salutis nasciturum speratur. Ac si dicat, quando decretum apud te, ô Domine, & mihi abs te aut nunc primùm, aut antè reuelatum de Petra deserti Regia vrbe in regione Moab, venturum esse agnum terræ Dominum ad montem filiæ Sion; age Domine, ne spes ista nos fallat, cohibe manum, neque spem adime tam expectatæ prolis. In quem sensum explicuit Basilius, & Hugo locum non valde dissimilem suprà *cap.* 1. *Nisi Dominus exercituum reliquisset nobis semen, quasi Sodoma fuissemus*, id est, deleuisset funditus Dominus Iudæorum genus, sicut deleuit Sodomæos, nisi superesse semen ex eo genere decreuisset, ex quo nasceretur Christus. Sed hæc explicatio non obseruauit tempus, in quo nata est illa, quæ futura erat quasi stirps desiderati germinis, id est, agni dominatoris terræ. Nam cùm hæc ab Isaia dicuntur, multis antè sæculis nata fuerat Ruth: Quare licèt ad vnum omnes delerentur Moabitæ, non tamen ideo non mitteretur agnus de petra deserti ad montem filiæ Sion. Hæc igitur explicatio omnino reiicienda est.

[b] *De Petra deserti.*] Hæc communiter existimatur esse ciuitas eius nominis, ex qua egressa Ruth Israeliticæ familiæ se inseruit: à qua regio Moabitis vocata creditur Arabia Petræa. Alij in *petra deserti* totam regionem explicari putant; priorem explicationem suprà magis probauimus. In sensu mystico quidam hic beatam virginem intelligunt quæ *Petra deserti* iure potest vocari, quia præsidium est his, qui ab omni præsidio deserti sunt, quique in deserto esse, & montibus pardorum, & cubilibus leonum existimari possunt. Ita Hugo, & Guerricus sermone secundo de Annuntiatione: Vigilius indicat *lib.* 5. *contra Eutychem Tomo* 5. *bibliotheca*. Ciuitatis huius naturam, & situm describit Strabo *lib.* 16. *Nabathæorũ*, inquit, *metropolis est ea, quæ Petra nominatur. In loco alioqui æquo, & plano iacet; in circuitu verò rupibus, & præcipitiis muratoz, introrsus fontes ad hortos, & aquationem vberrimos habens. Extra circuitum regio magna ex parte deserta est, præsertim Iudæam versus.* Hæc Strabo. 13.

C Cæterùm quamuis in Nazareth conceptus fuerit Christus, & natus in Bethlehem, id est, extra regionem Moabitidem, tamen ex ea missus dicitur ad montem filiæ Sion. Est enim egressus de Moab in parente Ruth, Sicut multi ingressi dicuntur in terram Ægypti antequam nati, quia in parentibus virtute continebantur. Sicut nepotes Iudæ, & Beniamin *Gen. cap.* 46. & Leui decimas dicitur soluisse in Abraham *ad Heb.* 7. Vide quæ in hanc sententiam fusè disputauimus *in cap.* 7. *Actuum num.* 36. 14.

[c] *Et erit sicut auis fugiens, & pulli de nido auolantes, sic erunt filiæ Moab in transcensu Arnon.*] Hic iam se propheta refert ad historiam de Moabitica clade post interpositam parenthesim de agno dominatore, id est, de Christo. Prædicit autem propheta ad durum hostium imperium cursu omnino citato abituros in captiuitatem ipsos etiam pagos, & villas Moab, ea vi, atque inclementia, qua à nido abstrahuntur auiculæ: neque minori celeritate quàm aues volatu celeri spatia transmittunt. Eo ergo cursu & citato & violento venient ad Arnon, id est, ad extremos fines suæ regionis, qua parte Amorrhæos attingit. Quibus verbis vertendum esse patrium solum ostenditur, & duræ captiuitatis incõmodum. Ad hunc locum facit vt opinor quod de exitio Moab dicitur *Ierem. cap.* 48. *Date florem Moab, quia florens egredietur.* Quem locum sic exponunt duo Hebræorum magistri Rabbi Salomon, & Rabbi Dauid, *date alas Moab quia volando exibit.* Quo etiam modo vertit Tigurina, Pagninus, Isidorus Clarius. 15.

[d] *Ini consilium, coge concilium, pone quasi noctem vmbram tuam in meridie.* Hieronymus putat id consilij dari Moabitis a propheta, si velint impendens hoc infortunium effugere, vt profugos ex Iudæis, quos Senacherib ex suis sedibus excedere compulerat, humaniter excipiant. Quod cùm ipsi post longam deliberationem facere non auderent, vel quia malè in Iudæos animati, aut quia Assy- 16.

rium

cium offendere nolebant, cuius potentiam formidabant, talia passi sunt, qualia profugi illi, quos ipsi neque ad hospitium, neque ad congressum tutò recipi posse existimabant. Sed habet hæc expositio aliquid, quod nescio quàm facilè expediri possit. Neque enim apparet quo tempore Moabitæ à Senacherib oppugnari potuerint, & illa pati quæ nunc ab Isaia prædicuntur. Nam cùm adhuc esset intentus Senacherib expugnandis ciuitatibus Iuda, castráque, & machinas admouerit contra Ierusalem, vna nocte illius exercitus deletus est ab Angelo; & simul atque in patriam fuga se recepit, à filio est obtruncatus. Quare non apparet, quo tempore post captas vrbes Iuda, pulsósque Iudæos ex patriis sedibus, arma conuertere potuerit aduersus Moab, & quo ipsi quoque Moabitæ extorres à patria pœnas dederint inhumanitatis, & officij proditi, quod miseris & profugis impendere debuerunt: quòd tempore Senacherib Iudæi, qui vim Assyriam effugerunt, egressi ex ciuitatibus, quas cepisse traditur *4. Reg. cap. 18. vers. 13.* à Moabitis repulsi fuerint hospitio, & inclementer accepti, propter quod hoc nunc audiunt ab Isaia durum vaticinium, mihi satis verisimile est: sicut propter consilium non dissimile à Saule deleri iussi sunt Amalecitæ. *1. Reg. 15.* Verùm ideo fuisse à Senacherib tam acerbè mulctatos mihi non est admodum probabile. Nam si expugnati fuissent ab Assyriis Moabitæ, antequam illorum castra appropinquarent ad Ierusalem, & nuntij ad Ezechiam mitterentur, non illud tacuissent nuntij, qui tam superbè Assyriorum victorias prædicabant: nam inter alias gentes quæ dicuntur resistere non potuisse Assyriorum potentiæ, non connumerantur Moabitæ *Isai. cap. 36. vers. 19. & 4. Reg. cap. 18. vers. 34.* Sed neque post illud tempus, quia statim arma conuertit contra Ægyptios, & Æthiopes: & vbi primùm victor aciem retulit ad Ierusalem, ibi est oppressus. Quare nullum tempus vacuum inuenio, quod conferre potuerit in Moabiticam cladem. Nisi quis dicat in transcursu cùm ad Æthiopes castra moueret, aut in reditu, cum victor repeteret Hierosolymam, Moabitis intulisse bellum, & illam inflixisse plagam, quam Isaias hoc loco describit, quod sanè nullam verisimilitudinē habet. Quia cùm Moab Orientalis sit Hierosolymis, sicut & mare mortuum, Ægyptus verò ad meridiem spectet, quî fieri potest vt in cursu Assyrius regionem lustrarit Moabitidem. Aut si demus in medio fuisse traiectu, tam facilè regionem tantam, támque munitam expugnari potuisse? Quare existimo quod *cap. 15.* diximus *num. 5.* hoc vaticinium pertinere non ad Assyriorum, sed ad Chaldæorum tempora, in quibus hæc passi sunt Moabitæ, quia & priùs sub Senacherib, & postea sub Nabuchodonosor fugientes Iudæos, & omnium indigentes neque receperunt hospitio, neque auxilio vllo, aut etiam consilio iuuerunt.

Quando Iudæi a Moabitis repulsi hospitio.

17. [e] *Pone quasi noctem vmbram tuam in meridie.*] *Meridies* in Scriptura pro maxima tribulatione sumitur, quia tunc æstus grauior est, & vrit vehementiùs. Vnde *Psal. 90.* Dæmonium meridianum vocatur quod angustiùs vrget & *æstus* sæpe pro angore aut afflictione ponitur. Sicut etiam *vmbra*, aut *vmbraculum* pro refrigerio, siue subsidio. Exempla sunt obuia, Sufficiēt duo ex hoc propheta. Alterum est *cap. 4. vers. 6. Vmbraculum diei ab æstu.* Alterum *cap. 25. vers. 4. Vmbraculum ab æstu.* Quare sententia huius loci difficilis non est, quam communiter cum Hieronymo sequuntur interpretes. Monet enim propheta Moabitas, vt in meridie, id est, in æstu graui vmbram parent Iudæis ab hoste omnibus ad vitam subsidiis exutis, & à patria profugis, vmbram inquam non vtcumque, vt in vmbraculis esse solet raptim constructis; sed qualis esse solet nox, quæ totius terræ vmbra est, iam capax, & potens, vt neminem excludat: tam densa, atque opaca, vt nullum solis radium admittat. In qua Metaphora æstus, atque vmbræ, nihil dici potuit significantius. Vt enim nox occultat fugientes, & miseros, & latè ab æstiui solis ardore defendit, sic pietas, & humanitas neminem non amplectitur, & quidquid est incommodi, ab aliis ereptum, in se totum deriuat.

[f] *Finitus est enim puluis, consummatus est miser.*] 18.
Occurrit tacitæ cogitationi Moabitarum, qui ideo recusaturi videbantur, quo minus hospitio reciperent peregrinos, & profugos, ne ideo offenderent apud Assyrios, & eorum in se odium, atque arma conuerterent. Quo metu liberat eos propheta, dum ait puluerem illum Assyrium breui consumptum iri, periturúmque Regem miserum, neque perfecturum, quæ suæ ambitioni, atque fortunæ proposuerat. Notum est autem apud prophetas præteritum sumi pro futuro, & quando prope est, vt aliquid fiat, etiam apud alios. Cur vocetur *puluis*, Assyriorum, seu Chaldæorum exercitus, non omnino certum. Fortasse quia copiosus futurus erat, quæ enim in magno sunt numero, aut terræ pulueri, aut arenæ maris comparantur, idque in Scriptura frequenter; aut certè quia exercitus ille tantus, támque luculenter instructus, breui ac facilè dissoluendus, atque sternendus erat: Pulueri enim in Scriptura comparari solent, quæ leuia sunt, & fugacia, quæque facilè dissipari solent: quia is ante faciem venti non consistit, & motu quàm leuissimo dispergitur. Quare Puluis in Scriptura in eam quam dixi sententiam prouerbialiter sumitur. Aut sanè referri potest ad aliam metaphoram, seu prouerbium, de quo nuper *cap. 14. vers. 23.* ad illud *& scopabo.* Quo significatur aliquid funditus esse delendum: nam scopæ nihil solent pulueris relinquere in domo, quæ purgatur. Quæcumque harum explicationum idonea est, quæque cum textu, & Historiæ sacræ fide consentiat. Sed in omnibus obseruandum, hic subaudiri notam similitudinis. Ac si dicas, erit exercitus sicut puluis copiosus, aut dissipabitur sicut dissipatur puluis.

[g] *Et præparabitur in misericordia solium & sedebit.*] Hebræi quibus subscribunt aliqui è iunioribus, locum istum de Ezechia interpretantur: cuius regnum stabiliendum dici putant, quod iam iam videbatur proximum esse ruinæ. Alij communiter de Christo accipiunt, sed non omnes eodem modo. Quidam enim vt dicit Hieron. ad tempora Antichristi conferunt, quo tanquam puluere dissipato Christus in æternum regnabit. Quam sententiā videtur meritò respuere Hieronymus & eò inclinare, vt de primo Christi aduentu, & de Ecclesiæ regno locum intelligendum putet; & id mihi omnino videtur esse dicendum. Nam quæ hic de solio dicuntur, maiora sunt, quàm vt Ezechiæ solio accommodari debeant. Messiæ verò regno bellissimè conueniunt. Neque semel de illo ab Spiritu sancto similia prædicta Isaias *cap. 4.* cum de regno Christi loqueretur ait *super solium Dauid, & super regnum eius sedebit, vt confirmet illud, &* 19.

corroboret in iudicio, & iustitia, &c. Idem *Psal. 88. &* *Lucæ cap.1.*

20. Hæc quæ à nobis proximè exposita vsque ad *quod iustum est.* in quibus optimi iudicis forma proponitur, quæ omnino de Christo sunt, claudenda sunt parenthesi, quia abscissum est historiæ Moabiticæ filum interposita prophetia de Christo, ad quem oblata occasione suo more abripitur Isaias. Nam cùm meminisset impij regis, atque crudelis, cuius potentia momento temporis euanuit (siue ille sit Senacherib, siue Chaldæorum Rex, siue certè vterque, nam vtriusque imperium vna penè nocte deletum est, alterum ab Angelo, alterum à Cyro, atque Dario sub Balthasare) conuertit se ad Christum, quem futurum esse dicit longè dissimilem, quem priùs Agnum dominatorem terræ vocauerat. Nam quoad solij possessionem, illorum Regum solium breuissimum fuit, & vna tantùm nocte collapsum; Christi verò firmissimum & nunquam non duraturum: id enim significat *præparare*, vt *cap. 2.* diximus ad illud *præparatus mons.* Assyriis, atque Chaldæis iniustitia, & crudelitas imperium extinxere; Christi regnum præparatum est, id est, stabilitum, in misericordia, iustitia, & iudicio. Cuius documentum in promptu est: nam dum miserorum causæ subuenit, quos ab impiis regibus, aut duro premi iugo, aut armis tentari, atque vrgeri videt, velociter reddidit, quod iustum erat: nempe vt superbi, atque alienorum cupidi, & solio caderent, & amitterent sua. Porrò hìc non meminit nominis Christi regis, quia paulò antè meminerat Agni terræ dominatoris.

21. h *Audiuimus superbiam Moab.*] Recipit se propheta à suaui cogitatione de Christo ad interruptam historiam de Moab, & aliam rationem adducit cur cladem illam tantam subierit, quia nimirum plurimum suis viribus arrogabat, murisque cocti lateris, in quibus contra belli machinas satis esse firmitatis, atque præsidij statuebat. Hanc eamdem causam attulit Ieremias *cap. 48. vers. 29.* Vbi eadem penè repetit verba.

22. i *Idcirco vlulabit Moab ad Moab.*] Id est, alter ad alterum, seu iuxta idioma Hebraicum *vir ad proximum suum*, nisi mauis quod mihi probatur magis, vt Moab secundo loco ponatur pro relatiuo, quasi dicas. *Vlulabit Moab ad se ipsum*, vel *secum.* vt mœrentes, & desperantes solent. Sumi autem antecedens pro relatiuo, satis in Scriptura est frequens, vt docuimus supra Zachariam *cap. 7. numero 20.*

23. k *Super muros cocti lateris.*] Non mihi exploratum est: qui nam sint hoc loco *muri lateris cocti*, An muri è lateritio opere constructi, vel certè ciuitas, quæ eo appellaretur nomine. Illud prius videtur dici posse probabiliter: quia id suadet nomen ipsum, & quia cùm Moab esset ad mare mortuum, vbi maxima esset Asphalti copia, id est, bituminis, quo ad firmam operis constructionem lateres optimè ligantur, non est improbabile eo vsos fuisse Moabitas, vt intra mœnia ita constructa tutiùs habitarent. Sed mihi longè est verisimilius, nomen esse proprium ciuitatis munitissimæ in regione illa, in qua præcipuum sibi præsidium constituerint Moabitæ. Tum quia rarum erat in illis regionibus, quæ petrosæ sunt, opus lateritium: quare illud nomen vix in tota Scriptura reperietis, nisi cùm sermo est de Ægypto aut de Babylone, quia regiones illæ montosæ non sunt, neque saxis abundant, sed potiùs planæ, atque palustres: atque ideo è cocto latere ædificium construunt, quod illis penè necessarium est. Neque huic cogitationi incommodat, quod *Ieremiæ cap. 19. vers. 2.* porta quædam Ierusalem appellatur *fictilis*, nam, vt communiter interpretes, aliis ob causas vocata est eo nomine, non quòd opere lateritio constructa fuerit. Hebræi putant vocatam esse *fictilem*, quia per eam fragmenta vasorum fictilium exportabantur. Vbi mons erat testaceus, sicut nunc visitur Romæ. Ita Rab. Salomon, vt refert Lyra in Ieremiam suprà. Et eam credo ob causam Chaldæus *portam sterquilinij* vertit. vel certè quia propè erant officinæ figulorum, Vnde *in cap. 1. Actuum* probabile dicebamus vallem Ennon, vbi commune sepulchrum fuerat, vocatam esse *agrum figuli*; & ita censent Lyra, Hugo, Dionysius. Alij nomen ipsum Hebraicum retinent, Aquila, Symmachus, Theodotio, & cum ipsis Septuaginta, qui proprium nomen esse putant. Quare locus iste non admodum contra nostram sententiam pugnat. Est autem verisimile ciuitatem istam esse munitissimam omnium, & extremum Moabitarum perfugium; quod non obscurè indicat quod *cap. 3. lib. 4. Regum* legimus de excidio Moab. Vbi cùm dicerentur omnes ciuitates Moabitarum excisæ, additum est. *Ita vt muri tantum fictiles remanerent, & circundata est ciuitas à fundibulariis* Quæ verba omnino significant ciuitatem esse, eámque munitam egregiè, ad quam in extremo periculo Rex Moab confugit. Quare L x x. nomen ipsum Hebraicum reliquerunt *Chirhares*, ostendentes proculdubio nomen esse proprium. Neque nostro interpreti infrequens est, vt pro nomine proprio eius interpretationem adhibeat.

Opus lateritium rarum in terra promissionis.

l *Et vineam Sabama.*] Sub vineæ metaphora elegantissimè propheta Moabitidis regionis naturam, & vastitatem describit: quod etiam facit Ieremias *cap. 48. vers. 32.* Ex quo suspicor vulgò *vineæ* nomen, aut *torcularis* in Moabitas iactari solitum: aut in conuicio, quia Moab illius gentis pater incesto concubitu, ab ebrio patente genitus est, Aut certè quod potiùs reor, in laude, quia *vinea, torcular, & cella vinaria* pro loco deliciis apto vsurpari solet; vt pluribus ostendimus ad illud *Cant. 2. Introduxit me rex in cellam vinariam.* Regio verò illa vberrima erat, vt diximus, & ad illam vbertatem crebræ allusiones, maximè apud Ieremiam, *cap. 48. Fertilis fuit Moab ab adolescentia sua, & requieuit in fæcibus suis, nec est transfusus de vase in vas.* Et iterum. *Date florem Moab.* Dicit ergo propheta in vindemiam illius metaphoricæ vineæ alienos calcatores esse venturos, atque alia imminere incommoda, quæ iam explicabimus. 24.

m *Flagella eius vsque ad Iazer peruenerunt, errauerunt in deserto: propagines eius relictæ sunt, transierunt mare.*] Eadem penè Ieremias suprà *vers. 32.* Prosequitur allegoriam de vinea; Propagines, & flagella *ciues* sunt, vt inquit Hieronymus, quia vt filij propagines & palmites dicuntur è parentum stirpe, quia sic ab illa prodeunt, sicut propagines è vite, sic etiam ciues vrbis, comparatione cuius in Scriptura vocantur *filij*, sicut etiam ciuitas *mater* appellatur. Hæ igitur propagines, quæ ad Iazer vsque diffusæ fuerant, id est, ad extremam ciuitatem regionis Moabitidis, quæ est prope Iordanem, abscissæ ab hostibus, id est, à sua sede antiqua, & quasi à propria stirpe abire compulsæ deserta loca, puta Idumeæ, & Pharam, miseranda atque ignobili fuga 25.

fuga compleuerunt. Aut etiam per desertum & solitudinem ad Babylonem abductæ sunt captiuæ. Illud *transierunt mare*, Maldonatus in Ieremiam suprà sic exponit. *Propagines eius quæ adeò longè erant vt mare transire viderentur, abscissæ sunt aut conculcatæ.* Sed Hieronymus & cum eo plures alij in *mari* Babylonem intelligunt, ad quam per exilium propagines illæ transplantatæ sunt. Vocatur autem Babylon *mare*, aut propter gentium multitudinem, aut quia mediam ciuitatem influit fluuius magnus Euphrates; aut propter alia, quæ dicemus *cap.* 21. vbi Babylon vocatur *mare*. Aut certè, quia quod trans mare est longè abesse creditur, dum propagines transituræ mare dicuntur, longum exilium futurum esse significatur.

16. a *Super hoc plorabo in fletu Iazer.*] Apparet hanc vrbem priùs expugnatam esse quàm Hessebon & Sabama, quando talis à propheta indicatur fletus duabus ciuitatibus, qualem audierunt in Iazer vicina ciuitate.

27. • *Et auferetur lætitia & exultatio de Carmelo.*] Duplex est Carmelus, alter in Galilæa ad Australem plagam in quo erat Nabal 1. *Regum* 25. Alter in tribu Asser *Iosue* 19. Sed in Moab nullus est mons qui Carmelus appelletur. Quare vt docet hic Hieronymus, *Carmelus* prouerbiali figura pro loco vbere, ac spatioso ponitur, & hic sine dubio ponitur pro *Moab*, cui ob aliam etiam causam nomen debetur Carmeli. Quia vt hic vitibus abundat, vt nomen ipsum præsefert: sic etiam Moab: & satis ostendit vineæ metaphora de qua nuper. Significat ergo cessaturum in Moab gaudium illud, quod in vindemia solet à rusticis capi, sicut in alia quacumque messe, id est, collectione fructuum, quos spectabat longa, ac dura agricolarum industria. Notum est enim quam festiuè homines soleant, quo plausu ac gestu significare gaudium, quod ex suo labore, atque assiduitate capiunt. Testes nobis sunt nautæ, cum post longam nauseam, ac iactationem ad portum appulêre; testes, qui in castris agunt, quando ab hoste victo, & triumphum agunt, & prædam diripiunt: & qui post molestias in agrorum cultu, satúque exantlatas ad messem perueniunt. Vtrumque coniunxit Isaias *cap.* 9. *vers.* 3. *Lætabuntur coram te, sicut qui lætantur in messe, sicut exultant victores capta præda.* Quod idem vsitatum in ouium tonsione cum fructus capitur maximus ex re pecuaria, Docuit Nabal 1. *Regum cap.* 25. *vers.* 36. qui eo tempore conuiuium instruxit, sicut conuiuium Regis. Et 2. *Reg. cap.* 13. *vers.* 27. Absalon qui, dum regem Dauid & fratres ad tempus quo tondentur greges, inuitat, planè docet dies illos esse maximè geniales. Hoc idem in vindemia ac torculari fieri solitum, probat apertè hic locus Isaiæ, & suadet Ieremias, qui *cap.* 48. *vers.* 33. hæc eadem penè verba repetit.

Carmelus pro loco vbere, & amœno.

Magna lætitia dum fructus capitur laboris.

28. p *Vocem calcantium abstuli.*] Pro *voce calcantium* Ieremias habet *celeusma*, & Hebr. eadem vox est apud Isaiam הֵידָד *hedad*. Licèt enim tam Græcum *celeusma* quàm Hebraicum הידד *hedad*, vocem illam significet, qua se mutuò ad laborem, & conatum homines cohortantur; verbi gratia remiges ad impellendas triremes, aut, qui ingens aliquod pondus promouere student, tamen aliquando vox est exultationis, quæ rem indicat successisse pro votis, & propter quam sibi ipsis desiderij compotes vicissim gratulantur. Quare in *celeusmate* existimo tritum illud *euge* contineri, quæ vox est gratulantis, aut approbantis, & laudantis

Celeusma quid.

A factum. Vt autem dixerat propheta proximè *vers.* 10. Venturos alienos, qui super messem, atque vindemiam Moabitarum celeusma cantarent (illud enim valet *super vindemiam tuam, & super messem tuam vox calcantium irruit*) sic etiam nunc, quod consequens est affirmat Moabitas, quod in vindemia vberi priùs facere consueuissent, non ampliùs calcantium voces esse cantaturos.

• q *Super hoc venter meus ad Moab quasi cithara sonabit.*] Hinc constat quod suprà dicebamus, hæc non irrisoriè dici de Moab, sed dolenter; hæc eadem verba repetit Ieremias suprà *vers.* 36. *Venter* sine dubio pro visceribus sumitur quæ commoueri grauiter solent in dolore, idque in Scriptura sa- 29.
B tis frequens. *Ieremiæ* 4. *Ventrem meum doleo. Thren.* 1. *Conturbatus est venter meus.* Sonabunt ergò Isaiæ viscera fletu, atque singultu, quem edent tacta dolore ex Moabitarum calamitate concepto, sicut suos sonos edit cithara à plectro pulsata. Notum est in funeribus instrumenta quædam musica adhiberi solita in omni penè natione, quæ nimirum lugubre aliquid, ac funestum sonarent, idoneáque essent & mouendis animis, & lacrymis ciendis, quare inter cætera Libythinæ vasa atque instrumenta, tuba numeratur à Persio, *Satyra* 3.

In funeribus adhibitæ tubæ & varia instrumenta musica.

Hinc tuba, candelæ, tandemque beatulus alto
Compositus lecto.

Virgilius *lib.* 11. *Æneid.* In pompa funebri Pallan-
C tis tubas etiam adhibet.

It cœlo clamórque virûm, clangórque tubarum.

Vbi Seruius addit mortuos ad tubam efferri solitos, quod intelligo de his, quibus virilis ætatis accessisset robur: nam qui teneræ essent ætatis cum tibiis producebantur ad rogum seu ad tumulum vt idem Seruius docet ad id Virgil. *lib.* 5. *Laudúmque immensa cupido.* Vbi tradit pueros ad tibias efferri, viros autem ad tubas. Ab his inquit Ambros. *lib.* 8. in Lucam hanc consuetudinem ad Hebræos permanasse, vt mortuos suos adhibitis tibicinibus sepelirent. Cuius rei documentum habemus *Matthæi cap.* 9. *vers.* 23. vbi, cum sermo esset de puella iam ornata ad tumulum dicitur, *Et cum venisset Iesus in domum principis, & vidisset tibicines.* Ait
D ergo propheta sonare sibi viscera aliquid funestum, & lugubre instar tubæ aut citharæ funereæ, ita vt exequias iam euoluere videatur tumulatæ regionis. Quod explicuit Ieremias magis apertè, dum ait. *Propterea cor meum ad Moab quasi tibia resonabit, & cor meum ad viros muri fictilis dabit sonitum tibiarum.*

Cùm in hunc locum inciderem, addubitare cœpi an instrumentum hoc musicum aliquid sonaret flebile, ac triste, quod humanum singultum referret, aut exprompta ex imo pectore suspiria; qualia ætate nostra inuenta sunt plurima, quæ voces imitantur varias, & ad diuersos animorum sensus ac motus accommodantur. Certè accidisse hoc in musicis numeris, qui vario concentu variè afficerent animos, docet Aristoteles *lib.* 8. *physicorum cap.* 5. Vbi meminit diuersorum concentuum, siue harmoniarum, quæ variè tangunt animos, qualia sunt celeberrima illa genera nemini non nota, Phrygium, Lydium, Ionium, Doricum. Vt ergo concentus varij sunt, ex variis hominum sensibus attemperati, sic etiam varia credo instrumenta fuisse, quæ eisdem quoque sensibus variè seruirent. Et huc facit quod ex multorum sententia quidam psalmi ad certum instrumentum cantari iubentur in eorum titulis. Vt *Psal. quartus* ad 30.

Musica instrumenta varia pro variis animorum affectibus.

Negui

Negumoth. & *Psal quintum ad Hanchiloth.* & *Psal. octauus Githith.* & Psalmi inscribuntur, *pro octaua*, id est, vt multi volunt, pro instrumento, quod octo constaret chordis. Cùm autem in Psalmis varij sint affectus, quis dubitet instrumenta musica ad varios etiam affectus esse attemperata; putà ad luctum, lætitiam, &c. Et ita mihi fit verisimile singultum ex animo Isaiæ profectum esse, sicut citharæ aut tibiæ cantum, quæ lugubre sonant; & cadauera ad sepulcrum comitantur. Et verò proprium esse aliquod siticinum instrumentum, id est, eorum, qui ad sitos, id est, mortuos canunt, docet Gellius *lib.* 20. *Noct. Attic. cap.* 2. Cuius formam tradit Galenus *lib.* 3. *de Symptom. causis*: vbi quædam adducit, quæ valde faciunt ad hanc cogitationem. Ait enim viscerum rugitum, cùm vacua sunt, similem esse tubæ, quæ mortuos in funere comitatur. *Porrò*, inquit, *sunt alij* (nempe viscerum rugitus) *bombosi, bombis lentissimarum tibiarũ non absimiles: quales habere solent hi qui symbaula, id est siticines nominantur.* Ecce quomodo viscera sonare possint funereum aliquid, & lugubre.

31\. ^t *Et erit cùm apparuerit quod laborauit Moab, super excelsis suis ingredietur ad sancta.*] Ordo literæ nonnihil obscurus, quem sic ordino. *Quando tempus illud ærumnosum aduenerit, laborabit Moab, id est, contendet quantum poterit, idque ægrè admodum prohibente, atque vrgente hoste, vt ingrediatur ad excelsa præsidij gratia, quia tuta. Aut omni humano deficiente subsidio ad sacra Deósque suos quos in excelsis colebat, sed frustra: neque enim liberare miseros poterunt, imò neque audire supplicantes.*

32\. ^t *Hoc verbum quod locutus est Dominus ad Moab ex tunc.*] Id est, hæc summa eorum, quæ in tota prophetia de Moab continentur. Eodem penè modo Ieremias suam item de Moab prophetiam conclusit in extrema parte *cap.* 48. *Huc vsque*, inquit, *iudicia de Moab.* Quare videtur Ieremias cum de Moabitarum clade vaticinaretur, respexisse ad hæc duo capita Isaiæ, in quibus idem, & eodem ferme modo tractatur argumentum. Quid sit illud *extunc*, satis est obscurum: Videtur idem esse atque *ex quo cæpit.* Sed quodnam sit illud tempus, adhuc incertum. Fortasse à principio huius prophetiæ, quæ cœpit *cap.* 15. siue, vt putat Hieronymus, ab æterno, seu vt idem censet, ex quo dictum est *Deuteron.* 23. *Moabita & Ammonita non intrabunt in Ecclesiam Dei.* Illud verò *ex tunc* ex vsu scripturæ longum tempus designat, quod iam antecessit. Hæc autem alio tempore fuisse prædicta argumento est, quia verbis sequentibus aliquid videtur indicari omnino nouum, cùm dicitur, *Et tunc locutus est Dominus dicens*, quasi dicat, ea quæ statim succedunt, nunc primùm dici; alia ex tunc, id est, alio tempore fuisse prædicta. Credo allusum esse hîc ad prophetiam Amos *cap.* 2. qui sub Ozia hæc de Moab aliquot annis ante prædixit. *Mittam ignem in Moab, & deuorabit ædes Carioth: & morietur in sonitu Moab in clangore tubæ: & disperdam iudicẽ de medio eius, & omnes principes eius interficiam cũ eo, dicit Dominus.*

33\. ^t *In tribus annis quasi anni mercenarij auferetur gloria Moab.*] Hoc nunc primùm audiunt Moabitæ de tempore suæ definito calamitati; nam alia omnia licèt minùs expressè ab Amos audierat, vt modò dicebamus: Complenda verò hæc omnia dicuntur, vt communiter interpretes, tribus præcisè annis, quales numerare solent mercenarij, qui suam operam alteri locauerunt. Sic enim metiuntur tempora, vt neque ex spatio constituto aliquid

A detrahant, neque eo confecto, quicquam addant. Quo sensu, vt nonnulli volunt, etiam in sacris literis sumitur militia, quia hæc certis ætatis terminis inchoatur & finitur. Et ita exponunt illud Iob *cap.* 7. *Militia est vita hominis super terram.* Ita Vatablus, & Salmeron *prolegom.* 14. *formula* 29. *ad finem*, vbi in hanc sententiam explicat hunc Isaiæ locum. Et aliqua ex parte persuadet quod statim subditur, *& sicut mercenarij dies eius.* Ita vt sensus sit, Definiti sunt homini vitæ dies, sicut dies militādi, qui in sacra militia *Nu. c.* 8. ab anno 25. vsque ad quinquagesimum producitur. *A viginti quinque*, inquit, *annis & supra ingredientur vt ministrent in tabernaculo fœderis, cúmque quinquagesimum annum*
B *ætatis impleuerint, seruire cessabunt.* In profana verò eadem penè ratio est. *Romani*, vt inquit Seneca, *lib.* 2. *de beneficiis neminem post annum quinquagesimum ad militiam cogebant.* Persæ à vigesimo anno vsque ad quinquagesimum militare curriculum definiebant, vt tradit Xenophon, *lib.* 1. *Cyropædia.* & Strabo *li.* 15. *sub finem.* Apud alios alia ratio est. Vide Alexandrum *lib.* 1. *Genial. cap.* 17. de Hebræis nihil est mihi exploratum. Videtur autem colligi posse, licèt coniectura aliquantum obscura, Hebræos à vigesimo anno inire militiam. *ex Num. cap.* 14. *vers.* 19. *Omnes qui numerati estis à viginti annis, & suprà, & murmurastis contra me non intrabitis terrã*, &c. Quo verò ætatis anno militari onere leuarētur, non inueni vllum in Scriptura vestigium.

A certo ætatis anno militiæ professio, & ab ea vacatio.

C Sed quidquid sit de militia, neque enim mihi omnino placet ista sententia, & de mercenario capio, 34.
licèt non eo sensu, quem nonnulli probant; nẽpe ex tribus annis nihil decedet, aut tribus annis nulla fiet accessio. Puto ergo annos mercenarij, sumi pro annis laboriosis, & molestis: neque enim mercenarius aliquam diei partem habet à labore vacuam. Quare Iob vitam hominis similem esse dixit vitæ mercenarij, *qui ita desiderat finem operis sui* (vtique molesti) *sicut seruus desiderat vmbram*, id est noctem, vt exponit Chrysostomus & Polychronius, in qua diurno perfunctus penso à labore respiret. Eodem omnino sensu, quo mercenarius expectat finem operis sui. Est ergo sensus meo iudicio non extortus, sed oblatus à textu, habitaturos
D esse Moabitas tres annos non otiosos, aut vacuos à perturbatione, aut vastatione hostili, non quòd post tres annos talia passuri sint à Senacherib, qualis hoc loco ab Isaia prædicuntur; neque enim vt paulò antè probauimus, hæc Moabitæ à Senacherib subire potuerunt; sed quod tribus annis duratura sit illa vexatio, aut oppugnatio; quæ regionem illam in statum illum miserabilem, ac ærumnosum adduxit. Ita Hieronymus, dum ostendit quomodo triennale hoc spatium in Chaldæorum tempora conuenire poterit. *Potest*, inquit, *& de Babylonica captiuitate prædici, quod post captam Ierusalem transitus annorum trium circulis Moab à Chaldæis vastata sit, siue quod trium annorum spa-*
E *tio nulla ei data sit requies.* Vide quæ dicemus infrà *cap.* 21. *vers.* 16.

^u *Super omni populo multo, & relinquetur paruus.*] Id est, de tanta multitudine Moabiticæ gentis relinquentur paucissimi. In aliquibus codicibus legitur, *Relinquetur sicut racemus paruus*; sed neque in textu Hebraico reperitur, neque in codicibus magis correctis. Explicat tamen optimè racemi nomen seruata metaphora vineæ, de qua suprà, stragem illatam ab hostili manu, quæ latè regionem totam populata est. 35.

ARGV

Argumentum decimi septimi capitis Isaiæ.

PRÆDICIT *primùm propheta Damasci ruinam, quæ sic erit grauis, vt Damascenum solum, non tam sit hominibus futurum domicilium, quàm pecoris stabulatio, aut ferarum latibulum. Deinde eadem, aut non longè dissimilia in Israelitidis sortis exitium prænuntiat; quam latè, atque eleganter suo prophetico penicillo depingit. Quæ vexatio intellectum datura dicitur insipienti populo, eóque adductura vt creatorem agnoscat, & reuereatur suum, & in eo potiùs quàm in nugacibus Gentium simulacris spem vitæ constituat. Ad extremum causas adducit cur exitus ille tam durus, & flebilis populos illos maneat, qui in Iudaici nominis exitium conspirarunt.*

CAPVT XVII.

1 [a] ONVS *Damasci. Ecce Damascus desinet esse ciuitas, & erit sicut aceruus lapidum in ruina.*

2 *Derelictæ ciuitates Aroer gregibus erunt, & requiescent ibi, & non erit qui exterreat.*

3 [b] *Et cessabit adiutorium ab Ephraim, & regnum à Damasco:* [c] *& reliquiæ Syriæ, sicut gloria filiorum Israel erunt, dicit Dominus exercituum.*

4 [d] *Et erit in die illa: attenuabitur gloria Iacob, & pinguedo carnis eius emarcescet.*

5 [e] *Et erit sicut congregans in messe, quod restiterit, & brachium eius spicas leget. Et erit sicut quærens spicas in valle Raphaim.*

6 Et

PARAPHRASIS in idem caput.

1 DVRVM vaticinium contra Damascum. Ecce non iam ampliùs titulum, atque splendorem ciuitatis obtinebit; neque quicquam ex antiqua gloria supererit, præter aceruum lapidum, & miserabilis ruinæ triste vestigium.

2 Ciuitates Aroër ciuibus quondam, domibúsque frequentes, iam iam desertæ syluescente solo alendo pecori patebunt; quod eo loco securum per otium, & ab omni metu solutum vagabitur. Neque ex tanta multitudine vllus erit reliquus, qui illud ex ruinis iam omnino compascuis arceat, aut exterreat.

3 Tunc Damasci regnum, quod contra Iudam auxilium præbebat Samariæ, quæ caput erat Ephraim; fœda clade prostratum; regnum esse desinet. Et eos, qui Assyriorum gladium, & potentiam effugerint, nihilo mitior fortuna manet ea, quam Israelitis imminere paulò antè prædixi. Vt enim hi captiui abigentur, neque illorum aut nomen, aut regnum vltrà consurget; sic etiam neque Syri ab Assyrio concisi, in regiam dignitatem, & splendorem redibunt. sic à Deo immutabili decreto definitum est.

4 Hoc quoque durum vaticinium contra Samariam, & contra decem tribus Israel, quarum ipsa caput est, & regia sedes. Quo tempore excisa fuerit ab Assyrio Damascus; magna etiam ex parte attenuabitur, & languescet Israelis potentia. Et quod in ea magis erat pingue; id est, magis ad fortitudinem, & vim, aut propulsandam, aut inferendam, id debilitabit, ac sternet Assyriorum exercitus.

5 Erit eorum numerus, quem ex tanta multitudine reliquum faciet inimicorum furor, non dissimilis spicis, quæ ex copiosa messe manus effugerint messorum. Neque tamen reliquiis illis quantumcumque exiguis, parcet Assyrius, qui rursus ad eadem arua victorem, atque insolentem referens exercitum spicilegium faciet: non aliter, atque illi, qui in Raphaim, id est, loco pingui, spicas legunt, quas messor relinquit.

6 Post

6 Post exaturatos Assyriorum animos Israelis præda, collectis etiam ex messe, seu vindemia reliquiis, qui supererunt similes erunt racemis, qui peracta vindemia ab attento, atque auaro vinitore relinquuntur. Qui sanè non erunt plures quàm pauculę oleæ, quæ in duarum, aut trium oliuarum cacumine relinquuntur, aut summùm quatuor, aut quinque, quas ideo non colligit agricola, quia aut oculos fugiũt, aut quia illas ramorum celsitudo tuetur. Hoc quoque decretum est Dei Israel.

7 Eo verò tempore experientia ipsa edocti, & vexatione, quæ insipientibus intellectum dat; conuertent se ex Israel non pauci ad factorem suum; & in illum in eo rerum conflictu intuebuntur, à quo vno auxilium vtiliter implorari posse cognoscent. Neque iam ad nugacium Deorum impias aras, quas suis ipsi manibus excitarunt; neque ad lucos, atque delubra, quæ nefatio, ac stulto consilio sacrauerunt, confugiendum existimabunt; cùm re ipsa, & magno suo malo didicerint, ab illis nihil sperari posse pręter ignominiam, & pudorem.

8 Tunc ciuitates munitæ, & ad arcendum hostem iam antè comparatæ ingruente Assyrio, eo metu, atque celeritate deserentur ab Israele, quo olim ad appulsum Israelis in terram promissionis, in agris, lucisque desertis relicta segete, & aratro, atque omni rustico instrumento, in suas se Amorrhæi munitiones receperunt. Atque ita ô Samaria, Israeliticæ potentiæ caput, sola, atque deserta relinqueris.

9 Hic autem metus, & turpis fuga tibi continget, ô gens Israelitica, quia Dei tui, qui te non semel ab hoste seruauit fidem, & religionem abiecisti. Neque recordatus es illius, qui tibi in aduersis, dubiisque temporibus præsidio fuit. Atque ideo in agros tua manu plantatos, & egregiè cultos grassabuntur alieni. Et licèt fidelis planta sit, quæque nunquam spem, aut curam fallit agricolæ, nihilominus tibi infidelis erit: quia non tam tu fructum ex ea colliges, quàm alienus.

10 Quo tempore vitem tibi, aut plantam felicem, atque vberem serere videbare, reuera amari plantam fructus, & labruscam plantasti: quia sanè durum est fructus natura sua dulces, & suo labore partos aliorum prædæ, aut vastationi proponi. Videbis manè florem, & in eo spem fructus vberrimi, sed fructum non videbis, quia cùm maturuerit, alius decerpet. Quare plantatio illa ex nobili, atque fœcundo surculo nihil afferet tibi præter doloris stimulos.

11 Væ Syriæ, atque Samariæ, quæ eo fremitu quo mare terras inundat, aut quo, ad scopulos marini alliduntur fluctus, & eo tumultu, ac strepitu, quo turbæ frequentes, atque copiosæ, vt aquæ ex imbre subito torrentes contra Hierosolymam coniuratas acies inuexerunt.

12 Irruent

6 *Et relinquetur in eo sicut racemus, & sicut excussio oleæ duarum vel trium oliuarum in summitate rami, siue quatuor aut quinque in cacuminibus eius fructus eius, dicit Dominus Deus Israel.*

7 [f] *In die illa inclinabitur homo ad factorem suum, & oculi eius ad sanctum Israel respicient: & non inclinabitur ad altaria, quæ fecerunt manus eius, & quæ operati sunt digiti eius: non respiciet lucos, & delubra.*

8 [g] *In diè illa erunt ciuitates fortitudinis eius derelictæ sicut aratra, & segetes quæ derelictæ sunt à facie filiorum Israel,* [h] *& eris deserta.*

9 *Quia oblita es Dei Saluatoris tui, & fortis adiutoris tui non es recordata:* [i] *propterea plantabis plantationem fidelem, & germen alienum seminabis.*

10 [l] *In die plantationis tuæ labrusca, & manè semen tuum florebit. Ablata est messis in die hereditatis, & dolebit grauiter.*

11 [m] *Væ multitudini populorum multorum, vt multitudo maris sonantis, & tumultus turbarum, sicut sonitus aquarum multarum.*

12 Sons

12 *Sonabunt populi sicut sonitus aquarum inundantium, ª & increpabit eum, & fugiet procul. Et rapietur sicut puluis montium à facie venti, & sicut turbo coram tempestate.*

12 Irruent quidem duo illi coniurati populi cum militari vlulatu, & quasi iam actum esset de Hierosolyma cum plausu, atque clamote triumphali, sicut inundantes aquæ; sed ocenrret infensus Dominus, & vim illam, atque furorem infringet. Quare fugiet exetcitus, & defiejet, sieut puluis à vento, aut turbo à vehementi procella dissipatur.

13 º *In tempore vespera, & ecce turbatio: in matutino, & non subsistet.* ᵖ *Hac est pars eorum, qui vastauerunt nos, & sors diripientium nos.*

13 Vespete quidem turbabit, & graui metu concutiet Ierusalem, sed manè sonitus ille concitatæ, atque frementis turbæ increpante Domino repentè conquiescet. Hic exitus manet illorum audaces, atque insolentes spiritus, qui nos vexare, nostráque diripete toties conati, toties aggressi sunt.

IN CAPVT DECIMVM SEPTIMVM COMMENTARIVS.

1. ª Nvs *Damasci.*] Certum est his, qui vel mediocritèr in sacris literis versati sunt, non eundem in gerendis, atque enarrandis rebus ordinem aliquando seruari, vt docuimus *in cap. 1. Actuum, num. 46.* Quod maximè in prophetis obseruandum est, in quibus tempora non historico modo digesta, neque priora vaticinia priori loco scripta produntur. Argumento nobis est Ieremias, in cuius scriptis, vt accuratè probat Christophorus Castrus, neque ratio temporum, neque prophetiarum antiquitas seruata est. Idem nobis omnino accidit in onere Damasci. Nam cùm Damascus ante mortem Achaz vastata fuerit, vt liquet 4. *Reg. cap.* 16. vbi euocatus ab Achaz *ascendit Rex Assyriorum in Damascum, & vastauit eam, & transtulit habitatores eius Syrenem, Rasim autem interfecit.* Nihilominus hoc onus Damasci quod haud dubiè præcessit eius exitium, scriptum est post mortem Achaz, & post onus Philistææ; quod prædictum fuit anno quo mortuus est Achaz, vt constat *cap.* 14. *vers.* 29. id est, aliquot annos post Damasci cladem, & post onus Moab. quod completum est post centum annos, & eò ampliùs, postquam periit Damascus.

2. ᵇ *Et cessabit adiutorium ab Ephraim.*] Hinc planè constat agi de strage Damasci, quæ contigit regnante Achaz: nam tunc adhuc vigebat Ephraim, in quo decem tribus intelliguntur, cui Damascus, & Rex eius Rasin auxilium præbuère contra Iudam. Neque enim diu post initum regnum ab Ezechia durauit regnum Israel: nam sexto illius anno deletum est, 4. *Regum* 19. Debellata ergo Damasco languescent vires Iacob, neque iam amplius contra Ierusalem ad oppugnandum, neque contra Assyrios ad repugnandum quicquam auxilij postulabit.

3. ᶜ *Et reliquia Syria sunt gloria filiorum Israel.*] Ironicè hîc *gloria* sumi videtur pro ignominia. Docet autem idem esse passuros Damascenos, quod imminere antea dixerat Israëli. Vt enim plurimi captiui ducti sunt è Samaria, & pauci relicti, sic A erit in Syria, & quantum Samaritani, tantum Syri apud Assyrios erunt ignobiles & abiecti. Septuaginta eodem explicant sensu citra figuram: sic enim vertunt. *Non tu melior eris filijs Israel, & gloria eorum.*

ᵈ *Et erit in die illo attenuabitur gloria Iacob.*] 4. Cum Damasco quædam tribus Israel captæ sunt ab Assyrio.
Hinc quod reliquum est capitis, pertinet ad Israël, cuius gloria attenuata, atque imminuta dicitur; quia quo tempore capta est Damascus ab Assyriis, duæ quoque tribus, & dimidia eodem impetu captæ sunt, & in captiuitatem abductæ vt habes *I. Paralip. 5. vers.* 26. Quare magnopere imminuta est Israëlis potentia: & quia pars, quæ trans Iordanem consederat, nempe tribus Ruben, Gad, & dimidia tribus Manasse, translatæ sunt ad Assyrios, tum B etiam, quia quod reliquum erat ex Israël excisa Damasco, quam priùs in auxilium aduocarat, minùs habebat roboris ad belli pondus.

ᵉ *Et erit sicut congregans in messe quod restiterit: & brachium eius spicas leget.*] 5. Prouerbiũ. Quam male vexatus Israël ab Assyrio.
Triplici similitudine, eáque vt reor, prouerbiali ostendit propheta, quàm pauci ex tam copioso numero futuri sint reliqui, quos non consumat ferrum, aut abducat exilium. Neque enim plures erunt quàm spicæ, quæ ex magna messe effugerint messorum manus: aut oliuæ, quæ in arborum cacumine, aut racemi, qui peracta vindemia ab attento atque auaro vinitore relinquuntur. Similia reperit *cap. 24. vers.* 13. Vbi nos de hoc genere sermonis plura.

ᶠ *In die illa inclinabitur homo ad factorem suum.*] 6.
C Quod post stragem decem tribuum quam plurimi ex his, qui remanserant, ad Deum Israel conuersi fuerint, cuius religionem ante prodiderant, & vana Deorum simulacra confregerint, satis liquet ex 2. *Paralip. cap.* 30. & *cap.* 31. Et de his Israëlitis intelligi putant hunc locum cum Hieronymo & Cyrillo ex recentioribus multi. Quod mihi videtur satis verisimile. Nam in parentibus, qui capti iam apud Assyrios dura seruitute premebantur, experti fuerant, quàm parum esset fidei ac roboris in diis, quibus excitarant altaria, & supplices vota, precésque detulerant. Et hac præsertim ratione per-

suadere tentauit per literas, & nuntios sanctus Rex Ezechias eos, qui ex toto Israël in sua sede remanserant, vt ad auitam religionem redirent 2. *Paralip.cap.* 30. Neque sanè irrito conatu. Alij hæc referri putant ad eos, qui cum Damascenis simul euersi sunt, nempe qui trans Iordanem consisterant, quod mihi improbabile non est. Solet enim vexatio paulò durior, qualis accidit illis Israëlitis sub Assyrio iugo, ad sanitatem adducere insipientes, vt meliora cogitent.

Ex Syris aliqui post euersam Damascum videntur ad Iudæorũ religionem conuersi.

7. Neque aliquid à textu alienum dicturus mihi videor, si ab hac mentis, religionísque mutatione Syros non excludam: Nam de illis quoque videtur intelligenda hæc vaticinij pars. Et iam ipsi re ipsa didicerant, quàm parum esset fidendum dijs, quos antè vana religione coluerant; & de Iudæorum Deo, & audierant admiranda, & ipsi nonnulla fuerant, & in parentibus quondam, & nunc recèns in seipsis experti. Quare rerum iam potito Assyrio hoste sæuissimo, nemo erat, ad quem illius cladis reliquiæ tutiùs confugerent, quàm Ezechias. Et in vno Deo Israël satis præsidij ad salutem sibi futuram esse persuaserant.

8. g *In die illa erunt ciuitates fortitudinis eius derelictæ sicut aratra, & segetes, quæ derelictæ sunt à facie filiorum Israel.*] Longum esset rationes ostendere cur variè à varijs hic locus conuertatur: neque enim ex interpretibus vllus ferme est qui cum alio omnino consentiat; quare ab hoc labore, & molesto, & longo abstinens ad vulgatæ translationis expositionem accedo. Lyra sic præsentem locum exponit. Sicut filij Israël non potuerunt illa defendere, quæ erant in agris, quia nullo murorum præsidio muniebantur: quare imminente Assyrio, derelicto omni instrumento rustico ad vrbes confugiebant: sic etiam quia in vrbibus munitis, ac fortibus nihil statuent sibi esse firmamento, illis relictis in fuga potiùs spem salutis, & libertatis collocabunt. Quibus verbis significat non magis tutos fore Israëlitas in ciuitatibus, quas muniunt præalti muri, excelsæ turres, & comparata ad arcendum hostem propugnacula, quàm desertus ager, qui totus patet inimicorum prædæ. Quæ sententia mihi non improbatur; immò valde videtur expedita, & facilis. Sed communiter alij cum Hieronymo sic interpretantur. Sicut Amorrhæi, & nationes aliæ, cùm viderent impares se esse Israëlitarum viribus, quibus fauere Deum non obscurè intuebantur, desertis agris, & eorum fructibus, ac rustico instrumento hosti relictis, in munitiones suas trepida, ac veloci fuga se recipiebant: sic Israëlitæ, quorũ caput Samaria, cum nihilo tutiores à facie Assyriorum existimarent ciuitates munitas, quàm Amorrhæi olim agros, & aperta loca à facie Israël, eodem modo relinquebant munitas, & ad repugnandum opportunas ciuitates, quo alij segetes & aratra. Et verò non apparet, quo alio modo, tam breui, ac facilè Assyrij tot ciuitates capere, atque expugnare potuerint, quot erant vltra Iordanem, quæ eodem tempore quo Damascus, & eodem penè impetu captæ sunt. Quo ex loco hæc Amorrhæorum fuga constare possit, non video; sed est verisimile ex timore, quem Chananææ gentes conceperunt, ita contigisse; & ad historiæ certissimam fidem satis est ab Isaia ita fuisse propositum. Quantum verò expauerint Chananææ Gentes ad Israëlis ingressum constat, ex *Iosue cap.* 2. *vers.* 9. & 11. & *cap.* 5. *vers.* 1.

Magnus Chananæorum pauor ad ingressum Israël.

9. h *Et eris deserta, quia oblita es Dei Saluatoris tui.*] Causa redditur tam horribilis cladis, & subitæ ruinæ, quia Dei à se præsidium abiecit, quo tempore illius memoria deposita alienæ religionis sacris adhæsit. Loquitur autem cum decem tribubus vt constat, & subauditur, *ô plebs*, quæ deserta dicitur & oblita.

10. i *Propterea plantabis plantationem fidelem, & germen alienum seminabis.*] *Plantatio fidelis* dici potest generosa, & nobilis, quæ & certum quotannis fructum fundit, & illum egregium: qualis erat plantatio *Sorec*, aut germen, quod *electum* vocatur *Isaiæ cap.* 5. Quasi dicat propheta, plantabis in agro stirpes ita fideles, vt nunquam fallant agricolæ spem, ac laborem; sed fructus ex illis alieni decerpent. Sed alij putant *fidelem* hic ironicè pro *infideli* sumi. Et quidem Septuaginta, qui locuti sunt non figuratè sed propriè, *infidelem* transtulerunt. Sicut ergo *ager fidelis* dicitur, qui reddit domino quod accepit cum vsura; sic *infidelis* vocari potest; aut quia producit nihil, aut siquid est, illud non domino producit sed alieno. Quod satis explicat id quod proximè sequitur, quod prioris partis epexegesis est. Et ita re vera contigit; nam quod in agro Israëlitico plantatum est, Assyriorum vsui seruiuit, non Israëlitarum. Hæc, aut alia his non dissimilia minatur Dominus illis qui à lege defecerint, *Deut.cap.* 28. quibus denuntiat ex longo agrorum cultu nullum esse referendum fructum. Simili figura satis ad [illegible] opportuna vsus est Virgil. *Eclog.* 1.

Impius hæc tam culta noualia miles habebit?
Barbarus has segetes? en quo discordia ciues
Perduxit miseros, en queis consevimus agros!
Insere nunc Melibœe pyros, pone ordine vites.

11. l *In die plantationis tuæ labrusca, & manè semen tuum florebit.*] Hæc est superiorum explicatio. Quasi dicas, plantatio illa licèt nobilis, & ad vbertatem, & gustum egregia, afferet tibi labruscas, id est amaritiem, nam sanè amarum est spectare tua, quæ pulchra sunt, & in quibus abs te diu laboratum, ab alijs diripi. Quare tibi germen illud nobile nihil afferret præter dolendi causam. Videbis manè, id est, proximo tempore post sementem factam herbescentes ac lætas segetes, sed vbi maturuerint, & ad spicam peruenerint, erunt non tuæ. Neque aliud significat, quod mox additur *in die hæreditatis*, nam *hæreditare* possidere est, aut manu tenere: quo sensu dicuntur vermes hæreditare corpus, ac si dicas, quando fructus colligendi sunt.

12. m *Væ multitudini populorum multorum, vt multitudo maris sonantis.*] Hæc aliqui ad Assyrios referunt, qui quasi rapidissimi fluuij è suæ regionis finibus exundantes Damascenos, atque Israëlitas latè populati sunt. Sed sanè multò meliùs ista Damascenis conueniunt, & Israëlitis, qui coniunctis viribus contra Hierosolymam coniuratas acies inuexerunt. Quia de illorum exitio paulò antè dixerat, nunc quasi per epiphonema eadem paucis comprehendit. Sic extollens illorum vires, & incitatos ad pugnandum animos, vt illis cum aliqua doloris significatione interitum minetur.

13. n *Et increpabit eum.*] Sicut Dominus *Lucæ cap.* 8. *increpauit ventum, & tempestatem aquæ, & cessauit & facta est tranquillitas.* & *Psal.* 105. *increpauit mare rubrum, & exsiccatum est.* sic etiam nunc Dominus tempestatem illam ab hostibus excitatam increpuit, & temporis momento fecit euanescere.

14. o *In tempore vesperæ, & ecce turbatio: in matutino,*

Prouerbiũ.

sino, & non subsistet.] Prouerbiali forma, *vespere*, & *mane* pro breuissimo tépore vsurpantur, quando aliqua notatur rerum vicissitudo. *Psal.* 29. *Ad vesperam demorabitur fletus, & ad matutinum lætitia.* Et *Psal.* 89. *Manè floreat, & transeat, vespere decidat, induret & arescat.* Vide infrà ad illud *cap.* 38. *De mane vsque ad vesperam finies me.* Ait igitur propheta sonitum illum concitatæ, atque fermentis procellæ increpante Domino repentè cessaturũ.

15. [9] *Hæc est pars eorum qui vastauerunt nos & sors*, &c.] Hæc mihi persuadent sermonem hunc nullo modo esse de Assyriorum, aut Chaldæorum aduentu seu ruina, quandoquidem ante Damasci stragem quando hæc dicebantur à propheta, nondum Assyrij, nedum Chaldæi in Iudæorum fines irruperant. At Syri, & Israël sæpe. Hanc ergo cladem imminere dicit Isaias illis, à quibus Iudæi ante hunc rerum articulum vastati dicuntur, & direpti. Neque tamen improbo illorum sententiam, qui hunc etiam de aliis Iudaici nominis hostibus, & de Assyriis præcipuè hæc interpretantur, quorum potentia momento temporis extincta est. Quia videtur hic summa quædam eorum proponi, quæ ad hunc vsque locum de Iudæorum hostibus tradita sunt. Porrò *pars* & *sors* prouerbiali specie sumi videntur pro hæreditate, siue pro eo, quod alicui proprium, seu debitum est. Quare in Scriptura hæc duo sæpe coniungũtur. *Sap.* 2. *vers.* 5. *Hæc est pars nostra, & hæc est sors nostra.* Et *Ierem.* 13. *vers.* 25. *Hæc est sors tua, pársque mensura tua.* Plura hac de re diximus ad illud *Act. cap.* 8. *Non est tibi pars, neque sors in sermone isto.*

Argumentum decimioctaui capitis Isaiæ.

VATICINIVM *hoc vt in fine commentariorum probamus, contra Æthiopes est, qui post Ægyptum habitant, quorum vires inanes esse dicit, licèt ab ipsis sæpe superbè decantatas. Contra quos aduocat Dominus Assyrios, atque Chaldæos: quorum armis regionem illam latè populatus est, & ingente cadauerum multitudine compleuit. Ad extremum docet Ægyptios, seu Æthiopes, post acceptam grandem illam plagam, consilia saniora complexos ad montem Sion allaturos esse Domino religiosum munus.*

CAPVT XVIII.

1 [a] *VÆ terra cymbalo alarum,* [b] *quæ est trans flumina Aethiopiæ,* [c] *qui mittit in mare legatos,* [d] *& in vasis papyri super aquas.*

2 [e] *Ite Angeli veloces ad gentem conuulsam, & dilaceratam: ad populum terribilem, post quem non est alius: ad gentem expectantem, & conculcatam, cuius diripuerunt flumina terram eius.*

3 [f] *Omnes habitatores orbis, qui moramini in terra, cùm eleuatum fuerit signum in montibus, videbitis, & clangorem tubæ audietis.*

4 *Quia hæc dicit Dominus ad me,* [g] *quiescam, & considerabo in loco meo,* [h] *sicut*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 DVRVM vaticinium contra Æthiopiam, quæ est trans Ægyptum. Væ terræ quæ opes suas, atque subsidia superbè, atque ambitiosè prædicat, cùm tamen in eo nihil sit præter inanem sonitum; aut ærei cymbali futilem tinnitum. Quæ mittit legatos in mare, legatos, inquam, qui mare nauigent in nauibus è papyro, seu scirpo contextis.

2 Contra populum tam suum sibi auxilium ambitiosè prædicantem dicit ad Assyrios, atque Chaldæos vltor Dominus. Ite ô legati mei, non lenti, aut tardi, vt Æthiopum legati in cymbis è palustri materia, sed veloces ad Gentem, quæ à vobis ex suis conuellentur sedibus, & variè dissipabuntur. Ad Gentem, inquam, sua, atque aliorum etiam opinione terribilem, quæque tantum sibi in suis opibus, atque potentia placet, vt præ se cæteros contemnet omnes. Ad Gentem, quæ suis peccatis altè, atque assiduè clamantibus hanc plagam, atque ruinam expectat, cuius agros turbat quotannis, & oblimat Nilus.

3 Omnes habitatores orbis, omnes inquam, qui terram incolitis, cùm militare signum in montibus statuero, & litui clangore Assyrios euocauero, videbitis, qualis infligenda sit plaga insolenti populo.

4 Hæc ad me Dominus, vt suo nomine denunciem. Quo tempore ambitiosa Gens illa

durè vexabitur, ego non excedam è loco meo, vt illi auxilio sim: imò potiùs dū in tenebris erit: neque expeditū aliquid habeat, quò se recipiat, ego ero in luce plusquā meridiana: & quando ęstu flagrabit tribulationis premente ad internecionem hoste, ego tunc ero quasi in roris matutini refrigerio, aut qui tempore messis perfunditur à nube rorante.

meridiana lux clara est, & sicut nubes roris in die messis.

5 Cur messis tempore populus ille grauiter diuexandus sit, neque ex suis copiis, aut decantatis viribus aliquid percepturus vtilitatis, in causa est, quia priùs intempestiua luxurie, totus effloruit; & ante suum tempus germen protulit immaturum. Quare infelix illa, atque stolida planta, à vinitore Deo per Babylonios, & Assyrios ita tractabitur durè, vt falce præcidantur rami, & quæ ramusculis siue abscissis, siue auulsis reliqua fuerint, succendentur tandem, & abducentur longè.

5 [l] *Ante messem enim totus effloruit, & immatura perfectio germinabit, & præcidentur ramusculi eius falcibus, [l] & quæ derelicta fuerint, abscindentur, & excutientur.*

6 Nunc audi quid in vindemiæ messisque metaphora obscuriùs accepisti. Nullus erit locus siue confragosus, & sublimis, siue demissus, & planus, quem non cadauerum multitudo consternat, quæ in montibus volucres, & in campis belluas carniuoras pascent. Idque non ad exigui moram temporis, sed ita diu, vt æstatem, hiemémque perpetuam agant in cadauerum pabulo.

6 [m] *Et relinquentur simul auibus montium, & bestiis terræ: [n] & æstate perpetua erunt super eum volucres, & omnes bestiæ terræ super illum hyemabunt.*

7 Tunc verò populus ille sua opinione terribilis, & qui vltimus est omnium, aut qui longè post se reliquos deputat: quique nunc expectat debitum suæ arrogantiæ supplicium, cuius agros conculeant flumina, atque diripiunt, munus deferent Domino, ad montem Sion, vbi diuinum nomen præcipua religione colitur.

7 [o] *In tempore illo deferetur munus Domino exercituum à populo diuulso, & dilacerato: à populo terribili, post quem non fuit alius: à gente expectante, expectante & conculcata: cuius diripuerunt flumina terram eius, ad locum nominis Domini exercituum montem Sion.*

IN CAPVT DECIMVM
OCTAVVM COMMENTARIVS.

1. [a] VÆ terræ cymbalo alarum.] Locus hic non vno modo ab omnibus redditur, & explicatur. Lxx. reddiderunt *nauium alis.* Symmachus *sonitus alarum.* Theodotion *aues.* Aquila *vmbram vmbram.* Tigurina *nassa alata.* Explicationes etiam variæ pro versionum varietate. Quia verò illa omnia, quæ in huius loci translationem, atque explicationem adducuntur, commemorare fastidio esset legentibus, extricabo me breui ex implexa tot sententiarum sylua, si tamen illud priùs obseruauero, mira videri, quæ multi ex Hispanis scriptoribus dicunt, non tam credo, quod ita sentiant, quàm quòd clari patriæ studio eius laudi intemperantiùs indulgeant, quàm sacræ historiæ fides persuadeat. Hi ergo tam locum istum quàm extremam partem Abdiæ vaticinij ad expeditionem in nouum orbem, eiusque conuersionem per Hispanorum prædicationem, & arma

Hæc prophetia nō est de nouo orbe.

A conferunt. In his est Ludouicus Legionensis, & Montanus in Abdiam, in quam sententiam citatur à Legionensi Burgensis, in hunc Isaiæ locum: sed non video vnde hoc colligi possit ex Burgensi. Docet Rebellus *lib.* 18. *q.* 23. quæ sententia omnibus ferme aliis non solùm noua, id enim ferendum esset, sed etiam alienissima à toto textu visa est. Nam quæcumque per plura capita dicuntur à propheta, minæ sunt, vt præfixus titulus statim præ se fert. Et ideo sic incipit, *Onus Moab, onus Ægypti,* &c. aut *væ terræ, væ Ariel.* Quare nihil ex titulo habemus iucundum, ac gratum, sicut profectò esset Hispanis, dissitas illas nationes, subiugare armis sui regis imperio, & intra Ecclesiæ septa cogere per Euangelium; aut Gentibus ita subiugatis, idololatria cognita, atque contempta ad veritatis agnitionem venire. Sed qui ita statuunt illud *væ* pro quo Hebr. est הוי *hoi,* non putant esse particulam

dolentis, seu comminantis, sed potiùs exhortantis: quasi Deus hortetur Hispanos cymbalo alarũ, id est, classibus instructos, vt Gẽtes illas adeant cõuulsas, & expectantes. Sed profectò, vt vox illa הוי *hoi*, id etiã sibi velit, tamen particula illa sæpiùs in multorum capitum initiis iterata, & proximè capite præcedenti *vers.* 12. satis ostendit quo sensu in hoc capite sit accipienda. Mitto alia, quæ omnino distortè renitente toto capite in illam sententiam trahuntur, quæ pudet commemorare: neque vacat in opere adeò longo, in rebus non adeò necessariis operam ludere. Ad illa venio quæ magis instituti nostri sunt.

2. Satis verisimile est, vt omnes communiter cum Hieronymo sentiunt, vaticinium istud esse contra Ægyptios, licèt, vt ad finem capitis addemus, non sit improbabile, sed multò fortasse probabilius esse contra Æthiopes: Sed in præsentia de Ægyptiis capio secutus communem explicationem, neque difficile erit postea, hæc eadem ad Æthiopes transscribere, quibus casus non dissimilis & eædem regionum proprietates. Cur verò Ægyptus dicatur *cymbalum alarum*, seu *terra cymbali*. nam Hebraica forma hanc etiam trãslationem admittit, quasi dicas *Cymbalata in alis, aut alas habens cymbalo sonantes*, difficile dictu est, & in quo multi iidémque magni nominis interpretes laborant. Quidam putant sic appellari propter Nilum, qui ad Catadupa cum strepitu præceps ruit instar auium. Est qui *Cymbalum* pro Cymba sumat, quæ remis, ac velis agitur, quæ nautibus id officij præstant, quod volucri pennæ. Quidam verisimilius censent *Cymbalum alarum* vocari, quia hæc regio cùm littoralis sit, vtatúrque mari sibi vicino, ad varia cum vicinis gentibus commercia nauigiis abundat; quarum vela aptissima translatione *alæ* vocantur. Et quidem satis est verisimile his verbis vsque ad *super aquas*, nihil contineri aliud, quàm periphrasim quandam terræ Ægypti, cui Deus per Assyrios vastitatem minatur. Est autem descriptio non parum apta, *Regio trans flumina Æthiopiæ, qua in vasis papyri legatos mittit supra mare.* Videntur autem Ægyptiæ naues, *Cymbali* siue *Cymbalatæ* dici posse, quia inter nauigandum (quæ est illius gentis mollicies) litnis, ac systris concrepare solent. Vide quæ Plutarchus tradit de Cleopatra in vita Antonij, vbi nauem describit in qua remi ad fistulæ, tibiæque modos agitabantur.

3. Sed mihi multò placet magis Hieronymi sententia quam sequitur Cyrillus, & Haymo, interlinearis glossa, neque displicet S. Thomæ, qui putant Ægyptiis Iudaici nominis fautoribus minas proponi non aliter, quàm præcedenti capite Damasco, quæ Israeli contra Iudam non semel auxilio fuit. Quàm verò sæpe Ægyptus populo Iudaico suam operam, aut promiserit, aut attulerit, satis constat. Et ne longiùs abeam, sub hæc tempora Rex Ægypti auxilium promiserat Ezechiæ contra Senacherib, vt liquet 4. *Regum cap.* 28. *& Isaiæ cap.* 37. vbi Assyrius monet Ezechiam, ne confidat in baculo arundineo Ægypti: cuius gratia Senacherib bellum Ægyptus intulit. Quod etiam eandem ob causam fecit Nabuchodonosor, cùm ad extremum euersa fuit Ierusalem. Quia ergo insolentes erant Ægypti reges, suáque ope sperabant fore, vt à quantacunque vi hostium liberarentur, qui Ægyptiæ se fidei, ac tutelæ crederent: Deinde verò aut prodita fide nullum, aut certè exiguum, & futile auxilium afferebant, ideo talo auxilium cantatum sæpe, & tandem nullum, seu inutile cymbalum alarum appellat, id est, strepitum inanem, & sonitum vacuum & nugacem. Quo sensu einsmodi Ægyptiorum auxilium, prouerbiali, vt arbitror, specie, *baculus* dicitur *arundineus*. *Baculus* firmitatem sonat, *arundo* inanitatem; quare auxilij futilis & vacui præclarum symbolum est. Accedit quòd arundo quassata, quo minùs firmitatis habet, & roboris ad sustentandum, eò plus habet sonitus, &, vt ita dicam, plus habet cymbali, seu magis cymbalata est. Quare Deus, vt ab hac spe deterreat suos, qui in dubiis sæpe ac periculosis rebus ad Ægyptios confugiebant, & tale auxilium infirmum appellat, & talia minatur illi populo, qualia superiori capite Damasco, & Syriæ; in quibus olim confidebat Israel.

Væ terræ cymbalo alarum.] Pro *cymbalo* Hebr. צלצל *tsiltsal*, quæ vox *umbram* etiam significat, vt vertit Aquila, quæ si eum aliis coniungatur, optimè explicat auxilij naturam. Quare hæc duo sæpe in scriptura coniunguntur. *Psalm.* 16. *Sub vmbra alarum tuarum protege me. & Psalm.* 56. *In vmbra alarum tuarum sperabo.* Sed & alæ solæ protectionẽ significant sumpta ab auibus metaphora, quæ teneros pullos sub alis fouẽt. Si ergo vmbram hic ab aliis secernas, & cum vulgata vocem צלצל *tsiltsal*, *Cymbalum*; non cum aliis *vmbram* interpretere. non video quo alio modo auxilium futile, magnóque sonitu, atque ambitione prædicatum magis significanter explicari possit. Perinde enim est ac si dicas, *auxilia valde sonantia*, seu *superbè*, *atque immoderatè cantata*. Terræ ergo eiusmodi, quæ opes suas, atque vires venditat, & commendat, ea minatur Deus, quæ mox dicentur. In hunc sensum valde inclinat Hieronymus. Sic enim ille dum adducit explicationem Aquilæ, quæ pro *Cymbalo*, *vmbram* reddit. *Væ terræ quæ in vmbra alarum suarum pollicetur auxilium, & cum scriptura doceat, qui habitat in adiutorio altissimi in protectione Dei cæli commorabitur. Pro quo in Hebr. est, vmbra omnipotentis commorabitur, ipsam Dei similitudinem habere se iactans alios refugaris repromittit.* Hæc Hieronymus. Videtur autem Cymbali sonitus, aut tinnitus prouerbialiter sumi pro rebus ostentatione magnis, re tamen ipsa sine vlla vtilitate, ac momento. Quemadmodum Latini sumunt aut *Cepphos partum*; aut partum montium, ex quibus post ingentes clamores, nixúsque ridiculus tandem natus est mus. Ad quod allusum videtur à Paulo 1. *Corinth.* 13. 1. *Si linguis hominum loquar, & Angelorum; charitatem autem non habeam, factus sum velut æs sonans, aut cymbalum tinniens.* Sanè à Latinis, eo, quem nos prodiximus, sensu, *Cymbalum* vsurpatur prouerbiali specie. Vide Erasmum, qui exemplum adducit ex Plinio in præfatione historiæ ad Vespasianum Appionis Grammatici, qui dicebat immortalitate donari eos, quos ipse suis scriptis commendarat. Hunc autem Tiberius Cæsar, vt inquit ibi Plinius, *Cymbalum* appellabat *mundi*. Ex hac credo metaphora Hispanus cùm significare vult alicuius ventosum ingenium, & verba inflata quidem, & sonantia, à mente tamen, & à sensu vacua: suo idiomate dicit *dar badajadas*: quæ vox sonitus valet, quos cymbalum edit à pistillo percussum.

Prouerbiũ

1. Cor. 13.

4.

Quæ est trans flumina Æthiopiæ.] Nilus ex communi consensu *flumen* dicitur *Æthiopiæ*, seu *flumina*, propter septem ostia, quæ iusti fluminis instar habent, per quæ se in mare mediterraneum exonerat. Sanè Ezechiel *cap.* 19. *flumina* appellat. 5.

Ecce ego ad te Pharao, Rex Ægypti, Draco magne, qui cubas in medio fluminum tuorum. Dicuntur verò *flumina Æthiopiæ*, quia inde Nilus in Ægyptum influit, sicut *Alpium*, aut *Tauri flumi* vocari possunt, qui ea Alpibus, aut Tauro in subiecta loca deriuantur. Dicitur autem Ægyptus esse trans flumina Æthiopiæ, quia bona pars Ægypti comparatione Ierosolymæ vltra fluuium est.

6. [c] *Qui mittit in mare legatos.*] Hieronymus legatos missos esse ab Ægyptiis putat, quo tempore Iudæi angustiùs ab Assyrio premebantur, quod quidem ita accidisse multa in scriptura argumento sunt: neque ego dubito. Quod tamen, licèt verum sit, alius tamen fortasse sensus est huius loci, quem ego non tam ab aliis probari, quàm expendi volo. Plurimùm in se virium statuebant Ægyptij, non solùm, vt sua tuerentur, sed etiam, vt aliis possent esse præsidio, quod & faciebant plurimi, & gloriosè prædicabant. Quod Deus leuissimum esse dicit, & illud præcipuè magis extenuat, in quo sibi maximè placebant Ægyptij, nempe nauale, quod regioni maritimæ, & copiosum, & egregiè instructum esse oportebat. Easse verò tale præsidium esse docet à materia, ex qua nauigia compacta sunt, de qua statim.

7. [d] *Et in vasis papyri super aquas.*] Suspicor hæc explicationem esse priorum verborum, hoc sensu. Mittit legatos in mare, legatos, inquam, qui mare nauigant in nauibus è papyro, seu scirpo contextis. Ostendit quibus nauibus missi fuerint legati illi, cum auxiliaribus copiis: nempe compactis ex materia palustri, quam alit Nilus domesticus fluuius. Satis verò compertum est, quid sit papyrus, nempe genus quoddam iunci, ex quo sicut canistra ab aliis, & calathi, sic ab Ægyptiis cymbæ, ac maiora etiã nauigia texuntur; quę addito bitumine, ac pice facilè fluctus repellunt. Horum quædam similitudo fuit in fiscella, quæ in fluminis carecto Moysem conclusit, & seruauit, quæ ab eadem materia *papyrio* dicta est. De quo *Exod. cap. 2. Cùmque iam celare non posset* (Amram pater Moysis) *sumpsit fiscellam scirpeam, & liniuit eam bitumine, & pice: posuitque intus infantulum.* De his nauibus papyraceis, ac scirpeis agit Strabo *lib.* 17. Herodotus *lib.* 2. Plinius *lib.* 13. *cap.* 11. *& lib.* 7. *cap.* 56. Vbi hoc ipsum aliis etiam nationibus attribuit. *Et nunc*, inquit, *in Britannico Oceano vitiles* (naues) *corio circumsutæ fiunt in Nilo ex papyro, scirpo, & arundine.* Eodem modo Lucanus *lib.* 4.

Papyrus quid.

Sic cum tenet omnia Nilus,
Conseritur bibula Memphitis cymba papyro.

Naues ex materia vitili, ac palustri.

8. Hinc constat quàm parum firmitatis habituræ fuerint Ægyptiæ naues ea materia adeò futili: & cur Deus dicat vmbram, id est, auxilium Ægypti esse leuissimum, quod ambitiosius prædicatum plurimum habeat cymbali, id est, inanis sonitus. Et ad huiusmodi auxilia, quæ iam videntur in prouerbium abiisse, allusisse arbitror Senacherib, infrà *cap.* 36. qui baculum, id est, opem Ægyptiorum, *baculum* appellat *arundineum*, quia ex papyro, & arundine, vt modo dicebamus ex Plinio, Ægyptiæ contexebantur naues.

9. Siue ergo ex hac tantùm materia Ægyptij, siue ex alia etiam firmiori naues compegerint, catennat Deus hoc Ægyptiorum auxilium ab eo, quod ipsis familiare est, atque vernaculum, indicans apud eos arundinea esse omnia, atque papyracea, quibus tutò spes, ac vita committi non posset; cum cymbalo tamen, id est, cum strepitu, adde etiam cum pulchritudine non vulgari. Nam scirpeis illis, & futilibus cymbis caeternum conciliabant ornamentum: Fuisse enim propter colores varios, & alia fucatoriæ artis lenocinia ad speciem pulchras colligitur perspicue ea illo Virgil. 4. *Georgic.*

Nam qua Pellæi gens fortunata Canopi
Accolit effuso stagnantem flumine Nilum,
Et circum pictis vehitur sua rura phaselis.

Huiusmodi etiam plurimæ naues apud Sinas visuntur ad delicias potius Principum, & otiosorum hominum, quàm ad nauigationes, incommoda, aut bellorum difficultates comparatæ. Quarum ornatum, & fucatam speciem rident fluctus & bellici congressus, cùm in ea tam elaborata pulchritudine nihil sit ad resistendum firmamenti.

10. Septuaginta aliter hæc conuertunt, *cum epistolis biblinis*, id est, papyraceis. Ex qua lectione admiranda capiunt nostri concionatores, & qui putant hæc ad Euangelicos viros pertinere, qui literis Pontificiis, aut à superioribus traditis ad barbarorum conuersionem per mare proficiscuntur. Sed re vera, si attentè legas, nihil hic dicunt Septuaginta quod à vulgari translatione admodum dissentiat. Nam si in *epistolis* literas intelligas, in quibus mandato perferuntur, explicatur legatorum munus, de quibus proximè dictum fuerat. Hi namque à sua republica, aut principe mandata perferunt publica fide, atque autoritate consignata. Sed fortasse alius est sensus, qui neque alienus videbitur his, qui Grecè norunt, neque valde dissentit à sensu, translationéque vulgati. Nam sicut ἀπόστολος pro *classe*

11. aliquando ponitur. Sic reor summi ad eodem themate ἐπιστολὴν, quæ *aliquid missum, & extrusum* importat. Quare *epistola biblina* idem erunt, quæ classes, aut naues papyraceæ, id est, vasa papyri, vt transtulit vulgatus. Quod si hoc durum est, vt profectò videtur, non tamen apparet esse durum, si *epistolas biblinas* appelles illa nauigia, quæ mandata perferunt, aut de aduentu classis admonent, & aliquid futurum esse prænuntiant. Quæ naues à Latinis *tabellariæ* vocantur. Ita Seneca *lib.* 11. *cap.* 78. *Subitò*, inquit, *nobis hodie Alexandrinæ naues apparuerunt, quæ præmitti solent, & nuntiare secuturæ classis aduentum, tabellarias vocant.* Hæ itaque tabellariæ naues, quæque *epistolæ* vocari possent, quia epistolarum munus obeunt, aptæ sunt legatis, qui publico nomine, ac fide aliquid promittunt, aut denuntiant: quales videri possunt qui ab Ægypto profecti suam opem Iudæis imminenti Assyriorum, seu Chaldæorum exercitu pollicentur. Hoc modo mihi visum est Septuaginta cum vulgato posse conciliari: neque præterea apparet, quo alio modo aptius nomen *maris* quod statim subiicitur, cum epistolis biblinis coniungi possit.

Naues Tabellariæ.

12. Burgensis hic explicationem adhibuit ea Rabbinorum fortasse commentationibus, ne dicam somniis expressam, licèt ipse non nominet. Quod si ipse primùm excogitauit, aut ab aliis acceptam nobis probare studet, non possum non vehementer mirari, aut tanto viro illam placere, si ab aliis priùs excogitatam, aut si ille omnium primus inuenit, eam in eius mentem venire potuisse. Ait enim inter Hebræos, qui translati fuerant ad Assyrios, & inter illos, qui in Iudæa remanserant, per subterraneos meatus, occultósque omnes familiare fuisse commercium. In scirpeis enim fiscellis, id est, è papyro, aut ex alia palustri materia contextis literas includebant, quibus vicissim sua consilia, & communium rerum statum significabant,

bant. Res planè ridicula. Plura qui volet, legat apud ipsum; mihi non libet in ea explicanda sententia operam, & tempus ludere. Multò minùs est improbabile, licèt non adeò probabile sit, quod Hieronymo teste in hunc locum, putat Eusebius, & placet Oecumenio *in prologo epist. ad Roman. & in cap. 28. Actuum*, hunc locum accipiendum esse de legatis, quos in omnem regionem, vltra Æthiopicos etiam fines miserunt cum epistolis Iudæi, qui erant Hierosolymis, vt Iudæos vbicumque locorum essent, admonerent, sibi vt cauerent à Christi doctrina.

13. *Ite Angeli veloces ad gentem conuulsam, & dilaceratam; ad populum terribilem, post quem non est alius: ad gentem expectantem.*] Non mihi facile est statuere cui sint hæc verba tribuenda: Communiter cum Hieronymo interpretes existimant hæc esse Ægyptiorum mandata, qui suos legatos ad Iudæam gentem cum auxiliaribus copiis expediunt: quæ conuulsa fuit, & dissipata ab Assyriis primùm, deinde à Chaldæorum exercitu. Quæ vocatur *terribilis*, quia quo tempore Deum habuit fauentem, & propitium, omnibus populis terrori fuit adeò, vt post ipsam gens alia non sit, quæ cum illa aut robore, aut rerum gerendarum facilitate comparari potuerit. Quæ tamen expectat iam in extremam difficultatem adducta caeterum auxilium ab Ægyptiis, propterea quod flumina, id est, nationes, quæ priùs fluminibus tanquam ex alueo egressis comparatæ, regionem illam oppleuerunt, atque vastauerunt. Cui ego interpretationi lubens adhæreo, tum quia textui satis est cõsentanea, ingenióque Ægyptiorum, qui suæ ambitionis cymbalo, id est, inani ostentatione nihil sibi non arrogabant, tum quia etiam placet viris à quorum sententia discedere inuitus soleo. Nihilominus proponam quid mihi etiam hic verisimiliter videtur dici posse: neque enim ipse aliquid hic certum definio.

14. Miserant, aut potiùs missuri erant Ægyptij legatos per mare cum scirpea classe, qui nihil omnino erant opis allaturi populo Iudaico: nunc verò Deus mittit legatos, sic enim appellantur Angeli, nempe Assyrios seu Babylonios, ab vtrisque enim Ægyptij malè mulctati sunt, non cum tardo, atque irrito scirpeæ classis molimine, sed omnino veloces contra Ægyptios, quos conuulsos appellat, & dissipatos more Scripturæ maximè apud prophetas, quæ id factum esse dicit, quod facilè, aut certissimè fiet, aut certè proximum est, vt fiat. Vocatur autem populus ille terribilis, & post quem non est alius, id est, præ quo nullus est potentior, id enim valet מן הוא *men hu*, id est, *præ quo*: vel magis ad translationem vulgari, qui vltimus est omnium, quos Iudæa cognouit. Quod si ita est, non tã de Ægypto, quam de Æthiopia trans Ægyptum vaticiniũ istud institutó est, vt magis esse verisimile ad finẽ cõmentariórum dicemus. Quod si *præ quo* legas; hæc quæ præcesserunt dicta videntur per sarcasmum à Deo, qui se accommodat, ironicè tamen, cogitationi Ægyptiorum, atque etiam frequenti illorum sermoni, quo se formidabiles omnibus, & præter se nullum esse formidandum, & sibi ipsis persuaserant, & crebris vsurpabant sermonibus. Quæ verò sequuntur, perquam bellè describunt naturam regionis, quæ à suo Nilo ita conculcatur, & oblimatur, & quodammodo diripitur, vt agri priùs aratro, atque ligone subacti, postea affuso Nilo latè stagnantes nauigia sustineant. De quo quidam eleganter. *Ægyptiis Nilus est omnia, nempe terra, fluuius, mare, palus.* De quo est illud Virgil. *Georg. 4.*

Et circumpictis vehitur sua rura phaselis.

Idem Herodotus *lib. 2. de exundatione Nili. Hoc dum contingit, non iam per alueum fluminis, sed per medium campum nauigatur.*

Ea bis etiam fit, vt gentem hanc Deus appellet 15.
expectantem: quia expectat exundationem Nili, vt terram oppleat, conserat, & fœcundet, alioquin fame peritura: aut certè vt intra alueum se recipiat, quasi ab illo obsessa teneatur: aut expectantem supplicium, quod iam insolentes Ægyptiorum spiritus exigebant. Qui loquendi modus vsitatissimus est in Scriptura, in qua aliquis dicitur id facere, aut velle, quod vt fiat, eius mores, & opera merentur. Qua ratione peccata Sodomorum dicuntur clamare, & quasi expectare vindictam, & illa similiter, quæ dicuntur *peccata in cœlum clamantia*, quia illis à Deo ex cœlis imminet vindicta. Ad hunc modum Latini dicunt, *hic vult esse miser*, quia illa audet, propter quæ miseriam effugere non potest, *ille vult spoliari, qui aurum portat in manu.* & similia. Sic etiam gens Ægyptia vindictam expectat, quia illius dignissima est.

Sed credo hanc vocem *expectantem* aliquid sibi 16.
velle magis proprium naturæ, ac soli regionis illius. Et ideo obseruandum est pro *expectantem* in Hebr. esse קו קו *cau cau*, quod Pagninus vertit *lineatim*, Forerius *linea linea.* & eodem propè modo Vatablus. Iuxta hanc explicationem ostenditur id, quod anniuersaria inundatione fluminis quotannis facere solent Ægyptij. Cùm enim exundans fluuius inducto limo obruat, & tegat notos antea, atque designatos agrorum vniuscuiusque terminos, necesse fuit aliquam artem adhiberi, quæ obcæcatos agrorum limites aperiret, & antiquas possessiones ad priorem mensuram definitas dominis restitueret. Quocirca vsi sunt regula, linea, Gnomone, quibus antiqua spatia sine errore metarentur. Hinc nata est Geometria non tam sciendi studio, quàm necessitate tuendæ pacis. Quam primùm dictam ob causam inuenerunt Ægyptij, vt tradit Herodotus *lib. 2.* & Diodorus Siculus *lib. item 2.* & Strabo *lib. 7.* Iuxta hæc sic reor locum istum exponi posse; mittendos esse Angelos veloces, id est, legatos, nempe Assyrios, atque Chaldæos, qui sicut in aliis, sic etiam in vastandis Ægyptiis Dei ministri, atque flagellum forent: qui disperderent gentem illam insolentem, quam obruit quotannis, & oblimat fluuius, quæque lineis, atque aliis Geometricis instrumentis, designat fines, quos egressus ex alueo Nilus obcæcauerat. Porro sicut in vasis papyraceis atque arundineis infirmitatem illius Regionis ostenderat, sic nunc in limo, & cœno patrij fluminis, & in linea agrorum metatrice eiusdem regionis sordes, & fortunam incertam, atque instabilem demonstrat.

Ex inũdatione Nili nata Geometria.

Omnes habitatores orbis, qui moramini in terra, 17.
cùm eleuatum fuerit signum in montibus videbitis, & clangorem tubæ audietis.] Videntur hæc verba Ægyptiis accommodari posse, sicut illis ascripta sunt priora, quasi suum imperium, atque potentiam iactent, & dicant, tunc omnibus exploratum iri quantum viribus possint, cum signum eleuatum fuerit militare, & lituus increpuerit. Tunc verò (vt illis frequens in ore) ipsa sedebit Ægyptus quieta, & ab omni periculo & metu vacua, atque otiosa, dum hostes opprimuntur, & amici ab ex-

tremo periculo ipsorum auxilio liberantur. Et splendescet Ægyptus sicut meridiana lux, & erit iucunda, quasi, qui æstiua messe, dum alij ardentibus solis radiis inflammantur, frigido rore perfunditur. Seu certè quia qui angustè ab aliis premuntur, hi videntur in tenebris esse, & æstu torreri, suum præsidium eiusmodi futurum iactabit Ægyptus, qualis est lux pomeridiana his qui in tenebris agunt, & nubes opaca, & rorida his, quos æstus affligit, idque sine magna contentione, atque studio. Id enim valet *quiescam in loco meo.* Neque profectò sensus iste videtur durus, si verba superiora Ægyptiorum esse concedamus.

18. Sed sanè vt indicauimus suprà, hæc verba vidētur esse Dei; neque obscurè indicant quæ mox sequuntur. *Quia hæc dicit Dominus*, quæ quomodo iuxta priorem explicationem accommodatè explicari possint non video. Quare hæc verba cum aliis Domino tribuo, neque ex hoc leuis mihi coniectura est, vt existimem superiora verba non tam ad Ægyptios, quam ad Dominum referri oportere. Quod si Domino hæc tribuas, non est difficilis explicatio: Aduocat enim testes omnes habitatores orbis, edicitque vastitatem populi ambitiosi, atque insolentis tunc euenturam, quando eleuato signo militari more, & inflato classico angeli veloces, id est, Assyrij aut Babylonij, cum vltrici manu eò ab Imperatore summo mittantur.

19. g *Quiescam, & considerabo in loco meo.*] Quemadmodum homines in suorum inimicorum morte exultare, & non solùm siccis, sed etiam lætis oculis quasi ex theatro illorum exitium expectare solent: sic Deus, qui se hominum cogitationi, ac sensibus accommodat, ait se in loco suo consideraturum esse, quid Ægyptus patiatur, neque excessurum ex eo, vt illi auxilio sit: Simili verborum forma vsus est Deus *Deut. 32. Abscondam faciem meam ab eis, & considerabo nouissima eorum*, id est, non auxiliabor illis, sed animo non solùm quieto sed etiam hilari expectabo quid illis accidat aduersi.

Deut. 32.

20. h *Sicut meridiana lux clara est, & sicut nubes roris in die messis.*] Quàm longè futurus sit Deus, vt Ægyptiorum calamitate moueatur, explicat accommodata valde similitudine sumpta, vt reor, ex Ægyptiæ regionis natura: quia ardens est, quia in Aphrica sita, & Zonæ torridæ propior; & quia in locis palustribus, & crassum aliquid habentibus obscuro cœlo est, & nebuloso, vt obseruauit Plinius *lib. 21. cap. 7.* & Theophrastus *lib. 7. cap. 6.* Hæc verò duo, *tenebræ, & æstus*, afflictionem significant, & angustias. Dicit ergo Deus in Ægyptiorum tenebris se futurum in luce clarissima, qualis est meridiana, imo futurum ipsam lucem; & in vehementi illorum æstu qualis esse solet in messe, futurum se non solum in refrigerio opacæ nubis, sed etiam nubem stillantem matutino, atque perfrigido rore. Existimo autem vulgò prouerbialiter dici solitum quando aliquis iucundo est atque exultanti animo, aut quando illum nullus dolor, aut cura in graui aliqua, ac communi calamitate tangit, *esse sicut lucem meridianam*, aut *sicut nubem rorantem*, quia hæc procul absunt à tenebris, & æstu, quibus ærumnosus status in Scriptura significari solet. Porrò Deus, qui humano sæpe more loquitur, certè accommodatè ad hominum sensus, gaudere se dicit aliquorum incommodis, vt *Prouerb. 1. 26. Ego quoque in interitu vestro ridebo. Ezechiel. 5. vers. 13. Complebo furorem meum, &c. & consolabor. Deuter. 28. vers. 63. Lætabitur Dominus disperdens vos.* Vide quæ diximus *cap. 1.* ad illud *Heu consolabor super hostibus meis.*

Prouerbiū.

i *Ante messem enim totus effloruit, & immatura perfectio germinabit.*] Persequitur metaphoram de messe, rationemque reddit, cur futurus in messe sit tam grauis æstus, id est, doloris acerbitas. Quia videlicet priùs intempestiua luxuria supra modum effloruit, & ante suum tempus immaturus prouentus germinauit. quasi dicat; speciem potiùs habuit vberis, atque maturi prouentus, quàm verum, ac tempestiuum fructum, quia erupit ante tempus, & germinauit non maturus. Existimabat Ægyptius populus, sua potiùs opinione quam re ipsa potens, se posse omnia, eóque nomine sibi vehementer placebat: sed properabat nimium, & adhuc in herba erat illius seges. Neque enim quicquam promouit contra Assyriorum, & Chaldæorum vires in causa Iudæorum: & ipse dum se florere putat rerum abundantiâ, securus à periculi suspicione, & metu in omnium se vitiorum turpitudinem laxabat; sed illius herbescentis luxuriæ venit acerba, nec opinata messis, id est, dignus sua væsania fructus. Collegit enim lacrymas, dolores, & extremam cladem. 21.

Pro re morali obserua quàm afferat amarum, & acerbum fructum voluptas ante suum tempus percepta, id est, in hac vita mortali, neque enim nisi in cœlo voluptas maturitatem habet. Sicut contrà, qui lacrymas seminat, cum exultatione postea manipulos metit. Hoc idem sub alia metaphora de Ægypto vaticinatus est Ieremias *cap. 46. vers. 20. Vitula elegans, atque formosa Ægyptus, stimulator ab Aquilone veniet.* 22.

Voluptas non nisi a cœlo, maturitatē habet.

Et præcidentur ramusculi eius falcibus.] *Messis* non tantùm est frugum collectio, vt in Canticis diximus ad illud *cap. 5. Messui myrrham meam*, sed etiam aliorum, quod in aliis quoque linguis vsitatum est. De vindemia dixit Virgil. *2. Georg.* 23.

Messis, omnibus fructibus communis vox.

Sarmenta, & vallos primus sub tecta referto,
Postremus metito.

Et *lib. 4. Georg.* de mellificio.

Bis grauidos cogunt fœtus, duo tempora messis.

Sic verbum Græcum ἀμάομαι, quod *metere* significat ad omnium arborum, foliorum, fructuúmque collectionem refertur: quorum exemplis commemorandis supersedeo. Sic puto accipiendam esse nunc *messem*, quæ sumitur non solùm de triticea, aut bordeacea, sed de omnium fructuum collectione, aut potiùs direptione, cum præcidendi dicantur esse rami.

l *Et quæ derelicta fuerint abscindentur.*] Magna significatur vastitas quando ea quæ in messe, aut vindemia relinqui solent, colligenda dicuntur, aut disperdenda adeò vt ex tanta rerum abundantia nullæ sint futuræ reliquiæ. Sed puto hæc non tam referri ad racemos, qui supersunt peracta vindemia, qui *reliquiæ*, aut *derelicta* dicuntur, seu ad spicas, quæ ex metentium manibus exciderunt, quàm ad vitium, aut arborum truncos seu radices; quibus, post abscissos ramos, non parcet inimicorum securis. 24.

m *Et relinquentur simul auibus montium.*] Explicat hîc propheta quod erat obscurum in metaphora; & clariùs ostendit quorum esset illa messis futura, nempe hominum, non segetum, aut arborum: quando dicit excisos ramos relinquendos esse montium auibus, & bestiis terræ. Quæ verba magis sunt apta cadaueribus, quæ volucres pascūt, 25.

& car

& carniuoras belluas, quam his, quæ propria vis verborum significat.

26. *Et æstate perpetua erunt super eum volucres, & omnes bestiæ terræ super illum hyemabunt.*] Videtur hic designari tempus, quo duratura est clades Ægyptia, quandoquidem non æstiua tantùm, sed etiam hiberna tempora positurae sint ibi belluæ, & carniuoræ volucres pascendia cadaueribus intentæ: quasi tota æstas continenter ad hyemem vsque consumenda sit in sternendis Ægyptiis. Vel potiùs indicat tantam futuram cadauerum stragem, vt pascendis belluis, volucribúsque eò confluentibus æstate, atque hyeme sufficiat. Est autem notum, vt cap. 14. *Zachariæ* diximus ad illud, *In æstate & hyeme erunt*, omnium temporum diuersitatem significari. Quare, vt reor, hoc loquendi modo significat propheta diu præ nimia multitudine cadauerum non defuturum pabulum, nisi ita illa tempore extabuissent, vt nullo vsui esse possint voracibus feris.

27. *In tempore illo deferetur munus Domino exercituum à populo diuulso, & dilacerato, à populo terribili, & post quem non est alius.*] Eodem hæc ordine atque eisdem ferme verbis proposita fuerant in principio capitis. Quæ aliquo modo fauere videntur illorum sententiæ, qui superiora verba Ægyptiorum esse censent: qui legatos mittunt ad Iudæos, populum nempe dilaceratum, & diuulsum. Nam hi edocti Ægyptiorum clade statuent in vno Domino spem totam collocari oportere, & victori atque auxiliatori Deo ad montem Sion, id est, ad eius templum gratulatorium offerent, siue pacificum munus. Sed credo hæc nostræ cogitationi aut nihil, aut parum incommodare. Nam hæc eadem, quæ obtulisse videntur Iudæi ab Assyrio exercitu liberati sub Ezechia; illa etiam eadem obtulerunt Ægyptij iam saniora de se, ac meliora de religione cogitantes: vt habemus capite sequenti, vbi planè de Ægyptiis sermo est. sic enim *vers.* 21. *Cognoscent Ægyptij Dominum, & colent illum in hostiis, & in muneribus, & vota vouebunt Domino, & soluent.*

Hactenus caput explicatum est de Ægypto, nunc iam explicatur iterum de Æthiopia.

28. In principio capitis dixi mihi maximè videri probabile hanc prophetiam non ad Ægyptios pertinere, sed ad Æthiopes, ad illos nempe, qui Ægypto sunt vicini: nam alij sunt populi, quibus commune est nomen illud. Quia verò ab omnium penè sententia recedere durum visum est, ideo cum aliis de Ægypto totum caput exposui. Nunc seorsum meam de Æthiopia cogitationem aperiam, & quæ me coniecturæ in illam adduxerint. Quæ meo iudicio ita graues sunt, vt in aliam sententiam de Ægypto non tam sponte discedam, quam inuitus cogar.

29. Prima coniectura est, quia cùm aduersus omnes ferme nationes, atque prouincias, quibus aliquid commune fuit cum populo Israëlitico, aut quæ contra illum aliquid hostile meditatæ sunt, atque molitæ, extent ab Isaia prophetiæ minaces, vt contra Assyrios, Babylonios, Idumæos, Moabitas, Tyrios, Palæstinos, Damascenos, aut Syros, Arabes, & Ægyptios, non est verisimile Æthiopes omissos fuisse, qui contra Israëliticam gentem non semel animos, ac dextras armarunt (nam quod de Æthiopibus statim agatur *cap.* 20. ab hac sententia potius est.) Æthiopes 2. *Paralip. cap.* 12. *vers.* 3. cum Sesac Rege Ægypti coniurasse dicuntur, & grauiter terram Iudaicam concidisse. Et rursus *cap.* 14. *vers.* 9. Zara Æthiops cum copiosissimo exercitu venisse traditur contra Asa regem Iuda. Et eo nomine Sophonias *cap.* 2. dum contra populi Iudaici hostes multa prædicit, his annumerat Æthiopes & ad illos clamat, *Et vos Æthiopes interfecti gladio meo eritis.* de quibus etiam multa Ieremias *cap.* 30. grauiter, & minaciter.

Æthiopes aliquādo Iudæis infensi.

Secunda coniectura quia *cap.* 20. quod proximè succedit vaticinio de Ægypto, Æthiopes cum Ægyptiis coniunguntur, quibus, quia eiusdem consilij participes fuerunt, supplicij quoque ratio communis fuit. Vt autem *caput* 19. ad quod respicit hæc Ægyptiorum plaga, de Ægyptiis institutum est, sic etiam *caput* 18. ad quod videtur idem caput atque supplicium spectare, de Æthiopibus institutum oportuit. Ideo enim duo isti populi quasi per recapitulationem hic videntur coniungi, quia supra illorum merita, atque memoria præcesserant. 30.

Tertia, quia nihil dictum est *cap.* 18. quod deinde *cap.* 19. quod sine dubio de Ægyptiis agit, aut apertè dictum, aut obscurè significatum non sit. Quocirca si *caput* 18. de Ægypto intelligamus, multa sine vllo, vt apparet, vsu *in cap.* 19. de Ægypto repetuntur. Et licet hanc iterationem aliquando apud prophetas fieri contingat, non tamen sine aliqua epitasi; at in hac iteratione quænam epitasis, aut quid esse momenti possit non video. 31.

Quarta, quia nihil *in hoc capite* dictum est, quod in Æthiopiæ aut mores, aut naturam non conueniat, & quædam multò quàm in Ægyptum congruentiùs. Nam legatos missos esse ad Iudæos non magis de Ægyptiis, quàm de Æthiopibus constat. Cenè verisimile est auxilium esse promissum ab Æthiopibus, quandoquidem Senacherib obsidionem soluit, quando res Iudaica vrgebatur anguſtiùs, quia, vt habes *Isaia cap.* 37. *vers.* 9. audierat à Tharaca Rege Æthiopiæ sibi bellum indici. Quod quidem non videtur factum, nisi in Iudæorum gratiam, quibus auxilium antea fuisset promissum. Quod verò de vasis papyri dicitur, in quibus legati missi dicuntur, multo magis in Æthiopes, quàm in Ægyptios conuenit. Nam vt regionem Ægyptiam Nilus inundat, atque palustrem reddit, sic etiam Æthiopicam: atque ideo non minor nauium è palustri materia vsus Æthiopibus, quàm Ægyptiis. Sanè naues esse huiusmodi apud Æthiopas tradit Plinius *lib.* 5. *cap.* 9. vbi naues Æthiopicas *plicatiles* vocat, quæque humeris transportari possunt. vt dicemus *capite sequenti* de Ægypto: quæ nisi essent ex materia vitili, atque palustri, fieri non possent. Porrò scirpum, & papyrum nasci in Æthiopia in locis, quæ stagnantur à Nilo, qui eo loco Nigris, aut Astapus vocatur, refert Plinius *lib.* 5. *cap.* 8. 32.

Naues plicatiles apud Æthiopes.

Ex his colligo quæ dicuntur de vasis papyri magis in Æthiopes quadrare, quàm in Ægyptios, nam aliqua certa nota ab Isaia proponitur, propriáque eius prouinciæ, cui durum illud edicit vaticinium; Sed non video nationem aliam, quæ à papyraceis nauibus notari possit melius Æthiopica; quandoquidem einsdem modi naues dicuntur *Æthiopica.* Neque Æthiopes videntur alias habuisse, cùm io vno tantum nauigent Nilo, cuius ferendis fluctibus idoneæ sunt lintres è scirpo, papyróque contextæ. Quia licèt Ægyptij eiusmodi quoque cymbas habeant pro Nilo nauigando, id est, ad piscationem, & laxationem animi; sed habent etiam proximum mediterraneum mare, ad cuius 33.

cuius vim,& molem materia palustris non satis firma. Et ipsi classe potentes erant, & rei naualis non ignari, vt docet Actiaca pugna: de qua Plutarchus *in Antonio*.

34. Adde quod non videtur quomodo Ægyptij legati in vasis papyri, aut etiam in aliquo alio nauium genere ad Iudæos mitti potuerint, nisi incommodè admodum, & magno itineris dispendio, cùm via ab Ægypto in Ierusalem terrestris sit, & longè breuior ac tutior. Quod si maritimum mallent cursum, quàm terrestrem viam, certè vasa papyri non eligerent, quibus ad vastos tanti maris fluctus superandos salutem suam, & vitam crederent. De Æthiopibus alia ratio est, quia secundo flumine in papyraceis vasis ad Ægyptum vsque descendere, quod ipsis frequens, & penè quotidianum est; & deinde quod reliquum esset spatij terrestri itinere conficere potuerunt.

35. Iam verò quis non videat illud *trans flumina Æthiopiæ*, meliùs cadere in Æthiopiam quàm in Ægyptum. Neque enim hæc post flumina Æthiopiæ est, A sed ipsis Æthiopiæ fluminibus, id est, septem riuis in quos diuiditur, circumfunditur. Quare Pharao Rex Ægypti *Ezech. cap. 29. cubare* dicitur *in medio fluminum*, non post flumina. Sed Æthiopia, aut tota aut magna pars est post illa septem, quæ dicuntur, flumina, id est, post septem Nili diuisiones. Quod Æthiopia Deo munus obtulerit, de quo *vers. 7.* satis constat *ex Psalm. 67. Æthiopia preueniet manus eius Deo.* & *Psalm. 77. Coram illo procident Æthiopes.* Vide quæ diximus *in Psalm. 76.* ad locum citatum. Neque Æthiopibus defuit insolentia illa, atque iactantia, quam significati diximus in alarum cymbalo; quam apertè prodit Ieremias *c. 50. v. 9. In die illa egredientur nuntij à facie mea ad conterendũ Æthiopiæ confidentiam.* Hęc mihi grauissima visa B sunt vt credam hæc dicta fuisse de Æthiopia. Quod etiam Osorius putat, & indicat Ribera *in cap. 2. & 3. Sophoniæ.* Et Didacus Aluarez *in argumento capitis* 19. licèt *cap.* 18. caput istud de Ægypto accipiendum tradiderit. Et Pineda *in Salomone prænio lib. 4. cap. 14. vers. 3.*

Argumentum decimi noni capitis Isaiæ.

HOC vaticinium durum est contra Ægyptum; ad cuius ruinam, & stragem adducet Dominus tanquam autor, & dux, Assyriorum, & Chaldæorum vires. Ostendit primùm intestinis odiis sic inter se grassaturos Ægyptios, vt mutuo se ferro conficiant. Quibus sub metaphora siccati Nili defutura dicit omnia, quæ vsui priùs aut voluptati fuerunt. Deinde stulta fuisse affirmat principum, & sapientum consilia, quorum in deliberando sententiam Rex sequebatur; à quibus ipse in perniciosum errorem abductus est. Tandem ab Ægyptia clade Deique graui in illum populum offensione admonitus propheta, ad statum alium traducit vaticinium; in quo Deus iam mitior Gentem illam Euangelico illustrabit lumine. Quo tempore consensionem maximam fore prædicit, atque commercium Assyriis, & Ægyptiis inter se, & cum Iudæis, in quos olim grauiter fuerant animati.

CAPVT XIX.

1 [a] ONVS *Aegypti.* [b] *Ecce Dominus ascendet super nubem leuem, & ingredietur Aegyptum,* [c] *& commouebuntur simulacra Aegypti à facie eius,* [d] *& cor Aegypti tabescet in medio eius.*

2 *Et concurrere faciam Aegyptios aduersus Aegyptios: & pugnabit vir contra fratrem suum, & vir contra amicum suum, ciuitas aduersus ciuitatem, regnum aduersus regnum.*

3 *Et dirumpentur spiritus Aegypti in visceribus*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 VATICINIVM durum, & minax contra Ægyptum. Ecce Dominus, quasi velocibus inequitaret nubibus, festinus veniet cum Assyriis illorum agminis autor, & dux. Ad cuius ingressum Ægyptiorum Idola ex suis ædibus commota cadent, confringentúrque. Et ciuium animos ea incesset perturbatio, atque æstus, vt neque in ipsis ratio sit, aut consilium, imò potiùs ita dissoluetur, ac liquefiet illorum cor, vt à se ipsis non solùm odiis, sed armis quoque dissideant.

2 Is autem erit animorum furor, atque væsania, vt non iam inimicorum armis, sed suo se vicissim ferro conficiant: intestinis inter se odiis Ægyptij contra Ægyptios bella mouebunt: nulla erit sanguinis, atque amicitiæ ratio, frater ad cædem expetet fratrem, amicus in amicum gladium distringet, ciuitas ciuitati, & regnum regno bellum indicet, illúdque cruento, atque obstinato persequetur odio.

3 Tabescent Ægyptiorum animus, ac vires, & dis

& distractus ad varia spiritus nihil habebit certum, in quo acquiescat; Ego enim illis omne consilium, ac mentem eripiam. Tunc verò ipsi mentis, atque consilij inopes ad sua simulacra, pythones, & ariolos, consilij rogandi gratia confugient.

sceribus eius, & consilium eius præcipitabo: & interrogabunt simulacra sua, & diuinos suos, & pythones, & ariolos.

4 Consulent quidem simulacra, sed frustra. Ego enim, dicit Dominus, Ægyptios crudelium dominorum voluntati subiiciam; & Rex fortis, è cuius se dominatu eximere non poterunt, sub duro illos continebit imperio.

4 [e] *Et tradam Aegyptum in manu dominorum crudelium, & rex fortis dominabitur eorum, ait Dominus Deus exercituum.*

5 Tunc autẽ non erit quod è suo Nilo solitas, atque vernaculas commoditates expectent. Siccabitur enim fluuius ille qui instar maris est, neque Ægyptios agros sua inundatione fœcundos irrigabit; & deficiente flumine, riui quoque aggeribus conclusi, qui fluminis aquas ad varios vsus deriuabant, deficient. Non erunt iuncus, & arundo, quæ multiplices præstabant vsus; neque fons, aut caput Nili aquis, vt antea fluminis alueum implebit: & sementis varia, quæ à fluminis inundatione vitam, & incrementum expectabat, arente Nilo, ipsa quoque arescet, & peribit.

5 [f] *Et arescet aqua de mari, & fluuius desolabitur, atque siccabitur, & deficient flumina. Et attenuabuntur, & siccabuntur riui aggerum.* [g] *Calamus & iuncus marcescet, nudabitur alueus riui à fonte suo. Et omnis sementis irrigua siccabitur, arescet, & non erit.*

6 Eo verò tempore dolore afficientur graui, tabescéntque inopia attenuati, & marcidi illi, quorum artes, & vitam Nili commoditas sustentabat. Mœrebunt, quibus ars piscatoria quæstum afferebat non exiguum; illi nempe, qui aut hamo demisso, aut expanso reti ex flumine vim maximam piscium extrahebant.

6 *Et mærebunt piscatores, & lugebunt omnes mittentes in flumen hamum, & expandentes rete super faciem aquarum emarcescent.*

7 Neque minùs aut confundentur, aut mœrebunt, qui è subtili textu compendium sibi comparabant, deficiente lino, quod arti textrici materiam præbebat: quia ager priùs irriguus, vbi lini copiosus prouentus, sitiente alueo sitiet, & arescet. Mœrebunt item, qui ad capiendos pisces, aut ex arundine piscatorios labyrinthos, aut lacunas, & foueas, quæ pro viuariis essent ad capiendos, seruandósque pisces moliebantur.

7 [h] *Confundentur qui operabantur linum, plectentes, & texentes subtilia; & erunt irrigua eius flaccentia:* [i] *omnes qui faciebant lacunas ad capiendos pisces.*

8 Qui in Tani Regia sede, & in qua primum erat summúmque totius regni consilium, Principes, & consiliarij credito sibi munere functi sunt insipienter. Eò enim adduxerunt insipientem Regem oratione adulatoria, & blanda, vt vana, & stulta cogitatione inflatus diceret. Hæreditaria mihi sapientia est, & Regia dignitas naturalis, quare non mea mihi illudet sententia, neque vis vlla mihi regnum eripiet.

8 [l] *Stulti principes Taneos, sapientes consiliarij Pharaonis dederunt consilium insipiens.* [m] *Quomodo dicitis Pharaoni, Filius sapientium ego, filius Regum antiquorum?*

9 Vbi sunt ô Pharao, sapientes illi tui consiliarij, qui in eam te cogitationem abduxerunt. Vide an prodesse tibi, atque annunciare possint, quodnam sit Dei de regno tuo, atque de tuo capite consilium.

9 *Vbi nunc sunt sapientes tui? Annuncient tibi, & indicent quid cogitauerit Dominus exercituum super Aegyptum.*

10 Planè constat in Principibus Taneos, ac Mempheos nullum sanæ mentis fuisse consilium; qui in perniciosam fraudem Ægyptum induxerunt, quæ populorum omnium quos sibi subiu

10 *Stulti facti sunt principes Taneos, emarcuerunt principes Mempheos,* [n] *deceperunt Aegyptum, angulum populorum eius.*

11 Domi

subiugarat, aut fœdere, & societate deuinxerat, angulus erat, præsidium,& firmamentum.

11 *Dominus miscuit in medio eius* [e] *spiritum vertiginis:& errare fecerunt Aegyptum in omni opere suo, sicut errat ebrius & vomens.*

11 Propinauit Dominus Ægypto poculum, qno non aliter amens inópsque consilij circumagarur, errétque ab omni sanæ mentis arbitrio, quàm qui vertigine laborat; aut is cui vinum, & ebrietas, cui comes est vomitus, mentem turbauit,atque commouit.

12 [f] *Et non erit Aegypto opus quod faciat, caput & caudam incuruantem, & refrænantem.*

12 Quare in ea agitatione, ac turbatione mentis nullum erit ab incuruaro sene vtile consilium, nullum à robusto, & lasciuiente iuuene, qui infrænare debeat immoderatos animi motus, opus ex vsu rei Ægyptiæ. Non denique res erit vlla ex multis, quæ senibus, puerísve conueniat.

13 *In die illa erit Aegyptus quasi mulieres: & stupebunt,& timebunt à facie commotionis manus Domini exercituum, quam ipse mouebit super eam.*

13 In die illa languidus erit Ægyptiis spiritus,& planè muliebris. Neque quidquam tunc erit roboris, ad pugnandum, sed potiùs stupor, & metus, cùm Dominus in Ægyptios vltricem exeruerit dextram.

14 [g] *Et erit terra Iuda Aegypto in pauorem. Omnis qui illius fuerit recordatus, pauebit à facie consilij Domini exercituum,quod ipse cogitauit super eam.*

14 Hæc eadem regio, quæ grauibus à Domino afficietur incommodis, postea ab eodem sub Euangelij tempus eximiis ornabitur beneficiis. Quare rerra Iuda vnde primùm lux orietur Euangelica, erit Ægypto in pauorem, & reuerentiam,& qui memor fuerit disciplinæ,quam ab illa recepit,reuerebitur,amabitque consilium Dei,quod de Ægyptiorum spirituali salute multò quàm antè mitior excogitauit.

15 [e] *In die illa erunt quinque ciuitates in terra Aegypti, loquentes lingua Chanaan, & iurantes per Dominum exercituum.* [f] *Ciuitas Solis vocabitur vna.*

15 Eo verò felici, ac religioso sæculo quinque ciuitates totius Ægypti prima capita, ad quorum iurisdictionem reliquæ conscribuntur, lingua loquentur uon sua, sed ea quam Iudæi habitatores terræ Chanaan familiarem habent. Quia illorum etiam religionem amplectentur: iurabúntque non per Osyridem, & litm patrios Deos, sed per Deum verum, quem colit Israel. Quarum è numero erit Heliopolis, à qua, quia penitus erat Deorum inanium religioni dedita, id sperari non posse videbatur.

16 *In die illa erit altare Domini in medio terræ Aegypti,* [t] *& titulus Domini iuxta terminum eius: & erit in signum & in testimonium Domino exercituum in terra Aegypti.*

16 Erit tunc in regione iam sacrata Deo, excitatum altare; & erecti tituli, & certa, atque legitima signa in Ægyptiis finibus, quæ regionis illius dominum, & possessorem esse Deum apertè prædicent, & publico quasi testimonio profiteantur.

17 [v] *Clamabunt enim ad Dominum à facie tribulantis, & mittet eis Saluatorem & propugnatorem qui liberet eos.*

17 Longè tunc alia erit Ægyptiorum conditio: nam qui priùs in angustia clamabanr ad surda simulacra,à quibus nullo siue consilio, siue præsidio leuabantur, iidem postea cum hostis, aut periculum ingruat, ad verum Deum, miserorúmque fidele perfugium clamabunt, & saluatorem mittet, qui pugnet pro ipsis,& ab omni periculo præstet incolumes.

18 *Et cognoscetur Dominus ab Aegypto, & cognoscent Aegyptij Dominum in die illa,& colent eum in hostiis, & in muneribus:& vota vouebũt Domino, & soluent.*

18 Cognoscet tunc Ægyptus Deum, illiúsque maiestatem, & numen venerabitur; ad cuius aram supplices hostias offerent,& munera; quæque Deo vota nuncupauerint, illa pio animo

19 [x] Et

mo, atque libenti persoluent.

19 Percutiet quidem Dominus Ægyptum plaga, de qua nuper, sed non perpetuò contra illum indignabitur. Aderit enim tempus quando iam mitior Deus salutem afferat. afferet inquam salutem, quando meliori iam mente ad Dominum reuertetur Ægyptus.

20 Quia eo etiam tempore Euangelium amplectentur Assyrij, fiet, vt animis, studiisque consentiant Assur, & Ægyptius, qui priùs studiis, armisque dissidebant. Atque alij in aliorum fines securi, atque frequenter commeent; quia Ægyptius cum Assyrio eidem seruiet Domino, & idem venerabitur numen.

21 Iudæus etiam, cui vterque populus infensus fuit, tertius ad illorum societatem accedet. Benedictio erit primùm in medio terræ, nempe in Iudæa, quæ primùm excipiet bonum Euangelij nuncium. Inde Dominus ad populos alios suam deriuabit benedictionem, dicens. Benedictus sit populus meus Ægyptius: & libertas, atque redemptio, quæ mearum manuum opus est, ad Assyrios quoque diffundetur. Quid erga Israelem facturus sim, quis dubitet, cùm mea sit hæreditas, & antiqua possessio.

19 [x] *Et percutiet Dominus Aegyptum plaga, & sanabit eam, & reuertentur ad Dominum, & placabitur eis, & sanabit eos.*

20 [y] *In die illa erit via de Aegypto in Assyrios, & intrabit Assyrius in Aegyptum, & Aegyptius in Assyrios, [z] & seruient Aegyptij Assur.*

21 [aa] *In die illa erit Israel tertius Aegyptio, & Assyrio: [bb] Benedictio in medio terræ, cui benedixit Dominus exercituum, dicens, Benedictus populus meus Aegypti, & opus manuum mearum Assyrius, hæreditas autem mea Israel.*

IN CAPVT DECIMVM NONVM COMMENTARIVS.

1. [a] Nvs *Ægypti.*] Hieronymus qui caput proximum de Christo institutum esse censet, causam reddit, cur hoc etiam caput de eadem prouincia propheta subiunxerit. *Moris est*, inquit, *scripturarum obscuris manifesta subnectere, & quod priùs sub ænigmatibus dixerant, aperta voce proferre.* Quare ex sententia Hieronymi, qui priùs obscurè locutus fuerat de Ægypto, nunc de eadem minùs obscurè vaticinatur. Sed si de Æthiopia in præcedenti capite vaticinium est, non erit necessarium ad hunc Scripturæ morem confugere, qui si vsquam est, certè perrarum est, & in tam longa materia fortasse hoc exemplum singulare. Egerunt de Ægypti clade Ieremias *cap.* 46. & Ezechiel *cap.* 29. qui omnino videndi.

[b] *Ecce Dominus ascendet super nubem leuem, &*
2. *ingredietur Ægyptum.*] Hoc loco maximè variant interpretes: Quidam enim hæc referunt ad Christi tempora, qui ingressus in nube leui, id est, in sua humanitate, Ægypti simulacra concussit. Ita Hieronymus & Cyrillus *hic*, Chrysostomus in illud *Matthæi* 2. *Tolle puerum, & matrem eius, & fuge in Ægyptum.* Euseb. *de demonstr. lib.* 1. *cap.* 4. Bernard. *serm.* 1. *de aduentu.* Isychius in illud *cap.* 5. *Leuit. Quo tegitur arca.* ait appellari *nubem* Christi humanitatem, in qua venit ad nos, aut certè verbum euangelicum; quia illo defertur Dominus in varias regiones. Quocirca præcones Euangelij vocari possunt *nubes volantes*, quia Deum tanquam cœlestem A imbrem in omnem locum circumferunt. Alij de excidio illius prouinciæ per Assyrios, Babylonios, aut etiam Romanos. Ita S. Thom. Haymo, Hugo, Lyra, Adamus, neque negat Hieronymus, qui modò hæc de Christo, modò de Assyriis interpretatur, quod idem facit Glossa interlinearis. Mihi posterior hæc sententia magis probatur, quæ de Assyriis, ac Babyloniis hæc accipit: tum quia vaticinium istud *onus* dicitur, at quis onus esse putet, id est, aliquid acerbum, & triste, sublata idololatria affulsisse Ægypto Euangelicam lucem. An non esset beneficium hoc potiùs communibus omnium votis expetendum? Deinde quia nihil est, quod nos vehementer vrgeat, vt cladem istam aut mutationem Ægyptiam spiritualiter magis, & figuratè, quàm propriè, & materialiter, intelligamus. Et B quidem de priori parte capitis minùs videtur dubitandum; nam de posteriori alia fortasse ratio est.

Nubes leuis in sensu mystico, vt nuper diximus, 3.
Christi humanitas est, quæ diuinitatis copiosum, & fœcundum imbrem, id est, illius inexhaustas opes in orbem inuexit. Alij beatam virginem fuisse credunt, quæ Angeli admonitu filium ad Ægyptios transtulit. Ita Ambrosius *in Psal.* 118. *sermone* 5. *& in exhortatione ad Virgines*; Vbi sic de Virgine. *Nubem Mariam dixit, quia carnem gerebat leuem; quia virgo erat nullis oneribus grauata coniugij.* Neque sententiam istam improbat Hieronymus.

Sed nos qui hæc historicè nunc accipimus, & 4.
de

de materiali Ægypti clade interpretamur, in *nube* intelligimus celeritatem, quam adhibuit Dominus in euertendis Ægyptiis: qui loquendi modus non est in Scriptura infrequens. Nam cùm hæc hominum se aut cogitationibus, aut loquendi modis interdum accommodet, appareatque nonnunquam nubes velocissimè ferri, quod *velocissimum esse* significare vult, id cum nubibus aut comparat, aut *in nubibus ferri*, aut *equitare* dicit. *Isai. cap.* 60. *Qui sunt hi, qui vt nubes volant?* Quare Deus *sedere*, aut *equitare* dicitur *super nubes. Psal.*103. *Qui ponis nubem ascensum tuum.* Dum verò hic Dominus dicitur ascensurus super nubem leuem, subaudienda est, opinor, nota similitudinis, in hunc sensum. Deus ita velox aderit, vt Ægyptiorum sternat potentiam, quasi si per nubem equitaret leuem. *Nubem* autem optimè huius sententiæ sectatores Assyrios intelligunt, seu Babylonios, in quibus Dominus venit quasi auriga in curru, aut gubernator in naui, quia agente Deo nationes illæ contra Ægyptum suam armauere, atque inuexere potentiam, quorum ipse dux fuit; imò ipsis tanquam virga sua, vt de Assur expresse dixit Isaias *cap.* 10. Ægyptias vires, & spiritus contudit. Quod expressit Ezechiel *cap.* 30. *vers.*24. Vbi cum de Ægypti strage sermo esset, ait. *Et confortabo brachia Regis Babylonis, dabóque gladium meum in manu eius*; Vt autê Dominus de nube nimbum, grandinem, & fulmina iaculatur, sic ex Assyriorum exercitu in Ægyptios telorum procellam, & tonitrua, tubarum, & sagittarum fulmina vibrabat. Quare cùm ageret de hac eadem Ægyptiorum vastitate per Babylonios Ezechiel *cap.* 30. nubis etiam meminit. *Cum contriuero*, inquit, *sceptra Ægypti, & defecerit in ea superbia potentia eius, ipsam nubes operiet.* Quomodo Deus dicatur de nube pugnare, diximus *in cap.*9. *Zacharia*, ad illud, *& Dominus Deus super eum videbitur, & exibit vt fulgur iaculum eius.*

5. [c] *Et commouebuntur simulacra Ægypti.*] Hæc eadem prædicta sunt ab Ezechiele *cap.* 30. & Ieremia *cap.* 46. Vbi de vastitate loquuntur à Chaldæis inducta. Ait itaque ruitura cum Ægyptiis ipsorum quoque simulacra, vsque adeò non futura auxilio ruenti populo, & ad illa in extremo periculo confugienti. Neque tamen ideo hoc vaticinium onus esse desinit, quia sublatis simulacris, ipsi tamen quo tempore hæc accident, in eodem errore permanebunt: nam post illa tempora, vt est in fine capitis, ad Ecclesiam accedent. Credo autem hoc dicendi genere significari à propheta vincendos esse cum Ægyptiis illorum quoque Deos, & eamdem cum illis transmigrationem, & captiuitatem subituros. Quomodo de Melchon Deo Ammonitarum dixit Ieremias *cap.*49. *vers.*3. *Quoniam Melchon in captiuitatem ducetur.* & de Chamos idolo Moabitarum idem *cap.* 48. *vers.* 7. *Ibit Chamos in transmigrationem, Sacerdotes eius, & principes eius simul.* Et de Ægyptiorum simulacris *cap.*43. *vers.*12. *Et succendet ignem in delubris deorum Ægypti, & comburet ea, & captiuos ducet illos.* & statim iterum. *Et conteret statuas domus solis, quæ sunt in terra Ægypti, & delubra deorum Ægypti comburet igni.* Loquebatur autem eo loco Ieremias, vt hic Isaias de Chaldæorum exercitu.

6. [d] *Et cor Ægypti tabescet in medio eius.*] Communiter alij exponunt in ea inimicorum irruptione consternatis Ægyptiis defuturum animum, & vires, quod mihi non displicet, & fauet, quod Ieremias *cap.*46. *vers.* 15. cùm de eodem argumento sermo esset, videtur hanc Isaiæ metaphoram explicuisse. Vt enim tabem Ægypti cordi Isaias dedit, sic Ieremias viris fortibus, qui ciuitati pro corde sunt, tabem, & putredinem attribuit. *Quare*, inquit, *computruit fortis tuus?* Sed fortasse hoc loco non tam de animo, & robore, quam de consilio sermo est: quod in re vsque adeò graui omnino defuit: Et hoc non obscurè indicant ea, quæ sequuntur. Eò enim spectant quòd omnia perturbatè fiunt, quòd neque inter consilij principes conuenit de summa rerum; imò hinc indicatur ortum esse dissidium, quod primò opinionum, atque rationum, deinde verò animorum, & ad extremum armorum fuit. & ideo post hæc videtur esse subiectum, *Et consilium eius præcipitabo.* In quam etiam sententiam facit, quod in eo rerum motu consulendi dicuntur diuini, atque Pythones, quasi in ipsis nil esset consilij ad deliberandum. Quemadmodum autem cor extabuisse, aut animam esse liquefactam, significet excidisse alicui mentem, atque consilium, ostendimus ad illud *Cant.*5. *Anima mea liquefacta est.*

Nisi mauis hoc loquendi genere significari se- 7.
ditionem excitandam in medio Ægypti, ita vt sit idem, quod statim subditur, *& derumpetur spiritus Ægypti in visceribus eius*, quod satis apertè atque eleganter propheta docet, dum ostendit futura esse intestina bella inter Ægyptios, ita vt mutua inter se cæde bacchentur, neque leuiora à domesticis, quàm ab hostili exercitu detrimenta capiant. Quod ab irato Deo profectum esse supplicium persuadere potest, quod simili consilio sæpe maximas inimicorum copias concidit. Sic Madianitæ sub Gedeon *Iud.*7. *vers.*12. mutuo se ferro peremerunt: sic Philistim 1. *Reg. cap.* 14. *vers.* 20. sic denique accidit in extrema vastitate Ierusalem, quam non tam externa Romanorum, quàm ciuium intestina bella perdiderũt. Et hanc posteriorẽ sententiam magis probo, quia magis est ad totum textum, & modus ipse loquendi satis indicat aptè ac significanter. Quid enim aliud melius exprimeret diuisas Ægypti atque solutas vires, quam cor ipsius in medio eius extabuisse, aut, quod idem est, esse dissolutum. Huc igitur magis inclinat animus.

Deus hostes suis ipsorũ armis, & manu sternit.

[e] *Et tradam Ægyptum in manum dominorum* 8.
crudelium.] Hinc fit maximè probabile, sermonem non tam esse de Ægypti conuersione Euangelij tempore, quàm de clade per Assyrios, atque Chaldæos comparata. Nam Euangelij prædicatio non tradidit Ægyptios in manum dominorum crudelium, sed à dominorum crudelium tyrannide vindicatos mansuetissimi Domini benignitati commendauit. Hæc puto non tam ad Assyrios, quàm ad Babylonios pertinere, quia licèt ab Assyriis sub Senacherib malè vexati fuerint Ægyptij, tamen non constat, quod ego viderim, abductos esse captiuos ab Assyriis. Fuisse autem captiuos à Babyloniis, atque ibi duram subiisse seruitutem docet Ieremias *cap.*46. *vers.*19. *& cap.*43. *vers.*11. & Ezechiel *cap.*30. *vers.*17. *&* 23.

[f] *Et arescet aqua de mari, & fluuius desolabitur* 9.
atque siccabitur.] Ex adiunctis explicat propheta Ægypti stragem, dum defutura dicit, quæ regnum illud ornant, & illustrant. Sunt autem quæ à Nili natura proueniunt Ægyptiis & ad vsum & opes opportuna, & ad speciem præclara; quæ statim singulatim enumerantur. Dicitur verò Nilus *mare*, qui tamen statim appellatur *fluuius*, iuxta Hebraici sermonis idioma, quod aquarum congregationi

maris

maris nomen attribuit. Sicut etiam ab hoc propheta Euphrates multò Nilo inferior *mare* vocatur. Quod verò aliquando ſiccatus fuerit Nilus, réſque ſiumentaria ideo Ægyptiis anguſtior, docuimus ad illud *cap.* 14. *Zachariæ. Quod etsi familia Ægypti.* Siccatum verò dicimus non quòd nil aut etiam parum afferat aquæ, ſed quòd non ita auctus fuerit imbrium incrementis, vt excedens alueum, agros, qui ab illo concipiunt, pariuntque fructus compleat, atque fœcundet. Quemadmodum *nudum* appellamus, qui malè veſtitus eſt, & parum à veſte tectus contra hyemis aſperitatem: aut etiam parum pro dignitate ornatus. Quod verò eo ſenſu ſiccatus ſæpe fuerit Nilus, docet illa Ægyptiorum obſeruatio de qua Plinius *lib.5.cap.9.* quæ ſanè colligi non potuit, niſi iterato ſæpius rerum euentu. Docet enim niſi ſupra duodecim cubitos excreſcat aquarum altitudo, famem impendere Ægypto, quod accidiſſe dicitur quo tempore Pharſalicâ pugnâ Pompeius interiit, quaſi Nilus indignam illam tanti ducis cædem auerſaretur. Quod etiam accidiſſe Traiani tempore refert alter Plinius, *in oratione panegyrica*, cuius verba ſatis ſunt ad rem præſentem accommodata. *Ægyptus*, inquit, *alendis augendiſque ſeminibus ita glorioſa eſt, vt nihil imbribus, cœloque deberet; ſiquidem proprio ſemper amne perfuſa neque alio genere aquarum ſolita pingueſcere, quam quas ipſe deuexerat, tantis ſegetibus induebatur vt cum feraciſſimis terris, quaſi nunquam ceſſura certaret, hac inopinata ſiccitate vſque ad iniuriam ſterilitatis exaruit.* Et ſtatim, *Fruſtra tunc Ægyptus nubila optauit, cœlúmque reſpexit.* Sed licèt hanc fluminis ſiccitatem contigiſſe veriſimile ſit, quo tempore hæc accidit Ægypto calamitas, vt etiam dixit Ezechiel *cap.30.verſ.12. Et faciam alueos fluminum aridos.* Sed quia hæc allegoricè videntur dici, quibus vaſtitas, & clades ſignificatur Ægyptia, non neceſſe eſt, vt hæc ita contigiſſe fateamur.

Nilus ſæpe ſpem Ægypti eluſit.

10. g *Calamus & iuncus marceſcent.*] E iunco & calamo, quibus ad ſpeciem, atque delicias veſtiebantur ripæ, & loca Nilo proxima, plurimos etiam vſus capiebant Ægyptij. De iunco, atque papyro nonnulla nos ſuprà *cap.* 18. ex quibus contexi cymbas diximus. Sed & alios mirificos vſus præbet, de quibus Herodotus *lib.* 2. Plin. *lib.13.cap.11.* Addam Plinij verba cui ſubſcribunt alij. *Et ipſa quidem papyro nauigia texunt, & à libro vela, tegeteſque, nec non & veſtem etiam ſtragulam, ac funes: mandunt quoque crudum, decoctúmque ſuccum tantùm deuorantes.* De alio vſu illius *eodem cap.* ſuprà multa dixerat. Nempe quòd ad ſcribendum chartarum commoditatem afferat, vnde & charta quæcumque *papyrus* vocatur, & liber *Bibliō*, quod etiam illis iunci nomen eſt.

Papyri vſus varij.

11. Neque deeſt ſua quoque gloria, & commendatio calamis Ægyptiis, ex quibus etiam naues fiebant, vt vidimus, quique vt de papyro modò dicebamus, magnum ad chartas vſum affert de quibus Plinius *lib.16.cap.36. Chartis*, inquit, *ſeruiunt calami Ægyptij, maxima cognatione quadam papyri.* Neque tantùm pro chartis ſunt arundines Ægyptiæ, ſed etiam pro ſcriptorio calamo, in quem vſum à reliquis ciuitatibus expetebantur. De quibus Martialis *lib.* 14. *diſticho* 38. cuius titulus eſt, *Faſciculus calamorum.*

Dat chartis habiles calamos Memphitica tellus,
Texantur reliqua tecta palude tibi.

Vide quæ diximus ad illud *Pſal.* 67. *Increpa feras arundinis.*

h *Confundentur qui operabantur linum, plectentes, & texentes ſubtilia.*] Cùm Nilus aruerit pereat neceſſe eſt quæſtus ille, quem reti & hamo capiebant piſcatores Ægyptij; Quare non erit cur è lino ſubtili piſcatorium ſibi rete conficiant. Seu certè, cùm arente flumine defectura ſint, quæ irriguo ſolo creſcunt, vt de calamo nuper, & iunco diximus, deficiet quoque herba ex qua linum, id eſt, filum ducitur, vnde opus conficitur textile. Quocirca qui ſubtilia textunt ex lino, eóque artificio ſibi lucrum parant, mœrebunt, quia ſublata materia & frigente arte ipſi otioſi ſedebunt. Ita Cyrillus, cuius ſententia mihi probatur magis, quia linum maximè probatur, & ingenti lucro Ægyptiis eſſe dicitur à Plinio *lib.19. cap.* 1. cuius ea tenuitas eſt vt ibidem Plinius prodat filum vnum 365. filis conſtare, cuius ait ſeruari documentum apud Rhodios in thorace, qui fuiſſe traditur Regis Amaſis. Et ideo artifices iſti dicuntur operari ſubtilia, veſtes fortaſſe ſua tenuitate pellucidas, quales dicuntur fuiſſe Coæ. LXX. *biſum* conuertunt. Alij pro *ſubtilibus*, *naſſas* exponunt, aut *ſagenas.* 12.

i *Qui faciebant lacunas ad capiendos piſces.*] Credo eſſe vſitatum Ægyptiis piſcatoribus in flumine ſpatia quædam calamo, aut vallis ex alia materia circumſepire, quos *labyrinthos* licebit appellare; quò eſcâ propoſitâ facilè alliciuntur concluduntúrque piſces, exire tamen inde anguſto reditu, ſtimuliſque introrſus horrenti non facilè poſſunt; quæ à Latinis *ſepta* aut *cauea*, vulgò Hiſpanórum *encaſtizadas* appellantur; Aut certè excauari ſtagna in proximo littore in quæ deriuantur fluuiales aquæ: & cum his quoque piſces innatent, capiantúrque, quæ *piſcinæ* vocantur: aut etiam magis communi vocabulo *viuaria.* Sed eſt mihi vero longè ſimilius magis ad lacunarum nomen, ſi dicamus in his ſpatiis, quæ Nilus peruaſerat, relinqui lacunas, id eſt, depreſſa, atque excauata loca ſtagnantia; in quibus, cum ſe in alueum receperit fluuius, neceſſe eſt tanquam in piſcinis hærere piſces, tenerique concluſos. Hi verò non difficilè à piſcatoribus capiuntur effugio ſublato. Quæ lacunæ cùm manu, atque arte fieri poſſint, & vt hic locus indicat, aliquando fiant, tamen ſine vllo labore piſcatorum in campis, quibus prius Nilus innatarat, relinqui refluente in alueum flumine docet Achilles Alexandrinus *lib.4.de Clitoph. & Leucip. Cùm Ægyptum*, inquit, *omnem Nilus inundauerit, paludes efficit, quæ deinceps illo etiam abeunte remanent, minus quidem aqua continentes: ſed limo multo refertæ: per quas cùm pedibus feruntur, tum etiam nauiculis non ſanè maioribus quàm vt ſingulos vectare poſſint. Quòd ſi quando aqua deeſſe contingat, ſublatam humeris nauiculam exportant, quo vſque aquam inueniant.* 13.

Lacunæ, ſeu viuaria in Ægypto.

k *Stulti principes Taneos*] Tanis metropolis erat Ægypti, vbi à Moyſe edita fuere tot prodigia: principes vero & conſiliarij eius ciuitatis, in qua erat primum, ſummúmque totius regni conſilium, decepti ſunt; & erroris cauſa ſtatim ſubiicitur; quòd nempe aut conſiliarij ipſi, aut illorum Rex altè de ſe, & ſuperbè ſentirent. Superbus etenim animus dignus eſt, qui cum aliorum riſu, atque ludibrio in omnem errorem fœdè labatur. 14.

Superbus animus dignus, qui decipiatur, & erret.

m *Quomodo dicetis Pharaoni, filius ſapientium ego, filius Regum antiquorum.*] Incertum eſt ad quod referri debeat illud *filius ſapientium ego.* Quidam hæc conſiliariis aſcribunt Pharaonis, qui ambitioſe de ſe prædicant, quòd non ſolùm ipſi 15.

sapientes sint, sed sapientum filij, & ex antiquorum Regum genere prognati: quasi habeant sibi hæreditariam & quasi vernaculam sapientiam. Nam, vt notauit Hieronymus, Ægyptij sui generis conditores Heroas, & Deos esse putant, nempe Oron, Isin, Osyridem, Tiphonem, & ob id se non iam ex Regio, sed ex diuino semine profectos iactant. Quare videtur Hieronymus hæc consiliariis tribuere, cui subscribunt Hugo, S. Thom. Dionysius, Cyrillus. Et fauet L x x. translatio quæ sic habet. *Quomodo dicetis Regi filij sapientium nos, filij Regum ab initio.* Quam ego sententiam ita probo, vt non putem improbabiliter dici posse verba illa Regis esse non consiliariorum, quod Haymo censet, & cum eo Foreirus. Ita vt stulti illi consiliarij regem nimiùm credulum vana assentatione in eam mentem adduxerint, vt diceret. *Filius sapientium ego, filius Regum antiquorum.* quasi propter cognatam sapientiam, & continuenti successione acceptam à parentibus errare non possit in deliberando, neque quia regium nomen in sua inueterauit familia, ab eo vlla hostium potentia, atque consilio deturbari. Quasi dicat Rex hac stulta inflatus opinione; hæreditaria mihi sapientia est, & regia dignitas naturalis, quare neque mea mihi illudet sententia, neque vis vlla mihi eripiet, quod non tam à fortuna momentaneum, quam à natura mihi perpetuum est. Quibus non dissimilia dixisse traditur Ezechiel *cap.29. vers.3. Meus est fluuius, & ego feci memetipsum.*

Parentũ sapientia, atque felicitas filios inflare, aut securos reddere non debent.

16. Neque illud *dicetis* multum exhibet huic explicationi negotij. Est enim satis in scriptura vsitatum, vt aliquis id fecisse, aut dixisse tradatur, quod, vt alius faceret, aut diceret, autor est. Quomodo *ad Roman.*8. Spiritus sanctus dicitur pro nobis postulare gemitibus inenarrabilibus, quia facit, vt nos gemendo postulemus. Et *ad Galat.*4. *Misit Dominus spiritum filij sui in corda vestra clamantem, Abba pater*, id est, clamare facientem. Et quod Adam dixit *Gen.*2. *Quamobrem relinquet homo patrem suum*, id *Matth.*19. *vers.*5. Deo tribuitur, quia illa verba afflatus à Deo locutus est Adam. Ad hunc ergo modum sapientes illi Ægyptij Regi dixisse traduntur: *Filius sapientium ego*, quia fecerunt oratione blanda, atque adulatoria, vt talia de se cogitaret, ac prædicaret Pharao. Quòd si verba illa sapientium essent, quomodo aptè, & consentaneè statim diceretur, *Vbi nunc sunt sapientes tui.* Loquitur autem, vt appatet cum aliquo à sapientibus diuerso, & qui sapientium verbis deceptus, & inflatus in verba illa arroganter erupit; neque alius esse potest, quàm rex Ægypti. Accedit quod non est facilis, aut admodum vsitata hæc translatio à numero plurali ad singularem, *dicetis filius sapientium ego.* Multò dixisset aptiùs, *filij sapiẽtum nos, & filij Regum.* Hæc mihi valde probabilem faciunt posteriorem cogitationem, neque tamen, vt dixi, priorem non probo.

Id facere dicimur, aut dicere, quod vt fiat, aut dicatur, autores sumus.

17. [n] *Deceperunt Ægyptum angulum populorum eius.*] Per *angulum* in scriptura firmamentum, nobilitas, & aliquid præcipuum significatur: quia angulus in ædificiis, & diuersos coniungit parietes, & in eo firmiores, & accuratiùs politi lapides collocantur. Qua de re nos pluribus ad illud Zachariæ 10.*cap. Ex ipso angulus.* Sumitur prætetea *angulus* pro principibus, quia in ædificiis angulus princeps locus est, & illustris, quo nomine significantur *Iud.*20. & 1.*Reg.*14. Putat Foreirus *angulum* hìc pro principibus sumi, sed in nominatiuo statuit in hanc sententiam. Deceperunt Ægyptum angulus familiam suam, vel populum, id est, quilibet princeps autoritate, vel sapientia, vel quocumque alio nomine ac titulo princeps populo suo fraudi fuit. Neque aliter videntur accepisse Septuaginta. qui ita vertunt, *Decipient Ægyptum per tribus.* Et quidem non grauatè hanc explicationem admittit textus Hebraicus; sed neque malè vertit vulgatus, neque sensus qui ex ea translatione sumitur, difficilis est. Vocatur enim Ægyptus, quæ à consiliariis decepta est, & præcipitata, *angulus populorum*, quia subsidio, & firmamento erat vicinis aliis prouinciis; quæ ab ea ex fœdere auxilium expetebant, & accipiebant nonnunquam. Qualis erat Æthiopia, Samaria, Iudæa. Aut certè accommodat se scriptura hic, quod alibi sæpe facit, ad opinionem hominum: nam illud sibi nomen arrogabat Ægyptus, quòd *angulus* esset, id est, *firmamentũ*, & *princeps populorum.* Quasi eo nomine inuesentur consiliarij Pharaonis, quod oratione mendaci, ac blanda regnum opinione sua omnium florentissimum perdiderint.

Angulus, pro principe.

18. [o] *Spiritum vertiginis.*] Quid sit *spiritus*, diximus *cap.*11.*num.*3. inde disces, quomodo æstus, aut perturbatio animi vocari possit *spiritus vertiginis.* Illis qui vertigine laborant, omnia videntur circumrotari, neque quicquam esse stabile, ac firmum. Simili spiritu aguntur illi, qui ancipiti cogitatione huc, & illuc trahuntur, neque quicquã habent certum, quod sequantur. Quod statim alia similitudine magis explicat ducta à vomente, atque ebrio. Et quia ebrietas idem afferre solet *vitio* atque vertigo, ideo dixit *miscere spiritum vertiginis. Miscere* autem est vinũ alicui propinare, à quo venit ebrietas. Quid autem sit *vertigo*, vel *ebrietas*, statim declarat dum addit, *Et errare fecerunt Ægyptum in omni opere suo.* Qua metaphora in eandem sententiam vsus est Ieremias *c.*25. *vers.*15. *Sume calicem furoris huius de manu mea; ac propinabis de illo cunctis gentibus, ad quas ego mittam te; & bibent, & turbabuntur, & insanient a facie gladij, quem ego mittam inter eos.*

19. [p] *Et non erit Ægypto opus quod faciat caput, & caudam, incuruantem, & refrenantem.*] Hæc ferme eadem habes suprà *cap.9. vers.*14. Vbi à nobis explicata sunt: neque ex ipsa non vulgari, & nunc iterata forma dicendi cuiquam dubium esse debet prouerbialem hunc esse sermonem. Explicationem vide *cap.*9. Quod verò ad hunc locum attinet communiter interpretes *caput* pro principe, *caudam* pro plebeio atque ignobili: *incuruantem* pro sene à corporis habitu, *refrenantem* pro adolescente sumunt, quia in ea ætate est, in qua iuueniles, & lasciuientes motus cohibere atque infrænare debeat. Sed credo aptè explicari posse sicut suprà *cap.*9. Si *caput*, & *cauda* in recto essent, quod non respuit textus Hebraicus, & vertunt Pagninus, & Tigurina, sensus esset non difficilis. Nihil præstabunt in illa rerum perturbatione, *caput, & cauda*, id est, *iuuenis, & senex.* Sed noster interpres in quarto casu posuit, neque alius est sensus, licèt paulò aliter explicandus in hunc modum. Tam omnia sine successu, atque consilio fient, vt nullum sit opus sic administratum, vt appareat in eo fuisse *caput, & caudam*; *senem* videlicet, in quo caput est, & prudentia, *& iuuenem*, in quo vires sunt, & lacerti ad illa præstanda, quæ à senibus deliberata sunt. Aut, quod idem est, fuisse *incuruantem*, qui ipsa affecti corporis inclinatione ostendit in senili

Prouerbiũ.

ætate

ætate consilium fuisse, & *infrenantem*, in quo vigor est, & impetus qui frænari debeat, cùm nihil appareat in illo rerum motu quod prudenter susceptum, nihil, quod audacter, aut strenuè perfectum esse videatur. In quem sensum videntur accepisse Septuaginta, dum transferunt, *quod faciat caput, & caudam, principium, & finem.* & ita exponit Cyrillus. Neque aliter accepit Hieronymus, qui sic exponit, *Nullum habebit Ægyptus opus sine consilium, quod aut caput habeat, aut finem, aut senibus conueniat aut pueris.* Hispanus forma etiam prouerbiali sic res turbatas, atque confusas explicat, *ne tiene pies ni cabeça.*

20. ¶ *Et erit terra Iuda Ægypto in pauorem.*] Hieronymus transtulit *in solemnitatem*, vt apparet ex eius Commentariis. Quod etiam significat vox Hebr. חגא *chagah*, sed communiter Latini codices, & in his Sixtiani *pauorem* habent, sicut etiam translatio Septuaginta. Aquila reddidit γύρωσιν, quod non improbat Hieronymus, & significare putat pauorem, quo aliquis circumfert oculos, & hostem, quem imminere putat à tergo, circumspectat. Huius loci, atque translationis duplex potest esse sententia, iuxta duas significationes nominis *pauoris*. Altera est, cùm terra Iuda cladem illam attulerit Ægyptiis, quòd Iudæis contra Assyrios, & Babylonios auxilio esse voluerint; aut quia infesti aliquando fuere Iudæis, verbi gratia, sub Iosia: cuius se pœnas dedisse Deo suorum vindici non obscura coniectura cognoscent, gnari ex harum causarum aliqua, aut ex vtraque simul illatam esse primam incendij facem, nomen Iuda, etiamsi nulla alia vis ingruat, illis erit terrori. Ita putat Hieronymus, Haymo, Adamus, & plures alij.

21. Ægyptus vêtura ad Ecclesiam. Sed quia nomen *pauoris* reuerentiam significat, religionem, obseruantiam, & admirationem, vt latè ostendimus *cap.2. Actuum, num.48. & cap.8. num.27. suprà.* alia potest esse sententia, quam indicat *festiuitatis* nomen, quod adhibuit Hieronymus, & habent Latini codices non pauci; Nempe venturum esse aliquando tempus quando regio illa miserabiliter ab hoste iactata, ad fidem conuersa, melioremque mentem abiecto inani simulacrorum cultu Israelitica, imò veriùs Christiana sacra suscipiat. Tunc verò terra Iuda erit Ægypto *in festiuitatem*, quia eandem colet festiuitatem, & eadem obibit sacra quæ obseruant Iudæi; Quod Zacharias *cap.14. vers.16.* apertè docuit, *Et omnes qui reliqui fuerint de vniuersis Gentibus, quæ venerunt contra Ierusalem, ascendent ab anno in annum, vt adorent Regem Dominum exercituum, & celebrent festiuitatem tabernaculorum. Et erit qui non ascenderit de familiis terræ ad Ierusalem, vt adorent regem Dominum exercituum, non erit super eos imber: quod etsi familia Ægypti non ascenderit,* &c. Et hæc sententia mihi probatur omnium maximè; tum quia vtramque translationem conciliat, quia in *pauore* religionem agnoscit, & obseruantiam, vt etiam profanis placet: Tum etiam quia aptè hæc cum posterioribus coniungit, in quibus de meliori Ægyptiorum statu, atque conditione vaticinium est.

22. Regula. Duris scripturæ læta subiungit. Hîc autem obserua quod à nobis notatum est *cap.1.* ad illud, *Et conuertam manum meam. num.65.* solere prophetam nostrum, postquam aliquid durum ominatum est alicui prouinciæ, aliquid postea iucundum subtexere, quod pertineat plerumque ad Euangelij tempus, vt *cap.16.* de Moab, de quo post narratam cladem subiecit, *Emitte agnum Domine*, &c. Quare post Ægypti tam acerbam plagam, vaticinium traducit ad fœlicitatem illam, quam habitura est sub Euangelij tempus, cui festiuitatem, & religionem communem fore dicit cum gente Iudæa, seu Iudæam gentem illi futuram non ingratam. Ac si dicat, ille idem Iudaicus populus, qui nunc Ægyptiis dolori fuit, quia illius causa malè mulctati sunt, erit aliquando in festiuitatem, quia illos à misera Dæmonis seruitute in veram, & Euangelicam libertatem vindicabit.

¶ *In die illa erunt quinque ciuitates in terra Ægypti loquentes lingua Chanaan.*] Hinc iam propheta clariùs de meliori Ægyptiorum statu, id est, de illorum conuersione loquitur. Existimo hîc numerum finitum, & certum pro indefinito sumi, quod perinde est, atque multas ciuitates locuturas non lingua Ægyptia, sed ea, quæ familiaris erat & vernacula in terra Chanaan, id est, in terra promissionis, lingua nimirum sancta; sic enim vocatur lingua Hebraica. Sunt qui hæc completa esse putent sub hoc tempus in quo prædicta sunt, qui existimant cum Senacherib venisse plurimos ex his, qui ab ipso subiugati fuerant in Ægypto contra Ezechiam, eósque, vbi cognouerunt Assyriorum exercitum vna nocte à Domino fuisse deletum, cœpisse venerari Deum Israel, dimissósque benignè ab Ezechia coluisse in patria sua Deum, & excitasse aras, & alia obiisse sacra, quæ à Iudæis solita in diuinum cultum, præcipuè verò in quinque ciuitatibus, quarum hoc loco propheta meminit. Sed quod diximus de spirituali sensu & Euangelij gratia, puto longè verisimilius, quia quod hîc de Ægypto dicitur, idem ad finem capitis dicitur de Assyriis, qui certè sub hæc tempora conuersi non sunt; maximè quia ante Euangelium nullomodò licebat aras excitare extra Ierusalem. Quare, vt habes in libro Iosue *cap.22.* ægrè tulerunt Israelitæ quòd filij Ruben, & Gad, & dimidia tribus Manasse aras erexissent vltra Iordanem; sed statim ab his altare dicitur in medio Ægypti ædificatum. 23.

¶ *Ciuitas Solis vocabitur vna.*] Cur huius ciuitatis speciatim meminerit, obscura ratio est; Ea nunc occurrit, quam indicat Foreirus, quia hæc ciuitas maximè erat superstitioni dedita, vt nomen ipsum præ se fert, quia *Heliopolis* vrbem Soli consecratam significat. Et quidem Strabo *lib.17.* ciuitatem illam sacerdotalem esse indicat, aut certè sacerdotibus olim frequentem. *Heliopoli*, ait, *domos amplas vidimus, in quibus sacerdotes habitabant. Imo dicunt hanc olim sacerdotum habitationem fuisse.* Est autem satis omnibus exploratum, idolorum cultores, vel patriæ religionis studio, aut certè quia, ea frigente, frigebat ipsis quoque honor, & quæstus, vehementer Euangelicæ religioni repugnasse. Adde quòd hæc erat in primis ciuitatibus Ægypti copiosa, & lauta, vt ex Ezechiele *cap.30.* constat. Quare multa erant in Heliopoli ab Euangelio superanda, quod impiæ religioni, & earum blandimentis bellum indicit implacabile. Ponit ergo propheta separatim ab aliis Heliopolim, ac si dicat; Cùm ciuitas hæc nobilis, & copiosa, & adhæc, in omnem superstitionem effusa, mutato religionis instituto lingua loquatur Chananitide, quid de aliis minùs ad repugnandum Euangelio munitis sentiendum est? 24. Heliopolis copiosa ciuitas & impietati deditissima.

Huc spectat quod *Act. cap.1.* obseruauimus ad illud, *& Maria mater Iesu.* aliquid seorsum ab aliis 25.

Regula. Quod in aliquo genere excellit, seorsum ponitur ab aliis, quibus communis ratio.

numerari, licèt iam priùs esset aliquo signo, aut numero comprehensum, cùm in eo aliquid præter cætera eximium est. Quomodo in titulo psalmi 17. Saul seorsum numeratur ab aliis hostibus, *De manu*, inquit, *omnium inimicorum eius, & de manu Saul.* & 1. *Corinth.* 13. *Sicut & cæteri Apostoli, & Cephas* quia tam *Saul*, quàm *Cephas* in suo quisque ordine præcipui erant, nisi mauis ad aliam regulam hunc locum expendere, quam latiùs explicuimus suprà *cap.* 7. *num.* 17. vbi diximus coniunctionem *&*, postremo nomini adiunctam epitasin habere, & significare excellentiam in eo, quod nouissimo statuitur loco. Secundùm quam regulam explicanda existimabam, quæ sæpe occurrunt. *Amos cap.* 1. *&* 2. *Prouer.* 6. *&* 30. *Tria sunt difficilia mihi, & quartum penitus ignoro.* id est, sed præcipue quartum, & similia. Quocirca sic videtur præsens locus exponi posse. Quinque ciuitates loquentur lingua Chanaan, sed præcipuè ciuitas Solis. Licèt autem non sit ante *ciuitas Solis* coniunctio *&*, intelligitur tamen; quod satis est ad sensum, quem ostendimus. Cur verò Heliopolis dicatur religionem nostram complexura, aut seorsum ab aliis ciuitatibus nominetur: ea quoque ratio videtur non incongrua. Quia in ea maximè Christiana floruit religio, quam postea multa Monachorum millia insigni pietate præstantium incoluerunt. Hæc enim pars Ægypti fuit quæ postea *Thebais* vocata fuit, Antonij, & aliorum patrum nobilitata monumentis.

Et, interdum aliquid præcipuum indicat.

26. In quinque ciuitatibus totam Ægyptum significari existimo, quia istæ fortasse capita erant, & quasi metropoles totius prouinciæ. Quæ verò sint, non explicat propheta, sed est verisimile illas esse quas numerat Ezechiel *cap.* 30. nempe *Memphim, Tanim, Alexandriam, Bubastum, Heliopolim,* quarum hæc postrema magis erat à Dæmone contra sanctitatem, & veram religionem munita.

27. [t] *Et titulus Domini iuxta terminos eius.*] Quomodo in terra promissionis signa, & tituli disposita fuerint, quibus cognosceretur esse subiecta, & quasi consecrata Deo, diximus ad illud *Act.* 1. *Sabbathi habens iter.* & ad illud *Zachar.* 9. *Quia lapides sancti eleuabuntur super terram eius.* An verò talia signa more Israelitarum posita fuerint ab Ægyptiis, quod ego viderim, non constat. Neque tamen prophetia illa completa non esset, si titulus ille defuisset, quia tantùm significare propheta voluit regionem illam subiectum iri Deo: posuit verò per metonymiam signum pro re significata.

28. [u] *Clamabunt enim ad Dominum à facie tribulantis.*] Clamabant Ægyptij olim ad Deos alienos, qui, vt nuper diximus, vsque adeò non poterant afflictis opem, & salutem afferre, vt ipsi quoque commoti sint, & in captiuitatem abducti. Sed fœlicissimo illo tempore, cùm se Euangelica doctrina coli sinent, confugient ad verum Deum, & Seruatorem, à quo, quam antea non poterant, salutem, & libertatem obtinebunt.

29. [z] *Et percutiet Dominus Ægyptum plaga, & sanabit eam.*] Percutiet quidem Dominus Ægyptum per Assyrios, & Babylonios plaga de qua nuper, sed non perpetuò contra illos indignabitur. Aderit enim tempus, de quo nunc agimus, quando iam mitior salutem afferat, illam, inquam, salutem, quæ & sola vera salus est, & ab vno Seruatore Iesu sperari potest. Licèt hæc de spirituali salute intelligenda putē sub Euangelij tempus, tamen ab hac quoque plaga Ægyptus sanata fuit, quadragesimo postquam illā accepisset anno, vt apertè Ezechiel *cap.* 29. *vers.* 13. *Post finem quadraginta annorum congregabo Ægyptum de populis in quibus dispersi fuerant, & reducam captiuitatem Ægypti, & collocabo eos in terra Phathures in terra natiuitatis suæ.*

30. [y] *In die illa erit via de Ægypto ad Assyrios, & intrabit Assyrius in Ægyptum, & Ægyptus in Assyrios.*] Quia Euangelij tempore Christianam fidem etiam complectentur Assyrij, consentient animis atque studiis populi, qui sicut locorum spatiis, sic etiam animis, atque armis dissidebant, adeò vt vicissim tutò, ac frequenter alij in aliorum fines commeent. Est autem Euangelij hoc proprium, vt diuersa coniungat, quæque à natura id habent, vt minimè conueniant, illa in vnam conspirare mentem, & in vnum quasi corpus coalescere faciat. Hoc facit vt cum boue leo paleas comedat, & pardus cum agno in eisdem simul pascuis moretur, & puer paruulus in foramen aspidis manum mittat, & cum illa innoxios instituat ludos.

31. [x] *Et seruient Ægyptij Assur.*] Hæc minùs aptè videntur cum superioribus consentire. nam si commercium erit, vsusque familiaris Ægyptiis cum Assyriis (in quibus etiam Babylonios intelligo, qui propter imperium ab Assyriis ad se translatum *Assyrij* aliquando dicuntur) quomodo hic dicuntur Ægyptij Assyriis seruituri. Quidam existimant verbum עבדו *abedu*, pro quo Vulgatus *seruient*, significare obsequium, nō quod alij aliis inuiti præstant, vt mancipia, aut mercede conducti, sed quod ex beneuolentia nascitur, quale præstari solet ab amicis, seu ab hospitibus officij, atque humanitatis ergo. Et quidem si propria esset, & sola hæc verbi significatio, satis erat difficultati factum. Sed interdum huius verbi vsus accommodatur inuitis. Mihi alia occurrit solutio meo iudicio aliquantò facilior, quam credo probabit qui textum Hebraicum accuratiùs expenderit, qui sic habet עבדו את אשור *abedu eth assur*, in quo illud את *eth*, non facio notam accusatiui patientis, sed præpositionem *cum*: quod etiam Tigurina censet dum vertit, *& colent Dominum Ægyptij cum Assyriis.* Et probat Montanus. Quod verò præpositio את, non tantùm pronominibus affixis, sed etiam nominibus adiungatur, docent quamplurima exempla, quæ facilè supperent ex lexicis, aut Hebraicis constitutionibus. Sed suppeditet nunc nobis vnum, aut alterū idem Isaias *c.* 7. *v.* 17. vbi Vulgatus habet *cum Rege Assyriorum*, Hebraicus textus habet eadem prope verba, quæ nos hic את מלך אשור *eth melec Assur.* Et *cap.* 23. *vers.* 17. vbi noster, *fornicabitur cum vniuersis regnis*, Hebr. את כל ממלכות *eth col mamlacoth.* & *cap.* 28. *vers.* 15. vbi nos *percussimus fœdus cum morte*, Hebr. est את מות *eth maueth.* Ad hunc ergo modum hoc loco Ægyptij dicuntur seruituri את אשור *eth assur*, id est, simul cum Assur communi Domino.

32. Neque hæc explicatio pugnat cum versione vulgata quæ ita legit, *& seruient Ægyptij Assur.* Nam, vt demus Assur esse in tertio casu, tamen datiuus aliquando non tam acquisitionem significat quàm societatem, aut similitudinem cum aliquo ad aliquod opus. Quale est illud Horatij in arte poetica.

Inuitum qui seruat idem facit occidenti,

id est, qui volentem mori à laqueo, vel à gladio seruat, similis est illi, aut æquè peccat atque ille, qui viuere volentem interficit. quod optime sic explicabis, *idem facit cum occidente.* Quæ sententia

videtur

videtur olim fuisse communis, & prouerbialis, A quam habet vterque Seneca, alter in Thebaide *Actu primo.*

——Qui cogit mori
Nolentem, in aquo est, quique properantem impedit.
Occidere est vetare cupientem mori.

Alter *lib.8. declam.4. Non magis crudeles sunt qui volentes viuere occidunt, quàm qui mori volentes non sinunt.* Huiusmodi sunt exempla alia apud antiquos, in quibus datiuus similitudinem importat, & pro ablatiuo ponitur cum præpositione *cum.* Lucretius *lib.2. de primis corporibus.*

Qui poterunt igitur rerum primordia dici,
Et lethi vitare vias animalia cùm sint,
Atque animalibus sint mortalibus vna eademque.

id est, idem sint cum animalibus. Et *lib.13.*

——Quorum vnus Homerus
Sceptra potitus eadem aliis sopitus quiete est.

id est, eadem cum aliis quiete sopitus est. Quæ loquendi formula Græcis est valde familiaris, dicunt enim suppressa præpositione σὺν, quæ idem est atque *cum,* αὐτοῖς ὀλίγοις *simul cum aliis,* αὐτοῖς ὅπλοις *simul cum armis,* & similia. Ad hunc modum hîc seruient Ægyptij Assur, siue Assyrio, id est, simul cum Assyrio, quam sententiam omnino confirmat id, quod statim sequitur.

33. a a *In die illa erit Israel tertius Ægyptio, & Assyrio.*] Ex his satis perspicuus est sensus à nobis modò traditus, nam eodem ordine statuuntur tres isti populi, Ægyptius, Assyrius, & Israeliticus. & quod de Assyrio dicitur, id etiam de Ægyptio dicendum est. Quare non magis Ægyptius Assyrio, quàm Assyrius seruiet Ægyptio. Adiunget se his populis tertius Israel, quia nempe futurum est, vt tres istæ nationes, quæ aut modò inter se dissident, aut sanè olim vehementer dissederant, animis in vnam religionem conspirantibus vnum Deum colant.

b b *Benedictio in medio terra.*] Israël medius 34.
erat inter Ægyptios, & Assyrios; ex eo populo Dei benedictio, quæ secum affert omnia commoda, effusa est ad alios etiam populos: *quia de Sion* B *exiuit Lex, & Deus operatus est salutem in medio terra.* Quocirca postquam Assyriis, & Ægyptiis benedixit, subdit. *Hareditas autem mea Israel.* Ac si dicat, ex domo, & possessione mea largam aliis gentibus impertior, seu deriuo benedictionem. Sicut Pontifex ex Romana sede in totum orbem, aut ex suo sibi solio princeps immunitatem aliquam, aut priuilegium concedet aliquibus ciuitatibus longè inde submotis. Postrema hæc verba, quæ æquales faciunt Ægyptios Assyriis, superiorem nostram cogitationem magis confirmant, quæ seruitutem ab Ægyptiis remouet erga Assyrios.

Argumentum vigesimi capitis Isaiæ.

PRÆDIXERAT *duobus præcedentibus capitibus propheta Æthiopum, & Ægyptiorum interitum: nunc quandiu duraturum sit bellum, quo duæ illæ prouinciæ vastabuntur, & quàm sit futura ignominiosa, & turpis illarum transmigratio, nouo quodam signo, atque portento declarat. Iubet enim Deus Isaiam nudo corpore, & discalceatis pedibus incedere, quem habitum captiuos Æthiopes & Ægyptios habituros esse denunciat. Ad extremum ostendit Iudæos edoctos aliorum ruina iam tandem cognituros spem esse futilem, quam hominum promissa, atque subsidia excitant, atque sustentant.*

CAPVT XX.

1 a *IN anno, quo ingressus est Tharthan in Azôtum, cùm misisset eum Sargon Rex Assyriorum, & pugnasset contra Azôtum, & cepisset eam: in tempore illo locutus est Dominus in manu Isaia filij Amos, dicens.*

2 b *Vade, & solue saccum de lumbis tuis, & calceamenta tua tolle de pedibus tuis. Et fecit sic vadens nudus, & discalceatus.*

3 *Et dixit Dominus: Sicut ambulauit seruus meus Isaias nudus, & discalceatus,* c *trium annorum signum & portentum erit super Aegyptum, & super Aethiopiam.*

4 *Sic minabit Rex Assyriorum captiuitatem Aegypti, & transmigrationem Aethiopia, iuuenum, & senum, nudam, & discalceatam,* d *discoopertis natibus ad ignominiam Aegypti.*

5 e *Et*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 IO anno, quo Tharthan ab Assyriorum Rege Sargon cum exercitu missus est, vt Azôtum nobilem Palæstinæ ciuitatê oppugnaret, quám Assyrij Regis imperio subiugauit, locutus est Dominus ad Isaiam filium Amos in hæc verba.

2 Agedum depone cilicinum saccum, quo indutus es, & de pedibus tuis calceamenta detrahe. Nec diu moratus Isaias statim diuinæ obsecutus voci nudus, & discalceatus ambulauit.

3 Et addidit Dominus, quòd seruus meus Isaias nudo corpore, & nudatis à calceo pedibus ambulauit, signum, atque portentum est illius supplicij, quod triennali spatio Ægyptios, & Æthiopes durè atque ignominiosè vexabit.

4 Abducet enim Assyrius Ægyptios, & Æthiopes in captiuitatem, neque à iuuenibus, neque à senibus abstinebit, quorum multitudinem transmigrantem abiget, nudam, & discalceatam: quod ad dolorem acerbum est, & quod est ad

 igno

ignominiam longè grauiſſimum, reuelatis illis corporis partibus, quas omni ratione eſſe velatas ſtudent honeſti.

5 Tunc horror inuadet Iudæorum animos, cùm captos, atque ignominioſè traductos viderint illos, à quibus in dubiis rebus auxilium expectabant; qui etiam, non ſine pudore ab ſpe illa cadent, quam in Æthiopia locarant, & ab illa gloria, quam ab Ægypti præſidio ſibi promittebanr.

5 [e] *Et timebunt, & confundentur ab Aethiopia ſpe ſua, & ab Aegypto gloria ſua.*

6 Tunc habitator Ieruſalem, qui à vicinis hoſtibus non minùs aſſiduè, atque violenrer quatitur, quàm à marinis fluctibus alluitur, aut verberatur inſula, edoctus illa duorum regnorum interitu, dicet: En qualis erat ſpes noſtra? en quos auxiliarores euocabamus, vt nos ab Aſſyriorum armis eriperent? Si illi tam faciſè, & fœdè ceciderunt coram Aſſyrio, quo nos animo eſſe debebimus? Quod futurum à victore exercitu ſperamus effugium?

6 [f] *Et dicet habitator inſulæ huius in die illa: Ecce hæc erat ſpes noſtra, ad quos cõfugimus in auxilium, vt liberarent nos à facie Regis Aſſyriorum; & quomodo effugere poterimus nos?*

IN CAPVT VIGESIMVM COMMENTARIVS.

1. [a] IN *anno quo ingreſſus eſt Thartan in Azôtum, cùm miſiſſet eum Sargon Rex Aſſyriorum, &c. in tempore illo locutus eſt Dominus.*] Hoc caput appendix quædam videtur duorum præcedentium, quæ de Ægypto atque Æthiopia inſtituta ſunt: & vtrique prouinciæ calamitatis, & ignominiæ tempus definit. Totum hoc caput difficile non eſt, modò conſtet de tempore quo hæc vaticinatus eſt Iſaias. Ex hoc loco nihil habemus certum præter anni deſignationem, quo obſeſſa eſt Azotus ab eo duce, qui miſſus eſt à Sargon Aſſyriorum Rege; non tamen certum eſt, quis fuerit, quóve regnauerit tempore iſte Sargon. Omnes communiter ſentiunt *Sargon* eſſe Senacherib, qui, vt tradit hic Hieronymus, ſeptinominis fuit. Neque deeſt aliqua coniectura: nam *Thartan*, qui hic dicitur *dux Sargon*, 4. *Reg.* 18. *verſ.* 17. vocatur *dux Senacherib.*

2. Senacherib alius à Salmanaſſar. Quid de iſto Aſſyriorum Rege affirmem nihil mihi exploratum eſt. Illud certum, ſi ſeptinominem faciamus Senacherib, quod mihi durum eſt, illum tamen non fuiſſe vocatum Salmanaſſar, & Theglathphalaſſar, vt ex ſententia Hieronymi refert Hugo & S. Thom. Quia, vt conſtat 4. *Regum* 16. Theglathphalaſſar, aut idem fuit, qui Salmanaſſar, aut quod verius puto, illo antiquior; ſed Salmanaſſar pater fuit Senacherib, vt expreſsè traditur *Tobiæ cap.* 1. *verſ.* 18. ſic enim ibi. *Poſt multum verò temporis mortuo Salmanaſſar Rege, cum regnaret Senacherib filius eius pro eo*, &c. Deinde non mihi valde veriſimile eſt hunc Sargon fuiſſe Senacherib; quia non apparet quo tempore Azotum oppugnare potuerit. Quia poſt Ægyptum, & Æthiopiam debellatas, non potuit: quia ab Angelo percuſſo exercitu ſtatim in patriam retulit belli reliquias. Neque poſt deletam Ægyptum, & Æthiopiam, hæc dicta videri poſſunt ab Iſaia, quia minæ ſunt de clade ab Senacherib inferenda, potiùs quàm hiſtorica naratio de clade iam illata; Sed neque ante obſeſſam Ieruſalem, & expugnatam Ægyptum videtur Senacherib obſediſſe, atque expugnaſſe Azotum, tantùm enim dicitur veniſſe contra Iudam, & in eam hoſtiliter fuiſſe bacchatus; Sed in tranſcurſu oppugnare non potuit Azotum, quia via ab Aſſyria in Ieruſalem longè abeſt a Palæſtinæ finibus; hæc enim ad mediterranei maris litora ſita eſt, Aſſyria verò ad Aquilonem ſpectat. Mihi vero ſimilius eſt Azotum ab his Aſſyriorum Regibus captam eſſe, qui decem tribus Iſrael ſubiugarunt, egerúntque captiuas. Nam illis proximæ erant ciuitates Philiſtinorum, contra quos Aſſyrij, ſicut contra alios Iudaici nominis inimicos mercede conducti fuerant. Neque quod de Thartan duce Senacherib obiiciebatur, quicquam vrget. Nam qui dux fuerat priùs Salmanaſſaris, idem poſtea dux etiam eſſe potuit eius filij Senacherib. Quod videmus quotidie, & in Scriptura exempla ſunt aperta. [a] Abner etenim, qui dux fuerat Saulis, dux etiam fuit ipſius filij Isboſeth. Et Banaias qui ſub Dauide fuit dux Cerethi & Phelethi, ſub Salomone filio militum præfectus fuit; quare huc magis inclinat animus.

Licèt Ægyptus, & priùs ſub Senacherib ab Aſſyriis, deinde longè pòſt à Chaldæis vaſtata ſit: tamen vaticinium iſtud non tam ſpectare videtur ſtragem à Chaldæis poſtea, quàm proximè ab Aſſyriis inferendam, quod trium annorum ſpatium, de quo ſtatim, non obſcurè conuincit. Quòd bellum Senacherib contra Ægyptios ſuſceperit, docent ſcriptores externi, de quibus ſtatim: Neque deſunt in Scriptura coniecturæ, quæ id. perſua- 3.

deant:

deant: constat enim 4. *Reg. cap.* 19. castra mouisse Senacherib contra Æthiopes, qui eo consilio bellum contra Assyrios monebant, vt auxilio essent Indæis, qnos ab illis angustiùs vrgeri videbant. Quòd vero idem, quod Æthiopes, Ægyptij tentauerint, non est creditu difficile. Quid enim Assyriorum legati Iudæos ab spe deiicerent, quam in Ægypto locaraut, cuius auxilium baculum appellant arundineum, nisi inter Ægyptios, & Iudæos aliquid esse sociale constaret? Quod si Iudæorum causa non laborabant Ægyptij, certè deesse non poterant Æthiopibus vicinis, qui ipsis in simili rerum articulo auxilio venire soliti essent, vt liquet *ex Ezech. cap.* 30. *vers.* 5. neque ex vsu rei Ægyptiæ fore existimabant vicinum habere, & Æthiopiæ dominum hostem vsque adeò potentem. Certè venisse contra Ægyptios Senacherib tradit Iosephus *lib.* 10. *Antiquit. cap.* 1. quod etiam docet Herodotus *lib.* 2. vbi ex eo quod audierat ex sacra historia misso cælitus auxilio deleta fuisse castra Senacherib post orationem Exerhiæ Regis, & Isaiæ prophetæ, ipse confingit aliud auxilij genus, item diuinum, quod vires Assyrias inutiles reddidit. Idem etiam prodit Berosus à Iosepho citatus suprà *cap.* 2. Sed in eo videntur decepti hi posteriores, quia tradunt Senacherib ab Ægyptiis, atque Æthiopibus fuisse superatum. Quod credo nullo modo patitur historiæ sacræ fides; quia hoc loco nnn obscurè prædicit Isaias à Senacherib vtrumque populum esse debellandum. Neque, quæ statim dicuntur, in aliam illius gentis calamitatem conuenire possunt. Deinde quia si victus esset Senacherib, non sanè rediisset in Ierusalem, neque retulisset exercitum vsque adeò copiosum, vt ex eo ab Angelo strata fuerint 185. hominum millia. Neque victores Æthiopes, & Ægyptij passuri fuissent amicos, & fœderatos obsideri ab eo, quem ipsi tam fœdè, atque ignominiosè profligauissent.

4. Cùm ergo Thartan missus à Sargon, siue hic fuerit Senacherib, siue alius Assyriorum Rex, Azotum obsideret, & Rex Iudæ siue is Ezechias esset, siue alius, (ego Ezechiam puto, quia anno 6. illius regni expugnata fuit Samaria à Salmanassar, & tribus Israel, quæ vicinæ erant Axoto, in exilium abductæ) cladem videret cognatæ sibi, atque vicinæ gentis; neque dubitaret Assyrios studio captos, tam opimæ prædæ impressionem facturos in alias Iudææ ciuitates, ac tandem in ciuitatem sanctam, ad Ægyptios, & Æthiopes auxilij, ac renouandæ amicitiæ gratia legatos misit, nam & illi iam pridem à Salomonis tempore propiùs, atque studiosiùs Hebræorum causam intuebantur. Quod nequaquam è re Iudaica fore dicit propheta, vt à Domino suorum seruatore ac vindice ad hominum impiorum vires spem suam deriuent. Quare Ægyptiorum, & Æthiopum, quos tutelares sibi parauerant, infirmitatem, & casum non solùm verbis, sed etiam corporis habitu peregino, atque indecoro portendit.

Signis aliquando loquitur prophetæ.

5. b *Vade & solue saccum de lumbis tuis.*] Mirum sanè artificium, quo Deus deterrere vult desperantem illum populum ab inani spe. Ex quo licet colligere, quàm parum placeat Domino confidere in Principibus, aut in filiis hominum, in quibus non est salus. In baculo nimirum arundineo, qui lacerat, non qui sustentat incumbentis manum. Porrò vsitatum est in rebus præsertim grauioribus non tantùm verbis prædicere, sed etiam signis, & rebus futura portendere. Quod fecit Oseas, dum suscipit ex fornicatione filios, quibus nomina imponit futuris euentibus accommodata. Et Zacharias dum pascit priùs occisionis pecus, & deinde sumit vasa stulti pastoris. Et Ieremias onustus catenis, & Isaias, dum natum puerum appellat *festina prædari.* Quia quæ oculis subiecta sunt tenaciùs hærent memoriæ, & altiùs animis infiguntur, quàm quæ aurium sensus ad animum transmittit. Iuxta illud Flacci in Arte.

Segnius irritant animos demissa per aurem,
Quam quæ sunt oculis subiecta fidelibus.

Saccus prophetarũ insigne.

6. *Saccus* est qui alibi sæpe vocatur *cilicinum*, vestis nempe aspera, & ex caprarum, camelorumque capillis plerumque contexta. *Saccum* verò proprium esse prophetarum tegumentum, atque insigne, liquet apertè ex Zacharia *cap.* 13. Vbi pseudoprophetæ, vt verorum prophetarum opinionem apud vulgus credulum conciliarent, saccum assumebant cilicinum. De quibus iam deposita prophetica larua dicit Zacharias *Nec operientur pallio saccino, vt mentiantur.* Tale gestabat pallium Elias, de quo 4. *Reg. cap.* 1. *vers.* 8. *Vir pilosus, & zona pellicea accinctus renibus.* Et Ioannes Baptista qui ad Eliæ similitudinem vestem habuit textam è camelorum pilis. Obseruat autem meritò Hieronymus, idque considerandum proponit, quàm prompto animo Isaias exceperit, impleueritque mandatum vsque adeò graue, vt nudum sese ostenderet omnium oculis, cùm vir esset tantus, tam notus, ex regio semine, & regno dignissimus. Quis ex vulgo ignobili non horreret, omnique studio, atque arte contenderet, ne insignem illam ignominiam subiret. Sed nihil arduum humilibus est, nihil fœdum, ac turpe his, qui in explenda diuina voluntate summum sibi honorem, & commendationem constituerunt.

Obedientiæ exemplum illustre.

7. Hic nobis non importuna occurrit disputatio, an hoc loco iussus sit Isaias omnia prorsus indumenta deponere, ita vt omnino nudus ambulauerit. Affirmant Hieronymus, Haymo, Dionysius, & Adamus; Pintus & Montanus Isaiæ saltem subligacula relinquunt. Hugo non depositum putat ab Isaia saccum, sed ita laxatum, vt cilicium appareret, eo fortasse modo, quo Rex Israël 4. *Regum* 6. *vers.* 30. cilicium ostendit. *Scidit* (*Rex*) *vestimenta sua, & transibat per murum, viditque omnis populus cilicium, quo vestitus erat ad carnem intrinsecus.* Mihi videtur non omnino fuisse nudus Isaias, quod putarunt Foreirus, & Hugo; sed tantùm deposuisse extimam vestem, quæ cilicina erat, & prophetalis, & sine qua non poterat incedere non indecorè, id est, extra dignitatem, noménque propheticum, ac si vnus esset ex ignobili vulgo. Quomodo *nudus ambulare* dicitur, qui præter morem patrium, sine toga, ac pallio foras egreditur. Quod ideo mihi persuadeo, quia in Scriptura talis aliquis dicitur, cum parum abest à forma, à qua propriè, & verè talis vocari posset. Quomodo capite præcedenti *siccum* vocabamus *Nilum*, quando minus haberet aquæ quàm antea solitus, aut quàm exigeret agri Ægyptij necessitas: Et *ieiunus* dicitur, qui parum comedit; sicut socij Pauli *Act.* 27. in nauigatione *ieiuni* fuisse dicuntur 14. dies; quia nimirum toto illo tempore pertenui cibo famem sustentarunt.

Regula. Ab aliqua forma nomen sumit qui parum abest ab illa.

8. Et ne pluribus commemorandis longè vager, in hac eadem voce aperta sunt exempla. Saul, 1. *Reg. cap.* 19. *nudus* cecinisse dicitur tota die, ac nocte, cum prophetis. (ad modum nimirum aliorum prophetarum, qui sanè nudi non erant,) deposito amictu

Nudus qui malè, aut indecorè vestitus.

amictu regio. Et *Genes.9.* Noë *nudatus* fuisse traditur, quia ab ea parte nudus erat, qua se alus irridendum præbuit. Deinde quis credat Dauid *nudum* saltasse ante arcam, vt illi obiiciebat Michol, maximè cum dicatur eo tempore indutus Ephod lineo? *2.Reg.6.* Petrus certè *nudus* non erat omnino

Ioan.21.

cum de eo *Ioannes* 21. scribitur: *Simon Petrus cùm audisset, quia Dominus est, tunica succinxit se, erat enim nudus.* Quod autem tunc vestes haberet interiores, docet vox Græca ἐπενδύτην, quæ non quamcumque significat vestem, sed illam, quæ super alias inducitur, quale pallium est, aut toga. Ita putat Theophylactus, Toletus, & Maldonatus; & Euthymius nudum fuisse omnino negat. Erat autem Petrus nudus, ab eo nimirum indumento, sine quo indecorè occurreret Christi oculis: quare accepit ἐπενδύτην, id est, *pallium*, quod breuiori vesti, & ad piscatorium studium expeditæ iniiceret. Obseruat autem in illum locum Ioannis Theophylactus ἐπενδύτην, linteum esse quo Phœnices, Sirique piscatores amiciebantur, seu nudi essent, siue vestiti. Ex quo aliqua lux affulget loco maximè obscuro, apud Marcum *cap.14.* Vbi dum Christus in horto comprehenderetur, adolescens fuisse traditur *amictus sindone super nudum.* Quæ videtur esse piscatoris descriptio, qualis erat Petrus, cùm ad Christum properauit, à nauicula; & quali vtebantur habitu aliqui ex discipulis, quorum è numero multi piscatores erant. Neque incredibile est, cùm Christum sequerentur, familiare, ac notum suæ artis indumentum non abiecisse. Dum ergo adolescens fugisse dicitur *cum sindone super nudum*, id est, super breuiorem, & interiorem tunicam, indicatur meo iudicio fugisse aliquis è duobus discipulis Ioannes, seu Iacobus, quia hi duo cum Petro à reliquis assumpti à Christo fuerant, & artem exercebant piscatoriam.

Piscatoribus linteū amiculum familiare.

Marc.14.

9. Accedit quod ea est loquendi consuetudo etiam apud externos: ab exemplis abstineo, Vnus sufficiet Seneca, qui id verbis tradit, & docet expressis. *lib.5. de beneficiis, cap.13. Quædam*, inquit, *etiamsi vera non sint, propter similitudinem* (adde tu & propter vicinitatem) *eodem vocabulo comprehensa sunt. Sic illiteratum non ex toto rudem, sed ad literas altiores non perductum; sic qui malè vestitum, & pannosum vidit, nudum se vidisse dicit.* Quid clarius, magisque ad nostram sententiam? Accedit, quod si Deus prioribus verbis omnino prophetam futurum esse nudum significasset, frustra addidisset, *& discalceatus*; quia omnino nudus, pedum quoque caret integumento. Deinde habitus, quem assumere iubetur propheta, designabat captiuorum habitum, quem habituri erant Æthiopes, & Ægyptij apud externos dominos; At captiui non tam nudi erant, quàm male vestiti, aut certè induti breui, atque astricta tunica, & ad seruiendum idonea, qualem credo gestatam ab Isaia.

10. Fuit ergo Isaias nudus, ita tamen vt in eo nihil esset non tectum; quod pudor, aut modestia apertum esse prohiberet. Nudus quidem à sacco, & prophetali amictu, qui seruilibus ministeriis parum idoneus, non tamē à breuiori tunica, quæ insigne est, & tegumentum seruulorum. Neque tamen illa res facilis fuit, aut obedientia non grauis: quia non leue est præclari muneris, quale propheticum est, indumentum deponere: quemadmodum si iussus esset monachus deposita veste suæ professionis insigni, cum interiori tantum tunica in publicum prodire: maximè cùm ad hæc quoque accederet nuditas pedum, quæ in regione illa petricosa, & aspera non poterat esse sine graui molestia.

Quantum temporis ea ratione nudus Isaias incesserit, non constat. Quidam tres annos totos censent, in quibus Foreirus est. Alij ferme omnes cum Hieronymo putant tres tantùm fuisse dies, quo suæ nuditatis triduo propheta triennij ærumnas, & ignominiam Ægypti, atque Æthiopiæ portendebat; ita vt dies computaretur pro anno. Sicut Ezechiel *cap.4. vers.6.* quadraginta dierum somno supra dextrum latus significauit, ab eo tempore superesse quadraginta annos captiuitatis Babylonicæ. *Dormies*, inquit, *super latus tuum dextrum secundò, & assumes iniquitatem domus Iuda quadraginta diebus, diem pro anno, diem inquam pro anno dedi tibi.* Sicut etiam propter quadraginta dies, quibus exploratores terram Chananitidem lustrauerunt, totidem annos errauerunt in deserto increduli, & nimiùm peruicaces Iudæi. 11.

c *Trium annorum signum atque portentum erit super Ægyptum & super Æthiopiam.*] *Portentū* non tam est euentus futuri significatio, quæ verbis fit, quàm quæ prodigiis, & signis. Hoc autem signo, aut portento in Isaia nudo status significabatur captiuæ gentis, & in seruile ministerium compactæ. Est autem mihi verisimile, apud truces illos, neque admodum ad humanitatem excultos populos, captiuos homines, aut empta mancipia nudis corporibus aut non satis velatis solere traduci ignominiæ causa. Quomodo Romani à Samnitibus sub iugum acti sunt. Liuius *lib.9.* & Equi à Tusculanis apud eundem *lib.3.* Aut certè dum captiui alieno premuntur imperio, tali ornantur amictu, qualem seminudus gestabat nunc Isaias. Nam, vt *cap.3.* vidimus, lautis, & ambitiosis fœminis dum captiuitas intentatur, & seruitus, similis ignominia proponitur. vbi enim Vulgatus modestè transtulit *crinem eorum nudabit*, omnes penè interpretantur, *inhonesta, & turpia.* Et *cap.47.* de Babylone captiua dicitur, *denuda turpitudinem tuam, reuela crura, discooperi humerum.* Et idem dixit Nahum *cap.3. vers.5.* quod per hyperbolem dictum existimo quasi significetur, populos quondam lautos aliis futuros esse ludibrio. Quis enim credat gentem non inelegantem, neque à ciuili disciplina alienam permissuram, vt publicè ancillæ, aut serui cum tanto dolore, atque dedecore nobilium oculos specie vsque adeò fœdè atque indignè pudefacerent? 12.

Captiuorū ignominiosa nuditas.

Quod attinet ad triennale spatium, quidam putant Ægyptios tres annos subituros illam seruitutem, deinde ad pristinam dignitatem, & gloriam esse redituros. Alij post tres annos ab hoc vaticinio seu portento aduenturam esse calamitatem, quam illa prophetæ nuditas portendebat. Et hoc mihi videtur non improbabile, quia nihil video, quod huic cogitationi contradicat. Sed quia neque ab historia sacra, neque à prophana aliquid habemus, quod sententiam hanc aut astruat, aut confirmet, præter hunc Isaiæ locum, qui nonnisi obscurè admodum illam significat, ideo cum Hieronymo dicendum puto, non post tres annos grassatura esse Assyriorū arma per Ægyptiam, atque Æthiopicam prouinciam, sed trium annorum spatio duraturum bellum, quod prouincias illas exhauriet, & vastabit, & in illam calamitatem, & ludibrium adducet, de quo hîc propheta. Quòd autem triennale spatium apud Ægyptios, & Æthiopas moratus sit Assyrius, ostendit apertè Isaias *cap.37. vers.30.* Et *4.Reg.19. vers.29.* dum post tertium annum dixit, 13.

Tres annos posuit Senacherib in belladis Ægypto, & Æthiopia.

soluen

solvendam esse metu Ierusalem, qui sanè numerandi sunt ab eo tempore, quo Tharaca Rex Æthiopiæ Assyrios summouit ab obsidione Ierusalem: quo tempore illa locutus est Isaias, *Comede* (inquit ad Ezechiam) *hoc anno quæ repereris: in secundo autem anno, quæ sponte nascuntur: porrò in tertio anno seminate, & metite.* Nempe quia iam eo tempore pacata erunt omnia, & soluta à metu. Quod sanè ita accidit: nam statim, atque ab expugnanda Ægypto rediit Assyrius deleto ab Angelo eius exercitu, tutò agri Solymitani seminari potuerunt. Ad hæc accedit quoque Iosephi autoritas qui diu Assyrium commoratum esse tradit in subiuganda Ægypto, *lib. 1. Antiquit. cap. 1.*

d Discoopertis natibus ad ignominiam Ægypti.] Qualis futura sit hæc ignominia, & quam olim vsitata diximus *cap. 3. num. 18. & cap. 47. num. 6.* illa consule.

14. *e Et timebunt, & confundentur ab Æthiopia.*] Iudæi qui sibi ab Ægypto, & Æthiopia nihil non promittebant contra vires Assyrias, vbi viderint vsque adeò ignominiosè atque latè concidisse, spem, & animos abiicient; & si quid est mentis pudefient quod in baculo arundineo, eóque confracto spem salutis autè locauissent.

15. *f Et dicet habitator insulæ huius.*] *Insula* vocatur Ierusalem, non quia cincta sit mari, vt nonnulli putabant, propter tria maria, quæ vicina habuit: mare videlicet mediterraneum, mare mortuum, & mare Tiberiadis. Communiter alij metaphoricè *insulam* vocari putant: quemadmodum inimicorum vires, & exercitus dicuntur *inundantes fluuij*, vt in hoc propheta sæpe: & Babylon statim capite proximo vocatur *desertum maris*. & Persicus exercitus *mare* item dicitur: *Ierem. cap. 15. vers. 42.* Vt ergo insula vndique feritur vndarum appulsu, quas habet vicinas; sic Ierusalem ab hoste vicino, continenti penè appetitione lacessitur, & non diu post hoc tempus ab Assyrio, cuius exercitus *aquæ fortes, & torrentes* dicuntur, *Isaiæ 8. vers. 7. Dominus adducet super eos aquas fluminis fortes, & multas, Regẽ Assyriorum, & omnem gloriam eius.* Seu certè, quia in vasto pelago insula tantùm extat è mari, quia cætera obruuntur fluctibus, sic cùm fluctus Assyrij sub Senacherib, de quo actum est in hoc capite, finitimas Iudææ ciuitates obruisset, vna ex omnibus Ierusalem ab ea tempestate incolumis fuit. De qua Ierusalem à Senacherib obsidenda, & instar insulæ cingenda bellorum fluctibus, sub alia metaphora, non longe dissimili locutus est Isaias suprà *vers. 8. Ibit per Iudam inundans, & transiens vsque ad collum veniet.* Vt enim terræ operiuntur marinis fluctibus vsque ad caput, & collum, nempe vsque ad insulas, quæ in mari colli, ac capitis instar obtinent; Sic Ierusalem obrutis ciuitatibus aliis ab inundatione, ipsa tanquam omnium caput, aqua ad collum vsque intumescente, licèt appetita vehementer, demersa tamen non fuit.

Argumentum vigesimi primi capitis Isaiæ.

REFERT *iterum propheta vaticinium ad Babylonem, de cuius interitu suprà cap. 13. affirmátque breui tantam illam molem à Persis, & Medis excisum iri. Cuius sic erit lamentabilis casus, vt hostium quoque infensos animos ad dolorem, & lacrymas commouere possit. Quare ait sibi propheta graui dolore fuisse Babylonicam cladem; quam eleganti, & oratorio planè artificio describit; proponit enim speculatorem ex edito loco prospectantem, clamantémque & hostium acceleratum, & præcipitem cursum, & apparatum bellicum: ex eóque coniectantem ruituram extemplò ciuitatem; imò iam grandi collabentem ruina. Ex hoc gradum facit ad Idumæos quibus vastitatem prædicit, ostenditque, quo se modo contra hostiles acies communire debeant. Ad extremum denique caput, Arabibus, ac Cedarenis interitum minatur, quia Israelitas, qui extorres à patria, & omnium rerum indigentes ad ipsos supplices accessere, nullo vitæ, salutisque subsidio releuarunt.*

CAPUT XXI.

1 a Nus *deserti maris.*

b Sicut turbines ab Aphrico veniunt, c de deserto venit, de terra horribili.

PARAPHRASIS in idem caput.

1 VRUM vaticinium contra Babylonem, quæ cùm priùs, sicut mare rebus omnibus abundaret, tamen sic erat ab hoste vastanda, vt nihil iam videretur ampliùs, quàm solitudo, atque desertum.

2 Sicut ab Australi plaga, id est, à deserto cõcitati, atque violẽti turbines feruntur, qui obuium quodque turbant, & inuoluunt, sic vastitas in onere significata, de terra horribili, de Perside nimirum, & Media, in fines Babylonicos irrumpet.

3 d *Visio* 3. Species

3 Species dura, ac flebilis oblata est mihi, & vaticinium hoc minax. Vt Babylonius incredulus est, & infideliter agit, sic Medus, aut Persa depopulator est, & Babyloniam vastat.

4 Ascende contra Babylonem, ô Persa, obsidione cinge Babylonem, ô Mede, eò redigam Babylonicam gloriam insperata ruina, vt & stupor auferat plorandi facultatem, & nullus sit, qui cadentium funeri lachrymas impendere, aut exequias possit.

5 Ea erit Babylonis strages, vt illam sine graui dolore spectare, aut etiam cogitare nequeam, vtcumque illa de populo meo merita sit. Quare sic mihi lumbos dissoluit, atque excruciat mœror: sic dolor vehementer vrit, & exagitat, vt videat mihi talia sustinere, qualia mulier in duro, atque difficili puerperio. Deiecit me de statu meo horribilis illa vox, quę mihi Babylonis nunciauit interitum; conturbauit grauiter animum species illa, quæ de Babylonis repentino casu oculis meis oblata est.

6 Cor meum horror quidam ingens liquefecit, obortæ sunt oculis meis ex subita, atque insperata ruina Babylonis crassæ, & obscuræ tenebræ, & inde iniectus animo stupor. O Babylon multis antè nominibus desiderabilis propter ingentes opes, & ornamenta varia, quomodo non minorem admirationem attulisti de tuo statu repentè collapsa, quàm priùs apud homines de tua gloria, atque splendore concitaueras.

7 Sternes tibi mensam ô Balthasar, sed inter pocula speculaberis in pariete descripta verba, verba, quę tuæ vitæ modum, & Babylonici imperij finem denuncient: interim autem dum tu feralibus epulis nocturnam dabis operam, surgent Medorum, atque Persarum Principes, qui arrepto clypeo, & omni militari apparatu, repentinum tibi, tuæque ciuitati afferent interitum.

8 Neque hoc tibi ô Balthasar temerè, aut sine fundamento prædico: hoc enim à Domino mandatum est mihi his verbis: Vade ô Isaia, & intuere quid ego abs te indicari velim: quasi si quis intueatur speculatorem, vt quodcumque significari à speculatore conspexerit, id aliis annunciet.

9 Et vidit speculator, à quo idipsum ego didici, currus duorum equitum: currum asini, in quo alter eques Cyrus Persa, & currum cameli, in quo Darius Medus vehebatur.

10 Et clamauit speculator ille, qui impendere videbat ciuitatis ruinam, quemadmodum si leo fremat, suóque rugitu concutiat mortalium animos: Ego vobis sum, ô Babylonij, quasi speculator, quem Dominus in loco sublimi excubare, ac rerum euentus prospectare iussit. Cui ego curæ sic constanter inuigilo, vt diu, noctúque perpetuas agam, & attentas excubias.

11 Audi nunc, ô Babylon, hunc leonis fremitum

3 [d] *Visio dura nunciata est mihi.* [e] *Qui incredulus est, infideliter agit; & qui depopulator est, vastat.*

¶

4 [f] *Ascende Aelam, obside Mede,* [g] *omnem gemitum eius cessare feci.*

5 [h] *Propterea repleti sunt lumbi mei dolore, angustia possedit me sicut angustia parturientis:* [i] *Corrui, cùm audirem; conturbatus sum, cùm viderem.*

6 *Emarcuit cor meum; tenebræ stupefecerunt me.* [k] *Babylon dilecta mea posita est mihi in miraculum.*

7 [l] *Pone mensam,* [m] *contemplare in specula,* [n] *comedentes, & bibentes: surgite principes,* [o] *arripite clypeum.*

8 *Hæc enim dixit mihi Dominus:* [p] *Vade, & pone speculatorem; & quodcunque viderit, annuntiet.*

9 [q] *Et vidit currum duorum equitum ascensorem asini, & ascensorem cameli:* [r] *& contemplatus est diligenter multo intuitu.*

10 [s] *Et clamauit leo,* [t] *Super speculam Domini ego sum, stans iugiter per diem; & super custodiam meam ego sum, stans totis noctibus.*

11 [v] *Ecce iste venit ascensor vir biga equitum,*

tum, [x] & respondit, & dixit: [y] Cecidit cecidit Babylon, [z] & omnia sculptilia Deorum eius contrita sunt in terram.

nitum ex specula fugientis. Ecce iam aduentare video, atque in vrbem irrumpere bigarum ascensores. Qui etiam addit id quod Babylonicam socordiam, & importunas epulas, & Persarum strenuam operam consequitur. Cecidisse video subita ruina Babylonicam molem, & eius impura, atque nefaria simulacra cum ipsa pariter in terram abiecta.

12 [aa] *Tritura mea, & filij areæ meæ, quæ audiui à Domino exercituum Deo Israel, annuntiaui vobis.*

12 Nunc ad vos redeo, viri Iuda, qui tribulationibus excocti, & quasi frumentum in area purgati post varia rerum discrimina ad rediuiuam gloriam reducemini, longè aliter ac Babylonij; qui ex illo tam graui casu nunquam resurgent. Quæ audiui à Domino, hæc vobis annuntio, quæ nimirum fidem sunt habitura certam, & ratam.

13 [bb] *Onus Duma [cc] ad me clamat ex Seir: [dd] Custos, quid de nocte? custos, quid de nocte?*

13 Prophetia dura contra Idumæos. Videre iam videor clamantes Idumæos ad me, quem Dominus speculatorem constituit, quasi de inimicorum aduentu dura, neque sine magno suo merito metuentes. Sic itaque ad me de Seir. Quid, ô speculator, nobis de nostro statu in hac nocte significas? Ecquid de hostibus exploratum habes? viuimúsne, an fundirus periimus?

14 *Dixit custos: [ee] Venit mane, & nox: [ff] Si quæritis, quærite: conuertimini, & venite.*

14 Quibus custos sic cum obiurgatione respondit; Venit mane, & quærltis de hostibus; venit nox, & hoc ipsum repetitis, neque tamen interea ad declinandum malum aliquid opportuni præsidij comparatis. Quare si effugium quæritis ab imperidente malo, quærite illa ab speculatore, quæ vos nosse maximè interest, & illa quærite seriò, ac verè, quæ vobis munimento esse possunt contra hostiles acies, & tunc demum venite potentibus instructi armis, non molli, atque muliebri eiulatu.

15 [gg] *Onus in Arabia. [hh] In saltu ad vesperam dormietis, [ii] in semitis Dedanim.*

15 Prophetia minax contra Arabes. Aderit tempus, ô viri Israël, in quo à patriis sedibus exorres, in alieno solo, in regione videlicet Dedanim, quæ est in Arabia, sub cœlo inaperto, ac syluestri loco dormietis.

16 [ll] *Occurrentes sitienti ferte aquam, qui habitatis terram Austri, cum panibus occurrite fugienti.*

16 Vos ergo qui regionem incolitis Australem, ad quam Arabia pertinet, aquam porrigite sitienti populo in arida, atque æstuosa via; proferte panem illis, quos hostilis furor in fugam dedit, quibúsque sibi de victu propter mortis metum prouidere non licuit.

17 [mm] *A facie enim gladiorum fugerunt, à facie gladij imminentis, à facie arcus extenti, à facie grauis prælij.*

17 Non aduenerunt, ô Arabes, ad vos, aut prædandi studio, aut leuibus de causis; sed vt imminentis fati periculum declinarent; Instabat enim à tergo districtum ferrum, intentus arcus, & graue vndecumque certamen.

18 *Quoniam hæc dicit Dominus ad me: [nn] Adhuc in vno anno quasi in anno mercenarij; [oo] & auferetur omnis gloria Cedar.*

18 Quæ quia in profugos, & supplices non præstitistis, hæc per me vobis, ô Arabes, Dominus denuntiat. Ab hac Israelis fuga, vbi vnus exactus annus fuerit, qui vos sic iactabit, & affi-ciet crudeliter sicut mercenarius annuo labore, à seuero, atque auaro Domino exerceri solet, eandem subibitis fortunam, qua ab hoste crudeli

19 [pp] Et

perfuncti

perfuncti sunt Israelitæ; ac tandem omnium Cedarenorum gloria deficiet.

19 Et pauci illi, qui ex Cedareno semine ex cæde superfuerunt, qui sanè facilè præ paucitate numerari poterunt, licèt robusti, & artis sagittandi periti, in eáque diu, ac multùm exercitati, minuentur tamen à potentiori manu, neque his verbis pondus, aut fides deerit; Dominus enim, hæc per me verba locutus est.

19 ¶¶ *Et reliquiæ numeri sagittariorum fortium de filiis Cedar imminuentur: Dominus enim Deus Israel locutus est.*

IN CAPVT VIGESIMVM PRIMVM COMMENTARIVS.

1. EGERAT propheta *cap.* 13. *& cap.* 14. de excidio Babylonico, refert iterum se ad idem argumentum, & miris affectibus tanti imperij ruinam describit & deplorat. Idque eo consilio, vt putat Cyrillus, vt contribules suos, qui à Babylonica potentia in rebus angustis præsidium sperabant, ab ea spe, cogitationéque deduceret proposita fœda, atque inopinata tanti imperij mutatione. Fuisse autem eo tempore, & ante Nabuchodonosoris dominatum Babyloniæ Reges non infensos, sed potiùs beneuolos Iudaico nomini, docuit Rex Merodach, qui *Isai. cap.* 39. legatos ad Ezechiam misit ex Babylone, qui illi de recuperata valetudine gratularentur; aut certè, quia cùm nossent iam Iudæi edocti ab Isaia diuturnum sibi exilium apud dominos duros in Babylonia, iterat propheta illa, quæ priùs, vt eorum exitio, & dolorem solarentur suum, & spem de reditu maiorem conciperent. Quare cùm de aliis nationibus minùs sæpe, de Babyloniis identidem sermo propheticus recurrit.

2. ª *Onus deserti maris.*] Multa sunt in hoc capite, quæ prophetiam hanc aperè indicant esse de Babylone, & ita communiter censent interpretes; Sed non est adeò facile statuere cur Babylon dici possit *mare.* Quidam eò inclinant, ideo nomen *maris* impositum esse Babyloni, quia sicut in mare fluuij vndecumque terrarum influunt, & licèt eos latis, atque hiantibus faucibus perpetuò exorbeat, aliquid tamen amplius semper videtur expetere: Sic potentissima illa ciuitas, cùm opes exhauriat quotidie infinitarum propè nationum, quas habet vectigales, aliquid tamen semper appetit, & ad dilatandos sinus nouas quotidie comparat copias. Alij ideo *mare* vocant, non iam figuratè, sed magis propriè iuxta sermonis Hebraici proprietatem: quia ibi aquarum abundantia, & congregatio est: Hebræi autem eiusmodi congregationem *mare* vocant. Quo modo Iordanis aquæ stagnantes in Pentapoli *mare mortuum*, & quæ ad Tiberiadem in sinus se latè porrigunt, & diffundunt, *mare Tiberiadis* appellant. Immo & balneum ingens, quod ad sacerdotum vsum erat in templo, ex eadem proprietate *mare* dicebatur *æneum.* Cùm autem magnus fluuius Euphrates ciuitatem interfluat, & ad varios vsus in agros Babylonicos deriuetur, non incommodè Babylon *mare* vocari

Mare omnis aquarũ congregatio.

potuit. Neque parum huic sententiæ fauet Ieremias *cap.* 51. qui cùm idem quod Isaias tractaret argumentum, sic de Babylone *vers.* 13. *Quæ habitas super aquas multas, locuples in thesauris.* Quo loco non tam appellatur *mare* Babylon, quàm *ciuitas in mari,* id est, in aquarum stagnis ædificata. Porrò sicut hîc Isaias, sic Ieremias suprà *vers.* 36. Babylonem vocat *mare desertum. Desertum,* inquit, *faciam mare eius.*

Licèt hæc vera putem, reíque naturæ sermonísque consuetudini accommodata, credo tamen, quod cum Hieronymo, ac Cyrillo plures alij censent, metaphoricè Babylonem dici *mare* propter multitudinem ciuium, loci amplitudinem, ædificiorum insaniam, quæ non solùm in prouerbium, sed etiam in miraculum abierunt. Et quidem quæ magna sunt prouerbiali specie in omni ferme lingua, aut *mare* dicuntur, aut cum *mari* comparantur. Vnde sicut ad explicandam malorum abundantiam adhibetur prouerbiali modo *Ilias,* aut *Lerna malorũ*: sic etiã *pelagus* aut *mare malorum.* 3.

Porrò hoc loco secus quàm Ieremiæ *cap.* 51. *vers.* 36. *desertum* non est participium, aut adiectiuum nomen, sed substantiuum, id est, *solitudo,* aut *eremus.* Hebr. מדבר *midbar.* Sed est idem sensus, atque si adiectiuum esset, immò significantior. Hic enim videtur agere propheta cum Babylone, ac si iam omnino esset solitudo, & vastitas, nimirum spoliata ab his ornamentis, propter quæ *mare* dici potuit; Ac si diceret, onus, seu minax prophetia contra illum populum, qui cum priùs sicut mare rebus omnibus abundaret, tamen sic erat ab hoste vastandus, vt nihil iam videretur amplius, quàm solitudo, & vastitas. 4.

ᵇ *Sicut turbines ab Aphrico veniunt.*] Exprimitur satis significanter, & grauiter celeritas illorum, qui Babyloni afferent præsens exitium; Cùm autem in Scriptura *ventus* pro magna celeritate sumatur, quo sensu *Psal.* 103. de Deo dicitur. *Qui ambulas super pennas ventorum.* Et Nahum *cap.* 1. *Dominus in tempestate, & turbine via eius.* Zacharias *cap.* 9. *Et vadet in turbine Austri,* sed in *turbine* significatur maxima, qui sanè ventus concitatissimus, ac violentissimus est, qui in gyrum actus præceps voluitur, & quidquid habet obuium proruit, ac sternit. Hic autem abruptus inchoandi vaticinij modus maximam indicat celeritatem, qua tanti imperij moles collapsa est. 5.

De

6. [c] *De deſerto venit, de terra horribili.*] Hæc refero ad *onus*, de quo priùs, quòd pro vaſtitate, aut graui aliquo infortunio ſumitur; hoc ſenſu: Non aliter malum in *onere* denunciatum properat, quàm turbines veniunt. Cætera obſcura non ſunt: Illud *de deſerto*, non faciles habet explicatus; Neque enim quò referendum eſt, aut quomodo diſpungendum conſtat. Si ita diſpungas, vt communiter in Latinis codicibus, ita vt clauſula incipiat *De deſerto*, indicatur à deſerto ingruere exitium Babyloni, quod quomodo verum eſſe poſſit, non video, quia licèt, vt quidam exiſtimant, inter Babylonem, & Perſidem, à qua profecta ſunt caſtra, quæ Babyloniam exciderunt, vaſtæ intercedant ſolitudines, tamen *deſertum* in Scriptura ſacra certam deſignat ſolitudinem Hebræorum nobilitatam peregrinatione: à qua longè aberant Medi, & Perſæ. Præſertim quia pro *deſerto* Hebr. eſt נגב *negeb*, quæ *meridiem* ſignificat: ex qua plaga Perſis ad Babylonios iter non eſt. Quare mihi aliter videbatur diſpungenda clauſula. *Onus deſerti maris ſicut turbines veniunt de deſerto, ſic venit de terra horribili.* In hanc ſententiam, non aliter vaſtitas in hoc minaci vaticinio prædicta venit contra Babyloniam, quàm à deſerto, aut plaga meridionali venire ſolent rapidiſſimi turbines.

7. Prouerbiũ. Pro qua ſententia notandum eſt, terram, quæ ab Auſtro reſpicit Palæſtinam, deſertum eſſe magna ea parte, & infrugiferam: quæ à meridie terminat terram promiſſionis, in qua excitari turbines ſolent, qui in regione arenoſa, atque arida maximè conſpicui ſunt. Vnde credo turbines ex ea regione commotos propter impetum, aut quia maximè incitatum atque præcipitem, aut quia excitato, & circumacto puluere maximè aſpectabilem, abiiſſe in prouerbium, quo ſumma indicatur celeritas. Sanè ab Auſtrali regione tempeſtates prouenire docet Iob *cap.9.* vbi cum Arcturo, Orione, atque Hyadibus nimboſis ſignis coniungit *interiora Auſtri*, ſiue vt L a x. vertunt *promptuaria*, vnde nimirum tempeſtates erumpant, ſicut ab Inſula Æolia nugantur Poëtæ. Sic enim ibi, *Qui facit Arcturum, & Oriona, & Hyadas & interiora Auſtri.* Cui ſi adiungas, quod idem tradit *cap.37.* non difficilem hanc ſententiam efficies *ab interioribus* (nempe Auſtri) *egredietur tempeſtas.* Pagninus vertit *à meridie veniet turbo.* Neque fortaſſe alius eſt ſenſus *Pſal.* 125. cum dicitur. *Conuerte, Domine, captiuitatem noſtram ſicut torrens in Auſtro.* Nam Hebr. pro *torrente* eſt אפיק *aphik*. quæ vox aliquid ſignificat, cui impetus ineſt, aut violentia, quare aut *procellam* ſignificat, aut *nimbum vehementem*, aut *aquam incitato curſu de monte præcipitem.* Sed quocumque accipias modo, hac voce celeritas indicatur maxima. Erit ergo ſenſus, vt ego exiſtimo, illius pſalmi. Redeamus tua benignitate, Deus, ab exilio ea celeritate, qua procella ſeu turbo irruunt, quæ erumpunt ab Auſtrali plaga. Quòd vero *Auſter* pro *deſerto* ſumatur Iudæorum memoria notiſſimo, in quo longam traxerunt, atque moleſtam moram, quod etiam *Pharam* dicitur, conſtat meo iudicio ſatis ex Abacuc *cap. 3.* Vbi per epexegeſim, qui priùs dicebatur *Auſter*, ſtatim appellatur *Pharam. Dominus ab Auſtro veniet, & ſanctus de monte Pharam.* Qui locus ſatis eadem prouerbiali ſimilitudine oſtendit, quo impetu, ac celeritate Dominus venturus ſit, eo nimirum, quo nimbus aut turbo à deſerto vibratur

Ab Auſtro tempeſtates. Iob cap.9.

Pſal. 125.

8. Vt ergo ad propoſitum Iſaiæ locum redeamus, ea his talem mihi videor poſſe colligere ſententiam, eodem impetu venturum eſſe *onus*, id eſt, durum vaticinium, ſeu quod idem eſt Perſas, & Medos contra Babylonios, quo turbo *à deſerto*, ſeu Auſtrali plaga rotari ſolet. In quam explicationem cum Hieronymo alij quoque conſentiunt.

Neque fortaſſe alius erit ſenſus, licèt paulò obſcurior, ſi communem retineas diſtinctionem dummodo per zeugma repetas illud *de deſerto*, hoc modo, *Sicut turbines veniunt de deſerto, de deſerto veniet onus illud, & de terra horribili.* (vocatur autem deſertum *terra horribilis*, ſeu quod idem eſt *terra horroris. Deut.cap.32.*) quo loco deſertum, & horribilem terram pro *Perſide, & Media* ſumi puto: vnde hoſtes contra Babylonios arma mouerunt, quia Babyloniis, Perſæ, & Medi fuerunt, quod Hebræis turbo aut procella, quæ à deſerto ingruit. Vbi ſubaudienda eſt ſimilitudinis nota, quæ ſæpe omittitur ab Hebræis. Cui ſententiæ meo iudicio non parũ fauet Ieremias *c.51.verſ.37.* qui Babyloniæ à Perſis Mediſque vaſtatæ id tribuit, quod in arenoſis, aridiſque regionibus contingere ſolet à turbine, ſiue ab incitato vento: nempe vt in mari aquarum, ſic in arido ſolo voluantur arenarum cumuli: Sic enim ibi Ieremias, vt in ſuis commentariis in hunc locum exponit Hieronymus. *Et deſertum faciam mare eius, & ſiccabo terram illius, & erit Babylon in tumulos arenarum.* 9.

[d] *Viſio dura nunciata eſt mihi.*] Quidam hæc verba Babyloni aſcribunt, quæ edocta de impendente ſibi ruina dolet; Neque id diſplicet Hieronymo; ſed mihi magis expeditum videtur, quod aliis ferme omnibus placet, ſi hæc verba prophetæ eſſe dicamus, cui onus reuelatum eſt non tam ipſi, quam Babyloni durum. Neque video quid in toto capite cum hac explicatione non conſentiat. 10.

[e] *Qui incredulus eſt infideliter agit: & qui depopulator eſt vaſtat.*] Hieronymus hunc locum ſic etiam commodè conuerti putat *qui cadis cade, qui vaſtas vaſta.* L x x. *prævaricans prævaricatur: iniquus iniquè agit*; Alij aliter vertunt; ſed puto ſenſum, aut eumdem eſſe, aut non admodum diuerſum. Quem priuſquam propono, obſeruo à pleriſque vtramque partem huius clauſulæ ad Perſas, & Medos accommodari, ita vt illi dicantur *prævaricatores, infideles, populatores*, &c. vt qui bellum intulerint regi Babylonis, cui parere potiùs debuiſſent, aut cum quo ſocietatem & fœdus iniiſſent aliquando. Neque ad hanc cogitationem coniecturæ deſunt in Scriptura. Nam capite ſequenti *verſ.6.* Perſæ dicuntur cum Chaldæis veniſſe contra Ieruſalem, qui ab Hebræis *Elamitæ* dicuntur, *Et Elam ſumpſit pharetram.* Accedit quod Nabuchodonoſor primo anno regni ſui oppugnauit Arphaxad Regem Medorum *Iudith cap. 1.* quare veriſimile eſt eos habuiſſe, aut ſubditos, aut fœderatos. Sed vt fœderati fuerint, & ſociali ſacramento obligati Babylonio Regi (quod non puto, quia mihi probabile eſt bellum illud contra Arphaxad contigiſſe poſt ſolutam captiuitatem, vt latè probat Ribera *in cap. 2. Nahum num. 31.*) fieri tamen potuit, vt longo illo tempore quod interceſſit ad Cyrum vſque, ſolutúmque populum, ſoluta fuerit, ſi qua fuit inter Babylonios, Medóſque ſocietas, immò, vt tradit Herodotus *in Clio*, Crœſus contra Cyrum auxilium à Babyloniis ſibi fœderatis petere ſtatuerat. Quidam putant à Babylonio Rege Balthaſare compoſita iam pace Cyrum & Darium ad conuiuium fuiſſe vocatos, à quibus per inſidias 11.

cùm nihil timendum esse putaret extinctus est. Quod falsum esse statim dicemus ad illud *comedentes & bibentes.*

12. Mihi non apparet vlla ratio, cur verbum illud contumeliosum, & illiberale in præclaros duces conferatur, neque ex autoribus, qui res Babylonicas, & Persicas scriptis prodiderunt, quemquam inuenio, qui fœderis meminerit inter nationes illas aliquando percussi: ita vt accusari violati fœderis, aut *præuaricatores*, & *infideles* dici tanti Principes debeant.

13. Si de præuaricatore, ac perfido hic esset sermo, potiùs crederem agi hoc loco de Gadata, & Gobria, quàm de Cyro, & Dario. Nam hi Babylonij erant, & ad Cyrum transfugerant, qui vt vrbis, viarúmque periti omnium primi in vrbem, & in Regiam domum irrepsere, oppresseréque Regem incautum, vt tradit Xenophon *lib. 7. Cyroped.* Ad quam cogitationem nonnihil facit allusio non inelegans in verbo שדה *Sadah*, quod *vastare* significat, ad nomen Chaldæorum, quia ab ea radice vocantur כשדים *casdim*, quasi *vastatores*, perinde ac si dicat propheta de Gadata, & Gabria Chaldæis, *præuaricabitur Chaldæus in Regem suum, & iuxta nomen suum vastabit vrbem.* Et hæc expositio mihi non est difficilis, sed aliam multò magis probo quam iam propono.

14. Ego clausulam ita diuido, vt priorem partem ad Babylonios, posteriorem ad Persas, & Medos pertinere putem, in hanc sententiam: *Vt Babylonius incredulus est, & infideliter agit, sic Persa, aut Medus depopulator est, & vastat.* id est, Contra iniquitatem, & perfidiam Babylonicam parauit Dominus Persicum gladium. Est autem hæc sententia in scriptura sæpius iterata, vt pro mensura iniquitatis sit plagarum modus, vt de hac ipsa Babylone dictum est *Apocal. cap. 18. Quantum glorificauit se, & in delicijs fuit, tantum date illi tormentum & luctum.* Quæ verba fortasse hùc respexere, sicut totum illud caput ad hoc quod nunc versamus. Eam ergo nunc sententiam proponi puto ab Isaia, quę nescio quid prouerbiale redolet. Et quidem si ad verbum reddas, magna est epitasis, & venustas in vocum geminatione. Sic autem ad verbum conuerto. *Præuaricator, præuaricator*, seu *præuaricator præuaricans, & vastator, vastator*, seu *vastator vastans*, Id est, vt ille obstinatò præuaricatur, nempe Babylonius, sic alius contra obstinatò vastat, nempe Medus, & Persa, quomodo diceret Hispanus, *Porfia el peccador en peccar, y dios en castigarle.*

Prouerbiũ.

15. ^f *Ascende Elam, obside Mede.*] En depopulator, qui vastat Elam prouincia Persica est, vnde Persæ dicuntur *Elamitæ*, vt docuimus ad illud *Actor. cap. 2. Parthi & Elamitæ.* Porrò valde vsitatum est in hoc propheta, vt imperatiuus sumatur pro futuro.

16. ^g *Omnem gemitum eius cessare feci.*] Obscurum est quò illud *eius* referendum sit. Quidam ad *Persam* seu *Medum* referunt, in hanc sententiam. Ego solabor gemitum, & laborem Persarum, quem longa, ac difficili obsidione pertulerunt. Alij ad *filios Israel* captiuos in Babylone, quibus expugnata Babylone, & oborta libertatis spe, eripietur antiqua lugendi causa. Sed non video præcessisse *Gentē Iudæam*, ad quam illud *eius* reuocari possit. Si hæc verba Dei sunt, non ad Elam & Medum, sed ad *Isaiam* referũtur, vt mihi videtur non improbabile; Sanè non esset difficile de captiuo Iudæorum populo hæc intelligere; quia in scriptura non sine epitasi relatiuum spectare solet, non quod expres-

Regula. Relatiuum aliquando refertur

A sum est, sed quod tacitus secum aliquis voluit, vt pluribus ostendimus ad illud *Cantic. 1. Osculetur me osculo oris sui.* Vbi illud *sui* refert sponsum, qui priùs non tam ore sponsæ expressus, quàm in illius animo altè infixus fuerat. Tale est illud *Psal. 86. Fundamenta eius in montibus sanctis.* Vbi *eius* refert *Ierusalem*, quā licet non expressisset antè propheta, voluebat tamen in animo. & *Psalm. 103. Facta est Iudæa sanctificatio eius*, nempe *Dei* cuius opera secum admirabatur Dauid. Et *Thren. 3. Ego vir videns paupertatem meam in virga indignationis eius*, id est *Dei*, cuius horrebat indignationem. Hùc etiam spectat illud Magdalenæ *Ioan. 20. Domine si tu sustulisti eum*, nempe *Christum*, in quo erat to-

non ad id quod expressum est, sed ad id quod quis secum tacitè cogitat.

B ta, & de quo credebat omnes cogitare. Ad quem modum puto non improbabile respondisse Deum non tam ad verba, quàm ad cogitationem, & animum Isaiæ. Nam quis dubitat in animo prophetæ hærere dolorem de suo populo tam diu, ac tam ærumnosè in alia regione captiuo? Et quidem, si de Iudæis hæc accipias, non video quo alio modo hæc explicari possint. Neque hoc de Iudæis omnino displicet, nam si quis erat in Babylone gemitus, qui Persarum aduentu cessaturus esset; ille Iudæorum videbatur potiùs, quàm Babyloniorum; Illi enim suam vicem plorabant, neque sibi lætandum esse dicebant, nisi in patriam, & libertatem restitutis. *Psal. 136. Si non proposuero Ierusalem in principio lætitiæ meæ*; At Babylonij tunc, cùm est capta ciuitas, lætabantur potius, conuiuabantur, & nocturnum illud, & extremum tempus in delicijs ponebant. Quocirca Deus videtur indicturus eis silentium planctui, qui ad illum vsque articulum à captiuis multis erat in vrbe.

C

17. Nihilominus mihi magis est probabile illud *eius* ad *Babylonem*, potiùs quàm ad aliam quamcumque gentem pertinere. Hæc enim tantùm in hoc vaticinio præcesserat, ad quam commodè referri possit. Nam licèt antecessisset *Medus & Elam*, antecessere tamen in secunda persona: quare non tam dicendum fuisset *gemitum eius*, quàm *gemitum tuum*. Deinde cessatio illa gemitus Babylonici in eo rerum, ac temporis vestigio, non est parum cum rerum natura conueniens. Fieri enim solet vt D stupore subito, etiam in summo dolore, gemitus comprimantur, & lachrymæ; quæ erumpere non solent, nisi quando à subito dolore, atque stupore animus ad se redit. Quare neque subitus, atque insperatus Persarum ingressus, neque stupor ex repentino malo flere permittet; neque mors subita facultatem dabit, vt à stupore consternationéque recepti lachrymari incipiant. Quòd verò stupor lachrymas impediat, docet experientia, quod quia notum omnibus, dixit Ouidius *lib. 1. de Ponto.*

Lachrymas prohibet, aut stupor, aut vehemens dolor.

Fine carent lachrymæ, nisi cùm stupor obstitit illis.

Aut certè cessaturus dicitur Chaldæorum gemitus, quia priùs illos opprimet mors, quàm aut ciuitati aduenisse extremum exitium, aut sibi impendere E postremum diem planè cognoscant. Quare mors neque præuisa, neque cogitata facultatem dabit, aut aliquod tempus ad lugendum aut commune exitium, aut priuatum interitum.

18. Aliter alicui fortasse non inepta videbitur gemitus Babylonici cessatio, si dicamus Babylonios vsque adeò vbertim, diúque ploraturos communes casus, vt & spiritus ad suspiria, & humor ad lachrymas defuturus sit. Quod contigisse videtur viris Siceleg, qui eò vsque direptam ciuitatem planxerunt, *donec deficerent in eis lachrymæ. 1. Reg. 3.* seu, vt

Lachrymarũ sæpe fontes siccantur.

vt textus habet Hebraicus, *non erant vires ad plorandum*. Ad quem statum peruenisse videbatur Ieremias cùm *cap 9. vers. 1.* licèt alij aliter sentiant, dixit: *quis dabit capiti meo aquam, & oculis meis fontem lachrymarum, & plorabo*, &c. quibus verbis significare videtur exhaustos sibi esse præ nimio fletu lachrymarum fontes. Quod etiam, etsi, vt opinor, falsum, ex rei tamen natura dixit Cicero *oratione 2. in Antonium. Heu mihi consumptis enim lachrymis infixus tamen pectori hæret dolor.* Sic ergo videtur exponi posse locus iste, eam futuram esse cladem, illum gemitum, vt exhaustis lachrymis, & ad plorandum fessis & arentibus faucibus, & lateribus ad gemitus contentionem infirmis, lachrymari iam & gemere non possint Babylonij; quod in extremis malis aliquid solet esse solatij.

19. Hæc ego puto non improbabilia, sed longè mihi videtur probabilius, si gemitus non sit clamor, aut fletus, quem exprimit dolor, cuius plerumque comites sunt lachrymæ; sed honor ille, quo amicorum, aut principum funera prosequimur. Ita vt propheta prædicat in communi illa, ac repentina clade caritutos esse honore sepulturæ, & familiaribus lachrymis non solùm homines è volgo, sed etiam è prima nobilitate, atque ordine principes: atque adeò Regem ipsum Babylonium. Quod sanè ita contigisse eleganter expressit Isaias suprà *c. 14. v. 18.* vbi Rex Baltasar dicitur sine plãctu sepultus, & computruisse inter ignobilis vulgi vilia cadauera. Vide omnino quæ ibi diximus. Quod

Luctus pro funere. verò *planctus*, *gemitus*, aut *luctus* sumantur pro pompa, aut omni apparatu funebri, quo mortuorum memoriæ parentamus, præsertim apud Hebræos, si cætera deessent documenta sufficeret nobis vnus Hieronymus, qui ad Paulam de obitu Blesillæ id optimè docet. Cuius verba accipe. *De Moyse verò, & Aaron, quod eis ex veteri more sit planctus exhibitus, non mirandum est, cùm & in Actis Apostolorum, iam Euangelio coruscante, Stephano fecerint Hierosolyma fratres planctum magnum: & vtique planctus magnus non in plangentium exanimatione, vt tu putas; sed in pompa funeris, & exequiarum frequentia intelligendus sit. Denique de Iacob Scriptura sic loquitur, Et ascendit Ioseph sepelire patrem suum; & ascenderunt cum eo omnes pueri Pharaonis, & seniores domus eius, & seniores omnes terræ Ægypti, & omnis domus Ioseph, & fratres eius. Et post paululùm; & ascenderunt cum eo quadrigæ, & equites, & facta sunt castra grandia nimis. Ac deinde. Et planxerunt eum planctu magno, & forti nimis. Planctus iste solemnis, non longas Ægyptus imperat lachrymas, sed funeris monstrat ornatus. Iuxta quem modum Aaron quoque, & Moysem fletos esse manifestum est.* Hæc Hieronymus.

20. Lumborum dolor quis. [h] *Propterea repleti sunt lumbi mei dolore.*] Elegans descriptio dolentis animi, atque obstupescentis ad oblatæ cladis acerbitatem. Sunt qui putent hæc verba à propheta dici in persona Balthasaris, quo tempore digitos vidit scribentes in pariete, quid de se, regnóque suo constitutum esset à Deo. Ita Cyril. & Adamus. Neque sanè valde dissimilia sunt, quæ de eo scribuntur *Dan. cap. 5.* & iuxta Septuaginta translationem hæc multò meliùs accommodantur Balthasari seu Babyloni, quàm Isaiæ, qui, quod proximè sequitur, ita conuertunt: *Iniustitiaegi, ut audirem, operam dedi, ne viderem.* Veruntamen hæc verba multò commodiùs ab aliis tribuuntur prophetæ, qui sicut alibi sic etiam modò deflet populi inimici stragem. Ne-

A que verò Balthasar similia passus, aut locutus dicitur, nisi post sceleratas epulas, & temerata vasa templi, post quæ statim interemptus est. At post hæc sternenda mensa dicitur, cætera obscura non sunt. Cùm *doloris* meminit *lumborum*, spectauit credo similitudinem parturientis, quam statim adducit: quia pars illa in puerperio maximè concuti, atque vexari solet in fœminis. Est autem vsitatum tam apud Hebræos, quàm apud Græcos, vt parturientis dolor aut sumatur pro dolore maximo, aut in doloris maximi comparationem adducatur. Simili phrasi in argumento fere simili vsus est Ezechiel *c. 21. v. 6. Et tu fili hominis ingemisce*

B *in contritione lumborum.* In hunc sensum accipio illud *Daniel. 5.* de Balthasare, *Compages renum eius soluebantur.* quasi vehementissimus esset lumborum dolor, qui rumpi videntur in parturientium nisu. Item *Machab. 1. cap. 2.* de Mathathia, cùm Iudæus obsecutus Antiochi mandato sacrificasset Idolis. *Vidit Mathathias, & doluit; & contremuerunt renes eius.*

[i] *Corrui cùm audirem, conturbatus sum cùm viderem.*] Hinc fit verisimile in hoc onere de Babylone non solùm audisse prophetam verba minacia, sed etiam spectasse oblatam speciem Babylonicæ cladis. 21.

[k] *Babylon dilecta mea posita est mihi in miraculum.*] In Hebraico textu non est *Babylon*, sed נשף 22.

C *neseph* quæ significat *obscuritatem, caliginem*, seu *crepusculum*. Hieron. verò *Babylonem* reddidit sequutus magis sententiam, quàm verba; nam in *caligine* putat *Babylonem* designari, qua ratione *cap. 13.* dicitur *mons caliginosus*. Rationem nominis eo loco diximus, inde pete. Hîc aliam adducit Hierony. quã ideo vocari putat *caliginem*, quia ad cœlum vsque superbiæ verticẽ attollit: quæ autem eo loco sunt, vt illa assequi non possit oculorum acies, aut certè obscurè tantum, & quasi per nebulas, illa *in caligine & tenebris*, esse dicuntur. Septuaginta videntur legisse נפש *nephes*, qui ita vertunt *anima mea.*

Alij præter Vulgatum pro Babylone *noctem* vertunt aut *crepusculum*. Est autem crepusculum duplex, matutinum, & vespertinum; illud nimirum 23.

D spatium, in quo dubia lux est, aut à demerso iam, aut ab emergente Sole, dum adhuc in altero hemisphærio nobis occultus est. Et quia vbi noster *miraculum* vertit, Hebr. est חרדה *charada*, quod *pauorem* significat, qui magis in propria quàm in figurata locutione נשף *neseph*, accipiunt, variè exponunt hunc locum. Adamus, qui Balthasari hæc ascribit verba, in hunc modum. Nox, quæ aliis ad quietem, & otium data curarum, & doloris leuamentum esse solet, mihi ad terrorem, & angorem animi videtur esse data. Forerius, & Montanus, qui Isaiam loqui putant non in Balthasaris persona, sed in sua, putant perturbari, atque terreri Isaiam oblata visione horribili, quo tempore alij à labore recreari, & à curis solui dormiendo so-

E lent, & vti ea oratione, qua in suo dolore vsus est Iob *cap. 14. Si dixero, consolabitur me lectulus meus, &c. terrebis me per somnia.*

Sed, si quid mihi licet ludere in hac vocabuli proprietate, addam ego meam quoque cogitationem. Pro *Babylon dilecta mea*, Hebr. est, *crepusculum desiderij mei*, aut, vt alij transferunt, *pauoris mei*. Est autem crepusculum matutinum diei nuntius, & quasi procemium. Porrò sicut nox, & tenebræ pro carcere, & ærumnis: sic lux, & dies pro libertate, & meliori fortuna capiuntur. Quare cùm in 24. Crepusculum quid.

mœrore, & luctu essent Iudæi, iam gladio destinati insidiis Amao, vbi conuersa fortuna sublato ad dignitatem Regiæ proximam Mardochæo respitare cœperunt, dicitur *Hester cap. 8. Noua lux oriri visa est.* nempe Iudæis. Hic ergo cùm Babylonis excidium esset quoddam initium libertatis Iudaicæ, quia idem tempus consignatum erat illius exitio, & bonum saluti, iure illud exitium, *crepusculum* appellari potuit eius lucis, quæ regnante Cyro Iudæis orta est. *Desiderium* verò dicitur iam diu desiderata libertas. Si verò, pro *desiderio*, *pauorem* vertas, eadem est sententia, Si tamen *crepusculum* vespertinum intelligas, non matutinum, quasi expugnata Babylone iam Iudæorum pauor cessaturus sit, obscurato Persarum armis Assyriorum imperio, sicut obrepente nocte obscuratur dies; quæ nox oborta imperio Babylonico crepusculum fuit Iudaici pauoris.

25. Quocumque modo accipias, sic amplificat Isaias Babylonicam stragem, vt nullo modo videatur meliùs explicari potuisse: In hanc sententiam: Licèt Chaldæorum interitus nuntius sit Iudaicæ libertatis, quam ego maximè cupio, & crepusculum siue aurora eius diei, quem omnibus votis expecto, tamen ea erit ruinæ magnitudo, vt mihi imaginem eius spectanti dolorem ingentem, & terrorem attulerit. Quo dicendi genere prouerbiali significari solet summa calamitas, quando hostibus, quorum maximè intererat illam accidisse, dolori est. Sic Virgil. 2. *Æneid.*

Hostiū etiā ruinæ flebiles.

——Quis talia fando
Myrmidonum, Dolopúmve, aut duri miles Vlyssis
Temperet à lachrymis?

Et *lib.* 12.

Vel Priamo miseranda manus.

26. Solent autem magnarū vrbium ruinæ ipsis quoque victoribus, votóque suo iam potitis esse miserabiles, vt de Benjamin penè deleta, in cuius exitium ardentibus animis cæteri Israelitæ conspirarant, habes *Iud. cap.* 21. Nam illi iidem qui meritissimæ cædis autores fuerant, idque cum magna suorum iactura, *sedentes vsque ad vesperam leuauerunt vocem, & magno vlulatu cœperunt flere.* Quod etiam accidit tribus Regibus, qui bellum intulerant Regi Moab, quibus Regis status in extremam fortunam adductus, pectus effodit, & lacbrymas ad victoriam anhelantibus extorsit. Nam ex compassione, vt communiter interpretes, ab obsidione exercitus abduxerunt. 4. *Reg.* 3. & Titus, vt tradit Iosephus *lib. 7. de bello, cap.* 14. cùm vidit Ierusalem tam pulchram ciuitatem esse in solitudinem redactam, eius calamitatem miseratus ingemuit. Idem suprà diximus de Moab *cap.* 16. interitum cuius pio etiam dolore prosecutus est.

27. Hoc loco obiter notandū nimis audacter locutum esse Adamum, qui ita suam explicationem probat, vt verum sensum exprimi neget à Vulgato, sic enim ille, *Hieronymus fatetur se non verba, sed sensum reddidisse; verùm dum verba non retinet, sensum amisisse videtur.*

28. *Dilecta mea.*] Si verba hæc Balthasaris esse existimemus, sensus non est difficilis. Sed quando iam stat esse prophetæ verba, nonnihil hîc nobis laborandum est. Quidam putant ideo Babylonem sibi ab Isaia *dilectam* vocari, quia illam amabat, vt decebat virum sanctum, qui hostes quoque amat, & amplectitur, & eorum interdum causa laborat. Aut certè cùm perturbatio, ac dolor propter aliena incommoda ex amore nascatur, ex

A suo dolore satis infert propheta dilectam sibi esse Babylonem.

Mihi aliter videtur expediri posse nodus iste, si dicamus illud *mea*, positum esse paragogicè Hebræorum more, qui *iod*, ita nominibus affigunt, vt tamen nomen possessiuum non sit, sed particula quædam paragogica, quæ ornatus gratia sæpius adhibetur. Quomodo apud Latinos litera *i*, in *sicuti* & *veluti*, aut ἐμφατικῶς vt apud Græcos, οὑτοσί, ἐκεινοσί, & similia. Exempla apud Hebræos occurrunt plurima, quorum aliqua inuenies apud Pagninum *lib. 4. institutionum Hebraicarum regula* 21. *& lib. 5. cap. 8. num.* 58. Sic puto *iod*, quod adhibitum est ad finem dictionis Hebraicæ חשק *chesek*, quæ *amorem*, seu *desiderium* significat, non esse affixum pronomen, sed ornatus gratia paragogicè positum. Ita vt חשקי *chiski*, idem

Regula. Iod apud Hebræos paragogicū, sicut i, apud Latinos, & Græcos.

B sit quod חשק *chesek*, id est, *desiderium*. In hunc sensum, O Babylon dilecta, seu desiderabilis, propter opes, speciem, & delicias, quomodo tam subitò corruisti, cum omnium gentium admiratione? Et cùm orbis esset ingens miraculum, (nam ex septem orbis miraculis vnum erat Babylon) propter molis insaniam, nunc repentè à tanta gloria collapsa, facta es longe maius miraculum. Vt enim omnes murorum tuorum amplitudinem, ac firmitatem, & pensilium hortorum assiduum laborem admirabantur; sic etiam nunc multò magis illius amplitudinis, & maiestatis non iam illustre monumentum, sed miserabile bustum admirantur.

C

29. Sed huic explicationi obstat quòd noster interpres addidit *mea*. Respondeo interpreti nostro non esse inusitatum in conuertendo retinere aliquos hebraismos, atque ideo vt Hebræus *iod* paragogicum addidit, sic etiam vulgatus *mea* addidit etiam paragogicè. quomodo *Cantic.* 1. explicuimus illud *Equitatui meo.* Vbi diximus illud *meo* esse paragogicum, sicut *iod* in voce hebraica סוסתי *susathi*. Hæc postrema explicatio visa mihi est non difficilis. Neque credo diceret aliquid quod alienum videri possit à textu, qui *dilecta mea*, dictum existimaret per ironiam, quasi non esset dilecta ciuitas, sed odiosa; Tunc verò propheta, non tam suo, quàm totius populi nomine loqueretur, qui Babylonis nomen horrebat, & auersabatur.

D

30. [5] *Pone mensam, contemplare in specula.*] Vsitatum in scriptura præsertim apud prophetas, vt illa dicantur fieri, quæ aut ipsi fieri ab aliis vident, aut futura prædicunt. Vt docuimus ad illud *cap. 6. Excæca cor populi huius.* Quo sensu de Ierem. dicit Dominus *c.* 1. *Ecce constitui te hodie super gentes, & super regna, vt euellas, & destruas, & disperdas, & dissipes, ædifices, & plantes.* id est, vt denunties euellendam esse Ierusalem, & deinde instaurandam: neque enim ea præstitit vnquam Ieremias, sed futura vaticinatus est. Quare si hæc ad prophetam referas, quod sanè improbabile non est, iubet Isaiæ Deus, vt prænuntiet ponendam esse mensam à Balthasare, de qua *Dan* 5. & in mediis epulis turbatum iri

E omnia, ac tandem expugnatum iri ciuitatem. Alij hæc ad Persas, & Medos spectare putant, quibus edicitur, vt cibum sumant, séque ad futuram vrbis expugnationem comparent. Ita Haymo; & probant Dionysius, & Hugo; neque Hieronymo displicet. Alij hæc verba Balthasari tribuunt, qui ea nocte, qua capta est Babylon, iubet ministris vt mensas insternant, & lautum adornent conuiuium; aliis verò, vt è specula contemplentur, ne quid

nouum

nouum Darius, & Cyrus, qui vrbem obsidebant, moliantur. Ita Adamus.

31. Mihi verisimilius est hæc ad Balthasarem esse referenda, ita vt illi denuntietur futurum, vt cùm mensam strauerit, extremus obrepat vitæ dies. Quæ sententia non multùm à prima differt: neque ab hac longè abit Hieronymus, qui admoneri dicit Babylonem, vt regi suo conuiuium instruat. Est autem vsitatum apud prophetas vt imperatiuus pro futuro sumatur. Quare sensus est. *Pones mensam ò Balthasar, & speculaberis.*

32. m *Contemplare in specula.*] Hoc non incommodè ascribi videtur posse prophetæ, cui iubet Dominus, vt dum mensam ponit, id est, poni videt ab infœlici Balthasare, speculetur quid interea moliantur hostes, qui repentinum afferent interitum, his, qui inter epulas securi canunt, *Pax & securitas.* Sed est mihi verisimilius hæc ad Balthasarem referenda, sicut superiora. Tunc verò aut *specula* sumitur pro pariete, in quo tribus verbis *Mane, Techel, Phares*, obscurè proposita, & diuini iudicij seueritas, & ciuitatis festinata clades, vt putant S. Thom. & Hugo. Quare sensus erit. *Inter epulas ò Balthasar, speculaberis*, id nimirum quod tibi oblatum est in pariete. Et facit quòd textus Heb. habet *speculare speculationem*, vel, *vide visionem*, nempe in pariete obscurè significatam. Aut certè, quod alij censent, monetur Balthasar à propheta, vt speculatorem mittat, ne dum ipse cum scortis poculis indulget, hostes qui obsidionem vrgebant, aliquid per nocturnas insidias moliantur. Quod fuisse factum à Rege Babylonis ea nocte, qua ciuitas in hostium potestatem venit, tradit Xenophon *lib.7. Cyropedia.* Vtramque explicationem, & veram puto, & textui consentaneam, magis tamen inclino in illam, quæ in pariete speculam, seu speculationem statuit.

33. n *Comedentes, & bibentes surgite principes.*] Quidam, vt paulò antè diximus, ad illud *qui incredulus est*, existimant Cyrum & Darium vocatos fuisse ad conuiuium, quod extremum, & funestum Balthasar instruxit, & regio sanguine temerasse nocturnas epulas, à qua sententia non abhorret Hieronymus, & sequuntur Haymo, Hugo, S. Thom. interlinearis. Iuxta quam expositionem hæc est sententia: O principes, nempe Medorum & Persarum, dum epulis vacatis, & poculis, surgite statim, atque Regem vini, atque stupri plenum interficite. Sed hanc sententiam meritò refellit Lyra, quia *Dan.5.* inuitati dicuntur à Balthasare principes, & optimates, & eorum numerus adhibetur. Neque verisimile est prætereundos fuisse silentio Darium, & Cyrum, si ipsi quoque epulis interfuissent: Hæc Lyra. Sed sanè ratio alia longè grauior apparet ex ipsa narratione, & nocturni conuiuij, & captæ ciuitatis, aut regis extincti; Quia post conuiuium plurimum temporis intercessisse constat antequam principes Medorum, atque Persarum Balthasarem opprimerent; nam peracto conuiuio, aut certè sub eius finem post allata templi vasa, & Regẽ ebrium, apparuerunt digiti scribentes in pariete; præcessit Regis turbatio, sapientium euocatio, atque aduentus; tentata Scripturæ expositio, neque tandem inuenta. Denique explicatio Danielis, & illius muneratio, quæ sanè breui tempore fieri non potuerunt. Quare verisimile non est principes illos è mensa surrexisse, vt Regem opprimerent incautum, cùm neque conuiuiũ iam esset, neque incautus esset Rex à Daniele admonitus de rerũ euentu.

34. Alij hæc verba putant pertinere ad Babylonios principes, qui à Balthasare fuerant ad epulas vocati: hi verò mille fuerunt, *Dan.5.vers.1.* Qui à mediis epulis exilire iubentur, siue nunc à propheta, siue suo deinceps tempore à speculatore, & armatis hostibus, iamque intra mœnia liberè grassantibus occurrant. Et hoc mihi videtur verisimilius; quia ibi principes sedebant, & optimates, & vt ex Theodotionis translatione constat, præfecti militiæ Babylonicæ. Ille enim *optimatibus* addidit *chiliarchos*, id est, qui mille præsunt, quæ vox omnino militaris est; Hi ergo relinquere iubentur epulas, & opem ferre occumbenti patriæ. Quod ita fuisse factum à Rege, cæterisque conuiuis indicat Xenophon, *lib.7. Cyropedia.* Vbi tradit illos qui in Regiam irruperant; inuenisse Regem cum acinace districto, atque ibi illum interemisse.

35. Hoc posterius mihi visum est, vt dixi, satis verisimile; sed neque displicent, qui putant pertinere hæc ad Medos, & Persas: non quòd ipsi surgere iubeantur è mensa, cùm assideant cum temulento Rege; sed vt irrumpere è castris, aut iubeantur, aut videantur à propheta intra mœnia, dum Babylonij deliciis se intemperantiùs dedunt. Ita vt dicat propheta. Interim dum video Babylonios comedentes, & bibentes, aspicio ex alia parte Medos, & Persas clypeo, gladióque munitos, in mediam ciuitatem irrumpere sepultam vino, somnóque. Hæc satis congruũt cum externis historiis, quæ tradunt vrbem esse captam, quo tempore Babylonij quasi iam metu, periculóque liberi, vino, atque epulis, hísque voluptatibus quæ huic intemperantiæ affines sunt, operam nocturnam darent.

36. Sed contra hanc sententiam valde facit, quia illi iidem, qui dicuntur comedentes, & bibentes, (nisi imperfectam orationem esse fateamur) videntur omnino cum imperatiuis *surgite*, & *arripite* esse coniungendi: atque ideo malè hi seorsum *clypeum arripere*, & illi *comedere*, & *bibere* dicuntur.

Fateor hîc esse aliquid difficultatis, non quidem in textu Hebraico, in quo, vt planè vident, qui codices consulunt Hebraicos, in imperatiuo, sunt quatuor illa, *Pone, contemplare, comede, bibe.* Quæ si in imperatiuo statuas, vt in prioribus fecit vulgatus, satis constat non posse ad principes pertinere, qui in numero plurali sunt. Si verò infinitiuos esse statuas, cum Vatablo, aut gerundium cum Pagnino, & Foreiro (nam Hebraica terminatio illis temporibus communis est) eadem omnino est distributio, quia ad illos pertinet *comedere, & bibere*, ad quos pertinet *mensam sternere.* Tunc verò sensus est: O Babylon dilecta ponendo mensam & contemplando in specula, comedendo, & bibendo facta es mihi in miraculum, seu pauorem; quia nimirum id audes, quod in summa pace, ac securitate tamen probandum non esset. cum alia ex parte videam impendere tibi summum diem, & ineluctabile exitium.

37. Neque à translatione vulgata multum est incommodi huic expositioni; nam vt *cap.11.* diximus ad illud, *& orit radix Iesse*, apud Hebræos sæpe nominatiuus absolutè ponitur, quod idioma sæpe etiam seruatur à vulgato. Exempla plurima inuenies suprà *cap.11.* & in nostris commentariis in Zachariam *cap.7.num.17.* Est ergo sententia iuxta vulgati translationem: Comedentibus & bibentibus nempe Babyloniis, surgite principes Persarum & Medorum & arma capite.

Regula. Nominatiuus absolutè positus.

38. ❧ *Arripite clypeum.*] Hebr. משחו *mischu*, id est, *vngite*, in quo aliquid latere existimo arcanæ, & occultæ eruditionis; neque enim sine causa *vnctio* cum *clypeo* hoc loco coniungitur. Foreirus ait vngi olim solere clypeos, cùm eundum esset ad prælium. Idem sentire videtur Montanus, qui sumpsisse videntur ex Rab. Salomone de cuius sententia statim. Ego primum existimaui pro משחו *mischu*, priùs scriptum esse משוחו *mushu*, quod characteribus non multùm à superiori differt. In quam cogitationem adducebar, quia aliter non putabam priùs LXX. *parate*, neque postea Hieronymum *Arripite* fuisse translaturos. neque nunc longè sum ab ea cogitatione; immò magis mihi quotidie placet. Quod si ita est, non est cur de cætero admodum laboremus; Sed quando codices omnes Hebraici constanter משחו *mischu*, id est, *vngite* habent, ad illam lectionem, nos quoque aliquid commentemur; & si quid ibi latet arcanæ eruditionis, eruere tentemus.

39. *Vngere aliquid mollius sonat.* Primùm notum est *vngere* significare in omni ferme lingua aliquid delicatum, & molle: præsertim in conuiuiis. Non solùm quia in illis viri lauti, atque splendidi odoratis liquoribus vngebantur, vt satis omnibus exploratum, & docet Christus qui hoc officium à Pharisæo prætermissum ostendit *Lucæ cap.* 7. *Oleo caput meum non vnxisti*, quo significauit illud ad munditiem, & splendorem mensæ adhiberi solitum; sed etiam, quia in ipsis quoque cibis *vnctio* aliquid accuratè conditum, & ad palatum, & gulam attemperatum significat. Vnde apud Plautum pulmentum dicitur *vnctiusculum*, id est, delicatè conditum: Et *caules vncti ac pultes*, & similia. Ex hoc vsu hæc apparet sententia non aliena. Quidquid operæ, ô principes Babylonij (nam de his iuxta Hebraicum textum videtur accipiendus locus) impenditis vngendo capiti, aut cibis mollius condiendis, impendite clypeis, & armis, id est, omissis cibis arma capite.

Clypeus vngi solitus. Pagninus in radice משח *misch*, putat ideo vngendum esse clypeum, quia mortuo Balthasare alius Rex aduocandus, & vngendus erat. Dicitur autem Rex *clypeus*, quia regni custos, & protector est. Alij teste Rab. Dauid, *vnctum clypeum* volunt, quia sic magis est aptus ad excutienda tela, propter lubricam olei naturam. Et ita accipiunt illud *2. Reg.* 1. *Quia ibi abiectus est clypeus fortium: clypeus Saul, quasi non esset vnctus oleo.* Et in his est Rab. Salomon, & Vatablus, qui illud *vnctus* ad clypeum referunt, non ad Saul. Quorum sententiam optimè refellit Abulensis, quia aliquid præcipuum dicitur esse in Saul, dum *vnctus oleo* canitur. Sed si ad rei bellicæ commoditatem aliquem haberet vsum, oleum clypeis aspersum, aliorum etiam clypei ea commoditate non caruissent. Quare Abulensis duas alias explicationes adducit. Et primùm statuit sermonem ibi esse non de oleo, quo Saul vnctus est à Samuele, sed de illo, quo Saulis clypeus delibutus est. *Clypeus*, inquit, *Saul, quasi non esset vnctus oleo, abiectus est: quia cùm prius ex more vnctus esset oleo, sanguine tamen multorum, quos Saul interfecerat, sic erat respersus, vt nullum vnctionis antiquæ vestigium appareret.* Sed idem postea non tam putat locum accipiendum de fortitudine Saul, qua clypeum imbuit Philisthæo sanguine, quàm de regia dignitate, quæ non solùm vncto capite, sed etiam clypeo significabatur. Quare lugebat Dauid quòd Saul sic esset in acie peremptus, quasi vnus è plebe, & cuius clypeus vnctus non esset, quod vni Regi tantùm esset concessum. De clypeo Saul nihil hic statuo, quia existimo illud *vnctus* ad Saul potius esse referendum, quàm ad eius clypeum. Sed hinc tantùm colligo, quo modo principum bellatorum clypei *vncti* dici potuerint.

40. Neque laborandum puto an sicut apud Hebræos verisimile est vngi solere in Regum inauguratione clypeos, sic etiam apud alias gentes, eadem in Regum auspiciis consuetudo sit. Nam cùm signum pro re significata sumatur, illud signum suscepti regni proposuit propheta, quod maximè notum erat Iudæis: & in Cyro, de quo à plerisque vaticinium exponitur, specialis aliqua ratio est. Quia & huic non minori curæ fuit Iudæorum salus, quàm multis Regibus è Iudæorum sanguine: & eodem nomine vocatur ab Isaia *cap.* 45. quo Reges, qui apud Hebræos legitima cæremonia initiari solent. Vocatur enim *Christus*, quod nomen non nisi Hebræorum regibus datum est. Aut certè, quia, vt docet Cyrillus in illud Isaiæ *cap.* 45. *Hæc dicit Dominus christo meo Cyro*, Reges qui à Deo vocabantur, oleo inungi solebant, sed vnde id collegerit Cyrillus non video.

41. Iuxta hanc lectionem verba illa *surgite principes* non tam videntur commodè ad Persas, & Medos, quàm ad eos, qui cum Balthasare epulis accumbebant, referri posse. His ergo edici videtur à propheta, vt quando à funestis dapibus occidendus est Balthasar, ipsi quoque Cyri clypeum vngant eodem articulo, id est, loco Regis mortui ad regnum Babylonicum accersant, illiúsque iugo ceruicem supponant. Sed quando res est obscura, licebit credo mihi à curioso lectore variis illam modis explorare. Atque ideo aliam addam causam cur vngendus clypeus. Non leuis curæ, atque negotij erat iis qui militiam amarent, aut ad gloriam aspirarent bellicam, vt arma ferrent non solùm ad feriendum, acuta, aut ad resistendum firma. sed etiam nitida, & ad speciem elegantia, & pulchra, vt ex omni eruditione, tam sacra, quàm profana liquet. De profana satis sit nobis Miles gloriosus apud Plautum, qui ex militari vsu, & disciplina locutus videtur.

Curate vt splendor meo sit clypeo clarior,
Quàm solis radij esse olim cum sudum est solent.

Et quidem id datum esse negotij Centurionibus vt curarent, quo arma essent splendentia, & nitida, docet Vegetius *lib.* 2. *cap.* 14. Quod etiam ibi de decurionibus tradit. De centurione ait illi inuigilandum esse, *vt arma omnium defricentur, & splendeant.* De decurione, *vt cogat milites loricas, vel cataphractas, contos, & cassides frequenter tergere, plurimùm enim terroris hostibus armorum splendor importat.* Ex sacris vnus nobis sufficiat Ezechiel *cap.* 21. *vers.* 9. *Gladius gladius exacutus est, & limatus: vt cadat victimas, exacutus est, vt splendeat limatus est.* Et *vers.* 28. *Mucro, mucro, euagina te ad occidendum, lima te, vt interficias, & fulgeas.* Et in hunc sensum accipit Chaldæus, qui sic reddit hunc locum: *Tergite, & lucida facite arma.* Vide quæ diximus infrà *cap.* 49. *num.* 12. Splendorem autem artifices plerumque addunt allito oleo, aut pingui succo armis, ex quibus rubiginem exterere volunt. Docuit hoc ex vsu, vt apparet, eorum, qui se ad bella parant, viderique student non tantùm audaces, & fortes, sed etiam elegantes. Virgilius 7. *Æneid.*

Pars leues clypeos, & spicula lucida tergent
Aruina pingui

Vt ergo ibi poeta, dum studium ardentis ad arma

populi

populi describit, inter alia opera id etiam addit de-
tersos esse clypeos, & ad splendorem concinnatos:
sic etiam propheta Babylonios excitat, se vt ad
arma comparent. Quod si opponat aliquis instante,
atque vrgente hoste non satis opportunè quem-
quam admoneri, vt armorum studeat nitori, atque
elegantiæ. Huic ego respondeo, hanc videri fami-
liarem formam, & quasi prouerbialem, qua homi-
nes excitantur ad arma capienda. Hæc iuxta le-
ctionem textus Hebraici, quam ego vehementer
suspicor esse corruptam.
p *Vade pone speculatorem.*] Iubet Dominus
42. prophetæ vt attento sit animo, audiátque quid ipsi
quasi speculatori portendatur, vt illud postea Ba-
bylonis denunciet. Deinde facit speculatorem
clamantem, annuntiantémque & hostium appul-
sum, & vrbis ruinam. Porro hic subaudiri puto
Hebraico more notam similitudinis, hoc sensu.
*Vade & intuere quasi si quis speculatorem intueatur,
& vide, quid dicatur tibi.* Porrò Deus se ipsum, aut
Angelum speculatorem facit, qui ea, quæ longè
pòst futura sunt, prophetæ declarat: cuius verba
produci videntur ad illud vsque, *triturа mea.* Quæ
propheta non tam à se, quàm à speculatore incla-
mata repetit. Neque puto hoc durum existimabit,
qui textum paulò expenderit accuratiùs. Veruntа-
men speculator iste communiter Isaias esse cre-
43. ditur. Ita Hieronymus, & Cyrillus, Haymo, &
plures alij; sed ad loci sententiam nihil refert hoc
ne, an illo modo accipias. Quod si prophetam spe-
culatorẽ faciamus, de se ipso quasi de tertia loqui-
tur persona: Quod vsitatum est inter Hebræos.
Porrò Speculatoris nomen non hîc solùm datum
Propheta speculator. est prophetis. Nam Abacuc *cap.* 2. de se dicit, *Su-
per custodiam meam stabo, & figam gradum super
munitionem, vt videam, quid dicatur mihi.* Et *Ezech.
cap.* 3. *Fili hominis, speculatorem dedi te domui Israel.*
44. q *Et vidi currum duorum equitum.*] Descri-
bitur iam exercitus qui extremam cladem attulit
Babyloniis. Constat inter omnes penè doctores
duos hos equites esse Darium, & Cyrum: qui licèt
diuersi locis atque institutis, quia alter Medus
erat, alter Persa, fœderis tamen ac sanguinis vin-
culo constricti in Babylonis exitium conspirarunt.
Quare vno inuecti sunt curru, qui ab asino, & ca-
melo trahebatur. In *asino* quidem Persa, in *came-
lo* Medus significari. Quia ille ignobilis, & patiens
oneris, & laboris; hic verò robustior erat, & illu-
strior ad illud vsque tempus, id est, ad Cyri domi-
natum. Hic sensus videtur statim obuius, & qui
nonnullis placet, sed sanè, si hæc altiùs intueare,
aliquid amplius latere deprehendes, tum in He-
braico, tum in Latino textu. Ergo illud quidquid
sit inuestigemus.
45. Vocem Hebraicam רכב *recheb*, quæ sæpiùs
occurrit in hoc capite, vulgatus modò *currum* vt
hîc, modò *ascensorem*, modò *bigam* interpretatur. Et
mihi videtur valde probabile, neque contra vul-
gari translationem, eandem esse in tota hac pro-
phetia eiusdem vocis significationem, quam nimi-
rum noster interpres primo adhibuit loco. Quare
cum statim ibi vulgatus vertit *ascensorem asini, &
ascensorem cameli.* cùm pro *ascensore* sit רכב *recheb*,
pro quo priùs transtulerunt *currum*, verisimile est
hîc quoque *currum* significare. Neque id credo
vulgatus negat, qui figuratè *ascensorem* transtulit,
quia rem contentam pro continenti posuit. Sicut
Deut. 8. *vers.* 4. *pes* pro *calceo* ponitur & à Virgil.
Vcalegon pro *Vcalegontis domo.* Quare hîc duo no-

A tantur currus, seu bigæ, in quibus duo item equi-
tes insidebant; Alter, qui ab asino, alter qui à ca-
melo trahebatur. Quod etiam indicatur non ob-
scurè statim *vers.* 8. *Ascensor vir biga equitum:* nam
vir ea vsu Scripturæ distributionem significat,
quem locum sic accipio, *singuli suas conscendunt bi-
gas.* De quo suo statim loco. Neque est quòd quis
hîc hæreat, quòd *currus* in numero singulari sit,
quia frequens est, & in re militari frequentissi-
mum, vt singularis numerus pro plurali adhibea-
tur. Quod & hîc esse factum pluralis numerus
equitantium insinuat. Non enim duo duces, quales
fuerunt Cyrus, & Darius, eo præsertim tempore
B quo instructi erant, & intenti ad bellum, eodem
curru videbantur ingressuri. Sic igitur hæc ordi-
ne, *vidit currus duorum equitum, currum asini, in
quo alter eques Cyrus genere Persa, & currum cameli,
in quo Darius Medus vehebantur.* Quam senten-
tiam vulgati translatio vehementer insinuat; nam
cùm priùs *currum duorum equitum* constituisset,
deinde subdit *ascensorem asini & ascensorem cameli.*
Explicans nimirum sigillatim, quinam sint illi cur-
rus duorum equitum: neque enim ita loquitur, vt
vterque asino, aut vterque camelo insidere videa-
tur, sed seorsum alter asino, alter camelo. Et fauet
translatio Pagnini & Foreiri, qui pro *ascensoribus*
ipsi *currus* conuertunt. & Vatablus, qui ita vertit
C *vidi par equitum quorum alter asino, alter verè ca-
melo vehebatur.* & L x x. à quibus non discrepat
Chaldæus, qui sic locum istum reddiderunt. *Et vi-
di ascensores equites duos, ascensorem asini, & ascenso-
rem cameli.* Symmachus, vt docet Procopius, pro
ascensoribus, bigas transtulit, & iuxta L x x. transla-
tionem nobiscum sentiunt Cyrillus, & Procopius.
Si verò vt nonnullis placet, de vno Cyro ser- 46.
mo sit, qui ad Persas, & Medos imperium transtu-
lisse fertur, adiuncto sibi socio auunculo Dario,
cui propter ætatem Babylonis stragem ascribit
Dan. *cap.* 5. hic dicitur innectus camelo, & asino,
quia vt Medicam potentiam debellato Astyage ad
Persicam adiunxit, sic etiam Medicas & Persicas
vires ad delendum Chaldæorum imperium arma-
uit, & innexit, & ipse aliqua ratione in *asino* desi-
D gnabatur, & *camelo*: quia ex materno genere Me-
dus erat, ex paterno, Persa: quare *mixtum genus* & Cyrus cur dictus mulus.
proles biformis dici potuit. Et talem omnino de-
scripsit antiquum oraculum, à quo acceperunt Ba-
bylonij, tam diu duraturum Babylonicum impe-
rium, donec *mulus* regnaret, quare illud æternum
putabant. Hoc idem prædixit Nabuchodonosor,
vt tradit Eusebius *lib.* 9. *de præparatione Euangelica
cap. vlt.* ex Alphæo Scriptore Græco, qui etiam
Magasthenem autorẽ citat. Ille enim postquam in
regnum venit, subito furore incitatus exclamauit.
*Futuram vobis, ô Babylonij, calamitatem prænuncio,
quam nec Belus ipse, nec vlla vis Deorum auertet, ve-
niet Persa mulus, qui vobis afferat seruitutem.* Mu-
E lus autem erat Cyrus ex duarum nationum com-
mixtione natus. Hic ergo ascensor erat cameli,
& asini, quia Persis præerat, & Medis.
r *Et contemplatus est diligenter multo intuitu.*] 47.
Incertum est an hic sit *speculator*, qui aduenientem
exercitum ex alto prospectat, an Cyrus, qui Ba-
byloniam per otium contemplatus rationem op-
portunam iniit, qua illam obtineret. De *specula-
tore*, quicumque ille sit, communiter accipitur: siue
Angelus sit, qui rerum euentus nunciauit Isaiæ.
siue Isaias ipse, quod est multò probabilius. Et hoc
de *speculatore* mihi probatur magis, licèt illud de
Cyro

a

Cyro expositionem habeat non difficilem. Ita vt postquam ciuitatis molem, ac situm, & fluuij commoditatem acerrima cogitatione sepsit, exclamarit tanquam leo rugitu horrifico, dixeritque. *Cecidit Babylon*, id est, cecidisse putate Babylonem, quia iam oblatum mihi consilium est, quo expugnari possit. Sed prior explicatio longè commodior, quæ facit prophetam de se ipso, tanquam de tertia aliqua persona, loqui, ac significare, quid de specula diligenti illo, ac multo intuitu prospexerit. Neque inusitatum est in Scriptura, vt de se aliquis, quasi de alio loquatur cuius rei obuia passim exempla. Salomon de se *Eccl.* 1. *Vanitas vanitatum, dixit Ecclesiastes.* & *Num.* 24. *vers.* 3. sic de se ipso Balaam. *Dixit Balaam filius Beor, dixit homo cuius obturatus est oculus.*

Regula. Aliquis de se tanquam de tertia persona loquitur.

48. Propheta speculator.

ˢ *Et clamauit leo.*] Duobus modis video explicari posse hunc speculatoris, siue prophetæ clamorem; altero vt *leo* sit speculatoris vox, ac si dicat spectans alacrem hostium, & incitatum cursum, *Leo, leo, inquam, properat exitium afferens ciuitati.* Aut certè, quod magis commune & verisimile est, hic nota deficit similitudinis; & *leo* non est speculatoris clamor, sed potiùs ipse dicitur clamasse sicut *leo*. Quia minæ prophetarum non aliter concutiunt, atque examinant mortalium pectora, quàm leonum rugitus, qui in rerum maximè terribilium comparationem adduci solet. Quare Deus dum horrificas intorquet minas, *rugire* dicitur. *Amos* 1. *Dominus de Sion rugiet.* & idem *cap.* 3. *Leo rugiet, quis non timebit?*

49. ᵗ *Super speculam Domini ego sum.*] Hæc ego separatim pono dispuncta à superiori clausula, in quibus iam apertiùs propheta declarat se illum esse speculatorem, de quo priùs tanquam de diuerso loquebatur. Vbi optimè explicat quale sit munus, atque spiritus propheticus, nempe nocte, diéque excubias agere perpetuas, vt verbum Dei excipiant, aliisque denuntient, sicut in statione sua, atque specula vigili semper studio speculatores faciunt. Porrò hæc ad illud, *stans totis noctibus*, parenthesi concludenda sunt, & quæ statim succedunt cum illis quæ interrupta fuerant contexenda.

50. ᵘ *Ecce iste venit ascensor vir biga.*] Hæc côiungenda sunt cum illis, quæ intercisa sunt hyperbato, & inclusa parenthesi. Hîc iam rugire incipit leo, de quo nuper, cùm aduentare, & imminere clamat Persicas acies. Hîc autem singulari forma *ascensor* ponitur pro *ascensoribus*, quod in re militari non infrequens est: In qua sæpe *hostis* pro *hostibus*, *miles* pro *militibus*, pro *equitibus*, *eques* adhibetur. Et suadet illud *vir*, quod, vt alibi à nobis sæpius obseruatum est, indefinitè sumitur pro *quolibet*, aut *singulis*.

51. ˣ *Et respondit, & dixit.*] Satis notum est, *respondere* in scriptura non semper esse *interroganti satisfacere*; sed interdum *nemine percontante sermonem ordiri*, aut simpliciter idem quod *loqui*. Sicut autem geminatio, quæ mox additur *Cecidit, cecidit*, epitasim habet, sic nunc geminatio duarum vocum, idem significantium, *respondit & dixit*. ac si dicat, dixit speculator, dixit, inquam, certus de rerum euentu, id quod dicitur statim.

52. ʸ *Cecidit, cecidit Babylon.*] Viderat propheta speculator instructas copias Persico apparatu, nunc vidit obscuratam gloriam, & collapsam ingentem Babylonis molem, & stupefactus subita mutatione clamat *cecidit*, &c.

53. ᶻ *Et omnia sculptilia Deorum eius.*] Ex his constat hæc verba pertinere potiùs ad prophetam, cui cum gentium idolis odium implacabile, quàm ad Cyrum, cui de sculptilibus nulla cura erat, cùm ipse quoque Deos haberet sculptiles.

ᵃ *Tritura mea & filij areæ meæ.*] Hactenus vox speculatoris, id est, vaticinium contra Babylonem, nunc iam propheta populum suum consolatur, id est eos, qui ex incredibili multitudine ad paucos redacti sub Chaldæorum iugo varij fuerunt exercitii, & quasi excussi laboribus non secus atque frumentum quod ex magno frugum aceruo, qui ex messione comportatur in aream, in exiguam quantitatem purum à stipula reducitur. Consolatur ergo propheta Iudæos, quos manebat durus, atque assiduus labor, atque certamen cum Babyloniis, & Assyriis, à dissimilitudine Babylonici casus. Sic enim cecidit Babylon, vt contrita sit, sic concussa, vt ex ea excussum granum non sit ad horreum, sed tanquam inutiles stipulæ in cineres conuersæ. Non sic autem populus Iudaicus, quem triturauit Dominus per Syriæ, atque Samariæ vires: Deinde per Assyrios, ad extremum per Chaldæos, non vt contereret, ac perderet, sed, vt purgaret, ac conderet in horreum. Quàm autem durè vexatus fuerit ille populus in tribulationis area, constat ex his, quæ suo loco diximus, de tempore Achaz: Vbi multa Iudæorum millia capta sunt & occisa à Rege Syriæ, atque Samariæ. Vide *lib.* 2. *Paralip. c.* 28. Deinde grauia passus est ille populus à Senacherib: multò grauiora in obsidione, & exilio longo Chaldæorum, quibus quasi in camino excoctæ sunt Iudæorum scoriæ. Reliquias ergo tot bellorum, & casuum *trituram suam* appellat propheta, *& filios areæ*, id est, frumentum in area ferratis tribulis, aut ferratis vngulis priùs, & ventilabro postea, & ad extremum cribri concussione purgatum. 54.

Aliter Babylonij, aliter Iudæi laboribus excocentur.

Hîc duo nobis obseruanda sunt, alterum, frequentem hanc esse metaphoram in Scriptura de area purganda, qua vsus est Ioannes Baptista *Matthæi cap.* 3. vbi etiam *palearum* meminit, & *ventilabri*; qui ad hunc locum videtur respexisse. Et sæpe *trituram* pro *afflictione* sumi, vnde ortum est familiare vocabulum *tribulatio*, nempe à *tribulis*, quæ fruges triturantur in area. Vide hac ipsa Babyloniæ clade dicitur *Ierem. cap.* 51. *vers.* 33. *Filia Babylonis quasi area tempus trituræ eius.* Vide quæ diximus ad illud *cap.* 25. *Triturabitur Moab.* 55.

Prouerbiū.

Alterum, sæpe in scriptura *actionem* sumi pro actionis obiecto, vt *auditionem* pro re audita, *laudem* pro re laudabili, *timorem* pro re horribili. Aut etiam pro eo, quod ex actione colligitur, vt *messis*, *vindemia*, *putatio*, pro frugibus, vino, floribus, aut ramis collectis. Et iuxta hæc *tritura* sumitur pro frumento trituratione, seu tritura è siliquis excusso, atque purgato. *filij* verò *areæ* iidem sunt qui priùs vocati *tritura*. 56.

Regula. Actio pro actionis termino, seu obiecto.

Pro *tritura*, & *filij areæ*, Septuaginta transtulere, *derelicti, & dolentes*, eodem vt apparet sensu. Hinc collige quò spectet tribulatio iustorum, quæ à Deo est, & quanti à nobis fieri debeat; cùm à paleis purget, quæ igni debentur, & horreis præparet frumentum à stipula purgatum. Sanè post trituram Babylonis à Cyro auditur, *Cecidit Babylon*, post trituram Ierusalem à Deo, *filij areæ meæ.* 57.

Tribulatio iustorum.

Noua prophetia contra Idumæos.

ᵇ ᵇ *Onus Duma.*] Hactenus de Babylone, iam incipit alia prophetia de Idumæa, vt est communis inter 58.

Incipit p[illegible]

phetia cõtra Idumæos. interpretum sententia, atque ita Septuaginta pro *Duma*, *Idumæam* reddiderunt. Quod etiam persuadet vox *Seir*, quæ statim subiungitur. Sunt autem hic duo nomina *Esau*, qui Idumæorum pater fuit. In *Duma* paulò obscurior intelligitur *Edom*, quod *rufum* ab edulio ruso, & *Seir* quod *pilosum* significat. Est autem in scriptura non infrequens, vt per aphæresim à nominibus præsertim propriis tollatur prima litera, aut syllaba dictionis; imò, si nomen est compositum, prior cõpositionis pars: vt pluribus exẽplis ostendimus suprà *c.15. in princ.* inde pete. ¶ Antequam vaticinium hoc de *Duma*, id est, de *Idumæa* explicare aggrediar, dicam quid circa hoc nomen, & vaticinium nugentur Hebræorum magistri (quibus ex nostris aliqui non admodum repugnant: quorum stomachor, non tam accuratam, quàm otiosam eruditionem) qui in *Duma*, *Romam* intelligunt; & vaticinia, quæ contra Idumæos denuntiantur, tam ab hoc, quàm à prophetis aliis, contra Romanam gloriam, & Romani imperij maiestatem, & potentiam interpretantur. Hæc illorum cogitatio; at ratio scilicet melior. Dicunt pro *Duma* legendum esse *Roma*, viríımque ex eo in textum irrepsisse, quia ר *res*, quæ prima est in Roma, propter similitudinem mutata est in ד *daleth*, & ideo modico flexu pro רומה *romah*, scriptum esse דומה *dumah*. Quod metè somnium est, & sine fundamento diuinatio. Hanc Hebræorum rationem adducit Hieronymus *in hunc locum, & in Abdiam*, quam optimè expugnat.

Addunt præterea Hebræorum magistri, in quibus est Rab. Dauid *in Abdiam, & in cap. 34. Isaia*, & Rab. Salomon item *in Abdiam, & in cap. 4. Thren.* & cum eis einsdem farinæ, ac fidei plures alij, quoties aliquid contra Idumæos à prophetis denunciatur, id spectare Romanos; quos Idumæos vocari affirmant, quia Iulius Cæsar, qui genus duxit ab Ænea, & qui post eum Romanum imperium tenuere, ex Idumæorum genere profecti sunt; atque ideo ab illis meritò reliquos Romanos Idumæos vocari. Vnde id nouerint non docent, neque vllo modo possunt: nisi *Troiam* ad quam genus suum Romani referunt, quià Troiano Ænea; *Æneada* ipsi à Poëtis nominantur, ad *Idumæam* pertinere dicant. Quod planè falsum est, quia Phrygia, vt constat, vbi Troia est, longè distat ab Idumæorum regione. Contra hanc Hebræorum insaniam sæpe agit Hieronymus, vt hoc loco, & in illud *Ioel.3. Et Idumæa in desertum perditionis*. Burgensis *in addition. ad cap.34. Isaia*. Petrus Galatinus *lib.4. cap.28*. Ribera *in principio Commentariorum in Abdiam*: quos tu vide, nam mihi satis videor cum his nugatoribus otij, atque operæ perdidisse.

59. c c *Ad me clamat ex Seir.*] Sicut in onere Babylonis *speculatorem* se vocat Isaias, sic in onere Idumææ idem sibi nomen assumit. Inducit autem Idumæam sollicitam de hostium aduentu, & quasi iam audiat bellicum strepitum, trepidantem, rogantémque de Seir, quæ illius regionis videtur esse caput, quidnam speculator, aut videat, aut odoretur.

d d *Custos quid de nocte? custos quid de nocte?*] Hæc sunt verba clamantium ex Seir. Hæc autem iterata interrogatio maximè declarat solliciti pectoris angorem, & metum. De *nocte* verò quæritur, quia cùm hæc sit magis insidiis opportuna, in illa etiam quæ tuta sunt, omnia periculi suspicionem afferunt. Adamus putat quæri ab Idumæis de hora noctis, vt discant quantum ad lucem vsque supersit temporis: quia in luce putabant longè leuiorem fore mentis angorem. Alij quæstionem esse de nocturnis periculis, ac si dicant, Quid, o speculator, nobis de nostro statu in hac nocte significas? Viuimus ne an funditus perimus? Ecquid de hostibus exploratum habes? & huc posterius mihi probatur magis.

e e *Venit mane, & nox.*] Valde obscura atque impleza est vigilis responsio. Plerique tamen in eo conueniunt, nihil iucundum Idumæis hac voce portendi, & (quia ipsam noctem metuunt Idumæi, quæ solet tenebris occultare hostium consilia, & in qua nihil non timent afflicti, atque obsessi pectoris angustiæ) à custode responderi etiamsi mane illuxerit, diem tamẽ splendore Solis illustrẽ illis non futurã esse diem, sed instar noctis, plenæ perturbationis, ac metus: quia eodem modo in die & æstuabunt consilij inopes, & opprimentur ab hostibus. Emanuel Sa in hanc sententiam exponit. Etiam si nocte rogent de hostibus, & iterum manè, & rursus nocte iterum ac sæpius, quantumcumque solicitì sint, & molesti interrogando, & lassando custodem, nihilominus illis omnino esse pereundum. Hæc sanè omnia bene & satis ad textum, & Idumæorum tempora & mores accommodatè: sed fortasse tertia expositio cuius neminem autorem adduco, inepta, aut aliena non est; Ita vt hic à custode reprehendi videantur Idumæi, qui cùm externa omnia ab hostibus metuant, nihil tamen ad hostem arcendum comparent oppotuni præsidij, sed in eo toti sint, vt vigiles obtundant, atque enecent, illud identidem iterando, *custos quid de nocte?* Respondit ergo custos, id est Isaias, venit mane, & quæritis de hostibus, venit nox, & hoc ipsum repetitis, quod muliebris, ac si diceret, atque infantilis ingenij est. Qui cùm timeant futurum, aut etiam præsenti iactentur infortunio, prætet querimonias tamen, atque eiulatus nihil adhibent ad declinandum malum, & ideo ad hæc consentaneè additur.

f f *Si quæritis quærite, conuertimini & venite.*] 61.
Quidam hæc sic accipiunt. Quantumuis quæratis, concutiatis, ac trepidatione populati in omnem partem consilia vestra, ac vos ipsos connertatis, nihil tamen præsidij, ac fructus afferet hæc sollicitudo, atque æstus. Sed accommodatè ad tertiam explicationem, quam diximus videri non alienam, puto aliam esse sententiam maximè cum prophetarum spiritu consentientem: qui id agunt præcipuè, vt homines à peccando retrahant, idque plerumque minacibus verbis. Cùm autem plaga illa quam imminere sibi suspicabantur, & dolebant Idumæi, propter ipsorum peccata esset infligenda, vt liquet ex Amos *cap.1. vers.11.* & Abdia *toto ferme capite*, sanè si Idumæi contra hostiles minas bene comparassent, si peccatum detestati, & superiorem vitam perræsi aliam meditarentur vitæ rationem. Et hoc potius quærendum erat à speculatore, id est, à propheta diuinorum consiliorum interprete, quàm de hostium aduentu. Quare respondet speculator, *Si quæritis quærite*, quæ vestra maximè nosse intersit, atque perficere: conuertimini videlicet à via vestra mala, & tunc de muro venite; nempe satis contra hostes armati, si vobiscum sociam habeatis anteactæ vitæ mutationem; & de superioribus vestris ætatis pœnitentiam. Hæc mihi expositio videtur non difficilis, & cum aliis de Idumæa vaticiniis aptè consentiens.

61. Ad huius sententiæ intelligentiam obseruo, quando verbum reperitur quod cum conditionali aut aliqua simili particula præcesserit, id quod posteriori loco ponitur, habere quandã epitasim: ita, vt quod priori loco fieri dicitur, vtcumque atque simpliciter, id posteriori loco faciendum ostendatur maiori studio, saniori consilio, non simulatè ac segniter, sed strenuè, atque ex animo. *Ierem cap. 4. vers. 1. Si reuerteris Israel, ait Dominus, ad me conuertere.* Vbi Hieronymus docet *conuertere* secundo loco plenam, atque perfectam conuersionem significare. Eodem modo explicat S. Thomas, Rabanus, Hugo, Dionysius. Et Chaldæus indicat, qui ita in hunc locum, *Si conuerteris Israel ad cultum meum, acceptabilis erit conuersio tua antequam signetur sententia tua.* id est, conuertere, quo tempore vtilis erit conuersio, dum tempus acceptabile est; quam epitasim explicuit Christus in eodem genere orationis, cùm dixit, *Quod facis fac citiùs.* Quam planè vim habet illud vulgatum, *Age quod agis.* Sic ergo præsenti loco monet propheta, vt si quid quærunt Idumæi, id quærant prudenter & vtiliter. Et hic finitur tota prophetia contra Dumam.

Ierem. 4.

Noua prophetia contra Arabiam.

63. Incipit noua prophetia contra Arabiam.

g g *Onus in Arabia.*] Præpositio ב *beth*, pro qua Vulgatus reddidit *in*, motum etiam significat in locum, & *contra* seu *aduersus*. Quare commodè exponi posset *in Arabiam*, quia *onus* quod proponitur grauis visio est, & duræ calamitatis pondus importat. Nisi dicas cum Adamo, hîc non contra totam Arabiam esse vaticinium, sed contra nationem aliquam, quæ sit in Arabia, nam ibi sunt Ammonitæ, Moabitæ, Idumæi, & Ismaelitæ: & contra hos postremos existimatur esse vaticinium, qui paulò pòst appellantur *Cedar.* Sed primùm non adeò certum est nationes illas esse in Arabia; nam illa, vt nomen ipsum sonat, arida est, & deserta, & longè à mari mortuo summota (nihil hîc dico de Arabia Petræa) Idumæa tamen, Moabitis, atque Ammonitis regiones mari mortuo proximæ sunt, eædémque vberi atque fœlici gleba, & irriguo solo. Est ergo prophetia contra eos, qui magis proprio, atque communi vocabulo *Arabes* dicuntur, qui & *Cedareni*, aut *Ismaelitæ*, qui deserta incolunt, & non tam in vrbibus ciuili atque humano cultu, quàm penè ferino more, exusti sole atque horridi in tabernaculis habitant.

64. h h *In saltu ad vesperam dormietis.*] Non facile est statuere ad quosnam spectent prophetica hæc verba, ad Israelitas ne, an ad Arabes, seu Idumæos. Cyrillus & Procopius, qui secuti sunt versionem Septuaginta, à quibus, vt obseruauit Hieronymus omissum est illud *onus in Arabia*: quique hanc censent nouam prophetiam non esse, sed superioris appendicem, consequenter dicunt sermonem hîc esse de Idumæis, qui ideo exagitandi dicuntur, quia in filios Israel fugientes, & supplices animo planè inclementi, & barbaro obduruerunt. Sed nos qui ex textu non solùm Latino, sed etiam Hebraico aliud hîc vaticinium cognoscimus, aliter etiam accipiamus necesse est. Adamus, & Emanuel Sa, hæc putant pertinere ad Ismaelitas, qui fugandi sunt, & à finitimis cibum potúmque frustra imploraturi, cum ab insequenti hoste sic vrgeantur vt neque noctem possint ad quietem assumere. Alij hæc priora de Iudæis intelligunt, qui vastata Ierusalem à Chaldæis effugere potuerunt commune vrbis, & suæ gentis incendium. In his sunt Hieronymus, Haymo, Forerius, Hugo, & Dionysius: quorum ego sententiæ subscribo meam. Exponitur enim ad finem capitis Arabum supplicium cuius causa nunc proponitur, dùm calamitas describitur populi Iudaici. Sic ergo Isaias ad Iudæos, qui tunc aderant (seu certè ad decem tribus, quæ non multò pòst captæ sunt à Salmanasar, &, vt est verisimile, talia passæ sunt ab inclementia Arabum, qualia nunc ab Isaia describuntur) Aderit tempus, ô viri Israelitæ, in quo à patriis expulsi sedibus in alieno solo dormietis extorres, & egeni, quibus nisi aliena accedat misericordia pereundum est.

65. Arabia quid significet.

Pro eo, quod Vulgatus habet *ad vesperam*, Hebraicè est בערבה *baaraba*, quæ vox & *vesperam* significat, & *Arabiam*; Et est omnino vox eadem, quam proximè Vulgatus *Arabiam* transtulit. Noster autem interpres, quod sæpe facit, nominis significationem seu notationem posuit pro nomine proprio. Quod iterum in hac eadẽ voce habemus *Psal. 67. Qui ascendit super Occasum.* Vbi pro ערבות, *occasum* legimus. & est sermo de monte Sina, qui est in Arabia: *occasus* autem, & *vesper* idem sunt. Existimo ergo primùm, vt Vulgatus significat in sua translatione, his verbis ostendi palantes Iudæos, & non solùm à Babyloniis exagitatos, sed etiam malè ab Ismaelitis acceptos, quæsituros latebras in syluis, vbi ad vesperam dormiant, sed cum allusione ad nomen Arabiæ, cui cum vespera, seu occasu commune nomen est; ita vt denuntiet propheta vespertinam illam, seu nocturnam quietem in Arabico saltu esse ponendam.

66. i i *In semitis Dedanim.*] Filij Israel vrgente hoste siue Chaldæo, siue Assyrio, in varia loca dilapsi sunt in Arabiam, Dedanim, & in eam regionem, quæ statim à Vulgato dicitur, *Auster*, Hebr. *Theman*; quæ, vt tradit Hieronymus in illud *Ierem. 25. Dedan & Theman*, in solitudine sunt, vicinæ, & mixtæ regionibus Ismaelitarum. Quare existimo hîc explicatiùs tradi quæ in voce *Arabia* continebantur, quia hæ præcipuè videntur Arabum, seu Ismaelitarum prouinciæ. Quia verò Arabes, Cedareni, & Dedanim, qui & Ismaelitæ, in montibus, & syluis agunt, vt diximus *cap. 42. num. 46.* credo Iudæis à patria profugis hoc loco prædici futurum, vt instar Cedrenorum agrestem in illa dispersione vitam agant: & in saltu, ac solitudine sub cœlo, aut vbi cum illis commodiùs agetur, in tabernaculis habitent.

67. l l *Occurrentes sitienti ferte aquam, qui habitatis terram Austri.*] Quidam hæc ad illos referunt, qui ad Austrum habitant, seu Theman, id est, ad Dedanitas & Themanitas, quos nuper diximus ex Hieronymo vicinos esse Ismaelitarum, qui admonentur vt vicinis suis Arabibus extrema fame laborantibus, cum pane occurrant & aqua. Sed, vt diximus, hæc ad Israelitas spectant, à Chaldæis siue Assyriis exactos è suis sedibus, & ad alienas, seu etiam ad ferarum latibula fugere compulsos. Nunc verò monet Arabes, & qui ad Arabes pertinent, Themanitas, & Dedanitas, vt amicè, atque humaniter accipiant profugos cum aqua, & pane, si velint simile infortunium declinare. Quod quia ipsi facturi non erant, deinde, vt videbimus, ad extremum capitis minacem intentat prophetiam. Videtur autem hîc allusum esse ad illud *Deuter. 23.* vbi mulctati grauiter Moabitæ, & Ammonitæ, quia egressis ex Ægypto Hebræis non occurrerunt

cum

cum pane,& aqua : quasi admoneret, vt periculum facerent in alieno, eoque vicino capite.

68. m m *A facie enim gladiorum fugerūt.*] Rationem refert, qua duros, & agrestes Arabum animos ad misericordiam inflectere debeant; neque enim prædandi studio, aut virtutis ostentandæ gratia, aut inani visendæ, aut explorandæ regionis cupiditate eò appulerunt, quæ potiùs acuere furorem solent; quàm lenire; sed quia aliud non occurrebat mortis effugium, cùm potentior instaret inimicus; & occlusæ essent reliquæ ad salutem viæ. Quæ ratio etiam erga hostes potentissima est. Simili argumento vsus est Virgilianus Ilioneus in simili Troianorum calamitate ad Didonem, 1. *Æneid.*

Troës te miseri ventis maria omnia vecti, &c.
Non nos aut ferro Lybicos populare penates
Venimus, aut raptas ad littora vertere prædas.

Et quæ sequuntur valde cum hoc rerum articulo colludunt.

Quod genus hoc hominum? quæve hunc tam barbara morem
Permittit patria? hospitio prohibemur arenæ?
Si genus humanum, & mortalia temnitis arma,
At sperate Deos memores fandi, atque nefandi.

69. n n *Adhuc in vno anno, quasi anno mercenarij.*] Hæc verba sunt oneris in Arabiam; nam hactenus de supplicij merito dictum est. Hic locus obscurus est. quia non facilè constat, quibus ex genere Israelitico, de quo hæc accipienda diximus, acciderit illa calamitas, quæ illos profugos egit in Arabicos fines. Nam si post annum ab hac prophetia Arabes experti sunt harum minarum pondus, certum est hæc pertinere non posse ad Chaldæorum bella, qui multis post hæc annis Iudæorum gentem afflixerunt. Longè magis videtur expeditum, si hæc accipiamus de illis Israelitis, qui ab Assyriis sub Salmanasar victi sunt, quique captiuitatis ignominiam, & ærumnam assumpta in proximas regiones fuga declinauerunt. Quo tempore ab Arabibus illa passi sunt, quę nunc prædicuntur ab Isaia. Et ab hac sententia nō sum omnino alienus, licèt de hac Themanitarū, aut Arabum clade per Assyrios nullum in Scriptura vestigium habeamus, nisi quod nunc offert Isaias.

70. Nihilominus puto magis probabile, hæc explicari posse de Iudæis, quos duriùs afflixit, & de patriis sedibus exegit Nabuchodonosor. Nam contra Arabes, & Dedanitas hæc eadem prædicta sunt à Ieremia *cap.* 25. *vers.* 23. & *cap.* 49. *vers.* 18. & ab Ezechiele *cap.* 27. *vers.* 13. qui cùm prophetæ ibi essent potiùs, quàm historici, non tam de præterita earum gentium calamitate texuerunt historiam, quàm de futura instituerunt vaticinium. Neque præterea apparet à quo post annum vnum talia Dedanitæ, atque Arabes accipere potuerint incommoda: nisi à Senacherib, qui sub hæc tempora vires Assyrias, in Iudæorum fines inuexisse videri potuit. Sed non est credibile, quia, si id perfecisset ante obsessam Ierusalem, non tacuissent illius legati, qui eius victoriam ambitiosissima oratione prædicauerunt. Vbi nihil de Arabia, Cedar, & Dedanim. Sed neque post illam obsidionem, aut reditum ex Æthiopia, & Ægypto: quia statim deleto ab Angelo illius exercitu in patriam ignobili fuga redire compulsus est.

71. Censeo igitur cum Hieronymo, Haymone, Hugone, Cyrillo, Dionysio, & aliis, sermonem esse de Iudæis, qui fugientes à Chaldæorum gladio, qui Hierosolymam vastauerunt, coacti sunt & solum vertere, & ad alienam misericordiam confugere. Quibus Arabes & Idumæi adeò non præbuerunt hospitium, vt etiam supplices & abiectos inclementer expulerint. Porrò annus ille quasi mercenarij, non capit initium ab hac prophetia; sed à captiuitate duarum tribuum, aut ab ea inclementia, quam in Iudæos profugos ostenderunt Arabes, vt cum Hieronymo censet Haymo, & Hugo.

72. *Annus mercenarij*, aut pro tempore sumitur laborioso, & molesto, quia nullam anni partem mercenarius habet à labore vacuam, vt diximus *cap.* 16. ad illud, *quasi anni mercenarij*; aut certè pro tempore omnino certo, & definito. Nam cùm Scripturæ consuetudine ratio non habeatur illius numeri, qui modicè à certo, & magis noto deficit, aut illum excedit; cum significatur spatium temporis definito numero, atque spatio conclusum, ita vt liberum non sit aliquid de spatio deduci aut addi, *annus* vocatur *mercenarij*: Quia mercenarius, qui in annum locauit operam suam, non patitur diutius laborem produci, neque, qui illum conduxit, annum non impleri.

73. o o *Et auferetur omnis gloria Cedar.*] *Cedar* filius fuit Ismaëlis *Genes.* 25. *vers.* 13. à quo regio illa, quam habitauit, nomen accepit; sicut prioribus sæculis omnes ferme prouinciæ ab his, qui illas primùm incoluerunt. Qui verò *Cedareni* dicuntur, iidem quoque ab *Ismaele*, *Ismaëlitæ*, & ab eius parente *Agar*, *Agareni* vocantur, licèt ipsi honoris gratia à *Sara* malint appellari *Sarraceni*. Hi verò in tabernaculis habitant; pecoribus pascendis intenti, turi pleromque agunt, venationi student, prædas captant, & valent plurimùm arte sagittandi: quia regio illa his studiis perquam opportuna est. Vide Ieremiam *cap.* 49. *à vers.* 28. vbi mores Cedarenorum describit.

74. p p *Et reliquiæ numeri sagittatorum fortium de filiis Cedar minuentur.*] Quemadmodum *immensum* ingentem molem; & *mensurabile* exiguam quantitatem significat: sic etiam *innumerum* aut *innumerabile* multitudinem maximam, & *numerus*, siue *numerabile* exiguam importat; vt pluribus ostendimus *cap.* 10. ad illud *Præ paucitate numerabuntur.* Hoc itaque loco *reliquiæ numeri*, id est, numerabiles, id est, paucæ, dicuntur illi, qui ex communi cæde, ac vastatione superfuerant ex Arabum genere. Ac si dicat propheta. Ex tanto Ismaelitarum numero, qui agros, montésque compleuerant; qui propter velocitatem, & locorum asperitatem, & præruptos ascensus, tum propter singularem sagittandi peritiam; vt pote nati ex parente sagittario Esau *Gen.* 21. non videbantur bello tentari posse, nedum expugnari, tamen sic ab hostibus Chaldæis concidentur, vt ex tanta multitudine, quod erit reliquum, exiguum admodum sit. Quæ res, cùm esset his, qui Arabum ingenium, & institutum nossent, creditu difficilis, suæ orationi adscribit diuinæ authoritatis pondus, dum ait. *Dominus enim Israel locutus est.*

Argumentum vigesimisecundi capitis Isaiæ.

REDIT *propheta ad Ierusalem, cuius excidium eleganter describit, & ita dolenter, ac miserè deplorat, vt omnem, aut interpellatorem, aut consolatorem repellat, deinde vanissima Iudæorum consilia reprehendit, & damnat, qui toti sint inhumanis præsidiis comparandis contra hostiles acies, & diuina non curent; à quibus tantùm sperari poterat, & obtineri salus. Ad extremum minacem prophetiam ad Sobnam conuertit templi præpositum, cui exilium, & ignominiam denunciat, & eius loco sufficiendum esse Eliacim, quem futurum esse affirmat rei publicæ, atque domesticæ curatorem, & patrem.*

CAPVT XXII.

1.2 [a] ONVS *vallis visionis.* [b] *Quidnam quoque tibi est, quia ascendisti & tu omnis in tecta? Clamoris plena, vrbs frequens, ciuitas exultans:* [c] *Interfecti tui non interfecti gladio, nec mortui tui in bello.*

3 *Cuncti Principes tui fugerunt simul, duréque ligati sunt: omnes, qui inuenti sunt, vincti sunt pariter, procul fugerunt.*

4 [d] *Propterea dixi: Recedite à me, amarè flebo: nolite incumbere, vt consolemini me super vastitate filiæ populi mei.*

5 [e] *Dies enim interfectionis, & conculcationis, & fletuũ, Domino Deo exercituum in valle visionis,* [f] *scrutans murum, & magnificus super montem.*

6 [g] *Et Aelam sumpsit pharetram, currum hominis equitis, & parietem nudauit clypeus.*

7 [h] *Et erunt electæ valles tuæ plenæ quadrigarum, & equites ponent sedes suas in porta.*

8 [i] *Et*

PARAPHRASIS in idem caput.

1.2 VATICINIVM durum contra montem visionis, qui eò redigetur ab hostibus, vt non tam mons sublimis, quàm depressa vallis vocari possit. Quid tibi quoque accidit Ierusalem, vrbs ciuium numero frequens, & rerum successu quondam exultans, quia non tantùm apud domesticos priuatim, sed etiam publicè lugubri clamore ad tecta conscendens tuum infortunium deploras? Lamentaris quidem, neque tamen sine graui causa; filij etenim tui ita cadent, vt illis desit, quod in extremo malorum, extremum solet esse solatium: neque enim, vt fortes in bello solent, gladio, sed, vt imbelles, aut ignaui, turpiter occumbent.

3 Omnes Principes tui inerti se fugæ crediderunt, in qua ab hoste Chaldæo comprehensi sunt, ferreisque vinculis astricti. Omnes, inquam, principes quotquot in te fuerunt, ligati sunt vinculis, & à patriis sedibus procul abducti.

4 Hæc propter æger ego, & mœrens, hæc ad importunos consolatores aio: Abscedite à me omnes, neque existimetis dolorem meum vlla posse leuari consolatione, nequicquam ex animo meo eximere quisquam studebit, quem capio ex filiæ populi mei casu doloris sensum.

5 Venit enim summa dies, & tempus ineluctabile, quo Deus statuit non iam montem, sed vallem visionis spoliare ciuibus, grassante cæde, & omnino conculcare, materiámque satis luculentam præbere, cur diu, ac miserabiliter lugeat. Videre etenim videor Deum scrutantem, vt duces solent, qua parte, & quomodo muros subuertat, stans in superiori loco, vt spectet meliùs, & commodiùs excindat.

6 Ascendent Persæ cum Rege Babylonis arcu insignes, & pharetra; assument quadrigas, quibus viri bellatores inequitent, & nudato pariete clypeos arripient, qui ex paxillis indè fixis antè pendebant.

7 Valles tuæ ô Ierusalem vberes, & amœnæ quadrigis armato milite plenis replebuntur: & in portis vbi maior est ciuium frequentia, vrbísque

que præsidium longè potentius, equites alieni tanquam in suo sibi domicilio securi considebunt.

8 Tunc etiam arcana sacra, templique adyta non solùm Gentibus, sed etiam ciuis Iudæis (vno sacerdote summo excepto) prius inaccessa non solùm spectanda, sed etiam illudenda Gentibus patebunt. Eo verò tempore, cùm ad opem diuinam supplex, ô Ierusalem, confugere debuisses, fiduciam potiùs locauisti tuam in armamentario, quod in domo saltus Libani Salomon excitauerat: Vt insultanti, extremáque minanti hosti, satis, vt tibi videbaris instructa occurreres.

9 Considerasti præterea siquid esset in ciuitate Dauid, quæ arx est, & munimentum ciuitatis, ruinosum, apertum, aut infirmum, vt illud instaurares, ac reficeres: & ad illudendas inimicorum machinas solidares. Et ne siti laborarent obsessi, ex inferiori piscina, quod satis videbatur aquarum, intra ciuitatis mœnia deriuasti.

10 Numerasti præterea quot essent domus, aut quot essent ciuium tuorum capita, vt inde cognosceres, quantum aquæ foret obsessis necessarium; vicinas item mœnibus domus demolita es, vt illarum rediuiua materia murorum scissuras, atque ruinas impleres.

11 Aperuisti præterea lacum inter duos muros ad aquam eò ex piscina veteri deriuandam, neque ad eum animum conuertisti, cuius consilio ab Ezechia Rege piscina illa effossa est ad aquarum vsum, obsessorúmque solatium, neque saltem à longè Regem illum aspexisti, qui sic subsidium comparauit hoc humanum, vt multò magis intueretur in diuinum.

12 Interim dum tu, ô Ierusalem, inanibus his, atque futilibus præsidiis niteris, Dominus te ad plangorem, & lachrymas, ad caluitium, & saccum, quæ miserorum, atque mœrentium certa signa sunt, vocabit, & adducet.

13 Vocabit, inquam, te Dominus ad ea, quæ offensum ipsius animum ad misericordiam inflectāt: Tu verò væsanis adducta cogitationibus, nihil præter splendidas mensas vitulorum, atque arietum carnibus, & generoso vino luculenter instructas, nihil præter festinos choros, citharam, & tympanum meditabare, sic tecum ratiocinata. Si cras morimur, quid nos hodie labore, mœroréque conficimus? Interim dum vitæ vsura nobis conceditur, comedamus, & bibamus: mors enim vbi aduenerit, omnem deinceps fruendi facultatem eripiet.

14 Vox hæc Iudæorum væsana, atque impia ad aures meas peruenit, dicit Dominus. Si iniquitas hæc tanta impunita fuerit, & non potius ad mortem vsque mulctata, non recuso quin, aut infirmitatis, aut leuitatis arguar, dicit Dominus.

15 Hæc dicit Dominus, vade, ô Isaia, & ingre-

8 [i] Et reuelabitur operimentum Iuda, [k] & videbis in die illa armamentarium domus saltus.

9 [l] Et scissuras ciuitatis Dauid videbitis, quia multiplicatæ sunt: [m] Et congregastis aquas piscinæ inferioris.

10 [n] Et domos Hierusalem numerastis, [o] & destruxistis domos ad muniendum murum.

11 Et lacum fecistis inter duos muros ad aquam piscinæ veteris, [p] & non suspexistis ad eum, qui fecerat eam, & operatorem eius de longè non vidistis.

12 [q] Et vocabit Dominus Deus exercituum in die illa ad fletum, & ad planctum, ad caluitium, & ad cingulum sacci.

13 [r] Et ecce gaudium, & lætitia occidere vitulos, & iugulare arietes, Comedere carnes, & bibere vinum: Comedamus, & bibamus: cras enim moriemur.

14 [f] Et reuelata est in auribus meis vox Domini exercituum; [t] si dimittetur iniquitas hæc vobis donec moriamini, dicit Dominus Deus exercituum.

15 Hæc dicit Dominus Deus exercituum; [v] Vade

[v] *Vade, ingredere ad eum, qui habitat in tabernaculo, ad Sobnam, præpositum templi, & dices ad eum.*

16 [x] *Quid tu hîc, aut quasi quis hîc?* [y] *quia excidisti tibi hîc sepulchrum, excidisti in excelso memoriale diligenter in petra tabernaculum tibi.*

17 [z] *Ecce Dominus asportari te faciet,* [aa] *sicut asportatur* [bb] *gallus gallinaceus,* [cc] *& quasi amictũ sic sublevabit te.*

18 [dd] *Coronans coronabit te tribulatione;* [ee] *quasi pilam mittet te in terram latam, & spatiosam:* [ff] *ibi morieris, & ibi erit currus gloriæ tuæ ignominia domus Domini tui.*

19 [gg] *Et expellam te de statione tua, & de ministerio tuo deponam te.*

20 [hh] *Et erit in die illa: Vocabo servum meum Eliacim filium Helciæ.*

21 [ii] *Et induam illum tunica tua, & cingulo tuo confortabo eum, & potestatem tuam dabo in manu eius: Et erit quasi pater habitãtibus Ierusalem, & domui Iuda.*

22 [kk] *Et dabo clavem domus David* [ll] *super humerum eius:* [mm] *& aperiet, & non erit qui claudat; & claudet, & non erit qui aperiat.*

23 [nn] *Et*

dere ad eum, qui in templo vivit, ad Sobnam, inquam, qui templo, sacrisque præsidet, cui hæc meo nomine nunciabis.

16 Quid tu hîc, ô Sobna, non tam homo quàm inane quoddam hominis simulacrum, quid, inquam, hîc otiosè sedes? quis te spiritus, & quæ te agit insania, homo nihili, quia ad tui nominis sempiternam memoriam superbum excitasti sepulchrum, excidisti in illustri, atque sublimi loco monumentum, & tumulum magnis sumptibus, & egregio opere elaboratum in petra.

17 Hæc tu apud animum tuum, stultè, atque superbè cogitas; Dominus autem de te longè aliter statuit; qui procul ab eo loco, in quo sepulchrum tibi ad mortis, oblivionisque remedium extruxeras, exturbabit te, non aliter quàm ligatis alis, & vinctis pedibus asportari solet, venúmque proponi gallus gallinaceus, Et velato capite de terra tua levabit, & abducet te, sicut abduci solent illi, qui capitali addicti supplicio faciem habent velatam.

18 Pro corona quam tibi ad gloriam maiestatémque paraveras, illigabit tibi Dominus coronã longè dissimilem, ad ignominiam turpem, ad dolorem acerbam; implebitque ad summum usque verticem tribulationibus. Neque ullo in loco securè, atque otiosè consistes, ab omnibus usque per ludibrium proiectus, atque iactatus in latam, atque spatiosam terram, sicut proiici, atque rotari solet pila ab otiosa, & ludibunda turba. Ibi morieris vilis, & inhumatus; & ibi morietur currus gloriæ tuæ. Id nempe quod tibi ad inanem, & ambitiosum fastum comparaveras, sed morietur quoque te moriente ignominia, & dedecus domus Domini tui, cuius reviviscet gloria, quæ te præposito non obscurata solùm, sed etiam mortua videbatur.

19 Exturbabo te, ô Sobna, de statione tua, in qua tibi gloriosus, atque sublimis videbare; faciámque, ne ampliùs eo ministerio fungaris, quod tibi spiritus hosce insolentes attulit.

20 Ubi autem ex eo munere primùm excideris, accersam in illum locum, qui mihi multò, quàm tu fideliùs, atque constantiùs serviat, Eliacim filium Helciæ.

21 Ad quem detracta tibi sacri ministerij ornamenta, atque insignia transferam, tunicam, videlicet, & balteum, & cum illis eam quoque potestatem, quam tu tyrannico potiùs quàm amico animo in alios exercebas. Qui urbem Solymitanam, totámque Iudæam non tam imperio reget severo, ac duro, quàm animo complectetur paterno, ac molli.

22 Tradam illi clavem, summam videlicet potestatem in domo David, quam ipse suis potiùs humeris imponet, quàm alienis. Quæ summa in populum potestas instar obtinebit clavis, quæ,

quæ, quod clausum est, aperit; & claudit, quod apertum est. Neque contrà quis audet, aut admissos excludere, aut exclusos admittere.

23 Et statuam illum tanquam columen patriæ, suorúmque tutum, atque fidele præsidium, ex quo non aliter res publicæ, atque domesticæ pendebunt, quàm ex paxillis in loco fideli, ac stabili defixis pendere solent diuersa vasa, tam quæ ad domesticos vsus adhibentur, vt crateres, quàm quæ ad animorum voluptatem, vt cithara, & lyra, in quibus intellige omnium ordinum homines, summos, medios, atque infimos ab Eliacim habituros gloriæ, pacisque subsidia.

23 [aa] *Et figam illum paxillum* [bb] *in loco fideli.* [cc] *Et erit in solium gloriæ domui patris eius: Et suspendent super eum omnẽ gloriam domus patris eius,* [dd] *vasorum diuersa genera, omne vas paruulum, à vasis crateratum, vsque ad omne vas musicorum.*

24 Eo autem tempore, ait Dominus, reuelletur paxillus, qui Sobnæ fideli, ac solido in loco fixus videbatur; & vbi ceciderit, ita conteretur, vt nulli deinceps futurus sit vsui; & quæ ex illo vasa suspensa fuerant, eadem cum ipso ruina collidentur, peribúntque. Hæc certa, ac rata futura esse confirmat Dei, cuius hic est sermo, ineluctabile decretum.

24 *In die illa, dicit Dominus exercituum,* [ee] *auferetur paxillus, qui fixus fuerat in loco fideli, & frangetur, & cadet, & peribit, quod pependerat in eo: quia Dominus locutus est.*

IN CAPVT VIGESIMVM
SECVNDVM COMMENTARIVS.

1. Ierusalē cur vocata vallis.

a NVS *vallis visionis.*] Non dubium quin vaticinium hoc durum sit de Ierusalem, de cuius excidio sic loquitur propheta, vt duris interdum aliquid admisceat lætum. Nam de restituendo populo, sanandáque accepta à Babyloniis plaga, tum etiam, quod aliquod solatij genus est, de hostium interitu sæpe, ac grauiter agit. Cur verò ciuitas, quæ in montibus sita est, & toties ab hoc propheta *mons* vocata, nunc dicatur *vallis*, non est explicare promptum. Sed neque ratio deest; & modus ipse loquendi valde ad plagæ acerbitatem, & fortunæ vicissitudinem accommodatus. Quidam satis verisimiliter *vallem visionis* dictam esse *Ierusalem* ideo putant, quia sicut in vallem è montium iugis delabuntur fontes, sic in Ierusalem, quæ, vt dicit Hieronymus, prophetarum quoddam seminarium fuit, è cœlo, quod *mons* etiam appellatur *visionum*, quotidie assidui fontes defluebant. Hieronymus, & cum eo complures alij censent, datum esse Ierusalem hoc nomen: quia iam ab antiqua sanctitate propter quam inter cæteras nationes *mons* vocari poterat, ita desciuerat, vt illis videretur non esse dissimilis. Et ideo hac loquendi forma significat propheta à virtutum culmine ad vitiorum vallem, id est profunditatem, esse depressam. Ac si dicat propheta, *O mons, non iam mons altus, & illustris, sed ignobilis, ac profunda vallis.* Sed fortasse ideo vocatur *vallis*, quia illam sic intuebatur propheta Chaldæorum armis excisam, vt nullum in ea reliquum esset antiquæ gloriæ, atque altitudinis vestigium. Quare siue ab antiqua religione, & sanctitate corruptis moribus, siue ab antiquo splendore, & celsitudine hostilibus armis exciderit, iure optimo *vallis*, seu *vorago* nominari potest, quia vterque casus ingens fuit.

Vt autẽ magis constet cur dicatur *vallis visionis*, obseruo *montẽ Sion*, quæ pars maximè excelsa est, & illustris in Ierusalem, idem esse quod, *montem speculæ*. Mons autem ille nomen dedit toti Ierusalem, quæ, vt liquet, *Sion* vocatur in scriptura. Ad vtrumque ergo montem videtur hîc allusum, & ad *montem*, qui hîc propter tantam mutationem appellatur *vallis*, quasi iam indignus sit antiqua appellatione; & ad *Sion*, cuius loco *visio* ponitur, quæ idem valet, quod *specula*, seu *speculatio*. Est igitur sensus, *onus vallis Sion*, id est, onus montis Sion iam tamen in vallis profunditatem depressi. Quam sententiam videntur indicasse Septuaginta, qui ita vertunt, *verbum vallis Sion*, vt habent Biblia Complutensis, & nunc correcta à Sixto; seu vt legunt Cyrillus, & Procopius, *visio vallis Sion*. 2.

3. Ierusalem terra visionis vocata, aut mons Dominus videbit.

Hæc sanè probabilis, & non difficilis explicatio, sed aliquid ego subodoror non minùs arcanũ, quod aliorum iudicio expendendum suppono. Communis est non Hebræorum solùm, sed nostrorum sententia, in eo loco Abrahamum suum filium immolare voluisse vbi postea ædificata est Ierusalem, in monte nempe Moria. Sic enim habet textus Hebraicus, vbi Vulgatus habet *Genes.22.vers.2. terram visionis*: Quo nomine per prolepsim vsus est Vulgatus; neque enim tunc ita vocabatur. Mons autem ille postea dictus est *Dominus videbit*, vt ibidem constat *vers.14.* vbi de Abraham, *Appellauit nomen loci illius, Dominus videbit.* qui multis pòst sæculis ætate ab omnibus cõmuni, notóque vocabulo dicebatur. Sic enim de illo Moyses, *Vsque hodie dicitur in monte Dominus videbit.* Hinc mons ille dicebatur *terra visionis*, vt *Genes.22. vers.2.* aut *mons visionis*. In loco illo ædificatum esse templum,

communis est Hebræorum traditio, vt docet, sequitúrque Hieronymus *in Tradit. Hebr. in Genes. cap.22.* & eum Hieronymo communiter alij. Certè in monte Moria ædificatum est *2. Paralip. 3. vers. 1. Cœpit Salomon ædificare domum Domini in Ierusalem, in monte Moria.* Appellabatur ergo olim Ierosalem aut mons, qui illius ciuitatis præcipua pars, aut sanè non ignobilis erat, *Mons Dominus videbit.* Et, vt puto, familiariùs, & in compendio, *mons visionis.* Nam è nominibus propriis, quæ ex variis partibus componuntur, sæpe solet breuitatis, vt opinor, gratia aliquid detrahi: vt pluribus ostendimus *cap.15.* in principio. Spectans ergo ad antiquum illud, & nobilissimum nomen Isaias, quod ab Abrahamo impositum erat Ierusalem, *vallem* appellat *visionis*: *vallem* quidem propter rationes quas habet cum alia expositione communes: *visionis*, quia sic vocauit Abraham stirps nobilissima Israeliticæ Gentis.

Templum ædificati in monte Moria.

4. [b] *Quidnam quoque tibi est, quia ascendisti & tu omnis in tecta: clamoris plena, vrbs frequens, ciuitas exultans?*] Communis sententia est, hæc esse de Chaldæorum obsidione, quam cum Hieronymo sequuntur plures alij. Iudæus ille quem in Hebraicis doctorem habuit Hieronymus, referenda hæc existimabat ad Senacherib, sed meritò nõ admittit Hieronymus. Illud verò *quoque* Iudæos, seu vallem coniungit cum illis prouinciis, de quibus hactenus propheta per plura capita: quorum sicut in peccatis æmula, sic etiam in supplicij magnitudine consors fuit. Quò verò magis appareat ruina tantæ, támque speciosæ molis, proponit speciem quondam antiquæ gloriæ, dum frequentem illam hominibus, & choris exultantem induxit. Quo spiritu atque artificio Ieremias in Threnis id deplorat factum, quod hic Isaias futurum prædicit. *Ascendere* autem *in tecta*, & ibi dolorem suum clamoribus testari, extremæ fortunę documentũ est. Quàm diu enim aliquis in latebris luget, suúmque dolorẽ domesticis tantùm, atque amicis impertit, non existimatur esse admodũ vehemens; vbi verò iam foras erumpit, neque pudor illum in animo, aut saltem apud domesticos cohibere potest, grauis est sine dubio, & ponderis importabilis.

5. Hic porrò obseruandum, illud *plena* non conuenire cum *tecta*, quia vox hæc pluralis numeri est, illa singularis. Quare *vallis visionis*, id est, *Ierusalem*, clamoris plena, atque eiulabunda ad tecta domus ascensura dicitur. Tecta verò plana esse, & non fastigiata in tota Palæstina, ita vt per illa tutò, & non incommodè discurrere potuerit flebilis, atque exanimata multitudo, docet Hieronymus *Epist.135. ad Sumniam & Fretelam.*

Tecta in Palæstina plana.

6. [c] *Interfecti tui non interfecti gladio, nec mortui in bello. Cuncti principes tui fugerunt simul, duríque ligati sunt.*] Ad calamitatem vrbis horridam, & miserabilem, ignominiam etiam grauem adiungit: quia non vt strenui milites aduerso pectore vulnus excepere, sed vt imbelles fœminæ fame, ac siti, aut velut infirmi milites, & pauidi in fuga aut capti, aut interfecti sunt. Quare in eo mœrore, ac luctu eo carent solatio, quod in extrema etiam fortuna leuare solet ingenuum dolorem: quòd scilicet non ignobilem mortem quispiam oppetierit, sed honestam, & plenam dignitatis. Quod sæpe repetunt profani, & vulgares historici; neque id tacitum apud scriptores sacros. De profanis sufficiat vnus Virgil. qui ex communi nobilium sensu inducit Æneam sic cum moribundo Lauso loquentẽ *Æn.10.*

Mors ignobilis.

Hoc tamen infelix miseram solabere mortem,
Æneæ magni dextra cadis.

De sacris apertè cecinit Dauid in funere priùs Saul, & Ionathæ *2. Reg 1.* & deinde in iuseriis Abner *2. Reg. cap. 3.* In quibus videtur ostendisse quid magis horreant animi ingenui & honoris amantes. *Nequaquam*, inquit, *vt mori solent ignaui, mortuus est Abner, manus tuæ ligatæ non sunt, & pedes tui non sunt compedibus aggrauati.* Sed contraria omnia Hierosolymitanis acciderunt sub hoste Babylonio: nam ignobili fugæ se dedère principes, & eorum pedes vinculis aggrauati sunt.

[d] *Propterea dixi, Recedite à me, amarè flebo.*] 7.
Non patitur propheta admoueri sibi aliquod doloris leuamentum: quia cur dolor mitigari debeat, nihil videtur. Si enim stragem intuearis, nihil miserabilius, si mortis genus, nihil acerbius, si belli exitum, nihil magis ad ignominiam fœdum. Quare amarum sibi fletum, & lugubre lamentum indicit.

[e] *Dies enim interfectionis & conculcationis, & fletuum, à Domino.*] Cùm tam grauis ac fœda futura sit tantæ molis ruina, facilè intelligitur, quia hæc illata fuit à Deo. Qui nullum vestigium superesse voluit, neque antiqui splendoris in ciuitate, neque in ciuibus antiquæ dignitatis, atque splendoris. Ille enim interfecit viros Chaldæorum armis, conculcauit ciuitatem, & templa, & his qui ab ea strage reliqui fuerint, lugendi causam, & materiam dedit. Porrò siue *à Domino* legas, vt est in pluribus codicibus, siue *Domino* in tertio casu, quod habent nonnulli, sensus idem est. nempe à Domino profectam fuisse cladem illam, siue aduenisse diem, quam sibi Deus ad cædem destinarat. In tribus autem vocibus, *interfectionis, conculcationis*, & *fletuum*, non solùm epitasis est qualis esse solet in vocum aut sententiarum iteratione; sed etiam elegans paranomasia in Hebraica forma, quæ consulenti Hebraicum textum facilè prompta est. 8.

[f] *Scrutans murum & magnificus super montem.*] 9.
Mirificè exprimit propheta & paucissimis verbis, quid destinarit Deus, & quid per Babylonios perfecerit. Depingit enim Deum quasi sollicitum, & vigilantem hostem qui abditissima quæque intueatur, & peruideat: & potentem, qui omnia, quæ vigilanti studio scrutatus est, & prudenti deliberauit consilio, alacriter suscepit, & strenuè perfecit. Dicitur verò esse *super montem*, id est, *super Ierusalem*; tum quidem *montem*, paulò verò pòst futuram *vallem visionis*, vt superior ipse, & è superiori loco, quem maximè appetunt, qui pugnam cum aliis inire parant, & virtutem suam exaltet, & montem suis subiectum pedibus in profundæ vallis similitudinem abiiciat. Quod per Babylonios præstitit, quemadmodum postea per Romanos. Dum enim Chaldæi in vrbe grassantur, & exultant, Deus qui illorum armauit manus, & ad vrbem diripiendam ducem sese præbuit, & autorem, in Chaldæis quoque grassatur, & exultat. Ducem se fuisse illius belli apertè significauit per Ieremiam *c.25. v.9. Ecce ego mittam & assumam omnes cognationes Aquilonis, ait Dominus, & Nabuchodonosor Regem Babylonis seruum meum, & adducam eos super terram istam, & super habitatores eius, & super omnes nationes quæ in circuitu illius sunt: & interficiam eos, & ponam eos in stuporem, & in sibilum, & in solitudines sempiternas.* Pro *scrutans murum* Hebr. est מְקַרְקַר קִר, id est, *diruens murum*, seu *exparietans parietem*, quasi dicat, faciens ne murus iam

Deus Chaldæorũ dux in diruenda Ierusalem.

num ampliùs murus sit; Noster interpres *scrutans* vertit, quia eò spectabat illa scrutatio, aut contemplatio muri, vt illum exciderent.

10\. g *Et Ælam sumpsit pharetram, & currum hominis equitis, & parietem nudauit clypeus.*] *Ælam*, vt antè diximus, *Persa* est, quem capite præcedenti in *asino* Isaias expresserat. Venisse autem Persas cum Chaldæis contra Ierusalem constat ex hoc loco, neque est difficile creditu, cùm Persis non longè à Babylone absit, cui finitimæ gentes, aut propter officium, & tutelam libenter, aut propter summam potentiam ipsius obsequebantur; sic certè conducti mercede sub signis Babylonicis meruerunt. Scholia Græca Elamitas *Samaritanos* esse putant, quia illi è Perside in illam regionem commearunt: & cùm infensi essent Iudæis, socios se ad illorum oppugnationem Chaldæis præbuerant. Dum autem speciatim singula commemorat propheta, quæ communi apparatus militaris nomine explicare posset, ostendit quàm sedulam, atque ardentem operam nauaturi essent Persæ Regi Babylonico. In *curru hominis equitis* quadrigas significat, ex quibus milites pugnare solent. *Nudandos* esse dicit *parietes à clypeo*: quia tempore pacis arma bellica è paxillis in pariete defixis suspenduntur. Quare ab illis parietes nudari, signum est parati, & iam iam impendentis belli. Hieronymus aliò refert, putatque parietes aureis crustis vestitos adeò non iri defensum à clypeis, qui tegunt alios, vt potiùs nudandi sint ab omni præsidio, atque ornamento: quando omnes opes regias, & sacras Chaldæorum auaritia diripiet.

Persæ cum Chaldæis contra Ierusalem.

11\. h *Et erunt electæ valles tuæ plenæ quadrigarum; & equites ponent sedes suas in porta.*] Multitudinem hostium significat, quibus & valles, quæ ciuitatem muniunt, id est, munitiones à natura datæ, & portæ, id est, propugnacula manu, & arte elaborata replebuntur. Constat autem in portis magnum, imò & præcipuum ciuitatis esse præsidium. Idem penè quod Isaias, dixit Ieremias *cap. 39. vers. 3. Ingressi sunt omnes principes Regis Babylonis, & sederunt in porta media.*

12\. i *Et reuelabitur operimentum Iuda.*] Hieronymus censet *operimentum*, de quo hic propheta, esse velamentum, quo sancta sanctorum operiebantur: in quæ non solùm gentes ingressæ sunt, sed etiam polluerunt diripueruntque. Quod etiam cum Hieronymo putant complures alij, quod impletum esse cum grandi ignominia gentis, religionisque Iudaicæ dolet Ieremias *Thren. 1. vers. 10. Vidit gentes ingressas sanctuarium suum.*

13\. k *Et videbitis in die illa armamentarium domus saltus, & scissuras ciuitatis David.*] Locus hic difficilis est, & non eodem ab omnibus explicatus modo. Iuxta versionem septuaginta non tam hæc videntur ad Iudæos superatos, quàm ad Chaldæos victores esse referenda. Sic enim illi. *Aspicient in die illa domos electas ciuitatis, & reuelabunt abscondita domorum arcis David, quoniam plures sunt: & auerterunt aquam antiquæ piscinæ.* Sed vulgata translatio Iudæis accommodat apertè, & quidem magis ad textum Hebraicum. Quorum hic Hieronymus sententiam esse putat. Videbitis, ô Iudæi, armamentarium ab hoste dissipatum, & dirutis mœnibus per cunctas vrbis partes hostes ingressos. Cùm autem armamentariũ illud esset in domo saltus Libani, *3. Reg. 7.* ideo *armamentarium saltus* appellat. *Scissura domus David*, dicuntur partes illæ ab hostibus disiectæ, atque apertæ, per quas ad ciuitatem vsque David Chaldæi penetrarunt.

Sed mihi magis videtur cum eo, quod superest capitis, consentaneum, si non tam hæc de vastitate armamentarij, aliarúmque partium ciuitatis, quàm de belli seu defensionis comparatione à Solymitanis adhibita ad arcendas seu infirmandas Chaldæorum vires accipias. Qui ad auctorem, conseruatorémque salutis non aspexerunt, sed ad armamentarium, vt inde armis instructi occurrerent hosti insultanti: aspexerunt in scissuras ciuitatis David, vt illas instaurarent, ac reficerent, & si quid in mœnibus esset ruinosum, aut infirmum, vt illud ad illudendas inimicorum machinas solidarent: aut certè (vt indicant L x x. qui pro *scissuris* reddiderunt *κοῖλα*, id est, *speluncas*) aspexerunt ad latebras, quia ibi subterranea erant latibula, vbi occultari possent ciues vrbe capta; aut cæci, & occulti meatus per quos se ab hostium potestate subducerent. De quibus Iosephus *lib. 4. de bel. cap. 43.* Vbi tradit Iudæos in cryptis latuisse, ibique deprehensos atque interfectos à Romanis: de quibus Isaias suprà *cap. 2. Ingredere in petra*: Vbi nos ea de re multa. Et sanè ex Hebræis Rab. Salomon & Rab. David in illud Ieremiæ *cap. 39. vers. 4. Per viam horti regis.* tradunt Sedechiam per speluncam quandam subterraneam, quâ à domo Regis ad solitudinem Iericho transmeari poterat, profugisse, vbi mirificam confingunt fabulam suo dignam ingenio. Dicunt enim misisse Deum qui Sedechiam seruare noluit à Chaldæorum armis, syluestrem capram, quæ eadem prorsus linea fugiebat super terram, quâ Sedechias per speluncam saltus, & ad alterum os speluncæ venisse, quo tempore per illud Sedechias egrediebatur, & ita captum à Chaldæis, qui capram illam venandi studio insequebantur. Sed figmentum hoc Rabbinicum meritò respuunt, & optimè confutant Lyra *in 4. Reg. cap. 25.* & Abulensis *quæst. 7.* Hanc explicationem de belli comparatione & militari instructo contra hostiles machinas, & insidias tradit Dionysius, Vatablus, Emanuel Sa, & Osorius; & suadet textus ipse Hebraicus, qui non tam indicat aspecturos esse Iudæos armamentarium, quàm ad armamentarium, qui modus loquendi spem in altero collocatam significat; sic enim Hebr. אל נשק *el nesek*. & ita vertunt Pagninus, Forerius, & Tigurina. Et sanè quæ sequuntur, in hunc sensum accipiunt omnes ferme Doctores, neque apparet grauis vlla ratio, cur hæc minùs in hanc sententiam assumi debeant, quàm illa.

Hebræorum fabula de Sedechia.

l *Et scissuras ciuitatis David.*] Non aliter hæc accipio, quàm exposui proximè. Illud iterum obseruo pro *scissuris* vertisse L x x. *κοῖλα*, id est, *subterraneos specus*, qui multi fuisse dicũtur, vel ad latebras, vel ad effugia, in quos respexere Iudæi Chaldæorum tempore: sicut multò pòst cùm à Romanis obsessi. Nam vt Iosephus tradit *lib. 7. de bello cap. 16.* in subterraneis cloacis delituerunt. 15.

m *Et congregastis aquas piscinæ inferioris.*] Quemadmodum Ezechias per aquæ ductum, aquam in ciuitatem induxerit magno studio, ac molitione, habes *4. Reg. cap. 20. vers. 20.* & *Eccl. 48. vers. 19.* Vbi hæc de Ezechia; *Muniuit ciuitatem suam, & induxit in medium ipsius aquam: & fodit ferro rupem, & ædificauit ad aquam puteum.* Est autem verisimile, Reges alios, contra quos variis temporibus bellum mouit Nabuchodonosor, aut idem fuisse molitos aliis effossis puteis, & aquæ meatibus, aut certè per Ezechiæ subterraneas vias in piscinas, quæ 16.

essent in ciuitate, tantum aquarum deriuasse, quantum satis videbatur & pro ciuium numero, & pro obsidionis tempore. Videtur autem extra ciuitatem ad Siloë esse piscinam, quæ aquam primum è fonte exciperet, quæ ideo appellatur *inferior*, quia in depresso loco erat, & ad montis radices, in quo sita ciuitas. Hæc verò congregata est, id est, in ciuitatem reducta, aut muro clausa, ne in vsum, & potestatem hostium veniret; extructa alia intra duos muros, in quam deduceretur aqua, quæ commodè in inferiori seruari non poterat.

n *Et domos Ierusalem numerastis.*] Nempe vt hinc cognosceretis, quantum aquæ obsessis esset necessarium.

17. o *Et destruxistis domos ad muniendum murum.*] Domus puto quæ erant extra ciuitatem, & muris vicinæ, vt ex earum materia muros instaurarent, & hosti eriperent, in quo confirmare se possent obsidionis tempore, & inde aut apertas facere irruptiones, aut occultas insidias moliri.

18. p *Et non respexistis ad eum, qui fecerat eam.*] Hinc liquet quò spectet narratio superior, nempe positam esse fiduciam in armis, mœnibus, & piscinis: non tamen salutem expectatam, aut quæsitam à Deo, à quo firmamentum habet, & robur, quidquid firmum est. Sed in illo, *qui fecerat eam*, aliquid puto latere magis occultum; & suspicor aut Dei aliquo speciali consilio effossam esse cisternam illam inferiorem ad quæ subsidium ab Ezechia, vt credo: aut illud *eam* neutraliter sumi, quod Hebræis vsitatum est, ita vt omnia superiora referat, aut præsidium, quod in eis locauerant malè sani Iudæi. Quasi diceret, non speratis in Domino, cuius consilio illa omnia vobis comparata sunt, seu certè non spectasse illorum regum, aut principum exempla, qui aut mœnibus sepsere ciuitatem, aut aquam illam in effossam piscinam deriuarunt. Dauid intelligo, & Ezechiam, qui magis sperarunt à Dei benignitate felicem rerum euentum, quàm ab vlla munitione aut humano consilio prouenire.

q *Et vocabit Dominus Deus exercituum in die illa ad fletum.*] Proponuntur hic à propheta quæ in maximo mœrore, ac luctu fieri solent, quæ aperta sunt.

19. r *Et ecce gaudium, & lætitia, occidere vitulos, &c.*] Antequam Iudæis aduenirent extrema hæc incommoda, vocabat illos Dominus per prophetas, & maximè per Ieremiam, & nunc etiam per Isaiam ad fletum, & saccum, id est, ad pœnitentiam, vt peccata delerent, quæ diuinum acuebant furorem, & Chaldæorum armabant aciem contra Ierusalem. Illi verò, aut increduli prophetarũ minis, aut væsani aliis adducti cogitationibus, sic ratiocinabantur: Si mala imminent vsque adeò grauia, neque genio indulgere nostro, aut habenas laxare voluptati non ampliùs permittitur, si cras morimur, hodie, dum vitæ vsura nobis datur, comedamus, &c. Eadem omnino amentia, qua *Sapien.* 2. dixerunt alij æquè stolidi. *Exiguum, & cum tædio est tempus vitæ nostræ*, &c. *Venite ergo & fruamur bonis*, &c. Ad hunc locum respexit Apostolus 1. *Corinthiorum* 15.

20. s *Et reuelata est in auribus meis vox Domini exercituum.*] Cuius sint *aures*, quibus reuelata vox, aut cuius *vox*, quæ auribus reuelata, Dei ne an prophetæ, obscurum est. S. Thomas hic dubius est, & nihil definit. Fureirus *aures* putat esse prophetæ & *vocem* esse Dei; idem censet Haymo cum Chaldæo. Translatio L x x. omnino ostendit *aures* esse Dei, & *vocem* peccantis populi, & ita putat Hugo, Dionysius, & Vatablus, in quorum ego sententiam magis inclino, quam sic expono. Vox Iudæorum plena, aut desperationis aut impudentiæ peruenit ad aures meas, qui sum Dominus exercituum. Quod satis indicat textus Hebraicus, in quo non est *Vox*, sed tantùm, *& reuelatum in auribus meis Domini exercituum.*

t *Si dimittetur iniquitas hæc vobis.*] Minæ istæ 21.
diuinæ sunt, in quibus per aposiopesim subauditur execratio, nempe *infidelis habear* aut *impotens*, aut quid simile. Obseruat hic Hieronymus ex seuero genere orationis, quàm grauiter ferat Deus genus hoc hominum, qui vbi admoniti sunt, aut sceleris aut periculi, obstinatò tamen perstant in peccatis. *Nihil*, inquit, *sic offendit Deum, quam post peccata erecta ceruix, & ex desperatione contemptus.* Quare subdit, *donec moriamini*, quæ vox inflammati furoris indicium est.

Grauiter Deus infensus iis, qui obstinati hærent in peccatis.

u *Vade & ingredere ad eum, qui habitat in tabernaculo, ad Sobnam.*] Hinc iam noua incipit pro- 22.
phetia contra Sobnam, de quo postea *cap.* 37. Quis fuerit iste *Sobna*, obscurum est. Hieronymus *sacerdotem summum* esse censet, quia *super domum* esse dicitur: *Domus* autem antonomasticè appellatur *templum*, & ita putat S. Thom. Dionysius, & alij plures. Adamus negat, qui etiam paulò audaciùs loquitur de translatione Hieronymi. Fureirus *thesaurarium* putat, & qui curaret, quæ ad templi cultus essent necessaria: consentaneè ad translationem L x x. qui vertunt ταμίαν, id est, *quæstorem*, seu *dispensatorem*. De huius munere nihil hic habemus, nisi quòd sit על־הבית *hhal-habeth*, id est, *super domum*, siue, vt vertit Hieronymus, *præpositus templi*: sed infrà *cap.* 36. *& cap.* 37. vocatur סופר *sopher*, id est, *scriba*, seu, vt aliis placet *thesaurarius*. Et ibidem *Eliacim*, ad quem deuoluendum esse dicitur Sobnæ munus, vocatur על־הבית *hhal-habeth*, sicut hic *Sobna*; quasi iam ante aduentũ Senacherib à suo gradu deiectus, expertus fuerit minas, quas in ipsum Isaias intorserat. De munere Sobnæ nihil arbitror definiri posse magis certum. Neque magis compertum est, propter quod scelus tantum supplicium illi ab Isaia denuntiatum sit. Quidam ex Hebræis, vt refert Hieronymus, tradunt Assyriis à Sobna proditam esse inferiorem partem ciuitatis, & sequitur Haymo, neque id improbat S. Thom. qua de re pluribus infrà *cap.* 37. Vbi ea multorum sententia dicitur, cùm timeret ciuitatem ab Assyriis expugnatum iri, profugisse ad Assyrios. Sed ab aliis communiter non probatur, & magno sanè merito. Tum quia ante aduentum Assyriorum, iam passus fuerat harum minarum non exiguam partem, quia super domum esse desierat, in cuius locum suffectus fuerat Eliacim; tum etiam, quia nulla pars ciuitatis venit in potestatem Senacherib, & *cap.* 37. prædixit Isaias. *Propterea hæc dicit Dominus de Rege Assyriorum, non intrabit ciuitatem hanc, & non iaciet ibi sagittam, & non occupabit eam clypeus, & non mittet in circuitu eius aggerem.* Quare verisimilius est Sobnam fuisse hominem insolentis animi, vt liquet ex ambitioso consilio extruendi sibi magnificum sepulchrum: ex quo etiam sequebatur, vt alios despiceret, conculcarétque; quod & textus ipse declarat. Nam cum de successore Eliacim ageret Deus, quasi eius mitissimos mores opponeret superbo Sobnæ, atque inclementi ingenio, dixit, *potestatem tuam dabo in manu eius, & erit quasi pater.*

pater, in quem sensum accipiunt hæc communiter A Patres.

23. ᵃ *Quid tu hic, aut quasi quis hic?*] Otiosam esse significat aut potiùs perniciosam Sobnæ operam in templo, & ipsum prorsus indignum tanto munere. Sic ad verbum textus Hebraicus. *Quid tibi hic? aut quis tibi hic?* Quæ verba in varias expositiones assumi possunt. Priorem partem omnes penè sic accipiunt, vt in ea significari putent, quàm indignus eo loco ac munere Sobna sit, quasi hoc diceat propheta. Quid tibi hic in domo Domini negotij est? cur te huc in alienam curam intulisti? Posterior pars non ita facilis. Sunt, qui putent his verbis indicari, hunc Sobnam alienigenam esse: neque in vrbe habere aliquem sibi generis B communitate coniunctum. Fortasse meliùs si posterior pars sit prioris explicatio; hoc sensu. Quis tibi hic ante oculos propositus, cuius honori, & religioni seruias? aut quis tibi auctor, vt in hoc loco præesses? Siue, vt vtrumque coniungas, quid tu hic facis? aut quis tu hic es? Et congruit bellè cum eo, quod mox subest, *quia excidisti tibi sepulchrum*, &c. ac si dicat, neque tu is es, aut ea facis, vt excitato sepulchro memoriam tui posteris relinquere debeas.

24. Foreirus putat hanc esse Hebræis familiarem dicendi formulam, qua carpunt impudentes homines, quique nihil consilij, aut pensi afferunt ad ea, quæ facienda sunt. Quæ sanè consideratio placeret, si exemplum haberemus aliud in Scriptura. C Hanc inanem otiosi hominis vmbram optimè vulgatus expressit, dum vertit, *aut quasi quis hic?* qua dicendi forma proposuit hominem nihili, qui non sit aliquis, sed qui aliquis videri velit; non tam pastor, aut præpositus, quàm inane quoddam pastoris simulacrum: qualis à Zacharia *cap.* 11. describitur, *ô pastor & idolum.*

25. ʸ *Quia excidisti tibi hic sepulchrum.*] Eò se insaniæ superbus extulerat Sobna, vt non solùm viuus ad præsentis vitæ fastum munus illud ambierit longè à suis meritis alienum: sed etiam ad mortis, obliuionisque remedium sepulchrum sibi exciderit in saxo, idque magnificè, atque superbè elaboratum; id enim valet *diligenter*, quod statim cum D *memoriali* coniungitur. Quod sanè in illum minimè conuenit, qui non tam aliquis est, quàm futile alicuius spectrum. Quare prædicit Isaias frustra eum ambitiosam illam sepulchri molem arte, sumptúque mirabilem elaborasse, cum longè ab illo loco miser, & exul non tam quieturus sit in vulgari sepulchro, quàm instat pilæ huc atque illuc pet ludibrium rotandus.

26. ᶻ *Ecce Dominus asportari te faciet.*] Certum est hunc Sobnam abductum non fuisse à Nabuchodonosor in Babylonem, quia *cap.* 36. sub Ezechia vixisse traditur, eodem nempe tempore, quo floruit Isaias: Quare verisimile non est ad Chaldæorum vsque appulsum in Ierusalem, vitam produxisse. Fuit ergo abductus ad Assyrios à Senacherib. E Cur verò ille hanc subierit ignominiam, cùm Ierusalem non modò non ceperint, sed neque obsederint Assyrij, nihil habemus è sacro textu; Dicunt tamen Hebræi quos ex nostris aliqui sequuntur, in quibus est Procopius, Dionysius, & Lyra, cùm putaret excisum iri ciuitatem ab Assyrio, qui magnam Iudææ partem vexauerat, expugnaueratque, statuisse Assyriis se dedere, idque vt Ezechias faceret persuadere conatum. Cùm verò ab Angelo deleta fuissent castra Senacherib, ᵃ reliqui Assyria vehementer attrita, vt aliqua ratione acceptam calamitatem solarentur Assyrij, in eos Iudæos, qui ex vrbe Solymitana ad castra transfugerant, non modò crudeliter, sed etiam ignominiosè bacchatos esse, & omnium acerrimè in eorum caput, & principem Sobnam. Apud quos talia passus est, qualia hic à propheta prædicuntur.

ᵃᵃ *Sicut asportatur gallus gallinaceus.*] Hebr. מטלטלך טלטלה גבר *metaltelcha taltelah gauer*, quæ variè transferunt interpretes. Tigurina. *Ecce Dominus proiiciet te proiectione, ô Heros.* Vatablus in commentariis, *Faciet te demigrare demigratione viri.* Pagninus. *Ecce Dominus migrando migrare faciet te ô fortis.* Foreirus, *Ecce Ieboua deferendum inuoluet te inuolucrum viri*, & putat metaphoram sumi ab his, qui cùm in alias regiones sarcinulas suas transportare volunt, eas conuoluunt, quò magis procedant expediti, imponúntque aut capiti, quod faciunt plerumque fœminæ, aut humeris, seu ad tergum reiiciunt, quod faciunt viri. L x x. *Ecce Dominus Sabaoth euertet, & conteret virum.* Ego in hac tanta varietate imprimis arbitror translationes omnes in eamdem conuenire sententiam, nempe facilè Sobnam in alias regiones transportatum iri: metaphoras autem esse diuersas. Et quidem verbum טלטל *teltel*, à radice טול *tul*, vt communiter omnes, *reiicere* significat, aut *facere aliquem proficisci.* Superest, vt hanc explicationem, quam propriam huius loci, & omnium communem esse puto, ad vulgati translationem accommodemus.

27.

Hieronymus docet se accepisse ab Hebræo, quem doctorem habuit vocem גבר *gener*, hoc loco significare *gallum gallinaceum*, & sensum esse, non aliter asportandum Sobnam in regionem hostilem, quàm à rustico ex corte asportatur gallus, nempe castratus, seu capo, vt in foro veneat ligatis alis, & vinctis pedibus, qui habitus miseram captiuorum fortunam satis repræsentat. Videtur autem in gallo gallinaceo latere aliquod prouerbium Hebræis familiare; & id spectasse Hebræum illum de quo Hieronymus, & Hieronymum ipsum; & ideo non admodùm curasse quid significaret גבר *gauer*, cum optimè per illam prouerbialem figuram redderet sensum Hebraici textus. Quod faciunt sæpissimè optimi interpretes, qui in sententiam intenti dum illam assequantur, de verborum forma non laborant. 28. Prouerbiũ.

ᵇᵇ *Gallus gallinaceus.*] Hebr. גבר *gauer*, quæ vox *virum* significat *strenuum*, & *fortem*. Et ita quidam vertit *Heroem*: quidam nomen, in genitiuo ponunt, & ita interpretantur *reiectione viri*: quia viri nempe longiùs deportari solent quàm fœminæ. Alij, quia hostes in fœminas minores sunt, infirmiori sexui parcentes, dicunt Sobnam proiiciendum esse, non in vicinum aut mitius exilium, vt fœminæ solent imbelles, & languidæ, sed in longum atque ærumnosum, in quod protrudi viri solent: quorum miseratio minùs tangit inimicorum animos. 29.

Sunt qui in vocatiuo ponant, vt Pagninus, *ô fortis*, & Tigurins, *ô Heros*, & tunc sensus ironicus est, scilicet, O Sobna, qui strenuum te esse, atque gloriosum putas; neque imparem Regibus, & Heroibus, quorum insaniam imitatus, sepulchrum neque ignobilius, neque minùs illustri loco tibi parasti; asportari te faciet Deus, &c. Quòd si in vocatiuo sit, multò significantiùs sensus idem redditur à vulgato, qui pro *Heroë & forte*, *gallum* transtulit 30.

Gallus natura superbus. rulit *gallinaceum*. Notum autem est quàm sit gallus natura superbus, quámque id & corporis habitu & incessu significet, maximè, vt aiunt, in suo sterquilinio, & in imbelli gallinarum plebecula. Vnde natum prouerbium. *Gallus in suo sterquilinio*. Qui tamen aut victus, aut extra suum illud exile, ac sordidum regnum, timidus est, & abiectus. Quæ gallorum proprietas locum prouerbio fecit, *Gallus domi pugnax, & idem foris timidus*. De quo Cicero *lib. de Diuinatio. Galli victi silere solent, canere victores*. Idem Ælianus *lib. 4. cap. 27. Gallus, si cum altero pugnans vincitur, idcirco non canit, quod ex illa mala pugna spiritus fracti illius vocem supprimunt. Cuius offensione verecundia confusus in primam quamque latebram sese occultat*. Et addit idem auctor aliud eiusdem volucris documentum arrogantiæ stultissimæ. *Cùm limen*, inquit, *intrat, tametsi superum altissimum existat, is tamen sese inclinat: quod quidem ipsum superbia inductus videtur facere, ne videlicet crista vspiam offendatur*. Aptè ergo præpositus templi Sobna *gallus* appellatur, qui in suo illo quasi regno non aliter exultabat, atque efferebatur immodicè, quàm in suo gallus sterquilinio: futurus postea, quasi gallus victus, quo nihil est tristius, atque abiectius, & ligatis alis atque dimissis superbiæ cristis, transmittendus venalis.

51. c c *Et quasi amictum sic sublenabit se.*] Hic etiam locus non eodē modo ab omnibus aut redditur aut explicatur. Hebr. ועטך עטה *vehhotecha hhatoh*, pro quo Tigurina *Amiciendo amiciet te*: Eodem modo Pagninus, & Foreirus, quæ translationes eumdem credo sensum continent, quem vulgata: magis tamen obscurè. Illi enim iuxta phrasim Hebraicam, notam similitudinis omiserunt, quam expressit vulgatus; licèt aliter suam ipsi versionem interpretentur. Vatablus amiciendum dicit ignominia, quod vult etiam Chaldæus. Qui loquendi modus alienus non est à Scriptura. *Psal.* 108. *Induit maledictionem sicut indumentum*. Foreirus paulò aliter, qui Sobnam sic dicit esse complicandum, & conglobandum, sicut à Turcis, & gentibus orientalibus in globum complicantur fasciæ in se ipsas sæpius reductæ, colligúntque illud mithræ genus, quod *turbante* vulgò, aut *triumfa* dicitur: & quòd ideo statim ab illa fortasse forma, pilæ comparetur. Alij communiter secuti versionem Hieronymi affirmant ea facilitate expulsum iri Sobnam, qua quis pallium, quod non resistit, aut leuat, aut iactat. Ita Hieronymus, Haymo, S. Thomas, Adamus, & Lyra.

52. Sed nos tentemus Hieronymi translationem cum Hebraico textu conciliare: in quo videtur omnino non comparari Sobnam cum pallio, sed potiùs dici quasi pallio coopertus. Quare existimo illud *amictum* non esse nomen verbi gratia pallium, sed participium: quod credo in vertendo voluisse Hieronymum: sic enim benè vis tota exprimitur Hebraicarum vocum. Et tunc puto allusum esse ad aliam consuetudinem familiarem aliis gentibus, sed præsertim Assyriis, & Babyloniis, qui quem morti, aut graui alicui ignominiæ destinassent, eius faciem amictu velabant; vt liquet

Damnatis facies velatur. *Esther cap.* 7. vbi de Aman dicitur, postquam in illum furor Regis exarsit. *Et statim operuerunt faciem eius*. Et de Sedechia qui captiuus ductus est ad fœdam ignominiam dicitur *Ezechiel. cap.* 12. *num.* 12. *Facies eius operietur*. Qui etiam videtur esse captiuorum & miserorum habitus; quorum statum vt referret Ezechiel, dixit illi Deus suprà *vers.* 6. *Faciem tuam velabis, & non videbis terram*. Apud Romanos id esse frequens ostendit illa vsitata forma in capitali supplicio adhiberi solita, *Lictor, colliga manus, caput obnubito, arbori infelici suspendito*. Sic ergo abducetur Sobna captiuus ab Assyriis, amictus nempe facie, sicut Ezechiel captiuorum fortunam repræsentabat, vt pote longo ludibrio atque ignominiæ damnatus.

Sed quando alij suam addunt versionem, licebit nobis in re vsque adeò obscura nostram quoque producere. Verbum עטה *athah*, ita significat *operire*, vt etiam significet *declinare*, seu *vagari*, vt vertit Hieronymus *Cantic.* 1. *Ne vagari incipiam*. Iuxta hanc significationem secunda pars erit prioris explicatio, hoc sensu, *Asportari te, faciet asportatione galli gallinacei: & vagando vagari te faciet*. Neque alius videtur sensus ille, quem extremo loco adhibuimus, nam si captiuis caput obnubitur, vt videtur ex Ezechielis facto verisimile, sanè qui amictus est, eo signo vagari, atque exulum more peregrinari iubetur. 53.

d d *Coronans coronabit te tribulatione, quasi pilam mittet te in terram latam*.] Variè hic item locus ab aliis redditur, & explicatur. Tigurina, *Circumligando circumligabit te fascia, velut trochum, in terram spatiosam proiiciet te*. Foreirus, *Cidarizando te cidare quasi globulum ad terram latam manuum*. Pagninus, *Circumdando circumdabit te circuitu sicut pilam*. Chaldæus, *Auferes a te thiaram, & circumdabunt te inimici quasi murum*. Septuaginta non longè à Chaldæo, *Auferet stolam, & coronam tuam gloriosam*. Omnium translationum præter has duas postremas, eadem ferme sententia est, metaphora non eadem. Sensum expressit omnium optimè noster Vulgatus, qui Sobnæ magnam ignominiam, & ærumnam hoc dicendi genere denuntiat: Siue quia pro corona pontificia, corona succedet ad ignominiam turpis, ad dolorem acerba, qualis illa fuit, quam Herodi Agrippæ imposuerunt Ægyptij, sub persona Carabæ cuiusdam fatui, vt tradit Philo de legatione ad Caium. Et hoc indicant translatio septuaginta, atque Chaldaica; aut quia *coronare* est aliquid sic implere, vt cumulatum sit, id est, aliquid extra vas seu mensuram emineat. *Corona* item in Sacris literis *abundantiam* significat. *Psal.* 64. *Benedices coronæ anni benignitatis tuæ, & campi tui replebuntur vbertate*. Et *Psal.* 102. *Qui coronat te in misericordia & miserationibus*, id est, implet te. Et hunc esse puto verum sensum, quem vt magis explicem, & omnia eadem figura filóque contexam: 54. Psal. 64. Psal. 102.

Obseruo primò pro *coronans coronabit te*, esse in Hebraic. textu צנוף יצנפך צנפה *tsanoph itsnophcha tsenephah*, quod ad verbum optimè Tigurina reddidit & Pagninus. Est autem *corona*, quæ hoc loco dicitur צנפה *tsenephah*, non quæcumque corona, sed quam gestant Reges, & sacerdotes Orientales ex fascia cōplicata sæpius, & in sphæræ similitudinem conglobata. quam *triumfam* vulgo Hispanorum dicunt, seu *turbante turquesco*. Latini, seu Persæ potiùs, quorum hæc vox est, *Cidarim* appellant; quod ex proprietate Hebraicæ vocis deduco, quæ significat *inuoluere*, qualis à nonnullis esse existimatur corona sacerdotalis. Secundò obseruo hîc subaudiri similitudinis notam, quod valde apud Hebræos vsitatum est. Tertiò hîc *coronare* non videri idem, quod ornare caput, sed aliquid in coronæ, qualem hîc describit propheta, nempe cidaris, similitudinem conuoluere, aut conglobare; ita vt quod conuolutum est, in sphæricam 55.

figuram

figuram conformetur. Erit ergo ex his talis sententia. Circumligabit te, ô Sobna, Deus, & in globum, seu pilam conuoluet, non aliter atque longa & explicata ambitiosiùs fascia in sphæram conglobari solet. Quæ figura vt rotatu facilè circumagitur, & pellitur longè, sic tu è tuo depulsus loco velociter in longissimas regiones inimicorum proiectus rotaberis. Deinde ad hanc explicationem bellè subiungitur, *quasi pilam mittet te in terram latam*: quia nimirum te priùs in quandam quasi pilam rotundauerat, in eámque formam, aut conditionem adduxerat, vt quiuis te per ludibrium, próque sua libidine iactare atque versare possit.

Hæc à me longiùs dicta sunt, vt translationes varias inter se & cum Hebraico textu conciliem. Sed est magis expeditus sensus quem obuium affert vulgata translatio, si dicamus, pro corona, & gloria quam obtinebat templi præpositus, successuram ignominiam, & tribulationem.

36. ee *Quasi pilam mittet te in terram latam & spatiosam.*] Quemadmodum pila in decliui loco nunquam consistit, atque etiam in plano, quia quicumque pulsus, aut exigua vis illam loco mouet, longéque adigit; sic iste Sobna, quem pilæ in modum conglobatum esse diximus, in nullo loco diu permanebit; sed huc, illúcque vagus, incertúsque rotabitur. Ita ferme omnes cum Hieronymo. Pro *spatiosa* est in Hebræo רחבה ידים *rachabah iadaim*, id est, *spatiosa manibus*. Eodem omnino modo *Psalm.* 103. *mare* dicitur *spatiosum manibus*, id est finibus, aut littoribus; Quomodo *manus, terminum* siue *extremum* significet, diximus ad illud Zachariæ c. 15. *In medio manuum tuarum.*

> Psal. 103.

37. ff *Ibi morieris, & ibi erit currus gloriæ tuæ: ignominia domus Domini tui.*] Communiter interpretes reprehendi putant Sobnam, quòd monumentum ad immortalitatem illustre adornare sibi fecerit, cùm tamen in illud inferendus non sit, sed inde procul in hostili solo, aut lacerandus à canibus, aut sepultura asini sepeliendus; & in fœdam ignominiam conuertendus currus gloriæ, id est gloriosus, & ambitiosus fastus, quem sibi in glorioso munere & hominum opinione captabat.

38. Ego hic arbitror per zeugma ad vnum verbū tria membra clausulæ esse referenda, ad illud nempe *morieris*, quod credo sibi persuadebit facilè, qui textum Hebraicum consuluerit, qui ad verbum sic habet, *ibi morieris, & ibi currus gloriæ tuæ* (supple morietur) *& ignominia domus Domini tui* (supple morietur.) Quod attinet ad tertium membrum, ante quod non est coniunctio *&*, quidam vocatiuum esse putant, vt Vatablus. Certè sine coniunctione transferunt alij omnes præter Vulgatum, in hunc sensum: *Ibi morieris, & ibi peribit gloria tua, ô dedecus familiæ Domini tui.* Sed si coniunctionem addas cum Vulgato, quod fieri profectò debet, erit elegans, grauísque sententia, *In exilio morieris, & si quid tibi inerat vmbratilis, ac fucatæ gloriæ, ibi peribit, morietur quoque ignominia domus Domini tui. Id est, remitteret gloria domus Domini tui, quæ te præposito non obscurata solùm, sed mortua videbatur.* Ex quo quiuis intelligat quantum ignominiæ trahat domus etiam illustris, & gloriosa à serui, præsertim si in dignitate constitutus sit, sceleratis moribus, quando eum illius morte ignominia quoque moritura dicitur.

> Sensus sceleratus famulum etiā nobilem obscurat.

39. gg *Et expellam te de statione tua, & de ministerio tuo deponam te.*] In textu Hebraico migratio est à prima persona ad tertiam. Nam in secundo membro pro *deponam*, est *deponet*. Quod in Hebraico idiomate valde vsitatum est, vt diximus *in cap. 12. Zachar. num.* 40. Et paulò antè hoc ipso capite aliud habemus exemplum; nam vbi Vulgatus habet *excidisti tibi hic sepulchrum, excidisti in excelso memoriale*: in Hebræo est secundo loco, *excidit in excelso memoriale*. Plura exempla inuenies apud Pagninum *lib. 4. Instit. cap. 13.*

> Regula. Transitus à prima persona ad tertiam.

40. hh *Et erit in die illa, vocabo seruum meum Eliacim.*] Quando facta fuerit ista depositio Sobnæ, non constat ex scriptura; Sed est certum contigisse ante aduentum Senacherib; nam quo tempore Rabsaces impiam, & minacem legationem obiit, missi dicuntur quasi legati infrà *cap. 36.* Eliacim, & Sobna, quorum ille dicitur esse על הבית *hhal habeth*, id est, *super domum*, quod munus habuisse dicitur hic Sobna. Quare iam eo tempore munus translatum erat ad Eliacim. Credibile est optimum Regem Ezechiam noluisse, vt impius Sobna esset in eo sacro ministerio diutius, quem ab impio Achaz Ezechiæ patre templo fuisse præpositum, non est incredibile. Quem ne omnino princeps humanissimus abiecisse videretur, munus aliud illi non tam ad templi vsum, quàm ad regiæ domus administrationē attribuit, quocirca infrà *c. 36. scriba* dicitur Hebr. סופר *sopher*, quia thesauris præfectus, aut Regij sumptus curator, siue administrator fuit. Neque obscura ex hoc loco coniectura sumitur, in quo extinguenda dicitur Sobnæ morte, aut exilio, *ignominia domus Domini sui*, id est, Ezechiæ: nam modus ille loquendi non tam *in Domino suo*, Deus, quàm mortalis homo videtur intelligi. Neque difficile hoc videbitur ei, qui nouerit Ezechiæ sanctitatem, qui sicut templum illis purgauit sordibus, quas pater inuexerat, sic etiam verisimile est multo studiosiùs purgandum curasse ab impiis, sordidísque ministris; præsertim cùm hanc tam acrem Sobnæ reprehensionem audiisset ab Isaia, quem diuino afflatum Spiritu nouerat.

41. ii *Induam eum tunica tua, & cingulo tuo confortabo eum.*] Ex hoc loco colligit Hieronymus summum Sacerdotem fuisse Sobnam: nam hæc ornamenta illa videntur esse, quibus lex induit sacerdotem. De *tunica* & *balteo*, totáque veste sacerdotali, latè habes *in Exodi cap.* 28. & apud Hieronymum *in epist. ad Fabiolam*. De *balteo* præcipuè *Exod.* 39. Scio aliis dari *tunicam & balteum*, sed hic credo antonomasticè sumi pro insigni pontificio. Et id, quod statim subest, non parum insinuat, dum Eliacim futurus esse dicitur *pater habitantibus Ierusalem*, cui præter Regem, aut Sacerdotem summum, non video cui conuenire possit.

42. kk *Et dabo clauem domus Dauid super humerum eius.*] Hinc aliqui sibi persuadent præpositum regiæ domui fuisse Sobnam potiùs quàm templo. Ita Pradus *in cap. 17. Ezechiel. vers. 23.* Montanus, & Emanuel Sa: Dubitant Foreirus, & Adamus, quia *domus Dauid* non tam videtur *templum* dici posse, quàm *Regia domus*. Sed dupliciter occurri potest huic cogitationi. Nam *templum* vocari potest *domus Dauid*, sicut etiam vocatur *Salomonis*, quia non minori studio in eius molitionem incubuit David importatis omnibus ad fabricam necessariis, quàm Salomon. Et ita censent S. Thom. Dionysius, & Lyra. Deinde, quia *domus Dauid* apud hunc ipsum prophetam non tantùm vocatur, quæ aliter *arx Sion*, aut *ciuitas Dauid*; sed etiam *tribus Iuda*. Sic enim suprà *cap. 7. Audite ergo domus Dauid.* Huic ergo tribui Iuda in qua etiam continetur

sur Benjamin, vt pluribus ostendimus in Zachariam *cap.2. num.16.* præerat Sacerdos summus, sicut etiam nunc Pontifex maximus toti Ecclesiæ. Quod si de Regia domo hic capias, non est difficilis exitus ab hoc nodo. Cùm enim sanctus esset Rex Ezechias, sanctus etiam Eliacim, & pater omnium, ex eius consilio Rex sanctus, & patriæ amans omnia moderabatur, quem videbat ex hac prophetia datum esse & templi præpositum, & omnium parentem. Quocirca Sacerdos iste summus optimè dici potuit habuisse *clauem domus Dauid*, id est, *Regia*, quia ille de Rege, totáque domo liberè pro suo arbitrio statuebat, postulante Rege, adeò non repugnante.

43\. *Clauis* pro summa potestate.

Porrò *clauem* pro summa potestate sumi, ipsius clauis natura declarat; quæ quod clausum est aperit, & quod est apertū claudit: quos vult admittit, & quos vult excludit: neque contra quis audet aut admissos excludere, aut exclusos admittere. Et sanè ex alia metaphora, & phrasi scripturæ id magis intelligitur. Dicimus enim illum *ingredi*, aut *egredi*, in quo summa est potestas: & cui nihil interdictū est. Moyses cùm Ducē pro se postularet à Domino *Nu. c.17.* ait, *Prouideat Dominus, &c. hominem qui sit super multitudinem hanc; & possit exire, & intrare ante eos, & educere eos, vel introducere.* Est itaque potestatis summæ, *exire, & ingredi, educere, & introducere:* Quod sanè facit *clauis* dum claudit, at reserat portas. Ad hanc clauis potestatem, & ad hunc Isaiæ locum crebræ sunt allusiones. *Apoc. 1.* de Christo, *Habeo claues mortis, & inferni.* Et iterum *Apocal. 3. Qui habet clauem Dauid, aperit, & nemo claudit.* Vbi etiam de Christo sermo est. Et *Matth. cap. 16.* Petro dantur claues regni cœlorum; & clauium vsus declaratur dum dicitur: *Quodcumque ligaueris super terram, erit ligatum & in cœlis: & quodcumque solueris super terram, erit solutum & in cœlis.* Vbi *ligare*, & *soluere* idem est quod *aperire*, & *claudere*. Existimo autem apud Hebræos metaphorica, & prouerbiali figura *clauem* pro potestate sumi, sicut apud Hispanos vulgari formula, *Tener la llaue es tener potestad para haçer, y deshaçer*. Et illi, qui domum emit, claues ab antiquo possessore traduntur; & principi in deditione arcis, eius traduntur claues ab obsessis, cum quibus simul possessio, atque potestas traditur solenni atque legitimo ritu.

Egredi, & ingredi potestatē summā importat.

44\. Christi regnum quale.

ll *Super humerum eius.*] Sunt qui putent eos, qui magistratum ineunt, solere *super humeros* gestare clauem suæ potestatis insigne; sed vnde id acceperint, nec diuinare quidem possum. Foreirus dicit magnas claues solere à clauiculariis *super humeros* gestari. S. Thomas, & Haymo tradunt auream esse clauem in templo: In quem vsum non explicant, dicturi tamen existimantur, vt illam Sacerdos summus accipiat, tanquam aut possessionis vindicias, aut potestatis insigne. Sed hæc incerta sunt, neque hic locus valde ad illam sententiam facit. Non enim *claues* propriè sumuntur, sed metaphoricè, pro potestate in aliquo genere suprema. Quare nihil aliud hunc locum sibi velle arbitror, quam quod de optimo Rege Emanuele diximus suprà *cap. 9.* ad illud, *Factus est principatus super humerum eius.* Nam regnum Emanuelis opponitur aliorum regno, qui tyrannicum in subditos agitabant imperium, imponentes aliorum humeris imperij pondus, ita vt ex aliorum spoliis suos alerent tyrannicos fastus. At contrà Rex Emanuel subiturus erat regni sui molem, vt per varia incommoda, atque discrimina subditorū commodis, & paci

nu

seruiret. Sic iste Eliacim, qui pater futurus erat potiùs quàm dominus aliorū, humeris suis, non subditorum imponet regni pondus; contrà quàm impius Sobna, qui compendium sibi, & gloriam ex subditorum vexatione quærebat. Proponitur autem in Eliacim optimi pastoris præclara species, & forma, qui si episcopatum, aut magistratum desiderat, bonum opus desiderat. Qua de re multa, & grauiter Patres. Certè bonus pastor Christus *clauem gestat super humerum*, dum ouem quam magno labore errantem quæsierat, humeris imposuit. De quo Isaias *cap. 40. Sicut pastor gregem suum pascet; in brachio suo congregabit agnos, & in sinu suo leuabit, fœtas ipse portabit.*

Sed requiret hic fortasse non nemo aliquid, 45.
cùm videat nihil *clauis* cum *humeris* esse commune, atque adeò à propheta non videri commodè coniungi, nisi consuetudo aliqua, ac legitima cæremonia copularet. Respondeo in scriptura sæpius varias commisceri, atque confundi metaphoras; & in hoc ipso nomine optimum habemus exemplum. Nam cùm proprium sit *clauis* non *ligare*, ac *soluere*, sed *aperire*, & *claudere*, tamen *Matth. cap. 16.* cùm dixisset Christus, *Tibi dabo claues*, subdit, *Quodcumque ligaueris, & quodcumque solueris.* Neque id hoc loco durum est, cùm *clauis* sumatur pro *sceptro*, quod plerumque ita gestatur manu, vt tamen humeris admoueatur.

Regula. In Scriptura sæpe confunduntur metaphoræ.

mm *Aperiet & non erit qui claudat, & claudet* 46.
& non erit qui aperiat.] Explicatur vis & natura potestatis, quam contra nemo quicquam moliri potest. Si quidquam aperuerit, id est, decreuerit, aut permiserit, nemo est qui infringat; si quicquam vetuerit, nemo qui statuat; si quicquam abrogauerit, nemo qui restituat. Suo itaque arbitratu liberè, quidquid volet audebit, ratúmque censebitur. Hæc ferme omnia cum respectu ad hunc locum de Christo dicuntur *Apocal. 3.*

nn *Et figam illum paxillum in loco fideli.*] Iam 47.
alia similitudine declarat qualis esse debeat regia, aut in alio genere quæcumque potestas summa: nempe instar *paxilli*, seu *claui*, qui infixus parieti varia vasa, atque instrumēta domesticæ supellectilis habet suspensa. Quemadmodū ex paxillo vasa pendent varia, variis, dissimilibúsque interdū ministeriis deputata; sic etiam ex principe pendent summi, medij, infimi, quo labente, ac sublato cæteri quoque plerumque corruunt. Vnde nata sit hæc metaphora, aut quid propriè sit iste paxillus, non omnes idem sentiunt. Pradus in c. 17. *Ezech. vers. 23* putat *paxillum* dici lignum præaltum, ac firmum, quod totum sustinet papilionis, seu tabernaculi pondus; quod *tolumen*, seu *statumen* vocari posset; cùm autem olim homines in tabernaculis agerent, vt Isaiæ tempore etiam Madianitæ, vt capite præcedenti diximus, ab gentium consuetudine ductam putat esse metaphoram. Nam paxillus ille non solùm distenta funibus vela sustentat; sed etiam ex ipso diuersa vasa, seu instrumenta pendent, tam quæ ad ciborum vsum, quàm quæ ad musicam, rémque bellicam pertinent. Et paxillus ille, vt alia omnia, sic etiam regij nominis symbolum, & pondus sustinet. Hæc ferme Pradus.

Hæc tamen explicatio, quamuis acutè excogitata, quò tamen minùs mihi probetur, facit quòd vox 48.
Hebr. יתד *iathed*, pro qua noster *paxillus* reddidit, non potest lignum illud excelsum, & quasi columnam significare. Valet enim vt cuique videre promptum est; *clauum*, qui magis in pariete ad suspen

Paxillus quid.

suspendenda vasa, quàm in terra ad sustinendam molem figi solet. Et sanè quando *Zachar. cap.* 10. *paxillus* cum *angulo* coniungitur, vbi huic affine argumentum est, longè est, vt talem vsum, aut significationem habeat. Adde quod *Ezech. cap.* 15. (Ezech. 15.) vbi idem *paxilli* vsus indicatur, res esse ostenditur vilissimi pretij: nam cùm ageret de ligno vitis, illique negauerit aliorum vsuum commoditatem, ad extremum subiecit, neque ex eo fieri posse paxillum, ex quo vas dependeat, id est id, quod ex ligneis instrumentis vilissimum est. *Fili hominis, quid fiet de ligno vitis*, &c. *nunquid tolletur de eo lignum, vt fiat opus, aut fabricabitur de eo paxillus, vt depẽdeat in eo quodcumque vas?* & *Iud* 4. cùm sermo esset de tabernaculo, dicitur Iahel sumpsisse clauum tabernaculi, adactúmque malleo infixisse in temporibus Sisaræ. Sed quis putet lignum illud, ex quo distendebantur vela; & cui totum incumbebat tabernaculi pondus, malleo fuisse adactum in Sisaræ temporibus? quomodo eo sublato stare potuisset tabernaculum illud, in quod, extincto Sisara, alij ingressi

49\. dicuntur? Quare dicẽdum puto, paxillum esse clauum, siue ferreum, siue ligneum infixum parieti, Hispanè *estaca*, ex quo instrumenta domestica, & varia supellex suspendi solent, aut bellica, vt *Zachar. cap.* 10. qualia sunt scutum, hasta, arcus, aut musica, triclinaria, aut culinaria, de quibus hîc Isaias; quod sentiunt communiter interpretes. Porrò (Prouerbiū.) *paxillus* prouerbialem figuram præsefert, significátque illum, qui alijs præsidio atque saluti est. Qui licèt res sit non magnæ molis, ac præsidij, sicut columna, tamen antiquis temporibus, quæ videtur spectasse metaphora fortasse nihil erat ad sustinenda, seruandáque vasa commodiùs, & vsitatiùs.

50\. oo *In loco fideli.*] Id est, tuto, & firmo, ex (Fidelis quid.) quo paxillus non facilè aut excidere, aut reuelli possit. *Fidelem* autem vocamus, qui rem creditam seruat, ac reddit cùm repetitur: qualis dicitur ager, qui quod accepit ab agricola semen, cum vsura restituit. Et talis est locus firmus, puta domum, pontem, lignum, aut bene materiatum, aut constructum murum, quæ his, qui illorum quasi fidei aliquid commisere, fraudi non sunt. Ad hunc modum *locus* dicitur *fidelis*, in quo clauus figitur, qui nõ est è materia futili, quæ facilè dissipatur, & soluitur, sed clauum tenet arctè, amplectitúrque ad omnem firmitatem, ne vnquam excidat. Quo loco propheta videtur ostendere; quid intersit inter Eliacim, & Sobnæ præfecturam. Nam Sobna, qui paxillus erat populi, firmo ac fideli loco fixus non erat, & reuulsus ab eo facilè fuit, atque proiectus longè. Eliacim verò, quia fideli loco positus, diuturnam stabilitatem consecutus est, neque ex eo vnquam refians.

51\. pp *Et erit in soliũ gloriæ domus patris eius.*] *Solium* aliquid significat excelsum, & illustre. Neque solùm ab Eliacim gloria, atque splendore patentes ipsius gloriosi futuri dicuntur, sed etiam, qui in domo patris sui continentur, id est posteris, ad quos pertinere etiam videtur vox Hebraica צאצאים *tseetsaim*, pro qua Vulgatus reddidit, *vasorum diuersa genera*; intentus magis in sententiam, quàm in verborum significationem: Significat verò *propagines, genimina*, & per translationem *progeniem*, à verbo יצא *iatsa*, quod *egredi* significat.

52\. qq *Vasorum diuersa genera.*] Perstat in metaphora claui, seu paxilli, ostenditque omnium ordinum homines summos, infimósque ab Eliacim habituros gloriæ pacísque subsidia: tanquam ab eo qui omnium dicitur futurus esse pater. In voce Hebraica aliquid est quod maiorem in modum commendat Regis, aut sacerdotis in subiectum sibi populum sedulitatem, curam, & amorem. Significat enim progeniem à parente propagatam, aut propaginem è vite pullulantem, aut quod alteri adhæret tanquam ipsi cognatum: accommodatè ad *patris* nomen, quod à propheta datur Eliacim. Nam vt vitis propaginem, & pater liberos: sic Eliacim sustentabit, amplectetúrque, quos habebit subditos. Hieronymus autem eodem sensu *vasa* conuertit, vt metaphoram paxilli seruaret, quam tamen non semper Scriptura perpetuam seruat, vt nuper diximus, cùm ageremus de claue super humeros.

53\. rr *Auferetur paxillus qui fixus fuerat in loco fideli, & frangetur & cadet.*] Hic sermo est de Sobna, qui paxillus fuerat, ex quo plurimorum spes, & præsens cõmoditas pendebat: quo ablato, ignominioséque deposito cætera, quæ in eo niti videbantur, eodem impetu conciderunt. De Sobna hæc accipiunt Dionysius, Vatablus, Foreirus, Lyra, Adamus. Sed quomodo refixus paxillus, si fideli priùs infixus parieti? Respondeo *fidelem* vocari locum, & *firmum*, non tamen satis fideliter, ac firmiter adactum esse clauum, qui tam facilè reuelli potuit. Aut certè locus ille *fidelis* dicitur, non tam respectu aut propriæ firmitatis, aut Sobnæ pontificis, quàm respectu Eliacim. Quasi dicat propheta: ex eo loco excidet Sobna qui fidelis, & firmus erit Eliacim, & ex quo stabili aliorum gloria, & subsidia pendebunt. Aut tandem locus appellatur *fidelis*, quia maximam desiderat fidem, in eo, qui illum occupat; qualem non seruauit Sobna, qui non tam populi commoditati, quàm suæ, vexato laceratóque populo seruiebat.

54\. Alij hæc referunt non ad Sobnam, sed ad sacerdotalem statum, & tempus Chaldæorum, & in his, Hieronymus, S. Thom. Haymo, & Hugo; qui censent sacerdotium in *paxillo* designatum auferendum in captiuitate Babylonica. Et re vera ita accidit iuxta illud *Osea* 3. *Dies multos sedebunt filij Israel sine Rege, & sine principe, & sine sacrificio, & sine altari, sine Ephod, & sine Theraphim.* Sed prior explicatio videtur magis expedita, neque enim etiamsi sacerdotium, id est, paxillus, Chaldæorum tempore ceciderit, paxillus secundus post Sobnam, id est, Eliacim, fixus est in loco non fideli. Nam ille è sacerdotio eiectus non est, cùm longè post eius ætatem captiuitas contigerit Babylonica.

Argumentum vigesimi tertij capitis Isaiæ.

Agit hic Isaias contra Tyrum, cuius ruinam ex antiqua gloria atque potentia eleganter describit, deinde ciuitatem illam lautam, & nobilem ducendam esse captiuam, seruiturámque apud alienos, ac duros dominos denunciat. Denique illorum subitum casum, & miserabilem fortunam consolatur; dum ait, exactis ab exilio septuaginta annis, soluendam esse captiuitatem, redituró sque Tyrios rursus ad antiquam artem, ex qua lucrum illud, & nomen instaurabunt, quod antè perdiderant.

CAPVT XXIII.

1 [a] *Onus Tyri. [b] Vlulate naues maris; [c] quia vastata est domus, vnde venire consueuerant: [d] de terra Cethim reuelatum est eis.*

2 [e] *Tacete qui habitatis in insula: negotiatores Sidonis, [f] transfretantes mare repleuerunt te.*

3 *In aquis multis semen [g] Nili messis fluminis, fruges eius, & facta es negotiatio gentium.*

4 [h] *Erubesce, Sidō; ait enim mare: fortitudo maris dicens: [i] Non parturiui, & non peperi, & non enutriui iuuenes, neque ad incrementum perduxi virgines.*

5 [k] *Cùm auditum fuerit in Aegypto, dolebunt, cùm audierint de Tyro.*

6 [l] *Transite maria; vlulate, qui habitatis in insula.*

7 [m] *Num*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 Vaticinium durum contra Tyrum: Vlulate negotiatoriæ naues, quia ciuitas illa vastata est; vnde venire consueueratis auro, atque pretiosis mercibus onustæ. Hoc durum nuncium primùm à Cethæis negotiatoribus perlatum est.

2 Tacete iam, ô Tyri coloni, ac flete, quia mœror, ac stupor ex insperata calamitate conceptus, vobis eripiet loquendi facultatem, relinquetque vberem plangendi materiam. Negotiatores Sidonij vndecumque terrarũ asportatis mercibus in te, ô Tyre, tanquam in commune totius orbis emporium varias antè conuexerunt opes.

3 Ad vos per aquas frumentum, & quidquid apud Ægyptios parit Nili fœcunditas, transmittebatur; apud vos erat frequens, omniúmque gentium concursu nobilitatum emporium.

4 Ah pudeat te, ô Sidon, inquit Tyrus, maris quondam decus, & fortitudo, vtpore insula, atque regina maris: quia cùm premi videres me à Babyloniis, nunquam tamen mihi, & vicinæ, & filiæ auxilio fuisti. Pudeat etiam ciuitates alias, quæ ex me tanquam coloniæ, & filiæ in varias regiones prodierunt; quarum cum ego nutrierim, exaltauerímque iuuenes, virginésque ad ætatem vsque adultam perduxerim; perinde tamen mihi fuerunt in extremo discrimine, atque si nunquam essent à me prognatæ.

5 Cùm ad Ægyptios peruenerit tristis hic nuntius de Tyro capta, atque subuersa, ipsi quoque mœrebunt: tum quia spes illis lucri periit sublato emporio, vbi Ægyptiæ distrahebantur merces: tum quia ex vicino malo aliquid sibi mali à Babylonio exercitu metuebant.

6 Qui in saxo ô Tyrij ciuitatem vestram ædificastis, purabatísque nunquam futurum, vt inde exturbati ad alienas regiones extorres alienam imploraretis misericordiam, transmittetis maria, errabitísque incerti, aliarum ciuitatum, non tam incolæ, quàm peregrini, atque hospites. Quare vlulate, qui Tyrum habitatis, nunc quidem insulam, pòst verò iactis molibus adiunctam continenti.

7 Num

7 Numquid hæc insula non est, quæ propter antiquitatem deberi sibi primum locum gloriatur? Ita sanè; sed abducetur ab antiquo illo saxo procul in alienum solum, itérque difficile, ac longum captiua conficiet; non molliter in lectica, vt antea: sed pedibus suis, vrgente à tergo, & exagitante Chaldæo, sicut pastor in syluas agit pecus ignobile.

8 Quis designauit animo, statuítque in eum aliquando statum adducere ciuitatem illam nobilem, quam tot opes, atque deliciæ tanquam reginam orbis coronabant: in qua negotiabantur non mercatores è vulgo, sed ordine atque potentia principes, non de ignobili, ac sordida plebe circitores: sed qui luculenti, atque inclyti censentur in terra.

9 Designauit hoc, decreuítque Dominus exercituum, vt superborum hominum ambitiosos deprimeret spiritus: & qui inclyti in ea republica putabantur, fœdam seruitutem, & insignem illam ignominiam subirent.

10 Transibis ergo de terra tua, ô Tyre, quæ filia maris etas, & stabilis insula: atque ita transibis, vt nunquam consistas, aut ex antiqua gloria quicquam supersit. Sicut fluuius, qui à suo capite semper ad humilem, atque decliuem locum pronus delabitur, neque vllo consistit loco, donec in salsum mare tandem illapsus, & nomen amittat, & si quid habuit dulcedinis, deperdat: neque enim, ô Tyre, ex tot mercibus, quibus ad miraculum abundabas, reliquum erit, vel vnum cingulum, quod in circitorum mercibus vilissimum est.

11 Quæ tibi calamitas non ab alio continget, quàm à Domino, qui manum suam seueram, & vltricem extendit in illam maris partem, quæ terminos alluit Chananæos, vbi tu sita es, vbi regna turbauit, misitque strenuam, & bellicosam manum, quæ illius Chanaanitidis ciuitatis fortes, & bellatores elideret.

12 Et dixit, de tua strage, atque infortunio certus; non iam ampliùs in tuis tibi opibus; ac gloria placebis; sustinebis enim, ô filia Sidonis, calumniam, & fraudem ab iniquis oppressa dominis, quam tu priùs aliis captiosa, & fraudulenta parauetas. Transmigrabis ad regionem Cethæam, neque tamen vrgente vbique vltore Deo requiem habebis vllam eo in loco, quem tibi perfugio, atque solatio delegeras.

13 Futurum tibi certamen est cum gente diu in acie versata, & assueta victoriis. Ecce terra Chaldæorum, nempe Niniue strenua est, cui in orbe toto nulla similis fuit. Quam, primo ferme sæculo fundauit Assur, qui & Ninus; illam tamẽ expugnauit Nabuchodonosor, captiuósque traduxit, qui in ea ciuitate, atque adeò in Assyrio imperio robusti censebantur; subuertit muros, & grandem illam molem collabefecit. Quid

7 [m] *Numquid non vestra hæc est, quæ gloriabatur à diebus pristinis in antiquitate sua?* [n] *ducent eam pedes sui longè ad peregrinandum.*

8 *Quis cogitauit hoc* [o] *super Tyrum quondam coronatam? cuius negotiatores principes, institores eius inclyti terræ?*

9 *Dominus exercituum cogitauit hoc, vt detraheret superbiam omnis gloriæ,* [p] *& ad ignominiam deduceret vniuersos inclytos terræ.*

10 [q] *Transi terram tuam quasi flumen* [r] *filia maris;* [s] *non est cingulum vltrà tibi.*

11 [t] *Manum suam extendit super mare, conturbauit regna: Dominus mandauit aduersus Chanaã, vt contereret fortes eius.*

12 *Et dixit;* [v] *Non adiicies vltrà, vt glorieris,* [x] *calumniam sustinens,* [y] *virgo filia Sidonis.* [z] *In Cethim consurgens transfreta,* [aa] *ibi quoque non erit requies tibi.*

13 [bb] *Ecce terra Chaldæorum talis populus non fuit, Assur fundauit eam: In captiuitatem traduxerunt robustos eius, suffoderunt domos eius, posuerunt eam in ruinam.*

ergo tibi ſperandum eſt, ô Tyre, quæ armis, & bellandi peritia multò es inferior?

14 *Vlulate naues maris, quia deuaſtata eſt fortitudo veſtra.*

14 Vlulate ergo negotiatoriæ naues, quæ longa tranſmittitis maria, quia vaſtata eſt Tyrus, quæ iure ſuo fortitudo veſtra vocari potuit: quia vos omnigenis mercibus, atque opibus implebat, quæ vires ſunt, & nerui ciuitatum.

15 *Et erit in die illa:* [c c] *in obliuione eris, ô Tyre, ſeptuaginta annis;* [d d] *ſicut dies regis vnius;* [e e] *poſt ſeptuaginta autem annos, erit Tyro quaſi canticum meretricis.*

15 Iacebit autem, ô Tyre, nomen tuum in obliuione, ac tenebris ſepultum ſeptuaginta annis, quamdiu nimirum vitam agit vitalem Rex, id eſt, qui molliter ſe ac delicioſè curat. Quo tempore tandem exacto, rurſus te ad antiquas mercimonias referes, artémque quæſtuariam, qualis tibi nunc commoda meretur, atque ornamenta vitæ: cantúque ſolemni ex inſtitorum more tuas vt antea merces euulgabis.

16 [f f] *Sume citharam, circui ciuitatem meretrix obliuioni tradita: bene cane, frequenta canticum, vt memoria tui ſit.*

16 Sume ergo citharam, ciuitatem luſtra, iam facta rurſus venditrix, quæ priùs cum arte, & quæſtu ſepulta videbare: Cane quantum potes clara, atque contenta voce, vt memoriam tui apud alios excites negotiatores, quam ciuium ſtrages, & ruinæ vrbis tumulauerant.

17 [g g] *Et erit poſt ſeptuaginta annos: Viſitabit Dominus Tyrum, & reducet eam ad mercedes ſuas, & rurſum fornicabitur cum vniuerſis regnis terræ ſuper faciem terræ.*

17 Quia poſtquam exacti fuerint anni ſeptuaginta, recordabitur Dominus Tyri in aliena ac barbara regione captiuæ, eámque ad antiquā artem, & quæſtum reducet: & iterum rationes lucrúmque coniunget cum terræ Principibus, qui in rediuiuum emporium, merces iterum conuehent.

18 [h h] *Et erunt negotiationes eius, & mercedes eius ſanctificata Domino:* [i i] *Non condentur, neque reponentur, quia his, qui habitauerint coram Domino, erit negotiatio eius, vt manducent in ſaturitatem, & veſtiantur vſque ad vetuſtatem.*

18 Ille verò quæſtus, quem afferet Tyro ars mercatoria, non cōdetur ad vanos, atque inutiles vſus, ſed ſacrabitur Deo, alérque miniſtros, quos ſibi Dominus ad ſacrum miniſterium deſignauit; vt ex ipſo ſibi, & ad nuditatem operimentum, & ad ſaturitatem victum, omnia denique vitæ ſubſidia comparent.

IN CAPVT VIGESIMVM TERTIVM COMMENTARIVS.

1. Tyri ſitus.

ONVS *Tyri.*] Sicut de regionibus aliis A vaticinatus eſt Iſaias, minatúſque vaſtitatem, & interitum; ſic modò & Tyro, quæ vicina erat Iſraelitis ab ea parte, quam occupat Galilæa. Fuit autem olim inſula anguſto ſpatio à continenti diſcluſa; deinde verò iactis molibus obſtructo freto facta peninſula; in quā propter loci opportunitatem vndecumque negotiatores commeabant: tanquam ad commune totius orbis emporium. Ex quo fiebat vt vix vlla in terris eſſet ciuitas, vel ad pacis commoditatem opibus ornatior, vel ad bellicas difficultates armis inſtructior. Heb. dicitur צור *tſor*, à ſitu, quia in ſaxo poſita, & quaſi Regina maris latè eius ſpatia deſpectat. De cuius gloria, & graui ruina multis Ezechiel *cap.* 26. & 27. qui nobis multum afferet lucis ad huius capitis explicationem.

[b] *Vlulate naues maris.*] Hebr. *Tharſis*, de qua multis egimus ſuprà *cap.* 2. ad illud, *Et ſuper omnes naues Tharſis.* Septuaginta, vt ibi diximus, ſemper vertunt, *mare*, quod etiam nunc facit noſter interpres, alibi ſolitus relinquere vocem ipſam Hebraicam. 2.

[c] *Quia vaſtata eſt domus, vnde venire conſueuerant.*] Locus iſte difficilis variè transfertur. In Hebræo duæ tantùm ſunt voces, quas aliæ linguæ nec multis quidem aſſequi poſſunt. Tigurina reddit, *Vaſtata eſt, vt ne domus quidem ſuperſit, non vltrà venient de terra.* Pagninus, *quia vaſtatio facta eſt, vt non ſit domus introitus.* Foreirus, *quia vaſtata eſt intrinſecus, & extrinſecus.* Septuaginta, *quia periit, quia non vltrà veniunt de terra Chaldæorum.* Hebr. מבית מבוא *mibo mibaith*, quæ ita videntur tranſtuliſſe Septuaginta, & Tigurina, vt parum à noſtro 3. מ Præpoſitio interdū negat.

stro interprete dissentiant. Quorum vt exactiùs mentem,& loci sensum assequamur, obseruo præpositionem מן *min* seu מ *mem* inter alios vsus illum habere frequentem, vt aliquid neget, aut excludat. *Iob cap.*33.*vers.*18.vbi vulgatus, *Liberauit animam suam ne pergeret in interitum*. Hebr. מעבור *mehhabor*, id est, *à transeundo*, seu *ne transiret*. Exẽpla plura habes apud Pagninum *in instit.li.*1.*c.*15. Vide quæ diximus suprà *cap.*10. ad illud *A facie olei*. Ad verbum igitur sic verto, *Vastata est Tyrus à domo* (id est, deleta funditus ne supersit, ne vna quidem domus) *& à veniente*, seu *à veniendo* (id est, ne vllus negotiator ad illã deinceps veniat) & id videntur velle omnino Tigurina,& Septuaginta translatio.

4. Vulgata translatio videtur præpositionem מן adiunxisse *domus*, in significatione negatiua; ita vt non sit iam domus. Id enim valet *quia vastata est domus*. Infinitiuò verò seu gerundio מבוא *mibe*, in significatione magis familiari, id est, *deuenire*, aut, *deueniẽdo*. Quod Vulgatus reddidit, *vnde venire*, & explicationis gratia addidit *consueuerat*. In hunc sensum. Vlulate naues maris, quia domus illa vastata est, vnde venire consueueratis onustæ auro,atque pretiosis mercibus. Hoc idem de Babylone iam deleta dicitur *Apocal.*18. *Mercatores terræ de virtute deliciarum eius diuites facti sunt*. Sed obseruandum est Hebræorum more à secunda persona transitum esse ad tertiam: dicendum enim erat, *Vnde venire consueueratis, ò naues*, quia præcesserat *vlulate*. Sed, vt diximus nuper, *cap.*22. ad illud *& expellam te*, hoc frequens est inter Hebræos.

5. [d] *De terra Cethim reuelatum est eis.*] Quid sit *Cethim*, dictum est à nobis *c.*2. Vbi latè etiam egimus de *Tharsis*. Variè hic locus dispungitur. Quidam *Cethim* cum superioribus coniungunt: ita vt vlulate iubeantur naues, quæ venire consueuerant de terra Cethim, quomodo Septuaginta distinguunt. Plerique eo modo diuidunt, quo Vulgatus, putántque Tyrios primum belli rumorem, quod contra ipsos comparabatur, accepisse ab his mercatoribus, qui soluerant à terra Cethim, id est Græcia, idque sibi persuadent, quia Alexander, à quo vastata est Tyrus,& continenti adiuncta iactis in fretum molibus, egressus fuisse dicitur de terra Cethim *Machab.lib.*1.*cap.*1. Et quidem hi omnes statuunt sermonẽ hic esse de ea vastitate, quæ ab Alexandro Tyris allata est. Quod mihi ægrè admodum probari potest; multa enim, quæ in hoc capite dicuntur, non tam temporibus Alexandri conueniunt, quàm Nabuchodonosor, vt suis quæque locis dicemos. Neque videtur admodum consentaneum, vt cùm primùm Tyriorum gloria, atque potentia, quæ ad miraculum vsque insolens erat, à Babyloniis esset euertenda, ad illam gloriam, quæ longè post Babylonicum excidium restituta est,& iterum ab Alexandro deleta, intentæ essent propheticæ minæ. Et cùm eodem ferme modo de Tyri strage actum fuerit sub Nabuchodonosor etiam ab Ezechiele suprà, verisimile est ab vtroque de eodem tempore institutum esse vaticinium. Et ita censent S.Thomas, Cyrillus, Procopius, Dionysius,& plures alij. Existimo autem hic *Cethim* pro mercatoribus sumi per synecdochem, quia è Cithæis regionibus plurimi quotidie Tyrum appellebant negotiationis gratia. Mercatores autem, qui merces aliò atque aliò conuehunt, facilè rumores omnes vndecumque collectos, quocumque cum mercibus transportant, atque disseminant. atque ita de belli comparatione contra Tyrum, eius insulæ ciues admonuere.

6. Seu certè illud *eis* non refertur ad Tyrios, sed ad naues maris, quæ Hebr. dicuntur naues Tharsis, quibus à mercatoribus Cithæis, id est, occidentalibus, nunciatum est vastatam esse Tyrum. Quod aliqua ratione confirmat id, quod à nobis *cap.*2. dictum est, *Tharsis* significare insulas, quæ ad Aquilonem spectant; *Cethim* verò illas, quæ ad occasum & Austrum. Quare cùm Tyrus esset prope Cethim, qui inde profecti fuerant, excidiúmque viderant Tyri, nauibus Tharsis illud annuntiabant: quibus cùm sublatum esset lucrum, quod ex illo emporio capiebatur, fletus indicitur.

7. Septuaginta hunc locum aliter vertunt, *Non vltrà veniunt de terra Cethæorum, ducta est captiua*. Quæ translatio non habet explicationem difficilem, si illud *Ducta est captiua*, adiungamus illis verbis, *De terra Cethæorum*. Nam, vt suprà vidimus, insulæ Cethim sunt illæ, quæ ad Græciam pertinent, & Italiam; id est, quæ sunt in ea parte maris mediterranei, quæ ad occidentem, & meridiem spectat. Quo ex numero fuit Tyrus, quæ, quo tempore hæc dicta sunt ab Isaia, insula erat, quia nondum obstructo angusto freto cum continenti coniuncta. Erit ergo sensus iuxta dictam distinctionem, *De terra Cethim, seu Cethæorum ducta est captiua*, id est, *de terra sua translata est. Nam ipsa inter Cethim numerabatur*. Ratio diuersæ translationis orta est ex ambigua significatione verbi גלה *galah*, quod *migrare* significat, & *reuelare*. Hanc assumpsit Vulgatus, illam Septuaginta.

8. [e] *Tacete qui habitatis in insula, negotiatores Sidonis transfretantes mare repleuerunt te.*] *Silentium*, vt à nobis dictum est *cap.*6.*num.*19. signum est seruitutis,& stuporis, quem afferre solet grauis, atque insperata calamitas. Tacere itaque iubentur Tyrij, quia pudor ex ea calamitate, quæ à Babyloniis imminet, eripiet non modò gloriandi licentiam, sed etiam loquendi facultatem. Hieronymus, vt est in eius Commentariis, aliter legit, & dispungit hunc locum: *Tacete, qui habitatis in insula, negotiatio Sidonis*. Vbi per zeugma ante *negotiatio* repetendum videtur *tace*. Quasi propheta fletum, & silentium indicet Sidoniis, quorum Tyrus erat colonia, quia eadem ipsis ab hoste Chaldæo impendebat clades; & quia sublata Tyro, ipsis ex negotiatione varia commoditas, & multiplex quæstus eripiebatur. Sed Sixtiani codices aliter legunt, & diuidunt locum eo nimirum modo, qui supra à nobis positum est. Ita vt *silentium*,& *fletus* ad Sidonios non referatur; sed potiùs mercatores Sidonij dicantur vndecumque terrarum varias opes in Tyrum conuexisse. Pro *negotiatoribus* Hebr. est סוחר *soher*, in numero singulari, cui verbum adiungitur plurale Hebræorum more.

Silentium signum seruitutis, & stuporis.

9. [f] *Transfretantes mare repleuerunt te.*] Explicatio est superiorum, & optima mercatorum descriptio. Nam hi maria transmittunt, eóque appellunt naues auaras, vnde se ostentat spes aliqua lucri. Hi ergo negotiatores peregrinas, & exoticas merces ad illud emporium deferebant,& ita circumfluebat illa ciuitas his mercibus, quæ existimabantur toto orbe pretiosissimæ.

10. [g] *Semen Nili, messis fluminis fruges eius, & facta est negotiatio gentium.*] Cùm plurimæ vndecumque merces comportarentur Tyrum, meminit tamen præcipuè earum quæ aduehebantur ex Ægypto, quas appellat *semen Nili*, quia à Nilo habet illa prouincia, vt irrigua sit, copiosósque habeat frugũ omnium

Nilus Ægypto omnia suppeditat.

omnium prouentus. Sed præsertim meminit frumenti, & messis, quia res frumentaria ibi felix, maximéque expetita à Regionibus Tyro vicinis, quæ cùm asperæ sint, & magna ex parte confragosæ, aliis potiùs rebus abundabant, quàm frumento. Aut etiam *semen Nili* dicitur, quia Nilus non solùm irrigat, fœcundósque reddit Ægypti campos, sed etiam conserit: quod de Indo flumine dixit Cicero. Cùm enim longissimos terrarum tractus obeat, eósque vario aromate felices, semina secum voluit, quæ aut ventus excutit, aut maturitas offert ab his plantis, quæ ad ripas nascuntur, eáque cùm ripas excedit in agris, quos mollit, & fœcundat, disserit. Quare varius est, & multiplex illius agri prouentus. Neque multum huic sententiæ

Messis significatio latè patet.

obstrepit vox *messis*, quæ rei frumentariæ videtur esse propria: nam vt diximus ad illud *Cantic. cap. 5. Messui myrrham meam.* aliis rebus à frumenti, frugúmque perceptione accommodatur: quare de mellificio dicitur, de vindemia, de aromatum collectione. Vide suprà *cap. 18 num. 23.*

11. Septuaginta multò aliter transferunt hûc locum, propter ambiguam significationem Verbi דמה *damah*, quod *silere*, & *similem esse* significat. Sic enim illi, *Cui similes facti sunt habitantes in insula?* Quorum ego translationem (vt aliorum sententias omittam) sic interpretor: Tyrus iactabat de se superbè, atque ambitiosè, quòd in medio maris sederet, tanquam Regina maris, ad quam nationes aliæ, atque insulæ confluebant è suis sedibus longè remotæ, atque dispersæ. Similē iactationem, ac dispersionem subeundam esse Tyro prædicit Isaias. Nā quæ prius securè sedebat in loco excelso, ac tuto, expectabátque à peregrinis gentibus quidquid apud ipsos esset speciosum, ac nobile, ipsa à Nabuchodonosor ex suo stabili solio abire compulsa, errabit incerta, & supplex ad eas regiones aliquando confugiet, quas sibi quodammodo priùs habuerat vectigales. Vt autem aliæ nationes ad Tyrum longa transmittentes maris spatia venire consueuerant, sic Tyrus eadem spatia errabunda peragrabit. Quod accidisse Tyriis docet Hieronymus *in Ezechiel. cap. 29. vers. 18. & hic* ad illud *transite maria.* Nam cùm duriùs premerētur à Nabuchodonosor, actúmque de se, rebúsque publicis existimarent, occultè quicquid erat pretiosum nauibus imponentes, subduxerunt sese, & in varias regiones dilapsi sunt. Hæc iuxta translationem Septuaginta.

12. b *Erubesce Sidon, ait mare, fortitudo maris.*] Hic locus variè notatur, atque exponitur ab autoribus. Hieronym. putat sic loqui mare, id est, mercatores, qui mare nauigant ad Sidonē, quæ mater erat Tyri, quia Tyrus Sidonis erat colonia. *Frustra diuitias cōportaui, sine causa de toto orbe in Tyrum opes contuli, illa diues, illa luxuriosa ac populorum quondam gaudens multitudine, &c. nunc ad solitudinem redacta est.* Cyrillus ait admoneri Sidonem, vt ploret suorum ornamentorum pulcherrimum esse sublatum. Haymo ciuitatibus aut insulis vicinis hæc attribuit, aut etiam ipsi Tyro, quæ dicunt sibi non esse iuuenes satis strenuos, qui Tyrum ab hostili gladio defendere potuerint. Non longè aliter Dionysius. S. Thomas quinque expositiones adducit, neque definit, quæ magis probanda. Nos ex omnibus conflabimus vnam, aut afferemus, quod maximè videbitur ad textum. Et mihi primùm maximè videtur verisimile, hæc verba esse adscribenda

Tyrus dicitur mare.

Tyro; quæ *mare* dicitur, quia insula tunc erat, & *maris fortitudo*, quia in mari sita erat, atque natura egregiè muniebatur. Dicitur verò *mare* comparatione ad Sidonem, quæ in continenti posita. Neque est improbabile a Sidoniis appellari communiter *mare.* Hæc itaque verba quæ mox addemus, Tyri sunt, id est, maris ad Sidonem, cum aliquid exprobrat, quod illi pudori futurum sit.

13. i i *Non parturiui, & non peperi, & non enutriui iuuenes, nec ad incrementum perduxi virgines.*] Hæc verba ciuitatibus marinis aut etiam Sidoni tribuit Hieronymus, & cum eo plures alij: sed non eodem sensu. Quædam ciuitates dicuntur dolere, aut etiam insultare, quòd insula quondam ciuibus, atque opibus affluens iis omnibus misetandum in modum orbata sit. Aliæ verò dicuntur excusare se, cùm enim ipsis ignominiæ ac probro daretur quòd non opem tulissent obsessæ à Babyloniis Tyro, ipsæ respondent sibi in filiis, quos pepererant non satis habuisse virium contra tam fortem hostem.

14. Sed communiter hæc verba ascribuntur Tyro, sed variè. Emanuel Sa, *Non parturiui, &c.* id est, *Vtinam nunquam parturissem, eos nempe filios, qui mihi salutem non attulerunt*, aut certè, *ne corám eos ignominiosa morte extinctos viderem.* Foreirus interrogatiuè assumit hoc modo, *Nonne parturiui, & enutriui iuuenes? cùm ergo tot fœcunda filiis, orbata atque expugnata sim, quid te sperare, aut potiùs timere oportet, ô Sidon.* Alij, *Ita ciuibus careo, ac si nunquam illos suscepissem: quia in obsidione iuuenes, & virgines extincti sunt à Chaldæis.* Ita Cyrillus, & probat Procopius, Lyra & Vatablus: Et hæc expositio mihi magis videtur textum implere. Ita vt Tyrus doleat ciuium suorum interitum, & vicinam Sidonem ad fletum, & lachrymas inuitet. Nam verbum Hebr. בוש *bus*, non solùm confundi, sed etiam dolorem prodere externa aliqua significatione valet. Eodem modo Ieremias *Thren. 1. 12.* Ierusalem inducit eodem dolore inuitantem transeuntes ad fletum. *O vos omnes, qui transitis, &c.*

15. Alia expositio mihi magis videtur expedita, quam attigit Adamus, & Foreirus, & innuit vtraque glossa ordinaria & interlinearis: Ita vt queratur Tyrus quòd ipsi vsque adeo laboranti premētibus angustè Chaldæis, auxilium non tulerint cognatæ ciuitates, quæ quasi filiæ ex illa potentissima insula prodierunt. Fuit autem Tyrus & partu fœcunda, & prolis nobilitate clara, vt tradit Plinius *lib. 5. cap. 19. Tyrus olim partu clara vrbibus genitis Lepti, Vtica, & illa Romani imperij æmula terrarum orbis auida Carthagine, & Gadibus extra orbem conditis.* De Carthagine docuit idem Virgilius *lib. 1. Æneid.*

Ex Tyro plurimæ deductæ coloniæ.

Vrbs antiqua fuit, Tyrij tenuere coloni, Carthago.

De Gadibus Pomponius Mela *lib. 3. cap. 6.* Solinus *cap. 26.* & à poëtis Gades sæpe dicuntur Tyriæ. Ciuitates autem, quæ ab aliqua ciuitate quasi coloniæ prodierunt, aut sub eius imperio sunt, Hebraico idiomate *filiæ* dicuntur *1. Paralip. cap. 7. vers. 28.* 1. Paralip. 7. *Possessio autem eorum, & habitatio Bethel cum filiabus suis, & contra orientem Noran, ac occidentem plagam Gazar, & filiæ eius. Sichem quoque cum filiabus suis, vsque ad Aia cum filiabus eius. Iuxta filios quoque Manasse Bethsam, & filias eius, Thanac & filias eius, Mageddo, & filias eius, Dor & filias eius.* Quibus locis *filiæ* oppida sunt, quæ ex Metropoli sua, id est, è ciuitate matre egressæ sunt, illique tanquam suo capiti subiiciuntur. Alia exempla habes his non dissimilia *2. Paralip. cap. 13. vers. 19.* & de hac ipsa Tyro est exemplum perspicuum *Ezech. 26.* Vt autem

tem *filiæ* dicuntur ciuitates, ſeu coloniæ ab vrbe matrice natæ, & extra deductæ, ſic etiam exiſtimo hoc loco *Virgines ad incrementum productas* vocari ciuitates à Tyriis coloniis habitatas; quæ quia luculentæ erant, & ciuibus frequentes, optimè dicuntur ad iuſtam, & robuſtā ætatem adultæ. Ex his ſententia difficilis non eſt: ait enim Tyrus ſe non peperiſſe filios, aut filias, quę in magnū robur, & opes adoleuerint, quia nullus illorum quos è maternæ calamitatis dolore ſenſus tangere debuerat, auxilio fuit. Perinde enim illi fuit numeroſam illam ſobolem peperiſſe, ac ſi omnino fuiſſet à liberis infœcunda. Nam quod inutile eſt, communi ſenſu hominum cenſetur non fuiſſe. Sicut ſol non dicitur ortus eſſe cæcis, quia nullum illis affert ſplendorem: & pater familiari querimonia dicit ſe filios non habere, ſi ex illorum ſtudio, atque obſeruantia nullum accepit fructum. Neque parum huic ſententiæ fauet, quòd Tyrus non obiicit Sidoni metum, aut iubet plorare; ſed erubeſcere, id eſt, probro dat, quòd non præſtiterit, quod cognatam ciuitatem decebat, quaſi queratur Tyrus, quòd neque Sidon mater, cuius ipſa colonia erat, neque filiæ, id eſt, aliæ Tyri coloniæ, opem tulerint in tam longa, atque difficili obſidione.

Quæ inutilia ſunt, cenſentur non eſſe.

16. Sunt tamen qui putent oram illam Hiſpaniæ Beticæ, quæ ad Gades; & Tharteſſum pertinet, adfuiſſe Tyriis cōtra Nabuchodonoſor, eoque auxilio obſidionem ad quartum vſque annum fuiſſe dilatam. Ita Flotianus & Megaſthenes vt tradit Ioſephus *lib.* 10 *antiq. cap.* 11. Sed eorum apud multos valde laborat fides, quibus è recentioribus aliqui ſubſcribunt. Sanè hic Iſaiæ locus non multum illorum opinioni fauet.

17. In morali ſenſu hæc duo magni doctores interpretantur eleganter & grauiter. Alter Ambroſius *lib. de Elia & ieiunio cap.* 19. qui hæc verba maris eſſe dicit; quod de mercatorum auaritia queritur, dum eorum nauibus, & remis vbique & continenter agitatur; cuius verba omittere non poſſum quia ab ore verè ambroſio ſtillantur. *Erubeſce Sidon, ait mare, tanquam fatigati elementi vox iſta dicentis eſt. Erubeſce Sidon, hoc eſt, meos fluctus negotiator arguis, cùm ſis ipſe inquietior; & erubeſce, vel pudore, quoniam periculo non moueris. Verecundiores venti ſunt, quàm veſtra cupiditates: illi habent otia ſua, nunquid veſtra quærendi ſtudia feriantur. Et cùm otioſa tempeſtas eſt, nunquam veſtra otioſa ſunt nauigia. Verſatur vnda ſub remige, quæ quandoque quieſcit à flamine. Non parturiui, inquit, nec peperi; nec nutriui iuuenes, quid me inquietant, quos neſcio, quos non agnoſco?*

Ardens lucri ſtudium.

18. Gregorius *lib.* 3. *Paſt. admonitione* 19. in morali ſenſu aliter locum exponit. Intelligit enim in *mari* vitam ſæcularium, qui in hoc mundo vario curarum æſtu iactantur; in *Sidone* autem ſpirituales, ac religioſos viros, qui ſtabiles eſſe debent multò magis, quàm illi contra ingruentes fluctus inſtructi, atque muniti. Quibus tamen comparatione ſæcularium cur confundi debeant cauſæ adſunt, illæque, prò dolor, & pudor, non vulgares. Quoniam meretrices, & peccatores præcedent eos in regno Dei: & illi inter varios æſtus magis ſtabiles ſunt & pacati, quàm hi in eo, qui eſſe debuit ſecurus, atque tranquillus portus. Ad hanc Gregorij expoſitionem reſpexit libellus ille aureus qui inſcribitur *Contemptus mundi, ſeu de imitatione Chriſti lib.* 3. *cap.* 3. *Erubeſce*, inquit, *Sidon, ait mare, & ſi cauſam quæris, audi quare. Pro modica præbenda longa via curritur, & pro æterna vita vix à multis pes ſemel à terra leuatur.* Hæc aureus ille liber. Quæ dicta volui, in eorum gratiam, qui illius ſtudioſi ſunt.

Religioſi cur à ſæcularibus confundi debeant.

19. k *Cum auditum fuerit in Ægypto, dolebunt.*] Ægyptiis, vt nuper diximus, magnus erat quæſtus ex ſocietate Tyri, cùm in illud emporium deferretur quidquid eſſet in ſua regione pretioſum, & pulchrum. Semen enim Nili Tyri erat negotiatio. Cùm ergo Ægyptiis ſpes periret lucri, quid mirum ſi doleant illa ſublata. Aut certè, quod verius puto, cùm timerent Ægyptij ne victrices Chaldæorum copiæ deleta Tyro, in qua diu hæſerat illorum curſus, in ſuos fines irrumperent, eo ſublato impedimento dolendum ſibi exiſtimabant. Quod credo Ægyptij futurum audierant, cùm de ſua ſtrage non ſolùm hoc Iſaiæ, ſed etiam Ezechielis, & Ieremiæ extarent vaticinia. Quod ſanè ita accidit, quemadmodum diſertè prædictum ab Ezechiele fuerat *cap.* 29. Cùm enim agente Deo longam, & moleſtam operam ſumpſiſſet Nabuchodonoſor in oppugnanda Tyro; neque tamen tanti laboris mercedem recepiſſet, quia Tyrij impoſitas nauigiis merces furtim abduxerant, & ciuitas vſque adeò deleta, vt ex antiquo ſplendore, atque frequentia nihil fuerit reliquum præter limpidiſſimam petram, Deus qui operam ſua voluntate, ductúque ſuſceptam manere noluit non muneratam, Ægyptum totam ſubdidit Chaldæis, quam ipſi vaſtarunt, ſpoliarúntque. De quibus ſic Ezechiel ſuprà. *Fili hominis, Nabuchodonoſor Rex Babylonis ſeruire fecit exercitum ſuum ſeruitute magna aduerſus Tyrum: omne caput decaluatum, & omnis humerus depilatus eſt; & merces non eſt reddita ei, neque exercitus eius, de Tyro pro ſeruitute, qua ſeruiuit mihi aduerſus eam. Propterea hæc dicit Dominus Deus, Ecce ego dabo Nabuchodonoſor Regem Babylonis in terra Ægypti, & accipiet multitudinem eius, deprædabitur manubias eius, & diripiet ſpolia eius, & erit merces exercitus illius, & operi, pro quo ſeruiuit aduerſus eam.* Dolebunt ergo Ægyptij cùm audierint expugnatam eſſe Tyrum, quia fortaſſe ex hoc Ezechielis vaticinio didicerant (ſi modò præceſſit Tyri vaſtitatem) ſe quoque poſt Tyrios ab eodem hoſte fore debellandos.

Ægyptus poſt Tyrum vaſtata.

20. l *Tranſite maria, vlulate, qui habitatis in inſula.*] Imperatiuus prophetico more pro futuro ponitur. Dicitur autem Tyrus extorris ab antiqua ſede traiectura longa æquorum ſpatia. Adamus putat hæc verba pertinere ad mercatores, qui Tyri negotiari conſueuerant, qui iubentur aliud quærere emporium, in quo merces exponant. & putat id velle Hieronymum, ſed malè Hieronymum allegat, in quo mercatorum nomen non eſt. Sed idem Hieronymus tradit Tyrios, cùm viderent nullam ſibi ſupereſſe ſalutis viam, conſcenſis nauibus abiiſſe Carthaginem, & alias inſulas Ionij, atque Ægæi pelagi, idque ſe in antiquis Aſſyriorum hiſtoriis legiſſe. Cæterùm pro *maria* Hebr. eſt *Tharſis*, ex quo, ſi vera ſunt, quæ ſuprà diximus, confirmatur id quod Hieronymus docet de inſulis Ionij, atque Ægæi maris Tyriorum fuga luſtratis, nam vt *Cethim* dicuntur inſulæ Italiæ, ſic *Tharſis* inſulæ, quæ ad Græciam, interiorémque partem maris mediterranei pertinent.

Tharſis ſpectat ad interiorem partem maris mediterranei.

21. m *Nunquid non veſtra hæc eſt, quæ gloriabatur à diebus priſtinis in antiquitate ſua?*] Vt Tyrij ingentem ſibi ab antiquitate gloriam arrogauerant, ſic ſe putabant in æternum fore duraturos, à qua ſpe

Tyri antiquitas.

X 4 deiiciunt

deiiciunt illorum insaniam propheticæ minæ. De Antiquitate Tyri ex sacris literis nihil, quod ego meminerim, habemus, præter hunc Isaiæ locum, sed à profanis scriptoribus multa dicuntur. Iustinus *lib.* 18. ante Troianam cladem conditam tradit. Virgilius longè ante hæc tempora, nam Carthaginem facit Tyri coloniam, quæ tamen Æneam superstitem à Troiana clade recepit hospitio. Iosephus *lib.8.antiq.cap.* 3. conditam tradit 240. annis antequam à Salomone ædificaretur templum. Eusebius idem *in Chronico.* De Pseudo-Beroso nihil curo, qui antiquiorem facit, vicinamque temporibus Noe.

22. ⁿ *Ducent eam pedes sui, longè ad peregrinandum.*] Abducti sunt in Babyloniam captiui, qui priùs matura fuga se Chaldæorum manibus non subduxerunt. Dicuntur autem *educti pedibus suis*, vel quia instar pecudum cogente pastore pedibus illud iter captiui confecerunt, vel quia eò pertracti fuerunt, dum suis cupiditatibus atque affectibus seruiunt, qui per *pedes* significari solent.

23. ° *Super Tyrum quondam coronatam.*] Quanta fuerit olim Tyri gloria, vt regina dici potuerit aliarum ciuitatum, quarum opibus, & deliciis affluebat, vt Regio cultu instructa, vt omni luxu aliarúmque nationum ministerio insolens, docet Ezechiel *cap.*27. Quæ autem multis ibi Ezechiel, hic vno verbo videtur complexus Isaias, dum Tyrum appellat *coronatam*. *Corona* enim non solùm significat regiam dignitatem, sed etiam rerum abundantiam: vt diximus nuper ad illud *cap.* 22. *Coronans coronabitur tribulatione.* Sed propter proprium ornatum, sitúmque loci *Regina* vocari potuit, & *coronata*. Eminebat enim inter fluctus quasi Regina maris: erat in petra sita, tanquam in solio sublimis, mœnibus, & pinnis ad splendorem, & munimentum coronabatur: pinnæ & extrema murorum ornamenta *corona* dicuntur.

Tyrus Regina coronata.

24. ᵖ *Ad ignominiam deduceret vniuersos inclytos terræ.*] Vide Ezechielem *à cap.*26.*vsque ad* 29. Vbi latissimè, & optimè de Tyri splendore, & ruina. Illud *terra* non de vniuersa terra dicitur, sed de Tyro, quia de illa sermo institutus erat, iuxta regulam Hieronymi in illud *Isaiæ* 13. *Vt disperdas omnem terram.* Et ita hic censet Hieronymus, qui etiam quædam adducit Pyrrhi verba, qui cùm vrbis Romanæ opes, maiestatem, atque splendorem videret, dixisse fertur, *Vidi ciuitatem Regum.* Sic Tyri ciues, & mercatores adeò fuerunt potentes, & inclyti, vt aliarum ciuitatum Reges esse potuerint.

25. ᑫ *Transi terram tuam quasi flumen filia maris.*] Peregrinationem prædicit ab antiqua sede: Cur verò in ea peregrinatione fluuio comparetur, variæ afferuntur causæ. Hieronymus, *Sicut fluuius, siue riuulus facilè transitur pede, ita in terram tuam in captiuitatem ductam transibis.* Dionysius, *Sicut quis fluuium transit velociter, ne illius fluctibus obruatur; sic tu velociter transibis.* Adamus. *Sicut fluuius alueum excedens hac, illácque defluit; sic tu hac atque illac ex tua sede captiua, & peregrina distraheris.* Lyra, *Ad modum fluminis velociter currentis.* Placent quidem expositiones istæ; sed ego aliam similitudinis causam in hoc dicendi genere reperio, nam sicut fluuius in sua sede, seu capite, vnde primùm oritur, non consistit, sed perpetuo lapsu decurrit, longiúsque semper abest ab eo in quo natus est, loco: semper ad magis decliuia, id est, ad humiliora pronus, donec tandem in pelagus influens, & nomen, & dulcedinem perdit salsissimis aquis immersus, atque confusus: Sic Tyrus stabilis nō erit in sua sede, sed semper vaga fluet, donec à sua gloria, & nomine tandem euanescat.

ʳ *Filia maris.*] Hebr. *filia Tharsis*, ex quo constat, Tharsis non esse Carthaginem, aut, vt alij volunt, Tartessum in Hispania Bethica, quia harum regionum non erat filia Tyrus, sed potiùs mater, vt ex Plinio, Mela, atque Solino paulò antè docuimus. Cùm enim Gades, quibus vicina Tartessus est, colonia fuerit Tyri, quis dubitet, si quid Tartessus commune habet cum Tyro, illius quoque fuisse coloniam. Dicitur verò *filia Tharsis*, quia Tyrus insula erat, ex earum numero, quæ pertinent ad illam mediterranei maris regionem, quæ habitata est à Tharsis filio Iauan, de quo plura *cap.* 2. & hic locus valde fauet illi sententiæ. 26.

Tharsis non Carthago, aut Tartessus.

ˢ *Non est cingulum vltrà tibi.*] *Cingulum* pro robore aliquando sumi verisimile fit ex eo, quòd *accincti* vocantur, qui ad prælium sunt instructi, ac muniti armis: & contrà *discincti*, qui iam arma deposuerunt. Vel quia iam liberi sunt ab hostili metu; aut quia vident impares sibi esse vires, inermes ad hostes prodeunt, dedúntque hostibus & arma, & se ipsos. Sed placet magis, quod aliis visum est, vsque adeò emporium illud nobile, rerúmque pretiosissimarum affluentissimum, spoliatum iri omni ornamento, ac luxu, vt neque reliquum futurum sit cingulum vnum, quod in scrutatoriorum circitorúmque mercibus (*Buhoneros* vocant Hispani) tenuissimum est. Vsitatum autem esse, vt circitores isti cingulum vendant, habemus *Prouerb. cap. vltimo* vbi mulier fortis *cingulum tradidit Chananæo.* 27.

ᵗ *Manum suam extendit super mare, & conturbauit regna, Dominus mandauit aduersus Chanaan.*] Ostendit propheta, cur illa sedes, quæ *maris* nomine explicatur, deserenda sit: quia nimirum iam illi Deus bellum indixit, contra cuius potentiam vis omnis bellica fumus est, atque vmbra. Dicitur verò Tyrus *Chanaan*: quia condita fuit, & ad illud vsque tempus habitata à Chananæo genere. Quod indicat Matthæus *cap.* 15. Vbi mulier Chananæa egressa dicitur de finibus Tyri & Sidonis. Notum est autem à Iosue *cap.* 19. Tyrum assignatam esse tribui Aser, quam tamen, quia debellare, aut non potuit, aut noluit, retinuerunt sibi Chananæi quondam eius regionis habitatores, & domini. Hæc mihi ratio satis videtur facere quoad nomen Chanaan. Sed credo allusum esse ab elegantissimo propheta ad Tyri naturam, & institutum. Chanaan enim *mercatorem* sonat. Vnde *Prouerb.vlt. Chananæus* mercator appellatur, *Cingulum tradidit Chananæo.* Ad quod nomen & munus respexit Oseas *cap.*12. *Chanaan, in manu eius statera dolosa.* Vbi *Chanaan* à multis mercator, aut institor esse creditur. Certè *statera in manu*, mercatorem indicat. Iuxta hæc *manus Domini extensa* dicitur aduersus ciuitatem mercatricem, quæ omnino implet nomen eius regionis, in qua sita est. Cæterum *mandauit* verbum est militare, valétque idem quod *misit exercitum*, aut similia. In quem sensum accipio illud *Psal.* 67. *Manda Deus virtuti tuæ. Amos* 9. *Mandabo gladio & occidet eos.* Et ibidem, *Mandabo serpenti & mordebit eos.* 28.

Tyrus in regione Chanaan.

Manda verbum militare.

Psal. 67. Amos 9.

ᵘ *Non adiicies vltrà vt glorieris calumniam sustinens, virgo filia Sidonis.*] Hic tres voces nobis explicandæ. *Non vltra*, licèt aliquid in æternum negare videatur, tamē interdum hyperbolicè ponitur 29.

Regula. *Non vltrà, non amplius, æternum,* &c.

pro

gum tempus aliquando significant.

pro longo tempore, sicut etiam vox *aeternum*, aut apud Graecos *αἰών*. De voce Graeca exempla sunt plurima, de *aeternum* apud externos Horatius *lib.4. epist.10.*

Seruiet aeternùm, qui paruo nesciet vti.

Et in Scriptura saepè, *Exod.21. Perforabitque aurem eius subula, eritque ei seruus in aeternum.* Et de Tyro Ezechiel *cap.26.* eadem quae nunc Isaias. *Sonitum cithararum tuarum non inuenietur ampliùs.* Et ibidem. *Et requisita non inuenieris vltrà in sempiternum.* Vide plura apud Salmeronem *proleg. 13. formula* 29. & Riberam in Micheam, *cap. 5. numero* 40. Sic ergo *non vltrà* non omnino negat, sed terminum in longum differt. Qua ratione epitasim addit, cùm dicitur, *in aeternum, & vltrà*, quam dicendi formulam Hispanus exprimit cùm dicit. *Para siempre jamas* ac si dicat clariùs *Para siempre y aun mas.* Sic ergo licèt ad gloriam antiquam reditura sit Tyrus, post LXX. nempe annos, vt statim dicetur, ita vt non minori labore atque molestia postea ab Alexandro capta fuerit, quàm priùs à Nabochodonosor, quia tamen longum intercessit tēpus ante eius instaurationem, non vltrà excitanda dicitur, sed vt dixi, hyperbolicè, quod loquendi genus non fastidit Scriptura. Vt de hac ipsa Tyro Ezechiel *cap. 26. vers.4. Radam puluerem eius de ea, & dabo eam in limpidissimam petram.* Vbi planè hyperbolica locutio est.

Hyperbole in Scriptura vsitata.

30. x *Calumniam sustinens.*] Verbum עשק *hhasak*, inter alia significat aliquem fraudare pecunia, aut promisso, aut interuertere, quod acceptum est à creditore, quod auidi mercatores plerumque faciunt, dum lucro captando frequentiùs student, & attentiùs quàm seruandae fidei. Cùm autem Tyrus abundaret mercatoribus, qui soliti essent alios per fraudem spoliare pecuniis, ait nunc vicem accepturam esse Tyrum, passuramque ab aliis, quam ipsa intenderat antè fallaciam, & calumniam.

31. y *Virgo filia Sidonis.*] Vt Tyrus colonias habuit, quas Tyrij ciues aedificarunt, habitarúntque, de quibus nuper ad illud, *Non parturiui.* Sic Tyrus ipsa Sidonis colonia fuit, quia à Sidoniis aedificata, vt tradit Iustinus *lib.* 18. Cur nonnullae ciuitates, aut prouinciae, *Virgines* dicantur, exposuimus infrà ad illud *cap.37. Virgo filia Sion.* quia nempe ad illud vsque tempus subactae non fuerunt ab hostibus; Quo in numero Tyrus fuit, quam nunquam hostes subegerunt, licèt aliquando tentauerint.

32. z *In Cethim consurgens trans freta.*] Id est, in regiones, quae maximè aberant à Chaldaeis, nempe in Italiam, Carthaginem, Graeciam; nam eò reuera confluxerunt Tyrij, qui se suáque potuerunt eripere è Chaldaeorum armis; *Cethim* hoc loco Hieronymus insulas occidentis putat: qua de re nos pluribus suprà *cap.2.*

33. a a *Ibi quoque non erit requies tibi.*] Suprà diximus instar fluminis futuram esse fugam, seu transitum Tyriorum, cuius cursus nusquam quiescit, donec & nomen, & speciem amittat marinis fluctibus confusus. Id nunc videtur explicare magis propheta, dum dicit, neque in eo loco, quem sibi perfugio deligit, futuram esse quietem: Deus enim eos ibi quoque persequetur.

34. b b *Ecce terra Chaldaeorum, talis populus non fuit, Assur fundauit eam.*] Hic exponit propheta per quos delenda sit Tyrus, quos à fortitudine commendat, dum ait ex antiquis nullum populum cum Chaldaeis posse conferri, & ideo *Rex Regum* ab Ezechiele dicitur *Nabuchodonosor, cap.26.* Deinde ab antiquitate, quia ab Assur fundata est, eius nempe caput, Babylonia. Fuit autem *Assur*, qui aliter vocatus est *Ninus*, de quo *Genes. cap. 10.* Hic autem Assur, qui Niniuem Assyrij imperij sedem aedificauit, Babylonius etiam erat: & si minùs Babylonis auctor, certè illius amplificator fuit. Nam vt Niniuem fundaret, è Babylone prodiisse traditur *Genes. cap. 10. vers. 11.* Forerius argumentum hîc putat à minore sumi, & ad Alexandrum refert. Potest autem multò commodiùs eodem genere argumentandi referri ad Nabuchodonosor, in hunc modum. Si imperium Assur tam potens, tam diu in bellis exercitum, assuetúmque laboribus, deletum est à Nabuchodonosor, quid tibi sperandum est, quam non arma, sed merces instruunt, quae non te in castris, sed in nundinis exerces.

35. c c *In obliuione eris, ô Tyre septuaginta annis.*] Idem tempus Tyriorum exilio praescribitur ab Isaia, quod à Ieremia *cap.25.* Iudaeorum captiuitati. Et quemadmodum eodem ferme tempore capta est Tyrus, quo Ierusalem, eadem nimirum Chaldaeorum expeditione, sic eodem etiam tempore rediit. Neque fortasse alio edicto, quàm quo Iudaei à captiuitate soluti sunt. Ex quo fit satis verisimile, cum Iudaeis alios quoque ex decem tribubus ab exilio fuisse reuersos. Quod in nostris commentariis in Zachariam pluribus ostendimus. Quo verò sensu non dicatur vltrà instauranda Tyrus, explicuimus nuper *num. 29.*

Tyrij redierunt ab exilio eodem tēpore, quo Iudaei.

36. d d *Sicut dies Regis vnius.*] Quidam, teste Hieronymo, putant hunc Regem fuisse Nabuchodonosor, cuius imperium in Ierusalem ad septuagesimum vsque annum durauit; sed cùm tam diu non regnauerit Nabuchodonosor, conuincitur apertè ista sententia infantilia *ἀστοχίας*. Quare dicendum est cum aliis communiter, tam diu producendum Tyriorum exilium, quàm diu producitur vnius hominis vita, quam nulla seruitus, nulla necessitas premit, & exhaurit, aut labor conficit. Qualis esse solet Regum, & eorum, qui se molliter, & deliciosè curant; nam alij vexato duriùs corpore, citiùs extinguuntur. Vitam autem vitalem, id est, cuius hominem non taedeat, non vltra septuagesimum annum protendi, docet Dauid *Psal.* 89. *Dies annorum nostrorum, in ipsis septuaginta anni, si autem in potentatibus, octuaginta anni: & amplius eorum labor & dolor.* Quò spectat quod docet Macrobius *lib.1. Somnij Scipionis cap.6. Septies deni anni à physicis creduntur meta viuendi: & hoc vitae humanae perfectum spatium terminatur. Quod quisquis excesserit, ab omni officio vacuus soli sapientiae, & studio vacat.* Et fortasse ideo spatium illud ab Hebraeis, *vita regis* vocatur; quia ad illud vsque tempus Rex est, sibique ipsi imperare potest, ac regere, vt varia munia obeat. Hispanus hanc vim optimè expressit, qui de eo qui suis membris ad varias functiones facilè, atque expeditè vtitur, ita loquitur *manda se muy bien.* Deinde verò ab anno septuagesimo effoeto iam corpusculo, non tam imperio alios, ac se ipsum regit, & moderatur, quàm ab aliis se regendum, & moderandum permittit.

Vitae humanae terminus.

Psal.89.

37. Haec mihi visa sunt satis probabilia & ita, vt dixi, censeo explicandum esse locum. Verum tamen *Regis* nomen, & *aetas* in aliam me cogitationem adducebant, quam propono tantùm non persuadeo. Quàm charus omnibus Iudaeis etiam post longa saecula fuerit Dauid, quàm omnia illius opera, & quidquid ad ipsum pertinebat, notata à posteris, & obseruata, nemo nescit. Neque verò tanti Regis consilia eiusmodi fuere, vt excidere aut

debuerint,

debuerint, aut potuerint ex posterorum memoria. Constat autem tanti Regis vitam, ad septuagesimum vsque annum fuisse productam 2. *Re*, 5. *vers*. 4. *Filius triginta annorum erat Dauid cùm regnare cœpisset & quadraginta annis regnauit*. Quare vt apud externos Nestoris anni in prouerbium abiere, qui iam pro trecentorum annorum mensura capiuntur, sic apud Hebræos annos, quos vixit Dauid, qui omnes ferme singulari aliqua rerum gestarum laude notati sunt, pro septuaginta annorum spatio vsurpati non est incredibile.

Prouerbiū.

38. *Cantus ad libidinē prouocat.*

ee *Post septuaginta autem annos erit Tyro quasi canticum meretricis.*] Significat propheta vrbē non satis suis edoctam infortuniis redituā ad antiquum institutum, & mores, id est, ad quæstum ex negotiatione comparandum. Quam artem cum meretricio quæstu cōponit. Nam vt meretrix astu solet, & illecebris amatores allicere fuco regens, & medicamētis, si quid in ore tetri, ac vitiosi est; sic mercatores in eo, quod venale habent, vitium dissimulant, & tegunt, splendorémque addunt, quē facilè deterit, ac perdit paucorum dierum vsus. Hæc quidem difficilia non sunt, præsertim cùm meretrices cantare soleant, eóque modo euulgare, ac prostituere pudorem suum; quomodo mercatores aliqui cantu significant id quod venum propositum habent, vt de Lyce Horatius *lib. 4. carmin. Ode* 13.

Et cantu tremulo pota cupidinem,
Lentum sollicitat.

Et alius vocem & cantum *lenam*, id est, euulgatricem esse dixit fœdæ, atque impuræ mercimoniæ. Et Athenæus docet eam ob causam meretrices solitas musicam doceri. Vide quæ hîc in eam sententiam dicit optimè Cyrillus.

39. *Meretrix nō semper aliquid impudicum significat.*

Licèt hoc verum putem, tamen aliam esse puto huius loci sententiam. Vt enim *cap*. 1. ad illud *Quomodo facta est meretrix*, obseruauimus, vox Hebræa זונה *zonah*, non solùm *scortum* significat, sed *fœminam, quæ honesto labore, atque arte quæstum facit*, vt sunt cauponæ, hospitæ, institrices, seu scrutariæ, quæ optimè dicuntur à nostro interprete *meretrices*, non in magis vulgari significatione, sed in propria, quia merent stipendium. Quòd verò id faciant prostituto pudore, aut alio quouis studio quæstuario, parum id refert ad nominis rationem. Potuit autem iure optimo Tyrus vocari זונה *zonah*, quia tota erat in lucrum intenta, & vt commune totius orbis emporium, sic etiam totius orbis commune diuersorium erat. Quare *orbis hospita*, seu *tabernaria* dici potuit, cui, vt diuersores stabulariæ, sic mercatores, quos recipit magno compendio sunt.

40. *Cātu, & musico instrumento euulgantur merces.*

Accedit quòd vt in aliis locis circuitores, qui merces per vrbem circumferunt, certa vocis modulatione significare solent, quid habeant venale, vt docet totius penè orbis consuetudo, & de Romanis docuit Persius *Satyra* 4.

Pannutia Baucis
Cum bene discincto cantauerit Ocyma vernæ.

Neque voce tantùm ad certos numeros inflexa merces suas euulgant, sed musicis etiam instrumentis, vt apud Hispanos qui incernicula aut cribra vendunt, systris, qui dulciaria è melle, saccaróque, crotalis, alij verò testarum sonitu, aut fistulis artem suam mercésque testantur, & euulgant. De hoc mercatorum, seu circuitorum cantico credo intelligendum esse hunc locum, vt magis ex his, quæ mox sequuntur, perspicuum fiet. Quo sensu videtur etiam explicandum, quod dixit Ezechiel memorabis.

Ezech. 26.

cap. 26. *Et quiescere faciam multitudinem canticorum tuorum, & sonitus cithararum tuarum non audietur amplius*. Sciò in aliarum ciuitatum vastitate silentium eiusmodi indici solere, vt suprà *cap*. 16. de Moab. *Auferetur lætitia & exultatio de Carmelo*. Et *Ieremiæ* 7. *Quiescere faciam de vrbibus Iuda vocem gaudij, & vocem lætitiæ*. Sed hîc de Tyro specialis aliqua ratio est, quia artem instituit mercatoriam.

41. ff *Sume citharam, circui ciuitatem meretrix obliuioni tradita.*] Longo illo septuaginta annorum spatio iam antiqui emporij non solùm nobilitas, sed etiam memoria excidisse videbatur. Prædicit tamen propheta futurum, vt Tyrus iterum ad eandem artem, & quæstum redeat. Sumet itaque citharam, id est instrumentum, quo suarum mercium naturam euulget. *Meretricem* hîc pro caupona sumo, venditrice, aut scrutaria. Illud verò *circui ciuitatem* plurimùm fauet nostræ cogitationi. Neque enim meretrices vulgares, seu scorta, vt garrulę sint, & vagæ, legisse me aliquando memini, cum cithara, & sistris obire solere ciuitatem; imò potiùs id faciunt intemperantes adolescentuli, qui harum muliercularum consuetudinem ambiunt. Quare quasi aliquid nouum & monstro simile adducit Ieremias *cap*. 31. quòd fœmina vaga virum quærat. *Vsquequò deliciis dissolueris, filia vaga, quia creauit Dominus nouum super terram, fœmina circundabit virum*. Scio hunc locum in alios sensus ab aliis assumi, sed historicus, quicumque ille sit ab ea rerum insolentia admirationem assumit. Deinde statim subiicit: *Et reducet eam ad merces suas*. Quod satis indicat quo sensu accipienda sint illa superiora.

42. Quare in re ipsa ab aliis non discedo, quia omnes in *meretrice* quæstuariam vrbem, in *fornicatione* mercaturam intelligunt; in eo tamen ab aliis dissentio, quod illi metaphoricum hîc sermonem, ego proprium agnosco; & quam alii scortum faciunt, ego venditricem, & in propria significatione meretricem esse puto, cùm & vox Hebr. זונה *zonah*, & Latina *meretrix* vtrumque significet: imò & Græca vox πόρνη cùm deducatur à πέρναμαι, quod *vendo* significat.

43. *Et causalis.*

gg *Et erit post septuaginta annos, visitabit Dominus Tyrum: & reducet eam ad merces, & rursus fornicabitur cum vniuersis regnis.*] Illud & causalem particulam esse puto, quod est Hebræis perquàm familiare. Quasi ratio reddatur cur iterum sumenda cithara, & meretricius, id est, quæstuarius, aut mercatorius cantus reuocandus: quia instaurata Tyro post annum septuagesimum rursus fiet emporium. Cùm autem ad antiquam fortunam, & institutum Tyrus redierit, reuocabit ad se sicut antea, omnia regna terræ ad antiquas nundinas, iampridem intermissas. Porrò sicut *meretrix* communis vox est, quæ significat eam fœminam, quæ artem, operam, aut etiam corpus alteri locat ad quæstum, aut etiam alteri aliquid impertit, aut communicat, vt hospita, aut negotiatrix, quod etiam valet vox Hebr. זונה *zonah*, sic etiam *fornicabitur*, quod ab eadem radice זן *zun*, vel זנה *zanah*, deducitur, significat enim alio res, rationésque contrahere. Quare *fornicari cum vniuersis regnis*, nihil aliud est quàm aut cum aliis gentibus societatem inire mercium, aut lucri, aut cum his exercere mercaturam: aut, ne ab altera metaphora cauponatricis abeamus: excipere peregrinos homines in illud quasi diuersorium.

Quod

44\. Quòd *meretrix* non semper in peiorem partem assumatur non est noua aut à bonis autoribus destituta sententia. De Raab tenent communiter expositores *in Iosue cap.* 2. Lyranus, Vatablus, Pagninus, Montanus, Titelmanus, *ad cap.* 1. *Matth.* & Chaldæus qui vertit פנדוקיתה *pandokitah*, à Græca voce πανδοκεῖον, seu πανδοκεύτρια. Vt enim eruditi obseruarunt, in Targum Græcæ voces reperiuntur quamplurimæ. Et ita tenent Hebræorum magistri, & Pradus *in cap.* 16. *Ezech. vers.* 15. vbi adducit aliqua loca, vbi זונה *zonah*, aliquid aliud significat à scorto, vt 3. *Reg.* 22. vbi Vulgatus, *Linxerunt canes sanguinem eius, & habenas lauerunt.* Hebr. est זונות *zonoth*, id est, *lotrices lauerunt*. Et nos *Isaia* 1. diximus valde esse verisimile, vbi dicitur, *Quomodo facta est meretrix ciuitas fidelis. Meretricem* esse cauponam, aut venditricem: quia statim subditur, *Argentum tuum versum est in scoriam: vinum tuum mixtum est aqua.* Sunt sanè plurimi iidémque sanctissimi viri, qui contrà sentiunt: & è recentioribus non pauci: neque ego ab ea sententia alienus sum; verumtamen quod modò dicebamus, non est improbabile.

45\. Cur verò nomen ex sua notatione honesta in turpem vsum iam accommodetur, ita, vt quæ publica facit, aut venalia prostituit, quæ honestè possidet, & honestè distrahit, commune habeat cum *scorto* nomen, ea ratio est, quia fœminæ, quæ talem quæstum instituunt, plerumque honestissimæ esse non solent, & vt omnium oculis sunt expositæ, venduntque, ac locant aduentoribus, quæ honestè possunt, sic etiam corpus ad nefarios vsus locare solent, quod honestè non possunt. Quare, quæ ea ratione merent, licèt honestum natura sua ministerium habeant, *meretrices* dicuntur; iura enim præsumunt, eam, quæ in diuersorio, seu caupona seruit, honestā non esse. Vt enim Cicero *lib.* 1. *Officiorum. Hostis* olim ille dicebatur, qui nunc *peregrinus*, aut *hospes* appellatur, sed peregrinorum, atque hospitum mores id effecerunt, vt iam *hostis* pro *inimico* sumatur; sic reor de *meretricis* nomine iudicandum. Nam cauponariæ istæ, seu stabulariæ fœminæ id perfecere, dum minus pudicè, atque honestè viuunt, vt ab earum nomine vocētur, illæ quæ non in stabulo seruiunt, sed in prostibulo corpus venale habent. Et quidem *Apocal. cap.* 17. *meretrix cum aureo poculo* describitur, quod omnibus porrigit, quæ sanè species eius est, quæ vinum vendit, potiùs quàm pudorem.

Cur nomen meretricis in turpē significationem traductum.

46\. [hh] *Et erūt negotiatores eius, & merces eius sanctificata Domino.*] Hic locus valde perplexus est; neque quid de illius sententia statuā, mihi aliquid certum. Hieronymus suspicatur post instaurationem Ierusalem, & templi, amicitiam, & fœdus iniisse Ierusalem, & Tyrum, & ad templi sumptus sæpe à Tyriis dona fuisse transmissa. Vel in sensu mystico, Euangelij tempore Ecclesiæ ornandæ impensas fuisse Tyri diuitias. Idem putat Cyrillus, & Haymo, & alij plures. Vnde additur, *Non condentur, neque reponentur, quia his, qui habitauerunt coram Domino erit negotiatio eius.* Quia nimirum non facient Tyrij id quod solent communiter mercatores auari, vt recondant opes ærugini, & tineæ, aut ad alios vsus nefarios & indecoros; sed statim expendent in vsum ministrorum Dei, ne quid illis ad cultum, victúmque desit. Cùm enim, qui coram Domino habitant, in Dei obsequium intenti perpetuò esse debeant, otium illis non erit ad hæc comparanda.

Psal. 44. Et huc facit quod *Psalm.* 44. dicitur, *Et filij Tyri in muneribus vultum tuum deprecabuntur.* Et *Zachar. cap.* 14. omnia externarum Gentium ornamenta conferenda dicuntur in vsus sacros. Diuitiæ verò illæ in Dei ministros eo studio collatæ, *sanctificata* dicuntur. Ex quo non leue argumentum sumitur, *meretricem* hic pro negotiatrice sumi, quia alioqui Tyri dona non dicerentur sanctificanda. Porrò notum est, actiones sæpe pro earum terminis vsurpari; & ita nunc *negotiatio* pro lucro, quod ex negotiatione prouenit, vsurpatur.

47\. Hæc ego non improbo, sed potiùs amplector: quia & consentanea literæ, & quia omnibus ferme expositoribus probata. Sed est aliquid quod cum hac expositione non ita bellè conueniat. Maximè in communi sententia, quæ putat de Tyro sic loqui prophetam, tanquam de scorto, quod se omnium gentium libidini prostituit: & negotiationem eius *fornicationem* vocat, cùm post instaurationem eum omnibus regnis fornicatura dicitur. Dona verò à meretrice, id est, merces prostibuli, Deo grata non sunt; imò ipse quam seuerè prohibet illam sibi in sacrorum vsum offerri. *Deuter.* 23. *Non offeres mercedem prostibuli, nec pretium canis in domo Domini Dei tui: Quidquid illud est, quod voueris, quia abominatio est vtrumque apud Dominum Deum tuum.* Sed vt metaphoricè Tyrus prostibulum esse existimetur, sic etiam lucrum ex metaphorico prostibulo quæsitū erat merces prostibuli. Atqui merces illa sanctificanda dicitur, & templo, eiúsque ministris offerenda.

48\. Quare ego aliter existimabam exponi posse locum illum in contrariam omnino sententiam. Ita vt hæc Tyriorum dona abominatio futura sint Deo, vsque adeò non grata. In quam cogitationem adducebar, quia in illa voce, qua sanctitas, aut sanctificatio indicatur in illa negotiatione, aliquid sonat meretricium atque adeò abominabile. Est enim satis compertum in omnibus linguis ea, quæ sanctitatem, aut munditiam significant in contrariam significationem interdum trahi: aut per euphemismum, quomodo *benedicere* pro *maledicere* ponitur, aut alias ob causas quibus commemorandis supersedeo. Sic apud Latinos *sacer* pro execrando ponitur. Horatius *in Epod. Ode* 7. *Sacer nepotibus cruor.* Et Virgilius 1. *Æneid. Auri sacra fames.* Quod exemplum valde affine est huic nostro. Simile est apud Græcos anathema, quod donum est sacrum, item id, quod apud Deum, & homines execrabile est. Habemus in re omnino simili optimum exemplum. Nam cùm ἅγος *sanctitatem* significet, pro scelere tamen interdum vsurpatur, seu etiam pro sordibus, teste Suida, sicut etiam ἐναγὴς pro scelerato, & sordido. Quod idem dicendum de ἐναγὴς, & verbum καθαγίζω quod *consecrare*, aut *sanctificare* valet, pro *polluere* aliquando sumi docet Hesychius. Sic etiam idē dicendum esse reor de verbo קדש *kades*, & nomine קודש *kodes*. quorum alterum *sanctificare*, alterum *sanctitatem* sonat. Quod mihi valde persuadet; quia duo nomina, quæ ab ea radice deducuntur, res significant longè turpissimas: nam קדש *kades*, *cynedum* קדשה *kedesah*, valet *meretricem*. Quare קודש *kodes*, quod substantiuum nomen est, pro quo Vulgatus reddidit *sanctificata*, iuxta hæc aliquid impurum, & execrabile significare potest: hoc sensu, *Merces Tyri erunt prostibuli pretium*: aut adhibita similitudinis nota, quæ sæpe omittitur ab Hebræis, *quasi pretium prostibuli.*

Regula. Voces, quæ sanctitatem, aut mūditiā significāt, interdum in contrariam significationem adhibentur.

49\. Aut certè hic loquendi modus ex ea consuetudine

Regula. Quod turpe est, honestè per consequentia declaratur.

dine natus est, qua id quod præcessit turpe, aut indecorum, honestè per consequentia declaratur. Quomodo *peccatum*, quod aliquid fœdum est, *piaculum* dicimus, quod aliquid sanctum, & expiatum importat, quia commissum peccatum expiari aut solet, aut debet. Sic ne virgo dicatur esse corrupta, quod aliquid olet impurum, & obscœnum, ex ea dicuntur nati filij, quod vim consequitur oppressæ fœminæ, & in quo minus est turpitudinis. Eodem artificio à Cicerone legati dicuntur *redempti*, quia turpe erat, neque personam consularem decebat illos dici captos. Sic etiam in scriptura, quia id quod immundum, atque pollutum est, mundari postea, & sanctificari solet, fit vt *purificatio*, seu *sanctificatio*, pro *impuro* sumatur, & *non sancto*: B quemadmodum à Latinis *piaculum*, pro *peccato* ponitur. *Leuit.6. v.27.* vbi sermo est de hostia pro peccato. *Quidquid tetigerit carnes eius, sanctificabitur.* Quòd verò ibi non sequatur sanctitas, sed potiùs immunditia, quæ purgari debeat, ducet quod statim sequitur, *Si de sanguine illius vestis fuerit aspersa, lauabitur in loco sancto: vas autem fictile in quo cocta est, confringetur. Quòd si vas aheum fuerit, defricabitur, & lauabitur.* Et *Deut.22. vers.9. Non feras vineam tuam altero semine, ne & sementis, quam seuisti, & quæ nascuntur ex vinea pariter sanctificentur.* Idest, eiusmodi sint, vt sanctificari debeant aut mundari. In quam sententiam exponi fortasse posset illud *2.Reg.cap.11.* de Bersabee, *quæ cùm ingressa esset ad illum* (Dauid) *dormiuit cum ea, statimque sanctificata est ab immunditia sua.* Quasi dicat, polluta est, & ideo purificanda ab illa immunditia, quam ex scelerato concubitu contraxerat.

Leuit.6.

Deut.22.

2.Reg.c.11.

50. Neque huic explicationi valde incommodat, quod de his Tyriorum opibus dicitur: *Quia his qui habitauerunt coram Domino, erit negotiatio eius.* Neque enim omnia, quibus sacerdotes vtuntur, sacra sunt, neque templum illis omnia necessaria suppeditat, vt vestes, &c. Maximè, quia hic apertè non agitur de sacerdotibus, sed de his qui habitant coram Domino, qui loquendi modus sanctos designat, qui coram Domino ambulant, & omnia opera faciunt in conspectu Dei. Fortasse hîc sermo est de Machabæis, à quibus superatos fuisse Tyrios, & prædam captam tradit Iosephus *lib.12. Antiq. cap.12.* Et 1. *Machabæorum cap.11.* Ionathas imperasse dicitur à finibus Tyri, vsque ad terminum Ægypti.

[11] *Non condentur neque reponentur.*] Si ad templum referas, sacrásque oblationes, videtur significare, si Tyri velint opes suas ex fornicatione, seu negotiatione, quæsitas consecrare Deo, illas tamen admittendas non esse, neque reponendas in Gazophylacio, id est, in templi thesauris: quia eò non infertur, aut pretium sanguinis, aut merces prostibuli. Sin autem ad ipsos Tyrios, sensus est, illis lucrum illud ingens, non diu duraturum, aut ipsis futurum roboti ac firmitati (nam Verbum חסן *chasan*, pro quo Vulgatus *reponentur*, *firmitatem* significat, & *robur*) quicquid enim ipsi negotiatione, aut aliâ quauis studio peperere, Machabæorum tempore bona ex parte direptum videtur; & ab Alexandro non minùs secundò, quàm à Nabuchodonosor primò vastata Tyrus est; atque ideo non tam sibi reponebant, quàm aliis congregabant thesauros. Cui explicationi fauet plurimùm translatio Septuaginta: qui ita vertunt, *Non ipsis congregabitur sed habitantibus coram Domino. Omnis negotiatio eius comedere, & bibere, & impleri in symbolum, memoria coram Domino.* Quasi dicas, id spectant in negotiando Tyrij, vt habere possint quo vescantur, & inebrientur, sed Deus aliter cogitat, nempe vt, ipsis spoliatis alij fruantur. 51.

Nihilominus non puto recedendum à communi sententia, præsertim cùm *lib.3. Esdræ cap.5.* quo tempore ædificari cœpit templum, dicantur ex variis terræ nationibus conuenisse Gentes, & obtulisse Deo hostias, & holocautomata matutina. Quòd si inchoato tantùm templo id perfecerunt, quid existimandum est fecisse eo iam absoluto. Vide quæ diximus ad illud Zachariæ *cap.8. Vsquequo veniant populi.* 52.

Argumentum vigesimi quarti capitis Isaiæ.

EX euersione Tyri magnæ quondam, atque splendidæ ciuitatis: quæ quia totius mundi opes, & delicias continebat, totius mundi existimari posset symbolum, & effigies, excitatur propheta à spiritu sancto, vt de totius mundi vastitate, extremóque hominum iudicio sermonem instituat. Et primùm quidem eius horribilem speciem proponit. Deinde tantæ cladis causam adducit, quòd nimirum terram hominum iniquitas corruperit. Quàm verò exiguus futurus sit illorum numerus, qui vastum illud incendium declinabunt, salutémque consequenter æternam racemorum, & olearum, quæ reliqua sunt peracta vindemia, similitudine declarat. Ad extremum bonorum exultationem, & plausum; malorúmque supplicium æternum eleganter describit.

CAPVT XXIV.

1 [a] ECCE *Dominus dissipabit terram,* [b] *& nudabit eam,* [c] *& affliget faciem eius,* [d] *& disperget habitatores eius.*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 AVDISTIS vrbis nobilissimæ, ac communis totius orbis diuersorij tristem atque insperatam cladem; quæ quia imago quædam erat illius ruinæ, quam toti mundo extremus afferet dies, nunc de communi totius orbis interitu vaticinium

tremuum aggredior. Ecce Dominus vniuersam subuertet, ac dissipabit terram; nudabit eam ab omni ornamento, atque habitatore: affliget illam grauiter, solutáque hominum societate habitatores eius disperget, sicut aliò, atque aliò patria subuersa dissipati sunt Tyrij.

2 Sicut in expugnata vrbe elatus victoria hostis nihil habet pensi quo quisque loco, aut ordine natus sit: sic in vniuersali orbis interitu, hominúmque iudicio non meliori loco erit sacerdos, quàm quiuis ex profano vulgo; non melior dominus seruulo; neque domina potens humili ancillula; non qui emit, rebúsque partis nouum incrementum adiungit, eo qui vendit, & aliquid deterit è substantia; non qui dat eo, qui fœnori quicquam accipit, neque tandem in illo foro melior debitore creditor.

3 Vniuersa namque terra funditus vastabitur, & interibit: neque quicquam erit in ea preciosum, & pulchrum, quod non diripiat, atque prædetur vis, & ira potentior. Sic enim Dominus locutus est.

4 Amisit terra splendorem, & speciem, ita vt in luctu esse, atque in squallore videatur; concidit, & elanguit. Concidit, inquam, orbis, & omnis populorum sublimitas infirmata, atque depressa est.

5 Infecerunt, contaminauerúntque terram habitatores eius, dum datas à Domino leges impiè conculcant, iúsque, dum suis inseruiunt rationibus, & omne fas peruertunt: neque sempiterni fœderis rationem habent vllam; imò illud audaci, væsanóque consilio perfringunt, & dissipant.

6 Quia ergo habitatores terræ execrabili viuendi ratione illam corruperunt, percutiet terram Dominus execratione dira, quæ illam euertat funditus, & absorbeat. Tunc verò amentes, ignaríque consilij bacchabũtur incerti orbis habitatores; à qua trepidatione, atque amentia in tanta multitudine eximentur pauci, qui diuinam legem sanctè, religiosèque seruarunt.

7 Cessabunt tunc illa, quæ hominibus voluptatem, & plausum afferre consueuere. Neque enim erit iam vlla vindemia, quæ cum festiuo, ac geniali cantico peragebatur ab agricola: vitis enim exaruit, & solidum antè gaudium publicúmque lætitiam, consecutus est planctus, & mœror.

8 Pro tympanorum strepitu, pro citharæ numeroso cantico, pro plaudentium, atque exultantium choris; inductum est festiuæ vocis, & dulcis harmoniæ triste silentium.

9 Non associabit, hilarabítque pocula musicum melos, & in vino quondam generoso, & dulci experietur afotus, & intemperans amaros, & mortiferos haustus.

10 Attrita est terra, atque ita horribili vastata

2 ᵉ *Et erit sicut populus, sic sacerdos: &*
sicut seruus, sic dominus eius: sicut ancilla,
sic domina eius: sicut emens, sic ille, qui
vendit: sicut fœnerator, sic is qui mutuum
accipit: sicut qui repetit, sic qui debet.

3 ᶠ *Dissipatione dissipabitur terra, & dire-*
ptione prædabitur. Dominus enim locutus
est verbum hoc.

4 ᵍ *Luxit, & defluxit terra, & infirmata*
est: defluxit orbis, infirmata est altitudo
populi terræ.

5 ʰ *Et terra infecta est ab habitatoribus*
suis: quia transgressi sunt leges, mutaue-
runt ius, ⁱ dissipauerunt fœdus sempiter-
num.

6 ᵏ *Propter hoc maledictio vorabit terram,*
ˡ *& peccabunt habitatores eius: ᵐ ideoque*
insanient cultores eius, ⁿ & relinquentur
homines pauci.

7 ᵒ *Luxit vindemia, infirmata est vitis,*
ingemuerunt omnes qui lætabantur corde.

8 *Cessauit gaudium tympanorum, quieuit so-*
nitus lætantium, conticuit dulcedo citharæ.

9 ᵖ *Cum cantico non bibent vinum, ama-*
ra erit potio bibentibus illam.

10 ᑫ *Attrita est ciuitas vanitatis, clausa est*

omnis domus nullo introeunte.

clade, vt nullus iam hominum illam incolat, ac frequentet. Ad illum modum, quo ciuitas vanissima Tyrus sic deleta est, domibus vsque adeò miserabiliter excisis, vt nemo iam in illas introeat.

11 [r] *Clamor erit super vino in plateis, deserta est omnis lætitia,* [s] *translatum est gaudium terræ.*

11 Deficiente autem vino, quod tristem illum luctum hominibus peperit, suum mœrorem non iam domi, atque in tenebris, sed in plateis publicè testabuntur. Iterabunt enim sæpe lugubri, ac querulo clamore. En quomodo lætitia iam à nobis relegata est. En quomodo gaudium, quod immaturum capiebamus in terra, translatum est in cœlum, quo sine metu iusti in æternum fruentur.

12 *Relicta est in vrbe solitudo, & calamitas opprimet portas;*

12 Erit in orbe toto solitudo, & vastitas, & quæ in eo magis videbantur munita, sternentur communi calamitate concussa. Sicut in Tyrum inducta est solitudo, & illius portas Babylonica deiecit calamitas.

13 [t] *Quia hæc erunt in medio terræ, in medio populorum,* [v] *quomodo si paucæ oliuæ, quæ remanserunt, excutiantur ex olea, & racemi, cùm fuerit finita vindemia.*

13 Hæc autem in terræ, populorúmque medio peragentur: nempe prope Ierusalem in valle Iosaphat. Vbi idem propè continget, quod in vitium, oliuarúmque vindemia. Nam sicut ea peracta pauci racemi, aut paucæ in oliua relinquuntur oleæ, quæ attentos vinitoris oculos effugiunt. Sic pauci erunt ex hominum infinito numero, quos non inundet, & obruat communis illa tempestas.

14 [x] *Hi leuabunt vocem suam, atque laudabunt: cùm glorificatus fuerit Dominus,* [y] *hinnient de mari.*

14 Hi ergo pauci, quando Deus glorificatus fuerit, cognitúsque posse ornare bonos, & malos punire, æterna vtrosque compensatione, cùm viderint vocari se à Deo ad æternam gloriæ possessionem, ingenti perfusi gaudio leuabunt vocem in eius commendationem, & laudem, à quo habent vt in perpetuum viuant: non aliter quàm nauigantes post longam iactationem conspecto portu, festiuo hinnitu animi sui lætitiam significant.

15 [z] *Propter hoc in doctrinis glorificate Dominum, in insulis maris nomen Domini Dei Israel.*

15 Propter hoc, ô viri Apostolici, glorificate Deum, & quando bonorum præmia, & malorum supplicia ex hoc vaticinio didicistis, hoc ipsum ad insulas, & barbararum gentium regiones inducite, vt nomen Dei per vos venerentur, & quod ignorant, inuocent.

16 [aa] *A finibus terræ laudes audiuimus,* [bb] *gloriam iusti. Et dixi,* [cc] *Secretum meum mihi, secretum meum mihi, væ mihi:* [dd] *præuaricantes præuaricati sunt, & præuaricatione transgressorum præuaricati sunt.*

16 Videre mihi iam videor in vltimis terræ finibus gentes noua illustratas luce, diuinas cantare laudes: & iusti nomen quàm possunt impenso studio celebrare. Cùm verò Iudæorum genus ad cœlestem doctrinam durum, & difficile viderem; & contrà gentes auidè Euangelica mandata complecti, dixi apud me statim æger, & dolens. Væ mihi quia explicare nequeo, atque ideo apud me secretò retineo, quæ video peccatoribus impendere supplicia, & vix vnum, aut alterum intueor, qui peccatum horreat, imò qui non sibi studio habeat à diuina lege, quàm potest longissimè præuaricari.

17 [ee] *Formido, & fouea, & laqueus super te*

17 Capieris, ô terræ habitator quemcunque

re

re in locum, aut consilium conuertas; sicut præda capitur, cui vndique inrentæ sunt à venatoribus insidiæ. Est enim parata formidolosa linea, quæ te in foueam, aut laqueum incautum inducet. Nam si ex eo loco vnde formido, & terror occursat, euolare studeas, occurret fouea: si inde te eximere contendas, obrendetur laqueus. In ruum, ô miser, infortunium cœli, terráque conspirant, sicut olim in sæculo Noe expertus est orbis: nam & cœli apertæ sunt cataractæ, & terræ fundamēta cōcussa, ex cuius abysso ad obruendum mundū grandis erupit aquarū moles.

te qui habitator es terræ. [ff] *Et erit: qui fugerit à facie formidinis, cadet in foueam: & qui se explicauerit de fouea, tenebitur laqueo:* [gg] *quia cataractæ de excelsis apertæ sunt, & concutientur fundamenta terræ.*

18 Confringetur terra confractione valida, horribili conteretur motu, & è sua sede grandi conuelletur concussu.

18 [hh] *Confractione confringetur terra: contritione conteretur terra. Commotione commouebitur terra.*

19 Motibus terra quatietur ingentibus, atque rotabitur, ac circumagetur, quemadmodum ebrio circumagi videtur, & rotari domus. Ac randem ea facilitate dissoluetur, qua disturbari solet tabernaculum, quod ad vnius noctis moram excitatum est. Sua illam ad casum impellet iniquitas, quæ ita collabetur grauiter, vt ab eo casu nunquam resurgat.

19 *Agitatione agitabitur terra sicut ebrius: & auferetur quasi* [ii] *tabernaculum vnius noctis. Et grauabit eam iniquitas sua, & corruet: & non adiiciet vt resurgat.*

20 Neque in terra tantùm seuerum exercebitur iudicium; ipsam quoque cœlestem militiam, diuinus attinget, & obscurabit furor, obtenebrato Sole, & in sanguinis modum rubente Luna, & stellis cadentibus. Neque Reges, qui, cùm summum in terris agitent imperium, solutos se putant ab hac lege, extremi Iudicij seueritatem effugient.

20 [kk] *Et erit in die illa: visitabit Dominus super militiam cæli in excelso:* [ll] *& super Reges terræ, qui sunt super terram.*

21 Peribunt quoque Reges terræ, & ad fascem, & cumulum eorum, qui sunt in terra congregabuntur, quia eandem cum illis fortunam subibunt. Neque in æternum illorum finietur supplicium: nam etiam post multos dies, quantumuis in infinitum extēdas, innouabitur pœna.

21 [mm] *Et congregabuntur in congregatione vnius fascis in lacum, & claudentur ibi in carcere:* [nn] *& post multos dies visitabuntur.*

22 In illo totius mundi concussu, & hominum iudicio, duo magna cœli luminaria subtracto lumine caligo occupabit, & rubor. Cùm Dominus in Ierusalem in conspectu seniorum, quos ad iudicandum sibi assidere faciet, gloriosum se se ostenderit, terúmque Dominum: qui possit, & improbos pro delictorum modo, & sanctos pro benefactorum mensura cumulatè prosequi.

22 [oo] *Et erubescet luna, & confundetur sol,* [pp] *cùm regnauerit Dominus exercituum in monte Sion, & in Ierusalem, & in conspectu senum suorum fuerit glorificatus.*

IN CAPVT VIGESIMVM QVARTVM COMMENTARIVS.

1. Iudicij extremi descriptio. [a] Cce *Dominus dissipabit terram.*] Communiter interpretes, & bene hic accipiunt de generali, atque extrema mundi vastatione. Est autem familiare, ac penè solenne huic prophetæ magno, A vt quoties in suis vaticiniis offertur aliqua tanquam vmbra eorum, quæ nouissimis temporibus accident, statim ad illa animum, ac verba conuertat. Erat Tyrus si vlla vspiam viua totius orbis effigies; nam cum eò vndecumque nundinarum

gratia, omnia regna confluerent, id est, quamplurimi mercatores studiis, moribúsque diuersi, in eo tamen conueniebant omnes; quòd concupiscentia carnis, & oculorũ, vitæque superbia præter modum impulsi, quo ferebat immoderatus animi impetus, amẽtes sine consilio & sine pudore rapiebantur; vt capite proximo ex parte significauit propheta. Quare vt à Philosophis homo, quia in se quidquid est in natura speciosum, ac nobile cohibet: Sic Tyrus quia in se totius orbis opes, & delicias complectebatur, iure optimo μικρόκοσμος, id est, abbreuiatus mundus dici poterat. Cùm ergo minoris illius mundi interitus esset à Propheta descriptus, ad describendam maioris mundi, id est, vniuersi vastitatẽ, assurgit. Sicut etiam Christus *Mat.c.24.* cùm egisset de Ierusalem à Romanis euertenda, statim de totius mũdi vastitate, hominúmque vniuersali iudicio sermonem induxit. Sunt alij qui putant ἀνακεφαλαίωσιν fieri eorum, quæ per plura capita dicta sunt de excidio Moab, Damasci, Ægypti, Babylonis, Idumææ, & Ierusalem; Ita Cyrillus, & Procopius. Alij de Ierusalem, & Iuda, vt Foreirus, sed vt dixi, probabile est, & penè communis illorum sententia, qui censent sermonem esse de extremi iudicij tempore, quod in explicatione capitis magis constabit.

2. [b] *Et nudabit eam.*] A viris, quia ab eo temporis articulo nusquam apparebunt in terra: & ab his ornamentis, & commodis, quæ ad humanos vsus à Deo comparata sunt.

3. [c] *Et affliget faciem eius.*] Diximus ad illud *cap.* 25. *Facies vinculi, faciem alienius*, sumi pro *aliquo* Hebraico idiomate. Quomodo *facies frigoris*, pro frigore, *facies gladij, tempestatis, aquarum*, pro gladio, tempestate, & aquis. Quare hîc *affligi terræ faciem*, nil aliud esse puto quàm affligi terram. Aut certè, quia ignis toto orbe grassatus, quidquid in terra apparet, comburet, & dissoluet, quod *terræ facies* vocari potest, ideo affligenda dicitur terræ facies.

4. [d] *Et disperget habitatores eius.*] Tam in Ierusalem quàm in aliis prouinciis, de quibus hactenus, sed præcipuè in Tyro, cùm multæ essent ciuium societates, & omnium ordinum cœtus, qui dispersi suot, & aliò, atque aliò dilapsi; vbi hostes rerum potiti sunt; Sic societates hominum communi totius orbis interitu dissoluentur.

5. [e] *Et erit sicut populus, sic sacerdos, &c.*] Sicut expugnata vrbe, qui honestiores erant, & dignitate siue sacra, siue ciuili conspicui, iam à victore hoste captiui, & in seruilem acti conditionem communem habent fortunam: neque hostis victoria exultans atque insolens pensi habet, ingenuus ne sit aliquis, an ignobilis, potens olim, an pauper, quia æqua lege sors, & necessitas traducit insignes & imos. Quod optime descripsit Ieremias *Thren.5.* in captiuo populo, *Mulieres in Sion humiliauerunt, & Virgines in ciuitatibus Iuda, Principes manu suspensi sunt, facies senum non erubuerunt.* Sic ergo in extremo humani generis iudicio nemini proderit antiqua dignitas, non patrocinabitur infula, non pontificius, aut regius splendor, non numerosa clientium cohors; sed vitæ integritas, & honestas morum. Non melior in eo foro sacerdos populari, dominus seruulo, debitore creditor, licèt humana iudicia, plurimùm inter hæc discriminis statuant: quia apud illum iudicem causa discutitur, qui personarum acceptor non est.

In iudicio extremo nō est ordinis, & dignitatis discrimen.

6. [f] *Dissipatione dissipabitur terra, & direptione prædabitur.*] In hac geminatione duplici grauis est epitasis, qua dira clades exprimitur, quæ totum orbem funditus delebit.

7. [g] *Luxit, & defluxit terra.*] In textu Hebraico elegans est paranomasia, quam, vt aliqua vocum similitudine seruaret noster interpres, secundo loco reddidit *defluxit*, quæ ad priorem vocem *luxit* assonat. Sic autem Hebr. הבלה נבלה *habelah nabelah*, ad verbum, *luxit, & concidit terra.*

8. [h] *Et terra infecta est.*] Multi codices Latini *interfecta* habent, & ita videntur legisse S. Thomas, Haymo, Dionysius. Neque ex Commentariis Hieronymi facilè colliges, quomodo locum istum conuerterit, sed Verbum חנף *chanaph*, *infectum* significat, non *interfectum*. Prodit autem se hîc pulcher sensus ad mores; nam inficere hoc loco non est quocumque modo aliquid contaminare, licèt hoc etiam interdum significet; sed qua ratione facies fuco, aut lanæ alienis coloribus imbuuntur. Significatur ergo in terris non esse veram sanctitatem, sed vitium aliena sanctitatis specie fucatum. Quod vitiũ hypocrisis Deo abominationi est. Sed patet iam, vt dixi, latiùs verbi significatio, & sordes indicat, quas terra ab hominum improbitate contraxit, quásque vt Deus detergeret aut excoqueret purgatrices flammas in orbem inuexit.

In iudicio nō proderit fucus, aut simulatio, quibus infecta est terra.

9. [i] *Dissipauerunt fœdus sempiternum.*] Tria hîc quasi distincta proponit Isaias, *legem, ius, & fœdus*, quæ variè interpretes exponunt, ac secernunt. S. Thomas, & Hugo per *leges* Ius intelligunt scriptum, & naturale; per *ius*, consuetudines; per *fœdus*, amicitiam, & pactum. Haymo in *lege*, quod scriptum est; in *iure*, quod insitum est à natura; in *fœdere*, amicitiam agnoscit. Foreirus *leges* esse putat politicas constitutiones, quibus humana vita conseruatur; *ius* cæremonias, & ritus; *fœdus* verò decalogum: nam hîc peculiari fœderis ac pacti nomine censetur. Sed quominus hæc distributio postrema atque explicatio placeat, facit quòd ex omnium penè sententia hîc de totius vniuersi extremo iudicio sermo est: Hæc verò distributio ad Iudæos tantùm pertinet, qui ritus, & cæremonias habuerunt in lege. Mihi valde probabile est, quod censuit Adamus, hac conglobatione vocum idem significantium exprimi hominum impudentem audaciam, qui, prodita diuina lege, quocumque modo proposita, alias sibi leges, non iam a ratione, quàm à libidine profectas induxerunt, totiúsque iuris rationem, & sanctitatem ad sua nefaria consilia peruertentes nihil habuerunt sanctum, nihil incorruptum.

10. Dicitur autem *fœdus sempiternum*: qua ratione lex dicitur æterna. Vide S. Thomam 1. 2. *q. 93.* aut quia illa lex, & fœdus eius naturæ est, vt si æternus esset orbis futurus, ipsum quoque futurum esset æternum. Est enim sacræ Scripturæ familiare, vt tale aliquid dicatur, quale aut aptum, aut dignum est vt sit. Quomodo Christiani in Ecclesiæ incunabulis dicebantur *Sancti*, quia Euangelicæ doctrinæ sectatores sanctitas decet. Aut certè quia עולם *hholam*, quod modò *æternum*, modò *sæculum* conuertunt interpretes, longum significat spatium, siue quod antecessit iam antea dudum, siue quod diu postea duraturum est. Qua ratione *Genes. 6.* gigantes dicuntur à sæculo viri famosi. Hebr. עולם *hholam*, & *Genes. 17.* fœdus cum Abraham sempiternum dicitur; & æterna possessio terræ Chanaan: quia in posteris Abraham diu fœdus illud durauit, & diuturna fuit eius terræ possessio. Vide quæ diximus

Regula. Tale aliquid dicitur, quale aptum est, aut dignum vt sit.

Æternum idem quod longum aut diuturnum.

ximus ad illud *cap.24. Non adiiciet vltrà.*

11. k *Propter hoc maledictio vorabit terram.*] Sicut benedictio bonorum omnium complementum importat, sic contrà maledictio quicquid aduersum est, & execrabile. Aut fortè maledictio vocatur illa calamitas, quia propter peccatum infligitur.

12. l *Et peccabunt habitatores eius.*] Hoc loco *&*, causalis est, sicut frequenter alibi. Et ita vertunt Septuaginta, *quia peccauerunt.* Dicitur autem terra voranda in extrema illa sæculorum clade propter hominum peccata, quia terræ peccata eas inueherunt sordes, quas extremus ille, & purgatorius ignis exuret, vt maneat pulchra. Vt habes *Apocal. cap.* 21. Vide ibi S. Thomam.

13. m *Ideóque insanient cultores.*] *Insanire* est amentes hùc illúcque bacchari, quod fieri solet in magna trepidatione, ac dolore: in quibus consilio plerumque, atque prudentiæ locus non est. Quod in extremo iudicio in tanta rerum perturbatione continget, vt significasse videtur Christus *Lucæ cap.*21. cùm ait: *Arescentibus hominibus præ timore.* Hæc est illa maledictio peccantibus intenta. *Deut.* 28. *Percutiet te Dominus amentia, & cæcitate, & furore mentis.*

14. n *Et relinquentur homines pauci.*] Hic locus nónnullis persuasit hoc vaticinium non spectare cōmunem totius mundi, & extremam cladem; quia nulli tunc reliqui futuri sint in mundo, qui non subeant commune iudicium. Verum huic nodo solutio est, eáque non difficilis: quam adhibuere Hieronymus, Haymo, Dionysius. Neque enim pauci futuri dicuntur, qui, aliis extrema mundi vastitate sublatis, dicuntur futuri esse superstites, aut non subituri iudicis conspectum, & tribunal: Sed futuri dicuntur esse pauci, qui cœlestem imaginem in se conseruent, & quorum animos non infecerit & Dæmonis halitus, & morum improbitas. Illi ergo qui in superna intenti, humana despexerunt, seruarúntque in se Dei viuificam imaginem, qui aliorum comparatione pauci sunt, relinquentur liberi ab ea quæ dici calamitas potest, & ad meliorem sortem, quæ ipsis semper erat in votis, iam tunc vocantur, Quibus in eodem rerum articulo Christus ait, *Leuate capita vestra, quoniam appropinquat redemptio vestra.*

Exiguus saluandorū numerus.

15. o *Luxit vindemia, infirmata est vitis.*] Præclarè Hieronymus, ad mores hunc locum exposuit, qui putat huius sæculi fugaces, momentaneásque delicias futuras æterni doloris vberem materiam. Quare *Lucæ cap.*16. diues purpuratus, & qui quotidie epulatur splendidè, quíque in vita sua recipit bona, in inferno cruciatur. Et ibidem *cap.*6. Ingeminat Christus lugubre, atque horrificum *Væ* diuitibus, qui hic habuere consolationem suam; & ebriis, ac saturis, & illis qui immoderatè rident, æternum luctum & esuriem indicit. Et est satis accommodatum ad hunc dolorem & ad vindemiæ nomen illud *Deut.*32. *Vua eorum, vua fellis, fel draconum vinum eorum.* Quia qui suo genio intemperanter indulgent, quod tunc putabant vinum esse dulce, experientur amarum esse, ac mortiferum venenum, quod torquebit in sempiternum peccatoris viscera. Facit ad hanc explicationem quòd verba interdum Hebraica aliquam actionem in se cohibent, quam non habent Latina. Quomodo Spiritus dicitur gemere, quia gemere nos facit; & Dominus cognouisse dicitur, diligi se ac timeri ab Abraham cùm filium immolare voluit, quia fecit, vt cognosceretur amor Abraham. De quo loquendi genere vide quæ diximus *in capite* 10. *Actuum* ad illud, *In veritate comperi. num.*42. Sic ergo *lugere* dicitur *vindemia*, quia faciet lugere illos, qui vino se, & ebrietati dederunt.

Voluptas, & luxus æterni supplicij materia.

Veruntamen magis ad literam esse puto, si dicamus tunc omnino cessatura illa, quæ potentes, 16.
ac voluptuarij homines ad luxum, & otium adhibere consueuerunt. Quæ deinde pluribus & minutiùs persequitur. Vindemiæ verò meminit, & vitis iam infirmæ atque aridæ: quia in illis vinum intelligitur, quod maximè intemperantes homines capit, & exhilarat. Vel quia sicut in messe quando frumentum colligitur festiuis acclamationibus adhinniunt, & exultant agricolæ, iuxta illud Isaiæ *cap.*9. *Sicut qui lætantur in messe.* aut sicut in tonsione ouium, quia tunc eximio luxu animi laxantur, vt docuit Nabal, & Absalon, alter 1. *Regum cap.*25. *vers.*36. alter 2. *Reg.*13. *vers.*27. Sic etiam in vindemia aliquid est quod intentos operi vinitores oblectat. Et illud indicant multa, in quibus in colligenda vindemia aliqua se ostentat voluptatis significatio. Isaias *cap.*16. *Et auferetur lætitia, & exultatio de Carmelo: & in vineis non exultabit, neque iubilabit, &c. Vocem calcantium abstuli.* Eadem ferme verba item de Moab Ieremias *cap.* 48. *Nequaquam calcator vuæ solitum celeuma cantabit.* Cyrillus in illud, quod paulò pòst subditur. *Quomodo si pauca oliua,* & iuxta Septuaginta *quomodo si quis racemet oliuam*, dicit: *Sub finem vindemiæ hic mos inoleuit: Vindemiantes quando ab his laboribus desistunt, gaudent, & vociferantur, & rustica quapiam cantilena composita ex prædiis se referunt.* Vide quæ diximus *cap.*9. *num.*13. *& cap.*16. *num.*27. Aut sanè ad extremum, quia in vino & torculari maxima significatur lætitia; vt pluribus ostendimus ad illud *Cantic.* 2. *Introduxit me Rex in cellam vinariam.* Sublato vino atque vindemia, omne antiquum, & deliciosis hominibus familiare gaudium cessaturum prædicit.

In colligendis frugibus, festiui cantus & exultatio.

p *Cum cantico non bibent vinum.*] In splendidio- 17.
ribus conuiuiis adhiberi solitam esse musicam, satis est notum, non inter Gentiles solùm, sed etiam inter Hebræos, de quibus à nostro propheta suprà *cap.* 5. de quo nos ibi pluribus. *Cithara*, inquit, *& lyra, & tympanum in conuiuiis vestris.* *Eccles. cap.* 49. de Iosia: *In omni ore indulcabitur eius memoria, & vt musica in conuiuio vini.* *Amos* 6. *Qui canitis ad vocem psalterij, bibentes vinum in phialis.* Et in nouo Testamento musicæ conuiuialis mentio fit, *Lucæ* 15. Filius senior audisse dicitur symphoniam, & chorum, quibus pater celebrauit conuiuium pro restituto filio.

Ad mensam musica adhiberi solita.

q *Attrita est ciuitas vanitatis.*] Vt persequa- 18.
mur, quam instituimus explicationem de totius mundi vastitate, cui non multùm fauere videtur *ciuitatis* nomen, dicendum est cum Hieronymo, singularem numerum per synecdochen pro plurali sumi, id est, ciuitatem, pro ciuitatibus omnibus, atque hominum cœtibus, quæ vanissimæ sunt. Quantumuis enim illæ situ, atéque ad omnem æternitatem munitæ videantur, atque omni instructu regio ornatæ, atque elegantes, nihil tamen cōtra diuinam potentiam, atque iram firmitatis habent; deterentur enim aliquando, atque squallescent; & portæ, id est, quæ in ipsis fortissima sunt, conuulsa corruent. Quidam hanc ciuitatem *Babylonem* esse putant, sumíque pro toto mundo, quam vitia, & turpes voluptates fœdè contaminarunt. Et sanè

ſicut Ægyptus, ſic etiam Babylon pro mundo ſumitur, in qua dominata ſunt olim illa vitia, quæ ſæcularium hominum, id eſt, captatorum inanium voluptatum animos infecerunt: aut etiam pro hominibus faſtu inſolentibus, aut voluptate, & luxu ſolutis. Et quidem cùm *Apocal.*14. Babyloni intenduntur cœleſtes minæ, illis videntur proponi, quibus mollia ſæculi blandimenta dominantur. Placet hæc cogitatio, quæ magnorum virorum eſt in quibus ſunt Hieronymus, S. Thomas, & Haymo, quamuis nonnihil obſtrepat, quod tempore Iſaiæ non ita malè audiebat Babylonia, quia nondum ibi caules, & diutiùs vexati Iſraelitæ fuerant.

19. Vide an hîc commodiùs alluſum ſit ad *Tyrum*, cuius proximè interitum accepimus, & quam mundi totius imaginem præ ſe ferre diximus. Quòd ſi notam ſimilitudinis addas, præclara videtur, & facilis ſententia, in hunc modum. Fluxit, & defluxit terra, ſicut attrita eſt ciuitas vanitatis, nempe Tyrus vaniſſima, quæ nihil ſibi non arrogabat. Aut certè totus mundus dici poteſt *ciuitas vanitatis*, quia congregatio eſt omnium vanitatum, & quidquid fluit & mutatur, vanitas eſt, iuxta illud, *Vanitas vanitatum, & omnia vanitas. Eccleſ.cap.*1.

[e] *Clamor erit ſuper vinum in plateis.*] Aut quia non ampliùs bibent illud, aut quia vini intemperanter hauſti pœnas dabunt.

20. [f] *Tranſlatum eſt gaudium terræ.*] Qui in terra dominari videbantur, & qui commodis omnibus humanis affluebant, cum terra ipſi quoque tranſibunt, & quæ in terra fuerunt gaudia, transferentur nempe ad cœlum, ſiue ad iuſtos, qui inopia priùs, & variis afflictabantur incommodis, perpetuis confecti lachrymis, quibus æternam ſibi lætitiam promeruerunt.

21. [t] *Quia hæc erunt in medio terræ.*] Locum deſignat in quo futurus eſt clamor, & vaſtitas, de quibus ſuprà, & ea ſaluandorum paucitas, quæ ſtatim in oliuarum collectione ſignificatur. Locus autem futurus eſſe dicitur *in medio terræ*, id eſt, prope Ieruſalem, quæ eſt, vt aliqui volunt in medio terræ promiſſionis, aut in medio populorum, id eſt, decem tribuum, ſeu in medio terræ tunc habitatæ; iuxta illud *Pſal.*73. *Operatus eſt ſalutem in medio terræ.* Sed vt hæc vera ſint, tamen non admodum vrget hæc ratio ſumpta ex nomine *medio*. Nam *medium* in ſacra Scriptura non ſemper ſignificat id, à quo æqualiter diſtant extrema: ſed quod in eodem loco cum aliis eſt, quodcumque illud ſpatium ſit, vt ſatis eſt compertum mediocriter in Scriptura verſatis. Quare ſenſus eſſe poterat, hæc, quæ à propheta commemorantur, futura eſſe non in medio terræ, aut populorum, ſed in terra, & in populis. Sed eſt alia ratio prophetæ materiæ magis accommodata, quæ probat illud, *in medio terræ & populorum*, eſſe Ieruſalem: quia iudicium extremum de quo præſens vaticinium eſt, peragendum eſt in Ieruſalem, vt eſt communis Doctorum ſententia. Iuxta illud Ioelis, *cap.*3. *Congregabo omnes gentes, & deducam eas in vallem Ioſaphat; & diſceptabo cum eis.* Vallis autem illa montem oliuarum diuidit à Ieruſalem. Vide S. Thomam *in* 4.*d.* 48. *q.*1. *art.*4. *quæſt.*4.

Iudicij locus eſt Ieruſalé.

22. S. Thomas & Foreirus hæc non tam referunt ad ſuperiora, quàm ad ea quæ proximè ſequuntur in hunc ſenſum. In terra, tantáque populorum multitudine, cùm extremus ſæculorum dies aduenerit, continget quod in vindemia oliuarum, aut vitium. Nam ſicut peracta vindemia pauci ſuperſunt racemi, qui attentos vinitoris oculos effugiant; Sic pauci erunt ex hominibus, quos non obruat illud inundans malum. quæ ſententia mihi valde probatur.

Paucitas ſaluandorum.

[u] *Quomodo ſi pauca oliuæ quæ remanſerunt excutiantur ex olea.*] Hæc puto prouerbiali figura ſumi ad explicandam paucitatē magnam, aut reliquias exiguas ex grandi multitudine. Iiſdem penè verbis vſus eſt ſuprà *cap.*17. cùm ageret de Damaſco, *Et erit ſicut congregans in meſſe quod reſtiterit*, &c. *Et relinquetur in eo ſicut racemus & ſicut excuſſio oleæ*, &c. *in ſummitate rami.* Sanè mira atque horribilis ponderatio paucitatis illorum, qui illius extremi iudicij fulmen effugient. Quàm enim paucæ oliuæ relinquantur, aut racemi abſoluta iam à ſedulo, atque auaro vinitore vindemia, & quàm multæ excutiantur oleæ ab vbere oliua, cuius baccarum pondere incuruescunt rami, nemo non videt. In quam ſententiam grauia ſunt, atque horribilia, quæ aliis in locis tradit ſacra Scriptura, & affirmant Patres. Vide Auguſtinum *lib.*3. *contra Creſconium, cap.*66. Gregorium *homil.* 19. *in Euangelia.* Chryſoſtomum *homil.*40. *ad populum.* Eſt autem dolendum valde ex tanta meſſe atque vindemia, tam exiguam partem, eámque in hominum opinione tenuem, & macram ad diuinam cellam pertinere, cùm Diabolus maximam, pinguiſſimámque vindemiam quotidie recondat. 23.

Prouerbiū.

[x] *Hi leuabunt vocem ſuam atque laudabunt, cùm glorificatus fuerit Dominus.*] Sicut alij plurimi, ac pingues, qui excuſſis oleis aut collectis à vindemiatore racemis comparantur, lugebunt irritis, ſempiternìſque lachrymis, vbi gehennali prælo torquendi tradentur; ſic illi pauciſſimi, qui oleis, aut racemis, quos vindemiator aut non vidit, aut præ tenuitate contempſit, aſſimilantur, leuabunt vocem ſuam, quam præ gaudio cohibere non poterunt, quin in diuinæ maieſtatis præconium effundant. Tunc verò Deus glorificatus eſt, quia cognitus eſt omnino potens ornare bonos, & malos punire æterna vtroſque compenſatione pro natura, modóque meritorum. 24.

Iuſtorū exultatio in die iudicij.

[y] *Hinnient de mari.*] Clamor ille ruſticorum qui excitari ſolet dum vindemia feruet aut meſſis abſoluitur, *hinnitus* non incommodè vocari poteſt: & re vera equorum hinnitum imitatur. Et ideo ab Hiſpanis *Relincho* dicitur, quod aliis etiam nationibus in vſu eſt. *Hinnire* igitur eſt præ lætitia geſtire, illámque prodere inſolita aliqua ſignificatione. Sed dum additur illud *de mari*, oſtenditur iuſta atque opportuna lætandi ratio. Nam qui in mari diu iactati ſunt fluctibus, ſalo, nauſeáque confecti portum, quem æquoreæ iactationis finem eſſe vident, vehementer optant; illúmque procul ſpectantes feſtiuo cantico, & hinnitu nautico ſalutant. Quod ex familiari nauigantium conſuetudine dixit Virgil. 3. *Æneid.* 25.

Labori ſuccedit læta quies, & exultatio.

Cum procul obſcuros colles, humilémque videmus
Italiam, Italiam primus conclamat Achates:
Italiam læto ſocij clamore ſalutant.

Sic ergo iuſti quibus vita præſens non ſtatio fuit aut portus tranquillus, ſed mare turbidum, atque æſtu feruens, in quo nihil firmum aut ſtabile vnquam habuerunt, vbi emenſi ſpatium vitæ portum in Dei ſinu nacti ſunt, aut proximum aſpiciunt, de mari hinniunt, canúntque lætum, & optatum celeuſma. Quale eſt illud *Pſal.*65. *Tranſiuimus per ignem, & aquam, & eduxiſti nos in refrigerium.* Alij verò, qui pacem habuere ſuper terram, firmáque omnia ſibi pollicebantur, lachrymabuntur interea,

& hian

& hiantem terram, & in æternum chaos immensum barathrum horrebunt.

26. Iuxta hanc metaphoram pro re morali obserua, alium esse statum, ac exitum eorum, qui in mari nati, atque nutriti sunt, suásque ibi sedes, & delicias habent, quales sunt pisces, atque illorum, qui alieni sunt, quique non tam sponte sua quàm necessariò mari se, ac periculis committunt: quales sunt nauigantes; illi enim in mari ludunt, & in suo quasi regno dominantur, extracti tamen inde ad littus moriuntur, vt piscis ille immanis, de quo *Tob. cap. 6.* qui in flumine, id est, in suo regno, sic erat violentus, atque audax, vt vorare vellet Tobiam adolescentulum, clamaréque coëgerit, *Domine inuadit me.* Sed idem in arenam extractus palpitauit ante pedes adolescentis, & exenteratus est. At nauigantes, qui neque nati sunt in aquis, neque vt in aquis viuant, in mari iactantur, & nauseant, in portu exultant, & in sicco littore. Sed, prò dolor, quot modò qui neque in aquis, neque ad aquas nati sunt, in ipsas se vltro demergunt, & vitam ibi non solùm quietam, sed dulcem agunt. In quos bellè cadunt illa Isaiæ verba *cap. 23.* iuxta Ambrosij explicationem, quam nos ibi adduximus. *Erubesce Sidon, ait enim mare: fortitudo maris, dicens: Non parturiui & non peperi*, &c. Hi enim, cùm ad maris littus ventum erit è suis extracti cubilibus interibunt, interim dum in portu nauigantes exultant longo soluti tædio, & perfuncti periculis.

Mors filiis huius sæculi amara, aliis læta.

27. [a] *Propter hoc in doctrinis glorificate Dominum: in insulis maris nomen Domini.*] Pro *doctrinis* Hebr. est אורים *vrim*, quod *lumen*, aut *lucem* significat. Quod *Exod. 28. vers. 30.* inscribi iubetur in rationali sacerdotis. Quid verò hoc loco sit, examinandum est. Hieronymus metaphoricè interpretatus hunc locum *doctrinam* vertit: quia doctrina lux quædam, aut illuminatio est, & sic exponit. *Propterea, qui nunc in Scripturis sanctis eruditi estis, & scitis vobis tantum gaudium, tantáque præmia reseruari, in doctrinis glorificate Deum.* Id est, propter doctrinam hanc, quam singulari Dei beneficio accepistis. Eodem ferme modo Haymo. Aliter S. Thom. Lyra, Dionysius & interlinearis; qui putant admoneri viros Apostolicos, vt quando bonorum præmia, & malorum supplicia, ea hoc vaticinio edocti sunt, glorificent Deum in doctrinis, id est, docendo Gentes, percursando aridam, & insulas, cœlestem hanc lucem omnibus irradient. Qui sanè sensus ad mores optimus est, quique valde ostendit, quàm sit gratum Deo Apostolici muneris obsequium: quando Deus illud suam vocat glorificationem.

Zelus animarum Deo gratissimus, & valde commendatus viro Apostolico.

28. Alij pro *doctrinis* vertunt, *in vallibus*, vt Pagninus, Tigurina, Rabbi Dauid, & Septuaginta, neque est hæc versio parum ad mores, quæ indicat his esse valde lætandum, qui in vallibus sunt, id est, in locis depressis atque humilibus. Quos inde Dominus excitabit ad gloriam, abiectis interim ad æternam ignominiam illis, qui sublimia ambiunt, præclaréque secum agi putant, si in illis aliquando consederint. Et huic versioni non parum fauet, quod statim subditur, *In insulis maris nomen Domini*. Vbi epexegesis esse videtur: nam *nomen Domini*, pro *Domino*, sumi, pluribus à me sæpius ostensum est. Valles autem non malè dicuntur insulæ: quia illæ sitæ sunt in maris profunditate, cuius comparatione terra, quam nos continentem vocamus, collis est. Erit ergo sensus, O vos qui estis in vallibus, glorificate Dominum, glorificate, inquam, iterum, atque iterum Dominum, qui estis in vallibus. Et videtur allusum ad illud quod proximè antecesserat *hominem de mari*, id est, qui in insulis habitant vndecumque laborum fluctibus circumfusi.

[...]is, qui hic depressi sunt, postea valde lætandum.

29. Sed accommodatè ad nostram versionem, posterioremque sensum S. Thomæ, quem magis probamus, hic præuidet propheta fructum qui consecutus est Apostolicorum virorum studium & vigilias. Nam hi complexi diuinum mandatum, & in doctrinis strenui, intimas etiam orbis partes ingressi, id perfecerunt, vt iam ibi audiatur, glorificetúrque sanctum nomen Dei. Quod munus auidissimè arripuit B. P. Franciscus Xauerius, aliique plurimi ex nostra Societate, qui illius ingressi vestigiis perfecerunt, vt in finem vsque mundi submotæ regiones intueantur iam cælestem doctrinam, & depulsis antiqui erroris tenebris, Euangelicæ doctrinæ lucem aspiciant. Porrò illud obscurum non est *insularum* nomine in sacra Scriptura remotissimas regiones significari. *Isaiæ 42. Legem eius insulæ spectabunt. & cap. 49. Audite insulæ, attendite populi de longè.*

30. Cæterùm sicut hîc Apostolici viri iubentur diuini iudicij seueritatem, bonorum præmia, malorum supplicia, & rerum humanarum vanitatem denuntiare, sic Christus, & fecit ipse per se, dum de iudicio sermonem instituit cum discipulis, & morti vicinus in sacerdotum, seniorúmque concilio, *Matthæi 26. & Act. 1.* cùm ad cœlos ascenderet in ipso cursu per Angelos eiusdem iudicij memoriam renouauit. *Hic Iesus qui assumptus est à vobis in cælum, sic veniet*, &c. Habuisse autem Apostolos in mandatis, vt de iudicio hoc Gentes docerent, ostendit Petrus *Act. 10. Præcepit, inquit, nobis prædicare populo, & testificari, quia ipse est, qui constitutus est à Deo iudex viuorum, & mortuorum.* Et ideo fortasse in ea concione, quam primùm habuit post Spiritus sancti descensum de iudicio egit. Vide quæ in illum locum adduximus.

Quid concionatori Euangelico præcipuè propositum esse debeat.

De iudicio sæpius agendum viro Apostolico.

31. Neque ab hac sententia recedunt qui pro *doctrinis*, aut *vallibus* vertunt *speluncas*, aut *foueas* (per antiphrasim credo) quales fuere Troglodytæ, de quibus Plinius *lib. 5. cap. 8.* qui sub Ægyptum ad mare rubrum habitabant. Nam in his intelliguntur illi, qui in tenebris agunt, caréntque non solùm Euangelica luce, sed etiam ferarum more cauernas subeunt; neque ciuitates habent villas, aut cœtus colunt. Quo dicendi genere significantur barbarorum hominum inculti mores, qui plerumque procul ab hominum commercio in extremis mundi finibus habitant. Hi ergo glorificabunt Deum illustrati ea luce, quam viri Apostolici in eas siue regiones, siue cauernas inuexerint.

32. [a a] *A finibus terræ laudes audiuimus.*] Videt iam propheticis oculis Isaias, quid in extremis orbis finibus fecerint Euangelici præcones. Hæc valde confirmant nostram sententiam, quæ de studio sanctorum virorum, & fructu, qui eorum zelum consequutus est, vaticinium hoc explicat. Pro *finibus* Hebr. est מכנף *mickenaph*, id est, *ab ala*, & est accommodata translatio. Nam, vt alæ extrema sunt in auibus, & quasi extra illarum corpus, sic extremę terrarum plagæ. Eodem modo *Ezech. cap. 7.* Vbi noster *super quatuor plagas terræ.* Hebraicè, *super quatuor alas.* Ab illis ergo terminis audire sibi videtur propheta diuinas laudes.

33. [b b] *Gloriam iusti.*] Explicat cuius sint illæ laudes, de quibus antea; & dicit illius esse, qui iustus est; siue id ad Deum referas, cuius iustitia in hac

extrema meritorum compensatione maximè cernitur, de quo viri sancti, eodem spiritu, ac sensu clamant, *Iustus es, Domine, & rectum iudicium tuum*; aut ad Christum, qui vt in Actis sæpe *cap. 3. cap. 7. cap. 22. iustus* vocatur antonomasticè. Neque displicet, si hæc materialiter interpretere, quasi hæc sit laus, & canticum, quo Deum à terræ finibus viri iam illuminati laudant, nempe. *Gloria sit iusto.* Cui non dissimilis est laus illa, quam ingeminari à Beatis in cœlo audiuit Ioannes *Apocal. cap. 19. vers. 1. Alleluia, laus, & gloria, & virtus Deo nostro est, quia vera & iusta iudicia sunt eius, qui iudicauit de meretrice magna.* A

34. Tabescit vir Euãgelicus animarum zelo.

^cc^ *Secretum meum mihi, secretum meum mihi, va mihi.*] Magnum aliquid, & mysticum latet in hac dicendi forma: magni alicuius affectus hic sonitus est. Quidam hunc locum ita vertunt. *Macies mihi*, &c. quia verbum רזה *razah, attenuare* significat, à quo deducitur nomen, רזי *razi*, quod maciem, seu tabem valet; ita vt *iod* non sit affixum primæ personæ, sed positum pro ה *he*, quod apud Hebræos frequens est. Ita Vatablus, & Pagninus in Lexico, & Rabbi Abraham, in hunc sensum. Contabesco dolore, atque intimis angoribus totus exedor, atque conficior, dum video pœnas peccatori propositas, & vix vnum, aut alterum intueor qui peccatum horreat. Eodem omnino sensu, quo Dauid *Psal. 118.* dixit *Vidi præuaricantes, & tabescebam.* Hieronymus illud רזי *razi*, à themate Chaldæo רז *raz*, deriuat, sicut etiam fecere complures alij ex doctoribus Hebræorum: & ita transtulit, *secretum*: & ita hunc locum sic exponit. *Cùm hæc audissem, locutus sum mihi interno cordis affectu, non possum cuncta narrare quæ cerno: hæret lingua faucibus meis, vox dolore concluditur: væ mihi quantus ordo pœnarum ante oculos versatur meos.* Eodem modo S. Thom. Haymo, & complures alij. Neque longè abeunt, qui hîc subaudiri putant *reuelatum est*, hoc sensu: *Reuelatum mihi est secretum de pœna malorum, & bonorum gloria: væ mihi, quia id explicare nequeo.* Ita Chaldæus & nonnulli de Hebræorum magistris. B

Pœnarũ inferni acerbitas.

35. ^dd^ *Præuaricantes præuaricati sunt.*] Ideo dolet, quia cùm tot sint præuaricatores in terra, ipse tamen annunciare non possit quod in illorum caput decretum est à Domino supplicium. Sicut etiam dolebat *cap. 6.* cùm contemplatus Dei gloriam se socium adiungere non potuit laudantibus Angelis, cùm labia haberet polluta. C D

36. Peccatoris in extremo iudicio angustiæ.

^ee^ *Formido & fouea, & laqueus super te, quia habitator es terræ.*] His vocibus extrema calamitas exprimitur eius, quem vndique grauissima circumuallant, atque vrgent incommoda: ex quibus quoquo se vertant, nullum apparet effugium. Nam si ex eo loco, vnde terror obiicitur, euolare tentet, occurrit fouea, si inde se eximere contendat, obtenditur laqueus. Nihil ergo tutum à periculo, nihil non plenum diuini furoris: quia Deus peccatorum seuerus vltor nihil non implet. Eodem penè sermonis genere vsus est Amos *cap. 5. Dies Domini ista tenebræ, & non lux, quomodo si fugiat vir à facie leonis, & occurrat ei vrsus, & ingrediatur domum, & innitatur manu sua super parietem, & mordeat eum coluber.* E

37. Mihi in tribus nominibus *formido, fouea*, & *laqueus* aliquid occurrit nouum fortasse, non tamen alienum ab instituto. Notum est non apud Latinos, & Græcos solùm, sed etiam, vt reor, apud Hebræos genus esse venationis, quo magnæ etiam

feræ eò adducuntur, vt si ab vno se extricant periculo, in aliud incurrant. Proponebatur enim funis, seu linea, quæ vocabatur *formido*, seu *formidolosa*, variis & versicoloribus intexta pennis, quæ terrebat ceruos pennarum agitatione, vel vt pauidi venabula exciperent, vel vt in alia retia parata, aut foueas acti formidine laberentur. De ceruis multi sunt, qui hæc affirment. Virgil. 3. *Georg.*

Linea formidolosa.

Puniceæve agitant pauidos formidine pennæ.

Ouidius *lib. 15. Metamor.*

Nec formidatis ceruos includite pennis.

His terreri non solùm ceruos natura timidos, sed etiam vrsos & apros docet Nemesianus.

Namque vrsos, magnósque suos, ceruósque fugaces
Terrificant, linique vetant transcendere septum.

Hæc verò linea *formido* dicitur. Ita Seneca *lib. 2. de ira cap. 12. Cùm maximos ferarum greges linea pennis distincta conterreat, & in insidias agat, ab ipso effectu dicta formido.* Vide ibi Muretum, vbi varia adducit tam Græcorum, quàm Latinorum testimonia; sicut etiam Turnebus. Huc spectauit Augustinus *lib. 1. de nuptiis & concup. Et cum verentur infamiam falsam, veram incurrunt: instar ferarum, quæ circumdantur pennis, vt cogantur in retia.* Et Hieronymus contra Luciferianos. *Pauidorum more ceruorum, dum pennarum euitatis volatus, fortissimis retibus implicamini.* Hoc idem vsitatum esse apud Græcos docet Oppianus in Cynegetico.

Hoc idem in vsu fuisse apud Hebræos mihi est valde verisimile, tum ex hoc loco, vbi post formidinem, video à propheta poni foueam, & laqueum, in quem incurrant qui à formidine fugiunt. *Formidinem* verò in eodem genere ponendum cum *fouea, & laqueo*, id est, instrumentum esse fraudis aut artis venatoriæ, ipse loquendi modus insinuat. Facítque plurimùm ad coniecturam quod statim sequitur. 38.

^ff^ *Et erit qui fugerit à facie formidinis, cadet in foueam, & qui se explicauerit de fouea, tenebitur laqueo.*] Eodem loquendi genere vsus est Ieremias *cap. 48. vers. 43. Qui fugerit à facie pauoris, incidet in foueam: & qui conscenderit de fouea, capietur à laqueo.* Ex quo mihi fit probabile, sicut tria hæc in vtraque propheta semel, atque iterum coniunguntur, sic res illis nominibus significatas à venatoribus solere coniungi. immò & hîc aliquid subodoror prouerbiale: nam & sententia apta videtur prouerbiali figuræ, vt est illud Latinum, *Fumum fugiens in ignem incidi*, & similia; & elegans paronomasia in Hebræis dictionibus, in quibus est aliquid numerosum, prouerbium esse arguit: Sic tam apud Isaiam hic quàm apud Ieremiam *cap. 48.* pro *formidine, laqueo, & fouea* פחד ופחת ופח *Pachad, vepachath, vpach*, vbi numerum vides, & literarum miram conformationem. Hoc ergo venandi genere significari credo, quàm omnibus modis vrgendi sint peccatores, contra quos in illa miseria, atque extrema venatione tot intenduntur retia, tot patantur foueæ. Non secus ac feræ omni studio atque indagine obsidentur & capiuntur.

Ierem. c. 48.

Prouerbiũ.

^gg^ *Quia cataractæ de excelsis apertæ sunt.*] Allusum credo ad tempus Noe, in quo diluuio periit vniuersus orbis; vbi quò se reciperent homines in eo communi interitu nihil erat tutum. Ingruebat enim non à terra solùm, sed à cœlo atra tempestas, quæ vario, ac exundante gurgite latè genus hominum omne deleuit. *Genes. 7. Rupti sunt omnes fontes abyssi magnæ, & cataractæ cœli apertæ sunt.* Sic ergo tempestas secunda, quæ non minùs diuè ac latè 39.

Cataracta quid.

latè orbem populabitur, à terra proueoiet vehementibus ventorum, terræque motibus, quibus orbis fundamentum concotietur. Sunt autem *cataracta*, aut ea, quæ magno fragore, atque impetu feruntur deorſum, aut quæ cum eodem impetu ac fragore deorſum aliquid deiiciunt. In priori ſignificatione *cataracta* vocantur locus ille, qui ioter occurſantes ſcopolos Nilum ita præcipitat, vt cum ingenti ſtrepitu credatur non fluere ſed ruere. Ita Plinius *lib.* 5. *cap.* 9. Et Strabo *lib.* 5. *cap.* 17. optimè deſcribit Nili cataractem. *Cataractes*, inquit, *eſt ad medium fere flumen. petroſum quoddam ſupercilium in ſuperiori parte planum, vt flumium recipere poſſit, deſinens verò in præcipitio, ex quo aqua præcipitatur.* Et addit Regibus ibi feſtinos exhiberi ludos ab ſcaphulariis. Similes cataractas agnoſcit Suidas in Iſtro flumine, ſuot autem rupes ex alueo erumpentes, in quas incideos fluuius cum ingenti ſonitu tegurgitat.

Dicuntur præterea *cataracta* impedimenta ob-
40. iecta, quibus ſublatis aqua ipſa magno impetu, ac fremitu ex alto præceps cadit. Quales ſunt quæ in molendinis aquam aut obiectæ prohibeot ne ad molam influant, aut ſublatæ admittunt, & ad molam deriuant. Hæ verò metaphoricè dicuotur eſſe in nubibus, quia illæ condenſatæ, neque dum à calore ſolutæ aquam cohibent, quam deinde laxatæ in terram demittont. Et facit valdè ad hanc explicationem, quòd Septoaginta pro *cataractis*, *feneſtras* vertunt: quaſi dicant ſublata eſſe clauſtra, quæ ad illud vſque tempus diuinum furorem morabantur. Cùm ergo apertè dicuntur *cataracta de excelſis*, ſublata ſigoificantur impedimenta, quæ diuini furoris exundationem reprimebant. Erupit enim ira Dei ad illud vſque tempus compreſſa, & torrentis inſtar obruit genus humanum: Noo ſecus ac ſi Deus aggerem, aut molem perrumperet, quibus cohibebatur fluuius, ne io agros influens illos oblimaret, & perderet. Nunc theſaurus iræ, quem homo peccator io diuino pectore congregauit, habet oppoſitam cataractam, tuoc ea ſubmota diuinus furor præcipiti fluxu obruet peccatorem.

Porrò quia cataractæ vim aquarum ingentem
41. oſteodunt, quæ cum impetu iuxta ſui nominis ootatiooem feruntur: fit vt cataractæ pro maximo bonorum, ſiue malorum incremento vſurpentur; quia vehemens ille multarum aquarum impetus abundantiam ſignificat, & pro varia rerum, ac temporum opportuoitate nocere, aut prodeſſe vehementer ſolet. Vtilitatem indicat illud 4. *Reg.* 7. *Si Dominus fecerit cataractas in cælo, nunquid poterit*
Malach. 3. *eſſe, quod loqueris?* & *Malach.* 3. *Si non aperuero vobis cataractas cæli, & effudero vobis benedictionem.*
Pſal. 41. Vaſtitatem verò & damnum *Pſal.* 41. *Abyſſus abyſſum inuocat in voce cataractarum tuarum*, id eſt, calamitas irruens ſua veluti voce aliam aduocat calamitatem. Et eo ſenſu ſumitur hoc loco. De cataractis vide Pereiram *in cap.* 7. *Geneſ. diſput.* 5.

42. Septuaginta pro *cataractis* θυρίδας poſuerūt, id eſt, *feneſtras*, iuxta quorum tranſlationem ſic hunc locum exponit Hieronymus. *Feneſtra cæli aperta ſunt, vt deſpiceret Dominus vniuerſa peccata, qua priùs, quia non puniebat, videbatur peccatoribus ignorare; poſtquam autem apertis feneſtris vidit omnia opera mortalium, concuſſa ſunt fundamenta terra; iuxta illud, quod in alio loco de Dei intuitu ſcriptum eſt Pſal.* 143. *Qui reſpicit terram & facit eam tremere.* Hæc Hieronymus.

hh *Confractione confringetur terra; contritione conteretur, &c.*] Hæc aperta ſunt, tantùm obſeruo 43.
ex hac ſynonymia, & vocum coniugatione mirè ſignificari quanta impendeat calamitas vniuerſo. Nam quodlibet horum ſeorſum magnam habet epitaſim.

Vniuerſi vaſtitas.

ii *Quaſi tabernaculum vnius noctis.*] Non eſt 44.
hîc ſermo de tabernaculo excitato ad pomorum cuſtodiam, aut de tugurio io cucumerario, de quo ſuprà *cap.* 1. oam hi non fabricantur aut eriguntur ad vſum vnius noctis, ſed de tabernaculis ſeu tentoriis, quæ ſecum geſtant potentes, ac delicati viri, cùm iter faciant, aut cùm venationis aut alterius ſtudij gratia domo exeunt. In quem vſum fuiſſe puto pelles Salomonis, de quibus *Cant.* 1. Cùm enim non rarò contingat, vt oox obrepat, priuſquam ad tectum & commodum hoſpitium diuertant, ac coguntur pernoctare ſub dio, tabernacula ſecum circumferunt, quæ ſtatim atque illuxit diſſoluunt, & aliò transferunt. Exempla occurrent alia in Scriptura: duo accipe *ex cap.* 31. *Geneſ.* vbi Iacob plura ferebat pro copioſa familia tabernacula. *num.* 33. & Labao fixiſſe dicitur, quod tulerat ſecum ad iter illud, tabernaculum in monte Galaad. *ibid. num.* 25. Quod etiam faciunt paſtores Madianitæ ſeu Cedareni, cùm paſcua mutant. Vide quæ diximus ad illud *cap.* 38. *Sicut tabernacula paſtorum.* Quare eiuſmodi taberoaculum *vnius noctis* vocari poteſt, quia non iam ampliùs in eo conſpicitur loco vbi fixum fuerat.

Tabernacula ad iter ferri ſolita.

kk *Et erit in die illa, viſitabit Dominus ſuper militiam cæli in excelſo.*] Vox Hebræa צבא *tſeba*, mo- 45.
dò à noſtro ioterprete *ornatus*; modò *militia* vertitur. Haymo hîc Antichriſtum agnoſcit, & Angelos, qui è cœlo ceciderunt, qui eodem, quo homines tempore, atque examine iudicandi ſunt. Idem putant Lyra, Adamus, & interlineàris. Sed non puto hunc eſſe germanum ſenſum. Nam licèt Angeli iudicandi ſiot iuxta illud 1. *Corint.* 6. *Neſcitis quoniam Angelos iudicabimus*; tameo id non exigit contextus, nam in excelſo militia cœli viſitanda dicitur; ſed Angeli apoſtatæ neque in excelſo ſunt, neque in excelſo viſitabuntur. Deinde quia Angeli illi nunquam appellantur cœli militia (de bonis nihil hîc dico, quia ſemel, aut iterum *militia cæleſtis* appellantur) dicuntur autem millies in Scriptura Sol, luna, & aſtra reliqua, militia cœli, *Deut.* 17. *Qui adorant ſolem, & lunam, & omnem militiam cæli. Ierem.* 19. *Sacrificauerunt omni militia cæli. Iſaia* 40. *Leuate in excelſum oculos veſtros, & videte quis fecit hæc. Qui educit in numerum militiã eorum.* Quare in militia cœli Hieronymus, & cum eo plerique alij, ſolem, & lunam, & reliqua aſtra ſignificari cenſent, de quibus ſtatim, quæ tunc in excelſo, id eſt, in eo, quo ſunt infixa loco iudicabuntur, quando altera rubeſcet, & confundetur alter, quo ſenſu, ſtatim explicabo.

Militia cœli non Angeli, ſed aſtra.

ll *Et ſuper Reges.*] Cùm omnes viſitandi ſint, 46.
ſummi, medij, in[illegible] Regum præcipuè propheta meminit? An [illegible] hi ita ſeuerè iudicandi, & durè puniendi, vt præ horum ſupplicio, atque ignominia aliorum pœnæ quàm leniſſimæ iudicentur? *Potentes enim potenter tormenta patientur.* Ita fortaſſe, ſed veriùs puto illud & ſignificare *etiam*. In hanc ſententiam, *etiam ſuper Reges.* Ac ſi dicat. Non eripient ab hoc iudicio Reges aut potentia, qua inſtructi ſunt ad ſuæ vitæ, regnorúmque cuſtodiam, aut maieſtas inter homines ſuprema, propter quam nunquam hominum iudicia ſubierūt. Quòd

Et idem quod etiam.

verò

verò *Et*, idem sit quod *etiam*, exempla multa testantur, *Exod.4. vers.10. Non sum eloquens ab heri, & nudiustertius*, *Et ex quo locutus es*, id est, *etiam ex quo locutus*, quando videbat eloquentior futurus: vt nonnulli exponunt, *Psalm.131. vers.12. Si custodierint filij tui*, &c. *Et filij eorum vsque in saeculum sedebunt*, id est, *etiam filij eorum*. Sed est omnium optimum exemplum quod hoc ipso in capite statim occurrit. *Et post multos dies visitabuntur*. De cuius explicatione postea.

Exod.4

Psalm.131.

47. m m *Et congregabuntur in congregatione vnius fascis in lacum.*] Locus hic in varias se cogitationes aperit. Quidam hîc significari putant pœnam damni, quæ in omnibus damnatis æqualis est, quæ in priuatione summi boni consistit. Et ideo summi, qui per cœli militiam, & reges terræ significantur, cum infimis coacti dicuntur in vnum fascem, & in vnum locum, & carcerē proiecti. Alij contrà hîc pœnarum diuersitatem & gradum agnoscunt, nimirum in pœna sensus, quia potentes isti, qui iisdem se sceleribus implicare plurimùm solent, in eodem sunt fasciculo. Ita Haymo, *Congregabuntur*, inquit, *congregatione vnius fascis, vt qui pares sunt in culpis, damnentur pariter & in pœnis. Auari cum auaris, luxuriosi cum luxuriosis*, &c. Cuius expositioni fauet illud euangelicæ parabolæ de zizania, *Ligate ea in fasciculos* (nempe varios) *ad comburendum*. Vide Gregor. *lib.9. Moral.cap.39.*

In varios fasces colligari qui varijs se peccatis implicuerunt.

48. Sunt quidem hæc vera, & fortasse ad textum, sed credo aliam esse huius loci sententiam. Egerat seorsum propheta de Regibus terræ, quia in illis iuxta imperiti vulgi opinionem peculiaris ratio apparere poterat, cur à Deo iudicandi non essent, cùm in terra eorum errata hominum iudicium nunquam subierint. Ait ergo propheta, tunc Regiæ maiestatis, atque potentiæ nullam habendam esse rationem: in eundem fascem, id est, in eundem ordinem summam potestatem, & Regium splendorem cum ignobili atque humili plebecula esse colligandum: & in eundem supplicij locum contrudendum: eodem prorsus modo, quo mors omnes æquali potestate coërcet, & rapit. Nam quemadmodum in hac vita seu mortali statu Deus Regum balteum dissoluit: & præcingit fune renes eorum, *Iob cap.12.* exauctoratósque omnino cogit in turbam, vt exempla probant plurima, tam in profanis, quàm in sacris monumentis. Sic tunc Regio titulo, atque splendore nudatos, cùm erunt à terra in æternum extorres, in sordidorum, atque inopum ordinem redactos in lacum protrudet; Et hunc sensum meo iudicio indicat textus ipse: nam sicut militia cœli in cœlo visitanda dicitur, nempe vbi splendet, & quasi dominatur, sic Reges terræ על אדמה *hhal adamah*, id est, *super terram* aut *in terra*, vt vertit Pagninus, vbi ipsi supremam exercebant potestatem.

49. Porrò phrasis est in sacra Scriptura satis vsurpata, vt *congregari* idem sit quod *deleri*, aut *interire*. Nam, quia mortuorum ingens est numerus, qui moritur, addi dicitur seu congregari ad eorum cumulum. Plerumque in eo dicendi genere adhibetur aliquid quod mortuos designet. vt, *additus* seu *aggregatus*, aut *appositus est ad patres suos*, aut *ad populum suum*. Interdum tamen *congregor* seu *colligor*, simpliciter pro *mori* sumitur, & *congrego* pro *interimo*. *Sophon cap.1. Congregans congregabo omnia à facie terræ. Osea 4. Sed & pisces maris congregabuntur. Ierem. 8. Congregans congregabo eos. Isaiæ 55. Viri misericordiæ colliguntur, à facie malitiæ collectus est*

Congregor idem quod morior, seu occidor.

A *iustus*. Quare non videtur durus aut alienus sensus si ita interpretere: *Peribunt quoque Reges terræ, & ad fascem*, id est, *ad cumulum aliorum, qui sunt in lacu, & in æterno carcere congregabuntur*. Quod omnino Septuaginta volunt & Chaldæus, qui pro *congregabo* habent *occidam*.

n n *Et post multos dies visitabuntur.*] Locus iste difficilis visus est, fauetque in speciem vehementer illorum errori, qui existimant damnatorum suppliciis aliquando futurum esse modum, & requiem. In quo errore fuit Origenes, quem tacito nomine suggillat hîc Hieronymus, & Augustin. *de ciuitate lib.21.cap.17.* Sanè id multis modis Satanas conatus est persuadere. Quia cùm pœnarum æternitas vehementer omnes homines compescat à peccandi licentia, si hanc cogitationem ex hominum animis eruat, satis suis rationibus consultum esse putat. Ita Gregorius *lib.34. Moral. cap.16.* explicans illud *Iob.41. Æstimabit abyssum quasi senescentem.* id est, æstimari faciet, vt exponit Gregorius, quem omnino vide. Sed hic error, & Millenariorum apertis sacræ Scripturæ testimoniis confutatur. Contra quem multi scholastici. Vide Augustinum *lib.21. de ciuitate, cap.23.24.25.* & in illud *Psalm.48. Laborabit in æternum*. & Gregorium, *lib.15. Moral.cap.11.* 50.

Hoc igitur errore omnino exploso, quidam existimant ideo damnatos post multos annos visitandos, quia in resurrectione animæ rursus ad corpora redibunt, & cum corporibus simul cruciabuntur. Ita Haymo, sed quia hîc de extremo iudicio sermo est, quod post resurrectionem peragetur, locus non est huic explicationi. 51.

Lyra longè aliter, postquam communem sententiam probauit. Illud enim *dies multos*, per metonymiam pro peccatis sumit, quæ in diebus multis, id est, à principio mundi commissa sunt, idque probari posse putat Hebraico textu מרוב ימים *merob iamim*, id est, *à multis diebus*, ita vt hæc sit sententia. Ibi peccata à multis diebus admissa punientur. Verumtamen in hac explicatione durinsculum est, vt *dies* pro peccatis sumantur: & præpositio מן *min*, non solùm *de* aut *ab*, sed etiam *post* significat. Sicut etiam Latini dicunt, *ab hoc die*, id est, *post hunc diem*, *à multis sæculis*, id est, *multa post sæcula*. Quare hunc locum optimè reddidit noster interpres. 52.

Ribera *in cap.1. Oseæ num.35.* putat solere sacram Scripturam differentiam aliquam temporis vsurpare, in qua omnem durationem significat. Vt *Ioan.1. In principio erat Verbum*, id est, *semper erat*. Et *Psalm.1. Beatus vir qui non abiit*, id est, *nunquam abiit, abibitque*. Sic hunc Isaiæ locum explicandum putat, vt post longum tempus visitari sit semper visitari.

Ego inprimis statuo *visitari*, nihil hic significare quod ab amore, seu misericordia natum sit, sed potiùs quod ab odio, & seueritate. Quo sensu militia cœli in excelso, & Reges super terram visitandi dicuntur, vt fert huius verbi vsus, & fatentur plerique. Quare hinc nulla spes oboritur condemnatis. Secundò his verbis significari supplicij perpetuitatem, quod nempe quocumque tempore, quantumcumque distet ab extremo iudicio, torquendi sint, qui in barathrum instar fascis colligati mergentur. Neque existimo hunc sensum extorqueri à textu, generéque sermonis, sed offerri vltrò; si obseruemus id quod nuper dicebamus ad illud, *Et super Reges*; *Et*, significare idem quod *etiam*. Est ergo sensus expeditus, & obuius: Eos 53.

Pœnæ æternæ.

scele

scelerатos, quos diuina iustitia in lacum coniecerit, post multos etiam dies fore torquendos; id est, nunquam futurum esse pœnarum modum. Quod apertè dicit Septuaginta translatio, quæ sic habet: *Per multas generationes visitatio erit eorum.*

54. Qualis futurus Solis, & Lunæ rubor, & confusio.

°° *Et erubescet Luna, & confundetur Sol.*] Hoc est, quod nuper dicebamus, visitandam esse cœli militiam, nam visitari hic nihil est aliud, quàm ab vltore, atque irato Deo aliquid pati. Quod tamen totum in sceleratorum hominum supplicium intenditur. Quibus graue erit ea carere luce, quæ vitam efficiebat hilarem, & omnino vitalem. Quemadmodum terra visitata dicitur, & mare *Oseæ cap.* 4. extinctis piscibus, & marcescente herba, vt homini peccatori illa eripiatur commoditas, quæ ex terra, marique capiebatur. Sic etiam iudicij tempore, quando generali supplicio in hominum caput animaduertendum est, nihil erit, quod iuuet, nihil, quod non exterreat peccatorem. Nam quocumque se, aut cogitationem conferat, occurret quod perturbet. In terra pauor, laqueus, & fouea; in cœlo sanguineus aspectus Lunæ, & Solis, in facie lurida confusio. Attribuitur verò per prosopopœiam Lunæ rubor, & Soli confusio; quia eam patientur in suo splendore, ac pulchritudine maculam, quæ hominem suæ formæ, ac dignitatis con-

A scium valde pudefaceret. Quomodo verò in die magno, atque horribili Sol conuertendus sit in tenebras, & Luna in sanguinem, dixit Ioel *cap.* 2. & ex eo Petrus *Actor.* 2. & Christus *Matth.* 24. *Sol obscurabitur, & Luna non dabit lumen suum.* Hieronymus ruboris Lunæ, & Solis confusionis causam indicans ait: *Erubescet Luna & confundetur Sol, cernens homines, qui suo fruebantur lumine, nihil dignũ Dei bonitate fecisse, qui Solem suum oriri facit super bonos, & malos.* Qua de re nos plura *in Act. c.* 2. *n.* 47.

°° *Cùm regnauerit Dominus exercituum in monte Sion.*] Vt paulò antè dicebatur Dominus in huc vniuersali iudicio glorificandus; Sic etiam nunc regnaturus traditur: quia omnino regem se & omnium dominatorẽ ostendet, quíque possit, & improbos pro delictorũ modo, & sanctos pro benefa- 55.

B ctorum mensura cumulatè prosequi. In sacra Scriptura verò aliquid tunc esse dicitur, aut fieri quando tale esse, aut ita factũ esse declaratur, aut cognoscitur: vt latè diximus ad illud *cap.* 6. *Excæca cor populi huius.* & hoc ipsu capite ad illud, *Luxit vindemia n.* 15. Regnabit ergo Dominus in Sion, quia ibi fiet hominũ generalis illa discussio, in conspectu senum suorum, id est, illorum, quos secum ad iudicandum socios adhibebit, de quibus *Apocal.* 4. *Et super thronos viginti quatuor seniores sedentes.*

Argumentum vigesimi quinti capitis Isaiæ.

GRATIAS *agit Domino propheta Beatorum nomine, Quòd superborum hominum potentia depressa, mundique euersa, ac dissoluta machina, ipsi tamen fauente Domino ad tranquillum, atque beatum otium securi peruenerint. Deinde conuiuij pinguis, ac medullati similitudine, colligatique vinculi dissolutione Beatorum statum, & delicias ostendit. Ad extremum in Moab, qui reproborum symbolum est, qui sub plaustro trituratur, & premitur, qualis futura sit damnatorum sors, atque conditio, declarat.*

CAPVT XXV.

1 [a] DOMINE *Deus meus es tu, exaltabo te, & confitebor nomini tuo: quoniam fecisti mirabilia,* [b] *cogitationes antiquas fideles, amen.*

2 [c] *Quia posuisti ciuitatem in tumulum, vrbem fortẽ in ruinam,* [d] *domum alienorum: vt non sit ciuitas, & in sempiternum non ædificetur.*

3 [e] *Super hoc laudabit te populus fortis,* [f] *ciuitas gentium robustarum timebit te.*

4 [g] *Quia factus es fortitudo pauperi, fortitudo egeno in tribulatione sua, spes à turbine, vmbraculum ab æstu.* [h] *Spiritus*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 DOMINE te solum Deum meum esse confiteor, cuius nomen impensis prosequar laudibus, quia opera fecisti planè admiranda, & quæ animo ab æterno futura designasti, illa fideli, summáque constantia compleuisti.

2 Quia ciuitatem opulentam, & fortem eò redegisti, vt nihil supersit præter aceruum lapidum, & obscurum quoddam antiquæ molis monumentum; vt non iam ampliùs alienorum habitatio, aut futura sit ciuitas; aut in sempiternum ædificanda.

3 Propter hæc laudabit te populus, qui adeò fuit in vitæ curriculo strenuus, & fortis, vt neque immoderatis animi motibus, neque Dæmonis tentationibus succubuerit. Et ciuitas illa verè nobilis, quam incolunt gentes verè robustæ, obseruabit te; & fideli, atque religioso cultu venerabitur.

4 Quia dum pauper durè premeretur, auxilio illi, atque leuamento fuisti, & cùm malorum illum turbo iactaret, spem illam salutis certam osten

ostendisti, obtendistíque vmbraculum cùm ardentis Solis radiis æstuaret. Deinde quia spiritus superborum, & potentium humiliabis; sicut turbo vehemens, qui impellit, prosternítque parietem.

tus enim robustorum quasi turbo impellens parietem.

5 Humiliabis item tumultum, id est vim, ac potentiam superborum, sicut æstus nimius conficere solet homines in loco æstuoso, atque arido, & ab vmbra nudo. Tunc verò exuret Dominus, & omnino perdet calore torrente quidquid homo suo genio ex agrorum, vinearúmque prouentu colligebat; neque vlla amplius supererit virium propago: quæ vltrices illas flammas effugiat.

5 [i] *Sicut æstus in siti,* [k] *tumultum alienorum humiliabis,* [l] *& quasi calore sub nube torrente propaginem fortium marcescere facies.*

6 In graui illo improborum dolore, atque æstu, parabit Dominus in monte oliuarum, qui vallem Iosaphath proximè despectat, electis suis Regium planè conuiuium, in quo vini erit, & carnium abundè: Vini inquam defæcati, & puri; carnium verò, quibus pinguedo inerit, & medulla.

6 [m] *Et faciet Dominus exercituum omnibus populis in monte hoc, conuiuium pinguium, conuiuium vindemiæ, pinguium medullatorum,* [n] *vindemiæ defæcatæ.*

7 Tunc autem, ne quid iusti in posterum timere possint, præcipitabit Dominus in illo monte, dissoluérque omne vinculum, quod in hominum genus parentis primi peccatum inuexit, & telam rumpet, atque discindet, quam Dominus ipse ad originalis peccati vindictam in omnes nationes orditus est.

7 [o] *Et præcipitabit in monte isto faciem vinculi colligati super omnes populos,* [p] *& telam quam orditus est super omnes nationes.*

8 Nunc videndum, quæ sint illa vincula, quæ peccatum inuexit, quæque Dominus præcipitaturus esse dicitur. Primùm præcipitabit mortem, ne iam in sempiternum molesta sit iustis: en primum vinculum. Præcipitabit etiam lachrymas, & omnem lugendi causam ab illorum oculis: quod alterum est vinculum. Denique opprobrium quod in præuaricatore parente audit quoque de se post multa etiam sæcula eius posteritas, (quod est aliud vinculum) Deus longè ab vniuersa terra procul amandabit. Nec vana erit promissio, quia sic Dominus locutus est.

8 [q] *Præcipitabit mortem in sempiternum.* [r] *Et auferet Dominus Deus lachrymam ab omni facie, & opprobrium populi sui auferet de vniuersa terra: quia Dominus locutus est.*

9 Et dicet tunc, canérque gratulabunda gens illa fortunata. Hic sanè Deus est, quem nos expectauimus: quíque promissam aliquando salutem nobis afferet. Secus atque Gentilium Dij, quorum vana fides, & promissa fallacia. Hic, inquam, Deus est, quem expectauimus, & in quo spem salutis nostræ reposuimus: Exultabimus ergo vero, ac solido gaudio, obtenta ab eius benignitate, quam desiderabamus, salute.

9 [s] *Et dicet in die illa. Ecce Deus noster iste, expectabimus eum, & saluabit nos. Iste Dominus, sustinuimus eum, & exultabimus, & lætabimur in salutari eius.*

10 Quia non iam ampliùs diuina manus, seu peccatorum nostrorum vltrix, seu benignè nos ad virtutum incrementũ exercens, affliget nos. Longè alia erit sors, atque conditio Moab, quem suis pedibus sic premet, triturabitque Dominus, sicut palea minutissimè teritur, atque conciditur à ferrato carpento.

10 [t] *Quia requiescet manus Domini in monte isto:* [v] *Et triturabitur Moab sub eo, sicut teruntur palea in plaustro.*

11 Et dum sub Domini pedibus, aut plaustro ferrante contereretur, versabit in omnes partes

11 [x] *Et extendet manus suas sub eo, sicut extendit natans, ad natandum.* [y] *Et humiliabit*

miliabit gloriam eius, cum allisione manuum eius.

tes sese, extendétque manus, si quod illius doloris inueniat leuamentum; nullum tamen miser in sempiternum inueniet. Quemadmodum si quis post naufragium in vasto natet pelago, extendit quidem in omnem locum manus, appetítque obuium quemque fluctum, qui tamen lubricus & effluens spem, & conatum natantis eludit. Quare licèt sæpe infelix ille natator manus ad fluctus allidat, eius tamen gloria, quam inani illo labore tueri vult, funditus peribit.

12 [b] *Et munimenta sublimium murorum tuorum concident, & humiliabuntur, & detrahentur in terram vsque ad puluerem.*

12 Tunc autem murorum propugnacula, & vrbium munimenta sublimia, quæ securitatem, & pacem promittebant, in terram collapsa, minutissimum redigentur in puluerem.

IN CAPVT VIGESIMVM QVINTVM COMMENTARIVS.

Aliorū mala nostra sunt beneficia.

1. [a] OMINVS *Deus meus es tu.*] Gratias hic agit propheta Domino eorum nomine, qui ex tanta multitudine exiguo numero salutem consequentur. Deinde eodem spiritu, & sermone eucharistico ostendit, vndenam viri illi pauci salutem, & honorem consecuti sint. Cùm verò pars beneficij nostri non leuis existimetur inimicorum strages, aut infortunia euasisse, quæ alij subierunt, illa quoque commemorat, quia aliorum incommoda in quæ lapsi non sumus, beneficij loco censentur. Eodem artificio ac spiritu Moyses olim *Exod.* 15. gratias agebat Deo, & quod populus diuiso mari ad littus euasisset incolumis, & quòd Ægyptios hostes idem alueus, qui Israëlitis apertus fuerat, & siccus, concurrentibus maiori impetu fluctibus exsorbuisset. Cuius etiam generis occurrit in psalmis sæpe gratiarum actio.

2. [b] *Cogitationes antiquas fideles, amen.*] Quod olim, id est, à constitutione mundi promisit Deus, vt sanctorum merita cælestis regni possessione compensaret, id iam quasi completum præuidet propheta. Antiquam fuisse cogitationem illam Christus ipse docuit, *Matthæi* 25. *Possidete regnum, quod vobis paratum est à constitutione mundi. Fideles* autem appellat *cogitationes*, quia non exciderunt inanes, sed ad vnam omnes impletæ sunt. De voce

Amen quos habeat vsus.

Amen, quid dicendum sit, non promptum est; Illud certum, adhiberi solitum ad confirmandum, siue asseuerandum aliquid. Qua ratione, in Euangelio frequens est, *Amen amen dico vobis.* Siue vt nostra quoque vota cum aliorum votis, & precibus coniungamus; quo sensu in Ecclesia aliorum orationibus subiicere solemus *amen*. Quod septuaginta in eandem sententiam connectunt, *Fiat fiat.* Sed hîc credo in voce *amen* esse non tam confirmationem, quàm auxesim, quæ apud Hebræos frequens est in vocum geminatione. Qua ratione capite præcedenti dicitur, *confractione confringetur terra; contritione conteretur terra; commotione commouebitur terra, agitatione agitabitur terra.*

3. Licèt autem *amen* aduerbialiter sumatur plerumque pro *verè* ac *fideliter*; hîc tamen nomen esse puto, quod *veritatem* seu *fidelitatem* valet, sicut infrà *cap.* 65. *In quo qui benedictus est super terram benedicetur in Deo amen: & qui iurat in terra iurabit in Deo amen.* Quod alij exponunt *in Deo veritatis.* Et sanè rectè, quia Hebr. est אלהי אמן *elohe amen*, vbi *Deus* est in statu regiminis, quod sanè non contingeret, si tunc *amen* esset aduerbium.

In texto Hebraico quem nunc habemus, non est אמן *amen*, sed אמן *emen*. & pro *fideles*, est אמונה *amuna*, vbi altera terminatio masculina est, fœminina altera. In quibus generibus in eadem materia, textúque coniunctis pondus esse maximum docuimus ad illud *cap.* 3. *Validum & fortem*, siue *validum & validam.* Vide omnino locum. Item illud *cap* 38. *Domine si in talibus vita spiritus mei.* Iuxta hæc sensus erit, *cogitationes antiquæ, fidelitas, fidelitas*, seu *fideles fidelitate*, aut *firmamentum, & firmitas.* Quo dicendi genere omnis firmitas, atque fidelitas significatur. Hieronymus videtur legisse אמן *amen.* Neque alius est sensus, aut sua caret epitasi. Nam sicut Deus dicitur *Deus amen*, id est, *Deus veritatis* aut *fidelitatis*, id est, fidelis, & verus; sic *cogitationes antiquæ Dei* dicuntur *fidelitatis & veritatis*, id est, fideles, & veræ. Et ad hanc Hieronymi lectionem accommodabimus reliqua. 4.

Sed quæres cur hic vulgatus Hebraicam vocem *Amen* retinuerit. Respondeo id non esse nouum, vt à nostro vulgato, sicut etiam à septuaginta appellatiuæ voces Hebraica forma quasi essent propriæ, relinquantur. Quod in hac ipsa voce factum est bis *capite* 65. de quo nuper, & alibi millies. De aliis dictionibus alia fortasse ratio; sed de hac voce illam esse puto præcipuam, quia non minùs ex frequenti vsu nota erat in Ecclesia vox Hebr. *amen*, quàm Latina *veritas* aut *verè*. Quare *Apoc. cap.* 1. cùm dixisset Ioannes *etiam*, quæ vox est affirmantis, tanquam aliquid magis notum addidit, *amen.* sic enim ibi. *Et plangent se super eum omnes tribus terræ etiam amen.* Pro cuius loci sententia obseruo in sacra Scriptura sæpe rem vnam, & eandem duobus nominibus diuersorum idiomatum explicari solere, quò res diuersarum linguarum hominibus nota sit. Quocirca qui *Thomas* Hebraicè, Græcè 5.

Apoc. cap. 1.

Regula.
Res vna diuersorū idiomatum nominibus claritatis gratia explicari solet.

vocatur *Didymus*, & quæ Hebraicè *Tabitha*, Græcè dicitur *Dorcas*: sic *Petrus* etiam dicitur *Cephas*, Græco nimirum atque Hebraico idiomate. Quo consilio diuino planè titulus in cruce propositus est, qui Christi mortemis causam contineret, Latinè, Græcè, & Hebraicè. Ea igitur ratione Ioannes *Apoc.1.* scripsit Græcè pro *etiam amen* ναὶ ἀμὴν, quæ duæ voces idem omnino valent. Nam ναὶ affirmat, sicut Latinum *ita*, & *amen* eodem modo. Pro ναὶ vulgatus reddidit, *etiam*, quæ particula non tam copulat, quàm affirmat. Est ergo *etiam amen*, idem quod *amen amen*, id est, *quàm verissimè*, id enim facit vocis geminatio.

6. Est qui putet *amen* nomen esse Dei, vt quemadmodum dicitur *fortis*, *consiliarius*, sic etiam dicatur *fidelis* & *verax*, quod sanè fit verisimile eo testimonio, quod nuper adduximus ex *Isaia 65. Benedicitur in Deo amen*, & *iurabit in Deo amen*. Et

Apoc.3. *Apoc.3. Hæc dicit amen*, id est, qui verax est, aut ipsa veritas. Et verò Christus de se ipso docet, *Ego sum veritas*. Sed licèt hoc nomen Deo conueniat, illique re ipsa attributum sit: cùm in sacra Scriptura sæpe dicatur *fidelis* & *verax*; tamen ea Deo proprietas hac voce *amen* per modum adiectiui non conuenit, seu adiacentis: quia cùm nomen est, *veritatem* significat, non *verum*. Quod satis liquet ex Isaia *cap.65.* Vbi Deus potiùs dicitur *Deus veritatis*, quàm *Deus verus*, aut *fidelis*. Nam Deus ibi est in statu regiminis אלהי אמן *elohe amen*: quod sanè non fieret, si nomen *amen* esset adiectiuum.

7. S. Thomas ad finem huius capitis dicit, quandoque *amen* nomen esse Græcum ab *a*, quod est *sine*, & *men* quod est *defectus*, quasi *sine defectu*. & ita exponit illud *ad Rom.9. Qui est Deus benedictus in sæcula, amen.* Deriuat fortasse à μὴν, id est, *men*, quod est *luna*, & ab *a* priuatiua, quasi Deus immutabilis sit, qui defectum, & mutationem non subeat, quam luna patitur, & quæ lunæ varietati, & imperio subsunt.

8. [c] *Quia posuisti ciuitatem in tumulum.*] Gratiarum materiam indicat: quòd potentes, & ad quidlibet audendum proiectos abiecerit, eorúmque monumenta magno studio, atque impensis excitata disturbarit, quæ ipsi ad æternæ memoriæ splendorem creacrant; pauperes autem, & despectos euocarit è sordibus, & secum in æterna quiete viuere voluerit. Hæc obscura non sunt. Pro *tumulo* Hebr. est גל *gal*, quod *conuolutionem* significat, aut *aceruum*. Qui vt confusam rerum multitudinem sonat, verbi gratia lignorum struem, aut lapidum indigestam multitudinem, antequam construatur domus; sic dissipata domo materies eadem iacens sine ordine, vt tulit casus, *tumulus* dicitur. Quare domus, aut ciuitas tunc in tumulum redigitur, cùm disturbatur atque deiicitur. Idem Micheas *cap.3. vers.12.* cùm ageret de simili casu Ierusalem, dicit. *Ierusalem in aceruum lapidum erit.* Quæ verba repetit Ieremias *cap.26. vers.18.*

Tumulus aceruus cōfusus.

9. [d] *Domum alienorum.*] Pro *domo* Hebr. est ארמון *armon*, quæ vox à radice רום *rum*, *palatium* significat, id est, regiam aut excelsam domum, quam Basilicam dicimus. Ea quo colligitur, domus hasce superbas esse propria illorum domicilia, qui alieni sunt, quia hi plerumque sic amant superbas istas, & insanas moles, vt de alia possessione, & domo aut rarò, aut negligenter cogitent. Pauperum autem domus non dicuntur euertendæ, quia tales non sunt, aut certè si eiusmodi fuisse contingat, illis non sunt euersæ: quia in illis non tanquam domi-

Domus superbæ alienorum sunt.

A ni in longum tempus, sed tanquam inquilini, & hospites tanquam in tabernaculo vnius noctis ad horam commorantur. Neque enim habent hic ciuitatem permanentem, sed futuram inquirunt.

[e] *Super hoc laudabit te populus fortis.*] Hunc populum Hieronymus Ecclesiam esse putat, quam Deus auxilio suo texit, ac roborauit. Idem Haymo, Adamus & interlinearis. Alij electos esse credunt, quique iam cum Christo post iudicium illud extremum triumphant. Qui sanè fortes fuerunt, quia immoderatis animi motibus, aut dæmonum tentationibus non succubuere. Ita Dionysius & Lyra, quod mihi videtur magis ad textum, filúmque sermonis: quia, hic, vt diximus, sermo est de iudicio. 10.

B Et sicut paulò antè impij in colligatione vnius fascis in lacum dicuntur esse contrusi; sic isti ad cœleste regnum cum Christo prouecti. Agunt ergo gratias, quia non sicut alij affectibus seruierunt illicitis, quia fortiter fallacibus sæculi blanditiis, aut carnis illecebris restiterunt: acceptúmque referunt Dei benignitati, quòd fortes fuerint: ideóque confirmati cælesti robore, vt per tot difficultates atque discrimina, per tot occursantium dæmonum insidias ad illam vsque dignitatem euaserint. Quam sententiam indicat translatio Septuaginta, quæ quos hic vulgatus *fortes* appellat, & *robustos*, *mendicos* vocat, & *labores tolerantes*: quia robustorum est pauperiem, ærumnas, atque iniu-

C riam pati. Sic autem septuaginta. *Propter hoc benedicet tibi populus mendicus, & ciuitas hominum iniquitatem sustinentium benedicent tibi.* Quæ, quia à Deo corroborati, excelso animo subierunt, statim ostenditur vnde robur habuerint. *quia factus est fortitudo pauperum.*

[f] *Ciuitas Gentium robustarum timebit te.*] Hæc ad impios videntur referri posse, qui hoc loco dicuntur עריצים *bharusim*, sicut in hoc capite sæpius. Neque est verisimile in continenti penè sermone mutatam esse eiusdem vocis significationem. Cur autem gentes istæ robustæ, seu violentæ timere debeant, statim ostendit, sicut priùs ostenderat, cur iustis exultandum sit, & ab illis glorificandus Deus. Hæc mihi expositio valde probatur. Alij hæc etiam cum Hieronymo de Ecclesia interpretantur, 11.

D quæ *ciuitas* dicitur *gentium robustarum*. Illud verò *timebit* non pauorem sonat, seu seruilem affectum; sed obseruantiam, & religionem qualem filij parentibus, aut viri religiosi Deo præstare solent. Et hoc posterius dicendum existimo, ne à communi interpretum sententia recedam: maximè cùm faueat plurimùm translatio septuaginta, quæ pro *ciuitate gentium robustarum* habet *ciuitates hominum iniquitatem sustinentium benedicent tibi.*

[g] *Quia factus est fortitudo pauperi.*] Hoc quod de paupere dictum est, Hieronymus, Haymo, & interlinearis de Christo accipiunt maximè in passione. Fortasse verè, sed omnino durè. Plerique alij ad alia referunt. Et si de iudicio sermo est, vt sanè vi- 12.

E detur esse dicendum, de viris sanctis accipiamus necesse est. Illi ergo iusti, qui laborum suorum mercedem consecuti cum Christo triumphabunt, se in primis pauperes agnoscent, & infirmos, & quibus Deus fortitudo fuit. Ostendit autem optimis metaphoris propheta quid à grauissimis incommodis passuri fuerint, nisi Dominus auxiliator adfuisset: Quæ incommoda in turbine, & æstu significanter exprimuntur; quorum ille impetu celeriter sternit, quod habet obuium, hic lentè arefacit & extinguit.

[h] *Spiritus*

13. [h] *Spiritus enim robustorum quasi turbo impellens parietem.*] Hic vox eadem est quæ paulò antea עריצים *bharusim*, vnde suspicabar, quæ dictæ sunt *gentes robustæ*, esse illud hominum genus qui hîc quoque *robusti* vocantur, improborum nempe, vt sentiunt communiter interpretes. Hic locus valde obscurus est, & variè ab expositoribus redditus, & expositus. Nos duas explicationes adhibebimus, quarum iudicium lectori studioso relinquimus. Altera docet qualis esse soleat Tyrannorum, atque potentium furor in sanctos. Altera quomodo impiorum furorem domiturus sit Deus. Nunc de priori sententia.

14. Quomodo à potentibus opprimātur pauperes.

Spiritus, iram significat vt in Zachariam diximus ad illud *cap. 5. Spiritus in alis.* Est igitur improborum furor armatus potentia instar turbinis violentus, & præceps, qui in parietem infirmum incurrens illum impellit, atque prosternit. Ab hoc ergo turbine, qui infirmos animos iactat, & deiicit, sic Deus pauperes stabiliuit, ac firmauit, vt in duro, diuturnóque conflictu steterint tamen, non secus atque saxum contra ingruentem nimborum rabiem, aut scopulus in medio mari, qui latè despicit fluctuum, ventorúmque pertinaces minas, & assultus.

15. [l] *Sicut æstus in siti.*] Hîc punctum statuo: ita vt *turbo*, & *æstus* ad improbos, & violentos pertineant: nam aliter sensus valde esset implexus, & obscurus. Hoc modo distinguunt Chaldæus, & Foreirus: & ita omnino distinguere debent, qui dicunt improbos, ac potentes homines tales fuisse in pauperes, qualis in locis sitientibus esse solet vehemens calor; vt Foreirus, Dionysius, Lyra, Vatablus. Nam cùm dixisset suprà propheta Deum fuisse pauperibus spem à turbine, & vmbraculum ab æstu, nunc explicat, quinam fuerint, & quanti æstus, & turbo, talis nimirum turbo, qualis parietem prosternit; talis æstus qualis in loco arido, & ab arboribus nudo contingere solet: vbi nulla occurrit vmbra, quæ calorem frangat, aut aqua quæ refrigeret æstuantem: sed vrget æstus, atque terit, donec tandem conficiat.

16. Quomodo potētes opprimentur à Deo.

Posterior explicatio non tam ostendit in *turbine*, & *æstu* qualis sit Tyrannorum in pauperes sæuitia, quàm declarat quid Dominus contra impios, & potentes facturus sit. Tunc autem Deum protectorem, ac vindicem cum turbine, atque æstu comparo, & per zeugma in priori membro verbum subaudio, quod in fine posterioris expressum est: hoc sensu. *Tu Domine spiritum* (in accusatiuo) *superborum & potentium humiliabis, sicut turbo vehemens, qui parietem impellit, atque prosternit, & tumultum, id est, vim ac potentiam humiliabis, sicut æstus nimius conficere solet homines in loco arido; & ab vmbra nudo, vbi contra tantum ardorem nihil occurrit, quod refrigerio esse possit; quocumque se vertat.* Quæ expositio mihi vehementer probatur: quia postremi iudicij, de quo præsens vaticinium est, tempestas, angor, & turbatio optimè exprimuntur in *turbine*, qui & omnia versat, rapitque, & parietem, in quo spes salutis esse poterat, impellit, ac deiicit; & in *æstu*, qui molestissimus est in bis locis, vbi, quocumque se homo cogitatione conferat, nullum occurrit tantæ molestiæ leuamentum. Hæc verò clariùs expressit antè propheta, quando dixit vndecumque impiis occursuram esse dolendi causam. *Qui fugerit à voce formidinis cadet in foueam.* Et statim. *Sicut extendit natans ad natandum.* Et iuxta hunc sensum aliter dispungendus est locus, quàm in alia sententia dicebamus. Ita vt post *parietem* non sit punctum, sed incisum, hoc modo. *Quasi turbo impellens parietem, sicut æstus in siti, tumultum alienorum humiliabis.* Vtraque expositio mihi visa est textui, atque materiæ satis opportuna. In hanc posteriorem magis propendet animus, quam Adamus sequitur.

[k] *Tumultum alienorum humiliabis.*] In vtraque expositione hic agitur de reproborum supplicio; quorum Deus tumultum, fremitum, & fastum odiosum ex ambitione natum ignominiosè deprimet. 17.

[l] *Et quasi calore sub nube torrente propaginem fortium marcescere facies.*] Hic quoque pro *fortium* reperitur עריצים *bharusim*, quæ vox toto hoc capite cum ad impios referatur, coniectabam illud superius *ciuitas gentium robustarum* ad impios quoque pertinere. Locus hic variè redditur. Pagninus *sicut æstus sub vmbra nubis, propago fortium humiliabitur*, in hunc sensum. Ita propago impiorum debilitanda est, atque exurenda, sicut frangi solet æstus, si nubes adueniat. Tigurina, *Æstum nube vmbratili, propaginem Tyrannorum amputabis.* Vatablus, *Æstus erit illis cum vmbra nubis.* Quæ translationes eandem continent sententiam, quam ex Pagnino significauimus. Sed commodior est sensus, quem importat vulgata translatio, quæ aptissima metaphora, significat, post illud seuerissimum iudicium, quo potentes illi, omniúmque voluptatum aucupes, æternis suppliciis addicti sunt, peritura omnia, quæ illis ad voluptatem & luxum seruierunt. Summam verò hilaritatem atque voluptatem in vino significari multis à nobis explicatum est in illud *Cantic. 2. In cellam vinariam.* Hic verò *propaginem* sumi non pro sobole, sed pro vitium aut arborum prouentu, ostendit vox Hebr. זמיר *zamir*, quæ putationem vitium, aut arborum, aut id quod ex putatione prouenit significat. Vt latè nos ad illud *Cant. 2. Tempus putationis aduenit.* Est ergo sensus: Exuret Dominus, ac omnino perdet quicquid homo suo sibi genio, ex agrorum prouentu colligebat, neque iam vltra relinquetur in quo oblectare se possit. Quam expositionem valde confirmat, quòd statim ex aduerso iustis promittitur pinguis, defæcatáque vindemia eodem in monte, in quo damnatis omne voluptatis genus interdicitur. 18.

Porrò calor qui ex densis nubibus prodit æstuosissimus, & nocentissimus esse solet, vt experientia plus satis compertum est. Solares etenim radij non latè explicati atque dispersi, sed per angustas quasi fenestras nubium condensati vibrantur fortiùs, & feriunt vehementiùs. Videtur autem allusum ad illud iudicij fulmen, quod in sceleratorum caput Christus vibrabit, ex ea nube, in qua iudex sedebit, cùm dicet. *Discedite à me maledicti.* Ille enim verè calor est sub nube torrente. 19.

Hîc ergo æstuare iustos, & sceleratos video: & vtrisque Deum esse nubem; sed magnum video hîc esse discrimen. Æstuant enim iusti vrgentibus, atque vrentibus impiis; æstus tamen ille breuis est, neque adeò vehemens, quem tamen temperat Deus, qui illis est vmbraculum ab æstu, id est, nubes opposita à Tyrannorum ardore. Æstuant impij, sed æstu ad dolorem atque ardorem graui, & ad durationem æterno. Imminet illis Deus tanquam nubes, non quæ flammas temperat, & æstuantes refrigerat, sed quæ torrens, & ardens iaculatur vltrices, & æternas flammas: quæ marcescere fa- 20.

Malorum & bonorum in tribulatione discrimen.

tiat propaginem, id est, omnes superioris vitæ voluptates.

21. m *Et faciet Dominus exercituum omnibus populis in monte hoc conuiuium pinguium, conuiuium vindemiæ.*] Erat, credo, Isaias in Ierusalem, quo tempore hæc de iustorum præmiis, atque deliciis supplicióque improborum vaticinabatur. Quare licèt montem non nominaret, designabat tamen digito montem oliuarum, qui imminet valli Iosaphath, vbi iudicium peragendum esset extremum. In *conuiuio pinguium*, quidam Eucharistiam intelligunt: quod verè conuiuium est medullatorum pinguium, & defæcatæ vindemiæ. Ita Salmeron *Tom.9. tractatu* 2. Sed communiter alij & verè, vt textus ipse præ se fert, in hoc conuiuio significari putant splendidas illas, ac Regias delicias, quibus beati in cœlesti patria in æternum fruentur. Sicut in cœna magna, quam in filij nuptiis instruxit Rex *Matth. cap.* 22. ex omnium pene sententia. & *Apocal.* 19. apertiùs, *Beati, qui ad cœnam nuptiarum agni vocati sunt.* Conuiuium autem lætum & splendidum optimè in pinguibus medullatis, & defæcato vino designatur: quæ in luculenta mensa magis ad palatum & delicias sunt. *Pinguia* sunt quæ *Matth.* 22. dicuntur *altilia*, id est, quæ iam antea dudum ad conuiuarum delicias fuerunt in sagina. Vocantur autē *medullata*: aut quia hoc nomine pinguia fuisse significantur, quæ conuiuium instruunt, aut certè quia in animali nihil est medulla suauius, totum conuiuium suauissimum esse demonstratur, quasi totum medulla constaret.

22. n Pro *vindemia defæcata*, quæ idem est atque vinum defæcatum Hebr. dicitur שמרים *semarim*, quod esse existimatur vinum illud quod esse solet ad fundum dolij & fæci proximum. Rab. Dauid de aliis populis sermonem esse putat; quibus Dominus parauit conuiuium durum, & insuaue, cibum nimirum pinguem, & adiposum, à quo natura abhorret: poculum fæcis à vino purgatæ, id est, fæculentum, in quo nimirum nihil sit præter fæces. Illud fortasse vinum quod Deus aliis propinaturus dicitur *Psalm.* 74. *Verumtamen fæx eius non est exinanita: bibent omnes peccatores terræ.* Eodem penè modo Chaldæus. Sed communiter alij, & verè conuiuium hoc, & poculum suauissimum esse putant, ex vino nempe quod purissimum est, & ab omni fæce purgatum. Sententia hæc nemini credo difficilis est. Ratio nominis, & propria significatio obscurior. Hebraica vox aliquid significat fæci affine, quare, vt modò dicebamus, vinum illud est, quod est proximum fæcibus, & in dolij fundo: & quasi expressum, certè assumptum ex fæce. Quod esse suauissimum docet Rab. Dauid, & Rab. Ionathan in illud *Ieremiæ* 48. *vers.* 11. *Requieuit in fæcibus suis.* Quia *si vinum*, inquiunt, *transfundatur in vasa, fæcésque deseras, vis & odor eius euaporatur.* Sed sanè illud esse suauissimum docet quotidianus vsus, quare illud pro deliciis lautæ atque delicatæ mensæ seruari solet. Et, vt audio, quidam, quòd vinum illud defæcatum, aut fæcibus proximum auidè expeterent, & studiosè quærerent quasi suauissimum, ab eo per contumeliam nomen vulgò traxerunt. Neque ratio deest optima: nam vt œnopolarum, & vinitorum experientia constat, quod in vino magis purum, & tenue est, summam appetit dolij regionem, & ibi super reliquum enatat. Quia quòd crassius est, deorsum descendit, subsidétque eò fundo propiùs, quò crassius, atque ponderosius est. Ex disciplina verò rustica perforato in inferiori parte dolio, priùs ex eo hauritur, & subducitur vinum, quod fæcibus est proximum, id est, crassum, ac pingue: ex quo fit vt tandem vltimo loco exhauriatur illud, quod summum erat, magísque tenue, ac purum. Ideo credo appellari שמרים *semarim*, quasi seruatum, & quod postremo bibitur loco. Quare vinum istud aliqua ratione fæces connotat. Sed quia *fæcis* nomen nescio quid olet insuaue, atque impurum, nauseámque mouere posset delicato stomacho; ideo illud, quidquid est tetri, statim à propheta remouetur. Neque enim simpliciter dixit שמרים *semarim*, quo nomine illud vini genus significauit, quod Vulgatus reddit *vindemiā*, sed addit מזקקים *mezukakim*, quod purificatum, seu colatum, aut defæcatum significat. Est autem vsitatum, vt *Cantic.* 5. diximus ad illud, *Super riuulos aquarum*, vt si quid te commendanda speciem habeat turpitudinis, illud remoueatur. Est ergo vinum illud optimum, & quia summum erat in dolio, licèt in hauriendo postremum, & quia nihil habet à fæcibus, quo aut olere grauiter, aut inamœnum sapere aliquid possit.

Regula. Si quid sit quæ ad [illegible] dem [illegible] tur, [illegible] tat [illegible] rum, [illegible] ptura remouet.

23. Pro te mortali obseruo, iustis à Domino parari interdum dulce conuiuium; sed pro mortali statu, in quo laborandum est, admisceri aliquid amarum, & durum. Qua ratione permittitur his, qui in peregrinantium modum baculum in manibus habent, in viam intenti, vt agnum manducent paschalem; cui admouere iubentur lactucas agrestes; non tamen permittitur, vt eius ossa comminuant, vt ex illis extrahant medullam, quæ omnino mollis est, & suauis. Alia omnia in agno aliquid habent, aut quod non ita suauiter comedas, aut non sine aliquo labore: sunt enim eiusmodi, vt necesse sit priùs illa dentibus attenuare, in quo nonnihil laboris est, atque molestiæ. At nihil horum habet medulla quæ Beatis in patria seruata est. Item, si quod vinum in hac vita porrigitur, id est, diuina consolatio, quæ lætificat cor hominis, illa aliquid habet plerumque admixtum crassi aspeti, seu acidi liquoris: quia ad crucem munit, & vocat ad dura etiam mortis certamina. Et si quid magis tenue, ac molle, non est omnino à fæce purum quia aliquid habet sollicitis metus. In patria tamen conuiuium est iuge, pingue, defæcatum, in quo nihil est, aut quod propter molestiam fastidias, aut propter difficultatem abiicias.

In terra solidum gaudiū non est, secus in cœlo.

24. o *Et præcipitabit in monte isto faciem vinculi colligati.*] Locus iste valde perplexus est, & variè ab autoribus redditus, & expositus. Septuaginta, *Trade omnia hæc Gentibus: consilium enim hoc super omnes gentes deuorabit mors præualens.* Aquila cum Theodotione, *Præcipitabit faciem tenebrarum.* Symmachus, *Faciem dominatoris.* Eodem modo Chaldæus. Pagninus, *Faciem cooperimenti operti super omnes populos.* Sicut etiam Vatablus. Quod ad explicationem spectat, Hieronymus sic exponit, *Absorberi faciet faciem mortis, & vincula, quæ vniuersi populi ligabantur.* Haymo in *facie* oppressionem, seu formidinem, in *vinculo* Diabolum agnoscit. S. Thomas pœnam mortis, quæ propter peccatum inducta est. Dionysius effectum originalis peccati; & alij penè interpretes in hanc posteriorem expositionem abeunt.

25. Ego vt quoad potuero clarè, & verisimiliter sententiam enucleem, obseruo primùm *faciem*, in Scriptura nihil interdum significare, sed tantùm ad Hebraicam elegantiam adhiberi. Quare *facies alicuius* Hebraica descriptio est eius, cuius facies

Regula. Facies alicuius Hebraico idiomate, eo, cuius facies.

esse dicitur. Vnde *facies hominis* homo est; *faciem alicuius deprecari* aut *placare*, idem est, atque aliquem placare vel deprecari. Neque solùm his rebus adhibetur, in quibus facies est, sed etiam quibus facies non inest. Quare *facies venti* dicitur, *Psalm.*17. & 34. *facies irę peccatorum, insipientia. Psalm.*37. *facies frigoris. Psalm.*147. Ieremias *Thren. cap.* 5. *a facie tempestatum, famis.* Isaias *cap.* 2. *à facie timoris & formidinis. Cap.*10. *à facie olei. Cap.*19. *a facie consilij. Cap.*21. *à facie arcus gladij, & prælij.* Longum esset prosequi, quæ eius generis occurrunt exempla. Sed hæc credo satis multa sunt, vt probem *faciem*, tametsi apud Hebræos semper habeat aliquid, quod ornet orationem, apud Latinos tamen propter diuersam linguæ proprietatem, otiosum esse, atque ideo à nostro interprete nonnunquam omitti. Iuxta hæc iam apparet quid hoc loco de facie vinculi sentiendum sit; in quo facies nihil habet, quod Latinus in alieno idiomate curare debuerit. Est ergo *facies vinculi* nihil aliud quàm vinculum.

26. De *vinculo colligato* non est minor difficultas. In Hebr. textu est הלוט הלוט *hallot hallot*, quod sonat *vinculum, vinculum*, id est, ex Hebræorũ proprietate *plurima vincula.* aut *omne vinculum.* Nam vox quæ in eodem casu geminatur, multitudinem significat *Genes.*14. vbi noster habet, *Multos puteos bituminis.* Hebr. est, *puteos puteos bituminis.* Et *Exod.*8. *v.*14. Vbi noster, *congregauerunt eas* (ranas) *in immensos aggeres.* Hebr. *congregauerunt eas aceruos aceruos. Psalm.*88. *Homo & homo natus est in ea*, id est, *multi homines.* Significat præterea ista geminatio aliquid vniuersale. *Psalm.*121. *Illuc enim ascenderunt tribus tribus Domini.* id est, *qualibet tribus.* Et *Psal.*71. *Tota die benedicent tibi.* Hebr. *dies & dies.* Et *Psalm.*67. pro *quotidie*; *dies, dies.* Et *Ezech.*14. *Homo homo de domo Israel.* id est, *quicunque homo.* Iuxta hæc *vinculum vinculum* idem est, quod *multa vincula*, aut *omne vinculum.*

Regula. Vox geminata multitudinẽ, aut vniuersitatẽ significat.

27. Ex his iam difficile non est hoc vinculum colligatum, seu huius vinculi nodum expedire. Cuius hanc reor esse sententiam: Nempe tunc præcipitandum esse, seu, vt Hebraici verbi proprietatem sequar, absorbendum omne vinculum. Quod sanè vinculum esse id, quo propter peccatum primi parentis colligatum est hominum genus, alij docuerunt, quorum nos sententiam suprà retulimus. Quod quidem vinculum vnum non est, sed multa, quæ statim propheta ipse declarat. Quare non dicitur *vinculum* semel, sed *vinculum vinculum*; loco verò *vinculi* secundo loco positi, *colligatum* adhibuit noster interpres actiuè, vt reor, ac si diceret, *vinculum & colligationem seu nexum.*

28. ᵖ *Et telam quam orditus est super omnes nationes.*] Hanc ego explicationem esse puto superioris sententiæ, in eáque significari id, quod ab originali peccato in hominum genus inuectum est. Nam quòd ibi *vinculum* (quod ex sententia Vatabli, & aliorum operimentum est, seu inuolucrum) hîc *tela* vocatur, quæ etiam hominem tegit, inuoluit, & ligat. Quomodo simili dicendi genere *Psalm.*108. peccatum, zonæ, & vestimento assimilatur; quorum illa vinculum est, hoc verò tela. *Fiat ei velut vestimentum quo operitur, & sicut zona qua semper præcingitur.* Illud verò *orditus est* multi ad Diabolum referunt, vt Haymo, Emanuel Sà, neque improbat interlinearis. Sed non video antecessisse Diaboli nomen, cum quo vox illa conuenire debeat. Quare potiùs existimo ad Deum pertinere,

A qui proximè præcessit, quique vinculum, & telam præcipitaturus esse dicitur, vt sentit Adamus, & interlinearis, & indicat non obscurè S. Thom. dum ait, *Vinculum appellari mortem iusto Dei iudicio ordinatam.* Et quidem cùm sermo hic non tam sit de peccato, quàm de peccati vinculo ac pœna, neque Diabolus peccati suasor, neque homo peccati patrator pœnam orditus est, sed Deus peccati vindex, & iudex, qui admisso peccato pœnam decreuit, & inflixit. Ille enim fuit, qui mortem primis parentibus indixit, qui vepribus horrere terram iussit, qui cum sudore panem, cum dolore partum esse decreuit. Quæ partes sunt vinculi colligati, aut vinculi vinculi, quo modo statim exponemus.

ᑫ *Et præcipitabit mortem in sempiternum.*] Hic se 29.
B iam manifestiùs prodit, quod sit illud vinculum, quod est præcipitandum, ne vnquam vires assumat contra viros sanctos peracto iam extremo iudicio, nempe mors, quæ per peccatum in mundum introiuit. Porrò mihi dubium non est, hunc esse locum quem Paulus adduxit 1. *Corinth. cap.*15. *Tunc fiet sermo qui scriptus est: Absorpta est mors in victoria.* Et ita suspicantur Hieronymus, Haymo hîc, S. Thomas, Salmeron, & Emanuel Sa in Paulum suprà, apertiùs hic Forerius. Sed obiiciet aliquis verba esse longè diuersa, atque ideo Apostolum videri aliò respexisse. Sed si verba probemus eadem esse, non erit cuiquam deinceps dubitandum. Id igitur agamus. Pro *præcipitabit*, Hebr. est בלע *balahh*, quod *absorbere* significat; Et ita hunc locum
C explicuit Hieronymus in Commentariis, *quia mors*, inquit, *absorpta est.* Pro *in sempiternum*, Hebr. est לנצח *lanetsach*, quod *in æternum* valet, & *in victoria.* Quare in Psalmis titulus למנצח, qui frequens à nostro interprete, *in finem*, à Hieronymo, & aliis *victori* redditur. Paulus ergo ex Hebræo sumpsit hoc testimonium, & iuxta Hebraici textus vim, & proprietatem dixit, *absorpta est mors in victoria.* Quòd verò לנצח *lanetsach*, victoria sit, aut quod ad victoriam aliquo modo pertinet, probant Septuaginta, qui pro *in sempiternum*, aut, vt Paulus dixit *in victoria*, ipsi transferunt *ἰσχύσας*, id est, *præualens*, aut *vincens.* Solitos autem Apostolos interdum testimonia sumere non ex translatione Septuaginta, sed ex Hebraico textu, multa loca te- 30.
D stantur *Zacharia cap.*12. & 10. Septuaginta legunt: *Aspicient in me, pro eo quod insultauerunt*: Sed Ioannes *cap.*19. *vers.*37. ex Hebraico citat: *Videbunt in quem transfixerunt. Isai. cap.*42. in principio sic reddunt Septuaginta: *Iacob puer meus, assumam eum: Israel electus meus, suscepit eum anima mea.* Quem locum ex Hebraico textu citauit Matthæus *cap.*12. & 18. *Ecce seruus meus, suscepi eum, electus meus, complacuit sibi in illo anima mea.* Et quidem postremum hoc testimonium ex Hebraico textu fuisse desumptum ab Euangelista docet Eusebius *lib.*9. *demonstr. cap.*15. Et Hieronymus *epist. ad Algas. q.*2. Vbi etiam docet Matthæum *cap.*2. sumpsisse ex Hebraico textu illud *Oseæ cap.*11. *Ex Ægypto vocaui filium meum.* Nam Septuaginta legunt, *Ex*
E *Ægypto vocaui filios eius.* Sic ergo Paulus 1. *Corinth.*15. hunc locum ad verbum expressit ex Hebraico textu, qui meo iudicio perspicuè docet vaticinium hoc esse de extremo iudicio; nam de resurrectione, quæ eo continget tempore loquebatur Paulus, ad quem etiam locum videtur Petrus respexisse *epist.*1. *cap.*3. *vers.*22. *Qui est ad dexteram Patris deglutiens mortem.*

Regula. In Testamẽto nouo aliquando ex Textu Hebraico citantur testimonia, non ex versione Septuaginta.

ʳ *Et auferet Dominus Deus lachrymas.*] Hoc 31.

aliud peccati vinculum, nempe dolor, & lachrymæ, quas Dominus à beatorum oculis in æternum deterget. Hûc spectauit Ioannes *Apocal. ca. 21. vers. 4.* qui totum hoc Isaiæ testimonium videtur expressisse, *Absterget Deus omnem lachrymam ab oculis eorum, & mors vltrà non erit, neque luctus, neque clamor, neque dolor erit vltrà: quæ prima abierunt.* Hæc credo *prima* vocari, quæ ab Isaia dicuntur *vinculum colligatum*, seu *vinculum vinculum*, id est, damna ex originali peccato profecta.

32. *Et dicent in illa die; ecce Deus noster iste, expectauimus eum, & saluauit nos.*] Hæc sunt verba aut canticum Sanctorum, vbi post exactæ vitæ longas ærumnas affulsisse sibi vident lucis æternæ radios, & impletum esse tandem, quod Deus antè iustorum labori promiserat. Canticum verò puto illud idem, quod in principio capitis visi fuerant exorsi beati. *Exaltabo te & confitebor nomini tuo, quoniam fecisti mirabilia, cogitationes tuas fideles, amen.* Ita vt hęc sententia sæpius amœbeo ordine recurrat, sicut in Hebraica poesi frequens. Nam illud *quoniam in sæculum misericordia eius,* sæpius iteratur *Psal. 117.* Et *Psalm. 135. quoniam in æternum misericordia eius.* Et *Psalm. 106.* ex interuallis redit, *Confiteantur Domino misericordia eius, & mirabilia eius filiis hominum.* Et in Canticis canticorum sæpe repetitur iuxta hanc metricam Hebræorum legem, *Læua eius sub capite meo, & dilectus meus mihi.* Et quidem hoc caput si non omnino canticum est, ad canticorum tamen similitudinem videtur esse compositum, vt vides. In pronomine *iste*, magnam mihi videor epitasim videre. (Dei fidelitas, & potentia.) Importat enim comparationem quandam cum aliis, siue hominibus, siue gentium Diis, qui cùm magna interdum promittant, nihil tamen præstant; quorum cogitationes fideles non sunt, quíque expectantes in ipsis saluare non possunt. Iste tamen Deus non sic: *Expectauimus eum, & saluauit nos. Iste Deus, sustinuimus eum, exultabimus, & lætabimur in salutari eius.* Hispanus diceret, *este si que es Dios, que cumple su palabra, y haze bien auenturados a los que le siruen.* Eodem modo & in eundem sensum cecinit Moyses *Exod. cap. 15.* Demerso Pharaone, iisdem fluctibus, qui ad facilem & securam viam aperuerant se filiis Israel. *Iste Deus meus, & glorificabo eum, Deus patris mei, & exaltabo eum.*

33. *Requiescet manus Domini in monte isto.*] Id est, (Beatis iam nō amplius dolor, sed gaudium purum.) iam ampliùs diuina manus, seu peccatorum nostrorum vltrix, seu benignè nos ad virtutum incrementum exercens non affliget nos. Dissoluit enim iam omnino Deus illud vinculum, quod nobis innexuerat, rupítque telam doloris, & mortis, qua nos inuoluerat. Alij dicunt requieturum Dominum in eo monte, quia per æternam quietem, & spatium gaudio cumulabit iustos. Nam ad illud vsque tempus sanctis, & amicis, ita aliquid instillabat è cœlestibus deliciis, vt aliquid interdum admisceret amari. Quod vsque adeò seruauit seuerè, atque constanter, vt ab eo poculo matrem Virginem immunem esse noluerit. Accipiebat itaque mollis & liberalis Domini manus aliquando duriusculè seruos, & amicos, semper tamen benignè, post iudicium autem extremum requiescet super iustos, illa diuinæ manus largitas, & multitudo, sine vlla in æternum asperitate. Alij contrà referunt ad Moab, quo sensu apud Zachariam *cap. 6. vers. 8.* dicitur, *Requiescere fecerunt spiritum meum* (id est furorem) *in terra Aquilonis.* Manus ergo Domini seuera, atque vltrix requiescet, id est, longam ponet, & quietam moram in plectendo Moab; Litera quidem in omnes hos sensus patet, quod tamen primo loco diximus, magis ad textum est, & minus offensionis habet.

Sed dices, si hæc in monte oliuarum, aut valle Iosaphath præstanda sunt, (nam, vt diximus paulò antè, cùm dicit *in monte isto*, montē ostendit digito, quem non nominat, sed intuebatur, nempe oliuarum) quomodo ibi parandum est conuiuium pinguium medullatorum, & defæcatæ vindemiæ? & quod secunda sententia dicebat non improbabiliter, requieturam esse in æternum manum Domini ornando iustis cœlestibus deliciis? Respondeo consuetudinem esse sacræ Scripturæ, vt id dicatur fieri, aut etiam factum, quod cœptum est fieri, & consequenter fieri in aliquo loco, quod in eo inchoatum est, vt ostendimus suprà *cap. 8. num. 9. & in cap. 1. Zachar.* ad illud, *Iam septuagesimus annus est.* Sic ergo in illo monte conuiuium parabitur, & manus Domini requiescet, quia ibi frui incipient beati conuiuio, quod habebunt sempiternum in cœlo; & manus Domini in ornandis iustis requiescet, aut nihil afferet in æternum molestiæ; quia hæc primùm officia iusti à Deo recipient in illo monte. 34.

(Regula. Aliquid factum dicitur, quod cœpiū est fieri.)

Et triturabitur Moab sub eo sicut teruntur palea in plaustro.] Postquam beatorum felicitatem omni ex parte bonorum abundantia cumulatam expressit propheta, iam damnatorum sortem, quibus nihil ad omnem infelicitatem deest, ex aduersu componit. Vt autem *Esau* pro quocumque reprobo, & *Babylon* pro quacumque odibili ciuitate sumitur per synecdochen. Sic etiam in *Moab* omnes scelerati atque odio digni intelliguntur. Neque ratio deest, quia impij non aliter iustorum causam oppugnant, quàm olim Moab populum Israeliticum à Deo ad electam, vberémque possessionem vocatum. Ipse enim fecit Israelitas fornicari cum filiabus Madian, & illarum Deo Beelphegor, id est, Priapo sacrificare. Quare optimè per synecdochen pro impiis omnibus, Deoque inimicis adhiberi potuit. 35.

(Moab pro sceleratis.)

Hic igitur Moab, id est, populus Dei inimicus, & quondam mollis, delicatus, & ferulis, sub pedibus illius, cuius manus ex beatorum oculis lachrymas abstersit, non aliter lacerabitur, quàm palea, quæ minutissimè conciditur, ac teritur sub ferrato carpento. Allusit autem hîc, vt ait Hieronymus, ad consuetudinem *Palæstinorum, & multarum Orientis prouinciarum, qui ob pratorum fœnique penuriam paleas præparant esui animantium. Sunt autem carpenta ferrata rotis per medium in serrarum modum se voluentibus, quæ stipulam conterunt, & comminuunt in paleas.* De impiorum supplicio sub alia metaphora non minùs significanter egit idem propheta *cap. 63. Calcaui eos in furore meo, & conculcaui eos in ira mea. & aspersus est sanguis eorum super vestimenta mea.* Et sicut hîc impij dicuntur *stipula sub plaustro in area*, sic etiam nonnunquam dicuntur *racemi in lacu*, seu *torculari*, vt constat *ex hoc loco, & Apocal. cap. 14. Misit in lacum iræ Dei.* 36.

Pro *plaustro*, Hebr. est מדמנה *madmenah*, quod quidam *fimetum*, seu *sterquilinium* esse putant. Ita Rab. Dauid, quem sequitur Pagninus, & Vatablus. Symmachus, & Chaldæus *lutum* reddunt, neque id displicet quibusdam è recentioribus. Obseruat autem Rab. Dauid morem esse, vt proiiciator palea in sterquilinium, & ambulator super eam, donec triturentur, & fiat stercus, aut fimus. Sed dicit hæc, 37.

hæc, sicut alia plurima Rabbinica fide. Cur verò nomen illud (quod vt multi volunt à דמה *damah*, quod *silentium* indicat, deducitur) *sterquilinium* significet ea ratio est, quia quæ fœda sunt, aut turpia, aut quæ nauseam alicui mouere possunt; illa adeò non nominantur à lautis, & modestis hominibus, vt *silentij* nomine significentur. Quare צמה *tsamah*, quod *Cant. cap.* 4. Hieronymus reddidit *quod intrinsecus latet*. In quo aliquid obscœnum latere putat (quod mihi nunquam probari potuit.) Septuaginta verterunt *taciturnitatem* aut *silentium*, quia illud, quidquid est, sileri debet. Et flagitium, quod est à præpostera libidine, *nefandum* vocatur, quia nominari non debet: sic etiam quia fimetum, aut sterquilinium aliquid est indecorum non aspectu solùm, sed etiam auditu, *silentij* nomine significatur. Si hanc significationem admittamus, hæc erit sententia: Commouet Dominus Moab sub pedibus suis, sicut teruntur, aut conculcantur paleæ, quæ sunt in sterquilinio, aut ideo teruntur, vt stercus fiant. seu quæ, quia in puluerem videntur redactæ, in sterquilinium proiiciuntur. Sed non est cur à vulgato curiosi isti recedant, quia non solum Hieronymus *plaustrum* reddidit, sed etiam septuaginta. Et alij iidem qui *sterquilinium* reddunt, fatentur vocem מדמנה *madmenah*, hoc tantùm in loco reperiri: Quare ex nullo alio loco colligi potest illa significatio, quam nobis obtrudunt. Fateor דמן *domen*, *sterquilinium* esse, à quo deriuatum videri potuit, sed deriuari etiam potuit à דמה *damah*, quod inter alia *succidere* significat. Neque id ignorabant Hieronymus & septuaginta, qui longè fuere priores ætate, atque sapientia his, qui nobis aliam significationem persuadent.

Hæc turpia sunt, silentij nomine significantur.

38. ˣ *Et extendet manus suas sub eo; sicut extendit natans ad natandum.*] Sunt, qui hæc referant ad Christum vltorem, ita vt in medio impiorum sic tendat, ac vibret potentes, atque vltrices manus ad perdendos impios, sicut incessanter atque viriliter quoquo versus mouet, qui in profundo atque æstuoso mari ad littus enatare contendit. Ita indicat Chaldæus, & sequitur Vatablus, Montanus, & Emanuel Sà, & quidem allegoricè sensus esset pius, neque inelegans, nam Christus *in medio* (sic enim habet textus Hebr. pro *sub eo*) populi praui extendit in cruce manus non aliter atque natator in mari solet expandere. In cruce ergo quasi ferrato quodam plaustro conteret impios, eorúmque gloriam in puluerem, seu in sterquilinium rediget. Accedit quòd statim pro *allisione manuum* quidam reddunt *in perforationibus manuum*. Nam manibus perforatis, affixísque cruci Christus speciem habet natantis. Porrò dolores *aquarum* nomine explicantur, de quibus *Psal.* 68. Dauid Christi nomine, *Saluum me fac Deus, quoniam intrauerunt aquæ vsque ad animam meam: infixus sum in limo profundi, & non est substantia.*

Christus in cruce superborum gloriam conculcabit, & in puluerem rediget.

39. Sed communiter alij ad Moab referunt, id est, ad populum impium: quod omnino dicendum esse puto. Et ita indicat translatio septuaginta, quæ sic reddit. *Conculcabitur Moabites, quemadmodum calcant aream plaustris, & remittet manus suas.* Sed quæ sit huius loci sententia adhuc obscurum. Quidam dicunt extensionem manuum ad natantium morem, habitum esse eius, qui sub potentiore luctatore succubit. Is enim sic sterni, iacetéque solet humi, sicut in aqua natatur. Ita Hieronymus, Dionysius. Alij victum quidem putant Moab, & manus extendere, non tamen quasi allisum terræ, aut oppressum pondere manus extendere, sed quasi supplicem ad petendam à victore veniam, & vsuram vitæ; hoc enim in victo significat *manuum porrectio*. Ita S. Thomas.

Hæc mihi vera videntur, & facilia; sed addam explicationem aliam, quæ alicui fortasse videbitur neque à textu, neque ab instituto aliena. Quemadmodum nihil beatis ad gloriam, voluptatémque defuturum est, & quocumque se conuertant, habituri sint quod ament, & quo se oblectent in sempiternum: sic etiam nunc propheta significat nihil damnatis in sempiternum futurum esse solatij ac leuamenti. Id verò optimè *natantis* similitudine declaratur. Nam quemadmodum is quem iactat, & absorbet vndarum moles, quo præsentem effugiat mortis necessitatem, totum explicat corpus, & quasi in aquis aliquid firmum inuenturus sit, in qua salutis aliqua se ostentet spes, sic obuium quemque fluctum appetit, ac amplectitur, qui lubricus, & effluens spem, & conatum natantis eludit; sic qui in pœnarum pelagus, & abyssum demersus est, quantumcumque se huc, atque illuc verset, quærátque doloris, quem patitur aliquod lenimentum, nihil tamen in æternum inueniet: neque si ad linguæ ardorem sedandum tangi se postulet Lazari digito aqua leuiter tincto. 40.

Damnatis nullum vnquam futurum à dolore leuamentum.

ʸ *Et humiliabit gloriam eius, cum allisione manuum eius.*] Reliqua ad finem vsque capitis non obscura sunt. Illud verò nonnihil habet dubitationis, An *humiliabit gloriam eius* ad Christum pertineat, qui humiliabit gloriam Moab, vel ad Moab qui suam humiliabit gloriam. Sanè quocumque accipias modo, idem est sensus: Vtroque enim modo humilianda significatur gloria Moab. Ego eò magis inclino vt putem illud *humiliabit* pertinere potiùs ad Moab, quia ita exigit orationis filum. Nam si *extendet manus*, vt diximus, tribuitur Moab, *humiliabit* quod est in eodem orationis tractu, eodem videtur pertinere. Et huc præterea facit quod subditur *cum allisione manuum eius*. Ac si dicat, quantumuis nataru manibus allidat fluctibus, totóque corporis nixu contendat, peribit tamen eius gloria. Neque illud *eius* quod reciprocum non est, multum negotij facessit nostræ sententiæ: nam pronomen affixum ו *vau*, apud Hebræos tam pronominis reciproci, quàm simplicis vsum obtinet. Neque rarò Vulgatus, vt sæpius obseruauimus, qui Hebraismos sæpe retinere solet, pronomen illud absolutè vertit, cùm reciprocum, & contra reciprocè cum est absolutum. Vide quæ diximus in nostris commentariis in Zachariam *cap.* 12. *num.* 36. Siquis tamen ad Christum referat, non admodum pugnauerim. 41.

Regula. Pronomen affixum tertiæ personæ aliquando reciprocū est, aliquando secus.

ᶻ *Et munimenta sublimium murorum tuorum concident.*] Transit à tertia persona ad secundam, quod frequens est in idiomate Hebraico, & exemplorum satis. Vide Pagninum *lib. 4. institut. cap.* 13. 42.

Argumentum vigesimi sexti capitis Isaiæ.

IN capite hoc tres partes præcipuas inuenio. In prima Beati gratias agunt Deo, quòd illius beneficio sortem illam felicem nacti sint, quam laudant, & describunt. In secunda propheta Beatorum statum gloriosum, & damnatorum miserrimam sortem contemplatus, adductúsque misericordia orat Dominum, vt impios in hac vita adactis seueritatis stimulis à peccatis exuscitet. Quia multò illis commodius temporariis in hoc sæculo incommodis vrgeri, quàm in futuro sempiternis damnari suppliciis. Probat autem stimulos opportunum impiorum esse remedium exemplo Iudaicæ Gentis, quæ indulgentiùs à Domino tractata ad idola defecit, intemperatámque viuendi rationem: castigata verò, acceptáque seueriùs, ad Deum, à quo in prosperitate defecerat, reuersa est. In tertia, spe resurrectionis consolatur iustos, quibus hæc vita grauis est, & dura. Est autem totum caput eiusmodi, vt à pio lectore versari debeat sæpe, & animo ad cælestis patriæ possessionem aspiranti penitus infigi.

CAPVT XXVI.

1 [a] *IN die illa cantabitur canticum istud in terra Iuda: [b] Vrbs fortitudinis nostra Sion [c] Saluator, ponetur in ea murus, & antemurale.*

2 [d] *Aperite portas, & ingrediatur gens iusta custodiens veritatem.*

3 [e] *Vetus error abiit: [f] seruabis pacem; pacem, quia in te sperauimus.*

4 [g] *Sperastis in Domino in sæculis æternis, in Domino Deo forti in perpetuum.*

5 [h] *Quia incuruabit habitantes in excelso, ciuitatem sublimem humiliabit. Humiliabit eam vsque ad terram, detrahet eam vsque ad puluerem.*

6 *Conculcabit eam pes, pedes pauperis, gressus egenorum.*

7 [i] *Semita iusti recta est, rectus cal-[k] lis*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 CVM viri iusti videant, demerso in profundum barathrum Moab, admittit se ad cœlestis patriæ possessionem æternam, cantabunt læti in terra Iuda, terra, inquam, confessionis, & laudis canticum istud triumphale.

Non est Sion mystica, cui ascripti sumus in sempiternum ciues; sicut vrbes Moab, quas Domini furor in puluerem redegit; sed fortis, quam nulla conuellet, aut etiam tentabit vis, & vetustas. Est enim illius propugnator, & custos Dominus, in cuius tutelam muri, atque antemuralis partes præstabit.

2 Aperite, ô Angeli portas cœli, ad quod iam ascendimus cum triumphali plausu: vt ingrediatur gens, quæ iustitiam coluit, & veritatem seruauit.

3 Veterem errorem præsens hic dies aperuit, atque damnauit, quo stulti iudicabamur, quòd semitam ingrederemur duram; neque à tuis deflecteremus mandatis. Ecce enim Domine, pacem nobis, & summam rerum abundantiam contulisti; quia in dura illa viuendi ratione, à te summa spectabamus omnia.

4 Sperastis, ô viri fortunati in Domino, nunc capite spei vestræ luculentum fructum in sempiterna sæcula, in Domino, inquam, sperastis, quem ad præstanda omnia fortem, atque potentem agnouistis, eius nunc benignitate in perpetuum fruimini.

5 Incuruabit Dominus erectam illorum ceruicem, qui suum in sublimi domicilium locauerant; & eorum ciuitatem excelsam ad terram abiiciet. Ad terram, inquam, humiliabit illam; & ad puluerem vsque prosternet.

6 Subiiciet illam pauperum calcandam pedibus, gressibus, inquam, egenorum conculcandam tradet.

7 Longè alia erit via, quam tenuerunt iusti, non

non fallax,atque sinuosa,sed recta;& eorum item rectus, & expeditus callis, in quo, qui ambulare volet,nusquam offendet.

8 Hanc nos Domine semitam ingressi sumus: in qua præter legem tuam,atque iudicia nihil intuebamur. In quorum sedulam obseruationem intenti,spem nostram in te vno fideli meritorum compensatore locauimus. Neque aliud quicquam magis nobis erat in votis,quàm vt nomen tuum sanctum esset apud omnes,& celebre.

9 Cùm ego, ô Domine, iustorum semitam, & fortunatum exitum attentè considero,ad illorum exemplum statui,de te noctu, atque interdiu perpetuò mihi esse cogitandum,idque seriò, atque ex animo: siue aduersum mihi,siue secundum, & gratum aliquid contingat.

10 Sed interim, ô Domine,vt aliis talis ingeneretur sensus, qualem in me ipso,ex iustorum, impiorúmque dissimili successu doctus experior, obsecro vt iustitiæ tuæ aliquod in peccatores documentum edas. Sic enim fiet vt orbis incolæ, non iam violentiam, & fraudem, sed iustitiam, & sanctitatem meditentur.

11 Si impij miserearis, Domine, ex ea animi lenitate id consequeris, vt ille tam absit vt iustitiam faciat, vt in suo scelere magis perseueret obstinatè.Quòd si illi iuxta sanctorum viam duriùs vexati, iniquè nihilominus egerint,iam ego de illorum salute nihil mihi polliceor, non videbunt etenim gloriam Dei.

12 Si manum tuam exaltaueris, cohibuerísque ab inferenda plaga, impij semper errabunt in tenebris cæci.Quare manum tuam super illos aggraua, vt hostes tui confundantur,& videant, etiam si eos ad consumptionem, & fauillam vsque ignis tribulationis erudiat.

13 Impiis ea ratione castigatis, & ad meliorem viuendi modum traductis, pacem nos, & otium obtinebimus; per illos enim stetit hactenus,quominus pace frueremur. Adde igitur hoc ad reliqua beneficia, quando quæcumque habemus bona, tuæ benignitati accepta referimus.

14 Domine Deus respice, quomodo alieni domini, Reges videlicet externi;dum vrgent, & timentur, possident nos,præter te; quare non tu solus dominaris in nobis? Fac itaque vt oblata pace,non iam de hostibus, sed de te vno semper cogiremus, te vnum intueamur, neque alterius, præter te,vnquam recordemur.

15 Moriantur illi, neque iterum viuant,& sicut Gigantes olim sub diluuij tempus,sic illi vbi ceciderint, non resurgant. Quod tu Domine præstabis,visitata, atque contrita illorum superbia; ne apud nos vlla supersit illorum memoria, sed tu vnus cogitationem nostram, & mentem possideas.

16 Quandiu Iudaicæ genti indulsisti, & possessiones eius ad extremos vsque terminos terræ dilatasti,

lis iusti ad ambulandum.

8 *Et in semita iudiciorum tuorum Domine sustinuimus te:nomen tuum,& memoriale tuum in desiderio animæ.*

9 [k] *Anima mea desiderauit te in nocte: sed & spiritu meo in præcordiis meis,de mane vigilabo ad te.*

10 [l] *Cum feceris iudicia tua in terra, iustitiam discent habitatores orbis.*

11 [m] *Misereamur impio,& non discet iustitiam:* [n] *in terra sanctorum iniqua gessit, & non videbit gloriam Domini.*

12 [o] *Domine exaltetur manus tua,vt non videant:*[p] *videant, & confundantur zelantes populi,* [q] *& ignis hostes tuos deuoret.*

13 [r] *Domine dabis pacem nobis:* [s] *omnia enim opera nostra operatus es nobis.*

14 *Domine Deus noster,* [t] *possederunt nos domini absque te, tantùm in te recordemur nominis tui.*

15 [v] *Morientes non viuant, gigantes non resurgant.* [x] *Propterea visitasti,& contriuisti eos,& perdidisti omnem memoriam eorum.*

16 [y] *Indulsisti genti Domine, indulsisti genti. Numquid glorificatus es?* [z] *Elongasti*

gasti omnes terminos terra.

dilatasti, neque Deos abiecit alienos, neque te glorificauit.

17 [aa] *Domine in angustia requisierunt te,* [bb] *in tribulatione murmuris doctrina tua eis.*

17 Sed illa eadem Gens Iudaica erudita durius, in sua tribulatioue requisiuit te: neque enim illi doctrina vlla magis opportuna, quam quæ prę nimio dolore gemere, ac murmurare facit. Sic ergo populus faciet alienus, si illũ dura percusseris virga, stimulísque adactis murmurare compellas.

18 [cc] *Sicut quæ concipit, cùm appropinquauerit ad partum, dolens clamat in doloribus suis:* [dd] *sic facti sumus à facie tua Domine.*

18 Sicut quæ in vtero habet: appropinquante partu dolet, & clamat: sic nos à facie tua, Domine, id est, abs te nobis appropinquante, dolere, atque clamare compellimur.

19 [ee] *Concepimus, & quasi parturiuimus, & peperimus spiritum:* [ff] *salutes non fecimus in terra: ideo non ceciderunt habitatores terra.*

19 Te Domine adnitente spiritum concepimus: te formante, ac maturante fœtum, ardor quidam, & studium iniectum est illius enitendi; te denique quasi obstetricante, felicem illum partum enixi sumus. Quòd si de terra promissionis exturbati non sunt, qui in illam irruperunt: aut qui illam ante nos multò antè possederant, qui nos variè, & penè continenter insectantur, ideo sanè est, quia opera salutaria, tibíque grata nõ sumus operati. Quapropter, vt sanctè, religioséq; viueremus, hostiles illos stimulos nobis adegisti.

20 [gg] *Viuent mortui tui, interfecti mei resurgent.* [hh] *Expergiscimini, & laudate qui habitatis in puluere:* [ii] *quia ros lucis, ros tuus,* [kk] *& terram gigantum detrahes in ruinam.*

20 Bene quidem actum est, ô Domine, cum illis, qui sic ab hominibus iactati sunt, vt pro mortuis non immeritò censeri potuerint. Interfecti enim tui (quia tua causa mortem oppetierunt, qui iidem quoque sunt interfecti mei, quia ex meo genere, nempe Israelitico, aut quia socij eiusdem mecum certaminis, quia vt ego serra dissectus, sic ipsi alij alio mortis genere sublati) interfecti, inquam, illi aliquando resurgent. Ergo, qui nunc in tumulis, atque adeò in obliuione, sepulti estis, exurgite iam, & in diuinas laudes quàm potueritis alacriter incumbite. Aderit enim vobis spiritus, quo non aliter reuiuiscent cadauera in saniem, atque etiam in puluerem soluta, quàm herba post hyemalem glaciem vernali temperie atque vitali rore exhilarata. Non sic Gigantes, ac superbi, qui suum sibi nitorem in hoc mundo quæsierunt, nam sic illos in ruinam abiicies, vt spes supersit nulla resurgendi.

21 [ll] *Vade populus meus, intra cubicula tua, claude ostia tua super te, absconde modicùm ad momentum,* [mm] *donec pertranseat indignatio.*

21 Ergo, ô popule mi, quem manet gloriosa post mortem resurrectio, intra sepulchrum, perinde atque ille, qui cubiculum dormiturus ingreditur: is enim clauso ostio modico tempore sic requiescit in tenebris, vt tandem post somnum orto sole lumen iterum videat. Sic tibi in sepulchro dormiendum est, donec à tabe, & puluere se cadauer vindicet, quod illi propter primũ parentis peccatum à Dei indignatione contigit.

22 *Ecce enim Dominus egredietur de loco suo, ut visitet iniquitatem habitatoris terræ contra eum, & reuelabit terra sanguinem suum, & non operiet vltrà interfectos suos.*

22 Aderit enim aliquando Deus, in fine sæculorum egressus è cœlo, vt visitet, iudicétque illorũ actus, atque consilia, qui contra ipsum aliquid moliti sunt iniquum. Tunc verò terra, quem antè celauerat, sanguinem ostendet; & quæ in sepulchris cadauera condiderat, in lucem proferet, hominúmque, ac totius vniuersi conspectũ.

IN CAP.

IN CAPVT VIGESIMVM SEXTVM COMMENTARIVS.

a IN *die illa cantabitur canticum istud in terra Iuda.*] Canticum hoc ab
1. illis cantari qui iam ascripti sunt ciues cęlestis Ierusalem, communior est Patrum, interpretúmque sententia. In quibus sunt Hieronymus, Haymo, Dionysius, & Adamus. Quia verò *Ierusalem* symbolum est cœlestis patriæ, & qui per desertum longis perfuncti laboribus ingressi sunt in terram promissionis eorum, qui iam in beatorum sortem, & requiem admissi sunt: ideo Sancti appellantur *Viri Iuda*; & beatorum sedes dicitur *Sion*, aut *Iuda*. Cùm ergo iusti vidissent Moab, id est, sceleratos in suis se pœnis miserè volutantes, tanquam in aquarum immenso gurgite naufragum natatorem se præterea in loco omnium deliciarum affluentissimo esse collocatos, cantabunt in terra Iuda, id est, in loco confessionis, & laudis canticum, quod deinde subiungitur.

b *Vrbs fortitudinis nostra Sion.*] In fine præce-
2. dentis capitis dixit propheta de Moab. id est, de superborum, ac damnatorum regno. *Munimenta sublimium murorum tuorum concident & humiliabuntur, & detrahentur in terram vsque ad puluerem.* Nunc contrà de iustorum ciuitate, id est, de mystica Sion canit, vrbem esse fortitudinis, id est, fortissimam, quam nulla vis conuellet, nulla labefactabit æternitas.

Æterna beatorum gloria.

c *Saluator ponetur in ea murus* ,] *& antemurale.*]
3. Ita distinguunt Septuaginta, & multi alij Latini codices, iuxta quam diuisionem optimus est sensus, & ad superiora consentaneus. Ostendit enim Isaias, vnde nam prouenerit tanta cœlestis illius orbis stabilitas, nępe ex eius ciuitatis custode, ac Seruatore Deo, qui erit murus eius, & antemurale, quæ in futili ac ludicro impiorum regno modò dicebantur *murorum munimenta.* Non ergo cadent cœlestis Ierusalem munimenta, nempe murus, & antemurale; quia Dominus tale munimentum est. Sicut murus, & antemorale cecidere, quæ improborum vrbem circumuallabant.

In codicibus Sixtianis alia dispunctio est, nam
4. post *saluator* distinctio ponitur, iuxta quam distinctionem locum hunc ita exponit Hieronymus, vt *Saluator* ad superiora referatur hoc sensu. *Vrbs fortitudinis nostra Saluator est.* Quem Adamus sequitur, & Haymo. Et quidem si de textu tollas *Sion*, quæ in Hebr. textu non est, neque in multis Latinis reperitur, sententia facilior est, quã modò adduximus; Sed videtur superior magis expedita, & in qua minùs hæret attenti mens lectoris. Nempe vt non sit tam Deus ciuitas, quàm ciuitatis custos, & munimentum. Nam quemadmodum Deus terrestris Ierusalem, quæ cœlestis quoddam symbolum est, murus esse dicitur *Psalm.* 124. *Montes in circuitu eius, & Dominus in circuitu populi sui.* id est, sed præcipuus murus Dominus. & *Zachariæ* 2. *Et ego ero ei, ait Dominus, murus ignis in circuitu.* Neque præterea apparet, si Saluator est ciuitas, siue ille Deus sit, siue Christus, quid ad seruandum eiusmodi ciuitatem, illi esse possit pro muro, & antemurali: maximè cùm in futuro dicatur esse ponendum. Hieronymus *fidem* murum esse putat, antemurale *opera bona*, quibus fides confirmatur. Sed sanè hæc Deo non conueniunt, quæ enim Deo fides? facit ad hæc, quòd statim illis vrbis aperiri iubentur portæ, quod in cœlestem Ierusalem optimè, in Deum quomodo conuenire possit non video. Quare in priorem sententiam magis inclino, quam magis probat S. Thomas, tenet Hugo, Dionysius, Foreirus, Pintus, Emanuel Sa, Vatablus, licet borum aliqui *vrbem* Ecclesiam esse putent.

d *Aperite portas, & egredietur gens iusta.*] In canticis personarum mutatio & conuersus ad absentes sermo, vt varietatis, sic etiam iucunditatis plurimum affert. Et ita putat Hieronymus factum esse in hoc cantico confessionis, & laudis, qui hæc verba Christo tribuit; Qui iubet, vt Angeli cœli portas aperiant, vt exultantes iustorum exercitus ingrediantur. Idem Dionysius, & interlinearis; quod mihi verius etiam videtur esse. Neque alienam illam sententiam existimarem, quæ hæc Sanctis, & Beatis ascriberet, qui cùm iam audiissent à iudice: *Venite, benedicti patris mei, possidete paratum vobis regnum. Matth.* 25. *vers.* 34. Exultantes gaudio aperiri sibi portas petunt ciuitatis, ad quam iam ciues designati sunt. 5.

e *Vetus error abiit.*] Pro *errore*, Hebr. est יצר 6.
סמוך *ietser samuk*, quod variè redditur. Quidam, *Cogitatio nostra, aut figmentum nostrum firmatum est.* Vt de Symmacho, & Aquila tradit Hieronymus. Eodem modo reddit Vatablus. Pagninus, *Cuius desiderium tibi coniunctum.* Alij, *cuius desiderium firmatum est*, & quocumque modo legas pulcher est sensus. Si cum Symmacho, & Aquila legas, *cogitationem*, aut *figmentum firmatum*, sensus est, exultandum esse beatis, quod iam Deum videant, mentémque in contemplatione primæ, summæque veritatis omnium rerum cognitione complexerint. Quare in beatitudinis parte ponunt quòd nun iam circumferantur omni vento doctrinæ. Et ita exponit S. Hieronymus, qui aliis verbis ostendit sententiam Symmachi se fuisse complexum.

Pars beatitudinis est, non iam variis opinionibus duci.

In translatione Pagnini sensus est, iustè portas 7.
regni referandas illis, quorum desiderium, ac mens in vno Deo conquiescebat. Nam si terrenarum rerum studio neglecto ad cœlestia aspirarunt, æquum est, vt in cœlestis patriæ possessione consideant, coniuncti cum eo, quem toto animorum impetu quæsierunt. Si verò cum aliis desiderium dicamus esse firmatum, sensus est. Impletum esse desiderium, quod iam antè de Deo, cœlestíque felicitate conceperant.

Sed omnino optimè omnium traduxit Vulgatus, 8.
qui verbis clarioribus Symmachi atque Aquilæ sententiam explicuit: cuius sensus est ille, quem ex Hieronymo suprà produximus. Sed posset aliter fortassè locus exponi: ita vt allusum sit à beatis ad illud *Sapient.* 2. & 3. Vbi qui se floribus coronarant, condixerántque sibi, ne quod esset pratum, quod

quod non pertranfiret eorum luxuria, eorúmque qui contrà facerent, vitam *insanam* vocabant. Hi ergo iam edocti præsenti supplicio norunt se pernicioso errore lapsos esse, eos verò, quos stultitiæ damnarunt, verè fuisse prudentes. Quare iusti in hac rerum mutatione, & vicissitudine canunt, errorem, qui iam dudum stultorum animos occuparat, abiisse: cùm constet iam ex labore atque ignominia, alios ad quietem, & gloriam, alios verò ex deliciis, atque ambitioso fastu ad cruciatum, atque ignominiam fuisse translatos.

9. f *Seruabis pacem, pacem quia in te sperauimus.*] Hæc ad Christi gloriam modulantur beati cátntes, qui pacem copiosissimam geminatione eiusdem vocis significatam, id est, bonorum omnium cumulum ab eo se habituros esse canunt, seu illum, seruatorem fore atque custodem tantæ pacis, quod paulò antè ostenderat, cùm dixit, *Saluator ponetur in ea murus & antemurale.* Notum est autem in sacra Scriptura *pacis* nomine omnium bonorum abundantiam, aut naturam intelligi. Reddunt autem rationem beati; cur à Deo pacem obtinuerint, quia ab alio neque voluerunt, neque spectarunt pacem, nisi à solo Deo, quare Dei fidelitatem amant, & commendant.

Spes in Deo quam certa.

10. g *Sperastis in Domino in sæculis æternis.*] Alij vertunt *sperate*, quod non respuit textus Hebraicus, quem nunc habemus; & ita censet, & probat in Commentariis Hieronymus. Quod si imperatiuus sit, sententia facilis est. Ita vt beati sibi ipsis gratulentur, polliceantúrque æternam futuram quietem, & pacem, quam tunc primùm gustare cœperunt. Aut certè quòd loquatur propheta ad homines, qui tunc, aut errore cæci, aut humanarum voluptatum studio capti, in alia omnia væsano consilio incerti ferebantur, moneátque beatorum exemplo, vt cælestia, atque æterna meditentur, & fugaces huius sæculi delicias contemnant. Sed quia in præterito Vulgatus habet *sperastis*, dicendum est hîc mutatam esse personam, quod in canticis eleganter, & festiuè fieri solere docuit hîc Hieronymus, qui hæc verba prophetæ ascribit, quibus credentes alloquatur: Neque tamen explicat, qui sint illi. Ego puto hæc verba ad illos spectare, qui crediderunt, & sperauerunt, id est, ad beatos, quibus de æterna felicitate gratulatur propheta. Ita Haymo, Dionysius, Lyra, & interlinearis. Neque tamen credo alicui durum visum iri, si quisquam hæc Angelorum puter esse verba, quibus paulò antè mandatum fuerat, vt portas aperirent, qui ascendentes ad paratum sibi locum salutant, spémque illorum de æterno bono certam esse prædicant.

11. k *Quia incuruauit habitantes in excelso.*] Laudis huius ea quoque pars est, quia Deus superborum insolentiam depressit, consilia damnauit, & si quid altiùs molita est ipsorum ambitio, redegit in pulnerem, calcandúmque præbuit egenorum pedibus; id est, fecit vt hæc tanquam longè inferiora iustis despicerentur.

12. l *Semita iusti recta.*] Ostenderat quomodo inania superborum consilia perierint: quia scilicet inanibus substructionibus, & ambitiosis monumentis, & apud præsentes potentiæ nomen, & apud posteros æternam memoriam venabantur. Nunc contrà declarat quam semitam tenuerint iusti, quæ ipsos ad tantâ gloriam vsque deduxerit, quinimirum sustinuerunt Deû, id est, sperauerunt in rebus durioris Domini in ipsos, quàm benigni parentis

A speciem præbuisset. Et quòd sui nominis, & commoditatis obliti id vnum perpetuò optarint, vt Dei nomen sanctum esset apud omnes, & celebre. Id enim est quod statim subditur: *Nomen tuum & memoriale tuum in desiderio animæ.* Quod homini pio in votis esse perpetuò debere, docuit Christus in ea orandi formula, quam Apostolis præscripsit, *Sanctificetur nomen tuum.*

13. k *Anima mea desiderauit te in nocte.*] Huc vsque videtur produci beatorum canticum; nunc Isaias ab hac tanta rerum vicissitudine admonitus significat, quid ipse in illum exitum, qui varia hominum consilia, & conatus excepit, intentus fecerit, factúrúsque sit in posterum. Ait enim interdiu, noctúque sibi de Deo cogitandum: desiderium illius neque deponendum vnquam, neque laxandum, neque in matutinis vigiliis huic curæ quicquam esse præuertendum, idque seriò, atque ex animo: id enim valet illud: *In spiritu meo, in præcordiis meis de mane vigilabo ad te.* Quid sit in nocte Deum desiderare, non omnes eodem explicant modo. Quidam hoc dicendi genere vehemens studium explicari putant, quia cùm ad ea, quæ magno nobis in amore sunt auidiùs anhelamus, lucem præuertimus, neque illius desiderium patitur nos ad lucem vsque somnum producere. Sic Dauid *Psalm. 62. Deus Deus meus ad te de luce vigilo. sitiuit in te anima mea.* Et mulier illa petulans de qua *Prouer. 7.* C ad stolidum adolescentem, cuius se ardenti amore captam fallaci blandimento mentiebatur, eodem modo loquitur, *Egressa sum in occursum tuum de luce vigilans, te videre.* Neque ego alienus sum ab hac sententia. Sed ipse Isaias non obscurè prodit, quid ipse sentiat, dum dicit iustos Dei manum sustinuisse, vtrique fecerant, & per illam semitam, id est, per patientiam ad quietis, & gloriæ fastigium euasisse. Tum quia statim videtur optare, vt impios laboribus ac vexationibus exerceat, quo eos in ea semita constituat arcta, atque difficili, quæ ducit ad vitam. Porrò noctem pro afflictione sumi, satis vulgatum est: & docet hic Hieronymus, qui eámque sententiam exponit illud *Ps. 120. Per diem Sol non vret te, neque Luna per noctē.* id est, neque in prosperis neque in aduersis; Idem putat Haymo, & plerique alij.

Deus sedulò, & maturè quærendus.

Vexatio à Deo.

14. l *Cùm feceris iudicia tua in terra, iustitiam discent habitatores orbis.*] Longè aliter transtulere Septuaginta, *Quia lux præcepta tua super terram.* Sed vulgata translatio multò magis ad textum est Hebraicum. Ad verbum sic reddo, *Quoniam quemadmodum iudicia tua in terra, iustitiam didicerunt habitantes orbem.* Vbi post *iudicia*, verbum aliquod subaudiendum. Vatablus, *edita fuerint.* Pagninus, *fuerunt.* Hieronymus, *fecerit.* Sensus pro diuersa translatione diuersus. Si cum Vatablo suppleas, *edita fuerint*, videtur propheta his verbis velle, vt Dominus peccata in hoc sæculo puniat, vt homi-E nes quibus dat intellectum vexatio, ex supplicij grauitate iustitiam discant, id enim tacitè clamant inter flagella scelerati. Quod etiam nouere Gentiles, qui hanc vocem inter gemitus, crepitúsque plagarum audiebant, in Phlegya, de quo Virgil. *lib. 6. Æneid.*

Vtilis omnibus scelestorum punitio.

——Phlegyásque miserrimus omnes
Admonet, & magna testatur voce per vmbras,
Discite iustitiam moniti, & non temnere diuos.

15. Si cû Pagnino *fuerunt* subaudias, sensus est idem ferme, sed videtur propheta exemplis prioribus sæculis productis orare à Domino, vt in scelleratos furoris atque iudicij sui gladium exacuat, quando expe

experientia docuit, homines sæpe flagella erudi- A tos meliori iam mente concepta iustitiam coluisse. Sanè nostra translatio non longè abit ab alterutra harum explicationum. Hieronymus in hunc modum explicat. *Quam diu non exerces iudicia tua super terram, & nec bonis bona, nec malis retribuis mala, iustitia tua, ô Domine, Deus, ignoratur in terra; cùm autem iudicij diem pro qualitate operis vnicuique reddideris, quod meretur, tunc iustitia tua cognoscetur in orbe terrarum, quæ priùs apud incredulos videbatur iniusta. Ita vt vnus sanctorum quoque diceret: Mei autem penè moti sunt pedes. Psal. 72.* Idem Haymo, S. Thom. Adamus, & plures alij.

Placet valde quod dictum est à Hieronymo;
16. sed addo prophetam in se ipsum fuisse expertum B quantam vim habeat diuinum iudicium, quod ipse prophetica luce multò antè præuiderat. Cùm enim videret, quem exitum habuisset iustorum in hac vita paupertas, & vexatio, & impiorum fallax, & fucata prosperitas, & inde didicisset vnum Deum spectandum in omnibus, & illum omni studio, die, noctéque inuestigandum, quod se fecisse dicit, quando ait. *Anima mea desiderauit te in nocte*: Sollicitus de hominum salute Deum orat, vt in hac vita sæpe edat illius extremi iudicij aliquam imaginem, vt munerata bonorum pietate, & mulctato improborum scelere, talis excitetur sensus in hominibus, qualem in se excitari experiebatur. Quare precatio ista ea beneuolentia nascitur, non ex studio vindictæ. Et facit valde ad hanc explicatio- C nem textus ipse Hebraicus, qui loqui videtur magis generaliter, quam ab aliquibus accipitur, in hunc nempe modum. Qua ratione Deus in terra iudicium, sic homines in terra iustitiam exercent. Et concinit valde quod sequitur.

Dei punitio quàm optanda in hac vita.

m *Misereamur impio, & non discet iustitiam fa-*
17. *cere.*] Hic Hieronymus dialogum institui putat inter Deum, & prophetam, ita vt Deus qua est in homines mansuetudine, recuset, quod orabat propheta, impios in hac vita puniri, satis illos daturos esse pœnarum in futura. Prophetam ad hæc obtendere non aliter impios ad sanam mentem, iustitiáque colendam esse traducendos. Vide omnino Hieronymum, & ab eo disces quantæ of- D fensionis argumentum sit Deum in hoc sæculo peccatorum erratis conniuere. Hieronymum sequitur S. Thom. Haymo & Dionysius.

Summæ offensionis argumentū est Deum peccatorum erratis conniuere.

18. Sed credo sensum esse magis expeditum, si totum hunc sermonem ascribamus Isaiæ, qui significat impios non tam indulgentia atque officiis, quàm seueritate, atque flagellis ad pietatem esse trahendos, qui brutorum instar non tam adducuntur beneuolentia, quàm metu. Est autem in illo *misereamur* subamara quædam ironia, qua cùm videmur aliquid concedere, illud omnino auersamur, & horremus. Qualis est illa apud profanos. *Ale luporum catulos, & canes qui te lanient.* Et illud Eccl. 11. *Lætare ergo iuuenis in adolescentia tua*, &c. E Sic ergo propheta, Misereamur impio, & ea ea animi lenitate id consequemur vt ille magis in suo scelere perseueret. Quod indicat Bernardus *sermone 42. in Cantica.* Vbi in hunc ferme sensum explicat Isaiæ locum, *Tunc magis*, inquit, *irascitur Deus cùm non irascitur: misereamur*, inquit, *impio, & non discet facere iustitiam. Misericordiam hanc ego nolo: super omnem iram miseratio ista*, &c. Vide totum locum qui præclarus est.

n *In terra sanctorum iniqua gessit, & non videbit*
19. *gloriam Domini.* Hieronymus, qui, vt diximus, colloquium institi putat inter Deum, & prophetam, putat prioribus verbis ab Isaia accusationem intendi contra impium, causámque reddit, cur indignus sit misericordia. Quia cùm esset in terra sanctorum, vbi videbatur omnis aditus interclusus ad vitia, ipse tamen iniqua gessit. Ad quem sic Deus, vt ait Hieronymus, sufficit ei pro vniuersa pœna, quòd me cum sanctis meis non videbit in mea maiestate regnantem, quem sequuntur illa, qui suprà, neque id ego non amplector.

Deus etiam dum punit misericors.

Sed arbitror, vt suprà dixi, hæc omnia ab vno 20.
propheta dici. Neque difficilis est aut obscurus sensus, isque duplex. Prior vt propheta obtendat satis Deum ad illud vsque tempus liberaliter atque indulgenter complexum fuisse impios, & nisi in eos aliam instituat rationem omnino diuersam, futurum vt nunquam videant gloriam Dei, in quam prophetica luce viderat ingressos beatos. *In terra sanctorum*, id est, vbi sancti sunt, Deus ita tractauit liberaliter, ac si sancti essent, ac præclaris operibus id commeruissent: illi tamen tanquam illiberales, & ingrati iniqua gerunt: Quare nisi aliter Deus in illos consulat, omnino peribunt.

Seu quia Sanctorum terra ac via, vt capite præ- 21.
cedenti vidimus, plena laborum est, ex quibus eos Dominus ad quietem, & gloriam vocat, *esse in sanctorum terra* procul dubio est dura pati, exerceri incommodis, & nullis mulceri corporis, animique blandiciis; Hæc verò maxima, atque præstantissima ad animi morbos medicina si nihil ægris animis afferat sanitatis, actum iam esse existimatur de ægroto. Porrò ante *in terra* supplenda est particula conditionalis *si*, & coniunctio *&*, sumitur in hac explicatione pro *etiam*, vtrumque in sacra Scriptura frequens; Erit igitur hæc huius loci sententia. Si in terram sanctorum translati impij, vbi sancti incommodis vrgentur à manu medica Dei, ibi, vt antea, nihilominus impiè viuunt; non videbunt etiam gloriam Dei; sicuti neque viderent cùm essent in deliciis. Ac si dicat, excæce illos & nisi resipiscant, pereant.

Ad extremum obseruo pro *sanctorum* Hebr. esse 22.
נכוחות *necochoth*, quod nomen substantiuum est, & *rectitudines* significat. Ea qua nominis forma, eadem, quæ modo dicta sunt, multò significantiùs exprimuntur. nam si *rectitudines* in sua proprietate sumas, id est, pro via expedita, non aspera, salebrose, molesta; sed leni, placida, qualis illa quam sibi eligunt, & ingrediuntur delicati, ac molles, sensus est: Si in via molli, in qua nihil occurrit aduersi, iniquè agunt improbi, ergo traducantur ad viam asperam, vt mutata via, ratio quoque mutetur, modúsque viuendi. Si verò metaphoricè sumas, vt profectò sumpsit vulgatus, dum vertit *sanctorum*, sensus est. Si in via sanctitatis, quæ spiritus alit sanctos, & in qua carnis blandimentis nullus est locus, iniqua gessit; de ipsius salute quæ esse poterit spes? non ergo videbit gloriam Dei.

Quid sperandū de religiosis, qui in claustro malè viuūt.

o *Domine exaltetur manus tua vt non videant.*] 23.
Imperatiuus hîc pro futuro ponitur, neque tam optat propheta, vt non videant populi, quàm futurum prædicit. Exaltare autem manum est illam eleuare à percutiendo, quasi Deus de corrigendo populo curam abiecerit. Ex quo fiet, vt neque impiorum oculi aperiantur, quos excæcauit praua consuetudo, neque videant, aut gloriam Dei, quod proximè dixerat, aut in quo statu sint, vt resipiscant. Aut certè hîc ironia est subamara, qualem suprà esse diximus in *misereamur impio*. Ac si ironicè dicat;

Exalta manum & cohibe ab inferenda plaga, &
ipsi numquam non errabunt in tenebris cæci. Et
hæc videntur dici satis consequenter.
Hieronymus hic etiam colloquium esse putat
inter Deum & prophetam, quem alij sequuntur.
Illum cuilibet legere in promptu est: neque displi-
cet magni doctoris in ea explicatione iudicium;
Sed in hac nostra nihil esse video à litera vel à ca-
24. pitis consecutione contortum. Quidam putant ad-
ductum misericordia prophetam orare vt Deus
manum suam, aut brachium exaltet, id est, filium
Christum, qui manus est Dei, ne videant illum im-
pij iudicem, & confundantur: & Deum huic pe-
titioni respondentem, illis omnino videndum esse
iudicem, vt magis confundantur. Et huc ex parte
spectat sententia Hieronymi.
25. p *Videant & confundantur zelantes populi.*] Hæc
quoque putat Hieronymus partem esse colloquij
de quo suprà, quem omnino lege. Alij imprecatio-
nem esse credunt. Ego consequenter ad eam ex-
plicationem, quam iam institui, existimo hæc om-
nia data ex commiseratione. Nam cùm exaltata
Dei manu, id est, à flagellorum inflictu remota, cæ-
ci homines futuri sint, neque peccatorum suorum
cognitione eò adducendi, vt confundantur, & re-
sipiscant, orat vt manum, quam ab eorum castiga-
tione subduxerat, super peccatores aggrauet: vt
vrgente vexatione videant, pudefactíque propter
peccatorum deformitatē de instituenda aliter vitæ
ratione cogitent. *Zelantes* hic sunt iidem, qui inui-
dentes, qui videlicet populo Dei, id est, sanctis, in-
uidi sunt, & infensi. Ecce quomodo pro inimicis
suis orat propheta.
26. q *Et ignis hostes tuos deuoret.*] Qui priùs *zelan-*
tes, hic vocantur *hostes*. Perstat in eadem petitione
propheta, orátque vt quando vexatio expedita est
ad salutem via, quos nunc habet hostes, eos sibi
beneuolos reddat, flagellis, si opus fuerit, ita durè
atque frequenter ingeminatis, vt consumantur
non aliter, ac tortis ab incendio solet. Quod si
hæc est huius loci sententia; nescio quod maius ex-
cogitari potest tribulationis encomium. Quando
propheta tam pius, ac mitis, tam illustratus diuina
luce, tam sedulò pro hominum salute laborans, id
toties tam grauiter, atque obnixè petit, vt pecca-
tores vel ad consumptionem vsque & fauillam
igne tribulationis erudiat.

Tribulationis vtilitas.

27. r *Domine dabis pacem nobis.*] Qui putant hæc
ab Isaia fundi spiritu furoris, & indignationis
in hostes Dei, censent etiam illum, vt inimicis in-
fortunium, & stragem, sic iustis, quorum è nume-
ro ipse est, pacem, id est, quietem seu bonorum cu-
mulum postulare. Et in his sunt Hieronymus, Hay-
mo, Dionysius, Adamus. Quam ego sententiam
non improbo, sed potiùs amplector & veneror:
verumtamen ne ab ea explicatione, quam institui
recedam, puto sic posse consentaneè ad superiora
explicari. Si illos hic Domine potiùs quàm futu-
ro sæculo punieris, id consequeris, aut id nos per te
potiùs consequemur, vt pacem habeamus, iis nimi-
rum nouo vitæ instituto ad piorum castra tradu-
ctis, quos priùs nostris rationibus infensos habue-
ramus, & per quos hactenus steterat, quo minùs
pace frueremur.
28. ſ *Omnia enim opera nostra operatus es nobis Do-*
mine.] Hic locus valde est à nostris scholasticis
tentatus, dum docent quid habeamus à Deo, quo-
modo opera nostra aut iuuet, aut faciat. Sed hæc
quia alieni, aut longi negotij sunt, in præsentia
omitto. Quod ad expositionem attinet, S. Thom.
hic in *operibus* pœnas intelligit, quibus Dei popu-
lus purgatus est. Quasi oret propheta, vt sicut igne
tribulationis eruditus fuit, & purgatus populus
Dei, sic etiam purgetur populus tunc alienus. S.
Hieronymus sic exponit. Quia, quæ per prophe-
tas locutus est, impleta sunt, & reddidisti vniuersa,
quæ pollicitus es, tribue nobis pacem. Non lon-
gè abit Haymo, quod etiam mihi valde placet. Sed
aliter fortasse exponi posset neque alienè, neque
ineleganter; ita vt propheta oret à Domino, vt
quando alia omnia ex ipsius liberalitate homines
habent, addat hoc quoque ad superiora beneficia,
vt pacem habeant cum his, qui vrgente diuina ve-
xatione ab impietate ad sanctitatem vocabuntur.
Quò verò magis ad preces suas diuinam miseri-
cordiam inflectat, nihil sibi ex suis operibus, quæ
bona sunt, sed totum Dei liberalitati acceptum
ascribit. Et hoc omnino indicant translatio Se-
ptuaginta, quæ sic habet. *Omnia enim reddidisti*
nobis.
t *Possederunt nos Domini absque te, tantùm in te* 29.
recordemur nominis tui.] Videtur hic propheta
argumentari ab exemplo. Nam Deus affligendo
populum suum (tribus nempe duas, quæ non abie-
runt ad vitulos aureos) Syriæ, Samariæque viribus
sub Achaz proximè, & sub aliis sæpe regibus, illum
ad pietatem traduxit. Cùm enim experti essent Iu-
dæi nullum se præsidium habuisse à diis alienis,
ad Deum verum conuersi sunt. Quòd si Deus ean-
dem adhibeat medicinam populo, tunc rebelli, &
alieno, eundem quoque successum sperat. Et facit
ad hanc coniecturam, quòd in textu Hebraico pro
recordemur, est in futuro, *recordabimur.*
Locus hic in eo difficultatis aliquid habet, 30.
quòd non facilè est coniectare, quinam sint isti
domini, à quibus absque Deo Iudæi dicuntur esse
possessi. Communiter ab auctoribus idola existi-
mantur, aut ea, quæ homines pro idolis suspiciunt,
voluptatis aut vanitatis lenocinia. Hi ergo impor-
tuni ac violenti domini absque Deo, id est, ex-
cluso Deo, & eius religione neglecta, & prodita,
dominati sunt non solùm in Israel, sed etiam in
Iuda. Tempore videlicet Achaz, & aliorum Re-
gum, qui etiam in augustissimum templum, vnique
vero Deo consecratum, exoticas sordes, & pere-
grinas superstitiones inuexerunt. Orat ergo pro-
pheta, vt ita cadant illa fœda idolorum portenta,
vt eorum neque pertenue reliquum sit vestigium:
& vnius Dei nomen vbique Gentium in honore,
ac pretio, ac demum in omnium ore sanctum, ac
celebre perpetuò sit. Quod in Iudæa Isaiæ tempo-
re fieri cœptum est, purgato à paternis sordibus
templo per Ezechiam, & altaribus, quæ in idolo-
rum cultum erecta fuerant, ignominiosè subuersis.
Illud *absque te* aliter etiam exponi potest, id est, 31.
te non annuente, aut eligente. Ac si dicas. dominati
sunt domini, non quos nobis tu præfecisti, sed
quos nostra nobis væsania, atque error imposuit:
illi videlicet, quos pro diis colimus, venter, libi-
do, auaritia, dij noui, recentésque, quos non co-
luerunt parentes nostri. *Deut.* 32. In hanc ferme
sententiam alij communiter, & optimè. Sed quia
locus difficilis est, & illustris, conabimur nos quo-
que aliquid addere ad aliorum cogitationem.
Quod quale sit, iudicabit benignus lector.
Et primùm si in *Dominis* idola Gentium, aut 32.
recentes Deos intelligamus, aptissimè ad superio-
rem clausulam sic interpretabimur. Opera nostra
operatus

Deo omnia referenda, à quo profecta sunt.

operatus es in nobis, Domine, abs te habemus vt viuamus, moueamur, & simus: ex quo fit vt nostra tibi omnia, ac nos ipsos omnino debeamus. Sed pro dolor, externi domini, & alieni possessores in tuam possessionem irruperunt *absque te*, id est, te vero Domino à tua tibi hæreditate deiecto. Fac ergo, Domine, licèt id grauiter ferat hominum natura ad malum prona, & ad molliores voluptates intenta, flagello, ac vexatione, vt mutato iam à priori ac deteriori statu, meliora meditemur, & tui tantùm nominis perpetuò memores, de te vno semper cogitemus: quæque tibi debentur, quia abs te profecta, illa tibi fideles & grati referamus. Qui sensus ad mores egregius est, sæpéque à sanctis Patribus vsurpatur. Ad quod valde facit illud 1. *Corint. 9. vers. 7. Quis plantat vineam, & de fructu eius non edit? Quis pascit gregem, & de lacte gregis non manducat?* Quod si huc referas quod proximè antecesserat, *Domine dabis pacem nobis*: aliquid etiam accedit momenti morali expositioni: Neque enim pacem habebit homo, qui quæ Deo debentur, alienis dominis, mundo puta, aut hominum gratiæ, & opinioni seu gratis tradiderit, seu vilissimo vendiderit pretio.

33. Humana, quæ in nobis dominantur, cogitationem deducût a Domino.

Sin autem in *dominis* aliquid aliud intelligas, nempe eos reges externos, quibus suberant tunc plurimi ex Israelitico, aut etiam Iudaico regno, aut certè, qui possedisse videri poterant, dum thesauros regios, atque etiam sacros exhauriunt, dùm illis aut auxilium emitur, aut periculum euitatur, seu libertas redimitur, tunc sensus erit meo iudicio facilis, & magis fortasse verus, certè non minus ad textum, iuxta ea, quæ paulò antè dicebamos. Nam ex seuera correptione illorum, qui vitam agebant sceleratam, & turpem, à quibus grauia populus iustus quotidie patiebatur, illum fructum sperabat propheta, vt pace fruerentur iusti, impiis iam ad veram religionem, & pietatem traductis, ex qua etiam pace id consequebantur, vt sublato hostili tumultu, ac metu, vnius Dei perpetuò recordarentur. Tunc autem hæc erit sententia. Dum ab iniquis vexamur, non tu solus, ô Domine, possides nos, nam *absque te*, id est, præter te, qui solus in animis nostris dominari debueras, alieni etiam domini dominantur, dum timentur, dum illis placere, atque obsequi studemus. Dabis itaque pacem ita vt non necesse sit externos dominos timere, aut de illis, quod in dura vexatione necesse est, cogitare, ita vt de te vno cogitemus, te vnum intueamur, in tuo nomine nostra consilia, studia, atque conatus conquiescant. Cui expositioni fauet quod in textu vulgato, quidquid de Hebraico sit, non est *recordabimur* sed *recordemur*, quasi illam occasionem, & tempus optet propheta, in qua totus de Deo cogitare possit. Et quæ sequuntur non tam idolis mutis, quæ non sentiunt, quàm hominibus viuis, sentientibúsque conueniunt. Quare hæc explicatio mihi præter cæteras placet.

34. Gigantes qui fuisse.

* *Morientes non viuant, gigantes non resurgant.*] Hæc ab aliis communiter peccatoribus accommodantur, qui dum ita cogitant, plurimum huic posteriori sententiæ fauent. Aiunt autem prophetam hîc optare, ac petere, vt in æternum pereant peccatores: & ita communiter. Seu certè, quod alij volunt, vt vbi ceciderint, nunquam ad antiquum statum restituantur. Quæ mihi duriuscula visa sunt. Sed antequam hæc aggredior, examinandum mihi est qui sint רפאים *rephaim*, quos noster interpres reddidit *gigantes*. De quibus, atque eorum nominibus, quibus vasta illa hominum moles significatur, vide Pinedam in illud *Iob 26. Ecce gigantes gemunt sub aquis.* & Michaelem de Medina, *in disputatione quadam quodlibetica.* & Augustinum, *lib. 15. de ciuitate, cap. 9.* Et quidem fuisse olim homines prodigiosę magnitudinis, non solùm profanæ, sed etiam sacræ produnt historiæ. Vide Plinium *lib. 7. cap. 16.* & ibi Dalecampium. Aristot. *libro de admirandis auditis.* & Augustinum *suprà*, vbi Virgilij adducit testimonium, & testis ipse oculatus hoc ipsum exemplo confirmat. *De corporum*, inquit, *magnitudine plerumque incredulos, nudata per vetustatem siue per vim fluminum, variósque casus sepulchra conuincunt, vbi apparuerunt, vel vnde ceciderunt incredibilia ossa mortuorum. Vidi ipse non solùm, sed alij quotquot erant mecum in Vticensi littore molarem hominis dentem, tam ingentem, vt si in nostrorum dentium modulos minutatim concideretur, centum nobis videretur facere potuisse; sed illum Gigantis alicuius fuisse crediderim.* Hæc Augustinus.

Gigantes prodigiosæ molis.

Quod Augustino, idem etiam aliis sub hæc tempora in transmarinis oris spectare licuit. Nam dum deriuandæ Mexicanæ paludis grania, quæ ciuitati graue minabatur exitium fossæ aperiuntur, effossa sunt hominum ossa eius magnitudinis, vt si eorum, qui viderunt, ac retulerunt, fides non esset tanta, vt illa in dubium vocari non posset, res planè videretur supra omnem fidem. Vidi ego molarem hominis dentem effossum in nouo regno Granatæ, qui parum aberat à librali pondere. Sed quid externa quærimus testimonia, cùm sacris abúdemus. *Gen. 6.* ante diluuij tempora Gigantes fuisse traduntur. & *Deut. 3.* solus Og Rex Basan de stirpe Gigantum reliquus dicitur. & 2. *Reg.* 21. & 1. *Paralip.* 20. Gigantum mentio fit, eorúmque prodigiosa magnitudo describitur. De hac ergo hominum insolita mole nemo credo dubitabit, atque ideo ad nominis notationem gradum facio.

Varia sunt Gigantum nomina, de quibus alij pluribus, nos de vno atque altero, quia ita præsens postulat locus, disputabimus. Primus est רפאים *rephaim*, cuius à variis variæ afferuntur notationes. 35.

35. Varia Gigantum nomina.

Mitto illam, quæ putat, ab Orpha nuru Noëmi, de quo *Ruth cap. 1.* natum esse Goliath, qui occisus fuit à Dauid; & item alium gigantem, de quo est 1. *Paralip. c. 20.* à qua Orpha *Rephaim* videntur deduci potuisse. Sed istæ planè sunt Rabbinorum nugæ, qui si quid vident ad populi plausum opportunum, non verecundantur confingere. Hoc idem in Philone seu Pseudophilone inuenies in antiquitatibus biblicis; cui libello prorsus indigno, qui Philoni ascribatur, nihilo plus ego fidei habeo, quàm Rabbinorum nugis. Illud miror Prudentium idem cum Rabbinis sensisse. Sic enim ille in Hamartigenia cùm ageret de Orpha, ait illam contempta Noëmi maluisse

Fabula Hebræorum de Orpha.

——*Semiferam stirpem nutrire Golia.*

Sed cùm aliis multis confutari posset hæc Hebræorum cogitatio, hæc vna nobis in præsentia sufficiat, quòd Orpha aliter ab Hebræis scribitur, quàm mater Goliath; illa enim dicitur ערפה *bherphah*; hæc verò רפה *raphah*, vt 1. *Paralip. 20. vers. 6.* seu הרפה *harapha*, 2. *Reg. 21. vers. 16.*

Alij רפאים *rephaim*, dictos esse Gigantes arbitrantur à radice רפא *rapha*, quæ *mederi*, seu *sanare* valet; quia hi sani sunt, & robusti, valetudinis integræ, corporis torosi, & ad omnem conatum, & pondus idonei. Alij à רפה *raphah*, quod significat *dissoluere*, quia suo tantùm aspectu vasto, atque 36.

horribili hominum vires, ac neruos dissoluebant. Mihi valde placet, quod etiam visum est Pinedæ *in cap. 26. Iob* רפאים *rephaim*, vocatos fuisse ab Arapha, seu Rapha patre Goliath (patrem autem voco non matrem, quia Septuaginta articulum ponunt masculinum.) Puto autem illum non vocari *Arapha*, sed *Rapha*, quod, vt ita censeam, adducor, quia 1. *Paralip.* 20. pater Goliath bis dicitur *Rapha*. Quòd autem 2. *Reg. cap.* 21. vocatur הרפה *Haraphah*, ideo est, quia litera ה præfixa, nota est genitiui casus, non propria dictionis. Et ita eo loco Septuaginta non conuerterunt, *Arapha*, sed *Rapha*, quod etiam fecit Tigurina. Cùm igitur huius Rapha quatuor essent filij prodigiosæ vastitatis, & Gigantææ molis, de quibus 2. *Reg. cap.* 21. factum est, vt omnes quotquot essent immani corporis vastitate, à Rapha *Raphaim*, id est, à Rapha progeniti dicerentur, cuius rei non leuis est coniectura, quia etiam ab Enac homine Gigantææ magnitudinis, Gigantes quales fuerunt eius filij, *Enacim* communiter appellentur. *Num.* 13. *Deut.* 1. & 2. vbi monstra illa dicuntur *filij Enacim*, & Septuaginta *Gigantes* vertunt. & *Num.* 21. à Vulgato magis explicatur, qui *filios Enac, gigantes* appellat. *Ibi vidimus monstra quædam filiorum Enac, de genere Giganteo, quibus comparati quasi locustæ videbamur.* Ex hoc mihi verisimile est, à Rapha Gigantes vocatos esse *Raphaim*: sicut *Enacim* ab Enac. Neque admodum refert quòd *in* 2. *Reg c.* 2. dicatur הרפה *Haraphah*, cum ה, in רפאים *rephaim* verò sit א: quia in quiescentibus Hebræorum literis, vt norunt mediocriter eruditi, facilè vna litera mutatur in aliam eiusdem ordinis. Et ita planè contigit in hac eadem voce, nam quæ 2. *Reg.* 21. dicitur רפה *raphah*, eadem 1. *Paralip.* 20. רפא *rapha* nominatur.

37. Vocantur etiam Gigantes alibi *mortui*. Nam *Prouer.* 9. *v.* 18. vbi Vulgatus, *ignorauit quod ibi sint gigantes*; Tigurina, & Pagninus vertunt *mortuos*. Eodem modo *cap.* 21. *vers.* 16. Vbi noster, *Vir qui errauerit à via doctrinæ, in cœtu Gigantum commorabitur.* vbi iidem, qui nuper, etiam vertunt *mortuos*. Quod etiam faciunt *Isaiæ* 14. vbi Vulgatus legit, *Suscitabit tibi Gigantes.* Rabbi Abraham *in cap.* 14. *Genes.* ideo putat Gigantibus cum mortuis nomen esse commune, quia hi qui Gigantes videbant, præ metu, atque stupore moriebantur. Quomodo paulò autè dicebamus ex aliorum sententia dici רפהים *rephaim*, quia aliorum vires; & neruos dissoluebant: Mihi nominis ratio valde apparet obscura. Neque rationes ab aliis adductæ curioso lectori satisfaciunt. Ego interim dum alia commodior occurrit, hanc amplector. Certum est Gigantes ita periisse vniuersali diluuio, vt ex illis nullus fuerit superstes. Si qui tamen post diluuium gigantæa fuerunt procteritate de stirpe Enacim, ita illi defecerunt tempore Moysis, vt vnus tantùm superfuerit Og Rex Basan *Deut.* 3. *Solus quippe Og Rex Basan restiterat de stirpe gigantum.* Et post quatuor filios Arapha, seu Rapha, nullus deinde in sacra Scriptura, quod ego meminerim, commemoratur de genere gigantæo. Quia ergo iam gigantes in terris esse desierant longo ante Isaiam tempore, fato functi, fit vt *gigantes* pro *mortuis* vsurpentur. Et id dici credo prouerbiali figura; ad quam videtur Iob allusisse *c.* 3. & 14. *Nunc dormiens silerē cum Regibus atque consulibus terræ.* id est, cum mortuis. Simile est illud Horatij *lib.* 4. *Car. Ode* 7.

Gigãtes cur dicãtur mortui.

Prouerbiũ.

Nos vbi decidimus,
Quò pius Æneas, quò Tullus diues, & Ancus,
Puluis, & vmbra sumus.

38. His vtcumque expositis videndũ est, quinam sint isti gigantes, aut qui hoc loco dicuntur *morientes*. Mihi inprimis videtur non longe esse à prophetæ sensu, seu filo prophetiæ, si qui paulò antè dicti sunt *Domini*, qui absque Deo populum Iudaicum possederunt, iidem nunc vocentur *morientes*, & *Gigantes*: nempe vt Hieronymus, & alij putant, idola, aut quæ maximè amant, colúntque pro Diis ambitiosi, atque voluptuarij homines, quæ omnia prophetia extincta, ac longè infra mortuos amandata esse vult, ne vnquam de illis hominum mentes vlla cogitatio subeat. Dij autem gentium gigantes putabantur à deluso vulgo: ita nimirum fortes, vt non sibi solùm, sed etiam aliis saluti esse possent: dicuntur præterea iidem *morientes*, aut *mortui*, *Isai.* 46. *Baruch cap.* 6. *Psalm.* 113. & alibi millies.

39. Ego, vt in his, qui absque Deo populum possederunt, peccatores homines intelligebam, sic etiam nunc in morientibus, ac gigantibus peccatores intelligi posse puto; non tamen eo sensu, quem alij probant, nempe quòd illis Isaias exitium optet, ac precetur; sed aut quod prædicat potiùs, quis maneat exitus peccatorum fortunam: aut certè ideo optet, vt illis aliquid contingat aduersum, vt ab antiquo errore resipiscant, & meliora cogitent. Quo sensu suprà diximus temporalia incommoda magnum afferre vsum peccatoribus ad animorum salutem.

40. Secundò existimo his verbis, *morientes non viuant: gigantes non resurgant*, iterari eandem sententiam: ita vt idem sit morientes non viuere, ac non resurgere gigantes. Nam, vt suprà vidimus, multi pro רפאים *rephaim*, & gigantibus, *mortuos* transtulerunt: & hunc locum Pagninus ita conuertit, *Mortui non viuent, mortui, qui dominati sunt nobis, non resurgent.* Eaistimo autem hic subaudiri notam similitudinis, in hunc sensum. Non viuant, sicut non viuunt mortui; neque resurgant, ad priores nempe spiritus, & insolentiam. Et sicut prostrati semel gigantes, non sunt ad priorem potentiam, & Tyrannidem excitati, sic ipsi, quo seipsos meliùs cognoscant, ab ea, quam subiere, ruina non resurgant. Porrò hic *non viuant*, hyperbolica locutione sumitur pro durè vexari. quomodo Paulus dicit, *Quotidie morior.* quæ forma dicendi apud profanos & sacros obuia est. De idolis quomodo hæc accipienda sint, iam explicuimus.

41. Pro *Gigantibus*, Septuaginta reddidere *Medicos*, iuxta radicis notationem, nam רפא *rapha*, *mederi* significat. Neque sensus diuersus est. Sic autem illi *Mortui vitam non videbunt, neque medici suscitabunt.* Et vbi iidem Septuaginta, *Psalm.* 87. transferunt, *Numquid mortuis facies mirabilia, aut medici suscitabunt?* Pagninus & Tigurina reddunt, *Num mortui resurgent?* Hieronymus eodem modo quo hic *Gigantes resurgent.* Hebraicè sunt eadem omnioo verba.

42. Quia locus hic obscurus, & impeditus est, non erit abs te, si illum aliter explicare tentemus. Symmachus, vt notauit Hieronymus, sic vertit hunc locum, *Mortui non viuificabunt, Gigantes non suscitabunt.* Quæ translatio satis congruit cum textu Hebraico, iuxta quem rationem videtur reddere propheta, cur tantùm veri Dei voluerit retinere memoriam, & illum vnum colere, vt Deum, & vt Domino seruire. Nam ab aliis dominis, quicumque illi sint, qui absque vero Deo populum possederunt, nihil omnino sperari poterit rebus humanis

oppor

opportunum. Non a diuitiis, quæ fastus alunt, & libidinem fouent, non a voluptate, quæ vires debilitat, & ad mortem trahit: non ab hominibus, tametsi fortigati esse videantur, cùm ipsi quoque cadant, vnde etiam נפלים *nephalim* vocantur, id est, *cadentes*, lapsum & miserum excitare non possunt: non denique ab idolis, & Gentium diis, quia cùm hi mortui sint, vitam hominibus præstare non possunt.

43. *Propterea visitasti, & contriuisti, & perdidisti omnem memoriam eorum.* Communiter hæc de reprobis intelliguntur: neque ego improbo, sed potius amplector. Nihilo tamen minùs puto hæc aliter explicari posse, idque dupliciter: Primò vt hæc ad Iudæos, & ad idola, quæ illi paulò antè coluerant, referantur accommodate ad illorum sententiam, qui de idolis superiora capiunt. Perdidit Dominus idolorum memoriam in Iudæorum animi assidua vexatione, quia sub Achaz per Reges Syriæ, atque Samariæ populum Iudaicum malè mulctauit, & pene exhausit viris atque opibus. Deinde per Senacheribres Iudaica in eas angustias deducta est, vt præter Ierusalem reliqua penè omnia in hostium potestatem venerint. Sublata ergo materia voluptatis, quæ idololatriæ quoddam genus est & vicit re, & imminente iam hoste; imò sublata pene libertate ad Dominũ rediere sub Ezechia: quo tepore hæc dicebantur à propheta, abiecta prorsus idolorum memoria, à quibus in illa rerum angustia nihil opis habuerunt. Sumit ergo, vt mihi videtur, argumentum ab exemplo. Nam cùm Dominus visitauerit contriueritque assiduis infortuniis populum Iudaicum, id perfecit, vt perdiderit memoriam idolorum in terra Iuda, Sic etiam verisimiliter videtur futurum, si eodem modo gentes impios incommodis insectetur & vrgeat. Et vehementer huic expositioni assonat, quod subiicitur statim, *Indulsisti genti, numquid glorificatus es?* de quo mox.

44. Secundo modo explicari potest, ita vt sermo sit de illis dominis, qui sic erant Iudaico nomini infensi, & potentia atque immanitate terribiles, vt imbecilla Iudæorum mens, non posset de illis sæpius non cogitare. Quocirca cùm Dei, qui in nobis operatus est omnia, recordari deberent, hostium suorum interdum recordari cogebantur. Quare orauit Propheta paulò antè Dominum, res ita constitueret, atque disponeret, vt non iam ampliùs recordarentur hostium, qui tanquam Domini non tantum Iudæorum opes manu, sed etiam eorum animos metu possederant. *Dabis*, inquit, *pacem nobis*, &c. *tantùm in te recordemur nominis tui.* Id nunc propheta dicit fuisse completum debellatis Regibus, qui res Iudaicas perturbauerant, Samariæ nempe, & Syriæ, & fortasse Senacherib (neque enim, si post hæc illis clades descripta est à propheta, efficitur ante hoc tempus non contigisse) nam cùm Deus illos visitasset atque contriuisset, illorum quoque memoriam perdidit, passiuam intelligo, id est, fecit ne iam Iudæi ab eorum dominatu & timore liberi, illorum ampliùs recordarentur. Neque dissimilis valde sensus est, si hic præteritum pro futuro sumas, quod faciunt frequenter prophetæ, quasi dicant, visitabis & conteres, Domine, eos, qui nos possederunt absque te: & ita dabis nobis pacem, abolebísque omnino ex animis nostris inimicorum memoriam, vt de te vno perpetuò cogitemus.

45. Peccator 2. *Indulsisti genti, Domine, indulsisti genti: numquid glorificatus es?*] Ab effectu probat Isaias magis opportunam esse improborum saluti seueritatem pœnæ, quam elementiæ lenitatem. Nam quamdiu Deus mitis fuit in impios, magísque beneficiis ornauit, quàm affecit supplicij aut exercuit incommodis, hæserunt ipsi prioribus vitiis, neque Deum glorificauerunt. Hæc aperta sunt. Illud dubium an gens hæc quæ tractata a Domino molli manu, ornatáque nouis quotidie beneficiis. Deum non glorificauit, sit Iudaica, iam per tribulationem ad Deum conuersa, vel gentilis, quæ, vt ad Deum conuertatur, precatur propheta. Communiter interpretes de impiis nondũ ad Deum conuersis hæc accipiunt, neque id mihi displicet. Verumtamen magis videtur expeditus sensus, si de Iudæis hæc accipias. Neque tunc erit aliquid, quod suppleas, aut à versus lenitate detorqueas, in hanc sententiam. Quamdiu Iudaicæ genti indulsisti, non abiecit alienos Deos, sed (vt eodem propè tempore dixit Oseas *cap.* 10.) *secundum magnitudinem fructus sui multiplicauit altaria, iuxta vbertatem terræ suæ exuberauit simulacris.* Sed illa eadem gens erudita duriùs rediit ad te. Sic ergo faciet populus nunc alienus, si illum duriori percusseris virga. Quare hic vt suprà argumentatur Isaias ab exemplo.

bucitur diuina misericordia.

46. *Elongasti omnes terminos terræ.*] Variè hic locus exponitur. Hieronymus ex hac Dei indulgentia dicit ingratos populos à Deo recessisse ad vltimos vsque terræ terminos, id est, longissimè, quem Adamus & alij sequuntur. Dionysius paulò aliter, dicit enim ideo omnes terminos terræ à Deo fuisse abalienatos, quia experti sunt erga se clementem Deum. Eodem modo Lyra, neque ego abnuo. Sed consentaneè ad ea, quæ suprà dixi, existimo hæc etiam pertinere ad populum Iudaicum, cui dum Deus amplificauit fines, liberéque permisit, & sine metu peruagari omnes terminos terræ, népe promissionis, recessit à Domino, excitauítque in omni excelso, atque frondoso loco aras Deorum simulacris: quod sæpe dolent & queruntur prophetæ. Contrà verò postquam coangustatus est locis, & ærumnis oppressus, mutauit mentem intellectu per vexationem illustrato. Per *elongationem terminorum* significari fauorem, & indulgentiam tradunt Vatablus, Emanuel Sa, Leo Castrus; & ita esse persuadet, quod statim de angustia contraposita subditur.

47. Vexatio interdũ multò quam lenitas vtilior. *Domine in angustia requisierunt te.*] Tempus hoc præteritum satis indicat sermonem esse de Iudæis: neque enim apparet quæ vlla alia natio humaniùs antea accepta, doloribus deinde instimulata reuersa fuerit ad Deum. Porrò siue *angustiam* hic pro angustis regionis finibus siue pro ærumnosa vitæ conditione sumas, opponi credo longis terræ terminis de quibus proximè. Nam vel spatium significant in quibus laxè viuebat populus Iudaicus, siue vitæ libertatem, quam illa locorum laxitas, & amplitudo designat. Est ergo sensus, Ille populus, qui in laxis spatiis acceptus abs te molliter non glorificauit te, idem in angustis finibus durè coarctatus te requisiuit. Quæ sententia in sacra Scriptura valde frequens est. De impiorum prosperitate Ieremias *cap.* 5. *vers.* 28. *Magnificati sunt, & ditati, & incrassati sunt, & impinguati, & præterierunt sermones meos pessimè.* Idem *Deut.* 32. *vers.* 15 *Incrassatus est dilectus, & recalcitrauit.* *Prouerb.* 1. *Prosperitas stultorum perdet eos.* Contrà verò de afflictione *Osee* 6. *In tribulatione sua manè consurgent ad me.* *Ierem.* 2. *In tempore afflictionis dicent, Surge, & libera nos.* Et *Psalm.* 82. *vers.* 17.

Imple facies eorum ignominia, & quærent nomen tuum, Domine.

48\. Peccator sti- mulis erudi- tur.

b b *In tribulatione murmuris doctrina tua eis.*] Sicut boum doctrina stimulus est, sic stulti non aliter discunt nisi stimulo compuncti. Quare apud Hebræos eadem vox מלמד *malmad*, *stimulum*, & *doctrinam* significat. Fuit itaque doctrina, qua Dominus vtiliter atque efficaciter erudiuit populum suum tribulatio, quia illa edoctus reuocauit cursum, quo ad vitia ferebatur effrænatus. Quæ, cur

Tribulatio murmuris.

dicatur *murmuris*, iam explicandum. Quidam putant ideo *doctrinam murmuris* appellari, quia cùm tribulationem homines muti ferant, obmurmurare solent, & aliquid obgannire contra ferientem. Ab eo ergo quod communiter accidit, *tribulatio* dicitur *murmuris*. Ita Lyra, Dionysius, & Adamus. Hieronymus censet *tribulationem murmuris* vocari eam, quæ eiusmodi est, vt præ magnitudine libertatem, aut facultatem plorandi eripiat, quod in magno dolore, seu oppressione fieri solitum docuimus ad illud *cap. 21. Omnem gemitum eius cessare feci.* Sic autem Hieronymus: *Tantum eis malorum pondus incumbet, vt ne clamare quidem audeant confidenter, sed dolorem suum silentio deuorent.* Idem cum Hieronymo alij. Vatablus, & Forerius in *murmure* orationem intelligunt, ad quam confugiunt qui vrgeri se malis, & iactari sentiunt. Sed non puto esse ad textum. Alij existimant in *murmure* significari tribulationem vtilem, quæ facit vt homo seipsum tacitè reprehendat, & detestatus vitæ superioris institutum meliora cogitet. Ita indicat Sa, qui gemitum in murmure agnoscit: & Chaldæus, qui silentium, id est, tacitum murmur, quo in seipsos indignantur, qui amaro atque mœrenti animo sunt: quod sacra Scriptura communiter per verbum *compungi* significare solet; Ex his expositionibus placet magis, quam Hieronymus probat, quia magis videtur ad institutũ consectanea; Videtur enim id velle propheta vt homines insignitèr rebelles, insigni aliquo percutiantur vulnere: vt qui alto sopore sunt oppressi, acutis compuncti stimulis excitentur.

49\. Septuaginta pro *murmure*, *paruam* conuertunt, *in tribulatione parua doctrina tua nobis.* Iuxta quorum translationem sic locum interpretatur Hieronymus. Si parua tribulatio docet, & emendat, & corrigit, quantò magis magna, cùm admonemur conditionis nostræ, & Dei potentiæ recordamur. In qua translatione ego quoque hic obseruo paruam videri sanctis tribulationem, quantumuis illa grauis sit (vt re vera fuit quam passi sunt Iudæi sub Achaz & primis temporibus regni Ezechiæ, de quibus hîc videtur agere propheta) præ illa vtilitate, quam secum affert dum in nobis excitat Dei memoriam, & rerum humanarum vilitatem, atque inconstantiam ostendit: ac tandem liberat ab his pœnis, quibus propheta suprà torqueri viderat sceleratos homines.

50\. Pœnitentiæ fructus.

c c *Sicut quæ concipit, cùm appropinquauerit ad partum dolens clamat.*] Vt rerum fert natura, partus sine dolore non fit. qui vsque adeò grauis est, vt à Græcis maximus dolor appelletur, ὠδὶν, qui est dolor ille, quem in enixu patitur puerpera. Et in sacra Scriptura dolor partus pro acerbissimo passim vsurpari solet. Sic ergo propheta peperisse se, & populum antè voluptati deditum, atque idololatriæ, dicit *spiritum*, id est, non tam id, quod sensus titillat voluptarius, quàm quod animum pascit, atque confirmat; Non tamen sine dolore, qualis est in partu ex contorsione viscerum, laterum concussu, carnisque diuisione. Vt autem ille dolor clamare cogit fœminam puerperio laborantem, donec tandem fœtum enixa à partu doloréque soluatur, sic qui spirituali aliquo puerperio laborat, clamat, & gemit, donec in lucem edat quod ante concepit.

51\. d d *Sic facti sumus à facie tua Domine.*] Optimè parturientis metaphora exprimit, quid homini in spirituali partu contingat: Vt enim cùm partus aduenit dolor antecedit, ingrauescitque magis, quò propior est luci fœtus & tunc à dolore vehementior exprimitur gemitus; sic à facie Domini peccatori contingit. De cuius aduentu Iob *c. 10. v. 16. Reuersus mirabiliter me crucias.* Vide in hunc locũ Gregorium. Cæterùm illud *à facie tua Domine*, Hieronymus ad superiora refert hoc sensu. Quod parturiens ab instanti partu, id nos Domine à facie tua, id est, abs te iam adueniente passi sumus. Alij ad inferiora, in hanc sententiam. Vt populus antea à bono fœtu sterilis à facie Domini dicatur concepisse, bona nimirum desideria, eáque cum dolore parturiisse. Ita Dionysius, & Haymo. Non puto valde referre hoc an illo modo distinguas, quia sententia, non est valde diuersa. Accipio tamen libentiùs priori modo, quia ita communiter distinguitur in Bibliis Latinis.

52\. Populi labor molestus, & vacuus.

e e *Concepimus & quasi parturiuimus, & peperimus spiritum.*] Vir quidam valde doctus, & pius *spiritum* hoc loco censebat esse ventum, & in hanc sententiam hunc accipiebat locum. Sustinuisse quidem populum dolores, quos sustinet puerpera; non tamen illud contigisse illi leuamentum, aut solatium doloris, quod parturienti. Nam illa postquam peperit, dolore leuatur, & augetur fœtu, at populus post dolores longi atque molesti partus ventum peperit, id est, rem euanidam, neque salutem facit, id est, consecutus pacem, aut doloris fructum. Quæ explicatio sanè acuta est, & quæ sumpta seorsum à capitis filo satis est ad plausum. Neque parum fauet quod sequitur, *salutem non fecimus in terra.* Sed illam non possum non improbare, quia malè hæret cum adiunctis, & turbat omnia, quæ hactenus dicta sunt.

53\. Hîc ego repeto quod Hieronymus ad superiora retulit *à facie tua Domine.* Nam à Deo præsente, stimulante, & turbante ea, quæ in terris clara, atque stabilia videri poterant, concepit populus in visceribus proposito timore concussis, noua desideria, eodem formante magis, atque maturante fœtum parturiit, id est, ad partum vsque, vbi grauissimus dolor est, fœtum perduxit: & eodem ad finem vsque operis intento, & quasi obstetricante, quod à Deo formatum, atque animatum fuerat, peperit, spiritum nempe. Neque mirum, cùm non à carne, sed ab spiritu timoris obumbrante conceperit.

54\. Quid in auditore generare debeat vir Apostolicus.

Hæc quidam ad spiritnales, & Apostolicos viros referunt, quorum officium est, si modò Euangelij ministri, & Christi cooperatores esse velint, eò incumbere, vt homines ab eo concipiant sobolem tanto genitore dignam: & contra omnem doloris vim, & acerbitatem obdurantes spiritum parturiant. Cui muneri vt satisfaceret Paulus, quid non aggressus, quid passus non est? Qui quò Christus, id est spiritus salutis formaretur in discipulis, dolores parturientis sustinere se dicit *ad Galat. 4. Filioli mei, quos iterum parturio, donec formetur Christus in vobis.* Ita Hieronymus, qui in sequentis versus explicatione asserit habitatores orbis non cecidisse,

nempe à peccatis, quia nos ... sumus ... studiis. Sic ... explicat Adamus, qui ... etiam interpretatur hunc locum, sed Hieronymus obscure loquitur, & in aliam fortasse sententiam.

Salutes non fecimus in terra, ideo non ceciderunt habitatores terrae.] Quidam *salutes* cum *spiritu* coniungunt, & in secundo casu statuunt, & ita legunt *spiritum salutum non fecimus.* Ita Forerius, qui hic inducit sanctos, quasi querulos de diuina prouidentia, qui cum conceperint cum dolore, & cum eodem parturierint, pepererintque spiritum salutum, tamen ab impiis, qui super terram regnant, opprimuntur. Et putat verbum, pro quo vulgatus *fecimus* reddidit, significari hoc loco *oppressimus*, quasi dicant iusti in sua querela, *spiritum salutum non oppressimus; nemini exitio, aut noxa fuimus: non ceciderunt habitatores terrae per nos a sua sede depulsi*, &c. Sed communiter alij *salutes* à *spiritu* dispungunt, sed variè explicant. Adamus ad viros Apostolicos refert, ex sententia, vt ipse putat, Hieronymi, qui ideo putat non cecidisse ex suis erroribus, ac studiis habitatores terrae, quia viri Apostolici & diuini verbi praecones, qualis erat Isaias, parum strenuè datas sibi partes obierunt.

56. Alij superesse ideo putant habitatores terrae, id est, impios, & vexatores, à quibus Iudaei eo dolore exercentur, & vexantur, quo torqueri solent puerperae, quia videlicet salutes non fecere, id est, strenui non fuerunt in studio colendae pietatis, & extirpandi vitij, quod altiùs eorum animis insederat. Quae sententia mihi probatur magis, & quia communior, illam enim amplectuntur Hieronymus, S. Thom. Haymo, Dionysius, Hugo, & quia magis cum superioribus cohaeret. Nam cùm paulò antea significauerit propheta stimulum, & tribulationem conferre plurimùm, vt homines ab iniquitate ad iustitiam redeant, idque suae gentis exemplo probauerit, nunc causam reddit, cur habitatores terrae, hi nimirum, qui Iudaicis rebus infensi sunt, deleti non fuerint, quia videlicet, cùm salutes non fecerint, id est, opera sancta, qualia salutem & pacem parere solent (sumitur enim effectus pro causa) intererat maximè vt per gentes inimicas adhuc vexarentur, quò longiori exercitatione eluerent, quidquid adhuc superaret vitij. Caeterùm hic *habitatores terrae* illos esse credo, qui ex alienigenis terram promissionis occupauere, aut qui ex ea à filiis Israel exturbati non sunt; nam vtrique Iudaeos saepe, & variè bello tentarunt. Est autem obseruatum à Hieronymo in illud *Isaiae* 13. *Disperdam omnem terram.* saepe sumi *omnem terram* pro certa regione accommodatè ad ea, de quibus est sermo.

gg *Viuent mortui tui, interfecti mei resurgent.*]
57. Carnis Resurrectio. Duo hic coniungit propheta accommodatissimè ad superiora. Egerat, vt vidimus, de extremo iudicio, cui, vt fides docet, adiuncta est mortuorum resurrectio, ostenderatque potentes, & suo sibi genio addictos durè cruciandos; contrà verò pauperes, & quibus in hac vita nihil cum otio, aut cum voluptate consuetudinis fuit, aeterna cum Deo pace fruituros. Ad extremum docuit laborem, & afflictionem ad hunc foelicem sortem valde conducere, in quibus tunc etiam populum suum per vicinos, aut etiam alios hostes vrgeri dixit: quo nimirum essent & purgati magis à sordibus, & ad futuram gloriam expediti. Nunc eos, quos durus exercebat labor, consolatur propheta, proposito praemio, quod illam molestiam, quam antea subierant & qua etiam in praesentia premebantur, consequetur. Haec porrò verba quidam ita distribuunt, vt priorem partem tribuant prophetae, posteriorem Deo, ita vt propheta dicat. *Viuent, ô Domine, mortui tui.* Deinde respondeat Deus. *Ita est, vt dicis, viuent interfecti mei.* Ita Adamus, & Emanuel Sa. Forerius vtrumque adscribit Deo, ita vt Deus Isaiae dicat, mortuos eius redituros ad vitam: Deinde per correctionem subdat, interfectos esse suos. Quasi parum honorasset mortuos illos; si *Isaiae mortuos* vocasset, & non *suos.* Variae adducuntur a variis expositiones. Haymo vtramque partem tribuit Isaiae: ita vt dicat victuros eos, qui Domino dicuntur mortui, quia pro eius gloria mortem oppetierunt, quos etiam appellat *suos*, quia eodem secum mortis genere sublati sunt. *Suos* vocat martyres, quia ipse quoque pro causa Dei serra sectus est lignea. Quae sententia mihi probatur maximè, si modò tam *mortui Dei* quam *interfecti mei* latiori significatione sumantur. *Mortui* quidem pro illis, qui alibi dicuntur *in Domino mortui*, id est, propter Dominum: id enim significat praepositio *in*: quales sunt qui carnis affectibus bellum, & mortem indixerunt. Qui etiam *interfecti mei*, id est, Isaiae, vocari possunt: vel quia socij eius fuerunt, in vitae consilio, nam & ipse illud quoque vitae genus non molle, aut delicatum, sed asperum & durum amplexus est; aut etiam, qui eo tempore pro Domino patiebantur, ex genere erant Israelitico, ex quo etiam ortus Isaias. Quare *interfectos* appellat *suos*, quia cum illis habuit commune genus.

Illud non omittendum pro *interfecti mei* Hebr. esse נבלתי *nebelathi*, quod valet, *cadauer meum*, & ita vertunt Vatablus, & Pagninus; alter *sicut corpus meum*, alter *sicut cadauer meum.* Qui addidere *sicut*, quia in Hebraico idiomate aliquando nota similitudinis siletur. Tunc autem sensus erit, Mortui tui o Domine, resurgent cum cadauere meo, id est, *mecum* sub finem saeculorum. Videtur autem propheta hic confiteri quod à Iob didicerat, *& in carne mea videbo Deum.* Aut quod a Domino didicerat, nempe in sua se carne resurrecturum. Ex hoc loco August. *lib.* 20. *de ciuitate cap.* 21. & Tertullianus *lib. de resurrectione carnis cap.* 3. probant carnis resurrectionem. 58. Resurgendum in eadem carne.

hh *Expergiscimini, & laudate, qui habitatis in puluere.*] Si verba haec sint in imperatiuo, confirmat Isaias eos, qui nunc acerbè incommodis vrgentur, spe melioris conditionis, quae post exitum, & puluerem manet. Videri alicui posset, vt alibi saepe in hoc propheta, imperatiuum pro futuro poni, neque id respuit orationis filum. Nam sicut supra dixit *mortui viuent*, sic modò eos, qui in puluere habitant, excitandos dicit, & Deum laudaturos. Nihilominus existimo secundam esse personam in imperatiuo, quod alij ferme omnes existimant. Tunc verò apostrophe est inclusa parenthesi; ita vt quod sequitur, *quia ros lucis*, coniungatur cum *viuent mortui, & interfecti mei resurgent.* 59.

ii *Quia ros lucis ros tuus.*] Reddit nunc rationem propheta, cur mortui suscitandi sint è puluere, quia emittet aliquando Deus matutinum rorem, quo defunctorum corpora iam in puluerem soluta non aliter reuiuiscant, quàm emortuae herbae caelesti imbre. Ita censent autores communiter. Neque abs re videtur quod putat Pradus *in cap.* 26. *Ezechi. vers.* 20. qui praescribi hic cantilenam putat à propheta his, qui habitant in puluere, & qui priùs mortui Domini dicebantur, quam in 60.

Dei laudem cantare iusserat, cum dixit, *expergiscimini, & laudate, qui habitatis in puluere.* Est autem cantilena *ros lucis* vsque ad *in ruinam.*

61. Resurrectio à Deo. Sed hic obseruandum pro *lucis* Hebr. esse אורות *oroth*, in plurali, ac si dicas *luminum*, in qua voce latere videtur elegãs metaphora. nam etiam אורות *oroth*, *olera* significat, aut *virentes herbas* vt liquet 4. *Reg. cap.* 4. *Egressus est vnus in agrum vt colligeret* אורות *oroth*, pro quo vulgatus *herbas agrestes*, alij *olera* vertunt. Cum ergo Hebræorum phrasis similitudinis notam interdum omittat, sensus esse posset non elegans, *quia sicut ros cadens super herbas, sic ros tuus cadens super ossa. Rorem* autem appellat verbum Dei, aut Angelicæ tubæ clangorem, in fine mundi, aut aliquod aliud diuinum beneficium, aut imperium. Noster *ros lucis* aptissimè reddidit, qui etiam in plurali posset conuertere *ros luminum*, quia ros luminis, id est, ros matutinus, aut antelucanus, gratus esse solet, & fœcundus agri, & nuntius est aduenientis lucis; sic etiam Dei verbum, quod *ros antelucanus* dici potest (quale verbum suum esse aut optabat, aut prædicabat Moyses, cum dixit *Deut.* 32. *Fluat vt ros eloquium meum: quasi imber super herbam, & quasi stillæ super gramina*) mortuis & vitæ lucem ostendet, a qua exciderant, & melioris vitæ lumen illustrius, ad quod aspirabant.

62. Credo autem contra quàm Hebræorum doctores existimant, propriè אורות *oroth*, appellari *lumina*, & metaphoricè transferri ad agrorum herbas, quia non aliter herbis illuminatur ager, quàm cœlum luminibus. Quare herba dicitur *pulchritudo agri, Psal.* 49. *vers.* 11. & *facies terræ* iuxta illud *Psal.* 103. *Emitte spiritum tuum, & creabuntur, & renouabis faciem terræ. Terræ* autem *facies* herbæ sunt, & aliæ plantæ, quæ sub hyemali glacie exaruisse ac defecisse videbantur. Neque in aliis linguis dura est, aut inusitata metaphora: nam agri *nitere* dicuntur, aut *splendere*, quod à lumine est, & quia verna clementia intepescens ager herbis pubescit, *affulgere* dicitur *ver*, quod illud metaphoricum lumen, quod est ab herbarum pulchritudine, agris reducit.

63. Prouerbiũ. Cæterum hæc dicendi figura, vt reor, prouerbialis est, qua vtimur, quoties aliquid emarcidum, aut mortuum ad vitorem, seu ad vitam reuocatum iri significamus. Quale est illud *Deut.* 32. *Quasi imber super herbam*, quæ nimirum illam viuere ac virere facit. Et in hac ipsa materia infrà *cap.* 66. *Ossa vestra quasi herba germinabunt.* & *Eccl.* 46. *Ossa eorum pullulent.* & *cap.* 48. *Ossa pullulent de loco suo.* quæ metaphora eleganter adumbrat resurrectionis articulum.

64. k k *Et terram Gigantum detrahis in ruinam.*] Si cum Prado hanc statuas esse mortuorum in Domino cantilenam; hæc illius altera pars est. Laudant enim sancti Dominum, quòd cùm ipsi tanquam florentia germina ad vitam, & honorem è sepulchro pullularint, gigantes tamen, id est, superbos ac potentes, & qui eò incumbebant maximè, vt perpetuò viuerent, in ruinam detraheudos, id est, ad vitam vsque adeò ærumnosam, vt longè illi mors anteferri de eat. Erunt itaque tanquam fœnum aridum, & inutile, quod à terra abscindetur siue eruetur à sepulchris: non vt iterum vireat, sed vt sempiternis tradatur flammis. Quòd si hæc cantilena non est, hortatur iustos, vt eandem ob causam Deo gratias agant. Neque admodum ad sensum refert quocumque hæc accipias modo. Pro re morali ad extremum obserua, ossa, quæ hic humiliata sunt, diuino stillante rore suo, id est, legi-

In cœlo quæ rendus splẽdor, qui in terra momentaneus est.

timo tempore pullulasse, atque floruisse; eo, inquã, tempore, quo hiberna glacies nunquam exurat florem, aut nitorem auferat. At terra Gigantum, quia ante suum tempus germinauit, alieno videlicet, in quo luxuriant ambitioso foliorum, & florum ornatu tutum non est. Ideo detracta est in ruinam, & externa illa species exusta. Quibus accedit id quod amygdalæ iuxta Hispanicum prouerbium, quæ quàm citò ad primum veris teporem flores producit, tam citò perflante Borea deflorescit.

65. l l *Vade populus meus intra in cubicula tua; claude ostia tua super te, ab conde te modicum.* Consolatur nunc illos propheta, qui in Domino moriuntur, quia breui futurum est, vt stillante matutino rore ad vitam reuocentur. Ita cum Hieronymo communiter interpretes & alij plures, qui ex hoc loco resurrectionem carnis. Et in *cubiculis* sepulcra intelligunt, & sermonem putant simplicem, quo iubentur mortui bene sperare, & libenter ingredi sepulcra, & ibi quieti expectare, donec tempus resurrectionis adueniat. Quæ sententia mihi valde atque omnino probatur. Addo tamen videri hic intelligendam similitudinis notam, ita vt ex tacita comparatione appareat neque longum neque molestum fore illud domicilium, in quo mortuorum cadauera requiescent. Sicut enim, qui noctu cubicula dormiturus ingreditur, etsi aliquantisper clauso ostio futurus sit in tenebris, ingreditur tamen non grauatè, quia propè est vt lux adueniat, & foras se rursus det in aliorum conspectum; Sic etiam molestum videri non debet mortuis in Domino, si aliquantisper in sepulcro iaceant: nam quodlibet tempus, si æternitatem spectes, momenti instar obtinet. Neque hæc comparatio nunc primùm occurrit in Isaia, quæ in sacra Scriptura familiarissima est. In qua somnus *mors* dicitur, & *mori* dormire, seu quiescere; & locus, vbi mortui conduntur *cubile*, seu *dormitorium*, id significat vox Græca κοιμητήριον *Cœmeterium.* Sic ergo expono locum. Fac, ô popule mi, perinde tibi futuram esse mortem, & sepulcrum, ac si cubiculum somni gratia ingrediare, in quo clauso ostio modico tempore requiescas, vt tandem post somnum otto si le lucem iterum videas.

Mors quàm non horrenda bonis.

66. Dies iudicij terribilis. m m *Donec pertranseat indignatio.*] Hic omnes diem intelligunt iudicij extremi, qui dies ex communi vsu sacræ Scripturæ *indignationis* dicitur *Dei.* Nam licèt ibi appareat singularis Dei benignitas in iustos, sed non minor apparebit furor in damnatos. Qui cum multò plures futuri sint, *quia stultorum infinitus est numerus*, à furore potiùs, quàm à misericordia nomen accepit extremus ille dies. Quare illum Ioel *cap.* 2. *diem* vocat *terribilem.* Sophonias *cap.* 1. *Dies iræ dies illa, dies tribulationis, & angustiæ, dies calamitatis, & miseriæ.* Et signa, quæ illius diei prædicta sunt, furorem potiùs portendunt, quàm clementiam. *Apoc.* 1. *De ore eius* (iudicis) *gladius vtraque parte acutus exibat.* Vide alia signa apud hunc prophetam *cap.* 29. & *cap.* 66.

67. Illud obscurum, quomodo dormituri dicantur in sepulcris sancti, donec pertranseat indignatio Domini, cum ante iudicium futura sit mortuorum resurrectio, & post resurrectionem omnium grauissima indignationis significatio. Respondeo duabus de causis dictum videri posse, aut quia ex vsu sacræ Scripturæ aliquid nomen aliquando accipit ab eo à quo non procul abest. Quare aliquis in eo dicitur esse loco, cui proximus est, & in eo tempore aliquid factum à quo non longè est. Quomodo

modo datum manna dicitur *Exod.* 16. & lex data *Deut.* 4. quando filij Israel egressi sunt de Ægypto, quia vtrumque contigit non longè post illud tempus. Vide quæ diximus *cap* 20. Vbi ostendimus qualiter iussus fuerit Isaias nudus incedere. Sic ergo, quia tempus resurrectionis non longè est ab eo quo transitura est Dei indignatio, quando scilicet impios pœnis addicet sempiternis, ideo *indignationis exitus* pro resurrectione ponitur. Seu certè, quia hic tantùm agitur de indignatione in iustos, qualis videri potest, quòd corpora eorum in sepulcro iaceant in pulueres soluta. Quòd indignationis effectus est, eius inquam indignationis, quam in humanum genus Deus ex Adami inobe- A dientia concepit. (Sumitur autem causa pro effectu, id est, indignatio pro pœna, qua formatus homo ex puluere in puluerem rursus conuersus est.) Per prophetam ergo Deus sic mortuos alloquitur: Expectate modicum in sepulcris reanimationem corporis vestri, quod propter parentis peccatum in puluere computruit. Eodem sensu Iob c. 14. *Quis mihi hoc tribuat vt in inferno protegas me, & abscondas me donec pertranseat furor tuus.* Optabat enim vir sanctus vehementi dolore excarnificatus mori iam, & corpus terribili confectum, atque fœdatum plaga, in tumulo recondi vsque ad resurrectionis tempus. Quæ sequuntur obscura non sunt & indicant apertè agi hic de corporibus ad vitam reuocandis.

Argumentum vigesimi septimi capitis Isaiæ.

EGIT superiore capite de communi totius mundi clade, nunc de mundi, tenebrarúmque rectore seorsum agit Isaias: in quem futurum esse affirmat vltorem gladium fortem, & durum. Deinde cantantem, inducit fidelem vineam, proposita suorum operum mercede, quàm liberalem, ac firmam habitura sit à Domino suorum meritorum compensationem. Est ante carmen hoc verè triumphale, de vinea fideli, pars illius cantici, de quo cap. 5. quod propheta cecinit contra infidelem aliam, & ingratam vineam. Tertiò cùm ostendisset, ab offenso, atque hostili animo eximendum esse gladium contra Leuiathan: docet quàm vtilis iustis fuerit illa vexatio, qua Deus affectu verè paterno purgauit electos. Ad extremum hoc probat Iudæorum exemplo, qui cùm diuinorum officiorum immemores ad Gentium Idola defluxissent, castigati tamen Assyriorum, & Ægyptiorum armis, & in longum, atque ærumnosum exilium abducti, ad Patriam postea, & veram, atque auitam religionem redierunt.

CAPVT XXVII.

1 [a] *IN die illa visitabit Dominus in gladio suo duro, & grandi, & forti: super Leuiathan serpentem vectem, & super Leuiathan serpentem tortuosum,* [b] *& occidet cetum, qui in mari est.*

2 [c] *In die illa vinea meri cantabit ei.*

3 [d] *Ego Dominus qui seruo eam, repentè propinabo ei,* [e] *ne fortè visitetur contra*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 EO temporis articulo Dominus, sicut vniuersum orbem, sic etiam eius principem diabolum duro, acuto, & grandi sui iudicij gladio visitabit. Qui sicut piscis magnus Leuiathã vectis in modum impedimentum erat, quo alij minùs è carcere prodirent: aut sicut idem Leuiathan ad decipiendos homines in mille se spiras, & fraudes conuoluebat. Eum itaque grandem, & pestiferum cetum in medio Dominus interimet pelago, vbi ipse imperium videbatur habere, & ab omni se plaga tutum fore putabat.

2 Tunc autem cùm fortunati, & sancti futurós se videant in æterna Domini custodia: aliósque ab eius benignitate, paternóque studio in sempiternum deseri, omissa antiqui cantici parte priori, quæ ad vineam sterilem, & ingratam spectat, posteriorem repetent, quam ad se pertinere tunc planè cognoscent. Cantabit igitur felix illa vinea, quæ vinum attulit generosum, & dulce sibi ipsi gratulabunda quæ Dominus ipse suo nomine iustis annunciari voluit.

3 Ego Dominus, qui nunc seruo, colo, ac rigo vineam meam, indesinenter illi propinabo

tra vinum,

vinum, quod ipsa, & mihi, & sibi germinauit. Et ne quid illi accidat aduersum, perpetuas super eam agam excubias; neque vllo vnquam tempore meum erga illam studium intermittam.

4 Non sum in hanc fidelem vineam sic animatus, quomodo in aliam infidelem, & sterilem, cuius sepem euerti, obruique permisi spinis, & vepribus. Quis vnquam eò adducet me vt vineæ huic fideli sim in spinas, eóque in illam afficiar spiritu; quo, qui contra hostes prælium, & cædem meditatur. Non itaque armabo contra illam vllo tempore indignationem meam: neque succendam pariter cum alia ingrata, atque infideli vinea.

5 Non cohibebit hæc vinea fortitudinem, id est, clementiam meam; neque efficiet vt ego in illam clemens, & liberalis non sim. Quia fieri non potest vt in æternum illa vinea seruatura non sit mecum pacem, allaturáque fructus mihi in omni æternitate gratissimos.

6 Vt autem infelix alia vinea erat domus Israel carnis tantùm propagatione, sic hæc fortunata erit etiam ex Gentibus collecta, facta iam Israelitis morum sanctitate. Ex numero igitur eorum, qui ad Iacob familiam veram, atque legitimam morum similitudine ingredientur, implebúntque terram (hi verò sunt, qui Christi religionem amplexi, illi serió, atque constanter adhærebunt) ille florebit, & germinabit, cantabitque hoc triumphale carmen, qui verè dici potest Israelita.

7 Nunc ad Leuiathan redeo, quem Dominus percutiet, non ea plaga, qua solet aliquis seipsum percutere; quæ quia percutienti dolorem affert, grauis aut hostilis esse non solet; tali verò plaga Deus amicos percutit. Neque Deus occidet Leuiathan eo modo, quo amicos, & qui in ipso moriuntur, interficit; Hi enim aliquando resurgent, ille verò nunquam non morietur.

8 Iam ad populum sanctum, vineámque electam, & fidelem sermo recurrit. Quæ vt in terra durè putata, atque iactata fuerit, sic germinabit, exuberabítque, & palmitum vestitu, & racemorum fructu. Ad quem fructum præparabat Dominus vineam, cùm spiritum durum in illam assumpsisse videbatur; cùm talem illam speciem habere fecit; qualem torrente sole, & vehementi æstu, exusta viriditate habere solet.

9 Non otiosa, aut vacua fuit illa Sanctorum tribulatio, cùm fructum illum peperetit, quo nullum magis opportunum optare poterat animus de suo statu, atque periculo sapienter cogitans. Nam illa quæ videbatur seuera vexatio, id est, consecuta: vt dimitteretur iniquitas Iacob: & hic est omnis fructus, vt peccatum illius penitus auferatur. Nam cùm Deus lapides, ex quibus in Deorum cultum impiè fuerunt altaria constructa, in cinerem conuerterit; non iam ampliùs de lucis

tra eam: nocte, & die seruo eam.

4 [f] *Indignatio non est mihi, quis dabit me spinam, & veprem* [g] *in prælio: gradiar super eam, succendam eam pariter?*

5 [h] *An potiùs tenebit fortitudinem meam?* [i] *Faciet pacem mihi, pacem faciet mihi.*

6 [k] *Qui egrediuntur impetu à Iacob, florebit, & germinabit Israel, & implebunt faciem orbis semine.*

7 [l] *Nunquid iuxta plagam percutientis se percussit eum? aut sicut occidit interfectos eius, sic occisus est?*

8 [m] *In mensura contra mensuram, cùm abiecta fuerit, iudicabit eam:* [n] *meditatus est in spiritu suo duro per diem æstus.*

9 [o] *Idcirco super hoc dimittetur iniquitas domus Iacob, & iste omnis fructus, vt auferatur peccatum eius.* [p] *Cùm posuerit omnes lapides altaris, sicut lapides cineris allisos, non stabunt luci, & delubra.*

10 [q] *Cùm*

lucis,atque delubris,aut væsana Idolorum superstitione cogitabunt.

10 [q] *Ciuitas enim munita desolata erit, speciosa relinquetur, & dimittetur quasi desertum. Ibi pascetur vitulus, & ibi accubabit,* [r] *& consumet summitates eius.*

10 Nunc clariùs accipe,quæ, qualísque futura sit illa tribulatio, quæ domum Iacob purgabit,adducérque ad frugem, mentémque meliorem. Subuertetur Ierusalem,illustris, atque speciosa ciuitas satis à natura, atque hominum prouidentia munita;eóque redigetur vt sylna potiùs sit,vbi pascatur vitulus, qui summas etiam frondes carpet Israelitidis vineæ; quàm hominum habitatio.

11 [s] *In siccitate messes illius conterentur,* [t] *mulieres venientes, & docentes eam.* [v] *Non est enim populus sapiens,* [x] *propterea non miserebitur eius qui fecit eum: & qui formauit eum,non parcet ei.*

11 Ingruet in illam Israelis vineam tam granis æstas, támque horribilis siccitas, vt deterat omnē vineæ luxuriem, atque vbertatem:& quidquid ex vite meti, aut recondi potest, omnino exurat,ac perdat. Cur verò ciuitas illa conteri, ac purgari debuit in causa fuit væcordia, & leuitas eorum, qui populo præfuerunt; qui non tam viri, quàm mulieres, propter ingenium delicatum, & molle censeri debent. Neque maior est in populo sapientia, qui principum mores, atque studia plerumque sequitur. Propter quod Deus, à quo vitam habent, non miserebitur; & illorum formator Dominus virgam non cohibebit à vulnere.

12 [y] *Et erit in die illa: percutiet Dominus ab alueo fluminis vsque ad torrentem Aegypti,* [z] *& vos congregabimini vnus, & vnus filij Israel.*

12 Dabit autem pœnas totus omnino populus Israeliticus, ita vt à fluuio magno, vsque ad torrentem Ægypti Rhinocorutam nulla pars sit immunis à communi plaga. Et vobis,ó filij Israel, in quocumque fueritis terræ promissæ loco, aut pereundum,aut exulandum est.

13 [aa] *Et erit in die illa: clangetur in tuba magna, & venient qui perditi fuerant de terra Assyriorum, & qui eiecti erant de terra Aegypti, & adorabunt Dominum in monte sancto in Ierusalem.*

13 Sed aliquando clangente tuba, reducentur, qui apud Ægyptios, & Assyrios exulabant, in Ierusalem;vt in monte sancto Dominum adorent fideli, ac vera,non vt antea inani, atque fucata religione. In quo reditu, animorúmque conuersione imaginem video illorum, quos tribulatio purgauit, eóque perduxit, vt triumphale canticum in gloria perpetuò canant.

IN CAPVT VIGESIMVM SEPTIMVM COMMENTARIVS.

1. [a] IN *die illa visitabit Dominus in gladio suo duro, & grandi, & forti super Leuiathan serpentem vectem, & super Leuiathan serpentem tortuosum, & occidet cetum qui in mari est.*] Hactenus de iudicio mundíque vastitate vaticinatus est Isaias; nunc verò seorsum agit de principe huius mūdi, id est, de Diabolo, sicut priùs c.13. cùm egisset de interitu imperij Babylonij, postea seorsum c.14. de Regis Babylonis exitio, vaticinium instituit. Fieri autē solet apud profanos aliquando, & apud sacros autores frequēter, vt qui magni sunt in aliquo genere, ab aliis, quibus cū aliquo ordine A aut euentu coniungebantur, separentur tamen narratione, vt docuimus ad illud *Actuum* 1. *Cum mulieribus & Maria matre Iesu.* & suprà *cap.*19. *num.*25. Cùm ergo Diabolus princeps mundi sit, de illius damnatione seorsum actum oportuit, de quo etiam separatim agitur *Apocal. cap.*12. *Proiectus est Draco ille magnus*, &c. id est, princeps ille potens.

Sicut autem *mare*, quod instabile est & agitatur facilè à vento & luna, pro *mundo* sumitur; vt optimè Augustinus in illud *Psalm.* 103. *Draco iste quem formasti ad illudendum ei*; Sic qui in mari potens est, & quasi princeps nempe *Leuiathan*, aut *cetus*, seu 2. *Principes magnis piscibus comparati.*

seu *Behemoth*, pro *mundi huius principe* sumitur, nēpe *Diabolo*. Ita cōmuniter interpretes in hunc locum, & *in cap. 40. Iob.* Imò Reges, & principes mundi magnorum piscium nominibus significari solent. Nam sicut illi in profundo se maris conuoluunt, & sinuant, terrotique sunt, atque exitio inferiori gregi, sic potentes illi omnia turbant, atque dissipiunt, exorbendóque minorum sanguine saginantur. Hoc nomine vocatus est Pharao *Psal. 74.* & principes exercitus, *Tu confirmasti in virtute tua mare, contribulasti capita draconis in aquis, tu confregisti capita draconis, dedisti eum escam populis Æthiopum.* Heb *Leuiathan*. Et de eodem *Ezech. 32. Leoni gentium assimilatus es, & draconi qui est in mari.* & *cap. 29. Ecce ego ad te Draco magne, qui cubas in medio fluminum tuorum.*

3. Quid porrò sit *Leuiathan*, res est obscura; Illud constat magnum esse piscem, qui fortasse eo nomine appellatus est, quia squamas habet inuicem sibi cohærentes, & copulatas, iuxta sui nominis notationem; aut quia ad se omnia copulat, & trahit sicut potentes, ac principes magno stipatorum famulitio ambitiosiùs incedunt. Describitur autem Leuiathan copiosè atque eleganter *Iob cap. 40.* Vide interpretes, qui ibi de Leuiathan satis multa. Existimo autem quia de Diabolo hîc sermo est, qui prodigiosæ magnitudinis pisci comparatur, aut eum, qui *cetus* dicitur, eumdem esse qui priùs dicebatur *Leuiathan*, aut, si diuersi sunt, duorum piscium non admodum dissimili vastitate vnius naturam feram, fraudulentam, & lubricam ostendi.

Leuiathan quid.

4. Hic serpens appellatur Hebr. בריח *bariach*, quam vocem Septuaginta reddiderunt *fugientem*, quia lubricus est & facile se conuoluit in spiras, & fraudes: &, quod de anguillis prouerbialiter dicitur, *Cùm stringuntur elabuntur*. Qua metaphora optimè exprimitur principis, aut tyranni potestas, qui in profundo sedet, loco nimirum inuio, atque concluso, & si eò aliqua penetret potentia, facile se ab ea subtrahit, sicut Leuiathan ab hamo, seu reti piscatorio. Alij *longum* vertunt, quia Diaboli potestas totum occupat mundum, & conuoluit atque implicat voluminibus: sicut si marinus serpens latè se ad vtrumque littus exporrigeret: is enim aut pisces alios prohiberet transitu, aut certè intra squamas comprimeret, conficerétque laniatu, ac morsu.

Tyranni potestas.

5. Vulgatus transtulit *vectem* magis significanter, & ad vim nominis Hebraici בריח *barach*. Vt autem *clauis*, vt *cap. 22.* diximus, pro regia potestate sumitur, quæ aperit, & claudit; Sic etiam *vectis*, & *sera*, quæ cohibent, & laxant, quod faciunt Reges, non inuita metaphora pro Regia dignitate capiuntur. Sed est in vecte maior aliqua vis, quàm in claui; quia clauis non tam ipsa impedimentum est, quàm impedimentum opponit; at vectis sua vi ne fores aperiantur retardat. Diabolus ergo vectis plusquam ferreus obstruxit inferni, aut peccati carcerem, ne quis inde emergat: & cœli portas, ne quis eò penetret, vsque adeò vtrumque firmiter, & angustè, vt non nisi gladio Dei duro, & grandi vectis ille ad liberum hominibus & expeditum ingressum diffringi, aut reuelli potuerit. Quare Theodotio ad Vulgati sensum interpretatus est *serpentem robustum*; Symmachus *concludentem*. Vterque sententiam potiùs quàm verba spectauit. Cur verò dicatur *tortuosus*, non est difficile coniectare. Rab. Dauid magnitudinem Leuiathan hoc modo significari putat: cùm enim propter suam magnitudinem

A non possit se totum explicare, ac exporrigere in vasto pelagi tractu, conuoluit sese, & in spiras sinuat. Sed vera ratio est, quia fraudes inuoluit, & mille se modis versat, & insinuat, vt homines decipiat. Dicitur præterea *tortuosus*, quia responsa reddit obliqua, quæque in varias explicationes trahi possint: quibus delusi mortales in varios errores inducuntur atque discrimina. Quare Apollo à Græcis vocatus est λοξίας, id est, *obliquus*, seu *tortuosus*, quia in obliquis oraculis & nugacibus, mille implicat fraudes. Est autem in sacra Scriptura satis vsitatum, vt Diabolus *serpentis* nomine, ac symbolo designetur: siue marinus sit, vt hic, & apud Iob *c. 40.* siue terrestris, vt statim in principio mundi.

B [b] *Et occidet cetum qui in mari est.*] Occidendus dicitur serpens in medio mari, id est, in suo regno, vbi fortissimus esse videbatur, & nullius potentia superabilis. Solet aliquando Deus ex suo Regno extrahere potentes, adimere virtutem, & maiestatem, & tandem durè, atque ignominiosè conficere. Sicut apud Tobiam piscis grandis & terribilis, qui in fluminis gurgite peremisset Tobiam, extractus ad littus facile vires, & vitam perdidit. Et Deus solet Regum lumbos à militari balteo nudare; quos in eum modum exarmatos conficere non magni laboris est; sed in sua gloria & maiestate potentes opprimere, & lubricos in medio mari tenere, ibique perimere diuinæ virtutis negotium est. Quod C in Pharaone præstitit Deus, qui *magnus* dicitur *Draco*, dum subito aquarum motu, seu fluctuum concursione omni bellico apparatu instructum, & nihil sibi non promittentem extinxit. Et hoc ipsum se facturum minatur robusto, ac sinuoso serpenti Leuiathan. Quòd si Leuiathan serpens est vectis, id est longus, & fortis; Dei gladius grandis est & durus, qui squamatam armaturam rumpat & diuidat; & quantus serpens est à capite ad caudam vsque discindat. 6.

Deus potentes, cum maximè florēt, opprimit.

[c] *In die illa vinea meri cantabit ei.*] In locum incidimus multis modis implicitum, quia neque constat, quænam sit illa dies, quæ huiusmodi canticum auditura est, neque quòd sit canticum, aut quis denique canticum, aut aliquam eius partem D cantaturus sit. Ego, ne multis morer, vehementer adducor, vt existimem aut canticum esse ab illis verbis, *Ego Dominus*, aut spectare canticum aliud Hebræis familiare, aut certè partem esse illius, quod de vinea item audiuimus *c. 5.* vt dicam postea pluribus, cum aliorum sententias priùs explicauero. Hieronymus, quem Haymo sequitur, & Hugo, verba Domini esse censent minacia, & ab animo iniuriis irritato profecta. Illud verò *cantabit*, adhibitum esse putant pro *planget*. Quæ minæ ideo propositæ dicuntur, quia cum talia beneficia Deus tam mitis, atque sollicitus vinitor præstiterit vineæ, qualia statim commemorat, ipsa tamen ea liE beralitate impudenter abusa labruscas protulit. S. Thom. minas hic etiam agnoscit, non tamen in gentem Israeliticam, sed Babylonicam. Alij hic Dominum beneuolum agnoscunt, sed in Ecclesiam, quæ multò meliùs Dei benignitati respondebit, quàm olim synagoga; hæc enim labruscas olim dedit, id est, fœtentes vuas; illa verò vinum generosum, & dulce. Ita Dionysius, & Adamus. 7.

Ego aliquid aliud hîc videre videor, quod omnino sequerer, si quemquam haberem in ea sententia ducem. Suspicor enim, vt nuper attigi, hoc esse canticum, aut illius cantici partem, quod in principio *cap. 5.* ab eodem propheta accepimus. Quod 8.

duas

duas videtur habuisse partes. In priori, de qua *in cap.* 5. postquam proposita est optimi agricolæ sedulitas, & studium in colenda, atque adornanda vinea, ostenditur quàm amatè, ac dutè tot vinitoris officia compensauerit, vt eo loco pluribus. Deinde subiecerat quomodo ingrata illa vinea tam sedulò exculta, tam instructa, & ornata liberaliter, dirupta macerie omnium iniuriæ, atque conculcationi sit permittenda, operienda spinis, neque amplius iam cælesti pluuia irriganda. Hæc autem satis in eorum statum conueniunt, qui in die iudicij damnandi sunt, de quibus hactenus: & quorum conditio longè miserrima satis explicatur, illis minis, quibus Deus conculcationem, ariditatem, spinas, & æternam quandam obliuionem denuntiat.

9. Posterior verò pars cantici, de qua modò, ad illam vineam seu sortem spectat, quæ vinitori suo grata beneficium accepit, & reddidit. Quæ vinum merum, id est, generosum prodoxit; non fellis vuam, aut venenum aspidum. Huic vineæ Deus promittit se perpetuò fore in illam liberalem, & sedulum, & tandem conseruaturum, quæ antea dederat: neque permissurum, vt talia patiatur, qualia passa fuit sterilis, & ingrata vinea, de qua priùs. Quod breuitèr complexus est propheta cùm paulò antè cecinit. *Ros lucis ros tuus, & gigantum terram detrahes in ruinam.* Quod esse etiam canticum ex sententia Pradi suprà probabile censebamus.

Hæc ergo vinea iam læta iodicij tempore, quòd habitura sit conseruatorem Deum illius vbertatis, & pulchritudinis, quam tunc experiebatur, quod irriganda cælesti imbre, eòque perpetuo, cùm videret aliam vineæ partem prorsus infelicem tam horrentem vepribus, & incendio traditam, belluarum, id est, dæmonum pedibus conculcari: neque iam amplius in æternum visuram cælestem imbrem, cantabit alteram partem cantici, quam ad se pertinere cognoscebat, in qua nos nunc explicanda versamur. In qua cùm videatur Dominus cantare, non tamen ille tam cantat, quàm animæ beatæ, quæ repetunt verba antiqua credo, & ab Hebræis iam antea cantari solita, quæ Dominus de se, suáque vinea modulatus inducitur. In hanc ergo sententiam locum hunc & bonam huius capitis partem exponam; ab aliis verò explicationibus supersedebo, non quòd non illas vehementer probem, sed quia cum ab aliis satis diligentet expositæ sint, apud suos autores facilè videri possunt.

In die illa vinea meri cantabit ei.] Vbi vulgatus *meri* Hebr. חמר *chemer*, quod *vinum rubrum* significat, quod vini genus maximè in Palæstina commendatur. Ad quam vini laudem allusum videtur *Prouerb.* 23. *vers.* 13. *Ne intuearis vinum quando flauescit, cùm splenduerit in vitro color eius.* Et explicat magis Hebraica dictio יתאדם *iteadam*, quæ *rubrum aliquid* sonat: quare aliqui legunt, *quando rubescit.* Hieronymus *merum* transtulit, quia quod dilutum est, & aqua mixtum aliquid habet fraudis; & vocem eamdem *Psal.* 74. Vbi vulgatus habet *vini meri*, ipse reddidit *meracum*. Pro *cantabit ei* Hebraicè est ענו־לה *hhanulah*, id est, *cantate ei.* Quasi Deus angelis iubeat, vt cantent vineæ, quæ generosum protulit vinum, canticum, de quo mox. Sed tunc *vinea* erit in datiuo in hunc modum. Vineæ meri cantate ei. Vbi ex Hebræorum more redundat. Aut certè illud *vinea meri* in vocatiuo est, & materialiter sumitur tanquam pars cantici, hoc sensu. Cantate ò Angeli, ei, nempe vineæ (quia *ei* pronomen est apud Hebræos generis fœminei) &

Vinum rubrum nobile in Palæstina.

Canticum pro beatorum gloria, atque triumpho.

dicite illi. O vinea mea generosi vini ferax, & ea aut quod idem est, Cantate, & dicite generosi, atque meraci vini esse feracem. Et est satis aptus & dulcis angelorum cantus, quo ascendentes beatorum animas aut prosequuntur, aut excipiunt, quibus annuntiant in æternum futuras in Domini tutela, neque quicquam defuturum, quod ad ipsarum felicitatem pertineat. Sed si cum vulgato legas *cantabit*, quod fieri potiùs debet, quia alios codices meliori fide nactus est Hieronymus, vt apparet, non longè diuersus sensus erit. Nam quod Angeli secundum aliam lectionem ad beatos canunt, id aut beatæ animæ in eodem articulo sibi ipsis canunt, & tunc illud *ei* pro *sibi* ponitur, nam pronomen לה *lah*, vtrumque valet: Aut quod potiùs reor, Dominus ipse hæc canit, sicut reliqua, quæ mox sequuntur cui, quia vinum reddidit sibi, quod fiebat generosum, & purum, alia promittit, de quibus statim.

Ego Dominus qui seruo eam, repentè propinabo ei.] Hinc incipit pars illa cantici, quæ ad beatos spectat, quam Dominus cecinit, aut iuxta lectionem aliam, Angeli à Domino priùs cantatam modulantur. Sic itaque Deus de optima vinea. Ego ille qui nunc seruo, colo, rego, &c. statim propinabo vinum, quod ipsa germinauerit. Dixerat Isaias suprà *cap.* 3. tam bonos, quàm malos fructum suarum adinuentionum esse percepturos. Sic enim nos illum locum iuxta Hebraicum textum explicabamus. *Dicite iusto, quoniam bene, quoniam fructum adinuentionum suarum comedet. Væ impio in malum: retributio enim manuum eius fiet ei.* Comedet itaque quiuis quod seminauit, aut plantauit. Qui vinum protulit generosum, generoso item potabitur vino; qui fœtens, & amarum, amari atque fœtentis vini poculum hauriet. Tulerat Iudæorum vinea fœtentes vuas, & venenum aspidum, eidem Dominus propinauit fructum adinuentionis suæ, vinum nempe amarum, & fel draconum. Sic Ieremias *cap.* 9. *Ecce ego cibabo populum istum absinthio, & potum dabo eis aquam fellis.* Et clariùs *cap.* 23. Vbi cùm dixisset habitatores Ierusalem esse sicut Sodomam, & Gomorrham, quorum nempe vinea *Deut.* 32. ferebat *vuam fellis & botrum amarissimum, fel draconum*, &c. ad quem locum ibi videtur allusum, subdit. *Ecce ego cibabo eos absinthio, & potabo eos felle.* Quia nimirum tale illis proponebat vinum, quale ipsi expresserant. Sic ergo nunc, quia vinea hæc vinum germinauit generosum, & dulce, vinum illi propinat Deus, quale ipsa tulerat, dulce, & generosum.

13. Pro *repentè* Hebr. est לרגעים *lirgaim*, quod frequentem repetitionem significat actionis, aut officij; ac si dicat. Singulis momentis siue indesinenter propinabo. Illud ergo *repentè* valet frequens, & continuatum officium, nam רגע *regahh, momentum* est, לרגעים *lirgaim, ad singula momenta* valet. Noster interpres cum *repentè* transtulit, significauit non differendum esse præmium, quod etiam valet Hebraica vox: De iteratione beneficij, aut continuitate, non ita expressit, quia de eo non erat dubitandum, & in voce *repentè* obscurè continetur, quæ aliquid indicat, quod statim fit, aut illico recurrit; quare significat id totum, quod sonat Hebraica dictio, nempe nunquam interrumpendum officij cursum.

14. Hæc mihi maximè probabiliter videntur dici posse: nisi velis illud *propinabo* explicare per *rigabo*; nam id etiam valet verbum שקה *sakah*, in qua

Qualis quisque gesserit, talia in futuro sæculo recipiet.

Æterna voluptas beatorum.

signifi-

significatione sumpsit noster interpres *Genes.2. Fons ascendebat e terra irrigans vniuersam superficiem terræ.* Et statim, *Fluuius egrediebatur de loco voluptatis ad irrigandum paradysum.* Et est explicatio satis accommodata Dei benignitati, qui per momenta singula irrigat, & in æterno virore conseruat, & accommodatè vineæ metaphoræ, cui non tam propinari conuenit, quàm irrigari. Et quidem in agris, idem propè irrigatio, atque propinatio est; si enim ager *sitire* dicitur, cum non rigatur, vt sæpe apud Isaiam, & *imbrem bibere. ad Hebr. 6. & 7.* cur qui rigat non dicetur *vineæ propinare poculum.* cùm ista duo mutuò sibi respondeant? Quare in hac explicatione non videor à vulgato recedere, dum quod ille per *propino*, id ego per *rigo* significo. Sicut passim, quod per vnum relatiuum modò, illud idem postea, per aliud exponitur; idem enim est *ego tibi dabo, & tu à me accipies.* Sic modò idem est *Deus vineæ propinat, & vinea bibit*, nempe quod à Deo propinatur, id est, irrigatur à Deo.

15. [e] *Ne fortè visitetur contra eam.*] *Visitare* in sacra Scriptura punire interdum significat, aut malè aliquem accipere, qualia ingratæ atque infelici vineæ minatus est suprà *cap. 5.* Hoc ergo dicit Deus, non iam amplius beatis esse metuendum, quia Deus cum illis nunquam non erit. Quomodò verò illud *fortè*, & idem dicendum de aliis particulis similibus vt *forsitan*, *fortasse*, nihil incommodet rerum certitudini, atque infallibilitati, vide Riberam *in cap. 2. Iosl. a numero 22.* Ego hic *fortasse* idem esse puto quod *vtique*, in qua significatione sumitur à Ioanne *cap 4. 10. Tu forsitan petisses ab eo, & dedisset tibi aquam viuam. & cap. 6. 46. Si enim crederetis Moysi, crederetis forsitan & mihi. & cap. 8. 19. Si me sciretis, forsitan & patrem meum sciretis.*

16. [f] *Indignatio non est mihi; quis dabit me spinam, & veprem?*] Verba sunt Dei, qui quo est studio in vineam illam vberem, & gratam, ita loquitur. Non sum affectus in hanc fidelem vineam eo spiritu, quo in aliam infidelem, & sterilem, cuius sepem euerti, obruíque permisi spinis, & vepribus. Quis vnquam eò adducet me, vt tam fideli vineæ sim in spinas? nihil iam adueniet illi, quo horrere possit similem casum, qualem passa est vinea altera infœcunda, atque infelix. Hieronymus, qui Deum hîc insensum agnoscit, putat Deum velle sibi humanitatem, & clementiam excutere, quia se ipsum ad vindictam acuere non poterat: ideo enim dixerat. *Indignatio non est mihi. Aut ergo Deus*, inquit Hieronymus, *quis me faciet durum, atque crudelem, vt vincam naturam meam?* Quod sanè satis ostendit, quàm sit diuina natura ad ignoscendum prona, quàm ad puniendum difficilis. Vide quæ diximus ad illud *cap. 1. Heu consolabor.*

Deum ad veniam pronus, ad puniendum difficilis.

17. [g] *In prælio: gradiar super eam, succendam eam pariter?*] Hæc interrogatiuè accipiunt, qui hoc loco Deum benignum, & clementem agnoscunt, & ita mihi videtur omnino dicendum esse. Quasi dicat Deus: Non armabo vnquam indignationem meam contra vineam hanc, neque succendam pariter, cum alia vinea ingrata, atque infideli.

18. h. *Aut potiùs tenebit fortitudinem meam.*] Siue hic in *fortitudine* Dei furorem, quo in damnatos accenditur, siue clementiam, qua beatos prosequitur, intelligas, nihil officit nostræ sententiæ. Nam *tenere fortitudinem* priori modo, est cohibere illam à vindicta, seu ab eo, quod à furore nascitur; quod planè facit felix ille beatorum status, in quibus ampliùs non erit luctus aut dolor. Si verò pro misericordia, multò clariùs fauet nostræ cogitationi. Significat enim Deus in vineam illá electam nunquam futurum esse durum; sed potiùs in æternum erga illam seruaturum esse clementiam. Non tenebit, inquit, hæc vinea fortitudinem meam, id est, clementiam, id est, non efficiet, vt ego clemens non sim. Cæterum Dei misericordia, atque benignitas ex vsu sacræ Scripturæ, *fortitudo* dicitur. *Nahum 1. Dominus patiens & magnus fortitudine.* & *Num. 14.* cùm Moyses à Domino peteret, vt ignosceret populo. *Magnificetur ergo*, inquit, *fortitudo Domini, sicut iurasti dicens. Dominus patiens, & multæ misericordiæ.*

Clementia Dei fortitudo dicitur.

[i] *Faciet pacem mihi: pacem faciet mihi.*] Rationem Deus reddit cur in æternum illi vineæ futurus sit liberalis, & clemens: quia fieri non potest, vt illa vinea in æternum non faciat Domino pacem, id est, non seruiat Domino, non amet, fructúsque ferat ei in omni æternitate, & ad omnem æternitatem gratissimos. Cùm ergo pacem seruatura sit apud Dominum, neque admissura vnquam, quod illi aliquo modo molestum sit, cur Deus in prælio gradietur super eam? Hieronymus suppositum verbi *faciet* putat esse Christum, qui redemptos, reconciliatóque mundo, pacem faciet inter Deum & homines. S. Thomas *vnumquemque*, hoc sensu, Vnusquisque pacem faciet apud Deum bonis operibus. 19.

[k] *Qui egrediuntur impetu à Iacob, florebit & germinabit Israel, & implebunt faciem orbis semine.*] Hæc 20.
satis obscura sunt, variéque à variis exposita: Neque facile est illa ad Hebraicum textum accommodare. Qui hæc de Ecclesia accipiunt, eos, qui facturi dicuntur pacem Domino, Apostolos esse existimant, quorum opera florebit Israel, & totus orbis semine replebitur Israelitico. Neque ego hæc improbo, sed potiùs veneror & amplector. Sed quando hæc de beatis explicare instituimus, in eo nunc instituto pergamus. In priori parte cantici, de qua suprà *cap. 5.* reprobata illa vinea, quæ in combustionem, & conculcationem data est, constare dicitur ex Israelitis. *Vinea enim Domini exercituum domus Israel.* At secunda hæc vinea quæ militarem Ecclesiam significat, aut potiùs triumphantem, quæ ex ea colligitur, non tantùm ex Israelitis constat, id est, ex his qui ab Israele secundum carnem prognati sunt, sed etiam ex Gentibus quæ in eorum, qui verè Israelitæ sunt, ordinem cooptantur. Ostendit ergo nunc propheta, quinam futuri sint illi, in quos Dominus non iam ampliùs irascetur, imò quos in æternum amplexabitur. Non quidem illi sunt, qui ex Iacob nati; sed qui ad Iacob impetu, id est, feruenter ingressi, ad eum tempe populum, qui verè dici potuit populus Dei. Hic itaque Israel germinabit, & florebit late, ita vt propagines suas, in omnem orbis partem exporrigat. Qui dicendi modus vbertatem, & fertilitatem planè significat; neque in nostra expositione aliud valet, quàm fore fortunatam illam vineam florentissimam. Sed alius Israel, qui carnis tantùm propagatione Israel est, non vitæ sanctitate, calcabitur, arescet, & obruetur spinis. In quam sententiam est illud Christi *Matthæi cap. 8. 11. Multi ab Oriente & Occidente venient, & recumbent cum Abraham, Isaac, & Iacob in regno cælorum; filij autem regni eiicientur in tenebras exteriores.* Ex his sic ordino obscuram hanc clausulam. *Ex numero eorum, qui venient magna frequentia ad Iacob, implebuntque terram (hi verò sunt qui Christi religionem amplectentur) florebit, &*

germi

germinabit ille, qui verè dici potest Israelita. De quo A intelligenda, quæ sequuntur.

21. [l] *Numquid iuxta plagam percutientis se percussit eum? aut sicut occidit interfectos eius, sic occisus est?*] Hinc iam absoluto cantico, quod antè beatorum turba, aut Angeli, aut Dominus ipse cantauerat, loquitur ex sua persona propheta magnus. Et videtur post longum hyperbaton, seu parenthesim, qua canticum vineæ seu de vinea conclusit, referre se ad supplicium Leuiathan. Quem docet multo seueriùs esse percutiendum, quàm percussi sunt, quos Dominus apud se perpetuò beat: & duriùs occidendum, quàm illi sunt occisi. Duo ergo facit hîc propheta: priùs ostendit grauissimum esse supplicium, B quod Deus sumet de Leuiathan, idque profectum ab animo inimico, deinde incommoda, quæ passi sunt à Deo hi, quos in beatis esse diximus, à paterno, & beneuolo animo manasse, vt ea ratione purgati ab his sordibus, quibus in cœlesti patria locus non est, in eam adscriberentur. Et hoc postremum fundamentum est eorum, quæ toto hoc capite dicenda sunt. Ait ergo propheta, Non percutiet Dominus Leuiathan ea plaga, qua solet aliquis seipsum percutere. quæ quia percutienti dolorem affert, grauis, aut hostilis esse non solet. Tali verò plaga Deus percutiet amicos suos, quæ (vt humano more loquar, quo modo de Deo sæpe Scriptura loquitur) non minus Deum ipsum vulnerantem, quàm Dei amicum vulneratum tangit, C & cruciat: imò plaga, quæ Dei amicum leuiter tangit, ea grauiter pungit diuinorum oculorum pupillam, *Zacha. 2. vers. 8. Qui enim tetigerit vos, tangit pupillam oculi mei.* Vide quæ diximus ad illud *cap. 1. Heu consolabor.* Cum ergo Deus amicum percutit, se ipsum percutere videtur, & percutit iuxta plagam percutientis se. Non sic ergo percutiet Leuiathan, sed plaga eiusmodi, vt verè de illo dici possit illud Thren. *Plaga inimici percussi te castigatione crudeli.* Neque sic Deus occidet Leuiathan, sicut occidit interfectos suos, nempe amicos. nullum enim occidit morte occisorum, id est, æterna morte, à qua sperari nullus potest ad vitam reditus, amicos verò ita mortificat, vt viuificet: ita ad inferos, id est, ad sepulcrum deducit, vt etiam reducat. Por- D rò illud *eius* reciprocè puto intelligendum, id est, *interfectos suos*, quod sæpe vulgatus facit, & pronomen affixum apud Hebræos vtrumque valet.

Domino grauiter dolet plaga, quæ amico suo infligitur.

22. [m] *In mensura contra mensuram cùm abiecta fuerit iudicabit eam.*] Hinc iam Deus de tribulatione illorum agit, quos vt pater castigat, & in beatis numerat sub vineæ metaphora. Debet enim illis Deus mensuram pacis, & gloriæ pro mensura eorum, quæ pertulerunt. Qua mensura abiecti fuere, eadem iudicabuntur, cumulabunturque mensura. Quidam hæc quoque putant pertinere ad Leuiathan; sed vox Hebraica difficilem reddit accommodationem hanc. Nam pro eo, quod vulgatus optimè transtulit, verbisque magis propriis, *in mensura contra mensuram*, Hebraicus textus respectans ad metapho- E ram vineæ, verbis translatis, & impropriis habet. *Iuxta mensuram in propagine eius multiplicabis eam.* Et vocem שלח *selach*, pro qua hic *mensura, emissiones*, id est, propagines vertit Hieronymus *Cant. 4.* Erit ergo huius loci sententia. Vt in terra hæc vinea putata, duréque accepta, atque iactata fuerit, sic germinabit, exuberabitque, & frondium, palmitúmque vestitu, & racemorum fructu. Quæ quomodo ad Leuiathan accõmodari possint, nõ video.

Compensatio laborũ.

23. [n] *Meditatus est in spiritu suo duro per diem æstus.*] Quidam hæc ad populum Israel, id est, ad vineam referunt, quæ meditari, hoc est lugere dicitur in die æstus, id est, tribulationis; quæ tamen postea vbi vis æstatis, hyemisque transierit, fulgebit affulgente vere: & hi legunt non *meditatus*, sed *meditata*, vt etiam in aliquibus Latinis codicibus reperitur. Verumtamen quia *meditatus* habent Sixtiani codices, ego iuxta institutam explicationem Deo hæc accommodo cum Hieronymo, & aliis, qui cum illo sentiunt. Hi ergo putant diem æstus vocari diem tribulationis, qua id agit, assequitúrque Deus, vt florentem reddat, exuberantémque vineam. Quibus ego addo seruari hic ab Isaia optimè vineæ metaphoram. Nam cùm tempore æstus vineæ splendor, & viror totus efflorescat, & exuratur, facilè intelligitur, quid tempore æstus meditaturus sit Deus contra vineam suam, nempe aliquid durum, id enim est, *in spiritu suo duro.*

[o] *Idcirco super hoc dimittetur iniquitas Iacob; & iste omnis fructus, vt auferatur peccatum eius.*] Hinc 24. fit planum hanc esse plagam ex paterno animo profectam, qui non id agit vt percutiendo perimat, sed vt medicando sanet. Sanè videbatur Deus percussisse populum suum, sed ille quia laborabat graui morbo, vim illam medicam, & grauem illum æstum exigebat; illius tamen plagæ fructus fuit, vt populus Dei memor illa à suo animo, delubrísque repelleret, quæ impiè antea venerabatur. Et ideo subditur. *Cùm posuerit omnes lapides altaris sicut lapides cineris allisos: non stabunt luci, ac delubra.*

[q] *Ciuitas enim munita desolata erit.*] Pergit ex- 25. plicare qualis futura sit illa plaga, quæ ad sanitatem & sanctitatem populum priùs infidelem adduxit. Illa verò fuit olim ciuitatis munitæ strages horribilis, captiuitas populi, post quam reuersus tandem in patriam alios mores induet, alia meditabitur studia. Porrò vastitas ciuitatis eleganter describitur, dum ita deserta futura traditur, vt ibi sint vitulorum pascua, & ferarum cubilia. Dixit idem penè de Ierusalem *cap. 7.* & Babylone *cap. 13.* & quidem ita contigisse in Ierusalem tradit Ieremias *Thren. 5.* vbi vulpes habitasse dicuntur in ciuitate priùs hominibus, opibúsque affluenti.

[r] *Et consumet summitates eius.*] Perseuerat in 26. metaphora vineæ, vt putat Hieronymus, & alij plures. Ait ergo venturum *vitulum*, id est, Babylonicum exercitum, & ibi habiturum opima pascua, hoc est suæ auaritiæ opportunas exuuias, & vsque ad summas palmitum frondes, à quibus propter altitudinem abstinere solent armenta, peruenturam esse illorum ingluuiem.

[s] *In siccitate messes illius conterentur.*] Pro *messi-* 27. *bus* Hebr. est קציר *katsir*, quod & messem, & ramum significat. Hic puto *messes* pro ramis sumi; vt vertit Pagninus, & Vatablus, seu etiam pro fructibus, tum quia hîc de vite agitur, quia de vinea metaphora est: tum quia messis commune nomen est, & tam metendis frugibus, quàm colligendis floribus, ac fructibus arborum aptari solet: vt docuimus ad illud *Cant. 5. Messui myrrham meam.* & *cap. 18. num. 23.* & *cap. 23. num. 10.* Est itaque sensus, aliquando illius vineæ vbertatem, atque luxuriem exustum iri siccitate.

[t] *Mulieres venientes & docentes eam.*] Quidam 28. pro *docentes* vertunt *accendentes* seu *comburentes.* Ita Pagninus, Vatablus, & Foreirus: & tunc sensus erit iste aptè cum rei ipsius euentu consentiens. Vbi Deus virentem illam atque exuberantem vineam arefecerit, venient mulieres, id est, gentes in-

ſicmæ, quæ vineam illam incendio dedant. quod fecere poſtea Babylonij: nam licèt illi fortes fuerint, laborúmque tolerantiſſimi, quales deſcripti ſunt ſuprà c.5. Tamen ſic erit à Dei ſpeciali cuſtodia deſerta ciuitas, quæ hîc vocatur vinea; vt ab imbecilli fœminarum manu vaſtari potuerit. In ſacra ſcriptura verò id factum dicitur, quod in eo ſtatu eſt, aut eam habet naturam, vt fieri poſſit.

29. Septuaginta ſic reddunt, *Mulieres venientes à ſpectaculo venite*, quod Cyrillus & Procopius referunt ad fœminas, quæ teſtes fuerunt reſurrectionis: Eodem modo Hieronymus. Sed nos qui hæc eò ſpectare credimus, vt oſtendatur quemadmodum gens illa à patre benefico purganda ſit, vt deinceps inter beatos cantare poſſit canticum, de quo nuper, dicamus neceſſe eſt ſermonem hîc eſſe de afflictione populi, quæ non longè accidit ab hoc tempore: nempe per Ægyptios ſub Ioſia, & poſtea per Babylonios. Inuitantur autem mulieres, vt iuxta patrium ritum cladem ciuium, & ciuitatis ſtragem deplorent. Ac ſi dicas. Vos mulieres veſtro cantu lugubri, aut eiulatu miſerabili declarate, quod in eo ſpectaculo, aut vidiſtis ipſæ, aut aliorum narratione didiciſtis. Hanc verò narrationem lugubrem in re triſti, ſicut in re læta feſtiuum carmen ad fœminas pertinere, ſatis eſt notum.

30. Sed iuxta verſionem Vulgatæ ſenſus eſt meo iudicio cauſalis. Significatur enim, vnde populo quondam felici calamitas aduenerit, aut ſordes innectæ, quæ illo tribulationis igne purgari debuerint: nempe ex illorum leuitate, atque væcordia, qui populo præerant: quorum mores ac ſtudia facilè ignobilis multitudo ſequitur. Hi verò *mulieres* vocari ſolent, quia in illis minus conſtantiæ, atque conſilij eſt, quod dixerat antè propheta c. 3. *Mulieres dominatæ ſunt eis.* Vide quæ ibi diximus.

31. ᵘ *Non eſt enim populus ſapiens.*] Hæc verba fidem faciũt noſtræ explicationi, quæ vaſtitatem illius populi attribuit principum moderationi, & magiſtrorum doctrinæ, qui ideo *mulieres docentes* appellantur, quia mollia docent, & quæ ſenſibus magis blandiuntur quæ amat, & probat muliebre, id eſt, futile, & imbecillum ingenium. Aut certè, quæ longè abſunt à conſilio, & prudentia, quæ in muliebrem ſexum non admodum conueniunt. Neque populus inſipiens hæc valde aut examinabat, aut pendebat; imò id exigebat à prophetis, vt placentia dicerent, & errorem viderent, *infrà cap.* 30. vbi eandem adducit verſionis cauſam. Sicut etiam Ieremias *Thren. cap.* 2. *verſ.* 4. Hinc etiam fluxiſſe prodit communem populi ruinam. *Pro-*
32. *pheta tui viderunt tibi falſa & ſtulta.* Vbi obſerua
obiter ideo mulieres, id eſt, prophetas, qui vana & perniciosa docent, audere ſuam illam inanitatem & futilitatem effundere, quia populum nacti ſunt inſipientem, prurientes aures, & nugarum auidas. Quòd ſi in populo quicquam eſſet virtutis, atque conſilij, nunquam nugaces illos & veteratores pſeudoprophetas admiſiſſet. Neque credo noſtra ætate auſi eſſent plurimi eorum, qui in concionatorum munus irruperunt, nugari liberè, ne dicam impudenter, niſi heu nimis inſipientem populum ad plaudendum facilem habuiſſent.

Vnde concionatoribus audacia facta dicendi inutilia.

33. ˣ *Propterea non miſerebitur eius, qui fecit eum.*] Hinc diſce, quàm grauiter ferat Dominus ſi contempta doctrina, quam ipſe nobis ad ſalutem tradidit, ad nugas, & ſomnia otioſorum hominum (ſic enim voco antiquos illius ſæculi doctores futiles, & fallaces prophetas, & noſtræ ætatis concionatores leuiculos, qui ſtulta captant, & inania, eáque curioſis auribus inſarciunt) animum & ſtudium conferamus. Futurum enim dicit propheta, vt Deum non miſereat eorum, quos ad vitam immortalem formauerat, quia diu in audiendis ſtultorum hominum fabellis animum adhibuerunt, diuina conſilia factis prodita monumentis, vel à prophetis denuntiata, vilia habuerunt. Vide quæ diximus ſuprà *capite* 5. ad illud, *Propterea ductus eſt captiuus populus meus, quia non habuit ſcientiam.* Quid ſi eò progreſſa eſt hominum ſtultitia, vt audeant, & dicant illud Iob *cap.* 21. *verſ.* 14. *Qui dixerunt Deo recede à nobis, & ſcientiam viarum tuarum nolumus.* Sanè hi indigni omnino ſunt, quorum miſereatur Deus.

Quàm graue ſit dicere pro concione leuia, & illa ab auditoribus captari.

ʸ *Et erit in die illa percutiet Dominus ab alueo*
fluminis vſque ad torrentem Ægypti.] Deſignantur 34.
hîc extrema terræ promiſſionis, quæ ab Aquilone flumine magno Euphrate, ab Auſtro occidentali torrente Ægypti terminatur. Pro *torrente* ſeptuaginta vertunt *Rhinocoruram*, quia, vt inquit Hieronymus, non tam verba ſcripturarum quàm ſenſum verborum expreſſerunt. Eſt enim *Rhinocorura* oppidum in confinio Ægypti, & Palæſtinæ. Mihi valde veriſimile eſt *Rhinocoruram* eſſe non ſolùm oppidum, ſed etiam fluuium, à quo oppidum commune nomen habet. Sicut alia plurima in omni ferme idiomate: atque adeò non malè vertiſſe Septuaginta, qui quod vulgatus communi *fluminis*, id ipſi proprio *Rhinocorura* nomine ſignificarunt. Quòd verò in extremis terminis promiſſionis terræ fluuius ſit, qui Hebraicè cõmune nomẽ habet cum magno Nilo, vterque enim dicitur שיחור *ſichor*, ſatis liquet ex ſcripturis, 1. *Paralip.* 13. *Congregauit ergo Dauid cunctum Iſrael à Sichor Ægypti vſque dum ingrederis Emath.* Et 2. *Paralip.* 7. *Ab introitu Emath vſque ad torrentem Ægypti.* Et *Amos c.* 6. dicitur *torrẽs deſerti.* Et Hieronymus *Ezech.* 47. & *Amos* 6. ait paruum eſſe fluuium prope Rhinocoruram.

Rhinocorura.

Hîc iam ſupplicium proponitur, quod daturus 35.
eſt populus ille inſipiens, & inſipientium monitis atque doctrinæ aſſuetus. Dabit autem pœnas totus populus Iſraeliticus, ita vt à fluuio magno vſque ad torrentem Ægypti nulla pars ſit immunis à communi plaga. Quod non multò pòſt experti ſunt Hebræi: nam eodem tempore Iſrael ab Aſſyriis, & duæ aliæ tribus primum ſub Ioſia ab Ægyptiis, deinde à Chaldæis ſub Sedechia, aut deletæ ſunt, aut in captiuitatem abductæ.

ᶻ *Et vos congregabimini vnus, & vnus filij Iſrael.*] 36.
Hîc duo Hebraiſmi obſeruandi. Alter eſt *congregari* in ſcripturis idem eſſe quod occidi, deleri, aut mori. *Sophon.* 1. cùm ſignificaret Deus redactum iri in ſolitudinem duas tribus dicit, *congregans congregabo omnia à facie terræ.* Qui loquendi modus vt reor natus eſt ex alio dicendi modo, quo, qui è vita diſcedunt, congregari, colligi, aut apponi dicuntur ad patres ſuos, ſeu ad mortuos, qui cum multò plures ſint, quàm viui, optimè, qui in viuis eſſe deſinunt, *congregari* dicuntur, quia ad eorum numerum aggregantur. *Gen.* 49. *Ego congregor ad populum meum.* *Deut.* 32. *Iungeris populis tuis, ſicut mortuus eſt Aaron frater tuus.* 4. *Reg.* 22. *Colligam te ad patres tuos.* Per ellipſim verò etiam ſi nihil addas, *congregari* pro *mori* ſumitur, vbi intelligitur, *ad patres*, aut aliquid ſimile. ſicut *mouere* dicitur imperator, aut *appellere* gubernator ad portũ, quia alter caſtra mouet, alter nauim ad portum appellit, quæ in duobus verbis intelliguntur. Sic verbum *congre-*

Congregari idem quod mori.

gor

gor, & similia sine vllo adiuncto adhibentur. *Isai. 57. Viri misericordiæ colliguntur, a facie angustiæ collectus est iustus. Ieremiæ* 8. *In tempore visitationis suæ corruent, dicit Dominus, congregans congregabo eos. Sophon.* 1. *Congregans congregabo omnia.* Vide quæ diximus suprà *cap.* 24. *num.* 49. Iuxta hanc Hebraici sermonis consuetudinem existimo *congregari* hoc loco significare communem illam populi cladem, & ruinã, qua purgatus est à beneuolo, atque liberali patre, & vt antea diximus, vt cantare postea possit illud beatorum canticum, de quo priùs.

37. Alter Hebraismus est *vnus, & vnus*, quæ nominis geminatio distributionem significat, & vniuersitatem. Vt enim *dies, dies*, singulos significat dies, *Gens gens*, singulas seu omnes gentes, *sic vnus, & vnus*, singulos, seu omnes ad vnum. Ex his constat verus huius loci sensus. Significat enim propheta omnes, qui sunt ab alueo magni fluuij, vsque ad torrentem Ægypti, id est, in tota terra promissionis, perituros esse, aut solum mutaturos. Nam quod alij dicunt agi hic de Iudæorum conuersione, mihi semper difficile visum est, quia tunc non *vnus, & vnus*, id est, *singuli*, aut *quilibet*, sed admodum pauci amplexi sunt Euangelium.

Regula. *Vnus, & vnus*, id est, *singuli* seu *quilibet*.

38. Scio aliquos, imò communiter interpretes sentire hoc dicendi genere *vnus, & vnus*, paucitatem significari: quod durum mihi semper visum est; nam, vt dixi, geminatio illa aliquid significat vniuersale. Et in hoc ipso dicendi genere exempla occurrunt non pauca, quæ communiter interpretes per distributionem exponunt; sicut hunc Isaiæ locum Septuaginta, Tigurina, & Pagninus. Vt *Iob.* 41. *vers.* 7. *Vna vni coniungitur.* agebat autem de squammis Leuiathan, quas omnes dicebat esse ita inter se consertas, vt ne spiraculo inter illas locus esse posset. Et *Ezech. cap.* 33. *vers.* 30. *Et dicat vnus ad alterum*, id est, singuli ad singulos, aut omnes inter se, vt ex sequentibus patet. Eadem vox Hebraica geminata est in illis locis atque in hoc Isaiæ, אחד אחד ל *le achad echad*, quæ ad verbum ego sic reddo *ad vnum vnum* seu *ad vnum vnus* aut quod idem est *vnus ad vnum*. Quem dicendi modum vt reor expressit Latinus, dum dicit. *Perierunt ad vnum.* Id est perierunt omnes, ne vno quidem excepto. Expressit certè Hispanus, qui dum significare vult neminem fuisse reliquum ex aliquo numero, ait, *Murieron, o cateron vno a vno, o vno por vno*, id est, *omnes*. Quod audio aliis etiam linguis esse commune, quæ ad hanc cogitationem coniectura non leuis est. Erit ergo sensus, Vos, ô filij Israel, in quacumque fueritis parte terræ promissionis, cõgregabimini, id est, peribitis aut exulabitis, &c. quã sententiã amplectitur Adamus, & Osorius, & meo iudicio omnes illi, qui pro *vnus, & vnus*, vertũt *singuli*.

Iob. 41.

Ezech. 33.

39. ** *Et erit in die illa clangetur in tuba magna, & venient, qui perditi fuerant de terra Assyriorum, & qui eiecti erant de terra Ægypti: & adorabunt Dominum in monte sancto in Ierusalem.*] Multi hæc cum Hieronymo de Euangelij prædicatione capiunt, sicut aliqua eorum, quæ præcesserunt. In qua explicatione *tuba* dicitur vox euangelica, quæ non est exilis, & infirma, sed ita fortis, & plena, vt toto orbe concrepuerit. Quod ego quoque cum aliis sentio, & probo. Iuxta quod Cyrillus confert vocem Euangelij cum voce Moysis, id est, nouum Testamentum cum antiquo. Sic autem Cyrillus. *Tuba quoque vsus est suo tempore magnus Moyses, & non magna; exilis enim erat voce præditus, & tarda lingua; & legalium prædicationum vis ad solam regionem Iudæorum contrahebatur; at diuina, & salutifera prædicatio cunctas vrbes peruadit, & regiones, & veluti per vniuersam terram, quæ sub cœlo est intonuit.* Hæc, vt dixi, mihi probantur valde, eò maximè, quòd eò inclinat communis interpretum sententia. Sed in aliam explicationem, aliæ me rationes adducebant, nempe, sicut de captiuitate duarum tribuum, Israeliticique populi vastitate superiora interpretabamur, sic nunc sermo fit de earundem in patrias sedes & antiquum ordinem restitutione. In qua typicè, quæ alij de Ecclesia suprà vt in re simili, doctores sæpe docuerunt. Redierunt autem ex Ægypto, quò multi cum Ieremia commigrarant; neque tamen mitiores habuere Ægyptios quàm alij Babylonios, licèt redierint pauci, vt habes *Iere. cap.* 44. *vers.* 18. Rediere & ex Babylonia, vt constat, quam hîc puto Assyriam appellari, quia antiqui illius imperij domitrix, & caput erat. Quomodo locutus est Zacharias *cap.* 10. *vers.* 10. Neque vt alibi docuimus defuerunt qui ex decem tribubus, ab Assyriis in patriam sint reuersi. Hi ergo instaurato templo non minùs religiosè, quàm antea Deum adorauerunt in Ierusalem. Dicuntur verò *tuba* reuocandi, quia Deus ducem se illius populi facit. Ducis verò vox *tuba* est, per quam castris quid ipse statuat, velitque per tubicines edicit.

Comparatio Euangelij cũ antiqua lege.

Et quidem sensus iste nihil habet violenti, atque distorti, imò capitis filum difficilè admodum trahitur in alteram sententiam. Supponit enim Synecdochicôs, *Ægyptios, Assyriosque* pro toto mundo sumi, & *Ierusalem* pro Ecclesia. Et licèt hoc posterius vsitatum sit, illud verò prius admodum apparet durum. Quare si dicamus hic prædici quomodo populus ille purgandus sit à peccato, eóque per tribulationem adducendus, vt postremo sæculorum die propitium habeat, & beneuolum iudicem, cantaréque possit beatorum canticum, nihil sanè credo dicemus aut difficile, aut quod non vltro offerat textus ipse, si accuratè expendas. Porrò in captiuitate duta, & exilio longo post quod cum gaudio ascenditur in Ierusalem, expressum video beatorum statum; qui post tribulationem ad cælestis patriæ quietem, & gloriam aduocantur; de quo superior erat sermo. Quod *Psalm.* 125. Dauid multò antè cecinerat. *In conuertendo Dominus captiuitatem Sion, facti sumus sicut consolati, &c. qui seminant in lacrymis, in exultatione metent, &c.* 40.

Hæc, vt dixi, & alia ab illo *vinea meri cantabit ei*, ad Euangelij tẽpora Ecclesiæque propagationem referri posse existimo cum aliis, à quorum sententia vt recedam à me ipso impetrare non possum. Addidi tamen aliam explicationem, quam videre ab ipso textu videbar offerri magis, quàm extorqueri. Quam tamen aliorum cogitationi præferre, neque prudentis est, neque eius, qui in tam graui quæstione errare timeat. Non itaque meam cogitationem tam aliis persuadeo quàm examinandam offero. In re verò vsque adeò impedita & obscura committere non debet diligens interpres, vt si quid occurrat opportunum, illud non offerat lectori studioso veritatis. 41.

Argumentum vigesimi octaui capitis Isaiæ.

PROPHETAT *Isaias in hoc capite primùm contra Ephraim:id est,contra Samariam, quæ caput erat decẽ tribuum:& contra Gentes alias Israeliticas,quæ Samariæ suberant imperio. Docet autem superbiam, & ebrietatem in causa fuisse cur regnum illud Ephraimiticum tam grauem subierit ruinam. Deinde cùm Deum futurum esse liberalem,& propitium duabus aliis tribubus sub Ezechia asseruisset, ostendit felicitatem illam non futuram esse diuturnam, quia iisdem se peccatis implicabunt, quibus decem aliæ tribus antea. Sed præsertim eam adducit, amplificátque causam, quòd prophetarum verba tanquam inania, & ludicra cum sibilo excipiebant, & risu, quasi contra minas satis sibi ab idolis paratum esset auxilij. Eò verò spectare dicit Iudæorum supplicium, vt idolorum cultum reiiciant,quæ simul cum vero Deo coli,atque habitare non possunt. Ad extremum accommodatissima agricolarum similitudine, qui modò terram molit, & subigit clementiùs, modò fruges triturat,& lacerat asperiùs, docet non sine consilio Dominum & antea complexum esse benignè,& postea accepturum esse duriùs populum suum, quæ tamen vexatio duratura dicitur non in perpetuum.*

CAPVT XXVIII.

1 [a] *VÆ coronæ superbiæ ebriis Ephraim, & flori decidenti gloriæ exultationis eius, [b] qui erant in vertice vallis pinguissimæ errantes à vino.*

2 [c] *Ecce, validus, & fortis Dominus, sicut impetus grandinis turbo confringens, sicut impetus aquarum multarum inundantium, & emissarum super terram spatiosam.*

3 [d] *Pedibus conculcabitur corona superbiæ ebriorum Ephraim.*

4 [e] *Et erit flos decidens gloriæ exultationis eius, qui est super verticem vallis pinguium, quasi temporaneum ante maturitatem autumni: quod cùm aspexerit, videns statim vt manu tenuerit, deuorabit illud.*

5 [f] *In die. illa erit Dominus exercituum corona gloriæ, & sertum exultationis residuo populi sui.*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 VÆ superbis, atque ebriis, luxúque dissolutis Ephraimitis, quos in Samaria coronat Israelis imperium. Decidet enim illorum splendor, atque superbia, propter quæ effetebatur, exultabátque Samaria. Non secus atque flos,qui cùm lætus sit, & pulcher,momento tamen temporis exiccatur. Væ iterum illis, qui Samariam incolunt, collem videlicet excelsum, cui subiecta vallis est olei,viníque feracissima, quæ ipsorum deliciis, atque ebrietati plus satis vberem suppeditat materiam.

2 Ecce enim aduersus pinguem illam, atque spatiosam vallem irrumpet infensus; & vltor Dominus, qui sicut turbo grandinem secum, & nimbum inuoluens; & veluti aquarum inundantium torrens incitatus, & præceps, regionem illam vberem dissipabit,& sternet.

3 Coronam,quæ summum est ornamentũ capitis,& regnorũ insigne, quam suo sibi capiti imposuerunt ebrij,atque molles Ephraimitæ,inimicorũ pedibus Dominus conculcandã submittet.

4 Erit autem flos ille deciduus Ephraim: in quo exultabat,efferebatúrque Samaria:qui est in colle excelso, qui subiectam sibi vallem pinguem latè despectat;instar præcoqui fructus,etiam ante autumnale tempus maturi, quo plærumque arborum fructus suam habent tempestiuam maturitatem. Quem qui videt,& auidè arripit, quia primum; & facilè vorat, quia maturum, & esui non difficilem.

5 Quo tempore corona cecidit,& flos emarcuit Ephraim residuo populo, quem non vastabit Assyrius furor, duabus nempe tribubus corona stabilietur, & flos exultationis, & gloriæ magis pullulabit,atque splendescet:qui non tam

6 Et à Do

à Domino datus, quàm Dominus ipse fore videbitur.

6 [g] *Et spiritus iudicij sedenti super iudicium, & fortitudo reuertentibus de bello ad portam.*

6 Hæc duarum tribuum tanta felicitas accidet sub Ezechia Rege: cui Dominus, vbi in solio sederit, æquitatis, atque iudicis spiritum: vbi autem turbidum bellorum tempus incideret, eam fortitudinem, atque constantiam inspirabit militibus, vt nihil non audeant publicis commodis opportunum. Et cùm è bello redeant, vegetos spiritus, & integras vires ad portam referant, vnde ad bella prodietant.

7 [h] *Verùm hi quoque præ vino nescierunt, & præ ebrietate errauerunt. Sacerdos, & propheta nescierunt præ ebrietate, absorpti sunt à vino, errauerunt in ebrietate, nescierunt videntem, ignorauerunt iudicium.*

7 Sed non diu permansit in residuo illo populo iudicium, & sanctitas: cepit enim illum, atque peruertit eadem, quæ decem tribus antea occupauit, & præcipitauit ebrietas. Eodem omnes ordine tam sacerdotes, quam prophetas peruertit, atque obsorbuit vini intemperantia. Vini, inquam, immoderatus vsus abire illos fecit in varios, atque perniciosos errores, ita vt speculantem, ac videntem omnia Dominum ignorauerint, neque quid exigat iudicij, atque æquitatis ratio cognouerint.

8 [i] *Omnes enim mensæ repletæ sunt vomitu sordiúmque, ita vt non esset vltrà locus.*

8 Omnes enim mensæ, vt poculis, atque epulis oneratæ sunt, sic etiam onerato esculentis, ac poculentis lurconum stomacho, obscœno nauseantium vomitu replentur, & fœdantur. Idque adeò intemperanter, ac profusè, vt non sit iam vllus locus vlterior, quo se proiicere ingluuies, & ebrietas possit.

9 [k] *Quem docebit scientiam, & quem intelligere faciet auditum? Ablactatos à lacte auulsos ab vberibus.*

9 Ecquis erit ex eo tam frequenti populo diuinæ capax disciplinæ? cui Deus suorum consiliorum arcana mysteria reuelabit? illis ne quibus infantile ingenium est: & mores ita leues, vt nunc primùm depulsi videantur à lacte, & à maternis vberibus auulsi.

10 [l] *Quia Manda remanda, manda remanda, expecta reexpecta, expecta reexpecta, modicum ibi, modicum ibi.*

10 Planè infantilis ingenij est, diuina oracula prophetarum ore proposita, cum sibilo, atque fastidio excipere. Illis dicentibus familiari, ac prophetico stylo. *Hæc mandat Dominus*: *diuinas minas, aut diuina expectate promissa*; *aut modicum est, & hoc implebitur.* Hi contrà subsannando illis impudenter occinunt eadem, quæ ab ipsis toties audierant. Et quasi molestè ferant obtrudi sibi sæpius grauem illam, & insuauem cantilenam dicunt. Quid à vobis iam millies audimus. *Manda*, & iterum, atque iterum *manda, expecta* & iterum ac sæpius *expecta*, *modicum intercedit temporis*, & hoc ipsum millies ingeminatis? sic illi puerili planè ingenio, & infantili voce.

11 [m] *In loquela enim labij, & in lingua altera loquetur ad populum istum.*

11 Sed Deus contra ad illorum ingenium impudens, sermonémque procacem, vocem quoque irrisoriè fingens, & attemperans, loquetur cum hoc populo loquelis labiorum, quæ obscurant potiùs quàm exprimunt, formántque aptè ad significandum sonos, & loquetur insuper altera lingua, nempe non iam ea, qua familiariter vtebatur, ad suos, sed qua duriùs agebat cum alienis. Aget enim non verbis, quæ homines, sed stimulis,

stimulis, quæ belluas agitant, & erudiunt.

12 [n] *Cui dixit, Hæc est requies mea, reficite lassum, & hoc est meum refrigerium: & noluerunt audire.*

12 Dicebam ego prius huic populo, vt lassum reficeret, subleuaret iacentem, subueniret egeno: & mihi ipsi beneficium istud impensum ascriberet. Hæc mea est antiqua, atque propria loquela, quæ misericordiam vbique, & mansuetudinem aspirat. Cùm autem populus loquelam illam audire noluerit, mutabo vocem alio genere, stylóque sermonis.

13 [o] *Et erit eis verbum Domini, Manda remanda, manda remanda, expecta reexpecta, expecta reexpecta, modicum ibi, modicum ibi:* [p] *vt vadant, & cadant retrorsum, & conterantur, & illaqueentur, & capiantur.*

13 Ab illis Dominus capiet sermonis formam, id est, alienam illam loquendi rationem; quam contra illos assumet. Sicut enim illi ad prophetarum verba ridendo dicebant, *manda, remanda,* sic Dominus cùm maximè instent, & premant incommoda, subsannando dicet, *manda, remanda, expecta, reexpecta.* Ex hac dura Domini, dignissimáque peccatorum ludibrio responsione fiet, vt qui tuti sibi, atque prudentes videbantur, retrorsum cadāt, tanquam turpiter ab hoste superati, & illa conterantur ruina: & quasi inducti in venatorum retia capiantur.

14 [q] *Propter hoc audite verbum Domini viri illusores, qui dominamini super populum meum, qui est in Ierusalem.*

14 Propter hoc animos iam, atque aures aduertite, ô illusores, quibus probro fuerunt prophetarum oracula, qui imperium in illos exercetis, qui habitant ciuitatem meam Ierusalem.

15 [r] *Dixistis enim, Percussimus fœdus cum morte, & cū inferno fecimus pactum.* [s] *Flagellum inundans cùm transierit, non veniet super nos: quia posuimus mendacium spem nostram, & mendacio protecti sumus.*

15 Dixistis enim stolida persuasione delusi apud vos, Nihil est quòd à prophetarum minis timeamus, conuenit namque nobis certo, atque stabili fœdere cum inferno, & morte, ne quid nobis ab illis contingat aduersum. Cùm mala inundauerint, flagellúmque diuinum tetram longè latéque peruaserit, nos tamen à communi plaga soluti erimus, & immunes. Quia spem nostram in idolis, quæ mendacium, & vanitatem appellant prophetæ, collocauimus; in quibus, cùm mala ingruant, comprehendántque alios, nos tamen habebimus securum, fidéléque perfugium.

16 [t] *Idcirco hæc dicit Dominus Deus:* [v] *Ecce ego mittam in fundamentis Sion lapidem, lapidem probatum, angularem, pretiosum, in fundamento fundatum.* [x] *Qui crediderit, non festinet.*

16 Idcirco, quia vos, ô illusores, errore seducti speratis in eo, quod vobis futurum est fraudi, atque ruinæ, accipite iam in quo spes vestra sine vllo mendacio, atque periculo niti possit. Ecce ego, quò mysticæ Sionis opus, & propugnaculum ita firmum sit, vt nulla arte conuelli, nullis machinis labefactati possit; in eius fundamento constituam angulare saxum, pretij summi, & firmitatis maximæ, ac summi architecti, qui errare in iudicando non potest, testimonio probatum. Qui crediderit, non ruborem vllum aut confusionem subibit, cuius est signum ab aliorum conspectu festinata fuga.

17 [y] *Et ponam in pondere iudicium, & iustitiam in mensura.* [z] *Et subuertet grando spem mendacij, & protectionem aquæ inundabunt.*

17 Nunc ad vestram confidentiam, ô illusores, & nimiùm stultam, atque securam insaniam reuertor. Expendam vos, vestráque examine, ac pondere seuero, ac iusto: & pro meritorum modo, atque mensura, plagarum quoque modum, atque mensuram remetiar. Dixistis enim impetratam iam esse à morte immunitatem à com-

muni plaga: neque ab inundanti flagellorum procella quicquam esse periculi, quia contra hæc parata erat à mendacio protectio. Ideo ergo flagellum inundans, & grandinis procella, & vis ingens aquarum vos, & spem quam in mendacio posuistis, immò & ipsam mendacij protectionem inundabit, & obruet.

18 Et nullum erit fœdus cum morte, & pactum cum inferno contractum: cùm flagellum inundans ingruerit, conculcabit, atque concidet vos.

19 Quoties, inquam, flagellum peruaserit, inuadet, & prosternet vos, quod ita vobis erit familiare, ac frequens, vt manè ac die perpetuo quodam tractu sibi succedant infortunia. Hoc verò vexationis remedium solum est, quod crassis illusorum ingeniis persuadere possit esse vera prophetarum oracula; quæ tantùm audita minus illis videbantur habuisse ponderis, ac fidei.

20 Hæc porrò vexatio eo vobis consilio inflicta est, vt abiectis idolis, à quibus fallax vobis proponitur fiducia, Deum vnum colatis fidelem, & verum: qui nullum secum ad toti societatem riualem, nullum adulterum admittit. Lectus enim angustus est, neque duos capit, aut patitur amatores: necesse est vt illorum alter ab eo deturbetur: & breue lectuli stragulum, quod vtrumque fouete, ac tegere nullo modo potest.

21 Irascetur Dominus contra Gentem suorum mandatorum subsannatricem, sicut olim contra Philistæos in Baalpharasim, aut contra Amorrhæos in valle Gabaon. Irascetur enim, vt compleat exigentibus id Iudæorum meritis, quod in illos iam antea animo designarat, & per prophetas indixerat, quorum vocibus insultabant Iudæi. Quod tamen opus alienum est ab eo, cuius ingenium liberale est, mitis natura, & ad ignoscendum prona.

22 Has autem minas nolite contemnere, aut eo in loco ponere, quo alia superiora, quæ cum sibilo, ac risu priùs excipiebatis. Ne fortè citiùs constringat, ac duriùs illa vincula, quæ ad illusorum plectendam impudentem audaciam parauerat Deus. Nam certa fide à Domino cognoui consummationem, & stragem vniuersæ terræ, quam vestræ possessioni, atque vsui Dominus attribuit, futuram esse quàm ocyssimè.

23 Audite vocem meam, vocem, inquam, meam iterum, & sæpius audite. Aduertite aures, & sermonem meum non otiosè, aut oscitanter accipite.

24 Tale in vos, ô Iudæi, meum erit consilium, quale agricolæ seduli in colenda, disponendaque terra ad opportunos satus: arat etenim agrum, & subigit, atque emollit sarculo: quod opus est benigni, & sui muneris amantis agricolæ. Non tamen arat tota die, aut terræ sinum semper ad sementem disponit.

25 Nam

18 *Et delebitur fœdus vestrum cum morte, & pactum vestrum cum inferno non stabit. Flagellum inundans cùm transierit, eritis ei in conculcationem.*

19 *Quandocumque pertransierit, tollet vos:* [a a] *quoniam manè diluculò pertransibit in die, & in nocte,* [b b] *& tantummodo sola vexatio intellectum dabit auditui.*

20 [c c] *Coangustatum est enim stratum, ita vt alter decidat, & pallium breue vtrumque operire non potest.*

21 [d d] *Sicut enim in monte diuisionum stabit Dominus: sicut in valle, quæ est in Gabaon irascetur:* [e e] *vt faciat opus suum, alienum opus eius, vt operetur opus suum, peregrinum est opus eius ab eo.*

22 [f f] *Et nunc nolite illudere, ne fortè constringantur vincula vestra.* [g g] *Consummationem enim, & abbreuiationem audiui à Domino Deo exercituum super vniuersam terram.*

23 *Auribus percipite, & audite vocem meam: attendite, & audite eloquium meum.*

24 [h h] *Numquid tota die arabit arans, vt serat, proscindet, & sarriet humum suam?*

25 *Non*

25 *Nonne cùm adaquauerit faciem eius, feret gith, & cyminum sparget, & ponet triticum per ordinem, & hordeum, & milium, & viciam in finibus suis?*

25 Nam cùm terram vomere prosciderit, æquaueritque rastris eius superficiem, feret gith, & cyminum; & suo ordine, & loco triticum seminabit, & hordeum: quibus etiam addet milium, & viciam.

26 *Et erudiet illum in iudicio, Deus suus docebit illum.*

26 Sed cùm ad messem, & aream res deducetur, docebit agricolam Deus, quo iudicio, ac modo in fruges illas ac messes acturus sit.

27 [ll] *Non enim in serris triturabitur gith,* [kk] *nec rota plaustri super cyminum circuibit: sed in virga excutietur gith, & cyminum in baculo.*

27 Nam super gith, & cyminum, in quibus minus operæ, atque studium positum est, non inducentur plaustra serrantia; ad asperam, seuerámque trituram, sed adhibebitur tantùm virga, quæ mitiùs grana à paleis, & siliquis excutiat.

28 *Panis autem comminuetur: verùm non in perpetuum triturans triturabit illum, neque vexabit eum rota plaustri,* [ll] *nec vngulis suis comminuet eum.*

28 Frumenta verò dentatis tribulis, aut serratis carpentorum toris conterentur. Neque tamen semper, aut tritura illa aspera, aut equorum vngulis, aut rotatum dentibus frumentaceam messem, vexabit agricolarum industria.

29 [mm] *Et hoc à Domino Deo exercituum exiuit, vt mirabile faceret consilium, & magnificaret iustitiam.*

29 Hoc idem, quod in colendo agro, metendis, triturandísque frugibus facit agricola, præstitit admirabili consilio, & illustri iustitiæ suæ documento Deus. Nam coluit assidua, ornauítque molli, atque paterna indulgentia populum suum: pòst verò ad aream, & trituram vocabit tribulationis: à qua tamen liberabit postea, reducétque in patriam, sicut agricola purgata duro examine frumenta in horrea recondit.

IN CAPVT VIGESIMVM OCTAVVM COMMENTARIVS.

1. [a] VÆ *corona superbiæ, ebriis Ephraim, & flori decidenti gloria exultationis eius.*] Nouum hîc argumentum aggreditur propheta; agit enim de decem tribuum exitio, causásque breuiter principio reddit, cur eò calamitatis redactus sit populus olim gloriosus & potens. Quòd in *Ephraim* decem tribus intelligantur, nemo nescit, & causa duplex; & quia in Ephraim Regia sedes erat nempe Samaria; & quia ex ea tribu natus Ieroboam, qui primus Rex fuit Israel, postquam defecit à domo Dauid; & id egit conflatis ex auro vitulis, ne populus antiquam religionem retineret. Causa verò tam diræ ac longæ vastitatis in primis fuit superbia: Ideo dicit Isaias *Væ coronæ superbiæ*, id est, superbæ coronæ, seu regno, quod præ se duas alias tribus nihil esse censebat. Deinde ebrietas, siue hæc propriè sumatur, siue figuratè. Propriè quidem, quia cùm Ephraim vallem haberet pinguissimam, de qua statim, ex qua vini copiosus erat prouentus (vndè ab Osea accommodatè ad loci naturam *Vitis frondosa* dicitur, *cap.* 10.) poculis se intemperantiùs dabat. Metaphoricè verò, quia sicut ebrius cæcus, & præceps sine mente in omnem errorem, aut post suas cupiditates ferebatur. De his infrà ad illud. *Omnes mensæ eorum repletæ sunt vomitu.*

Ephraim pro decem tribubus.

2. *Florem* appellat *decidentem*, quia futurum erat vt qui in præsentia florere videbatur, futurúsque diu in ea amœnitate, ac virore, fœdè post ab hostibus conculcatus marcesceret, ac periret. Vbi nota similitudinis subauditur, ac si dicas, Quemadmodum flos qui lætus est, & pulcher momento temporis exiccatur, sic Ephraim, &c. Et sicut pulchritudo tota defluxit, sic etiam exultationis causa subtrahetur. Quid enim exultet populus cuius obscurata, imò obtrita gloria? cui gulæ irritamenta, atque nutrimenta sublata, cuius nitor, atque splendor subitò euanuerit?

Hæc quomodo ab Isaia prædicuntur impleta sunt, aut antequam hæc scriberentur, quia, vt alibi obseruauimus, & communiter obseruant interpretes, non eo ordine à prophetis, qui historicum non agunt, semper res narrantur, quo gestæ; aut vaticinia scripta, quo prædicta fuerunt. Aut, quod mihi verisimilius est, post hæc tempora, in quibus hæc videntur fuisse scripta. Nam licèt magna pars regni Israelitici ante hunc temporis articulum direpta fuerit ab Assyriis, præcipua tamen pars Israelis, in qua Ephraim continebatur, & Samaria, vastata est & in exiliú abducta multò pòst, anno videlicet sexto regni Ezechiæ, vt habes 4. *Reg. cap.* 18. *versu* 9. 3.

[b] *Qui erant in vertice vallis pinguissimæ.*] Hieronymus quem sequitur Haymo, Hugo, & Dionysius, 4.

sius, *vallem pinguissimam* locum esse putant, vbi A erat Gethsemani, cuius vertex, seu caput erat Ierusalem, quia non aliter eminebat supra vallem, quàm vertex supra alia corporis membra. Heb. autem pro *vallis pinguissima* est גיא שמנים *Gesemanim.* Est ergo in explicatione Hieronymi iste sensus, Illi qui antè quam à cognatis alijs duabus tribubus, id est, à Dauidica familia recesserunt, erant in vertice vallis Gethsemani, id est, in Ierusalem, quia eò proficiscebantur religionis gratia, vel certè à Dauide atque Salomone, ad communem totius Israelis causam vocati, illi, in quam, ebrietate, nempe metaphorica, & spirituali errantes ad idololatriam defluxerunt.

Sed quominus sententiam Hieronymi probem,
5. facit, quia Hebr. non est גתשמני *Gethsemani* quod B est nomen Solymitanę illius vallis, & significat *torcular olei*, sed גיא שמנים *Gesemanim*, quod valet *vallem pinguedinum*, seu *pinguissimam.* Scio aliquos velle vallem illam Solymitanam appellandam esse non *Gethsemani*, sed *Gesumenim*, in quibus est Pagninus in expositionibus nominum Hebraicorum, & Lyra in simili tractatu, post librum differentiarum; imò & ipse Hieronymus de nominibus Hebr. in Matthæo; Sed sanè omnes codices emendati, & in his Sixtiani legunt *Gethsemani.* Quare alij putant *verticem vallis pinguissima* esse Samariam; ita Adamus, Foreirus, Pintus, Ribera *in cap.* 1. *Michea num.* 35. Est enim Samaria sita in edito colle, quæ subiectam spectat vallem vineis, oliuetísque visendam, & irriguo solo vberem. Vide C Hadrichomium in Ephraim *num.* 81. Vatablus aliter hunc locum accipit, ita vt *vallis pinguissima* sumatur pro vnguentorum abundantia, quibus madet vertex, id est, caput Israelitarum, qui luxui, poculísque deditì diuinum in se furorem inflammarunt. Sanè verba Hebraica varijs explicationibus patent, sed iuxta vulgatam translationem, & scriptionem illa magis placet, quam secundo loco proposui.

6. [c] *Ecce validus & fortis Dominus, sicut impetus grandinis, turbo confringens.*] Ex hac similitudine apparet quo sensu accipienda sint illa superiora, eo nempe quo explicuimus de floribus, vino, frugibúsque, quas fundit vallis pinguissima, quam ex alto despectat vrbs Samaria, tanquam illius D excelsus vertex. Nam impetus grandinis, & aquarũ vis ingens, & torrens sternere solēt, & populari, quæ ex agris hortísque capiuntur. Hæc verò calamitas seu tempestas peruasura dicitur spatiosam terram; quia regnum Israel, cuius caput Samaria, magnam terræ promissionis partem occupabat. Etiam si hìc tantum accipias id quod ab alijs Assyriorum regibus relictum sexto Ezechiæ anno populatus est Salmanassar.

7. [d] *Pedibus conculcabitur corona superbia.*] Vt grando, & turbo flores frugésque prosternunt, ita vt Ephraim abdomini, ac luxui fomenta non suppetant, sic etiam hostes aderunt, qui quod in eo populo gloriosum erat, & regiæ superbiæ insigne, E pedibus conculcent, ac fœdent. Optimè verò extrema extremis, & infimis summa coniungit. Nam coronam, quæ supra altissimam corporis partem eminet, & radiat, infimæ, id est, pedibus calcandam subiecit.

8. [e] *Et erit flos decidens, &c. quasi temporaneum ante maturitatem autumni, quod cum aspexerit videns, statim vt manu tenuerit deuorabit illud.*] Vsu communiter fit, vt quæ valde cupimus, maximè si im- *Primum in fructibus maximè expetitum.* A maturitas cupiditatem acuit, & moratur, eadem vbi se primùm ostendunt, auidè arripiamus. Appetimus autem quæ in fructibus prima sunt, quia ab illis propter immaturitatem nimis diu abstinuimus. *Prouerbiū.* Quare hæc sermę in prouerbium abierunt, sumunturque pro re maximè desiderabili, & in hunc sensum accipio illud *Mich. cap.* 7. *Pracoquas ficus desiderauit anima mea*, id est, eo studio desideraui iustos, quo præcoquæ ficus desiderari solent. *Michææ 7.* Et *Osea cap.* 9. *Quasi vuas in deserto inueni Israel, quasi prima poma ficulnea vidi patres eorum.* *Oseæ cap. 9.* Est autem pro *temporaneo* Hebraicè בכורה *bicora*, quod interdum vulgatus vertit *primitiua*, interdum *ficus primi temporis.* Vt *Ierem. cap.* 24. *vers.* 2. Nonnunquam, *pracoquas ficus*; *& prima poma ficulnea*, vt modò in B Michea, & Osea vidimus, & hoc loco Septuaginta vertunt *pramaturas ficus.* Quamuis autem Hebraica vox plura significet, ea nimirũ, quæ primùm fundit arbor, tamen iam vsu existimo accommodatum esse primis ficulneæ fructibus, quos *grossos* appellant Latini; Ponico verò vocabulo *albacoras* dicuntur, absque dubio ab Hebraica voce בכורה *bicora*, quas Hispanè *Breuas* appellamus: quos esse suauissimas in Palæstina, ex locis nuper adductis coniectare licet. Et fortasse *Cant.* 2. vt sponsus facilius in agrum educeret sponsam, proposuit ibi esse ea, quæ maximè solent oblectare palatum. *Ficus*, inquit, *protulit grossos suos.*

Vt ergo iam ad institutum redeamus, significat 9.
propheta ea auiditate inuasuros Assyrios Israelis C terminos, capturósque prædam, atque ea celeritate direpturos, quæ apud illos in pretio atque in honore sunt, qua communiter homines in Palæstina in grossos inuadunt, vorántque, vbi primùm maturuere, quod, & auidè faciunt, & facilè.

[f] *In die illa erit Dominus exercituum corona glo-* 10.
ria & sertum exultationis residuo populi sui.] Hæc spectant ad duas tribus, quibus Assyriæ vires nihil attulerunt damni, quo tempore decem tribus ingenti clade sunt affectæ. Vt autem decem tribubus corona decidit, & flos emarcuit, sic eodem tempore duarum tribuum corona magis emicuit. Neque id mirandum, quando coronã illam superbiæ vanitas contexuit, & ambitio, hanc verò Dominus; Imò Dominus ipse futurus esse dicitur duarum tri- D buũm corona exultationis, & gloriæ. Hæc verò spectant Regnum Ezechiæ, in quo hæc, & quæ statim subijciuntur, abundè floruerũt. Nam propter victoriã diuinitus partã de Senacherib, plurimas alias obtinuit Ezechias, vt vidimus ad illud *cap.* 14. *vers.* 29. *De radice colubri egredietur Regulus.* V. de 4. *Reg. cap.* 18. Describit autem hic Isaias eo omnia, quæ in optimo principe, & statu reipublicæ optimè constituto spectari solent. *Spiritus iudicij sedenti super iudicium, & fortitudo reuertentibus de bello ad portam.* Fuit enim fortitudo, non pauor, aut languor in militibus, vt auderent ardua, & vigor ille animi, ac corporis, vt cùm à bello redirent post longam contentionem, vegeto tamen corpore & in- E tegris viribus reuertebantur ad portam, vnde ad bella prodierant. Fuit iudicium, æquitas & prudentia in Rege ad continendum in officio populum; nihil denique abfuit, quod in felice, atque præclarè instituta republica desiderari possit.

[h] *Verùm hi quoque pra vino nescierunt & pra* 11.
ebrietate errauerunt.] Non diu permansit in ciuitate iudicium, atque religio; atque adeò neque corona, de qua modò. Quia quemadmodum decem tribus antea, sic istæ duæ postea errauerunt à vino,

vino, id est, abierunt Gentium ritu ad Idulorum insaniam. Quare postea passæ sunt eadem, quæ tribus aliæ pertulerunt incummuda. Describit autem illius temporis statum infelicem, vbi sacerdos, & propheta æquè, ac vulgus imperitum, ac leue, dum suo genio intemperanter indulgent, poculísque frequentibus vacant, ab alia ebrietate spirituali absorpti sunt.

12. i *Omnes enim mensæ repletæ sunt vomitu, sordiúmque, ita vt non esset vltra locus.*] Mirè explicat intemperantem illorum hominum voluptatem, qui barbararum gentium morem secuti, tantum non in poculis, & escis summam felicitatem posuerunt, quibúsque non modò indecorum non erat ingurgitare se cibis, ac vino, sed in lautioribus conuiuiis erat penè legitimum. Quare voces *vomere*, & *vomitus* in re conuiuiali frequentes. Immò vt alicubi legisse me memini, &, vt audio, nostra etiam ætate aliquibus nationibus familiare est vt inter fercula vasa quædam vomitoria apponantur, quò lurcones illi leuato per vomitionem stomacho rursus integri instaurent epulas. Sanè Plutarchus *lib. de præceptis salubribus non longè à fine* id vsitatum esse indicat. *Vulgus*, inquit, *hominum qui vacationis gratia impleui corpus, & vice versa explendi gratia inutia natura euacuant, ingluuie non minus, quam inanitate torquentur. Immo verò tanquam deliciarum vinculo grauantur ingluuie, inanitatem semper, vt locum voluptatibus machinantur.* Quòd si mensæ vomitu, sordibúsque repletæ sunt, quid quæso fœdius? quid quod magis horreat vrbana mundities? cui non mouerent nauseam esculenta frusta vinum redulentia? neque id solùm faciebant homines vulgò asoti, & intemperantes, quibus pudoris aut modestiæ nulla, aut certè leuis est cura, de quibus Cicero *lib. 2. de finibus. Nolim mihi fingere asotos, vt soletis, qui in mensam vomant.* Et *Philip. 2. Ab hora tertia bibebatur, ludebatur, vomebatur.* Sed etiam viri nobilissimi. Ex quo intelligi potest, quàm fuerit profusa ignobilis plebeculæ, in illud genus intemperantia, quam nuper indicabat Plutarchus. Dixit hoc de Iulio Cæsare Cicero *in oratione pro Deiotaro.* Et idem de Balbo *lib. 13. Epist. ad Atticum, Epist. 50.* De Caio Caligula Philo *de legatione ad Caium, parum à principio. Pleno*, inquit, *ventre non satiabatur concupiscentia, accedebant eò balnea parum tempestiua, tum vomitus, rursúsque compotationes.* Idem de Vitelllo Suetonius *in eius vita*, & Dio Cassius, qui frequenter vomitione leuato stomacho, multis dapibus vnus sufficiebat. Quæ morum atque epularum intemperantia videtur quoque irrupisse in Iudæorum mensas, vt docet hic locus non obscurè, & alia non pauca, quæ vomitum cum epulis sæpe coniungunt. Neque tamen improbo, siquis putet, quia copiosas epulas sequi solet vomitus, *vomitum* pro ingluuie sumi, & nimia ciborum intemperantia.

In mensis nō solum intemperantes comedunt, sed etiam vomunt.

13. Miramur sanè hæc, & meritò in barbaris, qui nati potiùs videntur abdomini suo, quàm vt altiora spectent, & meliora meditentur, sed idem reprehendit propheta in populo Dei diuinis præceptis ad temperantiam, & pietatem, immò ad filiorum munditiem, & elegantiam exculto. Perfecit tamen praua consuetudo, vt à parentum moderatione, ac parsimonia ad barbararum Gentium ingluuiem, vomitúmque degenerarent. Hinc verò ortum est vt mentes habuerint vsque adeò hebetes, ac stolidas, vt vera Dei iudicia non intellexerint, declinarintque ad id, quod ebrietati proximum est: nempe deorum cultum, qui immoderatum illarum mensarum luxum adeò non auersantur, vt etiam commendent.

14 Porrò pro *vomitu sordiúmque* Heb. est קִיא צֹאָה *kisoa.* quod Aquila teste Hieronymo, transtulit *vomitum sordium.* Symmachus simpliciter *vomitum.* Certè in Hebraico textu nulla particula est, quæ respondeat coniunctioni *que.* Illud, *vt non esset postea locus*, aut significat nullum esse locum, vbi non essent eiusmodi conuiuia, & vomitus: aut certè ita esse plenum, & oneratum stomachum, vt nullus sit in eo locus, quem epulæ illæ immoderatæ non infarciant; aut eò esse progressam Iudæorum ingluuiem, vt nullus sit locus quo procedere possit vlteriùs. Intelligi hæc possunt non tantùm de ebrietate ac vomitu propriè, sed etiā de idololatria, figuratè, inquam, esse profusum intemperātissimè populum illū explicat aptissimè ebrietatis, & vomitus metaphora. Et facit hūc, quòd qui animum ad inanium deorum cultum traducebant, in lucis, ac montibus sceleratas, & execrabiles obibant mensas, replebántque impuro atque obscœno vomitu. Quare Deus *Ezechielis cap. 18. vers. 6.* illi vitam promittit, *qui in montibus non comederit, & oculos suos non leuauerit ad idola domus Israel.*

15. k *Quem docebit scientiam, & quem intelligere faciet auditum? ablactatos à lacte, auulsos ab vberibus.*] Hunc locum Hieronymus sic accepit, vt tantum putet capaces esse cælestis disciplinæ eos, qui solido nutriuntur cibo, & ab vberibus depulsi sunt; quem sequuntur S. Thomas, Haymo, Dionylius, & Hugo. Dicuntur autem *ablactati, & ab vberibus auulsi*, ad quos Deus vtiliter loquitur, qui ab infantilibus studiis auocati, à blandioribus deliciis & terrenis voluptatibus animum abdicarunt. Cùm autem tam sacerdotes, quàm prophetæ ad hæc infantilia inhient, ebriíque sint infidelitatis vino, & sæcularium voluptatum studio capti, sic denique in cælestem institutionem affecti, vt nihil apud ipsos ponderis habitura sit diuina monitio, ideo ad cælestem disciplinam indociles esse significat. In quem sensum communiter viri spirituales hunc locum accipiunt. Ad quam sententiam facit illud Pauli *ad Hebræos 5.* qui videtur hūc respexisse, *Omnis enim, qui lactis est particeps, expers est sermonis iustitiæ, paruulus enim est.*

Quis cælestis disciplinæ capax.

16. Alij secus exponunt existimántque illos qui pro ætatis progressu, vitæque instituto magistri esse debuerant, vt pote sacerdotes, & prophetæ, ignoratione tamen, atque consiliis esse infra annos, & sensus infantiles. ac si dicat propheta. Ecquis erit iam qui non otiosè & vanè sermones meos excipiat, quando hi, qui magistri existimantur in populo perinde sunt, atque si modò à maternis vberibus essent auulsi. Ita Vatablus, & Foreirus. Neque displicet Adamo, qui idem sentire dicit Hebræorum magistros. Quam sententiam, vt notauit Foreirus meo iudicio perspicuè tradit Paulus 1. *Corin. 14. vers. 21. Fratres nolite pueri effici sensibus, sed malitia paruuli estote, sensibus autem perfecti estote. In lege scriptum est quoniam in aliis linguis, & labiis loquar populo huic, & nec sic exaudient me.* Quæ posteriora verba cùm expressa sint hoc ipso loco apud Isaiam; sequitur in prioribus Paulum ad eūdem locum allusisse. Sunt autem in hac explicatione duo notanda, alterum, posteriorem partem enuntiandam esse cum interrogatione. *Quem docebit scientiam?* &c. *ablactatos à lacte? auulsos ab vberibus?* Alterum, hic subaudiri similitudinis notam in hanc senten-

1. Cor. 14.

sententiam, *eos, qui sunt sicut ablactati a lacte*. In quam ego sententiam magis inclino propter Paulum, etsi priorem tot Patrum auctoritas muniuit. Addo ad extremum hoc idem docuisse Paulum
Ad Hebr. 5. intentum credo in hunc locum *ad Hebraeos. 5. Imbecilles facti estis ad audiendum. Etenim cum deberetis magistri esse propter tempus, rursus indigetis, vt vos doceamini, quae sint elementa exordij sermonum Dei. Et facti estis quibus lacte opus sit, non solido cibo. Omnis enim, qui lactis est particeps, expers est sermonis iustitiae, paruulus enim est.*

17. l *Quia manda, remanda, expecta, reexpecta, modicum ibi, modicum ibi.*] Qui posteriorem expositionem amplexi sunt, putant in his verbis aliquid esse quod cantari solemni, atque vulgari modulo solitum esset à pueris, aut quod ad puerilem institutionem adhiberi consueuissent magistri. Et quidem si Hebraici sermonis ordinem, & iuncturam obserues, apparet canticum esse, neque parum ad poeticos numeros, aut melicos sonos concinnatum: nunc autem ad verbum sic reddunt, *Praeceptum post praeceptum, praeceptum post praeceptum: lineam post lineam, lineam post lineam modicum ibi, modicum ibi.* Quasi pueris ipsis dum adhuc sunt in ipsis incunabulis, puerilis disciplinae cantare mos sit; dum hodie praeceptum vnum docili ingenio audiunt, & rursus alterum cras; & dum hodie scribendo aut pingendo lineam vnam ducunt, & cras adiiciunt alteram, dum hodie modicum, & cras item modicum in arte proficiunt, euasuros in viros magnos, & praeclaros artifices. Quod etiam nunc ex Hesiodo tritum est apud omnes. *Paruo adde paruum, & fiet magnum.* Seu certè vt Dominus apud homines aetate grandes, motum autem leuitate, atque in sapientia infra pueros balbutiendo occinat. *manda remanda*, &c. Indicans illos ad priorem disciplinam indociles esse, idque *in loquela labij atque in lingua altera* quasi Deus subsannando blaeso sermone, & infantiliter balbutienti illis obiiciat per mimesim infantiles ineptias. Neque credo sine causa dixit, *in loquela labij*, quia literae labiorum pueris maximè familiares sunt, quia facilius ab illis exprimuntur. nempe B. M. P. quare illi *papam* patrem, *mamam* matrem, *babam* aquam appellant; quae literae compressis labiis formantur, & iure optimo infantiles vocari possent.

18. Communis tamen sententia cum Hieronymo mimesim agnoscit hic, alio tamen sensu; non quidem vt ostendat Deus infantile Iudaeorum ingenium, & caelestis indocile disciplinae, sed vt reddat causam cur illi doceri non debeant. Quia nimirum cum sibilo excipiunt, & risu prophetarum oracula. Mimesis verò in eo est, quia Deus repetit eo prorsus modo, ac sono vocis id, quod vaesanus populus occinere sit solitus prophetarum oraculis. Erat frequens in prophetarum ore verbum צוה *tsauah*, quod *mandare*, seu *praecipere* est, vt *hac mandat* seu *praecipit Dominus*. & verbum קוה *kauah*, quod *expectare*: & vox *modicum*. De *expecto*, & *mando*, satis multa sunt exempla, à quibus commemorandis abstineo. De *modicum*, minus saepe, non tamen rarò. *Isaiae 10. Adhuc enim pauxillum, modicumque, & consummabitur indignatio. Oseae 1. Adhuc modicum: & visitabo sanguinem Iezrael. Aggaei 2. Adhuc vnum modicum, & ego commouebo caelum, & terram.* Cùm ergo prophetae à Domino haec insipienti populo saepius inculcarent, ipsi irrisoriè, & cum fastidio propheticas voces imitati dicebant, *manda, remanda*, ac si dicerent. Quid nos importunis, atque mo-

A lestis sermonibus obruitis? Haec ergo eadem verba item per mimesim, rursus repetit Deus, neque irrisoriè minùs, neque cum fastidio minori, de quorum sensu postea.

m *In loquela enim labij, & in lingua altera loquetur ad populum istum.*] Hieronymus per *loquelam labij* intelligere videtur, non iam benignam admonitionem ad futura, sed praesens infortunium. Haec verò *altera lingua* est ab ea quam Deus habuit familiarem. Ac si dicat, aget iam vobiscum Dominus, non vt cum rationali natura amica exhortatione, aut rationibus ad persuadendum idoneis, sed stimulis, & plagis, quibus bruta corrigi, aut exagitari solent. Mittet enim ad vos non prophetas, qui diuina perferant mandata, sed Chaldaeos, qui ferro, exilioque conficiant. Ita penè Hieronymus, quem alij sequuntur. Et iuxta hanc expositionem videtur in priori parte repetendum *altera*, in hunc modum. *In loquela enim altera labij, & lingua altera loquetur.* Quod planè docuit Paulus 1. *Corint. 14. vers. 21.* Vbi citans hunc Isaiae locum ait. *Quoniam in aliis linguis, & labiis aliis loquar populo huic.* Neque verba Pauli quae proximè antecesserant, huic explicationi quicquam facessunt negotij: etiamsi demos ad hoc Isaiae testimonium respexisse. Nam admonet Corinthios ne paruuli sint sensibus, ne experiantur, quod ab Isaia dictum est, & quod in *altera lingua* significatum. In hunc sensum explicari posse videtur illud Pauli *ad Galat. 4.* qui postquam de Galatis grauiter conquestus est ait. *Vellem autem esse apud vos modò, & mutare vocem meam, quoniam confundor in vobis. Mutare vocem* est seueriùs agere cum ipsis, neque iam appellare filios, quia in illis confunditur, sicut nobilis pater in degenere filio. Sic autem fascinati Galatae degenerarant à Christo, vt iterum essent parturiendi à Paulo, & Christus iterum formandus. Ita Claudius Altissiodorensis, & eodem penè modo S. Thomas & Primasius. Quod ergo Isaias explicuit per *alteram linguam*, id Paulus significauit per *vocis mutationem*.

19. Graue expectat supplicium eos, qui verba Dei contemnunt.

Ad Galat. 4.

S. Thomas in *loquela labij* obscurum sermonem intelligit: quia qui in loquendo nihil praeter labia mouent, neque ad formandas voces linguam, palatum, aut alia ad fingendas voces instrumenta adhibent, intelligi plerumque non solent: quia illi non tam exprimunt, quàm opprimunt, & obscurant sonos. Quae sententia mihi difficilis non est, quia, vt suprà diximus, verba, aut potiùs literae labiorum infantiles sunt, blaesoque ac balbutienti ore ab illis proferuntur. Et quidem hoc esse ab Isaia *cap. 6.* praedictum docet Christus *Matthaei 13. vers. 13. Ideo in parabolis loquor eis, quia videntes non vident, & audientes non audiunt, nec intelligunt: vt adimpleatur in eis prophetia Isaiae, Auditu audietis, & non intelligetis*, &c. *Parabola* autem, id est, formâ loquendi obscurior, *loquela labij* vocari potest. 20.

20. Obscurè loquetur Deus eis, qui prius eius verba audire noluerunt.

Septuaginta pro *in loquela labij* transferunt, *irrisoriè*. Et sanè vox Hebr. לעג *lahhag*, in Scriptura plerumque *irridere* significat. Neque haec lectio contraria est vulgatae translationi; sed illam explicat, & attollit magis. Non enim ab illa mimesi, de qua suprà, abesse potest irrisio. Nam sicut ad eos, qui verè infantes aetate sunt, mimesis illa mollissimae cuiusdam beneuolentiae argumentum est, quare teneris filiis, dum blandiuntur patres, blaesa atque infantili lingua balbutiunt; sic dum eo sermonis genere aliquis ad aetate grandes, ingenio verò, & moribus infantes agit, planè irridet, & vile aliquid, & futile esse, demonstrat. 21.

22. n *Cui dixit, hæc est requies mea, reficite lassum, & hoc est meum refrigerium, & noluerunt audire.*] Ostendit propheta quænam sit loquela illa prior, cui longè dissimilis futura est loquela altera, qua deinceps vsurum se Dominus minatur in populum contumacem. Significarat enim Dominus sæpe, id sibi futurum esse gratum, si pauperum, & miserorum cura cuilibet esset præcipua, vt ex Isaia *cap.* 1. didicimus. Quod vsque adeò prophetis erat familiare, vt ferme iam in prouerbiū abierit: vt indicat Zacharias *cap.* 7. *Numquid non sunt verba, quæ locutus est Dominus in manu prophetarum priorum*, &c. *misericordias & miserationes facite vnusquisque cum fratre suo.* Et deinde ostendit quid supplicij inflixerit illius legis transgressoribus, id nimirum, quod in *lingua altera* suprà cum Hieronymo significari diximus, quod mox indicat.

Misericordia à Deo maximè commendata.

23. o *Et erit eis verbum Domini, Manda remanda*, &c.] Hæc *altera lingua*, & quasi aliena à Domino, cui proprium est misereri semper & parcere. A quo quid alienius quàm irridendo exagitare, atque vrere; aut puniendo conficere? Porrò hæc materialiter sumuntur pro *irrisione*, & *sanna*: quia his verbis populus væsanus irridebat, subsannabàtque prophetis, cùm ad ipsum Domini mandata perferrent. Deinde Hebræorum more nota similitudinis subaudienda est, in hunc modum. Sicut vos ad prophetarum verba ridendo dicebatis *manda remanda*, &c. Sic Dominus, irridebit, contemnétque. Ponitur autem per Synedochen hoc genus irrisionis pro quacumque irrisione amara, atque offensionis

24. plena. Huiusmodi irrisionis, cui admixta indignatio est, atque exprobratio, & negatio pariter eorum, quæ petuntur cum amara repetitione illorum, quæ cum molestia audiuimus, aut iniuria; exempla sunt apud profanos plurima, & nos vulgò quotidie passim audimus. Sufficiat nunc vnum Virgil. *lib.* 11. *Æneid.* apud quem Turnus cum offensione repetit quod à Drance dictum fuerat.

Nulla salus bello.

Quid verò sibi velit illa dictorum repetitio statim indicatur.

25. p *Vt vadant, & cadant retrorsum.*] Hoc supplicium est eorum, qui non inurbanè solùm, sed etiā impudenter suggillabant, & cum cachinno excipiebant propheticas minas, nempe, *vt cadant*, & *illaqueentur*, &c. Vide quantum intersit inter humana atque diuina scommata, siue conuitia. Nam à conuitiis hominum nihil prophetis, in quos iactabantur, accidit aduersi; à Dei verò maledictione id nacti sunt homines, *vt cadant*, & *illaqueentur*, &c. Quare vehementer horrere debent pij, atque prudentes animi ad illa quibus diuina respondet irrisio, vt illi qui contra Christum fremuerunt, de quibus *Psal.* 2. *Qui habitat in cælis irridebit eos*, & *Dominus subsannabit eos.* Sed dura illis atque horribilis imminet subsannatio, qui surdas præbent aures, & induratos animos ad diuinas voces, contra quos *Prouerb.* 1. *vers.* 24. *Quia vocaui, & renuistis, extendi manum meam, & non fuit qui aspiceret*, &c. *Ego quoque in interitu vestro ridebo*, & *subsannabo.* Iisdem penè verbis vtitur Isaias, quibus nunc in eadem offensione contra duas tribus, suprà *cap.* 8. *vers.* 15. *Et offendent ex eis plurimi, & cadent*, &c.

Valde timenda diuina irrisio.

26. Illud verò *retrorsum*, non sine causa additum est. Communiter in eiusmodi casu aliquid putatur esse deterius. Nam qui in faciem cecidit, videt, at qui retrorsum, neque locum videt, neque se erigit facilè. Eo modo cecidit Heli 1. *Reg. cap.* 4. *vers.* 18. *Cecidit de sella retrorsum, & fractis ceruicibus mortuus est.* Vide quàm fuerit grauis casus iste. Sic ceciderunt Iudæi *Ioan.* 18. Causa verò cur casus iste grauis sit, ostenditur *Prouerb.* 4. *Via impiorum tenebrosa, nesciunt vbi corruant.* At viri iusti in faciem cadunt, vt Moyses *Num.* 16. Ezechiel *cap.* 2. Discipuli tres in Christi transfiguratione *Matthæi* 17. Qui corporis habitus adorantis est potiùs, & vltro cadentis, quàm eius, qui inuitus sternitur alieno pulsu.

Casus retrorsū grauis.

Ego quidem hæc pro moribus satis existimo dicta esse opportunè; sed alias ob causas arbitror casum istum retrorsum grauem, & ignominiosum putari. In luctatoribus constat victum retrorsum cadere, quia cadit consertis cum victore manibus: & si aliquem vi, ac pulsu aliter cadere contingat, id maximè agunt aduersarij, vt ipsum resupinent, quia supini manibus, ac genibus nisi, vt resurgant, nequeunt. Quare dum casum retrorsum minatur Deus, illud proculdubio minatur, vincendos esse ab aduersariis in pugna, sicut ab antagonistis sterni solent palæstritæ. Seu certè casus retrorsum ideo grauis est, vt modò dicebamus, quia (vt in mutis, iisdémque fortissimis animantibus spectare licet) qui eo modo cadunt, ægrè admodum surgunt. Si taurus resupinus cadat, etiam dum maximè furit, sic hæret immotus, vt infantibus ioco, atque ludibrio sit. De equis, & mulis id maximè timent rustici, præsertim si locus sit depressus, & vtrinque sit aliquid vel molliter accline. Tunc enim cùm se commouere non possint, aut inedia pereunt, aut lupis prædæ sunt. Et equi, qui eo modo ceciderunt vulgo Hispanorum dicuntur *asobrnados.* 27.

q *Propter hoc audite verbum Domini viri illusores, qui dominamini super populum meum*, &c.] *Illusores* vocantur illi quibus probro fuisse dicuntur prophetarum oracula: quia iam falsa quadam religione, seu errore potiùs animum occupatum habebant. 28.

r *Dixistis enim, Percussimus fœdus cum morte, & cum inferno fecimus pactum.*] Verisimile hinc apparet quo tempore irrisoria mimesi prophetarum oracula irridebant illusores isti, causam addidisse cur illorum minæ formidandæ non essent: dicebant enim, aliis se iam legibus, alia religione duci, iniisse videlicet fœdus cum morte & cum inferno, ex lege conuenisse, vt nihil ab illa timendum sit periculi. Quare quæ de inferno, ac morte quotidie sonant propheticæ minæ sibi iam non esse terrori, neque curæ. Quia de idololatria hic sermo est, vt constabit illicò magis, mihi videtur non improbabile, si existimemus hinc aliquid redolere superstitionis gentilicæ; Sicut gentes *mortem*, id est, *Atropon* aut *fatum*; & *infernum* nempe *Plutonem* aut *ădēn*, in diis numerabant, sic gentilicum ritum imitati illusores hi, eosdem etiam tanquam Deos venerabantur, in eum errorem, & væsaniam inducti, vt sibi persuaserint neque ab inferno, neque à morte quicquam sibi esse metuendum. Nisi mauis, quod magis reor, duobus his modis rem eamdem significari. Est enim frequens vt *infernus* pro sepultura, & morte adhibeatur, & vt res aut obseruatione digna, aut maximè certa aliis, atque aliis modis significetur. 29.

Peccatoris obstinata audacia.

s *Flagellum inundans cum transierit, non veniet super nos, quia posuimus mendacium spem nostram.*] In summa ærumnarum inundatione, & copia, etiam si alia omnia malorum tempestas, siue abyssus absorbeat, nunquam tamen nos, aut nostra contin- 30.

get;

get; quia à mendacio nos, nostráque dependent. *Mendacium* in Scriptura aliquando pro *idolis* vsurpatur, vt docet Hieronymus in illud *Osea cap. 7. vers. 1. Quia operati sunt mendacium.* Et indicat Haymo dum in *mendacio, diabolum* intelligit. Non est verisimile illusores illos quantumuis essent insipientes, qui dominabantur in Ierusalem, dixisse ideo se non timere, quia in mendacio, id est, in re vana spem locauerunt suam. Quis enim sibi à re vana, ac mendaci, securitatem, atque otium promittat? Sed quia reuera mendacium erat, & vanitas, idolum, quod suis cultoribus nimis insolentes, ac securos spiritus afferebat, ideo propheta dicit, spem esse positam in eo, quod ipsi, si saperent, mendacium vocare debuissent. Sed quia hæc non videntur prophetæ verba, sed illusorum à propheta per mimesim repetita, ideo paulò videtur durior hæc explicatio. Qoare magis consequenti filo, videtur explicari posse; si hæc verba ita illusoribus tribuamus, vt ipsi etiam vsurpent verbum, quod de idolis sæpe à prophetis soliti essent audire, nempe idola nihil esse nisi vanitatem & mendacium, in hanc sententiam. *Posuimus spem nostram in eo, quod vos mendacium appellatis.* Aut fortasse nomen mendacij adiunctum idolis non malè audiebat apud Gentiles; quia subiectum, de quo dicebatur, vocem illam alioqui turpem honestam reddebat. Talia sunt plurima nomina, apud omnes Gentes, quæ cùm turpe aliquid ex prima institutione significent, honestissima iam sunt, neque quicquam olent indecori quibusdam familiis accommodata. Nihil audiunt turpe, vel ignobile apud Romanos *Bruti, Porcij, Asinij*, cùm tamen nomina vnde appellationem illam traxere, aliquid significent indecorum. Sicut contra honestæ quædam voces apud fideles malè audiunt, quia à gentilibus idolis accommodatæ sunt. Quales sunt *dæmones, dæmonia*, quæ ex sua institutione aliquid sonant honestum, & felix. Idem dicendum de voce *hostis*, & *Tyrannus*, qui nunc malè audiunt, cum olim *principes* & *peregrinos* significarent, propter eos qui eo nomine & munere abusi sunt.

Regula. Multa nomina honesta, ratione subiecti, turpia; & contrà multa turpia honesta redduntur.

31. Hæc de idolis satis mihi videntur dici posse verisimiliter, sed fortasse hoc loco *mendacium* sumitur pro pseudoprophetarum nugis, qui omnia felicissima promittebant populo nimiùm credulo. Quorum persuasione delusi nihil ab hostibus, nihil à terræ, nihil à cœli minis timendum sibi blandiebantur, quæ cùm veri prophetæ mendacium esse proclamarent, ipsi tamen illusores in illo mendacio, quod non mendacium, sed oraculum esse statuebant, confidere se profitebantur.

32. [t] *Idcirco hæc dicit Dominus Deus, Ecce ego mittam in fundamentis Sion lapidem.*] Hinc iam assurgit propheta ad altissimum de Christo vaticinium; & vbi reliqua omnia ostendit esse mendacij atque inanitatis plena, docet in quo vno esse possit spei nostræ stabile fundamentum. Idcirco, inquit, quia vos, ô illusores, errore seducti speratis in eo, quod vobis futurum est fraudi, atque ruinæ, accipite iam in quo spes vestra sine vllo mendacio, atque periculo niti possit. Est autem vsitatum tum in aliis sæpe, tum in hoc propheta maximè, vt ad Christum, Euangeliique tempus ab eius figura, seu ab eo, quod eius memoriam excitat, gradum faciant; deinde se ad institutam narrationem, seu prophetiam referant. Excitauit autem veri, atque stabilis fundamenti memoriam, firmamentum illud fallax, in quo illusores Iudæi spem salutis collocauerunt, quod *mendacium* appellatur. Hæc verò prophetia de Christo claritatis gratia includenda est parenthesi: quia post illam statim superior contexitur narratio.

Hic notandum Dei mitissimum ingenium, qui cum prouocatus esset ad iracundiam ab ingrato, atque impudenti populo, qui mendacium, & nugas diuinis oraculis prætulisset; tamen illud beneficium pollicetur, quo neque mente concipi potest vllum illustrius. Quod etiã obseruauimus ad illud *cap. 1. Lauamini, mundi estote.* & ad illud *cap. 7. Propterea dabit Dominus ipse vobis signum.* Facit hùc illud *Osea cap. 2.* Vbi cùm Dominus dixisset. *Ibat post amatores suos & mei obliuiscebatur.* subdit, *Propter hoc ego lactabo eam, & ducam eam in solitudinem, & loquar ad cor eius.* Est enim optimi medici, vbi morbum videt magis ingrauescere, eò accurrere ocyùs, eò incumbere, ibi assidere vigilantiùs. 33.

Post minas Deus ad spē vocat.

[u] *Ecce ego mittam in fundamentis Sion lapidem.*] 34.
Hæc prophetia de Christo sub hac prouerbiali forma primùm à Dauide posita est *Psal. 117.* nunc paulò explicatiùs ab Isaia: postea repetita à Christo *Matthæi 21.* & à Petro *Actor. 4. & Epistol. 1. cap. 2.* & à Paulo *ad Rom. 9.* Expositionem adduximus in Actis. Hic nihil addendum occurrit præterquam quòd *fundamentum* dicitur esse *Sion*: vel quia, vt sæpe diximus, & apud Zachariam pluribus, *Sion* typus est Ecclesiæ, cuius fundamentum est Christus; vel quia ad *Sionæos*, id est, ciues Ierusalem loquebatur, qui spei suæ fundamentum in mendacio locauerunt. Deinde pro eo quod vulgatus transtulit, *in fundamento fundatum*, Hebr. est מוסד מוסד *musad, musad.* id est, *fundatum, fundatum*: In qua repetitione mira est epitasis, qua significatur firmissimum fundamentum, quod vi nulla conuelli, aut labefactari possit.

Illud item obseruandum ad extremum vbi vulgatus legit *angularem pretiosum in fundamento*, in Hebr. esse פנת יקרת מוסד *Pinath, ikrath, musad*, ita vt duæ priores voces sint in statu regiminis. Ex quo elucet sensus illustris, quo ostenditur totam pulchritudinem fundamenti fundatam esse in eo fundamentali, & angulari lapide. Ad verbum sic reddo. *Angulum pretiositatis fundamenti.*

Quia locus iste illustris variè redditur, aliquod 35.
puto esse operæpretium, si eius discriminis ratio tradatur. Paulus *ad Rom. 9. Ecce pono in Sion lapidem offensionis, & petram scandali.* Eodem modo Petrus *epistol. 1. cap. 2.* Quod quomodo ex hoc Isaiæ loco sumi possit, non video. Communiter existimatur hoc testimonium à Petro, & Paulo ex duobus Isaiæ locis fuisse conflatum; *ex cap. 28.* in quo nunc sumus; vbi de lapide angulari agitur: & *ex cap. 8.* vbi de Domino exercituum dicitur. *Erit vobis in sanctificationem, in lapidem autem offensionis, & petram scandali duabus domibus Israel.* Neque id displicet. Vt enim ad illud Zachariæ *cap. 9. Exulta satis filia Sion,* & *cap. 11. num. 34.* diximus, non solum è duobus locis vnius auctoris, sed etiam diuersorum testimonium vnum componi solet. Sed mihi valde videtur probabile, vtrumque Apostolum respexisse non tam ad Isaiæ locum immediatè ac proximè, quàm ad Christi testimonium, qui postquam *Matth. cap. 21.* adduxit Isaiæ verba ex hoc *cap. 28.* addidit, *Et qui ceciderit super lapidem istum confringetur, super quem verò ceciderit, conteret eum.* Quod nihil aliud est quàm esse *lapidem offensionis, & petram scandali.* Ad quam cogitationem facit tum quia *in c. 8.* non videtur sermo esse de Christo,

Ad Rom. 9.

1. Petri ca. 2.

quia *Dominus exercituum* appellatur; tum quia cùm Petrus *Actor* 4. cum Iudæis ageret, non addidit posteriora verba, quia cum ex eo Isaiæ loco non essent, neque de Messia tradita existimarent, non facilè tunc Iudæi, qui nondum Euangelio crediderant, admitterent. Sed cùm idem *Epistola* 1. cum fidelibus ageret, apud quos Euangelica oracula inconcussæ fidei pondus obtinerent, ex Euangelio testimonium exprompsit, sicut etiam fecit Paulus, cùm ad Romanos scripsit. Veruntamen prior explicatio non displicet, & fortasse Christus *Matthæi* 21. ad illa duo Isaiæ testimonia respexit.

36. z *Qui crediderit non festinet.*] Aliter hunc locum vertunt Septuaginta, quos Petrus, & Paulus secuti sunt; qui in duobus videntur à nostro vulgato dissidere. Nam illi futuro vsi sunt, & non in eadem significatione; Legunt enim pro *non festinet*, quod est in vulgato, *non confundetur*. Sed facilè vulgati translatio cum altera conciliari potest. Quòd in altera translatione imperatiuus sit *festinet*, in altera futurum *confundetur*, nihil diuersum video, cùm in scriptura passim imperatiuus pro futuro, & futurum contrà pro imperatiuo adhiberi soleat. Neque præterea significatio diuersa est, nisi quod Septuaginta, & duo Apostolorum principes propriè; vulgatus autem figuratè locutus est. Est autem frequens in scriptura, vt actiones, quæ signa sunt affectionum animi, pro ipsis affectionibus adhibeantur; vt *percutere femur, tollere, complodere*, aut *conserere manus*, aliquid indicant quasi naturali signo latens in animo. Cùm ergo confusionem, atque ruborem sequatur fuga; qui enim pudefiunt, neque sustinere possunt, neque subire audent aliorum oculos, quare quàm possunt ocyssimè festinant subducere se ab hominum conspectu. Hinc fit, vt *festinatio* pro *pudore* sumatur. Hoc loquendi genus sicut alia pleraque suscepit Hispanus: pudefactum enim vocat *corrido*: & pudefieri, aut erubescere, *correrse*.

Regula. Actio, quæ signum est alicuius affectus, pro affectu ponitur.

37. Sed est in vulgati translatione aliquid obseruatu non indignum. Illusores illi, de quibus nuper, cùm Dei mandata differri animaduerterent, vana existimabant, atque ideo, quæ à prophetis spectari iubebantur, libero atque procaci connitio in prophetas retorquebant, repetebántque assiduè, *manda remanda, expecta, modicum ibi.* quasi dicerent: Expectatum esse modicum, neque tamen vaticinium esse completum. Ait ergo Deus, *Qui crediderit non festinet.* Id est, non existimet inane futurum esse vaticinium, si non statim illud compleri videat, sed expectet: neque enim Dei futuræ sunt fallaces minæ, aut promissiones vanæ iuxta illud. *Si moram fecerit, expecta eum, quia veniens veniet, & non tardabit.* *Habac. cap.* 2. 3. Ex quo fiet vt qui crediderit propheticis verbis, eorúmque fidem expectauerit, non confundatur.

38. y *Et ponam in pondere iudicium, & iustitiam in mensura.*] Postquam interpositum est clarissimum hoc de Christo vaticinium, qui & spei nostræ, & Ecclesiæ stabile fundamentum futurum erat, nunc suo more propheta quasi excitatus ab hac suauissima cogitatione, refert se ad contexendas minas, & infortunia populi Iudaici, quæ interiecto hoc sermone de Seruatore Christo interruperat. Et ostendit pro peccatorum mensura futurum esse plagarum modum. Quæ verò sit illa mensura, atque plagarum pondus, statim explicat, dum ea mala infligenda esse dicit illusoribus illis, & nimiùm securis, quæ à se procul abesse fallaci, ac stulta cognitione sibi persuaserant, quæ statim enumerat.

39. z *Et subuertet grando spem mẽdacij, & protectionẽ aqua inundabunt.*] Ab his illusores dicebant se esse liberos, cùm minacia prophetarum mandata proponebantur. Sed illa eadem esse illis subeunda nunc denuo denunciat Isaias. Et addit, infortunia vsque adeò fore frequentia, vt perpetuo quodam tractu sibi succedant. Id enim valet illud;

a a *Quoniam manè diluculo pertransibit in die, & in nocte.*] Cætera aperta sunt. Illud obseruãdum pro *manè diluculo* Heb. esse בבקר בבקר *baboker baboker*, id est, *manè manè*, quasi dicat, quolibet mane nouum consurget malum, quod die tota, ac nocte durabit, id est, nulla erit pars temporis à dolore vacua.

40. b b *Tantummodo sola vexatio intellectum dabit auditui.*] Docet propheta vsque adeò fuisse incrassatum cor illorum, quibus diuina oracula nugæ videbantur, & somnia: vt cum illis agendum esset potiùs stimulis, & flagellis belluarum more, quàm minis, aut promissis, aut alio quouis humano, ac ciuili modo; Quare vrgendos esse dicit perpetuis malis, quæ proximè commemorauit; quibus toleratis potiùs quàm auditis, ad meliorem cogitationem, & mentem redibunt. Auditus enim intellectũ non habet in huiusmodi hominibus, quoniam res auditæ quia non pungunt, non erudiunt crassum hoc genus hominum; dabit tamen intellectum vexatio, cum experti re ipsa fuerint, quàm verissima esse, quæ tantùm audita meræ putabantur fabulæ. Hebraica sonant *vexatio intelligere faciet auditionem*, id est faciet, vt intelligant, quæ & qualia sint, quæ audiunt à prophetis. Est autem vsitatum valde in scriptura, vt *actio* sumatur pro obiecto, vt *laus* pro re laude digna, *timor* pro re horribili, ac timenda, *auditus*, seu *auditio* pro re quæ auditur. *Abac.* 3. *Domine audiui auditionem tuam*: & *Isaia* 53. *Domine quis credidit auditui nostro?* Hæc porrò est illa *doctrina murmuris*, de qua *cap.* 26. *vers.* 16. & *loquela alteria labij*, & *lingua altera*, de qua nuper. Hæc sententia à Patribus sæpe repetitur, quæ variis etiam modis à profanis explicatur; & quod de Phrygibus communiter dicitur, qui non nisi plagis emendantur; id in peccatorem mala iam consuetudine excæcum optimè conuenit. Vide quæ diximus ad illud *cap.* 26. *Cum feceris iudicia tua in terra, iustitiam discent habitatores orbis.*

Prouerbiũ.

41. c c *Coangustatum est enim stratum, ita vt alter decidat; & palliũm breue, vtrumque operire non potest.*] Iudæi hunc locum sic accipiũt, vt putent eam futuram esse calamitatẽ illius væsani populi vt habiturus non sit, vbi vir cum vxore laxè, & tutò dormire possit; quare ex eo loco, seu lectulo alter illorum extrudendus est. Alij communiter & verè cum Hieronymo aliam agnoscunt metaphoram sumptam ex coniugali fide. Agit enim hoc loco Deus, sicut alibi sæpe, cum gente Israelitide, quasi cum vxore adultera, quæ alieno concubitu mariti torum violauit: quam monet Zelotypus sponsus, vt si secum velit conuiuere, adulterum quàm longissimè abire iubeat, neque tres simul in angusto lectulo, qui duos sanctè, & legitimè tantùm capit, simul esse posse. Coluerat sub illa tempora idola Israel, vt nuper diximus, quibus cum pactum, & fœdus inierat, eisque fauentibus nihil sibi ab inundante flagello metuebat; immò ab eis suarum rerum incolumitatem expectabat. Quare

Deus neminem secum socium amore patitur.

hortatur

hortatur Deus mitis, ac liberalis ſpōnſus quod *Oſea cap.* 2. & *Ieremiæ cap.* 3. vt ad ſe rediret poſt violatam toties cōiugij fidem. Cùm verò ad verba durior eſſet ſtultus, atque infidelis populus, verbera addidit: vt ex eis diſceret quàm parum præſidij haberet in adultero, vt illum tandem extruderet è lectulo: vt in eum exciperet legitimum ſponſum & caſtum amatorem Deum. Quæ ſententia in ſcriptura frequens eſt, quæ monet non bene in eundem lectum, & ſocietatem conuenire terrena cum cæleſtibus, aut ſæculares curas cū diuinis cogitationibus. *Matthæi 6. Nemo poteſt Deo ſeruire & mammonæ.* Et 1. *Cor.* 10. *Non poteſtis calicem Domini bibere, & calicem dæmoniorum.* Et 2. *Cor.* 6. *Quæ ſocietas luci ad tenebras, quæ conuentio Chriſti ad Belial?* Hæc mihi plana ſunt, nam illa Hebræorum ſententia, licèt quoad priorem partem *de ſtrato anguſto* non eſſet difficilis, ad poſteriorem tamen *de pallio breui* durior eſt.

42. d d *Sicut enim in monte diuiſionum, ſic in valle, quæ eſt in Gabaon iraſcetur, vt faciat opus ſuum.*] Alluſum eſt ad duas hiſtorias, vbi contra hoſtes maximè diuina potentia demonſtrata eſt, vt ſentiunt communiter interpretes. Altera eſt 2. *Reg. cap.* 5. Vbi à Dauide in Baal pharaſim magna ſtrage cæſi ſunt Philiſtiim: cuius nominis expoſitionem pro nomine ipſo poſitam eſſe puto: nam *Baalpharaſim* idem valet, quod *mons diuiſionum.* Altera hiſtoria eſt *Ioſue cap.* 10. Vbi Dominus dicitur conturbaſſe Amorrhæos à facie Iſrael, & eos contriuiſſe plaga magna in Gabaon: & ad extremum ſcribitur. *Dominus miſit ſuper eos lapides magnos de cælo vſque ad Azechà, & mortui ſunt multò plures lapidibus grandinis, quàm quos gladio percuſſerunt filij Iſrael.* Idem quoque contigiſſe in ea pugna, qua deleti ſunt Philiſthæi in Baal pharaſim, nempe quòd Deus lapidibus è cælo vibratis Philiſthæos ſtrauerit, mihi veriſimilius eſt. Intelligo autem de ſecunda pugna, quæ in eo capite contra Philiſthæos deſcribitur, vt putat Foreirus; nam in ea Dominus pugnaſſe traditur, & Philiſthæos percuſiſſe. *Egredietur*, inquit, *Dominus ante faciem tuam, vt percutiat caſtra Philiſthiim.* Pugnaſſe autem grandine veriſimile eſt: quia hoc loco victoria Gabaon cum victoria Baal pharaſim coniunguntur. In vtroque autem exemplo ſpectari videtur id, quod paulò antè dictum fuerat. *Et ſubuertet grando ſpem mendacij.* Vt ergo tunc Deus in hoſtes iratus illos malè perdidit, ſic modò illuſores Iudæos nihilo accipiet mitiùs; id enim eſt, *vt faciat opus ſuum*, id nempe, quod apud ſe ſtatuerat, exigentibus id Iudæorum meritis. In textu Hebraico clarior eſt huius loci ſententia, licèt non alia ab ea, quam vulgatus expreſſit; qui ſic habet ad verbum. *Sicut in monte diuiſionum, ſicut in valle, quæ eſt in Gabaon.*

2. Reg. 5.

43. Hoc vnum in hac ſententia mihi difficile videtur, quia 2. *Reg.* 5. *Baal pharaſim* dicitur, id eſt, *vallis diuiſionum*, ſeu *diuiſorum.* Hîc verò *Har pharaſim*, id eſt, *mons diuiſionum*, ſeu *diuidentium.* Sed quia vbi vallis eſt, ibi etiam montes neceſſariò ſunt, à quibus loca etiam vicina nomen accipiunt, vt pote à nobiliori parte, locus qui ab aliis communiter *vallis diuiſorum* dicitur, ab aliis *mons diuiſorum* appellari poteſt.

44. e e *Vt faciat opus ſuum, alienum opus eius: vt operetur opus ſuum, peregrinum eſt opus eius ab eo.*] Haymo hæc cum interrogatione legit hoc modo, *vt faciat opus ſuum?* Ac ſi dicat, Nunquid egredietur Dominus, vt fecit hactenus? Vt moneat amicè, vt amplectatur humaniter, & faciat ea, quæ tantam humanitatem atque clementiam decent? quæque ipſius naturæ propria ſunt, quæ ad benefaciendum ſemper eſt prona? nequaquam; ſed pugnam, ſed cædem, atque incendia meditabitur, quæ ab eius ingenio quàm longiſſimè aliena ſunt. Eſt autem eadem aliorum ſententia, quæ Haymonis, neque tamen ideo neceſſe eſt vt hîc addas interrogationis notam. Faciet enim Dominus opus ſuum, nempe à ſe decretum, cùm per prophetas ſuos minaces voces ad populum intonuit. Quod tamen opus alienum eſt ab eo, cuius ingenium liberale eſt, & mitis natura: cuius ſæpe Deus argumenta dedit non obſcura. Nam ad ea, quæ à natura noſtra, aut ad naturam noſtram ſunt, proni ſumus; & non ſolùm non inuiti facimus, ſed etiam cum voluptate: ac ſi quid moliamur aduerſante natura, diu cum ingenio noſtro colluctati tandem gementes facimus. Quàm libenter de nobis bene meretur Deus! quàm vltro inuitat indignos! quàm facilè occurrit non vocatus! Si quando tamen ad plagam, & vindictam acuitur, quàm tardus accedit, quàm lento paſſu, quàm ægrè ſe mouet! Mulctauit quidem diluuio genus humanum omnium ſcelerum turpedine corruptum, ſed mulctauit tactus dolore cordis intrinſecus. *Geneſ.* 6. & ſuprà *cap.* 1. progreſſurus ad pœnam impiorum dolet, & ait. *Heu conſolabor ſuper hoſtibus meis.*

Deus ad miſerandū pronus: ad puniendum tardus.

45. f f *Et nunc nolite illudere ne fortè conſtringantur vincula veſtra.*] Monet propheta ne pergant illuſores Dei minas contemnere. Id eſt, ne, quæ modò audiunt, eo in numero habeant, quo alia ſuperiora, quæ cum ſibilo, ac riſu priùs excipiebant: ne fortè citiùs conſtringat, ac duriùs vincula quæ iam antea ad illorum ſcelera plectenda parauerat; aut potiùs vt vitæ emendatione effugiant ea, quæ pertinaciùs impendebant bellorum, & captiuitatis incommoda; id enim indicat illud *ne fortè*, quod pendēte ſignificat ſupplicium, quod nonca à propheta proponitur, ab illorum arbitrio, qui ſe pertinaci ſtudio peccatis tradiderunt. Quod declinare poſſent pœnitendo, ſicut eodem ferme tempore Niniuitæ illud, quod à Iona denuntiatum fuerat.

46. g g *Conſummationem enim & abbreuiationem audiui à Domino Deo exercituum ſuper vniuerſam terram.*] Inſtare iam dicta ea incommoda, quæ prædicta fuerant à prophetis, immò & abbreuianda ſpatia ſupplicij, ſi ipſi in ludificandis prophetarum oraculis perſeuerent. Vnde colligi poſſe videtur, quemadmodum peccata ſæpius iterata mortem aduocant, & accelerant: quia numerum complent, quem Deus iam non ampliùs ſuſtinere decreuerat, vt Auguſtinus docet *lib. de vita Chriſtiana cap.* 4. Vide quæ diximus ad illud *Zachariæ* 5. *Et miſit maſſam plumbeam in os eius.* Et ſuprà *cap.* 1. *num.* 17. Porrò *vniuerſa terra* pro Iudæa ſumitur, id eſt, pro tota regione quæ à Iudæis habitatur, iuxta regulam traditam à Hieronymo. De qua ſuprà *cap.* 10. *num.* 33.

Peccata ſępius iterata mortem, & ſupplicium accelerant.

47. h h *Numquid tota die arabit arans, vt ſerat, &c.*] Apta ſimilitudine declarat propheta, quem teneat Deus modum in populi ſui gubernatione, eum nimirum, quem prudens, & ſedulus agricola in agro colendo, diſponendóque ad vtiles, & opportunos ſatus. Arat enim, ſubigit, ac proſcindit terram, nunc ligone, nunc vomere, æquat raſtris, & aliter, atque aliter pro frugum, temporis, ac ſoli na-

Qui maiora acceperūt beneficia, grauius punientur.

rura curas, & rustica ministeria dispensat. Quæ omnia sunt benigni, & sui muneris amantis agricolæ; sed qui prius in fruges mitiùs videbatur affectus, eásque ita tractare molliter, atque indulgenter, vt pater filium, idem postea in easdem segetes plaustra immittet serrantia, & tribulas silice dentatas, quæ terunt, comminuúntque fruges, aut certè virga aut pertica frangit, atque contundit. Sic ergo Deus, qui priùs populum Iudaicum, tamquam agrum, in quo suas sibi delicias locarat, tractauit molliter, inductísque riuis assiduè rigauit, nullúmque omisit aut benigni parentis, aut sollicitii patrisfamilias officium, pòst verò obsidione, ferro, fame, captiuitatéque conficiet. Hùc puto spectare longam hanc similitudinem, cuius apodosis ex supradictis facilè sumitur, & magis explicabitur capite sequenti, vbi de excidio Ierusalem erit iterum sermo.

48. Hæc aperta sunt, & facilis descriptio operis, quod ab agricola non indiligenti ponitur in agro colendo, præparandóque ad vtilem sementem. Nunc obseruanda quædam minutiora. Primùm aliquid constituitur discriminis inter minuta, lenioráque legumina: qualia sunt *gith*, *cyminum* & *vicia*: & inter alia quæ pluris habentur, & maiori studio, atque arte curantur. Nam minora illa baculo, & virga excutiuntur ab agricola, alia verò plaustris serrantibus multò duriùs. Sic, vt inquit Hieronymus, Gentes, in quibus colendis minus operæ, ac studij positum est, mitiùs punientur; at Iudæi quos Dominus tam sedulò, tam benignè tam constanter excoluit, multò duriùs. *Cui enim plus creditur, plus exigetur ab eo. Lucæ* 12. Neque illa Iudæorum vexatio perpetua erit: nam sicut agricola non semper triturat, aut plaustris vtitur dentatis, & serrantibus, sed, euentilata palea, granum purum iam longè mitior condit in horrea; sic etiam Deus, postquam variis modis concusserit in area tribulationis populum Iudaicum, amplexabitur benignè, & eadem, qua priùs beneuolentia tractabit. Quod accidit Iudæis postquam exacto Septuaginta annorũ exilio in patriam restituti sunt.

49. Vbi vulgatus *Gith*, Heb. est קצח *ketsach*, quod hoc tantùm loco reperitur. Septuaginta vertunt *melanthium*, alij *lolium*, alij *nigellam*, quæ sine dubio ea non est, quæ ab Hispanis dicitur *neguilla*, & passim sponte inter frumenta nascitur cum magno frugum incommodo: nisi fortè ab illa nobiliori degenerauit, quæ antiquis in pretio fuit, & nunc etiam alicubi gentium plurimi habetur. Cyrillus esse putat *papauer nigrum*, quod in cibis admisceri solet. Vide Dioscoridem *lib. 3. cap.* 72. & ibi latè Matthiolum. Hoc natum esse pistrinis tradit Plinius *lib.* 19. *cap.* 9. quia pani admiscetur, & suauiorem reddit. Idem tradit Dioscorides suprà. Quare

Gith, quid.

præstat in re pistoria id, quod apud Hispanos anisum, aut sesamum, quod ab illis vocatur *alegria*.

i i *Non in serris triturabitur gith.*] *Serram* esse 50.
puto quam *tribulam* dicimus, quæ comminuit paleas, & excutit grana. Dicitur autem *serra*, quia, insertis frequentibus acutísque silicibus, dentium instar secat, & lacerat in area suppositam messem. Vide eius descriptionem apud Varronem *libro* 1. *capite* 52.

k k *Nec rota plaustri.*] Sicut aratra apud natio- 51.
nes quasdam rotis trahuntur, sic etiam verisimile est rotis quoque tribulas in area circumagi: quia & ipsæ rotæ plurimum etiam possunt ad fruges terendas: ipsas verò rotas dentatas esse, & aptas ad trituram satis indicat illud *Isaiæ* 41. *Ego posui te quasi plaustrum triturans nouum, habens rostra serrantia; triturabis montes, & comminues.* Quia verò hæc triturandi ratio dura est, ideo prouerbiali figura sumi puto *trituram* aut *serrationem* pro supplicio horribili, aut dura vexatione, sicut ab eodem ministerio ducta metaphora *tribulari* dicimur cùm affligimur grauiter. *Amos cap.* 1. de Damasco. *Eo quod triturauerit in plaustris ferreis Galaad.* 2. *Reg.* 12. *Et circumegit ferrata carpenta.* 1. *Paralip.* 20. *Fecit super eos tribulas, & trahas, & ferrata carpenta transire.* Et idem sibi velle Isaiam *cap.* 41. & *cap.* 25. ad illud *triturabitur Moab*, mihi certum est. Vide quæ ibi diximus. Quomodo autem hoc supplicij genus per synedochen specie prouerbiali pro horribili tormento sumatur, vide, quæ in principio diximus de morte Isaiæ.

Prouerbiũ.

l l *Nec vngulis suis comminuet eum.*] In aliqui- 52.
bus regionibus, quod etiam alicubi in Hispania fit, non tam tribulis terũtur fruges, quàm equorum vngulis, & id significari hoc loco ab Isaia nonnulli putant. Sed Hieronymo non placet, *quia*, inquit, *non poterat scriptura dicere, quod Iudæa prouincia non habebat.* Sed quid obstat etiamsi Hieronymi ætate ille triturandi modus, qui fit immissis equorum gregibus, in vsu non esset, quin multis antè sæculis in vsu fuerit Iudæis. Verùm cum Hieronymo dicamus non ab equorum mandra tritas esse messes, sed eorum vngulis, qui tribulas dentatas trahunt, aut plaustra serrantia.

m m *Et hoc à Domino exercituum exiuit vt mira- 53.
bile faceret consilium.*] Nunc similitudinem elegantem, & longam ad institutum accommodat, ait enim, quæ operatus est antè Deus humaniter, & quæ nunc seuerè comminatur, non fuisse temere, aut sine magno consilio. Quandoquidem non sine consilio agricola in re longè minori opus rusticum instituit. Consultò enim eligit agrum idoneum aut milio, aut frumento: consilio arat, & occat, consilio terit, aut plaustris, aut virga, & hoc facit edoctus ab eo, à quo sine consilio nihil fit.

Argument.

Argumentum vigesimi noni capitis Isaiæ.

HÆC prophetia est contra Ierusalem, quam propter munimenta, quæ habebat tam à natura, quàm ab arte maxima, vocat Ariel, id est, Leonem Dei, nempe fortissimum: cuius vastitatem optimè describit. Deinde modicè contra Babylonios excurrit, quorum post euersam Jerusalem breuem dicit futuram esse victoriam, & somnio quàm simillimam. Deinde interruptum contexit vaticinium contra Jerusalem, quam illo supplicio multandam esse affirmat, quod admirationem, & stuporem inducat: excæcatione videlicet mentis, qua tam imperiti, quàm litterati legem ignorent, & scripturarum mysteria. Ad extremum repudiatis Iudæis, vocandum esse dicit Gentilium populum, & ad illum paternam curam, atque indulgentiam transferendam.

CAPVT XXIX.

1 [a] *VÆ Ariel, Ariel ciuitas, quam expugnauit Dauid:* [b] *additus est annus ad annum, solemnitates euolutæ sunt.*

2 [c] *Et circumuallabo Ariel, & erit tristis, & mærens, & erit mihi quasi Ariel.*

3 [d] *Et circumdabo quasi sphæram in circuitu tuo, & iaciam contra te aggerem, & munimenta ponam in obsidionem tuam.*

4 [e] *Humiliaberis, de terra loquêris, & de humo audietur eloquium tuum; & erit quasi pythonis de terra vox tua, & de humo eloquium tuum mussitabit.*

5 [f] *Et erit sicut puluis tenuis multitudo ventilantium te: & sicut fauilla pertransiens multitudo eorum qui contra te præualuerunt. Eritque repentè confestim.*

6 *A Domino exercituum visitabitur in tonitruo, & commotione terræ, & voce magna turbinis, & tempestatis, & flamma ignis deuorantis.*

7 [g] *Et erit sicut somnium visionis nocturnæ multitudo omnium gentium quæ dimicauerunt contra Ariel; & omnes qui militauerunt, & obsederunt, & præualuerunt aduersus eam.*

8 *Et sicut somniat esuriens, & comedit, cùm autem*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 VÆ ciuitati, væ iterum ciuitati Ierusalem, quam expugnauit Dauid, eripuitque habitatori Iebusæo; quæ propter munitiones tam à natura, quàm ab hominum industria comparatas, Ariel appellatur; Leo nempe Dei. Anni etenim annis, & tempora temporibus succedent: neque tamen cessabit vastitas vrbis, aut longum solemnitatum silentium.

2 Obuallabo Chaldæorum castris Ariel, id est, munitam, & terribilem ciuitatem. Quæ tamen erit mihi quasi Ariel, alio tamen sensu, nempe altaris instar, iuxta quod quotidie mactantur, stratæque iacent, & laceratæ victimæ.

3 Et circumdabo te obsidione perfecta, & quasi corona circumuallabo te. Aggerem excitabo, vallo te circumsidebo, & fossa, quò durior fit, & angustior obsidio.

4 Abiicieris in terram, ô Ariel, & vt victi, atque prostrati solent, appresso terræ ore loqueris; & de puluere audietur vox tua obscura, exilis, & tremula, qualis esse solet illorum, quos spiritus afflat, aut exagitat Pythonicus.

5 Verumtamen, non diu postquam te hostilis ille turbo concusserit, illi iidem quorum armis ad terram vsque deiecta es, sic dissipabuntur, atque interibunt, sicut pulueris, aut scintillarum multitudo, quæ à vento, procellâque iactatur, rapitur, & vanescit.

6 Dominus enim suam in Gentes illas militiam educet, tonitruis concutiet, atque exanimabit: terræ quoque horribili motu, ac fremitu terrebit: turbine ingenti, ac vehementi quadam procella peruertet; & desuper erumpente flamma consumet.

7 Illorum autem multitudo, qui inuaserunt, præualuerunt, ac tandem expugnauerunt Ariel; sic euanescet, sicut nocturna spectra, quæ dormienti occurrunt, vbi ille solutus somno fuerit; abeunt prorsus in nihilum.

8 Erit enim illa hostium victoria de te, ô Ariel,

somnio quàm simillima: Sic enim citò illorum opprimetur potentia, & ablatæ eripientur opes, vt non tam ex præda ablatæ, atque possessæ, quàm inter dormiendum per quietem oblatæ videri possint. Quarum amissio repentina maiori illis erit dolori, quàm voluptati priùs possessio fuerat. Sicut enim sitiens, aut esuriens bibere se in somnis, aut satiari putat, vbi tamen experrectus est, neque minùs sitit quàm antea, & affligatur magis, quia vigilans ab eo vacuus est, quod se habuisse somniarat.

autem fuerit expergefactus, vacua est anima eius: & sicut somniat sitiens, & bibit, & postquam fuerit expergefactus, lassus adhuc sitit, & anima eius vacua est: sic erit multitudo omnium gentium quæ dimicauerunt contra montem Sion.

9 Huc vsque de Babyloniis: ad Ariel reuertor. Quia oblatam vobis lucem respuistis, stupor vos, & cæcitas apprehendet; neque aliter in rebus etiam perspicuis ac certis mens vestra, atque consilia vacillabunt, quàm illi solent, quorum mentes ebrietas à suo statu commouere solet. Eludet itaque vos, & quasi temulentos in errorem, & amentiam abripiet crapula; non illa quidem, quæ à vino est, sed quæ à dira, & cæca vestræ mentis insania.

9 [h] *Obstupescite & admiramini: fluctuate, & vacillate: inebriamini, & non à vino: mouemini, & non in ebrietate.*

10 Crapula, quæ vestram perturbauit mentem, ab eo proueniet poculo, quod vobis propinabit infensus Deus, spiritúmque inducet soporis, & compunctionis, quæ animos figit, & offirmat in malo; offundítque tenebras, ne intelligatis quod vobis proponitur ad salutem lumen, aut quæ ad vos per prophetas perferuntur oracula.

10 [i] *Quoniam miscuit vobis Dominus spiritum soporis.* [k] *Claudet oculos vestros: prophetas, & principes vestros, qui vident visiones, operiet.*

11 Erunt enim prophetarum visiones, & oracula, sicut verba clausa in obsignato, complicatóque volumine, quæ æquè obscura sunt, scienti, atque nescienti litteras, quod si scribæ, alioqui docto, legendum tradideris, respondebit. Nulla mihi facultas est in complicato libro illa legendi, quæ oculis proposita non sunt.

11 *Et erit vobis visio omnium sicut verba libri signati: quem cùm dederint scienti litteras dicent, Lege istum: & respondebit, Non possum, signatus est enim.*

12 Quòd si etiam dederis illitterato, & rudi, negabit se posse legere, quia litterarum ignarus est, & expers doctrinæ.

Et dixit ad me Dominus: Populus hic honorat me nudo tantùm, ac vacuo verborum sono, cùm illorum animus quàm longissimè absit à me. Colit enim me non iuxta id, quod à me præceptum est; sed iuxta id, quod homines suo potiùs adducti spiritu, quàm afflati diuino præscripsere.

12 [l] *Et dabitur liber nescienti literas, dicetúrque ei, Lege. & respondebit, Nescio litteras. Et dixit Dominus.* [m] *Eò quòd appropinquat populus iste ore suo, & labiis suis glorificat me, cor autem eius longè est à me, & timuerunt me mandato hominum, & doctrinis:*

13 Idcirco miraculo planè grandi, in istud hominum genus tale edam offensionis, & indignationis documentum; vt populo, si sapiat, admirationem afferre debeat; perdam enim sapientiam illorum, qui assiduè versant scripturarum mysteria, & abscondam lucem ab iis, qui populi doctores, & oculi sunt: ita vt in aperta, & trita veritatis semita pueriliter offendant, & in luce plusquam meridiana cæcutiant.

13 [n] *Ideo ecce ego addam vt admirationem faciam populo huic miraculo grandi, & stupendo: peribit enim sapientia à sapientibus eius, & intellectus prudentium eius abscondetur.*

14 Væ illis, qui sua consilia sic putant esse abdita, atque profunda, vt diuinos oculos, atque sapientiam lateant. Quique cùm in occulto, & latebris

14 [o] *Væ qui profundi estis corde, vt à Domino abscondatis consilium, quorum sunt in tenebris opera, & dicunt, Quis videt*

videt nos, & quis nouit nos?

latebris sua moliantur opera, eò prouehuntur stuporis,& insaniæ,vt secum ipsi dicant. Quis vider,aut quis nouit nos?

15 [p] *Peruersa est hæc vestra cogitatio:quasi si lutum contra figulum cogitet, & dicat opus factori suo,Non fecisti me,& figmentum dicat fictori suo,Non intelligis.*

15 Impia hæc est, atque stulta cogitatio, de Deo sic existimare: cùm ille vbique locorum sit, hominémque, vbicumque fuerit, dum conseruat,semper quasi fingat, & creet. Quemadmodum si luteum vas, quo tempore à figulo in rota versatur,& fingitur, in formatore suo oculos, ac prudentiam requireret, diceretque; Neque opus manuum tuarum sum, neque, quo me formes,intelligentia tibi,aut artificium est.

16 [q] *Nónne adhuc in modico, & in breui conuertetur Libanus in Charmel, & Charmel in saltum reputabitur?*

16 Vt autem tale luti figmētum dignum esset, quod formator statim abiiceret, ac perderet; sic illos Dominus, quorum mentibus cæcus ille stupor insedit,à paterno studio, atque indulgentia repellet. Nam Carmelus quæ in terra promissionis est,vite, atque oliua nobilis, in quo Iudæorum populus intelligitur, cui sedula impendebatur opera à vinitore Deo, neglectus iam in syluæ similitudinem, atque asperitatem efferabitur. Ita vt Libanus, qui nunc dumo horret, & frutice, cum Carmelo compositus videri possit fructu,atque amœnitate Carmelus; sicut contrà Carmelus non iam cultus, sed syluestris, & horridus iure posset appellari Libanus.

17 [r] *Et audient in die illa surdi verba libri, & de tenebris, & caligine oculi cæcorum videbunt.*

17 Tunc verò liber ille, qui Iudæis erat obsignatus, & clausus, Gentibus erit resignatus, & potens. Nam qui priùs aures surdas habuisse videbuntur,& oculos cæcos, quia nec illas habuerunt diuinis præceptis eruditas, neque hos cælesti illuminatos luce, ad illum modum quo priùs Iudæi;tamen postea, & oculi illustrabuntur illo splendore, qui oculos perstrinxit Iudæorum, & aures aperientur ad illas voces, ad quas obsurduerunt Iudæorum aures.

18 [s] *Et addent mites in Domino lætitiam, & pauperes homines in sancto Israel exultabunt.*

18 Eo verò tempore, qui priùs à Iudæis pauperes iudicabantur, & ignobiles, in Domino gaudebunt:gaudebunt,inquam,in Domino Deo Israel pauperes quondam,& abiecti.

19 [t] *Quoniam defecit qui præualebat, consummatus est illusor,* [v] *& succisi sunt omnes,qui vigilabant super iniquitatem.*

19 Quoniam, qui beneficiis ante à Deo collatis videbatur superior,ab antiqua gloria, atque indulgentia defecit. Et qui propheticas subsannabat voces, pœnas suæ vesaniæ dedit à Domino consumptus, & qui animo ad iniquitatem erant vigilanti,atque inrēto exanimati concidēt.

20 *Qui peccare faciebant homines in verbo, & arguentem in porta supplantabant,* [x] *& declinauerunt frustra à iusto.*

20 Concident, inquam,exanimati qui nouis præceptis,atque traditionibus homines alios à lege,veráque doctrina distrahebant;subsannabántque libero, atque petulanti conuitio diuina iudicia, quæ in portis, publicísque conuentibus prophetarum ore denuntiabantur: & sine vlla causa,atque emolumento à iusto, atque æquo iudicio declinarunt.

21 [y] *Propter hoc, hæc dicit Dominus ad domum Iacob, qui redemit Abraham, Non modò confundetur Iacob, nec modò vultus eius erubescet.*

22 Sed

21 Idcirco, ait Dominus ad Iacobi, atque Abrahami familiam, quam liberauit sæpe, & innumeris complexus est beneficiis. Confundetur aliquando, atque erubescet Iacob, non tamen modò,

modò, sed postquam plusculum intercesserit temporis.

22 Tempus autem tunc confusionis adueniet, cùm viderit Iacob, à filiis suis secundùm carnem translatam esse gloriam quæ vad Gentes, quæ secundùm fidem filij quoque vocabuntur Iacob, & veri erunt Israelitæ. Cùm viderit, inquam, Iacob filios meliori iam titulo suos, fidei nempe communicatione, quos manu mea ad Israelis mystici societatem adduxi, qui nomini meo cultum exhibebunt religiosum; & Deum sanctum Iacob, Deum inquam Israel publica professione, atque præconio sanctum esse prædicabunt.

22 Sed cùm viderit filios suos, opera manuum mearum in medio sui sanctificantes nomen meum, & sanctificabunt sanctum Iacob, & Deum Israel prædicabunt.

23 Tunc verò qui ad varia Idolorum monstra errabundo ferebantur spiritu, veritatem agnoscent; & qui priùs veram religionem libero, atque procaci murmure insectabantur, illam amplectentur, legémque discent, quam antè non sine fastidio mussitantes audiebant.

23 Et scient errantes spiritu intellectum, & mussitatores discent legem.

IN CAPVT VIGESIMVM NONVM COMMENTARIVS.

1. a VÆ Ariel Ariel, *ciuitas, quam expugnauit Dauid.*] Hæc pertinent ad extremam partem superioris capitis: vbi plaustris serrantibus triturandi dicuntur Iudæi. Et quia graue futurum est illius populi supplicium, ideo minacibus atque dolentibus verbis aggreditur vaticinium, tum præposito *va*, tum geminato *Ariel*: nam in vtroque epitasis est. Quid sit *Ariel*, non est explicatu facile: Rab. Dauid
Ariel quid. *in cap. 43. Ezechiel. Ariel, montem Dei* interpretatur ab הר *ar* quod est *mons* & אל *el*, *Deus*. Et potat esse descriptionē Ierusalem, quæ mons quidam est Deo sacer. Cōmuniter alij etiam Hebræi arbitrantur *Ariel* esse idem quod *leo Dei*: qua voce significatur id, quod est fortissimum. Nam *leo* fortitudinis symbolū est, qui *fortissimus* est *bellnarū, & ad nullius pauebit occursum*; & quia belluarum quoque princeps est, pro ciuitatum omnium principe sumitur. Item cùm aliquid magnū, & admirabile significare volumus, nomen illi adiungimus *Dei*. Qua ratione *cedros Dei* vocamus, & *montes Dei*, qui altissimi sunt. Duarum itaque vocum compositio, quarum quælibet magnum aliquid sonat, rem sine dubio munitissimam, ac fortissimam designat. Et vox
3.Reg 23. eadem alibi in eundem vsum adhibita est 2. *Reg. cap.* 23. Vbi vulgatus habet de Banaia, *& ipse percussit duos leones Moab*, id est, duos fortissimos Moabitas, Heb. est *duos Ariel*. Quàm autem munita, & contra hostiles machinas fuerit Ierusalem, docet multis Iosephus. Sed adducam tantùm Taciti verba, quæ satis hoc indicant *lib.* 21. *Vrbs*, inquit, *ardua situ, operibus molibúsque adeò firmata, vt vel plano sita satis munita videri potuisset.*
2. Quidam in *Ariel*, *altare* intelligunt, & sanè eo sensu sumitur *Ezech. cap.* 43. licèt ibi non tam totum altare significet, quàm eius partem. Alij *templum*, quod non improbo; quia iuxta ea, quæ de nominis notatione diximus, satis in hæc duo nomen illud conuenit. Nam sicut leo capit, lacerat, & deuorat prædam, sic templum, & altare, quod calet quotidie, & natat victimarum sanguine. Et hûc facit quòd ex multorum sententia templum, quod in sorte Benjamin ædificatum est, *lupus rapax* dicitur, qui manè deuorat prædam; sic enim exponunt vaticinium illud de Benjamin *Genes.* 49. Genes. 49.
Benjamin lupus rapax. Qua de re nos pluribus *in cap. 2. Zachariæ. num.* 18. Sed sanè hoc loco pro ciuitate *Ierusalem* adhibetur, vt cum Hieronymo sentiunt communiter interpretes. Siue quia pars, id est templum, pro tota ciuitate ponitur: siue quia non minùs de Ierusalem, quàm de templo dicitur *Ariel*, & facilè suadent verba sequentia; tum quia *Ariel*, *ciuitas* vocatur, tum quia *expugnata* dicitur *à Dauid*. Nisi fortè dicat, repetendum esse *va* ante *ciuitas* hoc sensu. *Va Ariel, Ariel: va ciuitas.* Quod sanè non videtur durum; ita vt templo, & altari, ac toti ciuitati exitium prædicetur ab Isaia. Et hoc extremum mihi videtur valde verisimile.
Porrò hæc ciuitas priusquam expugnaretur, & 3.
muniretur à Dauid, sic erat ab arte, naturáque munita, vt Iebusæi, qui in ea primùm habitabant, sic riderent omnes machinas, & vires Regias, vt à cæcis, vel claudis defendi posse iactarent. 2. *Reg. cap.* 5. Quare *Ariel* tunc rectè vocari poterat, & multò magis postquam à Dauide arx Sion ædificata est. Ciuitati ergo Solymitanæ hæ proponuntur minæ.
b *Additus est annus ad annum, solennitates euolutæ* 4.
sunt.] Hoc loquendi modo significari creditur tempus breuissimum, perinde atque si post biennium futurum sit templi, atque ciuitatis exitium; tantum enim spatij facit annus additus anno. *Duo* verò pro *paucis* sumi, satis est vsitatum, qua ratione di-

cimus,

cimus, *dicam duo verba*, id est, *pauca*: Et eodem sensu dicitur *vnus aut alter*. Prædicit itaque iuxta horum sententiam Isaias breui casuram ad illud vsque tempus florentem Iudaici imperij maiestatē: ita putat Adamus, & Foreirus. Aliter Dionysius, qui putat impletum esse iam tempus ad quod vsque extare floreréque definitum est vrbem, ac templum Solymitanum; illud verò, *Additus est annus ad annum*, perinde est ac si dicas, *annorum decursu* seu *voluentibus annis*. Sed est mihi verisimilius hîc præteritum prophetali more pro futuro sumi, significarique non tam spatium, quod intererit ad durum huius vaticinij tempus, quàm prædicti supplicij & calamitatis durationem, in qua iacebit in sordibus Ariel, id est, ciuitas deleta manebit atque deserta, & victimæ, atque solemnitates intermissæ. Quod Oseas ante prædixerat *cap. 3. Sedebunt dies multos absque sacrificio*, &c. Et ita putat S. Thom. Haymo, Hugo, & indicat valde Hieronymus. Quod satis exprimit ille loquendi modus; *Additus est annus ad annum*, siue annus addetur anno. Quasi dicat, Succedent anni annis, & tempora temporibus, neque tamen cessabit vastitas vrbis, neque longum solemnitatum silentium. Sic plerique illud de solemnitatibus. Tu vide an commodior hic possit esse sensus si *solemnitates* pro *annis* sumantur, & illæ dicantur sæpius euoluendæ, antequam soluta captiuitate ciuitas instauretur, & templum. Ita vt posterior pars prioris explicatio sit, hoc sensu, Fluent multi anni, multæ transibunt solemnitates; hærebunt tamen in sordibus atque exilio Iudæi.

5. c *Et circumuallabo Ariel, & erit tristis & mœrens, & erit mihi quasi Ariel.*] Nunc iam explicatiùs agit de supplicio, & casu Ierusalem, quæ diu grauiter, & cum communi luctu, ac mœrore obsidenda erat. Porrò hic *Ariel* secundo loco positum aliquid diuersum significat, atque priori. Aut enim secundo loco *Deum* significat, ita vt Ariel sit in datiuo, hoc sensu, Erit mihi, aut occurret mihi, dicit Dominus, Ariel, id est ciuitas, quasi si occurrat Arieli, id est leoni fortissimo, à quo laceretur. Seu quod idem est, Ego ero illi leo fortissimus, quomodo dicit eodem sensu Oseas *cap. 5. Quoniam ego quasi leæna Ephraim, & quasi catulus leonis domui Iuda*. Seu certè, quod magis probo, cum Foreiro, Vatablo, Adamo, Lyra, & Chaldæo, *Ariel*, secundo loco *altare* significat, sicut apud Ezechielem *cap. 43*. in hunc sensum. Ciuitas illa munitissima, quæ propter regij nominis maiestatem *Ariel* dicebatur, erit mihi postea Ariel, alio tamen sensu, nempe altaris instar; nam quemadmodum ad Ariel, id est, ad altare victimæ quotidie mactantur, stratæque iacent, & laceratæ circum altare, quod latè madet, immò natat illorum sanguine, sic Ierusalem altaris instar tota complebitur ciuium cadaueribus, redundabitque interfectorum sanguine. Qua metaphora in causa omnino simili vsus est Isaias *cap. 34*.
Ezec 34. *Gladius Domini repletus est sanguine*, &c. *Victima*
Ierem. 12. *enim Domini in Bosra*. & Ieremias *c. 12. Congrega eos quasi gregem ad victimam, & sanctifica eos in die occisionis*. Hæc expositio magis videtur mihi ad textū.

6. Hieronymus, quem sequuntur S. Thom. Hugo, Dionysius, sentit hîc agi de instauratione templi, seu Ierusalem, quæ ad priorem maiestatem non perueniet. Atque ideo futurus dicitur non *Ariel*, sed *quasi Ariel*, quæ expositio ideo mihi videtur esse difficilis, quia neque ante hæc verba, neque post illa, quicquam est, quod non sonet acerbum

A aliquid, & hostile: quocirca in priores explicationes inclino, & in secundam magis.

d *Et circumdabo quasi sphæram in circuitu tuo.*] 7.
Adhuc de ciuitate loquitur: hæc aperta sunt, & de successu satis constat. Nam à Chaldæis circumuallata, atque excisa fuit. De *sphæra* notandum, sumendam esse pro circulo, seu circuitu, aut corona, qua significatur obsidio perfecta, qua sicut corona cingenda dicitur Ierusalem. In textu Hebraico non est *quasi*, quare ad verbum sic verto. *Circumdabo sphæram*, seu *coronam*, aut *gyrum*, qui dicendi modus tritus est apud Hebræos *circumdabo circuitu, moriar mortem*, pro *circumdabo*, & *moriar* simpliciter.

e *Humiliaberis, de terra loqueris*, &c. *& erit quasi* 8.
B *Pythonis de terra vox tua.*] Explicatio est hominis victi, prostrati, extrema passi, aut saltem extrema metuentis. Qui enim in eo rerum articulo sunt, neque hiscere audent coram hostibus demisso vultu, & strati humi, & si quando aliquid loqui audent, id faciunt vsque adeò exili, ac tremula voce, vt mussitare illos, aut mutire potiùs quàm loqui putes. Vide quæ suprà diximus *cap. 21*. ad illud, *omnem gemitum eius cessare feci*.

Hîc nobis duo notanda sunt. Alterum est morem esse eorum, qui victi sunt, aut supplices, vt sternant se humi, ita vt ore quoque terram attingant, & quasi exosculentur: quod satis persuadet ille loquendi modus in scriptura millies vsurpatus, quod qui supplex est dicitur *cadere super faciem* 9. Victi, aut supplices terrā osculantur, aut lambunt
C *suam*, & qui victi sunt, *terram lingere*. *Psalm. 71. Coram illo procident Æthiopes, & inimici eius terram lingent*. Et *Isaia 49. Vultu in terram demisso adorabunt te, & puluerem pedum tuorum lingent*. Et *Thren. 3. Ponet in puluere os suum, si fortè sit spes*. Deinde non leuis coniectura sumitur ab ea consuetudine, qua victores in hostium, & supplicum ceruicibus dicuntur pedes ponere. Quod fecit Iosue *cap. 10*. super colla quinque Regum. Et facturi dicuntur filij Israel *Baruch cap. 4. vers. 25. Persecutus est te inimicus tuus, sic citò videbis perditionem ipsius. & super ceruices ipsius ascendes*. Et *Isai. cap. 60. vers. 14. Et venient ad te curui filij eorum, qui humiliauerunt te: & adorabunt vestigia pedum tuorum*. Huc credo spectauit Dauid *Psalm. 118. vers. 25*. cùm dixit, Baruch. 4. Isai. 60. Psalm. 118.
D *Adhæsit pauimento anima mea*. Et *Psalm. 39. Quoniam humiliata est in puluere anima; cōglutinatus est in terra venter meus*. Quòd autem inter gentes id quoque esset in vsu, probat multis Martinus Roa è Societate Iesu *lib. 4. singul. cap. 2*. Cui adde illud Valerij Maximi *lib. 8. cap. 1*. de Lucio Pisone, qui reus iudicum pedes osculatus die cœnoso, ac pluuio os suum retulit fœdatum cœno, satis ad flectendos iudicum animos opportuno. Id verò obseruantiæ genus exhiberi solitum Persarum Regibus docent tum alia multa, tum illud Martialis. *Victorum sola basiate Regum*. Qui ergo victi sunt supplices, atque ad extremam fortunam abiecti, de terra loquuntur, quia os habent impressum terræ, neque vox
E potest esse non oppressa, atque exilis, & mussitans, quia à timidis, & abiectis, & quasi à terra erūpens. Psalm. 39.

Alterum est hanc vocem dici *quasi à Pythonibus*, 10.
quia illa exilis est, & confusa qualis audiri videtur à somniantibus aut ab vmbris seu infernis manibus fundi. Ita Hieronymus. & communiter alij. Porrò exanimatas esse, & quasi mortuas Pythonicas voces, id est, eorum qui à Magis, & veneficis excitati existimantur; vel qui quoquo modo ad nos ex alio sæculo reuertuntur, satis multa indicant Pythonum, & manium vox exilis.

eant exempla non antiqua sed recentia; certè ab eo quod frequent us est Horatius acutas (exiles ego interpretor) & mœrentes voces tribuit *lib. 1. Satyra 8.*

——Quo pacto alterna loquentes
Vmbra cum Sagana resonarent triste, & acutum.

Virgilius mortuoium vmbris vocem dat exiguam *Æneid. 6.* Vbi de Principibus Græcorum ad Æneæ aduentum in infernum ait.

——Pars vertere terga,
Ceu quondam petiere rates pars tollere vocem
Exiguam, inceptus clamor frustratur hiantes.

Ouidius *in Epistola Didonis* cùm ageret de vmbra Sichæi.

Hinc ego me sensi noto quater ore citari,
Ipse sono tenui dixit Elissa veni.

Et *lib. 5. Fastor.* de vmbra Remi.

Vmbra cruenta Remi visa est assistere lecto,
Atque hæc exiguo murmure verba loqui.

Pythones dicuntur ἐγγαστρίμυθοι, id est, *ventriloqui*, quia ex ventre videntur loqui, voce obtusa, informi, stridula ac singultanti. Vide quæ diximus ad illud Isaiæ *cap. 8. Pythones, qui strident in incantationibus*, & in Acta Apost. *cap. 16. num. 10.*

11. f *Et erit sicut puluis tenuis multitudo ventilantium, & sicut fauilla pertransiens multitudo eorum, qui contra te praualuerunt.*] Quidam hic exprimi putant imbecillitatem eorum, qui pugnauerunt contra Ariel, illúmque deleuerunt. Aut quia illi, cùm infirmi sint, si cum Hebræorum fortitudine conferantur, ita tamen confirmabuntur à Deo, vt nihil illis sit non expugnabile. Aut certè, quia cum fortes fuerint in expugnando Ariel, statim tamen opere peracto à Domino contérentur, sicut puluis, aut in fauillæ similitudinem euanescent. Ita putat Adamus. Alij ferme omnes existimant sermonem hic esse de hostium multitudine, quam tam copiosam fore dicit propheta, quanta est pulueris multitudo, quæ à turbine, aut scintillarum, quæ à magno incendio perflante vento excitantur, & rapiuntur. Vbi non numerus tantùm hostium sed etiam celeritas, impetúsque describitur. Deinde adduntur admirabiles planè translationes ad explicandam vim, impetum, fragorémque eorum, quæ magno lapsu, & repentino cadent. Mihi valde placet explicatio prior, quòd non tam significetur eorum innumerabilis multitudo, à qua expugnabitur Ariel, quàm quod illa multitudo post deletam Ierusalem, direptáque spolia, inopinatò cadet, atque dissipabitur, sicut puluis à turbine, aut fauilla tenuis. Quia hæc sententia magis cum sequentibus congruit, & quæ hic dicuntur, contigisse videntur post euersam Ierusalem, ideo enim dicitur *quæ contra te* (ô Ariel) *praualuerunt.*

12. Illud obseruandum, duabus dictionibus *repentè, confestim*, iuxta hebraicam phrasim celeritatem magnam indicari. Est enim epitasis quædam in duarum vocum idem significantium coniunctione, vt docuimus *in titulo Psalm. 67. & in cap. 10. Zachariæ* ad illud, *imber pluuiæ.*

Regula. Epitasis est in duabus vocibus synonymis.

13. g *Et erit sicut somnium visionis nocturnæ multitudo omnium gentium quæ dimicauerũt contra Ariel.*] Hic iam ferme omnes cum Hieronymo non ad ruinam referunt Ierusalem, sed stragem illorum, qui contra illam animos, & manus armauerunt. Quare non video, cur quæ proximè antecessere, de iisdem interpretari non debeant. *Somnio* verò comparatur illa multitudo, quia fugiet, aut soluetur, quemadmodum vanescunt somnia, cùm primum dor-

A miens euigilauerit. Somnio item persimilis fuit illa victoria, quam exultantes Babylonij ornasse videbantur, atque expleuisse Iudæorum opibus, & spoliis templi omnium locupletissimi; sic enim citò illorum opprimentur potentiæ, & ablatæ diuitiæ eripientur à potentiori manu, vt non tam ex præda ablatæ, atque possessæ, quàm inter dormiendum per quietem oblatæ videri potuerunt. Quas accepisse ex Iudæorum Gaza non tam illis gratum, quã è manibus repentè extortas esse acerbum futurum optima similitudine declarat. Vt enim qui sitiens in somnis bibere se putat vana voluptate delusus, vbi experrectus est, neque minùs sitit quàm antea, & afflictatur magis, quia vigilans ab eo vacuus est, quod se habuisse somniarat: Sic illi, qui diripuerunt Ierusalem, opimamque prædam inde sustulerunt, cùm repentè ab hoste fortiori fuerit extorta de manibus, somniasse videbuntur victoriam, & prædam, & grauior erit ex fortunæ vicissitudine dolor, quando subitò exciderit, quod in longum tempus proprium sibi fore arbitrabantur. Est autem vsitatum, vt ex somni similitudine exprimantur ea, quæ cum speciem habent boni, ac solidi, te tamen vera in se nihil veri, boni, ac solidi contineant: quales sunt humanæ diuitiæ, de quibus *Psalm. 75. vers. 6. Dormierunt somnum suum, & nihil inuenerunt viri diuitiarum in manibus suis.*

h *Obstupescite & admiramini, fluctuate, & vacillate, inebriamini, & non a vino.*] Ab illis verbis, *Et erit sicut puluis*, ad hunc vsque locum, id est, ad *dimicauerunt contra montem Sion*, vaticinium est contra Babylonios, à quibus direpta est Ierusalem, quæ includi possent parenthesi, tanquam à filo continenti disclusa. Nunc iam post longum hyperbaton refert se propheta ad Iudæorum calamitatem. Quòd autem hęc de Iudæis sint accipienda, Christus ipse docuit *Matthæi 15.* qui huius prophetiæ partem quandam populo ascribit Iudaico. *Populus*, inquit, *hic labiis me honorat, cor autem eorum longè est à me*, &c. Docuerat antea propheta quomodo veræ futuræ essent propheticæ minæ, quæ solitudinem vrbis, & templi prædicabant. Nunc iam perfidiam illam, quæ omnino tollebat, aut certè eleuabat propheticam fidem, alio, eóque proprio incredulorum supplicio damnat, & punit. Significat enim, & optimis metaphoris luculenter exprimit, quanto in errore, & ignoratione futurus sit ille populus, cui priùs à Deo tantus, tam varius, támque assiduus splendor affulserat. Sumit autem similitudinem ab ebriis, quibus turbata omnia sunt, atque confusa; qui in tutis quoque, ac solidis vacillant, & fluctuant, qui non minori æstu, atque vertigine à vino, quàm nauigantes à vento vorticibúsque iactantur. Sic ergo Iudæis illusoribus, de quibus suprà, sua opinione prudentissimis, in rebus etiam certis nihil occurret certi, quod sequantur. Neque in deliberando meliùs statuent, quàm hi, quos mente commouit vini potestas. Hanc porrò metaphoram sæpe adhibet scriptura, cùm perturbatio mentis, error, aut æstus animi significatur. *Isaiæ 51. Audi paupercula ebria, & non à vino.* & *cap. 24. Agitabitur terra sicut ebrius. Ierem. cap. 25. vers. 27. Bibite, & inebriamini, & vomite, & cadite.* 14.

Ebrietas pro perturbatione, & errore.

i *Quoniam miscuit vobis Dominus spiritum soporis.*] Septuaginta *spiritum compunctionis*, & ita legit Paulus *ad Rom. 11.* Est autem tam eo loco quàm aliis pluribus *compunctio*, non ea, quæ pungit, adducítque ad pœnitentiam peccatorum animum; 15.

Compunctio obstinatio.

mum, sed potiùs, quæ in malo figit, offunditque tenebras, propter quas neque peccator ea cognoscit, quæ ad meliorem vitam inflammant, neque ea considerat, quæ parata sunt peccatori supplicia, atque ideo obstinato consilio hæret in malo. Ita Chrysostomus, Theodoretus, Oecumenius in illud Pauli testimonium, quod ex hoc loco Isaiæ desumptum est. *Dedit illis Deus spiritum compunctionis, oculos vt non videant, aures vt non audiant. Compunctum* itaque significat *fixum esse, non moueri,* sicut, qui confixi sunt, aut compuncti clauis, versare se aut commouere non possunt.

16. Hæc autem omnia optimè explicantur per *spiritum soporis.* nam *sopor*, qui Hebr. תרדמה *tardemah*, *somnum* significat, non quemcumque, non leuem, qui otij atque quietis gratia ducitur, sed grauem, & profundum, qui ita languentes consopit, vt altè sepeliat, quique mortis quædam imago est. Qualis erat ille, quem misit Dominus in Adam, à quo excitatus non est, detracta costa ex qua Deus Euam coniugem formauit; & qualis ille, qui ita oppresserat Ionam, vt neque vehemens in tempestate nauis agitatio, neque vectorum clamor, & concursatio, neque periculum præsens, neque conscientiæ stimuli, illum ab eo somno excitare potuerint. Talis sopor qui irruit in Abraham *Gen.* 15. In his locis omnibus est תרדמה *tardemah.* Quia ergo huiusmodi sopor id efficit in homine, quod ebrietas, quæ mentem si non adimit, certè obscurat, & commouet, ideo huic spiritui siue compunctionis, siue soporis plerumque additur id, quod proprium est vini, nempe *miscere, potare,* & similia,

Psal. 59. Isaiæ 19.

Psal. 59. *Potasti nos vino compunctionis.* & *Isaia cap.* 19. de Ægypto, *Dominus miscuit in medio eius spiritum vertiginis; & errare fecerunt Ægyptum in*

Ad Rom. 11.

omni opere suo. Et quod Paulus *ad Rom.* 11. dixit, *Dedit illis Deus spiritum compunctionis*, Septuaginta vertunt, *Potauit vos Dominus spiritu compunctionis.* Quomodo verò Deus spiritum compunctionis mittat, aut misceat, disputant Theologi, & communiter dicunt non tam immitti à Deo soporem, quàm permitti, neque tam inducere in malum, quàm id negare, quod à malo re ipsa liberaturum sit. Qua de re vide plura apud Scholasticos.

17. [k] *Claudet oculos vestros, prophetas, & principes vestros, qui vident visiones operiet.*] Hic est effectus vini illius soporiferi, aut spiritus compunctionis, vt non videant illusores illi, quod ipsis proponitur ad salutem lumen; aut non intelligant, quæ per prophetas ad ipsos perferuntur oracula. Id enim est *prophetas operire*, id est, ita occultare illorum verba, vt ipsis obijciantur, aut tanquam peregrina, aut sicut in libro signato. Quod aptè, & ornatè declarat propheta eleganti mimesi, quæ obscura non est. Illud verò,

[l] *Et dabitur liber nescienti literas.*] hanc habet sententiam: Quemadmodum si liber detur nescienti literas. Subaudienda est enim nota similitudinis vulgato Hebræorum more. Quare illius mimesis hic erit sensus, Sapientibus atque insipientibus, æquè erunt ignota prophetarum verba, atque diuina oracula, quasi essent in clauso, atque obsignato libro. Vt enim qui nescit literas, respondet omnino se nescire, sic etiam qui scit, id est, scriba, & legis peritus, se ignorare apertè confitebitur.

18. [m] *Eò quòd appropinquat populus iste ore suo, & labiis suis glorificat me, cor autem eius longè est à me. Et timuerunt me mandato hominum, & doctrinis.*] Locus iste non parum haberet obscuritatis, nisi Christi voce illi foret allata lux: qui iuxta Septuaginta versionem citauit, declarauitque *Matthæi* 15. *& Marci* 7. *Populus hic labiis me honorat, cor autem eorum longè est à me: sine causa enim colunt me docentes doctrinas, & mandata hominum.* Ex quibus verbis id habemus, *timere*, quod reddidit vulgatus, idem esse quod *colere*, quod eius loco Christus adhibuit. Nam religiosus metus, qui ex obseruantia nascitur, cultus quidam est; neque id tantùm apud sacros, & canonicos, sed etiam apud profanos, & ethnicos scriptores; De sacris satis constat, cùm videamus *timoratos*, aut *Deum timentes* passim pro sanctis, & religiosis hominibus vsurpari. De profanis diximus *ad caput* 2. *Actuum num.* 48. Docet hoc Seruius ad illud Virgil. 1. Æneid.

Matth. 15.

Timor pro religione.

Horrentique atro nemus imminet vmbra.

Quo sensu dixit Lucanus.

Arboribus suus horror inest.

Et sanè *vereor*, atque *reuereor*, cùm metum significent, ad ostendendam religiosam obseruantiam sæpius adhibentur.

19. Habemus secundò, *coli Deum mandato, & doctrinis hominum*, idem esse atque exhibere tanquam religiosa illa, non quæ Deus offerri sibi vult, sed quæ homines suo potiùs spiritu adducti, quàm afflati atque edocti diuino, facienda præscribunt. Quale erat id, de quo tunc sermo *Matthæi* 15. offerre munus altari, quod præcipiebant Pharisæi, relictis in egestate parentibus, quod prohibebat Deus.

20. Hîc obserua quàm iustè Deus ac conuenienter puniat illusores Iudæos: nam cum ipsi labia, id est, inanes tantùm sonos offerrent Deo, &, quod præcipuum est, cor aut sibi retinerent, aut consecrarent aliis: sic etiam Deus literas tantùm, & voces scripturarum illis tradidit; sensum tamen illarum, & quasi animum, & spiritum obsignauit, & clausit, quemadmodum Christus dixit, *videntes non videant, & audientes non intelligant.* Exhibebant illusores isti Deo vanas laudes, & opera mortua; accipiunt, si quid in Scriptura vanum existimari potest, nudam & occidentem literam, cuius scientiam, & medullam non gustarent.

Talia refert Deus, qualia ab hominibus accipit.

Scientia peccatoria vana.

21. [n] *Ideo ecce ego addam, vt admirationem faciam populo huic miraculo grandi, & stupendo. peribit enim sapientia à sapientibus.*] Grauissimum, stupendúmque supplicium est, dignúmque eorum insipientia, qui sibi persuadent satis se facturos Deo, si externa tantùm opera, id est, mortua offerant dona, & non animata, atque spirantia, id est, quæ cor secum offerentis non offerant. Obstupendum planè, & horribile miraculum, siue supplicij grauitatem intueare, quod sanè suprà, quàm dici potest, acerbum est, carere nempe ea luce, quæ ex sacris monumentis affulget: siue personas, quæ eo supplicio mulctandæ sunt: sunt enim sapientes, quique assiduè versant Scripturarum mysteria, & legis arcana. Quid enim stupendum magis, quàm sapientes viros in errorem tam pueriliter labi? in tanta doctrina tam miserabiliter offendere? in tam trita semita, & in tanta luce tam fœdè, tam periculosè excutire? Adduxit hunc locum Paulus 1. *Corinth.* 1. sed paulò aliter quàm vulgatus & Septuaginta; sed quod sæpe faciunt scriptores canonici in nouo testamento, eodem sensu. *Perdam*, inquit, *sapientiam sapientum, & prudentiam prudentium reprobabo*: Agebat autem de cruce, in qua prudentes huius seculi stultitiam vident; electi verò Dei virtutem & potentiam. Hæc multi de tempore Euangelij accipiunt:

Graue supplicium si à sapientibus populi auferatur sapientia.

Ita vt Hebræorum sapientes Christum cognituri non sint; Alij *stupendum miraculum* esse putant, quia Dominus ea faciet, quæ longè se attollent supra omnem humanam cogitationem. Vtrumque sanè verum est; sed ego hæc latiùs pertinere puto, vt indicat satis quod mox attexitur.

22. o *Væ qui profundi estis corde, vt à Domino abscondatis consilium, quorum sunt in tenebris opera, & dicunt, Quis videt nos?*] Hæc diuersa videri poterat prophetia, sed puto cum Hieronymo cum superiori esse contexendam. Est autem hæc stultorum ignorantia stupenda, & quæ admirationem faciat, qui putant, si scelera sua aut in tenebris fiant, aut abditis terræ finibus, latere posse diuinos oculos. In quo errore fuisse plurimos tempore Isaiæ satis suadet locus iste. & non longè antea *Ecclesiast.* 16. *Non dicas à Deo abscondar, & in summo quis mei memorabitur?* Et hanc esse causam indicat Ezechiel *cap.* 9. cur Israel tot exundarit peccatis: quia sibi persuaserat neque curare, neque videre Deum hominum peccata. *Iniquitas*, inquit, *domus Israel & Iuda magna est nimis valde, & repleta est terra sanguinibus, & ciuitas repleta est auersione: dixerunt enim, Dereliquit Dominus terram, & Dominus non videt.* Quæ cogitatio iam antea insipientium hominum animos imbuerat, addideratque in omne vitiorum genus audaciam. Putabant enim Deum in cœlo ita suam sibi locasse sedem, vt cælestium tantùm memor humana aut non videret, aut non curaret. *Psal.* 94. *Dixerunt, non videbit Dominus, neque intelliget Deus Iacob.* Idem Iob *cap.* 22. *Dicunt impij, nubes latibulum eius, nec nostra considerat: & circa cardines cœli perambulat.* Et quæ maior cæcitas? in his præsertim, qui ex Scriptura didicere Deum vbique esse, & complere omnia. Miraculum planè stupendum, supplicium summo studio, atque opere formidandum.

Stulti sua consilia occulta esse Domino putant.

Dei obliuio multorum peccatorum causa.

23. Hic duo notanda, alterum est vbi vulgatus habet *profundi estis corde*, in Hebraico esse, *qui profundatis*; additum tamen à vulgato *corde* explicationis gratia. *Profundare* autem aliquid significat amplius, nempe non tantùm cogitationes, atque consilia, quæ occulta esse Domino putabant stulti, sed etiam opera in latebras coniecta, ad quæ existimabant non peruenire diuinos oculos. Alterum est Hebræorum more transitum esse à secunda persona ad tertiam; cùm enim dixisset, *Væ qui profundi estis*, addidit *& dicunt*, cùm iuxta communem loquendi modum dicendum esset, *& dicitis*.

24. p *Peruersa est hæc vestra cogitatio quasi lutum contra figulum cogitet, & dicat opus factori suo, non fecisti me, & figmentum fictori suo, non intelligis.*] Hebræi hunc locum sic accipiunt, vt hi, qui sua consilia abscondita esse à Deo putant, tam facilè à Deo verti ac solui possint, quàm facilè à figulo in conuersione rotæ lutea franguntur, ac dissipantur vasa. Quos aliqui è nostris sequuntur, in quibus est Vatablus: neque hæc expositio displicet Forerio. Pro quo obseruandum in textu Hebraico non esse *cogitatio*, sed tantùm in infinitiuo *vertere vestrum*, aut certè *peruersitas vestra*, hoc sensu. Vertere vestrum, quo videlicet à Deo conuertimini, atque formamini tanquam in figulari rota, est instar conuersionis lutei vasis, quod à figulo fingitur. Sed noster Vulgatus multò meliùs expressit, & magis ad textum consentaneè: in quo impij aliquid latere existimabant diuinam cognitionem. Comparatur enim stolidum hoc hominum genus luteo vasi, eo temporis articulo, quo à figulo in rota versatur, & fingitur, quod in fictore suo prudentiam, & oculos desiderat, cùm tamen lutum ipsum multò magis sit cæcum. Vt enim si talis esset cogitatio in figmento luteo, omnes eum stomacho & risu acciperent verba illa stultissimæ plena futilitatis; sic planè audienda verba illorum, qui in eo, à quo formati sunt non ex nobiliori materia, quàm figlinum vas, & à cuius ipsi vi, atque præsentia pendent, intelligentiam, & cognitionem requirunt. Hæc metaphora frequens est in Scriptura, infrà *cap.* 45 *Numquid dicet lutum figulo suo? quid facis?* Idem Paulus *ad Rom.* 9. Ieremias *cap.* 18. Vbi lutum in manu figuli esse dicitur. Et quidem Hieronymus Paulum spectasse putat ad hunc Isaiæ locum, & tradit Regulam sæpius à Doctoribus vsurpatam, Apostolos, & Euangelistas, ex Hebræo testimonia conuertere *sine damno sensuum*; verbis tamen aut dicendi forma diuersis. Quod si sensus huius loci est, quem ibi Paulus adducit, sine dubio vas in proposita similitudine adhuc in rota est, & ab artifice formatur, vt suprà cogitabam.

q *Nonne adhuc in modico & in breui conuertetur Libanus in Charmel, & Charmel in saltum reputabitur?*] Ecce iam aliud supplicium eorum, quibus prophetarum oracula non aliter audita sunt quàm mimorum fabulæ, aut impostorum præstigiæ. Futurum est enim, vt illi cæci sint, neque tam amanter, ac sedulò cælestibus disciplinis excoli; & ad peregrinos, & alienos transferatur illa tanta sedulitas. Quod optimè explicatur per Libanum, & Charmel: nam Libanus mons incultus est, non vini, non olei, aut frumenti ferax sed materiæ cædnæ, atque aromatiferæ (mitto modò valles quæ in tractu Libani sunt, in quibus esse dicitur magna vini atque frumenti copia) atque ita illum nulla agricolarum arte, atque studio coli necesse erat; contrà verò Charmel, vt nomen ipsum indicat, consitus erat vineis, quare assiduo agricolarum studio, excultum esse oportuit, vinea enim, vt rei rusticæ magistri docent, perpetuam operam, & laborem indefessum desiderat. Sic Virgil. 2. *Georg.* de vinea. 25.

Vinea perpetuam operam desiderat.

Cui nunquam exhausti satis est; namque omne quotannis
Térque quatérque solum scindendum, glebáque versis
Æternum frangenda bidentibus, omne leuandum
Fronde nemus, redit agricolis labor actus in orbem.

Idem Columella *lib.* 4. *cap.* 13. Quod Theophrastus paucis expressit cùm dixit πόνος ἐπίπονος, id est, *labor labori additus*, seu *labor labori succedens*. Vide quæ diximus ad illud *Cant.* 1. *Posuerunt me custodem in vineis.* Et de Charmel peculiaris est ratio, quo ad spiritualem culturam, nam ibi consedisse Heliam, & Helisæum constat: qui de cœlo crebras illustrationes & alia dona, quibus piorum mentes excoluntur, acceperunt.

Ait ergo Isaias propter illius populi incredulitatem, & væsaniam eam futuram rerum mutationem, vt qui priùs ita accipiebantur, colebantúrque assiduè, atque benignè, sicut à vinitore coli solet optima vinea, aut à topiario speciosus hortus, illi vsque adeò relinquantur neglecti, atque deserti, sicut sylua feris tantùm arboribus, ac fruticibus densa; & locus antea sentus, & squallidus syluestri tantùm frutice horridus, colatur tamen eo studio, quod antea vineæ, atque horto solitum esset impendi. Eâdem metaphorâ in eodem etiam argumento vsus est *cap.* 7. *vers.* 23. *Omnis locus vbi fuerunt mille vites mille argenteos, in spinas, & in vepres erunt, cum sagittis, & arcu ingredientur illuc.* Cæte- 26.

tùm

Prouerbiū. rùm *Charmelum* prouerbiali specie sumi docet Hieronymus *in cap.16. Isaiæ cap.10. Idioma*, inquit, *scripturarum est vt montem Charmelum fertilitati comparet.*

27. Qui hæc ad tempora captiuitatis, vrbisque direptionem referret, nihil credo diceret, aut à textu alienum, aut ab historiæ fide: ita vt Charmel mons vber, in deliciisque habitus à Iudæis, propter ciuium, cultorúmque solitudinem ita sit futurus incultus, & horridus, vt mutatus videri possit in saltum adeò spinosum, & asperum, vt eius comparatione Libanus mons asper, & incultus tanquam Charmel amœnissimus, atque cultissimus censeri debeat. Quomodo in omni fere idiomate cùm aliquid amplificáre volumus, ea adducere solemus, quæ in eo genere extrema sunt. Quomodo si alicuius pusillitatem exaggeres, formicam dicis eius comparatione elephantum videri; & dum amarum cibum significas, præ illius amaritie habere dicis absinthium mellis instar; & principem virum, & delicatum eò venisse calamitatis à patria exulem, vt delicias computet esse sub sentibus. Quomodo Iob *cap.6.* iam inops, & saniosis vlceribus fœdus dixit, *Quæ priùs nolebat tangere anima mea, nunc præ angustia cibi mei sunt.* Sic Charmel, quondam amœnissimus, atque cultissimus, futurus esse dicitur à Deo syluestris, & incultus, vt Libanus mons asper, & horridus, eius comparatione Charmel, id est, diligenti agricolarum studio cultus videri possit. Et ad hanc explicationem plurimùm facit, quòd hæc durè videntur trahi ad Euangelij tempus. Nam hæc rerum vicissitudo futura esse dicitur *in modico & in breui*, quod minimè videtur aptari posse in aduentum Christi, Gentiúmque vocationem, quæ septingentis annis, & eo ampliùs contigit ab hoc vaticinio.

28. Nihilominus communiter omnes hic de Gentium vocatione, reprobationéque Iudæorum sermonem esse statuunt: quod mihi quoque videtur esse dicendum. Neque respuit totius capitis continens filum, & facit quòd Charmel, qui in syluam mutandus esse dicitur, à Iudæis colebatur, Libanus autem à Gentibus. Quare opera illa sedula, ac benigna à Charmel ad Libanum traducta satis indicat humaniùs aliquando indulgendum esse Gentilico, quàm Iudaico populo.

29. Neque vehementer vrget quod modò obiiciebamus, in tempus, quod tam ab hoc articulo distaret, quale est Euangelicum, illud *in modico & breui*, minùs aptè quadrare. Cui difficultati Hieronymus respondet spatium illud breue esse ac modicum, si æternitatem spectes. Sed etiam si nullus hic sit ad æternitatem respectus, *breue* tamen vocari potest spatium illud, quod ad Christi vsque aduentum, & illam rerum vicissitudinem interiectum est. Nam si tempus obserues, ex quo populus ille Iudaicus electus est à Domino, & ab optimis parentibus ad pietatem institutus, deprehendes non adeò multum superesse temporis, donec populus ille tanquam alienus à Deo repellatur. Nam ab Abraham quo tempore stigmate proprio Dei populus censeri cœpit, ad hoc Isaiæ tempus anni numerantur circiter 1300. inde ad Christi ortum 700. Quare partes penè duæ electionis illius exactæ fuerunt. Aut certè quidquid à prophetatum tempore spatij est, ad Euangelij tempus, quod longum est, ad finem nimirum sæculorum porrectum, *modicum* dicitur, *& breue*. Quomodo *Aggæi cap.2.* de tempore Christi proditur. *Adhuc vnum modicum est, & ego commouebo cælum, & terram*, &c. *& veniet desideratus cunctis gentibus.* Et *Habac.2.* modicum fore tempus ostendit cùm dicit, *Veniens veniet, & non tardabit.* Siue ergo ad æternitatem referas, vt putat Hieronymus, & cum eo plures, siue ad tempora, quibus durabit Euangelium reprobata Synagoga, satis modicum est quidquid Iudaicæ religionis, atque, vt ita loquar, filiationis spatij superefit.

[r] *Et audient in die illa surdi verba libri, & de tenebris, & caligine oculi cæcorum videbunt.*] Clariùs 30.
aliquantulo dicitur, quod obscuriùs in metaphora Libani & Charmeli propositum fuerat: & est pars illius grandis, & stupendi miraculi, quo ita peritura dicebatur prudentia à prudentibus, vt verba prophetica futura fuerint tanquam verba libri signati. Nunc verò ostendit, facta rerum admiranda commutatione, orituram esse lucem cæcis antea Gentilibus, & eos, qui ad illud vsque sæculum surdi fuerant, pòst apertas, & dociles aures habituros, ad diuinas voces, ad quas illusores Iudæi priùs obsurduerant. Quod Christus ipse docuit *Ioan.9. In iudicium veni in hunc mundum, vt qui non vident, videant, & qui vident, cæci fiant.*

[s] *Et addent mites in Domino lætitiam, & pauperes homines in sancto Israel exultabunt.*] *Mites*, & 31.
pauperes illi sunt, quos superba Iudæorum hypocrisis contemnebat, siue sint Apostoli, de quibus Christus *Abscondisti hæc à sapientibus, & prudentibus, & reuelasti ea paruulis.* Siue, quod magis facere ad textum, filúmque capitis, Gentiles: quos Iudæi ita præ se viles habuerunt, vt etiam conuictu, atque congressu indignos censuerint: vsque adeò, vt existimauerint nisi circumcisos priùs ad Ecclesiam accedere non oportere. *Act. cap.15.* Hi ergo exultabunt cùm à Deo tantam sibi lucem affulsisse viderint. *Sanctus Israel* sæpe ab hoc propheta Deus vocatur; quia Israelem sanctificat, & ab Israele colitur.

[t] *Quoniam defecit, qui præualebat, consummatus* 32.
est illusor.] Præualebant sanè Iudæi ad illud vsque aureum sæculum. *Quia Deus non fecit taliter omni nationi, & consilia sua non manifestauit eis.* Sed Deus alios, populum nempe Gentilicum in suorum consiliorum societatem vocabit. Dum verò Iudæus hoc loco dicitur *illusor*, sicut paulò ante iterum, ostenditur causa, cur à Deo tanquam alienus tractandus sit: quia videlicet ipsius verba cum sibilo excipiebat, atque conuitio, illud ingeminans, de quo nuper, *manda remanda.*

[u] *Succisi sunt omnes qui vigilabant super iniqui-* 33.
tatem: qui peccare faciebant homines in verbo: & arguentem in porta supplantabant.] Hæc referenda sunt ad id, quod Iudæis probro ac crimini datum est paulò antè. Neque enim aliud est vigilare super iniquitatem, quàm animo esse ad malum intento, neque quicquam habere prius, ac charius, quàm immoderatas explere cupiditates: in quod nocturnæ excubiæ, & antelucanæ vigiliæ conferebantur. *Peccare* autem *facere in verbo*, illud est quod modò dicebatur, *Timuerunt me mandato hominum, & doctrinis.* Nouis etenim præceptis, atque traditionibus illusores isti homines alios à lege, veráque doctrina distrahebant. *Supplantare arguentem in porta*, nihil est aliud meo iudicio, quàm irridere prophetas in portis, id est, in Iudæorum conuentibus diuina iudicia & minas denuntiantibus: quando dicebant procaci ac inuerecunda lingua, *manda, remanda.* Et insuper eorũ vitæ insidiari, quia reprehensionis aculeos ferre non poterãt. Quod aperti

ſunt Amos, Ieremias, Iſaias, Zacharias, & alij, de quibus Stephanus *Act.* 7. *Quem prophetarum non ſunt perſecuti parentes veſtri.*

34. *Et declinauerunt fruſtra à iuſto.*] *Iuſtus* dicitur Chriſtus, vt *in Act. Apoſt.* ſæpe, & ita hic putat Hieronymus. Sed hoc loco alium eſſe ſenſum exiſtimo, qui magis pateat latè, nempe quia leges perfregerunt, & iura, neque æqui iudicij rationem vllam habuerunt, quod in criminibus ſtatim primo capite obiectum eſt Iudæis. *Pupillo non iudicant, & cauſa viduæ non ingreditur ad illos.* Tametſi illud quoque de Chriſto hùc pertinere credam, & fortaſſe præcipuè.

35. *Propter hoc hæc dicit Dominus ad domum Iacob, qui redemit Abraham. Non modo confundetur Iacob*, &c. *Sed cùm viderit filios ſuos opera manuum mearum in medio ſui ſanctificantes nomen meum.*] Hæc S. Thom. & Cyrillus de Iudæorum conuerſione accipiunt, quæ erit in fine ſæculorum, quando ingreſſa in Eccleſiam fuerit plenitudo Gentium, putátque illud *confundi* ſumi pro pœnitentia, quæ Iudæos afficiet, cum recordentur peccatorum ſuorum, & maximè quòd Chriſtum non admiſerint, ſed in crucem egerint: de qua confuſione eſt illud *Eccle.* 4. *Eſt confuſio adducens gloriam, & gratiam. Abraham* autem, & *Iacob* ſumitur pro filiis Abraham, id eſt, pro Iſraelitis. Tunc verò ſenſus eſt. Confundetur aliquando Iacob, & erubeſcet, quia peccauit, hoc tamen non modò, ſed cùm Apoſtolorum prædicatione plenitudo Gentium in Eccleſiam intrauerit. Plures alij hæc de Gentibus accipiunt, quæ excluſis Iudæis in eorum locum aſcribentur. In quibus ſunt Adamus, Pintus, Procopius. Dicit verò propheta hanc rerum viciſſitudinem futuram non modò, id eſt, non in ſuo tempore, ſed longè pòſt, nempe poſt aduentum Meſſiæ. Mutationem verò illam *confuſionem* vocat *Abraham, & Iacob*: quia à filiis ſuis ſecundum carnem tranſlatam videbunt ad Gentes antiquam gloriam. *Filij* autem *Iacob, & opera manuum Domini* iuxta Hieronymum, & alios pleroſque Apoſtoli ſunt à Deo electi, & ad tantum munus ſpeciali quadam prouidentia formati. Qui filij fuerunt Iacob, & Abraham, quia ex eorum gente prognati ex tribubus nimirum Iuda, Zabulon, & Nephthalim. Cùm ergo iſti prædicauerint, ſanctificauerintque Deum Iacob adſcitis ad Eccleſiam Gentibus, tunc confundetur Abraham, & Iacob, non quòd ægrè ferant Gentes vocari, aut illis vnquam futurum ſit pudori; ſed loquitur Iſaias accommodatè ad humanum ſenſum; quod ſcriptura ſæpe facit. Solent autem homines pudefieri, cùm ignobiles, atque deſpectos filios eſſe vident, & ab illis inſignes titulos ad alios transferri. Illud *propter hoc* cauſam reddit, non quòd ſerò, ſed quòd aliquando Gens Iudaica ignominiam illam & confuſionem ſubitura ſit. Hoc ſenſu. Propter hoc confundetur, & erubeſcet Iacob, non tamen hoc tempore, ſed longè pòſt cùm Meſſias aduenerit.

36. Hæc aliter accipiunt Forerius & Oſorius, ita vt Gentium conuerſio futura non ſit pudori Iacob, & Abraham. Nam Iudaici populi detrimenta magno incremento reſarcient alij Abraham filij, & veri Iſraelitæ; non quidem ſecundum ſanguinis communitatem, ſed ſecundum fidei propagationem. Quòd verò iſti *filij* dicantur *Abraham*, dicimus à Paulo *ad Galat.* 3. *Qui ex fide ſunt, hi ſunt filij Abrahæ.* Sed eſt expoſitio durior, ad quam difficilè trahi poſſunt verba textus: neque modò confundendi dicuntur Iacob, & Abraham, ſed poſtea. Atqui poſtea non dicuntur confundendi, quia Gentes in Abrahami familiam per fidem coaptatæ, gloriæ potiùs erunt, quàm rubori. Quare ex horum ſententia nunquam erit illa confuſio de qua nunc Iſaias.

37. *Et ſcient errantes ſpiritu intellectum, & muſſitatores diſcent legem.*] De Gentibus hæc accipiunt Dionyſius, Adamus, Forerius, Lyra, Pintus. Quæ ideo *errantes* videntur dici poſſe, quia nihil habebant vnum, & certum, quod ſequerentur, ſed modò ad hæc, modò ad illa idolorum monſtra errabundo ſpiritu ferebantur. Item *muſſitatores*, quia contra Deum, quem colebant Iudæi, non ſolùm ſecum taciti murmurabant, ſed etiam apertè, & publicè quiduis indignum cum faſtidio, & probro in vulgus effundebant. Qua de re multa apud Martialem, Iuuenalem *Satyra* 14. Iuſtinum, & Cornelium Tacitum. Illæ ergo Gentes, quæ periculoſis ducebantur erroribus, quid verum, ac ſanctum ſit, aliquando cognoſcent: & qui priùs libero inſectabantur conuitio diuinæ legis amatores, iidem meliori iam mente, atque conſilio legem illam auidè complectentur, quam hoſtili priùs animo auerſabantur. In hanc ferme ſententiam explicant hunc locum Dionyſius, & Adamus. Et mihi videtur expoſitio ſatis expedita, & ad textum apta.

38. Hæc quæ diximus de Gentium conuerſione ab illis verbis *Propter hoc dicit Dominus*, mihi quàm veriſſimè, & quàm facillimè dici poſſe, atque intelligi videntur; ſed quia multi ex Patribus de Iudæis accipiunt, ideo de illis nos quoque ad extremum interpretemur. Quomodo hæc de Iudæorum conuerſione ad finem ſæculorum acceperint S. Thom. & Cyrillus, diximus ſuprà. Sentiunt alij hæc de Iudæis quidem accipi oportere, in tempore tamen Euangelij: Ita vt Domus Iacob poſtquam Chriſtum reiecerit prædicantibus Apoſtolis, orta ex ſcelerum conſcientia rubore, & confuſione ad pœnitentiam adducenda ſit, & illum amplexura magno ſtudio, quem antea cum faſtidio reiecerat. Nihil ergo iuxta hanc explicationem hîc agitur de rubore Abraham, & Iacob, ſed de vtili filiorum confuſione ad pœnitentiam. Ita tenet Hieronymus, Haymo, Dionyſius, Hugo, Lyra, & interlinearis, cui ego propter tot virorum auctoritatem libenter adhæreo, licèt non minùs placeat, quam antea probaueram.

39. *Et ſcient errantes.*] Hæc etiam ad Iudæos referunt iidem, qui ſuprà: quibus adde S. Thom. & Cyrillum. Ita vt illi ſcelerum conſcij, & per Apoſtolos ab errore liberati diſcant quam ignorarant priùs ſalutis viam; & qui olim tam in deſerto, antequam in terram promiſſionis eſſent ingreſſi, quàm iam in ſua regione conſtituti contra Moyſem, & Deum non tantùm tacitè ſecum muſſitare, ſed etiam obloqui apertè, & clamare ſoliti eſſent, iam ſubmittant ceruices, ſingularéque Dei beneficium eſſe ducant vocari ad Chriſti iugum, & participes eſſe Euangelicæ lucis. Nihilominus non mihi diſplicet expoſitio, quæ hæc de Gentibus accipit, quæ à bonis auctoribus deſtituta non eſt.

Argument.

Argumentum trigesimi capitis Isaiæ.

VATICINIVM hoc est contra Iudæos illos, qui excisa Hierosolyma per Chaldæos, maluerunt ad Ægyptios confugere, quàm in propriis, & antiquis sedibus remanere. A quo consilio illos sæpe, & grauiter reuocabat Ieremias cap. 42. & 43. Ostendit ergo propheta primum auxilium ab Ægyptiis, & futile futurum, & fallax: à quo nihil habebunt præter pudorem, & ignominiam. Deinde viam illam Australem, quæ ad Ægyptios ducit, plenam esse periculorum propter diras, & venenatas belluas, quibus regio illa siticulosa abundat. Secundò iubet Dominus vt propheta hæc in tabulis describat buxeis, quæ futura sint in posterum Dei benignitatis, & Iudæorum proteruiæ illustre, & publicum testimonium. Tertiò docet daturos esse pœnas stultitiæ suæ, quia audire noluere, quæ ipsis magno forent ex vsu; quia minùs erant ad voluptatem. Quartò quòd Deus non statim in Iudæorum perfidiam animaduertat, sed cohibeat manum ab inferenda plaga, id natum esse dicit ex benignitate, si quomodo resipiscat populus; ne seueram Deus extendat, & vltricem manum. Quintò significat quid boni paritura sit Iudæis illa vexatio, quæ diu illos exercebit in Chaldæorum regno: abiicient enim, quæ coluerunt Deorum simulacra. Ex quo etiam fiet vt Deus iam mitior non ad victum solùm; sed etiam ad delicias omnia benignè, atque abundanter indulgeat. Ad extremum ostendit hostibus Iudaici nominis seuerum paratum esse supplicium; quod ad finem vsque capitis mirificè persequitur.

CAPVT XXX.

1 [a] *VÆ filij desertores, dicit Dominus, vt faceretis consilium, & non ex me: [b] & ordiremini telam, & non per spiritum meum, vt adderetis peccatum super peccatum.*

2 [c] *Qui ambulatis vt descendatis in Aegyptum, [d] & os meum non interrogastis, sperantes auxilium in fortitudine Pharaonis, & habentes fiduciam in vmbra Aegypti.*

3 [e] *Et erit vobis fortitudo Pharaonis in confusionem, & fiducia vmbræ Aegypti in ignominiam.*

4 [f] *Erant enim in Tani principes tui, & nuntij tui vsque ad Hanes peruenerunt.*

5 *Omnes confusi sunt super populo qui eis prodesse non potuit. non fuerunt in auxilium, & in aliquam vtilitatem, sed in confusionem, & in opprobrium.*

6 *Onus iumentorum austri.* [g] *In terra tribulationis, & angustiæ, leæna, & leo ex eis, vipera,*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 VÆ filiis, qui mea mandata deserentes consilium estis aggressi, cuius me neque auctorem, neque hortatorem habuistis, vt opus inchoaretis inauspicatum, me non solùm non libente, atque inspirante, sed etiam reclamante: vt ad priora crimina noua fieret peccatorum accessio.

2 Id enim agitis, vt contra ingruentem hostem auxiliares copias ex Ægypto vocetis, me prorsus inconsulto, atque adeò prohibente fieri. Quasi in Pharaonis fortitudine spes salutis vestræ secura consisteret; & sub Ægyptia vmbra nihil foret ab hoste formidandum.

3 Sed longè accidet secus, quàm putabatis; nam illa ambitiosa Pharaonis potentia pro auxilio vobis adducet confusionem, & ex illa vmbra, quam vobis credebatis fore perfugium, nihil orietur præter ignominiam.

4 Etenim ex prima nobilitate principes in Tanim nobilissimam Ægyptiorum vrbem auxilij gratia legati missi sunt; & ad Hanes vsque, ne re infecta redirent, peruenerunt.

5 Ex illa tamen sedulitate atque studio id consecuti sunt, vt illos auxilij toties implorati dispudeat. Neque enim auxilio fuerunt Ægyptij, neque supplici Iudæorum populo, aut vllum vsum alium attulerunt, quàm ignominiæ atque opprobrij fœdissimam maculam, qua aliarum Gentium conuitia lacerantur.

6 Vaticinium durum contra illos, qui iumentorum instar ad Austrum pergunt. Videre iam

videor onerata iumenta, camelorúmque dorſa illis opibus, quæ ex Chaldæorum incendio rapuere Solymitani ciues, ex communi interitu ſuperſtites: qui ad Auſtralem plagam, in qua Ægyptus eſt, iter inierunt. Quæ nullum omnino præſtare auxilium poterit; cùm tamen in medio curſu, in ſolitudine æſtuoſa, atque arida effugere non poſſint, quæ paſſim occurrent mortis pericula. Eſt enim regio à qua præter horrorem, & anguſtiam nihil inuenies, in qua leæna, & leo paſſim occurſant; neque venenatarum belluarum exiguus numerus: in quibus eſt vipera; & quorum vis ad nocendum maxima, pennati reguli.

7 Si quod erit ab Ægypto ſubſidium, illud vanum erit prorſus, & inutile. Et ideo clamo, atque edico quieſcendum eſſe ab ea profectiones quia in Ægypto nihil eſt niſi ſuperba, & inanis virium, atque copiarum oſtentatio.

8 Nunc ergo, inquit ad me Dominus, vt ſeorſum, & à turba ſemotus in tabulis ſcribam buxeis, quæ in Iudæorum frequentia dixeram, vt in die nouiſſimo, quando hæc euenerint, ſe de harum rerum euentu præmonitos negare non poſſint. Immò vt ſit æternum quoddam teſtimonium, & Dei in illum populum benignitatis, & populi in Deum obſtinatæ proteruiæ.

9 Populus enim rebellis eſt & vſque adeò contumax; vt Dei quotidie offenſionem, atque iracundiam acuat; populus infidelis, & mendax, qui Domini Dei ſui legem aſpernatur, & imperium detrectat.

10 Qui prophetis edicunt propoſito honoris capitiſque periculo, ne quid ſe vidiſſe nuncient, quod rectum ſit; ſed quæ futura ſunt ad ſtomachum, & voluptatem; quæ blandiantur ſenſibus, non quæ pungant; etiam ſi illa quamlongiſſimè à veritate receſſerint.

11 Faceſſat, inquiunt, iam ſemita, in quam nos reducere ſtudetis; amouete viam, quam toties nobis ingeminatis. Graue nobis eſt ſæpius audire nomen ſancti Iſrael, quod familiariter, & quaſi legitimè veſtro ſermoni toties obtenditis.

12 Propterea hæc dicit ſanctus Iſrael, cuius vos hortetis, & faſtiditis nomen. Pro eo quod oblatum à me conſilium reſpuiſtis, fiduciámque veſtram in fraudulenta Ægyptiorum calumnia, & ambitioſo præſidio collocaſtis;

13 Ideirco Ægyptiorum auxilium erit vobis inſtar partis muri, quæ iam iam ad ruinam procumbit, aut à muro diuulſa eſt: & requiſita, id eſt, deſiderata, quia in muro nō eſt. Inſperatò veniet grauis illa ruina, quæ Pharaonis affliget, ſternétque potentiam: & cum eo pariter opprimet illos, qui eius ſe fidei, atque tutelæ crediderunt.

14 Comminuetur autem Ægyptiorum, vſque adeò cantata, atque à vobis implorata potentia, non ſecus, atque comminui ſolet vas è molli

vipera, & regulus volans, [h] *portantes ſuper humeros iumentorum diuitias ſuas, & ſuper gibbum camelorum theſauros ſuos ad populum qui eis prodeſſe non poterit.*

7 *Aegyptus enim fruſtra, & vanè auxiliabitur.* [i] *Ideo clamaui ſuper hoc, ſuperbia tantùm eſt, quieſce.*

8 [k] *Nunc ergo ingreſſus ſcribe ei ſuper buxum, & in libro diligenter exara illud, & erit in die nouiſſimo in teſtimonium vſque in æternum.*

9 [l] *Populus enim ad iracundiam prouocans eſt, & filij mendaces, filij nolentes audire legem Dei.*

10 *Qui dicunt videntibus, Nolite videre: & aſpicientibus, Nolite aſpicere nobis ea quæ recta ſunt:* [m] *loquimini nobis placentia, videte nobis errores.*

11 *Auferte à me viam, declinate à me ſemitam, ceſſet à facie noſtra ſanctus Iſrael.*

12 [n] *Propterea hæc dicit ſanctus Iſrael, Pro eo quòd reprobaſtis verbum hoc, & ſperaſtis in calumnia, & in tumultu, & innixi eſtis ſuper eo:*

13 [o] *Propterea erit vobis iniquitas hæc ſicut interruptio cadens, & requiſita in muro excelſo, quoniam ſubitò dum non ſperatur, veniet contritio eius.*

14 *Et comminuetur ſicut conteritur lagena figuli contritione perualida: & non inuenietur de fragmentis eius teſta, in qua portetur*

portetur igniculus de incendio, aut hauriatur parum aquæ de fouea.

molli argilla, & fragili luto, cùm ictu valido à robusta manu percussum est. Quod ita conteritur minutim, vt nulli prorsus vsui deseruiat: cum neque testa sit reliqua ad portandum ignem de vicino lare, siue ad sumendum è fouea pusillum aquæ.

15 [q] *Quia hæc dicit Dominus Deus sanctus Israel, Si reuertamini, & quiescatis, salui eritis, In silentio, & in spe erit fortitudo vestra.* [r] *Et noluistis.*

15 Hæc vobis mandata Dei sancti Israel nomine proposita sunt, si quieto fueritis animo, causamque vestram non externis auxiliis, quæ fallacia sunt, sed diuinæ fidei credideritis: Si ab eo, quod iam placere cœpit, consilio recesseritis, incolumes vos, & integros ab hoste præstabo. Si causa omnino mihi permissa, otiosum, atque securum animum habueritis, ea inerit vobis fortitudo, vt nulla vis illam expugnate possit. Hæc Dominus ad vos: cui tamen vos vtilia, atque opportuna promittenti parere noluistis.

16 *Et dixistis, Nequaquam, sed ad equos fugiemus. Ideo fugietis. Et super veloces ascendemus: ideo velociores erunt, qui persequentur vos.*

16 Sed contrà ad tantam benignitatem perfricuistis frontē, respondistísque. Nequaquam ita fiet, sed ad Ægyptios, quorum strenuus est, & fortis equitatus, auxilij causa fugiemus. Atqui eam ob causam victi, hoste à tergo impellente, fugietis. Super illos, dicitis, equos ascendemus, qui pernici, atque volante cursu hostium celeritatem omnem præuertant. Sit ita sanè; sed erunt multò velociores illi, qui vos à tergo persequentur, & capient.

17 [s] *Mille homines à facie terroris vnius, & à facie terroris quinque fugietis,* [t] *donec relinquamini quasi malus nauis in vertice montis, & quasi signum super collem.*

17 Tantus vobis incutietur pauor, is erit animorum languor & infirmitas, vt à terrore, quem vnus vobis incutiet Chaldæus, fugiatis mille; immò quinque hominum millia vnius tantùm terror vertat in fugam. Donec tandem ex tanta multitudine adeò supersint pauci, vt similes futuri sint malo, qui fracta naui erigitur in montis fastigio, aut signo in excelso collis vertice locato; quæ & rara sunt, & lugubris exitij signum, & triste monimentum.

18 [v] *Propterea expectat Dominus vt misereatur vestri: & ideo exaltabitur parcens vobis: quia Deus iudicij Dominus.* [x] *Beati omnes qui expectant eum.*

18 Quia tam graue futurum est supplicium, & tam dura vexatio; Deus furorem suum, atque vindictam cohibet: quò vestræ calamitatis admoniti tales efficiamini, vt ardentem ad vindictam animum ad misericordiam inflectatis. Et ideo exaltat manum, & intentat plagam, parcens in præsentia vobis, sed metum incutiens in futurum. O igitur beati, qui in Domino spem collocant suam, qui benignus est, & saluare potest.

19 [y] *Populus enim Sion habitabit in Ierusalem.* [z] *Plorans nequaquam plorabis, miserens miserebitur tui. Ad vocem clamoris tui statim vt audierit, respondebit tibi.*

19 Beatus planè, qui confidit in Domino. Sicut experietur aliquando populus Iudæorum, sub Ezechia; qui premente angustè illorum terminos Senacherib, illi tamen captiui in alienum solum non abducentur; sicut aliæ tribus, sed habitabunt in Ierusalem. Plorabis aliquando, ô Sion, non tamen grauiter, ac diu; quia tui Dominus miserebitur, & cùm primùm tuos gemitus, & clamores audierit, ad tua vota respondebit propitius.

20 [aa] *Et dabit vobis Dominus panem arctum, & aquam breuem:* [bb] *& non faciet auolare*

20 Ita se geret tecum Deus, vt primùm ærumnis te, & laboribus exerceat, cui & panis

demensum erit angustum, & aquæ poculum sic exignum, vt non satis sit ad sedandam sitim. Neque tamen interea doctores auferet, & prophetas, qui vbique locorum tibi frequenter, & fam iliariter occursent.

21 Audies itaque illos, & coràm tecum, & à tergo loquentes, iterantésque identidem, vt viam rectam ingrediare, & ab ea nullo modo, aut nulla ex parte declines.

22 Et impuras profitebere, eóque nomine, vt abominabile aliquid abiicies argenteas laminas, in quibus Deorum simulacra, aut illorum phylacteria cælasti. Tum etiam vestimẽtum, quod ad eorum cultum, aut ex auro conflasti, aut ex aureo textu confecisti, cum eo fastidio, ac nausea proiicies, quo vilem pannum menstruo fœminarum sanguine pollutum. Tunc verò sculptili, aut aureo vestimento cum fastidio dices, Egredere iam tandem è domo mea, & in malam erucem quamprimùm, aut in fimetum abi.

23 Cùm verò hæc abs te Dominus per arctum panem, & angustam aquam impetrauerit, largietur tibi abundantem rerum omnium prouentum. Emittet enim Dominus è cœlo pluuiam, & agros tuos vbicumque locorum seminare volueris, vberes, & fœcundos efficiet. Erit quidem magna frumenti copia, neque illud erit euanidum, & debile, sed pingue, & valde ad nutriendum, confirmandúmque vires opportunum. Pecus præterea tuum in vberibus, atque spatiosis pascuis latè, atque securè vagabitur.

24 Ea erit rerum abundantia, vt tauri, & asinorum pulli, qui terram exercent, non iam fœnum, vt antea, aut hordeum admixtum paleis comedant, sed purum, vt in area ventilatum, & in horreo conditum, & seruatum est, cui tamen ad delicias accedat condimenti aliquid, quod illud sermentet, reddátque palato multò iucundius.

25 Illo verò tempore, cùm hostes tuos grandis plaga confecerit: & principes sublimes, atque exercitus duces, qui celsitudine, & robore turribus videbantur non dissimiles, repentè conciderint, in omnibus collibus, quantumuis eleuatis, minúsque ad aquarum scatebras opportunis, fontes erumpent, qui subiectas valles, & agros circumfusos reddant irriguos.

26 Quando verò Deus splendorem reddiderit populo suo, inflictúmque ab hoste vulnus alligauerit, sanauerítque, omnia erunt magis secunda, diésque multò quàm antea candidiores. Sol enim, & luna fulgebunt multò clariùs, quàm vsquam antea. Luna quidem non aliter quàm sol, sol septemplicis splendoris incremento se ipso erit illustrior.

27 Videre mihi videor venire de longinquo Dominum scintillantibus oculis, & toto ore emicantibus flammis, horribilior denique quàm vt

auolare à te vltrà doctorem tuum; & erũt oculi tui videntes præceptorem tuum.

21 *Et aures tuæ audient verbum post tergum monentis.* [cc] *Hæc est via, ambulate in ea; & non declinetis, neque ad dexteram, neque ad sinistram.*

22 [dd] *Et contaminabis laminas sculptilium argenti tui, & vestimentum conflatilis auri tui, & disperges ea sicut immunditiam menstruatæ: Egredere, dices ei.*

23 [ee] *Et dabitur pluuia semini tuo vbicumque seminaueris in terra, & panis frugum terræ erit vberrimus, & pinguis. pascetur in possessione tua in die illo agnus spatiosè.*

24 *Et tauri tui, & pulli asinorum qui operantur terram,* [ff] *commixtum migma comedent sicut in area ventilatum est.*

25 [gg] *Et erunt super omnem montem excelsum, & super omnem collem eleuatum riui currentium aquarum in die interfectionis multorum, cùm ceciderint turres.*

26 [hh] *Et erit lux lunæ sicut lux solis, & lux solis erit septempliciter, sicut lux septem dierum in die, qua alligauerit Dominus vulnus populi sui, & percussuram plagæ eius sanauerit.*

27 [ii] *Ecce nomen Domini venit de longinquo,* [kk] *ardens furor eius, & grauis ad portandum.* [ll] *Labia eius repleta sunt indigna*

indignatione, m m & lingua eius quasi ignis deuorans.

28 n n *Spiritus eius velut torrens inundans vsque ad medium colli, o o ad perdendas gentes in nihilum, p p & frenum erroris quod erat in maxillis populorum.*

29 q q *Canticum erit vobis sicut nox sanctificatæ solemnitatis, & lætitia cordis sicut qui pergit cum tibia vt intret in montem Domini ad fortem Israel.*

30 r r *Et auditam faciet Dominus gloriam vocis suæ, & terrorem brachij sui ostendet in comminatione furoris, & flamma ignis deuorantis. Allidet in turbine, & in lapide grandinis.*

31 t t *A voce enim Domini pauebit Assur virga percussus.*

32 *Et erit transitus virgæ fundatus, quam requiescere faciet Dominus super eum t t in tympanis, & citharis: & in bellis præcipuis expugnabit eos.*

33 v v *Præparata est enim ab heri Topheth, à Rege præparata, profunda, & dilatata. x x Nutrimenta eius ignis & ligna multa, y y flatus Domini sicut torrens sulphuris succendens eam.*

vt sustineri, aut expectari possit: incitato vocis, atque frementi sono, vt pote qui spumet furorē, & vindictam anhelet. Lingua eius quasi lingua, seu flāma ignis, quæ vniuersa populatur, & vorat.

28 Halitus, qui ex eius ore indignationis pleno expiratur, & fumat, sic erit vehemens, vt non aliter atque torrens incitatus, & præceps, qui ad medium vsque collum hominum intumuit, straturus videatur, perditurúsque gentes, ablaturúsque seruitutis frænum è Iudæorum maxillis, quod eorum plurimos in errorem induxerat.

29 Tunc verò canticum erit vobis, festiuúsque plausus, qualis esse solet ea nocte, qua ex hortis, & agris noui coniuges, in montem Domini, id est, in ciuitatem Solymitanam, vbi habitat, colitúrque sanctus Israel, cum tibia, atque symphonia traducuntur. Quæ lætitia vana, aut simulata non est; sed vera, & quæ illorum, qui nuptialibus intersunt sacris, complet, irrigátque præcordia.

30 Lætitiæ verò causa erit, neque leuis, neque vulgaris, quia quod Dominus modo sui populi vexatoribus, atque hostibus minatus est, id re ipsa cumulatè præstabit. Intentabit enim hostibus ad plagam horribile brachium, quod comminatus fuerat: & flammam deuorantem, quam in ore flammante gestare videbatur. Denique in turbine, & nimbo, vibratáque de cœlo grandine hostiles acies funditus allidet.

31 Assyrius, qui tam sibi potens videbatur, blandiebatúrque sibi, quasi iam compos optatæ victoriæ; Domini tamen frementi voce consternabitur, & eius vltrice virga percussus interibit.

32 Virga Domini, quæ mitiùs, & ad tempus non admodum longum populum percussit Iudaicum, transibit ad Gentem Assyriam, ibíque tanquam in proprio sibi domicilio fundabitur, & quiescet: quia non ad modicum tempus Deus Assyrios affliget, sed ad longum delebit. Expugnabit illos præcipuo quodam bellandi genere, victoriámque reportabit ab hostibus non dissimilem illis, quæ cum tympanis, & citharis celebratæ memorantur.

33 Iam enim diu Deus Rex multò Assyriis, atque Babyloniis potentior, & locum cædis, & tormenti genus longum, & durum præparauit; Topheth videlicet, quæ illis vile sit, & commune sepulchrum; & vbi non minori cum dolore torreantur, quàm Iudæorum filij consecrati Moloch. Dilatauit autem illam, & in profundam altitudinem depressit; quia multis Topheth futura est pro tumulo, & suppliciorum loco; vbi nunquam deerit quo infelices illi in sempiternum torqueātur. Erit enim inextinguibilis flamma; & ibi ligna, quæ semper illam foueant, æternámque conseruent. Accedit Domini indefessus halitus, qui quasi sulphureos euomat torrentes, efficiet ne illa vnquam languescat, & deficiat.

CAPVT

IN CAPVT TRIGESIMVM
COMMENTARIVS.

1\. ª *VÆ filij desertores, dicit Dominus, vt facerent consilium, & non ex me: & ordiremini telam, & non per spiritum meum.*] Caput hoc non pertinet ad antecedentem prophetiam, sed aliam orditur nouam; quæ tamen illa sit, obscurum est. Quidam contra illos esse putant, qui turbante, atque euertente res Iudaicas Senacherib, præsidium sibi petendum esse censebant ab Ægyptiis, de quibus suprà *cap.* 20. Neque hoc mihi videtur improbabile; & sunt in hoc capite non pauca; quæ si aliter accipias, difficiles admodum explicatus habent, vt suis locis iudicabimus.

2\. Communis tamen sententia, quam cum Hieronymo tenet S. Thom. Cyrillus, Procopius, Haymo, & plures alij, censet reprehendi hîc eos, qui prohibente Ieremia consulto priùs Domino iuxta ipsorum postulata, statuerunt tamen deserendam esse Ierusalem, & Iudaicæ gentis reliquias præsidij, & commoditatis gratia in Ægyptum esse transcribendas. Quæ res non tantùm Iudæis, sed etiam Ægyptiis Iudæorum causâ exitio fuit. Vtrique enim ab hoste Chaldæo malè mulctati sunt. Historiam habes apud Ieremiam *cap.* 42. *&* 43. & deinde *ad cap.* 46. Hanc nos sententiam amplectemur, notatis interim suo loco illis, quæ huic sententiæ minùs fauent: præsertim ad illud. *Beati omnes qui expectant in eum.* Vbi ostendemus, quomodo alia sententia non sit improbabilis.

3\. Iudæi quos hîc propheta verberat, dicuntur *desertores*, qui, cum à Ieremia didicissent, quod esset diuinum in sua deliberatione consilium, ipsi tamen suæ siue voluntati, siue libidini impensiùs obsecuti, in Ægypto exulare cum ignominia, quàm ciues in patrio solo habitare maluerunt.

4\. ᵇ *Ordiremini telam.*] *Ordiri telam* est opus inchoare, vt habes infrà *cap.* 38. *Dum adhuc ordirer, succidit me*, ac si diceret, Rem tentastis inutilem, & inauspicatam me non solum non libente, sed etiam reclamante, *vt adderetis peccatum super peccatum*, Licèt autem *ordiri telam* operis principium, & molitionem significet, hoc tamen loco aliquid amplius sub hac metaphora videre videor; nam, qui telam orditur, fila filis implicat, & quasi rete nectit, & laqueos, quibus se ipsum inuoluat, & impediat. Quod planè fecerunt Iudæi dum se Ægyptiorum fidei, & patrocinio crediderunt. Dum enim se extricare conantur à Chaldæorum manibus, maioribus se implicuerunt incommodis: vnde illorum penè nullus emersit.

5\. ᶜ *Et os meum non interrogastis.*] Dicuntur non interrogasse Dominum Iudæi, quia licèt per Ieremiam Dominum de sua profectione consuluerint, *Ierem.* 42. Quia tamen diuino responso obsecuti non sunt, dicuntur illum non consuluisse. Quia perinde omnino est consulta non facere, atque nullam adhibuisse consultationem: sicut *non audire* dicitur, qui non obedit; & *nescire*, quem cognitio, & ars in rectè operãdo non moderatur. Hic locus contra communem explicationem nonnihil obstrepit.

Regula. Quod inutile, aut otiosum est, censetur nõ esse.

6\. ᵈ *Ambulatis vt descendatis.*] Hebraismus est, à quo Hispanus similem dicendi formam accepit, *Anda por huir, anda por ser Rey.* Id est, id agit, aut meditatur, vt fugiat: seu, vt Regnum obtineat.

7\. ᵉ *Et erit vobis fortitudo Pharaonis in confusionẽ.*] Hæc valde persuadent vaticinium hoc esse de fuga in Ægyptum post excisam Hierusolymã à Chaldæis; tunc enim non leuiora passi sunt ab Ægyptiis Iudæi supplices, & profugi, quàm apud Babylonios captiui pertulissent, vt habes apud Ieremiam *cap.* 42. *à vers.* 15. *Omnes viri, qui posuerunt faciem suam vt ingrediantur Ægyptum vt habitent ibi, morientur gladio, & fame, & peste; nullus de eis remanebit, neque effugiet à facie mali, quod ego afferam super eos.* At qui sub Senacherib, & Ezechia auxilium ab Ægyptiis petierunt, confusi non sunt; imò Ægyptij aliquid opis attulerunt, dum res Iudaica grauiter ab Assyrio premeretur: conspirantes enim cum Tharaca Æthiopum Rege ab obsidione submouerunt Senacherib, vt diximus suprà *cap.* 20. & *cap.* 37. dicemus de Æthiopum Rege *vers.* 6.

8\. ᶠ *Erant enim in Tani principes tui, & nuncij tui vsque ad Hanes peruenerunt.*] Non constat quando missi fuerint legati ad Ægyptios, sed esse missos dubitari non potest, tum ex hac prophetia, tum quia tanta exulum multitudo in alienam regionem commigrare non auderet, nisi libente, atque annuente principe. Ad quam legationem quis dubitet missos illos, qui ex reliquiis Babylonicæ cladis principes fuerunt. Duæ illæ ciuitates, quæ diuersæ sunt, vt ex vocibus Hebraicis liquet, nobilissimæ erant in Ægypto, & illarum altera Regia sedes, vt indicat Isaias suprà *cap.* 19. *vers.* 11. Vbi edita sunt illa prodigia, quæ legis in Exodo, & cecinit Dauid *Psalm.* 77. *Qui fecit mirabilia in terra Ægypti in campo Taneos.*

9\. *Onus iumentorum Austri.*] Inchoari hîc existimatur secundum Septuaginta distinctionem noua prophetia, qui seorsum à textu, hæc addunt pro nouo titulo eorum, quę continentur in capite. *Visio quadrupedum in deserto.* Sed, vt bene Hieronymus, & cum eo communiter alij, hæc visio, seu onus pars est superioris vaticinij de duabus tribubus. Quę *iumenta* vocantur, aut propter mentis stuporẽ, quæ cùm vidissent ad vnum euenisse omnia, quæ à Ieremia prædicta fuerant de vrbis, templique vastitate, debuissentque, si modò in illis aliquid reliquum esset mentis, sibi persuadere non minùs futura certa, quæ de profectione in Ægyptum denuntiabantur, quàm illa quæ reipsa impleta esse cognouerant; suo tamen iudicio errare, quàm diuino regi maluerunt. Aut etiam *iumenta* in deserto vocari potuerunt, vt transtulere Septuaginta, quia non minùs ipsi onusti sarcinulis, à quibus abstinuerat Chaldæorum auaritia, aut quibus vorax Solymitani incendij flamma pepercerat, per desertum gradiebantur, quàm agasonum mandræ quæ ex eadẽ regione oneratæ mercibus eadem via per desertum Ægyptum vsque commeant. Ita S. Thom. Dicuntur præterea *iumenta Austri*, vt dicit Hieronymus,

nymus,quia tribus Iuda Auſtralem partem obtinet terræ promiſſionis. Pertinet enim ad illam partem maris,quæ ab Auſtro reſpicit Ieruſalem,cuius comparatione, & illius terræ ſortes, & regiones aliæ nomen accepere,vt ſcribit Hieronymus ſuper illud Zachariæ *cap.* 2. *Et terra Aquilonis*. Et, vt idem docet Hieronymus, ſors Iuda confinis eſt deſerto, quod etiam ex vſu ſcripturæ *Auſter* appellatur, ſiue quia illa iumenta ad Auſtrum, id eſt, ad Ægyptum proficiſcebantur.

10. g *In terra tribulationis, & anguſtiæ leæna, & leo: ex eis vipera, & regulus volans.*] *Terram tribulationis* eremum eſſe putat, per quam leones, id eſt, principes populi violenti, & ſanguinarij, & vulgus ignobile, quod inſtar reguli, ac viperarum eſt, cum ſuis ſarcinulis ad Ægyptum transfugerunt. In *viperis* ac *regulis* Hieronymus notari putat deteriores quotidie Iudæorũ mores. Nam Iudas, vnde orti, & nominati Iudæi, leo dictus, & leæna à Iacob *Gen.* 49. *Catulus leonis Iuda, ad prædam fili mi aſcendiſti: requieſcens accubuiſti vt leo, & quaſi leæna; quis ſuſcitabit eum?* A Balaam quoque *Num.* 23. *Ecce populus vt leæna conſurget, & quaſi leo erigetur.* Et *Ezech.* 19. *Mater tua leæna inter leones cubauit: in medio leunculorum enutriuit catulos ſuos.* Putat ergo Hieronymus in *leæna* Ieruſalem, & in *leonibus* Solymitanos ciues ſignificari: ex quibus orti ſunt filij, qui non tam cum leone parente primo, vnde nati ſunt potentia, nobilitate, & gloria, quàm cum viperis, ac regulis veneno, atque ſquallore comparari poſſunt. Quare in Euangelio à Ioanne Baptiſta *Matthæi* 3. *verſ.* 7. dicuntur *progenies viperarum*: & à Chriſto *Matthæi* 23. *genimina viperarum*. Cum Hieronymo ſentiunt, Haymo, Dionyſius, Hugo, & Lyra, à quo non longè abeſt Cyrillus.

Iudæi à parentibus degeneres.

11. Procopius præter communem aliam ſententiam aliter expoſuit, & meo iudicio ſatis accommodatè, & eleganter. Putat enim notari ſtuporis illum populum, qui cùm præſens haberet, & vltro oblatum auxilium in tribulatione, & anguſtia, maluerit tamen in Ægyptum migrare, vbi pro Deo coleret monſtra illa quadrupedum, & reptantum, quibus diuinos exhibebant honores Ægyptij, nempe leonem, viperam, regulum, & ſiquid eſt nocentius, aut immundius: à quibus ſperari nihil poterat opportunum. Et facit ad hanc Procopij cogitationem, quòd, vt conſtat *Ierem. cap.* 44. Iudæi in Ægypto Gentium idolis ſacrificarunt.

12. Mihi valde, & omnium maximè placet, quod viſum eſt Adamo, & indicat Vatablus deterreri hîc Iudæos à profectione in Ægyptum propoſitis incommodis, quæ neceſſariò ſubeunda eſſent in illa longa atque difficili peregrinatione. Quam ego ſententiam ideo libentiùs amplector, quia deſertum illud re vera eſt terra tribulationis, & anguſtiæ, quæ *Deut.* 31. *verſ.* 10. vocatur *locus horroris, & vaſtæ ſolitudinis*. Vbi præter alia famis, & ſitis incommoda, quæ à regione arenti, atque inculta abeſſe non poterant, timendum etiam erat aliquid à leonibus, viperis, & regulis, quibus Auſtralis illa regio magis abundabat, quàm rebus ad vitam neceſſariis. Videtur autem alluſum ad illa infortunia, atque faſtidia, quibus perfunctus eſt Iſrael, cum per eandem viam parentum memoria ex Ægypto profi gerat. In quibus non poſtremum obtinet locum illa plaga, quam *Nu.* 21. ab ignitis ſerpentibus accepit. Denuntiatur autem ab Iſaia non magis æquos futuros eſſe Ægyptios Iſraelitis in ſuam prouinciam tedeuntibus, quàm olim fuerunt aut in Ægypto commorantibus, aut inde poſtea duce Moyſe in promiſſionis terram profecturis. Pro *regulo volante* Heb. eſt שרף מעופף *mehhopheph ſaraph*, id eſt, *ſerpens igneus, volans*, quales fuere illi de quibus *Num.* 21. de regulo volante, & abſorbente volucrem. Vide quæ diximus ad illud *cap.* 14. *de radice colubri egredietur regulus*.

h *Portantes ſuper humeros iumentorum diuitias ſuas.*] Deſcribitur illorum habitus, qui ſolum vertunt, & Lares mutant.

i *Ideo clamaui ſuper hoc, ſuperbia tantum eſt, quieſce.*] Videbat propheta quàm parũ eſſet præſidij, immo quantum ſeſe offerret incommodi ab Ægyptiorum vmbra, quæ nihil non pollicebatur profugis: & ideo clamat quieſcendum eſſe ab ea profectione, & ab eo conſilio deſiſtendum, quia in Ægypto nihil eſt niſi ſuperbia; id eſt, inanis opum, & virium oſtentatio. Quæ cùm multa ſe poſſe credat, prolixéque omnia polliceatur, præſtabit tamen eorum nihil: Neque id mirum, cùm nihil poſſit. De hac Ægyptiorum ſuperbia, auxilióque ab eis ambitioſiùs decantato, vide quæ diximus ad illud *cap.* 18. *Væ terræ cymbalo alarum*. 13.

k *Nunc ergo ingreſſus ſcribe ei ſuper buxum, & in libro diligenter exara illud. Et erit in die nouiſſimo in teſtimonium vſque in æternum.*] Hieronymus Hebræorum refert ſententiam qui putant hæc verba ad Ieremiam dici potiùs quàm ad Iſaiam. Neque ipſe improbat, imò dum aliam non inducit, amplecti videtur Hebræorum iudicium. Huic ſubſcribunt Haymo, & Hugo; non reſpuunt S. Thom. & Dionyſius, licèt magis ad Iſaiam quam ad Ieremiam inclinent. Alij ad Iſaiam referunt, Cyrillus, Procopius, Adamus, Foreirus, Lyra. Neque ſanè apparet vlla ratio, quæ cogat hæc aſcribere Ieremiæ, cùm ſatis in Iſaiam, & ſpiritum propheticum conueniant. Neque enim inuſitatum eſt prophetis, vt ad abſentes loquantur (quod profectò facit Iſaias toto hoc capite, dum ad eos verba facit, qui longo pòſt tempore ad Ægyptum præſidij, aut quietis gratia profecti ſunt) conſignentque tabulis, quæ multis poſtea ſæculis euolutis implebuntur. Iubet ergo Dominus Iſaiæ, vt quæ coram Iudæorum frequentia dixerat, illa ſeorſum ſemotus à turba in tabulis ſcribat buxeis (illud enim eſt *ingreſſus* nempe in cubiculum) vt in die nouiſſimo, quando hæc euenerint, ſe de harum rerum euentu præmonitos negare non poſſint; Imò vt ſit æternum quoddam teſtimonium, & Dei in illum populum benignitatis, & populi in Deum obſtinatæ cuiuſdam proteruiæ, atque perfidiæ. 14.

Diuina beneficia in teſtimonium obſtinationis peccatorũ in æternum cõſignata.

Pro re morali optimus eſt hic locus, vt moneamur diuinas voces, quæ nos à peccando retrahunt, inciſas eſſe tabulis, aut ſtylo ferreo exaratas in vngue adamantino in æternum noſtræ impietatis atque duritiæ teſtimonium. 15.

Quia poſt longum tempus futura ſunt, quæ nunc ab Iſaia prædicuntur, poſt annos nempe centum, & eò ampliùs, iubet Deus vt euêtus ille ærumnoſus, & eius cauſæ notentur non in charta, quæ leuior eſt, complicarique poteſt, & abſcondere, quæ in ipſa ſcripta, & conſignata ſunt, ſed in *buxo*, quæ & magis eſt ad excipiendos characteres idonea, & ad diuturnitatem firmior. Eſt enim, vt inquit Hieronymus, imputribilis, quò diutiùs, & apertiùs exponi poſſit Iudæorum oculis. Scribi autem ſolere olim in tabulis, ipſum tabularum, & tabellarum nomen ſatis clamat. Sic enim vocantur leges, teſtamenta, pacta, quia in tabulis olim deſcripta. 16.

Buxus apta ſcribendo.

ſcripta. Buxea verò materia ſatis idonea eſt ad ſcribendi vſum, quia leuis eſt, & eius coloris, vt quod excepit, atramentum non obſcuret. Buxeæ tabulæ meminit Propertius *lib. 3. eleg. 3. Vulgari buxo ſordida cera fuit*; id eſt, tabulæ: & Prudentius *lib. 9. de ſupplicio Caſſiani* quo ab clementariis pueris ſtylis, atque inſtrumentis ſcriptorlis confixus fuit.

Conuciunt alij pugiles, ſuque ora tabellas
Frangunt, reliſa fronte lignum reſilit.
Buxa crepant cerata genis impacta cruentis,
Rubétque ab ictu curua tumens pagina.

Tabulæ ad ſcribendum, ex varia materia.

Vſos verò fuiſſe antiquos tabulis ligneis, æreis, ſeu lapideis ad memoriam rerum geſtarum diuturnam, habemus ex Iob *cap. 19. Quis mihi det vt ſcribantur ſermones mei in libro ſtylo ferreo, & plumbi lamina, vel celte ſculpantur in ſilice?* De ebore auctor eſt Martialis Apophoreto 5.

Languida ne triſtes obſcurent lumina ceræ,
Nigra tibi niueum litera pingat ebur.

De materia citrea, quæ non multùm à buxea differt, pugillarea fieri ſolitos docet idem Apophoreto 5. cuius titulus *Pugillares citrei*. In Hebræo non eſt *buxus*, ſed tantùm tabula, & ita vertunt Symmachus, & Pagninus; Vulgatus tamen claritatis gratia addidit *buxum*; quia ex materia buxea plurimum fiunt illæ tabulæ, ſeu pugillares. Et LXX. *Abac. 2.* vbi Vulgatus *explana ſuper tabulas*, vertunt, *in buxo*.

17. [l] *Populus enim ad iracundiam prouocans eſt, & filij mendaces: filij nolentes audire legem Dei.*] Eſt qui putet hæc eſſe verba, quæ iuſſus eſt Iſaias in buxo ſiue in tabula, vt vertit Symmachus, exarare. Ita Montanus. Sed alij veriùs ſcribendas eſſe putant minas, & interitum ciuitatis. Cuius nunc ratio redditur, quia populus ille mendax, & rebellis vehementer in ſe diuini furoris ſtimulos excitauit. Qui videntibus, id eſt, prophetis propoſito capitis periculo, imò & inflicto edicunt ne denuncient populo, quod iam iam imminet à Deo ſupplicium; ſed quæ futura ſunt ad ſtomachum, & voluptatem: quæ blandiantur ſenſibus, non quæ pungant. Nam ſi qua Dei nomine denunciantur, eiuſmodi, quæ terrori ſint, aut occinunt vulgare illud *manda remanda*, aut dicunt id quod propheta Dei Ieremias, cùm ſimilia prædiceret audiuit, *cap. 43. Mendacium tu loqueris, non miſit te Dominus Deus noſter dicens, ne ingrediamini Ægyptum, vt habitetis illic.*

18. [m] *Loquimini nobis placentia; videte nobis errores, &c.*] Hìc nota quemadmodum quæ ſenſibus arrident, & noſtræ voluptati, aut ſtudio attemperantur, eſſe erroris plena auertere à Deo, & excæcare aut etiam ſubuertere viam, quæ ad Deum tendit.

Quàm ſint noxia, quæ ad voluptatē audimus.

Transitus à numero plurali ad ſingularem.

Secundò nota tranſitum eſſe à numero plurali ad ſingularem, nam cùm prius dixiſſet, *loquimini nobis, videte nobis*, poſtea mutato numero dixit *auferte à me viam, & declinate à me ſemitam.* Porrò vetus fuit iſta cantilena inter homines nimiùm ſuorum conſiliorum aut rationum amantes dicebant enim etiam tempore Iob *cap. 27. Recede a nobis, ſcientiam viarum tuarum nolumus.* Deinde quia ſæpe prophetæ in minacibus illis vaticiniis, ad quæ populus durè afficiebatur, & faſtidioſè excipiebat, addere ſolebant, *Hæc dicit ſanctus Iſrael*, id eſt, Deus, aut aliud Dei nomen, ideo rebelles illi & voluptarij homines dicebant, *ceſſet à facie noſtra ſanctus Iſrael*, id eſt, graue nobis eſt audire nomen ſancti Iſrael.

19. [n] *Propterea hæc dicit ſanctus Iſrael.*] Audacter propheta nomen iterat, & ſæpius ingeminat in hoc capite nomen *ſancti Iſrael*, quod horrere ſe dicebant impij, atque rebelles, quibus omnia aduerſa minabatur ab eo, ad cuius ipſi nomen nauſeabant.

[o] *Propterea erit vobis iniquitas hæc, ſicut interruptio cadens, & requiſita in muro excelſo: quoniam ſubitò dum non ſperatur, veniet contritio eius.*] Grauis, & ſubita ſignificatur ruina illorum, qui præſidij gratia ad fallacem Ægyptiorum vmbram confugient, quam duabus ſimilitudinibus explicat. Altera à ruente muro, altera à figlino vaſculo deſumpta. De *muro*, ita Hieronymus. *Quomodo interruptio muri altiſſimi, qui longam traxit ruinam, difficile inſtaurari poteſt, & priſtinum decorem recipere; ſic vobis veniet repentina contritio.* Non longè abeunt à Hieronymo Haymo, Dionyſius, & Hugo. 20.

Ego hac ſimilitudine duo exprimi poſſe exiſtimo: inprimis ruinam grauem, quod omnes cum Hieronymo fatentur, deinde repentinam, quod docent auctores nuper citati cum S. Thoma: & textus indicat non obſcurè. Sed mihi valde probabile interruptionem iſtam cadentem, vt ſtatim explicabo, eſſe partem muri, quæ à cæteris diuulſa, & in latus procumbens ruinam minatur. Quæ pars, vbi corruerit, & nudam relinquet ciuitatem, & eos opprimet, quos ſubiectos habuerit. Neque eſt improbabile hanc cadentem interruptionem, id eſt, murum iam pronum ad ruinam, Pharaonem eſſe, & Ægyptium præſidium, à quo id ſperari poſſe dicunt, quod à muro iam ruinæ proximo, ſuáque mole opprimente eos, qui eò ſe defenſionis gratia applicuere. Quod cenſet apertè Adamus, & indicant Hugo, & Emanuel Sa. 21.

Sed communior ſententia latiùs hæc accipit, nempe propter hanc iniquitatem paſſuros eſſe Iudæos ſiue ab Ægyptiis ſiue à Chaldæis talia incommoda, qualia patitur is, qui à parte iam auulſa, atque inclinata murorum repentè opprimitur. Quale habes exemplum in his, quos turris Siloe repentè collapſa obruit & obtriuit. *Lucæ 13. verſ. 4.* Aut qualis accidere contritio ſolet figulino vaſi, quod ita comminuitur vt nulli prorſus vſui ſeruire poſſit, cùm neque teſta ſit reliqua ad portandum ignem è vicino lare, ſiue ad ſumendam aquam de fouea. Nihilominus ſententia de Ægyptij præſidiu futili, atque incerto mihi valde probatur. 22.

[p] *Sicut interruptio cadens requiſita.*] Quid ſit *interruptio cadens*, non eſt adeò difficile cognoſcere: Eſt enim pars à muro diuulſa, ſeu rimis hiantibus à continenti muro ſeparata & ad lapſum prona, quæ vſque adeò ſalutem non promittit, vt terrori ſit potiùs. De *requiſita* res eſt obſcurior. Haymo in *requiſita*, illud *re*, putat eſſe priuatiuam particulam, ita vt ſenſus ſit, illam interruptionem non eſſe animaduerſam, atque ideo ab illa caueri non poſſe: Ex quo neceſſe eſt vt repentinus ſequatur caſus. Foreirus in *requiſita* tumorem agnoſcit, aut partem prominentem è muro, quæ ruinam minatur, quia à muris auulſa non habet, quo ſtabilis eſſe poſſit, quod etiã Vatablus cēſet, & indicat omnino tranſlatio Pagnini. Et fauet vox Hebræa נבעה *nebahha*, quæ ſi deducatur à radice נבע *nabahh* ſignificat, quod ab alio fluit, aut ab alio erutum, ſiue expreſſum: Si ſit à בעה *bahha* (nam ab vtraque radice deduci poteſt) quæ ſignificat *tumere*, quomodo in aquis inflatur ampulla, vtriuſque radicis vim, & naturam optimè explicat id, quod Latinè *tumor* aut in ædificiis *ſinus* appellatur, pars nimirum, quæ in muro prominet, & mole ſua extra perpendiculum extuberans ad ruinam incumbit. 23.

Hugo *requiſitam* interpretatur *reſarcitam exterius.* 24.

rius. Quæ explicatio bellè indicat quale Ægyptium præsidium, aut quodlibet aliud humanum futurum sit. Quod cùm in speciem aliquid firmitatis habere videatur, intus tamen totum futile est, atque euanidum: perinde ac si quis rei fluidæ, ac molli, quæ ab humore seu calore soluitur, calorem addat, atque speciem lapidis, ac ferri. Qualis erat paries, de quo *Ezech.* 13. qui cùm illitus esset exteriùs luto absque paleis, ita tamen firmus videbatur, aut proponebatur, vt clamarent externa specie delusi iidem, qui nunc *Pax, Pax,* & subdit propheta, *& non erat pax.* Quasi pacem sibi, & securitatem ab illo pariete promitterent.

25. Alij in *requisita* admirationem quandam, & stuporem indicari putant. Qualem ingens malum subitò ingruens, aut durus, & inspectatus euentus excitare solet. Tunc enim homines causam requirere incipiunt subitæ ruinæ. Et sanè, quæ grauia sunt, & insperata, certè eiusmodi, vt eo modo non putarentur euentura, per admirationem, & requisitionem explicari solent. Quomodo de subito & miserabili casu Saul, & Ionathæ cecinit Dauid 2. *Regum cap.* 1. *Quomodo ceciderunt fortes.* Et Isaias *cap.* 14. *Quomodo cecidisti Lucifer?* Ieremias *Thren.* 1. *Quomodo sedet sola ciuitas?* & *cap.* 14. *Quomodo obscuratum est aurum?* Hanc expositionem indicat Adamus, neque mihi displicet.

26. Emanuel Sa *requisitam* exponit, cui quis inniti, & in qua saluari desiderat, quasi valde desiderata sit, & nunc magno studio quæsita, & videtur intelligere in ruinoso, & procumbente muro auxilium Ægyptiorum, vt nos suprà exposuimus.

27. Hugo requisitam esse putat non quidem à Iudæis sed à Deo aut prophetis, qui sicut artifices aut magistri fabrorum contemplari solent an aliquod opus ad perpendiculum sit, aut ruinam minetur; sic etiam Deus magnus fabrorum præfectus explorauit accuratè, vt humano modo ac sensu loquar, & vidit admonuitque sæpe per prophetas requisitum esse illud opus, & tandem videri proximum esse ruinæ. Quid autem sit in hac sententia *requisitum*, explicat aptissimè Hispanica phrasis *requirir la obra*, id est, examinare an in ædificio aliquid vitij sit. Quæ expositio indicat in muro ruinoso Ægyptiorum periculosum auxiliũ designari.

28. Ex his expositionibus illæ mihi probantur magis, quam docet Emanuel Sa, & quam Adamus indicat, vt à me est exposita; Sed si vim Hebraicarum vocum expectemus, iuxta quas locus hic conuersus est à Pagnino, Vatablo, Foreiro, neque abnuit translatio LXX. in altera parte, vbi noster *requisita*, explicationem esse puto, seu epexegesim prioris. Ita vt cum epitasi aliis, atque aliis verbis murus Ægyptius, vt ego interpretor, aut quodcumque aliud humanum præsidium ruiturum esse tradatur. Neque hanc explicationem respuit vulgata translatio. Est enim *requisitum* Latinè id quod abesse sentimus: quomodo requiri aut desiderari in conuentu dicimus eos, qui non interfuerunt; & in acie eos, qui interfecti sunt. Sic etiam *requisita pars muri* nihil videtur esse aliud, quàm *interruptio cadens*, id est, pars illa, quæ, vbi cecidit, non inuenitur in muro: aut cuius firmitas requisita est, id est, non inuenta.

29. ¶ *Quia hæc dicit Dominus Deus sanctus Israel, si reuertamini, & quiescatis, salui eritis: in silentio, & spe erit fortitudo vestra.*] Hæc verba sæpe populus ille audierat à prophetis, vt spem suam in vno Deo collocarent, & se in suis continerent sedibus abiecta prorsus cogitatione de externo auxilio. Quid verò sit *silere & quiescere*, diximus ad illud *cap.* 7. *Vide vt sileas.*

30. ¶ *Et noluistis, & dixistis, Nequaquam, sed ad equos fugiemus, ideo fugietis.*] Priori loco *fugio* pro *confugio* ponitur, quasi fuga imminentem cladem euasuri sint, equorum adminiculo; posteriori verò simpliciter significat *fugam intendere*, aut *superari* cuius signum est post initum certamen suscepta fuga, hoc sensu, Quia ad Ægyptiorum equos confugistis, ideo vincemini, ideo fugietis, sed hoste à tergo impellente profligati.

31. ¶ *Mille homines à facie terroris vnius, & à facie terroris quinque fugietis.*] Hic aliquis desiderabit ordinem, qui in gradatione seruari solet, & debet. Nempe vt à leuioribus ad maiora attollatur oratio; hoc verò loco languere potiùs videtur, atque decrescere. Quomodo enim non sit longè minus, à quinque, quàm ab vno eandem multitudinem profligari? S. Hieronymus, à quo non longè abeunt alij communiter interpretes, putat mille Ægyptios vni Chaldæorum subcubituros, & quinque Chaldæis illorum magnam multitudinem. Quæ sententia vera est, quam vt magis expediam, obseruo verbum *fugio*, in priori membro orationis esse repetendum per zeugma hoc modo: *Mille homines à facie terroris vnius fugient, & à facie terroris quinque hominum fugietis.* In quo fugientium ordine Iudæos etiam numero: neque enim aliter cõmodè exponi posset illud *fugietis*, nisi hæc ad illud hominũ genus, qui præsentes aderant, quoque pertinerent. Contribuuntur autem, & censentur Iudæi cum Ægyptiis, quia cum illis in vnam rempublicam, & in vnum quasi corpus coaluerunt. Nam vt constat *Ieremiæ cap.* 44. sicut Ægyptij, sic etiam in Ægypto Iudæi diis alienis sacrificauerunt. Priori itaque loco mille siue Iudæi, siue Ægyptij, siue vtrique promiscuè sustinere non posse vnius Chaldæi impetum; Secundo verò omnes simul siue Iudæi, siue Ægyptij à quinque Chaldæis, id est, à paucissimis superandi traduntur.

32. Hæc mihi omnium maximè probantur, & quia difficilia non sunt, neque quicquam committunt contra gradationis legem: & quia, quod apud me plurimum habet momenti, ita placet interpretum plerisque. Addam nihilominus ego, quod mihi dici posse videtur non improbabiliter. Aut enim priori loco iuxta Hebræorum idioma subauditur nota similitudinis. *Mille sicut vnus* (nam in textu Hebræo est אלף אחד *eleph achad*, id est, *mille vnus*, siue *vnum*) *à facie terroris vnius cadet.* Et ita indicat Vatablus, dum vertit eo penè, quem diximus, modo. Hoc sensu. Mille ex vestris, quasi esset vnus, Chaldæorum vnus in fugam vertet; & omnes vos simul quantocumque numero, quasi quinque tantum essetis, fugietis.

33. Aut, quod mihi displicet minùs, per zeugma, *mille*, quod priori loco præcessit, repetendum est post *quinque*, in hanc sententiam. Mille homines à facie terroris vnius, imò quinque hominum millia à facie terroris vnius fugietis. Vbi & non tam est copulatiua particula, quàm excessum indicat, qualem *imò potiùs*, & similia, vt diximus *Zachar. cap.* 9. *num.* 8. & *sup. cap.* 7. *num.* 17. & *cap.* 19. *num.* 25.

34. In illo *à facie terroris*, magna est epitasis, neque enim ab vnius gladio cædendi, aut profligandi dicuntur mille, quamquam id quoque magnum esset, sed à terrore, seu increpatione vnius. Pro *terrore* Hebr. גערת *gahharah*, quæ significat increpa-

tionem illam, quæ fit, cùm verbis duris, ac truci vultu in aliquem vehementer inuehimur; Timidi verò homines atque animo pusillo, maximè cùm intus vrget scelerum conscientia, à facie terroris, id est, à fremitu, seu minaci alicuius increpatione, sic commoueri solent, vt nonnisi in fuga credant spem esse salutis.

35. Prouerbiū. [t] *Donec relinquamini quasi malus nauis in vertice montis, & quasi signum super collem.*] Communis, & vera explicatio est, quam priori loco Hieronymus adducit, consuetum esse nautis vt vbi nauim ad scopulos alliserint, siue fracta naui ad littus eiecti fuerint, nauis malum erectum, aut in montium iugis, aut in littoria crepidine defigant: quò alij nauigantes doceantur aliquid ibi latere periculi, aut quò suum infortunium aliis eo signo testatum relinquant. Sicut apud Hispanos communiter in agro ac solitudine crux excitatur, quo loco aliquis occisus inuentus est. Illi verò nauium mali, & rarissimi apparent in aliis montibus, & lugubris exitij signum, & quasi monumentum sunt. Sic ergo, qui ex Iudæis, à Dei liberalitate ad Ægyptiorū inane præsidium spem traducentes, reliqui fuerint à communi strage, qui sanè erunt admodum pauci, iactati atque dispersi locis omnibus specie miserabili diuini in se furoris, & inflictæ diuinitus plagæ acerbitatem ostendēt. Eodem spectat signum super collem, quod etiam rarum est, & aliquid indicat procul nauigantibus, aut iter agentibus. Solet autem, aut vbi periculosus sinus est, aut Syrtes occultæ, signum in sublimi constitui, vt inde se nauis aliò detorqueat, cursúsque maritimus sine errore atque periculo fiat. Quàm futuri sint pauci ex illo Iudæorum numero, qui in Ægyptum commigrarunt à clade superstites, docuit Ieremias *cap. 44. vers. 27. Consumentur omnes viri Iuda, qui sunt in terra Ægypti gladio, & fame, donec penitus consumantur, & qui fugerint gladium, reuertentur de terra Ægypti in terram Iuda viri pauci.* Hic tacitè Ierusalem ab hostibus iactanda, cum nauibus, quæ fluctibus exagitatur, ac frangitur, confertur; & sicut ex summersa naui tantùm seruatur malus, qui naufragium prodat; sic qui ex subuersa Ierusalem erunt superstites, per omnes mundi plagas dispersi omnibus Gentibus naufragium tantæ ciuitatis prædicabunt. In textu Hebraico non est *nauis*, sed vulgatus addidit claritatis gratia, in eum sensum, quem modò produximus. Quidam in *malo* arborem intelligunt spoliatam iam omni foliorum ornatu, qualis esse solet aut in hyeme summa, aut post horribilem tempestatem, sicut eadem Iudæorum respublica *cap. 1.* comparatur cum ilice defluentibus foliis. Sed sanè vox Hebr. תרן *thoren*, non tam significat arborem, quàm lignum erectum, & infixum, qualis est malus in naui, aut fulcrum, seu staturmen in tentorio.

36. [u] *Propterea expectat Dominus, vt misereatur vestri, & ideo exaltabitur parcens vobis, quia Deus iudicij Dominus.* Quia tanta futura vexatio est, & tam graues ærumnæ, ideo Deus furorem, & vindictam cohibet quo tales vos efficiamini vestræ calamitatis admoniti, vt vestri Deus misereatur. Et quia Deus iudicij Dominus, & iustitiam seruat, neque furore rapitur, quod faciunt sæpe in iudicando homines, sed æquitate cui adiuncta misericordia est, ideo expectat vos cohibito interim studio vindictæ vt misereatur. Hîc Hieronymus valde commendat Dei misericordiam, qui tam diu ac tam auidè nostram pœnitentiam expectat. Dei patientia, & misericordia.

Illud *exaltabitur*, quidam sic exponunt, vt ex tanta misericordia, & tam longa expectatione exaltandus sit Deus: quia eius benignitas sic apparet illustrior. Ego magis ad rem, & textum esse puto, si dicamus *exaltari* esse elongari, seu recedere Deum ab infligenda plaga, & sumenda vindicta. Nam quando malum imminet, aut infertur alicui, tunc propè esse intelligitur is à quo infertur. Quo sensu dicitur *Osea cap. 11. Ero eis quasi exaltans iugum super maxillas eorum.* Eo ergo modo quo exaltatur iugum, ne premat ceruicem, exaltatur percutientis manus, ne vulnus infligat, quod indicat quod statim subditur *parcens vobis.* 37. Oseæ 11.

38. Exaltatur Deus miserendo. Pro re morali adduci possunt explicationes aliæ duæ; Prior quam indicat hîc Hieronymus: nempe exaltari miserendo maximè Dei gloriam, & potentiā: vt hæc cogitatio desperantem animum, & languentem confirmet. Quod dixisse Moyses videtur *Num. 14. vers. 17. Magnificetur ergo fortitudo Domini, sicut iurasti dicens, Dominus patiens, & multæ misericordiæ,* &c. In quam sententiam aliqui accipiunt illud *ad Rom. 3. vers. 23. Omnes enim peccauerunt, & egent gloria Dei,* id est, vt Deus miserendo glorificetur. In his est Anselmus, & indicat Ambrosius. Quis animum despondeat, desperétque veniam à Deo, etiam si millies offenso, quando gloriæ sibi esse ducit ignoscere delinquenti. ad Rom. 3.

39. Minatur Deus, vt admoneat. Altera explicatio est vt illud *exaltabitur parcens,* idem sit, quod manum exaltare, quasi ad vulnus infligendum intentam, vt homines præuiso, quod iam impendebat vulnere, ab illo se maturè subducant; quod magnæ beneuolentiæ, atque misericordiæ est. Quemadmodum si iudex strepitu, aut clamore reum capitis excitet, & exterreat, vt parata iam vincula, & mortem effugiat. Quod significasse videtur Dauid *Psal. 59. vers. 6. Dedisti metuentibus te significationem, vt fugiant à facie arcus.* Id verò nunc faciunt propositæ minæ, quæ sunt velut arcus ad scopum, seu brachium ad plagam inferendam intentum; vt illis deterriti, qui à Deo ad homines spem salutis, libertatísque transtulerant, consilium illud malè sanum abiicerent. Psal. 59.

40. [x] *Beati omnes qui expectant eum.*] Hæc est elegans conclusio, seu epiphonema dictorum. Cùm enim suprà multis explicuisset propheta, quanta impenderent infortunia his, qui à Deo omnia cumulatè promittente ad hominum potentiā, & præsidium non solùm vanum, sed etiam fallax fiduciam traducunt, optimè concludit, verè illos esse fortunatos, qui ab vno Deo sperant omnia; hominum verò promissa sic accipiunt, vt ab eis nihil magnum, aut firmum expectandum putent.

41. Hæc pertinere etiam videntur ad duas tribus, ante excisam vrbem a Chaldæis. Antequam hîc discedo explicandum mihi existimaui, id quod initio capitis leuiter attigi: vbi dixi mihi videri non improbabile hæc non tantùm ad reliquias Solymitanæ cladis pertinere, quæ occiso iam Godolia statuerunt in Ægyptum migrare, sed etiam ad duas tribus, quæ Hierosolymis erant sub Ezechia, quo tempore hæc ab Isaia dicebantur. Et sanè aliquos ita sensisse dicit Hieronymus, & tenet Lyra, & indicat Dionysius in illud, *Mille homines à facie terroris vnius.* & Foreirus ad illud, *Donec relinquamini.* Imò Montanus hoc vaticinium ad decem tribus pertinere censet, quod, vt notauit Lyra, docuerat antea Rab. Salomon, & alij quidam, vt Hieronymus docuit. Neque hoc postremum videretur difficile, si modò constaret hoc tempore nondum ab Assyriis deuictam esse Samariam, & in captiuitatem abductas decem tribus.

tribus. Quòd verò tam decem antea, quàm duæ postea fœdus inierint cum Ægyptiis, satis liquet. De decem habes 4. *Reg. c.* 17. Vbi Osee Rex Israel misisse nuntios traditur ad Suà Regem Ægyptiorum; De duabus infrà *cap.* 38. *&* 4. *Reg. cap.* 18. Vbi Senacherib Ezechiæ nuntiare iubet, & populo Iudaico frustra expectari auxilium ab Ægypto, quod aut fallax erit, aut infirmum. Et de extremis temporibus Ierusalem, quando à Nabuchodonosor excisa est, habemus *Ierem. cap.* 39. *vers.* 16. Neque nisi essent, qui reliqui fuerunt à cæde credere se Ægyptiorum fidei, nisi aliquid esset inter ipsos ante constitutum.

42. Tam ergo ab infelici successu decem tribuum, quæ dum in Ægyptiis spem locarant suam, euersæ sunt, quàm duarum quæ multis pòst annis eandem ob causam perierunt, hortatur Ezechiam, cui ab Assyriis eadem iam ostendebatur vis, quæ decem tribus oppresserat, vt à Deo speraret certum auxilium; quod quia ita præstitit, sicut ab Isaia fuerat annuntiatum, momento temporis Assyrij spiritus compressi, & tot pugnatorum millia ab Angelo vindice deleta sunt. Quòd verò hic tantùm de reliquiis populi post excisam vrbem sermo non fit, facit, quòd hi, quos desertæ fidei, atque officij Dominus reprehendit, Deum non interrogasse dicuntur; sed reliquias euersæ ciuitatis interrogasse Deum cõstat *Ierem.* 41. item quia reliquiæ illæ non videntur misisse nuntios, imò neque mittere potuisse, quia breue spatium fuit ad profectionem vsque, ex quo de profectione aliquid certum constitutum est. Quare de omnibus simul hæc affirmari possunt. Hæc vt dixi mihi dici posse videntur verisimiliter; in priorem tamen expositionem magis inclino.

43. Spes in Deo qualis. *Populus enim Sion habitabit in Ierusalem.*] Hactenus minæ sunt, & quædam quasi fulmina contra eos, qui tutos se fore sperabant humano potiùs auxilio, quàm diuino. Nunc verò alio iam stylo confirmat animos sperantes in Domino, à quo secunda omnia spectare iubet. Dicit autem, si populus, qui sub Ezechia erat, habitaret in Ierusalem, neque in alienum solum abduceretur sicut decem tribus ad Assyrios, & duæ postea ad Babylonios, id esse tribuendum & benignitati Dei, qui tam patienter expectauit, & quòd spem in vno Deo positam habuerit. Quod accidit tempore Ezechiæ, qui cùm vrbi immineret Senacherib, ad Dominum confugit. Hæc verò coniungenda sunt cum præcedenti epiphonemate, hoc sensu, *Beati omnes qui expectant eum, ideo enim populus Sion habitabit in Ierusalem*, quia in eo scilicet sperauit.

44. Iudæi hæc referunt ad reditum duarum tribuum, quod non probat Hieronymus, quia maiora hæc sunt, quàm quæ in illam libertatem conueniant, quæ data est à Cyro: quare referenda putat ad tempus Euangelij. Mihi in primis videtur in ea felicitate, quæ sperantibus in Domino promittitur, adumbrari statum Ecclesiæ, in qua nihil ad abundantiam, & fœlicitatem desiderari potest. Nihilominus existimo hæc historicè, & quasi in symbolo referenda, aut in reditum à captiuitate, quod placet S. Thomæ, Hugoni, Procopio, & Pinto, aut in libertatem à Senacherib, quod putat Foreirus.

45. *Plorans nequaquam plorabis, miserans miserebitur tui; ad vocem clamoris tui statim vt audierit respondebit.*] Plorabant Iudæi, & maximè Ezechias cùm extrema omnia minaretur Senacherib. Plorabant etiam captiui in Babylonia, sperabant tamen à Domino hi reditum à Babylone, illi effugium ab Assyriorum minis. Vtrisque dicitur abstinendum à fletu, sed præsertim, vt reor, Ezechiæ: nam vix dum ad Dominum clamauit, cùm respondit Dominus per Isaiam, & bono animo esse iussit, vt habes infrà *cap.* 37. Sicut autem *plorans plorabis*, & similia, diuturnitatem, & magnitudinem significat, quia illa geminatio nunquam est sine epitasi, sic etiam illud *plorans nequaquam plorabis*, indicat lachrymas non futuras esse diuturnas.

46. *Et dabit vobis Dominus panem arctum, & aquam breuem.*] Hieronymus hæc refert ad tempus Euangelij, licèt non reprobet illam sententiam quæ de reditu à Babylone hæc interpretatur. Et putat in *pane arcto*, & *aqua breui* significari Euangelium, quod paucis verbis totam legem complectitur, & abbreuiat, quod, vt verbis vtar Hieronymi, pro laciniosis legis obseruationibus, atque mandatis in vno verbo recapitulauit omnia, *Diliges proximum tuum sicut te ipsum. Consummatum enim & abbreuiatum sermonem fecit Dominus super terram.* Hunc sequuntur Haymo, Dionysius, & Adamus.

47. Mihi hæc expositio difficilis videtur, quia *panis arctus*, & *aqua breuis* aliquid significant durum, & angustum 3. *Reg. cap. vlt.* Rex Israel dixit ministris de Michea. *Mittite virum istum in carcerem, & sustentate eum pane tribulationis, & aqua angustiæ.* Vbi Hebr. eadem vox est לחץ מים *maim lachats*, & ita cum L x x. vertunt alij ferme expositores *panem tribulationis, & aquam angustiæ.* Quare alij, qui de Iudæis in Babylonia captiuis, aut sub Ezechia ab Assyrio duriùs oppressis hæc accipiunt, qui pauci nõ sunt, S. Thom. Procopius, Hugo, Lyra, Foreirus, Emanuel Sa, de victu modico, & parco intelligunt. Quod mihi videtur magis consentaneum & textui, & verborum proprietati. Puto ergo hanc esse sententiam, à qua parum recedit Foreirus, Deum cum populo in se speranti, & cui statim secunda promittit omnia, ita se habiturum, vt primùm exerceat incommodis, fame videlicet, & siti, in quibus ærumnæ aliæ exulibus, & miseris familiares intelliguntur. Ita tamen, vt cùm abstulerit rerum ad vitam necessariarum copiam, non tamen auferat doctores, nempe prophetas, qui clament, moneántque assiduè quid facto opus sit. Quos coram oculis semper præsentes habebunt: & à tergo loquentes, iterantésque identidem, vt viam Domini ingrediantur, & ab ea nullo modo, aut nulla ex parte declinent; vt abiiciant idola, & si qua sunt idolorum phylacteria, siue ornamenta, & tunc accedet illa abundantia panis, & aquæ, quæ priùs parcè atque angustè concessa fuerant. Hæc non videntur esse distorta, neque vi expressa à textu, at fuisse vera ad reditum vsque è Babylonia, & post aliquot deinde non paucos dies, satis constat. Nam in angustis illis temporibus nunquam defuerunt prophetæ, qui, & coràm verbis, & signis hieroglyphicis, & post tergum monerent. Nam cum Isaia, cùm res Iudaica esset angustior, prophetarum alij plures, Oseas, Amos, Ioel, Ionas, Micheas; his successit Nahũ, deinde Abacuc sub Manasse: sub Iosia Ieremias, & Sophonias vsque ad euersam vrbem, In captiuitate Daniel, & Ezechiel, post illam Aggæus, Zacharias, Malachias, & Esdras. Postquam verò horum monitis coràm, & à tergo opportunè atque importunè clamantibus in viam Domini à qua recesserant Iudæi redierunt, illæ panis, & aquæ angustiæ cessauerunt, & successit rerum abundan-

tia, vt ex Zacharia constat *cap.8. vers.10.* & Aggæo *cap.1. à vers.17.* Qui eodem penè modo loquuntur, quo nunc Isaias. Quòd verò sub Ezechia, grassante per Iudæam Senacherib, illa priùs coarctatio panis, deinde abundantia contigerit, docet illa responsio Isaiæ ad Ezechiam Regem 4. *Reg. 19. vers. 29. Comede hoc anno quæ reppereris* (nempe in agro) *in secundo autem anno, quæ sponte nascuntur* (ecce angustus panis) *porrò in tertio anno seminate & metite*, &c. (ecce abundantia.) Hæc credo difficilia non sunt. Nune quædam obseruanda.

48. b b *Non faciet auolare à te vlträ doctorem tuum.*] Vbi noster *auolare faciet*, Heb. est יִכָּנֵף *icaneph*, quod variè exponitur pro variis vsibus dictionis כָּנָף quæ cùm *alam* significet, quæ ad varias translationes accommodata est, sic etiam vsus habet varios. Quia ala extremum est in auibus, extremam mundi plagam significat; quare aliqui exponunt, *non elongabitur à te magister*: eodem omnino sensu quo vulgatus. Cùm autem alatum animal citò moueatur, & motus ille non magis recessum, quàm accessum importet, aliqui de accessu accipiunt, in quibus sunt Septuaginta qui ita vertunt, *nequaquam vltrà appropinquabunt tibi, qui decipiunt te*; vbi in *doctore* falsos intelligunt prophetas. Sed optimè omnium transtulit vulgatus dum reddidit *auolare faciet*. Cuius sententia hæc est. Non auferet prophetam nempe verum, qui tibi semper assistat, qui coràm, & à tergo loquatur, & faciat, vt dum opportunè, atque importunè loquitur, inuitus audias diuina consilia. Sed in hac expositione dum textum Hebraicum attentiùs consulo, aliquid mihi videre videor significantius. Nam יִכָּנֵף *icaneph*, idem est quod *alabitur*, id est, *alas assumet*, nempe vt euolet aut fugiat abs te. Quasi dicat: Ita de tua salute consulam, vt etiam si propheta velit aufugere à munere prophetico cùm obuersari ante oculos videat vitæ periculum ab his, qui ægrè ferunt admoneri se de officio deserto, tamen alas non habebit, quibus abs te, & à vitæ periculo se subducat. Sanè Ionas alas assumere voluit, quibus à Niniue auolaret quô diuino imperio ad denuntiandum ciuitatis exitum mittebatur; sed resectæ sunt alæ, & eô vel inuitus appulsus. Refugiebat quoque prophetandi munus Ieremias, certè sub eo munere gemebat *cap. 15. vers.10. & cap. 20. vers.14.* neque tamen ideo munus deseruit.

Vir Apostolicus interdũ à docẽdo recedere non permittitur.

49. *Et aures tuæ audient verbum post tergum monentis.*] Gregor. *homilia 34. in Euangelia.* sic explicat. *Quasi terga in præceptoris faciem vertimus, cum verba despicimus, cuius præcepta calcamus, & tamen nos vocare non cessat.* Hieronymus *tergum* Dei esse putat, quasi Deus à peccatore recedat; neque tamen ideo illum admonere desinat, & hortari, ne se tam inurbanè, atque imprudenter repellat. Qui habitus est eius, qui ab aliquo loco inuitus recedit: is enim solet oculos sæpe retorquere, ad illum, quem deserit locum, & de illis grauiter, & assiduè queri, quorum iniuria expulsus est. Haymo etiam hic intelligi putat peccatoris tergum, post quod Deum abiecit ad commutabile bonum conuersus, ita vt contemptus Dominus, loquatur tamen ad peccatorem, quem à tergo sequitur, & ad se alliciat abductum ab his studiis, ad quæ tanto animi ardore ferebatur. Hæc quidem pro re morali grauia sunt.

Dei singularis clemẽtia qui contemptus, tamen clamat, & docet.

50. Antequam hinc discedo, obseruo id, quod dictum est antè sæpius, & latiùs ostendemus infrà ad caput 40. In reditu ab exilio Babylonico, instauratáque Ierusalem, ac templo vmbram esse Ecclesiæ; Cùm autem hîc plurimi ex auctoribus Ecclesiam videant, in *doctore* quoque, *qui non auolabit, & qui post tergum loquetur*, Christum vident, qui Ecclesiam nunquam, etiam cùm à Tyrannorum rabie angustè vexabitur, derelinquet, sicut neque cum duriùs premerentur Iudæi, à prophetis derelicti sunt. Et quia plures non tam vmbram ipsam, quàm quod in vmbra emicat, intuentur, plures etiam Christum dicunt esse Doctorem: quod etiam mihi omnino videtur dicendum. Sed sunt alij, qui spectantes historiam, id est, vmbram Ecclesiæ, attemperata ad illam expositione, in *doctore* prophetas agnoscunt: vt S. Thom. qui Esdram esse dicit, aut Christum; Emanuel Sa, Montanus, & Adamus, eodem ferme modo, nisi quod non de vno Esdra, sed de aliis prophetis, & Christo loquuntur. Hugo Esdram intelligit, & Nehemiam. Hac ratione optimè auctores, qui variè hæc accipiunt conciliari possunt.

c c *Hæc est via, ambulate in ea.*] Hæc sunt verba, quæ à prophetis, & doctore, quicumque ille sit, identidem ingeminantur.

d d *Et contaminabis laminas sculptilium, argenti tui, & vestimentum conflatilis auri tui, & disperges ea, sicut immunditiam menstruatæ.*] Nunc docet, quisnam effectus consequatur propheticam admonitionem. Nempe vt vnus colatur Deus, & si quid adhæsit ethnicæ superstitionis, id totum quàm longissimè abijciatur. Porrò quemadmodum in laminis, armillis, & annulis gestarentur phylacteria quædam ethnicæ religionis, aut deorum effigies, quæ hoc loco dicuntur contaminanda, docuimus multis *prolegomeno quodam in Cantica*, & nonnihil infrà *cap. 44.* ad illud. *Et in nomine Israel assimilabitur. Vestimentum auri conflatilis* illud esse credo, quo aut induebantur simulacra gentilico ritu, aut bracteas quibus ligneæ imagines integuntur, aut quo homines idolis sacrificaturi amiciebantur. Sordes menstruatæ in comparationem rerum fœdissimarum assumuntur in scriptura, quia valde fœtidæ sunt; & nauseam mouent. Qui dicendi modus in scriptura frequens, vsque ad prouerbij speciem. Vide quæ diximus *cap.64. num.16.* 51.

Prouerbiũ.

e e *Et dabitur pluuia semini tuo.*] Ecce iam pro pane arcto, & aqua breui rerum omnium abundantia promittitur, quam optimè ab adiunctis propheta describit. Huic similes alias in scriptura reperies, *Zacharia cap.8. Leuit. cap.26. vers.5.* Cætera obscura non sunt, quæ cùm completa fuerint post reditum Iudæorum ab exilio, multò tamen cumulatiùs in Ecclesia, cuius vmbra proponebatur. 52.

f f *Commixtum migma comedent, sicut in area ventilatum est.*] Sic omnibus terræ frugibus abundabunt Iudæi, postquam ad viam, à qua deflexerant, reuocati purum Deo suo cultum exhibuerint, vt iumentis non iam fœnum, vt antea, aut hordeum cum palea mixtum in cibum porrigatur, sed frumentum solidum, ita purgatum, vt ex area ventilatum horreis illatum est. Quid sit autem *migma*, non omnes eodem explicant modo. Est autem græca vox, quæ *mixtionem* significat, sicut vox hebraica בְּלִיל *belil*. Sumitur autem pro *pabulo* simpliciter: qua ratione, non dissimili figura, *miscere* apud Latinos, & in scriptura non minùs sæpe pro *propinare* sumitur, & *mixtum* pro *poculo*. *Psalm.74. Vini meri plenus mixto.* Quòd verò pabulum illud sine vlla palearum mixtione sit, satis explicat, quod sequitur, *quomodo in area ventilatum est.* Pro *commixtum* Heb. est חָמִיץ *chamets*, quod *purum*, & 53.

bonum

bonum valere dicit Rab. Ionathas, & Arabes, qui ab Hebræis flexu non admodum diuerso linguam accepere, optimum pabulum iumentorum חמצה *chamuſa* vocant.

54. Ego, ſi diuinare licet, exiſtimo apud Hebræos in more eſſe, ſicut etiam aliis nationibus, equorum aut boum pabulis aliquid admiſcere, quod iucundius pabulum, aut ſalubrius reddat: puta ſal, aut grana alterius generis, aut herbas aliquas ex ruſtica diſciplina, quod fermenti, aut condimenti genus eſt. Quod innuit Heb. vox חמץ *chamats*, quæ *fermentare* ſignificat, aut *aceſcere*. Ex diſciplina autem ruſtica, quo tempore magni calores ſunt, & iumenta commune pabulum faſtidire ſolent, admiſceri mos eſt eiuſmodi condimenta, ſeu irritamenta faſtidientis ſtomachi. Erit ergo ſenſus: Migma, id eſt, purum hordeum, aut aliud frumenti genus purgatum à paleis, tauris, ac pullis aſinorum eſſe porrigendum, &, quæ erit illius ſæculi abundantia, atque deliciæ, etiam addetur aliquid condimenti, id enim eſt commixti migma. Ac ſi dicas purum hordeum, & inſuper conditum, & fermentatum. Aut certè חמיץ *chamets*, epitheton eſt hordei, quia hordei genus quoddam eſt acidum, quale fortaſſe Palæſtinæ vernaculum, & familiare, & quaſi fermentaceum, quod etiam apud Hiſpanos reperitur, cuius ſpica ſinguli vtrinque granorum ordinibus inſtruitur, & vulgo ruſticorum vocatur *la dalla*. Præſertim ſi verum eſt, quod hic docet Montanus ex libro Miſnaioth, præcipuam vim fermentationis eſſe in hordeo, ait enim in Palæſtina vinum natura ſua non aceſcere, quamquam corrumpatur, & per multos annos non fuiſſe acetum ex vino, donec quidam caſu hordeo in vinum iniecto acetum fecit: & inde apud Iudæos primum inuentam eſſe rationem aceti ex vino conficiendi. Quod ſi ita eſt, ſenſus erit non difficilis, ſi dicas porrigendum eſſe iumentis pabulum ex hordeo, naturáque ſua fermentaceo, atque acido, atque adeò non ingrati ſaporis. Sed, vt verum fateat, quod de vino Montanus dicit, quod in Palæſtina non aceſcat, mihi valde ſuſpectum eſt, & ex Rabbinorum officina depromptum, quæ meris abundat nugis. Nam ab antiquiſſimis Hebræorum temporibus reperimus factum acetum ex vino. *Num*. 6. Vbi de Nazaræo ſermo eſt. *Acetum ex vino, & ex qualibet alia potione, & quidquid de vua exprimitur, non bibet.* Acetum quoque reperitur *Ruth* 2. & *Pſalm*. 68. Quare id, quod ex libro Miſnaioth ſumptum eſt à Montano, figmentum eſſe puto ex Rabbinorum cerebro. Cæterum *migma* aut *ſmigma*, ſeu *ſmegma* confectionem ſignificat ex variis rebus ſiue ad odoramenta, vt eſt in hediceris, atque paſtillis, ſiue ad alios vſus, vt ad vngendam, leniendámque cutem, ſiue ad detergendum, ſiquid corpori ſordidum adhæſit. Maximè vt ex eo manus delibutæ aliquid ſuauius redolerent. Ita indicat Athenæus *lib*. 10. allato ex Coryco Antiphanis teſtimonio in quo conuiua poſtulat dari ſibi aquam, & ſmegma ad abluendas manus: quod etiam habemus *Dan. cap*. 13. Vbi Suſanna balneum initura dixit puellis, *afferte mihi oleum, & ſmigmata.*

Hordeum in Palæſtina quale.

Migma quid.

55. g g *Et erunt ſuper omnem montem excelſum, & ſuper omnem collem eleuatum, riui currentium aquarum in die interfectionis multorum, cùm ceciderint turres.*] Similia reperies infrà *cap*. 41. Vbi fontes, & riui futuri dicuntur in ſupinis collibus. Eſt autem ibi de eodem omnino argumento ſermo. Hæc quia typi modum excedere videntur, ad Eccleſiam referunt Hieronymus, Haymo, Cyrillus, Procopius, & Dionyſius; quod ego neque negabo vnquam, neque ſi velim poſſum; puto tamen de Eccleſia hæc myſticè eſſe intelligenda, quia Euangelici temporis ſunt illuſtre ſymbolum, hiſtoricè tamen de illorum felicitate, qui in Dominò ſperarunt, & reuocato viuendi curſu aliam vitæ rationem inſtituerunt. Quod placet S. Thomæ, Hugoni, Forcito, & Emanueli Sa. Neque hoc videtur Typi modum excedere: eſt enim hyperbolica locutio, quales in hoc genere plurimæ ſunt in ſcriptura, vt quòd terra fluat lacte, & melle, quòd petra fundat riuos olei &c. Ea ergo dicendi forma ſignificatur maxima aquarum abundantia, vnde orta eſt illa fertilitas, de qua nuper. Nam cùm montium iuga plerumque arida ſint, & ſterilia, futura tamen dicuntur vberrima erumpentibus inde copioſiſſimis aquarum riuis; ſiue quia in ea hyperbolica ratione dicendi inde fontes erumpent, ſiue quia, vt putat Hugo, ex imbrium abundantia è montium iugis ad imas valles riui deſcendent. Id verò tunc temporis euenit cùm edita fuerit inimicorum ſtrages, ſiue Balthaſaris, & Babyloniæ principum, quibus extinctis ſoluta fuit à Cyro captiuitas; ſiue Senacherib, quo diuinitus caſtris ſpoliato, magna conuerſio facta eſt in Iudæorum ſtatu. Nam id non obſcurè ſignificant illa. *In die interfectionis multorum cùm ceciderint turres*. In *turribus* enim principes deſignari ſatis in ſcriptura frequens; & ita hic Chaldæus expoſuit. Sunt enim turres, quæ alibi appellantur *anguli*; nam hi magis in ædificiis eminent iuxta normam, quam in ædificando ſeruant Hebræi (apud quos ſicut etiam in tota Palæſtina, vt docet Hieronymus *epiſtol*. 135. ad Suniam & Fretelam, tecta plana ſunt, non faſtigiata) & toti fabricæ ornamento ſunt, ac munimento. Eo certè nomine principes vocantur *Iud*. 20. *Omnes anguli populorum conuenerunt*. Et 1. *Regum* 14. *Applicate huc vniuerſos angulos populi*. *Turres* autem vocari poſſunt aut principes, qui rem Iudaicam grauiter conciderunt, aut duo imperia, Chaldæum & Aſſyrium, quæ variis temporibus Gentem Hebræam patria libertateque mulctarunt. Nam etiam regna, vocantur *turres*, ſiue *anguli*. Ita Hieronymus in illud Iſaiæ *cap*. 19. *Deceperunt Ægyptum angulum populorum*. his verbis. *Idioma eſt ſcripturæ vt angulum pro regno ponat, eò quòd populos contineat, & quaſi in tota domo fortiſſimum ſit.* Sed hæc in Eccleſia multò ſunt impleta cumulatiùs, cuius hoſtes ſtrati ſunt, ipſáque omnem vbertatem, atque felicitatem conſecuta ab illo cæleſti influxo, qui ex alto montium faſtigio deriuatus eſt. Quantum verò euenerit, quoad externam ſpeciem perſecutoribus extinctis ſub Conſtantini regno, nemo neſcit.

56. *Turres, & anguli principes.*

57. h h *Et erit lux lunæ, ſicut lux ſolis, & lux ſolis erit ſeptempliciter, ſicut lux ſeptem dierum in die, quo alligauerit Dominus vulnus populi ſui, & percuſſuram plagæ eius ſanauerit.*] Quidam hic extremi iudicij tempus ſpectari putant, & in his Hieronymus, & cum eo Haymo, Adamus, Lyra, Dionyſius. Alij primum aduentum Chriſti, & tempus Euangelij. Ita Auguſtinus *de quæſtionibus vtriuſque teſtamenti quæſt*. 105. Cyrillus & Procopius. Quem tamen ego ſic accipio ſicut modò proximum locum; hiſtoricè quidem de afflicto priùs Iudæorum populo, poſtea tamen recreato, ac florente, cui melior affulſit fortuna: typicè tamen, aut de primo Chriſti aduentu, fundataque, ac corroborata Eccleſia, aut certè de extremo ſæculorum articulo.

Ita penè S. Thom. qui vtramque expositionem admittit, Hugo, Foreirus, Pintus, Emanuel Sa. Quòd autem *nox* aut *tenebrae* pro magna afflictione ac trepidatione sumantur, satis est notum. *Ieremiae cap.* 15. *Occidit ei sol, cum adhuc esset dies, confusa est, & erubuit. Amos cap.* 8. *Occidet sol in meridie, & tenebrescere faciam terram in die luminis: & conuertam festiuitates vestras in luctum.* Et *cap.* 5. idem grauiùs significat. Vide Gregorium *lib.* 1. *mor. cap.* 1. in illud Iob *cap.* 8. *Nonne lux impiis extinguetur.* Quòd verò *lux* & *sol* pro felici atque optabili rerum sorte sumantur, contraria ratio docet, & sunt illustria testimonia. *Esther cap.* 10. cùm praecessisset, *fuitque dies illa tenebrarum, & discriminis, tribulationis, & angustiae*: mutato iam statu dicitur: *Lux & sol ortus est: Et humiles exaltati sunt.* Et *cap.* 8. *Iudaeis autem noua lux oriri visa est.* Hac ergo metaphora significat propheta magnam futuram esse populi felicitatem; Sol enim, & luna lucebunt multò magis, quam antea, luna non aliter quàm sol; sol septemplicis splendoris incremento se ipso erit illustrior. Id est, candidiores & nitidiores futuros esse dies. Quae dicendi formula communis est etiam Latinis, qui *candidum* diem fortunatum appellant. Horatius sanè laetitiam populi ex Caesaris aduentu sic expressit.

Vultus vbi tuus
Affulsit populo, gratior it dies,
Et soles meliùs nitent.

Erit autem candidum istud & fortunatum tempus historicè quidem, cùm Deus sanauerit plagam ab hostibus illatam, extincto Assyrio hoste, atque Chaldaeo, sustuleritque vulneris cicatrices, atque vestigia: id est, quando, quae ab illis quassata atque labefactata fuerunt, instaurauerit. Mysticè verò candidum erit tempus, & sol illustrior, quando antiquae legis vmbra recesserit, & Euangelicae legis splendor affulserit. Qua metaphora saepe scriptura sacra Christi aduentum, & doctrinam significat. Apud hunc prophetam *cap.* 9. *Habitantibus in regione vmbrae mortis, lux orta est eis. &* Lucae 1. *Visitauit nos oriens ab alto.*

58. Illud *sicut lux septem dierum*, Haymo sic exponit, tantam futuram esse lucem solis, quanta fuit septem primis diebus antequam peccaret Adam, nam sicut rebus aliis, inquit, à sua dignitate, & splendore aliquid imminutum est, neque terra priùs spinas & tribulos germinabat, eratque aër non crassus, atque concretus, sed purior, atque subtilior, sic etiā sol, & luna propter Adae peccatū, splendoris sui aliquid amiserunt. Quod etiā indicat Hieron. dum ait, *& sol septuplum lumen accipiet, sicut fuit lux septē dierum quando ab initio creatus est mundus.* Sed haec expositio id habet difficile, quod statuit quinque dies fuisse Adam in paradiso antequam peccaret: nam sol quarto die creatus est, homo sexto. Si verò dicas septem dies solem nihil amisisse de splendore, fateare necesse est, quinque dies Adam innocentiam seruasse: neque enim aliter septem illi dies integri luminis impleri possunt ante peccatum. Sed communiter auctores non tantum temporis Adamo in paradiso tribuunt: neque coniecturam aliquam habemus ex scriptura, vt dicamus astra caeli ex Adami peccato aliquid traxisse obscuritatis. Vatablus in sua translatione hanc indicat sententiam: solem eo tempore, de quo nunc agit Isaias, tantum habiturum esse luminis, quantum septem dierum splendor habet in vnum collectus, sic enim vertit, *lux solis septies clarior erit, vt tanta sit, quanta est lux septem dierum.*

Nox & tenebrae pro adversa, & misera, sol, & lux pro felici, & laeta fortuna capiuntur.

Sed, vt dixi, hic per hanc metaphoram significatur, fortunatissimum futurum illud tempus, de quo nunc propheta, id enim *septupla lux* valet *Lux* enim prosperitatem, *septenarius* verò *numerus* multitudinem, atque praestantiam significat.

¹¹ *Ecce nomen Domini venit de longinquo, ardens furor eius, & grauis ad portandum.*] Haec Hieronymus, Haymo, Dionysius, & Lyra, ad extremi iudicij articulum conferunt. Aliis non displicet, si haec ad caedem Assyriorum, & Chaldaeorum referantur, siue id directè fiat, siue in figura, & symbolo. In his est S. Thom. Hugo, Cyrillus, Foreirus, & Pintus. Quod mihi consequenter ad superiora videtur esse dicendum. Et, vt breuiter hinc emergam, obseruo primùm *nomen Domini* sumi pro *Domino*, vt saepius à me obseruatum est. Quare haec verba nihil aliud sibi volunt, quàm Dominum aduenire. Illud *de longinquo* duo designat, alterum spatij plurimum interiectum iri antequam Assyrij, & Babylonij hostes Israelitici populi deleantur. Nam Babylonij à Persis, & Medis ducentesimo ab hinc circiter anno experti sunt hunc diuini nominis furorem, & pondus; Senacherib autem licèt anno decimo quinto, aut circiter regni Ezechiae cum exercitu interierit, illud tamen spatium satis videtur esse longum, vt Dominus de longinquo aduenturus dicatur. Videbat ergo propheta iuxta hanc explicationem de longinquo venientem Dominum, id est, aliquot post annos perditurum Assyriorum & Chaldaeorum vires, & imperia. 59.

Alterum est, vt de longinquo dicatur Deus aduenire, quia prouire opus est peregrinum ab eo, vt nuper *cap.* 28. diximus. Quia, qui pronus est ad miserendum, idem etiam ad puniendum difficilis est: & quando peccata hominum magno clamore diuini furoris stimulos ad vindictam acuunt, dolenter id facit, quasi vim afferens mitissimae suae naturae. De longinquo ergo venit, & arma de longinquo sumit, dum à nostrorum potiùs peccatorum duritia, quae in diuino pectore iram thesaurizauit, quàm à suae naturae clementia ardentem furorem corripuit ad vindictam. 60.

Deus ad miserendum pronus, ad puniendū difficilis.

k k *Ardens furor eius.*] Non nominis furor est, sed Domini, pro quo *nomen Domini* ponitur. Et planè, quae deinde dicuntur, omnia, non tam Dei nomini, quàm Domino conueniunt. Est autem haec elegans quaedam, & grauis hypotyposis hominis indignati, & extrema omnia minaci vultu hostibus intentantis. *Grauis ad portandum*, id est, durior, & horribilior, quàm vt sustineri, aut expectari debeat, aut possit. 61.

¹¹ *Labia eius repleta sunt indignatione.*] Qui furore inflammati sunt, id multis modis significare solent: oculis scintillantibus, sumante naso, toto ore emicantibus flammis. Sed praecipuè sono vocis incitato, & frementi, qui spumat furorem, & vindictam anhelat. Quo horrere solet atque exanimari inferior turba, non secus atque rugitu leonis minores belluae. Talis erat Paulus cū *Act.* 9. spirabat minas, & caedem in discipulos Domini. Et eodem modo de Christo dicitur *Thessalon.* 2. *cap.* 2. quòd Antichristum interficiet spiritu oris sui, id est, vel solo minaci flatu ac fremitu, Hispanè *Bufido.* Est autem hic *indignatio*, quae aliter *increpatio* dicitur, vt *Increpauit mare rubrum, & exsiccatum est. Psalm.* 105. *Nahum* 1. *Increpat mare, & exsiccat illud.* In quem sensum nuper explicabamus illud *à facie terroris.* Hoc ergo loco dicit propheta spectari sibi Dominum vultu minaci, ac truci, sono fremente, & spiritu 62.

Dei indignatio.

Psalm. 105. Nahum c. 1.

ſpiritu difflante ac diſſipante omnia: eo habitu, atque ſpecie, vt obuium quodque ſtraturus videatur.

63. mm *Et lingua eius quaſi ignis deuorans.*] *Lingua* non ſolùm de animali dicitur, ſed etiam de igne, vt ſuprà diximus ad illud *capitis* 5. *Sicut deuorat ſtipulam lingua ignis.* Quare ludit in vocis ambiguitate elegantiſſimus propheta, dum ait linguam Dei eſſe linguam ignis.

64. nn *Spiritus eius velut torrens inundans vſque ad medium colli.*] *Spiritus* pro furore ſumitur, vt diximus ad illud *Zacharia* 4. *Spiritus in aliis carnum.* & ſuprà *cap.* 2. *num.* 32. Neque id ſolùm apud ſacros, ſed etiam apud profanos ſcriptores. Et qui de fortitudine ſibi blandiuntur, ſpiritu ipſo hoſtiles acies à ſe difflatum iri iactant. Vt apud Plautum glorioſus miles Spiritus igitur Dei, id eſt, halitus, qui expirabitur ab ore indignationis pleno, ſic erit vehemens, vt ſtraturus videatur hoſtes non aliter, atque incitatus torrens, qui ad medium vſque collum hominum intumuit. Porrò ſpiritus ſiue halitus Dei deſpumans, & fremens non hîc ſolùm torrenti præcipiti, atque exundanti aſſimilatur: nam ſtatim hoc ipſo capite *verſ.* 33. dicitur *flatus Domini ſicut torrens.* Et *Apoc.* 1. cum ſpeciem propoſuiſſet Ioannes

Apoc. 1.

indignati Dei, & ad vindictam accincti, & præmiſiſſet ſcintillantes oculos, tanquam flammam ignis, ſubdidit, *& vox illius tanquam vox aquarum multarum;* Quò autem ſpectet vox hæc torrenti ſimilis explicuit cùm dixit. *De ore eius gladius vtraque parte acutus exibat.* Eſt autem apud Hebræos torrentis inundantis vox prouerbialis, qua multitudo magna, eáque vehementer incitata, ſignificari ſolet.

Prouerbiũ.

ſuprà *cap* 28. *verſ.* 15. *Flagellum inundans. cap.* 66. *verſ.* 12. *Quaſi torrentem inundantem. Ierem.* 47. *verſ.* 2. *Quaſi torrens inundans.* Et paſſim in Scriptura ſacra ſimilia.

65. oo *Ad perdendas Gentes in nihilum, & frænum erroris, quod erat in maxillis populorum.*] Qui de extremo iudicio ſuperiora interpretati ſunt, eodem hæc quoque referunt. Qui verò ſuperiora ad hoſtes populi Iudaici retulerunt, hæc quoque eodem pertinere putant. quod mihi quoque viſum eſt, eo ſenſu, in quem ſuperiora declaraui. Nempe vt typicè hæc ad Eccleſiam, ſeu ad Iudicij tempus, hiſtoricè verò ad hoſtes populi Dei conferantur. Pro eo, quod vulgatus habet *ad perdendas gentes* Hebr. eſt להנפה גוים בנפת שוא *lahanaphah goim benaphath ſcane*, quod Rab. Dauid in libro radicum ſic exponit *ad cribrandas Gentes cribro vanitatis.* Eodem ferme modo Pagninus, & Vatablus, neque id Foreiro diſplicet. Quæ loquendi forma vſitata eſt in Scriptura, quæ *cribrare* pro *agitare*, ac *concutere grauiter* aſſumit. Nam ſicut grana iterato ſæpius crebri concuſſu agitantur, & cadunt, quæ quieta priùs, & ſublimi in ſtatu locata videbantur: ſic Gentes illæ agitabuntur durè, vt diſſipatæ cadant. Sed, quia à cribro grana id etiam habent, vt à palea, ſordibúſque purgentur, vt hoc poſteriùs remoueat propheta, & tantùm diſſipationem, & ventilationem oſtendat, addidit שוא *ſcane*, pro quo noſter *in nihilum*, alij reddidere *vanitates*, quaſi eò ſpectet illa concuſſio; vt agitata grana prorſus intereant. Hac metaphora in eundem ſenſum vſus eſt Amos *cap.* 9. *verſ.* 9. *Concutiam in omnibus gentibus Iſrael, ſicut concutitur in cribro: & non cadet lapillus ſuper terram; in gladio morientur omnes peccatores populi mei.* Et *Luca* 22. *verſ.* 31. Chriſtus ad Simonem ait. *Simon ecce Sathanas expetiuit vos, vt cribraret,*

Cribro pro concutio, & perdo.

ſicut triticum, nimirum non vt purificaret, ſed vt perderet.

66. pp *Frænum erroris.*] Diabolum eſſe putant, qui hæc myſticè accipiunt: Foreirus hoc epitheton eſſe putat Aſſur; quaſi hæc omnia verſet, trahátque ſuo arbitratu, ſicut frænum equos moderatur, agitque in quamcumque partem. Siue id autem ita interpretere, ſiue vt communiter alij; ſenſus tamen diuerſus non eſt. Significatur enim extinctis hoſtibus populum iri liberatum ſiue à captiuitate Babylonica, ſiue à metu, quo, dum immineret iam vrbi Senacherib, trepidabant Iudæi; aut à iugo, quod iam multæ ciuitates ſubiectæ ſuſtinebant, quod *fræni* nomine aptè ſignificatur. Dicitur autem *frænum erroris*, ſiue vt aliæ habent tranſlationes, *errans*, ſiue *errare faciens*, vel quia frænum illud peruagatum eſt per multorum populorum maxillas, aut quia Gentem Iſraeliticam per varias regiones diſſipauit, & vagari, ſeu errare fecit, Aut certè quia imperium illud Babylonium, ſeu Aſſyrium errare fecit à patria religione Iudæorum plurimos, Vt conſtat *Ierem.* 36. *verſ.* 13. Diſperdet ergo Deus frænum erroris, quia, excuſſo à Iudæorum maxillis ſeruitutis fræno, ab errore quoque liberabit, quem longo exitio ab hoſtium conſuetudine imbiberant.

67. qq *Canticum erit vobis ſicut nox ſanctificatæ ſolemnitatis, & lætitia cordis, ſicut qui pergit cum tibia, vt intret in montem Domini ad fortem Iſrael.*] Eodem modo, & eiſdem auctoribus hæc de Eccleſia, iudicióque extremo, & de Iudæorum tempore dicuntur. Ego hiſtoricè hæc de Iudæorum felicitate capio, ſicut etiam alia de hoſtium cæde, & præſertim de Senacherib ab Angelo percuſſo. Deſcribitur hic ingens lætitia, quam Dei populus tunc accipiet, cùm gentem hoſtilem extinctam viderit; hæc verò lætitia comparatur cum illa quæ eſt in nocte ſanctificatæ ſolemnitatis. Quæ verò ſit iſta obſcurum eſt. Hector Pintus ait cum manè eſſet immolanda victima ſuperiorem noctem ab Hebræis cum feſtiuo cantico, & magna exultatione tranſigi: & cum ea nocte conferri canticum Iudæorum poſt victoriam. Quæ expoſitio mihi non diſpliceret, ſi conſuetudinem illam Pintus probaret. Alij hæc de nocte qua egreſſi ſunt filij Iſrael de Ægypto; alij de nocte, qua traiectu mari Rubro inuenti ſunt Ægyptij ad littus eiecti, interpretantur. S. Thom. & Hugo de tribus ſolemnitatibus hæc accipiunt, in quibus populus cum lætitia ad Ieruſalem, id eſt, ad montem Dei aſcendebat. Ex his ſententiis illa, quæ eſt de traiectu maris, hoſtibúſque ſubmerſis, mihi videtur probabilior, quia ibi auditur muſicus, atque feſtiuus plauſus.

68. Sed credo alluſum eſſe ad nuptialem plauſum, qui ex deſerto, id eſt, ex hortis, Hebræorum ritu, noctu fiebat cum tibiis & ſymphoniaco cantu in montem, id eſt, Ieruſalem, quæ paſtorali more, quo peragebatur epithalamium, *mons* dicebatur. Vnde ab ſponſo *Cant.* 4. appellata fuit Ieruſalem *mons myrrhæ, & collis thuris.* Hæc autem nuptialis ſolemnitas in comparationem maximæ lætitiæ ab Hebræis adducitur, vt diximus ad illud *Cant.* 2. *Fulcite me floribus.* Adducor autem in hanc ſententiam, quia hic aliquid fieri inter Hebræos ſolitum ſignificatur, dum dicitur, *ſicut qui pergit cum tibia, vt intret in montem Domini.* At, qui ſoliti ſint cum tibiis ad montem accedere non video, præter nouos coniuges, dum in vrbem ex agro cum nuptiali ſymphonia traducuntur. De his nos pluribus *in quodam prolegomeno ſuper Cantica.* Accedit quòd hac

solemnitate, & plausu cantituri dicuntur Iudæi, toto exilij tempore *Ierem. cap. 25. vers. 10. Perdam ex eis vocem gaudij, & vocem lætitiæ, vocem sponsi, & vocem sponsæ, vocem molæ, & lumen lucernæ.* Quæ sæpe repetit in sua prophetia, eadem dicit Baruch *cap. 2. vers. 23.* Quare videtur significare propheta instaurandam esse Genialem lætitiam, & Hymenæum cantum, quæ iam pridem mutata fortuna intermissa fuerant.

Ierem. c. 25.

69. " *Et auditam faciet Dominus gloriam vocis suæ, & terrorem brachij sui ostendet in comminatione furoris, & flamma ignis deuorantis; allidet in turbine, & in lapide grandinis.*] Hæc de iudicio extremo alij, ego cum multis aliis de interitu hostium accipio, maximè Senacherib. Et obseruo illud &, hoc loco non coniungere, sed rationem reddere, aut causam ostendere eorum, quæ dicuntur, quod sæpe facit plurimis aliis Scripturæ locis. Docet igitur propheta cur tantopere Iudæis exultandum sit: quia quod modò Dominus minatus est, cùm dixit, *Ardens furor eius*, &c. id re ipsa præstabit. Quia ergo Deus auditam faciet gloriam, id est, potentiam, & virtutem vocis suæ frementis, & labiorum, quæ plena indignationis dicebantur; & ostendet in debellandis hostibus, præsertim Senacherib, quàm sit terribile brachium suum, cùm flamma, turbine, & grandine castra deleuerit, & tot pugnatorum millia sustulerit, ideo exultandum esse dicit Hebræis. Interuenisse autem in strage exercitus Senacherib hæc, aut eorum aliqua, quæ nunc propheta commemorat, tradunt doctores Hebræorum. Vide quæ diximus *cap. 10.* ad illud *Propter hoc mittet dominator Dominus.* Vbi sermo est de Senacherib, in cuius exitio flammam interuenisse existimatur.

70. " *A voce enim Domini pauebit Assur virga percussus: & erit transitus virgæ fundatus.*] Hæc iam clariùs ostendunt sermonem esse de Assyriis. Dicit autem propheta percussum iri Assyrium Dei voce, id est, fremitu minaci atque horribili, de quo nuper, & insuper virga, siue illa morbus sit, & pestis, vt Iosepho placet *lib. 10. antiqu. cap. 2.* siue fulmen, aut ignis, vt diximus *cap. 10. loco nuper citato*, siue alio quouis modo: nam *virga* per synecdochen pro quocumque vulnere, aut supplicio vsurpari solet; *transiens virga* pro plaga, aut percussione ponitur: *transire* enim *grassari* est, id est, vagari inter alios cædendo, verberando, &c. *Leuit. 26. Gladius non transibit terminos suos.* Psalm. 41. *Fluctus tui super me transierunt.* Idem Ionas *cap. 2.* & *Psal. 87. In me transierunt iræ tuæ. Ezech. 14. Si gladium induxero super terram illam, & dixero gladio, transi per terram.* Significat ergo propheta percutiendos esse Iudaici nominis inimicos, neque leniter, neque exiguo tempore, sed diuinæ virgæ ac furori statuendum esse stabile, ac proprium domicilium apud illos, sic enim diuina virga percutientur, vt nunquam conualescant; sic de suo cadent statu, vt nunquam resurgant. Idem de Babyloniis, & terra Senaar dixit Zacharias *cap. 4.* dum excitandam dixit Amphoræ, id est, supplicio diuino basim in ea regione, vbi quasi in propria sede in perpetuum insideat. Quod meo iudicio significat hîc *transitus fundatus*, id est, vulnus ibi stabile, & perpetuò victurum. Hieronymus hîc aliam agnoscit metaphoram accommodatè ad virgam: *fundatam* enim dicit, id est, radicatam, quasi ibi plantanda sit, & nouo in dies singulos incremento augenda. Vbi lusus esse videtur in ambiguo vocabulo, quod modò plantam, modò flagellum sonat.

Leuit. 26.
Psal. 41.
Ezech. 14.

Hæc, quæ dixi modò, maximè probantur mihi; sed fortasse expositio alia alicui non displicebit, quam iam propono. Percusserat Dominus populum suum, non tamen ita graui atque assidua manu, vt illam non suspenderit, quare virga Dei non dicebatur fundata in populo Iudaico, sed quasi ad modicum tempus reposita; ita enim Deus populum percussit, vt aliquando sanauerit. Sed virgam, qua in populum suum sæuisse videbatur, ad illos transtulit, per quos antea populum verberarat suum; non tamen, vt modico tempore affligeret, sed vt omnino, & in æternum deleret. Et hic appellari potest *transitus fundatus*: quia virga transiit à Iudæis ad Assyrios, seu Babylonios, vt apud illos fundata tanquam in suo domicilio perpetuo hæreret. Quare optimè subdit, *quam requiescere faciet Dominus super eum.* 71.

Virgæ transitus.

" *In tympanis, & citharis, & in bellis præcipuè expugnabit eos.*] Est qui putet expugnandos dici Assyrios non armis, sed sacrificiis, quæ cum tympanis & citharis offerebantur: quod bellum præcipuum est, & præcipua dimicandi ratio. Ita videtur existimare Foreirus. Est sanè quàm verissimum, multò meliùs bellum instrui precibus, atque hostiis contra infideles acies: nam contra arma vulgaria, & vulgarem dimicandi rationem, satis ipsi hostes virium, & facultatis habent: contra preces tamen & victimas, quibus Deum adiutorem, & ducem aduocamus, quæcumque hominum industria, atque potentia futilis est. Sed deberet probare auctor ille aut cum citharis, & tympanis offerri victimas, aut vsitatum esse, vt tympana, & citharæ pro victimis vsurpentur. 72.

Multò magis promptum videtur, si describi hîc dicamus illustrem victoriam, quæ præcipuis bellis, id est, inclyto & glorioso pugnandi modo comparatur, quæque celebrari solet cum tympanis, & sistris, qualis illa fuit, quam aperto rubri maris alueo Deus de Ægyptiis, aut quam de Goliath Dauid, aut de Ammonitis Iephthe reportauerunt, quas tympanis, & sistris celebratas constat. Et hanc plerique interpretum, aut sequuntur, aut indicant. 73.

" *Præparata est enim ab heri tophets, à Rege præparata, profunda, & dilatata.*] Qui hæc de iudicio extremo accipiunt, difficilis loci facilem habent explicationem, dum ad damnatorum æterna supplicia vaticinium conferunt. Quod ego cum pluribus aliis ita probo, vt tamen historicè putem ad Assyrios, siue Babylonios esse referenda. quod non displicet his, qui superiora existimant ad eosdem referri posse: in quibus est S. Thom. Hugo, Cyrillus, & Foreirus. Sed priusquam ad historiam accedo, nonnulla mihi priùs obseruanda sunt. 74.

Topheth vallis est prope Ierusalem sic appellata à radice תפף *taphaph*, quod *sonare*, siue *tympanizare* significat, quia parentes filiorum eiulatibus, tympanis obstrepebant & sistris, cùm per flammas traducti sacrificarentur Moloch. Alij portentum visu horrendum exponunt: ita vt תפת *topheth* idem sit quod מופת *mopheth*, id est, *prodigium*. Ita Foreirus. Sed prior explicatio magis placet, & quia communis est, & quia etymologia facilis, & deductio non violenta. Hæc aliter vocatur *vallis Henon*, siue *Gehenon*, aut *Gehenna*, & *vallis Iosaphath. Ierem. 7. Et ædificarunt excelsa topheth, quæ est in valle filiorum Henon: & incenderunt filios suos, & filias suas igne.* Et 4. *Regum* 23. de Iosia. *Contaminauit quoque topheth, quod est in valle filij Henon, vt nemo consecraret filium suum, aut filiam suam Moloch.* Hæc 75.

Topheth quid.

porrò

poti o vallis erat prope Ierusalem, vt colligitur ex Ieremia *cap.* 19. Vbi excitata erat ara Moloch, cui filij ab impiis parentibus per summam acerbitatem immolabantur, vt liquet ex his, quæ proximè dicta sunt. Quod fecisse traditur impius Achaz 4. *Reg.* 16. Ex hac tanta crudelitate ortum est, vt *Topheth* seu *Gehenna* cùm in amœnissimo loco sint, pro damnatorum carcere, ac supplicio sumantur, vt sæpe audis in Euangelio; ea nempe figura, qua *barathrum*, quod supplicij locus est apud Athenienses, pro *inferno* item vsurpatur. Dicunt autem Iudæi, sed suo more fabulosè, vt dicit S. Thom. esse ibi inferni fauces seu Gehennalis ignis spiracula, vt de Ætna fabulantur poëtæ, quia ibi duæ palmæ perpetuò fumant. Hæc de nomine, locóque Topheth. nunc ad Historiam.

Gehenna quid.

76. Mihi verisimile est non tantùm hîc de Senacherib, sed etiam de Chaldæorum strage vaticinium institui: vtriusque coniecturæ non infirmæ. Et quod attinet ad Senacherib, priùs inuestigandum an in Topheth, siue in gehenna plagam illam acceperit, qua ipsius vires, atque conatus compressi sunt. Quidam cladem illam longè putant accidisse à Ierusalem, quia *cap.* 37. de Senacherib dixit Isaias, *Non intrabit ciuitatem hanc, & non iaciet ibi sagittam. & non occupabit eam clypeus, & non mittet in circuitu eius aggerem.* Et clariùs 4. *Reg.* 19. *vers.* 33. *Nec circumdabit eam munitio.* Sed communiter alij contrà sentiunt, nimirum prope Ierusalem in Topheth stratas esse Assyriorum vires; Ita Abulensis *in* 4. *Reg. cap.* 19. *q.* 25. S. Thom. Lyra, Hugo, Foreirus, Historia scholastica, Iosephus *lib.* 10. *antiq. cap.* 2. & apud eum Berosus. Neque leuis est ea coniectura, quæ ex Scriptura sumitur; Nam *cap.* 10. Isaias ea dicit, quæ significant Senacherib imminere mœnibus Ierusalem, sic enim ibi. *Adhuc dies est, vt in Nobe stetur, agitabit manum suam super montem filiæ Sion, collem Ierusalem. Ecce dominator Dominus exercituum confringet laguunculam in terrore.* Neque quicquam in contrarium vrget quod *cap.* 37. ait idem propheta, aggerem non esse mittendum in circuitu Ierusalem: Nam cùm primùm exercitus ad Topheth accessit, id est, proximè ad vrbem, antequam castra ex arte metaretur, & vrbem obsidione cingeret, Deus qui suorum causa excubias agebat, subitò illum oppressit.

Exercitus Senacherib oppressus in Topheth.

77. Ait ergo Isaias eleganter, vt solet, Topheth esse ab eo qui verè Rex est, id est, à Deo, præparatam ab heri, id est, iam pridem. Quæ Assyriorum Regi verè fuit Topheth, quia non minori incendio illius exercitus combustus est, quàm ibi comburi priùs solebant, qui per ignem traducti sacrificabantur Moloch. Conflagrasse autem igne castra Assyriorum, & illa tot millia in cinerê fuisse conuersa, iam antè ostendimus *cap.* 10. & nuper ad illud, *& ardentem faciet.* Flatu verò Domini dicitur succendenda Topheth, quia antea dictum fuerat spiritum, id est, halitum, seu flatum Domini esse vehementem, & linguam eius flammam ignis.

78. Quod ad Assyrium, satis credo hæc dicta sunt probabiliter de vastitate Chaldæorum. Nunc videndum est, quomodo contingere potuerit in Topheth. Et in primis statuo moralem causam in omni causarum genere sumi pro physica tam apud sacros quàm apud profanos scriptores. Quare tritum est hoc dicendi genus, *illum occidit tristitia, illum auaritia, hunc ambitio*, quia ille propter mœrorem gustare noluit cibum, & inedia interiit: alius vt pecuniam quæreret, ingressus est mare, atque ibi demersus; alius dum honori seruit, strenuúsque, & fortis videri vult, certissimum adiit vitæ periculum. Secundò obseruandum id, quod pluribus ostendimus *in cap.* 1. *Actuum Apost.* in Topheth fuisse commune sepulcrum Iudæorum, quo tempore à Chaldæis obsessa fuit ciuitas, de quo legendum est *caput* 19. *Ieremiæ*, in quo iussus est à Deo in Topheth egredi, id est, in vallem Gehinnon, quæ est prope portam fictilem Ierusalem; & ibi conterere laguunculam fictilem: Deinde dicitur non iam ampliùs locum illum dicendum esse *Topheth*, sed *vallem concisionis*: & tandem vallem replendam esse Iudæorum cadaueribus. *In Topheth*, inquit, *sepelientur, eò quòd non sit alius locus ad sepeliendum.* Quare L x x. *in illo capite Ieremiæ* sæpe *Topheth* appellant *Polyandrum*, id est, commune sepulcrum, seu locum, in quem coaceruatim mortuorum ossa, seu cadauera congeruntur. Hanc verò stragem, seu cadauerum congeriem factam esse à Chaldæis, & textus perspicuè docet, & communis tenet sententia.

Topheth commune sepulcrum.

His ergo positis cùm propheta dicit dilatatam 79.
esse Topheth, & ibi paratam ignis, id est, supplicij materiam, indicare videtur venturum aliquando tempus cùm pœnas expendant Chaldæi eius stragis, quam edidere in Iudæorum gentem, quando Topheth extitit illorum cadauerum commune quoddam polyandrium. Ac si dicat, Topheth à Chaldæis pœnas repetet, id est, illa, quæ contra Iudæos in Topheth crudeliter patrarunt. Sed est etiam quædam allusio ad eius vallis incendia, quibus sine vlla parentum misericordia in honorem Moloch infantes per ignem traducti mactabantur. Perinde ac si dicat cum allusione ad crudelem illam victimam, & coaceruata Iudæorum cadauera, Sicut vos, ô Chaldæi, Topheth præparastis vbi sepelirentur tot Iudæorum millia, vbi Iudæorum olim filij miserandum in modum cremabantur, sic etiam vobis præparabit Deus aliam Topheth, vbi pereatis miseri, & sepeliamini coaceruati, vel ignominiosè putrescatis. Et sanè ita contigit, neque enim minùs acerbam mortem subiere Assyrij ab Angelo percussi, aut Chaldæi, quo tempore victi sunt à Persis, quàm Iudæis, neque magis honestum sepulturæ genus consecuti sunt. Nam illi in castris relicti sunt à suis inhumati: hi vna nocte à tanta multitudine extincti nihil à suis honoris accipere potuerunt. De Balthasare Chaldæorum rege diximus *cap.* 14. in aliorum cadauerum aceruo fœdè computruisse. Lege caput illud, & ibi nostra commentaria *ad vers.* 11. Quid ergo existimandum de alia humili, atque ignobili plebe, si talia passus est tantus imperator. In textu Hebræo ante Regem proponitur nota datiui casus לַמֶּלֶךְ *lammelec*, & ita Vatablus vertit, *pro Rege preparata*, & Pagninus, *etiam ipsi Regi preparata.* iuxta quam lectionem historicè sermo videtur esse de Balthasare Rege Chaldæorum, de quo idem propè propheta dixerat *cap.* 14.

Chaldæi insepulti.

Hæc mihi in re dubia, & valde obscura visa 80.
sunt, quæ dici possunt verisimiliter; inclino tamen magis vt credam hîc per synecdochen *Topheth* accipi pro graui aliquo, & Iudæis magis noto tormenti genere, aut loco: qua ratione apud Græcos *Barathrum*, apud Latinos *Tullianum*, apud Hebræos dicuntur *tenebræ exteriores.* Quasi dicat propheta, Iudaici nominis inimicis paratum esse graue tormentum.

Ad extremum obserua, cùm dicitur, *flatus Domi-* 81.
ni sicut torrens sulphuris succendens eam, rationem reddi, cur transitus virgæ fundatus sit, id est, supplicium

plicium ſeu vaſtitas illatum gentium diuturna futura. Nam Dominus illius incendij, id eſt, ſupplicij ligna ſupponet, flatúque ſuo efficiet ne vnquam non ardeant. Flatus verò dicitur *torrens ſulphuris*, quaſi cum flatu ſimul euomat Deus vim maximam ſulphureæ materiæ, quæ facilè ignem concipit & nutrit.

82. Iudæi ex illo *præparata eſt ab heri* colligunt ea ſubtilitate, ac fide qua pleraque alia, Topheth, id eſt, damnatorum carcerem creatum fuiſſe die ſecundo; quia dies ille tantum habuit *heri*, id eſt, vnum diem priorem; ſed meminiſſe debuerunt *heri* in ſcriptura ſacra pro tempore antecedenti ſumi, etiam ſi longè diſtet. Quare frequens eſt *heri, & nudius tertius* pro ſuperiori tempore. Vide expoſitores in illud Pauli *ad Hebr.* 13. *Ieſus Chriſtus heri, & hodie.* Vbi *heri* omne tempus, quod anteceſſit, immò omnem æternitatem ſignificare dicunt. Quòd tempus definitum, & certum pro incerto, & indefinito ſumatur, vt *cras* pro tempore futuro quantumuis diſtet; *hodie* pro eo, quod moraliter præſens eſt, & quod non admodum diſtat, *heri* pro quocumque tempore præterito, docuimus ad illud Zachariæ *c.* 9. *Hodie quoque annũtians.*

83. *Regula. Heri, & cras pro quocumque tempore futuro, ſeu præterito, quantumcũque diſtent.*

Sicut carcer ille, qui dicitur *tenebræ exteriores* apud Hebræos, pro quocumque carcere tetro, atque horribili ponitur: atque adeò figuratè pro inferno, vt ex Euangelio liquet, idque familiari, atque vulgari ſpecie, quia in Ieruſalem erat, & omnibus notus, vt *Actor. cap.* 12. docuimus. Sic etiam Topheth quia prope Ieruſalem erat, & ibi ab impiis patentibus acerbiſſimæ edebantur crudelitatis exempla, pro quocumque ſupplicio graui, atque adeò pro inferno ponitur, ſicut etiam *Gehenna*, quæ idẽ omnino eſt quod *Topheth*. Atque ideo locus hic communiter à Patribus, & optimè ad infernum accommodatur, quia in eo inferni quædam apparet ſpecies. Conueniunt autem in infernum omnia, quæ hîc de Topheth dicuntur à propheta. Primùm *ab heri præparata* dicitur, quia à conſtitutione mundi: Tunc enim ſinus ille in terræ viſceribus, id eſt, in terræ centro, relictus, qui damnatorum futurus eſſet carcer; aut certè *ab heri*, quia in æternitate quodcumque ſæculorum ſpatium, perinde eſt atque dies heſterna. Quia ad pœnarum finem non magis acceditur poſt multorum ſæculorum curſum, quàm ſi heri, id eſt recenter eſſet inchoatus. Aut quia pœnæ illæ ſemper nouæ ſunt, & recentes, neque minor eſt illarum horror, aut minùs excrucient poſt immenſa ſpatia, quàm cùm primum illas damnati experiri cœperunt. Aut etiam hoc loquendi genere ſignificatur pœnarum æternitas: & hoc potiùs videtur indicari à propheta, qui priùs virgæ fundatæ meminit, & deinde dixit non defuturam ignis materiam, neque ſpiritum, aut flatum, qui illam ſuccendat. Deus enim flatu ſuo ſulphuream flammam vomenti ignem illum fouebit, & nutriet; atque ideo quocumque æternitatis momento ſic erit acer, ac nouus ignis ille gehennalis, quaſi ab heſterna die cœptus eſſet incendi.

Inferni pœna ſẽper noua, neque vnquam remittenda.

84. *Profunda* cur dicatur, non eſt difficile coniectare, quando damnatorum carcerem in terræ viſceribus eſſe conſtat. Ex qua profunditate per metalepſim æterna illius loci caligo ſignificatur, ſicut contrà per eandem figuram Virgilius ex obſcuritate ſpeluncæ eius profunditatem oſtendit, *Æneid.* 1. Vbi de ventis agebat in terræ viſceribus altè concluſis,

Sed pater omnipotens ſpeluncis abdidit atris
Id metuens, molémque, & montes inſuper altos
Impoſuit.

De obſcuritate gehennæ vide Gregorium *lib.* 9. *moralium cap.* 38. explicans illud Iob *cap.* 10. *Terram tenebroſam, & opertam mortis caligine.* Vbi de his tenebris, & aliis inferni proprietatibus optimè & latè.

85. *Dilatata* dicitur, vt reor, iuxta communem hominum ſenſum, qui laxare ſolent illa, quæ ad accipiendam rei alicuius multitudinem diſponunt. Quomodo hoc loco hiſtoricè Aſſyriorum, aut Chaldæorum reſpectu *dilatata* dicitur *Topheth*, quia illorum plurimi interierunt; & multa loca, in quibus diſperſi ſunt, fœdéque, & miſerè confecti, illis fuerunt inſtar *Topheth*. Sed fortaſſe hîc ſubaudiendum eſt *os*, quod aliis in locis, vbi de inferno ſermo eſt, expreſſum habemus, hoc ſenſu per figuram Synecdochẽ. *Dilatata eſt os*, id eſt, os habet apertum, & dilatatum, vt damnatos deglutiat, & deuoret. Qui loquendi modus auiditatem ſignificat, metaphora à belluis ſumpta, quæ hianti rictu cibum aut prædam appetunt. *Iſaia cap.* 5. *Propterea dilatauit infernus animam ſuam: & aperuit os ſuum abſque vllo termino.* Et de inſatiabili cupiditate Nabuchodonoſor dicitur *Abac.* 2. *Qui dilatauit quaſi infernus animam ſuam.* Vide quæ diximus ſuprà *cap.* 5. ad locum Iſaiæ citatum.

86. *Propria voluntas nutrimentũ æterni ignis.*

x x *Nutrimenta eius ignis, & ligna multa.*] Quæ ſint iſta ignis æterni nutrimenta, docet latè & eleganter Hieronymus in illud Iſaiæ *cap.* 65. *Ignis ardens tota die*: quem locum omnino vide. Vno verbo quæ nam ſint hæc multa ligna cumplexus eſt Bernardus *Sermone* 3. *de reſurrectione. Quid odit, aut punit Deus præter propriam voluntatem? ceſſet voluntas propria, & infernus non erit. In quem enim ignis ille deſæuiet, niſi in propriam voluntatem? Propria verò voluntas eſt*, vt inquit idem Bernardus, *quæ non eſt communis cum Deo, & hominibus, ſed noſtra tantùm: quando, quod volumus, non ad honorem Dei, non ad vtilitatem fratrum, ſed propter noſmetipſos facimus, non intendentes placere Deo, & prodeſſe fratribus, ſed ſatisfacere propriis motibus animorum.* Ex hac ſylua execrabili belluis magis opportuna, quàm hominibus, ſumentur illa ligna, quæ concipient, fouebúntque in æternum gehennales flammas.

87. y y *Flatus Domini ſicut torrens ſulphuris ſuccendens eum.*] Succendi Domini flatu ignem illum ſulphureum, nihil aliud eſt, quàm ignem illum, & vim vrendi maximam à Deo conſeruari. Quod optimè per flatũ Domini deſignatur; qui cùm non fatigetur, neque quiete, aut intermiſſione ſeu interſpiratione indigeat, perpetuò ſpirat, ſicut *Apocal. cap.* 22. metaphora non admodum diſſimili beatorum gloria perpetuò virens futura eſſe dicitur, quia perpetuò à fluuio, qui à Dei ſede procedit, irrigatur. *Et oſtendit mihi fluuium aquæ viuæ ſplendidum tanquam cryſtallum, procedentem de ſede Dei.* Eodem ſpectat illud *Pſalm.* 35. *Inebriabuntur ab vbertate domus tuæ, & torrente voluptatis tuæ potabis eos: quoniam apud te eſt fons vitæ.* Vt ergo fons vitæ à Domino profluit ad lætificandam ciuitatem Dei, conſeruandámque beatorum gloriam in eadem viriditate, ac ſpecie; ſic à Deo torrens ignis ſulphurei erumpet, qui eodem ſemper ardore damnatos in æternum cruciet. Ad hunc locum videtur alluſum *Apocal.* 19. *Miſſi ſunt in ſtagnum ignis ardentis, & ſulphuris.*

Argument.

Argumentum trigeſimi primi capitis Iſaiæ.

PERSEQVITVR idem argumentum propheta; quod in proximo capite: reprehenditque dolenter, & grauiter decem tribus, propterea quòd ab Ægyptiis ſtatuerunt petendum eſſe ſubſidium. Quod vt fallax damnat, & vt vanum, & infirmum extenuat, & ridet. Deinde longè meliorem ait illorum eſſe conditionem, qui ſuis rationibus, atque conſiliis Deum auctorem, & auſpicem præpoſuerunt. Hi verò fuerunt qui è duabus tribubus ſub Ezechia non tam ab Ægyptio, quàm à Deo ſpem habuere certam, & præſidium ſalutis. Quàm verò Deus pro populo ſuæ tutelæ credito conſtanter, & fortiter pugnaturus ſit, duabus explicat ſimilitudinibus: leonis nempe quem hominum vis, & clamor non exterret: & auis quæ pullos ſuos continet, fouétque ſub alis. Tandem qualis ſit Aſſyriorum plaga, & à cuius terrore ſuſcepta fuga; optimè declarat.

CAPVT XXXI.

1 [a] *VÆ qui deſcendunt in Ægyptum ad auxilium, in equis ſperantes, & habentes fiduciam ſuper quadrigis quia multæ ſunt, & ſuper equitibus quia prævalidi nimis: & non ſunt confiſi ſuper ſanctum Iſrael, & Dominum non requiſierunt.*

2 [b] *Ipſe autem ſapiens adduxit malum, & verba ſua non abſtulit. Et conſurget contra domum peſſimorum, & contra auxilium operantium iniquitatem.*

3 *Ægyptus, homo, & non Deus: & equi eorum, caro, & non ſpiritus. Et Dominus inclinabit manum ſuam, & corruet auxiliator, & cadet cui præſtatur auxilium, ſimúlque omnes conſumentur.*

4 *Quia hæc dicit Dominus ad me.* [d] *Quomodo ſi rugiat leo, & catulus leonis ſuper prædam ſuam, & cùm occurrerit ei multitudo paſtorum, à voce eorum non formidabit, & à multitudine eorum non pauebit: ſic deſcendet Dominus exercituum vt prælietur ſuper montem Sion, & ſuper collem eius.*

5 *Sicut aues volantes, ſic protegit Dominus exerci*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 VÆ qui contra hoſtiles acies, ab Ægyptiis ſatis putant paratum eſſe præſidij, fiduciam in equis, quadrigiſque illorum collocantes, quorum magnus eſt numerus; & in equitibus quos validos, & ſtrenuos eſſe vident; neque à Deo ſancto Iſrael, à quo vno ſperari poterat ſalus, auxilium implorarunt.

2 Ægyptius, qui ſibi videbatur ſapiens, auxilium non attulit, quod promiſerat: ſed Deus, qui ſapiens verè eſt, plagam inflixit, quam minatus fuerat: neque ſuis verbis pondus abeſſe voluit. Hic ergo conſurget contra impiorum familiam, quæ aliis potiùs, quàm Deo ſalutem ſuam commendauit; eorúmque, qui multis ſe flagitiis contaminarunt, futile eſſe oſtendet, & ſternet auxilium.

3 Ecqua tanta eſt amentia, quæ in rebus fluxis, breuique perituris fiduciam locat. Nónne Ægyptius, qui opes ſuas, & auxilium venditat, homo eſt, & luteum figmentum? & equi Ægyptij, qui tam vobis videntur eſſe veloces, nónne caro ſunt quæ tempore ſeneſcit, & ſoluitur, & non ſpiritus in quem nihil ſibi iuris habet vis, & vetuſtas? Non ſic Deus, non ſic, cuius ea poteſtas eſt, vt leui rantùm manus inclinatione perdat tam eos, qui promittunt, quàm illos, qui ſperant, & implorant auxilium.

4 Longè aliter Deus illorum cauſam aget, qui ſe totos ſub Ezechia, in eius vmbram, atque tutelam dabunt. Vt enim leo pugnare ſolet pro præda, quam de grege ſuſtulit eſuriens, neque quicquam curat paſtorum coniuratam manum contra ſe, neque ab illorum clamore, ac fremitu pauéſcit: ſic Deus pugnabit potens, & impauidus pro iis, qui ad ipſum præſidij cauſa confugerunt: pro monte videlicet Sion, & eius colle, contra quem ſe ſe grandis armauit, & ſuperba manus.

5 Sicut auis pullos protegit ſuos, & quò ab accipitre

accipitre, siue ab aucupe defendat, nihil non audet: eo studio Dominus teget, liberabit, sanabítque Ierusalem, quæ se sub alarum ipsius vmbram recepit.

6 O igitur, decem tribus Israel, quæ in profundum impietatis, ac stuporis recessistis, redite ad Dominum eo studio, atque ardore, quo ab illo ad alia omnia declinastis: & tantùm sursum excitate cor vestrum, quantùm deorsum illud depressistis.

7 Ideo enim tam impensè, atque studiosè faueo duabus aliis tribubus, quia idola à se procul abiicient, quæ ex auro, atque argento ad iniquitatem, & perniciem suam conflauerunt.

8 Ideo Assur cum fortissimis, eisdémque instructissimis militum copiis repentè cadet, non hominum armis, sed Dei omnipotentis virtute; & quos ex ea plaga Dominus superesse volet, fugient quidem, sed non ab humano gladio, à quo passi sunt nihil. Iuuenes autem, & principes Assyrij aliis pendent, quæ ipsi ab aliis exigere solebant vectigalia.

9 Is autem erit terror iniectus à Domino, vt plurimos exanimet: & qui immunes à cæde in patriam redierint, ibi quoque pauidi diuini furoris pauore concepto exagitabuntur. Neque verò mirandum est Deum tam esse pro suorum incolumitate sollicitum, cùm apud ipsos habeat in Sion ignem, & altare, vbi quotidie sanctè, atque legitimè colatur.

exercituum Ierusalem, protegens & liberans, transiens & saluans.

6 [e] *Conuertimini sicut in profundum recesseratis filij Israel.*

7 [f] *In die enim illa obiiciet vir idola argenti sui, & idola auri sui, quæ fecerunt vobis manus vestræ in peccatum:*

8 [g] *Et cadet Assur in gladio non viri, & gladius non hominis vorabit eum; & fugiet non à facie gladij, [h] & iuuenes eius vectigales erunt:*

9 [i] *Et fortitudo eius à terrore transibit, & pauebunt fugientes principes eius. Dixit Dominus, [k] cuius ignis est in Sion, & caminus eius in Ierusalem.*

IN CAPVT TRIGESIMVM PRIMVM COMMENTARIVS.

1. [a] VÆ *qui descendunt in Ægyptum ad auxilium &c. Et non sunt confisi super sanctum Israel.*] Hæc prophetia cum superiori contexitur, imò eadem est: nam cùm minatus esset propheta supplicium graue his, qui in Ægypti vires, & potentiam, potiùs quàm in Domini auxilium spem contulissent, interposuisséque opportuno loco supplicium eorum, qui populum in Domino sperantē, id est, duas tribus opprimere tentassent, nunc refert propheticas minas ad interrupta, id est, ad eos, quibus edixerat, ne in Ægyptiorum equitatu, atque potentia confiderent. Et quia res est omnino grauis, & propè iam impendens, argumentum idem, & eodem penè ordine, ac modo iterum versat. Petrerter enim sperantes in Ægyptiis, incolumitatem verò his, qui in Domino sperant, pollicetur. Ea est enim Dei clementia, & vsque adeò ad miserendum & benefaciendum prona, vt de periculo non semel, aut iterum, sed sæpius identidem, ac sæpius admoneat. Quare vt hæc eadem, quæ nunc Isaias, alij etiam prophetæ sub hæc tempora sæpius clamabant, sic nunc Isaias non solùm afflante, sed etiam vrgente A Domino, illa eadem continenti penè spiritu, ac voce sæpins inclamat.

Hieronymus, Haymo, & alij, quorum in principio superioris capitis meminimus, hæc referunt ad reliquias Solymitanæ cædis per Chaldæos, qui mortuo Godolia in Ægyptum proficisci meditabantur, Ieremia reclamante; sed quemadmodum nos ibi diximus illa tam de decem tribubus, quàm de duabus, tempore etiam Ezechiæ, esse intelligēda, sic etiam nunc dicamus necesse est, hæc quoque ad easdem tribus pertinere. Imò quod etiam arbitratur Adamus, existimo priorem partem capitis ad decem tribus spectare: quæ quia legatos miserunt ad Ægyptios, neque sibi à Deo auxilium im- B plorarunt, ab Assyriis victæ, & in exilium abductæ sunt; posteriorem verò ad duas tribus, quæ, quia vrgente Assyrio salutem à Deo sperauere, & opem implorarunt, liberatæ sunt. 2.

[b] *Ipse autem Sapiēs adduxit malū, & verba sua non abstulit. Et consurget contra domum, & contra auxiliū operantium iniquitatem.*] Præteritum more prophetico pro futuro ponitur in hunc sensum. Deus, qui sapiens est, & domum pessimorum, id est, decem tribus, 3.

tribus, quæ contempto Deo aureis vitulis diuinum honorem exhibuerunt: & Ægyptios, qui omnium scelerum sordibus inquinati sunt, optimè nouit, contra vtrosque consurget, debellabitque potens, quorum brachium est carneum, & auxilium futile. Cætera non obscura sunt. Hæc spectasse videtur Ieremias *cap.* 17. cùm dixit *Maledictus qui confidit in homine, & ponit carnem brachium suum.* Vt Deus hoc capite suam potentiam, & auxilium, Ægyptiorum auxilio, ac viribus opponit, sic puto nunc sapientiam suam, cum Ægyptiorum stultitia, quam ipsi summam esse sapientiam nugabantur, componit. Quare ideo se hoc loco sapientem dicit, quia Ægyptij stuporis, & insipientiæ notantur. de quibus *cap.* 19. *vers.* 11. *Stulti principes Taneos.* Illud *verba sua non abstulit*, idem est atque non auferet, non mutabit, sed complebit minas.

4. [c] *Dominus inclinabit manum suam, & corruet auxiliator, & cadet, cui præstatur auxilium.*] Mirè propheta explicat vim omnipotentis dexteræ, cuius inclinatione perdendos esse dicit tam, qui promittunt, quàm qui sperant, & implorant humanum auxilium. Inclinatio verò manus duo hîc indicat; alterum est suspensam esse Dei manum ad vindictam intentam, quæ, vbi inclinauerit se, id est, ad plagam inferendam demiserit, humanam potentiam, & confidentiam euertet. Alterum est Deum ita facilè posse humanas vires in nihilum redigere, quam facilè manus verti, aut inclinari solet. Quo loquendi genere Latinus vtitur, cum significare vult aliquid, quod labore leuissimo, aut nullo negotio fieri potest, idque prouerbiali forma, qua vsus est Cicero *lib.* 5. *de finibus.* Vide prouerbium. *Manum non verterim.* — Prouerbiũ.

5. Dei auxilium quale. [d] *Quomodo si rugiat leo, & catulus leonis super prædam suam, & cùm occurrerit ei multitudo pastorum, à voce eorum non formidabit, &c. sic descendet Dominus exercituum, vt prælietur super montem Sion.*] Hæc est altera pars capitis quæ pertinet ad eos, qui ab hostibus ad prædam, & cædem expetiti ab vno Deo sperandum, & implorandum auxilium censuerunt. Extenuarat prius Isaias auxiliares vires Ægyptiorum, nunc diuinæ virtutis præstantiam, & auxilium commendat. Adfuturum enim dicit Deum filiis Sion, duabus nempe tribubus, quæ suam incolumitatem diuinæ clementiæ, atque præsidio crediderunt: & pro illorum salute sic dimicaturum, sicut leo solet pugnare pro præda, quam de grege sustulit esuriens, cum eò pastorum multitudo eius eripiendi gratia conuolarit; qui quo est animo excelso, & acri, ad nullius pauebit occursum. Vt ergo leo suam sibi prædam custodit, sic Deus ab incursione hostili sperantes in se Iudæos liberabit. Deinde hoc idem alia explicat similitudine, nam quemadmodum auis pullos suos tegit, & quò ab accipitre, siue ab aucupe defendat, nihil non audet, proposita etiam moriendi difficultate; eo studio Dominus populum illum, qui ad ipsius alarum vmbram se receperit, tuebitur. Duabus his similitudinibus totidem proprietates exprimuntur. In *leone* fortitudo, in *auibus* clementia, atque sedulitas, hæc vt velit, illa vt possit conseruare eos, qui diuinæ se fidei, atque tutelæ crediderunt. De leonis robore, atque animositate sæpe Scriptura loquitur dum illi comparatur Deus contra rebelles, & peruicaces animos: de auium sedulitate, & mollissima in pullos indulgentia, quibus se Deus erga populum sibi deditum comparat, satis multa habes in Scriptura. *Matthæi* 23. *Sicut gallina congregat pullos suos. Deut.* 32. *Sicut aquilla prouocans ad volandum pullos suos, & super eos volitans.* Ad hunc credo locum respiciebat Christus *Matthæi* 23. cùm de hoc ipso populo dixit. *Quoties volui congregare filios tuos, quemadmodum gallina congregat pullos suos sub alas, & noluisti.* Hæc porrò verba id videntur spectare, quod dixerat Senacherib suprà *cap.* 10. cùm sibi omnia regna, si cum Assyria virtute conferantur, futura esse iactabat instar pullorum, qui relinquuntur in nido: qui cùm implumes sint, effugere non possunt, aut rustici manum, aut accipitris vngues. *Inuenit*, inquit, *quasi nidum manus mea fortitudinem populorum, & sicut colliguntur oua, quæ derelicta sunt: sic vniuersam terram ego congregaui.* Hinc ergo dicit Dominus, quos tu derelictos arbitrare, & expositos prædæ, ego protegam, & fouebo, neque impune feres, si contra illos aliquid moliare; non secus atque aues circa nidum volant, ne pulli aliquid ab accipitre aduersi patiantur. — De fortitudine, atque clementia.

6. Leonis proprietas. Quod ad *leonem*, obseruat hic Procopius eam esse leonis proprietatem, vt primùm rugitu greges, & pastores exterreat, deinde illos aggrediatur, & laceret: sic Deum rugitu, id est, propheticis minis priùs pauorem incutere; deinde homines obstinatos in sua pertinacia hærentes grauiter punire.

7. Conuersio peccatoris qualis. [e] *Conuertimini sicut in profundum recesseratis filij Israel.*] Hæc videtur conclusio, & quasi quoddam dictorum epiphonema, in hanc sententiam. O igitur vos filij Israel, qui complexi sordidum idolorum cultum in profundum impietatis, ac stuporis recessistis, redite ad Dominum, à quo vno summa omnia speranda sunt, eo studio, atque ardore, quo ab eo, ad alia omnia declinastis. Modus loquendi qui est in Hebraico textu, magnum habet pondus, sic enim ad verbum. *Conuertimini, sicut profundastis iniquitatem, seu recessum à me.* Ac si diceret, tantùm sursum excitate cor vestrum, quantùm deorsum illud depressistis. nisi malis hic imperatiuum sumere pro futuro, hoc sensu. *Conuertemini, & abijcietis idola.* Ad quam explicationem confert plurimùm, quod statim subijcitur. *In die illa abijciet vir idola*, &c.

8. In Hebraico textu pro *recesseratis* ponitur tertia persona *recesserunt.* Quare prior pars *conuertimini* videtur referri posse ad duas tribus. Posterior *recesserunt* ad decem, quæ à Dei veri religione declinantes peregrinæ superstitionis sordibus se implicuerunt; in hanc sententiam. *Conuertimini ad Deum ô filij Iuda, & Beniamin toto corde, sicut filij Israel, id est, decem tribus toto corde conuersi sunt ad idola.* Quæ explicatio mihi difficilis non esset nisi à secunda persona ad tertiam frequens esset transitus apud Hebræos, sensu non mutato. Et ita secundam personam adhibuit non solùm vulgatus, sed etiam septuaginta: & ita prior expositio magis placet. Præsertim cùm tempore Achaz è duabus quoque tribubus plurimi ad Gentilicas sordes declinarint, id est, in profundum recesserint.

9. [f] *In die enim illa abijciet vir idola argenti sui, & idola auri sui, quæ fecerunt vobis manus vestræ.*] Rationem reddit cur qui in profundum malorum lapsi sunt, id est, cogitationes suas ad impiam superstitionem profundauerint, abiectis idolis ad verum Dei cultum conuerti debeant: nam ideo Deus auxiliator adfuit duabus tribubus, aut post reditum ab exilio, aut, quod verius puto, tempore Ezechiæ imminente iam vrbi Senacherib (de quo reliqua) quia eo tempore ad Deum conuersæ, si quid antea habuere gentilicæ superstitionis abiecerunt.

erunt. Quia ergo, inquit propheta, vos abiicietis A idola, adeo Deus vobis erit auxilio.

10. g *Et cadet Assur in gladio non viri*, &c.] Hinc iam Hieronymus, & alij agnoscunt exitium Senacherib, qui superatus est non gladio viri, sed inclinatione diuinæ manus, id est, facillimo negotio, seu veriùs nullo. Nam qui ad illum vsque articulum illius conatus auxiliatrici manu promouerat, pòst eiusdem manus conuersione illum deleuit funditus: non quidem manu viri, sed manu Angeli, seu potiùs manu Domini, qui vna nocte, centum octoginta quinque Assyriorum millia compressit. Quod verò ad illud vsque temporis vestigium Deus adfuerit Assur, quo sui furoris administro tanquam virga populum mulctaret, docuit Isaias suprà *cap.* 10. *Et erit, cùm impleuerit Dominus cuncta opera sua in monte Sion, visitabo super fructum magnifici cordis Regis Assur, & super gloriam altitudinis oculorum eius.* B Vide, quæ ibi diximus.

11. h *Et iuuenes eius vectigales erunt.*] Filij Assur, aut serui illius viri principes, imò & Reges (nam sibi reges seruos esse superbè gloriabatur Senacherib *cap.* 10. *vers.* 8.) vectigal ex eo ferme tempore fuluerunt, primùm Chaldæis, à quibus non longè post hanc cladem superati sunt; deinde Persis, & Medis. Pro *vectigales erunt*, Hebr. est למס *lamas*, à radice מסס quod *liquescere* significat, atque *dissolui*, id est, erunt in liquefactionem, & dissolutionem. Septuaginta vertunt *vincentur*. Pagninus *dissoluti erunt*. Vulgatus optimè *vectigales* C reddidit, ad verbum *erunt in tributum*. Eodem sensu, sed hîc propriè, alij figuratè: quia, dum vectigal, aut tributum penditur, comminuuntur, & liquescunt opes. Quare metaphora non admodum diuersa, vsura, quæ tributi quoddam genus est, Heb. נשך *nesek*, Latinè *morsus* dicitur. Quia vsura de bonis

Tributum homines liquefacit, & attenuat.

debitoris aliquid detrahit morsu illo fœnebri, & quodammodo liquefacit opes.

i *Et fortitudo eius a terrore transibit.*] Id est, deficiet: is enim erit metus à Domino per Angelum incussus, vt plurimos exanimet: & hi, quos à cæde in patriam incolumes accedere contigerit, ibi adhuc pauidi diuini furoris ardore concepto exagitabuntur. 12.

k *Cuius ignis est in Sion, & caminus in Ierusalem.*] 13. Quid mirum, si tam studiosè Dominus Ierusalem amplectatur, tam impensè faueat, tam diligenter, ac vigilanter protegat, cùm tam fideliter ab ea colatur, vt altare ibi excitatum habeat; vbi sacrificia iugiter, & alia pretiosa odoramenta quotidie cremenur. Hæc vulgaris expositio est, & vera. Sed ad mores aliæ possunt explicationes adhiberi non incongruæ. Nempe primò Deum ideo habiturum ignem, & fulmina, quæ eiaculetur in hostes populi sui, quia ignis in ipsius cultum nunquam non ardebit. Nos ergo arma exhibemus Domino, quibus, pro nostris commodis in aduersarios vtatur, sicut nostris peccatis diuinum furorem contra nos armamus. Id enim est, quod Paulus dixit thesaurizari iram ab impœnitenti corde *ad Rom. c.* 2. *vers.* 5.

Deo nos contra nos, & pro nobis arma præbemus.

14. Secundò, Deum esse quasi ciuem Hierosolymitanum, quia ibi commodum, & gratum domicilium habet non inuitis ciuibus. Quare pro Ierusalem quasi pro patria pugnat. Id enim videtur sonare illud *Cuius ignis est in Sion, & caminus in Ierusalem.* C Quod Hispanus dicit, *tiene casa y hogar*, id est, *es vecino y morador*. Magnum ergo & opportunum præsidium habet, qui secum habet conciuem, & contubernalem Deum. Cui explicationi fauet translatio L x x. qui pro *camino in Ierusalem*, sic reddunt, *Beatus qui habet in Sion semen, & domesticos in Ierusalem.*

Quam vtile Deum esse homini familiarem, & contubernalem.

Argumentum trigesimi secundi capitis Isaiæ.

POSTQVAM *in extrema parte capitis de Senacherib egit, déque eius exercitus infelici ruina, agit nunc de statu, quem post illum rerum articulum habitura est res Solymitana, sub Ezechia, quem talem nobis paucis describit, qualem multis Plato depingere; immo qualem Plato intento in optimam reipublicæ formam animo excogitare non potuit. Deinde iis qui post primum Assyriorum aduentum reliqui fuerant è decem tribubus, viris nempe delicatis, & mollibus, & suarum vrbium præsidiis maximè confidentibus, breuem ruinam, & miseram seruitutem prædicit. Quod magis persuadet, ex casu non longè dissimili, quem populus Dei, duæ nempe tribus, subiere; nam si durè vexati filij, quid mirum si durè à Domino vexentur alieni. Quod reliquum est capitis, totum consumitur in explicanda Solymorum strage, & Iudæorum amplificanda felicitate, postquam in patrios lares ab exilio redierint. Vtrumque verò facit eleganter, & grauiter.*

CAPVT XXXII.

1 a ECCE *in iustitia regnabit rex, & principes in iudicio præerunt.*

2 b *Et*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 ADERIT tempus, neque procul abhinc, cùm Rex Ezechias (qui Christi imago quædam est) imperium in æquitate, atque iustitia moderabitur: & illi, quos ipse reipublicæ administrationi præficiet, quod iustum fuerit, & fas in iudicando semper intuebuntur.

2 Erit

2 Erit autem Rex sicut mutus, vbi se quicumque à vento & turbine, & sicut portus vbi se naues à maris iactatione defendunt: & sicut riuus sitienti viatori, aut æstuanti in solitudine excelsæ rupis perfrigida cauitas, aut sicut vmbra petræ, quæ se contra solis ardorem, & molestiam opposuit.

3 Prophetarum tunc oculi non caligabunt, quia meliùs percipient oblatas à Domino visiones: quia etiam alij magis habebunt attentas aures ad audiendum, & animos magis ad intelligendum dociles.

4 Stultorum animi, quos pseudoprophetarum fallaces nugæ seducebant, veritatem agnoscent; & prophetæ qui priùs mussitabant obscurè, & quædam quasi ænigmata proponebant, iam loquentur non blæsa, atque hæsitanti lingua, sed veloci, & clara.

5 Is erit sub Ezechia reipublicæ status, vt boni tantùm, atque prudentes dominentur, neque impostores, & fraudulenti in honore, aut cum imperio sint.

6 Verba stulti, siue ille sit populi princeps, seu propheta vanus, non erudita, aut sana censebuntur, vt priùs; sed vt fatua reuera sunt, sic etiam accipientur vt fatua: & vt cor eius iniquum est, sic etiam cognoscetur iniquitatem moliri; & de Deo fraudulenter, & simularè loqui, auferréque ab esuriente, atque sitiente anima solidum cibum, & salutare poculum, quod à vero propheta administrari debuit.

7 Fraudulenti principis, instrumenta pessima sunt, id est, ministri, quos ad concinnandas fraudes, euertendósque pauperes sermoni fallaci, atque inique iudicio, etiam cùm iusta petunt, administros adhibent.

8 Princeps autem Ezechias cogitationem suscipiet optimo dignam principe, quæ eò spectat, vt nihil pauperum, aut viduarum causa patiatur à potentiori manu. Vigilabit enim, & explorabit sedulò, quid duces, & Regiæ entæ ministri faciant, illísque agendi modum, & formam præscribet.

9 Ad vos nunc sermo noster ciuitates Israel, quos nedum expugnauit primus Assyriorum incursus. Audite nunc, quæ quasi opulentæ Reginæ, suísque opibus, atque præsidiis confidentes nihil metuunt ab hoste. Audite, inquam, iterum atque iterum, & aures ad eloquium meum attentas, & dociles adhibete.

10 Postquam tot effluxerint dies, quæ satis sint ad annum vnum implendum, vos quoque ciuitates opulentæ, & vestris viribus plus satis confisæ, eundem casum, & ignominiam subibitis, quæ ex vestro genere priores aliæ. Sic autem hostis vos vindemiabit ad purum, vt neque reliquiæ supersint vllæ, ad quas colligendas iterum redeat vindemiator Assyrius.

2 [b] *Et erit vir sicut qui absconditur à vento, & celat se à tempestate, sicut riui aquarum in siti, & vmbra petræ prominentis in terra deserta.*

3 [c] *Non caligabunt oculi videntium, & aures audientium diligenter auscultabunt.*

4 [d] *Et cor stultorum intelliget scientiam, & lingua balborum velociter loquetur, & planè.*

5 [e] *Non vocabitur vltrà is qui insipiens est, princeps: neque fraudulentus appellabitur maior.*

6 [f] *Stultus enim fatua loquetur, & cor eius faciet iniquitatem, vt perficiat simulationem, & loquatur [g] ad Dominum fraudulenter, & vacuam faciat animam esurientis, & potum sitienti auferat.*

7 [h] *Fraudulenti vasa pessima sunt: ipse enim cogitationes concinnauit ad perdendos mites in sermone mendacij, cùm loqueretur pauper iudicium.*

8 [i] *Princeps verò, ea quæ digna sunt principe cogitabit, & ipse super duces stabit.*

9 [k] *Mulieres opulentæ surgite, & audite vocem meam: filiæ confidentes percipite auribus eloquium meum.*

10 [l] *Post dies, & annum, vos conturbabimini confidentes.* [m] *Consummata est enim vindemia, collectio vltrà non veniet.*

11 * *Obstupescite opulenta, conturbamini confidentes: exuite vos, & confundimini, accingite lumbos vestros.*

11 Ergo opulentæ, & delicatæ fœminæ ad obstuporem vsque conturbamini. Deponite ornamenta delicata, & splendida, & ancillarem in modum vestitum assumite ignobilem, & sordidum. Et quæ priùs otiosæ quasi Reginæ sedebatis, nunc vt ancillæ lumbos ad seruile ministerium succingite.

12 *Super vbera plangite, super regione desiderabili, super vinea fertili.*

12 Plangite super filios, quos ad vbera delicatè, & molliter aluistis; qui duro dominorum imperio subiiciendi sunt: super regionem speciosam, & vberem; super vineam fœcundam, & nobilem; quam barbarus exercitus euertet, & antiquis possessoribus ereptam ad alienorum vsum, & delicias traducet.

13 * *Super humum populi mei spinæ, & vepres ascendent: quanto magis super omnes domos gaudij ciuitatis exultantis?*

13 Neque id mirum, ô decem tribus, vobis videri debet, si tam ego in vos infensus inuehar, quæ deliciis vacatis, & otio, neque quicquam ad delenda peccata temporis assumitis: cùm duas alias tribus, vbi cultus religiosus est, & victimæ iuges, ita syluescere permisetim, vt vepres in ea nascantur, & spinæ sicut in saltu.

14 * *Domus enim dimissa est, multitudo vrbis relicta est, tenebræ, & palpatio factæ sunt super speluncas * vsque in æternum. Gaudium onagrorum pascua gregum.*

14 Dimittam enim domum mihi quõdam sacram: ciuitatémque deseram tanta ciuium frequentià nobilem: & supra speluncas, & vacua spatia, quæ ex ruentis molis varia concursione relinquentur, tenebras, & trepidationem inducam sempiternas, quæ ex syluestrium arborum opacatione nascentur: Et vbi ingens hominum visebatur splendor, atque conuentus, ibi latè vagabuntur onagri, & aliorum armentorum securi pascentur greges.

15 * *Donec effundatur super nos spiritus de excelso. * Et erit desertum in Charmel, & Charmel in saltum reputabitur.*

15 Erunt autem filij populi mei sic ærumnosi longo apud Babylonios exilio, vt pro mortuis censeri possint, donec ab exilio liberi in antiqua domicilia remigrent: non secus ac si misso spiritu de cœlo ad vitam reuocarentur. Tunc verò desertus antea locus eam speciem assumet, vt amœnitate, & fructu ad Carmeli suauitatem ascendat; Carmelus autem mons præter cæteros fœcundus, & pulcher ad solitudinis se ingenium & tenuitatem demittat, ex quo omnium ordinum orietur æqualitas.

16 * *Et habitabit in solitudine iudicium, & iustitia in Charmel sedebit.*

16 Tunc verò tam in Carmelo, quàm in solitudine, id est, in omnium Gentium, atque ordinum gradibus iudicium seruabitur, & pax, quæ ante Chaldæorum aduentum aut omnino exciderant; aut magna ex parte laborabant.

17 * *Et erit opus iustitiæ pax, & cultus iustitiæ silentium, & securitas vsque in sempiternum.*

17 Ex obseruatione autem iustitiæ, & iudicij cultu id consequentur Iudæi, vt otio fruantur, & quiete, & ab hostium metu soluti securitatem habeant sempiternam.

18 *Et sedebit populus meus in pulchritudine pacis, & in tabernaculis fiduciæ, & in requie opulenta.*

18 Sedebit itaque populus meus in pace honesta, ac lauta; sedebit in tabernaculis, quibus vitam suam, & tranquillitatem tutò possit, & audacter committere.

19 * *Grando autem in descensione saltus, & humilitate humiliabitur ciuitas.*

19 Quo verò tempore Hierosolymis paratur tanta felicitas, Babyloniis dura tempestas imminet, & horribilis grando, vt montem illum excelsum,

20 * Beati

celsum, & superbùm deprimat, & ciuitatis intolerabilem arrogantiam deiiciat.

20 O igitur fortunati, qui tempus illud cernent, quo Deus terram antè senticosam, & sterilem, vberem atque speciosam efficiet. Quibus licebit in humentes agros cælesti rore iuga boum siue asinorum agere, illisque ad satus accipiendos antè dispositis, semina committere.

20 [y] *Beati qui seminatis super omnes aquas,* [z] *immittentes pedem bouis, & asini.*

IN CAPVT TRIGESIMVM SECVNDVM COMMENTARIVS.

1. NON conueniunt interpretes de Christo ne an de alio Iudææ Rege productũ sit hoc vaticinium, de Ezechia videlicet, ac Isaia, qui & optimi fuere Reges, & Christi figura. Hieron. Cyrillus, Procopius, Adamus & Dionysius, de Christo hæc interpretantur: quia multa sunt in hoc capite, quæ in Ezechiam, aut Iosiam conuenire non possunt. Alij ad Ezechiam referunt simpliciter; alij historicè de Ezechia, sed de Christo secundum allegoriam intelligunt. Ita S. Thom. Hugo, Lyra, Glossa, Vatablus, Pagninus, Osorius. Et hoc postremum mihi maximè placet; quomodo eius generis alia quamplurima interpretati sumus: Nempe vt in Ezechia, tanquam in Typo, Christum, & in republica ab eo optimè constituta Ecclesiæ optimam œconomiam intueamur. Nam, vt sæpe docuimus, prophetæ, & omnium maximè Isaias, vbi in historia testamenti veteris aliqua proponitur imago noui subitò ad illam assurgit, & inde se rursus ad interrupta refert: id est à litera ad spiritum gradum facit, & à spiritu iterum ad literam descendit. Quare si quicquam est, quod in Ezechiæ mores, aut tempora animo non quadret, id sine dubio de Christo intelligendum est. Quod multò magis perspicuum erit in capite sequenti. Sicut in argumento non dissimili *Psalm.* 71. in Salomonis regno regnum adumbratur Christi, vbi aliqua occurrunt, quæ de Christi tantum regno sunt intelligenda, sed non pauca de regno Salomonis. Exponemus ergo caput hoc de Ezechiæ gestis, respectantes tamen semper ad Christum, quem præcipuè magnus intuebatur propheta.

2. [a] *Ecce in iustitia regnabit Rex; & principes in iudicio præerunt.*] Ante Ezechiam regnauit impius, atque iniustus Achaz, qui gentilicam superstitionem, & sordes non in Iudæam solùm, sed etiam in sacrosanctum templum inuexit. Regnabat iam quo tempore hæc Isaias vaticinabatur, pius Rex & iustus Ezechias, non tamen plenè erat ab optimo principe constituta respublica; neque ad eum reducta statum, quem consecuta est debellato Senacherib. Quo verò tempore hæc ab Isaia dicta fuerint, an ante purgatum templum, & excelsa sublata, & subuersas aras ab Ezechia, vel post, non constat: quia quoto anno Regis, aut excelsa sublata, aut vaticinium hoc ab Isaia propositum fuerit, incertum est. Quæ prædicta sunt *cap.* 20. probabiliter diximus incidisse in tempora Senacherib, qui eo loco appellatur Sargon, quo tempore oppugnabat Azotum; sed quis fuerit annus ille incertum est. Neque, si de tempore constaret, colligere certò possemus, post illius aduentum hæc fuisse ab Isaia prodita. Nam prophetæ non eodem ordine vaticinia digerunt, quo ipsis oblata sunt à Deo, vt nos alibi docuimus, & ordo, quem in scribendo tenuerunt Ieremias, & Daniel, non obscurè probat. Sed quæ hîc dicũtur omnia de florente, ac optimè constituta republica, multò meliùs quadrant in extrema tempora Ezechiæ, id est, in quindecim annos, quos post grauem languorem Dominus eius addidit ætati. Cùm enim finitimæ regiones ab Assyriis aut vastarentur, aut certè essent in metu propter tanti hostis insolentes, atque victrices copias, ipsa quoque Ierusalem non erat aut à metu vacua, aut à periculo libera. Quare in illum statum multa, quæ hoc capite continentur, conuenire non poterant. Eo ergo tempore sedebit Rex in iustitia, qui etiam id curabit, vt principes quoque (contrà quàm antè fecerant, vt grauiter suprà queritur Isaias *cap.* 1. *vers.* 23.) in iudicio, id est, iustè præsint. Hæc quæ de Ezechia dicuntur historicè, & in typo, multò magis de Christo dici possunt allegorico sensu; cuius iudicia iusta, & quos ipse principes iudicando præficiet, nempe Apostolos, in iudicio præerunt, & æquitate.

3. [b] *Et erit vir sicut qui absconditur à vento, & celat se à tempestate, sicut riui aquarum in siti, & vmbra petræ prominentis in terra deserta.*] Princeps ac iudex, qualis futurus dicitur Rex, de quo hic Isaias, hæc omnia munera præstare debet laboranti, atque indigenti populo. Erit enim sicut murus vbi se quicumque à vento, & turbine, & sicut portus, vbi se naues à maris tẽpestate defendant: sicut riuus sitienti viatori, aut æstuanti in solitudine excelsæ rupis perfrigida cauitas; aut vmbra petræ, quæ se contra solis ardorem, & molestiam opposuit. Hæc omnia præstitit Ezechias Iudaico populo, qui spoliatus fuerat ab Assyriis (constat enim multas Iudææ ciuitates fuisse expugnatas à Senacherib) aut in graui metu erat, ne quod erat reliquum, id quoque deleret. Sed his omnibus fuit Ezechias, dum causam suam domino commendat, portus in tempestate, riuus in siti, vmbraculum in æstu. Quod si hæc etiam ad pacis tempora conferas, pauperes idem à potentioribus texit, non aliter atque portus in tempestate, vmbraculum in æstu; neque enim aliter pauperes vexat potentiorum vis, & calumnia, quàm in mari naues tempestas acrior, quàm in æstu sitis, quàm in solitudine æstus viatorem. Sed hæc multò Christus præstitit abundantiùs, cuius typus erat Ezechias, populo suo grauiter afflicto,

Ezechias in defendendo populo Typus Christi.

atque iactato à vento vehementiori, à grauiori siti, ab ardentiori æstu; ab eo nimirum, quòd tempestates excitat in animo, quòd exiccat ossa, & sitim inducit eo flatu, qui prunas ardere facit, quo non solùm æstuare corda, sed vri, & in fauillas redigi nonnunquam solent. Hæc verò atque similia de Deo prædicat sæpe scriptura. *Isaiæ cap. 4. Tabernaculum erit in vmbraculum diei ab æstu, & in securitatem, & absconsionem a turbine, & à pluuia.*

4. c *Non caligabunt oculi videntium, & aures audientium diligenter auscultabunt.*] Superioribus temporibus minatus fuerat Deus ablaturum se prophetas, aut certè ita locuturos obscurè, vt non facilè intelligantur. Sic enim suprà *cap. 29. Claudet oculos vestros, prophetas, & principes vestros, qui videbant visiones operiet: & erit vobis visio omnium, sicut verba libri signati.* Hæc minatus est Dominus his qui ab ipsius voluntate declinarant, sed quia tempore Ezechiæ facta fuit vitæ morúmque mutatio, promittit maiorem lucem, nam & ipsi habebant magis attentas aures ad audiendum, & animos ad intelligendum dociles: & prophetarum oculi non caligabunt, quia melius percipient oblatas à Domino visiones: quas ipse proponet, non vt ænigmata, vt plurima ex superioribus, sed apertè. quod re vera ita contigit. Nam sub Ezechia sic aperta ab Isaia data sunt de Christo vaticinia *a cap. 40.* vt Euangelista dici possit potiùs quàm propheta. Sic enim perspicuè futura Christi gesta commemorat, vt intueri præsentia te putes, aut recordari præterita. Quæ Iudæi & audierunt auidè, quia de Messia, & intellexerunt facilè, quia non obscura. Sunt autem hic *videntes* iidem qui *prophetæ*, sic enim vocabantur apud Hebræus. Spectat autem hic locus id, quod nuper *cap. 30. vers. 9.* dictum est, populum illum noluisse legem audire, aut quæ recta sunt: quare videntibus, id est, prophetis dicebant. *Nolite aspicere nobis ea, quæ recta sunt, loquimini nobis placentia, videte nobis errores.* Et ideo prophetæ obscurè loquebantur, & quodammodo eorum caligabant oculi; Nũc verò quia audientium aures diligenter auscultabant, neque videntium oculi caligant, neque illorum lingua prophetias inuoluit, & obscurat. Videtur autem illud *&* ante *aures* causaliter posse sumi, vt aliàs sæpissimè, in hunc sensum, quia aures auscultabunt diligenter, videntium oculi non caligabunt.

Auris obediens inuitat Deum, vt clariùs loquatur.

5. Hæc multò præstat meliùs verus Ezechias, & verus Rex, cuius tempore aperti sunt videntium, id est, Apostolorum oculi, *Lucæ 24. & 45. Tunc aperuit illis sensum, vt intelligerent scripturas*: & multa illis apertè proposuit, quæ olim prophetis obiecerat obscurè. Quæ verò Apostoli viderunt, multò faciliùs quam prophetæ, suis auditoribus persuasere.

6. d *Et cor stultorum intelliget scientiam, & lingua balborum velociter loquetur & plane.*] Hæc impleta sunt tempore Ezechiæ: quia stulti, & qui pseudoprophetarum fallaciis, & principum impiorum auctoritate traducti, atque delusi cum desipientibus desipiebant, & stulta cogitatione ferebantur, illi iam a veris prophetis, qui non obscurè, vt antea, sed planè loquebantur, instituti scientiam intelligent. Et prophetæ, qui priùs erant balbi, id est, qui mussitabant obscure, & quædam quasi ænigmata proponebant, iam loquentur non impedita, aut hæsitante lingua, sed velociter, ac dilucidè. Quod re ipsa sub hæc tempora expertus est Isaias, quia cùm pollutis priùs esset labiis, illis tamen pruna de altari sumpta ab Angelo purificatis, expeditè locutus est, & apertè multò magis, quam prophetarum alij. Ita vt Euangelistam, aut historicum egisse videatur potiùs, quàm prophetam.

Hæc in Christi regno multò maiora fuerunt, 7.
atque illustriora, siue hæc de Euangelicis doctoribus, id est, Apostolis accipias, siue de eisdem simul, & eorum discipulis. Quam enim homines eo tempore imbuti fuerint prauis opinionibus, in quibus errarint tenebris, non solùm gentes quæ innumeris penè traducebantur erroribus, sed etiam Iudæi, qui longè ab antiqua parentum religione decertantes prodita vera sanctitate inanem atque fucatam sanctitatis speciem amplexi sunt, plenè sunt non solùm Ecclesiastici annales, sed etiam profani. Hi ergo homines tam gentiles, quam Iudæi ab errore vendicati veram didicere sapientiam, dum ab Apostolis Euangelicam lucem accepere: & qui priùs librum, de quo suprà *cap. 29.* habuere signatum, aureo Euangelij tempore sic in illo apertè arcana mysteria, & Dei voluntatem agnoscent, vt verè de illis dici possit, quod mox subditur. *Et audient in die illa surdi verba libri, & de tenebris & caligine oculi cæcorum videbunt.*

Sed si hæc omnia de Apostolis interpretere, fa- 8.
cilior est sententia: nam qui piscatores erant, & è rudi, atque ignobili plebecula, illi erunt & à Christo doctore priùs, & postea ab Spiritu sancto in die Pentecostes instructi, sapientissimi. Et qui priùs erant balbi lingua, sermone rudi, atque impolito, iidem iam à seipsis alij, non vna solùm lingua, sed etiam variis facundissimè loquentur: iuxta illud *Sapientiæ 10. Sapientia aperuit os mutorum, & linguas infantium fecit disertas.* De quibus est illud *1. Corin. 1. Quæ stulta sunt mundi elegit Deus, vt confundat sapientes.*

e *Non vocabitur vltrà is qui insipiens est princeps,* 9.
neque fraudulentus appellabitur maior.] S. Thom. fraudulentum istum, & insipientem putat esse Senacherib, qui multa de se superbè, atque insipienter iactauit, multa durè, atque fraudulenter Iudæis minatus est. Hugo hæc de Manasse accipit Ezechiæ filio, qui stultus omnino fuit; cùm paternæ pietatis immemor in omne impietatis genus insipienter defluxit. Sed alius sensus etiam historicus magis est ad institutum accommodatus. Ezechiæ temporibus maximè post recuperatam valetudinem, additósque vitæ quindecim annos, respublica ita constituta est, vt boni tantum, & prudentes dominarentur: neque impostores, ac fraudulenti essent in honore, sicut fuerunt sub parente Achaz; aliter enim quomodo bonus esset Rex Ezechias, & talis, qualis nullus in regibus Iuda neque fuisse antea nec futurus vnquam scribitur *4. Reg 18. vers. 5. Post eum non fuit similis ei* (Ezechiæ) *de cunctis Regibus Iuda, sed neque in his, qui ante eum fuerunt.*

Hæc longè melius in Christiana, atque Eccle- 10.
siastica republica præstita sunt à Christo. In qua præfuerunt, non qui insipientes falsa doctrina imbuerent eundem, & ignorantem populum, aut fraudulenti circumuenirent; sed qui vera instruerent disciplina, & ab omni errore, & fraude liberarent. Quod facilè sibi persuadebit, qui Apostolorum acta, & Ecclesiasticos annales euoluerit.

f *Stultus enim fatua loquetur; & cor eius faciet* 11.
iniquitatem, vt perficiat simulationem, & loquatur ad Dominum fraudulenter: & vacuam faciat animam esurientis, & potum sitienti auferat.] Hæc sanctus Thom. tribuit Senacherib, cuius oratio fatua fuit,

&ambi

& ambitiosæ cuiusdam stultitiæ plena; & sermo captiosus,& fallax. Quia,vt induceret populum ad deditionem, multa pollicebatur, quæ tamen impleturus non erat; sed relinqueret populum sibi deditum, cui largè cibum, potumque promiserat, inhiantem,atque esurientem. Sed credo hîc significari iudices,& moderatores,qui de loco, in quo à parente Achaz constituti fuerant,ab Ezechia filio depulsi sunt, qui cùm deberent fami, & siti, id est, necessitati populi subuenire, per summam perfidiam, & iniuriam euertebant bonis, & vt cogitata perficerent,stulta inimicum & auara, nihil non mentiebantur. Aut certè rationem reddi cur iudices isti minùs sint idonei ad tractanda reipublicæ gubernacula: quia in stultis nihil consilij est, & cor iniquum eò spirat vt simulatione iustitiæ auferat, quæ vitæ necessaria sunt.

12. Hæc eadem Christus fecit in Euangelij, seu Ecclesiæ regno multò nobilius:nam illis, quos administros sibi in Ecclesia moderanda constituit,scientiam inspirauit diuinitus, & ad aliorum vsum sic afflauit abundanter, vt nihil loquerentur fatuum, nihil inutile: non vt sua quærerent, aut docerent, sed quæ Iesu Christi: non simulatè, atque fraudulenter, sed vsque adeò verè,ac seriò,vt pro asserenda fide,quam docebant, sanguinem,vitamque profunderent:non vt aliis essent damno, aut oneri traductis ad suum vsum aliorum facultatibus, sed potiùs, vt suo labore aliorum subleuarent inopiam. Quod sanè faciebat Paulus *Actor.* 18. & ipse de se id tradit 1.*Thessalon.*2. Quod fecisse quoque secum Barnabam indicat 1.*Corinth.cap.* 9. Quod Apostolorum exemplo fecisse etiam alios plurimos,docet Epiphanius *hæresi* 80. Quod non solum docuit Apostolorum exemplum,& consuetudo, sed etiam Apostolica sanctio, quæ extat apud Clementem *lib.2.constitutionum cap.*67. *Qui in Ecclesia*, inquit, *ministri estis, curate in omnibus rebus necessariis sedulò ministrare;cum omni sanctitate operi vestro vacate, vt omni tempore, & vobis, & egentibus suppeditare possitis: ne Ecclesiam Dei oneretis. Etenim nos quoque vacantes verbo Euangelij successiuas operas non negligimus. Alij enim ex nobis piscatores sunt, alij scenarum artifices,alij agricolæ; ne vnquam otiosi simus.* Et de fratribus Domini refert Eusebius *lib.*5.*historiæ cap.*15. ex Egesippo,coram Domitiano fuisse vocatos, tanquam ex Dauidico ac Regio sanguine prognatos, quos extinguere omnino constituerat. Qui cùm manus ostenderẽt partim obtritas callis,partim laceras mechanico labore,ab omni suspicione rerum nouarum liberati sine vlla molestia dimissi sunt. Hos ergo Dominus doctores, & præsides constituit,illis à docendi, gubernandíque munere depulsis,qui cùm stulti essent, & sua potiùs opinione, quàm re ipsa sapientes, id tamen, quidquid erat fucatæ sapientiæ, non tam ad aliorum pacem, & salutem, quàm ad quæstum, & ambitionem conferebant.

Apostoli, Apostolicíque viri suis manibus laborabant.

13. Hæc quidem probabiliter,sed mihi iuxta textus consecutionem verisimilius multò videtur dici posse, Ezechiæ tempore futuram esse cum religionis instauratione, magnam quoque morum mutationem. Quàm studiosè Ezechias sustulerit mores, qui à Gentium consuetudine Iudaico inoleuerant populo, maximè quo tempore pater illius Achaz regnum obtinuit, quàm accuratè,atque constanter antiquam religionem renouauerit,satis perspicuum est 4.*Reg.cap.* 18. Quo tempore verisimile est fuisse multos pseudoprophetas, qui scelerati Regis studiis assentati eius consilia confirmabant, & fouebant. Fuisse certè Isaiæ tempore non obscurè habemus *ex cap.*9. Vbi cùm dixisset, *Disperdet Dominus ab Israele caput, & caudam, incuruantem, & refrænantem die vna.* subdit. *Longæuus,& honorabilis ipse est caput; & propheta docens mendacium, ipse est cauda.* Hos audiebat populus libenter, neque quid dicerent, aut sentirent accuratè expendebat, sed cæcus magistros cæcos temerè sequebatur. Ait igitur Isaias Ezechiæ tempore non futuros oculos caligantium,id est,pseudoprophetas, quorum caligant oculi;& eos, qui audiunt,non iam leuiter, & oscitanter,vt antea,sed diligenter,& attentè eorum voces,aut potiùs delitamenta, & nugas audituros. Et consentaneè ad hæc exponi consequentia possunt filo non difficili. Ex his enim consequens erit, vt qui stulti hactenus fuerant, intelligant scientiam, id est, stulti esse desinant,dum eos, qui prophetæ credebantur, veteratores, & impostores agnoscant. Et qui balbi erant,& timidè atque hæsitanter, quia impij regis voluntas obstabat, de Deo vero loquebantur, iam audacter, & planè de illo verba facient. Disperdet Dominus sub Ezechia caput,& caudam, id est, principem, & pseudoprophetam,quia, qui stultus est, non erit princeps, neque populi habenas ampliùs tractabit:neque impostor vllus, aut propheta mendax honestiori loco erit inter alios.

14. [f] *Stultus enim fatua loquetur, & cor eius faciet iniquitatem.*] Iuxta prædicta hunc puto esse sensum. Verba stulti,siue ille sit princeps populi, seu propheta vanus, non erudita, aut sana existimabuntur, vt antea;sed,vt fatua re vera sunt, sic etiam accipientur vt fatua; & vt cor eius iniquum est, sic etiam cognoscetur iniquitatem moliri. Id enim fraude, atque astu agebant fallaces illi prophetæ, vt verum esse populo persuaderent, & adeò oblatum, quod plenum erat simulationis, & fraudis, immò impietatis execrandæ, dum de Deo fraudulenter loquuntur. Ex hac verò nugarum & fraudum manifestatione fiet,vt cùm illa, quæ putabantur oracula, meræ nugæ, & delirantium somnia esse deprehendantur, animæ quæ veritatem esuriunt, & quid à Deo profectum sit, & illi gratum audire sitiunt,vero,& solido pascantur cibo,& potu reficiantur salubri; à quo per nugatores prophetas iniquissimè priuabantur. Id enim sibi velle puto illud, *Vt perficiat simulationem, & loquatur ad Dominum* (Hebr.Domino) *fraudulenter, & vacuam faciat animam esurientem.*

15. Hæc mihi difficilia non sunt, credo etiam & aliis, modò meminerint id, quod docuimus *cap.* 6. *num.*36.*& cap.* 3. *num.* 9. tunc aliquid factum dici, cùm factum esse declaratur,aut cognoscitur. Quare hic stultus fatua loquuturus esse traditur, cùm tamen antea stulta quoque sit locutus:quia eius verba fatua esse declarabuntur, & cognoscentur. Qui loquendi modus vulgo Hispanorum tritus est. *El noble sea noble, y el plebeio sea plebeio*, id est, *sea tenido, y estimado por tal.*

Regula. Aliquid factum dicitur, cum factum declaratur.

16. [g] Illud *ad Dominum*, idem esse puto quod *de Domino*, nam *ad* sicut etiam *in* sæpe adhibetur pro *de*. *Lucæ* 19. *Ait Iesus ad eum quia hodie salus domui huic facta est*, id est, *de eo*, non enim sermo ad Zachæum dirigebatur, sed ad circumstantes. *Ad Hebr.*1. *Et ad Angelos quidem dicit*, id est, *de Angelis*. Et *cap.*4. *Ad quem nobis sermo*, id est, *de quo*. Vide quæ diximus *in caput* 2. *Actuum* ad illud *Dauid enim dicit in eum*: Vbi exposuimus *de eo*. Hoc mihi

Regula. *Ad*, & *in* aliquando ponuntur pro *de*.

probabilius. Neqne displicet si dicas vsitatum esse in prophetis illis mendacibus simolare se ad Deum, aut eum Deo loqui, id est, sibi cum Deo aliquid esse commercij. Vtrumque facile est.

17. Hæc quæ in tempore Ezechiæ contigerunt, multò illustrius in regno Christi completa sunt; vbi non solùm pseudoprophetæ aut malè mulctati, aut duriùs accepti, sed etiam dæmonum oracula, variis locis freqoenti gentium concursu oobilitata, sublata sunt. De quibus multa patres. Hæc latè, & eleganter Zacharias *cap.* 13. Vbi nos ea de re pluribus.

18. [h] *Fraudulenti vasa pessima sunt, ipse enim cogitationes concinnauit ad perdendos mites in sermone mendacij, cùm loqueretur pauper iudicium.*] Hæc Hugo, & Lyra de Manasse intelligunt, & eius ministris, qui pauperum iudicia iniquis consiliis peruerterunt. S.Thom. de Senacherib, qui concinnauit eos dolos, quos per ministros fraudolentos proposuit Iudæis, quos imminens Assyriorum exercitus perturbarat. Nuncios verò illos vasa pessima vocat, iuxta Hebræorum phrasim, quibus *vas* idem est quod *instrumentum*. Sed quia hæc videntur ad constituendam rempublicam pertinere, qoam à parente contamioatam, & perditam restituit Ezechias, alius sensus videtur esse commodior.

Qualis princeps, tales eius ministri.

Cùm Principis fraudulenta Instrumenta pessima sint, eò enim comparata sunt, vt consiliis iniquè concinnatis aut promissione, seu consulto mendaci, pauperes, etiam cùm iudicium loquũtur, id est, iusta petunt, aut lege aliquid, & iudicio exquirunt, bonis expolient, ideo iustus Rex Ezechias fraudulentum moderatorem loco mouit, & impia vasa, id est, iniquas fallacias quas pauperibus intendebat, euertit. Neqoe mihi displicet; *si vasa pessima* dicamus esse iniqui iudicis, sceleratos ministros, qui non minùs ad prædam sitienter inhiant, quàm ipsorum domini, iuxta illud *Ecclesiast* 4. *Secundùm iudicem populi, sic & ministri eius*, quos optimè Cicero describit, *Actione 6. in Verrem* in Cybiratis fratribus, quibus furacissimus prætor tanquam venaticis canibus ad odorandam, vestigandámque prædam vtebatur.

19. [i] *Princeps verò ea, quæ digna sunt principe, cogitabit; & ipse super duces stabit.*] Hæc Lyra de Iosia intelligit, nec improbat Hugo, qui iudex æquus fuit, & cogitationes suscepit optimo dignas principe. S.Thom. de Ezechia exponit, qoo tempore instabat vrbi Senacherib. Tunc enim stetit super duces, id est, super Sobnam, & Eliacim, quibus edixit, quomodo excipere deberent nuncios Senacherib. Sed videtur hic in Ezechia optimi ducis, ac moderatoris formam proponi, qui excubias agit pro republica, laboratque sedulò, ne quid inopes atque infirmi, quorum ipse præcipuè pater est, aliquid iniuriæ, ac detrimenti ferant, à potentiori manu.

Pauperum causa commẽdata principibus.

Quàm sit pauperum, viduarum, & pupillorum causa commendata principibus, atque his qui quoquo modo rei præsunt publicæ, docent grauissima Scripturæ testimonia. *Eccles.* 4. *In iudicando esto pupillis misericors, vt pater, & pro viro matri illorum.* id est viduæ. *Isaiæ* 1. *Subuenite oppresso, iudicate pupillo, defendite viduam. Ieremia* 22. *Liberate vi oppressum de manu calumniatoris, & aduenam, & pupillum, & viduam nolite contristare.*

20. Quàm hæc in republica Christiana commendata sint, quàm à summo principe Christo diligenter seruata, quis non videt: quàm acriter reprehensi, qui pietatis specie deferendos esse parentes à filiis prædicabant. Vide Matthæum *cap.* 15. & ibi expositores, de quibus ego hic non plura, quia ea de re & hic, & alibi doctores satis multa, & grauiter.

[k] *Mulieres opulentæ surgite, & audite vocem* 21.
meam, filiæ confidentes percipite auribus eloquium meum.] Vsitatum est prophetis vt cùm res aliquo in genere magna, aut admiranda proponitur, illa aliis atque aliis verbis explicetur: quæ captandæ attentionis prophetica forma est. Aduocantur verò mulieres *opulentæ*, quæ deinde *confidentes* dicuntur, aut propriè, quia illæ communes reipublicæ casus aut lugubri, aut festiuo cantico iuxta rerum naturam celebrare solent (vt duxit Maria soror Moysis traiecto mari rubro, & ibi Pharaone demerso, & filia Iephthe post parentis victoriam, quæ Heroides erant, & opulentæ suis quæque temporibus) vt plorent imminentem iam ab hoste calamitatem. Aut certè metaphoricè, vt in *mulieribus* intelligantur homines imbelles, & molles, in quibus muliebre ingenium est, angusti animi, & leue consilium. Vtramque expositionem adhibuit S. Thom. Mihi verisimile est, qood docet Hieronymus, Cyrillus, Procopius, Haymo, & interpretum plerique, *mulieres opulentas, & filias confidentes* vocari ciuitates, siue synagogas aut, sicut Chaldaicus traostulit, prouincias, siue illæ sint, quæ parent Regibus Iuda, vocarique solent filiæ Sion, id est, vrbes, quæ subditæ sunt Sion (nam quemadmodum præcipua ciuitas in aliquo regno, & aliarum caput, vocatur *mater*: id enim significat *metropolis*, sic etiam eadem figura subiectæ ciuitates dicuntur *filiæ*) siue etiam quæ à Regibus Iuda defecerunt, & ascriptæ sunt Regibus Israel.

Quamuis autem hæc accipi possint de ciuitati- 22.
bus illis Iuda, quæ vastatæ sunt à Senacherib, tamen mihi verisimilius est nouã hic induci prophetiam, agíque de vrbibus Israel, quæ expugnatæ fuerunt à Salmanasar anno sexto Regis Ezechiæ; vt habes 4. *Regum cap.* 18. Nam multa, quæ hic dicuntur, nullo modo conuenire possunt in ciuitates Iuda, vt suo loco dicemus. Ex quo fit verisimile, hoc vaticinum fuisse oblatum prophetæ non longè post initum regnum ab Ezechia. Ex quo etiam mihi persuadeo hinc inchoari nouam prophetiam, aut quasi per parenthesim interpositum esse sermonem de vrbibus Israel iam proximè decipiendis. Dicuntur autem vrbes illæ *opulentæ*, & *confidentes*, quia & deliciis deditæ, vt statim ostendit magis apertè, & qoia confisæ ciuium, atque armorum multitudine nihil ab hoste metuebant. Vbi vulgatus *opulentæ* reddidit, Hebr. est שאננות *saanoth*, quod *pacificum & quietum* sonat.

[l] *Post dies, & annum vos conturbabimini confi-* 23.
dentes.] Quid sibi velit hæc dicendi forma, non satis exploratum. Quidam exponunt annum, & aliquot postea dies. Ita Forerius, & Pagninus in notatione marginali. Sunt qui his vocibus *modicum tempus* designari putent, vt Hugo & Adamus. Interlinearis *tres annos* hac figura dicendi designari putat; sed non video quo fundamento. Alij *longum tempus*, quasi diebus addantur dies, & anni annis: ita Vatablus. Hebr. ימים על שנה *iamim al sanah*, quæ sic ad verbum reddo, *dies ad annum*. Ex qua dicendi formula mihi valde verisimile est hac descriptione *vnius anni spatium* definiri, ac si dicas, post dies, quibus impleri potest annus; aut qui satis sint ad annum complendum. Quam sententiam suadet Scripturæ consuetudo, quæ cùm certum aliquod tempus definit, præmittere

mittere solet dies, quibus amplior aliqua summa
1.Reg.27. completur 1. *Regum* 27. vbi vulgatus habet. *Fuit autem numerus dierum quibus habitauit Dauid in regionibus Philisthinorum quatuor menses.* Hebr. ימים וארבעה חדשים *iamim vearbahhah chodascim*,
Iudic.19. id est, *dies & quatuor menses*, & *Iudic.* 19. vbi vulga-
Regula. tus, *Mansitque apud eum quatuor mensibus*, Hebr.
Dies annis additi nihil mutant annos. eodem modo quo supra, nisi quòd in secunda dictione non adhibuit ו *vau*, quod nostram sententiam multò magis confirmat, quod sic reddo, *diebus quatuor mensium.* Huc faciunt alia loca plurima vbi dies cum annis coniunguntur eodem planè sensu, ita vt dies nihil addant annis, sed potius indicent ex diebus componi, & constare annos, 2.
2.Reg.19. *Reg.* 19. *vers.* 34. *Quot sunt dies annorum vitæ meæ. Psal.* 89. *Dies annorum nostrorum in ipsis septuaginta*
24. *anni*; & simili forma inuenies alia plura. Adde quòd etiam si vnum aut alterum diem addas, non ideo iuxta communem, & vulgarem dicendi modum supra annum spatium esse existimatur; imò paucorum dierum accessio anni complementum, & plenitudo, & quasi cumulus quidam reputatur.
Leuit.23. Quomodo *Leuit. cap.* 23. *vers.* 15. septem hebdomades plenæ dicuntur, cùm post septenarium numerum replicatum septies dies accedit vnus ex hebdomada octaua. *Numerabitis septem hebdomadas plenas, vsque ad alteram diem expletionis hebdomadis septimæ, id est, quinquaginta dies.* Et vulgus Hispanorum cùm annum completum significare vult, sic explicat communiter *año y dia.* Hæc mihi visa sunt non improbabilia à quibus non admodum recedunt, qui supra annum aliquos enumerant dies, qui sanè, si pauci sunt, in spatium annuum contribui censentur. Quod nō difficili coniectura persuadet tempus, quo accidit extrema populi Israelitici calamitas. Hæc enim incidit in prima Ezechiæ tempora, in annum nempe sextum, vt habes 4. *Regum cap.* 18. *vers.* 9. Tunc enim capta est Samaria à Salmanasar Rege Assyriorum. Nisi malis referre ad tertium annum Ezechiæ, quo Salmanasar obsedit Samariam in qua subiuganda triennium posuit, vsque ad sextum annum Ezechiæ. Et tunc multò magis fauet coniectura: Cùm enim quando hæc ab Isaia dicebātur, aliquot anni essent exacti, ex quo regnum iniit Ezechias, plus spatij videtur superesse non posse à tempore huius prophetiæ ad Israelis casum.

25. m *Consummata est enim vindemia, collectio vltrà non veniet.*] Hæc mihi verisimile reddunt, quod antea dixeram, vaticinium hoc spectare id quod reliquum erat ex Israel, quando perpetua fore dicitur hæc deprædatio: quod in Israel impletum fuit, non autem in Iuda. Hæc enim neque omnino expugnata fuit à Senacherib, & quod ille abstulit à ciuitatibus Iuda, eo ab Angelo diuinitus fugato restitutum est. Quare in regionibus Iuda iterum, atque iterum fieri potuit, imò & facta est colle-
Vindemia pro prædatione. ctio, atque vindemia. Vsurpatur autem vindemiæ nomen in Scriptura frequenter pro prædatione hostili, vt diximus ad illud *cap.* 6. *Et adhuc in ea decimatio.* Est itaque sensus. Sic vindemiabit te hostis ad purum, vt neque reliquiæ supersint vllæ, quas
26. iterum hostis colligat. Ante hoc tempus iam bis
Sæpe Assyrij in fines Israelis ingressi. irruperat Assyrius in fines Israel; semel Teglathphalasar, qui regionem trans Iordanem vastauit 4. *Reg.* 15. & 1. *Paralip.* 5. qui aliquid reliquit ex ea vindemia, quod alius colligeret: Rediit deinde Salmanasar, qui non omnino sustulit, quod erat reliquum ex Israel 4. *Reg.* 17. Pòst reuersus iterum est, vt quod superarat in tractu Israelitico ad Assyrios transcriberet: quod ita præstitit diligenter, vt non necesse fuerit iterum fieri collectionem 4. *Reg.* 18. Id ergo nunc prædicit Isaias instare iam tempus, exacto nimirum anno, quo Assyrius ita vindemiabit Israel, vt nulli ex ea vindemia racemi supersint, qui à barbaro & auaro vindemiatore colligantur. Porrò *vindemiam* pro strage & *racemationem* pro illorum præda, qui à cæde superstites fuerunt, in Scriptura sumi, satis est notum. *Ieremia Thren.* 1. *vers.* 22. *Vindemia eos sicut vindemiasti me.* & *cap.* 2. *vers.* 20. *Vide Domine, & considera quē vindemiaueris.* & *cap.* 6. *Vsque ad racemum colligent, quasi in vinea reliquias Israel. Iudic.* 20. Vbi vulgatus, *Occiderunt quinque millia virorum.* Hebr. *racemationem fecerunt.* Quod sic Hispanus. *Bol vieron por la rebusca.*

n *Obstupescite opulentæ, conturbamini confidentes: exuite vos, & confundimini: accingite lumbos vestros. Super vbera plangite, super regione desiderabili, super vinea fertili.*] Hoc est alterum argumentum 27.
quo mihi persuadeo vaticinium esse de Israel, & de Samaria præcipuè, quæ Israelitici imperij sedes erat. Vt enim *in cap.* 18. *ad initium* diximus, vineis abundabat Samaria; quare de illa sæpe sub vineæ metaphora loquuntur prophetæ. Vide, quæ ibi diximus. Est autem hic grauis hypotyposis eius, quæ lugubri specie, & eiulatu tristi graue lamentatur infortunium. Credo hoc loco proponi speciem opulentæ, & delicatæ fœminæ, quæ mutata fortuna ancillarem, id est, sordidum, & ignobilem habitum assumit. Qualis ab hoc eodem propheta *cap.* 47. describitur filia Babylonis in hoc eodem statu, iam seruili cultu, iam collecta lacinia, iam in exilium profectura. *Non est solium filia Chaldæorum, quia iam non vocaberis mollis, & tenera,* &c. *denuda turpitudinem tuam, discooperi humerum, reuela crura.* Eodem sensu dici hîc puto. *Exuite vos, & confundimini, accingite lumbos vestros. Confundi* idem est hoc loco, quod *denudare turpitudinem.* Materiam deinde lamentationis proponit, quòd regionem desiderabilem, quòd vineam fertilem relicturæ sint molles illæ, atque opulentæ fœminæ; & quòd filij duro crudelium dominorum imperio subijciendi sint. Filios enim designari puto his verbis *super* Vbera pro filiis.
vbera plangite. nam *vbera* filios designant, quia illis nutriuntur. *Genes.* 49. Vbi fœcundam sobolem Iacob optat filio suo Ioseph. *Benedictiones vberum & vulua.* & *Osea cap.* 9. fœcunditati opponitur *vulua sterilis, & vbera arentia.* & ita accipiunt plerique.

o *Super humum populi mei spinæ, & vepres ascendent, quantò magis super omnes domos gaudij.*] Huc 28.
vsque de decem tribubus, hinc iam occasione comparationis ad duas tribus vaticinium traducit. Hinc liquet sermonem esse de decem tribubus, quando argumentum sumitur à duabus alijs. Argumentatur propheta à minori, probátque non mirum videri, si tantopere Deus in decem tribus sæuiat, quæ delicijs vacant, neque admodum curant peccata sua lacrymis pœnitentiæ delere, cùm domum suam, vbi cultus religiosus est, & victimæ luges, ita sylueścere patiantur, vt in ea vepres nascantur, & spinæ, sicut in saltu. Hæc quidam referunt ad obsidionem Senacherib, in qua pars quædam ciuitatis prodita fertur à Sobna, & à perfidis, seu timidis ciuibus, Regi Assyriorum, vt quibusdam videri diximus ad illud *cap.* 22. *Vade, & ingredere ad eum.* Et ita hic accepit S. Thom. & Lyra. Sed mihi verisimilius est vaticinium hoc esse dē vastitate Iudææ, & Ierusalem inducta per Chaldæos

quando

quando reuera domus Dei, id est, templum euersum fuit, & pars illa ciuitatis, quæ maximè erat frequens, & culta, syluarum in modum sic inhorruit dumis, vt in ea lustra sibi vulpeculæ parauerint. *Thren. cap.* 5. De alijs verò partibus Iudææ, quid existimandum sit ex eo liquet, quia suprà *cap.* 7. scribitur eam futuram rerum vicissitudinem, vt vbi summa erat amœnitas, & vbertas, ibi futura sit ferarum venatio; adeò vt nemo illuc audeat irrumpere, nisi arcu atque sagittis instructus.

29. p *Domus enim dimissa est, multitudo vrbis relicta est; tenebræ, & palpatio factæ sunt super speluncas vsque in æternum.*] Hæc optimè quadrant in stragem ciuitatis per Chaldæos inductam: nam sub appulsum Senacherib nihil aduersum accidit ciuitati præter trepidationem, & iacturam pecuniæ, atque donorum, quibus Rex Ezechias placari sibi voluit Assyrium. Neque tunc domus dimissa est, aut vrbis multitudo relicta; secus verò in obsidione Chaldæorum. Nunc duo explicanda: Alterum quid sit *Super speluncas futuras esse tenebras*; alterum quomodo *tenebræ, & palpatio in æternum duraturæ* tradantur.

30. Quod ad priorem partem pertinet, existimo in trepidatione, & tenebris optimam esse syluarum descriptionem, quæ *tenebræ* dicuntur, quia densæ, frōdosæ, atque proceræ arbores, seu frutices solares radios non admittunt: Vnde per antiphrasim *luci* dicuntur, quia non lucent; & syluarum epitheton est *opacum, nigrum, obscurum*, vt apud poëtas passim. Cui obscuritati comes est palpatio, trepidatio, ac horror. Quare syluarum vmbræ *horrentes* dicuntur, & horror quidam arboribus inesse traditur, & cum *tenebris, palpatio* sæpe coniungitur. Quia ergo syluescet ciuitas quondam illustris, & clara, ideo *super speluncas*, quæ relictæ sunt ex tantæ ciuitatis ruinis, futuræ dicuntur tenebræ, atque horrentes vmbræ. Fert autem rerum natura, vt, dum magnæ moles ruunt, ex vario murorum concursu, aliqua intus relinquantur spatia vacua, & latebræ in fornicum, aut speluncarum modum, quæ nunc *speluncæ* nominantur, super quas adolescet syluarum asperitas, & horror. Aut certè, quia non magnum erat tenebras, & palpationem esse in speluncis, aut quæ initio arte factæ, aut quæ ex concursatione labentium murorum relictæ sunt, *super speluncas*, id est, in suprema ædificiorum, aut ruinarum parte futuræ tenebræ dicuntur, id est, vt priùs interpretabar, densæ, atque opacæ syluæ. Neque id mirum videri debet, cùm stante vrbe, ac templo in atrio ac templo virgulta nata esse tradantur, tanquam in saltu. 1. *Machabæorum cap.* 4. & hoc indicat, quod sequitur. *Gaudium onagrorum, pascua gregum.* Fortasse illud *super speluncas* comparationem importat, ita vt tenebræ ex syluarum densitate diffusæ futuræ sint maiores quàm quæ in speluncis esse solent. Et sanè, si hîc mysticum quereremus sensum, & non historicum, non esset hæc interpretatio difficilis, aut aliena: quia *tenebræ* pro ærumnis, ac perturbationibus vsurpantur. Cùm autem in speluncis, abditisque locis densæ sint, atque horribiles tenebræ, dum in Iudæis magis crassæ, ac obscuræ fore traduntur, maxima illorum significatur calamitas.

In syluis obscuritas, & horror.

31. Aliqui pro *tenebris & palpatione*, vertunt, *turres, & propugnacula in speluncas redigentur.* In quibus est Vatablus, & Pagninus, neque longè abest translatio Septuaginta. Dicunt autem Hebræi duas fuisse turres in Ierusalem admirandæ magnitudi-

A nis, quorum altera diceretur אפל *ephel*, pro qua noster reddidit *tenebras* quæ *nubilum* significat, quia suum fastigium propter immensam altitudinem in nubes inducit: altera בחן *bachan*, pro qua vulgatus *palpationem* conuertit, quæ significat *probationem*, aut *tentamentum*; quia in eius culmine spectando probaretur quanta esset cuiusque, & quàm firma oculorum acies. Quæ tamen turres vsque adeò sublimes, ita sunt miserabiliter collapsæ, vt in speluncarum profunditatem depressæ sint. Hæc Hebræi, fides penes illos sit; quæ apud me plerumque nulla, aut certè perquam leuis est.

q Alterum est quod examinari oporteat, quid sit *vsque in æternum.* Quæ vox aliquibus persuasit hæc esse omnino intelligenda de excidio Ierusa- 32.
B lem per Romanos, quia post illud in æternam solitudinem redacta fuit. Sed sanè vox hæc in scriptura, sicut etiam Heb. עולם *hholam*, & Græcè αἰὼν non significat semper, quod nullo definitum est tempore, vt Scholastici communiter accipiunt, sed sæpe quod in longum producitur tempus. Vt *Genes.* 17. *vers.* 18. *Dabo tibi, & semini tuo terram peregrinationis tuæ: omnem terram Chanaan in possessionem æternam*: à qua tamen eius posteri iam pridem exciderunt. Et *Exod.* 21. de seruo qui oblatam à Domino suo libertatem respuit, scribitur. *Perforabit aurem eius subula, eritque ei seruus in æternum.* Qui loquendi modus etiam apud profanos auctores vsitatus est. Horatius *libro* 1. *epistola* 1. de asoto, & intemperante.

Æternum aliquādo longum tempus significat.

C *Seruiet æternum, quia paruo nesciat vti.*

Quare vox *æternum* non admodum premit in oppositum nostram expositionem.

r *Donec effundatur super nos spiritus de excelso.*] 33.
Constituitur terminus vastitatis, & ærumnæ nunc ab Isaia; idem nempe qui Babylonici exilij; tunc enim respexit Dominus populum, eóque in patriam reuocato excisa sylua fuit, quæ in vrbis, templique ruinis excreuerat: & rursus instaurata sunt quæ ad illud vsque tempus iacuerant dumis obsita, ac tenebris. Quo tempore non tantùm excitabuntur collapsa, aut implebitur locus vastus ac desertus ciuium frequentia, sed ad meliorem formam redigentur omnia, vt nos latè probauimus *in cap.* 9 1. *Zachariæ num.* 23. *& num.* 24.

D Adhibuit hoc loco propheta similitudinem scripturæ familiarem, quæ eos qui in graui aliqua, & ærumnosa conditione sunt, mortuis assimilat. Vt de hoc ipso statu Iudæorum apud Babylonios dixit Ieremias *Thren.* 3. *vers.* 6. *In tenebrosis collocauit me, quasi mortuos sempiternos.* Et multò clariùs *Ezechiel cap.* 37. qui videtur ad hunc Isaiæ locum respexisse, qui captiuos *mortuos* appellat: & regionem Babyloniesm, vbi exules agebant, eorum *sepulcrum*. Denique misso spiritu accepisse vitam, id est, libertatem, & rediuiuos de sepulcro, id est, de exilio, ad lucem, & patriam rediisse. Sic autem Ezechiel. *Hæc dicit Dominus Deus, A quatuor ventis veni spiritus, & insuffla super interfectos istos, & reuiuiscant. Et prophetaui sicut præceperat mihi, &* E *ingressus est in ea spiritus, & vixerunt steterúntque super pedes suos, exercitus grandis nimis valde. Et dixit ad me. Fili hominis, ossa hæc vniuersa Domus Israel est. Ipsi dicunt, aruerunt ossa nostra, & periit spes nostra, & abscissi sumus* (ecce quomodo captiuis multū erat in ore se iam esse mortuos, quæ vox aliis etiam, qui ægrum, & miserum trahebant spiritum, videtur esse communis.) *Propterea vaticinare & dices ad eos. Hæc dicit Dominus Deus. Ecce ego aperiam*

34.

Ærumnosi mortuorum nomine significantur.

tumulos

tumulis veſtris, & educam vos de ſepulchris veſtris, populus meus, & inducam vos in terram Iſrael. Hæc meo iudicio commentaria ſunt eius loci, quem nunc verſamus, tamdiu enim quaſi mortui iacuerunt in exilio Iudæi, & ciuitatis, & templi ſolitudo ſyluarum in modum vepribus, atque ſpinis inhorruit, donec ſpiritus de excelſo effuſus eſt. Niſi mauis aliam hic agnoſcere metaphoram ſumptam ab agris, qui rigente hyeme ſteriles ſunt, & mortui; vbi autem mitioribus ventis aſpirantibus intepuit cœlum, germinante herba reuiuiſcere videntur, & priori pulchritudini reſtitui iuxta illud *pſal.* 103. *verſ.* 39. Vbi de hac agrorum viciſſitudine ſermo eſt. *Auferes ſpiritum tuum, & deficient, & in puluerem ſuum reuertentur: emitte ſpiritum tuum & creabuntur, & renouabis faciem terræ.* De ſenſu myſtico, & Eccleſiæ tempore agemus pluribus ad finem capitis.

35. Prouerbiū. [f] *Et erit deſertum in Charmel, & Charmel in ſaltum reputabitur.*] Quando hic agitur de illius temporis felicitate, quæ conſequetur reditum Babylonis ab exilio, videtur commodè ſic exponi locus, qui noſtram ſententiam aliquantulum turbat; ſed priùs obſeruo in ſcriptura tritum eſſe, vt magna felicitas ſiue inopia agrorum vbertate, ſeu ſterilitate, & macie ſignificetur; vt in hoc propheta, & antè vidimus, & pòſt occurret ſæpe. Commemorandis nunc exemplis ſuperſedeo. Vide infrà *cap.* 35. Ex hac conſuetudine natum eſſe puto vt *cap.* 29. Carmelus dicatur conuertendus in Libanum, & Libanus rurſus in Carmelum: quod idem ferme eſt quod Carmelum in ſaltum, & ſaltum in Carmelum conuerſum iri. Quia cum Libano à cultura deſerto, id eſt, cum populo Gentili mitior erit, & largior diuina manus; cum Carmelo autem, id eſt, populo Iudaico, parcior, & durior: quorum ille monte Libano inculto, & feris tantùm arboribus affluenti, hic verò Carmelo cultiſſimo, olei, viniſque feraciſſimo deſignatur. Sic ergo hoc loco infelicitas à deſerto, & fortuna iam melior à Carmelo ſumpta felicitatem populi ab exilio reuerſi cum felicitate eiuſdem ante vaſtitatis, atque exilij tempus componit, in hanc ſententiam. Quæ deſerta fuere longo illo exilio, quo apud Babylonios inueterauerunt Iudæi, in quo tanquam in ſaltu omnia fuerunt ſpinis, atque fruticibus obſita, ſic erunt fœcunda, & caſta, vt cum Carmelo cultiſſimo, & omnibus deliciis abundanti conferri poſſint: ipſe verò Carmelus amœnus, & fœcundus antea, ea erit poſt exilium amœnitate, atque vbertate, vt ſi prioris temporis ſpeciem ſpectes, vidiſſe te antea putes deſertum aliquod, aut ſyluam horridam, & incultam. In hanc ſententiam ferme S. Thom. De ſenſu myſtico agemus ad finem. Vide quæ de Carmelo, & Libano diximus *cap.* 29. *num.* 25.

36. [t] *Et habitabit in ſolitudine iudicium, & iuſtitia in Charmel ſedebit.*] Magna fœlicitas oſtenditur, dum vbique terrarum futurum eſſe dicitur iudicium, & iuſtitia, id eſt æquitas, & ſocialis fides inter omnes. Secus atque antea, cùm ſibi ab hoſtibus domeſticis nempe à decem tribubus, & ab externis nimirum Philiſtæis, Moabitis, Idumæis, Syris, Aſſyriis, & Chaldæis aliquid quotidie aut patiebantur, aut metuebant Iudæi. Ex hac verò iuſtitia naſcetur pax, & ſilentium, quo quies innuitur, & ſecuritas. Quæ deinde cum epitaſi magis explicantur, cùm ſubditur. *Et ſedebit populus meus in pulchritudine pacis; & in tabernaculo fiduciæ, & in requie opulenta.*

37. Hæc quæ de deſerto atque Carmelo huc uſque A diximus, facilia videntur, & apta textui. Sed addam explicationem aliam, quæ mihi probatur multò magis. Iam ſæpe audiuimus ab hoc propheta, quàm durè atque iniquè pauperes à potentioribus, & opulentis vexentur, propter quod minatus eſt ea mala, quibus diu, & variè iactati ſunt Iudæi, quæ *à cap.* 1. *ad hunc vſque locum* ſæpius ingeminat. Hæc ergo incommoda, quæ ſæpe retulerat, ſubituros eſſe Iudæos affirmat propheta, donec ſpiritus de excelſo ſuper ipſos deſcendat, id eſt, vt ſuo loco diximus, donec ab exilio tanquam à ſepulcro prodeant. Eo ergo exilio, & aliis incommodis attenuatus populus eò redigetur, vt pauci admodum potentes, atque opulenti redeant, qui inferiores alios, ſicut priùs potentiam, & autoritate oppri- B mant: quia inter omnes, aut æqualitas erit, aut certè inæqualitas non magna. Hæc autem æqualitas eleganter exprimitur Carmelo in deſertum, & deſerto in Carmelum permutato. Nam in deſerto ſterili ſatis indicatur tenuis, ac miſera pauperum fortuna; in Carmelo vero ſublimi, atque fœcundo monte ſublimitas, & abundantia potentium. Illo verò tempore, quo alternante fortuna ad priorem, ſeu etiam maiorem felicitatem reuertentur Iudæi, Carmelus conuertetur in deſertum, id eſt, potentes ſe ad tenuiorum conditionem demittent, & deſertum in Carmelum, id eſt, ex tenui fortuna homines antea pauperes ad potentium altitudinem attollentur. Quod idem propheta cecinit *cap.* 40. *Omnis vallis implebitur, & omnis mons, & collis hu-* C *miliabitur.* Quare aptè ſtatim ſubiicitur, *in ſolitudine, & Carmelo futurum eſſe iudicium & iuſtitiam,* quæ ante Chaldæorum aduentum obſoleuerant, & ex eis profectura, quæ deinde adiunguntur; quæ ſatis ſunt perſpicua, nimirum pax, ſilentium, ſecuritas, opes; quæque hominum votis optabilia ſunt.

[u] *Et erit opus iuſtitiæ pax, & cultus iuſtitiæ ſilentium, & ſecuritas vſque in ſempiternum.*] Oſtendit 38. iam propheta quiſnam fructus capiendus ſit ex iuſtitiæ in Iudæorum cœtum inductæ obſeruatione & cultu; nempe, ne qua ſit perturbatio, ac ſeditio ſiue à cognatis, & domeſticis, vt antea ſæpe, ſiue ab alienis, vt paſſi olim fuerant penè continenter. Eſt autem hoc loco *opus iuſtitiæ,* & *cultus iuſtitiæ* idem D omnino: nempe iuſtitiæ obſeruatio, aut actio cum iuſtitia conſentiens, aut ab ea profecta. Sicut etiam *ſilentium, ſecuritas* & *pax,* quæ otium, tranquillitatem, & abundantiam ſonant. Imò tribus his vocibus, quæcunque optari ab hominibus poſſunt, ſignificatur. *Opus* verò, *& cultus iuſtitiæ* pro operis præmio, atque mercede ponitur ſumpta per metonymiam, cauſa pro effectu: quod in ſcriptura infrequens non eſt. *Leuit.* 19. *Non morabitur opus mercenarij tui vſque mane,* id eſt, merces operis. *Pſalm.* 127. *Labores manuum tuarum, quia manducabis,* id eſt, quod laborando conſecutus es. Sic ergo *pax,* & *ſilentium* dicuntur opus eſſe iuſtitiæ, quia ex iuſtitiæ cultu, aut obſeruatione proue- E niunt.

[x] *Grando autem in deſcenſione ſaltus: & humilitate humiliabitur ciuitas.*] Quidam exiſtimant 39. aliis ciuitatibus, quæ alienæ ſunt à populo Iudaico minas intendi; quaſi mittenda ſit grando, quæ deſcenſum ſyluæ, in quo putant gentiliſmum intelligi, vaſtatura ſit. S. Thom. ciuitatem humiliandam Niniuem eſſe putat. Vt alia vera ſint, tamen cur *deſcenſio ſaltus* gentem deſignet alienam à religione Iudaica, non video. Ego hic epiphonema quoddam

quoddam esse arbitror siue conclusionem totius narrationis. Ita vt ostēdatur quid Domino maximè fuerit propositum, cum grandinem, procellam & fulmina misit in Ierusalem, nempe vt humiliaret illam, eóque adduceret vt spoliata ornamentis, quamuis inuita descenderet, séque ex ambitioso fastu ad aliorum humilitatem demitteret. Ac si dicat propheta, Ideo grandinem misit Deus, vt descendere faceret saltum sublimem, & excelsam ciuitatem humiliaret; vt ad æquitatem, & iustitiam omnia reduceret. *Grandinem* pro tribulatione, quæ Hierosolymam populata est, accipit Hugo.

40. Septuaginta aliter hunc locum transtulere. *At grando si descenderit, non super vos veniet.* Quæ verba, vt Cyrillus exponit, omnia credentibus pollicentur secunda. Si qua enim futura tempestas est, illa iactabit eos qui diuinis legibus aduersabuntur, non qui illas amplectentur. Imò illi, qui quasi in syluis inculti, & aridi nullum ferebant fructum, iidem, quasi in campestribus sati, atque irrigati riuis iugiter fluentibus, fructus fundent, & aspectu pulchros, & gustatu dulces: & ideo in sua translatione subdunt. *Et erunt habitantes in syluis, sicut qui in campestri.*

41. Quanuis ea, quæ de grandine, atque ciuitate humiliata diximus, videantur opportunè dici potuisse, tamen magis placet de Babylonia accipere, quæ, vt populus Iudaicus in patriam remigraret, ipsa graui ruina collapsa est. Dum ergo Iudæis mollis à cœlo, & fœcunda pluuia promittitur, quæ incultam, & horridam tot annis regionem exhilararet, adduceretque ad Carmeli similitudinem amœnam, & vberem, tunc horribilis nimbus parabatur, & grando inimica, quæ saltum sterneret, & syluestres arbores à sua celsitudine, ambitiosóque foliorum ornatu descendere faceret. Cur autem Babylon *saltus* dici possit, imò & ita dicatur propter hortos pensiles, qui faciunt, vt procul spectantibus sylua quædam existimetur, diximus ad illud *cap. 23. Super montem caliginosum.* Vide omnino.

42. ¶ *Beati qui seminatis super omnes aquas immittentes pedes bouis & asini.*] Alteram epiphonema, ad eos, qui post exilium in Iudæam reuersi terram seminabunt, quam Deus copiosis imbribus irrigabit. Ac si dicat, O fortunati, qui tempus illud cernent, quando Deus terram antè sterilem, senticosam, & incultam, assiduo, atque fœcundo imbre vberem & speciosam reddet. Quibus licebit in humentes agros cælesti rore iuga boum, siue asinorum agere: & illis eo labore ad satus accipiendos dispositis semen committere; *Aquas* verò posuit in numero multitudinis, vt duo aquarum genera complecteretur, alterum importunum & infestum agris, qui *nimbus* dicitur, quem plerumque fulgura, & grando comitari solent, & illud est quod diripuit Iudæorum sata, id est bona, & spem, excisa nempe à Chaldæis Ierusalem, & agris in syluarum morem efferatis. De quo nuper propheta, cùm dixit iuxta priorem explicationem. *Grando autem in descensione saltus.* Alterum pluuiæ genus mitius, quod terram vsque adeò rigauit attemperatè, & copiosè ad opportunum satum, & felicem prouentum, vt terra deserta sterili atque infelici solo, conuertenda dicatur in vbertatem, & amœnitatem Carmeli. Prior accidit, quando Chaldæi instar tempestatis horribiles in Iudæorum fines inuecti sunt; Posterior soluta iam captiuitate, quæ Deo hominibúsque fauentibus Iudæorum agros exhilarauit, & auxit. Et reipsa cæli ad Hebræorum

A vsum, & vota magis fuerunt liberales, quàm antea. qua de re nos pluribus ad illud *Zachariæ 8. Sed semen pacis erit.* Et *cap. 9. Petite à Domino pluuiam.* Ille ergo fortunatus, qui post vastatos agros priori imbre, seu nimbo, & renouatos, seu fœcundatus, posteriori sementem faciet in Solymitano solo.

Quidam *super omnes aquas*, idem esse putant quod *iuxta omnes*; & sanè *super* in scriptura idem est quod *iuxta*, vt *Exodi 16. Quando sedebamus super ollas carnium. Num. 26. Locutus est super Iordanem ad Iericho.* Et *psalm. 136. Super flumina Babylonis, ibi sedimus.* Quibus locis *super* idem omnino valet quod *iuxta* seu *prope*, hoc sensu, beati qui seminatis iuxta decurrentes aquas, aut secus decursus aquarum. Quæ sanè expositio ad allegoricum sensum de Ecclesia non importuna est, quam copiosè quotidie rigat, & fœcundam facit aqua cælestis, quam apud se vberem & perpetuam habet. Sed importuna non est, quam nos adduximus; nimirum beatos esse, qui post omnes aquas seminant, id est, postquam exerciti sunt ærumnis, & laboribus, quos prior imber procellosus, & turbidus designat; & post mitiorem alium, qui ab animo magis clementi prouenit, promittitque in posterum copiosam messem. Iuxta hanc expositionem existimo explicandum illud Ecclesiastæ *cap. 11. Mitte panem tuum super transeuntes aquas, quia post tempora multa inuenies illum*, id est, postquam aquæ transierint, terramque ad opportunum satum madentem, C præparatámque reliquerint, sementem facito. Et quidem eo capite de seminando agro sermo est. 43. Super idem quod iuxta, aut prope. Eccles. 11.

Bos & asinus non sunt & agendi sub idem iugum, quia id prohibitum est *Deut. cap. 22. Non arabis in boue, & asino*; sed boum paria in vnum, asinorum in aliud iugum adiungi iubentur. *Immittere* autem *pedem bouis, & asini* nihil est aliud, quàm terram colere. 44.

Quod ad sensum historicum, continénsque filum, de captiuo priùs, deinde restituto Iudæorum populo hæc dici videntur posse & aptè, & verè. Sed fortasse hæc postrema verba omnino ad Ecclesiæ tempus, quod perpetuus irrigat, & lætificat imber non procellosus, sed mollis, & fœcundus, D referenda sunt. Est autem apud nostrum prophetam vsitatum, vt oblata specie siue vmbra temporis Euangelici ad illud statim transferat vaticinium. De quo sic agit, vt nihil iam spectet in figura, atque vmbra; sed totus spiritus, & sermo eò conferatur, vt docuimus *cap. 54.* ad illud *Rorate cæli desuper.* Appellat igitur propheta illos fortunatos, qui aureum illud tempus videbunt, & terræ Euangelico vomere subactæ semen committent, quod non erit euanidum, & sterile. 45.

Hactenus de sensu historico verè meo iudicio, & consequenter, sed allegoricè multò meliùs, atque illustriùs de Ecclesia, vt putat S. Thom. licet historiam esse putet de Senacherib. Est autem in scriptura vsitatum, vti ex multorum sententia E Patrum docuimus, maximè *in proœmio cap. 40.* vt felicitas, quæ exilio Babylonico successit, & vrbis, templíque instauratio typus esset eius felicitatis, quam habuit Ecclesia: & ea Iudaici generis amplitudo, & gloria, quæ sæpe ab hoc, & a Zacharia repetitur, adumbraret admirabilem Ecclesiæ propagationem. Et id credo Spiritui sancto propositum fuisse præcipuè, dum minutè persequitur, quæ Iudaicæ reipublicæ contigerunt. Nihilominus hæc esse vera historico sensu nihil prohibet quominus etiam mystico vera sint, & à Spiritu sancto intenta. 46.

Sicut

Sicut complura alia, quæ gesta fuisse negari nullo possunt modo, quæ tamen arcani alicuius, & sacratioris sensus vmbrá fuisse constat. Quare cùm multi è Patribus cum Hieronymo hîc adumbrari viderent Ecclesiæ gloriam, quæ mirandum in modum amplificata est, relicto litterali sensu in mysticum tantùm intenti copiosos de illo, & elegantes commentarios ediderunt. Neque desunt aliqui, qui nimiùm seuera censura notandos esse iudicant, qui aliquid agnoscunt hîc, quod aliquid sapiat ab Ecclesia, Euangelióque diuersum; quasi Iudaicum hæc aliquid, aut Rabbinicum oleant. Qui non vident quantos viros illo iudicio in suspicionem vocent Rabbinicæ perfidiæ, quos *in proœmio capitis quadragesimi* produximus. Quibus ignoscendum est, quia piè, & rei Christianæ studio prouecti in eam cogitationem inducti sunt; nihilominus admonendos censeo non minùs piam esse cogitationem illam, quæ hîc imaginem quandam Ecclesiæ à Deo oblatam esse dicit, vt res obiecta viuidam magis speciem infigat animis, eámque & pluribus notam, & ad memoriam magis diuturnam esse faciat. Si hi, qui his censoribus suspecti videntur, litteram tantùm, & nudum corticem spectarent, quod Hebræo- A rum aliqui faciunt, & nihil de Ecclesia, aut arcano aliquo sensu cogitarent, sanè essent me iudice aliqua digni censura; sed qui vmbram hic intuentur maioris lucis, nihil dicunt minùs dignè de Ecclesiæ maiestate, atque statu. Neque semel, aut raró voluit Deus, vt historia aliqua, seu illustre factum rerum futurarum præsentes, seu posteros admonerent. Sanè Isaias cùm nudus incessit *cap.* 20. cùm secum adduxit filium suum derelictum Iasub *cap.* 7. cùm nomen alteri filio imposuit *c.* 8. *Accelera festina prædari.* Cùm Deus Oseæ iussit filios ex fornicaria suscipere, cùm Ieremiam onerauit catenis, & Zachariam pascere iussit pecus occisionis, & sumere vasa stulti pastoris, aliquid aliud portendi voluit B in illis vmbris. Quare ego vtrumque complexus historiam hîc simul, & allegoriam intueor. De qua nihil hîc dico amplius, cùm dici multa possint, cùm de allegorico sensu satis multa dicantur à Patribus, quæ me ab ea cura atque studio liberant. Vide præcipuè Hieronymum, Cyrillum, Haymonem, & Dionysium, qui toti penè sunt in allegoria tractanda. Et S. Thomam, Hugonem, & Foreirum, qui ad historiam allegoriam etiam adiungunt.

Historia sæpe aliquid significat mysticum.

Argumentum trigesimi tertij capitis Isaiæ.

REDIT *propheta iterum ad Senacherib, in cuius interitu, vt illustrior appareat Domini fides, & maior potentia, ostendit eò redactam esse rem Solymitanam, vt de eius statu communi sensu, atque clamore ciuium actum putaretur. Deinde cùm de Assyriorum incendio sermonem induxisset elegantem, & grauem: excitat peccatores ad sempiterni ardoris cogitationem, qui punit, & cruciat eos, qui dum nimis se carnis affectibus obsequentes præbent, à lege, & æquitate defecerunt. Tertiò docet quomodo aliquis ab his se possit flammis sempiternis eximere; Deíque conspectu, atque deliciis frui; in quibus describendis multus, atque mirificus est. In extremo denique capite, redit ad Ierusalem, quæ cùm ab Assyrio ad desperationem vsque esset adigenda; repentè tamen periculo, metúque soluta illius exuuiis explebit animum, tempúsque deinceps habebit multò, quàm antea fortunatius.*

CAPVT XXXIII.

1 [a] *VÆ qui prædaris, nónne & ipse prædaberis? Et qui spernis, nónne & ipse sperneris?* [b] *Cum consummaueris deprædationem, deprædaberis. Cùm fatigatus desieris contemnere, contemneris.*

2 [c] *Domine miserere nostri: te enim expectauimus. Esto brachium nostrum in mane, & salus nostra in tempore tribulationis.*

3 [d] *A voce Angeli fugerunt populi, & ab exaltatione tua dispersa sunt Gentes.*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 VÆ tibi, ô Senacherib, qui populabundus ex Iudæorum finibus prædas agis; nam tu quoque tuis spoliatus ornamentis aliis eris prædæ. Cùm negotium absolueris quod à Deo tibi datum est, vt Iudæorum prouincias vexes, & exhaurias, te quoque idem manet casus, & infortunium. Cùm expertus in caput tuum vltricem Dei manum, contemnere desieris; quos priùs nullo habebas numero, tunc non solùm ab alienis, sed etiam à domesticis vile putaberis, & odiosum caput.

2 Nostri Domine miserere, quandòquidem in te vno nostræ salutis fiducia nititur. Esto nobis quotidie munimentum, & virtus; & vrgentibus malis tutela, & salus.

3 Clamante Angelo, & horrificum aliquid insonante, in fugam Assyriorum castra conuersa sunt. Et dum tu, ô Domine, fortitudinis tuæ do-

eumentum præbes; tuámque virtutem exaltas, conspitantes in nostrum exitium inimicæ Gentes dissolutæ prorsus, atque dispersæ sunt.

4 Tunc verò spolia vestra, ô Assyrij, ea facilitate congregabuntur à Iudæis, qua à rusticis colliguntur bruchi, cùm in foueam, vnde euolare non possint, protrusi sunt.

4 [e] *Et congregabuntur spolia vestra sicut colligitur bruchus, velut cùm fossæ plenæ fuerint de eo.*

5 Magnam esse potentiam suam ostendit Deus conciso tam facilè Assyriorum exercitu: iudicauit iustè de Senacherib, qui suæ potentiæ nihil non arrogabat. Ostendit se iustum esse in Sion, cùm compleuit cumulatè quod antea promisetat.

5 [f] *Magnificatus est Dominus, quoniam habitauit in excelso. Et impleuit Sion iudicio, & iustitia.*

6 Quare deinceps, dum stabit Sion, suam Deo causam, & salutem committet; neque de Dei promissis, & fide dubitabit. Deinde experientia edocta sperandum sibi esse à Deo cognoscet (idque apertè profitebitur Sion) quicquid in bonis, & opibus numerari potest; nempe quod Deum agnoscat, illúmque veneretur, & timeat.

6 *Et erit fides in temporibus tuis:* [g] *diuitiæ salutis sapientia & scientia: timor Domini ipse est thesaurus eius.*

7 Eò redigetur Ierusalem à barbaro, atque insolente Senacherib, vt qui viderint publico clamore, & legati ab Ezechia de pace missi amaro planctu, & sui animi angorem, & reipublicæ impendentem ruinam apertè testentur.

7 [h] *Ecce, videntes clamabunt foris, angeli pacis amarè flebunt.*

8 Hic erit tam speculatorum, & videntium, quàm legatorum clamor. Actum iam est de Ierusalem, vias eius, quas terebat antea frequens viatorum, ciuiúmque concursus, herba obsedit, & frutex. Neque enim erit ampliùs qui semitas illas obeat, & calcet. Irritum iam Deus fecit pactum illud, quod nobiscum inierat: Ecce enim quomodo ciuitatem nostram abiecit: neque homines nos esse reputauit, sed aut stipulas vanas, aut lutea figmenta.

8 [i] *Dissipatæ sunt viæ, cessauit transiens per semitam,* [k] *irritum factum est pactum, proiecit ciuitates, non reputauit homines.*

9 Tota terra singulari Dei beneficio patentibus attributa, languet, & mœret. Libanus speciosus quondam saltus, & amœnitatis eximiæ sic inducta vastitate totus inhorruit, vt si quis illi sensus inesset, confundi debuerit. Certè ab habitatoribus, & cultoribus nudus triste seruat silentium. Saron in syluam, & solitudinem versus; Basan, & Carmelus concussi sunt, & à sua specie, & pulchritudine nudi. Omnes denique Iudæorum delicias, dura peruasit, & repentina calamitas.

9 [l] *Luxit, & elanguit terra: confusus est Libanus, & obsurduit. Et factus est Saron, sicut desertum, & concussa est Basan, & Carmelus.*

10 Nunc, inquit Deus, quando ab humana potentia, nulla se ostendit ad salutem via, ego consurgam, & meam exaltabo, magnificabóque potentiam, qui ab Assyriis existimabar infirmus: & fidem meam stabilem probabo, quam stulta multitudo vocabat in dubium.

10 [m] *Nunc consurgam dicit Dominus, nunc exaltabor, nunc subleuabor.*

11 Et vobis, ô Assyrij, qui flammas, & stragem meditabamini, eóque spirabat ardens animi furor, vt vestro Hierosolyma flagraret incendio, conatus hic tantus nihil ad extremum pariet præter inanes stipulas. Spiritus autem vester, qui incendium aliis moliebatur, & cædem in vos ipsos

11 [n] *Concipietis ardorem, & parietis stipulam: spiritus vester vt ignis vorabit vos.*

12 [o] *Et*

ipsos tanquam ignis vorax ad cineres vsque deseuiet.

12 [o] *Et erunt populi quasi de incendio cinis, spinæ congregatæ igni comburentur.*

12 Et erunt populi vestri quasi sanilla, in quam post incendium rediguntur stipulæ; & quasi spinæ, quæ ideo videntur congregatæ, vt ab igne crementur.

13 [p] *Audite qui longè estis, quæ fecerim, & cognoscite vicini fortitudinem meam.*

13 Audite ergo tam qui propè, quàm qui longè terram habitatis, & ex acerbo, ac insperato Assyriorum interitu cognoscite, quid ego possim: & quid exemplum istud horribile contra sceleratos designet.

14 [q] *Conterriti sunt in Sion peccatores, possedit tremor hypocritas.* [r] *Quis poterit habitare de vobis cum igne deuorante? quis habitabit ex vobis cum ardoribus sempiternis?*

14 Audistis prope Sion horribili fremitu conterritos esse peccatores: & expauisse illos, qui cùm fortes se esse prædicarent, & victoriæ compotes, non tamen minùs à fortitudine, atque victoria aberant, quàm histriones, & hypocritæ ab eius personæ, quam repræsentant, dignitate. Audite itaque, & ad maioris incendij cogitationem animos excitate. Durum existimatis traditos esse incendio opibus, armis, & rerum gestarum gloria florentes Assyrios. Sed cogitate an vos habitare possitis cum gehennalibus flammis, aut cum ardoribus illis, quos ad impiorum cruciatum souebit æternitas.

15 [s] *Qui ambulat in iustitiis, & loquitur veritatem, qui proiicit auaritiam ex calumnia, & excutit manus suas ab omni munere,* [t] *qui obturat aures suas ne audiat sanguinem, & claudit oculos suos ne videat malum.*

15 Sicut scelerati, atque impij gehennalibus flammis cruciandi tradentur, sic illas effugient, qui vitam suam puram ab omnium scelerum fœditate seruauerint. Illi verò sunt, qui in semita ingrediuntur iustitiæ; qui veritatem colunt, qui pecuniam fraude, atque calumnia non venantur: qui manus à largitione continent; qui non modò consilium non suscipiunt de fundendo sanguine, aut sanguinis, & carnis exaturanda cupiditate, sed etiam omnem respuunt ab auribus sermonem de sanguinis motibus, carnisque blanditiis. Qui oculos denique continent suos, ne videant illa, quæ ad animum admittere nefas est.

16 *Iste in excelsis habitabit, munimenta saxorum sublimitas eius.* [x] *Panis ei datus est, aquæ eius fideles sunt.*

16 Hic longè aberit à sempiterna flamma; habitabit enim in excelso loco, in sublimi nempe saxorum munimento. Neque panis vnquam inopia laborabit, quia, quas è cœlo expectat aquas, fideles habebit, opportunas, & abundantes.

17 [y] *Regem in decôre suo videbunt oculi eius,* [z] *cernent terram de longè.*

17 Hic Regem Dominum intuebitur eximiæ gloriæ splendore fulgentem; terrámque à longè despiciet: quia præ cælestis patriæ amplitudine, & gloria, sordet quicquid pulchrum videtur, & speciosum in regione mortalium.

18 [aa] *Cor tuum meditabitur timorem. Vbi est litteratus?* [bb] *Vbi legis verba ponderans? Vbi est* [cc] *doctor paruulorum?*

18 Sic itaque, qui saluus esse cupis, & felix, animum tuum instituevt de timore Dei, eiúsque obseruantia assiduè mediteris. Nam absque hoc cætera, quæ amat, atque admiratur vulgus, non tam ad sublimia euehunt, quàm ad ima deprimunt, & obscura loca. Vbi est ille, quem multa inflauit litterarum ambitio? Vbi, qui se tenere putabat abdita legis mysteria; eáque ad seueram trutinam ponderabat? Vbi qui paruulis, atque ignorantibus se magistrum vēditabat, & ducem? ibi nempe vbi Regem in decore suo non videbit.

19 Magnum est Regem in sua gloria videre triumphantem;sed audi aliquid aliud, quod non est vulgare illius patriæ cœlestis encomium. Neque enim ibi est quicquam, quod auersetur, aut horreat fortunatus animus. Non videbit impudentem hominem, qui altè de se, & magnificè loquatur; cuius sermo ita sit horridus, & barbarus, vt illum non intelligas:in quo inanes tantùm sonitus sunt,& à mente vacui.

20 Respice Sion ciuitatem,in qua nostra quies est, & vbi solemnes semper resonant cantus, cuius tu in terra symbolum quoddam es. Videbis Ierusalem aliam cœlestem, opulentam vtique,& splendidam vrbem. Tabernaculum aliud quod è suo loco conuellere, alióque transferre nulla poterit vis; cuius neque in sempiternum refigentur claui; neque vnquam putrescent, aut rumpentur funes.

21 Hæc porrò tabernaculi perpetua fortitudo ex eo proueniet,quia in eo vnus est Rex: neque vt in terris assolet, sensus erunt in regendo, aut in deliberando contrarij.Erit in cœlesti Ierusalem, quod terrestri negatur,fluuius, ex quo in omnem partem riui quàm latissimè pateant. Neque tamen id habebit incommodi, quod ciuitates aliæ, quas flumina,aut alluunt, aut interfluunt, subire solent: non enim hostium classis per fluminis alueum ad vrbem appulsa ciuium pacem turbabit;aut opes euertet.

22 Quidni pacata sit illa Ierusalem cœlestis, rebúsque omnibus ad beatorum delicias affluens, cùm Dominus in ea Iudex sit, legislator,& Rex; cuius potentiam vis nulla extrinsecus illata conuellet, cuius sapientiam nulla calliditas eludet.

23 Nunc ad terrenam Ierusalem reuertor, & ad illas, quas sub Assyrio Rege Senacherib vicissitudines experietur. Laxabuntur quidem tabernaculi funes ab Assyriis adeò vt conuellendum, suóque mutandum loco videatur; non tamen quam animo iam deuorarat victoriam, consequetur. Sic malus ille, qui tabernaculi molem suspendit, & sustinet, pronus procumbet, vt in eo militare vexillum erigi,aut explicari non possit: eo verò temporis vestigio talis erit fortunæ conuersio, vt qui ad prædam inhiabant alienam, prædæ sint aliis. Quæ vsque adeò facilè direptioni patebit, vt claudi etiam impauidi ad illam auferendam procurrant.

24 Non erit vllus tantæ ciuitatis incola,quem à diripiendis Assyriorum exuuiis retardet valetudo, aut qui languorem causetur, quominus quamprimùm exiliat. Ex eo iam populo Iudæorum detersis ex longa iactatione sordibus, candidior dies, & melior incipiet arridere fortuna.

19 [dd] *Populum impudentem non videbis, populum alti sermonis: ita vt non possis intelligere disertitudinem linguæ eius, in quo nulla est sapientia.*

20 [ee] *Respice Sion ciuitatem solemnitatis nostræ.* [ff] *Oculi tui videbunt Ierusalem habitationem opulentam, tabernaculum quod nequaquam transferri poterit: nec auferentur claui eius in sempiternum, & omnes funiculi eius non rumpentur.*

21 [gg] *Quia solummodo ibi magnificus est Dominus Deus noster.* [hh] *Locus fluuiorum riui latissimi, & patentes:non transibit per eum nauis remigum, neque trieris magna transgredietur eum.*

22 [ii] *Dominus enim iudex noster,Dominus legifer noster, Dominus rex noster: ipse saluabit nos.*

23 [kk] *Laxati sunt funiculi tui, & non præualebunt: sic erit malus tuus, vt dilatare signum non queas.* [ll] *Tunc diuidentur spolia prædarum multarum: claudi diripient rapinam.*

24 [mm] *Nec dicet vicinus,Elangui.* [nn] *Populus qui habitabit in ea, auferetur ab eo iniquitas.*

IN CAP.

IN CAPVT TRIGESIMVM TERTIVM COMMENTARIVS.

1\. Væ qui prædaris, nónne & ipse prædaberis.] Caput hoc aliqui tantùm exponunt in spirituali sensu: in quibus est Hieron. Cyrillus, Procopius, Haymo Dionysius, quorum aliqui interdum coguntur ad historiam confugere, id est, ad Assyriorum insolentiam & stragem. Alij literaliter, ac historice de Senacherib, vt S. Thomas, Lyra, Vatablus, Emanuel Sa, Sanctes Pagninus in annotatione marginali. Alij historicè de Senacherib, allegoricè de Ecclesia, Hugo, Adamus, Foreirus, & vtraque glossa. Et hoc postremum mihi probatur maxime, iuxta ea quæ capite præcedenti docuimus. Agitur enim, vt perspicuè legentibus constabit, de Senacherib prædatore acerrimo Iudææ, & hoste infensissimo Hierosolymæ; qui quo tempore angustius premebat expugnaturúsque videbatur ciuitatem sanctam, repentè ipse diuinitus oppressus est. In quo exemplar optimum proponitur eorum, qui in Ecclesiam aliquid durius moliti miseranda, ac fœda morte perierunt; de quibus nos plura ad illud c. 14. Zachariæ. *Et hæc erit plaga.* Quod autem expositorum aliqui mysticè tantùm explicuerint, ideo factum esse puto, quia, vt alia historiæ non obscura putabant, aut quia clucebat in historico mysticus sensus, vt ille a Spiritu sancto intentus præcipuè videretur. Excipio Hieronymum, qui nescio quomodo durior est ad historicum sensum. Ego plus studij, atque operæ ponam in historico enucleando, tum quia spiritualis, & mysticus ita ab alijs accuratè tractatus est, vt meam operam non requirat: tum quia ipse non difficile ex historico seu ex cortice promitur. Nam quæ de Senacherib dicuntur omnia facilè ad diabolum, & Ecclesiæ persecutores transcribi possunt, de quibus hæc Hieronymus intelligit, & qui hæc mysticè interpretantur.

2\. *Væ qui prædaris, nónne & ipse prædaberis? Et qui spernis, nónne & ipse sperneris?*] Qui res gestas, & spiritus minaces, atque insolentes nouit Senacherib, facilè hæc omnia ad eius tempus accommodabit. Quàm ipse prædatus fuerit ciuitates Iuda, etiam munitas, contempserítque Ierusalem, quasi deuorata iam victoria, satis docet Isaias dum historicum agit *cap.* 36. Nonne ergo illi vtrumque minatur propheta, prædatum nempe atque contemptum iri. Quod quàm breui post insolentes & furiosas minas expertus fuerit Senacherib, infrà *cap.* 37. dicetur.

3\. Septuaginta aliter vertunt, diuersa quidem forma verborum, sed sensu non admodum dissimili. *Væ qui miseros faciunt vos, vos autem nemo facit miseros. reprobans vos non reprobat.* Cuius translationis hæc est sententia. Væ iis, qui Ierusalem, væ illi, qui putat se facturum miseros vos, quia non faciet, & qui reprobat, quia non reprobabit, id est, erit omnino vana, & fallax eius reprobatio, tam etiam ille aberit vt sui impij atque audacis voti sit compos, vt potius alijs prædæ, atque ludibrio futurus sit. Porrò prædor prima loco actiuè, posteriori passiuè sumitur, vt ex Hebraico textu perspicuum est.

Cum consummaueris deprædationem, deprædaberis. cùm fatigatus desieris contemnere, contemneris.] 4.
Id est, cum consummaueris victoriæ cursum, ô Senacherib, tu quoque consummaberis, quare nullum fructum de victoria capies. Repete quæ suprà obseruauimus ad illud *cap.* 10. *Et erit cum impleuerit Dominus.* Vbi iterum prædixit Isaias finiendum esse cursum victoriarum Senacherib ad montem Sion. Illud *cùm fatigatus*, sic explicant S. Thomas, Hugo, & interlinearis. Cùm defessus fueris vincendo (vsque adeo tibi victoriæ multæ erũt, & faciles) contemneris non solùm ab externis hostibus, qui te, tuaque castra diuinitus concisa despicient; sed etiam à domesticis, & filijs, qui adeò te non verebuntur, vt etiam interficiant. Aut certe, quod videtur magis expeditum, cùm fatigatus, & vexatus ab angelo tuæ impietatis vltore spiritus insolentes compresseris, & contemnere desieris, quos antea despiciebas, tu quoque contemneris, vt pote castris, maiestatéque nudatus, fuga ignobilis, & ipsis etiam filijs vile atque impurum caput. Hæc facilè quiuis conferre potest ad tyrannos sanctorum, Ecclesiæque vexatores.

Domine, miserere nostri, te enim expectauimus: esto brachium nostrum in mane, & salus nostra in tempore tribulationis. 5.
Hæc non sunt verba prophetica, sed oratio Isaiæ; qui cùm videret, quàm ab Assyrio angustè premenda esset Ierusalem, precatur Deum, vt ipsum afflicti populi misereat: rationémque adducit, quæ diuinam clementiam inflectere vehementer solet, quia nimirum non sperauerit in Gentium idolis, aut Ægyptiorum viribus. de quibus suprà grauis conquestio, & minæ, sed in vno Deo salutis spem totam collocauerit. *Brachium* pro auxilio sumi frequens in scriptura. Illud *in mane* singulos dies significat, vt Hebraicus textus docet, qui habet לבקרים *labecarim*, id est, *in matutina tempora.* Sed etiamsi *mane* in singulari numero sit, idem est sensus, quia præpositio *in*, cum accusatiuo multitudinem importat cum distributione; vt *in diem*, id est, in singulos dies: *in caput*, id est, in singula capita. Sumitur verò *mane* per Synedochen pro *die.* Quare *in mane*, idem est ac in singulis diebus, id est, quoties dies illuxerit, illucescet quoque in nobis tua misericordia. Quo sensu dictum est *Thren. cap.* 3. *Misericordia tua, quia non sumus consumpti, noui diluculo*, id est, nullus affulgeat dies, quin nobis à tua misericordia aliquod afferat beneficium. Eodem modo *Psalm.* 72. Vbi vulgatus, *Et fui flagellatus tota die, & castigatio mea in matutinis.* Hebr. לבקרים *labecarim*, id est, *singulis diebus*, quia est epexegesis superioris hemistichij. Et *Psalm.* 100. *In matutino interficiebam omnes peccatores terræ*, id est, *quotidie.* Vbi est eadem vox Hebraica. Cum ergo videret propheta, ex alijs angustijs ereptum esse populum, idque nunc recenter ex Assyriorum casu didicisset, orat Dominum, vt in illum beneficus esse pergat. Et cùm quotidie noua incurrant incommoda, *in mane*, id est,

Regula. *In* cum accusatiuo multitudinẽ importat cum distributione.

Thren. 3.

Psalm. 72.

Psalm. 100.

est, quotidie omnipotenti bracbio ab illis expediat.

6. Interlinearis *in mane*, idem esse censet, quod *in prosperitate*; sicut enim *tenebra*, & *nox* pro lugubri, atque ærumnoso statu ponuntur, sic *lux* & *dies*, seu quod idem est cum vtroque, *mane*, pro fortuna sumitur fœlici, & prospera. Et facit, quod statim subditur id quod prosperitati contrarium est. *Et salus nostra in tempore tribulationis.* Quare videtur propheta orare vt tam in aduersis, adiuuet Deus, quàm in prosperis. Quæ explicatio satis est ad rem moralem opportuna; neque enim minus est necessarium Dei brachium, in secunda, quàm in aduersa fortuna, imò magis animus in aduersis, quàm in prosperis oppugnari solet.

Non minùs orãdus Deus vt in prosperis, quam vt in aduersis nobis adsit.

7. d *A voce Angeli fugerunt populi, ab exaltatione tua dispersæ sunt Gentes.*] Redit post orationem, quæ includi parenthesi debet, Propheta ad contexendum, interruptum vaticinium de Senacherib. & ostendit quomodo prædator Assyrius debellandus sit, quam victoriam vni Deo, Deique exaltationi tribuit. Vbi vulgatus *à voce Angeli*, Heb. הָמוֹן *hamon*, quod aliquando vertit *tumultum*, *strepitum*, seu *multitudinem*, & ita Septuaginta *strepitum* conuertunt; sed quia cum strepitu descendit vindex Angelus in Assyriorum castra, ideo *Angelus* reddidit vulgatus.

8. e *Et congregabit spolia vestra, sicut colligitur bruchus; velut cum fossæ plenæ fuerint de eo.*] Cum Assyriis videtur loqui propheta, dum ait *spolia vestra*; sed re vera loquitur cum Iudæis, ad quos spolia pertinent, quæ vel extincti, vel fugientes Assyrij in castris reliquerunt; quæ ita auida capient Iudæi, ac facili manu, sicut à rusticis colligi solent bruchi, vbi coacti sunt in fossam. Tradunt autem Haymo, & Hugo, in Palæstina vim esse maximam locustarum, ex quibus nasci aiunt bruchos, quod etiam docet Augustinus in illud *Psal.* 104. *Dixit, & venit locusta & bruchus, quorum non erat numerus.* Quare hi adduci solent in magnæ multitudinis comparationem, quos agricolæ in fossas protrudunt, terráque operiunt, extinguúntque. Bruchos autem esse maximè noxios, ex eo prouenit, quia cùm pennati non sint, & alio atque alio commeare non possint, regionem, in qua semel insederunt, populantur, atque vrũt. Sic ergo exercitus Senacherib, qui bruchorum in modum regionem populabatur Iudaicam, vbi appulit ad vallem, quæ prope Hierosolymam est, id est, ad Topheth, siue Gehennam, quasi in foueam esset compulsus, congregatus est, & factus Hebræorum præda.

9. f *Magnificatus est Dominus, quoniam habitauit in excelso, & impleuit Sion iudicio, & iustitia. & erit fides in temporibus tuis.*] Magnificauit Dominus potentiam suam concisis tam facilè, atque opportunè inimicorum viribus. Iudicauit iusta de Senacherib, qui suæ potentiæ omnia arrogantissimè tribuebat. Ostendit se iustum esse in Sion cùm compleuit cumulatè, quod pollicitus sæpe fuerat. Quare deinceps in temporibus suis, id est, quàm diu steterit Sion, suam salutem, & incolumitatem credet Deo; neque de Dei promissis, & fide dubitabit. Et ideo subditur satis ad hanc explicationem accommodatè.

10. g *Diuitiæ salutis sapientia, & scientia: timor Domini ipse est thesaurus eius.*] Explicatio continetur his verbis, illius partis. *Et erit fides in temporibus tuis*, ac si dicat quidquid in diuitiis, & bonis numerandum est, id deinde experientia edocta sperandum sibi esse cognoscet, & profitebitur Sion: nempe quòd Deum cognuscat, illúmque veneretur & timeat. Scio hæc ab aliis aliter, atque aliter explicari, sed hæc videtur facilis, & idonea huius loci sententia, vt magis ex sequentibus perspicuum fiet. Hæc Lyra ad Ezechiam refert quasi illius ætate futura sint in Sion illa, quæ hic commemorantur à propheta. Alij hæc interposita esse, putant per parenthesim, ita, vt interrupta historia de Assyriorum strage, libertatéque Ierusalem describat propheta Ecclesiæ statum, maioréinque libertatem à diaboli tyrannide, cuius apparebat species in Assyrio. Ita putat Adamus, quod mihi non displicet, nam hanc esse prophetarum consuetudinem sæpius ostendimus. Sed est mihi verisimilius continenter hic texi propheticam historiam, & significari quid in Iudæorum animis singulare istud, ac prodigiosum Dei beneficium effecturum sit; nempe, vt spes in Deo firmior sit, cùm illius promissis intelligant non absuturam fidem. Nam, vt statim dicemus, spes in Iudæis sub hæc tempora admodum erat infirma propter plagas iam toties acceptas ab infidelibus.

Ex cognitione, ac timore Dei ingẽs thesaurus.

h *Ecce videntes clamabunt foris, angeli pacis amarè flebunt.*] Describit hic elegantissimè propheta angorem, & trepidationem populi imminente iam vrbi Senacherib, & dubitationem de diuinarum promissionum fide; imò cogitationem impiam, atque blasp[illegible]emiam, quod prodita diuina fide, quæ antiquis fuerat obligata parentibus, tradenda sit hostibus Ierusalem: vt ostendat quomodo repentino hostium interitu, & inopinata ciuium libertate fides deinde futura sit in Sion, & fiducia maior; quod paulò antea significauit cùm dixit. *Et erit fides in temporibus tuis.* 11.

Qui sint videntes, qui foris clamant, satis est obscurum: quia Hebraica vox, pro qua vulgatus, *videntes* reddidit, hoc tantùm loco reperitur אראלם *erelam*, nisi in duas dictiones diuidas, quod fecerunt teste Hieronymo, Aquila, Symmachus, & Theudotio, qui conuerterunt *apparebo illis*. Septuaginta aliter diuidunt, dum legunt. *Ecce nunc in timore vestro alij timebunt.* Priorem partem à ירא *iare* deducunt, quod est *timere*. Vulgatus etiam diuisit, sed priorem partem à ראה *raah* deriuauit, quod est *videre*: sicut tres alij, de quibus proximè, & ab affixo לם *lam*, quod est *illorum*, seu *illis*, id est, *videntes illorum*, id est, Iudæorum S. Thomas *videntes* illos esse putat, qui habitabant in suburbiis ciuitatis, qui cum propiùs spectarent hostium multitudinem, & militares apparatus, *foris*, id est, extra vrbem clamabant. Hugo prophetas esse censet, qui vt habes *lib.* 1. *Regum cap.* 19. olim dicebantur *videntes*. Lyra speculatores putat: illud verò *foris* indicare existimat publicos fuisse clamores, vt sibi omnes cauerent ab hoste vicino. Aut certè extra vrbem in speculis erant vigiles, qui quicquid in vrbem ingrueret, latè despicerent. Et illud de exploratoribus mihi magis placet; tum quia ita fert ipsa rerum natura, & solet ciuitatis custodia, vt vidimus *cap.* 21. *vers.* 11. Vbi ex ciuitatibus Moab clamor fit ad custodes. *Custos quid de nocte.* Et eodem modo custodes clamasse existimandi sunt. Certè in Ierusalem fuisse custodes, & vigiles, qui excubias agerent, clamaréntque tota die, ac nocte, docet hic idem propheta *cap.* 62. *Super muros tuos, Ierusalem, constitui custodes: tota die, & nocte in perpetuum non tacebunt.* Quam significationem innuit ratio Hebraici nominis, quæ significat *videntes illis*, seu *videntes illorum*, id est, qui ab illis nempe Hierosolymita 12.

rosolymitanis in specula constituti sunt, qui videant, & annuncient quid ex alto prospectent. A

13. *Angeli pacis* ex omnium penè sententia, qui hæc accipiunt de Senacherib. sunt Eliacim, Sobna, & Ioahe, quos iustà *cap.* 36. Ezechias ad Rabsacem legauit, vt conditionem pacis hostibus offerrent. Hi ergo cùm viderent nihil posse cum hoste transigi, quod foret ex ciuium vsu; imò omnia minarum, atque periculorum plena, redierunt peracta infeliciter legatione mœsti, deflentes amarè impendentem iam vrbi ineuitabilem ruinam. Mœror verò illorum, & fletus satis indicatus est vltimis verbis *cap.* 36. Vbi dicuntur scissis vestibus ad Ezechiam rediisse.

14. [i] *Dissipatæ sunt viæ, cessauit transiens per semitam, irritum factum est pactum, proiecit ciuitates, non reputauit homines.*] Hæc verba extremæ sunt desperationis, quasi res Iudaica eo esset in statu, vt omnia iam euersa viderentur. Est autem narratio grauior, & ad dolorem vehementior cùm minutim illa persequatur, quæ in expugnatione magnarum vrbium euenire solent. Ad ciuitates opulentas tritæ sunt viæ, & frequens hominum conuentus; at his euersis cæcæ esse solent, & herbis obsitæ, quia nullius hominis ingressu tritæ. Hæc de Ierusalem à Chaldæis subuersa lamentabatur Ieremias *Thren.* 1. *Viæ Sion lugent, eò quòd non sint, qui veniant ad solemnitatem.* Qui locus ex Lyræ opinione in eam sententiam exponi potest, quam nos indicamus, dicit enim vocem illam, pro qua vulgatus C vertit *lugent*, significare *herbescere*: & ita hunc locum exponit Hugo.

15. [k] *Irritum factum est pactum.*] Non facilè explicatu est, quis hic pactum dicatur fecisse irritum, Deus ne, an Senacherib, vel certè Iudæorum populus. De populo Iudaico sumi posse arbitratur Hugo, qui ideo desertus est, & vastata ciuitas, quia pactum irritum fecit. Cuius violationi tale fuit propositum supplicium *Leuit. cap.* 26. *Si non audieritis me, nec feceritis omnia mandata mea*, &c. *& ad irritum perduxeritis pactum meum, ego quoque hæc faciam vobis*, &c. *abominabitur vos anima mea in tantum, vt vrbes vestras redigam in solitudinem, & deserta faciam sanctuaria vestra*, &c. De Senacherib D accipit S. Thomas, Lyra, & Foreirus, quia Assyrij cum regibus Iuda fœderati fuerant tempore Achaz 4. *Regum cap.* 16. & speciatim Ezechias cum Senacherib, cui ex pacto vt illum ablegaret à Iudææ finibus, dedit 300. talenta argenti, & auri 30. ille verò prodita Regia fide pecuniam accepit, & spiritus nihilominus seruauit hostiles 4. *Regum* 18.

16. Alij hæc Deo attribuunt, qui pactum irritum fecisse videbatur, quod cum Salomone iniit 3. *Regum* 9. *vers.* 3. *Sanctificaui domum hanc, quam ædificasti, vt ponerem nomen meum ibi in sempiternum, & erunt oculi mei, & cor meum ibi cunctis diebus.* Et ita indicat Hieronymus, Haymo, Dionysius, & probat Hugo. Et hoc magis mihi probabile videtur, E quia quæ statim adduntur ad illum videntur spectare, à quo irritum factum est pactum; sed proiectas esse ciuitates, homines non esse reputatos, licèt aliquo modo ad insolentes spiritus Senacherib referri possint, longè tamen meliùs ad Deum, qui protexisse dicitur ciuitates, quas antea paterna sollicitudine seruarat, & Iudæos non reputasse homines, vt dicit Hieronymus, sed iumenta: quia eorum immemores, quæ homines decent, ad bestiarum pabula, id est, ad id quod voluptuarij sensus appetunt, seipsos abiecerunt; Aut certè non reputauit homines, sed stipulas aut puluerem, quæ à vento rapiuntur; aut, quod plorabat Ieremias *Thren.* 4. *Reputati sunt in vasa testea opus manuum figuli.* Iuxta quam explicationem videntur legari, qui suprà vocati sunt Angeli pacis, in sua desperatione, aut etiam Iudæi audita Assyriorum repulsa, vt in confuso, ac perturbato populo fieri solet, impiè clamasse: cùm se iam in hostium potestatem venisse crederent, Deum non seruasse pactum, quod cum Salomone suprà, & cum Abraham *Genes.* 15. *vers.* 21. inierat. Et ideo suprà dixit propheta, *& erit fides in temporibus tuis.* Quia liberato populo ex eo malo, à quo nullum apparebat effugium, homines, iam magis in Deo sperabunt, & eius promissis magis quam antea credent; cùm fidem, quam antea dederant, in tanta rerum desperatione tam cumulatè præstiterit.

[l] *Luxit, & elanguit terra: confusus est Libanus, & obsurduit; & factus est Saron sicut desertum, & concussa est Basan, & Carmelus.*] Hæc quoque verba legatorum sunt, aut potiùs populi ex ea legatione de cômuni populi salute desperantis. Qui iam actum putabat de tota terra promissionis; quam cùm magna ex parte priùs Teglatphalasar, Salmanassar deinde essent populati, nunc Senacherib, quod reliquum alij Assyriorum Reges fecerant, id totum euersurus putabatur. Artificiosè autem propheta adhibet illa, quibus ferme tota promissionis regio continetur, vt ostendat nihil futurum à vastitate liberum, & quæ maximè speciosa sunt, & ad vsum, & voluptatem idonea, vt moueatur pathos: cùm hæc deinceps futura sint conculcata, deserta, squallida non tam ad hominum delicias & commoditatem, quàm ad armentorum pabula, & ferarum latibula. *Lugere, & languere terram*, vsitata est Hebræorum forma, quæ sterilem, & desertam esse significat. De *lugeo* exempla non pauca. *Thren.* 1. *Viæ Sion lugent. Isaia* 3. *vers.* 16. *Mærebunt, atque lugebunt portæ eius: & desolata in terra sedebit.* De *langueo*, seu *infirmor*, quod idem est, *Psal.* 67. *Infirmata est, tu verò perfecisti eam.* Vtramque coniunxit Isaias *cap.* 24. *vers.* 4. *Luxit, & defluxit terra, & infirmata est.* Pro *obsurduit* Hebr. est קמל *camal*, quod suprà *cap.* 19. vulgatus vertit, *marcesco*, dicitur verò locus desertus *obsurdescere*, ea figura, qua littora, & syluæ *surda* dicuntur, quia in illis nihil auditur. Sumitur enim adiunctum pro subiecto, sicut contrà circus & theatra dicuntur *clamosa*, quia ibi sonitus, & clamores fiunt. Non dissimili figura *silere* dicuntur *agri*, aut *in agris esse silentium*, quia in illis, verbs gratia in hyeme, quando colendis agris importunum est tempus, agricolæ non sunt, qui cantent, aut loquantur.

Lugeo, langueo, obsurdesco, aliquid desertum significant.

In *Libano* Cyrillus, & Hugo templum intelligunt, quod ideo putant obsurduisse, quia ibi non ampliùs audientur hymni, & cantus alij symphoniaci, qui ex more in templo sæpius personabant; sed quia in Saron, Carmelum, & Basan, de quibus eodem modo hic agi videtur, non potest hæc expositio conuenire, ideo placet magis superior expositio. 18.

Hæc qui valet ad mores, & allegoriam accommodare, habet, à quibus mysticos, & allegoricos sensus petat, plerosque ex interpretibus: & si illi ab eiusmodi sensibus abstinuissent, res esset non difficilis mediocri ingenio illos inuestigare. Communitet hæc autem diabolo accommodantur, aut Ecclesiæ persecutoribus, qui cùm videntur aut Ecclesiam, aut quamlibet animam eò desperatio- 19.

nis egisse, vt dicant illud Iob *cap. 7. vers. 16. Desperans, nequaquam ultra iam viuam*, adest tunc Deus qui confractis hostium viribus reficit lassos, excitat languentes, desperantes confirmat. Hæc itaque omitto, quia longa sunt, & explorata historia, satis in promptu.

Tunc Deus a.currit, quando gratius videtur vigere calamitas.

30. m *Nunc consurgam dicit Dominus. nunc exaltabor.*] Solet Deus, quò illustriora sint suæ potentiæ, atque benignitatis opera, permittere, vt homines in eum articulum deducantur, vt omni tentato consilio fateantur tenein se vndique, atque omnes sibi intercluses esse ad salutem aditus. Hoc de se fatetur aliquando Dauid. *Psal. 10. Quomodo dicitis animæ meæ, transmigra in montem sicut passer.* hoc statim *cap. 38.* Ezechias. *Præcisa est velut a texente vita mea.* hoc Iob suprà, & Susanna *Dan. cap. 13. vers. 43.* cùm dixit *Ecce morior.* Hoc idem legati vrgente Senacherib, & cum ipsis cætera multitudo fatebatur. Nunc, inquit Deus, quando ab humana potentia siue industria nulla se ostendit ad salutem via, ego consurgam, exaltabóque me ipsum, qui ab Assyriis infimus existimabar: & fidem meam, & promissiones fidelissimas esse probabo; quas in dubium vocabat incredulus, & zelanus populus, cùm à me iterum esse pactum impie clamabat.

21. n *Concipietis ardorem, & parietis stipulam: spiritus vester, vt ignis vorabit vos*] Hæc ad Assyrios spectant, quorum conatus, atque consilia casura dicit infausti successu. Est autem familiaris Hebræis, & quasi prouerbialis figura, vt *conceptio* pro cogitatione, seu consilio sumatur, *partus* verò pro cogitationis, seu deliberationis effectu *Psal. 7. vers. 15. Concepit dolorem, & peperit iniquitatem. Iob cap. 15. vers. 35. Isaiæ cap. 59. vers. 14. Concipere ardorem* hoc loco nihil aliud esse puto, quàm meditari cædem, direptionem, & quicquid ab insolente, & furioso victore accidere solet durum, & cruentum superatis hostibus. Quod aptissimè nomine *ardoris* significatur. Nam ignis, quia grauiter cruciat, & quod semel corripuit, omnino perdit, & soluit in cinerem, pro acerbitate summa & vastitate ponitur. Sed qui ardorem & spiritus minaces & truculentos concepere, iidem pariunt stipulam; id est, effectus ex tam superba cogitatione, & spiritu supra omnem moderationem elato prouenie[ntes], inanissimos erit, ac futilissimus. Seu certè, quod verius puto, ignis quem vos animo concepistis, ô Assyrij, non iam Solymitanam vrbem inflammabit, quàm vos. Est enim in vobis ignis nutrimentum, sunt stipulæ, quas priùs arripiat ignis, qui proximè à vobis ipsis erumpit. Ad quam sententiam valde facit quod proximè sequitur, *spiritus vester, vt ignis vorabit vos*. Eadem figura ac sensu dicitur *cap. 9. Succensa est quasi ignis impietas, veprem, & spinas vorabit.* Et quando vel ex, & magna calamitas indicatur, ignis cum stipula, aut stupa, aut arida materia coniungi solet. Vide quæ diximus *cap. 1. ad finem, & capite quinto vers. 24.*

Prouerbiũ.

22. Hic pro te morali obserua impium sibi ipsi struere dum ab[ali]s m[ach]inatur malum, & quamcumque impiam cogitationem in animo elicit instar ignis à cuius incendio diu liber esse non potest. In quam senten[tiam] ac[com]mu[da]ta grauissimè dicuntur in Scriptura. Vide plures metaphoras ea de re *Isaiæ capite 59.* quibus similis est illa *Psal. 7. Incidit in foueam quam [fecit].* Apud pro[fa]nos, sententia hæc vari[is mo]dis prout est talem in modum en[un]tia[tur]. *Fa[ci]t qu[i] [fe]cit compedes ipse portet: & su*

Cõsilia peccatorũ ipsis noxia.

A *cælum* [...] *nere* Et similia, quæ videre promptum est.

o *Et erunt populi, quasi de [in]cendio cineris, spinæ congregatæ igne comburentur.*] Hic Hebræorum more [...] ponitur cùm p[...] fit se-cun[...] subauditur *vestri.* Quasi dicat, & erunt populi vestri quasi fauilla, in quam post incendium rediguntur stipulæ: & quasi spinæ quæ ideo videntur congregatæ, vt ab igne comburantur. Quomodo igne de[...] conflagrarint Assyriorum castra diximus supra *cap.* [3]*0. vers. 16.* 23.

p *Audite, qui longè estis, quæ fecerim & cognoscite vicini fortitudinem meam.*] Hinc iam suo more propheta, cùm occurrit vmbra, auertit ad veritatem vaticinium. Repentina clades edita ab Angelo, & cælesti ardore consumpti Assyrij, qui fuerunt quasi spinarum fasces ad flammam congregati, speciem quamdam p[r]æ se ferunt eius incendij, quo peccatores in inferno in perpetuum ardebunt. Excitantur ergo huius supplicij acerbitate proposita, tam qui proprè, quàm qui longè sunt, id est, omnes ad vitæ sanctitatem colendam, vt ea ratione diuturnis supplicij se[ueri]tatem effugiant. 24.

B

q *Conterriti sunt in Sion peccatores: possedit tremor hypocritas.*] Quidam ex iis, qui erant in Ierusalem, lict magno affecti beneficio, ex diuina tamen potentia, qua c[o]ncisus fuit iam copiosus exercitus, timorem conceperunt, ac si durum esset, & pa[ene] tur[b]um eum habere vicinum, & quasi conuictorem sibi, qui in peccatores, & hypocritas, quales ipsos esse coarguebat scelerum conscientia, talem stragem edidisset. Ita explicant Foreirus, [&] A lamus, & consequenter ad hanc sententiam di[c]endum est, horum cogitationibus respond[ere] Deum, multò esse [...]rius dum ignem illum domesticum euitare studeant, si in ardores sempiternos incurrant. Simile aliquid accidit Beth amitis, 1. *Regum* 6. qui cum viderent ex suo genere ad aspectum arcæ corruisse plurimos, timentes, nequid sibi simile à Deo, si in sui consortio tissent finibus, accideret, di[xe]runt. *Quis poterit stare in conspectu Domini Dei sancti huius? & ad quem ascendet a nobis? Miseruntque* [nuntios] *ad habitatores Cariathiarim dicentes. Reduxer[un]t Philisthiim arcam Domini, descendite, & reducite [e]am ad vos.* Quæ explicatio grauis est ad rem mo[...]. Nam qui Deo familiaris est, & domesticis esse vult, eum eo igne habi[ta]bit qui [...] à t[...] contagione contractum est, eau[...], & [...] incendio quidem [...], ac viuid[o] [...]. Si quis tamen ab hac flamma [...] eximere, in flammas alias incurret, & ad acerbitatem grauiores, & quas nulla definitæ temporum spatia. 25.

C

D

Suam videri debet labor quem imponit Deminus, qui ab æterno labore liberat.

Non est otiosa cum Deo familiaritas.

Vatablus hæc etiam refert ad Iudæos, alio tamen sensu; ita vt in illis rerum angustiis dixerint, nequa, quam sustineri posse Assyriorum impetum, qui instar ignis deuorantis populabatur omnia. Ex [...] ad hanc sententiam, quòd vt pluribus docemus ad illud *Act. 7. Et sydus Dei vestri Rempham,* Assyriorum exercitum vexilli loco antecedebat ignis: à quibus postea sumpserunt Babylonij, & deinde Persæ. De Persis docent Xenophon *lib. 8. pædia Cyri.* Quintus Curtius *lib. 3.* Procopius *libro 2. belli Persici.* [Ma]rcellianus *in apologetico cap. 6.* [...] de Chaldæis [ha]bemus in Scriptura non o[...] vestigia, nam loc[...] *cap.* [...] *vers.* [...] cùm ad[...] [...] suo esset Chaldæorum aduc[...] *Aute*[...] [...] Ierem. 1.ciem [...] [...] *ego video.* [...] Ioel 2. 26.

E

Assyrios, Chaldæos, & Persas antecedebat ignis.

[...]

prunatiolo, quod Rhodiginus *lib. 8. cap. 1.* ex Polluce & Suida *altare* vocat *argenteum*. Cum allusione ergo ad hunc ignem, sine quo Chaldæorum castra non mouebantur, vt ea dictis sit verisimile, dixisse videntur Iudæi. *Quis poterit habitare de vobis cum igne deuorante.* Neque est improbabile exercitum illum, tum propter vim maximam, qua quidquid obuium sternebat; & propter ignem, quem pro insigni præferebat, vulgo hominum ignem vocari deuorantem.

27. Mihi verisimilius est, hæc potiùs pertinere ad Assyrios, qui cùm deuorassent iam spe, & cogitatione victoriam, neque solùm contra homines, sed etiam contra Deum audacibus minis insultarent, repentè oppressi sunt; & ita censent S. Thomas, & B Hugo. Hi verò conterriti dicuntur in Sion, id est, prope Ierusalem in valle Topheth, nam iuxta familiarem Scripturæ morem in aliquo loco fieri dicuntur, quæ iuxtà fiunt. Vocantur autem *hypocritæ*, aut quia hoc nomen per Synecdochen, pro eo qui in quolibet genere sceleratus est, vsurpatur, vt multis locis in libro Iob, aut certè iuxta nominis

Hypocrita quis. rationem verè, & propriè dicuntur *hypocritæ*. Hi enim propriè tales sunt qui in scenis alienas sustinent, & agunt personas, non suas, id est, histriones, qui cùm à Regia dignitate longè sint, nihilque minus habeant, quam quod sanctitatem oleat, sanctorum tamen & Regum nomen, & personam C assumunt. Sic ergo Assyrij optimè vocantur *hypocritæ*, id est, actores alienæ personæ: qui cùm fortes viderentur, & strenui, cùm ad vrbem Solymitanam post debellatos Æthiopes appulerunt, agerentque personam triumphantium, nihil tamen habuere præter inanem speciem fortitudinis, & vanissimos sonitus triumphantium.

28. Ignis gehennæ quis. ℓ *Quis poterit habitare de vobis cum igne deuorante? quis habitabit ex vobis cum ardoribus sempiternis?*] Exemplum proponit aliis, Iudæis nempe, & omnibus populis supplicij, quod ab igne cælesti Assyriorum castris inflictum est, & excitare iubet memoriam ad sempiternum ignem, qui paratus est iis, qui Assyriorum mores, & vestigia sequuntur. Ac si dicat, Si quis miratur quàm breui ac miserè D Assyriorum principes exciderint à bellica gloria, ab ornamentis, & opibus, ac tandem è vita, mirari desinat, & sibi iam metuat; cui iam, nisi alia sit vitæ ratio, sempiternus ignis paratus est. Dum autem ignem appellat *deuorantem*, vim illi inesse ad vrendum grauissimam ostendit; longè secus, atque illi, quo Assyrius exercitus combustus est. Dum ardorem appellat *sempiternum*, proponit aliam dissimilitudinem maximè notandam, nam ignis quo flagrarunt Assyrij, momento temporis euanuit. Neque sui aliquid reliquit præter mortua quædam, & frigida vestigia, nempe cineres è cadaueribus combustis. At alius ignis gehennalis, neque extinguitur vllo tempore, neque vim vnquam, aut omittit aut intermittit vrendi. E

29. ſ *Qui ambulat in iustitiis, & loquitur veritatem*, &c.] Vt *cap. 22.* diximus ad illud, *asportari te faciet*, quidam è Iudæis duce Sobna; cùm actum esse crederent de ciuitate, neque persuadere possent Ezechiæ Regi, se vt Assyriis dederet; consultum iri suæ incolumitati censuerunt, si ad Assyriorum castra, quæ propè aderant transfugerent, quare abducti sunt longè in hostilem regionem, sicut asportatur gallus gallinaceus, & illa passi, quæ verisimile est passuros fuisse illos, in quorum regione Assyriorum vires essent contritæ, aut certè, eodem quo

A Assyrij igne cælitus misso consumpti sunt. Excipio Sobnam, qui non ibi occisus, sed in regiones longinquas asportatus est. Videtur autem hoc loco propheta, exemplo eorum, qui ex ea ciuitate transfugæ durè mulctati sunt, indicare, quinam futuri sint, qui sempiterni ignis ardores effugient. Ac si dicat, Sicut iusti, Deóque fidentes liberati sunt ab Assyriorum igne, id est, exercitu, qui flammarum instar omnia vorabat, aut ab igne, quo Assyrij perierunt, & habitarunt Deo fauente, in excelsis sacrorum munimentis: contrà increduli, aut nimiùm timidi in manus inimicorum se vltrò dederunt, atque ibi cum Assyriis experti sunt vltrices de cœlo flammas; sic qui in iustitiis ambulauerint, & locuti fuerint veritatem, &c. ab igne in æternum deuorante liberabuntur; qui secus vixerint, sicut Iudæorum alij Assyrio; sic illi gehennali incendio comburentur.

ᵗ *Qui obturat aures suas, ne audiat sanguinem.*] 30. Enumerat propheta alia, quæ ab ardoribus sempiternis eximunt. In *sanguine* communiter interpretes vim, & cædem intelligunt; & est in Scriptura frequens, vt constat. Sed in *sanguine* nonnunquam libido, aut carnis affectus designatur. Quare sæpe *caro* cum *sanguine* coniungitur. Et hoc posterius mihi maximè placet. Puto enim idem hic ab Isaia significari, dum ait obturandas esse aures, ne audiant sanguinem; quod à Christo postea *Matthæi 16. vers. 24.* cùm dixit. *Qui vult venire post me, abneget semetipsum.* Id est, ne audiat carnem, & sanguinem, id est, id quod despumat inordinatus æstus carnis, & sanguinis; *Audire* autem idem est quod *obedire*. Ille ergo, qui longè valere iubet carnis concupiscentiam, seu quod idem valet, voluntatem propriam, quæ vt ex Bernardo diximus *cap. 30. ad finem*, sempiternis ardoribus nutrimenta præbet, ille, inquam, æterni supplicij ardorem declinabit. In hunc sensum explicat Gregorius *lib. 9. Moral. cap. 26.* Vbi totum hunc locum ad mores accommodat: quem omnino vide, quia grauiter ab eo tractatur.

ˣ *Panis ei datus est; aqua eius fideles sunt.*] *Panis* 31. & *aqua* nomine ea intelliguntur omnia, quibus vita hominis continetur. Describitur autem modo cælestis patriæ fœlicitas, & vbertas, dum ea nunquam defutura traduntur, quorum inopiam maximè horrent homines. *Fidele* dicitur, id quod nunquam deficit, eo præsertim articulo, quando eius necessarius est vsus. Hæc verò dicendi forma maximè Iudæis explicat eorum fœlicitatem, qui aduersus carnem, & sanguinem aures obturarunt. Quia terra promissionis sæpe laborabat inopia panis; cùm enim eius solum non esset irriguum, de cœlo expectabat pluuiam, quam propter hominum peccata, Deus nonnunquam negabat; quare semper erant in perpetuo metu. Neque sine causa *aqua* in plurali numero *fideles* dicuntur, quia duæ præsertim pluuiæ Palæstinæ finibus necessariæ sunt: altera quæ ad satus est, & *temporanea* dicitur; altera quæ ad incrementa, & grana, quæ vocatur *serotina*; Vtraque fidelis futura dicitur, quia suis temporibus, nunquam deerit, atque ideo rei maximè optabilis neque abundantia aberit, neque metuetur inopia. Duæ in Palæstina pluuiæ.

ʸ *Regem in decore suo videbunt.*] Sunt qui hæc 32. de Ezechia victore, & pacificè regnante capiant; sed sanè frigidè. Quid enim tantum est virtutis præmium humanum Regem videre splendentem Regio cultu; præsertim cùm alij etiam non iusti

spectare

A spectare potuerint. Quare alij de Deo clarè viso à
Beatis ista capiunt, & verè: sed fortasse hic pro-
pheta de Christi gloria atque splendore loquitur,
sumpta occasione ab his, qui pacificè pacificum
regem, & triumphantem Ezechiam viderunt in Ie-
rusalem post Assyriorum cædem; quem tamen
prius squallidum, & mœrentem viderant scissis ve-
stibus, & inuolutum sacco, infrà *cap.* 37. Qui in
vtroque statu Christi typus fuit, qui post vitæ mor-
talis ærumnas, crucisque ignominiam gloriosus
postea in regno suo, & pacificè sedit. Et facit plu-
rimum contra illam de Ezechia sententiam, quod
statim sequitur. Quod quomodo ad humana com-
moda referri possit non video.

33. ᵃ *Cernent terram de longè.*] Oculi, qui Regem,
id est, Deum videbunt in decore suo, iidem terram
de longè cernent, aut quia re vera terra longè est
à beatorum sede, qui proximè dicuntur habitaturi
in excelsis, & in saxorum munimentis, id est, in
locis firmissimis, quæ nulla hostium vi expugnari;
nullo artificio tentari possunt; aut quia ea erit
cœlestis patriæ fœlicitas & amplitudo, vt terra,
quantumuis speciosa, & fœlix omnino sordeat,
aut instar obtineat puncti; id enim est aliquid de
longè cernere. Nam longè spectare videmur, illa
quæ despicimus, quasi ad nos iam nullo modo per-
tineant; & quæ à sublimi loco spectamus, licèt va-
stæ sint molis, exigua tamen nobis apparent. Qua-
C re homines formicis videntur æquales, & vrbes
formicarum nidis, vt ridiculè in suo Icaro Me-
nippo Lucianus: Et grauiter ac seriò, longéque
elegantius Chrysostomus *Tom. 5. hom. 15 ad populu.*

34. ᵃ ᵃ *Cor tuum meditabitur timorem.*] Hanc puto
esse conclusionem, & epiphonema dictorum; qua-
si moneat propheta, si velimus effugere sempiter-
nos ardores, & Deum in suo decore gloriosum
videre, timendum nobis esse Deum, contrà quàm
fecit impius, & blasphemus Senacherib, & alij
Iudæorum, qui contra propheticam vocem timen-
das esse censuerant Assyriorum minas. Porrò *timor*
in scriptura, obseruantiam, & reuerentiam valet.
Vide, an *timor* sumi possit hîc pro Deo, sicut *Genes.*
31. *vers.* 42. *Nisi Deus patris mei Abraham, & timor*
D *Isaac affuisset mihi.* Et *vers.* 53. *Iurauit Iacob per ti-*
morem patris sui Isaac. Vide quæ diximus ad illud
cap. 8. *Ipse pauor vester.* Quod si ita est, sensus est
elegans, & facilis. Meditetur cor tuum Deum, si
Regem in decore suo videre vis, nam, qui alia me-
ditantur, sapientiámque sibi arrogant, & venditant
in populis, alibi sunt. Vnde commodè statim sub-
ditur, *vbi est literatus?* Sed prior expositio magis
sequentia cum superioribus contexit.

35. ᵇ ᵇ *Vbi est literatus? Vbi legis verba ponderans?*
Vbi est doctor paruulorum?] Hæc credo includi de-
bere parenthesi, referrique præsertim ad Sobnam,
qui cùm contraria suasisset, nimirum timendum
esse Assyrium, & eius potestati tradendam Ieru-
salem, ipse periit, & cum illo plures alij, vt dixi-
E mus; nam eorum, de quibus agit hîc propheta, sa-
pientiam esse vanam, & futilem, indicat Paulus
1. *Corinth.* 1. *vers.* 20. qui cùm adduxisset illud Isaiæ
cap 9. *Perdam sapientiam sapientium, & prudentiam*
prudentium reprobabo: subiecit in eandem senten-
tiam locum istum, aut ad eum saltem allusit, *Vbi sa-*
piens? vbi scriba? vbi conquisitor huius sæculi?

36. ᶜ ᶜ Pro *doctore paruulorum.* Hebraicè est, ספר
מגדלים *sopher migdalim*, quod Pagninus, & Vata-
blus vertunt, *numeratorem turrium*: Et fauet valde
nostræ sententiæ; nam sapientes illi stulti in huma-

nis potiùs viribus, & vrbis propugnaculis spem li-
bertatis constituebant, quam in Dei auxiliatis pro-
uidentia. Quare explorabant murorum firmitatem,
numerabant turres, vim, & numerum ciuium re-
cognoscebant, & inferebant tandem, contra Assy-
riorum tot, ac tam instructas copias, in ciuitate
parum esse præsidij. Sed hi qui rationes has huma-
nas secum meditati, è re Iudaica statuebant dedi-
tionem fieri ciuitatis, Deo, hominibúsque inuisi
perierunt: cùm tamen alij, qui Deo rem totam
commiserunt, non solùm incolumes, sed & magis
locupletati, atque ornati remanserint. Vt autem
insolentes illi, & opinione sua sapientissimi perie-
B runt, aut cum Assyriis ab Angelo prope Ierusalem,
aut inde procul apud Assyrios in exilio, neque in
Ierusalem iam pacatam, atque triumphantem ad- Sapientes huius sæculi quis maneat exitus.
missi sunt; sic insolentes, quique neque Deo fidunt,
neque illius mandatis obsequuntur, nunquam cœ-
lesti patria fruentur, cuius typus est Ierusalem. Et
ideo dicitur. *Vbi est literatus?* Nempe aut mortuus,
aut exul, aut vbi vbi est omnino miser. Sic de his
qui vana sapientia inflati sunt, & humana ratione
res, & suas, & publicas moderantur, quæri potest,
vbi est literatus, &c. Cui in promptu responsio est.
Vbi Regem in suo decore nunquam videbunt, à
cœlesti patria in æternum exules.

Si hæc absque interrogatione legas, quod non 37.
improbat Hugo, videtur esse quædam cœlestis bea-
titudinis commendatio, vbi cum Rege, id est, cum
Deo in decore literati viuunt, & qui legis ponde-
rant verba: cùm alibi sint ignorantes, & stolidi, &
obscura lingua, de qua statim. Sed contra facit in
omnibus codicibus consentiens notatio, & locus
Pauli suprà, qui in his sapientibus, nihil agnoscit
pulchrum, atque laudabile.

ᵈ ᵈ *Populum impudentem non videbis, populum* 38.
alti sermonis.] Hæc quidam temporibus accommo-
dant Ezechiæ, futurúmque dicunt, vt nunquam
in Ierusalem ingrediantur Assyrij, homines barba-
ri sermonis, quales Iudæi censebant omnes, qui
lingua vterentur non Hebraica. Ita Assyrij & Ægy-
ptij vocati sunt illi, *Ierem.* 5. *vers.* 15. *Ecce ego addu-*
cam super vos Gentem, cuius ignorabis linguam, nec
intelliges quid loquatur. Hi *Psal.* 113. *vers.* 16. *Domus*
Iacob de populo barbaro. Sed consequenter ad illa,
quæ suprà diximus, & magis ad consequentia con-
sentaneè de beatorum patria hæc sunt intelligenda.
Vbi neque obscuram, aut barbaram linguam fu-
turam esse dicit, neque vanos sonitus, & inflatos
spiritus eorum, in quibus nulla est, nisi simulata
sapientia. Olim in plerisque codicibus legebamus,
Populum imprudentē. Nunc in Bibliis à Sixto corre-
ctis *impudentem* legimus, magis quàm antè signifi-
cantet. Nam re vera illi ab ingenuo pudore, quàm
longissimè absunt, qui cùm sint rerum omnium
ignari, aut quibus aliquarum rerum sit pertenuis,
atque obscura notitia, altè de se cogitant, & quod
modestum & verecundum nullo modo decet, su-
perbè loquuntur. Hoc ergo molestum, ac putidum
hominum genus longè à se amandat beatorum se-
des. Hæc si ad Senacherib referas, qui verè impu-
dens fuit, & alti sermonis, vt constat infrà *cap.* 36.
& 37. quique Ierusalem non est ingressus, memi-
neris oportet, vt Ierusalem typus est patriæ cæle-
stis, sic Senacherib insolentem priùs, deinde ad ex-
tremam fortunam, & ignominiam abiectum, dam-
natorum esse symbolum. Quare hæc tandem, vt-
cumque capias, à terrenis enentibus ad altiora con-
silia excitanda sunt.

39. e e *Respice Sion ciuitatem solemnitatis nostræ.*] Modus hic loquendi planè persuadet sermonem esse de cœlesti Ierusalem, nam respicere iubetur Sion ciuitatem solemnitatis, aliquid nimirum aliud à se, id est, veram Ierusalem, cuius in se obscurè vmbram continet. Indicat autem magnus propheta veram solemnitatem, & lætitiam non à terrena Ierusalem, sed à cœlesti spectari oportere. Et quidem ita faciunt, qui verè Solymitani sunt, id est, qui vitam ita ducunt vt in ea appareat aliquid cœlestibus simile, aut cœlo dignum; quales religiosi sunt, si modò sui instituti memores, & tanto nomine non indigni. Hi sæpe audiunt propheticum istud. *Respice Sion ciuitatem solemnitatis nostræ.* Inde gaudium spera, sic ardua sectare, arctam tene viam, Christi crucem amplectere.

40. f f *Oculi tui videbunt Ierusalem habitationem opulentam: Tabernaculum quod nequaquam transferri poterit, nec auferentur claui eius in sempiternum.*] Hæc mihi omnino probant sermonem hîc esse de cœlesti Ierusalem, cuius vmbra fuit Ierusalem terrestris iam ab hoste libera, iam Assyriorum spoliis locupletata. Nam plci aque eorum, quæ subiiciuntur, in Ierusale[illegible]cestrem conuenire non possunt; nempe quòd inde tabernaculum in æternum transferendum non sit, imò neque transferri possit, cùm non multis post annis euersum fuerit, claui refixi, & rupti funiculi. Vt eadem vsus metaphora plorabat Ieremias *Thren.2.vers.6. Dissipauit quasi hortum tentorium suum; demolitus est tabernaculum suum.* Hanc eandem metaphoram elegantissimè iterum adhibet Isaias infrà *cap.54.* Videtur autem hoc loco in tabernaculo, quod illis distinetur funibus, qui nunquam rumpentur, & illis firmatur clauis, qui nunquam reuellentur, ostendere voluisse Isaias cœlestem beatitudinem non esse illi similem, quæ stultis hominibus beatitudo esse existimatur: cùm tamen illa si cætera adessent, non possit esse non instabilis, ac momentanea, quæ tabernaculis vnius noctis, quibus viatores seu pastores vtuntur, comparantur suprà *cap. 24. vers. 20. Auferetur, quasi tabernaculum vnius noctis,* & *cap.38. vers. 12. Generatio mea ablata est, quasi tabernaculum pastorum.*

41. g g *Quia solummodo ibi magnificus est Dominus noster.*] Ratio ostenditur cur æternum futurum sit illud cæleste tabernaculum, quia in eo vnus est magnificus, &, vt statim subditur, vnus iudex, vnus legislator, vnus Rex, nempe Deus: cui cælestes ciues ita subsunt, vt illorum nemo contrà aut velit, aut sentiat. Longè secus atque in terrena Ierusalem, in qua multi magnifici esse volunt, aliísque præscribunt tanquam doctores populi, seu, vt nuper vocati sunt à propheta, doctores paruulorum, contra regum, imo contra diuinum decretum, quid facto opus esse definiant. Huc videtur allusisse Christus, aut certè huc facit illud Christi *Lucæ cap. 11. vers. 17. Omne regnum in se diuisum desolabitur.*

Cælestis patriæ pax, & felicitas.

42. h h *Locus fluuiorum riui latissimi, & patentes; non transibit per eum nauis remigum.*] Hæc nullo modo conueniunt in Ierusalem, quæ his riuis non abundat, sed in eam ciuitatem, quam fluminis impetus lætificat. Videtur autem spectasse propheta ad aquas angustas, quas, cùm rumor de Assyriorum aduentu increbuisset, Ezechias induxit in Ierusalem *Eccl. 48. vers.19. Ezechias muniuit ciuitatem suam, & induxit in medium ipsius aquam; & fodit ferro rupem, & ædificauit ad aquam puteum.* De quibus etiam 4.*Reg.*20.*v.*20. Acsi dicat, Erit in cælesti Ierusalem, non vt in terrestri, in qua angusta est aqua, locus vbi sit fluuius, ex quo in omnem partem riui, quàm latissimè pateant. Allusum credo ad paradisum, in cuius medio fons erat, qui deinde in quatuor diuidebatur flumina. *Genes.* 1. Quare in Ierusalem cælesti non erunt aquæ angustæ, atque infideles, sicut in terrestri, sed copiosæ, & fideles, vt paulò antè diximus. De quibus *Apoc.21. Et ostendit mihi fluuium aquæ viuæ splendidum tanquam crystallum, procedentem de sede Dei & Agni.*

Cùm autem flumina plurimas habeant commoditates, vt docet Nilus, à quo Ægyptus habet, vt fœcunda omnino, & habitabilis sit, tamen illud afferunt interdum incommodi, quòd hostium classis ad vrbes appulsa per fluminis alueum pacem turbat ciuitatum, & agros populatur, & vastat. 43.
Quare, vt significet propheta vim omnem, atque impetum hostilem longè futurum ab illa pacatissima Ierusalem, quæ verè *visio pacis* appellari potest, ait fluuium illum cælestem nullo tentandum remige, nulla trieride fore sulcandum. Aut certè tam latis spatiis fluuium esse diffundendum, tantam futuram esse gurgitis altitudinem, vt trieris illi se committere non audeat. Quemadmodum neque modò trierides, id est, naues longæ, quæ remis aguntur, quas vulgo *Galeras* dicimus, traiicere audent profunditatem, & vastitatem Oceani. Hæ commodæ videntur esse causæ, cur nauis remigium transitura non sit per fluuium illum. Sed quando res est obscura, addam tertiam, quæ non minùs alicui videbitur idonea. Ideo instituta nauigatio est, vt comportentur ea, quæ ad hominum vsus necessaria sunt. Nam cùm non omnes regiones rebus abundent omnibus, imò cum nulla sic vsque adeò fortunata prouincia, quæ sibipsi sufficiat, cogitur nauium, remigúmque ministerio aliunde accersere emendicatas opes: sed quia felix illa regio, quam obeunt, & lætificant riui illi patentes, atque latissimi, commodis abundat omnibus, non desiderat trierides ac remiges, quorũ opera ad beatorum ciuium vsum necessaria comportet.

i i *Dominus enim iudex noster: Dominus legifer noster; Dominus Rex noster.*] Rationem reddit cur tuta, & pacata, & omni commoditate affluens, futura sit Ierusalem cælestis, quia non ibi principes insipientes, & arrogantes, sicut in terrestri sub Ezechia Sobna, & alij eiusdem consilij principes ciuitatem illam moderabantur, sed vnus erit iudex, vnus legifer Deus, cuius consilia, atque potentiam nulla vis hostium conuellet, nulla calliditas eludet. Illud verò *ipse saluabit nos*, significat æternam futuram esse salutem. Nam saluatores alij Moyses, Iosue, Iephthe, Samson, &c. sic saluarunt Dei populum ab hostili ferro, vt non multò pòst in eandem, aut etiam grauiorem incurrerit seruitutem; sed Deus qui legislator, & iudex futurus dicitur, sicut ipse per se, non per alios iudices, aut reges in cœlo præerit, sic per se non per saluatores alios beatorum cœtus liberabit, illísque salutem conseruabit sempiternam. 44.

Hæc aliqui non ad beatitudinem referunt, sed ad Ecclesiam, cui Dominus præerit legislator, & iudex; quæ nunquam dissipabitur: in qua fluuius erit, à quo abundantissimè rigentur omnia, qui à Domin[illegible]grediuntur. Et in his est Hieronymus, qui in eam explicationem multa adducit, sed quam d[illegible]orum patria sententiam adduximus, plures a[illegible]amplectuntur: Tum quia id totum in cælestem beatitudinem bellè quadrat, tum etiam quia si de pœnis inferorum superiora dicuntur, magis conse- 45.

queus

quens est, vt de oppositis, id est, de remuneratione A bonorum hic sermo fiar.

46. k k *Laxati sunt funiculi tui, & non praualebunt: sic erit malus tuus, vt dilatare signum non queas. Tunc diuidentur spolia*, &c.] Iam propheta vaticinium refert ad intercisa, id est, ad euentum Ierusalem sub obsidione Senacherib, & persequitur metaphoram tabernaculi, cui compararat cælestem Ierusalem, cuius claui non reuellendi, & funiculi in sempiternum dicuntur non esse laxandi. Ait ergo Ierusalem terrestrem, quo tempore illi præfuit Ezechias, in eum statum redigendam ab Assyriis vt laxentur funes, quibus distinebantur tabernaculi vela (id est concutiantur ciuium animi, & abiecta libertatis spe de deditione cogitent) non tamen distractis ciuium studiis nutante republica. sicut nutare B tentorium solet, laxatis funibus, hostes prænalebunt partim concisi, partim fugati à vindice angelo. Sic autem malus, id est, lignum medium, seu statumen, quod tabernaculum sustentat, & munit, parum firmatus videbitur ab hoste concussus, vt in eo non putes signum posse constitui, quod in erecto ligno erigi solet, in procumbente autem, & inclinato non potest. *Dilatare* hoc loco idem est, atque *explicare*, quod est velorum, seu vexillorum proprium, aut certè ita proponi vt latè pateat, & longè ab aliis videri possit. Quo dicendi genere obscurè credo significari ciuitates omnes Iudææ capiendas ab Assyriis, vt constat statim *cap.* 36. Quare imminente hoste non habebit Ierusalem ciuitates, ad quas euocandas auxilij gratia signum C in malo tabernaculi, id est, in parte ciuitatis eminentissima proponat.

47. l l *Tunc diuidentur spolia prædarum multarum; claudi diripient rapinam.*] Cùm eò res Iudaica deducta sit vt laxari videantur funes, & cõuelli malus, id est, medium statumen tabernaculi, & nihil esse propius quàm vt omnino corruat: sic aderit Deus suis vt qui iam ad præsentem, & quasi iam ereptam prædam inhiabãt, prædæ sint aliis. Quos sic sternet A Deus, vt sine metu ad nudata castra prædandi gratia concurrant claudi, qui ægros, & titubantes gressus efferre priùs domo non poterant. Quod ita accidit, vt habes infrà *cap.* 37. Tradunt autem Hebræi, vt diximus ad illud *cap.* 10. *Subtus gloria eius succensa ardebit.* cœlestem ignem consumpsisse quidem Assyriorum corpora, intactas tamen reliquisse vestes, & ornamenta alia, vt illis integris vterẽtur Iudæi. Porrò illud, *Claudi diripient rapinas*, prouerbialem habet speciem; qua significatur faci- Prouerbiũ.
lis victoria, & sine metu pugna. Qua videntur vsi Iebusæi cùm dixerunt ad Dauid 2. *Reg. cap.* 5. *Non ingredieris huc, nisi abstuleris cæcos, & claudos.*

m m *Nec dicet vicinus, elangui.*] Heb. pro *vicino* 48.
שכן *sachen*, id est, *habitator*, seu *ciuis*: qua forma B apud Hispanos ciues, aut incolæ alicuius oppidi dicuntur, *Los vecinos.* Nullus autem erit tunc temporis, quem ad oblatam prædam retardet valetudo, qui languorem causetur, quominus quamprimum prædaturus exiliat.

n n *Populus qui habitat in ea, auferetur ab eo iniquitas.*] Frequens est in scriptura vt *iniquitas, impietas*, & similia sumantur pro inflicto iniquitati supplicio, nempe pro sordibus, exilio, ægritudine, paupertate, & similibus. Eo igitur die, inquit Dominus, à populo quondam mœsto, & sordido, in quem statum superioris ætatis peccata deduxerant, auferetur iniquitas, id est, incipiet vti prospera atque pacata fortuna. Porrò hoc loco populus in nominatiuo absolutè ponitur, sicut aliis in locis sæpe, C vt docuimus ad illud Zachariæ *cap.* 7. *Numquid ieiunium ieiunastis mihi.* & *cap.* 11. *num.* 16. Illud autem *ab eo* Hebræorum more redundat. 49. Nominatiuus absolutè positus.

Hæc postrema, quæ de Ierusalem terrestri intel- 50.
ligenda diximus, quidam conferunt ad Ecclesiæ tempus, quæ concutietur quidem, & premetur, non tamen euelletur, aut opprimetur. Quod ego quoque libens amplector. Puto tamen aptari historicè posse ad tempus Senacherib, deinde allegoricè ad tempus Ecclesiæ.

Argumentum trigesimi quarti capitis Isaiæ.

Ad exemplum Assyriorum Regis Senacherib, cuius potentiam duro, insperatóque supplicio Dominus compressit, hortatur propheta populos omnes, vt ex alieno discant periculo, quid suo capiti timere debeant, si iisdem se peccatis implicuerint; quæ Assyriis dirum illud exitium inuexerunt. Cùm verò Idumæi, sicut eorum pater Esau, impiorum typus, & imago sint, & ipsi præterea peccatorum sordibus inquinatissimi; ad illos maximam duri huius vaticinij partem intorquet. Quorum stragem ad finem vsque capitis, ita persequitur eleganter, atque copiosè, vt nihil ibi desiderare possit eloquentia profana: nihil non admirari prudens, & attentus lector.

CAPVT XXXIV.

1 *ACCEDITE gentes, & audite, & populi attendite: audiat terra, & plenitudo eius, orbis & omne germen eius.*

2 *Quia*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 AVDISTIS quàm seuero insperatoque supplicio concisæ fuerint Assyriorum vires, ex his discite quid sperare possint, qui eisdem sese implicuere flagitiis. Accedite ergo, & aures adhibete attentas, & dociles, omnes Gentes; audite populi vbicumque locorum agitis: audiat terra,

& quic

& quicquid eius fluus, & spatia complet; audiat orbis, & quæcumque in eo germinant, & viuunt.

2 Quoniam eodem modo indignabitur Dominus in omnes Gentes, quæ Assyriorum consilia, & mores imitantur; & super illorum militiam nihilo mitior accendetur furor. Interfecit Assyrios Dominus, & ad internecionem vsque deleuit, vt audistis; quorum inhumata cadauera fœdè, atque ignominiosè extabuerunt.

3 Sic etiam, qui è populis, & Gentibus Assyriam expresserint arrogantiam, occidentur à Domino, eorúmque proiicientur insepulta cadauera. Ex quibus teterrimus erumpet fœtor: qui halitu suo pestilenti, & graui cuncta contaminet. Occisorum autem sanguinis, ea erit copia: vt ex eorum tabe, fredóque contactu sua quoque montibus adueniat tabes.

4 Tunc verò vsque adeò omnia turbata confundentur, & specie erunt vsque adeò miserabili, ac tristi, vt quæ splendori solent esse mundo, & hominibus voluptati, ac gaudio: illa è mundo, cœlóque sublata videantur. Obscurabitur enim illustris cœlorum ornatus, atque militia, ipsis ad libri similitudinem ita complicatis, vt nullus in eis splendor, nullum lumen appareat: defluentibus è cœlo syderibus, non secus atque sub autumnum è ficu ac vite, perflante vento, decidunt frondes.

5 Id verò in cœlo iam decretum est, quod adeò certum erit, & ratum, vt gladius, qui cædem minatur peccatoribus, imbutus iam eorum sanguine existimari possit. Ecce iam in Idumæos gladius vibrabitur, vibrabitur, inquam, ad iudicium, atque vindictam populi, quem ego iam cædi destinaui.

6 Videre iam videor Domini gladium stillantem sanguine, & aruina incrassatum pingui: aruina inquam, & sanguine agnorum, hircorum: & arietum, quibus crassus est adeps, & medulla piuguis. Sic enim in nobilissima Idumæorum ciuitate Bosra, & in tota Idumæa omnium ordinum grassabitur cædes, sicut ad altaria congregantur, & mactantur victimæ.

7 Neque tantùm ignobilis, atque infirma Idumæorum turba, quam arietum, & agnorum mitis, & imbellis natura significat, gladio cadet, sed etiam qui in ipsis fortes sunt, magísque ad resistendum parati; quíque spiritus habent sic efferatos, & indomitos, sicut Rhinocerotes, & tauri. Quorum sanguine exundabit terra, & adipe, atque omento replebitur.

8 Quia tempus aderit, cùm Deus ab Idumæorum iniuriis vlciscatur Sion, ínque ipsorum referat caput; quod in Sionem priùs moliti sunt mali.

9 Torrentes enim qui vberes, & lætos reddebant Idumæorum agros; in picem conuertentur; & humus irrigua in sulphuream glebam. Regio

2 *Quia indignatio Domini super omnes gentes, & furor super vniuersam militiam eorum. Interfecit eos, & dedit eos in occisionem.*

3 *Interfecti eorum proiicientur, & de cadaueribus eorum ascendet fœtor.* [h] *Tabescent montes à sanguine eorum.*

4 [e] *Et tabescet omnis militia cælorum,* [f] *& complicabuntur sicut liber cæli:* [e] *& omnis militia eorum defluet, sicut defluit folium de vinea, & de ficu.*

5 [f] *Quoniam inebriatus est in cælo gladius meus.* [g] *Ecce super Idumæam descendet, & super populum interfectionis meæ ad iudicium.*

6 [h] *Gladius Domini repletus est sanguine, incrassatus est adipe de sanguine agnorum & hircorum, de sanguine medullatorum arietum.* [i] *Victima enim Domini in Bosra, & interfectio magna in terra Edom.*

7 [k] *Et descendent vnicornes cum eis, & tauri cum potentibus. Inebriabitur terra eorum sanguine, & humus eorum adipe pinguium:*

8 *Quia dies vltionis Domini,* [l m] *annus retributionum iudicij Sion.*

9 [n] *Et conuertentur torrentes eius in picem, & humus eius in sulphur: & erit terra eius in picem ardentem.*

denique tota, quasi picea foret, atque incendiaria materia, flammam concipiet.

10 *Nocte, & die* [*] *non extinguetur: In sempiternum ascendet fumus eius: à generatione in generationem desolabitur; in secula seculorum non erit transiens per eam.*

10 Neque vllum erit tempus, in quo sulphureum illud incendium extinguatur, aut fumus ex eo non erumpat. Prouincia denique sic ab illo deformabitur, atque exuretur igne, vt nunquam reuiuiscat; neque ab vllo hominum frequentetur, aut habitetur ampliùs.

11 [p] *Et possidebunt illam onocrotalus, & ericius: ibis, & coruus habitabunt in ea.* [q] *Et extendetur super eam mensura, vt redigatur ad nihilum, & perpendiculum in desolationem.*

11 Hominum ergo loco truces succedent feræ, & pro eorum habitaculis sordida immanium belluarum latibula. Habitabunt enim in euersarum ciuitatum ruinis onocrotalus, & ericius, coruus, & ibis, & horribiles aliæ, atque infaustæ volucres. Denique Deus adhibito diligenti meritorum examine, quale esse amussis solet, & perpendiculum; ad desolationem vsque, & ad nihilum rediget florentẽ illam, & vberem regionem.

12 [t] *Nobiles eius non erunt ibi: regem potiùs inuocabunt, & omnes principes eius erunt in nihilum.* [r]

12 Nobiles, & Principes eadem auferet calamitas: neque Rex erit vllus ex eorum numero, qui in illa prouincia dominabantur, qui cum potestate sit. Quare illius cladis reliquiæ Regem optabunt, vltróque gubernaculum offerent deformatæ prouinciæ.

13 [s] *Et orientur in domibus eius spinæ, & vrticæ, & paliurus in munitionibus eius:* [t] *& erit cubile draconum, & pascua struthionum.*

13 In ædibus quondam magnificis, ac Regiis spinæ nascentur, & vrticæ; & munitiones luculentæ, & nobiles syluestri, atque aculeato horrescent paliuro: Denique Idumæa in serpentium cubile, & opportuna struthionum pascua conuertetur.

14 *Et occurrent dæmonia onocentauris, & pilosus clamabit alter ad alterum. Ibi cubauit lamia, & inuenit sibi requiem.*

14 Ibi concursabunt inter se ludibundi onocentauri, & dæmones: adhinniet ibi pilosus ad pilosum; ibi lamia sibi latibulum parabit, vbi securam habeat, & otiosam quietem.

15 *Ibi habuit foueam ericius, & enutriuit catulos, & circumfodit, & fouit in vmbra eius: illuc congregati sunt milui alter ad alterum.*

15 Ibi foueam sibi construet erinaceus, vbi catulos suos enitatur, & nutriat: circumfodiet, inquam, & parabit cauernam, in cuius vmbra catulos occultet, & foueat. Ibi denique milui frequentes errabunt, non vnus, aut alter seorsum, ac pauidè quasi in alieno, sed gregatim, ac liberè, tanquam in proprio domicilio.

16 [y] *Requirite diligenter in libro Domini, & legite:* [x] *vnum ex eis non defuit,* [y] *alter alterum non quæsiuit. quia quod ex ore meo procedit, ille mandauit,* [z] *& spiritus eius ipse congregauit ea.*

16 Seruate huius prophetiæ librum, qui non tam est meus quàm Domini, qui hæc ore meo vobis pronunciat: atque illum suo tempore consulite. Et inuenietis nulli horum verborum abfuisse pondus, & fidem: aut vllam immanium ferarum, seu infelicium volucrum, quæ in vestris finibus habitaturi dicuntur, in desertam illam regionem non irrepsisse. Alterum enim malum, ex his quæ nunc auditis, cùm vestros inuaserit fines, non requiret, aut abesse sentiet alterum, quod habet in hoc prophetico sermone sibi socium. Quia spiritus Domini, cuius hoc est oraculum, illa congregabit.

17 [aa] *Et ipse misit eis sortem, & manus eius diuisit eam illis in mensuram.* [bb] *Vsque in æternum possidebunt eam, in generatione, & generationem habitabunt in ea.*

17 Et quia in ea regione futurum est illorum malorum æternum domicilium, Dominus illis non tanquam hospitibus, & aduenis, sed tanquam ciuibus, atque incolis sortem distribuet, adhibitáque mensura, domum illis stabilem fabricabitur.

IN CAP.

IN CAPVT TRIGESIMVM QVARTVM COMMENTARIVS.

1.

ᵃ ACCEDITE *gentes, & audite*, &c.] Principium istud capitis obscurum est, neque facilè est statuere, quid spectet. Hieronymus hoc vaticinium esse putat de omnium gentium interitu,& de mundi consummatione: Cum eo sentiunt Haymo, Cyrillus, Procopius, Dionysius. Alij de Ierusalem accipiunt, in quibus est Hugo, Lyra,& Glossa. Mihi placet omnium maximè quod in priori explicatione docet Cyrillus, & Procopius tradit id aliis placuisse, neque displicet Adamo, hîc proposito supplicio,& Assyriorum, & quorundam qui ex Ierusalem propter metum ad illorum castra defecerunt, deterreri omnes gentes, & populos à peccando,sed præcipuè Idumæos, qui contra Ierusalem sæpe,nouissimè verò cum Babyloniis conspirarunt, quando funditus euersa fuit. Quod longè ante Isaiam oculis propheticis intuebatur Dauid *Psal.136.* cùm dixit. *Memor esto Domine filiorum Edom in die Ierusalem: qui dicunt Exinanite*,&c. Videntur autem Idumæi pro peccatoribus sumi,sicut eorum parens Esau,qui, & Edom, reproborum etiam symbolum est. Quòd verò ad omnes pertineat prophetiæ minæ, multa declarant; Primùm,quia Gentes vocantur, & populi, & omnis terræ plenitudo. quæ aliquid omnino indicant præter Idumæam. Plagæ verò, quas gentibus nimirum, quæ Assyrios mores imitantur, minatur Isaias,similes futuras his, quæ Assyriis inflicta sunt incommoda,satis indicant,quæ sequuntur. Quibus explicandis supersedeo,quia obscura non sunt. Adhibet autem præteritum pro futuro,suo, id est,prophetico more.

2. ᵇ *Tabescent montes à sanguine eorum.*] Verbum Hebraicum מס *mas*, generaliter significat *dissolui*, *liquefieri*, *ac perire*, qua ratione rerum natura fert, vt aliquid pereat. Vt ager, cùm imbre deficiente, sterilis,& macer est;aut herba cùm arescit; vir fortis cùm metu, plagáve percussus despondet animum; & quod solidum est tabe, ac tinea putrescit, aut corrumpitur: aut exercitus turbatur, & funditur, aut cùm id, quod grati odoris est, iam situ aut aliqua admixtione viciatur & fœtet. *Tabescere* igitur *montes* est hoc loco, aut mortuorum sanguine vri, & arescere montium herbas, quæ ipsorum splendor,& ornamenta sunt,vt explicat Hugo, aut easdem herbas corruptas sanguine eximij quondam odoris grauem postea,atque inamœnum aspiraturas halitum:ita vt occisorum cruore, & cadauerum sanie montes antea speciosi aspectu fœdi sint,& pœdore horridi. Alij sensu magis hyperbolico interpretantur tantam futuram esse vim cruoris, qui ex interfectis effundetur, vt montes tabescant, & soluantur non aliter,atque aquis ex imbre copioso torrentibus exedi solent montium latera, nudarique terramolli ac pingui, quæ montium viriditatem,& speciem alit,atque sustentat. Aut certè terram, quæ est in montibus, quæ dum sicca est, duritiem habet, sanguine ita humectatum, atque solutum iri,vt ex ea non aliter lutum fiat à sangui-

Tabescere quid.

A ne, quàm ab aqua. Neque duæ istæ explicationes difficiles sunt, quibus fauet illud *Psal.95. Montes sicut cera fluxerunt*: neque enim cera aliter fluit, quàm liquefacta.

Sed fortè non abs re sumes hîc allegoricè *montes* pro principibus, quod sæpe facit Scriptura. Vide quæ diximus ad illud Zachariæ *cap.4.vers.7. Quid tu mons magne*, quo sensu dixit Michæas *cap.1. Montes consumentur subtus eum.* Vbi Hebr. est verbum idem מס *mas*. Tunc verò sensus erit accommodatus proximè præcedentibus: Dixerat enim, *à cadaueribus eorum ascendet fœtor*, nunc significat principes etiam, lautos viros, ab hac plaga siue ab his sordibus, & sanie immunes non esse futuros. Nam sicut alia ignobilis occisorum turba proie-

B cta est, id est, non humata, sed sepultura asini sepulta, sic ipsi quoque principes insepulti putrescent, grauique halitu regionem inficient. Iuxta hanc explicationem illud *eorum* adhibitum est pro *suo*, quia pronomen illud affixum apud Hebræos reciprocum etiam est. Neque raro cùm reciprocum sit, simpliciter tamen redditur à Vulgato, vt alibi à nobis ostensum est. Ac si dicas,tabescent principes in suo sanguine volutati. 3.

ᶜ *Et tabescet omnis militia cœlorum, & complicabuntur sicut liber cœli, & omnis militia eorum defluet.*] Hunc locum expressit Ioannes *Apoc. cap. 6.* verbis parum mutatis. *Sol factus est niger tanquam saccus cilicinus, & luna tota facta est sicut sanguis, & stella de cœlo ceciderunt super terram, sicut ficus amittit grossos suos, cum à vento magno mouetur, & cœlum recessit sicut liber inuolutus.* Quem locum plerique 4.

C de iudicio interpretantur extremo. Neque leue argumentum hoc est, vt existimemus hæc quoque de extremo iudicio esse intelligenda, vt Hieronymus putat, quod etiam mihi non improbatur. Veruntamen non puto recedendum à priori sententia: nam, vt constat, in huiusmodi allusionibus non semper seruatur historicus sensus, sed expectatur accommodata quædam similitudo. Deinde non omnes locum illum Apocal. de extremo sæculorum articulo interpretantur. Nam Aureolus & Lyra signa illa ad extremam Ecclesiæ persecutionem, quæ facta est sub Diocletiano, & Maximiano referunt. Ambrosius & Rupertus ad exitium Iudaici populi per Vespasianum. Alij verò hæc signa metaphoricè exponunt, putántque illis significari ca-

D lamitatem magnam, & insignem rerum mutationem. Ita Victorinus, Andreas, Primasius, Haymo, Beda, Dionysius, & alij; sed de hoc loco Apocal. nihil hic disputo, quia fortasse alia ratio est.

Quare ego existimo his verbis ab Isaia figuratè magnam cladem, angorem,& perturbationem animorum significari; quod in loco Apocal. loco hoie nostro affini videntur intellexisse auctores nuper citati. Certè de vastitate aliqua exponunt, non de iudicio S. Thom. Hugo, Vatablus, Lyra, Pintus, Burgensis, Montanus. Et quidem hyperbolicè eiusmodi verbis explicari ærumnosum statum, & mœrentem spiritum in omni ferme idiomate 5.

Cœlorum astrorúmque recessu, aut obscuritate magna significatur calamitas.

vsitatum est. Hispanus infelicis hominis sortem sic explicat, *no amanoçe en su casa, o, no sale en su casa el sol.* Latinus *nubilum alicui esse cælum*, aut *obscurum ortum esse solem*, & eiusmodi alia. Sed hoc maximè vsitatum est in scriptura, quæ solis, astrorúmque recessu exprimere solet luctuosum euentum. Sic
Isaiæ 13. *cap.* 13. in excidio Babylonico iisdem propè verbis vsus est propheta. *Quoniam stellæ cæli non expandent lumen suum: obtenebratus est sol in ortu suo, & luna non splendebit in lumine suo.* Quæ verba de Babylonis strage exponunt S. Thom. Hieronymus, Haymo, Hugo, Foreirus, Adamus, & plures alij. Et Ie-
Ierem 4. remias *cap.* 4. de excidio Ierusalem. *Aspexi terram, & ecce vacua erat, & nihili, & cælos, & non erat lux*
Ioel. 2. *in eis.* Et de eadem Ierusalem Ioel *cap.* 2. *A facie eius contremuit terra, & moti sunt cæli, sol, & luna obtenebrati sunt, & stellæ retraxerunt splendorem suum.* Sed omnium maximè hanc expositionem confirmat
Ezech. 32. Ezechiel *cap.* 32. *vers.* 4. cùm agit de Ægypti clade. Vbi videtur hunc expressisse Isaiæ locum ab illis verbis, *interfecti eorum proiicientur.* Sic autem Ezechiel ad regem Ægypti. *Et proiiciam te in terram, super faciem agri abiiciam te, & habitare faciam super te omnia volatilia cæli, & saturabo de te bestias vniuersæ terræ, & dabo carnes tuas super montes, & implebo colles tuos sanie tua, & irrigabo terram fœtore sanguinis tui super montes, & valles implebuntur ex te. Et operiam cum extinctus fueris cælos, & nigrescere faciam stellas eius, solem nube tegam, & luna non dabit splendorem suum.* Quæ verba magnam afferunt lucem loco Isaiæ, quem nunc versamus.

6. Cur verò in magna calamitate, animorúmque consternatione, atque perturbatione sol obscurari dicatur, & stellæ cadere, seu nigrescere, ratio redditur ab auctoribus in Isaiam *cap.* 13. & in hunc locum à S. Thom. & à Theodoreto in Ieremiam *suprà*, cuius verba referam, quia aliorum sententiam, & pondus continent. Ait enim Theodoretus talia eis euenire solere, qui in mœrore, & luctu, aut in graui aliqua perturbatione sunt. *Quibus lux non videtur esse lux, nec dies videtur esse dies, nec dulcia habere dulcedinem, sed omnia mutantur eis in contrarium. Adeò enim doloris anxietas oculos obnubilat, vt serenum cælum tenebris offusum videatur, stabiles montes, collésque moueri.*

Qui ægro est animo omnia putat amara, & tristia.

7. [d] *Complicabuntur sicut liber cæli.*] Sicut cœlorum creatio per pellem, seu tabernaculum extensum significatur: sic eius obscuratio, quæ moralis quædam dissolutio est, per pellem, & volumen complicatum. De creatione est illud *Psalm.* 103. *Extendis cælum sicut pellem:* De obscuratione sunt loca nuper adducta. De forma libri, qua olim vtebantur Hebræi, egimus ad illud Zachariæ *cap.* 5. *Ecce volumen volans.* Est autem liber non qualis apud nos hodie ex multis paginis conglutinatis, aut assutis componitur, sed qui ex vna pagina longa, atque perpetua constat; quæ quia circum lignum, quasi circa axem instar telæ conuoluitur, ideo *volumen* appellatur. Si de extremo iudicio hæc intelligas, optime hæc explicat Adamus, & Pereira *in cap.* 6. *Apoca. num.* 148. Neque difficilis est explicatio in ea sententia, quam priùs amplexi sumus, de supplicio, excidióque populorum, qui vitam suam ad Assyriorum mores attemperauerint. S. Thom. & Lyra complicandum esse cœlum putant, quia Ethnici non iam amplius in cœli sideribus, tanquam in literis ibi descriptis legent, id est non cognoscent arte astronomica futuros rerum euentus: contra quos multa dicuntur ab Isaia infrà. Aut

Libri antiqui forma.

erunt ipsis cœli quasi complicati, quia non magis illis astrorum ordo, ac situs, euentus pro suo voto secundos, quos iam sibi ipsi spe, atque animo conceperant, præstabunt quasi omnino non essent. Ego iuxta suprà dicta, nihil hîc aliud indicari puto, quam solem, & astra, quorum pulcherrima species exhilarare solet mœrentium animos, præ nimio mœrore occultatum iri, quo sensu nuper explicuimus; ita vt non aliter afficiant, aut oblectent intuentium oculos, quam literæ, aut picturæ in obsignato libro, quæ etsi penicillo notatæ sint eleganti, clausæ tamen perinde omnino sunt, atque si scriptæ non fuissent.

[e] *Et omnis militia eorum defluet sicut defluit folium de vinea, & de ficu.*] Pro *militia*, Hebr. est צבא *tseba*, quam vocem Vulgatus *Genes.* 2. vertit *ornatum*. Est autem astrorum ordo in cœlo similis aciei, quam ex disciplina militari imperator instruxit. Nam vt illa pulchra est, & in ipso incessu apprimè elegans, sic astra numerosè disposita, & tota specie admodum illustria aciem quandam informant: Qualem intuebatur Balaam *Num.* 24. cùm dixit, *Quam pulchra tabernacula tua Iacob.* Adducit verò similitudinem vineæ, & ficus, quia duæ istæ plantæ familiares erant terræ promissionis. Sicut etiam Ioannes *Apoc.* 6. à ficu similitudinem produxit, & quod hic de foliis Isaias, Ioannes ibi de grossis expressit.

[f] *Quoniam inebriatus est in cælo gladius meus.*] 9.
Ebrietas in scriptura abundantiam designat, quare terra inebriata dicitur imbre, & furor sanguine. Eadem phrasi significatur hîc vindictæ magnitudo, quam Dominus de inimicis populis aliquando capiet. Quòd Dei gladius in cœlo inebriatus dicatur, id est tinctus, aut stillans sanguine, ab his, qui hæc de iudicio intelligunt, variæ afferuntur rationes: nobis explicata magis ratio est. Ostendit enim Dominus iam in cœlo hoc sibi esse decretum, rémque adeò fore certam, vt gladius iam inebriatus cruore existimari possit. Vtitur autem præterito pro futuro, vel prophetico more propter certitudinem, vel quia non diu supplicium differendum est.

Quidam ideo in cœlo inebriandum esse gladium existimant, quia Deus in dæmones, qui in aëreo cœlo sunt, furoris sui gladium distringet. Ita Hieronymus. Sed fortasse aliter explicari posset de Dæmonibus exturbatis de cœlo ad nostram sententiam accommodatè eo nimirum sensu, quo Iob *cap.* 4. *In angelis suis reperit prauitatem, quantò magis hi qui habitant domos luteas.* Et Petrus *epist.* 2. *cap.* 2. *Si enim Deus angelis peccantibus non pepercit, sed rudentibus inferni detractos in tartarum tradidit cruciandos, &c. magis autem eos qui post carnem in concupiscentia immunditiæ ambulant.* Quid enim mirum, cùm gladius Dei inebriatus sit in cœlo contra apostatas angelos, si idem inebrietur in terra aduersus illos, qui ab eo recesserunt. 10.

[g] *Ecce super Idumæam descendet.*] Quæ hactenus dicta sunt, vniuersaliter spectant ad omnes populos, quibus Dominus exitium minabatur proposito Assyriorum exemplo, de quorum clade suprà multa prædixerat; sed præcipuè agit cum Idumæis, quia hi contra Iudæos cum Babyloniis studia, atque arma coniunxere: contra quos ob eandem causam ab aliis etiam prophetis graues minæ propositæ sunt. A Dauid primùm *Psal.* 136. *Memor esto Domine filiorum Edom in die Ierusalem: Qui dicunt Exinanite, &c.* Agebat autem de Ierusalem à 11.

Babylo

Babyloniis excisa. Item ab Abdia, qui bonam prophetiæ partem contra Idumæos consumpsit: & à Ieremia *cap.* 49. ab Ezechiele *cap.* 25. Accedit quod cùm de prouinciis aliis fusiùs egerit, & tantùm de Idumæa breuissimè *c.* 21. quam ibi Dumá appellat, hic pluribus agit de Idumæa, ne prouincia Iudaico nomini ab incunabilis, imò ab vtero maximè infensa, aut prætermissa, aut leuiter perstricta videatur.

12. [h] *Gladius Domini repletus est sanguine, incrassatus est adipe de sanguine agnorum, & hircorum, & de sanguine medullatorum*, &c.] Egregia descriptio horribilis stragis, in qua nulli hominum ætati, aut ordini ab hoste parcitum est. Status verò hominum satis accómodatè significatur per agnos, hircos, & arietes medullatos. Vt autem in victimis immolantium cultri pleni sunt sanguine, & aruina pingui, non aliter diuinus gladius in populum dumitum, & infitmum bacchabitur, & stillabit sanguine, & incrassabitur adipe pinguissimi gregis.

13. [i] *Victima enim Domini in Bosra, & interfectio magna in terra Edom.*] Mihi dubium non est eandem sententiam per epexegesim explicari in vtroque hemistichio, quod cum epitasi fieri certum est. *Bosra* ciuitas est nobilis in Idumæa, à qua tota prouincia nomen accepit, quæ vt putat Hieronymus à murorum firmitate sic appellata est. Id enim significat בצר *batsar*. Sed meo iudicio deduci etiã posset à vinearum vbertate, siue à vindemia iuxta eiusdem radicis proprietatem, ad quam videtur Isaias respexisse *cap.* 63. *Quis est iste qui venit de Edom, tinctis vestibus de Bosra?* Et statim, *Torcular calcaui solus.* Item Abdias, & Ieremias *cap.* 49. cùm de Edom agunt, à vindemiatoribus comparationem sumunt, à re nimirum valde Idumæis familiari & celebri. Est autem vsitatum vt, quibus communis est proprietas nominis, etiam communitate conueniant. Quare apud Hispanos ciuitates quædam iuxta Hebraici siue Punici nominis originem *Medina* vocantur; aliæ *Alcaçar*, aliæ *Alcala*, quæ vox *turrim* Punicè sonat; aliæ *Nauas*, quæ *magalia* sunt, & *caula pastorum*. Quod etiam apud Latinos, & Græcos frequentissimum est; neque apud Hebræos desunt exempla. Apud quos ciuitates plurimæ, aut loca sunt, quibus communis proprietas commune etiam nomen attribuit, vt Carmelus, Bethlehem, Gabaa, Salem, Petra deserti, & complures aliæ. Cùm ergo *Bosra* aliquid sonet munitum, aut felix à vindemia, quæ cum aliis ciuitatibus communia sunt, nil mirum si ciuitates etiam aliæ appellentur *Bosra*. Fuit ergo eius nominis ciuitas in regione Moab *Ierem.* 48. fuit autem alia in tribu Manasse *Iosue* 21. fuit etiam in Idumæa, vt planum fit ex multis locis, in quibus aut cum Edum per epexegesim ponitur Bosra, vt hoc loco, & *Isaia* 63. & *Psalm.* 107. *Quis deducet me ad ciuitatem munitam? quis deducet me vsque in Idumaam? Ciuitas munita* idem est quod *Bosra*: Ponitur enim in scriptura sacra nominis notatio, & vis, pro ipso nomine, quomodo *pax* ponitur pro Ierusalem, *Psalm.* 75. *Et factus est in pace locus eius.* Et *Cant.* 8. *Ea qua habet populos*, pro Baalhamon. Quare idem est ac si diceretur, *Quis deducet me ad Bosram, Quis deducet me vsque in Idumaam?* Et sanè Bosra inter ciuitates Idumææ numeratur, vt *Ieremia* 49. & *Amos cap.* 5. Hæc ideo pluribus expliciui, quia cùm Hieronymus neget Bosram esse extra Regionem Moab, alias huius loci expositiones figuratas inducit.

Communis proprietas cómune nomen ciuitatibus dedit.

Bosra multiplex.

Psalm. 107.

Porrò hic accommodatè ad superiora *victima* pro cæde ponitur: quod alibi in scriptura sacra sæpe. Egerat enim de populis ad cædem destinatis sub metaphora agnorum, hircorum, & arietum; qui ad aram frequenter mactari solent.

[k] *Et descendent vnicornes: & tauri cum potentibus.*] Non solùm agni & arietes, id est, imbellis Idumæorum turba cadet, sed etiam qui in ipsis potentiores sunt & magis ad resistendum parati. Vbi obserua *taurorum*, atque *vnicornium* nomine significari robustos, ac potentes viribus; Eos verò, qui hoc loco dicuntur *potentes*, esse diuites, & inter alios dignitate, atque auctoritate principes. Quo genere loquendi nullus intelligitur immunis à communi plaga. Cadent enim cum humili, atque imbelli plebe robustissimi, & cum magnificis, & lautis, qui in deliciis enutriti sunt, tauri quoque, qui & fortes sunt, & assueti labori. Historici de vnicornibus multa dicunt, dubitántque an iidem sint, qui *Rhinocerotes*, quæ lõga quæstio est neque nostro instituto admodum importuna. Plinius *lib.* 8. *cap.* 20. & 21. rhinocerota distinctum facit à monocerote, siue vnicorni. Quidquid verò sit de hac siue distinctione, siue confusione nominis, seu naturæ, id certum est in scriptura eundem omnino esse, qui modò rhinoceros, modò monoceros, seu vnicornis appellatur, nam vbique dicitur ראם *reem*. An verò duo cornua rhinoceros habeat, vel vnum tantùm è naso pullulans, iuxta sui nominis rationem, disputari etiam solet. Cui disputationi occasionem dedit Martialis in Amphitheatro, *epig.* 22. Vbi duo videtur affigere cornua rhinoceroti. 14.

Vnicornis quis? & an idem qui Rhinoceros.

Namque grauem gemino cornu sic expulit vrsum,
Iactat vt impositas taurus ad astra pilas.

Sed meo iudicio etiamsi auctor is esset, à quo magnum aliquod pondus accederet, nihil tamen ex his verbis magnum colligitur in eam sententiam. Nam illud *gemino cornu* in tertio casu est potiùs, quàm in sexto, hoc sensu: Vrsus qui gemino taurorum cornui grauis est, sic fuit leuis vni rhinocerotis cornui, vt non aliter sursum iactaretur, quàm pila, id est, homo fœneus à tauro in aëre ventilari solet. Quòd autem rhinoceros vnum habeat cornu, docet Plinius suprà *cap.* 20. & nos ipsi vidimus in Hispania cum vno cornu, qui vulgi vocabulo à Gentibus, vnde aduectus fuerat imposito, *Bada* dicebatur. Cæterùm in scriptura rhinoceros, & taurus in fortissimarum rerum comparationem adducuntur; Rhinoceros quidem *Num. cap.* 23. *Deut.* 32. *Iob* 29. taurus autem *Psalm.* 21.

[l] *Annus retributionis iudicij Sion.*] Voces istæ *iudicium*, & *iudico* ambiguæ sunt, quæ modò fauorem, & absolutionem, modò odium, & condemnationem designant: sicut *vlciscor*, *visito*, & complura alia. Quare dubium est, an, quod hîc dicitur iudicium Sion, sit contra Ierusalem, aut certè in eius fauorem contra Idumæos, aut alias gentes, à quibus vexata, & oppugnata fuit. Cómunior interpretum sententia est iudicium hoc esse cõtra Sion, à qua Deus dicitur aliquádo pœnas sumpturus esse graues per Romanos. Ita putat Hieron. Cyrillus, S. Thom. Dionysius, Hugo, Adamus, Foreirus. Alij supplicium hoc pertinere potiùs existimant ad Idumæos, & Iudaici nominis inimicos, in quibus sunt Vatablus, Lyra, Montanus, Osorius, Chaldæus; Emanuel Sa dubius est, sicut etiam Hugo. Foreirus ideo non probat hanc sententiam, quia verbum ריב *rub* quod *iudicare*, seu *disceptare* valet, post se lamed non habet, probaturus vtique, vt ipse indicat, si habuisset: *quoniam lamed*, inquit, *fauorem ostendit.* Quòd si constet fauorem ab hoc 15.

verbo significari sine lamed, sine dubio nobiscum etiam sentiet Foreirus. At id vsque adeò frequens est in scriptura, vt mirer tantum virum in eam cogitationem venisse. Nam, vt omittam alios, in hoc propheta sæpe sine lamed רוב *rub in fauorem alicuius iudicare*, seu *certare* significat. *cap.* 1. *vers.* 17. vbi Vulgatus *defendite viduam*. Et *cap.* 51. *vers.* 22. vbi, *Deus tuus, qui pugnabit pro populo suo*, רוב *rub* est sine lamed. Et quidem Hebræorum magistri suæ linguæ non imperiti, in fauorem Sion interpretantur hoc iudicium. Accedit quòd hoc loco non videtur esse verbum רוב *rub* quod putabat Foreirus, sed nomen ריב *rib* quod *iudicium* significat, vt conuertit vulgatus, & communiter recentiores cum Rabbinis. Quod nomen præpositum habet lamed, quod nonnihil fauet huic coniecturæ.

16. Posterior hæc sententia mihi magis probatur, quia hæc satis cum rerum euentu congruunt, vt constat ex aliis prophetiis de Idumæa, quæ verbis non admodum diuersis instituuntur. Nam de igne quo prouincia illa côflagratura dicitur, dixit Amos *cap.* 1. & Abdias *vers.* 18. & pro *anno retributionis*, dixit idem *vers.* 15. *diem retributionis*, aut verba idem significantia. Quod hîc Isaias *à generatione in generationem desolabitur*, Ieremias eodem sensu cùm ageret de Idumæa *cap.* 49. *In solitudinem & in opprobrium, & in desertum & in maledictionem erit Bosra, & omnes ciuitates eius erunt in solitudines sempiternas.* Vbi notandum in opprobrium & maledictionem datum iri dici à Ieremia, ita vt vulgò prouerbiali specie dicatur, *contingat tibi quod Idumææ.* At prouerbia eiusmodi à magnis, & raris euentibus sumi solent; qualis est strages illa, quæ nunc ab Isaia describitur. Deinde, vt aliquid aduersum denuntietur contra Ierusalem, quod de Romanorũ, non de Assyriorum, aut Chaldæorum obsidione plerique intelligunt, non videtur satis opportunum: cùm instaret tam tempus Senacherib, & alia grauior ruina impenderet à Chaldæis, de quibus potiùs agendum videbatur. Neque illa ratio admodũ vrget, quæ illos videtur in eam sententiam induxisse, quòd in æternum duratura sit strages illa, qualis non fuit ea, quam intulere Chaldæi, cùm iterum reædificata, & habitata fuerit Ierusalem: nam *æternum* ex vsu scripturæ non semper dicitur, quod finem habiturum non est, sed quod diu duraturum, vt paulò antè diximus ad illud *cap.* 32. *Super speluncas vsque in æternum.* Iam ergo ad stragem Idumæorum veniamus.

17. m *Annus retributionum iudicij Sion.*] Annus hîc pro tempore sumitur. Ac si dicat, aderit tempus cùm Idumæi luant, quod Sioni priùs moliti sunt mali, id est, erit rerum vicissitudo, quæ à priori fortuna deiiciet Idumæos. Hispanus *venir le ha sudia.* Pro *iudicij*, Hebr. est לריב *larib* in datiuo, ex quo aliquid coniecturæ est vt intelligamus benignum esse vaticinium, potiùs quàm aduersum Sioni.

18. n *Et conuertentur torrentes eius in picem, & humus eius in sulphur: & erit terra eius in picem ardentem.*] Foreirus hæc refert ad Sion, quia non inuenit vocem aliam cui conuenire possit illud *eius* quod generis fœminini est. Sed miror hæc cogitasse Foreirum, cùm præcesserint Bosra, & terra Edom, quæ apud Hebræos fœminina sunt. Per *ignem* summum in homine cruciatum, & in aliis rebus summam vastitatem exprimimus: quia ille & cruciare diutiùs, & corrumpere alia, atque dissoluere solet vehementiùs. Quare cùm de Idumæorum strage vaticinatur, eos illi comparat materiæ, quæ & citiùs concipit flammam, & diutiùs conseruat: pici nimirum, & sulphuri. Sicut Abdias eosdem stipulæ similes esse dicit, quæ ad ignem comparata, nullam habet resistendi vim. Descriptio grauis est, & hyperbolica, neque intellectu difficilis. Videtur verò velle significare propheta talem futuram Idumæã, qualia in regionibus aliis loca quædam sunt, quæ Vulcania dicuntur: quæ in se cohibent, alúntque incendij materiam, bitumen nimirum incendiarium & sulphur, qualis est Væsuuius, aut Auernus in Italia, Ætna in Sicilia, & vltra Oceanum in orbe nuper aperto non pauca, quæ perpetuò flammas eructant, aut fumum. Et est, vt reor, allusum ad regionem vicinam Idumææ nempe Sodomam, quæ tale supplicium experta est, quale nunc ab Isaia describitur: & ad ipsam regionem, quæ bitumine abundat, à quo lacus Idumææ vicinus, vbi sita olim Sodoma, Asphaltites vocatur. Quod bitumen, nisi memoria fallit, ignem concipere audiui, sicut naphta solet, aut oleum medicum. Vbi verò *torrentium* meminit, allusisse videtur ad regionis naturam, quæ aquis abundat, & magna ex parte irrigua est.

Strages Idumææ.

19. Pro te morali obserua quę hominibus in deliciis sunt, eisdem postea dolori, atque supplicio futura. Torrentes Idumæis frugum abundantia, & vini, lætitiam atque intemperantiam præbuerunt, sed iidem postea in picem conuersi, & sulphur, exhalabunt odorem tetrum, & æterni ignis alimenta præbebunt.

Quæ hîc fuere voluptati, erunt deinde peccatori tormento.

20. o *Non extinguetur in sempiternum.*] Si allusio est ad Vulcanias fauces, aut ignis vomitoria, quæ, quia sulphur habent, aut alia ignis nutrimenta, perpetuò vomunt, aut ignem, aut fumum, non est explicatio difficilis: subauditur enim Hebræorum more nota similitudinis, hoc sensu. Erit Idumæa sicut regiones illæ, quæ, quia sulphure abundant, seu alia incendiaria materia, perpetuò ardent, aut fumant. Sed credo illud *in sempiternum*, nihil aliud sibi velle quàm regionem illam futuram esse desertam, & vastatam quàm diutissimè. Quod enim in æternum non fuerit, neque illa, neque Sion, de qua hunc locum plerique accipiunt, certum est. Porrò æternum in scriptura dici quod diuturnum est, iam antea probauimus: & in hoc capite iterum docet Isaias *vers.* 17.

21. p *Possidebunt eam Onocrotalus.*] Vsitatum est non solùm apud sacros, sed etiam apud profanos scriptores, vt in vastitate maxima ciuitatis domibus ferarum lustra, & hominibus feræ, eædémque maximè truces atque infaustæ succedant. De profanis Horatius *lib.* 3. *carm. Ode* 3.

Priami, Paridísque busto
Insultent armenta; & catulos feræ
Celent inulta.

Et de Plocensibus idem *in Epodo ode* 16.

Habitandáque fana
Apris relinquat, & edacibus lupis.

De sacris exempla plura sunt. Ieremias *Thren.* 5. vulpes fuisse plorat in euersæ Hierosolymæ ruinis. Idem de Babylonia docet Isaias suprà *cap.* 13. Vide quæ ibi diximus. Idem Ioannes *Apoc.* 18. & Sophonias *cap.* 2. & de Ierusalem Isaias *cap* 7. Quænam sint hæ feræ siue volucres, non constat inter autores, neque enim omnes, aut etiam iidem semper eodem modo transferunt. Vide quæ suprà diximus *cap.* 13.

22. q *Et extendetur super illam mensura, vt redigatur ad nihilum, & perpendiculum in desolationem.*] Com-

muniter interpretes dicunt fabros, & cæmentarios
vti funiculis, & aliis fabrilibus mensuris, ac regulis
non in construendo solùm, sed etiam in demo-
liendo, quia neque omnia destrui solent, neque eo-
dem modo. Quare funiculis vtuntur artifices, vt
explorent, quid rectum, firmum, aut ex arte sit; vt
illud relinquant: Quid verò ad ruinam pronum,
aut contra tectonicam disciplinam, vt illud de-
Thren. 2. moliantur. Quod sanè verisimile est *ex cap. 2. Thren.*
Cogitauit Dominus dissipare murum filiæ Sion; tetendit funiculum suum. Vbi id docent interpretes fere
4.Reg.21. omnes. Et *4. Reg. cap. 21. Extendam super Ierusalem
funiculum Samariæ, & pondus* (id est, perpendicu-
lum) *domus Achab*, id est, sicut euerti Samariam, sic
etiam euertam Ierusalem. Hæc mihi valde proba-
tur explicatio; Sed fortasse sensus erit non alienus B
ab instituto si metaphoricè regulam, mensuram, &
perpendiculum, pro accurato examine, & recto iu-
dicio sumas. Quæ metaphora neque dura est, ne-
que inusitata. Latini cùm aliquid attentè, atque
perfectè factum esse significant, hoc fere modo ex-
plicant; *ad amussim, ad regulam, ad lineam, ad perpendiculum, ad vnguem*; quia his instrumentis ex-
plorari solet, quid curuum sit, quid emineat, quid
hiet, quid minùs politum, aut æquatum sit. Iuxta
hunc loquendi modum credo indagari posse huius
loci sententiam, hanc verò esse puto, Deum expen-
surum esse, aut examinaturum, ad amussim, & regu-
lam, id est, attento, & magno iudicio Idumæorum
merita, non ad compensanda præmiis, quia non
tam præmij sunt, quàm supplicij digna: sed ad pœ- C
nis mulctanda. Id enim est *ad desolationem*, id est, vt
funditus deleatur: ita vt antiquæ molis nullum su-
persit vestigium. Pro *desolatione* Hebr. est תהו בהו
tohu bohu, quibus verbis Moyses vtitur *Genes.* 1. ad
esplicandum, qualis status fuerit terræ in principio
mundi; pro quibus vulgatus reddidit, *inanis, & vacua.* Significatur ergo expensis attentè, & accuratè
meritis Idumæorum recto Dei iudicio sic illorum
regionem esse vastandam, vt in ea spectare liceat
illam terræ speciem, quæ in principio fuit, quando
omnia obscura, deserta, & sine vlla hominum ha-
bitatione fuerunt.
23. [r] *Nobiles eius non erunt ibi: Regem potiùs inuocabunt.*] In magna etiam calamitate, pauper, & igno-
bilis multitudo grauiùs affligatur, potentes enim D
sæpe communem cladem effugiunt, quia plura sibi
compararunt vitæ, libertatisque subsidia. Sed alter
accidet in Idumæorum ruina: nam nobiles idem
etiam experientur infortunium: neque Rex erit
vllus ex tot Regum numero, qui in illa regione do-
minabantur, qui cum potestate sit. Quare illius cla-
dis reliquiæ regem sibi optabunt, vltróque infelicis
prouinciæ gubernaculum offerent, quod ille reii-
ciet rei ipsius difficultate informique rerum con-
ditione deterritus. Simile aliquid accidit in Ieru-
salem cùm passa fuit supplicium non dissimile, vt
habes *Isaiæ cap.* 3. Ait enim is, qui à tumultuante
populo ad regnum vocatur, *Nolite me constituere
principem populi.* Hanc esse puto huius loci sen- E
tentiam consentaneè ad ea, quæ nobis probabilia
visa sunt de Idumæorum clade. Qui contra Ieru-
salem vaticinium esse putant, alia afferunt, quæ
apud suos auctores inuenies.
24. [s] *Et orientur in domibus eius spinæ & vrticæ*, &c.]
Vsitatum est; sicut nuper de feris diximus, & mox
etiam dicemus eleganter, vt cùm euersa ciuitas de-
scribitur, loco nobilium ædificiorum herbæ dican-
tur natæ infelices, & horridæ, & agrestes plan- A
tæ, quales horrere solent in sylua, vt vidimus
cap. 7. & cap. 1. num. 28. Vbi exemplis ostendimus
hoc genus sermonis commune etiam esse scripto-
ribus profanis.
[t] *Et erit cubile draconum & pascua struthionum.*] 25.
Hæc nobis exposita sunt *cap.* 13. neque in explican-
do quæ sint istæ feræ, siue volucres, siue quadrupe-
des, aut reptantes moror: quia res est omnino in-
certa, neque aliquid exploratum habent, aut con-
stitutum interpretes alij; tam nostri quàm Hebræo-
rum magistri. Illud obseruo, quod ter hîc ponitur
alter ad alterum, priùs in *pilosis*, iterum in *miluis*,
tertiò deinde in fine capitis, quod obscurum est, &
ab omnibus fere prætermissum, variè posse expli-
cari. Et primum videri idem esse quod suprà *cap.* 13.
B de pilosis dixit propheta, *Et pilosi saltabunt ibi.* Puto
enim significari genus illud ludi, quod lasciuientes
hœduli instituunt, cùm militarem in modum ex
diuersis stationibus emissi aduersis frontibus con-
grediuntur, & insultant: quod etiam in aëre faciunt
lusitantes volucres. Quasi indicare propheta velit,
vsque adeò fore regiones quondam opulentas, at-
que frequentes ab habitatoribus, & ædificiis dese-
rendas, atque nudandas, vt ibi feræ, quasi in pro-
priis domiciliis, & lustris liberè & sine metu con-
cursent inter se, & insultent mutuò. Ita Chaldæus,
quod etiam indicat Septuaginta translatio, qui
quod vulgatus transtulit *Occurrent demonia, Onocentauris*, &c. ipsi reddidere *Occurrent dæmonia onocentauris.* Quod etiam habent quidam Latini codi-
C ces. Quo genere loquendi vsus est Horatius citatus
nuper *in Epodo ode* 16. *Ad Pardus, Priamique bustum
insultent armenta.*
Hæc fortasse vera, neque mihi displicent, sed 26.
audebo aliam etiam expositionem tentare, quod *Alter ad alterum*, quid.
in rebus obscuris non modò licet, sed etiam ali-
quando necessarium est. Et primùm obseruo no-
men Hebraicum רעהו *rehhehu*, pro quo noster red-
didit *ad alterum*, & est idem quod *ad proximum
suum*, significare apud Hebræos, præsertim si acce-
dat dictio *vir*, aut alia similis, multitudinem inde- *Vir*, multitudinem significat.
finitam, seu distributam. In quem vsum frequens
est in Scriptura, & familiaris locutio, *dixit vir proximo suo*, id est, alij aliis, singuli singulis, aut alter
alteri dixerunt. Ex his satis apparet quid sit priori
D loco, *alter ad alterum. Clamabit pilosus alter ad alterum*, id est, pilosi sibi vicissim alij aliis obstrepent,
& adhiunient.
Deinde pro explicatione aliorum locorum in 27.
quibus etiam *alter ad alterum* repetitur, licèt non
eadem phrasi Hebraica, obseruo iterum vocem
Hebraicam איש *is*, siue אישה *isah*, distributionem
etiam significare frequenter, & indefinitam multi-
tudinem velut, *quidam* seu *quicumque.* Quæ duæ
voces in vtroque genere tam fœmineo quàm ma-
sculino, quæ virum & mulierẽ plerumque valent,
non solùm naturæ humanæ tribuuntur. sed etiam
irrationali, ac feræ. Vt *Genes.* 7. *vers.* 2. *Ex omnibus
animantibus mundis tolles septena, & septena, masculum, & fœminam.* Hebr. איש *is*, & אישה *isah*, quæ
E nomina accommodantur locustis *cap. 2. vers. 8. Ioel.*
& victimis *Genes.* 15. *vers.* 10. Quod etiam apud
Latinos & Græcos frequens. Nam Theocriti Idyl.
8. *hircus* dicitur αἰγῶν ἀνὴρ, id est, *vir caprarum*,
quod expressit Virg. Eclog. 7.
Vir gregis ipse caper.
Iuxta hæc priorem locum, *ibi congregati sunt milui alter ad alterum*, vbi duæ voces fœmininæ repe-
riuntur, de quibus suprà אישה רעותה *isah rehhutha*,

id est. *fœmina ad proximam*) sic accipio; vt multitudo significetur volucrum funestarum, seu ferarum, quæ gregatim incedunt, ibíque incubant, & enituntur catulos, aut excludunt pullos: nam de nutricatione, & fœtura videtur esse sermo, vt ex proximè antecedentibus fit verisimile. *Ibi habuit foueam ericius, & enutriuit catulos*, &c.

28. Nisi fortè existimes, quod mihi non improbatur, illud *alter ad alterum*, non pertinere ad milnoa; sed ad omnia animalia, de quibus antea. Ita vt illa dicantur gregatim vagatura in Idumæorum finibus, & ruinis, futuráque varia, atque horribilia ferarum monstra, quæ sibi ipsis passim occurrant: quod in densis, imperuiisque syluis frequens est. Quæ sic clamabunt inter se incondito, atque horrifico sono, vt locus ille totus dirarum volucrum clangore, serpentum sibilis, & immanium belluarum rugitu, & vlulatu personet. Tunc autem quærendum non erit cur fœmineum genus adhibuerit propheta, cùm apud Hebræos fœmineum genus vicem subeat neutrius. Solent autem Latini genus adhibere neutrum, quando plura diuersorum nomina præcesserunt. Quod nunc per genus fœmineum Hebræorum more præstat propheta. Erit itaque sensus. Quælibet horum animalium cum sui generis sociis gregatim errabunt in illa solitudine nun iam vnum aut alterum seorsum, ac pauidè quasi in alieno, sed gregatim, & liberè quasi in suo domicilio. De tertio loco ad finem capitis dicemus. De sensu morali huius loci agit Gregorius latè, atque eleganter *lib. 7. Moral. cap. 12.* quem omnino lege.

29. [u] *Requirite diligenter in libro Domini, & legite; vnum ex his non defuit.*] Hic liber fortasse est Isaiæ præsens prophetia, cuius propheta meminisse iubet auditores suos, aut posteros vt euentus cum eorum prædictione componant: Tunc autem liquidò cognituros ad vnum omnia fuisse completa. Rationémque eam esse putat, quia hæc verba sua non sunt, sed oracula à Dei ore sonantia. Ita S. Thom. Hugo, Lyra, Emanuel Sa, & alij nonnulli, quod mihi valde probatur. Appellat autem prophetiam *librum Domini*, quia Domino dictante scriptua est, vt ipse statim magis explicatè docet. Sicut liber à Platone dictatus, non notarij, seu scriptoris, cuius exceptus est manu, sed Platonis esse dicitur, qui alteri cogitationes excipiendas dictauit. Ex quo colligo scribi solere, ac seruari in publico loco prophetarum oracula, quæ alij nonnunquam legant, & ab eis discant quid futurum sit, aut quid facere, quid sperare, ac timere debeant. Quam ob causam prophetiæ sæpe iubentur obsignari, & exarari in tabulis, buxo, &c. vt pluribus ostendimus *ad cap. 30.*
30. ad illud *Scribe ei super buxum*.

Prophetiæ in loco publico seruatæ.

Alij non de prophetia Isaiæ hæc intelligenda censent, sed de alio quodam libro, qui priùs scriptus est, in quo similes inueniuntur minæ, aut contra Ierusalem, Israeliticámque plebē, cùm peccauerint, si sermo hic sit de Ierusalem, vt multi volunt; aut contra Idumæos, vt magis nobis videbatur verisimile. Ita Adamus & Foreirus, Nam ante hoc Isaiæ vaticinium minaces aliæ prophetiæ scriptæ fuerant contra Idumæos, primùm *Num. 24. vers. 18.* Vbi à Balaam grauis cædes, & ruina illi regioni denuntiata est. *Consurget virga de Israel, & erit Idumæa possessio eius: hæreditas Seir cedet inimicis suis; Israel verò fortiter aget. De Iacob erit qui dominetur, & perdat reliquias ciuitatis.* Deinde Dauid *Psal. 136.* Ad extremum Amos *cap. 1.* Nam hic ante hoc

A Ezechiæ tempus prophetauit, nempe sub Ozia, neque est omnino contemnenda sententia. Placet tamen superior, quia multa complectitur, quæ in superioribus vaticiniis non inueniuntur. Quare ex illis non colligerentur singula, quæ pati iubentur Idumæi ex libro Domini à Iudæis consulendo.

[x] *Vnum ex eis non defuit.*] Dubium est an illud *ex eis* referendum sit ad fera illa, & inauspicata monstra, quæ ciuium loco Idumæam possessura dicuntur, aut certè ad incommoda omnia, quæ toto hoc capite Idumæis proposita sunt. De animalibus plerique accipiunt, quorum ex eo genere atque ordine nullum aberit, neque id mirum cùm spiritus Domini illa congregaturus sit, & in regionem il- 31.
B lam infelicem missurus. Et hoc mihi videtur probabilius; quia id non obscurè indicant quæ mox sequuntur, nempe, *Et ipse misit eis sortem, & manus eius diuisit ea illis in mensuram.* Quæ in fera illa monstra bellè, in alia autē incommoda nullo modo conuenire possunt. Si de incommodis accipias, hæc non ad ea, quæ proximè antecessere tantùm, sed ad alia omnia, quæ toto tractantur capite, conferenda sunt. Quorum nullum non vexabit prouinciam illam tot infortuniis destinatam, quia manu sua illa congregabit Dominus, armabitque ad illius regionis extremam vastitatem.

[y] *Alter alteram non quæsiuit.*] Hic etiam obscu- 32.
C rum est, quò spectet illud *alter alteram*. Nam referri potest ad Idumæus ciues, siue ad vicinos populos, aut certè ad feras, quæ habitabunt, aut ad incommoda quæ afficient, preméntque prouinciam. Si priori modo accipias incommoda illa vsque adeò fore, aut ciuibus, aut populis nota, quia grauia atque horribilia, vt necesse non sit, vt alter ab altero quærat, quid durum aut inauspicatum acciderit, aut numquid hæ minæ contra Idumæorum improbitatem vibratæ impletæ fuerint. Nam ad omnes fama perueniet adeò illustris, vt nemo, aut ignorare, aut dubitare possit. Quia verò in textu Hebraico duæ illæ voces in genere sunt fœmineo, ita vt ad verbum legendum sit *altera alteram*; videntur hæc de fœminis intelligenda potiùs,
D quàm de viris; neque id sine causa. Cùm enim fœminæ bellis interesse non soleant, aliorum sermone nosse solent, quæ gesta sunt; & cùm curiosas habeant aures, audiendarúmque rerum auidas, nihil non sciscitantur. Hic tamen nihil interrogabunt, quia licèt in penitissimis domus suæ latebris abstrusæ, & clamorem audient hostilem, & cadentium gemitum, quibúsque inimicorum ferrum, & violentia non parcet. Aut certè, quia stupore, & subito horrore ita torpebunt, vt vocis facultatem, ad interrogandum amittant.

Mihi tamen magis est pmbabile *alter alterum* 33.
referendum esse, aut ad ferarum monstra, quæ in Idumæorum tuinis babitabunt, aut ad infortunia
E ante prædicta, quod indicat non obscurè prius hemistichium, cuius posterius epexegesis, & explicatio est; neque enim aliud videtur esse, *alter alterum non quæsiuit*, quàm quod proximè antecesserat: *vnum ex eis non defuit.* Quare obseruo Hebraicam vocem איש *is* & אישה *isah*, pro qua noster reddidit *alter*, non solùm animatis attribui, de quibus paulò antea, sed etiam inanimatis, inter quæ natura aut arte, aut aliquo etiam euentu societas, aut communitas intercedit. Quo nomine vocantur cortinæ, quæ sibi in templo mutuò respondebant, aut copulabantur *Exod. 26. vers. 3. Quinque cortinæ erunt coniunctæ altera ad alteram.* Hebr. אישה *isah*, Isaias

איש & אישה rebus etiam inanimatis tribuuntur.

cap. 4.

cap. 40. *vers.* 2. cùm de stellis ageret, ait Hebr. *Vir* A *non defuit eis*, quo loco Vulgatus, *neque vllum reliquum fuit*. & Iob *cap.* 41. *vers.* 9. hoc nomen squammis accommodat. His ita constitutis, si אשה *isah*, & רעותה *rebbutha*, quod *alter alterum* & Heb. *altera alteram*, seu, *qualibet proximam* aut *sociam suam*, in fœminino genere significat, ad feras referantur, sic interpretor hunc locum, nullam ex supra commemoratis belluis in illius prouinciæ busto defuturam, ita vt, si aliqua belluarum ibi sit, sociam nimirum in hoc vaticinio, in quo prædictæ belluæ coniunguntur, non requirat, id est, abesse sentiat. Siu ad omnia mala, quæ minatus est propheta, omnia ad vnum innasura Idumæorum fines, & apud illos diu commoratura: adeò vt nulla calamitas ex his quæ ab Isaia prædictæ sunt, sociam sibi requirat. B Quòd verò genere vsus sit fœminneo propheta, ea ratio est, quia cùm genere neutro careat Hebraicum idioma, eius loco fœmininum vsurpat. Est ergo idem אשה *isah*, quod *quodlibet malum*.

34. ª *Spiritus eius ipse congregauit ea.*] Non casu ac temere aut illi ferarum infensi greges, aut illa tot incommodorum acies occupabunt illam Idumæorum regionem, sed magnò Dei consilio, qui propter illorum scelera deletis, aut expulsis habitatoribus, dabit illam in sortem & possessionem ferarum, aut malorum, quæ ibi radices agant altas atque diuturnas.

35. ªª *Et ipse misit eis sortem; & manus eius diuisit eam illis in mensuram.*] Hoc dicendi genere significate videtur propheta diuturnam fore, ac propriam feris, & infortuniis illius regionis possessionem. Nam quemadmodum si alicui genti futura sit perpetua, ac propria habitatio, sorte distribuuntur agri, & certa mensura, ac funiculo solum, vbi constituendæ domus sunt, in ciuium capita diuiditur, quod in coloniis deducendis fieri de more solitum. Quod vt alios omittam docuit Hebræorum populus, qui cùm in deserto, vbi tot annis peregrauit, nullum aut pro tribubus, aut pro familiis habuerit definitum locum, quia ibi non tam mansio, quàm via, & transcursus existimabatur; Vbi tamen ad promissam sibi terram ventum est, sorte illam in tribus partitus est singulas, & adhibita mensura laram illam regionem definiuit. Quod etiam *cap.* 5. Indicauit Zacharias, cùm impietati, quæ erat in amphora, ædificandam dicit esse domum in terra Sanahar, vt ibi non tanquam in hospitio ad breue tempus, sed tanquam in propria sede ad longa tempora commoretur: Sic igitur hîc domus ædificanda dicitur ad mensuram feris, siue incommodis, quæ Dominus inuehet in Idumæam, vt ibi per longum otium desideant, sicut in Babylonia impietati, id est, supplicio, quod propter impietatem subiere Babyloniis ædificari iubetur domus.

ᵇᵇ *Vsque in æternum possidebunt eam.*] Id est, in 36.
tempus longum. Quo modo vox Hebraica עולם *hholam*, aut Latina *æternum* non semper significent, quod nullo definitū est spatio, diximus *c.* 13. ad illud *non adiicies vltrà*. & *c.* 24. ad illud *fœdus sempiternum*.

Argumentum trigesimi quinti capitis Isaiæ.

QVIA proximè in Idumæis Gentilium statum infelicem, & durum non minùs grauiter, quàm dolenter expresserat: Nunc iterum in eisdem Gentilium quoque felicissimam sortem describit, eo verborum ornatu; ea sententiarum grauitate, ac pondere, vt nihil videatur excogitari posse sublimius. Primùm nationem illam desertam, & arentem, habituram esse affirmat, speciem illam, quam habuerunt Montes pulchritudinis, atque vbertatis nomine commendati. Deinde spe futuræ libertatis languentes, & abiectos antea populos confirmari iubet. Tertiò Euangelici temporis statum, cui ad felicitatem desiderari nihil potest, ad finem vsque capitis mirificè depingit.

CAPVT XXXV.

ª 1 LÆTABITVR *deserta, & inuia, & exultabit solitudo, & florebit quasi lilium.*

2 *Germinans germinabit, & exultabit lætabunda, & laudans.* ᵇ *Gloria Libani data est ei, decor Carmeli, & Saron. Ipsi videbunt gloriam Domini, & decorem Dei nostri.*

3 ª Con

PARAPHRASIS in idem caput.

1 DESERTAM audistis, & inuiam Idumæorum prouinciam, in qua etiam Gentilium fines significantur. Audite nunc quanta in illis regionibus futura sit status, fortunæque mutatio. Terra etenim deserta, ac diu hominibus inaccessa, hominum frequentia lætabitur, lætabitur inquam, sterilis, & senticosa solitudo, florebitque non aliter, ac lilium solet.

2 Germinabit enim multiplici, atque abundanti germine illa tanta támque diuturna solitudo; Exultabit, & se in gratiarum actionem totam impendet, quia datam sibi à Domino cognoscet eximiam Libani pulchritudinem; speciem Saronis, atque Carmeli: & quia Domini gloriam,

gloriam, & Dei nostri decorem in suis quoque finibus intuebitur.

3 Propter hoc ô Gentes olim ad egregium opus imbelles, & languidæ, & ad arduam virtutis semitam pauidæ, atque infirmæ; confortate ad agendum strenuè manus dissolutas, & debiles; & vacillantia, & lassa genua ad alacrem, & expeditum incessum confirmate.

4 Si quis in vobis animo fuerit pusillo, & fracto, illum ad bene sperandum his verbis excitate. Macti estote animo: procul absit despetatio, ac metus. Ecce enim Dominus largus, at fidelis munerator; laborum manuum in operibus iustis, & tectos gressus per semitam iustitiæ compensabit. Ipse pro antiqua solitudine, atque vt ita loquar, orbitate præsens vos, & propiùs intuebitur; ipse pro aduersis prospera retribuet; ipse denique veniet, & salutem afferet vestris votis, atque opinione maiorem.

5 Tunc illorum oculis, qui agebant in tenebris, neque cœli lucem aspiciebant, splendor orietur iucundus, & clarus, & aures ad cœlestes, atque humanos sonitus obstructæ, tam ad humanos, quàm ad cœlestes sonos aperientur.

6 Tunc qui claudo erat, & vacillante gressu, non minùs erit velox, & agilis ad saltum, quàm ceruorum hinnulus: & mutorum lingua sic erit soluta, vt clarè exprimat, & celeriter voluat negatum antè sermonem: & in deserto arido, & sitienti solitudine fontes erumpent vbetes, & torrentes largi.

7 Terram itaque aridam stagnabit vber aquarum influxûs, & agros sitientes excussi diuinitus fontes implebunt. In his autem latibulis, vbi dracones priùs habitauerant, qui locis aridis, & æstuosis delectantur, aquis eò largè confluentibus, nascetur calamus, & iuncus, quos nonnisi locus humidus, & palustris concipit, & parturit.

8 Neque si ibi futurus esse dicitur iuncus, & calamus, implexum putate, aut à viatore desertum locum. Erit enim ibi semita, non quam serpens terat, aut reptantium genus; sed quam viri ingrediantur sancti, & quæ ad religiosum locum, & ad habitationem sanctam deducat. Quam nullus inibit pollutus, & immundus; quæ tam erit longè, vt sinuosa sit, & anfractibus varia; vt eos etiam, qui tardi sunt ingenij, & mentis imbecillæ, ad destinatum finem facilè, atque sine errore deducat.

9 Non occurret in ea leo; non bellua anhelitu, seu veneno pestilens: neque ibi suum sibi domicilium habebit. Hanc viam illi tantùm inibunt, quibus Dominus veram, ac solidam libertatem attulerit.

10 Quos autem Dominus redemerit, & ab alieno, atque peregrino cultu ad se, suáque sacra conuerterit, traducet illos, vt sponsus assolet, quam

3 [c] *Confortate manus dissolutas, & genua debilia roborate.*

4 *Dicite pusillanimis, Confortamini, & nolite timere: [d] ecce Deus vester vltionem adducet retributionis: Deus ipse veniet, & saluabit vos.*

5 [e] *Tunc aperientur oculi cæcorum, & aures surdorum patebunt.*

6 [f] *Tunc saliet sicut ceruus, claudus, & aperta erit lingua mutorum, [g] quia scissæ sunt in deserto aquæ, & torrentes in solitudine.*

7 *Et quæ erat arida in stagnum, & sitiens in fontes aquarum. [h] In cubilibus in quibus priùs dracones habitabant, orietur viror calami, & iunci.*

8 [i] *Et erit ibi semita & via, & via sancta vocabitur. [k] Non transibit per eam pollutus, & hæc erit vobis directa via, ita vt stulti non errent per eam.*

9 *Non erit ibi leo, [l] & mala bestia non ascendet per eam, nec inuenietur ibi. [m] Et ambulabunt, qui liberati fuerint.*

10 *Et redempti à Domino: conuertentur & venient in Sion cum laude, & lætitia sempiterna super caput eorum. [n] Gaudium, & læti*

& lætitiam obtinebunt, & fugiet dolor, & gemitus.

quam amat sponsam, in Sion cum geniali plausu; cum nuptiali corona, cum gaudio, vsque adeò exuberanti, & pleno, vt nihil doloris, nihil lachrymarum admixtum habeat.

IN CAPVT TRIGESIMVM QVINTVM COMMENTARIVS.

1. VErAts vsque adeò illostribus describitur à propheta futura felicitas, vt eam ex profanis nemo vel orationis splendore, vel rerum ipsarum præstantia coosecutus sit. Quæ sanè explicatu difficilis non est, modò constet ad quod tempus, ad quámve prouinciam illa referenda sit. Qos etiam de re statuere non est admodum difficile, licèt contrà sentiant Hebræorum magistri, qui ad statum suæ reipublicæ, quem aliquando florentem futurum esse putant, conferunt. Nam primùm hæc omnia spectare aureum Euangelij sæculum, nemo ferme ex Catholicis dubitat, vno aut altero excepto. S. Thomas tam Ecclesiæ applicat; quàm Hierosolymæ ab exilio Babylonico restitutæ. Item Hugo, & quidam Andreas ab eo citatus. Quorum ego sententiam ita probo, si modò in Hierosolyma restituta, tanquā in typo spectemus præcipuè Ecclesiæ splendorem, maiestatē, & gloriam. Nā quę hîc occurrunt, accōmodatissimè dicuntor de Ierusalē; quare in illam tanquā in obscuram quandam vmbram in hoc vaticinio intueri licebit. Sed quia aliqua hîc occurrūt quæ maiora sunt, quàm vt capere possit Ierusalem in sua maiestate, ad aliquid sublimius spectandum est, nempe quod ea hac vmbra splendet, & emicat.

2. Sed est adhuc difficile in hac vmbra, quænam sit *deserta & inuia* cui lætandum esse dicitur & exultandum. An Ierusalem ab exilio redua, & ad priorem gloriam vocata: ita vt opponatur Idumææ, quæ post vastitatem nunquam ad priorem gradum, & gloriam excitata est; an verò Idumææ, quam hoc loco propheta consoletur, quia aliquando euangelica luce illustranda, & maiorem quàm antea lucem habitura traditur: Vtrùmque probabile mihi est, & multò magis de Ierusalem, vt putat S. Thomas, cui accommodare; quæ ad vmbram Euangelij proponuntur, difficile non est, vt legenti promptum est animaduertere. Sed puto etiam conuenire in Idumæam, de qua proximè actum est; quia multa sunt, quæ ad Idumæos iuxta ea, quæ capite præcedenti diximus, aptari possunt, ad quæ allosiones apertæ fuor in hac populorum exultatione. Deinde quia frequens est in hoc propheta, vt populum cui minæ antea propositæ, spe melioris fortunæ consoletur, vt sæpe vidimus de Ierusalem. & *cap.* 16. de Moab, cui post vastitatem non dissimilem seruatorem ea sua familia pollicetur. Sic etiam hîc cum Idumæis videtur fecisse, quos ab hostili strage longè maioris felicitatis expectatione consolatur. Accedit, quòd hæc ad Gentium vocationem pertinere communis omnium ferme interpretum sententia est, iuxta quam multò hæc magis ad Idumæos, quàm ad Solymitanos referuntur. Agam igitur hîc præsertim de Idumæis, aut potiùs de Ecclesia, quæ in Idumæorum populo collucet, in quo præcipuè mihi laborandum est, vt ostendam quàm aptè caput hoc cum præcedenti, id est, futura Gentium ad Ecclesiam vocatio, cum tanta Idumæorum vastitate, de qua nuper, consentiat. Quod credo magni negotij non erit.

3. [a] Primùm in Idumæis, qui Dei populo iam inde ab eo tempore quo egressus est de Ægypto, infensi fuerunt, Gentes significari docuit Hieronymus, Cyrillus, Haymo, Hugo, & alij, *cap.* 34. Certè In eorum ærumnis, quæ suprà elegantissimè describuntur, optimè significatur spiritualis status populi gentilici, de quo statim pluribus. Cùm ergo in præterito statu proposita esset illorom forma, qui in tenebris agunt expositi Dæmonum plagis, atque ludibriis, aptè nunc succedit fortuna melior, in qua is est bonorum cumulus, is rerum omnium splendor, vt singulis penè detrimentis ærumnosi populi singula quoque alterius fortunæ commoda, atque ornamenta respondeant. Neque minùs elegans, & illustris hypotyposis malorum in præcedenti, quàm bonorum in hoc præsenti capite: in quo propheta magnus videtur omnes vires ingenij, atque facundiæ, atque adeò si fas est ita lóqui, totum spiritum propheticum effudisse. Iam singula cum singulis componamus.

4. [a] *Lætabitur deserta, & inuia, & exultabit solitudo, & florebit quasi lilium.*] Allusisse videtur Isaias ad *Psalm.* 62. cuius titulus est, *Psalmus Dauid cùm esset in deserto Idumeæ.* vbi illud iisdem propè verbis describitur, quibus nunc vtitur Isaias, *In terra deserta, inuia & inaquosa.* In quæ verba sic Augustinus, *Sæculum istud ipsa est Idumæa, hoc est desertum Idumææ, vnde titulum Psalmus accepit, In terra deserta, parum est deserta, vbi nullus hominum habitat: insuper, & sine via, & sine aqua. Vtinam vel viam haberet ipsum desertum,* &c. Dum *desertam* regionem, & *inuiam* vocat, indicat propheta agere se de populo Idumæo, cuius fines vastandos dixerat, atque inuios futuros. Sic enim de terra Edom *cap.* 34. *A generatione in generationem desolabitur, in sæcula sæculorum non erit transiens per eam.* Satis verò diuturnum tempus est, quod hac verborum forma significatum ab hac prophetia ad gentilicam vsque vocationem. Porrò hîc obserua, cùm magna mutatio futura significatur, desertam, quod aridum, & infructuosum est, conuertendum dici in locum irriguum, & amœnum. Quod frequens est in hoc propheta. *Cap.* 32. desertum dicitur mutandum in Carmelum; Similia habes *cap.* 41. 44. 51. 61. quæ Christi tempore impleta fuisse constat. Psalm. 62.

5. [b] *Gloria Libani data est ei, decor Carmeli, & Saron, ipsi videbunt gloriam Domini, & decorem Dei nostri.*] Comparatione illustrium mōtium, & omni

amœ

amœnitate conspicuorum docet propheta quàm speciosa futura sit gens ad Ecclesiam vocata, quæ priùs sic erat deformis, atque combusta, sicut agrorum facies, quos ignei torrentes ex ardenti pice, sulphuréque peruadunt. Quibus verbis etiam indicatur, gloriam & splendorem populi Israelitici, quem Deus antè, vt pater amarat, & vt sponsus nuptialibus ornarat deliciis, ad gentes magis Euangelicæ doctrinæ audientes translatum iri. Notum est enim Libanum, licèt à Gentibus occupatum, ad terram promissionis pertinere. *Iosue* 13.6. & quod in eo pretiosum est, siue in ligno, siue in aromate, in Ierusalem comportari. *Saron* ager est adeò amœnus, & pinguis, vt sicut Libanus, ipse quoque ad explicandam rerum pulcherrimam speciem assumatur. Quare *Cantic.* 2. qui *flos* dicitur *campi*, Heb. vocatur *flos Saron*. De Carmelo eiúsque pulchritudine satis multa suprà. Sumuntur igitur per synecdoché illa, quæ notissima sunt propter vbertatem, & speciem in terra promissionis, pro maximis ornamentis, atque deliciis gentis Israeliticæ: & allegoricè pro Dei eximio munere, atque indulgentia in illum populum, quem quondam amatorio quodam blandimento appellabat *suum*. Quæ omnia Deus à Iudæis ad Gentes Euangelico tempore transcripsit. Quod indicat non obscurè illud, *Decorem Dei nostri*. Loquitur enim Isaias Hebræus cum Hebræis, & decorem Dei sui, quo nempe ipsi priùs ornari fuerant, ad alienos transmittendum insinuat.

6. [c] *Confortate manus dissolutas, & genua debilia roborate: dicite pusillanimis confortamini.*] Ex his quæ capite præcedenti passuri dicuntur Idumæi, & qui in Idumæis synecdochicôs intelliguntur, verisimile est eos futuros fuisse animo fugaci & languido. Iubet ergo illos Isaias bono esse animo, & à Domino, quem priùs habuerant infensum, secunda sperare omnia. Eleganter, & aptè manus vocat dissolutas, & genua debilia, quia timidis ad opus manus titubantes, & infirmæ sunt, & quasi dissolutæ paralysi; & genua sic affecta, atque trementia, vt vel ipsam corporis molem sustinere non possint. Qui loquendi modus ad exprimendam vim desperationis, languoris, & metus, frequens est apud profanos, & sacros scriptores. Apud Homerum sæpe inuenies λύειν γούνατα, id est, *genua soluere*, quem Virgilius imitatus est *lib.* 5. *Æneid.*

——*Sed tarda trementi*
Genua labant.

Et 12.

Genua labant, gelidus concreuit frigore sanguis.

Nahum 2. v. 10. *Dissolutio geniculorum.* Et Daniel. 5. de Balthasare ad obscuras notas scriptas in pariete pauenti dicitur, *Et genua eius ad se inuicem collidebantur.* Vtrumque coniunxit Paulus *ad Heb. cap.* 12. *vers.* 13. *Propter quod remissas manus, & soluta genua erigite.*

7. Porrò apostrophe est vel ad Gentes, quibus promittit Isaias strenuas ad agendum, atque industrias manus, & more prophetico adhibet imperatiuum pro futuro: Aut ad Apostolos, seu ad Apostolicos viros, quibus id negotij dat vt perculsum, atque exanimatum populum ad maiora confirment. Hæc satis verisimilia, sed puto alium esse sensum, quem Paulus *ad Hebr.* 12. videtur expressisse, qui ad bene operandum homines hortatur, nempe vt spe retributionis arduam ingrediantur virtutis semitam, à qua qui non tam ducuntur à ratione, quàm abducuntur à sensibus, vehementer horrent. Sic ergo ibi Paulus: *Omnis disciplina in præsenti quidem videtur non esse gaudij, sed mæroris, postea autem fructum pacatissimum exercitatis per eam reddet iustitiæ. Propter quod remissas manus, & soluta genua erigite, & gressus rectos facite, pedibus vestris.* Vbi allusum omnino videtur ad hunc Isaiæ locum, & pro eo quod apud Isaiam dicitur, *Gloria Libani data est ei, decor Carmeli, & Saron: ipsi videbunt gloriam Domini*, id Paulus per *fructum pacatissimum* expressit. Vbi obiter notandum insinuari à Paulo hæc verba esse de Idumæis, nam exemplum adduxit statim de Esau, qui etiam Edom dicitur, & qui Idumæis genus, & nomen dedit. Videtur autem admonere, vt mutato vitæ instituto, Idumæi aliquando esse desinant.

8. [d] *Ecce Deus vester vltionem adducet retributionis.*] Verbum *vlciscor* dubiæ significationis est: nam interdum indicat ab hostili, interdum ab amico, atque paterno animo aliquid esse profectum. Hoc ego loco fauorem, & studium significari credo in Gentes, quæ ad illud vsque tempus Euangelij contemptæ videbantur: eo sensu, quem explicuimus ad illud *Actor.* 17. *Et tempora quidem huius ignorantiæ despiciens Deus.* & *cap.* 14. ad id, *Dimisit omnes gentes.* Erit itaque postea quædam vicissitudo: nam populum Gentilicum antea despectum eo studio, atque amore complectetur Deus, quo ante illa tempora populum Iudaicum. Sunt qui putent hanc retributionem atque vltionem futuram contra Diabolum, qui in Gentes Tyrannicum exercuit dominatum; qui non aliter subiugandus est à Christo vltore, ac vindice, quàm ab eo Gentilium populi subiugati atque oppressi fuerant. Sed meo iudicio commodam habemus explicationem à Paulo suprà. Hortatur enim Isaias Gentes, & eos omnes, qui aliquando collum supponent Euangelij iugo, vt confirment manus ad opus sanctum, & pedes ad incessum, non deuios, & claudicantes, sed rectos spe retributionis, quia Deus retributionem adducet, compensabítque operam pro pietate susceptam. Quod omnino facit Paulus, qui ad hæc eadem homines hortatur, addítque vires dicens, *Postea autem fructum pacatissimum exercitatis per eam reddet iustitiæ.* Quem hic Paulus *fructum iustitiæ* vocat, Isaias dicit *vltionem retributionis.*

9. [e] *Tunc aperientur oculi cæcorum, &c.*] Versabantur in tenebris Gentes variis erroribus in omnem superstitionem abductæ, quibus affulgens postea Euangelicus splendor omnem obscuritatem discussit. Hæ porrò tenebræ, & discussa mentis caligo satis significanter explicatæ sunt, cùm dicitur, *Tabescet omnis militia cælorum, & complicabuntur sicut liber cœli*: quia cæcis oculis, & surdis auribus, neque splendorem aspiciebant cœli, neque assiduas eius voces audiebant. Quòd hæc figuratè quo explicuimus sensu, sint accipienda, probant quæ statim sequuntur, quæ in eandem figuram videntur accipienda. Neque enim scissæ sunt in deserto aquæ, neque ortus viror calami in ferarum cubilibus. Quidam hæc propriè sumunt de corporalibus morbis à Christo sublatis, respexisséque ad hūc locum Christum, cùm dixit his qui à Ioanne legati fuerant ex vinculis, *Matth.* 11. *Cæci vident, claudi ambulant.* Quod de corporis ægritudine capiendum habemus expressum à Luca *cap.* 7. qui addit coram discipulis Ioannis Christum curasse infirmos. Sed sanè magis videtur respexisse Christus *ad cap.* 61. vt ibi dicemus pluribus. Sed vtcumque accipias nihil moror. Nam Christus, vt Augustinus docet, cum corporali salute spiritualem quoque confe- Matthæi 11.

tebat.

rebat: quare dum oculos ad videndi facultatem comparat, atque aperit, mentis quoque oculos maiore quadam luce complet, & illuminat. Simile aliquid dicemus ad illud *cap.* 53. *Vere languores nostros ipse tulit.* Quod Matthæus corporalibus morbis attribuit *cap.* 8. Vide omnino locum.

10. f *Tunc saliet sicut ceruus claudus, & aperta erit lingua mutorum.*] Qui cæci sunt, claudi esse dicuntur: quia cùm viam ignorent, modò huc modò illuc dubio, ac vacillanti gradu incerti errant, seu certè, quia tenebris, quasi quibusdam vinculis pedes constrictos habent, commouere se neutram in partem audent. Quod de Ægyptiis scribitur *Sap. cap.* 17. *vers.* 2. *Vinculis tenebrarum, & longæ noctis compediti.* De quibus *Exod.* 10. *vers.* 23. *Nemo vidit fratrem suum, nec mouit se de loco, in quo erat.* Et addit Philo *lib. de vita Mosis*, si qua necessitate compulsi mouerent se, more cæcorum palpando ingressos fuisse. Hic verò notandum illum in Scriptura *claudum* dici, qui licèt ambulet, ita tamen ambulat, vt potiùs in præceps ruere, quàm rectum gressum moliri videatur. Dicuntur item muti, atque elingues peccatores, qui licèt garruli sint, & ad sermonem elegantem, & vberem naturæ dono & certis instructi subsidiis, tamen de re seria, quæ nimirum ad salutem est, loqui nesciunt. Tunc verò claudi saliunt, cùm prælucente Euangelica luce rectum instituunt cursum in viam pacis. Tunc muti sermonem habent expeditum, & linguam solutam, cùm non de rebus ludicris, ac nugatoriis, sed de cœlestium rerum momento, ac dignitate verba faciunt.

Cæcus claudus.

Peccator quomodo cæcus, claudus, & mutus.

11. g *Quia scissæ sunt in deserto aquæ.*] Hinc, vt communiter expositores, factum est, vt cæci videant, & surdi audiant, & claudi rectâ, ac velociter incedant; quia impedimenta, quæ induxerat, aluerátque arida solitudo, illa sustulit fœcunditas diuinitus data, id est, Euangelium, cuius vmbra sunt & symbolum aquæ largæ, & iugiter manantes in deserto. Vita Christiana, & quæ arduo ascensu ad vitam ducit, arida videbatur, ac sterilis, quia parum ad sensus voluptuarios idonea: atque ideo pauci illam ingrediebantur, quia vim afferre sentienti naturæ graue existimabant. Sed arduam illam, & aridam viam, Deus sic irrigauit cœlesti rore Euangelij tempore, sic exhilarauit, complanauítque, vt nemo illam sanæ mentis horreat, nemo qui eius suauitatem expertus est, duram putet.

12. Hæc meo iudicio atque aliorum plurium magis vera; sed neque improbabile, aut durum censeo, si quis dixerit hoc loco, *quia* non reddere rationem, licèt in eum vsum assumatur plerumque; sed coniungere extrema, quod facit sæpe vt diximus *in cap.* 10. *Zachariæ num.* 14. quia non aptè cursus velocis, & solutæ linguæ causa existimatur terræ fœcunditas. Quare potiùs videtur continuari instituta narratio, & officiorum series: quasi dicat. Saliet claudus, loquetur mutus, & erumpent in deserto aquæ: & in hoc postremo præteritum loco futuri ponitur, quod est apud prophetas familiare.

Quia aliquando non reddit rationem sed coniungit partes.

13. h *In cubilibus in quibus dracones priùs habitabant, orietur viror calami, & iunci.*] Capite præcedenti dictum est in Idumæorum finibus futura immanium ferarum, & dirarum volucrum latibula; nunc dicit illis in locis eam amœnitatem, atque vbertatem futuram, vt non iam desertus futurus sit ille locus, sed cultus, & frequens, propter irriguum solum, cuius indicium est calamus, & iuncus, quæ non nisi in humenti loco sponte nascuntur.

Opposuit autem draconibus humorem aptissimè ad draconum naturam, qui in locis aridis præsertim venenati reperiuntur; vt argumento est Aphrica & præcipuè Libya, quæ cùm arida sit, & æstuosa, monstris eiusmodi infesta est. Et igniti serpentes, de quibus *Num. cap.* 21. non tunc recens à Deo producti sunt, neque aliunde in desertum adducti, sed qui in deserto loco, nimirum sitienti nati fuerant, ad puniendum Hebræos in illorum castra à Domino congregati sunt.

Dracones in locis aridis aluntur.

14. In his mirificè elucet splendor ille & viror singularis, quam affert Euangelicus cultus Gentibus antea à dæmone delusis, & eorum superstitioni deditis. Quæ verè draconum latibula vocari possunt, quia in earum animis non tanquam in diuersorio, sed tanquam in proprio domicilio cubant. Postquam tamen lux affulserit Euangelij, sicut oriente sole feræ se ab agris in sua se latibula recipiunt, iuxta illud *Psal.* 103. *Ortus est sol, & congregati sunt, & in cubilibus suis collocabuntur*, sic spirituales feræ à Gentium animis tanquam ab agro Domini fugabuntur, & animi ab omni viriditate antea nudi, & venenatis serpentibus alendis, atque fouendis opportuni in aliam speciem noua fœcunditate traducti Spiritus sancti templum erunt, non draconum cubilia. A quo id accipient quotidie, vt verè speciosi ac fortunati sint.

15. i *Et erit ibi semita & via & via sancta vocabitur.*] Quia in proposita allegoria locus ille, quem tantopere Isaias commendat, innius futurus videbitur, & reptanti tantùm generi accessum præbiturus, quia iuncus & calamus in locis palustribus plerumque visuntur, quæ plurimùm patere non solent viatori, aut notari semitis, ideo addidit ibi non defuturam semitam tritam hominum vestigiis. Imò futuram esse viam, eámque non impressam ab ibicibus, aut feris animantibus, quæ aperta esse non solet, neque admodum facilis, & tuta, sed sanctam, id est, quam viri sancti ingredientur, & quæ non ad mortem, & præcipitium, sed ad vitam & incolumitatem deducet. Existimo autem allusum esse ad viam, quæ ducebat ad Ierusalem, quam puto *sanctam* fuisse dictam, quia ad ciuitatem sanctam deducebat: sic enim vocatur Ierusalem in Scriptura, vt pluribus ostendimus ad illud *cap.* 48. *de ciuitate enim sancta vocati sunt.* Cùm autem in omni ferme idiomate viæ nomen assumant ab his regionibus ad quas viatorem deducunt; vt *via Græca, via Latina*, quæ ad Latium, Græciamque diriguntur; vias, quæ ducunt ad ciuitatem sanctam Ierusalem, per quas ex aliis tribubus ad stata sacra, & solemnitates magna frequentia vndecumque ab Israëlitis concurrebatur, *sanctas* fuisse vocatas verisimile est. Nisi mauis allusum ad viam aliquam, quæ ad templum ducebat ex his, quæ erant in Ierusalem; sicut *via sacra* à Romanis dicebatur, auctore Festo, illa quæ ad arcem ferebat, quia ibi fœdus percussum est inter Romulum, & Tatium. Quam viam oportet fuisse frequentissimã, atque ideo cum illa comparatur via, quæ Gentes adducet in Ecclesiam.

16. k *Non transibit per eam pollutus.*] Rationem reddit cur *sancta* vocari debeat via illa, quia nimirum sancti per illam incedent. Est autem figuratus sermo, in quo locus seu subiectum pro adiuncto, & eo, quod continetur in loco ponitur. Porrò vox Hebraica קדש *kodes*, tam significat *sanctitatem*, quàm *munditiem*, ideo addidit, *non transibit pollutus*. quasi diceret, via erit sancta, & munda quia non

ii pollue

polluetur ab immundo. Qua metaphora ostenditur illotum sanctitas & munditia, qui ad Ecclesiam ingrediuntor, cuios via, & aditus Baptismus est, qui corpus tangit, & animam moodat. Qui loquendi modus soperiorem nostram cogitationem non parum iouat. Nam certum est pollutis non esse ad templom aditum, immò neque ad solemnitates, quæ in Solymitano templo peragebantur. Quare via ad ciuitatem sanctam, & ad templum dici *sancta* potuit: & quia ad sanctum Dei tabernaculom ferebat, & qoia per illam ad templum nemo nisi mundos iogredi poterat.

17. l *Mala bestia non ascendet per eam.*] Vt nuper capite præcedenti vidimus in gentilium finibus liberè ludebant malæ bestiæ, pilosi, dæmonia, onocentaori, onocrotali, &c. & illudebant, atque insultabant illis, & in suo qusi regno dominabantur: in regno tamen Christi, id est, in gentibus iam Christiana sacra complexis, bestiæ non erunt, quæ insolent & lacerent. Quare *Cant.* 4. cùm spoosus Gentilem sponsam à paternis sedibus euocaret; venire iubet è cubilibus leonom, è montibus pardorum ad locum nempe tutum, vbi leonum, & malarum bestiarum latibula oon siot. Gentilem autem esse sponsam illam, id est, Ecclesiam ex Gentibus præcipoè congregatam docet Hieronymus *Epistola ad Eustochium*, Origenes *homilia* 2. & 4. *in Cantica*. Theodoretus in illud *Cant.* 7. *Quàm decora, & suauis.* S. Thom. in illud *Cant.* 3. *In lectulo meo.* Tertullianus 4. *lib. contra Marcionem cap.* 11. & facit ad hæc, quod è Libano vocatur, & Sanir, quæ tunc Incolebantur à Geotibus; Tyrlis nimirum, & Sidoniis.

18. m *Et ambulabunt, qui liberati fuerint, & redempti à Domino conuertentur, & venient in Sion cum laude; & lætitia sempiterna super caput eorum.*] Cùm in via sancta leo futurus noo sit, aut mala bestia, illi, qoos Dominus à diaboli potestate redemit, ambulabunt per illam liberè, & de virtute in virtutem iodies progressi cum lætitia, & gaudio videbunt Deum Deorom in Sioo, id est, in cælesti Ierusalem, ad quam via illa sancta, atque impolluta deducit. Porrò allusum existimo ad illam noptiarum consuetudioem, ioxta quam sponsæ ex agris, locísque syluestribus vbi feræ sont, & nihil tutum à periculo io montem myrrhæ, & collem thuris aduocaotur; id est, in Ierusalem, quæ in mystico sensu beatorum patriam designat, ad quam cum hymenæo plausu, atque lætitia ascendebatur: vt plotibus ostendimus *in nostris commentariis super cantica.* Et fauet huic cogitationi, quia lætitia sempiterna futura esse dicitur soper caput, qui loquendi modus delicias iodicat nuptiales. Lætitia enim super caput, aut corona est nuptialis, qoa ornaror sponsæ caput; & ideo comparatur Carmelo frondibus, floribúsqoe conspicuo, aut vnguento, quo nooorum coniugum caput irroratur. Quo dicendi genere *in Psal.* 44. qui epithalamicus est, vsus est David: cùm oleum lætitiæ vocat illud, quo sponsus Christus vnctus est.

19. Hæc mihi neque ad textum, neque ad veritatem dici videntur importone, nihilominus hic *caput* pro toto subiecto sumi puto, vt enim *animam alicuius*, aut *alicuius faciem* Hebraico idiomate, pro aliquo sumi alibi à nobis pluribus ostensum est: sic puto *caput alicuius* frequenter pro aliquo vsurpari solitum. Exempla neque pauca sunt, neque obscura. 4. *Reg.* 2. Vbi vulgatus *Dominus tollet eum à te.* Hebr. est *a capite tuo*. *Genes.* 49. *vers.* 19. de pistore Pharaonis dicit Ioseph, *tres adhuc dies sunt, post quos auferet Pharao caput tuum, ac suspendet te in cruce*, id est, auferet te, neque enim abscissum est caput illius, sed ipse actus est in crucem. Iuxta hæc variæ sont locutiones, vt *Prouerb.* 1. *Addatur gratia capiti tuo*, id est, tibi. *Prouerb.* 10. *Benedictio Domini super caput iusti.* *Iob* 20. *Quando splendebat lucerna super caput meum.* *Psal.* 65. *Imposuisti homines super capita nostra.* 2. *Reg. cap.* 3. *Nunquid caput canis ego sum*, id est, ego canis som. & *Eccl.* 25. *vers.* 22. *Non est caput nequius, super caput colubri*, id est, nihil est colubro nequius, & similia.

Regula. *Caput alicuius pro aliquo.*

4. Reg. 2.

Genes. 49.

Iob 20.

2. Reg. 3.

20. Hinc ego non malè coniectare videor, quid sit illud Pauli *ad Rom.* 12. *vers.* 20. & *Prouerb.* 25. *vers.* 22. *Si esurierit inimicus tuus, ciba illum, si sitit potum da illi: hoc enim faciens carbones ignis congeres super caput eius.* Nihil enim puto sibi aliod velle, quàm super inimicum congerendus esse carbones. Nemo enim dubitat hunc sensum allegoricum esse; at allegoriæ ab eo sumi solent, quod in vsu frequens est, aot rerum natura exigit, vt eo modo fiat. Sed quis vnquam audiuit carbones super alicuius caput solitos esse coogeri. Erit ergo sensus pro iniuriis acceptis beneficia confer in inimicos: tunc eoim beneficia erunt instar carbonum, qoos congeres in inimicos. Aut quia eo modo excruciantur inimici, cùm videant iniurias, pro quibus ipsi plagas expectabaot, beneficiis compensari. Fert autem omnium ferme linguarom coosuetudo; vt quos aut verbis ignominiosè, aut operibus durè, & inclementer accipimus, eos *vrere* dicamor. Aut certè, quia illius animum quondam malè affectum nobis conciliabimus, & in nostri amorem inflammabimus: Quis enim illum impensè non amet, quem videt post maledicta, aut alias iniurias in se fuisse vsque adeò beneficum? Iuxta hæc credo sensum esse huius loci, lætitiam sempiternam fore super caput illorum, id est, super illos, qoi ex Gentibus ad Ecclesiam accedent, & ab eius complexu postea ad beatorum sedes traducentur.

Ad Rom. 12.

21. n *Gaudium & lætitiam obtinebunt: fugiet dolor, & gemitus.*] Hæc satis indicant sermonem esse de cælesti patria, ad quam ex Ecclesia gradus fit, non de terrena Ierusalem, ad quam remigratio fit ab exilio Babylooico, vbi io æternom exultandum, neque iam ampliùs clamori, & luctui locum futurum esse dicit.

Argumentum

Argumentum trigesimi sexti capitis Isaiæ.

CAPVT hoc nihil continet præter legationem, quam à Rege Assyriorum Rabsaces obiit ad Iudæos: ad quem Regio nomine prodierunt è Ierusalem viri consilio, atque authoritate principes, Eliacim, Sobna, & Ioahe. Id verò præcipuè agit in sua oratione Rabsaces, vt omne auxilium tam humanum, id est Ægyptium, quàm diuinum, à Iudæorum salute, & cogitatione remoueat: Ægyptium quidem, quia non magis firmum quàm baculus ex futili, atque quassato calamo; Diuinum verò, quia Deus minimè pacatus est Ezechiæ, quia illius euertit altaria, & peregrinam religionem inuexit. In quo egregiè deceptus est Rabsaces, qui, quod impius ausus est Achaz, id pio adscribit Ezechiæ. Deinde nihil esse Ezechiæ virium ad resistendum affirmat: cùm suis sumptibus duo equorum millia, & eorum sessores alere non possit: quæ tamen regio nomine Ezechiæ promittit, si se suámque reipublicam Assyrio dedat. Ad extremum sermone vsus Hebraico ad populum, qui spectabat è muro, illum hortatur, vt auspicia sequatur Assyriorum: neque à Deo auxilium, aut salutem speret: cui contra Assyriam potentiam nihil esse virtutis clamat: quod aliorum Deorum exemplo confirmat.

CAPVT XXXVI.

1 *ET factum est in quarto decimo anno regis Ezechiæ, ascendit Senacherib rex Assyriorum super omnes ciuitates Iuda munitas, & cepit eas.*

2 ᵃ *Et misit rex Assyriorum Rabsacen de Lachis in Ierusalem, ad regem Ezechiam in manu graui, & stetit in aquæductu piscinæ superioris in via agri fullonis.*

3 ᵇ *Et egressus est ad eum Eliacim filius Helciæ, qui erat super domum, & Sobna scriba, & Ioahe filius Asaph à cómentariis.*

4 *Et dixit ad eos Rabsaces, Dicite Ezechiæ; Hæc dicit rex magnus, rex Assyriorum. Quæ est ista fiducia quâ confidis?*

5 *Aut quo consilio vel fortitudine rebellare disponis? Super quem habes fiduciam, quia recessisti à me?*

6 ᶜ *Ecce confidis super baculum arundineum confractum istum super Aegyptum: cui si innixus fuerit homo, intrabit in manum eius, & perforabit eam: sic Pharao rex Aegypti omnibus qui confidunt in eo.*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 CVM decimum iam, & quartum annum regnum obtineret Ezechias, Assyriorum Rex Senacherib in omnes vrbes Iuda munitas, & fortes exercitum inuexit; quas pugnando cepit, subiréque compulit Assyrium iugum.

2 Cùm autem victorem exercitum ad Lachis vrbem Hierosolymæ proximam appulisset, legatum inde misit ad Ezechiam Rabsacen, cum magna, regiæque proxima potestate, vt cum Iudæorum populo suo arbitratu transigeret, quod è re Assyria futurum existimaret. Ille verò substitit è conspectu vrbis, atque in ea parte, vbi aquæductus est superioris piscinæ, ex qua in agrum fullonis aqua deriuatur.

3 Egressi verò sunt ad Rabsacen legati item ab Ezechia missi, Eliacim Helciæ filius domui præpositus, & Sobna scriba, & Ioahe filius Asaph, qui Regi erat à commentariis.

4 Prior autem Rabsaces ad legatos. Hæc ad Ezechiam maximi Assyriorum principis nomine mandata deferte. Ecqua est fiducia, ecqua ratio, quæ spem tuam in his rerum angustiis excitat, atque sustentat?

5 Quid tibi consilij in mentem venit; aut quæ vis te in ea deliberatione confirmat, vt rebellare, atque pugnare audeas contra Assyriam potentiam? Cuius auxilium, aut animos facit, aut fiduciam affert, vt à me deficias?

6 An auxiliares copiæ, quas promittit Ægyptius, in eam te cogitationem impulerunt? Nonne Ægyptius iste baculus, in quem incumbit Iudæorum fiducia, arundineus est, idémque vanus, atque confractus; cui si quis innitatur, manum referet perforatam, & sauciam? Sanè id sibi me-

tuere, si sapiant, debent, qui salutem suam Pharaonis custodiæ crediderunt.

7 Quòd si pendere tuam expectationem dicas, non ab Ægypto; cuius infirmum est, & infidele auxilium, sed à Deo, cuius potentia facilè humanos despicit, & sternit conatus; non vides contra Iudæos offensum esse, atque irritatum numen? Nónne ipse est Deus, cuius Ezechias excelsa diruit, altaria subuertit, & Iudæis eduxit, vt coram altari, quod ipse consecrarat, Domino supplicarent, ac colerent?

8 Nunc ergo teipsum, ciuitatémque trade Assyriorum principi, à quo honoris ergo, vt è regia specie nihil tibi deterat afflicta fortuna; duo equorum millia accipies; in quibus, qui tecum obequitent, non habebis totidem sessores, quos tuis alas expensis. Quare longè nobilior eris, Assyrio deditus, quàm in tuo regno solutus, & princeps.

9 Quòd si tam infirmum equitatum alere non potes, quo successu vel vni ex inferioris ordinis Principibus, quos secum in castris habet Dominus meus, occurrendum putas?

10 Quòd si satis habere dicas equorum, & quadrigarum Ægyptios; quibus tu confidis magis quàm equestri Iudæorum virtuti. Illud etiam iterum, atque iterum considera, non meo arbitratu, sed diuino nutu expeditionem hanc in Iudæorum fines esse susceptam. Ipse enim Dominus hanc mihi prouinciam his verbis iniunxit. Ascende contra regionem hanc, illámque disperde.

11 Hæc quidem Rabsaces; ad quem Eliacim, Sobna, & Ioahe à Iudaico, inquiunt, sermone abstine; & quando nos Syriacè intelligimus, vtere Syriaco. Ne populus, qui super murum est, audiat, id quod ad legatos secreto dictū oportuit.

12 Ad quos iterum Rabsaces. Nunquid ego ad te, aut ad dominum tantùm tuum legatus aduenio; aut ad te mandata hæc à Rege Assyriorum tantùm perferuntur? Et non potiùs ad viros, qui rerum euentum de muro prospectant, quos eò deducent, & sua dementia, & Assyriorum vires, vt obsidione vrgente, suo vescantur fimo, & vtinam bibant.

13 Conu...us itaque ad multitudinem, quæ spectabat è muro, voce quantum potuit contenta ira locutus est Iudaicè. Audite verba, quæ à magno Assyriorum Rege vobis nunciare iubeor.

14 Hæc ad vos magnus Assyriæ Rex. Videte ne in falsam spem, verámque fraudem inducant vos stulta, ac vana Ezechiæ promissa. Neque enim vt maximè cupiat, poterit vos ab impendente malo liberare.

15 Neque vobis persuadeat à Deo paratum auxilium, aut oblatam salutem; neque ipsum audiatis, cùm dixerit: Certissimè Dominus auertet quam hostis nobis intentat cladem. Neque sic nobis

7 *Quòd si responderis mihi, In Domino Deo nostro confidimus: nónne ipse est cuius abstulit Ezechias excelsa, & altaria, & dixit Iudæ & Ierusalem: Coram altari isto adorabitis?*

8 *Et nunc trade te domino meo Regi Assyriorum,* [d] *& dabo tibi duo millia equorum, nec poteris ex te præbere ascensores eorum.*

9 [e] *Et quomodo sustinebis faciem iudicis vnius loci ex seruis domini mei minoribus?*

10 *Quod si confidis in Aegypto, in quadriga, & in equitibus: & nunc nunquid sine Domino ascendi ad terram istam, vt disperderem eam? Dominus dixit ad me, Ascende super terram istam, & disperde eam.*

11 *Et dixit Eliacim, & Sobna, & Ioahe ad Rabsacen. Loquere ad seruos tuos Syra lingua: intelligimus enim, ne loquaris ad nos Iudaicè in auribus populi qui est super murum.*

12 *Et dixit ad eos Rabsaces: Nunquid ad Dominum tuum, & ad te, misit me dominus meus, vt loquerer omnia verba ista: & non potiùs ad viros, qui sedent in muro, vt comedant stercora sua,* [f] *& bibant vrinam pedum suorum vobiscum.*

13 *Et stetit Rabsaces, & clamauit voce magna Iudaicè, & dixit, Audite verba Regis magni, Regis Assyriorum.*

14 *Hæc dixit Rex, Non seducat vos Ezechias, quia non poterit eruere vos.*

f

15 *Et non vobis tribuat fiduciam Ezechias super Domino, dicens, Eruens liberabit nos Dominus, non dabitur ciuitas ista in manu Regis Assyriorum.*

16 Nolite

nobis erit aduersa fortuna, vt in Assyriæ potestatis iugum vrbs nostra deueniat.

16 *Nolite audire Ezechiam. Hæc enim dicit Rex Assyriorum.* [g] *Facite mecum benedictionem, & egredimini ad me, & comedite vnusquisque vineam suam, & vnusquisque ficum suam: & bibite vnusquisque aquam cisternæ suæ.*

16 Nolite, inquam, audire Ezechiam; Audite potiùs Regem Assyrium, cuius sanum est, & fidele consilium; Quem sic vobiscum loqui existimate. Nolite animum meum ad bene de vobis merendum incitatum, & pronum à vestris commodis abalienare; neque committatis, vt vobis illud beneficium pereat, quod offert Regia, ac liberalis manus. Egredimini itaque, & vos ad mea signa transcribite. Et comedet quisque otiosus, & sine metu è ficu sua, ac vite quantum volet; & ex aquis in cisterna collectis ad voluptatem, & satietatem hauriet.

17 *Donec veniam, & tollam vos ad terram, quæ est vt terra vestra, terram frumenti, & vini, terram panum & vinearum.*

17 Hæc vobis erit in regione vestra commoditas, donec abducam vos ad Assyriorum terram; quæ vestræ neque cœli clementia, neque soli fœcunditate cedit. Abundat enim frumento, & vite; atque ideo neque vini, neque panis experitur inopiam.

18 *Nec conturbet vos Ezechias, dicens, Dominus liberabit nos. Nunquid liberauerunt dij gentium vnusquisque terram suam de manu Regis Assyriorum?*

18 Nec sanã hanc cogitationem peruertat, & turbet Ezechias, hæc identidem vobis ingeminans: Dominus pugnabit pro nobis, Dominus liberabit nos. Nunquid dij Gentium suos ciues, atque cultores liberarunt; cùm ab Assyriis illorum ciuitates expugnarentur?

19 *Vbi est Deus Emath, & Arphad? vbi est Deus Sepharuaim? Nunquid liberauerunt Samariam de manu mea? Quis est ex omnibus Diis terrarum istarum, qui eruerit terram suam de manu mea, vt eruat Dominus Ierusalem de manu mea?*

19 Quid habuit Emath, & Arphad à suo Deo salutis, & auxilij? Quid actum est de Deo Sepharuaim? Nunquid de potestate mea potuerunt liberare Samariam? Circumspicite ciuitates omnes Assyriorum virtute debellatas; ac exquisitè an pro suis stare potuerint contra Regis potentiam. Nunquid Iudæorum Deus maius aliquid molietur, aut conferet, quàm Gentium aliarum implorata, & Assyriorum auspiciis superata numina?

20 *Et siluerunt, & non responderunt ei verbum. Mandauerat enim Rex, dicens: Ne respondeatis ei.*

20 Tunc verò Iudæorum legati ex Ezechiæ præscripto nihil ad impiam Rabsacis orationem responderunt.

21 [h] *Et ingressus est Eliacim filius Helciæ qui erat super domum, & Sobna scriba, & Ioahe filius Asaph à commentariis, ad Ezechiam scissis vestibus, & nuntiauerunt ei verba Rabsacis.*

21 Regressi ergo sunt legati Eliacim, Sobna, & Ioahe ad Ezechiam veste conscissa: tum propter auditas à Rabsace blasphemias, tum propter legationem infeliciter obitam: nuntiaueruntque Regi quid per Rabsacen Rex Assyriorum populo denunciari iussERIT.

IN CAPVT TRIGESIMVM SEXTVM COMMENTARIVS.

1\. EGERAT antè propheta de aduentu Senacherib *cap.* 10. & passim aliis in locis non pauca, & quomodo terram vastaturus esset, incussurúsque metum Hierosolymitanis; de strage tandem, quam grauissimam, & repentinam accepit A diuina manu. Nunc hoc ipsum historicè factum narrat, quod propheticè prius futurum esse prædixerat: eo fortasse consilio, vt certus prædictorum euentus rebus aliis, quæ longis post sæculis euenturæ dicebantur, fidem faceret. Porrò, quæ toto hoc capite continentur, longa explicatione non indi

indigent, quia præter rei gestæ narrationem nihil continent aliud. Continetur autem historia tota 4. *Reg. cap.* 18. 19. 20. à qua sumendum est aliquid imò plurimum lucis ad quatuor horum capitum expositionem. Nihilominus hîc obseruanda sunt pauca.

2. a *Et misit Rex Assyriorum Rabsacen de Lachis in Ierusalem ad Regem Ezechiam in manu graui.*] Hebræorum magistri, vt sunt nouitatis amantes, & rerum leuissimis momentis impelluntur, existimant hunc Rabsacen filium fuisse Isaiæ: vt refert hîc Hieronymus, & Augustinus *de mirabilibus scripturæ, lib. 2. cap.* 27. & Rabbanus *in* 4. *Reg. cap.* 18. At quo argumento persuasi? Quia, inquiunt, locutus est Hebraicè. Quasi vnus Isaiæ filius Hebraicè loqui didicisset: Et quia *cap.* 6. suprà, quidam Isaiæ filius relictus *Iasub* vocatur, quasi alius filius ad Assyrios transfugisset. Nos pueriles hasce nugas suis autoribus relinquamus. *Grauis manus* exercitum validum significat; nam quæ hîc dicitur *grauis*, 4. *Reg.* 18. appellatur *valida*: cui cùm occurrere non auderet Ezechias, intra ciuitatis mœnia se continebat. Ita communiter interpretes. Sed nescio an verius hic *grauis manus* sit *grauis legatio*, id est minarum, & contumeliarum plena, seu potestas, quam summam permisit Rabsaci Rex Assyriorum: vt promitteret, ac pacisceretur cum Ezechia Regio nomine, ac fide, quod ea vsu publico fore existimaret. Agebat autem, vt est verisimile, Rabsaces munus legati potiùs, quàm ducis, quare peracta legatione statim ad dominum rediit; neque exercitum secum habuisse ex eo videtur certum, quia 2. *Paralip. cap.* 32. totum exercitum apud se retinebat Sennacherib, neque statim ad dominum suum rediisset Rabsaces, si copiosum secum haberet exercitum, aduersum quem nihil esset ausus Ezechias. Porrò *manus* pro potestate sumitur, quare missus est *cum graui aut valida manu*, id est, cum graui potestate statuendi, vt vellet, quod ex vsu foret. Quo sensu dicit Hispanus, *Diole mucha mano para haçer y deshaçer.*

Nugæ Rabbinorum de filio Isaiæ.

3. b *Et egressus est ad eum Eliacim filius Helciæ, qui erat super domum, & Sobna scriba, & Ioahe filius Asaph à commentariis.*] De Eliacim, & Sobna egimus suprà *cap.* 22. & quomodo vterque dicatur esse *super domum*. *Scriba* apud Hebræos est doctor in lege, & nomen honestum valde. Sed fortasse hîc forense nomen est, & in regia domo non ignobile; vt nobilis certè scriba Sobna inter alios principes legationem istam obiit. *A commentariis* ille est, qui res gestas publicis monumentis consignat, eáque, cum res & tempus exigit, in principis memoriam reuocat. Qualis erat qui *Esther cap.* 6. factum Mardochæi in publicos annales retulit, qui, vt putat Lyra, is est, qui à nobis *Cancellarius* nominatur.

4. c *Ecce confidis super baculum arundineum.*] Prouerbiali specie *baculus arundineus fractus* pro infirmo auxilio ponitur, quo tam longè est, vt imbecillum sustentet, vt potiùs manum apprehendentem violet, compungat, & perforet. Accommodatè verò Ægyptus *arundo* dicitur, quia ad ripam Nili arundo est, & multa, & nobilis: ita, vt ad alias prouincias ad varios vsus comportetur, & eius prouinciæ symbolum, & stemma sit, vt in antiquis nummis spectare licet. Qua de re nos plura diximus ad illud *Psalm.* 67. *Increpa feras arundinis.* Eodem genere sermonis vsus est Ezechiel *cap.* 29. *vers.* 6. ad Pharaonem, *Pro eo, quod fuisti baculus arundineus domui Israel.*

5. d *Dabo tibi duo millia equorum, nec poteris ex te præbere ascensores eorum.*] Proponit Rabsaces quid commoditatis habiturus sit populus Iudaicus si iugum velit Assyrium subire. Accipiet enim duo equorum millia, quæ honestorum, atque nobilium hominum non adiumenta solùm sed ornamenta sunt. Addit verò Rabsaces non tot futuros viros in Ierusalem, quot equos dabit Rex liberalis, & potens Assyriorum. Quod dixit aut hyperbolicè, quod sæpe faciunt homines vanissimi, quos vana de se cogitatio insolenter inflat, aut aliorum vires præ se nihili habendas putant; aut certè, quia reuera duo virorum millia in ciuitate non erant, qui essent exercitati in arte, atque studio equestri. Cuius rei duæ possunt assignari causæ, vel quia *Deut. cap.* 17. Dominus voluit ne Rex Israel equos multiplicaret, vel quia regio aspera silicibus, & salebris passim intercisa non erat opportuna equestribus concursionibus. Quocirca ea loci natura tutos se putabant Solymitani ciues, ab equorum irruptionibus.

e *Quomodo sustinebis faciem iudicis vnius loci.*] 6.
Qui hic vocatur *iudex*, 4. *Reg.* 18. dicitur *satrapa*. Est autem qui alicui prouinciæ præest, vt ex hoc loco constat. Quocirca *Satrapiæ* dicuntur, quas nos *iurisdictiones*, seu *diœceses* vocamus. Satrapæ autem non solùm legibus rem moderantur communem, & publicam in pace, sed etiam cùm res poscit, res administrant bellicas. Quod munus obierunt olim inter Hebræos, qui vocati sunt *iudices*, vt Gedeon, Iephthe, Samson Samuel, & quorum in libro Iudicum gesta tractantur.

f *Et bibant vrinam pedum suorum vobiscum.*] 7.
Hebr. *aquam pedum*. Quomodo obscœna *pedum* nomine significentur, docuimus c. 6. ad illud, *Duabus velabant pedes*. Est autem aqua, quæ à pedibus fluit, *vrina*: sicut aqua capitis *lachrymæ* sunt. *Ierem. cap.* 9. *vers.* 1. *Quis dabit capiti meo aquam, & oculis meis fontem lachrymarum?* Res verò ad extremam conditionem, & angustias adducta his modis prouerbialiter explicari videtur, *vt comedant stercora sua, & bibant vrinam pedum suorum*, & similibus.

Aqua pedũ, & capitis.

Prouerbiũ.

g *Facite mecum benedictionem.*] Non petit homo superbissimus Rabsaces à Iudæis, secum vt liberales sint; sed potiùs, vt ita se gerant, vt à seipso possint benedictionem obtinere, id est, honeste accipi, & liberali, atque benigna manu tractari; Hoc magis liquet ex 4. *Regum* 18. vbi hoc ipsum sic explicatur: *Facite mecum quod vobis est vtile.* Et Septuaginta vertunt, *si vultis benedici. Benedictio* itaque passiuè sumitur hoc sensu: Ita accipite regiam conditionem, & fidem, vt ab eo gratiam ineatis, propter quam in vos benignus, & beneficus esse possit Assyriorum Rex. 8.

Vestes in dolore laceratæ.

h *Et ingressus est Eliacim, &c. scissis vestibus.*] 9.
Cùm Iudæi blasphemiam contra Deum audirent, conceptum ex ea dolorem vestium laceratione significabant: vt fecit Pontifex *Matthæi* 26. vt ostenderet se à Christo audiisse blasphemiam. Et *Ierem. cap* 36. grauiter notantur, qui cùm viderent legis volumen lacerari, & comburi, non sciderunt vestimenta sua. Quod etiam in graui aliquo dolore, & luctu faciebant Hebræi. Sic Dauid 2. *Regum* 1. audita Saul, & Ionathæ cæde; Et *cap.* 3. in exequiis Abner. Sic Iacob *Genes.* 37. cùm existimauit mortuum esse Ioseph. Fuit ergo Ezechiæ legatis duplex causa cur ad dominum suum scissis redirent vestibus, vt & populo ostenderent impium Rabsacen blasphemam in Deum exeruisse linguam, & ea specie, atque habitu quem cœpissent dolorem ex legatione infeliciter obita, significarent.

Argu

Argumentum trigesimi septimi capitis Isaiæ.

CVM accepisset Rex Ezechias à legatis qualiter esset res cum Assyrio transacta, misit ad Isaiam legatos, qui & illum de legationis euentu certiorem facerent, regióque nomine contenderent, vt rem totam per orationem Domino commendaret. Per quos Isaias securo esse animo Ezechiam iubet, nihilque periculi ab Assyrio timere. Cùm autem iuxta verbum Domini accepisset Senacherib, Tharacam Æthiopum Regem bellum moliri contra se, statuit illi omni ratione quamprimum occurrendum esse: atque ita à Ierusalem castra contra Æthiopes abduxit: missis tamen priùs ad Ezechiam minacibus litteris, quibus nihil sibi non arrogabat, contra Iudeos, & Deum Israel. Quas cùm Ezechias ad templum tulisset, Deum orauit, vt superbi Regis cogitata dilueret: reique Iudaicæ patrocinium susciperet. Quem iterum Isaias consolatur, & confirmat à metu. Primùm seuera denuncians Senacherib, quem, ac si coràm adesset, terribili vaticinio compungit. Deinde secunda omnia promittens Ezechiæ. Ad extremum per prolepsim, quomodo deletus fuerit Assyriorum exercitus, Réxque ipse ignobilem inierit fugam, ac denique à filiis in templo sit occisus, ostendit.

CAPVT XXXVII.

1 *ET factum est: cùm audisset Rex Ezechias, scidit vestimenta sua, & [a] obuolutus est sacco, & intrauit in domum Domini.*

2 *Et misit Eliacim, qui erat super domum, & Sobnam scribam, & seniores de sacerdotibus opertos saccis ad [b] Isaiam filium Amos prophetam.*

3 *Et dixerunt ad eum. Hæc dicit Ezechias, [c] Dies tribulationis, & correptionis, & blasphemiæ dies hæc: [d] quia venerunt filij vsque ad partum, & virtus non est pariendi.*

4 *Si quomodo audiat Dominus Deus tuus verba Rabsacis, quem misit Rex Assyriorum Dominus suus ad blasphemandum Deum viuentem, exprobrandum sermonibus, quos audiuit Dominus Deus tuus. Leua ergo orationem pro reliquiis, quæ repertæ sunt.*

5 *Et venerunt serui Regis Ezechiæ ad Isaiam.*

6 *Et dixit ad eos Isaias. Hæc dicetis domino vestro. Hæc dicit Dominus, [e] Ne timeas à facie verborum quæ audisti, quibus blasphemauerunt pueri Regis Assyriorum me.*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 V M audisset Ezechias, quid ea legatione designaret Assyrius; & qualis fuisset Rabsacis oratio, scidit, vt in dolore solet, vestimenta sua, & sacco vestitus cilicino in domum Domini supplex ingressus est.

2 Et misit Eliacim, & Sobnam, quos antè legatos ad Rabsacen mandarat, & seniores de sacerdotum ordine obuolutos sacco ad Isaiam prophetam filium Amos.

3 Qui Ezechiæ nomine hæc detulerunt ad Isaiam mandata. Dies hic tribulationem populo impendere admonet, & correptionem à Deo, qui nostra vult punire flagitia; qui etiam impij Regis superbiam, & impudentis legati blasphemiam audiuit. Ad extremum discrimen res videtur deduci Iudaica; & in eo laborare statu, in quo mulier, quæ cùm proxima sit partui, vires tamen non habet ad edendum fœtum; Qui rerum articulus non procul abest ab interitu.

4 Ora ergo Dominum, ô Isaia, pro reliquiis populi, quas Rex impius, & potens ad cædem exquirit. Si quomodo Deus impios, & audaces sermones puniat, quos locutus est Rabsaces; quem Rex Assyriorum eo consilio misit, vt linguam acueret procacem, & impiam contra Deum viuentem, cuius ipse sermones præsens audiuit.

5 Serui verò Regis eius imperio obsecuti, hæc regio nomine ad Isaiam detulerunt.

6 Quos Isaias hoc à Deo responsum Ezechiæ renunciare iubet. Hæc dicit Dominus, Nullum tibi metum incutiant inflata illa verba, & stultæ cuiusdam arrogantiæ plena, quæ ore sacrilego Assyrij Regis legati contra

meum nomen, & gloriam locuti sunt.

7 Ego igitur iniiciam eius animo spiritum timoris, atque perturbationis: audietque nuncium, qui illum ab obsidione submoueat: reuertetur denique in terram suam, ibique suorum gladio tandem occumbet.

8 At Rabsaces legatione peracta reuersus est ad Lobnam, quam tunc oppugnabat Senacherib: audierat enim eò translata fuisse Assyriorum castra de Lachis.

9 Eo verò tempore accepit Assyrius sibi ab Æthiopum Rege Taracha bellum inferri, qui iam è suis finibus egressus nunciabatur. Tunc autem iterum legatum ad Ezechiam mittit cum his mandatis.

10 Caue ne tibi fraudi sit Deus tuus, in quo tibi fiducia est, dum te securo animo esse iubet; quasi nunquam Hierosolyma in hostium potestatem ventura sit.

11 Neque enim te latet, quo successu bella tentauerint Assyrij Reges, quemadmodum se gesserint in omnibus prouinciis, quas suo subiugarunt imperio. Et speras euadere te posse communem illam plagam, quam regiones aliæ declinare non potuerunt?

12 Nunquid familiares Gentium, & domestici dij, contra maiorum meorum potentiam auxilio fuerunt illis nationibus, quæ Assyriorum armis stratæ, ac debellatæ sunt? Gozam dico, Haram, & Reseph, & quæ ad Eden pertinent, & Thalassar.

13 Neque ignota, aut obscura loquor. Vbi nunc est Rex Emath, & Arphad? Vbi Rex Sepharuaim, Ana, & Aua? quorum nihil iam extat præter infelicem memoriam.

14. 15 Acceptis tunc Regiis literis, è nunciorum manibus Ezechias; atque perlectis, in templum ascendit, & illas ante faciem Domini explicuit, & expandit, & in hæc verba supplex orationem instituit.

16 Domine virtutum, Deus Israel, qui tuum super Cherubinos exaltasti solium, verè tu solus es Deus non huius, aut illius tantùm prouinciæ, quales esse putantur Gentilium dij, sed omnium Regnorum, quotquot in terra sunt; idque iure optimo, cùm cælum, ac terram omnipotenti dextera ipse formaueris.

17 Aduerte Domine aures tuas, & audi: aperi oculos, & vide. Vide inquam, & audi quid contra populum tuum, imò quid contra te locutus fuerit Senacherib. Verè enim ipsius impudentes, barbarique sermones, non tam aduersus populum minæ, quàm contra Deum viuentem blasphemiæ sunt.

18 Nihil scio, confingit Assyrius, dum prouincias, atque regiones parentum suorum armis expugnatas, atque in solitudinem redactas gloriatur.

19 Verum

7 [f] Ecce ego dabo ei spiritum, & audiet nuncium, & reuertetur ad terram suam, & corruere eum faciam gladio in terra sua.

8 Reuersus est autem Rabsaces, & inuenit Regem Assyriorum prœliantem aduersus Lobnam. Audierat enim, quia profectus esset de Lachis.

9 [g] Et audiuit de Taracha Rege Aethiopiæ, dicentes, Egressus est, vt pugnet contra te. Quod cùm audisset, misit nuncios ad Ezechiam dicens.

10 Hæc dicetis Ezechiæ Regi Iuda loquentes, Non te decipiat Deus tuus, in quo tu confidis dicens, Non dabitur Ierusalem in manu Regis Assyriorum.

11 Ecce, tu audiuisti omnia quæ fecerunt Reges Assyriorum omnibus terris, quas subuerterunt, & tu poteris liberari?

12 Nunquid eruerunt eos dij Gentium, quos subuerterunt patres mei Gozam, & Haram, & Reseph, & filios Eden, qui erant in Thalassar?

13 Vbi est Rex Emath, & Rex Arphad, & Rex vrbis Sepharuaim, Ana, & Aua?

14. 15 Et tulit Ezechias libros de manu nunciorum, & legit eos, & ascendit in domum Domini, & expandit eos Ezechias coram Domino. Et orauit Ezechias ad Dominum dicens.

16 Domine exercituum Deus Israel, qui sedes super Cherubim: tu es Deus solus omnium regnorum terræ, tu fecisti cælum, & terram.

17 Inclina Domine aurem tuam, & audi: aperi Domine oculos tuos & vide, & audi omnia verba Senacherib, quæ misit ad blasphemandum Deum viuentem.

18 Verè enim Domine desertas fecerunt Reges Assyriorum terras, & regiones earum.

19 Et

19 *Et dederunt Deos eorum igni; non enim erant dij, sed opera manuum hominum, lignum, & lapides, & comminuerunt eos.*

19 Verum est enim istud, verum item quòd Gentilium dij traditi sunt flammis, & in cinerem versi. Quid tamen hoc mirum, cùm dij illi non sint, sed inania, ac mortua simulacra, dolata è ligno, aut è lapide ficta. Quæ vt humanis expressa sunt manibus; sic etiam hominum opera dissolui, atque comminui potuerunt.

20 *Et nunc Domine Deus noster salua nos de manu eius: & cognoscant omnia regna terræ quia tu es Dominus solus.*

20 Nunc ergo Domine ab illo nos periculo defende, quod Assyrius minatur, & ostentat: vt omnes intelligant te verum, & solum esse Deum, quem non impunè blasphemarit, atque exprobrarit Senacherib.

21 *Et misit Isaias filius Amos ad Ezechiam, dicens. Hæc dicit Dominus Deus Israel. Pro quibus rogasti me de Senacherib Rege Assyriorum.*

21 Dixit autem Isaias filius Amos ad Ezechiam per internuncios. Hæc tibi, ô Ezechia, ad ea, quæ de Senacherib interrogasti, per me respondet Deus.

22 *Hoc est verbum quod locutus est Dominus super eum; [h] Despexit te, & subsannauit te [i] virgo filia Sion, post te caput mouit filia Ierusalem.*

22 Hoc itaque contra Senacherib accipe diuinum oraculum. Derisit te libero, atque procaci conuitio Senacherib, ô filia Sion, à nullo hactenus hoste subiugata: contra te, inquam, eum amaro ludibrio caput iactabit, ô filia Ierusalem.

23 *[k] Cui exprobrasti, & quem blasphemasti, & super quem exaltasti vocem, & leuasti altitudinem oculorum tuorum? Ad sanctum Israel.*

23 At tu, ô Senacherib, contra quem acuisti maledicam, atque sacrilegam linguam? Contra quem clamores insanos, & barbaros sonitus sustulisti? Contra quem eleuasti superbum, & graue supercilium? Sanè contra sanctum, & terribile numen, quod veneratur, & colit Israel.

24 *[l] In manu seruorum tuorum exprobrasti Domino, [m] & dixisti, In multitudine quadrigarum mearum ego ascendi altitudinem montium, iuga Libani: & succidam excelsa cedrorum eius, & electas abietes illius, & introibo ad altitudinem summitatis eius, saltum Carmeli eius.*

24 Per seruos tuos maledicam exeruisti linguam contra Dominum: dixistique non minùs stolidè quàm arroganter. Ego quadrigis meis viam aperui per montes impeditos, & arduos, & ad sublimia quoque Libani penetraui. Quidquid in illo excelsum est, siue in abiete, siue in cedro, id omne succidam: & ad summum vsque fastigium ingrediar. Quod etiam idem in Carmelo perficiam.

25 *[n] Ego fodi, & bibi aquam, & exiccaui vestigio pedis mei omnes riuos aggerum.*

25 Ex mihi fuerunt militum copiæ, vt quicquid aquarum fuit collectum in cisternis, aut in vallibus, profundisque locis opposita mole; quocumque exercitus vestigium poneret, id totum exhauserit. Ea quoque potestas, & industria, vt in locis aridis, vbi collectitiæ aquæ copia non erat, puteos effoderim, aquásque ex illis haustas potauerim.

26 *[o] Nunquid non audisti quæ olim fecerim ei? Ex diebus antiquis ego plasmaui illud; [p] & nunc adduxi, & factum est in eradicationem collium compugnantium, & ciuitatum munitarum.*

26 Ignoras, ô Senacherib, quæ hactenus abs te facta commemoras, cuius virtute, atque auspiciis peracta sint. Ego ipse hæc feci: cuius tibi argumentum esse potest, quòd hæc multò antè futura prædixi, quæ hoc tempore per te, non tamen tuis viribus, impleri volui. Ego tibi ad ciuitates illas munitas, quæ sitæ sunt in montium fastigio, per arduum, atque impeditum ascensum, aditum aperui.

27 *[q] Habitatores earum breuiata manu contremuerunt, & confusi sunt: [r] facti sunt sicut fœnum agri, & gramen pascua, & herba tectorum, quæ exaruit, antequam maturesceret.*

27 Neque est cur tibi illarum ciuitatum expugnationem adscribas: quando habitatorum, atque propugnatorum manus ego dissolui, cùm illis virtutem, & audaciam ad resistendum negaui. Quare exanimatum populum subiugare

magni negotij non fuit: cùm fuerit instar fœni, aut herbæ, quæ in pascuis nascitur, quam infirmæ etiam bestiæ conculcant, & carpunt; aut etiam instar tectorum herbæ, quæ antequam ad suam, quantulacumque est, maturitatem venerit, exarescit.

28 Ego noui quæcumque molitus sis, siue cùm te ipsum, & castra aliquò moueres extra propriam sedem, siue cùm in regno tuo habitares, & quiesceres. Et quemadmodum, contra me, cuius auspiciis omnia gessisti, insanos, & arrogantes spiritus assumpseris.

29 Cùm aduersus me stolida fureres insania, verbaque funderes plena blasphemiæ: illa ego præsens audiebam. Quare, vt dignum recipias tua arrogantia, atque stupore supplicium, ego te in patriam, vnde deduxeram, ita reducam, quemadmodum bubalus ad aratrum trahitur, seu plaustrum affixo naribus circulo, aut asinus, ad sarcinas.

30 Hactenus de Senacherib. Nunc ad te, ô Ezechia reuertor: cui hęc dicit Dominus. De victu obsessi, atque afflicti populi, noli laborare: Hoc anno comedes quæ vltrò fuderit campus ab Assyrio calcatus; Secundo arbores tibi copiosè parient poma, quibus ciues alantur. Tertio anno iam hoste aut prostrato, aut ex tuis finibus submoto, sementem facere securè licebit; & plantare vineas, ex eisque ad satietatem vsque fructus decerpere.

31 Erunt autem reliquiæ Ierusalem, vsque adeò felices, vt crescant, roborentúrque, non aliter atque plantæ, quæ altas radices deorsum agunt, vnde ad firmitatem magis sunt robustæ, & sublimes sursum remos expandunt.

32 Quia de Ierusalem exibunt, qui reliqui fuerint post tot bellorum motus, & clades assiduas: qui ad priorem statum reuocent, instauréntque illa, quæ aut concussa sunt, aut collapsa post Assyriorum appulsum. Hæc verò adscribenda sunt Dei benignitati, cui curæ, atque studio est res Solymitana.

33 Propter hoc studium, quo ciuitatem prosequor, rémque Iudaicam, non permittam, vt Rex Assyriorum ciuitatem introeat, aut intra mœnia illius sagittam iaculetur, aut clypeati milites illam occupent, neque denique vt aggerem circumfundat, & vallum.

34 Reuertetur autem spe, cogitationéque frustratus, eadem via, qua Iudæorum fines populabundus ingressus est: neque ciuitatem vnquam Solymitanam intrabit, dicit Dominus.

35 Ego enim ciuitatis huius ero propugnator; vt illam ab hostili periculo defendam; tum propter me, cuius in hoc rerum articulo honor intercedit; tum propter Dauid, cuius ego merita hoc etiam modo compensare volo.

36 Quod Deus nunc per Isaiam promisit Ezechiæ,

28 [f] *Habitationem tuam, & egressum tuum, & introitum tuum cognoui, & insaniam tuam contra me.*

29 *Cùm fureres aduersum me, superbia tua ascendit in aures meas.* [x] *Ponam ergo circulum in naribus tuis, & frænum in labiis tuis,* [z] *& reducam te in viam per quam venisti.*

30 [y] *Tibi autem hoc erit signum, comede hoc anno quæ sponte nascuntur, & in anno secundo pomis vescere. In anno autem tertio seminate, & metite: & plantate vineas, & comedite fructum earum.*

31 [z] *Et mittet id quod saluatum fuerit de domo Iuda, & quod reliquum est, radicem deorsum, & faciet fructum sursum.*

32 [aa] *Quia de Ierusalem exibunt reliquiæ, & saluatio de monte Sion: zelus Domini exercituum faciet istud.*

33 *Propterea hæc dicit Dominus de Rege Assyriorum.* [bb] *Non intrabit ciuitatem hanc, & non iaciet ibi sagittam: & non occupabit eam clypeus, & non mittet in circuitu eius aggerem.*

34 *In via qua venit, per eam reuertetur, & ciuitatem hanc non ingredietur, dicit Dominus.*

35 *Et protegam ciuitatem istam, vt saluem eam propter me, & propter Dauid seruum meum.*

36 [cc] *Egressus est autem Angelus Domini, & per*

& percussit in castris Assyriorum centum octoginta quinque millia. Et surrexerunt manè, & ecce omnes cadauera mortuorum.

Ezechiæ, id biennio exacto, post peractam Æthiopicam expeditionem compleuit. Nam cùm victrices copias ad obsidendam Hierosolymam retulisset Assyrius, Angelus Domini aggressus eius castra, centum octoginta hominum millia percussit; in quæ cum orta iam luce, ingrederentur Iudæi, nihil ibi, præter mortuorum cadauera repererunt.

37 *Et egressus est, & abiit.* [dd] *Et reuersus est Senacherib Rex Assyriorum, & habitauit in Niniue.*

37 Quam cædem cùm Rex Assyriorum Senacherib effugisset, in patriam, vnde venerat, reuersus est; habitauítque, vt antea in Niniue, Regia sede, & totius regni metropoli.

38 *Et factum est, cùm adoraret in templo Nesroch Deum suum, Adramelech, & Sarasar filij eius percusserunt eum gladio, fugerúntque in terram Ararat, & regnauit Asarhaddon filius eius pro eo.*

38 Accidit autem, vt non pridem ab illa fuga, cùm in templo Assyriorum Deum Nesroch supplex adoraret, à filiis suis in patentis cædem coniuratis interficeretur. Qui cùm Ararat patrato parricidio se recepissent, Asarhaddon patenti suo Senacheribo in regno successit.

IN CAPVT TRIGESIMVM SEPTIMVM COMMENTARIVS.

1. [a] OBVOLVTVS *est sacco.*] In dolore, & luctu saccum assumi non solùm inter Hebræos vsitatum, sed etiam inter gentes. De Hebræis notius est quàm vt probari debeat, & docet satis hoc loco pius Rex Ezechias, & Legati, qui etiam induti sacco ad Isaiam missi sunt. De Gentibus pro omnibus sit Rex Niniue, qui & ipse indutus est sacco, & vt alij idem facerent publicè edixit.

...um in ...cle.

2. [b] *Ad Isaiam filium Amos prophetam.*] Hieronymus transtulisse videtur *propheta*, quod nomen pertinere magis putat ad Amos Isaiæ patrem, quàm ad Isaiam. Vbi obseruandam dicit Isaiæ modestiam, qui, cùm de se scribat, prophetæ nomen silet, cùm 4. *Reg.*19. quando ab alio hæc eadem historia texitur, vocetur propheta. Et adducit exemplum Matthæi, qui cùm de se loquitur *cap.*6. publicanum se nominat; alij verò Euangelistæ magis de illo honestè loquuntur; Sed quid dicendum sit de patre Isaiæ, in procemio ostendimus huius libri: vbi negauimus prophetam esse Isaiæ patrem. Neque hîc locos contrarium suadet, quia vt habemus in Bibliis à Sixto correctis *propheta* in tertio casu est, non in secundo; quare ad Isaiam, non ad Amos referendum est.

...ract Isaiæ ...m Amos propheta.

3. [c] *Dies tribulationis, & correptionis, & blasphemiæ dies hæc.*] Hæc optimè partitur Hieronymus. Tribulationem accommodat populo, cui ab Assyriis graue videtur impendere infortunium: Correptionem Deo, qui id agit incusso metu, aut inflicta plaga, vt populus ad meliorem mentem redeat: blasphemiam Senacherib. qui se quiduis posse superbè iactat, atque esse à Deo frustra sperandum auxilium. Quibus verbis satis elucet Regis optimi pietas. Primùm quia agnoscit quicquid malorum est id à Deo propter peccata inflictum esse populo, vt sanet, non vt perdat; non vt euertat, sed vt corripiat. Deinde quia tertio, idest, summo loco ponit Rabsacis blasphemiam, quasi id ægriùs ferat, quàm aliud quod suum est, aut populi damnum.

[d] *Venerunt filij vsque ad partum, & virtus non est pariendi.*] Descriptio est vehementissimi doloris, 4.
quem in scriptura sæpe significat dolor parturientis, aut dolor partus, & summi periculi, aut vitæ desperatæ, quod tunc proximè imminet, quando in difficili partu languida est, aut exanimata puerpera, quæque eniti non possit, quem in vtero gestat fœtum. Pro *partu*, Hebr. est מַשְׁבֵּר *masber*, id est, ruptura seu fractura; nempe os vuluæ, quod cùm angustum sit, à fœto disrumpitur. Vbi summus dolor est, & vires tunc, & nixus maximè necessarij parturientibus; Seu certè, quia nascente puero secundinæ rumpuntur. Eodem genere orationis vsus est Ecclesiasticus *cap.*48. *vers.*21. cùm de hoc ipso tempore, atque periculo ageret: *Tunc*, inquit, *mota sunt corda, & manus ipsorum: & doluerunt quasi parturientes.* Videtur autem hoc esse Hebræorum prouerbium, quale illud Latinorum: *In acie nouaculæ.* Prouerbiũ.

[e] *Ne timeas à facie verborum.*] id est, *a sermonibus.* Nam *facies alicuius* idem est quod *aliquis*, seu *aliquid*: adiungitur enim in illum vsum, etiam rebus inanimatis, vt *facies frigoris, facies tempestatis*, pro frigore, & tempestate. Vide quæ diximus ad illud *cap.*25. *vers.*7. *A facie vinculi colligati.* 5.

[f] *Ecce ego dabo ei spiritum, & audiet nuncium, & reuertetur ad terram suam.*] Antequam ad Isaiam accederent legati, iam illi Dominus ostenderat, quid esset Regi responsurus, vt dicit Hieronymus. Quis verò sit spiritus iste, seu nuncius, quem Dominus dicit daturum se regi Senacherib, non est admodum explicare promptum. Hieronymus *spiritum* aduersarium putat, quem tamen non explicat, cui subscribunt alij non pauci. Haymo, Dionysius, Adamus, Forerius in *spiritu* ventum intelligunt, 6.

quo

quo insignis explicatur celeritas, quasi ocyssimè venturus sit nuntius, qui in alia loca statim ab obsidione abducat Assyrios. Quod verò *spiritus* sumatur pro velocitate, aut veloci nuntio, sentiunt è Patribus plerique, qui illud *Psalm.*103. *Qui facit angelos suos spiritus.* Sic accipiunt vt Deus Angelos faciat ventos, quia celeriter omnia permeant, id est, ventorum similes. Lyra commotionem, seu perturbationem mentis esse putat. Ego duo hic diuersa proponi existimo; alterum in *spiritu*, alterum in *nuncio*, vt ipsa litera præ se fert non obscurè, quod vt magis explicem, aliqua prius obiectuanda.

Spiritus quicumque animi motus.

7\. Primùm *spiritum* vocari ex vsu scripturæ quemcumque motum, impulsum, affectionem animi, cogitationem, suspicionem, metum, & similia: vt pluribus ostendimus ad illud *cap.*11. *Et requiescet super eum spiritus Domini.* Deinde solere Deum immisso spiritu, id est, aliquo affectu, aut pulsu, cogitatione, aut metu, cuius causam, aut auctorem homines ignorant, deterrere homines, aut confirmare; addere, seu adimere vires, & audaciam. De audacia, atque animositate vnus Samson exemplo nobis esse potest, in quem toties contra Philisthæos irruit Spiritus Domini. De metu, & consternatione animi plura sunt, & nobilissima exempla. *Genes.*35. consuluit Deus incolumitati Iacob, incussu multis ciuitatibus metu. *Cùmque profecti essent, terror Dei inuasit omnes per circuitum ciuitates, & non sunt ausi persequi recedentes.* Et *Exod.*23. & *Deut.*7. metum item incussit Chananæis ne auderent Israelitis resistere. Et in obsidione Samariæ sonitu quasi equorum, & curruum perterruit Syros, & spoliatos suis ornamentis in fugam vertit 4 *Reg.*7. Et quidem talem minatur Dominus pauorem populo suo, si minùs fuerit legis obsequēs. *Leu.*26. *Fugietis nemine persequente.* Hi terrores à profanis dicuntur *Panici.*

*Genes.*35.

*Leuit.*26.

Admirabilis Dei prouidentia, & fidelitas, qua populū seruauit suum.

8\. Huius generis exempla sunt plurima. Sed notandum valde familiare quoddam exemplum, & ordinatum in populo Dei. Nam cùm infensas haberet finitimas Gentes dominandi auidas, & natura pugnaces eo tempore, quo filij Israel iuxta legem adoraturi ad templum ascendebant, quod faciebant ter singulis annis, eum spiritum, seu cogitationem afflabat Dominus vicinis populis, vt cùm sciret Hebræorum ciuitates virorum nudatas esse præsidio, solúmque ibidem reliquum esse imbellem fœminarum sexum; nunquam tamen cogitarint ciuitates illas bello esse tentandas. *Exod.*38. *Tribus temporibus anni apparebit omne masculinum tuum in conspectu omnipotentis Dei Israel: Cùm enim tulero Gentes a facie tua, & dilatauero terminos tuos, nullus insidiabitur terræ tuæ ascendente te, & apparente in conspectu domini Dei tui ter in anno.* Res planè admiranda, nunquam magis tuta ciuitas, quam dum illam viri religionis gratia humano præsidio destituunt. Sic ergo, puto, Deus spiritum misit timoris, aut alterius affectus animo Assyriorum, quo obsidionem laxarent, vrbémque Ierusalem soluerent à periculo, & ab omni sollicitudine, ac metu. Fortasse spiritus timoris fuit ne rex Æthiopum, quem aliquid noui moliri acceperat, rem turbaret Assyrias; aut aliquid eorum quæ contra se plerumque præsumit mala conscientia.

Exod. 38.

Deus tunc magis præsens, cum angustiùs vrgemur.

9\. Cùm autem sic esset affectus animus Senacherib, vt timendum esse existimaret ab omni Æthiopum motu, quo tempore rem Iudaicam angustiùs vrgebat, Deus nuncium venire iussit, qui Æthiopum consilia, atque conatus aperiret. An verò hic Angelus fuerit, an homo, quærit Abulensis *in cap.*19. *lib.*4. *Reg.q.*8. & meritò definit Angelum non esse. Contigit autem hoc loco Ezechiæ vrbique Solymitanæ, quod Dauidi *lib.*1. *cap.*23. qui cùm ita premeretur à Saul, vt nullum appareret effugium, nuncius accurrit Philistinorum impressionem annuncians in Israeliticos fines, quo interrumpere cogitata compulsus est.

g *Audiuit de Tharaca Rege Æthiopiæ.*] Duplex est Æthiopia, de qua sæpe in sacris literis; altera post Ægyptum, quæ eo nomine communiter ab auctoribus vocatur: altera adiuncta terræ promissæ finibus, quæ est in deserto Sinai, & in regione Madianitarum, à qua ipsi etiam Madianitæ dicuntur Æthiopes. Vide quæ diximus ad illud *Ps.*67. *Æthiopia præueniet manus eius Deo.* Sed fuisse illam aliam Æthiopiam tenent communiter Patres. Docet Iosephus *lib.*10. *antiq. cap.*1. & apud eum Berosus, & Herodotus, vt citat Hieronymus. Postremi autem hi tres aliqua addunt, quæ non satis congruunt cum historia sacra: quæ hic commemorare non est necesse. Porrò Ægyptum, & Æthiopiam coniungit propheta *cap.* 20. quod mihi omnino persuadet Æthiopiam illam esse, quæ attingit Ægyptiorum fines. 10.

Æthiopia duplex.

h *Despexit te, & subsannauit te, virgo filia Sion post te caput mouit, filia Ierusalem.*]Hoc est oraculum quod Isaias reddidit ab Ezechia per legatos consultus: quod duas habet partes. Alteram, quæ fugam, stragémque Senacherib spectat, alteram quæ ad libertatem, salutémque Ierusalem. More autem prophetico Ierusalem alloquitur, sententia eadem bis repetita, & iterum ad Senacherib per eandem figuram sermonem conuertit. Cæterùm *despicere, subsannare,* & *mouere caput post aliquem*, aut *super aliquem* idem est. Eo sensu dicitur *Psalm.*21. *Omnes videntes me deriserunt me, locuti sunt labiis, & mouerunt caput.* Et *Matth.*27. idem fecerunt Iudæi Christo crucifixo. Est autem motus ille capitis subsannationi accommodatus. 11.

Caput mouere subsannationis genus.

i *Virgo filia Sion.*] Vsitata Hebræorum phrasis, quæ nomine *filia* ciuitatem aliquam circumscribit. vt *filia Babylonis, filia Edom, filia Tyri*, pro Tyro, Babylone, Idumæa. Dicitur autem Sion *virgo*, non quia idola non coluerit, vt vult Hieronymus, Haymo, & Lyra cum glossa ordinaria: tum quia reuera idola coluit, & gentilicas sordes in templum inuexit: vt suprà vidimus sub Achaz: tum etiam quia regiones aliæ, quæ impensè idolorum cultui studuerant, eodem modo *filiæ virgines* appellantur. Sic vocatur Babylon *cap.*43. *vers.*6. Sidon *cap.*23. *vers.*12. Ægyptus *cap.*46. *vers.*11. Dicitur autem Sion *virgo*, siue vt amplificetur iniuria Senacherib, contra Ierusalem: nam ea iniuria quæ virgini infertur grauior est, quia pudori & integritati virginali maior debetur reuerentia; siue quia diligentiùs puellaris ætas amatur, & custoditur à parentibus, significat Deus Ierusalem tanquam teneram, & dilectam virginem sibi futuram esse custodiæ. Sed fortasse alia ratio est eò melior, quò etiam patet ad omnia, quibus illud datum est virginis nomen; quia ad illud vsque tempus Ierusalem nunquam expugnata fuerat, neque violata ab hostibus; neque, ex quo in Hebræorum potestatem venit, vnquam passa fuerat alienum iugum, id est, alienarum Gentium iugum subierat. Quam etiam ob causam existimo *filiam* etiam *virginem* vocari Babylonem, Sidonem, & Ægyptum, quia nihil graue ad Isaiæ tempora ab hoste pertulerant. 12.

Virgo cur dicitur aliqua ciuitas.

Neque huic cogitationi admodum incommodat, 13.

Regula. Res interdũ nomen seruat quod paulò ante amisit, vnde virgo dicitur, quæ nuper corrupta.

dat, quòd etiam post Chaldæorum direptionem vocatur *virgo* Ierusalem. *Thren.1. vers.15. Torcular calcauit Dominus virgini filiæ Iuda.* & *Thren.2. vers.13. Cui exæquabo te, & consolabor te virgo filia Sion.* Nam ex vsu scripturæ res retinere solent nomen, quod proximè habuerant. Qua ratione Simon *leprosus* dicitur, etiam postquam a lepra curatus est, & cæci dicuntur *videre*, & *ambulare* claudi, quia paulò antè cæci, & claudi fuerant. Et in hoc ipso nomine exempla sunt tum apud sacros, tum apud profanos scriptores. Virgil. *Ecloga* 6. de Pasiphae.

Ah virgo infelix, quæ te dementia cepit.

Et Terentius *in Andria* de puella nuper violata, *Virgo illacrumat.* Ioel *cap.1. Plange quasi virgo accincta sacco, super virum pubertatis tuæ.* Eodem igitur modo Chaldæorum armis subacta Ierusalem *virgo* dicitur, quia paulò antè metaphorico sensu virgo erat.

14. [k] *Cui exprobrasti, & quem blasphemasti, &c. ad sanctum Israel.*] Hæc iam spectant ad Senacherib, qui Deum Israel contempserat, quasi non posset populum Iudaicum ab Assyriorum manu liberare, cui Deus ostendit quantum sibi sit virium ad expugnandam humanam potentiam, & quàm amanter olim, & liberaliter populum, cui Senacherib extrema omnia minabatur, prosecutus sit. Ac si dicat. Nescis, ô Senacherib, quis sit sanctus Israel, aduersus quem audaces, & temerarios spiritus assumpsisti: ille est qui fecit hæc atque illa, quæ statim referuntur.

15. [l] *In manu seruorum tuorum exprobrasti Domino.*] Hebraica phrasis quæ *in manu* frequenter vsurpat pro *per*. Est autem *in manu seruorum* idem quod *per seruos*. Sic occurrit sæpe illud, *Verbum quod factum est in manu Aggæi, Zachariæ*, & similia: id est, per Aggæum & Zachariam. Serui verò, per quos Domino exprobrauit Senacherib, fuere Rabsaces, & Tharthan, de quibus 4. *Reg.* 18.

16. [m] *Et dixisti, In multitudine quadrigarum mearum ego ascendi altitudinem montium.*] Hæc verba sunt Senacherib, quibus sibi nihil non arrogabat. Cætera aperta sunt; hoc verò de ascensu montium paulò obscurius. Placet quod putat Abulensis suprà *quæst.* 15. loca ardua, quæ tantùm equitibus essent peruia sic esse complanata, atque aperta deiectis scopulorum obstaculis, & succisis arboribus, vt quadrigis, quæ non nisi per plana, atque aperta loca trahi possunt, commodus, & expeditus esset accessus. Quæ loca aperuit etiam postea Vespasianus, cum per easdem Libani fauces exercitum traduceret: vt docuit Iosephus *lib.3. belli cap.5.* & nos pluribus ostendimus ad illud *Zachariæ* 11. *Aperi Libane portas tuas.* Quod in Alpibus quoque tentauit, atque perfecit Annibal, de quo Iuuenalis *Satyra* 10.

—— Opposuit natura Alpémque niuémque,
Diduxit scopulos, & montem rupit aceto.

Seu certè per Synecdochen Libanus, & Carmelus pro locis sublimibus vsurpantur, in quorum fastigiis sitæ erant ciuitates, ad quarum obsidionem suis quoque quadrigis expeditum fuisse ascensum gloriatur Assyrius. Alij metaphoricè hæc accipiunt, & in montibus principes intelligunt, & ciuitates munitas. Neque displicet explicatio alia, quæ in Libano, & Carmelo Ierusalem intelligit, ad cuius fastigia se peruenisse gloriabatur Senacherib, minabatúrque se excisurum cedros illius, populaturúmque saltum Carmeli; id est, ablaturum, quæcumque in Ierusalem speciem haberent, & pretium. Sed placet magis explicatio prima, quam planè persuadet translatio LXX. *Succidi altitudinem cedri eius; & pulcritudinẽ cupressi, & intraui in altitudinem partis syluæ.* Neque multum incommodat quòd extrema per futurum enuntiata sint; nam vsitatum est in Scriptura, vt futurum adhibeatur pro præterito. Et hæc eadem 4. *Reg.* 19. per præteritum expressa sunt. *Succidi sublimes cedros eius, &c.*

[n] *Ego fodi, & bibi aquam, & exsiccaui vestigio pedis mei omnes riuos aggerum.*] Hunc locum nobis omnium optimè exposuit idem Isaias, si modò ille est, qui argumentum idem scripsit 4. *Reg. cap.* 19. 17.
Vbi hæc eadem eisdem penè verbis ab auctore sacro tractantur. sic enim ille, quicumque est. *Et bibi aquas alienas, & siccaui vestigiis pedum meorum omnes aquas clausas.* Significat ergo Senacherib à copioso exercitu siccatas esse aquas, nempe collectitias, quæ ab Israelitis in cisternis ex more seruabantur, quæ alienæ dicuntur 4. *Reg.* 19. Ille enim, qui cisternam foderat, dominus erat eius aquæ pluuialis, quæ in cisternam aut lacum influebat. Quare filij Israel pretio sibi emebant aquas à Chananæis, quia cisternarum aquæ non erant communes, sicut fluuiorum & fontium. Quocirca Deus *Deut.* 2. sic ad filios Israel. *Cibos emetis ab eis pecunia, & comedetis: aquam emptam haurietis, & bibetis.* & *Num.* 20. *Si biberimus aquas tuas nos, & pecora nostra, dabimus, quod iustum est: nulla erit in pretio difficultas.* Hinc Nabal 1. *Reg.* 25. *vers.* 11. *Tollam ergo panes meos, & aquas meas, &c. & dabo viris, quos nescio vnde sint.* Has aquas pluuiales, atque conclusas puto vocari *riuos aggerum*, id est, aquas in extructo aggere collectas. Vocatur autem aqua illa *riuus*, aut quia riuus eò influxerat, & cisternas impleuerat, aut quia in angusta valle obiecto aggere repressus: quod in locis arentibus frequens est. Cùm ergo defecissent aquæ, aut quæ in cisternis ex imbre conclusæ, aut quæ in vallibus molis & aggeris opposito collectæ, aut etiam fontanæ, quia forte ipse populi, ad quos ascensurus credebatur Assyrius, capita fontium obturauerant, aut cæcis alueis aliò deflexerant, sicut fecisse dicitur Ezechias 2. *Paralip. cap.* 32. de aqua castris alio modo prouidit. Nam cùm militibus abundaret in locis opportunis facilè effodiebat puteos, vnde aquã ad satietatem hauriret. Quod fieri debere docet Vegetius *lib.4. cap.*10. quod fecisse Cæsar dicitur in bello Alexandrino, vt tradit Hirtius, ac Scipio, vt Appianus de bello Hispanico, qui eo consilio laborantem siti exercitum refecerunt.

Aquæ alicubi non communes sed propriæ.

Si verò hic *riui aggerum*, aquam fluentem, & fontanam significent, vt putat Hieronymus, aliquid hic additur ad ea, quæ *lib.4. Regum* traduntur: 18.
neque id historicæ fidei quicquam incommodat, cùm nihil neget, sed aliquid addat quod ibi prætermissum est; cùm ibi tantùm agatur de aqua conclusa, puta in cisternis, vt diximus, aut in angustis vallibus obiecto aggere, quæ *stagnum* communiter vocatur. Neque est improbabile Assyrium exercitum vestigio suo siccasse riuos, id est, vbicumque vestigium poneret, cùm Xerxes exercitum in Græciam traducens flumina siccauerit. Sic Herodotus *lib.*7. Iustinus *lib.*2. de quo Iuuenalis *Satyra* 10.

——— Credimus altos
Defecisse amnes, epotáque flumina Medo
Prandente.

[o] *Nunquid non audisti, quæ olim fecerim ei? ex diebus antiquis ego plasmaui illud.*] Hunc credo 19.
locum satis exposuit nobis Isaias suprà *cap.*10. Vbi

cùm de Senacherib similia verba non historicè, sed propheticè retulisset, addidit. *Et erit cùm impleuerit Dominus cuncta opera sua in monte Sion, & in Ierusalem, visitabo super fructum magnifici cordis Regis Assur: & super gloriam altitudinis oculorum eius; dixit enim, In fortitudine manus mea feci*, &c. Ac si dicat, Ego inducam in Israeliticos fines Regem Assyriorum, vt eo tanquam flagello pertinacem populum castigem; sed vbi ille peruenerit ad Ierusalem, ibi eum propter superbiam & insaniam opprimam. Vide quæ ibi diximus, & in hanc sententiam hunc locum explicat Hieronymus, & Abulensis suprà *quæst.* 18. Vatablus & Lyra. Sic autem Hieronymus. *Nunc ignoras*, (ô Senacherib) *quòd hæc, quæ fecisti, mea feceris voluntate, & ego hæc futura prædixerim, ac per te facienda mandauerim; itaque quod olim decreui, hoc impletum est tempore.* Decreuit autem aut potiùs prædixit *cap.* 10. ab illis verbis *Assur virga furoris mei.* Ex his clariùs vertisset Hieronymus, si eius nobis sententia probanda est, si ita redderet, quod sanè ex Hebraico textu posset. *Numquid non audisti, ô Senacherib, quòd ego olim hæc fecerim* (id est, faciendum per te dixerim) *iam olim illud ordinans*, id enim est *plasmans*, seu *formans*: id est, formam rei gerendæ præscripsi, & ita penè vertunt Pagninus, Vatablus, & Forerius. Imò & Hieronymus 4. *Reg. cap.* 19. Sic enim ibi. *Numquid non audisti quid ab initio fecerim?* Vbi eadem sunt omnino verba in textu Hebraico.

20. *p Et nunc adduxi, & factum est in eradicationem collium compugnantium, & ciuitatum munitarum.*] Sensus est, id quod antè fieri decreueram, & quasi eius imaginem, & exemplar plasmaueram, ac finxeram, sicut statuarius ex argilla fingit priùs formam, ad cuius similitudinem ex nobiliori materia simolacrum excudat: sic ego quod antea finxeram cogitatione, & obscurè per meum prophetam significatam, in hoc tempus contuli: nempe vt colles sterneres, & ciuitates subuerteres munitas, quæ contra me pugnant; id est, quæ me offendunt; in quas per te quasi per flagellum corrigere decreui. Hieronymus, & glossa per *colles* principes intelligit, qui inter se animo diffidebant hostili. Ego non ineptè expositurus mihi videbar, si per *colles compugnantes*, & *ciuitates munitas* idem significari crederem, nam ciuitates illæ munitæ plerumque in collibus sitæ erant, quas ipsa muniebat loci natura. *Compugnantes* verò dicuntur, quia facilè pugnare possunt è superiori loco, & hostiles impetus non solùm sustinere, sed etiam frangere. Huc facit quod 4. *Reg.* 19. *pugnantes* dicuntur in Biblijs à Sixto correctis, non *compugnantes*. Septuaginta *vt vastarem Gentes in munitionibus, & habitantes in ciuitatibus munitis.* Neque Senacherib ad cuius insolentes spiritus respondent hæc verba, de alijs ciuitatibus à se expugnatis gloriabatur, nisi de his, quæ essent in montium fastigiis, & quæ non nisi à præstante virtute debellari poterant. Porrò ciuitates munitas captas fuisse à Senacherib habemus *cap.* 36. *vers.* 1. *Ascendit Senacherib rex Assyriorum super omnes ciuitates Iuda munitas & cepit eas.*

21. *q Habitatores earum breuiata manu contremuerunt.*] Reddit rationem Dominus cur ciuitatum munitarum, & pugnantium collium habitatores tam facilè expugnari potuerint: quia manus breuiata fuit. Quidam de Dei manu hæc accipiunt, quæ abbreuiata, atque contracta fuit in populos illos, quos per Assyrios castigare decreuerat. Quare cùm Assyriorum manus confortaret, in quibus posuerat vltricem virgam, manum autem suam contraheret ab auxiliando Israelitis, imò illorum debilitaret manus, atque dissolueret neruos, quid mirum si tam leui, ac pene nullo debellati fuerint negotio. Sed puto hæc magis esse referenda ad Iudæorum manus, quæ abbreuiatæ, id est, contractæ dicuntur, quia parum contra Assyriorum impressionem strenuæ. Quod mihi persuadeo, quia 4. *Reg.* 19. *vers.* 26. vbi eadem sunt omnino verba in textu Hebraico, sic reddidit interpres. *Et qui sedent in eis humiles manu contremuerunt.* Hebr. est קצרי יד *kutsri iad*, quæ ad verbum valent *breues*, seu *abbreuiatos manu*, id est, habentes manum abbreuiatam. Sed quocumque referas, idem semper est sensus. Nam si Iudæi ab Assyriis expugnati sunt & suis sedibus pulsi, si manus habuerunt dissolutas, & debiles, ideo accidit, quia Deus illis virtutem, & audaciam ad resistendum negauit, quam ad obsidionem vsque Ierusalem Assyriis suæ indignationis administris copiosam impertitus est.

r Facti sunt sicut fœnum agri, & gramen pascuæ, & herba tectorum.] Hac similitudine satis explicatur hominum infirmitas, quos diuinus deserit fauor: quia herbæ istæ dum immaturæ sunt, & virides, facilè vel à sole exuruntur, vel marcescunt à gelu, vel calcatæ pedibus, vel à pecore carptæ deflorescunt, & pereunt. Quare Deus dum hominum imbecillitatem extenuat, his vtitur similitudinibus, infrà *cap.* 40. *Omnis caro fœnum.* Vide ibi plura. *Psal.* 89. *Mane sicut herba transeat, mane floreat, & transeat, vespere induret & arescat.* Pro te mortali obserua ciuitatum munitiones, & colles præaltos, & pugnaces, si Deus offensus sit, manumque ab auxiliando contrahat, verti in fœni; & herbæ tectorum futilitatem, & herbæ adhuc immaturæ mollitiem; quæ facilè vruntur, & vanescunt: & in gramen pascuæ, quod omnium pecorum, atque armentorum dentibus propositum est. 22.

Omne præsidium offenso Deo infirmum.

s Habitationem tuam, & egressum tuum, & introitum tuum cognoui.] Per hæc tria omnia significantur, quæ fieri ab hominibus possunt. De ingressu, atque exitu, quibus omnia hominum facta atque consilium comprehenduntur, res est adeò certa, vt penè abierit Hebræis in prouerbium. *Num.* 27. de Iosue. *Ad verbum eius ingredietur, & egredietur*, id est, nihil faciet, nisi ex Moysis imperio. 2. *Paralip.* 1. *Benedictus eris ingrediens, & egrediens.* & *Psal.* 120. *Dominus custodiat introitum tuum, & exitum tuum.* Hispanus *todo aquello en que pusures mano. Habitatio* hîc aliquid addit ad superiora, idque non leue: nam præter exitum, & introitum, aliquid adhuc spectatur in homine, nempe habitatio, & quies, quæ longè ab ingressu, atque exitu sunt, in quibus quies nullo modo reperitur. Ait ergo Dominus nihil sibi esse non exploratum, quod molitus fuerit Senacherib: siue cùm seipsum, & castra aliquò moueret extra propriam sedem, siue cùm in regno suo, aut in debellatis aliorum finibus quiesceret. Eodem loquendi genere vsus est Dauid *Psal.* 138. *Tu cognouisti sessionem meam, & resurrectionem meam*, aut stare meum & surgere meum, id est, omnia opera mea. Quod *resurrectio* in Psalmo, id est *egressus, & introitus* in Isaia: & quod ibi *sessio*, idem hîc est *habitatio*: & vtroque loco Hebr. est ישב *iasab*, quod *stare*, atque *sedere* valet. 23.

In ingressu & egressu omnia significantur.

t Ponam ergo circulum in naribus tuis, & frenum in labiis tuis, & reducam te in viam, per quam venisti.] Dignum sanè supplicium insolentis animi, vt qui se supra homines esse putat ad muti, atque 24.

ignobilis bruti similitudinem abiiciatur. Abduxerat Dominus Senacherib iuxta ea, quæ suprà dicta sunt à nobis, in terram Israel eum instructu regio gloriosè triumphantem; nunc verò idem, qui adduxerat: aut potiùs triumphantis in modum traduxerat Deus, minatur eundem à se reductum iri ignobilem, abiectum, non solùm ornamentis, sed etiam castris nudatum, in terrã vnde venerat, non secus, atque bubalus ad aratrum trahitur affixo naribus æneo circulo, vt ferebat illius ætatis, atque regionis consuetudo, aut ad sarcinas asinus, aut mulus inserto hamo.

25. *Supplicium mentis accommodatum.* Hic ego aliquid magis occultum odorari videor, quod curioso lectori indicabo breuiter potiùs, quàm persuadebo. Obiectum nuper fuerat Assyrio, quòd subsannasset Virginem filiam Sion; subsannatio verò fit, aut distorto ore, & exerta lingua instar canis, & naso rugato, & adunco. De lingua atque ore Persius *satyra* 1. Vbi cùm ageret de sannarum generibus ait.

ᵘ *Nec lingua quantum sitiat canis Appula.*

De naso rugato, atque adunco, nihil est quod dicã, cùm iam *nasus* prouerbiali specie pro irrisione sumatur, & nemo nesciat quid sit apud poetas *naso quemquam suspendere*. In subsannatione verò illa superbi Regis verisimile est cùm moueret caput, quod paulò antè fecisse dicitur, vibrasse quoque nasum contumeliosè, & os distorsisse, ac linguam exeruisse petulanter. Punit ergo Dominus sannas illas supplicio maximè ad Regis contumeliam attemperato: naso enim infiget hamum, seu circulum; ori verò frænum iniiciet, ne pars quæ Assyriæ arrogantiæ seruierat, maneret impunita.

26. *Prouerbium.* ˣ *Reducam te in viam, per quam venisti.*] Prouerbialis species apparet in his verbis qua significatur irritus alicuius conatus, qui tam est longè, vt quicquam promoueat, vt potiùs retrò redeat malè mulctatus. Idem statim repetitur *vers.* 34. *In viam, qua venit, per eam reuertetur.* Simili adagio vtitur Hispanus, qui cùm significat aliquem re infecta rediisse, ait, *voluiose por do vino.*

27. ʸ *Tibi autem hoc erit signum, comede hoc anno, quæ sponte nascuntur; & in anno secundo pomis vescere; in anno autem tertio seminate, & metite.*] Sermonem dehinc conuertit ad Ezechiam, tempúsque definit, quo ad antiquam tranquillitatem populus reuersurus sit, id est, post duos annos, vt Hieronymus, & alij censent. Est autem verisimile regem Assyrium obsedisse regiones proximas Ierusalem, in eiúsque agros excursiones fecisse prædandi gratia, & arborum fructus, si qui erant esui non immaturi, decerpsisse eo tempore, quo adhuc messis erat in herba, soluisséque obsidionem repentino nuntio de Æthiopum aduentu, conculcatis iam frugibus; ita vt nulli, aut exigui prouentus ex eo satu sperari potuerint. Ait igitur Dominus, vt eo anno Solymitani comedant, quod in agro reliquum fuerit è frugibus ab Assyriorum strage. Hoc verò sponte nasci dicitur, etsi priùs à Iudæis seminatum, quia perinde id habebatur post Assyriorum appulsum, ac si nihil eo anno factum esset sementis. Nam quod hostes, aut latrones non abstulerunt, in beneficio ponimus, perinde atque si sponte nullo nostro labore, ac merito nobis esset oblatum. Deinde quia rediturus erat Senacherib anno sequenti ab expeditione Æthiopica, & populaturus quidquid satum esset à ciuibus, monet ne eo anno sementis fiat, sed vescantur pomis. Cùm autem anno eodem extinguenda sit Assyriorum potentia, neque ab illis deinceps aliquid inferendum mali; iubet vt deinde alacres, & securi seminent, terræque prouentibus quàm velint copiosè, & sine metu fruantur.

28. Hæc iuxta versionem Hieronymi, in qua secutus est Symmachum. Septuaginta aliter vertunt. *Comede hoc anno, quæ non seminasti; & anno secundo reliquias: tertio verò seminantes metite.* Quam versionem non improbat Hieronymus, iuxta quam hic est sensus. Hoc anno comede, quod ex anni superioris prouentu reconditum est: secundo anno, quæ vltrò terra fundit: tertio verò iam sublato hoste, & metu, seminare, & plantare tutò licebit; quam explicationem sequitur Vatablus: & in sua translatione indicat Foreirius, imò & Hieronymus non improbat, sed potiùs admittit: qui dum hæc eadem verba vertit 4. *Reg.* 19. sic ait. *Comede hoc anno, quæ reperreris; in secundo autem anno quæ sponte nascuntur; porrò in tertio anno seminate.* Sed antequam ad alia gradum faciamus, operæ pretium erit translationem huius capitis cum translatione capitis illius decimínoni, id est, vulgatũ cum vulgato componere, quod sanè aliquid operæ desiderat. Id igitur agamus.

29. In textu Hebraico eadem sunt vtroque in loco verba, vno tantùm paululum immutato, sed translatio non eadem. Nam 4. *Reg. cap.* 19 dicitur *Comede hoc anno quæ reperreris; secundo autem anno, quæ sponte nascuntur*: Hic verò *Comede hoc anno, quæ sponte nascuntur; & in anno secundo pomis vescere.* Pro his *quæ sponte nascuntur*, Hebr. est ספיח *sapiach*, quæ vox significat id quod sine vlla opera, aut industria hominum nascitur, seu sponte fundit terra, siue quod ex relictis anni superioris granis in agro nascitur. Sed est mihi verisimile hoc loco ספיח *sapiach*, esse quod ex radicibus demessæ, aut conculcatæ segetis pullullat; quod Hispanus vocat *retoñe* aut *rennenos*. quod mihi suadet vocis significatio: quia ספח *saphach, congregare* est ספיח *saphiach, id quod aggregatur*: Aggregati verò dicitur, quod non quæsitum ad laborem agricolarum accedit. Sed maximè id probatur *ex cap.* 26. *vers.* 5. *Leuit.* Vbi sabbatismus, id est, requies indicitur agris à Deo, vt neque ספיח *saphiach*, meti possit; quia iam Deus quod satis esset in vsum duorum annorum prouiderat. Pro ספיח *saphiach*, verò Vulgatus reddidit *quæ sponte gignit humus*, & iterum *vers.* 11. *sponte in agro nascentia.* At quis credat prohibitam esse messem illorum, quæ reposita essent in horreis anno superiori, quod nonnulli censebant? Hæc verò optimè vocari possunt vel *sponte nascentia*, vt dicitur hîc, vel *quæ reperreris*, vt 4. *Reg.* quia illa, quæ eo modo pullulant, ex eo quod conculcatum, aut excussum, aut demessum est sine vlla agricolarum noua industria, reperta casu, aut oblata gratis videri possunt. Hoc autem loco credo *sponte nata* dici, quæ ex radicibus conculcatæ segetis erumpunt, non quæ ex relictis granis orta, vt putabat S. Thom. & Lyra. Nam si plena iam erant, & matura grana, qualia in messe sunt, nihil ex illis nasci poterat, quod vsui esse posset in illum primum annum; quia in æstate in qua messis frumentaria plerumque fit, & plenæ sunt spicæ, & grana matura, non potest renascentibus frugibus maturitas esse tempestiua in illum annum. Secus est si segetis, modò sit in herba, radix maneat, quocumque enim tempore, si adsit benignior cœli clementia, ex illa noui oriuntur culmi, & fructus colliguntur interdum vberes, & pleni: immò nonnun-

quam in solo pingui primos, atque illæsos segetum prouentus æquare solent. Quare confirmat Dominus Ezechiam, qui timere poterat, ne de pastis, ac populatis agris ab Assyrio, populus laboraret fame, & ait satis ad vsum illius anni fore frumenti ex frugibus ex desperata messe sponte nascentibus; quod signum esse vult eorum, quæ in alios deinde annos Assyriis minatur.

30. Pro eo quod 4. *Reg.* Vulgatus vertit, *quæ sponte nascuntur*, & hic *pomis vescere*, Hebr. est hic שחיס illic סחיש *sachis*, vbi facta est metathesis, seu transpositio literarum, quæ fine vlla significationis varietate in aliis quoque dictionibus apud Hebræos repetitur, כשב *cesebh*, *agnus* est, & altera transmutata litera כבש *cebes*, significatio manet eadem. שמלה *simlah*, *vestis* est, item שלמה *silmah*, quod idem omnino in hac voce שחיס *sachis*, dicendum est. Hanc vocem Rabbi Dauid, & Pagninus ex eius sententia putant significare id, quod ex radice germinat; & quidem Pagninus sic exponit: *Primo anno vesceris eo, quod ex radice pullulat: secundo eo quod ex granis ortum est*. Quare etiamsi seminano nulla fit, non tamen populo in duos annos frumentum deerit quibus res frumentaria futura videbatur angustior. B

31. Sed puto vocem illam שחיס *sachis*, aliquid significare amplius, id est, quod nascitur ea eo, quod eo anno satum non est, sed ex radice antiqua, aut ex labore alterius anni, qualis est arborum fructus, qui prouenit è planta longè ante illud tempus sata, aut sine nouo cultu, aut opera ex granis, aut herbarum radicibus prius relictis. Quare optimè Vulgatus hic per synecdochen poma adhibuit, pro his, quæ ex antiqua radice suo nutu proueniunt; 4. tamen *Reg. cap.* 19. propriè, atque vniuersalius pro his, quæ quoquomodo sponte nascuntur. Quod aliis locis in variis dictionibus fecit Vulgatus, quando vox Hebraica eiusmodi est, vt totam eius latitudinem assequi non possit vna vox Latina. Tunc enim diuersis in locis variè ab interprete redditur. Exempla sunt plurima, accipe nunc duo, vox תירוש *tiros*, quæ id significat quod ab aliquo exprimitur, modò à Vulgato per *oleum*, modò per *vinum* redditur, modò per vtrumque. vt *Psal.* 4. *A fructu frumenti, vini & olei sui*. Ex נטפות *netephoth*, quod *guttatum* significat, id est illud, quod gemmis guttarum instar micantibus splendet, Hieronymus suprà *cap.* 3. duobus nominibus expressit, *torquibus & monilibus*. Sic quia Vulgatus totam latitudinē vocis שחיס *sachis*, vno non poterat, duobus nominibus Latinis expressit.

Regula. Vna vox Hebraica duobus aliquando nominibus exprimitur.

32. Antequam hinc emigro, addam, quod Lyra hîc censet ex sententia Rabbi Salomonis. Ait enim Assyrios conculcasse segetes, & arbores excidisse, ita vt nullus iam ex illis fructus sperari poterit: fecisse tamen Deum, vt neque segetes essent sine spicis, neque arbores sine pomis: nam primo anno ex his, quæ conculcatæ ac penè emortuæ segetes produxerunt, victitauit populus; secundo anno ex pomis, quæ ea arboribus ab hoste succisis prouenerunt. Quæ duo, quæ proximè expertus est Ezechias, signum esse voluit Deus eorum, quæ de libertate ciuitatis, & fuga Senacherib antè promiserat. Quod sanè minùs quàm solet abs re, confingit hic nugator Rabbi Salomon.

33. ᵃ *Emittet id quod saluatum fuerit de domo Iuda, & quod reliquum est, mittet radicem deorsum, & faciet fructum sursum.*] Solatur iam Ezechiam & Solymitanos ciues alio nomine, qui mœrere, ac conturbari iure optimo poterant, cùm ciuitates Iuda afflictas, spoliatas ornamentis, & orbatas ciuibus viderent. Ait ergo illos, qui de domo Iuda reliqui fuerint, vsque adeò strenuos ac felices futuros, vt collapsa erigere, ruinosa instaurare, rem denique Iudaicam variè concussam ad antiquum splendorem reuocari possint. Quod optima, & prouerbiali, vt reor, similitudine declarat, in qua Hebræorum more comparationis nota prætermittitur. Erunt, inquit, reliquiæ Ierusalem adeò felices, vt crescant, roborentúrque non aliter atque plantæ, quæ altas radices deorsum agunt, & sublimes sursum ramos expandunt. Hæ autem plantæ communiter fructuosæ sunt, & altis nixæ radicibus facilè ventis, & temporis iniuriis resistunt. Secus est aliis plantis quibus horum vtrumlibet defuerit; nam si radices non agunt altas, quantumuis sursum se sublimes attollant, neque fortes sunt, neque diuturnæ, vt ex quorundam sententia docet Plinius *lib.* 16. *cap.* 31. qui docent breuitate radicum arbores celeriùs consenescere. Quæ propter eandem causam, si ventus violentior ingruerit, facilè euelluntur. Contrà acredit his arboribus, quæ altis radicibus terram amplexæ sunt; vt de æsculo docet Plinius *supra*, & Virgilius 2. *Georgic.*

———quæ quantum vertice ad auras
Æthereas, tantum radice ad tartara tendit.
Ergo non hyemes illam, non flabra, nec imbres
Conuellunt. C

Neque satis est ad felicem arborem, vt profundis nitatur radicibus, si aut parum extet à terra, vt frutex, rubus, genista, aut infirma sit caudice, vt carex, & arundo, quæ neque speciem habent, neque commoditatem fructuum, aut materiæ ad constituendam domum nouam, & fulciendam antiquam, & ruinosam domum. Est autem elegans descriptio plantæ nobilis, & optima metaphora, qua felia hominum successus, & optima fortuna significatur. Optimæ plantæ descriptio.

ᵃᵃ *Quia de Ierusalem exibunt reliquiæ, & saluatio de monte Sion.*] Iam explicat quidnam sit reliquum illud, quod radices aget, & ramos extendet. Sunt autem, qui cum Ezechia fuerunt in Ierusalem, quos terruit, non tamen debilitauit Senacherib. Illi ergo egressi ex vrbe constituerūt, quæ ab hoste concussa fuerant, atque conuulsa aliis in locis, integrarúntque ea, quibus ille bellorum motus plurimùm abstulerat. Aliqui hæc ad Euangelium referunt, salutémque Gentibus per Apostolos allatam, qui ex Sion egressi omnem terram peruagati sunt. Typicè fateor: at historicè sicut reliqua omnia existimo, cum aliis communiter, de statu rerum Iudaicarum esse intelligenda. 34. D

ᵇᵇ *Non intrabit ciuitatem hanc, & non iaciet ibi sagittam.*] Hinc constat statim, atque ex pugna Æthiopum rediit Senacherib, antequam ciuitatem obsideret, & aggerea excitaret, accidisse ab angelo stragem illam, quæ Assyriorum vires attriuit. An verò iuxta Ierusalem, aut alio in locis clades illa contigerit, suprà docuimus ad illud *cap.* 30. *Præparata est ab heri Topheth.* vbi diximus accidisse prope Ierusalem in valle Iosaphath. 35. E

ᶜᶜ *Egressus est autem Angelus Domini, & percussit, &c.*] Hæc acciderunt biennio, aut eo circiter post istud vaticinium, id est, post longam illam moram, quam posuit Assyrius in subiuganda Ægypto, atque Æthiopia: nempe postquam vno anno comedit populus, quæ sponte nascuntur, & altero victitauit pomis. Narrantur autem hic à propheta, vt ostendat quemadmodum fidem habuerint, quæ prædi- 36.

cta

cta funt. Sicut paulò antè cùm dixisset Dominus datutum se spiritum vtique timoris Assyriis, & audiendum nuntium, statim subiecit, audiuisse nuntium de bellico Æthiopum apparatu: & ita statim auertisse exercitum à Iudæa. Quo genere mortis perierint Assyrij diximus *cap.* 10. ad illud *Subtus gloriam eius.* Vide Abulens. *in lib.* 4. *Reg.*

37. Historia Senacherib à profanis scripta. Neque hìc omittendum puto hanc historiam notam esse gentilibus, quam tamen ipsi, sicut alia pleraque, quæ à sacris scriptoribus accepere suis implicuerunt nugis, & ridiculis fabellis corrupe-runt. Narrat enim Herodotus in Euterpe ad finem, impium Senacherib diuino auxilio nudatum armis in turpem fugam fuisse conuersum. Sed fallitur in multis, primùm in loco, quia id in Ægypto euenisse prodit, & multò magis in cladis acceptæ narratione. Nam quæ Isaias Angelo, ea Herodotus muribus violatæ religionis vltoribus ascribit: & quæ de Ezechia narrat Isaias, ea Herodutus sacerdoti Vulcani, qui tunc apud Ægyptios dominabatur, tribuit. Sed præstat audire ipsum Herodotum. *Cùm Sanacheribus Arabum, Assyriorúmque Rex, cum magnis copiis inuasisset Ægyptum, tunc memorant sacerdotem consilij inopem in cœnaculum se contulisse, ibique apud simulacrum complorasse, quanta pati periclitaretur, eique inter lamentationem obrepsisse somnum, & inter quietem visum astare Deum exhortantem nihil ipsum molestiæ passurum, si copiis Arabum obuiam iret; se enim auxiliarios ei missurum. His in somniis fretum sacerdotem sumptis Ægyptiorum his, qui secum vellent castra in Pelusio posuisse, &c. Et cùm peruenissent noctu effusam ipsis hostibus vim agrestium murorum, qui illorum tunc pharetras, tum arcus, tum scutorum habenas obederunt, ita vt postera die hostes armis exuti fugam fecerint multis amissis. Eóque iste Rex in templo Vulcani lapideus stat manu murem tenens, atque hæc per literas dicens: In me quis intuens pius esto.* Mihi dubium non est ab verissima, & grauissima historia ortam esse hanc leuissimam, & ridiculam fabulam; quia hic nihil ferme est, cui non in illo fabuloso commento respondeat aliquid;

A sed corruptum, vt vides.

[44] *Et reuersus est Senacherib Rex Assyriorum, & habitauit in Niniue. Et factum est cùm adoraret in templo, &c. filij eius percusserunt eum.*] Cur filij percusserint Senacherib varia à variis traduntur. Lyra adducit sententiam Rabbi Salomonis, quam non improbat; Quòd scilicet Senacherib timens suorum odia, qui grauiter ferebant filios, & amicos extinctos, vt eorum placaret animos, aut manum effugeret, promisit Deo suo suorum filiorum victimam, quod cùm filij fuissent odorati, præuenerunt parentis consilia, ipsiúsque cædem mature occupauerunt. Vide Abul. suprà *q.* 30. Quàm diu verò vixerit in Niniue ab ea clade, quam diuinitus accepit, non constat, sed vixisse aliquos dies non paucos B verisimile est *ex cap.* 1. *Tobiæ.* Vbi traditur reuersum è Iudæa vexasse vehementer Iudæos, & eorum plurimos occidisse, ita vt Tobias bonis suis spoliatus à Rege cum vxore confugerit. Ab hac autem fuga post quadraginta dies Senacherib dicitur obtruncatus à filiis. 38. Cur Senacherib à filiis occisus.

39. Cur non cū aliis ab Angelo percussus. Quærit Abulensis suprà *q.* 30. cur Senacherib cum aliis multis non fuerit ab Angelo percussus prope Ierusalem: & rationes affert varias quas apud illum vide. Nos cum Hieronymo dicimus ideo fuisse seruatum, vt cognosceret potentiam, contra quam superbè atque impiè fuerat locutus. Addo ego vt ignominiam subiret fugæ, tum in suis, tum in aliorum regnis, quæ victor non multò antea lustrauerat; quæ superbo regi multò erat ipsa morte C acerbior. Deinde, sicut Pharao extremus omnium periit, vt sui regni plagas, & primogenitorum mortem priùs videret, & Sedechiæ non priùs effossi sunt oculi, quàm filiorum cædem aspexit, sic neque Assyrio Regi vita erepta priùs est, quàm cædem suorum, quàm regni perturbationem, & lachrymas, quàm suorum motus contra se incitatos spectare contigit. Accedit quod mortem pertulit illatam à filiis, quo quid acerbius? Non ergo euasit Angeli gladium, vt mortem declinaret, sed vt duriùs atque ignominiosiùs periret.

Argumentum trigesimi octaui capitis Isaiæ.

QVO *tempore castra contra Æthiopes mouit Senacherib, reuersurus iterum ad obsidendam Hierosolymam, mortifero morbo correptus Ezechias iussus est à propheta, vt res domesticas componeret, quasi ineluctabilis esset leti ex eo morbo necessitas. Qui nuncius ita perculit grauiter Regium animum, vt ad parietem conuersus, Deum supplex orauerit pro salute. Quam Dominus non solùm impertitus est, sed etiam ad vitam quindecim annorum vsuram adiecit: & ab Assyriorum armato furore libertatem promisit. Quòque magis ægrum confirmaret animum, in eius beneficij signum, & fidem, in horologio Achaz vmbra per decem lineas retrò conuersa est. Gratus ergo tanto beneficio religiosus princeps, gratulatorium canticum publicè in tabulis exarari iussit. In quo primùm quid ipse de se, atque rerum euentu cogitauerit, scribit; Deinde quid acceperit à Domini liberali manu. Ad extremum se tanto beneficio gratū fore promittit, curaturúmque ne vllo vitæ suæ tēpore non celebretur.*

CAPVT XXXVIII.

1 IN *diebus illis ægrotauit Ezechias vsque ad mortem: & introiuit ad eum Isaias filius Amos propheta, & dixit ei: Hæc dicit Dominus,*

PARAPHRASIS in idem caput.

1
QVo tempore Rex Assyriorum Senacherib contra regem Æthiopū Tharacam castra conuertit, contigit vt Ezechiam grauis, atque letalis morbus

bus inuaderet: ad quem ingressus Isaias, hæc à Deo detulit mandata. Res tuas domesticas, ac Regias compone; quia iam iam impendet ineluctabilis mortis necessitas, neque vlla iam amplius tibi conceditur vsura vitæ.

Dispone domui tuæ, [b] quia morieris tu, & non viues.

2 Tunc verò Rex conuersus ad parietem, ne preces, aut orandi studium aliorum conspectus impediret, diuinam his verbis misericordiam sollicitat.

2 [c] *Et conuertit Ezechias faciem suam ad parietem, & orauit ad Dominum.*

3 Recordare obsecro, quomodo eo te loco semper habuerim, vt nihil mihi potius fuerit, aut antiquius, quàm vt verè, & seriò tuam voluntatem exquirerem; quódque tibi gratum fore cognoscerem, ad illud præstandum tota animi contentione, studio, atque impetu contenderem. Hęc inter verba, & vim lachrymarum maximam profudit, & ægros traxit, & anhelatos è pectore singultus.

3 *Et dixit, Obsecro Domine, memento quæso quomodo ambulauerim coràm te in veritate, & in corde perfecto, & quod bonum est in oculis tuis fecerim. Et fleuit Ezechias fletu magno.*

4 Vix dum Rex precationem istam breuem absoluerat, cùm Isaias hoc rursus à Deo de Ezechia verbum accepit.

4 [d] *Et factũ est verbum Domini ad Isaiam dicens.*

5 Reuertere, & Ezechię à me, quem ipsius pater Dauid veneratus est, ista refer. Exorarunt à me, quas audiui preces, atque singultus, & lachrymæ, quibus oculos tuos stillare vidi, vt aliquot vitæ tuæ fiat annorum accessio. En ad eos, quos hactenus vixisti, alios quindecim ætatis annos adiicio.

5 *Vade & dic Ezechiæ, Hæc dicit Dominus Deus Dauid patris tui, Audiui orationem tuam, & vidi lachrymas tuas. Ecce ego adiiciam super dies tuos quindecim annos.*

6 Illud prætetea efficiam ne quid aduersus te, aut ciuitatem tuam valeant Assyriorum vires; quam ego in meam fidem, & tutelam recipio.

6 *Et de manu Regis Assyriorum eruam te, & ciuitatem istam, & protegam eam.*

7 Ne verò, aut de loquentis, aut de promissorum fide dubites, dabit tibi Dominus signum, quod tibi eximat omnem ambigendi causam.

7 *Hoc autem tibi erit signum à Domino, quia faciet Dominus verbum hoc quod locutus est.*

8 Vmbra enim quæ iam inclinato ad occasum die in Regio Achaz horologio descenderat, repetito spatio, quod emensa fuerat, per decem lineas retrorsum reuocabitur. Quæ diuina promissio fidem statim habuit, vmbra decurso spatio per decem gradus, ad illud, vnde progressa fuerat, principium redeunte.

8 [e] *Ecce ego reuerti faciam vmbram linearum, per quas descenderat in horologio Achaz in sole retrorsum decem lineis. Et reuersus est sol decem lineis per gradus quos descenderat.*

9 Cùm autem ab ipsa penè mortis necessitate reuocatus, & pristinæ valetudini restitutus esset Ezechias, illius beneficij extare voluit publicum monumentum. Quare rem totam in tabulis describendam curauit.

9 [f] *Scriptura Ezechiæ Regis Iuda cùm ægrotasset, & conualuisset de infirmitate sua.*

10 Cùm in ea essem ætate, quæ in aliis humanæ vitæ curriculum dimidiat; sic salus mea vexabatur angustè; vt mihi omnino persuaderem actum esse de vita, & nihil esse propiùs, quàm vt ad parentum meorum cœtum adiungerer.

10 [g] *Ego dixi:* [h] *In dimidio dierum meorum* [i] *vadam ad portas inferi.*

11 De reliquo vitæ meæ spatio, de quindecim videlicet annis, quos addidit Deus, sic cogitabam, atque si omnino illorum vsuram nullam habiturus essem. Dicebam itaque mecum viuendi desperatione concepta. Non iam ampliùs inter viuos Dominum visam in templo sancto suo;

11 [k] *Quæsiui residuum annorum meorum. Dixi,* [l] *Non videbo Dominum Deum in terra viuentium:* [m] *non aspiciam hominem vltrà, & habitatorem quietis.*

12 [n] Gene

suo; neque cum hominibus pacem illam, & quietem videbo, quam debellatis Assyriis per Isaiam nuper Dominus populo promisit Iudaico.

12 *Generatio mea ablata est: & conuoluta est à me, quasi tabernaculum pastorum. Praecisa est velut à texente, vita mea: dum adhuc ordirer, succidit me. De mane vsque ad vesperam finies me.*

12 Actum esse dicebam de vita mea; quae sic videbatur iam ad communem viam vniuersae carnis esse procincta; sicut tabernacula pastoris: quae pro vnius noctis mora construuntur, ad commodiorem vectationem, vt aliò transferantur, conuolui solent. Aut vitae filum sic in ipso penè exordio fuisse praecisum, velut siquis telam, quam ordiri coepit, statim abrumpat. Sanè momenti instar vitae meae spatium fore censebam.

13 *Sperabam vsque ad mane, quasi leo sic contriuit omnia ossa mea. De mane vsque ad vesperam finies me.*

13 Cùm noctu grauiter morbus vrgeret, non vltra diei sequentis diluculum vitam mihi pollicebar: sic enim durè à morbo vexabar, ac si cruentis leonis vnguibus lacerarer. Breue itaque vitae meae tempus fore censebam.

14 *Sicut pullus hirundinis sic clamabo, meditabor vt columba. Attenuati sunt oculi mei suspicientes in excelsum. Domine vim patior, responde pro me.*

14 Dicebam ergo in eo rerum conflictu apud animum meum; Clamabo sicut hirundinis pulli in nido derelicti, qui vitae desiderio dum cibum expectant, famem suam multis significationibus ostendunt. Clamabo item sicut columba, cuius vox gemitus est, & lugubre lamentum. Oculi verò dum sursum aspiciunt è coelo salutem sperantes, attenuati sunt, & morte iam impendente caligant. Ergo, ô Domine, auxiliare mihi extrema patienti, neque enim possum sine te, quin morbi grauitati succumbam.

15 *Quid dicam, aut quid respondebit mihi, cùm ipse fecerit? Recogitabo tibi omnes annos meos in amaritudine animae meae.*

15 Sed, miserum me, si Deus ipse est, à quo letali plaga percutior: quid illi dicam? quid obtendam? contra quem illum patronum aduocabo? Cùm hoc vno verbo & se defendere, & omnem meam causam iugulare possit: si tantùm dicat, Ego feci. Aliud igitur defensionis genus aggrediar. Quando reuocare annos, qui iam praeteriere, non possum, recognoscam illos, ô Domine, in conspectu tuo cum dolore, & lachrymis, quibus scio vel ab irato pectore extorqueri posse misericordiam.

16 *Domine si sic viuitur, & in talibus vita spiritus mei, corripies me & viuificabis me.*

16 Sic ego mecum, cùm incurabili vexarer morbo. At nunc Domine, ex tam graui periculo, si post exertos, atque adactos mortis stimulos tua benignitate viuo: si ad mortem ita deducis, vt ab illa reuoces, quid non sperandum de tua benignitate?

17 *Ecce in pace amaritudo mea amarissima.*

17 Ecce animi mei angor, & dolor, quem praesentis mortis metus attulerat, & amaritudo supra modum acerba, recepta ex desperatione salute, in pace sunt, neque aegrè afficiunt aestuantem animum.

18 *Tu autem eruisti animam meam, vt non periret; proiecisti post tergum tuum omnia peccata mea.*

18 Quoniam restituta corpori salute, animae quoque suam sanitatem reddidisti, ne vtrumque periret, neque peccatorum meorum recordatus es, quae tuum in me furorem instigarant.

19 *Quia non infernus confitebitur tibi, neque mors laudabit te: non expectabunt, qui descendunt in lacum, veritatem tuam.*

19 Quicquid autem vitae meae temporis addidisti, id totum tuis laudibus celebrandis impendam, quia id mortui praestare, & qui in sepulcris dormiunt, exhibere non possunt. Quia illi

neque expectant, neque videbunt quanta fidelitate præstiteris, quæ de republica nostra ab Assyriis tuenda, & de mea valetudine recuperanda promisisti.

20 Qui nunc vitalem spiritum trahit, ille laudabit, sicut & ego hodie facio: neque id facient tantùm, qui nunc in viuis agunt; sed etiam eorum posteri, quibus parentes quotidie eius beneficij magnitudinem prædicabunt.

21 Domine, me, rémque Iudæorum publicam, vt promisisti serua: & in domo tuo nomini consecrata, in tanti beneficij memoriam assiduè cantabimus.

22 Huc vsque canticum pro Regis salute: quam hoc modo consecutus est. Iusserat enim Isaias vt concinnatum de ficubus cataplasma vulneri imponeretur: sic enim fore vt sanaretur à morbo. Quem Ezechias antè rogarat de signo sanitatis futuræ: qua impetrata ascensurus esset in templum.

20 [ll] *Viuens viuens ipse confitebitur tibi, sicut & ego hodie: pater filiis notam faciet veritatem tuam.*

21 [ll] *Domine saluum me fac, & psalmos nostros cantabimus cunctis diebus vitæ nostræ in domo Domini.*

22 [mm] *Et iussit Isaias vt tollerent massam de ficis, & cataplasmarent super vulnus, & sanaretur. Et dixit Ezechias, Quod erit signum quia ascendam in domum Domini?*

IN CAPVT TRIGESIMVM OCTAVVM COMMENTARIVS.

1\. *Quo tempore ægrotauit Ezechias.*

[a] IN *diebus illis ægrotauit Ezechias vsque ad mortem.*] Dubitant hic interpretes, quo tempore ægrotarit Ezechias, an, quo tempore Senacherib grassabatur per Iudæam, vel dum bella cum Æthiopibus gereret, aut certè post cladem ab Angelo diuinitus acceptam. Quidam nondum recessisse putant Senacherib ex Iudææ finibus, quia statim *vers.* 6. dicitur, *De manu Regis Assyriorum eruam te, & ciuitatem istam.* Ex hoc mihi videtur omnino dicendum, aut saltem cùm primùm perculsus Senacherib nuncio de Æthiopum aduentu contra illos statim castra conuertit. Nam quòd prius narretur strages exercitus Assyrij, parum incommodat, quia per prolepsim claritatis B gratia plurima ante suum tempus commemorari solent. Et hîc peculiaris est ratio, vt ostendatur impletum esse, quod à Domino fuerat prædictum. Sed probat hoc Abulens. 4. *Reg.* 20. *quæst.* 2. quia vt liquet 4. *Reg. cap.* 18. & 2. *Paralip. cap.* 29. regnauit Ezechias annos vigintinouem. Deinde habemus hîc *cap.* 36. venisse Senacherib in Iudæam anno decimoquarto regni Ezechiæ. Vixit autem Ezechias post morbum quindecim annos, vt ex hoc capite perspicuum est. Ergo necesse est, vt paulò post aduentum Senacherib, id est, decimoquarto anno regni sui, morbo isto laboraret Ezechias: neque enim aliter vigintinouem anni compleri, ac definiri possunt. Si ante aduentum Senacherib morbum istum C ponas, id est, ante annum Ezechiæ decimum quartum, minus vigintinouem annis regnasse deprehendetur Ezechias: si post deletum Senacherib (quod censet historia scholastica & Iosephus, *lib.* 10. *Antiquita. cap.* 3) cùm cædes illa contigerit duobus annis post aduentum Assyriorum contra Iudæam, A vt ex capite superiori planè constat, si illos addas quatuordecim, quos ante illum aduentum in regno peregerat Ezechias, erunt sexdecim, ante quindecim alios quos solutus iam à morbo vixit Ezechias: atque ideo vnum & triginta annos dicetur regnasse, contrà quàm docet Scriptura, quæ regnum Ezechiæ viginti nouem annis definit.

2\. De morbi genere diuinant auctores. Vide Abul. 4. *Reg. cap.* 20. *quæst.* 3. Nobis satis est morbum fuisse letalem. Cur immissus à Deo, non constat. Hieronymus putat ideo illo letali morbo fuisse percussum ne glorioso rerum euentu insolesceret, quem sequuntur alij. Quod mihi videtur verisimile, modò ne hoc accidisse dicatur post deletos Assyrios, B sed præmissum esse morbum ne postea tam illustri atque inopinata victoria regis animus intumesceret. Res enim secundæ sanctorum etiam hominum animos immoderatiùs efferunt. Quod statim atque à morbo conualuit, passus est Ezechias, vt capite sequenti videbimus, & apertè dicitur *lib.* 2. *Paralip. cap.* 32. *Sed non iuxta beneficia, quæ acceperat retribuit: quia eleuatum est cor eius.*

3\. *Regula. Id factû dicitur, quod rerum natura fert vt fiat.*

[b] *Quia morieris tu, & non viues.*] Solet Scriptura significare id esse futurum, quod rerum natura fert vt fiat, etiam si Deus naturæ vim & efficaciam impediturus sit. Exempla plura adduximus *Act. cap.* 23. *num.* 15. Nunc accipe quoddam rei propositæ valde accommodatum 4. *Reg.* 8. Roga- C tus Eliseus à Benadad Rege Syriæ, an ex infirmitate esset euasurus, respondit, *Sanaberis: porrò ostendit mihi Dominus, quia morte morietur.* Leuandum à morbo dicit, quia morbus non erat ita grauis, vt illum extingueret, quasi diceret: Quod ad vim morbi attinet, illum non esse periturum, periturum tamē alio mortis genere, nempe vi extrinsecus allata,

quam

quam intulit idem Azabel, à quo consultus est Eliseus, qui dominum Benadad in lectulo decumbentem oppressit. Sic ergo periturus erat morbo ingrauescente Ezechias; neque enim medicina erat vlla, quæ vim mortiferæ qualitatis frangeret; illum tamen Deus à morbo, cui impar esset omnis medicorum industria, aut medicinarum facultas, sanitati restituit. Potiò vsitatum est in Scriptura, vt
4. cū aliquid verè ac seriò affirmamus, id aliis, atque aliis verbis explicemus: & plerumque adhibita negatione contrarij. Ioannes *cap.* 1. de Baptista. *Confessus est, & non negauit.* Sic *Ezechielis cap.* 18. *vers.* 21. & 28. *Vita viuet, & non morietur.* *Deut.* 28. *vers.* 13. *Constituet te Dominus in caput, & non in caudam: & eris semper suprà, & non subter.* Et similia passim.
B Sic hoc loco, vt maior concilietur fides oraculo, easdem minas iactat Isaias cum negatione contrarij, *Morieris, & non viues.*

5. [c] *Et conuertit Ezechias faciem suam ad parietem.*] Parietem quidam esse putant Regij cubiculi, ne lachrymantem viderent illi, qui assidebant ægrotanti. Aut quia viro forti lachrymari turpe existimabatur, aut quia lachrymis, quibus certare cum Deo constituerat, spectantium oculi parum videbantur opportuni. Alij conuersum esse credunt ad parietem templi, vt qua ratione tunc posset in templo videretur orare. Quod in Babylone faciebat quotidie Daniel *cap.* 6. qui apertis fenestris orabat
C contra Ierusalem. Cogitet quisque vt volet, mihi nihil est certum.

6. [d] *Et factum est verbum Domini ad Isaiam dicens.*] *Lib.* 4. *Regum cap.* 20. additur. *Antequam egrederetur Isaias mediam partem atrij, factus est sermo, &c.* Ex quo apparet quantam habuerint vim lachrymæ, & preces Ezechiæ, & quam Dei animus mollis sit, & ad miserendum pronus, quem tam citò ad misericordiam inflectunt miserorum gemitus.

7. [e] *Ecce ego reuerti faciam vmbram linearum, per quas descenderat in horologio Achaz in sole retrorsum decem lineis.*] Non petit Ezechias signum & tamen offert liberaliter Deus, imò sicut fecerat *cap.* 7. eius parenti Achaz, optionem dat, vt liquet 4. *Reg. suprà*, malit ne vt vmbra ascendat decem li-
D neas, an vt totidem gradus redeat retrorsum. Eligit hoc posterius, quia difficilius.

Vera sententia de vmbra in horologio Achaz.

Hìc longa quæstio est inter auctores, an Sol retrorsum redierit decem horas, seu, cùm inceptum teneret cursum, vmbra tamen in horologio contra suam naturam retrò verteretur, cùm contrà progredi debuisset: ita vt non in sole, sed in vmbra factum fuerit miraculum. Sunt qui putent solem non stetisse solùm, vt tempore Iosue, sed repetito spatio, quod iam fuerat emensus, decem lineas, id est, decem horas retrorsum rediisse. Quare cùm sol in regressu decem horas, & totidem in progressu consumpserit, sequitur diem illum fuisse solito longiorem 20. horis. Quòd si iam sol erat occasui pro-
E ximus, quia iam decem horarum spatium confecerat, quod rursus remetiendum repetito circulo, ita vt ad duodecimam horam duæ superessent, quod necessariò videtur esse dicendum; sit diem illum horas habuisse triginta duas. Et ita putat August. *lib.* 2 *cap.* 48. *de mirabilibus Scripturæ*; & Dionysius *Epistola ad Polycarpum*: & Glicas ex sententia Hippolyti 2. *parte annalium.* quare dies ille ferme triplicatus fuit.

8. Alij breuissimo tempore factam esse putant mutationem illam, ita tamen vt obseruari commodè potuerit in horologio Achaz reuocata decem
A gradibus vmbra. Quod fieri potuit maiori solis incitatione; neque enim necesse fuit vt ordine ac mora solita sol in spatio cuiusuis gradus lustrando horam vnam consumeret. Ita Caietanus *in* 4. *Regum cap.* 20. Procopius hic, & alij plures, cuius ratio non leuis est, quia Deus optionem dedit Ezechiæ, vtrum mallet vel in horologio Achaz vmbram decem lineas descendere, aut ascendere totidem: Quòd si more solito descensuræ essent vmbræ, consumpta hora in singulis spatiis, nullum esset miraculum, esset autem magnum, si breuissimo tempore vmbra illas lustraret lineas, notâretque quas nonnisi longo percurrere consueuisset. Idem ergo promisit in ascensu, quod promisisse in de-
B scensu videbatur; Idem sentiunt quidam Hebræorum. Neque huic sententiæ, inquit Caietanus, obstat quòd etiam in progressu magnum esset miraculum, neque esset cur Ezechias magis eligeret regressum; quia in progressu motus ille vmbræ naturalis erat, quod ad rem, etiamsi, quo ad modum, esset miraculosus: at in regressu non solùm modus ipse, sed etiam motus fieri non poterat sine magno miraculo.

Alij putant diem illum decem tantùm horis 9.
fuisse longiorem, quia lineæ in horologio illo Achaz spatium diei non horis sed semihoris distinguebant. Et in his est Abul. 4. *Reg. suprà*, quod graui meo iudicio ratione confirmat. Nam cùm Deus
C optionem dedit Ezechiæ vt eligeret vtrum mallet, aut vmbram progredi, aut eandem regredi decem lineis, sine dubio illa erat descriptio horologij, & ille solis aspectus, ac situs, vt vtrumque fieri, & spectari posset ab Ezechia. Quare sol vt minimùm decem post se lineas ad ortum, & totidem ante se ad occasum relinquebat: at dies in eo climate numquam augeri potest ad viginti horas; Quare necesse est, vt per breuiores notas, & interualla distinguerentur dierum spatia: puta per semisses, aut quadrantes. Et hæc sententia omnino mihi placet; si fateamur solem reuocato curriculo ad ortum retrogressum.

Aliis visum est nullo modo solem retrò fuisse 10.
conuersum, sed cùm institutum teneret cursum,
D vmbram tamen ab eo sic esse proiectam, vt decem lineis erraret ab eo spatio, quod iuxta solis aspectum, ac situm notare debuisset; quemadmodum in horologiis nostris sæpe fit, vt manus siue index aliam indicet, horologia verò præsertim rotata aliam horam sonent. Ita censent aliqui ex Hebræis. Burgensis *in* 4. *lib. Reg.* Vatablus, Arias Montanus *hic*, & in hanc magis inclinat Emanuel Sa. Probat multis Burgensis, neque rationibus meo iudicio adeò infirmis, sicut nonnullis visæ sunt, qui in illam sententiam duriùs sunt animati; Quæ quia mihi videtur non improbabilis, paulò accuratiùs tractanda est: & quidem esse non difficilem multa persuadent.

Probabile est in vmbra tantùm factam esse mutationē, non in sole.

E Primò, quia cùm hoc esset maximum signorum 11.
omnium, quæ facta sunt in cœlo, quia maius est solem retrò esse conuersum tot lineas, quàm constitisse tempore Iosue, aut Christo moriente fuisse obscuratum, de illo cursu retroacto solis nihil dicitur, sed tantùm de vmbra retrorsum versus acta, idque tantùm in horologio Achaz. Quod argumentum mihi graue est, quia non videtur id omittendum fuisse in eo miraculo; quod erat illustrius.

Secundò, quia signum oblatum non fuit de mo- 12.
tu solis siue antrorsum, siue retrorsum; Vt enim signum esset nullum, si sol suo naturali circulo progrede

progrederetur decem lineas, consequens est vt non oblatum fuerit signum retrogradationis solis, quia illa duo quæ proposita sunt Ezechiæ, contraria sunt, quorum eadem esse debet ratio. Sic enim 4.*Reg. Vis vt ascendat umbra decem lineis, an vt reuertatur totidem gradibus?* Quòd si progressus solis ad confirmandam spem Ezechiæ esset inutilis, sequitur neque regressum fuisse promissum. Perinde enim esset, ac si dixisset Deus, visne, vt sol progrediatur, an vt regrediatur.

13. Tertiò, quia signum illud non videtur in sole aut in cœlo factum, quia *lib. 2. cap. 32. Paralip.* dicuntur legati Babylonis venisse ad Ezechiam, *vt interrogarent de portento, quod acciderat super terram.* Intelligitur autem terra Iuda, vulgato scripturæ more, quæ nomine terræ aut orbis significat prouinciam illam de qua sermo est, etiam si signum addatur vniuersale; si verò in sole facta fuisset aliqua mutatio, facta fuisset vtique in cœlo, non super terram.

14. Quartò, quia si in sole fuisset illa tanta mutatio, non magis experiretur illam Iudæa, quàm aliæ orbis plagæ, neque sciscitatum de portento mitterentur ad Ezechiam Babylonij legati. Quid enim rogarent aut aliorum testimonio nosse vellent quod suis ipsi spectauissent oculis? Aut quid suspicarentur propter vnius hominis recuperatam valetudinem tantam futuram in cœlo mutationem, aut quid crederent homines à religione alieni, quique Diis suis plus tribuebant potentiæ, quàm vero Deo, quem colebant Iudæi, à Iudæorum Deo, & non à suis aut aliarum Gentium Diis illud accidisse prodigium? Audierant autem ex graui morbo conualuisse regem, idque significatum esse illustri portento, atque ideo legati mittuntur, qui de valetudine gratulentur: & de portento, quod rumore tantùm acceperant: sicut etiam sanatum esse Regem à letali morbo, quod increduli audierant, docerentur. Quod ideo sibi persuadere poterant accidisse propter regem, quia in eius tantùm vrbe, aut potiùs in eius tantùm domo, atque adeò in vno tantùm horologio contigisset.

15. Quintò, quia illud signum promittendum erat Regi, quod eius oculis propositum esse posset, quando vni Regi promissum est. Quare satis illi fuit aliter notatas esse lineas ab vmbra, quàm ratio temporis postularet in eo horologio, quod ex suo lecto commodè spectare poterat moribundus Rex: neque verò ex suo lecto retrogradientem solem spectare, aut moram obseruare poterat.

16. Neque illa, quæ contra hanc sententiam obiiciunt alij, grauiter premunt. Primùm quòd non apparet quomodo, si sol à suo cursu nihil mutaret, in vmbra, quæ solis sequitur motũ, tanta fiat mutatio, vt cùm decimam horam, id est, penè postremam in horologio tangere deberet, reuocato cursu Orientem versus ad primam vsque recurreret. Nam is, cuius ordinatione regitur, & perseuerat dies, sic potuit temperare lucem, vt impeditis solaribus radiis stylus horologij ab ea tantùm parte lucem admitteret, ex qua vmbra in lineas à propheta designatas incurreret. Ad eum ferme modum, quo oriente sole per fenestram, quæ ad occasum spectat, immissa lux vmbram proiicit aduersus solem orientem, à quo lux illa quasi reflexa nascitur.

17. Quòd verò in hoc portento aliquando sol descendisse, aut ascendisse dicitur, vt hic reuersus est sol decem lineas. & *Eccles. 48. Et in diebus illis retrò rediit sol, & addidit Regi vitam*, non omnino in aliam sententiam nos cogit. Nam frequens est in scriptura, vt causa ponatur pro effectu, quod semper aut plerumque ex huiusmodi causa nasci solet; & vt alia omittam de sole sunt exempla non obscura. *Ionæ 3. Percussit sol super caput Ionæ, & æstuabat*, id est, radius solis. *Psalm. 120. Per diem sol non vret te*; id est, radius, seu calor solis. Et quidem in hoc eodem portento *solem* figuratè positum pro *signo*, nemo inficiabitur. Dicitur enim sol *Eccl. 48.* Regi addidisse vitam; cùm tamen illam non addiderit, vt constat, sed illius producendæ signum tantùm fuerit. Figuratè ergo immotus sol reuersus dici potest, quia radius eius siue lux reuersa est, seu reflexa: siue etiam vmbra, quia illa etiam effectus quidam est solis illam saltem ostendentis cæteris locis splendore circumfusis. Aut certè sol reuersus dicitur, quia in vmbra reuersa signum quoddam fuit solis retrò conuersi: quia communiter vmbræ mutatio varia signum est variæ mutationis, seu declinationis solis. Sicut sol, vt nuper dicebamus, vitam addidisse traditur Regi, quia additæ Regi vitæ signum fuit.

18. Probabilius est Solē retrò esse conuersum. Hæc postrema mihi videntur dici posse non improbabiliter, quæ ego complecterer omnino, nisi constans penè omnium Patrum, & interpretum autoritas ab hac cogitatione deterruisset. Vt enim durum est niti contra impetum fluminis, sic contra communem doctorum sensum. Quare licèt hæc non improbem, cum pluribus censeo esse sentiendum, rémque tribus conclusionibus ita definio.

19. Prima est sole ex suo cursu Orientem versus reuocato vmbram in horologio decem repetiisse lineas, ita Augustinus *de mirabilibus scripturæ, lib. 2. cap. 48.* Dionysius *epistola ad Polycarpum.* Theodoretus in illud *Psalm. 29. Audiuit Dominus, & misertus est mei.* Hieronymus, Cyrillus, Procopius, Lyra, Haymo, Hugo, Adamus, Elias Cretensis super Nazianzenum, & recentiores plerique, & in his Serarius in Iosue. Neque deest aliquod admirādæ huius nouitatis vestigiū apud profanos. Nam Herodotus in Euterpe paulò postquā egerat de fuga Senacherib, licèt aliud spectans longè diuersum, ait, *intra decem millia, trecentósque & quadraginta annos quater solem præter consuetudinē fuisse exortum: bis quidē illic exortum, vbi nunc occidit, bis antē, vbi nunc oritur, illic occidisse.* Quod sanè factō videri potuit si sol à decima, id est, à postrema fere hora diei reuocatus est ad ortū. Tunc enim oriri ab occasu, & in ortu occidere videri potuit. Sed, vt verum fatear, si locus iste diligenter expendatur, non valde est ad rem propositam. Facit præterea plurimum ad hanc sententiam, quod tam *hic* quàm *Eccles. 48.* sol conuersus fuisse retrò traditur; & quando grauis aliqua ratio non premit, verba in sua proprietate sunt exponenda.

20. Secunda conclusio, si lineæ in horologio per horas, & non per semisses aut quadrantes distinguebant diem, probabile est non solito motu solem, sed velociori spatium illud horarum decurrisse; quod sensit suprà, & probat Caietanus.

21. Tertia conclusio; Mihi omnino certum est per semisses, aut quadrantes aut aliam breuiorem mensuram notari, ac distingui dierum spatia in horologio Achaz, non per horas: quod omnino probat ratio Abulensis de qua suprà. Nam si decem horas retrò decurrisset sol, quod erat omnino necesse & addantur deinde dies, quę ad duodecimam supersunt, necessariò fit, vt dies ille fuerit triginta duarum horarum, quod aliqui fatentur, vt vidimus. Tunc

autem

autem dies ille longè maior esset eo, qui stante sole effectus est tempore Iosue. Hic enim ad trium ferme dierum spatium productus est, ille verò sub Iosue ad duorum tantùm: & tamen neque fuisse vnquam, neque futurus dicitur maior aliquis dies. De altero constat *Iosue* 10. *Stetit itaque sol in medio cœli, & non festinauit occumbere spatio vnius diei.* Et *Eccles.*46. de Iosue, *An non in iracundia eius impeditus est sol, & vna dies facta est quasi duo.* De altero expressum est *Iosue* 10. Statim enim post verba citata subditur *Non fuit antea, & postea tam longa dies.*

22. Contra rationes Burgéolis quas nos adduximus, quibus etiam eandem sententiam confirmat Montanus, satis multa Replicator *in lib.*4.*Regum*, & *ibidem* Dionysius, bos consule. Apud quos inuenies aliquid, quod in ipsis non minus seuerè reprehendas, quàm ipsi virum doctissimum exagitandum, & reprehendendum censuerunt.

23. Antequam hinc discedo, obseruo præter hoc portentum, & illud quod accidit tempore Iosue *cap.*10. aliquibus videri solem stetisse tertiò. Quod colligunt ex eo 1.*Paralip.*4. *vers.*22. *Qui stare fecit solem.* & in his Hieronymus *lib. tradit. Hebr.* in illum locum; Et eo loco Paralip. Dionysius, & Hugo, Lyra, Feuardentius *in cap.*1.*Ruth*, Abulens. *in lib.*1. *Paralip. cap.*4.*q.*18. & ibi glossa ordinaria, qui dicunt ex Hebræorum sententia hunc virum fuisse Elimelec, qui *Ruth cap.*1. egressus esse dicitur de Bethlehem, vt peregrinaretur in regione Moab. Dicunt enim Hebræorum quidam, nam aliorum longè diuersa videtur esse mens, hunc Elimelec virum fuisse sanctissimum, qui cùm videret plurimos è suo genere variis erroribus ad idololatriam abduci, orauit, vt Deus aliquo portento terreret homines, reduceretque ad illam religionem, quam prodiderant. Ad eius autem preces constitisse aiunt solem in cœlo. Cùm autē eo signo tam illustri nihilo meliores fierēt Bethlehemitæ, statuisse illinc in regionem Moabitidem esse emigrandum; præsertim cùm propter eorum scelera grauis fames Bethlehemiticos fines inuasisset. Sed sanè hoc durum visum est, neque omnes, qui in eam sententiam abducuntur, tam illa vera censent, quàm ab Hebræis tradita commemorant. Neque vrget locus libri Paralip. *cap.*4. Nam vt alibi sæpissime, pro nominibus propriis ponitur illorum nominum significatio. Et id planè probant tria nomina, quæ statim sequuntur: *Viri mendacij, & securus, & incendens*, quæ totidem nominum propriorum explicationes sunt. Quæ Septuaginta, ita vertunt, *Et Ioacim, & viri Choceba, & Ioas, & Saraph.* Maximè quia Ioacim non tam significat, *qui stare fecit solem*, quàm qui confirmauit, aut stare fecit, nempe solem, quæ posterior vox in Hebræo non est.

Hebræorum traditio de Elimelec.

24. Ad extremum obseruo id quod Hebræi suo more nugantur. Qui dicunt quo tempore mortuus est Achaz, ne satis esset otij, vt soluerentur impij regis funeri exequiæ solitæ aliis Regibus impendi, detractos esse illi diei decem horas; vt verò ratio temporis, quæ eo successu turbata videbatur, ad suum ordinem rediret, paulò pòst sub Ezechia filio, additas esse diei totidem horas. Dignum planè Rabbinica fide commentum.

Rabbinorū fabula de funere Achaz.

25. ¶ *Scriptura Regis Ezechiæ Regis Iuda cùm ægrotasset, & conualuisset de infirmitate sua.*] Postquam ex morbo confirmatus est gratus, & pius Rex, carmen hoc composuit gratulatórium, aut componi iussit, vt verisimile est ab Isaia, vt stylus ipse indicat. In quo exposita priùs morbi grauitate, & his, quæ ex repentino casu sequebantur incommoda, prò- mittit se fore tanti beneficij perpetuò memorem. Est autem mihi valde probabile, hanc scripturam, aut notatam in tabulis, aut incisam in ære, aut marmore in publico aliquo loco fuisse propositam, vt impendentis mortis, & receptæ diuinitus sanitatis gratulatorium extaret monumentum. Quod enim ab impiis gentibus piè solitum esset fieri, vt accepti diuinitus beneficij memoriam publico profiterentur testimonio: id a Rege pio, qui lachrymis significarat, quàm sibi grauis futura fuerit repentina mors, inusitum esse non puto. De gentibus apud profanos scriptores satis multa; de naufragis, qui in tabula ad Deorum aras suspensa incolumitatem suam testantur, passim occurrunt testimonia. Satis modò pro omnibus sit Cicero *lib.*2. *de natura Deorum. Tu qui Deos putas humana negligere non animaduertis, ex tot tabulis pictis, quàm multi vim tempestatis effugerint, in portumque salui aduenerint.* De morbis testimonia non minùs aperta. Tibullus *elegia* 1.*ad Isidem.*

Tabulæ in Templis declinati periculi monumenta.

Nunc dea, nunc succurre mihi, nam posse mederi,
Picta docet templis multa tabella tuis.

Vide Mercurialem *de re Gymnastica*, vbi adducit multa vota soluta incisa in æs eorū, qui diuino beneficio se putabant mortem euasisse; vbi morbi genus, & grauitas, & ratio medicinæ notantur. Strabo *lib.*8. refert Epidauri templum esse Æsculapio sacrum, ægrotantium multitudine vndequaque confertum, pendentibus passim tabellis, quibus sanati langoores inscripti erant.

Sed esse hoc vsitatum etiam apud Hebræos vicinásque gentes nonnulla coniectura est. Nam & id factum esse proditur à Philisthæis: Hi enim 1.*Regum cap.*6. cùm ab vlceribus illatis ab vltore Deo, & muribus eminentia viscera corrodentibus liberari vellent, iuxta numerum prouinciarum fecerunt, quinque aureos mures, & totidem anos, quos delicti expiandi causa iuxta arcam fœderis in capsella posuerunt. Item quia Deus beneficiorum, quæ in populum suum contulit, extare voluit memoriam perpetuam, erigique iussit signa, aut solemnitates instituit, quæ quotannis aliquorum beneficiorum memoriam renouarent. Traiecto Iordane tam iniectis in alueum duodecim lapidibus, quàm extractis ex alueo totidem ad ripas fluminis, illius beneficij memoriam perire noluit. Et vt Hebræorum magistri docent, adhuc in maris rubri alueo quadrigarum orbitæ visuntur, quæ Ægyptios in medios fluctus inuexerunt, demerseruntque. Quod si ita est, (nam mihi nunquam non suspecta est Hebræorum fides) planè mirabile est diuini beneficij monumentum. Quod momento temporis delendum, & periturum est, id in aqua, aut puluere scribi dicitur prouerbiali specie; sed Deus ibi in arena, & aqua æternam conseruat Ægyptij beneficij memoriam. *Num.*16. ex thuribulis, in quibus à ducentis quinquaginta viris, qui ab igne consumpti sunt, thus offerebatur, laminas fieri iussit Deus, affigique altari, vt posteri deinceps admonerentur, ne quid auderent simile. Ex his mihi verisimile est Ezechiam in templo proposuisse laminam, quæ totam historiam contineret, & inflicti morbi, & confirmatæ valetudinis; Sicut Dauid in monumentum depulsi periculi, & occisi Gigantis gladium in tabernaculo dedicauit. Sicut etiam Iudith Holofernis conopæum in anathema, & memoriam liberatæ diuinitus patriæ. 26.

Diuinorum beneficiorū nunquam deponēda memoria.

In mari rubro adhuc seruata vestigia demersi Pharaonis.

Hæc ergo verba præfixa gratulatorio cantico, titulus

titulus ipsius sunt, quæ & autorem ostendunt, qui dedicauit, & dedicationis causam: qualia in similibus causis, & olim sæpe scripta fuisse legimus, & nunc quotidie fieri in templis videmus.

27. g *Ego dixi, In dimidio dierum meorum vadam ad portas inferi.*] Hîc iam explicat pius Rex Ezechias periculi magnitudinem, & temporis circumstantiam notat, quæ vehementer auget dolorem. Durum sanè est mori, sed mori in dimidio dierum, id est, in ætatis aut robore, aut flore, magis acerbum. Quare solemne est in epitaphiis, si cui immatura mors accidit, illud ad πάθος adscribi. Illud *dixi* aliquid certum designat, ac si dicat, iam actum de vita mea omnino existimabam.

28. h *In dimidio*, non significat in medio vitæ curriculo, ita vt tantum superesset vitæ, quantum peractum fuerat; quia à depulso morbo quindecim tantùm anni supererant ætatis, vt promisit Isaias, & iam ipse triginta nouem exegerat annus, cùm in morbum incidit: nam viginti quinque annorum erat cùm regnum iniit, 4. *Reg. cap.* 18. & anno decimo quarto regni sui venit Senacherib in Iudææ fines, quo anno, ipse, vt diximus, & tentatus est, & liberatus à morbo. Quare ad quinquagesimum quartum annum ætatem suam produxit Ezechias. Significat ergo Ezechias, tunc sibi propositam moriendi necessitatem, quando alij vitæ cursum dimidiare solent.

29. Septuaginta pro *dimidio* dicunt *in excelso*, quia modico flexu pro דמי *demi*, quod nunc est in Hebræo, quomodo legit Vulgatus, ipsi legerunt רמי *remi*. Neque tamen censeo sensum esse diuersum. *Excelsum* enim in materia proposita idem est, quod *dimidium*: Nam his quæ periodum suam ita conficiunt, vt augeantur, minuãtúrque, vt est morbus, & quę externo pulsu sursum mouētur, cùm ad mediũ, quod excelsum est, imò summum, peruenerunt, statim se inflectere, & frangere incipiunt. Quod idem etiam contingit in hominum ætate, quia cùm primum ad ætatis medium, id est, ad summum robur ventum est, statim sese inflectit ætas ad senectutem. Theodoretus in expositione huius cantici *excelsum*, seu *altitudinem* interpretatur *iactantiam*, & indicat illam esse causam cur ille pestilens morbus immissus fuerit Ezechiæ. Cyrillus pro amplitudine regni sumit, ac si diceret: Quando exaltatus sum, tunc intereo.

30. Sed fortasse sensus huius loci iuxta hanc Septuaginta translationem idem est, qui *Psalm.* 55. *Ab altitudine diei timebo*, id est, à diebus maximè periculosis, qui longè exuperant virium mearum facultatem. Nam *diem* per metonymiam sumi, pro his, quæ in diebus fiunt, satis est notum. In altitudine ergo suorum dierum desperauit Ezechias de vita, id est, his diebus, in quibus alti, & supra quàm illis obsistere posset natura laborans, dolores vexabant. Hæc iuxta Septuaginta.

Forerius דומי *demi*, *silentium*, vel *quietem* interpretatur: & est apta mortis descriptio. Nam *quies* vocari potest *mors*, sicut etiam vocatur *somnus*, & *silentium*. Vnde etiam mortui dicuntur *silere*. *Iob* 3. *Nunc quidem dormiens silerem*; & apud profanos mortui *silentes* dicuntur.

Hieronymus in hunc locum, *in dimidio dierum* aut *annorum* aliquid agnoscit, quod minùs cum morum sanctitate consentit. Vt enim aliquem mori *in senectute bona*, aut *plenum dierum*, & vitæ sanctitatem, & mortis felicitatem ostendit; sic aliquem

A In medio vitæ cursu rapi, argumentum est vitæ, a qua abfuisse existimatur virtutis studium. Sic autem ibi Hieronymus. *Sancti implent dies suos, qualis fuit Abraham, qui mortuus est plenus dierum in senectute bona; peccatores verò, & impij in dimidio dierum suorum moriuntur. De quibus & Psalmista loquitur Psalm.* 54. *Viri sanguinum, & dolosi non dimidiabunt dies suos.* Idem censet Gregorius in illud *Iob* 42. *Et mortuus est senex plenus dierum. lib.* 35. *Moral. cap.* 24. *In sacra*, inquit, *Scriptura non facilè plenus dierum proponitur, nisi is, cuius per eandem scripturam vita laudatur.* Sanè hoc de Isaac *Genes.* 35. & de Dauide 2. *Paralip.* 24. scriptura tradit. Ea hac mortis plaga in medio vitæ cursu existimant aliqui sibi persua- B sisse Ezechiam se in æternum damnatum iri, atque ideo statim addidisse: *Vadã ad portas inferi*; sed de huius loci sententia statim.

31. i *Vadam ad portas inferi.*] Vox Hebr. שאול *seol*, tam sepulchrum significat, quàm subterraneum locum, vbi clauduntur mortuorum animæ: siue is carcer in æternum damnatorum sit, siue locus qui dicitur Abrahæ sinus. Cùm autem ante reserata cœli claustra per Christum omnes animæ ad subterranea claustra descenderent; idem erat *mori*, atque *descendere ad inferos*, seu etiam *ad sepulchrum*. Quare sæpe in scriptura *inferi*, seu *infernus* ponuntur pro morte. Quo sensu accepit Iacob cùm *Genes. cap.* 42. dixit, *Deducetis canos meos cum mœrore ad inferos.* Et eodem sensu dolores Christi vocan- C tur *dolores inferni. Actor.* 2.

32. k *Quæsiui residuum annorum meorum.*] *Quæsiui* hoc loco idem est quod *desideraui*, seu *abesse sensi*, in qua significatione Latinorum vsus sumit *desiderans*, seu *requisiui*. *Desidero, quæro*, seu *requiro in te prudentiam*, idē est, atque abesse abs te prudentiam video. Dicit ergo Ezechias de eo, quod residuum erat ætatis, id est, dę quindecim annis sic cogitasse, atque si omnino illorum vsuram nullam habiturus esset; ac si dicat, de residuis annis iam actum esse existimabam. Et hoc planè ostendit translatio Septuaginta: *Relinquam annos residuos*, quæ liceaponit Eusebius: *Desperaui de vita mea.*

33. l *Non videbo Dominum Deum in terra viuentium.*] Sunt qui putent indicari his verbis timo- D rem, quo angebatur Regius animus ne propter sua peccata in terra viuentium, id est, in cœlesti patria Deum non videret. Ita putat Haymo, & indicat Hieronymus, Theoduretus, & Hugo. Sed hoc est mihi difficile; quia quæ hîc dicuntur ab Ezechia, tanquam certò futura proponuntur, vt ostendit illud *dixi*, quod aliquid indicat, quod sibi aliquis omnino persuasit. Sed sic erat Ezechiæ instituta vitæ ratio, vt ita certò æternas pœnas timere non debuerit, imò ipse cùm ab Isaia responsum mortis habuisset, vt Dominum ad misericordiam inflecteret, sua merita, eáque non vulgaria commemorat. Sic enim ad Dominum: *Memento quæso, quomodo ambulauerim coram te in veritate, & in corde perfe-* E *cto, & quod bonum est in oculis tuis fecerim.* Quomodo ergo harum rerum conscius diceret apud se, id est, affirmaret sibi in æternum carendum esse diuina visione. Quare cum aliis communiter dicendum censeo Ezechiam abiecisse iam spem videndi Deum in templo, id est, non iam ampliùs agendum esse cum Deo, qui ex propitiatorio loqui credebatur. Est enim vsitatum vt ex re contenta res significetur continens, id est, ex Deo, templum quod eius est domicilium: sicut apud profanos Dis, aut Pluto, pro inferno, & Vcalegon pro eius domicilio ponitur.

ponitur. Et in re sacra, atque Ecclesiastica frequentissimum est. Sumitur enim Sanctus aliquis, pro Templo, aut domo, quæ illius nomini consecrata sunt. Quomodo *Petrus*, & *Franciscus* ponuntur, pro earum Templis. Et apud profanos *Ianus*, *Minerua*, *Apollo*, pro eorum fanis. Ita Iansenius super hoc Canticum, Forerius, Lyra, Adamus, Emanuel Sa, quod aperiè Chaldæus censet, dum ita hunc locum explicat, *Non videbor, seu non apparebo ampliùs coram arca Domini in terra tabernaculi eius.* Et hæc sententia mihi omnium probatur maximè. Aut certè cùm speraret futurum vt citò videret Messiam, quem sciebat ex suo genere nasciturum, nunc inopinato tentatus morbo dixit, *In terra viuentium*, id est, inter viuos, *illum sibi videndum non esse.* Ita indicat Theodoretus & Hugo. Alij hîc intelligunt opera Dei illustria, quæ quotidie operatur, & in posterum sperabatur facturus pro populo, vt promiserat per prophetam suprà *cap. 36. & 37.* Ita Hugo, Vatablus, & quidam Hebræorum magistri. Et hæc postrema sententia non est improbabilis, quia temporibus maximè congruit, in quibus admirabilia de cæde, fugáque Assyriorum, & libertate populi Iudaici, atque quiete illius Dominus promiserat.

34. Cyrillus putat hanc esse morientium cantilenam, & quasi cygnæum carmen, quo significantur, & deplorantur illa, quæ communiter afferre solet mors. Sed licèt verisimile sit esse funebre aliquod & solemne canticum, quo morituri discessum, à luce, & à suis deplorare consueuissent. Sicut solemnia videntur esse verba præficis, quæ venales habent vlulatus, & lachrymas; Non tamen credo omnia hæc, quæ in præsenti continentur cantico, pertinere ad solemnem illam & vsitatam lamentationem, quia multa sunt, vt constat, quæ non in omnes conuenire possunt, qualia esse deberent, quæ solemni ritu pro omnibus instituta, & vsu recepta sunt.

35. m *Non aspiciam hominem vltrà, & habitatorem quietis.*] Id est, inter viuos esse desinam, & nunc maximè, quando viui quiete illa fruuntur, & pace, quam debellatis Assyriis Dominus populo suo pollicitus est, de qua suprà *cap. 37.* Pro *quiete* Hebr. est חדל *chedel*, quod quidam per metathesim adhibitum esse putant pro חלד *cheled*; quæ vox *orbem* aut *sæculum* significat. Tunc autem posterior pars superioris explicatio est; nam *habitator orbis* idem est qui, *homo*, & ita vertunt quidam è recentioribus. *Non aspiciam hominem vltrà, cum habitatoribus orbis.* Hoc sensu. Quia ego dehinc cum habitatoribus orbis esse desinam, hominem non videbo.

36. n *Generatio mea ablata est, & conuoluta est à me, quasi tabernaculum pastorum.*] Sunt qui putent id maximè doluisse Ezechiam, quia sine liberis decederet, cùm accepisset è suo genere nasciturum esse Messiam: idque significari his verbis, quæ videtur innuere prolem iam ampliùs nullam ex Ezechia susceptum iri. Et re vera in hoc rerum articulo nullus erat Ezechiæ filius. Nã Manasses tertio abhinc anno natus fuit: quia ætatis suæ anno duodecimo regnũ extincto patre iniisse traditur 4. *Reg.* 21. Exechias verò à morbo liberatus ad decimum quintum annum vitam produxit. Et addo pro hac explicatione ex Scripturæ consuetudine *ædificare domum* esse filios suscipere, vt constat; quæ domus stabilis existimatur, neque, qui illas ædificauerit, periisse censetur: sicut emigrante alio, qui domum construxit, ipsa tamen domus stabilis manet: quæ non reuellitur, sicut tabernaculum, quod dissoluit, & secum aufert, qui vno ex loco in alium proficiscitur. Quare de eo, qui non sine liberis discedit scribitur *Eccl. 30. vers. 4. Mortuus est pater, & quasi non est mortuus, similem enim sibi reliquit post se.* Qui verò nullum filium, id est, paternæ gloriæ, nullum exemplum reliquit, non ille domum, sed pastorale potiùs tugurium construxit, cuius abeunte domino, neque vestigium vllum manet. Erit itaque iuxta hæc sensus hic. Actum est de generatione mea, quæ sic dissipabitur, sicut dissipari solent, & conuolui, quæ prius explicata fuerant, atque extensa pastorum tabernacula. Ita penè Hieronymus S. Thom. Haymo, Dionysius, Hugo, Lyra, & alij plures.

Alij meo iudicio verisimilius putant *generationem* sumi pro vita, nihilque aliud ab Ezechia significari, quàm finitam esse vitam suam. Et in hunc sensum accipiunt quidam ex Hebræis, Cyrillus, Theodoretus, Forerius, Adamus. Et quòd *generatio* Hebr. דור *dor*, *ætatem* significet, satis notum est Hebraicè scientibus. Confert autem vitæ suæ breuitatem optimè cum pastorum tabernaculis, quæ non diu fixa sunt in eodem loco, sed facilè pro locorum natura, ac pecudum commoditate transferuntur. Videntur autem à pastoribus tabernacula aliò, atque aliò cum gregibus circumferri, ita vt nocte figantur ad perferendas nocturni temporis iniurias, deinde manè reuellantur, & conuoluantur, vt portentur in alia loca commodiùs; vt fecisse videntur Cedareni, aut Ismaelitæ, qui re pecuaria abundabant, de quibus *Cant. 1. Sicut tabernacula Cedar.* Quare *tabernaculum*, vt reor, prouerbiali specie pro vitæ breuitate, &, quia vita breuis est, absolutè pro vita ponitur, & præcipuè pro corpore, quod animi quoddam tabernaculum est, quod citò dissoluitur. Quo sensu dixit Petrus *Epistola 2. cap. 1. Certus sum quod velox est depositio tabernaculi mei.* & Paul. 2. *Corint. 5. Nam & qui sumus in hoc tabernaculo, ingemiscimus grauati.* Plura diximus ad illud *cap. 24. Auferetur sicut tabernaculum vnius noctis.* Quæ omnino vide. 37.

Vitæ breuitas.

Prouerbiũ.

Petri Epist. 2. cap. 1.

2. Cor. 5.

o *Præcisa est velut à texente vita mea.*] Comparatio clara & accommodata, quæ studia, & curas hominum significat. Neque enim aliud molitur hominum industria, quàm vt telam texat. *Sanctus*, vt inquit Theodoretus super hoc canticum, *stolam texit per sua rectè facta ornatum sua anima circumponens.* At peccatores è suis visceribus ducto continenter filo telas texunt aranearum, quibus non tam lautè, & eleganter ornant, quàm sordidè commaculant, fœdántque animum suum. Est alia frequentior metaphora huic affinis, qua vita filo comparatur, quod quotidie torquetur, & facilè rumpitur. Et ideo in hominum vita tres apud poëtas finguntur Parcæ, quæ stamina, seu fila nendo trahunt, abrumpúntque. 38.

p *De mane vsque ad vesperam finies me.*] Quod breue est, & momentaneum, id *mane & vespera* spatio significamus, vt ostendimus suprà ad illud *cap. 17. vers. 14. In tempore vesperæ, & ecce turbatio.* Neque existimo hîc aliud ab Exechia significari quàm breues sibi definitos esse vitæ dies. Et nos Hispani eodem sensu dicimus. *De la mañanna a la noche.* *Iob cap. 4.* in eodem argumento, *De mane vsque ad vesperam succidentur.* Et *Psal. 89. Manè floreat, & transeat: vespere decidat, induret & arescat.* 39. Prouerbiũ.

q *Sperabam vsque ad mane.*] Id est, cùm nocte grauiter vexaret morbo, non vltra diei sequentis

quentis diluculum vitam mihi pollicebar.

40. [r] *Quasi leo sic contriuit ossa mea.*] Rationem reddit cur tam breui sibi moriendum existimauerit. Conficiebatur enim siue à Deo, siue à morbo adeò crudeliter, perinde atque si traditus esset leonis vnguibus lacerandus. Quibus verbis ostenditur & doloris acerbitas, & morbi grauitas.

41. [s] *De mane vsque ad vesperam finies me.*] Repetitio hæc superioris sententiæ confirmatio est. Est autem poëtica integri versus iteratio quæ sæpius occurrit in Psalmis. Videtur autem hoc esse prouerbium, aut familiaris sententia cum prouerbiali specie, quia numeros habet faciles & accommodatos prouerbiali formæ; & sunt ad ea allusiones crebræ. Pro *finies me*, Hebr. est תשלימני *taslimeni*, quæ valet idem quod, *in pace me constitues*, aut *pacem me habere facies*. *Pacis* autem nomen pro morte ponitur, sicut *somnus* aut *silentium*, quæ vitæ consummatio, aut perfectio est. Vnde frequens *in pace dormire*; Et est formula in officio defunctorum familiaris, *requiescat in pace*. Et in fine librorum ab Hebræis adhiberi solet שלום *salom*, sicut à Græcis τέλος, & à Latinis *finis*, qua significatur illud opus fuisse perfectum, neque iam illi esse aliquid addendum ampliùs.

42. [t] *Sicut pullus hirundinis sic clamabo, meditabor vt columba.*] Hæc verba Cyrillus, & Eusebius apud Theodoretum ad gratiarum actionem referunt; quasi dicat Ezechias sibi nunquam esse deponendam beneficij memoriam; sed illam ea vocis contentione, eo studio, atque alacritate esse celebrandam, qua hirundo vocalis, & garrula orientem expectat, & excipit Solem. Sed communiter alij omnes dolorem & gemitum hîc significari putant, & sanè ad cantum hilarem non aptè coniungitur vox *columba*, quæ vt gemitum sonat, & singultum, sic etiam à Latinis *gemitus* vocatur. Licèt autem hirundo canora sit, neque tantùm gutture, sed toto ferme corpore vocalis, at hirundinum pulli in suo nido dum cibum expectant, clamant vehementer, suámque famem multis significationibus ostendunt. Sic puto Ezechiam ostendere hac similitudine voluisse, & dolorem suum in gemitu columbæ, & vitæ lucisque desiderium, in pullorum hirundinis clamore incitato, & vario. Porrò gemitus columbæ *meditatio* dicitur: quia sicut meditatio non ore fit, sed imo corde, sic etiam columbæ gemitus non à gutture sed ab imo pectore fundi videtur.

43. [u] *Attenuati sunt oculi mei suspicientes in excelsum.*] Attenuati, & caligantes oculi statum significant moribundi. Quem statum iisdem propè verbis expressit Dauid *Psal.* 37. *Dereliquit me virtus mea, & lumen oculorum meorum, & ipsum non est mecum*: Fortasse iidem sunt, qui à poëtis dicuntur *oculi natantes in morte*: quia tales apparent quasi immersi lachrymis, & introrsus abscondiri. Licèt autem oculi ideo attenuati, & fessi videri possint, quia sursum eriguntur à Rege, dum omnia metuens è cœlo salutem implorat (notum est enim oculos in oratione ad cœlos eleuari solitos) quod sine dolore ac defatigatione fieri non potest; tamen existimo aliquid aliud his verbis ab Ezechia significari, nempe attenuatos esse oculos, quos intentius precibus ad cœlum eleuatos habet, vnde iam spem solùm habebat recuperandæ sanitatis. Ac si dicat, vide Domine quemadmodum oculi, quos ad te tollo, attenuati sunt.

44. [x] *Domine vim patior, responde pro me.*] *Vim pati* significat, aut præter merita iniuriam, dolorem, seu

A contumeliam ferre; seu certè aliquid aduersum, & graue, licèt cum magno patientis merito. In priori sensu quidam hæc accipiunt; ita vt Ezechias queratur, quòd sine vlla sua culpa morbi huius molestiam sustineat. Sicut Iob *cap.* 17. *vers.* 2. de seipso, *Non peccaui, & in amaritudinibus moratur oculus meus.* Ita Hieronymus, Haymo, S. Thom. & Dionysius; sed communiter interpretes alij censent dolorem talem hîc significari, cui tolerando longè se imparem profiteatur Ezechias. Quod mihi videtur magis ad textum: quia in hoc ipso cantico talia se admisisse dicit Ezechias propter quæ hæc non immeritò ferat. *Proiecisti*, inquit, *post tergum tuum omnia peccata mea.*

E [y] *Responde pro me.*] Hebr. ערבני *hhorbeni*, quod 45.
spondere valet; quare multi ita legunt *sponde pro me*. Messias fideiussor.
Iansenius, Foreirus, Montanus, & plures alij. Si ita legas, orat Ezechias Christum, vt fidem pro se iubeat, quia hoc fuit præcipuum Messiæ munus, & suam causam laborantem suscipiat, vt exponit S. Thom. Haymo, Dionysius, Hugo. Sed est idem sensus, etiamsi legas *Responde*, quia hoc munus est patroni, qui partes agit clientis. Et ex vsu Scripturæ *respondere* idem est, quod defendere, seu patrocinari; quod verbum satis est accommodatum metaphoræ: quia sicut *vim pati* verbum est forense, quod indicat aliquem calumniis opprimi, atque ita vrgeri, vt nulla se ostendat salutis aut libertatis via, sic etiam *respondere*, verbum forense est, quo patroni officium significatur.

C [z] *Quid dicam, aut quid respondebit mihi cum ipse fecerit.*] Corrigit se, ac reprehendit Ezechias, quòd hæc dixerit: aut certè dubitat, quid afferre causæ possit contra percutientem, aduersus quem aduocari solet patronus, qui respondeat; cùm ipse qui percutit Deus sit, & Dei ipsius patrocinium imploret. Non solet autem contra seipsum quisquam aduocari: Neque est cur quisquam à Deo quærat, cur hoc vel illo modo faciat. *Iob cap.* 11. *vers.* 10. *Si subuerterit omnia, vel in vnum coarctauerit, quis contradicet ei? Vel quis dicere ei potest, quid ita facis?* Neque enim, quod *Isaiæ cap.* 45. dicitur, *numquid dicit figulo suo quid facis?* Neque filius patri, *quid generas?* & in posteriorem sententiam accepit Hieronymus. D Vtramque probo, neque statutum habeo, cui magis assentiam. 46.

Hebræa sic habet ואמר לי ו הוא עשה *ve amar li, ve hu hhasah*, quæ sic transferunt Vatablus, & Pagninus, *& dixit mihi, & is idem fecit.* quæ verba variè explicantur. Hebræi sic accipiunt. Quid dicam? beneficium Dei verbis explicare non possum. Ipse dixit, & ipse fecit: sicut promisit mihi per Isaiam sanitatem, sic præstitit. & eodem modo Vatablus. Sed hæc non satis ad versionem vulgati, de cuius sententia iam suprà à nobis dictum est. Totum negotium in eo est vt illam sententiam cum Hebraico textu conciliemus, quod sanè difficile non erit. E Et primùm statuo vsitatum esse apud Hebræos, sicut etiam apud alios, vt nomen, aut alia quæuis vox, quæ in priori loco expressa ponitur, eadem in posteriori subaudiatur, vt alio loco à nobis dictum est. Illud ergo *quid* priori loco positum, posteriori resumendum est, quod facit vulgatus. *Quid dicam, & quid respondebit?* explicuit autem illud ו אמר *ve amar*, per futurum propter *vau* conuersiuum. Et hoc mihi videtur esse certius. Sed si nihil hîc repetamus, tamen idem est sensus, iuxta aliam regulam, de qua nobis sæpius actum est, qua docemur *vau* Hebraicè, atque *&* Latinè particulas 47.

interdum

interdum esse causales. Tunc verò expeditus est sensus, quem ex vulgati translatione produximus. *Quid dicam: quia dicet Deus, quem contra percutientem patronum aduoco, quia ipse fecit.* Vbi bis &, in significatione ponitur causali.

48. aa *Recogitabo tibi omnes annos meos in amaritudine animæ meæ.*] Quando aliter cum percutiente, & auctore dolorum meorum contendere non audeo, neque tutò possum, contendam lachrymis, & erratorum meorum pœnitentiam. Quare quandò retexere non possum vitam meam, neque reuocare annos, qui iam præteriere, recognoscam tamen illos in conspectu tuo cum dolore, & lachrymis, quibus scio vel ab irato pectore extorqueri posse misericordiam. Hunc esse puto germanum sensum, magísque cum orationis texto cohærentem, ita vt hæc verba non tam dicta fuerint ab Ezechia post recuperatam sanitatem, quàm ab eodem repetita, quæ secum cogitarat, deliberatáque priùs, cùm morbo vexaretur incurabili.

49. Mortis memoria, atque præsentia grauis.

bb Hieronymus, quem Haymò sequitur, & Adamus existimat id docere Ezechiam expertum, quod scribitur *Eccl. 11. vers. 29. Malitia horæ obliuionem facit luxuriæ magnæ.* Ac si dicat, superioris ætatis felicitatem ac delicias nihil sibi afferre ad præsentem dolorem lenimenti; imò potiùs illas cum amaritudine in memoriam redire. Addo ego ad sensum moralem non importunum esse, si quis annos recogitandos ab Isaia non putet illos, quos ante morbum exegerat, sed illos quindecim, qui ad superiorem ætatem accesserunt, quasi dicat Rex, postquam ad mortis præsentiam cohorruit, cùm à propheta audiuit *cras morieris*, quod reliquum est ætatis illud sine dolore, & amaritudine, etiamsi cætera prosperè contingant, transigi non posse: mortis enim, cuius iam sentire cœperat aculeos, acerba recordatio non sinit aliquod esse solidum gaudium, atque à felle purum.

50. cc *Domine si sic viuitur, & in talibus vita spiritus mei corripies me, & viuificabis me, ecce, &c.*] Hic finitur dolorum, & morbi amplificatio, & ostenditur receptæ à Domino valetudinis beneficium. Suprà quid Ezechias de se senserit, & quo in errore fuerit, dum se sanctum putat, audiuimus à propheta; nunc Ezechias ipse docet ab eo errore, in quo fuerat, & à morbo fuisse liberatum. Est autem locus hic quem modo tentamus, difficillimus. Variè ab aliis redditur & exponitur, cuius explicationem non priùs aggrediar, quàm & textum Hebraicum, & aliorum translationes adduxero. Hebr. sic

אדני עליהם יחיו ולכל־בהן חיי רוחי ותחלימני

והחייני *aronai hhalehẽ ychiu vlcol-bahen, chaiji ruchi vetachalimeni vehachaieni.* Quem sic vertunt communiter Hebræi, *Domine vltra eos viuent; & omnibus in eis vita spiritus mei.* Eodem modo Pagninus, & Vatablus. Septuaginta multò aliter. *Domine de ipsa enim annunciatum est tibi: & suscitasti spiritum meum, & consolatus vixi.* Chaldæus paraphrasticè exponit, *Domine de omnibus mortuis dixisti, quod viuificares eos; & ante omnes viuificasti spiritum meum: Sanabis enim me, & sustentabis me.* Isidorus, *Domine sic viuitur, & in his vita spiritus mei, & dormire me fecisti.* Conabor hîc & lucem, si quam potero, afferre obscurissimo loco, & vulgati translationem cum Hebraico textu componere. Hieronymus sic exponit. *Quia securus est* (Ezechias) *nec patitur, quæ refert, de humano statu philosophatur, dicens: Domine si sic viuitur, & tali sumus conditione generati, corripuisti me, sed viuificasti me, parémque reddidisti fugato Assyrio, sed pax mea omni mihi amaritudine fuit amarior; quia tranquillitate populis reddita, & vrbe secura ego solus limina mortis intraui: eruisti animam meam vt non periret.* Hieronymum sequitur Haymo, nec longè absunt Iansenius, & Adamus, qui hæc addit Hieronymi sententiæ: *Si vita quam viuimus versetur in talibus miseriis, permitto me tibi, corripe meum, quoties vis, sed tantum viuifica me.* Aliæ sunt expositiones, quas ne longus sim, omitto, vt tandem veniam ad id, quod sentio:

51. Textus Hebraicus, vt ab Hebræis Pagnino, atque Vatablo redditur; de quo nos paulò antea, variè exponitur. Quia præcesserunt anni, quos à se cum amaritudine cogitatos dicit Ezechias, quidam ex Hebræis sic exponunt: *Vltra suos annos viuent, qui in te confidenint, & idem beneficium sentient, quod ego; quia in omnibus eis erit vita spiritus mei.* Id est, talis erit illis vita, qualem ego nunc incolumis, & sospes ago. Alij illud *& omnibus in eis* vertunt, *& omnibus narrabo, quòd abs te vitam habeam,* aut quid simile.

52. Ego tentabo, si quomodo id consequi possim, sic interpretari textum Hebraicum, vt cum vulgari translatione consentiat, quod credo non improbabitur ei, qui mediocriter versatus fuerit in Hebraicis. Et quod ad vim vocabulorum, remque grammaticam pertinet, obseruo חיים *chaym*, pro quo vulgatus *vita*, esse in plurali numero, & nihilominus rem significari singularem, sicut aliæ plurimæ voces in aliis linguis. Quare illud *vita spiritus mei* optimè conuenit cum יחיו *ychiu*, id est, *viuent*. Perinde ac si dicas, *vita spiritus mei viuent*. Deinde obseruo solere Hebræos, dum omnia significare volunt, adhibere genus fœmineum, & masculum; quod fecit Ecclesiastes *cap. 2. vers.* 8 dum vult significare comparasse se omne cantorum, & instrumentorum musicorum genus. *Feci mihi cantores, & cantatrices.* De his nos pluribus ad illud *cap. 3. validum & fortem.* Tertiò obseruo priori loco pro eo quod vulgatus reddidit *si sic*, & translationes aliæ *vltra eos*, Hebr. esse הם *hem*, quod pronomen est masculini generis, posteriori verò loco, vbi vulgatus *in talibus*; & aliæ translationes habent *in eis*, Hebr. esse הן *hen*, generis fœminei. Quare iuxta regulam prædictam in הם *hem*, & הן *hen*, omnia continentur dura atque acerba. His ita constitutis sic ego hunc locum conuerto. *Domine super hæc, & illa mala, quæ commemoraui.* Aut (quod mihi doctrinæ gratia barbarè explicare liceat) *super his & illabus tamen vita spiritus mei viuient. & vigent, dormire facies me, & viuificabis me.* Hæc credo expositio difficilis non est, neque quid in ea suppletur, aut violenter trahitur. Et in genere dicendi duplex est epitasis; altera in duorum generum coniunctione, cuius rationem reddere nullo modo possunt, qui nouas translationes nobis obtrudunt: altera in dictionibus coniugatis, quæ apud Hebræos vehementer augent significationem, vt *morte mori, occisione occidi, vita viuere.* quæ coniunctio hoc loco hunc reddit sensum: *In tot causis tamque efficacibus moriendi, vita viuet,* id est, erit vita vitalis, & optabilis.

53. Nunc superest vt hanc inesse sententiam probemus versioni vulgatæ; Et primùm vt *his, & illis incommodis, seu illis & illabus*, vt barbarè loquamur doctrinæ gratia, aliquid videatur in his, quæ hunc articulum antecesserunt, respondere, repetendum est bis Ezechiam Regem adductum esse in vitæ periculum; Priùs cùm vrgebat hostis Assyrius, à quo

eò deductus eſt vt diceret, *Venerunt filij ad partum, & non eſt virtus pariendi.* qui ſtatus, vt ſuo loco diximus, morituri eſt. Iterum reuera ad mortem vſque laborauit, & ita mortificatus dici potuit, & viuificatus bis. Quocirca dicere potuit, in illis periculis ab Aſſyrio, & in his à letali morbo comparatis nihilominus viuo. In quibus videtur omnia pericula per ſynecdochen ſignificare; aut certè maximè: & ideo vtrumque addidit genus. A

54. Si ex Latina tranſlatione tollas illud *ſi* (quod in Hebraico textu non eſt, & tollendum putant non pauci, in quibus eſt Foreirus, & Montanus, Ianſenius in hunc locum affirmat in quibuſdam codicibus Latinis non reperiri, vbi optimè obſeruat videri à Hieronymo particulam illam non fuiſſe additam, quia quam ipſe in commentariis adducit, explicatio conſtare non poteſt, ſi præcedat conditionalis particula *ſi*.) Si itaque tollas illud *ſi*, hæc eſt ſententia, *Domine poſt tot incommoda, ſic viuitur.* Hiſpanus, *Aun viuimos deſpues de tantos trabaios.* Sed admiſſa etiam conditionali illa particula, erit nihilominus eadem ſententia, ſuſpenſa tamen, cum quadam eleganti apoſiopeſi, *Domine ſi ſic viuitur, vita nimirum vſque adeò vitalis, poſt tot diſcrimina, angores, & moleſtias.* Supple, *Quid non ſperandum de tua clementia?* aut quid ſimile. Suppleri verò aliquid quando *ſi* conditionalis præceſſit, frequens eſt in ſcriptura. Vt, *ſi introibunt in requiem meam: ſi dedero ſomnum oculis meis:* Exempla ſunt obuia. B

55. Vulgatus pro הם *hem*, poſuit *ſic*, pro הן *hen*, *talibus*, id eſt, *ſi ſic & in talibus*, quod omnino idem eſt, ac ſi diceret, *ſi in his atque illis vita ſpiritus mei viuit.* Qui loquendi modus apud Latinos vſitatus eſt, vt *pugna pugnatur, ſeruitus ſeruitur*, ſic videtur locus obſcuriſſimus aliquid accepiſſe lucis. C

56. ᵈ ᵈ *Corripies me, & viuificabis me.* [Pro *corripies* Hebr. eſt ותחלימני *ve tachalimeni*, quod quidam vertunt *ſomno grauas.* Sed Vulgatus propriè expreſſit, quod figuratè latebat in metaphora. Nam verbum חלם *chalam*, *ſomniare* valet, & in coniugatione Hiphil, *facere ſomniare*, ſeu *ſomnium obiicere.* Morbus autem ille à quo ſolutus eſt Exechias, fuit quaſi ſomnium quoddam, quod interdum non minùs cruciat terribilibus rerum ſpectris, & imaginibus, quàm res ipſa, cuius ſpecies obiicitur dormienti. At vbi ſomnium euanuit, æquè alacer eſt, atque integer ille, quem in quiete ſomnium turbarat, ac ſi nihil paſſus eſſet à ſpectro; cúmque dolor, aut angor abierit, aut metus periculi, quod obiiciebat terrifica ſpecies, nihilominus manet homo admonitus, aut correptus, dum aliquid in ſe quod emendari debeat agnoſcit. Sic ergo Ezechias fatetur ſe in morbo reprehenſum eſſe, quaſi in ſomno, à quo ſolutus liber, & lætus viuit. D

57. Hæc fortaſſe vera, ſed iuxta Hebraicæ vocis vim alia explicatio videtur eſſe commodior. Nam quemadmodũ, qui ſomno premitur moleſto, & graui, qui à Latinis *incubus*, à Græcis *Ephialtes*, ab Hiſpanis *peſadilla* dicitur, ſic vexatur & laborat, vt molem ſuſtinere ſe putet Ætna grauiorem, & nihil iam eſſe propiùs, quàm vt animam agat; liber tamen iam ab illo ſomno, atque moleſtia, ſanus eſt atque integer, ita vt ex illa tanta mole nihil ſuperſit, præter ſomniati periculi memoriam, & gaudium de mortis impendentis fuga. Vt enim qui dulci ſomnio deluſus abundare ſe putat diuitiis, ad quas inhiat, vbi verò ſomnum ſuum dormierit, nihil inuenit in manibus ſuis, *Pſalm.* 76. quod etiam de ſitienti, atque eſurienti dixit Iſaias *cap.* 29. *verſ.* 8. E

A qui cùm abundè in ſomnis ſitim, & famem explere videantur; expergefacti vacui ſunt, & ideo magis dolent, quia de illa poſſeſſione, quam tenere ſe putabant, deiecti ſunt: Sic Ezechias morbum paſſus eſt grauem, & a quo liberari ſe poſſe diffidebat, repentè tamen, & præter omnem expectationem liberatus, valetudini priſtinæ reſtitutus eſt; non ſecus atque ſi morbus ille morbus non eſſet, ſed ſomnium quoddam, & imago morbi per quietem oblata, quæ vbi quis à ſomno experrectus eſt, adeò non cruciat, vt etiam oblectet.

Quod ſi הלם, non ſolùm *ſomniare* ſignificat, ſed etiam *dormire*, vt nonnulli volunt iuxta Hebraicæ vocis proprietatem, ſenſus eſt expeditus, & facilis. Eſt enim ſomnus mortis ſimilitudo, vt conſtat, & in Scriptura *ſomnus* pro morte ponitur, quia *dormire* dicuntur mortui, tamen magis propriè *ſomnus* appellatur mors illa, à qua breui aliquis excitandus eſt. Vnde Chriſtus de Lazaro dixit *Ioan.* 11. *Lazarus amicus noſter dormit.* & filia Archiſynagogi *Matthæi cap.* 9. *Non eſt mortua puella, ſed dormit.* quia ſtatim ad vitam erant ſuſcitandi. Dicit ergo Ezechias illum morbum non fuiſſe ſibi ad mortem, ſed mortis inſtar, quam iam cogitatione deuorarat; viuificatum tamen ſe dicit, quia vlterioris vitæ ſpem omnem abiecerat, atque ideo iam ſe gerebat pro mortuo. 58. Mors ſomnus. B

Huic explicationi illud incommodare videtur maximè quod Vulgatus *corripies* tranſtulit in futuro, non *corripuiſti* in præterito. Sed eſt quod reſpondeamus, idque non difficile. Primùm Hebraicum verbum ותחלימני *vetachalimeni*, per præteritum tempus reddi poſſe, propter *vau* conuerſiuum, quo in Heb. lingua nihil eſt frequẽtius. Quod noſter interpres hoc loco, ſicut aliis plurimis, non ſeruauit: quia in conuertendo ſæpe Hebraicam phraſim, & idioma retinet, quorum vnum eſt, vt terminatione futuri temporis res ſignificetur præterita. Sed vſus eſt in vertendo tempore futuro, meo iudicio ſignificantiùs. Quod vt probem ſtatuo determinatum aliquod tempus apud Hebræos, futurum nimirum, & præſens, & aliquando præteritum, ſignificare interdum non tam actum, quàm conſuetudinem, aut facultatem aliquid faciendi, quod etiam aliis linguis familiare eſt. Vulgari enim ſermone dicitur etiam à doctis, *ille docet, curat, regit*, id eſt, magiſter eſt, medicus, Rex. In ſcriptura exempla ſunt plurima, ſed in eodem argumento pauca hæc accipe. 1. *Reg. cap.* 2. *Dominus mortificat, & viuificat*, id eſt ſolet, aut potens eſt morti tradere, & à morte eximere. *Oſea cap.* 6. *Percutiet, & curabit nos*, id eſt, potens eſt percutere, & *in hoc cap.* eodem ſenſu quinque occurrunt exempla, *v.* 18. & 19. *Laudabit, conſpicebunt, expectabunt.* id eſt, poterunt, aut debebunt laudare, &c. Noſter itaque interpres per futurum Dei conſuetudinem declarauit, qui vt potens eſt, ſoléque repentè percutere, ſic etiam, & repentè ſanare, quod in ſe ipſo expertus eſt Ezechias. Et ideo accommodatè ad hanc explicationem ſubdit. 59. Regula. Vulgatus interdũ idioma ſeruat Hebraicum. Actio interdum pro facultate, aut conſuetudine agendi. C D E

ᵉ ᵉ *Ecce in pace amaritudo mea amariſſima.*] Hieronymus, & alij, cenſent perſtare adhuc Ezechiam in amplificando dolore ſuo, ſignificatéque ſe tunc cruciari vehementer, cùm lætari debuiſſet, & frui pace, quam debellato Senacherib obtinuerat. Quæ explicatio ſanè difficilis eſt: Tum quia vt ſuprà oſtendimus, hæc ægritudo contigit nondum deleto, imò potiùs victore atque triumphante Senacherib, eo ſpatio, quo digreſſus ab obſidione Aſſy- 60.

rius

rius arma contra Ægyptios, Æthiopésque conuerterat. Aliunqui cur propheta languenti Regi non salutem solum, sed etiam libertatem ab Assyriorum armis promitteret. Sic enim suprà *vers.6. De manu Regis Assyriorum eruam te, & ciuitatem istam.* Quare nondum erat Ezechiæ pax ab hoste Assyrio, qui propediem rediturus timebatur. Quare alij longè alium sensum hic vident, nempe illa, quæ turbida videbantur, & præsentem mortem intentare, conuersa fuisse in pacem, id est, esse iam in meliori statu. Et quidem præpositio *lamed*, præposita לשלום *lescalom*, id est *paci*, mutationem, & conuersionem indicat. Ab eo ergo quod sibi acciderat, probat Ezechias id, quod proximè dicebamus, Deum posse ad mortem percutere, & repentè sanare. Ac si dicat, Ex me hoc discite: ecce amaritudo mea amarissima, in pace iam est.

61. ff *Tu autem eruisti animam meam vt non periret: proiecisti post tergum tuum omnia peccata mea.*] Licèt per *animam* scriptura circumscribere hominem soleat, vt alio loco multis probauimus. Quo sensu dicitur, *qui nouodit animam suam*, aut, *qui amat animam suam*, id est, *se*. Tamen hic de anima propriè videtur esse sermo, quia peccatorum statim meminit, quæ mors animæ sunt. Quasi priùs de corporis, nunc verò de animæ interitu loquatur: & ab vtroque agnoscat se Dei beneficio fuisse liberatum. Porrò peccata sua quæ Deus post tergum proiecit, id est, perinde habuit post pœnitentiam, & lachrymas, ac si admissa non essent; tunc videtur cognouisse, quando à morbo confirmatus est, & propter indulgentiam peccata in illo esse desierunt. Nam dum ægrotaret, vt vidimus, iustum se fatebatur, & coram Deo semper ambulasse corde perfecto. Ex quo pro re morali duo possunt adduci documenta non vulgaria. Alterum est peccata videri sæpe leuissima, dum sunt: quia interdum peccator, maximè quem obdurauit peccandi consuetudo, ad omnem sanum & vitalem sensum obstupuit; quem, vbi ad bonam mentem redit, magis cruciat, & premit peccati memoria, etiam dum remissum est, quàm antè peccatum ipsum, quod tyrannicum in morem dominabatur in animo. Exemplo nobis vnus erit Dauid, qui dum in peccato fuit, nullo vexabatur mentis angore; at postquam se peccasse cognouit, dimisso etiam peccato clamabat assiduè, *Quoniam iniquitates meæ supergressæ sunt caput meum; & sicut onus graue grauatæ sunt super me.*

Peccator sæpe peccati pondus ignorat, quod agnoscit, & sunt à peccatis liber.

62. Alterum documentum est, animum à Deo magis illustratũ summissiùs de se & indigniùs cogitare. Qui fructus est maximus orationis, quę cũ Deo familiariter & proximè cõuersatur. Non tã humiliauit Ezechiam mors iam impendens, & corpus iam iam soluendum in saniem, ac tandem redigendum in cineres, quàm mens à Deo per prophetam illustrata. Priùs enim se iustum, & perfectum appellabat; pòst verò suæ animæ timendum metuebat, & peccata sua post Dei tergum proiecta prædicabat. Neque Iob sanies, qua stillabat totum corpus; aut sterquilinium in quo iacebat, suis amicis, & familiaribus molestus & grauis, tam de se humiliter sentire fecit, quàm lux diuinitus data. Sic enim ille de se *cap.42. vers.6. Nunc autem oculus meus videt te; idcirco ipse me reprehendo, & ago pœnitentiam in fauilla, & cinere.*

Qui à Deo magis illustratus est, summissiùs de se cogitat.

63. gg *Quia non infernus confitebitur tibi, neque mors laudabit te.*] Ostẽdit pius, & religiosus princeps, quẽ ad finem Dominus sibi longioris vitæ vsuram præbuerit. nempe vt, quod datum est spiritus, & vitæ, totum id impendat diuinis laudibus; quia mortui id præstare non possunt. Quod etiam dictum est *Psalm.113. Non mortui laudabunt te Domine, neque omnes qui descendunt in infernum; sed nos, qui viuimus.* Eadem sententia bis explicatur, nam *mors*, & *infernus* idem sunt, sicut *confitebitur*, & *laudabit*. Ezechias hîc vitam orat, vt laudet Deum. Iob *cap. 10. vers.20.* vitam sibi produci, aut quietem dari desiderat, vt plangat. *Dimitte ergo me vt plangam paululum dolorem meum, antequam vadam.* Ob hæc duo vita optabilis, quorum alterum ex sui, alterum ex Dei cognitione nascitur.

Vita cur optanda.

64. hh *Non expectabunt qui descendunt in lacum veritatem tuam.*] Qui descendunt in lacum iidem sunt, qui *mortui*, siue hîc intelligas sepulcrum, quod magis reor, siue limbum, qui *Zachariæ cap.9. lacus* dicitur *sine aqua*. Quod ad laudem spectat non disputo, an laudare Deum possint, aut soleant; qui ex hac vita decedunt. Nunc satis ab Ezechia ea dici, quæ vulgus existimat, à cuius consuetudine in loquendo scriptura aliquando non recedit, vt alibi à nobis probatum est. Putat autem vulgus à mortuis nullam iam ampliùs esse laudem, quod mortuos *silentes*, & mortem ipsam *silentium* vocat. Aut certè agit de illa laude, quæ quotidie in templo diuino nomini impendebatur, quæ à mortuis exhiberi non potest. Et hoc indicat Ezechias ipse statim, cùm dicit, *Psalmos nostros cantabimus in domo Domini.* Quod autem spectat ad *veritatem* quam dicuntur non expectaturi, qui descendunt in lacum, alia ratio est. Si *veritas* sumatur pro promissione Christi, vt multi volunt, in quo mittendo verus erit, atque fidelis Deus, & qui in lacum descendunt, illi existimentur, qui sanctè vita defuncti sunt, sanè negari non potest illos expectare veritatem illam; neque ex genius Hebraicæ consuetudine id diceret Ezechias. Est ergo promissio oblata, & ante hunc articulum ab Isaia de libertate Ierusalem, & Assyriorum clade; & tunc etiam proximè in morbo de eodem successu. Ac si dicat, quia liberata patria, & partim fugatis, partim deletis Assyriis omnes cognoscent veritatem tuam, & fidem in præstando promisso, téque tota animorum, vocúmque contentione impensè laudabunt. Id quia præstare mortui non possunt, ideo me in viuis esse voluisti.

65. ii *Viuens, viuens ipse confitebitur tibi. sicut & ego hodie, Pater filiis notam faciet veritatem tuam.*] Viuus laudabit te, sicut & ego hodie facio, & me facturum publicè hoc voto in tabula suspenso polliceor. Neque id facient tantùm, qui hac luce, & spiritu in præsentia fruuntur, sed etiam eorum posteri, quibus parentes quotidie eius beneficij magnitudinem prædicabunt, & quid gratiarum agere debeant edicent. Alludit puto ad *Psalm.113.* vbi eadem omnino sententia est, *Non mortui laudabunt te Domine, neque omnes qui descendunt in infernum: sed nos qui viuimus benedicimus Domino.*

66. ll *Domine saluum me fac, & psalmos nostros cantabimus in domo Domini.*] Hæc indicant, quænam illa sint, quæ superiùs à mortuis negantur præstari posse: nempe, quæ exhibentur in templo. Illud *saluum me fac*, non pertinet ad salutem, quam iam obtimuerat, sed ad libertatem vrbis, & stragem Assyriorum, quam prædixerat Isaias.

67. Huc vsque canticum Ezechiæ, quod mysticè exposuit Bernardus *sermone 3.* ex variis optimè, vt alia omnia. Quod compositum fuisse ab Isaia Regis rogatu, aut suasu verisimile est, vt styli nitor & maie

Ezechias quæ scripserit.

maiestas suadet, qui quę solutè, & sine vllo artificio A dixit Ezechias, ipse numeris inclusit poëticis. Nihilominus communiter statuunt interpretes, à quibus ego non dissentio, ab Ezechia non sententiam solùm verborum esse prolatam, sed illam etiam in eos coactam esse numeros, quos nunc habemus. Imò sunt, qui putent plura alia scripturæ monumenta ab Ezechia fuisse vel scripta vel digesta. Sixtus Senensis *lib. 2. Bibliotheca, vers. Ezechias.* refert existimasse quosdam librum Iudicum ab Ezechia compositum. Tradit autem id historia Scholastica in præfatione lib. Iudicum, quæ etiam addit, parabolas Salomonis, & librum Regum ab illo in vnum esse collecta, à quo sumpsit Hugo. Autor tamen historiæ Scholasticæ in præfatione libri Re- B gum, Ieremiæ illud opus ascribit. Vnde in eam cogitationem venire potuerit, non video: nisi fortè ex illo *Eccles. 48. vers. 27. Spiritu magno vidit vltima, & consolatus est lugentes in Sion vsque in sempiternum, ostendit futura, & abscondita antequam euenirent.* Vbi nonnemo putat attribui Ezechiæ aliqua quæ scripta fuerint non solùm ad historiam temporum, sed etiam rerum futurarum cognitionẽ. Sed

A ea Ecclesiastici verba, vt cōmuniter omnes interpretes & res ipsa docet, non tam de Ezechia Rege, quàm de Isaia propheta prodita sunt. Neque magis probat illud *Prouerb. 25. vers. 1. Hæ quoque parabolæ Salomonis, quas transtulerunt viri Ezechiæ regis Iuda.* Hæc enim non tam studio atque ingenio Regis, quàm Regis imperio ab aliis elaborata sunt.

mm *Et iussit Isaias vt tollerent massam de ficis, & cataplasmarent.*] An ea fuerit morbi natura, vt ficubus leniri potuerit, vel cui ficus potiùs nocerent, vt magis appareret Dei potentia, qui rebus interdum noxiis atque contrariis medicinam facit, nihil est certum. De vtroque sunt, qui cogitent, sed omnes diuinant. Porrò hæc per recapitulationem di- 68.
B cta sunt; & illud *iussit*, explicandum est per plusquamperfectum; ac si dicat, *Iusserat Isaias dum adhuc æger esset Rex, vt cataplasmarent*, &c. Est autem in scriptura frequens, vt pro plusquamperfecto perfectum ponatur. Vide Salmeronem *Proleg. 15. regula 4.* quod etiam apertè constat ex huius cantici titulo; quod scriptum dicitur postquam Ezechias ex morbo conualuit; sed sanitatem antecessit illud cataplasma de ficubus.

Argumentum trigesimi noni capitis Isaiæ.

CVM eodem tempore Rex Babylonis Merodach graui, atque mortifero Ezechiam morbo correptum, & ab illo subitò recreatum audiisset, legatos misit gratulandi gratia. Quibus cùm Rex quidquid in Regia gaza, ac supellectili numerari solet, ostendisset: grauiter ab Isaia reprehensus est, & tristi percussus vaticinio. Audiuit enim Regias illas opes, atque delicias asportandas esse Babylonem, Regiámque sobolem seruili apud Babylonios ministerio fore subiiciendam. Quod durum de suo genere decretum supplex accepit Rex: Deique acceptum refert benignitati, quòd viuit, & quòd in diebus suis publica tranquillitas turbanda non sit.

CAPVT XXXIX.

1 a *IN tempore illo misit Merodach Baladan filius Baladan rex Babylonis, libros, & munera ad Ezechiam. Audierat enim quòd ægrotasset, & conualuisset.*

2 *Lætatus est autem super eis Ezechias: b & ostendit eis cellam aromatum, & argenti, & auri, & odoramentorum, & vnguenti optimi, & omnes apothecas supellectilis suæ, & vniuersa quæ inuenta sunt in thesauris eius. Non fuit verbum quod non ostenderet eis Ezechias in domo sua, & in omni potestate sua.*

3 *Introiuit autem Isaias propheta ad Ezechiam regem, & dixit ei. Quid dixerunt viri isti, & vnde venerunt ad te? Et dixit* *Eze*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 EO tempore cùm Merodach Baladan Rex Babylonis audiisset ægrotasse grauiter Ezechiam, & insperatæ redditum esse valetudini, misit cum literis, muneribúsque legatos ad Ezechiam: qui illi de recuperata salute gratularentur.

2 Excepit autem læto animo, atque hilari vultu Rex Ezechias Babylonios legatos, quibus cellam ostendit, in qua Regia seruabātur aromata; proposuitque in eorum oculis grande pondus argenti, atque auri, & odoramentorum, vnguentique pretiosi maximam copiam: nec non quidquid esset in supellectili varium, pretiosum, & illustre, & quicquid pro Regia maiestate ac luxu reconditum esset in thesauris. Denique nihil fuit aut in Regia domo, aut quod ad Regiam gazam pertineret, quod legatorum oculos celatum esse voluerit.

3 Ingressus est autem ad Regem Isaias, dixitque. Quid ad te detulerunt, & vnde profecti sunt isti legati? Ad quem Ezechias, De terra, inquit,

inquit, longè à nostris finibus submota venerunt, nempe de Babylone.

4 Et rursus ad Regem Isaias. Quid viderunt in domo tua? Prorsus, respondit Rex, omnia: neque quicquam fuit in thesauris meis, quod non illorum oculis spectandum obtulerim.

5 Ad hæc Isaias. Audi igitur Rex durum nuncium, quod per me tibi Dominus exercituum denunciat.

6 Adent aliquando tempus, in quo, quæ apud te sunt in domo tua, quæque parentes tui congregauerunt ad hunc vsque diem, diripiantur, auehantúrque in Babylonem. Domini verba hæc sunt.

7 Quin & posteri tui, ex tuo prognati semine abducentur à Babyloniis captiui, eóque abiicientur, vt bene secum actum existiment, si in aula Regis eunuchi seruiant.

8 His auditis sic Rex ad Isaiam. Accipio admittóque quod Domino de me visum est, etiamsi mihi generique meo durum, & graue: & eius benignitati ascribo, quod diebus meis pacem, & quietem promisit. In veritate igitur eius me consolabor, quia præstabit, certò scio, quod de Assyriorum Rege pollicitus est.

Ezechias, De terra longinqua venerunt ad me, de Babylone.

4 *Et dixit: Quid viderunt in domo tua? Et dixit Ezechias. Omnia quæ in domo mea sunt, viderunt: non fuit res quam non ostenderim eis in thesauris meis.*

5 *Et dixit Isaias ad Ezechiam. Audi verbum Domini exercituum.*

6 *Ecce dies venient, & auferentur omnia quæ in domo tua sunt, & quæ thesaurizauerunt patres tui vsque ad diem hanc, in Babylonem: non relinquetur quicquam, dicit Dominus.*

7 *Et de filiis tuis qui exibunt de te, quos genueris, tollent, & erunt eunuchi in palatio regis Babylonis.*

8 *Et dixit Ezechias ad Isaiam. * Bonum verbum Domini quod locutus est. Et dixit: Fiat tantùm pax & veritas in diebus meis.*

IN CAPVT TRIGESIMVM NONVM COMMENTARIVS.

1. Consolationes, & gratulationes olim solitæ inter principes.

* N *tempore illo misit Merodach.*] A Totum hoc caput apertum est, quare in eius explicatione minùs est nobis laborandum. Ex hac regis Merodach legatione verisimile fit, vsitatum olim inter Reges, & principes, licèt studio, religionéque diuersos, colere inter se se humanitatis officia, séque ipsos per nuncios consalutare, significaréque sibi cum aliis in secundo rerum successu gaudium esse commune, & in aduerso communem etiam esse mœrorem. Fecit hoc Dauid in morte Regis Ammonitarum 2. *Reg.* c. 10. Et Thou Rex Emath per filiùm suum gratulatus est Dauidi de victoria contra Adarezer Regem Soba 2. *Reg.* 8. Quod vsque adeò vsitatum atque legitimum fuit, vt ante victoriam consultandum dixerit B Isaias, quid respondendum sit Gentium legatis, qui gratulatum venerint de victoria *cap.* 14. *Quid respondebitur nuntiis Gentium?* Sic Babylonis Rex Merodach misit cum muneribus ad Ezechiam, qui de restituta valetudine gratularentur, & vt dicitur *Paralip. lib. 2. cap.* 32. de portento rogarent, quod videlicet contigisset in domo Regia. Est enim verisimile cùm de valetudine Regis audierunt, audisse quoque de valetudinis admirabili portento.

2. Merodach quis.

Hic Merodach, vt somniant Hebræi, pater fuit Nabuchodonosor, eius qui primus ab Assyriis imperium traduxit ad Chaldæos, & qui deinde compleuit, quæ in hoc capite minatur Isaias. Sed est mihi hoc improbabile: quia, etsi in primum annum regni Merodach inciderit morbus Ezechiæ, regnasset in Babylone centum & nouem annos quia tot intercedunt inter morbum Ezechiæ, & annum sextum Ioacbim, in quo primùm regnare cœpit Nabuchodonosor. Tam longum autem imperium, quis credet contigisse, eo præsertim sæculo in quo breuior erat hominum vita: Potiùs ego existimo Merodach nomen esse commune Regibus Babylonis, sicut Pharaonis nomen Ægyptiis Aretæ Arabibus, Candace Reginis Æthiopiæ, & Cæsaris imperatoribus Romanis commune nomen est. Est autem mihi probabile antiquissimum Regem Babyloniæ sic esse vocatum, qui deinde à posteris in deorum numerum relatus est. Sicut in eadem ciuitate primus, aut inter primos regnauit Belus, qui pro Deo à Babyloniis habitus, vocatus est *Bel*. Quòd enim Merodach Deus fuerit apud Babylonios, sicut Bel, indicat Ieremias *cap.* 50. *vers.* 2. *Capta est Babylon, confusus est Bel, victus est Merodach, confusa sunt sculptilia eius, superata sunt idola eorum.* Vbi omnes penè *Merodach* idolum esse putant, licèt improbabile non videatur hoc etiam Ieremiæ loco *Merodach* nomen esse Regis. Et ita putant Genebrardus in Chronico anno mundi 4019. Lyra, Hugo, Theodoretus. Ab hoc ergo, quicunque ille est, credo Reges Babylonis vocari filios *Merodach*, & nunc ab Isaia, & postea, vt est verisimile, à Ieremia, qui idem esse creditur, qui Balthasar, cu-

ius tempore cecidit regina quondam Babylon. Et *4.Reg.cap.25.vers.27.* Nabuchodonosori successisse dicitur Euil Merodach, id est, *Merodach* cognomento *Euil.* Quare dum Merodach Baladan filius Baladan nuntios legasse dicitur, nihil aliud dici videtur quàm Regem Babylonis Baladan, filium Baladan misisse legationem.

3. [b] *Et ostendit ei cellam aromatum.*] Quàm diues fuerit Ezechias, quantum auri, argenti atque aromatum congregarit, habemus *lib.2. Paralip. cap. 32. vers. 27.* Vbi etiam habes derelictum fuisse Ezechiam à Domino in ea Babyloniorum legatione, vt tentaretur, & nota fierent omnia, quæ erant in corde eius: Nota quidem aut ipsi Regi, qui non se satis ipse cognouerat, vt vel eo titulo se ipsum magis putaret vilem, & abiectum, quòd aliquando sibi ipsi in se, aut in suis opibus placuisset. Quia reuera nihil sic abiicit superbum animum, quàm cogitatio quod de se ipso aliquando superbè cogitarit. Superbia etenim menti iam sanæ & melius sentienti futilissima quædam vanitas est. Aut certè vt nota fierent Deo, eo sensu quo ipse dicit aliquid tunc primùm cognoscere, quis illud aliis cognoscendum præbuit, vt de Abraham *Gen.cap.22. Nunc cognoui quòd timeas Dominum*, id est, cognoscere feci. De quo genere orationis pluribus alibi egimus *cap.24.num.10.*

4. [c] *Bonum verbum Domini, quod locutus est; & dixit. Fiat tantùm pax, & veritas in diebus meis.*] Hæc Ezechias post Isaiæ minas. Iustus est Dominus, qui meæ leuitati, atque arrogantiæ id inflixit supplicij, & benignus, quia diebus meis pacem promisit. In veritate igitur eius me consolabor; quia præstabit, certò scio, quod mihi pollicitus est de Senacherib. Reprehendunt, vt inquit Hieronymus, Hebræi

A Ezechiam, quod hoc responso parum visus fuerit sollicitus de populo Iudaico, futurisque sobole, quando sibi pacem, & salutem optat, & quid aliis post se futurum sit non laborat: neque confitetur peccatum suum cum Dauid, neque iram Dei remouet à posteris, neque cum Moyse clamat, aut dimitte eis hanc noxam, aut dele me de libro vitæ. Sunt qui illud *& veritas* de Messia interpretantur, quasi dicat Ezechias, feram libenter quodcumque mihi Deus supplicium inflixerit, dummodò ex meo genere Messias oriatur. Quæ sanè expositio pia est, nescio tamen quantum cum sermonis textu consentiat.

B Ego *verbum bonum*, aliter accipio: puto enim hoc loquendi genere ab inferioribus significari solere non grauatè ferri quidquid durum à superioribus iniungatur. Quasi dicat, *fiat voluntas Domini*, aut *quod Domino placet*, aut *fiat mihi secundùm verbum Domini*, seu *accipio admittóque, etiamsi in caput meum, quod visum est de me Domino.* Quasi non prouocet ad iudicem, sed ad tempus aliud. Sic Semei, cùm audisset à Salomone *3. Reg.cap.2.vers.38. Quacumque die egressus fueris, & transieris torrentem Cedron, scito te interficiendum*, &c. Respondit Senéti. *Bonus sermo, sicut locutus est dominus meus Rex, sic faciet seruus tuus.* Et statim *vers.43.* cùm Semei transgressus esset Regis edictum, ait illi Salo- 5. *Verbum bonum quid.*

C mon, *Et dixisti, bonus sermo*, quasi dicat, admisisti meum de tuo scelere decretum. Hispanè, *admitiste o pasaste per la sentencia.* Sic nunc Ezechias nihil aliud significat, quàm sibi placere Domini de suo capite decretum. Idem omnino quod *1. Regum 3.* dixit Heli cùm accepisset similes à Samuele minas. *Dominus est, quod bonum est in oculis suis faciat.* Vnde frequens, *esse in oculis alicuius bonũ*, id est, *placere.*

Argumentum quadragesimi capitis Isaiæ.

QVIA in fine capitis trigesiminoni seuero nuncio de Babylonico ad Iudæorum prædam aduentu populum compunxerat, nunc propositio felici, atque expedito in patriam ex Babylone reditu eundem consolatur. Hæc quidem in vmbra, nam ista consolatio Euangelij tempus, & maiorem humani generis libertatem præsertim intuetur. Quare vocem præconis proponit, qui viam sternit, & munit ad Christi redemptoris ingressum. Cui à Domino clamoris argumentum præscribitur, nempe humanæ conditionis infirmitas; & Dei in suum populum fidelis indulgentia. Cùm verò grauia sint, quæ vel Iudæorum populo captiuo, vel Ecclesiæ filiis promittuntur, Dei amplificatur virtus, atque sapientia, quibus nihil esse potest non superabile. Ex his verò commodè gradum facit, ad illorum reprehensionem, qui Deum verum, à quo formata sunt omnia, similem esse putant inanibus Gentium simulacris. Ad extremum postquam Iudæorum stultam querimoniam incusauit, à sua potentia, ac fide sperari omnia, atque implorari iubet.

CAPVT XL.

1 [a] CONSOLAMINI, *consolamini popule meus, dicit Deus vester.*

2 [b] *Loquimini ad cor Ierusalem,* [c] *& aduocate eam:* [d] *quoniam completa est malitia eius, dimissa est iniquitas illius.* [e] *Suscepit*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 DEPONE, popule mi, mœrorem ex animo, dicit Dominus. Dominus, inquam, iubet, ô popule, vt animi tui angorem consolere.

2 Loquimini, ô prophetæ, ad cor Ierusalem verba spei bonæ; atque consolationis plena. Consolamini iterum ac sæpius illam: quoniam iam ab

ab ea pœnarum satis exhaustum est. Satis, inquam, illa pœnarum exoluit. Satis grauem à Deo suscepit pœnam pro scelerum mensura.

3 Videre iam videor præconem quendam diuino obsecurum imperio clamantem, vt in deserto muniatur, & complanetur via, ad Domini ingressum; & si quid est sinuosum, & obliquum, illud ad rectitudinem redigatur, & lineam.

4 Iniecto aggere, & congesta humo attollatur vallinm depressa profunditas; & contra deiectis scopulorum fastigiis, demittantur colles. Et quod anfractuosum est dirigatur ad regulam, quod verò cliuosum, & inæquale, in planiciem æquetur.

5 Cùm ad hunc modum strata fuerit, & expedita via, apparebit Dominus gloriosus, & cognoscet omnis mortalis, & humana caro, quæ à me dicta sunt, Dei esse oracula, non hominum commenta.

6 Audire visus sum vocem, quæ mihi, vt clamarem, edixit. Tunc ego cùm rogassem quænam esset clamoris futura materies: hanc ab eo, qui mecum loquebatur accepi. Omnes homines instar fœni sunt, & eorum decor, & species instar floris, qui in agro viret.

7 Vides quàm facilè exarescat fœnum; vt flos amissa specie momento temporis marcescat, & cadat, cùm ventus aut ab Aquilone frigidus, aut ab Austro torrens à Domino missus illum afflauerit? Sanè populus nihilo fœno, aut flore constantior est.

8 Exuretur quidem, & siccabitur fœnnm: & flos arescet, & cadet; stabit tamen inconcussa diuini verbi fides in æternum.

9 Ascende tu, cui id datum est negotij, vt Sioni faustum, & optatum nuncium adportes; & tota spiritus, & vocis contentione clama, qui bonus nuntius mitteris ad Ierusalem. Exalta quantum potes hilarem vocem, liberè, & audacter insona ad ciuitates Iuda. Ecce Deus tot antè sæculis promissus aduenit.

10 Fœno est, aut stipulæ similis omnis caro. Non sic verò Dominus, qui salutem hominum operabitur: Veniet enim ad arduum libertatis nostræ negotium strenuus, & fortis, cuius brachio nihil occurrere potest ita clausum, quod non aperiat, ita difficile quod non expugnet. Afferet autem captiuorum vindex ille maximus, mercedem, & pretium secum, quod pro illorum libertate luculenter expendat. In quam tanquam in opus suum, quod præsens ante oculos perpetuò gestat, strenuè, atque fideliter incumbet.

11 Suum itaque populum non aliter moderabitur, atque suscipiet, quàm pastor gregem, cuius custodiæ sic inuigilat, vt nullum omittat sedulæ benignitatis officium. Teneros etenim agnos in vlnis suis, atque in sinu congregabit ad

caulas:

cepit de manu Domini duplicia pro omnibus peccatis suis.

3 [f l] *Vox clamantis* [g m] *in deserto: Parate viam Domini: rectè facite in solitudine semitas Dei nostri.*

4 [m n] *Omnis vallis exaltabitur, & omnis mons, & collis humiliabitur, & erunt* [h o] *praua in directa, & aspera in vias planas.*

5 [l p] *Et reuelabitur gloria Domini: & videbit* [k] *omnis caro pariter quòd os Domini locutum est.*

6 [q] *Vox dicentis: Clama. Et dixi,* [r] *Quid clamabo?* [f] *Omnis caro fœnum, & omnis gloria eius quasi flos agri.*

7 *Exiccatum est fœnum, & cecidit flos;* [t] *quia spiritus Domini sufflauit in eo. Verè fœnum est populus.*

8 *Exiccatum est fœnum, & cecidit flos: verbum autem Domini nostri manet in æternum.*

9 [v] *Super montem excelsum ascende tu qui euangelizas Sion: exalta in fortitudine vocem tuam, qui euangelizas Ierusalem. Exalta, noli timere. Dic ciuitatibus Iudà, Ecce Deus vester.*

10 [x y] *Ecce Dominus Deus in fortitudine veniet, & brachium eius dominabitur.* [z] *Ecce merces eius cum eo, & opus illius coram illo.*

11 [a a] *Sicut pastor gregem suum pascet: in brachio suo congregabit agnos, & in sinu suo leuabit:* [b b] *fœtas ipse portabit.*

.12 [c c] *Quis*

caulas: æffœtas, & languentes ex puerperio matris suis ipse portabit humeris.

12 [c c] *Quis mensus est pugillo aquas, & cælos palmo ponderauit? [d d] Quis appendit tribus digitis molem terræ, & librauit in pondere montes, & colles in statera?*

12 Neque illi porestas deerit, aut sapientia, vt ista perficiat: qui manu tenere, ac metiri aquas, & cœlorum, quasi leuis esset, atque exiguus lapillus, palma pondus, atque momentum explorat. Quis terræ molem ingentem tribus suspendit digitis, montésque pondere, & colles in statera librauit?

13 [e e] *Quis adiuuit spiritum Domini? aut quis consiliarius eius fuit, & ostendit illi?*

13 Quis ad admirabilem vniuersi fabricam describendam, atque metandam illius sapientiam, aut solertiam instruxit? aut quis ad architectanda, quæ mente concepta, atque descripta fuerant, adiutor fuit?

14 *Cum quo iniit consilium? & instruxit eum, & docuit eum semitam iustitiæ, & erudiuit eum scientia, & viam prudentiæ ostendit illi?*

14 Quem sibi ad consilium tanti operis socium aduocauit? à quo instructus est, & doctus, vt iustè, sapienter, atque prudenter ageret?

15 [f f] *Ecce Gentes quasi stilla situlæ, & quasi momentum stateræ reputatæ sunt. [g g] Ecce insulæ quasi puluis exiguus.*

15 Quî fieri potest, vt homo diuinam potentiam adiuuet tanquam infirmam? aut prudentiam instruat vt ignaram? cùm omnes Gentes Dei comparatione, instar guttulæ sint, quæ stillat è situla: aut sicut momentum, quod minimum in statera pondus est. Ecce amplissima insularum, & longissima spatia vix pulueris exigui instar obtinent.

16 [h h] *Et Libanus non sufficiet ad succendendum, & animalia eius non sufficient ad holocaustum.*

16 Hæc de Dei sapientia, potentiáque. Quòd verò ad cultum eius, religionémque pertinet; ea est diuinæ illius naturæ maiestas, vt Libanus, qui aromate abundat, lignóque suauiter olenti, non satis sit ad suffimentum: & animalia, quæ magno ibi pascuntur numero, ad holocausta non sufficiant.

17 *Omnes gentes quasi non sint, sic sunt coram eo, & quasi nihilum & inane reputatæ sunt ei.*

17 Omnes Gentes in eius conspectu perinde censentur, ac si nihil essent. Gentes, inquam, omnes ante ipsum instar omnino nihili habere existimantur.

18 [i i] *Cui ergo similem fecistis Deum? aut quam imaginem ponetis ei?*

18 Cùm ergo, quæ in vniuerso sunt omnia, aut guttula sint, aut etiam aliquid longè minus: quæ poterit è rebus humanis effigies exprimi, quę diuinæ illius naturæ vim, atque pręstantiam repræsentet.

19 *Numquid sculptile conflauit faber? aut aurifex auro figurauit illud, & laminis argenteis argentarius?*

19 Numquid è ligno veri Dei imaginem dolauit faber, aut aurifex ex auro, aut ex argenro conflauit, aut excussit argenrarius?

20 *Forte lignum & imputribile elegit artifex sapiens: Quærit quomodo statuat simulacrum quod non moueatur.*

20 Eligit quidem, qui inanium Deorum simulacra fingit, lignum, quod neque cariem sentiat, neque soluatur tabe: magnóque studio, atque solertia laborat, ne illa vento, aut aliquo alio externo pulsu moueantur.

21 *Numquid non scitis? Numquid non audistis? [l l] Nũquid non annunciatum est vobis ab initio? Numquid non intellexistis fundamenta terræ?*

21 Numquid non audistis, quid initio mundi in rerum creatione factum scriptura doceat? Hoc, inquam, vobis ab aliquo nunciatum non est? An non intellexistis quo modo creata fuerit, atque fundata terra?

22 [m m] *Qui sedet super gyrum terræ, & habitatores eius sunt quasi locustæ. [n n] Qui extendit velut nihilum cælos, & expãdit eos sicut tabernaculum ad inhabitandum.*

22 Est autem Deus terra, naturáque creata longè sublimior: quē ipse supra illius altitudinem sedens, moderatur, & continet, cuius habitatores, quantacumque mole grãdes existimentur; locustis

23 [o o] *Qui*

itis tenuitate videntur esse non dissimiles. Qui vasta illa cœlorum spatia non aliter explicuit, atque si quis tabernaculum extēderet ad commodam hominū habitationem: cœlū verò nihilo magis restitit diuinę cogitationi; quàm si nihil omnino foret, quod vim habet ad repugnandū nullam.

23 Qui Philosophos, & sapientes, quique secreta naturæ, aut diuinæ prouidentiæ arcana rimantur, sapientiæ suæ comparatione perinde esse, atque apparere facit, quasi nō essent. Principes verò, qui iudicant, ac moderantur terram, nihil esse prorsus ostendit, si secum in virtute, atque potentia comparentur.

24 Et quidem horum Principum, quorum stabile putabatur fundamentum, sic erit momentaneus splendor, sic futilis, atque infirma potentia, vt similes videantur arbori non plantatæ, cuius truncus radices non egit; quam ventus paulò inclementior suo flatu arefacit, & perdit; aut turbo sic rapit, ac circumagit, sicut leuē stipulam.

25 Eequa est igitur amentia tanta, vt his Regibus quorum futilis est potentia, & momentaneus nitor, qui tamen diuinos sibi honores haberi volunt, me similem esse existimetis? aut talem mihi diuinitatem inesse, qualem illis affingit stultum hominum, & timidum vulgus.

26 Ad cœlum sursum oculos attollite; & vobiscum attenta cogitatione perpendite, à quo formati, atque fundati sunt; & illi nisi mentem prorsus abiecistis, docebunt non esse Deos, qui post cœlorum conditam molem exordium habuere. Considerate igitur in hac illustri cœlorum specie, quemadmodum ex astrorum ingenti numero, tanquam imperator ego cœlestem illam militiam producam: quæ ego astra oriri, atque occidere facio eo ordine, qui rebus humanis conseruandis, & augendis magis est opportunus. Quorum virtutem noui, & accommodatum illi nomen imposui. Cui illud inest robur, atque potentia, vt ex tanto numero nullum sit, quod meum fugiat, aut recuset imperium.

27 Cùm igitur nihil sit, ô Israel, quod meæ voluntati, atque imperio non pareat, quæ te stulta, atque væsana cogitatio decepit, vt putes, & dicas meæ prudentiæ occulta esse tua consilia, & statum, in quo nunc es, mihi non esse cognitum: neque habere me quicquam pensi, hoc ne an illo modo hominum iudicia tractentur.

28 Numquid ignoras, aut nunquam audisti? audi nunc saltem, & à me de me ipso disce. Sempiternus est Dominus, qui terram, quam creauit, suis definiuit terminis; Qui sicut in illa tanta molitione, neque laborauit, neque defecit; sic etiā nunquā laborabit, aut deficiet, cuius sapientiam inuestigabit, aut assequetur perscrutando nullus.

29 Quomodo consequens est, vt ille laboret, aut deficiat, qui languenti & lasso animos integrat, & corroborat vires? imò & illis, qui non sunt,

23 °° *Qui dat secretorum scrutatores quasi non sint, iudices terræ velut inane fecit:*

24 ºº *Et quidem neque plantatus, neque satus, neque radicatus in terra truncus eorum: Repentè flauit in eos, & aruerunt, & turbo quasi stipulam auferet eos.*

25 ¶¶ *Et cui assimilastis me, & adæquastis, dicit Sanctus?*

26 ** *Leuate in excelsum oculos vestros, & videte quis creauit hæc: ʿʿ qui educit in numero militiam eorum; ¹¹ & omnes ex nomine vocat: ᵛᵛ Præ multitudine fortitudinis, & roboris virtutísque eius, neque vnum reliquum fuit.*

27 xx *Quare dicis Iacob, & loqueris Israel, Absconditа est via mea à Domino, & à Deo meo iudicium meum transiuit?*

28 *Numquid nescis, aut non audisti? Deus* yy *sempiternus Dominus qui creauit terminos terræ; non deficiet, neque laborabit, neque est inuestigatio sapientiæ eius.*

29 zz *Qui dat lasso virtutem: & his, qui non sunt, fortitudinem, & robur multiplicat.*

30 aaa *Defi*

30 ᵃᵃᵃ *Deficient pueri, & laborabunt, & iuuenes in infirmitate cadent.*

31 ᵇᵇᵇ *Qui autem sperant in Domino, mutabunt fortitudinem, ᶜᶜᶜ assument pennas sicut aquilæ, current, & non laborabunt, ambulabunt, & non deficient.*

sunt fortitudinem addit, & robur.

30 Laborabunt quidem, frangentúrque pueri: & iuuenes languori, atque infirmitati succumbent; licèt hi firma sint ætate, atque robusta, illis ad robur quotidie, & firmitatẽ ætas adolescat.

31 At qui vires, ac spiritum sperant à Domino, languidi alioquin, & debiles, confirmabuntur quotidie magis, instaurabúntque vires; sicut aquilæ solent, quibus veteres atque infirmæ excutiuntur pennæ, & adnascuntur nouæ. Hi igitur aquilarum instar sic current, vt non laborent; sic progredientur, vt non deficiant.

IN CAPVT QVADRAGESIMVM COMMENTARIVS.

PRÆFATIO AD CAPVT QVADRAGESIMVM ISAIÆ, & ad alia plura, quæ deinde sequuntur.

1. HINC iam propheta propiùs accedit A ad tempus Euangelicum, id est, ad illa sæcula quæ verè dici possunt aurea, multò meliùs quàm ea quæ sub Saturno fuisse nugatur antiquitas. Est autem longum, & antiquum dissidium non solùm inter Hebræos, & Christianos scriptores, sed etiam inter pios & Catholicos inter se, an hæc, quæ hoc capite & aliis affinibus dicta sunt à propheta de Ecclesia per Euangelium fundata, vaticinia sint, an potiùs de Hierosolyma à Babylonio exilio restituta, & ad priorem, seu priori non admodum dissimilem statum vocata. Nam sunt, qui ita illud concedunt, vt hoc omnino, atque præcisè negent. Alij posterius hoc in typo, prius autem verè, atque præcipuè significari putant. Egimus de hoc eodem argumento in nostris commentariis super Zacha- B riam *cap.* 2. 9. *&* 10. & quæ ibi docuimus, illa eadem apud Isaiam probãda censemus. Ibi mediam quandã viam ingressi statuebamus, neque omnino excludi ab hoc oraculo Hierosolymam, neque præcipuo, & primo, vt aiunt, instituto, seu intentione de illa exponendum esse vaticinium. Sed cùm Hierosolyma ab exulibus non tam instaurata, quàm de nouo condita typus Ecclesiæ sit, quam exiguus, & durè vexatus fidelium numerus primùm amplexus est; deinde deserta prius, & ad illud vsque tempus quasi despecta Gentilitas; ita de Ierusalem, quam vndique Gentes antea dispersæ circumfuderunt, loquitur in figura, vt tamen aliquid splendidius, atque sublimius spectet in Ecclesia. Quod sibi persuade- C bit facilè, qui plurima, quæ sparsa sunt ad finem vsque prophetiæ, attentus expenderit, quæ nullo modo videntur à captiuo prius populo Iudæorum deinde per Cyrum liberato, separari posse, vt suis ostendemus locis.

Ierusalẽ restituta typus Ecclesiæ.

Neque hæc sententia à patronis nuda est, aut
2. optimis destituta fundamentis. Nam vt in Zacharia, & in hoc propheta sæpius obseruauimus, solent prophetæ, cùm aliquid prædicunt de Euangelij tempore, adducere de Testamento veteri illius vmbram, in qua veluti in suo exemplari mysterium ipsum clariùs intueantur. Vt cùm de reditu agunt ex Ægypto pueri Iesu, reditum adducunt populi Israelitici ex eadem regione. Sanè in cortice & symbolo de populo loquebatur Oseas *cap.* 11. quando ex Ægypto rediit, vt censet super Oseam Hieronymus, Cyrillus, Haymo, Glossa, Burgensis, Ribera, & cõmuniter alij: Et super Matthæum *cap.* 2. S. Thomas, Chrysostomus *homil.* 8. Theophylactus, Caietanus, & complores alij. Sed Matthæus *cap.* 2. impletum esse dicit, cùm Iesus ex Ægypto reuersus est. Ieremias item *cap.* 31. de filiis Israel, dum captiui ducerentur, loquebatur cùm dixit, *Vox in excelso audita est, ploratus, & vlulatus multus*: vt docet Hieronymus, Rabanus, S. Thomas, Hugo, Chaldæus, Maldonatus, Christophorus Castrus, & alij; B sed Matthæus *cap.* 5. in cæde infantium impletum esse dicit. Idem necessariò dicendum de agno paschali, cuius os non confringebatur, *Exod.* 12. quod impletum esse in Christo tradit Ioannes *cap.* 9. Qua de re satis multa Ribera *in* 11. *caput Oseæ.* & Gabriel Vazquez *tom.* 1. 1 *part.* S. Thom. *disput.* 14. *capite* 10.

Regula. Prophetæ sæpe cùm de Euãgelij tẽpore agunt, vmbram afferunt Testamenti veteris.

Oseæ 11.

Ierem. 31.

Hæc quidem ferme sine controuersia sunt: su- 3.
perest iam vt ostendamus in instauratione Ierusalẽ, reditúque captiuorũ è Babylone ad meliorem fortunam, adumbratã esse Ecclesiam congregatam præsertim è Gentilibus, qui cum prius despecti à Deo viderentur, & captiui sub dura sæuissimi Tyranni seruitute, adducti ad Ecclesiam, & ipsi in deliciis C spiritualibus fuerunt sicut sponsæ, & Ecclesiam ipsam illustrarunt, ornarúntque, non aliter, atque suam Ierusalem Iudæi ex Babylonico solo remigrantes. Et quidem si euentum spectes, téque ipsas inter se attentè, atque accuratè componas, inuenies illam esse similitudinem in vtroque statu, vt ad rationem symboli, ac typi nihil ampliùs requiras. Afflicti enim fuere non leuiter in ipsis quasi incunabulis Ecclesiæ primi Euangelij sectatores, non secus atque Iudæi sub Chaldæorum iugo. Deinde rerum Chaldaicarum potito Cyro reuersi sunt cum gloria,

Hierosolymæ restitutæ cum Ecclesia fundata comparatio.

gloria, suæque ciuitatis, & templi non solùm exci- A citarunt antiquas ruinas, sed etiam mirandum in modum ornauerunt. Idem etiam Ecclesiæ contigisse videmus: quia ex tenui éoque tenato ab omnibus, vexatóque principio, sic amplificata, atque illustrata est, vt & vltimos occupauerit terræ fines, & magnorum principum spolijs locupletata sit, de quibus postea multis in locis nobis necessariò dicendum est.

4. Huius sententiæ sunt in eadem propè causa apud Zachariam *cap.* 9. sed præcipuè *cap.* 2. vt nos in eorum principio diximus, Theodoretus, Cyrillus, Albertus Magnus, Hugo. Sed in hac omnino causa, & hoc ipso loco tenent S. Thomas, & Hugo, qui totū ferme, quod reliquum est ad finem prophetiæ, B de Iudæorum statu, & amplificata Ierusalem historicè capiunt. Allegoricè verò de tempore Euangelij, Ecclesiæque fundatione. Idem censet Theodoretus *in cap.* 5. *Baruch* ad illud, *Exue te Ierusalem stola luctus.* & ibi Maldonatus, vbi cùm allegoricè de Ecclesia, historicè tamen explicant de reditu Iudæorum ex Babylone. Hæc non displicent Adamo, & Pinto in hoc capite, & apertè docet Toletus in illud Lucæ *cap.* 4. *Spiritus Domini super me*, *annotationibus* 32. 33. 34. & Maldonatus in eadem verba: Vbi vterque docet verba illa, quæ Dominus ipse impleta fuisse dicit suo tempore, ad literam esse intelligenda de captiuitate Babylonica. Idem docuerunt iterum Maldonatus *in cap.* 3. *Matthæi.* Toletus *in cap.* 3. *Lucæ.* Iansenius *in concordia cap* 8. ad illud *vox clamantis.* Idem tradit Gabriel Vazquez *in annotationibus in cap.* 9. *ad Rom. num.* 19. Quod etiam docuit nouissimè Didacus Aluarez in principio huius capitis.

5. Alij nimis seueri sunt in hanc sententiam, adeò vt penè illam Iudaicæ impietatis insimulent, qui non videnț & quantos viros perfidiæ arguant, & quot locorum explicationi non dissimili notam inurant, vt modestissimè loquar, audaciæ. Quorum ego pietatem ita laudo, vt tamen moderationem in iudicio desiderem censorio. Cùm hæc explicandi ratio Euangelio, aut Ecclesiæ adeò non detrahat, cùm de illa sermonem esse non neget, vt potiùs vaticinium de Ecclesia illustrius esse ostendat: cùm D illud in historia illustri tanquam in typo, & exemplari consignet. Quare nos sic accipiemus hæc de Ecclesia, quam in suis vmbris hic præsertim spectat Isaias, vt etiam ad vmbras respectemus aliquando, quandocumque nos textus ipse admonebit: neque enim credo in hac prophetia tantum sibi lòci vendicare Babylonicom typum, quantum ei aliqui ex Interpretibus attribuunt.

6. Illud deinde admoneo, quod etiam Maldonatus docuit in illud *Matthæi* 2. *Vox in Rama audita est.* aliquid tunc dici fieri vel impleri, quando aut aliquo modo incrementum capit, aut actio ipsa, seu opus continuatur, & perficitur, vt pluribus ostendimus *Actorum cap.* 10. *num.* 43. & *Zachariæ cap.* 7. *num.* 12. & suprà *cap.* 25. *num.* 34. Quare licèt impleta dici possit prophetia verbi gratia *Vox in Rama audita est,* quando Israelitæ abducti sunt captiui; quia tamen adhuc impleri rursus poterat infantium cæde, & matrum eiulatu; impleta dicitur à Matthæo, quando occisi sunt innocentes ab Herode, quia adhuc vlterius erat aliquid in sensu allegorico, quod impleri debuerit. Einsmodi occurrunt aliqua in Isaia, quæ cùm multò antè historicè impleta fuerint in reditu è Babylone, impleta nihilominus dicuntur in Euangelio, quale est illud

Regula. Aliquid tūc fieri, aut impleri dicitur, quando aut aliquod opus incrementum capit, aut actio continuatur, aut absoluitur.

cap. 61. Iuxta S. Thomam, Hugonem, Maldonatum, Toletum, *Spiritus Domini super me.* His vtcumque constitutis ad caput explicandum accedo.

Consolamini consolamini popule meus dicit Deus vester.] In magna rerum mutatione, magna quoque fit in Isaiæ vaticinio mutatio. Habuimus hactenus turbata omnia, & rem Iudaicam neque semel, neque leuiter, neque ab vno hoste fuisse vexatam; &, cùm modicè post abductum ab obsidione Assyrium respirare videretur, repentè Ezechia ad mortem vsque laborante, fuisse rursus afflictam; Rege tamen diuina liberalitate sibi, patriæque restituto, ipsam quoque à dolore, quem ex impendente iam optimi regis fato conceperat, leuatam fuisse. In hac rerum vicissitudine ostenia se tanquam in typo libertas illa, quam populus tam Iudaicus, quàm Gentilis, qui duro Sathanæ imperio premabatur, per Christum seruatorem, & vindicem consequutus est. Maximè cùm in regis morbo depellendo, & ipso Rege ad vitam penè reuocando, acto retrorsum sole mirificè Incarnatio verbi, & nostræ salutis medicina resplendeant. Est autem vsitatum tum in alijs, tum in hoc maximè, & sæpius, prophetæ, vt cùm sermo in vmbram incurrat Euangelicæ lucis, ad Euangelij tempus, & Sacramenta statim assurgant. Hæc mihi satis idonea ratio visa est, cur propheta nouam hanc formam consolationis inducat. 7.

8. Quidam, in quibus est Haymo, Hugo, & Glossa, C existimant ideo hoc loco voluisse Deum lenire populi dolorem, quia grauiter tulerat se eo loco haberi ab Ezechia Rege suo, vt de se tantum curaret, & de populi salute non admodum fuerit sollicitus: cùm dixit post atroces illas minas, *Fiat tantum pax, & veritas in diebus meis.* Et est satis pia de Christo cogitatio: videtur enim consolari populum quasi à suo Rege proditum, expectatione illius Regis, qui non, vt Ezechias suam, neglecta populi libertate, sed sua posthabita salute, & vita, populi salutem, & incolumitatem quæreret. Sed meo iudicio potiùs consolatur, quia proximè dixerat in fine superioris capitis abducendos esse Iudæos in Babyloniam; ab ea igitur calamitate consolatur timidum & mœrentem populum, historicè tamen, & ab alia longè duriore typicè. Ita Maldonatus in illud *Matthæi* 3. *Prædicans in deserto.* Toletus in illud *Lucæ* 3. *Et videbit omnis caro*, *annotatione* 20. Iansenius *cap.* 13. *concordia* ad illud *vox clamantis.* Quomodo verò illa Ezechiæ verba intelligenda sint suo loco diximus.

9. *Consolamini.*] Passiuè hæc sumuntur à Hieronymo, ita vt Deus iubeat, vt afflictus populus consolationem capiat: putat autem hunc consolatorem esse aut Spiritum sanctum, qui *Paracletus* dicitur, id est, *consolator*; aut Christus Dominus, qui etiam *consolator*, & *Paracletus* appellatur. Sed alijs hæc ab alijs ascribuntur, Idque actiuè, quod suadet illud, *Loquimini*, quod statim succedit. Videtur quippe E. ad illos referendum esse, ad quos vox superior *consolamini*. Quod necessariò dicendum est, si cum LXX. leges *consolamini populum meum.* Et ita legunt Græci patres, Basilius, Chrysostomus, Cyrillus, Procopius, & eodem modo vertunt Pagninus, & Vatablus. Sed si *consolamini* passiuè capias, & in vocatiuo legas *popule meus*, cùm vulgato, sensus est idem, nam iubet Deus populo, vt mœrorem deponat; deinde ostendit, à quo audire debeat verba lenientia, dum dicit *loquimini ad cor.* Hi verò communiter existimantur esse prophetæ, sacerdotes, &

A Apostoli. Septuaginta *sacerdotes* exprimunt claritatis, vt reor, gratia; neque enim vox vlla est in Hebraico textu, quæ *sacerdotem* sonet. Et hoc mihi probatur maximè, quia cùm hîc de captiuitate agatur, eiúsque solutione historicè. De Ecclesia verò mundíque libertate per Christum allegoricè, à prophetis, & sacerdotibus Iudæo populo apud Babylonios captiuo, populo verò tam Iudaico, quàm Gentilico, quem diabolica vrgebat tyrannis, ab Apostolis libertas, & salus denuntiari iubentur.

10. Loqui ad cor. *b* *Loquimini ad cor Ierusalem.*] Hebraica phrasis, qua significatur oratio, quæ aut animum mœstum ab angore liberat, aut voluptate perfundit. *Genes. cap.* 34. Vbi de Sichem Vulgatus. *Tristémque delinuit blanditiis.* Hebr. *locutus est ad cor puellæ.* Et B 2. *Paralip.* 32. *vers.* 7. Cùm Iudæi imminente iam Assyrio grauiter essent affecti, tum Ezechias *locutus est ad cor eorum dicens, Viriliter agite, & confortamini.* Et Ruth *cap.* 2. dixit ad Booz. *Consolatus es me, & locutus es ad cor ancillæ tuæ. Oseæ cap.* 2. *Ducam in solitudinem, & loquar ad cor eius.*

11. *c* *Et aduocate eam.*] Communiter interpretes, *adducite illam à captiuitate.* Vel, *monete vt ab exilio redeat & iugum iam tandem ab ærumnosa ceruice excutiat.* Quod verum fuit, & consolationis plenum oraculum: siue de Ecclesia accipias typicè, siue de republica Iudæorum historicè: quod mihi cum reliquis videtur esse dicendum. Sed vide an hîc *aduocate* epexegesis sit, & explicatio verborum, quæ C proximè antecesserunt, *consolamini*, & *loquimini ad cor.* Nam vox Græca παρακαλεῖν, qua vsi sunt Septuaginta, pro qua noster habet *aduocate*, *consolari* valet. Vnde παράκλητος *Paracletus*, *consolator* dicitur: & id credo non tam Græca, quàm Hebraica phrasi. Neque enim παρακαλεῖν pro *consolari* alibi reperio, quàm in Scriptura. Quod mihi non leui argumento est, ab Hebraico idiomate traxisse principium. Quòd si ita accipias, vt profectò accepisse videntur Septuaginta, qui idem verbum παρακαλεῖν adhibent, vbi vulgatus *consolamini*, & *aduocate*; sanè egregia epitasis est & amplificatio, atque exaggeratio maxima diuinæ promissionis, & clementiæ, cum quater præmittat consolationis notam. Quasi D dicat propheta, *consolamini*, *consolamini*, *loquimini ad cor Ierusalem verba consolatoria*, *consolamini iterum, & sæpius illam.* Ad quam explicationem facit quod Hebraicè pro *aduocate eam*, est קראו אליה *kirhu eleah, clamate ad eam.* Sed clamor ille consolationis mirificæ materiam præbet. Neque alius est sensus, si iuxta Scripturæ morem præsertim apud prophetam, illud *aduocate* significet idem, quod annunciate Ierusalem esse aduocandam. De quo loquendi modo egimus ad illud *Isaiæ* 6. *Excæca cor populi huius.* Hæc autem annuntiatio non poterat non esse plena consolationis.

12. Malitia pro supplicio. *d* *Quoniam completa est malitia eius, dimissa est* E *iniquitas illius.*] Ostendit Deus cur vexatus antea populus verba consolationis audire debeat; quia iam ab eius peccatis pœnarum satis exhaustum est. Est autem in Scriptura frequens, *vt peccatum*, *iniquitas*, *malitia*, & si quæ sunt eiusmodi, supplicium significent sceleribus aut debitum, aut impositum. Quare dum completa dicitur malitia, impositus etiam dicitur supplicij modus: & cum dimissa ostenditur iniquitas, pœna etiam per epexegesim sublata significatur. Pro *malitia* Hebr. est צבא *tsabah*, quæ *militiam* sonat, & ita communiter ab aliis transfertur: imò & ita in quibusdam Latinis codicibus reperitur, sed codices Sixtiani *malitiam* habent. Nihilominus, si rectè expendas, eadem omnino sententia est, nam *malitia*, vt diximus, pro malitiæ supplicio ponitur, id est, pro vexatione, aut molestia. Quo etiam sensu Christus dixit *Matthæi* 6. *Sufficit diei malitia sua*, id est, molestia, & labor, quem secum affert quilibet dies. Sanè molestia illa, siue labor *militia* nomine explicari solet in Scriptura. *Iob cap.* 7. *Militia est vita hominis super terram.* Et *cap.* 14. *Cunctis diebus, quibus nunc milito.* Siue autem hoc, siue illo modo legas, sensus est, impositum iam esse finem laboribus, quales à militia solent esse frequentes, & graues. Matth. 6. Iob 7.

13. Salmeron *proleg.* 14. existimat, militiam hoc loco significare tempus militiæ destinatum, quo B completo milites emeritis stipendiis vacationem habent à labore, vt enim tempus erat ætati militari præfinitũ, quod iam emensi homines in otio vitam agebant, & quiete: sic Iudæi post septuaginta annos, quibus in exilio Babylonico inueterarunt, quod illis pro militia, & vexatione fuit, liberam traducent vitam, & ab omni labore atque molestia vacuã. Et in eandem sententiam exponit illud Iob suprà, *Militia est vita hominis super terram.* Quasi totum vitæ tempus sit militiæ, & labori destinatum; neque ab eo vnquam esse vacandum, nisi post mortem. Sed mutata figura dicendi, non mutatur sententia, quam nos adduximus.

14. *e* *Suscepit de manu Domini duplicia.*] Hic variè C doctores *duplicia* interpretantur. Adamus agnoscit Dei benignitatem, qui pro peccatis, quibus supplicium debebatur grauissimum, reddidit non offensi animi significationem, sed ingentia dona, quæ à liberali, ac misericordi animo nascuntur. Neque id displicet Pinto. Alij duplo maiorem pœnam subiisse Iudæos putant, quàm eorum exigerent peccata: quod aliis durum, nec immeritò, videtur. Quis enim credat Deum ad misericordiam pronum, quíque de eo, quod quisque propter scelera meretur sua, aliquid remittit, excessurum in infligenda pœna æquitatis modum. Quod optimè hîc vidit, amplificauítque Cyrillus, qui putat Deum hîc agere cum populo seuerè mulctato eo modo, quo pater cum filio tenero, quémque amat impensè, agere D solet. Nam demulcens illum, blandiénsque molliter, quò illius dolorem consoletur, ac leniat, quasi illum supplicij sumpti pœniteat, ait. Heu durius tecum egi, excessi supplicij modum, malè tecum, & nimis crudeliter actum est. Eodem modo Foreirus, & Theodoretus citatus à Leone Castro. Hunc etiam aduocari poterat expositio Hieronymi, Rabani, & Dionysij, qui in illud Ieremiæ *cap.* 17. *Duplici contritione contere eos.* de gladio, & fame explicant. Sed Hieronymus hic, & Hugo ideo duplicia putant suscepisse Iudæos, quia bis extrema omnia passi sunt, semel à Babyloniis, iterum à Romanis, sed quominus huic postremæ sententiæ E subscribam, facit, quia hæc nullo modo in Euangelij tempora, quæ hîc vt minimùm typicè significantur, conuenire possunt. Quia quando consolatio illa per Christum, & Apostolos aduenit, nondum altera tribulatio acciderat, nempe à Romanis. Neque post illam Iudæis, quod ad eorum rempublicam spectat, vlla fuit tanta consolatio, quanta hîc à propheta promittitur. Imò potiùs ita contrita est ab irato Deo, vt nunquam postea excitata fuerit.

Quare hîc *duplicia* pro magnis sumi puto, vt putat Origen. *hom.* 12. *in Ieremiam*, Ambros. *in Psal.* 118. *serm.* 19. in illud *Anticipaui in maturitate.* Foreirus, 15. Duplex pro magno, aut copioso.

terrus, Ribera in illud *Zachariæ 9. Duplicia reddam tibi.* Est autem in Scriptura vsitatum, vt, sicut apud Latinos *decumanus*, aut *decimus*, sic etiam apud Hebræos *duplex* pro ingenti sumatur. *Ierem.* 17. *Duplici contritione contere eos*, id est, grauissima, ac multiplici, vt interpretes communiter. *Zachariæ 9. Duplicia reddam tibi.* Et in hunc seorsum explicandum existimo illud *Prouerb. vltimo. Omnes domestici eius vestiti sunt duplicibus*, id est, omnibus domesticis à sedula, atque solerte matrefamilias, muliere nempe forti, satis de vestitu, ac cultu prouisum est; quasi pro re domestica satis abundè pararit supellectilem. Vestes autem duplices illæ esse videntur, quæ alibi *mutatoria* dicuntur. Eodem sensu accipio illud Isaiæ *cap. 61. Pro confusione vestra duplici.* Vbi Adamus *vehementem* exponit. Neque hoc alienum est à Latinorum vsu, qui *duplex*, seu *geminum* pro crasso, robusto, seu ingenti ponunt. Vide Turnebum *lib. 27. c. 35.* Sic Virgil. de equo 3. *Georg.*

Ierem. 17.

Zachar. 9.

Prou. vlt.

At duplex agitur per lumbos spina.

id est, lata.

Et 1. *Georg.* de forma aratri.

Binæ aures duplici aptantur dentalia dorso.

Duplex appellat *dorsum*, id est, crassum & latum. Plura succurrunt exempla attento lectori. Est ergo sensus, satis pœnarum illatenus dedisse Iudæam gentem, aut typicè eos, qui postea aggregari sunt ad Ecclesiam, deinde verò cum illis agendum esse mitius.

16. ſ *Vox clamantis in deserto.*] Hîc nemo dubitabit hæc ad Euangelium pertinere, quando Matthæus *cap. 3.* apertè eò retulit hoc Isaiæ vaticinium. Quod Ioanni Baptistæ tribuit, qui viam aperit, ac sternit Christo ad hæc promissa præstanda venturo; quamuis historicè de Babylonica captiuitate loquatur Isaias, vt docent S. Thom. Hugo, Toletus, Maldonatus. Iansenius suprà citati. Locus, vt vides, implexus est valde, quia, quomodo cum antecedentibus cohærere possit, non facilè apparet: neque præterea modus ipse dicendi, aut facilis, aut vsitatus est.

17. Ego quidem sic existimo hæc spectare ad superius illud mandatum. *Et aduocate eam.* Ostenditur enim quænam futura sit illa vox, seu clamor, qui bene sperare iubet populum illum, aut gentem, quam Dominus consolari vult, nempe *Parate viam Domini*, &c. ac tandem proponitur eius obedientia, qui consolari, & aduocare populum, aut historicè, aut typicè captiuum, è quorum numero fuit Ioannes. Ac si dicat, Videre iam videor clamantem præconem, & viam ad reditum, & libertatem aperiri cœptam. Porrò hic loquendi modus *vox clamantis*, sicut etiam statim *vox dicentis* vsitatus est apud vulgatum, qui genitiuum sæpe adhibet pro nominatiuo. *Ieremiæ cap. 4. vers. 15. Vox enim annunciantis à Dan, & notum facientis idolum*, id est, *annuncians.* Quòd verò ibi nominatiuus vox sit sine vllo verbo, familiare est Hebræis, *Isaiæ 66. Vox populi, vox de templo, vox Domini.* Et *cap. 13. vers. 4. Vox multitudinis.* & sæpe apud Ieremiã, & Ezechielem. Desideratur autem ibi aliquod verbum per ellipsin, nempe *sit* aut aliud simile: quasi præscribat Deus vocis, seu clamoris materiam. Aut certè (quod apud Hebræos frequens est, vt diximus ad illud *cap. 11. In die illa radix Iesse.*) nominatiuus absolutè ponitur. Cur autem clamatura sit vox illa in deserto, non facile explicatu est. Et primum quando hîc duo apparent nempe melior Hebræorum fortuna, quæ à Deo iam placato, atque beneuolo consecuta

Regula. Vox clamantis ex Hebraico idiomate ponitur absolutè.

est reditum ab exilio, & quasi ab alia religione ad patrium solum, & auitos mores, & sacra traducta est: item vocatio ad Ecclesiam, & præparatio quædam ad Christi religionem, ídque præcipuè; de vtroque hîc seorsum actum oportebit.

Quòd ad reditum ab exilio pertinet, satis constat ex Esdra & Nehemia, quanto Principum fauore Darij nempe, & Cyri, quàm ornati, & læti in patriam redierint Iudæi; cùm tamen omnia ad illud tempus ad libertatem impedita, atque ardua viderentur. Vt ergo ostendat propheta solutam fore, atque apertam viam, quam tot difficultates, & moles, tanquam obiectæ rupes morabantur, omnia remouet obstacula, quæ quominus facilis sit, ac placidus cursus, impedimento sunt. Eo prorsus modo, quo ad magnorum principum ingressum sterni solent, & complanari viæ, & ad planiciem, seu æqualitatem redigi; quæ vel altè, atque asperè assurgunt in colles, vel, quæ profundè deprimuntur in valles. Aut quemadmodum imperatorum victoriis, ne quid moræ afferant triumphantium gloriæ, deiiciuntur mœnia, & æquantur solo. Sic ergo propheta elegantissimè, vt solet, facilem, & gloriosum reditum describit eorum, qui ignominiosè antea abducti fuerant in exilium. Quod optimè expressit, & ad hanc metaphoram accommodatissimè, & vt ego reor, ad hunc Isaiæ locum respectans Baruch *cap. 5. Exurge Ierusalem, & sta in excelso, & circumspice ad orientem, & vide collectos filios tuos ab oriente sole vsque ad occidentem in verbo sancti* (id est, iuxta verbum propheticum nempe Isaiæ cuius verba videtur expressisse: aut Ieremiæ, qui post septuaginta annos futuram esse remigrationem prædixit) *Exierunt enim abs te pedibus ducti ab inimicis, adducet autem illos Dominus ad te portatos in honorem sicut filios regni. Constituit enim Deus humiliare omnem montem excelsum, & rupes perennes, & conualles replere in æqualitatem terræ, vt ambulet Israel diligenter in honorem Dei.* id est, celeriter, & sine impedimento; Græcè est ἀσφαλῶς, id est, *tutò.* Quæ autem hîc dicta sunt obscuriùs, sub eadem allegoria multò clariùs expressit Isaias *cap. 66. vers. 20. Et adducent omnes fratres vestros de cunctis Gentibus donum Domino in equis, & in quadrigis, & in lecticis, & in mulis, & in carrucis ad montem sanctum Ierusalem.* Quadrigarum autem, & carrucarum ingressus viam omnino apertam, & complanatam desiderat.

18.

De sensu historico, reditúque è Babylone.

Iudæi cum gloria ab exilio reuersi.

Baruch 5.

Neque verò putandum est colles depressos esse propriè, aut exaggeratas & impletas valles, vt verba sonant Isaiæ, & Baruch *cap. 5.* aut filios Israel rediisse molliter in carrucis, & lecticis: tantùm enim significant prophetæ hæc, vt puto, prouerbiali forma, filios Israel, qui incommodè, & miserabiliter in exilium abierant, reuersuros postea cum honore, & placidè. Ex his, credo, planum est, quò spectet tota hæc longa, atque elegans allegoria; neque enim aliud sibi vult quam omnino captiuis antea, & ærumnosis expeditam fore libertatis viam, qualis esse solet his, qui iucundè, ac placidè iter faciunt, cùm prauæ, id est, distortæ, ac sinuosæ viæ diriguntur; & sublatis anfractibus, viarúmque dispendiis inæquales antea, aut concisæ salebris, depressione collium, aut vallium aggeratione planæ sunt, & molles. Nunc ad textum redeo. 19.

ß *Vox clamantis in deserto.*] *Desertum* dicitur quod minùs frequens est, etiamsi hominibus, oppidísque non infrequens. Comparatione credo ad Ierusalem, quæ sic abundabat ciuibus, vt ciuitates aliæ desertæ, ac vacuæ iudicari potuerint. Aut certè 20.

desertum vocat ipsam Ierusalem, quia in fine præcedentis capitis illa prædicta sunt, quæ vastitatem vrbis, & solitudinem indicant. Ea specula ergo vrbis iam desertæ videntur euocari Iudæi vndecumque locorum, vbi captiui, aut dispersi morabantur. Ad quod videtur facere, quod hoc eodem capite, *vers.* 9. scribitur, *super montem excelsum ascende tu, qui euangelizas Sion.* Quæ verba ad Ierusalem videntur pertinere. Hieronymus per *desertum* gentes intelligit, quia illæ, desertæ sunt à Dei cognitione, & vana idolorum superstitione occupatæ. Adde tu, quòd desertæ, & quasi derelictæ erant, & à Domino permissæ *ingredi vias suas*, vt Paulus dixit *Act. cap.* 14. *vers.* 16. immò & despectæ *Act.* 17. *vers.* 30. *Et tempora quidem huius ignorantiæ despiciens Deus.* Cum Hieronymo sentiunt Haymo, & alij.

21. Ego inprimis existimo *desertum* hic propriè sumi, quia Ioannis prædicatio, quæ his prædicitur verbis, in deserto fuit; & ipse Ioannes ait, *Ego vox clamantis in deserto, dirigite viam Domini, sicut dixit Isaias propheta.* Sed quia nunc in literali sensu, id est, in cortice, atque vmbra versamur, de Iudæorum reditu, vt agere instituimus, locum interpretemur, non de Ecclesia, atque Euangelio. Mos est, vti antè diximus, vt cùm Reges aut magni nominis principes, aut triumphalis pompa progreditur, sternantur viæ, complanenturque ne quid offensionis occurrat, quod iter agentibus molestiæ, atque impedimento sit. Quare ad loca impleta dumis, & concisa salebris mittuntur, qui stratores, aut curatores viarum appellantur, qui opus vrgeant, & operarum studium, & laborem acuant. Cùm autem prope ciuitatem omnia sint plana, vt pote ad varios vsus ciuium comparata, & multorum pedibus assiduè trita, de his non erat admodum curandum; In desertis autem locis vbi maxima ab incolis solitudo, omnia sunt aut dumetis aspera, aut scopulis inuia, aut certè obscuræ viæ neque notatæ hominum vestigiis. Quare qui viam ad incessum aperire, atque purgare volunt, in deserto sunt, & ibi clamant, vel dum laborantes acuunt, vel dum alios ad idem opus accendunt. Quod fecisse dicitur Vespasianus, qui cùm castra moueret contra Ierusalem, impedimenta sustulit, quæ retardare possent properantem exercitum. Vt enim Iosephus *lib.* 3. *de bello, cap.* 5. stratores præmisit viarum, qui syluas præciderent, & aspera, ac salebrosa complanarent. Quod etiam maiori labore perfecit Annibal, dum obstantes Alpium rupes aperuit. Cùm ergo Deus significare vellet, mollem, & iucundum futurum esse reditum Iudæorum è Babylonia, ea proponit, quæ ad incessum placidum, & gloriosum, aut viri principis aut exultantia populi parari solent. Neque verò hic quærendum, an hæc strata sint, vt voces ipsæ sonant: Satis enim est, si reditus facilis, & expeditus sit, qualem hac prouerbiali forma Propheta significare voluit, dum antecedentia pro consequentibus adhibuit: id est, quæ viam mollem faciunt, & apertam, pro ipsa via aperta & molli. Quàm autem filij Israel facilem, atque honestum reditum habuerint, primùm a Cyro, deinde à Dario, diximus nuper *num.* 18.

22. Neque huic expositioni incommodat, quòd via sternenda, atque munienda dicitur Domino, *Parate viam Domino.* quia cùm Deus redeunti populo ducem se præbuerit, sanè qui multitudini illi viam parat, Domino parare viam existimatur. Sicut Regi aut Imperatori munitur via, etiamsi per eam ingressurus sit exercitus, aut populus qui Regem co-

A mitatur. Est autem mihi verisimile allusum hic esse ad Ægyptiam libertatem, in qua talia acciderunt, qualia hic commemorantur à propheta: quasi dicat; Parabitur via captiuo populo in Babylonia, non aliter quàm eidem, cùm in terram promissionis ingressus est. Quomodo verò maxima quæque beneficia similitudine Ægyptiæ libertatis, longique per solitudinem progressus explicata sint, & in eis plerumque nota similitudinis omittatur (quasi dicas, facit Deus cum populo suo, sicut fecit cum Ægyptiis, &c. aut cum populo ab Ægyptiis liberato) vt ex Ægyptiis temporibus, longóque cursu per desertum plurima sumpserit prouerbia populus Hebræus, diximus super Zachariam *cap.* 10. *num.* 33. ad illud, *Transibunt in mare*; & in *Psal.* 67.
B ad illud, *Conuertam in profundum maris.* In eo autem longo progressu Dominus fuisse dicitur Dux populi, *Deuter.* 32. *Dominus solus dux eius fuit.* Et ideo cum allusione ad illud tempus cecinit Dauid, *Psalm.* 67. *Iter facite ei, qui ascendit super occasum: Dominus nomen illi.* Vide quæ ibi diximus. Tunc verò ad facilem ingressum in terram promissionis stratæ dicuntur, vel complanatæ viæ, impletæ valles, depressi montes, vt apertè Dauid *Psalm.* 113. *In exitu Israel de Ægypto, &c. mare vidit, & fugit: Iordanis conuersus est retrorsum: Mõtes exultauerunt, vt arietes, & colles sicut agni ouium: à facie Domini mota est terra.* Et *Num. cap.* 21. non aliter per asperas rupes apertæ dicuntur fuisse semitæ, quàm per profundum mare secura, atque arida transmissio. *Sicut* Num. 21.
C *ut fecit in mari rubro, sic faciet in torrentibus Arnon: scopuli torrentium inclinati sunt.* Quòd si inclinati sunt scopuli in torrentem Arnon, planè sequitur deiectum esse montem, & eius ruinis oppletam esse vallem, per quam torrens ipse decurrebat.

Hæc mihi neque obscura, neque dubia sunt: quod 23.
nempe præcones isti in deserto clament, expurgatique iubeant, atque æquari vias, quod in traiectu è Babylonia in Ierusalem necessarium erat, quia regio illa cliuosa est, atque aspera. Nihilominus mihi improbabile non est, illud, *in deserto*, coniungendum esse non cũ *clamante*, sed cum *parate*, ita vt præco in deserto non clamauerit, sed edixerit, parandam esse in deserto viam. Quod aliis visum esse, dicit S. Thomas, neque ipse improbat: Et Foreirus ad
D hanc explicationem non se præbet difficilem, dum in *deserto* Gentes dicit intelligi, ad quas hac legatione aperitur via. Immò & Hieronymus, & qui cum Hieronymo sentiunt, de quibus suprà; qui hæc prædicta esse dicunt non in Ierusalem ad Iudæos, sed in solitudine Gentium, vbi omnia aspera atque accliuia ad ascensum Domini; sed Ioannes, de quo hæc vt minimùm typicè omnes intelligunt, non erat in solitudine Gentium, sed in deserto Iudææ prope Iordanem. Idem putat Ambrosius, & Augustinus, *Serm.* 10. *de Sanctis, tom.* 10. Eusebius, *lib.* 9. *de demonstrat.* c6. & Titus Bastrenus, quod Hieronymus; Huius sententiæ videtur esse Maldonatus, *Matth.* 3. dum ait, historicè hîc de Babylonico redi-
E tu agi, allusúmque ad egressum ex Ægypto, ad quem aperta fuit in deserto via. Et tenet expressè Iansenius, *in cap.* 3. *concordiæ*, ad illud, *vox clamantis. Iunguntur*, inquit, *in Hebræo illud, in deserto, cum sequentibus, nempe sic, Vox clamantis, vel clamans, in deserto parate viam Domini, vel Domino, vt respondeat sequentis particula, rectam facite in solitudine semitam Dei nostri.* Hæc Iansenius.

24. Neque deest optima coniectura: Nam montes, & valles, quæ ad iter expediri debent, in desertis

ac syl

ac syluestribus locis suis; & in deserto via plerumque ad ingressum aspera, & fruticibus horrens: quare in deserto omnino præstanda, quæ hîc commemorantur. Secundò, quia hîc videtur esse quædam epexegesis familiaris prophetis, in repræsentium illustri, qualis hæc est: Quare idem videtur esse sensus posterioris hemistichij, qui prioris. Dixerat priùs, *vox clamantis in deserto parate viam Domini*, deinde, *rectas facite in solitudine semitas Dei nostri*: Vt ergo posterior pars significat dirigendas esse vias Domini in solitudine, sic etiam posterior, parandas esse vias in deserto. Quod vidit Iansenius suprà, & Foreirus hîc, qui vt hanc vsitatā Hebr. epexegesim retineret, quod videbatur necessarium, sic locum istum exposuit: *Vox clamantis in deserto parate viam Domini; vox clamantis in solitudine rectas facite*, &c. Sed quis non videt, quàm hæc contorta explicatio sit? Adde quòd statim eodem modo sententiam aliam orditur propheta non dissimilem, *vox dicentis clama*, vbi, vt vides, *vox dicentis* seorsum ponitur ab eo, quod sequitur. quod artificium quoddam olet, quale adhibere solet propheta elegantissimus. Accedit quod apud me ponderis multum habet, quòd omnes Euangelistæ ita hunc Isaiæ locum adducunt, vt in eo omittant illud *in solitudine*; Quod sanè non videbantur omissuri, nisi illud *in deserto*, ad verbum *parate* esset referendum. Aliter enim non essent totam illius testimonij sententiam complexi. At si ita diuidas, vt nobis videtur non improbabile, licèt verborum figura mutata sit, non tamen sententia. Nam illud *in deserto* per zeugma secundo loco repetendum est, hoc modo: *Vox clamantis, in deserto parate viam Domini; rectas facite* (nempe in deserto) *semitas eius*.

25. Hæc quidem mihi grauia sunt, neque credo valde officit huic explicationi, quòd hæc Ioannes in deserto prædicauit, de quo sine dubio ea intelligenda sunt; nam quod præcipuum est in Ioannis ministerio, nempe vt viam muniat, populósque disponat venturo Domino; ad quorum animos obstructus erat aditus, non secus atque viæ in solitudine, id satis explicatur, dum ab Isaia sermonis argumentum proponitur. Explicare verò, quod id in deserto Baptista faciat, non videbatur magnopere referre; neque videntur id omnino conuincere Euangelistæ, cùm eorum verba magis videantur pertinere ad argumentum concionis, quàm ad locum, vbi Ioannes ista prædicabat.

26. Cùm hæc improbabilia non sint, imò si textum ipsum consideres, non minùs expedita, quàm alia, nihilominus superior expositio mihi probatur magis, quia sic putant communiter Patres, & quia multò magis illustrat præcursoris autoritatem, & munus: quod etiam ad Christi aduentum, & Euangelij dignitatem illustrius argumentum est, non solùm præcursorem Christi certis notis, sed etiam præconij ipsius locum, & quasi theatrum certa aliqua nota fuisse designatum.

27. h *Erunt praua in directa, & aspera in vias planas.*] Optima descriptio viæ Regiæ, seu prætoriæ, in qua nihil est offensionis, nihil difficultatis, quod in eo spectatur maximè, quando quod anfractuosum est, ad regulam dirigitur, & quod cliuosum, & inæquale, in planitiem adducitur.

28. i *Et reuelabitur gloria Domini, & videbit omnis caro pariter, quòd os Domini locutum est.*] Gloria Domini dicitur id, quo Deus gloriosus esse ostenditur: qualis est victoria de hostibus, & triumphus, quo Deus de Pharaone, aliísque Chananæorum regibus triumphauit, cùm populum in terrā promissionis induxit. Qui cursus quasi triumphus quidam notatur *Psalm.* 67. Et eodem modo via triumphanti expedienda prædicitur, *Iter facite ei, qui ascendit super occasum.* Et quidem in cantico Moysis *Exod.* 15. debellatis, atque demersis Ægyptiis Deus gloriosè magnificatus esse traditur: *Cantemus Domino, gloriosè enim magnificatus est.* Quod nihil est aliud, quàm reuelatam esse Domini gloriam. Cùm verò restituto populo (inquit Isaias) tot superatis difficultatibus, reuelata fuerit Domini potentia, ac gloria, intelliget omnis caro verum esse, quod nunc per os meum locutus est Dominus, quando libertatem vobis, & consolationem promittit. Simili orationis genere locutus est Zacharias, cùm de eadem libertate, & gloria, ad populum sermonem habuit propheticum *cap.* 6. *Et scietis quia Dominus exercituum misit me ad vos.*

k *Omnis caro* pro omni homine sumitur, sicut *Psalm.* 150. *omnis spiritus* per synecdochen: neque credo in sensu historico, in quo nunc sumus, pro omni homine sumitur, qui vbique terrarum est, sed pro iis, qui sunt in Palæstina, & quibus facta est libertatis promissio, iuxta regulam Hieronymi, qui docet vniuersale signum esse interdum exponendum accommodatè ad illam regionem de qua sermo est. 29.

Euangelistæ dum hunc locum adducunt, paulò aliter citant, iuxta Septuaginta translationem, qui pro eo, *quod os Domini locutum est*, adhibuere *salutare Dei*. quod faciunt paraphrasticè, vt alibi sæpe. Neque sensus alius est, quàm, qui à Vulgato expressus, siue de reditu à Babylone sumas, siue de libertate à Dæmone per Christum. Nam si *quod* relatiuum est, nihil illud est aliud, quàm salutare Dei, id est, salus per Dominum comparata, quam obtinuere Hebræi priùs à Domino ex Babylone reuocati, deinde omnes è Diaboli vinculis exempti. Sed illud *quod* relatiuum non est, sed coniunctiu, Hebr. כי *chi*, quod valet *quoniam*, & huic affinia. Sed est sensus idem, nam si populus cognoscet Deum esse locutum per Isaiam, ideo cognoscet, quoniam impletum videbit, quod ab Isaia prædictum. Id verò est salutem esse obtinendam in typo a Babylonis, in veritate à Diaboli seruitute. 30.

Huc vsque de historia, & typo, nunc de alia libertate maiori, magísque gloriosa, quā hæc Babylonica libertas adumbrat: de Christo nempe, qui vera salus est, cui facile est accommodare superiora; quod faciunt communiter Patres & hic, & apud Euangelistas omnes. Quia nemo est qui dum de Ioannis prædicatione loquitur, hunc Isaiæ locum non adducat. 31. De sensu allegorico, id est, de tēpore Euāgelij.

l *Vox clamantis in deserto.*] Hic Ioannes Baptista est, vt ipse de se testatur *Ioannis cap.* 1. & alij Euangelistæ de illo prædicant. Dicitur autem *vox clamantis*, siue *vox clamans*, quia nuncius est, communítque viam iam iam venturo magno principi. Porrò legatus, quíque alterius nomine aliquid docet, aut denuntiat, *vox eius* appellatur. Qua ratione prophetæ dicuntur, *os*, aut *lingua Dei*, quia Deus per illos locutus est; Et nos communiter eum, quo vtimur interprete ad eos, quorum sermonem ignoramus, *linguam nostram* vocamus. Et præco *vox præsidis*, & tuba *vox imperatoris* est. Eo ergo modo Ioannes vox erat Dei, qui per illum sibi aditum, & hospitium in hominum animis parabat. Porrò in clamore magnum aliquid indicatur, nempe audacia, atque constantia in Ioanne, qui non in an- 32. Vox alicuius dicitur nuncius, aut præco.

gulis mussitat, aut loquitur obscurè, sed publicè tota spiritus, ac vocis contentione, aduersus principes ac legis doctores vociferatur. Tum etiam indicantur hominum mores eo tempore profligati, ac perditi, quos, quia longe à Domino, & à salutis via recesserunt, magno clamore aduocandos, & magno spiritu terrendos oportuit.

33. *Peccatoris animus deserto similis.*

m *In deserto.*] Si hæc ad locum prædicationis, & clamoris referas, aperta sunt: Si ad locum, in quo sternenda via, explanandi montes, & complendi valles, quod dicebamus non improbabile, explicatio est non difficilis, eàque multiplex. Quia sicut desertũ fruticibus densum, atque asperum scopulis inaccessum est, neque viatori peruium, nisi priùs falce, ac securi purgetur, & quod in Alpium traiectu fecit Annibal aceto perrumpantur saxa; sic etiam in peccatorum animis, qui syluarum instar fœdè inhorruerunt, omnia vasta sunt, & efferata sentibus, & immanium belluarum strata cubilibus, & in corde impœnitente, & in malitia inueterato ea duritiës, vt non iam aceto, quod in Alpinis scopulis ille tentauit, sed alia longè duriori ratione molienda sit. Hæc verò omnia remouenda sunt, vt Deus ibi hospitium, & requiem habeat.

34. Si verò prædicatio in deserto sit, vt est communis Patrum sententia, variè ab omnibus interpretibus locus exponitur, quibus non eodem modo clamor hic in solitudine assonat. Hieronymus hic, & Ambrosius super Lucam *cap.* 3. in deserto dicunt clamasse Ioannem, quia Gentes vocabat, quæ à vero cultu desertæ sunt, & vanæ superstitioni addictæ. Et ideo dicunt Gentilitatem *desertam* dici *Isaia* 37. *Lætabitur deserta, & inuia; & exultabit solitudo.* Hieronymus *epist. ad Tharasiam de vera circumcisione* 10. 9. *ad finem*, postquam dixit; otiosum videri clamantem in deserto, vbi auditor non est, ait. *Elegit ni fallor locum, non vbi eum nullus audiat, sed ad quem populos de natura corrupta conuersione reducat.* Deinde, *Locus ergo ipse forma doctrinæ est, & ipsa solitudo prædicatio est virtutum. Operatur habitatio, dum vrbium frequentiam sollicitus relinquit auditor.* Eusebius *lib.* 9. *de demonstratione cap.* 5. aptum fuisse ait Ioannis prædicationi desertum locum, qui serpentibus abundat, & omni reptilium genere, vnde voces sumeret accommodatas ad carpendum hominum mores. Dicturus enim erat ad inflatam superbiæ veneno Pharisaicam Gentem. *Genimina viperarum, quis ostendet vobis fugere à ventura ira?* Quare in viperis, quibus abundabat solitudo, didicit illius gentis ingenium, & ab eis vocem inuenit, quæ viperinos mores declararet. Origenes *Homi.* 21. *in Lucam*, in deserto clamasse Ioannem ideo putat, quia pauci illius doctrinam receperunt. Quemadmodum in deserto frustra clamatur, vbi nullus est qui clamantem audiat. Quæ loquendi figura prouerbialis videtur, quales sunt vulgares illæ; *Surdo canis*, aut, *Mortuo narras fabulam.* Quæ tamen Origenis sententia non ita accipienda est, vt omnia metaphorica sint, sicut in Prouerbiis solent, quasi idem solùm dicatur Ioannes in deserto clamasse, quia exiguum ex illo clamore fructum percepit. Nam reuera, vt omnes clamant Euangelistæ, in deserto prædicauit.

Qualis concionatoris vox, & oratio.

35. *Quomodo Deo aperiendus ad animá ingressus.*

n *Omnis vallis implebitur, & omnis mons, & collis humiliabitur.*] In spirituali sensu variè à variis hic locus exponitur. Vide Toletum, ad hæc verba, *in cap.* 3. *Lucæ.* Mihi in sensu morali nihil aliud significari videtur, quàm tollenda esse impedimenta omnia, quæ aditum Domino ad peccatorum animam occludunt. Quæ metaphora sumitur à via, quæ ideo difficilem habet, & tardũ ingressum, quia inæqualis. Hanc autem inæqualitatem peccata faciunt, quæ virtutum æqualitates, quæ viam ad vitam muniunt, & expediunt, euertunt, & tollunt. Quædam enim vitia nimis elata, vt superbia, præsumptio, audacia, in montium similitudinem attolluntur, & tument; quædam, vt pusillanimitas, desperatio, timiditas, in vallium profunditatem deprimuntur. Hæc autem ad æqualitatem ita rediguntur, si exigui, atque languentes spiritus excitentur; insolentes verò, temerarij, & nimiùm audaces, & confidentes frangantur.

o *Et erunt praua in directa, & aspera in vias planas.*] Quædam in vitiis, viarum anfractibus assimilari possunt, qualia sunt illa, quæ se insinuant obliquè, & artificiosè incautos aliorum animos decipiunt; vt sunt calliditas, fraus, simulatio, hypocrisis. Alia quę asperis, & scopulosis viis dissimilia nõ sunt, quæ aliis acerba sunt, & dura, charitatémque violant, & offendunt: vt est vis, iracundia, odium, & qui eiusmodi sunt morbi æstuantis animi, atque insolentis. Quæ omnia, vt apparet, magnam molem obiiciunt ingressuro Domino in peccatoris animum. Quare necesse est vt, quæ obliqua sunt, recta, atque simplicia, & quæ aspera sunt & intractabilia, plana fiant, ac mollia. 36.

p *Et reuelabitur gloria Domini, & videbit omnis caro.*] Hæc satis aperta sunt; quia quo tempore, aut gentes, aut Iudæi impedimenta summouerint, statim aderit gloria Dei, & omnes adesse sibi cernent id, quod os Domini locutum est; id est, vt exponunt Septuaginta, & Euangelistæ legunt *salutare Dei*, nempe salutem à Christo comparatam, seu Christum ipsum, quem *salutare Dei* vocant in sua translatione Septuaginta seniores. 37.

q *Vox dicentis clama.*] Hic iterum nominatiuus absolutè ponitur, aut per ellipsim *fuit*, aut *erat* desideratur. Magnum aliquid est, & auditu dignum, quod Deus nunc à clamante propheta denuntiari iubet.

r *Quid clamabo?*] Hîc Hebręus Hieronymi magister, vt ipse docet *epist.* 141. *ad Damasum*, aliquid somniat, suo quidem dignum ingenio, longe tamen indignum Isaiæ spiritu, atque constantia. Dicit enim Isaiam edoctum magno suo periculo, nunc fuisse cautiorem. Vltrò se priùs Dei imperatis obsequentem dederat, cùm dixit *cap.* 6. *Ecce ego, mitte me.* cùm tamen ignoraret, quò mittendus esset, qui missus fuit ad ea, quæ sine graui molestia, pudore, atque periculo obiri non poterant. Vt quòd Regibus obiiceret peccata fœdissima, & quod nudus incedere iuberetur: Nunc verò multò quàm antea cautior (inquit Hebręus ille) nõ priùs promittit se clamaturum, quàm didicisset à Domino, quid suo proposito esset clamori. Quare rogat, antequam aliquod in se mandatum recipiat, *Quid clamabo?* recusaturus vtique, si sibi non futurum esset ex vsu. Sed hæc, vt dixi, indigna sunt propheta multis nominibus magno; & ideo miror hæc non fuisse seueriori censura à Hieronymo notata; sed potiùs, dum illa hîc refert, aliquo modo non improbari. Et quæ ex Hebræi sententia retulit Hieronymus, illa tanquam ex Hieronymi sententia amplexi sunt Haymo, Hugo, & Glossa. Sed mihi dubium non est, tantum Prophetam, tam à Deo illustratum, ad quidlibet negotij, quod datum esset à Deo, animum habuisse paratissimum, idque significatum hac voce, *Quid clamabo?* 38.

Isaiæ quid falsò obiectum ab Hebræo.

s *Omnis*

39. [r] *Omnis caro fœnum.*] Hæc est clamori prophetico proposita materia, quæ si diuersa prophetia est, neque superioris appendix, satis est illius aperta sententia. Quæ quam sit homo futilis, quàm in suo siue statu, siue fortuna instabilis, ex fœni natura, & fragilitate declaratur. Quod optimè explicat atque amplificat hoc loco Hieronymus. Est autem ad præparandam Domino viam magnum momentum in cognitione sui, qua, quia in se nihil homo magnum, ac stabile cognoscit, omnia expectat à Deo: & ideo libentiùs, atque constantiùs, quidquid est in via difficultatis amouet.

40. Si tamen hæc ad superiora coniungas, & suo filo contexere studeas, occurrit hæc nec difficilis nec importuna ratio. Agit hic, vt dicere instituimus, sensu saltem historico de reditu captiuorum à Babylone, qui videbatur omnino arduus, cùm tam esset valida Chaldæorum potentia, tam infirmæ, ac domitæ Iudæorum vires. Quare fieri nullo modo posse videbatur, vt ex illis sordibus, & vinculis populus emergeret: quod fortasse significatum est in montium iugis, & vallium profunditate, & asperitate, atque anfractibus viarum, quæ Deus dirigi, & complanari iubet. Quò verò hæc superari posse Dominus ostendat, ait omnem carnem esse fœnum, quod citò arescit, & perit, & gloriam carnis, quæ eo tempore summa esse putabatur in Chaldæis, qui rerum erant domini, similem esse flori, qui maximè in fœno nitet. Est ergo illorum potentia, à quibus opprimebantur captiui Iudæi, similis fœno, quia caro est, quantumuis in sublimi loco posita. Vt enim fœnum quantumcumque viriditatis, & splendoris habeat, arrideátque spectantium oculis, nihilominus subitò oriente sole, & paulò inclementiùs æstuante, totus ille nitor marcescit, ac defluit: Sic vis illa acris, atque conspicua Chaldæorum, cui nihil videbatur opponi posse non infirmum, pro tanta magnitudine, subitò cadet. Quod sanè accidit, quando vna nocte Persicis armis Chaldæorum imperium funditus deletum est. Hoc autem loco Chaldæorum potentia fœno comparatur, Dei autem virtus soli torrenti; atque ideo subditur.

Chaldæorũ vires instar fœni.

41. [t] *Quia spiritus Domini sufflauit in eo.*] Seruatur ab elegantissimo propheta instituta allegoria, nam ventus, maximè qui *vrens* appellatur, de quo Aggæus *cap. 2. Percussi vos vento vrente*, & Amos *cap. 4.* exurere solet & perdere florum elegantiam, & speciem. *Spiritus* verò, licèt ventum significet, puto tamen illi hoc loco aliquid admisceri furoris, aut qualitatis noxiæ, qualis inesse solet vento, qui à deserto spirat, qui frugibus tabem, & auriginem, & morbos hominibus adducit. De quo Oseas *cap. 13. Adducet vrentem ventum Dominus de deserto ascendentem, & siccabit venas eius, & desolabit fontem eius*, &c. Sanè *spiritum* pro furore sumi, constat ex his quæ docuimus ad illud Zachariæ *cap. 5. Spiritus in aliis eius.* Eo sensu accipit Dauid *Psal. 138. Quò ibo à spiritu tuo?* & Isaias suprà *cap. 30. Spiritus eius velut torrens inundans ad perdendum Gentes.*

42. Pro spirituali sensu obseruandum hîc maximè, quantum sit in humilitate momenti ad parandam viam Domino ad hominum animos aspiranti. Nam quæ paulò antè pluribus explicuerat, quæ in via purgata, ac molli desiderari solent, illa vno humilitatis verbo videtur Deus fuisse complexus, dum prophetæ suo præcipit, vt clamet, carnem esse fœnum, & carnis gloriam instar fœni floris, qui le-

Humilitas Domino viã parat.

A uissima offensione temporis momento perit. Et quidem vera, & accurata cognitio sui aspera complanat, sublimia deprimit, obliqua dirigit, & licet ipse de se talia non cogitet humilis animus, vacua, atque profunda complet. Dum enim in se omnia videt, aut videre se putat vacua, atque profunda, id efficit, vt Deus qui vt in naturalium, sic etiam in spiritualium rerum vniuerso nihil patitur esse vacuum, id compleat, quod vacuum in se deprehendit humilis cogitatio. Et sicut experientia docet quotidiana; nihil est humili, in quod homines incurrant, aut offendant; sic in humili nihil est, quod Deum ab hospitio deterreat. Quòd spiritus humilis Dei sit gratum domicilium, vbi quiescat, res est

B vsque adeò sæpe à Patribus repetita, & obuia; vt ab hac me cura exolutum putem. Vide illustrem locum infrà ad illud *cap. 57. Habitans æternitatem.* Vbi humilem animum diximus Deo esse pro templo, & cœlo.

Quemadmodum caro fœnum sit, vt ea ea nihil firmum, ac magnum expectari possit, explicant aliæ similitudines, quibus vtitur Scriptura, dum vitam hominis similem dicit vmbræ, fumo, nebulæ, fluctibus, vestigio nubis, vapori, quibus in rerum natura nihil est, quod aut minùs duret, aut soluatur faciliùs. Vide Gregor. in illud *Iob 14. Qui quasi flos egreditur, & conteritur, & fugit velut vmbra. lib. 11. Moral. cap. 26.* Vbi explicat hunc Isaiæ lo- 43.

Homo quã futilis, atque infirmus.

C cum. & *lib. 16. Moral. cap. 5.* Sed non omittam quod hac de re eleganter, & grauiter Isidorus Pelusiota *Epistola 274. ad Theonẽ. Pulchritudine, atque opibus, vt apparet gloriaris: aliosque, quibus hæc desunt, pro nihilo ducis, illud ignorans te fœno quàm ocyssimè marcescente ornatum esse. Atque item pecunias tanquam aquam contines, quæ alios ex aliis humectat, ac rursum ad alios fluit. Quam ob rem aut ad infidas huiusmodi opes, perinde, atque ad vmbram, & fumum, & ventos animum adiice: aut illud scuto, & fumo, & ventis confidere.* Vide hîc Hieronymum, qui de hominum instabilitate eleganter vt solet. Origen. *hom. 2. in Psal. 36.* Basil. *hom. 5. Hexamer.*

Forerius hîc agi putat de abrogatione legis antiquæ, quam dicit appellari posse *carnem*, quod at- 44.

D tinet ad cultum totúmque legale ministerium, vt sunt circumcisio, victimæ, &c. Et quidem ita videtur appellare Paulus *ad Hebr. 9.* cùm illa vocat *iustitias carnis.* Illa verò caro assimilatur fœno, quia exaruit oriente sole, id est quando Euangelij splendor affulsit, qui in æternum fulgebit. Quæ interpretatio sanè pia est, & quod ad mysticum sensum pertinet, optimè cum toto textu consentiens.

[u] *Super montem excelsum ascende tu, qui euangelizas Sion, &c. dic ciuitatibus Iudæ, ecce Deus vester.*] Hæc omnia in genere fœminino sunt *Ascende, exalta, dic, euangeliza.* Quæ licèt diuersum sensum non ostendant, habent tamen diuersam orationis formam. Si genus sequare fœmineum, vt est in He- 45.

E braico textu, Sion, & Ierusalem in nominatiuo sunt, & iubentur in editum locum ascendere, indéque aliis ciuitatibus Iuda nunciare, quæ sequuntur: nempe *Ecce Deus vester*, &c. Et ita explicat Vatablus, & indicat translatio Pagnini; sed, vt dixi, idem est sensus, siue Sion in nominatiuo, siue in datiuo, siue legas in fœmineo genere *quæ*, siue in masculino *qui*. Nam Sion, & Ierusalem pro tota Iudæa sumuntur, quia illius prouinciæ caput sunt. Quare cùm Sioni aliquid nunciatur, id toti nunciatur Iudææ. Et quia non annunciat mons ipse Sion, aut vrbs Ierusalem, sed qui ibi morantur, per metony-

miam, quando Sioni, & Ierusalem edicitur, vt clament, id negotij datur Solymitanis ciuibus, & his præcipuè, quorum præsertim interest diuina mandata ad multitudinem deferre. Quod verum est, siue hîc historicè sermo sit de captiuorum reditu, in quo tanquam in vmbra vocatio ad Ecclesiam intelligitur, quod potiùs reor, siue sine vllo symbolo, atque vmbra de ipsa vocatione à Babylonico exilio. Si de hoc posteriori sermo sit, iubet Deus, vt ex edito loco, vnde sese quoquo versus clamor extendat propheticus, annuncietur populo captiuo, seu in Palæstina disperso, affulgere iam tempus, quo Deus iam benignior intueatur rem Iudaicam, reducátque captiuum populum, à quo prius longè recessisse videbatur. Si verò de Ecclesia, quod omnino typicè significatur, edicitur prophetis, vt tota spiritus, vocísque contentione clament, adesse Deum tot antè sæculis promissum, tantum intererat vt mundus cognosceret incarnatum Deum ad homines venisse, vt id in excelso monte prædicari debuerit, ídque cum magna contentione, atque exaltatione vocis.

46. Hic verò duo notanda: Alterum est, hoc beneficium latè patere, & ideo præconem, quicumque ille sit, in montem attolli. Nam qui ex alto clamat, à pluribus auditur, neque id plerumque fit, nisi quando aliquid publicum est, & ad communem voluptatem, & vsum pertinere existimatur. Qua ratione Christus præcipit discipulis, vt quæ in aure audissent, prædicarent super tecta. Et infrà *cap. 42. De vertice montium clamabunt.*

47. Montanus in illud Nahum *cap. 1. Ecce super montes pedes euangelizantis*, obseruat ex Misnaioth moris esse apud Hebræos, vt, si quid publicè cognosci oporteret, id ex altis montiũ iugis per præcones denuntiaretur. Qualia sunt indicta ieiunia, neomeniæ, læti, aut tristes nuncij: siquid denique in publicum vsum notum esse expediret. Cùm enim regio illa cliuosa esset, & ex vno monte in alium vox produci posset, facilè mandatum quasi per manus eo modo transmissum per totam prouinciam vulgabatur. Fides sit penes Montanum, neque enim librum Misnaioth mihi videre licuit; Sed faciunt id verisimile aliqua Scripturæ testimonia; Primùm locus citatus *Nahum 1.* Deinde *Isaiæ 52. Quàm pulchri super montes pedes annũciantis, & prædicantis pacem*, & similia. Faciebant puto præconum vocibus Iudæi, quod nunc regiones aliquæ, quibus à vicino hoste aliquid semper aut imminet, aut timetur periculi, quæ ex speculis vario, opportunóque loco dispositis, nocte flamma, diu fumo si qua se ostentet periculi species, quàm celerrimè significant.

48. Alterum est, videri valde verisimile, ad hunc locum respexisse Ioannem, quando prædicauit parandam esse viam, quod munus pœnitentiæ est.

Matth. 3. Nam cùm dixisset *pœnitentiam agite*, rationem statim reddit dicens. *Appropinquauit enim regnum cœlorum.* Quod esse videtur pro eo, *ecce Deus vester venit*; quod perinde est atque venisse seu appropinquasse regnum. Est autem in Scriptura non insolens, vt causa ponatur pro effectu, & contrà; quare hîc *Deus* pro regno ponitur, quia regnum cœlorum hominibus aperit, & præstat; aut ibi *regnum* pro Deo, quia regnum homines à Deo consequuntur.

49. *10 Ecce Dominus Deus in fortitudine veniet; & brachium eius dominabitur.*] Ex his mihi fit probabile, historicè vaticinium istud esse de reditu Babylonico, quem facilem fore Iudæis persuadet Propheta à Dei-potentia; cui nulla vis mortalis obniti potest: quam deinde elegantissimè explicat & amplificat. ita S. Thom. & Hugo. Quæ tamen omnia multò magis elucent in altissimo incarnati Verbi mysterio, & asserto mundo è diaboli tyrannide, id quod præcipuè in hoc oraculo intuebatur Isaias. Quòd verò historicus sermo sit de libertate populi ab exilio, textus totus indicat, qui de colligendis populi reliquiis, & agnis à prouido pastore ad septa reuocandis loquitur: vt constabit attento lectori. De qua hîc modicè à nobis, ac parcè loquendum est, quia totam attentionem, atque studium rapit ad se Christi seruatoris aduentus, & œconomia, quam populi libertas, & gloria post squallorem, & ærumnas exilij mirificè ostentat.

50. De Christo hæc communiter accipiunt Patres, sed non eodem omnes modo. Quidam de Christi aduentu secundo, quando venturus est in fine sæculorum ad iudicandum mundum; Ita Hieronymus, Haymo, & interlinearis; neque illa displicet S. Thomæ. Sed frequentes alij de Christi aduentu primo capiunt, Cyrillus, Procopius, S. Thom. Adamus, Forerius, Lyra, Dionysius. Ex quo etiam intelligemus, contrà quàm existimant recentiores Iudæi, Messiam esse Deum, quia illa hoc loco traduntur à Propheta, quæ nonnisi Deo accommodari possunt.

51. *7 Ecce Dominus Deus in fortitudine veniet, & brachium eius dominabitur.*] Contulerat prius carnem cum fœno, quod minima offensione deflorescit, & perit. Ne verò quis putaret Christum, qui venturus in carne prædicitur, futurum esse fœni futilitati similem, commendat in Christo, quæ infirmitati, atque inconstantiæ contraria sunt; dum illi fortitudinem, & ipsius brachio imperium attribuit. Est autem hæc descriptio hominis fortissimi, cuius potentiæ nihil est non expugnabile. Meminit verò præsertim *brachij*, quia in eo Christus intelligitur, iuxta illud *Isaiæ 51. Me insulæ expectabunt: & brachium meum sustinebunt.* Quod esse de Christo intelligendum, docet Tertullianus *lib. de resurrectione carnis.* August. *lib. de vnitate Ecclesiæ.* Hieronymus, Cyrillus, Haymo *in illum locum, & cap. 52. Parauit Dominus brachium suum in conspectu omnium Gentium.* Vel quia brachium est maximum, & penè solum viri bellatoris instrumentum; Vnde in Scriptura *brachij* nomen sæpius auditur pro fortitudine. Ex multis exemplis accipe vnum ex *Ierem. cap. 17. Maledictus homo, qui ponit carnem brachium suum*, id est, fortitudinem suam in carne constituit.

52. *2 Ecce merces eius cum eo, & opus illius coram illo.*] Hinc coniectant aliqui, vaticinium hoc esse de secundo aduentu, quia tunc pro singulorum meritis Christus, aut mercedem reddet, aut supplicium infliget. Sed non est difficile hæc etiam ad secundum aduentum accommodare; quod tribus modis accipi atque explicari potest. Primùm vt *merces* non tam significet præmium, quod Christus rependet bonorum meritis, quàm quod ipse propter susceptum, obitumque redemptionis nostræ negotium à Patre suscipiet, cui *Psal. 2.* post auditos Gentium fremitus, & inanes populorum cogitationes, ac minas contra Christum, omnium gentium illi, & totius orbis possessionem attribuit. Cùm enim præcessisset. *Quare fremuerunt gentes, & populi meditati sunt inania aduersus Dominum, & aduersus Christum eius?* adiecit statim. *Postula a me, & dabo*

Quæ merces Christo pro passione.

& dabo tibi gentes hæreditatem tuam, & possessionem tuam terminos terræ. Quæ sibi à Patre fuisse data, testatur ipse Dominus *Matthæi* 28. *Data est mihi omnis potestas in cælo, & in terra.* Et infra *cap.* 53. *Si posuerit pro peccato animam suam, videbit semen longæuum, &c. ideo dispertiam ei plurimos, & fortium diuidet spolia, pro eo quod tradidit in mortem animam suam.* Et *ad Hebræos* 2. *vers.* 9. *Videmus Iesum propter passionem mortis gloria, & honore coronatum.*

53. Altera verò pars *& opus illius coram illo*, ratio videtur esse superioris hemistichij, ita vt illud *&* causalis sit, vt in Scriptura frequens, hoc sensu. Non fraudabitur mercede sua, quia ille accuratissimè suscipiet opus sibi datum à Patre, habebítque semper ob oculos, nempe vt humani generis salutem procuret. Et in hunc sensum videtur accepisse Cyrillus, Procopius, & Foreirus. Christus autem respexisse videtur ad hunc locum, & sensum, cum dixit *Ioan.* 17. *vers.* 4. *Opus consummaui, quod dedisti mihi: & nunc clarifica me tu Pater.*

54. Altera expositio est, vt Christus dicatur ferre secum mercedem tribuendam illis, qui se faciles, & promptos præbebunt ad ipsius mandata. Neque enim Deus difficilis est, aut parcus ad pensanda merita, neque sicut auari faciunt, mercedem, aut fraudat, aut diu apud se premit. Habet enim illam coram se, atque ita laborem, aut opus intuetur, vt præmium ostendat. Quod sanè Deus liberaliter præstitit Iudæis, vt inquit Hugo, quando à Domino euocati relicta Babylone in ciuitatem sanctam reuersi sunt. Et multò cumulatiùs his, qui diuinis mandatis obsecuti, & Euangelium feliciori sæculo complexi spiritualem militiam inierunt. Hæc verò accommodatè dicuntur ad Imperatorum institutum. Quod videtur hoc loco in Christo descriptum à Propheta, dum in eo fortitudo commendatur, & victoria prædicitur, quæ Imperatoris propria, & maxima commendatio est. Accenduntur autem maximè milites ad belli molestias, quales sunt frequentes, atque diuturnæ in Christiana vita, cùm in Imperatore vident & facultatem, vt possint, & liberalitatem, vt velint mercedem rependere. Porrò illud, *& opus illius cum eo*, idem esse puto, quod *merces eius coram illo*, per epexegesim familiarem prophetis, per quam, & rei magnitudo, & promissionis certitudo declaratur. Vt enim ad illud *Act.* 5. *Venumdatum in tua erat potestate*, diximus *opus* aut *labor*, & similia pro operis, aut laboris mercede capiuntur. Quo sensu aliquis *manducare* dicitur *laborem manuum suarum*: quia laboris sui mercede viuit. Et in hoc ipso nomine sunt plura exempla. *Isaiæ* 32. *Erit opus iustitiæ pax*, id est, iusti operis merces. Et *Leuit.* 19. *Non morabitur opus mercenarij tui vsque mane*, id est, laboris præmium.

55. Hæc mihi grauia sunt, & ad Imperatoris nomen, & munus consentanea; sed nescio an aptiùs, significantiúsque conueniat in nomen Saluatoris, seu Redemptoris. Cùm enim redemptio, vt nomen ipsum sonat, sine pretio, aut mercede non sit, cùm ematur à dominis captiuus, qui in illorum potestatem, atque mancipium venerat: *Merces* hic pretium est redemptionis, quam secum Christus affert, qui redemptor inducitur. Quare bene sperare iubetur Ierusalam captiua sub Babylonis iugo; quia tam seruator Christus ostendit redemptionis pretium, id est, vires, aut modum quibus à vinculis eximet captiuos, quæ pro mercede redemptionis fuerunt; quia non minùs Persarum armis, quàm oblata mercede, ablatam libertatem aspexere captiui. Quæ vox multò magis consolatur eos, qui sub diaboli potestate captiui tenebantur, cùm venire dicatur illorum vindex, qui & auidè in ipsorum libertatem incumbat, & redemptionis suorum pretium luculentissimum apportet.

Iuxta hanc cogitationem, opus eius coram illo, 56.
idem est, atque negotium redemptionis. Et verò hoc opus proprium est, &, vt Logici vocant, adæquatum Seruatoris, seu Redemptoris; quod *opus Dei* vocari diximus paulò antè *Ioannis* 17. *Opus consummaui, quod dedisti mihi.* Erit ergo sensus expeditus, & facilis, excitari, admonerique vtramque Sionem tam propriam, quàm mysticam, suo quamque modo, vt excipiat iam venientem Saluatorem locupletem, & oneratum amplissimis donis, quæ Euangelij sui sectatoribus impertiat; aut etiam ferentem secum mercedem redemptionis, quique in illud opus de liberandis redimendisque captiuis sic incumbet strenuè, ac cupidè, vt eorum semper habeat, neque vnquam de illo cogitare desinat. Hæc eadem verba repetuntur iterum *cap.* 62. Vide, quæ inde ad hunc locum accommodari possunt.

aa *Sicut pastor gregem suum pascet, in brachio suo congregabit agnos, in sinu leuabit, & fœtas ipse portabit.*] Non difficile est hæc ad præcedentes explicationes accommodare; ostenditur enim Seruatoris clementia, atque benignitas in suos; quos non aliter amplexabitur, quàm pastor prouidus, & amans tenerum, atque infirmum pecus. Quæ cura atque indulgentia satis se prodidit in Iudæorum reditu, quos vna molli, ac placida ad antiqua mapalia, id est, ad vrbem Solymitanam reduxit. Sed multò magis in ampliori, ac nobiliori grege, quem in vitæ pascuis continuit, & pauit: quem verè portauit in sinu multò benigniùs, quàm sedulus pastor teneros agnos, & effœtas matres. Hac eadem similitudine Christus *Ioan.* 12. & *Lucæ* 15. suam curam, & amorem expressit, dum se bonum pastorem vocat, & inuentam iam errantem ouem, & sublatam humeris in caulas reducit.

bb *Fœtas ipse portabit.*] Pro *fœtis* Hebr. עלות 58. *Fœta* etiam quæ peperit.
bhaloth, à radice עול *hhol*, quæ *lactare* significat. Et ideo puto hac voce designari hìc non tam oues prægnantes, & fœtu graues, quàm quæ iam enixæ sunt, & partu leuatæ. A qua significatione non abhorret Latinorum vsus. Plinius *lib.* 8. *cap.* 42. de equa post editum pullum. *Hippomanes quod statim edito partu deuorat fœta.* De eodem equæ partu Lucanus *lib.* 6.

——— Aut cùm turgentia lacte
Frontis amatura subducunt pignora fœtæ.

Et *lib.* 5.

Ocyor, & cœli flammis, & tigride fœta.

Et Virgilius 3. *Georgic.* vaccas, quæ iam vitulos alunt, fœtas vocat, quas mulgeri vetat, ne lac fœtui desit.

——— Nec tibi fœtæ
More patrum niuea implebunt mulctralia lacte;
Sed tota in dulces consument vbera natos.

Columella *lib.* 7. *cap.* 3. *in fine* de pecorum custode. *Neque tardiores, & grauidas cunctantur, neque agiles & fœtas, dum procurrunt, separari à cæteris sinat.* Et *lib.* 6. *cap.* 37. *ad finem* eodem sensu capit. In quibus locis satis liquet sermonem esse de illis, quæ iam partu exoneratæ sunt. Neque id abest ab vsu scripturæ, in qua *fœta* etiam vocatur, quæ peperit, & lactat. 1. Reg. 6. *Nunc ergo arripite, & facite plaustrum nouum vnum, & duas vaccas fœtas, quibus non est impositum iugum, iungite in plaustro, & recludite*

nutulos earum domo. Vbi Hebr. est eadem vox עלות *hhaloth. Genes. 32. vers. 15. Separauit camelos fœtas cum pullis suis. Baruch 6. De sacrificiis eorum fœta, & menstruatæ contingunt.* Pro *fœta*, Græcè λεχὼ, id est, *puerpera*, seu *quæ peperit*. Et sanè *Leuit. 12. vers. 4.* grauidæ non prohibebantur à sacrificando, sed quæ iam peperisset, neque dum esset purificata à menstruo. Fortasse *fœta* dicuntur Larioè (nam de voce Hebraica non laboro; quæ apertè *lactantem* aut *enixam* valet,) quia res interdum nomen retinet, mutato etiam statu, quod antea habuerat, quemadmodum *virgo* vocatur à Terentio, quæ paulò antè violata fuit, & *cæci, claudi, surdi,* & *mortui* dicuntur, qui tales proximè fuerant, etiam si Dei beneficio salutem, & vitam cōsecuti fuerint; De quibus *Matt. 11. v. 5. Cæci vident, claudi ambulant, surdi audiunt.* Hanc expositionem probat Pagnious in Lexico ad radicem עול *hhol*, vbi pro *fœtis*, *lactantes* vertit. Neque displicet Foreiro, qui putat allusum hic esse ad historiam Iacob *Genes. 39.* qui gregis sui infirmitati consuluit.

59. Dei omnipotentia. ᶜᶜ *Quis mensus est pugillo aquas, & cœlos palmo ponderauit?*] Quæ suprà dicta sunt fieri posse persuadet Dei potentia, cui nihil est non superabile; & sapientia, quam nihil omnino latere potest. Siue de restitutione populi captiui intelligas, siue de maiori alia libertate à potestate Dæmonis. Hæc verò eleganter, & prouerbiali, vt reor, specie dicta sunt. Ad quem ferme modum Hispani dicunt cùm significant ab aliquo quidquam, aut potestate teneri, aut autoritate gubernari. *Tiene lo todo en el puño*, quia quæ in pugillo sunt, facilè quis pro suo arbitratu, commoditate, seu libidine versat & moderatur. Hic verò nihil aliud significari puto, quàm Dei magnitudinem immensam, & vim omnipotentem, quam optimè declarat, & mare conclusum pugillo, aut eo dimensum, & cœli palmo, id est, palma manus ponderari. Vt enim quando nos rerum momenta, & pondus exploramus, eas supposita manu sustinemus; sic Deus, vt Atlas fabulosus humeris, palmo, seu palma manus cœlos sustinere dicitur: accommodatè ad hominum sensus, qui robustorum vires ea maximè ratione examinare solent. In hanc fere sententiam multi ex interpretibus.

60. ᵈᵈ *Quis appendit tribus digitis molem terræ, & librauit in pondere montes, & colles in statera?*] Eadem figura eandē Dei omnipotentiam, & magnitudinē declarat, qui non tota manu, sed tribus digitis totam terræ molem, ac si pondus esset vnciale suspendit, & ponderat. Et in eundem sensum accipio, quod adiungitur de montiū ac collium libratione.

61. Hic multa dicuntur ab interpretibus de Dei magnitudine, & singularum vocum proprietate, vt de ternario digitorum numero, &c. quæ neque ego improbo; sed puto sensum difficilem non esse, si statuas hic notam similitudinis desiderari, quo in Hebraico idiomate nihil magis vsurpatum, & metaphoram à mercatoribus sumi, seu potiùs à circitoribus, seu scrutariis, qui trutinis vtuntur, & ponderibus ad explorandum pondus, aut mensuris aliis, quæ continuam materiam secundùm longitudinem metiuntur. Quæ autem eiusmodi sunt, vt trutinæ, aut mercatoriæ mensuræ examen subeant, magna esse non solent, sed admodum exigua; vt quæ ex auro, siue argento cælantur, aut quæ per partes minorim in tabernis aromatariis, aut scrutariis distrahuntur. Significat ergo propheta, quæcumque magna videntur in rerum natura, perinde esse, atque illa, quæ ab institoribus vncialibus, aut drachmalibus momentis ponderantur. Facit autem Deum, quasi mercatorem, aut ponderatorem minuta vēdentem, in hunc sensum. Vastam maris magnitudinem Deus pugillo metitur, & immensa cœlorum spatia palmo: aut molis illius ingentis pondus palma subiecta explorat. Id est, Dei comparatione hæ tantæ moles perinde sunt, atque illa quæ manu conclusa sunt, aut palmo comprehensa: & terræ moles sic est apud Deum, vt lapilli, aut vncialis grauitas, quæ tribus digitis ab institore examinantur (tribus enim digitis minoræ illæ trutinæ, & leuia pondera suspendi, atque examinari solent) & montes veluti minuta illa, ac leuia momenta, quæ statera, aut trutina suspendit, & ponderat. Quæ optimè Chaldæus expressit his verbis: *Ante eius conspectum omnes aquæ sæculi reputata sunt, quasi gutta in pugillo; & mensura cælorum, ac si præparati essent palmo; & puluis terræ, ac si esset mensuratus in mensura: & mōtes, ac si essent ponderati in pondere: & colles ac si essent in stateris.* Neque aliam, vt reor, sententiam indicat, quod statim subditur: *Ecce gentes quasi stilla situlæ, & quasi momentum in statera reputata sunt.* Similia habes *Sapient. cap. 11. Virtuti brachij tui quis resistet? quoniam tanquam momentum stateræ, sic est ante te orbis terrarum: & tanquam gutta roris antelucani, quæ descendit in terram.*

Hæc mihi probabilia sunt valde, à quibus non abludit Hieronymus, qui hic mensuras agnoscit, & momenta; & illud de tribus digitis, quod in hanc explicationem minùs bellè quadrare videbatur, ipse quoque ad mensuram, & pondus pertinere indicat. Si quis tamen putet ostendi hic eximiam prudentiam, atque solertiam opificis summi, qui vniuersi molem ita dispensauit, vt omnia suis librata ponderibus certo, atque constanti motu temperentur, ratósque teneant, atque perpetuos cursus, & quod summa sapientia, atque consilio decreuit, id omnipotenti virtute architectatus est, atque molitus, non me habebit ad hanc explicationem difficilem; quia his penè verbis alibi diuina virtus, atque solertia declarata est. Quò spectare videtur locus, quem nuper adducebamus *Sapient. 11.* nam ante citata verba præcesserat, *Omnia in mensura, & numero, & pondere disposuisti.* Et eodem genere orationis diuina sapientia, & virtus explicatur *Prouerb. cap. 8. Quando præparabat cœlos aderam, quando certa lege, & gyro vallabat abyssos; quando æthera firmabat sursum, & librabat fontes aquarum, &c. quando appendebat fundamenta terræ.* Tunc verò suadet propheta à Domino præstari posse, quæ pollicetur, quia in eo complendo, neque sapientia deerit ad metandum, architectandúmque, neque ad perficiendum facultas. Sed magis propendet animus, in illam explicationem, quæ omnia Dei comparatione instar nihili obtinere dicit. 62.

ᵉᵉ *Quis adiuuit spiritum Domini, aut quis consiliarius eius fuit.*] Hæc est altera pars, quæ Deum omnia scire, & posse administrare docet. Neque enim alicuius consilij eger ad comprehendendam animo, describendámque solertia vniuersi fabricam; neque opera ad exequenda, quæ concepta iam animo, atque descripta fuerant. Posteriorem partem indicat illud, *quis adiuuit*; priorem verò illud, *quis consiliarius*. Porrò nomine *spiritus* significari voluntatem, mentem, ac studium, satis notum est. Pro *adiuuit*, Hebr. est תכן *tiquen*, quod Vulgatus superiori versu vertit *ponderauit*, quomodo etiam transtulit alibi sæpe. *Prouerb. 16. Spirituum ponderator est Dominus. & cap. 21. vers. 2. Appendit autem corda Dominus*: & ita vertit Pagninus: neque 63. Consilia Dei inscrutabilia.

longè

longè abeunt Septuaginta, qui reddunt, *Quis co-*
gnouit mentem Domini Iuxta quam lectionem pul-
cher eſt, atque elegans ſenſus oppoſitus ſuperioris
clauſulæ priori explicationi. *Ponderat Deus, com-*
prehendit, ac penitus diſpicit vniuerſa: nullus autem
ponderare, aut cognoſcere poteſt ſpiritum, ac ſenſum Do-
mini, neque conſiliorum altitudinem aſſequi. Quem
Ad Rom. 11. ſenſum indicat Paulus *ad Rom.* 11. vbi ſine dubio
hunc Iſaiæ locum expreſſit, *Quàm incomprehenſi-*
bilia ſunt iudicia eius, & inueſtigabiles viæ eius. &
ſubdit poſt pauca, *Quis enim cognouit ſenſum Domi-*
ni, qui inſtruat eum? id eſt, qui ſit illius conſiliarius.
Neque tamen licèt verborum figura ſit diuerſa: à
ſenſu, quem Paulus indicat, diſcrepat Vulgatus.
Nam, vt quis alicuius mentem, aut voluntatem ad-
iuuet, neceſſe eſt vt illius mentem, & cogitata cog-
noſcat: nemo enim admouere manum vtiliter po-
teſt rei, quam ignorat: quare ſi nemo cognouit ſen-
ſum Domini, nemo illi in re cogitata ſocius, aut
conſiliarius eſſe poteſt.

64. ff *Ecce gentes quaſi ſtilla ſitulæ, & quaſi momen-*
Omnia Dei cōparatione inſtar nihili obtinēt.
tum in ſtatera reputatæ ſunt.] Ex his apparet verum
eſſe ſenſum quem ſuprà dicebamus, nempe hìc
non tam agi de mundi fabrica, quàm de Dei ma-
gnitudine, & omnium gentium tenuitate, quæ tam
longè ſunt vt Dei ſpiritum adiuuare, atque inſtrue-
re poſſint, vt Dei comparatione ſtillæ aut momenti
in ſtatera inſtar obtineant. *Situla* inſtrumentum
eſt, quod fune demiſſum aquam haurit è puteo: So-
lent autem guttulæ è ſitula in puteum vnde hauſtæ
fuerant, rurſus relabi; quæ neque pondere leuant ſi-
tulam aqua plenam, neque puteales aquas vllo au-
gent incremento. Vt autem in aquarum, liquido-
rúmque menſuris minima eſt ſtilla, ſeu gutta, ſic
etiam in ponderibus minimum eſt *momentum*; hoc
tamen loco aliquid leuius etiam ſonat, Hebr. שחק
ſachak, quod ſignificat puluiſculum ita leuem, vt
etiamſi in ſtateram, ſeu bilancem incidat, quan-
tumuis illa ſolertiſſimè librata ſit, non tamen eam
vel minimum in alteram partem inclinat. Vt ergo
gutta ſitulam neque grauat, ſi maneat, neque ſi ex-
cidat leuat, ſic Gentes, neque ſi pereant omnes ali-
quid relinquunt vacuum, neque ſi in natura rerum
ſunt, aliquid occupant, aut implent. Nam ſi Gentes,
vt gutta, quomodo ad implendos tam laxos maris
ſinus adiumento eſſe poterunt; & ſi momentum,
ſeu puluiſculus in ſtatera, quomodo tantam orbis
amplitudinem implebunt? aut quem opifici ſummo
ad admirabilem vniuerſi fabricam vſum præſta-
bunt? Tanta eſt rerum omnium leuitas, ac vilitas, ſi
ad Dominum ſpectes.

65. gg *Ecce inſulæ quaſi puluis exiguus.*] Inſulæ apud
Hebræos appellantur, quæcumque longè abſunt,
licèt non ſint à continenti diuiſa, qualis Hiſpania,
Italia, &c. Denique regiones omnes, ad quas per
mare tranſmiſſio eſt, vt diximus ad illud *cap.* 24.
in inſulis maris nomen Domini. Ac ſi dicat prophe-
ta, vaſtæ illæ prouinciæ ſiue ſolitudines, quæ lon-
gè ſunt à nobis, ſi cum Domino conferantur,
ſunt inſtar minutiſſimi pulueris. Pro *puluere*, Hebr.
eſt דק *dak*, quod *tenue* ſeu *minutum* valet, accom-
modatúrque rebus, vel minutiſſimè contuſis, vel
in ſubtiliſſimam membranulam attenuatis. Quare
pro panniculo, qui oculos tegit, & pro nebula, quæ
terram operit, aut etiam pro tela tenuiſſima poni-
tur. Hebræi, vt hìc tradit Hieronymus, puluerem
eſſe putant, qui à vento raptus, ſi in oculos incidat,
ſentitur potiùs, quàm videtur; quales ſunt illæ mi-
nutæ, & inſecabiles particulæ, quæ in ſolari radio
A volutantur, vocantúrque vulgo communiter *atomi.*
Et quia iſtæ particulæ leuiſſimæ ſunt, & parum vi-
dētur abeſſe à nihilo, ideo à Hieronymo ſtatim *ni-*
hilū vertitur, cùm ait *qui extendit velut nihilum cœlos.*

hh *Et Libanus non ſufficiet ad ſuccendendum.*] 66.
De magnitudine hactenus, potentia, atque ſapien- Dei cultus.
tia Dei: nunc de dignitate eius, religioſóque cultu,
qui eius maieſtati ab hominibus exhiberi debet.
Ait ergo Libanum, qui aromate abundat, lignóque
ſuauiter olenti, non ſatis eſſe ad ſuffimentū, & ani-
malia quæ illo in monte ſpatioſo & vbere, magno
paſcuntur numero, ad holocauſta non ſufficere.
In *Libano* autem per ſynecdochen intelliguntur
montes omnes, aut paſcua quæ vbiuis gentium pe-
B core, aut aromate nobilitata ſunt: quia Iudæis Li-
banus notiſſimus erat, neque vlla pars orbis aut
amœnitate, aut vſu putabatur illuſtrior.

ii *Cui ergo ſimilem feciſtis Deum, aut quam ima-* 67.
ginem ponetis ei?] Ex ligno, aut ære nihil fingi po- Dei nulla
teſt, aut pingi penicillo, niſi corporatum, quod tra- eſſe poteſt
ctari poſſit aut teneri manu. res autem, quæ vacant expreſſa ad
corpore, ad corporeæ molis ſimilitudinem effor- viuū ab ho-
mantur. Cùm autem res omnes quaſi nihil ſint, pu- minibus effi
tà puluis, aut ſtilla ſitulæ, aut momentum in ſtatera, gies.
ad cuiuſnam rei ſimilitudinem, & exemplar tantæ
maieſtatis vis, & poteſtas exprimi, aut quomodo
ex his immenſæ illius, æternæque naturæ effigies
vel minima ex parte ſimulari poterit. Quòd ſi ex
C gutta ſitulæ nemo poſſit Oceani vaſtos, & profun-
dos ſinus effingere; ſi ex tenui puluiſculo altiſſimo-
rum montium, imò totius terræ molem attollere
nequeat, quomodo è re tantula, quantula eſt ſtilla
cadens è ſitula, diuinæ atque immenſæ naturæ ima-
go conflabitur. Cætera aperta ſunt, quæ elegantiſ-
ſimè deſcribunt ſculptoriæ, aut conflatoriæ artis
naturam, & vim. Videtur autem eos reprehende-
re, qui ſimulacra argentea, ſiue aurea Deum eſſe
putant, quique omni artificio, atque ſtudio labo-
rant, ne ſimulacra aut vento, aut aliquo alio ex-
terno pulſu moueantur. Quare clauis religant, aſſe-
ribus compingunt, & ne aliquando putreſcant, li-
gnum eligunt, quod neque cariem ſentiat, neque
ſoluatur tabe. Neque hinc inferri poteſt otioſum
D eſſe aut illicitum imaginum vſum, nam licet ima-
go nulla ad viuum Deum repræſentet; excitare ta-
men poteſt Dei viui, & veri memoriam in homi-
num animis.

ll *Numquid non nuntiatum eſt vobis ab initio?* 68.
numquid non intellexiſtis fundamenta terræ?] Adhuc
perſeuerat in amplificanda Dei maieſtate, atque
amplitudine, atque extenuanda rerum humanarum
natura. Vocat autem Iudæos ad conſideranda ter-
ræ fundamenta, id eſt, fundationem, ſeu conſtru-
ctionem: quam ſtatim ex principio Geneſis doceri
potuerunt. Quæ cùm prima ſint in ſcripturæ mo-
numentis, eáque audita, notatúque digniſſima, ve-
riſimile eſt namini fuiſſe Iudæorum ignota. Ibi
autem cœli, & terra, quæque in eis lucent omnia,
E à Deo creata fuiſſe traduntur. Deinde terra inanis
eſſe dicitur, & vacua. Quòd ſi terram, quæque in
ea aluntur metalla, Deus creauit, quis ita inſaniat,
vt Deum eſſe ſibi perſuadeat aliquid è marmore
fictum, aut dolatum è ligno, aut ex ære conflatum?
Quis non videat, quàm hæc inferiora ſint autore
atque creatore ſuo? aut quis diuinum aliquid eſſe
putet in eo, quod vt eſſet in rerum natura, alterius
opera indiguit.

Cyrillus hìc in *fundamentis terræ* extremos mun- 69.
di fines, & cardines intelligit: quod mihi duriuſcu-
lum

lum visum est, non enim facile est statuere quomodo terræ angulis, seu finibus accommodari possit *fundamentis* nomen. Illud *ab initio* tam Cyrillus, quàm alij ad idola referunt, à quorum cultu deterreri homines, & eorum vanitatem ostendi discunt. *Ab initio*, id est, ab antiquissimis temporibus. Quæ mihi non aliena videntur, neque à veritate, quia Israelitici generis autores & Principes, hæc audierunt à Domino, & suis posteris tradiderunt: neque à textu, cui hæc sententia sese accommodat non grauatè. Verùm magis videtur expedita, & facilis prior explicatio, quæ se toti capiti bellè, & conuenienter attemperat.

70. *Deus quàto nobilior rebus creatis.* mm *Qui sedet super gyrum terræ, & habitatores eius sunt quasi locustæ.*] Hac loquendi forma significatur, & quàm Deus terra, naturáque creata superior sit, & quemadmodum ab ipso gubernentur. Neque credo hìc *super* significare excelsum aliquem locum in terra, cui velut gubernator insistat Deus, sicut moderator in certo nauis loco sedere assolet. Nam cùm terra globosa sit, quæuis pars illius excelsa dici potest, certè alia aliis sublimior non est; nisi propheta, quod facere aliquando solent scriptores sacri, atque canonici, accommodet hominum cogitationi, qui semisphæricam terram, & cœlum semicirculare cogitant. Quemadmodum viris etiam doctissimis visum esse diximus ad illud *capitis* 13. *A summitate cœli*. Tunc verò summus locus terræ, moderatorique opportunus iudicaretur locus medius, & centrum semisphericæ molis: quē vmbilicum posses appellare, qui celsissimus esset, & ex quo homines subiecti, qui in latebibus, aut ad basim degunt, locustis similes videri possent. Sed sanè super gyrum terræ sedere ideo dicitur Deus, quia longè supra terram est, quia in cœlis habitat, aut quia terræ gyro longè nobilior est. Atque adeò quod à terra est, nempe aurum, & lignum, Deus esse non potest; & qui in terra sunt, & quorum imperio terrena subsunt omnia, locustis sordidis, pusillisque bestiolis, neque maiores neque meliores apparent comparatione illius præstantis, æternæque naturæ, quæ super gyrum terræ sublimis consedit.

71. nn *Qui extendit velut nihilum cœlos.*]Pro *nihilo*, Hebr. est דק *dak* de quo nuper ad illud, *sicut pulvis exiguus*. Vbi diximus significare id, quod in omni genere tenuissimum, atque leuissimum est. Septuaginta hic *nebulam* vertunt. Quocumque modo accipias, significatur, quàm facilè Deus illa immensa cœlorum spatia diffuderit, explicueritque, non aliter, atque si quis tabernaculum distendat ad commodam hominum habitationem. Nam quemadmodum leui ventorum flatu congregatæ nubes dissipantur, còmpléntque quasi pelles subiectum orbem; sic Deus cœlorum extendit magnitudinem. Immò quemadmodum nihilum, id est, quod nullam vim, aut naturam habet, resistere non potest manui, aut cogitationi opificis, sic moles illa ingens cœlorum resistere non potuit Dei cogitationi, quominus momento temporis in quam vellet formam, & figuram extenderet.

72. oo *Qui dat secretorum scrutatores, quasi non sint: iudices terræ velut inane fecit.*] Sapientia hìc Dei, & potentia declaratur: Sapientia quidem, quia cam secretorum scrutatores, id est Philosophi (sic enim communiter interpretes) non magis assequuntur, vt maximè studio, ingenióque contendant, quàm si non essent: potentiam verò, quia iudices, id est, Reges, & Principes quantumuis opum, virium, & gloriæ consecuti, cum Deo compositi velut inane sunt, id est, nihil; atque ita inornati in omni gloria sua, quasi terra vbi primùm à Deo creata fuit. De qua *Genes.* 1. *Terra autem erat inanis, & vacua*, cui Dominus postea speciem, atque decorem addidit. Eadem enim hìc, & illic vox Hebraica reperitur תהו *tohu*. His verò principibus id etiam accedit, vt non modò inornati sint, & informes, vt terra olim sine plantis, ac fontibus, sine luce ac nitore in principio mundi, sed etiam ita debiles, ac futiles, vt momento temporis dissipari ac solui, & in nihilum omnino abire possint: quod statim optima similitudine declarat.

73. *Iudices quid.* Porrò *iudicis* nomen latiùs patet apud Hebræos, quàm apud Latinos; neque tantùm ille vocatur *iudex*, qui controuersiis, & iudiciis vacat, sed etiam qui rempublicam aut seruandis legibus in officio continet, aut armis tuetur, & amplificat, vt diximus *cap.* 36. ad illud: *Quomodo sustinebis faciem iudicis vnius loci*; & probat totus liber Iudicum, in quo, qui *iudices* dicuntur, vt Iosue, Gedeon, Samson, &c. Regium munus, & Imperatorium obierunt, vt constat. Videntur autem qui reipublicæ gubernacula quoquomodo tractabant apud Hebræos dici *iudices*, quia Regum id maximè proprium est, iustitiam tueri, propulsare iniurias, æquitatis, & legum publicos esse vindices. *Regū quid maximè proprium.* De quibus Cicero *lib.* 2. *Officiorum. Mihi quidem non apud Medos solum, vt ait Herodotus, sed apud maiores nostros iustitiæ fruendæ causa videntur olim bene morati Reges constituti.* Quare Salomon 3. *Reg.* 3. orat Dominum. *Dabis seruo tuo cor docile, vt populum suum iudicare possit.* Et hoc ipsum Salomoni filio optat Dauid *Psalm.* 71. *Deus iudicium tuum Regi da.* Quod de Salomone fatetur Regina Saba 3. *Reg.* 10. *Constituit te Regem vt faceres iudicium, & iustitiam.* Dum ergo iudices terræ velut inane dicuntur, omnis terrena potestas instar nihili obtinere dicitur.

74. *Impiorum potentia, & gloria futilis.* pp *Et quidem neque plantatus, neque satus, neque radicatus in terra truncus eorum.*] Sæpe homo cum fœno agri, aut herba tectorum comparatur, quorum nitorem leuis æstus arefacit, & perdit; vt hoc ipso capite nuper audiuimus. Si quando verò cum arboribus confertur, quæ diuturnæ sunt, quia fortiorem habent truncum, & altioribus nituntur radicibus, illis in ea comparatione detrahitur, a quo firmitatis aliquid, & roboris habere potuerunt. Vt *Sapient.* 4. *Spuria vitulamina non agent radices altas, neque stabile firmamentum collocabunt. Iob* 15. *Non ditabitur, nec perseuerabit substantia eius, nec mittet in terram radicem suam.* Quare impius, qui ad cedrorum vsque proceritatem excreuisse videbatur, quia firmitatis aberat causa, repentè visus est concidisse. *Psalm.* 36. *Vidi impium superexaltatum, & eleuatum sicut cedros Libani; transiui, & non est inuentus locus eius.* Quare vsus hic Dominus eadem figura, vt ostendat quàm sit Iudicum & Regum potentia, ac gloria futilis, & fugax; ait esse arborem, aut ramum arentem, qui tam abest, vt à terræ complexu aliquid habeat diuturnitatis, ac roboris, vt neque plantatus sit, aut satus, quémque leuissimus flatus sternere possit, & in quamcumque partem impellere. Hìc verò, vt alibi à nobis obseruatum est, sæpe nota similitudinis omittitur, hoc sensu. Erunt iudices, & principes terræ instar arboris non plantatæ, & cuius stipes radices non egit. Quæ descriptio est arboris, seu rami, qui auulsus est, quorum illa, quia à terra, hic, quia à trunco nullum trahit succum, arescunt statim, atque soluuntur. Talis est humanæ gloriæ non tam verus, quam fucatus,

& alienus

& alienus niger, quem Domini flatus adimit, rapitque non aliter, atque ventus leuissimam stipulam.

75. 25 *Et cui assimilastis me, & adaequastis, dicit Sanctus*]. Talis fuit stultorum hominum stupor, atque vaesania, vt diuinos honores detulerint rerum foedissimarum monstris, de quibus supra *cap.* 2. Sed & principes viros Deorum loco habitos docent omnium pene Gentium historiae. De Persis satis est exploratum: cum palam diuina quaedam signa gestare sint soliti, vt in corona radios, & ante se quocumque pergerent, lampades, aut ignem, de quo pluribus ad illud *Act.* 7. *Sydus Dei vestri Rempham*. De Chaldaeis exemplo est Nabuchodonosor, qui auream erexit statuam, in qua sibi religiosum cultum deposcebat, vt putat Hieronymus, & Theodoretus. Et sicut diximus *cap.* 14, ad illud *Quomodo cecidisti Lucifer*, idem etiam tentauit Balthasar illius nepos. Philostratus de vita Apollonij *cap.* 29. eam dicit fuisse apud Babylonios consuetudinem, vt neminem admitteret Satrapa, qui portae praeerat, ex peregrinis, nisi prius auream Regis statuam adoraret. De Romanis Imperatoribus nemo nescit, quibus a timido, siue assentatore populo datum est, & *Diui* nomen, & arae religio. Quod etiam in orbe nostra aetate ab Hispanis aperte factum, ex literis eorum, qui ex Societate Iesu, ibi commorantur, accepimus. Et vt omittam alios, qui apud Iaponios *Chamis* appellantur, & pro dijs coluntur, in illis quondam insulis dominati sunt. Norunt haec, qui mediocriter in humana eruditione versati sunt. Cum ergo illi omnes, qui dij videri voluerunt, ita perierint sicut inutilis ramus ab arbore abscissus, neque quicquam supersit nisi flagitiosae vitae turpis memoria, iure queritur Deus quod a stolidis hominibus Reges diuinos honores nacti sint, & quod Deo vero similes esse existimentur.

76. 26 *Leuate in excelsum oculos vestros, & videte quis creauit haec.*] Si modo hominibus aliquid esset mentis, satis esse debuit speciosissima coeli facies, & ratus, atque perpetuus astrorum ordo, vt homines sibi persuaderent aliquid esse Deum supra Regum, & principum maiestatem. Iubet ergo Deus, vt homines coelum intueantur, eiusque auctorem, & opificem Deum agnoscant. Illud *haec* coelos designat, vt ex sequentibus liquet; & suadet illud, *leuate in excelsum oculos*. Ex coelis a se ipso creatis probat Dominus, ab eis, qui putantur dij, quicumque illi sint, longe abesse debere diuinum nomen. Nam coeli, qui a Deo vero creati sunt, ante illos fuerunt, quia coelorum originem nemo dicet, certe nouit nemo nisi reuelante Domino; at Deorum, & tempus, & locum, vbi, & quando nati fuerint, ipsi quoque eorum cultores prodiderunt.

77. *Qui educit in numero militiam eorum.*] Notum est, militiam coelorum dici illorum ornatum, & ignearum lampadum splendorem; Hebr. צבא *tsaba* militiam sonat, & *ornamentum*. Ostenditur autem hic prouidentia diuina, quae astra sic in coelo disposuit, & eo ordine oriri, atque occidere fecit, qui rebus humanis conseruandis, augendisque magis est opportunus. Sic enim astra in firmamento locauit, sic alijs orbibus errantes stellas ordinate distribuit, vt afferant rebus gratas vicissitudines, seruentque perpetuo admirabilem in sua varietate constantiam. Adhibet autem metaphoram imperatoris, qui pro rerum opportunitate, nunc has, nunc illas legiones in aciem educit. *In numero* idem valet, atque ex eo numero, siue ex illa coelesti militia nullum astrum Imperatoris sui mandatum detrectare: seu certe *in numero* significatur stellarum ordo, qui non ad vsum tantum, sed etiam ad ornatum, & speciem dimensus est, quae in acie ex arte militariter instructa vsque adeo pulchra est vt Balaam *Num. cap.* 24. *vers.* 5. cum rebus natura pulcherrimis composuerit. *Quam pulchra tabernacula tua, Iacob, & tentoria tua, Israel, vt valles nemorosae, vt horti iuxta fluuios irrigui, quasi cedri prope aquas.* Numerum autem pro venustate, quae ex rerum diuersarum apta collocatione nascitur, sumi notum est. Vnde in vocum concentu, & in saltatorijs motibus, & in rebus apte, & eleganter dispositis numerus esse dicitur.

Et omnes ex nomine vocat]. Hic duo video 78.
diuinae naturae signa, atque praecognita; alterum est, rerum etiam maxime occultarum vim, & naturam exploratam esse Deo, quando omnibus astris in tanta multitudine, ac varietate, nomen imposuit accommodatum, proprie cuique; quod sane fieri nullo posset modo, nisi distincte, & plane cuiusuis natura, influxus, & efficacitas essent perspecta. Ex qua nominum non absurdum, & stabili impositione colligunt communiter Patres magnam in Adamo fuisse sapientiam. Hoc idem declarat aute David *Psal.* 146. *Qui numerat multitudinem stellarum, & omnibus eis nomina vocat.*

Alterum est, omnia sic esse subiecta Deo, vt 79. Nominum impositio superioris potestatis est.
ipsius neque tarde, neque grauate imperium subeant; id enim est omnes coelos, & earum militiam suis vocata nominibus in numero educi. Quippe nomen alicui imponere, superioris potestatis est, vt de Adamo, qui rebus indidit nomina, tradunt communiter Doctores. Neque exempla desunt in Scriptura. Nam Pharao Iosepho nomen imposuit nouum, quod Aegyptia lingua *saluatorem* sonat, *Genes.* 41. Quod item cum tribus pueris fecit Nabuchodonosor *Dan. cap.* 1. Sed vocare aliquem nomine suo, aliud alicuius prouidentiae signum ostendit. Nam sicut diligentis, ac prouidi patrisfamilias commendatur prouidentia, si singulatim omnium seruulorum nomen, naturam, vitiaque cognoscat, & attemperate ad illorum valetudinem, & ingenium, & operam iniungat, & de victu prouideat: Sic etiam Dei multo magis prouidentia cognoscitur, qui singulorum nomen, atque naturam penitus cognoscit, & variis rerum ministeriis alligat, & attemperat. Hanc prouidentiam & Christus in optimo pastore expressit *Ioan. cap.* 10. *Proprias oues vocat nominatim, & educit eas.* Videtur autem allusum ad pastoris officium in hoc Isaiae loco: quia eadem prope sunt verba, tam apud Ioannem, cum agit de pastore bono, quam apud Isaiam, qui agit de conditore, ac gubernatore rerum. Vt enim pastor sciens suo arbitratu nullum pecus educit ad pascua, & reducit ad septa, sic diuino imperio creata omnia (rationalem excipio naturam, quae inquieta aliquando detrectat) facile, atque libenter obsequuntur. Siue etiam ad munus imperatoris, qui quas habet sub signis acies explicat, educitque ad vitae quaeque pericula non repugnantes. Et hoc extremum magis persuadet militiae nomen. Et sane pulcherrimo ordine instructam stellarum aciem Deus quotidie educere videtur. Quae acies fortasse dicitur Dei *Num.* 24. cui a Balaam comparata sunt tabernacula Israel, *Quam pulchra tabernacula Iacob, &c. vt tabernacula, quae fixit Deus.*

Prae multitudine fortitudinis, & roboris virtutisque eius, neque vnum reliquum fuit.] Obscurum 80.

est in fortitudo, robur, virtúsque stellarum sint, an Dei: Si stellarum esse putes, duplex est sententia, aut quòd Deus, pro stellarum virtute, illas educat ad rerum humanarum suauem, & efficacem administrationem; aut certè eam esse virtutem, & robur a Deo singulis stellarum impertitum, vt nulla in suo munere obeundo deficiat. Sed est communis interpretum sententia, & meo iudicio vera, fortitudinem, ac virtutem esse Dei: qua stellas omnes, & earum orbes sic premit, ac moderatur imperio, vt illorum nihil eius voluntati non pareat.

81. z z *Quare dicis Iacob, & loqueris Israel, Abscondita est via mea à Domino: & à Deo meo iudicium meum transiuit.*] Suprà *cap.29.vers.15.* hoc idem obiecerat Propheta Iudæis, quòd existimarent diuinis oculis occulta esse non solùm cordis arcana, sed externa etiam opera, de quo errore plura ibi. Ex ea cogitatione planè stolida, atque insana, orta est hæc Israeliticæ gentis querimonia: quæ cùm iactari se ab hoste videat, & in exilio longo, atque molesto inueterascere, de Deo ita cogitat, quasi ipsi rationes hominum absconditæ sint: aut nihil habeat pensi, huc ne, an illo modo hominum iudicia tractentur. Horum ergo cogitationi occurrit Propheta, dum dicit, res omnes creatas à Deo, eius voluntati sic esse illigatas vt datum sibi pensum, & munus ex eius præscripto alacriter, & constanter obeant: Quare non esse cur in illam cogitationem veniant, vt existiment humana hæc temere, atque fortuitò ferri, aut non curare Deum, quid iustè & muneratione dignum, quid secus, & dein supplicio puniendum fiat.

82. Illud *transiuit* significare potest, aut Deum abiecisse à se, & ad aliud quasi tribunal, aut curam Iudæorum iudicium transtulisse, quasi iam patronus, & custos illius populi esse desierit, aut, quod potiùs arbitror, idem est, quod apud Latinos *præteriuit*, quo sensu dicimus *hoc præterit me*, id est, ego ista non assequor, vt sit sententia hæc bis repetita. *Abscondita est via mea à Domino, & iudicium meum Dominum præteriuit, seu latuit.* Est autem *iudicium* idem quod causa, aut quod alicui accidit, maximè si aduersum est. *Eccl.cap.38.vers.23: Memor esto iudicij mei, sic enim erit & tuum: mihi heri, tibi hodie;* id est, quod mihi heri, tibi accidet hodie. Dicebat ergo Iacob iuxta prædicta Deum aut nescire aut non curare, quid sibi acciderit.

83. y y *Deus sempiternus Dominus, qui creauit terminos terræ, non deficiet, neque laborabit, neque est inuestigatio sapientiæ eius.*] Suspicari posset stolidus populus Deum olim habuisse quidem fortitudinem, & robur; quod ex domitis gentibus, quæ rem Israeliticam turbauerant, ediscere potuerant; nunc verò, vt in humanis contingere videmus, virtutem illam antea robustam iam tandem post tot sæcula consenuisse, aut ipsam vel puniendis hostibus, vel ornandis amicis fuisse defessam. Hanc igitur propheta stolidam hanc cogitationem eripere contendit. Quare ostendit Deum esse sempiternum, atque adeò si aliquo tempore cognitus est esse robustus, ac potens, necessariò illi potentiam, neque exhauriri, neque debilitari posse, cùm sempiterna mora, quæ quemlibet temporis articulum antecessit, multò antè consumptura fuerit virtutem illam, atque potentiam. Cùm igitur lassanda sit nunquam virtus Dei, neque sapientia præterea desit, cuius non est inuestigatio vlla, stultè cogitat, qui putat humana consilia latere posse diuinam sapientiam, aut inopum causam hominum calliditate, diuinæ prouidentiæ atque iudicio subtrahi, aut vllo artificio peruerti posse.

z z *Qui dat lasso virtutem, & his, qui non sunt, fortitudinem.*] Quomodo ille laborabit, aut lassguescet vnquam, qui languenti, ac lasso animum, ac vires integrat? imò & illi, qui non fuit, aut simpliciter quia ex nihilo creatus, aut fortis vllo tempore, fortitudinem præstat? Vnde Iudæos admonet, vt à Deo sperent, quæ alij ab eo cumulatè capiunt, robur videlicet, & spiritum ad ardua viridum, & acrem. Hîc nota verba ista fuisse olim, & esse nunc Hebræis valdè familiaria, quæ in librorum fine adhiberi solent pro coronide, sicut nos *explicit*, *laus Deo*, & similia; redacta tamen in compendium suo more: id est, primis literis singularum vocum in vnam quasi dictionem coëuntibus, hoc modo בנלכ"ע id est, *Benedictus, qui dat lasso virtutem: & ei, cui non sunt vires, robur multiplicat.* De hac sententia hoc modo contracta agunt quotquot agunt de Hebræorum compendiis qui multi sunt. 84.

Spes in Deo firma.

a a a *Deficient pueri, & laborabunt; & iuuenes in infirmitate cadent.*] Ostendit quanto potentior sit spes in Domino collocata, quàm naturæ vis, aut vlla quæuis hominum solertia. Laborabunt enim, frangentúrque pueri, ac iuuenes, licèt hi firma sint ætate, atque robusta, & illis ad firmitatem, & robur quotidie ætas adolescat. At qui vires ac spiritum sperant à Domino, languidi alioquin, & debiles, confirmabuntur quotidie magis, & in senili, aut infantili corpore vires alent, & spiritus plusquam iuueniles. Dixit idem in materia dissimili Dauid *Psal 33.* ostenditque pauperibus defuturum nihil, si modò in Domino sperent, amplificátque spem à diuitum & potentū egestate, & fame; sicut nunc à robustorum infirmitate infirmorum commendat, & amplificat robur. *Diuites eguerunt & esurierunt, inquirentes autem Dominum non deficient omni bono.* 85.

Deus sperantibus in se robur addet.

b b b *Qui autem sperant in Domino, mutabunt fortitudinem.*] Hîc se magis prodit proposita sententia de illorum firmitate, ac robore, qui in Domino confidunt. Vbi vulgatus *mutabunt* Hebr. est יחליפו *iachaliphu*, quod plerumque significat *innouare*, *instaurare*, siue *integrare*. Quare mutatio semper est ad meliorem, seu commodiorem formam. Exempla hæc pauca ex multis accipe. *Iob cap 4. Lignum habet spem, si præcisum fuerit, rursus virescet.* Et *cap. 29. Gloria mea semper innouabitur, & arcus meus in manu mea instaurabitur. Isaia cap.9. Sycomoros succiderunt, sed cedros immutabimus*; vtique in magis aptam nobilémque materiam. In his omnibus locis pro, *virescet*, *instaurabitur*, *immutabimus*, Hebr. est חלף. sic hoc loco *mutare fortitudinem*, est, *integrare*, *renouare*. Quod contingit illis, qui fractis viribus, ac deficiente spiritu præ lassitudine, ac debilitate, ad se rursus quasi ex desperatione redeunt. 86.

c c c *Assument pennas sicut aquilæ, current, & non laborabunt: ambulabunt, & non deficient.*] Hebr. pro *assument* יעלו *iahhalu*, id est, *ascendere facient*, seu quod idem est *pullulare facient sibi pennas, sicut Aquila*, supple, solent: nam illud *Aquila* in numero plurali est. Hæ verò renascentibus nouis; & veteribus excussis pennis iuuenilem speciem, & velocitatem assumunt. Sic planè fiet his, qui à Domino toti, atque omninò pendent; quibus vbi ab ætate, atque solertia nullum occurrit languoris siue lassitudinis leuamentum, à Domino paratæ sunt aquilinæ pennæ, ac velocitas, quibus immensa locorum spatia volatu semper integro, ac vegeto percurrunt. 87.

Hierony

88. Hieronymus hæc ad futura bona, quæ beatis parata sunt, referri putat: nam illis ita fortitudo mutabitur, vt qui lasso fuerant, & taido corpore obnoxio morbis, & innumeris aliis locorum, ætatum,& temporum iniuriis, iam neque lassari labore, neque tentari morbo, aut dolore affici, aut aliquam aliam ægritudinem, aut molestiam subire possint. Sunt quidem hæc vera, & cum Hieronymo sentiunt Haymo, Procopius, & alij, & in his August. *Epistola 39. ad Isichium*, & Hilarius *in Psal. 138. Si sumpsero pennas meas diluculo.* Sed plerique alij,& in his S. Thom. & Cyrillus censent, hæc intelligenda de his, qui adhuc viuunt in natura mortali, qui ita animati à Deo fortes, atque alacres sunt, atque si aquilinis plumis, atque oculis essent instructi.

89. Chaldæus exponit, *super alas aquilarum current.* Cuius translationis duplex est sensus. Alter quòd aquilis erunt velociores: quod de Saul, & Ionatha dixit Dauid 2. *Reg. cap.* 1. & Ieremias *cap.* 4. *& cap.* 48. & iterum *Threno.* 4. Nam aquilarum in volando celeritas locum videtur fecisse prouerbio; Alter, vt hic, qui sperat in Domino sine vllo labore, ac lassitudine, incredibili celeritate magnos locorum tractus peruasuros sit, non secus, ac si placidè, ac molliter aquilinis alis insideret, alieno vectus labore atque volatu, vt de Ganymede fabulantur poetæ, & de cinoniis ætate grauibus: quorum ille aquilæ, hæ filiorum pennis portari dicuntur. Cui sententiæ fauet quod statim additur. *Current, & non laborabunt*; Et quòd eadem allegoria vsus est Moyses, cùm Hebræorum populum eo modo à Deo gestatum esse tradit, sicut pulli infirmi in aquilarum alis. *Sicut aquila prouocans ad volandum pullos suos, & super eos volitans, expandit alas suas, & assumpsit eum, atque portauit in humeris suis.* Sed quia lassitudo, & languor antecesserat, qualis esse solet in aquilis senio debilibus: & vigor deinde qualis aduenire solet iuuenescenti aquilæ, & cō communiter auctores incumbūt, ideo priorem sententiam magis amplector.

90. Porrò renouari aquilam ab his incommodis, quæ senilis inducit ætas, non solùm externorum, sed etiam sacrorum scriptorum testimonio constat. Duo affert incommoda senectus aquilino generi, alterum quòd rostrum superius ita crescat, incuruetúrque, vt immodica aduncitate alterum rostrum inferius adeò premat, & arceat, vt nulla data oris aperiendi facultate inedia pereat. Vnde ortum est prouerbium, *Aquilæ senectus.* quod in senes bibaces iactari solet, qui vino quod *senile* dicitur *lac*, alantur magis, quàm cibo: in aquilarum modum, quæ in senectute potu magis sustentantur, quàm esca,

Aquila quomodo renouetur.

quam clauso ore aduncitate rostri, quod durum est, & crassum, carpere atque conficere non potest. Ita Plinius *lib.* 10. *cap.* 3. vbi aquilam perire dicit non senio sed fame. Et Arist. *de natura animalium lib.* 9. *cap.* 32. Auicenna teste Rhodigino *lib.* 13. *cap.* 20. Sed huic impedimento occurrit admirabili naturæ solertia, vt tradit August. in illud *Psal.* 110. *Renouabitur vt aquila iuuentus tua.* Sic enim ibi. *Dicitur aquila collidere, & percutere ad petram ipsum quasi labium suum superius, quo nimis crescente edendi aditus clauditur; atque ita conterendo illud ad petram excutit, & caret prioris rostri onere, quo cibus impediebatur. Accedit ad cibum, & omnia reparantur: erit post senectutem quasi iuuenis aquila.* Hæc Augustinus, quem omnino lege, quia ibi latè, & elegāter similitudinem prosequitur, & accōmodat.

Alterum incommodum est, quia graui iam senecta aquilæ deplumes fiunt, squallentes, & horridæ, & plurimùm à Regia maiestate degeneres: Docuit tamen solers natura, quomodo reuocato ornatu, atque subsidio pennarum, amissum quodammodo iuuentutis florem reuocarent. De aquilarum spoliatione à plumarum vestitu intelligitur illud *Michææ* 1. *Dilata caluitium tuum sicut aquila.* Vide ibi Hieronymum, & in hunc locum: & interpretes in illud *Psal.* 102. *Renouabitur, vt aquila.* &c. Quem locum cùm retulisset Ambrosius *Serm.* 54. ait. *Quæ auis assidua commutatione habitus sui, longam ducere fertur ætatem: & vetustis iam fatiscentibus plumis noua pennarum mutatione iuuenescere: ita vt depositis antiquitatis exuuiis redinnita indumentorū natiuitate se vestiat.* Quomodo verò sibi de pennarum vestitu, atque subsidio prouideat, docet Hieronymus *Epistola* 19. *ad Desiderium de cereo paschali, tomo* 9. *& in regula monachorum, titulo de laude religionis, & inductione ad eam.* Vtrobique sic iisdem omnino verbis. *Aquila vbi consenuerit, grauantur pennæ: quærit illa fontem, erigitque pennas, calorem in se colligit, eo modo sanantur oculi: in fontem se ter mergit, atque ad iuuentutem redit.* Vbi indicat Hieronymus non solùm aquilam plumarum defluxu, sed etiam oculorum caligine laborare Quibus incommodis medetur, & calore volando concepto, & trina mersione. Hebræi suo more nugātur de aquilarum senecta renouata. Aiunt enim aquilam decimo quoque anno vsque ad centesimum ad elementarem vsque ignem ascendere; in qua vehementi quodam calore concepto, statim ad mare se se demittere, atque ibi nouis succrescentibus pennis iuuenescere; cùm tamen centenaria præ senio è marinis aquis euolare non possit, ibi tandem deficere. Sic Hebræi de aquilarum senectute, atque interitu. Fides penes ipsos sit.

91.

Michææ 1.

Argumentum quadragesimi primi capitis Isaiæ.

CVM Deus in fine capitis ostendisset, quid à sua benignitate sperare possint, qui in ipso confidunt, nunc Gentes quas inanium Deorum fallax imbuit religio, ad iudicium vocat, vt Deorum suorum patrocinium suscipiant. Et duo proponit quasi examina, quibus explorari possit, & cognosci diuinitas: Nempe futurorum ante prædictio, quæ verus, & certus euentus confirmauerit: Et quòd aliquid etiam tunc præsens prænunciet, cuius erit certus, & exploratus exitus. Hoc se præstitisse dicit ad finem capitis: quia in principio pollicitus Sioni felicem suorum reditum, & illius euangelistas, id est, præcones læti nuncij iam iam futuros esse promittit. Illud, quia quæcumque promisit Abrahamo, & eius posteris, omnia ad vnum cumulatissimè præstitit. Cùm Gentes quid ad hæc responderent, nihil haberent opportunum, Deorum suorum causæ alio consilio, atque artificio cauent. Quò enim rei omnino futili, aliquid adderent firmitatis, omni studio, atque opera eò incumbunt, vt simulacra glutino, ac clauis ita solidentur, vt neque labascant, neque dissoluantur. Deinde proposita horum Deorum inanitate, populum sibi electum hortatur, & excitat, vt bono sit animo, cui ab hoste victoriam, & rerum omnium abundantiam promittit.

CAPVT XLI.

1 [a] *TAceant ad me insulæ, & gentes mutent fortitudinem: [b] Accedant, & tunc loquantur simul ad iudicium propinquemus.*

2 [c] [d] *Quis suscitauit ab Oriente iustum, vocauit eum, vt sequeretur se? [e] [f] Dabit in conspectu eius Gentes, & reges obtinebit: [g] Dabit quasi puluerem gladio eius, sicut stipulam vento raptam arcui eius.*

3 [h] *Persequetur eos, transibit in pace, [i] semita in pedibus eius non apparebit.*

4 [k] *Quis hæc operatus est & fecit, vocans generationes ab exordio? [l] Ego Dominus, primus & nouissimus ego sum.*

5 [m] *Viderunt insulæ, & timuerunt, extrema terræ obstupuerunt, & appropinquauerunt,*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 OSTENDITE quid à me spetare possint, qui me colunt, suámque salutem meæ fidei, atque tutelæ permittunt. Nune Gentes ostendant an aliquid simile à Diis, quos venerantur, aut acceperint antea, aut in posterum accepturæ videantur. Accedant ergo, & cum silentio audiant, quæ pro me, & contra ipsarum Deos dicere instituo. Pòst verò vires assumant, & spiritus audaces, & liberos, & Deorum suorum causam quanta poterunt contentione disceptent. Ad iudicium itaque res tota deducatur.

2 Quis Abrahamum iustum ex Mesopotamia, quæ ad Orientem spectat, euocauit, edixitque, vt se antecedentem sequeretur? Quis ante conspectum eius Gentes prostrauit, fecitque, vt de Regibus illustrem obtineret victoriam? Quis Reges & Gentes gladio illius debellandas tradidit, sicut puluerem à vento raptum; & arcui eius confringendas, perdendásque proposuit, ea facilitate, qua stipula rapitur, aut iactatur à vento?

3 Persecutus est Gentes illas, & Reges secũdo prælio tum successu. Quacumque pergeret, omnia illi contingebant prospera, atque pacifica. Via verò sic erat mollis, & expedita, vt in calceamentis semper recentibus, non apparuerit vllum peractæ viæ signum, & argumentum.

4 Quis talia operatus est? ille nimirum, qui ab exordio electi sibi populi, id est, ab Abrahamo generationes ab eo propagatas vocauit, quas suum sibi populum esse voluit. Ego sum, ego, inquam, ante quem nullus fuit, neque pòst vllus erit.

5 Hæc Deus ad Gentes quas aduocarat, vt Deorum suorum patrocinium susciperent: quæ cùm

cùm audiissent talia à Deo vero esse collata, etiam quæ ad extremum terræ secesserant, cùm paria de Diis quos ipsæ coluerant adducere non possent, timuerunt. Accesserunt tamen ad illud iudicium, ad quod vocatæ fuerant, vt Deorum suorum causam tuerentur.

6 Cùm verbis Gentes Deorum causam rueri non possent, aut ostendere in eis aliquid esse perpetuum, & constans, re ipsum, atque aliqua solertia probare contendent. Quare ad simulacrorum fabricam mutuò se cohortabuntur artifices, & alter alteri quam poterit studiosè mutuam præstabit operam.

7 Faber ærarius, qui malleo vtitur, & incude, illum, quem ad fabrile illud opus administrum habet, acuet; & eò vsque perducetur opus, vt partes singulæ sic elaboratæ, atque perfectæ sint, vt concinnati inter se, atque adglutinati possint. Postquam verò ex ferramentis, atque arte id habent simulacra, ne partes illæ ferruminatæ dissoluantur, rursus ne ex æde labascant sua, clauis ad parietem reuinciuntur.

8. 9. 10 Tu verò Israel serue mi, Iacob quem ex multis populis vnum elegi, Abrahami amici mei legitima soboles, quã ab extremis terræ finibus euocaui, cui dixi, Tu mihi seruus es, elegi te, neque abieci, ac repudiaui: cùm non Deum è ligno, aut marmore, formatum, sed viuum, & verum colas, noli timere. Tecum enim sum, neque à data mihi fide ad Idolorum nefarium cultum declines: quia Deus ego tibi sum, Deus, inquam, ille, qui tibi robur, atque subsidium præbui. Qui in Abrahamo iusto meo, & tui generis autore suscepi te, quia in eo, tanquam in stirpe propago, continebaris.

11 Me patrono, ac vindice, ô Israel, non est cur ab hoste, aut vexatore tuo aliquid metuas. Erubescent enim malè mulctati, qui arma sumpserunt contra te; peribunt & in nihilum vanescent omnes, qui tuis se consiliis, & commodis opposuere.

12 Ego enim Dominus Deus tuus, qui prehensa manu dux tibi sum, & adiutor; ego sum à quo verbum hoc fidele, ac beneuolum audis: Ne timeas, quoniam ego tibi patronus atque protector adero, sicut antè parentibus.

13 Bono animo, atque securo esto Iacob, qui eo loco habitus es, quo vermiculus solet, in quo nihil est quod quisquam aut amet, aut metuat. Neque vos qui genus ducitis ex Israel, animum abiicite, licèt in ærumnoso exilio in mortuis numerari possitis. Ego enim adero tibi, dicit Dominus, ego redimam, ego, inquam, quem sanctum habuit, & coluit Israel.

14 Vermiculum te iudicabunt alij, aut frigidum, & deforme cadauer. Ego verò similem te faciam plaustro, cui instructæ sunt silice dentatæ rotæ, qui sublimes principum, & arrogantes spi-

uerunt, & accesserunt.

6 [s] *Vnusquisque proximo suo auxiliabitur, & fratri suo dicet; Confortare.*

7 [s] *Confortauit faber ærarius percutiens malleo eum, qui cudebat tunc temporis, dicens: Glutino [t] bonum est: [q] & confortauit eum clauis, vt non moueatur.*

8. 9. 10 [t] *Et tu Israel serue meus, Iacob quem elegi; semen Abraham amici mei; [t] in quo apprehendi te, ab extremis terræ, & à longinquis eius vocaui te, [t] & dixi tibi; Seruus meus es tu, elegi te, & non abieci te. Ne timeas, quia ego tecum sum: ne declines, quia ego Deus tuus: [y] Confortaui te, & auxiliatus sum tibi, & suscepi te dextera iusti mei.*

11 [x] *Ecce confundentur, & erubescent omnes, qui pugnant aduersum te: Erunt quasi non sint, & peribunt viri qui contradicunt tibi. Quæres eos, & non inuenies, viros rebelles tuos: erunt quasi non sint; [y] & veluti consumptio homines bellantes aduersum te.*

12 *Quia ego Dominus Deus tuus apprehendens manum tuam, dicénsque tibi: Ne timeas, ego adiuui te.*

13 [z] *Noli timere vermis Iacob, qui mortui estis ex Israel: Ego auxiliatus sum tibi, dicit Dominus: & redemptor tuus sanctus Israel.*

14 [a] [b] *Ego posui te quasi plaustrum triturans nouum, habens rostra serrantia: Triturabis montes, & comminues: & colles quasi puluerem pones.*

ritus, qui montium instar sunt, ita concides, atque prosternes, sicut in area leues teruntur, atque communuuntur stipulæ; & qui excelsi videbantur colles, in tenuissimi pulueris speciem redacti in nihilum vanescent.

15 *Ventilabis eos, & ventus tollet, & turbo disperget eos, & tu exultabis in Domino, in sancto Israel lætaberis.*

15 Iactabis eos perinde, atque si quis ventilet leuissimam paleam; quam ventus dissipat, & turbo dispergit. Tu verò re ex voto, atque ex vsu tuo peracta, vero, ac solido lætaberis gaudio; Deóque Israel secundum rerum euentum gratus adscribes.

16 [b b] *Egeni, & pauperes quærunt aquas, & non sunt: lingua eorum siti aruit. Ego Dominus exaudiam eos, Deus Israel non derelinquam eos.*

16 Si egeni, & pauperes, qui meæ se tutelæ permiserunt, siti laborauerint, ita vt arida lingua hæreat palato; neque ad sedandam sitim aquam inuenerint: Ego illorum Dominus eos non derelinquam, sed de potu illis abundè prouidebo.

17 [c c] *Aperiam in supinis collibus flumina, & in medio camporum fontes. Ponam desertum in stagna aquarum, & terram inuiam in riuos aquarum.*

17 Nam sicut antiquis olim largas in siti aquas largitus sum, priùs in montibus saxo percusso, iterum in campis effosso puteo; sic, cùm eorum posteris aqua defecerit, aperiam in montibus excelsis flumina; & in arenti campo fontes aquarum. Tunc verò sitientem solitudinem stagnabunt aquæ, & inuia propter aquarum defectum regio riuis latè fluentibus abundabit.

18 [d d] *Dabo in solitudinem cedrum, & spinam, & myrtum, [e e] & lignum oliuæ: ponam in deserto abietem, vlmum, & buxum simul:*

18 Cùm autem in meos tam sim liberalis, & humanus, vt desertum locum arentem, & horridum, in quem illos incurrere contigerit, vberem faciam, & vt pulcherrimarum arborum amœnitate vestiam; puta buxi, abietis, & vlmi; in eorum tamen hostes sic afficiar seuerè, vt loca cedro, spina, oliua, & myrto perpetuò vernantia, in squallidam, arentémque solitudinem conuertam.

19 [f f] *Vt videant, & sciant, & recogitent, & intelligant pariter quia manus Domini fecit hoc, & sanctus Israel creauit illud.*

19 Ex hac rerum vicissitudine, tam qui à mea beneuolentia ornati, quàm qui ab offensione mea spoliati sunt, videbunt, cogitabunt, & apertè cognoscent hæc tam dissimilia, ac varia ex Dei Israel consilio, atque potentia fuisse profecta.

20 [g g] *Propè facite iudicium vestrum, dicit Dominus: afferte, si quid fortè habetis, dixit rex Iacob.*

20 Hæc vobis ostendo signa diuinitatis meæ. Nunc vos, ô Gentes, dicit Dominus, ad iudicium venite: afferte, dicit Deus Iacob, si quid habetis quod Deorum vestrorum causæ patrocinari possit.

21 [h h] *Accedant, & nuncient nobis quæcumque ventura sunt: [i i] priora quæ fuerunt nunciate, & ponemus cor nostrum, & sciemus nouissima eorum; & quæ ventura sunt, indicate nobis.*

21 Adsint Dij vestri, & edant vera rerum futurarum oracula: Ostendite, ô Gentes, quæ prioribus sæculis vestri prædixerunt Dij: & expectabimus, quamnam fidem; atque successum habitura sint. Quare indicate iam nobis hìc coràm, quidnam ex eorum responsis, & oraculis euenturum putetis.

22 [k k] *Annunciate quæ ventura sunt in futurum, & sciemus quia dij estis vos. [l l] Bene quoque, aut malè, si potestis, facite: & loquamur, & videamus simul.*

22 Annunciate quæ in futurum contingent, ô vana, & muta Gentium simulacra; & ex eo cognoscemus in vobis aliquid esse diuinum. Beneficos in homines, aut graues ostendite: bene, vt volueritis, aut malefacite, & hoc ipsum coràm, & videamus, & examinemus.

23 [m m] *Ecce vos estis ex nihilo, & opus vestrum ex eo, quod non est: [n n] Abominatio est qui elegit vos.*

23 Sed quid facere potestis, ô non tam dij quàm vanæ, atque infelices vmbræ; cùm sitis è nihilo, quia ex ea materia formati, quæ ex nihilo est,

24 [o o] [p p] Susci

est, & à se ipsa prorsus nihilum. Quare tam qui vos è ligno dolat, aut fingit è marmore, quàm qui veneratur, & colit, abominabiles sunt.

24 Quæ autem ego in vobis diuinitatis argumenta postulo; de me ipso iam pridem exhibui. Nam quòd ad præteritum attinet, ego Abrahamum, & in eo Gentem Israelitidem, vt nuper audiistis, ab ea Orientalis plagæ parte euocaui, quæ ad Aquilonarem inclinat. Quæ cùm meum inuocaret nomen; auxilio meo confirmata Reges, & principes ita conculcauit, sicut à plaste subigi pedibus solet figularis argilla ad vasa fingenda.

24 Suscitaui ab aquilone, & veniet ab ortu solis: vocabit nomen meum, & adducet magistratus, quasi lutum, & velut plastes conculcans humum.

25 Quis hæc ab exordio multò antè quàm fierent futura prædixit, vt dicamus illum iustum, & fidelem? Ego sanè fui. Sed nemo est vestrûm, qui futura prædixerit, nemo qui de futuro rerum euentu vestrum oraculum acceperit; atque adeò nemo, qui à mutis simulacris sermonem audierit.

25 Quis annunciauit ab exordio vt sciamus: & à principio, vt dicamus Iustus es? Non est neque annuncians, neque prædicens, neque audiens sermones vestros.

26 Hæc de præteritis. Quòd autem ad tempus pertinet futurum nuper audiistis, quid ego Sioni pollicitus sim. Dixi enim Hierosolymæ, Ecce adsunt filij tui ab exilio reduces: Ecce nuncios mitto, qui tibi loquantur ad cor, & læta euangelizent.

26 Primus ad Sion dicet: Ecce adsum, & Ierusalem Euangelistam dabo.

27 Ad hæc interrogata nemo in deorum suorum causa respondit: neque consilium quisquam opportunum iniit.

27 Et vidi, & non erat neque ex istis quisquam qui iniret consilium, & interrogatus responderet verbum.

28 Planè hi, qui à stultis hominibus pro diis coluntur, iniusti sunt, cùm pro assiduo, atque molesto cultu nihil rependant boni; & opera eorum ab omni prorsus vtilitate vacua. Eorum autem muta, & ex materia futili ficta simulacra, fumus sunt, seu veriùs, inanitas, & nihilum.

28 Ecce omnes iniusti, & vana opera eorum: ventus, & inane simulacra eorum.

IN CAPVT QVADRAGESIMVM PRIMVM COMMENTARIVS.

1. CAPVT hoc valde impeditum est, & A quod in rebus obscuris vsu plerumque euenit, variè ab interpretibus exponitur. Ego vt filum teneam, quod à capite præcedenti trahi puto, conabor quantum potero cum antecedentibus consequentia contexere. Et primùm, vt appareat quæ istorum possit esse consecutio reuocandum est, in extrema parte capitis quadragesimi ostensum fuisse ab Isaia quantum sibi, qui sperant in Domino, ab eius benignitate, atque potentia polliceri possint; cùm lassi, atque exhausti viribus, atque aliis naturæ atque fortunæ subsidiis destituti non aliter confirmen- B tur, roborentúrque, quàm confectæ senio, & propè mortuæ aquilæ, quando resumptis pennis, virorem quoque, atque splendorem resumunt iuuenilis ætatis. Hæc suprà propheta Iudæis proposuerat, & ideo in principio capitis quadragesimi dixit, *Consolamini, consolamini populi meus, dicit Deus vester: loquimini ad cor Ierusalem.* Nunc illa eadem ex Gentium, id est, idololatrarum comparatione magis explicat, & amplificat. Quibus cum quasi eum alienis, & alia iam occupatis religione loquitur, iubétque vt secum audacter, & familiariter disceptent, experiantúrque an similia à diis, quos antè coluerant, aut acceperint vnquam, aut sperare possint.

2. *Taceant ad me insulæ, & Gentes mutent fortitudinem.*] Erudire hoc loco vult Dominus Gentes, & exuere iam pridem insitos errores: & ideo ab illis exigit, quod nempe discipulorum proprium est, vt taceant interim, dum docentur: neque tamen, id adeò seuerè præcipit, vt in longum tempus silentium indicat, quod discipulis suis in septem annos præcipiebat Pythagoras; imò potiùs iubet, vt postquam attentè audierint, liberè postea, atque audacter cum ipso disceptent. Quæ libertas & auda-

cia ad interrogandum, & respondendum, hoc aut A alio modu simili explicari solet. *Iob.* 38. *vers.* 3. *Accinge sicut vir lumbos tuos, interrogabo te, & responde mihi.* Et hoc planè significat *mutare fortitudinem*, vt diximus nuper ad illud *cap.* 40. *Mutabit fortitudinem*, nempe sumere animos, atque spiritus liberos, & audaces. Porrò illud *taceant*, idem esse puto atque attento esse animo: quia gentes, ad quas diuinus spectat sermo, magnum aliquid audituræ sunt.

3. [b] *Accedant, & tunc loquantur: simul ad iudicium propinquemus.*] Accedant, inquit Deus, ad me Gentes, suórumque deorum causam (quando ipsi muti sunt, neque pro se loqui possunt) liberè disceptent, ac tandem ostendant, an à diis talia vnquam acceperint, qualia à me populus Hebræus, ex quo pri- B mùm vocatus, & electus est, ad hunc vsque articulum accepit.

4. [c] *Quis suscitauit ab oriente iustum; vocauit eum vt sequeretur se?*] Quis sit iste iustus obscurum est. Quidam Cyrum esse putant qui euocatus è Perside, id est, Orientali plaga, diuinæ iustitiæ administer fuit: quia per illum Deus extincto Chaldæorum imperio populum Hebræum in patriam reduxit. Ita Pagninus in scholiis marginalibus, Adamus, Hugo. Alij Christum qui ab Oriente excitatus dici potuit, quia non aliter mundo apparuit erroribus cæco, quàm sol ab Oriente affulget terræ, quã nocturnæ occupauerant tenebræ. Vbi nota similitudinis omissa est; ac si dicas. Excitatus est Christus, id est, datus hominibus, non aliter, atque sol emer- C git ab Oriente. De Christo accipit Hieronymus, Cyrillus, Haymo, Dionysius, Procopius. Alij in *iusto* Abrahamum agnoscunt in quibus est S. Thom. Hugo, Lyra, Vatablus, Emanuel Sa, Orosius, Montanus, Foreirus, & Chaldæus. Et hoc mihi videtur magis toti capiti, atque etiam sequentibus consentaneum; vt, dum singula explicando persequimur, magis constabit. Ostendit autem Dominus Abrahæ exemplo, quàm liberalis, ac munificus sit in suos: quàm possit honestate cumulatè, ac splendidè eos, qui sibi obsequuntur, & à sua benignitate, & fide omnia sperant.

5. [d] *Quis suscitauit ab Oriente iustum.*] *Iustus* vocatur Abraham: quia eius ætate pauci iusti fuerunt, & fortasse tunc ille solus. Quare eximium il- D lud nomen obtinuit, sicut etiam Loth, quia ipse solus in Sodomis erat iustus, *iustus* vocatur à Petro *Epistola* 2. *cap.* 2. & rursus *Sap.* 10. Vbi etiam *iustus* dicitur Noe, Iacob, Ioseph, quia hi soli, aut cum paucissimis iusti in suis sæculis. Quo capite etiam *iustus* dicitur Abraham, de quo communiter interpretes accipiunt *vers.* 5. *Hæc & in consensu nequitiæ cùm se nationes contulissent sciuit iustum, & conseruauit sine querela Deo.* Vocauit autem Deus Abraham ab Oriente, quia Mesopotamia ad partes Orientales Syriæ pertinet. Vocauit autem vt sequeretur se: quia nullum certum locum ostendit ei, quò profectionem suam destinaret, sed tantùm præcepit, vt eò contenderet, quò diuina illum auspicia, id est, voluntas diuina deduceret. De quo E Paul. ad Hebræos *cap.* 11. *Fide, qui vocatur Abraham, obediuit in locum exire, quem accepturus erat in hæreditatem: & exiit nesciens quò iret.* Vbi noster *vt sequeretur se.* Hebr. *ad pedes suos*, eodem quidem sensu, sed cum quadam epitasi. Prodit enim se ex hac loquendi forma singularis quædam prouidentia, atque indulgentia Dei in Abrahamum, quem sic antecedebat proximè, vt quædam quasi vestigia

Abraham iustus.

Ad Heb. 11.

Dei singularis prouidentia in Abrahamum.

relinqueret notata, quibus in longa, ac varia peregrinatione Abrahamus insisteret.

[e] *Dabit in conspectu eius Gentes; & reges obtinebit.*] Quicumque hæc de Abraham accipiunt, hæc tempora, quæ in futuro posuit vulgatus, ipsi per præteritum vertunt, vt Chaldæus, Vatablus, & Foreirus: alij quasi præteritum esset exponunt. Neque inusitatum est in Hebraico idiomate, vt per futurum, quæ iam præteriere significentur, maximè cum aliquod verbum præteriti temporis antecessit, quod ad rem eandem pertinet; sicut etiam præteritum pro futuro sumitur, quando verbum antecessit futuri temporis, aut pro præsenti, si præsens antecesserat. Denique futurum, quod sequitur idem interdum significat, quod tempus antecedens, modò ad eandem referantur personam. Vide Pagninum *lib.* 3. *institutionum cap.* 12. Exempla sunt obuia. Ex hoc propheta, hæc accipe. *cap* 6. *vers.* 2. vbi Vulgatus, *duabus velabant*, & statim *duabus volabant*, futura sunt יכסה *iechasseh*, & יעופף *iehopheph*, quia præcessit tempus *stabant*, quod futurum non est. *Exod.* 15. vbi Vulgatus, *abyssi operuerunt.* Hebr. יכסימו *iechasiumu*, in futuro, quia præcessit in præterito *demersi sunt.* Et statim vbi vulgatus *deuorauit eos.* Hebr. est in futuro יאכלמו *ioc[h]lemu.* Et ne multa te onerem, *in Psal.* 106. *&* 107. occurrunt plusquam viginti exempla, vbi futurum rem significat præteritam, & ita explicatur à vulgato, quia tempus præteritum antecessit *ex Psal.* 106. *vers.* 12. *& laudauerunt. vers.* 17. *aperta est terra. vers.* 18. *flamma combussit. vers.* 19. *fecerunt vitulum. vers.* 42. *liberauit eos. vers.* 43. *exacerbauerunt. Ex Psal.* 107. *vers.* 6. *eripuit eos. vers.* 13. *liberauit eos. vers.* 14. *eduxit eos.* & ibidem *disrupit. vers.* 18. *abominata est. vers.* 19. *liberauit eos. vers.* 20. *misit verbum. vers.* 27. *turbati sunt.* & ibidem *deuorata est. vers.* 28. *eduxit eos. vers.* 29. *& statuit procellam. vers.* 30. *quia siluerunt. vers.* 33. *posuit flumina. vers.* 35. *posuit desertum. vers.* 38. *non minorauit.* Ecce quoties vox futuri rem significat præteritam, quando vox præteriti temporis antecessit. Idem omnino mihi videtur hic fecisse Isaias, qui eadem, quæ Dauid, eodem dicendi genere prosequitur; nisi quod hoc Isaiæ loco Vulgatus vocem reddidit futuri, aliis locis præteriti. Neque inusitatum est nostro interpreti, vt in Latina trãslatione Idioma interdum seruet Hebraicum, quale hoc est; Certè, vt dixi, per præteritum expressit Chaldæus, Vatablus, & Foreirus. In his ego paulò longior fui, quia hanc obseruationem necessariam valde, & his, qui Hebraicè sciunt, non ingratam puto.

6.

Regula. Vox futuri téporis aliquando rem præteritam, aut præsentem significat, si vox præsentis, aut præteriti temporis antecessit.

[f] *Dabit in conspectu eius gentes, & reges obtinebit.*] Hæc duo verba per præteritum explico, sicut superiora, id est, *dedit*, & *obtinuit.* Si de Abraham hæc capias, vt visum est quibusdam, quorum nos sententiæ subscribimus, facilè illi accommodabis hæc omnia, quæ Deus hîc de sua liberalitate, atque potentia prædicit. Nempe ante faciem Abraham Reges, & principes cecidisse. Nam *Genes.* 14. quinque Reges ab Abrahamo superati sunt, spoliáque erepta, quæ ex copiosis, & lautis ciuitatibus abstulerant. Quæ obtinuit Abraham non aliunde euocato, aut conducto milite, sed domestico, atque vernaculo instructus apparatu. Obtinuisse præterea videri potuit Regem Ægypti Pharaonem *Genes.* 12. & Abimelech Regem Geraræ *Genes.* 20. quia hi nihil facere potuerunt contra Abraham, cùm maximè vxoris eius Saræ amore flagrarent; imò ab illis ornatus est sine vlla pudicitiæ vxoris, & sui nominis offensione. Huc etiam spectaret si modò

7. Abraham Reges vicit.

vetera

Abrahã Rex non fuit.

verum esset, quod non puto, Abraham Regem fuisse Damasci: quod ex sententia Nicolai cuiusdam Damasceni tradit Iosephus *lib. 1. Antiq. cap. 8.* & Eusebius *lib. 9 cap. vlt. de præpar. Euangel.* & Iustinus *lib. 36. histor.* Sed hoc mihi verisimile non est; quis enim credat rem tantam, quæque tanto futura esset ornamento Iudæorum generi, à Moyse fuisse prætereundam? aut tanto silentio à posteris ipsius, qui tantum tribuunt paternæ memoriæ, obliteratam fuisse? Aut quomodo ille Rex esse potuit, qui *Actor. cap. 7.* dicitur nihil in ea regione, quam habitauit, datum esse à Deo neque passum pedis?

8. Hæc de regibus ab Abrahamo superatis accipi posse existimo; sed est mihi probabilius longè, hæc esse ad Abrahami posteros referenda; qui profligatis populis, & exactis Regibus latissimam, & lacte, ac melle manantem regionem occuparunt. Meminit autem Abraham, vt paucis beneficia in Abrahamidûm genus collata complecteretur, quod in eo parente & generis, & officiorum felia exordium habuit. Quòd verò quæ à filiis gesta sunt, illa parentum nomini, atque actioni tribuantur, si alia defuissent, in hoc ipso, de quo loquimur, Abrahamo exemplum probat satis luculentum. Nam illi *Genes. 13. vers. 15.* terra Chananæis promissa est, neque tamen, vt dicit Stephanus *Act. 7.* in ea obtinuit passum pedis. Sed quia Abrahami posteri regionem illam occupauerunt, ideo illam possedisse dicitur Abrahamus. Et quod *Genes. 27.* dictum est Iacob, *Esto dominus fratrum tuorum, & incuruentur ante te filij matris tuæ*; in Iacob impletum non est, cùm ipse incuruatus fuerit potiùs coram Esau. *Genes. 33. vers. 3. Et ipse progrediens adorauit pronus in terram septies, donec appropinquaret frater eius.* Sed in posteris, qui Idumæis, id est, filiis Esau dominati sunt. Et quæ moriturus Iacob idem filiis prædixit, in eorum posteris impleta sunt, vt constat.

9. [g] *Dabit quasi puluerem gladio eius; sicut stipulam vento raptam arcui eius.*] Ordo horum verborum, qui nonnihil videtur implexus, difficilis non erit, si in priori hemistichio suppleas *vento raptum*, quod in posteriori positum est: & in vtroque, *Gentes, & Reges*, quod proximè antecesserat, in quo nihil est inusitatum, aut durum, in hunc modum *Dabit Reges & gentes quasi puluerem vento raptum gladio eius; & dabit Reges, & gentes quasi stipulam vento raptam arcui eius.* Quàm facile ac sæpe populus Hebræus bella secunda gesserit, nemo nescit: id nunc apta quadam hyperbole & Scripturæ familiari significat propheta. Ostendit enim à gladio Hebræorum concisos fuisse hostes, ac dissipatos non aliter, quàm à vento rapi, ac dissipari solent minutus puluis, aut arentes stipulæ. Ex his fit verisimile, quod prius dicebamus, hæc de toto populo dici potiùs, quàm de eius progenitore Abrahamo: hæc enim in populo apparent luculenter, in Abrahamo non item. Hic verò *arcus, & gladius* pro omni armorum genere sumuntur, quod in Scriptura non infrequens.

10. [h] *Persequetur eos, transibit in pace; semita in pedibus eius non apparebit.*] Exponit hîc non tam viatorum, quàm victoriatum cursum, id enim, vt reor, valet illud *in pace*. *Pax* enim significat quidquid feliciter, atque auspicatò fit, licet odia, ac bella multorum occurrant. Sed re vera populus in pace transisse videri potuit, quando Deus ipse expulisse dicitur Chananæorum Reges, & vacuam ab antiquis possessoribus regionem Israelitis tradidisse; vsque adeò, vt Deus humeris suis multitudinem illam portasse dicatur *Deut. cap. 32.*

11. [i] *Semita in pedibus eius non apparebit.*] Hic multa dicuntur à multis, quæ, ne longus sim, omittam. Vnam tantùm adducam explicationem, quæ pluribus interpretum placuit, & magis videtur ad textum: dicunt enim velocitatis esse signum nullum in terra relinquere pedum vestigium: Cùm autem Abrahamus peragrasset totam regionem, & sine vlla offensione tot vicisset Reges (in *Abrahamo* autem intelligo populum ex eo prognatum) nullum vestigium in via reliquisse traditur.

12. Celeritatis descriptio. Est sanè verum ab his, qui graui corpore non sunt, aut incessu tardo, nullum, aut non nisi tenue in via notari vestigium, eóque signo à profanis velocitatem maximam significari. Nam bos tardus, & lassus prouerbiali specie dicitur fortiùs pedem figere; & contrà in agilitate explicanda contrario prorsus vtimur signo. Virg. *li. 7. Æneid.* de Camilla.

——Cursúque pedum prævertere ventos:
Illa vel intactæ segetis per summa volaret
Gramina, nec teneras cursu læsisset aristas.
Vel mare per medium fluctu suspensa tumenti
Ferret iter, celeres nec tingeret æquore plantas.

Eadem Homerus *Iliad. 20.* de quibusdam equabus Regis Erichthonij. Et Ouidius eadem fermè de Atalanta, quæ Virgilius de Camilla *lib. 10. Metamorphos.*

Signa tubæ dederant cùm carcere pronus vterque
Emicat, & summam celeri pede libat arenam.

Expressit hanc tritam, & quasi prouerbialem formam Daniel *cap. 8.* Qui cùm ageret de admirabili celeritate, qua Alexander Macedo orbem peragrauit, & subegit, illum assimilauit hirco, qui super faciem terræ sic incedebat, vt illam pede non contingeret. *Ecce hircus caprarum veniebat ab Occidente super faciem totius terræ, non tangens terram.* Dan. 8. Et iuxta hanc explicationem per hypallagen, verba sunt commutanda, ita vt *semita in pedibus eius non apparebit*, commutato ordine idem sit, atque *pedes eius non apparebunt in semita.*

13. Sed quominus hæc mihi sententia placeat, facit, quia non dicitur, *pedes, aut pedum vestigia in semita non apparebunt*; sed contrà *semita non apparebit in pedibus*: Figura autem hypallage durior, neque adhibenda, nisi cùm alia ratio commodior non occurrit. Quare videor magis ad literam, & historiæ fidem esse dicturus, si populum Israeliticum dicam in eo longo, & viarum, & victoriarum cursu ità à benefico, atque indulgenti patre esse tractatum, vt neque in pedibus, aut calceamentis in regione aspera, atque petrosa appareat vlla vetustatis nota: Quod aliis in locis clariùs expressum est. *Deut. 29. vers. 5. Adduxi vos quadraginta annis per desertum, non sunt attrita vestimenta vestra, nec calceamenta pedum vestrorum vetustate consumpta sunt.* Pedes verò pro calceamentis sumi rem nimirum contentam pro continenti per synecdochen vsitatum est. Et hoc ipsum apertiùs in hac eadem re significatur *Deut. 7. vers. 4.* Vbi *pes* vocatur, quod priori loco dictum est *calceamentum*. Et est omnino sententia eadem; sic enim ibi, *Vestimentum tuum, quo operiebaris, nequaquam vetustate defecit: & pes tuus non est subtritus, en quadragesimus annus est.* Non apparebit igitur in pedibus siue in calceamentis semita, quia tam erant aut pedes à callorum duritie, siue ab vlceribus liberi, tam integra à vetustate calceamenta, ac si nunquam antea populus ille viam esset ingressus.

k Quis

14. k *Qui hæc operatus est, & fecit vocans generationes ab exordio?*] Hic locus mihi persuadet veram esse explicationem, quam hactenus adhibui: nempe quæ in futuro tempore hic notata sunt, esse in præteriti significatione accipienda. Nam hæc omnia, de quibus hactenus, operatus dicitur Deus, non operaturus. Deinde sermonem esse non de vno Abrahamo, sed de tota ipsius progenie, quam *generationum* nomine contineri puto.

15. Communiter alij ideo generationes ab initio mundi vocari putant, quia ab initio mundi Deus rerum naturas, ita creauit, ordinauitque, vt mutuò sibi succederent, ipsaque vicissitudine, & conseruarent vniuersum, & ornarent. Quare dum quatuor anni tempora anniuersariis recurrunt spatiis, inita rerum species existit, atque varietas. Vt autem temporum, sic etiam personarum continens quædam successio fit, atque ita Abrahamo Isaac, & huic Iacob, & isti tot filij per tot generationes, & ætates suffecti sunt. In hunc ferme sensum plerique interpretum; neque ego contrà sentio. Sed fortasse quæ cogitationem meam explicatio subiit, alicui non displicebit.

16. Dixerat in fine superioris capitis eos, qui sperant in Domino, futuros esse & viribus strenuos, & rerum successu fortunatos: ita vt neque in rerum molestarum, ac difficilium molitione, aut lassitudine deficiant, aut pondere premantur. Id nunc probat Abrahami exemplo, qui Deo credidit, & vocantem secutus est, quémque primum suo consignauit stigmate. Cuius generationes non dissimili studio, atque benignitate complexus est, vt constat in Isaac, Iacob, & alijs ferme omnibus ad tempus vsque Ezechiæ Regis, in quo hęc dicuntur ab Isaia. Hæc puto significari his verbis a propheta. Literam verò textus sic ordino. Quis talia operatus est? nempe vt Reges vinceret, Gentes suis exturbaret sedibus, integris vestibus, ac calceamentis populum per longam, atque asperam solitudinem traduceret? Ille nimirum qui ab exordio electi sibi popoli, id est, ab Abrahamo generationes ab eo propagatas vocauit, scilicet populum suum, in quem, quando in ipso sperauit, omnia soluta reddidit, atque tranquilla.

17. l *Ego Dominus, primus & nouissimus ego sum.*] Hos titulos, & hanc quasi notam sibi ipsi alijs in locis attribuit Deus *Apocal.* 1. *Ego sum α, & ω. principium & finis.* Et *cap.* 22. *Ego sum α & ω. primus, & nouissimus, principium, & finis. Isaia* 43. *Ego ipse sum, ante me non est formatus Deus, & post me non erit. Cap.* 44. *Ego primus, & ego nouissimus: & absque me non est Deus.* Vbi etiam ostendit, quomodo à Gentibus fabricentur idola, sicut hîc. Dum verò se Deus *primum* vocat, significat à nullo alio habere se, quòd sit; dũ *nouissimum*, se à nemine pendere, cùm post ipsum nullus futurus sit. Quibus rebus ostendit quàm sibi non conueniat cum his, qui à Gentibus vocantur Dij: cùm & ab omnibus fabrefiant, & illorum opera, atque studio conseruentur: atque ita neque primi esse, neque nouissimi queant.

18. m *Viderunt insulæ, & timuerunt: extrema terræ obstupuerunt, & appropinquauerunt, & accesserunt.*] Qui hæc de Christo accipiunt, facilem in hoc difficili loco explicatum habent: cùm constet insulas, & extrema terræ ad Deum accessisse signis, prodigiísque commotas. Qui de Abrahamo, difficilè hîc hanc partem accommodant. Nobis facilior explicatio est, qui hæc non tam de Abrahamo, quàm de A illius posteris hæc interpretamur. Notum est enim quàm vehementer Gentes, quæ *insularum* nomine intelliguntur, horruerint, cum tam secundo cursu Hebræorum multitudo ab Ægypto vsque tanta terrarum spatia peruaserit. Transmisso enim mari rubro *Exod.* 15. *tunc conturbati sunt principes Edom, robustos Moab obtinuit tremor, obriguerunt omnes habitatores Chanaan.* Et idem accidit *Iosue cap.* 5. omnibus Regibus Amorrhæorum, & Regibus Chanaan, qui ad mare magnum pertinebant: cùm audierunt siccatu Iordanis alueo Israelitas transijsse.

Sed credo hæc aliò spectare, non ad antiqua tempora, quibus hæc quæ modò dicebamus, contigere, sed ex illorum comparatione ad quæuis alia, 19.
B in quibus Gentes vana superstitione captæ idola coluerunt, quæ suis sibi manibus fabricarant. In principio capitis vocauerat Dominus Gentes, & insulas, vt accederent, & pro suorum Deorum defensione disceptarent: & ex officiorum ac potestatis comparatione iudicarent, quantum inter se, & muta Deorum simulacra interesset. Adducit autem Deus pro se beneficia ex sua liberalitate, ac potentia in electum sibi populum profecta: & quòd primus sit, neque ab vllo pendeat, & nouissimus, atque ideo à nullo dissolui possit. Vocatæ igitur Gentes, & insulæ vt pro suis Diis, & pro sua religione respondeant, id agunt, vt sua sibi simulacra aliquid firmitatis habere videantur. Compingunt enim illa C ex materia ad diuturnitatem firma: operiunt laminis, clauísque religant: & nihil omittunt, quod subsidio esse possit simulacro futili, & sua fragilitate breui ruituro. In quam me cogitationẽ vocat, & textus ipsius expedita ratio, & quòd *cap* 44. cùm hæc eadem verba præcessissent: *Ego sum primus & nouissimus.* statim ad idolorum fabricam descendit.

n *Vnusquisque proximo suo auxiliabitur: & fratri suo dicet, Confortare.*] Adhiberi interdum solet factum aliquod, pro responso quod non minùs cogitationem nostram, & sensum aperit, quàm ratio. Quod in prophetis vsitatum esse docuimus suprà *cap.* 20. qui non minùs rebus, & signis, quàm verbis futura prædicunt. Notum est illud Aragonij Regis, cui magister rogatus de regni summa, hor- D tum ingressus, quæ eminebant papauerum capita gladio amputauit, idque Regi voluit esse responsum. Quo indicauit regnum neque ea vsu, neque ex dignitate Regis administrari posse, quàm diu proceres cum dignitate, ac potestate viuerent. Quod sumpsisse, aut didicisse potuit à Tarquinio, qui idem omnino signum, & consilium dedit filio suo contra Gabios, vt tradit Florus *lib.* 1. *cap.* 7. Frontinus *lib.* 1. *cap.* 1. Vt ergo homines interdum facto respondent, sic propheta Gentiles, & insulas, id est, idololatras facto non sermone respondentes inducit, dum ostendit quid in Deorum suorum firmitatem & robur homines moliantur, idque eleganti quadam hypotyposi, quasi fabri, & malleatores mutuò se E cohortentur ne quid faciant reliquum artis, atque industriæ suæ; sed toto animo incumbant in idolorum fabricam. 20.

Factum & signum pro responsione adhiberi solitum.

o *Confortauit faber ærarius percutiens malleo eum, qui cudebat tunc temporis, dicens, Glutino bonum est: & confortauit eum clauis, vt non moueatur.*] Duo artifices videntur in simulacrorum fabricam operam, & artem contulisse, statuarius, qui è ligno fingit, & ærarius, qui quod à statuario formatum est, laminis, & clauis, ornat atque confirmat. Hunc locum variè reddunt interpretes, & plures hîc, quàm duos artifices agnoscunt. Pagninus, *Confor-*

tauit

tauit etiam faber lignarius aurificem mollificantem malleum ad percussionem brattearum super incudem, dicens, coniunctio brattearum bona est. Vatablus, *Faber lignarius confirmauit conflatorem, qui expolit malleo cum eo, qui crebris vicibus incudem percutit, & dicit, bonum hoc erit ad plumbaturam.* Foreirus, *Confirmauit faber conflatorem, dispertiens malleator percutientem incudem, dicens adhærenti, bonum est.* Ex his translationibus plures indicantur artifices, illi nempe, qui ad cõflandas seu compingendas statuas ex omni materia conuenire solent. Conflantur enim ex colliquefacto metallo: cuduntur interdum incude, & malleo; concinnantur, & compinguntur è ligno, & marmore, & laminis nonnunquam obducuntur. Examinarem hæc accuratiùs si arbitrarer hæc aliquid ad sententiam referre. Sed quia non admodum interest hoc ne, an illo modo accipias, cùm idem sit sensus, hac cura, atque onere supersedeo.

22. Illud non omittendum pro *glutino*, Hebr. esse לדבק *ledabak*, quod quidam vertunt *iuncturam*, alij *plumbaturam*, & hanc putant esse sententiam. Benè hoc elaboratum est, & aptè politum ad iuncturam, id est, partes singulæ, quibus totum constat simulacrum, ita concinnæ, atque perfectæ sunt, vt coniungi iam, & glutinari possint, vt ex omnibus vnum coagmentetur simulacrum. Foreirus דובק *ledabak*, participium esse putat, & alia affigit puncta; eóque significari censet *adhærentem*, seu *vicinum*, ita vt sit sensus: *Faber dicit adhærenti sibi, id est ministro, aut ei quem habet socium ad cudendum opus, bonum est.* Neque id displicet, aut à translatione Vulgati admodum abludit. Vt enim *candor* pro candido, *arma* pro armatis, *iugum* pro his qui iugum subeunt, & illi alligantur, adhibentur; sic etiam metonymicè *glutinum* pro adglutinato, seu adhærente vsurpari potest; Sed si retineas puncta quæ nunc sunt in textu Hebraico, prior omnino sensus retinendus est.

23. p Illud *bonum*, communiter Interpretes putant significare approbationem quandam, qua sibi ipsis opifices blandiuntur, dum opus apprimè perfectum, & concinnatum esse iudicant. Quod mihi etiam videtur. Sed fortasse vox illa hortantis est, vt à Græcis *euge*, quasi non laudet faber alterius opus, sed hortetur, vt quàm potuerit ex arte perfectissimè cudat: Quòd si Foreiri sententiam amplectare, hæc explicatio mihi maximè placet.

24. q *Et confortauit eum clauis, vt non moueretur.*] Hæc tot ferramenta, tot artes atque opera necessaria sunt, ne rei vsque adeò leui, ac futili aliquid deesset firmitudinis. Expressum est hoc idem *Sap. cap.* 3. Vbi de artifice, qui fabricatus est idolum, dicitur: *In pariete ponens illud, & confirmans ferro, ne forte cadat.*

25. r *Et tu Israel serue meus, Iacob quem elegi, semen Abraham amici mei.*] Ex comparatione idolorum, quæ suis cultoribus nihil præstare possunt auxilij, excitat spem illorum, quos sibi in populum delegerat. Hinc constat, quæ priori loco dicta sunt de iusto ex Oriente vocato, & de aliis beneficiis, ad Abraham, & ad eius numerosam sobolem pertinere.

26. s *In quo apprehendi te ab extremis terræ, & à longinquis eius vocaui te.*] Textus Hebraicus non habet *in quo*, sed *quem apprehendi.* Et illud *te*, iuxta Hebraicum idioma redundat: in quo sæpe post relatiuum pronomen adiungitur; vt *Psalm.* 39. *Cuius est nomen Domini spes eius.* Quare idem est, ac si dicas, A *quem apprehendi*, & ita legunt Septuaginta, & Chaldæus. Sed est sententia eadẽ; Nam non aliter Israel ab extremis terræ electus, atque vocatus est quàm in Abraham, cui a Deo specialis illa cura, ac patrocinium promissa sunt. Hæc non obscurè indicat iustum ab Oriente vocatum fuisse, vt suprà dicebamus, Abrahamum.

27. t *Et dixi tibi, Seruus meus es tu, elegi te, & non abieci te. Ne timeas.*] Hæc dicta sunt Abraham *Genes. cap.* 12. & sæpe alibi: dicta etiam Iacob. Timorem omnem eripit, causámque cur bono, ac securo animo esse iubeat, illam esse dicit, quia Deum colit, à quo nemo confunditur; & qui vult, & potest omne ad salutem subsidium cumulatè præstare.

28. u *Confortaui te, & auxiliatus sum tibi: & suscepit te dextera iusti mei.*] B Cætera obscura non sunt. Iustus hic, cuius dextera susceptos esse dicitur populus Hebræus, Christus à multis existimatur: in quibus est Hieronymus, Haymo, Dionysius, & alij. Cyrum esse putat Hugo: Moysen Lyra; S. Thom. Abrahamum, quidam in *iusto* personam nullam intelligunt, sed iustitiam interpretantur, veritatem, & fidelitatem, hoc sensu: *Ego suscepi te dextera mea fideli, & iusta*; seu quod idem est, *dextera iustitia mea.* Ita vertunt Pagninus, Vatablus, Foreirus, Chaldæus, & Septuaginta; & tenet Emanuel Sa, & Osorius.

29. Mihi hoc loco probabile videtur, quod Foreirus putant hæc verba ita esse posita generatim, vt ad multos accommodari possint. Ad Christum quidem C mysticè, per quem homines liberati sunt à Diaboli iugo, & ipsi etiam Hebræi ab Ægyptia seruitute, vt habemus ex epistola Iudæ: historicè verò ad eos, qui aliquo modo Christi figuram referebant, vt multi putarunt; quales fuerunt Abraham, Moyses, seu etiam Cyrus, qui primus omnium Babylonicam captiuitatem laxauit Hebræis. De Christo satis multa, & grauiter postea Isaias suo more, qui vbi typus aliquis sese Christi prodit, statim ad Christum, & ad tempus Euangelij abripitur; cui ista, quæ, vt puto, de Israeliticis historicè dicuntur, accommodat. Historicè verò videntur hæc commodè explicari posse de Abraham, vt putat S. Thomas; siue legas, vt multi volunt, *Suscepit te dextera iusti mei*, siue *dextera iustitia mea.* Si priori modo D legas, & in *iustitia* Dei fidelitatem intelligas, sensus erit: *Dextera Dei fidelis, & iusta suscepit Abraham, cui se protectorem, & vindicem promiserat, & eius generationi ob eandem fidelitatem ea præstitit, quæ hic commemorantur.* Si posteriori modo, sensus difficilis non est; neque nomen *iusti* multum huic cogitationi incommodat. Nam, vt nuper vidimus, *iustus* vocatur Abraham. Pro *dextera iusti mei*, Hebr. est בימין *biamin*, id est, *in dextera.* Quare sensus est, *suscepi te in dextera iusti mei.* In dextera autem Abraham iusti apprehensi sunt alij, quia in eo tanquam in stirpe reliqui continebantur. Vbi ergo Abraham Deo porrexit dexteram, id est, Dei fidei se suósque commendauit, in ea dextera Deus totam E illius familiam amplexus est.

30. Hæc eadem sensu non admodum dissimili explicari possunt, si hæc de Cyro capias. Nam in Cyri dextera, quem *iustum* vocat, quia illum iustitiæ suæ administrum, & suorum consiliorum adiutorem assumpsit, populum Iudaicum apprehendit, & per illum extincto Chaldæorum imperio in antiquam patriam, & libertatem asseruit. Fuit itaque manus Cyri manus Dei, qua Deus, tanquam dextera sua, videtur populum Iudæorum suscepisse.

De quo

De quo cap. 45. *Cuius apprehendi dexteram:* quem sicut Deus ibi *Christum suum* appellat, sic nunc vocare potest *iustum suum*. Hæc autem mysticè multò magis conueniunt in Christum, per cuius manum, & Dei promissa completa sunt, & libertas humano generi quæsita.

31. ˣ *Ecce confundentur, & erubescent omnes, qui pugnant aduersum te.*] Ex fide data priùs Abrahamo parenti, aut ex sua fidelitate confirmat Deus Iudæorum animos, contra quos nihil potestatis habituræ dicuntur inimicorum vires.

32. ʸ *Et velut consumptio homines bellantes aduersum te.*] Viri, qui contra te bella moliuntur, erunt quasi deleti; pro deletis illos, atque consumptis reputa.

ᶻ *Noli timere vermis Iacob, qui mortui estis ex Israel.*] Hæc Hieronymus, Haymo, Dionysius, & Adamus, de Israele spirituali capiunt; id est, de Apostolis, virisque sanctis, qui Euangelij tempore durè vexati sunt, & pro mortuis habiti; & eo loco numerati, quo purgamenta huius mundi, & omnium peripsema, seu, vt hic dicit Isaias, vilis vermiculus. Quæ sanè ita vera censeo si mysticè sumantur: nam historicè de statu Iudæorum, intelligenda esse iam sæpius ostendimus. In quo tota quædam adumbratio est eorum, qui sunt veri Israelitæ, quique verè dici possunt filij Abrahæ, non cognatione carnis, sed obedientiæ, fideique communione. Nam quòd de Iudæis quondam afflictis, Deique liberalitate non solùm ereptis sed etiam ornatis hæc sint intelligenda, sentit S. Thomas, Hugo, Foreirus, Vatablus, Montanus, Lyra, & Adamus hîc allusum putat ad captiuitatē Babylonicam.

33. Dicitur autē Israel *vermiculus*, quia ab Ægyptiis olim, & postea à Babyloniis contemptus fuit, eóque loco habitus, quo vermiculus solet. In altera verò parte nota similitudinis adhibenda est, *O vos, qui tanquam mortui estis ex Israel.* Aut certè ciuiliter *mortui* dicuntur, qui à patria extorres sunt, sicut rami à suo trunco decisi. Et quidem ab Ezechiele vocati sunt, qui captiui agebant apud Babylonios, & ossa arida, & mortui mandati sepulturæ. Sic enim cap. 37. vers. 12. *Ecce ego aperiam tumulos vestros: & educam vos de sepulcris vestris, populus meus; & inducam vos in terram Israel.* Neque id abest ab vsu Latinorum, qui *capite damnatos* vocat, quos exilio damnat: habetur enim pro mortuo, qui patriæ luce non fruitur.

Exules pro mortuis habentur.

Ezech. 37.

34. ᵃᵃ *Ego posui te quasi plaustrum triturans nouum, habens rostra serrantia, triturabis montes.*] Docet quid ea Dei auxilio roboris accessurum sit populo, qui priùs ab aliis sicut vermiculus, & cadaueris instar habebatur. Sternet enim, & conteret eos etiam, qui sic inter alios eminent, sicut è plano eminere solent montes altissimi; quos ita conteret, atque comminuet, sicut plaustra dentatis, atque serrantibus rotis, aut tribulæ acutis instructæ silicibus aridam stipulam in area. Hanc credo metaphoram habere prouerbialem speciem: de qua hîc non plura, quia latè egimus suprà capite 25. ad illud, *Triturabitur Moab.* Et capite 28. ad illud, *Non in serris triturabitur gith.* Est valde affine huic illud Michææ cap. 4. vers. 13. *Surge, & tritura filia Sion, quia cornu tuum ponam ferreum, & vngulas tuas ponam æreas, & comminues populos,* &c.

Prouerbiū.

35. ᵇᵇ *Egeni, & pauperes quærunt aquas, & non sunt: lingua eorum siti aruit.*] Vsitatum est in scriptura, vt vnum tempus, quodcumque illud sit, pro omnium temporum differentia vsurpetur, quia tantùm significat, vt loquuntur Logici, coniunctionem prædicati cum subiecto. Tradit hanc regulam & optimis illustrat exemplis Ribera in cap. 1. Osea, num. 35. iuxta quam hic videtur esse sensus: Solere egenos, & pauperes, qui vermiculus priùs, & quasi mortui vocati sunt, rebus ad vitam necessariis indigere; quorum tamen necessitati Deus succurrit non tantùm sufficienter ad vsum, sed etiam abundanter ad delicias. Necessitas autem, & inopia rerum omnium in siti per synecdochen exprimitur. Est autem, vt apparet, allusum ad priora sæcula, in quibus cùm siti laborarent in deserto filij Israel, largas illis aquas Deus de silice produxit. Quàm verò Deus illorum inopiæ, ac siti subuenerit abundanter, docet fons ille de petra copiosè manans, qui vt nonnulli volunt, secutus est in solitudine arenti, & æstuosa peregrinantem populum, iuxta illud 1. Corinth. 10. *Bibebant autem de spiritali consequente eos petra; petra autem erat Christus.* Aut certè alio modo prouidit, sicut de cibo ad ingressum vsque terræ promissionis. Habuisse verò aquarum satis in illa solitudine, indicat Isaias cap. 43. *Dedi in deserto aquas, flumina in inuio, vt darem potum populo meo.* Et cap. 48. *Non sitierunt in deserto cùm educeret eos: aquam de petra produxit eis.* Et verò postquam ex percussa petra fons erupit Exod. 17. bis tantùm questi sunt Israelitæ de aquarum penuria. Num. cap. 20. & 21. Et ibi etiam non minùs quàm antea liberaliter datus est fons. Quamuis autem hæc de antiquissimo Iudæorum tempore videantur, de aliis quoque temporibus dicta sunt. Post sitim, & inopiam, quam apud Babylonios passi sunt Hebræi, quàm Deus largum imbrem largitus sit, docet Zacharias cap. 10. & Isaias cap. 30. Quibus locis eadem adducitur vbertatis causa, quia videlicet sperauerunt in Deo potiùs, quàm in vanis idolorum promissionibus. Addo etiam videri hæc quoque dici de præsenti Iudæorum fortuna, quia verisimile est sub hoc tempus contigisse Assyriorum appulsum in terram Iuda, quibus res Iudaica in augustum redacta est, vt vidimus supra cap. 37. Neque est improbabile hoc vaticinium integro Assyriorum exercitu fuisse prædictum ab Isaia, cùm illa quæ longè antè contigerunt, longè pòst à prophetis scribi soleant. Neque enim sine causa hic tria tempora videntur esse coniuncta eodem textu, filóque sermonis, præteritum, præsens, & futurum. *Quærunt aquas, & non sunt: & lingua siti aruit.* Et statim, *Aperiam in supinis collibus flumina.*

De aquis quomodo à Deo in deserto prouisum.

1. Cor. 10.

Isai. 43.

Hæc fortasse vera, sed puto Hebræorum more hîc particulam subaudiri conditionalem, quod esse in Scriptura sacra frequens docuimus infrà cap. 64. num. 10. Erit ergo sensus, Si egeni, & pauperes qui meæ se fidei, atque tutelæ permiserunt, siti laborauerint, neque aquam inuenerint, ego illis in excelsis montibus, & arentibus campis fontes aperiam. Et hæc explicatio mihi præ cæteris arridet.

36. ᶜᶜ *Aperiam in supinis collibus flumina, & in medio camporum fontes.*] Summæ felicitatis descriptio, atque amplificatio est: &, vt credo, in prouerbij speciem à prophetis adhiberi solita; sic supra cap. 30. *Et erunt super omnem montem excelsum, & super omnem collem eleuatum riui currentium aquarum.* Et Psalm. 106. *Posuit desertum in stagna aquarum.* In quibus omnibus allusum est ad illam benignitatem, officiorúmque magnitudinem, quibus Deus Israelem in solitudine prosecutus est. Vbi intelligenda est similitudinis nota: quasi dicat Deus. *Sic accipiam te, Israel, sicut olim accepi parentes tuos, cùm aperui in supinis collibus flumina,* &c. In campis verò, &

Dei in suos indulgentia.

Prouerbiū.

sò, & collibus, omnis locorum differentia notatur: A atque ita significat, nunquam olim egressis ex Ægypto parentibus aquam defuisse, neque postea filiis defuturam, si in Domino, vt debent, fiduciam locent. Pro *supinis* Hebr. est שפי *sephi*, quod *præcipitium* valet, siue *prærupium scopulum*, ex quo videtur virgâ percusso productus fuisse fons à Moyse, deinde per latam deserti planitiem spatiatus: ita vt neque in collibus, neque in campis aqua defecerit. Nisi mauis, quod non videtur improbabile, allusum hîc esse ad duos fontes, qui diuersis locis atque temporibus à Moyse producti sunt; quorum alter è sublimi loco, & supino colle, alter è plana, atque depressa valle erupit. De priori suadet nomen *petra*, quæ percussa est; de posteriori nomen *puteus*, qui E *Num. cap.* 21. *vers.* 17. à principibus effossus esse traditur.

37. [d] *Dabo in solitudinem cedrum & spinam, & myrtum, & lignum oliuæ.*] Quidam codices habent *in solitudine*, & ita vertunt Pagninus, Vatablus, & Foreirus. Neque aliter videtur vertisse Hieronymus, vt ex eius commentariis constat: vbi in solitudine natas esse dicit cedrum, spinam, &c. sed in Bibliis à Sixto nuper emendatis est *in solitudinem*, quod optimè admittit Hebraica præpositio ב *beth*, quæ modò quietem in loco, modò ad locum motum importat. Communiter alij, qui *in solitudine* legunt, hanc putant esse sententiam. Deum vsque adeò fore liberalem in suos, vt in solitudine quondam sitienti, atque inculta nascantur cedrus, spina, myrtus, oliua, abies, vlmus, &c. C Quem etiam sensum admittere posset locus iste, etiam si legas *in solitudinem*, grauatè tamen & inuitus. Ego attemperata ad posteriorem lectionem explicatione, existimo hîc a propheta duo proponi, quæ maiorem in modum amplificant diuinam liberalitatem in suos, & in alios seueritatem, & vindictam. Hos enim ita molestabit, vt terram vberem, & frugiferam sterilem reddat, & arentem: vt fecit exusta, atque demersa Pentapoli, id enim est cedrum, & myrtum verti in solitudinem, nempe per metonymiam, loca cedro, ac myrto perpetuò vernantia. Contrà verò illos sic amplectetur indulgenter, ac molliter, vt arentem locum, omnique plantarum specie nudum vberem reddat, vestiátque omni fru- D ctiferarum, atque aromatiferarum arborum varietate. Spectasse autem videtur Isaias illud *Psal.* 106. *Posuit flumina in desertum, & exitus aquarum in sitim, terram frugiferam in salsuginem à malitia inhabitantium in ea. Posuit desertum in stagna aquarum, & terram sine aqua in exitus aquarum.* An verò ita re ipsa propriè contigerit, an verò figuratè, non laboro: quia hæc existimo prouerbialem habere speciem, sumíque pro omni rerum abundantia, officiorúmque magnitudine. Hæc autẽ accidisse post stragem Senacherib, remigrationémque captiuorum è Babylonia satis credo omnibus exploratum E est: & ea de re nos sæpe multa.

38. [e] Pro *ligno oliuæ* Hebr. est עץ שמן *hhets semen*, id est, *lignum vnguenti*, quod in omnem arborẽ aromatiferam conuenire potest. Neque sanè videbatur abs re, si ita sumeretur, quia arbores aliæ, quæ præcesserant syluestres sunt, tantúmque materia, ac specie, aut succo nobiles; quare lignum vnguenti positum post illa videbatur, vt omnes alias eiusdem ordinis arbores intelligeremus. Sed quia inter vnguenta, quod est ab oliua maximè frequens est, & ad hominũ vsus latiùs patet, ideo commodè noster interpres *oliuam* reddidit, id est nobilissimam plan-

A tam earum, ex quibus vnguentum, aut stillat, aut exprimitur.

Pro *spina* Hebr. est שטה *sitah* quæ vox nihil sonat horridum, & humile, sicut illa, quæ communiter appellatur spina: sed est arbor specie visenda, materia odorata, atque imputribili. de qua arca fœderis compacta est: quæ facta dicitur de lignis setim. De qua spina Hieronymus in illud *Ioelis* 3. *Et irrigabit torrentem spinarum. Est*, inquit, *genus arboris in eremo spinæ albæ simile colore, & foliis, non magnitudine. Alioqui tam grandes arbores sunt, vt latissima ex illis tabulata cadantur, lignúmque fortissimum est, & incredibilis leuitatis, ac pulchritudinis*, &c. *Quæ ligna in locis cultis, & in Romano solo absque Arabiæ solitudine non inueniuntur.* Idem penè Hieronymus in hunc locum: vbi addit esse lignum hoc imputribile, & omnium lignorum, tam in fortitudine, quàm in nitore soliditatem superare.

[f] *Vt videant, & sciant, & recogitent, & intelligant pariter, quia manus Domini fecit hoc.*] Omnes 39.
tam qui Deum Israel venerantur, quàm, qui idolis inani superstitione seruiunt, pariter intelligent hæc tam varia, atque dissimilia à Dei potentia, atque consilio esse profecta. Illi, quia ex rerum angustiis ad abundantiam & latitudinem emerserunt depressis aliis, quos suis non solùm rebus, sed etiam capitibus imminere senserãt: Hi verò, quia, excitatis aliis, se è suo ordine atque statu deturbari videbunt. Ex hac rerum vicissitudine vtrique ratiocinati videbunt, scient, & intelligent quis sit Deus.

[g] *Propè facite iudicium vestrum, dicit Dominus, afferte siquid fortè habetis, dicit Rex Iacob.*] Repetit 40.
hîc, quæ in principio capitis dixerat dum Gentes aduocauit, vt deorum suorum causam susciperent, disceptaréntque. Quod ibi dictum est, *simul ad iudiciũ appropinquemus*, hîc explicatur per verba non admodum dissimilia, *prope facite iudicium vestrum.* Porrò Deus Israel ex duobus se probauit Deum, & quòd superiori ætate in populum suum admiranda ediderit suæ potentiæ, atque humanitatis signa, & quòd non dissimilia prouideat, promittátque in posterum. Talia signa petit, vt Gentes idolorum superstitioni deditæ de suorum deorum potentia, ac cognitione præbeant. Quod si contingat, non recusat, quominus dij vocentur.

[h] *Accedant & nuncient nobis quæcumque ventura sunt.*] Adsint, ô gentes, atque insulæ, dij, quos vos tanto studio ac sumptu ex ligno dolastis, & aureis laminis obduxistis, & dent vobis vera rerum futurarum oracula sicut ego nunc facio, & perspicuum faciant latere in ligno aut marmore aliquid diuinum.

[i] *Priora, quæ fuerunt nunciate, & ponemus cor* 41.
nostrum, & sciemus nouissima eorum.] Duo statuit signa, quibus idololatræ possint explorare an in mutis simulacris aliquid sit diuinum. Primùm iubet vt antiqua repetant oracula, expendamque an verus habuerint exitus; & quæ antea fecerint. qui à Gentibus coluntur pro diis, an eiusmodi sint vt illis deorum nomen, & locum conciliare debeant. Nunciate, inquit Dominus, quæ prædixerunt dij vestri & nouissima illorum, id est, successus considerabimus; & ex euentu iudicabimus, an vera sint locuti: mendacij enim vel leuissima nota in diuinam naturam cadere non potest. Hoc idem signum dedit antè Deus *Deut.* 18. *Quomodo possum intelligere verbum quod Dominus non est locutus? Hoc habebis signum, quod in nomine Domini propheta ille prædixit, & non euenerit, hoc Dominus non est locutus.*

Idolorũ vanitas, & ignorantia.

Idola verò locuta fuisse mendacium, aut edidisse nugatoria, atque obliqua responsa, ipsi quoque idolorum cultores confessi sunt.

42. Hunc quem adduxi, verum esse sensum puto, sed tu vide an aliter locus explicari possit, nempe, vt ex eo, quod in idolorū fabrica præcessit, probet Deus idola nihil esse, aut non fore diuturna. Nam, vt diximus, ex ligno dolantur, aut conflantur ex metallo, &c, vt statim dicitur, ex nihilo sunt sicut aliæ res creatæ: redibunt igitur aliquando in nihilum. Ex materia sanè, ex qua formata sunt idola, promptum est eorum nouissima considerare. Cùm enim tempore consumatur, & pereat, ipsa quoque idola tabescant, & pereant necesse est. Hæc alicui fortasse videbuntur non aliena, neque mihi displicerent, si magis huic cogitationi faueret, quod statim additur.

43. k k *Annunciate quæ ventura sunt in futurum, & scimus, quia dij estis vos.*] Aliud proponit signum, quo probare possint Gentium idola inesse sibi diuinitatis aliquid, nempe, vt quæ euentura sunt certò prædicant. Potest quidem dæmon, vt est acuto ingenio, & ad coniectandum acri, diuinare, quid futurum sit; sed quia multa interdum incurrunt, quæ dæmonis coniecturas inuertunt, & turbant, sæpe fallitur, & mendax deprehenditur. Certè licèt plurima ita contingant, vt à dæmone coniectando prænusa, ac prænunciata sunt, aliquid tamen plerumque admiscetur falsi, quod dæmonis incertam atque fallacem cogitationem prodit. Quare ipse veterator, & callidus ne aperti possit incusari mendacij, oracula reddit implexa, atque ambigua, ita vt in vtramuis partem detorqueri possint. Exempla sunt apud profanos, vt illud de Pyrrho Ennij apud Ciceronem *de diuin. lib. 2.*

Captiola, & ambigua idolorū oracula.

Aio te Æacida Romanos vincere posse.

Et de Crœso Herodotus *in Clio.*

Halim trasectus magnam peruertet opum vim.

Vide plura apud Theodoretum *lib. de oraculis*, qui seorsum ab aliis libris excusus est. Vbi multa adducit oracula eiusmodi, vt ex illis nihil certi capias. Sed omnium optimè expressit Cicero 2. *lib. de diuinatione*, qui sic Apollinem, cuius oracula certissima putabantur alloquitur. *Sed iam ad te venio ô sancte Apollo, &c. tuis enim oraculis Chrysippus totum volumen impleuit, partim falsis, vt ego opinor, partim casu veris, vt fit in omni oratione sæpissime, partim flexiloquis, & obscuris, vt interpres egeat interprete, & sors ipsa referenda sit ad sortes: partim ambiguis.*

44. l l *Bene quoque, ac malè si potestis facite.*] Ostendit hactenus Deus, quemadmodum suos multis ornauit modis; alienos verò durè mulctarit dum in supinis collibus fontes producit, & regiones vbertatis, atque amœnitatis eximiæ in salsuginem vertit; & alia quæ priùs in eam sententiam commemorauit. Hoc ipsum nunc exigit ab idolis, vt ex ejs doceant se aliquid posse, quo ab hominibus vel amentur, vel timeantur. Hæc sæpe in Scriptura reperiuntur, vt idolorum amatores inscitiæ coarguantur, & stuporis. *Ierem. cap. 10. Baruch cap. 6.* qui locus pro multis est. In quo propheta quàm parum dij gentium possint, elegantissimè describit. *Neque si quid* (inquit, dij) *mali patiantur ab aliquo, neque si quid boni, poterunt retribuere. Neque Regem constituere possunt, neque auferre. Similiter neque dare diuitias possunt, neque malum retribuere, si quis illis votum vouerit, & non reddiderit, neque hoc requirunt. Hominem à morte non liberant, neque infirmum à potentiori eripiunt.* Et plur. alia in eandem sententiam. Nouerat optimè Gedeon in Idolis nihil esse numinis, qui destructa ara Baal, & luco succiso in hunc modum ad eos, qui causam agebant idoli, locutus est, *Iud. 6. Si Deus est* (Baal) *vindicet se de eo, qui suffodit aram eius.*

45. m m *Ecce vos estis ex nihilo, & opus vestrum ex eo quod non est.*] Sicut reliqua à Deo creata sunt ex nihilo, & ideo corruptioni subsunt: sic illi, qui putantur dij, communem illam rerum creatarum rationem non excedunt: quia ex nihilo fuerunt, & eandem cum aliis conditionem subeunt. Quod verò ipsi faciunt, à nihilo etiam factum videri potest, quia id, quod non est, idem est quod nihilum. Quo dicendi modo *idolum* idem est, quod *nihilum*. Quod expressit Paulus 1. *Cor. 8. Scimus quia nihil est idolum in mundo: & quod nullus est Deus, nisi vnus.*

Idolum nihil est.

1. Cor. 8.

46. Hæc explicatio mihi neque improbabilis est, neque difficilis; sed placet multò magis, si dicas, illud *opus vestrum* esse materiam ex qua simulacra ficta, aut conflata sunt; illud verò *&*, sumi non coniunctiuè, sed causaliter, io hunc sensum, Vos estis ex nihilo, quia materia ex qua formati estis, est etiam ex eo quod non est, nempe à se, atque ideo ex nihilo. Quàm verò à se idola nihil habeant, indigeantque potius aliorum opera ad conseruationem, & motum, quàm homines ab eorum siue potentia siue prouidentia pendeant, occurrunt in Scriptura sæpissime. Vide *Baruch cap. 6. Isai. cap. 44. & 47. Psal. 113. Ierem. 10. Sap. 13.*

47. n n *Abominatio est qui elegit vos.*] In *abominatione* artifices intelliguntur, qui simulacra fingunt, aut potiùs qui illa venerantur, iuxta illud Oseæ, *cap. 9. Intrauerunt ad Beelphegor & abalienati sunt in confusionem, & facti sunt abominabiles sicut ea quæ dilexerunt.*

48. o o *Suscitaui ab Aquilone, & veniet ab ortu solis.*] Locus hic paulò obscurior est; variéque distrahit interpretum sententias. Hieronymus, Haymo, Cyrillus, Dionysius, & Adamus Christum esse censent hunc, qui suscitatus dicitur ab Aquilone; licèt hic postremus de Cyro intelligi posse censeat. De Cyro accepit S. Thom. Lyra, Vatablus, Hugo, Emanuel Sa, Pintus; inclinat Adamus. De Christo non dubito explicari posse, typicè tamen, vt postea *cap. 42.* patebit multò magis, vbi iam de Christo non figuratè, sed propriè, & explicatè sermo erit. De Cyro satis probabilem facit expositionem tot virorum authoritas, & historiæ ratio; nam ille ab Aquilone vocatus est, & ortu, quia Persidem eo loco sitam esse constat, vt comparatione Palæstinæ Aquilonaris, & Orientalis dici possit. Sic enim ad Aquilonem spectat, vt tamen in Orientalem plagam nonnihil inclinet. Deinde quia cùm deorum Gentilium numen explorate vellet ex futurarum rerum prædictione, suum omnino ostendit, & probat dum, quæ futura sunt de soluenda Iudæorum captiuitate per Cyrum, multò antè prænunciat.

49. Nihilominus mihi magis videtur expeditum, atque obuium, quod etiam visum fuit Foreiro, his postremis verbis summam quandam adhiberi eorum, quæ duobus capitibus fusiùs propheta persecutus est. Quæ cùm grauia sint, neque parum Iudæorum, aut Gentilium intersit illa semper esse infixa memoriæ, fecit excellens orator, & à Spiritu sancto instinctus Isaias, quod summi oratores præcipiūt, faciúntque, vt post rem grauiter, & luculenter expositam epilogum ad extremum adiungeret. Quod an verum sit, iam experiamur.

50. p p *Suscitaui ab Aquilone, & veniet ab ortu solis.*]

Quæ

Quæ Deus esse voluit in Gentium idolis diuinitatis argumenta, nempe vt præterita, & eorum nouissima, id est, exitus considerarentur, tum præterea vt ventura prædicerent, illa in se à nemine desiderari posse dicit. Primum probat exemplo Abrahami, qui excitatus dicitur in principio capitis ab Oriente; & addit nunc ab Aquilone; quia ab regione vocatus est, quæ ita Septentrionem spectat, vt etiam ad Orientem inclinet: qualis est Mesopotamia respectu Iudææ. In Abrahamo autem, vt pluribus antea docuimus, etiam intelligitur eius posteritas. Hic obserua illud *veniet*, & quod statim subiecimus *vocabit*, & *adducet*, explicandum esse in significatione præteriti, vt diximus hoc ipso capite ad illud, *Dabit in conspectu eius gentes*. quia æquè hîc atque illic tempus antecessit præteritum.

51. ʃ ʃ *Vocabit nomen meum. & adducet magistratus, quasi lutum: & velut plastes conculcans humum.*] Significat quo modo in populo ab Aquilone vocato, id est Abrahamo, eiúsque progenie appareat vis aliqua longè, quàm humana potentior à Dei benignitate, atque studio profecta: qua ab inope quondam Abrahamo, & à populo peregrino & nudo, tot gentes tam grauiter, tam latè, ac facilè deletæ sunt. Dei auxilium explicatur ea voce, *Vocabit nomen meum*. quæ dicendi forma auxilium indicat, quale implorare solent à potentiori virtute, qui infirmi sunt. Et, vt satis ex scriptura liquet, nominis alicuius inuocatio inter alias significationes etiam est diuinitatis confessio. Vtrumque verò ostendebat priùs Abraham, & deinde populus ab eo prognatus, qui inuocato nomine Domini, & illum profitebatur esse Deum, & suis rebus fautorem aduocabat. A quo confirmatus, & munitus sic conculcauit hostes potentissimos de genere Giganteo, quibus comparatus quasi locustæ videbatur, sicut à plaste subigi pedibus assolet figularis argilla ad fingenda vasa. Hinc apparet quanti momenti sit ad impugnandos hostes diuini nominis imploratio, seu oratio ante certamen præmissa: hæc enim acuiat, redditque alacres, & robustos, qui languido priùs animo fuerant, & pauido. Nemo ignorat quàm secunda bella, & quàm sæpe fecerint Machabæi, bis tamen dicuntur superati, & grauem accepisse plagam, semel ab Antiocho Eupatore *lib*. 1. *cap*. 6. iterum ibidem *cap*. 8 vbi Iudas interiit. Tunc autem Machabæi non dicuntur orationem ante certamen præmisisse. Porrò *nomen Domini* sumi pro *Domino* sæpius à nobis traditum est, quare idem est *vocabit nomen meum*, atque *vocabit me*.

Oratio ad se lices exitus potentissima.

52. ʃ ʃ *Quis annunciauit ab exordio, vt sciamus, & à principio, vt dicamus, Iustus es?*] Hæc quæ facta commemorantur ab Abraham, & ab eius posteris, longè ante prædicta fuerunt à Deo *Genes*. 13. *Omnem terram, quam conspicis tibi dabo, & semini tuo vsque in sempiternum, faciamque semen tuum sicut puluerem terræ*. Et postea Moysi *Deut*. 11. *vers*. 14. *Omnis locus, quem calcauerit pes vester, vester erit*. Hoc ipsum exigit nunc Deus ab idolis, vt ostendant an aliquid horum multò antè prædixerint, cui successus omnino responderit, vt hinc constet illis diuinum nomen, & cultum deberi, aut quod idem est, esse iusta. Iustus verò futurus dicitur, cui iusta conueniunt; aut quia hoc Dei nomen est; qualis sæpe Deus ab Isaia nominatur, dum dicitur, *iustus Israel*: aut quia cùm in hoc indicio (nam iudicij speciem habet hæc disceptatio) de Dei nomine ac dignitate controuersia sit, qui iustus pronunciatur, iustè Dei nomen sibi vendicasse dicitur, ac periode Deum esse.

53. ʃ ʃ *Non est neque annuncians, neque prædicens, neque audiens sermones vestros.*] Longè sunt muta simulacra, quæ os habent, & non loquuntur, vt aliquid annunciauerint, prædixerintque: neque in hoc iudicio testis erit vllus, qui se aliquid ab eis audisse testetur. Quare ex hac parte cadet illis diuinitatis probatio, ac spes.

54. ʃ ʃ *Primus ad Sion dicet, Ecce adsum: & Ierusalem Euangelistam dabo.*] Probarat priùs se Deum esse, quia successus rebus multò antè prædictis fidem fecerat: nunc ostendit eundem se esse modò, qui antè fuerat. Vt enim olim, sic etiam modò futura dicit per prophetas. Videtur autem allusum ad id, quod dictum est *in principio cap*. 40. id est, in principio huius prophetiæ, vbi prophetis edicitur, vt loquantur ad cor Ierusalem. Et statim *vers*. 9. *Super montem excelsum ascende tu, qui euangelizas Sion, exalta in fortitudine vocem tuam, qui euangelizas Ierusalem*. Probat autem Deus ex hoc ipso loco, in quo versamur, se adhuc, sicut antea, prænunciare, quæ euentura sunt. Nam in principio capitis dixisse videtur, *Ecce adsunt*, nempe prophetæ mei, qui loquantur ad cor, & statim *qui euangelizas Sion*. Quod nunc repetit, cùm dicit, *Euangelistam dabo*. id est, nuncium lætum. Quæ puto videbuntur non improbabilia, si textum ipsum Hebraicum examinemus.

55. Ad verbum sic interpretor: *Primum ad Sion, ecce, ecce ipsos; & ad Ierusalem, Euangelistam dabo*. Illud *ecce, ecce ipsos*, illos designat, quibus in principio *cap*. 40. dictum est, *loquimini ad cor Ierusalem*. Illud *dicet* non est in textu Hebraico, sed interpres addidit explicationis gratia. Est autem explicandum per præteritum *dixit*, quia præteritum aliud antecessit: Seu certè per futurum, vt dicemus statim. Est ergo sensus: *Legite primum, aut principium prophetiæ huius, cùm Deus loqueretur ad Sion: Ecce, ecce, inquam, occurrent ibi statim prophetæ per quos Sioni futura prænuncio; vbi dico me daturum Ierusalem Euangelistam, id est, nuncium lætum*.

56. Porrò in textu Hebraico, & in codicibus emendatis à Sixto non est *adsum* in prima, sed *adsunt* in tertia persona. Hebr. הנם *hinam*, id est, *ecce ipsos*. Optimè verò addidit interpres *dicet*, siue per præteritum explices, ita vt propheta ostendat, quid dixerit Deus; aut certè moneat auditores, vt consulant huius prophetiæ principium: ibi enim dicet illis Deus: *Ecce prophetas dabo Sioni, & Euangelistam Ierusalem*.

57. ʋ ʋ *Et vidi, & non erat neque ex istis, quisquam, qui iniret consilium, & interrogatus responderet verbum.*] Hæc verba videntur esse prophetæ, qui suæ personæ auctor hîc est, non actor, & repræsentans diuinam. Qui cùm videret neminem idolorum causam, aut velle aut posse defendere, neque de illorum defensione inter se, aut inire, aut conferre consilia, tandem concludit.

58. ✕ ✕ *Ecce omnes iniusti, & vana opera eorum: ventus, & inane simulacra eorum.*] Cùm præter vanitatem, & mendacium nihil sit in idolis, séque nimium stupidis ac credulis hominibus pro Diis venditent; neque tamen illis possint aliquid afferre præsidij, ac leuamenti, planè iniusti sunt; cùm in se sperantes decipiant, & euertant. Seu certè ideo vocantur *iniusti*, quia in hac iudicij forma, tanquam iniusta meditati, & iniustorum appetentes causa cadent, & iure, quod sibi ipsi falsò vindicabãt. Quare digni censendi sunt, qui ab eo loco, quem sibi iniustè arrogarant, exturbentur.

Argumentum quadragesimi secundi capitis Isaiæ.

PROMITTIT *Deus primùm in hoc capite seruatorem, & legislatorem Christum; cuius ingenium, & consuetudo mirificè describitur. Quia verò salus per Christum in omnes terræ fines diffunditur, omnes ad tanti beneficij memoriam celebrandam hortatur. Deinde quanta, qualísque futura sit Euangelij tempore Gentium conuersio edocet; sibíque non iam ampliùs esse ab Idolorum nugis, temperandam terribilem, atque vltricem manum. Tandem ad populum Iuda sermo conuertitur, qui propositis incommodis, quæ decem tribus propter peccata pertulere; admonetur, vt alienis periculis edocta, suo capiti caueat; ne simile experiatur supplicium, quando eisdem sceleribus se implicuit.*

CAPVT XLII.

1 [a] [b] ECCE *seruus meus*, [c] *suscipiam eum*; [d] *electus meus, complacuit sibi in illo anima mea:* [e] *Dedi spiritum meum super eum,* [f] *iudicium gentibus proferet.*

2 [g] [h] *Non clamabit, neque accipiet personam, nec audietur vox eius foris.*

3 [i] *Calamum quassatum non conteret, & linum fumigans non extinguet:* [k] *In veritate educet iudicium.*

4 [l] [p] *Non erit tristis, nec turbulentus,* [m] [r] [f] *donec ponat in terra iudicium:* [n] [q] *& legem eius insulæ expectabunt.*

5 [t] *Hæc dicit Dominus Deus, creans cælos, & extendens eos: firmans terram, & quæ germinant ex ea; dans flatum populo, qui est super eam, & spiritum calcantibus eam.*

6 [v] *Ego Dominus vocaui te* [x] *in iustitia,* [y] *& apprehendi manum tuam, & seruaui te.*

7 [z] *Et dedi te in fœdus populi, in lucem gentium.*

8 [aa] *Vt*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 DIXI missurum me Euangelistam, qui populo meo lętum afferat nuncium; Ecce maius aliquid molior. Mittam enim seruum meum Christum, cui semper adero: Electum meum, in quo mihi ipsi omnino complacui. Super quem Spiritum sanctum misi, quémque doctorem, ac legislatorem dedi, qui leges condat, imponátque gentibus, & illas denique instituat, ac iudicet.

2 Hic optimi iudicis partes omnes explebit: neque enim clamosus, aut contentiosus erit. Non valebit apud illum fauor, & gratia, quæ iudicia peruertunt, neque in plateis audietur natus ex ira, atque offensione clamor.

3 Tam erit mansuetus, & patiens, vt quassatum calamum, qui nulli iam vsui esse potest, non confringat; & ellychnium fumigans, cuius grauis est, & noxius odor, non extinguat: denique verè, integrè, atque incorruptè iudicabit.

4 Non erit difficilis, morosus, & inexorabilis, non animi tumultuantis, ac turbidi, donec Euangelica lege constituta leges abroget alias, & homines ad honestatem, & veram religionem informet. Quas non vna tantùm Iudæa, sed omnes terræ fines expectant, & tandem amplectentur.

5 Hoc tantum de Messia beneficium promittit Dominus, qui immensam cœlorum, atque exsplendentem molem creauit, & in tabernaculi modum extendit. Qui terram produxit, illámque admirabili germinum varietate vestiuit. Qui vitæ spiraculum hominibus indidit, & vitalem spiritum his, qui in terra morantur.

6. Ego Dominus vocaui te, ô Messia, vt ea præstares, quæ pollicitus sum, & me iustum, atque fidelem in promissis ostenderes; tum vt legislator, cum Euangelio iustitiam in terram introduceres. Quem ego prehensum manu, ita suscipiam, atque seruabo, vt æquum est ab omnipotente Patre optimum, atque charissimum filium esse susceptum.

7 Misi te, vt fœdus impleres, quod ego in Iudæorum gente pepigeram: & lucem afferres

Genti

Gentilium populis, quorum oculis offusæ erant non minùs crassæ, quàm perniciosæ tenebræ.

8 Vt cæcis hominum oculis visum, aut primùm dares, aut ablatum redderes, vt vinctos eximeres è custodia: vt eos, qui horrentibus desident in tenebris, perfractis vinculis euocares in lucem.

9 Ego ille sum Dominus, qui hæc promitto, & suo tempore fideliter impleбо. Hoc nomen meum est, neque illud esse patiar cum alio commune. Neque gloriam, quæ tanto respondet nomini, alteri concedam: & multò minùs Gentium Idolis sculptis, è ligno, aut è metallo conflatis.

10 Quæ olim Abrahamo, & eius generi prædixi, iam euenerunt: neque minori fide complebuntur, quæ vobis in futurum nunc præsens annuncio.

Ergo toto orbe terrarum, ab vltimis vsque finibus, diuinæ personent laudes; quia ad omnes vsque fines diuina sese porrigit benignitas. Cantate ergo vos quoque Gentiles, qui maria nauigando transmittitis: Cantate insulæ, quæ extatis è pelago, quod impletis, quasi annulum gemma: & qui insularum habitatores estis.

11 Extolletur desertum sterile quondam, & horridum, & ciuitates quæ in ipso sunt. Cedareni etiam, qui fetinum in modum incertis sedibus in solitudine vagabantur, ad cœtum iam, & ciuilem cultum traducti, domos habitabunt, & vrbes. Laudabunt igitur Deum habitatores Petræ, quæ Arabiæ caput, & metropolis est: & qui in excelsis saxorum fastigiis habitant.

12 Attollent laudibus Domini gloriam; & illius omnium præconiis officia celebranda insulis hic longè summotis annunciabunt.

13 Quia Dominus egredietur ad Idolorum nefariom cultum euertendum tanquam bellator strennuus, & fortis. Et quem in Gentium simulacra furorem conceperat, tandem euomet. Tunc autem clamores edet, & sonitus militares; & contra sui nominis hostes longè præualebit.

14 Satis diu silui, tulique patienter detractos mihi honores Gentium Idolis ab impiis hominibus exhiberi. Iam tandem tempus est vt silentium rumpam eo siue rugitu, siue fremitu, quem laborans in puerperio mulier solet emittere. Dissipabo itaque, & concidam simul tam Idolorum vacuum, & nefarium cultum, quàm eos, qui illum obstinato animo simulacris exhibere volent.

15 Montes igitur, & colles, in quibus ad Idolorum cultum passim extruebantur altaria, eò redigam, vt nemo iam ad illos ascendat religionis gratia. Fruticem, & gramen, quæ illis honorem, & speciem dabant, exutam, & perdam: stagna conuertam in sitientes campos; & flumina sic exsiccabo, vt non magis abundent aquis, quàm insulæ, ad quarum fastigia aquæ non ascendunt,

8 [aa] *Vt aperires oculos cæcorum, & educeres de conclusione vinctum, de domo carceris sedentes in tenebris.*

9 [bb] *Ego Dominus, hoc est nomen meum:* [cc] *Gloriam meam alteri non dabo, & laudem meam sculptilibus.*

10 [dd] *Quæ prima fuerunt, ecce venerunt: noua quoque ego annuncio: antequam oriantur audita vobis faciam.*

[ee] *Cantate Domino canticum nouum, laus eius ab extremis terræ;* [ff] *qui descenditis in mare, & plenitudo eius, insulæ, & habitatores earum.*

11 [gg] *Subleuetur desertum, & ciuitates eius: in domibus habitabit* [hh] *Cedar.* [ii] *Laudate habitatores Petræ, de vertice montium clamabunt.*

12 *Ponent Domino gloriam, & laudem eius in insulis nunciabunt.*

13 [kk] *Dominus sicut fortis egredietur, sicut vir prælıator suscitabit zelum:* [ll] *vociferabitur, & clamabit: super inimicos suos confortabitur.*

14 [mm] *Tacui semper, silui, patiens fui,* [nn] *sicut parturiens loquar. Dissipabo, & absorbebo simul.*

15 [oo] *Desertos faciam montes, & colles, & omne gramen eorum exsiccabo. Et ponam flumina in insulas, & stagna arefaciam.*

& ideo inter marinos fluctus aridæ sunt.

16 [pp] *Et educam cæcos in viam quam nesciunt: & in semitis, quas ignorauerunt, ambulare eos faciam. Ponam tenebras coram eis in lucem, & praua in recta. [q] Hæc verba feci eis, & non dereliqui eos.*

16 Excisis itaque saltibus, & arefactis fontibus, noua lux orietur cæcis Gentilium oculis. Illos igitur iam iam videntes in viam deducam prius ipsis incognitam: & ambulare faciam in semitis, quas eorum pedes nunquam ante calcauerant. Tenebras in quibus ipsi deuiis errabant, cæcisque vestigiis, ab illorum oculis offuso solari lumine discutiam; & pro sinuosa, atque impedita via, cui prius institerant, rectam ostendam, & facilem, quam cum voluptate, & sine periculo ingrediantur. Hæc locutus sum ad Gentes, quæ se idolorum nugis addixerant; quas non minus fideliter liberaui, quàm liberaliter prius meam obligaueram fidem.

17 [qq] *Conuersi sunt retrorsum: [rr] Confundantur confusione qui confidunt in sculptili, qui dicunt conflatili; vos Dij nostri.*

17 Conuertentur igitur retrorsum Gentiles ab eo cursu, quem prius instituerant, superiorem vitæ rationem execrati. Qui vbi cœlesti irradiati lumine cognouerint, quàm fœdè religioni seruierint, quàm stultè à ligno & marmore salutem implorauerint, sic afficientur, vt suffusi rubore, quanto in errore versati fuerint, non obscurè testentur.

18 [ss] *Surdi audite, & cæci intuemini ad videndum.*

18 Nunc ad vos redeo, Iudæi, qui quod Gentes illustratæ Euangelica luce auidè amplectentur, vos væsano consilio respueritis. Audite igitur, ô surdi, quæ vos ad pietatem, & veram religionem erudiunt. Videte, ô cæci; sed eo videte modo, qui vos in salutari, atque cœlesti semita constituat.

19 [tt] *Quis cæcus, nisi seruus meus? & surdus, nisi ad quem nuncios meos misi?* [vv] *Quis cæcus, [xx] nisi qui venundatus est? & quis cæcus, nisi seruus Domini?*

19 Quis est cæcus ille, qui oculos ad videndum non habet? Sanè seruus meus Israel; qui ad vitulos aureos defecit; & qui iam graues perfidiæ pœnas captiuus aut experitur, siue expectat. Quis surdus? ille ad quem per prophetas sæpe locutus sum, quique mandata mea cum murmure suscepit, & sibilo. Quis cæcus, nisi quem ego tot mihi beneficiis seruum feci? & qui se mihi propter illa mancipium dedit? Ille, inquam, cæcus est, qui seruus mihi multis nominibus esse debuit.

20 [yy] *Qui vides multa, nonne custodies? Qui apertas habes aures, nonne audies?*

20 Nunc tu, ô Gens Iudæa; quæ nonne multa vidisti diuinæ naturæ, atque virtutis documenta; nónne ex ore prophetarum audita custodies, aliarum tribuum edocta periculo? cùm aures tibi diuinæ voces sæpius aperuerint, nónne præbebis facilem, atque obsequentem auditum?

21 [zz] *Et Dominus voluit vt sanctificaret eum, & magnificaret legem, & extolleret.*

21 Voluit quidem Deus decem illas tribus officiis cumulare quamplurimis, vt populum illum sanctum faceret, & extolleret: & legem signis, & miraculis magnam esse ostendit; quò populum illum ad eius obseruantiam excitaret.

22 [aaa] *Ipse autem populus direptus, & vastatus.* [bbb] *Laqueus iuuenum omnes, & in domibus carcerum absconditi sunt.* [ccc] *Facti sunt in rapinam, nec est qui eruat: in direptionem, nec est qui dicat; Redde.*

22 Populus autem ille, quia legem contempsit, miserè ab hoste vastatus, & laceratus est. In carcerem contrusi sunt omnes, & in vincula coniecti, vincula, inquam, fortia, quæ perfringi non possint, qualibus robusti, & iuuenes constringi solent. Prædæ facti, & direptioni alienis. Neque erit

23 [ddd] *Quis*

qui

qui illos ab ærumnosa illa conditione rapiat: aut de illorum exilio soluendo cogitet.

a 23 Hæc passæ sunt decem tribus. Ecquis autem in vobis, ô domus Iuda, qui ista aut audiat, aut meditetur? & eadem sibi euentura non meminerit, cùm iisdem se sceleribus implicuerit.

24 Quis hostibus Israelem vastandum, ac diripiendum tradidit? nonne Deus ab Israele offensus? in quem nos etiam peccauimus, ac iure optimo eundem supplicij modum formidare possumus. Illud verò tantum infortunium passus est Israel, quia neque demonstratam ab illo semitam inire voluit: neque quam ipse legem præscripsit, obseruare.

25 Quare furorem suum antè conceptum, compressumque diu, in illum populum tandem euomuit, immissóque bello, cui pro virtute, instructúque militari, repugnare non potuit; incendio vastauit. Quod infortunium dirum, & miserabile ideo pertulit; quia stultus fuit, neque sibi impendere malum illud aut cognouit, aut credidit.

23 *Quis est in vobis qui audiat hoc, attendat, & auscultet futura?*

24 *Quis dedit in direptionem Iacob, & Israel vastantibus? Nonne Dominus ipse cui peccauimus? Et noluerunt in viis eius ambulare, & non audierunt legem eius.*

25 *Et effudit super eum indignationem furoris sui, & forte bellum; & combussit eum in circuitu, & non cognouit: & succendit eum, & non intellexit.*

IN CAPVT QVADRAGESIMVM SECVNDVM COMMENTARIVS.

1\. a ECce *seruus meus, suscipiam eum: electus meus, complacuit sibi in illo anima mea.*] Noua Deus annunciauerat in principio huius prophetiæ, vt ex eorum euentu se Deum esse doceat; nunc aliquid aliud nouum ostendit, cuius etiam successum expectari iubet in eundem finem, vt statim indicat *vers. 9. Quæ prima fuerunt ecce venerunt: noua quoque annuncio.* Ostenderat suprà beneficia grandia in populum Hebraicum, & libertatem, & requiem ex longa vexatione; quæ omnia per Christum multò luculentiùs comparata sunt. Ostenderat se misisse prophetas, missurúmque deinceps, qui futuri essent Euangelistæ, id est, rerum maximè optabilium annunciatores. Cùm autem hæc nunciaturus, & præstiturus esset Christus multò, quàm alij prophetæ cumulatiùs, & illustriùs, de illo nunc fusè, & luculenter agit. Videtur autem allusum ad illa verba quæ nuper *ex cap. 41.* ex Hebraico textu producebamus, vbi pro eo quod vulgatus legit *ecce adsunt*, scilicet prophetæ, Hebr. est *ecce ipsos.* Ac si dicat Deus. *Ecce ipsos dabo, imò ecce ego dabo seruum meum, electum meum, in quo sibi complacuit anima mea: maius aliquid moliuor, quam quod adhuc in prophetis vobis largitus sum.*

2\. b *Ecce seruus meus.*] Quomodo Christus dici possit seruus, ratione scilicet humanitatis assumptæ, docent Theologi *in 3. p. q. 20. S. Thom.* Hunc locum esse intelligendum de Christo nemo piè dubitare potest, cùm id apertè dicat Matthæus *cap. 12.* Vbi cùm non tam numeraret verba, quàm sententiam sequeretur, nonnulla mutauit, alia omisit, quæ sunt in Isaia, etiam iuxta septuaginta translationem; de

A quibus postea nonnihil, postquam secundùm vulgari versionem locum expenderimus.

3\. c *Suscipiam eum.*] Hebr. אתמך *ethmoch*, quod significat suscipere non vulgari aliquo, & communi modo, sed quomodo pater filium suscipit, sustentatque in vlnis, obseruátque sedulò ne quid illi accidat infortunij. Quod de se Christus ipse dixit *Psalm. 15.* vt exponit Petrus *Actor. 2. vers. 25. Prouidebam Dominum in conspectu meo semper, quoniam à dextris est mihi, ne commouear.* Aliquid ergo singulare atque præcipuum ostendit Deus, in suscipiendo, atque eligendo Christo supra prophetas alios. Psal. 15.

4\. d *Electus meus, complacuit sibi in illo anima mea.*] Ad hunc locum sine dubio allusit Pater *Matth. 3. & Luca 9. Hic est filius meus dilectus, in quo mihi complacui.* Vbi in *dilecti* nomine videntur illa duo B comprehensa, *suscipiam eum*, & *electus meus.* Quo loco obserua confirmari hîc apertè, quod alio loco à me probatum est, per animam cum genitiuo, aut possessiuo pronomine circumscribi personam, cuius est anima. Vt, *placuit animæ meæ*, id est, *mihi. qui amat animam suam*, id est, *se.* Nam quæ hîc ita efferuntur, *Complacuit sibi in illo anima mea. Matthæi 3.* eodem sensu dicitur, *In quo mihi complacui.* Qui loquendi modus mirè exaggerat & amoris vim, & alterius merita, quæ videntur amantis implere desiderium, & votum: cui satis factum est ab eo, qui amatur. Matth. 3. Per animã circumscribitur is, cuius est anima.

5\. e *Dedi spiritum meum super eum.*] De hoc spiritu diximus ad illud *cap. 11. Et requiescet super eum spiritus sapientiæ, & intellectus.* Optimè verò totus hic locus expressus est *Matth. cap. 3.* Vbi Spiritus sanctus datus dicitur Christo à Patre. Illud prius

expressum est dum dicitur. *In quo mihi complacui:* A hoc posterius signo quodam aperto; nam quo tempore hæc dicta sunt à Patre, Spiritus sanctus apparuit in columbæ specie.

6. f *Iudicium gentibus proferet.*] Hæc pars explicatur, vt opinor, ab æterno Patre *Luca cap.* 17. quando in transfiguratione cùm verba superiora repetiisset, aut saltem eorum sententiam, addidit, *ipsum audite*, quod idem est ac Christum constitutum esse à Patre doctorem, & legislatorem: nam tales audiri ab inferioribus, & eorum instituta seruari debent. Est ergo *à Christo iudicium proferri Gentibus*, nihil aliud quàm leges ab illo condi, quas Gentibus imponat. Hoc autem loco *Gentes*, vereor, non tantùm dicuntur populi idolorum superstitionibus addicti, sed omnes omnium ordi- B num, ac religionum homines. Est ergo sensus, Dabo ei spiritum meum in quo requiescet; quo spiritu legem statuet, nempe euangelicam, quæ latè se in omnes gentes diffundet.

7. g *Non clamabit, neque accipiet personam, neque audietur vox eius foris.*] Proponuntur hic certa signa Messiæ, quæ omnia sumpta sunt ab eius mitissima, ac benignissima natura, vt apertè docuit Matthæus *cap.* 12. Nam cùm Pharisæi consilium inirent, quomodo Iesum perderent, & ipse nihilominus curaret infirmos, subdit. *Vt adimpleretur quod dictum est per Isaiam prophetam dicentem... Ecce puer meus quem elegi*, &c. Pro eo quod vulgatus reddidit, *non accipiet personam*, Hebr. est ישא *issa*, id est, *tollet*, seu *leuabit*, neque nomen vllum additur. Qua- C re aliud ab aliis supponitur, & suppletur. Rab. Salomon *vocem* supplendam putat, in hanc sententiam. *Non tollet vocem.* Quod Hieronymo in commentariis non displicet; licèt ipse suppleat *personam*, siue *faciem*. *Suscipere* autem *faciem*, seu *personam alicuius* phrasis est Græca, quæ significat præcipuam aliquam rationem haberi alicuius. Id enim est πρόσωπον λαμβάνειν. Septuaginta reddunt *non dimittet*, aut, sicut in commentariis refert Hieronymus, *non relinquet*. Matthæus *non contendet*, *non clamabit*. Ego in tanta rerum varietate puto Matthæum in exponenda hac parte omnium optimè vim expressisse textus Hebraici. Quem fuisse Apostolos, & Euangelistas nonnunquam secutos, dicemus statim, cùm de Matthæi translatione agemus. D Suppleuit autem sine dubio *vocem*, cùm exposuit, *clamabit*. Nam *leuare*, aut *tollere vocem*, *clamare* est; Imò meo iudicio nihil videtur esse supplendum, cùm posteriori loco adhibita fuerit *vox* in Hebraico textu, & repeti per zeugma possit in priori. Nam verbum ישמיע *iasmiah*, pro quo vulgatus *non audietur*, & Matthæus *neque audiet aliquis*, quia est in coniugatione Hiphil, duas actiones importat. Quare sensus est facilis, & optimè à Matthæo redditus. Ad verbum sic reddo, Non leuabit, neque audire faciet quemquam foris vocem suam.

8. h Vbi vulgatus transtulit, *non clamabit*, Matthæus reddidit multò significantiùs, *non contendet*, id est, non erit contentiosus, aut clamosus. Conten- E tio verò immoderatis vocibus plerumque foris, id est, vt vertit Matthæus, in plateis fieri solet. Quòd *clamare* hoc loco sit vociferari, seu iurgari contentiosè, & turbulentè, exemplum Christi docet, qui clamasse dicitur *Luca* 7. *Hæc dicens clamabat.* Et ad Hebræos *cap.* 5. *Preces cum clamore valido, & lachrymis offerens exauditus est.* Et *Matt.* 27. *Clamans voce magna emisit spiritum.* Sed clamor iste non ex perturbato animo, aut contentioso natus est; sed ex A pietate, ac commiseratione. Facit ad hæc quòd *clamor* pro ira, atque amaritudine sumitur. Illa enim quasi synonyma coniunxit Paulus *ad Ephes.* 4. *vers.* 31. *Omnis amaritudo, & ira, & indignatio, & clamor tollatur à vobis.* Est autem magna quædam epitasis in eadem sententia termò geminata, qua maiorem in modum commendatur Christi mansuetudo, silentium, & modestia. Est autem idem non clamare, seu non contendere, nempe clamoribus, & non tollere vocem & facere ne vnquam vox audiatur foris, siue in plateis. Clamor pro ira, & iurgio.

Neque ideo sequitur malè vertisse vulgatum, 9. sicut neque aliis in locis, in quibus scriptores canonici in testamento nouo à vulgari translatione dissentiunt. Nam tam vox quàm *persona* in verbo B נשא *issa*, suppleri potuit, & ex hoc eodem loco sensus, quem vulgati translatio repræsentat, apertè colligitur. Sunt enim plurima, quæ in doctore, ac legislatore Iesu personarum acceptionem excludunt: vt quòd Gentibus prolaturus sit iudicium, & non tantùm Iudæis. Et infrà. *Dedi te in fœdus populi, in lucem Gentium.* Itém, *In veritate educet iudicium*, id est, iudicium proferet verum, sine vlla nempe personarum acceptione.

i *Calamum quassatum non conteret, & linum fumigans non extinguet.*] Prouerbialis hic apparet spe- 10. Prouerbiũ. cies quæ mirum in modum explicat alicuius lenitatem, & mansuetudinem: sed non omnes eandem parœmiæ rationem adducunt. Maldonatus *ad cap.* 12. *Matth.* hanc esse sententiam putat, sic Chri- C stum leni, ac sedato ambulaturum gressu, vt si per calamum fractum incedat, seu stuppam fumigantem, neque illum comminuat, neque hanc extinguat. Hieronymus *Epistola ad Algasiam quæst.* 2. *calamum* musicum instrumentum esse putat, id est, fistulam, seu tibiam, qui cùm vocalis priùs fuisset, & canorus, vbi fractus est iam vtilis esse desinit: & si aliquid sonat illud absonum est, & incoditum. Quare nulla tanta est, aut tibicinis, aut auditoris patientia, qui illum non abiiciat, & perdat. In *calamo* autem *quassato* Hieronymus populum agnoscit Iudaicum, qui suauiter aliquando cecinit, pòst verò inconcinnè, & vastè. In *calamo & lino* etiam Iudæos agnoscit August. *lib.* 20. *de ciuitate cap.* 30. licèt aliter explicet. Mira Dei patientia in sustinendo peccatore.

D Ad sensum moralem grauis est Hieronymi ex- 11. plicatio & aptissima similitudo: nam quemadmodum si fractus calamus, aut inconcinnus alium referat sonum, quàm exigit tibicinis inflatus, eúmque absonum, vastum, & absurdum, nullus erit tibicen, qui artem suam, & spiritum perire velit in inflando tam inutili, atque vlulanti, potiùs quàm numerosè resonanti calamo. Dixit hoc bellè Cicero *de claris oratoribus; Si tibia inflata non referant sonum, abiiciendas sibi eas esse tibicen putat: sic oratori populi aures tanquam tibiæ sunt, ea si inflatum non recipiant, aut si auditor tanquam equus non facit, agitationis finis faciendus est.* Optimè hæc Cicero. Sed in re spirituali multò aptior, & grauior comparatio; E inflat enim animum nostrum, sicut tibicen calamum, Deus, dum hanc, vel illam sanctam cogitationem, timorem, aut alium sensum, & mentem inspirat, est enim inspirare, idem omnino, quod inflare. Animus verò noster ingratus tanquam fracta tibia, & agreste aliquid resonans, nec ad numerum, nec ad tibicinis, id est, Spiritus sancti inflatum respondet; sed dum inflatur ad lenes, & suaues modulos, ad patientiam putà, ac lenitatem, aliquid resonat durum, ferum, superbum, & alienum

omnino

omnino ab inflatu, seu inspiratione diuini tibicinis; sperat tamen Deus, & aliquando resonet ad numeros, & ad mentem artificis; neque statim abiicit, & confringit absonum, & vlulantem calamum; quod facit tibicen. Quæ singularis planè Dei patientia est.

Neque minùs elocet diuina patientia, in ferenda illius siue intemperie, siue væsania, qui quum se virum profiteatur Apostolicum, & Euangelij præconem, & vocem siue nuncium diuini consilij, qualis est concionator, ipse tamen fabulas meditatur, & nugas magis aptas Theatrali turbæ, quàm Ecclesiasticæ concioni. Hic planè calamus confractus est, & absurdum aliquid, & nugatorium sonat; cùm tamen, quasi quoddam sanctum instrumentum Spiritus sancti resonare deberet, ad illius inflatum aliquid sanctum, & salubre; vt par est illum loqui, quem cælestis spiritus aspirat, & instigat. Explicuit hoc optimè, Greg. Nazianz. *Orat. 8. in principio*, vbi docet quomodo vir Apostolicus Spiritui sancto subesse debeat. Cùm enim adduxisset illud *Psal. 118. Os meum aperui, & attraxi spiritum. ait. Organum diuinum ipse sum, organum ratione preditum, organum, quod à præclaro artifice, hoc est à Spiritu sancto concors redditur, ac pulsatur; heri silentium operabatur, silentio studebam; hodie mentem pulsat, sermones sonum edam, ac loqui studebo. Nec verò aut tanta loquacitate sum, vt verba facere cupiam, cùm spiritus in me silentium efficit: aut tam supina taciturnitate, & inscitia, vt cùm loqui commodum est, labris meis custodiam ponam; sed ad Mentis, & Verbi, & Spiritus, quorum vna & eadem est natura, & diuinitas, arbitrium, vel ianuã meam claudo, vel aperio. Loquar enim quando ita iubeor, partimque ad bonum hunc pastorem, partim ad vos gregem sacrosanctum sermonem habebo, eáque dicam, quæ hodierno die, & mihi dictu, & vobis auditu meliora esse arbitror.* Hæc Nazianzenus.

12. Sed latiùs credo patet prouerbium ad quæcumque calamum seu arundinem, quæ vbi quassata est, quia nullum habet vsum, facilè reiicitur. Vsu prætereà venit, vt quæ non longè absunt, vt pereant, illis non parcamus. Abiicimus enim, ac perdimus vestem, quæ iam aut situ computruit, aut vsu lacerata est: equum senecta debilem, aut fracto crure claudicantem, & tardum, aut aliqua alia deformitate fœdum, & inutilem perire sinimus, aut, ne molestiæ aliquid afferat, nos ipsi conficimus. Esset autem eximiæ patientiæ hæc sustinere, ac pati secum esse, cùm & vtilitate vacent, & molestiam afferant. Hæc optimè exprimuntur in quassato calamo, qui eo in statu vsui esse non potest, & si ea eo baculum velis efficere, neque firmitatem habet, vt eum, qui eo velit vti, sustentet, & scandulas habet, & aculeos, quibus innitentem perforet manum.

13. In *lino*, aut *myxo fumigante* vis apparet maior: nam in eo non modò nulla est vtilitas, cùm splendoris in eo nihil sit, sed etiam aliqua molestia, quæ noxia est affectis certo quodam modo corporibus, & quam viri delicati, & lauti ferre non possunt. Vt enim August. *lib. 1. qq. Euangelicarum q. 3.* linum à lumine desertum putorem facit, vt nos ipsi quotidie experimur, & parimur; sed ea erit in Christo benignitas, vt quamdiu aliquid igneum est in illo, licet illud non tam splendeat, quàm fumet; linum non extinguat.

14. Non desperandum peccatori. Ad rem moralem hinc multa peti documenta possunt. Primum est non esse peccatori desperandum de venia etiamsi eò sit deductus, quò calamus

quassatus, aut linum desertum à lumine, & iam fumo nigrum, & fœtore graue. Quàm diu enim fumus est qui ab igne semimortuo prouenit, id est, quàm diu in peccatore superest halitus, adstat Dei benignitas, quæ flatu souebit, & excitabit deficientem ignem, potiùs quàm extinguet.

15. Secundum est vt ad Christi similitudinem nec abiiciamus eos quos rationes humanæ tanquam harundinem vacuam, & futilem quassauerunt: quia Dominus sustinet, & expectat, & quod quassatum est, restitui, ac solidari potest: & benigno flatu excitari alsolet scintilla fumans, quam sopictat praua consuetudo. Docet hoc Basilius *in regulis breuioribus Responsione 291.* Vbi in *calamo quassato* illos intelligit qui non ea, qua oportet animi sinceritate mandatum Dei exequuntur; quia nimirum calamus vacuus est, & medullam non habet. Qui si quassatus fuerit variè diuisus est, & per plures partes ventum admittit. In *lino* verò *fumigante* eos significari putat, qui mandatum quidem exequuntur Dei, sed non ardenti desiderio, & pleno studio, sed segniter, ac lentè. Videtur autem Basilius cogitationem illam de lino fumigante ideo informasse, quia seruus piger, & ignauus fumo comparatur qui grauis est oculis, *Prouerb. 10. vers. 26. Sicut acetum dentibus, & fumus oculis, sic piger his, qui miserunt illum.* Vide Basilium, & pondera statum tepidi ex comparatione lini fumantis. Huc etiam adduca Romanorum consuetudinem, qui, vt docet Plutarchus *Proble. Roman. 75.* lychnum non extinguebant, sed sinebant illum languescere, atque deficere, quia ignem illum, aut animatum putabant, aut cognatum, & affinem ignis immortalis.

Ferendi proximorũ defectus.

Tepidioris status.

16. Tertium est quod Matthæus indicat *cap. 12.* cùm hoc adducetet Isaiæ testimonium; nam cùm ex Iudæis aliqui contra Christum impia meditarentur consilia, ille tamen non ideo destitit illorum infirmos curare, nempe vt in eos benefici simus, qui contra nos aliquid hostile moliuntur. In *fumo* furorem aut spiritus minaces intelligi non modò ex profanis sed ex sacris, & canonicis scripturis constat. De profanis satis sit illud Martialis *lib. 6. epigr. 63.*

Reddendum bonum pro malo.

Fumus pro ira.

——— Rabido nec perditus ore

Fumantem viui nasum tentaueris vrsi.

Apud sacros est celebre illud *Deut. 29. vers. 20. Dominus non ignoscat ei, sed tunc quam maxime furor eius fumet.* Et *2. Reg. cap. 22. 9. Quoniam iratus est ei, ascendit fumus de naribus eius.* Et in eundem sensum accipio illud *Psal. 143. Tange montes, & fumigabunt*, id est, potentes instimula, & statim illorum efferuescet furor. Cùm ergo linum, id est, hominum imbecillium genus, quod instar lini aut stuppæ est, fumigauerit contra te, perfer, & sustine; da fumo, id est, iræ locum; & ne extinguas fumigantem stuppam, sed potiùs scintillam foue; & conserua, quia ipsa suo se ardore quàm ocyssimè extinguet, atque conficiet. Omnis enim hominis viribus etiam regis, cauda est titionis fumigantis, vt de Regibus Samariæ, & Syriæ dictum est *Isaiæ cap. 7.*

Deut. 29.

Psal. 143.

17. *In veritate educet iudicium.*] Id est proferet iudicium verum. Aut, si iudicium pro lege sumas, quod in Scriptura frequens, legem constituet veram, & solidam, nempe Euangelicam, quæ longè secus, atque gentilium leges homines informent. Matthæus aliter legit, vt postea suo loco notabimus.

18. *Non erit tristis nec turbulentus.*] Aliis verbis eadem explicatur sententia; nam vultus placidus, neque

Christus quomodo tristis.

que rerum diuersitate contractus, ac turbidus satis indicat tranquillum animi statum, & ratam in eadem lenitate, atque modestia constantiam. Septuaginta longè aliter vertunt, de qua translatione postea. Porrò quo sensu accipiendum sit illud *tristis*, vox *turbulentus*, quæ statim adiungitur, optimè declarat. Nempe vt *tristis* sonat austerum, difficilem, morosum, inexorabilem. Nam aliter Christus tristis fuit, ea tristitia, quæ animo dolorem & angorem affert. Vt ipse de se confessus est, quando dixit appetente iam morte, *Tristis est anima mea vsque ad mortem.*

19. m *Donec ponat in terra iudicium.*] Legem Euangelicam constituit Christus ante mortem; id est, quomodo ex Euangelica doctrina viuendum sit. Vide Franciscum Suarez 4. *tom. in 3. p. S. Thom. disp.* 37. *sect.* 4. Nihil hîc dico de Sacramentorum institutione, de quibus alia ratio est, tantùm loquor de Christiani hominis moribus Euangelij forma instituendis, quod & verbis docuit, & suis expressit moribus mansuetus, & patiens doctor, & legislator Christus. Iudicium autem consummauit, & absoluit damnato mundo, & his, quæ admirabantur, & colebant delusi mortales, in eadem cruce ignominiosè traductis, in qua ipse gloriosè confixus est. Quod declarasse videtur Christus ipse *Ioan. cap.* 12. cùm dixit iam morti vicinus, *Nunc iudicium est mundi; nunc princeps huius mundi eiicietur foras: & ego, si exaltatus fuero à terra, omnia traham ad me ipsum.* Quibus nihil adduci potuit clarius, & illustrius, quo explicaretur & mundum à Dæmonis tyrannide fuisse liberatum, & nouis legibus à mansueto & humili doctore latis, antiquas, quæ à veteratore Diabolo introductæ fuerant, abrogatum iri. Illud *donec* non negat aliud tempus post mortem, sed indicat id, de quo dubitari potuit; nam ad mortem vsque dubitare quis posset, an inter dolores, contumelias, & iniurias futurus esset Christus tristis, & turbulentus, nam post mortem in alio statu, vbi neque dolori locus erat, aut contumeliæ, quis dubitaret? atque ideo de mortali tantùm statu dixit, de quo poterat esse controuersia.

Donec non negat aliquod tempus, sed designat id, de quo dubitatio esse posset.

20. n *Legem eius insulæ expectabunt.*] Lex antiqua per Moysem data ad familiam tantùm Abrahæ pertinebat angustissimis, vt apparet, terminis definita; at lex noua à Christo legislatore indicta, ad insulas vsque, id est, ad extremos etiam terminos terræ diffunditur. Porrò insulas pro Gentibus à religione alienis vsurpari, ostendimus ad illud *cap.* 24. *In insulis maris nomen Domini.*

21. Hæc de translatione vulgata: iuxta quam hæc videntur dici posse non improbabiliter; Cum qua bellè consentit Matthæi translatio, qui non tam secutus est versionem Septuaginta quàm Hebraici textus proprietatem, vt obseruauit Hieronymus *epist. ad Algasiam. q.* 2. quod fecisse Apostolos, & Euangelistas sæpe docuimus *cap.* 25. *num.* 30. Sed quia locus iste illustrissimus est, & sæpe in testamento repetitus, non erit operæ prorsus otiosæ, si ea in quibus Septuaginta differunt, adducamus expendamúsque: deinde quid ab ea atque Hebraico textu dissentire videatur Matthæus.

Testimonium ex Hebraico textu citatum.

22. o Septuaginta sic legunt priora verba, *Iacob puer meus assumam eum, Israel electus meus.* Illud *Israel* & *Iacob* addiderunt potiùs de suo, quàm de textu expresserunt Hebraico. Cur id fecerint hoc loco Septuaginta, ratio non defuit. Nam cùm illorum translatio Græca ad eos ventura esset, qui alienæ erant tunc religionis, neque bene in Iudæorum sacra, & ritus animati, censuerunt aliquid interdum mutandum esse, aut omittendum, quod apud veræ religionis hostes, & inuidos aliquid videretur continere absurdi: Quale hîc videri poterat, Messiam, qui verus est Deus, *seruum* vocari. Neque tamen ideo sensum mutauere, quia etiam Messias *Israel*, & *Iacob* dicitur patronymicè, sicut infra *cap.* 49. *vers.* 3. ex quo ipsi videntur cognomen illud mutuati. Augustinus *lib.* 20. *de ciuitate, cap. vltima*, vbi totum hunc locum exponit, aliam adducit causam; ait enim positos hîc esse *Iacob*, & *Israel*, vt ex his constaret, cur Christus *seruus* vocaretur: nempe quà homo est, & ex Israelitico semine prognatus. Eusebius *lib.* 9. *de demonstrat. cap.* 15. ait duo illa nomina obelisco esse notata: eodem modo Hieronymus *hîc, & epistola ad Algasiam supra.*

Septuaginta quomodo hæc vertant.

Cur Septuaginta aliquid de textu Hebraico mutauerint, aut omiserint.

23. Sed licèt à Matthæo duo hæc nomina prætermissa sint, non tamen existimo à scriptoribus sacris in nouo Testamento fuisse neglecta: quibus hic locus, quia de Christo, maximè notatus esse debuit: Hic enim respexisse arbitror diuinam psaltriam, & diuinarum scripturarum scientissimam Beatissimam virginem Mariam, cùm *Lucæ cap.* 1. in suo præstantissimo cantico de Deo cecinit: *Suscepit Israel puerum suum, recordatus misericordiæ suæ: sicut locutus est ad patres nostros Abraham*, &c. vbi pro *suscepit*, Græcè tam apud Lucam, quàm apud Septuaginta est ἀντελάβετο, quod apud Septuaginta reddidit Latinus interpres *assumam*. Quo autem loco dicatur Deus *suscepturus Israel puerum suum*, non video nisi in hoc loco celeberrimo iuxta Septuaginta translationem. Hoc verò dictum fuerat ad Abraham, & eius semen, cùm de illius semine promissus est Christus, qui hîc in *Israel*, & *Iacob* intelligitur.

Luc. 1.

B. Mariæ canticum.

24. Hîc obseruo id, quod pluribus docui *in cap.* 7. *Actor.* nomina parentum patronymicè sumi pro filiis; vt hîc *Israel*, & *Iacob* pro Israelitide, & Iacobitide; seu Iacobita, aut Israelita. Quod aliis etiam locis de hoc ipso nomine, & de eodem subiecto dicitur, id est de Christo, *Isai.* 49. *Seruus meus es tu Israel, quia in te gloriabor.* Quod Dauid, pro filio Dauid, id est, Christo sumatur, docet August. *tom.* 4. *lib. de octo Dulcitij qq. quæst.* 5. *& vltima.* Et latè Galatinus *lib.* 3. *cap.* 23. & sunt aperta testimonia. *Ieremiæ cap.* 30. *Seruient Dauidi Regi suo, quem suscitabo eis. Ezech.* 34. *Suscitabo super eum seruum meum Dauid. Ego autem ero eis in Deum; & seruus meus Dauid princeps in medio eorum. Oseæ cap.* 3. *Conuertentur filij Israel, & quærent Dauid Regem suum.* Quare de vero sensu nihil mutarunt Septuaginta, & mysterium, quod Gentibus ludibrio futurum videbatur, artificiosè occultarunt.

Regula. Nomina parentum patronymicè sumpta pro filiis, aut posteris. Isai. 49.

Dauid pro Christo.

Ierem. 30. Ezech. 34. Oseæ c. 3.

25. p Vbi Vulgatus, *Non erit tristis, neque turbulentus*, Septuaginta legunt, *Resplendebit, & non conteretur.* Quod sanè referri posset ad linum fumigans, & quassatum calamum. Quasi dicat, linum, quod adeò parcè, ac modicè lucebit, vt non tam lucem habere videatur, quàm fumum, non tantùm non extinguetur à Christo, sed splendebit, id est, splendens durabit, in suo illo splendore modico, donec lumen illud languidum deficiat: seu dabit fumanti lino Deus splendorem, adeò non extinguet. Et non conteretur, nempe calamus quassatus.

26. Sed communiter autores de Christo capiunt, licèt non omnes eodem interpretentur modo. Cyrillus de Christi fortitudine accipit, qua splendebit semper, neque ab hostibus in eius exitium, & ignominiam conspirantibus vnquam, opprimetur. Eodem

Christi fortitudo, & constantia.

dem ferme modo Procopius. Aliter Hieronymus *ad Algasiam. Vt tam diu*, inquit, *lumen prædicationis eius in mundo resplendeat, nullisque conteratur, & vincatur insidiis, donec ponat in terra iudicium.* August. *lib. 20. de ciuitate cap. 30.* paulò aliter, *Refulsit*, inquit, *in monte facies eius, in orbe fama eius, nec confractus, siue contritus est: quia neque in se, neque in Ecclesia vt desisteret, persecutoribus cessit.*

27. Ego quidem ista sic amplector, vt tamen putem cum Vulgato optimè conciliari posse. Nam quod figuratè Septuaginta per *splendorem*, & *non contritionem*, nempe oris, quibus hilaritas, & tranquillitas animi significatur, id propriè, & clariùs Vulgatus expressit per *hilaritatem*, & *non turbulentiam*; dum inquit, *Non erit tristis, neque turbulentus*: Sicut *serenum* dicitur cœlum, cùm splendet, neque vllis obscuratur nubibus: Sic cùm serenus est vultus, reciproca translatione *splendere* dici potest. In splendore autem vultus serenitatem, & lætitiam indicari satis notum est. Modestiæ argumentum esse oris in habitu quodam ingenuo, & moderato constantiam nemo nescit; illam soluit, aut hilaritas nimiùm profusa, aut grauis offensio; aut affectus alij immoderati, qui homines rapiunt aut in agendo, aut in deliberando præcipites. Vt autem os distorquere, deiicere vultum, rugare, aut contrahere frontem, quæ mœrorem, aut offensionem notant, profanis autoribus familiare est, sic sacris non minùs frequens faciem immutare, aut concidere, & similia. Vt ergo significent Septuaginta Christum non futurum turbulentum, & tristem, id, aut *non contritione oris*, aut *eius serenitate, & splendore* declarant, quia hæc modestiæ, ac pacis signa sunt. Aut certè dum dicunt *non conterendum*, indicant vincendum non esse à turbidis animi motibus, qui in aliis modestiam, & mansuetudinem exterminare solent.

28. q Vbi Vulgatus legit: *Legem eius Gentes expectabunt.* Septuaginta habent: *In nomine eius Gentes sperabunt.* Sed non puto diuersam esse sententiam. Quod ita mihi persuadeo. Nam *nomen Dei*, pro Deo sumi iam sæpe à nobis obseruatum est, & probat apertè illud *cap. 30. Ardens nomen eius. Sperare* ergo *in nomine Domini* nihil aliud est, quàm sperare in Domino, seu sperare, aut expectare Dominum, sub ea nempe ratione, ac titulo, quo venturus est. Venturus est autem legislator, & qui iudicium Gentibus proferat. Quare qui legislatorem expectat, legem expectat.

29. Hæc de Septuaginta, nunc verò de Matthæi translatione dicendum, qui ita hoc testimonium adduxit, vt neque Septuaginta translationem, neque Hebraici textus vim secutus esse videatur; sed partem aliquam ex vtroque complexus nonnullis etiam, aut mutatis, aut omissis hoc conflauit testimonium; Mihi in primis placet quod docuit Hieronymus *ad Algasiam supra*, Matthæum ex Hebraico textu sumpsisse testimonium, non ex Septuaginta versione, saltem, quoad priora verba; quod licet rarò faciant scriptores Canonici in nouo Testamento, faciunt tamen aliquando, vt pluribus ostendimus ad illud *cap. 25. Præcipitabit mortem in sempiternum*. Neque Matthæus, vt reor, si vellet Septuaginta sequi translationem, vt fecit alibi, horruisset, aut mutauisset nomen *Iacob*, & *Israel*; quia illa interpositio non mutatur sensus, vt suprà exposuimus. Eo autem seruato, vt sæpe docet Hieronymus, & exemplis res ipsa passim probatur, Scriptores sacri de verbis, aut figura dicendi non laborant. Certè nomen illud non mutauit B. Virgo, si modò in suo cantico ad locum istum Isaiæ respexit, quod mihi valde videtur verisimile. Neque enim alius locus occurrit, quem citare debuerit diuina psalitria, in quo Deus suscepturus esse dicatur Israel puerum suum.

Vbi Vulgatus, *Non clamabit.* Matthæus habet, 30.
Non contendet, vocibus nempe, ac linguæ acumine: quæ non minùs grauiter ferire solet, quàm gladius. *Contentionis* autem nomen non minùs vocibus conuenire, quàm armis notum est.

r *Donec eiciat ad victoriam iudicium.*] Ita Matthæus, quæ verba quò spectent, aut vnde ab Euangelista sumpta, disceptant inter se doctores. Hieronymus *ad Algasiam*, & in hunc locum putat hìc desiderari partem illam testimonij, quam Vulgatus reddidit, *Non erit tristis, neque turbulentus.* Et Septuaginta, *Resplendebit, & non conteretur.* Neque putat à Matthæo fuisse prætermissam, sed à scriptore aliquo parum attento, & plus satis properante omissam: Sic enim ille *ad Algasiam: Videtur mihi accidisse primum scriptoris errore, qui legens superiorem sententiam in verbo iudicij esse finitam, putauit inferioris sententiæ vltimum verbum esse iudicium; & pauca verba quæ in medio, hoc est inter iudicium, & iudicium fuerant, prætermisit.* Ita Hieronymus. Hæc ratio minùs probatur Maldonato *in cap. 12. Matthæi*, neque ab omnibus admittitur. Licet acutè coniectarit Hieronymus, & fortasse ita sit, quia id sæpe contingit scriptoribus, qui ex aliorum scriptis aliquid transcribunt, qui decepti vocum similitudine, aliqua prætereunt: Nihilominus mihi verisimile est nihil hic omissum esse ab Euangelista, quod ad sententiam pertineat; licèt verba aliqua aut mutauerit, aut prætereierit. Quod hoc ipso in loco, quem modò citauimus ad Algasiam docet Hieronymus Canonicis scriptoribus vsitatum esse. His verò paucis verbis contineri puto, quod tota hac clausula pluribus explicatum est. *In veritate educet iudicium: non erit tristis, neque turbulentus, donec ponat in terra iudicium.* Secutus autem videtur in hac parte Matthæus Septuaginta versionem: qui dum conueniunt *resplendebit, & non conteretur*, indicant in Christo constantiam, & victoriam: quæ omnia Matthæus vno *victoriæ* nomine complexus est. In hoc autem loco significari Christi victoriam didicerat credo Matthæus ab ipso Christo, qui ad hunc locum Isaiæ respectans, *Ioan. 12.* dixit, *Nunc iudicium est mundi; nunc princeps huius mundi eiicietur foras, & ego si exaltatus fuero a terra, omnia traham ad me ipsum.* (Ioan. 12.) Dicitur ergo futurus Christus mansuetus, & patiens, donec exaltatus in cruce, & victoriæ compos iudicium ferat.

32. s Irenæus lib. 3. aduersus hæreses c. 11. ita legit: *Vsquequo emittet in contentionem iudicium.* Quæ lectio non valde differt à lectione Matthæi. Ex ea apparet pulchra metaphora, quæ indicat venturam esse Euangelicam legem in contentionem cum aliis legibus, quas libido, auaritia, & ambitio in mundum introduxerunt, Quæ tandem cadent omnes, vincente atque triumphante vbique terrarum Euangelio, id est, Christi iudicio. Hactenus de translatione Matthæi.

33. t *Hæc dicit Dominus Deus creans cœlos, & extendens eos, firmans terram, & quæ germinant ex ea: dans flatum populo, qui est super eam, & spiritum calcantibus eam.*] Cùm suprà aliquid inane esse Gentium simulacra propheta dixisset, iam ostendit quantum inter illa, verúmque Deum intersit, cùm illa ab hominum arte, ac sollicitudine pendeant, à

Deo

Christus quomodo ...

vero homines, atque alia omnia ... viuant, & quòd sint. Cætera aperta. *... flatum populo, qui est super eam, & ... ambulant in eam*, quidam ita distinguunt, vt ... pro anima, qua viuit, ac spirat homo, ... 2. *Inspirauit in faciem eius spiraculum* ... verò pro Spiritu sancto, per quem ..., ac sublimiori modo viuimus. Ita Hieronymus, S. Thomas, Haymo, Procopius, Augustinus *lib. 3. de incarnatione Verbi cap. 7.* qui dicunt his, qui terrena calcant, quia supra homines sunt, & ad maiora spirant, Spiritum dari sanctum, & viuificum. Quæ explicatio pro re morali opportuna est. Athanasius *disputatione contra Arrium in Niceno concilio*, vtroque loco de flatu viuorum accipit, quamuis libro de fide Vnitatis, & Trinitatis ad finem, vtrumque de Spiritu sancto capiat. Augustinus *lib. 1. de anima, & eius origine cap. 14.* vtrumque de anima, atque de Spiritu sancto sumi posse existimat. Alij eandem sententiam duobus modis per epexegesim explicari putant. Quod prophetis valde familiare est. Ita Cyrillus, Hugo, Dionysius, Pintus, Osorius; & in hanc ego sententiã magis inclino. Quia sicut *esse super terram*, & *calcare terram* idem sunt, sic etiam idem esse videtur *flatus*, & *spiritus*, qui vtrique voci artificiosè respondet.

34. Hæc aliqui ad promissionem de Christo referunt: quem Deus, & legislatorem, & nostræ salutis vindicem in terram dedit. Quia cùm illa promissa magna sint, oportuit, vt promittentis certa existimaretur, & inconcussa fides, vt illam auidiùs, & certiùs, Gentes expectarent. Ita Hieronymus, Cyrillus, S. Thomas, Haymo, & nonnulli alij. Quorum ego sententiam ita complector, vt tamen putem non improbabile, si quis censeat hæc spectare ad probandam inanium Deorum futilitatem, verique Dei sapientiam, atque potestatem ea rerum creatione, atque ordine, ea animantium vita, & conseruatione. Quoniam adhuc, vt statim constabit magis, Deus cum idolis disceptat, vrgétque duo illa principia, ex quibus exploranda sit, & cognoscenda diuina natura. Quare cùm id agat vt se probet Deum esse, latiùs patere existimari possunt hæc diuinæ potestatis præconia, quàm vt ad firmandam tantùm de Christo promissionem adducta videantur. Sed inclino magis in priorem, magisque communem explicationem, quia res tanta, quanta erat Christi Seruatoris promissio, tantam diuinæ potentiæ commendationem exigebat.

35. [u] *Ego Dominus vocaui te in iustitia, & apprehendi manum tuam, & seruaui te.*] Hæc sine dubio de Christo sunt; sentẽtia paulò obscurior. Pro *in iustitia*, Hebr. est בצדק *Be tsodek*, quæ habitudinem habere potest accusatiui, seu etiam modi, seu instrumenti: vtrumque enim valet præpositio Hebraica ב *beth*, vt constat: si priori modo accipias, & legas *in iustitiam*, vt legit Lactantius *lib. 4. cap. 20.* sensus erit: Vocaui te, ô Messia, ad iustitiam, id est, sanctitatem inducendam, siue ad statuendam iustitiam, id est, Euangelium in terra; quia de illo tanquam de magistro, ac legislatore egerat. Siue ad iustitiam Dei ipsius, videlicet, vt iustus appareat complens, quod de Seruatore Christo multò antè promiserat. Et in hoc postremum inclinat S. Thomas, Dionysius, Adamus: Et indicat, dum ob eam causam Patrem à Christo *iustum* vocari dicit, *Ioan. 17. Pater iuste*, &c. Hugo per accusatiuum exponit; Sed quia hæc de Cyro sumi putat, ad populum refert in Babylonia captiuum. Quia missus est, inquit, Cyrus in iustitiam, id est, vt puniret Chaldæos; & in fœdus, vt Iudæos liberaret, sicut Deus antè promiserat; sed Hugo hîc nullo modo ferendus est.

[x] Si verò præpositio ב *beth*, id est *in*, habitudinem importet ablatiui modum, siue instrumentum significantis, explicari potest, aut de iustitia, qua plenus Christus missus est in terram, vt Foreiro placet, hoc sensu, *Misi te in iustitia*, id est, misi te iustum; aut quod per iustitiam, id est, per iusta documenta, & Apostolorum etiam exempla iusta docturus esset mundum. Ita indicat Haymo. Sed probatur magis sententia prior, quæ de inducenda per Christum iustitia, seu implenda diuina promissione locum interpretatur. 36.

[y] *Apprehendi manum tuam, & seruaui te.*] Explicatio est illius verbi in principio positi, *suscipiam eum*. Quod diximus idem esse, quod sustentare, & ferri ea indulgentia, & cura, qua filius à patre gestari solet. 37.

[z] *Dedi te in fœdus populi, in lucem Gentium.*] Similia postea *cap. 49. vers. 6. Parum est vt sis mihi seruus ad suscitandas tribus Iacob, & faeces Israel conuertendas. Ecce dedi te in lucem Gentium.* Hic locus planè ostendit in populo notari Israeliticum genus, cui accommodatur fœdus: quia Deus pactum fecerat cum illius generis parentibus, missurum se ex eorum genere Seruatorem Christum. De Gentibus verò simpliciter dixit *lucem*: quia nullum cum illis antecesserat pactum, cui misso Seruatore satisfaceret Deus. Septuaginta pro *populi* vertunt *generis*. Quæ lectio non obscurè gentem designat Iudaicam, ex qua Christus genus duxit. Et tunc subaudiendum est *tui*, hoc sensu: *Dedi te in fœdus generis tui.* Græci codices maximè nunc à Sixto correcti tantùm habent *generis*. Cyrillus *generis mei*. Complutensis editio *Generis Israel*. Sed quocumque modo legas, eadem est sententia. Nam genus pro gente, aut natione sumitur. Suum autem genus, id est, gentem suam, vocat Deus Israeliticum populum, quia illum ex multis gentibus elegit. 38. Dei fidelitas.

[aa] *Vt aperires oculos cæcorum*, &c.] Hæc breuis, & optima comprehensio est eorum, quæ Christus in mundo gessit, & signa certa Messiæ. Quæ licèt de corporibus curandis, aut de materiali carcere, id est, de limbo intelligi verè, & optimè possint, multò tamen hæc excellentiùs in animarum salutem & libertatem collata sunt. 39.

[bb] *Ego Dominus, hoc est nomen meũ.*] Illud *ego Dominus*, nota & est quasi familiaris subscriptio, qua Deus decreta sua, atque mandata consignare, & diuina autoritate confirmare, & commendare solet, vt habes *in Leuit. cap. 18. & 19.* centies. Quare non videbatur alienum, si quis diceret insigni hac, & familiari nota confirmari à Deo promissionem tantam de Christo venturo. Sed communiter autores aliter accipiunt, nempe significari à Deo se solum esse Dominum, neque alijs à se hoc nomen conuenire posse. Sed si illud *Ego Dominus* ita accipias, vt superiorum confirmatio sit, & autoritas certa, atque legitima nota, atque subscriptio, quod statim additur *hoc est nomen meum*, conclusionem quandam, & elegans epiphonema continet prædictorum. Quod minùs videbitur difficile, si quod nihil sæpe fit, *nomen* pro persona sumatur: ita vt hîc *nomen meum* idem valeat, quod *ego*. Post rem itaque narratam, & legitimo corroboratam signo, addit Deus, *hic ego sum*, seu talis ego sum, qualem audistis, prædicens illa antiqua, quorum fidem euentus probauit, & nunc alia noua talia, qualia nunc 40.

nunc promissi quorum non erit dissimilis successus: *creans caelum, laus ſtatim*, &c. Sed licèt hæc non videantur aut inepta, sunt aliena, aliorum tamen explicationi libentiùs adhæreo, quia auctores, & patronos habet.

41. Gloria vni Deo debetur.

ee *Gloriam meam alteri non dabo, & laudem meam sculptilibus.*] Vindicare sibi vult Deus nomen, quod suum esse dixit, nempe, *nomen Domini*; neque facturum se dicit, vt gloriam, quæ sibi vni tanquam creatori, & conseruatori rerum debetur, alteri communicet: & multò minùs sculptilibus, id est, ludicris deorum simulacris. Hic obseruat Hieronymus non dixisse Deum, gloriam meam nulli dabo, ne excluderet filium, cui *Ioan. cap. 17.* dicenti, *Pater glorifica me gloria, quam apud te habui, priusquam mundus esset*, Pater respondit. *Et glorificaui, & iterum glorificabo.* Et mirum existimat Hieronymus, quòd cùm Hebraica vox אחר *acher*, aliis modis conuerti potuisset, omnes tamen interpretes in vertendo, sic in illius significatione consenserint, vt in sua quique dialecto *alteri*, aut quod idem omnino valeat, reddiderint. Hic porrò duo obseruanda. Alterum negationem *non* secundo loco esse repetendam, hoc modo. *Et laudem meam non dabo sculptilibus*, quod sæpe in Scriptura fit. Vide Pagninum *lib. 4. Instit. regula* 14. Alterum illud *&* Hebraico idiomate particulam esse comparatiuam, & significare idem, quod multò minus. De quo vsu egimus *super cap. 9. num 8. Zachariæ.* Quare sensus est *Gloriam meam alteri non dabo, & multo minus dabo sculptilibus.*

Non per zeugma repetendum.

Et comparationem significat.

42. dd *Quæ prima fuerunt, ecce venerunt: noua quoque ego annuncio antequam oriantur.*] Huc vsque producta est disceptatio cum idolis; & totius disputationis hîc adhibetur summa quædam, aut peroratio. Nam vt prædicta multis antè sæculis certam fidem consecuta sunt; & alia nunc non leuiora prædicit, quibus suo tempore speratus euentus fidem etiam faciet.

43. ee *Cantate Domino canticum nouum, laus eius ab extremis terræ.*] Hæc verba sunt prophetæ qui admiratus tantam Dei benignitatem, qui omnium gentium legislatorem, & vindicem pollicetur, omnes gentes, vbicumque terrarum sint, ad diuinas laudes celebrandas hortatur: omnes inquam hortatur gentes, quia promissa salus, & libertas ad omnes se gentes latè diffundit.

44. ff *Qui descenditis in mare, & plenitudo eius; insulæ, & habitatores earum.*] In insulis Gentes intelligi, quíque non tantùm religione sed etiam loco à Palæstina longè dissiti sunt, satis in Scriptura compertum. Qui descendunt in mare, nauigantes sunt, aut insulani: & hi potiùs, qui in mare, aut insulas, quæ incolunt, descendisse dicuntur, quia mare plerunque depressius est quàm littus. Quare qui ad insulas nauigant, à littore descendere, & qui ad continentem redeunt, ad littus ascendere dicuntur. Plenitudo maris insulæ sunt, vt posterius hemistichium videtur ostendere, quod eandem continet cum superiore sententiam. Quod eleganti metaphora ostendit vox Hebræa מלא *melo*, quæ significat in annulo palam, & cauitatem illam, quam implet gemma, & per metonymiam gemmam ipsam illigatam annulo, vt docuimus ad illud *Cant. 5. Iuxta fluenta plenissima.* Vbi diximus sponsæ oculos videri fuisse collatos cum gemma in annulo, aut splendentibus laminis inclusa. Sunt autem *insulæ in mari*, quasi lapides quidam pretiosi, & nitidi, qui ex collucente materia extant, & effulgent. Aut *plenitudo maris* dicuntur, qui mare habitant, & implent, sicut *terræ plenitudo* vrbes, & earum habitatores, quod in Scriptura frequens est. Ex adiunctis verò colligitur hæc ad insulanos pertinere, aut certè ad illos, qui nauibus implent mare. Neque enim alij cantare possunt diuinas laudes. Qui autem mare quoquo modo habitant, aut permeant, Gentiles plerumque sunt.

45. gg *Subleuetur desertum, & ciuitates eius: in domibus habitabit Cedar.*] Cur omnes gentes in diuinas laudes incumbere debeant, ea subiicitur ratio, quia à vindice, & communis salutis auctore Christo quæ deserta fuerunt à religione, & sicut sterilia regio, vasta cultoribus, & sentibus horrentia, eleuabuntur ad illum ordinem, vt iam meliori cultu, & disciplina splendeant. Et Cedareni, qui belluarum ritu incertis sedibus errabant, ad ciuitatem, & humanum cultum traducti domos habitabunt. His verbis credo describi paganorum mores, & ingenium, & illorum nominis etymologiam tradi; ideo enim pagani dicuntur, quia cùm in syluis errent περὶ τὰς πηγάς *ad pagas*, id est, *ad fontes* conueniunt, sicut feræ, quæ cùm sole plerumque degant cogente siti ad fontes concurrunt. Vt autem *pagani* dicuntur illi, qui Euangelicis legibus exculti non sunt, sic *desertum*, vbi pagani habitant, qui extra Euangelium variis abducti erroribus vagantur incerti.

Pagani qui.

46. hh *Cedareni* pro syluestri hominum genere sumuntur, qui agresti sunt ingenio, & ferarum in modum vitam propagant, qui in tabernaculis agùt, sedésque mutant, vt nunc Arabes, & olim Scythæ, De quibus Horatius *lib. 3. carm. Ode 24.*

Cedar pro agresti, & inculto.

Quorum plaustra vagas rite trahunt domos:
Nec cultura placet longior annua.

Quare ἁμαξῖκοι dicuntur, id est, *in plaustris*, siue *in tabernaculis degentes*, aut etiam ἀνέστιοι, id est, *sine familia, & foco.* His quàm simillimi erant Cedareni, vt diximus ad illud *cap. 21. Auferetur gloria Cedar*, quorum mores, & vitam disces ex Ieremia, *cap. 49. à vers. 28.* Vbi habes Cedarenos non in ciuitatibus, sed in tabernaculis habitare: & quod gregibus pascendis vacant: quibus neque ostia, neque vectes sunt, sed soli habitant, id est, in solitudine, ac desertis locis, non in ciuium conuentu, & cœtu. Hinc ortum est credo, vt Cedarenorum vita agrestis, & horrida in prouerbium abierit: ita vt homo incultus, & barbarus dicatur *Cedar*. Ille ergo, qui priùs in plaustris seu tabernaculis habitabat, id est, paganus erat, habitabit in domibus, id est, paganus esse desinet.

47. ii *Laudate habitatores Petræ, de vertice montium clamabunt.*] Perstat, credo, in eadem metaphora, & de paganis agit, qui ad veram religionem vocati præcones erunt diuinæ benignitatis. Eandem esse puto in vtroque hemistichio sententiam: Iidem enim videntur habitatores Petræ qui laudant, & qui clamant de vertice montium. Sed est adhuc obscurum, quid *Petra* sit. Nam videtur sumi posse pro tota Arabia, cuius præcipua pars, & sedes regia erat ciuitas illa, quæ *Petra* dicitur *deserti*: de qua pluribus *cap. 16.* à qua Arabia Petræa nomen accepit. Et ita censent Cyrillus, Haymo, Hugo, Forerius. Neque est alienum ab vsu Scripturæ, vt in specie genus aliquod intelligatur, id est, in vna prouincia reliquæ, quæ communem cum illa rationem habeant. Hoc autem loco in *Cedar*, *Petra*, & *deserto* de prouinciis Palæstinæ proximis videtur agi, sicut priùs in *insulis maris*, & *extremis terræ* de illis, quæ

longè ſunt. Hæc mihi videntur dici poſſe veri valde ſimiliter. Sed credo hîc *petram* communius aliquid ſibi velle, id nempe totum, quod montium ſignificat vertex. Vt quemadmodum in campôrum planicie, montiúmque iugis, atque inæquali ſitu quicquid deſertum eſt ab hominum cœtu, legúmque, ac religionis cultu ſignificari ſolet; ſic etiam in *Cedar*, & *deſerto* priùs loca plana; & nunc in *petra*, ac *montium vertice* aſpera loca, atque montoſa ſignificantur. Et in his omnium gentium inſtituta, & loca, quæ ad Euangelium poſtea à Chriſto vocabuntur.

48. kk *Dominus ſicut fortis egredietur, ſicut vir præliator ſuſcitabit zelum.*] Hic iam Deus ſignificat ſatis ſe diu ſiluiſſe, ac velle iam quem in Gentium idola furorem conceperat, foras euomere; cuius ſtrenuæ fortitudinis, atque excurſus is erit ſucceſſus, qui priùs deſcriptus eſt: & nunc manifeſtiùs, & ſignificantiùs explicabitur. Quidam hæc ad Chriſtum referunt, qui egreſſus eſt tanquam Gigas, & præliator, vt Gentium ſuperſtitione ſublata veram religionem induceret. Ita Hieronymus, S. Thom. Haymo, & plures alij: neque ego non probo. Sed fortaſſe dici poſſet non minùs probabiliter ſermonem hic eſſe de Deo, qui per Chriſtum illa patrauit admirabilia, de quibus ſtatim. Ita indicat Cyrillus, & Procopius, & alij nonnulli: quod mihi aptè videtur cohærere cum toto textu, & in hoc magis inclinat animus.

49. ll *Vociferabitur, & clamabit: ſuper inimicos ſuos confortabitur.*] Hæc quidam ad excidium Iudæorum per Romanos accommodant. In his eſt Hieronymus, S. Thom. Haymo; Alij de idolorum abolendo cultu interpretantur; ita Cyrillus, Procopius, Forerius, & plures alij. Et ita omnino eſſe dicendum perſuadet totius capitis contexens filum. Si de Chriſto hæc accipias, accommodata videtur alluſio ad illud Meſſiæ ſignum de quo nuper. *Non clamabit, neque audietur vox eius foris*, quaſi dicat, qui in mortali ſtatu patiens fuit, neque in ſummis rerum aduerſitatibus atque ludibriis ſilentium rupit, vbi perfunctus doloribus, & morte ſtatum alium immortalem induerit, ad quod tempus ſilentium illud videbatur indictum à propheta, (qui non ſine cauſa addidit, *donec ponat in terra iudicium*) tunc vociferabitur, & clamabit. Aut certè *vociferari, & clamare*, vt exponit Cyrillus, eſt cauillare & iubilare, quod victores faciunt lætitia geſtientes. Sed, ſi ad Deum referas, non minùs apta ſententia eſt; quia egreſſus contra hoſtes Deus irruet, quaſi bellator fortis, militari more clamans ſignis, atque portentis, tonitru, grandine, fulmine, confortabitúrque ſuper hoſtes, id eſt, præualebit contra illos, expugnabit, atque proſternet. *Hoſtes* verò dicuntur idola, & qui diditi fuerint idolorum cultui.

50. mm *Tacui ſemper, ſilui, patiens fui, ſicut parturiens loquar.*] Si de Chriſto ſermo ſit ſenſus eſt, illum aliquando clamaturum vbi ſilentij tempus exceſſerit: nimirum contra idola, quæ è ſuo deturbabit imperio. Si hæc ad Deum referas, quod magis placet, dicit Deus ſe ſatis diu ſiluiſſe, tuliſſéque patienter detractos ſibi honores Gentium idolis ab impiis hominibus exhiberi; iam tandem rumpendum eſſe ſilentium, eo ſine rugitu, ſiue fremitu, quem laborans in puerperio mulier ſolet emittere. Parturientis autem dolor apud Hebræos, ſicut apud Græcos, *ὠδὶν*, pro acerbiſſimo dolore ponitur. Neque ab hoc longè abeſt prouerbialis ſpecies, quia in Scriptura frequens eſt. Hîc verò, vt Hieronymus putat, aliquid etiam aliud indicat, hic dolor, aut gemitus puerperæ. Nam quemadmodum, qui diu celauit in vtero fœtum, tandem eum dolore, ac gemitu illum enititur: ſic Deus diu in animo patientiſſimo conceptum dolorem, offenſionémque compreſſit, id eſt, iram à peccatore in diem vindictæ theſaurizatam; poſt verò illam in peccatoris caput cum gemitu effundet. Vbi agnoſce Dei mitiſſimam naturam, qui, vt eſt ad benefaciendum pronus, ſic ad ſupplicium rapitur inuitus, mouétque vltricem manum eo dolore, quo mulier parturiens fœtum edit. Sanè de peccatoris ſupplicio gemens cogitat ſupra *cap.* 1. *Heu conſolabor ſuper hoſtibus meis.* Vide quæ ibi diximus. Sed vt maiorem in gladiatore, aut lignatore plagam maior antecedit gemitus, ſic gemitus iſte Dei, quaſi parturientis, duriorem plagam minatur peccatori. De viro forti dixit in Tuſculanis Cicero, *Nunquam ingemiſcit vir fortis, niſi fortè vt ſe intendat ad firmitatem*: qualis ergo plaga timenda erit ab eo forti, qui antequam feriat, tam dolenter gemit.

Deus, etſi diu cohibeat, aliquando tamen furorē euomet.

Prouerbiū.

Deus ad vindictam difficilis.

Dum Deus gemit, duriorem minatur plagam.

51. au Vbi vulgatus, *quaſi parturiens loquar.* Hebr. eſt אפעה *ephgheh*, id eſt, *ſuſpirabo, anhelabo, & ſpiritu ſingultante loquar, aut exprimam animi mei ſenſum.* Cui ſignificationi maximè aſſonant, & fauent duo alia verba, pro quibus vulgatus reddidit, *diſſipabo*, & *abſorbebo*, quæ videntur oſtendere crebro anhelitu, atque ſingultu verba, aut gemitus expirari, aut exorberi, quod in difficili parturientis nixu plerumque contingit.

52. oo *Deſertos faciam montes, & colles, & omne gramen eorum exſiccabo; & ponam flumina in inſulas, & ſtagna, &c.*] Notum eſt in ſaltu, & ſylua, locíſque virentibus, atque frondoſis erigi ſolita Deorum altaria. Ad quæ alluſum eſt ab Ieremia, dum de idololatria ſub *meretricis* allegoria dixit *cap.* 2. *verſ.* 20. *In omni colle ſublimi, & ſub omni ligno frondoſo tu proſternebaris, meretrix.* Vnde *excelſorum* nomen pro idolis in Scriptura frequens. Quod in aliis quoque nationibus vendicauit ſibi diabolus, qui adhuc excelſorum, atque ſublimium appetens eſt; imò & ipſos montes pro diis habitos à Macedonibus tradit Maximus Tyrius *ſermone* 38. Et vltra Oceanum in Peruana regione, quicumque mons eſt paulò ſublimior atque ſpecioſus, ille ſtatim Deus exiſtimatur. Vaſtabit ergo Dominus lucos, & montes deſertos faciet ab eo, quod in ipſis erat frequentiſſimum. Neque enim iam ampliùs ibi erunt altaria, & victimæ, neque reliqua erit illa montium ſpecies, quæ homines amœnitate ſua, ad vanum illum cultum inuitabat.

Montes, & fontes Gentium diis ſacri.

53. De *fluminibus* & *ſtagnis* eodem modo accipio, quia fontes, & flumina à Gentibus ſacra putabantur; & in eis aliquid eſſe numinis. Quare *ſacri* nomen ſæpe à poëtis fluminibus, & fontibus adiungitur. Virgilius *Eclog.* 1. *ſacros* appellat fontes. Horatius *Ode* . *Nunc ad aquæ lene caput ſacræ.* Quibus ob eandem cauſam ſacrificia interdum offerri docet Horatius *lib.* 3. *ode* 13 de fonte Blanduſiæ.

O fons Blanduſiæ ſplendidior vitro,
Dulci digne mero, non ſine floribus
Cras donaberis hædo.

Et fontibus dicata templa tradit Cicero *lib.* 3. *de natura Deorum.* Idem de fluminibus dicendum, quæ ſacra à Gẽtibus habita ſunt, & eo nomine religioſè ſuſpecta. Æneas fluuio Tibri ſacrificat *lib.* 8. *Æneidos.* Ad Nili ora ſeu fauces ſacrificij tempore ſtipem à ſacerdotibus conferri, & à præfectis aurea munera, tradit Seneca 4. *lib. quæſtionum cap.* 2.

Fontibus, & fluuiis ſacrificia inſtituta.

Phryges

[…] Mæ[…]o & Masiiæ sacrificare, & Massagetas Mæoti[…] […]udi & Tanai auctor est Maximus sermone […], Magos Sirimon[…] equos candidos offerre […] Herodotus lib. […] & ibidem lib. 1. scribit […] nuo[…]num maxime fluuios à Persis coli. […]m Strabo lib 15. Hinc ortum est, vt capilli primum a cincinnatis pueris detonsi fluminibus consecrétur, vt in Atticis tradit Pausanias, quod ex Homero probat. Neque deest aliquod in Scriptura vestigium, quo in fontibus intelligatur aliquid exi-stimari sacrum. Nam Isaias cap. 57. vers. 5. de Israelitis dixit, *Subter omne lignum frondosum immolantes paruulos in torrentibus, subter eminentes petras.* Vide quæ ibi diximus.

54. Si quis tamen putet, quia luxuries, atque deliciæ impietatem fouent; & ad idololatriam sæpius inducunt, ideo delicias has, quæ idololatriæ fomenta sunt, tollendas esse dicit, huic ego non repugno: quia video in idolomaniam propter intemperantiam, & luxum incidisse plurimos. Sane de filiis Israel dicitur *Exod. 32. Sedit populus manducare, & bibere & surrexerunt ludere.* De quibus Ambrosius *epistola 36. ad Sabinum. Vbi cœperit quis luxuriare, incipit deuiare a fide vera. Ita duo committit maxima crimina, opprobria carnis, & mentis sacrilegia, &c. Qui se ingurgitauerit, atque immiserit eiusmodi voluptatibus, perfidia laqueos incurrit. Sedit enim populus manducare, & bibere & fieri sibi Deos poposcit.* In eandem sententiam optimè, & grauiter Gregor. *lib. 10. Moral cap. 14.* Huc spectat illud *Deut 32. Incrassatus est dilectus, & recalcitrauit incrassatus, impinguatus, dilatatus, dereliquit Deum factorem suum, & recessit a Deo salutari suo prouocauerunt eum in diis alienis.* Minatur verò Deus his, qui ad idola defecerunt, sæpe deliciarum populationem, & interitum. In quem sensum accipi non incommode potest illud Oseæ *cap. 2. Ecce ego sepiam viam tuam spinis.*

[Marginal note beside verse 54: …ies, ac ad …atria …ducunt.]

pp *Et educam cæcos in viam, &c.*] Hæc satis aperta sunt. Ostendit enim Deus quid ex sublatis saltibus & fontibus siccatis, id est, idololatria sublata, boni redundaturum sit in ethnicorum genus: nam depulsis errorum tenebris, & noua exorta luce aliam ingredietur viam, alia deinceps consilia me[…]abitur.

56. q *Conuersi sunt retrorsum.*] Hæc de gentibus, quæ nono illuminatæ splendore progredi noluerunt in eo, quem instituerunt erroris cursum, sed retrorsum abierunt. Ad eum modum, quo illi, quos facti, aut pœnitet aut pudet, repetito spatio vestigia turbant, aut delent, quæ temere, aut etiam nequiter impresserunt. Retrorsum itaque conuertentur Gentes, quia statuto iam suæ perfidiæ modo, nouo inchoato cursu, veterem execratæ, quoad fieri potuerit curabunt vtque facta sunt, facta ne fuerint.

57. rr *Confundantur confusione, qui confidunt in sculptili.*] Imperatiuus pro futuro ponitur more prophetis familiari. Sic afficientur Gentiles, vbi cognouerint quàm fœdæ religioni seruierint, qui à sculptili, id est. à ligno, & marmore salutem expectauerint, vt suffusi rubore quanto in errore versati fuerint non obscurè testentur.

58. ff *Surdi audite, & cæci intuemini ad videndum.*] Hæc ego ad Iudæos referri puto, cum respectu tamen ad tempus Euangelicum, quo Gentes dicuntur reuersuræ retrò, & accepturæ lucem veram, detestaturæque antiquum errorem. Iudæi enim eo tempore magis ad vocem obdurauerunt, quàm Gentes, atque ideo illi repulsi sunt, istæ ad regnum in-

A gressæ. Quare nunc Iudæos *surdos* vocat, qui cùm tot acceperint prophetarum oracula, illis neque crediderunt, neque obsecuti sunt: & *cæcos*, quos prodigia, & signa ad illud vsque tempus sæpius oblata a sua impietate non abduxerunt. Aut certè *surdi* aut *cæci* appellatione illius gentis stupor, & amentia declaratur. Porrò sicut *aures audiendi* dicuntur *Matthæi cap. 11.* quæ otiosæ non sunt, neque inutiliter audiunt, sic etiam *intueri ad videndum* esse puto, ita videre, vt species oblata vana non sit, & sine fructu. Quasi dicat Deus Ne sitis, ô Iudæi, similes diis, quos coluistis, qui aures habent, & non audient, oculos habent, & non videbunt.

t *Quis cæcus, nisi seruus meus? aut surdus, nisi* 59.
B *ad quem nuncios meos misi?*] Hæc verba vsque ad finem capitis paucis exc[…] intelligenda videntur de decem tribubus, quæ quo tempore hæc dicebantur à propheta, iam exultabant apud Assyrios. Quarum exemplum duabus reliquis proponitur, vt in alieno capite discant, quid sperare possint ex vitæ genere non dissimili: vt illarum exitus horreant quorum imitantur mores. Et quidem illud *vers. 24. Quis dedit in direptionem Iacob*, à decem tribubus separari non potest. Quare hæc de duabus tribubus sic accipiamus vt valde putemus verisimile ad decem tribubus esse referenda, quarum supplicium hic optimè describitur. *Quis cæcus*, &c. Hæc est superioris versus explicatio, quæ omnino conuincit
C superiora esse de Iudæis intelligenda. Nam illi dicti sunt serui, quos multis modis sibi vindicauit, atque emit Dominus, & ad quos toties nuncios suos, id est, prophetas legauit. Quibus cùm parere noluerint, imò eorum oracula cum sibilo atque conuitio exceperint, surdi iure optimo existimari possunt. Vbi vulgatus *nuncios meos*, Hebr. est מלאכי *malachi*, quod aliqui ex recentioribus exponunt *nuncium meum*. Ita Vatablus & Pagninus: & sensum esse putant, nullum in opinione Iudæorum magis esse cæcum, aut surdum, quàm aut Isaiam, aut Christum, quos hoc loco designari putant, qui a Deo missi sunt. Sed noster interpres aliis notauit punctis, vocem מלאכי *malachi*, aut enim in plurali absoluto legit מלאכים *malachim*, vel certè in sta-
D tu syntactico מלאכי *malachi*, quod sæpe extra regimen contingere docet Pagninus *lib. 2. institutionum cap. 14.* & sane L X X. in numero legerunt plurali, licèt multò aliter, sicut etiam Chaldæus.

uu *Quis cæcus, nisi qui venundatus est? & quis cæcus* 60.
nisi seruus Domini?] Eundem esse puto *seruum*, & eum, *qui venundatus est*, per epexegesin. Venundatus autem esse dicitur Israel, quia tot à Deo affectus est beneficiis, vt voluntatem suam addicere debuerit diuinæ. Munera enim, & beneficia, catenarum instar […]ant homines, atque iuris esse non sinunt *Prouer. 22 vers. 9. Victoriam, & honorem acquirit, qui dat munera: animam autem aufert accipientium.* Quæ optima descriptio est hominis, cui donorum, & meritorum magnitudo libertatem
E eripuit. Vendidit autem se populus ille Deo à propter ingentia merita, cùm ad montem Sinaì dixit *Exod cap. […] vers. 8. Cuncta, quæ locutus est Dominus, faciemus.* Hoc autem quoddam mancipij genus est.

[Marginal note: Dona libertatem eripiunt.]

x Pro *venundatus*, Hebr. est משלם *mesulam*, 61.
quod variè reddunt interpretes; sed Vulgatus optimè vim explicuit vocis Hebraicæ. Est autem idem quod *repensus*, aut *retributus*. Proprium epitheton serui, qui cum donis quæ ab alio accepit, parem facultatem non habeat, quam retribuat, se ipsum rependit,

[Marginal note: Quid homo Dei beneficiis debeat.]

pendit, & quodammodo venundat. Quamuis autem Iudæi non se rependant Domino, eóque nomine reprehendantur; tamen quia rependi debuerunt, nomen illud audiunt ex vsu scripturæ, quæ nomen interdum attribuit, non meritis hominum, sed officio, aut obligationi, accommodatum magis instituto, ac debito quàm moribus: sicut Christiani *Sancti* vocantur sæpe in Actis Apostolicis, quia Christianorum vitam, & mores sanctitas decet. Decebat autem populum tot oneratum, atque emptum beneficiis, vt Deo tam cumulatè de se merito seipsum venundaret.

62. y y *Qui vides multa nónne custodies? qui apertas habes aures nónne audies?*] Hæc ad duas tribus omnino refero, quas Dominus excitat, vt ipsius beneficia, & aliorum supplici[illegible]tente considerent. Explicat quo sensu dicendu[illegible] populus Iudæus cæcus, & surdus. Qui in luce Solis pomeridiana, ita offendit, aut errat à via, ac si in tenebris esset, licet aquilina sit acie, & solē ipsum aduersum intueatur, *cæcus* dicitur: quia ex solis aspectu nullum capit vsum. Et qui alterius legibus, aut monitis non paret, *surdus* vocatur, quaorumcumque acutum habeat sensum audiendi. Eam nunc rationem affert Dominus, cur populum suum *cæcum* vocet, & *surdum: cæcum* quidem, qui cùm tot viderit portenta, & signa, & ex his quædam recentia, vt deletas esse momento temporis Assyriorum vires ab Angelo, & in Ezechiæ restituta salute admirabilem extitisse in horologio Achaz vmbrarum regressum, nihilominus his non adducuntur, vt & Deum in præsentia colant, & postea Euangelicæ legis lucem aspiciant, perinde atque si illius nullum antè signum accepissent. *Surdum* verò, quia tot vocibus, tot minis, & oraculis, ad quæ nunc habet apertas aures, aut fidem postea non habebit, aut non in illis suo tempore Messiam agnoscet. Hi nimirum ad similitudinem idolorum, quæ coluerunt, aures habent, & oculos, sed neque illas ad audiendum, neque hos ad videndum. Hoc suprà dixerat *cap.* 6. *Audite audientes, & nolite intelligere. & videte visionem, & nolite cognoscere.* Possunt etiam hæc referri ad decem tribus, in hanc sententiam. Digna factis supplicia sustines: quæ euitasses omnino, si quæ vidisti obseruasses, & quæ audiuisti mandata custodisses.

Peccator cæcus, & surdus.

63. z z *Et Dominus voluit vt sanctificaret eum: & magnificaret legem, & extolleret.*] Hic se propheta referre videtur ad decem tribus. Multis Deus populum illum officiis cumulauit, vt sanctum faceret, & legem magnam esse ostendit signis, & miraculis, quo populum ad eius obseruantiam excitaret; & ea ratione magis, atque magis quotidie ornaret, & extolleret: seu vt ipsis cumulatis splendidè, iustam & eximiam legem ostenderet, quæ sui studiosos, & amatores tam luculenter ornat, & extollit. Sed quò Deus magis populum illum prouocabat officiis ad sanctitatem, eò ipse in sua obstinatione præfractior magis refugiebat à lege, & longius aberat à sanctitate. Quidam, in quibus sunt S. Thomas, Haymo, & eò inclinat Hugo, existimant illud *magnificaret*, ad populum esse referendum: ita vt Deus eò velit populum adducere, vt legem magnificaret, illámque amplecteretur studiose. Quam ego sententiam ne admittam, facit quia in textu aliqua minùs bellè conueniunt, si tria illa *sanctificaret, magnificaret, & extolleret*, ab vno subiecto distrahas, Et ita sentiunt Chaldæus, Procopius, Dionysius, Vatablus, Foreirus, & Hugo dubius est.

a a a *Ipse autem populus direptus, & vastatus.*] Quo tempore hæc ab Isaia dicebantur, iam magna pars decem tribuum abducta fuerat ad Assyrios captiua, & regnum Israel grauiter afflictum, & dilaceratum. Opponit autem incommoda, quæ pernicax ille, atque ingratus populus sustinuit, commodis, & honoribus, quæ si pareret legi, & diuinis oraculis voluisset, consequeretur à Deo. 64.

b b b *Laqueus iuuenum omnes, & in domibus carcerum absconditi sunt.*] Dubium est an laqueus hic actiue sumatur, vel passiuè: id est, an Iudæi offensioni aliis, & laqueo fuerint, vel certè ipsi propter contemptam legem sint illaqueati. Actiue exponit Hieronymus, S. Thomas, Haymo. Hugo, & Dionysius dubij sunt; & de principibus Iudæorum accipiunt, & Euangelij tempore. In quo Pharisæi, & Scribæ iuuenes, id est, cæteram turbam inferiorem, & rudem prauis dogmatibus infecerunt, de quibus *Osea cap.* 5. *Laqueus facti estis speculationi, & sicut rete expansum super Thabor.* Alij passiuè capiunt, ita vt Iudæi non tam illaqueauerint alios, quàm ipsi ab aliis sint illaqueati. Ita Cyrillus, Adamus, Forcirus, Vatablus; inclinat Dionysius, & Hugo. Quæ sententia videtur mihi magis cum toto capite congruere: & quod statim subiicitur, non parum persuadet. *Laqueum* verò pro *laqueatis* sumi non est durum; quia abstractum pro concretis sumi in scripturis obuium. Exemplum huic valde simile nuper habuimus *cap.* 41. Vbi *glutinum* pro *glutinatione* sumi diximus, sicut *iuga* pro *iugatis*. Et in hac ipsa materia exempla sunt propiora. Non enim solùm *carcer*, & *custodia* pro *vinculis* sumuntur, sed etiam pro *vinctis*. *Actor. cap.* 2 . Quin & ipsa *vincula*, & *catena* pro *catenatis* & *vinctis*, per metonymiam credo, quæ pro re contenta continentem adhibet. *Psalm.* 118. Vbi Vulgatus: *Funes peccatorum circumplexi sunt me.* Chaldæus legit: *Cohortes, & cateruæ congregatæ sunt contra me.* 1. *Reg. cap.* 1 . *vers.* 11. Vbi noster, *Ecce cuneus prophetarum*, Hebr. est, חבל *chebel*, id est *funis*, quod in hoc eodem genere sæpe vsurpat Hispanus, qui *catenam vnam*, aut suo idiomate *sartam vnam* vocat *vinctos*, qui eadem catena colligantur. Quod dicendi genus vsitatum esse antiquis indicat Lucretius *lib.* 2. qui *catenam* vocat chorum ludentium, & saltantium.

Laqueum pro illaqueato, sicut etiam *funis*, & *catena*.

65.

Catenas

Ludunt, in numerúque exultant sanguine lati.

66. Ille verò laqueus, seu catena dicitur *iuuenũ*, quia durus est, qualisque iniici solet non senibus ætate languidis, aut fœminis sexu imbecillis. quos tenuia vincula constringunt, & cohibent, sed qualis arctare solet robustos, & audaces iuuenes: qui & audent, & possunt fortia etiam vincula dirumpere. Vide quod diximus ad illud *cap.* 22. *Sicut asportatur gallus gallinaceus*; seu vt alij legont, *asportatione viri*, id est longa, qualem vir fortis subire solet.

67. c c c *Facti sunt in rapinam*, &c. *neque est qui dicat, Redde.*] Hæc aperta sunt; quæ nonnulli exponenda putant de captiuitate, atque ærumna, quam post Christi mortem subierunt Iudæi: nam ab illa nunquam erepti sunt, aut redempti. Id enim significat illud, *Non est qui dicat, Redde*, nempe *libertati*, aut *patriæ in patriam reuerti*. Aut, quia *redde* vox est domini repetentis, aut iure aut armis quod suum est, significatur populum illum reiectum iri à Domino; ita vt illum Dominus neque dome[illegible] suum, neque seruum agnoscat, ac si dicat, *estaran desamparados, y oluidados, como sin dueño.* Atîine est illud *Psalm.* 43. *Vendidisti populum tuum sine pretio.* Si de decem tribubus

tribubus accipias, quod potius censeo, satis constat illas nunquam rediisse ab exilio.

68. ddd *Quis est in vobis, qui audiat hoc, attendat, & auscultet futura?*] Hæc ad duas tribus. Indicare videtur propheta, hæc quæ grauia sunt de futuro Iudæorum exitio vaticinia, paucis eorum, qui auscultabant, Iudæis censeri tanquam pondus, & fidem habitura; Aut de his non admodum fuite sollicitus. Et ideo, quo illis borum verborum euentum persuadeat, exemplum adducit eorum, qui in causa non dissimili similem fortunam experti sunt.

69. eee *Quis dedit in direptionem Iacob, & Israel vastantibus, nonne Dominus ipse, cui peccauimus?*] Quo tēpore hæc dicebantur à propheta: captæ iam fuerant ab Assyriis decem tribus, aut earum aliqua, quarum exemplum hîc adducit. Ab illarum autem peccatis atque supplicio probat affines futuras eiusdē pœnæ duas tribus, quæ eisdem fermè sceleribus se implicuere. Non dissimilia à prophetis decem tribubus denunciata fuerunt, neque ab illis dissimili ludibrio exsibilata. Sed illæ durè à Domino mulctatæ suo exemplo præscribunt, quid duæ aliæ tribus sperare debeant. Quantùm verò in peccando duæ tribus tunc incolumes, aliis decem similes extiterint, clamant sæpe prophetæ. Ezechiel *cap.* 16. victam ab Iuda dicit esse Samariam, id est, decem tribus: Similiter alij prophetæ non semel.

fff *Et noluerunt in viis eius ambulare.*] Multi hîc transitum esse putant à prima persona ad tertiam, 70.
ita vt *noluerunt* idem sit quod *noluimus*, hoc sensu. Dedit Deus in direptionem Iacob, cui peccauimus, & noluimus in viis eius ambulare: Quod licèt vsitatum sit in scriptura, non tamen puto, ita hîc esse accipiendum; sed simpliciter dicendum, in direptionem datum Israel, id est, decem tribus, quia noluerunt parere præceptis Domini, quem qui tunc aderant Iudæi non minùs offendebant. Ac si dicat, *Deus quem nos offendimus, dedit in direptionem Israel, quia noluit in viis eius ambulare.* Illud &, causalis est, & rationem reddit, cur decem tribus à Deo in direptionem datæ.

ggg *Et combussit eum in circuitu, & non cognouit.*]Summam vastitatem per incendium, & ignem 71.
significari alibi à nobis dictum est. In circuitu autem combustus est Israel, id est, decem tribus, quia nihil reliquum fuit in earum finibus ab Assyriorum flamma. Illud & rursus causale puto, ita vt ideo combustus, & abductos fuerit populus in captiuitatem, quia stultus fuit, neque sibi impendere malum illud, aut cognouit, aut credidit. Eodem sensu, quo suprà *cap.* 5. dixit propheta, *Propterea captiuus ductus est populus meus, qui non habuit scientiam.*

Argumentum quadragesimi tertij capitis Isaiæ.

IN capite præcedenti docuerat Dominus, quàm seuerè decem tribuum peccatum exilio, seruituteque mulctauerit: Nunc de duabus tribubus docet longè aliud futurum esse iudicium. Quas multis ornauit officiis; & vndecumque Gentium ad antiquam sedem, atque ordinem reducet. Deinde cum Gentibus agit, iubétque vt testibus probent, quid horum simile à diis vnquam acceperint. Et quod ab illis exigit, id vltrò de se offert, dum testes exhibet, quibus omnia, quæ de se priùs affirmarat, vera esse demonstrat. Rursus talia populo suo promittit officia; qualia parentum suorum ætate in eundem populum antea contulerat. Ad extremum docet hæc tot ornamenta, officiáque maxima non posterorum, aut parentum meritis, sed diuinæ tantùm benignitati esse tribuenda.

CAPVT XLIII.

1 a *ET nunc hæc dicit Dominus creans te Iacob, & formans te Israel: Noli timere, quia redemi te, b & vocaui te nomine tuo: meus es tu.*

2 c *Cùm transieris per aquas, tecum ero, & flumina non operient te: Cùm ambulaueris in igne, non combureris, & flamma non ardebit in te:*

PARAPHRASIS in idem capur.

1 ITA decem tribus in exilium abire permisit, vt nunquam ex eo in patriā remigrarurę sint. De te autem, ô domus Inda, longè aliter statuet Deus, qui Iacob creauit; Iacob, inquam, generis tui parentem. Sic enim de te, ad te Deus, noli timere, ego enim redimam te, atque restituam ab exilio, quod aliquando tibi subeundum est. Te enim sic diligo, vt nomine te vocem tuo, cùm meum te esse dico, hoc nempe modo, meus es tu Israel.

2 Sicut parentes tuos olim, ex aqua, atque igni incólumes eduxi; sic cùm per aquas tibi transeundum fuerit, efficiam ne te vastus aquarum gurges absorbeat, aut fluctus obruant marini. Si in ignem, & fornacem vis te aliqua violentior iniecerit, neque te flamma comburet, &

ignis vehemens calor tibi prorſus erit innoxius.

3 Hæc verò tibi præſtabo, ô domus Iuda; quia ego Dominus tuus ſum, & Deus, quem pater tuus Iſrael veneratus eſt. Et quæ tuo capiti minabatur Senacherib, illa in Ægyptum, Æthiopiam, & Sabam conuertam; quæ tibi erunt quaſi victimæ, quibus qui alicui peccato ſunt affines, & obnoxij gladio, offenſum ſibi numē propitiare ſolent.

4 Ex quo apud me eo loco fuiſti, vt te apud alios ornare, atque honeſtare decreuerim. Dilexi te; & ne tu perires, cùm grauis vrgeret calamitas, homines, quorum imperio ſuberas, aut neci dedi, aut in ſeruitutem abduxi.

5 Noli ergo timere, popule mi, quia vbicumque Gentium captiuus agas, tecum ero. Si in Orientalem plagam abieris, inde filios tuos accerſam; ſi in Occiduam, ex ea illos congregabo, reſtituámque patriæ.

6 Quòd ſi ad Aquilonē, ſiue ad Auſtrum abacti fuerint captiui: edicam Aquiloni, & Auſtro, vt ab extremis terræ finibus vtriuſque ſexus exules reſtituant: neque illorum libertati moræ aliquid afferant.

7 Ero autem tam de veſtra ſalute ſollicitus; quia magno ſtudio, & præcipuo quodam conſilio, creaui, formaui, & feci populum, qui nomen imploraret meum, meæque gloriæ, ac maieſtati ſeruiret.

8 Exeat nunc populus Gentilium cæcus, cùm oculos acceperit, & ſurdus cùm audiendi vim, & facultatē habeat; & doceat an à diis ſuis eiuſmodi aliquid vnquam audierit.

9 Fac omnes Gentes pro aſſerenda deorū ſuorū religione conueniſſe, & ex omnibus tribubus in illam curam neminem eſſe reliquum. Quis ex eo numero eſt, qui de diis ſuis tale aliquid annunciet, quale nunc vobis à me promiſſum eſt? Et quæ priùs à me de antiquis parentum veſtrorum ſæculis commemorata ſunt, illa de nugacibus diis affirmare, ac prædicare poſſint? Quòd ſi quidpiam reſponderint ad hæc, eáque teſtibus confirmauerint, nihil ampliùs obiicio; culpa illi, atque errore liberi ſunto. Sed planè teſtis erit nullus, qui citra mendacium dicat, illos verè fuiſſe locutos.

10 Nihil ab Idolorum cultoribus exigo, quod non ego de me publica exhibeam, atque legitima forma. Teſtes exigebam, ecce teſtes do. Vos ô Iudæi, qui coràm eſtis, & ſeruum meum Chriſtum quem elegi, teſtes aduoco. Nam & vos ipſi à parentibus veſtris plurima, quæ à me commemorata ſunt, ſæpius audiiſtis; & eorum aliqua coràm eſtis intuiti. Et ſeruus meus Chriſtus, quæ de ipſo promiſi cumulatè præſtabit. Quod optimum vobis erit argumentum, vt credatis, & cognoſcatis, quia ego ipſe Deus ſum, ante quem nemo fuit, & poſt quem nullus vnquam erit.

11 Ego

3 [d] *Quia ego Dominus Deus tuus ſanctus Iſrael ſaluator tuus, dedi propitiationem tuam Aegyptum, Aethiopiam, & Saba pro te.*

4 *Ex quo honorabilis factus es in oculis meis, & glorioſus: ego dilexi te,* [e] *& dabo homines pro te, & populos pro anima tua.*

5 *Noli timere, quia ego tecum ſum.* [f] *Ab Oriente adducam ſemen tuum, & ab Occidente congregabo te.*

6 *Dicam Aquiloni; Da: & Auſtro; Noli prohibere:* [g] *affer filios meos de longinquo, & filias meas ab extremis terræ.*

7 [h] *Et omnem qui inuocat nomen meum, in gloriam meam creaui eum, formaui eum, & feci eum.*

8 [i] *Educ foras populum cæcum, & oculos habentem: ſurdum, & aures ei ſunt.*

9 [k] *Omnes gentes congregatæ ſunt ſimul, & collectæ ſunt tribus: Quis in vobis annunciet iſtud, & quæ prima ſunt, audire nos faciet?* [l] *Dent teſtes eorum, & iuſtificentur, & audiant, & dicant: Verè.*

10 [m] *Vos teſtes mei, dicit Dominus:* [n] *& ſeruus meus quem elegi: vt ſciatis, & credatis mihi, & intelligatis quia ego ipſe ſum. Ante me non eſt formatus Deus, & poſt me non erit.*

11 *Ego*

11 *Ego sum, ego sum Dominus, & non est absque me saluator.*

11 Ego sum, ego, inquam, sum, qui illa feci, quæ à parentibus accepistis mirabiliter facta. Neque præter me vllus est, qui saluare potuerit, quos ego in præsenti rerum discrimine seruaui.

12 [o] *Ego annunciaui, & saluaui; auditum feci, & non fuit in vobis alienus: Vos testes mei, dicit Dominus, & ego Deus.*

12 Ego annunciaui, &c, sicut prædixeram antè, saluaui vos; quod beneficium, atque opus admirabile, non esse Gentium idolis tribuendum, argumento vobis esse potest, quòd eo temporis vestigio, non erat inter vos alienus Deus, cuius potentiæ illud adscribi posse videretur. Vos itaque, dicit Dominus, testes estis, quòd ego sim Deus.

13 *Et ab initio ego ipse, & non est qui de manu mea eruat: Operabor, & quis auertet illud?*

13 Quæ iam olim à principio maiores vestri beneficia suscepere; à me profecta sunt omnia: quósque in meam fidem, atque adeò in sinum recepi; incolumes, & victores traduxi: neque enim vis est vlla, quæ è manibus eruat, quos ego & manu prehendi, & amplexu teneo; aut dissoluere, seu prohibere possit, quod ego molior.

14 *Hæc dicit Dominus redemptor vester, Sanctus Israel. [p] Propter vos misi in Babylonem, & detraxi [q] vectes vniuersos, [r] & Chaldæos in nauibus suis gloriantes.*

14 Quòd verò ad tempus pertinet futurum, beneficiáque noua in vestrum genus conferenda, hæc accipite à Deo, quem Israel à principio veneratus est, & qui illum sæpe in vario temporum discrimine redemit. Abducemini aliquando ad Babylonios captiui; sed ego propter vos contra Babylonios, Persas armabo, qui deleto Chaldæorum imperio, qui in suo Euphrate gloriabatur, tanquam firmissimo ciuitatis munimento, remotis vectibus, atque impedimentis, quæ reditum vestrum, & libertatem retardabant, in patriam remittent.

15 *Ego Dominus sanctus vester, creans Israel rex vester.*

15 Ego, qui hæc vobis noua beneficia promitto, sum Deus ille, quem vos sanctum appellatis, & colitis. Ego Rex, atque ductor vester, à quo formatus est, & creatus Israel.

16 [s] *Hæc dicit Dominus, qui dedit in mari viam, & in aquis torrentibus semitam.*

16 Et ne de rerum, & promissorum exitu dubiteris, hæc vobis promittit, qui similes olim vectes, & impedimenta summouit: aperuit enim viam in mari rubro, & quo tempore Iordanis aquæ magis intumuerant, peruium reliquit, & arentem alueum.

17 [t] *Qui eduxit quadrigam, & equum, agmen & robustum simul obdormierunt, nec resurgent: contriti sunt quasi linum, & extincti sunt.*

17 Qui Ægyptiorum robustum agmen equis, atque quadrigis inuectum in apertum maris alueum induxit, atque ibi omnes demersi sunt sine vlla spe, aut facultate fugiendi, ea facilitate, qua ellychnium fumigans, & penè mortuum extinguitur.

18 [u] *Ne memineritis priorum, & antiqua ne intueamini.*

18 Magna quidem sunt hæc: verumtamen quæ deinceps beneficia præstabo, non erunt leuiora. Et hæc quidem ita meam diuinitatem apertè testabuntur, vt necesse non sit superiorum excitare memoriam.

19 *Ecce ego facio noua, & nunc orientur, vtique cognoscetis ea: [x] Ponam in deserto viam, & in inuio flumina.*

19 Ecce ego noua faciam miracula, quæ edentur propediem; & vos ipsi cognoscetis ea; Vt enim olim columna ignis noctu, & interdiu nube præcedentibus, viam ostendi in solitudine, & in regione sitienti, & inuia de petra aquam ex-

& ideo inter marinos fluctus aridæ sunt.

16 [pp] *Et educam cæcos in viam quam nesciunt: & in semitis, quas ignorauerunt, ambulare eos faciam. Ponam tenebras coram eis in lucem, & praua in recta: Hac verba feci eis, & non dereliqui eos.*

16 Excisis itaque saltibus, & arefactis fontibus, noua lux orietur cæcis Gentilium oculis. Illos igitur iam iam videntes in viam deducam priùs ipsis incognitam: & ambulare faciam in semitis, quas eorum pedes nunquam ante calcauerant. Tenebras in quibus ipsi deuiis errabant, cæcisque vestigiis, ab illorum oculis offusô solari lumine discutiam, & pro sinuosa, atque impedita via, cui priùs insisterant, rectam ostendam, & facilem, quam cum voluptate, & sine periculo ingrediantur. Hæc locutus sum ad Gentes, quæ se idolorum nugis addixerant; quas non minùs fideliter liberaui, quàm liberaliter priùs meam obligaueram fidem.

17 [qq] *Conuersi sunt retrorsum. [ff] Confundantur confusione qui confidunt in sculptili, qui dicũt conflatili; vos Dij nostri.*

17 Conuertentur igitur retrorsum Gentiles ab eo cursu, quem priùs instituerant, superiorem vitæ rationem execrati. Qui vbi cœlesti irradiati lumine cognouerint, quàm fœdè religioni seruierint, quàm stultè à ligno & marmore salutem implorauerint, sic afficientur, vt suffusi rubore, quanto in errore versati fuerint, non obscurè testentur.

18 [tt] *Surdi audite, & cæci intuemini ad videndum.*

18 Nunc ad vos redeo, Iudæi, qui quod Gentes illustratæ Euangelica luce auidè amplectentur, vos væsano consilio respueris. Audite igitur, ô surdi, quæ vos ad pietatem, & veram religionem erudiunt. Videte, ô cæci; sed eo videte modo, qui vos in salutari; atque cœlesti semita constituat.

19 [uu] *Quis cæcus, nisi seruus meus? & surdus, nisi ad quem nuncios meos misi? [vv] Quis cæcus, [xx] nisi qui venundatus est? & quis cæcus, nisi seruus Domini?*

19 Quis est cæcus ille, qui oculos ad videndum non habet? Sanè seruus meus Israel; qui ad vitulos aureos defecit, & qui iam grauus per Indiæ pœnas captiuus aut experitur, aut expectat. Quis surdus? ille ad quem per prophetas sæpe locutus sum, quique mandata mea cum murmure suscepit, & sibilo. Quis cæcus, nisi quem ego tot mihi beneficiis seruum feci? & qui se mihi propter illa mancipium dedit? Ille, inquam, cæcus est, qui seruus mihi multis nominibus esse debuit.

20 [yy] *Qui vides multa, nonne custodies? Qui apertas habes aures, nonne audies?*

20 Nunc tu, ô Gens Iudæa, quæ tunc multa vidisti diuinæ naturæ, atque virtutis documenta; nonne ex ore prophetarum audita custodies, aliarum tribuum edocta periculo? cùm aures tibi diuinæ voces sæpius aperuerint, nonne præbebis facilem, atque obsequentem auditum?

21 [zz] *Et Dominus voluit vt sanctificaret eum, & magnificaret legem, & extolleret.*

21 Voluit quidem Deus decem illas tribus officiis cumulare quamplurimis, vt populum illum sanctum faceret, & extolleret: & legem signis, & miraculis magnam esse ostendit, quò populum illum ad eius obseruantiam excitaret.

22 [aaa] *Ipse autem populus direptus, & vastatus. [bbb] Laqueus iuuenum omnes, & in domibus carcerum absconditi sunt. [ccc] Facti sunt in rapinam, nec est qui eruat: in direptionem, nec est qui dicat; Redde.*

22 Populus autem ille, quia legem contempsit, miserè ab hoste vastatus, & laceratus est. In carcerẽ contrusi sunt omnes, & in vincula cõiecti, vincula, inquam, fortia, quę perfringi non possint, qualibus robusti, & iuuenes constringi solent. Prædæ facti, & direptioni alieois. Neque erit

23 [ddd] *Quis*

qui

qui illos ab ærumnosa illa conditione rapiat: aut de illorum exilio soluendo cogitet.

23 Hæc passæ sunt decem tribus. Ecquis autem in vobis, ô domus Iuda: qui ista aut audiat, aut mediteur? & eadem sibi euentura non me- tuant cùm iisdem se sceleribus implicuerint.

24 Quis hostibus Israelem vastandum, ac diripiendum tradidit? nónne Deus ab Israele offensus? in quem nos etiam peccauimus, ac iure optimo eundem supplicij modum formidare possumus. Illud verò tantum infortunium passus est Israel, quia neque demonstratam ab illo semitam inire voluit: neque quam ipse legem præscripsit, obseruare.

25 Quare furorem suum antè conceptum, compressumque diu, in illum populum tandem euomuit, immissóque bello, cui pro virtute, instructúque militari, repugnare non potuit; incendio vastauit. Quod infortunium dirum, & miserabile ideo pertulit; quia stultus fuit, neque sibi impendere malum illud aut cognouit, aut credidit.

23 *Quis est in vobis qui audiat hoc, attendat, & auscultet futura?*

24 *Quis dedit in direptionem Iacob, & Israel vastantibus? Nónne Dominus ipse cui peccauimus? Et noluerunt in viis eius ambulare, & non audierunt legem eius.*

25 *Et effudit super eum indignationem furoris sui, & forte bellum; & combussit eum in circuitu, & non cognouit: & succendit eum, & non intellexit.*

IN CAPVT QVADRAGESIMVM SECVNDVM COMMENTARIVS.

1. ECce *seruus meus, suscipiam eum: electus meus, complacuit sibi in illo anima mea.*] Noua Deus annunciauerat in principio huius prophetiæ, vt ex eorum euentu se Deum esse doceat; nunc aliquid aliud nouum ostendit, cuius etiam successum expectari iubet in eundem finem, vt statim indicat *vers. 9. Quæ prima fuerunt ecce venerunt: noua quoque annuncio.* Ostenderat suprà beneficia grandia in populum Hebraicum, & libertatem, & requiem ex longa vexatione: quæ omnia per Christum multò luculentiùs comparata sunt. Ostenderat se misisse prophetas, missurúmque deinceps, qui futuri essent Euangelistæ, id est, rerum maximè optabilium annunciatores. Cùm autem hæc nunciaturus, & præstiturus esset Christus multò, quàm alij prophetæ cumulatiùs, & illustriùs, de illo nunc fusè, & luculenter agit. Videtur autem allusum ad illa verba quæ nuper ex *cap.* 41. ex Hebraico textu producebamus, vbi pro eo quod vulgatus legit *ecce adsunt*, scilicet prophetæ, Hebr. est *ecce ipsos.* Ac si dicat Deus. *Ecce ipsos dabo, imò ecce ego dabo seruum meum, electum meum, in quo sibi complacuit anima mea: maius aliquid, meliúsque, quam quod adhuc in prophetis vobis largitus sum.*

2. b *Ecce seruus meus.*] Quomodo Christus dici possit seruus, ratione scilicet humanitatis assumptæ, docent Theologi *in 3. p. q. 20. S. Thom.* Hunc locum esse intelligendum de Christo nemo piè dubitare potest, cùm id apertè dicat Matthæus *cap. 12.* Vbi cùm non tam numeraret verba, quàm sententiam sequeretur, nonnulla mutauit, alia omisit, quæ sunt in Isaia, etiam iuxta septuaginta translationem: de A quibus postea nonnihil, postquam secundùm vulgari versionem locum expenderimus.

3. c *Suscipiam eum.*] Hebr. אתמך ethmoch, quod significat suscipere non vulgari aliquo, & communi modo, sed quomodo pater filium suscipit, sustentátque in vlnis, obseruátque seduiò ne quid illi accidat infortunij. Quod de se Christus ipse dixit *Psal.* 15. vt exponit Petrus *Actor. 2. vers. 25. Prouidebam Dominum in conspectu meo semper, quoniam à dextris est mihi, ne commouear.* Aliquid ergo singulare atque præcipuum ostendit Deus, in suscipiendo, atque eligendo Christo supra prophetas alios. Psal. 15.

4. d *Electus meus, complacuit sibi in illo anima mea.*] Ad hunc locum sine dubio allusit Pater *Matth. 3. & Luca 9. Hic est filius meus dilectus, in quo mihi complacui.* Matth. 3. B Vbi in *dilecti* nomine videntur illa duo comprehensa, *suscipiam eum*, & *electus meus.* Quo loco obserue confirmari hic apertè, quod alio loco à me probatum est, per animam cum genitiuo, aut possessiuo pronomine circumscribi personam, cuius est anima. Vt, *placuit anima mea*, id est, *mihi. qui amat animam suam*, id est, *se.* Nam quæ hic ita efferuntur, *Complacuit sibi in illo anima mea. Matthæi 3.* eodem sensu dicitur, *In quo mihi complacui.* Qui loquendi modus mirè exaggerat & amoris vim, & alterius merita, quæ videntur amantis implere desiderium, & votum: cui satis factum est ab eo, qui amatur. Per animã circumscribitur is, cuius est anima.

5. e *Dedi spiritum meum super eum.*] De hoc spiritu diximus ad illud *cap. 11. Et requiescet super eum spiritus sapientiæ, & intellectus.* Optimè verò totus hic locus expressus est *Matth. cap. 3.* Vbi Spiritus sanctus datus dicitur Christo à Patre. Illud prius

expreſſum eſt dum dicitur. *In quo mihi complacui:* A hoc poſterius ſigno quodam aperto;nam quo tempore hæc dicta ſunt à Patre, Spiritus ſanctus apparuit in columbæ ſpecie.

6. ^f *Iudicium gentibus proferet.*] Hæc pars explicatur, vt opinor, ab æterno Patre *Lucæ cap.* 17. quando in transfiguratione cùm verba ſuperiora repetiiſſet, aut ſaltem eorum ſententiam, addidit, *ipſum audite*, quod idem eſt ac Chriſtum conſtitutum eſſe à Patre doctorem,& legiſlatorem : nam tales audiri ab inferioribus, & eorum inſtituta ſeruari debent. Eſt ergo *à Chriſto iudicium proferri Gentibus*,nihil aliud quàm leges ab illo condi,quas Gentibus imponat. Hoc autem loco *Gentes*, vt reor, non tantùm dicuntur populi idolorum ſuperſtitionibus addicti, ſed omnes omnium ordi- B num,ac religionum homines. Eſt ergo ſenſus,Dabo ei ſpiritum meum inquo requieſcet ; qui ſpiritu legem ſtatuet, nempe euangelicam ; quæ latè ſe in omnes gentes diffundet.

7. ^g *Non clamabit, neque accipiet perſonam, neque audietur vox eius foris.*] Proponuntur hic certa ſigna Meſſiæ, quæ omnia ſumpta ſunt ab eius mitiſſima,ac benigniſſima natura,vt apertè docuit Matthæus *cap.*12. Nam cùm Phariſæi conſilium inirent,quomodo Ieſum perderent, & ipſe nihilominus curaret infirmos, ſubdit. *Vt adimpleretur quod dictum eſt per Iſaiam prophetam dicentem. Ecce puer meus quem elegi*,&c. Pro eo quod vulgatus reddidit, *non accipiet perſonam*, Hebr. eſt ישא *iſſa*,id eſt, *tollet*,ſeu *leuabit*,neque nomen vllum additur.Qua- C re aliud ab aliis ſupponitur, & ſuppletur. Rab. Salomon *vocem* ſupplendam putat, in hanc ſententiam. *Non tollet vocem.* Quod Hieronymo in commentariis non diſplicet;licèt ipſe ſuppleat *perſonam*, ſiue *faciem. Suſcipere* autem *faciem*,ſeu *perſonam alicuius* phraſis eſt Græca, quæ ſignificat præcipuam aliquam rationem haberi alicuius. Id enim eſt πρόσωπον λαμβάνειν. Septuaginta reddunt *non dimittet*, aut, ſicut in commentariis refert Hieronymus, *non relinquet.* Matthæus *non contendet*, *non clamabit.* Ego in tanta rerum varietate puto Matthæum in exponenda hac parte omnium optimè vim expreſſiſſe textus Hebraici.Quem fuiſſe Apoſtolos, & Euangeliſtas nonnunquam ſecutos,dicemus ſtatim, cùm de Matthæi tranſlatione agemus. D Suppleuit autem ſine dubio *vocem*, cùm expoſuit, *clamabit.* Nam *leuare*,aut *tollere vocem*,*clamare* eſt; Imò meo iudicio nihil videtur eſſe ſupplendum, cùm poſteriori loco adhibita fuerit *vox* in Hebraico textu,& repeti per zeugma poſſit in priori.Nam verbum ישמיע *iaſmiahh*,pro quo vulgatus *non audietur*,& Matthæus *neque audiet aliquis*, quia eſt in coniugatione Hiphil,duas actiones importat.Quare ſenſus eſt facilis, & optimè à Matthæo redditus. Ad verbum ſic reddo, Non leuabit, neque audire faciet quemquam foris vocem ſuam.

8. ^h Vbi vulgatus tranſtulit, *non clamabit*, Matthæus reddidit multò ſignificantiùs, *non contendet*, id eſt,non erit contentioſus,aut clamoſus. Contentio verò immoderatis vocibus plerumque foris, id eſt,vt vertit Matthæus, in plateis fieri ſolet. Quòd *clamare* hoc loco ſit vociferari, ſeu iurgari contentiosè, & turbulentè, exemplum Chriſti docet, qui clamaſſe dicitur *Lucæ* 7. *Hæc dicens clamabat.* Et ad Hebræos *cap.*5. *Preces cum clamore valido, & lachrymis offerens exauditus eſt.* Et *Matt.*27. *Clamans voce magna emiſit ſpiritum.* Sed clamor iſte non ex perturbato animo,aut contentioſo natus eſt; ſed ex pietate, ac commiſeratione. Facit ad hæc quòd *clamor* pro ira,atque amaritudine ſumitur,Illa enim quaſi ſynonyma coniunxit Paulus *ad Epheſ.* 4. *verſ.*31. *Omnis amaritudo, & ira, & indignatio, & clamor tollatur à vobis.* Eſt autem longiùs quædam epitaſis in eadem ſententia tertiò geminata, quæ maiorem in modum commendatur Chriſti manſuetudo,ſilentium,& modeſtia.Eſt autem idem non clamare,ſeu non contendere,nempe clamoribus,& non tollere vocem & facere ne vnquam vox audiatur foris,ſiue in plateis.

Clamor pro ira, & iurgio.

^i Neque ideo ſequitur malè vertiſſe vulgatum, 9.
ſicut neque aliis in locis,in quibus ſcriptores canonici in teſtamento nouo à vulgati tranſlatione diſſentiunt. Nam tam *vox* quàm *perſona* in verbo B ישא *iſſa*, ſuppleri potuit, & ex hoc eodem loco ſenſus,quem vulgati tranſlatio repræſentat, apertè colligitur. Sunt enim plurima, quæ in doctore, ac legiſlatore Ieſu perſonarum acceptionem excludunt: vt quòd Gentibus prolaturus ſit iudicium, & non tantùm Iudæis.Et infrà. *Dedi te in fœdus populi, in lucem Gentium.* Item, *In veritate educet iudicium*, id eſt,iudicium proferet verum, ſine vlla nempe perſonarum acceptione.

^k *Calamum quaſſatum non conteret, & linum fumigans non extinguet.*] Prouerbialis hic apparet ſpecies quæ mirum in modum explicat alicuius lenitatem,& manſuetudinem: ſed non omnes eandem parœmiæ rationem adducunt. Maldonatus *ad cap.*12. *Matth.* hanc eſſe ſententiam putat, ſic Chri- C ſtum leni, ac ſedato ambulaturum greſſu, vt ſi per calamum fractum incedat, ſeu ſtuppam fumigantem,neque illum comminuat, neque hanc extinguat.Hieronymus *Epiſtola ad Algaſiam quæſt.*2. *calamum* muſicum inſtrumentum eſſe putat, id eſt,fiſtulam,ſeu tibiam, qui cùm vocalis priùs fuiſſet, & canorus, vbi fractus eſt iam vtilis eſſe deſinit : & ſi aliquid ſonat illud abſonum eſt, & inconditum. Quare nulla tanta eſt, aut tibicinis, aut auditoris patientia,qui illum non abiiciat,& perdat. In *calamo* autem *quaſſato* Hieronymus populum agnoſcit Iudaicum,qui ſuauiter aliquandò cecinit,pòſt verò inconcinnè,& vaſtè.In *calamo & lino* etiam Iudæos agnoſcit Auguſt. *lib.* 20. *de ciuitate cap.* 30. licèt aliter explicet.

10. Prouerbium.

Mira Dei patientia in ſuſtinendo peccatore.

D Ad ſenſum moralem grauis eſt Hieronymi ex- 11.
plicatio & aptiſſima ſimilitudo : nam quemadmodum ſi fractus calamus, aut inconcinnus alium referat ſonum, quàm exigit tibicinis inflatus,cùmque abſonum, vaſtum,& abſurdum, nullus erit tibicen, qui artem ſuam, & ſpiritum perire velit in inflando tam inutili,atque vlulanti, potiùs quàm numerosè reſonanti calamo. Dixit hoc bellè Cicero *de claris oratoribus*, *Si tibia inflata non referant ſonum, abiiciendas ſibi eas eſſe tibicen putat : ſic oratori populi aures tanquam tibiæ ſunt, eæ ſi inflatum non recipiant, aut ſi auditor tanquam equus non facit, agitatione finis faciendus eſt.* Optimè hæc Cicero. Sed in re ſpirituali multò aptior, & grauior comparatio, E inflat enim animum noſtrum, ſicut tibicen calamum, Deus, dum hanc, vel illam ſanctam cogitationem,timorem,aut alium ſenſum, & mentem inſpirat, eſt enim inſpirare, idem omnino, quod inflare. Animus verò noſter ingratus tanquam fracta tibia, & agreſte aliquid reſonans, nec ad numerum,nec ad tibicinis, id eſt, Spiritus ſancti inflatum reſpondet;ſed dum inflator ad lenes, & ſuaues modulos,ad patientiam putà,ac lenitatem, aliquid reſonat durum,ferum, ſuperbum, & alienum

omnino

omnino ab inflatu, seu inspiratione diuini tibicinis; sperat tamen Deus, vt aliquando resonet ad numeros, & ad mentem artificis; neque statim abiicit, & confringit absonum, & vlulantem calamum; quod facit tibicen. Quæ singularis planè Dei patientia est.

Neque minùs elucet diuina patientia, in ferenda illius siue intemperie, siue væsania, qui quum se virum profiteatur Apostolicum, & Euangelij præconem, & vocem siue nuncium diuini consilij, qualis est concionator, ipse tamen fabulas meditatur, & nugas magis aptas Theatrali turbæ, quàm Ecclesiasticæ concioni. Hic planè calamus confractus est, & absurdum aliquid, & nugatorium sonat; cùm tamen, quasi quoddam sanctum instrumentum Spiritus sancti resonare deberet, ad illius inflatum aliquid sanctum, & salubre; vt par est illum loqui, quem cælestis spiritus aspirat, & instigat. Explicuit hoc optimè, Greg. Nazianz. *Orat. 8. in principio*, vbi docet quomodo vir Apostolicus Spiritui sancto subesse debeat. Cùm enim adduxisset illud *Psal. 118. Os meum aperui, & attraxi spiritum*, ait. *Organum diuinum ipse sum, organum ratione praditum, organum, quod à praclaro artifice, hoc est à Spiritu sancto concors redditur, ac pulsatur; heri silentium operabatur, silentio studebam; hodie mentem pulsat, sermonis sonum edam, ac loqui studebo. Nec verò aut tanta loquacitate sum, vt verba facere cupiam, cùm spiritus in me silentium efficit: aut tam supina taciturnitate, & inscitia, vt cùm loqui commodum est, labiis meis custodiam ponam; sed ad Mentis, & Verbi, & Spiritus, quorum vna & eadem est natura, & diuinitas, arbitrium, vel ianuam meam claudo, vel aperio. Loquar enim quando ita iubeor, partimque ad bonum hunc pastorem, partim ad vos gregem sacrosanctum sermonem habebo, eáque dicam, quæ hodierno die, & mihi dictu, & vobis auditu meliora esse arbitror.* Hæc Nazianzenus.

12. Sed latiùs credo patet prouerbium ad quemcumque calamum seu arundinem, quæ vbi quassata est, quia nullum habet vsum, facilè reiicitur. Vsu præterea venit, vt quæ non longè absunt, vt pereant, illis non pareamus. Abiicimus enim, ac perdimus vestem, quæ iam aut situ computruit, aut vsu lacerata est: equum senecta debilem, aut fracto crure claudicantem, & tardum, aut aliqua alia deformitate fœdum, & inutilem perire sinimus, aut, ne molestiæ aliquid afferat, nos ipsi conficimus. Esset autem eximiæ patientiæ hæc sustinere, ac pati secum esse, cùm & vtilitate vacent, & molestiam afferant. Hæc optimè exprimuntur in quassato calamo, qui eo in statu vsui esse non potest, & si ex eo baculum velis efficere, neque firmitatem habet, vt eum, qui eo velit uti, sustentet, & scandulas habet, & aculeos, quibus innitentem perforet manum.

13. In *lino*, aut *myxo fumigante* vis apparet maior: nam in eo non modò nulla est vtilitas, cùm splendoris in eo nihil sit, sed etiam aliqua molestia, quæ noxia est affectis certo quodam modo corporibus, & quam viri delicati, & lauti ferre non possunt. Vt enim August. *lib. 1. qq. Euangelicarum q. 5.* linum à lumine desertum puturem facit, vt nos ipsi quotidie experimur, & patimur; sed ea erit in Christo benignitas, vt quamdiu aliquid igneum est in lino, licet illud non tam splendeat, quàm fumet; linum non extinguat.

14. Ad rem moralem hinc multa peti documenta possunt. Primum est non esse peccatori desperandum de venia etiamsi eò sit deductus, quò calamus quassatus, aut linum desertum à lumine, & iam fumo nigrum, & fœtore graue. Quamdiu enim fumus est qui ab igne semimortuo prouenit, id est, quàm diu in peccatore superest halitus, adstat Dei benignitas, quæ flatu fouebit, & excitabit deficientem ignem, potiùs quàm extinguet.

Non desperandum peccatori.

Secundum est vt ad Christi similitudinem nec abiiciamos eos quos rationes humanæ tanquam harundinem vacuam, & futilem quassauerunt: quia Dominus sustinet, & expectat, & quod quassatum est, restitui, ac solidari potest: & benigno flatu excitari assolet scintilla fumans, quam supierat praua consuetudo. Docet hoc Basilius *in regulis breuioribus Responsione 291.* Vbi in *calamo quassato* illos intelligit qui non ea, qua oportet animi sinceritate mandatum Dei exequuntur; quia nimirum calamus vacuus est, & medullam non habet. Qui si quassatus fuerit variè diuisus est, & per plures partes ventum admittit. In *lino* verò *fumigante* eos significari putat, qui mandatum quidem exequuntur Dei, sed non ardenti desiderio, & pleno studio, sed segniter, ac lentè. Videtur autem Basilius cogitationem illam de lino fumigante ideo informasse, quia seruus piger, & ignauus fumo comparatur qui grauis est oculis, *Prouerb. 10. vers. 26. Sicut acetum dentibus, & fumus oculis, sic piger his, qui miserunt illum.* Vide Basilium, & pondera statum tepidi ex comparatione lini fumantis. Huc etiam aduoca Romanorum consuetudinem, qui, vt docet Plutarchus *Proble. Roman. 75.* lychnum non extinguebant, sed sinebant illum languescere, atque deficere, quia ignem illum, aut animatum putabant, aut cognatum, & affinem ignis immortalis. 15.

Ferendi proximorū defectus.

Tepidiorū status.

Tertium est quod Matthæus indicat *cap. 12* cùm hoc adduceret Isaiæ testimonium; nam cùm ex Iudæis aliqui contra Christum impia meditarentur consilia, ille tamen non ideo destitit illorum infirmos curare, nempe vt in eos benefici simus, qui contra nos aliquid hostile moliuntur. In *fumo* furorem aut spiritus minaces intelligi non modò ex profanis sed ex sacris, & canonicis scriptoribus constat. De profanis satis sit illud Martialis *lib. 6. epigr. 63.* 16.

Reddendum bonum pro malo.

Fumus pro ira.

——— Rabido nec perditus ore
Fumantem nasum viui tentaueris vrsi.

Apud sacros est celebre illud *Deut. 29. vers. 20. Dominus non ignoscat ei, sed tunc quam maximè furor eius fumet* Et 2. *Reg. cap. 22. 9. Quoniam iratus est eis, ascendit fumus de naribus eius* Et in eundem sensum accipio illud *Psal. 143. Tange montes, & fumigabunt;* id est, potentes instimula, & statim illorum efferuescet furor. Cùm ergo linum, id est, hominum imbecillium genus, quod instar lini aut stuppæ est, fumigauerit contra te, perfer, & sustine; da fumo, id est, iræ locum; & ne extinguas fumigantem stuppam, sed potiùs scintillam foue; & conserua, quia ipsa suo se ardore quàm ocyssimè extinguet, atque conficiet. Omnis enim humana virtus etiam regia, cauda est titionis fumigantis, vt de Regibus Samariæ, & Syriæ dictum est *Isaiæ cap. 7.*

Deut. 29.

Psal. 143.

ᵏ *In veritate educet iudicium.*] Id est proferet iudicium verum. Aut, si iudicium pro lege sumas, quod in Scriptura frequens, legem constituet veram, & solidam; nempe Euangelicam; quæ longè secus, atque gentilium leges homines informent. Matthæus aliter legit, vt postea suo loco notabimus. 17.

ˡ *Non erit tristis nec turbulentus.*] Aliis verbis eadem explicatur sententia; nam vultus placidus, neque 18.

Christus quomodo tristis.

que rerum diuersitate contractus, ac turbidus satis indicat tranquillum animi statum, & tatam in eadem lenitate, atque modestia constantiam. Septoaginta longè aliter vertunt, de qua translatione postea. Portò quo sensu accipiendum sit illud *tristis*, vox *turbulentus*, quæ statim adiungitur, optimè declarat. Nempe vt *tristis* sonat amarum, difficilem, morosum, inexorabilem. Nam aliter Christus tristis fuit, ea tristitia, quæ animo dolorem & angorem affert. Vt ipse de se confessus est, quando dixit appetente iam morte, *Tristis est anima mea vsque ad mortem.*

19. m *Donec ponat in terra iudicium.*] Legem Euangelicam constituit Christus ante mortem; id est, quomodo ex Euangelica doctrina viuendum sit, Vide Franciscum Suarez a *tom. in 3. p. S. Thom. disp. 37. sect. 4.* Nihil hic dico de Sacramentorum institutione, de quibus alia ratio est, tantùm loquor de Christiani hominis moribus Euangelij forma instituendis, quod & verbis docuit, & suis expressit moribus mansuetus, & patiens doctor, & legislator Christus. Iudicium autem consummauit, & absoluit damnato mundo, & his, quæ admirabantur, & colebant delusi mortales, in eadem cruce ignominiosè traductis, in qua ipse gloriosè confixus est. Quod declarasse videtur Christus ipse *Ioan. cap. 12.* cùm dixit iam morti vicinus, *Nunc iudicium est mundi; nunc princeps huius mundi eiicietur foras: & ego, si exaltatus fuero à terra, omnia traham ad me ipsum.* Quibus nihil adduci potuit clarius, & illustrius, quo explicaretur & mundum à Dæmonis tyrannide fuisse liberatum, & nouis legibus à mansueto & humili doctore latis, antiquas, quæ à veteratore Diabolo introductæ fuerant, abrogatum iri. Illud *donec* non negat aliud tempus post mortem, sed indicat id, de quo dubitari potuit; nam ad mortem vsque dubitare quis posset, an inter dolores, contumelias, & iniurias futurus esset Christus tristis, & turbulentus, nam post mortem in alio statu, vbi neque dolori locus erat, aut contumeliæ, quis dubitaret? atque ideo de mortali tantùm statu dixit, de quo poterat esse controuersia.

Donec non neget aliquod tempus, sed designat id, de quo dubitatio esse posset.

20. n *Legem eius insulæ expectabunt.*] Lex antiqua per Moysem data ad familiam tantùm Abrahæ pertinebat angustissimis, vt apparet, terminis definita; at lex noua à Christo legislatore indicta, ad insulas vsque, id est, ad extremos etiam terminos terræ diffunditur. Porrò insulas pro Gentibus à religione alienis vsurpari, ostendimus ad illud *cap. 24. In insulis maris nomen Domini.*

21. Hæc de translatione vulgata: iuxta quam hæc videntur dici posse non improbabiliter; Cum qua bellè consentit Matthæi translatio, qui non tam secutus est versionem Septuaginta quàm Hebraici textus proprietatem, vt obseruauit Hieronymus *epist. ad Algasiam, q. 2.* quod fecisse Apostolos, & Euangelistas sæpe docuimus *cap. 25. num. 30.* Sed quia locus iste illustrissimus est, & sæpe in testamento repetitus, non erit operæ prorsus otiosæ, si ea in quibus Septuaginta differunt, adducamus expedamúsque: deinde quid ab ea atque Hebraico textu dissentire videatur Matthæus.

Testimonium ex Hebraico textu citatum.

22. o Septuaginta sic legunt priora verba, *Iacob puer meus assumat eum, Israel electus meus.* Illud *Israel* & *Iacob* addiderunt potiùs de suo, quàm de textu expresserunt Hebraico. Cur id fecerint hoc loco Septuaginta, ratio non defuit. Nam cùm illorum translatio Græca ad eos ventura esset, qui alienæ erant tunc religionis, neque bene in Iudæorum sacra, & ritus animati, censuerunt aliquid interdum mutandum esse, aut omittendum, quod apud veræ religionis hostes, & inuidos aliquid videretur continere absurdi: Quale hic videri poterat, Messiam, qui verus est Deus, *seruum* vocari. Neque tamen ideo sensum mutauere, quia etiam Messias *Israel*, & *Iacob* dicitur patronymicè, sicut infra *cap. 49. vers. 3.* ex quo ipsi videntur cognomen illud mutuati. Augustinus *lib. 20. de ciuitate, cap. vltima*, vbi totum hunc locum exponit, aliam adducit causam; ait enim positos hic esse *Iacob*, & *Israel*, vt ex his constaret, cur Christus *seruus* vocaretur: nempe quà homo est, & ex Israelitico semine prognatus. Eusebius *lib. 9. de demonstrat. cap. 15.* ait duo illa nomina obelisco esse notata: eodem modo Hieronymus *hic*, & *epistola ad Algasiam supra.*

Septuaginta quomodo hæc vertant.

Cur Septuaginta aliquid de textu Hebraico mutauerint, aut omiserint.

Sed licèt à Matthæo duo hæc nomina prætermissa sint, non tamen existimo à scriptoribus sacris in nouo Testamento fuisse neglecta: quibus hic locus, quia de Christo, maximè notatus esse debuit. Hic enim respexisse arbitror diuinam psaltriam, & diuinarum scripturarum scientissimam Beatissimam virginem Mariam, cùm *Lucæ cap. 1.* in suo præstantissimo cantico de Deo cecinit: *Suscepit Israel puerum suum, recordatus misericordiæ suæ: sicut locutus est ad patres nostros Abraham, &c.* vbi pro *suscepit*, Græcè tam apud Lucam, quàm apud Septuaginta est ἀντελάβετο, quod apud Septuaginta reddidit Latinus interpres *assumam*. Quo autem loco dicatur Deus *suscepturus Israel puerum suum*, non video nisi in hoc loco celeberrimo iuxta Septuaginta translationem. Hoc verò dictum fuerat ad Abraham, & eius semen, cùm de illius semine promissus est Christus, qui hic in *Israel*, & *Iacob* intelligitur. 23.

Luc. 1.

B. Mariæ canticum.

Hic obseruo id, quod pluribus docui *in cap. 7. Actor.* nomina parentum patronymicè sumi pro filiis; vt hic *Israel*, & *Iacob* pro Israelitide, & Iacobitide; seu Iacobita, aut Israelita. Quod aliis etiam locis de hoc ipso nomine, & de eodem subiecto dicitur, id est de Christo, *Isai. 49. Seruus meus es tu Israel, quia in te gloriabor.* Quod Dauid, pro filio Dauid, id est, Christo sumatur, docet August. *tom. 4. lib. de octo Dulcitij qq. quæst. 5. & vltima.* Et latè Galatinus *lib. 5. cap. 23.* & sunt aperta testimonia. *Ieremiæ cap. 30. Seruient Dauidi Regi suo, quem suscitabo eis. Ezech. 34. Suscitabo super eum seruum meum Dauid. Ego autem ero eis in Deum; & seruus meus Dauid princeps in medio eorum. Oseæ cap. 3. Conuertentur filij Israel, & quærent Dauid Regem suum.* Quare de vero sensu nihil mutarunt Septuaginta, & mysterium, quod Gentibus ludibrio futurum videbatur, artificiosè occultarunt. 24.

Regula. Nomina parentum patronymicè sumpta pro filiis, aut posteris.

Isai. 49.

Dauid pro Christo.

Ierem. 30.

Ezech. 34.

Oseæ c. 3.

p Vbi Vulgatus, *Non erit tristis, neque turbulentus*, Septuaginta legunt, *Resplendebit, & non conteretur.* Quod sanè referri posset ad linum fumigans, & quassatum calamum. Quasi dicat, linum, quod adeò parcè, ac modicè lucebit, vt non tam lucem habere videatur, quàm fumum, non tantùm non extinguetur à Christo, sed splendebit, id est, splendens durabit, in suo illo splendore modico, donec lumen illud languidum deficiat: seu dabit fumanti lino Deus splendorem, adeò non extinguet. Et non contereretur, nempe calamus quassatus. 25.

Sed communiter autores de Christo capiunt, licèt non omnes eodem interpretentur modo. Cyrillus de Christi fortitudine accipit, qua splendebit semper, neque ab hostibus in eius exitium, & ignominiam conspirantibus vnquam, opprimetur. Eodem 26.

Christi fortitudo, & constantia.

dem ferme modo Procopius. Aliter Hieronymus *ad Algasiam. Vt tam diu*, inquit, *lumen prædicationis eius in mundo resplendeat, nullisque conteratur, & vincatur insidiis, donec ponat in terra iudicium.* August. *lib.20. de ciuitate cap.30.* paulò aliter, *Refulsit*, inquit, *in monte facies eius, in orbe fama eius, nec confractus, siue contritus est: quia neque in se, neque in Ecclesia vt desisteret, persecutoribus cessit.*

27. Ego quidem ista sic amplector, vt tamen putem cum Vulgato optimè conciliari posse. Nam quod figuratè Septuaginta per *splendorem*, & *non contritionem*, nempe oris, quibus hilaritas, & tranquillitas animi significatur, id propriè, & clariùs Vulgatus expressit per *hilaritatem*, & *non turbulentiam*; dum inquit, *Non erit tristis, neque turbulentus*: Sicut *serenum* dicitur cœlum, cùm splendet, neque vllis obscuratur nubibus: Sic cùm serenus est vultus, reciproca translatione *splendere* dici potest. In splendore autem vultus serenitatem, & lætitiam indicari satis notum est. Modestiæ argumentum esse oris in habitu quodam ingenuo, & moderato constantiam nemo nescit; illam soluit, aut hilaritas nimiùm profusa, aut grauis offensio; aut affectus alij immoderati, qui homines rapiunt aut in agendo, aut in deliberando præcipites. Vt autem os distorquere, deiicere vultum, rugare, aut contrahere frontem, quæ mœrorem, aut offensionem notant, profanis autoribus familiare est, sic sacris non minùs frequens faciem immutare, aut concidere, & similia. Vt ergo significent Septuaginta Christum non futurum turbulentum, & tristem, id, aut *non contritione oris*, aut *eius serenitate, & splendore* declarant, quia hæc modestiæ, ac pacis signa sunt. Aut certè dum dicunt *non contercndum*, indicant vincendum non esse à turbidis animi motibus, qui in aliis modestiam, & mansuetudinem exterminare solent.

28. ¶ Vbi Vulgatus legit: *Legem eius Gentes expectabunt*. Septuaginta habent: *In nomine eius Gentes sperabunt*. Sed non puto diuersam esse sententiam. Quod ita mihi persuadeo. Nam *nomen Dei*, pro Deo sumi iam sæpe à nobis obseruatum est, & probat apertè illud *cap.30. Ardens nomen eius. Sperare* ergo *in nomine Domini* nihil aliud est, quàm sperare in Domino, seu sperare, aut expectare Dominum, sub ea nempe ratione, ac titulo, quo venturus est. Venturus est autem legislator, & qui iudicium Gentibus proferat. Quare qui legislatorem expectat, legem expectat.

29. Hæc de Septuaginta, nunc verò de Matthæi translatione dicendum, qui ita hoc testimonium adduxit, vt neque Septuaginta translationem, neque Hebraici textus vim secutus esse videatur; sed partem aliquam ex vtroque complexus nonnullis etiam, aut mutatis, aut omissis hoc conflauit testimonium; Mihi in primis placet quod docuit Hieronymus *ad Algasiam supra*, Matthæum ex Hebraico textu sumpsisse testimonium, non ex Septuaginta versione, saltem, quoad priora verba; quod licet rarò faciant scriptores Canonici in nouo Testamento, faciunt tamen aliquando, vt pluribus ostendimus ad illud *cap.25. Præcipitabit mortem in sempiternum*. Neque Matthæus, vt reor, si vellet Septuaginta sequi translationem, vt fecit alibi, horruisset, aut mutauisset nomen *Iacob*, & *Israel*; quia illo interposito non mutatur sensus, vt suprà exposuimus. Eo autem seruato, vt sæpe docet Hieronymus, & exemplis res ipsa passim probatur, Scriptores sacri de verbis, aut figura dicendi non laborant. Certè nomen illud non mutauit B. Virgo, si modò in suo cantico ad locum istum Isaiæ respexit, quod mihi valde videtur verisimile. Neque enim alius locus occurrit, quem citare debuerit diuina psaltria, in quo Deus suscepturus esse dicatur Israel puerum suum.

30. Vbi Vulgatus, *Non clamabit*. Matthæus habet, *Non contendet*, vocibus nempe, ac linguæ acumine: quæ non minùs grauiter ferire solet, quam gladius. *Contentionis* autem nomen non minùs vocibus conuenire, quàm armis notum est.

31. [t] *Donec eiciat ad victoriam iudicium.*] Ita Matthæus, quæ verba quò spectent, aut vnde ab Euangelista sumpta, disceptant inter se doctores. Hieronymus *ad Algasiam*, & in hunc locum putat hîc desiderari partem illam testimonij, quam Vulgatus reddidit, *Non erit tristis, neque turbulentus*. Et Septuaginta, *Resplendebit, & non conteretur*. Neque putat à Matthæo fuisse prætermissam, sed à scriptore aliquo parum attento, & plus satis properante omissam: Sic enim ille *ad Algasiam: Videtur mihi accidisse primum scriptoris errore, qui legens superiorem sententiam in verbo iudicij esse finitam, putauit inferioris sententiæ vltimum verbum esse iudicium; & pauca verba quæ in medio, hoc est inter iudicium, & iudicium fuerant, prætermisit.* Ita Hieronymus. Hæc ratio minùs probatur Maldonato *in cap.12. Matthæi*, neque ab omnibus admittitur. Licet acute coniectarit Hieronymus, & fortasse ita sit, quia id sæpe contingit scriptoribus, qui ex aliorum scriptis aliquid transcribunt, qui decepti vocum similitudine, aliqua prætereunt: Nihilominus mihi verisimile est nihil hîc omissum esse ab Euangelista, quod ad sententiam pertineat; licèt verba aliqua aut mutauerit, aut præterierit. Quod hoc ipso in loco, quem modò citauimus ad Algasiam docet Hieronymus Canonicis scriptoribus vsitatum esse. His verò paucis verbis contineri puto, quod tota hac clausula pluribus explicatum est. *In veritate educet iudicium: non erit tristis, neque turbulentus, donec ponat in terra iudicium.* Secutus autem videtur in hac parte Matthæus Septuaginta versionem: qui dum conuertunt *resplendebit, & non conteretur*, indicant in Christo constantiam, & victoriam: quæ omnia Matthæus vno *victoriæ* nomine complexus est. In hoc autem loco significari Christi victoriam didicerat credo Matthæus ab ipso Christo, qui ad hunc locum Isaiæ respectans, *Ioan.12.* dixit, *Nunc iudicium est mundi; nunc princeps huius mundi eiicietur foras, & ego si exaltatus fuero a terra, omnia traham ad me ipsum.* Dicitur ergo futurus Christus mansuetus, & patiens, donec exaltatus in cruce, & victoriæ compos iudicium ferat. Ioan.12.

32. [f] Irenæus lib.3. aduersus hæreses c.11. ita legit: *Vsquequo emittet in contentionem iudicium.* Quæ lectio non valde differt à lectione Matthæi. Ex ea apparet pulchra metaphora, quæ indicat venturam esse Euangelicam legem in contentionem cum aliis legibus, quas libido, auaritia, & ambitio in mundum introduxerunt, Quæ tandem cadent omnes, vincente atque triumphante vbique terrarum Euangelio, id est, Christi iudicio. Hactenus de translatione Matthæi.

33. [t] *Hæc dicit Dominus Deus creans cælos, & extendens eos, firmans terram, & quæ germinant ex ea: dans flatum populo, qui est super eam, & spiritum calcantibus eam.*] Cùm suprà aliquid inane esse Gentium simulacra propheta dixisset, iam ostendit quantum inter illa, verúmque Deum intersit, cùm illa ab hominum arte, ac sollicitudine pendeant, à

Deo

Deo autem vero homines, atque alia omnia habeant, quòd viuant, & quòd sint. Cætera apérta sunt. Illud, *Dans flatum populo, qui est super eam, & spiritum calcantibus eam*, quidam ita distinguunt, vt *flatus* sumatur pro anima, qua viuit, ac spirat homo, iuxta illud *Gen. 2. Inspirauit in faciem eius spiraculum vitæ*; *Spiritus* verò pro Spiritu sancto, per quem nobiliori, ac sublimiori modo viuimos. Ita Hieronymus, S. Thomas. Haymo, Procopius, Augustinus *lib. 1. de incarnatione Verbi cap. 7.* qui dicunt his, qui terrena calcant, quia supra homines sunt, & ad maiora spirant, Spiritum dari sanctum, & viuificum. Quæ explicatio pro re morali opportuna est. Athanasius *disputatione contra Arrium in Niceno concilio*, vtroque loco de flatu ventorum accipit, quamuis libro de fide Vnitatis, & Trinitatis ad finem, vtrumque de Spiritu sancto capiat. Augustinus *lib. 1. de anima, & eius origine cap. 14.* vtrumque de anima, atque de Spiritu sancto sumi posse existimat. Alij eandem sententiam duobus modis per epexegesim explicari putant. Quod prophetis valde familiare est. Ita Cyrillus, Hugo, Dionysius, Pintus, Osorius; & in hanc ego sententiã magis inclino. Quia sicut *esse super terram*, & *calcare terram* idem sunt, sic etiam idem esse videtur *flatus*, & *spiritus*, qui vtrique voci artificiosè respondet.

34. Hæc aliqui ad promissionem de Christo referunt; quem Deus, & legislatorem, & nostræ salutis vindicem in terram dedit. Quia cùm illa promissa magna sint, oportuit, vt promittentis certa existimaretur, & inconcussa fides, vt illam auidiùs, & certiùs, Gentes expectarent. Ita Hieronymus, Cyrillus, S. Thomas, Haymo, & nonnulli alij. Quorum ego sententiam ita complector, vt tamen putem non improbabile, si quis censeat hæc spectare ad probandam inanium Deorum futilitatem, verique Dei sapientiam, atque potestatem ex rerum creatione, atque ordine, ex animantium vita, & conseruatione. Quoniam adhuc, vt statim constabit magis, Deus cum idolis disceptat, vrgétque duo illa principia, ex quibus exploranda sit, & cognoscenda diuina natura. Quare cùm id agat vt se probet Deum esse, latiùs patere existimari possunt hæc diuinæ potestatis præconia, quàm vt ad firmandam tantùm de Christo promissionem adducta videantur. Sed inclino magis in priorem, magísque communem explicationem, quia res tanta, quanta erat Christi Seruatoris promissio, tantam diuinæ potentiæ commendationem exigebat.

35. [u] *Ego Dominus vocaui te in iustitia, & apprehendi manum tuam, & seruaui te.*] Hæc sine dubio de Christo sunt; sententia paulò obscurior. Pro *in iustitia*, Hebr. est בצדק *Betsedek*, quæ habitudinem habere potest accusatiui, seu etiam modi, seu instrumenti: vtrumque enim valet præpositio Hebraica ב *beth*, vt constat: si priori modo accipias, & legas *in iustitiam*, vt legit Lactantius *lib. 4. cap. 20.* sensus erit: Vocaui te, ô Messia, ad iustitiam, id est, sanctitatem inducendam, siue ad statuendam iustitiam, id est, Euangelium in terra; quia de illo tanquam de magistro, ac legislatore egerat. Siue ad iustitiam Dei ipsius, videlicet, vt iustus appareat complens, quod de Seruatore Christo multò antè promiserat. Et in hoc postremum inclinat S. Thomas. Dionysius, Adamus: Et indicat, dum ob eam causam Patrem à Christo *iustum* vocari dicit, *Ioan. 17. Pater iuste*, &c. Hugo per accusatiuum exponit; Sed quia hæc de Cyro sumi putat, ad populum refert in Babylonia captiuum. Quia missus est, inquit, Cyrus in iustitiam, id est, vt puniret Chaldæos; & in fœdus, vt Iudæos liberaret, sicut Deus antè promiserat; sed Hugo hîc nullo modo ferendus est.

36. [x] Si verò præpositio ב *beth*, id est *in*, habitudinem importet ablatiui modum, siue instrumentum significantis, explicari potest, aut de iustitia, qua plenus Christus missus est in terram, vt Forerio placet, hoc sensu, *Misi te in iustitia*, id est, misi te iustum; aut quod per iustitiam, id est, per iusta documenta, & Apostolorum etiam exempla iusta doctutus esset mundum. Ita indicat Haymo. Sed probatur magis sententia prior, quæ de inducenda per Christum iustitia, seu implenda diuina promissione locum interpretatur.

37. [y] *Apprehendi manum tuam, & seruaui te.*] Explicatio est illius verbi in principio positi, *suscipiam eum*. Quod diximus idem esse, quod sustentare, & ferri ea indulgentia, & cura, qua filius à patre gestari solet.

38. [z] *Dedi te in fœdus populi, in lucem Gentium.*] Similia postea *cap. 49. vers. 6. Parum est vt sis mihi seruus ad suscitandas tribus Iacob, & faces Israel: ecce dedi te in lucem Gentium.* Hic locus planè ostendit in populo notari Israeliticum genus, cui accommodatur fœdus: quia Deus pactum fecerat cum illius generis parentibus, missurum se ex eorum genere Seruatorem Christum. De Gentibus verò simpliciter dixit *lucem*: quia nullum cum illis antecesserat pactum, cui misso Seruatore satisfaceret Deus. Septuaginta pro *populi* vertunt *generis*. Quæ lectio non obscurè gentem designat Iudaicam, ex qua Christus genus duxit. Et tunc subaudiendum est *tui*, hoc sensu: *Dedi te in fœdus generis tui.* Græci codices maximè nunc à Sixto correcti tantùm habent *generis*. Cyrillus *generis mei*. Complutensis editio *Generis Israel.* Sed quocumque modo legas, eadem est sententia. Nam genus pro gente, aut natione sumitur. Suum autem genus, id est, gentem suam, vocat Deus Israeliticum populum, quia illum ex multis gentibus elegit. Dei fidelitas.

39. [aa] *Vt aperires oculos cæcorum*, &c.] Hæc breuis, & optima comprehensio est eorum, quæ Christus in mundo gessit, & signa certa Messiæ. Quæ licèt de corporibus curandis, aut de materiali carcere, id est, de limbo intelligi verè, & optimè possint, multò tamen hæc excellentiùs in animarum salutem & libertatem collata sunt.

40. [bb] *Ego Dominus, hoc est nomen meũ.*] Illud *ego Dominus*, nota & est quasi familiaris subscriptio, qua Deus decreta sua, atque mandata consignare, & diuina autoritate confirmare, & commendare solet, vt habes *in Leuit. cap. 18. & 19.* centies. Quare non videbatur alienum, si quis diceret insigni hac, & familiari nota confirmari à Deo promissionem tantam de Christo venturo. Sed communiter autores aliter accipiunt, nempe significari à Deo se solum esse Dominum, neque alijs à se hoc nomen conuenire posse. Sed si illud *Ego Dominus* ita accipias, vt superiorum confirmatio sit, & autoris certa, atque legitima nota, atque subscriptio, quod statim additur *hoc est nomen meum*, conclusionem quandam, & elegans epiphonema continet prædictorum. Quod minùs videbitur difficile, si quod alibi sæpe fit, *nomen* pro persona sumatur: ita vt hîc *nomen meum* idem valeat, quod *ego*. Post rem itaque narratam, & legitimo corroboratam signo, addit Deus, *hic ego sum*, seu talis ego sum, qualem audistis, prædicens illa antiqua, quorum fidem euentus probauit, & nunc alia noua talia, qualia

nunc

nunc promissi quotum non erit dissimilis successus: *creauit cœlum, laus flatum*, &c. Sed licet hæc non videantur aut inepta, aut aliena, aliorum tamen explicationi libentiùs adhæreo, quia auctores, & patronos habet.

41. cc *Gloriam meam alteri non dabo, & laudem meam sculptilibus.*] Vindicare sibi vult Deus nomen, quod suum esse dixit, nempe, *nomen Domini*; neque facturum se dicit, vt gloriam, quæ sibi vni tanquam creatori, & conseruatori rerum debetur, alteri communicet: & multò minùs sculptilibus, id est, ludicris deorum simulacris. Hic obseruat Hieronymus non dixisse Deum, gloriam meam nulli dabo, ne excluderet filium, cui *Ioan. cap.* 17. dicenti, *Pater glorifica me gloria, quam apud te habui, priusquam mundus esset*, Pater respondit. *Et glorificaui, & iterum glorificabo.* Et mirum existimat Hieronymus, quòd cùm Hebraica vox אחר *acher*, alijs modis conuerti potuisset, omnes tamen interpretes in vertendo, sic in illius significatione consenserint, vt in sua quique dialecto *alteri*, aut quod idem omnino valeat, reddiderint. Hic porrò duo obseruanda. Alterum negationem *non* secundo loco esse repetendam, hoc modo. *Et laudem meam non dabo sculptilibus*, quod sæpe in Scriptura fit. Vide Pagninum *lib.* 4. *Instit. regula* 14. Alterum illud *&* Hebraico idiomate particulam esse comparatiuam, & significare idem, quod multò minùs. De quo vsu egimus *super cap.* 9. *num* 8. *Zachariæ*. Quare sensus est *Gloriam meam alteri non dabo, & multo minus dabo sculptilibus.*

Gloria vni Deo debetur.

Non per negationem repetendum.

Et comparationem significat.

42. dd *Quæ prima fuerunt, ecce venerunt: noua quoque ego annuncio antequam oriantur.*] Huc vsque producta est disceptatio cum idolis; & totius disputationis hic adhibetur summa quædam, aut peroratio. Nam vt prædicta multis antè sæculis certam fidem consecuta sunt; & alia nunc non leuiora prædicit, quibus suo tempore speratus euentus fidem etiam faciet.

43. ee *Cantate Domino canticum nouum, laus eius ab extremis terræ.*] Hæc verba sunt prophetæ qui admiratus tantam Dei benignitatem, qui omnium gentium legislatorem, & vindicem pollicetur, omnes gentes, vbicumque terrarum sint, ad diuinas laudes celebrandas hortatur: omnes inquam hortatur gentes, quia promissa salus, & libertas ad omnes se gentes latè diffundit.

44. ff *Qui descenditis in mare, & plenitudo eius; insulæ, & habitatores earum.*] In insulis Gentes intelligi, quique non tantùm religione sed etiam loco à Palæstina longè dissiti sunt, satis in Scriptura compertum. Qui descendunt in mare, nauigantes sunt, aut insulani: & hi potiùs, qui in mare, aut insulas, quas incolunt, descendisse dicuntur, quia mare plerumque depressius est quàm littus. Quare qui ad insulas nauigant, à littore descendere, & qui ad continentem redeunt, ad littus ascendere dicuntur. Plenitudo maris insulæ sunt, vt posterius hemistichium videtur ostendere, quod eandem continet cum superiore sententiam. Quod eleganti metaphora ostendit vox Hebræa מלא *melo*, quæ significat in annulo palam, & cauitatem illam, quam implet gemma, & per metonymiam gemmam ipsam illigatam annulo, vt docuimus ad illud *Cant.* 5. *Iuxta fluenta plenissima.* Vbi diximus sponsæ oculos videri fuisse collatos cum gemma in annulo, aut splendentibus laminis inclusa. Sunt autem *insulæ in mari*, quasi lapides quidam pretiosi, & virides, qui ex colluceente materia extant, & essulgent. Aut *plenitudo maris* dicuntur, qui mare habitant, & implent, sicut *terra plenitudo* vrbes, & earum habitatores, quod in Scriptura frequens est. Ex adiunctis verò colligitur hæc ad insulanos pertinere, aut certè ad illos, qui nauibus implent mare. Neque enim alij cantare possunt diuinas laudes. Qui autem mare quoquo modo habitant, aut permeant, Gentiles plerumque sunt.

gg *Sublevetur desertum, & ciuitates eius: in domibus habitabit Cedar.*] Cur omnes gentes in diuinas laudes incumbere debeant, ea subiectior ratio, quia à vindice, & communis salutis auctore Christo quæ deserta fuerunt à religione, & sicut sterilis regio, vasta cultoribus, & sentibus horrentia, eleuabuntur ad illum ordinem, vt iam meliori cultu, & disciplina splendeant. Et Cedarem, qui belluarum ritu incertis sedibus errabant, ad ciuitatem, & humanum cultum traducti domos habitabunt. His verbis credo describi paganorum mores, & ingenium, & illorum nominis etymologiam tradi; ideo enim pagani dicuntur, quia cùm in syluis errent ἀπὸ τὰς πηγὰς *ad pagas*, id est, *ad fontes* conueniunt, sicut feræ, quæ cùm solæ plerumque degant cogente siti ad fontes concurrunt. Vt autem *pagani* dicuntur illi, qui Euangelicis legibus exculti non sunt, sic *desertum*, vbi pagani habitant, qui extra Euangelium varijs abducti erroribus vagantur incerti. 45.

Pagani qui.

hh *Cedarem* pro syluestri hominum genere sumuntur, qui agresti sunt ingenio, & ferinum in modum vitam propagant, qui in tabernaculis agût, sedésque mutant, vt nunc Arabes, & olim Scythæ, De quibus Horatius *lib* 3. *carm. Ode* 14. 46.

Cedar pro agresti, & inculto.

Quorum plaustra vagas rite trahunt domos:
Nec cultura placet longior annua.

Quare ἁμαξοικοὶ dicuntur, id est, *in plaustris*, siue *in tabernaculis degentes*. aut etiam ἀοικοι, id est, *sine familia, & foco*. His quàm simillimi erant Cedareni, vt diximus ad illud *cap.* 21. *Auferetur gloria Cedar*, quorum mores, & vitam disces ex Ieremia, *cap.* 49. *à vers.* 18. Vbi habes Cedarenos non in ciuitatibus, sed in tabernaculis habitare: & quod gregibus pascendis vacant: quibus neque ostia, neque vectes sunt, sed soli habitant, id est, in solitudine, ac desertis locis, non in ciuium conuentu, & cœtu. Hinc ortum est credo, vt Cedarenorum vita agrestis, & horrida in prouerbium abierit: ita vt homo incultus, & barbarus dicatur *Cedar*. Ille ergo, qui priùs in plaustris seu tabernaculis habitabat, id est, paganus erat, habitabit in domibus, id est, paganus esse desinet.

ii *Laudate habitatores Petra, de vertice montium clamabunt.*] Perstat, credo, in eadem metaphora, & de paganis agit, qui ad veram religionem vocati præcones erunt diuinæ benignitatis. Eandem esse puto in vtroque hemistichio sententiam: Iidem enim videntur habitatores Petræ qui laudant, & qui clamant de vertice montium. Sed est adhuc obscurum, quid *Petra* sit. Nam videtur sumi posse pro tota Arabia, cuius præcipua pars, & sedes regia erat ciuitas illa, quæ *Petra* dicitur *deserti*: de qua pluribus *cap.* 16. à qua Arabia Petræa nomen accepit. Et ita censent Cyrillus, Haymo, Hugo, Foreirus. Neque est alienum ab vsu Scripturæ, vt in specie genus aliquod intelligatur, id est, in vna prouincia reliquæ, quæ communem cum illa rationem habeant. Hoc autem loco in *Cedar*, *Petra*, & *deserto* de prouinciis Palæstinæ proximis videtur agi, sicut priùs in *insulis maris*, & *extremis terræ* de illis, quæ longè 47.

longè sunt. Hæc mihi videntur dici posse veri valde similiter. Sed credo hîc *petram* communius aliquid sibi velle, id nempe totum, quod montium significat vertex. Vt quemadmodum in campôrum planicie, montiúmque iugis, atque inæquali situ quicquid desertum est ab hominum cœtu, legúmque, ac religionis cultu significari solet; sic etiam in *Cedar*, & *deserto* priùs loca plana; & nunc in *petra*, ac *montium vertice* aspera loca, atque montosa significantur. Et in his omnium gentium instituta, & loca, quæ ad Euangelium postea à Christo vocabuntur.

48. k k *Dominus sicut fortis egredietur, sicut vir prœliator suscitabit zelum.*] Hic iam Deus significat satis se diu siluisse, ac velle iam quem in Gentium idola furorem conceperat, foras euomere; cuius strennuæ fortitudinis, atque excursus is erit successus, qui priùs descriptus est: & nunc manifestiùs, & significantiùs explicabitur. Quidam hæc ad Christum referunt, qui egressus est tanquam Gigas, & prœliator, vt Gentium superstitione sublata veram religionem induceret. Ita Hieronymus, S. Thom. Haymo. & plures alij: neque ego non probo. Sed fortassè dici posset non minùs probabiliter sermonem hic esse de Deo, qui per Christum illa patrauit admirabilia, de quibus statim. Ita indicat Cyrillus, & Procopius, & alij nonnulli: quod mihi aptè videtur cohærere cum toto textu, & in hoc magis inclinat animus.

49. l l *Vociferabitur, & clamabit: super inimicos suos confortabitur.*] Hæc quidam ad excidium Iudæorum per Romanos accommodant. In his est Hieronymus, S. Thom. Haymo; Alij de idolorum abolendo cultu interpretantur; ita Cyrillus, Procopius, Forerius, & plures alij. Et ita omnino esse dicendum persuadet totius capitis continens filum. Si de Christo hæc accipias, accommodata videtur allusio ad illud Messiæ signum de quo nuper. *Non clamabit, neque audietur vox eius foris*, quasi dicat, qui in mortali statu patiens fuit, neque in summis rerum aduersitatibus atque ludibriis silentium rupit, vbi perfunctus doloribus, & morte statum alium immortalem induerit, ad quod tempus silentium illud videbatur indictum à propheta, (qui non sine causa addidit, *donec ponat in terra iudicium*) tunc vociferabitur, & clamabit. Aut certè *vociferari*, & *clamare*, vt exponit Cyrillus, est exultare & iubilare, quod victores faciunt lætitia gestientes. Sed, si ad Deum referas, non minùs apta sententia est; quia egressus contra hostes Deus irruet, quasi bellator fortis, militari more clamans signis, atque portentis, tonitru, grandine, fulmine, confortabitúrque super hostes, id est, prævalebit contra illos, expugnabit, atque prosternet. *Hostes* verò dicuntur idola, & qui dediti fuerint idolorum cultui.

50. m m *Tacui semper, silui, patiens fui, sicut parturiens loquar.*] Si de Christo sermo sit sensus est, illum aliquando clamaturum vbi silentij tempus excesserit: nimirum contra idola, quæ è suo deturbabit imperio. Si hæc ad Deum referas, quod magis placet, dicit Deus se satis diu siluisse, tulisséque patienter detractos sibi honores Gentium idolis ab impiis hominibus exhiberi; iam tandem rumpendum esse silentium, eo siue rugitu, siue fremitu, quem laborans in puerperio mulier solet emittere. Parturientis autem dolor apud Hebræos, sicut apud Græcos, ὠδὶν, pro acerbissimo dolore ponitur. Neque ab hoc longè abest prouerbialis species, quia in Scriptura frequens est. Hîc verò, vt Hieronymus putat, aliquid etiam aliud indicat, hic dolor, aut gemitus puerperæ. Nam quemadmodum, qui diu celauit in vtero fœtum, tandem cum dolore, ac gemitu illum emittit: sic Deus diu in animo patientissimo conceptum dolorem, offensionémque compressit, id est, iram à peccatore in diem vindictæ thesaurizatam; post verò illam in peccatoris caput cum gemitu effundet. Vbi agnosce Dei mitissimam naturam, qui, vt est ad benefaciendum pronus, sic ad supplicium rapitur inuitus, mouétque vltricem manum eo dolore, quo mulier parturiens fœtum edit. Sanè de peccatoris supplicio gemens cogitat supra *cap.* 1. *Heu consolabor super hostibus meis*. Vide quæ ibi diximus. Sed vt maiorem in gladiatore, aut lignatore plagam maior antecedit gemitus, sic gemitus iste Dei, quasi parturientis, duriorem plagam minatur peccatori. De viro forti dixit in Tusculanis Cicero, *Nunquam ingemiscit vir fortis, nisi fortè vt se intendat ad firmitatem*. qualis ergo plaga timenda erit ab eo forti, qui antequam feriat, tam dolenter gemit.

Deus, etsi diu cohibeat, aliquando tamen furoré euomet.

Prouerbiũ.

Deus ad vindictam difficilis.

Dum Deus gemit, duriorem minatur plagam.

51. n n Vbi vulgatus, *quasi parturiens loquar*. Hebr. est אֶפְעֶה *ephgheh*, id est, *suspirabo, anhelabo, & spiritu singultante loquar, aut exprimam animi mei sensum*. Cui significationi maximè assonant, & fauent duo alia verba, pro quibus vulgatus reddidit, *dissipabo*, & *absorbebo*, quæ videntur ostendere crebro anhelitu, atque singultu verba, aut gemitus expirari, aut exorberi, quod in difficili parturientis nixu plerumque contingit.

52. o o *Desertos faciam montes, & colles, & omne gramen eorum exsiccabo; & ponam flumina in insulas, & stagna, &c.*] Notum est in saltu, & sylua, locisque virentibus, atque frondosis erigi solita Deorum altaria. Ad quæ allusum est ab Ieremia, dum de Idololatria sub *meretricis* allegoria dixit *cap.* 2. *vers.* 20. *In omni colle sublimi, & sub omni ligno frondoso tu prosternebaris, meretrix*. Vnde *excelsorum* nomen pro idolis in Scriptura frequens. Quod in aliis quoque nationibus vendicauit sibi diabolus, qui adhuc excelsorum, atque sublimium appetens est; imò & ipsos montes pro diis habitos à Macedonibus tradit Maximus Tyrius *sermone* 38. Et vltra Oceanum in Peruana regione, quicunque mons est paulò sublimior atque speciosus, ille statim Deus existimatur. Vastabit ergo Dominus lucos, & montes desertos faciet ab eo, quod in ipsis erat frequentissimum. Neque enim iam amplius ibi erunt altaria, & victimæ, neque reliqua erit illa montium species, quæ homines amœnitate sua, ad vanum illum cultum inuitabat.

Montes, & fontes Gentium diis sacri.

53. De *fluminibus* & *stagnis* eodem modo accipio, quia fontes, & flumina à Gentibus sacra putabantur; & in eis aliquid esse numinis. Quare *sacri* nomen sæpe à poëtis fluminibus, & fontibus adiungitur. Virgilius *Eclog.* 1. *sacros* appellat fontes. Horatius *Ode*. *Nunc ad aquæ lene caput sacræ*. Quibus ob eandem causam sacrificia interdum offerri docet Horatius *lib.* 3. *ode* 13 de fonte Blandusiæ.

O fons Blandusiæ splendidior vitro,
Dulci digne mero, non sine floribus
Cras donaberis hædo.

Et fontibus dicata templa tradit Cicero *lib.* 3. *de natura Deorum*. Idem de fluminibus dicendum, quæ sacra à Gẽtibus habita sunt, & eo nomine religiosè suspecta. Æneas fluuio Tibri sacrificat *lib.* 8. *Æneidos*. Ad Nili ora seu fauces sacrificij tempore stipem à sacerdotibus conferri, & à præfectis aurea munera, tradit Seneca 4. *lib. quæstionum cap.* 2.

Fontibus, & fluuiis sacrificia instituta.

Phryges

Persas Mæandro & Marsiæ sacrificare, & Massagetas Mæotidi paludi, & Tanai auctor est Maximus *sermone* 8. Magos Strimoni equos candidos offerre tradit Herodotus *lib.* & ibidem *lib.* 1. scribit omnium numinum maximè fluuios à Persis coli. Item Strabo *lib.* 15. Hinc ortum est, vt capilli primùm a cincinnatis pueris detonsi fluminibus consecrétur, vt in Atticis tradit Pausanias, quod ex Homero probat. Neque deest aliquod in Scriptura vestigium, quo in *fontibus* intelligatur aliquid existimari sacrum. Nam Isaias *cap.* 57 *vers.* 5. de Israelitis dicit, *Subter omne lignum frondosum immolantes paruulos in torrentibus, subter eminentes petras.* Vide quæ ibi diximus.

54. Si quis tamen putet, quia luxuries, atque deliciæ impietatem fouent, & ad idololatriam sæpius inducunt, ideo delicias has, quæ idololatriæ fomenta sunt, tollendas esse dicit, huic ego non repugno: quia video in idolomaniam propter intemperantiam, & luxum incidisse plurimos. Sanè de filiis Israel dicitur *Exod.* 32. *Sedit populus manducare, & bibere: & surrexerunt ludere.* De quibus Ambrosius *epistola* 36. *ad Sabinum. Vbi cœperit quis luxuriare, incipit deuiare a fide vera. Ita duo committit maxima crimina, opprobria carnis, & mentis sacrilegia,* &c. *Qui se ingurgitauerit, atque immerserit eiusmodi voluptatibus, perfidiæ laqueos incurrit. Sedit enim populus manducare, & bibere & fieri sibi Deos poposcit.* In eandem sententiam optimè, & grauiter Gregor. *lib.* 10. *Moral cap.* 14. Huc spectat illud *Deut* 32. *Incrassatus est dilectus, & recalcitrauit incrassatus, impinguatus, dilatatus, dereliquit Deum factorem suum & recessit a Deo salutari suo prouocauerunt eum in diis alienis.* Minatur verò Deus his, qui ad idola defecerunt, sæpe deliciarum populationem, & interitum. In quem sensum accipi non incommodè potest illud Oseæ *cap.* 2. *Ecce ego sepiam viam tuam spinis.*

Luxuries, ac [illegible] ad idololatriā inducunt.

pp *Et educam cæcos in viam*, &c.] Hæc satis aperta sunt. Ostendit enim Deus quid ex sublatis saltibus & fontibus siccatis, id est, idololatria sublata, boni redundaturum sit in ethnicum genus: nam depulsis errorum tenebris, & noua exorta luce, aliam ingredietur viam, alia deinceps consilia meditabitur.

56. qq *Conuersi sunt retrorsum.*] Hæc de gentibus, quæ nouo illuminatæ splendore, progredi noluerunt in eo, quem instituerunt erroris cursum, sed retrorsum abierunt. Ad eum modum, quo illi, quos facti aut pœnitet, aut pudet, repetito spatio vestigia turbant, aut delent, quæ temere, aut etiam nequiter impresserunt. Retrorsum itaque conuertentur Gentes, quia statuto iam suæ perfidiæ modo, nouo inchoato cursu, veterem execratæ, quoad fieri potuerit curabunt, vtque facta sunt, facta ne fuerint.

57. rr *Confundantur confusione, qui confidunt in sculptili.*] Imperatiuus pro futuro ponitur more prophetis familiari. Sic afficientur Gentiles, vbi cognouerint quàm fœdæ religioni seruierint, qui à sculptili, id est, à ligno, & marmore salutem expectauerint, vt suffusi rubore quanto in errore versati fuerint non obscurè testentur.

58. ss *Surdi audite, & cæci intuemini ad videndum.*] Hæc ego ad Iudæos referri puto, cum respectu tamen ad tempus Euangelicum, quo Gentes dicuntur reuersuræ retrò, & accepturæ lucem veram, detestaturæque antiquum errorem. Iudæi enim eo tempore magis ad vocem obdurnerunt, quàm Gentes, atque ideo illi repulsi sunt, istæ ad regnum ingressæ. Quare nunc Iudæos *surdos* vocat, qui cùm tot acceperint prophetarum oracula, illis neque crediderunt, neque obsecuti sunt: & *cæcos*, quos prodigia, & signa ad illud vsque tempus sæpius oblata à sua impietate non abduxerunt. Aut certè *surdi* aut *cæci* appellatione illius gentis stupor, & amentia declaratur. Porrò sicut *aures audiendi* dicuntur *Matthæi cap.* 11. quæ otiosæ non sunt, neque inutiliter audiunt, sic etiam *intueri ad videndum* esse puto, ita videre, vt species oblata vana non sit; & sine fructu. Quasi dicat Deus, Ne sitis, ô Iudæi, similes diis, quos coluistis, qui aures habent, & non audiunt, oculos habent, & non vident.

tt *Quis cæcus, nisi seruus meus? aut surdus, nisi ad quem nuncios meos misi?*] Hæc verba vsque ad finem capitis paucis exceptis intelligenda videntur de decem tribubus, quæ quo tempore hæc dicebantur à propheta, iam exulabant apud Assyrios. Quarum exemplum duabus reliquis proponitur, vt in alieno capite discant, quid sperare possint ex vitæ genere non dissimili: vt illarum exitus horreant quorum imitantur mores. Et quidem illud *vers.* 24. *Quis dedit in direptionem Iacob*, à decem tribubus separari non potest. Quare hæc de duabus tribubus sic accipiamus vt valde putemus verisimile ad decem tribubus esse referenda, quarum supplicium hic optimè describitur. *Quis cæcus*, &c. Hæc est superioris versus explicatio, quæ omnino conuincit superiora esse de Iudæis intelligenda. Nam illi dicti sunt serui, quos multis modis sibi vindicauit, atque emit Dominus, & ad quos toties nuncios suos, id est, prophetas legauit. Quibus cùm parere noluerint, imò eorum oracula cum sibilo, atque conuitio exceperint, surdi iure optimo existimari possunt. Vbi vulgatus *nuncios meos*, Hebr. est מלאכי *malachi*, quod aliqui ex recentioribus exponunt *nuncium meum*. Ita Vatablus & Pagninus: & sensum esse putant, nullum in opinione Iudæorum magis esse cæcum, aut surdum, quam aut Isaiam, aut Christum, quos hoc loco designari putant, qui a Deo missi sunt. Sed noster interpres aliis notauit punctis, vocem מלאכי *malachi*, aut enim in plurali absoluto legit מלאכים *malachim*, vel certe in statu syntactico מלאכי *malachi*, quod sæpe extra regimen contingere docet Pagninus *lib.* 2. *institutionum cap.* 14. & sanè LXX. in numero legerunt plurali, licèt multò aliter, sicut etiam Chaldæus. 59.

uu *Quis cæcus, nisi qui venundatus est? & quis cæcus nisi seruus Domini?*] Eundem esse puto *seruum*, & eum, *qui venundatus est*, per exegesim. Venundatus autem esse dicitur Israel, quia tot à Deo affectus est beneficiis, vt voluntatem suam addicere debuerit diuinæ. Munera enim, & beneficia, catenarum instar ligant homines, suique iuris esse non sinunt *Prouer.* 22. *vers.* 9. *Victoriam, & honorem acquiret, qui dat munera: animam autem aufert accipientium.* Quæ optima descriptio est hominis, cui donorum, & meritorum magnitudo libertatem eripuit. Vendidit autem se populus ille Deo propter ingentia merita, cùm ad montem Sinaï dixit *Exod cap.* 19. *vers.* 8. *Cuncta, quæ locutus est Dominus, faciemus.* Hoc autem quoddam mancipii genus est. 60.

Dona libertatem eripiunt.

xx Pro *venundatus*, Hebr. est משלם *mesulam*, quod variè reddunt interpretes; sed Vulgatus optimè vim explicuit vocis Hebraicæ. Est autem idem quod *repensus*, aut *retributus*. Proprium epitheton serui, qui cùm donis quæ ab alio accepit, parem facultatem non habeat, quam retribuat, se ipsum rependit, 61.

Quid homo Dei beneficiis debeat.

pendit, & quodammodo venundat. Quamuis autem Iudæi non se rependant Domino, eóque nomine reprehendantur; tamen quia rependi debuerunt, nomen illud audiunt ex vsu scripturæ, quæ nomen interdum attribuit, non meritis hominum, sed officio, aut obligationi, accommodatum magis instituto, ac debito quam moribus: sicut Christiani *Sancti* vocantur sæpe in Actis Apostolicis, quia Christianorum vitam, & mores sanctitas decet. Decebat autem populum tot oneratum, atque emptum beneficiis, vt Deo tam enmulatè de se merito seipsum venundaret. A

61. *y y Qui vides multa nónne custodies? qui apertas habes aures nónne audies?*] Hæc ad duas tribus omnino refero, quas Dominus excitat, vt ipsius beneficia, & aliorum supplici[illegible]tente considerent. Explicat quo sensu dicendu[illegible] populus Iudæus cæcus, & surdus. Qui in luce Solis pomeridiana, ita offendit, aut errat à via, ac si in tenebris esset, licet aquilina sit acie, & solē ipsum aduersum intueatur, *cæcus* dicitur: quia ex solis aspectu nullum capit vsum. Et qui alterius legibus, aut monitis non paret, *surdus* vocatur, quantumcumque acutum habeat sensum audiendi. Eam nunc rationem affert Dominus, cur populum suum *cæcum* vocet, & *surdum*: *cæcum* quidem, qui cùm tot viderit portenta, & signa, & ex his quædam recentia, vt deletas esse momento temporis Assyriorum vires ab Angelo, & in Ezechiæ restituta salute admirabilem extitisse in horologio Achaz vmbrarum regressum, nihilominus his non adducuntur, vt & Deum in præsentia colant, & postea Euangelicæ legis lucem aspiciant, perinde atque si illius nullum antè signum accepissent. *Surdum* verò, quia tot vocibus, tot minis, & oraculis, ad quæ nunc habet apertas aures, aut fidem postea non habebit, aut non in illis suo tempore Messiam agnoscet. Hi nimirum ad similitudinem idolorum, quæ coluerunt, aures habent, & oculos, sed neque illas ad audiendum, neque hos ad videndum. Hoc suprà dixerat *cap. 6. Audite audientes, & nolite intelligere & videte visionem, & nolite cognoscere.* Possunt etiam hæc referri ad decem tribus, in hanc sententiam. Digna factis supplicia sustines: quæ euitasses omnino, si quæ vidisti obseruasses, & quæ audiuisti mandata custodisses. B C D

Peccator cæcus, & surdus.

63. *z z Et Dominus voluit vt sanctificaret eum: & magnificaret legem, & extolleret.*] Hic se propheta referre videtur ad decem tribus. Multis Deus populum illum officiis cumulauit, vt sanctum faceret, & legem magnam esse ostendit signis, & miraculis, quo populum ad eius obseruantiam excitaret; & ea ratione magis, atque magis quotidie ornaret, & extolleret: seu vt ipsis cumulatis splendide, iustam & eximiam legem ostenderet, quæ sui studiosos, & amatores tam luculenter ornat, & extollit. Sed quò Deus magis populum illum prouocabat officiis ad sanctitatem, eò ipse in sua obstinatione præfractior magis refugiebat à lege, & longius aberat à sanctitate. Quidam, in quibus sunt S. Thomas, Haymo, & cum his inclinat Hugo, existimant illud *magnificaret*, ad populum esse referendum: ita vt Deus eò velit populum adducere, vt legem magnificeret, illamque amplecteretur studiose. Quam ego sententiam ne admittam, facit quia in textu aliqua minùs bellè conueniunt, si tria illa *sanctificaret*, *magnificaret*, & *extolleret*, ab vno subiecto distrahas; Et ita sentiunt Chaldæus, Procopius, Dionysius, Vatablus, Forerius; & Hugo dubius est. E

a a a Ipse autem populus direptus, & vastatus.] Quo tempore hæc ab Isaia dicebantur, iam magna pars decem tribuum abducta fuerat ad Assyrios captiua, & regnum Israel grauiter afflictum, & dilaceratum. Opponit autem incommoda, quæ peruicax ille, atque ingratus populus sustinuit, commodis, & honoribus, quæ si paruisset legi, & diuinis oraculis voluisset, consequeretur à Deo. 64.

b b b Laqueus iuuenum omnes, & in domibus carcerum absconditi sunt.] Dubium est an laqueus hic actiuè sumatur, vel passiuè: id est, an Iudæi offensioni aliis, & laqueo fuerint, vel certè ipsi propter contemptam legem sint illaqueati. Actiue exponit Hieronymus, S. Thomas, Haymo. Hugo, & Dionysius dubij sunt; & de principibus Iudæorum accipiunt, & Euangelij tempore. In quo Pharisæi, & Scribæ iuuenes, id est, cæteram turbam inferiorem, & rudem prauis dogmatibus infecerunt, de quibus *Osea cap. 5. Laqueus facti estis speculationi, & sicut rete expansum super Thabor.* Alij passiuè capiunt, ita vt Iudæi non tam illaqueauerint alios, quàm ipsi ab aliis sint illaqueati. Ita Cyrillus, Adamus, Forerius, Vatablus, inclinat Dionysius, & Hugo. Quæ sententia videtur mihi magis cum toto capite congruere: & quod statim subiicitur, non parum persuadet. *Laqueum* verò pro *laqueatis* sumi non est durum; quia abstractum pro concretis sumi in scripturis obuium. Exemplum huic valde simile nuper habuimus *cap. 41.* Vbi *glutinum* pro *glutinato* sumi diximus, sicut *iuga* pro *iugatis*. Et in hac ipsa materia exempla sunt propiora. Non enim solùm *carcer*, & *custodia* pro *vinculis* sumuntur, sed etiam pro *vinctis. Actor. cap. 27* Quin & ipsa *vincula*, & *catena* pro *catenatis* & *vinctis*; per metonymiam credo, quæ pro re contenta continentem adhibet. *Psalm. 118.* Vbi Vulgatus: *Funes peccatorum circumplexi sunt me.* Chaldæus legit: *Cohortes, & catervæ congregata sunt contra me. 1. Reg. cap. 1[illegible]. vers. 11.* Vbi noster, *Ecce cuneus prophetarum*. Hebr. est, חבל *chebel*, id est *funis*, quod in hoc eodem genere sæpe vsurpat Hispanus, qui *catenam vnam*, ut suo idiomate *sartam vnam* vocat [illegible], qui [illegible] in catena colligantur. Quod dicendi genus vsitatum esse antiquis indicat Lucretius *lib. [illegible].* qui *catenam* vocat chorum ludentium, & saltantium. B C D

Laqueus pro illaqueato, sicut etiam funis, & catena.

Catenæ

Ludunt, innumerique exultant sanguine læti.

Ille verò laqueus, seu catena dicitur *iuuenũ*, quia dotus est, qualisque inijci solet non senibus ætate languidis, aut fœminis sexu imbecillis, quos tenuia vincula constringunt, & cohibent, sed qualis arctare solet robustos, & audaces iuuenes: qui & audent, & possunt fortia etiam vincula disrumpere. Vide quod diximus ad illud *cap. 22. Sicut asportatur gallus gallinaceus*; seu vt alij legunt, *asportatione viri*, id est longa, qualem vir fortis subire solet. 66.

c c c Facti sunt in rapinam, &c. neque est qui dicat, Redde.] Hæc aperta sunt: quæ nonnulli exponenda putant de captiuitate, atque ærumna, quam post Christi mortem subierunt Iudæi: nam ab illa nunquam erepti sunt, aut redempti. Id enim significat illud, *Non est qui dicat, Redde*, nempe *libertati*, aut *patere in patriam reuerti*. Aut, quia *redde* vox est domini repetentis, aut iure aut armis quo[illegible]uum est, significatur populum illum reiectum iri [illegible] Domino; ita vt illum Dominus neque domesticũ, neque seruum agnoscat, ac si dicat, *estaram desamparados, y oluidados, como sin dueño.* Alitne est illud *Psalm. 43. Vendidisti populum tuum sine pretio.* Si de decem 67. E

tribubus

tribubus accipias, quod potius censeo, satis constat illas nunquam rediisse ab exilio.

68. dd Quis est in vobis, qui audiat hoc, attendat, & auscultet futura?] Hæc ad duas tribus. Indicare videtur propheta, hæc quæ grauia sunt de futuro Iudæorum exitio vaticinia, paucis eorum, qui auscultabant, Iudæis censeri tanquam pondus, & fidem habitura; Aut de his non admodum fore sollicitos. Et ideo, quo illis horum verborum euentum persuadeat, exemplum adducit eorum, qui in causa non dissimili similem fortunam experti sunt.

69. ee Quis dedit in direptionem Iacob, & Israel vastantibus, nonne Dominus ipse, cui peccauimus?] Quo tépore hæc dicebantur à propheta: captæ iam fuerant ab Assyriis decem tribus, aut earum aliqua, quarum exemplum hîc adducit. Ab illarum autem peccatis atque supplicio probat affines futuras eiusdẽ pœnæ duas tribus, quæ eisdem fermè sceleribus se implicuere. Non dissimilia à prophetis decem tribubus denunciata fuerunt, neque ab illis dissimili ludibrio exsibilata. Sed illæ durè à Domino mulctatæ suo exemplo præscribunt, quid duæ aliæ tribus sperare debeant. Quantùm verò in peccando duæ tribus tunc incolumes, aliis decem similes extiterint, clamant sæpe prophetæ. Ezechiel cap. 16. victam ab Iuda dicit esse Samariam, id est, decem

A tribus: Similiter alij prophetæ non semel.

ff Et noluerunt in viis eius ambulare.] Multi hîc transitum esse putant à prima persona ad tertiam. 70. Ita vt *noluerunt* idem sit quod *noluimus*, hoc sensu. Dedit Deus in direptionem Iacob, cui peccauimus, & noluimus in viis eius ambulare: Quod licèt vsitatum sit in scriptura, non tamen puto, ita hîc esse accipiendum; sed simpliciter dicendum, in direptionem datum Israel, id est, decem tribus, quia noluerunt parere præceptis Domini, quem qui tunc aderant Iudæi non minùs offendebant. Ac si dicat, *Deus quem nos offendimus, dedit in direptionem Israel, quia noluit in viis eius ambulare.* Illud &, causalis est, & rationem reddit, cur decem tribus à Deo in direptionem datæ.

gg Et combussit eum in circuitu, & non cognouit.] Summam vastitatem per incendium, & ignem 71. B significari alibi à nobis dictum est. In circuitu autem combustus est Israel, id est, decem tribus, quia nihil reliquum fuit in earum finibus ab Assyriorum flamma. Illud & rursus causale puto, ita vt ideo combustus, & abductus fuerit populus in captiuitatem, quia stultus fuit, neque sibi impendere malum illud, aut cognouit, aut credidit. Eodem sensu, quo suprà cap. 5. dixit propheta, *Propterea captiuus ductus est populus meus, qui non habuit scientiam.*

Argumentum quadragesimi tertij capitis Isaiæ.

IN capite præcedenti docuerat Dominus, quàm seuerè decem tribuum peccatum exilio, seruitutéque mulctauerit: Nunc de duabus tribubus docet longè aliud futurum esse iudicium. Quàs multis ornauit officiis: & vndecumque Gentium ad antiquam sedem, atque ordinem reducet. Deinde cum Gentibus agit, iubetque vt testibus probent, quid horum simile à diis vnquam acceperint. Et quod ab illis exigit, id vltrò de se offert, dum testes exhibet, quibus omnia, quæ de se priùs affirmarat, vera esse demonstrat. Rursus talia populo suo promittit officia; qualia parentum suorum ætate in eundem populum antea contulerat. Ad extremum docet hæc tot ornamenta, officiáque maxima non posterorum, aut parentum meritis, sed diuinæ tantùm benignitati esse tribuenda.

CAPVT XLIII.

1 a *ET nunc hæc dicit Dominus creans te Iacob, & formans te Israel: Noli timere, quia redemi te, b & vocaui te nomine tuo: meus es tu.*

2 c *Cùm transieris per aquas, tecum ero, & flumina non operient te: Cùm ambulaueris in igne, non combureris, & flamma non ardebit in te:*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 T·A decem tribus in exilium abire permisit, vt nunquam ex eo in patriã remigraturæ sint. De te autem, ô domus Iuda, longè aliter statuet Deus, qui Iacob creauit; Iacob, inquam, generis tui parentem. Sic enim de te, ad te Deus, noli timere, ego enim redimam te, atque restituam ab exilio, quod aliquando tibi subeundum est. Te enim sic diligo, vt nomine te vocem tuo; cùm meum te esse dico, hoc nempe modo, meus es tu Israel.

2 Sicut parentes tuos olim, ex aqua, atque igni incolumes eduxi; sic cùm per aquas tibi transeundum fuerit, efficiam ne te vastus aquarum gurges absorbeat, aut fluctus obruant marini. Si in ignem, & fornacem vis te aliqua violentior iniecerit, neque te flamma comburet, &

ignis vehemens calor tibi prorsus erit innoxius.

3 Hæc verò tibi præstabo, ô domus Iuda; quia ego Dominus tuus sum, & Deus, quem pater tuus Israel veneratus est. Et quæ tuo capiti minabatur Senacherib, illa in Ægyptum, Æthiopiam, & Sabam conuertam; quæ tibi erunt quasi victimæ, quibus qui alicui peccato sunt affines, & obnoxij gladio, offensum sibi numē propitiare solent.

4 Ex quo apud me eo loco fuisti, vt te apud alios ornare, atque honestare decreuerim. Dilexi te; & ne te periret eiùm grauis vrgeret calamitas, homines, quorum imperio suberas, aut neci dedi, aut in seruitutem abduxi.

5 Noli ergo timere, popule mi, quia vbicumque Gentium captiuus agas, tecum ero. Si in Orientalem plagam abieris, inde filios tuos accersam: si in Occiduam, ex ea illos congregabo, restituámque patriæ.

6 Quòd si ad Aquilonē, siue ad Austrum abacti fuerint captiui: edicam Aquiloni, & Austro, vt ab extremis terræ finibus vtriusque sexus exules restituant: neque illorum libertati moræ aliquid affetant.

7 Ero autem tam de vestra salute sollicitus; quia magno studio, & præcipuo quodam consilio, creaui, formaui, & feci populum, qui nomen implorator meum, meæque gloriæ, ac maiestati seruiret.

8 Exeat nunc populus Gentilium cæcus, cùm oculos acceperit, & surdus cùm audiendi vim, & facultatē habeat: & doceat an à dijs suis eiusmodi aliquid vnquam audierit.

9 Fac omnes Gentes pro asserenda deorū suorū religione conuenisse, & ex omnibus tribubus in illam curam neminem esse reliquum. Quis ex eo numero est, qui de dijs suis tale aliquid annunciet, quale nunc vobis à me promissum est? Et quæ priùs à me de antiquis parentum vestrorum sæculis commemorata sunt, illa de nugacibus dijs affirmare, ac prædicare possint? Quòd si quidpiam responderint ad hæc, eáque testibus confirmauerint, nihil ampliùs obiicio; culpa illi, atque errore liberi sunto. Sed planè testis erit nullus, qui citra mendacium dicat, illos verè fuisse locutos.

10 Nihil ab Idolorum cultoribus exigo, quod non ego de me publica exhibeam, atque legitima forma. Testes exigebam, ecce testes do. Vos ô Iudæi, qui coràm estis, & seruum meum Christum quem elegi, testes aduoco. Nam & vos ipsi à parentibus vestris plurima, quæ à me commemorata sunt, sæpius audiistis; & eorum aliqua coràm estis intuiti. Et seruus meus Christus, quæ de ipso promisi cumulatè præstabit. Quod optimum vobis erit argumentum, vt credatis, & cognoscatis, quia ego ipse Deus sum, ante quem nemo fuit, & post quem nullus vnquam erit.

11 Ego

3 [d] Quia ego Dominus Deus tuus sanctus Israel saluator tuus, dedi propitiationem tuam Ægyptum, Æthiopiam, & Saba pro te.

4 Ex quo honorabilis factus es in oculis meis, & gloriosus: ego dilexi te, [e] & dabo homines pro te, & populos pro anima tua.

5 Noli timere, quia ego tecum sum. [f] Ab Oriente adducam semen tuum, & ab Occidente congregabo te.

6 Dicam Aquiloni; Da: & Austro; Noli prohibere: [g] affer filios meos de longinquo, & filias meas ab extremis terræ.

7 [h] Et omnem qui inuocat nomen meum, in gloriam meam creaui eum, formaui eum, & feci eum.

8 [i] Educ foras populum cæcum, & oculos habentem: surdum, & aures ei sunt.

9 [k] Omnes gentes congregatæ sunt simul, & collectæ sunt tribus: Quis in vobis annunciet istud, & quæ prima sunt, audire nos faciet? [l] Dent testes eorum, & iustificentur, & audiant, & dicant: Verè.

10 [m] Vos testes mei, dicit Dominus: [n] & seruus meus quem elegi: vt sciatis, & credatis mihi, & intelligatis quia ego ipse sum. Ante me non est formatus Deus, & post me non erit.

11 Ego

11 *Ego sum, ego sum Dominus, & non est absque me saluator.*

11 Ego sum, ego, inquam, sum, qui illa feci, quæ à parentibus accepistis mirabiliter facta. Neque præter me vllus est, qui saluare potuerit, quos ego in præsenti rerum discrimine seruaui.

12 * *Ego annunciaui, & saluaui; auditum feci, & non fuit in vobis alienus: Vos testes mei, dicit Dominus, & ego Deus.*

12 Ego annunciaui, &c, sicut prædixeram antè, saluaui vos: quod beneficium, atque opus admirabile, non esse Gentium idolis tribuendum, argumento vobis esse potest, quòd eo temporis vestigio, non erat inter vos alienus Deus, cuius potentiæ illud adscribi posse videretur. Vos itaque, dicit Dominus, testes estis, quòd ego sim Deus.

13 *Et ab initio ego ipse, & non est qui de manu mea eruat: Operabor, & quis auertet illud?*

13 Quæ iam olim à principio maiores vestri beneficia suscepere; à me profecta sunt omnia: quósque in meam fidem, atque adeò in sinum recepi, incolumes, & victores traduxi: neque enim vis est vlla, quæ è manibus eruat, quos ego & manu prehendi, & amplexu teneo; aut dissoluere, seu prohibere possit, quod ego molior.

14 *Hæc dicit Dominus redemptor vester, Sanctus Israel. * Propter vos misi in Babylonem, & detraxi * vectes vniuersos, * & Chaldæos in nauibus suis gloriantes.*

14 Quòd verò ad tempus pertinet futurum, beneficiaque noua in vestrum genus conferenda, hæc accipite à Deo, quem Israel à principio veneratus est, & qui illum sæpe in vario temporum discrimine redemit. Abducemini aliquando ad Babylonios captiui; sed ego propter vos contra Babylonios, Persas armabo, qui deleto Chaldæorum imperio, qui in suo Euphrate gloriabatur, tanquam firmissimo ciuitatis munimento, remotis vectibus, atque impedimentis, quæ reditum vestrum, & libertatem retardabant, in patriam remittent.

15 *Ego Dominus sanctus vester, creans Israel rex vester.*

15 Ego, qui hæc vobis noua beneficia promitto, sum Deus ille, quem vos sanctum appellatis, & colitis. Ego Rex, atque ductor vester, à quo formatus est, & creatus Israel.

16 * *Hæc dicit Dominus, qui dedit in mari viam, & in aquis torrentibus semitam.*

16 Et ne de rerum, & promissorum exitu dubitetis, hæc vobis promittit, qui similes olim vectes, & impedimenta summouit: aperuit enim viam in mari rubro, & quo tempore Iordanis aquæ magis intumuerant, peruium reliquit, & arentem alueum.

17 * *Qui eduxit quadrigam, & equum, agmen & robustum simul obdormierant, nec resurgent: contriti sunt quasi linum, & extincti sunt.*

17 Qui Ægyptiorum robustum agmen equis, atque quadrigis inuectum in apertum maris alueum induxit, atque ibi omnes demersi sunt sine vlla spe, aut facultate fugiendi, ea facilitate, qua ellychnium fumigans, & penè mortuum extinguitur.

18 * *Ne memineritis priorum, & antiqua ne intueamini.*

18 Magna quidem sunt hæc: verumtamen quæ deinceps beneficia præstabo, non erunt leuiora. Et hæc quidem ita meam diuinitatem apertè testabuntur, vt necesse non sit superiorum excitare memoriam.

19 *Ecce ego facio noua, & nunc orientur, vtique cognoscetis ea: * Ponam in deserto viam, & in inuio flumina.*

19 Ecce ego noua faciam miracula, quæ edentur propediem; & vos ipsi cognoscetis ea; Vt enim olim columna ignis noctu, & interdiu nube præcedentibus, viam ostendi in solitudine. & in regione sitienti, & inuia de petra aquam ex-

20 * *Glori*

cussi largè manantem; sic eadem vobis in præsentia beneficia præstabo.

20 Ex eo autem beneficio in electum mihi populum collato, non exigua in agrestes belluas, dracones puta, atque struthiones redundauit vtilitas: Habuerunt enim in deserta illa, atque inuia solitudine flumina, quibus grauem, & vrentem sitim explerent. Quare ipsæ quoque belluæ pro communi illo beneficio gratias agent.

21 Populum istum ego formaui, & ex omnibus illum præcipuum habeo: quem eo studio, ac liberalitate prosequar, vt laudem meam perpetuò prædicet.

22 Hæc verò, ô Iacob, non tuis in meum cultum meritis, sed meæ in te benignitati ascribe: neque enim me vt par erat, & ipsa religionis natura postulabat, inuocasti. Neque in quærendo aromate, aut conuehendis victimis eam operam assumpsisti, quam meo mihi cultui impensam esse deputem.

23 Quare oblatum in holocausto arietem, & victimas sæpius iteratas inacceptum non refero: neque in oblatione mihi seruiisti; neque mea tibi gloria; sed alia quædam ratio imposuit, quem in thure, & suffimentis assumpsisti laborem, & sumptum.

24 Non obtulisti mihi, nisi fucata religione, calamum odoratum, quem impenso pretio de terra longinqua comportasti: neque quem ego expetebam victimarum tuarum adipem ministrasti, quò desiderio meo, ac fami satisfaceres. Sed potius in illis ipsis suffimentis, & victimis offensionem mihi, & laborem præbuisti; dum tuis consiliis fucatam illam sanctitatem seruire facis, mei nominis religionem, iniquis tuis rationibus obtendens.

25 Ego sum, ego, inquam, sum, qui à me ipso sumo, quo tibi benefaciam, & peccata deleam; quique ad bene de te merendum obsequium, & meritum non expecto; & qui immemorem me tuorum peccatorum ostendam, nullo edito offensi, atque indignati animi documento.

26 Quò autem constet non tuis meritis, sed meæ benignitati superiora esse annumeranda, age iam, veniamus in iudicium, & hæc inter nos vicissim disceptemus: & si quid habes quo te iustum esse ostendas, dignúmque, cui illa, de quibus nuper, tribuantur, illud quantocyus profer.

27 Quòd tuis victimis, atque oblationibus nihil debeatur, nuper audiuisti. Quòd parentes tui ista beneficia non sint promeriti, iam à me disce. Primus generis tui pater, & auctor Abraham Idolis aliquando seruiuit. Et, quos deinde voluntatis, atque consilij mei interpretes dedi, Moyses, & Aaron, à mandato meo præuaricati sunt. Quare satis illis datum est, si suorum peccatorum veniam obtinuerunt.

28 Neque

20 [y] Glorificabit me bestia agri, dracones, & struthiones: quia dedi in deserto aquas, flumina in inuio, vt darem potum populo meo, electo meo.

21 [z] Populum istum formaui mihi, laudem meam narrabit.

22 [aa] Non me inuocasti Iacob, nec laborasti in me Israel.

23 Non obtulisti mihi arietem holocausti tui, & victimis tuis non glorificasti me: Non te seruire feci in oblatione, nec laborem tibi præbui in thure.

24 Non emisti mihi argento [bb] calamum, & adipe victimarum tuarum non inebriasti me. [cc] Verumtamen seruire me fecisti in peccatis tuis, præbuisti mihi laborem in iniquitatibus tuis.

25 [dd] Ego sum, ego sum ipse qui deleo iniquitates tuas propter me, & peccatorum tuorum non recordabor.

26 [ee] Reduc me in memoriam, & iudicemur simul: narra si quid habes vt iustificeris.

27 [ff] [gg] Pater tuus primus peccauit, [hh] & interpretes tui præuaricati sunt in me.

28 [ii] Et

28 ¹¹ *Et contaminaui principes sanctos, ᵏᵏ & dedi ad internecionem Iacob, & Israel in blasphemiam.*

28 Neque tibi occultum esse potest, duos hosce interpretes fuisse præuaricatos, quando ego certis indiciis, disertisque verbis illorum peccatum manifestaui. De aliis autem parentibus, qui cum Moyse de Ægyptia seruitute primùm emerserunt, non est quod tibi blandiaris, quando ego illos propter peccata in deserto confeci.

IN CAPVT QVADRAGESIMVM TERTIVM COMMENTARIVS.

1. ᵃ T *nunc hæc dicit Dominus creans te, Iacob, & formans te, Israel. noli timere, quia redemi te.*] Hæc historicè dici puto de duabus tribubus, quibus, sicut & aliis decem, Israel, & Iacob nomen commune est: quia omnes ex eodem parente prognatæ. Allegoricè tamen de Ecclesia, quæ in duabus tribubus significatur, quæ, dilapsis aliis decem ad aureos vitulos, in vera, atque auita religione permanserunt. Hæc autem consolatoria verba ad duas tribus, quas Deus nuper tam graui comminatione perculerat, ideo dicta opinor, quia, cùm dixisset in fine capitis præcedentis durum fuisse decem tribuum supplicium, ad quod intueri iusserat, illúdque æternum fore didicissent (id enim significat illud, *nec est qui dicat, Redde*, quod de B decem tribubus exponi posse diximus.) Cùmque idem esset peccatum in duabus, neque dissimilis proponeretur exitus, timere suo magno merito possent, ne quemadmodum aliis in sempiternum negatus esset reditus in patriam; sic ipsis quoque perpetuum futurum esset exilium. Ab hoc igitur metu liberat Deus duas illas tribus, quæ minùs fuerant, quàm aliæ decem, infideles, dum ait ab eo, quod proponebatur exilio fore redimendas. Quòque magis spem futuræ libertatis confirmet, creatorem se vocat, & formatorem Israel, cuius potentia duobus his titulis declaratur maximè. Porrò *redemi* prophetali more pro futuro ponitur.

2. Hunc sensum esse puto expeditum, & facilem. C Scio multos censere sermonem hîc esse de Ecclesia, & in his Cyrillum, Hieronymum, Procopium, Haymonem, Dionysium. Sed & alij sunt, qui de Iudæis accipiunt. Quorum è numero sunt, S. Thom. Hugo, Pagninus, Osorius *in epitome paraphrasis, quæ est in principio.* Et tandem hoc ipsum fatentur Cyrillus, & Procopius, qui multa historicè de populo Hebræorum interpretantur, vt de captiuitate Babylonica à Cyro laxata. & Adamus & Forerius multa coguntur de Iudæis accipere. Ego mediam viam ingressus ita vaticinium illud de duabus tribubus accipio, vt in illis censeam optimum Ecclesiæ exemplar proponi: quod neque nouum est, neque parum in prophetis repetitum: Qua de re egi- D mus latè *in proœmio capitis* 40. quod omnino vide. Quòd si hæc duabus tribubus conuenire probamus, non erit difficile ad Ecclesiam conferri, quæ ex hac vmbra clarè sese prodit.

3. Beneuolen- ᵇ *Vocaui te nomine tuo, meus es tu.* Familiaritatis, & beneuolentiæ est, vocare aliquem nomine A suo, & non alieno, aut communi, nam hoc maleuolentiæ signum est, aut contemptus. Quare dum tiæ est appellare aliquem nomine suo. Ioan. 10.
prouidi, atque amantis pastoris natura describitur *Ioan.* 10. hoc vnum statuitur in ea cura non postremum, *Proprias oues vocat nominatim, & educit eas.* Et *Lucæ cap.* 16. cùm Lazarum mendicum suo notasset nomine, communem tantùm notam diuiti superbo, atque helluoni dedit. Et Saul sæpe, & alij nonnunquam Dauidē non suo, sed parentis nomine per ludibrium vocabat, filium videlicet Isai. Illud *meus es tu*, puto materialiter sumi, ac si dicas, Cùm dicebam tibi compellatione blanda, atque beneuola *meus es tu*, addebam nomen Iacob atque Israel, hoc modo *meus es tu ô Israel.* nempe *populus*, seu *filius.* Hæc autem appellatio apud Latinos plena est beneuolentiæ: sic enim amicos blandè compellant *Mi Attice, mi Tyro, mea Terentia*, & similia. Et ita puto esse accipiendum hunc locum: neque enim video quænam alia sententia implere possit totum illud *vocaui nomine tuo, meus es tu*, nisi dicas, nominato Iacob, aut Israel, additum esse *meum*. Vide, quæ diximus *cap.* 44. *num.* 4.

ᶜ *Cum transieris per aquas, tecum ero, & flumina non operient te; cum ambulaueris in igne, non combureris.*] *Ignis*, & *aqua* prouerbiali, vt opinor, forma pro maximis periculis vsurpatur, & ideo sæpe in Scriptura coniunguntur, *Psal.* 65. *transiuimus per ignem & aquam.* Quot incommoda, quam grauia & longa in exilio pertulerint Iudæi satis ex Ieremia comperium. Quomodo ex illis Dominus eos eduxerit, quàm honestè, quam placidè, & molliter, docuimus suprà ad illud *cap.* 40. *Vox clamantis in deserto.* Credo tamen allusum esse ad illa beneficia, quæ in eodem populo primis temporibus illustrissima fuerunt. Traducti enim sunt per maris rubri profundissimum alueum sicco vestigio; educti sunt ex vita vsque adeò ærumnosa, & dura, vt *fornax* appelletur *ferrea, Ierem. cap.* 11. *vers.* 4. *Eduxi eos de terra Ægypti de fornace ferrea.* Nisi malis hoc posterius accipere de Abraham, qui in Hur Chaldæorum eductus esse dicitur de fornace. Quocumque accipias modo, supplenda est nota similitudinis, si superiora Hebræorum tempora respectes, hoc sensu, Sicut parentes olim tui liberati sunt de gurgite atque incendio, sic tu, o Israel, è simili eripiere periculo. 4. Ignis, & aqua pro maximo periculo. Psal. 65.

5. ᵈ *Quia ego Dominus Deus tuus, Sanctus Israel, Saluator tuus, dedi propitiationem tuam Ægyptum, Æthiopiam, & Saba pro te.* Hæc non video quomodo nisi typicè conuenire possint in Ecclesiam.

Probat

Probat hic Deus superiorum temporum exemplis, quid populus Iudaicus à sua benignitate sperare debeat. Adducit autem nunc illud, quod sub Ezechia recens acceperat; submoto prius Senacherib a faucibus Ierusalem, & iterum in eisdem faucibus fœdè, & ad internecionem vsque deleto. Repetenda hic sunt, quæ diximus suprà *cap. 37.* quomodo cùm iam Assyrius immineret ciuitati, nihilque videretur propius, quam vt in hostium potestatem veniret, repente audito nuncio, quòd Tharaca Rex Æthiopiæ bellum moliretur, omissa interim Ierusalem, contra ipsum furorem, & castra conuertit. Cum Æthiope verò coniurasse quoque Ægyptum dixit Isaias supra *cap. 20.* Neque dubitandum est cum eis quoque Sabam arma coniunxisse, cùm ad Æthiopiam pertineat. Vnde Regina profecta est Salomonis visendi studio, & vbi regnasse creditur Candace, cuius Eunuchus Æthiops à Philippo baptizatus est *Actor. cap. 9.* Hos deleuit Senacherib, vt *cap. 20.* ostendimus, tantúmque temporis in illis debellandis consumpsit, vt non respirare solùm, sed etiam placidè, atque otiosè viuere Solymitani potuerint. Hoc exemplo recenti spem Iudæorum confirmat Deus, adeò enim populum illum dilexit, vt, quò illum seruaret incolumem, gentes illas Assyriorum gladio deuouerit. Et quemadmodum victima pro peccato offertur, quæ peccatoris personam repræsentat, & eius loco cæditur; sic Solymitanorum loco suffecti sunt, quasi victima Æthiopes, Ægyptij, atque Sabæi. Id enim meo iudicio sonat: *Dedi propitiationem tuam Ægyptum*, &c. Ad hæc facit illud *Prouerb. cap. 11.* *Iustus de angustia liberatus est, & tradetur impius pro eo.* Hæc mihi commodissima ratio visa est expediendi hunc nodum; nam aliæ, quæ a quibusdam afferuntur, non habent omnia ad nodum soluta. Et fauet huic cogitationi translatio Septuaginta, quæ sic habet: *Feci commutationem tuam Ægyptum, & Æthiopiam, & Sobonem pro te.* Pondera illud *commutationem.*

Prouerb. 11.

6. Si hæc typicè ad Ecclesiam accommodes, placet expositio Hieronymi, quem sequitur Haymo, & aliqui è recentioribus. Propitiauit enim Dominus, id est propitias placatas, & subiectas reddidit nationes illas Ecclesiæ, & vt illam nouis quotidie augeret incrementis quicquid ibi vitium habebat Ethnica superstitio, deleuit.

7. ᶜ *Et dabo homines pro te.*] Hæc aperta sunt, neque ad superiora aliquid addendum. Solùm hic obserua futurum *dabo*, positum videri pro præterito *dedi*, vt transtulit Pagninus, Vatablus, Forerius, Chaldæus, neque hoc respuit ratio Grammatica, cùm ante terminationem futuri ואתן *ethen* sit *vau* conuersiuum, quod facit vt terminatio futuri tempus significet præteritum. Noster autem interpres sæpe in sua translatione Hebraismos retinet: quorum vnus est, vt *vau*, seu coniunctio *&*, ante terminationem futuri aliquid importet iam præteritum. Sed satis aptè ad textum exponi potest per futurum hoc sensu. Sicut dedi Ægyptum, & Æthiopiam, vt gladium pro te, id est loco tui, subirent Assyrium, sic etiam postea homines pro te dabo, qui patiantur illa, quæ tibi parata erant infortunia. Hi autem videntur Babylonij, quos Persa deleuit, seruiséque fecit, vt a seruitute eximeret Iudæos.

8. ᵈ *Ab Oriente adducam semen tuum, & ab Occidente congregabo te: Dicam Aquiloni, Da; & Austro, Noli prohibere.*] In quatuor orbis partes dispersas fuisse duas tribus docuimus ad illud *Zachar. 2.* *Quoniam in quatuor ventos cœli dispersi vos.* Et liquet apertè ex Ezechiele *cap. 5.* qui cùm ageret de tertia parte duarum tribuum, quæ reliqua fuit a fame, & ferro, ait. *Tertiam verò partem tuam in omnem ventum dispergam.* Vide quæ apud Zachariam diximus, & quomodo e quatuor partibus captiui, aut exules fuerint in patriam restituti. Opponit autem hoc, *Dicam Aquiloni, Da, illi, Non est, qui dicat, Redde.* Quasi dicat. Ero vindex tuus, & hosti, cui captiua seruies, ô Israel, dicam, Redde.

Duæ tribus variè dispersæ.

ᵉ *Affer filios meos de longinquo, & filias meas ab extremis.* Repetit Deus ab Austro & Aquilone, filios, & filias, id est, ex quocumque sexu, atque ordine quotquot habent captiuos, & extorres. Est enim vitatum apud Hebræos vt genere masculino ac fœminino multitudo magna significetur, & varietas. Quomodo in *cantoribus & cantatricibus* omne genus musicorum intelligitur *Eccles. cap. 2.* Vide quæ diximus ad illud *cap. 3.* *Dominus exercituum auferet a Ierusalem, & Iuda validum & fortem.* Et *cap. 38.* ad illud, *Domine si sic viuitur.* & infrà *cap 60.* *Filij tui de longe venient. & filiæ tuæ de latere surgent.* Iuxta hæc quoties in scriptura aliquis dicitur genuisse filios & filias, sensum esse puto, ab illo numerosam subolem fuisse susceptam. 9.

Genus femini-neū, & masculinū magnam indicant multitudinem.

Isaiæ 60.

ᶠ *Et omnem qui inuocat nomen meum in gloriam meam, creaui eum, formaui eum, & feci eum.*] Particulam *&*, causalē esse puto, quæ rationem reddat Dominus cur ab omnibus mundi plagis collecturus sit semen Israeliticum. Quia populum, qui Deum inuocat, & illum colit, creauit ad gloriam suam; quia ab illo aut in illo glorificari voluit, cum ibi templum haberet, iugésque victimas suo nomini deuotas. In tribus verbis, *creaui, formaui, feci*, nihil aliud esse censeo, quàm epitasim, qua Deus significat, quanto studio, atque beneuolentia sibi gentem Israeliticam in populum elegerit, ornaturúsque sit. Hæc tamen multò illustriùs in Ecclesia videmus fuisse completa: ad quem ex omnibus ventis congregauit Deus populum, qui ipsius inuocaret nomen, quem ad gloriam suam creauit formauit, & fecit. Hic verò populus præcipuè fuit ex Gentibus, quæ quàm longissimè a vera religione abesse videbantur, de quibus Christus *Matth. cap 8.* *Dico autem vobis, quod multi ab Oriente, & Occidente venient, & recumbent cum Abraham, & Isaac, & Iacob, in regno cælorum.* 10.

ⁱ *Educ foras populum cæcum & oculos habentem: surdum, & aures ei sunt.*] Refert se iterum Dominus ad antiquam illam disceptationem, quam cum Gentium idolis, & idolorum cultoribus antè susceperat. Et iubet idem, quod antea pluribus, vt Gentes ostendant, an vnquam Dij tale aliquid fecerint, promiserintque, quale ipse fecisse se ostendit, futurúmque promittit. Gentiles autem *surdi* dicuntur, & *cæci*, quia tam manifesta non vident, aut tam clarè, atque distinctè sonantia non audiunt; similes vtique dijs, quos suspiciunt & venerantur, *qui oculos habent, & non videbunt; aures habent, & non audient.* *Psalm 113.* De quorum adoratoribus statim: *Similes illis fiant, qui faciunt ea. & omnes, qui confidunt in eis.* Hæc non obscurè indicant sicut superiora; sic etiam ista historicè de Iudæorum statu intelligenda: quia idem est consilium, & adeo disceptandi ratio. 11.

ᵏ *Omnes gentes congregatæ sunt.*] Supplere hic debet, vt alijs locis pluribus, *si*, conditionalis particula, hoc sensu. Si omnes gentes congregatæ fuerint, nihil respondebunt pro Deorum suorum religione opportunum. Aut certe, fac omnes gentes 12.

congre

congregatas esse, meditatásque diu, quid ad hæc respondeant: nihil tamen dicent, ipsis quod ex vsu sit.

13. [l] *Dent testes eorum, & iustificentur.*] Si quidpiam responderint ad hæc, eáque testibus coofirmauerint, nihil ampliùs obiicio. Culpa illi, atque errore liberi sunto. Sed sanè neque respondebunt aliquid opportunum, neque testes dabunt.

14. [m] *Vos testes mei dicit Dominus, & seruus meus, quem elegi, vt sciatis, & credatis.*] Agit hîc Deus contra Deos gentium, gentésque idololatriæ deditas: neque agit iniustè, quando nihil ab ipsis exigit, vt appareat in idolis aliquid esse diuinum, qood non ipse de se publicè, atque legitimè exhibeat. Testes à Gentibus alienæ religionis exigit, testes ipse de se ac de sua religione profert, non absentes, noo mortuos, quorum dubia esse poterat, & suspecta fides; sed præsentes, qui & multa à parentibus acceperant, certísque cæremoniis quotannis celebrari videbant, aut ipsimet nonnulla in aliis contemplati, aut in se ipsis experti nuper fuerant io Assyrio ita sublato, sicut prædictum ab Isaia fuerat, & sanato Exechia, & sole retrò decem lineas conuerso.

15. [n] Porrò seruus ille, quem elegit Deus, & cuius fidem omni calumnia, atque suspicione superiorem esse iudicat, non omnibus idem est. Hugo Cyrum esse putat, qui cùm sciret prædictum ab Isaia se agente Iudæorum populum in patriam restitutum iri, statim facultatem fecit redeundi. *In quo*, inquit, *comprobauit veritatem promissionis diuinæ, & quasi testis eius fuit.* Foreirus & Pintus Isaiam esse censent. Alij communiter Christum, quod verissimum arbitror. Hic enim suprà, vt vidimus *cap.* 42. *seruus* appellatur, & quæ dicturus, facturúsque prædicitur, testimonium esse voluit Deus diuinitatis suæ. Quare hunc optimum, & maximum testem appellat; quia in eius vita plurima, & maximè illustria fueront documenta diuinitatis illius, à quo ibi mittendus dicitur. Et clariùs infrà *cap.* 55. *Ecce testem populis dedi eum, ducem, & præceptorem Gentibus.*

Christus testis Dei.

16. Ad hæc fortasse Isaiæ loca allusum est, quoties in Euangelio Christus se *testem* dicit, aut *testimonium perhibere Patri suo. Ioan.* 17. *Manifestaui nomen tuum hominibus.* Et *cap.* 17. *Ego in hoc natus sum, & ad hoc veni in mundum, vt testimonium perhibeam veritati.* Aut quoties ab aliis *testis* appellatur. *Apocal.* 1. *A Iesu Christo qui est testis fidelis.* & *capite* 3. *Hæc dicit Amen testis fidelis & verus.* Cùm autem *testis* vocetur non tantùm, qui verbis, sed etiam qui factis verba alterius, aut facta confirmat (Vnde qui sanguine suo veram esse Christi religionem testati sunt; *martyres* Græcè, Latinè *testes* appellātur) Christus præcipua quadā ratione vocari testis potest diuinæ veritatis, & fidei. Quia quæ de ipso Pater *cap.* 42. & alibi sæpe in hoc, atque aliis prophetis annunciauit, omnia ipse ad vnum cumulatissimè compleuit. Et de hoc testimonio non tam verbis, quàm rebus exhibito intelligendum puto id, quod Paulus scripsit 1. *ad Timoth.* 6. *Præcipio tibi coram Deo, & Christo Iesu, qui testimonium reddidit sub Pontio Pilato bonam confessionem.* Testimonium autem puto silentium illud tantum, vt miraretur iudex, quòd inter tot iniurias, atque ludibria Christus seruauit. Quo silentio optimè professus est, quàm verè multò antè dictum est à Patre *Isai. cap.* 42. *Non clamabit, neque audietur foris vox eius.* Porrò hîc à Paulo non puto agi de hoc testimonio, siue alio, quod coram Pilato ipso audiente, aut interrogante Christus exhibuit, vt alij communiter putant, sed de his, quæ dixit, fecitve toto passionis tempore. Neque enim dicitur reddidisse testimonium coram Pontio Pilato, sed sub eo, id est, toto tempore, quo illo iudice accusatus, condemnatus, iudicatus, & crucifixus fuit. Ad huius ergo imitationem hortatur Paulus Timotheum, vt quemadmodum Christus Patris sui verbis admirabili constantia, silentio, atque obedientia, sic ipse vitæ exemplo, morúmque sanctitate testimonium reddat Euangelio.

Ioan. 17.
Ioan. 18.
Apocal. 1.
Quomodo Christus testis.
1. ad Tim. 6.

17. [o] *Ego annunciaui, & saluaui, auditum feci, & non fuit in vobis alienus.*] Prædixit antè Deus populo suo, quàm facili, fœlicíque successu debellaturus esset hostes, & subiecturus regna: & quomodo ab eo, quod ineluctabile videbatur esse malum, futurus esset incolumis: & nunc recèns expertus fuerat in Senacherib deleto, & Exechia saluti, regnóque restituto, quantum esset ponderis, ac fidei in diuina promissione. Nunc Deus probat illa tanta, tam nota, & celebrata beneficia, non ab alienis diis, sed à se, id est vero Deo, & solo esse collata. Quamuis enim populus ille vera religione prodita falsam aliquando coluerit, tamen quando illis beneficiis ornatus fuit, vnum colebat Deum. Ea ergo ratione probat non à diis falsis, sed à se profectam esse salutem, & commoda; quia quo tempore illa contigere, nullus erat alius Deus in eo populo, à quo illa sperare, aut orare potuerit. Imò, quo tempore populum illum externa occupauit, & infecit religio, grauia passus est infortunia. Quod vsque adeò notum erat, vt alienigenæ quoque nouerint, & prædicauerint; sic enim Achior Ammonites, ad Holofernem *Iudith cap.* 5. de filiis Israel. *Vbicumque ingressi sunt sine arcu, & sagitta, & absque scuto, & gladio, Deus eorum pugnauit pro eis, & vicit, & non fuit, qui insultaret populo isti, nisi quando recessit à cultu Domini Dei sui. Quotiescumque autem præter Dominum Deum suum alterum coluerunt, dati sunt in prædam, & in gladium, & in opprobrium.* Hæc norat homo peregrinus, & idololatra. Sed dixit idem domesticus Moyses *Deuter.* 32. vbi causam reddit cur admiranda illa, quæ ibi commemorantur, acceperit populus Hebræus. *Dominus*, inquit, *solus dux eius fuit, & non erat cum eo Deus alienus; constituit eum super excelsam terram.* Porrò in illo, *Et non fuit*, particula *&*, non tam videtur coniungere, quàm rationem reddere.

18. [p] *Propter vos misi in Babylonem, & detraxi vectes vniuersos.*] Vbi iam præteritarum rerum exemplo Dominus se Deum esse probauit, significauítque quàm habuerit dilectum populum, quem tot antea cumulasset officiis, nunc, vt illum recreet, atque confirmet, quem antea proposito exilio, vastitatísque terrore concussetat, ostendit se eodem futurum animo, atque studio, quo superioribus antea sæculis fuerat in illum populum, modò ipsum facti, desertæque religionis pœniteat. Quare cùm abductus fuerit in exilium, curabit vt inde in patriam remigret, non liber solùm, sed etiam gloriosus. Et eo consilio in Babylonem emittet Cyrum suæ sedulitatis administrum, qui deleto Babylonis imperio, sublatísque impedimentis in patriam remittat.

19. [q] Quid *vectis* nomine intelligendum sit, obscurum est. Quidam in *vectibus* Principes intelligunt, quia fortes sunt, & infirmiori populo obstare plerumque solent, quos à sua potentia per Cyrum exturbauit Deus: ita Hieronymus, & Haymo. Alij in *vectibus* profugos, & fugitiuos accipiunt, quia ברח *barach*, *fugere* significat, à quo בירח *bariach* deducitur, quod *vectem*, & *profugum* valet. & ita

Vectis qui.

Septua

Septuaginta *fugientes* transferunt. Hoc verò Cyrillus putat esse Persas, & Medos, qui priùs Chaldæorum potentiæ seruierant, quos Dominus excitabit, armabitque contra eos, quos antea fugerant. Procopius Chaldæos esse censet, quos à fuga retractatos Persæ malè mulctarunt.

20. Communis tamen sententia est *vectes* pro repagulis, seu obstaculis sumi, quæ perfregere Cyrus, & Darius, vt Babyloniam in suam redigerent potestatem. *Vectes* autem fuerunt aut mœnia ciuitatis magno opere, atque arte constructa, contra omnem vim, aut machinam hostilem; aut certè fluuius Euphrates, quo in plures alueos distractu aditum sibi in vrbem tot occlusam vectibus aperuit Cyrus. Quę mihi sententia valde placet, quia bellè cum historia, textúque consentit. Et non obscurè docet Isaias *cap.*45. *vers.*2. de Cyro. *Ego ante te ibo, & gloriosos terræ humiliabo: portas æreas conteram, & vectes ferreos confringam.*

21. Sed credo dici posse hosce vectes esse quosdam quasi carceres, & repagula quibus Deus gestientes ad bellum, & imperium Persas, & Medos continuerat. Vt enim pluribus docuimus ad illud *Zach.c.* 6. *Ecce quatuor quadrigæ egredientes de medio duorum montium, & montes, montes ærei.* Quatuor orbis imperia Deus intra montes æreos, id est, intra fortissima claustra cohibuit, ne ventorum instar omnia turbarent. Cùm autem Deus statuisset captiuum populum eripere, & Chaldæorum extinguere potentiam; vectes illos confregit, aut detraxit, qui ardentes, & incitatos ad cursum Persas morabantur: qui inde erumpentes Chaldæorum imperium ad bellicam gloriam adiunxerunt.

22. Quæ Babylonis nauigatio. ᵗ *Et Chaldæos in nauibus suis gloriantes.*] Sicut Deus Cyro vectes, & claustra confregit, ne quid properantem ad Chaldæorum stragem retardaret, sic etiam Cyri potentiæ eosdem Chaldæos fractos, atque exanimatos subiecit. Qui in nauibus gloriari ideo dicuntur, quia sicut Ægyptij in suo Nilo voluptatis & commoditatis gratia nauigabant, vt diximus *cap.*18. *Væ terræ cymbalo alarum.* Sic etiam Babylonij neque minùs deliciosè, & lautè in Euphrate, qui ciuitatem interfluebat, & multis in locis latè restagnabat, ludebat, vagabatúrque frequenter, siue ad vsum, siue ad voluptatem. Quare suprà *c.*21. *mare* dicitur Babylon, *Onus deserti maris.* Meminit credo propheta, & tùc maris, & nunc naualis gloriæ, cùm vtrobique ageret de Babylonis interitu: quia Cyrus Euphratem, qui Babylonis erat pro vectibus, sic diuisit in partes, vt penè arente alueo iam ampliùs nauigabilis non esset. Coniunxit autem aptissimè & sublatos vectes, & ablatam naualis gloriæ commoditatem; quia ipsa nauigandi commoditas, id est, Euphrates in vrbem influens vectis erat, & munimentum ciuitatis. Vtrumque verò sustulit Cyrus deflexo in plures alueos flumine.

23. ᶠ *Hæc dicit Dominus, qui dedit in mari viam & in aquis torrentibus semitam.*] Persuadet hanc felicem rerum euentum propheta ab his, quæ idem Dominus antè perfecerat aperto mari rubro, & diuiso Iordane, quo tempore *ripas aluei sui temporis messis impleuerat. Iosue cap.*3. de Iordane accipiendum illud *in aquis torrentibus. Torrentes* autem sunt aquæ magna mole, atque impetu præcipites. Pro quibus Septuaginta reddidere, *in aqua vehementi.* Adducit autem exempla hæc accommodatè, quia de aperiendo, siccandóque Euphrate sermo erat. Quod si quis Epexegesin hîc agnoscat, idémque esse putet *viam in mari, semitam in aquis torrentibus,* non repugnauerim, quia aquæ maris rubri vehementes dicuntur, *Exod.*15. *vers.*10. *Demersi sunt quasi plumbum in aquis vehementibus.* Neque admodum pugnat *torrentis* nomen, quia aquæ quæ in murorum similitudinem hinc inde excreuerant, torrenti, ac vehementi impetu super Ægyptios deuolutæ sunt. Et huic sententiæ fauent quæ mox sequuntur de Ægyptiorum interitu, & in hoc posterius magis inclinat animus.

ᵘ *Qui eduxi quadrigam, & equum; agmen, & robustum, &c. quasi linum extincti sunt.*] Historiam persequitur antiquam, & vt liberatos dicit olim Hebræos, & demersos Ægyptios omnipotentis dextera, sic etiam postea deletis hostibus eosdem ab exilio liberatum iri promittit. Hîc autem in *lino* aliqua sese ostentat prouerbij species, sicut etiam *cap.*42. in *lino fumigante.* Linum autem hîc *fumigans* intelligitur, alioqui minùs apta esset similitudo, cùm linum non aliter extinguatur; in *fumigante* autem *lino*, aptissimè exprimitur id, quod funditus, & facilè deletur. Nam si quid splendoris in lino, id vno vel leuissimo flatu extinguitur, & omnino perit. Hoc verò loco aptissimè adhibetur lini similitudo, vbi agitur de Pharaonis potentia in aquis demersa. Neque enim aliter periere collectæ Ægyptiorum vires inter vehementes aquas, quàm si in eas incideret linum, id est ellychnium fumigans. 24. Prouerbiũ.

ᵘ *Ne memineritis priorum, & antiqua ne intueamini: Ecce ego facio noua, & nunc orientur, vtique cognoscetis ea.*] Grandia planè fuerunt, quæ olim Deus Hebræis largitus est. Sed quæ nunc promittit vel historicè in reditu ab exilio, vel typicè in Ecclesia, eiusmodi sunt, & rerum multitudine, & magnitudine gloriæ, vt renouent superioris ætatis illustrem, dulcémque memoriam. Quare qui parentum cursum in deserto mirificis ornatum prodigiis, & monumentis recordari volet, intueatur futura, quæ eidem populo præstabit Deus, & illorum intueri se putet expressam imaginem. 25.

ˣ *Ponam in deserto viã, & in inuio flumina.*] Hæc breuis enumeratio est eorum, quæ parentes viderunt in deserto, & quorum speciem posteri non longè pòst intuebuntur. *Viam* hîc esse puto nubem per diem, & columnam ignis per noctem. Nam hæc viam in ignota regione peregrinantibus ostendebant. *Flumina* interpretor aquam erumpentem è silice virga percusso. Et ex hoc loco nonnulla coniectura sumitur, vt credatur aqua illa per desertum decurrisse, quocumque se Israelitæ conuerterent. Quod nonnulli volunt ex eo 1. *Cor.*10. *Bibebant autem de spiritali consequente eos petra.* Vide quæ diximus ad illud *cap.*41. *Egeni, & pauperes quærunt aquas.* 26. 1. Cor. 10.

ʸ *Glorificabit me bestia agri dracones, & struthiones: quia dedi in deserto aquas, flumina in inuio.*] Draconum, & struthionum præsertim meminit, quia hi plerumque, vt ait Hieronymus: in locis æstuosis, atque aridis viuunt, vt in Libya. Qui ex ea liberalitate, qua Deus suos potauit in deserto, id consecuti sunt, vt ipsi quoque aquam haberent, qua sitim extinguerent vrentem. Coniunxit quoque Michæas dracones, & struthiones *c.*1. *Faciam planctum velut draconum, & luctum quasi struthionum*; sed coniunxit contrà quàm Isaias, nam hic glorificantes, & laudantes inducit, ille lugentes, & vlulantes. 27.

Hîc porrò duo notanda, alterum, ex his videri maximè probabile eiectam aquam de petra non statim defecisse, sed eam, vt aliquibus placet, secutam esse peregrinantes Hebræos, vt ex sententia 28.

Hebræo

Hebræorum refert Abul. *tom. 2. in Num. cap. 20. q. 2.* Quod etiam ex nostris multi probant in locum citatum ex Paulo *ad Corinthios*, in quibus est S. Thomas. Aut inde profectis aquam non desiisse manare, & seruisse draconibus, atque struthionibus, quæ Israelitico populo antè seruierat. Quod putat Abulensis supra *quæst. 3.* Vbi ait ex eo tempore, quo transierunt Israelitæ factam esse Arabiam habitabilem propter aquas eductas à silice, quæ adhuc perseuerant, cùm priùs propter siccitatem habitari non posset. Aliter enim quomodo draconibus præbuisset potum? An credibile est cùm tanta esset Hebræorum multitudo inter illos versatos esse dracones, & eiusdem fontis vsos commoditate.

Glorificatur Deus, cum quis eius vtitur beneficiis.

Alterum est pro motibus, glorificari Deum, quàdo aliquis eius vtitur beneficio: tam est enim ad bene merendum pronus, vt *gloriam* appellet *suam*, quòd dracones, & struthiones sua fruantur benignitate. Aut certè cùm in animis gratis, & bene ad humanitatem excultis, à beneficiis abesse non soleat gratiarum actio, seu glorificatio, illa pro beneficiorum vsu ponitur, id est, res consequens pro antecedenti.

29. An similia beneficia idem populus ex exilio Babylonico egressus acceperit, non constat, sed accidisse nonnulla non est improbabile. Dicit hoc idem Isaias clariùs suprà *cap. 11. Et erit via reliquo populo meo, qui relinquitur ab Assyriis, sicut fuit Israeli in die illa, qua ascendit de terra Ægypti.* Verùm etsi nihil accidesit simile, non tamen sua deest prophetiæ fides. Nam, vt alibi sæpius ostendimus, beneficia accepta in ea longa peregrinatione prouerbiali specie pro maximis sumuntur: sicut apud profanos *lerna malorum*, aut *Ilias malorum*, pro maximis malis, licèt longe absint à lernæis, siue Iliacis infortuniis. Quare si maxima bona sunt, quæ Deus contulit remigrantibus è Babylone Iudæis, illa dici possunt bona Iudæis olim ex Ægypto peregrinantibus impensa: sicut fert aliorum prouerbiorum vsus & natura. Portò hæc fuisse maxima, & cum antiquis conferenda docet Ieremias *cap. 23. vers. 7.* iuxta Theodoreti, & Hugonis sententiam, qui verba illa de reditu à Babylone capiunt. *Ecce dies veniunt, dicit Dominus, & non dicent vltrà: Viuit Dominus, qui eduxit filios Israel de terra Ægypti, sed Viuit Dominus, qui eduxit, & adduxit semen domus Israel de terra Aquilonis.* Hæc autem multò luculentiùs, & illustriùs contulit Deus in Ecclesiam, vbi non solùm filiis quondam suis nempe Iudæis, sed etiam alienis, & barbaris, qui *draconum*, atque *scorpionum* nomine significantur, fontem aperuit omni aquarum abundantia, & suauitate redundantem. Vide Hieronymum in hunc locum.

Prouerbiū. Beneficia maxima accepere Iudæi in reditu è Babylone.

30. Septuaginta pro *draconibus* vertunt *Syrenes*, quæ vocales esse traduntur. In quibus Cyrillus loquacem, & humanam eloquentiam intelligit. Illi ergo qui Idolis impendebant priùs stultas, atque impias laudes, quíque tunc absonum aliquid, atque agreste sonabant, vbi ex fontibus in deserta Gentilitate fluentibus biberint, dulce aliquid, atque concinnum in diuinā laudem personabunt. Reprehenduntur autem hic tacitè, vt inquit Procopius, Iudæi: nam cùm dracones, & struthiones, id est, Gentiles, qui agrestes, & feri, Deum sint postea glorificaturi, ipsi tamen cessaturi sint, neque illud tantum beneficium cognituri.

31. Gregor. *lib. 13. moralium cap. 6.* in *draconibus* agnoscis homines, qui præ se ferunt improbitatem, & malitiam, quíque per humum reptát draconum more, neque similitudinem habent volantium; in A *struthionibus* autem hypocritas, qui cum pennas habeant, & alta petere videantur, non tamen eleuantur è terra. Illi autem omnes siue apertè siue assumpta virtutis specie, occultè flagitiosi, Euangelij tempore meliora complexi, verè, & ex animo Deum glorificabunt.

Hypocritæ.

32. *Populum istum formaui mihi, laudem meam narrabit.*] Epiphonema videtur, & summa eorum, quæ dicta sunt, & apta conclusio. Quandoquidem ego formaui mihi, & speciali quodam titulo elegi antea, & pòst ab exilio reuocabo hunc populum, faciam vt ille perpetuò laudem meam prædicet. Id est, ornabo illum quotidie talibus officiis, vt ille si modò gratus, & memor esse velit, habeat quid de B mea benignitate quotidie loquatur, & prædicet. Vide quid sperare possitis, qui à Deo in suum populum, & familiam adscriptus est, qualis est religiosus, quem sibi Deus præcipua quadam ratione formauit: id est, *Amoldo con su regla, y hizo semejante a si.* Hæc omnia quæ obscurè apparent in vmbra populi remigrantis, multò illustriora sunt in Ecclesiæ luce, quam Deus sic ornauit luculenter, vt ab eius laude neque cessauerit hactenus, neque vnquam postea cessatura sit.

Deus quàm liberalis in subditū sibi populum.

33. *Non me inuocasti, Iacob, nec laborasti in me, Israel: non obtulisti mihi arietem holocausti tui, &c.*] Docet iam Dominus vnde nam profectura sit in Iudaicum genus tam assidua, & tam profusa liberalitas. Non sanè ex officiis, quæ exhibere debuit, C quæ singulatim connumerat. Vt enim illa omnia præstiterit, tamen eiusmodi fuerint, vt Deo non tantum voluptatis attulerit, quàm molestiæ. Dixerat hoc suprà dolenter, & grauiter *cap. 1. Incensum abominatio est mihi, laboraui sustinens.* Nunc verò idem repetit neque minùs grauiter, neque magis benignè, dum ait, *Verumtamen seruire me fecisti in peccatis tuis: præbuisti mihi laborem.* Vt autem *Zachariæ cap. 7.* Deus dicit. *Nunquid ieiunium ieiunastis mihi.* Quia non tam ieiunabant Deo, quàm in ieiunio suis rationibus, itaque illis semper honestissimis seruiebant. Et Isaias infrà *cap. 58. Quare ieiunauimus & non aspexisti;* quia ad lites, & contentiones ieiunabant. Sic etiam modò licèt victimas immo- D lauerint frequenter, & calamum, thus, & suffimenta alia ex more cremauerint; quia tamen in eo religioso munere aliquid præter Deum intuebantur, neque oblatas sibi victimas, neque emptos sibi odores illos aromaticos reputat Deus.

Dei liberalitas nullis officiis prouocata.

34. Locus hic celebris est, quem in historico sensu sic puro accipiendum, sicut nuper exposui: in allegorico, & typico variant auctores. Procopius ex sententia Symmachi putat reprehendi Iudæos, qui, cùm gentes vocatæ Dominum laudauerint, illúmque verè, & sanctè coluerint, ipsi tamen aut siluerint, aut ea obtulerint sacrificia, & munera, quæ Deus non probaret. Idem Haymo, & addit, illa Iudæorum licèt priùs à Deo commendata sacrificia, ideo Deo minùs placuisse, quia cùm eo consilio E principaliter essent iniuncta, vt quæ idolis solita essent offerri, vero offerrentur Deo, & ea ratione ab idolorum cultu, in quo victimæ frequentes erant, idem studium ad Dei veri religionem traduceretur, & vt à carnalibus quasi per typum ad spiritualia carnales homines transirent (erant enim in sacrificiorum ritu veræ, atque internæ sanctitatis vmbræ) illi autem externa sacrificiorum cæremonia contenti, de vera, atque interna sanctitate, non laborabant. Plura in hanc sententiam diximus ad illud *cap. 1. Quo mihi multitudinem victimarum,*

Obedientia vera victima.

&c. quæ omnino vide. Non longè ab his Cyrillus, qui sacrificia hæc ideo vocat ingrata, quia vero ac solido virtutis fructu carent. *Non est*, inquit, *ferina Deo sacrificare, sed teneram & quasi tractabilem ceruicem eius voluntati velle submittere.* Et paulò pòst, *Declarat abiectum esse planè vmbratilem cultum, dum eos abducit à typis, & ad iustificationem per Christum adducit, docetque Euangelicæ conuersationis curam suscipiendam esse, per quam solam fit, vt possint Deo pulchrè placere.*

35\. Quàm Iudæorum sacrificia Deo ingrata.

Porrò quàm Deo parum grata fuerint illa sacrificia, quæ assiduè præstabat Iudæorum non syncera, sed fucata religio, & quàm parum diuinam inflecterent clementiam, clamant sæpe prophetæ, qui in illis sacrificiis, & victimis aliquid sanctum, & legitimum requirunt. *Isai. cap.* 1. *Quò mihi multitudinem*, &c. *Ierem. cap.* 6. *Vt quid mihi thus de Saba affertis, & calamum suaueolentem de terra longinqua? Holocaustomata vestra non sunt accepta, & victimæ vestræ non placuerunt mihi. Malachiæ cap.* 1. *vers.* 10. *Quis est in vobis, qui claudat ostia, & incendat altare meum gratuitò? non est mihi voluntas in vobis, dicit Dominus exercituum: & munus non suscipiam de manu vestra.* Et in hanc sententiam ab aliis prophetis sæpe est contra Iudæos aliquid minax.

36\. Calamus quid.

b *Non emisti mihi argento calamum*, &c.] Quid sint reliqua, quæ populus non obtulit, aut eo animo, ac studio obtulit, vt Deus respuerit, habuerítque pro non oblatis, non obscurum est. De *calamo* res est difficilior: quia multa sunt odorata, & ad suffitum, & vaporationem idonea, quibus hoc nomen accommodari potest. Mihi verisimile est *calamum* hic esse, quem nos Hispanicè vocamus *canela*, quod etiam docuimus ad illud *Cant.* 4. *Fistula, & cinnamomum.* Cui sententiæ fauet vox Hebraica קָנֶה *kaneh*, quam *Cannam* licet interpretari. Indicat Ieremias *cap.* 6. qui dum calamum apportatum dicit de terra longinqua, Indicum esse vult, vt ait ibi Hieronymus. Quòd verò casia non sit, aut cinnamomum (nam hæc quoque aliqui calamum esse credunt, quia etiam ex longinquo adducuntur) facit quia cinnamomum Hebr. קִנָּמוֹן distinctum ponitur à קָנֶה *kaneh*. *Cant.* 4. Casia item à calamo *Ezechiel.* 27. *vers.* 19. *Casia, & calamus in mercatu tuo.* nam vbi Vulgatus habet *stacte, & calamus*, Hebr. est קָנֶה & קִדָּה *kaneh*, & *kidah*, quæ vox posterior alibi *casia* exponitur. Et apertè *Exod.* 30. *vers.* 24. in concinnando sacerdotali vnguento calamus à casia seorsum nominatur.

37\.

c *Verumtamen seruire me fecisti in peccatis tuis, præbuisti mihi laborem in iniquitatibus tuis.*] Eadem propè *cap.* 1. Vnde sumenda est huius loci sententia. Vide, quæ ibi diximus. Neque omittendum est à Septuaginta aliter hæc legi. *In peccatis tuis, & in iniquitatibus tuis ante me stetisti.* Quæ satis significanter ostendunt quàm parum grata Deo fuerint illa sacrificia; cùm non tam oblatæ ante Deum victimæ, quàm peccata viderentur. Stat ante Deum peccator cum peccatis suis quasi pugnaturus contra illum; peccata enim tela quædam sunt, quæ intentat peccator, & vibrat contra Deum.

Peccata tela contra Deum.

38\. Christi redemptio.

Si hæc ad tempus Euangelij referas Christíque Oeconomiam, miram habent vim: quia cùm nulla esset tanta facultas, quæ pro hominum peccatis satisfacere posset, Christus seruilem formam assumens, & plusquam seruilis conditionis pondus, dolorem subiit quàm acerbissimum: & quia sacrificia illa antiqua parum erant ad expiandum peccatorum efficacia, victima esse voluit, quæ vna pro omnibus vim haberet à peccatis expiatoriam. In hanc sententiam capiunt plerique ex auctoribus, & fauet valde alia translatio Septuaginta, quæ sic habet. *Sed in peccatis tuis defendi te.* vt legunt Eusebius *lib.* 10. *demonst.* Cyrillus, Theodoretus, & codices Complut. imò & Hieronymus, licèt in commentariis aliam sequatur translationem. Complutensis editio προέστην σου habet, hoc est, *pro scuto me apposui in iniquitatibus tuis*, id est, *contra iniquitates.* Quibus verbis optimè exprimitur quid nobis Christus contulerit, & quomodo dicatur laborem, & dolorem pro nobis pertulisse. S. Hieronymus iuxta LXX. versionem hæc Deo tribuit, quasi iam lassus sit homines defendendo, & quasi secum ipse laboret pugnando contra iustitiam suam, ne clamantia peccata audiat, & iusto supplicio afficiat peccatorem.

39\. Hypocritæ Deo molesti.

Vide an etiam Deus dici possit seruisse in iniquitatibus, & dolorem accepisse seruiendo, quia vsi sunt adoratores illi, & immolatores hypocritæ Deo ipso, certè sacrificiis Dei nomini oblatis ad sanctitatis opinionem ambitiosiùs captandam, Dei religionem, & nomen suæ prætexentes impietati, ac vanitati, quasi Deum, Deique religiosum cultum ad vanissimas cogitationes adhibeant administrum: Quod Hispanus diceret. *Tomar a Dios por tercero, y encubridor de sus malos intentos.*

40\.

d *Ego sum, ego sum ipse, qui deleo iniquitates tuas propter me, & peccatorum tuorum non recordabor.*] Postquam remouit Deus illa omnia, quibus homines aut præteritam felicitatem, aut futuram quietem, & abundantiam adscribere potuerunt, sacrificia nempe, & oblationes, quibus videri poterant tantam sibi liberalitatem promeriti, ostendit vndenam hæc tanta gratia, atque commoditas orta sit: à Dei nimirum benigna natura, quæ, vt est ad omne officium, atque clementiam prona, nostra merita ad bene de nobis merendum non expectat. Illud *Ego sum, ego sum ipse.* epitasim habet, quia vox iterata sententiæ propositæ confirmatio est. Illud *propter me*, causam ostendit, quæ Dominum ad largam illam misericordiam adduxit, nempe non hominum merita, sed naturæ bonitas. *Non recordabor*, id est, non ostendam me recordari, edito videlicet offensionis, atque indignationis meæ documento. Quamuis Deus, omnia, & omni tempore cognoscat, tunc tamen cognoscere dicitur, cùm cognitionis suæ aliquod edidit signum, aut aliis rem fecit esse notam. Et in hoc ipso verbo, & aliis eiusdem significationis sunt exempla non pauca; quod pro rerum varietate, aut furoris aut benignitatis opus, & signum importat; quare si peccata punit peccatorum, si miseretur, misericordiæ recordari dicitur. Quare quod dicitur *Psalmo* 73. *Memento congregationis tuæ*, idem est atque *miserere* aut *auxiliare.* Et illud *Abac.* 3. *Misericordiæ recordaberis*, id est, dabis miserendo aliquod misericordiæ signum. Si cum peccatis, peccatoribúsque coniungas, vindictam sonat atque supplicium. *Psal.* 78. *Ne memineris iniquitatum nostrarum*, id est, ne punias. Et *Psal.* 136. *Memor esto Domine filiorum Edom*, id est, puni. Exempla occurrent innumera. Cùm ergo dicit Dominus peccatorum se non fore memorem, significat non plus pœnarum à populi sui peccatis exigendum esse. Est autem huic affine quod de verbo *cognosco*, & similibus diximus *Actor. cap.* 10. *num.* 9. & *cap.* 13. *num.* 50. nempe tunc à Deo dici aliquid cognosci, quando illius cognitionis aliquod hominibus exhibet documentum. Loquitur enim Scriptura sæpe humano more. Homines autem

Tunc Deus recordari dicitur, cùm punit, aut miseretur.

oblituri

oblitum aliquẽ esse putant alterius, si suæ memoriæ testimonium non præbet.

41\. Si de statu Iudæorum sermo sit (quod in historico sensu verum existimant illi, de quibus supra in principio capitis) *iniquitates* pro peccatorum supplicio sumi possunt; quod in Scriptura frequentissimum est. Illas autem iniquitates deleuit, cùm exilium Babylonicum laxauit, sordésque eluit, quas ex ignobili apud Babylonios ministerio contraxerant captiui. Quæ omnia Deus dicit deleuisse se non propter Iudæorum merita, quia adhuc cùm essent in exilio, & fortasse iam libertati proximi, idola coluerunt, & consuluerunt auguria, vt constat ex Ieremia *cap.* 16. *vers.* 13. Sed propter se, id est, sua adductus benignitate.

42\. Sed communiter auctores hæc interpretantur de peccatis, quæ Dominus sua liberalitate remisit, non quia hominis non interueniat ab arbitrio libero conatus aliquis, sed quia is etiam, quicunque est, à diuina gratia præueniente nascitur. Quæ quidem ita delentur à Domino, vt illorum in perpetuum memoria deponenda sit, memoria, inquam, peccatorum vltrix. Hieronymus hic in verbo *deleo* chirographum agnoscit, quod homo dum peccat sua conscribit manu, & nomine consignat suo; quod Dominus aspersione, & sanguine noui testamenti delet. De hoc chirographo, vide quæ eleganter, & optimè ad mores scribit Origenes *hom.* 13. *in cap.* 26. *Genes. ad finem.* Vbi ostendit quid peccator sua manu scribat, dum peccat, & quid Deus, dum peccata dimittit.

Chirographum peccatoris.

43\. Licèt Deus peccatorum, quæ dimisit, non iam ampliùs recordetur, vt puniat, tamen expedit nobis maximè, vt nunquam illa excidant è memoria: quod & Scriptura docet, & maiorem in modum commendant Patres *Eccle. cap.* 5. *De propitiato peccato noli esse sine metu.* Et Dauid cùm audiisset à Nathan à se translatum esse peccatum, dicebat tamen peccatum suum ante oculos suos semper obuersari. *Psal.* 50. *Peccatum meum contra me est semper.* De hac re plura habes apud Patres: nunc tantùm accipe, quod scribit Ambrosius *lib.* 2. *de pœnitentia, cap.* 6. *Bonum Dominum habemus, qui velit donare omnibus, qui te per prophetam vocauit dicens. Ego sum, ego sum qui deleo iniquitates tuas, & memor non ero. Tu autem memor esto, hoc est, non reuoco illa, quæcumque delicta donaui tibi, velut quadam obligatione tecta sunt; tu autem memor esto. Ego inquit memor non ero propter gratiam, tu memor esto propter correctionem: memor esto, vt scias donatum esse peccatum, ne glorieris, quasi innocens.*

Peccati etiã dimissi non deponenda memoria.

44\. ²⁶ *Reduc me in memoriam, & iudicemur simul; narra si quid habes, vt iustificeris.*] Hæc etiam historicè ad statum Iudæorum témque Babylonicam referri posse puto, vt hic speciatim Hugo, licèt multò hæc magis in Ecclesiæ tempus typicè conueniant. Historicè nunc primùm, deinde typicè. Qua est Dominus humanitate, cum hominibus sic agit familiariter, vt ab illis etiam iudicari velit, vt suprà in suæ prophetiæ principio dixerat Isaias *cap.* 1. *Venite arguite me, dicit Dominus.* Vide quæ in hanc sententiam ibi diximus. Dictum aliquis videri poterat nulla esse merita in Iudæo populo, propter quæ à Domino in libertatem vocari potuerit: atque adeò totum vni diuinæ miserationi adscribendum esse. Ideo populum ad familiare iudicium vocat, vt suam causam tueatur, ostendatque, si quo id modo consequi potuerit, se iustum esse, dignúmque cui tandem laxetur tam longa, atque ærumnosa captiuitas. Cùm autem nihil afferri possit à Iudæis in eam disceptationem opportunum, efficitur ab vna Dei clementia totum illud opus esse expectandum.

45\. Sed multò hæc meliùs de libertate à peccatis, quam per Christum consecutus est populus ad Ecclesiam vocatus. Iubet ergo Deus, vt coram se peccator liberè suam causam disceptet, & repetat quid superiori ætate, quid præsenti à sua benignitate receperit: quid ipse tandem fecerit, cur tam benignè atque officiosè accipi debuerit: ostendatque se iustum, eóque beneficio non indignum. Atque interim vicissim audiat, cur id totum alienæ potiùs liberalitati, atque indulgentiæ, quàm suis meritis annumerare debeat.

46\. Multi hæc de peccatorum examine interpretantur, seu de iudicio familiari, quod coram Deo subire frequenter debet, qui salutis suæ curam non abiecit. Aut certè de eo examine, quod peccatorum confessionem præcedit. De quo grauiter, & eleganter Gregor. in illud *Psal.* 50. *Auerte faciem tuam a peccatis meis.* Et *lib.* 9. *Registri Epistola* 25. *ad Venantium,* in quibus hunc adducit locum. Sed explicatiùs multò *lib.* 25. *Moral. cap.* 6. Vbi eleganter omne forense ministerium in eo iudicio constituit, docétque quomodo seuerum hoc examen iniri debeat. Nam cùm præmisisset ea prophetæ verba, quæ nunc versamus, statim addit. *Debet enim vniuscuiusque mens & causas suas apud Dominum, & causam Domini contra se sollicita inquisitione discutere. Debet cautè pensare, vel quæ ab eo bona perceperit, vel quæ mala bonis illius peruersè viuendo responderint. Quod electi quidem quotidie facere omnino non cessant. Vnde bene Salomon ait, cogitationes iustorum iudicia. Accedunt enim ad secretorum iudicis, intra sinum cordis considerant quàm districtè quandoque feriat qui Deum patienter expectat.* Et postquam in eam sententiam dixit non pauca sanè lectu dignissima subdit. *Nec deest in hoc iudicio mente concepto omne ministerium, quo punire reos suos pleniùs debeat: nam conscientia accusat, ratio iudicat, timor ligat, dolor excruciat.*

Examẽ peccatorum.

47\. Hæc alij de sacramento pœnitentiæ interpretantur, ita vt hæc ad salutem, & veniam medicina fit, si quis sua prodat, & accuset delicta. Ita Ambrosius *lib.* 2. *de pœnitentia cap.* 7. *Quid vereris,* inquit, *apud Dominum tuas iniquitates fateri, dic (inquit Isaias) iniquitates tuas, vt iustificeris; Adhuc reo culpa iustificationis præmium proponitur: ille enim iustificabitur, qui proprium crimen sponte agnouerit.* Lege reliqua. Idem Cyrillus in hunc locum. Et fauet translatio LXX. qui ita vertunt, *Dic tu iniquitates tuas primus, vt iustificeris.*

Cõfessionis vis maxima.

48\. ²⁷ *Pater tuus primus peccauit, & interpretes tui præuaricati sunt in me.*] Probat Deus nihil esse in Hebræorum populo, quod diuinam gratiam, & beneuolentiam promeruerit. Quare siue sermo sit de libertate Babylonica, vt dixi, historicè, siue typicè de maiore libertate à peccatorum tyrannide, ad totum acceptum diuinæ miserationi referendum est. Merita iam à præsentibus submouerat Deus dum inania vocat, & ad offensionem grauia illorum sacrificia: nunc eadem remouet à parentibus, quorum nomine se Deo commendatum ita confidebant posteri, quibus in precationibus multùm erant in ore parentum merita. Ait igitur Deus satis datum esse parentibus, vt ipsi à diuina liberalitate suorum peccatorum veniam obtinuerint; neque illorum meritis adscribendam esse vel libertatem, & pacem ab

ab hoste Chaldæo, vel gratiæ donum tempore Euangelij collatum, cùm peccatores ipsi fuerint, & suo etiam sæculo affecti supplicijs.

49. g g Sed qui sint illi parentes, non omnino certum. Quidam de Adam intelligunt, quia & peccasse dicitur, & primus pater appellatur; à quo id habuerunt posteri, vt in peccato nascerentur, tam longè est vt ab illo cœlestis gratiæ donum acceperint. Alij *parentes* esse putant Nachor, & Thare, alter auus, alter pater Abrahæ, qui *Iosue cap. vltimo* patres dicuntur Hebræorum, & idolorum asseclæ. *Trans fluminum*, inquit, *habitauerunt patres vestri ab initio Thare pater Abraham, & Nachor, seruierúntque Dijs alienis.* Alij Abraham esse putant, qui hîc absolutè pater esse dicitur, quia primus in se signum circumcisionis recepit, quo populus ille notatus, & quasi constitutus est. *Peccatū* verò esse putant, quia cùm Dominus terram latam, & vberem illius semini promisisset, ipse tamen dubitauit, petiuítque signum. Ita Hieronymus, quem alij sequuntur multi. Alij de duodecim Patriarchis agi censent, qui primùm autores fuerunt, & capita totidem prouinciarum; qui aliquando peccasse crimine etiam pessimo, eóque nomine accusati apud parentem dicuntur *Genes. cap. 37.*

50. Abraham absolutè dicitur Hebræorum pater. Mihi verisimile est sermonem esse de Abraham, qui primus pater vocatur Hebræorum, quia in eo congregatus est populus ille, certóque ac legitimo charactere à reliquis distinctus. Quare absolutè vocatur *pater. Isai. 51. Attendite ad Abraham patrem vestrum, & ad Saram quæ peperit vos.* Et in Euangelio sæpe Iudæis obijcitur, quòd dicerent, *Patrem habemus Abraham. & semen Abrahæ sumus.* Vt autem Euangelij tempore frequens erat in ore nomen *Abraham*, à quo omnia sibi pollicebantur Iudæi, sic etiam superiore ætate. A qua cogitatione remouet nunc eos, per Isaiam Dominus, dum ipsum quoque peccasse affirmat.

51. Abraham fuisse aliquando Idololatram multi putant. Non constat quod fuerit illud Abrahæ peccatum. Hieronymus, quem multi alij sequuntur, dubitationem censent, propter quam signum petijt à Deo de data fide possidendę aliquando terræ promissionis. *Genes. 15.* Sunt qui Abraham Idola coluisse putent, sicut fecisse dicuntur eius parentes *Iosue cap. vltimo.* quod ex Doctoribus Hebræorum nonnulli censuerunt, in quibus fuerunt Rambam, & Rab. Godolias, quos citat Serarius *in cap. vltimum Iosue q. 2.* & Rab. Iohanam, & Rab. Hanina quos citat Genebrardus *in Chronologia, anno mundi* 2049. Ex recentioribus tenet Serarius *suprà*, Montanus in illud Iosue *suprà*, ad illud, *Tulit ergo Patrem vestrum.* Et ibi etiam Andreas Masius, Genebrardus *suprà*, Alfonsus de Mendoza *q. 7. expositiua.* Ex antiquioribus Cedrenus *in compendio historia* S. Ephrem *Sermone 2. de pœnitentia*, vbi peccatorem facit, & Gentilem vocat. Citatur quoque in eam sententiam Philo *in lib. de migratione Abrahæ*, & Clemens *lib. 1. recognitionum.* Sed isti aut non dicunt, aut certè sic obscurè, vt non facilè quis statuat ipsorum illam esse sententiam. Sanè ita sensisse videtur Augustinus *lib. 16. de ciuitate. cap. 12.* vbi sic scribit vt appareat de Abraham: *Vna igitur Thare domus erat, de qua natus est Abraham, in qua vnius veri Dei cultus, & quantum credibile est, in qua iam sola etiam Hebræa lingua remanserat quamuis & ipsa sicut iam manifestior Dei populus in Ægypto, ita in Mesopotamia seruisse Dijs alienis, Iesu Naue narrante refertur.* Hæc Augustinus.

52. Scio esse alios qui contrà putant, in quibus est Abulens. *in cap. 24. Iosue. q. 6.* & ibi Caietanus, & Dionysius, & probare videtur historia, quam refert Hieronymus *in quæstion. Hebraicis iuxta traditiones Hebræorum*, & complures alij: quòd ideo Abraham in Hur Chaldæorum, id est, in ignem coniectus sit, quòd ignem Chaldæorum Deum adorare noluerit. Et facit ad hæc locus Esdræ *lib. 2. cap. 9. Tu Domine Deus qui elegisti Abraham, & eduxisti eum de igne Chaldæorum: & inuenisti cor eius fidele coram te.* Et in hanc sententiam magis inclinat Alfonsus de Mendoza *suprà.*

Si idololatra fuit aliquando Abraham, vt videtur verisimile, non est cur aliam rationem quæramus, propter quam hîc peccasse tradatur. Quòd si hæc, aut alia quæuis defuisset peccati labes, certè communis, quam ab Adam cum alijs contraxit, satis indicabat non posse alijs esse salutis, præsertim spiritualis, de qua sermo præcipuus est, sufficientem causam. Quid enim à peccatis alios liberaret is, qui peccatis aliquando fuisset obnoxius? 53.

h h *Et interpretes tui prævaricati sunt in me.*] Hi communiter existimantur Moyses, & Aaron, qui Dei mandata ad homines referebant. Vt autem in Abrahamo plurimùm, sic etiam in Moyse confidisse Iudæos docet Christus *Ioan. 5. Est qui accuset vos Moyses, in quo vos speratis.* Quos peccasse constat ad aquas contradictionis, & peccati subijsse pœnam non leuem, quando post longum, & ærumnosum cursum, ad ipsum terræ promissionis ingressum intercepti morte, spectare quidem oculis oblatam possessionem, in ea tamen pedem ponere permissi non sunt. 54.

i i *Et contaminaui principes sanctos: & dedi ad internecionem Iacob, & Israel in blasphemiam.*] *Principes illi* communiter existimantur, qui modò vocati sunt *interpretes.* Qui ideo *contaminati* dicuntur, quia publico iudicio mori iussi sunt, ne calcarent terram, pro qua tam diu, tamque laboriosè certauerant. Est autem in Scriptura frequens, vt aliquid tunc fieri dicatur, quando factum ostenditur. Quare Deus non contaminauit principes, sed contaminatos declarauit, quando mori iussit, idque non ignorante populo, duos istos principes, alterum in monte Hor, nempe Aaron *Num. cap. 20.* alterum in monte Nebò in vertice Phasga, nempe Moysem *Deuter. 34.* Mortem autem illam tam celebri atque importuno loco inflictam esse à Deo pro peccatis apertè docet Dominus ipse *Deuter. 32.* qui sic ad Moysem: *Ascende in montem, &c. Et morere in monte, quem conscendens iungeris populis tuis; sicut mortuus est Aaron frater tuus in monte Hor, & appositus est populis suis, quia prævaricati estis contra me in medio filiorum Israel ad aquas contradictionis.* 55. Regula. Aliquid factum dicitur, cùm factū esse ostenditur.

Hic pro te mortali obserua, quàm Deus acutè videat, quàm attentè examinet, quàm seuerè puniat illa, quæ leuissima videntur peccata etiam in illis, qui diu constanter atque fideliter in rebus etiam difficillimis illius imperio obsecuti sunt. Expendit hoc optimè Augustinus in illud *Psalm. 98. Moyses, & Aaron in sacerdotibus eius: & Samuel inter eos, qui inuocant nomen eius, &c. custodiebant testimonia eius, & præceptum quod dedit illis.* Post quæ verba, quæ docent magnam tantorum principum sanctitatem, statim illorum aliquod supplicium adiungitur, dum dicitur, *Deus tu propitius fuisti eis; & vlciscens in omnes adinuentiones eorum.* Ibi Augustinus præsertim Samuelis supplicium in cuius etiam adinuentiones vltus est Deus, scrutatur, & ponderat. *Quid*, inquit, *fecit Samuel infans ad templum ductus, omnes* 56. Deus seuerus peccatorum vindex.

ætates

ætates suas inter sancta Sacramenta Dei peregit ab ineunte ætate famulus Dei, nihil vnquam dictum est de Samuele, nihil ab omnibus. Nouerat ibi forte Deus aliquid quod purgaret: quia & quod perfectum iam videtur hominibus illius perfectioni adhuc imperfectũ est. Quod deinde optimis similitudinibus explicat. Vide locum qui non parum facit ad ea quæ nunc versamus. Vbi aliqua peccata Aaronis, & Moysis suspicatur Augustinus, propter quæ tam seuerè adeò mulctati sunt.

57. kk *Et dedi adinternecionem Iacob.*] Ne aliis pa-

A rentibus, aut principibus, qui egressi sunt de Ægypto salutem, aut libertatem, aut quodlibet aliud donum adscriberent Iudæi, ad quos nunc agit Isaias, ipsos quoque in culpa fuisse dicit: idque ex supplicio, quo eorum mores mulctati fuere, persuadet. Nam cùm Ægyptio dominatu tot essent erepti, ex eo propè infinito numero tantùm duo promissam sibi in Abrahamo possessionem ingressi sunt, reliquis in deserto prostratis aut ob mi[s]eriarum adductis, vt aliis in blasphemiam, opprobrium, & anathema dati fuerint.

Argumentum quadragesimi quarti capitis Isaiæ.

HISTORICE *hæc de Iudæorum statu, typicè verò de meliori Euangelij sæculo intelligenda sunt. Proponitur primùm status felicissimus, quem aureum illud sæculum habiturum est: Et quàm cum illis bene, & feliciter agendum, qui diuinæ voluntati seruierint. Cuius occasione de idolorum futilitate disserit, ac docet quomodo illis nulla ex parte possit prouenire diuinitas. Non ab artifice, quia ipse mortalis est: neque à materia, quia illa ab igne consumitur; & ad viles, & sordidos vsus adhibetur. Describit autem Idoloplastarum consilium, & studium in excudendis, dolandisque simulacris adeò acri, ac viuida mimesi, vt nihil excogitari possit illustrius. Ad extremum commemoratis beneficiis, quibus olim Israeliticum populum prosecutus est, & pollicitus alia in futurum tempus non minora, hortatur Iudæos, vt se Deum, & formatorem agnoscant; neque sui vnquam obliuiscantur.*

CAPVT XLIV.

1 a ET *nunc audi Iacob serue meus, & Israel, quem elegi.*

2 b *Hæc dicit Dominus faciens, & formans te,* c *ab vtero auxiliator tuus.* d *Noli timere, serue meus Iacob, & rectissime, quem elegi.*

3 e *Effundam enim aquas super sitientem, & fluenta super aridam.* f *Effundam spiritum meum super semen tuum, & benedictionem meam super stirpem tuam.*

4 g *Et germinabunt inter herbas quasi salices iuxta præterfluentes aquas.*

5 h *Iste dicet: Domini ego sum:* i *& ille vocabit in nomine Iacob.* k *Et hic scribet manu sua:* l *Domino:* m *& in nomine Israel assimilabitur.*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 AVDI nunc Iacob serue meus; audi Israel quem ex omnibus mihi in populum elegi.

2 Hæc dicit ille, à quo creatus, & formatus es: quique facile poterit promissa præstare. Qui antequam ex materni vteri claustris emergeres, tui curam suscepit. Noli timere Iacob, valde mihi dilecte, quem elegi, cuique omnia prosperè vt contingant, efficiam.

3 Largum effundam imbrem super terram arentem, & æstu torridam: & fluentibus aquarum riuis sitientem humum inebriabo. Cùm autem aget squallidus hiberno frigore, aut æstiuo calore exustus fuerit, spiritum immittam tepentem, & benignum, & cum eo meam quoque benedictionem: quibus semina terræ mandata, & stirpes iam penè emortuæ continuò reuiuiscant.

4 Illæ verò stirpes quasi rediuiuæ sic efflorescent, & germinabunt, vt inter arbores alias sic emineant, sicut inter humiles, & serpentes herbas attollunt se salices ad fluenta plantatæ.

5 Tunc verò cùm populus penè mortuus reuixerit, germinaueritque, magnus fiet vndecumque gentium ad illius cœtum, societatémque, concursus. Iste dicet, Hinc me iam diuinæ voluntati mancipio do: alius sibi imponi optabit Israelis nomen, quò Domini se seruum profiteatur. Nec deerit qui stigmate manibus inusto consecratum se, atque deuotum diuinæ volunta-

ti significet: Vero denique Israelitæ quàm simillimus esse contendet.

6 Hæc dicit Dominus bellator, & potens, qui regit, & redimit Israel. Ego sum principium, à quo omnia, & finis, ad quem omnia referri debent; neque præter me vllus est Deus.

7 Quis illorum, quos pro diis colit delusa Gentilitas, mei similis est? aut similia vnquam opera perfecit? Prodeat nunc coràm, & illa nobis annunciet. Ostendat si quid habent simile his quæ ego admirabilia edidi diuinitatis documenta, ex quo populum Israeliticum elegi; & prædicat futura talia, qualia ego eidem populo euentura prædico.

8 Nullus te metus, ô Iacob, neque vlla te perturbatio sollicitet. Si enim quæ iam olim prædixi, succeesserunt omnia, vt tu testes, quæ modò prędico, eadem etiam fide, cōplebuntur. Nunquid præter me Deus est vllus? aut vllus est artifex, aut formator Idolorum, quem ego non nouerim?

9 Plastæ, aut formatores, ex quacumque materia fingant Idolum, nihil sunt: atque adeò artis suæ figmento diuinitatem conciliare non possunt. Neque, quæ ipsi amant, & in quorum sibi structura maximè placent, auctoribus suis vsum vllum, aut honorem afferre possunt. Atque ipsi, licèt non sine rubore; si vera fateri volent, testabuntur illis nihil esse mentis, vt intelligant; & oculis omnino carere, quibus videant.

10 Quis formauit corpoream illam effigiem, cui diuinum nomen, & cultum dedit hominum stupor, atque væsania? & ex materia aliis idonea vsibus signum exsculpsit, nulli postea vsui hominibus futurum?

11 Ecce iam vobis ostendā, vt eos, qui Idolorū se religioni consecrarunt, vel hæc vna consideratio pudefaciat. Qui signa illa ex ligno aut lapide formant, illisque Deorū titulos inscribunt, fabri sunt, neque supra humanæ naturæ conditionem quicquam habent eximium. Omnes illi ad opus illud cudendum, aut conflandum, cùm singulorum vires infirmæ sint, artem, atque operam coniungent: instabunt operi, & ne quid minùs ex voto, aut ex arte succedat formidabunt, quia non magis ab illis, quàm ab alio quouis timor abest: Quòd si quid minùs ex arte, aut ad hominum cogitationem minùs exactè fiat, sicut aliis in quocumque alio artificio vsu venit; confunduntur, & mœrent.

12 Nunc quomodo à singulis illa informentur, signa vobis ostendam. Faber ferrarius non aliter format nugacem illum Deum, quàm ligonem, & vomerem, aut aliquod aliud rusticum, aut culinarium instrumentum. Lima deterit, quod scabrum est, vbi ex fornace candens ferrum extraxerit, quanta potest corporis contentione, & brachiorum nixu, malleo, atque incude format. Dum autem intentus est tundendo ferro, & simulacro

*6 * Hæc dicit Dominus rex Israel, & redemptor eius Dominus exercituum; Ego primus, & ego nouissimus, & absque me non est Deus.*

7 Quis similis mei? Vocet, & annunciet; & ordinem exponat mihi, ex quo constitui populum antiquum: Ventura, & quæ futura sunt, annuncient eis.

8 Nolite timere, neque conturbemini. Ex tunc audire te feci, & annunciaui: vos estis testes mei. Nunquid est Deus absque me, & formator, quem ego non nouerim?

*9 * * Plastæ idoli omnes nihil sunt, & amantissima eorum non proderunt eis. Ipsi sunt testes eorum, quia non vident, neque intelligunt, vt confundantur.*

10 Quis formauit Deum, & sculptile conflauit ad nihil vtile?

11 Ecce omnes participes eius confundentur: Fabri enim sunt ex hominibus: Conuenient omnes, stabunt, & pauebunt, & confundentur simul.

12 Faber ferrarius lima operatus est: in prunis, & in malleis formauit illud, & operatus est in brachio fortitudinis suæ: Esuriet, & deficiet, non bibet aquam, & lassescet.

13 *Artifex*

simulacro formando, fame laborat, & languescit. Et si aquam non biberit, & externo subsidio vires non confirmauerit lassas; deficiet sicut alius è populo.

13 *Artifex lignarius extendit normam, formauit illud in ᵃ runcina: Fecit illud in angularibus, & in circino tornauit illud: & fecit imaginem viri quasi speciosum hominem habitantem in domo.*

13 Qui autem ex ligno simulacra formare studet, norma priùs, & regula, qualis futura sit imago describit. Deinde runcina, & scalpro, quod in ligno descriptum est informat, & polit. Perficit illud angulari mensura, & circino priùs delineatum rotundat, & tornat; ac tandem exprimit hominis imaginem, quasi ille homo sit animatus, & pulcher, qui domum habitet sacram, & illi præsit.

14 *Succidit cedros, tulit ilicem, & quercum, quæ steterat inter ligna saltus: Plantauit pinum, quam pluuia nutriuit.*

14 Et isti quidem Deorum opifices, & formatores sunt: materiam nunc accipite, vnde illi finguntur: ac videte num ex illa possit prouenire diuinitas. Ex sylua cædit ille artifex cedrum, ilicem, & quercum, quæ nihilo sunt meliores quàm alia ligna, quæ remanserunt in saltu. Ad quem vsum etiam plantauit pinum: quæ si non adfuisset de cœlo pluuia, neque creuisset in proceram illam staturam, neque vllum habuisset opportunum vsum.

15 *Et facta est hominibus in focum: sumpsit ex eis, & calefactus est: & succendit, & coxit panes: de reliquo autem operatus est Deum, & adorauit: fecit sculptile, & curuatus est ante illud.*

15 Vbi autem domum materia illa cædua comportata est, & securi aut alio quouis ferramento dissecta, illorum partem quandam in focum inijcit, quò se calfaciat, & cibos coquat: ex alia parte quæ reliqua fuerat, Deum sculpit, cui pronus supplicat, & adorat: sculpit, inquam, Deum, ante quem se ipsum venerabundus incuruat.

16 *Medium eius combussit igni, & de medio eius carnes comedit: coxit pulmentum, & saturatus est, & calefactus est, & dixit: Vah, calefactus sum, vidi focum.*

16 Partem eius in ignem conijcit, vt caminum instrueret, & ab algente corpore frigus expelleret; partem ad coquendas carnes in foco composuit. Coctis ab ardenti ligno carnibus famem expleuit: & calore ex igne concepto dixit, Vah quàm bellè, & placidè ad ignem consedi; rigentiáque à frigore membra confoui: Vah quàm est ista ad nutriendum ignem opportuna materies.

17 *Reliquum autem eius Deum fecit, & sculptile sibi. Curuatur ante illud, & adorat illud, & obsecrat, dicens: Libera me, quia Deus meus es tu.*

17 Ex eo, quod reliquum est ab incendio, formauit Deum, id est, sculpturæ figmentum, ante quod cernuus, & inclinatus adorat; & eius implorans patrocinium clamat; Libera me; & manum omnipotentem porrige, quia te Deum meum esse profiteor.

18 ᵉ *Nescierunt, neque intellexerunt. Obliti enim sunt, ne videant* ᶠ *oculi eorum, & ne intelligant corde suo.*

18 Sed planè hi formatores, & artifices amentes sunt; quique id quod faciunt fœdè ac miserabiliter ignorant. Non enim considerant simulacra illa, quæ ipsi paulò antea finxerunt, videre non posse, cùm oculos, si modò oculi dicendi sunt, oblitos habeant, & incrustatos fuco, quem ipsi ad eorum speciem, atque figuram induxerunt, & cùm ex materia fiant inanimata, atque arida, quò intelligere possint, nullum habere cor.

19 *Non recogitant in mente sua, neque cognoscunt, neque sentiunt, vt dicant: Medietatem eius combussi igni, & coxi super carbones*

19 Non reputant secum excordes illi artifices, neque attento ad id, quod re ipsa experiuntur, animo, ita secum ratiocinantur. Ex eodem

 trunco

das fore. Et quicquid inimicorum armis subuersum est, atque in solitudinem redactum, in priorem statum fore restituendum.

27 [a] *Qui dico profundo; Desolare, & flumina tua arefaciam.*

27 Qui dico iterum apertum in profundum maris; & flumen arenti alueo sicco vestigio esse transmittendum: sicut in rubri maris olim, & Iordanis traiectu.

28 [a] [b] *Qui dico Cyro; Pastor meus es; & omnem voluntatem meam complebis. Qui dico Ierusalem; Aedificaberis; & templo; Fundaberis.*

28 Ego sum qui Cyrum bello ducem, atque imperatorem præfeci: per quem consilia mea, atque cogitata præstabo: Qui dico Ierusalem instaurandam, & templum rursus ædificandum esse.

IN CAPVT QVADRAGESIMVM QVARTVM COMMENTARIVS.

1. [a] ET *nunc audi Iacob serue meus.*] Hæc communiter interpretes de Ecclesia sumunt, vt Hieronymus, Haymo, Adamus, Foreirus, ita tamen, vt aliquando de populo Israelitico nonnulla interpretentur. Hugo de libertate à captiuitate Babylonica intelligit: & Lyra, quosdam interpretes Catholicos ita existimasse affirmat. S. Thom. de vtraque libertate accipit, domisque tam corporalibus, quàm spiritualibus: id est, de felici statu reipublicæ Iudaicæ historicè, allegoricè autem de Ecclesia, & de Euangelio. Quod mihi non improbatur. sed cum communi Patrum consensu existimo dicendum, licet cum allusione ad felicem reditum e Babylone, præcipuè hic agi de illa libertate, quam consecutus est verus Israel, & nouus in antiquo figuratus; figuram verò puto non tam in hoc explicitam, quam in præcedenti capite.

2. [b] Quæ dicta sunt in fine capitis proximi, videbantur contrahere potuisse Iudæorum animos, cùm in illorum, aut etiam in parentium meritis nihil esset, a quo in aduersa fortuna, atque statu miseru aliquid fecundum, aut à peccati seruitute liberationem sperare debuerint. Quare eos Dominus bono esse animo iubet & repetit superiora verba, quibus ... languentes confirmat spiritus. *Hæc dicit Dominus faciens & formans te.* Ac si dicat. Non hæc audis ab imbecillo homunculo, qui quod promittit præstare non possit; non à negatore, qui fallaci promisso lactet, hiantémque prolongat deceptum hominem; sed a Deo, qui, quæ habet omnia, antè largitus est, & quæ desunt nihilo difficilius præstabit.

3 [c] *Ab vtero auxiliator tuus.*] Hebraica phrasis est, *ab vtero*, pro ab initio. *Psal. 138. Suscepisti me ab vtero matris meæ.* Et *Psal. 57. Alienati sunt peccatores a vulua, errauerunt ab vtero.* Et infra *cap. 48. vers. 8. Transgressorem ex vtero vocaui te.* Latinus diceret *ab incunabulis.* Ponitur autem vterus pro principio vitæ, quia ibi animati sumus, & inde in hanc communem lucem euocati vitæ nostræ curriculum ingredimur. Quare vterus hic sumi posse videtur pro prima quasi ætate populi Israelitici quæ fuit in Abraham. Et tunc sententia facilis est, nimirum in ipso exordio designati populi Deum illius suscepisse curam, & in maximo rerum discrimine fuisse auxiliatum. Quod fecit primùm in Mesopotamia, quando liberauit illum de Chaldæorum fornace: & iterum in Ægypto. Neque est improbabile adiisse non rarò alia pericula, cùm in aliena regione, eaque ab impiis cultoribus habitata solus, & peregrinus vagaretur. Aut certè, si de Iacob sermo sit, ab vtero illi auxiliatus est Deus: quia excellentiæ, atque præstantiæ signa quædam ostendit, cùm ex vtero emersit apprehensa primogeniti planta. Et hæc Hieronymus de Israel exponit; sed in quo veri Iacob, & Israelis noui, id est, populi Christiani effigiem intuetur: cui Deus ab vtero auxiliatus est, id est, ab exordio nascentis Ecclesiæ, quam tot persecutionum procellis obrui passus non est.

[d] *Noli timere serue meus Iacob, & rectissime, quem elegi.*] Obseruat hic optimè Hieronymus, vbi accusatur populus, aut durius aliquid audit absque vlla nominis dignitate puris appellari vocabulis: vt nuper *cap. 43. Non me inuocasti Iacob, nec laborasti in me Israel.* Et iterum. *Dedi in internecionem Iacob, & Israel in blasphemiam.* Vbi autem ad Israel Dei, id est, ad mysticum, sermonem facit, addi quædam nominis priuilegia: vt nunc, *audi Iacob serue meus.* Idem penè Cyrillus. Illud *rectissime* Hebr. ישרון *iesurun*, epitheton esse arbitror Israelis: tantùm enim inuenio vocem hanc Hebraicam duobus in locis vbi cum Israele coniungitur *hic*, & *Deut.* 32. Vbi noster interpres vertit *dilectum. Incrassatus est dilectus.* sicut hic etiam verterunt L X X. Habet autem hoc nomen formam diminutiuam, quæ beneuolentiæ compellatio est. quasi dicas *dilectule.* Quo dicendi genere in blandimentis, & delicias teneros filios parentes appellare solent. Qua etiam forma vsus est Dauid *Psal. 67.* Vbi cùm ageret de eodem populo dilecto à Domino in sponsæ modum, vocat illum ידידון *ledodon*, id est, *dilectulum*, pro quo vulgatus vertit *dilecti, dilecti*, id est, valde dilecti, quod amatorium blandimentum est. Ad quem modum puto illud, *rectissime*, explicandum esse: ac si dicat, ô dilectule, id est, ô mihi charissime: aut ô rectissime, id est, cui omnia rectissimè, & sine vlla offensione contingent. S. Hieronymus in nomine ישרון *iesurun*, explicari putat, & contineri nomen *Israel*: quia vox illa iisdem literis in

in principio cunctar, quibus nomen *Israel.*

5\. ᵉ *Effundam enim aquas super sitientem, & fluenta super aridam.*] Vt per siccitatem summa calamitas, sic per vbertatem summa explicatur felicitas, inter Hebræos, quorum ager pluuiam de cœlo expectat, quia irriguus non est. Status durus Hebræorum in exilio, agro comparatur sterili, atque arenti: & felicitas, quæ deinde succedet agro omnium rerum copia, atque amœnitate vestito: vt vidimus suprà *capite 32. num. 35.* & apud hunc prophetam alibi sæpe. Quare hìc quanta sit rerum omnium in Ecclesia pax, & affluentia, quantùm mundus antea sitiens, & sterilis rorante cœlo desuper, & nubibus pluentibus iustum, sit renouandus, optima & familiari similitudine declaratur.

6\. ᶠ *Effundam spiritum meum super semen tuum, & benedictionem meam super stirpẽ tuam.*] Aut nimio frigore caustæ herbæ, aut spoliatæ suis frõdibus arbores, aut nimio etiam æstu deformata agrorum facies *mors* dicuntur: quia talia hæc vulgo quod externam tantùm formam intuetur, existimari solent; quamuis abscondita sit, & in stirpibus seruata vita. Neque id apud sacros solùm, sed etiam apud profanos scriptores. Iudas in sua Canonica arbores autumnales *bis mortuas* appellat: quia eo tempore & poma iam ceciderunt, & foliorum nitor, & vestitus defluxit. Virg. *Eclog. 7. mortuam* appellat herbam quæ siti emarcuit, aut noxio ventorum halitu.

Aret ager, vitio moriens sitit aeris herba.

7\. In quo metaphora *spiritus* pro *vita* sumitur, quæ videtur restituta agris, qui siti, aut alia temporis iniuria interiisse videbantur. *Psalm. 103.* Vbi multi existimant de hac anni, quasi resurrectione sermonem esse, quando deposita senectute, & macie, quam in hyemali austeritate contraxerat, affulgente vere, nouam quandam iuuentutem, & speciem assumit. Ibi *spiritus* pro *vita* ponitur, qui plantis iam quasi mortuis infusus vitam, & pulchritudinem reducit. *Auferes spiritum eorum, & deficient, & in puluerem suum reuertentur: emittes spiritum tuum, & creabuntur, & renouabis faciem terræ.* Sic puto hoc loco eadem metaphora significari longè dissimilem statum, atque speciem populi Iudaici ab exilio restituti, aut in eo quasi in symbolo multò melius tempus Euangelicum. In quo ea fuit rerum tam noua, atque iucunda species, vt non secus differat ab eo, quod præcessit, quàm differre solet veris hilaritas, & clementia ab hyemis asperitate, & squallore. Bellè autem in hanc sententiam facit, quod in textu dicitur: *Super semen tuum, & super stirpem tuam.* Quod aliquid indicat ab agris ad alia fuisse translatum. Porrò hæc veris, atque hyemis dissimilitudo adduci solet in rerum maximè dissimilium comparationem; sic Theocritus.

Spiritus pro vita

Psalm. 103.

Quantum hyemi præstant genitiua gaudia veris.

8\. ᵍ *Et germinabunt inter herbas, quasi salices iuxta præterfluentes aquas.*] In eadem adhuc perstat allegoria, & futuram vbertatem, & speciem eleganter exprimit, aut populi, vbi libertatem aspexerit, de quo in hoc propheta sæpiùs, aut potiùs, & verius Ecclesiæ, quæ secus aquarum decursus plantata est. Est autem hæc comparationis forma & elegans, & vsitata, & nunc accommodata plurimùm: quia à re rustica atque hortensi similitudo ducitur. Cuius hæc est sententia: Quàm inter herbas, quæ vix extant è terra, attollunt sese salices proceræ, & pulchræ, quæ perenni alluuntur, & rigantur riuo; tantùm sese efferet aureum illud Euangelij tempus inter priora sæcula, quæ, vt herba à terra sic illa à terrenis cogitationibus ad cœlestium rerum amorem, & studium aut nihil, aut modicè excitabantur.

Ex agris, arboribusque pulchræ metaphoræ.

Porrò hæc, quæ nunc Isaias affert, adducere etiam solent & profani scriptores sæpe, & sacri non rarò, ad exprimendam rerum elegantiam. Nempe locum vbi natæ sunt aut plantatæ arbores, ex quo illarum species, atque fœcunditas maior existit, & cum aliis plantis comparationem. Situs ad splendorem, & fœcunditatem plurimùm facit, quocirca Ieremias hominem infelicem, & inopem *myricæ* comparat *in deserto*, id est, in arido loco *cap. 17.* & Christum in hoc mortali statu similem dixit Isaias *cap. 53. Virgulto in deserto, aut radici de terra sitienti.* Cùm verò fœcunditas ostenditur, ea ex riuulorum vicinitate declaratur. Ieremias suprà cùm de viro, qui confidit in homine dixisset, *Erit sicut myrica in deserto*, de illo, qui in Domino confidit, subiicit: *Erit quasi lignum quod transplantatur super aquas, quod ad humorem mittit radices suas.* Et *Psal. 1.* de viro iusto. *Et erit tanquam lignum, quod plantatum est secus decursus aquarum.* Meminit autem præcipuè *salicum*, quia hæ in littoribus, locisque palustribus plerumque nascuntur; vt de fluminibus Babyloniæ dicitur *Psalm. 136. Super flumina Babylonis, &c. in salicibus in medio eius.* Certè à profanis sæpe cum *salicibus* coniunguntur *riui.* Virgilius *2. Georgicorum.* 9.

Fluminibus salices, crassisque paludibus alni
Nascuntur.

Et à poetis salices *amnicolæ* dicuntur, & ab autoribus rei rusticæ ad fluminum ripas, aut in locis humidis seri iubentur.

Comparatio item cum aliis arboribus frequens. 10.
Cantic. 2. sponsus dum sponsæ venustatem explicat, sit: *Sicut lilium inter spinas, sic amica mea inter filias.* Et rursus sponsa amœbæo cantico, *Sicut malus inter ligna syluarum, sic dilectus meus.* Ex profanis vnus sufficiat nobis Virgilius *Eclog. 5.*

Lenta salix quantùm pallenti cedit oliuæ:
Puniceis humilis quantùm saliunca rosetis,
Iudicio nostro tantum tibi cedit Amyntas.

Hieronymus aliam hìc comparationem esse putat, quæ non excessum, aut temporum, aut personarum notet, sed potiùs absolutè explicet Euangelici temporis incrementum, in hanc sententiam. Tam florebit aureum illud tempus, quàm florere solent, & germinare herbæ in locis humentibus, & salices iuxta præterfluentes aquas. Quem sequitur Haymo; sed Hieronymus superiorem explicationem non respicit.

S. Gregor. *lib. 31. Moral. cap. 5.* in *salicibus*, *bonos* 11.
significari putat, & *malos*; *Malos* quidem quia salices steriles sunt, & infructuosæ, & si quem afferunt fructum, ante tempus, & maturitatem abiiciunt; nisi fortè in Creta, vt putat Plinius *lib. 16. cap. 26.* Et ideo à Græcis ὠλεσίκαρπος vocatur à Latinis *frugiperda. Bonos* verò, qui sicut salices, quo duriùs tractantur, & sæpius putantur, maiores afferunt vsus agricolarum ministeriis: sic viri sancti inclementiùs accepti, & spoliati crudeliùs, magis sunt & sibi ipsis, & aliis fructuosi. Quales fuerunt illi, qui rapinam bonorum suorum cum gaudio susceperunt, de quibus Paulus *ad Hebr. 10. vers. 34.* Habent prætereà *salices*, quo sanctorum virorum mores, & ingenium exprimant: nam, vt inquit Gregorius, tantæ viriditatis sunt vt arescere, vel abscissæ radicitus, & proiectæ, vix possint. Qua ratione putat in hoc Isaiæ loco virum iustum, & Ecclesiæ filium significari: sicut etiam Hilarius in illud *Psalmi 136.*

Iusti salicibus similes.

In salic

In salicibus in medio eius. Qui etiam addit aresfactas quoque salices, si aquis abluantur, reuiuiscere. & si scissæ fuerint in locis humentibus radices demittere. Similes planè fuot viri iusti qui carnem suam crucifixerunt, quos mundus mortuos iudicat, & quasi aridos ramos à stipite reuulsos; ipsi tamen meliori vita viuunt, quæ abscondita est cum Christo in Deo, quique cum Apostolo clamare, aut cantare possunt, *quasi morientes & ecce viuimus.*

12. Serui fideles signa.

[b] *Iste dicet, Dominus ego sum; & ille vocabit in nomine Iacob.*] Elegans mimesis qua Deus explicat multitudinem, & studium, quo Gentes ad fidem, Ecclesiámque conuenient. Quod etiam quasi in symbolo spectare licet in populo ab exilio vindicato: nam tunc ornatus à Deo nouo illo ac singulari libertatis beneficio totum se Deo verè, atque ex animo consecrauit, vt dixit Isaias *supra.* & Zacharias *cap.8.* Sed hæc multò meliùs spectamus in Ecclesia, ad quam gentes ea auiditate, atque frequentia conuenerunt, quæ hac eleganti mimesi proponitur: & quæ à Zacharia supra mimesi non dissimili significatur *vers.21.* Hic puto exprimi seruilis conditionis certas notas, & signa, quas sibi inuri non solùm patientur, sed etiam optabunt, quos Dominus ad iectissimam illam fidelium societatem vocauerit. Ostendit autem varias voces, & signa, quibus Gentiles iam alij à seipsis non sui sibi iuris, sed alieni libera, atque clara voce se esse profitebuntur. *Iste dicet, Dominus ego sum*, id est, iam hunc me me diuinæ voluntati mancipo, mihique mori, vt Deus in me viuat, iterum, atque iterum & cupio, & obsecro.

13. Israel pro eo, qui Deo fideliter seruit.

[i] *Et ille vocabit in nomine Iacob.*] *Iacob*, & *Israel* in scriptura pro his vsurpantur, qui Deum piè atque fideliter colunt. Quare cùm aliquis dicit velle sibi imponi Israelis nomen, id planè dicit velle se numerari in illorum ordine, qui Deo seruiunt, etiamsi hæc intelligas de Euangelio, & Ecclesia. Vt autem suprà vnus inducebatur, qui diceret *Dominus ego sum*, sic nunc alius inducitur, qui idem dicat, alia tamen forma: nempe *vocabit*, id est, clamabit ad Dominum, seu eius auxilium implorabit dicens se esse Iacobitam, seu Israelitam, id est, veri Dei verum, & non simulatum cultorem. Aut si illud *vocabit* passiuè sumas, quod cum aliis punctis fieri potest, & placet Foreiro, erit quidem sensus non diuersus, sed apertus magis. nempe, *iste vocabitur Israelita*, quod perinde est ac si dicas: *iste vocabitur Christianus. Israel* verò nomen est eius, qui Deo fideliter seruit: qualis fuit ille, qui generi à se propagato nomen indidit Israelis; qui à Paulo videtur vocatus *Israel Dei, ad Galatas cap.6. in fine.*

14. Inustæ seruis, aut militibus domi norum, aut Imperatorū notæ.

[k] *Et hic scribet manu sua; Domino.*] Hæc etiam verba seruilem conditionem indicant, & profitentur; sed quo id modo faciant, non satis mihi exploratum. Hieronymus hic aliquid agnoscit militaris formæ, qua Tyrones nomen dant militiæ, séque Imperatoris voluntati in omnem aleam, atque discrimen offerunt; aut quod publico scripto testentur seruos se esse Dei, quod faciebat Paulus, cui hæc erat familiaris, & quasi legitima forma: *Paulus seruus Iesu Christi.* Quod mihi sanè valde placet; Sed credo aliam hic indicari consuetudinem, quam nationes aliæ seruauerunt, &c, vt non obscuris licet coniectare vestigiis, seruarunt olim Iudæi, & primis Ecclesiæ temporibus etiam Christiani. De Christianis constat, nam serui inuri sibi patiebantur dominorum nomen, aut aliquod signum, quod personas illas repræsentaret, quarum seruituti essent

A ascripti; vnde inscripti, aut literati serui dicti sunt. Vide Rhodiginum *lib.7. cap.31.* quod signum plerumque gestabant in frontibus, sicut etiam, qui alicuius sceleris rei ignominiæ causa traducebantur, vt apertè tradit Seneca *lib.4. de beneficiis capite 137. & 138.* vbi flagitioso cuidam supplicij causa inustā fronti dicitur. Eodem modo Iudæi aliquid secum gestare consueuerunt siue phylacterium, siue monumentum eius religionis, quam profitebantur: imò & signum siue notatum, siue impressum. Sane *Ezech.cap.9. Tau* inscribi iubetur lugentium frontibus: quod signum erat Dei, cuius illi erant serui. Et *Machab.lib.3. cap.2.* ab Ægyptiorum Rege Iudæorum corporibus in honorem Bacchi inustum est folium hederaceum, quasi legitimo Bacchi titulo consignarentur. De Euangelij tempore aliquam nobis coniecturam præbet Paulus, dum ait se in corpore suo portare stigmata Domini Iesu. Sed docet apertè illud *Apocal.7.* vbi iuxta morem, vt apparet illius sæculi serui Dei nomen eius dicuntur habere in frontibus impressum. Sic enim ibi Angelus: *Nolite nocere terræ, &c. quoad vsque signemus seruos Dei nostri in frontibus eorum.* Et *cap.14.* centum, & quatuor millia numerat homines habentes nomen agni, & nomen patris eius scriptum in frontibus suis. Et ibidem *cap.13.* qui bestiæ se subiecere, habent eius characterem in dextera manu sua, aut in frontibus suis.

Iuxta hæc fortasse sensus est huius loci. Qui ex 15.
C Gentibus antiquum errorem exercati veram religionem amplectentur, hoc ipsum inscribent manu sua: Domino: id est, in eius obsequium, nempe, quod serui faciunt in frontibus. Neque admodum ab his abludit quod nunc fideles dum se Christianos profitentur, signo crucis frontem consignant, cùm aliquod auspicantur opus publico iam & quasi legitimo ritu. Quod ideo faciunt, vt Augustin. *in Psalm.141.* indicat, vt Christi fidem libera professione testentur, ostēdántque se non verecundari, quòd notam olim dura atque ignominiosi supplicij in fronte, id est, in notissima, ac nobilissima corporis parte circumferant.

Hæc mihi non improbabilia sunt: sed illud minùs fauet, quòd signa non in fronte sed in manu 16. Manus militum inscribi solita.
D scripta esse dicuntur. Quare idem etiam hic conti gisse probare tentemus. Pro eo quod Vulgatus habet: *Scribet manu sua Domino*, Hebr. est יכתב ידו ליהוה, quod commodè verti sic potest, *inscribet manum suam Domino*, id est, consignabit, aut consecrabit. Quod sensisse videntur Septuaginta, cùm verterunt ἕτερ☉ ἐπιγράψει χειρὶ αὐτοῦ, τοῦ θεοῦ εἰμι, id est, *alius inscribet manui suæ, Dei ego sum.* Translatio Latina habet: *Alius scribet in manu sua.* Quòd verò qui alieni muneri, aut religioni consecrati sunt, illius deuotionis characterem, & notam manibus impresserint, vestigia sunt non obscura. Quòd Tyrones qui nomina dant militiæ compungerentur
E in cute, docet Vegetius *lib.2. cap.5. Victuris*, inquit, *in cute punctis milites scripti, & matriculis inserti iurare solebant.* Quòd verò hæc stigmata in manibus fuerint, docet Aetius medicus citatus à Lipsio *lib.1. de militia Romana, dialogo 9. Stigmata*, inquit, *vocant, quæ in facie aut alia parte corporis inscribuntur, qualia sunt militum in manibus.* Vide Cuiacium ad constitutionem Arcadij, & Honorij, de Fabricensibus. *l. stigmata*, & Turneb. *lib.24. aduers. cap.12.* Godescalcum *in lib.2. cap.5. Vegetij.* Quod etiam indicat Gregor. *lib.1. Registri, epistola 100. ad Mauritium, & epistola 103. ad Theodorum Medicum*, vbi

Impera

in principio constat, quibus nomen *Israel.*

5. *r Effundam enim aquas super sitientem, & fluenta super aridam.*] Vt per siccitatem summa calamitas, sic per vbertatem summa explicatur felicitas, inter Hebræos, quorum ager pluuiam de cœlo expectat, quia irriguus non est. Status durus Hebræorum in exilio, agro comparatur sterili, atque arenti: & felicitas, quæ deinde succedet agro omnium rerum copia, atque amœnitate vestito: vt vidimus suprà *capite 32. num. 35.* & apud hunc prophetam alibi sæpè. Quare hîc quanta sit rerum omnium in Ecclesia pax, & affluentia, quantùm mundus antea sitiens, & sterilis rorante cœlo desuper, & nubibus pluentibus iustum, sit renouandus, optima & familiari similitudine declarauit.

6. *s Effundam spiritum meum super semen tuum, & benedictionem meam super stirpē tuam.*] Aut nimio frigore exustæ herbæ, aut spoliatæ suis frōdibus arbores, aut nimio etiam æstu deformata agrorum facies *mors* dicuntur: quia talia hæc vulgo quod externam tantùm formam intuetur, existimari solent; quamuis abscondita sit, & in stirpibus seruata vita. Neque id apud sacros solùm, sed etiam apud profanos scriptores. Iudas in sua Canonica arbores autumnales *bis mortuas* appellat: quia eo tempore & poma iam ceciderunt, & foliorum nitor, & vestitus defluxit. Virg. *Eclog. 7. mortuam* appellat herbam quæ siti emarcuit, aut noxio ventorum halitu.

Aret ager, vitio moriens sitit aeris herba.

7. In qua metaphora *spiritus* pro *vita* sumitur, quæ videtur restituta agris, qui siti, aut alia temporis iniuria interiisse videbantur. *Psalm. 103.* Vbi multi existimant de hac anni, quasi resurrectione sermonem esse, quando deposita senectute, & macie, quam in hyemali austeritate contraxerat, affulgente vere, nouam quandam iuuentutem, & speciem assumit. Ibi *spiritus* pro *vita* ponitur, qui plantis iam quasi mortuis infusus vitam, & pulchritudinem reducit. *Auferes spiritum eorum, & deficient, & in puluerem suum reuertentur: emittes spiritum tuum, & creabuntur, & renouabis faciem terræ.* Sic puto hoc loco eadem metaphora significari longè dissimilem statum, atque speciem populi Iudaici ab exilio restituti, aut in eo quasi in symbolo multò melius tempus Euangelicum. In quo ea fuit rerum iam noua, atque iucunda species, vt non secus differat ab eo, quod præcessit, quàm differre solet veris hilaritas, & clementia ab hyemis asperitate, & squallore. Bellè autem in hanc sententiam facit, quod in textu dicitur: *Super semen tuum, & super stirpem tuam.* Quod aliquid indicat ab agris ad alia fuisse translatum. Porrò hæc veris, atque hyemis dissimilitudo adduci solet in rerum maximè dissimilium comparationem; sic Theocritus.

Spiritus pro vita

Psalm. 103.

Quantum hyems præstans genitrix gaudia veris.

8. *t Et germinabunt inter herbas, quasi salices iuxta præterfluentes aquas.*] In eadem adhuc perstat allegoria, & futuram vbertatem, & speciem eleganter exprimit, aut populi, vbi libertatem aspexerit, de quo in hoc propheta sæpiùs, aut potiùs, & veriùs Ecclesiæ, quæ secus aquarum decursus plantata est. Est autem hæc comparationis forma & elegans, & vsitata, & nunc accommodata plurimùm: quia à re rustica atque hortensi similitudo ducitur. Cuius hæc est sententia: Quātùm inter herbas, quæ vix extant è terra, attollunt sese salices proceræ, & pulchræ, quæ perenni alluuntur, & rigantur riuo; tantùm sese efferet aureum illud Euangelij tempus inter priora sæcula, quæ, vt herba à terra sic illa à terrenis cogitationibus ad cœlestium rerum amorem, & studium aut nihil, aut modicè excitabantur.

Ex agris, arboribusque pulchræ metaphoræ.

Porrò hæc, quæ nunc Isaias affert, adducere etiam solent & profani scriptores sæpe, & sacri non rarò, ad exprimendam rerum elegantiam. 9.
Nempe locum vbi natæ sunt aut plantatæ arbores, ex quo illarum species, atque fœcunditas maior existit, & cum aliis plantis comparationem. Situs ad splendorem, & fœcunditatem plurimùm facit, quocirca Ieremias hominem infelicem, & inopem *myricæ* comparat *in deserto*, id est, in arido loco *cap. 17.* & Christum in hoc mortali statu similem dixit Isaias *cap. 53. Virgultum in deserto, aut radices de terra sitienti.* Cùm verò fœcunditas ostenditur, ea ex riuulorum vicinitate declaratur. Ieremias suprà cùm de viro, qui confidit in homine dixisset, *Erit sicut myrica in deserto*, de illo, qui in Domino confidit, subiicit: *Erit quasi lignum quod transplantatur super aquas, quod ad humorem mittit radices suas.* Et *Psal. 1.* de viro iusto. *Et erit tanquam lignum, quod plantatum est secus decursum aquarum.* Meminit autem præcipuè *salicum*, quia hæ in littoribus, locisque palustribus plerumque nascuntur; vt de fluminibus Babyloniæ dicitur *Psalm. 136. Super flumina Babylonis, &c. in salicibus in medio eius.* Certè à profanis sæpe cum *salicibus* coniunguntur *riui.* Virgilius *2. Georgicorum.*

Fluminibus salices, crassisque paludibus alni
Nascuntur.

Et à poëtis salices *amnicolæ* dicuntur, & ab autoribus rei rusticæ ad fluminum ripas, aut in locis humidis seri iubentur.

Comparatio item cum aliis arboribus frequens. 10.
Cantic. 2. sponsus dum sponsæ venustatem explicat, ait: *Sicut lilium inter spinas, sic amica mea inter filias.* Et rursus sponsa amœbæo cantico, *Sicut malus inter ligna syluarum, sic dilectus meus.* Ex profanis vnus sufficiat nobis Virgilius *Eclog. 5.*

Lenta salix quantum pallenti cedit oliuæ:
Puniceis humilis quantùm saliunca rosetis,
Iudicio nostro tantum tibi cedit Amyntas.

Hieronymus aliam hîc comparationem esse putat, quæ non excessum, aut temporum, aut personarum notet, sed potiùs absolutè explicet Euangelici temporis incrementum, in hanc sententiam. Tam florebit aureum illud tempus, quàm florere solent, & germinare herbæ in locis humentibus, & salices iuxta præterfluentes aquas. Quem sequitur Haymo; sed Hieronymus superiorem explicationem non respicit.

S. Gregor. *lib. 31. Moral. cap. 5.* in *salicibus*, *bonos* 11.
significari putat, & *malos*; *Malos* quidem quia salices steriles sunt, & infructuosæ, & si quem afferunt fructum, ante tempus, & maturitatem abiiciunt; nisi fortè in Creta, vt putat Plinius *lib. 16. cap. 26.* Et ideo à Græcis ὠλεσίκαρπος vocatur a Latinis *frugiperda. Bonos* verò, qui sicut salices, quo duriùs tractantur, & sæpius putantur, maiores afferunt vsus agricolarum ministeriis: sic veri sancti inclementiùs accepti, & spoliati crudeliùs, magis sunt & sibi ipsis, & aliis fructuosi. Quales fuerunt illi, qui rapinam bonorum suorum cum gaudio susceperunt, de quibus Paulus *ad Hebr. 10. vers. 34.* Habent præterea *salices*, quo sanctorum virorum mores, & ingenium exprimant: nam, vt inquit Gregorius, tantæ viriditatis sunt vt arescere, vel abscissæ radicitus, & proiectæ, vix possint. Qua ratione putat in hoc Isaiæ loco virum iustum, & Ecclesiæ filium significari: sicut etiam Hilarius in illud *Psalmi 136.*

Iusti salicibus similes.

In salic.

In salicibus in medio eius. Qui etiam addit arefactas quoque salices, si aquis abluantur, reuiuiscere, & si scissae fuerint in locis humentibus radices demittere. Similes planè sunt viri iusti qui carnem suam crucifixerunt, quos mundus mortuos iudicat, & quasi aridos ramos à stipite reuulsos; ipsi tamen meliori vita viuunt, quae abscondita est cum Christo in Deo, quique cum Apostolo clamare, aut cantare possunt, *quasi morientes & ecce viuimus.*

12. [Serui fidelis signa.] h *Iste dicet, Dominus ego sum; & ille vocabit in nomine Iacob.*] Elegans mimesis qua Deus explicat multitudinem, & studium, quo Gentes ad fidem, Ecclesiámque conuenient. Quod etiam quasi in symbolo spectare licet in populo ab exilio vindicato: nam tunc ornatus à Deo nouo illo ac singulari libertatis beneficio totum se Deo verè, atque ex animo consecrauit, vt dixit Isaias *supra.* & Zacharias *cap.* 8. Sed haec multò melius spectamus in Ecclesia, ad quam gentes ea auiditate, atque frequentia conuenerunt, quae hac eleganti mimesi proponitur: & quae à Zacharia super mimesi non dissimili significatur *vers.* 21. Hic puto exprimi seruilis conditionis certas notas, & signa, quas sibi inuri non solùm patientur, sed etiam optabunt, quos Dominus ad lectissimam illam fidelium societatem vocauerit. Ostendit autem varias voces, & signa, quibus Gentiles iam alij à seipsis non sui sibi iuris, sed alieni libera, atque clara voce se esse profitebuntur. *Iste dicet, Domini ego sum*, id est, iam hinc me me diuinae voluntati mancipo, mihique mori, vt Deus in me viuat, iterum, atque iterum & cupio, & obsecro.

13. [Israel pro his, qui Deo fideliter seruiunt.] i *Et ille vocabit in nomine Iacob.*] *Iacob*, & *Israel* in scriptura pro his vsurpantur, qui Deum piè atque fideliter colunt. Quare cùm aliquis dicit velle sibi imponi Israelis nomen, id planè dicit velle se numerari in illorum ordine, qui Deo seruiunt, etiamsi haec intelligas de Euangelio, & Ecclesia. Vt autem suprà vnus inducebatur, qui diceret *Domini ego sum*, sic nunc alius inducitur, qui idem dicat, alia tamen forma: nempe *vocabit*, id est, clamabit ad Dominum, seu eius auxilium implorabit dicens se esse Iacobitam, seu Israelitam, id est, veri Dei verum, & non simulatum cultorem. Aut si illud *vocabit* passiuè sumas, quod cum aliis punctis fieri potest, & placet Forerio, erit quidem sensus non diuersus, sed apertus magis. nempe, *ille vocabitur Israelita*. quod perinde est ac si dicas, *iste vocabitur Christianus. Israel* verò nomen est eius, qui Deo fideliter seruit: qualis fuit ille, qui generi à se propagato nomen indidit Israelis; qui à Paulo videtur vocatus *Israel Dei. ad Galatas cap.* 6. *in fine.*

14. [Inustae seruis, aut militibus dominorum, aut Imperatorum notae.] k *Et hoc scribet manu sua; Domino.*] Haec etiam verba seruilem conditionem indicant, & profitentur; sed quo id modo faciant, non satis mihi exploratum. Hieronymus hic aliquid agnoscit militaris formae, qua Tyrones nomen dant militiae, séque Imperatoris voluntati in omnem aleam, atque discrimen offerunt; aut quod publico scripto testentur seruos se esse Dei, quod faciebat Paulus, cui haec erat familiaris, & quasi legitima forma: *Paulus seruus Iesu Christi.* Quod mihi sanè valde placet; Sed credo aliam hic indicari consuetudinem, quam nationes aliae seruauerunt, &, vt non obscuris licet coniectare vestigiis, seruarunt olim Iudaei, & primis Ecclesiae temporibus etiam Christiani. De Christianis constat, nam serui inuri sibi patiebantur dominorum nomen, aut aliquod signum, quod personas illas repraesentaret, quarum seruituti essent

A ascripti; vnde inscripti, aut literati serui dicti sunt. Vide Rhodiginum *lib.* 7 *cap.* 31. quod signum plerumque gestabant in frontibus, sicut etiam, qui alicuius sceleris rei ignominiae causa traducebantur, vt apertè tradit Seneca *lib.* 4. *de beneficiis capite* 157. *&* 138. vbi flagitioso cuidam supplicij causa inusta fronti dicitur. Eodem modo Iudaei aliquid secum gestare consueuerunt siue phylacterium, siue monumentum eius religionis, quam profitebantur: imò & signum siue notatum, siue impressum. Sane *Ezech. cap.* 9. *Tau* inscribi iubetur lugentium frontibus: quod signum erat Dei, cuius illi erant serui. Et *Machab. lib.* 3. *cap.* 2. ab Aegyptiorum Rege Iudaeorum corporibus in honorem Bacchi inu- B stum est folium hederaceum, quasi legitimo Bacchi titulo consignaretur. De Euangelij tempore aliquam nobis coniecturam praebet Paulus, dum ait se in corpore suo portare stigmata Domini Iesu. Sed docet apertè illud *Apocal.* 7. vbi iuxta morem, vt apparet illius saeculi serui Dei nomen eius dicuntur habere in frontibus impressum. Sic enim ibi Angelus: *Nolite nocere terrae, &c. quoad vsque signemus seruos Dei nostri in frontibus eorum.* Et *cap.* 14. centum, & quatuor mille nominat homines habentes nomen agni, & nomen patris eius scriptum in frontibus suis. Et ibidem *cap.* 13. qui bestiae se subiecere, habent eius characterem in dextera manu sua, aut in frontibus suis.

15. Iuxta haec fortasse sensus est huius loci. Qui ex Gentibus antiquum errorem exerati veram reli- C gionem amplectentur, hoc ipsum inscribent manu sua: Domino: id est, in eius obsequium, nempe, quod serui faciunt in frontibus. Neque admodum ab his absolute quod nunc fideles dum se Christianos profitentur, signo crucis frontem consignant, cùm aliquod auspicantur opus publico iam & quasi legitimo ritu. Quod ideo faciunt, vt Augustin. *in Psalm.* 141. indicat, vt Christi fidem libera professione testentur, ostendántque se non verecundari, quòd notam olim duri, atque ignominiosi supplicij in fronte, id est, in notissima, ac nobilissima corporis parte circumferant.

16. [Manus militum inscribi solita.] Haec mihi non improbabilia sunt: sed illud minùs fauet, quòd signa non in fronte sed in manu D scripta esse dicuntur. Quare idem etiam hic contigisse probare tentemus. Pro eo quod Vulgatus habet: *Scribet manu sua Domino*, Hebr. est יכתב ידו ליהוה, quod commodè verti sic potest, *inscribet manum suam Domino*, id est, consignabit, aut consecrabit. Quod sensisse videntur Septuaginta, cùm vertunt [illegible], id est, *alius inscribet manui suae, Dei ego sum.* Translatio Latina habet: *Alius scribet in manu sua.* Quòd verò qui alicui muneri, aut religioni consecrati sunt, illius deuotionis characterem, & notam manibus impresserint, vestigia sunt non obscura. Quòd Ty- E rones qui nomina dant militiae compungerentur in cute, docet Vegetius *lib.* 2. *cap.* 5. *Victuris*, inquit, *in cute punctis milites scripti, & matriculis inserti iurare solebant.* Quòd verò haec stigmata in manibus fuerint, docet Aetius medicus citatus à Lipsio *lib.* 1. *de militia Romana, dialogo* 9. *Stigmata*, inquit, *vocant, quae in facie aut alia parte corporis inscribuntur, qualia sunt militum in manibus.* Vide Cuiacium ad constitutionem Arcadij, & Honorij, de Fabricensibus. *l. stigmata*, & Turneb. *lib.* 24. *aduers. cap.* 12. Gondescalcum *in lib.* 2. *cap.* 5. *Vegetij.* Quod etiam indicat Gregor. *lib.* 1. *Registri, epistola* 100. *ad Mauritium, & epistola* 103. *ad Theodorum Medicum*, vbi

Impera

Imperatoris edicti meminit, quo cauet, ne quis manu signatus ante expletam militiam in monasterium recipiatur. Idem Ambrosius, qui *tom. 3. in oratione funebri Valentiniani non longè à fine*, ait; *Charactere Domini inscribuntur etiam seruuli, & nomine Imperatoris signantur milites.* In dextera sanè Antichristus sectatores suos characterem gestare faciet *Apocal. cap. 13.* sic etiam fideles Christi sacra complexi iuxta vulgaris militiæ consuetudinem in sacra militia, quam Baptismo lustrati profitebuntur, manus suas Christi charactere consignabunt. De hoc signo nihil certum est. Procopius suspicatur nomen esse Christi fidelium manibus, siue brachiis B inustum. Fortasse signum crucis est, neque mirum si gestetur in manu, cùm nationes aliæ candenti ferro frontibus impressum circumferant. Sanè id de Iacobitis tradit Ioachimus Abbas in appendice nationum Christianarum.

17. ᵏ Verumtamen si de signo hic sermo est, quod in manu gestatur, verisimilius mihi est non agi de illo, quod in manu, aut inustum candente ferro, aut aliquo alio artificio notatum est, sed de alio quod à fidelibus, in annulis, aut armillis exculptum, aut cælatum est. Sicut nunc Christiani gestant aut crucem, aut Christi nomen, & nationes aliæ suarum religionum phylacteria, & insignia. Quòd enim eo tempore, quo hæc dicebantur ab Isaia fieri essent solita ab Hebræis, habemus in Scriptura sacra non obscura vestigia. *Psalm. 136.* exules Iudæi in annu- C lis gestabant insculptam suam Ierusalem, cuius dicebant se nunquam futuros esse immemores, nisi dexteræ suæ obliuiscerentur, in qua spectabant suæ ciuitatis effigiem. Illud enim significari puto in illo. *Si oblitus fuero tui Ierusalem, obliuioni detur dextera mea*, id est, dabitur. Ad quam consuetudinem allusisse videtur Dominus *Isaiæ 49.* cùm dicit de eadem Ierusalem: *Ego non obliuiscar tui: ecce in manibus meis descripsi te, muri tui coram oculis meis semper.* De hac re egimus latè *Prolegomeno 8. super Cant.* Hoc modo credo in manibus fidelium scripta fuisse eius religionis, quam profitebantur insignia. *Manus* vocantur *annuli* per metonymiam, quæ id quod continet adhibet pro eo quod continetur. Solitas autem esse gestare in annulis Deorum imagines à D Gentilibus, docet illud Pythagoræ symbolum, quod vetat Deum in annulo cælari, ne res semper obiecta oculis vilior fiat. Hoc mihi verisimile visum est in re obscura, si in manu aliquod esse signum suspicemur. Verùm simpliciùs videor esse dicturus si omnibus modis explicari dicam studium, quo aliquis se futurum in alterius potestate significat; ita vt à se totus abeat, & alterius esse totus, & omnino velit. Primùm enim id profitetur ore, dum liberè dicit, *Domini ego sum.* Deinde opere, dum cultu ipso religioso illum agnoscit, & veneratur Deum, & se adiungit veris Dei cultoribus. Et hoc indicat illud, *Ille vocabit in nomine Iacob.* Tertiò quando id ipsum manu, seu scriptura confirmat: quasi qui E suum nomen militiæ, aut religioni dat. Et hoc ad extremum explicetur illis verbis. *Hic scribet manu sua, Domino*, supple, *me totum dedico, & consecro.*

18. ˡ Porrò illud *Domino* in datiuo est, sicut etiam Hebr. ליהוה quod materialiter, vt dicunt Logici, sumendum est, ad imitationem illorum, qui dum aliquid alteri dedicant, aut consecrant, eius nomen in datiuo constituunt. Quare in sepulchris sæpe legimus solemne illud *Diis manibus*, in columnis, aut fornicibus *Diuo Augustino, Seruatori Ioui*: Et Dauid sæpe in Psalmorum titulis, *Victori.* Fidelis A ergo si quid in manu scribet, erit *Domino.* Ac si dicat: Hæc manus & homo totus, non sui sibi iuris sed diuini est: illi se totum dat. Aut si id in manu sua non scribet, manu certè sua se Dei esse mancipium scribet, obsignabitque.

ᵐ *Et in nomine Israel assimilabitur.*] Non solùm 19. in manibus suis Gentes non iam gentium erroribus delusæ, sed ad veram religionem transcriptæ suæ pietatis, ac fidei publica præ se monumenta ferent, aut etiam scripto testabuntur, sed etiam, quod externa profitentur specie, id quoque re ipsa verè, atque studiosè præstabunt. Quare perficient vt nomen Israel otiosum non habeant; sed eius dignitati, B ac meritis studia sua, & mores accommodabunt. Id est assimilabunt se ad nomen Israel, nam præpositio ב *be*, Latinè *in*, quam Vulgatus cum ablatiuo coniungit, etiam habitudinem importat accusatiui. Quare hoc etiam reddi posset modo. *In nomen Israel assimilabitur.* Nomen autem alicuius iuxta Hebræorum idioma pro eo sumitur, cuius est nomen. Qua ratione *nomen Dei* pro Deo in scriptura frequens. *Assimilari ergo Gentilem in nomine Israel*, idem est, atque assimilari Israelitæ, eandémque cum illo religionem amplecti: Huc inclinat Hieronymus, Dionysius, & alij, dum dicunt ideo assimilandos Gentiles Israelitis, quia eorum legem, & religionem amplectentur.

Hæc quæ modò dixi, multò probantur magis, 20. C sed fortasse alia explicatio alicui videri posset neque obscura, neque parum cum superiori explicatione consentiens: quam si minùs placet, promptum est reiicere. Gentiles in annulis, armillis, gemmis, aut laminis è collo pendentibus Deorum suorum imagines portabant, vt docuit illud Pythagoræ symbolum, de quo suprà, quo vetat in annulo Deorum imagines cælari. Et Clemens Alexandrinus *lib. 3. Pædag. cap. 11.* hoc idem fieri prohibet. Ex quo constat fieri antè solitum non infrequenter. Sed in scriptura indicia sunt aperta: nam cùm Iacob *Genes. 35.* à suis domesticis idola peteret, quæ subter terebinthum infoderet, inaures dedisse dicuntur, quia nimirum in ipsis insculptæ erant idolorum formæ. *Dederunt ergo ei omnes Deos alienos,* D *quos habebant, & inaures, quæ erant in auribus eorum.* De quibus Augustin. *quæstion. super Genes. q. 111*: *Quæritur quare, & inaures dederunt, quæ si ornamenta erant, ad idololatriam non pertinebant, nisi quia intelligendum est phylacteria fuisse Deorum alienorum. Nam Rebeccam à seruo Abrahæ inaures accepisse scriptura testatur; quod non fieret si eis inaures habere ornamenti gratia non liceret. Ergo illæ inaures, quæ cum idolis datæ sunt, idolorum phylacteria fuerunt.* Hæc Augustinus. Similia habet Chrysostomus *Homil. 55. in Genes. Et dederunt Iacob Deos alienos, non enim erant sui, & inaures quæ erant in auribus eorum, fortè enim hæc signa erant istorum idolorum, ideo hæc cum Diis afferunt Iacob.* Idem putat Lyra, & vtraque Glossa. Indicant autem tam Septuaginta, quam Chaldaica E paraphrasis, in manibus quoque, id est, in annulis habuisse Deos, sicut in inauribus. Sic etiam legunt: *Dederunt Iacob Deos alienos, qui erant in manibus eorum: & inaures quæ erant in auribus eorum.* In eandem sententiam accipio illud *Ieremiæ capite 17. Peccatum Iudæ scriptum est stylo ferreo in vngue adamantino, exaratum super latitudinem cordis ipsorum, & in cornibus ararum eorum.* Peccatum verò sumi pro idolo, scriptura docet, quæ *Amos capite 8.* vitulos aureos appellat, *delictum Samariæ.* Et sanè proximè ante-

cesserat

Margin notes: In annulis, aut armillis gestari solita signa eorum, quos amamus, aut colimus. — Psalm. 136. — Isai. 49. — Genes. 35. — Ierem. 17.

cesserat. *Nunquid faciet sibi homo Deos.* In *vngue adamantino* gemmam intelligo inclusam annulo. In *latitudine cordis*, laminam ad cor vsque de collo demissam, quæ ex vsu Latinorum *cor* appellatur. Item illud *Osea cap.* 1. cùm de Iuda adultera, id est, idolorum sectatrice (nam sub ea metaphora eo loco de idololatria loquebatur) dixit, *auferat adulteria sua de medio vberum suorum.* quia inter vbera, & supra cor laminam gestabat, aut bullam, in qua adulteria, id est, idola cælata erant.

Osee cap. 2.

21. Quod Gentiles, & in gente Israelitide impij fecerunt, vt se idolorum simulacris consignarent, id etiam spiritu omnino, & consilio dissimili fecerunt in eodem populo viri pij. qui diuinam legem, id est, suæ professionis insignia in annulis, bullis, & torquibus circumferebant. *Prouerb. cap.* 7. cùm sermo esset de diuinis præceptis, dicitur, *Liga ea in digitis tuis, scribe ea in tabulis cordis tui.* Idem penè iterum *cap.* 6. Vbi in gutture torques videntur esse descripti. Neque fortasse aliud sibi postulabat sponsus cùm dicebat *Cant.* 8. *Pone me vt signaculum super cor tuum. vt signaculum super brachium tuum,* nisi vt sponsa cor, & brachium sponsi sui imagine consignaret, cælata nimirum in tabula cordis, aut in brachiorum armillis.

Prou. 7.

Cant. 8.

22. Ex hac consuetudine hanc ego sententiam coniectabam, Gentiles mutata religione, seruaturos tamen antiquam consuetudinem, & pro Deorum suorum imaginibus gestaturos esse veræ religionis insignia, puta Dei præcepta in torquibus, annulis, aut tabulis cordis sui; aut aliquod aliud Christianæ religionis monumentum. Quare in his verbis quædam videtur epexegesis, & explicatio superioris sententiæ. ° Ita vt *assimilari in nomine Israel,* idem sit quod publico, & legitimo signo se veri Dei sectatorem profiteri. Est enim, vt mihi videtur verisimile, *assimilari* hoc loco, similitudine aliqua, aut effigie seu charactere consignari, & eius religionis, quam quisque colit, documentum præbere. In his ego longior fui, quia quæ noua videntur sine probatione producere audacis est, ne dicam impudentis ingenij. Disputauimus hæc pluribus *prolegomeno 9. super Cantica.*

23. Porrò hæc tam aperta, ac libera confessio, quæ non solùm auribus religiosam insonat vocem, sed etiam oculis exhibet illustri signo fidei suæ documentum, ingentem strenui animi ardorem, atque alacritatem prodit. Quod fecere olim Christiani in Ecclesiæ primordiis, & faciunt modò, qui inter furiosos Catholici nominis inimicos, quamplurimi, dum sanctorum imagines, & agnos, cereos, & alia orthodoxæ fidei testimonia de collo suspendunt. Certè Iaponij neophyti cruces gestant è collo, vbi paulò antea, quædam dæmoniorum amuleta, & phylacteria gestauerant, ea constantia, atque ardore, vt vitam sibi potiùs, quàm illa Christianæ professionis insignia eripi patiantur.

Christianorum constātia in fidei professione.

24. ⁿ *Hæc dicit Dominus Rex Israel,* vsque, *quem ego non nouerim.*] Magna hæc promissa sunt, magna si de reditu ab exilio sumas, fortunæque Iudaicæ conuersione; quòd si de Ecclesia interpretere, quod mihi probatur magis, longè maxima. Quibus vt Deus fidem faciat, antiquam iterat sui nominis commendationem, de qua sæpius antea: & quemadmodum, quæ iam dudum euenerunt, ea multò antea prædicta fuerint. Ex quo etiam intelligi possit, quæ modò dicuntur, eadem etiam fide completum iri: & hinc, vt priùs ad ostendendam Deorum vanitatem procurrit. Hæc nota sunt, & iam priùs

A exposita; neque, quæ sequuntur, obscura. In eis tamen aliquid obseruandum.

° *Plasta idoli omnes nihil sunt.*] Describit propheta iduloplastarum studium, atque consilium in dolandis, cudendis, atque conflandis idulis, adhibita mimesi vsque adeò viuida, atque acri, vt nihil excogitari possit, aut illustrius, aut significantius. Et quod hic vacuum esse, ac nugatorium artificum commentum irridendo ostendit, idem ipsis etiam Gentilibus, in quibus aliquid erat sanæ mentis, videbatur. Horatius *lib.* 1. *satyra* 8. Priapum de se ipso loquentem inducit, suámque diuinitatem sic irridentem. 25.

Idolorum vanitas, & materia.

Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum,
B *Cùm faber incertus scamnum faceret ne Priapum;*
Maluit esse Deum: Deus inde ego furũ, auiumque
Maxima formido.

ᵖ Plastes, Hebr. יוצר *iotser*, propriè dicitur, qui è luto fingit, vt figulus; sed per Synecdochen sumitur pro quocumque opifice, qui aut ex argilla, & marmore, aut ex metallo, aut ligno imaginem format. Nam ex his idola fieri non solùm ex hoc, atque aliis Scripturæ locis, sed etiam ex ethnicis scriptoribus constat; adducam tamen nunc pro omnibus vnum, aut alterum testimonium. Vnum ex sacris, Baruch *cap.* 6. de diis Babyloniis ait. *Nũc autem videbitis in Babylonia Deos aureos, & argenteos, & lapideos, & ligneos in humeris portari.* Alterum ex C profanis, Iuuenalis *Satyra* 13. de suo Ioue dicit.

——Audis
Iupiter hæc nec labra moues? cùm mittere vocem
Debueras, vel marmoreus, vel aheneus?

Quòd idula nihil possint, aut sint, à materia probat, ex qua finguntur aut conflantur: & ab ipsorum artificibus, & plastis. Nam isti nihil hîc esse dicuntur: artifices quidem, quoniam adeò infirmi sunt, vt dum metallum malleo, aut lignum runcina, in aliquam speciem, aut figuram informant, qui sitiunt, esuriunt, & lassescunt, & omnino deficient; nisi adsit poculi, cibíque subsidium. Vsque adeò suæ artis, atque laboris operi virtutem, abundantiam, aut firmitatem impertire non possunt. Sic enim propheta de fabro ferrario, quod etiam de conflatore, D de lignario, & marmorario dici potest. *Operatus est in brachio fortitudinis suæ, esuriet, & deficiet: non bibet aquam, & lassescet.* In postremis verbis supplenda est conditionalis particula, vt alibi sæpe in Scriptura fit, hoc sensu. *si aquam non biberit, lassescet.* 26.

Quòd autem à materia non possint habere diuinum aliquid, probat ex ligno; quæ ratio etiam in simulacris ex qualibet alia materia perfectis omnino valet. Quia effigies illæ eiusdem naturæ sunt, cùm eandem omnino personam repræsentent: neque enim aliquid aliud sperandum est ab aureo Iouis simulacro, quàm à ligneo, aut fictili. Nam pino, Ilici, ac cedro, ex quibus dolatus est, verbi gratia Iuppiter, necessaria fuit pluuia, vt in sylua crescerent; & pars alia, quæ serra ac securi diuisa est ab E eo trunco, ex quo formatus est Iuppiter, in ignem coniecta ad coquendas carnes, in fauillas, & cineres redacta fuit. Vnde ergo aduenire potuit ligneo simulacro nugatoria illa numinis maiestas, & diuinitatis appellatio? Huc spectat quod de idolis fabricandis dictum est *cap.* 41. Vbi ad statuendum, confirmandúmque vnum idolum multi conspirant diuersorum operum artifices. Et eadem hîc adhibentur, quæ illic non solùm ratio, sed etiam conclusio. 27.

ᑫ Vbi vulgatus *runcina*, Hebr. שרד *sered*, quod 28.

rr Chal

Chaldæus perpendiculum, alij filum phœniceum, seu rubricam putant, qua fabri notare solent in ligno, quæ tollenda, quæve ad opus idonea relinquenda sint. Est autem *runcina*, vt ex Plinio constat *lib.16.cap.42.* instrumentum illud fabrile, quo quæ inæqualia sunt, & aspera in ligno, læuigantur. Quidam *dolabram* putant, quam nos *azuela* dicimus, alij *serram*. Sed esse quod Hispani *cepillo* vocant, Plinius planè docet suprà, qui ita apertè runcinam describit, vt nos de significatione illius ambigere non sinat: sic enim illic de abiete, quæ ad aliquod opus concinnatur. *Ramentorum crinibus pampinato semper orbe se voluens ad incitatos runcinarum raptus.* Intorti autem illi, & inuoluti ramentorum crines, & quasi teniæ clauiculatum in morem, vt fit in vitibus, à nullo instrumento, quod lignum æquet, aut læuiget, prouenire potest. nisi ab eo quod Hispanus *cepillo* appellat, aut quod illi in æquando ligno affine est.

Runcina quid.

29. [r] *Nescierunt, neque intellexerunt; obliti enim sunt, ne videant oculi eorum, & ne intelligant corde suo.*] Incusat nunc inscitiæ, atque stuporis illos, qui operibus manuum suarum aliquid esse diuinum sibi persuaserunt; & qui planè similes sunt diis, quos venerantur, quibus nimirum illud Dauidicum conuenit *Psal.* 113. Vbi, cùm illa Deorum monstra cæca, surda, & muta essent appellata, subiicitur, *similes illis fiant, qui faciunt ea.* Illud *obliti*, non significat *immemores*, à verbo *obliuiscor*, sed obcæcatos, aut obscuratos ab *oblino*. Quasi idolorum oculi illiti sint aliquo pigmento à pictoribus inducto, vt appareat in ligno aliqua oculorum similitudo, aut certè oppleti sint puluere, aut luto; vt suadet vox Hebr. טוח *tach*, quæ *oblinere*, seu *incrustare* significat: aut *complanare eo modo, quo trulla faciunt cæmentarij.* Alij interpretes vertunt *Tectorium super oculos eorum.* Ita Tigurina. Neque longè est translatio Foreiri.

30. [f] Obscurum est an oculi obliti artificum sint, aut eorum, qui simulacra hominum industria formata pro diis venerantur: quasi dicantur cæci, qui non videant ab his spetari non posse aliquid opportunum, qui runcina indigent, & malleo, vt aliquid habeant præter rudem, & informem stipitem. Aut potiùs oculi Deorum sint, qui neque videre possunt, neque intelligere, cùm eorum oculi nihil habeant præter mendacem fucum, & inductum à pictore tectorium. Sanè textus Hebraicus, & vulgata editio non magis in hanc quàm in illam expositionem inclinant. De artificum, aut eorum oculis, qui idolis supplicant, accipiunt plerique expositorum quod ego quoque facio. Sed placet magis, quod priùs opinabar, oculus hîc describi idolorum, sicut eorum antea fabrica, & forma descripta est. Et facit ad hanc cogitationem plurimùm nomen טוח *tach*, quod optimè indicat inductum à pictore fucum statuarum oculis: quod neque ita propriè, neque adeò significanter cadit in artificum oculos. Quare sensus erit, frustra implorari idolorum auxilium cùm oculos non habeant, vt videant, nisi simulatos ab arte pictorum inducto pigmento; neque cor ad intelligendum, non magis, quàm truncus ilicis percussus malleo, aut serra dissectus. Quid ergo exorabit infelix adorator, cum supplex, & incitatus ante dolatum lignum identidem clamat, *Libera me quia Deus meus es tu.*

31. [t] *Memento horum Iacob, & Israel, quoniam seruus meus es tu; formaui te.*] Refert se Dominus ad ea, quæ idolorum vanitate longiùs explicata priùs intercideras: monet autem Israel, id est, Israelis progeniem, vt meminerit debere se illius esse seruum, à quo formatus est, & propter alia officia, neque vulgaria, neque pauca, quæ statim connumerat, quibus demeruit sibi Dominus promptum & alacre omnium obsequium.

32. [u] *Deleui vt nubem iniquitates tuas, & quasi nebulam peccata tua. Reuertere ad me, quoniam redemi te.*] *Iniquitates* & *peccata* pro peccatorum supplicio sumi vidimus sæpe in hoc propheta, & diximus ad illud *Zachariæ* 3. *Abstuli a te iniquitates.* Quare si sermo sit de reditu ab exilio Babylonico, vt in sensu historico, & quasi in vmbra videtur esse dicendum, ablatæ sunt iniquitates, id est, exilij incommoda, & sordes à seruili ministerio contractæ ea facilitate, ac modo, quo obscuræ, ac procellosæ nubes, & densæ nebulæ vehementi ventorum aspiratione discutiuntur, & vanescunt. Quod in Iesu filio Iosedech expressit ipse Dominus, à quo imposita cydari, & vestimentis mundis, momento temporis squallorem in Babylonica seruitute collectum detersit. Si de maiore alia libertate loquaris, quam Christus peperit, quamque adumbrabat superior illa Babylonica, multò faciliùs, atque feliciùs dissipata est atra illa peccatorum nebula, quæ horrentes vmbras, & caliginem cæcam toti offunderat mundo. Est sanè tristis, & horrida cœli species vbi nigris obducitur tenebris, maximè si cum ingenti fragore, ac tonitru, micanti crebris fulguribus cœlo, fulmina vibrentur; sed hilaris, & dulcis, quando ventorum mitiori spiritu horrore illo repentè dissipato serena affulget, arridétque tranquillitas. Id sanè præstitit vindex nostræ libertatis Christus, à quo rebus humanis post longum tenebratum horrorem, & lux hilarior, & optata tranquillitas affulsit. Ex hoc tanto beneficio aut hortatur Deus gētem Israeliticam, vt toto ad se pectore, atque studio redeat, quandoquidem à sua benignitate, hoc consequetur bonum, aut, quod mihi magis videtur ad textum, prædicit reuersurum aliquando populum ab exilio: quia futurum est, vt à Deo redimatur: in quo etiam multò magis ostenditur illius aurei sæculi fœlicitas, qua fruetur Ecclesia, cùm tenebras peccatorum Deus ita dissipabit, sicut ventus nebulas, aut sol exoriens noctis caliginem.

Deo nihil difficile.

33. [x] Quidam hîc aliquid diuersum significari in nube putant, atque in nebula. In *nube* quidem fœcunditatem, quam spiritus, & ventus mitior, qualis est Auster, inducit colliquefacta nube, & in imbres soluta. In *nebula* verò aut facilitatem, quia illa facili vento vanescit: aut vim illam noxiam, qua herbescentes fruges, neque dum maturas euanidas reddit. A quo incommodo Dominus liberabit sata, disiecta nebula, antequam diu insidens agris segetes corrumpat ac perdat. Ego hîc puto epexegesim esse, neque aliud explicari in nebula, quàm quod in nube. nempe dissipanda à Deo peccata, & peccatorum incommoda ea facilitate, qua nubes, aut nebulæ à vento fugantur, & delentur. Nam & hæc figura crebra est in prophetis, & modus ipse dicendi nihil significat diuersum. Illud *redemi* pro futuro *redimam* adhibetur, quo in sermone, styloque prophetico nihil familiarius.

34. [y] *Laudate cæli quoniam misericordiam fecit, &c.*] Hæc verba prophetæ sunt à se, non ex Domini persona loquentis. Qui propter tam singulare donum excitat, hortatúrque creaturas omnes, vt in Deum formatorem omnium, quantum habent spiritus,

& vi

& vitium conferant. Est autem prophetica captandæ attentionis forma, aut rei amplificandæ familiaris prophetis ratio, vt si quando res est magna, siue ad gratulationem, & laudem, siue ad offensionem, seu commiserationem, quasi non satis sit rationalis natura ad exoluendas laudes, aut ad deplorandum infortunium, aut ad amplificandum scelus, creaturæ quoque, quæ sensu, & vita carent, ad laudem siue ad luctum, & querelam aduocentur. Exempla habemus in Scriptura obuia in hoc propheta *cap.* 1. & *Deut.* 32. In psalmis quamplurima; sed est illustre illud trium puerorum apud Danielem *c.* 3. *Benedicite omnia opera Domini Domino.*

35. z *Iubilate extrema terræ.*] Septuaginta *fundamenta terræ*, accommodatè ad vocem Hebraicam, sed est eadem sententia. Nam etiam terræ medium, id est, centrum, *extremum* dici potest: quia maximè distat à superficie, & optimè terræ medium post cœlum adhibetur: quia illud quàm longissimè à cœlo summotum est: & quæ maximè distant, ad diuinum præconium conuocari videntur. Et licèt optimè hic extremæ orbis partes, id est, mundi latera, vocari potuerint, vt nihil sit quod in diuinæ laudis opus non incumbat, tamen quia ad terræ viscera, id est, ad sinum, vbi sanctorum animæ claudebantur, salus illa, atque redemptio pertinuit, illa quoque pars ad huius quoque officij societatem accersitur.

aa *Hæc dicit Dominus redemptor tuus, & formator tuus ex vtero,* &c.] Hæc sæpius repetuntur. quia grauia sunt ad continendum populum in officio, & fide.

bb *Stabiliens terram, & nullus mecum.*] Id est, ego solus stabiliui. Sicut proximè de cœlo dixerat, *extendens cœlos solus.*

36. cc *Irrita faciens signa diuinorum, & ariolos in furorem vertens.*] Suprà Dominus eo argumento se Deum esse probauerat, quia futura prædixisset, certáque compleuisset fide: quæ Gentium dij nunquam præstare potuerunt. Idem nunc significat propheta elusa nempe à Domino fuisse omnia diuinorum auguria à furore potiùs, & amentia, quàm à diuinæ mentis afflatu profecta. Illud *in furorem vertens*, idem esse puto atque *furiosos esse ostendens, & lymphatica vesania correptos.* Nam ex vsu Scripturæ id aliquando facere dicimus quod factum esse, aut fieri significauimus, vide *cap* 3. *num.* 4.

dd *Conuertens sapientes retrorsum, & scientiam eorum stultam faciens.*] Eandem esse puto sententiam cum superiori; nam *conuerti retrorsum*, cadere est ab ea gloria, quam aliquis primùm habuit: aut ab ea opinione, quam apud alios obtinuerat. Vide quæ diximus ad illud *cap.* 28. *Et cadant retrorsum.*

37. ee *Suscitans verbum serui sui, & consilium nunciorum suorum complens.*] Hæc de Christo dicta, aut solùm, aut præcipuè, qui antehac sæpius *seruus* vocatur. *Suscitare verbum* ex idiomate Scripturæ loqui est. Loquutus est autem Deus de Christo sæpe per prophetas, quos hic *nuncios suos* appellat, & consilium suum per illos explicatum cumulatè compleuit. Hæc, vt dixi, de Christo præcipuè, sed consilium nunciorum fortasse ad captiuitatem eiúsque solutionem historico sensu referri posset: de qua, quæ sequuntur, accipiunt communiter, & meritò interpretes, quæ videntur esse illa consilia, de quibus nuper.

ff *Qui dico Ierusalem habitaberis,* &c.] Hæc nemo negat ad statum Ierusalem pertinere, quæ sæpius prædicta ab hoc propheta: & nunc breui repetitione per capita comprehensa sunt, quorum sententia non obscura.

38. gg *Qui dico profundo, desolare: & flumina tua arefaciam.*] Hæc de Babylonia antè prædicta *cap.* 10. Vbi Babylon *mare desertum* appellatur; & est idem quod hic *profundum desolatum*. Secuoda verò pars causam ostendit cur Babylon *mare desertum* vocari debeat: quia nimirum flumina in plures alueos deriuata à Cyro liberum aperient aditum Persis, qui ciuitatem ita populabuntur hostiliter, vt desertam ciuitatem existimes potiùs, quàm frequentem vrbem. Porrò illud *&* causalem particulam esse arbitror, hoc sensu. Desolabitur profundum, quia flumina siccabuntur.

39. hh *Qui dico Cyro, Pastor meus es, & omnem voluntatem meam complebis.*] De Cyro, vt puto, nihil hactenus dictum, tametsi nonnulli sermonem de illo esse credant *cap.* 42. Vbi dicitur *Ecce seruus meus, suscipiam eum.* Et ita putat Hugo, & Hebræorum magistri, vt docet Lyra; sed nos suprà oppositum ex communi Patrum sententia verum esse ostendimus. Quia quæ hîc repetuntur, alibi etiam sæpius repetita sunt, & de Cyro ad hunc vsque locum nihil dictum est. ideo caput, quod proximè succedit, à Cyro incipit; cuius hoc videtur esse quasi præambulum, quia, quid ab illo præstandum sit, summatim ostendit. Appellat autem Domious Cyrum pastorem suum, quia populum Iudaicum ita suscipiet, deducétque in patrias sedes, & antiqua septa, sicut pastor in pascua nota, & magis opportuna gregem reducit. *Hactenus de capite quadragesimo quarto.*

Argumentum quadragesimi quinti capitis Isaiæ.

MVLTIS signis Deus Israel soli sibi inesse diuinitatem ostenderat: & in his, vt in fine capitis dictum est, quòd multò antè pastorem appellauerat Cyrum, & suæ voluntatis administrum. Postremam illam partem de Cyro pluribus hic explicat, & amplificat, & docet quàm ad Iudaicæ libertatis negotium habiturus sit omnia expedita ac prona. Ex eius libertatis cogitatione Isaias ad maioris libertatis desiderium assurgit: orátque Deum, vt iam tandem humanæ ruinæ instauratorem, & redemptorem mittat. Quod prophetæ votum claudendum est parenthesi. Deinde eleganti quadam comparatione suam in populum humanitatem probat: cui & quid olim fecerit, & quid deinceps facturus sit ostendit. Redit deinde ad Cyrum, in quo Deus ipse absconditus admiranda edidit facinora, quæ alij Cyro, quasi summus esset in ea cura princeps, adscribebant. Ad extremum inter se, atque Gentilium Deos quantum intersit, eos qui è Gentibus ad veram religionem conuersi sunt, iudicare iubet: & futurum iureiurando confirmat, vt in extremo sæculorum articulo, omnes Deum ipsum agnoscant, & adorent: etiam hi, qui Dei nomen horrent, & execrantur.

CAPVT XLV.

1 [a] HÆc dicit Dominus [b] Christo meo Cyro, [c] cuius apprehendi dexteram, [d] vt subiiciam ante faciem eius gentes, & dorsa Regum vertam, & aperiam coram eo ianuas, & porta non claudentur.

2 Ego ante te ibo: & gloriosos terræ humiliabo: [e] Portas æreas conteram, & vectes ferreos confringam.

3 [f] Et dabo tibi thesauros absconditos, [g] & arcana secretorum: [h] vt scias quia ego Dominus, qui voco nomen tuum, Deus Israel.

4 [i] Propter seruum meum Iacob, & Israel electum meum, & vocaui te nomine tuo: [k] assimilaui te, [l] & non cognouisti me.

5 [m] Ego Dominus, & non est ampliùs: extra me non est Deus: [n] Accinxi te, & non cognouisti me.

6 Vt

PARAPHRASIS in idem caput.

1 HÆc Dominus de Cyro, quem vnxit, designauítque exercitus sui Regem, & ducem, quémque prehensum manu, submotis his, quæ suis consiliis impedimento esse poterant, ad clarum Imperatoris nomen, illustrésque victorias sine offensione deduxit. Cui populos subiecit, & Gentes, Regésque antea potentissimos exanimatos metu vertit in fugam: cui ianuas grandi vecto conclusas aperuit, & aditum ad præclaros bellorum exitus patefecit.

2 Ego teipsum præcedam; sternámque viam ad expeditum atque gloriosum cursum: subiiciámque tibi principes, qui supra reliquos illustre, ac Regium caput extulerant. Ferreas portas, & vectes, qui ineluctabile opposuisse videbantur impedimentum, ad liberum, & peruium ingressum, effringam.

3 Impertiar tibi thesauros, & opulentam gazam, quam collegit, occultauítque à rapina, & furto hominum calliditas; vt hinc cognoscas, me Dominum esse, quem colit Israel, quando tot antè sæculis tuo te voco nomine.

4 Hæc autem tot beneficia, & auspicatus bellorum cursus eò spectant, vt seruum meum, electúmque populum Israeliticum ab exilio vendices, & ornatã muneribus in patriam reducas. Ideo tuo te nomine compello. Assimilaui te mihi, & tam in suscipiendis quàm in exoluendis, ac perficiendis rebus meum esse volui symbolum, & typum: & cùm ad meum exemplar omnia administraueris, me tamen, quem factis adumbrabas, neque intuebare, neque agnoscebas.

5 Ego Dominus, neque vllus præter me, nullus, inquam, extra me Dei sibi nomen arrogare potest. Qui ita te armaui, & ad bellum instruxi, meo

xl, meo consilio atque arbitratu gerendum, neque tamen cognouisti me.

6 Ex his omnes tam qui ad orientem solem, quàm qui ad occidentem spectant, me Deum esse solum intelligent; neque mihi cum idolis diuinitatem esse communem.

6 Vt sciant hi, qui ab ortu solis, & qui ab occidente, quoniam absque me non est.

7 Ego Dominus, neque est vllus Deus præter me, qui lucem mundo, & tenebras immitto, secunda videlicet, & aduersa. Nam pacem largior, & cum ea trãnquillitatem, & abundantiam; & quod contrarium paci est, nempe malum, ærumnam, perturbationem, & inopiam inueho.

7 Ego Dominus, & non est alter, formans lucem, & creans tenebras, [a] faciens pacem, & creans malum: Ego Dominus faciens omnia hæc.

8 Magna ista sunt, ô Domine, in Iudæorum populum beneficia. Sed longè maiora à tua elementia sperat, & implorat humana captiuitas. Optat enim non tam Cyrum Persam, qui Iudæos, quàm Seruatorem Christum, qui totum hominum genus à seruitute vendicet. O igitur, cœli, rorem in terram date: ô nubes stillate non agris vberem pluuiam, sed sitienti, ac morienti mundo iustum. Aperitur tandem terra, & è cœlesti satu concipiat, & germinet Saluatorem; cum quo iustitia oriatur, & iustificatio hominum, & iniustitia quæ in rebus dominatur humanis, procul relegetur.

8 [p] Rorate cœli desuper, & nubes pluant iustum: [q] aperiatur terra, & germinet Saluatorem: [r] & iustitia oriatur simul:

9 Ad Cyrum iam redeo, quẽ ego creaui, sicut alia omnia creare promptũ fuit; cuique liberum est, de rebus omnibus meo arbitratu statuere, siue pacem largiar, siue comparem, aut inueham malum. Væ autem illi qui meæ voluntati se, aut consiliis opponet. Stultè enim faceret, neque ferret impunè. Vt lutũ, aut Samium vas dum in figulari rota conuertitur, fictori suo impudenter imperitiam obiiceret, aut incuriam in argilla tractanda; vt si diceret audacter, & liberè; Ecquod est istud opus quod moliris, quod ita impolitum est, atque artis expers, vt in te facilè, neque ingenium esse, neque manus ostendat.

9 [s] Ego Dominus creaui eum. [t] Væ qui contradicit fictori suo, testa de [v] Samiis terræ: [x] Numquid dicet lutum figulo suo; Quid facis, & opus tuum absque manibus est?

10 Item sicut informis puer stultè cum patre expostularet, & matre; cum illo, quia talem generasset, cum hac, quia deformem, aut inutilem peperisset. Sic qui de me, quod hoc vel illo modo, de rerum euentu statuerim, queri volet, dignus planè est, in quem mei furoris stimulos exacuam.

10 [y] Væ qui dicit patri: Quid generas? & mulieri: Quid parturis?

11 Hæc dicit Dominus Deus Israel, quique ipsum ita formauit, sicut plastes ex argilla figlinum vas. Filij Israel, ego pater vester, & plastes sum, & vos filij mei, & manuum mearum opus. Videte quantum in me sit humanitatis: quod non faceret lutum contra plastem, neque contra parentes auderet filius, id ego plastes vester, & genitor vobis, vt in me liceat, permitto. Quare ventura interrogate, & de opere manuum mearum perconꝑamini: & eorum ego vobis rationem reddam.

11 [a] Hæc dicit Dominus sanctus Israel plastes eius: Ventura interrogate me, super filios meos, & super opus manuum mearum mandate mihi.

12 Ecce iam vobis ostendo quid antè feceram, & quid deinceps facere instituam. Ego terrenam hanc molem ex nihilo produxi; & homi-

12 [aa] Ego feci terram; & hominem super eã creaui ego: [bb] manus mea tetenderunt cælos, [cc] & omni militiæ eorũ mandaui.

nem super illam ego formaui. Cœlorum hanc speciem,& amplitudinem manus istę fundarunt, & in tabernaculi modum expanderunt. Quorum ornatum, atque militiam meæ potestati, ad quodcumque velim ministerium subieci.

13 [dd] *Ego suscitaui eum ad iustitiam, & omnes vias eius dirigam:* [ee] *Ipse ædificabit ciuitatem meam, & captiuitatem meam dimittet nō in pretio, neque in muneribus, dicit Dominus Deus exercituum.*

13 Quia verò de Cyro alieno à Iudæorum genere, ad Iudæorum tamen libertatem accersito sciscitari aliquid velle videbamini, de illo hæc accipite. Ego Cyrum ad iustitiam vocaui, vt afflictos nempe Iudæos subleuaret, & duros, atque insolentes Babylonios deprimeret. Quare quia iustitiæ meæ administer est, ego illi adero, ne in rebus ad meam voluntatem administrandis vsquam offendat. Ipse mihi euersam à Chaldæis ciuitatem, & templum, ædificanda curabit: Ipse captiuum Iudæorum populum in vrbem reducet: neque ad hoc tam optatum, atque præclarum opus muneribus adducetur aut pretio. Hæc dicit Dominus bellator,& potens.

14 *Hæc dicit Dominus;* [ff] *Labor Aegypti, & negotiatio Aethiopiæ, & Sabaim viri sublimes ad te transibunt, & tui erunt. Post te ambulabunt, vincti manicis pergent: & te adorabunt, téque deprecabuntur:* [gg] *Tantùm in te est Deus, & non est absque te Deus.*

14 Hæc item dicit Dominus: Quicquid suo labore, atque negotiatione quæsierüt Æthiopes, & Ægyptij, ad te, ô Cyre, totum transcribetur: viri potentes ex Saba ceruices suas Persico subiicient iugo: proni cadent, & supplices ante pedes tuos, vinctique manicis seruilem in modum traducentur. Verè, ô Cyre, in te est, tuósque conatus ad tam felicem exitum moderatur, qui tantùm est Deus: verè abs te, Cyre, Deus non abest.

15 [hh] *Verè tu es Deus absconditus, Deus Israel Saluator.*

15 Verè tu, ô Deus, absconditus es in Cyro: per quem occultè admirabilia hæc, quæ modo commemorasti, molitus es: verè tu Saluator es Israelitici populi, non Cyrus.

16 [ii] *Confusi sunt, & erubuerunt omnes: simul abierunt in confusionem fabricatores eorum.*

16 Cùm artifices, atque adoratores idolorum, hæc audiissent tam illustria, támque explicata oracula à Deo Israelis proposita, neque ipsi contrà de suis Diis simile aliquid possent adducere, corripuerunt se simul omnes ingenti tubore pudefacti.

17 [kk] *Israel saluatus est in Domino salute æterna:* [ll] *Non confundemini, & non erubescetis vsque in sæculum sæculi.*

17 Magna sunt hæc Israel, quæ de tua libertate, atque felicitate pollicetur Deus; sed maiora specta, qui verus es, & eo nomine dignus Israelita. Hæc enim Babylonica libertas, symbolum est, & pignus maioris, atque illustrioris libertatis, æternæ videlicet, quam præstabit Dominus. Quare macti animo estote: neque enim vt illi Idolorum adoratores, & plastæ, confundemini; non, inquam, faciem vestram in sæculum sæculi perfundet ex pudore rubor.

18 *Quia hæc dicit Dominus creans cœlos,* [mm] *ipse Deus formans terram, & faciens eam; ipse plastes eius. Non in vanum creauit eam: vt habitaretur formauit eam. Ego Dominus, & non est alius.*

18 Macti, inquam, animo estote, dicit Dominus, qui cœlos creauit, & terram, terram, inquam, plasmauit, & cœlos. Et quemadmodum terram (maximè Israeliticam, quam sibi, ac suis præcipua quadam ratione elegit) creauit non vt vacuam ab habitatoribus, atque cultoribus relinqueret; atque ideo ad illam incolendam è Babylone captiuos euocauit: sic quia cœlos formauit, non vt essent ab habitatoribus deserti, captiuos homines à maiore seruitute redemit, vt eò illos infer-

19 [nn] Non ret,

ret, vbi beatum agant, & sempiternum æuum. Ego, inquit Dominus, hæc annuncio, & præter me nullus est alius Deus.

19 Non hæc in occultis, tenebrosis, ac subterraneis locis locutus sum. Neque dixi his, qui ex domo Israelitide sunt, vt frustra me, & sine mercedis expectatione colerent. Ego Dominus quæ iusta sunt, & recta, præcipio. His verò contraria prorsus agunt, & dicunt, qui esse existimantur Gentilium dij.

20 Adeste nunc, vos qui ex Gentilium nefaria religione, ad veram, & sanctam accessistis, quibus nota sunt tam quæ olim impiè, quàm quæ modò sanctè instituta seruatis: & rem ipsam experti docete, quanto in errore, atque amentia versentur, qui lignum, quod suis manibus in Deorum similitudinem efformarunt, aut circumferunt sublatum humeris, aut in excelso loco constituunt; à quo tamen sperari non potest salus.

21 Reputate hæc apud vos, & quid facto, dictóque opus sit, ex his quæ vobis comperta sunt, considerare. Dij sanè Gentium neque saluare possunt supplices suos, neque futuros rerum euentus certò cognoscere. At ego & ab initio futura prædixi ea, quæ à me commemorata sunt; & vt re ipsa complerentur, effeci. Neque præter me vllus est Deus, à quo sperari possit, atque præstari salus.

22 Ergo, si salutem optatis, siue illa temporaria futura sit, siue æterna, respicite in me omnes terræ fines, & animos ad me, & studia vestra conuertite; neque enim præter me Deus est alius, cuius tutelæ ac fidei salutem vestram tutò committatis.

23 Quòd si quispiam debitum religionis officium præstare mihi nolit volens, & libens; efficiam ego vt vel inuitus aliquando præstet. Iuraui enim hoc per memetipsum, neque à verbo iusto, quod locutus sum, aberit successus, & fides.

24 Iuraui, inquam, quia omnes ante me, quocumque in loco, atque ordine sint, genua incuruabunt, méque, iuramento in mei nominis obtestatione concepto, Deum agnoscent.

25 Per Dominum itaque iurabit omnis lingua, dicétque in me iustitiam esse, atque imperium. Etiam hi, qui officium illud debitum Deo auersabantur: qui ex Dei conspectu, quem inuiti subibunt, pudefacti in æternam confusionem dabuntur.

26 At verò multò aliter continget his, qui verè, & meritò vocari possunt Israelitæ: à iudice enim Deo in extremo sæculorum articulo declarabuntur iusti: & ab eo laudati rerum honestè gestarum mercedem accipient.

19 [oo] Non in abscondito locutus sum, in loco terræ tenebroso. [pp] Non dixi semini Iacob; Frustra quærite me. [qq] Ego Dominus loquens iustitiam, annuncians recta.

20 [qq] Congregamini, & venite, & accedite simul qui saluati estis ex Gentibus: [rr] Nescierunt qui leuant lignum sculpturæ suæ, & rogant Deum non saluantem.

21 [ff] Annunciate, & venite, & consiliamini simul. [tt] Quis auditum fecit hoc ab initio? ex tunc prædixit illud? Numquid non ego Dominus, & non est vltrà Deus absque me? Deus iustus, & saluans non est præter me.

22 [vv] Conuertimini ad me, & salui eritis omnes fines terræ: quia ego Deus, & non est alius.

23 [xx] In memetipso iuraui, egredietur de ore meo [yy] iustitiæ verbum, [zz] & non reuertetur.

24 Quia mihi curuabitur omne genu, & iurabit omnis lingua.

25 [aaa] Ergo in Domino, dicet, [bbb] Meæ sunt iustitiæ, & imperium: [ccc] Ad eum venient, & confundentur omnes qui repugnant ei.

26 [ddd] In Domino [eee] iustificabitur, & laudabitur omne semen Israel.

IN CAPUT QUADRAGESIMUM QUINTUM COMMENTARIUS.

1. Sermo de Cyro Rege Persarum.

a Hæc dicit Dominus Christo meo Cyro, cuius apprehendi dexteram.] Meritò Hieronymus improbat illorum cogitationem, qui putant Cyrum non esse Persarum Regem, sed Christum, legendúmque non κύρῳ sed κυρίῳ, ac si dicas, *Dixit Dominus Christo Domino meo*; quomodo *Psal.* 109. *Dixit Dominus Domino meo.* Non tamen desunt viri, neque pauci, neque vulgaris auctoritatis, qui hæc non de Cyro interpretentur, sed de Christo. In quibus est August. *Tom.* 5. *lib. de quinque hæresibus cap.* 7. Cyprianus *lib.* 1. *Testimon. aduersus Hebræos.* Nyssenus *Cyrum* legit; sed ridiculum putat, si quis de Persarum Rege interpretetur *lib. de testimonijs electis, titulo, ad Iudæos.* Tertullianus *aduersus Iudæos, parum à principio.* Hoc idem sentit Petrus Galatinus *lib.* 4. *cap.* 12. Vbi hoc dicit tradi in libro Talmud, qui inscribitur Meghila; vbi hoc ipsum tradunt Rab. Salomon, & Rab. Abraham. Sed communiter alij *Cyro* legunt, & ita conuincit textus Hebraicus qui כורש *Chores* habet, vbi vulgatus *Cyrus*: Neque aliter vertunt Septuaginta, vt habent emendati codices. Et facit pro vulgata, communique sententia, quia, vt refert Iosephus *lib.* 11. *Antiquit. cap.* 1. suum nomen ex hoc Isaiæ vaticinio cognouit Cyrus, & eam ob rem tam fauit impensè Iudæis. Deinde quia aliquid additur, quod nemo pius de Christo cogitabit; vt quòd ignorauerit hoc opus Dei, & alia de quibus suis locis. Est ergo sermo ad Cyrum Regem Persarum, quem excitauit Deus, vt impetum Chaldæorum euerteret, & captiuum tamdiu populum in patriam reduceret. Quod quàm prompta ac liberali manu præstiterit, docet Esdras statim in principio. Ea quo constat illum legisse hoc vaticinium, quod modò versamus: ná in edicto de libertate dicit, à Deo sibi esse tradita omnia regna mundi, datúmque in mandatis, vt domum Dei ædificet; quod in hoc capite deprehendes, & quod ego viderim, non alio in loco.

2. Cur Cyrus vocatus, Christus. b Vocatur autem Cyrus *Christus*, id est, *vnctus*, non quia Hebræorum more inunctus esset oleo, sed quia cùm hæc verba essent ad Hebræos, eo nomine vsus est propheta, quo ab Hebræis communiter vocentur Reges. Aut certè, quia hic non minùs studiosè res curabit Iudaicas, quàm si Iudæorum esset, & non Persarum Imperator. Vocatur autem Rex à Iudæis *Christus*, id est, *vnctus*, vt Saul non semel à Dauid. Quòd verò tantùm apud Hebræos Reges vngerentur, atque adeò illi propriè *Christi* dici potuerint, docet August. *in Psal.* 44. ad illud *Propterea vnxit te Deus.*

3. Regula. Figura rei figuratæ nomé assumit. Hæc mihi videtur propria ratio nominis, & vera; sed est fortasse alia non aliena, cur Cyrus *Christus* appelletur. Quia nempe Christi Iesu figura fuit, qui dum captiuos eximit à iugo Babylonico, Christum redemptorem adumbrat, qui diaboli iugum ab humanis ceruicibus excussit. Est autem vsitatum, vt quemadmodum figuratum & adumbratum vmbræ sibi, aut figuræ nomen assumat, quo modo Christus dicitur *agnus petra, Salomon, Dauid,* A *& Iacob*, quia in his aliqua apparebat imago Christi; sic etiam figura, aut vmbra figurati sibi nomen asciscat. Qua ratione belluæ apud Danielem, & quadrigæ apud Zachariam nomen habent eorum Regum, atque regnorum, quorum erant imagines. Et frequenter imagines rerum nomen vindicant sibi illorum, quorum personam repræsentant. Et ita statuam Cæsaris *Cæsarem* vocamus, & Ierusalem in annulis capitella non alio vocatur nomine.

4. c *Cuius apprehendi dexteram.*] Hic duas expositiones intueor, vtramque & rei gestæ, & Hebræorum idiomati consentaneam. Fuit Deus, vt hic apertè propheta Cyro pædagogus; cui & viam ostendit ad victoriam, & ita deduxit continenti propè victoriarum cursu, vt ad excidium vsque B Babylonicum nusquam offenderit. Illam autem Dei sedulam, & familiarem curam optimè declarat apprehensio dexteræ. Quod puto tunc etiam exprimi, cùm aliquis alteri dicitur esse ad dexteram, siue à dextris, vt de Christo Dauid *Psal.* 109. *Dominus à dextris tuis, confregit in die iræ suæ Reges.* Et iterum *Psal.* 15. *A dextris est mihi ne commouear.* Et quod his locis de Christo, id etiam de paupere dicitur, cuius Dominus causam suscepit *Psal.* 108. *Astitit à dextris pauperis.* Cur autem auxilium, & protectionem significet locus, qui est ad infirmioris dexteram, diximus *Actor. cap.* 2. *num.* 65. Et hunc sensum indicant, quæ hoc loco de singulari Dei studio, atque prouidentia in Cyrum commemorantur ab Isaia: Quòd ante ipsum ierit, & gloriosos terræ humiliauerit, portas æreas contriuerit, &c. Esse ad dexteram alterius patrocinantis est.

5. C Altera expositio est, quòd dexteram apprehenderit Cyri suorum consiliorum administram, qua nimirum tanquam virga puniret Babylonios, & eadem tanquam vindice in libertatem assereret Iudæos. Vt enim in manu Assur posuit Deus virgam indignationis suæ suprà *cap.* 10. ad Iudæorum castiganda peccata, sic ad eorum postea libertaté, Chaldæorúmque cladem Cyri manú vltricem apprehédit. Vtrumque Deus in Cyro, & per Cyrum præstitit: atque ideo vtraque expositio probabilis, sed prior magis videtur ad capitis filum.

6. d *Vt subiiciam ante faciem eius gentes, & dorsa Regum vertam.*] Quàm fuerit in debellandis Regibus fortunatus Cyrus, docent profani Scriptores, D præcipuè Herodotus, & Xenophon: qui sanè tot libris, tantóque apparatu historico, ornatúque verborum, & eloquentia (quam in Xenophonte, sic est antiquitas admirata, vt Musa vocaretur Attica; & eius ore Musæ locutæ dicerentur) assecuti non sunt, quod paucis his verbis complexus est Isaias: cui illorum facundia longè fuit inferior. Dorsa regum vertere, si vim Latinæ vocis expendas, nihil est aliud, quàm in fugam vertere, seu facere vt terga dent superati Reges. Si tamen hæc ad Hebraicarum dictionum examen voces, aliter vertes, eodem quidem sensu; alia tamen figura seu metaphora. Sic enim Hebraicè מתני אפתח *motbnai apateach*, id est, *lumbos aperiam*, aut *lumbos dissoluam*, seu *exarmabo.* Quod perinde est, ac si dicas, infirmos faciam Reges, & elumbes. Vt enim *apertum latus* dicimus,

diximus, quod nudum est, & inerme; sic etiam eodem sensu *lumbos apertos* vocamus, id est, discinctos à militari balteo, & à gladio, qui ab ipso dependet. Ita indicant Septuaginta dum vertunt. *Fortitudinem Regum frangam, seu dirumpam.* Eodem
Iob 12. sensu dictum esse arbitror Iob cap. 12. *Balteum Re-*
Dan. 5. *gum dissoluam.* Hebr. *aperiam.* Et Dan. cap. 5. de Balthasare exanimato. *Compages renum eius soluebantur.* Et contra fortis, & strenuus dicitur accingere lumbos: & de gallo strenuè pugnaci, & ad certamen
Prou. 30. intento dicitur *Prouerb. 30. vers. 31. Gallus succinctus lumbos.* Hunc sensum omnino expressit vulgatus ab effectu: Cùm enim aliquis elumbis est, & languidus, necesse est vt, aut hosti potentiori succumbat, aut terga vertat. Per fugam ergo & per dorsa conuersa Reges omnes à Cyro vincendos esse significat propheta.

7. e *Portas æreas conteram, & vectes ferreos confringam.*] In portis ferreis, & vectibus omnia impedimenta significantur, quæ retardare poterant Cyri victorias. Qualis videri poterat Euphrates, qui Babyloni erat pro muro, & ipsius ciuitatis mœnia, quæ contra vim hostilem satis videbantur habere præsidij. De his vectibus egit suprà *cap. 43. Propter vos emisi in Babylonem,* (nempe Cyrum) *& detraxi vectes vniuersos.* Vide quæ in eum locum diximus, quia in hunc illorum multa conueniunt.

8. f *Et dabo tibi thesauros absconditos, & arcana secretorum.*] Thesauri proprio epitheto *absconditi* dicuntur, quia non omnia, quæ pretiosa sunt, in thesauris numerantur; sed quæ reposita sunt & ab hominum oculis summota. Dedit Dominus Cyro multorum Regum opes, inprimis Crœsi Lydorum Regis, quem ante Babylonicam expeditionem oppressit: cuius opulentia prouerbio locum fecit. Item Chaldæorum, qui vt erant rerum domini, iidémque auari ac violenti, facilè aliarum gentium diuitias ad suos vsus, & fastus transtulerunt. Quas Cyrus, vt est verisimile, non minori, quàm illi cupiditate, atque solertia scrutatus est. Quantum verò opum ex subiugata Asia collegerit Cyrus, docet Plinius *lib. 33. cap. 3. Cyrus,* inquit, *deuicta Asia pondo auri triginta quatuor millia inuenit, præter vasa aurea, aurúmque factum, & in eo folia* (alij legunt solia) *ac platanum, vitémque. Qua victoria argenti quinque millia talentorum reportauit, & insuper craterem Semiramidis, cuius pondus quindecim talenta Ægyptia colligebat.* Talentum autem Ægyptium pondo octoginta capere Varro tradit. Hæc Plinius. Quæ si ad Attici talenti rationem, nostrámque computationem redigas, trecentorum millionum summam complent. Quantum auri, atque argenti in vno tantùm templo fuerit tradit Diodorus Siculus *lib. 3. rerum antiq. cap. 4. In summo,* inquit, *templi tres ingentes aureas statuas Iouis, Iunonis, Opisque erexit* (Semiramis) *quarum Iouis adhuc extat longitudine pedum quadraginta mille Babyloniorum talentorum ponderis. Opis simili pondere in sella aurea residet, ad cuius genua duo astant leones; iuxtáque serpentes argentei ingentis magnitudinis, ponderis quilibet est talentorum triginta. Iunonis stans signum ponderis est talentorum octingentorum. His omnibus communis erat mensa aurea longitudinis pedum quadraginta, duodecim latitudinis, ponderis talentorum quinquaginta. Duo præterea carchesia talentorum triginta erant, totidémque vasa vaporibus apta, vtrumque talentorum triginta: Crateres ex auro tres, quorum Ioui dicatus talenta mille, & ducenta Babylonia pendebat, aliorum quilibet sexcenta.* Et statim subiecit quod ad nostrum insti-

A tutum facit. *Quæ omnia postea Persarum Reges surripuere.* Quòd si in vno tantùm templo tantum auri, atque argenti repertum est, quid credendum est repertum fuisse in aliis templis? quid in regia domo? quid in publicis, priuatisque thesauris? Neque est difficile creditu ingentem illam statuam, quam ex auro conflauit sibi Nabuchodonosor, fuisse quoque sublatam; quæ cùm fuerit sexaginta cubitorum altitudinis, & latitudinis cubitorum sex, oportet illam multorum thesaurorum instar obtinuisse.

Codices Chaldaici, qui sunt in Complutensi bibliotheca manuscripti, in principio libri Esther hæc tradũt de thesauris à Cyro repertis. *Cyrus quan-* B *do vastauit Babyloniam, fodit in latere Euphratis, & inuenit ibi sexcentas, & octuaginta hydrias æneas, plenas auro optimo, & lapidibus pretiosis, & margaritis, & gemmis.*

g *Arcana secretorum.*] Fortasse hæc idem sont, 9.
quòd thesauri absconditi, de quibus proximè; nisi fortè referas ad arcana obsidendæ, & expugnandæ Babylonis consilia. Ita vt Deus ostenderit, quomodo arcana, & occulta ciuitatis munimenta cognosceret, & contra illa nouas machinas, & consilia moliretur; aut quæ intra mœnia secretò à Babylonijs fierent, vt captata opportunitate securam ciuitatem, & intemperantiùs vino, luxuíque deditam facilè, & sine vlla suorum iactura caperet. Sed puto C priorem sententiam esse magis ad literam, & nihil hic esse præter epexegesim, quod indicant Septuaginta, dum vertunt, *dabo tibi thesauros; inuisibiles aperiam tibi.* Et eodem propè modo Chaldæus.

h *Vt scias quia ego Dominus, qui voco nomen* 10.
tuum, Deus Israel: propter seruum meum Iacob.] Qui hæc verba de Christo Iesu sumi putant, & non de Cyro, aliter exponunt. Qui censent his verbis probari posse Christum esse Deum; tunc verò ita distinguunt. *Qui voco nomen tuum Deus Israel*, quasi illum communicato secum nomine Deum vocet Israel. Sed quia nos de Cyro hæc interpretamur, aliter dispungimus, & accipimus hunc locum in hanc sententiam: Vt scias quia ego sum Deus Israel, quandoquidem multis antea sæculis voco te tuo D nomine, nempe Cyrum, quæ ratio postea persuasit ipsi Cyro, verum esse Deum, quem colebat Israel: à quo tradita ipsi fuissent omnia regna mundi, mandatúmque vt ædificaret domum Domini in Ierusalem. De quo Iosephus *lib. 11. antiquit. cap. 1.* Vbi hoc esse tradit edictum Cyri. *Quoniam me Deus maximus Regem orbis constituit, hunc illum esse credo, quem Israelitarum adorat populus. Is enim meum nomen per suos prophetas prædixit: & quod templum eius ædificaturus sim Hierosolymis in terra Iuda.* Addit deinde idem auctor. *Hoc autem Cyrus cognouit ex lectione libri, qui Isaiæ prophetias continet, ducentis & decem annis ante ipsius ætatem conscriptas.*

i *Propter seruum meum Iacob.*] Eò spectabat 11.
continens ille victoriarum cursus, & nominis compellatio, vt debellato Chaldæorum imperio Cyrus populum Iudaicum ad antiquam non so- E lùm sedem, sed etiam gloriam reuocaret. Quod, vt nuper diximus ex Iosepho, Cyrum ipsum non latuit. Vt ipse indicat in suo edicto *Esdræ cap. 1. in* 1. Esdræ 1.
principio, & 2. Paralip. cap. 36. in fine. Omnia regna 2. Paral. 36.
terræ dedit mihi Dominus Deus cœli, & ipse præcepit mihi, vt ædificarem ei domum in Ierusalem, quæ est in Iudæa. Quo verò alio loco præceptum hoc indictum sit non video. Nam si qua sunt alia, quæ præcepta, aut signa videri possunt, eiusmodi sunt, vt

aliorum

alienum à religione hominem mouere non potuerint.

12. [k] *Assimilaui te, & non cognouisti me.*] Variis modis assimilatus Cyrus dici potest. Aut quia in illo posita est quædam Christi Seruatoris similitudo, & vmbra: quia vt Christo Pater dedit Gentes hæreditatem, & possessionem eius terminos terræ, *Psalm.* 2. sic Cyro tradidit omnia regna mundi. Et quia genus humanum à maiore captiuitate vindicauit, & in patriam induxit cœlestem, ad Cyri similitudinem, qui Iudaicum genus à Babylonica captiuitate laxatum restituit Hierosolymis. Et in hunc sensum accipiunt Hieronymus, Haymo, Dionysius, & alij.

13. Aut certè assimilatus est, quia longè antequam nasceretur, iis à Deo descriptus est coloribus, his notatus characteribus, & signis, vt facilè à quolibet cognosci potuerit. Nam primùm vocatus est *Cyrus*, vide quàm expressa nota. Et talia de eo gesta prædicuntur, vt nulli alteri ad tempus vsque Cyri conuenire possint. Neque contra hanc cogitationem facit verbum *assimilare* Latinum, aut Hebraicum כנה *canah*; nam *assimilare* significat, aut similem aliquem facere, aut similem ostendere. Quemadmodum pictor similem imaginem facit, quæ exemplar, aut prototypum repræsentet: Intuens ergo Dominus in Cyrum, eius nunc imaginem proponit, & Cyrum futurum, Cyro aliquando præsenti assimilat, seu assimulat, id est, eius similitudinem, aut simulacrum producit. Verbum כנה *canah*, significat tegere, aut obscurè nominare, aut quibusdam quasi integumentis inuoluere, nominibus nempe, aut signis obscurum aliquid portendentibus. Quasi ad Cyri nomen expressum aliqua alia nomina seu signa addiderit, quibus illum adumbraret latentibus notis. Illa verò signa sunt quòd nuper in fine *cap.* 44. dictus est *Pastor meus*: & nunc *Christus meus*. Addo ego etiam in nomine Cyri quod primùm in illo Rege auditum est, aliquid occultum latere; Nam Cyrus Hebraicè כורש *Cores*, *hæredem* valet, & *possessorem*. Quare iuxta nominis sui notationem omnia mundi regna ea facilitate possedit, quasi ea hæreditario iure pacificè, & non cum bellico apparatu, atque strepitu occupauisset. Adde quòd *cap.* 21. etiam obscurè significatum videtur Cyri genus, cùm venturus dicitur contra Babylonem *ascensor asini*, *& ascensor cameli*; qui sanè ascensor, si vnus est, & in eo Cyrus adumbratur, vt nonnulli volunt, optimè in camelo, & asino proponitur, quia ipse Persa fuit, & Medus, id est, mixtum genus, & proles biformis, qualis est mulus, qui ex equo, atque asina generatur. Quare Cyrus mulus aut semiasinus dictus est. Vide Euseb. *lib.* 9. *de præparatione Euangel. cap. vltima ad finem*, & quæ nos diximus ad illud *cap.* 21. *Et vidi currum duorum equitum*. Ex his expositionibus maximè mihi probatur prima: quia, vt statim patebit magis, Cyrus Christi typus fuit.

Cyrus dictus mulus.

14. [l] *Et non cognouisti me.*] Hic locus Hieronymo persuadet superiora non esse de Christo intelligenda, sed de Cyro, quomodo enim Christus ignoraret Dei consilia, aut harum rerum auctorem esse Deum. Communiter Patres hic Cyrum reprehendi censent, quia cùm tot esset ornatus à Deo beneficiis, illumque verum esse Deum confessus sit, Gentium tamen simulacra coluerit. Quæ sententia mihi quoque probatur. Ignorari autem dicitur aliquis, cùm ab alio contemnitur, aut eius nulla habetur ratio: sicut Pharao dixit *Exod. cap.* 5. *vers.* 2. *Nescio Dominum*. Lyra hæc ad tempus refert, quo hæc ab Isaia dicta sunt, quando signa proposita fuerunt, quæ Cyrum assimilarent Christo. Tunc autem Cyrus non cognouit: quia nondum erat natus.

Exod. 5.

15. Mihi alia occurrit expositio, quam aliis non præpono, sed propono tantùm examinandã lectori. Ignorabat quidem Cyrus sui nominis rationem, & quòd typus esset Christi, & vltricis diuinæ manus instrumentum; nihilominus secundùm hæc omnia, licèt ignarus, attemperauit consilia, & eos habuit exitus, quos notatio nominis, & typi ratio postulabat. Nam iuxta nomen suum, quod hæreditatem, aut possessionem sonat, omnia regna mundi subiugauit; Iuxta Christi, atque pastoris nomen, quod proximè audiuimus de Cyro, debellatis iam hostibus illam curam liberando captiuo populo adhibuit, quam pastor pascendo, atque tuendo gregi adhibere solet. Hæc autem fecit non ad nomina illa respectans, quorum, quia alieni erant idiomatis, vim, & significationem ignorabat, sed instructus diuino aliquo, & ipsi occulto afflatu, quo ad illa præstanda ignarus ferebatur. Sed iuxta primam explicationem superioris clausulæ, quæ dicebat assimilatum Cyrum Christo Seruatori, multò commodior explicatio est. Si quis propositum habeat exemplar, ad quod intuens manum, & penicillum moderetur, sanè mirandum non est, si imaginem exprimat vsque adeò cum exemplari consentientem, vt non facilè vnum ab altero discernas. Quòd si idipsum aliquis præster sine vllo exemplari, quod respiciat, maximè si artis illius imperitus sit, vim aliquam omni arte maiorem, & diuinæ proximam interuenisse suspicantur, quæ manum ad formandum illud opus eximium moderata sit. Id ergo nunc in Cyro videtur significare Deus, cùm dicat illum assimilatum esse Christo, cuius in multis rebus effigiem præferebat, cùm tamen ipsa, qui artifex illius imaginis videri poterat, dum rebus gerendis Christum adumbrat, non cognouerit eum, cuius institutum, & imaginem in se ipso tanquam in tabula expressit, atque portauit.

16. [m] *Ego Dominus & non est ampliùs; extra me non est Deus.*] Sæpe Deus iterat id, quod iam pridè agit, se solum esse Deum: repetitque argumentum idem, quo idipsũ hominibus iam antè suaserat, quòd ipse solus futura norit: prædicátque multò antè quam eueniant, quod nunc in Cyro definitè confirmat.

17. [n] *Accinxi te, & non cognouisti me.*] Accingitur ille, qui armis ad dimicandum instruitur ex vsu scripturæ. Quare *accinctus* dicitur, qui bellum meditatur, & armis munitus est; sicut *discinctus*, qui bello iam defunctus arma deposuit. Accinxit ergo Deus Cyrum ad dimicandum, quia & robur addidit & militares spiritus, & quæ ardua videbantur, & impedita ad victoriam, aperuit, & expediuit. Illud, *non cognouisti*, communiter alij referunt ad Cyri ingratitudinem, & stuporem; qui cùm tot à Deo acceperit belli, vitæque subsidia, commentitios tamen deos, & simulacra muta veneratus sit. Ego tamen existimo aliam esse posse explicationem affinem superiori, ita vt Cyrus accinctus esse dicatur à Deo ad delendum Chaldæorum imperium, liberandúmque populum à Babylonio iugo; ipse tamen ignorauerit agi se à Deo, imò per se ipsum agere Deum illa omnia, quæ suæ Cyrus ascribebat fortunæ: cùm tamen ad illam curam, atque consilium assumptus fuerit à Deo; Implebat enim ille diuina consilia, cùm tamen alias sibi rationes longè dissimiles sibi proposuisset. Quemadmodum

cap. 10.

*cap.*10. in causa non admodum dissimili scribitur: *Væ Assur virga furoris mei, & baculus ipse est: in manu eorum indignatio mea. Ad gentem fallacem mittam eum, & contra populum furoris mei mandabo illi, vt auferat spolia, & diripiat prædam, & ponat illum in conculcationem quasi lutum platearum; ipse autem non sic arbitrabitur, & cor eius non sic existimabit; sed ad conterendum erit cor eius*, &c. Implebat Assur diuinū decretum, dum vexabat, diripiebátque populum, suæ tamen auaritiæ, atque furori indulgebat potiùs, quàm studebat imperio parere diuino, de quo nec cogitabat quidem. Sic puto hîc de Cyro sentiendum.

18. Pax quid. Malū quid. ° *Faciens pacem & creans malum.*] Quid in scriptura significet *Pax*, satis apertum, nempe quicquid optabile est siue id ad tranquillitatem, & otium, siue ad abundantiam, & gloriam, siue ad quemcumque alium vsum, & commoditatem pertineat. *Malum* verò id valet hoc loco, quod paci in ea significatione, de qua modò, contrarium est. Quare *malum* est, quod tranquillitatem turbat, aut quietem, quale bellum est, & quæcumque externa, aut domestica vexatio; & quicquid rerum, quæ ad vitam necessariæ sunt, facultatem & opportunitatem eripit; quale est exilium, deprædatio, seruitus, inopia. Vide Chrysostomum *in cap.*6. *Matthæi homil.*22. in illud, *Sufficit diei malitia sua.* Cùm autem Deus suprà prædixisset Iudaicæ gentis calamitatem, & exilium, nunc verò prædicat, quanta sub Rege Persarum Cyro futura sit rerum commutatio, cùm deterso seruitutis squallore ad antiquam libertatem, & gloriam sit aperiendus aditus; probat in sua esse potestate, aut pacem inducere, aut quæ incommoda sunt, inuehere suo arbitratu, cùm libuerit. Porrò *malum* hoc loco non esse peccatum, id est, morbum, aut interitum animæ, sed quod corpus afficit, & vexat, & humana commoda conturbat, (id est, malum pœnæ, non malum culpæ) communis interpretum sententia est, de qua pluribus Doctores scholastici.

19. p *Rorate cæli desuper, & nubes pluant iustum, aperiatur terra, & germinet Saluatorem.*] Cùm proximè appareret in redemptore Cyro species Christi redemptoris, è medio sermonis cursu admirator, & amator Christi Isaias à Christo Cyro Persa, ad Christum Iesum Nazarenum, & ad cogitationem sempiternæ libertatis assurgit. Non dissimili spiritu, & modo Iacob iam moriturus, cùm in filio Dan, à quo magnus dux Samson ortus est, intueretur Israeliticæ gentis rectorem, & vindicem, neque in Sāsone seruatore acquiesceret propheticus spiritus, ad Christum maioris libertatis autorem conuersus ait *Gen.* 49. *Salutare tuum expectabo Domine.* Hæc communis, & vera explicatio est: nam qui hæc de Cyro interpretantur, ita vt ille ab Israele captiuo ardentibus expectetur votis, desideretúrque non aliter, atque ager sterilis, sitiénsque cœlestem desideret pluuiam, aut Iudæi sunt, aut Iudaicæ factionis studiosi, quibus valde annuit Hugo.

20. Alij in his verbis Cyrum agnoscunt historicè, in eo tanquam in vmbra Christum intuentur, in quibus S. Thomas, Forerius, Lyra & Replicator. Quomodo verò hæc, quæ tam grauia sunt, & illustria, historicè conueniant Cyro, valde laborant. Lyra ideo putat ad Cyri natiuitatem aduocari cœlestem rorem, & pluuiam, & nomen induci germinantis terræ, quia, vt tradit Herodotus, *lib.*1. Cyri auo Astyagi inter quietem oblata est vitis quædam ex filiç genitalibus erumpens, quæ longa palmitum propagine totam occuparet Asiam, futurúmque à coniectoribus didicit, vt nepos ex filia nasciturus totius Asiæ imperio potiretur. Accommodatè ergo ad Astyagis somnium, in quo Cyrus Iudaicæ libertatis assertor *vitis* appellatur, dicit imbrem desiderari, quo vitis illa ex materno vtero tanquam ex aruo nascatur, & crescat. *Iustum* verò, seu *iustitiam* vocari ideo posse putat, quia diuinæ iustitiæ contra Babylonios administer fuit.

21. Regula. Sæpe ab vmbra ad veritatem sermo conuertitur. Sed sanè modus ipse loquendi, & rei magnitudo aliquid supra Cyri facultatem, & rerum ab illo gestarum gloriam ostendit. Quod ad loquendi modum attinet, docet noster propheta sæpe, & alij non rarò, quoties in typo versatur prophetia, & ab eo per apostrophen ad absentem conuertitur, non iam de typo sermonem esse, sed planè de figurato, ac veritate. Quod facilè quædam de Christo oracula persuadent. *Genes.*49. postquam Iacob in filio Dan vmbram Christi Seruatoris agnouit, *Fiat Dan coluber in via, cerastes in semita*, &c. cum apostrophe dicit, *Salutare tuum expectabo Domine.* Et *Zachar. cap.*9. cùm præcessisset typus conuerso ad absentes sermone dicit propheta: *Exulta satis filia Sion; ecce Rex tuus venit.* Et *cap.* 13. cùm obscura quædam vmbra Christi pastoris antecessisset, gradum inde faciens ad Christum per apostrophen ait, *Framea suscitare super pastorem meum*, &c. & *percute pastorem.* Et Isaias *cap.*16. ab historia in qua typus præcesserat, eiūs calamitas, à qua Christus lapsum hominum genus erepturus erat, intento ad veritatem animo dicit: *Emitte agnum Domine dominatorem terræ.* Ad hunc ergo modum cùm in Cyro, & libertate Iudæorum à seruitute Babylonica Christi redemptoris, & maioris libertatis vmbra apparuisset, conuersus ad veritatem propheta, & altioris libertatis, & diuinioris pluuiæ sitiens ait, *Rorate cæli desuper.*

22. Quod ad rem ipsam spectat, *Iusti* nomen, quod hîc reperitur, illustrius est, & augustius, quàm, vt Cyro tribui ab Isaia debeat; quod nomen ab hoc propheta, & in Euangelio, & Apostolorum Actibus sæpe Christo tribuitur. Quare hæc de Christo omnino historicè accipienda sunt, & claudenda parenthesi, quæ totam hanc clausulam à continenti prophetiæ filo secludat. Et quidem de Christo hæc accipit cōmunis Patrum, interpretúmque sententia.

23. Hoc dicendi genere, vt Hispalense concilium docet *canon.*13. humanitatis natura ostenditur in Christo, & Deitatis. *Deitatis*, inquit; *ibi, Rorate cæli desuper, & nubes pluant iustum: Humanitatis ibi, Aperiatur terra, & germinet Saluatorem.* Vt autem Spiritus sanctus *ros*, & *pluuia* dicitur, sic etiam Verbum; neque hoc tantùm loco, nam etiam de illo cecinit Dauid *Psalm.*71. *Descendet sicut pluuia in vellus, & sicut stillicidia.* Cuius symbolum fuit sub Gedeone *Iud. cap.*6. ros in vellus descendens.

24. q *Aperiatur terra, & germinet Saluatorem*] Terram hanc esse beatissimam Virginem, in cuius vterum cœlestia illa pluuia illapsa est, nemo ferè dubitat. Quæ à diuino Spiritu fœcundata germen effudit tam diu desideratum. Quid sit hîc aperiri terram, & quomodo, si Virgo est, quæ Saluatorem germinat, ad partum augustissimum aperiri dicatur, nonnihil habet difficultatis: quod à nobis expediendum est.

25. Est qui putet *terram aperiri* idem esse, quod aratro verti, & subigi ad satus accipiendos, quia in hunc sensum terra ab optimis autoribus aperiri dicitur: Ita Pintus. Communiter alij, & meliùs terram

terram ab ipso erumpente germine aperiri censent: quia vi latentis in eo naturæ, dum è terræ complexu foras emergit, laxat, rumpitque quicquid obuium habet impedimenti, vt de tuberibus dixit Martialis *lib. 3. epigram. 50.*

Rumpimus altricem tenero de vertice terram.

Quia verò cum natiuitate, seu germinatione plantarum simul est terræ laxatio, seu apertio, fit vt idem sit laxari, seu aperiri terram, atque herbam germinari: ea figura, qua antecedentia pro consequentibus adhibentur.

26. Ex his responderi commodè, & sufficienter posset ad id, quod ex hac voce difficilè occurrebat, & dubium, quomodo cùm Christus integro, atque illibato matris pudore natus sit, nihilominus hic aperta dicatur terra, quæ Saluatorem germinauit. Nam tantùm significare propheta voluit germinasse terram. Id verò explicuit eo dicendi genere, quo vim illam parturientis terræ, aut fœtum fundentis significamus. Accedit quòd rebus ab eo, quod plerumque contingit, nomen imponimus, etiam si aliquando id absit, cuius gratia impositum est. Quemadmodum cinis pro cadauere sumitur, & funus pro morte; licèt cadauer aliquando combustum non sit, neque funeris honor mortem consecutus: quia ita plerumque fieri solet.

27. Regula. Ex hominũ consuetudine multa Deo tribuũtur, quæ illi non conueniunt. Ex hac consuetudine Deo multa tribuit scriptura, quæ tamen illi non conueniunt: vt *deliberatio, consilium*, quia ipsius opera sapientissimè, atque ordinatissime perfecta sunt; quæ autem sunt eiusmodi, communiter in hominibus deliberatio, atque consilium antecedunt. Item *noua cognitio*, vt *Genes.* 18. de Sodomis. *Descendam, & videbo vtrum clamorem, qui venit ad me, opere compleuerint, an non est ita, vt sciam.* Et *Genes.* 22. de Abraham, *Nunc cognoui quod timeas Dominum*: quia cogitationem nostram antecedere solet rerum euentus. Similiter Deo, dum statuit mundum aquis delere, pœnitentia tribuitur, & dolor, *Gen.* 6. quia dolor, aut facti pœnitentia homines communiter adducit, vt opus dissoluant, quod antè construxerant. Et vt exemplum adducamus in re omnino simili, Deus aperturus, seu, quod idem est, dirupturus cœlos dicitur, cùm ad nos descenderit, cùm tamen spiritualis illa substantia apertis, aut diruptis cœlis non indigeat. *Isai.* 64. *Vtinam dirumperes cœlos, & descenderes.* Quia communiter qui per corpus solidum egreditur, illud dirumpit. Eodem modo, qui dirumpendos cœlos esse dixit, descendente Deo, idem aperiendam dixit esse terram nascente germine, quia apertio terræ a plantarum germinatione nunquam abest. Quare ex hoc loco nihil colligi potest contra virginei pudoris integritatem.

28. *Aperio* quid. Hæc mihi magis sunt expedita, sed aliter occurri posset huic difficultati ex alia significatione verbi *aperio*, quod accommodatum tempori aliquid significat mitius, postquam præcessit aliquid inclementius, & obscurius. Apertum vocamus tempus vernale, quando intepescente cœlo, quæ fuerant contracta frigoribus soluuntur, & laxantur; vnde *Aprilis* vocatur à tempore iam aperto: quia, vt dicit Seruius, tēpore suo terram aperit. De quo Ouidius.

Aprilem memorant ab aperto tempore dictum.

Virgilius quoque in Vere tempus aperiri dicit, quòd Hyemis horrore clausum videbatur 1. *Georg.*

Candidus auratis aperit cùm cornibus annum
Taurus.

Allusit credo ad nomen *Aprilis*. Sic autem aperta

A terra vocari potest, quomodo tempus apertum dicitur, quia nominùs illa frigore contrahitur, & quodammodo clauditur, & fit inepta partui, quàm tempus hyemale. Certè Virgilius 1. *Georg.* eodem modo locutus est de terra, quo alij de tempore loquuntur. Vt enim hyems soluitur affulgente vere, sic etiam terra contracta priùs hiberno frigore, vernali tepore soluitur. De quo Virgilius rursus 2. *Georgicorum.*

Vere nouo gelidus canis cùm montibus humor
Liquitur, & Zephyro putris se gleba resoluit.

Vtrumque coniunxit Horatius *lib.* 1. *Ode* 4. qui eodem tempore Hyemem, & terram solui dixit, vt flores germinarent. De hyeme.

B *Soluitur acris hyems grata vice veris, & Fauonij.*

Et eadem Ode statim de terra.

Nunc decet aut viridi nitidum caput impedire
myrto,
Aut flore terræ, quem ferunt solutæ.

Aperta itaque terra est hoc loco iam mollior, quæque ex hiberna glacie asperitatem, & deformitatem deposuit.

29. Quid commoditatis attulerit hominibus Virgineus partus. Ex hac explicatione aliquid apparet ad Virginis commendationem non importunum, nam ad eius vsque ætatem omnia videbantur illam habere speciem, quam habet mundus ab hyemali glacie horridus, sterilis, in nubem æternæ caliginis mersus, qui à cœlo nihil aliud videretur accipere, quàm sempiternam hyemem, quod de Rhiphæis dicit Solinus

C *cap.* 20. At vbi vox turturis audiri cœpit in terris, Mariæ laus. tempúsque longè supra vernum candidius, & clementius apparuit, talis affulsit species, qualis *Cantic. cap.* 2. describitur. Aderat enim nuptiale tempus, in quo cœlestis sponsus in virgineo thalamo humanam sibi naturam sociaret. Maria ergo veris nobis speciem, & delicias restituit, quas Eua per fraudem in terras hyeme inducta, quondam abstulerat. Porrò cùm germinasse Saluator dicitur, de terra, inquam, non aratro, non ligone, aut vllo agricolæ labore subacta (sicut lilium conuallium, quod è cœli satu, sine vllo hominum studio, atque industria nascitur) ostenditur in hoc diuino germine nihil intercessisse præter cœlestem rorem, & virginem arcano quodam, & admirabili modo ab eo

D fœcundatam.

30. Hæc mihi ad difficultatem illam expediendam grauia visa sunt. Sed & idoneè satis tam huic, quàm aliis similibus quæstionibus, Patrúmque locutionibus respondet S. Ilefonsus, & S. Thomas. Quidam enim Sanctorum, ac Patrum dixisse videntur aperta fuisse in Virgine à Christo nascente pudoris claustra. Tertullianus *lib. de carne Christi, cap.* 23. illud *Exod.* 13. *Omne masculum adaperiens vuluam.* sic explicat: *Quis verè Sanctus quàm Dei filius, quis propriè vuluam adaperuit, quam qui clausam patefecit.* Eodem ferme modo Origenes *hom.* 14. *in Lucam*; Et Hieronymus explicans illud *Exodi* 13. suprà *lib.* 2. *aduersus Pelagianos, sub num* 8. Epiphanius

E *hæresi* 78. *pagina antepenultima*, ait Christum solum ex omnibus hominibus vterum aperuisse: quoniam aliarum matrum non filius nascens, sed viri congressus vterum aperire solet. *Hic est* (inquit de Christo) *qui verè aperuit vterum matris: omnes enim quotquot geniti sunt primogeniti, non potuerunt hoc implere.* Idem Nyssenus *in lib. cui titulus est, Ex veteri Testamento testimonia delecta, cap. de Natiuitate Christi.* Vbi testimonium citatum *Exodi* 13. Christo conuenire dicit, *quia nullus*, inquit, *masculus aperit vuluam, sed consuetudo viri cum muliere.* Et Ambrosius

brosius, *lib. 2. in Lucam, capite de circumcisione Salvatoris*, cùm idem Exodi caput adduxisset ait. *Hic ergo solus aperuit sibi vulvam.*

31. Hæc sanctorum & Patrum testimonia si leviter intueare, &, vt verba primùm occurrunt, interpretere, offensum ab enixu filij maternum vterum arbitrabere; quæ tamen attentiùs meditati Ilefonsus *sermone 1. de parturitione, & purificatione.* & S. Thom. *3. part. q. 28. art. 2 ad* 1. hos Patres ab errore, atque impietate liberant. Dicunt enim Christum ita potentia sua Virginis aperuisse vulvam mirabiliter, vt sibi esset ad nativitatem pervia; maneret tamen clausa: Sicut manserunt ianuæ cum Christus ad discipulos ingressus est, & sepulchrum in resurrectione. Et ideo vterum Virginis ab aliquibus reseratum, & apertum dici, quia penetrabilia patuit. Neque id abhorret à communi vsu loquendi, nam *apertum* communiter dicimus, quod nobis nullum affert impedimentum ad ingressum sive moralem, sive physicum. De morali quidem exempla sunt plurima. Primum quia quæ facilia sunt, *aperta* dicimus, vt locus apertus auctoris, id est, intellectu facilis; & servo fideli aut amico nihil dicitur esse clausum, quia nihil illis à domino negatum, aut custoditum est. Et quamuis omni artificio clausa sint, & tecta alicuius consilia, illa tamen aperta esse dicimus solerti alicuius indagationi, & acuto iudicio; quia illi tot involucra, & latebræ impedimento non sunt, quominus introspiciat, intelligátque quæ vulgaribus ingeniis forent omnino clausa. Sed in rebus, quæ propriè & physicè clausæ sunt, neque pauciora sunt, neque minùs accommodata exempla. *Clausus* antè dicebatur novus orbis interfuso Oceano, nunc autem cùm nihil in Oceano, qui quasi claustrum erat, & vectis, mutatum sit, *apertus* tamen dicitur novus orbis, quia nova ratio inventa est, qua traiicerentur interposita spatia, & illa claustra rumperentur excogitata navigandi arte. *Clausum* dicebatur cœlum ante Christi mortem: quia nemo ad illud vsque tempus eò penetrare poterat; sed cùm nihil cœlum passum fuerit ab ingresso Christo, aut ab aliis, qui post illum ingressi sunt, *apertum* tamen vocatur, quia nullum affert impedimentum eò aspirantibus. Sanè cœli aperti dicuntur Beato Stephano *Act. 7.* qui per ipsos spectare potuit Iesum stantem à dextris Dei. *Apertam* appellamus fenestram, etiam si crystallus, aut alia quævis materia perspicua opposita sit; quia perinde à sole illustratur cubiculum, ac si nihil esset obtentum solaribus radiis: *Apertam* vocamus civitatem, & prædium strenuo hosti, aut viatori agili, etiam si muniantur mœnibus, aut vallis, quando illos ab ingressu non arcent. Cùm ergo Christo nascituro impedimento non essent Virginei pudoris signata claustra, illi aperta dici potuerunt: quia non minùs facilè, ac commodè ortus est, quàm si aperta forent aliarum matrum consuetudine.

Quo sensu virginei pudoris claustra aperta dici possint.

Regula. Apertum dicitur, quod nullum affert impedimentum.

32. *Psal. 71.* ¶ *Et iustitia oriatur simul.*] Totum hunc locum nemo meliùs explicuit, quàm David *Psal. 71.* ad quem meo iudicio spectavit Isaias. Ibi enim non solùm eadem est sententia, sed quod magis mirere, eadem metaphora roris, & pluviæ. Est autem ibi omnium penè consensu de Christo sermo. *Descendet sicut pluvia in vellus, & sicut stillicidia stillantia super terram: orietur in diebus iustitia.* Dicitur autem iustitia oritura cum Christo, quia cùm ad illud vsque tempus in iustitia vigeret, iniquitas, rapinæ, & cædes, illo nascente fuerunt multi, iustitiæ, & sanctitatis amatores. Aut nascetur cum Christo iustitia, quia ille est iustificatio nostra. Est autem argumentum hoc à coniugatis, nam si iustus nascitur, iustitia vtique cum illo nascetur. Huc vsque interposita est oratio Isaiæ, quæ parenthesi, vt diximus, includitur: Iam redeunt verba Dei, quæ modicè Isaiæ voto & precibus interrupta erant.

¶ *Ego Dominus creaui eum.*] Sunt qui hæc de Christo dici putant, non de Cyro: in quibus est Hieronymus, Haymo, & quidam alij, neque id mihi admodum est difficile. Tunc autem videtur Deus respondere prophetæ votis, qui Christum optabat eo studio, quo sitiens terra cælestem imbrem, & dicere se creaturum Servatorem illum; quare de eius adventu non esse dubitandum. Neque durum est, inquit Hieronymus, si *creatus* dicatur Christus, cùm idem vocetur *servus, vermiculus, & germinans de terra.* 33.

Verùm, vt hæc intelligamus de Cyro, multa persuadent. Primùm, quia hæc verba, vt liquet, Dei sunt, contexendáque cum aliis, quæ Isaiæ precibus interrupta fuerunt. Nam propheta haud dubiè, vbi se ex oratione illa ecstatica recepit, ad illa, quæ omisisse videbatur, regreditur: at agebat priùs, vt antea vidimus, de Cyro, suamque potentiam in admirabili rerum creatione probaverat. Quòd verò quidam dicunt verba hæc esse quidem Dei, referri tamen ad Isaiæ preces, & vota, non ad superiora, hoc mihi non satis videtur expeditum: nam Isaias verba Dei referebat ab initio capitis, quæ ad finem vsque persecutus est: quibus suum votum, & orationem interposuit, parenthesique, vt diximus, à narratione continenti seclusit. Quare non videtur, aut institutæ narrationi, aut rei naturæ consentaneum, vt cùm totum illum sermonem ad populum dirigeret, Deus illud solum verbum à tota narratione distractum ad Isaiam converteret. Accedit quòd hæc cum antecedentibus, aut cum his, quæ postea consequuntur, non aptè consentirent, vt suis locis explicabimus; perbellè autem cum Cyro, quando superiora de Cyro exponere instituimus; Nam ante orationem Isaiæ dicebat Deus. *Ego Dominus, & non est alter, faciens lucem, & creans tenebras, faciens pacem, & creans malum: Ego Dominus faciens omnia hæc.* Deinde si prætermisso Isaiæ voto, vt in hyperbatis, aut in his quæ parenthesi clauduntur, fieri debet, illud *Ego Dominus creaui eum,* cum verbis, quæ parenthesim antecessere, contexas, sententia erit expedita, & facilis ac si Dominus dicat. Ego cui creare omnia promptum, & proprium fuit; etiam creaui hunc ducem nempe Cyrum, de quo priùs. Ponitur autem præteritum pro futuro, quod prophetis non infrequens est. Quàm verò hæc aptè cum superioribus consentiant, mox apparebit. 34.

¶ *Væ qui contradicit fictori suo, testa de Samiis terræ.*] Hæc omnia referuntur optimè ad ea, quæ Isaiæ preces, & votum antecesserunt. Vbi Deus se solum vocat rerum vniversarum creatorem, quique malum invehere, & pacem adducere nullo adiutore aut socio, suo arbitratu possit. Tantæ autem, ac tam iustæ potentiæ, si quis obniti velit, aut illam quoquo modo inertiæ, atque imprudentiæ arguere, non feret impunitum. Id verò explicat similitudine aliis in locis sæpius adhibita, & mirandum in modum significante. De quo plura *cap. 29.* ad illud. *Quasi lutum contra figulum cogitet.* Vt enim lutum dum in figulari rota convertitur, fictori suo impudenter, ac temerè aut incuriam in opere formando, aut artis imperitiam obiiceret, aut quereretur, 35.

quod ignobili forma in vsus finaisset indecoros, & vile ministerium: sic qui in formatore Deo consilium, aut prudentiam requireret, dignus esset, quem formator ipse in nihilum dissolueret, sicut etiam offensus figulus lutum dissiparet, quod in aliquam formam fingere instituerat. Quòd verò ad ordinandam literam pertinet, sic compono. *Qui contradicit factori suo, nempe Deo, similis est testa, aut testaceo vasi sumpto de argilla terra.* Subauditur enim hîc nota similitudinis, quod in Scriptura frequens est.

36. ª *De Samiis terra.*] Speciem pro genere sumpsit.
Samia vasa. Est autem Samia argilla fingendis vasis idonea, ideo Samia vasa in honore sunt. Fortasse hæc argilla Samia est, quæ ad nos sigillata adducitur, confertque plurimùm exspuentibus sanguinem, quæ vulgò *terra sigillata* dicitur. De qua Plinius *lib.* 35. *cap.* 16. Hieronymus *in commentariis* legit, *testam de testis terra.* Vbi materiam notat, vnde formata testa. Ac si dicat, testa, testa, inquam, lutea, non ætea.

Cur vasis, seu artificis Samij præcipuè meminerit propheta iuxta vulgati translationem, ratio non deest; quia hoc argillæ genus nobilissimum est propter varios vsus. Prodest enim sanguinem conspuantibus, vt docet Plinius *suprà.* Eius firmitatis est, atque duritiæ vt ex ea gladij fiant; aut in gladiorum vsum acuantur, ita Plinius *lib.* 35. *cap.* 12. *Samia testa* (inquit) *Matris Deûm sacerdotes, qui Galli vocantur, virilitatem amputant; nec aliter extra periculum.* Quod etiam de Gallis docuerunt Iuuenalis *Satyra* 6. & Lucilius *Satyra* 7. Habet præterea commoditatem aliam, quod Samiæ testæ vulnus innoxium est, vt ex Plinio habes. Ex quo fit non incredibile lapideos cultros, quos iussus est facere Iosue *cap.* 5. pro circumcisionis ministerio; & acutissimam illam petram, qua Sephora *Exod.* 4. circumcidit filium suum, fuisse ex terra Samia: nam hæc propter duritiem *petra*, vel *silex* appellatur. Facit hoc verisimile Catullus, qui testam Samiam silicem appellat *in carmine de Berecynthia, & Atti.* Cùm enim Attis Samia testa sibi membrum execuisset genitale, vt tradit Arnobius *lib.* 5. Catullus silice quodam caesum esse dicit.

Deuoluit ipse acuto sibi pondere silice.

Samiam testam ibi exponit Muretus. Meminit quoque in eundem vsum Samiæ testæ Martialis.

37. Quidam è recentioribus vertunt, *testa cum testis terra.* Hebraica præpositio את *eth*, pro qua vulgatus reddidit *de*, etiam significat *cum*, sicut vulgatus in priori loco conuertit dum dicit, *qui contradicit fictori suo.* Nam Hebraicè est רב את יצרו *rab eth iotsero*, id est, *contendens cum formatore suo.* Sed si *cum* legas pro *de* mihi longè placet magis, si quod sequitur את חרשי *eth charasè*, id est, *cum Samiis*, vt habet vulgatus, non significet testas, aut figlina vasa; sed vasorum plastas, & artifices: quod neque vox Hebraica, neque Latina respuit. Nam illud *Samiis* tam deduci potest à terminatione neutra, quæ vasa, quàm à terminatione masculina, quæ figulos significat. Tunc verò eadem sententia aut bis explicatur per epexegesim hoc modo, Væ luto, quod contradicit factori suo, seu quod contendit cum fictore suo: væ luto, quod certat cum figulis terræ, id est, qui de terra fingunt, siue, vt accommodatè ad ea, quæ in principio dicebamus, væ, qui contradicit factori suo, qui periode est atque fictile vas, quod cum suo formatore contendit. Vt autem iuxta priorem translationem Samia vasa per Synecdochen pro omnibus figlinis vasis sumi diximus, sic nunc per eandem figuram in Samiis artificibus, omnes artifices, qui ex argilla fingunt intelligimus. Est autem vsitatum, vt qui nobilitate, aut frequentia in aliqua arte præstant, illi pro omnibus eiusdem generis opificibus vsurpentur. Quare *Chaldæi* pro astrologis, *Thessali* pro incantatoribus sumuntur: quia hæc studia in his nationibus studiosè culta. Eodem modo vnguentarij *Seplasiarij* vocantur, quia in Seplasia, qui vicus est Capuæ, artificium illud erat quæstuosum, & nobile. Eandem ob rem *Cynyphij* dicuntur pastores, & tonsores ouium, & *Phrygiones*, qui acu pingunt, & diuersorum colorum fila contexunt. Sic etiam *Samij* propter Samiæ argillæ vsum, & præstantiam: & quia figlinæ arti frequentem ac egregiam operam dant, pro omnibus qui fingunt è luto vsurpantur. Hæc iuxta posteriorem translationem, nam iuxta translationem vulgati, iam suprà nostram sententiam explicuimus.

ˣ *Numquid dicit, &c. & opus tuum absque manibus est?*] Si quidpiam malè politum aut tornatum sit, illud ab artifice manco perfectum esse, aut non tam manibus accuratè, & attentè, quàm pedibus negligenter elaboratum esse dicimus. Cùm ergo vas luteum, quod opus artificis vocatur, in suo formatore manus desideret, cum illo expostulat, quod ita rude sit, ac impolitum, vt non solùm extrema figuli manus defuisse; sed neque prima adhibita fuisse videatur. 38.

ʸ *Væ qui dicit patri, quid generas? & mulieri quid parturis?*] Alia similitudine non admodum diuersa illorum impudentiam incusat, qui in Deo aut consilium, aut benignitatem requirunt. Quemadmodum si filius deformis, debilis, aut infortunatus in parentibus inhumanitatem execretur, & arguat, quòd specioso, atque robusto corpore generatus non sit: aut quòd eo sydere conceptus, quod ipsum ad omne fortunæ ludibrium, & naturæ incommoda vocabat (sicut fecisse videtur Ieremias cùm dixit *cap.* 15. *vers.* 10. *Væ mihi mater mea, quare me genuisti virum rixæ, virum discordiæ*) dignus esset, quem pater abiiceret, neque iam ampliùs ex se agnosceret natum. Vt ergo neque curuum, aut informe vas inertiam figulo, neque deformis, aut infortunatus filius, nisi stultè, atque impiè inhumanitatem, ac socordiam obiicit; sic etiam neque homo Deo, quòd hoc, vel illo siue tempore, siue modo aliquid instituerit. Vide Paulum *ad Rom. cap.* 9. Vbi Dei causam sub eandem similitudinem defendit. 39.

Hæc vt apparet obscura non sunt; sed quem ad finem adducta sit hæc similitudo, non ita facilè. Quidam putant his verbis accusari querimonias filiorum Israel, dum exules agerent apud Babylonios: qui nimis impudenter, & amarè rationem exigunt à Deo, cur tam diu, ac tam durè in alieno solo inueterascere patiatur Iudæorum genus. Aut cur si aliquando euocare in antiquam sedem constituisset, id potiùs per Cyrum alienum à suo genere, & religione, quàm per aliquem è suo sanguine vindicem præstare voluerit. Quibus Deus respondet hæc se velle facere non tam alieno arbitratu, quàm suo. Quare neque ab aliquo sibi præscribendum quid facto opus sit, neque à quoquam de suo officio admonendum esse. 40.

Mihi probatur maximè, quod Foreiro quoque visum est, & aliis, hæc omnino referri ad illa, quæ Deus suprà & statim iisdem propè verbis de sua omnipotentia docet: Quòd scilicet formauerit omnia, neque eguerit alicuius siue consilio, siue 41. Dei nõ sunt scrutanda consilia.

ministe

ministerio: quòd Cyro straturus sit ad imperium viam: quòd ablaturus vectes: quòd ostensurus absconditos thesauros, &c. Quare ostendit in illa tanta, támque admirabili molitione, ac dispensatione rerum, neque à quoquam se petisse consilium, neque eius reddendam esse rationem: sicut nec figulus vasi, nec pater filiis solet, aut debet. Huc spectare puto, hanc similitudinem. Neque tamen difficile videtur, si dicas his Deum tacitis Israelitarum, aut aliorum hominum cogitationibus occurrere, qui cùm diuinorum operum consilia ignorent, videantque, aut a prophetis audiant populum Iudaicum nunc abiectum, & squallidum in exilio, nunc gloriosè reuocatum in patriam: depulsos ab imperio Chaldæos, excitatos Persas, admirati illam tantam rerum vicissitudinem in Dei actionibus aliquid æquitatis, siue constantiæ desiderare videri poterant. Quibus Deus respondet, vt cogitare desinant, aut percontari, cur hæc, vel illa fiant, satis esse factum illorum cogitationibus, si rerum illarum auctorem Deum esse cognouerint, qui talia fecerit, qualia priùs sæpe, & postea facturus esse dicatur.

42\. a *Hæc dicit Dominus sanctus Israel, plastes eius, Ventura interrogate me super filios meos, & super opus manuum mearum mandate mihi.*] Hic Deus apodosim adhibet similitudinis, & cur adhibita sit ostendit. Frustra diceret contendere lutum cum formatore suo de vasis dignitate, pulcritudine, & vsu: & filium cum parentibus, quòd infortunatus, aut debilis natus sit: Nunc populum suum cuius respondet offensioni, aut menti, lutum vocat, & se illius luti formatorem, & plastem: & eidem populo filiorum, sibi verò parentis nomen accommodat. Quare vetat ne quis filiorum de futuro successu percontetur, & dicat quid me generas? Sicut neque id filius à parente rogat, nempe quando generatur, aut in materno coagulatur vtero: aut lutum, cùm in figulari rota conuertitur, super opus manuum mandat, id est, artifici præscribit quam sibi formam induci velit. Hic verò Ironica quædam permissio est, vt putat Hieronymus, & alij, quæ omnino contrarium indicat, quàm verba sonant. Quomodo ad iuuenem, cùm lætari prohibetur, dicitur *Eccl. cap.* 11. *vers.* 9. *Lætare ergo iuuenis in adolescentia tua; & in bono sit cor tuum in diebus iuuentutis tuæ; & ambula in viis cordis tui, & in intuitu oculorum tuorum.* Eodem modo Michæas ad Regem Israel 3. *Reg.* 22. *Ascende, & vade prosperè.* In hunc modum cùm dicit Dominus *ventura interrogate, & super opus manuum mearum mandate mihi*, edicit ne quis filiorum interroget, aut quidquam mandet, seu perscribat de opere manuum suarum.

Ironica permissio.

43\. Ista mihi vehementer placent, tum quia aptè, & significanter contexta; tum quia magnorum ingeniorum iudicio probata; Sed addam hic ego quoque meam cogitationem, ad quam, si alicuius ex antiquis Patribus accederet sententia, minùs mihi displicuisset. Existimabam ego in hac comparatione argumentum esse vt vocant à minori, in qua plurimùm eluceret Dei in suos mitissimum ingenium; sic autem argumentationem instituebam. Non contenderet lutum cum fictore suo, si non esset in eam speciem, aut vsum informatum, quem mallet; neque figulus illi inuerecundè expostulanti responderet. Neque filius eo maximè articulo, in quo in sua formatione à parentibus pendet, à patre rogat, cur aut eo tempore, aut eo corporis habitu generetur. Ast ego, ô filij Israel, plastes vester sum, & vos manuum mearum opus, & pater vester, & vos mihi filij. Videte quantum in me benignitatis sit, quantúmque tribuam amori vestri. Quod non faceret lutum contra plastem, neque contra parentem auderet filius, id ego plastes, & pater vester vobis, vt liceat, permitto. Quare ventura interrogate, & mandate de opere manuum mearum: & eorum ego vobis rationem reddam. Hanc ego sententiam esse arbitrabar, ad quam perbelle faciunt omnia, quæ statim succedunt, quæ non adeò facilè in aliam explicationem conueniunt. Nam Deus quasi satisfacere velit contradicenti luto, aut filiis contendentibus futuros euentus explicat, & eorum rationem ostendit. Porrò illud *mandare*, non significat semper præcipere, aut præscribere, quid faciendum sit, sed suam voluntatem explicare, quasi dicat Deus, explicate, quid vobis in votis sit. Hæc mihi cogitatio non displicebat in re hac obscura, quam omittere nolui, vt alij habeant quid expendant, aut saltem, quid reiiciant.

Dei in homines humanitas.

44\. aa *Ego feci terram, & hominem super eam creaui.*] Iam incipit ostendere illa, de quibus, vt modò putabamus non improbabile, vt inquirerent, filiis Israel licere volui; quibus se vniuersorum esse plastem probat.

45\. bb *Ego, manus meæ tetenderunt cælos.*] In pronomine *ego* aut subaudiendum est iterum *feci*, aut *inquam*, hoc sensu, *ego inquam feci*: aut certe referendum ad verbum *creaui*, quod proximè antecessit, hoc modo. *Et hominem super terram creaui ego.* Et ita modò reperitur dispunctum in Bibliis correctis à Sixto. Fortasse absolute positum est, quod sæpe Hebræi faciunt, & interdum non sine epitasi. Vide quæ diximus supra *cap.* 11. ad illud, *In die illa radix Iesse.*

46\. cc *Et omni militiæ eorum mandaui.*] Mandare est vti aliquo quasi instrumento; aut habere suæ potestati subiectum. Indicat Deus his verbis non esse diuinos honores habendos astris, quæ colebant Gentes, quandoquidem illa à Deo creata sunt, eiúsque imperio subsunt. Quid sit *mandare*, diximus ad illud *Psal.* 67. *Manda Deus virtuti tuæ.*

47\. dd *Ego suscitaui eum ad iustitiam.*] Hieronymus, Haymo, Dionysius, Adamus, hunc, qui ad iustitiam suscitatus est, Christum esse dicunt, de quo suprà dictum est. *Nubes pluant iustum: & iustitia oriatur simul.* Alij Cyrum esse credunt, ita S. Thom. Hugo, Vatablus, Foreirus, Emanuel Sa; & inclinat Adamus. Et hoc posterius mihi videtur magis verisimile; ita tamen vt in Cyro typicè Christus Seruator adumbretur. Neque pro explicatione priori multùm facit, quòd prius cum Christo nomen *iusti*, atque *iustitiæ* coniunctum sit; nam, vt antea diximus, verba illa inclusa sunt parenthesi, quæ cùm in narrationis filum, aut ordinem non veniant, ad illa in sermonis textu referri nihil solet. Maximè cùm parenthesis illa Isaiæ sit, quæ illius votum, & preces continet; alia verò omnia Dei, quæ à propheta tanquam historico narrantur. Quàm verò aptè hæc in Cyrum conueniant mox videbimus. Et quidem Cyrus excitatus est ad iustitiam, nimirum Dei ostendendam: quia per Cyrum iustus Deus Babylonios immoderatiùs insolentes, durèque in Iudæorum genus inuectos depulsos ab imperio digno mulctauit supplicio: & Iudæos ipsos longo iam exilij squallore confectos reuocauit in patriam, quod proprium iustitiæ, atque æquitatis opus est: Se verò his verbis designari manifestè

fatetur Cyrus ipse, vt apparet ex his, quæ statim A subiiciuntur.

48\. " *Ipse ædificabit ciuitatem meam, & captiuitatem meam dimittet, non in pretio, neque in muneribus.*] Non dubium quin Cyrus captiuitatem laxauerit eo studio, vt ipse quoque Iudæos inuitarit ad reditum, vt ex eius edicto constat *Esdræ* 1. *cap.* 1. Et quod ciuitatem ædificauerit, & domum Dei, ipse fatetur in eodem edicto: quia non solus ille domum ædificat, qui manus admouet operi faciundo, sed qui consilio, autoritate, & pecunia facit, vt aliquid ædificari possit. Quod studiosè præstitit Cyrus, qui non solùm vetuit, ne quis impediret ædificantes Iudæos, sed etiam pecunia, & omnibus ad molitionem B illam necessariis liberaliter iuuit. Vide *lib.* 1. *cap.* 6. quid in illam fabricam, & quanto studio contulerit. Ipse verò Cyrus 1. *Esdræ c.* 1. & 2. *Paralip. cap. vltimo in fine*, in suo edicto fatetur præceptum sibi esse, vt domum Dei ædificaret; sic enim ibi. Hæc dicit Cyrus Rex Persarum: *Omnia regna mundi dedit mihi Dominus Deus cœli, & ipse præcepit mihi, vt ædificarem ei domum in Ierusalem.*

Cyrus quomodo Templum ædificauerit.

49\. Ex quo edicto duo videor mihi manifestè colligere. Alterum est, ex eo, quod domum Dei Cyrus non ædificauerit, malè intulisse Haymonem, & Adamum, hic non esse sermonem de Cyro, cùm apertè ipse fateatur à se ex diuino præcepto esse ædificandam. Alterum, ex hoc edicto effici plusquam probabile, hunc locum quem versamus, esse C omnino intelligendum de Cyro historico sensu. Nam Cyrus fatetur mandatum sibi esse à Deo vt domum sibi ædificaret in Ierusalem; sed non apparet alibi locus, vbi à Domino Cyrus hoc mandatum acceperit. Neque eredo negarent, si Cyri edictum attentiùs expendissent, qui putant hoc Isaiæ testimonio adductum esse Cyrum, vt tam esset beneficus in Iudæorum genus. Sunt autem quamplurimi, & in his nonnulli, qui hæc ad Cyrum nullo modo pertinere statuunt.

50\. Non exegit Cyrus pro redemptione, libertatéque Iudæorum pretium, ac munera, qui tam liberali manu, & vasa restituit templo, quæ abstulerat Nabuchodonosor, & ne quid templi fabricæ deesset, tam studiosè prouidit. Vide *lib.* 1. *Esdræ cap.* 1. 3. D & 6. Sed hæc omnia multò magis Christo conueniunt, quem in Cyro præsertim intuebatur Isaias, vt perspicuum erit cuique, si singula accuratè consideret.

51\. " *Labor Ægypti, & negotiatio Æthiopiæ, & Sabaim viri sublimes ad te transibunt, & tui erunt.*] Hæc communiter Patres de Christo capiunt, cui per Euangelium omnes illæ regiones subiectæ sunt: immò omnes, quæ per synecdochen in illis tribus comprehensæ existimabantur. Et hæc ego verè dici existimo, & persuadent, quæ statim dicuntur: *Tantùm in te est Deus, & non est absque te Deus.* Sed ego hic indicabo, quid mihi in te admodum obscura videatur dici posse non improbabiliter. E

52\. Quemadmodum superiora de Cyro, sic etiam hæc de eodem intelligi putant, Pintus, Didacus, Aluarez, & probabile putat Adamus: & ante hos quidam, vt Hieronymus refert, quorum ego sententiæ libenter subscribo, si tamen hæc de Cyro historicè, & secundùm corticem intelligat. Nam & Cyrus nationes istas subegit iuxta Dei promissa. Quòd enim Ægyptum debellarit, regionésque finitimas, Æthiopiam scilicet, & Sabaim, qui & Sabæi dicuntur: (non illi qui ad Arabiam, sed qui ad Æthiopiam spectant, vbi regina Saba Candace regnasse creditur) tradit Xenophon *lib.* 7. *Cyropædiæ*. vbi etiam scribit quomodo se Cyro dediderint, eo fermè modo, quo hic ab Isaia prædicitur. Et *lib.* 8. Cyri imperium definit, ad Orientem mari rubro, ad Septentrionem ponto Euxino, ad Occidentem Cypro, & Ægypto, ad Meridiem Æthiopia.

Sunt qui hæc pertinere putent ad Iudæos, quibus regiones illæ eorum prosperitatem admiratæ seipsas adiungent, eo studio, vt si opus fuerit, in ipsorum seruitutem ligari se patiantur. Ita Hugo, & Vatablus. Ego si inter has duas sententias tantùm esset controuersia, priori potiùs de Cyro subscriberem. Nam quomodo regiones illæ ad Iudæorum siue sacra, siue societatem accesserint, non est admodum promptum demonstrare; neque illud, quod plerosque ab hac cogitatione deterruit, sua defensione caret. Dicunt enim abhorrere longè à Cyri dignitate, ac meritis, quod statim subditur: *Tantùm in te est Deus, & non est absque te Deus*: nam respondere posset, vt Hieronymo videtur, in Cyro esse Deum, neque vllum esse Deum, præter illum, qui talia in Cyro seu per Cyrum administraret. Neque, vt verum fatear, hæc mihi explicatio displiceret, si alicui ex antiquis Patribus placuisset. Quia, vt statim ostendam, maximè pia est, & textum extricat, qui aliter valdè videbatur implexus. 53

Et primùm quòd res sit pia, siue ad Dei potentiam, iustitiam, & bonitatem; siue ad morum institutionem spectes, non habet difficilem probationem. Nam magnæ potentiæ, & virtutis planè diuinæ est, res admirabiles, & humana industria, atque virtute superiores per carneum brachium administrare. Qualia sunt tot Regum longè Cyro potentiorum dorsa vertere, ferreos vectes confringere, & iter maximè impeditum tam facilè ad tam frequentes, & illustres victorias aperire. Sicut magnæ potentiæ documentum fuit culicibus exiguis vilibúsque bestiolis vti ad vexandos Ægyptios, & crabronibus ad exterminandos antiquos, & inducendos nouos habitatores in terram Chananæorum. *Iosue cap.* 24. *vers.* 12. Quod confessa est Iudith *capite* 9. *vers.* 15. Nam dum à Deo vires, & constantiam orat, rationem reddit: *Erit enim hoc memoriale nominis tui, cùm manus fœminæ deiecerit eum.* 54

Deus magna præstat instrumētis infirmis.

Quando verò Deus ad suorum salutem vilia adhibet, aut infirma, aut quæ videri poterant aliena instrumenta, eximium bonitatis suæ pignus, & documentum præbet. Vsus est coruis natura voracibus ad pascendum Eliam; culicibus, ranísque ad liberandos Hebræos ex Ægyptio iugo; asini maxilla arida, & aliorum cæde horrida, atque sanguinea, ad refrigerandam Samsonis sitim; & nunc insolentissimo Cyri spiritu, & nunquam explebili ambitionis siti, ad puniendos Chaldæos, & ex eorum tyrannide vendicandum Iudæorum genus. 55

Neque genus loquendi alienum est ab vsu scripturæ; dicitur enim Deus esse in eo, quem ad aliquod opus agit, & moderatur, quod idem est, atque esse cum aliquo. Quod *Iudic.* 6. Dominus Gedeoni promisit: *Ego ero tecum.* Et cùm in manu Assur dixit Deus fuisse indignationem suam, significauit se indignatum in eo fuisse contra Iudæos. Vt ergo in Assur esse dicitur indignatio Domini, quia Dominus indignatus illum agebat ad Israelis punitionem: Sic modò in Cyro dicitur esse Deus Israel, quia Deus iam in Israelem benignior, illum ad soluendam longam & duram seruitutem instigabat: 56

Accedit

Accedit quòd, qui publicum sustinet magistratum, habere dicitur in se personam eius, cuius loco sufficitur, aut cuius auctoritatem repræsentat: quomodo Moyses dicitur *Deus Pharaonis, Exod. 7. vers. 1.* quia Dei nomine & pro Deo populum liberauit, quem apud se Pharao captiuum tenebat. Et Deus in Samuele se esse ostendit, quando *1. Reg. cap. 8. vers. 7.* dixit *Non te abiecerunt, sed me, ne regnem super eos.* Et Christus in pauperibus cùm ait, *Quod vni horum fecistis, mihi fecistis.* Et in his qui præsunt. *Qui vos audit, me audit.* Et vulgo Hispanorum de eo, qui regis nomine aliquid aut exigit, aut imponit, dicitur *Lleua e.techo vt Rey en el cuerpo.* Quid ergo nouum si cùm per Cyrum Dominus Babylonios subiugare, & Iudæos in patriam reducere statuisset, apprehendissétque illius dexteram, & sine offensione vlla ad propositum sibi finem perduxisset; si in Cyro Deum fuisse dicamus; maximè cùm omnium consensu Cyrus Christi vmbra existimetur; Est autem vsitatum, vt aliquid esse dicatur in aliquo, quasi in symbolo, & signo.

57. Quòd verò hæc expositio ad id quod mox sequitur viam aperiat, aptéque connectat, iam ostendo. Subdit statim propheta loquens non iam de Cyro, sed de Deo, *Vere tu es Deus absconditus.* Cur verò hæc dicta sint à propheta, nisi superior sermo sit de Cyro, non video; si verò de Cyro sit, perquam aptè dixerat Deum esse in Cyro, & in eo admiranda illa edidisse facinora, quæ antea commemorarat. Quæ tamen sic administrata sunt, vt quilibet à Cyro geri existimaret potiùs, quàm à Deo, cùm & ipse Cyrus ignorauerit iuuari se, imò agi, atque instigari à Deo, vt hæc vel illa aggrederetur, & perficeret. De quo supra Deus, *Accinxi te, & non cognouisti me.* Aptè ergo propheta subiicit statim, *Vere tu es Deus absconditus.* Quia nimirum latuit in homine impio, atque idololatra Deus, & sua opera sic edidit occultè, vt non à Deo sed ab homine facta putarentur.

58. *Deo tribuenda, quæ bene a prælato gesta sunt.* Quòd si hæc ad mores aduoces valde opportuna sunt, & grauia, siue ad magistratum, & prælatum, siue ad inferiorem, & subditum referas. Ad magistratum quidem, superiorémque potestatem, vt norint si quid rectè, & pro suo, aut publico voto factum est, id non suæ industriæ, atque consilio, sed diuinæ virtuti, quæ in ipsis est, quíque improborum etiam manus ad præclaros successus moderari solet, esse tribuendum. Quando & in Cyro fuit homine non iusto, ad iustitiam tamen excitato, & ipso nesciente. In quo res perfecit, & admiratione dignas, & historicorum monumentis celebratas; qui cùm absconditum in Cyro Deum non agnoscerent, Cyro ascribebant, quæ Cyro à Deo subiiciebantur. Discant ergo, qui Dei nomine aliquod opus agressi, illud ex vsu, aut voto publico administrarunt, in suam gloriam non detorquere, aut detinare, quod vni debetur Deo. Et cum Cyro iam edocto ab hoc Isaiæ vaticinio, & iam meliùs, quàm antea cogitante repetaut, quod publicis literis, & regio edicto testatum reliquit. *Omnia regna terræ dedit mihi Dominus Deus cœli.* Egit hac de re grauiter & eleganter, vt solet Chrysostomus *in cap. 1. epistol. ad Colossen. Homil. 3. post medium.* Vbi quo sensu atque animo suggestum ascendere vir modestiæ, atque humilitatis eximiæ solitus esset, ostendit. *Deus ad magna instrumentis interdum vtitur indignis.* *Christus*, inquit, *per nos loqui dignatur, etiam si reliquo tempore omni gratia vacui sumus; non tamen nunc illa vacui sumus propter vos. Si enim in asino, & in diuinatore* (id est Balaam) *operata est gratia Dei propter dispensationem, & vtilitatem Israelitarum, manifestum est, quòd neque in nobis operari detrectabit; sed & facere sustinebit propter vos. Nemo itaque dicat, seruum esse me, & humilem, & nulla ratione dignum: vel sic me obseruate; sum enim talis; sed perpetuus Dei mos est multorum gratia, etiam talibus,* (id est indignis) *sese applicare. Et, vt hoc discatis, ad Cain loqui dignatus est propter Abel; Diabolo propter Iob; Pharaoni propter Ioseph; Nabuchodonosor propter Danielem; & Balthasari propter eundem. Et Magi quoque reuelationem consecuti sunt; Et Caiphas cùm esset occisor Christi, & indignus, prophetauit propter Sacerdotij dignitatem.* Idem penè S. Gregor. *lib. 30. Moral. cap. 35.*

59. *Obedientia Deum intuetur, qui in superiore, & indigno loquitur.* Neque hæc expositio subditis minùs opportuna; qui, si sibi ipsis persuadeant, in superioribus, & prælatis esse Deum absconditum, qui illorum consilia moderetur, & regat, multò minùs erunt ad parendum difficiles: & ex obedientia, in qua vnum Deum intueri debent, mirificos capient quotidie fructus. *Qui vos audit*, inquit idem, qui in superioribus absconditus est, *me audit; qui vos spernit, me spernit.* Qua de re grauissima sunt Sanctorum testimonia: & à viris spiritualibus nihil aliud grauiùs, aut sæpiùs vsurpatum. Neque retardare debet promptum, atque alacre subditorum studium, quòd superior malè de illis, aut contra illos cogitet; aut quòd suis potiùs, quàm communibus rationibus indulgeat: nam etsi illius iniqua sit voluntas, non tamen potestas iniusta; sicut de Assur *cap. 10.* dixit Isaias suprà: in cuius manu erat Dei virga, & indignatio ad puniendum, & corrigendum populum, licèt ille non sic existimaret, imò potiùs animum ad conterendum, & ad internecionem intenderit. Imò addit Gregorius *lib. 2. Moral. cap. 10.* Satanæ voluntatem iniquam semper, eius tamen potestatem nunquam esse iniustam: quia à semetipso voluntatem habet, à Domino autem potestatem.

gg *Tantùm in te est Deus, & non est absque te Deus.*] Hæc verba, vt à nobis partim sunt exposita, nihil incommodant huic explicationi. Vbi Vulgatus *tantùm* Hebr. est אך *Ak*, quod multa significat. nempe *profectò, numquid, tantùm.* Quod si in aliis significationibus capias, res est magis expedita, in hanc sententiam: *In te profectò Deus est, qui in te pugnat, & vincit.* Et tunc altera pars per epexegesim eamdem complectitur sententiam, *Non est*, inquam, *extra te Deus*, id est, non abest à te Deus; sed etiam si ita legas, vt est in vulgato, non est difficilis explicatio in eandem sententiam. *In te, ô Cyre, est qui tantùm est Deus.* Vbi vulgatus, *non est absque te Deus*, Hebr. est ואין עוד אפס אלהים *veen hhod ephes elohim*, id est, *nõ adhuc nisi Deus.* Siue vt Pagninus legit *non ampliùs nisi Deus.* Quæ ratio optima est, cur tam facilis fuerit Cyro ille victoriarũ cursus. 60.

hh *Vere tu es Deus absconditus, Deus Israel saluator.*] Hæc verba sunt Isaiæ, qui, vt sentiunt communiter Patres, Deum *absconditum* appellat, quia illum nulla ingenij creati vis comprehendere, neque infirmo isto, ac mortali statu videre potest: *quia lucem habitat inaccessibilem, & ipse dixit, vt habitaret in nebula.* Et Christus speciali quadam ratione vocari potest *Deus absconditus:* quia diuinitatis splendorem obiecto corporis integumento celauit; quod licèt mihi valde placeat, non tamen displicet mea cogitatio, quæ ideo suspicatur *absconditum* dici Deum, quia in Cyro pugnabat vsque adeò occultè, vt neque Cyrus ipse cognouerit: Et quæ per se ipsum peregit Deus, & tunc ab omnibus, & postea ab historicis Cyri virtuti, ac fortunæ 61.

ff 3 tribue

tribuerentur. Quæ, si aliter accipias, non video, qua occasione, licèt verè, nunc à propheta Deus dici possit absconditus. Et fauet plurimùm quod statim adiungitur, *Deus Israel Saluator*. Perinde enim est, ac si dicat, Non est Cyrus qui saluat Israel, tametsi ab omnibus existimetur, sed tu Deus, qui absconditus in illo eius dexteram, & conatus ad Israelis libertatem moderabaris.

Felix successus eorum, quos Deus ad aliquod opus vocat.

62. Hîc porrò obserua ex rerum à Cyro susceptarum exitu constare non obscurè in eam curam præcipuè assumptum esse Cyrum, adiutúmque, ac seruatum in grauissimis regni, vitæque periculis, vt Iudaicum populum deleto Chaldæorum imperio in patriam reduceret. Nam postquam hac cura, & munere perfunctus est, & laxata captiuitate in aliam se cogitationem conuertit, à fœmina quadam non solùm infeliciter, sed etiam fœdè superatus est. Cui etiam ad extremum illud accidit ad ignominiam graue, quòd à victrice, atque insultante fœmina regium caput, & tot antea radiatú coronis, cum hac execratione in vtrem plenum sanguinis coniectum est: *Exple te sanguine, quem sitisti*. Idem etiam accidit Senacherib, qui quoad Domini consulta perfecit, vt diximus ad illud *cap.* 10. *Cùm impleuerit Dominus omnia opera sua in monte Sion, & Ierusalem, visitabo super fructum magnifici cordis Regis Assur.* felicem tenuit, & facilem victoriarum cursum; his perfunctus, ignominiosam mortem subiit. Nec valde dissimiles exitus nacti sunt multis pòst sæculis duo Imperatores Vespasianus, & Titus, in quibus Deus contra Iudæorum gentem pugnauit, vt ipse Titus confessus est: pòst verò infeliciter vterque, & statim à Hierosolymis excisis interierunt.

63. i i *Confusi sunt, & erubuerunt omnes: simul abierunt in cõfusione fabricatores errorum.*] Redit propheta ad illa superiora, quæ *à capite* 40. *ad finem vsque* 44. *deducta, capite hoc* 45. intercidisse videbantur. Sed re vera neque argumenti oblitus est, neque rationis, qua Dominus se solum esse Deum, & Gentium simulacra futile aliquid, & vacuum confirmare instituerat. Quare meminisse oportet duo signa ad cognoscendam diuinitatem à Deo fuisse proposita; & quòd ea quæ prædicta sunt, exitum habuerint antè significatum, & quòd aliqua futura dicantur, ita notata, vt prædictorum memorem nulla ratione latere possint. Vtrumque Deus præstitit ad hunc vsque articulum, vt vidimus; & in eo etiam versabatur, quando de seruatore Cyro vaticinium induxit. Cùm autem similia vt de suis diis ederent simolacrorum cultores Deus edixisset, neque ipsi aut vellent, aut possent aliquid contrà ostendere, dicit nunc propheta, posteaquam tam grauia, tam illustria, tam explicata oracula à vero Deo proposita fuerunt, idolorum artifices, & adoratores pudefactos abiisse. Hæc mihi sententia satis videtur ad capitis filum accommodata.

64. Aliter hæc ad Babylonios referri possent, ita vt confusi abierint; quia Dij, quos tanto studio, atque impensis colebant, prohibere non potuerunt, quò minùs à Deo, qui absconditus dimicabat in Cyro, non opprimerentur. Et cum hac posteriore explicatione non malè cohærent, quæ deinceps sequuntur: neque parum mihi probatur posterior hæc sententia.

65. k k *Israel saluatus est in Domino salute æterna.*] Hæc ego ad illud *in sæculum sæculi*, existimo claudenda esse parenthesi: quia à continenti filo separata, ad aliam materiam traducuntur. Communis Patrum, & interpretum sententia est, hîc agi non de salute Iudæorũ, aut libertate à Babylonico iugo per Deum absconditum, siue in Cyro, cuius dexteram in eam curam apprehendit, siue in humanitatis integumento; sed de salute æterna, quam adumbrabat illa Babylonica. Quod mihi omnino videtur esse dicendum. Neque est inusitatum huic nostro prophetæ, vt iam sæpius animaduertimus, vt ab vmbra aspiret ad veritatem, & inde se rursus referat ad historiam. Ac si dicat, Israel, qui nunc à temporaria seruitute per Deum liberatus est, postea per eundem à sempiterna liberabitur. Ponitur autem hoc loco *Israel* pro vero Israelita, qui non tam generis origine, quàm morum sanctitate Israelem imitatur, & exprimit.

Huc adduci possunt quæ de Gentium errore, & confusione nuper dicta sunt: vt quemadmodum temporaria libertas Israeliticæ gentis æternam, per Christum adumbrabat; sic etiam Chaldæorum, & eorum qui idolis supplicabant, temporaria confusio æternam portenderet confusionem. 66.

l l *Non confundemini, & non erubescetis vsque in sæculum sæculi: quia hæc dicit Dominus creans cælos.*] Hæc quoque ad æternam libertatem communiter referuntur, & verè, & suadet illud *in sæculum sæculi*. Quod in Iudæorum gentem à Babylonico exilio restitutam conuenire non potest. Quia postea sæpe, deinde à Romanis ita grauiter, ac diu confusa est, vt nunc omnium ordinum, ac religionum hominibus odio sit, & ludibrio. Addidit autem, vt reor, *creans cælos*, vt ostenderet id, quod statim magis expressit de terra, non frustra creatos esse; sed vt in eos inferrentur, qui veri essent Israelitæ, & in æternum saluandi. Huc vsque parenthesis de æterna salute, deinceps intercisa contexuntur. 67.

m m *Ipse Deus formans terram, & faciens eam: ipse plastes eius: non in vanum creauit eam; vt habitaretur formauit eam.*] Hîc puto redire historicum sensum de Babylonica libertate; Vt enim suprà, cùm sermo esset de æterna salute, *creator cælorum* dicitur Deus, quia in cœlis beati ab æterna seruitute liberi sempiterno æuo fruentur: sic nunc quia de temporaria libertate, qua Iudæi aliquando fruentur in terra promissionis, *terra* quoque vocatur *creator*. Reddit autem rationem cur terram creauerit, non vt esset sterilis, & otiosa, aut à cultoribus vacua, sed vt habitaretur. Est autem, vt ex Hieronymo sæpius obseruauimus, in Scriptura frequens, vt cùm sermo significare videatur vniuersam terram, ad illam tamen prouinciam coarctetur, de qua accommodatè naturæ rerum, de quibus agitur, actum oportuit. Quocirca hîc de terra promissionis sermonem esse puto, in quam Deus præcipua quadam ratione intentum videtur habuisse animum. Ait ergo Deus non frustra regionem illam creatam esse vberem, & amœnam hilari, atque salubri cælo, tantóque studio ereptam ab antiquis possessoribus, & traditam Hebræis, vt futura esset in æternum ab habitatoribus deserta. Quare redituros esse in illam ex eorum genere, qui abducti fuerant, qui illam postliminium incolerent. Porrò vacuas fuisse Iudæorum ciuitates, neque in illis peregrinos habitatores insedisse probabile satis est: quia in hoc propheta *cap.* 7. agri vbertatis eximiæ, in quibus mille vites, mille argenteos pensitarent quotannis, sic dicuntur operiendi vepribus, & syluarum in modum horridi futuri, vt in illis sine arcu, & sagittis ingredi non liceat: quasi ibi leones, & vrsi habituri sint cubilia. Neque est verisimile, 68.

Terra promissionis captiuitatis tẽpore deserta.

si pete

si peregrini, & alieni cultores, Iudæorum succederent loco, tam vberes agros fuisse relinquendos. Neque prætetea Iudæi ab exilio reuersi traduntur illos ab aliis possessoribus occupatos inuenisse. De Ierusalem minùs est obscurum, in qua habitasse dicuntur vulpes *Thren.* 5. De quo plura ad illud *cap.* 32. *Domus enim dimissa est.* Et fortasse hîc tantùm sermo est de Ierusalem, ad quam primi redierunt captiui.

Deorũ oracula ambigua.

69. ꝰ n *Non in abscondito locutus sum, in loco terræ tenebroso.*] Comparat se iterum Dominus cum diis gentium, & quid intersit inter se atque illos demonstrat. Et primùm qui Gentium vocantur dij, in tenebris loquuntur: quia verbis vtuntur ambiguis, atque perplexis, ita vt nihil intelligas, & quæ à Gentibus dicuntur oracula, in varias sententias trahi possint. De quibus pluribus *cap.* 41. ad illud. *Annunciate quæ ventura sunt*; Aut certè quia vox pythonica frendet potiùs, aut stridet quàm loquitur; & obscurum aliquid ouprimit, & nihil exprimit apertum. Adde quod ex tenebrosis, & subterraneis locis plerumque Deorum oracula redduntur. Nota sunt, quæ de Trophonij antro tradunt historici: Sibylla ex antro reddebat responsa, ibi à dæmone instincta, atque exagitata fœdè. Virgil. 6. *Æneid.*

Deorũ oracula in locis obscuris, & abditis.

Horrendaque procul secreta Sibyllæ,
Antrum immane petit.

Et Delphica oracula tam apud Gentiles cõmendata ex terræ hiatu fundebantur. Vide Diodorum Siculum. At Deus verus non sic, non obscurè, aut ambiguè, non clam, aut in tenebris; sed ad totam multitudinem, & cum buccinarum clangore ad montem Sinai Et quæ semel indicta sunt præcepta, aut promissiones oblatæ, illa deinde millies, & explicatiùs iterata sunt. Oracula verò vsque adeò obscura non sunt, vt exarari interdum iubeantur in tabulis: & non solùm notari literis, sed quò magis sint nota, & oculis obuia, consignari in personis, vt vidimus *cap.* 20. in Isaia nudo, & in Ieremia onusto catenis, & in filiis Oseæ prophetæ ex fornicatione susceptis · imò designari in sacrificiis, ita vt nemo non videre, nemo non cognoscere potuerit. Vt quæ de Messia proposita sunt in agno typico, in serpente exaltato, &c. Ad hunc fortasse locum respexit Christus, cùm rogatus de doctrina sua respondit *Ioan.* 18. *vers.* 20. *Ego palàm locutus sum mundo: ego semper docui in synagoga, & in templo, quò omnes Iudæi conueniunt, & in occulto locutus sum nihil.*

Ioan. 18.

70. o o *Non dixi semini Iacob, Frustra quærite me.*] Alterum iam statuit discrimen, quia dij Gentium vexant miseros cultores, neque tamen quicquam conferunt boni. Quocirca illis frustra honores impenduntur diuini: à quibus etiam si mille quotidie offeras hecatombas, nihil extorquebis præter angorem animi, & incredibiles corporis molestias. At Deus non sine præmio proponit, si quid est laboris in seruanda lege, quod ex tota Scriptura liquet, *Quærere* autem *Dominum*, & *eius legem seruare*, idem est.

71. p p *Ego Dominus loquens iustitiam, annuncians recta.*] En aliud discrimen. Quàm turpia sint, quàm molesta, ac barbara, quæ à suis sectatoribus exigunt Gentium idola, docent non sacræ solùm, sed profanæ historiæ. Vide Arnobium, Minutium, Augustinum *in libris de ciuitate Dei.* Et in Scriptura de Baal, Moloch, Beelphegor, quibus nescio, quid turpius, aut immanius in hominum cogitationem venire potuerit. Quàm autem Lex Domini iusta, puta, atque benigna fuerit, & clamat passim vtrumque testamentum, & nos ipsi experimur quotidie. Quod Gentes ipsæ testantur, cùm primùm ad Ecclesiam ascitæ vndecumque terrarum, Euangelij cælestem lucem aspexerunt.

q q *Congregamini, & venite, & accedite simul, qui saluati estis ex Gentibus.*] Non admodum promptum est statuere, qui nam isti sint, qui congregari iubentur. Foreirus illos esse censet, qui ex Iudæis è captiuitate reuersi sunt. Qui cùm inter idololatras vixerint, & idolis ipsi quoque supplicarint, facilè intelligere potuerunt, quid à Deo indignato timere, & quid ab eodem propitio sperare possint: & quid præsidij ab idolis aut ipsi habuerint aliquando, aut Gentes; quæ tam grauia propter eorum religionem pertulere, habuisse cognouerint. Hugo putat hæc ad proselytos dici, qui iam à Gentium erroribus liberati Iudæorum se sacris, & legibus adiunxerant. Qui cùm iam quid in vtroque instituto esset honestum, atque vtile, experimento didicissent, facilè poterant in vtriusque comparatione rectum ferre iudicium. Communiter alij de Gentium vocatione vaticinium accipiunt, putántque hîc præcipi illis, qui ex Gentibus ad fidem per Euangelium accesserunt, vt qui iam ipsi re experti sunt, quanto in errore versati fuerint, & hunc alij versentur, qui obstinatò hærent in antiqua væsania, alios admoneant, vt relicta veteri impietate religionem veram ament, & amplectantur In hunc ferme modum Hieronymus, Cyrillus, S. Tho. Haymo, & alij plures. 72.

Mihi satis expeditæ, & probabiles videntur superiores duæ sententiæ, neque ad id, quod vaticinio propositum est, existimabam quicquam referre hoc ne, an illo modo accipias: quandoquidem, qui vocantur testes, illi vtriusque religionis aut conscij, aut participes fuerunt. Præcipue cùm statim loco magis opportuno perspicuè de Gentium conuersione sermo fiat. Sed quia aliter plerique statuunt, & bene, nos quoque cum illis sentiamus. Eos igitur qui Euangelij tempore fidem susceperunt, alloquitur Deus, testésque vocat eorum, quæ in vtraque viuendi ratione cognouerunt. 73.

r r *Nescierunt qui leuant lignum sculpturæ suæ, & rogant Deum non saluantem.*] Experti fuerant, siue captiui Iudæi iam restituti, siue proselyti, qui Iudæis adhæserant deserta idolorum insania, seu certè Euangelij tempore qui ex Gentibus Christiana sacra suscepere, nunquam idolorum adoratores aliquid ab illis obtinuisse, aut assiduis precibus imploratum, aut suis commoditatibus opportunum. Quare ignaros, aut stolidos iudicare poterant eos, qui lignum in Deorum similitudinem dolatum Babylonico, aut alio Gentilico ritu circumgestabant sublatum humeris, aut venerationis, & pietatis ergo in excelso, atque honesto loco statuebant. Hieronymus hæc refert ad eos Gentiles, qui cùm aliis essent religionibus implicati ad Euangelicam tubam excitari non sunt; sed stolidi maluerunt graui illo simulacrorum onere grauari, quàm Euangelicæ legis leuissimum iugum subire. Sed sanè, vt diximus, hæc videntur patere latiùs. 74.

s s *Annunciate, & venite, & consiliamini simul.*] Reputate hæc apud vos, & quid facto, dictóque opus sit ex his, quæ vobis comperta sunt, vobiscum cogitate. Quod Gentes iam ad meliorem mentem vocatæ de idolis statuunt, scilicet ab illis nihil esse sperandum, idem viri prudentes experientia ipsa 75.

Ab hominibus nihil sperandum.

edocti statuerunt secum de principum gratia, atque fauore. A quibus nihilo plus expectant quàm Gentiles à deaurato ligno, cui deorum nomen imposuere. De quibus *Psal.* 145. *Nolite confidere in principibus, neque in filiis hominum, in quibus non est salus.* Et sicut *maledicti* sunt, qui à simulacro muto salutem expectant, sic, qui ab hominibus petit vitæ suæ, aut fortunæ subsidium, *maledictus* vocatur *Ierem.* 17. *Maledictus homo qui confidit in homine, & ponit carnem brachium suum.* Neque enim hi miserorum, quorum exhauserunt opes, & vires, causam magis curant, aut intuentur, quàm ligna aut lapides eos, qui de sacculo aurum contulerunt, vt illa conficiant, & inaurent.

76. ^t t^ *Quis auditum fecit hoc ab initio? & tunc prædixit illud. Numquid non ego Dominus.*] Hæc quæ expertæ fuerant Gentes, dum surdas, atque irritas preces ad simulacra fundunt, nempe in illis nihil esse Deitatis, imò neque sensus; & contrà in se omne esse, illúdque præsens auxilium, & firmamentum, iam id Dominus ab initio prædixerat. Nisi fortè dicamus hanc esse summam omnium, quæ hactenus commemorata sunt ab Abraham vsque ad hæc Isaiæ tempora; quæ, vt antè à Deo prædicta; sic suo postea tempore completa sunt. Et hoc posterius mihi videtur verisimilius.

77. ^u u^ *Conuertimini ad me, & salui eritis, omnes fines terræ.*] Hic iam apertè omnes Gentes ad fidem vocantur; postquam ostensum est quàm inanis sit, & ludicra simulacrorum religio, quàm vana spes illa, quæ ex illorum fide, & promissione pendet. Suis verò cultoribus ex omnibus terræ finibus congregatis salutem promittit, longè alia fide, atque successu, quàm nugacium Deorum portenta promiserant. De hac expositione non dubito; sed puto aliquanto patere latiùs, pertinerèque non ad salutem spiritualem, libertatémque æternam solùm, sed ad humanam etiam & temporariam. Nam sicut neutrum horum obtineri poterat ab idolis, quibus neque mens erat vlla, neque sensus: sic vtrumque Deus potest, & solet sperantibus in se cumulatè præstare. Ad quam explicationem facit, quod sæpe actum est de captiuitate Babylonica, quæ salus est temporaria, & humana: & illud *salui eritis*, si vim sermonis spectes, non minùs quadrat in temporariam, quàm in æternam salutem.

78. ^x x^ *In memetipso iuraui: egredietur de ore meo iustitiæ verbum; & non reuertetur: quia mihi curuabitur omne genu, & iurabit omnis lingua.*] Magnum aliquid portendit tam grauis, támque insitata iurandi forma. Hieronymus, S. Thom. Cyrillus, Haymo, & alij censent hoc sanctissimo iureiurando confirmari, quod proximè dictum fuerat, omnes Gentes vndecumque terrarum fore conuertendas. Alij promissionem iurari putant de Christo venturo: quod *iustitiæ verbum* appellatur: quia Christus auctor iustitiæ est. Ita Haymo, & Salmeron *in cap.* 14. *ad Romanos.* Hæc quidem à Patribus grauiter, & optimè dicta. Sed aliam mihi explicationem offert, & vt mihi videre videor, non obscurè Paulus *ad Romanos cap.* 14. Vbi hunc profert Isaiæ locum.

79. Puto ergo admoneri omnes gentes, vt ab inani, atque impio ad verum Dei cultum conuertantur: ad quem antea promissionibus, oblata nempe salute aduocauerat. Nunc idem agit Deus, alia tamen ratione, atque consilio, denunciatis videlicet minis, si se quispiam surdum, aut difficilem ad diuinam vocationem præbuerit. Futurum enim dicit esse iudicium, in quo obstinati populi impietatis, atque peruicaciæ damnati pœnas dabunt quàm acerbissimas. Tunc autem, qui duram ceruicem ad diuinum iugum flectere noluerunt, licèt inuiti Deum agnoscent, curuabúntque ante illum genu, quod inutili priùs obsequio ante impias simulacrorum aras inflexerant. Id verò meo iudicio apertè docet Paulus, qui cùm dixisset *Tu autem quid iudicas fratrem tuum? aut tu quare spernis fratrem tuum?* addit, quasi non esset illud iudicandi tempus. *Omnes enim stabimus ante tribunal Christi.* Et rursus: *Scriptum est enim, Viuo ego, dicit Dominus, quoniam mihi flectetur omne genu, & omnis lingua confitebitur Deo.* Ad Rom. 14. Citari autem istum Isaiæ locum omnes interpretes sentiunt: quem de iudicij tempore explicat Augustinus *oratione de quinque hæresibus Arrianus*, Toletus, & alij, & in eundem ferme modum, quo nos, accipit S. Thomas in Paulum *supra.* Porrò minæ, quas indicat Paulus, videntur contineri in illis verbis, *Et non reuertetur vacuum*; De quo statim.

80. ^y y^ *Egredietur de ore meo iustitiæ verbum, & non reuertetur vacuum.*] Verbo *iustitiæ* credo hoc loco significari nihil hic Deum exigere ab homine, quod iustum non sit. Debetur enim obseruantia, atque submissio ei, à quo tanquam à plaste omnia formata sunt, quorum alterum iuramento, alterum genuum curuatione designatur. Obsequium autem illud exhibendum esse Christo ab his, qui toto studio atque conatu renituntur, etiam à dæmonibus, tradit idem Paulus *ad Philipp.* 2. *In nomine Iesu omne genu flectatur, cælestium, terrestrium, & infernorum.* Vbi allusum esse ad hunc locum mihi certum est, & indicat, quod modò dicebamus de flectendo genu: & quod statim additur. *Et omnis lingua confiteatur.* Quibus vsus est verbis Paulus *ad Romanos* 14. Vbi ex omnium consensu huc spectauit. De cuius explicatione statim.

81. ^z z^ *Et non reuertetur vacuum.*] Hæc verborum forma, vt dixi, confirmat, aut promissorum fidem, aut minarum pondus, & successum: quia omnino complebitur verbum quod de ore egreditur Domini. Eodem sensu dixit Isaias *c.* 55. *Verbum meum quod egreditur de ore meo, non reuertetur ad me vacuum; sed faciet quæcumque volui.*

82. Iuxta hanc explicationem, quam Pauli esse puto, singula vt vides, expendi; nunc lectionem Pauli cum vulgata compono. Dixit vulgatus *In memetipso iuraui*, Paulus, *Viuo ego.* Quia cùm Apostoli, & Euangelistæ non tam verba numerent, quàm expendant sententiam, non alligant translationem suam verbis, modò sententia diuersa non sit. Cùm iuramentum Dei, vt sæpius in Scriptura vides, sit, *viuo ego*, & Deus se iurasse affirmet, Paulus quænam fuerit illa iurisiurandi formula explicatiùs ostendit. Imò docet hoc interpretandi modo genus illud iurisiurandi esse Deo familiare. Vbi vulgatus habet, *& iurabit omnis lingua*, Paulus ait. *Confitebitur Deo*: quia iuramentum confessionis diuinæ, & religionis opus est. Vt ergo priùs Paulus pro iuramento, id est, pro genere speciem quandam posuit iuramenti; sic modò pro religionis specie, quæ iuramentum est, genus ipsum adhibuit, id est, confessionem, & laudem. Deo familiare iurandum.

83. ^a a a^ *Ergo in Domino dicet, mea sunt iustitia, & imperium.*] Accommodatè ad ea, quæ de iudicio diximus, & de obseruantia communi, ac generali, quam homines Deo vel inuiti præstabunt, hæc etiam quæ sequuntur explicanda sunt. Hæc alij variè exponunt, & nonnulli eo modo, vt quæ dicuntur

cuntur non nisi contortè, atque ægrè ad textum, filúmque capitis trahantur. Quæ videri possunt apud suos auctores. Ego dicam breuiter, vtinam verè, quæ in hac rerum obscuritate diuinem. In primis puta illud *in Domino* formam esse iuramenti, qua veræ religionis studiosi suis verbis fidem conciliabant. Iuramentum autem à viris sanctis illis verbis olim esse conceptum, satis ex Scriptura compertum est. Vbi præpositio ב *bi*, Latinè *in*, vim habet iuramenti, vt nuper dictum est. *In memetipso iuraui*, id est, per me ipsum. Hebr. בי *bi*, sicut *Genes.* 22. *Per me iuraui*. Hebr. בי *bi*. Vt autem hîc est ביהוה *Baiehoua*, vbi Vulgatus, *in Domino*, sic etiam *Iosue cap.* 2. *Iurate mihi per Dominum*. Hebr. est etiam ביהוה *baiehoua*. Et *Psal.* 62. *Laudabuntur omnes, qui iurant in eo*, vbi Hebr. est בו *bo*. Mihi ergo certum est hîc *in Domino*, iuramentum esse, & accipiendum, vt Logici dicunt, materialiter. Ita vt omnis lingua, quæ confessura dicitur Domino, vt dixit Paulus *ad Rom. cap.* 14. aut sicut vulgatus transtulit, iuratura, dictura sit in iureiurando concipiendo *per Dominum*, aut vt Hebraica sonant, *per Iehouah*.

84. ᵇᵇᵇ Quod verò statim subditur, *Meæ sunt iustitiæ, & imperium*, existimo esse certam aliquam formulam Iudæis familiarem, qua in laudando Deo frequenter vtebantur, & quasi legitimè. Hæc enim duo in diuinis laudibus coniunguntur, *iustitia*, & *imperium*, seu *potentia*, *virtus & fortitudo*. Nam hæc postrema significat vox Heb. עז *hhoz*, pro qua vulgatus reddidit *imperium*. *Psal.* 7. *Deus iudex iustus fortis*. Et *Psal.* 7. *Introibo in potentiam Domini, Domine memorabor iustitiæ tuæ*. Et iterum, *Potentiam tuam, & iustitiam tuam Deus*. Et est communis Domini laus, *Ipsi gloria, & imperium*. 1. *Petri* 4. *& cap.* 5. *Apoc.* 1. *&* 1. *ad Timotheum cap.* 6. Sic ergo literam imperditam ordino. *Omnis lingua dicet per Iehouah*, id est, iurabit per Dominum, & Deum verum. *Et omnis lingua dicet, quod mea est iustitia, & imperium*; id est, clamabit me iustum, & imperatorem. Quam sententiam indicant Septuaginta, dum ita vertunt: *Iurabit omnis lingua Deum, dicens, iustitia, & gloria ad eum veniet*.

85. ᶜᶜᶜ *Ad eum venient, & confundentur omnes qui repugnant ei*.] Hæc verba prophetæ sunt, qui paucis colligit, quæ pluribus, & grauiùs dicta fuerant. Nempe venturos tandem ad Deum, curuatoriósque genu, impios, & peruicaces homines, quantumuis officium illud Deo debitum horreant, & auersentur: qui ex Dei conspectu, quem inuiti subibunt, pudefacti in æternam confusionem dabuntur.

86. ᵈᵈᵈ *In Domino iustificabitur, & laudabitur omne semen Israel*.] Vt nuper propheta complexus est, quis maneat exitus illos, qui Domini iugum, aut non admittent, aut excutient, sic etiam nunc ostendit, quid à Domino sperare debeant, qui se Domini fidei, & tutelæ crediderunt. Quæ sententia à propheta paulò antea proposita fuerat dum ait. *Simul abierunt in confusionem fabricatores errorum, Israel saluatus est in Domino salute æterna*. Israelis nomine non illi intelliguntur, qui ex Israel secundum carnem propagati sunt; sed qui viri Israelitæ sunt, implentque tanti nominis mensuram, & merita. Vt ergo aliis, qui vocanti Deo parere noluerunt, parata confusio est in illo extremo sæculorum articulo, sic illi, qui diuinæ volūtati se, rationésque suas attemperarunt, & iusti declarabuntur à iudice Deo, & ab eo laudari rerum honestè gestarum præmia consequentur.

ᵉᵉᵉ Cæterùm *in Deo iustificari*, aut *laudari*, nihil aliud esse puto, quàm aut coram Deo, aut à Deo declarari, aut pronunciari iustum, aut laude dignum. Est enim vsitatum in Scriptura, vt tunc aliquid dicatur fieri, cùm factum esse declaratur, vt pluribus ostendimus *cap.* 5. ad illud, *Deus sanctus sanctificabitur in iustitia*. Et in hoc ipso verbo est exemplum *eodem cap.* 5. *Iustificatis impios pro muneribus*, id est, corrupti pecunia vestro decreto impium hominem declaratis esse iustum. 87.

Hæc mihi ad textum videntur non difficilia, & ad Pauli mentem maximè consentanea. Neque aliquid occurrit aut durum, aut alienum, quod cum vulgati translatione non aptè consentiat. Verumtamen cùm Hebraicum textum paulò diligentiùs intueor; & illi Septuaginta auctoritatem, & translationem adiungo, aliquid occurrit non indignum, quod experiundi gratia, vt Interpreti in rebus obscuris, & implexis permissum est, tentabo potiùs, quàm aut aliis, aut mihi persuadebo. Textum quidem Hebraicum sic ego Latinè reddo. *Iurabit omnis lingua tantùm per Iehouah. Mihi dicet, seu cantabit, iustitia, & fortitudo ad ipsum veniet. Confundentur omnes, qui repugnant ei: in Domino iustificabitur, & laudabitur omne semen Israel*. Septuaginta non longè aliter. *Iurabit omnis lingua Deum dicens, iustitia, & gloria ad eum veniet: & confundentur omnes, qui separant se à Domino: iustificabitur, & in Deo glorificabitur omne semen Israel*. Iuxta has translationes postrema hæc verba videntur ad diuinam laudem adhiberi ab his, qui conuertentur ad Dominum: Ita vt sit quoddam canticum fortasse familiare Iudæis. Quo cantico & se diuinæ legis sectatores profitebantur, & quid contraria sectatis euenturum sit, denunciabant. Certe ista, aut non admodum dissimilia sæpe audimus in Psalmis, ad quæ videri potest allusisse Isaias. Nihilominus, vt dixi, superiora magis probo: quia magis cum vulgata faciunt. *Hæc de capite quadragesimo quinto*. 88.

Argumen

Argumentum quadragesimi sexti capitis Isaiæ.

PRINCIPIO in Babylonis excidio confracta esse dicuntur simulacra, & simul cum Babylonus in exilium abducta. Hinc ostendit Deus quantum inter se, Gentiliumque Deos intersit, quia illi impensis hominum fiunt; cúmque graues sint, nullam tamen afferunt vtilitatem. At contrà Deus Israel nulli grauis est, cum amatores suos in sinu, atque in visceribus gestet; & in promissis largus sit; & in præstando fidelis, & iustus. Ad extremum spem illorum confirmat, qui de sua fide, atque iustitia dubitare videbantur.

CAPVT XLVI.

1 [a] *CONFRACTVS est Bel, contritus est [b] Nabò: [c] facta sunt simulacra eorum bestiis, & iumentis, [d] onera vestra graui pondere vsque ad lassitudinem.*

2 *Contabuerunt, & contrita sunt simul. Non potuerunt saluare portantem, [e] & anima eorum in captiuitatem ibit.*

3 [f] *Audite me [g] domus Iacob, & omne residuum domus Israel, qui portamini à meo vtero, qui gestamini à mea vulua.*

4 [h] *Vsque ad senectam [i] ego ipse, & vsque ad canos ego portabo: [k] Ego feci, & ego feram: ego portabo, & saluabo.*

5 [l] *Cui assimilastis me, & adæquastis, & comparastis me, & fecistis similem?*

6 [m] *Qui confertis aurũ de sacculo, & argentum statera ponderatis: conducentes aurificem, vt faciat Deum: & procidunt, & adorant.*

7 *Portant illum in humeris gestantes, & ponentes in loco suo; & stabit, ac de loco suo non mouebitur.* [n] *Sed & cùm clamauerint ad eum, non audiet: de tribulatione non saluabit eos.*

8 [o] *Mementote istud, & confundamini: redite præuaricatores ad cor.*

9 [p] Recor

PARAPHRASIS in idem caput.

1 CONTRITA sunt Bel, & Nabò; & aliorum etiam Deorum simulacra; Et quæ onera prius vobis, ô Babylonij, fuerant, vtpote vestris humeris portata, facta sunt onera bestiis; quæ ita grauia fuerunt, quia ex metallo nempe conflata, vt illas vsque ad lassitudinem fatigarint, ac fregerint.

2 Simulacra illa aut contrita sunt, aut colliquefacta, neque eis, à quibus cum tanta molestia portabantur, saluti atque auxilio esse potuerunt. Qui tam longè fuerunt, vt amatores suos ab exilio seruauerint; vt ipsi quoque in captiuitatem abducti sint.

3 Audite me, qui estis ex familia Iacob; & quos varia Israelitarum vexatio reliquos fecit; quàm longè aliter ego vos complexus fuerim; quàm Gentium dii supplices, & amatores suos. Illi suorum humeros graui lassant, atque opprimunt onere; Ego contrà, sicut mater fœtum, in vulua gesto, atque in vtero foueo.

4 In vtero gestaui vos, neque ex sinu, atque vlnis vnquam excutiam. Portabo, quod non solet mater, vsque ad senectam, atque obsitum canicie caput. Ego creaui vos; ego feram, præstabóque ab omni conflictu, atque discrimine securos.

5 Cùm ergo tantùm inter me, Gentiliúmque Deos intersit, cui illorum Deorum similem me esse putastis? cui illorum æquastis, & comparastis me?

6 Inanimata illa, atque ærea simulacra magis à vobis pendent, quàm ab illis vos. Sumunt enim corpus ex auro, quod è sacculo promitis, & de argento, quod in statera ponderatis. Conducitis opificem mercede, vt vobis Deum conflet, & excudat. Pòst autem homines amentes, & cæci, ante conflatum opificis arte simulacrum procumbunt, & supplices adorant.

7 Portant illud, & circumferunt in humeris, neque ex eo, in quo statuerunt loco, mouetur, nisi externus adhibeatur impulsus. Et inclamatum ab anxio, atque vlulante adoratore, surdum est, neque preces audit, neque confert salutem.

8 Expendite hæc, ô filij Israel, qui ad ethnicos hos ritus, & impia Gentilium sacra diffluxistis:

Et ho

Et horum vos aliquando pudeat. Resumite iam cor, quod ad Idola prolapsi cum pietate simul abiecistis.

9 Cùm iubeo vos ad cor redire, id clariùs iubeo vt superioris sæculi recordemini: in quo parentes vestri humanitatis meæ, atque potentiæ opera planè admirabilia in se ipsis experti sunt. Ex his itaque cognoscite me Deum esse, neque vlli præter me esse tribuendam diuinitatem, aut aliquid quemquam Gentilium Deorum mecum habere commune, aut simile.

9 ᵖ *Recordamini prioris seculi, quoniam ego sum Deus, & non est vltrà Deus, nec est similis mei.*

10 Ego sum ille qui ab exordio generis vestri prædixi, quæ nouissimis postea temporibus contigere, quæque nunc multò antè, quæ nondum facta sunt, futura prænuncio. Neque tatum non erit, quod ego decreuero, neque successu carebit, quod ego in rebus fieri voluerim.

10 *Annuncians ab exordio nouissimum, & ab initio quæ nec dum facta sunt, dicens: Consilium meum stabit, & omnis voluntas mea fiet.*

11 Ego sum, qui virum illũ, quem mei consilij ministrum esse volui, ab Oriente vocaui; qui ea celeritate aduocatus ad explendum imperium aduolauit, qua volucris immensa tranat spatia pernici volatu. Hæc ego prædixi de Christo humanæ, & de Cyro Babylonicæ seruitutis vindice; & quod de illis promisi, suo præstabo tempore. Ego creaui, atque adeò illud meo subest imperio, quid ergo dubium, quin illud, eo, quo statui modo, perficiam.

11 ᵠ *Vocans ab Oriente auem, ʳ & de terra longinqua virum voluntatis meæ. Et locutus sum, & adducam illud: creaui, & faciam illud.*

12 Audite ergo me, ô Iudæi apud Babylonios captiui, qui contra prophetarum oracula, & tot à me vel collata, vel promissa beneficia obduruistis: qui me accusaris violatæ fidei, quasi procul sitis ab ea iustitia obtinenda; id est, ab ea libertate, quam ego vobis toties promisi.

12 ᶠ *Audite me duro corde, qui longè estis à iustitia.*

13 Non est cur meam aut accusetis, aut requiratis iustitiam. Propè est vt promissa compleam, non longè aberit, quæ à vobis in suspicionem vocatur iustitia mea; & salutem à me compatandam non diu desiderabitis. Ecce salutem & libertatem Sioni, & Israeli, quam perdiderat antè, gloriam instaurabo.

13 ᵗ *Propè feci iustitiam meam, non elongabitur, & salus mea non morabitur.* ᵘ *Dabo in Sion salutem, & in Israel gloriam meam.*

IN CAPVT QVADRAGESIMVM SEXTVM COMMENTARIVS.

1. CONFRACTVS *est Bel, contritus est Nabo.*] De Gentium conuersione, ac perinde de Idolorum ruina dictum est à propheta superiori capite: nunc autem illa eadem pluribus, & cum acuta, atque eleganti insultatione persequitur. Intuebatur enim propheticis oculis in Babylonica vastitate per Cyrum, & liberato populo, & rursus instaurata Ierusalem Euangelij felicissimum, & aureum verè sæculum, in quo latè iam radiante noua luce, fugatæ sunt tenebræ, &, inducta noua religione, nugatoria Deorum sacra corruerunt. Porrò hæc duo A idola pro aliis omnibus per synecdochen adhibentur. *Bel* Deus existimatur fuisse Assyriorum, cui Ninus primus Assyriorum Imperator sacrasse dicitur aram, & suis, vt in Diuis numerarent, edixisse. Ita Hieronymus *in cap. 2. Oseæ.* Quem à Latinis vocari *Belum*, & eundem esse, qui *Saturnus* dicitur, tradit hîc, additque tantam eius apud Gentes fuisse religionem, vt non illi solùm captiuorum ignobilium corpora, sed etiam filiorum immolauerint. Certè quicumque fuerit, nam de huius origine, & nomine non laboro, eo loco fuit apud Gentes præsertim, quæ Hebræorum stringerent fines, vt ab eo plurimi

Bel quis, qui & Belus

plurimi alij dij compellationem acceperint. Hinc enim dictus est *Beelphegor* Deus Moabitarum, *Numer.* 25. inde *Beelzebub* Deus Accaron, 4. *Reg.* 1. & *Belial* Deus Sidoniorum *ibidem*. Fuisse verò in maximo honore apud Babylonios habes apud Danielem *cap.* 14. & indicat Ieremias *cap.* 50. Cuius templum fuisse Babylone celeberrimum tradit Herodotus *lib.* 1. quod ibi luculenter describit: & Diodorus Siculus *lib.* 3. *cap* 4. Quod ad sua etiam tempora durasse scribit Plinius *lib.* 6. *c.* 20.

2. Nabò quis. [b] De *Nabò* res est magis obscura, quia hoc tantùm loco reperitur. Videtur autem esse præcipuus aliquis Babyloniorum Deus, & Belo dignitate proximus. Fortasse idem, qui *Merodach*, de quo pluribus suprà *cap.* 39. aut eiusdem notæ. Nam *Ierem. cap.* 50. B cùm ageretur de Babylonis excidio, confundendus esse dicitur cum Bel. *Capta est Babylon, confusus est Bel, victus est Merodach, confusa sunt sculptilia, superata sunt idola eorum.* Hieronymus, *Nabò* significare dicit prophetiam: Ex qua notatione suspicor Babylonios hunc Deum solitum esse oracula reddere, & futuros rerum euentus prædicere. Quod si ita est, ostendit propheta, sicut vastata per Cyrum Babylone, idola confracta sunt, & oracula sublata, quæ ante illud tempus erant in ciuitate frequentissima: sic etiam Euangelij tempore idolis religionem, & aruspicum, Pythonúmque responsis fidem ereptum iri. Quod quàm verè, & cumulatè completum sit, ipsi etiam Idolorum sectatores confitentur. Qua de re Plutarchus librum edidit. Quod C testimonio Porphyrij Christiani nominis inimici probat Eusebius *lib.* 4. *cap.* 1. *praparat. Euangel.* Sic enim Porphyrius in libro quem contra religionem Christianam scripsit. *Posteaquam Iesus colitur, nihil vtilitatis a Dijs consequi possumus.* Pro *Nabò*, Septuaginta posuerunt *Dagò*, qui Philistinorum dicitur Deus 1. *Reg. cap.* 5. qua id cogitatione, aut quo fundamento ita reddiderint, non video.

Tempore Euāgelij cessarunt Idolorum oracula.

3. [c] *Facta sunt simulacra eorum bestiis, & iumentis: onera vestra graui pondere, vsque ad lassitudinem.*] Cùm Persæ aliis addicti sacris alia colerent idola, verisimile est pretiosa Chaldæorum simulacra comminuisse, eorúmque metalla in vsus alios, magísque domesticis rationibus necessarios conuertisse. D Fuisse autem ex metallo conflatam, aut excussam Belis imaginem, habemus ex Daniele *cap.* 14. vbi ærea dicitur esse forinsecus; sed quòd alia quædam fuerint Babyloniis, & quantitate magna, & ex materia nobili, diximus *cap.* 45. ex Diodoro Siculo *lib.* 3. *cap.* 4. quæ à Regibus Persarum dicuntur aliò fuisse translata.

4. Hæc ergo simulacra facta dicuntur bestiis, & iumentis, vbi aliquid necessariò supplendum: quid verò suppleri debeat, non facile iudicatu est. Quidam supplent *similia*, Quia belluarum imagines obscœnas, & ignobiles colebat delusa Gentilitas, neque quicquam erat in natura sordidum, cui non diuinos honores exhiberet: ita Hieronymus, Haymo, Hugo, Dionysius. E Quòd verò belluas coluerint Babylonij, sicut Ægyptij, docet Draco ille, qui *Daniel. cap.* 14. in honore fuisse dicitur Babyloniis, & à Daniele occisus. Alij supplent *imposita*: quia Idola illa Babylonica iam contrita, iumentorum imposita dorsis in Persidem deportata sunt. Ita communiter Doctores, S. Thomas, Foreirus, Emanuel Sà, Pintus, Vatablus. Alij in *bestiis*, & *iumentis* homines intelligunt illorum deorum adoratores, qui sanè nisi belluinum habuissent stuporem, nunquam se ad tantam ignominiam abiecissent. In hanc explicationem inclinant S. Thomas, & Haymo.

Ego hic omnia impedita video, variísque cogitationibus exposita: Vt autem in priorem explicationem ex tribus abeam, supplendúmque putem *similia*, facit præter illa, quæ à Hieronymo dicta sunt, modus ipse loquendi, qui in Scriptura aliquid, aut simile, aut præcipua aliqua ratione coniunctum cum aliquo significat. *Esse* enim, aut *fieri alicui*, idem est quod cum altero arcto quodam vinculo copulari. Qua ratione inter se coniunguntur, conspirantque coniuges, quos matrimonium, aut similes inuenit. Quòd si id minùs contingat, similes facit. Vnde natum est, vt *esse*, aut *fieri alicui*, idem sit quod *nubere*. Sic explicat Hieronymus, & Theodoretus in illud *Ezechiel. cap.* 16. *vers.* 8. *Et facta es mihi*, id est, fuisti mihi connubiali nodo copulata. Et *Ruth cap.* 4. vbi Vulgatus, *Tulit itaque Booz Ruth, & accepit vxorem.* Hebr. est, *Accepit Ruth, & facta est illi.* *Osea cap.* 3. *Non fornicaberis, & non eris viro.* Qua loquendi forma, quod facit aliàs sæpe, in Græco sermone expressit Apostolus *ad Roman. cap.* 7. *vers.* 3. nam vbi Vulgatus, *Si fuerit cum alio viro*, Græcè, *Si fuerit alij viro.* Et statim vbi noster legit, *Vt sitis alterius, qui ex mortuis resurrexit*, Græcè est, *vt sitis alteri viro.* Iuxta hanc loquendi formam, non mihi videtur difficile, aliquid indicari simile, aut commune simulacris, cum bestiis, & iumentis; ita vt inter illa mira societas ea possit, quæ inter coniuges adeò arcta est, vt sit alter non solùm alteri similis, sed etiam idem. Hispanus diceret *Son para en vno.*

5. Esse, aut fieri alicui idem est quod nubere.

Ezech. 16.

Ruth 4.

Oseæ 3.

Sed est mihi facilior sensus, si *onera* per zeugma in priori parte intelligantur hoc modo, *Simulacra Bel, & Nabo, & aliorum Deorum, onera videlicet vestra, ò Babylonij, qua vos priùs humeris portabatis* (vt statim dicetur) *facta sunt onera bestiis, & iumentis, qua ita grauia fuere, vtpote ex ære, vt illa vsque ad lassitudinem fatigauerint.* Quasi dicat, in portando illo molesto onere belluæ vobis successere; quæ portare non possunt adactæ stimulis, quæ vos vltrò sæpe portauistis. 6.

[d] *Onera vestra graui pondere vsque ad lassitudinem, contabuerunt, & contrita sunt simul; non potuerunt saluare portantem.*] Hæc dicta sunt ad Babylonios, quorum humeris oneri fuisse dicit aureos illos, aut marmoreos Deos, potiùs quàm leuamento. Cyrillus hîc docet ita gestari Deos à Gentium sacerdotibus, vt habitu corporis significarent premi se cœlesti pondere, & toto nixu contendere, ne succumbant, qua simulatione captam esse stultam multitudinem, & in eam cogitationem adductam, vt existimaret ibi aliquid esse diuinum. Idem nunc in solemni pompa fieri à Iaponiis accepimus, qui eodem habitu, ac nixu simulant sibi satis virium non esse portando numini. Moris autem esse Gentibus Deos suos in ferculis honoris, & religionis gratia traducere, tradit Tertullianus *lib. de spectaculis cap.* 7. & optimè Apuleius *in metamorphosi lib.* 11. vbi describit pompam, qua Isis, seu Luna triumphalem in modum gestabatur. Nec longè aliter Theocritus *idyllio* 15. Venerem, & Adonidem ab Arsinoë Ptolomæi filia traductos scribit. Sed omnium optimè, & clarissimè Baruch *c.* 6. qui sic ad captiuos in Babylone loquitur, *Nunc autem videbitis in Babylonia Deos aureos, & argenteos, & lapideos, & ligneos in humeris portari ostentantes metum Gentibus. Videte ergo, ne & vos similes efficiamini factis alienis: & metuatis, & metus vos capiat in ipsis. Visa itaque turba de retrò, & ab ante adorantes, dicite in cordibus vestris, Te oportet adorari Domine.* 7.

Gentium dij humeris circumferebantur.

Hæc

8. Hæc autem idola non solùm in vrbe circum- A
Ferebantur in via tanquam comites, & duces. ferebantur cum festiuo plausu, sed etiam in via, vt duces essent; & si quid incurreret periculi, illud amolirentur. Ita Seruius in illud Virgilij *lib. 6.*

Errantésque Deos, agitatáque numina Troiæ.

Cur Rachel Idola patris furata est. Et eo fortasse consilio Rachel furata est parentis sui Deos, vt comites haberet in via, quam in peregrinam regionem moliebatur. Neque credo Pater eius Laban tam citò sublatos esse Deos deprehendisset, nisi adhibere sibi vellet itineris socios. Certè alij serui Iacob, atque domestici iuxta patriam consuetudinem secum Deos tulerunt, quos postea Iacob ad Domini præceptum subtus terebinthum infodit. Huc facit quòd filij Israel iuxta morem, quem ab Ægyptiis didicerant, petierunt ab Aaron, vt Deos conflaret tam longæ peregrina- B tionis socios, & duces, *Surge fac nobis Deos, qui nos præcedant.*

9. Hinc iam credo constabit quid sibi velit hîc Isaias. Gestabant Gentes, & præsertim Babylonicæ, vt vidimus ex Baruch, in humeris non solùm in vrbe, solemni plausu, & festiua pompa, grauissima illa Deorum pondera vsque ad lassitudinem, sed etiam in viis, & ad bella, vt illos haberent sibi tutelares. Post illud tamen pondus, & molestiam id consecuti sunt, vt non solùm nihil à diis impetrarint auxilij, sed etiam viderint deos ipsos primùm captos ab hostibus, deinde comminutos, & in sordida vasa, & ministeria tandem conflatos. Illa itaque quondam Babylonijs numina, & oneta, omisso antiquo splendore, & nomine prorsus extabuerunt. C

10. ᵉ *Et anima eorum in captiuitatem ibit.*] Quidam idolorum animam esse putant, cum irrisione tamen, id est, illa quæ putabantur animata. Ita Foreirus, & Vatablus; Adamna, & Hugo varij sunt, sicut etiam S. Thom. qui addit idola vocari *animam Gentilium*, quia sic appellari solent ab amasiis, illa, quæ in animo, atque in amoribus sunt. Alij de Babyloniis hæc accipiunt, qui capti fuerunt à Persis, in his sunt Haymo & Emanuel Sa. Sed sanè textus ipse verborum satis indicat agi hîc de idolorum captiuitate, qui adeò eos, quibus oneri fuerant, non liberarunt, vt ipsa cuitare non potuerint, quo minùs captiua abducerentur. Et huc inclinat Hieronymus, qui κατάχρησιν putat idolis animam attribui. Quæ mihi valde probatur explicatio. Nam D sicut per catachresim hominis imago dicitur homo, sic etiam per eandem figuram, quæ homini
Regula. Anima alicuius, pro eo, cuius est anima. conueniunt, eius etiam imagini accommodari possunt. Est autem forma valde familiaris Hebræis; vt alibi pluribus ostendimus, vt *anima alicuius* pro *aliquo* sumatur. Quo modo dicimus, *Qui amat animam suam*, id est, amat se. *Odiuit anima mea*, id est, odiui ego: *anima iumentorum*, id est, iumenta. Sic ergo hîc *anima idolorum* pro idolis vsurpatur: quæ quia rerum animatarum imagines sunt, animas habere finguntur.

11. ᶠ *Audite me domus Iacob, & omne residuum domus Israel, qui portamini à meo vtero, & qui gestamini à mea vulua.*] Vt aliis se modis Dominus E Gentium idolis dissimilem esse ostenderet, sic nunc aliam addit, eámque maximè notabilem dissimilitudinem. Cùm enim Gentium simulacra ad dignitatem nulla, ad vtilitatem omnino vacua sint; ad molestiam tamen, & onus ita sunt grauia, vt cùm humeris portentur, miseri cultores sub eorum pondere lassentur, & oppressi succumbant. At Deos, à quo populus ipsius religioni consecratus omnia cumulata suscepit, grauis non est: qui tam est longè,

vt aliorum humeros suo lasset pondere, vt ipse potiùs nutricis instar in vlnis gestet; imò sicut mater in vtero, & vulua. Quod expertus re ipsa Moyses *A fœminis vocabula sumantur ad explicandum tenerū amorem.* cecinit *Deuteron. 32. Circumduxit eum, & docuit, & custodiuit, quasi pupillam oculi sui. Sicut aquila prouocans ad volandum pullos suos, & super eos volitans, expandit alas suas, & assumpsit eum, atque portauit in humeris suis.* Est autem vsitatum in Scriptura, vt cùm amorem tenerum, & mollem explicare vult, à matribus vocem sumat, & similitudinem: quia illarum penè impotens est in filios amor, & mollior indulgentia. Canticum *cap. 1.* sponso tribuit vbera; & Isaias *cap. 66.* Deo vbera, & lac: & ab eodem *cap. 60.* maximæ deliciæ per mamillas Regum significantur. Sic etiam nunc per vterum, & B vuluam, & amor mollis, & tener, & prouidentia singularis exprimitur. Hic verò supplenda est nota similitudinis: quo nihil est in Scriptura frequentius, in hanc sententiam. Qui portamini à me non aliter, quàm portari solet infans à materna vulua.

Ex translatione L X X. qui non verrunt *à meo* 12.
vtero, sed *ab vtero*, alius elucet sensus, quem nonnulli sequuntur è Patribus, qui vterum, & vuluam non tam attribuunt Deo, quàm in illis omnem significari putant eorum, in quos Dei tam tenera, & dulcis declaratur indulgentia in hanc sententiam. Non abiiciet Deus ad senectutem vsque eorum, quam de suorum salute ab vtero, id est, ab infantia susceperat. Neque parum fauet huic expositioni textus Hebraicus, quem nunc habemus, qui non tam dicit *à meo vtero, & à mea vulua*, quàm *ab vtero & vulua*. Sed Hieronymi translatio multò significantior est. Neque in texto Hebraico ratio deficit eius translationi. Nam מִנִּי *mini* quod *vtero* præponitur, & *vulua*, non solùm *ab* valet sed etiam *a me*, nam *sed* quod præpositioni מִן *min*, adiicitur, particula potest esse paragogica, & affixum pronomen primæ personæ. Quare ad verbum sic vertendum esset. *Qui portamini a me vtero qui gestamini à me vulua.* Quod idem est, atque *à meo vtero, & à mea vulua.*

ᵍ *Domus Iacob, & residuum Israel* dicuntur duæ 13.
tribus, quæ reliquæ erant ex genere Israelitico in terra promissionis, aliis decem non multò antè in exilium abductis, quæque tantùm iam audire poterant loquentem prophetam. Nam quòd sermo iste propheticus eos spectet, qui ex tanta multitudine relicti sunt in Ierusalem, postquam à Chaldæis excisa fuit, aliis in obsidione extinctis, siue in alienum solum deportatis à Nabuchodonosor, quod nonnulli volunt, durum sanè est, & minùs cum toto capite consentiens, vt apparet.

Hæc dicendi forma, qua Deus, quo sit in suos 14.
Quid à Dei amore sperare debeat iustus. animo, atque studio declarat, pro re morali grauis est, & ad excitandos pios, qui se totos diuinæ tutelæ permiserunt, & ad deterrendos illos, qui aliis scandalo sunt, quo minùs in Dei sinu, atque custodia sint. Quàm tutus poterit esse iustus, quàm de victu securus, qui sic in sinu, & vtero clauditur Dei, quomodo fœtus in materna vulua; cui nisi matri desit, nullo modo deesse poterit alimentum. Quæ maior indulgentia, quæ vis amoris, aut naturæ vehementior, quàm quæ matrem cogit, vt fœtum latentem in vtero suis alat, formétque visceribus? At Deus longè excedit hanc naturæ solertiam, & prolis curam, & amorem. nam mater sic alit fœtum, quem in vulua continet, aut quem enixa est, vt non se ipsa pascat, sed menstruo sanguine, quem, quia sopetuacaneus est, aliquando tanquam noxium

prouida natura respueret, & postquam est susceptus in lucem, lacte, quod nisi mulgeat infans distentorum sit, cruciaturúmque non leuiter vbera materna. At Deus sanguinem porrexit purum, & vitalem, & se ipso pascit, quem gestat in sinu, multò in suos indulgentior, & mollior quàm mater in filios.

15. Fert grauiter mater si quis filium ab amplexu diuellat, ferísque ubiiciat dilacerandum, aut ad saxum allidat; sed ferret multò grauiùs, si quis disruptis visceribus latentem in vtero fœtum iam proximum luci, aut in lucem festinantem, extraheret: quod auditu horridum, & omni ratione execrandum est. Dolebat Eliseus, neque siccis oculis intueri poterat Hazael: quia præuidebat ab eo, vt fœtus adhuc immaturos eliderer, dissecandas esse prægnantes; quæ cùm audiret Hazael ab Eliseo, dixit. *Quid enim sum seruus tuus canis* 4. *Reg.* 8. *vers.* 13. *Canem* se meritò vocat, cuius nomen auersatur, neque horret naturam. Et re vera id canum proprium est, qui neque à visceribus parcunt. Quod crimen ita detestatur Deus, vt dixerit *Amos cap.* 1. contra Ammonitas. *Super tribus sceleribus filiorum Ammon, & super quartum non conuertam eum, eò quòd dissecuerit pragnantes Galaad.* Ex his coniectare licet, quàm grauiter ferat Deus, si quispiam ex suo complexu filios diuellat, quos tanto dolore parturiuit, & peperit: Immò si quispiam dissectis visceribus in quibus infirmum fœtum fouebat, & formabat, illum extrahat, & elidat. Sanè in Dei viscera instar canis sæuit, qui malo vitæ exemplo, aut conatu siue suasione impia crescentem fœtum, & in quo iam Christus formabatur, immaturum extinguit.

Deus dulciùs affectus in suos, quã in filios mater.

Contra eos, qui aliis scãdalo sunt.

16. [h] *Vsque ad senectam ego ipse, & vsque ad canos ego portabo.*] Si Septuaginta versionem sequeremur, facilis esset explicatio, quæ ostenderet Dei sedulam, & constantem operam, quam adhibet in fouendis conseruandísque illis, quos ab vtero in suam fidem, & tutelam recepit; quos non deseret ad extremam vsque senectutem. Sed iuxta translationem vulgati non minùs facilis est, & multò grauior sententia. Se priùs Dominus cum matre comparauerat, cuius in filios amor non solùm tener, sed etiam constans est: nunc aliquid maius à sua beneuolentia promittit, quàm quod à matribus, quantumuis molli sint ad prolem animo, præstari solet. Illæ enim quamuis in alendis filiis longa ferant, grauia, ac propè continentia fastidia, vbi tamen iam aliquid accessit roboris ætati, & suis pedibus ingredi incipiunt, à sinu illos, & gremio deponunt: imò vi arcent à se, & abire cogunt. Sanè aues iam grandiusculos pullos rostro pellunt è nido, & redeuntes abigunt; idem faciunt equi calcibus, & canes morsu. Non sic Deus, non sic: nam quos teneros in infantia gestabat in gremio, atque adeò in vtero, eosdem ætate graues non minori studio, atque indulgentia amplectitur, & fouet, cùm tamen longè maiora afferant fastidia, & ad iracundiam prouocent Deum multò grauiùs, atque frequentiùs, quàm filij matrem.

Admirabilis Dei in suos indulgentia.

17. [i] Aliqui hîc *Dei senectam* intelligunt, quasi Deus humano locutus more, sibi ipsi senectutem, & canos attribuat. Ac si diceret, nullo tempore vos deseram, etiam in eo, in quo post longa spatia existimari poteram senex. Cúmque senilem parentum ætatem filij grati suscipiant, & alant, quod brutis etiam animantibus natura præscripsit, vt de ciconia constat; quod etiam de aquilarum pullis tradit Eusebius; Ego contrà etiam in senecta, quando à vobis alendus videbar, alam vos, atque portabo. Sed veriùs de populi sui senecta loquutur Deus, id est, de illis, quos in suam fidem receptos loco filiorum habuit. Quod sanè tanquam in typo ostendit in gente Israelitide, quam Deus ab infantia, id est, ab Abraham sui generis auctore suscepit: quem ad extremam vsque ætatem non dereliquit. Senecta verò populi videtur dici posse tempus illud, in quo gens Hebræa ab hostibus durè, ac diu vexata populus esse desiit. Ad illud enim tempus gestauit Dominus in sinu molliter, postea verò videtur à se procul abiecisse.

18. [k] *Ego feci, ego feram.*] Rationem reddit Dominus, cur tam larga, & constans futura sit in illum populum indulgentia: quia pater est. Vt enim natura parentibus indidit eam in filios charitatem, vt pro illis molestias deuorent assiduas, & se pro illorum incolumitate periculis obuciant, neque vlla filiorum, aut in referendis officiis ingratitudine, aut impietate, seu offensione frangantur, quominus pro illorum salute, & commodis laborent: sic Deus, quia populum illum genuit, speciali quodam modo quando ex omnibus vnum sibi delegit, illum suscepit in infantia tenerum, & imbecillum, & pollicetur se in posterum esse laturum. Id enim sibi, vt ita dicam, onera assumpsit, cùm illius pater esse voluit. Nam parentes non possunt illam naturæ necessitatem effugere quam alieni detrectant. Moyses detrectat onus à Deo impositum non à natura, & negat populum sibi esse portandum, quia non illum genuit; si genuisset, non detrectaret; quia id suo sibi iure natura postulat. *Num.* 11. *vers.* 12. *Numquid ego concepi omnem hanc multitudinem, vel genui eam, vt dicas mihi, porta eos in sinu tuo, sicut portare solet nutrix infantulum.* Ex quo licet colligere mollem illam, & maternam curam commendatam Moysi Christi vicario, & typo; licèt locus non appareat.

Quanta via naturæ parentibus insita in filios.

Quomodo subditi à prælato tractãdi.

19. Hieronymus citatus à Leone Castro ideo populum illum à Deo genitum esse putat, quia natus est à matre sterili, & ea ætate vt iam illi desierint fieri muliebria. Quare tanta illa soboles à Deo propagata videri potuit. Sed ego apud Hieronymum non inuenio: neque placet expositio: quia licèt Deus sterilem vuluam, & effœtam ætatem adiuuerit, corroborauerítque ad sobolem; tamen non minùs Abraham, & Sara parentes vocati potuerunt, quàm alij. Ego hîc puto sicut nuper in simili obseruauimus, supplendam esse notam similitudinis, hoc sensu. *Ego feram vos, quasi ipse genuerim.*

20. Antequam hinc abeo, libet adducere quod Augustinus ait *Psalm.* 112. dum exponit illud, *Laudate pueri Dominum.* Vbi docet Dominum omni tempore, atque ab omni ætate debere laudari. *Ne dicatis*, inquit, *nunc incipimus quidem laudare Dominum, quia pueri sumus; sed cùm creuerimus, magníque fuerimus, nos ipsos laudabimus. Non sic pueri, non sic. Propterea dicit Dominus per Isaiam* (iuxta versionem Septuaginta) *Ego sum vsque senescatis, ego sum: Ille semper laudandus est, qui est.* Vide reliqua. Quod hîc Deus per prophetam promittit, id à Deo sibi præstari orat Dauid *Psal.* 70. *In te confirmatus sum ex vtero, de ventre matris mea tu es protector meus, &c. ne proiicias me in tempore senectutis mea: dum defecerit virtus mea, ne derelinquas me.*

21. [l] *Cui assimilastis me, & adaequastis, comparastis me, & fecistis similem?*] Ex antithesis ostendit Deus, quàm sit Gentium simulacris dissimilis, quàm nihil sibi sit commune cum his, qui à stolidia existimantur

stimantur dij. Qui cultoribus suis magno sunt sumptui, & oneri, cùm consistere debeant aliorum impensis, & alienis humeris portari; neque tamen interea vlli sint vsui illis, quorum studio, atque opera, vt in honore sint, habent. Deus autem verus à quo religiosi cultores tot habent quotidie honoris, vitæque subsidia, neque ex metallo conflatur, neque fingitur ex marmore, & suos in humeris, immò in sinu, atque visceribus gestat: vsque adeò illis molestus non est. Porrò quatuor illa verba omnino synonyma magnam vim addunt obiurgationi; quasi Deus acerbissimè ferat conferri se cum illis nugacibus, atque monstrosis diis.

22\. m *Qui confertis aurum de sacculo, & argentum statera ponderatis, conducentes artificem.*] Elegans descriptio, neque explicationis egens, quæ ostendit inutilia illa monstra, & ab omni mente vacua nihil habere nisi ab homine, à quo magis ipsa pendent, quàm ab illis homo. Sumunt enim materiam, ex qua fiant ex auro, quod ex sacculo promunt, & statera ponderant stulti adoratores: & formam ab artifice pecunia conducto: vnde quidquid habent aut ponderis, aut figuræ, artificis industriæ debent, & hominum detrimentis, & sumptibus. Illud *in statera ponderatis*, quidam ideo dici putant, quia qui artifici idola conflanda, aut cudenda locant, appensum tradunt argentum conflatori, ne quis locus sit fraudi, vel rapinæ, vt illud idem referat ad pondus: neque ego abnuo. Sed quid, si allusum est ad antiquam consuetudinem, quæ tunc fortasse ex parte durabat, quando pecunia signata non erat, sed rudis; quare non numerabatur, sed appendebatur. Quod primis temporibus vsitatum esse docet *æris*, & *libra*, tum etiam *libripendis* nomen, quæ in rebus contrahendis adhibebantur. Et quidem apud omnes nationes pecunia licèt à charactere sæpe, sæpius tamen nomen habet à pondere. Vt apud Latinos *as, pondo, vncia*, apud Græcos *drachma, talentum, mna*, apud Hebræos *siclus*, & *kicar*, quod vulgatus *talentum* reddit. Si autem ita apud Hebræos aliquando fuit (quòd enim ille non numerandi, sed appendendi modus esse desierit, non laboro, cùm mutatis rebus, modus tamen loquendi non semper mutetur.) Erit hic sententia eadem iterum aliis verbis exposita; quod prophetæ sæpe faciunt. Ac si dicat, Soluitis aurum, & argentum expenditis ad idola conflanda.

23\. n *Cùm clamauerint ad eum, non audiet.*] Hæc sæpe reperita sunt & ab hoc propheta, & à Baruch *cap.6.* & *Psal.* 113. Irridet Elias Baal cui supplicabant eius sacerdotes: qui cùm ad meridiem vsque clamarent, adderéntque precibus plagas, & sanguinem, neque vlla idoli audiretur vox, aut ostenderetur clementiæ signum, dicebat Elias. *Clamate voce maiori, Deus enim est, & forsitan loquitur, aut in diuersorio est, aut in itinere, aut certè dormit vt excitetur. Clamabant ergo voce magna, & incidebant se iuxta ritum suum cultris, & lanceolis, donec perfunderentur sanguine: nec audiebatur vox.* 3. *Reg. cap.*18. Sed neque cum minore irrisione, aut etiam contumeliosè magis, hæc eadem dicta ab illis, qui cùm idolis aliquando supplicassent, re ipsa experti sunt in illis nihil esse subsidij, aut sensus. Sic enim Iuuenalis *Satyr.*13.

——Audis
Iupiter hæc, nec labra mouest? cùm mittere vocem
Debueras, vel marmoreus, vel aheneus? aut cur
In carbone tuo charta pia thura soluta
Ponimus? vt video nullum discrimen habendum est
Effigies inter vestras, statuámque Batilli.

Alia à poëtis de suis diis dicuntur neque magis ad dignitatem, neque minùs amara, quæ tu vide apud Homerum, Lucianum, & alios.

o *Mementote istud, & confundamini: redite præuaricatores ad cor.*] Constat *ex lib.* 4. *Reg. cap.* 16. ab impio Achaz inductos fuisse in ciuitatem sanctam, & in templum ipsum ethnicos, atque sacrilegos ritus, quibus non parum infecti sunt Iudæorum mores. Eos ergo Dominus admonet officij, iubétque vt ista, quæ commemorata sunt ad se ipsos referant, tacitíque meditentur. Quos sanè superioris consilij, atque amentiæ pudebit, si non omnino cum pudore, mentem quoque, ac sensum profligauerint. Quòd si hæc ad illos spectant, qui in Babylonia exules fuere, & quorum libertati Deus per Cyrum consuluit (quod satis est verisimile cùm nuper actum sit de Babylonicæ religionis interitu) iubet Deus illis, quibus iam iam parata dicitur salus, vt iam tandem aliquando resipiscant, suíque erroris, & væcordiæ pudeat. Amplexos autem Iudæos Babylonica sacra, & idolis supplicasse, docet apertè Ieremias *cap.*16. Vbi etiam ostendit, tales ab idolis Iudæos subiisse molestias, quales paulò antè Isaias exposuit. *Eiciam*, inquit, *vos de terra hac in terram, quam ignoratis vos, & patres vestri: & seruietis ibi diis alienis, qui non dabunt requiem.* 24.

Dum autem iubet, vt præuaricatores isti, quicumque illi sint, redeant ad cor, ostendit illos excordes, & dementes fuisse, qui non cognouerint, quibus in tenebris versati, & quot incommodis quotidie affecti sint. Simili nomine atque conuitio notatus est Ephraim cùm vocatur *columba seducta non habens cor. Osea cap.*7. Quæ ideo sine corde esse dicuntur, quia cùm è columbariis pullos suos quotidie auferri videant, eodem iterum ac millies redeunt & ibi oua fouent & pullos excludunt, qui iterum, ac sæpius auferantur. Tum etiam quia cùm reliquæ aues retia caueant, & aucupem fugiant; columba tamen adeò stupida est, vt in laqueos spontè incurrere videatur. Idem propè acciderat iis, quibus cùm idola facultates abstulerint, puta aurum, & argentum ad conflandas imagines, atque etiam filios, vt de Moloch constat, & de Bel præcipuo Babyloniorum Deo, si modò is est Saturnus, cui humana corpora voranda tradebantur, vt cum Hieronymo sentiunt plures alij: nihilo tamen segniùs qui Babylonica illa sacra obibant (à Deo cor & mentem abiecerant) spoliati opibus, & orbati filiis, idque sine vllo tanti doloris atque dispendij pretio, redibant tamen ad idem pistrinum, & ad eundem lapidem sæpius offendebant. 25. Oseæ 7.

Cùm omnia peccata cor suferant homini: quia seruire faciunt diaboli tyrannidi, præsertim tamen cordis abdicationem seu rapinam Scriptura tribuit fornicationi, & ebrietati. *Osea cap.*4. *Fornicatio, & vinum, & ebrietas auferunt cor.* De fornicatione probat 2. *Reg.*7. de Salomone, cuius cor alienigenæ mulieres euerterunt, & *Daniel. cap.* 13. de duobus senibus quorum cor à concupiscentia dicitur fuisse subuersum. Item auaritia *Eccl. cap.* 10. de auaro *In vita sua proiecit intima sua.* Cor autem ablatum recoperatur per timorem Dei, *Eccl.*25. *Qui timet Dominum, conuertetur ad cor suum.* Per timorem enim plerumque moueri incipit animus ad spiritualem vitam, id enim est cor, in excorde excitari, & moueri. Deus enim per timorem cor pulsat, & ad vitam suscitat: licèt aliis etiam modis aliquando 26. Fornicatio, auaritia & vinum cor auferant. Timor recuperat cor.

faciat. Quomodo 2. *Reg. cap.* 7. Dauid confitetur se reuelante seu inspirante Domino cor inuenisse. *Reuelasti autem seruus tuus dicens, Domum ædificabo tibi, propterea inuenit seruus tuus cor suum, vt oraret.*

27. p *Recordamini prioris sæculi, quoniam ego sum Deus,* &c. *annuncians ab exordio.*] Hoc est redire ad cor, & quasi illud resumere, quod iam abiectum esse videbatur. Recordari nempe antiqua, quid nempe Deus olim officiorum contulerit: quid promiserit, vt prædicta Patribus fideliter impleuerit: quæ quidem Gentium idola nunquam præstare potuerunt. Hoc itaque est *in cor redire*, & intra se ipsos quodammodo versari. Nam qui ad cogitationes alias, aut curas diffluunt, non solùm à Deo, sed à seipsis, quàm longissimè abeunt.

28. q *Vocans ab Oriente auem, & de terra longinqua virum voluntatis meæ.*] Auem hanc multi Christum esse dicunt, qui ab Oriente velociter ad hominum salutem aduolauit. Hoc inclinat magis Hieronymus: tenent Haymo, & Dionysius. Alij de Nabuchodonosor accipiunt, quia hic ab Ezechiele *aquila* dicitur *magnarum alarum.* Alij dubij sunt, vt S. Thomas, & Procopius. Plures de Cyro hæc interpretantur, in quibus etiam est Hieronymus ad finem capitis. Ego de Christo typicè sumi puto, historicè de Cyro, consequenter ad ea, quæ alibi à me sæpius dicta sunt. Sed cur Christus dicatur *auis ab Oriente*, non facilè explicatu est, neque aliquid ab auctoribus affertur, quod valde satisfaciat. Montanus in *aui*; solem intelligit, qui propter velocitatem, qua suum lustrat orbem, *volucris* vocari potest. Certè *pennatus* dicitur à Malachia *cap.* 4. *Orietur vobis timentibus nomen meum sol iustitiæ, & sanitas in pennis eius.* Et alibi Christus non semel appellatur *Sol*: ita fortasse est, vt putat Montanus; sed est metaphora duriuscula, neque alibi quod ego viderim, etiam apud profanos vsurpata. Potiùs ego crederem allusum esse ad columbam, quæ post terram oppletam diluuij aquis, extinctúmque hominum, & aliorum animantium genus, præter admodum paucos; rediens cum oliuæ ramo virentibus foliis pacis apportauit nuncium. Aut certè ad turturem, cuius aduentu, & cantu aduenisse nunciatur fugata hyeme veris clementia. Sed neque hæc satisfaciunt mihi, neque credo aliis admodum placebunt. Quare in *aui*, nihil designari aliud puto, quàm velocitatem illam, qua Seruator Christus nostræ redemptionis opus aggressus est; qui, vt de sole cecinit Dauid *Psalm.* 18. *exultauit vt Gigas ad currendam viam, à summo cæli egressio eius.*

29. Quòd verò ad Cyrum spectat, minùs est difficilis metaphora: nam ille cum exercito magno à Perside, id est, ab Orientali plaga, in Babylonios fines irrupit. Exercitum autem in scriptura *auem* vocari non est inusitatum: ideo enim Nabuchodonosor *Ezech. cap.* 17. *aquila* dicitur *magnarum alarum*; quia magnas copias in Iudæam inuexit. De quo *Ierem. cap.* 48. *Extendet alas suas ad Moab.* Et *cap.* 49. *Expandet alas suas super Bosram.* Et à Latinis extremæ agminis partes *alæ* vocantur. Sed in Cyro peculiaris est ratio, quia, vt tradit Xenophon *lib.* 7. *Cyropediæ*, ille auream aquilam in hasta præferebat expansis alis. à quo signum illud reliqui Persarum Reges acceperunt. Siue ergo exercitus *auis* dicatur communi metaphora, siue hîc speciali ratione propter aquilæ signum Persis familiare, aduocanda dicitur ab oriente auis illa, vt captiuos reduceret in patriam, & Babylonicos spiritus comprimeret.

Aquila Persarũ insigne.

30. r *Et de terra longinqua virum voluntatis meæ.*] Licèt hæc de Christo multò meliùs quàm de Cyro pronunciari possint, quia ille verè fuit vir voluntatis Dei, & de quo publico testimonio dixit, *In quo mihi complacui*, & ita statuit Vatablus, qui cùm priora referat ad Cyrum, hæc tamen posteriora existimat ad Christum pertinere; Nihilo tamen minùs puto cum aliis ferme omnibus hæc omnia ascribenda Cyro eo, quem sæpe dixi, sensu, nempe allegorico. Nam sicut Cyrum assumpsit Deus suæ voluntatis administrum ad libertatem captiui populi, & Babylonici imperij ruinam, sic ad cõprimendam Diaboli potentiam, maiorémque salutẽ, ac libertatem humano generi præstandam Christũ assumpsit.

s *Audite me duro corde, qui longè estis à iustitia.*] 31.
Cum Iudæis loquitur, quo tempore captiui agebant sub Babylonica tyrannide. Appellantur autem hi duro corde, quoniam tot edocti infortuniis, toties à prophetis admoniti, in eadem tamen cordis obstinatione, atque duritie perstabant. Septuaginta pro *duro corde* transtulerunt, *qui perdidistis cor*, consentaneè ad superiora. Vbi iidem iubentur redire ad cor, quod nempe perdiderant, aut à quo longè antè recesserant. Dicuntur iidem longè esse à iustitia: Vel quia peregrinæ religioni student, aut moribus indulgent Babylonicis: propter quod longè erant, vt à Deo libertatem, ad quam tam auidè aspirabant, obtinere debuerint: vel, quod magis reor, cùm vndecumque viderent obstructum sibi ad libertatem aditum, longè sibi videbantur à iustitia, non sua, sed Dei, id est, ab implenda promissione, qua Deus per Ieremiam mœrorẽ illorũ, & exilium solabatur. Quod ideo verius puto, quia huc spectãt, quæ mox adduntur, *propè feci iustitiam meam*, &c.

t *Prope feci iustitiam meam, non elongabitur.*] 32.
Digni erant Iudæi propter cordis duritiem, & quia Deum abesse longè putabant à iustitia, quos Deus in exilio in æternum relinqueret; sed quæ Dei est liberalitas, & clementia, consilium iniit, quo breui illos tuto, atque expedito reditu in patriam reduceret, suámque fidem per Isaiam sæpe, & clariùs per Ieremiam obligatam liberaret. Ideo aduocauit auem ab Oriente, id est, Cyrum à Perside, qui pernici volatu datas sibi partes perageret. Hæc verò multò cumulatiùs per Christum præstitit Deus, quem autorem esse voluit, & vindicem nostræ libertatis, vt bene Hieronymus in fine capitis.

u *Dabo in Sion salutem, & in Israel gloriam* 33.
meam.] Hæc de Christo præcipuè intelligenda, immò de Christo solùm aliqui putant. Nihilominus adumbrata videntur in Cyro, qui fecit vt Sion deserta à cultoribus, & in syluarum morem efferata ad antiquam rediret frequentiam, & gloriam. *Salutem dare* nihil est aliud, quàm facere, vt aliqui salui sint, seu prosperè agant. Vnde obuium in Scriptura, *salutem facere*, pro vincere, aut aliquid magnum atque strenuum in aliorum commoditatem moliri. Hieronymus postquam hoc loco multis egit de salute per Christum Seruatorem allata, addit ad finem capitis. *Cæterum iuxta historiam datur Sion salus, & Israel gloria, quoniam Deus propè fecit suam esse iustitiã, vt vocaret ab Oriente auem, & de terra longinqua virum voluntatis suæ, qui Israelis & euersa Ierusalem vlcisceretur iniurias: & Medis Persisque superantibus Babylonẽ, Chaldæósque deleret. Sicut sequentia propheta verba testantur.* Ex quo apparet ex Hieronymi sententia, superiora quæ hoc etiam spectant, de Cyro historicè esse intelligenda. *Hæc de capite quadragesimosexto.*

Argumentum quadrageſimi ſeptimi capitis Iſaiæ.

PRIMVM agit de Babylonis clade, ſtatúque prorſus infelici, quem elegantiſſimè deſcribit in metaphora ancillæ, quæ duro alligatur, ac ſordido miniſterio. Eius verò calamitatis, & ignominiæ tres adducit cauſas. Prima eſt, quia inclementer accepit populum apud ſe captiuum. Secunda, quia ſuperbè de ſe cogitabat, æternúmque ſibi promittebat imperium, & pacem nulla rerum aduerſitate turbandam. Tertia, quia augures apud ſe aluit: eorúmque conſiliis obſecuta eſt. Quos ad extremum dicit, neque aliquid eſſe allaturos opis laboranti patriæ; & ipſos ſimul eodem cum aliis caſu ruituros.

CAPVT XLVII.

1 [a] *DESCENDE, ſede in puluere [b] virgo filia Babylon, ſede in terra: [c] Non eſt ſolium filia Chaldæorum, quia vltrà non vocaberis mollis, & tenera.*

2 [d] *Tolle molam, & mole farinam: [e] Denuda turpitudinem tuam, [f] diſcooperi humerum, [g] reuela crura, tranſi flumina.*

3 [h] *Reuelabitur ignominia tua, & videbitur opprobrium tuum. [i] Vltionem capiam, & non reſiſtet mihi homo.*

4 [k] *Redemptor noſter, Dominus exercituum nomen illius, ſanctus Iſrael.*

5 [l] *Sede tacens, & intra in tenebras filia Chaldæorum: quia non vocaberis vltrà domina regnorum.*

6 [m] *Iratus ſum ſuper populum meum, [n] contaminaui hæreditatem meam, & dedi eos in manu tua: [o] Non poſuiſti eis miſericordias: Super ſenem aggrauaſti iugum tuum valde.*

7 [p] *Et dixiſti; In ſempiternum ero domi-*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 LONGE aliter accidet tibi, ô Babylon, quam amplificauerunt, habitauerúntque Chaldæi. Deiicieris enim è ſolio in quo ſedebas Gentium Regina: ac denique ancillarem in modum ſquallida, & mœrens in puluere ſedebis. Neque iam amplius illis afflues, vacabíſque deliciis, quæ tibi mollis, & teneræ nomen indiderunt.

2 Sedebis itaque ad frumentariam molam, quod ſordidum, & durum ancillarum miniſterium eſt. Et quod fœminis dedecori, & turpitudini datur, detonſa cæſarie decaluaberis, nudabis præterea humeros ad plagam, quos non ampliùs operient defluentes comæ. Tranſibis autem flumina, non vt antè ludibunda in lintribus, ſed vt captiua pedibus, & cruribus ad illam miſeram tranſmiſſionem ignominioſè nudatis.

3 Tunc autem detracto illo Regio apparatu, & alieno fuco, reuelabitur turpitudo tua: patebítque ignominia, quam ingentes opes, & Regia maieſtas occultabant. Vltor ego de te ſupplicium ſumam, neque vllus erit qui meis ſe conſiliis, atque armis opponat.

4 Noli ergo, ô Babylon, nimiùm in tua potentia, munitionéque confidere; quia Deo Iſrael, qui Iudaicæ libertatis vindex eſt, nihil eſt non expugnabile.

5 Sedebis, ô Babylon, Chaldæorum opera, atque impendiis aucta, è tuo deturbata ſolio; neque hiſcere audebis præ confuſione ſub maiori dominatu. Tenebras amabis pudibunda, in eíſque ætatem ſordidam, & ignobilem perpetuò deges. Neque vllo iam tempore te quiſquam Regnorum, Regúmque dominam compellabit.

6 Dignas planè pendis meritis pœnas; cùm enim ego populo meo ſuccenſerem, & à contaminato vellem pœnas exigere, eum tuæ potentiæ tradidi: non perdendum, ſed à contractis ſordibus expiandum. Tu verò illius vſque adeò miſerta non es, vt neque à ſenili ætate manus abſtinueris violentas, & duras. Graue etenim iugum incuruis à ſenectute ceruicibus impoſuiſti.

7 Et dixiſti apud te, heu nimiùm tuis votis

assentata. Nulla vis, aut tempus efficiet, quominus in æternum regnem: De his autem quæ à me de rerum tuarum vicissitudine audis, nihil in mentem venit; neque quis esse posset extremus rerum tuarum exitus, recordata es.

8 Nunc ergo, ô nimiùm tibi, ac voluptati indulgens, quæ secura sedes, neque tuis consiliis quicquam aduersum metuis: & quæ tibi plus satis confidenter blandita sic tecum meditaris:

9 Ego sum illa, qua nihil est melius, nihil augustius: quæ in me ipsa contineo, quicquid in natura rerum pulchrum est. Ego nunquam viduitatis incommodis implicabor: quia priuabor nunquam Regio, ac florente coniuge, neque sterilitatis ignominiam experiar; quia filiorum ornabor numerosa sobole, neque illos vis vlla, aut calamitas eripiet.

10 Hæc tamen duo, à quibus securam te fore in æternum putabas, simul tibi, atque inopinatò contingent. Vniuersa autem hæc infortunia, quæ à me audiisti, ideo inundauerunt super te, quia incantatorum nugax, & veteratoria disciplina apud te iam pridem in honore fuit. Quæ dum te falsa spe lactat, securitatémque promittit, duros tibi, atque atroces indidit spiritus.

11 Licèt autem quamplurimis esses, iisdémque fœdissimis cooperta flagitiis, sperabas tamen illa omnia te laturam impunè; quia superiorem potestatem esse non arbitrabare, quæ visitaret te, & in res tuas inquireret attentè, & erratorum abs te tuorum pœnas exigeret. Hæc stulta cogitatio, quæ tibi videbatur esse sapientia, fraudi tibi, atque exitio fuit. Quæ te eò prouexit stuporis, atque væcordiæ, vt diceres apud te. Ego sum illa (neque vlla alia ciuitas est, cui mecum communis sit ista conditio) quam omnes venerari, & tanquam numen aliquod suspicere debent.

12 Ingruet autem in te granis illa clades à me prædicta, adeò inopinata, ac subita, vt te priùs aggrediatur, & opprimat, quàm eius ortum & quasi præsagium, ac crepusculum videas. Illud verò malum, quod te securam, & exultantem obruet, nullo modo efficies, vt effugias; neque expiare vlla ratione poteris sordes illas, quas inuehet tibi grandis illa, ac repentina calamitas.

13 Nunc ergo vide, an quicquam tibi præsidij contra Persicas acies, quas in tuum ego exitium armaui, comparatum sit. Occurre igitur iam cum incantatoribus, ac maleficis, quibus te totam, ô Babylon, ab incunabulis instituendam, & gubernandam tradidisti, & experire an aliquid tibi opis afferre possint illæ diuinorum artes, & maleficorum præstigiæ; aut si ex illorum consiliis aliquid tibi roboris accedat.

14 Etsi multis te consiliis, ac modis contra omnes naturæ, atque fortunæ casus communieris, defecisti tamen, ac corruisti. Adsint nunc augures,

na: [q] *Non posuisti hæc super cor tuum, neque recordata es nouissimi tui.*

8 [s] *Et nunc audi hæc delicata, & habitans confidenter, quæ dicis in corde tuo:*

9 [t] *Ego sum, & non est præter me amplius:* [u] *Non sedebo vidua, & ignorabo sterilitatem.*

10 *Venient tibi duo hæc subitò in die vna, sterilitas, & viduitas.* [v] *Vniuersa venerunt super te, propter multitudinem maleficiorum tuorum, & propter duritiam incantatorum tuorum* [x] *vehementem.*

11 *Et fiduciam habuisti in malitia tua, & dixisti:* [y] *Non est qui videat me.* [z] *Sapientia tua, & scientia tua hæc decepit te. Et dixisti in corde tuo; Ego sum, & præter me non est altera.*

12 [aa] *Veniet super te malum, & nescies ortum eius: & irruet super te calamitas,* [bb] *quam non poteris expiare. Veniet super te repentè miseria, quam nescies.*

13 [cc] *Sta cum incantatoribus tuis, & cum multitudine maleficiorum tuorum, in quibus laborasti ab adolescentia tua, si fortè quid prosit tibi, aut si possis fieri fortior.*

14 *Defecisti in multitudine consiliorum tuorum: Stent, & saluent te augures cæli, qui contemplabantur sydera,* [dd] *& supputabant*

bant menses, vt ex eis annunciarent ventura tibi.

gures, qui cœli metabantur sydera, mensiúmque spatia: & multiplices lunæ motus, atque aspectus contemplabantur; vt ex eorum facie tibi futurarum rerum exitus prædicerent, & si præstare possunt, quod promittunt, arceant, quod tibi ab hostili acie impendet exitium.

15 ᵉᵉ *Ecce facti sunt, quasi stipula; ignis combussit eos;* ᶠᶠ *Non liberabunt animam suam de manu flammæ:* ᵍᵍ *non sunt prunæ, quibus calefiant, nec focus, vt sedeant ad eum.*

15 Tam incantatores, & diuini, qui à se stare putant cœli militiam, inimicorum armis resistent, quàm vehementi igni arida stipula. Neque recusare poterunt, quominus ab igne Persico crementur, & pereant. Qui sic comburet præstigiatores illos, atque maleficos, vt nihil ex illis relinquat humanis vsibus opportunum; non prunas quibus homines focum instruant, & rigentia membra confoueant. Sicut à combusta stipula nihil est reliquum, quod vsui esse possit.

16 ʰʰ *Sic facta sunt tibi, in quibuscumque laboraueras:* ⁱⁱ *Negotiatores tui ab adolescentia tua, vnusquisque in via sua errauerunt: Non est qui saluet te.*

16 Tales erunt tibi incantatores tui, diuini atque augures, quos apud te à primo fundationis tuæ tempore complexa es, secutaque in deliberando consiliatores. Qui in sua qualibet arte, omnes errauerunt. Non erit ex illis vnus, qui saluet, aut reficiat te; sicut neque ad calefaciendum prunæ supersunt ex combusta palea.

IN CAPVT QVADRAGESIMVM SEPTIMVM COMMENTARIVS.

1. ᵃ DESCENDE, *sede in puluere virgo filia Babylon, sede in terra.*] Caput quod antecessit proximè, ita salutem pollicebatur Israeli captiuo, vt exitium quoque minaretur victrici Babyloni. Aptè verò postquam in extrema parte posuit salutem Sionis, & gloriam Israelis, nunc in principio huius capitis ignominiam, & ærumnam Babylonis prædicit. Verba autem grauia sunt, & genus ipsum dicendi vehemens. Vnde quantum vaticinium hoc acerbitatis habeat, coniectare possumus. Statuit primùm propheta Babylonem in sublimi solio, vbi ab infinitis propè gentibus ita suspiciebatur, vt tantùm non coleretur pro numine. Deinde illam à solio deturbat ad locum sordidum, & abiectum: iubet enim sedere in puluere, quod illarum fœminarum proprium est, quæ in luctu sunt, aut quæ ministerium obeunt ancillare. Est autem *sedere in terra* ærumnosæ, & sordidæ conditionis signum. Quare qui priùs erant nobili apud suos loco, ab eo deturbati sedere in puluere dicuntur. *Thren. 2. Sederunt in terra, conticuerunt senes filiæ Sion.* Et de amicis Iob *cap. 2. Sederunt cum eo in terra septem diebus, & septem noctibus.* Et Iudæa à Vespasiano capta in argenteo nummo fingitur in terra sedens. Hinc in Scriptura frequens, vt qui ab humili statu ad meliorem excitatur, dicatur *eleuatus è puluere* seu *stercore. 1. Reg. 2. Suscitas de puluere egenum; & de stercore eleuas pauperem: vt sedeat cum principibus.* Idem *Psal. 112. Suscitans à terra inopem.*

Sedere in puluere dolentis est, & humilis.

2. ᵇ *Virgo filia Babylon.*] ᵃ Nomen *Virginis* adiun-

A ctum prouinciis non semper honestum aliquid, & quod virginalem pudorem deceat importat, aut, quod alij volunt, quòd prouinciæ illæ vnum Deum coluerint, neque prodita fide coniugali cum Gentium idolis sint fornicatæ. Alioquin neque hoc nomen tribueretur *hic* Babyloni, neque *cap. 23.* Sidoni, neque *Ierem. cap. 46.* Ægypto. Constat enim has prouincias prostitutas esse omnibus Gentium idolis, & ad verticem vsque constupratas. Vide quæ diximus *cap. 37.* ad illud, *Virgo filia Sion.* Dicuntur ergo prouinciæ illæ *Virgines*, aut quia ita tractabantur delicatè, ac molliter, sicut tractari Virgines solent, quas amant, curántque diligenter matres, in eo studio plerumque plusquam matres. Nam sicut ad mundum muliebrem, instructúmque

B Virginalem vndecumque terrarum aduehuntur deliciæ, sic etiam ad eas ciuitates, quæ *Virgines* dicuntur in Scriptura, quidquid pretiosum erat, & pulchrum in aliis regionibus, conuehebatur. Dum ergo Babylonem *Virginem* vocat, teneram esse docet, & delicatam. Et hanc sententiam planè indicat quod sequitur. *Vltrà non vocaberis mollis, & tenera.* Vocari autem *Virgines* possunt illæ prouinciæ, vt *cap. 37.* suprà docuimus, quia aut ab hoste vi subactæ non fuerunt, aut occupatæ, aut sponte alicuius libidini, id est, potentiæ, seu armis non succubuerãt, sed suum quasi florem, & speciem illibatam seruabant. Hoc sensu vulgo Hispanorum mel vocatur *virgo*, quod non exprimitur è fauo manu, aut arte subacto, sed vltrò stillat: & terra, *virgo* dicitur, quæ non est aperta, aut proscissa vomere, neque ad satus

tt 4 accipien

accipiendos aliquid passa à rusticorum industria.

5. ᶜ *Non est solium filia Chaldaeorum, quia vltrà non vocaberis mollis, & tenera.*] Hinc apparet, cur *Virgo* nominetur Babylon, quia nempe mollis est, & tenera. *Filia Chaldaeorum* ideo vocata est, vt Hieronymus putat, quia ab illis condita, aut certè amplificata est: nam quamuis aedificata fuerit siue à Nembrot, quod videtur docere Moyses *cap.* 10. *Genes.* dum de illo ait, *Fuit autem principium regni eius Babylon.* Et tradit Orosius *lib.* 2. *cap.* 6. ita multos sensisse; seu certè à Semiramide, vt est communis Graecorum, Latinorùmque sententia: & fatetur Hieronymus *in cap.* 2. *Oseae*, vbi adducit illud Ouidij *Metamor.* 4.

Babylonis quis conditor.

——Vbi dicitur altam

Coctilibus muris cinxisse Semiramis vrbem.

Nihilominus hîc à Hieronymo aedificata dicitur per Chaldaeos: neque ratio deest satis idonea: quia Chaldaei ciuitatem illam amplificauerunt maximè, & ornauerunt, reuocata illuc imperij sede, quae ab aliis inde translata fuerat in Niniuem, aut quia fluminis eluuionibus, aut temporis iniuriis minùs quàm antea nobilem, illustrem reddiderunt. Quod ipse Chaldaeorum princeps Nabuchodonosor *Dan.* 4. de se praedicat. *Nonne haec est Babylon ciuitas magna, quam ego aedificaui in domum regni.* Quod, si vllus alius, affirmare potuit non immeritò. Nam vt prodit Iosephus *lib.* 10. *cap.* 11. spoliis bello partis e Hierosolymitano praesertim excidio magnificis operibus ciuitatem ornauit: auxit etiam, & reparauit antiqua vrbis aedificia. Tres quoque ambitus murorum intra vrbem extruxit, & totidem foris circumdedit è coctili latere in regia domo quam ad antiquam adiunxit. Moles saxeas fornicibus suspendit montium speciem referentes supernè consitas variis arborum generibus, de quibus plura ad illud *cap.* 13. *Super montem caliginosum.* Quare conditor ciuitatis vocari potest. Neque insolitatum est, vt aliquid fieri dicatur ab eo à quo instauratum, aut amplificatum est. Roma primùm aedificata est ab Euandro, de quo Virgilius *lib.* 8. *Aeneid.*

Quomodo à Chaldaeis aedificata.

4. Regula. Aliquid fieri dicitur ab eo, à quo instauratum aut amplificatum est.

Tunc Rex Euandrus Romanae conditor arcis.

Sed quia Romulus exiguam priùs, & rudem vrbem amplificauit, & muniuit, communiter iam ab omnibus eius conditor esse traditur. Neque in Scriptura desunt exempla: Nam Ramesses aedificata dicitur à filiis Israel *Exod. cap.* 1. cùm tamen eius mentio fiat *Genes.* 47. & iuxta translationem LXX. etiam Heliopolis, cùm tamen ante aduentum Iacob eius nomen auditum sit *Genes.* 41. Vbi Ioseph duxisse traditur filiam Putipharis sacerdotis Heliopoleos. Sed aedificatae dicuntur duae istae ciuitates ab Hebraeis, quia ab illis instauratae, siue amplificatae sunt. Quemadmodum Hiel 3. *Reg.* 16. aedificasse traditur Iericho, quia illam instaurauit, postquam excisa fuerat à Iosue *cap.* 6.

5. ᵈ *Tolle molam, & mole farinam.*] Hieronymus hîc honesta metaphora aliquid velari putat non honestum: verbum enim *mole* opus illud impudicum significare censet, quod foemina patitur à petulante viro. Quod sibi persuadet, quia apud Iob *cap.* 31. vbi Vulgatus, *Scortum alterius sit vxor mea.* Hebr. est, *molat alteri vxor mea.* Et *Thren. cap.* 5. *Adolescentulis turpiter abusi sunt.* Hebr. est, *iuuenes ad molendum compulerunt.* Immò, quod magis mirabere, idem Hieronymus in hunc locum amplectitur Hebraeorum sententiam, qui illud *Iud.* 16. *Samsonem in carcere molere fecerunt*, sic accipiunt, Samsonem non addictum fuisse pistrino, aut operam dedisse frumentariae molae, sed coactum esse vt tanquam admissarius equus Philisthinas foeminas iniret, vt ex his nobilis, ac robusta soboles à parente robusto, ac nobili nasceretur. Sed quidquid sit de loco *Iob* 31. *& Thren.* 5. certè quod de Samson *Iud.* 16. & *hic* de Babylonia dicitur à propheta, satis simplex consentaneè ad miserorum fortunam molae ministerium in propria significatione. Nam hoc opus esse ancillarum, & extremae conditionis signum, liquet ex *cap.* 11. *Exodi.* Vbi cùm supremae dignitati infimae conditionis opponitur nota, ancilla alligata molae ad opus pistorium nominatur. *Morietur omne primogenitum in terra Aegyptiorum à primogenito Pharaonis, qui sedet in solio eius, vsque ad primogenitum ancillae, quae est ad molam.* Et in hunc sensum abeunt frequentes interpretes: neque est cur ad ignominiam aliud aut grauius, aut magis indecorum quaeramus.

Mole quid.

Mola ancillaris ministerij est.

6. ᵉ *Denuda turpitudinem tuam.*] Hîc etiam Hieronymus aliquid subolet obscoenum, & vocem Hebraicam צמה *tsamah*, quam alij *fitum*, alij *silentium* interpretantur, significare putat id, quod pudor ingenuus nominare vetat. Et in eundem sensum interpretatur illud *Cant.* 4. *Absque eo quod intrinsecus latet.* Vbi vox eadem est צמה *tsamah.* Sed hoc vni placet Hieronymo: & nos in illum Cantici locum pluribus ostendimus neque in sacrarum nuptiarum dignitatem, neque in ordinem eorum, quae ibi commemorantur, conuenire posse. Hîc autem in voce צמה *tsamah*, aliam turpitudinem videre videor, non illam, quam Hieronymus putat, nempe illam quae est non a nuditate earum partium, quas natura, & pudor tanta solertia atque studio velauit; sed quae prouenit à decaluato capite, quod foeminis esse magno dedecori diximus pluribus ad illud *cap.* 3. *Decaluabit Dominus verticem filiarum Sion.* Vide locum, qui maximè facit ad institutum: quia signum esse dicitur detonsa caesaries seruilis conditionis. Quòd verò צמה *tsamah*, pro quo vulgatus transtulit *turpitudinem*, significet *caesariem*, docuimus in illud *cap.* 4. *Cant.* ex Abenezra, quem iam alij ferme omnes sequuntur. Quò spectare puto, quae statim subiiciuntur, *Discooperi humerum.* Nam defluentes decorè crines humeros tegunt, atque illis eleganter inuolitant. Quod ex profanis dixit Horatius *lib.* 4. *Ode* 10.

Foeminis turpe caluitiū.

Et quae nunc humeris inuolitant deciderint comae.

7. ᶠ *Discooperi humerum.*] Haec omnia signa sunt captiuae foeminae, & quae ex ampla fortuna in seruilis conditionis ignominiam descêdit. Neque displicet, quod dicebam modo, *discooperi humeros* esse illos nudari à capillorum ornatu. Sed fortasse alia ratio est, ita vt nudari iubeantur humeri ad plagas, quas in tergo accipiant ancillae ea corporis parte, in qua illis non tam sunt ad ignominiam, & pudorem graues, quàm ad cruciatum, & dolorem acerbae. Et quidem in dorso solere plagas excipi passim Scriptura testatur. *Prouerbiorum* 10. *vers.* 13. *Virga in dorso eius, qui indiget corde.* Et *cap.* 26. *vers.* 3. *Virga in dorso imprudentium.* *Nahum* 1. *vers.* 13. *Conteram virgam eius de dorso tuo. & vincula tua dirumpam.* Et in profanorum comoediis vulgare est, vt serui sui tergis à verberibus caueant, aut illis terga concisa, aut notata doleant. Aut certè *nudare humeros* est expedire ad ferendum onus, quos graui, atque assiduo ponderis pressu depilari solitos, colligitur ex Ezechiele *cap.* 29. qui ita de Chaldaeis in obsidione Tyri laborantibus. *Rex Babylonis seruire fecit exercitum suum seruitute magna aduersus*

Terga cadi solita seruis.

Prouerb. 10.

aduerſus Tyrum: omne caput decaluatum, & omnis humerus depilatus.

8. g *Reuela crura, tranſi flumina.*] Quidam hîc denunciari potant captiuæ Babyloni illud ludibrij genus quod ab inſolenti, & libidinoſi victoris petulantia ſubire ſolet captiuatum muliercularum humilis & ærumnoſa conditio. Neque raró in Scriptura eiuſmodi intenduntur minæ, vt vidimus *cap.* 3. ad illud, *& Dominus crinem earum nudabit.* Quod aliter in Scriptura explicari ſolet, nempe, *diſcooperire ignominiam, reuelare pudenda, aut verecundiora.* Vide quæ diximus *cap.* 20. *verſ.* 4. de ignominia Ægyptiorum, & Æthiopum. Certè eiuſmodi ignominiam victis irrogari, vt nudi ſub haſtam traducantur, vſitatum eſt. Quam experti Romani fuerunt, vt refert Liuius *lib.* 3. primùm à Tuſculanis ſubacti. *Inermes*, inquit, *nudique omnes ſub iugum à Tuſculanis miſſi.* Iterum à Samnitibus *lib.* 9. *Primi conſules propè ſeminudi ſub iugum miſſi.*

9. Hæc quidem ſatis veriſimiliter, ſed magis credo hîc à propheta ſubiici ancillaris conditionis habitum, & ſpeciem; quæ vt ad ſeruile opus magis ſunt expeditæ, non vtuntur laciniosis veſtibus, longámque trahentibus caudam; ſed curtis, & ad omnem feſtinationem idoneis. Accommodatè verò ad vrbis naturam, & ſitum edici puto Babyloni, vt ſeſe ad exilium, & tranſmigrationem paret: quia vt in Perſidem captiua pergat, neceſſe eſt, vt patrium fluuium Euphratem tranſmittat. Quare iubetur vt longum deponat ſyrma, quo dum regina ſederet in ſolio, ſuperbè, ac molliter vtebatur. Et quæ priùs in domeſtico flumine ludibunda pictis vehebatur lintribus, eadem nunc pedibus cruribúſque ignominioſè nudis non iam cum tibia, ac ſiſtro laſciua, ac molli nauigatione, ſed moleſto, atque cœnoſo alueo flumen traiiciet. Alluſum autem puto ad conſilium Cyri, quo ita in plures alueos deriuauit Euphratem, vt per illum milites in ciuitatem irruperint. Quocirca Babylonij etiam ſine phaſelo, ac lintre nudatis cruribus illum tranſibunt.

10. h *Reuelabitur ignominia tua, &c.*] Hæc videtur ſuperiorum expoſitio, quæ cùm grauem contineat ignominiam, ex more iterum, atque iterum repetuntur. Sed vide an aliquid aliud indicent. Quantum ſibi Babylon in ſua potentia, ac pulcritudine placuerit, ſæpe à prophetis cantatum eſt, & ab hoc noſtro eleganter, & grauiter *cap.* 13. *& cap.* 14. Plerumque autem contingere ſolet vt munditiès, & elegantia, & exoticus odor, & externus fucus multa in homine tegant obſcœna, fœtentia, & indecora, quæ ſe tunc primum aliorum oculis, & ſenſibus aperiunt. Vbi aſcitus ille fucus, & apparatus ſublatus eſt. Quod etiam præſtare interdum nobilitas, & pecunia ſolent: quæ homines nonnunquam ſordidos, & execrandos aliorum opinioni commendant. Sic, vt puto, Babylon ſuis opibus atque potentia, quæ erant inter alia orbis imperia eximia, multa occultabat quaſi vlcera, fœda, atque fœtentia, quæ aliorum oculi, & nares ferre non poſſent. Sed poſtquam externo cultu à Perſis ſpoliata fuit, apparuit ignominia, & fœditas, quæ foris aduocato fuco celabatur.

11. i *Vltionem capiam, & non reſiſtet mihi homo.*] Significatur non tam à Perſica virtute, aut ab humana induſtria ſubiugatum iri Babylonicam gloriam, quàm à diuina manu. Quaſi dicat Dominus, Humanis viribus, ac machinis habuit hactenus Babylon, quas opponeret machinas, & vires; At nunc ſuperior potentia eſt, quæ Babylonem oppugnat, cui humana quid contrà opponat opportunum, nihil habet.

12. k *Redemptor noſter Dominus exercituum, nomen illius ſanctus Iſrael.*] Hæc ab oraculi filo abſciſſa ſunt, & à propheta ſiue à populo, cui iam affulgebat lux libertatis, interpoſita. Qui quòd ipſe redemptus ſit, & quòd gens Babylonica ſeuerè mulctata, acceptum refert Dei virtuti, Dei inquam, non aliarum Gentium, ſed eius, qui colebatur in Iſrael, quique Sanctus Iſrael appellatur ſæpe. Ac ſi dicat; Ne nimiùm tibi fide, ô Babylon, ab opibus, munitionibus, & omni apparatu bellico: quia ſancto Iſrael nihil eſt non expugnabile. Hæc puto claudenda eſſe parentheſi: quia à continenti filo diuiſa, & non ab eo, à quo ſuperiora dicta ſunt.

13. l *Sede tacens, & intra in tenebras filia Chaldæorum.*] Immoratur Deus in eodem ſucceſſu ſæpius iterando, quæ repetitio maiorem indicat firmitatem oraculi. Hæc porrò deſcriptio eſt fœminæ quæ ex magno, atque excelſo ſtatu deturbata in ſordidam, atque ignobilem fortunam compacta eſt. Qualis eſſe ſolet fœmina, quæ marito illuſtri, & numeroſa filiorum ſobole quondam nobilis, poſt verò viduata coniuge, & orbata filijs tenebras amat, & ſolitudinem, atque ibi ſe perpetuo ſilentio, atque angori tradit: vt de Hecuba habes apud Tragicos. Cur Babylon filia dicatur Chaldæorum diximus nuper.

14. m *Iratus ſum ſuper populum meum, contaminaui hæreditatem meam, & dedi eos in manu tua.*] Hactenus deſcripta ſupplicia ſunt pro meritorum modo: nunc oſtendit Deus quam ob rem iam grauiter, & eo ſupplicij genere mulctata ſit Babylon. Quia nimirum ea præceſſerunt peccata in eo populo, dum rerum potiretur, quæ talem exigebant compenſationem. Huc alluſit Ioannes *Apocal.* 18. qui cùm de eiuſdem Babylonis interitu loqueretur, ſpectans ſine dubio ad hunc locum ait. *Quantum glorificauit ſe, & in delicijs fuit, tantum date illi tormentum, & luctum. Quia in corde ſuo dixit, Sedeo Regina, & vidua non ſum, & luctum non videbo.* Et primùm crudelitatem obiicit, quam gens illa barbara in populum captiuum exercuit. Nam cùm Dominus illum purgare ſtatuiſſet, fornacem adhibuit Chaldæorum, non quæ colliquefaceret, ac ſolueret Iudæos, ſed quæ ſordes, quas vicinorum inoleuerant conſuetudine, ad purum excoqueret; Chaldæi tamen longè acceperunt duriùs traditum ſibi populum, & ad perdendum adiecerunt hoſtiles ſpiritus. Eadem propè Dominus *Zachariæ cap.* 1. *Ira magna ego iraſcor ſuper gentes opulentas: quia ego iratus ſum parum, ipſi verò adiuuerunt in malum.* Vide quæ ibi diximus, quia valde ad hunc locum faciunt.

15. n *Contaminaui hæreditatem meam*] Non ſignificat Deus populum à ſe fuiſſe contaminatum, ita vt ſordes à Domino contraxerit, ſi ſordes pro iniquitate ſumas, ſed peccatorum ſuorum ſupplicium accepiſſe. Vt enim *iniquitas* pro iniquitatis pœna ſumitur, ſic *contaminatio* pro contaminati animi ſupplicio. Quo ſenſu *cap.* 43. *num.* 55. explicuimus illud. *Et contaminaui principes ſanctos.* Aut certè *contaminatum* vocat populum Iudaicum, quia antiquo, ac proprio ſpoliatus ſplendore in ſordibus vixit in alieno ſolo. Niſi mauis *contaminare* hoc loco eſſe declarare aliquem eſſe contaminatum flagitiis: quod ab vſu Scripturæ alienum non eſt, quæ id interdum ab aliquo fieri dicit cùm ab eo factum eſſe declaratur. Quale eſt illud Iob *cap.* 9. *verſ.* 31.

vers.31. Abominabuntur me vestimenta mea, id est, abominabilem me esse ostendent. Vide quæ diximus *Zacharia cap.3.* de Iesu Sacerdote in vestibus sordidis.

16. ° *Non posuisti eis misericordias, super senem aggrauasti iugum.*] Plus sibi iuris assumpsit Babylonicus furor quàm a Deo illis concessum esset. Affligi voluerat Deus Iudæorum populum, mitiùs tamen, vt sanaretur, non vt periret, non vt profligata esset omnino humanitatis ratio. At ita laxarunt Babylonij sui siue furoris, siue libidinis habenas, vt licere sibi existimauerint, quidquid collibuisset. Imposuerunt enim graue iugum illis, quos senilis ætas, & autoritas ab illa molestia vindicarat. In iuuenes, virgines, & infantes, illa commiserunt, quæ nullo modo patiebatur humanitas, aut pudor. Quæ dolenter Ieremias commemorat *Thren.5. vers.11. Mulieres in Sion humiliauerunt, & virgines in ciuitatibus Iuda. Principes manu suspensi sunt, senum facies non erubuerunt. Adolescentulis impudicè abusi sunt, & pueri in ligno corruerunt.*

17. ᵖ *Et dixisti; In sempiternum ero domina.*] Duo hîc Dominus notat, & punit in Babylone: alterum quod suo furori in Iudæos quidlibet esse permissum existimauerit: alterum quod ambitioni suæ nihil putauerit non esse concessum. Existimabat ergo Babylon adeò se aliis esse superiorem, adeò formidabilem, vt contra se nulla vis, aut potestas quicquam auderet. Atque ideò sempiternum sibi imperium arrogabat.

18. ᑫ *Non posuisti hæc super cor tuum, neque recordata es nouissimi tui.*] Hæc, quæ nunc à me de rerum vicissitudine audis, ô Babylon, nunquam meditata es: neque tibi in mentem venit nouissimæ fortunæ, quam tandem aduersam experieris, metus, aut suspicio. *Ponere* autem *aliquid super cor*, est diligenter aliquid meditari. *Aggæi cap.2. A die, qua fundamenta iacta sunt templi Domini, ponite super cor vestrum.* Et in eundem vsum adhibetur *ponere cor super aliquid*, aut *in aliquo*. *Ezechiel.cap.40. Pone cor tuum in omnia quæ ostendam tibi. Aggæi cap.1. Ponite corda vestra super vias vestras.*

Ponere super cor, quid.

19. ʳ *Et nunc audi hæc delicata, & habitans confidenter, quæ dicis in corde tuo, Ego sum.*] Superiorem fortunam Babylonis, & spiritus insolentes, vanissimámque cogitationem proponit, vt grauius postea feriat minarum fulmen. Est enim ruina grauior, quæ fit ex magis excelso rerum fastigio; & dolor acerbior, cùm quis è magno cadit statu, aut ex eo, in quo se futurum in æternum sperabat. De his Iuuenalis.

——*Tolluntur in altum,*
Ut lapsu grauiore ruant.

Sed multò elegantiùs Isaias de Rege Babylonis *cap.14.* quem vbi primùm cogitatione, & studio summa omnia, aut tenere existimabat, aut sibi pollicebatur, ad infimum locum abiecit. *Quomodo*, inquit, *cecidisti Lucifer*. Vide reliqua.

20. ˢ *Ego sum, & non est præter me amplius.*] Ructat hæc insolentissima animi ambitio, quæ quocumque interpreteris modo, putida sunt, & quæ non sine fastidio, & nausea audiri possint. Nam illa sibi attribuit insana Babylon, quæ Deus de se vno prædicauit sæpe apud hunc prophetam *cap.43.44.45.46.* vbi sæpius auditur à Deo, *Ego Dominus, & non est amplius*; & similia. Hoc idem credo hac insolentissima oratione significari à Babylone. Et persuadet quòd Babyloniæ Rex Nabuchodonosor excitata aurea statua Colossææ molis pro Deo se ab omnibus coli iussit, & de ipsius nepote Balthasare idem indicat Isaias *cap.14.* dum de illo dicit: *Qui dicebas in corde tuo, In cælum conscendam: super astra Dei exaltabo solium meum.* Et statim, *Similis ero altissimo.* Et *Apocal.cap.17.* Babylon adorari voluit; vbi Ioannes ad hunc locum Isaiæ videtur respexisse.

Quòd si his verbis id sibi velit Babylõ, inesse sibi quidquid in rerum natura pulchrum, quidquid pretiosum, & augustũ est, ita vt extrà nihil ad aspectum gratum, ad gloriam illustre, aut quæri, aut optari possit, hæc quoque vox insolentissima est, dignáque quam Deus, tam longo, duróque supplicio millies exagitet.

21. ᵗ *Non sedebo vidua: & ignorabo sterilitatẽ: venient tibi, &c.*] De Babylone hactenus tanquam de fœmina locutus est Deus. Priùs de fœmina ancilla ad opprobrium, & ministerium nuda, nunc de eadem, quæ quasi Regina fastu, ambitionéque impotenter inflata nihil metuit. Porrò superbæ, ac lautæ fœminæ duo timere solent, aut viduitatem extincto coniuge, aut sterilitatem non natis, aut vbi nati fuerint morte sublatis filiis. Ab his duobus procul abesse periculum vano sibi augurio blandiebatur Babylon, quæ tamen momento temporis, & reginæ dignitate caruit regio coniuge oppresso, & matris suauitate, atque fœcunditate liberis extinctis. Quare quod non putabat repentè conspexit.

Digna peccatorum cõpensatio.

22. ᵘ *Vniuersa venerunt super te propter multitudinem maleficiorum tuorum; & propter duritiam incantatorum tuorum vehementem: & fiduciam habuisti in malitia tua.*] Sicut pseudoprophetarum artibus seducti filij Israel in captiuitatem abducti plurima seruitutis incommoda passi sunt (de quibus Ieremias *Thren.cap.2. vers.14 Prophetæ tui viderunt tibi falsa, & stulta; nec aperiebant iniquitatem tuam:*) Sic etiam incantatorum & maleficorum nugis decepta Babylon grauiter, atque inopinatò corruit. Promittebant credo astrologi Chaldæi omnia Babyloni secunda, & eiusdem æternum futurum imperium diuinabant: loquebantur placentia, & sub omni cubito puluillos consuebant. Quotum illa pseudomantiis nimiùm credula tanquam nulli vnquam futura subiecta, in omnium facultates, & vitam vi, rapinis, atque armis grassabatur. Hinc illi odium, hinc strages, & interitus. Quam verò Babylonij, seu Chaldæi arti astronomicæ, seu diuinatrici dediti fuerint, probat satis nomen ipsum. Iam enim communiter Chaldæi, seu Babylonij pro astrologis, aruspicibus, seu incantatoribus vsurpantur. Qui vt tradit Cicero *lib.2. de Diuinatione*, iactabant habere se disciplinam illam collectam per quadraginta, & septuaginta annorum millia. De illorum doctrina quàm latè in omnem partem pateret, vide Diodorum Siculum *lib.3. cap.8.* Spectasse autem illos, præsertim collecta ex syderum obseruatione, arte, quam genethliacam vocant mortis, vitæque modum, atque spatia docet Horatius *lib.1. Ode 11.*

Chaldæi astrologiæ, & diuinationi dediti.

Tu ne quæsieris (scire nefas) quem mihi quem tibi
Finem Dij dederint, Leuconoe, nec Babylonios
Tentaris numeros.

Et Cicero supra tot illa annorum millia posita fuisse dicit, *in periclitandis, experiendísque pueris, quicumque essent nati.* Quod multò grauior testis Ieremias docet *c.50.* vbi ait, Babylonem in portentis gloriari.

23. ˣ Cur verò dicatur *vehemens incantatorum duritia*, obscurum est. Haymo *duritiam incantatorum* ideo vocari puta; , quia incantatores Chaldæorum spiritus in omnem crudelitatem acuebant: quia sic censebant illorum imperium amplificari, & conseruari

ſeruari poſſe. Eodem penè modo Hugo. Hebr. eſt pro *duritia* עצמת *hhotſmath*, quod *robur* ſignificat, & ita Septuaginta vertunt, & Chaldæus. *Robur* autem hîc, non tam intelligo, quod eſſet in incantatoribus, quàm quod ex vanis, & ingentibus incantatorum promiſſis populus ſumebat Babylonicus. Et hic mihi ſenſus probatur magis, tum quia tranſlationi vulgatæ non repugnat, (ſatis enim eſt notum *durum* pro forti, atque inuicto ſumi, ſicut contra *molle* pro fragili atque infirmo,) tum quia meliùs iſta cum conſequentibus cohærent: ſtatim enim additur: *Et fiduciam habuiſti in malitia tua.* Quæ videtur eſſe falſa, & nugax incantatorum promiſſio, ſeu præſtigiæ, quibus excitata, & confirmata Babylon nihil non audebat; & ita putat Haymo. Tametſi, quoad hoc poſterius, magis mihi placet ſi dicas habuiſſe Babylonem fiduciam in malitia ſua; quia cùm flagitiis eſſet vndecumque coopertа, nihil tamen à vindice Deo metuebat. Quoniam eo in errore erat, vt putaret latere ſe diuinos oculos, aut certè ſubeſſe ſe ſuperiori poteſtati non putabat. Vnde aptè ad hanc cogitationem ſubiungitur.

14. *y Et dixiſti, Non eſt, qui videat me.*] *Videre* hîc, vt reor, non eſt quocumque modo ſpectare, ſed vt inferiores à ſuperioribus videri, ſeu viſitari ſolent, cùm ſtatis anni temporibus ſolemni ritu prouincias obeunt, rationémque exigunt eorum, quæ contra ius, & fas ab inferioribus magiſtratibus adminiſtrantur. Hac autem dicendi inſolentiſſima formula fatetur Babylon ſe nullum agnoſcere ſuperius numen, cui ſuarum actionum rationem reddat. Et hoc facit, quod nuper dicebamus ad illud, *Ego ſum, & non eſt præter me ampliùs.* In hunc modum exponit Haymo, & Adamus. Eadem, aut non valde diſſimilia dixit obduratus Pharao *Exodi 5. Quis eſt Dominus, vt audiam vocem eius, & dimittam Iſrael? neſcio Dominum, & Iſrael non dimittam.*

15. Si verò *videre* in magis vſitata ſignificatione capias, ita vt ſibi perſuaſerit Babylon occulta fore peccata ſua, atque ita impunitatem habitura, loquetur quidem minùs ſuperbè, impiè tamen, impudenter, & ſtultè. Quod fecere etiam alij dum ſe omnium vitiorum turpitudini intemperanter immergunt. De quibus Iob *cap. 22. Quid enim nouit Deus, & quaſi per caliginem iudicat, nubes latibulum eius, nec noſtra conſiderat: & circa cardines cœli perambulat.* Et *Pſalm. 72. verſ. 11. Dixerunt, Quomodo ſcit Deus, & ſi eſt ſcientia in excelſo.* In quem etiam errorem ſub hoc tempus lapſi ſunt Iudæi: & ideo grauiter ab infenſo Deo patria, libertatéque priuati. De quibus *Ezechiel. cap. 8. Certe vidiſti fili hominis, quæ ſeniores domus Iſrael faciunt in tenebris. Vnuſquiſque in abſcondito cubiculi ſui: dicunt enim, Non videt Dominus, dereliquit Dominus terram.* Eadem propè *cap. 9. verſ. 9.* Placet tamen magis prior expoſitio: quia magis cum his, quæ mox ſubiiciuntur, conſentiunt.

Dei præſentia à peccatis reuocat.

16. *z Sapientia tua, & ſcientia tua, hæc decepit te; & dixiſti in corde tuo, Ego ſum; & præter me non eſt altera.*] Hic fructus fuit ſapientiæ illius præſtigiatricis, ſeu aſtronomicæ Chaldæorum, vt decepta Babylon æternum ſibi promitteret imperium, & ſe ſolá eſſe arbitraretur, quam omnes venerari, & tanquam numen aliquod ſuſpicere deberent. Id enim eſſe puto illud, *Ego ſum, & præter me non eſt altera.* Quæ verba, aut non valde diſſimilia de ſe ipſo ſuprà dixerat Deus. Et reuera aliquid ſubolent diuinum, aut humano maius. Vide quæ diximus nuper *numero 10.*

Pro re morali obſerua à ſapientia propria hominem decipi, ab illa, inquam, ſapientia, quam ad ſuam gloriam homines quærunt: & ſuis ad illam conſiliis & artificiis ſubiens illa ſpiritualit inſolentes, & inflatos, quos clamare facit, aut certe cogitare, *Ego ſum, & præter me non eſt altera.* Hæc ſcientia eſt Babylonica, nempe præſtigiatrix, & deceptoria; quæ tam eſt longè à vera ſapientia, vt qui ex illa ſe putant aliquid intelligere, omnino neſciant, quomodo eos ſcire oporteat. De quibus Paulus *1. Cor. 8. Scientia inflat, charitas verò ædificat: ſi quis autem ſe exiſtimat ſcire aliquid, nondum cognouit, quemodo oporteat eum ſcire.* Qua de re optimè, & eleganter Bernardus in hunc Pauli locum, quem omnino vide. Vbi morbum eſſe dicit eiuſmodi ſapientiam, quę tumorem inducit. S. Thomas in illum locum ſcientiam hanc inflantem cum veſicis comparat, quibus tumuerunt, & exulcerati ſunt Ægyptij, *Exod. cap. 9.* Et quidem experientia ipſa compertum eſt hoc hominum inflatum genus moleſtiſſimum eſſe, neque aliis tantùm, ſed ſibi ipſis, dum ſua plus ſatis amant, eſſe faſtidio. Qui cùm ſibi deberi omnia putent, neque ipſis alij deferant, offenſi, vt neceſſe eſt, illorum putida ambitione, & faſtu, indignantur ſæpe, & torquentur ab ipſa ſapientiæ opinione ſtultæ cogitationis, & vaniſſimæ ambitionis vltrice. Cui S. Thomas accommodat illud *Eccleſ. 1. verſ. 18. In multa ſapientia multa eſt indignatio.* 17.

aa Veniet ſuper te malum, & neſcies ortum eius.] 18.
Pro *ortu eius* Hebr. eſt שחרה *ſacharah*, quæ *auroram* ſignificat. Videtur autem alluſum ad artem aſtronomicam, ſeu genethliacam, quæ ex vario aſtrorum ortu, ſeu aſpectu futuros rerum euentus præſagit. Quaſi dicat Deus cum ſpecie quadam irriſionis. Qui in aſtris exortus rerum, incrementis, & fines videre ſe putant, illi in aſtris, quid ſibi à Domino paratum eſſet mali, & eius ortum, ſeu auroram, aut crepuſculum non cognouerunt. Hæc mihi non diſſicilia; veruntamen ſignificari hîc potiùs opinor feſtinationem illam incredibilem, qua res tota ab exercitu Perſico peracta eſt. Nam, vt produnt communiter hiſtorici, antè capta fuit Babylon, cuius æternum putabatur imperium, quàm ſubeſſe periculo exiſtimaretur. Atque adeò priùs oppreſſa eſt ingenti clade, quàm eius cladis ortum, & quaſi præſagium, & crepuſculum videret: qualis eſſe ſolet armorum ſtrepitus, murorum verberatio, & eorum aperta ſeu debilitata clauſtra, & quæ antegredi plerumque ſolent ciuitatum excidium. Fortaſſe alluſum eſt ad Perſarum morem, qui cùm Regem ſuum *Solem* appellent, atque ideo illi coronam inſtructam radiis ad Solis inſtar imponant, in ſciē Luciferi ſimilitudinem præmittunt: ignem videlicet in haſta ſublatum, & prælucentem. Vt quemadmodum Lucifer ſolem: ſic etiam ignis ille Perſarum Regem antecedat. Qua de re nos pluribus ad illud *Actor. 7. Et ſydus Dei veſtri Rempham.* Ignis autem ille prænius, qui Perſis pro vexillo eſt, optimè vocari *aurora* poteſt. Ait ergo propheta, tam repentinam fore ciuitatis cladem, tam occultas inſidias, vt antè ciuitas opprimatur, quàm videat Perſici exercitus auroram, id eſt, familiare ſignum. De repentino, atque inopinato Babylonis excidio vide Danielem *cap. 5.* Herodotum *lib. 1.* Xenophontem *lib. 7. Cyropædiæ:* & quæ nos ſuprà diximus *cap. 22.*

Regem Perſarum præcedit ignis.

bb Quam non poteris expiare.] *Sordium* nomine ærumna ſignificatur, & infortunium; maximè quando quis è ſublimi, in ſordidam & ignobilem conditionem abiicitur. Hinc fit, vt quæcumque libe- 19.

beratio ab exilio, ludibrio, aut quacumque alia infestatione dici possit *expiatio*: quia etiam illa, de quibus modò, *sordes* nominantur. Ait igitur propheta espiari non posse illa, quæ impendent mala, nimiùm credulæ, atque securæ Babyloni: quia recusare nullo modo potest, quin illa subeat. Non enim eo rerum articulo preces, non lacrymæ, non pecuniæ Persarum animos emollire poterunt, quominus Domini cogitata perficiant.

30. Contra Dei consilia vanus est hominũ conatus omnis. ee *Sta cum incantatoribus tuis, & cum multitudine maleficiorum tuorum, in quibus laborasti ab adolescentia tua, si fortè quid prosit.*] Omnia secunda ac tuta sibi promittebat Babylon ab incantatorum præstigiis. At contrà Dominus vires aduocabat Persicas; quas contra neque comparata ab antiquia præsidia, neque noua incantatorum commenta quicquam opis afferre poterunt. Deus enim Christo suo Cyro ianuas aperuit, & vectes confregit ferreos: & ne quando offenderet in dato sibi negotio, eius apprehendit dexteram. Insultat nunc ergo Deus nimiùm securæ ciuitati, inbétque vt obuiam occurrat Persis cum suis incantatoribus, & maleficis, in quibus ab adolescentia laborarat: id est, quibus se totam instituendam, gubernandámque tradiderat, & vndecumque Gentium magno studio, ac sumptu congregarat: vt re ipsa tandem experiatur, quid momenti habeant illæ meræ incantatorum nugæ, & quàm sit futilis, & vana illa astrorum fides, atque doctrina.

31. Luna menses inchoat, & metitur. dd *Et supputabant menses, vt ex eis annunciarent ventura tibi.*] Antiquorum menses, & maximè Hebræorum à Luna principium, & mensuram sumebant, quæ cùm vario aspectu, ac situ varias etiam inducat rerum vicissitudines, & motus, fit vt Lunæ ortus, defectus, & incrementa maximè obseruentur ab astrologis. Cùm autem alia signa sint & plurima, & varia, ex quibus futuros euentus præsagiunt Mathematici, mensium præcipuè propheta meminit: quia ex Luna illorum moderatrice signa sumuntur, neque obscura, neque pauca: Cùm tamen non solùm dies, sed horarum quoque momenta notare, atque explorare soleant. Menses itaque posuit per synecdochen pro quacumque alia temporum mensura, aut quia pro singulorum mensium ratione, Solísque cum astris vario congressu, notabilis fit rerum mutatio.

32. ee *Ecce facti sunt quasi stipula, ignis combussit eos.*] Cùm infirma aliqua vis cum alia longè potentiori confertur, stipula, aut stuppa cum flamma coniungitur, quæ aduersus igneam vim nullam habent resistendi facultatem. Vide quæ suprà diximus c. t. v. 31. Tam ergo incantatores illi, qui à se stare putant cœli militiam, & astra contra hostiles acies coniurata, resistent Persico apparatui, quàm arida stipula flammæ vehementi.

ff *Non liberabunt animam suam de manu flammæ.*] Alibi à nobis dictum est, per animam hominem, aut etiam animal circumscribi: Vnde *anima mea* idem est, quod *ego*; *anima iumentorum*, idem quod *iumenta*. Dicuntur ergo isti astrologi, iuxta hanc scripturæ phrasim, non posse se ipsos liberare.

33. Extremæ vastitatis signa. gg *Non sunt prunæ, quibus calefiant; nec focus, vt sedeant ad eum: sic facta sunt tibi.*] Hæc quidam ad diuinam aliquam sapientiam, & illustrationem referũt, quibus populus ille caruit, & cæcus, & amens in exitium præceps actus est. Ita Hebræi, vt tradit Hieronymus, quorum sententiæ, dum non improbat, subscribere videtur, quam sequitur Haymo, neque displicet S. Thomæ. Alij putant incendium illud,

A quo Babylon conflagratura dicitur, non futurum esse moderatum, ac leue, quale illud esse solet, ad quod, qui in hyeme frigent, sedere solent, ac rigentia fouere membra; sed acre, & vehemens; ita Dionysius, Hugo, & Pintus. Alij extremam vastitatem denunciari putant quæ tunc demum accedit, quando ex magna mole nihil omnino reliquum fit. Quòd optimè significari putant per cinerem ex stipula relictum. Nam si lignum comburatur grande, prunæ sunt ad varios vsus opportunæ, ad calefacienda membra, & ad condiendos cibos, & ad alias commoditates præclaras, quas præstat ignis; At combustæ stipulæ, quæ momento temporis in cineres abeunt, nullum hominibus vsum afferunt, Ita censent Foreirus, & Adamus. Et hæ postremæ

B sententiæ quæ vnam componunt, mihi probantur maximè. Addo tamen mihi videri hic esse prouerbialem figuram, qua significamus aliquid ad extremam fortunam esse deductum. Quomodo dicimus ad explicandam magnam eladem, neque igniferum esse superstitem: & in alia metaphora vas sic esse confractum, vt neque frustum residuum fuerit ad portandum igniculum de incendio, vel ad hauriendum patum aquæ de fouea. Qua vsus est Isaias suprà *cap.* 30. Sic etiam puro hoc dicendi genere significari ex strage Babylonica, neque illud leuissimum futurum esse reliquum, quod in magnis etiam incendiis plerumque assolet, nempe prunam aut carbonem, quæ vbi ignem conceperunt, postea refrigerata inutilia non sunt, neque leui pretio apud no-

C strates veneunt. Ad quã sententiam facit illa apodosis: *Sic facta sunt tibi.* Id est, sic accidit tibi sicut stipulæ, aut stuppæ soler, quæ in cinerem solutæ nihil habent hominum vsibus opportunum.

Septuaginta aliter vertunt: *Quia habes carbones ignis, sedebis super eos*, quæ cum amara irrisione fuisse dicta putat Cyrillus in hanc sententiam. Habuisti, ô Babylon, inflammatos, & feruentes homines, super eos sedebis, nempe quieta ab omni periculo, & metu. In quam etiam expositionem inclinat Procopius. Et addit in carbonibus, super quos sessura dicitur Babylon, intelligi pœnas ad resipiscendum vtiles: quod iuxta Septuaginta versionem Hieronymo non displicet: sic enim ille: *Possumus hoc dicere quòd multò vtilior sit ignis, & incendium Babyloni, quàm fuerunt Magi, & Gazarens astrologi, & incantatores. Hic enim eos per pœnas, & supplicia ad pœnitentiam prouocat, illi per errorem ducunt ad superbiam.* 34.

D Ego quidem ista non improbo, existimo tamen, quod ad sensum attinet, parum Septuaginta translationem à vulgata differre. Nam Chaldæorum astrologos, aut præstigiatores, qui in falsam spem ciuitatem induxerunt, non consiliatores fuisse affirmat, aut propugnatores, qui patriam defenderent, sed carbones ardentes, qui illam inflammarent, & in fauillas inutiles redigerent. Est autem vsitatum tam in profanis, quàm in sacris scriptoribus, vt cau-

E sa alicuius exitij flamma dicatur, aut incendij fax; sicut etiam strages, & exitium incendium nominatur. Quòd verò sedere super ignem, aut carbones, sit aliquid in ignem esse redactum, constat ex probaris autoribus. Virgilius 2. *Æneid.*

Tunc verò omne mihi visum considere in ignes Ilium, & ex imo verti Neptunia Troia.

Et Statius *lib.* 3. *Thebaid.* *Considere in cineres.*

hh *Sic facta sunt tibi, in quibuscumque laboraueras.*] Omnia quæcumque magno, diuturnóque labore quæsieras, in cineres tibi, id est, in nihilum redibunt. 35.

ii *Nego*

35. *Negotiatores tui ab adolescentia tua, vnusquisque in via sua errauerunt.*] Quidam hæc referunt ad illos, quibus cum Babylonij aliquid habuere commercij, qui dum suæ magis, quàm Babylonis gloriæ, & incolumitati consulunt, quam illi fœderis, & societatis fidem obligauerant, perfidiosè prodiderunt. Communiter alij ad astrologos, & Magos Chaldæorum, quibus meritò negotiatorum nomen accommodatur: quia artem illam auguratricem, & præstigiatricem quæstui habuerunt. Quos aluit apud se vix dum nata Babylon: quia ab incunabulis coluit nugacem illam syderum disciplinam. Vnde ortum est vt iam Chaldæi communi sermone pro Magis, seu astrologis vsurpentur. Quilibet ergo horum, qui futura se putant præsentire, hi extispiciis, illi garritu, seu aspectu volucrum, alij contemplatione syderum, alij aliis dæmonum ludibriis, in via sua, id est, in sua arte decepti sunt: neque enim viderunt quicquam, aut prædixerunt, quod saluti esse potuerit infelici patriæ. Quod sanè mirandum non est, cùm ab eo alienum animum habuerint, à quo vno vera A salus, atque incolumitas sperari potuit.

Hic ad extremum obseruandum Chaldæos se 36.
non solùm principes existimare artis astronomicæ, atque diuinatricis, sed etiam primos inuentores. Adeò vt apertè dicant habere se syderum, rerúmque cælestium scientiam non minus quàm quatuor centum, & septuaginta mille annorum obseruatione comparatam, vt refert Cicero *lib. 2. de diuinatione.* Sanè Ninus Assyrij imperij auctor Zoroastem superauit Bactrianorum Regem, & eius regnum suo adiunxit imperio: hic verò, vt tradit Iustinus *lib. 1.* artes magicas primus inuenit, syderúmque motus solertissimè notauit, atque distinxit. Est autem verisimile in ea regione maximo loco, & pre- B tio eam artem fuisse habitam, vbi primùm inuenta est: inuenta autem est in regione quæ Assyriorum antea, deinde Chaldæorum imperio subiecta fuit. Quare optimè dicuntur negotiatores, id est, mathematici in Chaldæorum regione fuisse ab adolescentia: quia ars illa in eo imperio nata, & in eo maiorem in modum prouecta fuit. *Hæc de capite quadragesimo septimo.* D

Argumentum quadragesimi octaui capitis Isaiæ.

LOQVITVR *hic Dominus cum Iudæis, à quibus fucata tantùm religione colebatur; & quia instabili erant, pronóque ad idolomaniam ingenio, rationes adducit, quibus se verum probet Deum, & illos in fide, ac religione contineat. Primùm vrget rationem sæpiùs antè propositam: Quòd, quæ euenerunt parentibus, multò antè ab ipso prædicta fuerint. Quia verò futurum erat, vt in exilio, An verus esset Deus, quem coluere parentes, dubitarent, futurique essent incantatores, & diuini, qui Iudæis persuadere studerent, nunquam illis in patriam fore remigrandum, illos nouo vaticinio docet, atque confirmat. Quod ad hoc vsque tempus reseruatum dicit, ne dicere possent ab aliis se priùs audiuisse. Est autem vaticinium de Iudæorum captiuitate, & de Cyro, qui deleto Chaldæorum imperio, illorum libertati consuluit. Cùm verò ostendisset se verum esse Deum, qui populum doceat, quæ futura sunt ex ipsius vsu, & regat sine offensione in via, occurrit tacitæ cogitationi illorum, qui hæc non valde vera esse putarant; cùm populum viderent ab hostibus sæpe, & durè iactatum; Quibus respondet, minùs felicitatem prædictam aduenisse populo, quia ipse doctrinam illam vtilem amplexus non est. Deinde post fornacem non duram, quam apud Babylonios subibunt Iudæi, gloriosum reditum in patriam promittit.*

CAPVT XLVIII.

1 ᵃ AVDITE *hæc domus Iacob, qui vocamini nomine Israel, & de aquis Iuda existis,* ᵇ *qui iuratis in nomine Domini, & Dei Israel recordamini, non in veritate, neque in iustitia.*

2 ᵃ *De ciuitate enim sancta vocati sunt, & super Deum Israel constabiliti sunt.*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 AVDITE domus Iacob, qui ab Israele parente nomen accepistis, ita vt Israelitæ vocemini, non Iacobitæ. Audite, inquam, non omnes, qui ab Israele prognati, sed qui ab eius filio Iuda genus ducitis. Qui, vt vos religiosos profiteamini, ac pios, in iuramento nomen interponitis meum, illúdque sæpe in pactis atque cõuentis, publicísque cæremoniis vsurpatis, non tamen id syncero, ac iusto, sed iniusto atque fucato animo. Nam dum externam profitemini sanctitatem, internam abiicitis.

2 Audite, ô Israelitæ, qui Hierosolymam incolitis, quibus etiam nomen dedit Ierusalem,

quam præcipua quadã ratione elegit Dominus, & quos loco munito, & singulari quadam custodia stabiliuit, atque tutatus est. Quem omnia posse facilè tueri, atque præstare, nomen ipsum indicat; Vocatur enim *Dominus exercituum*, quia potens, atque bellator est.

d Dominus exercituum nomen eius.

3 Sic Dominus ad vos, vt se vobis verum esse Deum ostendat, & probet. Priora, quæ parentes vestri, & eorum vos nonnulla videre potuistis, ego annunciaui priùs, ex meo ore omnia prodierunt, ex me vos omnia multò antè quàm euenirent, audistis. Quæ tamen, cùm eorum minimè speraretur euentus, eodem, quo à me prædicta fuerant modo, & eodem temporis articulo contigerunt.

3 *e Priora ex tunc annunciaui, & ex ore meo exierunt, & audita feci ea, repentè operatus sum, & venerunt.*

4 Hæc tibi multò antè prædixi, vt te in fide, ac vera religione continerem: sciebam ceruicem te habere ferream, quam non facilè ad subeundum iugum incuruares, & frontem æream, & inuerecundam, adeò vt post beneficia à vero Deo collata ad detestanda simulacrorum sacra transfugeres.

4 *f Sciui enim quia durus es tu, & neruus ferreus ceruix tua, & frons tua ærea.*

5 Ideo multò antè quàm fierent hæc tibi prædixi iam olim, ne fortè illorum euentum inanium Deorum potentiæ tribueres, quasi illa suo tempore fieri, atque prodire præceperint.

5 *g Prædixi tibi ex tunc: antequam venirent indicaui tibi: ne fortè diceres: Idola mea fecerunt hæc, & sculptilia mea, & conflatilia mandauerunt ista.*

6 Quæ audisti olim, vide quomodo iam impleta sint, quod tu ipse quotidie confiteris. An non hæc publico atque solemni ritu festis, atque legitimis cæremoniis his, qui audire vellent annunciatis? Alia præterea prædicta sunt noua ab eo tempore, quo iuniores prophetæ vaticinari cœperunt, quorum aliqua iam euenerunt, & vos ipsi vidistis: aliqua in aliud tempus futura reseruantur, quæ adhuc ignotas.

6 *h Quæ audisti, vide omnia: vos autem non annunciastis? Audita feci tibi noua ex tunc, & conseruata sunt, quæ nescis.*

7 Hæc verò nunc à me primùm annunciata sunt, non autem olim cum aliis, quorum euentum spectare potuisti. Quæ ideo antè tibi prædicta non sunt, ne fortè diceres ante hunc temporis articulum illa te cognouisse: illorúmque cognitionem, idolorum ascriberes sapientiæ, non meæ.

7 *Nunc creata sunt, & non ex tunc, & ante diem, i & non audisti ea, ne fortè dicas, Ecce ego cognoui ea,*

8 Quare hæc postrema, quæ nunc audis, neque accepisti priùs, neque nosti, neque vllo modo ante hoc tempus reuelata sunt tibi. Noui enim ingenium tuum instabile, ac varium, & quod ab vtero fecisti, vt à Deo tuo, ad idola deflueres, id quoque te facturum in posterum: & ideo hoc recenti præsagio volui te in officio, ac fide continere.

8 *m Neque audisti, neque cognouisti, neque ex tunc aperta est auris tua. n Scio enim quia præuaricans præuaricaberis, & transgressorem ex vtero vocaui te.*

9 Dignus quidem eras, ô popule, beneficiorum immemor, quem in æternum abiicerem: sed propter nomen meum quod à Gentibus incusari, aut in perfidiæ suspicionem venire nolo, furorem meum à vindicta continui. Laudis itaque meæ atque honoris studium effecit, vt leuitatem tuam, atque inconstantiam infrænarem, ac cohiberẽ, ne te præcipitem in exilium darem.

9 *o Propter nomen meum longè faciam furorem meum: p & laude mea infrenabo te, ne intereas.*

10 Ecce

10 *q Ecce*

10 [q] *Ecce excoxi te, ſed non quaſi argentum: elegi te in camino paupertatis.*

10 Excoquam quidem te, atque purgabo non dura fornace, qualis eſt illa, quæ argentum liquefacit, & ſoluit; ſed multò leuiori, camino videlicet paupertatis, & tribulationis cuius expiatoria facultas multò eſt mollior, atque benignior, ex qua tandem eligam, atque euocabo te.

11 [r] *Propter me, propter me faciam, vt non blaſphemer, [ſ] & gloriam meam alteri non dabo.*

11 Propter nomen meum purgabo te, non dura, ſed benigna fornace, ad tempus, neque adeò longum; ne quiſquam me crudelem appellet, aut infidelem, qui populum meæ commiſſum fidei tam durè vexatim: aut infirmum eſſe pudet, & qui illum ab exilio eximere non poſſim. Quare ex hac prædictione conſtare volo me vindice populum illum in patriam eſſe reſtitutum, ſicut auctore me priùs in exilium abierat. Quare ego idem, qui in fornacem conieci, è fornace etiam educam: neque laudem hanc aſcribi alteri permittam, vt quicquam habeat in populum meum iuris, & imperij.

12 [t] *Audi me Iacob, & Iſrael, quem ego voco: [v] ego ipſe, ego primus, & ego nouiſſimus.*

12 Audi, Iacob, ſed præcipuo, atque ſpeciali titulo audi ſub altero *Iſraelis* nomine, quod meum continet: atque ideo meo nomine, quod incluſum eſt in tuo, te *Iſraelem* voco, Ego ſum primus, à quo fluxerunt omnia: Ego ſum nouiſſimus, ad quem omnia referenda ſunt.

13 *Manus quoque mea fundauit terram, & dextera mea menſa eſt cælos. [x] Ego vocabo eos, & ſtabunt ſimul.*

13 Manus mea creauit, atque ſtabiliuit terram, dimenſa eſt, atque expandit immenſam illam cœlorum molem. Qui ſic erunt ad parendum proni, vt vix dum vocati ſe ante faciem meam ſiſtant, excipiántque libenter imperium meum.

14 [y] *Congregamini omnes vos, & audite: Quis de eis annunciauit hæc? [z] Dominus dilexit eum, [aa] faciet voluntatem ſuam in Babylone, & brachium ſuum in Chaldæis.*

14 Adeſte nunc omnes, ô Iudæi, & ſi vnquam audiſtis dicite, à quo antè acceperitis, euertendos eſſe Chaldæos; & laxandam à Cyro captiuitatem, nunc à me iterum accipite; ne quemquam alium eius vaticinij autorem eſſe exiſtimetis. Ego Dominus dilexi, elegíque Cyrum, qui adminiſtret meorum conſiliorum erit contra Babylonem, & non tam ſuum, quàm meum brachium in Chaldæorum exilium eleuabit.

15 [bb] *Ego ego loquutus ſum, & vocaui eum; adduxi eum, & directa eſt via eius.*

15 Ego ſum, qui hæc vobis antea, & nunc iterum annuncio. Ego illum è Perſide vocaui, ego adduxi, dedíque viam ad victoriam apertam, neque paſſus ſum, vt dum conſiliis obſequitur meis, vſpiam offenderet.

16 [cc] *Accedite ad me, & audite hoc. Non à principio in abſcondito loquutus ſum: [dd] Ex tempore antequam fieret, ibi eram, [ee] & nunc Dominus Deus miſit me, & ſpiritus eius.*

16 Adeſte igitur huc, & audite ex quo vobis de hoc Chaldæorum interitu, & veſtra libertate loqui cœpi, non egi verbis implexis, & obſcuris, aut in receſſu, & latebris, vt Gentium dij aſſolent, ſed palàm, & apertè. Ex tunc ego rebus poſtea gerendis præſens aderam, nunc verò à Deo, & ſpiritu eius miſſus ſum, vt quæ multò antè oculis intueri videbar, vobis annunciem.

17 [ff] *Hæc dicit Dominus, redemptor tuus ſanctus Iſrael: [gg] Ego Dominus Deus tuus docens te vtilia, gubernans te in via qua ambulas.*

17 Hæc dicit Dominus, quem Deum colit Iſrael, is, qui te in libertatem vendicauit. Ego Dominus Deus tuus ſum ille, qui ea doceo, quæ tibi futura ſunt ex vſu, quacumque illa ratione conſideres, qui in via, quam ingreſſus eſt, ita tua

moderor vestigia, vt nusquam offendas.

18 Quod si nunc tot tibi, támque ignominiosa, ac dura impendent infortunia, inde natum est, quia meis te consiliis regi non sinis. Vtinam mandatis meis vtilibus obsequutus fuisses: Sanè in sinum tuum instar maris influxissent, quæ optari possent, vniuersa bona, & præmia, quæ iustitiæ tuæ merita compensarent, tam essent ampla, ac plena, quàm pleni sunt, & ampli gurgites maris.

19 Et in eam multitudinem excresceret tua progenies, vt arenæ maris non esset inferior; & qui ex te nascerentur filij, conferri non immeritò possent cum sabulo, quod calcatur in littore; neque interiisset odiosum, & vile filiorũ tuorum nomen, neque à me fuisset attritum, & à facie mea longè proiectum.

20 Hæc tamen calamitas, in quam genus vestrum induxit meorum mandatorum obliuio, non erit perpetua. Quare adesse iam putate præcones, & nuncios, qui hoc vobis à Cyro vestræ libertatis vindice edictum annunciant. Exite iam, ô captiui, de Babylone: Chaldæorum regionem, liberi iam, & expediti relinquite; Annunciate hoc omnibus, qui eodem vobiscum in exilio ac seruitute sunt, & vox profusa cũ hilari, atque festiuo sonitu ad fines vsque terrarum insonet in hunc modũ. Perfregit Dominus captiuorum vincula; redemit seruos suos, ex Israelitico semine prognatos.

21 Non minùs prouidè, atque indulgenter captiuum à Babylone populum reducam, quàm eius parentes olim ex Ægyptia seruitute. Vt enim illis ne siti deficerent in deserto, aquam è silice produxi; percussi enim petram, quæ statim ingem atque vberem riuum effudit, sic in reditu de Babylone ad populi vsum, ac voluptatem necessaria omnia largiar liberali manu.

22 Hæc verò pax illis tantùm promittitur, qui diuino parentes imperio Babylonem relinquent; ad illos tamen non spectat hæc tanta felicitas, qui capti aut Babylonicæ superstitionis studio, aut alias ob causas hærere volent in hostili solo.

18 [hh] *Vtinam attendisses mandata mea: facta fuisset sicut flumen pax tua, & iustitia tua sicut gurgites maris.*

19 [ii] *Et fuisset quasi arena semen tuum, & stirps vteri tui vt lapilli eius: non interisset, & non fuisset attritum nomen eius à facie mea.*

20 [kk] *Egredimini de Babylone; fugite à Chaldæis,* [ll] *in voce exultationis annunciate: auditum facite hoc, & efferte illud vsque ad extrema terræ.* [mm] *Dicite, Redemit Dominus seruum suum Iacob.*

21 [nn] *Non sitierunt in deserto, cùm educeret eos. Aquam de petra produxit eis; & scidit petram, & fluxerunt aquæ.*

22 [oo] *Non est pax impiis, dicit Dominus.*

IN CAPVT QVADRAGESIMVM OCTAVVM COMMENTARIVS.

1. [a] AVDITE *hæc domus Iacob, qui vocamini nomine Israel, & de aquis Iuda exiſtis.*] Suum in gentem Israeliticam studium, & amorem ostenderat, cùm Babylonis stragem, tam accuratè, atque minutè prædixerat, ídque eam ob rem, quia duriùs captiuum populum acceperat, quàm Dominus constituerat. Nunc alia etiam beneficia, signáque commemorat, quibus se solum esse Deum, facilè persuadet. Priùs tamen Iudæos perfidiæ, atque improbitatis incusat, quia cùm ex nobili stirpe nati sint, longè tamen ab illius sanctitate defecerint. *Domum* primùm appellat *Iacob*, id est, inclyti patriarchæ familiam, in qua sibi plus satis placebat, & gloriabatur

tur populus ille Iudaicus. Deinde quòd essent *Israelis* nomine quasi consignati: dicuntur enim *Israelita*, non *Iacobita*, licèt idem sit Patriarcha, qui *Iacob* dicitur, & *Israel*. Cur verò *Israel* meminerit, à quo nomen traxit Hebræorum genus, dicemus infrà *vers.* 12. ad illud, *Israel quem ego voco*.

2. Deinde genus Iudæis ab Israele, vel potiùs à Iuda Israelis filio fuisse deriuatum, optima metaphora significat, *Et ex aquis Iuda existis*. Ex quo Hieronymus colligit quo tempore hæc ab Isaia dicebantur, tantùm in terra promissionis esse relictam tribum Iuda, (in qua etiam intelligitur tribus Beniamin, propter rationes, quas adduximus in illud *Zachar. cap.* 2. *O Sion fuge. à numer.* 16. quæ omnino vide. qua ratione *lib.* 1. *Reg. cap.* 11. & 12. & 4. *Reg. cap.* 17. sola tribus Iuda secuta dicitur Roboam, cùm tamen omnino certum sit tribum quoque Beniamin ab eo non fuisse distractam.) Cur Iudæi *aqua* dicantur *egressa ex Iuda*, id causæ Hieronymus esse censet, quia Iudæi tunc filij erant Israelis propagatione tantùm seminis, id est, secundum corpus, non tamen morum imitatione, & animi sanctitate: id est, non erant veri, sed tantùm simulati Israelitæ. Dicit autē aquam pro semine hîc adhibitam fuisse, quē alij sequuntur, & ita sanè est. Est verò hæc metaphora apud autores etiam profanos frequenter vsurpata, vt fons pro generis principio adhibeatur, atque adeò, quod à fonte hauritur, aut deriuatur nomen suum propagato generi, id est, filiis accommodat. Vt autem Iacob *fons* dici potuit, vnde riui duodecim fluxerunt; sic Iudas *aqua*, aut *riuus*, vnde nunc exisse dicitur tribus Iuda. Eodem sensu atque metaphora dicitur *Psalm.* 67. *In Ecclesiis benedicite Deo Domino, de fontibus Israel*. id est, ô vos qui estis de fontibus Israel, nempe Israelitæ. Credo autem hîc nihil aliud significari, quàm Iudæos ab Israele, & Iuda originem traxisse. Id quod alia metaphora dixit idem Isaias *capite* 51. *Attendite ad petram vnde excisi estis, & ad cauernam laci, de qua præcisi estis; attendite ad Abraham patrem vestrum, & ad Saram quæ peperit vos*.

Tribus Beniamin in Iuda intelligitur.

Psalm. 67.

3. [b] *Qui iuratis in nomine Domini, & Dei Israel recordamini, non in veritate, neque in iustitia.*] Quia *iurare* opus est religionis, quod in eo, cuius nomen iureiurando inuocat, diuinitatem esse fatetur; ideo, quòd Iudæi se Domini religioni addictos esse probarent, in eius nomine iurabant, & illius sæpe recordabantur; quod in pactis, conuentibus, & promissis interponebant, aut etiam solemni, & publico ritu seu cæremonia prædicabant. Sed dum publicam sanctitatem profitentur, internam abiiciunt: nam hac vana, & nuda sanctitatis specie, & quodam religionis fuco contenti veritatem produnt, & ab omni iustitia quàm longissimè recedunt. Quibus ab hoc eodem propheta obiectum est, *cap.* 29. *vers.* 13. *Populus iste ore suo, & labiis suis glorificat me; cor autem eius longè est à me*. Quæ verba Christus repetit *cap.* 15. *Matthæi*.

4. [c] *De ciuitate enim sancta vocati sunt: & super Deum Israel constabiliti sunt.*] Migratio fit à secunda persona ad tertiam, quod apud Hebræos frequens. Vide Pagninum *lib.* 4. *institution. cap.* 13. Addit adhuc Deus aliquid aliud, in quo sibi valde placebat ille populus, quòd in sorte Israel, id est, in terra promissionis optimum funiculum obtinuisset, nempe ciuitatem sanctam Ierusalem, à qua vocati essent Hierosolymitani: in qua putabant ita se à Deo fuisse constabilitos, vt nulla vi hominum inde essent expellendi. Audierant autē sæpe fore se in Dei tutela, & oculos eius intentos in vrbis custodiam, *Psalm.* 86. *Fundamenta eius in montibus sanctis, diligit Dominus portas Sion super omnia tabernacula Iacob*. Et *Psalm.* 124. *Non commouebitur in æternum; qui habitat in Ierusalem: montes in circuitu eius, & Dominus in circuitu populi sui.* (Vbi obseruandum illud, & *Dominus*, ex vsu scripturæ valere idem, quod *immò potiùs Dominus*. Hoc sensu montes sunt in circuitu Ierusalem; sed maiorem securitatem affert Dominus, qui in circuitu eius est.) Et Isaias *cap.* 62. *Super muros tuos Ierusalem constitui custodes*.

Securitatem autem & pacem præcipuè sibi promittebat ille populus à templi sanctitate, cuius externis cæremoniis sedulò, atque constanter vacabat, propter quam se etiam sanctum arbitrabatur. Audierat enim *Leuit.* 26. *Ponam tabernaculum meum in medio vestri, & non abiiciet vos anima mea*. Vnde eam imbiberat cogitationem, vt omnino crederet à nemine se vnquam expugnari posse. Quare Iudæis *templum Domini* frequens erat in ore, vt liquet ex Ieremia *cap.* 7. A qua spe, & cogitatione Dominus depellit, dum ait ibidem: *Nolite confidere in verbis mendacij dicentes, templum Domini, templum Domini, templum Domini*. Quæ ter gemina repetitio frequenter iteratam templi compellationem indicat. 5.

Porrò Ierusalem *ciuitas* vocabatur *sancta*, propter templi sanctitatem: & quia multa sacra, eáque præcipua, alibi quàm in Solymitano solo obiri religio vetabat. Sic vocat *Dan. cap.* 3. *vers.* 28. *Quæ induxisti super nos, & super ciuitatem sanctam patrum nostrorum Ierusalem*. Et 2. *Machab. vers.* 12. *Pugnauerant contra eos, & sanctam ciuitatem*. Et *cap.* 3. *vers.* 1. *Igitur cùm sancta ciuitas habitaretur in omni pace*. Quod nomen ad mortem vsque Christi, & fortasse ad vltimum vsque ciuitatis exitium perseuerauit. Nam *Matth. cap.* 4. *vers.* 5. dicitur, *Tunc assumpsit eum Diabolus in sanctam ciuitatem*. Et *cap.* 27. *vers.* 53. *Et exeuntes de monumentis post resurrectionem eius venerunt in sanctam ciuitatem*. 6.

Ierusalē vocata Ciuitas sancta.

Cur Iudæi vocati dicantur de ciuitate sancta, ita vt non solùm dicantur *Israelita*, id est, vocentur nomine Israel, vt paulò antè dixerat, sed *Solymitani*, aut *Hierosolymitani* ab vrbe Hierosolyma, seu Salem, ea, vt credo, ratio est. Quia vt Salem, quod ciuitatis nomen est, *pacem* significat: sic etiam Solymitanus, quod nomen est ciuis; *pacificum* sonat; Certè Salomonis nomen, quod à ciuitate Ierusalem deductum est, seu à Salem, vt docet Hieronymus, *in cap.* 3. *Ioel.* &, vt puto, ciuem Solymitanum sonat, *pacificum* valet. Quare Iudæi qui ab vrbe sancta *Solymitani* dicti sunt, iidem sunt, quod *pacifici*, id est, iuxta pacis significationem, & vsum, qui tuti sunt, & quieti, quique rebus omnibus ad pacis, atque otij subsidia, atque ornamenta affluunt. 7.

8. [d] *Dominus exercituum nomen eius*] Hanc etiam vocem puto sæpius à Iudæis vsurpatam, dum sibi de pace, atque securitate blandiuntur. Cùm enim Deum esse audiunt fortem, & bellatorem (id enim sonat, *Dominus exercituum*, seu *virtutum*) dum in eius fide, atque tutela se fore putant; nihil sibi impendere posse existimant, quod metuant.

Hic pro re morali nota familiare esse Deo, ac penè solemne, atque legitimum, vt, cum aliquid suis aut pollicetur, aut præstat, illos suæ tenuitatis, atque indignitatis admoneat. Vide quæ diximus ad illud *Cant.* 1. *Nigra sum*. Et ea hac siue admonitione, siue reprehensione plerumque initium ca- 9.

Humiliatio præcedit exaltationē, & singulare aliquod beneficium.

piunt maxima diuinæ largitatis beneficia; vt experiuntur in se quàm sæpissimè viri spirituales, quando familiarius cum Deo in oratione loquuntur. Experti certè sunt discipuli Christi, qui tunc maiora à Deo receperunt beneficia, cùm visi sunt à magistro durius increpari. Quare qui à Domino se reprehendi sentit, ille ad fores habet iam benignum, & magnum aliquid promittentem Deum.

10. e *Priora extunc annuncians, & ex ore meo exierunt: & audita feci ea, repentè operatus sum, & venerunt.*] Adhuc viget Deus argumentum sæpius iteratum: quo se Deum esse confirmat, quia omnia, quæ illa tempus contigere, eadem non semel, neque vno nomine prædicta fuerant. Hanc enim varietatem, & multitudinem indicatam esse arbitror vna sententia, triplici dicendi modo significata. Nempe *annuncians, ex ore meo exierunt, audita feci.* Sed cur, quæ multis post quàm prædicta sunt euenere, repentè operatus dicitur Deus. Hieronymus, Haymo, & alij hæc referunt ad tempus, casúmque Babylonicum, qui repentinus, & inopinatus fuit Babylonis, sumúnque putant tempus præteritum pro futuro. Alij ad superiora reuocant, quæ eodem modo completa sunt, quo prænunciata. Illud *repentè*, S. Thomas refert ad eos, qui de futuro rerum euentu nihil audierant. Verbi gratia excussum esse ab Hebræis Ægyptiorum iugum, apertum mare, demersásque ibi Pharaonis acies.

11. Ego referri hæc arbitror ad superiora Dei miracula, & beneficia: putóque ideo repentè facta dici, quia hæc tunc operatus est Deus, quando rebus aut angustis, aut impeditis populus Israeliticus talem exitum habiturus non sperabatur. Illud enim repentè, subitò, aut inopinatò fieri dicitur, non quod simul, atque promissum est, sed quod tunc, quando minùs exigere videbatur rerum conditio, atque natura contigit. Vt, emersisse ex Ægyptia seruitute Hebræos, quando, & ipsi magis erant oppressi, & minùs ad tentandam, aut etiam cogitandam fugam idonei. Quod tunc non solùm incolumes, sed etiam victores ad mare rubrum, cùm à tergo imminebat potentior vis, & iis multis plagis, atque incommodis exagitata. Et infinita alia quæ humanæ vires, atque consilia præstare nullo modo possent. Hæc verò repentè fuisse facta, licèt multò antè prædicta, docet scripturæ vsus. Sufficiat nunc nobis pro multis extremus iudicij magni dies; qui cùm iam dudum omnibus prænunciatus sit, nihilominus futurus esse dicitur eius aduentus repentinus: quia hominibus inopinatus aderit. *Lucæ cap. 21. vers. 34. Superueniet in vos repentina dies illa.* Et *1. Thessalon. 5. Dies Domini, sicut fur in nocte veniet. cùm enim dixerint pax, & securitas, tunc repentinus eis superueniet interitus.*

Repentinum est quod præter expectationem venit, licèt multò antè prædictum.

12. f *Sciui enim quia durus es tu, & neruus ferreus ceruix tua, & frons tua ærea.*] Rationem ostendit, cur & illa quæ verè contigerunt, multò antè monstrauerit, & nunc eadem iterum ac sæpius repetat: quia sciebat populum illum esse ad parendum indocilem, qui non facilè collum ferreum ad iugum inflectat, & submittat; & vsque adeò dura, atque inuerecunda fronte, vt post tot beneficia à Deo vero ad detestanda idolorum sacra transfugiat. Vt ergo populus ille cognosceret verum esse Deum, à quo illa, & prædicta antea, & postea fuissent impleta, quæ nullus alius præstare potuit, Ideo ita sæpe versat, & refricat hæc suæ diuinitatis documenta, vt ferream illam ceruicem emolliat, & fronti duræ aliquid pudoris offundat; Quam rationem Deus statim aperit. *Ceruix* autem *ferrea* pro peruicaci, atque inobedienti, aptissima translatione nominatur. Quia ceruix obediens illa dicitur, quæ facilè flectitur quamcumque in partem velis. Huic verò commodè opponitur ferri durities, quæ nunquam flecti, neque, sine magna vi, à sua firmitate, atque rigore torqueri potest. Ceruix autem illius populi millies in scriptura vocatur *indurata*, aut *dura*. Eodem sensu *frons ærea* vocatur, aut etiam *dura* eorum, qui sic animum contra veritatem, aut sancta monita obdurauerunt, vt neque succumbere velint rationibus, aut monitis, neque exploratæ iam veritati, ac manifestè cognitæ repugnare verecundentur. Latini *duram frontem* aut *os durum* appellant eius, qui quiduis facere, aut pati audet impium, inurbanum, aut indecorum. Sic Cicero pro Quintio. *Mihi videtur ore durissimo esse, qui præsente Roscio gestum agere conetur.* Et clariùs in Pisonem. *Sed os tuum ferreum senatus conuicio verberari noluisti.*

Obedientia qualis.

13. Hic obserua *frontem duram, ac ferream* non semper sumi in peiorem partem, ita vt obstinatum animum, contentiosum, aut inuerecundum designet: licèt hoc sæpius. Interdum enim significat constantem animum, qui neque metu frangitur, neque minis succumbit. *Ezechiel. cap. 3. vers. 8. Ecce dedi faciem tuam valentiorem faciebus eorum, & frontem duriorem frontibus eorum.* Vbi dura prophetæ frons opponitur, duræ Iudæorum fronti: Hæc planè contentiosa est, quæ non cedit sancta, & salutaria monenti, neque pudore suffunditur, cùm de se audit, quod minimè castos, atque pudicos decet; illa verò constans, & quæ neque pallescit, aut turbatur ad oppositas minas, neque periculorum metu ab honestate deducitur. Quam habuit Ezechiel, de quo statim, *vt adamantem, & vt silicem dedi faciem tuam.* Et ille, de quo *Isaia 50. Posui faciem meam sicut petram durissimam.* Hic frontem æream, aut duram in peiori significatione attribuit Deus Iudæorum genti: quia inuerecundè ad turpia prono ferebantur animo, & duram se ad officium, & pietatem præbebat. Vtrumque sæpe obiectum est Iudæis *Deuter. 31. Ego scio contentionem tuam, & ceruicem tuam durissimam.* Et *Ierem. 3. Frons meretricis facta est tibi, noluisti erubescere.* Eodem sensu de muliere adultera dicitur *Prou. 7. vers. 13.* quod vultum suum obduret. Vbi enim Vulgatus, *Procaci vultu blanditur.* Hebr. est, *Roborauit vultum suum*, id est, durum posuit, aut æreum.

Dura facies aliquando laudabilis.

Prouerb. 7.

14. g *Prædixi tibi ex tunc: antequam venirent indicaui tibi, ne fortè diceres, idola mea fecerunt hæc.*] Hinc iam apparet cur hæc à vero Deo facta, quando ab ipso longè antè prænunciata fuerunt; non ab idolis, à quibus nihil horum, aut prædictum fuit, aut cognosci potuit.

15. h *Quæ audisti, vide omnia; vos autem num annunciastis?*] Excitat populum ingratum, & immemorem ad præteritorum recordationem, contemplarique iubet, quomodo quæ antè prædixit, successum habuerint omnino certum, & fidelem. Quod cecinit Dauid officiorum memor *Psal. 47. Sicut audiuimus, sic vidimus.* Deinde, vt Hieronymus putat, & cum eo Haymo, atque Dionysius, reprehendit populum, quòd hæc posteris annunciare noluerit. Mihi aliorum sententia minùs videtur difficilis, quæ posteriorem partem cum interrogatione putat esse legendam: in hunc sensum. *Quæ audistis ea à me videtis esse completa, neque alienis vestra mihi adiungenda sunt, vestram fidem testor, qui haec præclarè nostis. An non quotidie hæc publicè, ac solemniter*

qui

qui audire volent, annunciatis? Ita putant Vatablus, Adamus, Forerius, Emanuel Sa, & Pintus. Et quidem ita fiebat: nam Iudæi, qui de externis, & legitimis cæremoniis nihil omittebant (vt ex hoc nostro propheta liquet, qui sæpe reprehendit eos, quòd externa illa sanctitate contenti veram religionem, id est, internam prodidissent) Dauidicos canebant Psalmos, qui pleni sunt, aptique his beneficiis commemorandis, quæ olim promissa, deinde suo tempore fideliter impleta sunt. Accedit quòd multa festa in aliquorum beneficiorum commemorationem instituta sunt, quæ dum quotannis instaurant Iudæi, illa renouant beneficia: & non solùm ex suo genere posteris, sed etiam alienis, & externis annunciant.

Diuinorum officiorũ apud Iudæos monumenta publica.

16. [i] *Audita feci tibi noua ex tunc, & conseruata sunt quæ nescis. Nunc creata sunt, & non ex tunc, & ante diem, & non audisti ea, ne forte dicas, ecce ego cognoui ea.*] Communiter omnes cum Hieronymo putant hic agi de exitio Babylonico, de quo nouum est vaticinium nunc, & paulò antè ab Isaia propositum. Ex quo argumentum etiam Dominus sumit, vt Deum se esse hominibus probet. In his credo nihil est difficile, quod probemus. In singulis partibus explicandis nonnihil est negotij, id ergo iam expedire tentemus.

17. *Audita feci tibi noua ex tunc,*] Si ita legas, illud *ex tunc* referendum videtur ad tempus, quo primùm ab hoc propheta cœptum est agi de Babylonis clade, nempe *cap.* 13. Sed est obscurus, valdéque perplexus dicendi modus: nam illa antiquissima, quæ prædicta esse atque completa dicuntur: non alio explicantur modo, vt nuper vidimus. Quare quidam putant legendum esse *ex nunc*, vt habet textus Hebraicus, & transtulere Septuaginta interpretes, & Caldæus; quod visum est Forerio, neque Adamus improbat. A qua sententia non abhorret explicatio Hieronymi, in commentariis, quæ nouum aliquid annunciari putat. Hæc mihi postrema placerent plurimùm, nisi contrastaret in vulgata constans lectio, *ex tunc*, iuxta quam lectionem explicatio prior non apparet aliena. Nisi fortè dicas, quod mihi magis videtur verisimile, indicare Dominum ex his, quæ nouissimis hisce temporibus contigere, quædam ex tunc, id est, iam olim fuisse prædicta: vt quòd decem tribus essent abducendæ in captiuitatem ab Assyriis; quòd delendus exercitus Senacherib, neque mittenda sagitta intra Solymitanos muros; quædam etiam ex his nouissimis, quæ nondum euenere, prænunciata esse, vt quòd duæ reliquæ tribus essent in Babylonem migraturæ captiuæ: alia verò esse celata, & reseruata ad hoc vsque tempus, quo primùm ab ore prophetico excipiuntur. Qualia sunt de regno Cyri, de excidio Babylonico, & duarum tribuum felici in patriam remigratione. Quæ nunc audiuntur primùm, cùm tamen alia ab Osea, & Amos, & ab hoc etiam propheta priùs prædicta fuerint.

18. [k] *Et conseruata sunt, quæ nescis: nunc creata sunt, & non ex tunc, & ante diem,*] Sciebat quidem populus alia plurima, aut ex antiquissimis Prophetarum, & Patriarcharum oraculis, aut non ita pridem ab his prophetis, qui sub hoc Isaiæ tempus prophetauerunt. At non omnia, quia Deus in hoc tempus aliqua seruarat, quæ non *ex tunc*, & *ante diem*, nempe præsentem aperuerat, propter rationem, quam mox adducebamus. Porrò illud, *nunc creata sunt*, non significat tunc cùm à Domino reuelantur esse creata, id est, in rerum naturam accersita: nam post centum ferme, & septuaginta annos ab hoc vaticinio deletum est Chaldæorum imperium; sed creata dicuntur vulgari Scripturæ phrasi, quæ tunc aliquid fieri dicit, quando futurum esse significat, aut factum ostendit. Vide, quæ diximus *cap.* 6. ad illud. *Excæca cor populi huius.* Creata itaque nunc dicitur Babylonica clades, aut Iudæorum libertas, quia nunc primùm prænunciari cœpta.

[l] *Et non audisti ea, ne fortè dicas, ecce ego cognoui* 19.
ea.] Prudenter Dominus populi ambitioni, ac leuitati vaticinij modum, & occasionem attemperat. Si enim postrema hæc, quæ nunc primùm audit populus ille, iam antea cum aliis plurimis audiisset, neque meminisset, à quo illa, & per quem essent proposita, cogitare posset, aut certè obtendere cognouisse se ingenij sui sagacitate, atque solertia, aut ab idolorum oraculis, seu præstigiis accepisse. Ideo hæc postrema de Babylonici imperij excidio, & Persici gloria, nunc primùm in hoc rerum articulo proponit, ne obiicere possit populus ille vanissimus, aut saltem cogitare ab alio sibi illam siue cognitionem, siue cogitationem oblatam.

[m] *Neque audisti, neque cognouisti, neque ex tunc* 10.
aperta est auris tua.] Expediebat maximè, vt populus ille cognosceret Deum esse à quo hausisset illam futurorum cognitionem, vt illum coleret, & eius tutelæ se, suámque libertatem in exilio crederet. Futurum enim erat, vt multa audiret ab incantatoribus, & astrologis, aut etiam falsis idolorum mystis, quorum se superstitionibus implicuerat; & in his aliquid de captiuorum reditu, quem infortunatum fore asseuerabant, quò ab ea cogitatione exules deterrerent. Vt in Zacharia diximus ad illud *cap.* 10. *Quia simulacra locuta sunt inutile.* Vt ergo verum Deum vnum esse intelligerent à quo vaticinium illud de Cyro, stragéque Babylonica, ac felici in patriam remigratione tot notatum circumstantiis, tunc primùm audissent, & suo se tempore promptiùs, & alacriùs ad reditum accingerent, illa eadem, quæ nuper ostenderat de extremi huius vaticinij ignoratione, iterum, ac sæpius repetit; quia hæc cognitio ad futuram Dei cogitationem multum habet momenti. Dixerat priùs, *Quæ nescis, & non audisti ea.* Nunc ter hoc ipsum repetit; *neque audisti, neque cognouisti, neque aperta est auris tua.* Ex quo constat magnum habere pondus ad explorandam diuinitatem, docere quæ ventura sunt, vbi nulla præcessere signa, aut coniecturæ, quæ illorum ortum, & euentum portenderent. *Reuelare aurem alicuius,* aut *aperire*, Hebraismus est, quo significatur aliquem ab alio doceri. Exempla sunt obuia infrà *cap.* 50. *vers.* 5. *Deus aperuit mihi aurem.* Et 1. *Reg.* 20. *vers.* 13. *Reuelabo aurem tuam.*

Hìc nota pro re morali, Deum non solùm lo- 21.
qui, sed etiam reuelare aut aperire aurem, vt homo non solùm audiat, sed etiam intelligat. Est autem *aurem aperire* seu *reuelare*, quasi captare attentionem, & hominem ad audiendum excitare, & ad intelligendum disponere. Quod facit tuba, dum populum excitat ad excipiendum prætoris, seu imperatoris mandatum. Vt autem Deus aurem aperit, cùm aliquid animis instillare vult opportunum, & salutare, sic etiam diabolus, cùm verba audienda sunt vana, detractoria, quæque ad libidinem, & immoderatas animi voluptates blandiuntur. Cauere autem vehementer debet, qui sibi à dæmonis insidiis cauere vult; ne à diabolo aures suas reuelari, aut aperiri permittat: instillabit namque in

Quas aures diabolus aperit.

animum incautum, & stolidum præsens venenum A per apertas aures. Neque minùs callidè, ac sæpe dæmon obstruit, atque aggrauat hominum aures, ne audiant bona, quàm aperit, mala vt audiant, & noxia: Talia passi sunt illi de quibus *Isa.* 6. *Aures eius aggraua.* Et qui *ad Rom.* 11. *vers.* 8. dicuntur habere *spiritum compunctionis*, *& aures, vt non audiant.* & qui *Actor. cap.* 7 *continuerunt aures suas*, ne audirent Stephanum, vel potiùs Spiritum sanctum, qui in eo loquebatur. Aperiuntur à diabolo aures illæ, quæ sanam doctrinam non sustinent, quæ pruriunt ad fabulas, & auertuntur à veritate, de quibus Paulus *ad Timoth cap.* 4. Aperiuntur à Deo aures, quæ libenter audiunt increpationem, neque nugaces appetunt sermones vulgi, sed sapientium verba, B quæ sunt quasi stimuli, qui corda configunt, de quibus *Prouerb.* 14. *Auris quæ audit increpationes vitæ, in medio sapientum commorabitur.* Cùm autem in fortuna pingui, impinguari quoque, atque obturari soleant hominum aures, in tribulatione, id est, sublata illa, quæ videri poterat fortuna felix, Dominus aures aperit, idoneásque reddit diuinis admonitionibus audiendis. De quibus *Iob cap.* 36. *vers.* 14. *Reuelabit in tribulatione aurem eius*, nempe pauperis. Auris obediens quæque Dei præceptis intenta est, à Deo aperitur. Cuius symbolum aptissimum est auris serui, qui vltro vult domini sui imperium subire, domini ipsius subula perforata, quasi ipsius tantùm vocem auditura sit, cuius manu per- C forata, id est, aperta est, *Deut.* 15. *vers.* 17. Quales Christus habuit, quas Dominus perfecit, &, vt alij legunt, perforauit: sic enim quidam legunt, vbi vulgatus habet *Psal* 39. *Aures autem perfecisti mihi.*

Quas aures aperit Deus.

22. *Scio enim quia præuaricans præuaricaberis, & transgressorem ex vtero vocaui te.*] Hæc toties repetit Deus, vt populum natura sua instabilem, & fugacem in officio, ac vera religione contineat. Facilè enim, nisi penitus mentem, & sensum amitteret, hac ratione sibi persuaderet illum esse Deum verum, qui ista tam apertè, tam verè, tam distinctè prædiceret. Vocatur autem *transgressor*, id est, idolatra populus ille ab vtero: quia ex quo primùm conceptus videri potuit, id est, cum primùm egressus est ab Ægypto, cùm adhuc ferretur lex in monte D Sinai, & pactum iniretur, quo Deus esset genti illi in Deum, & gens illa Deo esset in populum; quæ *populi conceptio* iure vocari poterat; cùm adhuc esset in vtero, vbi ad diuinam voluntatem, certásque notas, & characterem formabatur, in eodem temporis vestigio præuaricatus est, & ad idola transgressus. Nam vitulum conflauit aureum, cultúmque religiosum, quem vero Deo præstare debuerat, muto simulacro, vitulino nempe capiti supplex exhibuit. Fuit sanè populus ille ab vtero præuaricator, & transgressor, & hoc satis erat, vt à Deo talis vocatus fuerit: nam ex vsu Scripturæ talis aliquis vocari dicitur, qualis vocari dignus est, non quia tale habuerit nomen. Quomodo *Isaia cap.* 9. E vocandus dicitur Christus, *consiliarius, princeps pacis, pater futuri sæculi*, quia talis futurus. Et Ierusalem vocanda dicitur *Baruch cap.* 4. *pax iustitiæ, honor pietatis.* Et *Ezechiel. cap.* 48. *vers.* 35. *Dominus ibidem.* & *Isaiæ. cap.* 62. *vers.* 4. *Voluntas mea in ea. Ierem.* 11. *vers.* 16. *oliua vber, pulcra, speciosa.* quia eis nominibus vocari variis temporibus potuit; quia talis erat qualis tunc à prophetis vocanda dicitur. Sic ergo populus Iudaicus vocatus ab vtero dicitur *præuaricator*, quia talis fuit ab vtero, id est, à tempore quo illos Deus sua formauit lege. Et hæc mihi videtur expositio

Regula. Talis vocatur aliquis, qualis vocari dignus.

Ezech. 48. Isai. 62. Ierem. 11.

germana. Nihilominus ab vtero puto populum vocatum à Deo esse præuaricatorem. Nam, cùm daretur Moysi lex, dixit ad illum Deus *Exod.* 32. *Cerno quòd populus iste duræ ceruicis sit.* Sumpta à bobus metaphora, qui cùm duram ceruicem iugo non submittunt, aut se ab aratore regi non sinunt, sulcum rectum non imprimunt, atque ideo præuaricantur: id enim propriè est *præuaricari.* Quare idem videtur esse *præuaricari, & duram habere ceruicem.*

Propter nomen meum longè faciam furorem meum.] Occurrit hic Dominus tacitæ illorum cogitationi, qui non immeritò mirari poterant, cùm se tam benignum, & munificum præbeat in eos, quos futuros esse nouerat tam in officio ingratos, B in religione instabiles, & ad omne genus turpitudinis pronos. Ait enim Deus non spectare se merita illius populi, quæ potiùs diuinum inflammarent furorem, quàm misericordiam flecterent; sed se ipsum, & nomen suum cuius consulendum esset gloriæ. Ne si præuaricator ille populus ab alienæ religionis hominibus in æternum, & impunè vexaretur, cogitaret aliquis, Gentium Deos potentiores esse Deo Israel: quando gens Israelitica ab aliorum Deorum cultoribus imperio duro, & æterna seruitute premeretur. Et ideo statim subditur, *ne blasphemer.* Hæc ratio sæpe à Sanctis adducitur, dum à Deo opem, & auxilium implorant. *Psal.* 78. *vers.* 9. *Propter gloriam nominis tui Domine libera nos.* C *Dan.* 3. *vers.* 43. *Erue nos in mirabilibus tuis, & da gloriam nomini tuo Domine.* Quæ ratio *Iudith cap.* 7. *vers.* 24. solabatur eos, quos vrgebant Assyriorum arma. *Forsitan* (inquit de Deo) *indignationem suam abscondet, & dabit gloriam nomini suo.* Hac etiam ratione vsus est Dominus *Exodi* 32. *Quiescat ira tua, ne quæso dicant Ægypty, Callidè eduxit eos, vt interficeret in montibus, & deleret de terra.*

23. Gloriosum est Deo parcere, & misereri.

Et laude mea infrenabo te, ne intereas.] Hic locus variè à variis accipitur. 24. Quidam laude iterum Dei infrænandum putant populum, quia iterum ad legem Dei, & cæremonias antiquas cogetur; postquam ab exilio ad patriam vrbem, templúmque redierit: & illis intentus, & quasi infrænatus continebitur, ne ad impia Idolorum sacra, & nefarios D cultus dilabatur. Ita S. Thom. Haymo, Dionysius. Hieronymus infrænandum dicit populum, vt vel inuitus quasi iumentum Dominum sequatur. Sed quodnam futurum sit illud frænum, obscurè potiùs innuit, quàm apertè significat. Et sanè laude Dei, id est, misericordia, qua Deus furorem continuit, ac beneficiis, quibus Deus immerentes prosequutus est, sic infrænari homines debent, & diuinis alligari præceptis, vt neque velint, neque possint ab illis exolui. Porrò laudem pro beneficiis sumi, & pro rebus laude, & prædicatione dignis vsitatum est. Quo sensu dicitur *Psalmo* 144. *laudationem Domini loquetur os meum.* Denique frequens est, vt actio pro suo ponatur obiecto, vt timor pro re timenda, auditio pro re, quæ auditur, qua de re alio E loco pluribus. Laus autem non solùm apud sacros, sed etiam apud profanos scriptores pro meritis, aut rebus laude dignis adhibetur. Virgil. *lib.* 1.

Misericordia est laus Dei.

En Priamus, sunt hic etiam sua præmia laudi,
id est, meritis, & virtutibus. Propertius *lib.* 1. *eleg.* 6.
Non ego sum laudi, non natus idoneus armis.

S. Bernardus *sermone* 12. *in Cantica* his verbis 25. peccatorum spem excitari putat. Qui Dei laude, id est, benignitate infrænandi dicuntur, & cohibendi, ne spiritu tristi in desperationem abducti durius de se statuant. Dei itaque frænum, seu laus benignitas

Spei firmamentum.

tas est, & indulgentia. *Hoc freno*, inquit ibi Bernardus, *si infrænatus esset Cain, nequaquam desperando dixisset, Maior est iniquitas mea quam vt veniam merear.*

26. Mihi valde videtur verisimile in his verbis per epexegesim eandem contineri sententiam, quæ in proxima clausula; ita vt idem omnino sit ac, *Propter nomen meum longe faciam furorem.* Ferebatur ille populus suo sibi indulgens genio, atque intemperantiæ præceps, non secus atque equus effrænis in exitium: infrænauit illum Dominus, continuítque impotentem illum cursum laude sua, id est, propter laudem suam, vt cum Hieronymo exponunt Haymo, Adamus, Foreirus, & Dionysius, ne populus ille in ignominiosum interitum datus occasionem Gentibus præberet, vt in Deo aut fidelitatem desiderarent, cùm populum suæ fidei creditum in ea calamitate deseruisset, aut potentiam requirerent: quasi non posset à maiori alia virtute, atque potentia liberare. Quare diuinæ laudis splendor indigno aliquo, atque impio conuitio obscurari poterat. Diuini ergo nominis ratio infrænauit populum, cohibuítque ab interitu, ad quem incitato cursu ferebatur: dum grauia, & penè continentia vrgent infortunia, quibus opprimendum existimabatur Iudæorum genus.

27. *Tribulationes vtiles.* Pro re morali obserua beneficium esse à singulari Dei benignitate retinere hominem, qui væsano consilio motus sequitur lasciuientis, aut furentis animi: & legibus astringere seuerioribus. Et contrà summæ offensionis certum esse signum, permittere aliquem abire sine fræno post concupiscentias suas, vt quasi indomitus & effrænatus equus præceps ruat. Quo ex numero multi sunt, qui ruperunt legis, & pudoris vincula: & excusso fræno non minùs audacter, quàm impudenter dicunt, *non seruiam. Ierem. cap. 2.*

28. *Paupertas purgatorium benignum.* ¶ *Ecce excoxi te, sed non quasi argentum: elegi te in camino paupertatis.*] Optima allegoria exprimit Dominus, quàm leniter, atque benignè Dominus aut mulctauerit rebellem populum, aut sordidum purgauerit. Excoxit enim Deus populum non dura fornace, qualis esse solet ea, quæ liquefacit argentum, (cuius vim, atque ardorem explicuit Michæas *cap. 3. Quis poterit cogitare diem aduentus eius? & quis stabit ad videndum eum? ipse enim quasi ignis conflans, &c. & sedebit conflans, & emundans argentum.*) sed leniori fornace, camino nempe paupertatis, & tribulationis, cuius expiatoria facultas multò est mollior, atque benignior. Quòd si Deus eo exploraret, atque excoqueret modo Iudæorum populum, quo aurifex, aut argentarius excoquere, ac purificare solet argentum, cùm totus ex malitia, ac sordibus concretus videretur, deleuisset illum funditus, quia sublata scoria nihil esset reliquum purum, ac putum. Quod eadem allegoria Deus expressit suprà *cap. 1. Argentum tuum versum est in scoriam.* Et *Ierem. cap. 6.* Vbi cùm præcessisset examen argenti sordidi, subdidit. *Omnes isti principes declinantes, ambulantes fraudulenter, æs & ferrum: vniuersi corrupti sunt, defecit sufflatorium, &c. Argentum reprobum vocate eos.* Quòd si toti sunt ex ære, ac ferro, consequens fit, vt si ferrum tollas, cùm nihil ibi sit argenteum, nihil omnino futurum sit reliquum post expiatorium examen. Vide quæ diximus suprà ad illud *cap. 1. Excoquam ad purum scoriam tuam.* Purificauit igitur Deus populum, &, vt *cap. 2.* prædixerat, ad purum excoxit scoriam: id enim, vt puto, valet *elegi te*, igne tamen non vehementi, neque

A argentarij modo, sed mitti, ita vt paupertatis camino tergeret, ac nitere faceret; non vt colliquefaceret, ac solueret. In qua sententia videtur esse Hieronymus: qui cùm ex Hebræo transtulerit, *sed non quasi argentum*, in commentariis tamen dixit. *Ecce excoxi te*, id est, *probaui, quomodo conflatur argentum.* Ita vt populus ille ab argento differat, non tam nitore quàm purgationis modo. Illud *elegi te*, pro quo Hebr. est בחר *bachar*, purificare est, & ad eum statum siue nitorem reducere, vt eligi possit, & assumi, quasi putum, atque pretiosum vas ad Regiam mensam.

Septuaginta sic reddunt hunc locum. *Ecce ego vendidi te non propter argentum: elegi te de fornace* 29.
B *paupertatis.* Videntur aliter legisse, quàm nunc habemus in textu Hebraico. Alias expositiones huius translationis vide apud Cyrillum, Procopium, & Hieronymum. Mihi nunc alia succurrit, in qua præclara quædam occurrit antithesis: ac si dicat Deus, Dum te hostibus in seruitutem trado, non id ago, vt inde aliquid mihi lucri faciam. Non vendidi te propter argentum, quod essem à Babyloniis accepturus, quorum imperio addixi te: neque à te postea reuocato ad libertatem, quasi redemptionis pretium: quia ablatis bonis ab hoste violento, & auaro, excoxi te, & assumpsi ex camino paupertatis, vbi tibi periit quidquid antè fuerat quæsitum argenti. Quid ergo amisero, & omnibus ex-
C hausto fortunis sperare mihi poteram? Tuam igitur, dum in fornacem purgatoriam contruderis, commoditatem intueor, non meam consector.

ᵗ *Propter me, propter me faciam, vt non blasphemer.*] Iam hìc clariùs se prodit, cur populum ex camino paupertatis, id est, ex tenui, afflictaque fortuna elegerit Deus, vocaueritque ad antiquam sedem, & gloriam, quia suo nomini, & dignitati cauet. Si enim consenescere pateretur, ac perire populum suum, audiret à Gentibus de se aliquid impium, atque blasphemum, quòd scilicet, quia crudelis, aut infidelis nollet, aut quia infirmus, atque inops, non posset populum sibi quondam electum in libertatem asserere. 30.

ᶠ *Et gloriam meam alteri non dabo.*] Huius loci 31.
D duplex est sententia. Altera hæc est, vt Hieronymus indicat. Non committam vt quisquam putet ab idolis populum meum fuisse superatum, addictúmque Babylonicæ seruituti, cùm id ego fecerim, assumens in eam curam Nabuchodonosor, qui non Idolorum in ea causa, sed meus administer, ac manus, seu virga fuit. Quare opus meum, & gloriam non patiar ad alterum transferri. Altera est. Non patiar, vt me idola fortiora iudicentur: Ita S. Thom. Vel vt quisquam idolorum vanitati communicet, quod mihi proprium est, nempe seruare, misereri, & posse omnibus dominari, vt putat Cyrillus. Locus in has omnes explicationes patet. Illud mihi certum est, in illo *alteri* idola intelligi, quod satis liquet *ex cap. 42. vers. 8.* Vbi cùm hæc propè eadem dixisset Deus, vt vnum se Deum probaret, subiecit.
E *Gloriam meam alteri non dabo; & laudem meam sculptilibus.* Vbi posterior pars explicatio prioris est. Vide quæ ibi diximus.

ᵗ *Audi me Iacob, & Israel, quem ego voco.*] Videtur quo tempore hæc ab Isaia dicebantur, populus Iudaicus, vt erat ingenio vario, atque mutabili, Gentilium superstitioni fuisse deditus. Licèt enim pius Rex Ezechias inductum ab impio parente Achaz peregrinum cultum non à templo solùm, sed à toto regno expellendum curauerit; ita 32.

tamen

tamē superiorum Regum incuria inueterarat Gentium vanissima superstitio, vt multorum adhuc animos occuparet. Certè quòd exilij tempore ad idola transfugerit, & illorum responsis, seu præstigiis plurima administrauerit, colligitur ex Ieremia *capite* 16. Huic ergo tanto malo, quod aut altè insederat, aut latiùs serpere, aut proximè imminere videbatur, vt occurteret, multus est Deus in probanda diuinitate, quæ sibi vni propria est, & in ostendenda idolorum vanitate. Quare hic repetit plurima, quæ in eandem confirmationem antè produxerat: quæ quia à nobis explicata alibi sunt, ab eo labore nunc abstinebimus.

33. Sed illud explorandum, cur hîc Deus addiderit. *Israel quem ego voco.* Hieronymus vocari populum dicit, quia ad specialem cultum, aut etiam ad salutem vocatus est. Idem penè Cyrillus, qui multis amplificat, quomodo populus ille specialiter à Deo electus, atque vocatus fuerit. Alij putant hîc populum illum ad pœnitentiam vocari; ita Haymo, & Hugo. Mihi videtur esse dicendū, quod etiam visum est Hieronymo, idem significari hoc loco, quod in huius capitis principio: vbi non sine causa, eáque nō vulgari dicitur: *Audite hæc domus Iacob qui vocamini nomine Israel.* Vbi *nomine Israel*, non vulgaris illius populi commendatio est; cùm in suo nomine diuinum quoque nomen includat. *Israel* enim, vt Deus ipse docuit *Gen.* 32. sonat, *fortis contra Deum*, aut *prævalens Deo.* Eodem sensu puto hîc, postquam antecesserat nomen Iacob, signatè dictum esse, *Et Israel, quem ego voco.* Vt ex ipso nomine discat populus sic vocatus, quemnam Deum colere, cui supplicare, & adhærere debeat: illi nempe cuius nomen in suo audit, atque circumfert. Est autem ratio hæc nominis ad persuadendum verum Dei cultum sanè grauis, quam sic concludo. Ille tibi, ô Israel, verus, & solus Deus existimari debet, à quo pater tuus nomen accepit *Israel* (is autem fuit Iacob, à quo genus Israeliticum latè propagatum est, quemque veræ religionis sectatorem esse non negabat.) Atqui ego sum, qui vocaui patrem tuum *Israel*, & qui nunc te *Israel* voco, quia à me, & à nomine meo habes, vt *Israel* vocere. Verus igitur & solus Deus abs te existimari debeo. Heb. pro *quem ego voco*, est מְקֹרָאִי *mekoras*, id est, *vocatus meus*, vt vertit Symmachus, seu *vocate mi*, vt reddit Aquila. Quod nomen non admodum fauet illorum opinioni, qui censent populum hîc ad pœnitentiam, seu ad libertatem vocari. Ait ergo Dominus, vocatum esse populum illum nomine *Israel*, quasi dicat Deus. Audi Iacob, audi popule vocate à me olim nomine *Israel*, seu qui à meo nomine nomen habes *Israel*: Nam vt ego *El*, id est, *Deus* vocor: sic tu *Israel*, id est, *potens in Deum* appellaris. Vt autem principes ciuitatibus à se conditis nomen imponunt, vt Antiochus, Alexander, Constantinus, *Antiochia*, *Alexandria*, *Constantinopolis*. Et gentibus quas imperio regunt, aut quas sibi habent subiectas, & deuotas, qua ratione à Cæsare, Pompeio, & Sylla, *Cæsariani*, *Pompeiani*, & *Syllani* dicuntur, & Christus à suo nomine *Christianos* vocauit. Certè fecit vt ita vocarentur. Sic Deus *El*, à suo nomine vocauit *Israel*, id est, Israeli suum indidit nomen.

34. u *Ego ipse, ego primus, & ego nouissimus, manus quoque mea fundauit terram: & dextera mea mensa est cœlos.*] Hæc suprà à nobis explicata sunt *cap.* 41. *vers.* 4. Repetit Dominus ter *ego*, quia in triplicato nomine maior asseueratio est. Vbi etiam elucet Trinitatis mysterium, cuius proprietas declaratur statim: quia *primus, & nouissimus, cœli, terræque creator* appellatur.

35. x *Ego vocabo eos, & stabunt simul.*] Significat Deus sic imperio suo omnia esse subiecta, vt se vix dum vocata sistant, excipiantque libenter eius voluntatem. Loquitur autem iam de terra, quam diuina fundauit manus, quàm de cœlis, quos ipsius dextera explicuit, atque dimensa est. Quam verò sæpe contigerit, vt mutato cursu qui à sæculo fuerat ratus, & constans cœli, ac terra diuinæ obsecundarint voci, docent multis in locis sacra monumenta: & quòd graui metu concussa sit terra: vt cœli steterint, imò retrò cōuersi sint, vt olim sub Iosue, & nuper sub Ezechia. Sed est mihi valde probabile hîc particulam conditionalem subaudiri, quod in Scriptura infrequens non est; hoc sensu: Si ego vocauero cœlos, cohiberéque iussero incitatos, & naturales cursus, parebunt tamen, stabúntque immoti ad meum imperium. [Regula. Si conditionalis suppletur.] Quo sensu nonnulli explicant illud Iob *c.* 9. *Qui præcipit soli, & non oritur*; id est, si Deus præcipiat Soli, vt se in aliqua regione contineat immotus, neque noctium, ac dierum vicissitudines faciat, parebit non grauatè. [Iob 9.] Et illud *Psal.* 103. *vers.* 34. *Qui respicit terram, & facit eam tremere: qui tangit montes, & fumigabunt.* [Psalm. 103.] Id est, si aspiciat terram, tremet; si montes tetigerit, fumigabunt. Cæterùm his verbis ostendit Dominus, neque terram, neque cœlos, quos colebant Gentes, habendos esse in Diis: quando & à Deo formati sunt, & eius voluntati tam facilè, & tam libenter obsequuntur.

36. y *Congregamini omnes vos, & audite, Quis de eis annunciauit hæc?*] Proximè ostenderat quemadmodum duce Cyro euertendum esset Chaldæorum imperium à Persarum exercitu; & laxanda longa, atque molesta Iudæorum captiuitas: nunc iubet Deus, vt congregati Iudæi respondeant, an hoc vaticinium ab vllo alio ante hoc tempus audierint. In illo, *Quis de eis*, quidam Gentium Deos intelligunt, neque ego improbo. Sed opinor ibi potiùs cœlos intelligi, qui proximè antecesserant. Et est sententia satis aptè cum superioribus congruens: vbi latè incantatores, astrologos, & genethliacos pupugerat, docuerátque illorum responsa esse omnino nugatoria. Ait ergo Dominus, Chaldæorum exagitans diuinationes, & præstigias. *Quis de eis*, nēpe cœlis, seu per cœlos obseruatione, aut notatione syderum, in quibus omnia se videre putabat, prædixit hæc? Et facit ad hanc sententiam plurimùm textus Hebraicus, qui pro *de eis*, habet בָּהֶם *bahem*, id est, *in eis*, seu *per eos*. Neque Latina phrasis contrapugnat. Vt enim auguralis vox est *de cœlo seruare*, & similia, sic etiam *de cœlo nunciare*. In hanc explicationem libentiùs inclino.

z *Dominus dilexit eum.*] Omnes hunc Cyrum esse putant, de quo multis suprà: quem Deus suorum consiliorum administrum elegit.

37. a *Faciet voluntatem suam in Babylone, & brachium suum in Chaldæis.*] Apud Hebræos idem est pronomen reciprocum, & non reciprocum, seu cōmune. Quare si vim Hebr. pronominis intueare, vertere etiā posses, *Faciet voluntatem eius in Babylone, & brachium eius.* Itata hæc quidā sic exponūt: Faciet Dominus Cyri voluntatem, in expugnanda Babylone, & brachium eius corroborabit contra Chaldæos. Mihi magis probatur, quod cum Hieronymo sentiunt plures alij, vt non tam Dominus facturus sit Cyri voluntatem, quàm Domini Cyrus. Et tunc illud *faciet*, ad Dominum refero, non ad Cyrum; in hanc sententiam. Faciet Dominus Cyrum, in Babylone

bylone

bylone mulctanda voluntatem suam; & faciet brachium suum contra Chaldæos. De brachio nihil est durum, aut difficile, quia sæpe *manus*, & *brachium* instrumētum significat. Brachium verò Domini fuisse Cyrum ex superioribus satis abundè constat. Illud verò magis difficile quo modo Cyrus dici potuerit *Dei voluntas*. De genere loquendi dubito: nam quòd diuinæ voluntatis fuerit administer, nemo credo dubitat. Sed neque hoc admodum alienum est à scripturæ & bonorum scriptorum vsu: apud quos abstracta concretorum loco frequenter adhibentur. Quo sensu *gaudium nostrum, dolorem*, & *amorem* vocamus eos, qui illarum affectionum autores nobis, aut materia fuerunt. Sic etiam Cyrus *Dei voluntas* vocari posset: quia eius explendæ idoneum, & facile instrumentum fuit. Quòd si hæc minùs placent, quia dicendi modus paulò durior, sanè difficile non apparet, si ita interpretere: Faciet Deus per Cyrum, quem dilexit, voluntatem suam: & brachium, id est, opus potentiæ suæ, contra Chaldæos.

Regula. Abstracta pro concretis vsurpantur.

38. b b *Ego ego locutus sum, & vocaui eum; adduxi eum, & directa est via eius.*] Si de Cyro accipias nihil est clarius; apprehendit enim Dominus manū eius, talémque illius consiliis exitum præbuit, qualem Cyrus ipse cogitatione fingere non posset.

39. c c *Accedite ad me, & audite hoc; nō à principio in abscondito locutus sum.*] Non omnes eodem statuunt modo, cui sint hæc adscribenda. Quidam Christo putant. Ita ex antiquis Augustinus sæpe; Chrysostomus *hom.3. de Spiritu Sancto, tom.3.* Athanasius, Eusebius, S. Thomas *hic*, Procopius, Haymo, Hugo, Dionysius, Lyra, interlinearis; & latè Galatinus *lib.3. cap.3.* & Hieronymus iuxta translationem Septuaginta; qui tamen iuxta textum Hebraicum, id est, iuxta translationem suam aliter sentit. Qui verò ita sentiunt, hîc mysterium sanctissimæ Trinitatis agnoscunt: quia, vt statim subditur, qui hic loquitur Christus, à Domino se missum dicit, & à Spiritu eius: Vbi se tres aperiunt personæ. Sermones autem hi antiqui, seu à principio per os prophetarum, qui à sæculo sunt, Christo tribuuntur, quia eius opus esse censetur, quidquid ad hominum salutem quocumque modo pertinet. Prophetiæ autem omnes, & figuræ à principio signa fuerunt, aut oracula futuræ redemptionis per Christum. Hîc verò à principio quando loqui cœpit cum eo populo, apertè locutus est, nō ambiguo, aut implexo sermone, qualem fuisse Dæmonum, aut aruspicum superiùs ostendimus. Quæ sententia magis mihi est probabilis, quia ad eam textus non est difficilis, & patronorum non leuis autoritas. Et facit quòd in capite sequenti omnium penè consensu loquitur Christus; illud verò cum isto eodem filo contexitur, vt apparet.

40. Alij hæc ad prophetam referunt, in quibus est Hieronymus, Chaldæus, Vatablus, Forerius; Adamus dubius est, item Emanuel Sà, & Gabriel Vazquez *in 1. p. disp.108. c.5.* Ita vt propheta dicat se à principiò cùm agere cœpit de excidio Babylonico, & captiuorum libertate, egisse verbis non obscuris, neque in recessu, ac latebris, sed apertè, & publicè. Quod sanè non auderet nisi afflatus esset ab eo, qui nec fallere alios, neque ipse vllo modo posset falli. Quæ sententia mihi videtur valde verisimilis. Quare consentaneè ad hanc quoque reliquorum incumbet interpretatio.

41. d d *Ex tempore antequam fieret, ibi eram.*] Si Christus hîc loquitur, facilis explicatio est, siue de omnibus, quæ à sæculo prædicta sunt, sermo fiat, siue de hoc recenti vaticinio Babylonis, & Cyri. Christi enim oculos nihil latebat quantocumque spatio tēporis separatū; atque ideo ibi præsens aderat: quia illi etiam longè pòst futura, absentia non sunt. Neque si verba sint prophetæ dura est interpretatio. Nam vt est communis Theologorum sententia, prophetæ, quæ dicunt, plerumque aut vident, aut intelligunt: vnde prophetia dicitur *visio*, & prophetæ *videntes* appellantur. Quare Hieronymus sæpe vt *in cap.1. Isaiæ, & in prologis Nahum, & Abacuc*, Montani deliramenta carpit, qui dicebat prophetas in ecstasi, & cordis amentia futura prædicere. Vide S. Thom. *22. q.173. art.3. & 4.* vbi docet prophetam non semper cognoscere quæ dicit. Quidquid tamen sit de hac sententia, neque enim nunc animus est, aut otium ista accuratiùs explorandi, satis nobis est in præsentia nosse pleraque eorum, quæ prænunciantur, nota esse prophetis, vt dicamus Isaiam interfuisse cognitione non obscura his, quæ longo pòst tempore gesta sunt à Cyro in subiuganda Babylone, asserendáque Iudæorum libertate. Qui loquendi modus vsitatus est prophetis, qui adesse se aut præsentes esse dicunt spiritu his, quæ prophetico norunt spiritu. *4. Reg. cap.5.* Sic Elizæus ad Giezi: *Nonne cor meum in præsenti erat, quando reuersus est homo de curru suo in occursum tui?* Et vt in aliis prophetis adeò certum non sit, in Isaia tamen hoc ipsum negare parum pium. De quo *Ecclesi. capite 48. vers.27. Spiritu magno vidit vltima, & consolatus est lugentes in Sion, vsque in sempiternum: ostendit futura, & abscondita antequam euenirent.* Vbi notanda duo verba *Spiritu magno*, in quo aliquid præcipuum ostenditur, & *vidit omnia*: quod indicat ab eius oculis siue cognitione nihil fuisse clausum.

Prophetæ sæpe vident ea, quę futura annunciant.

Isaias magnus propheta.

e e *Et nunc Dominus meus misit me, & spiritus eius.*] Ex textu sermonis videtur posse colligi non eodem tempore hæc ab Isaia prædicta, quo reuelata sunt: nam priùs se interfuisse propheta dicit rebus à Cyro gestis; nunc autem dicit mitti se à Deo, & ab eius spiritu, prophetico nēpe, vt quæ antè cognouerat diuina illustratione, illa nūc prophetali vrgente spiritu ad populum proferat. Si tamen hic Christus loquatur, vt plures opinantur, à quo depulsa est Babylonica seruitus, sicut olim Ægyptiaca, vt constat *ex epist. Iudæ vers.5.* satis hinc elucet, vt contendit Galatinus *lib.2. cap.3.* Trinitatis mysterium, quod etiam ex Patribus allegatis suprà sentiunt non pauci. 42.

f f *Hæc dicit Dominus redemptor tuus, sanctus Israel.*] Hic iam minùs dubitandum verba esse prophetæ: qui interposita diuini nominis maiestate, atque benignitate redemptoris attentionem simul, & beneuolentiam captat à Iudæis.

g g *Ego Dominus Deus tuus, docens te vtilia, gubernans te in via qua ambulas.*] Alij dij, quos ex nimis familiari Gentium consuetudine colere cœperunt Iudæi, in eam calamitatem deduxere væsanum, & infelicem populum, quam nuper explicuit propheta: quia inutilia docuere, & viam ingressis grauia opposuerunt impedimenta. Nunc Deus ostendit quàm longè aliter Iudæorum doctrinæ atque rationibus consuluerit. Ego, inquit, sum qui illa doceo, quæ tibi, quacumque ratione consideres, futura sunt ex vsu: qui in viam, quam ingressus es, non prouidè solùm, sed etiam amanter vestigia tua moderor, & guberno: ita vt sine offensione finem illum teneas, ad quem cursum instituis. Quod experientia educti longo quadraginta annorum cursu per 43.

desertum

desertum cognoscere potuerunt Hebræi. Cæterùm illud *gubernans & docens*, ex usu scripturæ non semper actionem significat, seu, ut philosophi loquuntur, actum secundum; sed facultatem, consuetudinem, & ministerium, seu actum primum, id est, habitum, seu potentiam. Quomodo vulgò dici solet: *Ego non doceo, non guberno*, id est, neque magister, neque gubernator sum. Sic Deus, hîc dicitur utilia docens, & gubernans in via, quia id ex suo instituto, & ingenio præstat, licèt interdum homines labi & in errorem abduci permittat. Neque tamen desiit utilia docere per prophetas, & gubernare etiam dum Hebræi alieno subessent imperio; sed ipsi ad utilem doctrinam surdi, & ad diuinum impetum difficiles extrema omnia passi sunt. Quod ex ipso textu facilè constat, in quo statim homines dicuntur diuinis præceptis non attendisse, atque ideo infelicem incurrisse fortunam, sicut suprà *cap.* 28. de eodem populo dixit, qui ad salutaria Domini documenta occinebat, *manda remanda*, &c. *ut vadant, & cadant retrorsum*, &c.

44\. Quæ loquitur, ac præcipit Deus utilia sunt; neque enim à diuino ore quicquam unquam excidit otiosum, & inutile, siue humanam commoditatem intueare, siue cœlestem, & spiritualem. De humana est illud *Isa. c.* 7. *Si volueritis, & audieritis me, bona terræ comedetis.* De alia utilitate spirituali, longéque maiori tota scriptura loquitur. Ex hac Dei certa, atque perpetua consuetudine intelligent qui populum ex suggesto docent, an à Deo docti locum illum ascendant, an ab alio spiritu non tam instructi, quàm decepti. Si enim plausum captant, & popularem auram, & inania fundunt sine pondere, id est, sine mente verba, quæ ventus iactat, spargítque, neque ad animum vulnerandum accedunt, sine dubio Deus neque docet, neque gubernat illam linguam ad vacuos illos, & inutiles sonitus; sed leuitas, & ambitio, seu, ut veriùs loquar, Diabolus quem pastor in lingua.

Deus utilia docet, non ludicra, atque inania.

45\. h h *Utinam attendisses mandata mea, facta fuisset sicut flumen pax tua; & iustitia tua, sicut gurgites maris.*] Diceret aliquis, Si utilia doces populum, gressúmque moderans in via, cur illum in hostiles manus, & ludibrium tradis, & in ærumnosum, atque diuturnum exilium protrudis? Id enim longè abest ab illa gubernatione, & cura, quam de populo tuo habere te dicis eximiam. Huic cogitationi seu obtrectationi occurrit Dominus, dicitque non sibi defuisse docendi studium, aut gubernandi curam, sed populum illum suæ sibi libidini potiùs, quàm diuinis monitis obsecutum, indocilem se præbuisse cœlesti disciplinæ. Atque ideo dicit, *Utinam attendisses mandata.* Quasi dicat, Quòd nunc tot tibi, támque ignominiosa immineant incommoda, inde profectò natum est, quia à mandatis meis utilibus aures atque animi abhorruerunt; alioqui omnibus bonis, quæ optari poterant, abundares.

46\. Hîc duæ voces obseruandæ, altera *Pax*, quæ ut ex usu scripturæ constat, lætitiam, prosperitatem, & secundum rerum successum significat: denique quicquid in bonis ab hominibus numerari solet. Altera *flumen*, quod, quia aquis abundat, continentíque delabitur fluxu, sic etiam ad maximarum rerum affluentiam significandam transfertur, quæ in fluuio perpetua est, neque unquam exhauritur aut arescit. *Iustitia* nomine suam liberalitatem, & munificam naturam aperit Deus, qui iustitiæ nostræ, id est, diuinorum mandatorum obedientiæ illum bonorum cumulum rependit, qui cum immensis Oceani gurgitibus conferri queat. Porrò sicut *iniquitas* pro iniquitatis supplicio sæpe, sic *iustitia* pro iustitiæ præmio, atque compensatione ponitur. Quo sensu dixit Iacob *Genes.* 30. *vers.* 32. *Quodcumque furuum, & maculosum, variúmque fuerit, tam in ouibus quàm in capris, erit merces mea; respondebitque mihi cras iustitia mea, quando placiti tempus aduenerit*, id est, merces iustitiæ seu laboris mei.

Iustitia pro mercede operis iusti. Genes. 30.

47\. i i *Et fuisset quasi arena semen tuum, & stirps uteri tui ut lapilli eius; non interiisset, & non fuisset attritum nomen eius à facie mea.*] Pollicitus fuerat Deus Abraham ex filio Isaac immolato sibi, & speciali quodam titulo iam suo, eam pullulaturam posterorum syluam, ut coæquaret astra cœli, & arenas, quæ sunt in littore maris, idque non semel; primùm *Genes. cap.* 14. deinde *cap.* 13. & 15. Dixerat præterea populum illum fore gloriosum, & hostibus suis longè superiorem, *Genes.* 12. *Crescere te faciam vehementissimè, ponam te in Gentibus: Regésque ex te egredientur*: Et *cap.* 18. *Possidebit semen tuum portas inimicorum tuorum.* At nunc gladio, tabéque consumptis magna ex parte Abrahami posteris, non nisi pauci ex ea multitudine relicti sunt eo tempore, quod præsens spectabat prophetia, iidémque aut apud hostes captiui, aut profugi ad alienas sedes. Unde id prouenerit, satis constat ex dictis. Nunc verò significat ex suæ legis obseruatione, quid commoditatis habitura fuisset Abrahami soboles. In eam enim multitudinem, excresceret, ut arenæ maris non esset inferior: & nomen ipsius omnibus esset gloriosum, & formidabile; nunc verò attritum est, à facie Domini, id est, à Domino proiectum, ignobile est, atque ita sordidum, ut iam Iudæorum sordes, atque calamitas apud Gentes prouerbiali sermone concidantur. Qua de re pluribus egimus in illud Zachariæ *cap.* 8. *num.* 15. *Sicut eratis maledictio in Gentibus.* Quomodo *stirps*, & *radix* pro eo sumantur, quod ex radice, aut stirpe pullulat, id est, pro germine aut sobole, diximus *cap.* 11. *num.* 16.

48\. k k *Egredimini de Babylone, fugite à Chaldæis.*] Digni quidem erant Iudæi diuinorũ mandatorum immemores, quos Dominus ignominia, atque exilio mulctaret sempiterno. Nihilominus illorum fugam, & solitudinem consolatur, dum ex Babylonico, id est, duro ac barbaro dominatu exilire iubet, quæ erat altera pars recentis huius vaticinij. Modus verò loquendi per imperatiuum aliquid habet magis lætum, & promptum. Quod eodem modo explicui infrà *cap.* 52. *vers.* 11. *Recedite, recedite, exite inde.*

49\. l l *In voce exultationis annunciate: auditum facite hoc, & efferte illud usque ad extremum terræ.*] Adhuc persistit propheta in libertate Babylonica, parátque aditum magis expeditum ad libertatem aliam longè maiorem; de qua statim *cap.* 49. Quidam hæc etiam esse de Christo censent; quòd si typicè id volunt, placet maximè, historicè tamen de Cyro vindice, libertatéque exulum accipienda, & verba ipsa quæ nihil indicant indecori, & orationis filum ostendit. Videtur autem his verbis explicari forma edicti, quo facultatem Cyrus fecit Iudæis in patriam remigrandi: cuius habes formam *Esdræ* 1. *cap.* 1. Nam cùm præcessisset, *Suscitauit Dominus spiritum Cyri regis Persarum; & traduxit vocem in omni regno suo, etiam per scripturam dicens*: addit statim edicti formam. *Hæc dicit Cyrus Rex Persarum. Omnia regna terræ dedit mihi Dominus Deus cœli, & ipse præcepit mihi, ut ædificarem ei domum in Ierusalem, quæ est in Iudæa. Quis est in vobis de uniuerso populo*

pulo eius? sit Deus illius cum ipso. Ascendat in Ierusalem, & omnes reliqui in cunctis locis, vbicumque habitant, adiuuent eum viri de loco suo argento, & auro & substantia, & pecoribus. In quo edicto tria præsertim obseruo. Primum, vocem illam, seu edictum regium ad extremum vsque terræ fuisse transmissum. Secundum, adductum esse Regem, vt populum dimitteret, templúmque construeret, quia agnoscebat habere se à Deo Israel, & omnia regna mundi, & mandatum, vt templum ædificandum curaret. Tertium, curasse diligenter, vt sine vlla molestia & reditum in patriam instituerent, & templi fabricam tutò, commodè, ac splendidè molirentur. Eò enim spectat illud edicti, *Et omnes reliqui in cunctis locis, vbicumque habitant adiuuent eum.* Quod Cyri edictum multò explicatiùs expressum est 1. *Esdræ cap.6.* Vbi omnia ad templi vsum, & fabricam necessaria de Regiis tributis sumi iubentur, ea seueritate, vt quicumque contrà aliquid moliatur, ac tentet, confestim rapiatur in crucem. Quod decretum deinde Darius studiosè impleri voluit.

Quid Cyrus haberet in mandatis à Deo.

50. Ad hoc edictum liberalitatémque Cyri allusum existimo in his Isaiæ verbis. Ad illud *vsque ad extremum terræ*, refero illud Cyri, *traduxit vocem in omni regno suo.* Quod omnia regna statim esse dicit, *omnia regna mundi*, iuxta regulam à nobis sæpius repetitam, per quam vniuersale signum accommodatè exponitur materiæ de qua nobis sermo. Ad extremum itaque terræ, id est, ad vltimos vsque fines regnorum suorum, quæ *omnia regna mundi* vocauit, transmisit edictum. Quòd verò statim additur in Isaia. *Redemit Dominus seruum suum Iacob*, spectare puto ad illud Cyri, *Ipse præcepit mihi, vt ædificarem ei domum in Ierusalem. Quis est in vobis de vniuerso populo eius? sit Deus ipsius cum ipso: Ascendat in Ierusalem.* Sanè qui præcepit Cyro, vt domum ædificaret in Ierusalem, illíque eam indidit mentem, vt captiuos tam liberaliter dimitteret, idem populum multò magis quàm Cyrus è captiuitate liberauit. Eo enim consilio excitauit Cyrum, euocauit è Perside, aperuit ianuas, & vectes confregit ferreos, vt ille, quæ Iudæis erant ad reditum impedimenta submoueret; quæ opera non tam fuerunt Cyri, quàm Domini in Cyro illa omnia mirabiliter administrantis. Quare Dei fuit edictum illud, potiùs quàm Cyri, & à Deo redemptus dici potuit Israel potiùs quàm à Cyro.

51. Illa verò quæ statim adiungit Isaias de facilitate reditus cum allusione ad ea, quæ olim egressus ex Ægypto populus à Dei liberalitate suscepit, cùm dicit, *non sitierunt in deserto*, &c. intuentur illam edicti partem, qua cauet Cyrus, vt omnes subsidio essent Iudæis, iuuaréntque argento, & omni substantia graui proposito supplicio, si quis contrà faxit. Quo Cyri consilio omnia erant Iudæis expedita, & prompta, non ad reditum solùm, sed etiam ad templi, vrbísque molitionem. Illam autem facilitatem, vt statim dicemus, explicant, quæ ad extremum vsque caput pertinent. Nunc ad ea, quæ leuiter libauimus, fusiùs explicanda redeamus.

52. m m *Redemit Dominus seruum suum Iacob.*] *Redimere*, vt vox ipsa indicat, propriè est impensa pecunia aliquem è captiuitate liberare. Quia verò plerumque in captiuorum libertate intercedit pecunia, fit vt quocumque modo capti restituantur patriæ, *redimi* dicantur. In *Iacob* autem, sicut in *Israel*, totum Israeliticum genus intelligitur.

53. n n *Non sitierunt in deserto cùm educeret eos: aquam de petra produxit eis, & scidit petram, & fluxerunt aquæ.*] Hæc plurimi de Ecclesia accipiunt maioríque libertate per Christum obtinenda, quàm quæ è Babylone Iudæis per Cyrum obuenit. Et in his est Hieronymus, Haymo, Foreirus & Dionysius, qui tamen non omnino improbant illorum sententiam qui hic putant sermonem esse de Babylonicæ seruitutis exitu. Quod alij communiter sequuntur, in quibus est S. Thom. Cyrillus, Procopius, & alij plures. Cùm verò non constet talia in reditu ex Babylone contigisse, qualia hîc à propheta commemorantur, figuratè hæc accipiunt, & hyperbolicè, quasi aliquid à Dei liberalitate fuerint experti affine Ægyptiis temporibus, & longæ per desertum peregrinationi. Cyrillus, & Procopius conditionaliter exponunt, in hunc sensum. Si ad salutem, commoditatémque remigrantis populi necesse fuerit petram scindere, & in æstuosa, atque sitienti via aperire aquarum scaturigines, illam quoque humanitatem, & indulgentiam Israelitis iterum non defuturam. Quorum expositio septuaginta interpretum translationi consentanea est, qui ita vertunt. *Quod si sitierint, per desertum ducet eos, aquam de petra educet eis.*

54. Ego hæc de reditu ex Babylone cum pluribus Interpretor, ex quibus ad aliam maiorem libertatem mirifica aperitur via, tanquam à typo ad viuum proposito, ad viuam, & spirantem veritatem. Pro cuius explicatione obseruo, sicut maximum periculum in *mari rubro* significari solet, vbi demersus est Pharao, vt diximus ad illud *Psal. 67. Conuertam in profundum maris.* Et *mare idem apertum* prouerbiali specie pro liberatione à maximo periculo vsurpari solet: vt notauimus ad illud Zachariæ *cap.10. Et transiet in maris freto*: sic etiam figura item prouerbiali beneficia maxima explicantur his beneficiis, quibus Dominus populum prosecutus est. Vt ergo Deus in terra sitienti fontem produxit ex duro, atque arenti silice, cursúmque in terra horroris, & vastæ solitudinis ita moderatus est, vt non solùm necessaria prouidè, sed etiam indulgenter iucunda præstiterit: sic etiam nunc eidem populo idem studium, & eandem indulgentiam promittit, ita vt nihil illi in reditu, nihil in patria ad salutem, & otium defuturum sit. Quocirca necesse non est, vt petra scissa fuerit exulibus è Babylone redeuntibus, satis est vt pro manante petra alia beneficia larga collata fuerint. Hæc mihi magis verisimilia. Hugo aliter exponit: ideo enim putat in reditu dici percussam petram vberibus manasse riuis, quia eos, qui silicis instar duri erant, & ad omnem misericordiam aridi, & steriles, putat Gentes à religione alienas, ita emolliuit Deus, vt larga manu, & verè regia, omnia populo necessaria cumulatè præstiterit.

Prouerbiũ.

In reditu ex Ægypto magna quæque beneficia intelliguntur.

o o *Non est pax impiis dicit Dominus.*] L x x. paulò aliter vertunt, *Non est gaudere impiis.* Sed est sensus idem: nam vt nuper docuimus, *pax* etiam lætitiam, & iucunditatem valet. Quô tamen hæc referenda sint incertum est. Quidam hæc ad Chaldæos referunt, quibus suprà exitium minatus est Dominus, sicut captiuis pollicitus salutem. Quare hæc existimatur eorum, quæ suprà pluribus exposita sunt, breuis quædam, & apta complexio. Alij hæc spectare putant ad captiuos, qui hærere in exilio maluerunt, quàm in patriam reuerti. Quibus frui non licuit illa pace, id est, rerum abundantia, atque tranquillitate, quæ suprà ab Isaia demonstrata est; ita putant Hugo, & Pintus. Et hæc posterior sententia mihi probatur magis, quia ex captiuis non 55.

omnes reuersi sunt in patriam: sed illi tantùm, quos Dominus elegit, & quorum tetigit cor, reliquis in exilio remanere permissis, qui pertinaci studio, aut Babyloniæ impietati adhæserant, aut alio certè nomine indigni, qui rursus incolerent ciuitatem sanctam Ierusalem. Redierunt autem exules non temere, & sine consilio, sed cum iudicio, & electione, vt ostendimus ad illud *cap.* 1. *Sion in iudicio redimetur, & reducent eam in iustitia.* Quare *Esdra* 1. *cap.* 1. egressi dicuntur principes Patrum de Iuda, & Beniamin, & sacerdotes, Leuitæ: & omnis cuius Dominus suscitauit spiritum. Et *Tobia cap. vltimo* redimeri dicuntur timentes Deum ad ædificandam domum Domini. Et sanè ex his, qui cum Sedechia A capti sunt, neminem ab exilio fuisse reuersum plurimi senserunt, vt tradit Hieronymus in illud Ezechielis *cap.* 11. *vers.* 17. *Congregabo vos de populis.* Quorum sententiam ipse non improbat. His ergò, qui ad templum, sacráque Iudæorum redire noluerunt, qui eo nomine *impij* vocari possunt, pax negatur, quæ reducibus ab exilio promittitur. Hæc autem historia sic explicata, mirè colludit cum libertate alia maiori per Christum, de quo statim. Quod mihi non leue argumentum est, vt censeam hæc historicè intelligenda non esse de tempore Euangelij, sed tantùm typicè. *Et hic sit finis capitis quadragesimi octaui.*

Non omnes ex Babylone reuersi, sed timentes Deum.

Argumentum quadragesimi noni capitis Isaiæ.

PRINCIPIVM *capitis vsque ad numerum* 14. *de Christo manifestè, atque de Ecclesia loquitur; quæ verò à num.* 14. *ad finem vsque capitis traduntur, eiusmodi sunt, vt tam ad Ecclesiam, quàm ad captiuitatem à Babylone restitutam referri possint, neque in vtramlibet partem autores desunt. Ego in commentariis geminam expositionem adhibui, alteram historicè de captiuorum reditu: alteram allegoricè de Ecclesia, quod præsertim huic vaticinio videtur esse propositum. Paraphrasim verò tantùm adduxi de captiuitate restituta, tum quia in historia illa plus erat difficultatis, & proposito, atque explicato typo, promptum est cuilibet, quæ in eo dicta sunt ad Ecclesiam, id est, ad veritatem transcribere. In principio ergo Christus destinatum se esse dicit humani generis, & primo quidem, suæ, id est, Iudaicæ gentis redemptorem, & vindicem. Cum autem doleret, quòd in Iudæorum salute procuranda frustra labor videretur esse susceptus, Pater strenui laboris spacium laxat, & ad extremos vsque terræ fines illi gentilium causam, & salutem tradit, ex qua semente copiosos Filio prouentus promittit, & quanta futura sit his, qui ad Ecclesiam accesserint, felicitas declarat. A numero verò* 14. *inducit Sionem apud Babylonios exulãtem, & mœstam, quòd à Deo iam neglecta, atque destituta videatur; in qua tanquam in suo typo significatur Ecclesia tyrannorum odiis exposita, & illorum armis acerbè iactata: Sed Sioni libertatem promittit filiorúmque facilem, atque gloriosum reditum: & Ecclesiæ numerosam, & illustrem sobolem. His verò qui Sionem prius, deinde Ecclesiam persecuti sunt, horribile minatur exitium.*

CAPVT XLIX.

1 [a] AVDITE *insulæ, & attendite populi de longè.* [b] *Dominus ab vtero vocauit me, de ventre matris meæ recordatus est nominis mei.*

2 [c] *Et posuit os meum quasi gladium acutum;* [d] *in vmbra manus suæ protexit me;* [e] *& posuit me sicut sagittam electam. In pharetra sua abscondit me.*

3 [f] *Et*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 HACTENVS cum Gente Israelitide loquutus sum, nunc iam loquar ad vos, ô populi, qui insulas, & extremos terrarum fines incolitis, vbicumque fueritis, aut terrarum, aut gentium. Dominus ab vtero vocauit me, designauítque humani generis redemptorem, mei, inquam, memor humanæ salutis destinauit vindicem. Quod munus in meo nomine consignatum esse voluit.

2 Ad quod munus os mihi dedit & verba, quibus non minùs acriter pungantur animi, quàm acuto gladio vulneratur corpus. Adfuit mihi texítque manu sua: Neque tantùm me gladium esse voluit, qui proxima, sed etiam sagittam electam, quæ remota velociter peruadere, & destinatò scopum ferire possit. Ergo quo promptam

me,

mè,& ad manum haberet bellator Deus, in pharetra sua me reposuit.

3 Ac tandem, quid de meo in suam gloriam studio sperarer, his verbis ostendit, dum mecum sic agit. O Messia, qui ex Israelis stirpe nasciturus es, tu seruus mihi es; tu in mei nominis glorificationem incumbes, tu meam vbique gentium gloriam amplificabis.

3 *f Et dixit mihi, Seruus meus es tu Israel,*
g quia in te gloriabor.

4 Sic Deus ad me. Ad quem ego contrà. Laboraui pater, vt tuæ gloriæ,ac voluntati seruitem; atque ita laboraui, vt in ea cura vires, virámque consumpserim, in vacuum tamen: quia ex longa illa duráque semente laborum, adeò exiguum ex mea gente retuli prouentum, vt vanè,& sine causa laborasse videar. Sed hæc vna res dolorem meum consolatur, quia Dominus de meo labore, atque studio iudicabit. Scit enim Deus quàm ego strenuè, atque fideliter in dato mihi negotio desudauetim; quemadmodum per me non steterit, quominus ex Gente Israelitide plures salutem consequuti non fuerint.

4 *h Et ego dixi: In vacuum laboraui, sine causa, & vanè fortitudinem meam consumpsi: i ergo iudicium meum cum Domino,& opus meum cum Deo meo.*

5 Nunc verò idem Dominus, qui me ab vtero ad conuertendam Israelitidem gentem ad se destinarat, cùm videret, gentem illam quasi errantem gregem ad ipsius septa non esse congregandos, glorificauit me, quia & fortitudinem præbuit ad excelsum redemptionis opus: & spatia laxauit,ad quæ potestas illa se latè porrigeret.

5 *k Et nunc hæc dicit Dominus, formans me*
ex vtero seruum sibi, vt reducam Iacob
ad eum; l & Israel non congregabitur.
m Et glorificatus sum in oculis Domini,
n & Deus meus factus est fortitudo mea.

6 Cùm enim videret strenuum,& promptum animum ad arduum illud, & excelsum negotium, dixit. Exiguus est, pro tanta virtute, atque ardore animi cursus Gigantæis passibus in tractu, generéque Israelitico definitus. Ecce gentium quoque conuersionem ad extremos vsque terræ fines tui laboris materiam esse volo. Has ergo cælesti illustrabis luce,& eis salutem meam, cælestem nimirum,& spiritualem imperties.

6 *Et dixit: o Parum est vt sis mihi seruus ad*
suscitandas tribus Iacob, & fæces Israel
conuertendas. p Ecce dedi te in lucem Gen-
tium, vt sis salus mea vsque ad extremum
terræ.

7 Hæc dicit Dominus, qui per Cyrum ab exilio Babylonico redemit Israel, ad Christum, cuius anima vilis,& contemptibilis à Iudæis existimata est: & ad eius etiam familiam, & Gentem, quæ ab omnibus abominationi ducitur: quæ item cum capite suo Christo seruituti viderur esse subiecta. Despicient quidem te, ô Messia, Iudæi ad quos primo loco destinatus es: sed Reges & Principes, quid in te sit virtutis, maiestatísque cognoscent: & ad te consurgent, conuenientque supplices, vt te adorent, agente Domino Deo Israel, qui te ad illud redemptionis opus elegit. Quia fidelis est, neque studium suum à mercede vacuum esse vult.

7 *q Hæc dicit Dominus redemptor Israel,*
sanctus eius, ad contemptibilem animam,
ad abominatam Gentem, ad seruum do-
minorum. r Reges videbunt,& consurgent
principes, & adorabunt t propter Domi-
num, quia fidelis est, & sanctum Israel,
qui elegit te.

8 Hæc itaque dicit Dominus; Licèt quoad Gentium conuersionem attinet, ô Messia, exauditus non fueris in mortali statu: quia in eo Gentes in sinum tuum, & tuorum cœtum non conuenerunt; tamen in tempore acceptabili, & in die salutis tibi, tuísque adero. Tunc verò licebit, vt fœdus ineas cum populo Gentili quemadmo-

8 *t Hæc dicit Dominus: In tempore placito*
exaudiui te, & in die salutis auxiliatus
sum tui, v & seruaui te, & dedi te in fæ-
dus populi, x vt suscitares terram,& possi-
deres hæreditates dissipatas.

dum olim inieras cum Israelitico, vt excites, possideásque Gentes dissipatas priùs, & alienas; quas tibi in possessionem, & hæreditatem dabo.

9 *Vt diceres his, qui vincti sunt, Exite; & iis qui in tenebris, Reuelamini; Super vias pascentur, & in omnibus planis pascua eorum.*

9 Vt annuncies, atque afferas iis, qui constricti sunt ferro, libertatem; & liberam, atque iucundam lucem illis, qui in fœdo, atque tenebricoso carcere morantur. Tunc verò vbique locorum occurrent pascua, vbi grex ille felicissimus in meliori illo sæculo saturetur, secus atque Iudæorum temporibus, quando in vno Solymitano templo spiritualia pascua, quæ ab altari sunt, fas erat obire.

10 *Non esurient, neque sitient, & non percutiet eos æstus, & Sol: quia miserator eorum reget eos, & ad fontes aquarum potabit eos.*

10 Sic autem erunt à prouido, atque indulgentissimo pastore omnia comparata: vt si grex velit pastoris vti benignitate, neque laboret siti, neque famem sentiat, neque solis exuratur, aut infuscetur ardore. Quia ille idem pascet, & reget, qui misertus est eius, ducétque ad fontes, quos nunquam iugis aqua destituet.

11 *Et ponam omnes montes meos in viam, & semitæ meæ exaltabuntur.*

11 Ne verò gregis, qui vel ad Ecclesiæ septa congregatur, vel in eius pascuis vagatur, & pascitur, aut lassentur gressus, aut dissoluantur vngulæ, omnia sic complanabo, vt via sit facilis, & aperta. Quare si quid arduum, & confragosum fuerit, illud demittam: si quid depressum, atque profundum, illud exaltabo.

12 *Ecce isti de longè venient, & ecce illi ab Aquilone, & mari, & isti de terra Australi.*

12 Quoquo versus respice, & cernes vndecumque magnos ad Ecclesiam fieri populorum conuentus. Ecce isti procul ab Occasu; illi ab ea maris plaga, quæ ad Aquilonem vergit: Alij ab Australi regione frequentes, & cursu quàm velocissimè citato conuolant.

13 *Laudate cæli, & exulta terra, iubilate montes laude, quia consolatus est Dominus populum suum, & pauperum suorum miserebitur.*

13 Quando ergo humanæ vocis nulla contentio tam effusam liberalitatem ab immenso Dei amore profectam celebrare pro dignitate non potest; laudate vos, cœli, immortali præconio. Tu quoque, terra, cum montibus & collibus, sic in diuinæ bonitatis laudem incumbe, vt nulla sit pars, in qua non resonet illa benignitas, quæ pauperum, & afflictorum miseria illorum dolori solatio atque leuamento fuit.

14 *Et dixit Sion: Dereliquit me Dominus, & Dominus oblitus est mei.*

14 Hæc vsque de Ecclesia. Nunc ad Sionem redeo apud Babylonios exulantem. Quæ cùm longum subiisset, atque ærumnosum exilium, de sua iam libertate desperans querebatur, clamabátque in hæc verba. En prodidit me, atque deseruit Dominus; Deus mei curam, atque memoriam abiecit.

15 *Numquid obliuisci potest mulier infantem suum, vt non misereatur filio vteri sui? & si illa oblita fuerit, ego tamen non obliuiscar tui.*

15 Ad quam sic Deus. Numquid mater à sua in tenerum, & infantem filium indulgentia impetrare poterit, vt illius obliuiscatur, & deserat? Non sanè, sic neque vnquam ego obliuiscar tui. Quòd si aliquando contigerit vt filij sui mater memoriam deponat, mihi tamen de te nunquam erit obliuioni locus.

16 *Ecce in manibus meis descripsi te: muri tui*

16 Ecce in manibus meis expressam fero tui effigiem,

effigiem, ô Sion; in annulorum gemma te tuósque descripsi muros, ne vnquam ante oculos meos non obuersentur.

ri tui coram oculis meis semper.

17 Neque est cur timeas aut defuturos architectos, qui Ierusalem rediuiuam instaurent: aut futuros, qui illius fabricam aut impedire, aut retardare moliantur. Ecce iam accincti sunt structores, & latomi; & qui contrà aliquid videbantur posse moliri, longè à tuis finibus recedent.

17 hh *Venerunt structores tui destruentes te: & dissipantes à te exibunt.*

18 Leua quoquo versus, Sion oculos tuos, & vide qua frequentia extorres ante ciues in tuum tibi complexum reuertantur. Crede mihi iurato, ô Sion, quod ciuibus vndecumque eum gloria reuertentibus sic splendidè vestieris, & ornaberis, sicut sponsa solet in nuptiarum sacris.

18 ii *Leua in circuitu oculos tuos, & vide. Omnes isti congregati sunt, venerunt tibi.* kk *Viuo ego, dicit Dominus: quia omnibus his, velut ornamento vestieris, & circumdabis tibi eos quasi sponsa.*

19 Ea verò multitudo erit eorum qui ad te postliminio redibunt, vt deserta, & solitudines à cultoribus, & habitatoribus vacua, & ciuitates quæ Chaldæorum armis euersæ sunt, præ illorum numero non satis laxa futura videantur. Illi verò, qui priùs te armis absorbuerant, & imperio longiùs à tuis finibus profligati, aut maiori autoritate deterriti longè erunt, vt aut priora meditentur consilia, aut spiritus retineant antiquos.

19 ll *Quia deserta tua, & solitudines tua, & terra ruina tua nunc angusta erunt præ habitatoribus,* mm *& longè fugabuntur qui absorbebant te.*

20 Tuis auribus audies, ô Sion, verba, quæ vicissim inter se loquentur illi filij, qui tibi inter exilij sordes, atque molestias nascentur: quo tempore sterilis, & orbata videbaris. Cùm enim præ multitudine non sit satis laxus ad habitandum locus, alter alteri dicet. Angustus est locus: spatium laxa mihi, vt minùs arctè habitare liceat.

20 nn *Adhuc dicent in auribus tuis filij sterilitatis tua: Angustus est mihi locus, fac spatium mihi, vt habitem.*

21 Tunc dices apud te: Quis auxit me tanta, támque de improuiso filiorum turba? Nõne ego sterilis & iam effœta, ad alienũ solum deportata captiua? Quis hanc numerosam, & nitentem sobolem enutriuit mihi? Nonne ego iam pridem orbata, destituta, & sola, quæque neque filios vspiam me habere existimabam? At isti, qui tanta me frequentia circumdant, & ornant, vbi nam Gentium erant?

21 oo *Et dices in corde tuo: Quis genuit mihi istos? Ego sterilis, & non pariens, transmigrata, & captiua, & istos quis enutriuit? ego destituta & sola: & illi vbi hic erant.*

22 Hæc dicit Dominus: Ecce ego eleuata sursum manu, sublato signo euocabo populos, & Gentes, illísque edicam, vt expediant filios, quos procul à patria externis dominis seruitus alligauerat, dimittántque cum gloria. Quod ipsi mandatum, quamprimùm excipient non grauati. Quare ipsi captiuos filios adeò reducent molliter, & placidè, vt filios tuos in vlnis, & filias super humeros gestare videantur.

22 *Hæc dicit Dominus Deus;* pp *Ecce, leuabo ad gentes manum meam, & ad populos exaltabo signum meum, & afferent filios tuos in vlnis, & filias tuas super humeros portabunt.*

23 Sic autem accipient te studiosè, atque auidè populi, quibus ego de tua restitutione mandabo, vt Reges ipsi, atque Reginæ, de officiis in te, atque humanitate certent. Qui te non aliter amplectentur, quàm nutritij, atque nutrices teneram ætatem infantis Regij, quem lactant,

23 qq *Et erunt reges nutritij tui, & reginæ nutrices tuæ.* rr *Vultu in terram demisso adorabunt te, & puluerem pedum tuorum lingent.* ss *Et scies quia ego Dominus, super quo non confundentur qui expectant eum.*

24 tt *Num*

& informant. Neque deerit, quod amplissimi honoris maxima censetur esse commendatio: nam supplici vultu Gentes,& in terram demisso adorabunt te; & calcatum abs te puluerem exosculabuntur. Tunc verò me Deum esse cognosces, neque pudefactum iri, qui me adiutorem,& vindicem expectant.

24 ** *Numquid tolletur à forti præda? aut quod captum fuerit à robusto saluum esse poterit?*

24 Dicebas, ô Sion, quando sub Babylonij Regis duro tenebaris imperio. Ecquis erit qui Babylonica hæc vincula disrũpat? qui à tanta potentia prædam extorqueat? aut quomodo quod captum est, tenetúrque à robusto victore, de salute, ac libertate cogitare poterit?

25 *Quia hæc dicit Dominus; Equidem, & captiuas à forti tolletur: & quod ablatum fuerit à robusto, saluabitur.* ** *Eos verò qui iudicauerunt te, ego iudicabo, & filios tuos ego saluabo.*

25 Nunc ergo audi quid Dominus dicat. Equidem efficiam ego, vt quod fortis cepit, illud vel inuitus dimittat, libertatémque consequantur, & salutem, qui à robusto in alienam regionem ablegati sunt.

26 ** *Et cibabo hostes tuos carnibus suis: & quasi musto, sanguine suo inebriabuntur:* ** *Et sciet omnis caro, quia Ego Dominus saluans te, & redemptor tuus fortis Iacob.*

26 Et eò adducam hostes, à quibus tam dura, ac longa infortunia subiisti, vt præ animi angore,& concepta ex rerum euentu desperatione suis carnibus se exaturent, & sanguine inebrient. Tunc autem ex subito atque insperato casu discet omnis caro Deum Iacob, à quo salua, atque redempta fuisti, ô Sion, verum esse Deum.

IN CAPVT QVADRAGESIMVM NONVM COMMENTARIVS.

1. Libertas per Cyrum, libertatis per Christum illustre symbolum.

a AVDITE *insulæ, & attendite populi de longè.*] In Cyro Iudaicæ libertatis vindice, & populo in meliorem statum restituto imago quædam viua oblata est eius libertatis, quam à vindice, & redemptore Christo non vna Iudæorum natio, sed totus omnino mundus consecutus est. Nunc propheta singulari planè, atque diuino artificio libertatem Iudæorum cum omnium Gentium libertate, Christum cum Cyro, veritatem denique cum typo componit,& confert: ex qua comparatione elucet, quid sit inter vtramque libertatem discriminis. Locutus fuerat præcedenti capite Christus tantùm cum gente Israelitide; quia ad illã superius vaticinium, atque libertas pertinebat: atque ideo dixit: *Audi me Iacob, quem ego voco.* Nunc eodem ingreditur modo, alloquitúrque Gentes omnes, vbicumque terrarum sint, quia ad illos spectat melior alia, longéque patentior libertas. In *insulis* autem, *populísque procul summotis* Gentes intelligi alibi à nobis ostensum est.

2. Hæc de Christo dicta.

Porrò hæc verba esse Christi omnes fatentur pij: & res est adeò aperta, vt nemo qui caput hoc attentè legerit dubitare possit, maximè cùm quædam, quæ hîc prædicuntur in Christo impleta esse dicantur: id est, in eo, qui hîc loquens inducitur; vt *Actor.* 13. illud v. 6. *Ecce dedi te in lucem Gentium.* Et illud v. 8. *In tẽpore placito exaudiui te.* Hugo his verbis contineri putat edictum Cyri: quo captiuos A omnes ab extremis vsque regnorum finibus ad libertatem vocauit: & de Cyro totum caput exponit. Et S. Thom. ait aliquos ita existimasse; sed multa sunt, quæ contrà manifestè clamant.

3. Non de Ioanne Baptista.

Neque minùs improbabile est, quod aliqui putant, hæc ad Ioannem Baptistam pertinere, ad cuius laudes ex hoc capite plurima accõmodant, & maiorẽ in modum amplificant. Quorũ ratio grauissima, & penè sola est, quia Ecclesia caput hoc in Ioannis solemniis, tam ad sacrum Missæ, quàm ad horarum officium adhibet. Quæ ratio leuissima est, vt latè probauimus ad illud *Zachar.* 13. *Quid sunt plagæ istæ in medio manuum tuarum.* Vbi ostendimus sæpe ab Ecclesia alienam historiam propter aliquam similitudinem B sacris Sanctorum officiis accommodari. Et sanè si ratio hæc aliquid haberet momenti, probaret etiam de Ioanne esse caput primum Ieremiæ: quia illud Ecclesia de Ioanne recitat in eius vigilia.

4. b *Dominus ab vtero vocauit me, de ventre matris meæ recordatus est nominis mei.*] Iam magis incipit discussis vmbræ typicæ tenebris lux apparere; & quod in Cyro latebat, in Christo prodi. Ab vtero verò Deus Cyrum vocauerat nomine suo, de quo c. 45. *Vocaui te nomine tuo.* Sic etiam Deus Christum ab vtero, id est, à principio appellauit *Iesum*, id est, *Seruatorem*; Quo nomine salutem nostram,& libertatem consignauit. Appellauit autem per Gabrielem

lem *Luca c.1.* cùm Virginem Mariam filio suo matrem esse voluit. Porrò *ab vtero* siue *à ventre*, Hebraica phrasis est, qua significamus aliquid à principio, seu ab ortu factum. Et hoc modo dicitur Christus de vtero matris vocatus *Iesus*, cùm tamen ita vocatus fuerit antequam conciperetur in vtero. Sic enim de illo Lucas *cap. 2. Vocatum est nomen eius Iesus, quod vocatum est ab Angelo, priusquam in vtero conciperetur.* Aut certè, quemadmodū scriptura quod parum à perfecto numero, aut certo loco distat, curare non solet (quare in aliquo loco factum esse dicit, quod non longè ab eo loco factum est) sic etiam in aliquo tempore factum dicit, cùm tempus proximè abest, in quo fieri contigit. Qua ratione apertum esse mare, datum māna, & in Sinai tradita lex fuisse dicuntur, quando filij Israel egressi sunt de Ægypto, cùm tamen aliquot antè diebus essent egressi: quia exitus ille non multùm antecesserat. Sic etiam, quia paulò antè quàm conciperetur in Virgineo vtero, vocatus est *Iesus*, ideo ab vtero matris vocatus dici potuit. Fortasse hoc loco illud *nominis mei*, idem est quod *mei*: per nomen enim, vt alibi docuimus, circumscribitur is, cuius est nomen, ita, vt idem sit, quòd *recordatus est mei*. Quare sensus esse videtur, neque alienus à veritate, neque ab vsu sacræ Scripturæ: *De ventre matris meæ*, id est, in ipso conceptus articulo, antequam in lucem prodirem, designatus sum humani generis vindex, & redemptor. Cui sententiæ plurimùm fauet verbū *recordor*, quod pro rerū, quibus accommodatur natura, aut supplicium significat, aut beneficium illustre, quale hoc fuit Christi humanitati concessum, de quo toto hoc capite. Vide quæ de vsu verbi *recordor* diximus *cap. 43 num. 40.*

Regula. In aliquo loco, aut tempore aliquid factū esse dicitur, quod prope locū, aut tempus illud factum est.

A B C

5. [c] *Et posuit os meum quasi gladium acutum.*] Chaldæus *verba in ore meo.* Ad hunc locum allusum esse credo multis in locis Testamenti noui: de quo nemo dubitabit, si priùs statuerit *os* per metonymiam pro *verbis* vsurpari, vt hîc accipiunt Cyrillus & Procopius. Exempla sunt obuia. Sufficiat nunc illud *Deuter. 34. Mortuus est ibi Moyses seruus Domini in terra Moab iubente Domino.* Hebr. *iuxta os Domini*, id est, *iuxta verbum Domini.* Quare non rectè cogitant, qui ex lectione Hebraica dicunt Moysen in osculo Domini fuisse mortuum. Ad hunc itaque locum allusit Paulus *ad Ephes. 6.* cùm dixit, *Et gladium spiritus quod est verbum Dei.* Et *ad Hebræos 4. Viuus est enim sermo Dei, & efficax, & penetrabilior omni gladio ancipiti.* Hunc locum credo intuebatur Ioannes *Apoc. c. 1. v. 16. Et de ore eius gladius vtraque parte acutus exibat.* Et *c. 2. v. 16. Pugnabo cū illis in gladio oris mei.* Credo hîc ab eloquentissimo propheta lusum esse in ambiguitate vocabuli. Nam cùm Hebr. פה *pè*, Latinè *os* vox sit ambigua, quæ tam significat oris rictum, seu labiorum claustra, quàm aciem gladij (vnde in scriptura frequens, *Percutere in ore gladij*) aptissimè propheta gladium cum ore coniungit, quasi diceret; Posuit os meum quasi os gladij, id est, quasi aciem gladij.

Os pro verbis.

Deut. 34.

Ad Ephes. 6.

Ad Hebr. 4.

Apocal. 1.

Os vox ambigua.

D E

6. Os istud Christi quasi os acuti gladij respondet armis, quibus Deus Cyrum ad expugnandam Babylonem, captiuósque redimendos armauit. De quibus suprà *cap. 45.* quia reuera verba Dei arma sunt fortia, & ad expugnandos animos quantumuis obduratos potentissima: de quibus Ieremias *capite 23. vers. 29. Numquid non verba mea sunt quasi ignis, & sicut malleus conterens petras?* Existimo autem eandem hîc esse sententiam, quæ paulò pòst *cap. 51. vers. 16.* Nam sicut hîc dicitur: *Posuit os meum, quasi gladium acutum, in vmbra manus suæ protexit me.* sic ibi *Posui verba mea in ore tuo: & in vmbra manus meæ protexi te.* Non dissimili metaphora vsus est Isaias suprà *cap. 11. vers. 4. Percutiet terram virga oris sui.* Dum ergo Christus dicit datum sibi os quasi gladium acutum, ostendit à Patre sibi data verba ad omne opus, vel stabiliendum, vel dissoluendum grauissima. De aliis armis in *sagitta* & *pharetra* significatis mox dicemus.

7. [d] *In vmbra manus suæ protexit me.*] Hîc non nemo impropriè locutum esse prophetam arbitrabitur, cùm vmbram manui tribuat, tegíque significet aliquem sub illa: cùm tamen manus vmbra eiusmodi non sit, quæ tegere aliquem, seu obumbrare possit. Quid sibi propheta velit, dubium non est, nempe à Deo Christum speciali quodam patrocinio fuisse susceptum: quod suprà etiam dixerat *cap. 42. Ego Dominus vocaui te in iustitia: & apprehendi manum tuam, & seruaui te.* De quo est illud *Psal. 15. A dextris est mihi ne commouear*, vt exponit Petrus *Actor. 2.* & illud *Psal. 90. In protectione Dei cæli commorabitur.* Neque de hoc sensu nunc laboro, in metaphora tantùm similitudinem requiro, quæ sanè facilis non est. Quidam in *manu* potentiam intelligunt, & ita exponunt, diuina potentia protectum fuisse Christum ita, vt in illum, nisi ipse vellet, nihil posset creata potestas, seu calliditas. In *vmbra* verò protectionem intelligi insuetum non est. Et ita hîc vertunt LXX. quasi dicas, protectione seu auxilio dexteræ protexit me.

8. Mihi duæ rationes succurrunt, quibus aptam putem esse translationem, & optimè *vmbram* cum *manu* sociari. Altera est, si per Synecdochen *manus* adhibeatur pro brachio, quod in Scriptura non rarum: vt cùm manus extenta dicitur ad plagam, quod brachij proprium est. *Brachium* verò sumi pro alis, durum non est, quia quod in homine brachium, id in volucribus est ala. Quare apud Latinos brachium non inepta metaphora *ala* nominatur. *vt ferre aliquid sub alis.* Et huc facit Horatianū illud.

Brachium idem, quod ala.

——— *Lates hircus in alis.*

Vt autem suprema pars brachij, id est, *humerus*, seu *scapula*, pro brachio ponitur, atque illi, quod alarum est proprium accommodatur, nempe *vmbra*, seu *obumbratio. Psal. 90. Scapulis suis obumbrabit tibi, & sub pennis eius sperabis.* sic pars altera extrema & infima, id est, *manus* pro brachio nunc adhibetur, & illi à nostro propheta vmbra tribuitur, & protectio.

9. Alia ratio est, quam tetigit Forerius, quæque mihi non parum arridet, quia & vim habet ad significandum maximam, & inchoatæ metaphoræ perquam bellè respondet. Vocatus fuerat suprà Christus *gladius acutus*, qui vt viro potenti ad bellicos vsus præcipuum instrumentum est: sic etiam Christus Deo instrumentum maximum omnium fuit ad debellandum Babylonis, id est, dæmonis imperium, stabiliendúmque nunquam periturum Ecclesiæ regnum. Vt ergo gladius sub manu sinistra est, id est, super sinistrum femur, vt inde commodè eximatur è vagina à manu dextera, sic etiam Christus gladium se fuisse dicit rectum manu Dei, quia aut femori incumbens, aut lateri appensus manu tegitur, & obumbratur. Et facit ad hanc explicationem, quòd verbum חבא *chaba*, pro quo vulgatus reddidit *protexit*, etiam significat *abdere*, seu *abscondere. Genes. 3. Timui eò quod nudus essem, & abscondi me.* Alia tibi passim occurrent exempla. Gladius autem, id est, gladij capulus sub manu bellatoris abs-

conditus est. Adde quòd, vt statim locus, vbi sa-
gitta reponitur, ostenditur, nempe pharetra, quam
vtique habet bellator Deus apud se ex humero
suspensam, sic etiam nunc locus videtur designari
proprius, vbi gladius lateat; ille verò est, vt patet,
quem tegit, & abscondit manus siue è balteo super
femur, siue ex humero ad latus dependeat. Quæ
explicatio optimè liberat nostrum prophetam à
translatione impropria: quia gladius in quo Chri-
stus intelligitur, ab vmbra manus siue brachij te-
10. gitur, & absconditur. Hæc dicta sint ad defenden-
dum prophetam à vitio locutionis impropriæ, aut
violatæ allegoriæ. Quod si quis dicat metaphoram
esse tantùm in *vmbra*, non in *manu*, nihil sanè di-
ceret alienum ab vsu Scripturæ, aut ab his, qui in
B Græca, aut Latina lingua censentur elegantes, &
lauti; qui non semper translatam vocem cum alia
coniungũt, cuius sit propria. Et in hoc ipso nomine
habemus exempla, neque pauca, neque inelegantia.
Gloriæ, nominis, & alicuius vitij, seu virtutis vm-
bram passim audimus, *vmbra mortis* in Scriptura
sæpius occurrit. Quare non est cur quisquam hic
iniuriæ damnet nostrum prophetam, præsertim
cùm vox Hebraica צל *tsel*. latius pateat, quàm La-
tinè *vmbra*, quæ quàm sæpissime in Scriptura pro
fauore, seu protectione ponitur.

11. Christi quãta vis. • *Et posuit me sicut sagittam electam, in pharetra
sua abscondit me.*] Vt hoc loco Deus instructus in-
ducitur gladio, & sagitta; sic *Psal. 44. Accingere gla-
dio tuo super femur tuum potentissimè.* Et statim. *Sa-
C gitta tua acuta, populi sub te cadent.* Quoniam bel-
lator Deus per Christum omnes terræ fines subiu-
gaturus est, non solùm, qui propè, sed etiam, qui
procul ad vltimas terræ plagas submoti sunt. Ideo
Christus non solùm *gladius* vocatur, qui cominus,
sed etiam *sagitta*, quæ eminus ferit, ac sternit. Vt au-
tem Deus Christi ore vsus est, id est, eius sermone
ad subiugandas sibi Gentes, qui *penetrabilior est
omni gladio ancipiti, pertingitque vsque ad diuisionem
animæ, ac spiritus, compagum quoque, ac medullarum,*
sic eodem vsus est quasi sagitta, quæ attingit quo-
que, quæ procul sunt: quæque tanquam ad scopum
ad corda inimicorum Regis destinatò vibratur.
Quæ metaphoræ optimè significant ad omnia de-
bellanda vbicumque locorum sint, vnum Chri-
D stum sufficere, qui vt gladius, proxima ferire, vt sa-
gitta, quæ procul sunt velociter peruadere, ac pe-
netrare possit.

12. Christus sagitta electa. Pro *electa* Hebr. est ברור *barur*, à radice, quæ
non solùm *eligere*, sed etiam *purificare* dicitur, &
tergere, seu *nitidum reddere*. Quòd ad sensum per-
tinet, parum refert hoc ne aut illo modo accipias,
quia ex vtroque apparet sagittæ, aut bellici teli
commendatio. Si *electam* legas conferri videtur
Christus cum aliis, quos sagittarum instar ad con-
figenda hominum corda iaculatus est Deus: quales
fuerunt prophetæ, & Apostoli, & si quod est aliud
E quasi telum, quod ad hominum salutem exprom-
ptum, & vibratum est. Sed illud de nitore, quia præ-
cipuus est armorum splendor, reiiciendum non est.
Maxima olim cura in nitore, atque ornatu armorum. Maximæ enim curæ esse solet rei bellicæ studiosis,
ne quid rubiginis, aut squalloris armorum splen-
dorem obscuret. De profanis satis apud profanos
scriptores multa. De sacris pauca hæc accipe. *Aba-*
Abac. 3. *cuc cap. 3.* hastæ, & sagittis Dei lux tribuitur, & ni-
tor eximius. *In luce sagittarum tuarum ibunt, in
splendore fulgurantis hasta tua.* Nam licèt hæc arma
existimentur fulgura, ac fulmina, & quæ à cœlo
terrori sunt, tamen arma dicuntur, & ab eo com-
A mendantur, quod in armis eximium esse solet. *Ma-
chab. 1. cap. 6.* is splendor esse dicitur in castris, quæ
contra Machabæos instruxerat Antiochus, vt ab eo
montes, per quos incederet, radiarent. *Vt refulsit
sol in clypeos aureos, & æreos, resplenduerunt montes
ab eis. & resplenduerunt sicut lampades ignis.* Sed &
militaris artis studiosis non solùm esse curæ vt gla-
dij, atque arma acuta sint ad vulnus, sed etiam ad
splendorem, & elegantiam polita, docet optimè
illud Ezechielis *cap. 21. vers. 9. Gladius, gladius exa-* Ezech. 21.
*cutus est, & limatus: vt cædat victimas, exacutus est:
vt splendeat, limatus est.* & ibidem *vers. 28. Mucro,
mucro euagina te ad occidendum: lima te vt interfi-
cias, & fulgeas.* Quantum verò studij posuerint olim
milites in ornandis, atque illuminandis armis, at-
B que iis, quæ ad instructum militarem spectant, di-
ximus ad illud Zachariæ *cap. 14. vers. 20. Quod su-
per frenum equi est.* Vide quæ diximus *cap. 21.* ad
illud, *Arripite clypeos.* iuxta textum Hebraicum.

Dum in Dei pharetra abscondita sagitta dicitur, 13.
indicatur instrumentum esse Dei, & ex eius hume-
ro pendere, sicut gladius à latere siue à balteo.
Quod vero Deus facturum se dicit per Christum,
idem quoque suo modo, atque ordine perfectum
iri ait per Iudæos è captiuitate restitutos ad debel-
landos vicinos populos *Zachar. cap. 9. vers. 13. Quo-
niam extendi mihi Iudam: quasi arcum impleui E-
phraim: & suscitabo filios tuos Sion, super filios tuos
Græcia, & ponam te quasi gladium fortium.* Eodem
modo, quæ hîc de Christo dicta, ad viros Aposto-
C licos accommodari possunt. Vide Hieronymum
in Epistola ad Principiam, vbi Paulum *sagittam* esse
dicit; Et quæ nos diximus ad citatum locum ex
Zacharia *cap. 9. à numero 8. ad finem vsque totius
capitis.*

Quòd ad mysticum sensum pertinet, in *pharetra* 14.
iuxta Cyrillum intelligitur Dei præscientia in qua
absconditus erat Christus, vt conuenienti tempo-
re tanquam sagitta electa & ad magnum opus de-
stinata expromeretur. Lyra in *pharetra* Dei proui-
dentiam agnoscit. Communiter alij in *pharetra* hu-
manitatem intelligunt Christi, in qua latebat diui-
nitas, id est, vis ad percutiendum, & sternendum
potentissima; quæ sic est immensa vt nihil non at-
tingat, sic in omnem modum acris, ac potens, vt si
D velit, omnia momento temporis conficiat, & per-
dat. Ita Hieronymus, & Chrysostomus multis in lo-
cis, *homilia de Turture, tom. 5.* Vbi optimis exemplis
declarat quantum insit huic sagittæ ad vulneran-
dum facultatis. Et *tom. etiam 5. homilia contra hære-
ticos:* quod etiam censent Procopius, Haymo, &
Hugo *in hunc locum.* Perfecta verò obedientia, Obedientiæ perfectæ symbolum.
quam Patri suo præstitit Christus, optimè expri-
mitur in sagitta, quam continet pharetra, quæ ex
venatoris, aut bellatoris humero dependet. Illa
enim facilè expromitur, facilè emittitur, incredi-
bili velocitate fertur in quemcumque scopum à sa-
E gittario destinetur. Huic etiam similes esse debent,
qui Apostolici viri partes obeunt, nisi otiosum sibi Vir Apostolicus qualis.
nomen illud esse velint. Quare Apostoli dicti sunt
quasi *missi*, quod sagittarum epitheton est.

Deinde quia in gladio, & sagitta non solùm 15.
quærimus, vt acuta sint ad inferendum vulnus, sed
etiam, vt tersa ac nitida, quò eleganter splendeant:
in spirituali Dei gladio, atque sagitta, idem etiam
requiritur, vt acies, id est, os gladij, acuta sit, verba
grauia, & ab aliquo studio, siue mentis ardore po
tenter vibrata. Sed necesse etiam est, vt ad sermo-
nem acrem, grauem, & ardentem, accedat quoque

sanctitatis nitor, & vitæ exemplum, vt vir Apostolicus lucerna sit accensa, non solùm quæ vim habeat ad vrendum, sed etiam splendorem, & lucem ad illuminandum; qualem se præstitit Ioannes Baptista, de quo *Ioannis 5. Ille erat lucerna ardens, & lucens.* Quæ sententia sic est à Patribus frequenter vsurpata, vt nihil fere apud illos sæpius occurrat.

16. f *Et dixit mihi, Seruus meus es tu, Israel, quia in te gloriabor.*] Quòd, quæ hactenus de Christo dicta sunt, cum suo symbolo bellè consentiant, id est, cum Cyro, quem Dominus quasi gladium ac sagittam assumpsit ad deiiciendos Babylonicos fastus, & restituendos exules, nemo non videt: neque porò sibi aliud velle posterius hoc de Christo vaticinium, quàm facturum Deum per Christum in redimendo mundo à dæmonis imperio, quod idem per Cyrum præstitit in Iudæorum causa. Hæc autem verba, in quorum explicationem nunc descendimus, respondere videntur illis, quæ de Cyro suprà *cap. 44. vers. 28. Qui dico Cyro, Pastor meus es, & omnem voluntatem meam complebis.* Diuinæ verò voluntatis impletio Dei gloriatio est: quia ad Dei gloriam spectat, ea per seruos suos esse completa, quæ ipse fieri per seruos velit. Cur Christus *seruus* dici possit, iam suprà à nobis explicatum est *cap. 42.* ad illud. *Ecce seruus meus, suscipiam illum.* præsertim secundum versionem Septuaginta, vt ibi secundo loco exposuimus.

17. Quis sit iste Israel, valde est obscurum. Communiter Patres in *Israel* Christum intelligunt, sicut etiam *cap. 42. vers. 1.* vt iuxta Septuaginta translationem seorsum explicuimus; qui ibi legunt. *Iacob puer meus, assumam eum: Israel electus meus.* Vbi sine dubio sermo de Christo est. Ponitur autem *Israel* patronymicè pro Israelide, id est, pro eo qui genus ducit ex Israel. In qua significatione sumitur, vt ibi etiam docuimus, *Lucæ cap. 1.* in cantico illo sacratissimo diuinæ psaltriæ, *Suscepit Israel puerum suum.* Quomodo *Israel, Iacob, Dauid, Salomon* & similes voces patronymicè sumantur pro illorum posteris, docuimus pluribus *ad cap. 42. citatum*, & fusiùs *ad cap. 7. Actor.* Neque ratio deest cur hoc loco Christus vocetur *Israel*, quia primo loco missus est, vt mox dicemus, ad oues, quæ perierant domus Israel. Et vt hinc homines intelligant ex gente Israelitide nasciturum esse Messiam.

18. g *Quia in te gloriabor.*] Id egit Christus perquam studiosè, ac sedulò, vt Pater glorificaretur ab omnibus; in quam curam intentus ad Patris sui gloriam omnia referebat: vt ipse de se affirmat *Ioan. 7. vers. 18. & cap. 17. vers. 4. Ego te glorificaui super terram.* Deinde *vers. 6. Manifestaui nomen tuum hominibus, quos dedisti mihi.*

19. h *Ego dixi, In vacuum laboraui sine causa, & vanè fortitudinem meam consumpsi.*] Typus Christi Cyrus eò potentiæ suæ vires, & impetum contulit, vt populum Israeliticum in libertatem assereret, quod sanè præstitit fœliciter, quando expeditum ad patriam reditum omnibus aperuit. Nihilominus plurimi, aut augurum, & pseudoprophetarum monitis deterriti, aut regionis bonitate capti, vbi & agros habebant, & alienis se coniugiis implicuerant, vti noluerunt tanti Principis benignitate. Ad eum ferme modum Christus missus primo loco fuerat ad oues, quæ perierunt domus Israel, vt ipse de se ad alienigenam fœminam dixit *Matthæi 15. vers. 24. Non sum missus nisi ad oues, quæ perierunt domus Israel.* Quod etiam Paulus docuit ex hoc eodem capite *Actor. cap. 13. vers. 46.* Cùm ergo videret

Christi labor quomodo vacuus.

Christus se missum à Patre ad salutem eorum, ex quorum stirpe maternum trahebat genus (ideo enim suprà diximus appellari *Israel*) ex illorum tamen infinita propè multitudine fore paucissimos, qui diuinis mandatis obsecuti salutem tam liberaliter oblatam admitterent, dolenter clamat laborem illum frustra esse susceptum, quem in suæ gentis conuersione consumpsit, ac si parenti diceret suo. Gloriam tuam, ô Pater, ex gentis meæ salute meo studio, atque sudore comparatam quæris: sed proh dolor, laboraui pro eo quod debui, & in ea curà vires, vitámque consumpsi, in vacuum tamen: quia ex larga illa, duráque semente laborum adeò exiguum, ac tenuem retuli prouentum, vt vane, & sine causa laborasse videar. Quomodo ergo de me dicis, ô Pater, Seruus meus es tu, Israel, quia in te gloriabor. An verò Christus, & quo sensu dicatur missus, non nisi ad oues Israel, mox dicemus.

i *Ergo iudicium meum cum Domino: & opus meum cum Deo meo.*] Variè hic locus à variis accipitur; ego dupliciter exponi posse puto. Primò, vt bene Hieronymus, & cum eo plures alij; quòd Christus causam suam diuino iudicio examinandam permiserit, vt publico constet iudicio quemadmodum in dato sibi negotio strenue ac fideliter laborauerit, vt per se non steterit, quominus Israelitæ ad quos præcipuè missus est, salutem consecuti fuerint, vt ad vnum omnia, quæ à Patre in mandatis habuerat, ad mortem vsque crucis cumulatè compleuerit; vt quàm verissimè dicere potuerit illud *Ioannis 17. Ego te glorificaui super terram, opus consummaui quod dedisti mihi, vt facerem.* Ac tandem inclinato iam ad mortem capite illud *Ioannis cap. 19. vers. 30. Consummatum est.* Quæ ratio vehementer Apostolici viri studium alere, & animum solari debet, si quando in animorum causa labor longus, & durus non successerit: iudicium enim cum Domino est, qui non tam, quid consecutus labor, quàm quid sit labori propositum, intuetur: & apud quem voluntas, & studium, operis momentum, & instar habet. Vide Chrysostomum *homilia 12. in Ioannem* vbi de hac re copiosè, & eleganter. Et hæc mihi explicatio præ cæteris placet. Porrò pro *opus meum* Chaldæus transtulit *merces operis mei.* 20.

Quid Christus spectarit in laborando.

Maxima viri Apostolici consolatio.

Alia expositio est non tam, quæ Christum ab omni inertiæ atque infidelitatis suspicione liberet, cùm strenuè peracti redemptionis negotij Deum iudicem, & testem habeat, quàm quæ væsano Iudæorum populo minas intentet, quòd tantum laborem inanem apud se, atque despectum esse voluerit. Ac si dicat Christus futurum esse Deum Iudicem, qui seuero examine expendat, quo sint digni supplicio illi, apud quos tam grande beneficium, tam eximium opus, tam vile fuerit. Quod Christus ipse doluit *Lucæ cap. 19. Videns Ierusalem fleuit super eam, dicens: quia si cognouisses & tu.* Dabunt itaque pœnas laboris frustra suscepti, violati, atque calcati sanguinis amentes, & scelerati Iudæi, neque enim in diuino iudicio quicquam erit bonum aut non præsens, aut impunitum. Quod etiam reputare iterum ac sæpius debent, qui apud se otiosas esse sinunt, & inanes diuinas voces, quæ particulæ quædam sunt, & guttæ sanguinis, ac sudoris Christi. Hic enim à diuino iudicio in quo Christi labor, & causa seuerè examinatur, horribile supplicium impendet. 21.

Christi labor in vacuum à peccatore susceptus non erit impunitus.

Tertia expositio est quæ pactum quoddam esse statuit inter Christum & Deum, ita vt Christus glorifica 22.

Pactũ Christi cũ Patre.

glorificaturus Deum sit, quod verbis superioribus indicatur, dum dicitur, *quia in te glorificabor*: Et Deus contrà, vt studium illud, grauámque compenset, illum vicissim glorificet; Quod Christus ipse videtur indicare voluisse *Ioan. cap. 17. Ego te clarificaui super terram, opus consummaui, quod dedisti mihi, vt faciam: & nunc clarifica me tu, Pater, apud temetipsum.* Et *Ioan 8. vers. 49. Honorifico patrem meum: & vos inhonorastis me. ego autem non quæro gloriam meam, est qui quærat, & iudicet.* Quæ verba satis cum hoc loco colludunt, dum iudicium cum glorificatione Patris, & Christi gloria consociant. Huc etiam spectat illud Pauli *ad Philip. 2. vers. 9.* de Christo: *Factus obediens vsque ad mortem, mortem autem crucis. Propter quod & Deus exaltauit illum*, &c. Glorificauit illum Pater sæpe, primùm illustri testimonio in baptismo, id est, cùm primùm aggressus est publicè Doctoris munus. Deinde in cruce, cùm toti mundo tenebras induxit, & terram magno concussit motu: deinde cùm mortuum cum splendore, & gloria suscitauit. Hæc sententia videbatur mihi non extorqueri à textu, sed offerri, ita vt *iudicium*, quod est in priori hemistichio, pactum importet: *opus* autem, quod deinde subiungitur, significet pactu à Christo fideliter esse satisfactum. Nihilominus primam sententiam magis probo.

23. k *Et nunc hæc dicit Dominus, formans me ex vtero seruum sibi, vt reducam Iacob ad eum.*] His verbis, vt credo, continetur præceptum illud quod Christus habuisse se dicit à Patre, ne cum Gentibus ageret, sed cum ouibus, quæ perierant ex Israel, vt dixit verbis maximè significantibus *Matth. 15. Non sum missus nisi ad oues, quæ perierunt domus Israel.* Vbi notandum est illud *nisi*, quod videtur omne aliud genus excipere à Iudaico, cuius præcepti in Testamento nouo crebra est mentio, aut allusio non obscura, de cuius sensu statim. Quòd autem his verbis illud contineatur mandatum, videntur non leues coniecturæ. Primùm, quia hoc vaticinium antistrophon est illi de Cyro, vt nuper dicebamus: Vt autem Cyri regnum, & potestas libertatem Israelis præcipuè intuebatur, sic Christi, quem adumbrabat Cyrus, potestas à Patre data Israelis præcipuè saluti seruiebat. Deinde quia verba ipsa in eam sententiam non veniunt grauatè: formans eum ab vtero, id est, incarnatus ideo dicitur Christus, *vt reducat Iacob ad eum*, nempe Deum. Item quia Deus consolatur Christum dolentem, quòd cassum habuerit laborem, Israeliticæ impensum genti, dũ eius loco dicit ex Gentibus ad eum magnos futuros esse conuentus. Neque Christus videbatur dicturus in vanum se laborasse, nisi priori loco datum sibi negotium intellexisset de spirituali Iudæorum salute, quia ex Gentibus, de quibus statim, magnos habuit prouentus Euangelica doctrina. Et id videtur indicare Paulus *Actor. cap. 13.* quia cùm docuisset Iudæis primùm annunciari oportere verba Dei, statim ait, *Sed quia repellitis illud, & indignos vos iudicatis æternæ vitæ, ecce conuertimur ad Gentes: sic enim præcepit nobis Dominus.* Et præcepti locum Iudæis non ignotum ostendens, allegat hoc Isaiæ testimonium: *Posui te in lucem Gentium, vt sis in salutem vsque ad extremum terræ.* Quare, vt posterior pars ex Isaia sumitur de Gentium conuersione; sic etiam prior, ex eodem propheta videtur esse sumenda: de Iudæis nempe priori loco Euangelij doctrina instituendis. Accedit quòd quando de hoc agitur præcepto, significatúrque quam pauci ex Iudæis Euangelij doctrinam amplexuri sint, statim verbum adhibetur

[Margin: Christus mãdatum habuit de instituẽdis primùm Iudęis. Matt. 15.]
[Margin: Actor. 13.]

perditis, atque dispersis ouibus accommodatum. *Et Israel non congregabitur*: ad quod allusisse videtur Christus, dum ait, *Non sum missus nisi ad oues quæ perierunt domus Israel*, nempe congregandas.

24. Nunc de mandati vi paucis pro nostri muneria ratione; nam ea de re disputare ad scholasticum potiùs doctorem pertinet. Qua de re multa Doctores & Patres in illud *Matth. 15. Non sum missus*, &c. Et in illud *Matth. 10. In viam Gentium ne abieritis.* Et antequam quid in ea re sentiam expono, obseruo id, quod probatione non eget, tribui præcipienti, seu agendi modum aut ordinem præscribenti, id quod ab aliis fit. Qua ratione filij Zebedæi petiisse dicuntur dexteram, & sinistram in regno Christi, quia autores fuerunt matri suæ vt peteret: & ideo audierunt à Christo, *Nescitis quid petatis.* Et Dauid *2. Regum 11.* occidisse traditur Vriam, quia illius cædis autor, atque suasor fuit. Cui dixit Nathan, *Vriam Hethæum percussisti gladio.* Et de Christo specialis ratio est, cui tribuuntur, quæ ab Apostolis fiunt; quemadmodum capiti ascribuntur, quæ operantur membra, vt Augustinus docet *lib. 3. de doctrina Christiana, cap. 5.* & Isidorus *lib. 1. de summo bono, cap. 25.*

[Margin: Regula. Ea aliquis facere dicitur, quæ facienda præscribit.]

25. His ita constitutis existimo duo mandata seu decreta de Iudæorum, Gentiúmque conuersione habuisse Christum à Patre, nisi mauis vnum appellare, in quo tamen partes sint duæ. Alterum vt & ipse præsens quæreret oues, quæ perierunt domus Israel; & idem in mortali statu faciendum curaret per discipulos suos. Et ideo de se dixit *Matth. 15. Non sum missus*, &c. & id ipsum discipulis præcepit *Matth. 10. In viam Gentium ne abieritis.* Qua in re optimè respondit symbolo, quod in Cyro præcessit, qui in Iudæorum tantùm, aut præcipuè salutem incubuit. Alterum verò præceptum postea datum est de Gentium conuersione. Nam cùm in priori mandato complendo sterilem operam suam Christus agnosceret, eóque nomine doleret, clamarétque, *In vacuum laboraui*, vt eius animum solaretur Pater, alterum iniunxit de Gentium doctrina, in quibus excolendis futurus sperabatur vberior fructus, & ideo subiecit: *Dedi te in lucem Gentium, vt sis salus mea vsque ad extremum terræ.* Hoc verò præceptum per se Christus non obiit, sed per discipulos; quorum tamen labor, & qui illorum laborem consecutus est fructus, Christo tribuitur; quia ab ipso imperium acceperunt docendi omnes gentes, *Marci cap. vltimo.* Quod vt præstare possent, os & sapientiã dedit, cui non possent aduersarij resistere. Et quemadmodum *Ioan. 4.* Christus dicitur baptizasse plures quàm Ioannes Baptista, tametsi ipse non baptizaret, sed eius discipuli, vt ibidem traditur; sic Christus datus hic dicitur in lucem Gentium vsque ad extremum terræ, cùm tamen non per se, sed per discipulos extremas illas regiones, & datum sibi illud à Patre munus obierit: quia, vt dixi, Christi mandatis, & vt ita loquar, Christi auspiciis munus illud & loca obierunt Apostoli. Quod optimè vidit Paulus *Actor. 13.* qui mandatum illud datum Christo, Apostolis esse iniunctum interpretatur. Sic enim Paulus ad Iudæos Euangelij lucem respuentes, *Vobis oportebat primùm loqui verbum Dei*, (ecce præceptum prius) *sed quoniam repellitis illud & indignos vos iudicatis æternæ vitæ, ecce conuertimur ad Gentes* (ecce posterius mandatum. *sic enim præcepit nobis Dominus: Posui te in lucem Gentium, vt sis in salutem vsque ad extremum terræ.* Vide quomodo iniunctum Christo præceptum datum esse Apostolis Paulus affirmat: ideo nempe quia per

[Margin: Ioan. 4.]
[Margin: Actor 13.]

Aposto

Apostolos illud Christus impleuit.

26. Ea dictis iam apparet vis vtriusque mandati, quod omnino iubet, vt primo loco Iudæis annuncietur Euangelium. Quod fecit Christus per se, vt constat, & per discipulos, quibus idem in mandatis datum est *Matth.* 10. *In viam Gentium ne abieritis, & in ciuitates Samaritanorum ne intraueritis; sed potiùs ite ad oues, quæ perierunt domus Israel.* Quod etiam ipsi præstiterunt postquam iaaarum iam fuerat præceptum illud & facultas facta Gentibus prædicandi. Paulus enim priùs ingrediebatur synagogas Iudæorum, deinde ad Gentes Euangelica luce lustrandas se conferebat, quod fecit etiam cùm esset in vinculis Romæ. Non credo quòd tunc vllo teneretur præcepto: iam enim à Christo audierant Apostoli, *Docete omnes Gentes.* Sed quia eo rerum articulo ad pacem, & magis expeditum Euangelij cursum futurum existimabat, si præcipuam curam, & primam impenderet Iudæis: ne superbum illud & inquietum hominum genus despici se putans ab Euangelij præcone turbas moueret, reique Christianæ impedimentum opponeret.

27. Cur verò Christus *Matth.* 15. dixerit se non esse missum nisi ad oues, quæ perierunt domus Israel, vbi particula *nisi*, omne aliud hominum genus videtur excipere à Iudaico, variæ sunt Patrum expositiones. Hieronymus & Beda *in hunc locum Matthæi*, & Ambrosius *in Psalm.* 43. ideo censent affirmare Christum nonnisi ad Iudæos se fuisse missum, quia primo loco ad illos instituendos venire iussus est. Aut quòd non Christus per se, sed per Apostolos annunciaturus esset Gentibus Euangeliũ. Quod putant Hilarius & Augustinus *in Ioannem tract.* 31. *&* 47. Cur autem in ea re prælati fuerint Iudæi, rationem adducit Augustinus suprà *tract.* 31. quia solis Iudæis propter fidem Abrahæ facta fuerat promissio de Messia. Quocirca Christus specialem ob causam à Paulo minister fuisse dicitur circumcisionis *ad Roman.* 15. *vers.* 8. *Dico enim Iesum Christum ministrum fuisse circumcisionis propter veritatem Dei ad confirmandas promissiones Patrum: Gentes autem super misericordia honorare Deum.* Id est, Christus minister fuit circumcisionis, id est, Iudæorum salutem procurauit, vt verus, & fidelis inueniatur in promissis: Gentium autem propter misericordiam non promissam, sed ostensam, aut prædictam in prophetis.

ad Rom. 15.

28. Sed adhuc obscurum est, an etiam eo tempore, quo Christus vixit, aut ipse, aut discipuli vacare potuerint Gentium institutioni. Negare videtur illa particula *nisi*, qua Christus videtur significare exceptam sibi facultatem Gentes instituendi; & illa, *In viam Gentium ne abieritis*, qua illud idem videtur interdictum Apostolis. Iansenius *c.* 61. *Concordiæ*, putat Christum hîc locutum fuisse ea opinione potiùs Iudæorum, quàm ex sua sententia, sicut fecit *Matt. cap.* 5. *Audistis quia dictum est antiquis*, &c. Iudæi verò existimabant ad se tantùm pertinere Messiam, quia generi Abraham fuerat promissus. Quare Christus qui priùs negare visus fuerat sibi licere agere cum Gentibus, ex Iudæorum sententia, Chananææ filiam postea, quod sibi fas esse sciebat, à Dæmonis vexatione liberauit.

29. Ego primùm existimo tam Christo, quàm Apostolis cum Gentibus agere licuisse, si occasio sese offerret. Quod vt mihi persuadeam facit, quia factum esse à Christo lego, quod Christus significarat sibi fuisse prohibitum. Petebat Chananæa mater salutem filiæ suæ, quam malus eaagitabat Dæmon: Christus negare visus est id sibi licere, quia id tantùm in mandatis acceperat, vt curaret oues, quæ perierant ex Israel. Visus est autem Christus præceptum illud interpretari non solùm de spirituali, sed etiam de corporali salute. Quia id negat, quod Chananæa postulat; postulabat autem salutem laboranti corporaliter filiæ. Erat autem mulier illa Gentilis, vt expressè tradit Marcus *cap.* 7. Idem præstitit Christus Centurionis filio, qui vt ex Luca *capite* 7. apertè liquet, non erat Israelita. Et si Hieronymo credimus *in cap.* 65. Isaiæ, & Cyrillo *lib.* 2. *in Ioannem, cap.* 22. Gentilis etiam erat Regulus, cuius filium sanauit Christus, & cuius domus tota conuersa est. De quo *Ioan.* 4. Neque Samaritani erant ex Gente Israelitide, vt habes *ex* 4. *Reg. cap.* 17. & Christus illos apertè distinguit ab ouibus Israel *Matthæi* 10. *In ciuitates Samaritanorum ne intraueritis; sed potiùs ite ad oues, quæ perierunt domus Israel*: & tamen *Ioan* 4. ex Sichem ciuitate Samaritanorum plurimos conuertit.

Christus, & discipuli cũ Gentibus agere potuerũt.

Præceptum ergo existimo habuisse Christum, aut de Christi doctrina hoc fuisse præceptum, vt primo, atque præcipuo loco haberet Iudæos, & vt, doctrinæ gratia inter illos ageret, non tamen vt Gentiles respueret, si quando occasio ferret, vt cum illis ageret, aut quando ipse inter Iudæos moraretur, aut sicubi in ipsos aliquo modo incurrere contingeret. Qua ratione curauit seruum Centurionis qui in ciuitatibus habitabat Israelis, & Samaritanos conuertit, quia per Samariam necessariò transiturus erat in Galilæam, quò iter instituerat. Ait ergo Dominus, *Non sum missus nisi ad oues*, &c. id est, ea instituto, præcipuóque consilio missus sum ad oues, quæ perierunt ex Israel, quas mea præsentia lustrem, & instituam. Neque modus iste dicendi alienus est à vulgi consuetudine, à quo scripturæ sermo non abhorret. Nam si quispiam ad instituendos verbi gratia Iaponios a Pontifice mittatur, etiamsi in via Insulanos alios, aut qui alterius generis in Iaponia commorantur, instituat, ille nihilominus verè, & ex quotidiani sermonis vsu diceret, nonnisi in Iaponiam doctrinæ gratia se fuisse missum; neque contra Pontificis consilium, & voluntatem, neque contra communem hominum existimationem quicquam molitus existimaretur. Quod mihi verisimile est fecisse etiam Apostolos, si quando opportuna incideret occasio agendi cum Gentibus; modò ne in eorum viam irent, idest, eo consilio in earum ciuitates ingrederentur. Qua de re egimus pluribus *in proœmio cap.* 10. *Actor.* 30.

Quòd Iansenius putat locutum esse Christum in Chananææ causa non tam ex sua sententia, quàm ex Iudæorum opinione, ne mihi probetur facit, quia id non solùm ferebat, vt ille putat, falsa Iudæorum opinio, sed etiam testabatur vera Pauli fides: qui primum tempus, & locum Euangelicæ prædicationis tribuit Iudæis; quale erat illud, de quo Christus ad Chananæam. Sic enim ille *Actor.* 13. *Vobis oportebat primùm loqui verbum Dei.* Et *ad Roman.* 1. *Virtus enim Dei est in salutem omni credenti, Iudæo primùm, & Græco.* Deinde quia Christus cùm ex aliorum loquitur sententia, ipse indicat: & eo ipso loco, quem ad suam sententiam allegat Iansenius, Christus ait, *Audistis, quia dictum est antiquis.* Et *eodem capite*: *Audistis quia dictum est, Diliges proximum tuum*, &c. At hîc nihil additur, quo quis eastimare possit hæc verba ex aliorum opinione dici. Neque videbatur cur Deus Iudæorum opinione vti debuerit apud fœminam non Iudæam, 31.

sed

ſed Syrophœniſſam imperitam, & rudem rei Iudaicæ, apud quam nihil haberet momenti illa Iudæorum cogitatio. Deinde quia non adeò certum eſt in ea cogitatione fuiſſe Iudæos, vt Meſſias ad Gentes nullum eſſet habiturus acceſſum: quando apertum erat Iſaiæ teſtimonium, in quo nunc ſumus, ſicut plura alia de Meſſiæ regno in pſalmis, quæ ipſi quotidie in templo, & ſynagogis audiebant. Certè vt rem aliis non obſcuram in ſynagoga adduxis Paulus *Actor. cap. 13.* illud, *Dedi te in lucem Gentium.* Et plurima in eandem ſententiam, tanquam aliis non ignota *ad Roman. cap. 15. verſ. 8.* Neque Simeon ſynagogæ magiſter id ignorabat *Lucæ 2.* cùm cecinit, *Lumen ad reuelationem Gentium, & gloriam plebis tuæ Iſrael.*

32. l *Et Iſrael non congregabitur.*] Grauiter hîc & meritò inuehitur Hieronymus in eos, qui dum nimiùm periti Hebraici ſermonis videri volunt, hunc locum contra Iudæorum perfidiam potentiſſimum nobis eripere conantur. Qui hîc non legunt ſicut Vulgatus habet, *Non congregabitur*, ſed *et congregabitur*, repugnantibus omnibus ferme interpretibus, in quibus etiam ſunt Symmachus & Theodotio, (vnus Aquila Iudæorum fortaſſe volens fauere perfidiæ, aliter expoſuit) imò ipſo etiam Hebraico textu reclamante, in quo non eſt לו *lo*, id eſt *et*, ſed לא, *lo*, id eſt *non*. Neque audiendæ ſunt Iudæorum nugæ, qui quò teſtimoniorum vim, & autoritatem infringant, multa confingunt, quæ facilè quis ſibi perſuadebit aut ab inerte ignoratione fœdè, aut ab impudenti perfidia peruersè, ac putidè profecta. Dicunt enim in aliquibus ſcripturæ locis, quædam aliter ſcribi, aliter legi: & in his numerat hunc, in quo nunc exponendo ſumus, & dicunt ſcribi quidem לא, id eſt *non*, exponendum verò לו, id eſt *et*. Si rationem exigas, hærent: neque idoneam aliquam cauſam afferunt, cur ita ſentiant. Quid quæſo in ſacra, aut profana ſcriptura certum erit, & non propoſitum leuiſſimæ cuiuſuis cogitationi, ſi aliter legere, atque interpretari liceat, quàm poſtulat ipſa literarum fides. Eſt ergo ſenſus Iſrael, cuius ſalus Chriſto commendatur a Patre, non eſſe congregandum nempe ad Chriſtum, aut reducendum ad Deum: Quamobrem Chriſtus clamat, ſe in vacuum laboraſſe. Vbi obſerua verbum *congregare*, accommodatè dici de ouibus, quæ cùm errantes à grege ſiue à caulis diſperſæ ſunt, ac vagæ, ad ſepta, & greges à paſtore reducuntur. Ad quam ſignificationem alluſum videtur à Chriſto *Matt. 10. & 15.* dum ſe miſſum eſſe dicit à Patre (hoc vtique loco) ad oues nempe congregandas, quæ perierant, id eſt, quæ diſperſæ fuerant domus Iſrael.

Hebræorum commenta ad eludendã ſacræ ſcripturæ vim.

33. m *Et glorificatus ſum in oculis Domini.*] Hæc difficilia non ſunt ex dictis, Deus enim Chriſtum, cuius ſtudium, atque ſudorem parum cumulatè videbatur compenſare, exiguo, &, vt ita loquar, infe[illegible]i Iudæorum prouentu, nunc glorificat alio longè [illegible]eriori ex magis amplo, atque fœcundo Gentilium ſatu, quorum in docendo curam, & negotium dat. Huc credo reſpexit Chriſtus *Ioan. 12.* qui cùm videret diſcipulorum ſtudio ad ſe deductos eſſe Gentiles dixit, *Venit hora, vt clarificetur Filius hominis.* Qui locus valde notandus, qui plurimùm facit ad teſtimonium, in quo nunc nobis opera. In vtroque verò obſeruet ſalutis animarum ſtudioſus, quàm grata ſit Chriſto animarum ſalus, quando illam apud Iſaiam glorificationem ſuam, & apud Ioannem clarificationem appellat. Quia, vt apud Zachariam diximus *cap. 6.* dum ageremus de duabus coronis, coronatur Chriſtus illis, quos à peccati ſeruitute ad ſe per pœnitentiam adducit. Vide quo ſenſu Theodoretus exponat illud *ad Hebr. 12.* *Propoſito ſibi gaudio ſuſtinuit crucem*, vbi Chriſti gaudium vocat animarum ſalutem.

Chriſti gloria eſt, & gaudiũ hominum ſalus.

Ioan. 12.

34. n *Et Deus meus factus eſt fortitudo mea*] Agnoſcit hoc loco Chriſtus vnde habeat fortitudinem, & poteſtatem ad illam, quam appellat glorificationem ſuam, nempe à Deo, qui dexteram ipſius ad tantum opus armauit poteſtate, atque virtute. Ita Dionyſius. Haymo paulò aliter, quia virtutem Dominus dedit, vt perfractis inferni repagulis, captiuiſque ex eo liberatis, à morte reſurgeret. Adamus ex his verbis ſignificari cenſet additum eſſe Chriſto animum, qui Iudaici populi anguſtiis mœrere poterat, laxatis ſuæ iuriſdictionis ſpatiis ad extremos vſque terræ fines. Hæc ſanè omnia probabilia; Verba enim Iſaiæ ad omnes hoſce ſenſus patent: neque præterea ex eis aliquid ſeſe oſtendit abſurdi. Ego ad hæc addo, mihi videri illud *&*, commodè poſſe explicari cauſaliter, quod in ſcriptura non infrequens: hoc ſenſu, Glorificatus ſum coram Domino, quia mihi & fortitudinem præbuit, ad excelſum redemptionis opus, & ſpatia laxauit, ad quæ ſeſe poteſtas illa latè porrigeret.

35. o *Parum eſt, vt ſis mihi ſeruus ad ſuſcitandas tribus Iacob, & feces Iſrael conuertendas.*] Hæc iam à nobis nuper expoſita. Significat autem Deus pro tanta Chriſti virtute, atque ardore animi exiguam eſſe materiam antea deſignatam in tractu, & genere Iſraelitico, neque ſatis apertum, ac ſpatioſum eſſe campum ad illum redemptionis curſum, quem exultans quaſi gigas ingreſſus eſt. De nomine *ſerui* dictum eſt alibi. Seruus autem hoc loco idem eſt, qui adminiſter, ſeu inſtrumentum, quale Chriſtus homo fuit ad redemptionis opus. *Feces* autem *Iſrael* dicuntur reliquiæ, quia ſic exhauſtum erat bellis genus Iſrael, maximè poſt eladẽ acceptam à Romanis ſub Veſpaſiano, vt qui ex tot infortuniis ſuperarant Iudæi, *reliquiæ* ſeu *feces*, quæ extremæ ſunt & in fundo ſubſident, dici poſſint. Pro *fecibus*, Hebraicè eſt נצורי *netſure*, id eſt *reſeruati*, ſeu conſeruati, aut *ſuperſtites*, quod nos commodè *reliquias* expoſuimus.

36. p *Ecce dedi te in lucem Gentium, vt ſis ſalus mea vſque ad extremum terræ.*] Hic locus illuſtriſſimus eſt de Gentium conuerſione. Quem *Actor. cap. 13.* ſatis declarauit Paulus, vbi oſtendit mandatum illud Chriſtum per Apoſtolos compleuiſſe, atque ideo de Gentium conuerſione Apoſtolos habuiſſe præceptum. Sic enim ibi Paulus: *Ecce conuertimur ad Gentes, ſic enim præcepit nobis Dominus: Poſui te in lucem gentium, vt ſis in ſalutem vſque ad extremum terræ.* Hæc Paulus iuxta verſionem Septuaginta. Vbi præceptum Chriſto datum, dari etiam Apoſtolis apertè teſtatur, qui in eam curam cooperatores Chriſto fuerunt, & adminiſtri. Nam, vt vidimus, Chriſtus doctrinæ ſuæ curſum, qui ad triennium ferme fuit, Iſraeliticæ regionis terminis definiuit. Quod præceptum adhuc etiam implent Apoſtolici inſtituti ſectatores, dum regiones ad hanc vſque ætatem nunquam exploratas, aut apertas, & luſtrant paſſibus, & illuſtrant doctrina. Quid ſit illud *ſalus mea*, ſatis explicuit Apoſtolus, dum ait iuxta Septuaginta verſionem, *Vt ſis in ſalutem*, vtique Gentium. Sed hinc elucet quàm Deo curæ, atque voluptati ſit hominum ſalus, quando illam ſuam ſibi ſalutem appellat. *Lucem* vocat doctrinam, quia Gentes Scripturę ſacrę phraſi *in tenebris* eſſe dicũtur.

Quàm grata Deo ſalus hominum, quam ſuam eſſe dicit.

q Hæc

37. ¶ *Hæc dicit Dominus redemptor Israel, sanctus eius ad contemptibilem animam, ad abominatam Gentem, ad seruum dominorum.* } Hieronymus hæc à quibusdam referri dicit ad Gentem Iudæorum, quæ ideo abominata & contemptibilis, dominorúmque serua fuit, quia lucem sibi oblatam à Christo non admisit. Et quidem eò inclinare videtur ipsius Hieronymi translatio, vt vides. Nihilominus idem aliter exponit in commentariis, probátque translationem Theodotionis, & Aquilæ, quæ sic habet. *Et qui despicit animam, qui abominationi est genti, qui seruus est principum.* Et de Christo hæc omnino putat esse accipienda: qui passionis maximè tempore contemptus fuit, ita vt à Dauide vocaretur *vermis, & non homo, opprobrium hominum, & abiectio plebis.* & ab Isaia *despectus, & nouissimus virorum.* Abominabilis prætereà iudicatus est à Iudæis, cùm dicebant illum non esse à Deo: & in Beelzebub eiicere dæmonia, & similia. Et vt *hic* notauit Hieronymus, & docet Epiphanius *in Hæresi Nazaræorum*, ter in die Iudæi Christo sub nomine Nazaræi maledicunt in Synagogis. *Seruus* prætereà dicitur *dominorum*: quia non aliter à synagogæ principibus, & præside Pilato tractatus est, quàm vile mancipium à clarissimo ac potentissimo domino. In hanc Hieronymi sententiam incumbunt plures ex interpretibus. Montanus hæc pertinere putat ad Gentem excultam Euangelio: S. Thom. ad Israelem è Babylone liberatum; idem Hugo, qui etiam hæc referri posse credit ad Cyrum, qui priùs contemptibilis fuit, & in syluis nutritus, deinde admirabili Dei consilio ad Regiam dignitatem promotus. Dionysius, Lyra, Adamus illud *contemptibilem animam*, ad Christum, cætera ad Ecclesiam referenda statuunt. Quæ sanè posterior sententia iuxta Hieronymi translationem valde probabilis est. Ego hic paucis explicabo quid sentiam.

38. Primùm arbitror totum hoc pertinere ad Christum, vt existimat Hieronymus, Cyrillus, & Procopius, Eusebius *lib. 2. demonstr. cap. 22.* Haymo, Foreirus, Emanuel Sa, & omnino docet translatio Theodotionis, & Aquilæ, vt Hieronymus refert, & probat: Immo, & Septuaginta interpretum, qui sic reddunt. *Sanctificate eum, qui despicit animam suam, qui abominatur à Gentibus, seruus principum.* Ita tamen vt secundo loco etiam cum Christo intelligantur Apostoli, & Ecclesia, cuius caput est Christus, in hunc sensum. *Hæc dicit Dominus ad Christum, cuius anima vilis existimata est, & contemptibilis: ad eius etiam familiam, & Gentem, quæ ab omnibus abominationi ducitur, quæ item cum capite suo Christo seruituti videtur esse subiecta.* Itaque à nullo trium membrorum Christum excludo, sed duo posteriora Ecclesiæ, atque Apostolis cum Christo dico esse communia. Quomodo verò tam in Christum ista quàm in Ecclesiam conueniant, cuiuis promptum est cogitare. De Christo nuper nonnihil diximus, de Ecclesia atque Apostolis affirmat Christus *Ioan. 15.* *Venit hora, vt omnis, qui interficit vos, arbitretur obsequium se præstare Deo.* Et *Lucæ cap. 21. Odio eritis omnibus hominibus propter nomen meum.* Quod satis constat ex libro Actuum, vbi traditur quid passi fuerint in Ecclesiæ incunabulis Euangelij sectatores. Et expertus est abundè Paulus cùm dicit 1. *Corinth. 4. Maledicimur, persecutionem patimur, blasphemamur: tanquam purgamenta huius mundi facti sumus, omnium peripsema vsque adhuc.* Hæc omnia, quæ Ecclesia patitur, & qui Christo per fidem, & Euangelium adhæserunt, Christus quoque pati di- A citur, tanquam illorum membrorum caput. Quod ipse confessus est *Actorum cap. 9.* Vbi ad Saulum, qui aduersus Ecclesiam tunc nascentem cum pontificiis literis minaces quoque ferebat spiritus, dixit *Saule, Saule, quid me persequeris?* Quocirca licèt de vno Christo hæc videantur ab Isaia dici, non tamen remouenda sunt ab Ecclesia, atque fidelibus, in quibus etiam vexatus Christus, non secus atque caput in membris. Nota est autem illa Regula Augustini 3. *de doctrina Christiana cap. 31.* & Isidori *lib. 1. de summo bono; cap. 15.* quæ dicuntur de Christo in Scriptura aliquando de ipso solo, qui caput est Ecclesiæ: aliquando de solo corpore, id est, de Ecclesia: aliquando de capite, & corpore simul intelligi. B Et ad tertium hunc modum referenda sunt, quæ in posteriori parte testimonij dicuntur. Sicut illud de quo nuper. *Dedi te in lucem Gentium*, quod etiam de Apostolis exponit Paulus. *Actor. cap. 13.* Quomodo quædam dicantur de Christo, quæ de eius corpore mystico sint intelligenda, vide Salmeronem *proleg. 10. quinquag. 2. can. 40.*

Regula. Quæ de Christo dicuntur, interdum de ipso solo, interdum de Ecclesia, & eius membris, interdũ de vtrisque intelligũtur.

Si autem hæc ad Israeliticam gentem aliquo modo referenda essent, potiùs existimarem conuenire in illam iam abiectam & sordidam, postquam doctorem, & vindicem abiecit Christum, præsertim post Romanorum tempora, quàm in eandem florentem post excussum Chaldæorum iugum: vt Hieronymus dicit, placuisse multis, & putat Pintus. 39.
C Quia re vera ex eo tempore gens illa contemptibilis fuit, & abominabilis vsque adeò, vt Iudæorum sordes in prouerbium apud omnes ferme Gentes abierint. Quemadmodum Iudæi dura subierint imperia, & intolerabilia pensitarint tributa, vide Suetonium in Domitiano *cap. 12.* Quàm tenuis res, & sordida, quàm vile illorum ministerium poëtæ quoque rident: qua de re Iuuenalis *satyra 3.*

Iudæorum vilis. & misera cõditio.

——— Delubra locantur

Iudæis, quorum cophinus fœnúmque supellex.

De ministerio satis docet nomen cophini, quem portabant Iudæi sui ministerij instrumentum, & insigne. Aut enim eo exportabant stercora, aut aliquid simile, aut ferebant, & ignobiles merces circumferebant, puta sulphuratas scandulas, quas cum fracto D vitro permutarent: hoc enim vsitatum esse Iudæis indicat Martialis *lib. 11. epigra. 57.* Vbi etiam ab infantia solitos esse mendicare tradit.

A matre doctus nec rogare Iudæus

Nec sulphurata lippus institor mercis.

Ad hanc ergo Gentem contemptibilem dicit Dominus, etiam si ipsa Seruatorem Christum non admittat, non tamen defuturos Reges, & principes, qui libenter amplectantur, & adorent Christum, eiúsque iugum humili ceruice subeant. Sed prior explicatio de Christo, eiúsque familia magis est ad textum, vt cuique promptum est animaduertere.

Quod ad singulas voces attinet, illud *redemptor Israel*, non tam ad Christum pertinere videtur, quàm ad Deum, qui per Cyrum ab exilio Babylo- 40.
E nico redemit, & reuocauit Iudæos. Estque vox exprobrantis ingrato populo, quòd auersatus Christum, qui mittendus dicitur, tam malè responderit redemptionis illius beneficio. *Sanctus eius*, id est, *Israel*, idem est Deus, qui sæpe vocatur est *Sanctus Israel*, *vilis anima*, vsitatus loquendi modus, quo etiam Latini hominem nullius nominis, aut pretij significant, quo per Synecdochen *anima* pro toto ponitur homine. Apud Virgilium *lib. 11. Æneid.* sic loquitur Drances.

Nos animæ viles, inhumata, infletáque turba

Christus & Apostoli quo loco habiti in Ecclesiæ primordiis.

Sternentur campis.

41. *Reges videbunt, & consurgent Principes: & adorabunt propter Dominum, quia fidelis est: & sanctum Israel, qui elegit te.*] Quemadmodum pro ignobili Iudæorum populo, qui vindicem suum Christum non est complexus, Reges, & principes Christiani sacra susceperint, historiæ sacræ, & Ecclesiasticæ abundè docent; quare ab eo nunc labore abstineo. In hunc sensum puto accipiendum hunc locum. Neque tamen mihi non probatur quod Hieronymus hic, & Procopius censent; sermonem hic esse de extremi iudicij tempore, in quo potentes illi Reges, ac Præsides, ad quos servili specie, & servilem in modum Christus passionis suæ tempore per ludibrium & iniuriam adductus est, trement ante illum, & adorabunt, & prosternentur, nempe vt rei solent, & sontes ante iudicem. Vocat me in eam cogitationem, & sententiam Christus ipse optimus scripturarum interpres, qui cùm eo in statu esset, de quo suprà, nempe tanquam seruus abiectus coram potente, ac seuero Domino: & tanquam reus coram iudice, dixit, cùm pro summo imperio vrgeret vehementer Pontifex, *Veruntamen dico vobis à modo videbitis filium hominis sedentem à dextris virtutis Dei, & venientem in nubibus cœli.*

42. *Propter Dominum quia fidelis est.*] Illud *propter* causam significat non finalem, sed efficientem; quasi Dei fidelitas in promisso præstando effecerit, vt ad huius vaticinij fidem Reges ad Ecclesiam accedant; siue, vt modò probabile dicebamus, ante illius thronum iudicandi tremant.

43. *Hæc dicit Dominus, In tempore placito exaudiui te: & in die salutis auxiliatus sum tui.*] Hic locus obscurus esset, neque explicatu facilis, nisi optimum interpretem habuisset Paulum 2. *Corint.* 6. qui tempus hoc placitum exponit tempus Euangelij. Sic enim iuxta LXX. translationem. *Ne in vacuum gratiam Dei recipiatis: ait enim tempore accepto exaudiui te: & in die salutis adiuui te. Ecce nunc tempus acceptabile, ecce nunc dies salutis.* Loquebatur autem cum Corinthijs, id est, cum Gentilibus, ad quos habere legationem se dicebat à Christo. Tempus ergo, quo Deus auditurus erat, id est, completurus Christi preces, & vota, & magnos Gentium conuentus, quod optabat Christus, ad Ecclesiam adducturus, fuit illud, quod Christi mortem consequutum est, & in quo tunc Paulus versabatur. Augus. *lib. de vnitate Ecclesiæ cap.* 7. *tom.* 7. paulò ante medium regulam tradit, quam etiam hoc loco indicat Hieronymus; vt si quis locus explanatus sit ab Apostolo, seu Euangelista, vel ab aliquo ex antiquis Patribus ab Ecclesia receptо, præcedentia quoque & sequentia eiusdem loci, quoad eius fieri possit, eodem esse referenda. Et adducit hunc locum explicatum ab Apostolo & tempori Euangelij ab eodem accommodatum: vbi quasi interpres Apostolus inquit. *Ecce nunc tempus acceptabile, ecce nunc dies salutis*, id est, hoc est tempus prædictum ab Isaia. Eodem ferme modo explicat Ambrosius *in cap.* 6. 2. *Corint. & in cap.* 4. *ad Hebræos.* Hilarius *in Psal.* 67. Nos ergo secuti Augustini regulam, & Pauli expositionē, hæc ad beneplacitū, id est, Euangelij tempus referamus, & instar psrulorum, vt ait Hieronymus, super adumbratas lineas præceptoris literas imprimamus.

Regula. Si quis locus ab auctore Canonico explicatus est, ei explicationi reliqua sunt attemperāda.

44. Duo hic habemus in Isaia & orationem, & vota Christi, quæ in tempore placito exaudiuit Deus: & Deum in die salutis auxiliatum esse Christo. Hæc iam nos accuratiùs examinemus. Orasse quidem Christum sæpe constat ex Euangelio, & orasse pro se omnino certum, nam paulò ante mortem in horto orauit Patrem, vt si fieri posset, transiret à se calix. Et Paulus *ad Hebr.* 5. *Qui in diebus carnis suæ preces, supplicationésque ad eum, qui posset illum saluum facere à morte cum clamore valido, & lacrymis offerens exauditus est.* Orauit item pro se *Ioan.* 17. *Pater clarifica filium tuum.* Et *cap.* 12. *Nunc anima mea turbata est, & quid dicam? Pater saluifica me ex hac hora.*

Christus orauit pro se.

Ad Hebr. 5.

45. Orasse pro alijs satis compertum; sed orasse in cruce clamore valido, de quo Paulus suprà, etiam pro alijs docet Athanasius *oratione prima, & secunda contra Arrianos.* Nazianzenus *oratione* 4. *de Theologia.* Damascenus *lib.* 4. *de fide cap.* 24. Leo *sermone* 16. *de passione.* August. *in Psal.* 21. ad illud *Quare me dereliquisti*, &c. *Quare hoc dicis nisi quia nos ibi eramus? nisi quia corpus Christi Ecclesia?* Idem S. Thom. Euthymius & vtraque glossa *in cap.* 27. *Matthæi* & latè Salmeron *tom.* 10. *tractatu* 49. Petiit itaque Christus & sui nominis exaltationem, & corporis resurrectionem, & gloriam, & hominum salutem etiam cùm clamauit in cruce, dixitque, *Deus Deus meus vt quid dereliquisti me?* Quæ proculdubio oratio est, eáque satis erat & vehemens, qualis est illa, quæ aliquid videtur habere admixtum querimoniæ vt *Psal.* 43. *Exurge quare obdormis Domine?* Et *Iob* 13. *Cur faciem tuam abscondis, & arbitraris me inimicum tuum?* Quasi dicat, ne dormias, ne abscondas faciem. Imò non solùm pro se, sed etiam pro alijs orasse existimatur *Lucæ* 23. *Et clamans voce magna Iesus ait. Pater in manus tuas commendo spiritum meum.* Vt putat Athanasius *lib. de humana natura suscepta ab vnigenito contra Apollinarium non procul à principio. Cùm in cruce, inquit, dicit, Pater in manus tuas depono spiritum meum: in eo omnes homines apud Patrem deponit, ac commendat per ipsum, & in ipso viuificandos. Membra enim sumus, & membra ista multa vnum corpus sunt, quod ipsum est Ecclesia, quemadmodum Apostolus Galatis scribit cap.* 3. *Vos omnes nonnisi vnum estis in Christo Iesu. Omnes igitur in se Deo commendat.* Hæc Athanasius cui subscribit Salmeron *proleg.* 10. *quinq.* 2. *can.* 40. *& tom.* 10 *tract.* 46. Quæ consideratio maximè inflammare debet studium viri Apostolici, vt in salutem animarum, serid & constanter incumbat; quandoquidem ex sententia Athanasij, Christus homines *suam* appellat *animam*, aut *spiritum*. Quod faciunt vulgares amatores, qui quos amant, *cor suum*, & *animam suam* appellant. Sanè Paulus Onesimum *sua* vocat *viscera*, *Epistola ad Philemonem.*

Christus orauit pro aliis.

Psal. 21.

Matth. 27.

Christi admirabilis charitas.

Lucæ 23.

Zelus animarum.

46. Nunc videndum in qua re exauditus Christus, & quando. Et primùm obseruo ex vsu non solùm sacræ sed etiam profanæ Scripturæ, *Audire* significare sæpe non tam auribus excipere, quæ dicuntur, quàm audita complere. Quo sensu reprehenditur Adam *Genes.* 3. quia vxoris suæ verbum audiuit, id est, fecit quod suasit vxor. Et Christus *Ioan. cap.* 7. *Qui ex Deo est, verba Dei audit*, id est, complet. Tunc autem aliquid exauditum dicitur, cùm impletur opere quod rogatur. Orarat Christus ante mortem sæpe pro sua exaltatione, & glorificatione, & pro hominum libertate, & salute etiam in cruce moriens, vt ex Athanasio nuper, & alijs ostendimus. Tunc autem videri potuit non exauditus, quia tunc non est impletum, quod orabat, donec ipse post resurrectionem glorificatus est, & exaltatus, & homines magno numero ad salutem, & Ecclesiam aduocati. Quam ad rem obseruo ex 47.

vsu

Regula. Tunc aliquid fieri dicitur cum factum esse cognoscitur, aut demonstratur. Matth. 11.

vsu Scripturæ tunc aliquid dici fieri cum factum esse demonstratur, aut cognoscitur, vt *Genes.* 22. ait Deus ad Abraham. *Nūc cognoui quod timeas Deum*, id est, cognoscere feci, seu manifestaui. Iuxta quam regulam explico illud *Matthæi* 11. *vers.* 12. *A diebus Ioannis Baptistæ vsque nunc regnum cælorum vim patitur*, id est, à Ioanne prædicatum, & ostensum est cœlorum regnum vim pati, & rapi à violentis, id est, ab illis qui sibi vim per pœnitentiam facerent, quam Ioannes prædicabat. Et illud *ad Hebr.* 7. de Melchisedech. *Sine patre, sine matre, sine genealogia, neque initium dierum, neque finem vitæ habens*, id est, de cuius genere, de tempore, quo natus, & quo mortuus est, nil habemus ex Scriptura. Quo sensu *spurij*, sine patre dicuntur, & his signantur literis, S. P. quia incertis parentibus nati sunt, & *ignobiles*, quorum obscurum, & ignotum genus, sine gente esse dicuntur, Horatius *lib.* 2. *Satyr.* 5. *Qui quamuis periurus erit, sine Gente.* Iuxta hæc licèt Christus semper exauditus fuerit à Patre, quoties exaudiri voluit absoluta, vt Theologi dicunt, voluntate, quod Christus ipse docuit cùm dixit *Ioan.* 11. *vers.* 42. *Pater gratias ago tibi quoniam audisti me: ego autem sciebam, quia semper me audis.* Tamen quia non eo tempore quo orabat apparuit illum esse exauditum, quia pro eo tempore, quod orabat consecutus non est, sed alio, ideo alio tempore nempe placito exauditus dicitur. Vide quæ de verbo *recordor*, cuius eadem est ratio diximus *cap.* 43 *num.* 40. *& hoc cap. num.* 4. Ad illud ergo tempus Christus dolere poterat, quod ad se pertinet, quòd contemptibilis esset anima: quòd abominatus: quòd dominorum seruus, vt modò ex Isaia didicimus: à quibus per summam iniuriam, atque ludibrium in crucem agebatur. Quòd verò ad alios pertinet, quia cùm ex Iudæis post tot labores, post tam longum prædicationis cursum tam pauci institutum mutauissent, & mores, in vacuum videbatur laborasse, & fortitudinem suam frustra, & sine causa consumpsisse. Vtrumque Deus post resurrectionem præstitit Christo: nam & glorificatus est, & Gentium copiosa multitudo ad Ecclesiam translata. Quare hoc videtur esse tempus placitum in quo per Isaiam Deus promittit exaudiendas esse Christi preces, & omnino id iudicat Paulus 2. *Corinth.* 6. qui cùm ad Gentiles populos scriberet ait, illud esse tempus acceptabile, seu placitum, de quo hic Isaias. In hunc sensum accipit hic Hieronymus, & sequuntur communiter interpretes.

48. ᵗ *Et seruaui te, & dedi te in fœdus populi.*] His verbis duo continentur, quæ Christus orauerat, alterum pro se, cùm dicebat *Saluifica me. Ioan.* 12. & *Psal.* 21. *Erue à framea Deus animam meam.* Et *Psal.* 68. *Ne me demergat tempestas aquæ, neque absorbeat me profundum.* Et *Psal.* 15. *Nec dabis sanctum tuum videre corruptionem.* Alterum pro membrorum salute, id est, pro hominum conuersione. Vtrumque promittit Deus præstandum à se tempore placito. Illud his verbis, *& seruaui te*, hoc illis *& dedi te in fœdus populi*, id est, vt fœdus ineat cum populo Gentili, quemadmodum olim inierat cum Iudaico. Nempe vt assumat sibi populum priùs alienum, eo modo, atque studio, quo assumpsit sibi iam olim populum Israeliticum, cum quo fœdus iniit quasi coniugale ad montem Sinai. Hæc de populo Gentili accipit Hieronymus, Adamus, Haymo, Cyrillus, & Procopius *in hunc locum*, & Eusebius *lib.* 2. *demonst. cap.* 21. Et planè ita docet translatio Septuaginta, qui ita vertūt. *Dedi te in testimonium Gentium.*

Alij in *fœdere* victimam intelligunt, qua sancitum est testamentum; *victimam* verò Christum esse dicūnt, qua placatus est Pater, & reconciliatus hominibus. Quæ sententia mihi difficilis non est, sed alia magis est ad totius capitis consecutionem, quæ de Gentibus hæc interpretatur.

49. ˣ *Vt suscitares terram, & possideres hæreditates dissipatas.*] Idem arbitror hic dici ab Isaia, quod multò antè à Dauid *Psal.* 2. *Postula à me, & dabo tibi Gentes hæreditatem tuam, & possessionem tuam terminos terræ.* Immò ad hunc locum videtur Isaias respexisse. Qui postquam contemptum esse dixit Christum, hæreditatis etiam meminit, & eius obseruantiæ, quam Christo Reges exhibuerunt. Quod etiam Dauid explicuerat. Vbi post Gentium fremitum, & inania consilia contra Christum, subdit; *Et dabo tibi Gentes hæreditatem tuam.* In *terra* verò, & *hæreditate dissipata* Gentilem populum intelligi sentiunt communiter interpretes antiqui Hieronymus, Cyrillus, Haymo, & cum his è recentioribus plerique.

Psal. 2.

50. ʸ *Vt diceres his, qui vincti sunt, exite: & his, qui in tenebris, reuelamini.*] Ex præcedentibus perspicuum est de Gentibus hic esse sermonem, qui vincti esse dicuntur à dæmone sæuissimo tyranno, & à principe tenebrarum in tenebricosum, & fœtidum carcerem coniecti. Est autem in Scriptura frequens, vt cùm de Gentili populo incidit sermo, *in tenebris* esse dicatur, quia priuatus vera doctrina, qua populus abundabat Israeliticus, variis errorum tenebris traducebatur, impingebátque in infinita propè, eadémque sibi interdum contrária dæmonum ludibria.

51. ᶻ *Super vias pascentur, & in omnibus planis pascua eorum.*] Ad tempus vsque gratiæ vnus erat locus in Ierusalem, in quo fas esset sacrificium offerre, in templo nempe Salomonis, quod hic montem appellare licet. Quare ibi tantùm erant Iudæorum pascua. Cùm verò aureum illud sæculum affulserit, cùm Gentes solutæ iam à vinculis, & à diuturnis tenebris euocatæ libertatem veram, & lucem aspexerint, nō iam in vno Solymitano monte, id est, in templi adytis pascua erunt, quibus piorum impinguentur animæ, sed etiam in viis, & omnibus non solùm montibus, sed etiam planis. Ita vt vbique gentium, atque locorum pascua occurrant, id est, templa, quæ sua vi, atque vitali pastu exhaustum, & deficientem spiritum alliciant, & exaturent. Ita ferme explicat Origenes *lib.* 1. *contra Celsum*, & Eusebius *lib.* 1. *demonstr. cap.* 1. & 2. Sed Hieronymus, Cyrillus & alij in pascuis Scripturas intelligunt, & Apostolicam doctrinam, & quidquid animum pascit, confirmat, & vegetat, quæ Gentibus olim cæcis, quia omni veræ, ac solidæ doctrinæ luce carebant, meliori iam sæculo, atque statu vbiuis locorum largiter occurrunt.

Euangelici temporis fœlicitas.

52. ᵃᵃ *Non esurient, neque sitient; & non percutiet eos æstus, & sol: quia miserator eorum reget eos.*] His verbis describitur ab eloquentissimo propheta fœlicitas illa singularis, quæ illos excipiet, hilarabítque, qui in optimi pastoris indulgentiam, & sinum venire, & in vberrimis illius pascuis morari voluerint. Sententia difficilis non est, & vsitata atque aperta metaphora. Illud obseruandum, actum secundum, vt philosophi loquuntur, sumi pro primo; quod in Scriptura accidit non rarò, id est, sic esse omnia ab optimo pastore comparata, vt si grex velit, neque laboret siti, neque fame pereat; neque sole exuratur, aut infuscetur. Sicut etiam promissum

Dei in homines fideles indulgētia, & cura.

à Deo est, ne quid desit ad salutem, si modò homo parata sibi à Domino liberalitate velit vti. Sed sicut multi à salute excident, quia promptum sibi ad salutem remedium admouere noluerunt: sic etiam multi sitient, & esurient, æstu vrentur, & sole, quia à pastoris cura, & pascuorum amœnitate se subducent. Ad hunc locum allusit Ioannes *Apoc. cap. 7.* qui cùm Ierusalem triumphantem describeret, ab Ecclesia à Domino Instituta similitudinē expressit.

53. b b *Et ponam omnes montes meos in viam, & semitæ meæ exaltabuntur.*] Illud supererat ad pascuorum commoditatem seu ad aperiendam viam his, qui ex Gentibus ad Ecclesiam vocabantur, ne quid esset arduum ac præceps, quod pecudes lassaret, & frangeret; aut vngulas attereret, & dissolueret: aut certè si accedere voluerit ad Ecclesiam, earum vestigia difficilis ac præruptus ascensus moraretur. Quocirca Deus quod excelsum fuerit, & inuium, in viarum commoditatem complanabit: si quid demissum, in quo per montes, & loca confragosa plerunque solent esse semitæ, id exaltabitur, ita vt per æquata, & peruia camporum æquora via sit plana, facilis, & aperta. Huc omnino est quod idem dixerat propheta *cap. 40. Omnis vallis exaltabitur, omnis mons, & collis humiliabitur.* Cyrillus accommodatè ad hanc explicationem ait, quæ ante Euāgelium ita videbantur difficilia, vt non putarentur sustineri, aut adiri posse, illa sic futura leuia, atque suauia, vt ab imbecilla ætate superari possint. Quàm ardua Gentibus visa olim continentia, & castitas? quàm difficilis iniuriarum obliuio? quàm inaudita rerum illarum despicientia, quas mundus fere pro Deo suspicit, quæque fidelibus Euangelica doctrina commendat. At quid iam facilius? quàm plana iam & procliuis à Christo facta est illa via, quam accliuem valde, & scopulosam iudicabat Gentilium mollis, & antiqua Philosophia? Aut certè semitæ meliori sæculo exaltabuntur, quia homines à terrenis curis excitati altiora deinceps meditabuntur: & quæ priùs abiecta serpebat humi, eadem altiùs eleuata cogitatio, & conuersatio in cœlis erit. Sed quamuis hoc postremum non sit abs re, illud tamen primum magis est ad textum.

Suauis, & facilis virtutis via.

54. c c *Ecce isti de longe venient, & ecce illi ab Aquilone, & mari; & isti de terra Australi.*] Hic quatuor describuntur orbis plagæ, ex quibus ad Ecclesiam futurus est Gentium frequens conuentus. Aliis locis hæc omnia *Orientis*, & *Occidentis* nomine significantur, vt latè docuimus super Zachariam *capite 8.* ad illud, *Saluabo populū meum de terra Orientis, & de terra occasus Solis.* Hieronymus Orientalem plagam designari putat in particula *de longè*; fortasse quia à Ierusalem Asia ad Orientalem plagam latè porrigitur. Qui & vocem סִינִים *sinim*, pro qua Septuaginta *Persarum* transtulerunt, vertit *de terra Australi*: quia putant montem Sinai ad Austrum pertinere, iuxta illud *Abacuc 3. Deus ab Austro veniet, & sanctus de monte Pharam.* Ego hic quartam orbis partem desidero, nempe Occidentalem; nam *mare* in scriptura, pro parte Australi sumitur, vt constat ex multis locis, vbi mare opponitur Aquiloni. vt *Psalm. 88. Aquilonem, & mare tu creasti.* Et *Psalm. 106. A Solis ortu & occasu, ab Aquilone, & mari*; vbi quatuor mundi plagæ notantur. Et eodem modo videbatur hic locus exponi posse. Nihilominus recedendum non arbitror à Hieron. translatione: nam aliis etiam locis in *mari* Occidentem intelligit, vt *Nu. 2. v. 18. Iosue 18. vers. 15. Ezechiel. 42. v. 19.* Et *Ezech. 46. v. 19.* docet hanc esse

Mare pro parte Australi.

Mare pro Occasu.

A scripturæ consuetudinem, vt pro situ terræ Iudææ semper *mare* Occidentem vocet. Idem tradit *quæstion. Hebr. in Genes. cap. 13.* Cur autem modò pro Austro, modò pro Occasu *mare* sumamus, ea ratio est, quia mare mediterraneum quod in scriptura absolutè dicitur *mare*, propter varios flexus, non solùm ab Austro, sed etiam ab Occasu, quá in regionem Aquilonarem influit, respicit Ierusalem, a qua regiones hoc vel illo nomine compellantur.

Vbi Vulgatus *de terra Australi*, Hebr. est סִינִים 55.
sinim. Montanus hac voce Sinarum regionem significari putat, propter literarum similitudinem; Sed sine dubio hic aliquid indicatur maius. Sed
B neque hæc prouincia, vt ipse putat, ad Austrum spectat: Sed neque ad Occasum, vt hinc propositæ occurratur difficultati, sed potiùs ad Ortum. Si mihi hic aliquid tentare fas esset, pro סעים *sinim*, redderem potiùs *Occasum*; quia Sinai, ad quem hic videtur allusum, magis ad Occasum spectat, quàm ad Austrum, & ideo pro Occasu sumi putabamus *Psalm. 67.* ad illud, *Qui ascendit super Occasum.* Vbi in *Occasu* intelligi suspicabamur montem Sinai, de quo ibi erat sermo.

d d *Laudate cœli, & exalta terra: iubilate montes* 56.
laudem: quia consolatus est Dominus populum suum.] Hæc verba non puto ad vaticinium pertinere; sed esse prophetæ non tam prædicentis futura, quàm exhortantis, vt omnes pro tam singulari beneficio
C gratias agant Deo. Quod ita desiderat ardenter propheta gratus, & de hominum salute, atque Ecclesiæ propagatione lætus, vt res etiam mutas, & inanimatas ad diuinam liberalitatem commendandam sollicitet. Quis verò sit hic populus, aut hi pauperes, quos consolatus est Deus, non est difficile coniectare ea superioribus. Dicuntur quidem *pauperes*, quia lucis erant atque consilij egeni, cùm in tenebris sederent, neque veram cœli lucem aspicerent.

e e *Et dixit Sion, Dereliquit me Dominus: & Do-* 57.
minus oblitus est mei.] Non dubium est, vt hic communiter obseruant interpretes, in *Sione* Ecclesiam adumbrari, neque nunc necesse habeo confirmare pluribus, quia nihil est in Scriptura magis obuium.
D Quare hæc verba Ecclesiæ putant esse, quæ cùm se premi, oppugnarique sentit omnibus Tyrannorum machinis, derelictam se putat à Domino, & eo nomine cum ipso dolenter expostulat. Quam tamen solatur Dominus, nouisque promissis confirmat & recreat. Hæc penè omnibus communia; quę etiam mihi vehementer probantur. Hieronym. hic non totam intelligit Ecclesiam, sed partem illam Iudæorum, quæ cùm fidelis esset, & diuinorum mandatorum audiens, dolebat se penè derelictam, cùm ad aliam religionem maxima pars Iudæorum defluxisset.

Hæc, vt dixi, mihi probantur valde; sed puto dici 58.
posse non improbabiliter, quod docent S. Thomas, Hugo, Chaldæus, & Pagninus, hæc referri ad po-
E pulum Iudaicum cùm adhuc teneretur in Babylonia captiuus. Qui cùm diu traheretur exilium, despectū se putabat à Deo, eóque nomine querebatur. In quo tamen typicè, vt in proœmio cap. quadragesimi diximus, Ecclesiæ, & primùm institutæ, & postea vehementer amplificatæ effigies proponitur. Quam sententiam amplectitur Procopius ad illud iuxta translationem Septuaginta, *Sponsus ornans.* Vbi ait sensum historicum esse de Ierusalem renouata post captiuitatem. Sic enim ille, cùm egisset de Ierusalem. *Verùm omissa historia ad primam explicationem*

ronem redeamus, id est, ad mysticam de Ecclesia, à qua sententia neque Hieronymus abhorret. Nam capite sequenti in principio conuictus credo ab ipso continenti filo, hæc verba de terrena Ierusalem captiua interpretatur, sic enim ibi: *Loquitur ad populum Iudæorum super Sion, quæ prius dixerat, dereliquit me Dominus, & Dominus oblitus est mei, putatis in ea duritia matrem vestram terrenam Ierusalem esse proiectam?*

59. In hanc ego cogitationem adducor, & ipso totius capitis filo, quod mitè seruarut non intercisum, vt constat. Deinde quia, vt in hoc propheta familiare est, proposito typo migratio fit ad veritatem, deinde verò ad typum, id est, ad historiam remigratio. Præcessit in fine capitis quadragesimi octaui libertas populi Iudaici, in qua mirabiliter apparebat diuina prouidentia, quæ tam facilè per Cyrum & tam splendidè mille, quæ se offerebant impedimenta, superauit. Quia hæc vmbra quædam erat maioris libertatis, quam à Dæmonis tyrannide oppresso mundo attulit Christus, statim ad illam erupit propheticus ardor, & spiritus à principio cap. quadragesimi noni, eámque, vt vidimus, mirificè expressit, amplificauitque. Deinde verò suo more ad historiam interruptam reuertitur, agítque de eo captiuorum statu, vt est verisimile, in quo erat res Iudaica; cùm primùm Babylon in Cyri potestatem venit. Tunc enim populus ille miserabilis, quasi nunquam futurus esset libertatis compos, secum lugens, & desperans dicebat, *Dereliquit me Dominus*. Iuxta vtrâque sententiam conabor caput explicare, & de Iudæorũ captiuitate priùs, deinde de Ecclesia.

EXPLICATIO DE Ierusalem captiua.

ee *Dixit Sion, Dereliquit me Dominus.*] Eò iam deducta erat Iudæorum captiuitas, vt desperata libertate diceret Sion excidisse iam se ex Dei memoria, & de sua salute iam prorsus actum esse.

60. ff *Numquid obliuisci potest mulier infantem suum?*] Respondet Dominus Sioni querulę, & optima similitudine explicat quàm longè abest, vt Israelis, quem sibi in populum elegerat memoriam deponat. Vt enim mater à sua in liberos indulgentia maximè cum ætate sunt infantili, impetrare non potest, vt illos aliqua ratione deserat, & in memoria, atque adeò in visceribus perpetuò non habeat: Sic Deus populi illius non obliuiscetur vnquam. Quòd si quando id contingat, apud se tamen obliuionem illam nullum habituram esse locum. Qua similitudine ostendit Deus magis sibi charum esse populum, quàm tenerrimus infans matri suæ. Deserunt enim matres aliquando filios, idque non tarò pręsertim apud Gentiles, qui filios recèns natos non leuabant à terra, sed morituros relinquebant, vt probauimus ad illud *Cantic. 8. Sub arbore malo excitaui te.* Quod vsitatum esse inter Amorrhæos & Cethæos indicat Ezechiel *cap. 16.* dum eam, quæ nata dicitur Amorrhæo patre, & matre Cethæa, proiectam esse ait in abiectionem animæ suæ.

61. gg *Ecce in manibus meis descripsi te, muri tui coram oculis meis semper.*] Locus hic illustris est, maximéque notatus propter insolitũ dicendi modum, qui singularis cuiusdam amoris vim & præstantiam significat. Figuratam esse locutionem magis est ve-

A risimile: & si sermo sit de Ierusalem post captiuitatem instauranda, est omnino certum. Quidam referunt ad effigies, quas habere solent apud se, qui absentium, quos amant, recentem habere memoriam student; quæ tamen cùm non gestentur semper, aut saltem non eo loco, vt semper occurrant oculis, Deus, vt maius aliquid significet, affirmat effigiem Ierusalem non in charta, aut tabula, vt communiter aliæ solent effigies, sed in manibus scriptam esse, in quam non possint oculi non frequenter incurrere. Montanus metaphoram ducit ab architectis, qui dum aliquam fabricam moliuntur, eius ichnographiam antè describunt, exiguóque spatio totam molem definiunt. Hanc verò
B ichnographicam speciem in spatium illud exiguum redactam, descriptam esse dicit Dominus in manibus suis, ne vnquam non occurrat.

Ego hunc locum aliter accipio, putóque descriptam esse Ierusalem in Domini manibus, nihil esse aliud quàm eius effigiem in annulo fuisse cælatam. Quasi dicat Dominus, vsque adeò sibi charam, & in deliciis esse Ierusalem, vt quemadmodum homines eorum, quæ amant imagines in annulis gestant, vt illorum absentium aspectu perpetuo se oblectent; sic ipsi ante oculos semper obuersetur Ierusalem, cuius memoriam gratam, & iucundam habet. Portò vsitatum esse vt imagines eorum, quos veneramur, aut amamus, gestentur in annu- 62.
C lis, armillis, & laminis à collo pendentibus, quæ *tabula cordis* appellantur, non solùm à Gentilibus, sed etiam ab Hebræis, facilè probari potest. De Gentilibus quomodo in annulis, armillis, & laminis à collo pendentibus, quæ *cor* dicuntur, aut *cordis tabula*, gestauerint Deos, aut illorum phylacteria, diximus satis *cap. 44.* ad illud, *Et in nomine Israel assimilabitur.* Quòd verò imagines eorum, quæ amabant, occurrunt passim exempla; in præsentia sufficiat, quod de Epicuro tradit Cicero *lib. de finibus. Eius*, inquit, *imaginem non modò in tabulis nostri familiares, sed etiam in poculis, & annulis habent.* Idem Plinius *lib. 35. cap. 2.* Neque mihi est improbabile ad hanc amoris significationem, & monumentum spectare, quod dicit Dominus *Ier. c. 22.*
D *vers. 25.* de Iechonia, *Viuo ego dicit Dominus, quia si fuerit Iechonias filius Ioacim Regis Iuda annulus in manu mea dextera, inde euellam eum*, id est, si mihi ita fuerit charus, vt eius in annulo signatorio imaginem sculpserim, euellam tamen eum, &c.

Imagines eorum quæ in amore, aut veneratione sunt, gestantur in annulis, armillis, &c.

Ierem. 22.

Est autem mihi valde verisimile, vsitatum fuisse ciuibus Solymitanis, vt erant suæ ciuitatis, & tépli impensè amantes, in annulis & armillis circumferre suę ciuitatis effigiem; sicut alij rerũ illarum solent, in quibus se oblectant. Hoc mihi suadet illud *Psalm. 136. Si oblitus fuero tui Ierusalem, obliuioni detur dextera mea*: Vbi illud *detur*, pro futuro sumitur familiari Hebræorum more, id est, *dabitur*. Sicut etiam quod mox sequitur, *Adhæreat lingua mea faucibus meis, si non meminero tui*, id est, si non adhæserit lin-
E gua mea faucibus meis, nunquam de te silebo: quàm diu loqui potero, de te loquar. Sic ergo filij Ierusalem, dum captiui abducerentur à patria, gestabant tamen in annulis cælatam suæ ciuitatis imaginem; & ideo dicunt se nunquam futuros ciuitatis immemores; nisi dexteræ suæ obliuiscantur, in qua expressum habent eius memoriale, atque effigiem. Quod ergo habuerunt in manibus Solymitani ciues, id quoque Deus habere se dicit, qui non minùs quàm ciues vrbem illam amat, cuius etiam se ciuem & habitatorem vocat *Isaia cap. 5. vers. 9. Cuius*

63.

Psalm. 136.

ignis est in Sion, & caminus eius in Ierusalem, quod Hispanus dicit: *Tiene casa y hogar, y esta avecindado*. Hæc magna ex parte sumpsimus *ex nostris commentariis super Cantica, ex prolegomeno nono.* Hæc mihi expositio placeret valde, si patronũ haberet; sed satis illi patrocinati videntur fundamenta, quę meo iudicio leuia non sunt. Huc præterea faciunt, quę diximus ad illud *c.44.v.5. Hic scribet manu sua Domino.*

64. h h *Venerunt structores tui: destruentes te, & dissipantes à te exibunt.*] Putabant Iudæi quo tempore iam sese libertas ostendebat, cuius tamen ipsi spem omnem abiecerant, nunquam ædificatum iri Ierusalem; immo non defuturos, qui si quid esset à clade reliquum, illud funditus delere molirentur. Huic cogitationi Deus occurrit dum dicit adesse iam architectos, & latomos, qui ædificent, & foras egressuros qui destruere ac dissipare studeant Ierusalem. Exire à Ierusalem dicuntur dissipantes & destruentes, quia longè aberunt, vt si quid moliri studeant contra Ierusalem, aliquid tamen in illius excidium, aut detrimentum possint.

65. Duæ tribus in omnem ventum dispersæ.

i i *Leua in circuitu oculos tuos & vide: omnes isti congregati sunt, venerunt tibi.*] Vt pluribus super Zachariam ostendimus ad illud *cap.2. Quoniam in quatuor ventos cæli dispersi vos.* Duæ tribus, quæ ab exilio redierunt in omnes mundi plagas alio, atque alio euentu dilapsæ sunt; id quod optimè probat illud Ezechielis *cap.5.* qui cùm de duabus tribubus ageret Iuda, & Beniamin; illas in tres partes distribuit. *Tertia*, inquit, *pars peste morietur, & fame consumetur in medio tui: & tertia pars tua in gladio cadet in circuitu tuo; tertiam verò partem tuam in omnem ventum dispergam.* Illa ergo pars tertia in omnem ventum, id est, in quatuor orbis plagas dissipata est, quæ à Zacharia redire iubetur, & quæ nunc reuertens inducitur ab Isaia. Fingitur ergo Sion prospectans confluentes ad se magnos vndecumque conuentus, cui talia circumspectanti dicit Dominus, omnes illos eò spectare, vt Ierusalem eatenus desertam habitent, & compleant.

66. Nuptialis ritus apud Hebræos.

k k *Viuo ego dicit Dominus, quia omnibus his velut ornamento vestieris, & circumdabis eos tibi quasi sponsa.*] Non minùs ciuitas habitatoribus suis ornatur, & instruitur, quàm sponsa nuptialibus deliciis. Est autẽ hæc elegans, & apta comparatio sumpta, vt reor, ex antiqua Hebræorũ consuetudine, quam in nuptialibus sacris obseruabant, vt diximus *in nostris commentariis super Cantica.* Vbi sponsa nuda, & spoliata inducitur acceptis plagis, & sublato pallio: quam ornat deinde sponsus, euehitque ad Regij vsque nominis dignitatem. Sic ergo Sion nuda erat à ciuibus, quos longè secum abduxerant hostes Babylonij, & dirutis mœnibus, & incenso templo, & reliquis ornamentis spoliata omnino miserabilis, & syluarum in modum efferata. Hanc Deus & ciuibus impleuit, & sic ornauit antiquo pallio, quod hostis abstulerat, id est ornamentis, quæ ante Babylonicam prædam habuit amplissima, sicut sponsus ornare solet Hebræorum ritu sponsam suam, de cuius ornatu *in Psalm.44.* agitur, & fusiùs in Canticis, vbi nos plura. De Dei iuramentis, vide infrà *cap.62.* ad illud, *Iurauit Dominus in dextera sua.*

67. l l *Quia deserta tua, & solitudines tua, & terra ruinæ tuæ nunc angusta erunt præ habitatoribus.*] Proponitur hic prior status sponsæ dum deserta, & sola, & suis quasi sepulta ruinis describitur Sion. Cui Dominus antiquam ciuium frequentiam ita restituit, vt laxa licèt murorum spatia illam ambire, continere non possint. Vide quæ diximus ad illud *Zacharię 2. Absque muro habitabitur ciuitas.*

Magno numero ab exilio redierũt Iudæi.

Quod sic exposuimus, futuram eam ciuium frequentiam, vt *absque muro*, id est, præter illud spatium quod murorum ambitus circumscriberet, multi ex his, qui ab exilio redirent, habitaturi fuerint extra mœnia. Vt enim tradit Iosephus *lib.11. antiquit. cap.4.* Virorum præter aliam imbellem, atque promiscuam turbam, fuerunt quater millia millium, & sexcenta viginti octo millia, dumtaxat ex tribu Iuda, & Beniamin. Quare non modò antiqua ciuitatis spatia impleuerunt reduces ab exilio Iudæi, sed etiam suburbia proxima, & pagos etiam remotos. Quod apertè docuit Nehemias *cap. 11.* vbi ex eo numero, qui ab exilio rediit, decima tantùm pars habitasse traditur in Ierusalem. Hæc Zacharias suprà, sed aliquid amplius dicit Isaias hoc loco, qui non tantùm affirmat non satis laxa futura antiquis mœnibus definita spatia multitudini ciuium, sed etiam angusta fore deserta, & solitudines, & terram ruinæ, id est, quidquid perierat Iudæis ablatum, aut in solitudinem redactum à Chaldæis: illud verò fuit, quod ante Chaldæorum appulsum in terra promissionis habitauerunt Iudæi.

68. Plura possederũt ab exilio reuersi, quàm antè possederant.

Quòd verò Iudæi ab exilio reuersi Babylonico vltra terminos antiquos non solùm duarum tribuum, sed etiam aliarum decem imperium laxauerint, quasi definiti priùs termini forent angusti; colligitur non solùm ex aliis prophetis, qui eadem prædixere, sed etiam è sacra, atque profana historia. Zacharias *cap.1. vers.9.* eos, qui Iudæorum rempublicam attriuerunt, à Iudæis subiugandos ait, *Et erunt præda his qui seruiebant sibi.* Sophonias *cap.2.* apertè Gazæ, Ascaloni, Azoto, & funiculo maris, id est, tractui maritimo, vbi Tyrus est, & Sidon, vastitatem minatur. Et subiicit, *Et erit funiculus maris requies pastorum, & caulæ pecorum. Et erit funiculus eius qui remanserit de domo Iuda.* Et clariùs Abdias: *Et transmigratio exercitus huius filiorum Israel, omnia Chananæorum* (supple hæreditabit) *vsque ad Sareptam* (hæc ad Sidonios pertinet) *& transmigratio Ierusalem, quæ ad Bosphorum est, possidebit ciuitates Austri.* (hæ dicuntur alibi *funiculus maris.*) Et concludit Abdias, *Et erit Domino regnum.* Quia Deus præcipua quadam ratione, in regionibus illis subiugatis regnaturus sit.

69. Secundò id constat ex historiis *2. Machab. cap.5. Iudas declinauit in Azotum terram alienigenarum, & diruit, &c. & cepit spolia ciuitatum, & reuersus est in terram Iuda.* Quòd autẽ tunc alias quoque ciuitates subiugauerit, colligitur *ex l.2. Mac. c.10.* vbi dicitur cepisse Gazarã, quæ Gaza est, vt dicit Iosephus Gorionis filius *li.3.c.13.* Et quidem Gazã in Iudæorum potestate fuisse, docet alter Iosephus *l.4. Ant. c.11* Nã eam cùm aliquot post annos rebellaret, recepit Alexander Hircani filius, nepos Simonis Iudæ Machabæi fratris. Iamniam quoque & Ioppem, quæ ad maris funiculum pertinent, captas esse constat *lib.2. Machab. cap 12.* Multas quoque ciuitates habuisse Iudæos in Cælesyria, totòque tractu maritimo docet Egesippus *lib.1. cap.18.* cùm scribit illas ereptas esse per Pompeium à Iudæis. Pleraque ex his a nobis dicta sunt super Zachariam, ad illud *cap.9. Accaron quasi Iebusæus.*

m m *Et longè fugabuntur, qui absorbebant te.*] 70.
Quàm fugati fuerint, atque absorpti, qui Ierusalem longæ obsidionis molestiis, & longa fame, gladióque confecere, satis docuit Isaias dum de Cyro victore, Babyloni que clade nuper vaticinatus est. Vt verò siluerint, qui rediuiuum templum, & renascentem

tem vrbem morabátur, habemus ex Esdra *lib.* 1. *c.* 6.

n n *Adhuc dicent in auribus tuis filij sterilitatis tuæ, angustus est mihi locus.*] Filij sterilitatis dicuntur qui nati sunt in captiuitate. Qui filij sterilis optimè vocantur, quia tunc nati quando Sion deserta, & squalida, vidua & sterilis iudicari poterat, cùm repentè numerosa soboles oborta est. Sicut Beniamin à matre Rachel dictus est *Benoni*, id est, *filius doloris*, quia tunc illum peperit, quando dolore mortis cruciabatur.

71. o o *Et dices in corde tuo, quis genuit mihi istos? ego sterilis & non pariens: transmigrata, & captiua.*] Cùm Sion videret tantam filiorum multitudinem reuerti, quantam numerat Esdras *lib.* 1. *cap.* 2. admirabunda clamatura dicitur. Quis auxit me tanta, támque de improuiso filiorum turba? qui loquendi modus aliquid indicat magnum, insperatum, & admirabile. Illud verò, *ego sterilis, transmigrata, & captiua*, valde suadet, vt credam sermonem esse de Ierusalem, quia hæc bellè in illam conueniunt, in Ecclesiam verò nonnisi violenter, atque contortè.

72. p p *Ecce leuabo ad Gentes manum meam, & ad populos exaltabo signum meum: & afferent filios tuos in vlnis.*] Modum ostendit Deus, quo captiuos in ciuitatem restituet, seu, quod idem est, filios gignet Sioni sterili, ac viduæ: nam per Gentes à Gentibus prædam auferet, quas sublato signo tanquam Imperator ad aciem vocabit: Vocauit verò, vt nuper ab Isaia didicimus, duce Cyro Persicum apparatum, & vires, qui ea humanitate suscepit exules, & ea liberalitate complexus est, vt filios Sionis, sicut filios suos, in vlnis, ac sinu reduxisse videretur. Vide Esdram *lib.* 1. *cap.* 6. vbi latè Cyri edictum proponitur. Quàm splendidè, ac molliter Iudæi ab exilio redierint, diximus, *cap.* 40. ad illud *Vox clamantis in deserto parate viam*. Describitur autem gloriosus Iudæorum reditus ab Isaia *cap.* 66. *vers.* 20. & à Baruch *cap.* 5.

73. q q *Et erunt Reges nutritij tui, & Reginæ nutrices tuæ.*] Licèt Reges ea in populum contulerint, propter quæ illius nutritij fuisse meritò dici potuerint, vt probat Cyri, Dariique liberalitas: quod etiam Reginas eorum vxores fecisse non est creditu difficile: Nihilominus existimo hæc dicta fuisse prouerbiali specie, quasi molliter tractandus sit ille populus non aliter atque si regio splenderet luxu, & Regiis accumberet epulis. Qui loquendi modus sæpe aut vsurpatus, aut indicatus est in Scriptura sacra, atque profana: in qua quod eximium est in aliquo genere, regium appellatur. Vt de agro Asser *Genes.* 49. *præbebit delicias Regibus*, id est, iis, qui lautè, atque delicatè viuunt, qui *Reges* vocantur *Prouerb. cap. vltimo. Noli Regibus ô Lamuel, noli Regibus dare vinum.* Et conuiuium Nabal *quasi regium* vocatur 1. *Reg.* 25. Et infra in hanc sententiam plura dicemus ad illud *cap.* 60. *mamilla Regum lactaberis.* qui locus, huic valde similis est. Et apud profanos de eo, qui fortunatus est, & iucundè viuit, prouerbialiter dicitur. *Equus me portat, & alit Rex.* Quare hoc dicendi modo indulgentia illa significatur, & abundantia, quam populus post exilij sordes, & ærumnas consequutus est.

Prouerbiū.

Rex dicitur, qui delicatè, & molliter viuit.

74. Illud ad extremum obseruandum, quod pluribus ostendimus *cap.* 3. ad illud *validum, & fortem.* epitasim esse maximam cùm genus masculinum cum fœminino coniungitur, vt cùm dicitur *Eccl.* 2. *Feci mihi cantores, & cantatrices*, id est, omne musicorum genus. Sic hoc loco in *Regibus nutritiis*, & *Reginis nutricibus*, significatur, varium, & multiplex studium, quod liberali manu, ac regia ab omni gentium ordine impendetur in populum, cùm primùm ex captiuitatis sordibus emerserit.

r r *Vultu in terram demisso adorabunt te: & puluerem pedum tuorum lingent.*] Hæc etiam metaphoricè, & vt reor prouerbiali figura dici videntur, vt ait Hugo, qui hoc loquendi modo significari putat obseruantiam magnam, quæ alteri exhibetur. Qua de re nos pluribus, ad illud *cap.* 29. *de terra loqueris*: quæ omnino vide. Et quidem vulgò cùm de viro, qui aliquo nomine, ac multo eximius est, agitur, frequens est hæc commendatio, dignus est ille cuius vestigia deosculemur. Hæc mihi certa sunt. Sed aliquid hîc videre videor natum ex Persarum more, quales fuerunt Cyrus & Darius, qui hîc Iudæorum appellantur nutritij, nam apud eos seuerè cautum erat, vt qui cum Regibus loquuturi essent, priùs exoscularentur pauimentum regio calcatum vestigio. De quibus est illud Martialis *lib.* 10. *epigr.* 71. 75.

Prouerbiū.

Quis honor Persarū Regibus impēsus.

Et turpes, humilesque, supplicesque,
Pictorum sola basiate Regum.

Quòd autem Persarum reges adorari sint soliti prostratis corporibus, docet Valerius Maximus *lib.* 7. *cap.* 3. & Herodotus *lib.* 7. Plutarchus *in Alcibiade*, & de Cyro tradit Xenophon *lib.* 8. & Arrianus ex quo Cælius Rodiginus *lib.* 2. *cap.* 33. Vt ergo propheta significet Iudæos magno in honore futuros apud Persarum Regem, illud obseruantiæ genus attribuit, quod solis Persarum Regibus solitum esset impendi, quasi eodem habendi sint loco Regum beneficio, quo Reges ipsi.

s s *Et scies quia ego Dominus, super quo non confundentur qui expectant eum.*] Plena desperationis videbantur illa Sionis verba, cùm dicebat, *Dereliquit me Dominus & oblitus est mei.* Quasi Deum incusaret, quòd non implesset fidem, quam per Ieremiam obligarat *cap* 25. *vers.* 11. dum dixit, post annos LXX. & soluendam esse captiuitatem, & euertendum Chaldæorum Imperium. Nunc Deus ostendit tunc re ipsa explorandum esse Sioni, quemadmodum promissio illa à se finiset, & quàm firma futura sit spes in Domino locata. 76.

t t *Numquid tolletur à forti præda?*] *Fortis* hîc vt bene S. Thom. est Nabuchodonosor, qui Iudæos apud se captiuos retinebat. Hugo Balthasarem esse putat; & ita re vera est, quia is vltimus fuit Chaldæorum Rex, & illo extincto extincta quoque fuerunt & Chaldæorum potentia, & Iudæorum exilium. Neque ideo malè S. Thom. quia Chaldæorum Regibus commune nomen erat *Nabuchodonosor*. Et illa verba Iudæis tempore Nabuchodonosor multùm erant in ore: quasi nunquam futurum existimarent, vt ab hoste vsque adeò potente, præda, id est, captiuus populus eriperetur. Apparet autem hîc prouerbialis species, qua significatur difficultas in recuperando eo, quod in alterius potestatem venit: aut in superanda difficultate, quam auget potentiorum inimica vis. Quale est illud tritum, *difficile est Herculi extorquere clauam, aut fulmen Ioui.* Non longè abit ab hoc prouerbio illud Amos *cap* 3. *Quomodo si eruat pastor de ore leonis duo crura*, &c. 77.

u u *Eos vero qui iudicauerunt te, ego iudicabo.*] *Iudicare* hîc aliquid seuerius, atque superius significat, vt patet. Quales fuerunt Chaldæi dum expugnauerunt Ierusalem, & captiuos imperio longo, & duro vexauerunt. Quibus vicem redditurum se dicit Dominus: quia & ipsi ab hoste potentiori superabuntur, & qui reliqui fuerint à cæde, ærumno- 78.

sam seruitutem subibunt; ita vt idem sit postea de Chaldæis, quod de Iudæis fuerat antè iudicium.

79. *26 Et cibabo hostes tuos carnibus suis; & quasi musto sanguine suo inebriabuntur.*] Laborant hoc loco S. Thom. & Hugo, dum quærunt quomodo Babylonij carnes suas comederint, quo tempore debellati sunt à Persis. Dicunt autem aut hoc reuera contigisse, vt in longa obsidione parentes filiorum, aut viui mortuorum carnibus pasti fuerint, sicut accidit Iudæis Romanorum tempore. Hoc tamen accidisse Babylonijs non constat, licèt longam fuisse obsidionem à Persis, prodant externorum historiæ. Accidisse tamen ideo videri potuit, quia Deus iudicaturus dicitur Babylonios eodem iudicio, quo ipsi Israelitas iudicauerunt; sed Babylonij eò Israelitas adduxere, vt vrgente fame filios B comederint; quod in obsidione Chaldæorum contigisse dolet Ieremias *Thren.* 4. *vers.* 10. *Manus mulierum misericordium coxerunt filios suos, facti sunt cibus earum in contritione filiæ populi mei.* Sed quominus in hanc sententiam abeam, facit quòd *Dan.* 5. ea nocte qua Babylon in hostium potestatem venit, conuiuium fecit Balthasar grande optimatibus suis mille. Quod planè indicat non in eum statum redactam esse ciuitatem, vt parentes ex filiorum carnibus, cibos sibi parauerint. Neque hoc conuiuium in vna peragebatur regis domo, sed in omnibus priuatim, atque etiam publicè, vt tradit Herodotus *lib.* 1. & Xenophon *lib.* 7. Imò addit Xenophon propterea illum diem à Cyro ea omnibus electum, quòd intelligeret Babylonios propter cō- C uiuia, quæ publicè, priuatimque instituebantur, somno fatigatos, & vino, epulisque oppressos ad vrbis defensionem imparatos fore.

80. Prouerbiū. Mihi tres expositiones aliæ videntur non improbabiles. Prima est, dissectam esse ciuitatem in factiones, ita vt ciues inter se bella agitaturi intestina, sicut Iudæis contigit in extrema suæ ciuitatis clade, qui, vt docet Iosephus non minùs à domestico, quàm ab externo hoste concisi sunt. Et hanc tradit S. Thom. Et reuera ita contigisse docuimus ad illud *cap.* 21. *Qui incredulus est, infideliter agit.* Cùm autem vehemens est odium, explicari solet in Scriptura hoc dicendi genere, *vorare*, *aut comedere carnes alicuius*, aut *bibere sanguinem*. Quo sensu dixit Isaias *cap.* 9. cùm ageret de intestino, atque D ciuili Iudæorum odio, *Vnusquisque carnem brachij* Ad Galat. 5. *sui vorabit*, id est, cognati sui. Et Paulus *ad Gal.* 5. *Si inuicem mordetis, & comeditis, videte ne inuicem consumamini.*

81. Secunda explicatio est sumpta (vt reor) ea alia Scripturæ phrasi, quam etiam familiarem habent nationes aliæ, quæ nimium dolorem aut angorem, & desperationem impotentis animi capimit bis, aut non valde dissimilibus verbis. Vbi enim quis graui aliquo affectu vrgetur, quod interdum accidere solet ad insaniam vsque, dicitur ille doloris impatiens *comedere carnes suas.* In quem sensum Iob 13. quidam interpretantur illud Iob *cap.* 13. *vers.* 14. *Quare lacero carnes meas dentibus meis?* Quasi Iob E responderat hosti suadenti, aut vrgenti ad impatientiam. Quare ego succenseam, & vesana animi commotione sæuiam in me, & carnes meas dentibus Apocal. 16. lacerem? Et *Apoc. ca.* 16. *Commanducauerunt linguas suas præ dolore.* Eodem sensu Latini dicunt hyperbolica forma, cùm vehementem indignationem Prouerbiū. aut dolorem exprimunt *mordere labra*, & Græci *labra comedere.* Hispanis in eodem affectu significando vsitata phrasis est: *comerse las manes, morderse*

A *las muñecas.* Id verò accidisse Babylonijs in extremo sui splendoris die, satis est verisimile. Quis enim dubitet eos, cùm ab ea caderent gloria, quam æternam putabant, & illis delicijs, atque opibus, quales nulla alia ciuitas aut prouincia toto orbe parat; maximè inopinatò, cùm tota ciuitas libero atque securo, vt putabat, otio, epulis atque aliis intemperantioribus voluptatibus nocturnum tempus impenderat. Quis (inquam) dubitet, eo rerum vestigio, maximum cepisse animo dolorem, damnasse intempestiuum conuiuium, & importunum luxum, & in omnem angoris, & indignationis significationem erupisse; hæc verò maxima est quæ carnes suas laceret, aut comedit. Neque si id absuit propriè in Babylonis ruina, ideo defuit sua prophetiæ fides, nam vt alibi à nobis sæpe ostensum, satis est vt in eum statum res adducta fuerit Babylonica, in quo hæc fieri solita, aut in quo fieri deberent.

Tertia explicatio est petita etiam ex communi 82. modo loquendi, præsertim in Scriptura, in qua af- Prouerbiū. flictio maxima, ea præcipuè, quæ est ab hostibus qui nimis pertinaciter obsidionem vrgent, hoc aut simili loquendi genere explicari solet. Cùm enim nihil angustius possit cogitatione fingi, quàm si quis eò redigatur, vt aut suas, aut suorum carnes comedat, id iam figura prouerbiali ponitur pro summis rerum angustiis. Et hoc fortasse voluit Deus cùm *Deut.* 28. dixit, *Obsideberis intra portas tuas in omni terra tua, quam dabit tibi Dominus Deus tuus, & comedes fructum ventris tui, & carnes filiorum tuorum, & filiarum tuarum.* Licèt enim id aliquando verè contigerit, vt sub Rege Israel Ioram 4. *Reg. cap.* 6. ad quem mulier, quæ ex pacto cum alia filium suum coxerat, comederatque, accusationem detulit, quòd altera filium suum ex conuento non occidisset in eūdem vsum. Et in obsidione sub Nabuchodonosor *Thren. cap.* 4. fœminæ misericordes coxisse dicuntur filios, & quos enixæ fuerant, rursus in viscera condidisse. Et aliquid simile accidisse extremis Iudaicæ reipublicæ temporibus tradit Iosephus *lib.* 6. *de bello cap.* 21. Tamen sicut res aliæ insignes, admirabiles, & raræ locum fecerunt prouerbiis, (cuius rei apud profanos exemplis abundamus. Neque apud sacros & canonicos desunt, vt est illud de mari siccato, de victoria Madian) sic fortasse res ista admiranda, & horribilis exemplis aliquando confirmata prouerbialem aliquam speciem induxit. Qualis sine dubio fuit illa Rabsacis *Isai. cap.* 36. ad Solymitanos, quibus imminebat obsidio. *Vt comedant stercora sua, & bibant vrinam pedum suorū.* Sic, reor, hac dicendi figura significatur angustia aliqua, & grauis obsidio, quæ à Persarum Rege Chaldæis impendebat. Hæc postrema explicatio videtur mihi non aliena: propendet tamen magis animus in duas priores.

27 Et sciet omnis caro quia ego Dominus saluans 83. *te.*] Ea erit rerum commutatio, ac vicissitudo, vt omnes intelligant non ea, quæ hoc vaticinio continentur humanis peracta fuisse consiliis, sed auspice, atque autore Deo, cùm tam facilè, tam suo tempore, tam feliciter absoluta fuerint, quæ supra omnes vires, imò supra omnem humanam cogitationem videbantur.

Hæc explicatio de captiuitate & reditu Iudæo- 84. rum mihi videtur satis expedita, & primùm legenti obuia; cui plurimùm fauet initium sequentis capitis, quo (ex communi Patrum sententia de Ierusalem captiua, & liberata intelligitur, quod bellē

bellè cum ſuperiori expoſitione conſentit. Atque ideo in eam ego vehementer ferebar, præſertim cùm ducem haberem S. Thomam, qui omniũ maximè hanc ſententiam amplectitur. Adde quòd quæ de captiuis reſtitutis, & Ieruſalem inſtaurata dicuntur hiſtoricè, typicè tamen de Eccleſia capiuntur, vt in principio cap. 4. multorum autoritate probauimus, & hîc ſpecialiter Procopius docet ad illud *ſponſas ornari*. Quare hæc explicatio non omnino abhorret à communi. Sed quia video communiter Patres de Eccleſia, ex Gentium multitudine propagata hæc interpretari, ego quoque cum illis pariter ſentio. Atque adeò alteram iam expoſitionem aggrediar de Eccleſia, quam & ego ipſe magis probo, & aliis vehementer commendo.

EXPLICATIO altera de Eccleſia.

85. [e e] D*Ixit Sion, Dereliquit me Dominus.*] Satis exploratum eſt, vel mediocriter verſato in ſacris literis, Sionem, ſeu Ieruſalem Eccleſiæ typum eſſe, atque ideò in Sione tanquam in ſuo hieroglyphico ſymbolo Eccleſiam aut intelligi aut loqui. Hieronymus & Haymo in *Sione* non Eccleſiam totam, ſed eam, quæ Iudæorum fidelium eſt, accipit, & hanc explicationem attemperat. Alij ferme omnes de Eccleſia ſine vlla adiunctione, aut definitione interpretantur, quorum nos ſententiam, & quoad eius fieri poteſt, & litera patietur, explicationem ſequemur.

86. De Eccleſia eo quo diximus ſenſu, accipiunt ex Patribus Auguſtinus, *de vnitate Eccleſiæ c. 7.* Chryſoſtomus *lib. 1. de prouidentia.* Iuſtinus, Tertullianus. Ex interpretibus, Cyrillus, Procopius, & pleriqne ex iunioribus. Fuit Eccleſia in primis quaſi incunabulis à potentiſſimis tyrannis variè tentata, & vixdum nata ſæuiente perſequutione in qua Stephanus lapidibus oppreſſus interiit, ſic afflicta vt ex magna fidelium multitudine qui ad Eccleſiam acceſſerant, tantùm in Ieruſalem reliqui fuerint Apoſtoli, aliis aliò dilapſis, *Actor. cap. 8. Facta eſt autem in illa die perſecutio magna in Eccleſia, quæ erat Hieroſolymis, & omnes diſperſi ſunt per regiones Iudææ, & Samariæ, præter Apoſtolos.* Clamabat itaque Eccleſia ſe cùm primùm videretur lucem aſpicere, à Deo fuiſſe derelictam: & multò magis deinde, cùm ab aliis, atque aliis huius mundi principibus occiderentur Apoſtoli, & martyrum ſanguine vbicumque locorum madeſceret terra. Huic verò querelæ ſic occurrit Deus.

Eccleſia gra uiter in prin cipio afflicta.

87. [f f] *Numquid obliuiſci poteſt mulier infantem ſuum?*] Significat Deus perpetuò ſibi in mente futuram Eccleſiæ cauſam; idque optima ſimilitudine declarat. De cuius explicatione iam ſatis ſuprà à nobis dictum eſt: & adde aliquibus videri deſcriptam in Chriſti manibus eſſe Eccleſiam, quam ipſe tanquam ſponſam nuptiali ritu coëmit, ornauit, ac lauit ſanguine ſuo, de quo Paulus *ad Epheſ. 5. verſ. 25. Chriſtus dilexit Eccleſiam, & ſeipſum tradidit pro ea,* &c. Dotale verò pretium in manibus ſcripſit, ne ſponſæ memoria vnquam excideret; non atramento, quod aliquando diluitur & vaneſcit, ſed ſanguine, ſed palmarum foraminibus, ſed ſtigmatis, quæ nunquam delebit æternitas. Non calamo, qui leuiter, & in ſumma depingit cute chirographi notas, ſed clauis qui altè imprimunt, & inſculpunt fœderis connubialis monumentum.

Deo Eccleſia quàm chara.

A Conſeruat autem Deus illa clauorum veſtigia, id eſt, datum Eccleſiæ dotale chirographum, vt dicere perpetuò poſſit, *In manibus meis deſcripſi te: muri tui coram oculis meis ſemper.* Cyrillus in Dei manibus eius potentiam deſignari putat: quæ non ſinent Ieruſalem, id eſt, Eccleſiæ muros vllo conuelli tempore. Sed eſt illud iucundum valdè, quod idem indicat Eccleſiæ muros, id eſt, fortitudinem & potentiã in inſcriptis Dei manibus, id eſt, clauo trajectis eſſe fundatas. *Chriſti paſſio* (inquit) *& pretioſa crux, & manuum ipſius affixio ſecuritas fuit & murus inacceſſus.* Erit ergo animæ duræ ac pertinaciter ab hoſte iactatæ tutum perfugium in foraminibus petræ illius, & in cauerna maceriæ; id eſt, in eo muro, quem protector noſter Deus contra hoſtes B oppoſuit.

In Chriſti vulneribus perfugium tutum.

[h h] *Venerunt ſtructores tui; deſtruentes te, & diſſipantes à te exibunt.*] In *deſtruentibus* communiter numerantur illi, qui primùm inſidiati ſunt Chriſtiano nomini; quales fuerunt Pharisæi, & qui principes erant in republica Iudaica, quique illorum partibus ſtudebant aut ſeruiebant, quales fuerunt ex Gentibus Romani, qui tunc erant in Ieruſalem, aut ex Hebræis Paulus acerrimus ante conuerſionem Chriſtianorum perſequutor. Sed non hîc tantùm numerandi, qui naſcentem primùm Eccleſiam opprimere aggreſſi ſunt, ſed qui quocunque modo ac tempore illam extinguere, atque obſcurare voluerunt. Quales fuerunt tyranni impij, perfidi Hæretici, ac transfugæ; illi enim exierunt ab Eccleſia, C id eſt, receſſerunt longè ab ea vexanda, vel quia infirmata eſt, aut oppreſſa illorum potentia; aut quia ipſi morte mulctati, aut denique quia alio modo tentare aut oppugnare deſierunt. In *ſtructoribus* Apoſtoli intelliguntur aut Apoſtolici viri, quorum eò incumbit maximè ſtudium, vt Eccleſiam ædificent doctrina ſana, & morum ſanctitate. Quare frequens eſt apud Paulum in eo ſenſu ædificationis nomen, 1. *Cor.* 14. *Qui loquitur lingua, ſemetipſum ædificat: qui autem prophetat, Eccleſiam ædificat.* Ait itaque Dominus deſtruentes, aut non futuros, aut certè promoturos parum; venturos tamen qui valde in ædificando promoueant. Auguſtinus *de vnitate Eccleſiæ cap. 7.* hæc de regibus & Imperatoribus accipit, qui Eccleſiam ornarunt, & amplificarunt D mirificè, in quam priùs hoſtili odio potentiam, & furorem armarunt. Quia verò ex eis in peccato aliqui morientur, ideo ab Eccleſia illos diſceſſuros dici putat Auguſtinus. Lege hiſtorias ſacras, & Eccleſiaſticos annales, inuenies mutatos principum animos, & viros doctrina inſignes antea oppugnatores Eccleſiæ poſtea incredibili ſtudio ad eam defendendam, & ornandam potentiæ ſuæ neruos omnes, & ingenij vires contuliſſe.

88.

Ædificatio quid.

[i i] *Leua in circuitu oculos tuos, & vide: omnes iſti congregati ſunt, venerunt tibi.*] Deſertam ſe querebatur Eccleſia eo maximè tempore, quo ſæuiente Iudæorum perſequutione dilapſis aliò, atque aliò fidelibus, nuda ferme relicta fuerat Sion; quia tan-E tùm ibi ex omnibus Apoſtoli remanſerant *Actorum cap. 8.* Siue ergo ſermo ſit de illo tempore, ſeu certè de quocumque alio, (nam ſemper Eccleſia propoſita fuit tyrannorum inſaniæ, atque ſæuitiæ; neque vnquam vel à domeſticis vel ab externis non agitata, ab his apertè, & barbarè, ab illis autem licèt occultè, & callidè; multò tamen grauiùs atque nocentiùs.) Hinc Deus oſtendit hinc inde à quocumque loco in quem oculos circumferat, properare magnos Gentium concurſus, & in eius ſinum 89.

tanquam

tanquã legitimos filios esse cooptandos. Hîc ea omniũ ferme consensu sermo est de Gentiũ vocatione, quæ & tunc ex omnibus terræ plagis Ecclesiæ natæ sunt (nã Apostolorum in omnem terrã exiuit sonus; & inde percepit Apostolici laboris vber prouētus) Et nunc etiam ex incognitis olim, & nostra ætate primùm exploratis, & apertis regionibus noua quotidie fit accessio. De qua postea capite sexagesimo.

90. Magnũ Ecclesiæ ornamentum filij fideles, sicut parentibus ingenui filij.

k k *Viuo ego, dicit Dominus, quia omnibus his velut ornamento vestieris, & circumdabis tibi eos quasi sponsa.*] *Sponsa*, vt diximus, Ecclesia est: sed quo tempore nunc inducitur à propheta, in eo videtur esse statu, in quo sponsa alia, de qua *in lib. Canticorum*, quæ vulnerata à ciuitatis custodibus, detracto pallio, sponsum quærebat, à quo se derelictam arbitrabatur. Vt autem tunc à sponso recreata est, & Genialibus ornamentis exculta, sic nunc Ecclesia accepta non minùs durè ab externo hoste quàm ab his, qui se vigiles, & ciuitatis custodes profitebantur, ab sponso accipit nuptiales delicias; & in his tot ex Gentilitate filios, à quibus non minùs ornabitur atque splendescet, quàm sponsa, cui lautus ac liberalis sponsus pro mundo muliebri, & nuptiarum instructu, omnes delicias, & opes impertitus est. Quanto verò ornamento matribus sint ingenui, & bene morati filij, sæpe clamat scriptura. Et Paulus filios, quos per Euangelium genuerat, coronam suam appellat. Notum est quid Lacæna fœmina responderit Ionicæ, quæ cùm sibi in luxu, fastúque suo ac filiarum placeret, illa contra filios aduocans ingenuos, pudicos, quíque matris honestam educationem vultu præ se ferrent, *Hi* (inquit) *sunt ornamentum meum*.

91. Vir Apostolicus quasi pronubus Ecclesiæ.

Hîc obseruet, & iterum atque iterum apud se consideret vir Apostolicus, quid sibi à Deo negotij datum sit, cùm ministerium aggressus est Apostolorum. Illud nempe quod pronubi ac nuptiarum conciliatores, qui id curant maximè vt sponsa pulcra sit, & ornata, & illa tandem specie, vt capere possit sponsi oculos, atque animum tenere. Quot ergo animas Ecclesiæ aut recenter adiungit, quod faciunt, qui Euangelicam operam infidelibus nauant, aut eidem conciliant, dum transfugas ad eius sinum, & vbera reducunt, aut sanatis moribus dignos peccatores reddunt Ecclesiæ consortio, tot quærit ornamenta, quibus Ecclesia tanquam gemmis, & monilibus excolatur. Et quidem quo Gentes, & populi magis varij sunt moribus, aut studiis, magis etiam nitet sponsæ pulchritudo, quæ in vestitu deaurato circumdata est varietate *Psalm.* 44.

Scandalum quàm Deo ingratum.

Hinc etiam discat & horreat qui scandalo aliis est, & ab Ecclesiæ sinu distrahit fideles, aut certè malo exemplo, & praua suasione contaminat, quàm grauem iniuriam, & contumeliam irrogat Ecclesiæ, à qua aut pallium detrahit, aut nuptiale decus sordidat, & lacerat.

92. l l *Quia deserta tua, & solitudines tuæ, & terra ruinæ tuæ nunc angusta erunt præ habitatoribus.*] Hieronymus qui hæc verba tribuit illi Iudæorum parti quæ fidelis fuit, & se derelictam dolebat, sic interpretatur, Angustam fore synagogam, & regionem à Iudæis priùs habitatam præ multitudine eorum, qui ad veram Sion, id est, ad Ecclesiam conuenient ex Gentilitate: Quare laxanda esse spatia, & habitandum desertum & solitudinem, per quæ Gentium nationes intelliguntur. Simili autem metaphora in eadem omnino materia vsus est Zacharias *cap.* 14. in amplificandis, aut Ecclesiæ finibus, aut spatiis Ierusalem, *Et reuertetur* (inquit) *omnis terra vsque ad desertum de colle Remmon ad Austrum*, &c. Vide quæ ibi obseruauimus. Sed si hîc Ecclesia loquatur, illámque sine coarctatione vlla Deus consoletur, in hanc sententiam meo iudicio commodè explicari potest. Quia Ecclesia vniuersalis est, in cuius amplificationem Christus ad vltimos vsque terræ fines datus est, iuxta illud, de quo nuper, *Dedi te in lucem Gentium, vt sis salus mea vsque ad extremum terræ.* Deserta omnia, atque solitudines, qualis Ecclesiæ comparatione dicenda natio Gentilica, & terra ruinæ, id est, quæ ea Iudæa ceciderat, ad Ecclesiam pertinent, quia illi per Euangelium laxanda sunt tam ampla, ac diffita terrarum spatia. Ait igitur Deus spatia illa Ecclesiæ, quæ nunc deserta sunt, quia à Gentibus inhabitata, & quæ ruinosa, quia aut ex illa cecidit pars infidelis Iudæorum, quæ ideo retulisse existimari potest, quia Ecclesiam complexa non est, (quomodo excidisse aliquis à possessione dicitur, quam iure sibi deberi contendebat, licèt nunquam in ea pedem posuisset; aut certè qui ea fidelibus ab Ecclesia metu persequutionum, aut aliam ob causam defecerunt) sic esse complenda, vt locus, quantumuis laxus, præ fidelium multitudine futurus sit angustus. Qui sanè sermo licèt hyperbolicus videri possit si de Ecclesia loquatur, tamen mirè significat Ecclesiæ, atque Euãgelij fœcunditatẽ.

Quemadmodum si in amplo alicuius fundo pars sit aliqua syluestris, & inculta, cui nihil attulit ad speciem, & vsum ars agricolarum; sed horret potiùs spinis, & denso, atque inamœno frutice. Illa pars ad fundum pertinet, licèt deserta videatur, aut quia neglecta à Domino, aut quia ipsa non ita se præbet docilem, vt ita loquar, & obsequentem agricolæ. Sic etiam Gentilitas pars quædam erat Ecclesiæ, quia huius hæreditas longè erat, quàm synagogæ latior. Erat tamen pars Ecclesiæ ruinosa, aut terra ruinæ Ecclesiæ, quia eo loco habebatur, quo ruinosa, atque deserta domus, quam replent vrticæ, ac vepres; & vbi sunt non hominum domicilia, sed ferarum lustra. Illam ergo partem excolendam esse dicit propheta, & ad illam laxanda Ecclesiæ spatia. 93.

m m *Et longè fugabuntur qui absorbebant te.*] Quàm fuerint miserè contriti, & primi Ecclesiæ persequutores, putà Herodes Agrippa. & synagogæ Principes, aut Zelatores deleta vrbe, & extincta synagoga: Et alij deinde Imperatores, qui Ecclesiæ iam adultæ, aut cursum inhibere, aut gloriam obscurare conati sunt, cuiuis est promptum videre apud autores Ecclesiasticæ historiæ. Interim vide Bellarminum *tom.* 1. *lib.* 4. *cap.* 17. & nostra in Zachariam Commentaria ad illud *cap.* 14. *Tabescet caro vniuscuiusque.* 94.

n n *Adhuc dicent in auribus tuis filij sterilitatis tuæ, angustus est mihi locus.*] Sæpe apud hunc prophetam sterilis vocatur Gentiliũ natio, vt infrà *c.* 54. *Lauda sterilis quæ non paris.* Quæ eadem appellatur ibidem deserta. *Quoniam multi filij desertæ magis quam eius, quæ habebat virum.* Huic verò Ecclesiæ addendos esse quàm ocyssimè plurimos ex Gentilitate filios, dicit idem propheta *cap.* 66. *Nunquid parturiet terra in die vna, aut parietur gens simul? quia parturiuit, & peperit Sion filios suos*, nempe in Gentilium tractu. Illa igitur terra sterilitatis Ecclesiæ, id est, terra sterilis dum Gentium simulacris seruierat, quæ tamen ad Ecclesiam pertinebat, iam iam è cœlesti satu, fœcundata numeroso partu, clamabit sibi non satis esse loci ad habitandum. 95.

o o *Et dices in corde tuo, Quis mihi genuit istos?* 96.

Ego

Ingenua Ecclesiæ proles.

Ego sterilis & non pariens, transmigrata, & captiua, & istos quis enutriuit?] Fuit olim Ecclesia, & eo præsertim tempore, quod hic intuebatur Isaias, sic agitata, atque concussa tyrannorum potentia, vt statum habere videretur non dissimilem illi, quem habuit Sion, id est, gens Solymitana apud Babylonios captiua: quo tempore meritò sterilis vocari potuit, quia filij, si quos in transmigratione susceperat, vt pote inter Gentes nati, quas iam inde à multis sæculis impia imbuerat, ac fœdarat religio; ipsi quoque Gentilium sordibus inquinabantur. Ecclesia ergo eo vexata modo dici poterat sterilis, transmigrata, & captiua, quia hæc omnia statum designant eius, quæ sub potentiorum imperio dura aliqua, atque ineluctabili seruitute premitur. Miratur itaque Ecclesia, cùm in eo statu tot filios repentè succreuisse videat, neque languidos, aut sordidos, quales captiuæ, & transmigratæ matris esse oportebat; sed nitoris eximij, succi plenos, & qui in delicijs, & libertate nutriri videantur. Atque ideo clamat admirabunda; Vnde mihi tanta filiorum sylua? Quis illos mihi tam molliter enutriuit? Quis tam lautè, ac liberaliter excoluit?

97. 22 *Ecce leuabo ad gentes manum meam: & ad populos exaltabo signum meum*]. Ostendit Deus vndenam tot Ecclesiæ filij, tam elegantes, & lauti, docétque id fuisse sibi curæ dum signum eleuat, & quasi summus Imperator populos ad sua vocat castra. Manus autem Domini, qua populos euocat, Apostoli sunt, aut Apostolici ministerij sectatores, qui tanti operis instrumenta sunt: sicut manus quæ omnium propè rerum, quæ arte atque ingenio fiunt, artifices sunt, aut certè artificum administræ. Reges autem, vt est in prouerbio, longas habent manus, quia Regij ministri Regibus pro manibus sunt, qui illorum cogitationi, aut imperio seruiunt. Nisi malis cum Hieronymo dicere, ideo tam facilè tot Gentium cœtus ad Ecclesiam aggregatos, quia Dominus tanquam artifex summos manum suam omnipotentem admouit, cui nihil est non superabile. Signum verò crux Christi fuit quam vbi Deus exaltauit, aut in ea Christus exaltatus est, innumeros ad se populos asciuit, & sub signo non inuitos habuit, iuxta illud *Ioan. cap. 12. vers. 32. Ego si exaltatus fuero à terra, omnia traham ad me ipsum.* Quod etiam infrà *cap. 53. vers. 8.* dixit Isaias: *Generationem eius quis enarrabit? quia abscissus est de terra viuentium.* De Christi cruce accipiunt hunc locum Hieronymus, Cyrillus, Haymo, & complures alij. Vtitur autem hic Deus castrensi metaphora, séque similem facit Imperatori, qui eleuato signo, seu vexillo, delectus habet militares.

98. 22. 23 *Et afferent filios tuos in vlnis, & filias tuas super humeros portabũt, & erunt Reges nutritij tui, & Reginæ nutrices tuæ.*] Antiqua lex adeò grauis erat, vt iam multis videretur intolerabilis, de qua *Actor. cap. 15.* Petrus, *Quid tentatis Deum, imponere iugum super ceruices discipulorum, quod neque Patres nostri, neque nos portare potuimus.* Gentilium prætereà nonnullis sic erat à Dæmone imposita sacrificiorum, & aliarum cæremoniarum lex, vt nullo modo ipsis videretur tolerari posse: Cui rei satis argumento est, quod de Moloch, & Beelphegor Sacræ indicant literæ, quibus per summum cruciatum offerebantur filij, neque flere in filiorum eiulatu parentibus per nefariam illam religionem licebat. Sanè regiones ætate nostra ab Hispanis apertæ sic ferreo Dæmonum iugo durè premebantur, vt de illo abijciendo etiam ante inuectam Euangelij lucem sæpe cogitationem susceperint. Eam rationem nunc

Lex antiqua, & Gentium religio dura.

videtur insinuare Deus in hac tanta multitudine, tam facilè, & tam libenter aggregata: quia legem accipient, non Iudaicam, quæ primùm imbuit sectatores suos circumcisionis sanguine, & deinde onerat, seu veriùs opprimit infinitorum pondere mandatorum: non Gentilicam quæ duram inducit rerum importabilium necessitatem; sed legem Euangelicam, quæ sic est suauis, vt non tam portari à suis cultoribus, quàm ipsa contra cultores suos portare, atque indulgenter fouere videatur. Illud autem est Ecclesiæ filios, & filias in vlnis & super humeros portari. In hanc penè sententiam explicat Cyrillus qui ait, *in humeris portari*, esse habere fidelem, complanatam, & expeditam Euangelij viam, iuxta illud, de quo nuper: *Et ponam omnes montes meos in viam, & semitæ meæ exaltabuntur.* Quo sensu filij Israel per desertum in humeris Dei portati dicuntur *Deut. 32.* quia illis in eo cursu sublata sunt viarum impedimenta.

99. 23 *Erunt Reges nutritij tui, & Reginæ nutrices tuæ.*] Quid sit à Regibus atque Reginis nutriri, explicuimus nuper in altera expositione, neque quicquam mutamus. Addimus tamen in Ecclesia aliam quoque inueniri rationem; quia licèt illi teneræ adhuc, & infanti infensi fuerint Reges, & Principes, sed postea à tempore Constantini sic amplexi sunt Christianam religionem, sic ornarunt muneribus, vt de nulla alia re laborare, aut cogitare existimari potuerint. Aut certè quod putat Cyrillus, sic Reges, aut Domini Christianos accipient, fouebúntque, aut propter studium pietatis, aut quia illorum modestia, & sanctitate capientur, vt apud eos filiorum, aut alumnorum instar obtineant. Hieronymus, & Haymo, *Reges* Apostolos esse censent, qui Ecclesiæ principes, & nutritij fuerunt.

Lex Euangelica suauis.

100. Quod attinet ad geminationem illam filiorum, & filiarum, cùm dicitur, *Afferent filios tuos in vlnis, & filias tuas super humeros*, & Regum, & Reginarum, qui nutritij vocantur & nutrices, non existimo laborandum, cur filij in vlnis, & filiæ super humeros dicantur esse gestandæ. Aut quærendum an sicut Reges Christianam causam amplexi sunt, promouerúntque, sic etiam idipsum Reginæ præstiterint, quamuis id ita accidisse verisimile sit, vt de Helena Constantini matre produnt Historiæ. Puto enim in hac coniunctione generis masculini, atque fœminei epitasim esse, quæ aut studium ingens, aut vniuersitatem quandam importat; vt suprà obseruauimus in alia huius loci explicatione; in *filiis* enim, & *filiabus* omnes fideles intelliguntur, sicut infra *cap. 60. Filij tui de longè venient, & filiæ tuæ de latere surgent*, id est, magna vndique ad te multitudo concurret, quia in animali omnia sub masculino, & fœmineo sexu continentur. In Regibus autem, & Reginis significatur magnum futurum potentiorum omnium in Christiani nominis amplificationem, studium, & contentionem.

Regula. In genere masculino, & fœmineo vniuersitas intelligitur.

101. *Vultu in terram demisso adorabunt te.*] Quemadmodum Reges supplices Christum Deum agnouerint, Ecclesiæque puluerem exosculati fuerint ore prono, in eiúsque ministeria sacra vasa, aliáque pretiosa instrumenta contulerint, Ecclesiastici tradunt annales. Et nos nonnihil diximus ad illud *Zachar. c. 14. Et congregabuntur diuitiæ omnium Gentium.*

102. *Et scies quia ego Dominus, super quo non confundentur qui expectant eum.*] Magnum sanè potentiæ suæ, atque diuinitatis argumentum præbuit Dominus, quando ita mutauit hominum potentium animos, vt & Christianis, qui diuersam, suæque sectæ contrariam religionem sequebantur, fauerent,

uerent; & illam ipsi quoque aliquando complexi fuerint. Nempe quia *cor Regis in manu Domini, quocumque voluerit inclinabit illud. Prouerb. cap. 21. v. 1.* Ex hac ergo Regij animi inclinatione, mollique, ac suaui ad Ecclesiam via, docet Deus exploratum iri Sioni, id est Ecclesiæ, aut animæ fideli nihil esse à Dei fidelitate desperandum, cùm spes in Deum nemini confusionem afferat.

103. *Christus à seruitute liberat Dæmonis, & vitiorum.*

ee *Numquid tolletur à forti præda?*] Gigantæi animi est è leonis faucibus prædam extorquere, quod de se tanquam rarum aliquod inauditæ fortitudinis exemplum prædicauit Dauid 1. *Reg. cap. 17. vers. 35.* Et Amos opus esse docet difficile, audacisque ac temerarij animi *cap. 3. vers. 12. Quo modo si eruat pastor de ore leonis duo crura, aut extremum auriculæ, sic eruentur filij Israel, qui habitant in Samaria.* id est, nullo modo eruentur. Quare qui prædam in ore contēplaretur leonis, meritò dubitare possit an quisquam futurus esset tam audax, qui tentare, aut tam fortunatus, & potens, qui valeret prædam illam eripere. Tenebantur animæ, quas Dominus ex Gentium errore ad Ecclesiam traduxit, quasi præda à prædatore robusto, voluptatibus nempe, quæ licèt blandè, ac molliter, miserè tamen dominantur, & capiuntur ab ambitione & auaritia sæuissimis belluis, quibus nemo ferme est qui non se lacerandum, & deuorandum præbeat: à Dæmone tandem potentissimo tenebrarum principe, qui & minis terrere, & promissis capere, & falsis rerum imaginibus illudere consueuisset. Quis ergo ab his prædatoribus tam callidis, tam fortibus, tam antiquam, & penè propriam prædam è faucibus extraheret? Hoc tamen quod neque cogitaret, aut tentaret humana ratio, atque solertia, perfecturum se promisit Deus, qui mundum iudicauit in cruce moriens, & eius principem eiecit foras *Ioan. cap. 12. Nunc iudicium est mundi, nunc princeps huius mundi eiicietur foras: & ego si exaltatus fuero à terra, omnia traham ad me ipsum.*

104. uu *Eos verò qui iudicauerunt te ego iudicabo: & filios tuos ego saluabo.*] Iudicarunt, id est, certarunt cum iis, qui Christiana sacra susceperunt principes terræ, & quantum sibi in Christianorum ignominiam, & carnificinam libuit, id totum furori suo permiserunt. Sed quàm pro suorum gloria, atque incolumitate vigilarit Deus, quàm seuerè impios, & truculentos mulctauerit tyrannos, & quo modo illi miserè atque ignominiosè ceciderint, pleni sunt Ecclesiastici annales, plenæ externorum historiæ, qui etiam inuiti, Christianam tamen causam tuentur, & commendant.

xx *Cibabo hostes tuos carnibus suis, & quasi musto sanguine suo inebriabuntur.*] Hoc est iudicium illorum, qui fideles opprimere, & nascentem Ecclesiam extinguere conati sunt. Pasti enim fuere carnibus suis, & sanguine item suo inebriati, vel quia mutua inter se exercuerunt odia, quæ priùs in Ecclesiam imbiberant, & ferrum Christianorum imbutum sanguine in cognata, & eodem conspirantia viscera distrinxere. Fecit Deus hoc sæpe, vt sui populi hostes, quo tempore maiori animorum æstu, & armorum apparatu ad cædem ferebantur, conuerso in seipsos ferro à seipsis repeterent pœnas illatæ aut intētatæ cladis. Testes fuere sub Gedeone Madianitæ *Iudic. 7. vers. 23. Misitque Dominus gladium in omnibus castris, & mutua se cæde truncabant.* Testes Philisthiim, de quibus 1. *Reg. 14. vers. 20. Versus fuerat gladius vniuscuiusque ad proximum suum, & cædes magna nimis.* Testes filij Moab, & Ammon, qui cùm bellum molirentur contra Regem Iosaphat, suis se gladiis confecere 2. *Paral. c. 20. v. 23. In semetipsos versi mutuis concidere vulneribus.* Hoc ipsum passi sunt plurimi ex his, qui multis pòst sæculis in Ecclesiam bacchati sunt, neque leuiori odio, neque minori armorum apparatu. Quomodo in seipsos sæuierint, qui priùs in Ecclesiam, vt Nero, Diocletianus, Maximinus, Iulianus, docent etiam scriptores externi. Vide Bellarminum *tom. 1. lib. 4. cap. 17.*

105. *Hostes Ecclesiæ mutuò se conficiūt gladio.*

Hæc posterior explicatio mihi probatur magis, quæ de Ecclesia locū istum exponit. Licèt in priorem vehementer inclinem, quæ ista historicè de captiuo, liberatóque Iudæorum populo, typicè verò de Ecclesia instituta, atque amplificata interpretatur. *Hæc de capite quadragesimo nono.*

Argumentum quinquagesimi capitis Isaiæ.

OSTENDIT *in principio Christus facile sibi esse Iudæos, vel à Babylonica captiuitate, vel à diaboli seruitute vindicare; cùm neque facultas desit, neque ratio vlla, seu iura prohibeant. De facultate probat, quia à Deo linguam accepit eruditam ad persuadendum, & eam constantiam, vt nullo proposito honoris, vitæque discrimine deterreatur ab incepto, qua in re superiorem se docet esse Moysi, qui impedita lingua fuit, & sæpe datum sibi à Domino negotium declinare voluit. Quòd verò nulla lex ab vtraque seruitute tam Babylonica, quàm spirituali populum euocare prohibeat, duabus similitudinibus aptissimè declarat. Altera à marito sumpta, qui cum libello repudij dimisit vxorem; altera à parente, qui accepto pretio filios suos alteri mancipio dedit. Deinde quia in redimendo humano genere cum acerbo dolore grauis erat ignominia subeunda, ostendit auxiliante Deo, nihil sibi in eo rerum conflictu futurum esse rubori. Suo denique exemplo hortatur homines, vt in Deo confidant, neque eo auctore quicquam sibi metuant aduersi. Quod quia Iudæi facturi non sunt, graue illis minatur, atque æternum supplicium. Porrò quia à principio, ad versum vsque quartum de seruitute tam Babylonica, quàm spirituali intelligi vaticinium potest; duplicem explicationem adhibuimus. Quod à versu quarto ad finem capitis necessarium non fuit, quia ibi de tempore Euangelij spiritualique libertate manifestè loquitur propheta.*

IN CAP.

CAPVT L.

1 *HÆC dicit Dominus.* [a] *Quis est hic liber repudij matris vestræ, quo dimisi eam?* [b] *aut quis est creditor meus, cui vendidi vos?* [c] *Ecce in iniquitatibus vestris venditi estis, & in sceleribus vestris dimisi matrem vestram.*

2 [d] *Quia veni, & non erat vir: vocaui, & non erat qui audiret.*

3 [e] *Numquid abbreuiata & paruula facta est manus mea, ut non possim redimere? aut non est in me virtus ad liberandum?* [f] *Ecce, in increpatione mea desertum faciam mare, ponam flumina in siccum. Computrescent pisces sine aqua, & morientur in siti.*

4 [g] *Induam cælos tenebris, & saccum ponam operimentum eorum.*

5 [h] *Dominus dedit mihi linguam eruditam, ut sciam sustentare eum, qui lassus est verbo.* [i] *Erigit manè, manè erigit mihi aurem, ut audiam quasi magistrum.*

6 *Dominus Deus aperuit mihi aurem,* [k] *ego autem non contradico, retrorsum non abij.*

7 [l] *Corpus meum dedi percutientibus, & genas meas vellentibus.* [m] *Faciem meam non auerti ab increpantibus, & conspuentibus in me.*

8 *Dominus Deus auxiliator meus, ideo non sum confusus,* [n] *ideo posui faciem meam ut petram durissimam, & scio quoniam non confundar.*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 LIBERTATEM vobis, ô Iudæi, tam à Babylonica, quam ab alia maiori seruitute promisi, quam quominus præstare possim, neque facultas deficit, neque lex vlla prohibet. Nam neque matri vestræ libellum repudij tradidi, qui illam à viro iterum admitti vetat, neque vos alijs accepto pretio mancipio dedi: alioqui libellum repudij coràm, aut creditorem ostendite. Non igitur ego aut sponsam repudiaui, aut vendidi filios, sed ipsi vltrò dum peccatis se dedunt intemperanter, in aliorum potestatem se tradiderunt.

2 Hoc vos crudelium dominorum seruituti alligauit, quia cùm ad vos venirem, nullus ex vobis fuit, qui occurreret vltrò, imò repertus est nemo, qui vocatus adesset, aut ad vocem meam aures aduerteret.

3 Numquid exigua mihi est, aut debilis manus, ne possim afflictos, & oppressos seruare? aut ad captiuorum laxanda vincula vires infirmæ? En ego talia edam meæ potentiæ documenta in tuo reditu: qualia olim parentum tuorum memoria in egressu de Ægypto. Diuidam enim mare mandato meo seuero, & graui, & fluminis alueum arefaciam, & in arenti abysso deficientibus aquis interibunt pisces, atque putrescent.

4 Efficiam vt cœlum sit nebulosum, & triste, illudque tenebris obducam crassis, non secus atque si quis in luctu sacco se operiat cilicino.

5 Data mihi sunt à Deo quæ ad hominum libertatem, & redemptionis negotium maximum habent, & necessarium vsum. Primùm soluta, & erudita lingua, qua languentes, ac desperatos animos excitem, & confirmem ad spem salutis, & libertatis opus; erudiuit autem me Deus in ipso diei exordio summo mane antelucana doctrina; qui eam mihi mentem dedit, vt ipsum in omnibus magistrum habeam.

6 Dominus Deus docuit me, edixitque quid à me præstari vellet. Ego autem illius mandatum graue licèt, atque arduum libens suscipio, neque proposito vitæ discrimine, durum illud certamen detrectaui; aut retrorsum refugi.

7 Imò vltrò corpus meum percutiendum obtuli, & genas euulsis pilis, & detracto naturali vestitu denudandas. Quòd si quis verborum conuitio, aut sputis violare, aut temerare faciem aggrederetur, illam neque ab ignominia verborum, neque à sputorum sordibus auerti.

8 Dominus Deus mihi semper astitit in illo plagarum, conuitiorumque conflictu: quare neque fractus sum in illa dolorum carnificina, neque confusus, vbi tot ingruunt confusionis causæ. Posui igitur faciem meam sicut saxum, quod in medio mari verberant fluctus, non tamen labefactant,

befactāt,aut commouent: certus,quòd auxiliante Deo, nullam mihi confusionem afferat dolor, aut ignominia.

9 Adest mihi, qui causam suscipit defensionis meæ, quíque me iustum contra inimicorum calumnias,atque ludibria declarauit. Quis ergo obuium se mihi, atque aduersarium offeret? quis sceleris arguet? prodeat nunc in medium, ad iudicij seuerum examen veniamus. Qui aduersum quicquam, aut molitur, aut cogitat: age accedat ad me,& quantum contra me valeat experiatur.

10 Ecce suo me præsidio tegit, atque communit Deus, quis ergo erit, qui sceleris me conuincat,aut arguat? Quotquot de me aliqnid iniquum cogitabunt, aut inurere nomini meo volent infamiæ notam, næ illi ita tabescent, & deficient,sicut vestimentum, quod tinea rodit, atque consumit.

11 Ergo,qui Deum timet,eiúsque serui Christi vocem audit, & consilium amplectitur: si in tenebris agat, & sordibus, illúdque amplectatur viuendi genus, quod hominum ludibrio, atque iniuriis expositum est,speret in Domino, & illius auxilio innixus, nihil ab impiorum consiliis experietur aduersum.

12 Sed ecce vos omnes, ô Iudæi, vobis ipsis ruinam, & exitium astruitis, flammam enim accenditis,à qua circumfusi non video quid sperare possitis præter incendium. Eritis igitur in æterna caligine, & in flammis ad vrendum vehementissimis: quas vos ipsi vestrorum scelerum vltrices accendistis. Numquid hæc mala,quibus estis consumpti,aut ignis, cuius flammæ circumfundunt vos, à manu mea sunt? & non potiùs studio vestro atque opera in vestram perniciem comparata? in illis vobis sternetur durus in sempiternum lectulus?

9 ᵃ *Iuxtà est qui iustificat me: quis contradicet mihi? stemus simul, quis est aduersarius meus? accedat ad me.*

10 *Ecce Dominus Deus auxiliator meus: quis est qui condemnet me?* ᵇ *Ecce omnes quasi vestimentum conterentur, tinea comedet eos.*

11 ᶜ *Quis ex vobis timens Dominum, audiens vocem serui sui, qui ambulauit in tenebris, & non* ᵈ *est lumen ei? speret in nomine Domini,& innitatur super Deum suum.*

12 ᵉ *Ecce vos omnes accendentes ignem accincti flammis:* ᶠ *ambulate in lumine ignis vestri, & in flammis, quas succendistis: de manu mea factum est hoc vobis, in doloribus dormietis.*

IN CAPVT QVINQVAGESIMVM COMMENTARIVS.

1
Vis est hic liber repudij matris vestra, quo dimisi eam? aut quis est creditor meus cui vendidi vos?] Cùm de Synagoga communi ferme autorum consensu sermo sit, est tamen inter eos de statu Synagogæ, quem hoc spectat vaticinium, non leue dissidium. Id est, an hic loquatur propheta de synagoga repudiata suffectis eius loco Gentilibus, vel de Iudæis ad Babylonios relegatis: id est, an de captiuitate spirituali, vel corporali Iudæorum. De corporali putat Hieronymus, Haymo, S. Thom. Hugo: de spirituali Cyrillus, Procopius, Dionysius, Adamus, Eusebius, *lib. 2 demonst. cap. 34.* Quò etiam inclinant sæpe Patres, Augustinus, *serm. 47. & 206. de tempore.* Am- A brosius, *lib. 8. in Lucam c. 1.* Res sanè dubia: quare quod in posteriori parte præcedentis capitis feci, vt in vtramque sententiam explicarem locũ illum ambiguum, sic etiam nunc mihi idem faciendum censeo: & primùm de captiuitate apud Babylonios.

PRIOR EXPOSITIO de captiuitate Babylonica.

ᵃ Q*Vis est hic liber repudij matris vestra, quo dimisi eam?*] In superioris capitis extrema parte ostenderat Deus iuxta priorem explicationem 2
captiuum

captiuum populum ex Babylonica seruitute fore redimendum. Nunc id ipsum posse fieri docet à causa tam morali, quàm physica, vt humano loquar modo, partim remouendo id, quod moraliter, seu legitimè impedimento esse poterat, partim admonendo id, quod ad libertatem potentissimum est. Et primùm quod ad moralem, & legitimam causam spectat, similitudinem sumit ab antiqua Hebræorum consuetudine, quibus libellus repudij permissus est. *Deut. cap.* 24. Cuius verba pro huius loci expositione diligenter obseruanda sunt. *Si acceperit homo vxorem, & habuerit eam, & non inuenerit gratiam ante oculos eius propter aliquam fœditatem, scribet libellum repudij, & dabit in manu illius, & dimittet eam de domo sua. Cùmque egressa alterum maritum duxerit, & ille quoque oderit eam, dederitque ei libellum repudij, & dimiserit de domo sua, vel certè mortuus fuerit, non poterit prior maritus recipere eam in vxorem.* Eius libelli formulam, qua nunc vtuntur Iudæi desumptam ex libro præceptorũ Rabbi Mosis de Cozi, tradit Sixtus Senensis *lib.* 2. *Bibliotheca, titulo, repudij humani libellus.*

Deut. 24.

Libellus repudij.

3.

Libelli formula.

In sexta sabbati, in duodecima mensis Adar anno à creatione mundi quinquies millesimo trecentesimo sexto, in vrbe Cremona iuxta fluuium Padum in Italia. Ego Samuel Carmin, filius Rabbi Daniel Sapharadi, spontaneè, & ex animo, ac citra vllam coactionem dimitto à me Rachel filiam Rabbi Ezra Parizol, & concedo ei licentiam, & potestatem, vt ad arbitrium suum abeat quocumque ei visum fuerit, ducique possit ab omni viro, neque eam quisquam prohibere præsumat. In cuius rei testimonium dedi ei hunc libellum repudij, & schedam dimissionis, atque signaculum diuortij iuxta constitutionem Moysis, & Israel, Præsentibus testibus infra scriptis. Mardochai, Gabirol, Elia Chaphet, Manuel Pandin.

4.

Conditiones libelli.

Maldonatus *in cap.* 19. *Matth. vers.* 8. decem assignat conditiones, quas ex Hebræorum sententia legitima repudij forma desiderat. Prima, vt in ea vxori abire quò velit liberum esse significetur. Secunda, vt libellus daretur in vxoris manum. Tertia, vt scriberentur saltem nomina duorum testium. Quarta, vt tam viri quàm vxoris ascriberentur tres generationes. Quinta, vt literæ essent rotundæ, distinctæ, neque in compendium redactæ, neque inter se connexæ. Sexta, vt quæcumque atramenti guttula aspersa chartæ libello autoritatem adimat. Septima, vt in libello nihil aut rasum, aut oblituratum appareat, vt omnis absit vitij suspicio. Octaua, vt charta magis esset longa, quàm lata. Nona, vt testes suo sigillo ac manu chartam obsignarent. Decima, vt vir ad extremum diceret, accipe libellum repudij, & esto à me abiecta. Forma verò quam ex Hebræorum traditionibus adducit Maldonatus, non valde diuersa est ab ea, quam nuper expressimus à Sixto Senensi. De forma autem quam ex præscripto Moysis olim seruauerunt Iudæi, vt bene obseruauit Abul. *tom.* 5. *in Matth. cap.* 19. *quæst.* 58. nihil constat. An verò per libellum repudij solutum sit matrimonium, vel, an licitè ea ratione vxor à viro dimitti possit, & an plures sint causæ, propter quas abire permittatur, disputant Theologi. Ego verò id tantùm afferam, quod mearum est partium, & quod ad loci explicationem necessarium existimo. Vide interim Bellarminum *tom.* 2. *lib.* 1. *de Sacramento matrimon. cap.* 17. Maldonatum, *in cap.* 19. *Matth.* S. Thom. *in additionibus ad* 3. *part. quæst.* 67 *art.* 3.

5. Ex lege data *Deuteron.* 24. duo colligo, alterum, vxorem dimitti non posse nisi legitima, atque solemni forma, dato nempe libello repudij, siue diuortij, quem accipiebat vxor, vt publico testimonio ac fide probaret sese iam esse solutam à priori viro. Alterum, vxorem repudiatam, si alteri nupsisset, & ab illo esset repudiata, vel illo defuncto vidua esset relicta, à priori viro rursus admitti non posse. Hanc ego causam moralem appello, seu impedimentum morale, quo dimissa mulier à viro ad coniugij societatem, & fidem reuocari non possit. Hanc ergo causam remouet Deus, dum ait, nunquam à se dimissam aut repudiatam matrem Iudæorum, id est, rempublicam aut Gentem, quæ apud Babylonios tenebatur captiua, & illis quodammodo nupsisse videbatur; ita vt nefas sit illam iterum ad legitimum connubium admitti. Nam licèt idola Gentium coluerit, & ideo videatur prodita coniugali fide aliorum libidini succubuisse, id fecit potiùs vt adultera prodita coniugali fide, quàm vt dimissa iam, & repudiata: id verò probat, quia ostendi non potest libellus repudij; sine quo legitimè, ac verè fieri non poterat coniugum diuortium. Quare hinc nullum impedimentum est, quominus reuocari possit ad antiquam fidem, & torum infidelis vxor. Nam licèt dimissa sit à thalamo, id est, à templo, & ciuitate sancta, non tamen publica, & legitima forma, quæ aditum præcludit remigrare volenti. Ita videtur indicare Paulus in hunc credo locum intentus *ad Rom.* 11. *Numquid Deus repulit populum suum? Absit, nam & ego Israelita sum ex semine Abraham de tribu Beniamin.* A seipso argumentum sumit Paulus, vt probet populum à Deo repulsum non esse, dato nimirum libello repudij. Quia cùm ipse ex eodem genere natus sit, à Deo tamen vocatus, & admissus est. Et Deus ipse Gentem illam sub sponsæ allegoria à se relictam ad antiquam societatem, & locum verbis vocat mollissimis. *Ierem.* 3. *Vulgò dicitur si dimiserit vir vxorem suam, & recedens ab eo duxerit virum alterum, numquid reuertetur ad eam vltrà? &c. tu autem fornicata es cum amatoribus multis, tamen reuertere ad me dicit Dominus.* Fornicatam dicitur cum amatoribus multis, non cum viro altero legitimum habuisse concubitum. Atque ideo significat non fuisse datum repudij libellum: & illam ad se redire iubet.

Synagoga quomodo non repudiata à Deo.

Ad Rom. 11.

Hanc credo repudij legem Hebræis fuisse olim prouerbialem, qua significarent perpetuum dissidium, aut societatem aliqua occasione aut offensione sic esse discissam, vt nulla spes sit postea instauratum iri. Id enim indicat illud *Ierem.* 3. *Vulgò dicitur.* Quod Hebræi, corui ab arca dimissione significant. Item Hispani, qui ab eadem historia dicunt *la ida del cuerbo.* Sic vxor legitimè repudiata prouerbialiter ponitur pro eo, qui nunquam reuertetur eô vnde repulsus est. 6.

Prouerbiũ.

Licèt hoc argumento Dominus vtatur, vt probet nondum Iudæis à patria relegatis, & quasi à Deo dimissis, repulsisque à templo (quod thalamum appellat Moyses *cap.* 33. *Deut. vers.* 12. in benedictione Beniamin) interclusum esse reditum ad templum, & libertatem: tamen ea est diuini pectoris benignitas, id nostræ salutis studium, vt repudiatos quoque quasi per publicum, & legitimum libellum, ad torum tamen inuitet, & amplexum. Neque enim sibi cum hominibus communem esse vult illam repudij legem. Docet id eodem capite Ieremias. Nam cùm Israeli, id est, decem tribubus, quæ ad idolorum thalamum dilapsæ datam sanctè, ac legitimè sponso fidem violarant, libellum de- 7.

Deus repudiatos etiã vocat.

dissset repudij; postea tamen oratione quàm mollissima ad se reuocat, & ad gratiam, & torum, à quo priùs exciderat, rursus inuitat. Nam cùm dixisset cap.3.vers.8. *Pro eo quòd mœchata esset auersatrix Israel, dimisissem eam, & dedissem ei libellum repudij*, &c. deinde subdit vers.12. *Vade, & clama sermones istos contra Aquilonem, & dices, Reuertere auersatrix Israel, ait Dominus, & non auertam faciem meam à vobis.* Sed est sanè valde timendus libellus ille repudij, quem Deus sæpius offensus porrigere solet infideli atque inuerecundæ sponsæ. Nam licèt, qua est Deus animi lenitate, illam iterum atque iterum ad gratiam, & societatem vocet, paratúsque sit illam sæpius admittere, si oblatam benignè occasionem illam petere nolit, tamen vbi eò obstinationis atque miseriæ ventum est, neque sponsi voces curat inuerecunda sponsa, neque ab adulteri lecto vult recedere, in quo habet fallaces delicias, & mortifera carnis blandimenta. Quare videmus ad Assyrios, & Aquilonem cum libello repudij egressum Israel: Videmus illum ad antiquam connubij societatem à Ieremia vocatum iubente Domino, ab exilio tamen reuersum, & sponso Deo conciliatum non videmus. Et ad finem vsque sæculorum post tot ætates reuersurum non esse, ab ipso Deo in Scriptura sacra docemur. Vide quæ diximus c.59. ad illud, *Et veniet Sion redemptor.* Res planè horrenda his qui post concupiscentias suas abierunt, hominúmque iudicia; quibus ne desint, diuinas leges atque iudicia deserunt, & conculcant. Quomodo decem tribus, quæ libellum acceperunt repudij, dicantur non redijsse, cùm tamen ex illis non pauci redierint, vt colligitur ex hoc eodem capite Ierem. vers.18. & nos docuimus pluribus in cap.8. Zachar. à numero 29. vide quæ diximus suprà cap.11. numero 24.

Ierem.3.

Obstinati animi status miser, & eius qui Deum non audit.

8. Est autem optimum symbolum obstinati animi, & iam à Deo derelicti vxor à marito cum libello repudij, id est, cum diuortij testimonio dimissa: quæ neque iam à marito regitur, aut continetur in officio, sed abire permittitur quocumque seu voluntas ferat, seu libido: vt habes in concepta repudij formula, de qua nuper. Sanè Romanis in repudianda vxore hæc erat solemnis, & legitima formula. *Res tuas curato*, seu *res tibi tuas habeto*, quasi deinceps non tam viri sui arbitratu, quàm suo seipsam, résque suas moderatura sit; id est, futura sit, tanquam nauis sine gubernaculo in medijs fluctibus, aut equus indomitus in præcipiti loco sine fræno; aut saucius, & ad mortem pronus sine medico, qui vulneri admoueat, licèt molestam, salubrē tamen medicinam, & cauterio cohibeat serpens carcinoma. Statum istum infelicem expressit Dauid *Psal.8. à versu 12.* *Dimisi eos secundum desideria cordis eorum, ibunt in adinuentionibus suis.* Et Paulus *ad Roman.1. Propter quod tradidit illos Deus in desideria cordis eorum.* Quod si quis seipsum, non tam diuinis legibus, quàm concupiscentiis instituat, moderetúrque, sibíque persuadeat obtemperandum esse inordinatis animi motibus, hic timere iure optimo potest, ne iam à Domino repudiatus sit, abiréque permissus post concupiscentias. Quomodo Deus certum peccatorum numerum spectet, vt tradat libellum hunc repudij, diximus cap.2. num.17. Vide Gabrielem Vazquez 1.tom.1.p. disputat.97. cap.5. Et quæ nos diximus Zachar. cap.5. num.23.

Libellus repudij symbolum obstinati animi, & à Deo relicti.

9. [b] *Aut quis est creditor meus cui vendidi vos*] Quemadmodum liber repudij, & solemne diuortium impedimentum est, quominus vxor à marito ad torum, à quo legitimè exciderat, admitti possit, sic etiam alterum est morale item impedimentum, quod cauet, & prohibet ne pater filios à se venditos retrahat ab alterius dominatu. Cùm autem qui captiui erant apud Babylonios Iudæi, filij dicantur Iuda, & Beniamin, id est, duarum tribuum, quas sibi Dominus speciali quadam, atque præcipua ratione desponsarat, constituto in illis thalamo, id est, templo, quod ad duas tribus pertinebat, vtpote in vtriusque funiculo exædificatum; iidem etiam Dei filij seruata eadem metaphora vocari possunt, quia filij sunt illius, quam sibi sponsam elegit, & cum ea pactum iniit coniugale ad montem Sinai. Ostendit ergo Deus neque ad matrem reuocandam ad antiquum ordinem, & domum, neque ad filios à seruitute vindicandos aliquid intercedere impedimenti. Quod planè in præsenti materia idem est, duplici tamen allegoria significatum. Nam reuera idem sunt, & in eodem statu, qui dicuntur & sponsa, & Iudæorum mater non dimissa accepto libello repudij: & filij non venditi. De metaphora sponsæ dictum est hactenus, nunc de altera filiorum agendum.

Vsitatum esse apud nationes alias, itémque apud Hebræos, vt hic locus indicat non obscurè, vt filij à parentibus veneant. Quod suo etiam tempore frequenter fieri publica autoritate grauiter queritur Ambrosius lib. de Tobia cap.8. quem omnino lege. Quod plerumque fieri solebat cùm pater debitor soluendo non erat creditoribus. Quidam hic non de filiis venditis agi putant, sed de seruis, qui propter ingenium durum, & peruicax, seu quia minùs sunt aut fideles, aut vtiles, à prioribus dominis vendi solent, & foras extrudi. Sed de filiis esse sermonem textus ipse docet: nam Deus Iudæorum matrem suam dixit vxorem, dum ei repudij librum se dedisse negat. Iudæos ergo filios appellat suos, cùm ex ea, quam vxorem nominat suam natos ostendit. 10.

Vsitatū olim filios vendi.

Fuit lex apud Romanos antiquissima ab ipso vsque Romulo deducta, vt tradit Dionysius Halicarnassæus lib.1. antiq. Roman. quæ ius permittebat parentibus ita liberum in filios, vt illos à se pretio distrahere liberè, atque impunè possent. Quam etiam legem olim apud Athenienses viguisse tradit Plutarchus in vita Solonis, à quo legem illam sublatam esse dicit. Postea tamen à Constantino sancitum est, ne filius perpetuò esset obnoxius seruituti, sed vt aliquando redimi possit à patre, *l.2. de patribus qui filij distrax. lib.4. c. tit.43.* Ex quo liquet ante hoc Constantini decretum filium semel à patre venditum, à patre reuocari non posse. Id quod etiam apud Hebræos in vsu fuisse indicat locus in quo nunc nostra versatur commentatio, quod intellige dummodo venditi essent alienigenis extra terram promissionis, nam qui venditi essent Hebræis, reuocari à parentibus, atque etiam interdum à cognatis poterant, vt habes *Exod.21. & Leuitici 25.* 11.

Filius redimi à parente potest.

Ait ergo Deus nihil obstare quominus ipse captiuos filios ab exilio vendicet, quando ius nullum vetat, cùm non fuerint à se, id est, à parente venditi, & ab ipsius abalienati potestate, creditoribus traditi mancipio. Quod etiam probat Deus, quia ipsi nullus creditor esse potuit, cui, vt solueret, necessarium esset ad extremum necessitatis perfugium veniri, nempe non ad bonorum, sed ad filiorum licitationem. 12.

[c] *Ecce in iniquitatibus vestris venditi estis: & in sceleribus* 13.

sceleribus vestris dimissi matrem vestram.] Dicebat populus ille captiuus dum grauibus premeretur incommodis *cap. præcedenti vers.* 14. *Dereliquit me Dominus, & Dominus oblitus est mei:* cui supra Dominus respondit maiori sibi curæ, atque studio esse populum illum, quàm matri infantem veteris sui. Nunc verò ostendit non à se venditos esse filios, aut dimissam matrem, sed à sceleribus, quibus se, & hæc, & illi contaminarunt. Quare non tam Deus illos, quàm sua peccata in illam seruitutem, & ærumnas compegere. Hæc autem eò spectare credo, quòd superiora, nullum videlicet impedimentum esse morale, quominus à Deo populus apud Babylonios externis restitui possit in antiquam possessionem, & gloriam. Cùm enim vxor à marito non est legitime dimissa, aut filij venditi à parentibus, sed suo ipsi vitio recesserunt aliò, illa in adulteriorum, hi in alienorum dominatum reuocari possunt, illa à viro ad tori societatem, hi à parente ad familiam, obsequiaque à liberis parenti debita. Tam ergo synagoga, quæ *vxor* appellatur *Dei*, quàm Iudæi, qui *Dei*, & *synagogæ* vocantur *filij*, suis sceleribus recesserunt à Deo, propter quæ seipsos vltrò seuerissimis Dominis vendidere, nempe Babyloniis, à quibus non secus atque vilissima mancipia tractabantur. Iure itaque Deus sua, quæ non alienarat, vendicare sibi potest, cùm nondum legitimè abierint à Domini potestate. Quare nullum hinc oritur impedimentum morale. Quod ad mores spectat, & quomodo dici possit à Deo venditus, quamque id sit auditu horribile, dicemus in alia explicatione, quæ est de Ecclesiæ temporibus. Hæc porrò quæ de causa morali dicta sunt, intellige iuxta hominum consuetudinem; cui in loquendo se Deus frequenter accommodat; nam quòd Deus legum autor, & Dominus eiusmodi legibus non sit obnoxius, certum est.

14. Valde periculosum est Deo vocanti non respondere.

[a] *Quia veni, & non erat vir; vocaui, & non erat qui audiret.*] Hæc numerantur in sceleribus, propter quæ captiui abducti fuerunt filij, & mater dimissa. Quæ priùs non minùs grauiter prædixerat propheta *cap.* 28. *vers.* 10. vbi eleganter expressit quemadmodum Iudæi cum sibilo, & risu prophetarum exceperint oracula; vbi etiam eadem minatur supplicia, quæ postea subierunt. Id enim importat illud *manda, remanda*, &c. vide quæ ibi diximus. Veniebat autem Deus loquens in prophetis, neque vir erat vllus, qui animum ad illa prophetarum verba sic aduerteret, tanquam si in illis aliquid esset veritatis, ac ponderis.

15. Causa physica libertatis.

[e] *Numquid abbreuiata & paruula facta est manus mea, vt non possim redimere, aut non est in me virtus ad liberandum?*] Hactenus dictum est de morali causa: nunc iam de physica. Vsu interdum venit, vt cùm nulla obstet lex, aut religio, quominus aliquid iustè, ac laudabiliter fiat, absit tamen facultas obtinendi; Ita vt quod lex concedit, & religio propter infirmitatē, aut inopiam consequi non possis. Neutrum sibi deesse affirmat Deus; non enim religio impedit, aut fas, vt vidimus, quia neque Deus filios à se pretio distraxit, abalienauitque, neque per libellum repudij sponsam à se repulit, non iam amplius venturam ad amplexus, torique societatem. Neque facultas abest; non enim parua Dei est, aut abbreuiata manus, id est, Dei vires eiusmodi non sunt, quibus repugnare humana possit industria, seu potentia.

16. [f] *Ecce in increpatione mea desertum faciam mare, ponam flumina in siccum, computrescent pisces sine aqua, & morientur in siti.*] Exempla adducit antiqua, quæ fuerunt illustria diuinæ virtutis documenta, quibus probat, facultatem sibi non deesse ad illa præstanda libertatis officia, quæ promittit. Hîc porrò omnes penè consentiunt allusum esse ad antiqua tempora Hebræorum, quibus satis externis etiam nationibus probauit Dominus, & quantum posset, & quanti faceret populum sibi ex omnibus electum. Duo hîc commemorantur diuinæ potestatis miracula, & siccatum mare rubrum, magnoque tractu à suis aquis fuisse desertum in egressu ex Ægypto; & rursus in ingressu terræ promissionis siccatum esse Iordanem. Vtroque autem loco verisimile est in arido, atque sitienti alueo periisse pisces, atque ibi computruisse, vt locus iste videtur innuere non obscurè. Neque ratio deest, aut coniectura grauis: nam neque breue tempus fuit, quo ille Hebræorum traiectus inter fluctus patuit, quia exercitus copiosus erat, & impeditus, cùm fœminarum, paruulorum, & senum infinita esset propè multitudo. Quod ad mare spectat rubrum certum est diu spacium illud fuisse diuisum; quia postquam Moyses aquas virga percussit, qua diuisit mare, tota nocte dicitur vehemens, atque vrens perflasse ventus, & alueum siccauisse. Sed ad vigiliam matutinam per idem spatium ingressi traduntur Ægyptij *Exod.* 14. Eo ergo tempore pisces, qui relicti fuerant in humida prius, & limosa, deinde in arida transmissione mortui sunt; & si minùs eodem tempore, saltem eodem loco post aquarum receptum computruerunt. De Iordane minùs est dubitandum, quia multo ampliori spacio siccatus est. Nam vt traditur *Iosue cap.* 3. pars superior Iordanis sic intumuit, vt aquæ in montis similitudinem eleuatæ procul aspicerentur, & ab eo loco quidquid erat spatij ad mare vsque mortuum exsiccatum est. *Quæ autem* (aquæ) *inferiores erant in mare solitudinis, quod nunc vocatur mortuum, descenderunt vsquequo omnino deficerent.* Quis ergo dubitet in tam longo tractu ab aquis deserto pisces fuisse mortuos? Est qui hæc putet pertinere ad Ægyptium fluuium, quo in sanguinem conuerso, pisces dicuntur extabuisse *Exod. ca.* 7. de quo *Psalm.* 105. *Conuertit aquas eorum in sanguinem, & occidit pisces eorum.* Ita indicat Hieronymus, & Haymno, & clariùs S. Thomas, & Hugo. Sed sanè propheta non dicit periisse pisces, id est, arente alueo; & ita sentiunt plerique alij.

[g] *Induam cœlos tenebris, & saccum ponam operimentum eorum.*] Aliud Deus commemorat miraculum, quo vsus est in liberandis Hebræis ab Ægyptiorum iugo. *Palpabiles* dicuntur illæ tenebræ, quas Dominus obduxit Ægyptio cœlo, ita vt nemo aut se commoueret loco, aut fratrem suum videret. *Exod.* 10. Tunc autem cœlum nebulosum, & triste, quasi in luctu, aut funere Ægyptiorum opertum videbatur densis, & crassis tenebris tanquam sacco. Ait ergo Deus si opus sit illa eadem præstare in liberando populo ex Babylonica seruitute, quæ præstitit olim dum liberauit ex Ægyptia, neque deesse sibi animum, neque abbreuiatam esse manum, aut exhaustā virtutem. Quare siccabit mare, & flumen; cœlis obtendet nigras nubes & crassas: illud denique tempus Ægyptium in Babylonica clade renouabitur. 17.

[h] *Dominus dedit mihi linguam eruditam, vt sciam sustentare eum, qui lassus est verbo.*] Hieronymus hinc incipit librum decimum quartum commentariorum in Isaiam: fortasse quia ex hoc loco deinceps apertior de Christo sermo est. Est autem dubium 18.

quis sit iste, cui à Deo data fuit erudita lingua. Hebræi, vt tradit Hieronymus, hæc ad Isaiam referunt, & quæ deinde sequuntur. Quia cùm labiis esset pollutis, Seraphini cuiusdam ministerio purificatus eloquens fuit, & ita in omne discrimen prompto, ac confirmato animo, vt non ignominias, non plagas, non ipsam denique mortis acerbitatem borruerit, quominus audaci, atque constanti pectore Principibus Iudæorum occurrerit, eisque Sodomæorum, & Gomorrhæorum nomen obiecerit. Quam sententiam non improbat Hugo, qui tam hæc quàm sequentia de Christo accipit, & de Isaia. Sed meritò Hebræorum sententiam repellit Hieronymus, qui id agunt vt aperta testimonia de Christo nobis eripiant. Est igitur ex omnium ferme Patrum sententia sermo de Christo qui dicit, habere se à Patre B linguam eruditam, vt oratione confirmet lassos; quæ pars est non leuis eius, qui futurus est moderator populi, aut dux exercitus, aut tandē cœtus hominum liberos gubernaturus. Sed est adhuc obscurū, quodnam tempus hæc prophetæ verba respiciant, Babylonicum ne, an Euangelicum? Quia res est dubia hunc quoque locum, quod in prioribus feci, in vtramque partem explicabo, & primùm de Babylonico statu, réque Iudaica, dum adhuc esset ab hoste vexata.

19. Certum est ad populos quocumque modo gubernandos magnam inesse vim eloquentiæ, quæ potest & metum incutere, & spem confirmare, ac tandem, quod futurum sit ea vsu persuadere. Et in causa Babylonica maximè videbatur necessarium C ostendere, ac suadere, neque esse impedimentum, quod retardaret reditum, neque deesse vires ad perficienda promissa; quia captiuorum plurimi iam omnino apud animum suum constituerant agendum sibi esse cum Babyloniis, & in exilio prorsus esse moriendum, aut vano timore capti, aut falsa aliqua opinione, aut aliorum persuasione decepti. Quare magno vsui videbatur futurus ille sermo, qui ex animis ea ratione institutis, & affectis veterem cogitationem eximeret, & induceret nouam. Ait ergo Christus vindex illius libertatis Babylonicæ, neque illud sibi deesse linguæ subsidium, cùm eruditam habeat linguam à Deo, & idoneam animos excitare languentes. Expressit eruditæ linguæ D commoditatem Isaias *cap.* 3. qui cùm dixisset defuturos esse Hierosolymis, qui ciuitatem regerent, ac tuerentur, cùm validos, & robustos duces, & consiliarios ab vrbe remouisset, defuturos quoque dixit ad extremum viros eloquij mystici; in quibus non minus erat præsidij, quàm in aliis de quibus antea.

20. Existimo hîc allusum esse ad libertatem Ægyptiam, cui non valde dissimilis erat hæc Babylonica. Nam cùm suprà Deus cōmemorasset nonnulla, quæ in liberando populo contigerant, vt apertum mare, cœlum obductum tenebris, nunc iam eodem spectans meminit Moysis, qui illius libertatis suasor, & princeps fuit, cum quo Christus Babylonicæ libertatis vindex seipsum componit. Fuerat Moyses impeditæ linguæ, neque eruditæ ad sermonis E promptum, & elegantem vsum: quod neque ipse negauit *Exod.* 4. *Obsecro* (inquit) *Domine, non sum eloquens ab heri, & nudiustertius: & ex quo loqueris ad seruum tuum, impeditioris, & tardioris linguæ sum*. Quocirca datus est illi socius, & quasi interpres Aaron frater, qui eo erat eloquentior. Deinde, vt *ex capite* 3. *&* 4. liquet, sæpe Moyses recusauit imperium; & retrorsus abire desiderauit. His ergo duobus quæ in Moyse fuerunt infirma, pa-

Christi cum Moyse comparatio.

A. rúmque idonea instituto, ad quod à Domino vocabatur, duo illa de se Christus opponit: Et quòd linguam habuerit eruditam, neque indiguerit interprete, aut administro: neque præterea horruerit datum sibi negotium, aut retrorsum abire meditatus sit, quod tentauit non semel Moyses.

Eriget mane mane, eriget mihi aurem, vt audiam quasi magistrum.] Ostendit vnde nactus sit linguam eruditam, in qua sermo etiam eruditus coniungitur, qui sanè sine scientia esse non potest, vnde eloquentia hauriat, quod eruditè atque sapienter effundat in aliorum sinum. Vt verò significet quantum ab optimo magistro Deo eruditionis habeat, dicit à summo mane doctrinam illam inchoari, id est, ab incarnationis momento; Sumit autem metaphoram à magistro sedulo, qui dum discipulorum institutioni inuigilat, antelucanam operam impendit scholæ. Quod nostro etiam tempore faciunt nonnulli. Certè Romanis fuisse olim in vsu, docet Martialis *lib.* 9. *epigram.* 70. cuius titulus est *In ludi magistrum.* 21.

Quid tibi nobiscum est, ludi scelerate magister,
Inuisum pueris, virginibúsque caput?
Nondum cristati rupere silentia galli,
Murmure iam sæue, verberibúsque sonas.
Vicini somnum non tota nocte rogamus;
Nam vigilare leue est, peruigilare graue.

Illud porrò *mane mane* geminatum, cùm explicari possit *singulis diebus ad matutinam lucem*, sicut dicimus, *die die*, id est, singulis diebus, vt *Psalm.* 67. vbi C Vulgatus, *die quotidie*, Hebr. est, *die die*, sicut & *Psalm.* 71. Quod idem reddidit, *tota die*. Sed est exemplum aptum *Ezech. c.* 46. *vers.* 14. vbi eandem vocem *mane* geminatā noster interpres ita conuertit, vt maioris explicationis gratia addiderit præpositionem Græcam κατ, quæ aliquid significat assiduum, & singulis diebus, horis, vel annis fieri solitum, vt καθ' ἑκάστην, ἀδιαλείπτως, καθ' ἡμέραν, sic autem *vers.* 13. *Faciet holocaustum quotidie Domino, semper manè faciet illud*. Pro *semper mane* Hebr. est בבקר בבקר, id est, *mane, mane*, seu *singulis mane*. *Versu autem* 14. *Faciet sacrificium super eo cata mane mane*, Et *vers.* 15. *& oleum cata mane mane*. Quam dicendi formam, & vim Græcæ præpositionis, vt puto, D expressit Hispanus cùm dicit, *cada año*, *cada dia*, *cada mañana*, quæ Græca omnino phrasis est. 22.

Mane mane, singulis diebus.

Psalm 67.

Ezech. 46.

Cata mane.

Nihilominus in geminatione eiusdem vocis hoc loco aliquid aliud latere existimo, ita vt sit epitasis quædam non tam rei sæpius, id est, singulis diebus repetitæ, & iterati frequenter præcepti; quàm studij maturati, & diligentiæ, qua primo quoque tempore eruditus est Christus ad opus nostræ libertatis vocatus: ita vt *mane mane* idem sit quod *summo mane*, *aut primo quoque tempore*. In hunc sensum accepit sine dubio Sophonias *cap.* 1. *Mane mane, iudicium suum dabit in lucem*, id est, quàm ocyssimè, vt textus ipse docet. Et sanè in sacra Scriptura frequens est, vt *mane*, seu *diluculum*, pro summa diligentia aut festinatione ponatur; aut pro eo cui ex E operibus in die nihil anteuertitur, quia nihil in die priùs fit, quàm quod manè, siue diluculò fit. *Ierem. cap.* 7. *Locutus sum ad vos mane consurgens*, *Psalm.* 100. *In matutino interficiebam omnes peccatores terræ*, Accedit quòd hoc loco non ita geminatur, *mane*, vt sit propriè anadiplosis, id est, spectet ad vnum idémque verbum, quale est *Deus Deus meus*, & *mane mane*, in prioribus exemplis; qua dicendi figura significatur illa vniuersalis rerum distributio. Sed *mane* priori loco positum ad verbum *eriget*, priori 23.

Mane mane, id est, summo mane.

Sophon. 1.

Mane, pro studio.

Ierem. 7.

item

item loco; *mane* posteriori ad *erige* etiam posteriori loco positum refertur. In quo tamen vulgaris epitasis non est, quasi dicat Christus, *mane erige, mane, inquam, erige mihi aurem.*

24. b *Ego autem non contradico, retrorsum non abij.*] Hæc spectare etiam videntur ad ea, quæ de Moyse Ægyptiæ libertatis vindice nuper dicebamus; ille enim sæpius contradixit, dum & linguæ tarditatem causabatur, & sibi à populo habendam non esse fidem obijciebat. Quare retrorsum sæpius abire voluit, & principio ante susceptam illam prouinciam, & postea cùm pertæsus Iudæorum, ingenia illorum, molestias, & fastidia sustinere non poterat. Ex quo affectu natum est illud *Num. 11. vers. 12. Non possum solus sustinere omnem hunc populum,* B *quia grauis est mihi, sin aliter tibi videatur, obsecro vt interficias me, & inueniam gratiam in oculis tuis, ne tantis afficiar malis.* Sed Christus neque contradixit præcepto, quod summo mane, id est, in ipso incarnationis articulo accepit à Patre, neque, proposita mortis acerbitate, milléque ludibriis ab ingrato, atque crudeli populo retrorsum abiit.

25. Hactenus dubius videtur sensus, & ideo à me primùm expositus est de Iudæorum causa, réque Babylonica; nunc hæc eadem aliter de Ecclesia, libertatéque spirituali explicare aggrediar: vt scriptoribus, & grauibus, & plurimis, qui alio atque alio modo hæc interpretabantur, obsecutus videar. Quæ supersunt ex capite communiter ab aliis, & meo iudicio quàm verissimè de Euangelij tantùm C tempore intelliguntur, de quibus statim agemus secundum.

EXPLICATIO ALTERA
de tempore Euangelij.

26. a *QVis est hic liber repudij matris vestræ, quo dimisi eam?*] De libello repudij satis multa in priori explicatione. Queri hoc loco, ac dolere videntur Iudæi, quòd aduocatis ad Ecclesiam tanto numero Gentilibus repulsa, aut neglecta à Deo videatur illorum mater synagoga. Quorum cogitationi & querimoniæ respondit Deus, id non suæ D sæuitiæ, aut ingenio duro, atque inexorabili adscribendum esse; sed quia ipsa tanquam infidelis sponsa ad alienos transfugit. Suis itaque atque matris sceleribus, annumerent, quòd tam ipsi, quàm mater tanquam alieni duriùs accipiantur, eorúmque loco suffecti fuerint, qui videbantur externi. Nunquam tamen ita reiecta fuit mater synagoga, vt non etiam rursus admittatur, si fidem iterum seruare velit coniugalem, vt docuit Paulus *ad Rom. 11. vers. 1. Numquid Deus repulit populum suum? absit, Nam & ego Israelita sum.* Non enim solemni forma, vt diximus in alia explicatione, dimissa est; ita vt sibi iam omnino ad priorem coniugem aditum E præcluserit, quod faciebat libellus testis legitimi diuortij. Quocirca sicut sæpe Deus ante Euangelij tempus eandem synagogam, quæ post alios amatores abierat, id est, vana coluerat Gentium simulacra, vocauit, supplicémque rursus non inuitus recepit. (*Ierem. 3. Tu autem fornicata es, &c. tamen reuertere ad me.* Idem ferme *Osea cap. 2.*) Sic etiam nunc post tot ingrati atque infidelis animi documenta fœda, reciperet non grauatè, modò mores, & institum mutaret.

Deus non repudiauit synagogam, quasi dato libello repudij.

Ad Rom. 11.

27. Pro moribus diximus nonnihil in priori explicatione de Iudæorum statu. A His adde interdum homines peccatores eo esse gradu, vt nondum à Deo sint dimissi cum libello suæ obstinationis, ac reprobationis teste. Quia licèt de se audire possint illud *Ierem. 2. A sæculo confregisti iugum meum, rupisti vincula, & dixisti, non seruiam: in omni enim colle sublimi, & sub omni ligno frondoso, tu prosternebaris meretrix.* (Quo quid impudentius, aut quid magis inimicum honesto coniugio?) Audit tamen quod statim dicitur *cap. 3. Reuertere ad me, & ego suscipiam te.* Accidit tamen vt eò sit progressa hominum obstinata perfidia, vt libellum repudij accepisse videatur, id est, vt Deus sic abiiciat, & quasi alienum putet, illum à sua prouidentia, atque paterna cura, B sicut vir iam ampliùs non curat vxorem, quam à se dato libello repudij abalienauit. Eiusmodi sunt qui *derelicti* vocantur à Theologis, de quibus dici potest illud, *qui lætantur, cùm male fecerint*, & qui iam in sui cordis desideria videntur dimissi: neque iam habent arguentem, & vellicantem conscientiam; quam nimirum longa peccandi consuetudine consopierunt. Vide quæ in alia explicatione diximus. Ad hæc plurimùm valet quod de obstinati, & obdurati animi signis, & affectibus tradit Bernardus *lib. 1. ad Eugenium.* Quæ quia tanto viro digna sunt, neque indigna, quæ memoriæ infigantur, libuit hîc referre. *Cor durum est, quod nec compunctione scinditur, nec pietate mollitur, nec mouetur precibus, minis non cedit, flagellis duratur, ingratum ad beneficium est,* C *ad consilium infidum, inuerecundum ad turpia, impauidum ad pericula; præteritorum obliuiscens, præsentium negligens, &c. & vt in breui cuncta horribilis mali mala complectar, ipsum est, quod nec Deum timet, nec homines reueretur.* Hæc Bernardus. Similem formam spectare licet in ea, quæ cùm iam Dei, id est, legitimi sponsi manum, & disciplinam subire nollet, sed suo se magis arbitratu regere, in omnem se luxum, & intemperantiam dedit. De qua *Ierem. cap. 3. ver. 3. Frons meretricis facta est tibi, noluisti erubescere.* Eiusmodi erat frons illa, quam *atterentem* appellat Ezechiel *cap. 3. vers. 7.* Et quam *æream* vocat Isaias *cap. 48. vers. 4.* quæ iam omnino depuduit, neque pensi habet, quid leges iubeant, quid hoD mines de ipsa aut iudicent, aut fabulentur.

Dominus vocat eos qui videri poterant reprobati cum libello.

Obstinati, ac duri cordis periculũ.

28. b *Aut quis est creditor meus, cui vendidi vos?*] Vsitatum esse olim, & nunc etiam apud Gentes, & lege etiam, vt diximus, parenti concessum, vt filios suos in aliquo necessitatis articulo vendere impunè liceat. Quod etiam ex loco, quem nunc versamus, Hebræis licuisse verisimile est. Certè licere parentibus filios vendere, liquet *Exod. cap. 21.* de quo venditionis genere multa Abulensis ibi. Potest etiam aliquis seipsum vendere, non solùm iis, qui sunt ex genere Israelitico, sed etiam alienigenis & aduenis. De prioribus habes *Leuit. 25. vers. 39. Si paupertate compulsus vendiderit se tibi frater tuus non eum opprimes seruitute famulorum.* De posterioribus *ibidem vers. 47. Si inualuerit apud vos manus aduenæ,* E *atque peregrini, & attenuatus frater tuus vendiderit se ei, aut cuiquam de stirpe eius, post venditionem potest redimi: qui voluerit ex fratribus suis redimet eum.* Deus igitur ait, venditos esse Iudæos non quidem priori modo, quo filij à patre attenuato, & inope vendi solent: neque enim Deus creditorem vllum habere potest, cui, vt satisfaceret, venales habuit filios, sed posteriori. Quia adducti ea necessitate, quam sibi ipsis imposuerunt, vendidere se peccatis, à quibus falsa persuasione delusi aliquid leuamenti sibi ipsis pollicebantur. Et idcirco addidit, *Ecce*

Parentibus permissum filios vendere.

Potest quis seipsum vendere.

in iniquitatibus vestris venditi estis. Eos verò, qui sponte libertatem suam mancipio aliorum imperio obligauissent, redimere poterant quicumque vellent ex eorum cognatione. Quod Christus hoc loco facere se velle indicat. Quod vt commodiùs præstet, & magis ad legis præscriptum consentaneè, frater esse voluit illorum, & consanguineus, factus homo ex genere Dauidico, séque vindicem offert ab ea peccati seruitute, in quam se ipsos vltrò vendiderunt.

29. Qui peccatum facit, peccato se vendit. Ad Rom. 6.

Cæterùm in sacra Scriptura frequens est, vt is, qui peccatum admittit, peccato venditus, aut peccati seruus esse dicatur. *Ad Rom. 7. Ego autem carnalis sum venundatus sub peccato. Ioan. 8. vers. 34. Qui facit peccatum seruus est peccati.* Et *ad Rom. 6. Non regnet peccatum in vestro mortali corpore, vt obediatis concupiscentiis eius.* Eodem sensu de Achab dicitur *3. Reg. 21 Venundatus est vt faceret malum.* Vendiderat videlicet se auaritiæ, & impietati, & illis obsequutus fecit quod Domini illi violenti suaserant, nempe vt occideret, & possideret. Idem de quibusdam Iudæis dicitur *1. Machab. cap. 1. Et iuncti sunt nationibus & venundati sunt, vt facerent malum*, id est, statuerunt, vt consequerentur id, quod voluntas & ambitio illis præcepissent, quibus se tanquam seruos addixerant, quiduis tentare. Hi tamen nondum sunt à Domino venditi, quia illos hortatur, & crebris instimulat motibus, vt domum redeant, sicut fecit cum Achab, qui seipsum vendiderat, dum misit Eliam, qui illum officij, & sceleris admoneret: & nunc cum Iudæis venditis, quos per Isaiam admonet, & compungit.

30. Misera conditio illius qui se peccato vendidit.

Grauius aliquid est, atque horribilius, si isti iam à Deo venditi sint: quorum status idem est, atque vxoris, quam Deus, dato libello repudij, à se dimisit: Vt enim de illa vt pote iam aliena reducenda non laborat, quia ad se deinceps pertinere non putat: atque ideo illam otiosè desidere, & consenescere patitur apud illum, quicumque sit, cuius nuptias, & thalamum expetierat: Sic etiam quia venditum à se, & alterius voluntati mancipatum seruum esse videt, illius aut reducendi, vt fugitiui, aut conseruandi vt domestici curam abiecit. Quæ extrema calamitas, & omni humana seruitute durior conditio est. Heu quot inuenies hac ætate, quos eò adduxit assidua peccandi consuetudo, & peccatorum dominatus, vt cum carnis blandimenta, aut mundi fucata ambitionis alimenta sectantur, quieti viuunt in his sordibus, & spinis, quas luxuries, aut ambitio substrauerunt: neque iam aut gehennæ metus, aut beatitudinis cælestis amor, aut vlla alia vis à diuina misericordia sollicitat, & exilire facit à turpissimo sordidissimarum voluptatum cœno. Dicuntur autem isti à Deo venditi, quia illos non tanquam domesticos, ac suos, sed tanquam alienos & alterius iam alligatos imperio, ac voluntati respicit.

31. Horribile est à Deo venditũ, seu alienũ esse.

Porrò, quid impendeat mali eis, quos Dominus à suo quasi iure distraxerit, docuit Moyses *Deut. 32. Quomodo persequebatur vnus mille, & duo fugarent decem millia: nonne ideo quia Dominus suus vendidit eos?* Quare dum Dei populus premi se ab hostibus videbat, abalienatum se, & proditum à Domino arbitrabatur, qui nihil haberet pensi quid ipsi ab hostibus, aut durum aut indignum paterentur. *Iudith cap. 7. Propter hoc vendidit nos Deus in manibus eorum.* Et *Psal. 43. Vendidisti populum tuum sine pretio.* Diritum sanè est, & miserabile à Domino venundari, & ab eius domo, atque conspectu foras extrudi; quod experientia atque vsu didicerat Petrus, qui rogatus an vellet abire à Christi societate, respondit. *Domine ad quem ibimus? Verba vitæ æternæ habes. Ioan. 6. vers. 68.* Et Dauid omnium statuum, ac temporum varietatem expertus dixit *Psal. 83. Elegi abiectus esse in domo Dei mei, magis quam habitare in tabernaculis peccatorum.* Et ante hunc Moyses Regiis delicijs enutritus elegit magis ignominiam Christi, quàm venditus esse Ægyptijs voluptatibus, atque inflatis titulis, & expectationi amplissimi regni. *Ad Hebr. cap. 11. Magis eligens affligi cum populo Dei* (quod est esse in domo Dei) *quam temporalis peccati habere iucunditatem.* (quod est venditum esse peccato.) O duram & verè seruilem conditionem eius, qui venditus est à Deo, & ab illius exclusus domo, aut verius ab eius diuulsus amplexu, in quo Regum mamilla lactabatur, cuius Reges erant, nutritij, & nutrices Reginæ: quique ab eo, cui nobilem, & ingenuam seruitutem obibat, in vinis gestabatur, & lilijs.

32. Vendi aliquid, aut emi dicitur, etiam vbi nullum intercedit pretium.

Ad extremum obseruа licet in duobus verbis *vendo*, & *emo*, si illorum vim & proprietatem expendas, necessariò pretium intercedere debet: quia neque quis vendit, nisi pretium accipiat, neque contra emit nisi pretium impendat: tamen interdum; quoniam alijs etiam modis abalienatio fit, aut acquisitio rerum, ita vt perinde quis rem sibi habeat, atque si pretio illam sibi quæsisset, aut non aliter rem à se abdicet, atque si ab alijs pecunia esset oblata, fit vt qui quocumque modo tradat, alienétque rem, vendere dicatur, & qui quocumque acceperit modo sine vlla commotatione, existimetur illam emisse. Sic Isaias *cap. 52. Gratis venumdati estis.* Et *Psal. 43. Vendidisti populum tuum sine pretio.* Atqui venditio propriè non est, quæ gratis fit, & sine pretio. Isaias *cap. 55. Venite, & emite absque argento, & absque vlla commutatione vinum, & lac.* In hunc sensum exponenda sunt hæc, & similia; in quibus dicitur Deus vendidisse aliquem hostibus, aut alienis; nil enim significat aliud, quàm illum traditum esse hostibus, aut Deum respicere illum, quem vendidisse dicitur, tanquam alienum, & qui iam ad se, familiámque suam non pertineat, perinde atque si pretio accepto alieno domino datus esset mancipio. Sed quocumque modo accipias, sanè horribile est, aliquem aut venditum, aut alienum esse à Deo, aut tanquam alienum, & venditum existimari.

33. Grauiter puniuntur, qui Dei verbo non audiũt.

[d] *Quia veni, & non erat vir: vocaui, & non erat qui audiret.*] Communiter Patres, ideo Iudæos repudiatos dicunt quia audire Christum noluerunt, aut clamantem priùs, per prophetas, aut per se Euangelij tempore multò clariùs, atque efficaciùs insonantem. Quod Christus ipse manifestè docuit, & in parabola de vinea agricolis locata. *Matth. 21.* & deinde *cap. 23.* vbi cùm egisset de prophetarum cæde, subdidit. *Ideo relinquetur vobis domus vestra deserta.* Obseruent hîc qui quotidie audiunt Christum vocantem per eos, quos nunc habet prophetas, aut tacita quadam inspiratione, ac motu, ne dum parui faciunt prophetarum voces, aut diuina monita, eò prouehantur miseriæ, vt à Deo reijciantur, vt ingrati, aut venumdentur tanquam indigni, qui in eius domo sint, aut in eius familia censeantur.

34. [e] *Numquid abbreuiata & paruula facta est manus mea, vt non possim redimere? aut non est in me virtus ad liberandum?*] Bene sperare iubentur Iudæi, qui se abiectos putabant, aut venditos à Domino.

Ostendit

Ostendit enim Deus neque sibi deesse misericordiam, vt velit, neque facultatem, vt possit à peccatorum seruitute redimere. Denique exhaustam non esse virtutem, aut debilitatam manum illam, quæ illos olim, de graui exemit Ægyptiorum dominatu, qui typus erat eius seruitutis, quam à peccati tyrannide, & Dei indignatione in præsentia subibant.

35. f *Ecce in increpatione mea desertum faciam mare.*] Proponit Deus quid in Ægypto fecerit priùs, vt captiuos inde in libertatem assereret; Quæ nos in priori expositione satis explicuimus. Neque dissimilia aut minùs prodigiosa facturum se esse dicit, si id exigat Hebræorum, aut aliorum hominum spiritualis libertas. Quæ rerum admirabilium commemoratio eò spectat, vt abiecti atque desperantes animi, qui se longè abesse putabant à salute, confirmarentur. Porrò in siccato mari, & aperto Iordane, atque ibi extinctis, & tabe putridis, & graue aliquid olentibus piscibus satis aptè exprimitur, tanquam in symbolo, quid Christi doctrina, quid crux, quid tot annorum cursus in obscuranda mundi gloria, expugnandóque principis tenebrarum regno præstiterint. Vt autem olim Ægyptio cœlo dum in exulum libertatem incumberet palpabiles tenebras obtendit Deus; sic etiam postea, dum maiori libertati, magísque communi, totius mundi efficacissimam, atque potentissimam operam dat, non vni Ægypto, sed toti mundo tenebras obduxit.

36. h *Dominus dedit mihi linguam eruditam, vt sciamus sustentare eum, qui lassus est, verbo.*] Quia de Ægyptia libertate agere cœpit, vt quid postea, ostéderet, adduxit illa, quæ nonnisi ab omnipotenti manu, eximiáque beneuolentia patrari possent, quam tamen sibi neque infirmatam esse, neque abbreuiatam in præsentia dixerat. Sed quia illius libertatis præcipuum Domini instrumentum Moyses fuit, cui plurimum deferebant Iudæi, & à quo iam etiam post tot sæcula defuncto aliquid, quod libertatem antiquam oleret, promittebant (vt Christus ipse indicare videtur *Ioan. 5. vers. 45. Est qui accuset vos Moyses in quo vos speratis.*) Cum Moyse etiam seipsum comparat, ne sibi deesse putent, quod in illo obeundo ministerio à Moyse præstitum est: séque in redemptionis officio longè magis idoneum vindicem demonstrat.

37. Duo sunt quæ publica, eadémque ardua negotia molientem, vehementer iuuant. Alterum est vt linguam habeat eruditam, & graue, ac viuidum dicendi genus ad persuadendum, vt à populo liberò, suíque iuris illa fiant, quæ ducis, seu imperatoris lacertis administrari nequeunt. Alterum est, vt animo sit audaci, atque constanti, vt neque rerum discrimina horreat, neque metu fractus retrorsum abeat. Hæc duo defuere Moysi, vt suprà vidimus; habuit enim impeditam linguam, atque adeò non eruditam, vt socius illi additus fuerit frater Aaron, qui, quæ Moyses haberet à Deo mandata ad Pharaonem, & populum exponeret. Sic autem illi visum est arduum Ægyptiæ libertatis opus, vt tertiò recusauerit imperium, vsque adeò pertinaciter, vt Deum ad indignationem adduxerit. *Exod. 4. vers. 14. Iratus Dominus in Moysem ait, Aaron frater tuus Leuites scio quòd eloquens sit*, &c. Hæc quæ in Moyse defuere, aut certè fuerunt maximè debilia, Christus dicit sibi esse ad hominum libertatem, & salutem grauia. Ait enim sibi datam à Deo linguam eruditam, vt oratione posset languentes confirmare, & excitare spe, atque animo iacentes. Deinde ait se diuino obsequutum imperio, in quo multò grauiora quàm Moysi proponebantur discrimina, retrorsum non abiisse, quod aliquando tentauit Moyses. Habuisse autem se à Patre eruditam linguam, & sermonem docet ipse Christus *Ioan. 12. vers. 49. Qui misit me Pater, ipse mihi mandatum dedit, quid dicam, & quid loquar*, &c. *Quæ ergo loquor, sicut dixit mihi Pater, sic loquor.* Et alibi. *Ego à me ipso non loquor, & verba mea non sunt mea: sed eius qui misit me.* Quomodo erudita lingua à Deo petenda, & quàm illa sit necessaria, vide Gregor. in illud *Psal. 50. Domine labia mea aperies.* Vbi in eam sententiam copiosè, & grauiter: vbi etiam hunc Isaiæ locum moraliter exponit. Inter alia ait. *Illius labia Deus aperit, qui non solùm quod loquitur, sed etiam quãdo, & vbi, & cui loquatur attendit: Sapientia namque Dei dicit apud Isaiam, Deus dedit mihi linguam eruditam.* Quod esse beneficium Dei maximum, & eius proprium cuius est proprium gubernare linguam. *Prouerb. cap. 16.* indicat Paulus *ad Ephes. cap. 6.* vbi petit vt omnes inuigilent & obsecrent pro illo, *vt detur*, inquit, *mihi sermo in apertione oris mei cum fiducia.*

i *Eriget mane, mane eriget mihi aurem, vt audiam quasi magistrum: Dominus Deus aperuit mihi aurem.*] Sicut Moyses accepit à Domino mandatum eripiendi populum ab Ægyptiorum seruitute, sic Christus à Patre redimendi mundum à grauiori tyrannide. His autem verbis contineri præceptum hoc, mihi plusquam verisimile est, & in eam sententiam, aut inclinant, aut alludunt communiter interpretes. Duo in eo, cui mandatum aliquod proponitur, plerumque interueniunt, aut præcedunt. Alterum est, vt ad audiendum excitetur, seu, vt aures erigere iubeatur, is qui mandatum accipit, quod voce fieri solet, seu sono nihil ferè significante, sed ad attentionem tantùm accommodato, eóque, si longè abest, cui mandatum iniungitur, claro, atque profuso. Ita plerumque fit in Scriptura cùm aliquid magnum iubetur: & illa prior excitatio, seu captatio attentionis, eorum, quæ dicuntur, commendatio est. Sic Moyses *Deuter. 32. Audite cœli quæ loquor.* Et Isaias *cap. 1.* in principio prophetiæ. *Audite cœli, & auribus percipe terra.* Et *cap. præcedenti. Audite insulæ, & attendite populi de longè.* Hoc est autem ad doctrinam erigere, seu excitare. Alterum est vt qui mandatum expectat, aures aperiat, quas si dociles habuerit, nihil præterea necessarium est. Hæc itaque, quæ communiter fiunt, quomodo in arduo redemptionis nostræ mandato Christus acceperit, optimè magister ipse Christus docet. Primùm ait, erectas sibi, id est, excitatas aures ad audiendum, quid loquatur Dominus, quæ apertæ, id est, dociles vocem exceperunt, quam ad animum obediendi cupidum transmisere. Quæ verò vox illa fuerit; aut quæ Christo proposuerit certamina, statim explicabimus. Nunc expendamus singula.

39. *Eriget mane, mane eriget.*] Quid sit *mane, mane*, in altera explicatione declaratum est. Ex qua geminatione constat præceptum illud de redimendo mundo in ipso incarnationis principio impositum esse Christo: ex vsu enim Hebraicæ linguæ, geminatio nominis epitasim habet, quare *mane mane* significare videtur *primum mane*, id est, primum quodque tempus, atque adeò primum quodque opus, quod diei circulum inchoat. Quod indicat Paulus non obscurè, cùm ait *ad Hebr. cap. 10. Ideo ingrediens mundum dicit, hostiam, & oblationem noluisti,*

Lingua, & constantia in duce necessaria.

Attentio excitatur.

Præceptum Christo impositum de redimendo mundo in ipso incarnationis principio.

Ad Heb. 10.

lusti, corpus autem aptasti mihi. Quod sumpsit *ex Psalm.39.* (Psalm. 39.) vbi Vulgatus legit, *aures autem perfecisti mihi.* Illud *ingrediens* primum aliquid indicat: *Aures perficere*, idem est quod *mane mane*, id est, primo tempore decreti, aut incarnationis excitari ad audiendum præceptum de redemptione. Videtur autem Deus in hoc Isaiæ loco respexisse psalmum allegatum à Paulo: nam & aures vtroque loco dicuntur perfectæ, id est excitatæ, atque apertæ à Deo (præsertim si pro *perfectis*, vt habet textus Hebraicus, & vertit Hieronymus, aures legas *perforatas*, quæ idem sunt quod *aperta*, siue, vt habet Chaldæus, *fossa*) & mandatum promptio animo exceptum à Filio. In Psalmo quidem cum dicitur, *In capite libri scriptum est de me, vt facerem voluntatem tuam, Deus meus volui.* In Isaia verò in illis verbis, *Ego autem non contradico.* Esse autem vtrobique sermonem de passione Christi, hominúmque redemptione perspicuum est. Apud Isaiam quidem liquet ex verbis, quæ proximè succedunt, quòd verò ad Psalmum attinet, explicuit optimus interpres Paulus, qui vbi Vulgatus in psalmo, *aures autem perfecisti mihi*, ipse *ad Hebr.*10. intento in sententiam animo, magis quàm in verba, quod alibi sæpe facit, vertit, *corpus autem aptasti mihi*, nempe ad dolorem, & mortem, & ad peragendum idoneè, atque legitimè redemptionis negotium.

40. [k] *Dominus aperuit mihi aurem, ego autem non contradico, retrorsum non abij*] *Aperire aurem* ex vsu Scripturæ, aut *reuelare aurem*, siue *auriculam*, manifestare est, seu docere; quia per aures, in quibus sensus est, disciplinæ alicuius doctrina, siue mandatum ad animum transmittitur. Sumitur autem in hoc dicendi genere per synecdochen, quod antecedit auditionem pro auditione ipsa; priùs enim aperitur, seu reuelatur auris, quàm infundatur sermo. Vide quæ diximus *cap.*48. ad illud, *neque tunc aperta est auris tua.* Aperuit Deus aures Christi, docuitque quidquid ad ignominiam graue, & ad dolorem acerbum ipsi ferendum esset in obeundo redemptionis mandato. Cúmque apertè videret, quot essent in eo negotio discrimina, quæ horreret natura, neque contradixit præcipienti Deo, neque cùm ingressus esset durum longæ mortis curriculum, ab incepto defecit, aut retrorsum refugit; sed ad finem vsque libens, alacérque produxit, *factus obediens vsque ad mortem, mortem autem crucis.*

41. [l] *Corpus meum dedi percutientibus, genas meas vellentibus.*] Hæc & quæ sequuntur Hebræi Isaiæ tribuunt: à quibus non admodum dissentit S. Thomas, quod miratur Adamus, dum ait, *Fortè ad literam hæc passus est* (nempe Isaias) *sed in Christo planè impletum est.* Clariùs Hugo, licèt magis de Christo putet sumi oportere. De Christo omnes omnino capiunt, neque aliud videtur dici posse verisimiliter. Aggreditur iam Christus explicare quid in mandatis habuerit à Patre, aut quid in redemptionis cursu ignominiæ sit aut doloris. Vtriusque specimen ostendit dum percussum sibi dicit corpus, flagellis videlicet, clauis, & lancea, quod præsertim ad doloris acerbitatem pertinet, & euulsas genas, quod ad ludibrium & ignominiam spectat. Verbum autem *dedi*, abundè indicat quàm non grauatè Christus ista pertulerit, cùm obuium se dederit percutientibus, neque genas vellentium inclementiæ subduxerit. Porrò quanta ignominia sit in genis fœdatis, aut violatis quocumque modo, siue sputis, siue colaphis, siue pilorum euulsione, id est, ablato, siue turpato naturali genarum vestitu, atque ornamento, cùm multa à multis, dum agunt de Christi passione, prædicentur, nos hîc pro nostro instituto pauca dicemus.

42. Barbam alterius contrectare ignominiosum. De barbæ ornamento, quanto in pretio fuerit apud antiquos, satis argumenti est, quòd dedecori ducebant longè turpissimo, si quisquam alterius barbam manu contrectaret: Vnde ortum illud siue prouerbium, siue conuitium prouerbiali specie, *barbam vellere*, de quo statim. Certè apud Hispanos, credo etiam apud nationes alias, in quibus aliquid est ingenuæ disciplinæ, grauissimæ ignominiæ, ac dedecoris loco ponitur, si quispiam alterum a barba capiat. Quæ res, vt omnibus vsitata, & comperta prouerbio locum fecit. Sanè non defuerunt, qui ne ab hoste illam ignominiam subirent in acie, barbam sibi esse radendam censuerint. Quod in suis militibus curasse Alexandrum, prodit Plutarchus *in Theseo, & in Apophthegmatis Alexandri.* Illud præterea maximè commendat barbæ dignitatem, quòd vt olim pueri detonsam primùm comam Diis consecrabant, sic primam barbæ lanuginem, & ineuntis adolescentiæ florem. Quod fecisse dicitur Nero, qui quasi maximum, & pretiosissimum donum detonsam barbam in aurea pixide, & pretiosissimis ornatam margaritis Ioui Capitolino consecrauit, vt tradit Suetonius *in Nerone capite* 12.

43. Barba in luctu raditur. Adde quòd quemadmodum in luctu deponi solet quod ad speciem, vel voluptatem est, & id assumitur quod luctum afferre, & mœrorem hominibus, aut in sordibus, & squallore numeratur, sic quia sordidum, & turpe est, & ad ignominiam graue spoliari barba, nationes plurimæ in luctu, & sordibus barbam deponunt. De Ægyptiis tradit Herodotus *lib.*2. de Assyriis Strabo *lib.*16. & hoc ipsum facere solitas nationes alias barbaras, scribit Suetonius *in Caligula cap.*5. Quod etiam Hebræis esse cum aliis Gentibus commune, docet factum illud filiorum Ammon 2. *Reg. c.*10. qui cùm ignominiosè vellent à se dimittere legatos Dauid, quos explorandi gratia venisse suspicabantur, dimidiam illorum raserunt barbam. At dices dimidiam barbam esse detonsam ignominiæ dari, non tamen totam. Respondeo, si id fateamur, nihil esse causæ cur Dauid nuncios expectare voluerit in Iericho donec barba cresceret, quia facilè detonso eo, quod supererat barbæ, redire honestè possent in Regis, populique conspectum. Deponi quoque in luctu apud Hebræos barbam, liquet *ex Leuit. cap.*21. *v.*5. vbi cùm sermo esset de luctu super mortuum, dicitur, *nec radent caput, nec barbam.* Loquebatur autem de sacerdotibus, quibus edicit Deus, ne sequuti reliquæ plebis consuetudinem, detonsa barba, faciem ignominiosè deturpent. Quod etiam Isaias ostendit *cap.*15. de Moab: *In cunctis capitibus eius caluitium, & omnis barba radetur.* Et Ieremias *cap.*41. cùm habitum squallidum, & lugubrem quorumdam describeret Iudæorum, ait, *Venerunt viri de Sichem, & de Silo, & de Samaria octoginta viri rasi barba, & scissis vestibus, & squallentes.*

44. Prouerbiũ. Grauis sanè ignominia est barba nudari, quam natura hominis ornatum esse voluit, at id cum iniuria, & violentia fieri, in quo non minus ignominiæ sit quàm doloris, longè grauius. Durum barbam radi, at velli audacibus furiosorum manibus, longè durius. Prouerbio locum fecit hæc ignominia. Vnde barbam vellendam esse à procaci turba ei obiiciebatur, qui stolidus haberetur, & qui proximè abesset à belluarum stupore. Horatius sic de stolido.

Barbam tibi vellunt
Lascimpueri.
Et Persius
Idcirco stolidam prabes tibi vellere barbam
Iuppiter.
Hanc ignomioiam passus est Christus à furiosis hominibus admixtam acerbissimo dolori, quod, cùm optimè nosset paterno obsequutus imperio, genas dedit vellentibus.

45. m *Faciem meam non auerti ab increpantibus & conspuentibus.*] Confundit faciem nobilem, & ingenuam contumeliosa oratio, quæ aliquid obiicit fœdum, & indecorum, quod sustinere non potest ingenuus pudor. Quot huius generis audierit contumelias ab iis, qui tanquam serpentes suas exacuerunt linguas, docent Euangelistæ, de quibus eodem, quo Isaias, ordine scribit Ieremias *Thren.* 3. *Dabit percutienti se maxillam, saturabitur opprobriis.* Neque tamen ideo faciem suam Christus, quæ maximè ab illorum verborum iniuriis patiebatur, auertit. Confundit præterea, ac fœdat faciem grauior alia contumelia, quæ ab alieno etiam ore fit, non iam contumeliosa verba, sed sputa sordida iactanti, quod ita graue visum est externis, vt maximè à Cicerone commendetur cuiusdam patientia, qui conspuatus ab alio verbum reddiderit non omnino contumeliosum. Apud Hebræos quàm fœdum sit, atque ignominiosum faciem aliorum sputamentis notari, docet illa lex *Deuter.* 25. quæ iubet, vt si quis defuncti fratris suscitare semen noluerit, defuncti vxor illius faciem cum quadam execratione, conspuetet. Hanc verò contumeliam tanquam omnium maximam extremo loco posuit Iob *cap.* 30. *vers.* 10. *Abominantur me, & longè fugiunt à me, & faciem meam conspuere non verentur.* Solere ad sputa, & putria oris eiectamenta despicatissimum locum eligi, docet illud Aristippi, vt refert Laertius in eius vita: nam cùm ingressus esset in splendidas, & lautas ædes, inspuit in faciem illarum domini, *Non habui,* inquiens, *opportuniorem locum.*

Consputari faciē ignominia grauis.

46. Septuaginta paulò aliter conuertunt hunc locum. *Dorsum meum dedi ad flagella, & genas meas ad alapas, & faciem meam non auerti à confusione sputorum.* Vbi pro *vellentibus*, vt adhibuit vulgatus, ipsi vertunt *alapas*, accommodatè ad genas, quæ palmis potiùs notari, atque fœdari solent, quàm depilatione. Vtrúque passus est Christus, & vtrumque valet verbū מרט *marat.* Ad hunc locum videtur respexisse Christus *Luc. c.* 18. cùm impleturus quæ de ipso priùs fuerant annunciata, dixit Apostolis, *Ecce ascendimus Hierosolymam, & consummabuntur omnia, quæ scripta sunt de filio hominis; tradetur enim Gentibus, & illudetur, & flagellabitur, & conspuetur.* Quæ facta commemorantur iuxta Septuaginta translationem *Matth. cap.* 26. *vers.* 67. *Tunc exspuerunt in faciem eius, & colaphis eum ceciderunt; alij autem palmas in faciem eius dederunt.* Quantum sit in alapis ignominiæ, diximus suprà ad illud *capitis* 3. *Et facies pauperum commolitis.* quod omnino vide.

47. *Dominus Deus auxiliator meus, & ideo non sum confusus.*] Sicut Christus, vt modò dictum est, quæcumque loquebatur verba ascribebat Patri, à quo habere se fatebatur linguam eruditam; sic etiam nunc quidquid habet fortitudinis, atque cōstantiæ, Parenti tribuit, quem à dextris habet auxiliatorem. Quare neque deterritum se dicit, aut fractum tot dolorum fluctibus, atque confusum, vbi tot ingruunt confusionis causæ. Credo allusum hic esse

A ad auxilium, quod Iudaicæ captiuitatis redemptori Cyro præstitit Deus *cap.* 45, cùm adfuit illi, molliaque reddidit, quæ ardua videbantur, nullóque modo expugnabilia. Fuit autem, vt vidimus, Cyrus Christi symbolum, eáque in liberando populo ex Babylone præstitit typicè, quæ postea Christus multò luculentiùs in totius mundi libertate

n *Ideo posui faciem meam vt petram durissimam: & scio quia non confundar.*] *Petram durissimam*, silicem, & adamantem, prouerbialem figuram habere suspicor apud Hebræos, qua aliquid significant ità intrepidum, vt nihil horreat, aut ita ad resistendum potens, vt nemini cedat, aut succumbat. Quod cùm ad laudem sæpe, ad vituperationem tamen aliquando conferri solet: quia durum se præbere ad alio-48.
B rum verba, aut ad varios casus, qui interdum occurrunt, nonnunquam inuicti animi constantiam, nonnunquam obstinatæ mentis pertinaciam indicat. Hoc posteriori modo sumitur *Zachar.* 7. *vers.* 12. *Aures suas aggrauauerunt, ne audirent, & cor suum posuerunt vt adamantem.* Eodem modo *Ezech. c.* 3. *vers.* 8. dura Israelis frons impudentiam designat. In meliorem tamen partem sumitur dura Ezechielis facies *ibidem.* Vbi sic Deus ad Ezechielem: *Ecce dedi faciem tuam valentiorem faciebus eorum, & frontem tuam duriorem frontibus eorum: vt adamantem, & silicem dedi faciem tuam, ne timeas eos.* Vide quæ suprà diximus ad illud *cap.* 48. *Et frons tua ærea.* Translatio hæc aut à petra sumitur, quæ est in medio mari, quam dum alliuunt, aut verberant fluctus,
C non concutitur, aut atterunt, sed potiùs ad eam allisi franguntur fluctus, abeúntque in leuissimam, atque vanissimam spumam. Et hoc mihi certius: aut certè ab adamante, qui iuxta sui nominis notationem, & vt fert communis hominum existimatio, tam longè est vt artificum ferramentis cedat, vt ipse potiùs illa non solùm obtundat, sed etiam diffringat. Est autem familiare, animum contra aduersæ fortunæ impetus infractum, aut per adamantem repellentem ictus, aut per scopulum appulsum fluctibus significari. Cùm ergo Christus videret adesse sibi auxiliatorem Patrem, & à dextris assistere, ne commoueretur, tantum assumpsit confidentiæ, atque animi, vt tali facie occurreret conuitiis, ac sputis, tali pectore flagellis & cruci, quali firmitate
D saxum stat in medio gurgite contra fluctus, aut adamas contra mallei, aut aliorum ferramentorum ictus. Affirmat que sub tali auxiliatore, atque patrono Deo se in tam vberi confusionis materia non confundendum. Foreirus in *petra dura* chalybem agnoscit. coniectura mihi videtur difficilis, & infirma.

Frons dura, aut facies tā constantiam indicat, quā impudentiā.

o *Iuxta est qui iustificat me, quis contradicet mihi? stemus simul, quis est aduersarius meus? accedat ad me. Ecce Dominus auxiliator meus, quis est qui condemnet me?*] Multa contulit Christo ad redemptionis opus auxiliator Deus, contra omnia, quæ in eo redemptionis curriculo occurrerunt discrimina, constantiam nimirum, & robur ad perferendum quidquid
E dolorem afferre poterat, aut pudorem. Et vbi his perfunctus est casibus, eam contulit gloriam, splendorem, & ornamenta, quæ instaurarent, emuniaténtque maximè ea, quæ illi iuxta hominum æstimationem detraxisse videbantur contumeliæ, & plagæ. Induxerant verbera, & claui, & alia carnificum instrumenta corpori stigmata quædam, & vulnera, à quibus ita fœdatus est Christus, vt visus Isaiæ fuerit quasi leprosus, & in quo non esset aspectus: Hæc Dominus gloria suscitati corporis compensauit. 49.

Quomodo Christi mors, & ignominia compensata.

pensum. Ignominiosè tractatus fuerat, & cum sceleratis deputatus habitusque ab indocta plebe, & à scelerato populo indignus hac luce: huic tamen tantæ obedientiæ, tot ùmque indignissimarum tolerantiæ, suam quoque mercedem reddidit Deus, dum illum illustrissimis signis, totóque mundo aspectabilibus iustum declarat, & in quo nihil vnquam hæserit labis. Et id Christus per prophetam ostendit hoc loco. Facit autem huc, quod multis pòst sæculis in conuentu eorum, qui contra ipsum consilium necis inierant dixit *Ioan.8. vers.46. Quis ex vobis arguet me de peccato?* Agit enim cũ eis, qui contradixerunt, damnaueruntque morte, iubétque vt si quid habent quod exprobrent, aut in iudicio opponant, illud quamprimùm edant; neque enim timet auxiliatore Deo, se ab inuidis, atque maleuolis accusatoribus conuictum iri sceleris.

50. Regula. Id facere dicimus, quod factum esse declaramus.

Iuxtà est qui iustificat me.] Id est, adest mihi qui causam suscipit defensionis meæ, qui innocentiam meam illustribus signis testetur, & prædicet. *Iustificare* hoc loco est iustum declarare, vt suprà diximus ad illud *cap.5. num.23. Qui iustificatis impium pro muneribus.* vbi regulam tradidimus maximè obseruandam ad vsum scripturæ. Cætera obscura non sunt. Quæ omnia ad fidelium consolationem videtur transtulisse Paulus *ad Roman.8. Si Deus pro nobis, quis contra nos?* &c. *Quis accusabit aduersus electos Dei? Deus qui iustificat. Quis est qui condemnet?*

51. Porrò hæc etiam videntur ex consilio à Christo fuisse proposita, vt excitaret spem de futura libertate à peccatorum iugo, de qua hîc præcipuè sermo est. Remouet enim ea quæ frangere, aut retardare posse inata hominum existimationem videbantur incitatum Christi studium de nostra salute. Existimaret enim aliquis, etiamsi Christus facilè exorberet necis acerbitatem, conuitiorum, & sputorum ignominiam, retardatum tamen iri ea opinione, quam in posterorum memoria relinqueret, cùm omnes ea genere mortis, totóque iniquissimi iudicij ordine suspicari possent talem illum esse, quale publicum Principum iudicium, & probrosa necis conditio testabatur. Vt ergo huic hominum cogitationi Christus occurreret, promissum esse dicit à Patre auxiliatore, ne suum apud posteros nomen infamia laboret; imò decretum vt omnibus Gentibus gloriosum futurum sit, & venerabile.

52. Peccator sibi ipsi malũ creat, vt vestis tineam.

Ecce omnes quasi vestimentum conterentur, tinea comedet eos.] Communiter hæc Patres referunt ad statum illorum, qui Christum tanquam sceleris reum morte damnarunt, qui tamen, vt modò diximus, extinguere, aut obscurare illius nomen non potuere: quia contrectabat auxiliatoris Dei ineluctabile decretum. Qui tamen ipsi non longè post Christum impio iudicio sublatum, à Romanis funditus euersi sunt. Ita Hieron. Cyrillus, Irenæus *lib.4. cap.66.* & alij plures. Vbi obserua quàm aptè hæc cum antecedentibus consentiant; nam suprà dixerat Deus, Iudæos non ab alio quam à suis sceleribus fuisse venundatos, id est, ipsos suæ seruitutis, ac necis fuisse autores, dum suæ cupiditati, atque ambitioni seruiunt. Idem nunc alia metaphora aptissimè significat. Vt enim vestimenta ac ligna ab eo plerumque exeduntur, ac pereunt, quod ex suis visceribus gignunt, ac nutriunt; vestimentum enim à tinea corroditur, & lignum à teredine; sic etiam Iudæi qui Christum proclamarunt crucis, & mortis reum, consumpti sunt non tam à vendente, vel prodente Christo; quàm à suis sceleribus. Eò enim calamitatis adducti sunt, & tunc cùm res Iudaica Romanorum armis perire visa est: & hodie ab omnibus odio, atque ludibrio habiti, dum peccatis student, obsequuntúrque, quæ in suis visceribus aluerunt ante, & dum hodie obstinato consilio, in qua priùs fuere vætania, perseuerant.

53. Prouerbiũ.

Hæc porrò videntur speciem habere prouerbialem apud Hebræos in eam vt puto sententiam, quam modò dixi, cùm nempe significare volumus aliquem suis consiliis, aut manibus perire. Quã ratione Latini dicunt, *Fabrum constringi compedibus, quas ipse cuderat,* & *turdum sibi malum parere*, quia ex eius stercore viscum conficiunt aucupes, qui ipsum postea capiunt. Huic prouerbio simile est illud, *colubrum in sinu fouere*, aut, *alere luporum catulos*; nam qui hæc faciunt, ab his, quos fouent, & nutriunt, perimuntur. Non aliter vestimentum tineam gignit, à qua tandem consumitur. Eo prouerbio videtur vsus Iob *cap. 4. vers. 19. Qui habitant domos luteas, qui terrenum habent fundamentum, consumentur velut à tinea.* Quia nimirum homines ex lutea, fictilique materia formati intus habent, & alunt, quo conficiantur. Et de se ipso Iob *cap.13. vers.28.* quia *homo de muliere natus multis miseriis repletus est*, statim subdit: *Qui quasi putredo consumendus sum, & quasi vestimentum quod comeditur à tinea.* Quasi dicat habere à se, & intra se reconditum, etiamsi extrinsecus nulla afferatur vis, quæ tabescat & dissoluatur aliquando. Et in hunc sensum accipit Hugo illud *Eccles.42. vers.13. De vestimentis procedit tinea, & à muliere iniquitas viri.* Putat enim ibi sermonem esse de primo homine, qui à muliere quæ de ipsius latere producta fuerat, deceptus est, & quasi à tinea corrosus, aut sanie tabidus. Hoc sensu, sicut vestimentum à tinea petit, quæ ea ipso nascitur: Sic à fœmina, quæ ex viro formata, & ab ipso sumpta est, interitus & tabes aduenit viro.

Iob cap.4. Iob cap.13. Eccles.42.

54. Vitium sensim hominem perdit.

Existimo etiam, ne hoc omittam, in scriptura prouerbium à tinea in alium etiam vsum assumi; nam quia quod aduenit vestimento, aut ligno vitium à tinea, sensim inolescit, tacitóque morsu, quod priùs solidum videbatur, & integrum, exeditur, & putrescit, fit vt malum, quod tinea, siue caries inducit pro occulto damno, quod sensim & tacitè serpit, & conficit adhibeatur. *Oseæ cap.5. vers.12. Ego quasi tinea Ephraim, & quasi putredo domui Iuda*, id est, sensim, & quasi per partes debilitabo & perdam. Peccatum ergo Iudæorum, dum in illorum animia consenescit, id intus conclusum agit, vt vires attenuet, & quod in vestimentis facit tinea, sensim ad interitum deducat. Quã de re optimè Gregorius *lib 5. Moral. cap.28. & lib.11. cap.25. Tinea* (inquit) *damnum facit, & sonitum non facit: sic iniquorum mentes, quia damna sua considerare negligunt, integritatem quasi nescientes perdunt.*

Oseæ 5.

55. Christus crucifixores ad veniam vocat.

Quis ex vobis timens Dominum, audiens vocem serui sui, qui ambulauit in tenebris, & non est lumen ei? speret in nomine Domini, &c.] Locus hic variè exponitur à variis. Hieronymus hæc verba Christo tribuit, qui cum his agit, à quibus crucifixus, & cum quibus in mortali statu conuersatus est. *Vos* (inquit) *me flagellastis, vos meam faciem consputstis: ego tamen ad pœnitentiam prouoco persecutores meos; & dico: Quis est inter vos qui timeat Dominum, & audiat vocem serui, vel pueri eius, qui ambulauit in tenebris, & non erat ei lumen: qui non habuit speciem, neque gloriam, sed in similitudinem carnis peccatricis suscepit formam serui, vt peccatum in carne superaret. De hoc dicitur quod speret in nomine Domini, & innitatur super Deum, vt quidquid humanæ fragilitatis est, deuma*

mina maiestate corroboret, atque sustentet. Hæc Hieronymus.

56\. S. Thom. in *seruo* Isaiam agnuscit, vel quemcumque alium, per quem loquitur Deus, putatque consilium dari ei, qui in tenebris errorts ambulauit. Hsymo, Lyra, Adamus, quò etiam inclinat Procopius, hæc ita cum præcedentibus nectunt, vt nullum esse dicant, qui peccatorum tinea sicut vestimentorum corrosus non sit. Hoc sensu, *quis ex vobis timens Deum*, &c. Quasi dicat, Nullus est, qui audiat vocem Christi, qui ambulauit in tenebris.

57\. Alij putant exemplo Christi, qui in tenebris, id est, in ærumnosa via, ambulauit, admonere illos, qui Deum timent, vt si in tenebris ambulare contingat, sperent tamen in Domino, à quo vno spes B illorum omnis dependeat: sic enim fiet, vt à Deo liberali, atque propitio obtineant, quod in statu, atque curriculo non dissimili ab auxiliatore Deo Christus nactus est. Ita penè Foreirus & Hugo.

58\. Septuaginta aliter conuertunt hunc locum, vt in Biblijs nuper correctis. nam in quibusdam codicibus, vt in Complutensibus, mutilus est. *Quis est in vobis qui timeat Dominum? exaudiet vocem pueri eius. Qui ambulat in tenebris, & non est ei lux, confidite in nomine Domini, & innitimini super Deo.* Et iuxta hanc translationem Cyrillus in proximam sententiam inclinat.

59\. Mihi in primis non displicet Haymonis, & Lyræ sententia, quam sequitur Adamus, vt hic designetur C paucitas illorum, quibus non insit illa tinea, de qua proximè: qui cùm audituri non sint Christi verba, atque doctrinam, expertem lucis vitam habituri sint. Quod deinde magis explicat, cùm ait. *Ecce vos omnes accendentes ignem.* Hoc sensu. Quis ex vobis, qui Dominum timeat, & Christi verba audiat? cùm tamen in tenebris sit. Et quis est qui speret in Domino?

60\. Sed placet multò magis illa sententia, quam omnino indicant Septuaginta, & admittit facilè nostra translatio, quæ etiam placuit Cyrillo, Hugoni, atque Foreiro, ita vt Christus eos, qui Deum timent, ciúsque causa in tenebris habitant, id est, in sordibus, in vinculis, & pressuris degunt expositi impurissimorum hominum iniurijs, hortetur suo exem- D plo, vt sperent in Domino, illíque innitantur. Nam vt ipse in euulsis genis, fœdataque facie sputorum illuuie confusos non est, sic etiam fiet, vt ipsi in tot iniurijs, ac sordibus non confundantur, auxiliante Domino, cuius causa dura illa sustinent certamina.

Christi vita, & exitus consolatur afflictos.

61\. *Ecce vos omnes accendentes ignem; accincti flammis.*] His qui Deum timent, & Christum audiunt, spem confirmat, & animum corroborat, in duro rerum aduersarum conflictu, de quorum numero, quia pauci futuri de Iudæorum gente, ideo ex Scripturæ vsu, quæ vniuersale signum apponit, vbi ex magno numero pauci eximuntur, omnes defecisse ait, & sibi astruxisse malum, aut aluisse tineam, qua corroduntur, & intereunt. Vtitur autem nunc alia metaphora, qua significat Iudæos aliquid in E suam perniciem moliri, de quorum interitu loquitur tanquam de quodam incendio, ad quod ipsi accendunt, atque coniiciunt faces, dum non solùm in peccatis obstinati hærent, sed noua veteribus accumulant peccata.

62\. Pro *accincti flammis*, Hebr. est באזרי זיקות *meazre zicoth*, id est, *cincti, ac circumdati scintillis*. Ac si dicat, Quocumque pergitis, scintillas disseminatis, quæ cùm in aridam materiam inuolitent, quid sperari potest præter incendium? Fortasse hoc

Peccatorum periculum.

A illud idem est, quod de iisdem Iudæis priùs ab Isaia dictum fuerat *cap. 1. vers. 31. Et erit fortitudo vestra, vt fauilla stuppæ, & opus vestrum quasi scintilla.* Vide quæ ibi diximus & obserua, ac expende quis peccatorum status, qui hoc symbolo optimè ab Isaia, imò ab ipso Christo describitur. Vt enim in fabulis quædam finguntur monstra, quæ flammas euomunt, vt *Æneid.* 8. Cacus, & apud alios Chimæra, sic monstrorum omnium maximè horribile peccator, qui per omnium sensuum aditus ex eo igne, quem ex gehennali incendio concepit, flammas eructat. An non ignis est furor, & rabies, quæ ex oculis scintillantibus emicat; aut ardor ille libidinis qui in desidem, & malè securum animum per B oculos irrumpit? ac tandem, æstuans, ac feruens, ebullit multa, & dictu fœda, & auditu turpia. De quo incendio Hieronymus sic ait. *O ignis infernalis luxuria, cuius materia gula, cuius flamma superbia, cuius scintilla praua colloquia, cuius fumus infamia, cuius cinis immunditia.* Quid reliqua commemorem? ab ore peccatoris, qui linguæ suæ licentiam moderari non vult, quid erumpit, nisi quod à gehennali fornace? cùm lingua ipsa ignis sit, qui inflammat totam natiuitatis nostræ, inflammata à gehenna *Iacob cap. 3.* Denique in eo totus videtur esse peccator, vt materiam congerat ad incendium, & ignem in illam iaculetur.

Luxuriæ signa, & damna.

63\. Quia verò verbum אזר *Azar*, pro quo vulgatus C *accincti*, *ligare* significat, & *constringere*, non mihi alienum videtur neque à littera, neque à sermonis textu, quod visum est Foreiro, qui hic agnoscit vincula, sed ignea, quibus damnati constricti tenentur in gehenna. Neque Scripturæ vsus ab hoc dicendi genere abhorret, quæ vincula appellat quicquid aliquem inuitum, & cum molestia cohibet. Iudas *in epistola. Angelos, qui non seruauerunt suum principatum,* &c *vinculis æternis sub caligine reseruauit.* Et 2. *Petri cap. 2.* de eisdem Angelis. *Si enim Deus angelis peccantibus non pepercit, sed rudentibus inferni detractos in tartarum tradidit cruciandos.* Et de Ægyptiis *Sap. 17. Vna catena tenebrarum omnes erant colligati.* Sic ergo ignis ille gehennalis, in quo, tanquam in carcere in æternum concluduntur im- D pij, vocari potest *ignea vincula*, quæ sibi parant, dum ignem accendunt. In quos bellè quadrat illud vulgare, *Faber quas fecit compedes ipse gestat.* Notat hic Hieronymus pro qualitate peccati vnumquemque sibi dum viuit ignem parare, atque accendere; & quemadmodum in vno manentes loco, imò in vno lecto alij sani sunt, alij febri æstuant ex humorum diuersitate diuersa supplicia sentientes: sic & ignis; qui à peccatoribus succenditur, materiam in peccantis habet, qui eò vehementiùs vrit, quò maior est, & magis arida materia, de qua scriptum est, *Ardebit sicut ignis iniquitas, & sicut gramen siccum vorabitur incendio. Isai. cap. 9.* iuxta LXX. translationem. Idem Origenes, à quo Hieronymus videtur mutuatus *lib. 2. Peri archon cap.* 11.

Vinculi nomen latè patet.

64\. E L x x. aliter conuertunt, & satis quidem significanter. *Accendentes ignem, & confortantes flammam.* Idque satis, ad Hebraicum textum; nam אזר *ozar*, etiam *corroborare* significat, in quo ingens indicatur studium, atque contentio. Qualem præ se fert, qui non solùm accendit ignem, sed etiam corroborat, & excitat magis, vel addita iterum, ac sæpius materia vel adhibito iterum, ac sæpius flatu. Quæ translatio optimè exprimit peccatoris statum in suis flagitiis obstinati, sibique ipsi exitium molientis.

Impij, sibi supplicium parant.

65. [f] *Ambulate in lumine ignis vestri, & in flammis, quas succendistis.*] Superiora facem præferunt horum explicationi; neque enim aliud sibi volunt quàm conflagraturos impios eo incendio quod ipsi iampridem in seipsos accendunt, & fouent. Vbi Ironicus sermo gehennalis ignis naturam describit; in quo & vis est ad nocendum acerrima, & splendor ad lucendum luridus & exiguus. Ac si dicat, Eritis in æterna caligine, & in flammis ad vrendum vehementissimis. Illud *ambulate* pro *ambulabitis* ponitur vulgato Scripturæ more, quæ imperatiuum adhibet pro futuro.

66. [c] *De manu mea factum est hoc vobis.*] Hieronymus euentura hæc Iudæis obstinatis, & incredulis putat de manu Christi, quia ille in extremo iudicij magni die dicturus est, *Discedite à me maledicti in ignem æternum.* Hugo in *manu mea* magnum videt & furoris argumentum, & supplicij acerbitatem. Ad cruciandos enim aut castigandos eos, quos odio prosequimur graui, non alienam aduocamus manum, sed nostram impingimus. S. Thom. in *manu Dei* diuinam intelligit potentiam, ex qua facilè intelligitur quantum, & quàm diuturnum futurum sit gehennale supplicium. Alij, qui hæc accipiunt non de gehennali igne, sed de eo, quo Iudæorum ciuitas Romanorum tempore conflagrauit, putant incendium illud excitatum esse diuina manu, non tam vt affligeret, ac perderet Iudæos, quàm vt afflictione, vt paternus exigebat amor, corrigeret, & sanaret. Et in his est Haymo, & Cyrillus, Tertullianus *lib. 3. contra Marcionem cap.* 16. Hæc verò mala, quæ non fœdant animam, sed affligunt, atque compungunt, de manu Dei prouenire ab Amos propheta didicimus *cap. 3. Si erit malum in ciuitate, quod Dominus non fecit.*

Inferni pœnæ.

Hæc omnia mihi difficilia non sunt. Sed addam ego explicationem aliam à patrono quidem nudam, an à ratione, alij viderint. Satis suprà multis, & grauiter ostensum est, mala, de quibus erat sermo, sibi ipsis accersiisse, atque inflixisse Iudæos. Quod optimè expressere & vestimentum à tinea corrosum, & ignis Iudæorum excitatus, & roboratus opera. Idem nunc, credo, Deus significat, aut eodem certè refert extremam capitis partem, quæ est quasi breuis summa, atque complexio eorum, quæ pluribus, toto ferme capite persequutus est. Quæ eò spectant, vt doceant suis sibi sceleribus Iudæos quæsiisse malum. Quare hoc extremum cum interrogatione lego, hoc modo, *De manu mea factũ est hoc vobis?* Id est, Numquid hæc mala, à quibus estis consumpti, aut ignis, cuius flammis estis accincti, à manu mea sunt? & non potiùs industria vestra, atque opera, in vestrum exitium comparata? Hæc mihi expositio maximè cum toto textu congruere videtur; tu, vt voles, accipe. *Hæc de capite quinquagesimo.* 67.

Argumentum quinquagesimi primi capitis Isaiæ.

EXEMPLO Abrahæ, & Saræ generis sui parentum, hortatur Deus illos, qui ex Iudæorum familia honestè viuere statuerunt, bene vt de suis rebus, Ecclesiæque amplificatione sperent. Consolabitur enim Dominus Ecclesiæ solitudinem, quæ sanè in principio magna fuit, implebitque numerosa sobole illa loca, quæ cùm ad Ecclesiam pertinerent, deserta tamen & abiecta censebantur. Cur autem illi, qui in Ecclesiæ primordiis pauci erant, & omnium opinione infirmi videbantur, confirmari debeant, ea ratio est, quia, qui contra ipsos aliquid meditantur hostile, adeò futiles, & infirmi sunt, vt non difficiliùs à sua tenuitate tabescant, quàm à tineis consumuntur vestimenta. Suum verò promissum ita futurum esse firmum, & ratum; vt licèt liquescant, & deficiant omnia, illi tamen nullo vnquam tempore de futura sit fides. Deinde excitatus populus hac tam liberali Domini promissione, orat, vt se quamprimum ad opus redemptionis accingat. Quod Deus facturum se promittit; reprehenditque populi pusillum, & languentem animum. Quod ex eo prouenire affirmat: quia non considerat diuinæ potestati nil non esse subiectum. Ad extremum cùm docuisset grauia subiisse Iudæos infortunia, promittit eadem illa ad eorum auctores esse transcribenda.

CAPVT LI.

1 [a] AVDITE *me, qui sequimini, quod iustum est, & quæritis Dominum:* [b] *attendite ad petram vnde excisi estis, & ad cauernam laci, de qua præcisi estis.*

2 *Attendite*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 AVDITE me, qui timetis Deum, & ad id, quod honestum est, animum atque studium adiecistis, quique in vnum Deum intuemini, in quo spes vestræ, atque consilia nituntur. Respicite ad Patrem à quo tamquam è petra lapides estis excisi, & ad cauernam, vnde ad Israeliticæ corpus fabricam prodiistis. Et ab illis discite quanta sit Dei in illos, qui suis mandatis adhæsere, liberalitas.

2 Respi

2 Respicite Abraham, à quo sati, & Saram, à qua concepti estis. Quia eùm vnus fuisset, & sterilis, mea tamen benedictione ingens ex eo familia propagata est.

3 Sic ergo consolabitur Deus, augebítque numerosa sobole Sionem tam terrenam, quam filij in captiuitatem adducti deseruerunt, quàm Ecclesiam, quæ in Sione tanquam in imagine repræsentatur, quæ in exordio sterilis, & quasi deserta videbatur. Solitudinem autem illam sic ornabit, atque instruet, vt tanquam hortus Deo anctore, ac plantatore dignus delicijs affluat, & vbi lugubris eiulatio priùs audiebatur, resonent postea festiui cantus, gratiarum actio, atque laudantium chori.

4 Attendite, ô viri Iuda, & electa mihi tribus attentas aures, & animum aduerte. Quia legem ego nouam instituam, quæ non arctetur angustis terræ promissæ finibus, & populum tantùm circumcisum informet, sed latè pateat ad Gentium populos, ibíque tanquam in proprio sibi domicilio requiescat.

5 Ecce non longè est Christus, qui iustitiæ meæ, atque fidei seruiat hominibus obligatæ; méque iustum esse operibus probet. Ecce iam egressus est ille, quem ego Saluatorem elegi, hic verò, qui meum est brachium, legibus instituet, iudicabítque populos. Hinc iam me populi, & Gentes expectabunt, Gentes, inquam, & populi expectabunt me.

6 Est autem promissionis huius vsque adeò rata & certa futura fides, vt poriùs dissoluatur rerum natura, quàm mea non impleatur promissio. Aspicite ergo cœlorum admirabilem in suo motu constantiam, & terræ firmitatem, & quæ in illa sunt considerate. Cœli priùs vanescent instar fumi; & terrà, sicut vestis vsu conteritur, dissoluetur; & qui illam inhabitant, omnes ad vnum interibunt. Neque verbis meis vnquam deficiet fides: in æternum namque durabit promissa homini salus, & iustitia, ac fides nunquam non erunt.

7 Audite me, qui iustitiam colitis, in quorum animis hæret insita lex, nihil ab hominum conuitiis, nihil ab illusorum, & maledicorum opprobriis metuatis.

8 Nam si cœlorum solida moles, & terræ firmitas quasi fumus dissipabuntur, & sicut vestis à tinea consumentur, quid coniectari licet de illorum conditione, qui in vos conuitia, & maledicta iactauerint. Quare bono estote animo, illos enim conficiet repentina dies, sicut lanam tinea, aut vestimentum vermis; salus autem à me vobis promissa in sempiterna sæcula, & iustitia mea in omnem generationem permanebit.

9 Quando ergo, ô Christe, Dei omnipotētis inuictum brachium, abs te salutem, & vitã expectamus: Consurge iam tandem, & opus arduum

2 *Attendite ad Abraham patrem vestrum, & ad Saram, quæ peperit vos: [c] quia vnum vocaui eum, & benedixi ei, & multiplicaui eum.*

3 [d] *Consolabitur ergo Dominus Sion, & consolabitur omnes ruinas eius; [e] & ponet desertum eius quasi delicias; & solitudinem eius quasi hortum Domini. Gaudium, & lætitia inuenietur in ea: gratiarum actio, & vox laudis.*

4 [f] *Attendite ad me popule meus, & tribus mea me audite: quia lex à me exiet, & iudicium meum in lucem populorum requiescet.*

5 *Propè est iustus meus, egressus est saluator meus, [g] & brachia mea populos iudicabunt. [h] Me insulæ expectabunt, & brachium meum sustinebunt.*

6 [i] *Leuate in cœlum oculos vestros, & videte sub terra deorsum: quia cœli sicut fumus liquescent: & terra sicut vestimentum atteretur, & habitatores eius sicut hæc interibunt. Salus autem mea in sempiternum erit, & iustitia mea non deficiet.*

7 [k] *Audite me qui scitis iustum, populus meus, lex mea in corde eorum. Nolite timere opprobrium hominum, & blasphemias eorum ne metuatis.*

8 [l] *Sicut enim vestimentum, sic comedet eos vermis: & sicut lanam, sic deuorabit eos tinea. Salus autem mea in sempiternum erit; & iustitia mea in generationes generationum.*

9 [m] *Consurge, consurge, induere fortitudinem brachium Domini: [n] consurge sicut in diebus antiquis, in generationibus sæculorum.*

culorum. [o] *Numquid non tu percussisti superbum, vulnerasti draconem?*

tua fortitudine atque constantia dignum aggredere. Consurge sicut olim parentum nostrorum memoria, & primis familiæ nostræ incunabulis. An ne oblitus es prodigiorum, quæ olim in tuorum causa potenter edidisti? nónne tu Ægyptiorum Regis Pharaonis inflatos spiritus compressisti, & draconem illum immanem, qui in medio fluminum suorum cubabat, vulnerasti?

10 *Numquid non tu siccasti mare, aquam abyssi vehementis? qui posuisti profundum maris viam, vt transirent liberati.*

10 Nónne tu es ille, qui siccato mari, & aqua vehementi diuisa, populo tuo expeditum, & facilem traiectum præbuisti? vt quos à seruitute priùs, sic etiam postea ab aquarum gurgite, & ab infensa Pharaonis acie liberares?

11 [p] *Et nunc qui redempti sunt à Domino, reuertentur, & venient in Sion laudantes,* [q] *& lætitia sempiterna super capita eorum: gaudium, & lætitiam tenebunt, fugiet dolor, & gemitus.*

11 Ita sanè fiet vt petitis; nã sicut olim apertum mare incolumes & læti traiecerunt Hebræi, sic etiã continget iis, qui ex Babylonica seruitute in patriã, aut ex antiquo errore ad Ecclesiæ sinum adducentur. Erit namque in eorum capite corona, & vnguentum, qualibus in nuptiali pompa nouorum coniugum capita exornari solent, neque iam ampliùs apud illos lacrymis erit, aut dolori locus.

12 [r] *Ego ego ipse consolabor vos: Quis tu vt timeres ab homine mortali, & à filio hominis, qui quasi fœnum ita arescit?*

12 Ego dolorem vestrum, & angorem leuabo; quod si in mea fide, atque tutela es, cur eris vsque adeò exigui, atque imbecillis animi, vt ab homine mortali tibi timendum putes, qui nihilo fœno constantior est, quod à Solis æstu momento temporis deflorescit, & perit?

13 [f] *Et oblitus es Domini factoris tui, qui tetendit cælos, & fundauit terram: & formidasti iugiter tota die à facie furoris eius, qui te tribulabat, & parauerat ad perdendum.* [t] *Vbi nunc est furor tribulantis?*

13 Sanè ideo times, quia immemor es Domini conditoris tui; qui cœlorum expandit immensa spatia, qui terram stabili fundamento firmauit. Eam ob rem grauiter te exterruit, atque concussit furor eius, à quo vexatus es, quíque ad te perdendum animum adiecerat. Sed iam vide in quem finem euaserint hostiles minæ; quò tandem abierit vexatoris tui inflammatus furor.

14 [v] *Citò veniet gradiens ad aperiendum, & non interficiet vsque ad internecionem, nec deficiet panis eius.*

14 Non diu morabitur Seruator tuus; iam iam adest, vt vincula dissoluat, & aperiat carcerem, in quo tibi pereundum arbitrabare. Non ita percutiet Deus, vt interimat; neque ita fame laborare permittet, vt deficiente pane tu quoque deficias.

15 [x] *Ego autem sum Dominus Deus tuus, qui conturbo mare, & intumescunt fluctus eius. Dominus exercituum nomen meum.*

15 Neque est cur in summo etiam periculo constitutus, de tua salute, & libertate desperes. Ego enim sum Dominus Deus tuus contra cuius imperium nulla potest excitari, aut increbrescere tempestas. Cui maria obsequuntur, & venti, quæ ego cùm libet conturbo, & sedo arbitratu meo, quíque Deus dicor exercituum; cuius dexteræ nulla potest repugnare potentia.

16 [y] *Posui verba mea in ore tuo, & in vmbra manus meæ protexi te,* [z] *vt plantes cælos, & fundes terram:* [aa] *& dicas ad Sion, Populus meus es tu.*

16 Ergo, ô popule mi, quem ego ad Ecclesiam adducam, vt illi inseruias, & in eius amplificationem incumbas, noli timere aut propter tardam, & ineruditam linguam, aut propter pectus imbecillum, & tenue. Ego enim efficiam, ne verba tibi desint ad persuadendum; ego tibi adero, dextrámque tibi porrigam, quę te in sum-

17 [bb] *Eleuare,*

mo re

mo rerum discrimine tueatur; vt cœlos plantes, & nouam quandam, atque cœlestem terram: Ecclesiam dico, quæ in terra plantata instar obtinet cœli, & spiritus alit verè cœlestes; & dicas Sioni, id est, Ecclesiæ, Verè tu populus es Dei.

17 Eleuare igitur, ô Ierusalem, eleuare, atque consurge, è tuorum peccatorum sordibus. Satis iam sit dum obstinata in malitia hæres, dedisse te longas, & acerbas pœnas. Bibisti enim largè è calice, quem tibi Domini propinauit furor: calicem, inquam, soporiferum, quem ad fundum vsque, & fæces exhausisti.

18 O quàm acerba & dura ad hoc vsque tempus subiit Ierusalem, neque in tantis rerum angustiis vllus est ex numeroso filiorum grege, qui illi solatio, ac leuamento sit, apprehensáque manu eximat ex ærumnosa, ac vili seruitute.

19 Duo tibi, eadémque grauissima contigerunt mala; alterum interim dum duraret obsidio, in qua ciuium plurimos, aut confecit gladius, aut extinxit fames, alterum obsidione peracta, quo tempore vastata est, exusta, atque contrita ciuitas. Quæ igitur consolatio animi tui ægritudinem leuabit?

20 Filij tui sic ab hoste victore oppressi, sic abiecti sunt, vt in plateis, viarúmque capitibus dormiant; quia nullum habent in sua fortuna diuerticulum magis opportunum: neque ibi tuti sunt à plagis, & iniuriis; conciduntur enim à barbara, & petulante turba nihilo mitiùs quàm à venatoribus illaqueatur oryx. Planè illos in eum statum, atque ludibrium egit iusta Dei, & suorum filiorum peccatis inflammata atque ardens indignatio.

21 Idcirco, ô misella, & paupercula Ierusalem, quam impleuit, inebriauítque, non vinum, sed plagarum inflictus, & doloris acerbitas, audi quid iam placatus Dominus, & benignior dicat.

22 Hæc dicit Dominus, quem tu tibi Deum aduocasti, qui iam pro te contra aduersarios tuos dimicare constituit. Ecce iam abs te remoui calicem sopotiferi veneni, quem tibi meus propinauit furor; & quem ad crapulam, & ad fundum vsque potauisti: neque iam ex illo bibes ampliùs.

23 Calicem autem illum indignationis plenum, & furoris mei, transferam ad illos, à quibus vexata, atque depressa es; quisque eò progressi sunt crudelitatis, & insolentiæ, tibi vt imperarent, vt teipsam sterneres humi, vt, quemadmodum per terram, sic ipsi per tuorum strata, atque incuruata corpora transirent; Neque minus barbarè fecerunt, quàm arroganter imperarant; nam cùm te ad eorum imperium prostrauisses, ipsi te duro planè ac barbaro vestigio conculcarunt.

17 [bb] Eleuare, eleuare, consurge Ierusalem, [cc] quæ bibisti de manu Domini calicem iræ eius. Vsque ad fundum calicis soporis bibisti, & potasti vsque ad fæces.

18 Non est qui sustentet eam ex omnibus filiis, quos genuit; & non est qui apprehendat manum eius ex omnibus filiis, quos enutriuit.

19 [dd] Duo sunt quæ occurrerunt tibi, quis contristabitur super te? vastitas, & contritio, & fames, & gladius, quis consolabitur te?

20 [ee] Filij tui proiecti sunt, dormierunt in capite omnium viarum, [ff] sicut oryx illaqueatus: [gg] pleni indignatione Domini, increpatione Dei tui.

21 [hh] Idcirco audi hoc paupercula, & ebria non à vino.

22 Hæc dicit dominator tuus Dominus, & Deus tuus, qui pugnauit pro populo suo: [ii] Ecce, tuli de manu tua calicem soporis, fundum calicis indignationis meæ, non adiicies, vt bibas illum vltrà.

23 Et ponam illum in manu eorum qui te humiliauerunt, [ll] & dixerunt animæ tuæ, Incuruare vt transeamus, & posuisti vt terram corpus tuum, & quasi viam transeuntibus.

IN CAPVT QVINQVAGESIMVM PRIMVM COMMENTARIVS.

1. [a] AVDITE *me, qui sequimini, quod iustum est: & quæritis Dominum.*] Duo hominū genera in Iudæorum etiam gente à Deo sunt ostensa præcedenti capite. Alterum eorum, qui Deum timebant, spémque locauerant in illo. De quibus dictum est, *Quis ex vobis timent Dominum.* Alterum eorum, de quibus ibidem, *Omnes vos accendentes ignem.* De horum supplicio, atque exitu dictum est nuper in extrema parte capitis. Ad illos nunc iterum sermonem conuertit Propheta, & monet quid in suscepto vitæ consilio intueri maximè expediat.

2. [b] *Attendite ad petram, vnde excisi estis; & ad cauernam laci, de qua præcisi estis.*] Quinam sint intelligendi in petra, & in cauerna laci, satis indicat, quod mox additur; *Attendite ad Abraham patrem* B *vestrum, & ad Saram, quæ peperit vos.* Quo loquendi modo, vt credo, Hebræis familiari, honestè exprimitur res non admodū honesta, id nimirum quod filij à patre, quod item à matre habent in conceptu, atque ortu. *Petra* vocatur Abraham, quia ex eius lumbis ac renibus, ex quibus seminalis materia decidit, excisi quoque videntur liberi, quia à virili semine in materno formantur vtero. Porrò pars hæc corporis, cùm de propagāda sobole sermo est, sæpe nominatur; & quidem de Abraham sæpius, quàm de alia. *Genes.* 35. *vers.* 11. *Reges de lumbis tuis egredientur.* Et *ad Hebræos* 7. *vers.* 5. de filiis Leui, *Et ipsi exierunt de lumbis Abrahæ.* Et *vers.* 10. de Leui *Adhuc enim in lumbis patris erat, quando obuiauit ei Melchisedech.* Et sanè metaphora non videtur dura; quia renes vnde virtus illa formandi fœtus deri- C uatur, lapidis habet non exiguam similitudinem. Plura si voles, Medicos consule, quorum hoc negotium potiùs est, quàm Theologorum.

Abrahā cur dictus petra.

3. Sara dicitur *lacus* aut *laci cauerna*, quia eius vterus lacus quidam, aut cisterna fuit, vnde tam copiosa filiorum soboles exhausta est. Pro *cauerna*, Hebraicè est מקבת *makabeth*, quæ *perforationem* significat, & est allusio ad vocem נקבה *nekabah*, quæ *fœminam* valet, id est *perforatam*. Quo dicendi genere Scriptura sacra, vt solet, modestè exprimit organa, quæ in muliebri sexu, concipiendo, atque edendo fœtui naturæ prouidit. Pro *cauerna*, Septuaginta transtulerunt *foueam*; Symmachus *foramen*, Aquila *excisionem*; Eodem omnes sensu, & translatione non admodum diuersa.

Sara cur dicta lacus

4. Cæterum metaphora petræ, seu lapidicinæ accommodatissima est ad *filij* nomen, qui Hebr. בן D *Ben*, dicitur, à verbo בנה *Banah*, quod est *ædificare*, quasi quoddam ædificium sit, ex patris satu, matrísque conceptu fabricatum; aut quasi quidam lapis in ædificio, seu structura familiæ. Ea quo frequens est in Scriptura sacra, vt *domū ædificare*, idem sit quod *liberos suscipere.* *Exod.* 1. *Quia timuerunt obstetrices Dominum, ædificauit eis domos.* Et de illo, qui non vult suscitare semen fratris sui, id est, filios suscipere, qui ascribantur fratri, dicitur *Deuter.* 25. *Sic fiet homini, qui non ædificat domum fratris sui.* Et *Ruth cap.* 4. *Faciat Dominus hanc mulierem, quæ in-* A *greditur domum tuam, sicut Rachel, & Liam, quæ ædificauerunt domum Israel.* Ex hoc loco credo tam illustri & noto Iudæos prouerbiali specie appellatos esse *lapides excisos à petra hac*, id est, ortos ex Abrahami stirpe. Quare satis est verisimile cùm Ioannes Baptista dixit *Matth.* 3. *Potens est Deus de lapidibus istis suscitare filios Abrahæ*; ad hunc Isaiæ locum respexisse. Nam cùm illos alloqueretur, qui sibi in Abrahami nomine, ac stirpe multùm placerent, in eóque plus satis confiderent, quòd lapides essent ex ea lapidicina decisi; Ioannes in veros lapides, qui tunc præsentes aderant, intento digito ait ex illis lapidibus promptum esse Deo facere filios Abrahami, qui multò meliùs, quàm illi Iudæi lapides dici possent ex illa Abrahami mystica lapidicina sublati.

Ædificare de filiis dicitur.

Matth. 3.

5. Quidam existimarūt hæc ad Christum pertinere, non ad Abraham, Christus enim *petra* dicitur, quæ passionis tempore grauiter concussa, ac perforata fuit; ex qua præcisi sunt, qui tanquam viui lapides in Ecclesiæ fabrica construuntur. Ita Procopius, Haymo, & Hieronymus in secunda expositione iuxta translationem Septuaginta. Et quidem horum translatio non parum fauet huic explicationi. Sic autem illi, *Inspicite in solidam petram, quam excidistis, & in foueam laci, quam fodistis.* Sed alij frequenter de Abrahamo, & Sara accipiunt, in quibus est etiam Cyrillus, qui iuxta Septuaginta versionem locum interpretatur.

Christus petra.

6. Superior explicatio, quæ adducta à nobis est priori loco, magis est cōmunis, & Hebræo, atque C Latino textui bellè consentiens. Sed vt quod ibi videtur indecorum, si modò aliquis est, qui ita censeat, effugiamus, vide an sub alia metaphora eadem sententia contineri, atque explicari possit. Vsitatum est in omni, vt reor lingua, vt *fons* pro generis principio, & capite sumatur, neque inter Hebræos inusitatus hic loquendi modus: nam suprà c. 48. Iudæi dicuntur exiisse *de aquis Iuda.* Et *Psalm.* 67. *de fontibus Israel.* Erat autem Israelitis notissimus fons ille, qui in deserto, atque in æstuoso loco exiliuit de petra *Exod.* 17. item alius, qui *Num.* 21. *puteus* vocatur, quíque commodè *cauerna*, aut *lacus* dici potest; quem suis baculis perfoderunt principes, scilicet Moyses, & Aaron. Qui duo fontes cùm maximè populum laboraret siti, producti sunt. Priorem fontem Deus comparare videtur cum D Abraham; qui non tam continuisse videtur, quàm effudisse aquas, quod agentis facultatis est; & ideo illum *petram* appellat. Posteriorem cum Sara, quæ quasi quidam lacus, seu puteus fuit, quæ quas aliunde collegit aquas, vtpote, quæ patiendi, ac recipiendi facultatem habebat, tandem effudit, & *cauerna laci* nominatur. Iubentur itaque Iudæi spectare sui generis fontes, seu origines, vt eorum consideratione excitati, meliùs de sua solitudine, & tenuitate confidant, vt iam dicemus.

Genus dicitur fons.

7. [c] *Quia vnum vocaui eum, & benedixi ei: & multiplicaui eum.*] Pauci erant superiores illi, de quibus nuper, qui Deum timerent, & vocem audirent Christi

Deus magna præstat instrumentis infirmis.

Christi. Quare ex infirmo, atque pusillo grege nihil magnum sperare posse videbantur. Horum igitur animos parentum suorum commemoratione confirmat Deus, proponitque in parentibus, quæ omnem spem, non modò numerosæ subolis; sed omnino posteritatis præciderent. Atque ideo puto Abrahamum *petram* vocatum esse. & Saram *lacus cauernam*. Vt enim à petra arida, & dura ignem côcussu elicias potiùs, quàm aquam: item ex lacu, seu lapidicina, vnde exciduntur saxa; sic ex Abrahamo, cuius corpus iam senile erat, & effœtum, neque magis fœcundum, quàm si ex silice esset, aut pumice. Atque ideo ab Apostolo *emortuum* dicitur *ad Romanos cap. 4. vers. 19.* Sicut etiam *emortua* vocatur Saræ vulua; sic enim de Abrahamo. *Nec considerauit corpus suum emortuum, cùm fere centum esset annorum; & emortuam vuluam Saræ.* In *cauerna lacus*, id est, vulua, nempe conclusa, honestè Deus indicare videtur Saræ sterilem vuluam, vt putat Vatablus. Hæc quidem satis humanæ cogitationi omnem spem adimunt; sed addit Deus aliquid aliud, dum illum vnum euocatum esse dicit generis auctorem Israelitici. In hac tamen tanta solitudine, atque sterilitate Deus sic amplificauit populum ea sterili illa, & emortua stirpe propagatum, vt æquarerit stellas cœli, & arenas, quæ sunt in littore maris. Hoc exemplo Deus exanimato, ac desperanti populo persuadet, etiam si exiguus sit sanctorum numerus, ex eo tamen nascituram infinitam fidelium multitudinem, qua abundet, & ornetur Sion. In hanc sententiam conspirant omnes fere interpretes.

8. *Consolabitur ergo Dominus Sion: & consolabitur omnes ruinas eius.*] Obscurum est an sermo sit hic de Sione terrena, quæ post Babylonici exilij solutionem instaurata est, & ciuibus hinc inde confluentibus impleta: an de Ecclesia cui hæc feliciùs & cumulatiùs contigerunt. S. Thomas de terrena Ierusalem hæc accipit, cui subscribit Hugo, neque ad eam sententiam difficilis est Pintus, quam frequentes amplectuntur Hebræi. De Ecclesia sumunt alij omnes, quibus commemorandis supersedeo; quorum sententia mihi omnino probatur. Neque obstat, quòd propositus est Abraham, cum vxore Sara tanquam generis auctor, qui tamen non omnium pater, sed tantùm Israelitarum fuit: neque quod Sioni, quæ Iudaicæ religionis caput est, & metropolis, hæc à Deo promissa esse videntur. Quia cum Abraham *pater* dicatur esse *credentium*, & cui vel ex lapidibus Deus quotidie nouam excitat prolem, qui filij sunt Euangelij, & fidei, hi quoque *filij* dicuntur *Abraham*. Probat hoc multis Iustinus dialogo contra Tryphonem, & docet apertè Paulus *ad Romanos 4.* Vbi sic de Abraham. *Et signum accepit circumcisionis signaculum iustitiæ fidei, quæ est in præputio, vt sit pater omnium credentium per præputium, vt reputetur illis ad iustitiam: & sit pater circumcisionis, non iis tantùm, qui sunt ex circumcisione, sed & his, qui sectantur vestigia fidei, quæ est in præputio patris nostri Abrahæ.* De Sion minùs est dubitandum, quæ cùm Ecclesiæ figura sit, sæpe etiam sumitur pro Ecclesia.

Abrahā pater credentium.

9. Nihilominus mihi non videtur improbabile, hîc etiam sermonem esse de terrena Sion, & instaurata mœnibus, & antiquæ gloriæ restituta: quia hæc quæ mox subiiciũtur à propheta, Sioni côueniunt post Iudæorum libertatem; ita tamen vt in Sione terrena tanquam in vmbra præcipuè spectetur Ecclesia, quam hoc vaticinium intuetur; & cuius gloriam, & amplitudinem proponit.

10. *Et ponet desertum eius quasi delicias: & solitudinem eius, quasi hortum Domini: gaudium, & lætitia inuenietur in ea, gratiarum actio, & vox laudis.*] Facilè hæc ad Sionem post Babylonicam cladem referri poterant, cuius agros eximiæ priùs amœnitatis, sic peruagatus est hostilis furor, sic in vrbe grassatum incendium, vt ager olim cultus desertus esset, & syluarum in morem ferus, & squallidus: & in ciuitate non tam antiquæ gloriæ, quàm ignis vestigium appareret; sic tamen affulgente libertate conuersa est ciuitatis fortuna, vt in deserto, ac solitudine, tanquam in paradiso Dei delicias spectes: & vbi prius nihil nisi lamenta, querimoniæ, atque eiulatus audiebantur, nunc iam resonent festiui cantus, gratiarum actio, & laudantium chori. Hæc vt dixi, verè contigere Sioni restitutæ; sed multò magis Ecclesiæ à Christo fundatæ, id est, veræ, ac mysticæ Sioni. In qua cùm principiò omnia essent tyrannorum potentia, atque furore tentata, ita vt extinguenda videretur lux, quæ tunc primùm apparebat in terris: & teneram adhuc plantam, quæ nec dum satis firmata radicibus putabatur, acer persecutionum turbo concuteret, omnia erant metus; atque perturbationis plena. Postea verò quanta fuerit vicissitudo, quanta exultatio, quãta gloria, nemo non videt. Omnia hæc affatim ostendunt, & probant Apostolorum acta, & sacri, atque Ecclesiastici annales abundè testantur.

11. Hæc de Ecclesia quatenus in Sion ipsius typo splendet, sed non incommodè hæc accommodari possunt in illam Ecclesiæ partem, quæ ex Gentibus aggregata est, quæ desertum dicitur Sionis, quia tunc deserta illa quæ aliquando futura erat Ecclesiæ pars. Ita censent Procopius, & Haymo. Vocatur autem à nostro propheta gentilica natio, deserta, & sterilis *cap. 54. Lauda sterilis quæ non paris: decanta laudem, & hinni, quæ non pariebas: quoniam multi filij desertæ, &c.* Quia ad tempus vsque Euangelij nullos Deo spirituales filios generabat, tota dedita inani superstitioni cum idolis fornicabatur, & quasi lucus arboribus syluestribus, & sterili frutice densus, & asper latibulum erat belluarum. Sed postea exculta gentilitas Euangelio spiritualem, & ingenuam suscepit subolem: & quasi hortus Domini, id est, paradisus voluptatis *Genes. 2.* nobilibus, atque frugiferis plantis consita, & speciem habuit cœlitibus iucundam, & fructus vberes, atque mirificos.

12. Illud *quasi hortus Domini* dupliciter explicari potest. Aut enim sumitur pro paradiso de quo *Genes. 2.* qui *Domini* vocari potuit, quia in eo ornando attentior videtur fuisse diuina solertia; quique iam per antonomasiam communi nomine *paradisus* nominatur, cui similes dicuntur horti, in quibus eximius apparet ornatus, & amœnitas, sicut apud profanos *Hesperidum*, aut *Alcinoi horti*, seu *Thessala tempe* in vberum, atque elegantium hortorum comparationem adduci solent. Qualiter dici videtur de Sodomis ante incendium cœleste, quæ *Genes. 13.* fuisse dicuntur *sicut paradisus Dei*. Et *Ezechiel. 36. vers. 35. vt hortus voluptatis*. Et *Ioel. cap. 2. vers. 3. quasi hortus voluptatis*. Vtrobique est Hebr. *hortus Eden*.

Hortus Domini quis.

13. *Hortus* præterea *Domini* dici etiam posset, sine vllo ad primum illum hortum respectu, quicumque hortus arte, naturáve conspicuus: quo sensu *montes*, & *cedri Dei* dicuntur, in quibus aliquid est, quod propter speciem, aut altitudinem admirere. In hanc sententiam assumo illud *Ezech. c. 28. ver. 13.* Ezech. 28.

de rege Tyri. *In deliciis paradisi Dei fuisti*, id est, maiestatis. Vtroque modo explicari potest locus iste, neque mihi, quid potiùs amplectar, promptum est. Inclino tamen magis in posteriorem: nempe vt hortus dicatur fœcundus, & pulcher, & Dèo denique auctore, & plantatore dignus. Adducor in hanc cogitationem, quia in antiquo illo paradiso Scriptura sacra non docet fuisse gratiarum actionem, & vocem laudis, quas Deus in hoc horto futuras affirmat. Tunc verò illud *quasi* non similitudinem importat; sed veritatem, sicut illud *Ioan. 1. Gloriam quasi vnigeniti à Patre*, hoc sensu, In solitudine illa plantabit sibi Dominus hortum tanto artifice, ac possessore dignum, talem denique vt Deus ibi iucundè habitet, & quibus in eo diuinam potentiam & solertiam agnoscat.

14. [f] *Attendite ad me populi meus, & tribus mea me audite: quia lex à me exiet, & iudicium meum in lucem populorum requiescet.*] Loquitur hic ad paucos illos, qui ex tanta Iudæorum multitudine Deum timebant, quósque exemplo Abrahæ ad spem vocauerat numerosæ prolis. Nunc quomodo amplificanda sit illa mystica Sion, & illius implendæ ruinæ edocet. Et quia magnum aliquid est, quod dicere aggreditur, eos attentos esse iubet semel, atque iterum eum gemioatione eiusdem sententiæ. *Attendite populi meus, & tribus audite*, quæ non est sine epitasi. Dicit ergo legem aliam nouam instituendam esse ab eodem, qui per Moysem tulerat antiquam; quæ non arctetur angustiis finibus terræ promissionis, & populum tantùm circumcisum instituat; sed latè pateat ad gentium populos, neque id obiter, aut strictim, sed ita vt apud eos tanquam in propria diœcesi ac domicilio requiescat.

15. Hæc credo nō difficilia sunt, quæ pluribus interpretum probantur. Sunt qui putent in *populo* nationes intelligi gentilicas: in *tribu* autem Iudaicam Gentem, quod mihi nullo modo probari potuit; tum quia illud *meus*, quod cum *populo* & *tribu* coniungitur, aliquid indicat, quod Deus speciali quodam consilio ex omnibus sibi selegerit, adoptaueritque; tum etiam, quia sicut neque *gens*, in singulari, sic etiam neque *populus* in eodem numero pro populo sumitur Gentilico; Quare, vt reor, *tribus*, & *populus* pro gente Israelitica; *populi* verò, in quorum lucem venturum dicitur Dei iudicium, pro externis aliis nationibus adhibentur. Hic locus angustè premit Iudæos, quia apertè conuincit abrogandam legem antiquam, & inducendam nouam: quo vtitur Tertullianus *lib. 4. contra Marcionem cap. 1.* Augustinus *de veritate Ecclesiæ*. Eusebius *lib. 1. de demonstr. cap. 34.*

16. *Propè est iustus meus, egressus est saluator meus.*] Iuxta hanc Hieronymi translationem, hæc verba videntur pertinere non ad Christum, sed ad Patrem: qui ad Ecclesiam constituendam, amplificandámque missurum se dicit Filium suum, qui in Actis Apostolorū sæpe vocatur *iustus* per antonomasiam. Quem etiam *Saluatorem* appellat *suum*: quia per illum operatus est hominum salutem, mundúmque suæ subiecit voluntati. Qua ratione princeps strenuum aliquem ducem *suum* appellat *debellatorem*, aut *expugnatorem*, quia debellatas, aut capognatas vrbes Principis submittit imperio. Sed iuxta veritatem Hebraicam, versionémque septuaginta, vt reliqua accommodata sunt Christo, sic etiam posteriora hæc accommodantur non inepta. Nam pro *iustus meus* Hebr. est צִדְקִי *tsidki*, id est, *iustitia mea*, & pro *saluator meus* יִשְׁעִי *iisgin*, id est, A *salus mea*, neque admodum contrapugnat nostra translatio, quæ nonnunquam concretum adhibet pro abstracto. Certè Hieronymus hæc eadem nomina statim per abstractum reddit cum allusione ad hunc locum. *Salus autem mea in æternum erit: & iustitia mea non deficiet.* Adhibitum autem est præteritum pro futuro prophetarum more. Et illud *propè est*, coarguit vehementer Iudæos, qui cùm propè dicatur futurus iustus, & Saluator, & noua lex inducenda, ad huc tamen, post tam longum ab ea promissione tempus, Messiam expectant. Regula. Concretum pro abstracto ponitur.

17. [g] *Brachia mea populos iudicabunt.*] S. Thomas, & Hugo *brachium Dei* Cyrum esse putant, & Darium, per quos Deus imperium Babylonicum indicauit & deleuit. B Augustinus libro de essentia diuinitatis per *brachia* Filium, & Spiritum sanctum intelligit. Alij Christi potentiam, qua populos iudicabit; aut etiam Apostolos, qui cum Christo in extremo sæculorum articulo iudices sedebunt. Ita Haymo, Lyra, & Pintus. Ego hic *brachium* pro fortitudine sumo, & Christi illam esse interpretor, qui virtute sua vocatis ad se gentibus populos subiugauit. Ita ferme Hieronymus, Adamus, Forerius, & alij. *Iudicare* multa in Scriptura significat, sed quocumque accipias modo, aliquid semper sonat à superiori potestate: Est enim idem quod iudicio, aut sententia sua ostendere quid iustum, & honestum, & quid secus sit. Quod optimè præstitit Christus dum sanctionibus Euangelicis docuit quid in honestis, quid in turpibus numerandum sit. Deinde C *iudicare* idem est, quod moderari ac gubernare, qua ratione *iudices* dicuntur, qui populo præsunt; quales fuere, qui in republica Israelitica ante reges dominati sunt. Quo etiam sensu verum est brachiis Christi iudicatos esse populos, id est, subactos, ita vt illum cognoscant legislatorem, & Dominū. Quod dixit Christus ad hunc fortasse locum respectans *Ioan. cap. 12. Nunc iudicium est mundi; nunc princeps huius mundi eiicietur foras.* Quia si princeps huius mundi à sua sede, puta Regia, depulsus est, ac foras eiectus, consequēs est, vt regnum occupet ab antiquo possessore vacuum, qui illum deturbauit. Et hæc explicatio mihi præter cæteras probatur, quam indicat Forerius, Adamus, immò etiam D Hieronymus, qui ideo putat iudicandos populos, quia Christo nationes credituræ sunt. Iudico multa significat. Ioan. 12.

18. Sed vide an etiam aliter exponi possit hic locus ex ambigua significatione verbi *iudico*, quod fauorem interdum significat, & patrocinium, interdum vindictam, supplicium, aut aliquam actionem, quæ ex indignatione, aut offensione nascitur. Cùm ergo mundus duro premeretur iugo ab iniquissimo, atque sæuissimo domino, Dominus iudicare voluit principem huius mundi, id est, diabolum, cùm illum ex regno, quod iniustè occuparat, ignominiosè deiecit, & populos, id est, Gentilicas nationes E in libertatem asseruit, quas in potenti dominatu durus opprimebat tyrannus. Id verò præstitit omnipotenti dextera vindex Christus, aut si mauis, vt alij volunt, Pater per Christum, qui sæpe in Scriptura *brachium* dicitur *Patris*.

19. [h] *Me insulæ expectabunt, & brachium meum sustinebunt.*] Hæc ex superioribus nota sunt: quæ nihil significant aliud, quàm à Christo speratam, paratámque omnibus Gentibus esse salutem, de quo Iacob *Genes. 49. Et ipse erit expectatio Gentium.* Alibi à nobis dictum est in *insulis* nationes designari Gentilicas, & quid *insularum* nomine intelligatur. Est autem hic eadem sententia duobus modis per

epexegesim

epexegesim explicata. *Expectare* verò & *sustinere* synonyma sunt. Exempla habes multa, nunc accipe duo, ex *Psal. 24. vers. 3. Qui sustinent te, non confundentur.* Et *vers. 6. Te sustinui tota die.*

20. [i] *Leuate in cælos oculos vestros, & videte sub terra deorsum, quia cæli sicut fumus liquescent, & terra sicut vestimentum atteretur: & habitatores eius sicut hæc interibunt. Salus autem mea in sempiternum erit, & iustitia non deficiet.*] Hæc verba Hieronymus, Haymo, & Lyra respicere existimant extremum iudicij tempus, in quo futura est cœlorum, & terræ maxima mutatio, accommodatè ad interpretationem illorum verborum, *brachia mea populos iudicabunt.* Quæ Haymo, vt dixi, & Lyra ad illum iudicij articulum trahebant. Futurus defuturum dicit quidquid etiam in æternum videbatur stabile, qualis cœlorum est, & terræ firmitas, priusquam deficiat illa salus, quam per Christum obtinebunt ij, qui Deum timent, & ab eo vnico suæ salutis auctore, ac firmamento pendent.

21. Alij existimant hîc tantùm agi de diuini promissi firmitate, quæ sic erit stabilis, & rata, vt priùs vanescant, & intereant quæ æterna iudicantur ab hominibus, quàm fides deficiat, aut successus non respondeat diuinæ promissioni: ita exponit S. Tho. Adamus, & Pintus. Et hoc mihi probatur maximè, quia cum veritate, & fide maxima conspirat, & cum præcedentibus aptissimè connectitur; eodem omnino sensu, vt cum aliis docet etiam Hieronymus, quo Christus dixit *Matthæi cap. 24. Cælum & terra transibunt; verba autem mea non præteribunt.* Allusisse autem videtur propheta *ad Psal. 101.* Vbi eadem ferme numerantur verba. *Opera manuum tuarum sunt cæli, ipsi peribunt, tu autem permanes, & omnes sicut vestimentum veterascent.* Ex quo loco, & ex eo, quem nunc versamus, sancti multa de cœlorum, terræque mutatione dicunt. Hieronymus *hîc*, Chrysostomus *in cap. 7. ad Romanos* ad illud *Vanitati quippe creatura subiecta est.* Irenæus *lib. 4. cap. 6.* Ego hîc non disputo, an aliquo tempore futurum sit, vt extabescant cœli, aut terra prætereat: aut quomodo ea Scripturæ testimonia, quæ de eorum dissolutione, atque interitu videntur loqui, sint intelligenda, quia hoc opus longum est, & alieni negotij. Vide interim Conimbricenses *in lib. 1. cap. 3. de cælo q. 1.* Vbi ea de re eruditè, & copiosè. Tantùm dico id quod necesse est, maiorem firmitatem esse, atque constantiam in diuinæ promissionis fide, quàm in cœlorum, terræque firmamento.

22. Nihilominus arbitror adhibitam esse hîc à Domino hypotheticam quandam, seu conditionalem comparationem, quali ex aliquorum sententia est illa, de qua nuper *Matthæi 24. Cælum, & terra transibunt: verba autem mea non præteribunt.* Hoc sensu, Si alterum horum defecturum sit, deficient priùs cœlum, & terra, quàm meis verbis deficiat fides. Ita explicat hunc locum Iansenius ex sententia Euthymij; & ostendit, & penè probat Christus *Lucæ 16. Facilius est cælum, & terram præterire, quàm à lege vnum iota cadere.* Cuius loci ea videtur esse sententia, vt optimè ibi Iansenius, non quòd cœlum, & terra præteritura sint aliquando, sed illud citiùs euenturum, quod nemo futurum putat, quàm contingat, vt inane excidat diuinum verbum: sicut nos communiter dicere solemus, cùm aliquid fieri non posse, aut nunquam futurum significamus, *citiùs cælum ruet, aut priùs rerum dissoluetur natura, quàm hoc fiat.* Qui loquendi modus vsitatissimus est non solùm in profanis, sed etiam in sacris Scri-

Diuinæ promissionis firmitas.

Matth. 24.

Lucæ 16.

Comparatio cõditionalis.

A pturis. Ex profanis Virgilius *eclog. 1.*

Antè leues ergo pascentur in æthere cerui,
Et freta destituent nudos in littore pisces,
Antè pererratis amborum finibus exul
Aut Ararim Parthus bibet, aut Germania Tigrim,
Quàm nostro illius labatur pectore vultus.

Ouidius *lib. 2. de Tristibus eleg. 7.*

In caput alta suum labentur ab æquore retro
Flumina, conuersis Sólque recurret equis.
Terra feret stellas, cælum findetur aratro,
Vnda dabit flammas, & dabit ignis aquas.

Et similia occurrent passim apud poëtas.

Ex sacris Isaias *cap. 54.* in eandem, vt reor, sententiam. *Montes commouebuntur, & colles contremiscent; misericordia autem mea non recedet à te, &* 23.
B *fœdus pacis meæ non commouebitur;* Et *Psal. 71.* qui Psal. 72.
de Christo est; certè non potest non esse de Christo, quem modò producam locum. *Orietur in diebus eius iustitia, & abundantia pacis, donec auferatur luna.* Et *Matthæi capite 5. Amen dico vobis, donec transeat cælum, & terra, iota vnum, aut vnus apex non præteribit à lege.* Vtriusque autem loci & illius quem nuper *ex Luca cap. 16.* adduximus, ea sententia est; tunc defuturam Christi iustitiam, seu legem, quando luna, cœlique deficiant, id est, nunquam defuturam: quia aut illa nunquam deficient, saltem quoad substantiam, aut quia vulgo, cuius opinioni in loquendo sæpe se scriptor sacer accommodat, in æternum duratura existimabantur. Est ergo sensus, peritura omnia, quæ aut sunt, aut hominum opi-
C nione existimantur æterna, & quæ in ipsis continentur, quæ habitatorum nomine significantur, & rerum naturam dissolutum iri, non tamen diuinæ iustitiæ, aut promissæ saluti defuturam fidem.

24. Meminisse autem hîc maximè oportet id, quod nuper obseruauimus ad illud *Prope est iustus meus, egressus est Saluator meus,* iuxta textum Hebraicum, versionémque Septuaginta pro *iustus meus,* & *saluator meus* esse *iustitiam meam,* & *salutem meam,* quæ ibi à Christo esse promissa dicebamus. Ad illam ergo salutem, & iustitiam respicit hîc Christus, quam ita certam, & ratam futuram affirmat, vt priùs peritura sint omnia, quàm illius promissionis fides non impleatur.

25. Vbi noster *cælum sicut fumus liquescent,* Septua-
D ginta vertunt, *quoniam cælum sicut fumus firmatum est.* Quod sanè conuerterunt satis significanter, cuius translationis hæc est sententia, quam non respuit Hieronymus: Si cœli stabilitatẽ, cum diuinæ promissionis firmitate componas, non aliam videri, quàm firmitatem fumi, qui facilè à vento dissipatur, aut etiam, si ventus absit, sua sponte vanescit; Quare quæ leuissima sunt, à fumi natura capiunt similitudinem, *Psal. 36. v. 20. Quemadmodum fumus deficient.* idem *Psal 67. v. 3.* & *Psal. 101. Defecerunt sicut fumus dies mei. Sapient. 5. vers. 15.* spes impij esse dicitur, *tanquam fumus, qui à vento diffusus est.* Prouerbiũ.

26. [k] *Audite me, qui scitis iustum, populus meus, lex*
E *mea in corde eorum, nolite timere opprobrium hominum.*] Sententia ex dictis perspicua est. Loquitur Christus cum illis, qui *iustum,* id est, *iustitiam,* siue, vt Septuaginta vertunt, *iudicium* sciunt, practicè nimirum, id est non inutiliter & otiosè; & ex promissæ iustitiæ, atque salutis firmitate bono esse animo iubet in medio illorum hominum conflictu, qui maledictis lacerant, & audaci, ac petulanti lingua conuitia intorquent, & minas intentant. Hæc spes certa his promittitur, qui iustitiam sciunt, id est, his

Lex Dei in corde hominum.

In

in quorum animis plantata est lex, de qua *Psal.36. Lex Dei eius in corde ipsius, & non supplantabuntur gressus eius.* Lex autem Euangelica, de qua hîc propheta, in corde scribitur *Ierem.31. Dabo legem meam in visceribus eorum, & in corde eorum scribam eam.* Quòd si cordi, vt debet, lex insederit diuina, diuinæ se voluntati attemperabit eos, vt de se ipso fatebatur Dauid *Psalm.118. In corde meo abscondi eloquia tua, vt non peccem tibi.* In illo *lex mea in corde eorum*, credo desiderari relatiuum, quod apud Hebræos frequentissimum est. Vide Pagninum *lib.1. institutionum, cap.25.* quare sensus erit: *In quorum corde lex mea.*

17\. Humanæ vires infirmæ & futiles. l *Sicut enim vestimentum, sic comedet eos vermis, & sicut lanam, sic deuorabit eos tinea: salus autem mea in sempiternum erit.*] Capite quinquagesimo ostenderat Christus, quàm infirmi sint illi, qui ipsius consiliis suam opponunt audaciam, & insidias, quandoquidem à se habent, quo consumantur, & deficiant. Sicut vestimentum ex se gignit, & in se continet tineam, à qua corrosum intereat. Idem nunc reperit, vt ostendat iustis nihil esse metuendum ab impiorum opprobriis, & calumniis, quandoquidem illis festinus imminet interitus, vel à se ipsis, etiamsi ab aliis nulla intercedat externa vis: cùm tamen salus iustis promissa duratura sit in sempiternum. Respicit autem hîc comparationem superiorem, à qua vim accipit præsens. Si enim cœli, quorum tanta firmitas est, vt de illis dicatur *Psalm.148. Statuit ea in æternum, & in sæculum sæculi.* comparatione promissæ salutis, aut sicut fumus liquescent, aut illam habebunt stabilitatem, quam habet fumus, & terra de qua *Eccl.1. Terra autem in æternum stat*, sicut vestimentum atteruntur; quid existimandum erit de imbecilla hominum natura, quæ innatam habet tabem, à qua putrescat, & tineam à qua tacitè, & sine sensu consumatur.

18\. m *Consurge, consurge, induere fortitudinem brachium Domini.*] Hæc verba prophetæ sunt, ant populi expectantis Christi aduentum. Hîc Septuaginta inserunt *Ierusalem*, & legunt *consurge, consurge Ierusalem*, ad quam lectionem antiqui Patres expositionem attemperarunt; sed non est in Hebraico textu, atque ideo Vulgatus omisit. Hîc non omittendum, illud *consurge*, & quæ deinde sequuntur verba, vt *percussisti, vulnerasti, siccasti*, esse in genere fœmineo, quia *brachium*, ad quod referuntur apud Hebræos generis est fœminei.

19\. Suprà *cap.50.* ostenderat Christus sibi facile esse, aut captiuum populum ea Babylone, aut è Diaboli dominatu mundum eripere, idque iis prodigiis, quæ in Ægypti libertate contigerunt, confirmauerat, neque sibi deesse antiquam fortitudinem, aut abbreuiatam esse manum, vt non possit postea similia, aut maiora suscipere. In hoc verò capite in eandem sententiam aliquid dixerat etiam de brachio suo, id est, de fortitudine. Horum omnium memor, aut populus, qui salutem expectabat, aut illius curator, & patronus Isaias, orat vt quamprimum Deus liberet promissi fidem, & edat illustria illa, ac prodigiosa fortitudinis argumenta, quæ vidit Ægyptus, & quæ ipse statim breui narratione complectitur. *Brachium Domini* in vocatiuo est, & est, aut Christus, qui *Dei* dicitur *brachium*, aut sumitur pro Christi brachio, in quo eius fortitudo atque potentia significatur. *Induere* autem *fortitudinem* Hebraica phrasis est, quæ valet aut fortitudinis speciem edere, aut aliquid suscipere, aut præstare fortiter. Quod cecinit diuina Psaltria Maria *Lu-*

A *cæ 1. Fecit potentiam in brachio suo.* Aut accingere se ad prælandum quod expressit Dauid *Psalm.92. Indutus est Dominus fortitudinem, & præcinxit se.*

Antequam hinc discedo, operæ pretium esse puto statuere, an hîc sermo sit de instauranda, ornandaque Ierusalem, ita vt captiui apud Babylonios orent, vt induat Dominus fortitudinem, & debellata Chaldæorum potentia ipsos in patriam liberos reducat; An potiùs sermo sit populi ad Ecclesiam vocati, qui Christum orat, vt quamprimum opus redemptionis aggrediatur. S. Thom. & Hugo priorem partem amplectuntur. Alij fermè omnes posteriorem. Et in hanc ego magis inclino. Nihilominus, quod in similibus sæpe dixi, mihi videtur non improbabile, quod dicit Pintus, spectare quidem præcipuè Seruatoris Christi aduentum, & in eo libertatem à Dæmonis imperio, supponi tamen illi quasi typum seruitutem Babylonicam, & populum ab ea restitutum in patriam. Sed quis, vt dixi, de spirituali libertate hîc sermo est; ad illam consequens explicatio referatur.

n *Consurge sicut in diebus antiquis, in generationibus sæculorum.*] De temporibus Ægyptiis loquitur vt statim apparet, illa verò vocantur *antiquus dies*, seu *generationes sæculorum*, quia à prodigiis Ægyptiis ad tempus Isaiæ, siue ad tempus, quo hæc dici ab expectante, & inhiante populo potuerunt, aut dici finguntur, multa intercesserunt sæcula. Porrò certum est, vt alibi pluribus ostendimus, *generationem sæculorum* esse longissimum aliquod tempus, C neque necesse est illud æternū esse, quod omnium optimè locus iste declarat. Vide quæ diximus suprà *cap.24. num.10. & c.32. n.32.* vbi ostendimus neque vocem Hebraicam עולם *holam*, neque Græcam αἰὼν, neque Latinam *æternum* significare, quod aut principio caret, aut finem nunquam est habiturum. 31.

o *Numquid non tu percussisti superbum, vulnerasti draconem?*] Pharaonem intelligit propheta, qui eò clarus est arrogantiæ, vt se Deum agnoscere negaret *Exod.5. Quis est Dominus, vt audiam vocem eius, & dimittam Israel? Nescio Dominum, & Israel non dimittam.* Et idem vocatur *Draco*, accommodatè ad naturam regionis, quam Nilus interfluit ingentium belluarum aquatilium ferax. Sic vocatur *Psal.73. Tu confregisti capita draconis in aquis, dedisti eum in escam populis Æthiopum.* Quem locum de Pharaone communiter accipiunt interpretes. Item *Ezech.cap.29. Ecce ego ad te Pharao Rex Ægypti, draco magne, qui cubas in medio fluminum tuorum.* 32. Pharao draco.

D *Numquid non tu siccasti mare, &c.*] Reliqua aperta sunt quæ præcipua prodigia proponunt, quibus Deus in Ægyptios suam manifestauit potentiam, & suum in Hebræos amorem & studium.

p *Et nunc qui redempti sunt à Domino reuertentur: & venient in Sion laudantes.*] Hîc subauditur similitudinis nota, quasi dicat, sicut olim aperto mari, atque ibi Pharaone demerso exultarunt Hebræi, E & tympanis, ac sistris concrepantes Deum suæ libertatis vindicem laudauerunt; sic continget iis, qui aut è Babylone in patriam, aut, quod magis ad præsens vaticinium facit, ex Diaboli seruitute ad libertatem veram, aut ex Gentium erroribus ad Ecclesiæ fidem, & sinum adducentur. 33.

q *Lætitia sempiterna super capita eorum.*] Hîc nobis explorandum quare lætitia dicatur super caput futura. Foreirus similitudinem trahi putat à fœminis, quæ in capite grandia onera gestare solent; 34.

Cùm

Cùm enim ingens lætitia, aut gloria *pondus* dicatur, iuxta illud Pauli 2. *Corinth.*4. *Æternum gloriæ pondus operatur.* Et ingens significatur lætitiæ pondus, super caput dicitur *esse* gestandum. Ego aliam rationem esse commodiorem censeo huius locutionis, eámque duplicem. Altera est quia in capite præsertim ostendebatur exultatio, & gloria: quare in triumphis victores, in nuptiis, lautioribúsque mensis conuiuæ, tam inter Hebræos, quàm inter peregrinas alias nationes coronati internam animi lætitiam significabant. Qua de re nos satis multa *in nostris commentariis super Cantica*; vbi etiam ostendimus spargi solere capita pretiosis vnguentis, coronæ autem illæ, atque vnguẽta *lætitia* dicuntur, aut quia animos exhilarant, aut quia hilaris animi signa sunt. Quo sensu *Psalm.*44. dicitur, *Propterea vnxit te Deus, Deus tuus oleo lætitiæ.* Est autem vsitatum valde vt sicut causa pro effectu, & signum pro re significata, sic etiam effectus pro causa, & res significata pro signo adhibeantur. De effectu res est certa; de re significata pro signo exemplum habemus proximum: nuper enim *fortitudinem* audiuimus pro armis poni ab Isaia. *Induere fortitudinem brachium Domini*, id est, armis præcingere, quibus tuæ fortitudinis documenta præbeas. Et *gloria* pro gloriæ insignibus, *Esther cap.*15. *vers.*4. *Depósuit vestimenta ornatus sui, & circumdata est gloria sua*, id est, ornamentis, quæ Regiam gloriam, & maiestatem ostenderent. Et *Iob c.*19. *v.*9. *Spoliauit me gloria mea; & abstulit coronam de capite meo.* Hoc idem sæpius inuenimus in *lætitia*, quæ pro his ornamentis sumitur, quæ præseferunt læti animi indicia; quæ præsertim gestantur in capite, vt sunt vnguenta, & coronæ; nam alia non minùs gloriæ, & maiestati, quàm lætitiæ seruiunt. *Esdræ* 2. *vers.*8. *lætitia* pro conuiuio ponitur, & *c.*2. *v.*42. pro canticis & choris; *Et audita est lætitia Ierusalẽ procul.* Pro veste gloriosa, & quæ lætitiam indicat *Psalm.*29. *vers.*15. *Conuertisti planctum meum in gaudium mihi, conscidisti saccum meum, circumdedisti me lætitia.* Vbi *sacco*, id est, vesti lugubri *lætitia*, id est, vestimentum lætum opponitur. Ad hunc ferme modum & figuram Hispani lugubrem vestem *luctum* vocant, *ponerse de luto* vel *traer luto.* His similia inuenies passim in scriptura, vt infrà hoc eodem capite *increpatio*, aut *indignatio Dei* pro supplicio ponitur à Deo inflicto. Ex his nõ difficilè intelligitur, quomodo *lætitia* adhiberi potuerit pro corona, seu vnguentis, quæ in lætitia magna caput illustrant, seu irrorant. Dum ergo lætitia sempiterna futura dicitur super eorum caput, haud obscurè significatur, dies illos agendos esse festiuos, quales geniales esse solent, aut nuptiales. Ex quo etiam intelligitur, quàm hæc aptiùs conueniant in Ecclesiæ filios, quàm in ciues Ierusalem, quia illos sempiterna manet lætitia; hos verò non admodum diuturna.

Regula. Res significata pro signo.

Psalm.29.

36. Altera expositio est, quæ mihi non minùs videtur apta, sumpta ex omnium ferme linguarum consuetudine, in quibus *caput* pro homine ponitur. Vnde familiare est dicere, *tot sunt capita; pro capitum numero; in caput soluere; ô pulchrum caput*; & sexcenta alia eiusdem generis, & exempli. Sed hoc magis vsitatum apud Hebræos, à quibus ראש *Ros*, id est, *caput*, pro toto homine aut animali ponitur, à quibus, vt pleraque alia sumpserunt Hispani, qui cùm vnam pecudem significare volunt, *vna res* dicunt, & magis Hispanicè Hebraicam vocem interpretati *vna cabeça.* Exemplis id firmare necesse non est, quia exemplorum plus satis attulimus suprà *cap.* 35.

Caput pro persona.

A *num.*19. Alibi à nobis dictum est *faciem hominis, animam hominis*; & *nomen hominis* pro homine sumi: Sic etiam affirmamus idem omnino dicendum esse de *capite.* Hæc nos multis probauimus *cap.* 35. *num.*19. vbi eadem verba adhibuit propheta, quæ nunc, quæ omnino vide. Itaque hæc sensus expeditus, & facilis, & vt puto verus huius loci, *Lætitia sempiterna erit super ipsos*, id est, *lætitia fruentur sempiterna.*

37. [l] *Ego, ego ipse cõsolabor vos, quis tu, vt timeas ab homine mortali, & à filio hominis, qui quasi fœnum ita arescet.*] Huc vsque orat propheta, aut populus, iam Deus illius orationi respondens persuadet his, qui B in se sperant, nequaquam esse metuendum: cùm & ipse redemptor, & consolator futurus sit, & lætitia, quæ ipsorum capiti parata est, futura sit æterna. At qui ipsos maledictis, aut alio quouis modo vexant, & exagitant, mortali sunt conditione nati, & ita fragili, vt cum fœno, quod manè floret, & vespere decidit, & arescit, comparari possint. Hic notandum, *quis tu, vt timeas*, Generis esse fœminei, fortasse ideo, quia timere sine causa, muliebris est ingenij. Solet autem Scriptura sacra cùm quis aliquid facit infirmum, & indignum virili pectore, atque constantia, genus illi tribuere muliebre (sicut etiam sæpe nomen attribuit, vt diximus *cap.*3. *num.* 22.) vt 2. *Reg.*13. *Et luxit Dauid*, vbi *luxit*, fœmineum est; alij *desiderauit Dauid*, & hoc magis muliebre.

Huc vsque propheta aut populus, hinc loquitur Christus.

Fœmineum genus aliquid indicat infirmum, & molle.

38. C [m] *Et oblitus es Domini factoris tui, qui tetendit cœlos, & fundauit terram: & formidasti iugiter tota die à facie furoris eius.*] Ostendit vndenam ortus sit timor ille, quem patitur timens Deum, cùm tentari se videt ab aliquo incommodo, quod infligit, aut minatur vilis homuncio, & luteus, quo non citiùs fœnum deflorescit, & perit; quia scilicet non considerat habere se patronum vindicem, & factorem suum eundem, qui omnipotente dextera tetendit cœlos, & fundauit terram, & contra omnium sæculorum vim, & iniurias æternam dedit firmitatem. Porrò illud *&*, particula rationalis est, non coniunctio. *A facie furoris eius*, id est, hominis mortalis.

39. [n] *Vbi nunc est furor tribulantis?*] Credo hæc referri D ad superiora exẽpla Ægyptiorum, quorum exitio Deus se potentem ostenderat; neque se minùs liberalem promiserat, quàm fuerat eo temporis vestigio. Ac si dicat, Quemadmodum periit miserè, ac subitò furor tribulantis Pharaonis, sic etiã peribit homo luteus, ac fœneus, qui vos Pharaonis instar incõmodis exagitat plurimis, & plura etiam minatur.

40. [o] *Citò veniet gradiens ad aperiendum: & non interficiet vsque ad internecionem: & non deficiet panis eius.*] Hic locus variè exponitur: Quidam de captiuitate Babylonica accipiunt, vt S. Thomas, Hugo, & Pagninus, quorum ego sententiam non improbo, dummodo typicè, & præcipuè de Ecclesia intelligatur, vt bene Pintus. Frequentes alij de E Ecclesia capiunt, sed non eodem omnes sensu. Quidam ad persecutores fidelium referunt, qui mutaturi dicuntur mentem, & ad salutem eorum, quos priùs hostiliter insectari fuerant, studium, & vires collaturi. Communiter, & verè alij ferme omnes cum Hieronymo ad Christum accommodant, qui opportunum afferet auxilium his, quos angustè premit, & extrema parat Tyrannorum rabies. Patietur enim illos tentari, non tamen supra vires, aut successu vacuo; faciet enim cum tentatione prouentum, atque maturè veniet ad aperiendum, aut salutis, & libertatis viam, aut foueam, seu

carcẽ

carcerẽ, in quo constricti tenebantur, vt textus indicat Hebraicus, & vertit Pagninus. Quod expertus est Petrus *Actor. cap. 12.* cùm iam in posterum diem expectaret capitale supplicium; & alij Apostoli, ac fideles sæpissimè. Neque ad internecionem sæuit, sed cùm videatur ad mortem cædere, vitam ostentat, & ad sepulchrum rapere; inde repentè extrahit: *Ipse mortificat, & viuificat, deducit ad inferos, & reducit.* 1. *Regum* 2. Experti sunt millies fideles serui, quibus tunc erat propior salus, quando videbatur nihil esse morte propius. Neque defecit vnquam panis, etiamsi potarentur in extremam paupertatem coacti; quia potentibus huius sæculi, atque diuitibus fame, tabéque consumptis, Dei tamen serui ab eius fideli liberalitate, ac prouidentia habent, quo vitam tueantur. Hoc expertus est Paulus cùm dicebat 2. *Corinth.* 4. *vers.* 8. premi se, nunquam tamen opprimi laborum mole. *In omnibus tribulationem patimur; sed non angustiamur: aporiamur; sed non destituimur: persecutionem patimur, sed non derelinquimur: humiliamur, sed non confundimur: deiicimur, sed non perimus.* Quod in materia proposita de iustorum victu in tempore opportuno, docet testis ipse Dauid *Psalm.* 36. *vers.* 27. *Iunior fui, etenim senui, & non vidi iustum derelictum, nec semen eius quærens panem.* Valde hæc verba excitare debent languentem animum, & eò adductum, vt propius nil esse videatur, quàm vt pereundum sit: cùm tunc libertas, & salus sint ad fores, cùm angustior est carcer; vita propior, cùm mors imminet durior; panis paratus, cùm fames timetur, & egestas grauior.

Textus Hebræus paulò aliter habet, vt vertit Pagninus, & Vatablus, *Festinauit ligatus, vt solueretur, & non morietur in foueam, nec deficiet panis eius.* Sed sensus non est admodum diuersus. Vterque enim textus perpetuas esse negat afflictorũ ærumnas; imò vterque promittit proximam libertatem, & otium.

41. *Ego autem sum Dominus Deus tuus, qui conturbo mare,* &c.] Quid mirum si in ipsa, vt aiunt, acie nouaculæ, cùm videtur vndecumque occlusus libertatis aditus spes affulgeat melioris fortunæ, & mitioris auræ, cùm ab eo promittatur cui maria obsequuntur, & venti à quibus maiora, certè magis aspectabilia pericula obtenduntur hominibus; & qui sit Deus exercituum, id est, bellator fortis, cuius dexteræ nulla potest repugnare potentia.

42. *Posui verba mea in ore tuo: & in vmbra manus meæ protexi te: vt plantes cælos, & fundes terram.*] Hæc verba plurimùm fauent illorum sententiæ, qui censent superiora verba Patri esse tribuenda, quibus Christum alloquitur; quia similia sunt illis, quæ à Patre Christo proposita diximus *cap.* 49. *vers.* 2. & ita communiter accipiunt interpretes. Verumtamen, quia nos Christo superiora ascripsimus, hæc etiam ab eodem dicta probare tentemus. Quod credo difficile non erit; neque hæc sententia patrono caret; sic enim censet Cyrillus apertè, & sine dubio Procopius, vt indicat illud fragmentum, quod in hunc locum reliquum habemus. S. Thomas hæc verba dicta putat ad Isaiam, item Hugo, & inclinat Montanus. Chaldæus posita dicit in ore prophetarum. Neque Hieronymus ad hanc sententiam difficilis est, etiamsi verba hæc priùs posita dixisset in ore Christi: nam postea multis docet in ore posita fuisse credentium, adducitque illud *Matthæi* 10. *Nolite cogitare quomodo, aut quid loquamini: non enim vos estis, qui loquimini; sed spiritus Patris vestri qui loquitur in vobis.* Et alia plurima loca in eandem sententiam, quæ cuiuis promptum est videre. Illud verò, *vt plantes cælos, & fundes terram,* etiamsi commodam aliam sententiam non haberent, in translatione Septuaginta, & Symmachi, quam non improbat Hieronymus, non nimis vrget in oppositum. Sic enim illi: *Ponam verba mea in ore tuo, & in vmbra manus meæ protegam te; in qua plantaui cælum, & fundaui terram.* Sed de expositione iuxta vulgatam statim.

43. *Posui verba mea in ore tuo; & in vmbra manus meæ protexi te.*] Agit cum populo electo, quem priùs vt timidum argueat, cuique dixerat adfuturum se consolatorem, & patronum. Nunc docet cur ab insectatore, ac vexatore mundo timendum non sit, quia cùm exiguus ille bonorum numerus, qui quasi semen futurus erat copiosæ segetis, quæ in Ecclesiæ agro seminari, & crescere deberet, eò vocaretur, vt in Dei causam, id est, in Ecclesiæ fundationem incumberet, multa timere poterat, quæ studium illud, & operam morarentur. In primis lingua non satis ad persuadendum exculta: verborum, & sententiarum inopia, quæ si absint, ludibrio habetur, maximè inter Gentes, orator, & eius plerumque ridetur, & luditur opera. Quare mirandum non videbatur, si pusillus ille paruus, & rusticus grex, qui mittendus rudis ad doctos, infans ad studiosos, & ad admiratores eloquentiæ, adde etiam inermis, nudus, & infirmus ad potentissimos, & violentissimos Tyrannos, & qui iam Christiano nomini apertè bellum indixissent, horreret, ac refugeret datum sibi negotium rei Christianæ curandæ. Priori ergo difficultati occurrit Christus Ecclesiæ fundator. Vt enim Moysi cùm ad prouinciam mitteretur non admodum dissimilem, linguam dedit elegantem, non suam, sed Aaronis, quo ad Pharaonem vtebatur interprete: & Ieremiæ, cùm illum ad Gentes, & regna mitteret, obiicienti linguæ tarditatem, & infantiam, linguam expoliuit, & verbis instruxit *Ierem. c.* 1. *Misit Dominus manum suam, & tetigit os meum: & dixit Dominus ad me, Ecce dedi verba mea in ore tuo.* Quod item Isaiæ præstitit *cap.* 6. purificatis carbone labiis, & addito ad magnarum rerum discrimina animi constantis ardore; sic etiam nunc verba ponit in illorum ore, quos Euangelij præcones, & in Euangelij causam legatos asciscit. Illi verò sunt Apostoli, Apostolicique viri, quales fuere in Ecclesiæ primordiis, omnes penè fideles, quos Dei zelus, & ardor, & fidei propagandæ studium, ad quiduis audendum, & subeundum inflammabat. Ita Cyrillus & Procopius indicant, & clariùs Hieronymus, dum locum hunc iuxta Septuaginta, & Symmachi translationem exponit. Quod etiam admittere videntur, qui in cœlorum plantatione Ecclesiam intelligunt, de quibus statim.

Qui à Deo mittuntur, multum habent ab illo subsidij.

Linguam Deus, & verba suis impertit.

44. Contra aliam difficultatem, quæ ex Tyrannorum potentia, atque sæuitia proponebatur, armat Christus infirmos fidelium animos, dum dicit se nunquam illorum conatibus defuturum. Illud enim est, *in vmbra manus meæ protexi te:* Manus autem hîc vt *cap.* 49. diximus pro ala sumitur, aut potentia. Porrò his verbis Christus suorum ad durum Apostolici ministerij negotium confirmat.

45. *Vt plantes cælos, & fundes terram.*] Quidam in *cælis* Apostolos accipiunt, in quibus plantandis, id est eligendis, erudiendisque Christus plantasse quosdam mysticos cœlos visus est. Vt enim cœli in omnem mundi plagam fulgorem circumferunt, id est, mundi lucem, expulsis inde tenebris, quæ illum

obside

obsidebant: sic Apostoli solem mundi Christum, aut, quod idem est Euangelij lucem in totum mundum latè diffuderunt. Certè Paulus cœlorum nomen, & munus Apostolis attribuit, nam quod Dauid de cœlis *Psal. 18.* cecinit. *In omnem terram exiuit sonus eorum: & in fines orbis terræ verba eorum: In sole posuit tabernaculum suum*: idem ipsum Paulus Apostolis ascribit *ad Rom. ca. 10. Fides ex auditu: auditus autem per verbum Christi. Sed dico, nunquid non audierunt? & quidem in omnem terram exiuit sonus eorum.* Quæ verba de Apostolis accipiunt S. Thomas, Chrysostomus, Augustinus, Theodoretus, Oecumenius, & ex recentioribus complures alij, licèt nonnulli verisimiliter de cœlis ipsis loqui Paolum existiment, in quibus est Gabriel Vaz. *in Paulum suprà, & 1. p. disp. 47. cap. 7.*

46. Sed vt credo veriùs, & magis ad textum consentaneè in *cœlo plantato*, & *terra renouata*; quod idem esse puto, Ecclesia intelligitur; quod censet Hieronymus, Haymo, Dionysius, & è recentioribus plerique, Adamus, Foreirus, Emanuel Sa, & quidem meritò; quia Ecclesia cœlorum quandam habet similitudinem, & speciem, his enim constat hominibus, quorum vita ad cœlestium incolarum mores, & puritatem attemperari debet, & institui. Et terra fundata denuo, seu renouata dicitur, quia cùm fideles in terra sint, quod necesse est, dum in hoc mortali statu viuunt; tamen ab eo, quòd in terram peccatum inuexit, quódque mentem fœdat, ac deprimit deorsum, abesse debent quàm longissimè. Quare ita renouabitur terra illa, vt suæ deinceps oblita grauitatis in cœlum feratur. Quod faciebat Paulus, qui verè affirmare potuit. *Nostra autem conuersatio in cœlis est. Ad Philippenses 3.* Ostenderat autem priùs quinam essent, qui terræ adhuc haberent naturam & molem. *Multi*, inquit, *ambulant; quos sæpe dicebam vobis, nunc autem & flens dico, inimicos crucis Christi, quorum finis interitus; quorum Deus venter est, & gloria in confusione ipsorum, qui terrena sapiunt.*

47. a a *Et dices ad Sion, Populus meus es tu*] *Sion* hîc pro Ecclesia ponitur, quia ipsius typus est, id est, congregatio illorum, quos in suorum filiorum cœtum Christus adnumerat. His ergo populus ille, quem nunc Christus alloquitur, & confirmat dicet. *Populus meus es tu.* Illud autem meus ad Christum refero: quia Sion illa mystica Christi populus futurus est. Ac si dicat Christus, Dices populis, & Gentibus iam noo illos futuros inanium Deorum, aut vanarum cupiditatum sectatores, sed meos. Quæ expositio minus habet difficultatis, si textum consulas Hebraicum, in quo pro *& dices* est ולאמר *velemor*, quod Hebræorum gerundium est, neque magis ad vnam personam spectat quàm ad aliam. Et ita quod vulgatus accommodauit secundæ personæ, dum reddit *& dices*, Septuaginta tribuerunt tertiæ, qui ita transferunt, *& dicet Sion.* Ad verbum sic reddo. *Ad dicendum Sion: Populus meus tu*, quod sine vlla offensione textus Hebraici exponi potest. Aut, *dices nomine meo ad Sion Populus meus es tu*; aut, *ita rem administrabis, vt ego dicere possim ad Sion, Populus meus es tu*: aut certè, quòd populus meus, id est, Christi es.

48. b b *Eleuare, eleuare, consurge Ierusalem quæ bibisti de manu Domini calicem iræ eius.*] Sunt qui hæc de Ecclesia à tyrannis afflicta, quam consolatur Dominus, sermonem esse statuant, vt Pintus, & Vatablus. Piè sanè; sed sunt multa, quæ in illam sententiam difficilè trahuntur. Hæc communiter interpretes de terrena Ierusalem accipiunt, cui optimè conueniunt, quæ in reliquo capite continentur, vt constabit legenti, & nos suis locis explicabimus. Apparet tamen in statu Ierusalem, in quo nunc illam alloquitur Christus, status populi Gentilici ante Euangelij lucem, libertatémque à dæmonis imperio, qui & duris parebat dominis, & omnium conculcabatur vestigiis. Satis enim diu bibisse videri potuit calicem iræ Dei, qui tam diu consedit in tenebris, & qui dimissus est à Deo ingredi vias suas. *Actor. 14.* cuiúsque ignorantiæ tempus despexisse videbatur Deus *Actor. 17.* Nihilominus hæc de Sione terrena cum aliis interpretabimur, ad quam propheta reuertitur, postquam de cœlesti Sion ad hunc vsque locum vaticinium produxerat.

49. Sed est adhuc obscurum quod tempus Ierusalem afflictæ locus iste respiciat; & an de illius spirituali salute, id est, de conuersione ad fidem, vel de temporaria, vel corporali, id est, de libertate ab ærumnoso statu sermo sit. Hieronymus de spirituali salute hîc agi censet, illi subscribunt Cyrillus, Haymo, Dionysius, Foreirus, & Adamus. Alij de temporaria interpretantur, id est, de captiuitate Babylonica, à qua desidem, & mœrentem populum Dominus vocat. Ita S. Thomas, vt constat ex principio capitis sequentis, & Hugo.

50. Mihi in primis placet, quod plerique interpretum; hæc conferri ad spiritualem Iudæorum salutem, qui cùm magis essent legibus exculti; quàm Gentilium populi, minùs tamen studiosè ad religionem, & pietatem afficiebantur, quam fecere suo tempore Gentiles; nempe quando populus Dei facti sunt, sicut olim ante ipsos fuerunt Iudæi. Sed est nobis adhuc explorandum; an ad sanctitatem, frugémque meliorem excitentur Iudæi, postquam ab exercitu Romano durè, fœdéque vexati sunt propter peccata; an quando apud Babylonios post cladem non dissimilem exulabant. De tempore post Romanam cladem accipit Hieronymus, & qui ipsi in priori sententia subscripsere. Ducuntur autem ea maximè ratione. Quia Iudæi, quos hoc articulo Deus ad sanitatem, & officium vocat, dicuntur nullum habuisse filium, à quo subleuentur; sed tempore Babylonicæ seruitutis habuerunt prophetas Danielem, & Ezechielem, & alios, qui de illorum salute, & libertate laborarent. Quod longè accidit secus post cladem à Romanis acceptam.

51. Amplector ego libenter hanc sententiam, vt potè valde piam, & quia à tot virorum auctoritate plurimum habet momenti; sed, vt verum fatear, aliquid est, quod ad eam me difficilem habet, facitque vt in ea minùs acquiescam. Nam statim capite sequenti, vbi de Ierusalem pertexit vaticinium, prædicit propheta illam futuram: iterum in antiqua gloria, quod post exilium per Romanos nunquam vidit. Deinde quia hoc ipso capite luituros dicit pœnas eos, à quibus vexata fuit Ierusalem, illisque propinandum eundem calicem indignationis, quem Iudæi prius ad fæces vsque biberant: quod in Iudæorum gratiam Romanis contigisse non videmus. Quare hæc ego potiùs referebam ad Iudæos, qui propter peccata fuerant in Chaldæorum seruitutem dati: in quos optimè conueniunt omnia, quæ in hoc, & sequenti capite traduntur. In Romanos autem non video qui aptari possint, nisi admodum contortè, & durè.

52. Neque valde premit, quod Hieronymum mouit, vt hæc de Chaldæorum tempore negaret, quia nimirum prophetæ fuerunt post illatam à Babylonis

lonijs cladem, qui populum sustentarent, & solarentur in exilio, non tamen postquam à Romanis debellati sunt. Nam primùm obscurum est, an illud *sustentarent eam*, aut *apprehenderent manum eius*, ad exhortationem, aut sustentationem spiritualem referendum sit, quod erat præcipuum prophetarum munus; immò temporariæ salutis, hic loquendi modus aliquid sonare, vel potiùs importare videtur. Deinde, vt certum sit, & à nobis concessum liberaliter de sustentatione agi, quæ à prophetis, & ab eis, qui Dei causam agunt, expectari potest; tamen ex vsu Scripturæ sacræ nullus fuisse dicitur, qui sustentet, aut manum apprehendat, quia paucissimi fuerunt. Vbi enim in magno numero pauci aliquid faciunt, nullus fecisse, & vbi ex magno numero pauci non faciunt, omnes fecisse existimantur, & dicuntur, vt pluribus ostendimus *cap.* 10. *num.* 28. Quo genere dicendi, respiciens credo ad hunc locum, vsus est Ieremias *Thren.* 1. cùm consolatorem, aut auxiliatorem esse negat captiuis apud Babylonios; cùm tamen illi tunc essent cum exulibus, propter quos Hieronymus existimat hæc aliena videri à tempore Babylonico; nempe Daniel, & Ezechiel, quos prophetasse, quo tempore Iudæorum exilium lamentabatur Ieremias, satis constat. Nam Daniel abductus est captiuus cum Ioacim anno antequam funditus euerteretur Ierusalem, decimo nono, quare illum ætate grandem esse oportuit quando Ieremias lamentationes scripsit; neque dubium est, & tunc, & antè prophetasse: cùm adhuc puer in causa Susannæ dicatur Spiritum sanctum habuisse. Quòd Ezechiel prophetauerit antequam hæc scripserit Ieremias, constat, quia de excidio extremo Ierusalem sæpè, & multa prædixit, cùm esset in Babylonia. Vt ergo ad institutum redeamus, cùm Daniel, & Ezechiel in Babylonia prophetarent, quo tempore excisa Ierusalem, Ieremias eius ruinam lamentabatur. Nihilominus *Thren. cap.* 1. dixit *non est qui consoletur eam ex omnibus charis eius*: quid nos hæremus si in eodem statu, & de eodem tempore dicat nunc Isaias, *non est qui sustentet eam ex omnibus filiis, quos genuit: & non est qui apprehendat manum eius*, &c.

Prophetæ fuerũt tempore captiuitatis.

53. At dicet aliquis, ex hac expositione effici, postquam restituti fuerunt Iudæi in antiquam gloriam, non ampliùs in illorum fines irrupturos alienos; sic enim capite sequenti. *Non adijciet vltrà vt pertranseat per te incircumcisus, & immundus.* Cùm tamen, & Machabæorum tempore Græci, & postea Romani in Iudæorum fines irruperint, latéque vastauerint. Huic ego respondeo ex vsu Scripturæ, vt dixi *cap.* 28. *num.* 29. *non vltrà, sæculum, æternum*, & similia non significare semper, quod nunquam non erit, sed quod erit diuturnum, & ita hîc accidit; nam post solutum exilium diu in pace, atque otio Hierosolymis habitarunt Iudæi.

54. Adde ad superiora, quòd durum videtur admodum, creditúque difficile, fuisse neminem, qui post Romanam cladem Iudæorum spiritualem salutem non quæsierit; nam vt de Apostolis fateamur, ex quibus eo tempore nullus erat superstes, quicquid sit de Ioanne Euangelista; at fuisse alios, qui Apostolis in ministerio, & zelo successerunt, quis dubitet? Certè vt ætate nostra multi de Iudæorum conuersione satagunt, & ad sanguinem vsque, & mortem laborant; sic etiam superioribus sæculis laborasse alios, nec dubitandum est, nec historiæ tacent Ecclesiasticæ.

55. Ex his mihi maximè fit probabile hæc spectare tempus Babylonicum, moneríque captiuos, vt illa flagitia iam tandem horrere atque refugere incipiant, propter quæ in exilium, & seruitutem dati sunt. Quod Pinto non displicet, & S. Thomas, & Hugo non respuunt, qui de illo tempore hunc locum interpretantur, licèt alio sensu.

ee *Quæ bibisti de manu Domini calicem iræ eius; vsque ad fundum calicis soporis bibisti, & potasti vsque ad fæces.*] Metaphora vini, atque ebrietatis familiaris est inter Hebræos, quæ aut vehementem lætitiam significat, aut ingentem dolorem, & perturbationem. De lætitia satis multa diximus ad illud *Cant. cap.* 2. *Introduxit me Rex in cellam vinariam.* Vbi ostendimus *vinum, ebrietatem*, & quæ ad vinum pertinent, vt sunt *cella vinaria, torcular*, & *calix*, pro ingentibus vsurpari deliciis. De dolore graui, & vehementi angore, ac perturbatione plura sunt exempla *Ierem. cap.* 25. *vers.* 15. *Sume calicem vini furoris huius de manu mea, & propinabis de illo cunctis Gentibus, ad quas ego mittam te. Et bibent, & turbabuntur à facie gladij, quem ego mittam inter eos.* Et *cap.* 13. dum magnam ostenderet calamitatem, & turbationem, cùm ageret de hoc ipso Iudæorum statu, ait omnem lagunculam implendam vino, id est singulos ebrios futuros eo vino, quod stuporem, & dolorem inducit. *Psal.* 74. *vers.* 9. *Calix in manu Domini vini meri plenus mixto*, &c. *bibent omnes peccatores terræ.* Vide quæ diximus *cap.* 29. *num.* 14. ad illud *Inebriamini, & non è vino.* Vbi eadem propè adhibentur verba, quæ nunc ab Isaia. Hinc *calix* pro passione sæpe in Euangelio ponitur. Cùm autem ad fæces vsque bibisse dicitur Ierusalem, ostenditur plurimum habuisse doloris, & ignominiæ. Cúmque fæces non tam in calice sint, quàm in dolio, id est, in vase amplo, atque capaci, bibisse dicitur Ierusalem non in calice, vt alij plerumque bibunt, sed de dolio, id est, abundè & largè. 56.

Calix pro ingẽti dolore.

57. Hoc vino mœroris, & perturbationis inebriata fuit Ierusalem, quod, quia amarum erat, *absinthium* dicitur *Thren.* 3. *Repleuit me amaritudinibus: inebriauit me absinthio.* Quòd verò non de vino propriè, sed metaphoricè sermo sit, explicat statim propheta *vers.* 21. vbi id quod in metaphora esse poterat integumentum remouet, dum dicit. *Audi hæc paupercula, & ebria, & non à vino.* Sicut etiam *cap.* 29. dixerat *Inebriamini, & non à vino.*

58. De calice iræ, & soporis satis multa ad locum *cap.* 29. suprà, quæ omnino vide. Addendum tamen aliquid fortasse non alienum; & primùm obseruandum ibi esse Hebr. pro *sopore* תרדמה *tardemah*, quod *somnum profundum* valet. Hîc verò תרעלה *tarhhelah*, quod *stuporem*, seu *tremorem* significat, atque *soporem* aliquando. Septuaginta *vinum compunctionis* conuerterunt, sicut etiam *Psal.* 59. *Potasti nos vino compunctionis*, Vbi Hieronymus *vino consopiente.* De hoc vino tremoris, seu stuporis, aut compunctionis multi multa dicunt, mihi interim dum aliud occurrit, placet, quod indicat Pradus in illud Ezechielis *cap.* 33. *vers.* 31. *Dabo calicem eius in manu tua.* Putat enim vocari calicem tremoris, stuporis, seu compunctionis, quia propinatur illis, qui compuncti sunt, & sollicìti, quique propter impendens mortis supplicium tremunt. His enim propinari vinum solet ea ratione conditum, seu medicatum, vt sine vllo doloris sensu cruciatum seu supplicium ferant; Inducit enim stuporem, & quasi somnum, in quem vsum adhiberi etiam solet mandragoræ succus. Et quamuis vinum illud ab humanitate potiùs, quàm à sæuitia propinetur, nihilominus

Vinum damnatis porrigitur.

minus pro statu ponitur infelici, & duro, quia non nisi his, qui damnati sunt, siue ad mortem, siue ad grauem aliquem cruciatum propinari solet, ea figura qua signum pro re significata ponitur. Esse autem in vsu apud Hebræos vt morte damnatis ante dolorum, mortisque certamen vinum porrigeretur nobile, aromaticum, & ea arte conditum, vt corroboraret, aut sopiret patientem contra cruciatus acerbitatem, tradit Lyra in illud Matthæi

Matth.27. *cap.27. Dederunt ei vinum bibere cum felle mixtum.* Vbi hoc relatum esse dicit in librum quemdam, qui inscribitur *Iudicum ordinariorum*. Ex quo licet colligere hoc à lege, seu consuetudine Iudæis esse perscriptum iuxta illud *Prouerb. vltimo. Date siceram mœrentibus, & vinum his, qui amaro sunt animo.* Ita putant Baronius 1. *tomo annalium anno Christi* 34. Maldonatus *in illum locum Matthæi.* Franciscus Suarez 1. *tomo in 3. partem S. Thomæ disput. 36. sectione* 3. Salmeron *tomo* 1. *tractatu* 35. Vbi dicit id Hebræos in mandatis habuisse. Qui etiam dicunt myrrhatum vinum, quod oblatum fuit Christo, cùm primùm ad patibuli locum ventum est, non esse ab inhumanitate & sæuitia, sed à misericordia propinatum, vt leuior esset dolorum sensus inducto à medicato vino sensuum stupore. Et huius rei apparent aliqua in Scriptura vestigia. Primùm illud

Prou.vlt. *Prouerb. vltimo. Date siceram mœrentibus.* Et *Amos*

Amos 2. *cap.2. Et vinum damnatorum bibant in domo Dei sui.* id est, vinum aromaticum, & nobile. Sed hæc testimonia non nimis vrgent. Ad hanc fortasse consue-

Zachar.12. tudinem respexit Zacharias *cap.12. vers.2. Ponam Ierusalem super liminare crapula.* Vbi videtur significare omnibus Gentibus esse pereundum. Hebr. est רעל סף *rehhel saph*, id est, *crater veneni*, seu *vini venenati*, aut *vini quod stuporem inducit*. Nam ab eadem radice sunt רעל *rehhel*, quo ibi Zacharias, & תרעלה *tarhhelah*, quo hic vtitur Isaias; ita vt sit sensus. Erit omnibus Gentibus Ierusalem pro patibulo, aut alio simili cruciamento, quia ibi tale illis porrigetur vinum, quale bibunt illi, qui aguntur in crucem, vbi vinum illud pro morte ponitur, seu cruciatu, quia cruciandis aut morituris propinatur.

59. Fingitur ergo Iudæorum populus, qui ad salutem vocatur, siue in Babylonia captiuus, siue deleta per Romanos vrbe in extrema fortuna eò redactus, vt quasi ad patibulum adductus, iam, tamque moriturus stuporis vinum aut tremoris bibisset: nihilque iam esset propius, quàm, vt ipsi eriperetur anima. Cui Deus promittit adfuturum se in eo rerum discrimine, vt calicem illum soporiferum, & mortis nuntium ad Iudaici nominis hostes translaturum, vt apertiùs statim *vers.12.*

60. ⁴ d *Duo sunt, quæ occurrerunt tibi, quis contristabitur super te? Vastitas, & contritio, & fames, & gladius; quis consolabitur te?*] Duo proponit calamitatis genera, quæ passus est populus, siue ab hoste Chaldæo, siue à Romano. Alterum interim dum obsidio duraret, quia plerique Iudæorum tunc aut extabuerunt fame, aut ceciderunt ferro. Alterum peracta obsidione, quia vastata est, & exusta ciuitas: & hi quos reliquos fecere ferrum, & fames, ærumnis aliis, & duro victoris exercitus dominatu contriti sunt. Neque enim illi satis videbantur dedisse pœnarum depulsi à patriæ cineribus & ruinis, nisi etiam in peregrino solo duris, ac continentibus premerentur incommodis. Iuxta hanc expositionem facilè intelligitur quomodo duo occurrerint mala, cùm tamen quatuor à propheta numerentur, nempe vastitas, & contritio; fames, & gladius; quia hæc duobus temporibus distinguuntur, nisi mauis duo mala ideo vocari, quia non solùm ciues Solymitani, sed etiam ciuitas ipsa periere, quæ propter duo subiecta duo dicuntur mala, alterum *vastitas, & contritio*, quibus euersa ciuitas; alterum *fames, & gladius*, quibus sublati ciues.

61. ᵉᵉ *Filij tui proiecti sunt: dormierunt in capite omnium viarum.*] Hæc reor ad contritionem, & vastitatem pertinent, licèt etiam ad gladium, & famem accommodari possint. Nam in obsidione is Iudæorum numerus extinctus fuit, vt proiecta cadauera, & insepulta in viarum capitibus, & compitis, id est, inter hominum pedes (nam illa loca maiori hominum frequentia obiri solent) conculcarentur, sed credo potiùs pertinere, ad transmigrationem, seu exilium, nam & longa via, & barbara hominum sæuitia plurimi, aut fame aut longo labore confecti, aut certè oppressi ab onere, quod humeris gestare cogebantur, in via deficiebant, ibi putrescebant, non aliter quàm vilia iumentorum cadauera. Aut certè id passi sunt in exilio, quia propter illas, quarum meminimus causas in plateis, & viis mortui reperiebantur. Quid enim non credamus contigisse in Babylonia duabus tribubus, quod in Niniue contigit aliis decem. Iacebant enim tunc in plateis mortui, vt habes *Tobiæ cap.* 1. & 2. *Dormire* autem in Scriptura idem est quod mori.

62. Hæc quidem communiter alij. Sed est mihi verisimile non tam hic agi de Iudæorum cadaueribus stratis in viis, quamuis id non improbem, quam de victis Iudæis, ita tamen affectis, & exanguibus vt parum absint à mortuorum specie, qualem præferunt, qui ex morbo prolixo, & graui, aut longa fame pallorem, & maciem contraxerunt. Hi ergo iacebant in viis, quia oppressi pondere, quod gestabant in humeris, defecerant, aut certè, quia illos fames sic exhauserat, vt pedibus ad peragendum cursum niti non possent. Neque satis si ibi in eam speciem strati decumberent, sed ad hæc accedebant frequentes, & duræ prætereuntium iniuriæ, quod statim declarat, dum ait, non aliter iacere in viis filios Ierusalem, quàm oryx laqueatus, qui canum dentibus, & venatorum iaculis expositus est. Quæ similitudo me in posteriorem hanc sententiam induxit, neque enim illaqueatus oryx mortuus est, sed viuus, & captus, & sine vlla fugiendi spe vulnus, & iniuriam venatorum expectat. Et hæc censet Hieronymus, qui etiam addit in illa misera fortuna in nuda humo cubare filios Ierusalem, quod multò significantiùs expressit Ieremias *Threno.4. Qui nutriebantur in croceis, amplexati sunt stercora*, id est, qui in lectis purpureis, seu stragulis dormiebant, pro deliciis habent, si in sterquiliniis tutò cubare contingat, aut in stabulo ad iumentorum pedes.

Fortasse *dormire in capitibus viarum*; idem est quod dormire inter medios cleros, id est, vitam agere sordidam, ærumnosam, & rusticam, vt explicuimus latè *super Psal.67.* ad illud *Si dormiatis inter medios cleros*, quæ omnino vide.

63. Vbi vulgatus legit. *In capite omnium viarum.* Textus Hebraicus habet חוצות *chutsoth*, quod Pagninus & alij communiter *plateas* vertunt, immò & noster interpres alibi hæc eadem verba aliter reddit. Nam *Thren.4. vers.1.* vbi ait, *Dispersi sunt lapides sanctuarij per capita omnium platearum.* Et *cap. 2. vers. 19. In capite omnium compitorum.* Eadem verba sunt, quæ hic apud

Isaiam, Iuxta quam translationem sensus est satis aptus Iudæorum fortunæ. Filij tui, ô Ierusalem, cùm domum non habeant, vbi cubent, in capitibus, id est, in angulis dormiunt omnium platearum, quæ commune sunt miserorum diuerticulum: vbi expositi ludibriis, & iniuriis otiosorum, & petulantium hominum; qui noctu obire solent vrbem vagi, & ludibundi, & qui nocturnis tecti tenebris quiduis sibi licere existimant: non secus, atque constricti oryges venatoribus; aut certè semicoctæ betæ, quæ quia inutiles, proiiciuntur, aut sicut lagenæ fractæ, quæ, quia nulli iam vsui sunt, ad angulum domus reiiciuntur.

64. ff *Sicut oryx illaqueatus.*] Hæc similitudo persuasit mihi vaticinium hoc esse, non de mortuis Iudæis in viarum capitibus: sed de lassis & ærumnosis, quocumque modo similitudinem capias.

Oryx quid. Oryx, vt tradit Aristoteles 2 *de histor. cap.* 1. est animal è caprarum genere vnicorne, & bisulcum. Hebræorum aliqui bouem esse syluestrem putant, alij auem quamdam, adeò res est incerta. Septuaginta vocem Hebraicam תא *tò*, verterunt *betam semicoctam*, aut *semiaridam*, ab æstu nempe, quo vigorem amisit. Quæ similitudines valde nostram sententiam comprobant, & Iudæorum calamitatem declarant. De oryge iam diximus, quid sit ex Aristotele; quàm ferus sit, quámque difficilè capiatur docet Oppianus *lib.* 6. *Cyneget.* vbi docet immanem esse belluam, & audacem, neque metuere, aut canum morsus, aut venatorum venabula; sed eos nonnunquam interimere; neque fugere taurorum, aprorum, vrsorum, pantherarum, leonúmque congressum, sed cum illis audaci animo, miráque solertia concurrere; cum quanto autem labore, atque periculo capiatur, indicat Martialis *lib.* 13. *epigram.* 95.

Matutinarum non vltima præda ferarum
Sæuus oryx constat quot mihi morte canum?

Cùm igitur tanti stet orygis venatio, támque infensi in illum venatorum animi, satis est verisimile vbi in retia sese induerit, neque inde se extricare possit, appeti certatim omnium telis, etiam eorum, qui muliebri sunt & pusillo animo.

65. Prouerbiũ. Septuaginta dum loco *orygis*, *betam semicoctam*, id est, emarcidam reddunt, alia metaphora, & alia, vt reor prouerbiali figura abiectam, iámque proximam morti significant Iudæorum fortunam. Omnis enim herba iam deficiens, & languida propè est vt arescat, & intereat. Et licèt priùs grata fuerit ad aspectum, vbi vigorem, & speciem amisit, nihili iam ab omnibus fit, sed conculcatur & abiicitur. Quare mortui hominis, aut iam morientis similitudo ab herba sumitur iam emarcida: item quod pulcherrimo ante fuerat, deinde verò à suo nitore, atque æstimatione decidit, eadem herbæ iam morientis similitudine exprimitur. De priori exempla sunt apud poëtas elegantia & plurima. Virgilius de morte Euriali *lib.* 9.

Purpureus veluti cum flos succisus aratro
Languescit moriens: lassóve papauera collo
Demisere caput pluuia cùm fortè grauantur.

Catullus in carmine nuptiali non minùs eleganter eadem similitudine significauit quantum pereat de florum pulchritudine ac pretio, si flaccidi iam sint, aut contrectati manibus.

Vt flos in septis secretus nascitur hortis,
Ignotus pecori nullo concussus aratro,
Quem mulcent auræ, firmat sol, educat imber:
Multi illum pueri, multæ optauere puellæ.
Idem cum tenui carptus defloruit vngue,
Nulli illum pueri, nullæ optauere puellæ.

Sed cùm ita sit in herbis omnibus, vt marcidæ despiciantur, quo modo iam tot casibus afflicti, & marcidi Iudæi despicatui erant omnibus nationibus: Tamen aliquid speciale est in beta, quæ etiam cùm viret languida est, & fatua, adeò vt in prouerbium abierit, quo significamus aliquid esse languidum, stolidum, & infacetum. Id Græci dicunt *lachanizare*, quod apud Suetonium *in Octauio*, Augustus reddidit *betizare*. Vide Erasmum in adagio *Lachanizare*, vbi accommodata adducit exempla. Quid igitur aptiùs Iudæorum in illo statu naturam, & mores notare potuit, quàm beta semicocta, deficiens, & marcida. Credo autem ita Septuaginta transtulisse, quia Græcè ad Græcos scripserunt, quibus notum erat, & familiare prouerbium illud, quo res maximum in modum extenuabantur. Et sanè semicocti dicuntur, & exusti Iudæi in exilio Babylonico, de quibus *Thren.* 4. *vers.* 8. *Denigrata est super carbones facies eorum: & non sunt cogniti in plateis. Adhæsit cutis eorum ossibus. Aruit & facta est quasi lignum.* Et clariùs *cap.* 5. *vers.* 10. *Pellis nostra quasi clibanus exusta est a facie tempestatum famis.* 66.

Chaldæus vertit *sicut lagena fracta*. Quæ satis exprimit fortunam captiuorum, qui sic erant despecti, & quasi proiecti, sicut futilia lagenarum fragmenta, quæ nulli vsui sunt. Et quidem tales futuros esse in captiuitate Iudæos dixit priùs Isaias *capite* 30. *vers.* 14. *Et comminuetur, sicut conteritur lagena figuli contritione peruallida; & non inuenietur de fragmentis eius testa, in qua portetur igniculus.* 67.

gg *Plens indignatione Domini, increpatione Dei tui.*] Magnum sanè est quod hoc dicendi genere significatur à propheta: quia non leue est indignationem, & furorem Domini portare, à quo nihil prouenire potest, quod non sit, aut certè quod esse non debeat hominibus horribile. Sanè non potest non esse animo ægro, qui verè dicere de se potest illud Micheæ *cap.* 7. *vers.* 9. *Iram Domini portabo, quoniam peccaui ei, donec causam meam iudicet. Plenos indignatione* vocauit Paulus peccatores, qui dum obstinatò, & impœnitenter in peccato hærent, in pectore suo thesaurizant iram Dei, id est, implentur, *ad Roman. cap.* 2. Descripsit eleganter testis ipse Hieronymus hanc Dei indignationem in eodem populo Iudaico, cùm esset in eodem statu, in quo nunc illũ intuetur propheta ad illud *c.* 1. *Sophoniæ. Et erit fortitudo eorum in direptionem. Videas*, inquit, *eo die quo capta est à Romanis & diruta Ierusalem, venire populum lugubrem, confluere decrepitas mulierculas, & senes pannis, annísque obsitos, & in corporibus, & in habitu suo iram Domini demonstrantes: congregatur turba miserorum plangere ruinas templi sui, populum miserum, & tamen non esse miserabilem. Adhuc fletus in genis, & liuida brachia, & sparsi crines, & miles mercedem postulat, vt illis flere plus liceat.* Porrò *indignatio*, & *increpatio Dei* sumitur pro supplicio illo, quo affecti sunt Iudęi proiecti, & in viarũ capitibus dormientes, illaqueati sicut oryx, aut sicut beta semicocta. Ea figura, qua paulò antè dicebamus sumi rem significatam pro signo, quomodo *fortitudo* pro armis, pro corona *lætitia* sumitur: sic nunc *indignatio* pro supplicio ponitur. *Indignatio* autem *Dei*, seu *supplicium Dei*, pro grauissimo supplicio ponitur. Percussos à Deo dicitur Christus, & digitos Dei retigisse Iob, quia vterque grauissimè vulneratus. Grauis itaque in Iudæis plaga significatur, hoc dicendi genere. 68. Quàm grauis Dei indignatio.

69. hh *Idcirco audi hoc paupercula, & ebria, & non à vino.*]De hac ebrietate diximus nuper. Illud *paupercula*, in diminutiua forma animum declarat Dei benigniùs iam affectum, quémque iam propiùs cura tangat, & dolor alieni mali. Quo genere loquendi Patres vtuntur cùm paruulos filios, aut mulcent dolentes, aut illis molliter blandiuntur.

70. ii *Ecce tuli de manu tua calicem foporis, fundum calicis indignationis meæ, &c. & ponam illum in manu illorum, qui te humiliauerunt.*] Metaphora vt puto à conuiuiis sumitur, in quibus vsitatum videtur apud Hebræos, vt calix circumferatur inter conuiuias. Quod colligere facilè mihi videor ex ipsius scripturæ loquendi modo, vbi calix multis propinatus dicitur *Ierem.25.vers.15. Sume calicem vini furoris huius, & propinabis de eo cunctis Gentibus. Thren.4. vers.12. Gaude, & lætare filia Edom, quæ habitas in terra Hus:ad te quoque perueniet calix,inebriaberis,atque nudaberis. Psalm.74.vers.9. Calix in manu Domini vini meri plenus mixto, & inclinabit ex hoc, in hoc.* Ad quam consuetudinem respexisse videtur Christus *Matth.26. vers.* 28. cùm porrecto calice discipulis dixit: *Bibite ex hoc omnes.* Ait ergo Deus calicem illum soporis, & indignationis, quo inebriata dicitur Ierusalem, ex illius manu conuiuiali more, peruenturum quoque ad Chaldæos, qui irrogatæ iniuriæ, & offensæ humanitatis pœnas expendent.

71. ll *Et dixerunt animæ tuæ, Incuruare, vt transeamus, & posuisti vt terram corpus tuum.*] Hæc insigniter declarant quò ærumnarum atque contemptus venerint captiui Iudæi apud Babylonios, seu debellati à Romanis filij Ierusalem. Nam qui victi sunt ab hoste maximè insolenti, & barbaro, nihil recusare audent, quod modò libeat voluntati, seu libidini dominorum. Sed illud durum & miserabile, quòd se calcandos præbent aliorum pedibus; neque iussi incuruare se, vt per strata ipsorum corpora victores incedant, contrà mutire, aut fortunam suam lamentari audent. Ad quam consuetudinem crebræ sunt allusiones in scriptura. Primùm eò spectat ille loquendi modus, quo inimici superati dicuntur seabellum pedum eorum, quibus subiecti sunt. Et Iosue *cap.*10. iussit, vt reor, ex vincentium consuetudine, vt quinque Regum subiugatorum principes exercitus ceruices calcarent. *Ite*, inquit, *& ponite pedes super colla Regum istorum.* Ad hanc consuetudinem intentus Dauid *Psalm.* 90. dixit, *Super aspidem, & basiliscum ambulabis; & conculcabis leonem, & draconem.* Iussi ergo Iudæi incuruare se, quod victi solent, & captiui, posuerunt corpus suum sicut terram, id est, ita se strauerunt, & abiecerunt, vt sicut per terram, sic etiam per eorum corpora victores transirent. Porrò *animam alicuius* pro *aliquo* sumi, iam alibi à nobis probatum est. Quare illud *dixerunt animæ tuæ*, nihil est aliud, quam *dixerunt tibi.*

Victi à victoribus sternuntur, atque calcantur.

72. Hic status bellè describit illorum conditionem, qui aut mundo seruiunt, aut suis cupiditatibus: quorum imperio violentissimo ne desint, abiiciunt animam suam fœdissimè, séque à rebus vilissimis conculcari sinunt. Quod planè indignum nobili, atque ingenua natura est, quam Dominus minuit paulò minùs ab Angelis, & eiusdem regni, ac felicitatis consortem esse voluit. Exemplis hoc disce illorum, qui cùm essent priùs cum potestate summa, eò tamen illorum fortuna deuoluta est, vt ascensuris equos dominis, quos priùs hostes habuerunt, pro scabello illorum pedibus ingenua olim, atque augusta corpora substrauerint. Quod Baiacetus Turcarum princeps Tamerlano, & Valerianus Imperator Sapori Persarum Regi munus præstitere. Neque huic dissimile, immò longè durius, atque ignominiosius subierunt victi Reges, quorum ceruices sub iugum triumphalis currus egit Sesostris Ægyptiorum Rex, de quo Plinius *lib.33.cap.3.* & Diodorus Siculus *l.2.c.1.* & Lucanus *lib.*10.

Misera sæcularium seruitus.

Venit ad Occasum mundíque extrema Sesostris,
Qui Pharios currus Regum ceruicibus egit.

73. Locus hic ad rem moralem valde opportunus est, quem optimè tractat hîc Hieronymus; qui in hostibus, à quibus calcatur anima, aduersarias intelligit potestates, cui dicunt, incuruare, vt transeamus. *Adnotandum est*, inquit, *quòd non eam incuruauerint, nec vim fecerint vt priùs erecta inclinaretur in terram, sed proprio arbitrio dereliquerint. Illa autem voluntate sua posuerit ceruices, vel dorsum, siue totum corpus suum non inuitus, sed fortis iis, qui eam conculcauerint. Tale quid & in Euangelio legimus, quòd decem & octo annis Satanas incuruauerat mulierem, quam Dominus ad statum pristinum erexit. Lucæ cap.*13. In eamdem sententiam optimè, & copiosè Greg. *homil.*31. *in Euangelia. Recta*, inquit, *stat anima cùm superna desiderat, & nequaquam flectitur ad ima, sed maligni spiritus cùm hanc in sua rectitudine stare conspiciunt, per eam transire non possunt: transire namque eorum est, illi immunda desideria spargere. Dicunt ergo incuruare, vt transeamus.* Vide tu reliqua quæ illustria sunt, & tanto Doctore non indigna. *Hæc de hoc capite quinquagesimo primo.*

Quis à Diabolo, seu à tentatione calcetur.

Argumentum quinquagesimi secundi capitis Isaiæ.

LIBERTATEM *promittit Deus Ierusalem captiuæ, & in ea typicè hominum generi, quos durè premebat Dæmonis imperium; idque ea verborum figura, quæ præsentem iam, & splendidam libertatem designat. Deinde speculatores inducit, qui Ierosolymæ tam propriæ, quàm figuratæ, & mysticæ frequentes aduentare filios vndecumque clamant. Tertiò facilem esse docet aut Iudæorum remigrationem in patriam, aut gentium accessum ad Ecclesiam. Ad extremum non iam ampliùs vllo modo de Ierusalem loquitur propheta, sed de spirituali humani generis libertate: in qua procuranda quàm grauia sint Christo subeunda, quique fructus ex eius obedientia sequuturus, ostendit.*

CAPVT LII.

1 [a] CONSVRGE, consurge, induere fortitudine tua Sion: induere vestimentis gloriæ tuæ, Ierusalem, [b] ciuitas sancti, [c] quia non adiiciet vltrà vt pertranseat per te incircumcisus, & immundus.

2 [d] Excutere de puluere, consurge, sede Ierusalem: solue vincula colli tui captiua filia Sion.

3. Quia hæc dicit Dominus: [e] Gratis venundati estis, & sine argento redimemini.

4 Quia hæc dicit Dominus Deus: [f] In Ægyptum descendit populus meus in principio, vt colonus esset ibi: Et Assur absque vlla causa calumniatus est eum.

5 Et numquid mihi est hic, dicit Dominus: [g] quoniam ablatus est populus meus gratis? [h] dominatores eius iniquè agunt, dicit Dominus: & iugiter tota die nomen meum [i] blasphematur.

6 [k] Propter hoc sciet populus meus nomen meum [l] in die illa: quia ego ipse qui loquebar, ecce adsum.

7 [m] Quàm pulchri sunt super montes pedes annunciantis, & prædicantis pacem; annunciantis bonum, prædicantis salutem, [n] dicentis Sion, Regnabit Deus tuus.

8 [o] Vox speculatorum tuorum: leuauerunt vocem, simul laudabunt; [p] quia oculo ad oculum videbunt, cùm conuerterit Dominus Sion.

9 [q] Gaudete,

PARAPHRASIS in idem caput.

1 CONSVRGE iam Sion, & excitare à puluere, in quo diu iacuisti captiua, & excusso torpore te ipsam ad strenuum fortitudinis negotium accinge; & quæ indumento lacero, ac vili, & tuæ fortunæ consentaneo induebaris, nunc vestimentum accipe gloriosum, & lautum. Quoniam non iam ampliùs dominis obsequeris Babyloniis, sed sancto, id est, Domino Deo Israel; neque vltrà incircumcisus, & immundus sic Iudæorum fines inuadet, vt tui, sicut antea, dominetur.

2 Excutere de puluere, ad quem te ipsam inclinaras, & abieceras aliorum pedibus proculcandam, & ad solij maiestatem ascende. Solue iam Sion, & confringe vincula, quibus in exilio, aliorum imperio alligata seruiebas.

3 Quia hæc dicit Dominus: Sicut libertatem vestram alienus nullo impenso pretio sibi vendicauit; sic nullo à vobis exoluto pretio, ab ignobili seruitute redimemini.

4 Populus meus vix dum natus in Ægyptum descendit, & ibi tanquã colonus, & peregrinus habitauit: quem ego Pharaone demerso, qui illum opprimebat, in libertatem asserui. Ecce Assur eadem nunc immanitate eumdem vexat populum.

5 Quid ergo nunc otiosus sedeo? Quin statim me ad eius libertatem accingo, cùm neque potentia desit; neque aliter, quàm olim in illum populum animatus sim? Qui populo dominantur meo, iniquissimis illos exagitant modis, ingentibus onerant tributis; quin etiam nomen meum quotidianis appetunt, lacerántque conuitiis.

6 Propterea ego, qui cum populo meo loquutus sum, & præstituto tempore libertatem promisi; ecce quamprimum adero. Tunc verò populus meus cognoscet me fidelem in promissis; & verbum desinet iactare blasphemiæ; immò præter me nullum alium colendum putabit.

7 Cùm autem me mundo Seruatorem ostentaro, tunc celeres nuncij aduentu suo gratissimo, ex montibus, vnde se latè in omnem partem præconia diffundant, pacem annunciabunt, prædicabunt salutem, & quidquid verè in bonis numerari potest: dicéntque Sioni: Euge Sion, quia sublatis dominis, qui iniquissimo te oppresserunt imperio, vnus in te Dominus Deus tuus regnabit.

8 Hæc erit vox speculatorum, qui læti de Sionis commutata fortuna, & statu longè meliori, voces leuabunt lætitiæ, atque gratulationis plenas: quia oculis suis vidisse se dicent salutis auctorem, & quanta Sionis in gremium influent bona, quo tempore Seruator Christus illam à captiuitate restituet.

9 Gaudete

9 Gaudete itaque, qui desertos incolitis, ac solitarios terminos Ierusalem. Laudate Dominum, illique pro singulari hoc beneficio gratias agite; quia redempta Ierusalem antè captiua, electum sibi populum consolatus est.

10 Quia Dominus brachium suum armauit, & dexteram miserorum vindicem accinxit fortitudine, quam non in vnius Iudaici populi, sed in omnium gentium salutem expediuit. Quem suæ libertatis auctorem agnoscent, & videbunt omnes Gentes, neque vllus erit terrarum angulus, qui partam à Domino salutem non videat, & agnoscat.

11 Quare, ô vos, quos dura premit immanium dominorum tyrannis; ab ea vos quantocyus eximite. Recedite à Babylone, vbi iam pridem consenuistis: quia sic erit facilis, atque expedita remigratio, vt omnia per otium sanctè, ac legitimè administrari possint. Quare quotquot exulatis è genere Leuitico, quò sacra vasa religiosè tangere, & reducere possitis, ab eo, quod temerare, ac polluere solet, manus abstinete: & si quid, quod Leuiticam mundiciem dedeèt, contraxistis, illud quamprimum legitima purificatione detergite.

12 Non enim, vt ex Ægypto olim cũ tumultu, ac trepidatione exibitis, neque festinatò vt in fuga solet; sed sedati, securi, atque rebus omnibus luculenter instructi. Neque verò id mirandum, cùm ille idem, qui vos ab exilio, ad suum sibi sinum congregabit, vobis dux, & auctor viæ futurus sit.

13 Ecce intelliget hæc, quæ vobis nunc de vestra salute, ac libertate in captiuitate Babylonica, & Cyro illius vindice obscurè prænuncio, complebitque omnia Christus seruus meus, qui propter obedientiam in arduo redemptionis opere constantem, exaltabitur, extolletur, & erit supra omnium non solùm gloriam, sed etiam cogitationem sublimis.

14 Obstupescent quidem plurimi, eximia illius opera, & incredibilem virtutem admirati; sed quanta erit hominum de Christi virtutibus, atque prodigiis admiratio, tanta erit eiusdem ab iisdem hominibus ignominia: & qui speciosus erat forma præ filiis hominum, talem pòst habebit aspectum, qualem mortalium nemo.

15 Hic aspergit Gentes multas, emundabitque multò melius, quàm Iudæorum sacra emundabant pollutos. Hunc Reges ita suspicient, atque venerabuntur, vt in eius conspectu hiscere nefas esse putent. Hæc porrò, quæ de Messia prædico, illi quoque videbunt, quibus de Messia nihil à prophetis nunciatum est, & illius contemplabuntur arcana mysteria, qui de illis eo, quo Iudæi, modo, nihil audierunt.

9 [q] *Gaudete, & laudate simul deserta Ierusalem: quia consolatus est Dominus populum suum, redemit Ierusalem.*

10 [r] *Parauit Dominus brachium sanctum suum in oculis omnium Gentium, & videbunt omnes fines terræ salutare Dei nostri.*

11 [s] *Recedite, recedite, exite inde, pollutum nolite tangere, exite de medio eius, mundamini, qui fertis vasa Domini.*

12 [t] *Quoniam non in tumultu exibitis, nec in fuga properabitis: Præcedit enim vos Dominus, & congregabit vos Deus Israel.*

13 [v] *Ecce intelliget seruus meus: exaltabitur, & eleuabitur, & sublimis erit valde.*

14 [x] *Sicut obstupuerunt super te multi: [y] sic inglorius erit inter viros aspectus eius, & forma eius inter filios hominum.*

15 [z] *Iste asperget Gentes multas, [aa] super ipsum continebunt reges os suum. [bb] quia quibus non est narratum de eo, viderunt: & qui non audierunt, contemplati sunt.*

IN CAPVT QVINQVAGESIMVM SECVNDVM COMMENTARIVS.

1. a CONSVRGE, *consurge: induere fortitudine tua Sion, induere vestimentis gloriæ tuæ Ierusalem, ciuitas Sancti.*] Quò spectet adhortatio hæc prophetica, non est difficile statuere ex superioribus, cùm caput hoc continenti textu cum superiori coniungatur. Certum mihi est, quod plerique ex interpretibus censent, vaticinium hoc esse de Ecclesia, cuius splendor, & gloria luculenter à propheta describitur. Sed puto hîc etiam tanquam vmbram supponi statum populi Israelitici, qui ereptus ab exilio, vbi, vt nuper vidimus, abiectus & sordidus iacebat, sicut oryx constrictus, & omnibus inimicorum telis, atque iniuriis propositus; in patriam tamen reuersus antiquam lautitiam, & splendorem recuperauit. Neque hic puto tam spectandum Romanum, quàm Babylonicum tempus, quia Romanorum tempore incircumcisus non iudicabatur, aut erat immundus: imò ex incircumcisis maxima ex parte Ecclesia fundata est; sed hic in Ierusalem nullus ingressurus esse dicitur, nisi ex circumcisione. Dices circumcisum hic figuratè sumi pro spirituali viro, & eo qui carnis curam, & blandimenta deposuit: Fateor in sensu mystico, sed aliquid simile supponendum est in typo. Sanè S. Thom. Hugo, & Pagninus ab exilio Babylonico putant hic aduocari captiuos. Pintus Emanuel Sa aduocari quidem, verumtamen in eis vocationem Iudæorum ad Ecclesiam adumbrari. Et probat Salmeron *tractatu 9. tomo 1. non longè à principio*, qui tamen ad sententiam sancti Thomæ difficilis non est. Et hoc postremum mihi probatur magis, quod inter duo extrema medium est, neque vt constabit legenti quicquam habet offensionis in capitis decursu.

2. Meminisse oportet quo in statu essent filij Sion captiui apud Chaldæos consumpti fame, viles, vt betæ semicoctæ: sordidi, & longo pœdore, atque illuuie fœdi: deinde inermes, imbecilli, & quasi oryges in laqueo constricti. Hic ergo iubentur excitare se, & meliora, atque maiora meditari: nempe vt animos assumant viriles, & se ipsos excusso sopore fortitudine accingant. Et qui priùs seruilem conditionem, & ignominiam passi amplexati fuerant stercora *Thren. cap. 4.* & indumentis suæ fortunæ consentaneis vestiebantur, laceris, & vilibus, ornent se aliis, quæ priorem despuant conditionem, & honestiorem oleant. Reddit autem rationem cur futura sit illa morum, indumentorúmque mutatio; quia iam ciuitas illa non Assyriis, aut Chaldæis, aut externis dominis, sed sancto, id est, Deo seruitura sit; & in illius religione & patrocinio futura.

3. *Ierusalem ciuitas Sancti.* b Cur Ierusalem dicatur *ciuitas Sancti*, diximus suprà *cap. 48. num. 6.* & super Zachariam *cap. 8. num. 4.* Vbi eadem est omnino materia, & eadem propè verborum forma. Inter alias hanc nunc causam accipe, quia statim à captiuitate per Zorobabel, & Iesum sacerdotem constructum est templum, quod priùs euersum fuerat à Chaldæis: templum autem domus est Dei, & quasi Regia sedes. Cùm autem vnum esset templum Israelis, idque in Ierusalem, iure ciuitas illa ciuitas Dei vocari potuit, vbi materiale Dei solium, & sedes excitabatur Regia.

Hæc multò meliùs de Ecclesia prædicari possunt, ad quam conuenire, qui priùs dæmoni, mundo, & suis cupiditatibus seruientes vitam agebant verè sordidam & ignobilem, constricti tanquam oryges, & passim aliorum confixi telis, strati humi, vt eorum corpora, cùm liberet, hostes calcarent. Cùm tamen se Deo meliori vtique Domino subiicient, consecrabúntque, iam extricare se poterunt à vinculis, & excitati à sordibus vestimenta gloriæ, atque decoris induere. 4.

c *Quia non adiiciet vltrà, vt pertranseat per te incircumcisus, & immundus.*] Sæpe Chaldæi ciuitatem sanctam inuaserant, conculcarántque, & suis spoliarant ornamentis, vt habes 4. *Regum cap. 24. vers. 25.* nunc restituto populo, & instaurato templo dicit propheta, non iam ampliùs ipsos, aut alios incircumcisos esse venturos. Qui etiam immundi dicebantur, quia peregrina, atque immunda colebant sacra, quibus se quotidie contaminabant: & quia his vtebantur cibis, quos lex iudicabat immundos, & à quibus seuerè circumcisum, & mundum populum deterrebat. Quare ab illorum conuictu, & mensa diligenter sibi cauebant Iudæi, ne ipsi quoque contaminarentur. Sed dices verum esse Assyrios & Chaldæos post captiuitatem solutam non esse reuersos in Ierusalem; At negari non posse rediisse incircumcisos, & eo nomine immundos, quia iterum occupata est ab Antiocho & à Romanis capta non semel, & templum Domini nefariis sacrilegiis violatum. Huic obiectioni respondet satis Hebraici idiomatis consuetudo, quæ id quod post longum tempus futurum est, non vltrà, aut nunquam esse futurum affirmat, vt pluribus ostendimus *cap. 18. num. 19.* & ita soluit Lyra difficultatem hanc & similem aliam *cap. 2. Isaiæ* ad illud *Non exercebuntur vltrà ad prælium.* Vbi duo optima adducit exempla, quæ tu vide. 5.

Quod ad Ecclesiam attinet, longè videtur difficilius, quia licèt illa sancta sit, non tamen omnes, qui in eius gremio, atque complexu sunt, sanctitatem colunt. Cùm ibi quoque, sicut in agro in quem diligens paterfamilias optimum semen sparsit, repetiantur zizania: & bonos, & malos pisces vnum rete contineat. Multa hìc à multis dicuntur; Ego omissis aliis, quæ mihi parum satisfaciunt, puto duobus modis occurri posse obiectæ difficultati: Alterum, si in *incircumciso, & immundo*, principem tantùm intelligas qui toti ciuitati, aut reipublicæ præest: qui transire dicitur per ciuitatem suo subiectam imperio, iuxta Hebraicam phrasim, quæ summam potestatem significare solet, per *ingredi & egredi, introire, & exire*; quod idem videtur esse, quod hoc loco *pertransire*. Iuxta hæc sensus erit. Non iam amplius, ó gens quondam aliena, & viuens sub aliorum iugo, nunc autem ad Ecclesiam vocata, domina 6.

dominabitur in te incircũcisus,& immundus,id est, impius aliquis Rex,aut tyrannus, quales incircumcisi, aut immundi nomine ab Hebræis vocantur; sed dominabitur in te Christus,in quo nihil est immundum nihil incircumcisum, id est, nihil quod circumcisionis,aut purgationis indigeat.

7. Alter modus expediendi nodi est, si hic, non tam, quod re ipsa futurum est, intelligas, quàm quod esse in Ecclesia à Christo constituta debeat, aut quod, vt fiat, ipsa rerum natura postulat. Est enim valde vsitatum in omni ferme idiomate, & præsertim Hebraico,vt id dicatur fieri,quod aptum est, aut dignum vt fiat; aut quod propter rerum naturam,seu consuetudinem fieri debet,vt diximus *cap.48.num.22.& cap.3.num.11.* Cùm ergo Ecclesia à Christo iis legibus instituta, iis sacramentis locupletata, atque ornata sit, vt qui in illa viuunt mundi omnino esse debeant, & circumcisi, id est, qui non carnis lenociniis capti, voluptatibus diffluant,aut terrena curent, sed omnes habeant sensus,& animi motus mortificatos, & rationi, atque Euangelio subditos, ideo nullus incircumcisus, & immundos per illam sanctam Sion transiturus esse dicitur.

Mundi esse debent, qui in Ecclesia sunt.

8. ᵈ *Excutere de puluere, consurge, sede Ierusalem, solue vincula colli tui captiua filia Sion.*] Verba hæc fortunæ mutationem ostendunt, non vulgarem; quia ab infima conditione ad summum vsque locum ascensus indicatur. Quid sit *sedere in puluere* diximus *cap.47.in principio*,nempe in sordibus esse, aut luctu, quod fœminæ ærumnosæ, et viduæ de more faciunt. Sed hic ego in *puluere* maius aliquid, & miserabilius intueor. Proximè *in fine cap. 51.* vidimus stratos esse filios Sionis humi, suáque corpora inimicorum pedibus calcanda præbuisse; id puto nunc in *puluere* designari. Iam verò Ierusalem,quæ ægra,atque ærumnosa iacebat in puluere, iubetur, vt ab eo se & ab aliis sordibus excutiat, & quæ iacebat priùs, iam consurgat. Neque id satis est pro fortunæ modo, iubetur etiam, vt sedeat in solio nimirum Regio: quia latè deinceps regnum suum in multas prouincias propagabit.

9. Hæc tria ordine omnino conuerso prædicta sunt ab eodem propheta de Babylone *cap.47. ver.1.* quæ ibi Regium solium habuisse dicitur. Illam iubet Deus de solio descendere, & in puluere sedere ignobilem,abiectam,& sordidam. *Descende, sede in puluere virgo filia Babylon, sede in terra, non est solium filiæ Chaldæorum.* Quo ordine descendere iubetur Babylon,& seruilem,ac sordidam subire conditionem, eodem Ierusalem relictis sordibus ad solij maiestatē iubetur ascendere. Quod accidisse Ierusalem restitutæ satis ex Scriptura sacra compertũ est.

10. De Ecclesia hæc multò cumulatiùs, ac veriùs, cuius regnum multò amplius, atque splendidius fuit, & prior illorum status, qui ad Ecclesiam postea conuenerunt, multo calamitosior: Viuebant enim sub imperio tyranni multò sæuioris Chaldæorum Rege: Seruitutem subibant multò duriorem, sordidioremque sub diaboli iugo, quàm captiui Iudæi: Inde euocati ad illum ordinem prouehuntur,in quo læti,& cũ dignitate viuant, veréque reges appellari possint. Et qui strati humi, & terrenis curis inhiantes vilissimorum hominum pedibus calcabantur, iidem calcatis mundi, carnisque deliciis, atque ludibriis, altiora iam atque digniora meditentur. His optimè describitur infelix peccatoris status,& eiusdem iam ad Deum conuersi dignitas,& splendor.

A ᵉ *Gratis venundati estis,& sine argento redimemini.*] Quomodo Iudæi vltro se vendiderint Babyloniis, neque à Deo venditi fuerint: aut etiam quo se modo peccator dæmoni mancipauerit, diximus suprà *cap.50.* ad illud, *Cui vendidi vos.* Vbi in duplici expositione historica, & mystica adduximus, quæ in vtroque sensu adduci in hunc locum poterant. Vendidere se gratis Iudæi Babylonia, quia nullo pretio à Babyloniis empti, sed tantùm bello capti: sicut fera à venatore comprehensa nullo pretio existimatur empta, quia gratis oblata censetur à fortuna, aut certè ab eo capta, qui quicquid est in venatione laboris, studio sibi, ac voluptati ducit. Gratis etiam peccator se dæmoni mancipauit;quia B si quid ab eo accepit in animæ suæ permutatione, aut nundinatione, id vsque adeò exiguum est, vt *nihil* quàm verissimè dici debeat, certe quàm proximè abest à nihilo. Cùm verò anima tanti pretij sit, qui illam alteri tradit, quantumcumque rerum humanarum in permutatione accipiat, gratis illam vendidisse existimari potest. Porrò *vendere*, aut *emere* licèt pretium secum iuxta naturæ proprietatem importent, quia in rebus ea ratione distrahendis nunquam non intercedit pretium, tamen καταχρηστικῶς vtrumque verbum sæpe in Scriptura sacra reperitur,pro *trado*,seu *accipio*, vbi nullum est pretium. De *vendo* habes exempla clara *Psal. 43. Vendidisti populum tuum sine pretio. Iud. 2. Vendidit* C *eos in manus inimicorum suorum*, id est, tradidit veluti mancipia,quæ pretio comparantur. De *emo* non minùs apertè *1. Corinth. 6. Empti enim estis pretio magno.* Et *Apocal. 3. Suadeo tibi emere à me aurum ignitum.* Vide quæ dicemus postea *cap. 55.* ad illud *Emite & comedite.& cap.5.num.32.* 11.

Vendo, & emo, etiam vbi pretium non est.

Vtrique autem tam Iudæi venditi Babyloniis, quàm venditi homines diabolo redempti sunt à Domino sine argento. Iudæi quidem agente id Domino per Cyrum, qui tam longè fuit, vt ab exolibus, & seruis pretium libertatis exigeret, vt potiùs ad templi fabricam,& ornamentum, & vasa reddiderit ablata à Nabuchodonosor, & alioqui necessaria omnia Regia, ac liberali manu prouiderit,vt habes *Esdræ lib.1.cap.1.& 6.* At quàm gratis D à Christo redempti fuerint homines, qui se gratis diabolo vendiderant, quis non videt. Quod redemptionis nostræ pretium, quia paucis explicari non potest; & multis hîc pro nostri instituti ratione non licet, aliis expendendum,& exaggerandum relinquo;neque pauca in hunc locum habes ab interpretibus. Vt ergo Cyrus deleto Chaldæorum imperio gratis Iudæos à seruitute liberos, donísque oneratos pretiosissimis in patriam remisit; sic Christus tenebrarum, id est, diaboli regno euerso homines in suum regnum exaltauit. Quemadmodum peccator quantumcumque accipiat pretij in animæ suæ permutatione, gratis illam vendidisse dicitur; quia præ animæ æstimatione quæcumque à mundo, aut diabolo non solum dari, sed offerri E vana promissione possunt, vilissima sunt. Sic vt venditam animam à diabolo redimat, quantumcumque laboris,& sumptus, imò sese ipsum totum impendat, flammísque comburendum tradat, gratis redimitur: quia pro debiti magnitudine, quæ ab humana facultate impendi possunt, instar habent nihili. 12.

ᶠ *In Ægyptum descendit populus meus in principio,vt colonus esset ibi: & Assur absque vlla causa calumniatus est eum. Et nunc quid mihi est hîc, dicit Dominus.*] Hic varij sunt interpretes, qui de isto 13.

Assur

Assur non eodem modo, ac sensu definiunt. Caiet. *in cap. 1. Exodi* illum esse putat, qui durè vexauit Israelitas, qui *Pharao* ibi nominatur. In quam cogitationem inductus est, tum propter hoc Isaiæ testimonium, tum quia alienum esse oportebat illum Regem, cui ignotus esset Ioseph, cuius in Ægyptios tot extitissent, ac tam illustria merita; putat autem Assyrium fuisse. Idem placet Emanueli Sa, neque ab horum sententia longè abest Foreirus, qui in *Assur* Pharaonem agnoscit, qui Iudæos in Ægypto vexauit; dici tamen existimat *Assur*: quia ex Assyrij Salmanasar, seu Senacherib nimis cognita, & in seipsis explorata sæuitia in prouerbio erat apud Hebræos nomen *Assur*, quo hostis notabatur potens, & ferox Iudaici nominis. Adamus in *Assur*, Salmanasar intellexit, aut Senacherib.

14. Communis tamen sententia est hunc Assur esse Nabuchodonosor, qui filios Israel eo tempore, quod nunc respiciebat Isaias; duro apud se tenebat, & premebat imperio: qui licèt Assyrius non esset, sed Chaldæus, *Assur* tamen vocatur, quia Assyriorum imperio ad Chaldæos translato Assyriis quoque dominabatur. Hoc inprimis omnium ferme consensu constituto ad reliqua pergamus, & primùm de captiuis apud Babylonem.

15. Suprà vt nuper vidimus, neque id semel, exemplo sumpto ex Hebræorum libertate ab Ægyptio iugo probauerat Deus se posse facilè fracta Chaldæorum potentia liberare captiuos, idque se facturum pollicitus fuerat. Hoc idem nunc confirmat, & repetit: ita tamen vt aliquid omittat, quod in re sæpius iterata, & cuius memoria recens, fieri solet. Puto ergo hanc esse sententiam & verborum ordinem: *Populus meus in Ægyptum descendit in sua ferme origine, id est in Iacob: cum quo septuaginta animæ quæ numerosam populi sobolem genuerunt, ingressa sunt, ibi tanquam colonus & peregrinus habitauit.* (Hæc propheta; Tu verò adde ad illa ea, quæ omissa videntur per aposiopesim, & textum implent consentaneè ad superiora) *Quem ego à Rege barbaro violenter oppressum obducto tenebris cœlo, & siccato mari in libertatem asserui. Ecce Assur eadem nunc immanitate eundem vexat populum. Quid ergo nunc otiosus sedeo? quin statim me ad eius libertatem accingo? cùm eadem possim quæ Ægyptiis temporibus, neque desit mihi voluntas, & studium populi iuuandi.* Hæc explicatio facilè totum expedit caput, nisi me ipsum fallo; neque apparet quid in ea cuiquam offensioni esse possit. Aposiopesim agnoscunt hîc Lyra, Foreirus, & Adamus, licèt aliter locum interpretentur.

16. Hieronymus aliter accepit hunc locum, quem non tam ad gratiam, & fauorem Iudæorum exponit, quàm ad supplicium, & offensionem. Sic enim ex Hieronymi sententia loquitur Dominus: *Nihil habeo reliqui propter quod in hac regione permaneam, de qua populus meus ablatus gratis, & venditus peccatis suis, & quasi oryx retis comprehensus, vel viribus Romanorum, vel Diaboli laqueis.* Sententiam autem Hieronymi hanc esse puto ad pauca redactam. Cùm populus meus illis sit moribus, quos olim apud Ægyptios in ipso generis sui primordio, & postea apud Chaldæos contraxerunt ex vicina labe contaminati, quid ego iam ampliùs Hierosolymis maneo? cur non ad alias nationes nomen meum, & sacra transfero?

17. Spiritualis sensus, & allegoricus, non est difficilis ex dictis, præsertim cùm statuerimus Iudæorum statu, dum captiui apud Babylonios agerent, statum peccatorum adumbrari, & eorumdem libertatem per Cyrum, typum esse illorum, qui à Dæmonis laqueo per Christum, in veram libertatem emerserunt. Sic ergo Christus secum, dum de mundi salute meditatur. Vt populum meum ex Ægypti tyrannide liberatem prodigiis, horribilibúsque signis terram, cœlúmque turbaui, quid nunc populum etiam meum longè maiorem, ex maiori etiam seruitute non eripio? cur patior illum quasi constrictum orygem, tam diu vinculis Dæmonis illaqueatum teneri? Vbi Vulgatus, *calumniatus est*, Hebr. est עשק *hhasak*, quod *vexare* significat, *opprimere*, aut *quoquo modo per iniuriam, & calumniam vim inferre.*

18. ^g *Quoniam ablatus est populus meus gratis.*] Grauiter commouet ingenuos animos, cùm aliquem vident grauibus premi incommodis: quod si illa perferri intelligunt sine vllo operæ, atque molestiæ pretio, multò commouentur ægriùs. Ea cogitatio diuinum pectus grauiter, vt humano more loquar, vrit, & cruciat, quod tam Iudæi sub Chaldæorum imperio, quàm reliqui alij sub Dæmonis tyrannide dura patiantur, neque tamen molesti laboris aliquam mercedem expectent. Hinc Deus in illam vocem erumpit: *Et nunc quid mihi est hic.* Quid ego hîc moror cùm sic meus exerceatur populus?

Miser status eius, qui sine vllo operæ pretio laborat.

19. ^h *Dominatores eius inique agunt, dicit Dominus, & iugiter tota die nomen meum blasphematur.*] Commiseratione adductus Christus cùm videret, aut Iudæos in Babylonia, aut reliquos homines in mundo durè vexari, & sine vllo laboris, & operæ pretio, redemptionis opus maturandum dicebat; nunc aliam rationem adducit cur idem præstare quamprimum debeat sumptam ex sui nominis maiestate, quam quotidie à Babyloniis, seu huius sæculi principibus violari videbat. Quomodo autem à Babyloniis dominatoribus nomen Domini blasphemetur primùm, vt facere in aliis instituimus, explorandum est. Non dubium mihi est quin, quod fecit Senacherib, cùm aciem appulisset prope Ierusalem, qui contra Deum impiam atque sacrilegam linguam exeruit *Isaiæ cap. 37.* id quoque fecerint Chaldæi, & cùm obsiderent Ierusalem, & cùm captiuos apud se tenerent Solymitanos exules. Quasi illum Deum coluerint Iudæi qui ab ipsorum manibus liberare non possit sectatores suos; & longè esse potentiores patrios Deos, quorum ipsi numine Regiones Iudaicas, & complures alias nationes subiugassent. Certè id indicat non obscurè Baruch *cap. vltimo*, dum tam accuratè Iudæos auocat ab idolorum cultu. Neque sanè videntur idolis supplicaturi fuisse, vt habemus ex Ieremia *capite 16.* nisi crebrò à Babyloniis audiuissent plus esse in idolis fidei, atque potentiæ, quàm in Deo Israel. Quia ergo nomen Domini blasphematur, dum putatur infirmus ad saluandum populum suæ religioni consecratum, vt hanc ignominiam à suo nomine depellat Deus, surgendum sibi esse dicit, & liberato populo Gentibus ostendendum sibi ad saluandum, neque fidem, neque potentiam, aut deesse tunc, aut vnquam defuisse. Blasphematum esse Dei nomen à Gentibus propter eas, quas dixi causas, dicit apertè Ezechiel *cap. 36.* vbi ita de Iudæis captiuis: *Ingressi sunt ad Gentes ad quas introierunt; & polluerunt nomen sanctum meum, cùm diceretur de eis, Populus Domini iste est: & de terra eius egressi sunt.* Vbi etiam addit, quod hîc Isaias, ideo venturum se, vt ab ea nota vindicet numen suum.

Deus non finit suum nomen blasphemari.

20. Neque blasphemiæ istæ, vt puto, tantùm ad

Gentes

Gentes referendæ, sed etiam ad Iudæos; qui impia, atque blaspbema lingua querebâtur, vel quòd Deus templum suum deleri permiserit; aut quòd se tam diu hostibus illudendus tradiderit. Et verò dum Gentium supplicarent Idolis, non poterant non in Deum, quamplurimæ intercedere blasphemiæ. Grauis autem blasphemiæ genus censeri debet vitæ turpitudo illorum, qui præter instituti sanctitatem religiosè viuere debuerunt, si aliis morum exemplo instituti illius puritatem, & dignitatem non probent. Ita Paulus hunc Isaiæ locum expo-

Ad Rom. 2. suit *ad Roman. 2. Qui in lege gloriaris, per præuaricationem legis Deum inhonoras: nomen enim Domini per vos blasphematur inter Gentes, sicut scriptum est.* Vbi nota translationem Septuaginta à Paulo approbari, qui *Gentium* meminit: quod Hieronymus dixit Septuaginta addidisse de suo, cùm in textu Hebraico non sit.

21. De Ecclesiæ tempore variè accipiunt interpretes. Hieronymus in his dominatoribus Iudæorum principes agnoscit, qui aduersus Saluatorem Iesum populum concitarant, hortatique fuerant, vt Iesum ad mortem deposcerent, clamaréntque, *Crucifige, crucifige.* Quorum suasu in synagogis suis Christi nomen exectantur, & despuunt, & sub nomine Nazarenorum ter in die in Christianos congerunt maledicta. Ita ferme Hieronymus, & ideo ab illis recedendum esse dicit.

22. Ego commodè mihi videor dicturus ad sensum allegoricum, quem hoc loco quærimus, si dominatores istos intelligamus, ex quorum dominatu vindex Christus captiuum humanum genus eripuit. Hi verò sunt mundus, de quo Christus: *Ego vici mundum*: & eius princeps Diabolus, de quo idem, *Princeps huius mundi eiicietur foras.* Dum ergo isti dominatores iniquè agunt, hominésque falsa promissione lactant, atque seducunt, faciunt, vt illi Dei nomen blasphement, dum illum aut durum vocant, aut illa iactant, quæ suadet illorum dominorum improbitas. Tunc ergo Christus non iam ampliùs differendum dicit redemptionis opus; sed illud, quàm ocyssimè maturandum. Vbi spectare licet singularem Dei bonitatem, quæ quò magis hominum peccatis violatur, eò magis ad misarendum, & benefaciendum inflectitur. Cæterùm tá hîc quàm statim *nomen Dei* pro *Deo* ponitur, vt sæpe in Scriptura sacra deprehendes.

23. [k] *Propter hoc sciet populus meus nomen meum in die illa, quia ego ipse qui loquebar ecce adsum.*] Optimè locum istum explicuit Ezechiel *c.*36. qui omnino videtur ad Isaiam respexisse, qui ait propter nomen suum vindicandum à blaspbemia, sibi esse ad libertatem properandum. Si de Babylonico statu vaticinium accipias, expositio est non difficilis; In illa enim die, quam Dominus Iudæorum libertati præstituit, per Ieremiam, & prophetas alios, cùm vindex aduenerit, tunc cognoscet populus, & Gentes intelligent fidelem esse Deum, & potentem ad præstanda promissa.

24. De tempore Euangelij, aduentúque Christi ad hominum salutem, multò facilior est expositio; Gentes enim illæ, quæ contra Deum, quem ignorabant, impiè loquebantur, vbi ille aduenerit, & familiari congressu, atque conuictu suam mitissimam naturam prodiderit, séque ostenderit fidelem in promissis, cùm impleuerit omnia, quæ per prophetas antea prædixerat, verbum desinent iactare blasphemiæ. De hoc tempore Baruch *cap.3. in fine. Post in terris visus est*, &c. & Paulus *ad Hebræos cap.1. Multifariam, multísque modis olim Deus loquens Patribus in prophetis, nouissimè diebus istis locutus est nobis in Filio.*

25. [l] Illud *nomen meum*, idem est, quod *me*; quare illud *sciet populus meus nomen meum*, idem est quod *sciet me.* De quo loquendi genere pluribus egimus ad illud *Cantic.1. Oleum effusum nomen tuum.* Alij pro nomine ipso capiunt, & putant tunc, cùm Christus aduenerit, & pro seruandis hominibus illustria dederit suæ benignitatis documenta, vsque adeò gratú, & amabile futurum esse Christi nomen, vt fideles in eo sibi maximè placeât, séque Christianos vocari gloriosum esse ducant; etiamsi videâr in synagogis, & conuentibus Iudæorum, nomen illud tanquam odiosum & ignobile contemni. Ita Haymo. Quod sanè videtur non improbabile, sed magis videtur ad textum, si in *nomine* Christum intelligas: ideo enim statim subiicitur: *Quia ego ipse qui loquebar ecce adsum*, quasi dicat, Cognoscet me populus meus, quia adero, viuámque inter homines factus homo.

26. Hanc ego puto germanam huius loci sententiam; sed fortasse non improbabitur alia, quæ in *cognitione*, cultum, & venerationem intelligit, quo sensu dicitur *Psalm.90. Protegam eum, quia cognouit nomen meum.* Et *Exodi 5.* Pharao dixit, *Nescio Dominum*, id est, non curo quid Dominus iubeat, neque illum timeo. *Iudic.2. Surrexerunt alij, qui non nouerunt Dominum.* Et 1. *Regum 2. Filij Heli, filij Belial nescientes Dominum.* Ad hunc ergo modum & sensum dici videtur posse populus scire nomen Domini, quia illud colet, neque præter illud quicquam aliud.

Cognosco, & scio, idem quod veneror.

27. Tradunt Hebræi, vt refert Pereira *in cap. 6. Exod. q.1. num.4.* vltimum sacerdotem qui pronunciauit nomen Dei tetragrammatum, fuisse Simeonem iustum; post tempus autem illud pronunciatum esse negant à quoquam. Atque ideo legitimam illius nominis pronunciationem ignorari, ex eóque fieri vt deinceps Iudæorum preces inanes sint, neque exaudiantur à Deo. Fore tamen sperant vt cùm Messias aduenerit, nomen illud tetragrammatum, & ineffabile doceat, & eius pronunciationem, idque probât hoc Isaiæ testimonio. *Propter hoc sciet populus meus nomen meum.* Sed istæ meræ nugæ sunt, & Hebræorum somnia, de quo vide Galatinum *lib.1. cap.12.*

Simeon iustus.

28. [m] *Quàm pulchri super montes pedes annunciantis, & prædicantis pacem.*] Qui hæc de captiuitate capiunt, hanc esse putant huius loci sententiam, pulchros esse gressus eorum, qui facta iam à Cyro redeundi facultate, antegressi alios ad regionem montosam Palæstinæ veniant annunciantes Iudæorum reliquiis, quæ in Iudæa remanserunt, meliùs esse à Deo consultum de re Iudaica. Aut certè pulchros eorum præconum pedes esse, qui montes ascendent, vnde meliùs audiri voces, & spectari possint signa pacis oblatæ. Ita S. Thomas, & Hugo. Pulchri autem erunt pedes, id est, gratus aduentus; qui in pedibus significatur, eorum, qui lætum perferent nuncium. Quomodo per montes essent speculatores dispositi, vt nunciarent, quid scito publicè opus esset, & per illos festa, atque decreta vulgarentur, diximus *cap.40. num.47.*

29. Sed hæc licèt in typo de Babylonico tempore dicta videri possint, tamen multò meliùs de nunciis Euangelicæ pacis exponuntur, & ita Paulus *ad Roman.10. vers.15.* exposuit: Cùm enim ageret de Apostolis, Ad Rom. 10

stolis, Euangelii que præconibus, addidit: *Quomodo* A *verò prædicabunt nisi mittantur, sicut scriptum est, Quàm speciosi pedes euangelizantium pacem, euangelizantium bona.* Hieronymus hic, quem Haymo sequitur, *annunciantem pacem*, Christum intelligit; In *montibus* verò Apostolos designari putat, quibus Christus primùm impartitus est Euangelium, vt illud deinde per totum orbem diffunderent. Et adducit illud *Psalm. 75. Illuminans tu mirabiliter à montibus æternis.* Sed frequentes alij de Apostolis, Apostolicisque viris hæc interpretantur. Et docet apertè Paulus suprà, qui non dicit, *euangelizantis*, sed *euangelizantium*, in numero multitudinis. Qui de his qui missi sunt ad prædicandum loquebatur, vbi expressit, qui esset illius loci sensus. Dicuntur B autē illi Euangelij præcones *super montes* incedere, quia nemini occultam esse volunt Euangelij lucem.

Viri Apostolici qualis prædicatio.

Vt enim qui in excelso loco est, latere potest neminem: & Sol ipse, qui sublimis est, omnium oculis patet; sic etiam Apostoli, qui à Christo dicuntur, *ciuitas in monte posita, & lux mundi*, id est Sol, *Matthæi 5.* non possunt ab omnibus non videri. Seu certè *super montes* incedere dicuntur, quia nulla deterrentur locorum asperitate, quæ in montibus summa esse solet, cùm scopulis confragosi sint, & concisi salebris, quominus celeriter in Euangelij excusam incumbant. Nempe illius exemplum secuti, qui similis capreæ, hinnuloque ceruorum iter arripuit durum; atque difficile redemptionis. *Saliens in* C *montibus, transiliens colles.* Fortasse ad hunc locum allusit Christus cùm præcepit Apostolis, vt quæ in aure audiissent, super tecta prædicarent; tectis enim cum montibus communis est altitudo atque fastigium.

30. Cyrillus hic similitudinem quandam agnoscit, quam hunc in modum explicat. Non aliter aderit nobis Saluatoris aduentus, quàm nuncius bonus, qui post angusta, ac turbida tempora pacem annunciat. Nuncius autem bonus, qualis est nuncius pacis, cum rebus lætissimis comparatur. *Prouerb. cap. 25. vers. 25. Aqua frigida animæ sitienti, & nuncius bonus de terra longinqua*, id est, sicut aqua frigida. Et in illam alteram partem, *Quam pulchri sunt super montes*, aliam adducit similitudinem sanè D bellam; sic enim exponit: *Talis erit aduentus Messiæ, qualis in montibus pulchritudo veris.* Nam cùm ab hyemis asperitate montes exusti sint, & horridi, affulgente vere statim noua quadam specie, & vernali nitore, vestiuntur. Accepit in hunc sensum Cyrillus secutus Septuaginta translationem, quæ sic habet: *Quasi pulchritudo in montibus, quasi pedes euangelizantis auditionem pacis.* Nihilominus Procopius, qui rarò dissentit à Cyrillo, licèt eandem haberet Septuaginta versionem, adductus Pauli auctoritate de Apostolis explicuit, sicut nos suprà.

31. n *Dicentis Sion, Regnabit Deus tuus.*] Regnarant E Chaldæi in Sione: regnarat item in mundo tenebrarum princeps: Tam ergo Sioni, quàm mundo Deus pacem, & libertatem annunciare iubet; quia vtrobique deinceps dominabitur Deus. Typicè quidem in Sione, instaurata vrbe, & excitato templo; verè autem, & magis ex intentione prophetæ, in Ecclesia, quam sua excitauit, & amplificauit liberalitate.

32. o *Vox speculatorum tuorum, leuauerunt vocem, simul laudabunt, quia oculo ad oculum videbunt, cùm conuerterit Dominus Sion.*] Speculatores esse in terra Iuda qui celeriter annunciarēt quid lōgè fieret, persuader, & loci natura, cùm mōtosus sit, & aptus excitādis speculatoris turribus, & quia speculatū & speculatorum crebra in Scriptura sacra mentio. Quia verò præcipua specula erat pars illa editissima ciuitatis, quæ dicta est ciuitas Dauid, ideo per antonomasiam vocata est *Sion*, quæ *speculam* sonat. Si hæc de restituta captiuitate sumas, speculatores, qui ex edito loco, quæ vndecumque ingruunt, latè prospectant, voces dicuntur leuaturi lætitiæ, atque gratulationis plenas; cùm viderint conuersam esse Sion, id est, Iudæos captiuos in antiquam sibi sedem cateruatim remigrare. Qui clamabunt non se id incertis vulgi nimiùm credulli rumoribus accepisse, sed suis oculis non obscurè, & quasi per caliginem, sed euidentissimè conspexisse. *Speculatores* verò illi videntur, qui nuper dicti sunt super montem pacem annunciaturi.

De Ecclesia res est magis aperta, nam *speculatores* vocati possunt Apostoli, Euangelij præcones, & pacis nuncij, qui quod suis ipsi oculis viderant, id deinde cum voce exultationis in omnes gentes, & linguas effuderunt; non quidem titubanter, timidè, aut exanimata voce, sed apertè, audacter, & quàm maximo poterat studio, vocéque contendere. Cuius habemus documentum illustre in Apostolicis Actibus, quando primùm erupit in lucem, & quasi theatrum totius mundi Apostolorum ardor. Vbi *speculatores* se fuisse dicunt, & oculo ad oculum spectasse, quæ docent. *Actor. cap. 4. Non possumus*, inquiunt, *quæ audiuimus, & vidimus, non loqui.* Hæc eadem Ioannes multò clarius *epistol. 1. cap. 1. Quod fuit ab initio, quod audiuimus, quod vidimus oculis nostris, quod perspeximus, & manus nostræ contrectauerunt de verbo vitæ (& vita manifestata est, & vidimus, & testamur, & annunciamus vobis vitam æternam, quæ erat apud Patrem, & apparuit nobis) quod vidimus & audiuimus, annunciamus vobis.* Quibus verbis nihil adduci potuit significantius ad explicandam vim Hebraicæ phrasis, *videre oculo ad oculum*, de qua nunc paucis. 33.

p Varius est apud Hebræos geminationis vsus, 34. in qua semper epitasis, & magnum aliquid in aliquo genere designat. Hæc geminationis forma *oculo ad oculum* familiaritatem maximam, aut propinquitatem animorum seu locorum importat. Vt enim Hebræi dicunt *ore ad os loqui*, & *facie ad faciem videre*, quod necessitudinem significat, quia hæc omnes internuncios, & sequestros excludunt; eodem modo *oculo ad oculum videre*, maximam indicat animorum seu locorum coniunctionem. De loci propinquitate docet Ieremias *cap. 32. vers. 4.* vbi cùm propheta diceret, ducendū esse captiuum Sedechiam, ait, subiturúmque Regis Chaldæorum aspectum, ait, *Oculi tui oculos Regis Babylonis videbunt, & os eius cum ore tuo loquetur.* Et idem repetit *cap. 34. vers. 3.* Eundem sensum esse arbitror huius loci. Nam vbi Vulgatus, *Oculo ad oculum videbunt*, Hebr. est בעין עין *baiin behhain*, quod iuxta Hebraicum idioma vertere potuisset, *oculo oculum videbunt.* Quia verba sensuum, maximè visus apud Hebræos præpositionem ב, id est, *in* admittunt, vnde frequens in Scriptura: *Respice in me*, sicut *ad me. Respice in faciem Christi tui*, & similia; sed noster interpres quod alibi sæpe Hebraismum retinuit. Est ergo sensus, Clamabunt illi, qui oculo suo, oculos Christi viderunt, & cum eo familiariter conuersati, quo tempore piam & sedulam operam nauauit conuertendæ Sion.

Oculo ad oculū videre.

Quod ad rem Grammaticam spectat, duo hic 35. obseruo

obseruo, primum illud *vox speculatorum* poni hîc absolutè, sicut apud Hebræos sæpe nominatiuus absolutè ponitur: Qua de re nos pluribus ad illud *cap.40. Vox clamantis.* Secundum, illud *ad oculum* dici Hebræorum more, qui verbis *videndi* accusatiuum adhibent cum præpositione *beth*, quæ idem valet, quod *in*, vel *ad*, vt nuper dicebamus.

36. *Gaudete, & laudate simul deserta Ierusalem, quia consolatus est Dominus populum suum, redemit Ierusalem.*] Hæc vox est speculatorum, qui, si de Ierusalem terrena sermo est, illi gratulantur, quia iam aduenit salus, & pax per Deum à Babylonica seruitute comparata, quia mœstum populum, qui desertæ Ierusalem ruinas incolebat, accessione remigrantis populi consulatur. Sed licèt hæc typicè in Ierusalem instauratam, lætámque ea rerum vicissitudine accommodentur, sine dubio multò clariùs, & excellentiùs in Ecclesiam, redemptionémque mundi per Christi œconomiam, & sanguinem conueniunt. Cuius expositionis, atque sententiæ optimum mihi videor habere auctorem, & interpretem Simeonem iustum, qui locum istum Isaiæ transtulisse videtur, in illud canticum, quod *Luca cap. 2.* cùm Christum teneret in vlnis, & ad illud vsque aureum tempus spiritum produxisset, cygnæa tandem voce moribundus cantabat. Ibi dicitur spectasse consolationem Israel; Sumpsit opinor ex hoc loco, in quo dicitur, *quia consolatus est Dominus populum suum.* Reliqua aptare, atque componere cum cãtico Simeonis cuiuis est promptum.

Lucæ 1.

37. *Parauit Dominus brachium sanctum suum in oculis omnium Gentium; & videbunt omnes fines terræ salutare Dei nostri.*] Quòd Simeon *salutare* vocat cùm canit, *salutare tuum, quod parasti ante faciem omnium populorum*, id Isaias *brachium* appellat, quia Christus *brachium* dicitur *Dei*. Si ad Christum referas, Christus dicitur parare brachium suum, id est, accingere se fortitudine ad opus arduum redemptionis nostræ. *Coram omnium oculis*, quia ad omnium salutem excellens illa virtus, & pietas armatur.

38. *Recedite, recedite, exite inde; pollutum nolite tangere, exite de medio eius, mundamini qui fertis vasa Domini.*] Hæc verba, si vlla alia totius capitis huius ad Babylonicum tempus referri possunt; quod teste Hieronymo faciunt Hebræi, & ex nostris S. Thomas, & Hugo, neque negat Foreirus, qui hîc ad Babylonem allusum putat, dum ait, *Sic agit quasi loqueretur cum Iudæis detentis in Babylone.* Nos vt facere instituimus de statu Ierusalem liberatæ, quæ typus est Ecclesiæ, vt bene hîc Pintus, priùs, deinde de Ecclesia locum interpretabimur. Propinquum iam esse, & instare proximè aut certissimum esse aliquid existimatur, cùm loco futuri imperatiuus modus adhibetur: id nunc indicat propheta, cùm populum toties iterato imperatiuo è Babylone reuocat. Et quia libente, immò & inuitante Cyro securi, & sine turbatione remigrabunt, hortatur vt ea faciant in peregrino solo, quæ in patrio facerent, si quid sacrum, sanctè atque legitimè obire voluissent. Nam Leuitas priusquam sacra tangerent, aut sacrum quid obirent, mundos esse oportebat: Cùm autem reducenda essent templi vasa, quæ Nabuchodonosor de templo sustulerat, monet vt patrio more nihil tangant immundum, aut pollutum: quòd si tetigisse aliquando contigerit, iubet vt se priùs ex more purificent.

39. Hæc quoad typicam historiam; cui expositioni nihil affert incommodi, quòd hæc verba citantur à Paulo 2.*Corinth.6.* in alium, vt videtur, sensum: nam cùm ibi Corinthios à Gentilitiis moribus, & à Gentium consuetudine vellet abducere, sic ad illos scribit. *Nolite iugum ducere cum infidelibus, quæ enim participatio iustitiæ cum iniquitate? aut quæ societas luci ad tenebras? quæ autem conuentio Christi ad Belial, aut quæ pars fideli cum infideli? Quæ autem consensio templi cum idolis, &c. Propter quod exite de medio eorum, & separamini, dicit Dominus, & immundum ne tetigeritis.* Hæc inquam huic expositioni nihil incommodant. Neque enim inusitatum est Apostolo allegoricè exponere, quæ historicè, ac typicè alium habet sensum, vt de duobus filiis Abrahæ fecit *ad Galat.4.vers.22.* Cùm autem, qui in Babylone erant, quæ idolis & superstitionibus abundabat, aptissimè Gentilium mores repræsentarent, cùm Gentiles ab idolorum cultu vellet Paulus abducere, optimè ex Isaia locum istum produxit, quasi typum ad veritatem, & vmbram ad suum corpus aptaret. 2.Cor.6.

Quòd ad spiritualem sensum attinet, Hieronymus hæc ad Apostolos pertinere censet, quos Dominus iubet exire in omnem terram, & quamprimum recedere de Ierusalem, ne consuetudinem ineant cum Gente polluta, & quæ assiduè Christi numen blasphemat: quē sequitur Haymo, Cyrillus, Procopius, Dionysius, & Adamus, Tertullianus *lib.3.contra Marcionem.* Hi verò *vasa templi* dicuntur, quia teste Apostolo ipsi templum sunt Spiritus sancti 1. *Corint.* 3. & magnæ domus vasa aurea, & argentea, 2. *ad Timoth. cap.* 2. *vers.* 20. Qualis erat Paulus, qui dictus est *vas electionis*, seu certè *vasa* sunt arma illa, quibus Euangelicus propugnator instruitur *ad Ephes.cap.6. Propterea accipite armaturam Dei,* &c. Alij *vasa templi* sacramenta exponunt, quæ sacri mystagogi fidelibus impertiunt. Qui quàm mundi esse debeant, quámque alieni à Babylonicis moribus, ipsa Sacramentorum munditiés, & sanctitas docet. Ita Dionysius, & Adamus. Procopius *vasa* vocat Euangelica, quæ viro Apostolico tradita sunt. Gregor. 2.*p.past.cap.2.* *vasa Domini* animas vocat, quas instruit, & portat sacerdos & minister Euangelij. *Vasa*, inquit, *Domini ferunt, qui proximorum animas ad æterna sacraria perducendas in sua conuersationis fide suscipiunt. Apud semetipsos ergo quantum debeant mundari conspiciant, qui ad æternitatis templum vasa viuentia in sinu propriæ sponsionis portant.* 40.

Alij de his agi putant; qui de vana conuersatione, impuróque vitæ genere ad Ecclesiam vocantur, in quibus sunt Dionysius, Cyrillus, Foreirus, Emanuel Sa: & hi aliter instituunt huius loci allegoricum sensum. Nam cùm nouum vitæ genus amplectantur, longè recedere debent ab eo, quod priùs susceperе. Et hunc planè sensum docet Apostolus suprà, qui testimonium ex hoc petitum capite, non Apostolis, & doctoribus, sed his, qui ad fidem vocati sunt, Gentilibus accommodat; hi verò vasa sunt Domini quæ eo nomine munda esse oportet & sancta. Quòd 1.*ad Thessal.*4. admonet Paulus. *Hæc est voluntas Dei sanctificatio vestra, vt sciat vnusquisque vestrum vas suum possidere in sanctificatione, & honore, non in passione desiderij.* Et rursus 2.*Corint.*4. *Habemus thesaurum istum in vasis fictilibus.* Cùm ergo hi templum Dei sint, & diuinorum charismatum pretiosa vasa, qui quoquo se vertant, illa ferunt, quia ferunt sese, monet vt mundi sint, & ab his abstineant, quæ contaminare possunt. 41. Fideles vasa Dei.

42. Ad extremum addo, quod Augustinus multis docet, *sermone 18. de verbis Domini*, vbi ad mores exponit hunc Isaiæ locum, docetique putat Christianum hominem quomodo se gerere cum peccatoribus debeat. *Quid est, ait, tangere immundum nisi consentire peccatis? quid autem exire, nisi facere quod pertinet ad correptionem malorum, quantum pro vniuscuiusque gradu atque persona salua pace fieri potest? Displicuit tibi, quod quisque peccauit, nō tetigisti immundum: redarguisti, corripuisti, monuisti, adhibuisti etiam, si res exegit, congruam, & quæ vnitatem non violet, disciplinam, existi inde.* Hæc Augustinus.

Correctio fraterna.

43. ᵗ *Quoniam non in tumultu exibitis: neque in fuga properabitis; præcedet enim vos Dominus, & congregabit vos Deus Israel.*] Peregere olim Hebræi sacra a Domino instituta festinatò, & trepidè, cùm iussi B sunt excedere ab Ægypto: neque expectare potuerunt donec fermentaretur massa, ex qua parandus erat cibus profecturis, nec mirum, cùm instaret Pharao & vrgerent Ægyptij de quorum crudelitate atque odio nihil sibi poterant non timere. Nunc verò in Babylonia, cùm magnam iniissent apud Principem gratiam, per quem non solùm licebat in patriam reuerti, sed etiam, vt auidè iter illud arriperent, vltrò ipse inuitaret, déque rebus ad viam necessariis abundè, atque officiosè prouideret: exeundum inde dicit propheta, non cum festinatione, ac metu, sed pacato, atque securo animo. Quare satis fore ait quietis, atque otij vt se ipsos purificent, si quid tetigere, vnde immunditiam contraxerint, vt antiquo more iampridem intermisso, C sanctè, atque legitime sacra vasa ad vsum templi postliminio reddita contingerent. Hæc de Babylonia typicè, vt putat S. Thomas, & Hugo, nunc de Ecclesia.

44. Hieronymus & cum eo plerique eorum, quos superiùs adduximus, qui superiora de Apostolis accipiunt, egressuros dicunt Apostolos de Ierusalem ad Gentium conuersionem, non trepidos, atque fugientes, vt victi solent, sed impauidos, atque alacres, vt qui inuidiam fregerint infensi Iudæorum populi, & obnitentibus Synagogæ principibus; in omnium conspectu, & locis hominum frequentia nobilitatis Christum prædicauerint: Rationem verò statim reddit, quia illos præcedet dux, D & protector Dominus. De quo est illud, *Ecce ego vobiscum sum.*

45. Qui verò hæc accipiunt de his, qui Gentilium ritum detestati Christiana sacra susceperunt, illos egressuros aiunt, non cum trepidatione, & fuga, quod faciunt illi, qui aliquid meditantur sordidum, & ignobile, sed cum lætitia, & pace, quia cur timere, & erubescere debeant, nihil vident. Solent enim qui consilia meditantur ingenuo animo, atque constanti indigna, quósque incepti pudet, aut de rerum exitu formidant: aliorum fugitare conspectum, latebras quærere, & cum metu, atque festinatione agitare, atque moliri omnia: At lex Euangelica & fidelium cœtus, sic erit hominum etiam E alienorum opinione gloriosus, eo loco ab his, qui vel nobilitate, vel doctrina excelluerunt, habitus, vt neminem pudeat se in Christianorum cœtum coaptare, nemo iam Euangelium, nemo paupertatis aut crucis ignominiam erubescat. Cur autem hæc tam auidè fideles suscipiant, tam constanter, si quid aduersum incidit, aut etiam tam alacriter subeant, facit quòd statim subditur. *Præcedet enim vos Dominus, & congregabit vos Deus Israel.*

Honesta est, & gloriosa Euangelica vita.

46. ᵘ *Ecce intelliget seruus meus: exaltabitur, & eleuabitur & sublimis erit valde.*] A Hinc quidam caput inchoant quinquagesimum tertium, tum quia magna fit vaticinij mutatio, tum quia aptè hæc cum consequentibus iunguntur; & ita indicat Augustinus *de consensu Euangelistarum lib. 1. cap. 13. & de ciuitate lib. 18. cap. 29.* Origenes *lib. 1. contra Celsum.* Iustinus *contra Tryphonem.* Quod item putat Salmeron *tomo 10. tract. 9. parum à principio*, qui etiam addit ita in quibusdam codicibus reperiri. Videtur sanè hinc nouum inchoari vaticinium, quod meo iudicio totum est de Christo, neque quicquam iam olet Babylonicum. Quod etiam censet S. Thom. & Hugo, qui superiora ad hunc vsque locum de Cyro capiunt. Immò, vt docet Lyra, fatētur Hebræi antiqui; & Chaldæus, cui plurimum etiam tribuunt B Hebræi, apertè hic Messiam nominat. Hæc autem verba Patris sunt, cuius hoc est elogium de Filio, quem *seruum* propter humanitatem appellat, cuius gloriam paucis verbis, sed iis valde significantibus prædicat. Exaltationis causam præmittit, cùm ait, *Ecce intelliget seruus meus*, intelliget inquam, quod hactenus dictum de mundi redemptione, Iudæorum libertate per Cyrum adumbrata: vbi *intelligere*, vt reor, pro *obedire* sumitur. Nam quemadmodum, licèt quis millies audiat Domini sui vocem, tamen audire negatur, nisi mandata compleat: sic etiam intelligere ille censetur, qui quod dictum est præsertim obscurè, & sub ænigmate, suscipit, & præstat. Illud prius de *audire* satis vsitatum, & notum, vnde in Scriptura frequens, vt *audire* significet opus obedientiæ. Immò vt notauimus ad illud C *cap. 30. Et os meum non interrogastis*, licèt quidam interrogauerint, acceperintque responsum, dicuntur tamen *non interrogasse*, quia quod responsum fuerat à Deo non curarunt. Quod ergo de *audire* ab omnibus, & de *interrogare* à nobis dictum est, idem de *intelligere* hîc dicendum esse censemus. In hanc significationem accipio illud *Psal. 118. vers. 95. Testimonia tua intellexi*, id est, obseruaui. Et Hebraico idiomate *intelligere* idem est, atque operam alicui negotio dare. *Psal. 40. Beatus qui intelligit super egenum, & pauperem.* Certè apud Hispanos nihil magis familiare, qui dum rogant ab aliquo, quid rerum fiat, dicunt *En que se entiende*, vel *En* D *que entiendes.* Et *intellectus manuum, Psal. 77.* operatio est, licèt aliquid indicet aliud. Et sanè cognitio seu intellectio Dei mandatorum, seu decretorum, iis qui animo sunt obsequenti, & docili, qualis erat Christus, semper erit practica, seu operatoria; id est, quæ statim de explendo Dei præcepto meditatur. Quod sanè cogitabat Dauid, dum in psalmis sæpe ait se meditari legem Dei; aut Dei testimonia suam esse meditationem.

Intelligo idē quod obedio, sicut etiam audio.

Psal. 40.

Hanc verò significationem confirmat, quod 47. Christus sæpe ideo exaltatus, aut eleuatus dicitur, quia Dei mandatis obediuit: his præcipuè, de quibus statim, *ad Philip. 2. Factus obediens vsque ad mortem, mortem autem crucis; propter quod Deus exaltauit illum.* In hanc sententiam videtur inclinare E Hieronymus cùm ait, *Intelliget autem, non vt verbum Dei, atque sapientia, sed vt seruus, & puer, qui cùm in forma Dei esset, formam serui dignatus est accipere factus obediens Patri.* Qui vt seruus intelligit, sanè ideo intelligit, vt imperata præstet. Pro *intelliget*, Hebr. est יַשְׂכִּיל *iaschil*, quod Pagninus, & Tigurina vertunt, *prudenter aget.* Et ita accipiunt Cyrillus, & Salmeron *tomo 10. tract. 9.* Quod etiam vulgatus dixit de Dauid 1. *Regum cap. 18. vers. 5. Et prudenter se agebat.* Vbi in Hebraico texto eadem est vox.

ˣ *Sicut*

48. ᵃ *Sicut obstupuerunt super te multi, sic inglorius erit inter viros aspectus eius.*] Præmittit Pater Filij gloriam ante passionem, quæ homines in admirationem, atque adeò in stuporem adduxit. Vim enim verborum eius, & spiritum admirati dicebant, *Nunquam sic locutus est homo.* Et *Matthæi* 8. *Qualis est hic, quia venti, & maria obediunt ei?* Et 13. *Vnde sapientia huic, & virtutes? Ioann.* 7. *Quomodo hic litteras scit, cùm non didicerit?* Et in prodigia & miracula rursus intenti, magnum appellabant prophetam, & mirificis cum clamoribus excipiebant. Sed vt pluma, ac vento leuiora sunt hominum iudicia, eadem voce, qua Regem, qua prophetam, & admirabilem operum patratorem appellabant, seductorem postea, atque blasphemum, & crucis ignomi- B nia dignum proclamarunt. Eóque rem deduxere, vt talem paulò pòst ignominiam subierit, qualem antè priùs gloriam apud homines obtinuerat. Hanc puto propriam huius loci sententiam, maximè iuxta translationem vulgatæ: neque aliam esse puto si textus Hebraici veritatem accuratè discutias, licèt aliter non nemo sentire videatur. Tenet Salmeron *tomo* 10. *tractatu* 9. explicans hæc verba. Quod multò magis ex capite sequenti constabit. Et indicat meo iudicio non obscurè Ioannes *cap.* 12. Qui cùm egisset de signis, quæ Christus fecit, & de illustri quodam testimonio de cœlo, propter quæ obstupuerunt Iudæi, addidit *vers.* 37. *Cum autem tanta signa fecisset coram eis, non credebant in eum.* Deinde subiicit Isaiæ testimonium, de quo statim: *Vt sermo Isaiæ prophetæ impleretur, quem dixit,* C *Domine quis credidit auditui nostro; & brachium Domini, cui reuelatum est?*

49. ᵇ *Sic inglorius erit inter viros aspectus eius.*] *Inter viros*, idem est quod præ viris, quia talem habuit aspectum, qualem mortalium nemo. Vt speciosus fuit forma præ filiis hominum, sic etiam è nostra lepra, & tabe eam speciem contraxit, vt inglorius hic dicatur ab Isaia. Porrò *inter* comparationem indicat, sicut etiam statim *inter filios hominum.* Hebr. pro *inter* est מ *mi*, id est, *præ*, quæ apud Hebræos nota comparationis est.

50. Sunt qui aspectum istum referant non ad tempus passionis, in quo Christi facies in leprosi modum deformata est, sed in reliquam ætatem: dicunt D enim Christum formam assumpsisse despicabilem, & abiectam. Ita Clemens Alexandrinus *lib.* 6. *Stromatum, longe post medium. Dominus non frustra voluit vti vili, & humili forma corporis, ne quis speciem laudans, & admirans pulchritudinem, absistat ab his, quæ dicuntur.* Cui sententiæ subscribit Cyrillus *lib.* 8. *thesauri cap.* 2. explicans illud *Psal.* 44. *Speciosus forma præ filiis hominum.* Tractauit hanc quæstionem multis Michael de Medina *de recta in Deum fide lib.* 2. *cap.* 7. vbi cum Clemente sentit. Sed alij omnes contrà sentiunt; & meritò; & in Scriptura perspicua sunt vestigia, quod, quia alieni E negotij est, aliis discutiendum relinquo.

Christo despicabilem fuisse speciem quidã falsò existimarunt.

51. ᶻ *Iste asperget Gentes multas.*] Placet quod Hieronymus docet, & cum eo plures alij, allusum hîc esse ad aspersiones illas, quæ in testamento veteri ritè peragebantur ad illorum emundationem, qui essent polluti, quæ aspersiones typus erant eius, de qua nunc Isaias; sed tantùm typus, & vmbra, cùm veram emundationem turpi labe fœdatis afferre non potuerint. De quibus Paulus *ad Hebræos* 9. *vers.* 13. *Si enim sanguis hircorum, & taurorum, & cinis vitulæ aspersus inquinatos sanctificat ad emundationem carnis, quantò magis sanguis Christi, qui per* A *Spiritum sanctum semetipsum obtulit immaculatum Deo, emundabit conscientiam nostram ab operibus mortuis?* Dum ergo dicitur aspersurus Gentes multas, aut de eius intelligitur sanguine (qui licet pro omnibus effusus sit, pro multis tamen Gentibus effusus esse traditur, quia non omnes ex eo, quem potuerunt, aut debuerunt fructum percepere) quia sanguis ille vitalis vitam attulit mortuis: & hoc videtur magis ad textum: aut sanè quod eòdem pertinet, de baptismo, ad quem vndecumque terrarum vocantur, & sparguntur Gentes.

ᵃᵃ *Super ipsum continebunt Reges os suum.*] *Reges* 52. hîc dicuntur non tantùm, qui regno præsunt, & vulgò communiter dicuntur *Reges*; sed etiam, qui B prudentia, ingenio, atque doctrina valent. Quales fuerunt inter Hebræos scribæ, seu legis doctores; & inter Gentes Philosophi. Et verò *Reges* dicuntur qui contra Christum insanius, & barbaros fremitus excitarunt, de quibus *Psal.* 2. *Astiterunt Reges terræ, & principes conuenerunt in vnum aduersus Dominum, & aduersus Christum eius.* Quòd si de Regibus intelligas, id est, de his, qui regnis, & prouinciis dominantur, verum est, & intellectu facile, quod hic ab Isaia prædicitur. Quod vt explicem, obseruo, *continere os*, seu quod idem est *silere*, oriri, aut ex pudore, cùm ab altero, aut deprehensus in culpa, aut manifestè conuictus nihil habes, quod honestè respondeas. Aut certè obseruantia & metu, vt suprà latè probauimus *cap.* 6. *num.* 19 & *Zachar. cap.* 1. ad illud *sileat omnis caro.* Quod de se prædica- C bat Iob *cap.* 29. *vers* 9. *Principes cessabant loqui, & digitum superponebant ori suo: vocem suam cohibebant duces, & lingua eorum gutturi suo adhærebat.* Hæc quàm sæpe contigerint in Ecclesia fundanda, & amplificanda, sacri, atque Ecclesiastici annales testantur. Vt enim sæpe Christus obstruxit Pharisæorum, & scribarum ora; sic etiam discipuli fecerunt; quibus neque Iudæorum magistri responderé, vt vidimus *Actor. cap.* 7. in Stephani causa, neque Gentilium philosophi potuerunt, vt probat Pauli causa, qui *Actor.* 17. Athenis cum philosophis disputauit. Sed & principes propter obseruantiam continuerunt os: sic enim Christum reuerebantur, sic eius legem suspiciebant, vt contra mutire, neque D audirent, neque possent. Facit valde ad hoc quod, vt ex Iacobi liturgia constat, lector cùm sacerdos ad Missæ sacrum procedebat, sic supplicem ac trementem religione populum alloquebatur. *Sileat omnis mortalis, & humana caro,* &c. Exempla habes plurima, & illustria Imperatorum, qui ad Christi crucem, ad quam magno fastidio nauseabant, proni ac supplices, barbaros fastus, & antiquam maiestatem deponebant.

Silẽtium ex pudore, aut obseruantia nascitur.

Porrò sicut *os continere* seu *silentium*, metum at- 53. que obseruantiam designat, sic contrà *os aperire*, seu *in loquendo libertas & audacia*, procacem im- E pudentiam. *Iob cap.* 16. *Aperuerunt super me ora sua. Psal.* 108. *Quia os peccatoris, & os dolosi super me apertum est.*

ᵇᵇ *Quia quibus non est narratum de eo videbunt: & qui non audierunt intelligent*] Hæc ea- 54. dem postea *cap.* 55. *Ecce Gentem quam nesciebas, vocabis; & Gentes, quæ te non cognouerunt, ad te current.* Ostendit hîc propheta quam latè diffundenda sint Christi lex, & imperium, quæ non arctabuntur, aut terræ promissionis finibus, aut Israelitico genere, quod hæc, & plura alia de Messiæ regno atque prodigiis audierat. Dicit ergo hæc tam grandia, atque admirabilia

visuros illos quibus de Messia nihil à prophetis nunciatum est, & intellecturos tam abdita, atque illustria mysteria eos, qui de illis eo, quo Iudæi mudo, nihil audierunt. Quæ optima descriptio est A Gentilici populi, & admirandæ Euangelij propagationis. Quæ Iudæis, neque nunc primum ab Isaia, neque semel à Christo in Euangelius obiecta sunt. *Et hac de capite quinquagesimo secundo.*

Argumentum quinquagesimi tertij capitis Isaiæ.

CVM magna præmisisset de Christi gloria capite præcedenti, & plura etiam addat ad finem huius capitis, ac tãdem quantum acerbitatis, atque ignominiæ, habitura dicatur Christi mors, optimè coniectat propheta paucos fore, qui hiis, quæ de Christi tam varia specie, sibique dissimili fidem habituri sint. Describit autem Christi passionem, vsque adeò grauiter, dilucidè, atque disertè, vt historicum potiùs videatur agere rei transactæ, quàm vatem futuræ. Ad finem ostendit, quàm liberaliter Pater Christi merita compensauerit, subdens illius Euangelio populos, & gentes, & in iis etiam impios olim, & potentes, qui subituri non videbantur Euangelij iugum. Vtramque partem ita tractat eleganter, & grauiter, vt facilè ostendat, quo studio ac zelo in Christum animatus sit.

CAPVT LIII.

1 [a] [b] *QVIS credidit auditui nostro?* [c] *& brachium Domini cui reuelatum est?*

2 [d] [e] *Et ascendet sicut virgultum* [f] *coram eo, & sicut radix de terra sitienti:* [g] *non est species ei neque decor.* [h] *Et vidimus eum, & non erat* [i] *aspectus, & desiderauimus eum.*

3 [k] *Despectum, & nouissimum virorum, virum dolorum, & scientem infirmitatem:* [l] *& quasi* [m] *absconditus vultus eius, & despectus: vnde nec reputauimus eum.*

4 [n] *Verè languores nostros ipse tulit, & dolores nostros ipse portauit:* [o] *Et nos reputauimus eum quasi leprosum,* [p] *& percussum à Deo, & humiliatum.*

5 [q] *Ipse*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 DOMINE, quis verbis quæ nos de Messia annunciare iubes, fidem habebit, vt sese ad Euangelium institutum adiungat? Quis credet in operibus vsque adeò in speciem ignobilibus inesse tantam gloriam? Aut cui reuelatum, in rebus, quæ tam hominum iudicio existimari possunt infirmæ, brachium esse, atque fortitudinem Dei?

2 Quia si habitum, aut aspectum consideres, quo hominũ maximè capiuntur oculi, tam longè erit à Regum, & Principum apparatu, vt specie potiùs humili sit, talisque appareat inter alios, quale virgultum tenerum, aut radix de terra sitienti, & arida, inter speciosas, atque proceras arbores. Dum enim in statu mortali nobiscum vixit, neque lautam egit, neque splendidam vitam; sed angustam, ærumnosam, & inopem. Quare cùm illum ea specie videremus, non existimauimus dignum esse, in quem oculos conuerteremus.

3 Vidimus illum vsque adeò despicabili specie, vt iudicaremus virorum extremum, sic abiectum, & humilem, vt nihil appareret vltrà, quò progredi potuerit, quæ in humanis iudicatur paupertas, & tenuitas, quémque dolor, lassitudo, & alia quædam incommoda, quibus humana conflictatur natura, tentarent, & affligerent. Denique eo habitu, atque aspectu contemplati sumus, vt ipse iuxta hominum sensum verecundari debuerit, faciémque pudibundus abscondere. Quare illum conuictu, atque congressu nostro indignum putauimus.

4 Verè ille languores nostros in se recepit, doloresque sustinuit, qui nobis pro peccatis subeundi fuerant. Nos illum putauimus sua, non nostra fœdatum esse lepra; & propter sua meri-

ta per

ta percussum, & humiliatum à Deo; sed re vera lepra nostra, & langnores nostri ipsum deformarunt; & dolores nostri ipsum dolere, & lachrymari fecerunt.

5 Nostra illi peccata doloris, atque cruciatus materiam præbuere: nostra illum flagitia vulnerarunt, nostræ illum iniquitates attriuerunt. Super illius dorsum flagellum incidit, & pœnæ, quas nos diuino furori exoluere debuimus, & quod nobis apud Deum pacem conciliauit, effecitque suo liuore, vt nos non à vulneribus solùm, sed etiam à liuore, quod plaga relinquit, sanaremur.

6 Omnes nos, sicut oues, quæ sua se libidine, non pastoris cura, atque prouidentia moderantur, ad aliena, ac noxia pascua deflexim͞us, prout quemque sua rapiebat intemperantia; quidquid autem nos ea ratione vagi peccauimus, id totum Deus Christi sui humeris portandum, & expiandum imposuit.

7 Oblatus est, aut sicut agnus ad aram, aut sicut fideiussor ab exactore, & creditore duro ad iudicis tribunal; non sanè coactus, & inuitus, sed vltrò, & libens. Neque ille rerum asperrimarum conflictus vocem illi, aut gemitum extorsit. Sicut ouis adducetur ad cultrum, & sicut ab agno nullus auditur clamor, cùm tondetur, sic ille inter libera illusorum conuitia, & plagarum crepitus instar muti silebit.

8 Cum festinatione magna, atque tumultu, & contra ius & fas, traditus est inimicorum potestati, & in crucem sublatus. Quis enarrare, aut cogitatione complecti poterit, quàm numerosa illi tam diro mortis genere sublato nascitura sit soboles? Quia enim sicut planta de terra abscindendus est, ex eo pullulabit ingens filiorum sylua, sicut ex succisæ arboris stirpe relicta, copiosa plerunque germina succrescunt. Neque verò sibi persuadeat quisquam Christum suorum scelerum dedisse pœnas; quod enim pro se lueret, nihil habuit; est tamen à me propter mei populi scelera percussus.

9 Sed ille idem Dominus, qui percussit, illum exaltabit: Pro morte enim, quam acerbam tulit, & ignominiosam, subiiciet illi, adoptabitque in filios impios homines, & vitæ profligatæ, qui nullo modo amplexuri videbantur Euangelium; pro morte, inquam, & sepultura diuites, à quibus rarò abesse solet impietas, filios adiunget. Est enim æquissimum, vt iniquos ad se trahat, & dolosos animos ille, qui nihil vnquam iniquè fecit, nihil dolosè locutus est.

10 Æquissimum præterea est, vt parens Deus sic honoret Filium, quem vsque adeò acerbo mortis genere contriuit: & vbere filiorum prouentu compensetur carnis infirmitas, quam pro hominum salute diuino obsecutus imperio suscepit. Quare si mortem oppetens victimam se

5 [t] *Ipse autem vulneratus est propter iniquitates nostras; attritus est propter scelera nostra. [u] Disciplina [f] pacis nostræ super eum; [x] & liuore eius sanati sumus.*

6 [u] *Omnes nos, quasi oues, errauimus, vnusquisque in viam suam declinauit: & posuit Dominus in eo iniquitatem omnium nostrûm.*

7 [x] *Oblatus est, [y] quia ipse voluit, & non aperuit os suum. [z] Sicut ouis ad occisionem ducetur, & quasi agnus coram tondente se, obmutescet, & non aperiet os suum.*

8 [aa] *De angustia, & de iudicio sublatus est. [bb] Generationem eius quis enarrabit? [cc] Quia abscissus est de terra viuentiũ: [dd] propter scelus populi mei [ee] percussi eum.*

9 [ff] *Et dabit impios pro sepultura, & diuitem pro morte sua: [gg] eo quòd iniquitatem non fecerit, neque dolus fuerit in ore eius.*

10 [hh] *Et Dominus voluit conterere eum in infirmitate: [ii] si posuerit pro peccato animam suam, [kk] videbit semen longæuum, [ll] & voluntas Domini in manu eius dirigetur.*

pro peccatis immolandam tradiderit, in longa fæcula numerofam videbit fobolem: & voluntas Domini, quæ eft animarum falus per Chriftum, vbique locorum profperabitur.

11 ^mm^ *Pro eo, quòd laborauit anima eius, videbit, & faturabitur.* ^nn^ *In fcientia fua iuftificabit ipfe iuftus feruus meus multos,* ^oo^ *& iniquitates eorum ipfe portabit.*

11 Sudauit Chriftus vt fedulus agricola, fementémque fecit durè, atque affidui laboris, atque ideo videbit ex eo ftudio prouentus vberes, famémque longam ex illis faturabit. Iuftificabit plurimos iuftus ipfe, & quia fcientiam, quam è cælo fecum adduxit, illos inftituet: & quia eorum iniquitates in feipfum exoluendas transferet.

12 ^pp^ *Ideo difpertiam ei plurimos, & fortium diuidet fpolia,* ^qq^ *pro eo quòd tradidit in mortem animam fuam, & cum fceleratis reputatus eft.* ^rr^ *Et ipfe peccata multorum tulit,* ^ff^ *& pro tranfgreſſoribus rogauit.*

12 Ideo tam ftrenuo bellatori, ac duci latè fubiiciam populos, & Gentes, & ab illis qui priùs fortes habebantur, exuuias detrahet, & fpolia victor luculenta diftribuet. His verò à me præmiis cumulabitur, quia pro aliorum falute largitus eft vitam; quia habitus in fceleratorum numero: quia multorum in fe peccata fufcepit: quia denique tam longè fuit, vt iis, à quibus dura, atque ignominiofa patiebatur, mortem optauerit; vt pro illorum falute moriens precatus fit.

IN CAPVT QVINQVAGESIMVM TERTIVM COMMENTARIVS.

1. ^a^ QVIS credidit auditui noftro? *aut brachium Domini cui reuelatum eft?*]Hic fi vfquam, propheta magnus Euangeliftam agit, fic apertè de Chrifti morte, & noftræ redemptionis opere vaticinatur, vt nō tam futura prædicere prophetico fpiritu, quàm narrare præterita hiftorico ftylo videatur. Quare huius capitis Euangeliftas omnes habemus interpretes, qui quæ hic paucis complexus eft Ifaias, illi pluribus in fua hiftoria perfecuti funt. Vnde caput hoc autem non indigebat obfcura atque pertenui interpretis luce, cùm fatis magnam haberet ab Euangelio. Et quidem egiſſet multò prudentiùs pius interpretes, fi ad illud non tam ftylum, calamum, & atramentum, quàm filentium, meditationem, & lacrymas afferret. Precor igitur illum, cuius nunc admirabilem in obediendo conftantiam, in tolerando patientiam, & manfuetudinem, in noftra falute procuranda charitatem ardentem intuemur, vt in euoluendis redemptionis noftræ monumentis, fpectandifque diuinæ œconomiæ myfteriis & cum pio dolore, ac fenfu, quod religiofi animi eft, & fine errore vllo, quod boni eft interpretis, progrediamur.

2. ^b^ *Quis credidit auditui noftro?*] Hic Hugo nefcio quid Babylonicum fomniat; fed eft vnus Hugo qui id meditetur. Meminiſſe hîc oportet, quod fuprà notauimus ex Auguftino, & aliis *cap. 52. nu. 46.* extremam partem capitis quinquagefimi fecundi ab illo loco, *Ecce intelliget feruus meus*, ad hanc pertinere prophetiam. Ibi autem illuftria quædam, & A admiranda audiuimos de Chrifti gloria, vt quòd fuper ipfum, os fuū continebunt Reges, &c. & quòd multos afperget, mundabitque. Nunc verò cùm propofitam habeat ante oculos fuos eiufdem humilitatem, & ignominiam, quàm elegantiſſimè, atque grauiſſimè defcribit, admirabundus ait, vifum iri hominibus incredibile ex ea humili, tenui, atque ignominiofa fpecie quemquam ad tantum fplendorem, & gloriam peruenire poſſe, aut mundari poſſe aliquem ab eo, qui tanquam leprofus immundus cenfebatur. Quis, inquit, credet his, quæ de gloria diximus Meſſiæ, qui modò, quæ à me dicenda funt, attentè confideret.

Hæc mihi explicatio non videbatur aliena, quia & ipfa grauis, & quæ fequuntur facilè cū fequenti- 3.
B bus componit; fed credo hæc magis fignificare illorum paucitatem, qui Chrifto, & Euangelio crediturī funt: tam ex Iudæis, quàm ex Gentibus. De Iudæis docuit Ioannes *cap. 12. Non credebant*, inquit, *in eum, vt fermo Ifaiæ prophetæ impleretur, quem dixit; Domine quis credidit*, &c. De Gentibus Paulus *ad Roman. 10. Sed non omnes obediunt Euangelio; Ifaias enim dicit: Domine quis credidit auditui noftro?* Caufa verò cur tam Iudæi, quàm Gentes animum habeant alienum ab Euangelio, & Chrifti nomen, & inftitutum horreant, ea ferme redditur à Paulo *1. Cor. 1. verf. 24.* quæ nunc ab Ifaia, *Prædicamus Chriftum crucifixum, Iudæis quidem fcandalum, Gentibus autem ftultitiam.* Deinde indicat quinam fint illi, quibus brachium Domini reuelatum eft, id eft, Dei fortitudo. *Ipfis autem vocatis Iudæis, atque Græ-*

cis

cis Christum Dei virtutem, &c. *Auditus* hic pro *sermone* ponitur, quia est id, quod ab aliis auditur; sicut *Abac.*1.*auditio* idem est quod *vox*.

4. c *Et brachium Domini, cui reuelatum est?*]Est hîc *brachium Domini*, aut Christus, qui Patris est virtus, aut ipsius Christi fortitudo. Sed quod ad præsens attinet, parum refert, hoc ne an illo modo capias. Quia si priorem explicationem spectes, admirationis plurimum affert, siue dicas illum, qui talia passus est brachium, & fortitudinem esse Dei, aut illa, quæ fœda, atque indigna iudicat humana sapientia, à singulari Christi fortitudine fuisse profecta. Vt ergo priùs propheta dixerat incredibile videri, vt qui statim passurus dicitur, talem gloriam consecuturus sit apud homines, qualem antea nunciarat, sic modò creditu difficile significat, B brachium Domini, id est, fortitudinem reuelatum iri in his, quæ statim numerantur: quia illa magis sunt infirmitatis, quàm fortitudinis argumenta. Vt autem prior interrogatio paucitatem indicat eorum, qui credent, in operibus ad speciem ignobilibus esse gloriam, sic interrogatio posterior docet illorum paucitatem, qui in rebus ad speciem infirmis fortitudinem esse sibi persuadeant. Si de paucitate eorum, qui credituri sunt Euangelij, aut prophetæ verbis, aut quibus brachium Domini reuelandum est, quod posterior indicabat expositio, hæc intelligas, res est non obscura: quia ex eo quòd ignota erat illa Dei fortitudo, quæ maximè emicuit in tolerando, non facilè dociles se præbebunt Euangelio.

5. d *Et ascendet sicut virgultum coram eo, & sicut radix de terra sitienti.*] Iam incipiunt aperiri causæ, cur in Christum credituri videantur pauci, aut verbis propheticis pauci fidem habituri. Incipiunt autem ab eo tempore, quod Christus exegit ad passionem vsque. In quo inter homines vixit humilis, pauper, nullis nobilitatis insignibus, nulla, vt putabatur, maiorum suorum commendatione nobilis. Qui talis erat inter alios, qui aliquo in numero censentur hominum opinione, quale spectari solet virgultum tenerum, aut radix, seu herbula de terra arenosa, sterili, atque sitienti inter speciosas, & proceras arbores. Sed in his pauca accuratiùs examinanda.

6. e Primùm illud *&*, non coniungere ista cum præcedentibus, sed esse particulam causalem, reddereque rationem cur pauci credituri sint, aut cur ea, quæ dicuntur admirabilia videantur. Deinde pro *virgulto* esse יונק *ionec*, quod *sugentem*, seu *lactentem* significat. Et licèt propriè de animali dicatur, cùm tenerum est & maternis adhuc alitur vberibus, tamen accommodata translatione pro virgulto ponitur, aut planta, quæ primùm oritur, necdum ab altrice terra videtur erupisse. Quidam mysterium hîc agnoscunt aliud in lactente plantula, & terra arenti, in qua designari virginem putant pauperem, & nudam ab his ornamentis, quæ mundus censet esse maxima. Ex qua prodiit Iesus virgultum illud tenerum, aut infans lactens. E Piè quidem illi, & satis ad plausum, quibus non parum Septuaginta fauent, qui pro *virgulto*, *infantem* transtulerunt. Neque id malè cum præcedentibus conuenit, nam quis crederet lactentem puerum futurum esse brachium omnipotentis virtutis. Et iuxta hanc Septuaginta translationem multa de infante Iesu, multa de matre virgine meditantur interpretes.

7. Sed optimè speciem, quam Christus habuit in A statu mortali, explicat illa plantarum metaphora. Nam in Scriptura plantarum nominibus varij hominum status explicari solent. Nabuchodonosoris amplitudo, & potentia arboris ad cælos vsque sublatæ, & in omnes mundi partes diffusæ similitudine explicata est. Et viri etiam potentes, atque sublimes cedris Libani, & quercubus Basan assimilantur. *Psal.* 36.*vers.* 35. *Vidi impium superexaltatum & eleuatum sicut cedros Libani*, & similia passim.

Status varij hominum, plantarum similitudine explicati.

Eodem modo, qui tenui existimantur, & infelici fortuna, tenuibus etiam, atque infelicibus plantis assimilantur. *Ierem. cap.*17.*vers.* 6. *Erit quasi myrica in deserto*. & idem repetit postea *cap.*48.*vers.*6. Vnde suspicor hæc apud Hebræos prouerbialiter assumi. Et *Michea* 7. alij cum spinis & paliuris conferuntur. B Quare paupertas, atque humilitas Christi optimè à propheta explicatur teneri virgulti, & radicis de terra sitienti, ac sterili similitudine. Neque credo erraret, aut diceret aliquid, quod eruditis displiceret, qui radicem hanc myricam esse diceret, quia hæc speciem non habet, & in locis desertis atque aridis nascitur, &, vt diximus, prouerbialem habet speciem, qua tenuis & misera conditio exprimitur. Quomodo verò *radix* seu *stirps* pro eo sumatur, quod ex radice, seu stirpe pullulat, quale est germen, seu virgultum, diximus *cap.* 11. *num.*16.

Prouerbiũ.

f *Coram eo.*] Obscurum est quis iste sit, in cuius conspectu Christus habiturus sit virgulti, atque aridæ radicis instar. Dionysius, & Hugo Deum putant; Foreirus Israelem; cæteri ferme interpretes C omnino silent. Ego sanè credo, neque Deum hîc, neque Israelem spectari, quia licèt sensus esse possit non inelegans, tamen illa duo non eo loco antecessere, vt à pronomine *eo* commodè referri possint. Refert autem meo iudicio Christum, qui proximè præcessit sub brachij, virgulti, atque radicis metaphora, quod indicant Cyrillus & Procopius, licèt alio sensu, atque nos explicabimus. Pro *coram eo* Hebraicè est לפניו *lepanau*, quod optime exponi potest *quoad conspectum*, vel *quoad faciem suam*, seu *faciem eius*. Erit itaque sensus, Erit specie quasi virgultum, aut, habebit speciem virgulti, aut radicis de terra sitienti, id est, sic erit in speciem humilis, & abiectus, sicut virgultum, aut radix quæ in loco D sterili, atque arido nascuntur. A quo sensu non omnino abhorret translatio vulgatæ, quæ licèt obscurè, indicat tamen eam sententiam, quam modò produximus: nam nihil magis est coram aliquo, quàm eius facies. Nisi mauis, quod minùs est exiorum à translatione vulgatæ *coram eo*, eo sensu accipere, vt Christus in sua existimatione sit perinde, atque virgultum, aut radix arida in terra sitienti. Nam *coram se* aut *in conspectu suo*, aut *in oculis suis*, vt verba sonant Hebraica, idem valent, quod *in sua existimatione*. Vnde frequens in Scriptura sacra *Bonus es in conspectu meo*, id est, in opinione mea 1.*Reg.* 26.& *Eccl.*42.*vers.*8. *Erit probabilis in conspectu omnium virorum*. 1.*Reg.*15.*vers.*17. *Cùm paruulus esses in oculis tuis*. & 1.*Reg.*29.*vers.*9. E *Bonus es tu in oculis meis*. De *coram* exemplorum plus satis. Sæpe enim occurrit *Magnus coram Deo*, id est, quem magnum iudicat Deus. *Magnus coram principe*, & similia. Quia ergo Christus ita de se cogitabat, vt diceret, *Ego autem sum vermis, & non homo*, ideo hîc à propheta dicitur esse *coram eo*, id est, coram se, & in sua opinione, quasi virgultum. Notum est autem apud Hebræos pronomen affixum *van* esse pronomen, tam reciprocum, quàm simplex; quare

Quæ species Christi.

Christi humilitas.

tam exponi potest *coram se*, quàm *coram eo*. Neque A raro Vulgatus pronomen simplex pro reciproco adhibet, & contrà, vt ostendimus *cap. 25. num. 41.* Sed placet magis prior expositio, quia magis cum consequentibus conuenit.

9. g *Non est species ei, neque decor.*] Explicat iam, in quo speciem, & similitudinem habuerit virgulti, aut radicis aridæ, quia sicut illa speciem habent nullam, aut venustatem, vt pote quæ à sterili & arido solo nihil habent, quod ad speciem, & pulcritudinem exugant: atque ideo, si non omnino mortua, non tamen procul absunt à mortuis: Sic Christus dum nobiscum vixit, etiam ante mortem, vitam egit, non splendidam, ac lautam, sed inopem, laboriosam, & eiusmodi vt dicere potuerit, *Pauper sum ego, & in laboribus à iuuentute mea.* Quare ne- B que speciem habuit illam aut decorem, quem homines amant, ac omni studio, & contentione venantur.

10. h *Et vidimus eum, & non erat aspectus, & desiderauimus eum.*] Locus hic obscurus videtur, & implexus: de quo variè interpretes. Quidam hæc ad prophetam referunt, qui Christum videre desiderauit, iuxta illud *Multi prophetæ cupierunt videre quæ vos videtis*, &c. Et si horum esse dicas hæc verba, sensus etiam non idem apud omnes. Quidam dicunt etiamsi neque aspectum, neque decorem haberet, tamen ab illis esse desideratum, quia futurus erat salutis humanæ auctor, & vindex. Alij visum quidem esse, ea tamen specie, vt desiderandus non videretur. Alij aliis modis, quod necesse est in re- C bus magnis & obscuris. Ego breuiter dicam, quod mihi magis videtur expeditum, & facile.

11. Et primùm obseruo vsitatũ esse, tum apud alios, tum maximè apud auctores sacros, vt negatio, quæ in priori mẽbro præcessit, subaudiatur in posteriori. Exempla sunt plurima, eáque perspicua. *Prouerb. 30. vers. 13. Non didici sapientiam, & scientiam sanctorum noui*, id est, neque scientiam. *Psal. 142. Non auertas faciem tuam à me: & similis ero descendentibus in lacum*, id est, ne similis sim. Plura exempla reperies apud Pagnium *in institut. lib. 4. cap. 14.* Quod vsque adeò vsitatum est, vt Grammatici doceant *vau*, id est, coniunctionem *&*, post negationem, aut post dictionem negatiuam, non affirmare, sed negare, quia repeti debet negatio, quæ antecessit. Quo D dicendi genere aliquando vtuntur Latini. Notum est illud poëtæ,

Regula.
Negatio repetenda.

Nescia mens hominum fati, sortisque futuræ,
Et seruare modum rebus sublata secundis.

Repetenda est particula negatiua *nescia* hoc modo, *& nescia seruare modum.* Iuxta hæc sic locum istum interpretor, *Vidimus eum, & non erat aspectus, & non desiderauimus eum*, seu magis apertè, *neque desiderauimus eum*, id est, ea specie vidimus, vt non putaremus esse desiderabilem, aut dignum, in quem oculos conuerteremus, vsque adeò aspectu erat fœdato, humili, ac despicabili. Ita Salmeron *proleg. 1 t. quinquag. 3. cap 41.* & Leo Castrus hîc.

12. Obseruandum secundò, familiare esse Hebræis, E vt id fieri dicant, aut fieri negent, quod siue vt fiat aptitudinem, aut meritum habet, siue aliquid habet, propter quod fieri neque debeat, neque possit. Quæ regula aliis verbis proponi, atque explicari solet, nempe actum secundum, vt dicunt Logici, vsurpari pro actu primo. Quo sensu dicimus, *Ego non doceo*, id est, non sum doctor, aut neque potestatem, neque doctrinam ad docendum habeo. *Non comedo hæc*, id est, hæc non sunt eiusmodi, vt stomachus meus ferre possit. Sic Beata virgo dixit *Ego virum non cognosco*, id est, mihi ipsi voto necessitatem imposui, ne mihi iam liceat virum cognoscere. Iuxta hæc ego locum sic interpretor, *Vidimus eum, & non erat aspectus, nec desiderauimus eum*, id est, neque talem vidimus, vt aspectus eius esset desiderabilis. Loquitur autem propheta humano more, eo nimirum sensu, quo hominea amabilem, aut desiderabilem speciem putant. Qualis non est illa, quæ fœdata est saliua, & sanguine, & in leprosi similitudinem deformata. Hæc explicatio non displicet Foreiro, & sequitur Salmeron *to. 10. tract. 9.* quam indicat translatio Symmachi apud Procopium, qui sic vertit. *Non ei forma, non dignitas, vt videamus eum: neque aspectus, vt cuperemus eum.*

Regula.
Actus secũdus pro actu primo.

B i Porrò *aspectus* hic non significat, quemcumque vultum, aut faciem, sed in qua aliquid est dignitatis. Nam certum est habuisse Christum aspectum aliquem, negat tamen propheta aspectum habuisse nitentem, in quo fastum præ se ferret, aut spiritus ambitiosos & regios. Ita S. Thomas, *Non erat ei*, inquit, *aspectus magnificus, secundum quod dicitur, quod species Priami digna est imperio.* Idem putat Procopius. Vulgo Hispanorum, cùm quis macro vultu est, & lurido, atque exangui, *desfigurado* dicitur, id est, sine aspectu. Et idem penè sonat vox Latina *deformis*, id est, sine forma, cùm tamen, qui deformis dicitur, formam habeat licèt despicabilem. Cùm ergo hic Christus dicitur non habere aspectum, in eo negatur aliquid esse aspecta- C bile, id est, quod trahat ad se, & capiat curiosos, & elegantes oculos. Hæc si de vultu accipias, & ore, tempore passionis, de quo præsertim hic agit Isaias, quàm verissima fuerunt: quis enim splendor, quis nitor apud homines, qui humano iudicant sensu, esse poterat in facie liuenti colaphis, & sanguine, ac puluere fœdata? quæ dignitas in genis euulsa barba, quæ maiestas in ore dirarum manuum notato vestigiis? Sed credo *aspectum* hoc loco patere latiùs, & significari, non tantùm faciem passionis articulo, sed totius corporis habitum, atque speciem toto vitæ tempore. Qui cùm hominum oculis nihil offerret lautum, splendidum, ac regium, vt qui vitam instituisset inopem, suóque exemplo paupertatem, & modestiam docere, ac commenda- D re instituisset hominibus, qui sublimia admirantur, atque suspiciunt, despicabilis erat. Et quidem *aspectus* apud Latinos cultum etiam, & habitum totius corporis significat; quod Hispanus dicit *la apparencia*, aspectu Græcus, barbatus, philosophus, *Tiene talle, o apparencia de Griego, philosopho*, &c. Ita indicat S. Thomas, & Procopius, qui hæc dicit spectare ad totum vitæ tempus. Cùm enim superiora de Christi natiuitate exponeret: postquam huc ventum est, ait de Isaia. *Cæterùm postquam de Saluatoris natiuitate disseruit, eius iam in terra conuersationem explicat.*

13.
Non habet aspectũ cuius facies deformata est.

k *Despectum, & nouissimum virorum, virum dolorum, & scientẽ infirmitatem.*] Hîc repete verbum 14.
E *vidimus.* Hæc magis declarant, quid sit Christum aspectum non habuisse, nempe talem, qualem homines suspicere, ac revereri solent. Nam cognouerunt illum eo aspectu, atque habitu, vt fabri filius putaretur; & nouissimum virorum, ita vt nihil existimaretur, aut abiectius, aut indignius; & quem dolor, lassitudo, & alia etiam incommoda, quibus humana conflictatur natura, tentarent, & affligerent. Pro *nouissimo virorum*, Hebr. est חדל *chadal*, quod *cessationem*, aut *desitionem* valet; & explicat mirificè.

Christi humilitas, & abiectio.

mirificè Christi abiectionem, & humilitatem. Significat etenim in eam fuisse Christum speciem, seu, in eam fuisse humilitatem abiectum, vt nihil abiectius, seu humilius videri possit. Ita vt nihil vltrà sit, quò progredi potuerit, quæ in humanis iudicatur paupertas, & tenuitas. Et quod Philosophi dicũt in eo genere attigisse *minimum quod sit:* adeò vt ibi sit virorum cessatio, atque desitio, id est, virorum status vlterius procedere non possit; alioqui viri non viri futuri sint, sed vermiculi, aut opprobrium hominum, & abiectio plebis, id est, non tam viri, quàm virorum inane quoddam simulacrum. Et hæc quidem etiam ante passionem & crucem. Quod autem hic Isaias prædixit, Christus impleuit. Nam quid vnquam, si à Christi natiuitate exordiare, nascendi tempore, aut loco excogitari abiectius potuit, aut minùs opportunum infanti? Quis vsque adeò ab omni fortunæ subsidio destitutus, vt non habuerit vbi caput reclinaret suum? Ex hoc vitæ exordio, & illustri hoc Isaiæ vaticinio colliget non difficilè Christiana pietas qualem habuerit Christus modum vitæ ad annum trigesimum, de quo ætatis spatio nihil ferme proditum est ab Euangelistis.

15. Aliter hanc vocem explicat Foreirus, qui etiam superiorem expositionem attigit; quòd scilicet ideo Christus dicatur *virorum cessatio*, quia cùm tam videretur abiectus, & humilis, nemo illum congressu, nemo colloquio dignaretur. Quia nimiùm homines iacturam se facturos esse suæ existimationis arbitrabantur, si illum non iam ad necessitudinem, aut familiarem vsum, sed etiam ad communem cum hominibus aliis consuetudinem, aut colloquium accerserent. Et ideo se Christus apud Psalmistam vocat opprobrium hominum, & plebis abiectionem, quod de Apostolis Christi imitatoribus scripsit Paulus 1. *Corinth. 4. Tanquam purgamenta huius mundi facti sumus, omnium peripsema.* Ab huiusmodi autem homines elegantes, & lauti abhorrere, & cum ambitioso fastidio nauseare solent. *Cessatio* itaque *hominum* dicitur Christus, quia homines dum illius paupertatem aspiciunt, eius auersantur, & refugiunt congressum, & ita cessant ab illius consortio. Cui expositioni fauet aliorum translatio, quæ legit *reiectum virorum*, quasi à virorum consortio reiectus sit.

16. l *Et quasi absconditus vultus eius, & despectus: vnde nec reputauimus eum.*] Hieronymus hic intelligit humano corpore diuinam potentiam esse celatam: item S. Thomas, indicat August. *lib. 18. de ciuitate cap. 29.* Sed puto hic aliquid significari, quod etiam in humana conditione abiectum existimatur, & vile, quódque homines ideo tanquam indignum respuere, ac fastidire solent. Cyrillus, & Dionysius futurum esse dicunt aspectum eiusmodi (in quo sine dubio intelligunt vitæ conditionem, & modum) vt iuxta hominum sensum, qui de rerum momentis, neque æquè, neque sapienter cogitant, ipsum conditionis suæ pudere debeat; & ideo vultus eius sit quasi absconditus, quia qui in eo loco sunt atque statu, operire consueuere præ pudore vultum, qui maximè à verecundia, atque à pudore patitur. Id planè docet Procopius, qui auersam Christi faciem (sic enim legunt Septuaginta) *confusam* dicit. Ex quo optimè sequitur, *vnde nec reputauimus eum*. Id est, ea specie vidimus vt non reputaremus nostro dignum congressu: neque id mirum, ac si dicant, cùm ipse id de se præscriberet nobis, cùm faciem suam, quasi pudibundus obte-

Facies abscondita.

A geret. Textus Hebraicus habet כמסתר פנים ממנו *chemaster panim mimenu*, ad verbum, *quasi abscondens facies à se*, id est, suas. Quæ verba omnino indicant nostram sententiam, id est, præ pudore velatam esse faciem. Quòd autem præpositio מ *men*, cum affixo poni soleat, pro affixo possessiuo, ita vt *facies à se* idem sit, quod *facies sua*, notum est his, qui Hebraicè mediocriter sciunt. Huic expositioni fauet translatio Septuaginta, qui sic vertunt. *Quia auersa est facies eius.* Pagninus & Vatablus non tam pudorem in Christo ponunt, quàm in aliis, qui pudori sibi esse putãt Christi congressum. Pagninus ita vertit. *Erit vt is à quo absconderet quis faciem*; nempe contemptus. Tigurina siue Leo Iu-B das. *Et quasi abscondebamus faciem ab eo*, id est, pudebat nos illius. Et in hanc sententiam inclinat Adamus.

Foreirus hic descriptionem putat esse leprosi, nam & hi operire solebant faciem suam, & quasi abominabiles censebantur, viuebántque in agris separati ab hominum conuictu. Satis quidem hæc significanter, si modò verum quod de leprosis affert. Qui quidem non פנים *panim*, id est, *faciem*, sed שפם *sapham*, id est, *labium superius*, siue *oris rictum* operiebant, vt liquet *Leuit. 13. vers. 45.* 17.

Minùs credo improbabiliter sentiret, qui ideo absconditum, id est, velatum vultum eius diceret, vt se ea ratione ostenderet, quasi morti destinatum: quasi iam inde ab ortu deuotus esset crucis patiC bulo, quod fuisse olim in vsu docuimus suprà *c. 22. num. 32.* Sed placet multò magis illa sententia, quæ affirmat Christi aspectum eiusmodi esse, vt hominum iudicio facies obuelari debuerit. 18.

Facies velata damnatis morte.

m Hic obiter nota *abscondere faciem* non tantùm esse illam celare aut obtento velo, aut opposita manu, sed etiam faciem auertere ab aliquo, quocumque modo id fiat siue pudoris, siue offensionis gratia, infrà *cap. 54. vers. 8. In momento indignationis abscondi faciem meam parumper à te.* Et *Iob 13. v. 24. Cur faciem tuam abscondis? Isaia 59. vers. 2. Peccata vestra absconderunt faciem eius* (Dei) *à vobis.* Et eius generis occurrent passim exempla. Quare non necesse est, vt vultus Christi opertus dicatur iuxta D idioma Scripturæ sacræ, sed satis est si fuerit auersus, quia etiam homines in pudore faciem solent auertere, quia videri nolunt. 19.

n *Verè languores nostros ipse tulit, & dolores nostros ipse portauit.*] Hinc credo propheta à reliquo cursu ætatis Christi ad passionem eius vaticinium producit; quia non iam de humili Christi specie, & conditione, sed de plagis ipsius, & morte loquitur. Non potest hic locus clarius exponi, quàm ab Isaia propositus est: quare qui aliquid illi lucis afferre tentauerit, aut actum agere, aut luci tenebras offudisse videbitur. Sed illud videndum, atque examinandum, quod non parum huic loco non difficili difficultatis affert. Nam Matthæus *cap. 8. v. 15.* postquam varia numerauit morborum genera, à E quibus homines Christi opera sanati sunt, addidit. *Vt adimpleretur quod dictum est per Isaiam prophetam dicentem: Ipse infirmitates nostras accepit, & ægrotationes nostras portauit.* Nam iuxta hæc videtur locus hic exponendus, non de animarum morbis, id est, peccatis, sed de corporis languoribus: quia illorum antecesserat curatio. Deinde videtur etiam esse dicendum liberasse quidem Christum alios à languoribus, & doloribus, non tamen illos super se posuisse: quia Christus neque morbis laborauit, quos ab ægrotis depulit, neque quid passus est ab obsi- 20.

dente

dente Dæmone, ficut patiebantur plurimi, quibus saluti fuit, quorum eaagitatio, & sanitas, proximè præcesserat.

21. Propter hæc & similia quidam censent hunc Isaiæ locum sic exponendum, vt modò obiiciebamus de corporis morbis, neque aliquid aliud sibi velle illud, *Verè languores ipse tulit*, quàm ablatos esse à Christo languores; & illud, *Et dolores portauit*, quàm asportatos aut ereptos fuisse. Ita Foreirus *hic*, & Caietanus *in locum Matthæi suprà*, neque longè abest Lyra ab eorum sensu, qui putat hîc à propheta significari Christum labores nostros subituum, nempe famem, sitim, lassitudinem, &c. quod etiam sentit S. Thomas in hunc Isaiæ locum. Alij censent duos esse literales sensus, alterum de animæ, alterum de corporis languoribus, hunc spectasse Matthæum, illum magis prophetam explicuisse; Ita Leo Castrus, & Pintus. Alij interpretes Isaiæ communiter accipiunt de peccatis, quibus adde alios expositores Matthæi Chrysostomum, Theophylactum, Euthymium, Maldonatum, Iansenium, & omnes ferme Patres, qui variis locis tractant hunc Isaiæ locum.

22. Mihi quidem difficile est in tanta rerum varietate aliquid certum statuere; neque enim negare possum vaticinium hoc esse de corporis infirmitatibus, quia id apertè docet Euangelista; neque de peccatis, quia id fateri penè cogunt verba prophetæ: vtrumque ergo in hoc testimonio videtur esse coniungendum. Quidam, vt dixi, duos esse putant literales sensus. Sed valde controuersum est, an tales esse possint eiusdem literæ, nisi illi in aliquo ordine, ita coniungantur, vt alter alteri supponatur. Quod hîc qua ratione fiat non apparet: quia neque alter alterius potest esse typus, neque alterius alter videri potest esse typicus, vel historicus, vt optimè Gabriel Vazquez *1. tomo in 1. p. S. Thomæ disp. 18. cap. 5.*

23. Alij literalem esse putant sensum de peccatis, accommodatitium verò de corporalibus morbis, quo sensu censent adhibitum à Matthæo præsens testimonium. Ita Iansenius *cap. 28. Concor.* & Maldonatus *in Matthæum*. Immò & Chrysostomus, vt citat S. Thomas *in Catena*. *Sciendum*, inquit, *quod vel historia hoc testimonium adaptauit, vel ostendit, quoniam plures ægritudines ex peccatis sunt*. Sed ego illa verba priora apud Chrysostomum non inuenio. Dicit quidem Chrysostomus *hom. 28. super Matth. Cur ergo, inquies, de morbis, aut ægrotationibus id dictum Euangelista in hoc loco scripsit? Certè, aut historicè testimonium propheta accepit, aut subaperire voluit plurimas ægrotationes ab animi peccatis originem trahere*. Ex quibus verbis potiùs videtur indicare Chrysostomus historico sensu accipiendum hunc Isaiæ locum, de corporis morbis, accommodatitio verò de peccatis. Sed quòd ille de corporali languore accommodatitius sensus esse non possit, probat illa particula, *vt impleretur quod dictum est*. Nam vt bene docet Gabriel Vazquez suprà, cùm ab autore sacro testimonium ex veteri producitur Testaméto, cui præponitur *sicut scriptum est*, siue *vt impleretur*, aut quid simile, locus ille accommodatitiè explicari non debet.

24. *Christus quomodo lāguores corporis tulisse dicatur. Matth. 8.* Quare dicendum puto primò, locum istum accipiendum esse, tam à propheta nostro, quàm à Matthæo de peccatis, vt scholastici dicunt, directè, atque primariò, vt sentiunt communiter vtriusque scriptoris interpretes, exceptis, quod ego viderim, tantùm Caietano, & Foreiro. Et probant, quæ in

A eodem capite statim sequuntur, neque vllus, iuxta Septuaginta translationem dubitare potest, sic enim illi: *Iste peccata nostra portat, & pro nobis dolet*. Ad quem locum respexisse puto Petrum *epist. 1. cap. 2. Qui peccata nostra ipse pertulit super lignum*. Secundò etiam dicendum puto, indirectè, vt aiunt, & minùs principaliter vaticinium hoc ab Isaia tradi, & à Matthæo exponi de corporis languoribus. Aut quia illi à peccato prouenerunt, sicut etiam mors, aut quia illorum morborum plurimi propter peccata inflicti sunt; vt Chrysostomus docet suprà, Theophylactus, Euthymius, Maldonatus, Salmeron *tomo 10. tractatu 9*. Quare curatio illa Christi peccata etiam languentium intuebatur. Seu (quod magis placet, vt docet Rupertus, Titelmanus, Maldona-

B tus, & Gabriel Vazquez *suprà disput. 18. cap. 6. numero 14.* qui dicit ita probari quibusdam recentioribus) quia illa curatio corporis eò spectabat, vt animi quoque morbi sanarentur. Nam, vt inquit Rupertus, *lib. 7. Opus suum, quod est animæ ægritudines sanare, Christus cœpit ab ægrotatione corporis operari: vt dum priùs illa visibiliter curaret, medicus verus innotesceret, & tunc demum ad curandas ægritudines animarum perueniret*. Dum verò Isaias dixit, *Verè languores nostros ipse tulit*, intellexisse videtur spiritualium morborum medicinam, de qua præcipuè sermo, à Christo etiam significandam, & confirmandam corporalium morborum curatione; atque ideo Matthæus, iuxta prophetæ mentem optimè dixit, *vt adimpleretur quod scriptum est*,

C &c. quia tunc implere cœpit quando se idoneum animarum medicum ostendit. Et quidem in humanis, curationis principium est, præoccupata medici existimatio. Quis enim imperito medico salutis suæ curam permitteret? Quo consilio honoris, & doctrinæ gradus, atque insignia medicis tribuuntur, vt honesto illo titulo, & nomine commendati, faciliùs in medendi opus & ministerium incumberent. Adde, quòd si ad eos respicias, qui à Christo corporeæ ægritudinis sanitatem consecuti sunt, eos cum sano corpore, ægræ quoque mentis sanitatem obtinuisse, communis est Patrum sententia; & indicat Lucas *cap. 8.* cùm dicit secutas esse Christum quasdam mulieres, cùm per ciuitates & castella prædicaret, quæ curatæ fuerant à spiritibus

D malignis, & ab infirmitatibus. Quare quemadmodum qui viam aperit ad expugnandam vrbem, aut aliquod aliud consilium init, licèt ad speciem maximè ab expugnatione videatur alienum, tamen tunc oppugnare dicitur ciuitatem; sic, quia curato corpore aditus aperiebatur ad animæ curationem, quod volebat Isaias, optimè Matthæus ait, cùm Christus corpora curaret infirmorum, implesse, quod prædictum fuerat ab Isaia.

25. *Nostri corporis lāguor aliquid addidit doloris Christi passioni.* Tertiò dicendum, quemadmodum Christus languores nostros & dolores portauit, nempe, quos peccator homo pro suis delictis, quæ sanauit subire debuit; sic etiam Christum languores ipsos & dolores corporis, quos à languentibus depulit, quo-

E dammodo in se transtulisse ac subiisse. Non quòd cæcitatem, aut claudicationem, aut febrim sumpserit, & alia valetudinis incommoda, quæ ab ægris, & affectis corporibus fugauit, sed quia aliquod doloris incrementum illi in statu mortali, & passionis tempore, dolores nostri, atque corporei languores attulerunt. Hanc sententiam indicat vehementer locus Matthæi, qui de corporis languoribus ea tradit, quæ de animi morbis ex omnium sententia prædicit Isaias. Et docet autor quidam

dam Græcus, quem citat, non tamen nominat Iansenius, neque eius improbat sententiam, indicat S. Hilarius *in Catena apud S. Thomam in hunc locum Matth.* Vbi cùm sermo esset de corporis incommodis, & morbis, dicit de Christo: *Passione corporis sui secundùm prophetarum dicta infirmitates humanæ imbecillitatis absorbuit.* Quam sententiam verissimam existimabat vir quidam ex nostra Societate eximiæ religionis, & sanctitatis, qui ea consideratione adducebatur, vt ægros inuiseret, & quocumque posset modo eorum angorem, & molestiam leuaret, quia putabat dolores illos aliquid addidisse molestiæ Christi passioni.

26. ° *Et nos putauimus eum, quasi leprosum, & percussum à Deo, & humiliatum.*] Ex his non obscurè docemur Christum super se tulisse hominum languores, de quibus suprà, & non tantùm ab illis homines liberasse, sed etiam in se deriuasse ex illorum debitis dolorem, atque ignominiam. Nos, inquit propheta, (qui non tam suo loquitur, quàm Iudæorum nomine, quibus cùm ipsi erat commune genus) putauimus eum sua lepra, non nostra percussum, & fœdatum, & à Deo propter sua merita in eum modum humiliatum & afflictum: sed re vera lepra nostra, & nostri languores ipsum deformarunt, & dolores nostri ipsum dolere, & lachrymari fecerunt. Aut certè reputauimus eum quasi leprosum, & odiosum Deo, atque ideo ab illo fœda plaga percussum; Quare sicut omnes horrent leprosi habitum, & ab eius congressu refugiunt, sic nos illum tanquam inuisum Deo, & hominum societati noxium auersabamur. Hoc facit quod de Christo Pater dixit suprà *capite 49. vers. 7. Hæc dicit Dominus, &c. ad contemptibilem animam, ad abominatam gentem.* Vide quæ ibi diximus.

27. Hîc notandum, vt alij morbi ex aliis causis proueniunt, sic lepram vulgo Iudæorum existimari ab irato Deo homini peccatori prouenire. Sic Maria quia in fratrem Moysem liberiùs, atque contumeliosiùs insiliit, lepra fœdè ac miserabiliter penè consumpta est. *Num. 12. vers. 10.* Sic Ozias, quia contra legem, non tam religiosam, & piam, quàm sacrilegam operam nauauit, ad mortem vsque Deo, hominibúsque inuisus extabuit *4. Regum 15. vers. 5.* Et ex morbi genere amici Iob à Deo fuisse percussum coniectabant, & ipse Iob tactum se diuino digito lamentabatur. Vide quæ diximus ad illud *Zachar. 14. vers. 12. Tabescet caro vniuscuiusque.* Vbi plura adduximus exempla eorum, qui vltrici manu à Deo eiusmodi plaga mulctati sunt.

Lepra diuinum supplicium.

28. ᵖ Pro *percussum à Deo*, Hebr. est מכה אלהים *mucheh elohim*, quod valere videtur *percussum Deum*: neque enim in Hebr. textu vlla est particula præfixa *Deo*, quæ significet *à*. Sed si illud מכה *mucheh*, sit in statu regiminis, quod videtur satis verisimile, idem est sensus; valet enim *percussum Dei*, quasi dicas, Vidimus percussum Dei seruum, aut illum, qui totus est Dei, apud ipsum, vel ab ipso percussum. Sicut captiuum aut stigmaticum Regis dicimus illum, quem Rex cepit, & suo notauit stigmate. Addam hîc quod Payua dicit *lib. 4. in defensione Tridentinæ fidei, lib. 4. non longè à principio*, plurimos ex Africanis Iudæis eiurata parentum suorum religione, relictis opibus, quas habuere copiosissimas in patria, & loco, atque ordine, quem apud suos habuerant amplissimum, amplexos fuisse Christiana sacra adductos tum toto hoc Isaiæ capite, tum maximè hoc loco, quem nunc versamus. Nam cùm illos sæpius interrogaret Payua, quid eos in eo capite adeò torserit, vt negare non potuerint vera esse, quæ de Christo Iesu Dei Filio à Christianis traduntur, illud repetebant semper, מכה אלהים ומענה *muchah elohim vmeghuneh*, id est, *Percussus Deus, & humiliatus.*

Iudæi propter hoc Isaiæ testimonium ad fidem conuersi.

ᑫ *Ipse autem vulneratus est propter iniquitates nostras, attritus est propter scelera nostra.*] Nos quidem, inquit Iudæorum nomine propheta, Deum ab illo vsque adeò fœdè grauitérque percusso, propter ipsius merita pœnas illas exegisse arbitrabamur, sed nostra ille non sua, quia nihil vnquam impium admisit, scelera luebat; à nostra ille lepra leprosus fuit; à nobis ille labem illam fœdam contraxit: nos illum attriuimus; nos illum vulnerauimus, quia nostra illi peccata causam tanti doloris, tanti cruciatus materiam attulerunt. Hæc sententia, quia grauis est, & hominibus maximè notanda, infigendáque penitus memoriæ, atque animo, bis hoc loco per epexegesim repetitur. Eadem enim sententia prioris est, quæ posterioris hemistichij. 29.

ʳ *Disciplina pacis nostræ super eum: & liuore eius sanati sumus.*] Iterum eandem repetit sententiam miris modis amplificatam & exornatam. Pro *disciplina*, Hebr. est מוסר *musar*, quæ vox varios habet vsus; Et vt vox est Ecclesiastica significat optimum viuendi institutum, quod religiosè ac piè omnes actiones, & omnia vitæ consilia moderatur. Denominatur autem à discendo, & respectum quemdam importat ad docentem. Sed quia discipulus, aut quia iners, & ignauus, aut quia rudis, & indocilis, in magistri doctrina progressus aliquando, immò sæpius non facit, nisi verberibus incitatus, aut admonitus, fit vt iam *disciplina* pro castigatione, aut flagellatione, immò pro ipso materiali flagello, & scutica sumatur, sicut vox Hebraica למד *lamed*, quæ *doctrinam* sonat, etiam significat *stimulum*, quia hic boum doctrina est, & eorum qui tarditate, aut stupore bobus sunt non dissimiles. Ita Augustin. *lib. 14. de Trinitate cap. 1. In his quæ pro peccatis suis mala vnusquisque patitur, vt corrigatur, dici soles disciplina. Vnde illud est in epistola ad Hebræos, Quis enim est filius, cui non det disciplinam pater eius. Et illud euidentius in eadem. Omnis enim ad tempus disciplina, non gaudij videtur esse sed tristitiæ: postea verò fructum pacificum iis, qui per eam certarunt, reddet iustitiæ.* Eadem fermè repetit *super Psalm. 118. concione 17.* Hispani sanè eandem vocem ad verbera, & castigationem accommodant, quibus *disciplina*, flagellum est, & *disciplinare*, idem quod verberare. 30.

Disciplina pro flagello.

ˢ *Pax*, vt alibi à nobis dictum, est quicquid pulchrũ, & pretiosum, quicquid denique in quoquo genere optabile est. Iuxta hãc significationem, & vsum sensus est elegans, & grauis. Super illum fuit disciplina, & flagellum, quo nobis acquisiuit ac peperit bona illa maxima, atque mirifica, quæ *pacis* nomine significantur, puta cœlestia dona, gloriæ splendorem, & amplitudinem; ea denique, quæ sapientes, & diuino instituti magisterio vera iudicant bona. 31.

Pax quid.

Quòd si *pax* sit, quod vulgo communiter sonat, id est fœdus quoddam, quod, siue à natura, siue à consilio, inter homines initum est, quo inter se quietè & consentientibus animis, atque studiis viuunt, optimè Christus dicitur in se recepisse disciplinam pacis nostræ. Quia cùm peccata nos odiosos & inimicos reddidissent Deo, cui minimè nobiscum studia, atque animi conuenirent, Chri- 32.

stus

stus crucem subiens, & ibi, vt verbo vtar Ecclesiastico, pro nobis disciplinatus. Patri nos suo reconciliauit, & in eius gratiam, & familiaritatem adduxit. In hunc sensum videtur accepisse Petrus *epistola 1. cap. 2.* vbi optimè nobis totum hunc Isaiæ locum exposuit; qui pro *disciplina pacis nostræ* paraphrasticôs posuit, *qui peccata nostra ipse pertulit in corpore suo super lignum* (ecce disciplinam;) *vt peccatis mortui iustitiæ viuamus* (ecce pacem;) deinde persequitur testimonium, *cuius liuore sanati sumus*.

33. Hæc ego magis probo, quia patronos habent, sed aliam explicationem addam, non tam sensu, quàm verborum figura diuersam. Vox Hebraica, pro qua Vulgatus *pacis nostræ*, est שלום *salom*; quæ non solùm pacem, sed etiam retributionem valet. Et ita legimus *Psalm. 54. vers. 23. Extendit manum* B *suam in retribuendo*, siue in retributionem. Et *Psalmo 68. vers. 28. Fiat mensa eorum coram ipsis in laqueum, & in retributionem.* vbi Hieronymus item *retributionem* vertit. Vtroque loco est שלום *salom*. Ex hac significatione pulchrũ sensum, & ad institutum valde idoneum inuenio. *Disciplina retributionis nostræ super eum*, id est, supplicium, quod nos retribuere, ac rependere debuimus pro peccatis nostris, super eum imposuit Deus. Id est, quidquid pœnarum Deus à nobis exigere debuit pro peccatis, id ab innocenti filio Pater exegit. Ad hanc lectionem allusisse videtur Paulus *ad Colos. cap. 2. Donans vobis omnia delicta, delens quod aduersum nos erat chirographum decreti, quod erat contrarium nobis; & ipsum tulit de medio affigens illud cruci.* Chirogra- C phum idem est quod debitum, seu retributio, id est, quod pro peccatis exoluere ius cogebat diuinum. Affigere autem illud cruci, nihil aliud est, quam posuisse super se.

Ad Colos. 2.

34. *t Et liuore eius sanati sumus.*] Vix à se ipso videtur impetrare posse propheta magnus vt cogitationem auertat, spiritum temperet, aut linguam cohibeat à suauissimo hoc, & nunquam non renouando beneficio, quo Christus languores nostros in se recepit, vt à nostris nos infirmitatibus liberaret. Liuidi nos eramus, & vlceribus fœdi ab his plagis, quas animo nostro toties iteratum scelus inflixerat. Sed dum ille liuidus est ab illis vulneribus, quæ propter aliena merita passus est, id est consecutus, vt nos non sanati non solùm à vulneribus, sed etiam D à vulnerum liuore ac cicatricibus mundi simus & puri. *Liuor* hîc per metonymiam pro vulnere ponitur, quia à vulnere prouenit, & eius quoddam vestigium est.

35. *u Omnes nos, quasi oues errauimus, vnusquisque in viam suam declinauit, & posuit Dominus super eum iniquitatem omnium nostrûm.*] Alia iam metaphora eandẽ sententiam iterat, & exaggerat. Optimè peccatores, qui à lege & voluntate Dei defecerunt, errantium ouium, quæ pastoris neque vocem audiunt, neque vestigia sequuntur, similitudine notantur. Qui dum sua se cupiditate aut libidine non tam moderantur, quàm seducunt, necesse est, vt & aliis damnosi sint, & sibi ipsis perniciem ac- E cersant. Quicquid ergo peccant deuiæ, atque stolidæ oues, dum sua se voluntate agunt, non pastoris imperio, id totum propheta Christo impositum esse affirmat. Hùc videtur respexisse Christus, cùm errantem ouem humeris imposuit, & in caulam reduxit *Lucæ cap. 15.* Vbi notandum pro ouium errantium iniquitatibus, quas dixit Isaias hîc, à Christo dici impositam esse errantem ouem, quasi illa tota fuerit ex iniquitate concreta. Et sanè mundus

A eo erat statu, quando Christus aduenit, vt nihil videretur, aut olere, aut sapere præter iniquitatem, in quo nimirum, nihil esset sanum à planta pedis vsque ad verticem capitis.

Septuaginta aliter conuerterunt hunc locum significanter satis & ad explicandam vim, & acerbitatem passionis Christi grauiter, & idoneè. *Et Dominus tradidit eum iniquitatibus nostris.* Durum est tradi hominem dilacerandum feris, cruciandum flammis, torquendum, & luxandum equuleo, & cruci distendendum. Sed est sanè multò durius, peccatis tradi hominem diuini honoris inflammatum studio; quem non tam cruciant flammæ, candentes laminæ, catasta, crux, & si quod aliud excogitauit tormenti, atque supplicij genus, barbaro- B rum hominum solers crudelitas, quam peccati fœditas, quod diuinam voluntatem, & maiestatem violat, & offendit. Hæc Christo fuere flagella, hæc sputa, hæ alapæ, hæc crux, cætera alioqui grauissima præ istis leuissimi doloris pondus habuere. 36.

Christo à nostris peccatis grauis dolor.

x Oblatus est, quia ipse voluit, & non aperuit os suum.] Metaphoram plerique interpretum ab agno petitam esse existimant, qui ad aram ducitur immolandus, Tum quia optimè hæc similitudo declarat quid Christus hominum generi præstiterit, & eius mitissimum ingenium, & patientiam admirabilem; tum etiam quia hæc similitudo alibi sæpe, & hoc capite non semel ad explicandum redemptionis nostræ beneficium adducitur. Quod sanè neque mihi displicet, eo præsertim nomine, quòd C pluribus placet. Tunc verò notandum maximè illud *voluit*, quod in victimis obseruabant maximè antiqui. Si qua enim victima aliquo modo significaret inuitam se ad aram, & cultrũ trahi, vt si ab ara profugisset, aut nimis esset reluctata, aut percussa ederet mugitus, triste existimabatur portentum, neque admouebatur aris; quia putabatur eiusmodi victima ingrata esse Deo. Ita Macrobius *lib. 3. Saturn. cap. 5. Obseruatum est à sacrificantibus, vt si hostia quæ ad aras duceretur fuisset vehementiùs reluctata, ostendissetque se inuitam altaribus admoueri, amoueretur: quia inuito Deo offerri eam putabant. Quæ verò stetisset oblata, hanc volenti numini dari existimabant.* Plinius item *lib. 8. cap. 45. Hoc quoque notandum, vitulos ad aras humeris hominum allatos non fe- D re litare; sicut nec claudicante, nec aliena hostia deos placari, nec trahente se ab aris.* Idem Plutarchus *lib. 8. Sympos. cap. 8.* obseruatum fuisse dicit ab antiquis, ne victimam vllam cædant, nisi priùs indicet se ad aram admoueri non inuitam. De mugitu aut clamore victimarum sunt etiam non obscura testimonia, maximè apud poëtas, tu pauca hæc accipe, plura inuenies apud Brissonium *lib. 1. formularum*, & apud Tiraquel. *in lib. 3. cap. 16. Alexandri ab Alexandro.* Ouid. *lib. 7. Metamorph.* 37.

Victima nõ inuita.

——Mugitus victima diros
Edidit.

Silius Italicus *lib. 5.*

Nec rauco taurus cessauit flebile ad aras
E *Immugire sono: pressamque ad colla bipennem*
Incerta ceruice ferens altaria liquit.

Hæc itaque bellè conueniunt in Christum, si hoc loco agnum, seu victimam appelles, quia non inuitus ad aram ductus est; sed quia ipse voluit, & se ipsum vltrò obtulit sacrificantium cultris. Neque aperuit os suum agnus iste mitissimus, in tanto ministrorum fremitu, aut cùm gladium paratum vidit, aut cùm illum iugulo recepit. Hæc, vt dixi, probabilia; Sed addam expositionem aliam 38.

Christus victima.

neque

neque minùs significantem, vt constabit; neque minùs ad textum, vt ipse reor, & tute, vt spero, iudicabis.

39. Puto ergo sermonem esse de Christo non sub agni metaphora subiecto cultris, aut ad aram oblato; sed de Christo, quasi de fideiussore, qui seuerè iubetur pro debitore soluere, eóque nomine iudicio sistitur. Id omnino ennuincit verbū נגש *nigas*, pro quo vulgatus reddidit *oblatus est*, quod significat *exigere, & repetere, idque cum afflictione & molestia*; quia verbum illud etiam valet *affligere*. Et sanè non aliter à fideiussore Christo, aut creditor Pater, aut eius exactores, & ministri debitum exegerunt. Hanc sententiam indicant Septuaginta, qui sic conuertunt hunc locum. *Et ipse propter afflictionem non aperuit os suum.* Paulò aliter Pagninus. *Oppressus est, & afflictus est, & non aperuit os suum.* Tigurina *Mulctatus est, & afflictus, nec tamen aperuit os suum.* Neque aliquid contra hanc explicationem obtendi potest à translatione Vulgati; nam illud *oblatus* non minùs debitori conuenit, cùm ante iudicem, quàm agno, cùm ante aram sistitur. Quo
Matth. 18. verbo vsus est Christus *Matthai cap.* 18. cùm ageret de Rege qui voluit rationem ponere cum seruis suis, id est, ab illis seueram exigere rationem debitorum. Cùm enim quidam ad illud iudicium adduceretur, actio illa, qua debitor subite cogitur creditoris, & iudicis aspectum, hoc eodem significatur verbo. *Et oblatus est ei vnus qui debebat ei decem millia talenta.* Quàm verò seuere statutum fuerit de eo, qui *oblatus* dicitur, declarat quod statim subiicitur. *Cùm autem non haberet, vnde redderet, iussit eum Dominus venundari, & vxorem eius, & filios, & omnia quæ habebat, & reddi.* Vide quomodo vox eadem *oblatus* seueram hanc, & iudicialem actionem significat. Hæc explicatio probatur Cyrillo, neque displicet Procopio dum dicit, oblatum esse iudici Pilato.

40. *Quia ipse voluit.*] Quodcumque illud sit ad quod oblatus esse dicitur Christus, id lubens suscepit: siue vt tanquam agnus immolaretur, siue vt fideiussor aliorum exolueret debita. Quod quia maximè compertum esse oportuit, vt omnes quid Christi amori debeamus, intelligeremus, ideo à sacris scriptoribus, dum de Christi cruce, & morte agunt, de amore quoque ipsius ibidem loquuntur. Paulus *ad Galat.* 2. *Dilexit me, & tradidit semetipsum pro me. Ad Ephes.* 5. *Sicut Christus dilexit Ecclesiam, & semetipsum tradidit pro ea. Apoc.* 1. *Dilexit nos, & lauit nos à peccatis nostris in sanguine suo.* Pro *voluit* Hebr. est נענה *nahhaneh*, quod inter alia significat *exaudire*: ad quam significationem respexit Hieronymus cum reddidit *voluit*. *Exaudire* autem, & quod idem est, *obedire*, idem est quod *velle*, quia vera obedientia non tantùm exequitur, sed etiam amat imperata. Cuius signum optimum est, si os non aperitur, id est, si is, qui ab alio mandatum accipit, non obganniat, aut contrà aliud, atque aliud causetur, aut imperium detrectet, quod quasi onus deputat. Cùm ergo Christus fidelis pro peccatore fideiussor, ad soluendum adigeretur, & creditoris ministri, Pontifices, Pilatus, & furiosa, ac væsana Iudæorum turba vrgerent, non solùm instanter, & amarè, sed etiam contumeliosè, & crudeliter, ipse tamen, qui debitum non abiurasset, & illud sibi omnino exsoluendum statuisset, neque contra creditorem vocantem, neque contra ministros exigentes verbum locutus est. Porrò quòd oblatus sit Christus, quocumque capias modo,

Christus voluit, & amauit passionem.

Vera obedientia amat imperata.

quia ipse voluit, idem docet Christus *Ioannis ca.* 10. *Ego pono animam meam, & iterum sumam eam; nemo tollit eam a me, sed ego pono eam a me ipso, & potestatem habeo ponendi eam*, &c.

Sicut ouis ad occisionem ducetur, & quasi agnus coram tondente se obmutescet, & non aperiet os suum.] 41.
Superiori clausula, vt vidimus, non tam Christus adductus videbatur ad aram tanquam agnus quàm ad creditorem tanquam fideiussor, vt pro debitore solueret. Nunc ostendit qualiter debitum illud tam grande reddiderit, quàm non grauatè, quàm larga & liberali manu. Et perstat in eadem metaphora propheta; qui cùm deuias oues priùs esse dixisset, hoc est, totum hominum genus esse contaminatum, ac perditum; ipsum tamen Christum agnum, immaculatum, electum dicit, qui vt legitima hostia, atque altari idonea immolaretur; quia præter illum nemo legitimè poterat, quia nemo sine macula, quam ab agno lex omnino remouet. Est autem oblatus non inuitus, sicut aliæ victimæ, quæ vinctæ funibus, & diu interdum eluctatæ ad aram trahuntur, & cultrum excipiunt repugnantes; sed vltrò, quia ipse voluit. Et si vis aut conatus defuisset externus, ipse propter naturæ benignitatem, & salutis nostræ desiderium sponte ad aras se sisteret, & vltro iugulum supponeret. Et cùm durum esset sacrificij genus, & inaudita obitæ mortis acerbitas, non modo balatum non edidit sui doloris indicem, sed neque os aperuit, quod in dolore non admodum graui rarum, & singularis tolerantiæ argumentum est.

Est autem optimum symbolum eius, qui in dolore & iniuriis animum habet infractum, & longè superiorem aduersis, quem nobis proponit Isaias in agno, quem dum crudelis tonsor non solùm nudat naturali velleris tegumento, sed interdum etiā deglubit, & lacerat, silet tamen, neque sibi aliquam iniuriam inferri aut queritur, aut dolet. Tu hic expende, se meditare quàm mansuetus ille agnus, qui abstulit peccata mundi, crudeliter detonsus sit, & spoliatus non tantùm artificiali corporis vestitu, sed etiam naturali pellis integumento. In quo apparent crudelissimæ illius tonsionis vestigia; & mirare silentium illud admirabile quo pertulit spoliationis tam insignem iniuriam, & doloris tam duram carnificinam. 42.

De angustia & de iudicio sublatus est.] Hunc locum latè exposuimus *Actor. cap.* 8. quem Dominus diuinitus obtulit Eunucho Reginæ Candacis, à quo primùm illustratus, deinde à Philippo Diacono pleniùs instructus, ad salutare tandem lauacrum adductus est. Sed quia nihil hic occurrit nouum, quod adiiciam, repetam eadem ferme, quæ ibi à me in idem testimonium allata sunt. 43.

Septuaginta paulò aliter legunt *In humilitate iudicium eius sublatum est.* Sensus tamen videtur idem, qualis tamen sit non est promptum expedite. Hieronymus hîc duas affert explicationes. Altera est, quòd de tribulatione, atque iudicio, ad Patrem victor ascendit: quam probat Beda, Lyra, interlinearis, Salmeron, Gregorius. Altera est, quòd Iudex omnium iudicij non reperit veritatem, sed absque culpa per seditionem Iudæorum, & Pilati vocem damnatus sit. Et hæc est sententia communior, quæ non de Christi victoria loquitur, sed de morte. Non longè ab hac expositione abit Foserus, qui dicit Christum sublatum esse ab angustia, id est, à turba, quæ multitudine, studio, atque festinatione se comprimebat, & à iudicio, id est, ab iis,

qui in illum sententiam capitis tulerunt, nempe à Pontificum consilio, & à Pilato.

44. Sensus idem est secundùm lectionem Septuaginta, significatur enim Christi mors, sed indicatur iniquitas iudicij. Cùm enim sicut agnus coram tondente non aperiret os suum, neque difficilem se, aut minùs obsequentem præberet impiorum studiis, ex illa tanta humilitate, atque silentio animos sumpserunt, vt & manus iniicerent non repugnanti, & iudicium omne peruerterent, vt iniquus iudex pupillorum & viduarum iudicia prodit, quia non repugnant. Sic Christi causa iniquissimè prodita est, quia cum pateretur non comminabatur. Tunc verò *in humilitate* idem est quod *propter humilitatem*. Id enim non rarò præpositio *in* significat. *Thren. 3. Diuisiones aquarum deduxit oculus meus in contritione filiæ populi mei. Actor. cap. 7. Fugit autem Moyses in verbo isto.* Et Paulus sæpe. *Ego vinctus in Domino*, id est, propter Dominum. Sublatum est ergo iudicium ipsius, id est, contra ius & fas damnatus est Christus, & inimicorum potestati traditus, id verò magis admirabile ostendit Christi silentium, quia cùm tot vrgerent causæ, illæque grauissimæ ad illud rumpendum, in tanta accusantium improbitate, atque calumnia non magis locutus est, quàm agnus coram tonsore ligatus, & mutus.

45. Porrò vbi Septuaginta habent *in humilitate iudicium*, Vulgatus habet, *de angustia & de iudicio*. Huius diuersitatis reddenda est nobis ratio. Hebr. est עצר *bhotser*, quæ vox angustiam, clausuram; siue oppressionem significat. Hieronymus *angustiam* reddit optimè, neque malè Septuaginta *humilitatem*, quia hæc vox apud Hebræos latè patet, & sumitur pro qualibet oppressione, iniuria, ignominia. Vnde potentes humiliati dicuntur armis, & virgo vim passa, quia dedecus & ignominiam subiit. Cur autem Hieronymus, *de iudicio*, Septuaginta verò *iudicium* legerint, ea videtur esse ratio, quia ille ממשפט *mimispat*, legit, vt nunc in textu Hebraico; hi verò משפט *mispat*, sine præpositione. Fieri autem aliquando solet, quando duæ literæ einsdem, aut similis figuræ concurrunt, vt altera à festinante, & parum attento scriptore prætereatur. Exempla habes plurima, nunc pauca accipe. *Ad Hebræos* 12. communiter legitur, *Proposito sibi gaudio*; cùm tamen, vt ex Græcis codicibus constat, legendum sit, *Pro proposito sibi gaudio*. Ex *cap. 5. ad Hebræos. De quo nobis grandis sermo, & interpretabilis*, pro *ininterpretabilis. Ad Ephes. 3. Euangelizare inuestigabiles diuitias Christi*, pro *ininuestigabiles*. Vt ergo his locis præpositiones *in*, & *pro*, omissæ sunt propter occursum similium literarum, sic etiam præpositio מ *mi*, propter alterum מ *mi*, quod proximè succedit in משפט *mispat*, omissum est.

Regula. Quãdo duæ literæ eiusdem aut similis figuræ concurrunt, altera nonnunquam omittitur.

Ad Heb. 12. *Ad Hebr. 5.* *Ad Ephes. 3.*

46. Hæc quæ hactenus; neque improbabiliter, neque sine auctoribus dicta sunt, & eo nomine magis accepta legentibus. Addam ego tamen aliquid nouum, & ideò timidè, quod non tam lectori persuadeo, quàm examinandum propono. Occurrebat mihi hoc loco *sublatum ab angustia, & iudicio*, siue *in humilitate iudicium sublatum*, significare occisum esse Christum, non tamen vtcumque damnatum, & extinctum, sed speciali quodam supplicij genere, nempe actum in crucem: id verò probari posse existimabam, in primis, quia vox *sublatum*, & quæ ei respondent tam in Græco, quàm in Hebraico textu, illam significationem non respuunt. Hebr. לקח *lakach*, quod *assumptum* valet, sæpe significat ex loco humili ad excelsum, aut ex sordido ad splendidum attolli, vt *assumi de terra*, *assumi ad regnum* & in altum eleuari, vt ostendunt illa verba Eliæ ad Elisæum 4. *Regum cap. 2. Si videris me quando tollar a te*, nimirum in altum. Vbi pro *tollar* verbum est לקח *lakach*, & hoc ipsum significat verbum *assumo*. *Actor.* 1. cùm de Christi agitur ascensu, assumptus dicitur in cœlum, item Beata virgo. De Græca voce ἤρθη, qua vsi sunt L X X. nihil est quod probemus, Latina verò *sublatum*, id propriè solùm aut præcipuè significat.

47. Deinde quia, si quod antecessit in hoc capite, cum consequentibus componas, nihil videtur dici posse commodius, quia quæ præcedunt in textu non obscurè indicant, quæ in Christi passione crucem antecessere; quæ verò succedunt, significant quàm cumulatus fructus Christi mortem consecuturus sit, nempe numerosa filiorum soboles. Quod Christus ipse meo iudicio confirmauit *Ioan. cap. 12.* ad hunc respectans locum. *Ego si exaltatus fuero à terra, omnia traham ad me ipsum. Hoc autem dicebat*, inquit Euangelista, *significans, qua morte esset moriturus.* *Ioann. 12.*

48. Neque hanc explicationem respuit translatio L X X. *iudicium eius sublatum est*: Est enim maximè vsitatum in Scriptura vt abstractum ponatur pro concreto, qua ratione Christus dicitur *desiderium collium æternorum*, *Genes.* 49. & alibi *iustificatio, redemptio, reconciliatio*; pro desiderato, iustificatore, redemptore, reconciliatore, &c. Sit etiam *iudicium* pro iudicato sumi potest; sicut *causæ damnatæ* dicuntur, pro his, qui in eiusmodi causis damnati sunt. Iudicium ergo Christi sublatum est, nempe in crucem, quia Christus iudicatus est dignus, qui crucis ignominiam subiret.

49. b *Generationem eius quis enarrabit?*] Multi de generatione humana locum hunc accipiunt. Tertullianus aduersus Iudæos *cap. 13.* Iustinus Martyr *q. 67. ad Orthodoxos.* Chrysostomus *hom. de Ioanne Baptista*, neque displicet Hieronymo. Alij plures de diuina, Clemens Papa *in epistola* 1. Cyrillus *lib. 2. de Trinitate*, Basilius *lib. 1. contra Eunomium*, Iustinus *in dialogo cum Tryphone*, Chrysostomus *homilia 1. de incomprehensibili natura Dei*, Augustinus *tractatu 31 in Ioannem. & lib. 1. de symbolo ad catechumenos cap. 3.* Hieronymus, Ambrosius *lib. 1. de fide cap. 6.* Sunt qui putant vtrique generationi conuenire posse præsentem locum, quia nomen *generationis* vtrique est commune, & vtraque generatio planè admirabilis. Ita Procopius *in hunc locum*, & Cyrillus *in Ioannem cap. 12.* in illud *Christus cum venerit*. Idem Gagneius *in cap. 8. Actor.* & Gabriel Vazquez 1. *tomo in 1. p. S. Thomæ disput.* 18. *cap. 6.* Quare ignominiosæ morti quam intuebatur propheta optimè subiicitur. Nam ille cùm mentem à supplicio, quod per summum dolorem, atque ludibrium, ad genus illustrissimum, quo Deus à Patre genitus, & homo sine virili congressu à Spiritu sancto conceptus est, conuerteret, quasi ecstasim passus, neque verba plura contexere valens admirabundus dixit, *Generationem eius quis enarrabit?* Quòd si de alterutra, aut de vtraque generatione accipias, credo verba illa includenda parenthesi prophetarum more, qui interdum ex vnius rei magnitudine, absurditate, aut paradoxo, ad alterius admirationem, & compellationem rapiuntur: deinde sese ad interrupta referunt. Sic Isaias ex ea siue ecstasi, siue parenthesi ad se, atque intercisam narrationem rediens, persequitur mortis

tis Christi acerbitatem, & causam.

50. A Hæc mihi probabilissima sunt, eò vel maximè, quòd in ea incumbit plurimorum; atque grauissimorum Patrum consensus. Aliæ sunt explicationes, quas quia parum aliis probari video, connumerare ac refellere supersedeo. Addam tamen aliam, quæ mihi, & veritati, & textui maximè consentanea visa est; ita vt, generatio, sit numerosa fidelium soboles, quam Christo, atque Ecclesiæ, atque adeò cœlo peperit tam acerba mors. Ita sentit Lyra, Carthusianus, & Salmeron *in cap. 8. Actuum.* Adamus verò, & Hugo Cardin. ita sententias alias admittunt, vt istam non excludant. Huic explicationi fauent maximè verba, quæ à propheta subiiciuntur. *Si posuerit pro peccato animam suam, videbit semen longæuum.* & alia in eandem sententiam. Neque facile est statuere, quid sibi velit aliud, quod proximè sequitur, *Quia abscissus est de terra viuentium.* siue vt *Act. cap. 8.* Lucas. *Quoniam tolletur de terra vita eius.* Reddit enim propheta causam numerosæ prolis, quia nimirum moriturus esset: & eadem sæpe repetit Scriptura. Paulus *ad Philippenses 2. Factus obediens vsque ad mortem, mortem autem crucis, propter quod & Deus exaltauit illum.* Et Christus ipse *Ioannis 12. Et ego si exaltatus fuero à terra, omnia traham ad me ipsum.* Et ibidem paulò antea cùm dixisset. *Venit hora vt clarificetur filius hominis,* id est, vt moriatur; addidit *Amen amen dico vobis, nisi granum frumenti cadens in terram mortuum fuerit, ipsum solum manet; si autem mortuum fuerit, multum fructum affert.* Et huic explicationi fauet illorum sententia, qui ideo sublatum è iudicio, atque angustia Christum esse dicunt, quia propter angustiam, & iudicium iniquum eleuatus fuit ad gloriosum nomen, id est, ad gloriam maximam: ad quam maximè refert plurimos spirituales filios genuisse.

Ioan. 12.

51. Neque ab hoc sensu abest vsus, aut notio nominis: *Generatio* enim pro gente sumitur, familia, aut populo ex eadem stirpe propagato. Vnde sæpe audimus in Scriptura. *Hæ sunt generationes Adam, Noe,* &c. & *vsque ad tertiam, & quartam generationem,* & similia. Et in Euangelio sæpe audiunt de suo populo, & genere Iudæi, *Generatio mala, adultera, & incredula.* Quòd verò *generatio* pro filiis vsurpetur docuit apertè Moyses *Deut. 32. vers. 20.* vbi quod in *filius, & filiabus,* id quoque per epexegesim exprimit nomine *generationis. Prouocauerunt eum filij sui, & filiæ; & ait, Abscondam faciem meam ab eis, & considerabo nouissima eorum. Generatio enim peruersa est, & infideles filij.* Huc facit, quod suprà notauimus *cap. 3. num. 15.* actionem sumi in Scriptura sæpe pro termino, seu obiecto actionis, qua ratione *laus* pro re laudabili, & *visio* pro spectro. Sic etiam *generatio* pro filiis generatis; sicut etiam *plantatio* pro plantis; vt in Scriptura sæpe, neque rarò apud hunc prophetam *cap. 17. num. 10. Plantabis plantationem fidelem, & germen alienum seminabis:* Neque sanè דור *dor*, Hebraica vox, tam natiuitatem significat alicuius, qualis Christi hoc loco ab aliquibus esse dicitur, qua ab æterno Patre, & in tempore à matre genitus est, quàm durationem aliquam, seu ætatem in qua quis viuit. Hanc verò in prole sua longam produeit pater, qui in prole viuit, iuxta illud *Ecclesiast. 3. vers. 4. Mortuus est pater eius, & quasi non est mortuus; similem enim reliquit post se.* Quòd si in hunc sensum *generationis* nomen accipias, sententia difficilis non est. Qui vitam egit breuem, quia in angustia, & in ipso ætatis flore sublatus est, ille quàm diutissimè

Deut. 32.

Regula. Actio pro termino, seu obiecto.

A viuet in ea sobole, quam moriens numerosam, & ingenuam suscipiet, & ideo commodè subiungitur.

52. ^cc^ *Quia abscissus est de terra viuentium.*] Homo sæpe cum arbore confertur, vt diximus *cap. 40. num. 74.* quæ tunc mori existimatur, quando à terra euellitur, vnde trahebat succum, & alimentum: & tunc omnino moritur, quia prorsus à vita desciscitur, neque quicquam ex illa generatur amplius. Quod credo vocatur lignum aridum, cui comparatur eunuchus infrà *cap. 56.* quia sterilis est, & ad prolem inutilis. De qua arbore est illud Iob *cap. 19. vers. 10. Destruxit me vndique, & pereo, & quasi euulsæ arboris abstulit spem meam.* Mori etiam creditur, quãdo ita absciditur, vt, decusso cum ramis frondibúsque trunco, marcescat & pereat tota species, B quæ in illis visebatur; stirps tamen maneat in terræ sinu, ex qua deinde pullulat nouellarum plantarum numerosa sylua. Atque ita fit, vt ex vna stirpe, quæ mortua videri poterat, quia sub terra latens, plurimæ succrescant arbores. Ad hanc igitur naturam, non auulsæ, sed abscissæ arboris respiciens Isaias ait. *Quia abscissus est de terra viuentium,* id est, quia Christus vitam illam viuere desiit, qualem homines in terra degunt, qui corpore atque spiritu constant, ideo generationem, & sobolem germinabit, ita copiosam, vt nemo enarrare illam, seu numerare possit. Subauditur autem hîc Hebræorum more nota similitudinis in hunc sensum. Sicut abscissa arbor plurimas ex se parturit, & fundit nouellas plantas, & vario germine circumC funditur, sic Christus abscissus de terra viuentium filios innumeros, & quasi nouella germina producet. Eadem aut certè non admodum dissimili metaphora vsus est Christus *Ioan. cap. 12.* cùm de se dixit, *Nisi granum frumenti cadens in terra mortuum fuerit, ipsum solum manet: si autem mortuum fuerit, multum fructum affert.* Christus itaque aut tanquam stirps abscissa plantas multas extulit, aut tanquam mortuum, atque sepultum frumenti granum horreum impleuit, tam militantis, quàm triumphantis Ecclesiæ.

53. ^dd^ *Propter scelus populi mei percussi eum:*] Cùm superiora verba, & quæ proximè sequuntur, ad prophetam pertineant; hæc ad Patrem videntur D esse referenda, à quo Christus percussus fuisse dicitur, quia vt à Iudæis perceuteretur, permisit. Quòd si ad Isaiam referas, quod non videtur admodum improbabile, quia quæ circunstant omnia, ad illum sine dubio pertinent, illud *percussi* non importat Christo vim esse allatam ab Isaia, sed ab Isaia declaratum ab aliis illatam esse vim. Est enim vsitatum valde in Scriptura, vt illa quis fecisse dicatur, qui facta narrat aut futura denunciat; vt pluribus ostendimus *cap. 6. num. 36. & cap. 43. num. 55.* Et iuxta hæc sensus erit. Ego Isaias prædico, atque denuncio propter scelus populi mei percussum E iri Christum. Sed communiter auctores Patri ascribunt, quorum ego sententiæ libens, atque omnino subscribo; licèt Septuaginta ita conuertant, vt hîc Pater non videatur fuisse locutus; sic enim illi, *Ab iniquitatibus populi mei ductus est ad mortem.* à quibus parum discrepat translatio Symmachi apud Procopium, Pagnini, Vatabli, atque Foreiri.

54. ^ee^ Hîc obseruo pro *eum*, Hebr. esse למו *lamò,* in plurali numero, ita vt si interpretari velis, vt communiter fit ab Hebræis, videatur dicendum esse *percussi eos.* seu *plaga eis.* Et ita vertunt Symmachus. Theodotion, & Foreirus. Propter quod Hebræi locum hunc illustrissimum, non de Messia, sed

de populo Hebræorum interpretetur. Sed non possunt negare Rabbini לָמוֹ *lamô*, interdũ significare singulariter. Foreirus adducit quædã exempla, quæ non valde sunt ad institutum, quæ etiam adducit Salmeron *tom.* 10. *tract.* 9. *super hæc verba.* Sed est, exemplum optimum *cap.* 44 *vers.* 15. vbi cùm sermo esset de idolo in singulari, quod à ligno operatus est artifex, subdit propheta: *Et curuatus est ante illud*, Hebr. לָמוֹ *lamô*. Autores quidam de re Grammatica dicunt aliquando significare singulariter; in quibus sunt Blancuchius *pagina* 168. & Rabbi Dauid citatus à Salmerone *suprà*, apud quem ego non inuenio; Happellius, Quinquarboreus & alij.

לוֹ singulare aliquãdo.

55. ff *Et dabit impios pro sepultura, & diuitem pro morte sua.*] Si in eo quod proximè antecessit, legas *percussi eos*, seu *plaga eis*, nempe Iudæis, non esset expositio difficilis: quia apertè constaret sumptum à Deo fuisse supplicium, de illis, à quibus Christus damnatus fuit, & in crucem actus. Nihilominus ita sentiunt ex autoribus multi, in quibus est Hieronymus, qui duas affert expositiones, Cyrillus, Procopius, S. Thomas, Chrysostomus *homilia* 5 a. *in cap.* 8. *Ioannis.* Tertullianus *lib.* 3. *contra Marcionem.* Eusebius *lib.* 3. *de demonstrat. cap.* 2. Augustinus *lib.* 50. *homil. hom.* 36. & quidam alij ex recentioribus. Et re vera ita factum est: nam impij illi quique potentes visi sunt in Christum, qui illum morti tradiderunt, traditi & ipsi sunt vltricibus Romanorum manibus, & ab ipsis durè atque ignominiosè mulctati.

56. Vatablus aliam excogitauit expositionem, quam probat Foreirus, quam hic etiam apponere libuit. Morietur, inquit, in monte Caluariæ, vbi de impiis tantùm supplicium sumitur, ac mortuus deferetur à diuite Iosepho in sepulcrum; in quod reconderetur, *Matth.* 27. Et quoad posteriorem partem de Iosepho, & sepultura dicit idem Augustinus *lib.* 50. *homil. hom.* 36 *tom.* 10. Sed sanè sententia hæc singularis est, neque, si locum expendas, admodum probabilis, vt exponit Vatablus. Minùs diceret improbabiliter impios pro morte, & diuites, seu potentes pro sepultura datos, quia impij mortem Christo moliti sunt, diuites verò sepulcrum adornarunt. Sed hæc minùs cum textu faciunt, quia impij cum sepultura, diuites cum morte coniunguntur; cùm iuxta expositionem illam impij cum morte, diuites cum sepultura coniungi debuissent.

57. Alij hæc ad vim, efficacitatémque passionis Christi referunt: quia ita fuit potens, ac fœcunda, vt impios moribus & autoritate, atque opibus potentes strauerit, Patríque voluntati obsequentes reddiderit. Quare illud *dabit*, ad Christum accommodant, ita vt ipse homines à carnis blandimentis, à mundi honoribus inani fuco splendentibus auocatos, Patri suo adoptauerit. Ita putat Hieronymus in priori expositione, Haymo, Dionysius, Adamus. Quod mihi etiam probatur valde, quia bene cum consequentibus hæret, vbi de filiorum propagatione sermo est.

58. Sed mihi videtur magis expedita sententia, seu potiùs sententiæ eiusdem explicatio (nam quocumque accipias modo idem est sensus) si *dabit*, ad Patrem referas, non ad Christum, qui Filio suo propter mortem ex obedientia susceptam numerosam dedit filiorum sobolem: & in his eos, qui cùm vitiis essent dissoluti, aut potentia, atque diuitiis superbi, minùs apti videbantur ad Euangelij iugum, fracti tamen sunt, & ad Ecclesiam, quam suo sanguine Christus fundauit, aggregati. Sed quia illa superior expositio de impiis atque diuitibus, qui Christum damnarunt, affecerúntque morte, communior est, nec minùs expedita, præsertim si vlla sit habenda ratio textus Hebraici, illam ego probabilem admodum censeo. Atque ideo tam ad illam, quàm ad eam expositionem, quæ extremo loco à me producta est, reliqua attemperabo. Sed obseruo priùs eosdem esse, qui hoc loco *diuites* vocantur & *impij*, quia, qui mortem Christo machinati sunt calumniosè, atque inuidè, aut eam pro ea potestate, quam habebant in re publica decreuerũt, impij fuere, & diuites; sicut etiam *mors*, & *sepultura* diuersa non sunt. Quæ duo sæpe in Scriptura aut per synonymiam, aut per epexegesim coniunguntur. Neque refert aliquid porò, quod Vulgatus *diuitem* posuerit in singulari, non *diuites*, quia sæpe numerus singularis pro plurali ponitur in Scriptura, vt docet Augustin. *lib.* 5. *de Genesi ad literam, cap.* 10. Et in plurali legunt Septuaginta, & communiter antiqui Patres, Chrysostomus *oratione* 3. *contra Iudæos tom.* 5. Tertullian. *aduersus Marcionem lib.* 3. Augustinus *de consensu lib.* 1. *cap.* 31. Cyrillus, & Procopius, & alij plures.

gg *Eò quòd iniquitatem non fecerit, neque dolus fuerit in ore eius.*] Rationem reddit cur impij illi, ac diuites tradendi sint Romanorum armis, quia nimirum ipsi innocentem Christum morti tradiderunt. Et iuxta posteriorem explicationem, quia dignos fuit Christos innocenter passus, cui Deus potentes, & principes adoptaret. 59.

hh *Et Dominus voluit conterere eum in infirmitate.*] Hic locus mihi maximè persuadet, illud *dabit impios*, ascribendum esse non tam Christo, quàm Patri, qui eo honore, & sanguinis pretiosi vbere prouentu compensare voluit infirmitatem, quam pro hominum salute, diuináque gloria Christus assumpsit: & mortem, quam in infirmitate illa tam acerbam subiit. Post coniunctionem &, repete illud *eo quòd*, ex proxima clausula, & lege, *Et eo quòd voluit conterere*, &c. Hæc priori explicationi minùs aptè conueniunt de Iudæorum supplicio; nisi fortè iuxta versionem Septuaginta, qui ita legunt, *Et Dominus vult mundare eum à plaga.* Et quidem verbum דָּכָא *daca*, quod per *conterere* reddidit Vulgatus, etiam significat *mundare*, & ita reddidit Hieronymus *Ierem. cap.* 44. *Non sunt mundati vsque ad diem hanc.* Et iuxta hanc Septuaginta translationem Cyrillus, & Procopius dicunt Patrem, vt filij causam apud omnes tueretur, iustúmque esse demonstraret, animaduertisse seuerè in eos, qui contra Filium consilium mortis inierunt: in diuites nempe, atque impios, de quibus nuper. Alij mundatum esse dicunt Christum à plaga, quia excitatus est à mortuis, vbi squallorem deposuit, quem ex plaga contraxerat; Ita Eusebius *lib.* 3. *de demonstrat. cap.* 2. & Theophylactus in illud *Ioan.* 3. *Quod signum facis.* 60

ii *Si posuerit pro peccato animam suam, videbit semen longæuum.*] Pergit ostendere quantus fructus exceperit Christi mortem, quanta extiterit in illa compensanda Patris liberalitas. *Ponere pro peccato animam suam* dupliciter expono, sensu tamen non diuerso. Primò vt sonant verba, id est, vitam impendere purgandis hominibus à peccatis. Secundò iuxta proprietatem verbi שׂוּם *sum*, quod significat aliquem facere, seu constituere id quod verbo subiicitur, vt *Posuit me sagittam propitiationem*, &c. 61.

Peccatum pro victima expiatoria peccati.

Sensus

Sensus est, Si posuerit aut constituerit se victimam A expiatoriam pro peccatis, aut quod idem est, si constituerit se peccatum. Quo sensu dixit Apostolus 2. *Corinth.5. Eum qui non nouerat peccatum, pro nobis peccatum fecit.* Est enim *peccatum* etiam hostia pro peccato, sicut apud Latinos *piaculum*; vt ex aliis Scripturæ locis satis constat. Et facit ad posteriorem hanc cogitationem, quod in textu Hebraico, non est *pro peccato*, sed *peccatum*. Porrò *animam alicuius* poni pro *aliquo* satis est notum, & nos probauimus suprà *cap.41. num* 4. Quare rectè sic ad verbum transferes. *Si posuerit se peccatum.* Ita putat Adamus, & Foreirus, & Salmeron in illud *ad Romanos* 8. *De peccato damnauit peccatum.*

62. kk *Videbit semen longæuum.*] Hic est passionis fructus, hic prouentus, quem ex grano mortuo Christus collegit. Allusum videtur ad Isaac, quem pater aræ immolandum imposuit, ex quo si non mortuo, morti tamen destinato, & opperienti gladium, sic propagatum est semen, vt stellas cœli, & terræ puluerem æquauerit. Dicitur autem *semen longæuum*, vt Burgensis putat; quia Ecclesia, quæ nil est aliud, quàm Dei familia, & eius filiorum congregatio, non ad breue tempus duratura est, sicut vanæ Gentium sectæ quæ iam pridem defecerunt, sed ad sæculorum consummationem permanebit.

63. ll *Et voluntas Domini in manu eius dirigetur.*] C Voluntas Domini est, vt omnes salutem consequantur: & id negotij datum est Christo, vt sæpe à prophetis, imò ab ipso Christo non semel accepimus. Quare cùm Christus ad puteum Iacob Samaritanam vellet à vitæ turpitudine reuocatam ad salutem adducere, velle se facere dixit voluntatem Patris sui. *Meus*, inquit, *cibus est, vt faciam voluntatem Patris mei.* Hæc itaque voluntas Dei *directa*, seu, vt textus habet Hebraicus, *prosperata est*; quia per Christum semen illud, de quo nuper, copiosum, atque longæuum fuit; de quo sæpe & grauiter in hoc capite. Porrò illud *in manu eius*, iuxta phrasim Hebraicam idem est quod *per eum*. Quo modo sæpe dicitur *in manu prophetarum*, id est, per prophetas. Per Christum igitur impleta, & prosperata est voluntas Dei.

Volútas Dei est salus hominum.

64. mm *Pro eo quod laborauit anima eius, videbit, & saturabitur.*] D Sæpe propheta sententiam hanc iterat, cuius sensus non obscurus. Verbum עמל *hhamal*, pro quo Vulgatus *laborabit*, non quemcumque laborem denotat, sed illum, qui cum molestia, ac lassitudine subitur. *Anima eius* idem est, quod *ipse*, vt sæpe notauimus. Porrò cùm aliquid magnum, aut pollicemur, aut minamur, siue in tristi, atque infausto, siue in læto & fœlici euentu, sæpe adhibetur verbum *video*, Hebraica phrasi. Vt apud hunc prophetam *cap. 60. Tunc videbis & afflues.* Et *cap. 66 Videbis, & gaudebit cor vestrum.* Et E *cap. 26. Videant & confundantur.* Illud verò *saturabitur*, abundantiam significat eorum quæ aliquis ex satu suo atque sudore colligit: hic autem sumitur pro fœlici atque vbere sanctarum animarum messe. Ad tempus vsque mortis suæ esuriebat Christus, & sitiebat grandi charitatis æstu, neque satiatus est, quia nondum matura seges, saltem nondum adducta videbatur ad falcem, adeò vt extremum iam spiritum emissurus clamauerit *Sitio*, sed post laborem longum, & difficilem, post diuturnam famem, & sitim saturatus est.

Video emphasim habet.

65. nn *Scientia sua iustificabit ipse iustus seruus meus multos.*] Christum *iustum* vocari satis ex Euangelio, & Actis Apostolicis liquet: & iuxta hoc nomen plurimis salutem, & iustitiam attulit. Hæc satis aperta. Illud *scientia sua*, duplicem potest habere sensum, quia scientia actiuè sumi potest, & passiuè; actiuè quidem, ita vt Christus iustificare dicatur scientia sui, aut doctrina de se; id est, dum se aliis cognoscendum præbet. Quæ cognitio esse non debet sterilis, aut sola contemplatione contenta, sed operatoria, atque efficax. Quæ sanè si vera est, qualis quæ docet Christi sectatores, otiosa non erit. De hac cognitione vide quid Patres dicant ad illud *Ioan. 17. Hæc est vita æterna, vt cognoscant te solum Deum verum, & quem misisti Iesum Christum.* Ioan 17. Sumi etiam illud *sua* potest actiuè, ita vt doctrina, seu B scientia Christi sit Euangelium, quo Dominus iustificauit impios, id est, viam aperuit ad iustitiam, seu, quod idem est, docuit quomodo iusti esse possent. Et in posteriorem hanc sententiam plures inclinant, Hieronymus, Haymo, S. Thomas, & frequentes alij. Ad hunc locum spectasse videtur Paulus *ad Roman. 3. vers. 26. Vt sit ipse iustus & iustificans eum, qui est ex fide Iesu Christi.* Et Ioannes *epist. 1. cap. 2. Si scitis quoniam iustus est, scitote quoniam, & omnis qui facit iustitiam, ex ipso natus est.*

oo *Et iniquitates eorum ipse portauit.*] Docet quomodo Christus multos iustificauerit, quia, quod in illis erat iustitiæ contrarium, ipse portauit, aut quia in se recepit peccatorum pœnas; aut quia C peccata abstulit, seu deleuit. Quo verò sensu Christus dicatur peccata aliorum portasse, seu deleuisse, alibi à nobis dictum est *cap. 43. num. 40.* Illud *&*, non tam coniunctiue sumi puto, quàm causaliter, ita vt ratio reddatur à propheta cur tam fuerit efficax, & potens Christi doctrina ad iustificandos plurimos, quia nempe ipse portauit iniquitates illorum, quos iustos fecit. Ex quo factum est vt virtutis via multò postea fuerit, quàm antea facilior, & peccatorum vincula non ita implexa, atque constricta, quàm ante Christi mortem; cùm ad illam sectandam, & ad hæc declinanda, ac dissoluenda plura habeamus à Christi morte subsidia. 66.

pp *Et ideo dispertiam ei plurimos, & fortium diuidet spolia.*] Hæc ad fructum passionis pertinent, & 67. D Christi gloriam. Plurimi ex interpretibus hæc Gentibus ascribunt, quæ magno numero ex omnibus ferme mundi prouinciis ad Ecclesiam aggregatæ sunt: quod mihi omnino dicendum videtur. Pater ergo promittit Filio suo pro tam constanti obedientia, & tam indefessa laborum tolerantia non iam populum vnum angustis Palæstinæ finibus circumscriptum, sed plurimos ad vltimos orbis terminos disseminatos, illud enim est *dispertiam.* Diuidet autem Christus spolia fortium: quia quicquid erat egregium, aut in Regum, & Principum opibus; aut in prudentia, ingenioque sapientium, qui Christi doctrinam, & fidem amplexi sunt, id totum E diuinæ gloriæ atque honori seruiuit. Nam Reges ornamenta omnia honoris & gloriæ, ad Dei cultum liberaliter detulere; sapientes verò Euangelicæ veritati, ac simplici doctrinæ philosophicos saltus & inflantis scientiæ tumorem summisere. Quemadmodum spolia hæc Principum ad Ecclesiæ cultum sint translata, vide, quæ latè diximus ad illud Zach. *cap 14. Et erit quod super frenum est.* Hanc esse sententiam nemo credo negabit. Addo tamen mihi videri translationem hic esse à bellatore, atque triumphante duce, qui cùm in confertas inimicorum acies irruit, latè sternit, ac confundit; deinde debellatis hostibus, & parta victoria securus, &

Fructus crucis Christi.

per otium exuuias partitur. Hæc duo coniunxit in bellatore Dauid *Psalm.* 67. *Rex virtutum dilecti, dilecti, & speciei domus diuidere spolia.* Et quod hîc Pater, idem *Psalm.* 2. Filio promittit. Cùm enim præcessisset hostium fremitus, & Regum, ac Principum coniuratio aduersus Dominũ, & aduersus Christum eius, dixit Pater. *Postula à me, & dabo tibi Gẽtes hæreditatem tuã,* &c. Quem locũ spectasse videtur Isaias.

Spoliorum diuisio pro victoria

Cæterùm spoliorum diuisio descriptio videtur esse victoriæ: nam ille solet esse victoriæ finis, quã obtinuit ingenuus, & liberalis imperator. Sic Pharao cùm sibi à fugiente populo victoriam promitteret, dixit *Exo.* 15. *Persequar, & comprehendã, diuidam spolia. Iudic.* 5. cantabat vna ex vxoribus Sisaræ, cùm de filij mora infaustum aliquid præsagiret socrus; *Forsitan nunc diuidit spolia.* Et *cap.* 9. *supra, Sicut exultant victores capta præda, quando diuidunt spolia.*

68. In hunc sensum accipit hunc locum Augustinus *de consensu Euangel. lib.* 1. *cap.* 31. *in fine*, dum ait in hunc Isaiæ locum intentus. *Iam in hæreditate possidet multos, & fortium partitur spolia, cùm ea quæ Diabolus, & Dæmones possidebant per Ecclesiarum suarum fabricas, & quoslibet necessarios vsus, illis expulsis, perditisque distribuit.* Sic Augustinus. Ex quibus facilè colliget lector mediocriter attentus sentire Augustinum ornamenta, & opes, quæ priùs Dæmoni, & sceleratis sacris seruiebant, ad Ecclesiarum instructum, & veri Dei sacrosancta ministeria translatum iri. Contrà quàm putat Leo Castrus, qui docet ex sententia Augustini, ex citato loco, & Eusebij *lib.* 3. *demonstrat. cap.* 2. depulsis Dæmonibus, qui Gentibus dominabantur, prouincias inter Apostolos esse diuidendas. Cuius sententiam alij quoque sequuntur, quæ sanè improbabilis mihi non est, sed non est Augustini, neque Eusebij. Satis verisimiliter, & ad textum consentaneè cogitaret, qui diceret fortes istos, quorum spolia Christus diuisurus prædicitur, esse tenebrarum principes, quorum regionem euertit, & eripuit exuuias. Cui cogitationi facem videtur præferre Paulus *ad Colossens.* 2. vbi cum peccatis à Christo portatis, atque deletis in cruce triumphum & spolia coniunxit, sicut etiam nunc Isaias: *Donans vobis omnia delicta, delens quod aduersum vos erat chirographum decreti, quod erat contrarium vobis. Et ipsum tulit de medio affigens illud cruci, & expolians principatus, & potestates traduxit confidenter palàm triumphans illos in semetipso.*

69. ¶ ¶ *Pro eo quod tradidit in mortem animam suam: & cum sceleratis reputatus est.* Duo Christus incommoda pertulisse videbatur, eáque grauissima, & quod vitæ fecerit iacturam, & (quod honestis, atque ingenuis multò videtur esse durius) etiam honoris, dum non solùm in crucem actus est, quod honestis aliquando contingit, qui insontes sæpe illud mortis genus acerbum, & seruile patiuntur; sed etiam inter sceleratos medius, tanquam illorum non solùm socius, sed etiam princeps, & antesignanus. His duobus siue incommodis, siue iniuriis suum Pater compensationem reddidit. Nam pro anima vna multorum populorum, ac Gentium animas viuificatas largitus est; Pro ignominia, quam videri potuit ex sceleratorum societate traxisse, spolia Regum, atque potentium eius victoriam, atque triumphum decorarunt. Et nunc etiam, vt constat, quicquid in natura rerum pulchrum est, & pretiosum, ad eius cultum, & honorem confertur. Cur Christus inter latrones crucifixus, & quomodo, vide S. Thomam 3. *p. q.* 46. *art.* 11. & ibi Franciscum Suarez, & Salmeronem *tom.* 10. *tract.* 35. Quòd verò locus hic respiciat latrones illos, inter quos medius Christus affixus est ligno, docet apertè Marcus *cap.* 15. *vers.* 28. Et impleta est scriptura, quæ dicit: *Et cum iniquis reputatus est.*

¶ ¶ *Et ipse peccata multorum tulit.*] Vide quoties hæc iterentur à propheta, qui hîc videtur sibi in hac crebra geminatione voluisse, vt & Christi innocentiam probet, & ostendat quid nos illius charitati, & liberalitati debeamus: quod est planè infinitũ: sicut etiam infinitæ grauitatis est peccatorum pondus, quod in se recepit. Dicitur autem *tulisse multorum peccata*, sicut etiam nuper *iustificasse* dicitur *multos*: quia licèt sufficiens, immò vsquequaque superaffluens pro omnibus pretium oblatum sit, multi tamen suo vitio tam copiosæ redemptionis fructu se priuarunt. Quibus Christi mors perinde fuit, atque si nunquam pro illis esset oblata. 70.

¶ ¶ *Et pro transgressoribus rogauit.*] Impletum est hoc cùm Christus *Lucæ cap.* 23. in cruce dixit, *Pater dimitte illis, non enim sciunt quid faciunt.* Quo humanitatis, atque inauditæ clementiæ illustrissimo exemplo præluxit Apostolis, quibus edixit *Matth.* 5. *Diligite inimicos vestros, benefacite his qui oderunt vos: & orate pro persequentibus, & calumniantibus vos, vt sitis filij Patris vestri.* Et simul nobis præscripsit, quo animo in eos qui nobis iniurij sunt, esse debeamus. *Hæc de capite quinquagesimo tertio.* 71.

Argumentum quinquagesimi quarti capitis Isaiæ.

ALLOQVITVR *Deus primogenitam Ecclesiam è Iudæo, atque Gentili cõgregatam, pusillam in principio, atque sterilem; pòst verò fœcundam, amplam, atque gloriosam futuram. Iubet primùm vt sinus explicet, atque spatia dilatet: quia vndecumque futurus est ad Ecclesiam ingens populorum conuentus. Neque sibi iam ampliùs à vi, siue à confusione metuat, quia habitura est sponsum, & dominum illum, à quo creata est. Deinde felicitatem, quam promittit, perpetuam fore, interposita iurisiurandi religione confirmat. Tandem quanto in splendore, & gloria, & quàm libera ab inimicorum armis, & calumniis futura sit Ecclesia, demonstrat.*

CAPVT LIV.

1 [a] LAVDA sterilis, quæ non paris: decanta laudem, & hinni, quæ non pariebas: [b] quoniam multi filij desertæ magis, quàm eius, quæ habet virum, dicit Dominus.

2 [c] Dilata locum tentorij tui, & pelles tabernaculorum tuorum extende: [d] ne parcas: longos fac funiculos tuos, & clauos tuos consolida.

3 [e] Ad dexteram enim, & ad leuam penetrabis: & semen tuum gentes hæreditabit, & ciuitates desertas inhabitabit.

4 [f] [g] Noli timere, quia non confunderis, neque erubesces: non enim te pudebit, [h] quia confusionis adolescentiæ tuæ obliuisceris, [i] & opprobrij viduitatis tuæ [k] non recordaberis ampliùs.

5 [l] Quia dominabitur tui, qui fecit te, Dominus exercituum nomen eius: & redemptor tuus sanctus Israel, Deus omnis terræ vocabitur.

6 [m] Quia vt mulierem derelictam, & mœrentem spiritu vocauit te Dominus, & vxorem ab adolescentia abiectam, dixit Deus tuus.

7 [n] Ad punctum in modico dereliqui te, & in miserationibus magnis congregabo te.

8 [o] In momento indignationis abscondi faciem meam parumper à te, & in misericordia sempiterna misertus sum tui, dixit redemptor tuus Dominus.

9 [p] Sicut in diebus Noe istud mihi est, cui iuraui, ne inducerem aquas Noe vltrà supra terram; sic iuraui, vt non irascar

PARAPHRASIS in idem caput.

1 EXVLTA iam, ô Ecclesia primitiua, sterilis antea, & destituta filiis: gratias age Deo assiduas, & immortales, & quantùm potes, in eam gratulationem, & curam voce contende: Quia, quæ priùs deserta videbatur, & vidua, pluribus abundabit filiis, quàm quæ virum habuit, & thalamo indulsit. Hoc à Domino verbum, & mandatum accipe.

2 Extende igitur, & laxa tabernaculi tui spatia, & sinus: fac vt ad tentorium tuum magna fiat accessio: quantùm potes, in domus tuæ amplificationem incumbe: funiculos para quàm longissimos, quibus tabernaculi latè distendas vela: & ne vlla ventorum vi, aut externo pulsu conuelli possint, clauis quàm arctissimè, atque firmissimè consolida.

3 Ad dexteram enim, & sinistram in omnes mundi plagas felici cursu penetrabis; filij tui externos populos, & transmarinas Gentes ad tuum gremium adducent: habitabúntque ciuitates à multis sæculis antè desertas.

4 Metus igitur abs te procul absit, quia procul etiam à te pudor aberit, atque confusio ex antiqua fortuna: sic enim à me magnificè ac luculenter ornaberis, vt non iam ampliùs tenuitatis illius recorderis, quam in ætate iuuenili primùm habuisti, aut opprobrij, quod afferre potuit antiqua viduitas.

5 Non enim ampliùs eris innupta, aut viduas habebis enim Sponsum, & Dominum illum, qui creauit te: Dominum videlicet exercituum; & quem tu redemptorem agnoscis, qui ab Israele Sanctus, & Deus vocabatur, idem deinceps iam erit, & vocabitur omnis terræ Deus.

6 Hactenus eo te numero habuit Deus, vt mulierem te derelictam, ægróque mœrentem animo vocauerit. Vocauit, inquam, te Dominus vxorem ab adolescentia in abiectionem animæ proiectam.

7 Exiguum fuit illud tempus, & puncti instar, in quo derelicta videri potuisti; sed quando te in sinum meum, & thalami societatem adduxero, mollissima indulgentia, & amplissimis donis solitudinem tuam, & orbitatem consolabor.

8 Momento temporis durauit illa offensio, atque indignati animi significatio; parumper à te placidum vultum, & benignos oculos auerti; sed ingentibus te complectar officiis; neque vlla meam in te beneuolentiam, & liberalitatem exhauriet, aut imminuet æternitas. Hæc tibi promittit, qui te redemit Dominus.

9 Tam hæc promissio, quam à me nunc accipis, ô Ecclesia, rata erit, & firma, quàm illa fuit, quam Noe iam olim iuramento firmaui. Et, vt

tunc interposita iurisiurandi firmitate promisi, nunquam me commissurum, vt vllo pòst tempore terram aquarum inundatione delerem: sic eadem iurisiurandi forma polliceor, non iam ampliùs furoris in te mei habenas esse laxandas: neque ab iracundia mea aliquid in te profecturum aduersum, quale in synagogam repudiatam, aut in Gentilitatem quamdam abiectam.

10 Misericordia autem mea sic erit in te constans, & firma, vt priùs contremiscant colles, & montes in alias sedes conuulsi emigrent, quàm pactum meum violari, aut misericordiam abs te remoueri contingat. Hæc ait Dominus, qui sua te miseratione consolatur, & fouet.

11 O Ecclesia, quam amoris ergò, diminutiua formula, pauperculam appello, quam non minùs tyrannorum odia, ac potentia iactarunt, quàm Noe arcam olim diluuij tempestas; neque erat vlla interim consolatio, quæ vexationem illam & ægritudinem animi leuaret: Euge, ô paupercula, & rudi hactenus materia in speciem constructa: Iam enim sic splendidè, ac luculenter ædificaberis, vt eximia quadam arte disponantur in pauimento lapides; sternantúrque pro fundamento sapphiri.

12 Murorum tuorum pinnæ, & propugnaculorum eminentes coronæ è iaspide constructæ, latè radiabunt: portæ è pretioso, cælatóque lapide ædificabuntur. Denique in omnibus finibus nullus occurret lapis, nisi pretiosus, & illustris.

13 Filios autem tuos ego ipse docebo, quia non aliam accipient doctrinam, & legem, nisi quam ego illis inspirauero: atque ideo eis omnia prospera, atque optata contingent.

14 In sanctitate, ô Ecclesia, atque iustitia fundaberis: neque erit cur ab aliorum iniustitia, aut calumnia quidpiam deinceps formidare debeas. Timere igitur noli, quia nihil tibi continget, quod periculum tibi, aut pauorem ostentet.

15 Ecce qui alienus erat religione, ac fide, ad tuam se fidem, & religionem adiunget: In tuum se sinum, atque complexum dabit, qui longè diuersos fines habitabat.

16 Ego creaui eum, qui vas, atque instrumentum bellicum in fornace cudit, & ferrum, ac chalybem igne, malleóque contusum in telum format, quàm qui ferrum in vsus bellicos informatum ad cædendum vibrat. Quare tam instrumentum bellicum, quàm qui eo vtitur, bellator in mea potestate est.

17 Quare nullum telum, quod contra te excuderit, vibraueritque inimicorum dextera, successum habebit, quem destinauit iaculator: neque lingua criminatrix, atque maledica periculum conflabit: quia calumnias confutabit, vincétque

irascar tibi, & non [s] *increpem te.*

10 [t] *Montes enim commouebuntur, & colles contremiscent; misericordia autem mea non recedet à te, & fœdus pacis meæ non mouebitur: dixit miserator tuus Dominus.*

11 [u] *Paupercula tempestate conuulsa, absque vlla consolatione.* [v] *Ecce ego sternam* [x] *per ordinem lapides tuos,* [z] *& fundabo te in sapphiris.*

12 [y] *Et ponam iaspidem propugnacula tua* [a] *& portas tuas in lapides sculptos:* [aa] *& omnes terminos tuos in lapides desiderabiles.*

13 [bb] *Vniuersos filios tuos* [cc] *doctos à Domino, & multitudinem pacis filiis tuis.*

14 [dd] *Et in iustitia fundaberis:* [ee] [ff] *recede procul à calumnia, quia non timebis: & à pauore, quia non appropinquabit tibi.*

15 [gg] *Ecce, accola veniet, qui non erat mecum, aduena quondam tuus adiungetur tibi.*

16 [hh] *Ecce, ego creaui fabrum sufflantem in igne prunas,* [ii] *& proferentem vas in opus suum, & ego creaui interfectorem ad disperdendum.*

17 [kk] *Omne vas, quod fictum est, contra te non dirigetur: & omnem linguam resistentem tibi, in iudicio iudicabis:* [ll] *hæc est hæreditas seruorum Domini, & iustitia eorum apud me: dicit Dominus.*

cètque in iudicio causa melior. Quocirca non est, quòd à vi, vel calumnia periculum metuas. Hæc est sors, & hæreditas, quæ Dei seruos manet; hæc præmia quæ illorum meritis, & iustitiæ respondent, qui Dei se tutelæ credent, & eius se voluntati consecrabunt: Hæc dicit Dominus.

IN CAPVT QVINQVAGESIMVM QVARTVM COMMENTARIVS.

1. [a] AVDA *sterilis, quæ non paris, decanta laudem, & hinni quæ non pariebas.*] Post passionem Christi, cui Pater & Regum spolia, & numerosam sobolem promisit, aptissimè vaticinium transfertur, aut producitur potiùs ad Ecclesiæ fœcunditatem; de quo nemo ferè dubitat. Sed hìc primùm paulisper hærendum est, atque explorandum quæ sit sterilis ista, & infœcunda, cui iubet Dominus, vt exultet, atque hinniat. S. Thomas, & Hugo consequenter ad superiorem sententiam Ierusalem terrestrem esse censent apud Babylonios captiuam: cui post facilem, & gloriosum reditum, rerum abundantiam, & filiorum ingenuam, & copiosam sobolem promittit Deus. Quibus consentit Pagninus, & fauet Chaldæus, qui legit *Lauda Ierusalem.* Foreirus cælestem Ierusalem esse putat, id est, triumphantem Ecclesiam, adductus Pauli testimonio, qui in eum sensum videtur accepisse locum istum *ad Galat. cap. 4.* Alij Ecclesiam hìc vident ex Gentibus collectam; ita Hieronymus, Haymo. Cyrillus & Procopius. Nonnulli Ecclesiam ex Iudæis, Gentibúsque congregatam; ita Adamus *hìc*, S. Thomas, *in caput 4. ad Galat.* & ibi Salmeron, & Legionensis.

2. Mihi verisimilius videtur, quod postrema hæc sententia statuit, in *sterili* intelligi Ecclesiam non quidem triomphantem, sed militantem, ac viatricem, quam Iudæi, Gentesque constituunt. Dicitur autem *sterilis*, siue quia, vt multi ex prædictis auctoribus censent, de primitiua Ecclesia sermo est, quæ initiò synagogæ comparatione sterilis videri potuit: seu quia vt alij volunt ratione Gentium, quibus penè tota constat, quia ad illud vsque tempus donec virum habuere, legitimúmque thalamum, nullum peperit spiritualem filium.

3. Cùm ergo tam latè pateat Ecclesia, quam amabunt obibúntque Gentes, de quibus in superiori capite illustria ex diuina promissione audiuimus, iubet Deus, vt quæ sterilis antè fuerat, vel quia in principio tenuis, ac modica, seu quia magna, atque præcipua pars illius sterilis eò vsque fuit, (notum est enim illud axioma philosophorum, totum aliquod, seu compositum ab eo nomen accipere, quod in ipso præcipuum, aut maius est) iam exultet propter fœcundum, ac nobile puerperium. In verbo autem *hinnio* aliquid est eximium, quod gaudium significat, neque mediocre, neque vulgare, sed quod homines ostendere, atque euulgare solent, non exili, aut temperata voce, sed hilari, clara, atque immodicè profusa, neque vllo artificio, aut numero composita, quasi animus tantæ lætitiæ pondus sustinere non possit. Eiusmodi esse solent rusticorum in gratulationibus, epithalamiis, & triumphis, cùm exultantium equorum hinnitum imitantur. Vide quæ diximus ad illud *cap. 24. Hinnient de mari.*

4. [b] *Quoniam multi filij desertæ magis quàm eius, quæ habebat virum.*] Hunc locum optimum Scripturæ interpres Paulus exposuit *ad Galat. cap. 4.* qui in *duabus fœminis*, quas propheta obumbrauit obscurè, Agar, & Saram intelligit; allegoricè tamen in illis duo testamenta, id est, synagogam, & Ecclesiam. Sed illud difficile, quomodo Sara sterilis dicatur virum non habere, & esse deserta, cùm Abrahamo nupsisset, & illum semper dum peregrinaretur habuisset vitæ, totíque consortem. Respondet S. Thomas *in cap. 4. ad Galatas.* *Sara deserta fuit ab Abraham, vt hic dicitur, non per diuortium, sed quantum ad opus carnale. Nam Abraham, vacabat quidem operi carnali, non propter concupiscentiam, sed propter prolem suscipiendam: Cùm ergo innotuit ei Saram sterilem esse, deseruit eam non frangens coniugalem torum, sed quia non vtebatur ab eo tempore, quo Sara introduxit ei ancillam.* Hæc S. Thomas. Quòd si ita in eo coniugio se gessit Abraham, vt S. Thomas coniectat, nam de re nihil est certum, quod ad generis propagationem spectat, perinde fuit, atque si Sara virum habuisset nullum. Sed credo simpliciùs dici potuisset Saram à viro fuisse desertam, etiamsi semper habuerit vitæ, thalamíque socium, neque vllo tempore ad prolem suscipiendam conatus defuisset (quamuis à re coniugali abstinuisse Abrahamum aliquo tempore sit penè certum *ex Genes. cap. 15. num. 13.* vbi absurdum putat Sara dare operam voluptati in ætate adeò grandi) quia, vt diximus *cap. 30. num. 5.* opus quod otiosum est, aut inutile, censetur non esse.

Sara quomodo deserta.

5. Sed vt Saræ, & Agar allegoriam persequamur, synagoga filios genuit plurimos, sed seruos, eósque ex viro Abraham, sed ex voluntate carnis, & ex voluntate viri: quia Agar adhuc ad generandum idonea, & viri appetens, & Abraham nondum habebat emortuum corpus; quare filij ex Agar suscepti filij carnis vocari potuerunt. At Sara iam inepta erat rei coniugali, cùm desiissent illi fieri muliebria, & ipsa iam omnem spem posteritatis abiecisset; quod etiam acciderat viro ipsius Abrahamo. De quibus Paulus *ad Romanos 4.* *Non infirmatus est in fide, nec considerauit corpus suum iam emortuum,*

Ecclesiæ, & synagogæ filij.

cùm

cùm ferè iam esset centum annorum, & emortuam vuluam Saræ. Quare filius ex ea natus, susceptus à Deo, & Dei Filius vocari potuit, potiùs quàm Abrahami: quia Deus ibi naturæ ad illud opus infirmæ impedimenta sustulit, & quod sterili facultati deerat, ipse suppleuit. Optimè ergo Saræ filij Ecclesiæ filiis adumbrant, qui Christum agnouere parentem, & in propria venientem receperunt, de quibus Ioannes *cap.* 1. *Quotquot autem receperunt, dedit eis potestatem filios Dei fieri, qui non ex sanguinibus, neque ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri, sed ex Deo nati sunt.* Hæc breuiter de loco Pauli, qui ex hoc capite plurimum accipit lucis, sicut eidem vicissim non parum præbet.

6. Quòd si cum Hieronymo, & aliis de Ecclesia ex Gentibus congregata capias, non difficilè hæc accommodabis ad illam sententiam. Habuit enim synaguga virum, quia ad montem Sinai pactum cum Deo iniit coniugale. Et ideo sæpe vocatur sponsa: sæpe reprehenditur, vt adultera: sæpè à meretriciis sordibus & alieno complexu ad torum legitimum reuocatur; vt habes *Ierem. cap.* 3. *Ezechiel. cap.* 16. *Osea cap.* 2. Sed ex maritata synagoga, perquam pauci filij nati sunt Deo. Gentilitas autem virum non habuit, sed dimissa est ingredi vias suas *Actor. cap.* 14. & à bonis filiis infœcunda fuit. Sed postquam viro nupsit illi, à quo synagoga repudiata est, cœlesti satu sic concepit fœliciter, vt virtute, & numero filiorum longè superaret synagogam iam antè dudum maritatam.

7. [e] *Dilata locum tentorij tui: & pelles tabernaculorum tuorum extende.*] Imperatiuus pro futuro ponitur, idque non sine epitasi. Et est optima metaphora, quæ & Ecclesiæ proprietatem, & eius amplitudinem ostendit. Nam quemadmodum, qui eiusdem sunt familiæ, eandem etiam domum, aut idem habitant tabernaculum; sic qui ad Ecclesiam accedunt, & sibi ipsis contubernales sunt, & Ecclesiæ filij. Cùm ergo desertæ; atque olim infœcundæ, quo sensu nuper explicuimus, multi futuri sint filij, quos ex nobili sponso ingenuos, & nobiles suscipiet, iubet vt quod parentes solent, cùm augentur filiis, domus spatio laxet, quia exceptura est, non hospites, & aduenas, sed filios quos apud se perpetuò retineat.

8. [d] *Ne parcas, longos fac funiculos tuos: & clauos tuos consolida.*] Optima tabernaculi descriptio, qua duo significat propheta, eáque maximè obseruanda. Alterum est copiosam fidelium numero futuram; alterum ad finem vsque sæculorum duraturam Ecclesiam: Illud ostendit funiculorum extensio, hoc clauorum, & totius operis soliditas. Videtur autem Hierosolymæ terrestri, seu mauis synagogæ Ecclesiam opponere; de qua *Thren.* 2. *Dissipauit, quasi hortum tentorium suum: demolitus est tabernaculum suum.* Cuius nimirum claui consolidati non fuerant, aut altè defixi. Sed Ecclesiæ aut Ierusalem mysticæ atque etiam cœlestis firmitas significatur, & æternitas eadē metaphora suprà *c.* 33. *n.* 20. *Oculi tui videbunt Ierusalem habitationē opulentam: tabernaculum, quod nequaquam transferri poterit: nec auferentur claui eius in sempiternum: & omnes funiculi eius non rumpentur.* Vide quæ de eiusmodi tentorio diximus ad illud *cap.* 33. *Laxati sunt funiculi tui.* Huc facit quod suprà dicitur *cap.* 49. in eandem sententiam: *Adhuc dicent in auribus tuis filij sterilitatis tuæ, Angustus est mihi locus, fac spatium mihi, vt habitem.* Vide quæ ibi diximus. Illud *ne parcas*, Latina forma est, qua significatur omnem adhibendum esse conatum, atque studium, neque quicquam faciendum esse reliqui operæ aut industriæ, quasi dicat, ne parcas labori aut sumptui.

Ecclesiæ fœcunditas, & duratio.

9. [e] *Ad dexteram enim, & ad læuam penetrabis: & semen tuum gentes hæreditabit, & ciuitates desertas inhabitabit.*] In læua, & dextera omnes mundi cardines intelliguntur ex vsu scripturæ, quæ his nominibus vniuersa loca, quoquo versus spectent, complecti solet. Quòd si in omnē partem laxanda sunt Ecclesiæ spatia, necesse est vt in omnem partem ad vltimos vsque terræ fines laxentur, & intendantur mystici tabernaculi funiculi. Quod si vllo, nostro maximè tempore, impleri videmus: in quo suos Ecclesia fines explicuit, ad Sinas, Iaponiósque, & nouas alias prouincias, quas ad Occasum, & Ortum hoc illustri sæculo primùm explorarunt, aperueruntque fœlices, & audaces Hispanorum cursus. Semen, vt credo, Ecclesiæ Apostoli sunt, &, qui illis deinceps successerunt, Apostolici viri, & Euangelij præcones, qui alienas & despectas antea Gentes adiunxerunt Ecclesiæ, & vni viro Christo sponsas, tanquam fideles, & solliciti pronubi desponderunt. Existimo autem alius um hic esse ad legitimum Abrahami semen, quod, vt diximus, ex Deo natum est, eo sensu, quem Paulus indicauit *ad Galat.* 4. quia illud vmbra quædam erat filiorum Ecclesiæ, & cui promissum est *Genes. cap.* 17. *vers.* 16. idem penè quod nunc Ecclesiæ.

Ecclesiæ amplitudo.

10. [f] *Noli timere, quia non confunderis, neque erubesces: non enim te pudebit, quia confusionis adolescentiæ tuæ obliuisceris.*] Hæc & quæ proximè sequuntur penè persuaserant mihi historicè hæc de populo apud Babylonios captiuo, allegoricè verò de Ecclesia esse accipienda, quia videbam nomen adolescentiæ non semel obiectum esse synagogæ, seu Genti Israeliticæ, quo significabatur tempus Ægyptium, aut Ægyptio proximum. Et nomen viduitatis, quod statim subiicitur, non bene conuenire posse existimabam in Ecclesiam, ex Gentibus coactam: Quia cùm illa dicatur virum non habuisse, neque vidua vtique vocari poterat: qualis illa propriè tantùm vocatur, à qua morte distractus esset maritus, aut figuratè à qua maritus auertisset animum, aut ab eius domo procul, & diu recessisset. Quo sensu Iudaica Gens vidua iure vocari potuit, quo tempore septuaginta annos captiua vixit apud Babylonios, de qua Ieremias *Thren. cap.* 1. *Facta est quasi vidua domina Gentium*: Sic enim tunc abiecta vixit, ac sordida, vt repudiata à Deo viro suo videri potuerit. Hæc me in illam cogitationem adducebant, neque autores deerant quos duces in ea sequerer sententia: Sic enim putant S. Thomas & Hugo. Sed cùm Paulus aliam nobis historiam indicauerit, & allegoricè supposuerit, nempe historiam Agar, & Saræ, ínque ea Ecclesiam, & synagogam, seu vtrumque Testamentum, quod perinde est, de quibus hic loquitur Isaias, ab illa alia historia temperandum, & abstinendum duxi. Quare hæc ad primogenitam Ecclesiam, & Gentes à quibus illa præsertim fœcunda fuit, explicationem accommodo.

11. [g] *Noli timere, quia non confunderis, neque erubesces.*] Erubescere poterat synagoga, quòd toties fornicata prodiderit casti sponsi legitimum torum, id est, desciuerit ad ludicra Gentium simulacra. Erubescere item Gentilitas poterat, quòd iam diu impia, atque nefaria cum Idolis inierit connubia: neque cum illo sponso, qui vnus honestas, & legitimas redderet nuptias, animum haberet, & familiam

liam communem. Nunc sponsus, qui illam à prostibuli sordibus ad Regij thalami dignitatem, & ex atra fuligine, medijsque claris ad argenteæ columbæ candorem, & munditiem, & aurei reclinatorij maiestatem vocat, ait non esse cur timeat in mitissimo sponso seueritatem, neque quod illam prioris fortunæ recordatio deinceps pudefaciat, quia priora conditionis statum ærumnosum, & sordidum compensabunt, obliterabuntque, & conditio mox futura nobilis, & ingenua, & quæ deinde commemorat, quæ vulgaria non sunt.

12. Synagogæ adolescentia. h *Quia confusionis adolescentiæ tuæ obliuisceris.*] Meminisse oportet vaticinium hoc esse de Ecclesia non solùm è Gentibus, sed etiam ex Iudæo populo coacta; quare ad vtrumque populum singula à nobis aptari oportet. De adolescentia populi Iudaici non est res, aut obscura, aut dubia *ex Ierem. cap.* 2. *vers.* 2. *Hæc dicit Dominus, recordatus sum tui miserans adolescentiam tuam, & charitatem desponsationis tuæ; quando secuta es me in deserto.* Quàm autem grauiter contra datam sponso fidem, & quàm sæpe in ea adolescentia deliquerit, docet Stephanus *Actor.* 7. *Suscepistis tabernaculum Moloch, & sydus Dei vestri Rempham, &c.* Et *Iere cap.* 32. *vers.* 29. *Venient Chaldæi prœliantes aduersum vrbem hanc; & succendent eam igni, & comburent eam, & domos, in quorum domatibus sacrificabant Baal, & libabant Dijs alienis libamina ad irritandum me. Erant enim filij Israel, & filij Iuda iugiter facientes malum in oculis meis ab adolescentia sua.* Quæ postea eodem capite commemorat. Et quidem via dum mysticum illud matrimonium iniérat cum sponso Deo, quando turpi fornicationis genere vitulo aureo thalamum, qui seruari castus vni sponso debuit fœdè, atque perfidiosè prostituit. Adolescentia hæc iam parum castè peracta pudorem iure optimo afferre debuit synagogæ.

13. Gentium adolescentia. De adolescentia Gentilitatis res est magis dubia. Adamus tempus illud esse putat, quod intercessit inter Abrahamum & Christum: quo tempore Gentilitas intemperantiùs se idolorum sordibus tradebat. Foreirus tempus illud intelligit, quod primum fuit à vocatione Abrahæ. Mihi magis videtur expeditum si Gentium adolescentia dicatur ætas tota, quæ fuit ante Christum; imò tota ætas quæ Gentium conuersionem antecessit. Quia multarum Gentium consuetudine receptum est, vt *adolescentes* appellentur, in quacumque fuerint ætate, qui vxores non duxerunt: & *adolescentulæ* dicantur innuptæ, & virgines, etiamsi grandes natu sint: quia maxima ex parte, qui non se matrimonij iugo implicuerunt, eius ætatis esse solent. Sicut etiam serui vocantur *pueri*, etiam si ætate adulta, atque etiam graui sint, quia puerilis ætas ferendo seruitutis oneri magis idonea est. Et hoc loco res est mihi minùs incerta, quia vox Hebr. pro qua noster *adolescentia* est עלומים *hhalumim*, quæ absconsiones significat, & id, quod innuptarum & virginum proprium est. A qua voce deducitur עלמה *hhalma*, quæ *puellam virginem* valet, vt suprà *cap.* 7. multis probauimus. In illa ætate Gentilitas antequam virum haberet, quot patrauerit flagitia, quàm fœda, quàm vana, non solùm à sacris, sed etiam à profanis scriptoribus cum risu, atque ludibrio, atque etiam interdum cum stomacho, & nausea numeratur. Quàm autem eorum conscium animum, & iam meliùs rerum momenta ponderantem pudere debuerit, rei ipsius turpitudo declarat.

14. i *Et opprobrij viduitatis tuæ non recordaberis.*] A *Vidua* figuratè dicitur fœmina, quæ licèt virum habeat honestum, locupletem, & incolumem, ab illo tamen relicta est, quia vitam agit in solitudine & secessu, sicut viduam decet. Talis fuit Gens Israelitica, quando inter Chaldæos ad septuagesimum iam annum captiua à Deo sponso videbatur derelicta. Quod statim in principio Thren. cecinit Ieremias: *Facta est quasi vidua domina Gentium.* Hæc autem Gens ad virum reuersa sic est nouis beneficiis cumulata, vt viduitatis, ac solitudinis antiquæ meritò obliuisci debuerit.

15. De viduitate Gentium res est obscurior. Hieronymus viduam Gentilitatem vocat, quia prodita naturali lege, quam pro viro habere debuit, cui B obsequeretur, ad muta Deorum simulacra transfugit. Foreirus, & Adamus viduam fuisse putant Gentilitatem toto tempore, quo maritata non fuit, per catachresim, nam inter viduam, & innuptam præsertim si grandis natu sit, maxima est similitudo. Et hæc mihi sententia plurimùm probatur. Puto autem hîc esse epexegesim quandam, & idem nunc significatum esse, per *viduitatem*, quod priùs per *adolescentiam*. Nam neutra in illo statu virum habet; vtraque sterilis est, quod hîc censeo dici viduitatis opprobrium; à quo Deus Gentilitatem vendicat, gaudereque iubet quòd filiorum generosam sobolem susceptura sit. Quanto autem olim probro fuerit ἀτεκνία, & sterilitas, satis ex Scriptura compertum. Ideo enim 1. *Regum cap.* 1. tam largè C flebat Anna Samuelis mater, quòd esset infœcunda: ideo filia Iephthe virginitatem à quibusdam plorasse existimatur, quòd sine liberis esset moritura. Denique *Exodi cap.* 23. *vers.* 26. legimus: *Non erit infœcunda, nec sterilis in terra tua.* Et idem repetitur *Deut. cap.* 7. *vers.* 14. Neque aliud erat opprobrium illud, quod septem mulieres apprehendentes virum vnum auferri à se postulabant *suprà cap.* 4.

16. Obliuisci malorum quid. k *Non recordaberis.*] Cùm aliquid diu aduersum, & durum, siue etiam fœlix, & iucundum habuimus, si aliquid deinde contrarium adueniat, eorum aut obliuiscimur, aut obliuisci videmur, quia eorum, quæ præteriere memoriam præsens rerum vicissitudo detergit. Cùm præcessissent septem anni fertilitatis eximiæ, tanta deinde secuta D est siccitas, & indigentia, *vt obliuioni tradatur omnis retro abundantia. Genes.* 41. *v.* 30. Et ibidem *vers.* 51, Iosephus perfunctus longæ seruitutis, & carceris longi ærumnis, & incommodis, cùm ad gradum Regio proximum vocatus est, filio, quem primum in Ægypto suscepit, nomen imposuit Manasse, causámque nominis ostendens ait: *Obliuisci me fecit Dominus omnium laborum meorum. Prouerb.* 31. *versu* 6. *Date siceram mœrentibus, &c. bibant, & obliuiscantur egestatis suæ, & doloris sui non recordentur amplius.* vide infrà *cap.* 65 *num.* 33. Cùm ergo tanta sit futura, támque ingenua suboles Genti olim infœcundæ ac sterili, obliuiscetur postea antiqui opprobrij, siue viduitatis, siue adolescentiæ, seu etiam E ἀγαμίας, quod ex filiorum desiderio nascebatur.

17. l *Quia dominabitur tui qui fecit te.*] Hîc ego aliquid video quod ad sponsæ dignitatem, & filiorum fœcunditatem pertinet, in verbo *dominabitur.* Nam licèt de sententia nemo dubitare possit; tamen metaphora, & dicendi modus paulò est obscurior, & mirè facit ad rem præsentem, quæ totam fœminam innuptam, & filiorum auidam intuetur. Pro *dominabitur*, Hebr. est בעל *bahhaal*, quod non solùm *dominari* significat, sed etiam, & magis præcipuè *maritare*, seu *vxorem sibi in matrimonium accersere.*

Exempla,

Exempla sunt obuia *Malachia 2. vers. 11. Habuit filiam Dei alienam*, id est, vxorem duxit, *Deuter. 24. vers. 1.* & clariùs *cap. 21. vers. 13.* vbi Hieronymus, *Dormiésque cum illa. Ierem. 3. vers. 14.* vbi idem, *Quia ego vir vester.* In his locis idem est verbum quod hic בעל *bahhal.* Et ne longiùs abeamus, *hoc ipso capite vers. 1.* vbi Vulgatus, *Quæ habebat virum*, Hebr. est בעולה *behhulah*, id est, *maritata*, ab eadem radice. Est ergo sensus meo iudicio certus & proprius huius loci. *Quia non iam ampliùs eris vidua, & innupta, sed habebis maritum, eum qui creauit te, Dominum exercituum.* Quam sententiam, & allegoriam confirmant, quæ mox dicuntur, quæ proculdubio ad connubiū, & thalamum respiciunt.

18. Ab hac radice est בעל *bahhal*, quod *maritum* B significat. *Exodi 21. vers. 3. & vers. 22.* quod etiam interdum vertitur *dominus*, quia eo nomine tam in sacra, quàm in profana literatura vocatur *maritus*. De profana docet Virgilius *lib. 4 Æneid.* vbi ab Iarba riuali Æneas *dominus* vocatur *Didonis*, id est, *maritus*.

Dominus, & Domina vocantur Coniuges.

Connubia nostra

Reppulit, ac dominum Ænean in regna recepit.

Eodem sensu Lucretia de marito apud Ouidium 2. *Faster.*

Mittenda est domino, iam nunc properate puellæ,

Quamprimum nostra facta lacerna manu.

Quòd vxores *dominæ* vocentur, exemplorum plus satis. Proserpina Plutonis vxor eius dicitur domi- C na, *Æneid. 6.*

Hi dominam Ditis thalamo deducere adorti.

De sacra res est non minùs certa. Sara sæpe Abraham *dominum suum* appellat, id est maritum, *Genes. 18. vers. 12.* In quo tamen nomine aliquid est obseruantiæ, vt significat Petrus *epist. 1. cap. 3.* Sic vxor Leuitæ *Iudic. 19. vers. 26.* venisse dicitur domum, *Vbi manebat Dominus suus.* Vide Tiraquel. *lege 1. connubiali à num. 14.* Bono itaque animo esse iubet sterilem Gentem, quia non iam ampliùs opprobrium sustinebit sterilitatis; quia sponsum habebit illum, qui *sanctus Israel* dicitur, & *terræ Dominus*: quo patrono, & coniuge nemo erit, qui illam despiciat, aut non reuereatur. Nouerat hoc illa Gentilis sponsa, quæ ad mysticas nuptias à suauissimo D sponso Deo vocata est: cùm *Cantic. 8.* cecinit: *Quis mihi det te fratrem meum, & c. vt osculer te* (id est, maritus mihi sis) *& iam me nemo despiciat.* Vide quæ ibi diximus.

19. *m Quia vt mulierem derelictam, & mœrentem spiritu vocauit te Dominus, & vxorem ab adolescentia abiectam.*] Cùm Gens Iudaica iaceret in sordibus captiua inter Chaldæos, & multò inquinatior idolorum cultu ad quorum aras sæpe procubuit: & populus Gentilis impia superstitione sordidus, & totus tetrū aliquid, & impurum olens, non eò videbantur aspirare posse, vt nuptias ambirent tam spe- E ciosi, tam lauti, tam liberalis sponsi. Ait ergo propheta ad populum sic abiectum, non ideo despondendum esse animum, & à præclara cogitatione deficiendum: Ipse enim Dominus videt, quam ambit sponsam esse derelictam, mœrentem, & abiectam, nihilominus vocat, atque sollicitat vltrò ad socialem torum: vsque adeò non horret, aut auersatur nuptias. Hîc mihi videre videor quàm verissimum esse, quod *in quodam prolegomene super Cantica* docui, & præcipuè ad illud *Cantic. 8. Sub arbore malo excitaui te.* Vbi dixi in Hebræorum nuptiis vsitatum, atque legitimum esse, vt sponsa diceretur à parentibus relicta recens à partu, & proiecta in

A abiectionem animæ suæ: vnde à sponso excitata est & ad Regij thalami splendorem assumpta. Vide quæ nos ibi late. Vide etiam *cap. 16. Ezechiel.* quod mirè cum hoc nostro colludit. Ezech. c. 16.

20. Hæc quomodo ad populum referantur Iudaicum euocatum ex captiuitate, vbi abiectus agebat, & mœrens, satis docet Ezechiel *cap. 16.* Quæ omnia multò meliùs quadrant in Gentilicum, qui multò magis abiectus est ab adolescentia, id est, vt inquit Hieronymus citatus ab Haymone; à diebus Noe, in cuius filiis Gentilitas suam habuit adolescentiā. Hæc verò ab obscœno puerperij sanguine purgata non est, neque salita sale legis, neque illi præcisus vmbilicus; sed dimissa est ingredi vias suas. B Quare despecta dicebatur à Deo *Actor. cap. 17. versu 30.* eo sensu, quem ibi pluribus ostendimus.

21. Hæc mihi visa sunt, neque aliena à textu, neque à metaphora, in qua in præsentia versatur oraculum: sed credo in eadem metaphora alium esse sensum non tamen longè à superiori diuersum. Ita vt consoletur Deus, aut Gentem Iudæam quam tanquam viduam seu repudiatam reliquerat illudendam à Babyloniis, & polliceatur se illam vocaturum ad thalamum, vnde ignominiosè ceciderat; Et illud idem promittat Gentili populo, quem Deus iam dudum exclusisset domo, & tanquam repudiatum suas sibi res habere iussisset. Quare commodè ad hanc cogitationem statim subiicitur;

22. C *n Ad punctum in modico dereliqui te: & in miserationibus magnis congregabo te.*] In eadem perseuerat allegoria vxoris, siue quæ abiecta fingitur recèns nata, siue quæ cùm à viro repudiata fuisset priùs, rursus ad thalami societatem accersitur. Ex eo verò quòd ad punctum temporis, seu ad modicum spatium deserenda dicitur sponsa hæc, quæcumque est, vaticinium hoc Iudæi sibi ipsis vendicant, & à populo Gentili remouent. Quo enim modo, inquiunt, Gentes à Deo censeri possunt ad punctum temporis derelictæ, cùm à repudij tempore ad tēpus Euangelij, in quo nuptiale pactū cum Gentibus initum est, duo annorum millia, aut eo circiter intercesserint. Tantum enim spatij interiectum est à tempore, quo indicta est Abraha- D mo circumcisio, & eius genere à Deo in populum, & possessionem segregatu reiecta Gentilitas, ad Christum Dominum, vt chronologicæ rationes indicant. Sed si quis ab illis roget, quomodo hæc in Iudæorum captiuitatem conueniant, cùm non possint ad punctum dici, cùm septuaginta annis durauerit: quo spatio repudiata videatur Gens Iudaica: Respondent totum illud tempus comparatione æternitatis modicum esse. Immò & qui nunc Messiam venturum expectant, dicúntque Iudaicum genus à Deo fuisse derelictum, postquam à Vespasiano euersa fuit Ierusalem, cùm vrgentur ab E his, qui contrà obiiciunt modicum futurum ex Isaia tempus illud, quo derelicti, vagi, & sordidi viuant in alienis sedibus, cùm à Vespasiano, vrbisque excidio tot anni sint exacti: Respondent quicquid sit annorum comparatione æternitatis, in quam Deus misericordias suas promisit, modicum esse tempus, & instar puncti; Sic, inquit Hieronymus, sua se responsione compungunt Iudæi. Quibus item responderi potest, quicquid spatij est ab Abrahamo ad Christi vsque prædicationem, vocationémque Gentium, modicum esse respectu æternitatis; præ qua quicquid tempore aliquo definitum est, instar habet puncti, immò instar nihili.

23. Ad hanc igitur obiectionem, quæ tam de Iudæis

captus

captis apud Babylonios, quàm de Gentibus obtendi possit à curioso aliquo, respondent omnes fermè id, quod Hieronymus, nullum spatium temporis, quantumcumque sit, cum æternitate compositum magnum videri. Si enim definito annorum spatio repudiata est sponsa; at infinitum est tempus, quo pòst hærebit in coniugali complexu, & nuptiali gaudio. Quibus ego addo hìc à pio atque attento philosopho coniectari posse quanti fieri debeant miserationes illæ magnæ, id est, beneficia, quæ Deus promittit iis, quos in Ecclesiæ sinum congregabit, quando illorum comparatione tot annorum repudium, tàm diuturni labores à prudentibus rerum æstimatoribus instar puncti censentur. Sic sanè existimabat Paulus cùm dixit 2. *Corinthiorum. Id enim quod in præsenti est momentaneum, & leue tribulationis nostræ, supra modum in sublimitate æternum gloriæ pondus operatur in nobis.*

Quāti æstimandæ Dei promissiones.

24. • *In momento indignationis abscondi faciem meam parumper à te, & in misericordia sempiterna misertus sum tui.*] Eadem est sententia, sed quia grauis, alia atque alia verborum forma explicatur; in hac epexegesi intelliges quæ sint miserationes illæ magnæ, de quibus proximè, nempe æternæ; illarum quippe loco ponitur, *In misericordia sempiterna misertus sum tui.* Vnde etiam magis liquet, cur tempus illud longum viduitatis, aut repudij modicum dicatur, & instar puncti. Quid sit *faciem abscondere*, diximus *cap. 53. num. 16.*

℞ *Sicut in diebus Noë istud mihi est, cui iuraui ne inducerem aquas Noe vltrà super terram; sic iuraui, vt non irascar tibi, & non increpem te.*] Misericordiam suam sempiternam vocarat: quia non continget vltrà, vt reuocatam sponsam abiiciat; & quam sibi de nouo copulauit ex Gentibus repudiet: aut suas miserationes mutet, quasi suscepti consilij, & impensæ liberalitatis pœniteat. Sicut in prima sæculorum ætate illum pœnituit hominem fecisse, & de hominum genere delendo cogitauit. *Genes. 6. Pœnituit eum, quòd hominem fecisset in terra, & præcauens in futurum, & tactus dolore cordis intrinsecus, Delebo, inquit, hominem, quem creaui à facie terræ.* Vt ergo tunc Dominus Noë, qui cum paucis fuerat ex illo communi diluuio superstes, promisit, firmauitque cum iuramēto, & signo, nunquam se iterum immissurum esse diluuium, quo terram dissiparet *Genes. 9. vers. 11.* Sic etiam nunc interposito iureiurando confirmat nunquam futurum, vt populo ad Ecclesiam aggregato irascatur, eo nempe modo, quo synagogam repudiauit, & à suo complexu, thalamóque summouit: aut quo Gentilitatem olim abiecisse visus est. Nunquam enim continget, vt Ecclesia non placeat, neque vt illa repudiata aliam sibi Deus eius loco sufficiat.

25. ¶ Hic obseruo illud *increpem*, aut *irascar* non excludere curam illam, prouidentiam, & zelum, quæ Deus in Ecclesiam habet: quia sic grauiùs videretur in eam affectus, si non increparet, & corrigeret. immò hoc signum est repudiatæ sponsæ, & quæ à sponso iubetur, vt suas sibi res habeat, & suo denique arbitratu viuat. Sicut idem sponsus denunciauit synagogæ *Ezech. 16. vers. 42. Requiescet indignatio mea in te, & auferetur zelus meus à te, & quiescam, nec irascar ampliùs.* In hac autem quæ videtur lenitas, aut obliuio, indignationis summæ, atque offensionis grauissimum documentum est. Qua de re grauiter, & sæpe loquuntur Patres. Hieronymus *in illud Ezech. 7. Non parcet oculus meus super te, neque miserebor. Clementissimus medicus incidere cupiens putridas carnes, & cariosa vulnera adurere cauterio, non parcit, vt parcat, non miseretur vt magis misereatur.* Gregorius *homilia 12. in Ezech. Peccantes quosque tunc consideramus ampliùs miseros, quando eos conspicimus in culpa sua sine flagello derelictos.* Et quidem hoc signum beneuolentiæ suæ dedit Dominus *Amos cap. 3. Tantummodo vos cognoui ex omnibus cognationibus terræ: idcirco visitabo super vos cunctas iniquitates vestras.* De hoc ergo amantis Patris zelo, atque studio non loquitur propheta, quod correctionem, & salutem spectat; sed de alia increpatione, atque ira, quæ cædem minatur, & ad perdendum inhiat. Nam cùm præcessisset indignatio illa Domini, quæ mundum deleuit generali aquarum inundatione, quæ ab offenso, atque hostili animo profecta fuit, cō refert indignationem, & increpationem, quam ab Ecclesia remouet. In quam si quid seueriùs vnquam meditatus visus fuerit, id agit, vt corrigat, & sanet, quod pater in filios, aut medicus in ægrotus molitur; non vt perdat, & mactet, quod facit inimicus. Accedit quod vox Hebr. קצף *katsaph*, pro qua vulgatus *irascar* & גער *gahhar*, pro qua *increpem*, aliquid indicat acerbum, & minax, quod ab animo nascitur, & æstuanti ab ira, & de cæde, atque exitio cogitanti. Neque præterea iracundia, atque increpatio, qualis his verbis significatur, si sponsam spectent, aliquid denunciant mitius, quàm repudium.

Grauiter tunc irascitur Deus, cùm nō flagellat.

Hinc apparet hæc non esse intelligenda de Iudæorum populo à captiuitate restituto, quia postea reiectus est, & cui Deus multò duriùs quàm antea succensuit, excisa iterum vrbe, & exusto templo, & Iudæorum nomine si non omnino extincto, ita tamen contempto, atque vexato, vt iam penè pro mortuo censeri debeat. Quare licèt in aliis multis Ierusalem ex captiuis instaurata, & amplificata deinde plurimùm, typus Ecclesiæ fuerit, vt *cap. 40. in principio* ex plurimorum sententia latè probauimus: quod tamen ad perpetuitatem pertinet, de qua nunc Isaias, typus esse nullo modo potest. Neque necesse est, vt constat, & docent communiter Patres in typo, aut parabola, omnia prorsus debere cum veritate consentire; satis est enim, si in eo conueniant, cuius gratia typus aut parabola producitur. 26.

Nunc quando diluuij Noë Dominus meminit pacisque promissæ, depulsique metus interposito iureiurando, & signo omnibus omnino populis aspectabili; hic etiam nos signum quæramus pacis sempiternæ; quando de iuramento constat. Est autem signum magis illustre, ac certum, quàm iris inter nubes effulgens; de quo satis perspicuè & latè *capite præcedenti*, Christus nempe seruator, & vindex humani generis, mortem illam & ignominiam subiens, quam descripsit propheta. Signum, inquam, neque minùs varium, dum sputis, & sudore, dum sanguine toto fluenti corpore respergitur, dum flagris conciditur, dum liuet vibicibus, dum colaphis rubet, quàm Iris tot varia, atque illuminata coloribus. Adumbrari in arcus cælestis splendore, qui pacem terris indicat, & firmat, Christum, super quem fuit disciplina pacis nostræ, docet Gregorius *homilia 8. in Ezechiel. Declarat*, inquit, *cælestis arcus baptismum Christi, qui fit per aquam, & ignem, id est, Spiritum sanctum instar ignis interna cordis purificantem, &c. Qui arcus in nube apparet, quia Salvatoris nostri caro signatur: si quidem virtus eius in Dominica incarnatione, & in effusione prædicationis* 27.

Christus moriens signum pacis instar arcus cælestis.

Christi vulnera cur seruata.

ostenditur. Augustinus 12. *contra Faustum Manichæum*, ait ita significari Christum per arcum, sicut per leonem, agnum, & lapidem. Sed omnium clarissimè Rupertus explicans illud *Genes. cap. 6. Ego statuam pactum meum vobiscum*, postquam dixit id quod Gregorius suprà, addit. *Iris quidem temporarium signum est, videlicet cum nubibus & præsente mundi statu transiturum. At spiritualis iris, cuius illa corporalis vmbra est, æternùm manebit ante conspectum Patris in carne filij eius, in cicatricibus vulnerum pedum, manuum, & lateris eius.*

28. Christus pro nobis aduocatus. Vt autem *Genes. 9.* dixit Dominus Noe, *Cùm obduxero nubibus cœlum, apparebit arcus meus in nubibus, & recordabor fœderis mei*, sic etiam nunc dicit Ecclesiæ: Cùm obscurari cœlum cœperit, & à sua offensione aliquid durius intentari, leniendum esse animum, & ad misericordiam inflectendum: cùm varius ille atque illustris arcus oculis suis apparuerit. Ideo enim vulnerum stigmata, atque vestigia seruat in cœlo, quibus non aliter splendet, & radiat, quàm iris versicolor in nubibus, vt habeat, quo & iram Patris molliat, & illum ad memoriam reuocet antiqui fœderis, & obligatæ fidei per Isaiam sæpe in capite præcedenti; Illis maximè verbis, *Disciplina pacis nostræ super eum.* Cùm itaque arcum illum cælestem, & diuinum, tanta varietate distinctum viderit Deus, fœderis sui recordabitur, ne dissipet terram. Qua de re sæpe & grauiter Patres. S. Thomas *in 1. Epistolam Ioan. cap. 2.* ad illud. *Aduocatum habemus apud Patrem Iesum Christum.* Sic enim ibi, *Apud Patrem, vt iram Patris habeat placare repræsentando Patri naturam humanam cicatricibus signatam.* Et paulò pòst idipsum repetit, & citat illud Bernardi *Securum habe homo ad Deum accessum, vbi ante Patrem filium, ante filium habes matrem: mater ostendit filio pectus, & vbera, filius ostendit Patri latus, & vulnera, nec vlla esse potest repulsa, vbi occurrunt tot charitatis insignia.* Idem Cyprianus oratione de baptismo Christi. *Sacrificium, inquit, quod in carne obtulit, sic in beneplacito Dei constat, acceptabile, & perpetua virtute consistit, vt non minùs in conspectu Patris oblatio illa sit efficax, quàm ea die, qua de sancto latere sanguis, & aqua exiuit, & semper reseruata in corpore plaga salutis humanæ exigant pretium, & obedientia donatiuum.*

29. [t] *Montes enim commouebuntur, & colles contremiscent: misericordia autem mea non recedet à te*] Hic locus eodem prorsus modo intelligendus, quo ille suprà *cap. 51. Quia cæli sicut fumus liquescent, &c. salus autem mea in sempiternum erit.* Qua dicendi specie stabilitas significatur, & firmitudo eorum quæ dicuntur. Vide omnino quæ ad illius loci explicationem adduximus. Cùm addit, *fœdus pacis meæ non mouebitur*, alludit ad fœdus illud, quod Deus pepigit cum Noe de non inducendo iterum diluuio, quasi dicat; Non minùs firmum futurum hoc pactum, quàm illud fuit.

30. Arca Noë Ecclesiæ typus. [f] *Paupercula, tempestate conuulsa, absque vlla consolatione.*] Videtur hic Deus adhuc respicere tempora Noe, quando totum mundum generalis inundatio deleuit. Appellat credò Ecclesiam *pauperculam tempestate conuulsam* respiciens ad arcam, quæ ex tot hominum millibus cum octo tantùm animabus iactabatur fluctibus, neque portum intuebatur vllum, ad quem ex illa iactatione appelleret. Hæc porrò arca figura fuit Ecclesiæ, vt docet Petrus *epist. 1. cap. 3. vers. 21. Cùm fabricaretur arca in qua pauci, id est, octo animæ saluæ factæ sunt per aquam. Quod & vos similis forma saluos facit baptisma.* Quæ primo tempore non minùs ferebatur durè persecutionum procellis, quàm arca Noe circumferebatur periculosè, & variè, aquarum incrementis.

[t] *Ecce ego sternam per ordinem lapides tuos.*] *Pau-* 31.
perculam appellarat Ecclesiam, nunc illam opulentam, & splendidam futuram ostendit. De qua mutata iam allegoria vt videtur nonnullis, seu vt apparet non improbabile, eadem adhuc continuata (in quo tamen parum momenti est, dummodo de sententia constet, quæ, vtcumque capias, eadem semper est) ita loquitur, ac si nobile aliquod esset ædificium. Dixi eandem allegoriam videri adhuc pertexi, quia priùs Ecclesiam ex Gentili, atque Iudæo promiscuè collectam *desertam* vocarat, & *abiectam*; nunc verò quia ad thalamum vocat, & communem domum apparatu Regio instructam ex nuptiali ritu, illam miris modis & pretiosis lapidibus exornat; vt nouorum coniugum genialem, & hilarem habitationem decet. Qualis ab sponsa describitur *Cant. cap. 1. Tigna domorum nostrarum cedrina, laquearia nostra cupressina.* Sed credo Ecclesiam ipsam significari tanquam domum, aut ciuitatem egregiè munitam, & singulari arte, atque splendida ac pretiosa materia constructam; quia id potiùs contextus indicat, & ea similitudine sæpius explicatur in testamento nouo. Eam enim allegoriam Christus ipse Ecclesiæ auctor, & architectus ostendit, cùm super Petrum, tanquam super petram ædificandam dixit Ecclesiam. Et Ioannes qui *in Apocalypsi* eodem ferme modo Ecclesiam describit, quo *hic* Isaias.

[u] Quinam in lapidum ordine intelligantur, 32.
obscurum est, & variè hominum cogitationi propositum; sed vt ab aliis abstineam, rei ipsius natura id videtur velle, vt in ordinatis lapidibus varij fidelium status, atque ordines significentur; quibus Ecclesia non aliter, atque moles aliqua, aut fabrica lapidibus construitur, & constat. Si cuncta persequar, quæ vel ad lapidum, qui hic commemorantur naturam, & proprietatem spectant, vel ad eorum mysticam significationem, longus sim. Quæ quia obscura sunt, neque quid certum afferri potest, & tamen ab interpretibus dicuntur plurima, à longiori disputatione abstinebo, & tantùm dicam, quæ sine expositionis incommodo præteriri non possunt.

Primùm vbi noster *sternam per ordinem lapides* 33.
tuos, omnes cum Chaldæo præter LXX. vertunt *sternam in stibio lapides tuos*, id est, vt exponit Hieronymus, in similitudinem comptæ mulieris, quæ oculos pingit stibio, vt pulcritudinem ostendat ciuitatis. (Ecclesiæ dignitas, & species.) Qui loquendi modus significat exculptos fore lapides, & affabrè cælatos ab optimo artifice, sicut ad speciem formandam fuco illinitur fœminarum species. Septuaginta pro *in ordine* seu *in stibio*, *Carbunculum* vertunt, ita vt tota ciuitas sternenda dicatur carbunculis. Quomodocunque accipias, vox Hebraica פוך *puk*, quæ variè, vt vides, ab interpretibus redditur, significat in lapidibus externendis futurum esse ordinem, nitorem, & anaglyphen, seu cælaturam. Chaldæus hos lapides sternendos dicit in pauimento, *sternam*, inquit, *in stibio lapides pauimenti tui*, quod mihi videtur satis dici posse probabiliter; quia de aliorum lapidum situ statim agitur separatim. Porrò in illustribus, ac Regiis domibus, quæ & Basilicæ dictæ, & maximè in templis, plurimum esse dignitatis, & nitoris in pauimento, & nos quotidie videmus nostro sæculo,

lo, & quæ est potentium, & plus satis lautorum hominum insania, videbimus quotidie cum maiori sumptu, atque insolentia fieri.

34. Interni olim pauimenta lapidibus pretiosis in eóque maximè spectari potentium fastum, atque luxuriem, res est comperta satis. De Iulio Cæsare tradit Suetonius in eius vita *cap.* 47. in castria quoque habuisse eiusmodi delicias, siue nugas, easque quocumque pergeret circumtulisse. Et Plinius *lib.* 37. Neronis viatoria cubicula vnionibus constructa queritur. Apuleius, *Pauimenta ipsa lapide pretioso cæsim deminuto in varia picturæ genera discriminantur.* Quod vsitatum esse viris quoque minùs splendidis docet Martialis, qui in virum ignobilem eam ob causam satyrica inuehitur licentia *lib. epigr.*

Calcatúsque tuo sub pede lucet onyx.

Porrò in pauimento lapidibus structo, aut sectili ebore, aut alia pretiosa materia vario optimè exprimitur Ecclesiæ dignitas, & maiestas, quæ pedibus calcat, quod honoris, & maiestatis causa gestari soler à Regibus in annulis, & coronis, quæque in mundo muliebri primo loco numerant nimis lautæ, atque elegantes fœminæ.

35. Ecclesiæ fundamentum. *z Fundabo te in sapphiris.*] De pauimento hactenus: nunc de fundamento, id est, de ea parte, quæ molem fundat, & sustinet, aut parum extat à terra; nam ea iam communiter fundamenta dicuntur. Quod quàm sit pretiosum & pulcrum, declarat ipsa sapphirorum natura; qui vt scribit Plinius *lib.* 37. *cap.* 9. punctis collucent aureis; quorum color similis est cœlo cùm serenus est *Exod.* 24. Hæc autem fundamenta Apostolos esse multa persuadent. Primum quòd *Apoc. cap.* 21. *fundamenta ciuitatis* dicuntur Apostoli. *Et murus ciuitatis habens fundamenta duodecim; & in ipsis duodecim nomina duodecim Apostolorum agni.* Et Paulus Apostolos *fundamenta* vocat *Ecclesiæ ad Ephes.* 2. *Superædificati supra fundamenta Apostolorum.* Ita Cyrillus & Procopius. Color autem sapphirinus indicat qualis fuerit Apostolorum olim, & nunc Apostolicorum virorum esse debeat cogitatio, ac vita: ita vt species tota cælestis sit, neque quicquam sapiant, aut oleant nisi cæleste. De quibus adducit Hieronymus illud Aristophanis de Socrate. *Scando aerem solémque despicio.* Sed longè meliùs Apostolos *ad Philip.* 2. *Nostra autem conuersatio in cœlis est.*

36. *y Et ponam iaspidem propugnacula tua.*] De iaspide multa hic Hieronymus, & Epiphanius *lib. de* 12. *lapidibus.* Hæc verò quòd ad colorem attinet, varia est, viridis, cœrulea, glauca, purpurea, pro locorum, regionúmque diuersitate vt docet Plinius *lib.* 37. *cap.* 8. Ea ea dicuntur elaborata ciuitatis propugnacula. Vbi vulgatus *propugnacula tua*, Hebraicè est שמשתיך *simsothaik*, à radice quæ *solem* significat, vnde quidam *fenestras* interpretantur, quæ solares radios admittunt, & domum illuminant. Sed non minùs, aut significanter, aut propriè eo nomine explicantur propugnaculorum, in quibus murorum pinnas intelligo, splendor, & forma; quæ non aliter lucent in Ecclesiæ mœnibus, quàm in cœlo sol; Neque video cui rei meliùs assimilari possint illa propugnacula, quàm Soli, siue propter splendorem, siue etiam propter figuram; Nam verisimile est ex aliis Hebræorum fabricis extrema murorum fastigia collucentibus quibusdam globis, seu sphæris esse coronata, quod indicat meo Doctor qualis. iudicio illud *Cant.* 8. *Si murus est, ædificemus super eum propugnacula argentea.* Ista propugnacula tam longè, atque altè radiantia, Hieronymus, Cyrillus, & Procopius doctores esse putant, qui doctrina sua prauorum dogmatum tenebras Euangelij splendore discutiunt, & pro Ecclesia contra hostium vim, & insidias propugnant.

z Et portas tuas in lapides sculptos.] Puto hic hypallagen esse vsitatam in Scriptura, qualis est illa *Iudic.* 1. *vers.* 8. *Ciuitatem miserunt in ignem*; pro *ignem miserunt in ciuitatem.* Et 4. *Reg.* 9. *Posuit in stibio oculos suos*, id est, *stibium in oculis*, iuxta Hebraicum textum. Quare si ad hunc modum verba commutes, *& lapides sculptos in portas tuas*; sensus erit idem sed apertior. Pro *sculptos* L x x. transferunt *crystallum.* Iuxta quam translationem Cyrillus sanctos mystagogos esse censet, qui etiam priùs propugnacula vocati sunt. Nam & hi portæ sunt illius ciuitatis mysticæ; id est, Ecclesiæ: quia per illos plurimi in eam ciuitatem, siue familiam introducuntur. Quorum vita quantum splendere debeat, docet natura crystalli quæ perspicua est, & latè candicat à sole percussa. Quòd si materiam consideres, vnde crystallus concreta est, quæ fluida est, neque in se firmitatem habet, aut constantiam, (quid enim solidum, ac stabile speres ab aqua, quæ, vt dicit Hieronymus hic, vehementissimis Alpium frigoribus, & inaccessis Soli speluncis in crystallum, id est, in lapidis duritiem concrescit) facilè constat, quàm alius à se ipso, id est, à natura molli, & fluida esse debeat, qui in ciuitatem Dei alios, aut vocat, aut admittit. 37. Hypallage. Sacerdos qualis.

38. Sin verò Vulgati sermonem aspicias, quod omnino fieri debet, satis etiam *sculptura* nomine exprimitur illarum portarum natura, de quibus nuper. Neque enim lapides illi rudes esse debent, aut impoliti; sed sculpti, & ad suum exemplar efformati. Exemplar voco Christum, qui se ostium esse dicit *Ioan.* 10. *vers.* 9. qui etiam *lapis* vocatur *Zacharia cap.* 3. *cælatus à Deo*: in quo ad viuum expressæ, imò in quo spirant veræ virtutum omnium imagines. Ad eius ergo similitudinem cælari se, ac sculpi non solùm sinant, sed etiam studeant, qui volunt in ciuitate Domini portæ videri, alioqui quod de Pharisæis dixit Christus *Matth.* 23. *neque ipsi intrabunt in regnum cœlorum, neque alios eò sinent intrare.* Facit ad hanc expositionem translatio Symmachi, qui vertit *lapides sculpturæ*, & Aquilæ qui *lapides perforationis* seu *terebrationis*, in quibus imagines, aut emblemata altè incisa designantur.

aa Et omnes terminos tuos in lapides desiderabiles.] Similem hypallagen hîc video, & ita transmuto, Ponam in terminis tuis lapides desiderabiles. Hieronymus ait nullum futurum esse lapidem in omnibus Ecclesiæ finibus, qui pretiosus non sit: atque ideo qui in Ecclesia fuerit, nihil videbit, aut etiam nihil calcabit, nisi aurum, aut desiderabilem, id est, pretiosum lapidem. Septuaginta pro *terminis* reddidere *muros*, sensu non admodum diuerso, quo significant in toto Ecclesiæ opere, nil esse quod non à pretioso lapide colluceat: nam de pauimento, fundamento, fastigio, seu propugnaculis iam dictum erat: Reliqua omnia, quæ illis vocibus comprehensa non fuerunt, murorum nomine significantur. 39. Hypallage.

Ego hîc alium sensum subodorabar magis cum vulgata translatione consentientem, qui etiam à me explicatus est super Zachariam *cap.* 9. ad illud. *Lapides sancti eleuabuntur super terram.* Vbi sanctos lapides, quos hic videtur propheta vocare desiderabiles, diximus esse, quasi quædam signa, seu ter- 40.

minales lapides, quibus Deus sicut agricolæ solent, A suam possessionem definit, ab aliisque separat; & distinguit. Videtur autem allusum ad lapides, seu titulos, quos Deus in terra promissionis excitari iussit: *Deuter. 27. Cùm transieris Iordanem in terram, quam Dominus Deus tuus dabit tibi, eriges ingentes lapides, & calce leuigabis eos, vt possis in eis scribere omnia verba legis huius.* Quod transmisso Iordane fecit Iosue *cap.* 8. Hæc autem videntur esse signa, de quibus *Psalm. 64. Turbabuntur Gentes, & timebunt, qui habitant terminos a signis tuis.* Est autem verisimile Chaldæos rerum Iudaicarum potitos abstulisse illa signa, & lapides in quibus diuinæ legis phylacteria, seu monumenta continebantur, & eorum loco reposuisse patriæ religionis titulos, & lapides, qui Iudæis horribiles, & execrabiles B erant. Illorum ergo loco excitari dicuntur electi ac desiderabiles lapides, qui diuinam contineant legem, & alios suæ religionis, & muneris admoneant. Hûc credo allusum: & in hac historia significari, quid Deus in Ecclesia præstiturus sit, in qua ipse erit vnus, qui dominetur, & præsit, quasi iam nulla futura sint reliqua signa gentilicæ impietatis: Quæ in regionibus impiæ religioni deditis excitata fuisse Deus ipse indicat *Leuit. 26. Non facietis vobis idolum & sculptile, nec titulos erigetis, neque insignem lapidem ponetis in terra vestra, vt adoretis eum, ego enim sum Dominus Deus vester.* Mysticum sensum horum lapidum, atque structuræ, vide apud Gregorium *lib. 18. Moral. cap* 19.

41. Doctor qualis. [b b] *Vniuersos filios tuos doctos à Domino: & multitudinem pacis filiis tuis.*] Hîc per zeugma repetendum, *ponam.* Postquam de mystagogis, & doctoribus egit propheta, quos in propugnaculis & portis designarat; ostendit qua doctrina fideles excolendi sint. Quia re vera si doctores tales se præstiterint in docendo, quales in lapidibus, aut splendentibus, aut cælatis expressimus, non tam ipsi docent, quàm Deus, qui in ipsis operatur, & viuit, atque adeò in ipsis loquitur, & docet. Erunt itaque Ecclesiæ filij à Domino docti, quia non aliam audient doctrinam, nisi quam inspirauit Deus. Hæc quidem vera sed aliquid etiam altiùs intuetur propheta, vt optimus non solùm interpres, sed autor Christus explicuisse videtur *Ioan. 6. vers. 46.* Nam D cùm dixisset. *Nemo potest venire ad me nisi Pater qui misit me traxerit eum.* subiecit statim hoc Isaiæ testimonium; *Est scriptum in prophetis, Erunt omnes docibiles Dei.* Quia nimirum Deus interno motu, & magis arcano sermone Ecclesiæ filios ad Christum adducet.

42. Ioan. 6. [c c] Vbi noster interpres *doctos à Domino.* Et Christus *Ioan. 6. docibiles Dei.* Hebr. est לִמּוּדֵי *limmude*, quod nomen est verbale potiùs quàm participium passiuum, quale est *paul*, in coniugatione *Cal*; vnde Christus vertit *docibiles.* Hi verò sunt, vt inquit Hieronymus, iidem, qui discipuli. Qui autem futuri sint illi, explicuit hîc Hieronymus, dum in eandem sententiam citat illud Ieremiæ *cap. 31. Dabo legem meam in mentibus eorum; & super* E *cor eorum scribam eam.* Magna sanè Ecclesiæ commendatio, habere Deum magistrum, qui & ipse interna luce instituat animos, & doctores habeat sic institutos, vt per ipsos, & in ipsis loquatur, vt de se Paulus prædicat *2. Corinth. 13. An experimentum quæritis eius, qui in me loquitur Christus.*

43. Sed dubitabis cur, cùm hæc verba ab vno dicta sint Isaia; sic à Christo *Ioan. 6.* citentur, quasi ab omnibus seu certè à pluribus prophetis prodita A fuissent. Aliæ ab aliis solutiones adducuntur, mihi hæc probatur maximè, quæ dicit hanc sententiam a multis prophetis esse repetitam; citari tamen ex omnibus vnum Isaiam, quia & ipse apertiùs locutus est, & quia magis Iudæis notus, & præcipuo loco inter prophetas habitus. Cum Isaia verò valde colludit Ieremias *cap. 31.* de quo nuper: *Dabo legem meam in visceribus eorum, & in corde eorum scribam eam, &c. & non docebit vltra vir proximum suum, & vir fratrem suum dicens, Cognosce Dominum: omnes enim cognoscent me, &c.*

His Ecclesiæ filiis, qui ad Dei præcepta, & legem animo insitam faciles se, & dociles præbebunt, & omnem Dei afflatum auidè suscipient, multitudinem pacis Deus promittit. Quòd si minùs aliquan- 44.
B do à Deo sibi præstari experiuntur, ideo certè est, quia minùs se diuinis præceptis obsequentes præbent. Sic ad illos Deus supra *cap. 48. vers. 18. Vtinam attendisses mandata mea, facta fuisset sicut flumen pax tua; & iustitia tua sicut gurgites maris.* Hanc pacis multitudinem Hieronymus doctrinæ discipulorum attribuit, quæ, vt diximus, Dei doctrina est.

[d d] *Et in iustitia fundaberis.*] Hieronymus futu- 45.
ram esse Ecclesiæ fundationem in iustitia ideo dicit: quia Ecclesia non solùm Iudæis, sicut antea Synagoga, sed etiam Gentibus patebit. Hoc verò genus quoddam videbitur esse iustitiæ, id est, æqualitatis, quæ nullum hominum genus aut conditionem excludit. Sed nescio quomodo hæc expositio aliquid inurere Deo videtur iniustitiæ, cùm ad il- C lud vsque tempus populum videatur reiecisse Gentilicum, in quo aliquid iniustitiæ videtur agnoscere illa sententia. Mihi magis probatur, quod ab aliis communiter dicitur, licèt non eodem modo significatum, nempe quòd sanctè, & ordinatè fundanda sit Ecclesia. Adamus hanc explicationem esse putat superioris sententiæ, quæ significat omnia in Ecclesia iustè, atque ordinatè fieri. Haymo solidandam dicit Ecclesiam fide, ac virtutum plenitudine. Foreirus Ecclesiæ firmitatem esse iustitiam, quam habebit à Deo. Omnia eodem penè referuntur, nempe in sanctitate, & iustitia fundatum, & conseruatum iri domum illam, quam Dominus eo modo construxit, qui à nobis paulò antè descriptus est.

D [e e] *Recede procul à calumnia, quia non timebis, &* 46.
à pauore, quia non appropinquabit tibi.] Quid sperare Ecclesiæ securitas.
debeat Ecclesia in iustitia fundata, paucis verbis, iisque valde ipsa verborum forma significantibus docet. Quidam existimant in hac promissione conditionem esse subaudiendam accommodatè ad Ecclesiæ fundamentum, quod est iustitia, de qua nuper, hoc sensu. Si volueris ab iniuria seruari, & à potentiorum hominum violentia, recede procul ab omni calumnia, & fraude: id est, iustitiam serua; quæ tibi stabile fundamentum, & monimentum erit, & sic etiam ab omni timore recedes, à quo te ipsa iustitia securum præstabit. Ita Hieronymus, Cyrillus, Haymo, & Dionysius. Quæ expositio E est valde cum textu consentiens, & patronorum autoritate satis munita. Sed inclino magis in aliorum sententiam, qui putant hîc Ecclesiæ à Domino promitti securitatē ab omni calumnia, & ab eo, quod ab aliorum iniuriis, aut violentia prouenire potest: ita vt nihil timendum sit. Nam, si ingruant mala, si conspirent in eam hominum, dæmonúmque vires, & fraudes, premi quidem aliquando, opprimi verò nunquam poterit. Quam sententiam omnino indicant quæ deinde sequuntur, quibus à calumnia

calumnia,& vi metus remouetur. Et illam amplectuntur S. Thomas, Adamus, Foreirus, Vatablus, Montanus.& Osorius.

47. ff Hic duo notanda, alterum, imperatiuum *recede*, positiuo esse pro futuro *recedes*, quod in prophetis frequens est, maximè apud Isaiam. Alterum *pauorem*, secundu loco (nam in illo *non appropinquabit tibi*, *pauor* subaudiendus) sumi pro re, quæ pauorem alicui afferre possit, nempe pro armis, calumniis, insidiis, &c. Iuxta ea quæ diximus suprà *cap.3. num.15. & cap.21. num.56.* nempe actionem aliquam pro eius materia vsurpari, vt *laudem* pro re laudabili, *timorem* pro re horribili. Hoc ergo modo *pauor* dicitur non *appropinquaturus*, quia res quæ timeri debeat, non appropinquabit; Quo sensu dicitur alibi, *timorem eorum ne timueritis*, id est, arma seu minas.

48. gg *Ecce accola veniet qui non erat mecum: aduena quondam tuus adiungetur tibi.*] Duo timere poterat Ecclesia primogenita, id est, pusilla adhuc, nequedum aucta filiis, opibus dignitatéque potentibus, calumniam, & vim;. à calumnia securam esse Dominus iubet; quia illi, à quibus fraudes timeri poterant, & calumniæ, in Ecclesiæ complexum se, & fidelium societatem dabunt: qui nimirum alieni quondam fuerant, & omnino animis, studiisque diuersi. Quales fuerunt Gentiles, quibus Christus crucifixus stultitia priùs existimabatur 1. *Corint.1.ver.23.* Hîc videtur Ecclesiæ à Christo fundatæ Gens Iudæa à captiuitate rediens, quasi typus supponi, quia plurimi alieni priùs à Iudæorum religione, cùm viderent renouatam gloriam, & instauratum templum, eorum se sacris, ac legibus adiunxerunt, de quibus copiosè egimus in Commentariis super Zachariam ad illud *cap.8. Vsquequo veniant populi.* Hæc de calumnia, de vi quod sequitur.

49. hh *Ecce ego creaui fabrum sufflantem in igne prunas, & proferentem vas in opus suum: & ego creaui interfectorem ad disperdendum.*] Duo metum afferre poterant, quod ad vim attinet, & pauorem, bellici nimirum apparatus, & arma, qualia sunt gladius, arcus, & quæ dicuntur vasa bellica, quæ formant, & cudunt fabri, qui follibus excitant prunas in conflatorio, seu furnace, & ferrum, & chalybem contundunt, & molliunt: deinde milites, ac bellatores, qui armis ab artifice elaboratis ad aliorum perniciem vtuntur; Ait ergo Deus tam fabros qui prunas accendunt follium inflatu, malleóque tundunt ignitum ferrum, quàm qui arma tractant, cædémque aliorum meditantur, à se esse creatos: quare à se omnes facilè dissolui posse, ne quod vas bellicum formare, ac vibrare queant: aut certè mutato studio arma conflent, & tractent, non ad vexandam, & perdendam, sed ornandam & defendendam Ecclesiam. Hic mihi sensus expeditus est, & sine vllo obice ad quem literalis cursus offendat.

Nil est quod timeat qui sub Dei tutela est.

50. Hieronymus hîc allegoricum sensum adhibet, & fabrum esse putat Diabolum, qui habitu suo prunas ardere facit; & vasa fingit, id est, homines scelestos inflammat, quibus tanquam suæ inuidiæ, & improbitatis instrumentis vtitur ad bonorum exitium. Quales fuerunt Simon, & Elimas, vterque magus, & alij eiusdem ingenij, vulpes quæ vineas demoliri student. Cum Hieronymo sentiunt Haymo, Dionysius, & Adamus. Hos itaque dicit Dominus facilè à se perdi, aut impediri posse, cùm à sua omnipotenti dextera habeant, vt spirent, & viuant. Quæ res valde confirmare ac solari debet eos, qui in Ecclesiæ fide atque complexu sunt: cùm illius autor, & conditor Deus, omnia aduersariorum machinamenta & vires dissoluere possit, ac perdere solo nutu.

ii In illo, *proferentem vas in opus suum*, Hypallagen esse puto accommodatam fabro, qui eò confert opus, & laborem, vt vas procudat, & fingat. Quare si ita legas, *proferentem opus suum in vas*, erit sanè sententia eadem, sed minùs obscura.

kk *Omne vas quod fictum est contra te non dirigetur: & omnem linguam resistentem tibi in iudicio iudicabis.*] Coniunxit hîc propheta calumniam, & vim, de quibus nos proximè. Hinc meo iudicio planè liquet veram esse explicationem, quam suprà adduximus *num.46.* de calumnia, & pauore, à qua securo atque pacato animo Deus esse iubet Ecclesiam. Reddit enim rationem cur à vi & armis, nihil metuendum sit, quia nullum vas, id est instrumentum bellicum, quod faber excuderit; aut quod hostis vibrauerit, aut torserit, dirigetur, id est, successum habebit, quem optauerit, aut sibi proposuerit inimicorum rabies & calliditas; Omnia enim tela irritas habebunt petitiones suas. Deinde ostendit à calumniis nihil esse periculi, quæ à linguis, aut periuris, aut maledicis conflari solent, cùm innocens alicuius nomen falsi criminis reum iudicio vexant. Quia omnis lingua, quæ falsi aliquid obtenderit, iudicio condemnabitur: & suis se telis configet potiùs, quàm illum, quem sceleris arguebat, insontem. Oriuntur autem pericula, de quibus priori loco ab Imperatoribus, & Tyrannis, qui armis, & potentia formidabiles sunt; calumniæ verò à philosophis, & hæreticis, qui lingua valent, & fraudes & cauillos artificiosè nectunt; Sed pericula depellet maior vis & potentia, calumnias confutabit lingua melior, & eloquentia multò maior, quam adhibebit patronus innocentiæ Deus. 51.

ll *Hæc est hereditas seruorum Domini & iustitia.*] Hæc sors manet Dei seruos qui illius se fidei credent, & illius se voluntati consecrabunt. Qui tanquam viui lapides in ædificio illo nobili, de quo priùs, construentur, in quo tanquam sapphiri, & iaspides splendere volent. Hæc iustitia eorum, quia Deus iustorum meritis ista tribuit, vt à calumniis & metu defendat. Id enim meretur animus, qui, quò Deo placeat, à se ipso deficit, & omnia mundi blandimenta contemnit. 52.

Septuaginta paulò aliter hæc conuertunt: *Ecce ego creaui te, non vt faber ferrarius sufflans in igne prunas, & proferens vas in opus: ego autem creaui te non in perditionem.* Quem locum iuxta hanc translationem interpretantes Hieronymus, & Cyrillus existimant hîc, aliquid discriminis statui inter opus à fabro perfectum, & Ecclesiam à Deo constitutam. Vas enim quodcumque ita fingit faber, vt vbi illo ad opus mente conceptum vsus fuerit, statim abiiciat ac perdat, neque in formando vase, tam eius commoditatem spectat, quàm utilitatem suam. Sed Deus non sic, opus enim suum ornabit, custodiétque ea prouidentia, ac fide, vt ab omni fraude calumniatorum, & ab omni vi armati hostis tueatur, ac seruet. *Hæc de capite quinquagesimo quarto.* 53.

Deus quid spectet in formatione hominum, & Ecclesiæ.

Argumentum quinquagesimi quinti capitis Isaiæ.

CVM in fine præcedentis capitis ostendisset Deus, qualis esset sors, & hæreditas illorum qui legem à Domino propositam studiosè colent; nunc ad hæreditatem illam vberem, & lætam Gentes inuitat: monétque ne sumptus, & vires in vanarum rerum consectatione perdant. Cum autem vitam, & omnium rerum abundantiam promisisset, docet, quem in vera religione sectanda ducem, & præceptorem intueri debeant: cui vt adhæreant monet, mutato superioris vitæ consilio; quod longè abest ab illo, quod à Deo est, & ad vitam ducit. Ad extremum fidelia, & firma sua fore promissa niuis, atque imbris comparatione docet.

CAPVT LV.

1 [a] *OMNES sitientes venite ad aquas: [b] & qui non habetis argentum, properate, emite, & comedite; [c] venite, emite [d] absque argento, & absque vlla commutatione, vinum & [e] lac.*

2 [f] *Quare appenditis argentum non in panibus, & laborem vestrum non in saturitate? [g] Audite audientes me, & comedite bonum, & delectabitur in crassitudine anima vestra.*

3 *Inclinate aurem vestram, & venite ad me, audite, & viuet anima vestra; [h] & feriam vobiscum pactum sempiternum, misericordias Dauid fideles.*

4 [i] *Ecce, testem populis dedi eum, ducem ac præceptorem gentibus.*

5 [k] *Ecce, gentem quam nesciebas, vocabis: & gentes quæ te non cognouerunt, ad te current [l] propter Dominum Deum tuum, & sanctum Israel: quia glorificauit te.*

6 [m] *Quærite*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 DOMVM splendidam nuper, & luculentum construxi tabernaculum; nunc mensam fidelibus, & conuiuium instruo. Quare, ô vos, quorum explere sitim nequeunt humana pocula, venite ad iugem, & viuentem aquam: neque vos retardet pecuniarum inopia; non enim venalis est mensa. Quocirca quibus argenti copia non est, properate, & comedite: venite, atque emite nulla impensa pecunia, & absque vlla permutatione vinum, & lac.

2 Quare, si quid est vobis argenti, illud non emendis panibus, sed rebus aliis inanibus, atque futilibus impenditis? Quare vos ipsos laborando conficitis in illarum rerum comparatione, quæ famem vestram satiare non possunt? Audite ergo me, audite, inquã, me seriò, atque attentè; & comedite cibum ad augendas, confirmandásque vires opportunum, in cuius crassitudine, atque deliciis anima vestra exhausta priùs, & exanimata delectabitur.

3 Audite igitur, & in meam vos fidem, atque tutelam date: audite, inquam, me, si modò vitæ vestrę consultum esse vultis: & feriam vobiscum fœdus in omnem æternitatem constans, fœdus, inquam, quod cum Dauidis filio Christo pepigi, in quo fideles, & stabiles misericordiæ promittuntur.

4 Ecce testem obligatæ fidei Christum dedi, ex Dauidico genere prognatum: qui, quæ ego populo promitto, re ipsa cumulatè præstabit: ipsum autem audite, quem ducem vobis, & magistrum præpono: à quo quid facto, scitóque opus sit, absque vllo errore doceamini.

5 Ecce, ô Christe, dux, & doctor Gentium, vocabis ad te, tuorúmque familiam, quos priùs alienos habuisti: & Gentes quæ præcipua quadam ratione, atque doctrina institutæ non fuerant; atque adeò te priùs non cognouerant, ad tuum sinum, atque doctrinam certatim conuolabunt. Licèt enim crucis ignominiam subieris, sanctus tamen Israel, & Dominus Deus tuus, ita te in omnium populorum conspectu glorificabit,

cabit, vt ad te innumeram Gentium multitudinem trahas non inuitam.

6 Ergo, ô populi, ne committatis, vt tempus vobis tam opportunum ad ſalutem abeat inane. Quærite Chriſtum in Euangelij tempore, dum multis modis vobis occurrit, inuenitúrque facilè. Eius auxilium implorate, dum propè eſt, & facilè preces inuocatus exaudit.

7 Recedat impius à via, quam peccando tenuit, & vir iniquus conſilia priora, & cogitationes doloſas, & impias damnet & abiiciat. Redeat ad Dominum pœnitendo, à quo priùs peccando deflexerat, & à Deo ſuorum ſcelerum conſequetur veniam; quia totus affluit, ac perfluit miſericordia, vt pote ad miſerandum, & ignoſcendum pronus.

8 Quòd ſi viæ veſtræ deſerendæ ſunt, & quæ ad ſalutem, & veniam deducunt, ineundæ, magna futura ſit neceſſe eſt vitæ, cogitationúmque mutatio. Neque enim viæ, atque cogitationes meæ, cum viis, atque cogitationibus veſtris vllo modo conſentiunt.

9 Quia ſicut à terra eleuati ſunt cœli, ſic viæ, atque cogitationes meæ à viis, cogitationibúſque veſtris eleuantur. Quare peccator à ſe ipſo deſerendus eſt, & tam eleuandus à priori ſtatu, quàm procul à terris eleuati ſunt cœli.

10 Quòd ſi antiquum viuendi modum deſerat peccator, miſericordia ditabitur mea. Neque promiſſio hæc mea inſtar erit tonitrui, quod præter fragorem, & ſonitum nihil habet, quo terram irriget, & fœcundet; ſed erit inſtar niuis, & pluuiæ, quæ de cœlo cadunt, neque eò remigrant, ſed inebriant, grauidántque terram, vt abundè germinet, referátque prouentus vberes illi, à quo ſemen accepit.

11 Sic erit verbum, atque promiſſio, quod orietur ſemel ex ore meo: neque enim fide, aut ſucceſſu carebit: ſed aſſequetur id, quò illud deſtinaui: illa, inquam, verbum meum cumulatè præſtabit, quæ promiſit.

12 Quapropter ſi verbo meo obſequi volueritis, egrediemini læti è carcere, ac tenebris, & pacificè ad ea, quæ vobis in votis eſſe poterant, deducemini: Montes, & colles diuinis perſonabunt laudibus, in ingreſſu veſtro: & inter ſyluestres frutices audietur manuum feſtiua comploſio.

13 Efficiet autem verbum meum, quod imber, cùm in arentes agros è cœlo defluxerit; nam pro ſaliunca, & vrtica, abies pullulabit, & myrtus: & pro horrida, & triſti, ſpecioſa ſuccedet, & iucunda facies: tunc verò Chriſti nomen in his, qui ad Eccleſiam accedent, audietur, neque nota illa, & ſignum Chriſtiani gregis, in æternum delebitur.

6 [m] *Quærite Dominum, dum inueniri poteſt; inuocate eum dum propè eſt.*

7 [n] *Derelinquat impius viam ſuam, & vir iniquus cogitationes ſuas, & reuertatur ad Dominum, & miſerebitur eius, & ad Deum noſtrum: quoniam multus eſt ad ignoſcendum.*

8 [n] *Non enim cogitationes meæ cogitationes veſtræ: neque viæ veſtræ, viæ meæ, dicit Dominus.*

9 *Quia ſicut exaltantur cœli à terra, ſic exaltatæ ſunt viæ meæ à viis veſtris, & cogitationes meæ à cogitationibus veſtris.*

10 [o] *Et quomodo deſcendit imber, & nix de cœlo, & illuc vltrà non reuertitur, ſed inebriat terram, & infundit eam, & germinare eam facit, & dat ſemen ſerenti, & panem comedenti.*

11 *Sic erit verbum meum, quod egredietur de ore meo: non reuertetur ad me vacuum, ſed faciet quæcumque volui, & proſperabitur in his, ad quæ miſi illud.*

12 [p] *Quia in lætitia egrediemini, & in pace deducemini: [q] montes, & colles [r] cantabunt coram vobis laudem, & omnia ligna regionis plaudent manu.*

13 [ſ] *Pro ſaliunca aſcendet abies, & pro vrtica creſcet myrtus, [t] & erit Dominus nominatus in ſignum æternum, quod non auferetur.*

IN CAPVT QVINQVAGESIMVM QVINTVM COMMENTARIVS.

1. Menſa ſplendida & gratis oblata.

OMNES *ſitientes venite ad aquas: & qui non habetis argentum properate, emite, & comedite.*] Præcedenti capite domum conſtruxit Deus ſplendidam, & lautam, qua melior nulla, neque reperiri, neque excogitari potuit: quæ fideles exciperet, & in qua habitaret ingenua Domini familia. Nunc alia metaphora non minùs ſignificante oſtendit quàm illa domus inſtructa ſit, & abundans rebus omnibus, quæ ad ſpiritualem victum, immò ad delicias, & oblectamenta deſiderari poſſunt, quæ *lactis* & *vini* nomine ſignificantur. Conſiderabat credo Deus, quo tempore Chriſtus Eccleſiam fundauit, immenſiſque locupletauit bonis, Iudæos vacuis ſacrificiis, & egenis elementis addictos, quæ planè cùm vmbræ eſſent arcani cuiuſdam, atque altioris ſacramenti, nihil aliud facere videbantur, quàm quod prouerbium obiicit his, qui inani ſe labore conficiunt, *vmbras ſequi.* Conſiderabat item Gentiles honorum ſiti, diuitiarum ardore, vbique terrarum æſtuantes: quare illorum dolens miſerabilem vicem, & inſaniam ad reſtinguendam ſitim vocat, & vitales epulas. Ne verò quiſquam arbitratus, ſic Deum potum, cibúmque venalem exponere, ſicut auarus caupo cibos ſuos ad ganeam pretio proſtituit, eóque nomine ad oblatam, & decantatam menſam vereretur accedere, edicit, neque argento, neque commutatione vlla opus eſſe: gratis omnibus menſam quantumuis opulentam, & ſplendidam proponi. Quo hoſpitio, atque epulo, quid poſſet excogitari commodius, & illuſtrius, nihil video: quando domus verè Regia ferculis abundat, & luculenta menſa vltrò homines non ſolùm admittit, ſed etiam inuitat.

2. Sitis grauiter vrit, & excruciat homines, eáque optimè explicatur ardor, & ſtudium, quo quis animi ſui quietem, aut leuamentum quærit. Pro cupiditate, ac ſtudio vehementi poſuit Iob *cap. 18. verſ. 9. Exardeſcet contra eum ſitis.* & *Pſal. 41. Quemadmodum deſiderat ceruus ad fontes aquarum*, &c.

Terrena omnia vana: neque animum explent.

In ſiti ergo atque ſitienti animo ingens notatur ſtudium, & cupiditas eius, qui impotenti conatu, anhelato ſpiritu aliquid inſequitur. Quo ſtudio, atque labore prorſus irrito conficiebant ſeſe fugacium rerum amatores: nam, aut impotes erant propoſiti voti, aut ſi illud vnquam obtinere contingeret, extinguere non poterat, neque leuare ſitim illam ardentem. Quicquid enim ex mundo ad cuius commoda aſpirat ſtultorum ſitis, haurias, cœnoſum eſt, & odoris tetri, qualis illa aqua Ægyptia, à qua populum ſuum auocat Deus *Ieremiæ cap. 2. verſ. 18. Quid tibi vis in via Ægypti, vt bibas aquam turbidam.* Neque illud quicquid eſt turbidum, & cœnoſum ſeruatur, aut continetur diu: quia in ciſternas diſſipatas infunditur, quæ momento temporis effundunt, & perdunt, quæ illis ſeruanda, ac refrigeranda credideras. *Duo mala*, inquit Dominus, *fecit populus meus: me dereliquerunt fontem aquæ viuæ, & foderunt ſibi ciſternas diſſipatas, quæ continere non valent aquas. Ierem. ſuprà verſ. 13.*

Abundabat ſanè Dauid aquis illis fugacibus, quia Rex erat armis potens, & victoriis illuſtris; ſitiebat nihilominus, clamabatque aſſiduè. *Sitiuit anima mea ad Deum fontem viuum*: Satis ſibi illius filius Salomon ab humanis aquis ad explendum ſitientem animum præſidij quæſierat, neque in eam curam aliquid reliquerat intentatum. Plantauerat vineas piſcinas extruxerat, conflauit ſcyphos, & vrceos ad vina fundenda, ſi quomodo vrentem ſitim aliqua ratione ſedaret; & tamen poſt tot curas, poſt Regios ſumptus, poſt longum vſum eorum, quæ tanto ſtudio, atque arte parauerat, clamat Eccleſiaſtes *cap. 2. Cùm me conuertiſſem ad vniuerſa opera, quæ fecerant manus meæ, & ad labores, in quibus fruſtra ſudaueram, vidi in omnibus vanitatem, & afflictionem animi.* Miſertus ergo Deus illorum, qui inani ſe conatu, atque onere laſſabant, fontes aperit abundantes, & iuges qui explere poſſint inhiantem animum, & alia omnia mundi leuamenta fruſtra captantem. Ad hunc locum reſpexiſſe videtur Chriſtus ſæpe, & eadem dicendi forma vana hominum ſtudia, ſtultos conatus, & mitiſſimum ſuum animum, explicuiſſe. *Ioan. cap. 4.* ad Samaritanam ait habere ſe fontem aquæ viuæ, quæ ſitim ſic expleat, vt nihil deinde ſitiat, & *cap. 7. verſ. 35.* quàm grauiter noſtram doleret vicem, & quàm libenter aquam illam vitalem propinaret, oſtendit, dum ipſe clamat, & offert vltro. *Stabat Ieſus, & clamabat dicens, ſi quis ſitit, veniat ad me & bibat.* Deinde addit id, quod valde, vt reor, facit ad præſentem locum. *Qui credit in me, ſicut dicit* Ioann. 7.
Scriptura, flumina de ventre eius fluent aquæ viuæ.

3. In eo loco Ioannis reſpexiſſe puto Chriſtum, tum ad alia loca Iſaiæ, de quibus ſtatim, tum ad hunc maximè, quem nunc verſamus: neque enim aliud reperio in Scriptura ſacra teſtimonium, quod citari potuerit, cùm dicitur, *ſicut dicit Scriptura.* Laborabant interpretes indagando, vbinam lateant illa flumina viuentis aquæ, quæ exitura dicuntur de ventre eorum, qui in Chriſtum credent. Qui & variè accipiunt hoc Chriſti teſtimonium, & varia producunt loca, vnde petitum eſſe videri poteſt, quæ apud ſuos auctores in Ioannem videre promptum eſt. Ego illa breuiter dicam, quæ mei conſilij, atque inſtituti ſunt, quia non tam Ioannis interpretem ago, quàm Iſaiæ.

Et primùm obſeruo quod à me pluribus demonſtratum eſt *cap. 6. num. 39.* ſacros & canonicos auctores in citandis Inſtrumenti veteris teſtimoniis, non tam numerare verba, quàm ſententiam expendere. Quare ſi ſenſum aſſequantur, & exprimant, de verbis non laborant.

4. Prouerbium.

Secundò hanc dicendi formam videri prouerbialem, fontem eſſe apud aliquem, cùm paratum habet apud ſe, quo ſitim expleat; aut qui ita ſitim ſemel expleuit vt non iam ampliùs ſitiat. Quod ſanè à vulgari dicendi modo non abhorret. Cùm enim aliquem, ita locupletem vocamus, vt illi nunquam pecunia deſit, habere domi ſuæ dicimus *ἀργυροκοπεῖον*, id eſt, *officinam, & artem cudendæ pecuniæ.*

cunæ. Et cùm significare volumus nunquam alicui deesse fundendi carminis promptam facultatem, habere apud se dicimus *Musam*, & *Apollinem*: qui auctores esse existimantur, & auspices carminis fundendi. Non dissimile est, quod vulgus putat de virga diuina, seu Mercurij, & annulo Gygis. Et quidem illi vulgares dicendi modi planè indicant *affluere bonis* seu *scatere*. Nam hæc verba fontem esse docent spudeos, qui dicuntur affluere, quia à fonte, seu flumine trahuntur hæ metaphoræ.

5. Tertiò offerri hîc à Deo, aut aquam iugem, & non deficientem, aut eam aquam, quæ vbi semel hausta fuerit, omnino extinguet sitientem animum. Quod ex eo mihi colligere videor, quia Deus aquam, & cibum promittit, illi omnino aquæ ciboque contraria, quæ homines expetunt, & inquirunt, quæ videlicet deficiunt, & non satiant, & ideo subditur, *quare appenditis argentum non in panibus, & laborem vestrum non in saturitate*, quasi dicat, Venite ad alias aquas, quas in saturitate haurietis.

6. Addo ad extremum vsitatum esse huic prophetæ, vt aquæ iugis metaphora rerum significet abundantiam, idque nō longè ab hoc capite, cui nos operam damus: & valde accommodatè ad verba, quæ apud Ioannem ea Scriptura Christus producit, vbi sitientibus aquam iugem, & abundantem promittit cap 41. *Egeni, & pauperes quærunt aquas, & non sunt: lingua eorum siti aruit. Ego Dominus exaudiam eos. Aperiam in supinis collibus flumina, & in medio camporum fontes, ponam desertum in stagna aquarum.* Et cap. 44. *Effundam aquas super sitientem, & fluenta super aridam.* Item cap. 48. *Vtinam attendisses mandata mea, & facta fuisset sicut flumen pax tua, & iustitia tua sicut gurgites maris.* Sic ergo puto hoc loco cùm ad aquas vocantur homines, quas in saturitate bibent, significari iugem, seu viuam aquam, quæ quasi in eorum visceribus scaturiet, qui in Christum credent, eorúmque animos ad satietatem explebit: Illud enim est *bibere in saturitate*, siue ad saturitatem.

Beneficia Dei aquæ iugi similia.

7. [b] *Et qui non habetis argentum, properate, emite, & comedite.*] Non solùm poculum Deus promittit viuentis aquæ, sed etiam epulum, ne quid ampliùs desideret hominis necessitas. Sed dubitare hîc aliquis posset, cur qui argentum non habet, emere iubetur, aut quî conuenit emptionis nomen cum oblato gratis beneficio? Qui in *aqua* & *cibo* doctrinam intelligunt, putant hanc esse sententiam: Cùm Apostolis præceptum esset, vt gratis darent, quod gratis accepissent, vocari omnes ad Euangelicam doctrinam, quam vsque adeò Apostoli habent non venalem, vt vltrò offerant, imò & cogant repugnantes: vt fideles serui ex vicis & sepibus conuocaerunt cæcos, & claudos ad nuptiale conuiuium. Quod si ita accipias, videtur spectasse Deus philosophorum, ac sapientum huius sæculi consuetudinem, qui patere discipulis scholas non sinunt, nisi illas merces, eáque interdum non vulgaris aperiat. Deus autem hîc mercedem nullam exigit, atque adeò sine argento offert, atque impertit cælestem doctrinam. Sed quia aliquid etiam laboris homo adhibere debet, eo labore censetur doctrinam emisse: neque enim pecunia tantùm aliquid emitur, sed labore, precibus, & lachrymis iuxta illud tritum *Nihil carius emitur, quàm quod precibus emitur*: Sed si quid laboris adhibueris, gratis tamen emisse censeris, quia ex tuo labore nihil sibi commoditatis capit qui beneficium impartitur, sicut magister gratis docet, cùm nihil accipit à discipulo, etiamsi doctrina magno discipuli labore comparetur. De hoc pretio vide statim præclaram Nazianzeni sententiam.

8. Quæ solutio etiam valet quocumque modo accipias *aquam*, nam ex tuo labore nihil accrescit commodis illius à quo beneficium accepisti. Accedit quòd illud quicquid est, quod ad emendum affers, adeò est exiguum, ac tenue, si beneficij magnitudinem, & momenta penses, vt nihili instar obtineat. Quocirca emis quia id affers pretij, quod venditor exigit: & gratis accipis, quia quod abs te exigitur à venditore, nihil instar habet. Imò si abs te Deus exigeret quicquid opum, & quicquid virium habes, gratis tamen existimateris aquam illam bibisse, de qua Sapient. 7. *Quoniam omne aurum in comparatione illius arena est exigua; & tanquam lutum æstimabitur argentum illius.*

9. Hæc mihi visa sunt non importuna, sed credo in *emite* esse catachresim quandam, sumptúmque verbum pro significatione proxima, quod in omni Scriptura tam profana quàm sacra frequentissimum est. Vide quæ diximus cap. 52. num. 11. ad illud *Gratis venundati estis*. Cùm enim plerumque, quod nostrum facimus, eóque vtimur arbitratu nostro, pretio comparari soleat, quod propriè *emere* est, fit, vt quidquid fit nostrum quocumque id acquiratur modo, emi existimetur, siue id precibus, siue lachrymis, siue mera aliorum liberalitate possideamus. Vnde frequens est, emere aliquid labore, lachrymis, pudore, sanguine, honoris iactura, & similibus. Cui explicationi fauet quod Hebr. vbi vulgatus *emite*. est שבר *sabar*, quod *frangere* significat. Quare ad verbum sic liceret reddere, *properate, frangite, comedite*. Quasi dicat, Properate, & quod mea liberalitate vestrum est, perinde, atque si argento vobis emissetis frangite, & comedite. Festus ait, *emere* olim sumptum esse pro *accipere*: quod si ita accipiss, nihil est negotij. Sequitur autem post *frangite* optimè *comedite*: quia *frangere* proprium est
10. panis, vt ex vsu Scripturæ satis constat; vt latè probauimus *in nostris commentariis super Acta cap. 2.* ad illud *frangentes circa domos panem*. Vbi docuimus transuersis lineis ita panes solitos esse distingui, vt in multas buccellas diuiderentur, quæ *quadra* dicebantur, eò quòd lineæ illæ transuersim ductæ, quadrata illa spatia definirent, quæ vt ex Hesiodo cōstat, & ex Ioannis Tzetzis super illum commentariis, panes interdum triginta duas buccellas habuerunt. Cùm ergo panis lineis altiùs impressis esset diuisus, nullo negotio in buccellas illas quadratas frangebatur manu, neque necesse erat gladium admoueri.

Emo pro accipio.

11. [c] *Venite, emite absque argento, & absque vlla commutatione vinum, & lac.*] Hæc geminatio epitasim habet, significationémque maximam, nempe doloris, quo Deus afficitur, cùm videt vti homines fieri fugacium bonorum, neque illorum cupiditatem expleri vnquam posse rerum humanarum inanitate. Quare in Hebraico textu prima vox in hoc capite est הוי *hoi*, id est, *heu*, quæ interiectio dolentis est, quam adhibuere Septuaginta. Quare gemitus præcessisse videtur Gentium vocationem. Aut certè significationem habet amoris, & desiderij, quo se Deus hominibus impertiri vult, eósque cumulatè donis cœlestibus implere. Quare instat Deus, & iterat sæpe illud *venite*, gratísque offert beneficium illud, pro quo si quispiam sanguinem, vitámque tependat, vili emeret, imò nullo pretio.

Quàm libēter Deus beneficiū offert.

Dixit

Dixit huc optimè Nazianzenus *oratione* 40. *quæ est de baptismo. Cùm tibi nec labore vllo, nec opera vlla suscepta res expetita compotem fieri liceat, quæ tandem stultitia est donum in aliud tempus reiicere? Sitientes venite ad aquas, hortatur Isaias, & qui non habetis argentum, ite, & emite, ac vinum nullo persoluto pretio bibite. O ingentem benignitatis celeritatem! ô facilem contrahendi rationem! hoc bonum sola voluntate venale tibi proponitur: cupiditatem ipsam Deus ingentis pretij loco habet. Sitit sitiri: bibere cupientibus potum præbet: cùm ab eo beneficium petitur, beneficio afficitur. Promptus est, liberalis, ac munificus, iucundiùs dat, quàm alij accipiant.* Hæc Nazianzenus, quæ expendenda sunt, quia mirè Dei amorem, & liberalitatem declarant.

12. d In *commutatione*, & *argento* duo significantur modi quibus homines sibi rei alicuius mancipium vendicant, argento nempe, id est pecunia, vt plurimùm signata, aut rerum permutatione, quæ antiquis temporibus frequentissima fuit. Inuitat autem ad vinum, & lac, id est, ad delicias maximas, quæ *vini, & lactis* nomine significantur. Quæ duo coniunxit sponsus *Cant.* 5. in nuptiali conuiuio: *Bibi vinum meum, cum lacte meo.* Quomodo in *vino* summa intelligatur voluptas, & hilaritas, pluribus ostendimus super Cantica ad illud *c.* 2. *Introduxit me Rex in cellam vinariam.* Inde pete. Ex quo fit vt quæ vino affinia sunt, vt *cella vinaria, ebrietas, torcularia*, summam importent hilaritatem. *Lac* verò pingue aliquid est, & quo in toto animali, nihil reperies, aut mollius, aut suauius? Sed est proprium teneræ ætatis alimentũ, in qua sunt, qui nunc ad Ecclesiæ, id est, ad matris vbera, & gremium vocantur. Quos etiam Petrus tanquam infantes ad lactis desiderium inuitat 1. *Petri cap.* 2. *Quasi modo geniti infantes lac concupiscite.* Et Paulus infantium in fide nutritor egregius. 1. *Corinth. cap.* 3. *vers.* 2. *Lac vobis potum dedi.* Obseruat autem hîc Hieronymus renatis in Christo, id est, recèns lustratis piaculari lauacro, in Ecclesiis, quæ sunt ad Occidentem lac, & vinum porrigi: Et est vero satis simile consuetudinem illam inductam fuisse propter hoc Isaiæ testimonium, quod, vt nonnulli putant, cum recèns ad fidem conuersis loquitur. Ita putat Nazianzenus nuper citatus, & ibi Nicetas. Sicut autem ex Tertulliano diximus in primis quasi cunabulis Ecclesiæ porrigi solita neophytis butyrum, & mel, propter illud Isaiæ *cap.* 7. de Emanuel, *Butyrum, & mel comedet*; Sic nunc in Occidenti propter hoc caput neophytis vinum porrigitur, & lac.

Neophytis olim lac & vinum porrigi solita.

13. e Pro *lacte* Septuaginta legunt *adipem*. Intelligunt credo id quod in lacte optimum, & suauissimum est. Hispani dicunt *lanata de la leche*. Dicitur enim *adeps* figuratè id, quod in cibo etiam sine sanguine, selectissimum est, vt de frumento dicitur *Psalm.* 147. *Adipe frumenti satiat te.* Et *Psalm.* 80. *Cibauit ex adipe frumenti.* Quocumque accipias modo, promittuntur Ecclesiæ filiis lectissimi, ac delicatissimi cibi; qui verò sint illi, facile est cuiuis coniectare. Omnes penè de Eucharistia interpretantur cum Hieronymo, & Cyrillo. Possunt etiam eiusmodi cibi vocari Spiritus sancti dona, quæ infantes animas per omnes spiritualis ætatis gradus, ad virilem vsque constantiam prouehunt. Vide Clement. Alexandrinum *lib.* 1. *Pædag. cap.* 6. Porrò in *vino*, & *lacte*, omnis ætas videtur notari ab eo quod cuilibet familiare, ac penè proprium est. Quia infantes lac appetunt, & illo roborantur, & adolescunt: vinum senes, quod vulgo *lac* dicitur *senile*. Inter hæc autem quæ extrema sunt in homine, quia vitam inchoant, & finiunt, reliqua, quæ media sunt, continentur, & intelliguntur.

Ecclesiæ deliciæ.

Chaldæus paulò aliter explicat hunc locum accommodatè ad ea, quæ de aquarum significatione suprà dicebamus, *Venite*, inquit, *& audite absque pretio, & absque pecunia doctrinam meliorem vino, & lacte.* Qui loquendi modus videtur habere prouerbialem speciem. Quomodo vbera sponsi dicuntur vino meliora *Cantic.* 1. 14.

Dubitare quis non immeritò hîc posset, an lac poculentum hîc sit, an esculentum; Nam cùm sitientes vocet propheta, ad potum vtique vocat, non ad escas. Et facit huc quod statim de cibo agit, cùm dicit, *Quare appenditis argentum non in panibus.* Accedit quòd lac in Scriptura sacra sæpe pro potu sumitur, aut re poculenta. vt *Ezechiel. cap.* 25. *Ipsi comedent fruges tuas, & ipsi bibent lac tuum.* Et 1. *Cor.* 3. *Tanquam paruulis in Christo lac vobis potum dedi, non escam.* Neque puto Iahel *Iudic. cap.* 4. aliquid Sisaræ porrexit insolitum, cùm ad potum lac dedit. Deinde quia *Cant.* 5. sponsus bibisse se dicit vinum cum lacte. *Bibi vinum meum cum lacte meo.* vbi ex Hebræis aliqui, & cum illis Chaldæus, in *vino, rubrum*, in *lacte, album vinum* intelligunt. Et quidem lac esse multis nationibus potabile satis est compertum. Sanè Homerus Getarum, & Scytharum, item & Nomadum quosdam populos Galactopotas esse tradit; idem Galenus *lib.* 2. *ad Glauconem.* De Æthiopibus res est certa, quibus etiam hodie, vt ab illis accepi, lac, pro potu est. Ex his videbatur non improbabile in hoc Isaiæ loco poculentum esse lac. Veruntamen placet magis sententia superior, qua ratione à me exposita est. Neque rationes admodum vrgent in oppositum. Quia antequam vinum, & lac nominaret propheta, iam dixerat, *properate, bibite, & comedite.* Neque minùs vsitatum est in Scriptura sacra, vt lac ad cibum, quàm ad potum adhibeatur. *Ad Hebr.* 5. *Facti estis, quibus lacte opus sit, non solido cibo.* Neque ab hac sententia abeunt Septuaginta qui vertunt *vinum, & adipem.*

f *Quare appenditis argentum non in panibus, & laborem vestrum non in saturitate?*] In *argento* ea intelliguntur, & continentur, quæ argento æstimantur, vt sunt operariorum sudor, studiosorum excubiæ, denique quicquid operæ, ac sollicitudinis rebus acquirendis, & conseruandis impenditur. Reprehenduntur ergo hominum vesana consilia, qui opera, atque vigilias otiosè ludunt, & pecuniam perdunt, dum illam ponunt in illis consectandis, quæ neque satiare possunt, neque alere, quod proprium est non simulati, & falsi, sed veri cibi, qualis est panis. Ex scripturæ autem vsu *panis* pro quolibet sumitur alimento, *saturitas* verò pro cibo saturante. Est enim satis in Scriptura frequens, vt effectus adhibeatur pro causa. Qua ratione Idola vocamus *confusionem*, & arma *timorem*, quia illa ab Idolis nascitur, hîc ab armis. Sic *saturitas* hîc pro pane siue pro cibo sumitur, quia panis saturitatem inducit, sicut *cap.* 56. *num.* 38. *ebrietas* pro vino ponitur, *Sumamus vinum, & impleamur ebrietate.* Hebraicus textus pro *non in panibus*, habet *in non panem.* Quasi dicat perire argentum omne, quod aliis rebus impendas, præter panem; nam alia omnia acuunt potiùs famem, quàm obtundunt, inflant, non implent famescentem animum. Quæ sanè cogitatio ad rem moralem grauis est, nam re vera, Deus qui solus est panis, qui mentes exatiat, in quem conferri vtiliter possunt omnia, quæ censeri 15.

Saturitas, & ebrietas, pro cibo, & vino.

feri possunt humana commoda, si quidpiam à Deo in alia consilia, aut lucra derives, perdis operam, & argentum, cui Dominus cum gemitu dicit, *Heu omnes sitientes venite*, &c.

16. g *Audite audientes me, & comedite bonum: & delectabitur in crassitudine anima vestra.*] Hæc satis aperta sunt. Ostendit Dominus quid consecuturus sit docilis & obsequens animus, nempe delicias illas, quas suprà contineri diximus in *vino* & *lacte*: quásque hîc *crassitudinem* ideo appellat; quia nihil est gustatu suauius, vel ad robur augendum efficacius. Porrò illud *audite audientes*, non quamcumque auditionem significat, sed illam importat, quæ non otiosa est; sed quæ audita complet, & quæ cum auribus attentis animum quoque docilem aduertit.

17. h *Et feriam vobiscum pactum sempiternum: misericordias Dauid fideles.*] Hic locus impeditus est valde propter translationem Septuaginta quam Paulus probat *Actor.* 13. qui ita vertunt: *Sancta Dauid fidelia.* Quem locum Paulus suprà ad probandam Christi resurrectionem adducit. Quid autem ad id momenti habeat docuimus, cùm illum Actorum locum explicaremus. Vbi etiam ostendimus quomodo eadem sint, quæ à Septuaginta *sancta*, & quæ à Vulgata dicuntur, *misericordia Dauid*. Est autem mihi valde verisimile, quod Hieronymus docet, quem sequuntur frequenter alij, S. Thomas, Hugo, Dionysius, Adamus, Foreirus, misericordias illas esse, quas cecinit Dauid *Psalm.* 88. cuius initium est, *Misericordias Domini in æternum cantabo.* Quod psalmi principium existimo prouerbiali forma vsurpari solitum à Iudæis: quia in eo illustrissima promissa, & sui generis eximia priuilegia contineri videbant. Dicebatur autem Psalmus ille *Misericordia Dauid*, tum à principio psalmi iuxta Hebræorum morem, qui libris, immò capitibus illum præfigunt titulum, quem offerunt illorum initia; cui rei argumento sunt quinque libri legis, qui & ipsi à prima voce nomen assumunt, & quæ in libris præcipua sunt, primis illius materiæ nominibus notantur. Norunt hæc, qui mediocriter Hebraicè sciunt: Tum quia Dauidi, aut Christo, cuius typus eo præsertim loco erat Dauid, promissiones illæ factæ sunt. Sic enim *v.* 4. *Iuraui Dauid seruo meo.* & *v.* 36. *Semel iuraui in sancto meo, si Dauid mentiar.*

Psalm. 88.

18. Accedit quòd promissiones, quæ in hoc Isaiæ loco continentur, in eo psalmo fere omnes expressæ sunt, primò quia quemadmodum pactum hoc, seu misericordiæ ad electos pertinent, quibus Deus gratis lac porrigit, & vinum: sic etiam in Psalmo misericordiæ, & pactum ad electos spectant, *vers.* 4. *Disposui testamentum electis meis, iuraui Dauid seruo meo.* Quod pactum ibi *fidele* dicitur, & *sempiternum*, præcipuè *vers.* 29. *In æternum seruabo illi misericordiam meam, & testamentum meum fidele ipsi.* Illa verò magna quæ electis promittuntur, per Christum dicuntur esse conferenda, vt patet, quia ibi multa dicuntur de Christi regno: quod etiam vides in hoc capite.

Cæterùm hîc eandem esse puto sententiam per
19. epexegesim iteratam, idem est enim *pactum sempiternum*, & *misericordia fideles Dauid*. Nam *fideles* idem est, quod *stabiles*, aut quæ re ipsa complebuntur; & iuxta materiæ rationem, quæ non deficient, quia promissiones factæ Dauid erunt à generatione in generationem. Quòd verò quæ à Vulgato dicuntur *misericordia*, idem sint quod *pactum*, persuadet Septuaginta translatio, quam Paulus probat *Actor.* 13. qui pro *misericordiis fidelibus* vertit, *sancta fidelia*. *Sancta*, pacta sunt, quasi *sancita*, Græcè ὅσια, quæ ideo vocantur *sancta*, quia ad eorum firmitatem intercedit iurisiurandi religio. Quo etiam nomine misericordias *pacta* dici puto, quia vt ex psalmo toto constat præsertim *vers.* 8. & 36. iuramento firmantur illa promissa.

Neque promissiones quæ in eo psalmo leguntur 20.
ad alium pertinent, quàm ad Christum, nisi fortè figuratè, sicut etiam quæ in hoc capite continentur. Nam per Christum vtrobique fidelibus, & electis multa promittuntur. Cuius sententiæ procul dubio sunt, quotquot in capite hoc allusum esse putant ad hunc Psalmum. Nam certum est misericordias has seu sancta fidelia non pertinere ad Dauid, sed ad Christum, vt præter alios docuit apertè Paulus *Actor.* 13. Idem etiam putant, qui *sancta fidelia Actor.* 13. spectare dicunt ad eundem psalmum, ij verò sunt plurimi ex interpretibus illius operis cum Tertulliano *lib.* 3. *cap.* 20. & *lib.* 4. *c.* 1. *contra Marcionem*.

Cui cogitationi nil incommodat nomen *Dauid*, 21.
quia sicut alias parentum nomina sine alia mutatione patronymicè ponuntur pro filiis, vt *cap.* 42. *num.* 24. latè probauimus, sic etiam *Dauid* pro ipsius filiis adhibetur. Pro Roboam ex Salomone nepote 3. *Reg.* 12. *vers.* 16. Et pro Christo non semel, *Ezechiel. cap.* 34. *Suscitabo vobis pastorem vnum seruum meum Dauid.* Et paulò pòst, *Et seruus meus Dauid princeps in medio eorum.* Vbi omnes hæc accipiunt de Christo etiam Hebræi. Et iterum *cap.* 37. *vers.* 24. *Seruus meus Dauid Rex super eos, & pastor vnus erit omnium eorum.* Et statim *vers.* 25. *Et Dauid seruus meus princeps eorum in perpetuum.* *Osea cap.* 3. *vers.* 5. *Post hæc reuertentur filij Israel, vt quærant Dominum Deum suum, & Dauid Regem suum.* Vide Augustin. *in lib. de octo Dulcitij quæst. q.* 5. vbi docet Christum aliquando *Dauidis* compellatione significari: & communiter interpretes hoc loco Isaiæ in *Dauide* Christum designari censent.

Dauid patronymicè pro eius posteris, præsertim pro Christo.

i *Ecce testem populis dedi eum, ducem, & præceptorem Gentibus.*] Hinc iam constat quis sit ille 22.
Dauid, ad quem spectent fideles illæ misericordiæ, nempe ille idem, quem nuper dicebamus in *Dauide* notari. Appellatur tribus nominibus accommodatè ad superiora. Promiserat multa Deus per Christum præstanda, illorum promissorum certam fidem probabit Christus, cùm pacta atque promissa complebit. Et ideo testem futurum esse dicit liberatæ nempe diuinæ fidei, de quo hîc Hieronymus: *Iste testis est omnium, quæ Pater mundo spopondit, & præstitit.* Ostenderat antea errare longè populum Iudaicum, & Gentilicum dum suis quisque rationibus, & voluptatibus studet. His in *lacte*, & *vino* ex multorum sententia, veram, & salutarem doctrinam pollicebatur: nunc *ducem* & *præceptorem* adhibet, à quo quid facto, scitóque opus sit doceantur. Neque hoc solùm loco, aut à solo Isaia Christus appellatur *doctor*, nam id ipsum scripsit *cap.* 30. *vers.* 20. *Et non faciet auolare à te vltrà doctorem tuum, & erunt oculi tui videntes præceptorem tuum. Ioel. c.* 2. *Filij Sion exultate*, &c. *quia dedit vobis doctorem iustitiæ.* Hæc verò omnia præstat Euangelium, seu quod eodem spectat Christus Euangelij conditor. Atque ipse apertè profitetur se testem esse veritatis, id est, verè promissionis Dei per ipsum impleræ. *Ioan.* 18. *ad Pilatum. In hoc natus sum vt testimonium perhibeam veritati. Matth. cap.* 24. *Oportet prædicari Euangelium istud in omni orbe, in testimonium*

Christus testis & magister.

monium cunctis Gentibus. Et in hunc sensum, &c, vt reor, cum respectu ad hunc locum Isaiæ, & ad alium non dissimilem *cap.43. Vos testes mei dicit Dominus, & seruus meus quem elegi.* plura explicari possunt in nouo Testamento. Vide plura in hanc sententiam, suprà *cap.45. num.14.* & deinceps.

23. k *Ecce Gentem quam nesciebas, vocabis: & Gentes, quæ te non cognouerunt, ad te current.*] Hæc nemo negat Christum spectare: atque adeò neque dubitare potest Christum significari nomine *Dauid.* Hîc sine dubio Gentes intelliguntur; quæ longè aberant à Dei cognitione. Explicatur autem optimè communi hac in omni, vt reor, idiomate dicendi forma, *quam tu nesciebas, & quæ te ignorabas,* inter aliquos nihil esse consuetudinis, aut commercij. B Porrò aliter priori loco sumitur *nescire* atque in posteriori. Nam cùm eiusmodi verba *ignoro, nescio, obliuiscor,* & similia, Deo tribuuntur, significant aliquid non probari, aut certè aliquem tanquam à Deo alienum censeri. *Matth.7. vers.13.* ad illos qui dicebant se in nomine Domini prophetasse, Christus ait: *Et tunc confitebor illis, quia nunquam noui vos. 1. Corinth. 14. vers. 38. Si quis autem ignorat, ignorabitur. Matth. 24. vers.10.* ad virgines fatuas, *Nescio vos. Psalm. 17. Populus, quem non cognoui, seruiuit mihi.* Posteriori verò ignorare propriè sumitur, quia te vera Gentes Deum ignorabant; nihil enim à prophetis, nihil a lege, nisi vnus aut alter acceperant de Deo. Hæ verò accesserunt ad testem diuinæ promissionis, & communem præceptorem. De C quibus item dictum est *cap.52. Quibus non est narratum de eo, viderunt.*

Nescio, idem est, quod non probo.

24. l *Propter Dominum Deum tuum, & sanctum Israel, quia glorificauit te.*] Rationem reddit cur tam auido, atque frequenti concursu Gentes antea incognitæ ad Christum confluxerint. Quia licèt præcesserit crucis ignominia, & dolorum acerbitas, tamen à Deo glorificatus est, & resurrectionis splendore, & prodigiorum magnitudine, quibus Deus Christum Filium esse suum testatus est. Ille ergo splendor Christi, quo Gentibus commendatum est Euangelij præconium, peregrinos populos, & Gentes antea cæcas adduxit, vt Euangelicam amplecteretur doctrinam. Porrò Deus cuius hæc D sunt verba, dum Christi se vocat Dominum, illum secundùm naturam nostram considerat; qua ratione suprà illum non semel *seruum* appellarat: sicut etiam Christus Patrem appellat *Deum suum. Ascendo ad Patrem meum, & Patrem vestrum, Deum meum, & Deum vestrum.* Et alibi, *Deus Deus meus, vt quid dereliquisti me?* Et *ad Ephes.3. Deus Domini nostri Iesu Christi.* Vocatur verò Deus *Sanctus Israel,* quia ab Israel colitur.

25. m *Quærite Dominum dum inueniri potest; inuocate eum dum propè est.*] Hæc verba Hieronymus dici putat ab Isaia ad suos populares, id est, ad Iudæos, quos hortatur, vt quando præsentem Christum audituri non sunt, neque Testamentum sempiternum, & misericordias fideliter accepturi, quas Gentes E auidiùs ac pleniùs amplectuntur, nunc prophetarum, in quorum ore Dominus loquitur, oracula cupide arripiant, & per pœnitentiam à se ipsis mutati ad Deum conuertantur, dum in corpore sunt, & datur pœnitendi locus. Hieronymum sequitur Foreirus, & Haymo. Sed arbitror ista latiùs patere, pertinereque omnino ad tempus Euangelij, edicique omnibus, vt tempus illud otiosum abire non sinant: in quo Deus tam inuenitur facilè, & omnia sunt tam saluti propinqua. Quod tempus credo aliter ab Apostolo dici, *tempus acceptabile, & diem salutis, 2. ad Corinth. cap.6. vers.2.* Et huc pertinere quoties in Testamento nouo dicitur *propè esse regnum Dei:* aut quando præscribitur Apostolis, dum ad prædicandum mittuntur, vt annuncient omnibus *appropinquasse regnum Dei,* id est, venisse illud tempus, quando inueniri Dominus potest, quia propè est, vt hîc canit Isaias. In quam sententiam inclinat Cyrillus, Adamus, & Dionysius. Chaldæus adhuc magis loquitur vniuersaliter, & putat admoneri omnes; vt dum vita superest Deum quærant, quia ad mortem vsque aditus ad veniam patet: vbi autem quis inter viuos esse desierit, frustrà quæret salutem, quam malè sanus dum potuit contempsit. Et huc inclinat etiam Hieronymus. Ego nullam horum explicationum improbo, sed probo magis illam, quæ hæc de tempore accipit Euangelij.

26. n *Derelinquat impius viam suam, &c. quia multus est ad ignoscendum.*] Ostendit quonam modo quærendus sit Dominus, & vbi inueniendus, non quidem in viis, quas suis cogitationibus, atque consiliis impius instrauit, illæ enim longissimæ absunt, & separant à Deo. Sed necesse est vt repetitis vestigiis ad Deum bene viuendo redeant, à quo peccando recesserunt. Cæterùm in Scriptura sacra, *via* frequenter vsurpatur pro certo aliquo viuendi instituto. Dum Deus *multus* esse dicitur *ad ignoscendum,* significatur, quàm diuinus animus pronus sit ad veniam, quasi totus abundet misericordia, beneficiisque largiendis vsquequaque perfluat.

Deus ad miserendum pronus.

27. o *Non enim cogitationes meæ cogitationes vestræ, neque viæ vestræ viæ meæ, dicit Dominus.*] Quidam hîc excitari putant languentem, aut desperantem animum peccatoris, qui cùm constringi se videat innumeris culparum laqueis, nullúmque ætatis momentum, quod non fuerit aliquo piaculo notatum, non facilè sibi persuadet receptum sibi fore ad diuinam gratiam; atque ideo Dominum ostendere, quàm longè absit consilium suum; aut cogitatio ab humana cogitatione mortalium. Homines enim læti vindictam meditantur, minas anhelant: multi, aut potiùs toti sunt in eo, vt concisis, aut mulctatis hostibus, aut suam exaturent rabiem, aut suum dolorem consolentur. At Deus longè aliter, qui hominem perire non vult: offensus de venia cogitat, non de vindicta; spirat misericordiam, & multus, imò totus est ad ignoscendum. In hanc sententiam accipit Cyrillus, S. Thomas, Foreirus, & Adamus.

Dei alia consilia, atque hominum.

28. Alij censent ideo diuersas esse Domini vias, & cogitationes, quia homines facilè consilia mutant, & si qua inciderit offensio, neque datam antè fidem liberant, neque promissa complent. At longè aliter Deus constans in promissis quæ pollicitus est de salute mundi per Christum afferenda, omnino suo tempore præstabit. Ita Hieronymus, & Haymo, & inclinat Cyrillus. Qui etiam diuersas esse dicunt Dei, hominúmque cogitationes, quia Dei iudicia inscrutabilia sunt, quæque non potest humana sedulitas inuestigare. Sic enim ab humanis eleuantur, sicut supra terram eleuati sunt cœli.

29. Ego existimabam huius loci aliam esse sententiam, quam lectoris examini, atque censuræ committo potiùs, quàm persuadeo. Nam cùm viderem in proxima clausula præcessisse, vias & cogitationes hominum, quas homines ipsi relinquere iubentur, & statim adhiberi Dei cogitationes, & vias, facilè

Quâta mutatio fieri debeat in homine pœnitente.

facilè mihi persuadebam, Dei cogitationes, & vias, hominum viis, atque cogitationibus opponi. Cùm autem hominum viæ impiæ sint, & omnino peruersæ, atque ideo relinqui iubeantur, secundum sanctitatem & iustitiam cum diuinis opponi videbantur. Quare locum istum sic interpretabar. *Derelinquat impius viam suam, & vir iniquus cogitationes suas, & reuertatur ad Dominum; quam ad rem magnam oportet fieri morum mutationem. Quia si ad Dominum redeundum, & accedendum est, & humanæ deponendæ cogitationes, & assumendæ diuinæ; longissima spatia peccatori superanda, plurima relinquenda, & peccator ipse à se ipso retexendus, & deferendus est, & tam eleuandus à priori statu, quàm à terris eleuati sunt cæli.* Hæc mihi explicatio satis videbatur soluta, & quæ totum caput aptè contexeret, quam libentius sequerer, si ducem haberem vllum, qui præiret; sed vnus quem ego viderim indicat Chaldæus, qui ita vertit. *Quia non sicut cogitatio mea, sunt cogitationes vestræ, neque viæ vestræ sunt sicut viæ bonitatis meæ, dixit Dominus meus, quia sicut exaltantur cæli à terra: sic rectæ sunt viæ meæ magis quam viæ vestræ.* Et huc inclinat Pintus.

30. Verbi Dei fœcunditas. ° *Et quomodo descendit imber & nix de cælo, & illuc vltrà non reuertitur, sed inebriat terram, &c. sic erit verbum meum, quod egredietur de ore meo: non reuertetur ad me vacuum.*] Similitudo hæc non vno modo, neque vni rei accommodari solet: quidam in *verbo Dei* Christum intelligunt, qui verbum est Patris, qui missus est in mundum, neque ad Patrem reuersus est, nisi seminata, ac grauidata terra cælesti satu, & conuerso illius squallore, & macie in paradisi delicias: sicut imber, qui vacuus non redit eò, vnde excidit, nempe attenuatus in vapores, nisi priùs terram inebriauerit. Ita Hieronymus, Haymo, Foterus & Dionysius.

31. Alij Euangelium hic agnoscunt, quod è cœlo datum est, & in terra mirificos produxit fructus. Quod verbum dici potest Dei, & ab eius egressum ore. Ita iidem qui suprà auctores, quibus adde Cyrillum. Illi iidem, qui suprà, hæc ad diuinam promissionem referunt, quibus adde S. Thomam, Hugonem, & Adamum.

32. Dei fidelitas. Licèt explicationes aliæ commodæ sint, & veræ, tamen postremam hanc magis ad textum puto, rerúmque consecutionem. Promissionem autem intelligo postremam de misericordia, & venia oblata his, qui vias suas & cogitationes antiquas detestati ad Deum se se conuerterint, & aliquid iam diuinum meditari cœperint. Quam promissioné Deus futuram dicit non inanem, aut futilem, quale exempli gratia tonitru, quod fragorem habet, & horribilem sonitum, neque præterea aliud; sed sicut imbrem, qui cùm molliter stillet, & sine strepitu, humectat tamen terram, & fœcundat. Videri potest Deus allusisse ad illud *Prouerb. cap. 25. vers. 14.* Vbi promissa grandia, quæ non implentur assimilat ventosæ nubi, & vim aquarum maximam ostentanti, à qua tamen nullus stillat imber. *Nubes & ventus, & pluuia non sequentes, vir gloriosus, & promissa non complens.* Longè tamen secus nubes hæc diuinæ promissionis, quæ quidem pollicetur grandia liberaliter, & non minus fideliter illa cumulatè præstat. Si verò hæc ad promissa omnia referas, quæ toto capite continentur, de Christo atque Euangelio, & de venia verè pœnitentibus oblata, non admodum pugnauerim. Sed quòd de venia accipiam, facit continens ipsum filum orationis, quod non satis leniter videtur duci, nisi totum illud, quod est à *Quærite Dominum*, vsque ad *à cogitationibus vestris*, hyperbato transilias, & parenthesi includas, quod videtur durum. Accedit, quòd illa, quæ post longam hanc, & elegantem similitudinem proxime subsequuntur, rationem reddunt similitudinis, sed illa eadem cum illis loquuntur, qui iubentur Dominum quærere, dum propè est, at his, vt constat, venia promittitur. Quare verbum, seu promissionem, de qua in hac similitudine, de venia esse verisimilius est.

Quod verò ad explicationem similitudinis attinet, obseruandum est aliquibus videri certitudinem, & veritatem promissorum explicari comparatione rei alicuius, quæ aliter omnino fieri non potest, hoc sensu. Tam erit certum verbum meum, quàm certum est imbrem, aut niuem quæ de cœlo, nempe aëreo ceciderunt, eodem vnde sunt lapsa non reuersura. Ita Hugo & Chaldæus. Alij fermè omnes iterandum esse putant per zeugma illud *vacuum*, quod in posteriori parte similitudinis expressum est. In hanc sententiam; Sicut imber descendit, neque reuertitur vacuus, sic etiam verbum meum non erit otiosum, aut inane. Porrò imber reuertitur ad aëreum cœlum, non tamen vacuus, quia reuertitur in vapores exhalatus, qui tamen non excitantur nisi è terra irrigata priùs, & quasi ad germinum fœtus grauidata. Sed licèt hoc modo imber in cœlum redeat non inanis; tamen existimo alium esse similitudinis sensum, nam ex vsu Scripturæ *reuerti aliquid inane & vacuum*, nihil est aliud, quàm esse vacuum & inutile, vt diximus *cap. 45. num. 81.* Vbi dicit Dominus complendas esse minas, quas populo intorquet non obsequenti: vbi eodem vtitur genere loquendi. Neque exempla desunt alia, quæ hoc ipsum confirmant *2. Regum 1. vers. 22. Gladius Saul non est reuersus inanis*, id est, nullam habuit irritam petitionem. Eodem sensu de Ionatha ibidem dicitur, *Sagitta Ionathæ nunquam rediit retrorsum.* Immò verbum *reuerti* prouerbiali specie etiam si nihil addas, irritum conatum importat *Isaiæ 37*, de Senacherib. *In via, qua venit, per eam reuertetur*, id est, nil promouebit. Hispanus *voluio como vino ..o, por donde vino*, quod perinde est, atque *nihil fecit*: Sic ergo puto sensum esse, quemadmodum nubes de cœlo inanis non est, sed irrigat, & fœcundat terram, sic etiam verbum Dei fœcundat, & impinguat animos. Reuerti vacuum quid.

34. P *Quia in lætitia egrediemini, & in pace deducemini.*] Loquitur cum illis, quos ab impietate recedere cohortatus fuerat proposita peccatorum venia, in quorum animis significarat id effecturam diuinam promissionem, quod efficit cælestis imber in terra sterili priùs, atque sitienti. Nam quemadmodum illa infuso imbre vestitur statim herbis, & quasi reuiuiscit, sic afflati illo diuino spiritu, & pluuia cælesti fœcundati læti egredientur, qui priùs onere oppressi peccatorum gemebant. *Deduci in pace* idem est quod locupletes, & fortunatos redire, nam *pacis* nomine apud Hebræos continetur quicquid optabile, & fortunatum est. Intelliguntur autem hic omnes, qui ad Ecclesiam vocantur, præsertim Gentiles, vt communiter omnes: vt verò nos probabile censebamus, hi, qui ab impietate recedere iubentur.

35. Prosopopœia mirè effectus explicat. q *Montes, & colles cantabunt coram vobis laudem: & omnia ligna regionis plaudent manu.*] Per prosopopœiam montibus laudem, & canticum, & lignis syluarum plausum attribuit: qui loquendi modus vsitatus est, quando ingens aliqua lætitia,

atque triumphus siue mœror, aut luctus significatur. Inter profanos De lætitia Virg. *Eclog.* 5.

Ipsi lætitia montes ad sydera iactant
Intonsi montes, ipsa iam carmine rupes,
Ipsa sonant arbusta Deus, Deus ille Menalca.

De luctu cantant etiam carmina *in eadem ecloga.*

Daphni tuum Pœnos etiam ingemuisse leones
Interitum, montesque feri, syluæque loquuntur.

Cùm ergo significare propheta vellet magnam futuram esse lætitiam eorum, qui ab infelici statu peccati ad veniam, siue ab idolorum cultu ad Christi religionem essent conuertendi, eodem vtitur dicendi genere. Quo etiam vsus est Dauid *Psal.* 95. ad quem videtur allusisse propheta in causa non dissimili, nempe quando ædificabatur templũ post captiuitatem, in quo typicè repræsentabatur Ecclesia. *Lætentur cœli, & exultet terra, commoueatur mare & plenitudo eius, gaudebunt campi, & omnia, quæ in eis sunt. Tunc exultabunt omnia ligna syluarum à facie Domini, quoniam venit.* Et huiusmodi non pauca occurrunt exempla.

36. Cur verò ante ipsos dicantur montes cantaturi, ea fortasse ratio est, vt docuimus *cap.* 40. *num.* 47. quia in montibus, locisque sublimibus statuebantur speculatores, qui populis nunciarent & quid esset ad communem vsum constitutum, quod scito opus esset, aut quod illos ex lege, aut ex religione scire oporteret: vt quando essent Neomeniæ, aut alia festa, quæ ex populi religione essent obeunda. Tum etiam vt quid esset lætum, aut lugubre, aut timendum ab hoste iam iam appellente nunciarent. Cùm autem lætissimum esset Ecclesiæ aduenire Gentes magno concursu ad ipsius sinum, annunciat propheta cantaturos montes laudes ante faciem proselytorum, aut neophytorum: quia ex instituto Hebræorum res antè nunciabantur ab speculatore, quàm ciuitas videret. Dicuntur autem montes cantare, aut plaudere syluarum ligna, quia in montibus à speculatoribus fit cantus, & manuum complosio præ lætitia: ea figura, qua loco attribuimus ea quæ in loco fiunt. Quæ figura in vtraque literatura tam sacra, quàm profana frequens est. De profana sumo vnum, aut alterum exemplum ab eo qui nobis duo superiora suppeditauit Virgil *Eclog.* 2.

Sole sub ardenti resonant arbusta cicadis.

Et *Georg. lib.* 2.

Aui tunc resonant auibus virgulta canoris.

Sed in sacra non minùs frequentia, aut elegantia, quæ nobis, ne longiùs abeamus, ab Isaia suppetunt *cap.* 44. *vers.* 23. *Resonate montes laudationem, saltus, & omne lignum eius: quoniam redemit Dominus Iacob.* Et *cap.* 49. *vers.* 13. *Iubilate montes laudem, quia consolatus est Dominus populum suum.* Et *Psal.* 97. *Flumina plaudent manu, simul montes exultabunt.*

37. [*Pro saliunca ascendet abies: & pro vrtica crescet myrtus.*] Explicat admirabilem mutationem, quæ consequetur in mundo prædicationem Euangelij, aut in peccatoris anima conuersionem ab impietate: & perseuerat in eadem allegoria imbris, & terræ infœcundæ, atque aridæ. Notum est in desertis, incultisque locis, quibus parcum est cœlum, & aereæ naturæ, vt apparet in Libya, oriri, si modò aliquid ibi nascitur, infelices, arentes, & tantùm non mortuas plantas, quales sunt myricæ, saliuncæ, vrticæ, & si quid aliud est infelicium herbarum. Contrà verò in locis irriguis, aut humentibus nasci plantas speciosas, & vberes. De myrto res est ab auctoribus sæpe repetita & vsu nota, de qua Virgilius *Georg.* 2.

Magna Euangelij tempore rerum mutatio.

Littora myrtetis lætissima.

Et *Georgic. cap.* 4.

Et amantes littora myrtos.

Quod docuit Isaias suprà *cap.* 41. *vers.* 19. *Ponam desertum in stagna aquarum: & terram inuiam in riuos aquarum. Dabo in solitudinem cedrum, & spinam, & myrtum.* De abiete eodem capite statim. *Ponam in deserto abietem, vlmum; & buxum.* Hæc terræ noua species magnã Dei liberalitatem, & cœlestis pluuiæ efficacitatem prædicat: Qua etiam profani solent magnam rerum, fortunæque mutationem exprimere: siue illa peior fiat, siue in meliorem statum assurgat. De infelici, & lugubri Virgilius *Ecl.* 5.

——Postquam te fata tulerunt,
Ipsa Pales agros atque ipse reliquit Apollo.
Grandia sæpe quibus mandauimus hordea sulcis,
Infelix lolium, & steriles dominantur auenæ.
Pro molli viola, pro purpureo narcisso
Carduus, & spinis surgit paliurus acutis.

In meliori quoque fortuna, qualis est illa, quam Christus nascens terris inuexit, de qua nunc Isaias, quam nesciens idẽ poeta descripsit *Ecl.* 4. agri quoque in meliorem formam mutati aspectũ proponit.

Errantes hederas passim cum baccare tellus,
Mixtáque ridenti colocasia fundet acantho.
Occidet & serpens, & fallax herba veneni
Occidet, Assyrium & vulgò nascetur amomum.

Sed quicumque sint isti frutices, aut arbores, neque enim de illarum significatione quicquam est certum, vt hic fatetur Hieronymus; sententia huius loci est pro infelicibus, spinosis, & infrugiferis plantis nascituras speciosas, vtiles, & felices; id est, exterminatis quàm longissimè vitiis, nascituras esse in mundo virtutes. Ita Chaldæus docet dum vim exprimit huius, seu prouerbij, seu prouerbialis formæ. *Pro impiis consurgent iusti, & pro peccatoribus consurgent timentes Deum.*

Gregorius, quod paucis Chaldæus, pluribus ad mores expressit *lib.* 18. *Moral cap.* 12. de quauis anima iam meliora cogitanti: *Pro saliunca,* inquit, *in ea ascendet abies. Dum in sanctorum corde pro abiectione terrena cogitationis altitudo superna contemplationis exoritur. Vrtica verò ignea omnino natura est, myrtus autem temperatiua fertur esse virtutis. Pro vrtica igitur crescit myrtus: cùm iustorum mentes à prurigine, & ardore vitiorum ad cogitationum temperiem, tranquillitatémque perueniunt: dum iam terrena non appetunt, dum flammas carnis desideriis cælestibus extinguunt.* Idem *lib.* 33. *Moral. cap.* 4. Huc facit quod Angelus, qui meliorem statum Iudæis promittebat, inter myrteta apparuisse dicitur *Zacharia cap.* 1. Vide, quæ ibi diximus. 38.

[*Et erit Dominus nominatus in signum æternum, quod non auferetur.*] Dictum à nobis est *in commentariis super Zachariam* ad illud *cap.* 9. *Lapides sancti eleuabuntur.* in agris ab aliquo, aut recèns possessis, aut ab hoste vendicatis solere lapides, aut signa erigi, quæ verum fundi dominum, & possessorem testarentur. Idem videri potest hoc loco significatum à propheta. Nam cùm de Ecclesia à Christo fundata hactenus egisset, vt illam nunquam perituram ostenderet, sed futuram Dei æternam possessionem, dicit ponendum in ea æternum signum, & quasi terminalem lapidem, qui apertè prædicet sortem illam, & possessionem esse Dei. Hæc explicatio videtur esse non aliena, aut inepta præsenti loco. Sed puto aliam esse magis opportunam 39.

tutam, quam vt explicem obſeruo id quod mihi pluribus oſtenſum eſt *cap. 7.* ad illud *Tantummodo inuocetur nomen tuum ſuper nos.* Inuocari ſuper aliquem, vel aliquem habere nomen alterius, tunc contingere quando aliquis inferior eſt, & illo nomine apertè ſeſe inferiorem eſſe profitetur. Quare nomen patris ſuper filium, & nomen viri ſuper vxorem inuocatur: quia vtrique illorum poteſtati ſubſunt, quorum nomen, & ſignum præſeferunt. Quod de maritis, & parentibus diximus, id etiam de Deo non minùs in Scriptura frequens occurrit. *Amos cap. 9.* & citatur *Actor. cap. 14.* *Omnes Gentes ſuper quas inuocatum eſt nomen tuum. Eccl. 36. Miſerere plebis tuæ, ſuper quam inuocatum eſt nomen tuum.* Græce dicitur *Super populum vocatum nomine tuo.* Nemo autem hanc vim meliùs expreſſit, quàm Iſaias *cap. 63.* *Facti ſumus*, inquit, *ſicut in principio, cùm non dominareris noſtri, neque inuocatum eſſet nomen tuum ſuper nos.* Iuxta hæc ergo dicit propheta eos, qui ad Eccleſiam accedunt, quique futuri ſunt Chriſti ſors, & hæreditas, nominandos eſſe Chriſti nomine, ſeu quod idē eſt Chriſtū in illis eſſe A nominandum in æternum. Quia ſicut in æternum duratura eſt Eccleſia, id eſt, Chriſti poſſeſſio, ſic etiam in æternum fideles, quorum eſt cæ eſſe tegnum, in æternum dicentur Chriſtiani, id eſt æternum habebunt ſignum, quo Chriſtum Deum, & Dominum ſuum profiteantur. Porrò *æternum* in Scriptura dici id etiam quod aliquando finem habebit, res eſt nota, & alibi à nobis pluribus probata. De ligno crucis alij accipiunt cum Hieronymo, qui dicit eos, qui de malo commutati fuerint in bonum, inurendos eſſe crucis cauterio, quod non auferetur, quia de præſenti conuerſatione in futuram tranſibit. Quæ ſanè magna eſt crucis commendatio: cuius ſtigmata in beatorum corporibus non delebit æternitas. Sicut in Chriſti glorioſo corpore conſeruabuntur in æternum noſtræ redemptionis notæ. Neque incredibile eſt, piè ſaltem cogitari poteſt ipſum etiā lignum Dominicæ crucis ad cœlum quoque ſub mundi finem translatum iri, quod iudicis vultum tanquam Regium vexillum antecedat, iuxta illud *Matthæi 24.* *Tunc parebit ſignum filij hominis in cœlo.*

Inuocari nomen alicuius ſuper aliquem, quid.

Crux futura in beatorū corporibus.

Argumentum quinquageſimi ſexti capitis Iſaiæ.

QVIA de Meſſiæ aduentu proximè, & eius ſæculi felicitate dixerat, nunc hortatur omnes, vt ſeriò ſe ad illius temporis delicias comparent. Deinde docet neminem quocumque ex genere, atque ordine ſit, modò ſanctè velit, & ex Euangelica diſciplina viuere, à Chriſti familia, templique miniſterio fore repellendum. Tandem his, qui Chriſti præceptis non obſequuntur, durum minatur exitium à Romanorum armis: cuius cauſam in illorum ſocordiam, atque vaſaniam confert, qui cùm commiſſo ſibi gregi inuigilare debuiſſent; ad alia tamen omnia intemperanti, atque obſtinato conſilio ferebantur.

CAPVT LVI.

1 *HÆc dicit Dominus, [a] Cuſtodite iudicium, & facite iuſtitiam: quia iuxtà eſt ſalus mea vt veniat, & iuſtitia mea vt reueletur.*

2 *[b] Beatus vir, qui facit hoc, & filius hominis, qui apprehendet iſtud: [c] Cuſtodiens ſabbatum, ne polluat illud, cuſtodiens manus ſuas, ne faciat omne malum.*

3 *[d] Et non dicat filius aduenæ, qui adhæret Domino, dicens: Separatione diuidet me Dominus à populo ſuo: [e] & non dicat Eunuchus: Ecce ego lignum aridum.*

4 *[f] Quia hæc dicit Dominus Eunuchis: Qui*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 SERVATE, ô Gentes, quas ad vitam voco; iuſtitiam, quam debetis: quia ecce non procul abeſt Saluator, quem promiſi. Quo tempore manifeſtè apparebit, quàm ego ſim fidelis in promiſſo ſeruando.

2 Beatus planè vir, qui ſe ita præparat ſeruata iuſtitia, vt oblatam vltrò ſalutem abire non ſinat. Beatus iterum, & millies filius hominis, qui quæ à me prædicta, atque præcepta ſunt, ſic amplectetur, vt extorqueri ſibi nullo modo patiatur. Qui ſabbatum ita cuſtodit, vt nihil faciat, quod eius ſanctitatem dedecet: qui denique manus ab eo continet, quod pietas cauet, & religio vetat.

3 Ne dicat, qui à Iudæorum ſacris alienus eſt, cupitque iam ad Domini legem vitam inſtituere: Prohibebit me Dominus, ne in ſortem, & ſocietatem veniam populi ſui: neque dicat Eunuchus ſe lignum eſſe aridum, & inutile, atque ideo ad Eccleſiam aditū ſibi non patere, quemadmodum à templi olim arcebatur ingreſſu.

4 Sic enim Dominus ad Eunuchos; qui cu-

ſtodierit ſabbatum, & ea præſtiterit, quæ ſabbati religio requirit, voluntatique meæ fuerit obſequutus, & fœdus, quod cum hominibus ferio, ſuſceperit, tenueritque conſtanter, quicumque ille ſit, nihil habebit minus, quàm qui maximè à me olim ornati ſunt.

5 Admittam enim illos in domum meam, à qua lex illos antiqua repellebat; & intra muros meos firmo, atque ſecuro præſidio continebo. Accedétque gloria longè maior, quàm quæ parentibus ab ingenua, atque numeroſa ſobole contingit. Dabo enim illis ſempiternum nomen, quod nulla deleat ſæculorum diuturnitas, aut obſcuret obliuio.

6 Quod de Eunuchis dico, id etiam aduenis, & peregrinis promitto, ſi modò adhærere mihi voluerint, & fidele, atque legitimum obſequium præbere. Denique eodem mihi erunt ordine, & loco illi, quibus ſtudio fuerit, religioſæque curæ ſabbati mei, fœderiſque cuſtodia.

7 Adducam eos in montem ſanctum meum, vbi præcipuum mihi domicilium paraui; & in templo meo benignum me, & familiarem experientur, quos conſolabor, lætificabóque, dum eorum preces benignus audiam, & poſtulata concedam; neque reſpuam holocauſta, & victimas, quæ ad altare meum immolabunt. Domus enim mea non tantùm Iudæis, ſed omnibus populis, & Gentibus ad orationem patebit.

8 Hæc dicit Dominus, qui ad ſuam familiam aduocat, & colligit eos, quibus propter inſtituti genus, & morum ſanctitatem conuenit Iſraelis nomen. Adhuc multi ſunt, quos extra genus Iſraelis ſecundùm carnem ad Chriſtum congregem, qui ad eius familiam, & nomen pertinebunt.

9 Ad illos autem, qui Chriſti nomen inſectabuntur, & doctrinam abiicient; venient tanti ſceleris vltores Romani, qui non aliter atque ſylueſtres feræ, populum illum infelicem deuorabunt, & perdent.

10 Quòd ſi tantæ cladis, atque ruinæ cauſam quæras, hæc in grauiſſimis numerari poteſt: Quòd qui populo præſunt, & ſpeculatores, ac vigiles eſſe deberent, cæci ſunt omnes, & eorum, quæ facto opus erant, prorſus ignari. Qui cùm ſe canes eſſe putent, quibus commiſſa fuerit ciuitatis cuſtodia, tamen, aut muti ſunt, aut metu, mercedéve conſtricta lingua latrare non audent. Hi enim vana fundunt verba; quæ neque vſum illum, aut pondus habitura ſunt, cùm ipſi interea nihil habeant priùs, aut magis in votis, quàm vt ſomnos captent, & otioſè dormiant.

11 Cùm autem id abſit ab huiuſmodi canibus, cuius cauſa ab hominibus expetuntur; illud tamen ineſt, quod in ipſis horremus, & execramur. Sunt enim ad quiduis flagitioſum auden

cuſtodierint ſabbata mea, & elegerint, quæ ego volui, & tenuerint fœdus meum:

5 *Dabo eis in domo mea, & in muris meis locum, [g] & nomen melius à filiis, & filiabus, nomen ſempiternum dabo eis, quod non peribit.*

6 [h] *Et filios aduenæ, qui adhærent Domino, vt colant eum, & diligant nomen eius, vt ſint ei in ſeruos: [i] omnem cuſtodientem ſabbatum, ne polluat illud, & tenentem fœdus meum.*

7 *Adducam eos in montem ſanctum meum, [k] & lætificabo eos in domo orationis meæ. [l] Holocauſta eorum, & victimæ eorum placebunt mihi ſuper altari meo; quia [m] domus mea, domus orationis vocabitur cunctis populis.*

8 *Ait Dominus Deus, [n] qui congregat diſperſos Iſrael: Adhuc congregabo ad eum [o] congregatos eius.*

9 [p] *Omnes beſtiæ agri venite ad deuorandum, vniuerſæ beſtiæ ſaltus.*

10 [q] *Speculatores eius cæci omnes, neſcierunt vniuerſi: canes muti non valentes latrare, [r] videntes vana, [s] dormientes, & amantes ſomnia.*

11 [t] *Et canes impudentiſſimi neſcierunt ſaturitatem: Ipſi paſtores ignorauerunt intelligentiam: [v] Omnes in viam ſuam declinauerunt, vnuſquiſque ad auaritiam ſuam,*

suam, à summo vsque ad nouissimum.

audendum impudentes; adeò voraces, vt illorum ingluuies satiari non possit. Neque pastores qui instar fidelis canis agere debuere super gregem excubias, intellexerunt, quid esset gregibus futurum ex vsu: Suis se quisque rationibus agit; sua cuique voluptas studio est. Omnes ad vnum ad lucrum, etiam iniquè captandum oculos, & animum adiecere.

12 * *Venite, sumamus vinum, & impleamur ebrietate; & erit sicut hodie, sic & cras, & multò amplius.*

12 Hi verò, qua sunt intemperantia, & profligato pudore se ipsos vicissim acuunt; & hortantur, vt vino se, & ebrietati totos, & omnino dedant; & ad hesternam intemperantiam, & luxum aliquid addant ampliùs in crastinum. Denique vt in singulos dies maiora fiant vitiorum incrementa.

IN CAPVT QVINQVAGESIMVM SEXTVM COMMENTARIVS.

1. Isaias Christi præcursor.

a CVSTODITE *iudicium, & facite iustitiam; quia iuxtà est salus mea, vt veniat, & iustitia mea reueletur.*] Actum est de aduentu Messiæ, & quanta per ipsum futura sit rerum mutatio. Nunc Isaias tanquam alter Ioannes Baptista præcursor, & præco Saluatoris viam parat, & aperit, ne quemquam oblata à Deo salus, & Iustitia prætereant. Loquitur verò cum his ad quos multò pòst Baptistæ sermo factus est, seque ipsum in illo sistit, aut fingit tempore, quod Christi faciem in terris agentis, & eius opera atque virtutes intuebitur. Quia ergo hic Apostolum Christi agit Isaias, seu præcursorem, dum Christi faciem præcedit, edicitque quid ad Christum apto excipiendum hospitio fieri oporteat, eius verba sumpsisse videtur præcursor Ioan- B nes, cùm dixit *Matth. 3. vers. 2. Pœnitentiam agite, appropinquauit enim regnum cælorum*: & Apostoli in quorum ore hæc penè verba posuit Deus *Matth. cap. 10. Euntes autem prædicate dicentes, quia appropinquauit regnum cælorum.* Porrò *salus*, pro Saluatore ponitur, de quo latè superiori capite. *Iustitia* verò posteriori loco pro Dei promissione, ac fide; Cùm tamen priori loco pro integritate, siue sanctitate sumatur, quam præstare debet homo in aduentum Dei. Ita vt hic sit sensus: *Seruate vos iustitiam quam debetis, & ego mittam vobis quem debeo Saluatorem. & reuelabitur quàm ego in promissis integrè seruandis fidelis sum.* In hanc ferme sententiam accipiunt communiter interpretes. Ad hunc locum videtur respexisse Paulus *ad Philip. 4. Modestia vestra nota sit omnibus hominibus: Dominus propè est, nihil* C *solliciti sitis.* Et clariùs *ad Roman. 13. Hora est iam nos de somno surgere: Nunc enim propior est nostra salus, quàm cùm credimus, &c. Abiiciamus ergo opera tenebrarum, & induamur arma lucis.*

Matth. 3.

Matth. 10.

2. b *Beatus vir, qui facit hoc: & filius hominis, qui apprehendit istud.*] Beatum appellat, & iure per quam optimo millies beatum qui se ita præparat seruata iustitia, vt salutem vltrò oblatam prætereuehi non sinat. Dabit enim illis adueniens Christus potestatem filios Dei fieri. Dixit hoc idem Dauid A *Psalm. 105. Beati qui custodiunt iudicium, & faciunt iustitiam.* Iteratur autem hic per epexegesim eadem sententia. Est enim idem hic *vir* & *filius hominis.* Illud verò *apprehendit*, studium ingens indicat, & constantiam, qua quis ita constanter atque auidè aliquid tenet, vt extorqueri sibi nullo modo sinat.

c *Custodiens sabbatum, ne polluat illud; custodiens manus suas, ne faciat omne malum.*] Simili loquendi modo vsus est Zacharias *cap. 14.* Vbi eodem sensu posuit festum, aut solemnitatem tabernaculorum, quo hîc ab Isaia sabbatum. Sumitur autem hic per synecdochen *sabbati custodia*, seu *obseruatio* pro omni legum obseruatione, quæ ex diuino, aut positiuo iure proueniunt, aut quæ ex naturali fonte hauriuntur. Sed leges illæ magis expressæ sunt in eo, B quod continuò sequitur: *Custodiens manus suas, ne faciat omne malum.* Sed fortasse *sabbatum* per metonymiam ponitur pro his, quæ fieri debent in sabbato. Nam tempus vulgari scripturæ sacræ, & scriptorum profanorum more, pro his quæ in tempore fiunt, aut in tempore continentur, vsurpatur. Iubet Dominus sanctificari sabbatum. Tunc verò sanctificatur sabbatum, quando abstinetur à peccatis, & religioni ac pietati sedula impenditur opera. Quare dum sabbati commendatur custodia, id videtur planè commendari, quod sabbati decet sanctitatem. Vt verò sabbati religio, & sanctitas vmbra quædam est sanctitatis illius, quam nos in Ecclesia profitemur, ac sequimur, in qua verum sabbatum est, & vera requies ab omni opere, quod C aliquid olet à religione vacuum, seu alienum: sic etiam *custodia sabbati*, pro custodia ponitur eorum quæ præcipit Deus, & quæ nos in Ecclesia piè, ac sedulò præstare debemus. Porrò negatio ante vniuersale signum affirmationis Hebraico idiomate vniuersaliter negat. vt, *non omnis*, idem est quòd *nullus*, sic modò *ne faciat omne malum*, idem est, atque *ne vllum faciat malum.* 3.

d *Et non dicat filius aduenæ, qui adhæret Domino dicens, Separatione diuidet me Dominus à populo suo.*] 4. Ecclesia Gentili, atque Iudæo communis.
Præceperat olim Deus Hebræo populo, ne quicquam

quam cum Gentibus haberet commercij, idque seuerissimo cauerat edicto, quod vsque ad Euangelij tempus sic obseruauit religiosè, vt Samaritana mulier miraretur, quòd Iudæus homo cum alterius Gentis fœmina sermonem haberet. *Ioan.4. Quomodo tu Iudæus cùm sis, bibere à me poscis, quæ sum mulier Samaritana?* Neque dissimulare potuerunt Iudæi antiquum Gentium siue odium, siue fastidium, cùm tam grauiter cum Petro expostularunt *Actor.cap.*10. quòd ad Cornelium Gentilem hominem diuertisset. Hi ergo, qui *aduenæ* dicuntur, quia non in regione nati Iudæorum, sed aliunde accersiti, dubitare poterant, an Deus in fundanda Ecclesia eo futurus esset in Gentes animo, quo B prius in constituendo Iudæorum populo fuisset. Hos igitur Deus meliùs sperare iubet docens eodem habendum esse loco, & ordine præputium, & circumcisionem, modò iudicia Domini custodiat, & iustitiam faciat. Vide *Exod.cap.*34. *Leuit.cap.*20. *Deuter. cap.*7 *&* 23. vbi prohibetur Gentium in Ecclesiam Iudæorum ingressus, & cum Israelitide Gente consuetudo. Quod hîc Isaias, id Paulus sæpissimè prædicat, vt *ad Roman.*10. *Omnis qui credit in illum, non confundetur; non enim est distinctio Iudæi, ac Græci: nam idem Dominus omnium.* Et eandem sententiam sæpe alibi.

5. Prouerbiū. ᵉ *Et non dicat Eunuchus. Ecce ego lignum aridum.*] In Eunucho non solùm spado, sed etiam Gentilis C populus intelligitur, qui sterilis fuit bonorum operum, quæ fœtus quidam sunt, & soboles animi bene constituti. Neque magis fœcundus fuit ad vtilem fœtum, & vitalem prolem, quàm aridus ramus ad fundendos fructus. Eadem metaphora vsus est propheta *cap.* 54. vbi Gentilitas *sterilis* dicitur. *Lætare sterilis quæ non paris.* Est autem allusum ad præceptum quod legitur *Deuter.*23. vbi neque alienigenæ, neque Eunuchi intrare permittuntur in Ecclesiam. Quæ lex, vt apparet, non solùm Iudæis, sed etiam Gentibus videtur esse non ignota. Sic autem ibi lex: *Non intrabit Eunuchus attritis, vel amputatis testiculis, & absciso veretro in Ecclesiam Domini.* Quare non solùm Deus hîc cum Gentibus loquitur; sed cum illis etiam, qui cùm nati essent D parentibus Iudæis, propter naturalem illam deformitatem arcebantur à templo. Ac si dicat Deus, neminem quantumcumque lege repulsum antiqua à templi siue ingressu, siue ministeriis, esse excludendum in Ecclesia noua, quam nouis legibus, & consiliis in nouissimo sæculo constituet Deus.

6. ᶠ *Quia hæc dicit Dominus Eunuchis, qui custodierit sabbata mea, &c. Dabo eis in domo mea, & in muris meis locum.*] Hinc liquet verum esse, quod modò dicebamus, allusum videri ad antiquam legem, quæ ingressum Eunuchis in templum interdicit, & Gentibus cum Iudæis conuictum, & connubia: illos enim in templum, id est, in domum Dei Euangelico tempore constructam, has verò in ciuitatem E suam, id est, in domesticorū cœtum, & societatem admittit. Vtrisque enim nullum iam legitimum impedimentum, eripit liberum, atque expeditum aditum ad Ecclesiam.

7. Hæc multi accipiunt de his Eunuchis, qui se ipsos castrauerunt propter regnum cœlorum, id est, de his, qui cœlibem, cœlo nempe dignam vitam instituerunt. Qui cùm apud Iudæos non ita bene acciperentur, quibus ignominiæ erat, & maledicto, si nulla relicta prole decederent: in Ecclesia tamen altiori quodam consilio fundata excelsum locum, & maximè oneratum promissis & exemplis

A nobilitatum obtinet. Quæ puto accommodatè ad virginum statum dici posse, historicè verò, vt plerisque interpretum visum est, ad illos, quos antiqua Hebræorum religio à templo siue à ciuium conuictu respuebat. Quòd si allegoricè interpretere, quod faciunt plerique ex Patribus, locus iste valde commendat, & amplificat vitam illam cœlibem, & castam, quam stulta hominum multitudo, & hæreticorum væsania, & intemperantia in omnem turpitudinem projecta infelicem vocat, & arido ligno quàm simillimam. Nam primùm, vt dicemus statim, honor longè maior accedit virginibus à morum puritate, & corporis munditia, quàm B parentibus à filiorum ingenuitate, & gloria. *Virginitatis laus.* Deinde quia virginitas, si modò iudicium seruet, & iustitiam faciat, sabbatúmque eo sensu custodiat, de quo nuper, sterilis non erit à multiplici, atque ingenua sobole: de qua optimè Bernardus *sermon.*85. *in Cantic.* quem omnino vide. Concipit enim à cœlesti sponso casta desideria, cogitationes puras, studia excelsa, & opera tandem parit excelsis cogitationibus, & tanto denique sponso non indigna. De virginitatis gloria, fœcunditate, ac pulchritudine, sæpe grauiter, & copiosè Patres. Augustin. *tom.*6. *de sancta virginitate per aliquot capita lib.*1. Basilius *de vera virgin.* Ambrosius *de institutione virginis.* Bernardus, & Hieronymus sæpe.

Neque præterea infelici, ac duræ conditioni 8. C obligatus dici, aut videri debet, qui quasi prodita *Virginitas Dei auxilio quàm non difficilis.* natura, quæ ad generis propagationem impotenti penè studio rapitur, illud vitæ genus complexus est, quod venereis voluptatibus indixit bellum, aut à connubiali consuetudine abstinuit. Nam licèt qui carnis blandimentis deliniri se, & abripi sinunt, supra humanæ naturæ facultatem esse putent, quemquam tā potenti, atque seuero domino non succumbere: atqui re ipsa experti sunt adesse sibi in eo conflictu Dei auxiliarem manum, & vim longè omni carnis incendio superiorem; non cedunt furenti libidinis stimulo, non franguntur oblata difficultate, non liquescunt, aut soluuntur fallaci carnis blandimento.

D Admirabantur olim Gentes cùm viderent tam castè, atque alacriter abstinere Christianos non solùm ab impuro, damnatóque concubitu, sed etiam à coniugali atque legitimo; quod esse supra naturæ modum dicebat Augustinus, nondum expertus, quid fortitudinis haberet à Domini præsidio imbecilla caro, & ad libidinem prona. 9. Hoc ipsum de matre Chrysostomi, quia secundas nuptias non iniuit, mirabantur omnes. Communem autem hanc fuisse admirationem in Ecclesiæ primordiis docet Petrus *epist.*1. *c.*4. *v.*4. *In quo admirantur non concurrentibus in eandem luxuriæ confusionem.* Quid autem, qui castè viuere meditantur, à Domino præsidij habeant contra igneas faces, & carnis ille-E cebras, ostendit quod statim subiicitur: *Dabo eis in domo mea, & in muris meis locum.* Pro *loco* Hebr. est ידאו *iad*, id est *manus*, quem locum, si sic interpretere, vt vox ipsa Hebraica penè cogit, magna significatur, & castitatis dignitas; & quantum præsidij habeat à diuina manu. Nam qui manum dat, auxilio est alteri, quòd si manus omnipotentis est, omnipotens sit necesse est, auxilium ab ea manu porrectum. Quid ergo fastidij aut oneris timeri potest, à castitatis studio, cui adest auxiliatrix diuina manus? Neque ad hanc cogitationem parum fauet *mœrorum* nomen, quod aliquā indicat firmitatem: tuentur enim muri ab externa vi, eos,

quos

quos intra se amplectuntur, & muniunt; quare illi, quos intra mœnia cohibet, & prehendit omnipotēs dextera, facilè frangunt & eludunt, quicquid foris aduenit illecebrarum, aut quicquid intus contra castitatem aliquid molitur. Quòd verò *manus* auxilium significet, satis est notum, & tritum in vtraque literatura. Pro multis sit nobis vnus aut alter locus *Eccle. cap. 13. num. 9. Humiliare Deo, & expecta manus eius.* Et 2. *Reg. 14. vers. 13. Nunquid manus Ioab tecum est.* & similia.

10. Virginitatis dignitas. Illorum dignitas, qui castitatem colunt præcisēque nuncium veneri remittunt, satis etiam ostenditur illa dicendi formula. *Manum* enim *dare* multa significat non solùm apud Latinos sed apud Hebræos, quæ omnia proculdubio illis Eunuchis Euangelicis conueniunt, qui non arte, aut hominum iniuria facti sunt, sed qui se ipsos castrauerunt propter regnum cœlorum. Si enim *dare manum* est fœdum & societates inire, vt constat ex illo 4. *Reg. 10. vers. 15. Da manum tuam.* in quem sensum aliqui accipiunt illud *Thren. 5. Ægypto dedimus manus, & Assyriis:* Ineunt cum Deo Euangelici isti Eunuchi societatem, & fœdus, viuúntque cum illo, si vlli vspiam, valde familiariter. *Apocal. 14. vers. 4. Hi sunt qui sequuntur agnum, quocumque ierit, virgines enim sunt.* Quòd si *dare manum*, seu *manus coniungere* est pactum inire connubiale ex Hebræo-

Virgo Dei sponsa. rum ritu, vt liquet *ex Tobia cap. 7. vers. 15.* nam manuum coniunctione initæ sunt nuptiæ inter Tobiam, Saràmque Raguelis filiam. *Apprehendens* (Raguel) *dexteram filiæ suæ, dextræ Tobiæ tradidit, dicens, Deus Abraham, Deus Isaac, & Deus Iacob vobiscum sit, & ipse coniungat vos.* Sanè qui vt vni Deo vacent, illiúsque voluntati se totos impendant, veneris vsum, & carnis lenocinia respuerunt, apti sunt, quos Deus data dextera tanquam sponsus ad thalami purissimi consuetudinem vocet; quia sponsæ vacuus ab aliis oblectamentis animus, amórque solidus, iure suo sponsi animum solidum, & amorem sibi parat, & vendicat.

11. Prouerbiū. Porrò *lignum aridum* prouerbiali specie ponitur pro re inutili, quæ neque ad aspectum aliquid speciosum habet, neque ad vsum aliquid commodum, & eximium. Quare *Ecclesiast. cap. 6. vers. 3.* superbo dicitur, *Et relinquaris velut lignum aridum in eremo.* Et Christus *Luca 23. vers. 13. Si in viridi ligno* (id est, pulcro & vbere) *hæc faciunt, in arido quid fiet?* Vocatur autem Eunuchus *lignum aridum*, quia non magis ab illo speres filiorum propagines, quàm ab arido ligno, & mortua stirpe ramos, & fructus. Sic Sara *Genes. cap. 11. aridum lignum* dicitur, aut quod idem est, *planta eradicata.* Nam vbi vulgatus, *Erat autem Sarai sterilis.* Hebr. est עקרה id est, *eradicata.* Quo nomine iam communiter appellantur steriles. Vocat autem Eunuchus se *lignum aridum*, quia ad prolem inutilis, quia indignus iudicatus, qui templo seruiret, &, si verum est quod Foreirus, & Mouranus magis dicunt, quàm probant, quia eo habebantur numero, quo mortui, aut qui nunquam lucem aspexissent. Quare arcebantur ab omni publico ministerio tam sacro quàm profano, neque referebantur in censum, aut familias, quia inepti propagando Israelitico generi.

12. g *Et nomen melius à filiis, & filiabus: nomen sempiternum dabo eis, quod non peribit.*] Cum Eunuchis adhuc sermo est. Si, quod est non improbabile, historico sensu illi intelligantur, qui propriè nominantur *Eunuchi*, quique à templi arcentur ministeriis, habentúrque ignobiles, & indigni censu: nunc illos consolatur, quia sublata cum testamento veteri, antiqua etiam opinione de Eunuchis, non iam ampliùs excludentur à templo, id est, ab Ecclesia, quæ neminem aditu prohibet, & tale consequentur nomen cùm inductam à Christo religionem amplectentur, quale nullus hominum à filiorum, siue multitudine, siue præstantia.

Commendari parentes à filiorum sobole satis est compertum, & nos ea de re nonnihil suprà diximus *cap. 49. num. 87.* dicíque filios, *parentum nomen, gloriam*, aut *coronam*, satis in Scriptura repetitum. 13. Sic puto filios, & filias hoc loco dici *parentum nomen* hoc sensu. Dabo Eunuchis nomen illustrius filiis, & filiabus, id est, eo nomine, quod filij ac filiæ parentibus apud homines conciliant. Pro *à filiis* Hebr. est מבנים *mibanim*, id est, *præ filiis*, nam מ *mem*, comparationi seruit; quam comparationem connotat præpositio *à*. Sicut de publicano *Lucæ cap. 18.* dicitur *Descendit hic iustificatus in domum suam ab illo*, id est, *præ illo Pharisæo.* Lucæ 18. Hoc verò nomen, quod à filiorum propagine trahunt parentes, æternum existimatur, quia tale promittit illa, quæ hominibus existimatur fore perpetua generis successio. Quamdiu autem in posteris durat, tam diu parentes censentur in viuis agere. *Ecclesiast. cap. 30. Mortuus est pater, & quasi non est mortuus, similem enim reliquit sibi post se.* Quare filij in sacris literis vocantur *lucerna parentum*, quia splendere faciunt neque interire sinunt illorum memoriam *Psal. 131. Paraui lucernam Christo meo*, id est, filium qui illius renouet, & referat imaginem. & 3. *Reg. 11. Vt remaneat lucerna Dauid seruo meo.* 2. *Paralip. 21. Noluit autem Dominus disperdere domum Dauid, propter pactum quod inierat cum eo, & quia promiserat, vt daret ei lucernam.* Filij parentum vita. Quo sensu etiam filius *parentum* appellatur *scintilla*: quia vt illa magni ignis vestigia conseruat, sic filius parentis nomen, & effigiem. 2. *Reg. 14. vers. 7.* Sic mulier Thecuitis ad Dauid de filio suo, *Quærunt extinguere scintillam meam, quæ relicta est, vt non superfit viro meo nomen.* Cum hoc ergo nomine, quod æternum putabatur, confert Dominus nomen, quod paratum est Eunuchis: siue his, qui propriè sic, & communiter nominantur, si sabbata custodierint, id est, si ad Ecclesiam ingressi ea præstiterint, quæ sabbati religio postulat; si sanctè vixerint, si ab omni scelerum turpitudine abstinuerint, quæ vera sabbati Ecclesiastici obseruatio est: Siue etiam metaphoricis Eunuchis, qui sibi vsum legitimæ etiam veneris voto præciderunt. Quibus Dominus sempiternum conciliabit nomen, non quale à filiorum propagatione accipiunt parentes, quod vel sublata posteritate, quod accidit non rarò, vel quia obscura est, & sordida posterorum vita, interire solet; sed in cœlo, quod in æternum neque peribit, neque fieri potest, vt obscuretur.

h *Et filios aduenæ, qui adhærent Domino, vt colant eum, & diligant nomen eius: vt sint ei in seruos.*] 14. *Aduenarum*, & *Eunuchorum* nomine illi intelliguntur omnes, quos antiqua Iudæorum religio à ciuium suorum congressu, aut à templi ministeriis arcebat, quos Deus ab Ecclesiæ sinu non repellit, si adhærere Deo, & eius nomen diligere, & profiteri voluerint. Quod est omnino idem, quod statim subiicitur *vt sint ei in seruos.* Vt enim alibi docuimus, nomen alicuius obseruare, implorare, aut inuocare eius est, qui alterius potestati subest. Nisi mauis ibi *nomen eius* sumi pro *Deo*, vulgato Scripturæ more, quod mihi magis placet. Sed est om-

nino quocumque accipias modo sensus idem. Nam *adhærere alicui, colere,& diligere* illius est, qui alienæ voluntati subiicit, & alligauit suam; cuius *rei seruus* nomen, quod statim subiicitur, interpretatio est.

15. i *Omnem custodientem sabbatum, ne polluat illud, & tenentem fœdus meum: adducam eos in montem sanctum meum.*] Concludit superiora, & vniuersim docet, eum qui sabbatum verè, sanctéque custodierit, fœdúsque, quod ipse cum hominibus pepigit, seruauerit, à sancto mõte, id est, ab Ecclesia, cuius mons Sion vmbra quædam est, non fore repellendum. Quomodo mons Sion Ecclesiæ sit typus, diximus suprà *cap. 2.* ad illud *Venite ascendamus ad montem Domini.*

16. k *Lætificabo eos in domo orationis meæ.*] Placidum se, ac liberalem promittit Deus his, quos priùs tanquam indecoros à sacro repulerat templi ministerio. Quasi dicat, Non solùm me seruum non agnoscent, cùm domum, quod antè non licebat, ingredientur meam, sed etiam ita me præbebo facilem, & propitium, vt dum ibi mecum agunt familiariter, longas ducant, & iucundas moras. Lætificabo illos quia benignus audiam, & postulata concedam. Illud *orationis meæ* passiuè sumitur, pro domo vbi Deus oratur. Aut fortasse *oratio* pro *oratorio*, seu *templo* ponitur: quomodo apud Græcos sæpe προσευχὴ, seu *proseucha*, id est, *oratio*, templum est, aut oratorium, sicut etiam apud Latinos *proseucha*. Iuuenalis *Satyra 3.*

Oratio pro templo.

Ede vbi consistas in qua te quæro proseucha.

17. Immò & vox ipsa *oratio* oratorium est *Act. 16. vers. 13.* *Die autem sabbatorum egressi sumus foras portas iuxta flumen vbi videbatur oratio esse.* Græcè προσευχὴ *proseucha*, quomodo *cœnatio* aut *ambulatio* pro loco vbi cœnatur, aut ambulatur, adhibetur. Neque valde incommodat quod vox *domus* præcesserit, quia hæc vox communis est, & constructionem seu ædificationem valet à verbo δέμω, quare sæpe cum opere constructo iungitur, vt *Domus sanctuarij*, 1. *Paralip.* 18. 10. *Domus carceris, Isai. cap. 42. vers. 7.* id est, sanctuarium, seu carcer: sic hoc loco *domus orationis meæ*: est ædificatio oratorij seu templi, quæ templi circumscriptio est. Sed facilior est expositio prior, & magis consentanea aliis locis, vbi templum *domus orationis* vocatur.

18. l *Holocausta eorum, & victimæ eorum placebunt mihi super altari meo: quia domus mea domus orationis vocabitur cunctis populis.*] Non licebat alienis à religione, ac genere Israelitico, aut intrare in templum, aut offerre hostias, nisi vt hospites, & aduenæ, vt dicemus statim *num. 21.* Quare vt tradit Iosephus *lib. 7. de bel. cap. 4.* Imperator Titus Iudæis, qui suorum, & Gentilium sanguine templum fœdauerant, impietatem sic exprobrat. *Nónne vos ô sceleratissimi cancello sanctum locum protexistis? nónne literis Græcis ac nostris incisas tabulas constituistis, quibus ne septa cuiquam transgredi liceret edicitur? Nónne eos, qui transissent, quamuis Romanus quis esset, vobis necare permisimus?* Longè aliud secus Euangelij tempore, neque enim excluditur vllus à templo, neque hi solùm qui sunt ex tribu Leuitica altari ministrabunt; sed omnibus non solùm templum, sed etiam altaris adyta patebunt; quia etiam Gentibus erit sacerdotale nomen, & ministerium commune. Quòd si hic in *holocaustis*, & *victimis* intelligas orationes, & preces, quæ *vituli labiorum* dicuntur, & *hostia*, siue *sacrificium laudis*, res est multò expeditior, quia nullius orationibus obstruetur commune illud propitiatorium. Atque

Ecclesia omnibus patet.

A ideo optimè subditur. *Quia domus mea domus orationis vocabitur cunctis populis*: non vni Iudæorum populo, sed cunctis Gentibus, quarum ego preces libenter pro vitulis, & arietibus accipiam. Domus enim mea domus orationis est, non hircorum, aut vitulorum, qui, cùm illi figuræ tantùm essent, & inanes vmbræ, orta iam luce, quam adumbrabant, & præstolabantur, euanuerunt.

m *Domus mea domus orationis vocabitur.*] Hæc verba adduxit Christus *Matth. 21.* Vbi cùm eiecisset vendentes, & ementes in templo, addidit; *Scriptum est, Domus mea domus orationis vocabitur. vos autem fecistis eam speluncam latronum.* In quem

19.

Templis magna debetur reuerentia.

B locum multa Patres dolenter, & grauiter de reuerentia, quæ Deo præstari in templo debet. Sed omnium grauissimè Chrysost. *homilia 36. in Epist. 1. ad Corinth.* *Quondam*, inquit, *etiam domus Ecclesia erant, nunc verò Ecclesia domus, immo domo qualibet profana magis: nam in domo quidem ordo seruari solet; hera thronum occupat omni cum venustate, famulæ tacitæ sedentes texunt: familiarium quisque, quod imperatum est, in manibus habet. Hic verò magnus tumultus*, &c. Deinde, *Alibi ne amicum quidem in quem post longum tempus incidisti compellare licet* (in templo) *sed foris ista fiunt, & rectè quidem, neque enim tonstrina, aut vnguentaria taberna Ecclesia est, aut officina forensis, sed locus Angelorum, locus Archangelorum, Regia Dei, cœlum ipsum. Quemadmo-*

C *dum igitur si cœlum quispiam in angustum redactum illuc inducat, etiam si patrem, etiamsi fratrem videas, tamen præstupore non alloquare, sic neque hic quicquam, quàm sancta sonare decet.* Et multò grauiùs *hom. 40. ad populum*, vbi cùm in similem licentiam, & intemperantiam seuerè esset inuectus subiecit. *Quod fulmen non torquetur, non tantùm in istos, verùm & in nos, nónne mirandum? Sunt enim ista fulmine digna. Adest Rex, exercitum recenset; tu sub illius oculis stas ridens, & risum despicis.* Tu lege reliqua, quæ sanè lectu sunt quàm dignissima. Appellat, vt vides, Chrysostomus templum ea hominum impietate profanatum *tonstrinam*, *vnguentarum tabernam*, *officinam forensem*, quæ loca obire plerumque consueuerunt otiosi homines, nugato-

D res, & garruli, sed multò grauiori compellatione Christus notauit templum in illius vsus à plebe leuicula, atque inuerecunda translatum, dum illud vocat *speluncam latronum*. Quia ibi multi prædas agunt, dum contractus ineunt iniquos, aut insidias moliuntur fœminarum pudori, quia celari posse commodè putant, vt poté in loco impuris illis mercimoniis, & insidiis minimè opportuno. Neque sanè nostro tempore minùs piè, atque dolenter queri possemus de templis ab hominum intemperie violatis, quàm Christus priùs, & deinde Chrysostomus in suo.

n *Qui congregat dispersos Israel: adhuc congregabo ad eum congregatos eius.*] *Israel* hic mysticè su- 20.

E mitur pro illorum generatione, qui verè Deum colunt, ipsúmque vero, & grato sacrificio prosequuntur. Talis igitur Israel dispersos habet toto orbe illos, quibus Euangelij tempore templum patebit, & accessus ad ea, quæ verè adyta, in est arcana, & inaccessa dici possunt. Fortasse allusum hic est ad captiuitatem Babylonicam, & ita censent nonnulli, sed tantùm allusum, nam sermo omnino de Ecclesia est, & communi totius mundi beneficio. Ad hunc locum, vt putat Hieronymus, respexit Ioannes *cap. 11. vers. 51.* cùm ageret de Caipha prophetante, pro-

phetauit

phetauit *quòd Ieſus moriturus erat pro Gente* (nempe ſua) *& non tantùm pro Gente, ſed vt filios Dei qui erant diſperſi congregaret in vnum.* Qui hîc *diſperſi Iſrael*, à Ioanne *filij* dicuntur *Dei*. Huc etiam, eodem teſte Hieronymo, ſpectaſſe videtur Petrus *Epiſt.* 1. cùm ſcripſit. *Electis aduenis diſperſionis Ponti, Galatiæ, Cappadociæ, Aſiæ, & Bithyniæ.* Et eodem mihi ſpectaſſe etiam videtur Iacobus *cap.* 1. cùm ſcripſit duodecim tribubus quæ ſunt in diſperſione, id eſt, illis, qui etiamſi non ſint ex genere Iſraelitico, myſticè tamen Iſraelitæ ſunt, & ad duodecim tribus, id eſt, ad fidelium Iſraelitarum ſortem ſpectant.

1. Petri 1.

Iacob. ca. 1.

21. Porrò Gentes ad illud vſque tempus *diſperſa* dici poterant, quia quodammodo deſpectæ erant à Deo, quo ſenſu Paulus dixit *Act. cap.* 17. *verſ.* 30. *Et tempora quidem huius ignorantiæ deſpiciens Deus, nunc annunciat hominibus, vt omnes vbique pœnitentiam agant.* Quæ etiam *cap.* 14. *Act. verſ.* 15. dicuntur *dimiſſa ingredi vias ſuas*, id eſt, ſuo arbitratu viuere, ſuæ naturæ impetu ferri, quaſi diſperſi greges, errantéſque à certis ſui paſtoris ſepiis. Dici etiam potuerunt alio ſenſo *diſperſa* ab ouili nempe Dei, quod olim videbatur eſſe templum Hieroſolymitanum: Quia licèt in illud ingredi poſſent, vt ex ipſa templi dedicatione conſtat 3. *Reg.* 8. *verſ.* 41. *Alienigena, qui non eſt de populo tuo Iſrael, cùm venerit de terra longinqua, &c. & orauerit in hoc loco, tu exaudies in cælo*: tamen neque in omnem locum ingredi poterant, qui patebat Iudæis; neque tanquam in propriam, ſicut domeſtici, ſed tanquam hoſpites, & aduenæ in alienam domum. Quare *Actor. cap.* 21. *verſ.* 28. turba commota eſt in Paulum, & iniecta manus; & ſeditionis ab offenſo populo ea profertur cauſa, *quia Gentiles induxit in templum, & violauit ſanctum locum iſtum.* Ad quam legem ſeu interdictum quo tanquam hoſpites ingrediebantur Gentiles in aliquam partem Solymitani templi, alluſiſſe videtur Paulus *ad Epheſ. cap.* 2. *Iam non eſtis hoſpites, & aduenæ, ſed eſtis ciues ſanctorum, & domeſtici Dei ſuperædificati ſupra fundamentum Apoſtolorum.* Ac ſi dicat, Adeſt iam tempus, in quo ciues eritis non hoſpites, domeſtici non aduenæ; neque enim ab Eccleſia Dei repellemini, ſicut à templo ſuperioribus ſæculis arcebamini. Ab illa priori lege credo Gentes dicebantur *diſperſa* Hebræorum vulgo; immò *diſperſio*, qua ratione Iudæi ſæpe dicuntur *circumciſio*, aut *ſynagoga*, id eſt, *congregatio*, pro circumciſis & congregatis. Quod non obſcurè colligitur ex illo Ioannis, *cap.* 7. *verſ.* 35. Sic enim Iudæi de Chriſto. *Quò hic iturus eſt, quia non inueniemus eum? numquid in diſperſionem Gentium iturus eſt, & docturus Gentes?* Vbi ſermonem eſſe de Gentibus putant Auguſtinus & Chryſoſtomus, & alij communiter. [1] Pro concretis abſtracta ſumi, diximus *cap.* 48. *num.* 37.

Gentes vocatæ diſperſa, ſeu diſperſio.

Ad Eph. 2.

Ioan. 7.

22. ° *Congregatos eius.*] Sicut Iſrael ſymbolum erat, & typus populi Dei, & ideo *diſperſi Iſrael* vocantur Gentiles, qui ſanctè, ac religioſe in Eccleſia viuent; ſic quia ſynagoga typus eſt Eccleſiæ; quæ *congregationem* ſonat, ſynagogæ filij, vmbræ ſunt filiorum Eccleſiæ. Qui *congregati* dici poſſunt à ſynagoga, quæ *congregationem*, vti dixi, ſignificat. Quare exiſtimo hîc eandem eſſe ſententiam per epexegeſim iteratam. Qui congregat diſperſos Iſrael, & ſynagogæ filios. Hæc mihi veriſimilia ſunt, immò certa: Tu vide an *congregati* hîc vocari poſſint, qui digni aut apti ſunt, vt congregentur, aut qui deſignati ſunt iam ad congregationem. Qua ratione præſulem, aut Regem vocamus illum, qui ad illud nomen ſeu titulum vocatus eſt, licet legitimè eo muneri, ſeu titulo inſignitus non ſit. Cenſeri autem in Scriptura aliquid tale, quale dignum eſt, vt hîc docuimus ſupra *cap.* 48. *num.* 23.

° *Omnes beſtiæ agri venite ad deuorandum; vniuerſæ beſtiæ ſaltus.*] Non facile eſt ſtatuere ad quos hæc verba pertineant. Quidam ad illos putant, quibus cum præſens Iſaias loquebatur: quaſi contra illos adducentur Chaldæi, a quibus poſtea miſerandum in modum mulctati ſunt. Ita Hugo, & Foreirus; qui etiam ad Romanorum tempora hæc pertinere exiſtimant. Cyrillus inuitari putat Gentes, quæ *ferarum* nomine deſignantur ad Eccleſiæ ſplendidam, & vitalem menſam, nempe ad Euchariſtiam, cui fauet tranſlatio Septuaginta; qui ita vertunt: *Venite, & comedite.* Et quidem Gentes optimè vocari poſſunt *feræ*, & *beſtiæ ſaltus*, quia ſicut iſtæ liberè vagantur à nullo curatæ magiſtro. Sic Gentes ſuo arbitratu viuunt, neque legis iugum, aut ſeuerioris diſciplinæ formā ſubiere. Sed idem poſtea de Romanorum armis hæc interpretatur, Iudæorúmque clade. Hieronymus *beſtias*, cenſet eos, qui populum vexauere Iudaicum; quocunque tempore, quales fuerunt Aſſyrij, & Chaldæi, ſed primo loco ponit Romanos, & probat ſententiam Cyrilli, qui Gentes ad Euchariſtiam vocari dixit. 23.

Quot malis afficiatur Eccleſia propter prælatorum incuriam.

24. Mihi videtur dicendum hîc eſſe, quod pleriſque placet interpretum, ſpectare hanc vaticinij partem ad illam Iudæorum ætatem, quæ cùm cæcos haberet ſpeculatores, & doctores inertes, & ignauos, ſcribas nimirum, & Phariſæos, eò adducta eſt infelicitatis, vt à Romanis extremam experiretur fortunam. Ita cenſet Hieronymus, Cyrillus, Procopius, Haymo, Adamus, Dionyſius. Cui ego ſententiæ vt ſubſcribam facit, quia hæc optimè cadunt in illa Romanorum tempora, & cum totius capitis filo bellè conſentiunt. Nam licet hæc omnia expleta videri potuerint à Chaldæis non longè poſt Iſaiæ ætatem, non tamen minùs impletum videtur oraculum à Romanis. Et ad hæc accedit, quòd aliquantulum diſtortè ab ætate Meſſiæ, de qua proximè, ad ætatem iam multis ſæculis exactam reuocaretur oratio, quæ ratio in re coniecturali, qualem nunc verſamus, plurimum habet momenti.

25. Quòd ſi de hoc rerum articulo ſermo eſt, ſententia meo iudicio grauis eſt atque doloris plena, quæque dolenter, & cum gemitu videatur eſſe proferenda. Nam cùm priùs oſtendiſſet Deus, quæ ſors, & quæ tanta felicitas maneret illos, qui vt Meſſiam exciperent, & aureo verè ſæculo fruerentur, ſeruaturi eſſent iudicium, & iuſtitiam facturi, denique quod ſabbati religionem decerent: ac tandem videret ex Gente Iſraelitide fore admodum paucos, qui Meſſiam agnoſcerent, amplecterentúrque, nunc dolet quòd propter malè ſanam mentem, & doctorum ſuorum fraude deceptam, non ſolùm non exciperent Chriſtum, ſed etiam per ſummam ignominiam, & crudelitatem morti traderent. Edicítque quemadmodum à Romanis mulctandi ſint, non aliter atque ſi conficerentur, ac deuorarentur à feris. Sunt autem homines, quos armat ambitio, ac furor rapit, quales in Iudæorum cladem fuere Romani, crudelitate, atque ferocia beſtiis ſaltus non inferiores. Quàm autem inclementer bacchati fuerint Romani milites in Iudæorum populum, ſatis à Ioſepho, & aliis rerum Iudaicarum ſcriptoribus copioſè proditum eſt.

26. Hoc autem loco duo obſeruanda, alterum imperatiuum

peratiuum sumi pro futuro, quod prophetis familiare est, præsertim cùm res est grauis, & expectationem mouet, atque attentionem postulat. Alterum, hic desideratæ similitudinis notam: ita vt sensus sit, venient Romani nihilo mitiores, quàm feræ syluarum, deuorabúntque Iudæorum Gentem. Omnes autem bestias appellat, quia Romani omnes vndecumque auxiliares copias ad obsidionem Ierusalem coëgerunt ex vicinis regionibus, totáque terra promissionis, quam habebant sibi aut fœderatam, aut subiectam, vt iudicat Iosephus *lib. 3. de bel. cap. 1.*

27. A Prælatis malis magna populo pestis.

q *Speculatores eius cæci omnes; nescierunt vniuersi: canes muti non valentes latrare; videntes vana, dormientes & amantes somnia.*] Causam ostendit Solymitanæ cladis, quocumque illa tempore, siue Chaldæorum, siue Romanorum contigerit, & quidem stragis per Chaldæos eadem omnino ratio à Ieremia adducitur *Thren. cap. 2. vers. 14. Prophetæ tui viderunt tibi falsa, & stulta; neque aperiebant iniquitatem tuam, vt te ad pœnitentiam prouocarent: viderunt autem tibi assumptiones falsas & eiectiones.* Sed eandem fuisse causam Christi tempore, & post enunciatum iam Euangelium ab ipso Christo discimus: qui sæpe Iudæorum magistros cæcos vocat, & cæcorum duces, quique neque ipsi intrarent, neque alios intrare paterentur in regnum cœlorum. Post Christi verò reditum ad Patrem nihilo meliores facti sunt, vt docent satis Apostolorum Acta; Quàm enim Apostolos insectati fuerint obstinatè, quàm ardenti odio, quàm fraudulento, iniquóque consilio, totus ille liber affatim ostendit. Cuius rei Paulus testis est toties, tot locis, atque temporibus à Iudæorum Principibus ad necem quæsitus.

28. Hi ergo, qui multitudini, quæ plerumque sapientissima non est, facem ad pietatem, & optimam vitæ constituendæ formam præferre debuerunt, cæci erant: & eò magis miserabiles, quia, cùm cæci essent, & passim offenderent, tamen oculos habere se putant plusquam lynceos, neque egere aliorum luce. Quòd si aliquid in gente illa omni flagitiorum genere corruptissima, aut olfacerent, aut deprehenderent correctione dignum (nam & cæci si quid occurrit, & frequens, & grande, in illud etiam nolentes, & ignorantes incurrunt) instar canum tamen, quibus obiecta offa obstruitur os, latrare non audebant. Cúmque ipsis commissa esset magnæ illius domus Israeliticæ custodia, atque ideo inuehi deberent in nocturnos fures, vt ignobiles tamen canes, & ad otiosorum hominum delicias nati, blandiuntur cauda, latrántque amicum potiùs quiddam, & adulatorium, quàm infestum & acre. Quòd si (vt de adulatorum ingenio optimè Plutarchus *opusculo de discrimine adulatoris, & amici*) aliquando dentibus aliquem mordere velle se simulant, id ita faciunt molliter, & cautè, vt cùm dentibus videantur dominos appetere, illis tamen neque dentes infigunt, neque vllo modo lædunt; sed in illis morsiunculis aliquid apparet blandioris cuiusdam adulationis, ne dicam mollioris, ac turpioris intemperantiæ.

29. Cani rabido similis peccator.

Epiphanius *Hæresi 78. in principio*, canes mutos rabidos esse existimat: quia canes cùm adiguntur in rabiem, non latrant: & in eo furore, ac turbatione, neque domesticos agnoscunt, neque dominum; eodémque furore in dominum, atque in alienos rapiuntur. Eo prorsus modo Iudæorum doctores, & Pharisæi, qui vigili custodia excubare debuerunt pro suorum salute; ad cætera segnes, & somnolenti in Christum magistrum, & Dominum vt rabidi, & muti canes, bacchabantur. Sed est planè superior explicatio commodior, magísque consentanea ad alia loca, in quibus id obiicitur Iudæorum magistris, quòd ad aliorum scelera conniueant, & caninas voces aut serpentinas linguas intorqueant, otiosè & inutiliter in iustos, & sanctos.

In huiusmodi magistros custodes, & speculatores, elingues tamen, & somniculosos multa, & grauiter Patres. Vide Gregor. *in lib. 1. Reg. cap. 4.* vbi optimè expendit prælatos quosdam dici *non valentes latrare*, non verò, *nolentes*. Quia re vera dum terrena meditantur, sensibúsque ad turpia prurientibus seruiunt, loqui non possunt; quia *omnis iniquitas oppilauit os suum*. Quis enim contra auaros latret, non simulatè, & vanè, cui auaritiæ studium, cuius infamia in populo laborat, fauces interclusit? Quomodo asotus, & libidini deditus contra intemperantes, & asotos oggänniat? Huic itaque auaritia, & libido nota populo latrandi facultatem eripuit, nisi fortè quod sæpe accidit, abiecto pudore frontem perfricuit. 30. Qui in scelere est alios arguere non potest.

Dicuntur etiam non latrare, vt canes fidi domus custodes, qui sæuos se præbent contra domesticos, & contra illos, qui nullo modo dominis noxij sunt, aut molesti; mites verò in latrones, & qui dominorum insidiantur vitæ, Aut etiam, qui importuno, atque molesto latratu turbant potiùs res, quàm sedant, & componunt: quam caninam facundiam appellat Hieronymus *epist. ad Rusticum Monachum*. Aut quæ clamores effundunt inanes, ex quibus nullum capiunt commodum aut hominum mores, aut status reipublicæ. Quemadmodum, si quod est in prouerbio, canis latratu appetat lunam, quæ à cane nihil pati, aut timere potest. Id est, in absentes multa iactet audaci atque fœcunda lingua, à præsentibus verò, quibus tantùm vtilis esse poterat illa vox, tanquam à re sacra vocem contineat. Hos ego mutos canes appello, quantumuis clamosos, iuxta ea, quæ diximus *cap. 39. num. 5.* quia quæ inutilia sunt, perinde censentur, ac si non essent. 31.

r *Videntes vana.*] Id est, prophetantes, seu prædicentes. Nam quemadmodum prophetæ dicuntur *videntes*, & prophetia *visio*, sic etiam *videre*, prophetare est. *Vana* verò ea sunt, quæ apud Ieremiam suprà falsa, & stulta. Dicuntur autem *vana* hæc, quia non aliter carent, aut veritate, aut rerum momentis, quàm nucleo, atque medulla nuces vacui corticis specie contentæ. Seu certè *vana* vocantur, illa quæ videri poterant prophetarum oracula, quia inutilia sunt, neque aliquid habent præter curiosam, aut veriùs otiosam rerum cognitionem, seu ostentationem. Hanc autem vanitatem videtur Christus obiecisse Iudæis *Matth. 16. & Lucæ cap. 12.* qui cùm signorum cœlestium, & terræ proprietatem, & terminos nosse studerent, Scripturæ tamen, & Christi tempori cognoscendo, nil nauabant operæ. *Matth. 16. Faciem cœli diiudicare nostis, signa autem temporis non potestis scire.* Et clariùs *Lucæ 12. Hypocritæ, faciem cœli, & terræ nostis probare, hoc autem tempus quomodo non probatis.* Ita putat Lyra, neque mihi displicet. 32.

ſ *Dormientes, & amantes somnia*] Hieronymus in *somniis* Dæmonum præstigias, & illusiones intelligit, quas stulti illi, qui videri vulgò studebant sapientes, & prophetæ, à Dæmone captabant, quibus Dæmon ipse per quietem falsas imagines rerum 33.

obiicie

obiiciebat. Alij hæc ad otium & ignauiam referunt pastorum, & speculatorum, qui cùm non tam suorum custodiæ, atque incolumitati, quàm suæ molitiæ, ac voluptati seruiant, id spectent vnum, vt molliter cubent, vt otiosè dormiant, vt eas captent voluptates, quæ à carnis, libidinisque blandimento sunt. Et hoc fortasse verius, quia optimè cum consequentibus hæret.

34. *Qui malè præsunt canibus similes.* [t] *Canes impudentissimi nescierunt saturitatem.*] Remouit suprà propheta à speculatoribus, & præfectis id quod in canibus laudamus, & expetimus, nempe fidem, domus custodiam, & vigiles excubias, latratúmque non minùs opportunum, & gratum domino, quàm ingratum & importunum furi. Nunc illud speculatoribus attribuit, quod in cane fastidimus, & execramur. Canis inuerecundus est, & ipso habitu oris eam præsefert impudentiam, vt prouerbio locum dederit, quo iis, qui iam omnino depuduerunt, faciem canis inesse dicimus. Sic apud Homerum Achilles in maledictis iactat in Agamemnonem *lib.1.* κυνὸς ὄμματα ἔχων, id est, *oculos habens*, seu *faciem canis*, & alibi κυνῶπα, id est, *faciem habens caninam.* Quod etiam Hispanus torquet in eos, qui duræ sunt, & lata fronte, appellat enim *cara de perro.* Fortasse eò spectat Hebræorum prouerbium, quod vilissimum quoque *caput* appellat *canis.* 2. Reg. 3. *Numquid caput canis ego sum.*

35. Optimè autem in huiusmodi canibus apparet species eius, qui cum potestate est, & suo maximè studet abdomini, ac genio. Hic enim cùm neminem suspiciat, aut metuat, nihil non audet; cùm autem libidinem habeat seuerissimam dominam, cuius imperio repugnare non audeat, quicquid libido imperat, ad id se statim accingit, & per summas etiam difficultates aduolat. Quare iure optimo *canes* dicũtur *impudentissimi*, isti siue Rectores, siue prophetæ: Tum quia hoc proprium est epitheton canis: tum quia impudentiam, atque intemperantiam canis imitantur. Dicuntur autem *nescire saturitatem*, quia nunquam videntur expleuisse ingluuiem, aut libidinem, quod Hispanus dicit *nose vebarto.* Canes, vt ferunt, vbi grauati ciborum onere torqueri se vident, cum vomitu leuati sunt, ad ea se inuerecundè referunt, quæ fœdè, & cum dolore vomuerunt. Vnde est illud tritum apud Hebræos, *Canis reuersus ad vomitum.* Idem quoque faciunt isti plusquam canes ciuitatis præfecti, qui, vt diximus *cap.* 28. *num.* 12. in mensa vomunt, & leuato stomacho à ciborum onere, integri rursus epulas instaurant. Ex hac saturitate ortum est, vt somnos canes isti captent, & in suo munere obeundo dormiant. Ex disciplina autem pastoritia canes saturi esse non debent; Cùm enim saturitatem somnus excipiat, fit vt quocumque loco etiam valde importuno, & cùm magis videbatur eorum custodia necessaria, somnus obrepat. Hic portò siue morbus, siue vitium auaritia est, & ingluuies, siue aliquod aliud sentientis animæ blandimentum, de quibus statim. Ad quæ illi non tam religiosi pastores, & duces, quàm inanes religiosorum vmbræ aspirabant.

36. Hîc pro moribus obserua, quàm studere sobrietati debeant, qui aliis præsunt, cùm excubare debeant, atque speculari, si quid commisso sibi gregi periculi impendeat, quod somno, vinóque grauati præstare non possunt. Quare Ecclesiæ vigil & speculator Petrus gnarus insidias gregi ab hoste callidissimo parari, admonet, vt, quando aduersarius Diabolus tanquam leo rugiens intentus prædæ circuit, quærens quem deuoret, sobrij, & vigiles ipsius insidias eludamus.

37. [u] *Omnes in viam suam declinauerunt, vnusquisque ad auaritiam suam.*] *Via* in Scriptura sacra pro instituto, ac viuendi ratione siue consilio ponitur. Significat autem hoc loco propheta omnes sic suam instituisse vitam, ac si nulla tenerẽtur lege, sed cuilibet pro lege fuisse voluntatem, siue libidinem suam. Quare spectares in vna Iudæorum republica plurimas omnium populorum leges, aut vnam ex multarum legum confusione collectam. Quia quisque vitam suam ita moderabatur, sicut immoderatus affectus aliò, atque aliò obsequentem nimiùm animum rapiebat. Quare, vt inquit Hieronymus, in illud sæculum optimè quis conferret illud *Iudic. cap.* 17. *In diebus illis non erat Rex in Israel, sed vnusquisque, quod sibi rectum videbatur hoc faciebat.* Quænam autem illæ sint viæ, statim declarat, nempe pecuniarum studium. *Vnusquisque ad auaritiam suam.* Ad quod legis interpretationem trahebant, suæque cupiditati seruire faciebant. Ad quos Dominus *Matth. cap.* 15. *Quare transgredimini mandatum Dei propter traditiones vestras*, &c. *Vos autem dicitis, munus, quodcumque est ex me tibi proderit.* Et *Matthæi cap.* 23. *vers.* 14. *Væ vobis scribæ & Pharisæi hypocritæ, quia comeditis domos viduarum orationes longas orantes.* Quàm verò pecuniis immoderatè studuerint eo tempore Iudæorum rectores, & magistri, hinc fit perspicuum, quia nullus ferme fuit propheta, à quo in illis ista pecuniarum cupiditas non reprehendatur, tanquam nimiùm immoderatè profusa, & iniustis modis in aliorum fortunas violenter irrumpens. *Ierem. cap.* 6. *vers.* 13. *A minore vsque ad maiorem omnes auaritiæ student: & à propheta vsque ad sacerdotem cuncti faciunt dolum. Ezec. cap.* 22. *vers.* 27. *Principes eius in medio illius, quasi lupi rapientes prædam ad effundendum sanguinem, & perdendas animas, & auarè sectanda lucra. Michææ* 3. *Principes eius in muneribus iudicabant: & sacerdotes eius in mercede docebant: & prophetæ eius in pecunia diuinabant.* Altera via est ciborum intemperantia, cui comes est libido: quare commodè statim subiicitur.

38. [x] *Venite sumamus vinum; & impleamur ebrietate.*] Mimesis est quæ loquentes inducit asotos illos, & nimiùm deditos voluptuariis sensibus. Qui loquendi modus non est sine epitasi, quia ardens, & præceps hominum studium importat. Sic autem facilis erit sententia si dicas, *Et se ipsos vicissim hortantur, & acuunt, vt vino se, & ebrietati totos, & omnino tradant.* Eodem genere dicendi vsi sunt in eadem, siue cupiditate, siue væsania; *Venite ergo & fruamur bonis, quæ sunt: & vtamur creatura tanquam in iuuentute celeriter: vino pretioso, & vnguentis nos impleamus.* Porrò de hac intemperantia, vinique immodico, atque indecoro vsu dixit eadem ferme propheta suprà *c.* 28. *vers.* 7. *Sacerdos & propheta nescierunt præ ebrietate: absorpti sunt à vino, errauerunt in ebrietate, nescierunt videntem, ignorauerunt iudicium. Ebrietas* hîc pro vino ponitur; sicut *saturitas* pro pane ac cibo, effectus nempe pro causa. Vide quæ diximus *cap.* 55. *num.* 15.

39. *Obstinatus animus.* [y] *Et erit sicut hodie sic & cras, & multò ampliùs.*] Obstinati animi verba sunt ista, quique sibi omnino persuasit adeò in vitiis modum ponendum non esse, vt acriori potiùs studio illis seruiendum sit. Qua dicendi forma, certè non multùm dissimili vsus est Roboam, cùm præcisè negauit de tributorum onere aliquid esse remittendum. 3. *Reg.* 12. *vers.* 14.

vers. 14. Pater meus aggrauauit iugum vestrum: ego autem addam iugo vestro. Pater meus cecidit vos flagellis: ego autem cadam vos scorpionibus. Et Pharao *Exod. cap. 5. vers. 18.* adeò erat infenso in Hebræos animo, vt oon modò oon leoaret eos à laterum mensura, quam imposuerat, sed etiam ad antiquum pensum addiderit vt ipsi sibi ad fingendos lateres stipulas exquirerent. *Palea non dabuntur vobis, & reddetis consuetum numerum laterum.* Et Isaias suprà A *c. 9. v. 10.* cùm de obstinato quorundã studio ageret, induxit eos eadem sermonis figura dicentes: *Lateres ceciderunt, sed quadris lapidibus ædificabimus, sycomoros succiderunt, sed cedris immutabimus.* Sic etiam isti de quibus Isaias, ad hesternam intemperantiam, & luxum aliquid dicunt addendum esse incrastinum, id est, in singulos dies maiora fore vitiorum incrementa. *Hæc de capite quinquagesimo sexto.*

Argumentum quinquagesimi septimi capitis Isaiæ.

PRINCIPIO *agit de Christi morte, acerbitatis, atque ludibrij plena: deinde Iudæos, à quorum filiis postea occisus est Christus, desertæ religionis accusat. Qui Gentium Idolis vndecumque locorum comportatis, sacrificia instituerunt, quæ magno studio, atque obseruantia peregere. Quàm verò impensè simulacra coluerint, sponsæ in adulterum molliter affectæ similitudine declarat. Quibus graue minatur infortunium, ex quo ab Idolorum auxilio sperari nullum potest effugium. Ad extremum iis, qui piè viuere, & salutem suam diuinæ tutelæ credere voluerint, siue historicè apud Babylonios, siue typicè sub Diaboli seruitute captiui teneantur, libertatem promittit.*

CAPVT LVII.

1 [a] IVSTVS *perit, & non est qui recogitet in corde suo: & viri misericordiæ colliguntur, quia non est, qui intelligat,* [b] *à facie enim malitiæ collectus est iustus.*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 HÆc tot bona, quæ paulò antè audistis, iustus Christus in terram detulit: sed canes illi voraces, & impudentes, de quibus nuper, cum neci dederunt. Prô facinus indignum! Iustus perit, neque vllus est, qui quantum sit in eius cæde iniquitatis, secum ipse consideret: immò illos, qui Christo sacrilegas manus intulerunt, adeò facti non pœnitet, vt viros quoque sanctos, & misericordes, eadem mentis diritate confecerint. Malitia itaque, atque inuidia rabidorum canum occisus est Christus, & viri misericordiæ sublati.

2 [c] *Veniat pax, requiescat in cubili suo, qui ambulauit in directione sua.*

2 Pacem illi, solemni lugentium formâ, precor, & requiem in sepulcro; quando tam ille fideliter, ac prosperè in hominum salutem, & libertatem incubuit.

3 [d] *Vos autem accedite huc filij auguratricis: semen adulteri, & fornicariæ.*

3 Vos autem qui Christum occidisse videri potestis, cùm à vestro genere interficiendus sit, adeste huc, & quid vobis opponam, paulisper audite. Adeste, inquam, ô ciues, qui in ea viuitis republica, quæ auguralem coluit artem, & diuinatoriam: quorum mater ad idolorum insaniam defluxit; & cum eis, antiqua religione contempta, fornicata est.

4 [e] *Super quem lusistis? super quem dilatastis os, & eiecistis linguam?* [f] *Numquid non vos filij scelesti, semen mendax?*

4 Quemnam esse putatis illum, cui per ludibrium indignissimis insultastis modis: in quem libero, atque petulanti conuitio bacchati estis, plenámque veneni, ac fellis maledicam exeruistis linguam? Et quis neget nobilium parentum sceleratos vos esse filios, & germen omnino mendax; quod ex generosa stirpe in fruticum inutilium luxuriam degenerauit.

5 [g] *Qui consolamini in diis subter omne lignum*

5 Quos in idolorum cultum, seu veriùs, in idolo

idolomaniam inflammatum, quoddam, atque impotens desiderium abripit: adeò vt nullus lucus, nulla frondosæ arboris opacitas sit, quam sacrificiorum ergò vestra non obeat, & frequentet impietas. Sanè ardor ille, seu furor væsanus est, qui eò vos adigit, vt paruulos, & innocentes filios iuxta torrentes in saxorum cauernis ad impias aras immoleris.

6 Cùm autem ego tibi forem sors, & hæreditas: tu tamen tibi aliam hæreditatem elegisti: non quidem in templo meo, vbi legitimè, sed in torrentibus, vbi impiè sacrificares idolis. Hanccine ego perfidiam impunitam esse patiar?

7 Super excelsum montem, vbi erecta fuerant idolorum altaria, sacrificandi gratia ascendisti: Ibi cum omnium Gentium idolis meretricata es, strato omnium libidini, ac prostituto lecto.

8 Deorum autem tuorum imagines, aut phylacteria ita pro domus foribus constituisti, vt siue ingredereris, siue egredereris, aut in quamcumque partem aspiceres, in oculos incurrerent. Neque hic stetit impudens libido; sic enim frontem perfricuisti, vt prostituto ante oculos meos meretricio lecto, & adulterum in illo complexa, quid ego inde doloris caperem, non curares. Neque vnum suscepisti adulterum, sed quotquot in tuum se lectum inferre voluerunt. In quem vsum illum valde laxasti; & cum eis fœdus iisti quasi coniugale, idque non occultè, & tecta, atque artificiosa manu, quod scorta etiam vulgaria plerumque faciunt; sed in omnium oculis, & aperta manu amatores alliciens, & cum fide abiiciens ipsum quoque pudorem.

9 Ornasti te instructu nuptiali, perinde atque si Regios oculos allicere velles. Vnguentis te fragrantibus aspersisti, & ad hæc varia adhibuisti pigmenta. Cùm verò te ad impuras illas, & sacrilegas nuptias comparasses, per legatos aliò atque aliò dimissos, amatores ex regionibus procul abs te dissitis aduocasti. A quibus sic es constuprata, vt ad tuam ignominiam nulla videatur accessio fieri potuisse.

10 Et licèt diu, multùmque laboraueris in conuehendis, colendísque Gentium simulacris; non tamen ideo à nefaria illorum obseruantia quiescendum esse tibi existimasti. Et quia, quod tanta auiditate quæsieras, inuenisti; quasi iam necessaria omnia satis parata haberes ab idolis, nulla de re ad me supplex accessisti.

11 Ecquid est eorum, quibuscum in te furorem acuebas, quod tibi curæ, atque timori fuerit. Timendum sanè tibi fuit, quia fefellisti fidem, quam sponso integram, atque constantem seruare debueras. Quia non tantùm è thalamo, sed etiam ex memoria, atque animo procul abiecisti, neque quid feceris, aut quid timere debueris, cogitasti. Hunc autem stuporem, & audaciam

lignum frondosum, [h] immolantes paruulos in torrentibus [i] subter eminentes petras.

6 [k] *In partibus torrentis pars tua, hæc est sors tua; & ipsis effudisti libamen, obtulisti sacrificium. Numquid super his non indignabor?*

7 [l] *Super montem excelsum, & sublimem, posuisti cubile tuum; & illuc ascendisti, vt immolares hostias.*

8 [m] *Et post ostium, & retro postem posuisti memoriale tuum: [n] quia iuxta me discooperuisti, & suscepisti adulterum: [o] dilatasti cubile tuum, [p] & pepigisti cum eis fœdus: [q] dilexisti stratum eorum manu aperta.*

9 [r] *Et ornasti te Regi vnguento, & multiplicasti pigmenta tua. [s] Misisti legatos tuos procul, & [t] humiliata es vsque ad inferos.*

10 [v] *In multitudine viæ tuæ laborasti: nec dixisti, Quiescam. [x] Vitam manus tuæ inuenisti: propterea non rogasti.*

11 [y] *Pro quo sollicita timuisti, quia mentita es, & mei non es recordata, neque cogitasti in corde tuo: quia ego tacens, & quasi non videns: & mei oblita es.*

aluit ea cogitatio, quòd tibi tantum scelus impunitum fore tibi persuasetas. Nam cùm non statim in tuam perfidiam animaduerterem, latere existimabas oculos, ea, quibus æternum debebatur supplicium.

12 *Ego annunciabo iustitiam tuam, & opera tua non proderunt tibi.*

12 Cæcum me putabas,& mutum, quia dum tu nomen meum impudenter offenderes,ego interim tacebam instar muti: aliquando tamen silentium rumpam, annunciabóque quàm longè recesseris à iustitia. Neque clamante me auxilio tibi erunt deorum simulacra,quæ tuis tibi manibus fabricata es.

13 *Cùm clamaueris,liberent te congregati tui, & omnes eos auferet ventus, tollet aura. Qui autem fiduciam habet mei, hæreditabit terram, & possidebit montem sanctum meum.*

13 Longè erunt,vt in angustiis tuis opem tibi, ac libertatem afferant implorati dij, quos vndecumque Gentium asportari fecisti. Qui vsque adeò leues sunt,vt à vento,atque aura, non secus atque aridæ stipulæ,iactentur. Longè aliter accidet his, qui suam mihi salutem, & vitam crediderunt. Illi enim promissam sibi terram habitabunt, & in monte sancto meo mecum morabuntur.

14 *Et dicam, Viam facite, præbete iter, declinate de semita, auferte offendicula de via populi mei.*

14 Quos ita molliter ad quietem adducam, & optatam pacem, vt omnia submoueam impedimenta, dicámque quod Regij satellites in magni Principis ingressu solent: Agite, viam expedite: iter præbete à turba, & multitudine vacuum;cedite de semita:& si quid occurrit offensionis populo meo,illud quamprimum amouete.

15 *Quia hæc dicit excelsus, & sublimis habitans æternitatem: & sanctum nomen eius, in excelso & in sancto habitans, & cum contrito, & humili spiritu; vt viuificet spiritum humilium, & viuificet cor contritorum.*

15 Neque hæc promissa exitu carebunt, & fide; sunt enim non ab homine fallaci, & ludicris idolorum præstigiis: sed à Deo, qui excelsa quædam est,sublimis,& æterna substantia:Cuius nomen in cœlo sanctum est, & venerabile, quique apud homines in templo habitat, & in his qui humili sunt, & contrito corde, vt illos viuificet,& exaltet.

16 *Non enim in sempiternum litigabo, neque vsque ad finem irascar: quia spiritus à facie mea egredietur, & flatus ego faciam.*

16 Ducam autem molli, atque expedita via, & è Babylonico exilio captiuos in Ierusalem, & è maiori dæmonis seruitute homines in æternam libertatem. Quia non erit mihi cum illis perpetua disceptatio,& immortalis ira. Cur enim ego irascar in sempiternum contra illos, quibus spiritum, & flatum dedi, id est, qui à me, vt spirent,& viuant,habent.

17 *Propter iniquitatem auaritiæ eius iratus sum, & percussi eum: abscondi à te faciem meam,& indignatus sum: & abiit vagus in via cordis sui.*

17 Iratus sum in populum meum, quem percussi variè,neque benignam, & placidam faciem ostendi, quia auaritiæ, reliquísque animi sordibus impensiùs indulsit. In qua animi mei indignatione, vagus, & solutus post cordis sui affectus immoderatos, & vana desideria defluxit.

18 *Vias eius vidi,& sanaui eum, & reduxi eum,& reddidi consolationes ipsi, & lugentibus eius.*

18 Vidi populum post sua desideria perniciosis, atque auiis errantem vestigiis; misertus tamen, opportunam adhibui illius vulneri medicinam,reduxíque in antiqua septa, & eos, qui in eo populo animo erant languenti, atque ægro, consolatus sum.

19 *Creaui fructum labiorum pacem, pacem ei, qui longè est, & qui propè, dixit*

19 Ego creabo pacem tam ei, qui propè est Iudæo,quàm Gentili,qui longè abest:sanabóque à vulne

à vulnere, quod in suo quique ordine recepe-runt. Quæ mea benignitas, perpetuæ illis erit laudationis materia.

dixit Dominus:& sanaui eum.

20 Hæc mea benignitas ad eos spectat, qui ægro sunt animo, quósque peccati pœnitet. De impiis verò alia ratio est. Tam enim erunt longè, vt quieti viuant, vt potiùs instar maris, quod perpetuis feruet, & agitatur motibus, vitam agant perpetuo quodam malorum æstu turbatam. Neque tamen illa turbatio, atque æstus impiis afferent nitorem, atque munditiam, sicut patientibus, & iustis: Nam his inducunt gratam quandam speciem, & læuorem, sicut lapillis, & conchis: illos verò tanquam sordidam, & limosam materiam in cœnum soluunt, quod conculcatur.

20 * *Impij autem quasi mare feruens, quod quiescere non potest: * * & redundant fluctus eius in conculcationem, & lutum.*

21 Hæc erit impiorum sors; quibus edicitur à Deo nihil vnquam illis fore pacatum.

21 * * *Non est pax impiis, dicit Dominus Deus.*

IN CAPVT QVINQVAGESIMVM SEPTIMVM COMMENTARIVS.

1. IVSTVS *perit, & non est, qui recogitet in corde suo.*] Valde obscurum est quis sit iste iustus, de cuius morte nemo cogitat, aut laborat: Hebræi teste Hieronymo censent, hæc generaliter sumi de iustis omnibus, qui sub impio Manasse occisi sunt eo numero, vt 4. *Reg. cap. 21. vers. 16.* de illo scribatur. *Insuper & sanguinem innoxium fudit Manasses multum nimis, donec impleret Ierusalem vsque ad os.* Aut certè de Isaia, qui antonomasticè *iustus* vocatur, & vt est Hebræorum traditio à nostris communiter recepta, serra sectus est ligneа: de quo nos pluribus in horum commentariorum prooemio. Alij de iustis generaliter accipiunt, S. Thomas, Adamus hîc, & in oratione funebri Tilmani, Piotus, Emanuel Sa, cum Chaldæo: Foreirus de statu Iudæorum à tempore Achaz vsque ad Christum agi putat. Plures de Christo accipiunt, qui sæpetam in veteri quàm in nouo testamento *iustus* appellatur. Ita Hieronymus, Cyrillus, Procopius, Haymo, Dionysius, Hugo, & Lyra. Cyprianus *lib. 2. contra Iudæos*, Tertullianus *lib. 3. contra Marcionem.*

2. Gregorius longè aliter hunc explicat locum *lib. 5. Moral. cap. 28.* qui putat hanc esse cogitationem & sensum impiorum, qui se ideo otio, & voluptati tradunt, virtutísque castra horrent, ac fugiunt, quia iustum & misericordem vident ludibrio haberi, & miserè à potentiori hominum ordine vexari ac tolli. Sic ibi Gregorius. *Iniqui ergo dum sola temporalia appetunt, & quæ bona electis in æternum maneant scire contemnunt, dum iustorum afflictionem conspiciunt, sed quæ sit afflictionis retributio, non agnoscunt, actionis suæ pedem in profundum porrigunt, quia a luce intelligentiæ sponte sua oculos claudunt.* Quo loco obiectio quædam indicari videtur, eorum, de quibus in fine præcedentis capitis; quos intemperantiæ atque socordiæ arguerat pro-

Iustorū afflictio insipientes à virtute deterret.

pheta; Qui quominus eius consilio pareant, eam afferunt causam, quia iustos homines, & misericordes perire vident, neque quemquam de eorum morte dolere, aut cogitare, quasi despecti sint, & nullo apud homines loco. Contrà verò homines, qui nati videntur, vt suo sibi genio indulgeant, florere inter alios & ab omnibus haberi fortunatos. Quibus propheta statim respondet *veniat pax, &c.* Quasi dicat, illos post hæc, quæ censentur ab hominibus infortunia, æternum habituros mortis solatium, & suorum meritorum superabundans præmium. Et quidem hæc cogitatio non semel inuasit sanctorum etiam virorum constantes animos, quos ex statu, quem in via Domini priùs elegerant, penè commouit. Dauid *Psal. 72. Mei autem penè moti sunt pedes; penè effusi sunt gressus mei: quia zelaui super iniquos pacem peccatorum videns.* Ieremias *cap. 12. Quare via impiorum prosperatur, bene est omnibus, qui præuaricantur, & iniqua agunt.* Idem ferme Iob *cap. 21.*

Mihi primùm videtur non improbabile, hæc de iustis generaliter sumi, vt cum S. Thoma alij censuerunt. Videtur autem propheta ideo iustorum mortis meminisse, quia proximè dixerat, neque vnum ex tanta Hebræorum multitudine fuisse reliquum, qui non declinauerit in viam suam, abieritque post auaritiam. *Omnes in viam suam declinauerunt, vnusquisque ad auaritiam suam, à summo vsque ad nouissimum.* Quasi hoc ipsum confirmet, cùm dicat, qui ex eo numero fuerant iusti, illos ex hominum conuictu, ac vita fuisse sublatos, miratúrque quomodo nullus tantam iacturam, aut doleat, aut cogitet; cùm sublato iusto tolli quoque videatur ciuitatis præsidium, quod iræ diuinæ impetum suspendit, & retardat. Si decem illi, qui iusti erant apud Sodomæos non periissent, staret forsitan ad hunc vsque diem in sua gloria atque splendore Pentapolis. Sed audi aliquid in hoc genere 3.

Plurimùm interest ciuitatis plures viros habere iustos.

admirabilius. Vnum tantùm virum iustùm quærit A Deus in Ierusalem, vt vniuersæ ignoscat ciuitati *Ierem. cap. 5. vers. 1. Circuite vias Ierusalem, & aspicite, & considerate: & quærite in plateis eius, an inueniatis virum facientem iudicium, & quærentem fidem, & propitius ero ei.* De vno tantùm viro, vt litera ipsa præ se fert, locum hunc esse intelligendum, putant Hieronymus, Theodoretus, Rabanus, S. Thomas, Dionysius, & Hugo. *Grandis*, inquit Hieronymus, *amor iustitiæ, vt non pro decem iustis, sicut olim ad Abraham dixit Deus, liberet ciuitatem; sed si inuenerit vnum in Ierusalem, misereatur ciuitatis.* Tempore autem Isaiæ nullus videtur fuisse iustus in Ierusalem, quià proximè in fine capitis præcedentis dicitur, *omnes B in viam suam declinauerunt, vnusquisque ad auaritiam suam à summo vsque ad nouissimum.* Quare magnam imminere calamitatem præsentit propheta; cùm iustus, aut vnus, aut plures, qui singulari significantur numero, pereant, & viri misericordiæ, qui iidem sunt, de medio tollantur.

4. Aut certè, quia proximè dixerat eos, qui speculatores, & vigiles canes esse debuerunt, nihil curare minùs; quàm quod exigeret pastorale munus; sed tantùm indulgere vino, vacare somno, captare voluptates: in qua non pastorũ, sed asotorum atque helluonũ, sordida atque ignaua proluuie plurimum momenti allaturus videbatur, si quis esset iustus, zelatórque legis, qui vitæ exemplo, dicendi libertate otiosorũ hominum confutaret mollitiem, & inertiã, C & inania, atque perniciosa consilia dissiparet. Ideo quia fermentũ illud periit, quod corruptam illam, atque insulsam massam corrigeret, neque contra perditos mores aliquid opponi poterat, à iustorum hominum integritate, dolet propheta mortuum esse iustum, & miratur nemini curæ esse, vel dolori illam iusti iacturam.

5. In hac expositione non puto aliam esse sententiam, posterioris membri, ac prioris, nam *misericors* sæpe pro *iusto* ponitur, & *colligi* seu *congregari*, idem est quod *mori*. De *congreger*, aut *colliger* diximus *cap. 24. num. 49. & cap. 27. nu. 35.* De *misericorde* pro *iusto*, aut *misericordia* pro *iustitia* res est nota. *Matt. cap. 6. Attendite ne iustitiam vestram faciatis coram D hominibus. Psalm. 111. Dispersit, dedit pauperibus, iustitia eius manet in sæculum sæculi.* Et vox חסיד *chasid*, quæ apud Hebræos significat *misericordem*, à nostro interprete sæpe redditur *sanctus*. *Psalm. 4. Mirificauit Dominus sanctum suum.* Et *Psalm. 17. Cum sancto sanctus eris.* Vtroque loco est חסיד *chasid*, id est *misericors*.

Misericors idem qui iustus.

6. Iuxta hanc sententiam explicatus habet non difficiles, id quod proximè sequitur, *à facie enim malitiæ collectus est iustus.* id est, consuluit Deus iustorum rationibus, quos ante communem, & fœdam cladem Hierosolymæ sustulit, ne testes ipsi patriæ, ciuiúmque suorum interitum viderent. Quemadmodum de Iosia dicitur *4. Reg. cap. 22.* E Cui post cõmemorata aliqua pij Regis merita dixit Deus, *Idcirco colligam te ad patres tuos, & colligeris ad sepulcrum tuum in pace, vt non videant oculi tui omnia mala, quæ introducturus sum super locum istum.* Et Matathias *1. Mach. 2.* infeliciter secum actum putabat, quòd eò vsque vitam produxisset ad videndam ciuitatis ruinam. *Væ mihi, vt quid natus sum videre contritionem populi mei, & contritionẽ ciuitatis sanctæ.* Qui loquendi modus in graui calamitate significanda familiaris est profanis. Virgil. *1. Æneid.*

——O terque, quatérque beati,
Quos ante ora patrum Troiæ sub mœnibus altis
Contigit oppetere. O Danaûm fortissime gentis
Tydide, me ne Iliacis occumbere campis
Non potuisse?

Et *lib. 3. Æneid.* sic Andromache.

O felix vna ante alias Priameia virgo,
Hostilem ad tumulum Troiæ sub mœnibus altis
Iussa mori.

Et *lib. 11.* Euander vbi filium Pallanta occisum vidit.

——Túque, ò sanctissima coniux,
Felix morte tua, neque in hunc seruata dolorem.

In hac verò sententia *malitia* pro calamitate ponitur, sicut etiam *iniquitas* pro supplicio. *Ecclesi. 11. vers. 29. Malitia vnius horæ obliuionem facit luxuriæ magnæ.* Et *Matth. cap. 6. Sufficit diei malitia sua*, id est, labor, & afflictio.

Illud verò quod statim sequitur, non minùs aptè ad hanc explicationem, *Veniat pax, requiescat in cubili suo, qui ambulauit in directione sua.* Quibus verbis videtur propheta bene precari mortuis, solemni, vt reor, Hebræorum formula, sicut nos in nostrorum funere illud sæpius iteramus. *Requiescat in pace.* Neque aliam esse puto sententiam horum verborum: quæ familiaris est in Hebræorum precationibus pro mortuis, aut in eorum exequiis, vt nuper vidimus de Iosia: *Colligeris ad sepulcrum tuum in pace.* Quo sensu *1. Reg. cap. 2. vers. 6.* dixit Dauid ad Salomonem de Ioab: *Non deduces canitiem eius pacificè ad inferos*, id est, non patieris, vt honestam, atque gloriosam mortem obeat. 7.

8. Hæc de priori explicatione, quæ sanè mihi valde placeret. Quòd si cum Hieronymo & aliis hæc accipiamus, de Christo, qui *iustus* dicitur, & de Apostolis, qui *viri* appellari possunt *misericordiæ*, expositio difficilis non est. Quam priusquam aggredior, ostendam quanam occasione hæc ab Isaia prædicta fuerint. Præcedenti capite ostenderat propheta, amplificaratque quid ab aduentu Christi habitura esset deliciarum gens illa, quæ iudicium faceret, & sabbati religionem non pollueret. In extrema autem parte capitis significarat, quàm longè essent à iudicij, sabbatique sanctitate, qui somno se atque otio dederent, & quidquid liberet, id sibi pro lege sumerent. Iam verò populi impietatem magis exaggerat, cùm eò progressus dicitur, vt manus attulerit ei, à quo tantam illam salutem expectabat. Propter quod dignum existimat, quem Deus omni suppliciorum acerbitate conficiat. Nunc iam ad literam, eiúsque de Christo sententiam.

9. [a] *Iustus perit, & non est qui recogitet corde: & viri misericordiæ colliguntur.*] Expectabatur iustus, & cum eo illa tot bona, quæ suprà ab Isaia prædicta; sed qua fuerunt væsania, ac mentis diritate Iudæi, in illum sæuierunt, neque à sua cessarunt amentia, donec tandem egerunt in crucem. Néque tamen quid egerint recogitant, aut facti pœnitet, Sed quo mentis ardore Christum, eodem discipulos *viros* nempe *misericordiæ* ad mortem vsque insectati sunt, per quos Deus illa beneficia conferre destinaret, quæ nuper commemorauit propheta. Quæ apud se excors ille, atque insanus populus non considerat; neque videt ex hac face imminere sibi incendium, quo ipsi cum ciuitate, réque publica, & templo ita deleantur, vt antiquæ gloriæ, neque tenue relinquatur vestigium.

10. [b] *A facie malitiæ collectus est iustus.*] Hieronymus dupliciter exponit: Ait enim sublatum esse Christum, ne sui sæculi videret mala; aut certè propter malitiam hominum, quorum ipse peccata portabat, ad patrem suum victorem ascendisse. Haymo,

mo sublatū esse dicit, id est, eleuatum à facie malitię, quia non iam ampliùs quicquā in illum permittetur hominum malitiæ, seu malitiosis hominibus. Mihi videtur multò esse simplicior sententia Cyrilli, atque Procopij, qui dicunt iustum ab iniustis fuisse sublatum. Pro qua explicatione obseruo *faciem* sæpe in Latina translatione redundare, quæ tamen in Hebraico idiomate aliquid habet dignitatis. Quomodo dicimus *à facie gladij, à facie timoris, à facie frigoris*, id est, à gladio, à frigore, à timore. Sic hoc loco *à facie malitia* nihil est aliud, quàm à malitia. Hoc sensu malitia atque inuidia Iudæorum Christus occisus est, & viri misericordiæ collecti.

11. *Pax vsitata in precatione pro mortuis.* [c] *Veniat pax, requiescat in cubili suo, qui ambulauit in directione sua.*] Hieronymus existimat hîc pacem illam optari, quam Dominus venit mittere in terram, post quam pacem Apostoli in cubili suo requiescent. Sic enim ille in commentariis *requiescent* pluraliter legit. Ego hîc puto solemnem esse, & quasi legitimam Hebræorum precationem, qui statim, atque mortuorum meminere, pacem illis, & quietem precantur. Quare sæpe in Scriptura sacra cum morte, & dormitione *pax* coniungitur, *Genes.* 15. *vers.* 15. de Abraham. *Tu autem ibis ad patres tuos in pace sepultus in senectute bona.* Et *Psalm.* 4. *In pace in id ipsum dormiam, & requiescam. Ecclesiast.* 44. *Corpora ipsorum in pace sepulta sunt.* Et Hebræorum magistris legitimum penè est, cùm meminere Rabbinorum, quorum verba allegant, illis pacem precari, quam precationem hoc literarum compendio comprehendunt מרעה, id est, *Moyses magister noster, sit ei pax.* Item hoc שעה, id est, *Dixit Salomon, sit ei pax.* Quam formulam etiam habet Ecclesia in fidelium funere, in quo illud auditur frequens: *Requiescant in pace.* Et, *Hodie sit in pace locus tuus.* Quod etiam apud profanos vsitatum, qui non valde dissimilia, aut incidunt mortuorum tumulis, aut precantur ore, qualia sunt, *molliter ossa cubent*, & similia. Pacem autem adhiberi in precationibus, significaréque veniam, & propitiationem docuit multis Brissonius *lib.* 1. *formularum*, vbi plus satis exemplorum; & probat quòd sæpe in precationibus *pax* cum *venia* coniungitur. Sic ergo puto prophetam cùm Christi, & Apostolorum mortis meminisset, vsitato Hebræorum more illis precari pacem, aut potiùs significare pacem iam illis aduenisse; qualis excipere solet eos, qui ambulauerunt in directione sua.

12. [d] *Vos autem accedite huc filij augurатricis, semen adulteri, & fornicariæ.*] Hæc à nonnullis conferri putant in Iudæos illos, quos præsens intuebatur propheta. Qui *fornicariæ filij* vocari non immeritò tunc maximè poterant, quia ciuitas sancta plena erat idolis, & templum alienæ superstitionis sordibus pollutum. Neque meo iudicio improbabiliter: quia hi illa admiserunt omnia, de quibus statim. Sed communiter interpretes de illis Iudæis hæc accipiunt, qui in Christi mortem conspirarunt: quibus, quæ deinde succedunt, aptè quadrant. Sed credo quod existimat Forerius, tam de his, quàm de illis accipiendum esse vaticinium. Nam sicut filij fecisse illa dicuntur, quæ facta sunt à parentibus: sicut à Christo *Matth.* 23. occisi traduntur prophetæ à Iudæis, quibus cum tunc loquebatur: cùm tamen illos à parentibus occisos esse constet; sic ab his etiam, qui aderant, Christus videri ac dici potuit occisus, quia illorum posteri illum interemerunt. Vtrique ergo dicuntur *filij augurаtricis & adulteræ*, hi quidem, qui coætanei fuerunt Isaiæ, quia re vera diuinos habuerunt, & pythones, à quibus in dubiis oracula peterent: & coluerunt idola, & vanis se superstitionibus contaminarunt, vt in hoc propheta sæpe vidimus. Illi verò à quibus Christus in crucem actus est, quia his parentibus nati sunt, qui Gentium simulacris supplicauere. Dicitur autem idololatria *Adulterium*, quia populus idololatra, qui fœdus antè cum Domino inierat coniugale, prodita connubiali fide ad idolorum cultum, id est, ad alienum thalamum transfugerat. Neque in Scriptura infrequens est, vt idololatria *fornicationis* nomine significetur. 4. *Reg.* 17. *Fecerunt sibi statuas, & fornicati sunt in eis. Ierem.* 3. *Mœchata est in lapide, & ligno.* Et in eo capite plurima habes exempla. Cùm ergo neque priores Iudæi Christum occiderint, aut viros misericordiæ, id est, Apostolos insectati sint, vt constat: neque posteriores, qui in Christi tempus inciderunt, idola coluerint, aut consuluerint augurum, aut pythonum oracula (quæ sic horruerunt vt mortem sibi oppetendam potiùs existimauerint, quam paterentur Imperatorum statuam in templum induci, ne dum Dæmonum, qualia fuere Gentium simulacra;) fit vt non de his, aut illis separatim, sed de toto Iudæorum genere hæc accipienda sint. Vt autem extrema omnia subire parati fuerint Iudæi, antequam Caij Caligulæ statuam in templo locari permitterent, quàmque constanter id oblatis ferro iugulis professi sint; vide Ioseph. *lib.* 18. *Ant. cap.* 11. *& lib.* 2. *de bel. cap.* 9. Qua etiam de re grauissimè, atque eloquentissimè Philo de legatione ad Caium.

[e] *Super quem lusistis? super quem dilatastis os, & eiecistis linguam?*] Hęc prophetico more per futurum explicanda sunt: quia quæ hîc prædicuntur, multis pòst sæculis fuerunt impleta. Quæ de Christo accipio cum Hieronymo, & aliis, de quibus suprà. Luserunt autem Iudæi super Christum, cùm vellerunt barbam, consputarunt faciem, impegerunt alapas, & arundineo sceptro, & flexis per ludibrium genibus, Regis in eo ignominiosam vmbram repræsentarunt. Dilatauerunt os, & eiecerunt linguam, cùm libero atque impudenti conuitio, in illum debacchati sunt, cùm seductorem, Samaritanum, blasphemum, & Dæmoniacum appellarunt. *Dilatare os suum*, est petulantem linguam à nullo cohibere maledicto; sed quidquid cogitationi obtulerit inuidia, aut maledicendi libido, id immoderatè in aliorum contumeliam euomere. *Psalm.* 34. *vers.* 13. *Dilatauerunt super me os suum, dixerunt euge, euge.* Verbum autem *eiicere* cum *lingua* coniunctum vim habet maximam, siue ad exprimendum maledicendi studium, siue maledictorum contumeliam. *Eiicere* enim non propriè de lingua dicitur, quæ non tam eiicitur, quàm exeritur; dicitur verò de sagitta, quæ ab arcu excussa grauiter sauciat, conficitque; de qua *Ierem. cap.* 9. *vers* 8. *Sagitta vulneris lingua eorum*; Et ibidem *vers.* 3. *Extenderunt linguam suam, quasi arcum.* Neque dissimili forma vsus est Dauid *Psal.* 56. *v.* 5. *Et lingua eorum gladius acutus.* Et *Psal.* 69. *v.* 4. *Exacuerunt vt gladium linguas suas* Et quidem impiorum linguæ sagittæ sunt infectæ veneno, quæ non solùm pungunt, & lacerant, sed etiam fel viperinum in viscera diffundunt, de quibus *Psalm.* 13. *Venenum aspidum sub labiis eorum.* 13. *Christus subsannatus & illusus.*

Hæc mihi magis videntur similia vero; sed fortasse non hîc tā spectantur verba venenata, & maledica quàm gestus quidam oris turpis, & contumeliosus, quo notari solet amara quadam & indecora irrisione alicuius stupor, aut infamia, aut alia quæuis 14.

labes & turpitudo. Quod loquendi siue irridendi genus nullo modo cadit in nobile, aut liberale ingenium, sed in turbam illiberalem, & ignobilem. Eiusmodi verò sunt ronchus, sanna, sibilus, ciconia, & lingua in canis sitientis modum exerta. Quorum aliqua Persius *Satyra* 1. breui complexus est:

O Iane, à tergo quem nulla ciconia pinsit,
Nec manus auriculas imitata est mobilis albas:
Nec lingua quantum sitiat canis Appula tantum.

In *lingua sitientis canis*, significari puto illud idem quod propheta significare vult in linguas, aut exerta immoderatè, aut impudenter eiecta. Canis etenim in æstu vrgente siti linguam habet exertam; cui accidit aliquid obscœnitas a hiante rictu, & ingeminato crebriùs anhelitu. Accidisse autem hoc ludibrij & contumeliæ genus in Christi passione ab ignobili, & inuerecunda turba, mihi non est dubium, quæ aliquid etiam tentauit longè fœdius fœdata sputis diuina facie. Quòd autem familiare

Conuitia vsitata inter Hebræos.

esset Hebræis hoc conuitij genus, quod non est tantùm à voce, sed etiam ab indecoro gestu, multa Scripturæ sacræ testimonia suadent. Isaias suprà *cap.* 37. de Senacherib, *Subsannauit te virgo filia Sion, post te caput mouit.* Thren. 2. *vers.* 15. *Plauserunt super te manibus omnes transeuntes per viam, sibilauerunt & mouerunt caput suum.* Quod ignominiæ genus passum esse Christum cùm esset in cruce, docet Matthæus *cap.* 27. *vers.* 39. *Prætereuntes autem blasphemabant eum, mouentes capita sua.*

15. f *Numquid non vos filij scelesti, semen mendax.*]

Filij sicut plantæ à parente degenerant.

Seuera hæc reprehensio est illius Gentis, quæ in Christum insontem linguis non solùm petulantibus & exertis, sed etiam sagittarum in morem vibratis, & eiectis maledicta & contumelias intorsit. Appellatus autem *Gens mendax* & *filij scelerati*, quia à parentum suorum nobilitate, ac religione degeneres in Gentium superstitionem, & spurcitias declinarunt; quas deinde proponit & amplificat. Videtur autem sumpta metaphora ex plantis & seminibus, quæ ex nobili stirpe, siue grano enata in speciem ignobilem, & infrugiferam, & in herbas inutiles coanescunt; vt de siligine tradit Columella *lib.* 2. *cap.* 9. *Omne*, inquit, *triticum in loco vliginoso post tertiam sationem conuertitur in siliginem.* Idem de zea, & tiphe tradit Plinius *lib.* 18. *cap.* 10. Ad horum similitudinem populus Iudaicus vocari potuit semen mendax, qui ex nobili Abrahami stirpe prognatus, in fruticum inutilium luxuriem degenerauit.

16. g *Qui consolamini in dijs subter omne lignum frondosum, immolantes paruulos in torrentibus subter eminentes petras.*] Pro *consolamini*, Heb. est נחמים *nechamim*, à radice חמם, quæ significat *calescere*, & ita vertunt Pagninus, & Vatablus *incalescentes*, quæ vox ardorem, seu furorem significat in re venerea. Est autem metaphora à meretricibus sumpta, quas vrit libido; *Caloris* autem nomine amorem supra modum intemperantem exprimi in omni ferme idiomate vsitatum est. Vnde amor *ignis* vocatur, & *æstus* sæpè cum *libidine* coniungitur, & *vri*, siue *ardere libidine* dicitur, qui impotentes amat. *Consolari* ergo in Dijs, quod honestè explicuit noster interpres, seu in Deos calescere, aut in illos æstuare libidine, nihil est aliud, quàm inflammato, atque impotenti studio in illorum cultum, & obsequium ferri. Quam metaphoram magis explicuit Ierem. *cap.* 2. *vers.* 20. Vbi de Iuda intemperantissimè in Idolorum cultum proiecta dicit: *In omni colle sublimi, & sub omni ligno frondoso tu prosternebaris meretrix.* Proiecerant autem sese Iudæi in illas Gentilium sordes vsque adeò cupidè, vt nullam omiserint sacrificij, seu libamenti genus, quod non impenderint impius simulacrorum aris; nullum non obierint locum, qui ex Gentium superstitione sacrificando Deo, aut supplicando videretur opportunus. Loca verò à Gentibus Deorum cultui siue consecrata, siue designata fuere, quæ densa sunt arboribus. Vnde tam apud sacros, quàm apud profanos scriptores in sacris locorum nomen frequens est; quos plâtauere impij atque sacrilegi Reges, succiderunt religiosi, ac pij. Et hos puto significari *ligni frondosi* nomine.

h *Immolantes paruulos in torrentibus.*] Eò progressa est Iudæorum impietas dira planè, ac barbara, vt non solùm agnos, & vitulos, & muta sacrificia, sed etiam filios suos, id est, propria viscera Dijs immolauerint alienis. Vide Ieremiam *cap.* 7. *vers.* 31. & *cap.* 19. *vers.* 5. *Psal.* 105. *Ezechiel. cap.* 16. *v.* 20. 4. *Reg.* 16. *v.* 13. & 17. *v.* 17. & alibi sæpe. Dicuntur verò immolata in torrentibus, quia immane illud sacrificium præcipuè peragebatur in torrente Cedron, vbi erat Moloch, in cuius honorem per ignem traiiciebantur filij: vt fecit Achaz 4. *Reg.* 16. & Manasses ibidem *cap.* 21. Quare pius Rex Iosias vt nefariæ illi occurreret immanitati, idolum illud, & monstrum horribile tollendum curauit. De quo 4. *Reg.* 22. *vers.* 10. *Contaminauit quoque Topheth, quod est in conualle filij Ennon, vt nemo consecraret filium suum aut filiam Moloch.* In Topheth autem torrentem esse Cedron nemo nescit. 17.

Aut certè in torrentibus dicuntur immolasse Iudæi, quia fontes & fluuij sacri existimabantur Gentilium errore Deorum religione, vt diximus *cap.* 41. *num.* 51. Et hoc videtur mihi non improbabile, quia verisimile est non in vno tantùm Topheth immolatos esse Dæmoni Iudæorum filios. Nam & hoc etiam fecere decem aliæ tribus, vt liquet 4. *Reg.* 17. *vers.* 17. neque tamen illæ sacrificium illud impium obierunt in Topheth, siue in torrente Cedron, qui ille Solymitanæ molis radices subluebat. Et in hanc cogitationem facit quod statim additur. 18.

Quod olim Dæmon Gentilibus, id etiam nunc regionibus vltra Oceanum inuentis persuasit, nēpe in fluminibus, & aqua viua aliquid esse diuinum, & vim piacularem ad expianda peccata, quæ vrinis quibusdam, & dignis autore suo, atque architecto cæremonijs in flumina coniiciunt, vt tradunt, qui regiones illas ex nostra Societate doctrinæ gratia lustrauere. 19.

i *Subter eminentes petras.*] Si loquamur de Topheth, seu Cedrone, certum est torrentem illum esse, & labi subter eminentes petras, quia per vallē labitur profundissimā, habétque vtrinque præalta, atque prærupta saxa: de qua valle Iosephus *lib.* 15. *antiquitatum*, *cap.* 14. prodit in eam altitudinem esse depressam, vt è summo spectantium oculi vertigine laborarent. Quare qui in Topheth filios suos sacrificauere Moloch, idem sacrificium illud impium peregere subter eminentes petras. Si verò non de vno Topheth accipias, sed de alijs etiam torrentibus, vt probabile censebamus, subter eminētes petras sacrificant, qui ad fontiū capita excitaut altaria, vbi præsidere quædam numina persuaserat sibi delusa Gentilitas. Nam è radicibus seu descensu montium erumpere solent plerumque fontes, præsertim in petrosa, & confragosa regione, qualis est 20.

Ad fontes, speluncas & lucos Gentilium sacrificia.

ferme

ferme tota promissionis terra. Nisi malis in illo *subter eminentes petras* speluncas intelligi, in quibus dæmon, qui princeps est tenebrarum, & sagittat in obscuro rectos corde, frequenter colitur. Notum est quod de antro Trophonij, & Sibyllæ Cumææ; & adytis Apollinis fabulentur poetæ. Quod etiam nunc dæmon obseruat in regionibus, quæ nostra ætate ab Hispanis post Oceanum apertæ sunt. Vbi in speluncis, & infernis locis dijs verè infernis mactantur, & libantur hostiæ. Quæ hîc siue de lucis, siue de torrentibus, saxísque dicit Isaias, quæque pro dæmonum cultu à Gentibus obseruata, atque notata diximus, complexus est Seneca *libr. 5. Epistol. 41. Si tibi occurrit vetustis arboribus, & solitam altitudinem egressis frequens lucus, & conspectum cæli densitate ramorum aliorum alios protegentium submouens, illa proceritas syluæ, & secretum loci, & admiratio vmbræ in aperto tam densæ, atque continuæ fidem tibi numinis facit. Et si quis specus saxis penitus exesis montem suspenderit non manu factus, sed naturalibus causis in tantam laxitatem excauatus, animum tuum quadam religionis suspicione percutiet: Magnorum fluminum capita veneramur: subita ex abdito vasti amnis eruptio aras habet: Coluntur aquarum calentium fontes, & stagna quædam, vel opacitas, vel immensa altitudo sacrauit.* Hac nos de re plura diximus *cap. 42. num. 52.*

21. k *In partibus torrentis pars tua: hæc est sors tua, & ipsis effudisti libamen.*] Pro *partibus* Hebr. est חלק *chelek*, quæ *partem*, seu *sortem* significat. Sensum autem esse puto, neque difficilem, neque obscurum, illos, quibus Dominus sors fuerat, & hæreditas, vt sæpe in Scriptura repetitur, vesano prorsus, & stolido concilio abiecto Domino aliam sibi hæreditatem elegisse, nempe in torrentibus, quibus Gentilitio ritu, quasi dij essent sacrificarent. Cùm tamen Deus templum haberet valde religiosum, & aras, quibus honor ille multò religiosiùs, & vtiliùs impendi posset. Hîc puto per Synecdochen *torrentes* poni pro quocumque alio loco impiæ religioni destinato: neque enim, vt vidimus, in torrentibus solùm sacrificabant, sed in speluncis, montibus, & lucis, vbi sortem suam cum Gentibus locauerunt Iudæi.

22. l *Super montem excelsum, & sublimem posuisti cubile tuum: & illuc ascendisti, vt immolares hostias.*] Quàm familiare fuerit Israelitis, cùm à vera religione defecerũt, ad montium fastigia conscendere, ibique aliena sacra, & cæremonias obire, satis persuadet excelsorum nomen toties in Scriptura sacra repetitum: quæ non esse sublata crimini datur, quibusdam Regibus Iuda, qui alioqui pij, & religiosi fuisse dicuntur. De quibus auditur sæpe; *Verumtamen excelsa non abstulit; adhuc enim populus immolabat in excelsis.* Hîc verò propheta proprium cum figurata locutione coniungit. Loquitur quidem propriè, cùm ascendisse ait populum in excelsum locum, & illic immolasse victimas, quia re vera id fecit, quod litera illa simpliciter sonat: figuratè tamen, quia hanc perfidiam, & idolomaniam *adulterium* vocat, quod in Scriptura sacra obuium. Nam sicut fidelis anima, Deíque amans *sponsa* dicitur, sic illa eadem alienæ iam implicata religioni, ac fidei *adultera* vocatur. Atque ideo sub ea metaphora cubile suum posuisse arguitur in excelsis, quasi eum idolis meretricata, quæ sibi in amore esse, ac veneratione, illa victimarum oblatione testabatur.

23. m *Et post ostium, & retro postem posuisti memoriale tuum.*] Solitos esse non Gentiles modò, sed etiam Hebræos gestare secum eorum imagines, quos amarent aut colerent, docuimus *cap. 49. num. 61. & cap. 44. num. 19.* Gestabant enim in annulis, torquibus, & bullis illorum siue effigies, siue phylacteria, vt obuia semper oculis nunquam exciderent è memoria. Id ergo nunc Deus exprobrat populo fornicario, obiicitque quòd vsque adeò Gentilium Deos studiosè coluerit, vt omni loco illorum phylacteria habuerit proposita: vt quamcumque in partem se conuerteret, in oculos incurrerent. Post ostium autem & retro postem positum esse dicitur memoriale, id est, ad interiorem atque exteriorem portarum faciem, vt siue domo egressuri siue ingressuri domum, Deos intuerentur, eorúmque fidei, atque tutelæ se, suáque omnia commendarent; quæ in Scriptura sacra iuxta Hebræorum idioma *egressus, & ingressus* nomine significantur. Hieronymus hîc intelligi putat lares, seu tutelares Deos, quæ à Gentibus multis locis, & apertis, & abditis disponebantur. Vsitatum autem esse in omni ferme natione, vt in ipsis liminibus signa quædam locarentur, siue nobilitatis, siue religionis, docuimus ad illud Zachariæ *cap. 1. Super liminibus templi. num. 10.* Quod apud Hebræos in vsu fuisse non obscurè colligitur ex sacris monumentis. Et vt omittam superliminaria Hebræorum agni sanguine fuisse notata, qui gentis & religionem indicaret, in ostiis domus inscripta fuisse diuina præcepta constat apertè *Deut. 6. Scribes ea* (nempe præcepta) *in limine & ostiis domus tuæ.* Sanè in porta Aquilonari templi positum esse simulacrum zeli, seu, vt alij vertunt, Baal, scribit Ezechiel *cap. 8. Eccè ab Aquilone portæ altaris, idolum zeli in ipso introitu.*

Hic pro moribus obserua maximè expedire atque etiam à magistris vitæ spiritualis sedulò 24.
commendari, quo nostra omnia sanctè, atque vtiliter administremus, si Deum omni loco ac tempore præsentem; nostráque omnia penitus obseruantem intueamur: ad eámque rem conferre plurimùm, si signum aliquod seu memoriale his locis, quæ sæpius, & familiariùs obimus, statuamus, quod nobis Deum, aut aliquod eius beneficium in memoriam reducat. In quem vsum aptissimæ sunt piæ, diuinorum mysteriorum imagines. Quo consilio in viis, publicísque ac frequentibus locis crucis imaginem fidelium pietas locat, & veneratur.

Dei præsentia.

n *Quia iuxta me discooperuisti, & suscepisti adulterum.*] Mirè amplificat propheta idololatriam, 25.
seu idolomaniam Iudaicæ Gentis sub adulteræ, seu meretricis allegoria, quæ vsque adeò inuerecundæ ac profusæ libidinis erat, vt prostituta amatoribus omnibus, omníque loco pudicitia, neque fidem coleret coniugalem, neque sponsi oculos, & dolorem, aut metueret, aut curaret. Est autem profligati omninò pudoris, & despicientiæ viri maximæ præsente, atque dolente coniuge, in eodem lecto cum adultero commisceri; qua nescio quæ grauior aut inueniri aut excogitari possit iniuria. Hanc intulit infidelis, atque inuerecundus populus Deo, dum in eius thalamo, id est, templo aras extruxit Gentium simulacris, quod nihil aliud fuit, quàm adulterorum vestigiis diuinum torum pollui, atque conculcari. Quod accidit tempore Achaz sub id nempe tempus, quo hæc ab Isaia proponuntur. De quo *4. Reg. 16. Cùmque vidisset altare Damasci, misit Rex Achaz ad Vriam sacerdotem exemplar eius, & similitudinem iuxta omne opus eius, extruxitque Vrias sacerdos altare iuxta omnia, quæ præceperat Rex Achaz.* Quod etiam fecit Manasses, de

Peccata in templo quàm grauia.

qui 4.*Reg.*21.*vers.*4. *Extruxítque aras in domo Domini, de qua dixit Dominus, In Ierusalem ponam nomen meum: & extruxit altaria vniuersæ militiæ cæli in duobus atriis templi Domini.* Sed clarius in templo diuinum idolis impensum fuisse honorem, & illa in templo depicta non longè ante extremam vrbis, templique vastitatem docet Ezechiel *cap.* 8. Vbi depictæ in templi pariete per circuitum memorantur similitudines reptilium, & animalium, & idola, quæ coluerunt Israelitæ. Vbi etiam fuisse dicuntur fœminæ, quæ amasio Veneris Adonidi honores, & lachrymas impendebant. Quòd si hæc allegoricè dicuntur potiùs quàm historicè, quod fortasse verum est, certè alia sunt multa hoc eodem capite, quæ apertè declarant externis sordibus Domini templum fuisse violatum. Sæpè sine vlla, vt apparet, allegoria dixit idem Ezechiel *cap.* 5. *vers.* 11. *Pro eo quod sanctum meum violasti, in omnibus offensionibus tuis, & in cunctis abominationibus tuis.* Sicut *sanctum* dicitur templum, sic *abominationes* & *offensiones* vocantur idola. Clariùs Ieremias *cap.* 32. *vers.* 34. *Posuerunt idola sua in domo in qua inuocatum est nomen meum.*

26. Hæc mihi magis videntur probabilia, sed fortasse ideo iuxta Deum adulterata dicitur Ierusalem, quia in Topheth iuxta templum, id est, thalamum Dei, sacrificia obiuit impietatis, & turpitudinis plenandum Moloch sacrificauit, filiósque suos per ignem traduxit. Quod quidem natura sua horribile est, atque abominabile, & ex propinquitate loci plus quàm explicari potest, execrandum.

27. ✝ Quid sit *discooperire* obscurum non est, neque inusitatus in Scriptura loquendi modus, nempe pudorem suum aliorum nudare, & prostituere intemperantiæ. Sed fortasse alius est sensus non valde à superiore diuersus, sed in quo aliquid nescio quid indignius exprimatur. Sæpe populus ille leuis, & inconstans ad veram religionem, falsum quoque, ac peregrinum cultum aduocare voluit, & simul colere Deum, & Baal, hoc est, cum luce tenebras, & cum iniquitate iustitiam sociare. Quare illum non minùs seuerè, quàm nunc Isaias, incusauit olim Elias, & longè post Paulus, ille 3.*Reg.cap.*18.*vers.* 21. hic 2. *Corinth.*6.*vers.* 16. Elias, *Vsque quò claudicatis in duas partes? si Dominus est Deus, sequimini eum; si autem Baal, sequimini illum.* Paulus, *Quæ participatio iustitiæ cum iniquitate, aut quæ societas luci ad tenebras? Quæ autem conuentio Christi ad Belial, aut quæ pars fideli cum infideli? Qui autem consensus templo Dei cum idolis?* Hoc ergo videtur significare propheta, populum illum voluisse in eundem thalamum admittere Deum sponsum, & adulteros Gentilium Deos, atque ita discooperuisse, id est, aperuisse lectum reducto, seu laxato pallio, sub quo coniugali more in thalamo cooperiuntur coniuges, & sub illud recepisse in eiusdem tori societatem adulterum, & riualem dæmonem. Huc credo spectat quod suprà *cap.* 28. *vers.* 20. in eandem sententiam dictum est. *Coangustatum est enim stratum, ita vt alter decidat; & pallium breue, vtrumque operire non potest.* Vide quæ ibi diximus, quæ in hunc locum aptissimè quadrant. Neque parum facit ad hanc explicationem, quod statim propheta subdit. *Dilatasti cubile tuum*, id est, amplum fecisti, vt vtrumque caperet, tam sponsum, quàm adulterum. Et hæc explicatio vehementer mihi probatur, quam probat etiam S. Thomas.

28. o *Dilatasti cubile tuum.*] Si proximæ clausulæ posteriorem explicationem amplectamur, sensus est non difficilis, quem nuper indicabamus, nempe ab infideli populo tanquam ab adultera sponsa dilatatum esse thalamum, vt cum viro legitimo adulterum quoque, atque riualem admitteret. Si verò illam sequamur explicationem, quæ putat de Deo nihil curare, aut cogitare ingratam, & infidelem sponsam, sed de variis Gentium idolis, quæ vndecumque accersit, & colit, sensus est, eò actum esse populum Iudaicum furoris, & amentiæ, vt nullum audierit esse Gentium idolum, cui non putauerit honorem esse deferendum diuinum. Atque ideo in montibus, vallibus & torrentibus aras extruxit, vbi varia idolorum monstra veneratus est. Id verò est *cubile dilatare*, id est, extendere ad omnem superstitionem, & locum. Quod faciunt meretrices, & quæ libidine pruriunt inexplebili, quæ in omni loco, quasi in suo prostibulo venalem habent pudorem, quæque nullū amatorē à suo arcent congressu, imò vltrò inuitant, & ambiunt. Quod optimè explicuit Ezechiel *cap.* 16. *vers.* 31. *Fabricasti lupanar tuum in capite omnis viæ: & excelsum tuum fecisti in omni platea: nec facta est quasi meretrix fastidio augens pretium, sed quasi mulier adultera, quæ super virum suum inducit alienum. Omnibus meretricibus dantur mercedes; tu autem dedisti mercedem cunctis amatoribus tuis*, &c. Et *Iudic.cap.*10. connumerantur multi dij quorum se nefario cultui Israelitæ manciparunt. *Seruierunt idolis Baalim, & Astaroth, & diis Syriæ, Sidonis, & Moab, & filiorum Ammon, & Philisthim, dimiserúntque Dominum*, &c.

p *Et pepigisti cum eis fœdus.*] Vtique coniugale. 29.
Quemadmodum populus Israeliticus fœdus cum Deo iniit ad montem Sinai, de quo Ezechiel *cap.* 6. *vers.* 8. *Et ingressus sum pactum tecum, ait Dominus Deus, & facta es mihi*: nempe sponsa: Sic nunc populus idem ingressus est pactum cum idolis, & cum illis communem voluit habere thalamum, perinde, ac si legitima nuptiarum necessitudo intercederet.

q *Dilexisti stratum eorum manu aperta.*] Quæ 30.
non prorsus libidine pruriens frontem perfricuit, *Manus*
sic suæ libidini satisfacere cupit, vt tamen pudoris *aperta.*
sui rationem non abiiciat. Quare tenebras amat, & latebras in quas veneream illam ignominiam coniiciat: neque quicquam molitur indecorum, nisi simulatè, & prætenso illi turpitudini aliquo honestatis velo. At populus ille sic cum honestate, ac fide pudorem quoque abiecit, vt non iam occultè, non artificiosè, & callidè, & tecta manu aliquid occultè moliente, sed apertè spectantibus aliis amatores ambiat, prouocet blanditiísque, atque aliis amatoriis machinis alliciat. Totum hoc videtur explicari optimè *manu aperta*, id est, opere ac studio non occulto, sed quod manifestè præseferat meretricios mores, & ingenium. Existimo autem in *aperta manu* aliquid esse prouerbiale. Quomodo Latini dicunt *plena manu*, aut *tota manu*; sicut contrà *occulta* aut *tecta manu* aliquid fieri dicitur, cùm ita res tentatur, & agitur clandestino consilio, vt auctor operis prodere se nolit. Id saltem indicat prouerbium, quo tunc Hispanus vtitur, quando insidiosè, & callidè aliquid ab aliquo tentari significatur. *Tira la piedra y esconde la mano.* Quasi videri nolit aliquid fecisse.

Fortasse *aperta* dicitur *manus*, quia adultera hæc 31.
sponsa sic ardebat illa metaphorica libidine, vt non solùm voce, sed etiam signis, manibus nempe apertis, & exp... lis amatores accerseret. Hoc enim loquendi genere significare Scriptura solet ardens

alicuius

alicuius deſiderium, & ſtudium acerrimum, quo alterius conſortium, & ſocietatem expetit. Hoc modo clamabat Sapientia *Prouerb. cap. 1. verſ. 24. Quia vocaui, & renuiſtis; extendi manus meas, & non fuit qui aſpiceret.* Hoc ſponſus Chriſtus *Iſai. 65. verſ. 2.* & *ad Roman. 10.* vocabat Iſrael. *Expandi manus meas tota die ad populum incredulum.* Aut certè, quia hæc ſponſa amatores ſuos, vt dixit Ezechiel ſuprà, muneribus prouocabat, apertam habuit manum, id eſt, largam, & liberalem ad largiendum; quaſi nulli parceret ſumptui, quo ſuam illam metaphoricam libidinem expleret. Quamcumque harum explicationum admittit tam Hebraica, quàm Latina vox; neque mihi promptum eſt, quam ex omnibus eligam; in primam magis inclinat animus.

32. *Iudæi idololatræ.* ¹ *Et ornaſti te Regi vnguento.*] Tranſtuliſſe videtur Hieronymus non *Regio*, ſed *Regi*; quandoquidem in commentariis inquit, illum Regem eſſe Moloch; cui populus Iudaicus ſæpius, & immanius ſacrificauit. Moloch autem Hebraicè *Regem* ſonat, vt conſtat. Vſus eſt autem metaphora rei vxoriæ, aut meretriciæ accommodata. Vt enim, quæ amaſium, vel ſponſum impotenter amant, ornant ſeſe, & pulchritudinem vndecumque accerſunt, quò illorum oculos, atque animos capiant; ſic populus iſte nihil non tentaſſe videbatur, quò ſibi gratiam iniret à Moloch, & illi meretricis inſtar adhæreret. Et facit ad hanc cogitationem quòd *Rex* in nuptialibus ſacris vocatur ſponſus, vt pluribus oſtendimus *in noſtris commentariis ſuper Cantica.* At iniiſſe coniugale fœdus hæc adultera cum idolis dicitur *hoc eodem cap. num. 8.* quare ornata dicitur perinde, atque ſi ſe ad ſponſi oculos, & legitimum thalamum compararet. Et quidem quod Hieronymus indicat in commentariis; id iam probant codices Sixtiani, qui *Regi* legunt non *Regio*; & ita planè ſuadet textus Hebraicus, qui habet למלך *lamelec*, Alij Regem intelligunt Aſſyrium, aut Ægyptium, à quibus cum auxiliaribus copiis noua etiam Deorum monſtra in terram promiſſionis ingreſſa ſunt. Ornamenta verò ſeu pigmenta quibus ad capiendos Regios animos, aduocandúmque externum auxilium vſi ſunt Iudæi, fuerunt munera, & opima merces, quæ deformibus etiam ſpeciem, amorémque conciliant. Oſtendit autem ſtatim propheta vnde peregrina ſacra, atque idola placere cœperint Iudæis; quia nimirum peregrinarum Gentium ſocietas placuit. Quod etiam dixit Dauid *Pſal. 105. Commixti ſunt inter Gentes, & didicerunt opera eorum, & ſeruierunt ſculptilibus eorum.* Quare *ornari Regi*, idem ferme eſt quod ornari dæmoni, quandoquidem inde in Iudæorum regionem illa immundorum Deorum proluuies influxit. Inclino magis in priorem explicationem; ſi modò in *Moloch* per Synecdochen alia etiam intelligas idola.

33. Si *Regium* legas, vt multi habent Latini codices, ſenſus eſt non difficilis. nam in Scriptura ſacra, & in alio quouis idiomate *Regium* pro optimo, atque lectiſſimo ſumitur, quale perſonam decet Regiam, aut quale præ deliciis, & luxu Reges ſibi præſtari volunt. Quare *Regiam menſam* pro lauta, atque ſplendida, *Regiam purpuram* pro pretioſa, & nobili, *Regium comitatum* pro numeroſo, & illuſtri paſſim audimus. *Regio* igitur *vnguento ornata* ſponſa dicitur, quia quò idolis, quæ *amatorum* nomine ſignificantur placeret, nobiliſſimum parauit vnguentum, in quo per Synecdochen illa intelliguntur ornamenta, quæ oculos capiunt, & animos alliciunt.

A ¹ *Miſiſti legatos tuos procul.*] Si de Regibus nempe Aſſyriis aut Ægyptiis hæc interpretere, ſenſus non eſt difficilis; conſtat enim auxilij gratia legatos eſſe miſſos ad Ægyptios, vt in hoc propheta ſæpe vidimus, maximè *cap. 30. & cap. 31.* & ad Aſſyrios ab Achaz eo ferme tempore, quo hæc ab Iſaia dicuntur, vt habes ſuprà *cap. 7.* Sed puto ſeruari hîc allegoriam, quam priùs induxerat propheta de meretrice, ſeu adultera, & ſenſum eſſe, quem indicat Ezechiel *cap. 16.* dum ait. *Tu autem dediſti mercedes cunctis amatoribus tuis; & dona dabas eis, vt intrarent ad te vndique ad fornicandum tecum.* Et Ieremias *cap. 31. verſ. 22. Fœmina circundabit virum.* B Vbi vt multi volunt ſignificatur ſtudium, quo prurientes, & ſectæ libidine fœminæ viros ambiunt, ſollicitántque turpiter. Significat ergo nunc propheta miſiſſe Ieruſalem legatos, & quaſi pronubos, aut turpium amorum conciliatores, vt procul amaſios; id eſt, idola à Gentibus accerſerent, quibus cum ipſa concubitus iniret impuros, atque nefarios. Nam idola colere Hebraicò idiomate *fornicari* eſt. Idem penè ſub eadem allegoria dixit Ezechiel *cap. 23. à num. 16.* Vbi nuncij miſſi dicuntur à Ieruſalem ad Chaldæos, quibus cum ad ſatietatem vſque fornicata eſt, id eſt, idolorum nefario cultu contaminata. In qua ſanè allegoria tractanda mitus eſt. 34.

C ᵗ *Humiliata eſt vſque ad inferos.*] Significatur, inquit Hieronymus, quàm fœdè, grauitérque ceciderit Ieruſalem verè ad inferos vſque, cùm de luce, & illuſtri caſtitatis loco in tenebras lupanaris, immò in barathrum fornicariæ ſpurcitiæ demerſa eſt; quæ explicatio placet mihi vehementer. Sed puto aliter poſſe locum iſtum accipi, eadem ſeruata metaphora: ita vt ſenſus ſit, eò vſque fornicatam eſſe Ieruſalem, vt ad eius intemperantiam nulla videatur acceſſio fieri potuiſſe. Nam *humiliari* in Scriptura idem eſſe quod aliorum ſuccumbere libidini, notum eſt. Quare dum Virgines vim patiuntur ab aliis, *humiliari* dicuntur. *Præterea ad inferos* prouerbialiter dici exiſtimo pro *valde*, aut *ſupra modum*, quia infra inferos nihil eſt. Sicut in aliis comparationibus cùm aliquid maximè amplificare volumus, terminum adhibemus, ſupra D quem non eſt aliud. Vt Ionas *cap. 4. Bene iraſcor vſque mortem*, id eſt, vehementiſſimè. & *Ioan. cap. 13.* Chriſtus *in finem dilexit*, id eſt, quantùm ſeſe amor effundere potuit, ita vt poſt illud nihil eſſet vlterius; nempe cùm ſe ipſum tradidit; vel comedendum in Euchariſtia, vel offerendum in cruce. Porrò vehementiſſimè fuiſſe Ieruſalem humiliatam eo, quem explicuimus, ſenſu, frequens eſt in Scriptura. A Chaldæis docuit Ezechiel *cap. 23. à numero 16.* grauiſſimè, & maximè ſignificanter. Ab Ægyptiis Ieremias *cap. 2. verſ. 16. Filij quoque Mempheos, & Taneos conſtuprauerunt te vſque ad verticem.* Quem locum Hieronymus, S. Thomas, & Rabanus de idololatria capiunt. 35. *Prouerbiũ.* *Ion. 4.* *Ioan 13.*

E ᵘ *In multitudine viæ tuæ laboraſti: non dixiſti, quieſcam.*] Hæc quidam referunt ad viam longam, quam ad Aſſyrios, ſeu Ægyptios ſuſceperunt Iudæi auxilij quærendi gratia; ſeu certè vt inde nouos Deos accerſerent. Sed puto continenti allegoria idem argumentum de idololatria Iudæorum pertexi. Quaſi dicat propheta, etiam ſi diu, multúmque laborauerit in conuehendis, colendíſque duro, atque execrabili obſequio Gentium ſimulachris, non tamen ideo à nefario illo, atque intolerando cultu deſciuiſſe Iudæos; ſed adhuc inſanire, ferrique 36.

idoloma

idolomania in aliam, atque aliam intemperantiam. Quod non credo difficile videbitur ei, qui *via* significationem, & vsum in Hebraico idiomate cognouerit. Est enim *via* institutum, propositum, consilium, aut viuendi modus; & illud denique ad quod aspirat aliquis, aut in quo aliquis se exercet. Quare institutum, aut professio Christianorum, & Gentilium, *via* sæpe dicitur *in Actibus Apostolorum*. Et cùm viæ Domini à viis hominum dicuntur esse diuersæ *Isaiæ cap.* 55. de consiliis, & cogitationibus sermo est, vt constat: *Multitudo* autem *via*, seu *viarum* dicitur, quia non vnam, aut alteram Gentium religionem, sed omnes omnino vndecumque accersitas amplexa est Ierusalem. Neque adhuc ab hac insania cessat; sed ad plures inhiat, & auidè arripit; quasi summa esset religio nullam respuere religionem. Huic simillimum est illud *Prouerb. cap.* 30. *vers.* 15. *Tria sunt insaturabilia, & quartum quod nunquam dicit, sufficit.* Id est, postquam laborarunt, nunquam dicunt *quiescam*, quorum vnum ibi numeratur inexplebilis fœminarum libido. Porrò hîc significatur offirmati animi impudens pertinacia. Cùm enim in idolorum duro, atque nefario cultu laborasset, quia illa cogebatur subire, quæ nunquam sæuissimus imperaret tyrannus, & quæ suo pondere opprimerent iumentorum dorsa, ipsa tamen Ierusalem, adeò non horruit, aut fastidiuit graue illud, & impurum obsequium, vt statueret apud se nullo modo in eo multiplici captandæ nouæ religionis studio esse quiescendum.

37. *Vitam manus tuæ inuenisti, propterea non rogasti.*] Paulò superiùs obseruauimus Iudæos manu aperta, id est, non occulto artificio, seu simulatione, sed ingenti studio, & manifesta opera quæsiisse adulterorum stratum, id est, simulacrorum aras, atque delubra. Idem nunc, vt arbitror, repetit, dicitque adulteram illam sponsam inuenisse, quod tanto studio, támque inuerecundè venerabatur: dicitque *vitam manus tuæ*, quia operosa illa manus, vt erat idolorum amans, & εἰδωλομανὴς, vitam sibi reperisse arbitrabatur, aut quia inde sibi sperabat salutem & vitam. Aut certè continuata metaphora meretricis & adulteræ vitam suam reperisse dicitur, quia amatorio blandimento non solùm vulgares amatores, & impuri, sed casti & sacri vicissim se vitam, cor, & animam suam appellant. Vide quæ diximus *cap.* 49. *num.* 45. Accommodatè ad hanc explicationem statim subditur: *Propterea non rogasti*, nempe Deum: quia ex Hebræorum consuetudine nuptialíque ritu sponsa à viro suo omnia sperabat, tam quæ ad victum, quàm quæ ad mundum muliebrem pertinebant. De mundo muliebri, instructúque nuptiali habemus satis *in Cant. cap.* 1. vbi spoliatam sponsam genialibus deliciis exornat sponsus. Et *Ezechiel. cap.* 16. vbi sponsa nuda ad reginam vsque splendorem à sponso decoratur. quò allusum est *Oseæ cap.* 2. *vers.* 3. *Ne fortè spoliem eam nudam, & statuam eam secundùm diem natiuitatis suæ.* De victu constat *ex eodem cap. Oseæ vers.* 8. *Et hæc nesciuit, quia ego dedi ei frumentum, & vinum, & oleum, & argentū multiplicaui.* Quod probatur etiam *Isai. cap.* 4. vbi septem inducuntur mulieres, qui viri vnius nuptias expetunt, quóque illum magis ad suum votum trahant, ab ea cura liberant, quæ viris in eo nuptiali conuictu non leuior est, aut minùs præcipua, alendi nempe vxores, & curandi, quæ ad illarum cultum exigit patriæ consuetudo. Atque ideo addunt, *Panem nostrum comedemus, & vestimentis nostris operiemur.* Accommodatè ad hanc

A sponso in sponsam quis sumptus.

consuetudinem dicit Deus sponsam illam, quia proditis prioribus, alias sibi nuptias expetiuit, non rogaturam à se priori atque legitimo sponso necessaria, vt sponsæ faciunt, sed ab aliis, quos sibi sponsos adsciuit: qua petitione significat in quorum thalamo esse studeat, & cui fidē velit seruare coniugalem. Hæc mihi visa est genuina huius loci sentētia. Neque tamen non probo quod alij putant, diuitias nempe hîc intelligi, aut humana commoda, quibus cùm homines abundant, Dei obliuiscuntur, & quasi illius auxilio non indigeant, illum non orant. De quibus *Deuter.* 32. *vers.* 15. *Incrassatus est dilectus, & recalcitrauit, incrassatus, impinguatus, dilatatus: dereliquit Deum factorem suum.* Ita Hieronymus, & cum eo plures alij.

38. *Pro quo sollicita timuisti? quia mentita es, & mei non es recordata; neque cogitasti in corde tuo; quia ego tacens, & quasi non videns, & mei oblita es.*] In eadē adhuc versatur nuptiarum metaphora, & addit id, quod extremum esse solet in eo, qui penitus religionem abiecit, & in profundo demersus est malorum. Nempe vt cùm multa timenda sint, nil tamen timeat; sed in mediis periculis securo sit animo. Ait ergo ad adulteram illam sponsam, qui vitam sibi inuenisse arbitrabatur, timuisse nihil, cùm tamen illa admisisset scelera, pro quibus dirum è cœlo supplicium horrere debuisset. Causámque stolidæ securitatis reddit, quia Deus, quasi nihil videret tacebat, differebátque in tempus aliud supplicij pondus. Nunc singula expendo: *Pro quo sollicita timuisti?* id est, quidnam eorum, quo diuinum in te furorem inflammabas, tibi terrori fuit? *quia mentita es.* Ostendit quantam audaciam, & inuerecundiam aluerit in sponsæ animo impunitatis opinio. Primùm *mentita es*, id est, fefellit fidem, quam constantem, & integram seruare debuerat; & in thalamum sponsi, qui ab omni flagitio purus seruandus fuit, adulterum toties, támque inuerecundè suscepit. Dederat autem fidem coniugalem, quando recèns egressus populus ab Ægypto dixit *Exod.* 24. *vers.* 7. *Omnia quæ locutus est Dominus faciemus, & erimus obedientes.* Sed mentita est Gens infidelis, cùm à Deo defecit, & Gentium idolis nefariis sese connubiis implicuit. *Et mei non es recordata.* Ostendit in quo mentita fuerit sponsa illa, quia neque sponsi, neque fœderis quondam initi siue obligatæ fidei recordata est; sed totum studium atque cogitationem ad idolorum cultum, & obsequium traduxit: *Nec cogitasti in corde tuo*, scilicet de me, aut de data fide, aut de acceptis beneficiis: vsque adeò illam væsanus in Gentium Deos amor, siue furor absorbuit.

Ex Dei patientia homo magis ad peccandum audax.

39. Pro his itaque initiis sollicita non timuit, cui sanè, si aliquid esset reliquum pudoris aut mentis, metuendum fuit ne id pateretur quod à zelotypo sponso, & tam grauiter offenso solet mendax & adultera sponsa. *Quia ego tacens, & quasi non videns.* Cùm patienter, inquit sponsus Deus, sustinerem, expectarémque si quando ad me superiorem statum exuta reuerteretis, & ideo, quasi hæc clam me fierent tacerem, ex meo silentio, atque patientia, nihil existimabas tibi esse metuendum. Vbi metus excessit, qui te in officio continebat, & fide, excidit quoque ex animo tuo mei memoria; *& tandem mei oblita es.* In summa ideo nihil times, cùm tamen multiplex impendeat timoris causa, ideo mentita, ideo non recordata mei, quia ego patienter tuli, neque statim grauem illam iniuriam vltus sum. Quare mea clementia, ac bonitas, quæ maximè

animum

animum tuum afficere, & capere debuit, tibi ad peccandum licentiam, & audaciam dedit.

40. Hic locus aliter conuertitur, & quidem variè à variis, neque deest ratio in textu Hebraico, cur aliter, atque aliter conuerti potuerit, quam nunc omitto ne longus sim. Quia qui Hebraicè sciunt, ex ipso textu facilè intelligent; aliis etiam si in ea ratione explicanda multus sim, inutilis erit noster labor; sed est facile ostendere optimè Vulgatum interpretem transtulisse.

Alia sese mihi offerebat expositio, neque difficilis meo iudicio, neque aliena à textu, siloque sermonis. Si illud: *Pro quo sollicita timuisti*, ad superiorem clausulam referas, quod durum non est, hoc sensu: Laborasti in asciscenda, colendáque Gentium religione, neque in ea cura quiescendum tibi existimasti; & quia quod tibi proposueras inuenisti, ideo me non rogasti, quem antè sollicitè timueras, (hic legendum *timuisti* sine nota interrogationis) sed defecisti à me ementita fidem, quam antè dederas, & omnino mei oblita es. Quia cùm ego tacerem, & viderer tibi neque videns, neque humana curare, nihil à me præsidij expectandum putasti. Neque incommodat huic expositioni illud: *Quia mentita es*. Cùm dicendum potiùs videatur, *Ideo mentita es*. Nam vt docuimus suprà *cap. 35. num. 12.* & fusiùs *in commentariis Zachariæ, cap. 10. num. 14.* vox *quia*, non semper rationem reddit, sed narrationem continuat.

41. z *Ego annunciabo iustitiam tuam, & opera tua non proderunt tibi.*] Quem tu silentem, & cæcum arbitrare, eundem aliquando experieris habuisse oculos plusquam lynceos, & rugitum leonino magis horribilem; ac tandem à Dijs, quos aut ingenti comparaueras sumptu, aut tua ipsius manu fabrefeceras, intelliges nequicquam opem esse implorandam. Annunciabo enim, & proferam in omnium conspectu iniquitatem tuam, quam tu iustitiam esse putas. Neque tunc tibi proderunt dij, quos tanto tibi studio quæsieras. Cùm enim ad ipsos clamaueris, ipsos quoque tuis onustos precibus ventus auferet, sicut aridam stipulam; vsque adeò leues erunt.

42. Similia his habes suprà *ca. 41.* vbi Deus affirmat non iam sibi ampliùs esse silendum, sed locuturum aliquando, erupturúmque furoris pondus, quod iam diu contra sui nominis contemptores antè conceperat; sic enim ibi: *Tacui semper, silui, patiens fui, quasi parturiens loquar.* Et *Psalm. 49. Hæc fecisti, & tacui, &c. arguam te, & statuam contra faciem tuam.*

43. Prouerbium. aa *Omnes eos auferet ventus, tollet aura.*] Prouerbiale aliquid olet hic dicendi modus, cùm enim aliquid leuissimum esse significare volumus, eiusmodi esse dicimus, vt rapi, aut vanescere à vento possit. Rapiuntur enim, aut dissipantur à vento, quæ leuissima sunt, atque vanissima, qualis est stipula, spuma, fumus, puluis, & quæ ab aridis herbis excussa est lanugo quædam, quæ Græcis πάππος appellatur. Quæ forma loquendi in Scriptura frequens. *Isai. cap. 17. vers. 13. Rapietur sicut puluis montium à facie venti.* Et *Psalm. 1. Tanquam puluis quem proijcit ventus à facie terræ.* Hebr. מץ *mots*; quod significat paleam minutissimè contusam, & penè in puluerem redactam. Hispanè *tamo*. Plura inuenies suprà *cap. 5. vers. 15. Quoniam spes impij tanquam lanugo est, quæ à vento tollitur, & tanquam spuma gracilis, quæ à procella dispergitur, & tanquam fumus, qui à vento diffusus est.* Non plus habere ponderis dicuntur illi Dij, quos non modò ventus vehemens auferet, sed etiam aura tollet leniter aspirans. Chaldæus metaphoram explicuit cùm vertit, *Erunt quasi nihilum.*

44. Hæc mihi magis certa, sed fortasse aliò allusum est in hac metaphora, ita tamen vt sensus, aut idem sit, aut non valde diuersus. Quæ irrita prorsus cecidere, & sine vllo successu, illa aut ventis tradita, aut ablata à ventis esse dicuntur. Neque id à profanis solùm, sed etiam à sacris scriptoribus, quibus hæc dicendi forma in vsum penè prouerbialem venit. Apud profanos exemplorum plus satis. Græcè affert non pauca Lambinus ad illud Horatij *lib. 1. Ode 26. Tradam proteruis portare ventis.* Latina ex pluribus hæc pauca accipe. Virgil. *lib. 10. Æneid.* inane gaudium sic explicat.

——— Nec ferre videt sua gaudia ventos.

Et *lib. 9.* de mandatis Ascanij, quæ sublatis in medio cursu nuncijs non erant ad parentis aures peruentura, dicit

Multa patri portanda dabat mandata, sed auræ
Omnia discerpunt, & nubibus irrita donant.

Tibullus *lib. 1. Eleg. 5.*

Hæc mihi fingebam, quæ nunc Eurúsque, Notúsque
Iactat odoratos vota per Armenios.

Apud sacros locutiones istæ non minùs frequentes. Iob *cap. 7. vers. 26. Et in ventum verba profertis.* Et *15. vers. 2. Nunquid respondebit sapiens quasi in ventum loquens. Ierem. 5. vers. 13. Prophetæ fuerunt in ventum locuti. Eccles. 5. ver. 15. Quid ergo prodest ei quòd laborauit in ventum.* Quasi dicas, tam illorum verba, quàm horum opera irrita fuerunt & vana. Sic ergo & Idolorum oracula, & Iudæorum vota, & ipsa etiam idola vana fuerunt, sicut illa, quæ ventus dissipat eo, quem diximus, modo.

45. bb *Qui autem fiduciam habet mei, hæreditabit terram, & possidebit montem sanctum meum.*] Confert nunc eos, qui sperant in Domino, cum his, qui in Idolorum nugis spem locauerunt suam. Ostenditque priores possessuros terram, quam ex omnibus populo suo Dominus elegit, & in monte sancto nempe Ierusalem sedem sibi stabilem habituros. In quo monte, vt apud hunc prophetam sæpius audimus, mons cœlestis, id est, beatorum sedes significatur. Plurima in hanc sententiam habes *cap. 40.* & alijs deinde. Vbi quid Deus, & quid idola præstare, aut possint, aut soleant, explicatur.

46. Hic S. Thomas, & Hugo putant sermonem esse de Iudæis, qui captiui abducendi erant ad Babylonios, è quorum numero non omnes redierunt, sed illi quos admissi sceleris pœnituit, quíque ad Gentium idola non defecere. Quare hic in terra hæreditanda, & monte sancto possidendo, terram promissionis, id est, terram Chanaan intelligunt, & ciuitatem terrenam Ierusalem. Neque abnuunt Hieronymus, Haymo; & alij è iunioribus: ita tamen vt in eo facili, ac felici reditu, fortunæque vicissitudine maiorem felicitatem & donum longè maius agnoscant, nempe cœlestem patriam, & æternam quietem. Et hoc omnino videtur mihi esse dicendum.

47. cc *Et dicam, Viam facite, præbete iter, declinate de semita, auferte offendicula de via populi mei.*] Elegans mimesis, & qua in subiecta materia nihil dici potuit, aut significantius, aut benignius. Ostendit enim Dominus, quàm expeditè, ac splendidè, quàm molliter, & amanter aut reducturus sit populum ex Babylonica seruitute, aut, quod spectabat præcipuè in hac vmbra, & symbolo, inducturus in cœlestem quietem.

quietem. Nam quemadmodum lictores, qui Consulem, aut magistratus alios ex more præcedunt, turbam submouent obuiam, iubéntque decedere, ne impedimento sint subsequenti Consuli: Et cùm aliquis magni nominis princeps iter est facturus, stratores antecedunt viarum, qui impedimenta amoueant, interrupta compleant, salebras æquent, & ardua complanēt, quod faciebat Ioannes, qui præmissus est ad parandam viam magno Principi Iesu; Sic idem nunc obit munus Deus, qui quasi se populi captiui lictorem faciat, aut sternendæ, seu complanandæ viæ curatorem, submouet quidquid impedimento esse potuit populo aut Iudaico, cùm in terrenam remigraret Ierusalem, aut vniuerso, id est, humano generi, cùm vocaretur ad cœlestem. Illud præstitit satis cumulatè per Cyrum, & Darium, hoc per Christum multò cumulatiùs, atque benigniùs, cùm pro captiuo mundo mortem subiit, expeditúmque reddidit ingressum ad beatorum æterna tabernacula. Eodem genere orationis Isaias infrà *cap. 62. vers. 10.*

48. dd *Quia hæc dicit Dominus excelsus, & sublimis, habitans æternitatem, & sanctum nomen eius in excelso: & in sancto habitans, & cum contrito, & humili spiritu; vt viuificet spiritum humilium, & viuifices cor contritorum.*] Descriptio hæc est diuinæ maiestatis, ex adiunctis petita, ex loco videlicet, & tempore, aut potiùs æternitate. Quam ego descriptionem sic efformo: Deus est excelsa quædam, sublimis, & æterna substantia. Cuius nomen in cœlo sanctum est, & venerabile, quíque apud homines in templo habitat, & in his, qui humili sunt, & contrito corde, vt illos viuificet & exaltet. In qua descriptione aliquid arcanum intueor, & admirabile, dignúmque quod contrito, humilíque spiritui semper præsens sit. Nam qui excelsus est, & æternus, eodem loco, ac numero ponit templum, & cœlum, quo spiritum humilem, & contritum: in eo enim habitare dicitur non secus, quàm in cœlo, & apud homines in templo: quæ, vt constat, religione complet, & cœlestibus donis. Magna certè laus est spiritus humilis, & compuncti, vocari quoddam gratum Dei tabernaculum, aut sedes vbi commoretur tanquam in templo, ac cœlo: Quod nunc non primùm audimus à Domino. Nam sæpe quàm studiosè curet humilium causam, quàm sit animo ad eorum preces intento, quàm sit Deo acceptus, & gratus humilis atque contritus animus, & eiusdem generis alia quamplurima, in Scriptura sacra frequenter audimus. Quæ, quia frequentia sunt, inueniríque possunt non difficilè, in illis repetendis non morabor. Vide Augustinum *in Psalm. 142.* ad illud *In altis habitat, & humilia respicit.* Vbi optimè ad mores explicat hunc Isaiæ locum. Neque sanè mirandum si tam liberaliter, & amanter Dominus amplectatur humilem, quando ipse quoque ab humili præcipuè, immò ab humili penè solùm honoratur. *Ecclesi. cap. 3. vers. 21. Quanto magnus es, humilia te in omnibus: & coram Deo inuenies gratiam. Quoniam magna potentia Dei solius, & ab humilibus honoratur.*

Humilitatis laus.

49. Habes hîc optimè humilitatis & contritionis naturam expressam. Nam dum spiritus humilium, & cor contritorum viuificanda dicuntur, planè indicatur contritos, & humiles esse mortuos, sua nimirum existimatione. Quia illi de se ita demissè cogitant, vt se pro mortuis habeant, & ab aliis eo numero censeri, & patiens, & velint. Certè, qui verè contriti sunt, in Scriptura passim *mortificati* dicuntur, id est, qui ita vitam instituerunt suam, vt affectiones, quæ à carne sunt, & sanguine, non magis curent, quam si mortui essent; immò pia quadam indignatione, dum sobrii acris, & viuida peccati pœnitentia, in se ita sæuiunt vehementer, vt quidquid à carne est, perimere omnino velint, & studeant.

Humilitatis, & contritionis natura.

50. ee *Non enim in sempiternum litigabo: neque vsque ad finem irascar.*]Eadē ferme sententia est bis vsurpata, quod in rebus maximè notādis fieri solet nonnunquam à prophetis. Significat hîc Deus iratum se fuisse Iudæis, & cum ipsis litigasse, vsus in eam curam administro Chaldæorum exercitu. Quod eo fecit animo, vt Gentem ad omnem impietatem præcipitem, ad meliorem mentem reuocaret. Id verò consecutus est, dum aduersa fortuna, & ærumnoso exilio iactat, & excoquit otiosam illam, & contaminatam Gentē. Nam licèt ex eo populo plurimi coluerint Chaldæorum Deos, vt alibi ostendimus, omnémque admiserint alienæ religiônis turpitudinem, fuerunt tamen alij non pauci, quibus vexatio longa dedit intellectum: quíque modò humiles dicuntur, & contriti, qui de se longè aliter sentirent, quàm antea, dum prospera vterentur fortuna, & superiorem vitam detestati, antiqua errata dolerent acerbiùs, & pœnitentia delere tentarent. Et quidem hæc de captiuis Babylonicis accipiunt iidem, qui suprà, S. Thomas, & Hugo, & nonnulli ex recentioribus, & indicat Haymo. Sed hæc semper intelligo typicè, & in vmbra, nam in mystico sensu, quem præcipuè locus hic intuetur, alia maior salus, & libertas emicat. Et ita communiter accipiunt alij ferme omnes. Quare Deus ostendit non fore sibi immortales iras, cùm magis sit ad miserendum pronus, sed aliquando sibi suscipiendam esse pacis ac misericordiæ cogitationem. Quod quidem fecit cùm pro peccatoribus carnem assumpsit, quam in cruce suspenderet, & nunc quotidie facit, cùm peccatorem tali indignum misericordia ad vitam, & amicitiam vocat.

51. ff *Quia spiritus à facie mea egredietur, & flatus ego faciam.*] Spiritus plura significat, vt docuimus *cap. 11. n. 3.* Nunc iuxta duas huius nominis significationes variæ sunt interpretum sententiæ. Sumitur *spiritus* pro furore, & ita nonnulli hanc putant huic loco subesse sententiam. Non irascar in finem contra populum meum, quem captiuum abduci passus sum; quia egredietur, id est, descendet à me spiritus, id est, furor quem contra illum ante conceperam. Et, quod idem est, flatus ego faciam, id est, efflabo iam tandem, & anhelabo iram, id est, efflato iam, & proiecto furore irasci desinam, & mitiora consilia meditabor. Ita Hugo.

52. Alij *spiritum*, & *flatum* pro vento sumunt, putántque metaphoram à nauigatione trahi: nam cùm priùs aut Iudæi captiui in Babylonia, aut certè peccatores, qui post suas concupiscentias aberrant, reflāte vento in scopulos, & syrtes incidissent; aut à Charybdi, id est, vitiorum barathro, quo nil est voracius, essent absorpti: postea tamen mitiori vento, qui à Deo egressus est, & secundo flatu, quem inspirauit Dominus, tranquillam magis, atque securam nauigationem instituerunt; deductíque sunt tandem ad salutis portum. Quò fortasse spectat illud *Psalm. 142. Spiritus tuus bonus deducet me in terram rectam.* Et illud Pauli *ad Roman. 8. vers. 14. Qui spiritu Dei aguntur, hi sunt filij Dei.* Ita indicat Hugo, & sequitur Pintus.

53. Alij in *spiritu* aut animam hominis intelligunt, aut

aut Spiritum ſanctum: in *flatu* verò animam, & vitam. Animam quidem in *ſpiritu* agnoſcunt Hieronymus, Cyrillus, & Auguſtinus ſæpe, *epiſt.* 146. *ad Conſentium*, *epiſtol.* 157. *ad Optatum*, *& de Geneſ. ad lit. lib.* 7. *cap.* 3. (quamuis *lib.* 7. *capite* 14. modò de anima accipiat, modò de Spiritu ſancto.) Quod etiam ſenſit Chaldæus, & ex iunioribus Adamus, Fureirus, Pintus. Alij verò Spiritum ſanctum: Tertullianus *lib. de Anima cap.* 11. Irenæus *lib.* 5. *cap.* 12. & Hieronymus non improbat, tametſi in aliam ſententiam magis inclinet: tenet omnino Haymo, & nuper Didacus Aluarez. Et iuxta poſteriorem hanc explicationem ſenſus eſt: Cùm ego daturus ſim illis, quibus animam dedi, vt pote creator, Spiritum ſanctum, cur illis iraſcar in finem, & non potiùs aliquando miſerebor.

54. *Spiritus pro vita.* Sed planè videtur explicatio ſolida magis, & expedita, ſi ita accipias vt in vtroque loco, tam in *ſpiritu*, quàm in *flatu* intelligatur anima ſiue vita. De *flatu* nemo fere dubitat, & tenent etiam illi qui in *ſpiritu* Spiritum ſanctum ſignificari putant. Et quidem in ea ſignificatione ſæpe *ſpiritus*, & *flatus* coniunguntur. *Iob cap.* 27. *verſ.* 3. *Donec ſupereſt halitus in me* (Hieronymus in commentariis *flatus* legit) *& ſpiritus Dei in naribus meis.* vbi ex adiuncto *narium* nemo dubitat idem eſſe *halitum*, & *ſpiritum* Et *Iſaiæ cap.* 42. *verſ.* 5. *Ego Dominus creans cœlos*, &c. *dans flatum populo, qui eſt ſuper eam, & ſpiritum calcantibus eam.* Neque nouum eſt in Scriptura vt *ſpiritus* ſumatur pro anima, qua ſpiramus, ſeu pro vita, quam ſpirando ducimus. Quod planè docet illud *Geneſ.* 2. *Inſpirauit in faciem eius ſpiraculum vitæ.* Et pſalterium totum ita clauditur. *Omnis ſpiritus laudet Dominum*, id eſt, omnis vita aut omnes viuentes. Erit ergo iuxta hæc ſententia facilis & ſolata. Cur ego iraſcar in ſempiternum contra illos, quibus ſpiritum, & flatum dedi, id eſt, qui à me vt ſpirent, & viuant, habent.

55. *Regula. Futurum, habitum, aut facultatem ſignificat.* Hîc obſeruat Adamus futurum in Scriptura indicare ſæpe non tam actum quàm facultatem, habitum, ſeu conſuetudinem aliquid agendi. Quod ſanè verum eſt; & licèt hoc multò frequentiùs accidat in tempore præſenti, vt diximus *in cap.* 53. *Actuum num.* 15. & ſuprà *cap.* 3. *num.* 11. & *cap.* 24. *num.* 10. Aliquando tamen contingit in tempore futuro. *Geneſ.* 20. *verſ.* 9. Pro eo quod vulgatus tranſtulit. *Quæ non debuiſti facere.* Hebr. eſt, *Quæ non fient.* Vt ergo dicitur *Malach. cap.* 1. *Filius honorat patrem*, id eſt, honorare debet, aut ſolet, ſiue patris honorator eſt. Et Beata Virgo, *virum non cognoſco*, *Lucæ cap.* 1. cognoſcere neque ſoleo, neque poſſum. Sic etiam eodem ſenſu dicere potuiſſent *filius honorabit*. Et, *virum non cognoſcam*. Sic ergo hoc loco *ſpiritus à me egredietur*, ſiue *egreditur*, id eſt eſt atque ego creator ſpirituum ſum.

56. gg *Propter iniquitatem auaritiæ eius iratus ſum.*] Quantum auaritiæ ſtuduerint omnes omnium ordinum homines Iudaici nominis, ſæpius audiuimus ab hoc propheta. In auaritia verò per Synecdochen cæteras animi ſordes intelligi indicat Hieronymus in commentariis, & apertè Lyra. Et quidem vox Hebr. בצע *betſabh*, plura ſignificat, quàm quæ *auaritiæ* nomine explicantur. Extendit enim ſe ad omnem vim, & cupiditatem. Expreſſit autem bene hæc omnia noſter interpres, dum *auaritiam* vertit: quis cùm auaritia ſit malorum omnium radix, quæque ad vim, & fraudem ſordidas hominum mentes abiiciat, & impellat, qui *auaritiam* reddidit, complexus eſt omnia, quæ auaritia gignit, & fouet.

57. hh *Abſcondi à te faciem meam*] In textu Hebraico non eſt *à te faciem meam*, ſed tantùm *abſcondi*, vt etiam notauit Hieronymus, qui in commentariis ſupplet *faciem*. Neque deſunt codices vulgatæ editionis in quibus illæ voces deſiderantur, & in his Complutenſes. Sed expreſſit optimè noſter interpres vim Hebraici verbi הסתר *haſter*, quod in Infinitiuo eſt, & Gerundij locum habet. Quare ad verbum ſic eſſet conuertendum. *Iratus ſum, & percuſſi eum abſcondendo.* Eſt autem in quauis lingua familiare, vt voces illæ interdum omittantur, quæ communiter, ac ſæpe aliis coniungi ſolent. Quare dicimus *lauare, monere, ſoluere, appellere*, in quorum primo *manus*, in ſecundo *caſtra*, in duabus aliis *nauem* intelligimus. Eſt autem in idiomate Hebraico, vſúque Scripturæ nihil magis vſitatum, quàm *abſcondere faciem* ſeu *auertere*, quo ſignificamus aliquem iratum eſſe, vel offenſum: ſicut etiam *conuertere*, ſeu *oſtendere faciem*, quæ contrà benigni aut propitij animi ſignificatio eſt. Quare ſæpe Deus oratur, vt faciem oſtendat, conuertat, & illuminet; id eſt, vt faueat: ſicut etiam eodem ſenſu, ne abſcondat, aut auertat faciem. Id ergo quod latebat in verbo *abſcondo*, expreſſit vulgatus dum addidit *faciem meam*. *Regula. Cum duæ voces ſæpe coniunguntur, altera nonnunquã omittitur.*

58. ii *Et abiit vagus in via cordis ſui.*] In aliis, ſiue offenſionibus ſiue ſuppliciis, quæ infligũtur à Deo, illud iure optimo à ſapientibus rerum æſtimatoribus cenſetur longè grauiſſimum, quando homo ſuis ſeruire cupiditatibus impunè permittitur. Qua de re grauiſſima ſunt Patrum teſtimonia, atque iudicia. Quocirca, qui bene de rebus & ſapienter iudicant, acerbè ſecum, & hoſtiliter agi putant, ſi quæ in hac vita commiſſa ſunt flagitia, impunita abeant. *In via cordis ſui abire*, nihil aliud eſt quàm ire poſt concupiſcentias ſuas. Quod aliter expreſſit Dauid *Pſal.* 80. *Dimiſi eos in deſideria cordis eorum, ibunt in adinuentionibus ſuis.* Et Paulus *ad Roman. cap.* 1. *verſ.* 24. *Propter quod tradidit illos Deus in deſideria cordis eorum.* *Nulla grauius ſupplicium quàm impunita eſſe peccata in hac vita.*

59. Vbi vulgatus *vagus* Hebraicè eſt שובב *ſobab*, quod à radice שוב deduci poteſt, & à radice שבב, illa *reuerti* ſignificat, hæc *frangi*, & *conteri*. A priori radice Hieronymus reddidit *vagus*, à poſteriori in commentariis explicuit *abiit mærens*, iuxta tranſlationem LXX. exponitque de triſtitia, quæ ex peccatorum conſideratione nata eſt, id eſt, de pœnitentia, quam egit populus peccatorum memor. Propter quam id conſecutus eſt, vt a Deo ſanaretur. Neque longè abiit Chryſoſtomus *in epiſtola ad Theodorum lapſum.* Vbi ideo ſanatum eſſe dicit Iudæorum populum, quia triſtis abiit, ſicut filij, qui ab irato parente extruduntur domo. Et quidem poſterior hæc explicatio, ſi LXX. expoſitionem intueare, aptiſſima eſt; ſed iuxta tranſlationem Vulgati placet magis ſuperior, quam tenet S. Thomas, Hugo, Fureirus, & Dionyſius.

60. Videtur autem hoc loco reſpexiſſe Iſaias *ad cap.* 4. *Geneſ.* Vbi Cain profugus, & vagus abiiſſe dicitur; poſt ſua videlicet deſideria, aut in via cordis ſui, poſtquam Deus ab illo faciem ſuam abſcondit. *Eiicies me hodie à facie terræ, & à facie tua abſcondar, & ero vagus, & profugus in terra.* Abſcondi à facie Dei idem eſſe puto per enallagen, atque Deum abſcondere faciem ſuam ab illo, quo ſenſu nuper explicuimus; id eſt, à Deo deſeri, ex quo Cain, quaſi à rectore derelictus errabat profugus,

& vagus Quàm sit hoc timendum, ne Deus faciem abscondat, sinátque aliquem errare vagum in via cordis sui, docuit optimè Bernardus *Serm.* 35. *in Cant.* ad illud *cap.* 1. *Egredere, & abi post vestigia gregum tuorum. Dura,* inquit, *& aspera increpatio quod dicit egredere: hoc enim verbum servi audire solent à valde irascentibus, atque indignantibus dominis, cùm illos offenderint, exi hinc, egredere à conspectu meo, & à domo ista.* Et post multa in eam sententiam grauissimè dicta addit. *Talis anima nescio, an vel ipsam gehennam ad tempus experire horribilius, pœnalius(ve) ducat, quam post spiritualis study huius gustatam semel suauitatem, exire denuo ad illecebras, vel potius ad molestias, sensuúmque inexplebilem repetere curiositatem.* Vide reliqua planè suo auctore dignissima.

61. k k *Vias eius vidi, & sanaui eum, & reduxi eum.*] Bene actum est cum populo, qui vagus abierat in via cordis sui, & suo se arbitratu, non diuino consilio moderabatur, quando ad finem vsque derelictus non fuit, sed aliquando ad meliorem mentem reuocatus. Vidit enim illum Deus errantem, & præcipitem, & quotidianis offensionibus laceratum sanauit, & profugum reduxit. Si hæc iuxta L x x. translationem interpretere, qui pro *vago, mœrentem* converterunt; &, quod multi censent, sermo hîc sit de Iudæis, qui mœrentes in Babylonem abducti sunt captiui, in quibus sunt Chrysostomus *epistola ad Theodorum lapsum,* S. Thomas, Foreirus, & Hugo, explicatio difficilis non est. Cùm enim Dominus viam populi videret, cùm in ipso ab vrbe discessu plurima passus est incommoda, atque conuitia ab hoste victore, neque in exilio magis benignos dominos experiretur, Deus illius sortem, & vicem miseratus reduxit in patriam, sanauítque plagam, quam ab hostili manu luculentam acceperat excisa vrbe, & exusto templo; & opima, atque vbere regione in syluam redacta.

62. Sed si *vagum* legas cum vulgato, accipiásque, eo quo nos suprà modo, sensus erit. Vidisse Dominum errantem populum, tanquam gregem relictum à pastorum cura, & in omne vitiorum genus præcipitem, & illius calamitatem miseratum ad caulas reuocasse, quod boni, ac vigilantis pastoris est; ac tandem sanasse ab his plagis, quas in via cordis sui plurimas acceperat. Ex quo disces quemadmodum Deus ad tempus aliquos ita deserat, vt abire permittat post concupiscentias suas; quos denique vbi iam cognoscere potuerunt miserrimæ vitæ statum, benignius respicit, sanátque.

Hîc ego quod sæpius dixi vtrumque reperio, & mulctatum populum Iudaicum abiisse vagum in alienas sedes: & peccatorem suæ relictum esse concupiscentiæ, quos Dominus benignior aliquando respexit: priùs tamen historicè, posteriùs mysticè. Nam hic agi de Iudæorum statu multa ex his quæ sequuntur persuadent; in quibus tamen aliquid altiùs elucet, vt vides, quod spiritualem lapsum, & spiritualem medicinam ostendit.

63. l l *Et reddidi consolationes ipsi, & lugentibus eius.*] Hæc verba non obscurè indicant sermonem esse de Iudæorum Gente afflicta, & eo, quem dixi, modo à Domino deserta. Nam peccatori, cùm vnus significetur, vt constat, non satis conuenit illud, *ipsi, & lugentibus eius;* secus autem in populo, in quo multitudo continetur. Porrò illud & non tam pro clausulas coniungere, quàm quod antecesserat explicare in hanc sententiam, Reddam consolationes populo mœrenti, & vago, id est, illis, qui ex eo populo vagi fuerunt, & qui modò lugent; quia illos vitæ intemperanter actæ pœnitet. Quod indicat Hieronymus; dum hæc promitti dicit illis, qui lugent: & adducit illud. *Beati qui lugent, quoniam ipsi consolabuntur.* Quòd autem explicandi gratia adhibeatur, non coniungendi, docuimus *in cap.* 7. *Actuum num.* 20. Et docet latè Salmeron *proleg.* 16. *de coniunctionibus,* ita vt *&,* idem sit quod *id est.* Ad exempla, quæ nos ibi adduximus sumpta magna ex parte ex Salmerone, adde illud *Dan. cap.* 14. *vers.* 31. *Dabantur eis duo corpora quotidie, & duæ oues,* pro *id est, duæ oues.* & 1. *Reg.* 18. *vers.* 4. Vbi noster *Et misit eos in peram pastoralem.* Hebr. *Et posuit eos in vase pastorali, & pera,* pro *id est in pera.* Nisi fortè in *lugentibus* intelligas alios à gente Iudaica, qui amicitiæ, atque humanitatis gratia illorum casum, atque infortunium dolebant. Quod indicat Chaldæus, qui ita vertit. *Et his qui lugebant super eos.* Sed alia mihi expositio magis probatur.

Regula. *Et pro id est.*

Dan. cap. 14.

1. Reg. 18.

m m *Creaui fructum labiorum pacem.*] *Creo* ex vsu non solùm Scripturæ sacræ, sed etiam profanæ literaturæ non significat solùm, id quod ex nihilo fit, sed quod ex afflicta, & ignobili conditione, aut in amplum, & eximium, aut in longè meliorem ordinem attollitur, seu restituitur. Qua ratione Reges, & consules creari dicuntur, quia in illum euehuntur gradum, præ quo, ille, ex quo euocati sunt, ordo, quasi nihil existimari potuit. Sic etiam in Scriptura creari cœli noui, & terra noua dicuntur *Isai.* 65. quia admirabili quodam modo meliorem in speciem renouabuntur. Et *Psal.* 103. de agris hyemis asperitate deformibus dicitur, *Emitte spiritum tuum, & creabuntur, & renouabis faciem terræ.* Quia affulgente vere, quæ hyeme periisse videbantur, plantæ reuiuiscere, & quasi de nouo creari existimantur. Sic *Psal.* 50. postulat Dauid creari in se cor mundum, id est, mundari sibi cor. Et in hunc modum occurrent alia non pauca. 64.

Creari dicitur quod in meliorē statum adducitur.

Psal. 103.

Psal. 50.

Pax in Scriptura sacra valet quidquid felix est, & optabile: quare pro abundantia, prosperáque atque iucunda fortuna, pro quiete, & libertate ponitur. Est ergo *pax* si statum Iudæorum consideres, libertas à Babylonico iugo, remigratio in patriam, & ibi antiquæ hæreditatis secura possessio. In sensu mystico *pax* est maior illa libertas, quam captiuo, & perdito hominum generi Christi peperit aduentus. Quæ omnia creari dicuntur, quia illorum via tenue aliquod vestigium supererat. 65.

Hæc puto difficilia non sunt: illud obscurum de *fructu labiorum.* Et primùm videndum, cuius sint illa labia, quorum fructus pax est. Hieronymus, & Haymo *labia* putant esse Dei, hoc sensu. Creaui pacem fructum labiorum meorum, id est, quem ego promiseram. S. Thomas, & Hugo labia prophetarum esse censent, sed est sensus idem, imò, & ratio: nam prophetarum labia, Dei labia sunt, quibus ipse vtitur pro suis, suámque hominibus voluntatem denunciat. Alij Iudæorum esse existimant, neque eodem explicant modo. Vatablus, & Pintus mutandam esse dicunt Iudæis sermonis materiam; qui enim prius bellum loquebantur, minas, ærumnas, & vltionem, deinde in eorum labiis nihil sonabit nisi pax, quies, & gratiarum actio; & huc inclinat Foreirus. Alij *pacem* esse credunt fructum orationis, & precum, quæ quia labiorum ministerio exprimuntur, *labia* nominantur. Ita Hugo, Adamus, Emanuel Sa. 66.

Ego inprimis puto *labia* hæc esse illorum, qui à Deo pacem, id est, singulare illius humanitatis beneficium 67.

Gratiarum

Actio sacrificium est Deo.

neficium receperunt. Iudæorum quidem historicè, vt dixi, humani verò generis typicè. Puto etiam maximè probabile, ne dicam certum in *fructu labiorum* gratiarum actiones, & diuinas laudes significari, quas personabunt quotidie illorum labia, qui à Deo singularibus officiis ornabuntur. In quam cogitationem induxit me illud Pauli *ad Hebræos* 13. Vbi fructum labiorum laudem exposuit. Sic enim ibi. *Per ipsum ergo offeremus hostiam laudis, id est, fructum labiorum confitentium nomini eius.* Vbi obseruo in illo *id est*, indicari locum alium Scripturæ, quem Apostolus spectasse videtur, cùm hæc diceret. Neque enim vox, quæ præcesserat, nempe *hostia laudis* expositione egebat, neque *fructus labiorum*, si illa altera dicendi forma esset obscurior, lucis multum afferret, cùm hæc æquè, aut etiam magis esset obscura. Allusit autem Paulus vt nonnulli volunt ad illud *Oseæ cap.* 4. *Et reddemus vitulos labiorum nostrorum.* Mihi verisimile est spectasse Paulum hunc Isaiæ locum, cui plurimum attulit lucis, dum fructum labiorum, hostiam laudis appellat. Quod multò magis explicuit, cum subdit, *confitentium.* Quasi opus significaret labiorum Dominum laudantium. S. Thomas in illum locum Pauli, in hanc sententiam explicat hoc Isaiæ testimonium, & illud Oseæ *cap.* 14. *vitulos labiorum.* Omnes penè expositores sacrificium laudis intelligunt. Hieronymus, Cyrillus, Gregor. *in lib.* 1. *Reg. cap.* 1. *ad finem.* L x x. verò, vbi noster *vituli labiorum*, legunt sicut hîc vulgatus *fructus labiorum.* Vox enim Hebraica פרים *parim*, tam *vitulos*, quàm *fructus* diuersa punctorum notatione significat. Erit ergo huius loci sententia. *Ego creans*, id est, prophetarum more, *ego creabo*, id est, adducam, *pacem futuram populo captiuo, aut humano generi redempto, quæ sit perpetua laudationis materia.* Non improbo explicationes alias, quia & aptæ sunt, & magnorum auctorum iudicio probatæ. Sed postremam hanc maximè persuadet Paulus suprà citatus.

Ad Heb. 13.

68. n n *Pacem ei, qui longè est, & qui propè.*] Textus Hebraicus post *fructum labiorum*, distinctionem adhibuit, deinde clausulam inchoauit à *Pacem.* Et ita videntur legisse L x x. qui cùm omisissent in sua translatione illud *creans fructum labiorum*, adhibuerunt tamen *pacis* nomen geminatum. *Pacem super pacem his, qui longè*, &c. Iuxta hanc Hebræorum distinctionem, translationémque L x x. epitasis est in iteratione nominis, quæ indicat cumulatissimam, & iucundissimam pacem: hoc sensu. Creaui fructum labiorum, pacem nempe affluentissimam, quam impertitus sum non tantùm his, qui propè, sed etiam iis, qui longè sunt. Sed est omnino sensus idem, quocumque modo distinguas, & legas. Quia, vt sæpe diximus, actio pro actionis termino, seu obiecto ponitur, & *laus* non semel pro laudis materia. Quare cùm Deus dicitur creasse fructum labiorum, id est, laudationem, in *fructu labiorum* pacem intellexit, cui amplificandæ laus esset impendenda. Neque geminationi eo modo, quo nunc communiter legimus in vulgatis codicibus, sua deest epitasis, licèt non ita vehementer significans.

69. Quinam sint isti, qui longè, & qui propè, nunc expendendum. Quidam de Iudæis accipiunt, qui capti atque dispersi fuerant, quidam longè apud Babylonios, alij propè apud Moabitas, & Ammonitas, aut qui habitabant in terra Israel (nam habitasse plurimos post communem fugam ciuium, stragémque ciuitatis latè docuimus apud Zacha-

A riam *cap.* 7. *num.* 7.) Ita putat S. Thomas, & Hugo, neque Haymo non probat. Alij communiter in his, *qui propè* Iudæos, in illis verò *qui longè* tunc erant, Gentiles agnoscunt. Quod omnino dicendum esse persuadet Paulus *ad Ephes.* 2. Vbi sine dubio omnium fermè consensu ad hunc Isaiæ locum respexit. Cùm enim ad Gentiles loqueretur, docerétque per Christum duos populos Gentilicum, & Iudaicum in vnum corpus coaluisse, ait *Et veniens* (nempe Christus) *euangelizauit pacem vobis, qui longè fuistis, & pacem his, qui propè.* Ex quibus verbis constat hîc esse sermonem de tempore Euangelico, & pace illa luculenta, quam Christus adueniens in orbem inuexit. Cuius etiam Apostolus paulò antè B meminerat.

Nihilominus existimo, de vtroque tempore, tam Babylonico, quàm Euangelico hic esse sermonem; de illo quidem historicè, & quasi in vmbra, de hoc verò allegoricè & mysticè, quod præcipuè intuebatur propheta. Quod sentit Foreirus. Quæ explicatio nihil adducit contra Paulum, quia nihil adimit Euangelij virtuti, ac paci: & illi confirmandæ vmbram quandam, & firmum testimonium præmittit. 70.

o o *Impij autem quasi mare feruens, quod quiescere non potest.*] Hinc puto fit planum, quod nuper de lugentibus dicebamus, non omnibus, qui in mœrore, atque in exilio degebant, pacem promit- 71.
C ti, sed tantùm lugentibus, id est, iis, quos in ea multitudine peccati pœnitebat. Nam in lugentibus, siue superioris vitæ errata detestatis, illi intelliguntur, qui siue ex populo Iudaico in patriam iam pacatam, & vberem, siue illi, qui ex quacumque Gente in Ecclesiam conuenerunt. Alij verò, qui in vtraque Gente maluerunt impiè suis cupiditatibus, quàm piè diuinis obsequi consiliis, tam longè erunt, vt quieti viuant, vt potiùs instar maris quod perpetuis feruet, & agitatur motibus, vitam agant perpetuo quodam malorum æstu turbatam. Porrò æstuantis animi motus, aut vitam ita iactatam, vt nusquam consistat, metaphora è fluctibus petita explicari satis notum est. Apud profanos occurrent passim exempla. Nunc vnum accipe ex
D Ouidio *in epistola Canaces.*

Vt mare fit tremulum, tenui cùm stringitur aura,
Vt quatitur trepido fraxina virga Noto:
Sic mea vibrari pallentia membra videres.

Apud sacros habes non pauca. *Psal.* 106. *Ascendunt vsque ad cælos, & descendunt vsque ad abyssos, anima eorum in malis tabescebat. Turbati sunt*, &c. & Iudas *in epistola* vocat *fluctus feri maris despumantes suas confusiones.* Qua de re multa, & grauiter Patres. Vide Augustinum *lib.* 14. *de Ciuitate cap.* 8.

p p *Et redundat fluctus eius in conculcationem, & lutum.*] Alia est iusti, alia impij perturbatio, atque æstus: illa quidem munditiam affert, Deóque gratissimum nitorem, qualis est auri post fornacis examen, aut lapillorum, seu concharum, quos fluctus E atterunt, reddúntque ita nitentes, ac lucidos, vt ad delicias & ornatum à potentibus, & lautis hominibus exquirantur. Sanè Cicero Scipionem, & Lælium duo Romani nominis lumina, ad Caietæ littora intentos fuisse dicit legendis conchis, & vmbilicis. At verò si fluctus iidem alluant, vbi terra est, & limosa materia, lutum fit, & cœnum, non tam ad vsum, & speciem, quàm, quia vile est, ad conculcationem, & nauseam. Vt autem mare feruens in littore cœnum relinquit, & putrida quædam eiectamenta, quæ ad aspectum ingrata, & 72.

Tribulatio aliter afficit iustum, aliter peccatorem.

odoratu grauia sunt, sic quæcunque in aliorum conspectum producit impius iactatus dolorum, & turbationum æstu, eiusmodi sunt, vt non possint esse non molesta, ac vilia; quæ optimè fluctuum redundantium limus, aut lutum vocari possunt. Porrò *lutum* pro re vilissima prouerbialiter sumi videtur *Isaie cap.10.vers.6.* & *Zachar.cap.10.num.5.*

.99. *Non est pax impiis.*] Grauissimū hoc epiphonema satis ostendit quid spectare possit sceleratus, & impius, nempe nihil eorum, quæ in *pacis* nomine contineri diximus. Dum enim in vitiis ágit, nihil A est quód speret præter fluctus, lutum, & conculcationem, quod satis te ipsa experiuntur quotidie popularis auræ, & sæcularium rerum amatores, & aucupes, quibus nullum tempus est ab animi, corporisque molestiis atque angoribus vacuum. Quid verò iam post mortem imminet suis dignum consiliis, nisi perpetuò horreant, non solùm impij, & scelerati, sed etiam stolidi atque amentes sunt. De impiorum pace seu securitate falsa, multa dicuntur à Patribus. Vide quæ nuper diximus ad illud, *Et abiit vagus.*

Argumentum quinquagesimi octaui capitis Isaiæ.

PVTABAT *Iudæorum populus sanctè se viuere, quòd imposita à Deo vel voto concepta obiisset ieiunia: & ideo querebatur non impendi sibi, quæ legum custodibus essent promissa. Contra hos Dominus clamare iubet prophetam, annunciaréque; quàm vanum sit illorum ieiunium, qui tempus illud ad contentionem, & iniuriam: non ad pietatem, & religionem sumpsisse videbantur. Deinde docet quale futurum sit illud ieiunium, quod Dominus probat, atque compensat. Quod tunc demum illos reipsa exploraturos affirmat, cùm ea præstiterint, quorum causa ieiunia, & aliæ carnis molestiæ instituta sunt.*

CAPVT LVIII.

1 [a] [b] CLAMA, ne cesses, [c] quasi tuba exalta vocem tuam, [d] & annuncia populo meo scelera eorum, & domui Iacob peccata eorum.

2 [e] *Me etenim de die in diem quærunt, & scire vias meas volunt:* [f] *quasi gens quæ iustitiam fecerit, & iudicium Dei sui non dereliquerit:* [g] *rogant me iudicia iustitiæ,* [h] *appropinquare Deo volunt.*

3 [i] *Quare ieiunauimus, & non aspexisti: humiliauimus animas nostras & nescisti?* [k] *Ecce in die ieiunij vestri inuenitur voluntas vestra,* [l] *& omnes debitores vestros repetitis.*

4 [m] *Ecce ad lites, & ad contentiones ieiunatis,* [n] *& percutitis pugno impiè.* [o] *Nolite ieiunare sicut vsque ad hanc diem,* [p] *vt*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 CLAMA quàm potes acri atque continenti voce, quæ ad instar tubæ aliquid sonat vehemens, & acutum; & populo, qui sibi iustitiæ, ac pietatis laudem arrogat, eóque nomine, quòd pacem assecutus non sit, mecum expostulat, enumeratis eius peccatis impietatem exprobra; domui inquam, Iacob, quam populum appello meum, exprobra peccata, quámque longè absint ab omni iustitia, edoce.

2 A me enim quotidie suboffensi quærunt, & quid in me animi atque consilij sit, scire desiderant: cùm parum constanter obligatam fidem liberare videar. Quasi ipsi iusti sint, & quæ à Deo accepere, mandata seruauerint. Abesse à me putant iudicia æqua, & ea de re iudicio mecum disceptare volunt.

3 Quare, inquiunt, ieiunio corpus exhausimus, neque tamen nos tuo dignatus es aspectu? Et cùm ad ieiunia alias etiam corporum molestias adderemus, illa tamen neque probare visus es, imò neque nosse, cùm nullum abs te illorum fructum habeamus? Hæc illi. Sed putant stolidi me externa capi, atque fucata religionis specie; Ad quos ego: In ieiuniis vestris vestra vobis quæritur voluntas, non mea; vestra vos commoda & priuata consilia magis trahunt, quàm religionis studium; tunc enim contrà, quàm à me præceptum est, iudicio vrgetis seuero, & inhumano debitores, qui soluendo non sunt.

4 Ecce tempus ieiunio destinatum sic obitis, vt non tam illud ad placandum Deum ciborum abstinentia, quàm ad contentionem, & rixas, & infligen

[p] *ut audiatur in excelso clamor vester.*

infligendos colaphos miserorum maxillis concessum esse videatur. Nolite ieiunare sicut ad hanc diem, si vultis, vt clamor vester, & preces, quæ de more comitantur ieiunia, audiantur in cœlo, exorentque ibi, quod precantur à Deo.

5 [q] *Numquid tale est ieiunium, quod elegi, per diem affligere hominem animam suam?* [r] *Numquid contorquere quasi circulum caput suum, & saccum & cinerem sternere? Numquid istud vocabis ieiunium, & diem acceptabilem Domino?*

5 Numquid illud à vobis ieiunium exigo, quod nihil habet solidæ, atque internæ, sed tantùm fucatæ sanctitatis speciem? Numquid vt corpus maceretis inedia, & vos ipsos externa tãtùm cæremonia affligatis? Numquid vt in circuli formam caput flexili ceruicis inclinatione curuetis, vt induti sacco, & aspersi cinere in sordibus esse atque squallore significetis? Numquid hoc mihi ieiunium probare vultis? Numquid hunc diem acceptum mihi fore existimatis?

6 [s] *Nónne hoc est magis ieiunium, quod elegi?* [t] *Dissolue colligationes impietatis:* [u] *solue fasciculos deprimentes,* [x] *dimitte eos qui confracti sunt liberos,* [y] *& omne onus derumpe.*

6 Hoc mihi ieiunium gratum, & acceptum est. Dissolue pactiones, quas iniquè contraxisti: rumpe chirographa, quibus tibi à debitore cautum est: neque deprimas illos, qui licèt à te legitimè debitum contraxerint, soluendo tamen nõu sunt: liberos, & securos esse iube eos, quibus angusta est, & afflicta fortuna; onus denique, quod fractis iam viribus sustinere non possunt, à miserorum ceruicibus excute.

7 [z] *Frange esurienti panem tuum, & egenos, vagósque induc in domum tuam: Cùm videris nudum, operi eum,* [aa] *& carnem tuam ne despexeris.*

7 Neque tantùm tibi à scelere abstinendum ieiunij tempore, sed etiam pietati aliquid impendendum est. Quare fac vt esurienti de cibo, peregrino de hospitio, & nudo de vestimento prouideas: & sicut carnem tuam foues, neque illam despicis, sic aliorum carnem, quam habere debes pro tua, ne despicias.

8 [bb] *Tunc erumpet quasi mane lumen tuum,* [cc] *& sanitas tua citiùs orietur,* [dd] *& anteibit faciem tuam iustitia tua,* [ee] *& gloria Domini colliget te.*

8 Tunc verò orietur tibi, qui hactenus morabaris in tenebris, matutina lux; & sanitas ægro animo, atque etiam debilitato corpori quantocyus adueniet, & illa iustitiæ pars, quæ est à misericordia, antecedet te, parabítque viam ad omnem felicem exitum expeditam, facémque præferet, ne vnquam offendas: ac denique gloria Dei in Beatorum te societatem admittet.

9 [ff] *Tunc inuocabis, & Dominus exaudiet te: clamabis, & dicet: Ecce adsum.* [gg] *Si abstuleris de medio tui catenam,* [hh] *& desieris extendere digitum,* [ii] *& loqui quod non prodest.*

9 Cùm verò te in ieiunãdo sic gesseris, exaudiet te Dominus imploratus; quod in alio ieiunio ambitioso, & crudeli expertus non es. Cùm clamaueris, statim à propitio, & liberali Domino audies; En præsto sum: tunc, inquam, adesse tibi se Dominus dicet, quando syngrapharum fasciculos, quæ miserorum catena sunt, abieceris; cùm irasci, aut disceptare, extentóque digito aliis terrorem & minas intendere desieris; ac tandem verba, quæ aliis contumeliosa sunt, & grauia, tibi verò nullo modo vtilia, longè abire iusseris.

10 [kk] *Cùm effuderis esurienti animam tuam,* [ll] *& animam afflictam repleueris:* [mm] *orietur in tenebris lux tua, & tenebræ tuæ erunt sicut meridies.*

10 Cùm seriò, atque ex animo esurientes, & pauperes fame, atque necessitate leuaueris, splẽdebit tibi in tenebris noua lux; splendor, inquam, tibi orietur meridiana luce longè clarior.

11 [nn] *Et requiem tibi dabit Dominus semper,* [oo] *& implebit splendoribus animam tuam,* [pp] *& ossa tua liberabit,* [qq] *& erit*

11 Tunc habebis à Deo illã quietem, quam nulla turbabit temporum iniuria, aut hostium vis; & emersa ex ignorantiæ atque tribula-

quasi hortus irriguus, ᶠᶠ *& sicut fons aquarum, cuius non deficient aquæ.*

12 ᶠᶠ *Et ædificabuntur in te deserta sæculorum: fundamenta generationis, & generationis suscitabis:* ᵗᵗ *& vocaberis ædificator sepium, auertens semitas in quietē.*

13 ᵛᵛ *Si auerteris à sabbato pedem tuum,* ˣˣ *facere voluntatem tuam in die sancto meo,* ʸʸ *&.* ᵈᵈᵈ *vocaueris sabbatum delicatum, & sanctum Domini gloriosum; & glorificaueris eum,* ᶻᶻ *dum non facis vias tuas; & non inuenitur voluntas tua,* ᵃᵃᵃ *vt loquaris sermonem.*

14 ᵇᵇᵇ *Tunc delectaberis super Domino,* ᶜᶜᶜ *& sustollā te super altitudines terræ, & cibabo te hæreditate Iacob patris tui. Os enim Domini locutum est.*

tionum tenebris anima tua, splendoribus implebitur latè fulgentibus; & ossa contrita, atque humiliata sub alieno iugo, aut quæ tanquam mortua inclusa iam videbantur in tumulo, in vitam, & lucem, quasi rediuiua restituentur. Eris autem tunc sicut hortus irriguus, cui penè naturalis est, & propria viriditas, & sicut fons, cui iugis aqua nunquam deficiet.

12 Ædificabuntur iterum, quæ longo iam tempore collapsa, atque deserta fuerant: & quæ multis antè sæculis construxere maiores, post diuturnam ruinam, & solitudinem rursus instaurabuntur. Tunc verò plantabis vineas, & sepe circundabis, auertes semitas, ne vllus viatori, ac furi aditus pateat, quò tua tibi possessione pacificè perfrui, atque quietè liceat.

13 Si sabbatum ita custodieris, vt non eo die pedibus plus spacij conficias, quàm religio permittit: & ab his abstinueris, quæ vt in die sancto meo audeas, tua tibi immoderata suadet voluntas; si in deliciis habeas, quod ad sabbati religionem lex ipsa postulat: & satis tibi gloriosum esse ducas, si in sabbato, quod sanctum Domino, & ipsi consecratum est, diuini nominis gloriæ, ac sanctitati studeas. Quod tunc fecisse existimaberis, cùm non tua te, sed diuina moderabitur voluntas; & cùm à noxio te, atque inutili sermone temperaueris.

14 Tunc experiēre fidelem esse Deum, & in te completa esse diuina promissa delectaberis. Eleuabo etenim te in terram sublimem, & fructuum abundantia, ac bonitate nobilem: & in ea hæreditate pascam te, quam parenti olim tuo Israeli largitus sum: nec fallet hæc promissio, quia non ab humano, sed à diuino ore profecta est.

IN CAPVT QVINQVAGESIMVM OCTAVVM COMMENTARIVS.

1. a CLAMA *ne cesses: & quasi tuba exalta vocem tuam, & annuncia populo meo scelera eorum.*] Caput hoc difficile non est, modò statuamus ad quod Iudæorum tempus spectet hic sermo propheticus. Quidam spectari putant tempus, quod Christi antecessit aduentum, id est, tēpus Babylonicum, in quo Iudæi querebantur frustra sibi fuisse suscepta tot ieiunia, & opera quibus placari Deus poterat, & esse benignior. Ita S. Thomas ad illud *num.* 15. *Et ædificabuntur*: Et Forerus, qui tantùm dicit posse hæc aptissimè referri ad ea tempora, quæ aduentum Domini præcesserunt. Cui sententiæ non parum fauet Zacharias *cap* 7. Vbi non obscurè docet hæc pertinere ad Iudæos qui captiuitatem antecessere. Nam eo capite hæc omnia penè repetit; & dicit prædicta fuisse eorum parentibus, quibus quia audientes non fuerunt, captiui abducti sunt & variis incommodis implicati. Ac tandem docet quænam sint accepta Deo ieiunia, repetitque *cap.* 7. *&* 8. plurima quæ hic Isaias.

2. Alij frequentes hæc ad Ecclesiam referunt, Euangelicámque tubam, quorum ego sententiam ita probo, ac laudo, vt tamen locum esse putem priori. Quare commētationem huius capitis ad vtramque sententiam attemperabo; ad priorem quidem historicè; ad posteriorem verò allegoricè, aut mysticè, quod aliis à me locis factum est.

3. In præcedenti capite non omnibus Deus pacem, libertatémque promiserat; sed iis, qui ex magno Iudæorum numero detestati vitam superiorem illam sceleratè fuisse traductam ingemiscerent. Quocirca conclusit totum caput his verbis. *Non est pax impiis, dicit Dominus.* Quia verò Iudæi impietatis

tatis nomen à se longè abesse existimabant, quia externum Deo exhibebant, &, vt ipsi putabant, religiosum, & non ingratum cultum: querebantur, quòd cùm pij essent, lugerentque quotidie, & animas humiliarent suas, atque assiduis se ieiunijs, alijsque corporis molestijs macerarent, Deus tamen neque reddidisset pacem, neque ad eorum religiosa opera respexisset. Quæ priùs de captiuis apud Babylonios, deinde de tempore Euangelicæ prædicationis interpretor.

4. Ieiunasse Iudæos post excisam vrbem à Nabuchodonosor, docet illa legatio, quæ facta est *Zachariæ cap. 7.* Vbi quæsitum est, an instaurata vrbe producendum esset vltrà ieiunium voto conceptū propter ciuitatis excidium. In quem locum multa diximus de Iudæorum ieiunijs, docuimúsque plura eo tempore obijsse ieiunia, quàm nunquam antea. Cùm ieiunium quarti, & ieiunium quinti, & ieiunium septimi, & ieiunium decimi propter varia ciuitatis incommoda inducta fuerint, vt notauimus *ad cap. 8. Zachariæ num. 37.* Cùm verò Iudæis ieiunantibus, nihilo tamen minùs protraheretur Babylonica seruitus, sua illa ieiunia, & cæteras corporis, animíque molestias opponunt Deo, tanquam patrum fideli, & grato, & suorum promissorum immemori. Quibus Deus respondet idem omnino, quod Zacharias *cap. 7.* frustra esse illa ieiunia suscepta, quæ non tam pietatis ergo, quàm vanissimæ cuiusdam ostentationis gratia obierunt.

Iudæorum plura ieiunia post deletam vrbē.

5. Si hæc referas ad Euangelij tempus, eadem est, aut parum diuersa ratio. Nam eo etiam tempore Iudæi à Romanis rerum dominis grauia patiebantur incommoda erepta penè libertate, & immanibus oppressi vectigalibus. Quòd si hæc ad id conferantur temporis, quod consecutum est non solùm interitum ciuitatis, ac templi, sed penè Iudaici nominis, multò grauiora passi sunt, non solùm ingenuis, & liberis, sed captiuis etiam hominibus indignissima. Qui tamen in vtraque fortuna, neque ieiunia, neque animarum suarum afflictionem omiserunt, vt docuimus ad illud *Actor. 27. Eo quòd ieiunium iam præterijsset.* Et probat Pharisæus ille, qui inani ostentatione venditabat bis se in sabbato ieiunare solitum. Quod etiam nunc veteris disciplinæ tenacissimi faciunt, neque meliori mente, neque ambitione minùs putida. His ergo optimè, quò suam fidem & promissa tuestur Deus, illa obiicit meritissimò, quæ aliis; qui non alio consilio apud Babylonios antè ieiunarant.

6. [b] *Clama ne cesses.*] Hebr. *Clama in gutture, ne prohibeas, aut parcas.* L x x. *clama in fortitudine, & ne parcas*; quam tamen vim totam assecutus est, & expressit optimè noster interpres. Nam verbum קרא *kara*, mitius aliquid atque languidius sonat, nempe *vocare* seu *inuitare*; sed *clamare*, vt constat, omnem vocis, & spiritus contentionem importat. *Vocare* autem seu *inuitare*, aut *loqui in gutture* non est vtcumque vocare aut loqui, sed eniti quantum quis potest, spiritu, vocéque contendere, sicuti aduocare solemus illos, qui longè sunt, & ad quos figurata, & dearticulata vox peruenire non potest.

7. Aliqui vocem illam *guttur* per pleonasmum additam esse censent Hebraico textui. Quo enim alio instrumento quis clamet quàm gutturis? Sed sanè hinc meo iudicio procul abest pleonasmus. Tum quia Hebraica vox קרא *kara*, *vocare* potiùs valet quàm *clamare*; neque clamoris vis, atque contentio satis esset expressa, nisi voci non adeò sonanti additum esset gutturis nomen, in quo non tam formatur, aut fingitur vox, quàm sonus acutior immoderatè, quàm longissimè funditur; quod per clamorem expressit noster interpres. Deinde quia ex vsu Scripturæ & Hebraici sermonis idiomate cum epitasi non vulgari additur sæpissimè instrumentum necessarium. Vbi verè epitasis est, vísque orationis maior, non est pleonasmo locus, qui otiosum aliquid sonat. Exempla multa adduximus ad illud *Cant. 1. Osculetur me osculo oris sui.* Qua figura dicitur sæpe, *Voce mea clamaui. Incenderunt igne sanctuarium.* & *Aperuit os suum & dixit.* & eius generis quamplurima alia.

8. [c] *Quasi tuba.*] Hoc proprium est *clamare*, tubarum instar vocem fundere aeream quidem, & sonantem, informem tamen, & immoderatè profusam, qualis est tubarum clangor. Sed roget quis, si tubarum in modum vocem propheta fundit, quod munus est gutturis, neque distinguit, ac format quod proprium est linguæ, palati, labiorum, ac dentium adminiculo, quomodo annunciare potest domui Iacob peccata, quod neque guttur præstare potest, neque tuba, cùm vtrumque confuso, atque informi sono verba non fingat, & exprimat, sed opprimat atque confundat. Duobus modis occurri potest huic obiectioni, alter est sumptus ex omnium penè Gentium consuetudine, quæ cùm aliquid publicè, atque legitimè edicere, aut annunciare volunt, præmittunt ad parandam attentionem populi tubæ clangorem, quem deinde sequitur præconis vox. Quod inter Hebræos olim vsitatum esse verisimile est, ex illo Oseæ *cap. 8. In gutture tuo sit tuba.* Et multò magis *Matth. cap. 6.* Vbi Christus indicat ad excitandum populum adhiberi solitum tubarum cantum, idque prouerbiali figura, quæ plerumque ab eo sumitur, quod frequenter fit: sic enim ibi. Cùm facis eleemosynam noli ante te tuba canere, quod hypocritæ faciunt in synagogis, & vicis, vt honorificentur ab omnibus. Credo hæc à præconum consuetudine sumi, nam illi in vicis, & compitis, & synagogis, id est, hominum conuentibus publica edicta, & merces venales hominibus euulgant.

Prouerbiū.

9. Quòd si tuba Hebræis in illum vsum non fuit, neque enim quicquam affirmare audeo, cùm res sit obscura: tamen id vsus fert communis omnium Gentium, vt cùm ad eos, qui procul absunt, nobis aliquid negotij est, priùs illos voce quidem clara, & quantum fieri potest sonanti excitemus, deinde nostram illi cogitationem, aut mandata aperiamus. Hoc ergo videtur in mandatis datum esse Isaiæ, vt aduocet populum, qui procul aberat, voce, quæ à gutture funditur informis, deinde eidem populo voce magis formata, & significante peccata obiiciat, exprobrétque.

10. Alter modus magis expeditus & facilis, quíque mihi multò probatur magis, est comparationem hîc fieri vocis propheticæ, cum tubæ clangore, non quidem in sono à lingua formato, siue informi, sed in sono acuto vehementérque ad audiendum contento. Ita vt iubeat Deus prophetæ vt clamet quantum lateribus, voce, ac spiritu contendere potuerit.

11. [d] *Et annuncia populo meo scelera eorum, & domus Iacob.*] Ad hæc paratur attentio voce immoderatè contenta, vt populo denuncientur, atque exprobrentur peccata. Quòd hæc ad Iudæos spectent, ostendit domus Iacob, cui hæc à propheta denunciantur.

Ex hoc loco, atque aliis, quæ in eandem sententiam

Qualis viri

Apostolici ... & oratio.

tentiam occurrunt passim in Scriptura, colligunt Patres quàm sollicitè, quàm assiduè, & grauiter debeant illi, quibus docendi negotium datum est, in eam curam incumbere, vt tota spiritus contentione clament, hominésque, & sui officij admoneant, & peccati arguant. Vox autem Apostolici viri tubæ instar horrificum clamare, & quasi classicum insonare potiùs debet, quàm dulce aliquid, & blandum insusurrare curiosis, & delicatis auribus: aut nimis molliter prurientibus indulgere leues numeros, aut musicam harmoniam. Qua de re vide quid Patres dicant ad illud Ezechielis *Speculatorem dedi te.* Vide etiam Augustinum *serm. 67. de tempore.* Sed non omittam, quæ idem scribit *serm. 106. Non oportet, inquit, vt sacerdotes in Ecclesia taceant, sed audiant Dominum dicentem, clama, ne cesses: quasi tuba exalta vocem tuam, & annuncia populo meo scelera eorum. Clamare ergo iubentur, & vehementer clamare: ne parcas, inquit, peccatoris scilicet iniquitati, ne tacendo parcas: ne dum peccatoris verecundiæ consulis, parum consulas sanitati: néve vulnera, quæ resecare poteras clamando, reticendo in peius enutrias. Ne quem ergo vox sacerdotis lateat, iubentur vehementer clamare; & ne fortè hoc ipsum ne sufficeret, addit, sicut tuba exalta vocem tuam. Scitis quia tuba non tam oblectationis esse soleat, quàm terroris; non tam delectationem præferre, quàm inferre formidinem.* Vide totum sermonem, qui instar tubæ concutit sacerdotum animos, suique muneris, & periculi admonet. Sed nunc proh dolor, & pudor à plerisque sermo non tam ad arma, spiritualémque congressum cum vitiis & concupiscentiis, quàm ad inanem voluptatem, & popularem plausum concinnatur.

12. [e] *Me etenim de die in diem quærunt, & scire vias meas volunt.*] Hæc omnes penè interpretes de studio Iudæorum accipiunt, quo vel ea Scripturis sacris, quas singulis sabbatis in synagogis legunt, vel aliis etiam modis Dei voluntatem, atque consilia assiduè, &, vt ipsi putant, sanctè, & religiosè inuestigabant. Cùm tamen illorum mores longè ab omni sanctitate, & religione recederent. Nam externa legis professione contenti, qua se Deo appropinquare, id est, familiares, & gratos esse arbitrabantur, in fœdissima vitia, Deíque voluntati maximè contraria audacissimè, atque impudentissimè rapiebantur. Quibus per prophetam ostendit, quàm illis parum prosit externa illa, atque fucata sanctitas, quam non satis à Deo compensatam, immò neque spectatam esse queruntur, ac dolent. Quam ego expositionem, vt fas est, amplector, & veneror; quia & ipsa per se non difficilis, & illustrium interpretum auctoritate firmatur. Sed occurrit mihi alia, vt reor, non difficilis, neque extorta à filo, textúque capitis, quam non tam alicui persuadeo, quàm cuilibet examinandam propono.

13. *Cap. 1. vers.* 16. his qui sanctè, ac iustè vitam instituissent, diuinísque obsequerentur iudiciis, atque mandatis, omnia secunda, atque tranquilla Deus fuerat pollicitus. Cui promissioni si quando deesset obligata fides, argui se infidelitatis Deus ipse voluit. *Lauamini,* inquit, *mundi estote, auferte malum cogitationum vestrarum ab oculis meis: quiescite agere peruersè, discite benefacere, quærite iudiciũ, subuenite oppresso, iudicate pupillum, defendite viduam, & venite, & arguite me, dicit Dominus; si fuerint peccata vestra, vt coccinum, quasi nix dealbabuntur,* &c. *si volueritis & audieritis me, bona terræ comedetis,* &c. Sanctos se putabant isti Iudæi, & mendaci opinione sibi illa omnia inesse arbitrabantur, quæ à Domino tunc imperata fuerant; licèt ieiunij, animíque afflictionis tantùm meminerint. Quare cùm premi se viderent variis incommodis, & ab hoste potentiori extrema ferme pati, & vsque adeò abesse, vt bona terræ comederent, quod suæ sanctitati deberi putabant, vt potiùs apud hostes eò essent redacti, vt eorum pellis exusta foret sicut clibanus à facie tempestatum famis *Thren. cap. 5.* & paruulos in suarum matrum sinu fames extingueret, vocabant in iudicium Deum, sicut ipse permiserat, eiúsque fidem inconstantiæ, atque leuitatis arguebant. Quam vt Deus ab omni suspicione liberaret, annunciari iubet à propheta Iudæorum scelera, vt inde cognoscant immeritò diuinam promissionem infidelitatis accusari, cùm ipsi longè fuerint ab illis meritis, quibus superior illa felicitas promissa fuit. Quæ merita hoc capite sigillatim enumerat: & omnino ab ipsis violata esse prophetico clamore docet, & denunciat. In hanc explicationem inclinat Cyrillus, dum ait Deum à Iudæis in ius vocari. Et Dionysius infrà ad illud, *Et appropinquare Deo volunt.* Ad posteriorem hanc explicationem singula iam accommodo.

Me etenim de die in diem quærunt.] Quærunt quotidie quid ego promiserim, vt inde me ad examen, & iudicium vocent, seu certè interrogant me. Nam verbum דרש *daras*, pro quo vulgatus *quærunt*, id valet quod apud Latinos *quæro*, nempe inuestigare aut interrogare. Hic ego in posteriori significatione sumo, quod idem omnino aut persuadet, aut monet interrogatio illa, de qua statim; *quare ieiunauimus, & non aspexisti?* Quæ interrogatio cum quadam offensione, aut accusatione videtur facta, tanquam profecta ab illorum animis; qui cùm multa sibi deberi putent, nihil tamen acceperint à debitore. Quam interrogationem, seu querelam, qui se iustos esse credunt, de die in diem, id est, singulis diebus ingeminant. 14.

Et scire vias meas volunt.] *Via Dei* consilia Dei sunt, aut agendi formæ, quas scire & examinare cupiebant illi, qui facta sua, in quibus sibi valde placebant à Deo respici, aut certè non esse muneratа querebantur, quasi in illis aliquid esset quod improbarent. 15.

[f] *Quasi Gens, quæ iustitiam fecerit; & iudicium Dei sui non dereliquerit.*] Retorquet Deus crimen in Iudæos, quod in Deo hærere ipsi impia & sacrilega cogitatione mentiebantur. Nam iniustum, & infidelem Deum existimabant & criminabantur. Deus verò illos esse potiùs iniustos, & infideles redarguit. *Iniustos* quidem illis verbis. *Quasi gens quæ iustitiam fecerit.* Ac si dicat, ipsi potiùs iniusti sunt, qui non fecere iustitiam. *Infideles* verò, quia iudicia Dei sui dereliquerunt, quæ sibi futura esse curæ ac religioni, solemni, atque legitima professione promiserant *Exod. cap. 19. vers. 8.* Est autem stolidi, atque impudentis animi ea alteri obiicere, quæ à se ipso depellere non possit. Simili ferme dicendi, aut redarguitionis formula vsus est Deus in eandem Gentem *Ezechiel. cap. 18. vers. 24. Et dixistis Non est æqua via Domini. Audite ergo domus Israel. Nunquid via mea non est æqua; & non magis viæ vestræ prauæ sunt?* Qui locus non parum huic explicationi fauet, præsertim quia ad idem tempus spectat ad quod præsens Isaiæ sermo, nempe ad illud, quod in captiuitate Babylonica posuerunt Iudæi. 16.

[g] *Rogant me iudicia iustitiæ.*] Hinc apparet, quo sensu accipiendum sit illud de quo nuper. *Me etenim de die in diem quærunt,* nempe rogant; idque

non

non sine offensione, ac querela, quasi in Deo iusta desiderent iudicia.

17. [h] *Et appropinquare Deo volunt.*] Vt ab aliis communiter hæc vsurpari diximus, *Appropinquare Deo*, nihil aliud est, quàm Deo esse familiarem propter vitæ sanctitatem, atque munditiem. Quem ego sensum & amplector, & suspicio, sicut etiam totam superiorem sententiam. Sed puto hæc plurimùm fauere posteriori, id est, nostræ cogitationi. Nam verbum קרב *karab*, ita appropinquare significat, vt non solùm propinquitatem indicet, quæ ab amore, seu cognatione, sed illam quoque quæ ab odio, seu offensione nascitur. Neque enim solùm appropinquant sibi amici, vt mutuò se amplecantur, aut coniunctè viuant, sed etiam hostes, vt se mutuò sternant consertis manibus, & lacertis, aut se cominus pugnando ferro conficiant. Quo modo *Psal. 94.* vocem קרש *kar*, vulgatus reddidit, *proximus fuit generationi huic*. Paulus verò *ad Hebræos 3. infensus fui*: quia vt quis alteri aut officiat, aut faueat, proximus esse debet. Quo sensu dixit Virgilius *Æneid.*

Appropinquare verbum iudiciale.

—— *Nec Teucris addita Iuno*
Vsquam aberit, nempe vt aduersetur.

Pertinere autem hoc verbum ad iudicium ipse docuit Isaias *cap. 41. vers. 1. Simul ad iudicium appropinquemus*. Et *Malach. 3. vers. 5. Accedam ad vos in iudicio, & ero testis velox*. Vtroque loco est verbum קרב *karab*, quod aliquid etiam significat odiosum, & infensum, nempe quod à bello est, & hostili manu, *Psal. 27. vers. 2. Dum appropriant super me nocentes, vt edant carnes meas*. Communiter interpretes, *dum pugnant*. ab eadem radice est קרב *kerab*, quod *bellum* significat. Iuxta hæc sensus erit. Hi legitimo volunt mecum iudicio contendere, & me manu, aut iure consertum ad iudicium vocare. Ita penè Montanus, & planè Dionysius, qui sic exponit. *Iudæi Deo appropinquare volebant in foro iudiciali allegando suam iustitiam*. Quod etiam sensisse alios dicit Mercerus apud Pagninum in voce קרב *karab*, quos tamen non nominat.

18. Quod ad genus loquendi obserua, pro *de die in diem*, Hebr. esse *diem diem*. Quæ geminatio distributionem sonat ac si dicat, *singulis diebus*. Deinde vbi noster interpres, *Me etenim de die in diem quærunt*, Hebr. esse *& me de die*, &c. Quod optimè translatum est à vulgato. Nam *&* non semper coniungit, sed aliquando rationem reddit ex vsu idiomatis Hebraici, vt diximus *cap. 23. num. 47.*

19. [i] *Quare ieiunauimus & non aspexisti? humiliauimus animas nostras, & nescisti?*] Hæc Iudæorum querela est; hæc accusationis materia, quòd Deus tam in promittendo liberalis ad eorum merita, id est, ad ieiunia, & animarum humilitatem non respexerit. Ieiunarunt autem Iudæi, vel ante captiuitatem, cùm ciuitas angustè premeretur à Chaldæis, vel in exilio, cùm externo illo ieiunio, & afflictione placari posse existimabant iratum Deum, & redditurum, quod piis hominum studiis antè promiserat. Vtrisque hic idoneam, dignámque responsionem reddit Deus per Isaiam, & postea per Zachariam *cap. 7. & 8.*

20. Quid sit *Deum aliquid non aspicere*, aut *ignorare*, diximus *cap. 7. Allunum, num. 59.* Nempe illa dici ignota Deo, quæ Deus non probat, neque ad alicuius desiderium audit. Qua ratione ad fatuas virgines dixit Deus *Matth. cap. 25. Nescio vos*. Et de quodam Rege Ægyptiorum dicitur, quòd *non sciebat Ioseph*, id est, nihili faciebat Ioseph nomen, neque oblatum ab illo beneficium. Sicut contrà *scire*, aut *cognoscere* est probare, & fauere, aut curare aliorum res. *Psal. 36. Nouit Dominus viam immaculatorum. Amos cap. 3. Tantùm cognoui vos ex omnibus Gentibus terræ*. Vt autem *respicere* dicitur Deus illos quorum votis annuit, sic *non respicere* erit, aliquorum preces, & vota contemnere.

Aspicere, aut scire idē est quod fauere, aut probare.

21. In hac clausula credo eandem esse sententiam iteratam, tamen non sine epitasi. Nam ieiunium pro Hebræorum consuetudine, & ex ea nato sermonis idiomate variis modis exprimitur. Dicitur enim *luctus*, vel *fletus*. *Zacharia cap. 7.* cùm legati ad sacerdotes missi de ieiunio rogarent, dixerunt *Nunquid flendum est mihi mense quinto*. Dicitur etiam *tristitia*, sicut ieiunantes dicuntur *tristes*. *Malach. 3.* Vbi Iudæi eadem fermè sentiunt, dicúntque de Deo, quæ nunc apud Isaiam, & eodem fermè modo à Deo reprehenduntur. *Dixistis*, inquit Deus, *vanus est qui seruit Deo: & quod emolumentum quia custodiuimus præcepta eius, & quia ambulauimus tristes coram Domino*. Sed frequentiùs dicitur *afflictio*, seu *humiliatio animarum*, sicut hoc loco, & *Leuit. cap. 16.* vbi ieiunium expiationis indicitur. *Mense septimo, decimo die mensis affligetis animas vestras*. Idem repetitur *ca. 23. num. 29.* & alibi sæpe. Vtrumque coniunxit Dauid *Psal. 34. Humiliabam in ieiunio animam meam*. Ex quibus non obscurè constat quid maximè spectare in ieiunio debeamus, nempe vt afflicto, & per inediam macerato corpore, anima suo quoque modo maceretur, & langueat, deponat fastum ambitiosum, tumorem abiiciat superbiæ, peccata lugeat, neque minùs abstineat ab indebitis voluptatibus, & deliciis, quàm corpus à cibo.

Ieiunij varia nomina.

22. Suspicor autem apud Hebræos olim cum ieiunio coniunctum esse cilicium, & cinerem, & si quid aliud est, quod corpus maceret, & affligat. Vnde fortasse ortum vt ieiunium dicatur *afflictio*, seu *humiliatio* ab adiuncta asperitate cilicij. Quod docent omnia fermè loca, in quibus auditur in Scriptura *ieiunij* nomen. *Ionæ cap. 3. vers. 5. Crediderunt viri Niniuitæ in Deum, & prædicauerunt ieiunium, & vestiti sunt saccis à maiore, vsque ad minorem*. Idem dicitur de ieiunio Iudith *cap. 8. vers. 6.* & Esther *cap. 4. vers. 3.* & Achab *3. Reg. 21.* In quo forma quædam videtur proponi eius ieiunij, seu humiliationis, quæ hoc loco videntur obiisse Iudæi; sic enim ibi de humiliato Achab. *Scidit vestimenta sua, & operuit cilicio carnem suam, ieiunauitque & dormiuit in sacco, & ambulauit demisso capite*. Hæc verò omnia humiliationis nomine complexus est Dominus, cùm ibidem dixit ad Eliam. *Non vidisti humiliatum Achab coram me?* Quæ omnia in hoc Iudæorum ieiunio inuenta esse statim ostenditur, quasi hæc sit Iudaici ieiunij vsitata forma. *Nunquid contorquere quasi circulum caput suum, & saccum, & cinerem sternere, nunquid istud vocabis ieiunium*.

Iudæorū ieiunium cōiunctū cum cilicio, & cinere.

23. Obseruandum hic quod alibi dictum est à me *cap. 42. num. 4.* personam aliquam aut certè rationis expers animal solere in Scriptura quàm sæpissimè per *animam* circumscribi, ita vt anima hominis idem sit quod *homo*; anima mea idem quod *ego*; sic etiam hoc loco, *humiliauimus animas nostras* idem est, quod humiliauimus nos.

24. [k] *Ecce in die ieiunij vestri inuenitur voluntas vestra.*] Duas voluntates attribuit hominibus scriptura, alteram, quæ non tam id amat, & curat, quod carni placet, & humanam intuetur commoditatem

Voluntas propria quid.

moditatem, quàm quod Deo gratum esse audit. Et hæc vocatur *Dei voluntas*, quam sæpe commendat Paulus, neque quicquam auditur apud illum frequentiùs. Alteram quæ affectibus trahitur immoderatis, suóque potiùs arbitratu, seu libidine, quàm diuino consilio, & voluntate ducitur; vt cùm quis auaritiæ studet, ambitioni seruit, ad vindictam æstuat. Et hæc *voluntas* dicitur *carnis*, seu *voluntas propria*, de qua Paulus *ad Ephes. cap. 2. Aliquando conuersati sumus in desideriis carnis nostræ facientes voluntatem carnis, & cogitationum.* Cùm ergo ieiunium voluntati carnis, quæ ad omnia pertrahit vitia, repugnare debeat, si modò sanctè, ac legitimè obeundum est; sicut carni contrarium est, quam inedia debilitat, & cilicio operit, & aspergit cinere, sic etiam aliis carnis affectionibus contrarium esse debet. Quare nisi iracundiam teneat, cohibeat auaritiam, frænet libidinem, & ambitionem moderetur, adhuc in ciborum abstinentia voluntas carnis reperitur: quæ hic appellatur *Voluntas vestra.* Præsertim si hoc ieiunium aliquid spectet, quod foueat potiùs vitia, quàm extinguat: vt si gloriam captet apud homines, aut gulæ subtrahat, quod impendat luxuriæ, contentioni, ac ludo. De quo ieiunio plurima, atque grauissima Patres. Augustinus hoc ieiunium, quod Isaias commendat, ieiunium magnum, & generale vocat, *tract. 17. super Ioannem. Ieiunium magnum, & generale est abstinere ab iniquitatibus, & illicitis voluptatibus sæculi, quod est perfectum ieiunium.* Et Leo Papa de ieiunio septimi mensis, *Non in sola abstinentia cibi stat nostri summa ieiunij: haud fructuose corpori esca subtrahitur, nisi mens ab iniquitate reuocetur, & ab obtrectationibus lingua cohibeatur.* Bernardus hæc eadem eleganter, & fusè *sermon. 38. Si sola gula peccauit, sola ieiunet, & sufficit; si verò peccauerunt & membra cætera, cur non ieiunent & ipsa? Ieiunet igitur oculus à curiosis aspectibus & omni petulantia, vt bene humiliatus coërceatur in pœnitentia, qui male liber vagabatur in culpa. Ieiunet auris nequiter pruriens à fabulis, & rumoribus, & quæcumque otiosa sunt, & ad salutem minime pertinentia. Ieiunet lingua in detractione, & murmuratione ab inutilibus, vanis & scurrilibus verbis, interdum verò ob grauitatem silentij ab ipsis, quæ videri poterant necessaria. Ieiunet manus ab otiosis signis, & ab operibus omnibus, quæcumque non sunt imperata. Sed & multo magis anima ipsa ieiunet à vitiis, & à propria voluntate sua. Etenim sine ieiunio hoc cætera à Domino reprobantur, sicut scriptum est, quia in diebus ieiuniorum vestrorum voluntates vestræ inueniuntur.* Hæc Bernardus. Porrò quod hic Isaias dicit, *Inuenitur voluntas vestra.* Zacharias *cap. 7.* eodem sensu dicit. *Cum ieiunaretis, & plangeretis in quinto, & septimo per hos septuaginta annos, numquid ieiunium ieiunastis mihi?*

Ieiunium vt rerum quod sit.

25. [l] *Et omnes debitores vestros repetitis.*] Ostendit iam in quo populus ille voluntati suæ, id est, voluntati carnis obsecutus fuerit; & non Domini in die ieiunij; quia nimis angustè, atque inhumanè debitores premit ieiunij tempore, eos nimirum, qui soluendo non sunt; quorum inopiæ grauissimè, atque attentissimè Dominus consuluit *Exod. 22. & Deuteron. 24.* vbi seuerè præcipit, quæ hic à Iudæis violata fuisse queritur. De quibus Glossa hîc: *Qui repetit non habentem, Deo facit violentiam.* Quia nimirum Deus horum suscipit causam. Ecce quomodo isti, qui à cibis abstinent, non abstinent ab iniuria, atque auaritia manus.

26. [m] *Ecce ad lites, & ad contentiones ieiunatis: & percutitis pugno impiè.*] Locus iste ita communiter exponitur, illud ieiunium, sic peragi à Iudæis, vt non tam diuinam flectat misericordiam, quàm iracundiam inflammet. Quasi enim institutum esset ad contentionem, & lites, sic isti iurgium, & vim, debitorúmque repetitionem ad ieiuniorum tempus differebant. Sic communiter Patres. S. Thom. & Hugo putant ideo à Iudæis assumpta fuisse ieiunia, vt plus haberent otij ad persequendas lites, & opprimendos debitores, pugnóque cedendos; quæ quidem probabilia sunt.

Sed puto illud de ieiunio, atque otio aliter posse intelligi non incongruè, si nô tam sumatur pro eo, quod nomen ipsum propriè significat, sed figuratè pro tempore ieiuniis destinato. Neque enim infrequens est in Scriptura, vt opus aliquod per metonymiam pro tempore vsurpetur, in quo opus illud exerceri solet: sicut quæ in loco sunt, pro loco ipso per eundem tropum adhibentur. Qua ratione *messis* pro æstate, *vindemia* pro autumno: & eiusdem generis quamplurima alia, tam apud sacros, quàm apud profanos scriptores obseruamus. Et ne longiùs abeam, in hoc ipso nomine exemplum habemus opportunum. Nam *Actor. cap. 27. ieiunium* pro mense Septembri ponitur, quando iam nauigatio tuta non est: quia in eo erat solemne Iudæorum ieiunium in festo expiationis. *Cùm iam non esset tuta nauigatio, eò quòd ieiunium iam præteriisset.* Sic ergo puto non incommodè dici posse, *ieiunia* seu *ieiunare* sumi pro temporibus, quæ Iudæorum religio ieiuniis destinauit. Et tunc sensus erit idem sanè, qui ab aliis adducitur, explicatior tamen atque solutior, nempe, Tempus ieiuniorum eligitis ad contentiones & rixas, & ad opera illa quæ ex voluntate propria, seu ex voluntate carnis suprà nasci diximus. 27.

Quòd verò tempus illud otiosum magis sit, vtpote, à laboribus aliis vacuum, satis est verisimile ex ipsa ieiuniorum natura, quæ non patitur ieiunum hominem durioribus negotiis, atque laboribus operam impendere; præsertim cùm Iudæorum ieiunia seuerissima fuerint, vt docet Philo *in vita Moysis*, neque solui solita nisi adueniente nocte, vt tradit Abulensis *in 3. lib. Reg. cap. 4. q. 6.* Immò nonnisi post ortum stellæ, vt docet Hieronymus *lib. 2. contra Iouinianum*, & colligitur non obscurè *ex Iudith cap. 6. vers. 16.* vbi tota dies posita dicitur in oratione, deinde *vers. 20* additur, *Et vocatis omnibus presbyteris simul expleto ieiunio refecerunt.* Certè nunc Iudæorum reliquiæ ieiunia sua ad ortum vsque stellæ producunt. Quare verisimile est commune tunc otium omnibus fuisse, vt Septuaginta indicant, qui illud Isaiæ *cap. 1. Iniqui sunt cœtus vestri*, ita reddiderunt, *Ieiunium, & otium.* Vt autem homines ætate nostra diebus profestis plerumque plura, atque grauiora peccant, quàm diebus aliis, in quibus durius laborare, atque exerceri licet: quia multam malitiam docuit, & exercuit otiositas: sic Iudæi abusi otio quod induxerat illa ieiunandi consuetudo, his se tradunt immoderatiùs vitiis, quæ hîc reprehenduntur à propheta. 28.

Iudæorum ieiunia ad noctē vsque producta.

[n] *Et percutitis pugno impiè.*] Hebr. pro *impiè* רשע *resabh*, quod multa significat, *impium, durũ, & damnatum*, quæ vox conuenire potest cum pugno, hoc sensu, *percutitis pugno impio*, aut sicut eodem sensu vertit Hieronymus *impie*, aut *pugno duro*, vt reddidere Pagninus, & Vatablus. Potest etiam esse nomen in accusatiuo casu, & significare illum debitorem iam iniustè damnatum, seu oppressum iudicio, 29.

à quo

a quo, per vim & iniuriam Iudæus ieiunus exigit vsuram, aut aliud quodcumque debitum. Et ita sensisse videntur Septuaginta dum conuertunt, *Et percutitis pugno humilem*. Dicitur autem *humilis* inferior, aut conditione, vt seruus, & pauper, aut causa, & iudicio, quia scilicet damnatus est. *Pugno* verò *percutere* idem esse existimo, quod faciem alicuius commolere, quo sensu explicuimus suprà *cap.3.num.21. Et facies pauperum commolitis*. Vbi *faciem cadere*, prouerbiali specie diximus significare insignem aliquam contumeliam, & iniuriam, quod hic obseruauit Procopius. Quare in *pugno* per synecdochen grauem aliquam iniuriam significat Deus. Vide locum illum *cap.3*. Existimo autem vsitatum esse inter Iudæos, vt debitores suos non solùm iure anguste persequerentur, sed etiam manu crudeliter vexarent, vt docuit parabola *Matth.18*. in qua inducitur durus, & seuerus exactor, qui cùm in debitorem incidisset, *tenens suffocabat eum dicens, Redde quod debes*. Parabola verò sumi plerumque solet ab eo, quod frequenter accidit. Immò existimo in reum, maximè cùm iam esset damnatus solitos esse Iudæos infestis manibus, & impactis palmis eiusmodi ludibria, atque iniurias exercere. Id inprimis indicat Christi causa, qui cùm iam haberetur pro damnato, à ministro Pontificis alapa percussus est *Ioan. 18. vers.22*. & clariùs *Matth.26. vers.62*. Nam cùm concilium contra Christum clamasset, *Reus est mortis*. *Tunc*, inquit, *expuerunt in faciem eius*. *Et colaphis eum ceciderunt, alij autem palmas in faciem eius dederunt*. Idem etiam accidit Paulo *Actor. cap.23*. qui cùm iussu Ananiæ Pontificis alapam accepisset, dixit, *Contra legem iubes me percuti*, id est, vt videtur verisimile, percuti iubes me nondum damnatum, immò neque auditum. Scio alias esse horum locorum explicationes; verùm hæc neque aliena videtur, neque parum ad nostram coniecturam idonea.

Prouerbiũ. Exactor datus Iudæus. Matt.18. Colaphi qui hus impingi solitũ. Math.26. Actor. 23.

30. ° *Nolite ieiunare sicut vsque ad hanc diem, vt audiatur in excelso clamor vester.*] Non prohibet Deus, aut damnat Iudæorum ieiunia, quæ obire poterant sanctè. Immò sanctè prætermitti non poterant, vtpote à Deo indicta, aut ab ipsis variis ob causas religioso voto concepta. Reprehendit tamen, quòd illa ita peragant Iudæi, vt externa tantùm specie contenti multa interea temporis turpiter, & crudeliter peccent. Et ideo illis statim veri sanctíque ieiunij formam præscribit.

32. Hypocrisis. P Illud *vt audiatur in excelso clamor vester*, tripliciter exponitur, & quolibet modo ad textum & veritatem accommodatè. Primùm vt explicetur quò in ieiunando spectet ambitiosus, & vanus Iudæorum animus: nempe vt videantur hominibus ieiunare; & inanem aucupentur vulgò sanctitatis gloriam. Quod de hypocritis dixit Christus *Matth.6. Qui exterminant facies suas, vt videantur hominibus ieiunantes*. Quod perinde est, atque ieiunium vanditare, sicut etiam eleemosynam venalem proponunt hominum opinioni, cùm tubam ante se canere interea iubent, *ibidem*. Tunc verò sensus est: Nolite ieiunare, ita vt clamor vester (nam cum ieiunio vt antea diximus planctus erat, & fletus.) audiatur in excelso, id est altè, quia altè à ieiunantibus tollebatur clamor. Ita explicant Hieronymus, & Haymo: neque displicet S. Thomæ, & indicat translatio Septuaginta, qui ita vertunt, *Vt audiatur in clamore vox vestra*.

32. Peccati clamor. Secundò vt hìc significetur clamor, qui ad Deum clamat contra Iudæos eo modo ieiunantes; ille autem clamor à peccatis est; nam peccatum *clamor* appellatur *Isaiæ cap 5. vers.7. Expectaui vt faceret iudicium, & ecce clamor*. Præcipuè verò peccatum illud dicitur *clamor*, quod vexat iniustè pauperem, aut illi debitam mercedem, aut negat, aut premit. Vide quæ diximus *cap.5. num.27.* quæ grauia sunt, & ad hunc locum satis idonea. Ita putant Adamus, & Fureirus.

Tertio modo, vt indicetur quale sit futurum ieiunium, quod acceptum erit Deo, ita vt clamor, siue preces, & vota ieiunantium audiantur in excelso, id est, in cœlo. Ac si dicat, Nolite ieiunare sicut hactenus fecistis, si vultis vt clamor vester, qui ieiunia ex more comitatur, quod vtat exoret, & obtineat à Domino. Quæ explicatio omnium mihi maximè probatur, quia magis expedita, consentiénsque cum his, quæ sequuntur. Vbi primùm ostendit quod ieiunium reprehendat, deinde quod probet. Ita censent S. Thomas, Hugo, Dionysius, Fureirus, Pintus, & apertè docet Pagnini, atque Vatabli translatio. 33. Ieiunium quale.

q *Numquid tale est ieiunium, quod elegi, per diem affligere hominem animam suam.*] Hic generatim ponit afflictionem, quæ cum Iudaico ieiunio ex more coniungitur; deinde singulatim afflictionis partes enumerat. Cæterùm *affligere animam suam*, vt nuper diximus, idem est, atque affligere seipsum. Quocirca, quæ statim commemorantur non tam animæ, quam corporis molestiæ sunt. 34.

r *Numquid contorquere, quasi circulum caput suum, & saccum, & cinerem sternere.*] Optima descriptio ieiunij Iudæorum, quod cum squallore quodam, qui est à cinere, & sacco, & demissione vultus & corporis incuruatione fiebat, vt vidimus paulò ante in ieiunio Achab, qui ambulasse dicitur demisso capite. Et in simili statu, atque studio hoc idem de se fatetur Dauid *Psal.37. Afflictus sum, & incuruatus sum vsque in finem, tota die contristatus ingrediebar*. Hoc autem esse existimo caput suum contorquere, quasi circulum; vt cum Hieronymo sentiunt alij plures. Et fauet translatio Chaldaica, & nonnullæ aliæ, vt Pagnini, quæ pro *circulo* habent *iuncum*, seu *scirpum*, qui se perflante vento flectit, & incuruat, quod propriè significat vox Hebr. אגמון *agmon*, neque hæc explicatio à translatione vulgata dissentit; Dum enim se culmum demittit & inflectit, circulum designat, quem licèt non absoluat, inchoat tamen, quod satis est vt collum, & caput in circulum contorqueri dicatur. 35.

Quidam putant à Iudæis circumagitari, atque rotari caput, quòd doloris, & afflictionis signum esse putant. Ita Dionysius. Sed sanè illa circumductio, atque rotatio capitis, fanaticum aliquid potiùs iudicat, quàm religiosum, quod præ se ferre illo corporis habitu studebant Iudæi. Alij *circumducere caput* illam humiliationem esse credunt, quam ostendunt monachi, qui postquam caput priùs antrorsum inclinarunt, retrorsus inclinant. In quam sententiam inclinant S. Thomas, & Hugo, sed iidem postea probant Hieronymi, & magis communem explicationem. 36.

s *Nonne hoc est magis ieiunium, quod elegi.*] Iam incipit ostendere, quale probet ieiunium. Quod etiam docuit Zacharias *cap.7*.

t *Dissolue colligationes impietatis.*] Dionysius hìc peccata intelligit addita peccatis, & quasi colligata inter se, quæ etiam homines ligant, & impediunt. Et quidem peccata sæpe in Scriptura dicuntur *vincula*. Sed communiter alij interpretes colligatio- 37.

nes

nes esse putant scriptas, seu cautiones debitorum, A quæ aut iniquæ sunt, & contra ius æquitatémque factæ, aut certè, quia aduersus illos comparatæ sunt, qui nullo modo sunt soluendo, cum quibus agendum esse mitiùs Deus sæpe commendat. Iubet ergo Deus vt qui talia habet chirographa, quasi exprompta iam, & parata in aliorum caput, illa quamprimum dissoluat atque conscindat. In hunc sensum præter omnes expositores huius loci tenet Ambrosius *lib. de Nabuthe, cap.* 10. & Irenæus *lib.* 4. *cap.* 31. Et quidem vox *colligatio* idem valet, quod *obligatio*, quæ in re forensi idem est quod *Chirographum*, quo sibi creditor à debitore cauet. Sed puto hîc intelligi cautiones iniquas, quibus fœneratores iniquas pactiones ineunt cum pauperibus, B quos postea violenter opprimunt; Quæ ideo *colligationes impietatis* dicuntur; nam aliæ etiam si inclementer debitum à paupere debitore repetant, iniquè tamen scriptæ non sunt. Hanc sententiam omnino suadent Septuaginta, de quorum translatione statim.

38. ᵘ *Solue fasciculos deprimentes.*]Eodem sensu hæc accipienda sunt, quo superiora, vt nonnullis placet. Ego aliquid hîc diuersum, modicè tamen deprehendo, à quo, vt arbitror, autores alij non abhorrent: licèt non adeò distinctè locuti sint. Puto ergo superiori clausula agi de pactionibus iniquè contractis; in hac verò de illis, quæ licèt iustæ fuerint, quia secundùm legem, & fas; tamen quia de- C bitores ita premuntur angustè paupertatis incommodis, vt soluendo non sint, non potest iam illis vti creditor, nisi inclementer, & durè, & contra quàm à Deo pauperum oppressioni cautum est. Quia ergo isti syngraphis, & omni forensi instrumento muniti sic vrgebant pauperes, vt seruire cogerent miseram seruitutem, atque etiam interdum flagris in eorum corpora sæuirent, iubet Deus, vt isti quoque fasciculi, id est, chirographorum multitudo, soluantur, & pereant. Dicuntur autem *deprimentes fasciculi*, quia premebant nimia angustè debitores, ita vt eiurare bonam copiam cogerentur, & pugno percuterentur impiè, vt nuper dictum est; aut certè aliquam aliam similem ignominiam subirent.

ᶻ Translatio Septuaginta hæc clariùs ostendit, quæ sic habet: *Dissolue obligationes violentarum cautionum: dimitte confractos in remissione.* Vbi indicantur debita contracta legitimè, quæ tamen propter inopiam piè repeti à debitore non possunt. Cyprianus ad Quirinum *cap.* 1. sic legit: *Solue omnem nodum iniustitiæ, resolue suffocationes impotentium commerciorum.*

39. ᵃ *Dimitte eos qui confracti sunt liberos.*] Vrget Deus id, quod modò in Iudæorum ieiuniis requirebat, ne premant inclementer eos, quibus tenuis est victus & angusta fortuna, & eò redacta, vt res defecerit, & fides, nihilque sit reliquum præter miseram & laborantem animam. Ij verò dicuntur *confracti*, id est, valde fracti, vt quibus contra iniquam illam, & miseram fortunam nihil sit virium, & iam omnino desperata libertas: Qui onere oppressi æris alieni, quasi serui censentur, qui in publicam lucem prodire non audent, dum creditorum syngraphas, & sæuitiam metuunt. Quòd si illos in vinculis esse contingat, multò magis serui sunt, & bis ære oppressi, & quod à creditore auaro contraxerunt, & quo in custodia vincti, & onerati sunt. His igitur cauet hîc Deus, dum præcipit Iudæis, si suo ieiunio sibi satisfactum esse voluerit, vt

Quàm misera debitoris conditio.

A liberum spiritum haurire sinant, dimittantque liberos, quibus æris alieni magnitudo libertatem eripuit.

ʸ *Et omne onus disrumpe.*] Planè debita graue onus sunt, & importabile, quod qui sine gemitu portare potest, non tam robore, atque animo præstat, quàm ingenio est insipienti, ac stolido. Quocirca *Prouerb.* 6. qui in ære alieno est, quia pro amico spopondit; vt dissoluto ære, se quoque dissoluat, vigilare iubetur, & nullum non mouere lapidem, quo se molestiæ eximat, atque oneri adeò graui. *Fili mi, si spoponderis pro amico tuo, defixisti apud extraneum manum tuam: illaqueatus es verbis oris tui; & captus propriis sermonibus. Fac ergo quod* 40.
B *dico fili mi, & temet ipsum libera, quia incidisti in manum proximi tui. Discurre, festina, suscita amicum tuum, ne dederis somnum oculis tuis, nec dormitent palpebræ tuæ: eruere quasi damula de manu, & quasi auis de manu aucupis.* Vbi, vt vides, debita, *laquens* dicuntur, & *vincula*, sicut etiam hoc loco ab Isaia. Et qui in alterius ære est, *sine libertate* esse dicitur, & *sine manibus*, quod est confractum esse, & qui libertatis indigeat. Vbi optimè debitoris status, & natura describitur. Nam ille in creditoris sui potestate est, dum apud illum manum defixam habet; neque vtcumque ligatam, sed affixam quasi clauis ad crucem. Quare vitam non tam agit quàm tolerat ignobilem, duram, & luctuosam, qualem sustinet
C qui affixus est cruci: qui neque sui iuris est in eo statu, neque à vita aliquid habet amplius, nisi vt cruciari, atque dolere possit. Ab hac cruce, vt hi Iudæi, ieiunantes suos resignent creditores, liberósque dimittant, admonet Deus, si velint acceptabile suum esse ieiunium. Vbi obserua *oneris* nomen optimè cum aliis vocibus consentire; nam fasciculi, qui modò nominantur *onus*, suprà *deprimentes* vocantur: qui verò in alieno sunt ære, *confracti.* Hæc autem oneri, onerariisque aptissimè conueniunt.

Porrò vox Hebr. מוטה *motah*, quæ ter in hoc capite reperitur, modò *onus* redditur, modò *catena*, modò *deprimentes*, cùm adiungitur *fasciculus*, ac si dicas *fasciculi oneris*, seu *catena*, qui nimirum grauant, ligántque debitores. Alij מוטה *iugum* ver- 41.
D tunt, sed sensus est semper idem, licèt orationis figura diuersa. Quocumque modo vertas, satis exprimitur quid afferant molestiæ debitoribus illa onerosa chirographa: quibus non aliter premuntur, quàm si onus ferrent importabile.

Hæc historicè & literali sensu vera sunt, & communia: sed quia tropologicè hæc à quibusdam explicantur, & sanè grauiter, nos quoque in eundem sensum aliquid afferamus. Satis notum est ex Scripturæ sacræ, sanctorúmque Patrum frequenti sermone, peccata dici aliquando *vincula*, & *onus*, & *debita*, denique illa omnia quæ hîc dirumpenda, atque soluenda præcipiuntur. Si quis aggrauatus hoc peccatorum onere, his constrictus 42.
E vinculis, ieiunium obeat, aliásque corporis, animique molestias adiungat, quas *pœnitentia* nomine significamus, ille quidem sumpserit eiusmodi operam, quam Deus ita respiciat, sicut hoc Iudæorum ambitiosum, & crudele ieiunium. Quare Patres dum de ieiunio disputant, hoc inprimis curandum esse fidelibus docent, vt à peccatis abstineat animus multò magis, quàm venter ab epulis. Vide Irenæum *lib.* 4. *cap.* 32. Chrysostomum *in cap.* 3. *Genes. homil* 8. *& hom.* 3. *ad populum.* & Augustinum, & Gregorium, Leonem, Bernardum suprà citatos *num.* 25. Quibus adde Hieronymum *epist. ad Celantiam.*

Peccata vincula sunt, & onus.

tiam. *Quid enim prodest tenuari abstinentia corpus, si animus intumescat superbia? quam laudem merebimur de pallore ieiunij, si inuidia simus liuidi? quid virtutis habet vinum non bibere, & ira atque odio inebriari?* Vide etiam Ambrosium *sermone* 33. Vbi similia copiosè, & grauiter. Hunc locum de peccatorum onere deponendo, & eorum dissoluendis vinculis, delendóque chirographo damnationis, quod in suum caput diabolo peccator dedit, eidémque dum peccat, legitimo contractu se mancipium adscripsit, exponunt Basilius *in asceticis cap.* 4. *Solue animi infirmitates, & peccatorum insolubilia vincula, quæ fecimus cum patre peccati diabolo.* Et Hilarius *in Psal.* 124. *Solue omne vinculum, & omnem nodum iniquitatis, nam si à præceptis Dei declinaueris, & his obligationibus peccatorum te colligaueris, abduceris in pœnas æternas cum operantibus iniquitatem.* Plura in hanc sententiam occurrent apud Patres, quæ cuilibet promptum est inuenire.

z *Frange esurienti panem tuum, & egenos, &c.*]

43. Eleemosynæ commendatur. Non solùm exigit Deus, vt ab iniuria, & violentia, reliquísque animi vitiis ieiunemus, sed etiam vt pietati, ac religioni aliquid impendatur operæ: ideo postquam vetuit, ast per iniuriam vsuras, aut per inclementiam ab inope, & cui non est ad exsoluendum facultas, debita repetere, addit, vt esurienti de pane, peregrinis de hospitio, nudis de vestimento prouideat. Cætera obscura non sunt. Cur verò *frangi* dicatur panis potiùs quàm scindi, diximus satis copiosè *in nostris commentariis super Acta* ad illud *cap.* 2. *Frangentes circa domos panem.* Quod etiam apud alias nationes vsitatum ostendimus. Certè à re maximè vsitata sumptum est illud Pythagoræ symbolum. *Panem ne frangito.* Obseruat hîc Haymo præcipi, vt quod gulæ, aut ventri ieiunando detrahis, id egentium necessitati largiaris: quod docuerat antè Gregor. *homilia* 16. *in Euangelia. Nemo sibi abstinentiam sat esse putet; cùm per prophetam dicatur, frange esurienti panem tuum. Illud ergo ieiunium Deus approbat, quod ad eius oculos manus eleemosynarum leuat, quod cum proximi dilectione agitur, quod pietate conditur. Hoc ergo quod tibi subtrahis, alteri largire, vt vnde tua caro affligitur, inde egentis proximi caro reparetur. Hinc per prophetam Dominus dicit, Cùm ieiunaretis nunquid ieiunastis mihi? cùm comedistis vobismet ipsis comedistis. Sibi enim quisque ieiunat, si ea quæ sibi ad tempus subtrahit, non pauperibus tribuit, sed suo ventri refert.* Eadem penè *lib.* 3. *Pastor. admon.* 20. Augustinus *sermo.* 62. *de tempore* ex illo *frange esurienti*, colligit neminem ab hoc præcepto misericordiæ excusari. *Dominus*, inquit, *nos hortatur, & admonet eleemosynam fieri, vt propè nullus pauper sit, qui se valeat excusare. Sic enim ait, frange esurienti panem tuum. Non dixit, vt integrum daret, cùm fortè pauper ille alium non haberet, sed frange, inquit, hoc est dicere, etiamsi tanta paupertas tibi est, vt non habeas nisi vnum panem, ex ipso tamen frange, & pauperi tribue.* Idem penè Tobias filio commendauit *cap.* 4. *Si exiguum tibi fuerit, etiam exiguum libenter impertiri stude.*

44. a a *Et carnem tuam ne despexeris.*] *Carnem* hîc aliqui pro consanguineis sumunt, aut qui si minùs sanguine, necessitudine tamen, atque familia coniuncti sunt. Quod clariùs indicant LXX. dum vertunt *domesticos seminis tui ne despexeris.* (qui tamen hoc loco vt obseruauit Augustinus *de doctrina Christiana lib.* 2. *cap.* 12. non tam interpretes sunt quàm scholiastæ) Ita putat Augustinus suprà. Chrysostomus *in cap.* 5. *ad Timotheum*, ad illud, *si quis suorum maximè domesticorum.* Sed communiter alij in *carne* quemcumque hominem etiam alienum significari putant: quia omnes homines ab vno prognati, & eandem sortiti naturæ conditionem dici possunt *vna caro*; sicut etiam omnes vicissim se *fratres* appellant, vndecumque genus, & familiam nacti. Et saè nimis angustis finibus arctaretur charitas, quæ angustiari nusquam debet, si illius officium sanguinis, & carnis spatia definirent. Adde quòd non minùs, sed nonnunquam grauiùs charitatem vrget alieni necessitas, quàm domestici, atque consanguinei, quia grauiùs premitur, ac periculosiùs. Deinde hæc nescio quomodo non bene consentiunt; nam cùm reliqua latè ad omne hominum genus, & conditionem pateant, neque enim consanguineorum tantùm nuditati, ac fami prouidetur, hoc postremum ad consanguineos tantùm contrahatur. Fateor *carnem* Hebraico idiomate frequentiùs vocari eos, qui sanguinis, ac generis communione coniuncti sunt, vt de Ioseph dixerunt fratres *Genes.* 38. *Caro nostra est.* Et Dauid 2. *Reg. cap.* 19. ad viros Iuda ait, *Os meum, & caro mea vos.* In quem sensum accipiunt communiter interpretes illud Pauli *ad Rom.* 11. *Si quomodo ad æmulandum prouocem carnem meam, & saluos faciam aliquos ex illis*, nempe Iudæis. — Caro quid.

45. Amor proximi. Fortasse hîc ex Hebræorum idiomate subaudienda est nota similitudinis, in hunc sensum: *Frange esurienti panem tuum, & egenos, vagósque induc in domum tuam, cùm videris nudum, operi eum, & sicut carnem tuam non despicis; sic etiam illos ne despexeris.* Quæ charitatis commendatio, & gradus sæpe auditur in Scriptura. *Matt.* 22. *Diliges proximum tuum sicut teipsum.* Vt autem *nemo* sicut dixit Apostolus *ad Ephesias* 5. *carnem suam odio habuit, sed nutrit & fouet eam*, id est pascit cibo, fouet tecto, & vestibus: sic præcipit Deus vt pascamus esurientem, operiamus, & foueamus peregrinum, & nudum, hunc vestimento, illum hospitio. Vide quæ dicemus statim *num.* 52.

46. Lumen pro felicitate. b b *Tunc erumpet quasi mane lumen tuum.*] Sicut *nox* aut *tenebræ* pro calamitate ponuntur, fortunáque ærumnosa & lugubri, vt diximus ad illud *cap.* 34. *Tabescet omnis militia cœli.* Sic contrà *lumen* pro felici rerum euentu, melioríque fortuna frequenter adhibetur. Quare vt tradit Iosephus *lib.* 12. *antiq. cap.* 11. festum luminum, quod à Iudæis solemni ritu, ac plausu peragebatur, nomen accepit, quia post squallorem, & luctum ciuitatis affulsit subitò insperata felicitas. *Vacamus*, inquit, *hanc festiuitatem luminum, opinor ideo, quòd ex insperato nobis illuxerit tanta felicitas.* Porrò hic loquendi modus optimè declarat statum illorum qui cum Deo de suis meritis malè compensatis expostulabant; qui in nocte videntur agere, dum illis matutinum lumen Dominus promittit, quod noctem pellit, & mœrorem, & cum die hilaritatem quoque terris inducit, quo in eo statu carere significantur. Tale lumen omnino oriri visum est Iudæis, si de temporaria calamitate sermo sit, quando post exilij tenebras erupit læta, atque insperata libertas; & tale nunc promittit Deus eis, qui præstare volent ea, quæ modò commendantur, ex quibus illucescere incipit matutina lux.

47. Eleemosynæ vis maximè pro mortis agone. Hæc ad mortis caliginosum articulum aptissimè accommodari possunt, cui eleemosyna affulgere facit lumen, quasi mane, aut stellam matutinam, de qua *Apoc. cap.* 2. Nam sicut matutina lux, id est aurora, aut matutina stella, quæ Solem proximè ante-

greditur, non adducit diem, quia hoc proprium Solis est, dum in nostrum hemisphærium emergit; affert tamen lucis aliquid, ad quam excitatæ volucres festiuo cantu mundum exhilarant, & adesse Solem nunciant, qui in hemisphærio, quod sua collustrat luce, nil remanere finit nocturnæ caliginis: Sic ei, qui cum morte vicina constrictatur, quæ tenebratum multum inducit, & mœroris, eleemosyna, de qua hîc Isaias, mœrorem illum moderatur, aut soluit, dum ad bene sperandum excitat, & lucem affert cælesti, atque æternæ vicinam, dum inchoatæ beatitudinis suauitatem ostentat; immò gustandam offert. Qua de re in Scriptura grauissima sunt testimonia: & Patres de eleemosyna luculenter agunt, & grauiter: tum ad alios vsus, ac tempora, tum maximè ad confirmandos, atque exhilarandos animos in mortis certamine.

48. [cc] *Et sanitas tua citiùs orietur.*] In tenebris iacebat ille populus ægro animo, vt necesse est, dum tot pateret hostium iniuriis; atque etiam corpore, quod labore, atque inedia, assiduísque molestiis attenuabatur. Huic non solùm ab eleemosyna Deus lumen promittit libertatis, seu lætitiæ, sed etiam sanitatem, aut medicinam affecto corpori, ne quid superioris incommodi reliquum sit. Quod planè accidit post Babyloniacam seruitutem: sic enim & patriæ, & splendori antiquo restitutus est, vt vix videretur ab hoste vllum accepisse detrimentum. Nam postquam libertatis lucem insperatam aspexit instaurata vrbe, atque excitato templo, quæ hostilis rabies, atque flamma perdiderant (quæ nos ægrum corpus Iudaici populi vocare possumus) antiquum locum, & splendorem obtinuit.

49. Si ad mores referas, quod Hieronymus facit, & alij, magna est misericordiæ, atque eleemosynæ commendatio, quæ cæcis peccatorum oculis prælucet, & viam aperit, atque ostentat ad vitam, & quantum sit in vitiorum semita periculi demonstrat. Deinde quia voluntatem sanat infirmam, & à peccatis sauciam, dum miserendo diuinam misericordiam inflectit, vt congruum ad hæc incommoda subsidium præstet.

50. Pro *sanitate* Hebr. est ארכה *aruchah*, quam Hieronymus hîc in commentariis *cicatricem* exponit ex sententia Aquilæ, & aliis locis non paucis *cicatricem* vertit. Vt *Ierem. cap. 39. vers. 17. Obducam enim cicatricem tibi.* & *cap. 33. vers. 6.* & *cap. 8. ver. 22. Quare non est obducta cicatrix.* Quæ vox præcisè indicat plagam aliquam siue historicè ab hoste Chaldæo, siue tropologicè à peccato. Nam cicatrix sanato aduenit vulneri, cuius vestigium est. Septuaginta *ἰάματα* vertunt, id est, *medicamenta*, seu Chirurgorum emplastra, quæ vlceribus adhibentur, & ita putat Rabbi Dauid, & probat Foreirus. Sed parum refert hoc ne, an illo modo capias, quia sensus est idem, & medicina *sanitas* dici potest ab effectu, quia sanitatem inducit, sicut etiam appellatur *sana*. Ex quo pro moribus licebit inferre, non facilè paratam à Domino medicinam ei, qui non priùs deposita inhumanitate, atque animi duritia clemens esse cœperit, & misericors.

51. Quàm verò parata sit Dei misericordia illi, qui in pauperes velit esse misericors, docet Chrysostomus *homilia 55. in cap. 16. Matthæi*, vbi expendit illud *Erumpet lumen*, grauiter, & luculenter. *Non dixit*, inquit, *apparebit tibi lux, sed scindetur, vt velocitatem, & copiam dantis exprimeret, vt intelligamus valde cupidum esse nostræ salutis, quòdque muneribus plenus ex largiendi festinatione quasi prorumpat; cùm nihil, quod inæstimabile Dei desiderium possit prohibere. Quibus omnibus infinitam bonorum copiam paratam nobis esse ostendit. Matutinum lumen, subitum, & repentinum significat, antequam cogites te beans, vt quæ matutino tempore, antequam expectes, te excipiunt bona.* Hæc Chrysostomus. Cuius similitudo bella est, nam pulcherrimæ rerum, & multiplices formæ noctu latent, ac perinde sunt hominum oculis, ac si nusquam forent, lux tamen matutina vbi primùm erupit, illas statim aperit, & quasi de nouo producit, ac propè dixerim creat: cui quàm simillimum est Dei studium erga misericordem animum.

52. Neque omittendum censeo, quod hîc notauit Hieronymus, licèt non probet, quosdam pro *ἰάματα*, id est, *medicamenta*, in translatione LXX. legisse *ἱμάτια*, id est, *vestimenta*. Quam lectionem admittunt Chrysostomus *loco nuper citato*. Tertullianus *de Resurrectione carnis cap. 27.* Cyprianus *serm. de eleemosyna in principio*, *& libello de oratione Dominica in fine*. Augustinus *serm. 172.* Quæ lectio planè ostendit immisericordem, & durum esse nudum, atque expositum omnium ignominiæ, atque ludibrio: tunc autem habiturum suæ ignominiæ integumentum, cùm illud sibi à misericordia parauerit, & quasi coëmerit. Neque hoc videtur à superioribus alienum: nam nuper dictum fuerat: *Cùm videris nudum, operi eum, & carnem tuam ne despexeris.* Ac si dicas, si nudum operias, carnem operies tuam, illámque à nuditatis ignominia vindicabis. Cùm enim vestimentum nudo largitus fueris, oritur tibi statim indumentum, quo tuam operies nuditatem.

Misericordia vestimentum est.

53. [dd] *Et anteibit ante faciem tuam iustitia tua.*] *Iustitia* sæpe in Scriptura pro misericordia sumitur, vt pluribus ostendimus in illud *Actor. 10. Et operatur iustitiam* & *cap. 57. num. 5.* Est autem pulcra, & accommodata præcedentibus eleemosynæ commendatio. Suprà significarat propheta in tenebris esse, id est in statu ærumnoso, aut captiuum populum, aut peccatorem, qui in Scriptura sæpe vocatur *cæcus*; nunc quantum eorum cuique subsidij afferat eleemosyna docet. Vt enim, qui in loco ambulat tenebricoso, præcipiti, ac lubrico, maximum accipit beneficium ab eo, qui facem præfert, quia alioquin aut hærendum esset in loco importuno, aut subeundos casus; sic istis, qui vias ambulant difficiles, & quibus non luxit iustitiæ lumen, neque ortus est sol intelligentiæ *Sapien. 5.* eleemosyna, quæ hîc appellatur *iustitia*, anteit ante faciem illorum aperiens & sternens viam, & ne in vllum incurrat, & offendat lapidem prælucens. Neque valde hinc abludit illud *Eccl. 3. vers. 34.* Vbi eleemosyna dicitur *in tempore casus firmamentum*.

54. Quòd si de mortis articulo hæc interpretere, in quo tenebrarum plerumque multum est, sanè misericordibus lux ista promissa est in illud tempus. *Psal. 40. Beatus qui intelligit super egenum, & pauperem, in die malo liberabit eum Dominus.* Huc facit illud Tobiæ *cap. 4. Eleemosyna ab omni peccato, & morte liberat, & non patietur animam ire in tenebras.* Sanè eleemosyna firmamentum est in tempore casus, & in tenebris lux, & quæ in cœlis, tanquam hospitatrix fida, ac sedula domicilium parat, & eò cum dignitate triumphantem introducit. Cúmque in eam rem plurima, eáque grauissima dicta sint à Patribus, quæ commemorare operis esset infiniti, non tamen possum non producere quæ de illius vi planè potentissima tradunt clarissimi Ecclesiæ Doctores. Chrysostomus *homilia 32. in epist. ad Hebræos*,

Eleemosyna ad mortis articulū opportuna.

brant. Vincula peccatorum dissoluit, fugat tenebras, extinguit ignem, mortificat vermem, expellit stridorem dentium. Huic porta cœli aperiuntur, & veluti Reginæ intranti nullus ianitorum, nullus custodum, qui portis assistunt audet dicere, quæ tu es? vel vnde? Sed omnes eam e regione suscipiunt. Sic etiam misericordia, regina namque est; verè Regina, similes faciens homines Deo. Hæc Chrysostomus. Audi Augustinum *serm. 44. ad fratres in Eremo. Nunquam recordor me legisse mala morte periisse illum, qui libenter in hac vita opera charitatis vel pietatis voluit exercere: habet enim multos intercessores pius homo,* &c. *& impossibile est vt preces multorum non exaudiantur.*

55. ee *Et gloria Domini colliget te.*] Si de captiuo populo, & apud hostes inglorio & squallido accipias, facilis expositio est, nam hi redituri dicuntur ad magnam gloriam, quæ ex vsu Scripturæ *gloria* dicitur *Dei.* Sicut montes & cedri Dei, excelsi sunt, & pulchri: & oratio Dei illa dicitur quæ feruens est & attenta. Si verò de spiritali infortunio maiorique gloria sermo sit, sensus est maximè illustris: nam cùm eleemosyna tanquam Regina præcedat, ad cœlum nempe beatorúmque sedes, gloria Domini colliget misericordem animam, & audiet illud dulce, atque diuinum verbum, *Intra in gaudium Domini tui,* quod, gloria Domini, est.

56. ff *Tunc inuocabis, & Dominus exaudiet.*] Respondet ad Iudæorum querelam, qui iniquè secum agi putabant, cùm Deus ad eorum ieiunium, & postulata non respexisset. Ait igitur Deus se tunc ad illorum preces facilem & exorabilem fore, si ipsi præstent, quæ nunc religiosè præstari iubet. Et quòd antea minùs illorum votis annuerit, in causa fuisse, quòd illi earum rerum curam & studium sic abiecissent, quasi ad eos nulla ratione pertinerent.

57. gg *Si abstuleris de medio tui catenam.*] Hieronymus de peccatis intelligit, quibus quasi vinculis illigatur anima. Quæ dicendi formula crebra in Scripturis est. *Act. cap. 8.* ait Petrus ad Simonem magum, *in obligatione iniquitatis video te esse,* id est, in vinculis. Et *Lucæ cap. 13.* mulierem quandam vinxisse traditur Satanas. Eodem modo exponit Haymo, Dionysius, & Cyrillus *lib. 7. in Ioannem cap. 23.* licèt hic communem sequatur expositionem. Sed frequentes alij in *catena* iniquas pactiones, & iniustas syngraphas intelligunt, quibus auari homines, & alienorum bonorum aucupes miserorum fortunis insidiantur. Pro *Catena* Hebr. est מוטה *motah,* quæ ter, vt antea diximus *num. 41.* repetitur in hoc capite; quam transtulit vulgatus *deprimentes,* quando cum *fasciculis* coniunxit. Deinde *onus,* eodem sensu, nunc *catenam.* Ex quibus translationibus variis, eodem tamen spectantibus, facilè colligitur propria huius loci sententia, iuxta regulam, quam suprà tradidimus *cap. 6. num. 39.* Et quidem in hanc sententiam aptè hæc cum superioribus conueniunt. Nam priùs eo nomine accusarat Dominus Iudæos, quòd iniquè, atque inclementer debitores opprimerent; nunc verò si mores, & instituta mutent, meliora quàm antea sperare iubet. Cæterùm *de medio tui,* idem est quod *abs te,* sicut in materia non dissimili diximus *cap. 4. num. 1x.*

58. hh *Et desieris extendere digitum.*] Variè à variis locus hic explicatur. Quidam de auaritia accipiunt, & huc inclinant Cyrillus, & Procopius, & indicat Pagninus, dum vertit *extendere digitum ad rem alienam.* Alij superbum hominem, & iracundum, qui aliis comminatur malum, & assiduè rixatur, designari putant in *extento digito;* quia hic habitus incitatum animum & iracundum præsefert; quasi digito velit oculos effodere. Ita S. Thomas, Forerius, & Emanuel Sa, & quidam alij. Neque hæc explicatio mihi displicet, quia sicut animo immisericordi, & duro, opposuit animi clementis affectum, & opus, nempe eleemosynam, eámque vehementer commendat; sic nunc commendare videtur pacem cum aliis, & lenitatem. Cùm enim pugno impiè percussissent miserum, & infelicem debitorem, nunc monet, vt manum ab ea sæuitia, atque iniuria cohibeant, digitúmque desinant extendere, id est, audacem, & violentam manum, quæ in digito per Synecdochen intelligitur. In quam ego sententiam vehementer inclino.

59. Plures eò inclinant, vt putent designari derisorem, & conuitiatorem. Ita Hieronymus, S. Thomas, Haymo, Dionysius, & plures alij. Et quidem cùm digitus in aliquē extenditur, aliquid plerumque obiicitur, quod ruborem afferat. Et id fortasse indicatur *Prouerb. 6.* cùm de viro Apostata dicitur. *Homo Apostata vir inutilis, graditur ore peruerso, annuit oculis, terit pede, digito loquitur.* Vbi videntur species aliquot sannarum, & irrisionum ostendi; quibus ore distorto, atque peruerso, oculis obliquis, & toruè, aut malignè spectantibus; pedum supplosione, aut ea significatione, qua pede ad terram alliso, seu affricto significamus aliquem nihili à nobis fieri, aut denique digito in aliquem minaciter, aut impudenter ostento aliquid esse in aliquo indicamus, cuius ipsum valde pudere debeat. Notum est autem in *digitis* aliquid significari obscœnius: vnde digitus medius *infamis* vocatur, & *impudicus.* Sanè Diogenes Cynicus, vt in eius vita refert Laertius, intentu digito medio in Demosthenem molle aliquod vitium hærere in illo significauit. Eodem item ostenso digito Democritus apud Iuuenalem *Satyr. 10.* laqueum, & crucem ostentabat, aut aliquid vilius.

Derisor odiosus Deo.

——Cùm fortunæ ipse minaci
Mandaret laqueũ, mediúmque ostenderet vnguem.

Vide apud Suidam verbum *αἰχμαλίζειν*, vbi aliam ignominiam, atque conuitium in digitis agnoscit. Aut igitur conuitium istud, quod est in extento digito medio aliis contractis, aut aliud simile omnes ferme expositiones agnoscunt: dum irrisionem hic significari putant.

60. Pro *ostendere digitum,* L x x. vertunt *χειροτονίαν* quæ *electionem,* aut *ordinationem* valet. Iuxta quam lectionem variæ etiam sunt expositiones. Relictis aliis placet, quod putat Cyrillus, nempe hic intelligi suffragia quibus magistratus creantur, à quibus rarò solet abesse munerum largitio, & corruptio iuris. Quòd si ita censeas, sanè periculosum est miscere se quenquam electionibus, quæ per suffragia fiunt, nisi ea sit animi constantia, vt perrumpere possit impedimenta, quæ iudicia peruertunt, siue illa ab auaritia, siue ab ambitione nascantur.

61. ii *Et loqui quod non prodest.*] Hebr. און *auen,* quod Hieronymus variè vertit, modò *idolum,* modò *inutile,* modò *iniustitiam,* aut *iniquitatem.* Septuaginta vertunt *verbum murmuris.* Quæ sint illa verba quæ prodesse non possunt, non est coniectare difficile: ea nimirum quæ affinia sunt illis vitiis, quæ modò Deus abesse longè vult à suo populo, quæ de inanibus voluptatibus oriuntur, de pecuniarum acquisitione, de ambitione, de oppressione pauperum, de explendo animo vindictæ cupido: de his denique quæ à religione auocant, aut quæ

ad religionem nullo modo conducunt. Quæ omnia vt otiosa dicuntur, quia inutilia sunt, ita hîc etiam dicuntur non prodesse. Hæc quidem vera & probata pluribus; sed ego aliquid aliud videre hîc mihi videor, quod bellè cum præcedentis clausulæ adducta explicatione consentit. Nam si אָוֶן propriè *vanitas*, vt Mercerus apud Pagninum putat, & inde ad idolum seu iniquitatem translatio fit, quia idolum, siue peccatum meræ nugæ sunt, & mera vanitas, cùm *vanitas* idem sit quod *vacuum*, aut *vacuitas*, idem omnino significabit, quod *Racha*, seu *fatuus*. *Racha* autem inane sonat & vacuum. Quare hîc propheta idem dici prohibet, quod Christus

Math. 5.

B *Matth. cap. 5. vers. 23. Qui autem dixerit fratri suo Racha, reus erit concilio.* Neque ab hac cogitatione longè abest Septuaginta translatio, qui reddunt, *verbum murmuris*. Murmur autem est obscura quædam vox, quæ oppresso, atque informi sono alterius vitium aut prodit, aut exprobrat; licèt iam pro detractione sumatur, sed minùs propriè. Eiusmodi vox est *Racha*, quæ interiectio esse existimatur, qua aliquem stolidum, aut stultum esse ostendimus; quæ expromitur cum aliquo irrisorio, atque indecoro gestu: Sicut quæ à Latinis dicuntur *Ronchus*, & *sanna*. Neque Vulgata translatio parum facit, dum vertit, *Quod non prodest*. Quid enim illud aliud est, quàm vacuum, & inane? Vt ergo vetat Deus ne quis in alium digitum extendat, id est, ne

C pugno percutiat, aut vitium petulanter obiiciat exerto parum decorè digito: Sic modò ne fratrem pudefaciat, aut procaci gestu, & oris indecoro rictu, aut orationis libero conuitio.

62. Eleemosyna qualis. k k *Cùm effuderis esurienti animam tuam.*] *Anima* pro studio, desiderio, seu affectu ponitur. Vnde *Psalm. 40. Et non tradat eum in animam inimicorum eius*, id est, ne contingat ei, quod inimici desiderant. In hac significatione ex sententia omnium ferme interpretum vsurpatur hîc *anima*. Neque alius est sensus, quàm qui alibi sæpe exprimitur per has voces, *Ex toto corde tuo*, aut *ex tota anima tua*, id est, cùm ex animo esurienti panem porrexeris, adductus non tam ambitioso studio, vt antè faciebas, quàm compassione, qua animam tuam afficit, &

D commouet pauperum necessitas. Et id omnino explicat Septuaginta translatio: *Si dederis esurienti panem ex anima tua.* Sed illud idem significantiùs & magis ad textum expressit Vulgatus vsus Hebraico idiomate, cuius vim non satis assequitur Latina phrasis. Hebræus enim cùm impensum studium, atque ardorem, animúmque impotentem, & omnino alicui curæ, & voluptati deditum significare vult, hoc fere modo frequenter explicat. Sic *Ecclesf. cap. 37. vers. 32. Non te effundas super omnem escam.* Id est, ne abdomini tuo, & gulæ te totum impendas. Et de Ruben *Genes. 49. Effusus es sicut aqua*, id est, laxasti quàm maximè potuisti pudoris frænum, quando paternum cubile temerasti. Et Anna

E Samuelis mater *1. Reg. cap. 1. Effudi animam meam coram Domino.* Et *Psalm. 61. Effundite coram illo corda vestra*, id est, toto spiritu, toto animi conatu in orationem incumbite. Ad hunc ergo modum *effundere animam suam esurienti*, est magno, atque inflammato studio; non simulatè, sed ex animo & seriò pauperum necessitati subuenire.

63. Hîc meminisse oportet quod sæpe à nobis dictum est, *animam alicuius* sumi pro eo cuius est anima. Quare idem est *effundere se super escam*, *Ecclesf. 37.* atque *effundere animam suam super escam.* & hîc, *effundere animam suam esurienti*, & *effundere se*. quasi

A si quis vna de re sola totos, atque seriò cogitet. Quæ sanè res vehementer consolari debet pios animos, qui tamen angustè premuntur rerũ inopia, qui cùm maximè cupiant egentibus aliis esse subsidio, non tamen effusæ voluntati facultas suggerit, quod effundat. Non enim hîc solùm commendatur, aut laudatur panis oblatus indigenti, sed etiam anima eidem misericorditer impensa. Quocirca si quisquam voluntatem habeat subueniendi egenis studio inflammatam, intentúmque animum, vt si quomodo possit aliquando subueniat, illi quoque præmia non deerunt, quæ misericordiæ atque eleemosynæ promissa sunt. Qua de re optimè Augustin.

B *in Psalm. 103. Si potes dare, da: si non potes, affabilem te fac. Coronat Deus intus bonitatem, vbi non inuenit facultatem. Nemo dicat, non habeo, charitas de sacculo non erogatur.*

l l *Et animam afflictam repleueris.*] Hîc clariùs *afflicta anima* pro homine ponitur, cuius saturitati nunc consulit Deus. Ponitur autem per synecdochen *fames*, pro quacumque necessitate hominis afflicti; & *saturitas* seu *repletio animæ afflictæ* pro quocumque officio misericordis animi: Refert enim vt minimùm illa misericordiæ opera, de quibus nuper, quæ esurientem reficiunt, nudum operiunt, peregrinum, & vagum hospitio recipiunt. 64.

m m *Orietur in tenebris lux tua: & tenebræ tuæ* 65.

C *erunt sicut meridies.*] *Tenebras* pro aduersitate fortunæ, statúque lugubri, iam à nobis suprà probatum est, & contra *lucem* pro secunda, fidentique fortuna. Quòd si *lux* euentus est iucundus, & felix, sanè *magna lux* euentum designat iucundum, & felicem. Talis verò est meridiana: quia sol propior nobis maiori nos luce complet, & illuminat. Talem Deus lucem misericordibus promittit, quibus in rebus angustis, atque adeò in mortis agone, quo nihil, neque horribilius, neque magis tenebricosum esse solet, lucem ostentat, quæ fugatis tenebris animum exhilarat, viámque aperit, quæ eo rerum vestigio aliis obscura, atque impedita est.

n n *Et requiem dabit tibi Deus tuus semper.*] 66.

D Non habuerat populus ille requiem in patriis sedibus, saltem diuturnam, cùm à vicinis hostibus assiduè, & duriè vexaretur. Sed neque in exilio illam habuisse persuadet miser ille rerum status, qui neque ab ærumnis, neque à laboribus vnquam vacat. Et docet Ieremias *Thren. cap. 1. vers. 3. Migrauit Iudas propter afflictionem, & multitudinem seruitutis, habitauit inter Gentes, neque inuenit requiem.* Et *cap. 5. vers. 5. Ceruicibus nostris minabamur, lassis non dabatur requies.* Nunc verò cum rerum omnium, quæ à prudentibus peti, atque optari possunt, possessione quietem, id est in ea felicitate constantiam pollicetur. Hæc verò omnia, vt principiò diximus, & historicè de Ierusalem capta, atque exule, & mysticè

E de superna Ierusalem libera, atque triumphante intelligi possunt. Vbi semper fulget meridiana lux, quæ nescit occasum, qua fruuntur hi, qui animam suam effuderunt esurienti, id est, qui non fucata, & ambitiosa eleemosyna, sed ex animo pauperum necessitatibus seruiunt. Hîc obserua, vt alibi frequenter, sic Deum hîc de se in tertia persona loqui. Vide quæ diximus *cap. 5. n. 6.*

o o *Et implebit splendoribus animam tuam.*] Eandem sententia magis amplificata, & illustrata luculentiùs. Plena erat captiuorum anima malorum tenebris; & squallore perpetuo, illam Dominus oborta noua libertatis luce circumfudit, & exhilarauit. 67.

uit. Sed multò magis crassæ, atque obscuræ tenebræ peccatoris animum obsederant, de quo illud Sapient. 5. vers. 15. quàm verissimè dici potuit: *Cunctis diebus vitæ suæ comedit in tenebris, & in curis multis, & in ærumna, atque tristitia.* Ab illo tamen squallore atque tristitia euocat Dominus misericordem hominem, & sicut antea peccatum tenebris animam inclementem, & ambitiosam impleuerat, sic pòst Dei benignitas eandem clementem, & non fucatè largientem splendoribus implebit sempiternis.

68. Pro *splendoribus* Hebr. est בצח צחות *Betsach tsachoth*, quæ vox *siccitates*, aut *tempus siccum*, & *sterile* valet. Et ita vertunt Chaldæus, Pagninus, & Vatablus, iuxta quam translationem sensus est. Cùm aliis campus aruerit, ingrueritque fames, tunc à Deo misericordi suppetet rerum omnium vbertas. Quæ promissio sæpe in Scriptura misericordi, atque liberali facta est. Prouerb. 3. *De primitiis omnium frugum tuarum da pauperibus, & implebuntur omnia horrea tua saturitate, & vino torcularia redundabunt.* Et cap. 28. *Qui dat pauperi, non indigebit; qui despicit deprecantem, sustinebit penuriam.*

69. ¶¶ *Et ossa tua liberabit*] Hebræi per *ossa* multa significant tam aduersa, quàm prospera. Humiliata ossa, contrita, incuruata, seruilem conditionem indicant, & vitam laboriosam: arida, & sicca tristem, & angustam; impinguata, aut irrigata lætam, & commodis omnibus affluentem; Quare dum liberanda esse dicuntur ossa, status significatur lætus, & pinguis post aridum, & tristem. Omnes communiter in *ossibus* virtutes agnoscunt, quia hæ animum confirmant, & sustinent, sicut illa corpus. Neque inusitatum est vt *ossium* nomine firmamentum, & robur exprimatur. Sic enim omnes ferme interpretes accipiunt illud Thren. cap. 1. *De excelso misit ignem in ossibus meis.* Vbi in *ossibus* exprimi putant muros, & turres, & cætera ciuitatis præsidia, & munimenta. Cùm verò ossa *liberanda* dicuntur, facilè intelligitur illa priùs, aut captiua fuisse, aut alienæ voluntati mancipata, nempe Diaboli; nam qui facit peccatum, seruus est peccati, & communi Scripturæ sacræ sermone, qui peccat, venalem habet animam, immò reipsa vendit. Vide quæ diximus ad illud cap. 50. *Cui vendidi vos.* Et c. 52. *Gratis venundati estis.* Vt ergo animæ dicuntur venditæ, sic etiam virtutes, quæ sunt ornamenta, & veluti propugnacula animarum dici aliqua ratione possunt capta, & vendita, quia cùm animæ cui seruire debuerant, & esse munimento, iam nullum, aut certè nonnisi exiguum afferant vsum, cùm vna excepta fide, atque spe, reliquæ charitate, id est, proprio spiritu, ac vita deficiente perierint, quoad præcipuum, & supernaturalē statum, si qua est illarum non tam vita, quàm vmbra quædam, atque vestigia vitæ, alteri potiùs, quàm vero, & proprio domino seruire existimantur. Illæ ergo virtutes, id est, ossa, ac firmamenta capta priùs, atque compressa, libertatem postea consecutæ ad Dominum redibunt; id est, ad animam, seu potiùs ad Deum, cui anima sibi ac Deo restituta seruitutem iterum seruire incipit illi, à quo antea fugitiua recesserat.

Virtus quomodo dicatur vendita.

Thren. c. 1.

70. Hæc igitur illorum mentem, qui in *ossibus* virtutes intelligunt. Sed mihi simplicior videtur esse sententia secundùm ea quæ de ossium vsu, ac significatione diximus, nempe à seruitute liberandos illos, quorum humiliata, atque incuruata ossa aliorum, siue imperio, siue libidini seruirent. Quod in spirituali, ac mystico sensu difficile non est, cùm illi qui peccato seruiunt, graui oppressi iugo, & onere prorsus importabili clamare possint cum Dauid Psalm. 37. *Non est pax ossibus meis a facie peccatorum meorum: Quoniam iniquitates meæ supergressæ sunt caput meum, & sicut onus graue grauatæ sunt super me. Miser factus sum, & curuatus sum vsque in finem.* Ad quos Deus quotidie clamat: *Venite ad me omnes, qui laboratis, & onerati estis, & ego reficiam vos.* Quod idem est atque illud quod nunc promittit Deus per Isaiam: *Et ossa tua liberabit*, inimicorum nempe peccatorum onere.

Si hæc de Ierusalem captiua apud Babylonios, siue sub hostibus oppressa interpretere, non est difficilis explicatio. Nam Iudæi capti, & alterius voluntati subiecti *venditi* non immeritò vocari possunt. Et quidem illos Deus vendidisse dicitur Psal. 43. *Vendidisti populum tuum sine pretio.* Et Iudic. capite 1. *Vendidit eos in manibus inimicorum suorum.* Vbi *vendere* non propriè sumitur, sed figuratè, id est *tradidit*. Cùm ergo captiuorum ossa sub duro dominatu, graui premerentur, & incuruarentur onere, de quibus Thren. 3. vers. 4. *Contriuit ossa mea*, liberatum iri dicit Dominus ossa illa à seruili pondere, cùm à tenebris, id est, ea Babylonico dominatu in libertatem emergent. 71.

Septuaginta legunt, *Et ossa tua pinguescent*, sensu prorsus eodem iuxta ea, quæ paulò ante diximus. Nam sicut in aridis ossibus, & sine medulla miseria intelligitur, & infortunata conditio, sic contrà in ossibus pinguibus fortuna intelligitur melior, & saturitas. Hic status aliter dicitur *irrigatio ossium*. 72.

¶¶ *Et eris quasi hortus irriguus.*] Felicitas insignis, diùque duratura optima similitudine declaratur. Magna sanè est hortorum amœnitas, mirifica species, sed si cœlestis aqua opportuno tempore non adsit, & fontana, & quasi propria desit, facilè exarescet horti viriditas, & si quid erat speciosum & viride, continuò senescit, & moritur. Quare Deus liberati populi felicitatem cum horto comparat, cui iugis aqua deesse non solet, & suo tempore opportuna rigatio. Porrò hæc comparatio familiaris est Scripturæ sacræ de iusto Psalm. 1. *Erit sicut lignum, quod plantatum est secus decursus aquarum.* Et Ierem. cap. 31. vers. 12. cùm sermo esset de eiusdem populi reditu: *Eritque anima eorum quasi hortus irriguus.* Sed hæc multò aptiùs conueniunt in peccatorem iam gratiæ restitutum, & vitæ. Cuius anima sterilis erat, & infœcunda, neque aliter fœda, fœténsque quàm Sodoma quondam speciosa, & vber, sicut paradisus Dei, pòst verò percussa de cœlo igne sulphureo horrida, & tetra. Cùm verò mores, institutúmque mutauerit, eam assumet speciem, & nitorem, quam habet amœnus hortus, cui aqua iugis, & propria perpetuum suppeditat humorem. 73. *Misericordiæ laus.*

Hîc interim pro moribus obserua qualia Deus bona misericordiæ promittat. Summa nempe atque perpetua; quæ neque desint, neque deflorescant vnquam. Qualia habere solet hortus qui in pingui, atque feraci solo satus est, & cui aqua perennis nunquam deficit. Et quidem hæc quotidie experiuntur viri misericordes; quibus Dominus abundè hæc suppeditat bona, quia se illorum liberalitati debitorem fatetur. Prouerb. 19 vers. 17. *Fœneratur Domino qui miseretur pauperis;* & ne à datis bonis, seu forte supra cadant, sedulò prouidet. 74.

¶¶ *Et sicut fons aquarum, cuius non deficient aquæ.*] Optima similitudine eleemosynarum vim, atque naturam ostendit, quámque Deus misericordi at- 75. *Eleemosyna non spoliat, sed ditat largitorem.*

temè atque assiduè prouideat. Proprium fontis est suam aquam, & quasi sua viscera vltrò omnibus, qui accedere volent largiri liberaliter: neque enim vnquam sibi conclusum tenet, quod ad hominũ vsum accepit à Deo: & ideo à fonte ad benignũ & liberalem animũ translatio fit. Quare Deus fons bonitatis dicitur, & Beata virgo fons misericordiæ. Sed quantumuis fons vbertim effundat, quod habet, & aliorum non solùm sitim expleat, sed etiam hortos irriget, & sata, aqua tamen non deficit, quia Deus illi, vnde alij perpetuò hauriant, abundè suppeditat. Id omnino experti fatentur, qui aliorum necessitatibus subleuandis inuigilant. Nam vt multa quotidie exportent domo ad egenorum vsum, plura tamen accipiunt à debitore Deo, cui bona illa data sunt fœnori, non modò rebus in pauperum necessitate collatis supplemento futura, sed etiam incremento. Exempla occurrunt plurima in Ecclesiasticis historiis, sed illud illustre est in Scriptura sacra de vidua, quæ modicum quod superatat olei, Eliæ indigenti tradidit; quod in olei fontem postea conuersum est. Quod alio loco metaphora non admodum dissimili explicatur *Prouerb.3. vers.10. Et implebuntur horrea tua saturitate, & vino torcularia redundabunt.* Est itaque eleemosyna sicut semen terræ feraci, atque vberi commissum, quod cùm exiguum sit puta granum vnum, reddit non vnam tantùm spicam, sed integrum aliquando manipulum. Expressit hoc ipsum Clemens Alexandrinus eadem sed magis explicata similitudine *lib.3. Pædag. cap.7. Quemadmodum*, inquit, *quicumque putei scaturiunt, exhausti in pristinam mensuram reuertuntur, ita etiam elargitio, quæ est bonus fons benignitatis, potum sitientibus communicans rursus augetur, & repletur quemadmodum ad vbera, quæ sugantur, aut etiam mulgentur, solet lac confluere.*

76. Vbi noster, *non deficient aquæ*, Hebr. לא יכזבו *lo iecazebu*, id est, *non mentientur*, aut *fallent*. Dicuntur verò mendaces aquæ, quæ cùm videantur nullo tempore exhauriri posse, deficiunt tamen in æstu, id est, quando magis indigemus potu. Huiusmodi sunt humana omnia, quæ existimantur commoda, quæ cùm arrideant stultis rerum æstimatoribus, tunc tamen deserunt hiantes animos, cùm illis maximè opus erat. Hæ aquæ infideles nominantur *Ierem. cap.15. vers.8. Facta est mihi quasi mendacium aquarum infidelium.* Hæ verò dicuntur, vt communiter interpretes cum Chaldæo, quæ perennes non sunt, & eo tempore plerumque siccantur, quo maximè sitis vrget, aut siccitas. At aquæ, quas misericordi promittit Deus, nunquam erunt mendaces, sed tunc exuberabunt affluentiùs, cùm malorum æstus vehementiùs inflammat.

77. ‹‹ *Et ædificabuntur in te deserta sæculorum: fundamenta generationis, & generationis excitabis.*] Hæc quemadmodum superiora non minùs ad statum Iudaicæ reipublicæ referri, quàm ad Euangelicam lucem possunt. S. Thomas, Vatablus, Isidorus Clarius, & Forerius, hæc de instauratione Ierusalem terrestris accipiunt: quod etiam, vt tradit hîc Hieronymus, sequuntur Hebræi, quos eo nomine duriùs accipit Hieronymus. Alij cum Hieronymo spiritualiter hæc interpretantur, licèt non eodem omnes modo. Nam Adamus, & Pinipa ædificari fundamenta sæculorum censent nihil esse aliud quàm instaurari, aut reuiuiscere virtutes, quę primis mundi temporibus, aut certè superioribus sæculis floruerunt. Ecclesiæ itaque tempore, aiunt, virtutes, à quibus desertus videbatur mundus, efflorescent; redibit Innocentia Abel, obedientia Abrahæ, continentia Ioseph, mansuetudo Dauid, & aliorum virorum illustria maximarum virtutum documenta, ita vt redisse videantur aurea illarum Gentium iam pridem intermissa sæcula. Hieronymus, Haymo, Hugo, Dionysius, non longè diuersa sentiunt, putant enim instauranda illa superioris ætatis laudabilia, quæ Iudæorum profligati mores, & væsana mens aut prodidisse, aut obliuione obscurasse videbantur.

Ego vt hactenus institui, mediam quandam ingressus viam, arbitror hæc ad vtraque tempora referri posse, ad ea nempe, quæ solutæ captiuitati successerunt, in quibus rediuiuo opere excitatæ sunt Solymitanæ ruinæ; & ad Ecclesiæ sæcula, in quibus maior, magisque diuturna moles excitanda est. Sed illa historicè, hæc mysticè. Quod etiam Montanus existimauit. 78.

Neque difficile est aptare tam hæc, quàm quod reliquum est capitis, vtrique tempori. Ad quod reuocare oportet, tam vocem Hebraicam עולם *gholam*, quàm Græcam αἰών, & Latinam *æternum*, seu *sæculum* non semper significare, aut quod principio caret aut quod finẽ habiturum non est. Vide quę ea de re pluribus diximus *c.32.* ad illud *vsque in æternum*. Vbi tempus vastitatis Ierusalem *æternum* dicitur, sicut hîc *deserta sæculorum*. Quia longo tempore, toto nempe septuaginta annorum spatio, deserta iacuerant ciuitas, & templum: atque ita deserta, vt ibi pro hominibus vulpes habitauerint, *Thren.5.* Et eò necesse fuerit homines irrumpere cum sagitta, & arcu, quasi ad ferarum lustra venationis gratia, suprà *cap.7. vers.24.* Tantum verò temporis ex Scripturæ vsu *sæcula* vocari possunt, ab his præcipuè, quibus propter præsentes calamitates, & iniurias, & patriæ templique desiderium septuaginta annorum spatia æternitatis instar obtinebant.

Quod verò statim subditur, *fundamenta generationis, & generationis excitabis*, eodem modo explicari potest, & multò faciliùs: significatur enim illa diuturnitas, qua stetit, eminuitque inter alias Regia illa, ac populosa ciuitas, quæ vt constat *Genes.14.* excitata iam erat, imò copiosa, & nobilis tempore Abraham, qui anno post diluuium tercentesimo natus esse creditur. Huic verò occurrisse traditur post victoriam Melchisedech, Rex Salem, quæ communi omnium fere sententia Ierusalem est, vt fatetur Hieronymus, & Iosephus *lib.1. antiq. cap.11.* Quòd si eo tempore Ierusalem erat regni sedes, & caput, satis fit verisimile multò ante illud tempus fuisse constructam. Ait ergo propheta, fundamenta generationis, & generationis, (id est, ciuitatem fundatam ab ætate Melchisedech ad tempus vsque Sedechiæ, quo à Babyloniis excisa fuit, inter quos fuerunt generationes quamplurimæ) fore excitanda, quæ tantùm ex ingenti mole, reliqua fecerant Babylonicus furor, & incendium. Hæc verò instaurari, atque excitari cœpta fuisse statim ab exilio satis constat. 79.

Nunc eadem ad Ecclesiam accommodo eo sensu, qui à nobis ex Patribus indicatus est: nempe instauratum iri sanctitatem antiquam, quæ posteriorum væcordia, atque immoderata morum licentia iam pridem exoleuerat; quod Euangelij prædicatione perfectum est. Quòd si altius aliquid spectes, id est, desertas ab Angelis in cœlo sedes, quæ non videtur aliena cogitatio, sententia erit, ab his, quibus illucescet Euangelicus splendor, instauratum iri antiquissimas ruinas, quas in cœlo fe- 80.

cit Angelorum tumor, & ambitio.

81. t t *Et vocaberis ædificator sepium, auertens semitam in quietem.*] Suprà *cap. 48. num. 21.* diximus ex operibus aut meritis alicuius nomen trahi, vocarique aliquem in Scriptura nomine non suo, sed quod aliquod opus, aut actio postulat. Quapropter hîc idem est *vocaberis ædificator sepium*, & *eris ædificator sepium*. Hæc ego, vt priora, duobus temporibus accommodo, Hierosolymæ nempe liberatæ, & Ecclesiæ constructæ. Et quidem, si Ierusalem vt vinea censeatur, sicut *capite 5.* vocata fuit domus Israel, seruata eadem metaphora, ille sepem, seu maceriem ædificabit, qui muros construxerit, qui non aliter ciuitatem circumdant, ac sepiunt, quàm vineam sepes, & maceria. Cùm verò Solymitani muri multis in locis essent interrupti, paterentque B facilè cuique alieno, atque inimico, ille dicetur *auertens semitam*, qui murorum diuisionem obstruxerit, atque adeò semitas obcæcauerit, sustuleritque, quæ ad illam murorum diuisionem deducebant. Illud verò *in quietem* indicat quieturas semitas, id est, non iam ampliùs viatorum pedibus esse calcandas, aut certè auertendas esse semitas in quietem, quia ædificatis mœnibus, quieti erunt, & securi, qui aliter, vt pote expositi vicinorum hostium iniuriæ, ac prædæ, non poterant esse animo à periculorum formidine vacuo.

82. Sed fortasse hæc meliùs accipiemus non figuratè, sed propriè, quod credo sibi facilè persuadebit, qui meminerit, quid nobis suprà *cap. 7. ad finem* obseruatum sit de vinearum sepibus, vbi ab He- C bræis diximus pretiosas vineas solere, aut maceria è saxo, aut è viua spinosáque sepe circummuniri. *Et omnes montes, qui sarculo sarrientur, non veniet illuc terror spinarum, ac veprium.* Quibus verbis sepem, quam appellant *viuam*, circumscribi diximus. Cùm ergo vineæ illæ apertæ essent, immò in syluarum asperitatem efferatæ, ait Dominus venturum aliquando tempus, quando plantentur iterum vineæ, & sepibus, sicut antea muniantur, atque ita muniantur vt nulla viatori, ac furi semita ad direptionem pateat. Aut certè ne viatorum, aut ferarum pedibus impressæ semitæ viam desorment, aut peruiam, & quasi communem esse demonstrent. Quæ potentium, & eorum, qui opinione vulgi D fortunati creduntur, vineis accidere dicuntur *Psal. 143. Non est ruina maceriæ, neque transitus.* Quod indicare videtur translatio L x x. qui ita reddunt. *Et semitas in medio quiescere facies*, id est, facies ne sint iam ampliùs semitæ.

83. Porrò à vineis, aut hortis non rarò sepes transfertur ad aliarum rerum custodiam significandam, figura, vt reor, prouerbiali, sicut etiam eadem figura Gens, aut populus *vinea* appellatione significatur *Isai. cap. 5.* de vinea electa, in qua populus Israel designabatur; *sepiuit eam. Matth. cap. 21. vers. 33. Et sepem circumdedit ei.* Quare dum aliquid derelinquitur, aliorúmque prædationi, atque iniuriæ permittitur, sublata dicitur sepes. Isaias *suprà. Auferam sepem eius, & erit in direptionem. Psal. 88. Destruxisti omnes sepes eius.* Neque ab specie prouerbiali dissonat illud *Eccl. 36. vers. 27. Vbi non est sepes, diripietur possessio.*

84. Si hæc ad Ecclesiæ, id est, ad meliora tempora referantur, quod planè mystico saltem sensu dicendum est, optimè Hieronymus in *sepe* agnoscit impedimenta, quæ à spirituali vinea latronem arcent, vetántque ne colubro, aut aliis bestiis accessus pateat. Quod sepimentum omni ratione, ac stu- A dio nobis custodiendum est: ne serpens antiquus se se intrò insinuet. Quod qui dissipare tentauerit, non feret impunitum. In quem illud conuenire putat, quod dicitur *Eccl. 10. Qui dissipat sepem, mordebit eum coluber.* S. Thomas *sepem* peccati impedimentum exponit. Eodem penè modo Cyrillus, qui etiam addit peccatorem dum suo sibi indulget genio, esse instar inutilis vineæ, quæ a feris conculcatur, & semitis notata frequentibus, & omnibus aperta, non tam vineæ, quàm viæ communis, ac regiæ similitudinem obtinet. At dum excitatur à Domino peccator, sibique ipsi inuigilare incipit, sepem sibi prætendit, aditúmque aliis ad nocendum præcidit. Additque ad extremum, hæc commode aptari posse mystagogis, id est, quibus com- B munis salutis animarum cura mandata est. Quibus id maximè curæ esse debet, vt muniant diligenter aliorum animos, ne peruij sint voluptatum impressionibus, & ineptis nugis. Quod etiam putat Haymo, docétque quale illud esse debeat munimentum, nempe ex vepribus, qui compungant, non mulceant, aut oblectent auditorem nimis ad nugas, & stulta ista blandimenta prurientem. Et quidem postrema hæc explicatio optimam continet veri concionatoris descriptionem. Is enim ædificator sepium, qui spinas obtendit Dominicæ vineæ, id est, hominum animæ, ne belluæ eò irrumpant, aut ipsa foras exiliat, nisi priùs se compungat spinarum aculeis. Hic sanè sapiens ille est, de quo *Eccl. cap. 12. vers. 11. Verba sapientum sicut stimuli, & C quasi claui in altum defixi.* Si alicuius sermo non pungit, sed oblectationem facit audientibus, iste non est sermo sapientis: pœnitentiæ debet dolores, & vulnus infigere, vt ait Hieronymus.

Concionatoris quid proprium.

u u *Si auerteris à sabbato pedem tuum.*] *Pes* in Scriptura affectum animi significat: quia affectibus mouetur animus; sicut pedibus corpus. Quod si ita est, prohibuit Deus ne in die quem suo sibi cultui Deus vendicauit, aliquid fieret, quod humana & peritura respiceret, id est, quod affectui irrationali immoderatè seruiret. Quod statim aliis, atque aliis modis iterat, & exponit: cùm vetat ne voluntatem suam quisquam, aut vias suas faciat. Quæ rem eandem meo iudicio significant, de quibus statim. Sed fortaisse locus hic magis propriè accipiendus est, ita vt pes auertendus præcipiatur à sab- D bato, quia in sabbato religio cauet, ne iter habeatur, nisi ad certum spatium, illúdque perbreue. Communiter iter illud mille passuum esse existimatur: qua de re nos pluribus ad illud *Actor. cap. 1. Sabbati habens iter.* Vbi aliquid amplius esse à lege, aut à consuetudine permissum, existimabamus esse probabile. Hic per synecdochen in sabbati custodia intelligi videntur omnia, quæ ad diuinæ legis obseruantiam pertinent. 85.

x x *Facere voluntatem tuam in die sancto meo.*] 86.
Explicatio est superioris clausulæ in priori sensu. *Voluntas tua* ea est quæ à viris spiritualibus *voluntas* dicitur *propria*; quæ videlicet legi membrorum E paret, & humana sectatur, non quæ superna sunt, & Deum intuentur. Quam abnegare Christus iubet, immò illi bellum indicere prorsus implacabile. Hoc enim est abnegare seipsum, & crucem suam tollere, & Christum sequi. Hic repetendum per zeugma illud *si auerteris.* hoc sensu: Si auerteris à sabbato pedem tuum; & si auerteris à die sancto facere voluntatem tuam. Hic pro sanctitate, & celebratione sacrorum dierum obserua diem illum sabbati appellari *Dei*: Quare Deus non patitur in

Voluntas propria.

die speciali religione sibi consecrato aliquid admisceri non religiosum, quódque à voluntate propria ortum esse videatur.

87\. Festorum celebratio. ʸ ʸ *Et vocaueris sabbatum delicatum, & sanctum Domini gloriosum.*] In sabbato vtpote à laboribus aliis, atque molestiis vacuo, Iudæi deliciis, atque ambitioni intemperantiùs vacabant, quàm diebus aliis, in quibus domesticus aut externus labor animos ad alias curas, atque cogitationes distrahebat. Nunc iubet Dominus vt id sibi in deliciis esse ducant quod ad sabbati religionem, & sanctitatem lex ipsa petit: & satis sibi gloriæ esse putent, si in sabbato, quod *sanctum* vocat *Domini*, id est, diuinæ gloriæ destinatum, diuini nominis gloriæ, ac sanctitati studeant. Vbi obserua pro *delicato* Hebr. esse ענג *hboneg*, quod substantiuum nomen est, & *delicium* valet, seu *oblectationem*, quare sensus est: *Si tuas delicias sabbatum esse statuas. Sabbatum* verò per metonymiam sumi puto pro his, quæ in sabbato fieri iubentur. Quæ omnia vt in die sancto, sic etiam sancta esse, & sanctè fieri debent. Vt autem locus pro re, quæ in loco continetur, sumitur, sic tempus pro his, quæ in tempore fieri solent. Quo sensu ingrata sibi esse dicit Dominus sabbata, atque neomenias suprà *cap.* 1. quia, quæ illis diebus adducebantur sacrificia, neque sanctè, neque legitimè offerebantur. Non itaque dies, sed dierum illorum indigna opera condemnat Dominus. Sic etiam nunc non sabbata propriè, sed figuratè *delicata* siue *delicias* vocat, quia in deliciis esse debent animo pio illa, quæ fieri admonet illius diei sanctitas, & religio.

Eodem modo sanctum Domini, id est, sabbatum, *gloriosum* futurum esse vult, quia pij animi satis sibi gloriæ esse ducunt, quod a religione, atque obseruantia nascitur; neque illis diebus putant ambitioni vllum esse locum, quia diem totum sibi vendicat diuina gloria; ne reliquum aliquid sibi humana reseruet.

88\. ᶻ ᶻ *Dum non facis vias tuas, & non inuenitur voluntas tua.*] Eadem est sententia bis explicata cum epitasi: qua facilè intelligitur quid Deus in sabbato suas esse putet delicias, & gloriam; & quid homini eo tempore delicatum, & gloriosum esse debeat: nempe quòd à propria voluntate procul est; id enim valet *vias tuas*. & quod statim explicatiùs adiungitur, *voluntas tua*. Et re vera illud est diem vocari *sanctum, delicatum*, &c. quia actione sancta, quæ testis animi est, sanctum esse diem profitemur; & quia actio omnino conuenire debet cum nomine, qui diem vocat *sanctum*, sanctis quoque operibus, atque studiis vacat.

89\. ᵃ ᵃ ᵃ *Vt loquaris sermonem.*] Allusum puto ad illud superius, *& loqui quod non prodest*. Septuaginta verterunt. *Neque loquaris verbum in ira de ore tuo.* Vulgatus ad verbum transtulit, nam Hebr. est ודבר דבר id est, *loqui locutionem*, seu *locutione*, quia accusatiuus, seu ablatiuus cognatus est verbo. In quo genere repetitionis epitasim agnosco: qualis est illa *expectando*, seu *expectatione expectans*, id est, auidissimè expectaui. *Memoria memor ero*, id est, in æternum non obliuiscar. Sic puto hoc loco *loqui sermonem*, seu loqui *locutionem*, aut *locutione*, significare nugaces esse, aut garrulos Iudæos in sabbato, solerèque otiosiùs, atque licentiùs in foro, & compitis de aliorum vita, & fama, vt assolet, detrahere, nugarique non liberè modò, sed etiam petulanter. Aut si hæc absint, quod perquam rarum est, ab otiosis hominibus, illud autem abesse non solet, quod de Atheniensibus traditur *Actor. cap.* 17. vt semper aliquid noui aut audiant aut loquantur. Id ergo vetat Dominus in sabbato fieri, quod meo iudicio illa repetitio persuadet, quæ in loquendo garrulitatem indicat, & intemperantiam.

ᵇ ᵇ ᵇ *Tunc delectaberis super Domino.*] Cùm hæc præstiteris, experiere Deum esse fidelem, & in te completas esse diuinas promissiones delectaberis. Septuaginta paulò aliter, sed eodem credo sensu. *Et eris confidens super Dominum*, id est, intelliges quàm tuta sit & certa spes in Domino locata. 90.

ᶜ ᶜ ᶜ *Et sustollam te super altitudines terræ: & cibabo te hereditate Iacob Patris tui.*] Præ vicinis saltem regionibus altam esse Ierusalem argumento est, quod vndecumque locorum homines in illam dicuntur ascendere. Sed credo *altitudinem* hic non propriè sumi, sed figuratè pro terræ bonitate, cui tanta inest vbertas, vt manare dicatur lacte, & melle. Quo sensu etiam interpretor illud *Deuter.* 32. *vers.* 13. *Constituit eum super excelsam terram, vt comederet fructus agrorum, vt sugeret mel de petra.* Quod omnino Septuaginta indicant, qui ita vertunt, *& alleuabit super bona terræ.* Explicat autem satis apertè quænam sit illa terræ bonitas, seu altitudo metaphorica, dum subdit. *Et cibabo te hereditate Iacob*: nempe terra promissionis, quam Iacob per posteros suos antè possederat. 91. Deut. 32.

Hieronymus in terræ altitudine cœlestem intelligit Ierusalem, de qua terra satis in hunc locum multa. *Terra*, inquit, *mortuum, terráque viuentium non est deorsum, sed sursum est. Denique ad Loth de Sodoma, & Gomorrhæ valle fugientem dicitur, In monte saluum te fac: ad quem postquam peruenit, ortus est et sol in Segor. Sol* autem *exoriens in monte* aliquid designat lætum, & splendidum, quale in cœlorum altitudine affulget beatis, quos è Sodomorum incendio Dominus euocauit. Gregorius *lib.* 31. *Moral. cap.* 34. hæc de rerum humanarum despicientia exponit. *Hoc namque esse speciale specimen electorum solet, quòd sic sciunt præsentis vitæ iter capere, vt per spei certitudinem nouerint iam se ad alta peruenisse: quatenus cuncta quæ præterfluunt sub se esse videant; atque omne quod in hoc mundo eminet, amore æternitatis calcent. Hic est enim, quod sequenti se animæ per prophetam Dominus dicit. Sustollam te super altitudines terræ: quasi quædam namque inferiora terræ sunt damna, cōtumeliæ, egestas, abiectio, quæ ipsi quoque amatores sæculi, dum per lata via planicium ambulant, vitando calcare non cessant. Altitudines autem terræ sunt lucra rerum, blandimenta subditorum, diuitiarum abundantia, honor, & sublimitas dignitatum, quæ qui per ima adhuc desideria incedit, eo ipso alta æstimat, quo magna putat. At si semel cor in cœlestibus figitur, mox quàm abiecta sint cernitur, quæ alta videbantur.* Vide in Gregorio reliqua, quæ sanè digna sunt tanto Doctore. Vbi hæc eadem aquilæ similitudine quæ in arduis ponit nidum suum, grauiter, & eleganter exprimit. 92.

Hic non nemo dubitare posset, quomodo hæc tam grandia, tam illustria, vni sabbatorum religiosæ custodiæ promissa sint: cùm alia sint etiam religiosa festa, in quibus neque pauciora, neque leuiora peccabantur à Iudæis. Cui facilè satisfaciet Scripturæ consuetudo, quæ in specie vna, aut re vna singulari, totum genus, aut rerum multitudinem ostendit. Vnde *panis* pro quocumque cibo: *heri*, pro tempore quocumque præterito: & *cras* pro futuro passim occurrunt. Et in hac materia exemplum habemus huic affine valde *Zachar. cap.* 14. 93.

Vbi

Vbi non dissimilia Dominus promittit his, qui festum tabernaculorum celebrauerint, in quo haud dubiè reliqua intelliguntur festa. Eodem modo suprà *cap.* 56. obseruationem sabbati magna proposita mercede commendat.

94. Hæc hactenus maiori ex parte historicè à nobis exposita sunt de Iudæorum temporibus, de quibus apertè S. Thom. & Foreirus hunc locum intelligunt, sed nostro more iam, quod fecere ex interpretibus plerique alij, mysticè de Ecclesia aut etiam de beatitudine interpretemur. Sabbatum Iudæorum, vt docet Paulus *ad Hebræos cap.* 4. veræ illius quietis vmbra fuit, quam in cœlis agunt Beati. Sed quia in eo Iudæi ab aliis occupationibus feriati Deo vacabant, & præ aliis festis diebus sacrum erat ac celebre, ideo temporis maximè celebris ac sancti symbolum, & typus est, vt videntur hîc velle interpretum plerique. Docet apertè Cyrillus *lib.* 3. *in Ioannem cap.* 34. & hîc optimè sabbatum verum & spirituale vocat otium, seu cessationem à peccando. Ab hoc autem sabbato pedem auertere, vt Hieronymus ait, nihil est aliud, quàm à peccatis abstinere. Cauet enim lex ne seruile aliquod opus in eo fiat; at quid seruile magis quàm subesse peccatis, & portare grauissimum illud onus, quod ad inferos vsque Angelos è cœlo deturbauit? Eodem penè modo hîc Cyrillus. *Illud*, inquit, *auerteris pedem tuum à sabbatis, aliud nihil est, vt ego censeo, nisi, vt non agat, quæ quis voluerit, neque propria voluntatis sensum persequatur.* Et statim. *Qui ergo à Deo approbari volunt, fortiter, ac viriliter suam voluntatem oppugnare debent.* Haymo auertendum esse pedem ait, ne sabbatum pedibus, id est prauis operibus côculcemus, polluamúsque. Ille enim sanctum polluit, qui parum reuerenter ac religiosè sanctum tractat. Quo sensu pollui dicitur nomen Dei ab eo, qui illud in vanum assumit: & locus item sacer, si in eo aliqua committantur peccata, aut certa quædam opera indigna templi sanctitate.

95. ddd *Et vocaueris sabbatum delicatum, &c.*] Quæ suprà de Iudæorum sabbato dicta sunt, huc ascribi possunt, & multò meliùs, ne alias scilicet quæramus delicias, aut gloriam, quàm præstare illa, quæ Deus à nobis in illo nobilissimo sabbato præstari vult. Cyrillus *delicatum* seu *tenerum* vocari sabbatum existimat, in quo homo nihil facit, quod propria suggerit, aut suadet voluntas. *Summissi*, inquit, *tractabiles, & sequaces mores tenerum Deo præstant in sabbato otium, & spiritualem sabbatismum.* Qui ideo *tenerum* vocat sabbatum, quia à tenera ceruice colitur, id est, obsequenti, & facili. In tenera autem, & molli ceruice obedientiam agnoscunt tres Patres apud Theodoretum, in illud *Cant.* 1. *Collum tuum sicut monilia.* Vbi dicunt sponsæ collum adeò non esse durum, vt flectatur ea facilitate, qua aureum filum molliter in monilia lentescens; quod facilè sequitur artificis manum, neque ad vllam formam, quam designat artifex, repugnat. Cætera quæ de Iudæorum temporibus exposita sunt, ad meliora, id est, Euangelica tempora accommodare promptum est. *Hac de capite quinquagesimo octauo.*

Argumentum quinquagesimi noni capitis Isaiæ.

PRINCIPIO *respondet Deus Iudæorum tacitis siue cogitationibus, siue querelis; qui in Deo aut fidem desiderare videbantur in promissis; aut ad fidem seruandam fortitudinem. Ad quos contrà Deus, neque sibi contractam esse manum ad præstandas, neque surdas aures ad audiendas preces, & vota Iudæorum; obstare tamen illorum peccata, quæ, & numero plurima sunt, & genere ipso grauia; quæ statim enumerat: Propter quæ propheta significat magno suo merito grauiter afflictum esse populum. Deinde Deus sua tantùm adductus misericordia armis se accingit, ad miserorum libertatem opportunis. Quibus salutem promittit, modò ab impietate resipiscant. Quod ad extremum, iubet, ne ex Isaia, aut posterorum ore in sempiternum excidat.*

CAPVT LIX.

1 a ECCE *non est abbreuiata manus Domini, vt saluare nequeat, neque aggrauata est auris eius, vt non exaudiat.*

2 b *Sed iniquitates vestræ diuiserunt inter vos, & Deum vestrum,* c *& peccata vestra absconderunt faciem eius à vobis,* d *ne exaudiret.*

3 e *Manus enim vestræ pollutæ sunt sanguine, & digiti vestri iniquitate: Labia vestra locuta sunt mendacium, & lingua*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 SI minùs adhuc Deus exaudiuit vos, neque ad vestras preces, aut vota respondit, non ideo est, quia debilis est illi, atque contracta manus, ita vt saluare captiuos, aut optata impartiri non possit; aut quia obduratæ sint aures, & obstructæ, ne per illas ad animum oratio penetret.

2 Peccatis hoc vestris potiùs ascribite, quæ inter Deum, & vos, grandem interposuerunt molem: diuinamque faciem, atque clementiam auerterunt, ne votis vestris, ac precibus annueret.

3 Manus enim vestræ, quas supplices in oratione leuatis, sanguine stillant, & digiti vestri multiplici se iniquitate polluerunt: neque à mendacio

mendacio labia, neque ab iniquitate, & dolo lingua vestra se continet.

gua vestra iniquitatem fatur.

4 Nemo est, qui ad iudicandum iustitiam adhibeat, quæ causam expendat, & iudicium moderetur: nemo qui verè, atque incorruptè iudicet: & nihilominus in sua illa fucata religione, vanissimóque ieiunio confidunt, quæ apud me instar obtinent nihili, & quæ de se ipsis arrogantet loquuutur, meræ nugæ sunt, & mera vanitas: conceperunt animo, quo modo aliis laborem, & molestiam exhiberent; quod tamen totum in eorum caput, atque perniciem conuersum est.

4 [g] *Non est, qui inuocet iustitiam, neque est qui iudicet verè:* [h] *sed confidunt in nihilo, & loquuntur vanitates:* [i] *conceperunt laborem, & pepererunt iniquitatem.*

5 Qui ita viuendi rationem instituerunt, vt ex rapina & fraude victum sibi, atque vestitum compararent; sanè illis similes sunt, qui ex aspidum ouis, sibi cibum parari, atque condiri volunt: quæ dum frangunt, in illis regulum inueniunt potiùs, quàm alimentum; & qui ex aranearum telis vestimenta consuunt. Nam qui ex viperinis ouis comederit, concepto visceribus veneno peribit, neque enim in eo quicquam fouetur, aut adolescit præter basiliscum.

5 [k] *Oua aspidum ruperunt, &* [l] *telas aranea texuerunt:* [m] *qui comederit de ouis eorum, morietur:* [n] *& quod confotum est, erumpet in regulum.*

6 Neque meliùs sibi de vestimento consuluerunt: nam telæ, quas ex fraudata pecunia texuerunt, non magis illos commodè atque honestè operient, quàm filamina illa, quæ ex suis visceribus aranea trahit. Opera enim illorum inutilia sunt: quia in eorum manibus sola apparet iniquitas.

6 [o] *Telæ eorum non erunt in vestimentum, neque operientur operibus suis: Opera eorum opera inutilia, & opus iniquitatis in manibus eorum.*

7 Gressus illorum eò feruntur, vt malum, & cædem moliantur: neque quidquam meditantur, aut cogitant, quod allaturum sit aliquod operæ, atque studij pretium. In eorum operibus tantùm spectatur, & quæritur vastitas, & contritio.

7 [p] *Pedes eorum ad malum currunt, & festinant, vt effundant sanguinem innocentem: Cogitationes eorum, cogitationes inutiles: vastitas, & contritio in viis eorum.*

8 Nihil meditantur, aut quærunt, quod pacis habeat, atque concordiæ fructum. In eorum consiliis nulla est iudicij, aut honestatis ratio: nihil non audent, quod sit contra æquum, & fas. Elegerunt sibi sinuosas semitas, & incuruos anfractus: quas qui ingressus fuerit, longè erit, vt pacis fructû, aut quod optari possit, consequatur.

8 [q] *Viam pacis nescierunt, &* [r] *non est iudicium in gressibus eorum:* [s] *semitæ eorum incuruatæ sunt eis.* [t] *Omnis qui calcat in eis, ignorat pacem.*

9 Propter hoc, ô Iudæi, consecuti non sumus iudicium atque iustitiam, quæ nostris ieiuniis, atque animi afflictionibus deberi putabamus; propter hoc, cùm in tribulationum tenebris libertatis, & quietis lucem optaremus, adhuc tamen hæremus in tenebris; in tenebris, inquam, ambulamus, cùm splendorem, & lucem expectaremus.

9 [v] *Propter hoc elongatum est iudicium à nobis, & non apprehendet nos iustitia;* [x] *expectauimus lucem, & ecce tenebræ: splendorem, & in tenebris ambulauimus.*

10 Errauimus sicut cæci: quibus quia manus pro oculis sunt, parietes attrectant, & palpant: neque minùs in meridiana luce, quàm in nocturna caligine cæcutimus: aut magis à solaribus radiis illustramur, quàm mortui, qui iacent in sepulcris.

10 [y] *Palpauimus sicut cæci parietem, & quasi absque oculis attrectauimus:* [z] *impegimus meridie quasi in tenebris; in caliginosis quasi mortui.*

11 Sic autem erit grauis, & longa lugendi materies, vt & gemitus tristis sit, & vehemens, qualis

11 [aa] *Rugiemus quasi vrsi omnes, & quasi columbæ meditantes gememus:* [bb] *expectauimus*

ctauimus iudicium, & non est: salutem, & elongata est à nobis.

qualis vrsorum rugitus: & penè naturalis, & proprius, qualis est columbarum, quæ nunquam non gemunt. Expectauimus iudicium, & salutem propter merita, quæ putabamus maxima: sed frustra expectauimus: longè enim à nobis recesserunt.

12 [c c] *Multiplicatæ sunt enim iniquitates nostræ coram te, & pecata nostra responderunt nobis.* [d d] *quia scelera nostra nobiscum,* [e e] *& iniquitates nostras cognouimus;*

12 Si in nobis esset vera sanctitas, & non fucata religio, responderet vtique nobis, dedissétque salutem: sed quia vera fuerunt, & non fucata crimina, illa nobis tot infortuniis, & casibus responderunt. Vrgent itaque nos, atque exagitant peccata nostra, dum tot ærumnarum stimulis compungunt; & iam tandem edocti malis nostrorum scelerum magnitudinē cognouimus.

13 [f f] *Peccare, & mentiri contra Dominum: & auersi sumus, ne iremus post tergum Dei nostri, vt loqueremur calumniam, & trangressionem. Concepimus, & locuti sumus de corde verba mendacij.*

13 Cognouimus, inquam, nos peccasse, neque fideliter præstitisse, quæ debuimus: & à Dei mandatis, atque vestigiis recessisse, vt fraudulenter loqui, & iustitiæ semitas transgredi liberè possemus. Concepimus in animo mendacium, illúdque foras produximus fallaci lingua.

14 *Et conuersum est retrorsum iudicium, & iustitia longè stetit:* [g g] *quia corruit in platea veritas, & æquitas non potuit ingredi.*

14 Iudicij, atque æquitatis ratio prorsus exoleuit; in plateis, vbi causæ disceptantur publicè legitimo foro. Dolus tantùm dominatur, atque calumnia: eóque progressa fraus, & largitio, vt in eis nullus iam sit æquitati, aut veritati locus.

15 *Et facta est veritas in obliuionem: &* [h h] *qui recessit à malo, prædæ patuit:* [i i] *& vidit Dominus, & malum apparuit in oculis eius, quia non est iudicium.*

15 Sic autem à foro, locísque publicis profligata est veritas, vt illius inducta videatur obliuio. Quare rem ille quotidianis cumulat lucris, qui periuriis, atque astu negotia tractat: cui præda iustus est, qui nihil molitur, nisi sincerè, neque nouit fraudibus fraudes alias, atque versutias obtēdere. Neque verò latuit diuinos oculos, neque bonum illi visum est, tam apertè, atque inuerecundè proditum esse iudicium.

16 [k k] *Et vidit quia non est vir: & aporiatus est, quia non est qui occurrat:* [l l] *& saluauit sibi brachium suum,* [m m] *& iustitia eius ipsa confirmauit eum.*

16 Quæsiuit Dominus virum, qui intentum iam ad vindictam animum retardaret; & districtum gladium in vagina recondeтet. Cùm autem eiusmodi occurreret nemo, animo fuit anxio, atque perplexo. Saluauit nihilominus populum patrono destitutum brachio suo, ita vt à sua tantùm clementia habuerit, quo populum omni supplicio dignissimum liberaret: & sua illum iustitia confirmauit, vt in hostes à quibus vexatus populus fuerat, animaduerteret.

17 [n n] *Indutus est iustitia vt lorica,* [o o] *& galea salutis in capite eius:* [p p] *indutus est vestimentis vltionis, & opertus est quasi pallio zeli.*

17 Ergo vt stratis hostibus, populum liberaret durè vexatum, idoneis ad id negotij armis se ipsum accinxit: habuit enim pro lorica iustitiam, & fidem, qua populum à se saluandum fore promisit, pro galea, salutem captiuæ Gentis, quam expectabat illa armorum instructio: assumpsit indumenta, non quæ pacis ornamenta sunt, sed quæ vltionis insignia: & pallium, seu chlamydem, quam zelus, & indignatio postulat.

18 *Sicut ad vindictam quasi ad retributionem indignationis hostibus suis, & vicissitudinem inimicis suis:* [q q] *insulis vicem reddet.*

18 Sic ergo munitus ad vindictam procurret, & talia hostibus rependet, qualia ipsi populo inflixerunt incommoda. Etiam si in insulis quàm longissimè absint, ibi tamen suorum me-

19. [r r] *Et*

ritorum

ritorum retributionem, & pœnatum vicissitudinem habebunt.

19 Hoc verò supplicinm sic erit seuerum, & graue, vt omnes populos, siue ad orientem solem siue ad occidentem pettineant, Dei timot inuadat: & diuinæ gloriæ ingens admiratio. Cùm exercitus, instar fluminis rapidi, aduenerit, quem spiritus Domini coget, & in sui nominis, ac populi inimicos armabit.

19 ¹¹ *Et timebunt, qui ab occidente, nomen Domini. & qui ab ortu solis, gloriam eius.* ¹¹ *cùm venerit quasi fluuius violentus,* ¹¹ *quem spiritus Domini cogit.*

20 Cùm venerit vt redimat ex Sionis filiis, eos, qui ab iniquitate animos ad pietatem traduxetunt.

20 ᵛᵛ *Et venerit Sion redemptor, & eis, qui redeunt ab iniquitate in Iacob, dicit Dominus.*

21 Hoc fœdus meum cum populo: hæc mea promissio, consecuturos esse libertatem eos, qui ex genere Sionio impietatem execrati sanctitatem coluerint. Tu verò ô Isaia, curato, ne verba, quæ meus tibi dictauit spiritus, de tuo ote vnquam recedant; quod etiam edico posteris, posterorúmque filiis in sempiternum.

21 ˣˣ *Hoc fœdus meum cum eis, dicit Dominus;* ʸʸ *spiritus meus, qui est in te, & verba mea, quæ posui in ore tuo, non recedent de ore tuo, & de ore seminis tui, & de ore seminis seminis tui, dicit Dominus, amodo & vsque in sempiternum.*

IN CAPVT QVINQVAGESIMVM NONVM COMMENTARIVS.

1. ᵃ ECCE *non est abbreuiata manus Domini, vt saluare nequeat; neque aggrauata est auris eius, vt non exaudiat.*] Hæc magna ex patte à nobis explicata sunt *cap. 50. num. 15.* vbi eadem ferme sunt verba. Respondet adhuc Dominus Iudæorum querelis, docetque quominus eorum votis, & precibus hactenus annuerit, non ex eo natum quòd ipsi defuetit ad libetandos illos ea facultas, qua ex Ægypto libetauit eorum parentes, & obnitentibus hostibus Chananæis in promissam hæreditatem introduxit: aut quòd aures aggrauatæ fuerint, id est, hebetes, aut surdæ; sed quia in ipsis causa fuit, eáque non leuis, cur postulata impetrare non debuerint, enumeratque scelera quædam, quæ translationibus mitè significantibus explicat, & amplificat.

2. Ad quodnam tempus ista pertineant non laboro, quia spectare puto, eo quo explicui modo, ad tempus obsessæ ciuitatis, & captiuitatis Babylonicæ, & ad Ecclesiæ, seu Euangelij sæculum; & hoc præcipuè, nam in quolibet horum temporum grauia Iudæi pertulerunt incommoda, sed hac disputatione prætermissa, quæ ex superioribus definita est, aliò iam incumbamus.

3 ᵇ *Sed iniquitates vestræ diuiserunt inter vos, & Deum vestrum.*] Humano Deus loquitur modo. Vt enim homines cùm murus, aut aliqua alia moles intercedit, neque alteri auxilij gratia manum porrigere, immò neque clamantem audire possunt; sic inter peccatorem, & Deum aliquid videtur interpositum, quominus vota peccatoris, & preces ad illum perueniant; sot ipse dexteram ad auxiliandum extendat. Quo sensu dictum est, *Thren. 3. vers. 44. Opposuisti nubem tibi ne transeat oratio.* Quibus verbis optimè peccati natura describitur, quæ

Peccatū separat à Deo.

A inter Deum, & hominem, molem interponit ingentem, quæ non patitur inter illos commercium esse familiare. Obicit aggerem affluentissimo flumini, ne aquas exuberantes, & exundare gestientes aridam terram rigent, & fœcundam reddant. Obiicit murum, ne sol insidentem intus, & in suo quasi regno commorantem caliginem depellat: offirmátque chaos medium, atque immenso spatio diffusum, ne qua hinc inde commeatio fiat. Denique vt inter cœlum, & infernam damnatorum custodiam vasta terræ, & aliorum elementorum moles intercedit, sic quoque peccator à Deo ingenti dissidet interuallo, quia licet nondum in illum carcerem demersus, illi tamen proximus est.

Quomodo Deus inuitus à peccatore recedat, & ab illo repulsus cupiat tamen redire, & dormientem excitet, & nolentem inuitet, sæpe repetunt, & 4.
B inculcant Patres: quia id maximè languentem peccatoris animum confirmat. Vide quæ diximus *cap. 30. num. 49.* Nam licèt peccatoris impudentia id mereatur, immò id exigat peccati indignitas, & natura, ne quod à Domino beneficium recipiat, benignitas tamen Domini, quam nulla peccatorum multitudo, aut grauitas exhausit, parata semper est vt tanto interuallo distantem audiat, & bonis semper officiis amplectatur, atque ornet.

ᶜ *Peccata vestra absconderunt faciem eius à vobis.*] Quid sit *faciem abscondere*, diximus *cap. 57.* ad illud *abscondi à te faciem meam*, id est, non attendere, neque curare ea quæ alij, aut orant, aut desiderant. Peccata verò ideo dicuntur faciem Dei abscondere, quia aut murum opponunt ne Deum propitium intueamur, aut nubem offundunt, vt modò ex Ieremia dicebamus in Threnis, quæ nobis diuinam eripit faciem, & prohibet ne ad Deum nostra penetret oratio. 5.

d Ne

6. ^a *Ne exaudiret.*] Visitatum est in Scriptura, vt quæ nullum habent successum, illa dicantur facta non fuisse. Qua ratione sæpe dicit *non exaudiam vos*, id est, non concedam, quod à me petitis: & contrà *audire* idem est, quod ad ea, quæ postulata sunt, annuere. Vide quæ diximus *capite præcedenti* ad illud: *Et non aspexisti*, & *cap.43.num.* 40. de verbo *Recordor*. Cùm ergo Deus aures haberet neque surdas, neque ad audiendum obduratas; tamen dicitur *non audire*, quia ab illis, quæ populus ille patiebatur incommoda, non eripuit. Quod expressit Septuaginta translatio, quæ clariùs reddidit, *vt non misereatur*.

7. L x x. paulò aliter conuertunt. *Propter peccata vestra auertit faciem suam à vobis, vt non misereatur.* Quæ sic exponit Hieronymus. *Ostendit quòd fœtorem peccatorum, & iniquitatem eorum ferre non potuerit.* Humano nimirum sensu, ac modo loquitur de Domino propheta. Nam quemadmodum si quid tetrum occurrat, & aspectu horridum, oculos, & si quid, quod grauem habeat halitum, nares auertimus, sic quia peccatum omni cœno, ac sanie graueolentius est, Dominus ab eo faciem auertit. En quibus odoramentis diabolus animam imbuit. Quàm longè aliter Deus illam afficeret! Quomodo eo suffiret aromate, quod iucundum odorem, & cœlesti proximum exhalaret! de quo est illud *Eccl.24. Ego quasi storax, & galbanus, & vngula, & gutta, & quasi Libanus non incisus vaporaui habitationem meam.* Sed vt hìc odor è cœlo deriuatus est, qui Dominum allicit: sic ille diabolicus fœtor ex cœnosa inferni proluuie, qui diuinam faciem abscondit, & auertit. Statim autem ostendit vnde nam effletur odor ille teter: ex manibus nempe pollutis, & visceribus venenatis, quæ fœdum semper aliquid eructant, fouéntque ac rumpunt aspidum oua; de quibus statim.

Peccati fœditas.

8. Addit Hieronymus ibi admirandum diuinæ bonitatis argumentum. *Auertit*, inquit, *faciem suam ne eorum turpitudinem cerneret, & statim percutere cogeretur.* Sicut facere interdum parentes solent, qui impotentes iræ, & filiorum amantes audire nolunt, aut videre filiorum errata, ne furori suo potiùs obsecuti, quàm filiorum charitati in illos immoderatè sæuiant. Eodem consilio Deus *Exod 33. vers. 3.* post adorationem vituli dixit ad Moysem. *Non ascendam tecum, quia populus duræ ceruicis est: ne fortè disperdam te in via.* Quæ verba non tam ex illius Gentis odio, aut offensione, quàm ex singulari diuini pectoris clementia, nata sunt, vt dicit August. *q. 150. in Exodum*, & Abulens. *in illum locum.* Nam cum illo, qui diuinis abutitur beneficiis, tunc Deus clementer agit, cùm minùs se gerit liberaliter. Talentum enim absconditum quod ad negotiationem conferri debuit, supplicij occasio fuit, non lucri, otioso, atque infideli seruo.

Admirabile diuinæ clementiæ signum.

^f *Manus enim vestræ pollutæ sunt.*] Hæc aperta sunt, & magna ex parte à nobis explicata *cap. 1. num. 48.*

9. ^g *Non est, qui inuocet iustitiam*, &c.] Sententia aperta est, loquendi modus paulò obscurior. Placet Adami sententia, qui censet *inuocare iustitiam* esse illam ad iudicandum siue ad consilium adhibere. Qua ratione sæpe dicimur *aduocare leges*, siue *ad iudicium adhibere*, cùm secundum leges iudicamus. Sensus autem horum verborum statim explicatur magis, cùm dicitur. *Neque est qui iudicet verè.* Forerius hoc posterius passiuè exponit, id est, nemo verè, & iustè iudicatur. Et fauet vox Hebr. נשפט *nispat*, quæ in coniugatione passiua est, sed est sensus idem.

^h *Et confidunt in nihilo.*] Quidam exponunt *in idolis*, quæ *vanitas* dicuntur, & *nihil*. Iuxta illud Pauli *1. Cor. 8. vers. 4. Idolum nihil est in mundo*, qua de re nos aliquid *cap. 41. num. 45.* Ita S. Thomas, Hæymo, & Hugo: qui eo ipso hæc de tempore, quod Christi antecessit aduentum interpretari videntur, Quia sub aduentum Christi inter Iudæos idolum non fuit. Fuit ante Babylonicum exilium, imò vt ex *Ierem. cap. 16.* constat, in ipsa captiuitate idola coluerunt. Alij in *nihilo* opera illa inania intelligunt, de quibus suprà, quæ cùm fucatam tantùm, & externam haberent sanctitatem, nihil sunt; cùm apud Deum id habeant gratiæ, quod ipse nuper significauit. Alij aliter exponunt, sed hoc posterius mihi magis videtur ad rem. Hebr. est תהו *tohu*. Quod alij *vanitatem*, seu *vacuitatem* transferunt: quam habuisse terra dicitur *Genes. cap. 1.* cùm primùm esset informis. Cuius similitudinem referunt inania opera stultum ob finem suscepta: in quibus præter speciem vacuam ab omni pondere, & confusum chaos, & molem quandam informem, nihil est quod spectes, aut inuenias ampliùs. 10.

Opera hypocritæ quasi nulla.

^i *Conceperunt laborem, & pepererunt iniquitatem.*] A conceptu, & partu multæ fiunt translationes ad alios sensus in omni ferme lingua Quicquid in animo, & cogitatione latet, neque vnquam in aliorum oculos erupit, aut externum actum, *concipi* dicitur. Vnde illud frequens *iram, odium*, aut *vindictam concipi*: quæ cùm erumpunt foras, tunc fœtum animus enititur, & parit. Sic modò, quæ impij illi, contra quos hæ vibrantur propheticæ minæ, mente agitabant, siue ad cædem, siue ad rapinam, siue ad quamuis aliam intemperantis animi labem, *conceptus animi* vocatur. hæc verò eadem ad rem collata, & ad vsum exprompta, licèt illum nullo modo sortita, *partus* dicuntur. 11.

12. Nunc iam expendendum, quis sit labor ille, seu dolor, qui à peccatore concipitur. Quidam cogitationem ipsam peccatoris laborem esse credunt, quo peccator ipse se ipsum grauiter pungit, & excruciat: neque enim quod procul à ratione recedit, potest non torquere rationalem naturam. Postquam autem dolorem concepit, perinde atque echinus spinosum fœtum, cum dolore postea, & nixu crudeli parturit, ac tandem parit iniquitatem. Ita Hugo, Dionysius, Pintus, & alij. Quo sensu dixit Ieremias *cap. 9. vers. 5. Vt iniquè agerent laborauerunt.* & *Isaia cap. 57. vers. 10. In multitudine viæ tuæ laborasti.* Et quidem, vt experientia ipsa docet, conceptus fœtus dum in materno fouetur, & augescit vtero, molestias assiduas affert genitrici, & longa fastidia. Neque minora afferunt illæ cogitationes, atque studia, dum in animo latent, forásque erumpere, & exilire gestiunt. Norunt hoc ambitiosi, atque auari, norunt amatores insani, & quos vindictæ ardor, atque studium inflammauit; qui dum impotenti illo æstuant desiderio, duriùs cruciantur, quàm quos parturientis nixus, aut viscerum dolor exagitat.

Peccatoris molestia.

13. Alij censent in quibus est S. Thomas, Cyrillus, Forerius, Pintus, Emanuel Sa, laborem, seu dolorem à peccatore concipi contra proximum suum, ac tamdiu fœtum illum crudelem foueri, ac roborari in malè fœcundo animo, donec tandem foras se se effundat iniquitas. Tunc verò sensus est, Conceperunt isti, quorum pollutæ manus, & lingua fallax, & procax, laborem, quem exhiberent aliis, dum suis ipsi commodis, voluptatibus, atque ambitioni

bitioni seruiunt: Et quia conceptus ille, ac fœtus animorum erat iniquus, quod consequens erat, iniquitatem pepererunt. Quam explicationem mihi persuadet totus capitis textus, qui de impiorum consiliis in aliorum fraudem loquitur. Et *Psal.* 7. qui eisdem ferme verbis similem vim, & calumniam significat; quam tamen in auctoris sui perniciem conuersam esse dicit, sicut hic, vt reor, facit Isaias. *Concepit dolorem; & peperit iniquitatem: lacum aperuit, & effodit eum, & incidit in foueam quam fecit.* Quæ verba, iam apud illum, quàm apud Isaiam, prouerbialem habent speciem in eum, qui cùm aliis videatur aliquid moliri aduersi, in se ipsum fraudem, & infortunium comparat. Qualia multa sunt apud Latinos, vt illud, *Faber, quas fecit compedes, ipse portat.* Sed in eo differt Dauid ab Isaia, quia ille in altera parte prouerbij translationem ducit à fouea, & lacu, hic ab aspidum ouis, de quibus statim. Sumitur autem hoc loco *labor* actiuè, qui nempe contra alios concipitur, & in eorum casum destinatur, non quo ille afficiatur, qui laborem meditatur, & molitur in alios. Qui tamen labor in auctoris sui caput conuertitur. Quod accidit Aman, qui crucem erexit Mardochæo, in quam ipse sublatus est *Esther cap.* 7. Et his, qui id egerunt, vt Daniel in lacum leonum dimitteretur, *Dan. cap.* 6. & iterum cum aliis duobus pueris conijceretur in ardentem fornacem, *Dan.* 3. nam isti in eandem foueam inciderunt, quam aliis aperuerant, & ab aspidum ouis occisi sunt, quæ in suo ipsi consouerant sinu.

Quæ aliis molitur peccator, in se ipsum confert.

Prouerbium.

14. k *Oua aspidum ruperunt.*] Prouerbium hoc est sine dubio, quo significatur malum ab auctore in suum caput accersitum, qualia multa sunt apud Latinos, & in Scriptura sacra non pauca. Vt illud *Psal.* 7. de quo nuper. *Prouerb. cap.* 26. *vers.* 27. *Qui voluit lapidem reuertetur ad eum.* Et *Eccl.* 27. *vers.* 18. quinque adducuntur prouerbia in eandem sententiam. Hìc obscurum est quid sit *oua rumpere*, & an id in aliorum perniciem spectet, in quos instruuntur, & comparantur impiorum fraudes, vel in eorum viscera, qui stultas illas & pestilentes cogitationes imbiberunt. Quòd ad oua pertinet, multi censent *oua rumpere* nihil esse aliud, quàm fœtus edere pestilentes, suóque auctori noxios; nam tunc aues pullos excludunt, cùm oua, quibus incubauerant, à fœtu rumpuntur. Metaphora, vt vides, ab eo videtur esse deducta, quod de partu aspidis, seu viperæ nonnulli tradunt: cuius viscera in partu rumpi dicuntur filiorum enixu. Quod etiam si multis existimetur esse falsum, non tamen id huic incommodat cogitationi; nam Scriptura sacra, vt alibi docuimus, vulgi se interdum opinionibus, & sermonibus accommodat. Difficilius mihi multò est, quod vulgò viperini fœtus rumpere existimantur parentis viscera; at hic propheta non catulorum meminit, sed ouorum, quæ an vipera pariat incertum est. Sicut etiam exploratum non est, an idem sit *vipera*, & *aspis*. Oua viperam parere existimat Plinius *lib.* 10. *cap.* 62. vbi sic de vipera. *Terrestrium eadem sola intra se parit oua vnius coloris, & mollia, vt pisces, tertia die intra vterum catulos excludit: deinde singulis diebus singulos parit viginti fere numero. Itaque cæteri tarditatis impatientes perrumpunt latera occisâ parente.* Sed negant plures alij, & in iis Aristot. *lib.* 5. *histor. cap. vltimo.*

Prouerbium.

15. Sed licèt oua propriè in viperis non sint, per catachresim tamen *oua* dici possunt tenues illæ membranæ, quibus inuoluti viperarum fœtus adolescunt in vtero, & quibus disruptis simul fortasse cum matrum lateribus, in lucem prodeunt. Quare quocumque accipias modo, significatur hac metaphora aliquem suis perire consiliis, & intra se alere venenum, à quo conficiatur.

Quod ad secundum attinet, mihi dubium non est, hæc venena, has insidias, & fraudes ab impiis hominibus in aliorum vitam esse paratas, quorum vim ipsi potiùs in seipsis experti sunt. Ita putat Hierunymus, Haymo, Procopius, Dionysius, Hugo, & probat capitis ipsius continens filum, in quo conatus fraudulentus, & impius, in caput auctoris redisse dicitur. 16.

Hæc Hieronymus, Dionysius, & Haymo, Iudæis ascribunt qui de Christi morte deliberarunt impio, atque ipsis valde noxio decreto. Dicit autem Haymo, aspidis similes esse Iudæos, qui & ipsi venenum habent; & eo se misere, atque inopinatò perimunt. Item quia quemadmodum aspis ad incantatorum carmina aures obturat, alteram inserta cauda, alteram terræ vehementer appressam, iuxta illud *Psal.* 57. *Sicut aspidis surdæ, & obturantis aures suas, vt non exaudiat vocem incantantium.* Vbi illa, quæ modò diximus, tradit Augustinus, sic etiam hoc ipsum non semel fecerunt Iudæi aduersus Christi monita. Vt *Actor.* 7. contra Stephani verba. *Continuerunt aures suas, & impetum fecerunt vnanimiter in eum.* Et hoc fortasse spectabat Ioannes quando hoc hominum genus genimina viperarum vocabat. 17.

Alij hæc non ad Iudæorum perniciem spectare censent, sed ad illos, qui contra Iudæos insidias, & interitum moliuntur. Ita Cyrillus, Foreirus, & Pintus, quæ quidem expositio contemnenda non est, quia sana, & rerum naturæ, & textui consentanea est. Textui quidem, quia quod reliquum est capitis, ad aliorum perniciem videtur comparatum; naturæ autem rerum, id est, aspidum, quia cuncta hostes aspides venenatæ sunt, & ex eorum ouis, seu visceribus ruptis venena videntur posse sumi, quibus inficiantur spicula, quæ quotidie vibrentur in aliorum cædem. Viperino autem felle imbui solere tela frequens loquendi modus persuadet. De Scythia Ouidius 1. *de Ponto eleg.* 2. 18.

Qui mortis sæuo geminent vt vulnere causas,
Omnia vipereo spicula felle linunt.

Hinc credo linguam, quæ gladius, & telum in Scriptura dicitur, vocari veneno imbutam. *Psal.* 13. *Venenum aspidum sub labiis eorum.* Et *Iacob ca.* 3. *vers.* 8. lingua vocatur *inquietum malum, plena veneno mortifero.* De qua lingua locutus hic videtur Isaias. *Labia vestra locuta sunt mendacium, & lingua vestra iniquitatem fatur.* Adde quòd hic describi videtur aspidum partus aut soboles: neque enim alij oua rumpunt, quàm qui in illis continentur: siue illi sint auium pulli, siue serpentum catuli. Rumpunt autem oua, cùm ex illis iam maturi in lucem excluduntur. Hi verò viperini fœtus, quod habent veneni, aliis habent, non sibi, quibus venenum vitæ alimentum, & vita est; aliis autem mors. Et ideo fortasse Iudæi à Christo, & ab eius præcursore Baptista genimina, seu progenies viperarum vocantur, id est, qui viperarum, aut aspidum oua rumperunt. Verumtamen prior expositio magis soluta est, vt statim constabit magis. Ita vt paratum videatur in alios malum, in auctoris tamen caput retortum. Quod satis videtur intelligi posse eo, quem explicuimus, sensu. Aut etiam, si mauis, eo, quem iam produco. Nam qui consilium aliquod fraudulentum,

tum, & noxium, aut versat animo, aut mora confouet, ille aspidum ouis incubare, & filios aspidis excludere existimatur. Cùm autem rumpit oua, id est cunctando aspidis fœtus, id est, cogitationes noxias ad eam maturitatẽ producit, vt in opus erumpant, primi omnium qui proximi sunt, & à quorum incubatione rumpuntur oua, ab aspidum fœtu venena concipiunt.

19. Hæc magis ad aliorum sententiam ad quam ego difficilis non sum, sed credo explicationem aliam non esse minùs solutam, quæ patrono quidem caret, non tamen optima coniectura. Videri enim potest significari hic nulli futura esse emolumento consilia illa inania, & cogitationes iniquas, de quibus hactenus: cùm nullum vsum allatura sint eorum, quæ optat, & quærit humana necessitas. Hæc verò victus atque vestitus nomine communi Gentium more continentur. Quod ideo mihi persuadeo, quia statim cùm de ouis agitur aspidum, dicit propheta: *Qui comederit de ouis eorum, morietur.* Et cùm de aranearum telis, ait ex illis nullum posse confici vestimentum. Quæ planè indicant illa omnia neque ad victum, neque ad vestitum quicquam conferre. Iuxta hæc sic ego hunc locum exponendum putabam: Qui ita rationes suas instituunt, vt ex furto rapina, fallacia, fraude, & ex his rebus, quibus hominum polluuntur manus, victum sibi quærunt, perinde sunt atque illi, qui ex aspidum ouis sibi cibum parare, atque condire vellent, quasi essent gallinarum oua, quæ coqui rumpunt, seu frangunt, vt cibos apparent, in quibus regulum inuenias potiùs, quàm alimentum. Et hinc etiam constabit ad quos grauia ista damna pertineant. Hanc sententiam indicant L x x. qui statim illud *Quod confotum est erumpet in regulum*, sic vertunt, *Qui franget, putridum inueniet, & in eo regulum.* Qui frangit, nempe, vt comedat.

20. l *Et telas aranea texuerunt.*] Hoc proculdubio prouerbium est, quo significamus aliquid, quod magno studio, atque sollicitudine comparatum est, nulli tamen postea vsui futurum. Ex quo facilè constat eo sensu superiora accipienda esse, quo nuper exposuimus, nempe ex suo consilio, atque labore Iudæos peperisse sibi nihil præter inopiam, nuditatem, & mortem, eámque doloris, & acerbitatis plenam, qualis esse solet ab aspidis veneno. Quod tandem, quocumque velis temporis articulo, experti sunt Iudæi, siue dum obsiderentur à Babyloniis, siue dum post obsidionis incommoda in exilio ærumnosam vitam transegerunt, seu quando post Christi aduentum sub Vespasiano funditus Romanorum armis deleti sunt. Eò spectabant Iudæorum consilia, dum manus polluunt, dum ad pecuniam inhiant, dum linguam habent assentatricem, & fallacem, vt iucundè viuant, neque aliquid ipsis ad vsum, honorem, aut voluptatem desit. Sed tunc cùm maximè suis rationibus consulium putabant, malum sibi, & exitium accersebant. Perierunt enim tanquam ab aspidum morsu, vixerúntque nudi perinde atque si aranearum telis essent cooperti, quæ non tam ornant, & calfaciunt, quàm obscurant, & conspurcant homines.

Prouerbiũ. Inania peccatorũ consilia.

21. Qui hæc non ad eos, qui mali exitij auctores sunt, & architecti, sed ad alios, quibus aut venenum miscetur, aut intenduntur laquei, referri potant, sicut in aspidum ouis venenum, & mortem, sic in aranearum telis contextos laqueos, & ad insidias, & fraudes expansos interpretantur: quasi nihil aut meditentur, aut velint, nisi quod aliis fraudi, atque exitio sit. Quod callidè faciunt araneæ, quæ otiosæ sedent post labyrinthæos nexus prædam culicum, aut muscarum captantes.

22. Pro re morali optimè Grego. *lib.* 15. *Moral cap.* 8. *Oua*, inquit, *prauis hominibus rumpere, est malignorum stricta consilia, quæ in eorum cordibus latent peruersis operibus aperire. Telas quoque aranea texere est pro huius mundi concupiscentia temporalia quælibet operari, quæ dum nulla stabilitate solidata sunt, ea proculdubio ventus vitæ mortalis rapit*; Quid verò ex his ouis temerario, atque stolido consilio confotis nascatur mali, eleganter, & grauiter statim significatur.

23. m *Qui comederit de ouis eorum, morietur.*] In victu, atque vestitu omnia humana commoda significantur. Quare ista duo, tam in sacra, quàm in profana Scriptura sæpe coniunguntur. Hæc sibi quærebant stulto planè consilio, qui nunc à Deo inertiæ, atque stuporis arguuntur; Qui oua ad victum sibi conquirunt, sed aspidum oua, quæ non tam alimento sint futura, quàm exitio. Vestimenta sibi ex aranearum telis consuunt, quæ cùm induerint, non tam foueri, atque operiri sentiant, quàm fœdari, atque contaminari membra.

24. Hæc quidam non ad Iudæos referunt, qui suprà aspidum oua rupisse coarguuntur, sed ad alios, qui se Iudæorum societati, atque rationibus implicuerunt, qui perituri dicuntur eo hausto veneno, quod ipsis de venenatis aspidum ouis propinatum est. Ita Hieronymus Haymo, Cyrillus, & Procopius, & ex iunioribus alij. Adducit autem Hieronymus, & ex eo Haymo, atque Procopius exemplum Abel, qui cùm acquieuisset fratris sui consilio, quod secum aspidum more in animo comprehenderat, plenum veneno, egressúsque esset in agrum fratris suasu, ibi omnium hominum primus interfectus est. Sed credo hæc præcipuè ad Iudæos esse referenda, qui ex aspidum ouis ea ratione ruptis, quam *num.* 19. *vltimo loco* tradidimus, mortem hauserunt. Quod mihi ex eo maximè fit probabile, quia vestimentum illud, quod ex aranearum tela consutum est; ad Iudæos refertur, eodem omnino ordine atque contextu, quo nunc cibus ex viperinis ouis.

25. Nihilo tamen minùs existimo hæc quoque ad illos spectare, qui cum Iudæis rationes, & causas habere communes voluerunt. Hinc tu meditare quàm perniciosa sit improborum hominum societas: qui cùm animo suo aspidum oua vesano foueant, stolidóque consilio, rumpántque non rarò, qui illorum se moribus morigeros præbuerint, dum inurbani videri recusant, id agunt, vt eodem, quo alij, veneno ipsi quoque intereant. Plenæ sunt exemplis Scripturæ non solùm profanæ, sed etiam sacræ eorum qui improborum consiliis obsecuti temeritatis suæ pœnas exoluerunt.

Malorũ societas perniciosa.

26. n *Et quod confotum est, erumpet in regulum.*] Hic credo sicut alibi sæpe & copulatiuam non esse particulam, sed rationalem, rationémque reddi, cur qui aspidum oua ruperint, aut qui ea eis comederint, morituri sint, quia in ouis, ex quibus aliquid stomacho, palatóque iucundum, atque salubre sperabant, nihil inueniunt præter regulum, animal, si quod aliud est, in rerum natura, nocentissimum. De reguli, seu basilisci natura multa, tradũt historici planè admirabilia. Vide quæ suprà diximus ad illud ca. 14. *De radice colubri orietur regulus.* Symmachus, & Theodotio pro *regulo, aspidem*, vertunt. Aquila *viperam*. Sanè de nominis Hebr. אפעה *ephheh*, & aliorum animalium significatione res est obscu-

ra; neque io molris aliqoid certò definium.

27. Si hæc quoque respiciant eos, qui se ad improborum consortium adiun ecruor, mirificè exprimitur, quàm perniciosa sit consuetudo cum his, quorum vita offensioni aliis, atque ruinæ potest esse. *Malorum societas.* Cùm enim per improbos dæmun oua sua in simplicium animis relinquat, illáque homines familiaritatis, atque amicitiæ calore confoueant, breui tandem ex eo calore, ac mora regulus erumpit. Quare expedit maximè, vt si quando semen istud reguli in animis nostris senserimus, ne qua mora foueatur, & erescat, illico excutiamus. Alioqui accidet quod de ignis scintilla traditur *Prouer.6. versu 27. Numquid potest homo abscondere ignem in sinu suo, vt vestimenta illius non ardeant.* B

28. Septuaginta paulò aliter hunc locum reddunt. *Qui de ouis eorum comedere voluerit, franget reperiet putridum; & in ipso regulum;* sensu non admodum diuerso; quia opus illud euanidum. & ventrosum dicitur, qualia esse solent oua illa specie quidem non ineleganti, at intus inania, à quibus fœtum non speres, quæ Græcis ὑπη, Latinis *subuentanea*, aut *vrina* vocantur. Sed habent præterea aliquid peius: neque enim tantùm ab omni commoditate vacua sunt, sed etiam alunt, continéntque venenum nocentissimum, immò veneni fontem, seu nutritorem regulum: qui non ab ore solùm tabem, & virus euomit, sed vel aspectu solùm per oculos vibrat. Grauiter sanè, & verè prodit se hîc, C quàm sit halitus ille pestilens, qui à prauo exemplo aliis inhalatur; & nocumentum, quod in autorem suum à peccato redundat.

29. Ad hunc credo locum respexisse Christum, seu vsum prouerbio apud Hebræos vulgati, cùm *Lucæ cap.11. vers.12.* diait non datutum esse patrem filio ouum petenti, scorpionem. Quasi diceret non daturum ouum aspidis in quo lateat regulus, aut qui ab eo pestilenti vi, aut nocendi facultate non longè abest, scorpius. *Lucæ c.11.*

30. ° *Telæ eorum non erunt in vestimentum: neque operientur operibus suis.*] Hinc apparet, quod suprà dicebamus, peccatores illos, de quibus hic agit propheta, ea rupiis ouis & tanto labore textis araneaꝝ telis, nihil sibi nisi paupertatem, & mortem peperisse. D Cùm enim longam, & molestam operam in texendo posuerint, immò quod araneæ faciũt in carpendis visceribus, ex illísque longo filo trahendo, nihil tamen habet quo membra tegant exanguia. & nuda, habet tamen quo sordidi sint & squallore horridi. Duorum membrorum eadem est sententia, sed in posteriori magis explicata. Qua quanta in peccatoris actibus sit futilitas ostenditur: neque aliud sibi volunt araneatum telæ, quàm peccatorum opera.

31. Antequam hinc emigrem, obseruo tam in aspidum ouis, quàm in araneatum tela subaudiendam esse similitudinis formam. Hoc sensu, Erunt hi quasi qui oua aspidum, aut rumpunt fœtu calore E suo ad maturitatem, & iustum incrementum producto, aut frangunt, vt ea eis sibi cibum capiant, qui tamen in illis nil nisi venenum, & mortem inueniunt. Et quasi qui ex araneatum telis, quas magno suo labore texuerunt, vestes student consuere, quæ non solùm non tegunt, sed etiam conspurcant. Sicut io causa non dissimili eadem supplenda est comparationis nota *Iob 20. vers.14. Panis eius in vtero illius vertetur in fel aspidum*, id est, sic torquebit, atque distempet viscera, tanquam si aspidum venena hausisset. Et *Deuter.32. Fel draconum* A *vinum eorum, venenum aspidum insanabile*, id est, vinum in eorum visceribus id operabitur, quod fel draconis, aut aspidum virus.

P *Pedes eorum ad malum currunt, & festinant vt effundant sanguinem.* Hæc, vt inquit Hieronymus, sumpsit Paulus *ad Romanos 3.* non ex psalmis, licèt locus ille Pauli ex variis psalmis contextus sit. Quia illa neque in textu Hebr. neque apud Septuaginta alibi reperiuntur. Proponit autem hîc explicatiùs, quæ sint illa peccatorum opera, quæ instar obtinent telarum, quas moliuntur araneæ. 32.

q *Via pacis nescierunt*] Pax duo significat, id quod cōmuniter sonat, nempe tranquillitatem, & otium; B & summam præterea rerum commoditatem, atque abundantiam. Ad quamcumque significationem referre velis, apta erit, grauisque sententia: Si ad hanc posteriorem, significabis peccatorum consilia non spectare pacem, id est, non esse eiusmodi, vt ex illis aliquid ad felicitatem, & optabilem fortunam sperari possit. Si ad priorem, nihil peccatorem meditari, ac moliri, nisi seditiones, ac cædes, & quidquid concipere potest, dolus, furor, & insidia. Et hic posterior sensus magis placet, quia magis cum præcedentibus consentit. Vbi in impiorum viis fuisse dicuntur *contritio, & vastitas*, quia id meditantur, vt valstent, & conterant. 33.

r *Et non est iudicium in gressibus eorum.*] Sicut *via* pro instituto ponitur, viæque ratione, ac modo, sic etiam *gressus* pro actuali, vt ita dicam, instituto viuendi, idcirco sæpe *gressus alicuius* pro operibus adhibetur *Iob cap.14. Gressus meos dinumerasti*, id est, opera mea. *Psalm. 25. Pes meus stetit in directo*, id est, rectè viai. Quam phrasim bellè explicat Hispanus cùm dicit, *Anda en malos pasos*, quod est idem, atque *viue mal.* Porrò *iudicium*, & pro æquitate in iudicando sumitur, & pro sanctitate, aut pro eo, quod quis ex officio præstare debet. Hic nil aliud indicari existimo, quàm prauam esse peccatorum viam: Neque quicquam non audere, quod sit contra æquum, & fas, præsertim in his, quæ ad ciuilem communionem, & hominum societatem spectant, vt vindicare videntur quæ mox subiiciuntur. 34. *Iob 14. Psalm.15.*

ſ *Semitæ eorum incuruatæ sunt eis.*] *Persistit* in eadem metaphora, ostenditque peccatorum gressus obliquos esse, quia illorum etiam viæ flexus habent, & anfractus, qui longè absunt ab omni rectitudine. Illud *eis* reciproce sumo, pro *sibi*; quia illud *incuruatæ sunt*, Hebr. actiuè ponitur, quasi dicas, fecerunt sibi curuas, & obliquas semitas. Illæ verò sunt quæ à lege declinant, & humana commoda respiciunt. Neque hi tantùm sibi incuruant, atque peruersam moliuntur viam, sed etiam alios in eandem abducere student, quos vt consiliorum, sic etiam ruinæ consciós habeant. Quare, & ipsi cæci sunt, neque id satis habent sibi, nisi etiam sint cæcorum duces. Hi fortasse sunt quos *cap.9.* vocauit propheta *incuruantes*, & *deprauantes*, nempe viá, quos esse prophetas stultos & fallaces ibi propheta docuit. 35.

S. Thomas *vias incuruatas* prauas intelligit, quia quæ in alios moliebantur mala, ipsis fraudi, atque exitio fuerant. Quo sensu *Ierem.cap.2. vers.21.* dicitur, *Quomodo conuersa es mihi in prauum vinea aliena?* Et *Psalm.77. vers.64. Conuersi sunt in arcum prauum*, qui scilicet non illum configit scopum, qui designabatur à sagittario, imò fractus, aut inuertus sagittarium ipsum fauciat. Neque displicet hæc cogitatio; sed magis ad textum videtur commodis expositio 36.

expositio, quæ de iniqua viuendi ratione, temeratóque iudicio hæc interpretatur.

37. ^t^ *Omnis, qui calcat in eâ, ignorat pacem.*] Quemadmodum qui viam incuruant, flectúntque à vero, & iusto, pacem ignorant, quocumque modo pacem interpretere. Nam neque aliquid assequuntur, quod ipsis vsui ac voluptati futurum sit, aut quidquid animo, aut cogitatione versant, perturbationem, vim, & seditionem anhelat: Sic etiam, qui in illam viam incuruatam, & flexuosam ingressus fuerit, eandem meditabitur, & eundem ex stulto, atque infelici conatu fructum percipiet. Sicut etiam ex sententia Hieronymi dicebamus non solùm eos, qui oua ruperunt aspidum, sed etiam eos, qui illorum se societati, ac studiis implicuerunt esse morituros.

38. ^u^ *Propter hoc elongatum est iudicium à nobis; & non apprehendet nos iustitia.*] Sicut superiora Hieronymus de Iudæis intelligit, qui in Christi mortem toto ruentes animo omne iudicium, & humanitatem peruerterunt, sic etiam nunc hæc de illorum supplicio putat esse accipienda: qui & grauia passi sunt ab hostibus, & cùm lux Gentilibus affulsisset clarissima, ipsi in tenebris densissimis penè sepulti sunt. Quæ explicatio & maximè pia est, & tanto doctore non indigna: quam sequuntur etiam complures alij. Sed alij quidam hæc latiùs assumunt, neque ad vnum, aut alterum tempus cogunt, sed ad omnia peccata, & tempora Iudæorum extendunt. Quòd hæc ad omnia Iudæorum tempora sint referenda, mihi videtur maximè verisimile, vt in simili causa dixi *cap. 58. statim in principio.* Nam licèt Iudæi propter summum illud scelus, quod admiserunt in Christi cæde grauissima passi fuerint. Tamen sub hæc tempora ab Assyriis grauia, & non multò pòst à Nabuchodonosor longè grauiora pertulerunt. Neque temporibus illis ea defuerunt flagitia in Hebræorum populo, propter quæ illi talia prædicit & minatur propheta. Accedit quòd Paulus *ad Roman. 3. vers. 15.* vbi testimonium ex hoc loco producit, videtur omnino ostendere hæc non ad vnum aliquod sæculum pertinere, quando eodem filo cum illis sceleribus coniungit, quæ tempus omne Iudæorum respiciunt, vt cuilibet intelligere promptum est; ibi enim adducit, quod nuper ab Isaia dictum est iuxta Septuaginta versionem. *Veloces pedes eorum ad effundendum sanguinem. contritio, & infelicitas in viis eorum; & viam pacis non cognouerunt.*

39. Confitetur ergo nunc Isaias Iudæorum nomine peccata, propter quæ cùm ieiunarent, affligerén-que animas suas, à Domino exauditi non sunt, neque consecuti iudicium, quod de suis hostibus postulabant, id est, vindictam. Nam *iudicare* ex vsu Scripturæ, vt alio loco diximus, *vlcisci* interdum valet. Sed fortassè pars prior huius clausulæ ad hostes Iudaici nominis, posterior ad Iudæos ipsos referenda est; ita vt pars illa prior affirmet abfuisse vindictam ab his, qui hostilem in modum sæpe, & variè Iudæos vexare; hæc neget in Iudæis fuisse iustitiam, licèt ipsi se iustos esse crediderint, suámque sanctitatem non semel, neque sine querela, atque fastidio venditarint, cùm dicebant, *Quare ieiunauimus,* &c. Fatetur ergo illa peccata propter quæ neque auditi fuerint, quia crudeles, auari, violenti, iudiciorúmque peruersores: neque auditi debuerint, cum iustitia illa fucata fuerit, & laruata sanctitas: quandoquidem, quæ vera est, atque syncera, cum illis vitiorum sordibus simul esse non potest. Iuxta

hanc cogitationem &, quæ est in principio posterioris partis, coniunctiua non est, sed rationalis, in hanc sententiam: *Propter hoc ab hostibus nostris vindicta sumpta non est, quia in nobis non est inuenta iustitia.*

40. Licèt hæc improbabilia non sint, tamen multò magis expeditum sensum esse puto, si dicamus in *iudicio elongato, & iustitia non apprehensa* iteratam esse sententiam eandem, quod prophetis valde familiare est. Quòd verò *iustitia* idem sit quod *iudicium*, argumento est, quòd hæc duo nomina sæpissimè inueniuntur coniuncta in locis vbi manifesta est epexegesis. Vt *Psalm. 71. Deus iudicium tuum Regi da, & iustitiam tuam filio Regis. Iudicare populum tuum in iustitia, & pauperes tuos in iudicio. Amos cap. 6. vers. 13. Qui conuertis in amaritudinem iudicium, & fructum iustitiæ in absinthium.* Quod si statuas, commodior est, & expeditus sensus, propterea Iudæos non consecutos esse iudicium, & iustitiam, quam suis ieiuniis, & animi afflictionibus deberi putabant; quia, quæ videbantur religionis & sanctitatis officia, dum his seruiunt, & admiscentur vitiis, quæ modò commemorata sunt, religionis & sanctitatis vim, & nomen amiserunt. Facit ad hanc explicationem, quia eodem textu, ac filo plurimas spectare licet epexegeses in toto ferme capite, vt mediocriter attento constabit.

Iudicium idē quod iustitia.

41. ^x^ *Expectauimus lucem, & ecce tenebræ: splendorem, & in tenebris ambulauimus.*] Qui cum Hieronymo censent hæc spectare ad Iudæos, qui Euangelij vixere temporibus, & cædem Christo seruatori moliti sunt, *tenebras* interpretantur cæcitatem illā, in qua nunc est etiam perfidus ille populus qui Messiam adhuc venturum expectat: cui clarissimus Euangelij splendor oculos perstrinxisse videtur, potiùs quàm illustrasse. Sed si posteriorem sequamur explicationem, statuamúsque ad omnia tempora pertinere, quibus populus ille in angore animi, atque squallore fuit, facilis erit explicatio, cùm ex superioribus constet, maximè *cap. 30. num. 17.* in *tenebris* ærumnosum tempus, & extremam fortunam designari. Quod etiam Gregorius docuit *lib. 5. Moral. cap. 1.* ad illud *Iob cap. 18. Nónne lux impij extinguetur.* Sub qua metaphora, si vsquam, hîc maximè propheta grauiter, & eleganter miserrimi populi lugubrem, & miseram conditionem ostendit. Dicit ergo propheta, aut dicunt per prophetam ærumnosi Hebræi, dum ieiuniis sese longis attenuarent, & aliis corporis molestiis conficerent, expectasse se lucem, id est, libertatem, atque illa commoda, quæ libertatem consequuntur, dicíque possunt iure optimo lux; inuenisse tamen se tenebras, id est, obsidionem, carcerem, exitium, in quibus nihil sit non tenebrosum: Ita vt quamcumque se in partem, aut gressu, aut cogitatione conuertant, occurset caligo.

42. ^y^ *Palpauimus sicut cæci parietem.*] Mirè explicat propheta tenebrarum magnitudinem, cùm illas similes esse dicit eis, quas oculis capti patiuntur, quibus nullæ possunt esse maiores. Præbent autem manus cæcis oculorum vsum & ministeria. Nam sicut is, qui videndi facultatem habet, non priùs gressum promouet, quàm spatia lustret oculis, per quæ incedendum est, ne fœdè, & periculosè cadat: Sic cæcus cui manus est pro oculis, mouere se non audet, nisi per spatium priùs exploratum, & quasi lustratum, à palpante manu. Quòd si in *tenebris* misera vitæ conditio significatur, planè miserri-

Misera peccatorum conditio.

mus erat Iudæorum status, quem in illa tanta caligine, ea manuum palpatio, & contrectatio designat. Ea, quæ pati se dolent, & queruntur infelices Iudæi, multò antè peccatori fuerat comminatus Deus. *Deuter. cap. 28. vers. 18. Percutiat te Dominus amentia, & cæcitate, ac furore mentis; & palpes in meridie sicut palpare solet cæcus in tenebris.* Quæ loquendi forma, vt credo, prouerbialiter pro lugubri & calamitoso statu sumitur, vt suadet modus ipse loquendi sæpius in Scriptura vsurpatus. Cui *meridies* additur, aut aliquid affine meridianæ luci. *Iob cap. 5. vers. 14. Per diem incurrent tenebras, & quasi in nocte sic palpabunt in meridie.* Et cap. 12. vers. 25. *Palpabunt quasi in tenebris, & non in luce; & errare eos faciet quasi ebrios.* Porrò hæc parietum, aut contrectatio manuum, quia cæcitatis signum & effectus est, pro *cæcitate* ponitur. Et hoc sensu videtur accipi posse illud Pauli *Actor. 17. vers. 17. Quærere Deum si forte attrectent eum.* Vbi cæci apparet non obscura descriptio. Vbi Deus ostenditur ea suæ diuinitatis reliquisse signa, atque vestigia, adeò frequentia, atque obuia, vt in ea cæci vel nolentes incurrant.

43. a *Impegimus meridie, quasi in tenebris, in caliginosis, quasi mortui.*] In Iudæos, qui Euangelicam lucem repulerunt, bellè ista conueniunt, qui in meridie, id est, fulgentissimo vndecumque circumfusi lumine, quod ab Scripturis emicat, & à miraculorum magnitudine, quibus Christus diuinitatis suæ maiestatem ostendit, ipsi tamen in meridie cæcutiunt; neque magis ab hoc illustrantur lumine, quàm à Solis radiis qui in sepulcris putrescunt. Sed vt consequenter ad superiora hæc interpretemur, *impingere in meridie* est, sic vrgeri incómodis vt eam metaphoricam cæcitatem patiantur, qualem cæci, quibus meridies non est, aut lux meridiana, quia quodcumque tempus illis tenebricosum est & nocturnum. Et, vt agam aliquantulò explicatiùs, significat propheta vsque adeò miseram esse atque afflictam fortunam Iudæorum, vt quæ optima videri putuerint tempora; & quasi meridiana, miserrima sint. Si enim tempus aliquod serenum est & lucidum, illud omnino meridianum est; quia sol magis propinquus est nobis, & hemisphærium nostrum maiori complet, atque illustrat lumine. Illud tamen tempus, & illa tanta lux, neque diffundit animum nocturno mœrore contractum, neque magis ad vitam, voluptatémque facit, quàm si nusquam terris Sol affulsisset.

44. Prouerbiũ. Hîc ego videre mihi videor prouerbialem aliam figuram qua summa calamitas, & extrema fortuna explicari soleat: cùm id significetur fore luctuosissimum, quod minùs in aliquo statu habet acerbitatis, & mœroris. Idque veri mihi simile facit Amos *cap. 8.* qui eodem, vt reor, sensu dixit, *Occidet Sol in meridie, & tenebrescere faciam terram in die luminis: & conuertam festiuitates vestras in luctum.* Porrò totam hanc sententiam expressisse videtur Ieremias *Thren. 3. vers. 6. In tenebrosis collocauit me tanquam mortuos sempiternos.* Cùm autem tenebræ omnes triste aliquid foueant, atque horridum, sed illæ in quibus mortui iacent, longè magis existimantur horribiles, ac tetræ.

45. aa *Rugiemus, quasi vrsi omnes, & quasi columbæ meditantes gememus.*] Hîc expositores mirè variant. Quidam in *vrso*, qui præferoci natura est, & prouocatus impotenter sæuit, Iudæorum genus intelligunt. Qui cùm se suáque cadere ab antiquo loco, & existimatione senserint, & propter Christi cædem ab hoste Romano malè mulctati, sæuiunt in Christianam familiam, non secus atque vrsus in eum, à quo lacessitus est, aut ferro violatus. In *columba* verò quæ stolida est, neque cor habet, adumbrari Iudæorum garrulitatem, qui cùm scripturæ verum sensum ignorent, tamen scire se putant, garriúntque, & puerilem in morem sacra monumenta, atque oracula cantillant. Dicunt ergo dolituros esse Iudæos propter miseram, & in singulos dies deteriorem fortunam, & furore ex odio, ac desperatione concepto in Christianum nomen sæuituros atrociter. In hanc fere sententiam Hieronymus, & Cyrillus. Est autem tritum, vrsum lacessitum ad explicandum animum offensum, & appetentem vindictæ adhiberi solitum. Sic enim Deus apud Oseam *cap. 13. Occurram eis quasi vrsa raptis catulis, & dirumpam interiora iecoris eorum.* Quæ similitudo etiam adducitur *Prouerb. cap. 17.* & *2. Reg. c. 17.* quod etiam profanis vsitatum est. Martialis *lib. 6. Epigr. 68.*

——Rabido nec perditus ore
Fumantem nasum viui tentaueris vrsi.

Et fauet huic expositioni, quòd fremitus, seu rugitus vrsi peculiari vocabulo *saeuitus*, seu *sæuitus* vocatur, Certè dum rugit proprio vocabulo *sæuire* dicitur. Refert Ælius Spartianus Antoninum Getam solitum esse has quæstiones proponere Grammaticis, vt dicerent quibus nominibus explicarentur singulorum animalium voces, velut *agni balant, vrsi sæuiunt*, &c. Et Virgilius *lib. 7.* dum in domo Circes variorum animalium voces auditas scribit, hoc vocabulo vrsorum fremitum declarat.

——Atque in præsepibus vrsi
Sæuire.

Et Oppianus vrso dat ἐρυγὴν δ' ἀλαὴν βρυχὴν, id est, *rugitum horribilem.* Quia nimirum aliquid sonat minax, & infensum.

Alij hæc non ad furorem irritatæ, seu offensæ 46.
Gentis, sed ad dolorem ex misera fortuna, aut animo scelerum conscio referunt. Sed in hac etiam explicatione varij sunt. S. Thomas rugitum vrsorum Iudæis attribuit, & columbarum gemitum, quia crudeles antea fuerant, sicut vrsi, & sicut columbæ lasciuientes. Alij meo iudicio probabiliùs atque simpliciùs in his nihil nisi dolorem significari putant, & vehementem, qualem designat vrsorum rugitus, & diuturnum, qualis exprimitur columbarum gemitu, quibus gemitus est pro cantu, atque ideo gemitus illis familiaris est, imò perpetuus. Et ita sanè contigit, siue hic sermo sit de vrbe à Chaldæis, siue de eadem à Romanis obsessa diu, ac tandem expugnata, atque deleta. Quod in vrsorum gemitu in quo resonet non solùm aliquid minax & infensum, sed etiam aliquid mœstum & lugubre, indicat Horatius in *Epodo, ode 16.*

Nec vespertinus circumgemit vrsus ouile.

Cyrillus hic de vrsarum intelligit gemitu, quæ tri- 47.
stes edunt rugitus, cùm ereptos sibi catulos esse sentiũt. Quod si ita est, vt vero videtur quàm simillimum, aptissima est præsens similitudo. Nihil habet vrsa, quod magis amet, quàm catulos suos, tum propter naturæ vim, quæ facit vt fetæ suos partus ament, & pro illis se interdum vitæ periculis opponant; tum in vrsa specialis aliqua ratio est, quæ fœtus edit informes, & penè mortuos, quos carnem potiùs appelles, aut concretum sanguinem, quàm animal apta quadam membrorum conformatione compositum. Hos tamen tum lambendo, tum fouendo incubitu sic animat, ac format, sicut volucres pullos, quos ex ouis excludunt; vt tradunt Plinius, Solinus, Ælianus. Vt ergo ge-

Regula. In masculino genere fœmineum continetur.

tùm versa cùm ereptos videt esse catulos, quos his penè genuerat, & tanto labore formauerat, eóque nomine amabat impotenter: Sic dolent ac rugiunt Iudæi, cùm à Ierusalem & templo, quibus ipsis nihil erat charius, in alienas regiones violenter abducti ærumnosam, & longam subeunt seruitutem. Neque in nomine masculino *vrsi*, quo noster vtitur interpres, multùm laboro, cùm videam multa nomina animalium apud Hebræos esse epicœna, & in masculina terminatione fœmineum sexum contineri. Exempla multa suppetunt. Ex Scriptura vnum accipe *Psal.* 18. Vbi cùm de ceruarum partu sermo esset, vt ex interpretibus plerique fatentur, tamen masculina ibi adhibetur terminatio. *Vox Domini præparantis ceruos.* Certè in masculino genere fœmineum concipi, satis notum est. Vide Riberam *in cap.* 11. *Oseæ num.* 14. Quòd si aliquis est furor in vrsorum rugitu, vnde cùm versus rugit *fœuire* dicitur, aliquid hic speciale ostenditur in Iudæorum gemitu: nempe dolor pro his incommodis, quæ subite coguntur à patria depulsi, & antiquis spoliati ornamentis, in *gemitu columbæ*: & dolor cum furore, quem contra se ipsos conceperę, ex suorum scelerum conscientia: qui alter *conscientiæ vermis* appellatur, qui in *vrso fremente* intelligitur.

Psal. 18.

Chaldæus hæc longè aliter accipit. Putat enim rugitum non futurum esse Iudæorum, qui suam vicem doleant; sed inimicorum, qui non secus rugient, & bacchabuntur in Iudæos, quàm vrsi solent ferro lacessiti.

48\. [bb] *Expectauimus iudicium, & non est: salutem, & elongata est à nobis.*] Repetit sententiam, quam suprà proposuerat, *vers.* 9. eandémque rationem reddit cur Iudæi in suis ieiuniis, atque molestiis exauditi non sint. Nisi quòd hîc *salus* posita est pro *iustitia.* Ex quo mihi persuadeo verum esse sensum, quem eo loco induximus postremo loco, nempe *iudicium & iustitiam* sumi pro illis officiis, seu præmiis, quæ ieiunantes Iudæi sibi deberi existimabant, neque sibi à Deo reddita, duriùs querebantur.

49\. [cc] *Multiplicata sunt enim iniquitates nostræ coram te, & peccata nostra responderunt nobis.*] En cur non exauditi: en prima labes, & vnde reliqua infortunia in peccatricem illam gentem exorta. Respondisset quidem Iudæorum ieiunio diuina liberalitas, si modò illud castè, legitiméque susceptum; neque essent ab hoste siue Romano, siue Chaldæo tam acerbè mulctati. Sed quia cum illa fucata, & vana sanctitate peccata fuerunt & plurima & vera, responderunt tali ieiunio peccata, quæ inerant, non respondit iustitia quæ ab illo quàm longissimè aberat. Tunc verò peccata respondent, cùm peccatori referunt, quod commeritus est, sicut iustitia respondet, & sanctitas, quando hominis iusti merita cælestibus donis, aut etiam aliquo alio beneficio compensant. Quid *respondere* significet, diximus ad illud *c.* 3. *Agnitio vultus eorum respondebit eis.* Nempe rependere aut compensare, aut talia colligere, qualia seminaueris, aut impenderis. Quo sensu dixit Ieremias *cap.* 14. *vers.* 7. *Si iniquitates nostræ responderint nobis.* Et Iacob *Genes.* 30. *Respondebit mihi iustitia mea.* Nec phrasis inusitata est Latinis, qui dicunt, messem respondere agricolarum sedulitati, & mercedem labori.

50\. *Peccati supplicium.* [ff] Si *respondere* ita accipias, quasi quandam Echo sis, quæ resonare, & respondere clamanti dicitur, tanquam quædam imago vocis; optima translatio est, & similitudo non inelegans. Vt enim Echo eadem refert à saxis, quæ à clamante acceperat, sic peccatis, quæ vt *capite* 5. *num.* 27. diximus, *clamores* vocantur, supplicium, & vastitas respondent, tanquam illorum Echo, & reflexio, aut repercussio meritissima. Crudeles fuerant in alios Iudæi, neque æquitatem in iudicando seruauerant. His respondet Echo, seu operum illorum imago à Chaldæis, siue à Romanis, à quibus omnia crudelissima, atque indignissima pertulere, qui nihilo fuerunt minùs in Iudæos seueri, quàm Iudæi priùs fuerant in alios.

[dd] *Quia scelera nostra nobiscum.*] Hæc vox illorum est, quos superioris vitæ pœnitet, quósque acerbè vexat, & lacerat peccatorum conscientia. Qui iam vt vrsi rugiunt, & sæuiunt in se ipsos, & assiduè gemunt sicut columbæ. Fortassè hæc in alium sensum accipi possent non incommodè; si *scelera* pro scelerum supplicio sumas, sicut sæpe *peccatum*, & *iniquitas*. In hanc sententiam scelerum nostrorum pœnas expendimus: vrgent nos & exagitant peccata nostra, dum tot ærumnarum stimulis compungunt. 51. *Pœnitentis qualis.*

[ee] *Et iniquitates nostras cognouimus.*] Idem antea *Psal.* 50. dixerat eodem affectu, atque animi dolore, Dauid, eisdem penè, quibus nunc Iudæi, excitatus stimulis. *Quoniam iniquitatem meam ego cognosco: & peccatum meum contra me est semper.* Id est, ita cognosco, horreóque peccata mea, vt illorum excutere memoriam non possim, quæ ante oculos meos nunquam non obuersantur. Deinde illa connumerat propheta, dum ait; [ff] *Peccare & mentiri contra Dominum*, &c.] Quæ sunt illa eadem, quæ paulò antè Dominus obiecit Iudæis, cùm de suis ieiuniis, & afflictionibus animæ sibi blandiebantur. Cætera obscura non sunt, aptarique possunt cuilibet mediocriter attento omnibus Iudæorum temporibus, in quibus duriùs ab hoste iactati sunt. 52.

[gg] *Quia corruit in platea veritas, & æquitas non potuit ingredi.*] Cùm peccata publicè, & publico in loco impunè committuntur, magnum argumentum est profligatæ non solùm virtutis, sed etiam verecundiæ. Id verò nunc fatetur propheta suo contigisse populo, cuius in plateis, & portis, vbi causæ agebantur legitimo foro, vel commercia exercebantur, & nundinæ, nulla colebatur veritas; sed in eis fraus, & dolus ita dominabantur, vt æquitati nullus esset locus. Quod corruptissimæ reipublicæ, & iam omnino deploratæ testimonium est. Sic autem puto intelligendum illud *æquitas non potuit ingredi.* Sic perfidiam, & fraudem, & omnem vim publicam, & forensem armatam principum auctoritate, ac potentia contra æquitatem, & iustitiam conspirasse, vt nullo modo in deliberando, aut iudicando ad consilium, seu ad iudicium admittatur. Neque dissimile valde est, quod de prodigiosa bestia traditur *Apocal. cap.* 13. quæ potestatem emendi, atque vendendi abstulit his, qui ipsius charactere frontem, aut dexteram manum non consignassent, id est, vt ego nunc interpretor, sensu tali morali, sic eo tempore proditum iri fidem, & in rebus contrahendis æquitatem iri sublatum, vt vendere aut emere non possint sine magno rerum suarum dispendio, nisi quibus ita sit profligatus pudor, aut æquitas vilis, vt audeant societatis fidem, & ius omne peruertere. Quos adeò non pudet fraudatæ pecuniæ, aut intenti dolo vt mihi spurcissimæ belluæ charactere perfidiosæ vitæ genus inuerecundum profiteantur. Et accommodatè ad hanc explicationem subditur; 53. *Peccata publica & impunita profligatã esse virtutem arguunt.*

54. hh *Et qui recessit à malo, prædæ patuit.*] Vsque adeò in foro, publicisque commerciis dolus dominatur, & iniquitas, vt ille tantùm lucrum capiat, & rem augeat suam, qui peritiùs, & astu negotia tractat, quasi ars illa quæstuaria sit. Quibus viri iusti prædæ sunt, quia neque audent, neque volunt fraudibus alias fraudes, aut versutias obtendere, neque quicquam moliri, nisi syncerè, & castè. Quare in illos quasi inermes, & eo pugnandi artificio nudos irruit sycophantarum auaritia, & dolus, qui eorum fortunis per summam iniuriam auersis auri sacram famem exaturant. In quam sententiam aptari potest Punicum illud prouerbium, cuius Montanus meminit. *Nisi lupus sis luporum prædam te esse oportet.* Id est, si à latronibus spoliari non vis, latronum mores & institutum teneas necesse est. Vsque adeò in terra iuris, & æquitatis inducta est obliuio: vsque adeò versuta, & fallax agendi ratio mentes occupauit.

55. Dixit hoc idem Dauid *Psal.* 10. *Quoniam ecce peccatores intenderunt arcum, parauerunt sagittas suas in pharetra, vt sagittent in obscuro rectos corde. In obscuro*, inquit Dauid, id est, in occulto, & clandestinis insidiis. Aliquid amplius dicit hîc Isaias, dum *in plateis* ait, id est, publicè spoliari pauperem, probantibus qui reipublicæ præsunt, legúmque, & sanctitatis custodes esse deberent, adeò non reclamantibus. Hîc ego aliquid odoror adagij simile: quod omnis ferme lingua adagiali vsurpat figura. De Punicis modò diximus. Hispanus, *Haçeos cordero comera os el lobo.* Simile est illud Latinorum, *Vexat censura columbas.* Et Martialis, *Imbelles damæ quid nisi præda sumus?*

Prouerbiũ.

56. Hæc, vt sæpe dixi, omnibus Iudæorum temporibus aptari possunt, in quibus aliquid aduersum passi sunt: nam semper, vt constat, grauia antecesserunt peccata, quorum ea ratione mulctati pœnas expenderunt. Qui de pœna à Romanis inflicta hæc interpretantur, in *veritate* Christum intelligunt, aut Euangelicam doctrinam, quam nec intueri voluêre, neque liberè in plateas ingredi passi sunt. Qui verò recesserunt à malo, id est, qui Christiana sacra amplexi sunt, fugerúntque perfidiam, quæ familiaris erat in populo, & propter potentiorum auctoritatem minùs improbabatur, prædæ patuerunt: quia bonis expoliati fuerunt à Iudæorum principibus, & ab vrbe relegati. Ad quos Paulus *ad Hebræos* 10. v. 33. *Rapinam bonorum vestrorum cum gaudio suscepistis.* Quod etiam significauit non obscurè 2. *Thessal. cap.* 2. cùm dicit, *Vos enim imitatores facti estis, fratres, Ecclesiarum Dei, quæ sunt in Iudæa in Christo Iesu: quia eadem passi estis & vos à contribulibus vestris, sicut & ipsi à Iudæis.* Similia nunc Catholici in Anglia ab hæreticis patiuntur quotidie, quia à malo recesserunt.

Hieronymus, quem sequitur Haymo, illud *corruit in platea veritas*, explicat satis ad mores accommodatè: vbi iuxta nominis notationem *plateam* sumit pro via lata, quæ ad perditionem ducit, id est, pro molli ac fluxa viuendi ratione, quam, qui suis obsequuntur voluptatibus, ingrediuntur. In hac itaque via, quam plerumque terit magna pars hominum, neque veritas colitur, neque apparet æquitas: & ea, quæ maximè Euangelium commendat, & probat, despicit atque conculcat.

57. ii *Et vidit Dominus, & malum apparuit in oculis eius: quia non est iudicium.*] Hæc quæ contra iudicium fiunt, & æquitatem, non latent summi, atque æquissimi iudicis vigilantes, atque attentos oculos; quibus omnino displicuit illa morum iudiciorúmque peruersitas. Neque enim probauit opera, in quibus sibi placebat maximè populus ille stolidus, cùm ab operibus, quæ ipse religiosa putabat, & pia, iudicium abesset.

58. kk *Et vidit, quia non est vir: & aporiatus est, quia non est qui occurrat.*] Cùm attentè Deus in Iudæorum Gentem despiceret, neminem inuenit, qui iure vocari posset *vir*. Vel quia in nullo virtutis animi, atque constantiæ videbat argumentum, cùm omnes, dum suo sibi indulgent genio, delicatis assuescant & mollibus, vt putat Haymo, seu quia nullus erat iustus, sicut Moyses, & Samuel; nam huiusmodi solùm *virorum* sibi nomen asciscant, vt censet Hugo. Sed ego existimo cum Hieronymo, Deum quidem habuisse in eo populo plurima, quæ suppliciis plecteret, tamen quo est ingenio miti, & ad misericordiam prono, voluisse illorum potiùs saluti consulere, quàm vindice iustitia perdere. Quærebat itaque Deus virum, qui intentum iam ad vindictam animum retardaret, & districtum gladium in vagina reconderet. Sicut etiam in Sodomis, cognatisque ciuitatibus decem vellet reperire viros iustos, qui à ciuitatibus illis, licèt omni nefaria turpitudine contaminatis, vltrices cohiberent manus. Quod etiam in casu non dissimili optabat apud Ezechielem *cap.* 22. apud quem, cùm similes narrasset fraudes, & calumnias subiicit. *Quæsiui de eis virum, qui interponeret sepem, & staret oppositus contra me pro terra, ne dissiparem eam, & non inueni. Ierem. cap.* 5. *vers.* 1. *Circuite vias Ierusalem, & aspicite, & considerate, & quærite in plateis, an inueniatis virum facientem iudicium, & quærentem fidem, & propitius ero ei.* Imò videtur dolere Deus, quòd nullus sit, qui diuino se opponat furori. *Ezechiel.* 13. *vers.* 5. *Non ascendistis ex aduerso, neque opposuistis murum pro domo Israel.* Quod fecerunt antea Aaron *num.* 16. *vers.* 48. & Moyses *Exod.* 32. & aliis locis sæpe.

Diuinæ misericordiæ admirabile argumentũ.

59. Cui expositioni mirè congruit quod sequitur, *& aporiatus est, quia non est, qui occurrat. Aporior* verbum est Græcum deductum ab ἀπορέω, quod *dubitare* significat, *egere* aut *animo esse anxio, atque perplexo.* Quo etiam noster interpres vsus est 2. *Corinthior.* 4. *Aporiamur, sed non destituimur.* Hebr. est שׁוֹמֵם *ystomem*, quod aliquid significantius importat; quasi Deus desertus sit ab eo, quod cupiebat maximè, nempe ab homine, qui ipsi in eo studio, atque ardore capiendæ vindictæ sese intercessorem opponeret. Loquitur autem humano more, quasi quid faciat nesciat: cùm peccata clament, vindictámque expetant, atque ideo ipse quodammodo in ipsa animaduertere cogatur: neque tamen habeat, quo se ab ea puniendi necessitate possit eximere. Qui loquendi modus mirè explicat, quàm Deo graue sit peccatorem hominem punire, & quid ab eius clementia sperare possit, qui Dei voluntatem aliqua ratione violauit, si modò habeat, quid iustitiæ ad vlciscendum districtæ possit obtendere. Idem significarat *Genes.* 6. cùm id exigentibus hominum flagitiis diluuij aquis mundum obruere cogitabat. Aporiatus enim, id est, egens aliquo qui manus iam ad plagam intentas cohiberet, *Tactus dolore cordis intrinsecus, delebo, inquit, hominem, quem creaueram.*

60. ll *Et saluauit sibi brachium suum.*] Dictum à nobis est *cap.* 25. *num.* 41. pronomen affixum tertiæ personæ interdum simplex, interdum esse reciprocum. Noster autem interpres nonnunquam simplex

Regula. Pronomen simplex pro reciproco, & contrà.

plex reddit, cùm sit reciprocum, vt *Zachar. cap. 12. plangent eum*, pro *plangent se*, vt vertit hunc eundem locum Ioan. *Apocal.* 1. Aut reciprocum adhibet, cùm sit pronomen simplex, vt *Genes.* 2. *Non est bonum hominem esse solum, faciamus ei adiutorium simile sibi*, id est, simile ei. Sic puto hoc loco *sibi* & *suum* simpliciter accipienda, potiùs quàm reciprocè. Hoc sensu saluauit eum nempe populum patrono, & vindice destitutum brachium eius, nempe Dei. Ita vt Deus à se solo habuerit, id est, à sua clementia, quo populum quocumque supplicio dignissimum à morte liberaret: In hanc ferme sententiam Adamus, Foreirus, Hugo, Dionysius, & plures alij. Erit autem sententia eadem multò solutior, si cum L x x. legas *brachio suo*. Quasi dicas, Deus se solo nullo adiuuante, qui pro populo illo peccatore intercederet, defendit illum. Et ita Hieronymus legit *in commentarijs*. Similia habes infrà *cap.* 63. quæ magna ex parte iuxta hæc nobis explicanda sunt. Et *in Psal.* 97. illud *saluauit sibi dextera eius*, hoc etiam idem indicare videtur, quòd nullis hominum meritis prouocatus Deus, sed sua tantùm adductus misericordia salutem illis, libertatémque quæsierit.

61. Illud *saluauit sibi* aliquid facessit negotij tam hoc loco, quàm *capite* 63. & *Psalmo* 97. nam eadem vbique ratio. Quidam obseruant verbum יושע *iasabh*, pro quo noster *saluauit*, habere post se datiuum, & nullam aliam esse huius loci sententiam, quàm Christum, qui in cruce mortuus fuerat, se ipsum saluasse, & suscitasse in resurrectione. Augustinus *super Psal.* 97. aliquid adducit ad mores grauiter, vt solet. *Non dixit*, inquit, *tantùm orbem terrarum sanauit dextera eius; sed sanauit ei. Multi enim sanantur sibi, non ei: Ecce quàm multi cupiunt sanitatem istam corporalem, & ab illo accipiunt, & ab illo sanantur. Quomodo ab illo sanantur, & non illi sanantur? Accepta sanitate lasciuiunt: qui ægroti casti erant, sanati adulteri sunt. Qui cùm ægrotarent neminem lædebant, recepta viribus inuadunt, & opprimunt innocentes.* Alij aliter accipiunt. Ego vt alia omittam, illud *sibi* esse puto paragogicum quod apud

Regula Sibi. & tibi paragogica.

Hebræos frequentissimum est. Quale est illud *Cant.* 1 *Si ignoras te ô pulcherrima inter mulieres, egredere.* Hebr. est *si ignoras tibi, & egredere tibi.* Vbi duo illi datiui ad ornatum tantùm orationis adhibentur. Et *cap. 2. vers.* 10. vbi Vulgatus *surge*, & statim, *veni*, & *vers.* 13. iterum, *veni*. Hebr. *surge tibi, veni tibi*. Quomodo huiusmodi paragogicæ voces apud Latinos. & Hispanos in vsu sint, diximus ad illud *Cant.* 1. *Si ignoras te*. Sic ergo & facilis erit, & consentanea ad Hebræorum idioma sententia, si ita accipias, *Saluauit Dei brachium populum*.

62. Hîc maximè obseruandum est, altéque meditandum. quod etiam pluribus ostendimus ad illud

Non desperandū peccatori.

cap. 1. *Si fuerint peccata vestra*, &c. tunc maximè diuinam ostendi, prouocaríque clementiam, quando peccator minus habet, quo demereri sibi Dei misericordiam possit. Quot peccatis obstrictus fuerit Iudæorum populus, Domino ipso narrante didicisti: cui supplicio ideo fuerit obnoxius, tute ipse ex scelerum grauitate coniectare potes. Quandò ergo populus tot erat oneratus sceleribus, neque apparebat vllus, qui se interponeret, & quodammodo diuinæ auxiliaretur misericordiæ, quæ de illius Gentis salute tantopere laborabat, tunc demum surrexit Dominus, auertítque fulmen illud, quod iam iam diuina dextera vibratura videbatur.

63. m m *Et iustitia eius ipsa confirmauit eum.*] In hoc loco valde laborant, neque admodum inter se ipsos conueniunt interpretes. Si *iustitia* pro misericordia sumatur, quod in Scriptura esse non infrequens ostendimus *cap.* 57. *num* 5. vt conuertunt L x x. & exponit Hieronymus, sensus non esset difficilis. Angustiatus erat Dominus anxio, atque perplexo animo, cùm populi vrgeret impietas, clamarétque vindictam, neque vllus auxilio esset suæ benignissimæ naturæ, & ad veniam, & ad humanitatem propensæ. Sed cùm foris auxilij nihil haberet, à se ipso petiit, quo populum defenderet ab impendente clade. Iustitia itaque sua, id est, misericordia confirmauit Dominum, vt in suscepto miserendi consilio pergeret, quem tot peccata, quot paulò antea commemorata sunt, ad vindictam rapiebant.

Sed vero videtur similius *iustitiam* hîc sumi pro illa, quæ punitiua dicitur, aut vindicatiua, quæ pœnas videlicet exigit ab hominum erratis. Et huc ferme incumbunt omnes, quod, vt ego probem, multa persuadent. Primùm, quia vbi in Scriptura similis est locutio, aut armorum instructio, aliquid indicatur ab odio, seu ab offensione natum, potiùs quàm à clementia, vt constat infrà *cap.* 63. vbi sermo est de Idumæorum clade. Et *Sap.* 5. *Accipiet armaturam zelus illius: & armabit creaturam ad vltionem inimicorum: induet pro thorace iustitiam, & accipiet pro galea iudicium.* Deinde quia loco *iustitia cap.* 63. ponitur *indignatio*, in qua voce iam ambigendum non est de iustitiæ significatione. Sed hoc statim magis explicabitur, ostendetúrque quomodo hîc etiam aliqua sit misericordia.

Sed adhuc est difficile statuere, in quos inflammetur ista iustitia, aut comparentur arma, in Iudæos ne, an in Iudaici nominis inimicos. Hieronymus in Iudæos putat, cui subscribit Haymo. S. Thomas. & Hugo in populum Gentilicum, à quo grauia fuere passi Iudæi, hæc referri censent; & hoc posterius mihi magis probatur. Sed addo hîc aliquid prædici ab offensione, aliquid à misericordia profectum. Fuit quidem Deus seuerus in Gentiles, puta Chaldæos, qui grauiter vexauere Iudæorum genus excisa vrbe, & exusto templo; clemens verò in Iudæos, licèt omni indignos misericordia, quos in patriam restituit, & quorum dolorem extinctis hostibus consolatus est. Nam quicquid hostibus accidit incommodi, id alij in suo deputant lucro. Hæc ego historicè expono. In sensu verò mystico quem hoc in loco præcipuum esse arbitror, alia ratio est, quæ multò magis diuinam misericordiam aperit, & commendat. Cùm enim vrgente iustitia nihil haberet natura lapsa, quod opponeret, à se ipso Deus sumpsit, quo & peccatorum misereseceret, & diaboli dissolueret fraudes, & frangeret vires, atque potentiam. Neque hic mysticus sensus, aut ille alius historicus ita explicatus quicquam incommodat, quominus hæc Christo aptemus arma, de quibus statim; quia si libertas ab illo Babylonico exilio, ærumnosóque statu ad spiritualem populi salutem aliqua ratione conferret, id quoque Christi meritis tribuendum est, vt de liberatione ab Ægyptia tyrannide dixit in sua epistola Iudas, *vers.* 5. atque ideo necessaria erat Christi iustitia, qua se ipsum, & suam clementiam confirmauit Deus, vt ab eo quoque statu exules, & miseros vindicaret.

64.

65. n n *Indutus est iustitia, vt lorica; & galea salutis in capite eius.*] Quia de captiuitate loquitur, atque de oppressione siue Iudæorum apud Babylonios, siue de oppresso mundo à diaboli tyrannide, ideo bel-

larorem

latorem Dominum, & vindicem inducit seruata eadem allegoria, à qua sermonem duxerat. Armauit itaque Deus se ad opus magnum non aliter atque strenuus dux siue ad debellãdos hostes, siue ad tuendam arcem muniri solet. Hoc verò loco vtrumque præstitit bellator hic eximius; defendit enim populum sic affectum, vt neque à suis viribus præsidij aliquid haberet, neque ab alijs opportunum aliquid sperare posset: Et oppugnauit hostes, siue Chaldæos intelligas, à quibus abducti Iudæi fuerant per vim, atque ludibrium; siue Diaboli vires, à quo captiuum tenebatur hominum genus. Nunc singula armorum genera persequamur.

66. Quâ iustitia Christus indutus. *Indutus est iustitia vt lorica.*] In armis *lorica* pars illa est quæ pectus munit, vbi latet cor: quod cùm obiectum sit, & aduersum hostibus, maximè telis propositum est, & obnoxium plagæ. Huc ergo pectus iustitia regit instar loricæ. Si in *iustitia* misericordiam intelligas, vt nonnulli volunt, sanè misericordia proprium est munimentum, seu ornamentum diuini pectoris; quod totum misericordia stillat: à quo sicut nulla beneficiorum largitas, aut inopum egestas misericordiæ diuitias exhaurire, sic nulla vis pectus illud misericors expugnare potuit: De misericordia accipit Haymo: neque id mihi displicet, immò probatur maximè. Neque obstat, quod nuper diximus præcedenti clausula, *iustitiam*, videri sumi posse pro ea iustitiæ parte, quæ subleuat innocentem oppressum, & punit violentum, & improbum. Quia cùm varios vsus in Scriptura habeat *iustitia* nomen, quid mirum si in diuersis partibus diuersa significet. Et quidem hic aliquid indicatur diuersum, atque illic. Si tamen hîc minùs placet in *iustitia* misericordiam intelligi, quod non puto; certè iustitia, quæ Christi pectus armauit, & muniit, illa est, qua sibi in se peccatorum causam, & miseriam assumpsit, quæ præstare fideiussoris opus est, & iustitiæ pars, quæ in fide præstanda ac liberanda cernitur. Hæc autem ita muniuit Deus, vt nihil non tentarit, eo animo, atque constantia, vt contra iniurias, atque ludibria posuerit, sicut adamantem faciem suam, nec auerterit à conspuentibus faciem, neque genas suas à vellentibus. Alij aliter hunc locum exponunt; sed vt ego ingenij mei fatear imbecillitatem, quid illorum plerique hîc affectant, non satis assequor: & miror partem hanc nobilissimam, neque parum obscuram ab interpretum plerisque aut fuisse prætermissam, aut nonnisi breuissimè perstrictam.

67. Illud ad extremum obseruandum, *iustitiam* sæpe pro tegomento poni, siue illud sit ornamentum, siue munimentum corporis, vt *hoc loco. Sapient.* 5. *& ad Ephes.* 6. pro lorica, seu thorace, *Psal.* 131. *Sacerdotes tui induantur iustitiam. Iob cap.* 9. *vers.* 14. *Iustitia indutus sum, & vestiui me sicut vestimento.* Ratio illa esse existimatur, aut quia iustitia generalis quædam virtus est, & ideo pro sanctitate sæpe sumitur; aut etiam, si specialis sit, patet ad plurima, vtpote, quæ suum cuique tribuit, & neque quemquam lædit, neque quoad fieri potest quemquã ab alio lædi sinit. Sed quod ad alia loca spectat, hoc videtur neque improbabile, neque impeditum.

68. *Et galea salutis.*] *Salus* hîc duobus modis accipi potest, nempe passiuè hoc sensu. Vt capitis sui saluti prouideat, & illud, ne quid aduersum patiatur, ab hostili tueatur plagã: vel actiuè, vt aliis nempe saluti sit. Si priori modo interpretere, in *galea* diuinitatem licebit intelligere, quæ caput tegit, & per metonymiam pro *capite* adhiberi potest. Caput verò Christi Deus est 1. *Cor.* 9. *vers.* 4. Quare illa galea tectus Seruator, & vindex Christus salutem suam ab hoste tuebitur. Et ita planè contigit: Nam licèt aduersa multa, & mortem denique pertulerit: ita tamen hæc, quæ videri poterant incommoda, propria virtute, id est, sua diuinitate suscitatus instaurauit, vt nihil aduersi pertulisse videri potuerit. Sed puto commodiùs hunc locum explicari posse secundo modo, ita vt Christi galea dicatur salutis, quia aliis saluti, ac libertati fuit. Et ita accipiunt S. Thomas, & Hugo. Vt autem *caput* quod primum est, & maximè sublime in humano corpore, pro summa rerũ, & pro eo, quod in aliquo negotio præcipuum est, adhibetur (vnde illud tritum valde, *ad hoc caput hæc spectant, & hoc caput est in causa*, & similia.) Sic fortasse hîc *caput*, & *galea*, quæ capitis integumentum est, pro eo sumitur, quod sibi proposuit bellator Christus, & quod in suscepto certamine præcipuum fuit, nempe vt nostræ consuleret saluti. Quare, quia id vnum spectabat præcipuè, à salute, quam intuebatur præcipuè, *Iesus*, id est, *Saluator* appellari voluit.

69. Vide an huc aliquo modo faciat quod in re militari vsitatum esse apparet, vt strenui duces qui nihil in acie meditantur ignobile, in galea quasi in loco magis aspectabili, gerant aut sui generis insignia, aut quod spectant, aut sperant se posse præstare in hostili congressu. Ex hac, vt reor, consuetudine Virgilius olorinas plumas galeæ cygni addidit, quo se ex cygno ortum esse fatebatur *lib.* 10. *Æneid.*

Cuius olorinæ surgunt de vertice pennæ,
Crimen amor vestrum, formæque insigne paternæ.

Et de Pyrrho aliquid tradit Plutarchus non dissimile in eius vita, qui hircinis cornibus, quæ gestabat in galea, videri volebat natus Ammonio Ioue.

70. Quòd verò spem, aut cogitationem suam aliqui in galea spectandam proposuerint, ostendunt exempla non pauca, nunc tu vnum, aut alterum accipe. De Iberis, id est, de Hispanis tradit Diodorus Siculus *lib.* 6. *cap.* 9. pro cristis habere palmas in galea, quasi sibi eo signo victoriam promittant. Apud Virgilium *lib.* 7. ex communi, vt reor, militum more, Turnus, vt ostenderet quantam stragem editurus esset in Troianorum castris, in summa galea Chimæram gestabat incendia vomentem.

Cui triplici crinita iuba galea alta Chimæram
Sustinet, Ætnæos efflantem faucibus ignes.

Neque alio, vt reor, consilio, vt prodit in Mario Plutarchus, in Cimbrorum equitum galeis hiantium animalium horribiles formæ visebantur.

71. Ad hunc morem, vt apparet, antiquissimum respexisse alicui videri potest noster propheta, cùm Christo tribuit *galeam salutis*, id est, salutis insignitam symbolo. Hoc verò signum crucis est, quo eximius iste plusquam heros & bellator potentissimus admiranda edidit suæ virtutis documenta. Quòd verò apud Paganos etiam *crux* habita fuerit salutis signum, venturæque vitæ, docent plurimi, iidémque non ignobiles interpretes. De Ægyptiis tradit Rufinus *lib.* 2. *cap.* 29. Socrates *lib.* 5. *cap.* 17. Sozomenus *lib.* 7. *cap.* 15. Suidas, *verbo* σταυρός. De Romanis tradit S. Isidorus *lib.* 1. *Etymolog.* vbi ait, In breuiculis, quibus militum nomina continebantur, T. notam in capite versiculi positam superstitem designare, Θ. verò ad vniuscuiusque defuncti nomen solere apponi. Gestari itaque videtur hoc signum in Christi galea, sicut gestatum a Constantino tradit Prudentius, cùm de illius congressu contra Maxentium ita canit *lib.* 1. *contra Symmachum.*

Christum

Christus purpureo gemmantis textus in auro
Signabat Labarum, clypeorum insignia Christus
Scripserat, ardebat summis crux addita cristis.

Hæc præter morem nostrum diximus, aut potiùs lusimus, quod in re seria, si dulcia est, & iucunda, nonnunquam licuit, etiam nimiùm retricis, & seueris. Si minùs ad rem, quod nolim, tamen, si non aliis attulisse, at mihi peperisse videbor hunc fructum, quòd hac specie Christi ducis, & bellatoris, & hac cogitatione de nostræ salutis tam inflammato studio vehementer recreatus sum.

72. Ex ea explicatione, quam paulò antea adduximus, quòd scilicet galea salutis, quam Christus gestabat, significaret salutem impertiendam hominibus, deduci etiam potest quid sibi Paulus voluerit *ad Ephes.6. vers.17.* Vbi sine dubio ad hunc Isaiæ locum respexit, cùm legitimis armis instruit Christianum militem. *Et galeam*, inquit, *salutis assumite.* Quasi præcipuum primóque loco statuendum sit in hac spirituali militia illud munimentum, & auxilium, quod à Christo Iesu, id est, à nostræ salutis autore paratum habemus. Quod idem Paulus magis expressit 1. *ad Thessalon.5. vers.8.* cùm de eisdem armis ageret: *Induti loricam fidei, & charitatis, & galeam spem salutis: quoniam non posuit nos Deus in iram, sed in acquisitionem salutis per Dominum nostrum Iesum Christum.* Vide quomodo, quam alibi galeam salutis dixerat, nunc vocet *spem salutis per Christum.* Quam salutem habere nos à Christo sæpe clamat Apostolus, & Theologorum scholæ. Aliis alia placent, sed interim nobis nostra hæc cogitatio non omnino displicet.

1. ad Thessalon.5.

73. pp *Indutus est vestimentis vltionis: & opertus est, quasi pallio zeli.*] Superiora ad eos pertinere videntur, quorum salutis causa Deus se lorica, galeáque muniebat. Hæc iam ad eos referenda existimo contra quos arma comparata sunt, id est, contra Chaldæos, aut hostes alios Iudaici nominis; aut contra communem humani generis inimicum. Id quod significare videtur non obscurè, quod reliquum est capitis. Nam paria se hostibus redditurum Deus dicit, vt nimirum talem in se ipsis experiantur plagam, qualem priùs ipsi aliis inflixerunt. Quam expositionem non improbant S. Thomas, & Hugo, & ea parte sequitur Adamus. Hieronymus, Cyrillus, Procopius, Haymo, atque Dionysius hæc omnia comparata esse putant contra Iudæos, quos Dominus quasi rebelles, & ferrea ceruice iugum detrectantes hostilibus armis insecutus est. Quorum ego sententiam sic amplector, vt tamen aliam improbandam non putem.

74. Porrò quæ sint vltionis indumenta, & zeli pallium, perquam difficile explicatu est. Neque interpretes ita exponunt, vt curioso lectori admodum satisfaciant. Fortasse his verbis nihil continetur aliud, nisi quædam armorum circumscriptio: arma enim sunt indumenta ad vltionem comparata. Et idem per quandam epexegesim esse videtur, *pallium zeli*: quia zelus quod etiam vindictam, & ardorem importat, talia exigit integumenta, quæ animi dolorem, & offensionem consolentur, & leniant. Qualia fuerunt indumenta nempe bellica Phinees, & Mathathiæ, qui zelantes legem ferrum pium impio præuaricantium sanguine imbuerunt. Cuius expositionis vestigium aliquod mihi videre videor *Sap.5. vers.18. Accipiet armaturam zelus illius, & armabit creaturam ad vltionem inimicorum.* Neque credo valde huic expositioni incommodat, quòd hîc non arma, sed *vestimenta*, & *pallium* nominantur. Nam etiam vestimenta quædam militaria sunt, quæ cùm ipsa arma non sint, armatum tamen hominem esse significãt. Qualia sunt in imperatore paludamentum, in aliis chlamis, & apud Lacedæmonios & Persas purpureus color: quale mihi videtur illud fuisse vestimentum, quod hostili sanguine tinxisse dicitur Deus *Isai.63.* Vbi in argumento non dissimili similia verba deprehendes. Nam cùm quæsitum esset: *Quis est iste, qui venit de Edom tinctis vestibus de Bosra*, &c. Respondit Deus, *Aspersus est sanguis eorum super vestimenta mea, & omnia indumenta mea inquinaui, dies enim vltionis in corde meo, annus retributionis meæ venit.* Et reliqua quæ cum nostro hoc loco mirè colludunt. Quòd si verbum *induo*, & *vestio* non solùm togæ, ciuilíque, ac communi vesti, sed etiam *armis* frequens doctorum hominum vsus accommodat, quid causæ est, quominus si illa priora, non hæc etiam posteriora indumenta nominari possint.

qq *Insulis vicem reddet.*] Suprà à nobis *cap.* 41. ostensum est, *insularum* nomine omnes significari Gentes, quæ procul sunt à Chananitide, siue Israelitide regione; vbi etiam reddita est nominis illius ratio. Hieronymus qui putat hæc arma contra Iudæos esse parata, *insularum* nomine designari censet Ierusalem, neque huic sententiæ sectatores desunt, quia non aliter cingenda est ciuitas illa hostium castris, quàm insula fluctibus. Sed etiam si hæc de Iudæorum supplicio capias, commodè *insularum* nomen illas significat regiones, quæ remotæ sunt à Hierosolymis, & in quas Iudæi vagi dilapsi sunt: nam vbiuis Gentium fuerint, illos diuina insectabitur vltio. Sed si de Iudæorum hostibus hæc intelligas, vt voluit S. Thomas & Hugo, & nos magis arbitrabamur esse probabile (quia *insularum* nomine plerumque gentiles populi designantur) nihil habet offensionis, aut difficultatis explicatio. Nam qui captiuos abduxere Iudæos excisa vrbe, & non solùm polluto, sed etiam euerso funditus templo, tametsi in insulis agerent, id est, ab vrbe quàm longissimè, recipient tamen vicem: neque minùs à Persis, & Medis iactabuntur, quàm ab ipsis priùs obsidione, deinde longa seruitute iactati fuerunt Iudæi. 75.

Quàm verò hi, qui populo Dei infensi fuerunt, & graues, grauia pertulerint, satis nobis ea Scriptura sacra compertum est. Nam Ægyptij ab Assyriis primùm sub Senacherib: deinde à Chaldæis sub Nabuchodonosor grauissima accepere detrimenta. Neque minore postea clade, vel à Chaldæis Assyrij, vel à Persico exercitu Chaldæi, & qui vtrisque castrensem operam nauarunt Idumæi, Moabitæ, & Ammonitæ, concussi sunt. 76.

rr *Et timebunt, qui ab Occidente nomen Domini, & qui ab ortu Solis gloriam eius.*] Hæc de Iudæis accipiunt Hieronymus, Cyrillus, Procopius, & Dionysius, qui vbique terrarum experti sunt minacis huius vaticinij pondus. Si de Diabolo humani generis hoste hæc accipias, vt etiam putat Hieronymus, & Adamus, & in allegorico sensu sæpe nos explicuimus similia, quod fieri necessariò debet, sanè nulla pars in toto, quàm latè patet, orbe est, in quam abolita impietate, & Dæmonum cultu inducta non fuerit, futuráve sit Christi religio. Tunc verò illud *timebunt*, si horrorem importet, qui ab offenso nascitur animo, ad tartareas potestates referendum est: quæ latè priùs in toto orbe dominatæ, è sede sua per Euangelium depulsæ sunt. Si verò ad illos, qui excusso Dæmonis iugo ceruices Euan- 77.

gelio

gelio subdiderunt, tunc *timebunt*, non significat affectum illum seruilem, & ignobilem, quo in hostes potentiores afficimur, sed ingenuum, & liberalem, quali in illos animamur, qui nobis in honore atque in amore sunt. Nam *timorem* pro religione & obseruantia sumi, satis compertum est; & nos aliquid diximus suprà *cap. 8. num. 27.* & plura *in nostris commentariis super Acta Apostolorum.*

78. Sin autem de Iudæorum hostibus hæc accipias, quod cum S. Thoma & Hugone historico sensu & typico existimamus, ab illis dicitur exigendum esse supplicium, quamcumque in partem spectent; siue illi Orientalem habitent plagam, siue Occidentalem: nam ab his sæpe regionibus Iudaicum nomen oppugnatum est. Quòd si ita capias, alia erit fortasse sententia, sæpe in Scriptura repetita. Nempe vsque adeò seuerum supplicium de hostibus suis, quicumque illi sint, sumendum esse à Domino, vt omnes Gentes, ad quarum aures peruenerit, stupentes horreant. vt de supplicio Heli 1. *Reg.* c. 3. Samueli dictum est: *Ego facio verbum in Israel, quod quicumque audierit, tinniant ambæ aures eius.* Porrò *Orientis*, & *Occidentis* nomine totum orbem intelligi, multis docuimus *super Zachariam.*

79. [15] *Cum venerit quasi fluuius violentus, quem spiritus Domini cogit.*] Sæpe Scriptura sacra hostilem impetum, quique omnia populatur, & sternit, cum fluuio ripas egresso, latéque exundante comparat. Isaias *cap. 8. Adducet Dominus aquas fluminis fortes, & multas, Regem Assyriorum*, &c. Et Ieremias *capite 46. vers. 7. Quis est iste, qui quasi flumen ascendit: & velut fluuiorum intumescunt gurgites eius.* Exercitus ergo, quem secum adducet imperator ille maximus, qui vestimentis vltionis indutus est, & zeli pallio, sic irruet in hostes, quicumque illi sint, iuxta varias interpretum sententias, vt contra illius virtutem admirabilem nihil obtendi possit, quod incitatum illum cursum, aut impetum moretur. Quòd verò statim additur, *& spiritus Domini coget*, ad eandem allegoriam pertinet. Nam spiritu ac flatu Domini soluuntur è montibus niues, & nubes in aëre liquescunt: & quibus magnæ fiunt inundationes fluminum, & terrarum alluuiones, quæ cogunt, id est, colligunt illam aquarum vim, & præcipitem rapiunt. Quo etiam loquendi genere vsus est Dauid *Psalm.* 147. Qui cùm priùs de niue, ac nebulis, seu nubibus egisset, subiecit: *Emittet verbum suum & liquefaciet ea; flabit spiritus eius, & fluent aquæ.* Theodotio, vt hic notat Hieronymus, sic transtulit. *Quasi fluuius oppugnans spiritus Domini signatus est.* Aquila, *Quasi flumen angustum spiritus Domini signaculum eius.* Septuaginta, *quasi fluuius violentus in ira Domini veniet cum furore.* Quæ omnes translationes, licèt non sub eadem metaphora, vim fluminis ingentem, & præcipitem designant, qualis est fluminis, quod aquarum vim maximam collegit, eámque cohibet angusto alueo, quæ hinc inde claudunt, & quasi consignant præaltæ ripæ.

80. [16] *Quem spiritus Domini coget.*] Quæ in locum istum modò diximus, visa sunt mihi, neque difficilia, neque obscura; sed est alia explicatio, quam indicat Vatablus, quámque ego omnium maximè amplecterer, si patronum haberet, cuius se auctoritate tueretur. Exercitus, vt nuper ostendimus, fluminis impetu significatur, aut torrentis, qui sternit sata læta, boum labores, disturbat aggeres, syluásque secum præcipites trahit. Huic exercitui instar fluminis rapido, præest spiritus Domini, qui illum coget, deducítque Imperatoris instar ad vltionem inimicorum. Hunc esse puto sensum horum verborum. Quam sententiam facilè quis cum aliis translationibus conciliabit, si consideret נס *nes, signum*, aut נסס *nasas, signare*, seu *vexillare*, voces esse castrenses. Vbi noster *spiritus Domini coget*; Et Aquila, *spiritus Domini signaculum*; Theodotio, *spiritus Domini signatus est*. Hebr. est נססה בו *nosesah bo*. Quod aliqui à נוס *nus* deriuant, significarique putant *fugauit eum*. Vt iuxta Rab. Dauid sententiam vertit Pagninus, aut *impellet eum*, vt legit Tigurina. Sed alij interpretes à נסס *nasas* deducunt, in quorum translationibus, vt vides, vox est aliqua, quæ à signo deriuatur. Erit ergo sensus, In illo exercitu quem Dominus ad vltionem adducet, ipse duxerit, aut vexillifer, qui exercitum ducat & cogat, & cuius arbitratu administrentur omnia. Quod fecit in exercitu Cyri, vt diximus *cap. 45.* ad illud, *Verè tu es Deus absconditus*: neque credo historicè hic aliud significari, quàm quod ibi.

Sed fortasse meliùs, & magis ad Vulgati translationem accommodatè dicetis, illud נססה *nosesah*, esse *excitare*, seu *eleuare signum*, vt delectus habeat militares, cogátque exercitum violentum & strenuum, qui tanquam fluuius pluuialibus aquis incitatus, & præceps sternat populos, qui infensi fuerunt aut Israelitico populo historicè, aut typicè populo Christiano, reíque Euangelicæ. Qui loquendi modus in eadem, aut certè in simili materia frequens est. Dicitur enim Deus eleuare signum in nationibus ad euocandos milites suprà *cap. 5. vers. 26. & cap. 11. vers. 12. & cap. 49. vers. 22. & cap. 62. vers. 10.* Ad hanc autem explicationem plurimùm facit illud *coget*, quod ex vsu Latinorum significat *conscribere*, aut *congregare militares copias.* 81.

[20] *Et venerit Sion redemptor: & eis qui redeunt ab iniquitate in Iacob.*] Hæc historicè, & typicè cum S. Thoma, & Hugone de reditu, libertatéque Iudæorum interpretor, qui *Sionis* nomine designantur; & quos Deus euocato Persarum exercitu, qui tanquam incitatus fluuius Babylonicos fines inundauit, in patriam reduxit. E quorum numero tenuerunt non omnes, sed quorum Deus tetigit corda, & qui ad iustitiam animum excoluerunt suum: vt pluribus ostendimus suprà *cap. 1.* ad illud: *Sion in iudicio redimetur.* Quod indicant illa verba non obscurè: *Et eis qui redeunt ab iniquitate in Iacob.* Vbi illud *&*, expositiuam particulam esse arbitror, hoc sensu, *Veniet Sioni redemptor, id est eis, qui ab iniquitate redibunt.* In hac libertate, vt millies diximus, libertas alia maior significatur, quam per Christum habet humanum genus à Dæmonis iugo. Quam quia illustri notatam, & expressam symbolo intuebantur Patres, & in qua multò emicabat magis diuina bonitas, ideo huius illustrissimi loci non tam historicum quàm allegoricum sensum secuti sunt. Quod etiam, sicut alibi sæpe, fecit Paulus *ad Roman. 11. vers. 26.* Qui vt ostenderet non esse à Deo prorsus abiectum Iudæorum genus, cùm esset tanto in honore habita Gentilitas, hunc adduxit locum allegorico, vt apparet, sensu: in quo gens eadem olim inter hostes captiua ad priorem locum, & ordinem reuocanda dicitur. Ac si dicat Paulus, Vt populus antè à tenebroso, atque ærumnoso statu ad lucem, & libertatem emersit, sic Iudæorum reliquias, quæ abiectæ esse putabantur, in fine sæculorum Deus ad se conuertet. 82.

Huic loco Paulus, in suo allegorico, vt arbitror, sensu plurimum attulit lucis *ad Roman. cap. 11.* Qui cùm ad Gentiles loqueretur, qui sibi in eo placebant 83. Ad Rom. 11

bant maximè, quòd ad Ecclesiam essent ascripti, exclusis Iudæis, quos eo etiam nomine contemnebant, ducet Iudæos non ita à Deo fuisse contemptos, vt non ipsi etiam aliquando conuertendi sint. Cùm enim dixisset, *Nolo enim vos fratres ignorare mysterium hoc, vt non sitis vobis ipsis sapientes, quia cæcitas ex parte contigit Israel, donec plenitudo Gentium intraret, & sic in omnibus Israel saluus fieret.* Quibus verbis, vt liquet, ostendit sub finem mundi Iudæos esse conuertendos. Deinde subiicit Isaiæ testimonium, quod modò versamus, vt omnes ferme putant interpretes, & res ipsa docet. *Sicut*, inquit, *scriptum est, Veniet ex Sion qui eripiat, & auertat impietatem à Iacob: & hoc illis à me testamentum, cùm abstulero peccata eorum.* Non desunt, qui testimonium istud ab alio Isaiæ loco petitum esse censeant: nempe *ex capite 27. vers. 9. Et iste omnis fructus, vt auferatur iniquitas eius*, nempe Iacob. Sed quominus hoc mihi persuadeam facit, quod vt bene notauit Toletus in hunc Pauli locum, hîc apud Septuaginta inueniuntur verba, quibus vtitur Paulus, in capite verò 27. longè diuersa.

84. Ex quo Pauli loco multa licebit colligere ad expositionem saltem mysticam huius loci. Primum, hîc agi præcipuè de salute spirituali Iudæorum, qui auocandi dicuntur à peccatis.

Iudæi in fine sæculorum conuertendi. Secundum, illum Domini zelum armatum ad vindictam, & impetum illum tanquam exundantis fluminis, qui maximè spectatur in tam longa obduratione, & cæcitate Iudæorum, duraturum, donec veniat ad fidelium societatem, Ecclesiæque complexum Gentium plenitudo.

85. Tertium, illud fœdus, seu testamentum, vt exponit Paulus, esse promissionem hanc de reducendo Israelitico populo ab impietate, aggregandóque aliquando ad Ecclesiæ sinum.

86. Quartum, hanc salutem non priùs aduenturam esse Iudæis, aut hoc testamentum, siue fœdus implendum, quàm Christi Seruatoris passio præcedat, id enim est. *Cùm abstulero peccata eorum.* Quia licèt alio modo Deus hæc auferre potuerit, immò abstulerit à Iudæis in Babylonico exilio commorantibus, aut ab eo in patriam restitutis, vt de Iesu filio Iosedech scribitur *Zachar. cap. 3. vers. 4. Ecce abstuli à te iniquitatem tuam*; Tamen hîc de aliquo alio auferendi modo loquitur Paulus, cùm de re longè post Babylonicum exilium futura sermonem faciat.

87. Hæc puto non difficilè colliguntur è Paulo, qui optimus est interpres Scripturæ sacræ. Neque tamen existimo alienum à veritate, & reatu, quod paulò antè ex sententia S. Thomæ, & Hugonis dicebamus, hæc historico sensu, ac typico spectare libertatem Iudæorum è Babylone, in qua apparebat maior alia eiusdem populi libertas, vt hic exponit Paulus. Hic verò nobis componenda est, conciliandáque Pauli translatio cum versione vulgati & cum L x x. lectione, quod non vulgaris, aut exigui negotij est. Neque enim ab vtrisque parum recedit Pauli testimonium. Sic enim vulgatus. *Et veniet Sion redemptor, & eis, qui redeunt ab iniquitate in Iacob: Hoc fœdus meum cum eis, dicit Dominus.* Sic Septuaginta. *Et veniet propter Sion qui liberet, & auertet impietatem à Iacob: & hoc erit eis à me testamentum, dicit Dominus.* Paulus verò. *Veniet ex Sion, qui eripiat, & auertat impietatem à Iacob; & hoc illis à me testamentum, cùm abstulero peccata eorum.*

88. De Septuaginta translatione nihil moror, quia parum ab Hebraico textu, & vulgata versione dif-

fert. Obseruandum tamen non eodem omnes modo legere L x x. versionem. Quidam *ex Sion* legunt propter auctoritatem credo Pauli, ita Hieronymus in commentariis, & codices Complutenses. Communiter alij *propter Sion*, Cyrillus, Procopius, Origenes in Paulum, & codices nunc à Sixto correcti. Si priori modo legas, non discrepat Paulus à L x x. Sed non video quomodo cum Hebraico textu conuenire possit; in quo *Sion* in tertio casu ponitur, vt docet articulus ille præfixus לציון *letsion*. Et aptè eodem sensu vertunt L x x. *propter Sion*. Quare dum noster conuertit, *Et veniet Sion redemptor*, *Sion* proculdubio in tertio casu est.

89. Ego hîc à Paulo existimo è duobus Isaiæ locis vnum esse conflatum testimonium. Quod, vt in Zachariæ commentariis ostendimus *cap. 11. n. 54.* in canonicis scriptoribus inusitatum nō est. Quod etiam Paulus iterum fecit *ad Rom. cap. 3.* Quàm autem sæpe dictum sit in Scriptura exituram esse legem, aut salutem de Ierusalem, aut de Sion, nemo non videt Dixit sanè hue de lege apertè Isaias *c. 2. Quia de Sion exibit lex.* Et de salute Christus ad Samaritanam, quasi aliquid etiam vulgo notissimum, *Ioan. cap. 4. Quia salus ex Iudæis.* Quòd verò ex Isaiæ testimonio pars prior sublata sit, & alia eius loco ex Scriptura sacra reposita, neque incommodat cogitationi, aut instituto Pauli; & ad eius consilium maximè facit. Cùm enim ibi comprimere, aut moderari vellet Gentium spiritus eo nomine insolentes, quòd despectis Iudæis ipsi ad Ecclesiæ complexum essent admissi, contrà vbicit Paulus ad ostendendam huius populi dignitatem, & ex ea Gente salutem exisse, & futurum, vt aliquando Iudæi quoque in illam Ecclesiæ communionem adscriberentur. Deinde quia nullo modo Isaiæ peruertitur, aut mutatur sententia, aut ex ea aliquid à Paulo detrahitur. Nam, vt mihi penè certum est, eadem sententia bis ab Isaia eodem loco proponitur, nempe Israelem aliquando fore saluandum. In priori namque hemistichio hæc sententia est, *Veniet Sion redemptor.* Posteriori explicat, quinam illi sint, quibus adsutura dicitur salus, nempe iis, qui ex Israelitis sese ab impietate conuerterent: Illud enim &, vt nuper diximus, non tam copulatiuam, quàm expositiuam esse particulam arbitror. Erit itaque hic sensus. *Veniet Sion redemptor, id est, eis qui in Iacob, Israelitico nempe genere conuerti voluerint.* Quare etiamsi priorem partem ex hoc Isaiæ testimonio auferat Apostolus; nihil tamen detrahit sententiæ; quia secundam partem adhibet, in qua eadem omnino sententia est.

90. Illud, *cùm abstulero peccatum eorum*, quod neque ex Hebraico textu, neque ex L x x. translatione sumptum est, putat Origenes additum esse à Paulo auctoritate Apostolica. Item Anselmus, quod non improbat Toletus. Sed mihi id durum semper visum est; quia Paulus apertè indicat hoc antiquum esse testimonium, cùm dicit *sicut scriptum est*: neque alio filo contexit illud, *cùm abstulero*, quàm superiora. Quocirca mihi hîc quoque placet, quod de priori parte testimonij dixi, ex alio Scripturæ sacræ loco postremam hanc partem esse desumptam; ita vt testimonium hoc ex tribus locis compositum fuerit ab Apostolo. Neque id mirum cùm in epistola ad Romanos *cap. 3.* vt bene Hieronymus obseruauit *in prologo super lib. 16. in Isaiam*, ex quinque Scripturæ sacræ locis vnum contexuerit testimonium. Neque hîc Paulus, aut locum Scripturæ sacræ citat, aut auctorem, sed tantùm dicit, *sicut scriptum est.*

Regula. Testimonia vno ex multis conflari.

est. Scriptum est autem, quod Paulus addidit, non vno, sed multis, iisdémque Scripturæ locis notissimis. Existimo autem extremam hanc partem sumptam esse *ex capite 4. Isaiæ*, vbi idem est argumentum, & ad extremum legitur, id quod nunc additum est ab Apostolo. *Et erit omnis, qui relictus fuerit in Sion, & residuus in Ierusalem, sanctus vocabitur, omnis, qui scriptus est in vita in Ierusalem: si abluerit Dominus sordes filiarum Sion.* Neque est quod quemquam conturbet, quòd alia dicendi figura Paulus hoc expresserit; quia auctores sacri, atque canonici, sic solent ex testamento veteri testimonia sumere, vt aliquando de verbis, aut eorum figuris non laborent, dummodo nihil de sententia mutetur: vt sacri obseruarunt doctores, & cuilibet in Scriptura sacra explorare promptū est. Vide quæ diximus *ca.6.n.39.*

91. Hæc mihi visa sunt neque dura, neque inusitata: Si quis tamen putet extremis his verbis voluisse Paulum magis explicare quod dictum est in eandem sententiam ab Isaia, vt Caietanus vult, nihil credo putabit alienum, vel à textu, vel à Pauli consuetudine, qui vt eximius doctor, quæ aliquantulo proposita sunt obscuriùs, ea aut aliis verbis, aut alia dicendi figura enunciat, & explanat. Diximus illis tantùm promitti salutem, qui ex familia Iacob ab impietate recederent. Sic enim explicabamus illud. *Et eis, qui redeunt ab iniquitate in Iacob.* ita vt illud *&* particula esset quæ explicaret obscurum, non quæ diuersas coniungeret partes. hoc sensu, *Nempe*, seu, *id est, illis qui ex Iacob peccata detestarentur.* Hoc itaque Paulus magis explicare studens post adductum testimonium addidit, *cùm abstulero peccata eorum*, ac si diceret, *Hoc vobis testimonium: vobis, inquam, si tamen priùs abstulero peccata.* Quòd si id volunt Origenes, Anselmus, & Toletus, ego quoque illorum subscribo sententiæ.

92. ²¹ *Hoc fœdus meum cum eis, dicit Dominus.*] Firmitatem addit promissioni nomen *Domini* subscriptum, quo ad extremum obsignatur prophetia. *Fœdus* autem dicitur, quo libertatem Deus, & salutem Sioni promittit; si modò ab impietate recesserit: Siue libertas hæc ab exilio Babylonico sit, typicè tamen, vt sæpe diximus; siue, quod verius est, à dæmone, vt communiter expositores, & Patres: & indicat suprà non obscurè Paulus.

Alij *fœdus* esse putant, quod statim subiicitur, quòd videlicet in sempiternum defuturus non sit spiritus propheticus. Ita Hieronymus, Haymo, Forerius: quod mihi etiam vehementer placet; sed puto priorem sententiam esse magis solutam.

93. ²¹ *Spiritus meus qui est in te; & verba mea, quæ posui in ore tuo, non recedent de ore tuo, & de ore seminis tui.*] Quidam hæc verba dicta Christo putant à Patre: alij Ecclesiæ, cui in sempiternum spiritus Domini promittitur. Plerique alij cùm Hieronymo hæc Isaiæ tribuunt, in hunc sensum. Neque in te ô Isaia, spiritus propheticus, qui in te est, vnquam deficiet, neque ex tuo ore verba recedent, quæ aut qualia à me tibi ostensa sunt. Neque à tuo semine, id est, ab his, qui tibi in eo spiritu, ac ministerio succedent; nempe ab Apostolis, aut ab aliis doctoribus, quorum animos spiritus meus afflabit, & docebit. Qui Isaiæ filij dici possunt, quomodo discipuli vocantur *filij*, & qui aliorum loco in aliquo gradu, atque ordine suffecti sunt. Adamus errare putat eos qui hæc ad Isaiam, seu Christum, aut Ecclesiam referenda existimant, adscribitque illis, ad quos Isaias hoc rerum articulo loquebatur. Mihi hæc omnia quæ Adamus minùs probat, maximè probantur, præsertim quod ad Isaiam attinet: quia textus non difficilis est ad illam de Isaia cogitationem, & communis Patrum auctoritas plurimum habere debet momenti. Proponam tamen, quæ hîc occurrunt mihi, lectori pio, vt de illis ipse iudicet, suóque arbitratu, aut reiiciat, aut probet: ego enim non tam persuadeo aut mihi, aut aliis, quàm omnibus examinandum expono.

Dixerat suprà propheta aduenturam esse salutem à Christo redemptore Sioni, id est, iis, qui ex Israele vitam, moresque mutauerint. Vbi, & redemptionis meminit vtique per Christum, & eorum qui redemptionis essent futuri participes; neque qui peccata detestati ab illis recederent. Hæc ergo duo commendat Dominus tam prophetæ, quàm eius posteris, id est, illis, qui deinde propagandi essent ex semine Iacob in aliam, atque aliam generationem, vt non solùm ex eorum mente non excidant, sed neque ex illorum ore; sed illa & in familiari congressu assiduè versent, habeántque quotidiano, ac penè continenti sermone trita, & familiaria; Expedit enim maximè ad spem excitandam, moresque religiosè cōformandos, nosse redemptorem esse, & vindicem nostræ salutis: neque quemquam consecuturum esse salutem, qui hærere velit in peccatorum cœno. Ad quam expositionem nihil credo violentum, aut extortum habemus à textu. Nam *spiritus meus qui in te est*, per metonymiam pro vaticinio ponitur, id est, pro verbis, quæ diuinus dictauit spiritus prophetæ suo. Quo sensu quidam accipiunt illud Ioannis, *epistol.1.cap.4. Nolite omni spiritui credere*, id est, omni doctrinæ. Et illud *1.Cor.14. Si orem lingua, spiritus meus orat.* Ita Primasius, Gagneius, & Erasmus. *Spiritum* sanè pro sermone, doctrina, seu reuelatione sumi docet Eucherius *in quæst. noui, & veteris testamenti in epistolam ad Ephesios*, & Cyrillus Alexandrinus in illud Isaiæ *cap.26. Peperimus spiritum salutis.* Idem ibidem Procopius, quorum verba, quæ penè eadem sunt, nunc tibi subiicio. Audi Cyrillum & in eo Procopium. *Quadrare, inquit, potest hæc oratio prophetis, & sanctis Apostolis, & Euangelistis, qui superna mystagogia ducti, ornatique ministerio, & velut intelligibili semine accepto spiritum salutis in terra pepererunt, nimirum doctrinam spiritualem, quæ vitæ æternæ conciliatrix est, & procuratrix. Solet enim Scriptura diuina spiritum sæpe nominare aliquorum scripta. Probate inquit spiritus, an ex Deo sint. 1.Ioan.cap.4.* Et ibidem, Euangelicam prædicationem ait esse spiritum illum quem Paulus dicit se accepisse *1.Corinth.cap.2.* Et quidem in hoc loco *spiritum* pro verbis, seu doctrina sumi, suadent illa, quæ mox subiiciuntur, quæ videntur continere, atque explicare superiorem sententiam, vsitato Hebræorum more, qui res maximè notabiles iteratò adhibent, in quibus posterior modus prioris expositio est, in quo planè *verba* audis; & quæ in tota hac continentur clausula dicuntur ab ore non recessura, quod verborum est proprium, & penè solum.

Spiritus pro verbis.

Ex his difficile non est reliqua ad finem vsque capitis expedire: monet enim Dominus prophetam, vt hæc verba & mente contineat & sæpius inculcet: quod item edicit ipsius semini, id est, posteris, posterorúmque filiis in longas generationes: ita vt hæc quæ nunc primùm audit Isaias, quotidiano repetant sermone, & cantu celebrent assiduo nati natorum, & qui nascentur ab illis: quia hæc in longa spectant sæculorum spatia. Nam & consecuturi sunt multi à Iudæorum semine salutem primis 95.

Ecclesiæ Apostolorúmque temporibus: & deinde, vt Paulus ex multorum sententia docet *ad Rom.* 11. ad finem sæculorum. Hanc sententiam, aut tenet, aut indicat Cyrillus.

96. Illud *in sempiternum*, vt aliis in locis sæpe, longum tempus designat, licèt aliquo spatio finitum; quale hîc est tempus Euangelij, aut certè quod proximè mundi consummationem antecedet. Illud *non recedent*, licèt in futuro sit, tamen pro imperatiuo positum est, quod in Scriptura sacra obuium. Ita vt non tam dicantur verba ab ore non recessura, quàm præcipiantur, ne vllo recedant tempore à posterorum ore. Hæc mihi maximè videntur soluta & prompta; neque tamen ideo aliorum expositio non probatur. *Hæc de capite quinquagesimo nono.*

Argumentum sexagesimi capitis Isaiæ.

QVÆ in hoc dicuntur capite, ita historicè de Hierosolyma restituta accipienda sunt, vt multò magis typicè Ecclesiam intueantur. Cuius singulari orationis genere eximiam gloriam, & numerosam filiorum sobolem commendat, & amplificat propheta. Deinde ostendit quidquid in Regum, populorúmque deliciis, atque opibus numeratur, ad Ecclesiæ cultum, atque splendorem esse transcribendum: subdendúmque collum Ecclesiæ iugo illorum, qui contra eam hostiles cogitationes, & odium implacabile suscepisse videbantur. Ad finem tandem aurei illius sæculi felicitatem, & vtriusque Ecclesiæ tam militantis, quàm triumphantis statum declarat. In hoc autem capite, si vsquam alibi, diuina in Euangelico propheta eloquentia splendet.

CAPVT LX.

1 [a] *SVRGE, illuminare Ierusalem,* [b] *quia venit lumen tuum,* [c] *& gloria Domini super te orta est.*

2 [d] *Quia ecce tenebræ operient terram, & caligo populos: super te autem orietur Dominus, & gloria eius in te videbitur.*

3 [e] *Et ambulabunt gentes in lumine tuo, & reges in splendore ortus tui.*

4 [f] *Leua in circuitu oculos tuos, & vide: omnes isti congregati sunt, venerunt tibi:* [g] *filij tui de longè venient, & filiæ tuæ de latere surgent.*

5 [h] *Tunc videbis & afflues, & mirabitur, & dilatabitur cor tuum,* [i] *quando conuersa fuerit ad te multitudo maris, fortitudo gentium venerit tibi.*

6 [k] *Inundatio camelorum operiet te,* [l] *dromedarij Madian, & Epha:* [m] *omnes de*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 SVRGE iam, ô Ierusalem, quæ sedebas in puluere, & nouum quemdam splendorem intuere, quem antea densæ circumfundebant tenebræ. Ecce iam adest lumen, quod optare poteras: & gloria, quam tibi Dominus, tanquam sponsæ parauit.

2 Quia, cùm terra aliena, externíque populi crassissimæ sint immersi caligini; in te tamen orietur Dominus, qui vera lux est, & gloria ipsius in te singulariter splendescet.

3 Ad illud lumen, quod in te fulgebit, Gentes vndecumque conuolabunt, tanquam ad pharum in portu lucentem nautæ salo iactati: & ad solem, qui in tuis orietur finibus, Reges etiam, & Principes accedent. Et in luce iam ambulabunt illi, qui priùs cæcis, fallacibúsque vestigiis errabant in tenebris.

4 Circumspecta quoquò versus, ô Ierusalem, & vide, quanta ad te ex omnibus terræ plagis Gentium multitudo concurrat. Omnes isti quos properantes vides, tui sunt, & in tuum sinum vt admittantur, student: Filij tui, & filiæ tam ex proximo, quàm ex remoto loco certatim aduolabunt.

5 Cùm circumstare videas numerosam sobolem, tunc exultabis gaudio: & animus quondam tuus mœrore contractus, & angustus, rerum vicissitudine, dilatabitur. Quando innumera populorum multitudo, & Gētium diuitiæ in maris similitudinem in tuum tibi sinū immigrauerint.

6 Ea frequentia venient ad te cameli, qui filios tuos, & opes in tuum vsum regias compor-

gent;atque ea festinatione properabunt, vt instar habeant inundantis maris. Venient ad te ex Madian,& Epha,venient ex Saba dromedarij ferentes id,quod in illis regionibus in pretio, atque in honore est:aurum videlicet,& thus, quæ omnia tam libenter offerent,vt ad oblata munera ,vocis quoque modulationem adiungant, & diuinæ maiestatis præconia.

7 Cedareni quoque pecus, quod apud ipsos abundè pascitur , & Nabathæi arietes ad te congregabunt:Quæ in altari meo,in quo placari soleo , iugiter immolentur:quæ domus meæ gloriam ostendant,& amplificent.

8 Quinam sunt hi, quos neque viarum asperitas,aut salebræ retardant, aut magna lassant locorum spatia ? Qui vt nubes volant, quas rapit vehemens ventorum impulsus; aut sicut columbæ, quæ vrgente nimbo, in suos se nidos, quàm ocyssimè referunt.

9 Adeò non respuunt oblatam lucem insulæ, vt illam auidissimè expectent : paratásque habeant ad filios tuos transmittendos,ô Ierusalem, naues in Oriente , quæ onustæ venient argento, & auro,ad cultum Dei, quem colit Israel; qui te ornate,atque illustrare constituit.

10 Qui à te priùs alieni ac peregrini fuerant, in mœnium tuorum molitionem sedulò incumbent:& Reges qui rationibus tuis priùs aduersabantur,voluntaria, & grata deferent obsequia. Visus tibi sum offensi, atque indignati animi dedisse signum , cùm plagam inflixi ; sed pòst tibi placati , ac miserantis signum exhibebo , cùm te Regum,ac Principum exuuiis ornauero.

11 Tunc verò non erit cur foribus tuis vectes obiicias,aut portas claudas , quia nullus iam erit ab hoste metus, qui claustra desideret, & vectes: neque Gentium multitudo,quę singulis in tuum sinum influet momentis , illas ad punctum temporis obstrui permittet.

12 Quòd autem die ac nocte tanto studio Gentes ad te concurrant, ea ratio est ; quia quæcumque gens , aut quodcumque regnum seruire tibi recusauerit,interibit : interibunt , inquam, miserè atque omnino Gentes , quæ tibi collum summittere noluerint.

13 Quidquid in Libano speciosum est , ad tuum vsum, & fabricam conferetur ; nempe cedrus, & cum ea buxus,pinus, & abies : quæ loco ad cultum , & obseruantiam meam destinato, quémque ego sæpius pedibus calcare soleo , ornamentum afferent,& decorem.

14 Qui te priùs superbè vexarunt,ac depresserunt , demisso vultu ad te , & supplices accedent:& impressa pedum vestigia exosculabuntur illi, qui tuo honori priùs maledica lingua detraxerant. Et tuam speciem,& amplitudinē admirati dicent : Hæc verè Dei ciuitas est : Hæc verè Sion,in qua colitur, atque habitat sanctus Israel,

15 Pro

Saba venient , aurum & thus deferentes, [n] *& laudem Domino annunciantes.*

7 [o] *Omne pecus Cedar congregabitur tibi, arietes Nabaioth ministrabunt tibi :* [p] *offerentur super placabili altari meo ,* [q] *& domum maiestatis meæ glorificabo.*

8 [r] *Qui sunt isti, qui vt nubes volant , & quasi columbæ ad fenestras suas?*

9 [s] *Me enim insulæ expectant , & naues maris in principio , vt adducam filios tuos de longè : argentum eorum, & aurum eorum cum eis* [t] *nomini Domini Dei tui, & sancto Israel , quia glorificauit te.*

10 [v] *Et ædificabunt filij peregrinorum muros tuos, & Reges eorum ministrabunt tibi:* [x] *in indignatione enim mea percussi te, & in recōciliatione mea misertus sum tui.*

11 [y] *Et aperientur portæ tuæ iugiter : die ac nocte non claudentur , vt afferatur ad te fortitudo Gentium , & reges earum adducantur.*

12 [z] *Gens enim & regnum, quod non seruierit tibi,peribit:& gentes solitudine vastabuntur.*

13 [aa] *Gloria Libani ad te veniet , abies,& buxus , & pinus simul ad ornandum locum sanctificationis meæ,& locum pedum meorum glorificabo.*

14 [bb] *Et venient ad te curui filij eorum, qui humiliauerunt te,& adorabunt vestigia pedum tuorum omnes , qui detrahebant tibi ,* [cc] *& vocabunt te ciuitatem Domini,Sion sancti Israel.*

15 [dd] *Pro*

15 dd *Pro eo, quòd fuisti derelicta, & odio habita, & non erat qui per te transiret, ee ponam te in superbiam sæculorum, gaudium in generationẽ, & generationem.*

15 Pro eo quòd derelicta, & contemptui, atque odio habita fuisti, adeò vt nullus fuerit, qui in tuam se societatem, atque familiam daret, siue metu, siue pudore deterritus, excitabo te, cóque proueham dignitatis, & lucis, vt nihil in populis habeatur admirabilius, & illustrius.

16 ff *Et suges lac gentium, & mamilla regum lactaberis: gg Et scies, quia ego Dominus saluans te, & redemptor tuus fortis Iacob.*

16 Quod bonum fuerit, & delicatum in Gentibus, quod in Regibus magis eximium, & illustre, illud ego per Reges ipsos, & populos impertiar tibi. Quare regio more, & regiis vberibus molliter, ac delicatè nutrieris. Tum autem cognosces me Deum esse fortem Iacob, à quo salutem, & libertatem consecuta es.

17 hh *Pro ære afferam aurum, & pro ferro afferam argentum, & pro lignis æs, & pro lapidibus ferrum: ii Et ponam visitationem tuam pacem, & præpositos tuos iustitiam.*

17 Eo verò tempore nihil erit vile, nihil non syncerum, & purum: largiar enim aurum pro ære: succedet argentum pro ferro: pro lignis æs, & ferrum pro lapidibus reponetur. Neque iam dura erit, sicut antea, sed pacata, & benigna visitatio: quíque tibi præerunt, eo erunt animo, atque consilio, vt iudicij pondus non in largitione, & gratia, sed in æquitate, & legibus statuendum putent.

18 kk *Non audietur vltrà iniquitas in terra tua, vastitas & contritio in terminis tuis, ll & occupabit salus muros tuos, & portas tuas laudatio.*

18 Non erit deinceps in tuis finibus supplicium tale, quale exigi solet à peccatis: non, inquam, erit in finibus tuis strages, & vastitas, qualis aduenire solet ab inimico: In muris tuis, ac portis cantica non deerunt, quia victoriæ, aut noua semper beneficia succedent, quæ laudari, ac celebrari debeant.

19 mm *Non erit tibi ampliùs Sol ad lucendum per diem, nec splendor Lunæ illuminabit te; sed erit tibi Dominus in lucem sempiternã, & Deus tuus in gloriam tuam.*

19 Neque lux tua erit sicut lux Solis, qui non semper omnibus lucet, cùm aliò ab hominum oculis quotidie demigret: neque quasi Lunæ splendor, qui & ipse varius est, & menstruis spatiis ab oculis eripitur. Quia Deus, qui tibi erit decus, & gloria, idem tibi pro Sole in sempiternum lucebit.

20 nn *Non occidet vltrà sol tuus, & luna tua nõ minuetur: quia erit tibi Dominus in lucem sempiternam, & complebuntur dies luctus tui.*

20 Quare Sol tuus, qui Deus est, cui immutabile est, atque indeficiens lumen, nunquam erit occiduus: neque Lunæ tuæ vnquam deficiet, aut decrescet splendor. Habebis enim non à Sole, & Luna, sed ab eorum autore Deo sempiternam lucem: neque iam ampliùs lachrymis indulgebis, & fletibus; quia præcidetur omnis dolendi, atque lugendi causa.

21 oo *Populus autem tuus omnes iusti, pp in perpetuum hæreditabunt terram, qq germen plantationis meæ, rr opus manus meæ ad glorificandum.*

21 Quos habebis ciues, & filios, eosdem etiam habebis iustitiæ, & sanctitatis amatores. Quibus perpetua erit, & propria terræ possessio: quia sicut generosum, ac fidele germen in ea non aliena, sed mea plantabuntur manu, vt ab eis fructum capiam laudationis, & gloriæ.

22 ss *Minimus erit in mille, & paruulus in gentem fortissimam: tt Ego Dominus in tempore eius subitò faciam istud.*

22 Quæ exigua erat, in numerosam familiam & syluam filiorum ingentem excrescet: & quę infirma videbatur, & tenuis, in Gentem strenuam, atque robustam adolescet: Ego Dominus cùm tempus promissioni definitum aduenerit, quamprimum promissa pręstabo.

IN CAPVT SEXAGESIMVM COMMENTARIVS.

1. a SVRGE, *illuminare Ierusalem, quia venit lumen tuum.*] In textu Hebraico, & in eo, quem in Commentariis posuit, & exposuit Hieronymus, non inuenitur *Ierusalem*. Sed hic interpositum existimatur ex Ecclesiæ consuetudine, quæ in festo Epiphaniæ ita prorsus legit. Et cùm de illa Sion hîc sermo sit, de qua in fine capitis præcedentis dictum est. *Et veniet Sion redemptor.* mirandum non est, si noster interpres, qui aliquid interdum addit explicationis gratia, hîc quoque ne vaticinium hoc esset obscurius, textui addiderit Hebraico *Ierusalem*. Sicut fecere Septuaginta *cap. 51.* qui cùm tantùm esset in Hebraico codice *num. 9. consurge, consurge*, ipsi addiderunt, *Ierusalem*.

2. De qua Ierusalem scriptum fuerit vaticinium hoc illustrissimum, quæri solet, de Ierusalem ne terrestri post vastitatem longam, exiliique Babylonici sordes instaurata, adductáque ad insignem splendorem, & gloriam, vel de Ecclesia quam excitauit Deus, diuinísque donis, ac cœlesti lumine ditauit, irradiauítque. Sanctus Hieronymus suo tempore communem indicat fuisse sententiam, non Hebræorum solùm, sed etiam quorundam, qui cùm religione non essent Hebræi, Hebræorum tamen sententiæ nimis erant addicti, quos ipse semiiudæos vocat: qui existimabant hæc ad terrenam Ierusalem, Iudæorúmque dignitatem, & gloriam pertinere. Quorum ipse meritò sententiam damnat, totúmque vaticinium altius aliquid spectare dicit, & ad Ecclesiam esse referendum. Quòd Ecclesiam intueatur caput hoc eximium, nemo pius negare poterit; neque, quòd sciam, vllus apertè negat. Si qui tamen sunt, qui de terrena Ierusalem interpretentur, in quibus est S. Thomas, & Hugo, ita accipiunt Ierusalem restitutam, & tot ornatam è cœlo beneficiis, vt in ea tanquam in typo spectent, fundatam, & locupletatam Ecclesiam. Quod sanè mihi difficile non est: nam vt ex multorum sententia *in proœmio cap. 40.* diximus, Hierosolyma post exilium instaurata, typus fuit maiestatis, atque amplitudinis Ecclesiæ. Et quæ toto hoc capite continentur, mirè in statum illum Hierosolymæ conueniunt: imò & aliquid est, quod nisi valde contorqueas, in Ecclesiam accommodari non possit. Quòd si quæ contigere Iudæis, teste Paulo 1. *Corinth. cap. 10.* contigerunt in figuris, quid quæso durum, aut alienum existimabimus, si tam excelsum opus, quod iam antè Deus meditabatur, & temporibus postea Euangelicis implere voluit, in successu maximè illustri, notóque non Iudæis solùm, sed etiam latè nationibus aliis adumbrare voluerit. Itaque hanc sensu probabilem, & veram puto expositionem S. Thomæ & Hugonis; si tamen de Ecclesia non negent hoc vaticinium, sed eius gloriam in hoc quasi hieroglyphico Iudæorum reditu expressam esse putent.

3. *Surge illuminare Ierusalem.*] Propheticus est dicendi modus, qui imperatiuum cum epitasi pro futuro vsurpat. Porrò illud *surge*, & aliæ voces similes in imperatiuo Hebræis pro interiectionibus sunt, vt *veni, venite, vide*, quæ acuunt desides animus, & studium excitant, sicut apud Latinos *age, agedum, cedo*, & similia. Quasi ergo iam ab exilio redeant ærumnosi Iudæi, & vndique Gentium conuentus magni fiant ad habitandam Ierusalem, excitat propheta ciuitatem sanctam ad iucundissimum illud spectaculum, quod iam iam postliminio adesse fingit. Sed hæc, vt dixi, typicè; nam cùm Ecclesiam præcipuè spectet hoc vaticinium, ad illam sermo fit, quæ aspicere iubetur cœleste lumen, & frequentiam hominum admirabilem in ipsius sinum vndique collectam.

Regula. Verba quædam pro interiectionibus.

4. Obseruatum est nobis sæpius in hoc propheta, *noctem, & tenebras*, tum apud Latinos, tum apud Hebræos, multò frequentiùs pro ægritudine animi, aut pro vitæ squallore, aut fortunæ incommodis adhiberi. Qualem statum omnino pertulere Babylonij exules, & Ecclesia, cùm primum fundari cœpit: vix enim aliquis sese Christo eiúsque discipulis associabat, præter ignobilem turbam, quam corporis ægritudo, aut debilitas ad Christum tanquam ad medicum adducebat. De quibus Christus, *Cæci vident, claudi ambulant, pauperes euangelizantur*: ad quos se missum esse medicus ipse, & Ecclesiæ fundator Christus confessus est *Isai. cap. 61.* Eiusdem vero homines membris quondam, aut debiles aut captos, id est, populi fæcem secutos fuisse Christum, & Euangelium indicat, & accepti beneficij gratia, atque memoria persuadet. Certè cùm Christus prædicationis gratià castella, & ciuitates obiret cum discipulis, mulieres quædam sequebantur, vt inquit Lucas *cap. 8. quæ erant curatæ à spiritibus malignis & infirmitatibus.* Quòd si quis esset paulò nobilior, vt cum Iesu ageret, fugiebat lucem propter Iudæorum metum, aut iudicia, & noctem captabat, & tenebras, quibus consuetudinem illam occultari volebat; vt de Nicodemo habes *Ioan. ca. 3.* Idcirco dum propheta canit aduentare lucem, & illuminandam esse Ierosalem, proculdubio significat adesse iam rerum vicissitudinem, & instare tēpus, quod animos diffundat, & exhilaret mœrore antea, & sollicitudine contractos. *Surge*, vt diximus, interiectionis speciem habet: Sed est verbum valde accommodatum Iudaici populi, aut Ecclesiæ statui magis felici. Vt enim *sedere* statum significat lugubrem, & seruilem fortunam, vt diximus *cap. 47. num. 1.* Sic etiam *surgere*, aut *stare*, statum indicat prosperum, & lætum. idem dicendum de verbo *illuminare*, quod tenebris opponitur, in quibus luctus, & mœror intelliguntur.

Pauperes primum Euangelium cōplexi.

5. b *Quia venit lumen tuum, & gloria Domini super te orta est.*] Quodnam sit lumen istud, ex dictis liquet, nempe id quod contractum animum depulsis mœstitiæ tenebris lætitiæ lumine perfundit, & irradiat, feliciot nimirum status, qui fortunam angustam, & lugubrem; & filiorum multitudo, quæ antiquam [illegible] & orbitatem consolatur.

Hæc

Hæc verò quàm cumulatè acceperit Hierosolyma restituta sub Zorobabel typicè, & longè cumulatiùs Ecclesia post Christi ascensionem, satis compertum est: illud ex Esdra, & Zacharia; hoc ex Apostolicis Actis, & Ecclesiasticis annalibus.

6. [c] *Gloria Domini.*] Aut hæc gloria dicitur esse maxima, quomodo *mons Dei*, & *cedri Dei* sumuntur pro altissimis, atque pulcherrimis. Aut certè, quia Deus, vt sponsus liberalis, & locuples Ecclesiam suam splendidissimis donis, & fœcunda sobole, imò & seipso luculenter ornauit. Vtramque explicationem aptam esse censeo huic loco. Imò vna videtur expositio, dicendi tantùm genere diuersa. Quòd autem *gloria* pro splendore, & maiestate sumatur, notum est satis. Vnde *gloria Libani, & Carmeli* dicitur horum montium species, & amœnitas. Et Salomonis ornatus Regius, & maiestas *gloria* dicitur *Salomonis*. Cùm ergo *gloria Domini* oritura dicitur super Ierusalem, splendor ostenditur maximus in quocumque dignitatis genere, qui priùs *luminis* nomine significatus fuerat.

7. Addam ad extremum vsum alium huius nominis, qui nõ ineptè fortasse in hunc locũ accommodari potest; neque vt credo, aut minùs piè, aut minùs significanter. *Gloria Domini*, vt putat Anselmus in illud Pauli *ad Roman.* 3. *Omnes enim peccauerunt, & egent gloria Dei.* misericordia Domini est: *Deus,* inquit Anselmus, *magis, magísque glorificatur tribuendo beneficia gratiæ suæ per remissionem delictorum, & multiplicationem virtutum.* Clariùs glossa ordinaria. *Gloria*, inquit, *id est, indulgentia & venia peccatorum.* Quam explicationem ex omnibus maximè probat Pereira. Illud præterea valde facit ad hanc cogitationem, quod Moyses *Numeror.* 14. *vers.* 17. *gloriam & fortitudinem Dei* illius misericordiam esse dicit. Cùm enim à Deo peteret, vt populi misereretur, & illius dimitteret peccata, inquit, *Magnificetur ergo fortitudo Domini.* Et quasi hoc ad gloriam suam maximè pertineret, respondit Dominus. *Dimisi iuxta verbum tuum, viuo ego, & implebitur gloriâ Domini vniuersa terra.* In quem locum variè loquuntur interpretes, neque ego nunc aliquid definio. Oleaster tam in litterali, quàm in morali explicatione, *gloriam Dei*, Dei misericordiam interpretatur, in morali præsertim. *Audi quæso*, inquit, *qua gloria vult Dominus omnem terram implere, non gloria potentiæ suæ, qua cuncta creauit; non sapientia, qua cuncta prudentissimè gubernat, sed misericordia qua indefessè peccata remittit.* Iuxta hæc gloria Domini impletura dicitur Ierusalem aut terrestrem, aut mysticam: quia misericordiæ suæ diuitiis illam ornauit Deus, dimisísque peccatis vtriusque populi tam Gentilici, quàm Iudaici, ex quibus mystica Ierusalem, id est, Ecclesia Christi coaluit, ad splendorem eximium, & dignitatem verè Regiam prouexit. Hoc posterius videtur mihi non alienum placet tamen magis explicatio prior.

Misericordia, Dei gloria est.

Ad Rom. 3.

8. [d] *Quia ecce tenebræ operient terram, & caligo populos: super te autem orietur Dominus, & gloria eius in te videbitur.*] Ex comparatione contrariæ fortunæ multò magis emicat alicuius felicitas. Quæ comparatio in Scriptura sacra frequens est. Si spectes quicquid extra Ierusalem, id est, extra Ecclesiæ fines, atque complexum est, obscura sunt omnia, & profundissimæ immersa caligini, quia principi parent tenebrarum, & cæcis errant, fallacibúsque vestigiis. At super Ierusalem orietur lux, quæ noctem illam diuturnam excutiat: nempe Dominus, qui & ipse lux est mundi, & cuius doctrina mentem illustrat, & irradiat: & quia ipse in Ierusalem docuit, & quodammodo ibi natus est. Sed altiori quadam ratione Ecclesiæ, cuius est vmbra Ierusalem, doctrinæ suæ radios pleniùs diffudit, & super eam multò potiùs ortus dici potuit: quia illius gloria in ea maximè conspicitur: & cuius dona multò sunt ampliora, quæ Ecclesiæ ab eius incunabulis ad hoc vsque tempus quotidie præstat. Neque ab hoc officiu liberali, ac paterno deficiet ad finem vsque sæculorum.

9. [e] *Ambulabunt Gentes in lumine tuo: & Reges in splendore ortus tui.*] Prima omnium Hierosolyma lucem vidit cælestem, quia in ea primùm Spiritus sanctus visibili specie illapsus fuit in die Pentecostes. Ad illam verò, id est, ad genus Israeliticum, quod in Ierusalem tanquam in eius gentis capite designatur, promissio illa facta, & ad illud Christus primùm missus est; & ideo ibi prima nascentis Ecclesiæ incunabula. Deinde verò gentes aliæ tam loco quàm religione diuersæ ad splendorem illum diuinitus emicantem excitæ, antiquas exolæ tenebras Euangelicam lucem amplexæ sunt. Venient itaque Gentes, ô Ierusalem, ad lumen tuum, tanquam ad Pharum in portu fulgentem, quæ salo, nauseáque iactatæ ex naufragio, ac tempestate ad litus enatare contendunt. in hac clausula eadem est sententia meo iudicio, sed bis explicata, quare *splendor ortus tui*, idem est quod *lumen tuum*.

10. Porrò illud *ortus* videtur idem esse, quod *Sol*, aut *oriens*. Quòd si ita accipias, quod ab vsu Scripturæ alienum non est, quæ *ortum*, aut *occasum* pro Sole oriente, atque occidente sumit, sensus est satis illustris, quo significatur in Ecclesia tantùm ortum esse Solem, reliquas autem nationes, quæ extrà sunt, noctem habere perpetuam, neque emersuras vnquam ex atra, densáque caligine, nisi ad Solem accedant, qui vna tantùm in Ecclesia radiat. Vbi Vulgatus *in lumine*, & *in splendore*, Hebr. est præpositio ב *beth*, quæ non solùm quietem significat, sed etiam motum, sicut præpositio Latina *in*. Si accusatiuo adiungas, quod fecit Vatablus, & Forerius, qui ita vertunt, *Venient Gentes ad lumen tuum*, sensus est facilis, quem nuper indicaui, nempe, Venient tanquam ad Pharum, qui perire nolunt hausti fluctibus: seu venient ad lumen, quo illustrati, errare, ac cæcutire desinant. Si verò *in lumine* legas, quod potiùs reor, sic interpretabere, qui hactenus errabant in tenebris, neque quid habebant certum, & tutum, quod sequerentur, iam illustrati hoc cœlesti lumine ambulabunt sine vllo, aut periculo, aut errore. Sanè errarant illi, offenderántque grauissimè, quibus cœleste hoc lumen non affulsit, qui *Sap.* 5. de seipsis verè, tametsi serò, fatebantur. *Errauimus in via iniquitatis; & iustitiæ lumen non luxit nobis.*

In Ecclesia tantùm lux.

11. [f] *Leua in circuitu oculos tuos, & vide: omnes isti congregati sunt, venerunt tibi.*] Alloquitur Ierusalem, seu in illa veriùs Ecclesiam in eo statu, ac rerum articulo, in quo ex omni regione maximi ad eam Gentium concursus facti. Constituit autem illam in specula, spectatéque iubet turbas hominum, qui & proximè, quasi de sinu prodeunt, & ex regionibus longè dissitis aduenient ex omni mundi plaga; ita vt quocumque suos conuertat oculos, occurrent numerosi filiorum greges.

12. [g] *Filij tui de longè venient, & filiæ tuæ de latere surgent.*] Accedent ad Ierusalem non solùm hi quos Chaldæorum obsidio longa, ciuitatísque extrema

 clades,

clades, & vastitas in proxima Palæstinæ loca disseminauit (quos fuisse in magno numero docuimus apud Zachariam *cap. 7.*) sed etiam, qui longiùs abducti fuiit in Babylonem. Sed multò veriùs magísque copiosè accedent ad Ecclesiam ex proximis locis, id est, ex Iudaico genere plurimi, multò verò plures è Gentilibus, qui non tam ex latere exierunt, sicut Iudæi, quàm ex longinquo adducti in illam domum, & familiam Ecclesiæ coaluerunt.

13. Hoc loco nonnulla à nobis obseruanda sunt. Primùm, vt à nobis pluribus demonstratum est *cap. 3. num. 2. & cap. 43. num. 9.* quando in eadem specie masculinum genus cum fœminino coniungitur, significari multitudinem, & varietatem. Quare hîc in *filiis, & filiabus* nihil aliud designari puto, quàm numerosam sobolem, quæ ex proximis, remotísque regionibus nascetur Ecclesiæ. Quo sensu dictum puto *capite 43. Affer filios meos de longinquo, & filias meas ab extremo terræ.* Et quoties aliquis in Scriptura dicitur *genuisse filios & filias*, id puto significari, ab illo valdè propagatum esse genus. In hanc ego sententiam hunc locum accipio: neque enim facilè ostendas, si aliter interpretere, cur *filiæ ex latere egressuræ* dicantur, *filij* verò *aliunde*. Nisi fortè in *filiabus* imbecillum, atque ignobile Iudæorum; in *filiis* verò Gentilium magis robustum, & acre genus intelligas. Quod in propositam materiam nescio quàm accommodatè cadat, cùm è Iudæorum gente nati fuerint Apostoli, in quibus Ecclesia iam à Christo condita nihil apparuit fœmineum, & imbecillum. Erit ergo sensus, tam ex Iudæorum gente propè, quàm ex Gentilium procul venturos esse filios, & filias, id est, copiosam vtriusque multitudinem, quam ad vbera sua Ecclesia mater alat, atque confirmet. Sanè *capite 43.* tam filij quàm filiæ de longinquo, & ab extremo terræ dicuntur esse venturi.

14. Quòd verò aliqui dicunt in *filiabus* animas intelligi infirmiores, quibus opus est lacte, atque adeò à materno sinu, & vbere non diuelli, id habet difficile, quod non bellè conuenit cum rerum natura; neque enim aliter aut materno lacte nutriuntur filij, aut lateri hærent nutricis, quàm filiæ: neque illi cùm infirmi sint, citiùs depelluntur ab vbere, quàm istæ. Quòd autem alij putant id ex eo natum esse, quod communiter inter homines vsu venit, vt filiæ cùm teneræ sint, & infirmæ, neque ad grauioris curæ pondus idoneæ, domi se cum matribus contineant, neque ab earum latere vnquam discedant: filij verò, quia robustiores, & ad externarum curationum molestias magis apti sunt, foràs egressi longinquas suscipiunt, obeúntque peregrinationes; id inquam, minùs idoneè sumi potest à texta: neque enim egressuri domo dicuntur nati domi filij, sed alibi nati à domo sua, id est, ab Ecclesia procul, ad familiam, in quam ascribi desiderant, de longinquo venturi. Quare mihi vehementer placet *in filiis, & filiabus* nihil præter vtriusque populi ingentem multitudinem ostendi.

15. Secundò obseruandum, vbi vulgatus habet *de latere surgent*, in quibusdam codicibus esse *de latere sugent*, vt obseruat Marianus Victorius, *in annot. super Hierony.* vbi aliquot codices numerat, vbi *sugent* legitur; Quibus tu Complutenses adde: Eodem modo legunt ex interpretibus nonnulli, in quibus sunt Foreirus, & Adamus. Imò ita videtur reddidisse Hieronymus, vt ex eius Commentariis in hunc locum apparet. Vox Hebraica תֵּאָמַנָה *teamanah*, variè à variis redditur. Quidam vertunt *confirmabuntur*, alij *nutrientur*, alij *fouebuntur*. Sed sensus est non valdè diuersus, siue *surgent* legas, siue *sugent*. Nam *surgere* confirmari est, & roborari, vt patet in plantis, quæ quò magis confirmatæ sunt, atque robustæ, magis attolluntur, & surgunt à terra. Hoc autem robur, & incrementum infantium à lacte fit, sicut plantarum incrementa à succo, quod per radices, & fibras à terra trahunt. Postquam autem infantes ad vbera molliter nutriti sunt, virilis ætatis accedit robur, atque constantia.

Quòd si ita accipias & *surgent* idem esse statuas, quod *nutrientur*, aut *fouebuntur*, vt infantes solent ex materno sinu, sensus erit, filios tuos, & filias etiamsi longè veniant, nutritíque fuerint materno antea, id est, syluestri atque ferino lacte, ad tua tamen vbera, ô Ecclesia mater, inhiabunt: cuius lac rationabile, & sine dolo, quasi modò geniti infantes concupiscent: eóque enutriti indulgenter, & molliter magnum capient Christianæ ætatis, & roboris incrementum. 16.

Septuaginta aliter conuertunt, *filiæ tuæ super humeros portabuntur*. Iuxta quam lectionem Andreas quidam ab Hugone citatus putat filios Israel ab exilio reduces, vt pote robustos, & ad itineris molestias magis idoneos suis pedibus reuersuros; filias verò, nempe Israelitidas fœminas, vt pote sexum imbecillum in Gentium humeris, & lateribus esse portandas: & ita de latere surrecturæ dicuntur, illorum videlicet, quorum in reditu humeris insederunt. Cui sententiæ nonnihil fauere videtur, quod Isaias *cap. 49. vers. 22.* de eodem reditu felici, & facili ait, *Afferent filios tuos in vlnis, & filias tuas super humeros portabunt.* Sed etiamsi Septuaginta lectionem amplectare, sensus idem est, qui vulgati. Nam qui vbera sugunt, quia teneri sunt, neque pedes habent ad ingrediendum firmos, in vlnis à nutricibus, aut pro regionum varietate in humeris gestari solent. 17.

h *Tunc videbis, & afflues, & mirabitur & dilatabitur cor tuum.*] Cùm circumstare videas numerosam filiorum sobolem, ô Ierusalem, qui ad te effusi ex omni regione conuenient, tunc exultabis gaudio: & animus quondam tuus mœrore contractus, & angustus tam læta rerum vicissitudine dilatabitur. Hîc obseruo verbum *video* in Hebræorum idiomate habere quandam auxesin, licèt apud Latinos sæpe iudicari possit otiosum; vt ostendimus ad illud *cap. 53. Videbit & saturabitur*; & adde ex *cap. 66. vers. 14. Videbitis & gaudebit cor vestrum.* Illud itaque *videbis* ostendit hîc lætum aliquem rerum euentum, in quo otiosè, & cum voluptate spectando pascantur oculi, & oblectentur animi. Quod perinde est, ac si dicas *Tunc exultans afflues.* 18. *Video cum epitasi.*

i *Quando conuersa fuerit ad te multitudo maris, fortitudo Gentium venerit tibi.*] Vnam puto in hac clausula esse sententiam duobus modis explicatam, aut certè non admodum diuersam. In *mari* sicut etiam in *insulis* Gentiles intelligi non obscurum est, quia cùm terra promissionis magna ex parte maritimis finibus esset definita, quicquid vltrà erat, ad alienas à Iudaica religione pertinebat. Quia ergo maxima pars eorum, qui Christiana sacra complexi sunt, ex marinis insulis, aut ex transmarinis regionibus aduenit, quæ postquam ad portum appulit, quia è mari egressa, è mari quoque profecta vulgò existimabatur, ideo multitudo maris ad Ierusalem, id est, ad Ecclesiam, conuersa fuisse traditur, aut conuertenda prædicitur. Seu certè quia in *mari* multitudo populorum intelligitur, 19.

iuxta

iuxta illud *Apocal.cap.17. Aquæ multæ populi multi.* ventura prædicitur maris multitudo,quia eò populi multitudo concurret.

20. *Fortitudo* autem *Gentium* vocatur, aut Regum maiestas,quæ supplex accedet ad Ecclesiæ lumina, aut eorum dona,atque diuitiæ, quæ Ecclesiæ sacris atque altari seruient. Quod etiam optimè atque eleganter explicuit Zacharias *cap.14.* qui quæcunque in Regum,ac Principum opibus pulcra sunt, in Dei honorem, & cultum esse conferenda prædicit. *In illa*, inquit, *die erit quod super frænum equi est sanctum Domino.* Vbi nos ea de re pluribus. Existimo autem Isaiam hoc loco spectasse illud *Psal.71. Reges Tharsis, & insulæ munera offerent*; nam, vt alibi docuimus,*Tharsis* pro *mari* sumitur.

21. Hæc omnia sine dubio, aut solùm, aut præcipuè de Ecclesia accipienda sunt,sed si quis eadem quasi in typo quærat in restituenda Ierusalem, & excitando templo post Babylonicum exilium, inueniet hæc etiam in typo satis luculenter. Nam Reges & Principes Iudæis quondam infensi in eam curam non solùm faciles se, & beneuolos, sed etiam liberales,& munificos præbuerunt. Vide quæ diximus ad illud *Zachariæ 6. Et qui procul sunt venient, & ædificabunt in templo Domini.* De Ierusalem sanè vt typo explicant S.Thom.& Hugo, & Andreas quidam ab Hugone citatus. Neque mihi tam videtur difficile, vt id horream, quod fecerunt in nostra ætate nonnulli in eam cogitationem minùs æqui, & plus satis seueri: quia Ecclesiæ dignitati nihil detrahit hæc sententia, cùm illi hæc omnia primo loco tribuant: & quia res est maxima,vmbram eius præmittat in liberata,atque ornata Ierusalem,quod in grauissimis quibuscumque rebus non rarò facit Scriptura.

Mare multitudinem significat.

22. Hic ego aliam adducam explicationem, quod loci obscuritas, non solùm permittit, sed etiam iubet. Et primùm noto *mare* pro ingenti magnitudine rerum omnium, aut etiam multitudine adhiberi solitum.*Thren.2.vers.13. Magna est velut mare contritio tua.* Et exercitus Chaldæorum copiosissimus *mare* vocatur *Ierem.cap.51.vers.42.* Secundò noto in similitudinibus Hebræos omittere nonnumquam similitudinis notam,nempe *sicut, quemadmodum*, & similia. Quare sic explico. *Quando conuersa fuerit ad te multitudo maris, fortitudo Gentium venerit tibi*,id est,quando Gentes ad te venient adeò multæ, vt totum mare ad te è suis finibus relicto alueo,ac littore confluere videatur. Quæ explicatio ideo mihi displicet minùs, quia deinde ad maris proprietates, & nomen allusio fit. Et quæ tanquam in propositione videntur obscuriùs obuoluta, illa deinde per partes clariùs explicantur: nimirum quæ sit illa Gentium multitudo, quæ instar maris exundabit, & magno impetu confluet ad Ierusalem,id est,ad Ecclesiam.

23. k *Inundatio camelorum operiet te.*] *Inundatio* nomen est à mari petitum,quod satis indicat alienam non esse explicationem à nobis proximè allatam: nam *inundare*,atque *operire* proprium est fluctuum, cùm maxima incitatione, atque impetu in aliquem locum euoluuntur.Quod loquendi genus frequens est in Scriptura sacra, cùm multitudinem magno studio festinantem significare vult.*Ezechiel.cap.26. vers.3. Ecce ego super te, Tyre, & ascendere faciam ad te Gentes multas, sicut ascendit mare fluctuans.* Et *Ierem.cap.46.vers.8. Ægyptus fluminis instar ascendet, & velut flumina mouebuntur fluctus eius, & dicet, Ascendens operiam terram.* Deinde aduentum illum, quem antè prædixerat, *inundationem* vocat seruata eadem metaphora sicut hic Isaias. *Inundatione equorum eius operiet te.* A qua metaphora non abhorret Hispanicus sermo,qui incitatam,mutuóque se prementem hominum turbam vocat *olas de Gente.*

Hæc mihi difficilia non sunt,sed neque alienum existimo ab hoc loco, aut ab vsu Scripturæ sacræ, si *inundatio* sumatur pro puluere, qui ab equis seu camelis festinantibus instar nubis excitari solet, & cœlum operire. Quo dicendi genere vsus est Ezechiel nuper citatus. *Inundatione equorum eius operiet te puluis eorum.* Et quidem à Latinis excitatus *puluis nubes* vocatur. Virgil. *lib.8. Æneid.* 24.

——— Oculisque sequuntur
Pulueream nubem, & fulgentes ære cateruas.

Et *vndatio* vocatur,aut *vnda pulueris*, quæ ab equorum turbis,& *fumus*,qui ab incendio surgit.

Mixtóque vndantem puluere fumum.

In *camelis* illæ, vt puto, regiones intelliguntur, quæ camelis abundant: Est enim vsitatum tam sacris,quàm profanis Scriptoribus, vt quæ familiaria sunt, & quasi vernacula alicui regioni,pro regionibus ipsis tanquam eorum symbola vsurpentur. Qua ratione Ægypti symbolum est *crocodilus*, & *calamus*,quia hos alit Ægyptius Nilus,Siciliæ *spica*, quia frumenti ferax; Iudææ *palma*. Sic enim hoc loco quia camelorum, siue dromedariorum Madianitæ abundant, illis propheta *camelos, & dromedarios* attribuit,tanquam propriam illorum notam, sicut statim Cedarenis *pecora*, & Sabæis *aurum*, & *thus*. 25.

26. l *Dromedarij Madian, & Epha.*] Vt *cameli* & *dromedarij* idem sunt, sic etiam *Madian* & *Epha*: quare in vtroque hemistichio sententia eadem iteratò ponitur. *Sunt autem Madian, & Epha, regiones*,vt inquit Hieronymus, *trans Arabiam: omnisque prouincia appellatur Saba, vnde fuit & Saba Regina, quæ venit audire sapientiam Salomonis.* Hæc Hieronymus. Neque ego aliquid addam, quia nihil adduci posse existimo magis exploratum. Appellatur autem Regio illa *Madianitis* à Madian filio Abraham,& Cethuræ, *Genes.25.* atque etiam *Epha*, ab Epha filio Madian, qui eandem regionem, quam pater priùs,incoluit.

27. m *Omnes de Saba venient, aurum, & thus deferentes.*] Quæ in *Madian*,& *Epha* priùs,eadem nunc significari videntur nomine *Saba*. *Saba* verò vt docuit Hieronymus nomen dedit, & regioni Madianitidi,& illi, quæ dicta est *Epha*,si fortè non eadem est,quæ *Madian*. Videtur autem pars hæc Madianitidis, aut Arabiæ prouinciæ, id habuisse præcipuum, quia thuris, & aromatis feracior est, quàm vllus alius tractus illius regionis; imò fortasse quàm vlla alia regio veteribus cognita. Quare eo nomine valde etiam à profanis commendatur. Vide Strabonem *lib.16.* Theophrastum *lib.9.cap.4.* Plinium *lib.6.cap.28.* Vbi ait Arabum clarissimos esse Sabæos propter thura. Et Virgilius 1. *Georgic.* eo aromate nobilissimos appellat Sabæos.

India mittit ebur, molles sua thura Sabæi.

Et iterum 2. *Georgic.* vni illi prouinciæ donum illud eximium attribuit.

——— Sola India nigrum
Fert ebenum, solis est thurea virga Sabæis.

Dicuntur igitur venturi omnes de Saba, id est, Sabæi portantes aurum, quod è patrio effoditur solo; & thus, eius regionis vernaculum prouentum. Quibus rebus id significatur,quod in quolibet genere pretiosum est,siue in metallo,siue in aromate.

Tantùm

28. Tantùm hic obseruo quod dicit Hieronymus de Regina Saba, quòd ex eadem regione visura Salomonem profecta sit, docuisse etiam in hunc Isaiæ locum Haymonem, & Dionysium, item Eugubinum, *in annot. in c.10. Genes.* & ibidem Lipomannum *in Catena.* In quam sententiam est coniectura non leuis, quia vt notauit Hieronymus *in Traditionibus super Genes.* ad illud *cap. 10. Filij Chus Saba.* & statim ad illud, *Filij Regma Saba.* priori loco Saba per ס *samech* scribitur, posteriori verò per *schin,* Heb. ש. At illa Saba vnde Regina profecta est 3. *Reg. cap.* 10. cùm ש scribitur. Quare non est illa Saba, quam filij Chus incoluerunt, id est illa, quæ ad Æthiopiam illam pertinet, quæ trans Ægyptum est. Scio esse nonnullos qui contrà sentiant; sed quod putat Hieronymus, mihi maximè probatur. Et facit pro Hieronymo quòd dona quæ attulisse dicitur Regina Saba, non tam gignit Saba illa Æthiopica, quàm hæc Arabica, aut Madianitica.

Regina Saba vnde profecta.

29. n *Laudem Domino annunciantes.*] Laudat Dominum, qui quocumque modo dignum illum esse ostendit veneratione, & cultu. Qua ratione Sol, & Luna, & quidquid in cœlo est, atque in terris illustre, prædicare dicuntur diuinas laudes, & Dei enarrare gloriam: quia Deum sapientissimum rerum opificem, & potentissimum tantæ, ac tam pulchræ molitionis architectum ostendunt. Eodem modo Sabæi, & Madianitæ populi laudem annunciabunt Domino, quia auro, thure, & vario aromate, quibus onustos agent camelos, & dromedarios, honore dignum esse Dominum profitebuntur. Nisi mauis, quod modus ipse loquendi simpliciter sonat, venturos esse Sabæos, & Madianitas cum hymnis, & canticis, cum nabliis, & sistris, ad Ecclesiam toto animi studio, atque ardore in laudem intentos illius, quem Deum agnoscunt, & cuius beneficio ex errorum tenebris ad tam illustrem lucem vocati sunt. Id verò fert omnium penè Gentium consuetudo, & Hebræorum præsertim, qui cantu, & omni instrumentorum musico diuina beneficia confitentur, & eorum quotannis renouant memoriam.

Laudat Deū, qui illum colit.

30. o *Omne pecus Cedar congregabitur tibi: arietes Nabaioth ministrabunt tibi: offerentur super placabili altari meo.*] Sicut Sabæos thure onerauit propheta, quia ille est vernaculus Sabææ regionis prouentus, sic etiam Cedarenos, & Nabathæos cum multo pecore venturos esse dicit, quia & ipsi nomades sunt, & copiosi armentorum greges apud ipsos pascuntur. Vt ergo priores ad aliud diuini obsequij opus thus comportant, & aurum è regione Sabæa, sic isti pecora quæ in altaribus iugiter immolentur, è Cedarenis, atque Nabathæis pascuis adducent. Ex quo nonnulla coniectura, eáque non leuis sumi potest, vaticinium hoc typicè intelligendum esse de Ierusalem, quandoquidem in Ecclesia iam non erunt antiqua illa, atque egena victimarum sacrificia, cùm vnum sacrificium Christi, quod illa significabant, satis, imò plusquam satis toti mundo sufficiat. Vt quid enim iam in Ecclesia pecus Cedar, & arietes Nabaioth offerendi super placabili altari, cùm vna victima Christus pro omnium peccatis propitiatio sit.

31. Porrò, vt à filiis Abraham, & Cethuræ, regiones aliæ vocatæ sunt *Madian,* & *Epha,* sic etiam à filiis Ismaelis Nabaioth, & Cedar, *Cedareni,* aut *Nabathæi* populi nomen acceperunt. Hi verò pastores sunt, & in tabernaculis plerumque vitam degunt inopem, rusticam, & infelicem: ita vt cùm vitam sibi vitalem neget Dauid, seipsum cum Cedarenis comparet. *Habitaui cum habitantibus Cedar.* Quòd verò *Nabaioth, Nabathæi* sint, communiter existimant nostri: & fauet plurimùm, & situs regionis, & nominis vicinitas. Alij à Nabatha ciuitate deriuatum putant, quæ Arabiæ Petrææ olim metropolis fuit. Quod qui ita existimauerit, coniectare etiam poterit ciuitatem illam à Nabaioth ædificatam esse, eodémque redire tandem vtramque sententiam. Neque mirum quòd alienæ linguæ scriptores paululum mutauerint Hebraica, id est, illis valde absona, & peregrina verba, & pro *Nabaioth,* ad Græcam seu Latinam formam finxisse *Nabathæi;* sicut *Cedar* modico flexu *Cedræi* ab eisdem nominantur, populi nimirum eodem situ, quo Cedar. Vide Plinium *lib. 5. cap.* 12. vbi Cedræos cum Nabathæis coniungit. Pertinere autem has regiones ad orientem Solem docet Plinius *lib. 6. cap.* 18. & de Nabathæis Ouidius *lib. 1. Metamorph.* vbi de Euro vento orientali ait.

Eurus ad auroram, Nabathæáque regna recessit.
Persidáque, & radiis iuga subdita matutinis.

Quia verò regiones istæ & procul erant à Ierusalem, & parum expolitæ ciuili disciplina, vtpote quæ in pascuis plurimùm, & tabernaculis agerent, (vnde à Plinio suprà *Scenitæ* dicuntur) neque longè à ferino ritu vitam propagarent; pro Gentibus sumuntur, quæ ex longinqua regione, & instituto barbaro ad Ecclesiæ complexum, & disciplinam accessere: & quæ quidquid habebant in patrio solo pulchrum, & pretiosum, certatim in diuinum cultum contulerunt. 32.

Quod ad aurum, thus, & myrrham attinet, in quibus alia etiam aromata intelliguntur, impleuerunt hoc Isaiæ vaticinium Magi, *Matth. cap.* 2. Quòd verò Cedareni, atque Nabathæi, quod ad pecus attinet, suo quoque modo præstiterint, dubitare non licet, quo tamen tempore ac modo, non facilè exploratu est. De Ierusalem restituta non dubito, quin ad sacrificia ex ea regione magna victimarum vis ad templum aduenerit, sicut etiam ex pacto 4. *Reg.* 3. Regibus Israel Rex Moab Cedarenis, atque Nabathæis vicinus centum agnorum millia, & totidem arietum pensitabat. An verò, quod ad Ierusalem attinet, ex pacto Cedareni vectigales ad sacrificia pecus attulerint, seu ad commune ciuitatis alimentum, aut tanquam mercatores ad nundinas quæstus gratia conuexerint, obscurum est. Certè hoc posteriori modo ad Tyrium emporium à Sabæis aromata, & à Cedarenis armenta comportari solita docet Ezechiel, *cap. 27. vers. 21. Arabia & vniuersi principes Cedar, ipsi negotiatores manus tuæ: cum agnis, & arietibus, & hædis venerunt ad te negotiatores tui: venditores Saba, & Regma, ipsi negotiatores tui cum vniuersis primis aromatibus, & lapide pretioso, & auro, quod proposuerunt in mercatu tuo.* 33.

Quod attinet ad Euangelij tempus, de quo præcipuè est hoc vaticinium, non video quando adductæ ex Cedarenis, aut cur adduci debuerint ad Ecclesiam victimæ, cùm vna victima Christus ceteras non solùm excluserit, sed etiam damnauerit. Quare figuratè hæc cum Hieronymo, & aliis accipio, siue de personis illarum regionum, quæ *arietum,* & *agnorum* nomine significantur, potentes quidem, & diuites, in *arietibus,* in *agnis* verò ignobilior, atque infirmior conditio: seu certè quia in illis regionibus desertis, atque incultis, nihil re pecuaria melius, atque nobilius est; quod nobilius apud 34.

Genti

Gentiles in quocumque genere fuerit, id ad Ecclesiæ ornatum, Dríque cultum adhibendum esse significatur. Quod etiam Zacharias prædixit *cap.* 14. sub alia metaphora, de qua nos paulò antea.

35. *Offerentur super placabili altari meo.*] Spiritus contritus, & humilis, Deóque in omnibus, atque ad omnia subiectus grata Deo victima est, quæ in altari placabili immolatur, id est, in obedientia, quæ quicquid est in victima, à se totum emancipat, & consecrat Deo. Alij in *altari* fidem intelligunt, in qua immolatur anima, quæ nobilissimam partem sui à se quodammodo abdicatam abnegat, addicitque Deo in obsequium fidei. De qua altari Paulus, *captiuantes intellectum in obsequium fidei.* Huc inclinat S. Thom. Neque malè in hunc locum quadrabit, si altare hoc placabile Ecclesiam esse dicas, extra quam Deo acceptum nihil est, quemadmodum explicuit Haymo in illud *ad Hebræos* 13. *Habemus altare, de quo edere non habent potestatem, qui tabernaculo deseruiunt.*

36. Mihi hîc præter cæteras placet Cyrilli sententia, qui hoc dicendi genere significari putat non minùs grata futura Deo Gentium, quàm Iudæorum sacrificia, cum aliquo tamen respectu ad victimas, quæ sub antiqua lege in templo offerebantur: neque enim alienis ab Hebræorum religione populis fas erat immolare hostias. Sic autem Cyrillus. *Cedar, & Nabaioth regiones sunt optima, & pabulosa, ac plurimos habẽt incolas; verùm idololatras, & errantes. Sed & hi, inquit, arietes, & oues adducent, & omnia erunt accepta super aram meam, etiamsi lege Mosaica licitum non fuerit alienigenis Deo hostias offerre, & si obtulissent acceptas illas non habebat: sed ecce iubet Deus illa accepta esse in sanctis aris. In Christo enim Iesu non est seruus, neque liber, barbarus, Scytha, Græcus, & Iudæus, sed omnia, & in omnibus Christus.* Hæc Cyrillus. Sub hac ergo figura, id est, nomine *agnorum, & arietum*, quos iam ab altari procul Christiana relegauit religio, intelliguntur spiritualia dona, seu potiùs obsequia, quæ à puro, & simplici fidelium animo in Ecclesiæ altari consecrantur: quæ non minùs erunt accepta Deo, si à Madian, Cedar, & Nabaioth, id est, populis ab Israelitide progenie alienis, imò illi quondam infensissimis hostibus, quàm quæ ab Israelitarum genere offeruntur. Porrò altare placabile dicitur Hebr. רצון *ratson*; quod voluntatem, seu beneplacitum valet: quo genere dicendi significantur grata esse futura sacrificia. Septuaginta sic vertunt: *Offerentur acceptabilia super altari meo.* Tigurina, *Sacrificabunt super aram, quæ mihi placet.* Vatablus, *Ascendent super in beneplacito altare meum.* Sed est eadem, aut parum diuersa sententia, modò illud *placabile* actiuè sumas, pro *placatiuo*, quasi altare illud Deum placaturum sit. In quo per metonymiam victima intelligitur, quæ in altari immolatur. Neque id nouum est, aut inusitatum Latinis, apud quos nomen in *bilis* terminatum aliquando significat actionem; Vnum hoc exemplum accipe ex Virgilio *lib.* 10. vbi Turnus missurus in Pallantem hastam, sic illum alloquitur.

Aspice num mage sit nostrum penetrabile telum.

37. *Et domum maiestatis meæ glorificabo.*] Vocatum fuit olim Salomonis templum *domus gloriæ*, aut maiestatis Dei: qui si vspiam ibi maximè à populo quondam suo colebatur: immò in alio loco sacrificia quædam obiri legitimè non poterant. Quare locum illum Deus miris illustrauit modis, & aspectabili sæpe commendauit signo. Sed multò magis Ecclesia, de qua hoc præsertim vaticiniũ inducitur, domus est diuinæ maiestatis. In quam magna Gentium multitudo ingressura dicitur, quod in antiquum templum non licebat, & dona adducenda multò plura, atque illustriora, quàm vnquam vidit in suo templo aut Salomonis ætas, aut illa sæcula, quæ deinde post illum consecuta sunt.

Qui sunt isti qui vt nubes volant: & quasi colũbæ 38.
ad fenestras suas.] Vt in principio capitis subiecisse visus est propheta Ecclesiæ oculis properantem ex omni mundi plaga innumerabilem Gentium multitudinem, sic modò ipse admirabundus propheticis oculis intuetur eodem studio, ac celeritate innumeros populos ad Ecclesiæ sinum conuolantes, atque ideo Ecclesiæ nomine stupore quodam correptus interrogat. *Qui sunt isti*, &c. In *nubibus* duo spectare licet, quę mirificè explicent Euangelij vim, & fidelis animi studium, atque constantiam. Nubes ad nos venturum impulsu ea regionibus valde summotis, imò & interdum de vltimis terræ finibus aduehuntur, tantum complexæ aëris spatium, sic constipatæ, ac densæ, vt cœlorum nobis eripiant aspectum. Quod sanè ideo tam facilè præstant, quia neque ardui montium ascensus, neque mediæ salebræ sublimem earum cursum, aut volatum impedire possunt. Hoc egere in Ecclesiæ nascentis exordiu innumerabiles fidelium greges, qui cùm altiùs se supra terrena commoda sustulissent, nihil illorum anhelatum cursum retardare potuit: quia humana hæc, & peritura, dum cœlos aspectant, longè infra se posita meditantur.

In *columbis* præter perniciem, constantémque 39.
volatum, quem cum nubibus videntur habere communem, aliquid amplius videre mihi videor, quod incitare maximè debuit pios animos, diuináque luce pleniùs illustratos. Columbæ cùm grauis & atra horret tempestas, vt experientia docet quotidiana, magna festinatione, ad colũbaria se, id est, ad fenestras, seu nidos referunt suos, quia nimirum extrà nihil non timent. Et ideo tanquam à re nota Virgil. 2. *Æneid.* quarumdam fœminarum trepidationem, & fugam expressit.

Præcipites atra ceu tempestate columbæ.

Aut fortasse allusum hic est ad columbam, quam 40.
veluti exploratricem ex arca emisit Noe, quo tempore diluuij aquæ mundum totum oppleuerant *Genes.* 8. *Quæ cùm non inuenisset, vbi requiesceret pes eius, reuersa est ad eum in arcam.* Cum magna, vt verisimile est, festinatione, quia extra arcam vbi requiesceret, nihil erat, aut tutum aut firmum. Sic ergo Gentilium populi cœlesti iam illustratione docti nihil esse tutum in eo vitæ genere, quod antè tenuerant, didicere; cùm omnia si minùs inundanti diluuio, at æterni ignis incendio viderent esse deuota. Cúmque ab vna arca, id est, Ecclesia salutem sibi esse quærendam certa fide cognoscerent, ad eam se continuò corripiunt, non minori studio, quàm columbæ aut quando imminentem procellam odoratæ columbaria repetunt, aut certè cùm in eo diluuio, quo omne propè animantium genus demersum est, ad arcam reuertuntur: quia vident omnino aliter sibi fore pereundum. Magna quidem pernicitas in columbarum volatu significatur, sed auget plurimùm, quòd similitudo non ducitur à columba, cùm à columbariis euolat, sed cùm è pascuis ad nidos, seu fenestras reuertitur, vt apertè reddit Chaldæus: *Et quasi columbæ quæ reuertuntur ad columbaria sua.* Est enim obseruatum ocyùs ad nidos reuolare columbas, quàm cùm è nidis

dis in agros foras prodierunt. Vel quia illas filiorũ suorum cura sollicitat, vel quia extrà nihil habent à periculo vacuum, præsertim si tempestas immitis est, & aër turbidus. Tunc enim sicut è caverna maceriæ, id est, è suo nido difficilè egreditur, sic ad illum in ea aëris inclementia quàm ocyssimè redit. Ex qua columbarum natura *Cantic.* 2. sponsus euocat sponsam suam, quam *columbam* appellat *ex caverna maceriæ*, id est, ex fenestra, seu nido ad agrum inuitat: dicens abiisse hyemem, recessisse imbrem, & affulsisse iam terris, veris clementiam.

41. Plurimi ex interpretibus sunt, neque illi ignobiles, qui hæc de Apostolis, Apostolicisque viris interpretantur, qui nubium instar in omnes mundi plagas emissi Euangelicæ doctrinæ pluuiam dispersere. Et quidem hæc similitudo valde declarat Apostolorũ, & eorum, qui Apostolicis ingrediũtur vestigiis, institutum. Primùm, quia sicut nubes à terra eleuatæ sursum attolluntur, & à Sole concipiunt, quod largè deinde in terram effundant; Sic Apostolici viri terrena despiciunt, & ad cœlestia aspirant, quóque magis à terra recesserunt; eò terræ maiora important emolumenta. Ita penè Gregor. *hom.* 18. *in Ezechiel.* & *hom.* 5. *in Euangel.* Deinde, quia sicut è nube non solùm mollis stillat pluuia, quæ terram rigat atque fœcundat; sed etiam emicant fulgura, vibrantur fulmina, quæ terrent, feriunt, & exanimant: Sic etiam vir Apostolico nomine non indignus non tantùm oratione molli suadet, & mulcet, sed etiam graui, atque minaci concutit, & exagitat, quod fecit aliquando Paulus, edixitque Timotheo, quem ad Apostolicum munus instruebat, cùm 2. *ad Timoth.* 4. dixit, *Prædica verbum, insta opportunè, importunè argue, obsecra, increpa.* Docuit ex parte hoc eleganter Augustinus ad illud *Psalm.* 96. *Illuxerunt fulgura eius orbi terræ: vidit, & commota est terra. Vnde*, inquit, *fulgura de nubibus? Quæ sunt nubes Dei? Prædicatores veritatis? Vides autem in cœlo nubem nebulosam, obscuram, & habet intus nescio quid latens. Si coruscet de nube, emicat splendor: ex eo ipso quod contemnebas, inde exilit quod expauescas.* Adde quòd sicut nubes à Sole liquefactæ, siue ab aura mitiore solutæ imbres largiuntur agro salutares; sic etiam, qui dici meritò possunt Apostolicæ nubes, quas concepere pluuias, tunc effundunt, quando Solis ardore, aut Spiritus sancti aura molli, atque tepenti liquefiunt. Quibus facilè accommodes illud *Psalm.* 147. *Emittet verbum suum, & liquefaciet ea: flabit spiritus eius, & fluent aquæ.*

Qualis vir Apostolicus.

42. Hanc ego explicationem tot Patrum auctoritate confirmatam, & veneror supplex, & libens amplector. Verùm quam nos paucis indicauimus, credo non improbabunt, qui attentum animum ad textum attulerint. Nam, vt satis legenti promptum est agnoscere; superiora de his intelligenda sunt, qui ad Ecclesiæ complexum accessere, imò de his accipiunt omnes propè Doctores: Quòd verò de iisdem populis exponenda sint, facilè sibi persuadebit, qui statuerit eodem spectare similitudinem à nubibus, atque à columbis petitam: Atqui columbæ non dicuntur euolaturæ foras in apertum cœlum, sed foris potiùs in suas fenestras, & nidos rediture. Et ita censent de nubibus communiter interpretes: imò & Hieronymus hîc, qui hæc de Doctoribus, & Apostolis exponit in illud *Iob* 26. *Qui ligat aquas in nubibus.* Et in illa verba *Psalm.* 35. *Veritas tua vsque ad nubes.*

43. Septuaginta aliter vertunt, *Sicut columba cum pullis suis.* Vnde occasionem acceperint ita conuertendi, non facilis coniectura est. Quòd ad sententiam attinet, licèt alij aliter hunc locum accipiant, ego parum differre puto vtramque translationem, quæ ostendit conuentus maximos Gentilium ad Ecclesiam futuros. Redeunt enim ad fenestras gregatim columbæ, & quæ cum pullis volant, gregatim etiam redeant necesse est. Explicat autem Septuaginta translatio optimè studium, & celeritatem Gentilium, qui ad Ecclesiam confluent. Nam quemadmodum cùm auiaria repentino fragore prænunciant ruinam, aues omnes cum pullis, qui modò implumes non sunt, aliò pernici volatu demigrant: Aut quando irruente hoste potentiori, omnes relictis domiciliis, in quibus tuta commoratio non est, cum liberis, & pretiosa supellectili ad loca magis munita præsidij gratia commeant: Sic Gentes, quasi iam ruitura sit parentum suorum vana, atque damnata superstitio, cum liberis, ac tota familia ad Ecclesiam, vnde solum se perfugium ostentat & salus, commigrabunt.

44. [*Me etenim insulæ expectant, & naues maris in principio: vt adducant filios tuos de longè.*] Ostenditur promptum, & ardens Gentium studium ad excipiendam Euangelicam lucem, vertendúmque patrium solum, id est, mutandum antiquæ vitæ institutum. Adeò enim non respuent oblatam lucem, & salutem, vt vltrò expectent illam insulæ, paratásque habeant ad transmissionem naues in littore, neque aliquid reliquum ad celeritatem faciant. Quòd insulæ, & mare pro Gentibus siue remotis locis vsurpentur, satis est notum, & à nobis non semel confirmatum.

45. Quid sit illud *in principio*, non promptum, aut obuium explicatu est. Hebr. בָּרִאשֹׁנָה, *Risonah* quod variè à Doctoribus explicatur. Adamus æterna sæcula hic significari putat, dum ait vocari eos qui ad gloriam æterna prædestinatione ordinati sunt. Aliqui putant eo concursu, atque frequentia naues esse venturas nostras auro, quo *in principio*, Salomonis nempe tempore. Quæ expositio in sententia S. Thomæ, & Hugonis, qui de reditu ex Babylonica captiuitate, instauratione que Hierosolymæ hæc historicè capiunt, non parum idonea est. Comparatur enim futura felicitas, cum eius temporis felicitate; quo nullum Solymitanæ reipublicæ splendidius fuit, & fortunatius. Hieronymus, & Haymo *in principio* intelligunt illum temporis articulum, quo primùm Gentes fidem audierint, atque complexæ fuerint: statim enim, ac primùm lux affulserit Euangelica, eo impetu atque frequentia aderunt, quo nubes agente vento, atque vrgente nimbo columbarum agmina. Foreirus ad has explicationes difficilis est, & aliam adducit, quæ præter ipsum nulli credo alteri probabitur. *In principio* enim iuxta vocis Hebraicæ proprietatem aliquid præcipuum intelligit, quod etiam mihi visum est. Illud autem præcipuum, siue principium, primariam nauem, siue prætoriam esse existimat. Ad naues itaque alias adiungit prætoriam, vt integra classis ventura dicatur ad Ecclesiam.

46. Nonnullæ sunt aliæ interpretũ cogitationes, vt in re obscura plerumque vsu venit; ego omissis aliis duas adducam, quæ minùs mihi videntur impeditæ. Et inprimis placet, quod Foreirus existimat, *principium* hîc non significare primum tempore, aut ordine rerum gestarum, sed dignitate, ita vt *principium* idem sit, quod præcipuum, aut principatus. Quo sensu *Psalm.* 109. vt multi ex interpretibus

tibus putant, neque sine graui fundamento, *principium* pro regno aut principatu ponitur. *Tecum principium in die virtutis tuæ.* & 1. *Reg. cap.* 15. quæ optima atque præcipua dicuntur sæpe, maximè *vers.* 9. eadem *vers.* 12. *initia* dicuntur, id est, *principia. Saul offerebat holocaustum Domino de initiis prædarum, quæ tulerat ex Amalec.* Ex his ego *principium* ad illud præcipuum, & eximium refero, quod Gentes in Ecclesia amplificanda, atque exornanda longè supra Iudaicum populum obtinebunt. Nam illæ ardentiori excitabuntur studio, & ampliori numero conuenient: & quod apud ipsas pretiosum est, ac splendidum, auidiùs, atque copiosiùs ad diuini cultus vsum, & sumptus conferent. Quod statim magis explicat propheta, dum nauibus ex insulis, longéque distantibus populis aurum, atque argentum diuino consecratum nomini conuehendum prædicit. Quam explicationem omnino indicat Septuaginta translatio, qui ita vertunt. *Et naues Tharsis in primis*, id est, præcipuè, &, vt exponit Dionysius, *primò & principaliter*.

47. Hæc explicatio mihi præter cæteras placet. Sed addam aliam, vt arbitror, non alienam, in qua *principium* in magis vulgari significatione sumo. Hic ego aliquid subodorari videor de Magorum aduentu *Matth. cap.* 2. Qui *in principio*, id est, cumprimum natus est Iesus, aut cumprimum fundari cœpit Ecclesia in Bethlehem, vbi sicut Christus infans iacebat in præsepio, sic etiam Ecclesia in ætate infantili vagiebat in cunis. Ad illum igitur in principio conuolarunt Magi non aliter, quàm nubes delatæ à vehementi vento, aut columbæ ab atra tempestate ad fenestras reductæ. Cùm autem Magi pignus essent, symbolum, & primitiæ Gentium, in illis Gentes in principio ad Christum, & Ecclesiam tunc primùm nascentem ex mari, atque insulis, id est, remotissimis locis confluxisse existimari debent. Quòd si illud *in principio* pro regione Orientali sumas, res est magis ad Magorum aduentum accommodata, qui ex Oriente venisse dicuntur adorandi gratia *Matth.* 2. Quòd verò *Principium* pro Oriente sumatur, tenent communiter Græci Patres

Genes. 2. in illum locum *Genes.* 2. *Plantauerat autem Dominus Deus paradisum voluptatis à principio.* Pro *principio* Septuaginta transferunt κατὰ τὰς ἀνατολάς, id est, ad Orientem. Quam lectionem Græci Patres, vt dixi, sequuntur, amplectunturque, in quibus est Basilius *homilia* 11. *in Genesim*, & oratione in illud Pauli *ad Thessal.* 5. *In omnibus gratias agite.* Chrysostomus, & Theodoretus *in hunc locum.* Gregor. *in oratione Cur oremus ad Orientem conversi.* Damascenus *lib.* 4. *de fide cap.* 13. Neque ratio deest cur Oriens pars prima seu principium dici debuerit; quia vt regio præstantissima est, & quia inde primus, & perfectissimus cœli motus nobis Solem, & splendorem adducit. Erit ergo sensus iuxta hanc posteriorem *principij* significationem. Insulæ, & naues, id est, Gentes remotæ, in Magis, qui in Oriente sunt, tanquam in pignore, & symbolo aurum, & argentum adducent.

48. Puto autem respexisse Isaiam hoc loco, *ad Psal.* 71. Vbi illa eadem paucis explicantur, quæ hic pluribus exposuit propheta. *Reges Tharsis, & insulæ munera offerent, Reges Arabum, & Saba dona adducent.* In *Regibus Arabum, & Saba* Madianitæ, Cedar, & Nabaioth intelligũtur: in *Regibus Tharsis, & insulis* nationes aliæ magis remotæ, quæ ab Isaia hic dicuntur *insulæ & naues maris.* Quòd autem *Tharsis* idem sit, quod *mare*, probauimus multis *cap.* 1. *n.* 16.

ᶜ *Nomini Domini Dei tui & sancto Israel.*] Ante Messiæ tempus vile putabatur, & sordidum Israelis nomen; imò & verus Deus, quem Israel colebat, nullo erat aut saltem exiguo in loco apud Gentes alia religione iampridem occupatas. Quare consolatur nunc propheta Ierusalem, & in ea Ecclesiam, quam eo sæpe nomine adumbrat, & notat, dum ait Deum quem antè colebat Ierusalem, qui *sanctus Israel* nominatur, à quo tantopere horrebat, & quodammodo nauseabat Gentium superstitio, eo habendum esse loco apud Gentes, vt illi se, atque omnia sua libenter offerant, benéque secum actum arbitrentur, si illa Deus ad templi sui ornamentum, & cultum admitti patiatur. Porrò nomen Dei ἀντονομαστικῶς pro Deo sumi, notum est, & à nobis sæpius probatum. 49.

ᵉ *Et ædificabunt filij peregrinorum muros tuos: & Reges eorum ministrabunt tibi.*] Si de instauranda Hierosolyma cum S. Thoma, atque Hugone vaticinium istud accipias, non multùm laborabis in explorando quomodo hæc post captiuitatem laxatam impleta fuerint in terrestri Ierusalem. Nam quid Cyrus primùm, quid Darius, & Artaxerxes opis ad murorum, templique constructionem contulerint, quanto studio Iudæorum causam afflictam, & oppugnatam susceperint, habemus apud Esdram *cap.* 1. 6. & 7. Quare optimè dici potuit Ierusalem à filiis peregrinorum, id est, ex vsu idiomatis Hebraici, à peregrinis ædificatam fuisse, & Reges peregrinorum illi ministrasse. Hæc verò tanquam in typo de Ierusalem assumi posse non est improbabile. Sed longè magis hæc eadem in Ecclesiam conueniunt, ad cuius religiosum instructum peregrini, & qui animos habuerunt à Deo Israel, & ab Ecclesia ultro alienissimos (tanta fuit animorum studiorúmque mutatio) Regios thesauros, & vires exhauserunt. Consule Ecclesiasticas historias, & occurrent Principum in Ecclesiam & inflammata studia, & eximia liberalitas, & obseruantia. Sed si hæc sensu magis arcano accipias, interpreteréque de ædificatione spirituali, sanè qui peregrini erant ab Ecclesia è Gentibus, illámque obstinato consilio priùs oppugnabant, conuerso studio atque doctrina à calumniis defenderunt, & alios ad Ecclesiam adducere, & vacillantes in fide confirmare curarunt, dat ísque pro fide iugulis suo illustrarunt, & decorarunt sanguine. 50.

ᶻ *In indignatione enim mea percussi te: & in reconciliatione mea misertus sum tui.*] Hic locus non parum fauet illorum cogitationi, qui putant ista non tam ad Ecclesiam, quàm ad terrestrem Ierusalem conculcatam priùs, & excisam, deinde restitutam, & locupletatam esse referenda. Neque enim ista satis cum Ecclesia consentiunt eo maximè tempore, quo ab impia Tyrannorum rabie oppugnabatur. Licèt enim tunc percussa fuerit Ecclesia, vehementérque iactata; at iactatio illa tanta; támque sibi pene cohærens fidelium strages à Dei indignatione profecta non fuit, aut ab animo sic offenso, vt cum Ecclesia reconciliari debuerit. Cum Iudæorum tamen temporibus hæc mirè conspirant; nam propter peccata grauia, quæ sæpe vno ore repetunt, & clamant prophetæ, traditus est ille populus ab Indignato Deo in manus inimicorum, grauíque, & vere hostili plaga percussus iuxta illud *Ierem. c.* 30. *vers.* 14. *Plaga inimici percussi te, castigatione crudeli.* Sed postea ab eodem iam placato, misertóque tam ærumnosæ conditionis in eam amplitudinem ad- 51.

ductus est, quam nunc propheta tam luculenter describit.

52. Hieronymus fatetur sermonem hic esse de Ecclesia, quæ in populo Iudæorum captiua fuerat, atque percussa, quæ tamen postea ingressis in eam Gentibus reconciliata est. Sed etiam si de Ecclesia sermo sit à Christo Euangelij tempore fundata, nihilominus hæc quoque censeo ad Ecclesiam aptari omnia, atque omnino posse. Sed priùs obseruo talis vulgo, à cuius sermone Scriptura sacra non abhorret, aliqua vocari, qualia plerumque contingere, aut existimari solent. Si quid accidit hominibus, quod communiter ab animo offenso prouenire assolet, illud, licèt ab amore profectum sit, ab odio tamen, & indignatione natum dicitur. Quomodo *Ioan. cap. 12. Qui odit animam suam in hoc mundo, in vitam æternam custodit eam.* Non odit animam suam, id est, se, qui arctam ingreditur viam, & genium suum voluptatibus fraudat; odisse tamen dicitur, quia communiter, qui in alios inimico sunt animo, illos laboriosæ alligant vitæ, & onere, atque inedia conficiunt. Similiter ei, qui Christi sequitur vestigia, edicitur, vt odio habeat patrem, matrem, vxorem, & filios, insuper, & animam suam, *Lucæ cap. 14.* qui tamen illos non odit, sed facit, quod plerumque fieri ex odio solet; quia illos relinquit, & ab illorum aspectu, & consuetudine, quàm longissimè refugit, cùm tamen illos amet, & bene cupiat. Sic ergo Deus amabat Ecclesiam, etiam cùm eam turbari ab hostibus, & vexari patiebatur crudeliter; indignatus tamen censebatur in illam, quia illa signa communiter existimantur indignati animi. Tandem misertus est, & reconciliatus Ecclesiæ, quia eam à Tyrannorum molestiis liberauit, ornauitque Principum spoliis, quod pacati, atque beneuoli animi argumentum est.

Regula. Tale aliquid vocatur, quale plerumque contingere, aut existimari solet. Ioan. 12.

Luc. 14.

53. *7 Et aperientur portæ tuæ iugiter, noctè, & die non claudentur: vt afferatur ad te fortitudo Gentium, & Reges earum adducantur.*] Magna hoc genere orationis significatur capacitas, & amplitudo, quæ & neminem excludit, & quantuscumque fiat Gentium conuentus, adhuc tamen erunt spatia vacua, quæ plures excipiant. Vidit hoc Ecclesia in omni sæculorum articulo, in quibus noua semper filiorum sobole augebatur: & experta est nostro hoc sæculo, in quo è transmarinis spatiis noui quotidie populi ad Ecclesiæ septa transcribuntur. Neque si Reges, & Gentium fortitudo superiori ætate ad Ecclesiam commigrarunt, nostra ætate simile defuit obsequium, & ornamentum; nam & Reges opibus atque potentia eximij hoc vitæ genus complexi sunt, & si quid est inter Gentes olim à religione alienas præclarum, & cui fortitudinis, id est, diuitiarum nomen conueniat, id iam ab idolorum superstitione ad Ecclesiæ decorem, & elegantiam translatum est. Possem hic de Orientali, possem de Occidentali tractu multa commemorare, quæ quotidie ad nos de Gentium conuersione perferuntur ab iis, qui ex Societate Iesu regiones illas obeunt Euangelij gratia quemadmodum Reges apud suos potentissimi sceptrum, collúmque Euangelio, Christique vicario Pontifici summiserint: vt passim extruantur templa, ornentúrque splendidè; Sed quia hic expositorem potiùs, quam historicum agimus, aliis hæc accuratiùs, atque copiosiùs tractanda relinquimus.

54. Cyrillus his verbis significari putat Ecclesiæ pacem, sumpta ab illis ciuitatibus metaphora, quæ liberæ sunt ab hostium metu: atque ideo neque seras obiiciunt, quæ externos arceant, neque quemquam ab ingressu prohibent. Contrà verò dum timetur hostis, aut proximè imminet, ferreas obtendunt valuas, neque vllo temporis momento intermittunt excubias. Non sic Ecclesia eo tempore, quod prædicit Isaias, in quam deriuabit Dominus, quasi fluuium pacis.

55. Ad hunc locum sine dubio respexit Ioannes *Apocal cap. 21.* cùm ageret de cœlesti Ierusalem; ad quam hinc nonnulla transtulit. *Et ambulabunt Gentes in lumine eius, & Reges terræ afferent gloriam suam, & honorem in illam: & portæ eius non claudentur per diem: nox enim non erit illic.* Vltimis autem verbis rationem reddit, cur nihil de nocte dixerit, vt fecit Isaias, vel quare truncatum reliquerit testimonium. Quia cùm Isaias de Ierusalem terrestri ageret aut de Ecclesia, quæ adhuc in terra laborat, & militat, in qua aliquid noctis est, id est, tribulationis, nomen *noctis* adhibere potuit. Cùm tamen à Ierusalem cælesti, de qua loquitur Ioannes, nox, & tenebræ abierint, cùm æterna ibi futura sit dies, *noctis* nomen non solùm non adhibendum, sed etiam ab illa remouendum existimauit.

56. *a Gens enim, & regnum, quod non seruierit tibi, peribit, & Gentes solitudine vastabuntur,*] Quòd Ecclesiæ portæ iugiter pateant, tantáque Gentium multitudo in eam quotidie influat, ea ratio est, quia extra Ecclesiam non est salus. Peribunt enim quotquot Ecclesia non habebit filios, quique ad alia quàm Ecclesiæ vbera inhiabunt. Sicut in mundi inundatione sub Noe illi tantùm fuerunt à communi interitu superstites, quos arca complexa est: & in ruina Iericho omnes ad vnum interierunt, quos hostile ferrum inuenit extra domum Rachab. Hoc idem sub alia metaphora prædixit Zacharias *cap. 14.* Illud *solitudine vastabuntur*, emphasim habet, id est, miserè, atque omnino peribunt.

57. *a a Gloria Libani ad te veniet, abies, & buxus, & pinus simul ad ornandum locum sanctificationis meæ, & locum pedum meorum.*] Sicut de Ecclesia, quasi de ingenti aliqua mole, aut ædificio locutus est, sic etiam nunc accommodatè ad superiora de ea loquitur materia, quæ ad speciem, firmitatémque domus maximè idonea est. Et est apta quædam parode ad templum Solymitanum, in quod materia similis, & ornamenta non dissimilia conuecta sunt. In *Libani gloria* cedros intelligo, quæ amœnum reddiderunt, atque conspicuum Libanum, & indicant, quæ sequuntur, quæ ligna item sunt ad ædium molitionem idonea.

58. *Locus sanctificationis* templum fuit olim Solymitanum: nunc etiam in Ecclesia templa sunt, vbi præcipua quadam religione colitur, & adoratur Deus. *Locus pedum Dei* propitiatorium erat, quod *scabellum pedum Domini* dicitur, quia cùm dicatur *sedere super Cherubim*, qui sunt super arcam, si habitum hominis sedentis spectes, consequens fit, vt pedes eius sint super propitiatorium, id est, supra aureum operculum quod arcam tegebat. Sic enim Deus ad Moysem *Exod. 25. vers. 21. Loquar ad te super propitiatorium, ac de medio duorum Cherubim, qui erunt super arcam testimonij.* Et *Num. 7. vers. 89.* de Moyse. *Audiebat vocem loquentis ad se de propitiatorio, quod erat super arcam testimonij inter duos Cherubim.* Et *1. Paralip. cap. 28. vers. 2. Cogitaui, vt ædificarem domum, in qua requiesceret arca fœderis Domini, & scabellum pedum Dei nostri.* Vbi illud *&* non coniungit, vt reor, aliquid diuersum, sed explicat quid sit arca fœderis, quasi dicat, id est, *scabellum*

pedum

pedum. Quem vsum frequentem habet particula
&, vt alibi ostendimus.
Sed puto hic *locum pedum Dei* templum esse,
59. quod proximè vocatum fuerat *locus sanctificationis.*
Sic enim videtur nominari *Thren. 2. vers. 1. Non est*
recordatus scabelli pedum suorum in die furoris sui.
Et ita exponunt multi ex interpretibus. Chaldæus,
Maldonatus, Agellius, Theodoretus, S. Thomas,
Hugo, Dionysius, Bonauentura, & alij plures. Quod
magis explicuit Deus *Ezechiel. cap. 43. vers. 7.* Vbi
de templo dicitur *locus solij mei, & locus vestigiorum*
pedum meorum: quia nimirum in templo diutius
putabatur immorari. Vnde etiam fiebat, vt sæpius
illius pedibus calcaretur, sicut scabellum solet.
Quòd verò non solùm propitiatorium *scabellum*
Isai. 66. dicatur, docet Isaias *cap. 66. vers. 1. Cælum sedes mea,*
terra autem scabellum pedum meorum. Ex quo loco,
vt ibi ostendemus, magis constabit templum *scabel-*
lum vocari. Hæc vt vera fuerint in templo per Zo-
robabelem instaurato, ad quod, vt reor, hæc typicè
respiciunt, multò tamen in Ecclesia cumulatiùs
impleta sunt: siue hæc ad externorum templorum
apparatum, & ornamentum referas, siue ad spiri-
tualem, & internum. Nam pro vno Solymitano
templo innumera in Christianorum prouinciis,
id est, in toto propè terrarum orbe reperies, in quæ
à Principibus quicquid speciosum est, & admirabi-
le, & congestum est olim, & nunc quoque assidua,
& liberali manu congeritur. Si verò ad internum,
id est, ad magis proprium, quod à filiorum sancti-
tate habet Ecclesia, inuenies in ea cedrum, buxum,
abietem, pinum: in quibus tanquam in symbolo
significantur eximiæ, ac solidæ sanctorum virtutes,
quæ latè exhalant odorem suauissimum, sicut com-
busta cedrus: neque cariem vllam patiuntur, aut
vllam aliam iniuriam à tinea. Quare timendum
non est ne tam pulcra, támque firma constructio
aliquando soluatur, ac deformetur, cui Dominus
firmitatem dedit; & ad alia ornamenta, quæ à se
ipso contulit, addidit quoque speciem illam, quæ à
sanctorum splendore, & sanctitate nascitur.
bb *Et venient ad te curui, filij eorum, qui humi-*
60. Reges quàm studiosè Ecclesiam coluerint, ornauerintque. *liauerunt te; & adorabunt vestigia pedum tuorum om-*
nes, qui detrahebant tibi] Hæc quoque conuenire
possunt in templum Solymitanum post Babyloni-
cum exilium. Constat enim Principes Iudæis quon-
dam infensos supplices cum muneribus ad illud
templum venisse, aut certè misisse munera, vt nos
pluribus ostendimus ad illud *Psal. 67. A templo*
sancto tuo quod est in Ierusalem, tibi offerent Reges
munera. Sanè Eunuchus Reginæ Candacis *Actor. 8.*
venit vt adoraret in Ierusalem, quem vacuum à
muneribus venisse verisimile non est. Et Antiochus
victus iam & moriturus *2. Machab. 9.* promittit se
templum optimis donis ornaturum, & sancta vasa
multiplicaturum. Quod etiam fecisse Reges, &
Principes externos, & in iis Seleucum Asiæ Regem
constat *2. Machab. cap. 3.* Quàm in idem templum
munifici fuerint Cyrus, Darius, & Artaxerxes, con-
stat *ex lib. 1. Esdra, cap. 1. 6. & 7.* De templo Solymi-
tano hæc accipiunt S. Thomas & Hugo, sed typicè,
nam hæc etiam mysticè de Ecclesia interpretantur.
61. Hæc porrò in Ecclesiam, ad quam præsertim
vaticinium spectat, optimè quadrant. Quis enim
nescit illorum Regum, qui contra Ecclesiam ho-
stiles spiritus imbiberunt, nihilque ad illius interi-
tum non tentarunt, iam tandem Ecclesiæ filios
non solùm toto spiritu, ac contentione corporis
& animi, sed etiam totis regnorum suorum viri-

A bus, ad tuendam, amplificandámque Ecclesiæ ma-
iestatem incubuisse, summisisséque ceruicem Ec-
clesiæ iugo, quam ad nullius antea imperium in-
flexerant: atque eò tandem Regios spiritus demi-
sisse, vt terram exoscularentur diuino cultui conse-
cratam. Ab exemplis abstineo, quibus abundant
Ecclesiastici annales, & nostro etiam sæculo à trans-
marinis Regibus quotidie renouantur.
Porrò hic obserua extremum obsequium, quod 62.
à victis, siue etiam à supplicibus exhiberi solet, per
osculum impressum terræ aut alicuius vestigiis si-
gnificari. Vide quæ diximus ad illud *cap. 29. vers. 4.*
De terra loqueris. Et *cap. 49.* ad illud. *Et puluerem pe-*
dum tuorum lingent. Loquitur autem hic de Ecclesia
quasi de victrice, ac domitrice Gentium, quæ ho-
B stes prius repugnantes, ac detrectantes iugum, sub
iugum egit, & pedibus suis calcatam antea terram
exosculari compulit.
cc *Et vocabunt te ciuitatem Domini Sion sancti* 63.
Israel.] Vide vt crebræ allusiones sint ad Ierusa-
lem terrestrem, in qua spectare iubemur statum iam
pacatæ, atque florentis Ecclesiæ. Quare durum ne-
mini videri debet (licèt hîc nonnemo tragico more
clamet aspirari ex hac sentētia aliquid Iudaicū) spe-
ctari in huiusmodi successibus describendis tanquā
in vmbra reditum Iudæorum ab exilio, & templi
ciuitatísque gloriam, & munerum amplitudine, &
hominum frequentia nobilitatam. Ita S. Thomas
& Hugo. Quia ergo deserta ciuitas fuerat, tem-
plúmque funditus euersum à Chaldæis, nemo ciui-
C tatem illam, aut diceret, aut crederet esse Dei, cùm
illam tanquam alienam hostium iniuriis, & incen-
dio permisisse videretur. Iam verò cùm aliquid mi-
tius atque benignius à Dei clementia profectum,
ciuitatémque ad splendorem eximium restitutam
viderent, dicebant homines in illa tanta rerum vi-
cissitudine, Hæc verè Dei ciuitas est: hæc verè Sion
illa antiqua, quam sibi veluti proprium domici-
lium elegit sanctus Israel.
Sed sanè Sion illa Solymitana obscura quædam
vmbra fuit & rudis imago splendentis Ecclesiæ:
quam eo studio, ac liberalitate complexus est Deus,
sic ornauit ad miraculum vsque, admirationémque
Gentium, vt iam apertè fateantur domum esse Dei,
& non iam obscuram, & nebulosam Sion, sed cla-
D ram, & quam verè appelles *ciuitatem Domini.*
dd *Pro eo quòd fuisti derelicta, & odio habita, &* 64.
non erat, qui per te transiret, ponam te in superbiam
sæculorum.] Hæc optimè conueniunt in Ierusalem,
quæ sic ab omnibus deserta fuit, vt nemo illam
aditu, aut visu dignaretur. De qua Ierem. *Thren. 1.*
vers. 2. Omnes amici eius spreuerunt eam, facti sunt ei
inimici. Et *vers. 7. Viderunt eam hostes, & deriserunt*
sabbata eius. Quòd verò per illam nemo transiret,
docet ibidem Ieremias *vers. 4. Viæ Sion lugent, eò*
quòd non sint, qui veniant ad solemnitatem. Quòd verò
lugere desertum aliquid esse significet; & *lugere*
viam, cæcam esse, aut herbis obsitam, quia nullius
vestigio calcatur, & teritur, docuimus *cap. 33. n. 17.*
E Quomodo verò post hanc solitudinem, & vasti-
tatem floruerit inter Gentes, satis liquet ex tota
prophetia Zachariæ, maximè *ex cap. 2. & 9.* Quare
non dubium quin Ierusalem ad illam gloriam post
ærumnosum exilium excitata typus sit Ecclesiæ
post illa, quæ in suis incunabulis pertulerit incom-
moda; ad miraculum vsque amplificatæ. Quam esse
communem Patrum, Doctorúmque sententiam,
ostendimus *in proœmio cap. 40.*
Sed cōueniunt hæc multò magis in Ecclesiā, quā 65.

principio impij vehementer oderant insectabanturque, alij periculorum metu deterriti non audebant sese in sanctorum cœtum, & societatem ascribere. Quare à Tyrannis, atque infaustis Ecclesiæ vexatoribus odio habebatur noua illa viuendi forma: alios, quibus placebat Euangelicæ vitæ ratio, ne tamen, quod probabant, sequerentur, arcebat periculorum metus: atque ita non erat, qui viam ad Ecclesiam vestigio tereret. Sed pro hac solitudine, ac tenuitate Deus illam reddidit vicissitudinem, vt nihil iam apud illos etiam, qui priùs Ecclesiam oderant, esset admirabilius, & illustrius.

66. Hieronymus hæc refert ad Ecclesiam, id est, ad fidelium cœtum, qui erat ante Christi aduentum, aut certè ante Gentium vocationem, & ingressum. Tunc enim perquam rari ad illum sanctorum numerum ascribebantur; imò ex eo numero deficiebant quotidie plurimi, tanquam fragiles atque inutiles rami, quos è suo stipite tempestas paulò acrior defringit; aut quia succum, & alimentum à stirpe non trahunt, paulatim languent, & senescunt, & tandem moriuntur. In quorum loco alij inseruntur rami, aliunde abscissi ex alieno trunco; nempe Gentiles, de quibus sub eadem metaphora Paulus *ad Roman. cap. 11. Aliqui ex ramis fracti sunt; tu autem cùm oleaster esses, insertus es in illis.* Hæc optimè Hieronymus.

67. Pauperes primum Euangelium complexi. Sed mihi videbantur hæc optimè cadere in Ecclesiam à Christo Euangelica lege constitutam ante Spiritus sancti aduentum (Nam post illum licèt Ecclesia odio esset habita Iudæorum Principibus, & Gentium tyrannis; tamen via ad Ecclesiam non sic erat deserta, vt per illam transiret nemo, cùm ab ea Petri concione, quam à Spiritu sancto plenius afflatus primùm habuit, quotidie magna fieret ad Ecclesiam accessio, vt *ex Actis Apost.* liquet.) At verò ante tempus illud toto spatio, quo Deus inter homines fuit, ad plenum vsque illum Spiritus sancti illapsum, odio erat hominibus illa Ecclesia, quam ex pusillo grege Christus congregarat, vsque adeò, vt Iudæorum Principes communi consilio statuerent, vt qui Christum confiteretur Deum, extra synagogam fieret. Neque Christi discipuli pedem efferre domo propter metum Iudæorum auderent. Via autem Ecclesiæ adeò non erat trita ingredientium pedibus, vt vir inter Iudæos nobilis Nicodemus, ne inuidiam sui ordinis subiret, non nisi noctu ad Ecclesiæ fundatorem Christum accederet. Quare in illum temporis articulum, & rerum statum optimè conuenit, quod de Ecclesia dicitur: *Pro eo quòd fuisti derelicta, & odio habita, & non erat qui per te transiret.* Hęc mihi videbãtur non aliena, neque tamen ideo non placet Hieron. sententia.

68. " *Ponam te in superbiam sæculorum, gaudium in generationem, & generationem.*] Septuaginta paulò aliter conuertunt: *Ponam te exultationem æternam, gaudium generationum in generationibus.* Ita vt sententia eadem iteratò redeat. Sed multò aptiùs Vulgatus, & ad textum Hebraicum, & ad eorum, quæ præcesserunt consecutionem. Duo præcessere quæ esse poterant Ecclesiæ mœrori in suis incunabulis, & quòd vilis esset apud homines, atque odio habita, & quòd ita esset à sectatoribus derelicta, vt per eius viam incederet nemo. His nunc propheta contraria sic opponit, vt singulis incommodis, atque dolendi causis singula quoque commoda, atque ornamenta cumulatè respondeant. Ait enim Ecclesiam futuram esse gloriosam; ita vt in omnibus sæculis nihil cum eius gloria, atque amplitudine conferri queat, neque defuturam in omni generatione lætitiam, quam ex prospero rerum euentu in omni posteritate capiet.

Porrò superbia tã apud sacros, quàm apud profanos scriptores non semper accipitur pro immani fastu, inflatóque putidè, ac insolenter animo, qui sibi multa tribuit, præque se cætera contemnit omnia; sed pro re excelsa, quámque alij propter magnitudinem admirentur, atque suspiciant. De qua *Prou. 8. Mecum sunt diuitiæ, & gloria, opes superbæ.* Et *Isai. cap. 61. vers. 6. Fortitudinem Gentium comedetis, & in gloria earum superbietis.* Vbi *superbia* pro magnitudine, atque excellentia sumitur. Apud profanos id multò frequentiùs. Virgilius vnus multa nobis exempla suppeditat. *Lib. 1. Æneid.* 69. Superbum pro magno.

Hinc populum latè Regem belloque superbum
Venturum excidio Lybiæ.

Et *lib. 3. Æneid.*

Barbarico postes auro, spolijsque superbi.

Vbi *superbia* nomine aliquid insigne, eximium, & maximum in modum illustre significatur. Quod idem valet verbum *superbio*, de quo statim *cap. sequenti.* Plinius *libro 17.* Hinc geminæ apud Menandrum, & Philomenem fabulæ *superbiunt.* Et apud Claudianum *lib. 4. de Rapt.*

——Phlegræa sylua superbit
Exuuiis, totúmque nemus victoria vestit.

" *Suges lac Gentiũ, & mamilla Regũ lactaberis.*] 70.

Præclara allegoria docet propheta quàm larga futura sit Dei in suã Ecclesiã liberalitas, quàm prona, quàm impensa Regũ, atque Principum studia, ad illam fouendã, & ornãdam: quæ omnia bellè significantur nomine *mamillarum*, & *lactis*. Pro quo obserua id, quod in Canticorum commentariis pluribus ostendimus, à fœminis duci sæpe metaphoras ad tenerum amorem, & mollem indulgentiam explicandam, quia ipsarum in filios amor magis tener, & indulgentia mollior. Quare Deo vbera tribuimus, & vterum, & nutricandi curam, dum eius in homines studium & amorem aperire volumus. Sic ergo quia Reges ad Ecclesiam aggregati quàm mollissimè, atque liberalissimè Ecclesiam fouebunt, & ornabunt, non aliter quàm matres amplectuntur, & suis alunt vberibus teneros infantes, Regum mamilla, & lacte nutrienda dicitur Ecclesia, sicut in infantili ætate filij solent.

Hæc quidem magis ex sententia omnium ferme Doctorum. Sed nil credo diceret alienum, aut à præsenti loco, aut ab vsu Scripturæ sacræ, qui hæc non de muneribus, aut ornamentis acciperet, quæ Reges, aut Imperatores iam meliori animo, atque consilio de Regiis opibus contulerunt, sed de aliis quibusdam deliciis, & inusitata quadam indulgentia, qua Deus Ecclesiam suam aliquo alio modo prosequetur. Quasi dicat Deus, Complectar te, atque alam cibo splendido, ac delicato, quali vescuntur Reges: quem tibi Gentes, quæ in tuum venerint sinum, ministrabunt. Et primùm obseruo, quicquid eximium est, & quocumque in genere pretiosum, & optabile: id *Regum* vocari, quomodo conuiuium Nabal splendidum, & lautum, *quasi conuiuium Regis* appellatur. *1. Reg. 25. vers. 36.* & *Cant. 7.* purpura optima, *purpura* dicitur *Regis. Coma capitis tui sicut purpura Regis.* Et *Iudic. 8. vers. 18.* quidam egregia forma iuuenis dicitur fuisse, *quasi filius Regis.* Et in hunc sensum plura occurrent exempla. Sic ergo nunc Ecclesia lactanda dicitur Regum mamilla, id est, cibis delicatis, ac dulcibus, quales Regiam mensam, atque delicias decent. 71. Quidquid pretiosũ est Regum dicitur.

Hanc

Hanc posteriorem explicationem ita probo, vt tamen communem aliam, quia pluribus placere video, præferendam existimem.

72. g g *Vt scias quia ego Dominus saluans te: & redemptor tuus fortis Iacob.*] Documentum dat satis opportunum Dominus, vt Deum se esse probet: non solùm quia liberauit populum, siue Hebræum ab illa fortuna, à qua nullum sese ostendebat effugium, siue Gentilē à sæuissima Dæmonis tyrannide: sed etiam quia ad illum reuocauit gradum, quo nullus cogitari poterat illustrior, atque felicior. Deinde ne quis existimaret mutationem illam tantam ab alio, quam à Deo vero prouenisse (quod fecerunt quidam ex Hebræis ab Ægyptia seruitute liberati, dum strati ante aureos vitulos impio atque stolido sermone dicere *Exod.32.v.4. Hi sunt Dij tui Israel, qui te eduxerunt de terra Ægypti*) seipsum certa nota designat, dum se vocat *fortem Iacob*, id est, illum, quem Iacob, & eius posteri Deum agnouerunt. Quod itē numen Deus sibi suprà attribuerat *c.49.v.26. & c.30.v.29.*

73. h h *Pro ære afferam aurum, & pro ferro afferam argentum, & pro lignis æs, & pro lapidibus ferrum.*] Magna hîc ostenditur rerum mutatio, dum vilia, & sordida cum pretiosis, & raris permutantur. Qui hæc de Hierosolyma restituta capiūt, in quibus sunt S.Thom. & Hugo, putant statum illum post Babylonicam seruitutem cum sæculo Salomonico conferri: in quo tot diuitiæ fuisse traduntur in Ierusalem; vt argenti copia fuerit quasi lapidum *2.Par.c.9. v.27. & 3.Reg.11. v.27.* Seu quia post accepta illa detrimenta à Chaldæis non minor futurus erat templi renouati splendor, quàm fuisset ante Chaldæorum appulsum. Constat enim variis euentibus aurea vasa, & scuta & alia sacra templi supellectilia, & instrumenta, quæ conflauit Salomon in metalli longè ignobilioris materiam fuisse conuersa. Nam cum Sesac Rex Ægypti omnes thesauros domus Domini compilasset, & in his scuta aurea *3.Reg.14. vers.26.* pro illis Roboam ærea reposuit. Et Achaz pro æreo altari lapideum fecit: & mare æneū quod ærei boues suspendebant, in pauimento locauit, id est, æs cōmutauit in lapidem. Quin Ezechias *4.Reg. 18.v.16.* vt sibi placaret Senacherib, & suorum libertatem, vitámque redimeret, confregit valuas templi Domini, & aureas laminas, pro quibus verisimile est æreas fuisse repositas. Nunc ergo prædicit Isaias futurum vt hæc omnia in meliorem statum Regum liberalitate reducantur, imò ad splendorem illum, quem Salomonis sæculo habuerunt eximium. Et re vera ita videtur contigisse. Nam Cyrus vasa quæ ablata de templo fuerant à Nabuchodonosor, de quibus *4.Reg.cap.24.vers.13.* remisit in Ierusalem *Esdræ 1.cap.1.* Et ea fuit Regum, populique liberalitas, ad instauranda templi detrimenta variis temporibus accepta, vt conflari potuisse videantur, quæ superiorum temporum iniuria & inclementia sustulerant.

74. Hæc mihi in sensu typico visa sunt non improbabilia; sed multò illa meliùs in Ecclesiam conueniunt, id est, in eos, qui cùm alieni priùs fuissent à religione vera, ad Ecclesiæ familiam commigrarunt. Habebant populi Gentiles, & qui longè aberant à pio, & religioso cultu, æs, ferrum, lignum, & lapides, quæ licèt aliquem habeant vsum, vilia tamen sunt, & in quibus prudentes rerum æstimatores non multum operæ, ac sumptus ponendum esse iudicant; aurum tamen, atque argentum non habebant; quod ita iam ad Ecclesiam translati acceperunt a Deo, à quo nil est non aureum, aut argenteum, vt tamen vsum illorum, quæ *æris, ferri, ac lapidum* nomine significantur, non amiserint. Humana intelligo, & quorum homines studio maximè capiuntur, puta honores, opes, & alia quæ animo solatio, & corpori subsidio sunt. Hæc Dominus non aufert, sed commutat, ita, vt pro ferro, atque ære aurum, & argentum largiatur, id est, altiores diuitias, maiora rerum pretia, puræ, ac liquidæ voluptatis, & cui nulla sit finitima molestia, diuturnū, atque iucundum vsum. Præ quibus cætera iis, qui rectè sapiunt, ita vilescunt, & sordent, vt propter illa non putent manum esse vertendam. Illa tamen non omnino eripit Dominus: neque enim ignobiles sunt apud homines qui Euangelicis se legibus excolunt, neque voluptatibus carent, quæ tollant, aut eleuent si quid est in rerum humanarum studio necessario molestiæ, aut quod durum appareat in Euangelico iugo. At illud quicquid est, quod à Dei paterna, ac liberali manu datur, ita differt ab honore, splendore, atque deliciis, quæ in priori, id est, Gentilico statu reperiebantur, sicut differunt æs à lignis, & à lapidibus ferrum. Itaque in eo statu habebunt Gentiles spiritualia bona, aurea nimirum, & argentea munera, quibus carebant, & quæ habuerunt priùs, humana altiori quodam modo eleuata, & minùs quàm antea molesta possidebunt. Quæ cùm in omnes, qui Deo placere student, aptè conueniant, multò tamen aptiùs in religiosos viros, qui à se procul humana commoda, & viles mundi delicias abdicarunt.

In Ecclesia veræ diuitiæ, & solida voluptas.

Hæc mihi expositio maximè placet, sed addam aliam, quæ an aliena sit ab instituto vaticinio, alij iudicabunt. 75.
Suprà propheta miserum Iudæorum statum deplorarat, dixerátque adeò à iustitia atque antiqua disciplina defecisse, vt nihil iam esset syncerum, ac purum, sed omnia contaminata atque peruersa. Ita vt fucata traderentur, & adulterina pro veris, & suo genere vilissima pretiosissimarum rerum nomen, & pondus obtinerent. *Cap.1.v.22. Argentum tuum versum est in scoriam, vinum tuum mixtum est aqua: Principes tui infideles, socij furum: omnes diligunt munera, sequuntur retributiones, pupillo non iudicant, & causa viduæ non ingreditur ad illos:* Nunc verò in Ecclesia, id est, in multo meliore republica, omnia multò administrabūtur aliter. Neque enim iam erit æs arte veteratoria fucatum, quod pro auro pendatur: neque ferrum in argenti speciem mendaci lenocinio transformatum, sed verum, syncerum, & purum aurum, & argentum. Et facit huc valde, quòd sicut post fallacem illam auri, atque argenti speciem, & vinum aqua mixtum, proponitur iniustitia, & iniquitas illorum, qui pecunia corrupti iura conculcant, atque peruertunt: sic nunc vbi aurum, & argentum suffectum iri dicitur pro ære ac ferro; iustitia quoque proponitur, & æquitas, dum subditur, *& præpositos tuos iustitiam*, id est, quorum iudicium non expugnet, ac transuertat cupiditas.

i i *Et ponam visitationem tuam pacem, & præpositos tuos iustitiam.*] *Visitare* vox est communis, quæ interdum fauorem, & officium, interdum offensionem, & calamitatem importat. Vnde *visitare peccata*, aut *super peccata*, punire est: *visitare derelictum*, aut *pauperem*, fauere, aut ornare. Visitarat priùs Deus populum Hebraicū priori modo, quando suis spoliatum ornamentis, in squallorem, & captiuitatem tradidit, & iuxta vulgi, id est, communem hominū sensum visitarat Ecclesiam, quia illā durè vexari permisit. quod vulgò homines ex animi offēsione nasci putant, vt diximus nuper ad illud 76.

derelicta, & odio habita. Nunc autem visitaturum se dicit, altero tamen modo, non vt expoliet, sed vt ornet; non vt inimicorum odio, & potestati permittat, sed vt ab omni inimicorum iniuria tueatur. Quod indicat apertè *pacis* nomen quod statim subiicitur. Visitauit ergo Dominus & Hebræum populum liberando ab ærumnoso statu, & in longè meliorem transcribendo, typicè tamen, vt sæpius obseruauimus; & visitauit Ecclesiam cui pacem attulit, id est eorum, quæ optari sapienter poterant, abundantiam. Quod subditur, *& præpositos tuos iustitiam*, si ad Ierusalem referas cum S. Thoma & Hugone, spectare videtur propheta tempus illud corruptissimum, quod grauiter ac dolenter descripsit *cap.1. vers.23.* de quo nuper, & *c.5. vers.23. Qui iustificatis impium pro muneribus.* Vbi iudicij pondus existimatur in largitione potiùs quàm in æquitate, ac legibus. Cui omnino rationem in iudicando contrariam promittit, quæ iustitiam intuetur, neque curat munera, quæ omnia rationis & æquitatis iura peruertunt. De Ecclesia hæc multò cumulatiùs, ac meliùs intelliguntur; cui æquissimæ leges scriptæ sunt, & illarum custodes, & vindices integerrimi atque studiosissimi dati, nempe Apostoli, & qui illis in pastorali cura successerunt, viri Apostolici: qui datis sibi partibus strenuè vacant, & constanter inuigilant.

77. kk *Non audietur vltrà iniquitas in terra tua: vastitas, & contritio in terminis tuis.*] Duo mala perrulerat Ierusalem ante hæc felicia sæcula, de quibus nunc Isaias; Alterum à domesticis, qui dum iniquè iudicium exercent, diuinam iram exacuunt, & vastitatem, & contritionem in se, suósque aduocant: Alterum ab externis, quibus Dominus, quasi suæ indignationis administris vsus in Iudæorum fines contritionem, & vastitatem inuexit. Ab his iam ampliùs nil esse metuendum affirmat propheta, quia præpositi, & iudices sic erunt in iudicando iusti, vt iustitia ipsa nominari possint; hostes verò quibus à Domino permissa fuerat vastandi, conterendíque potestas, à potentiori manu reprimentur, ne quid iam ampliùs audeant, aut si quid ausi fuerint, ne quid audaci suo conatu promoueant. Quod quidem accidit Hierosolymæ ab exilio liberatæ, cui Dominus iudices præfecit amantes iustitiæ: & hostes contra ciuitatis instaurationem, diu multúmque luctati, nihil tamen contranitendo consecuti sunt.

78. Sed de Ecclesia hæc omnino accipienda, vt communiter Doctores: Si verò de Ierusalem, tantùm in typo, quod faciunt toto hoc capite S. Thomas & Hugo. Sed est difficile statuere quomodo iniquitas in Ecclesia aliquando fuerit, quod indicat propheta, cùm dicit in ea vlteriùs audiendam non esse; aut quomodo in ea dicatur non iam ampliùs futura, cùm multi non solùm è vulgo, atque ignobili turba, sed etiam è Principibus, quique primas in Ecclesia sedes occupant, ab iniquitate, atque anarchia, neque animos, neque manus abstineant? Huic ego cogitationi dupliciter occurro. Aut enim iniquitas hæc non pertinet ad domesticos (licèt inter illos plurimi sunt non æquissimi, quique sua quærant, non quæ Iesu Christi, & quibus non fœteat pecunia, à qua abesse non solet iniquitas) sed ad externos qui Ecclesiam oppugnant; Quorum iniquitas licèt grauis sit, & mille in omnem fraudem machinis armata, non tamen expugnabit Ecclesiam, quæ fundata est super firmam Petram, quam tentabunt sæpe Tyrannorum arma, irrito tamen conatu; neque enim contra illam proficient hilum. Seu certè quod magis reor, *iniquitas* hic, vt alibi non rarò, pro supplicio ponitur, quia hoc peccati pœna nonnumquam est, & quod *iniquitatis* nomine significatur, peccato, aut semper, aut plerumque imponitur. Quo sensu dicitur *Leuit.5.vers.1. Nisi indicauerit portabit iniquitatem suam. Exod.28.vers.38. Portabitque Aaron iniquitatem eorum*, id est, pœnam iniquitati debitam. Et supplicium Sodomæorum, & Iudæorum, quo illorum ciuitates euersæ sunt, *peccatum*, & *iniquitas* dicitur. *Thren.4. Maior effecta est iniquitas filiæ populi mei peccato Sodomorum, quæ subuersa est in momento*, &c.

79. Sed vrget adhuc obiectio proposita: nam si *iniquitas* peccati pœna est, præcessisse vtique dicemus in Ecclesia peccata, quando etiam peccatorum antecessisse dicitur pœna: vt vox *vltra* videtur ostendere; quæ superiori ætate factum esse dicit, quod posteriori futurum negat. Hæc obiectio nil facessit negotij iis, qui vel mediocriter Hebraicè sciunt. Nam vox עוד *hhod*, pro qua noster reddidit *vltrà*, licèt plerumque aliquid designet futurum cum respectu ad id, quod antecessit: sæpe tamen nil connotat, quod antè præterierit, sed simpliciter pro futuro ponitur, vt probat vsitatus dicendi modus, quem Hebræi adhibent per eandem particulam עוד *hhod*, *Adhuc quadraginta dies, & Niniue subuertetur. Ionæ cap.3. Adhuc tres dies sunt. Genes.4. Prouerb.31. vers.7. Doloris sui non recordetur amplius*, id est, nunquam. Exempla nunc accipe magis ad institutum, vbi nullus omnino respectus ad præteritum. *Tobiæ cap.3.* ad Saram, quæ virgo erat, vt liquet *cap.6. vers.32.* dixit ancilla, *Amplius ex te non videamus filium*, id est, nunquam. Et *Ierem. cap.22.* de filio Iosiæ, *Non reuertetur huc amplius.* Et tamen neque Sara priùs filium habuerat, quia virgo, neque filius Iosiæ priùs captiuus ductus fuerat. Et *Actor.13.* de Christo, *Suscitauit eum à mortuis amplius iam non reuersurum in corruptionē.* Atqui priùs corruptionem non subierat. Est ergo sensus, *Non audietur vnquam in terra tua iniquitas*, id est, vastitas, & contritio.

> *Non vltrà, non amplius* & similia, idem quod *nunquam.*

80. Sed est adhuc quod obiicias, nam Ecclesia in illis quoque sæculis, de quibus nunc Isaias, multa passa est, & vt nos etiam experimur, assiduè patitur, & ab externis hostibus, qui illam non solum odiis, sed etiam armis persequuntur, & ab his qui peregrinis doctrinis abducti, ab illa quotidie ad inimicorum castra transfugiunt. Huic obiectioni respondet propria illarum vocum significatio, quæ ab Ecclesia superiora illa remouet incommoda. Nam primùm *iniquitas*, non quodcumque significat supplicium, sed illud quod alicui quasi peccati merces infligitur. Quare licèt Ecclesia patiatur quotidie noua, atque interdum grauissima incommoda, dum ex suo complexu plurimi ad instituta alia, & alienam doctrinam abducuntur, non tamen propter iniquitatem suam hæc sustinet incommoda, quia illa sine ruga est, & immaculata, & in qua nemo nisi sceleratus, & amens inueniet quod puniri debeat. *Contritio* autem, & *vastitas*, non quamcumque iactationem, & vexationem important; sed illam, quæ funditus aliquid delet, & exscindit. Qualem pertulit Ierusalem priùs à Babyloniis, deinde verò à Romanis excisa, & ciuitates illæ, quæ ad mare mortuum misso cœlitus igne perierunt. Sed Ecclesia nil vnquam patietur tale, etiamsi cum humanis viribus atque consiliis, portæ quoque inferi ad illius vastitatem conitentur.

81. ll *Et occupabit salus muros tuos, & portas tuas laudatio.*

laudatio.] *Salus* in Scriptura sacra non solùm id valet, quod vox ipsa communiter sonat, nempe incolumitatem, & liberationem ab omni corporis ægritudine, sed etiam victoriam, felicem rerum euentum, & quicquid optari prudenter potest. Hîc credo *salutem* pro cantu poni, quo id, quod strenuè, atque feliciter gestum est, celebrari solet: quod *epinicium* dicitur. Quales sunt Psalmi non pauci, qui ad celebrandas Dei victorias à Dauide compositi; & qui compositus est à Moyse *Exodi cap.* 15. Pharaone demerso, & *Iudic. cap.* 15. à Debora cantatus extincto Sisara. Et quidem Canticum illud, quo Sancti Christi victorias in cœlo canunt, *Apoc. cap.* 19. *vers.* 1. *Salus* appellatur. Vbi enim Latinus interpres, *Laus, & gloria, & virtus, Deo nostro*, pro *laude* Græcè est *σωτηρία*, id est, *salus*. Et clariùs *cap.* 7. *vers.* 10. *Salus Deo nostro, qui sedet super thronum.* Et sanè priori loco, quidam Latini codices *salutem* legunt: in quibus est editio Complutensis. Fauet huic cogitationi, quòd voces, quæ salutis coniugatæ seu affines sunt, ad laudem, & triumphum adhibentur: neque tunc semper in propria significatione sumuntur, quia illi quibus optare videmur salutem, illius salutis capaces non sunt. Quales sunt iam vita functi, & qui immortales, & Dij à Gentibus existimantur. Sic apud Virgilium Æneas patri iam mortuo *lib.* 5. *Æneid. salutem* vel *saluere* dicit.

Salus pro victoria seu triumphali cantico.

Salue sancte parens, iterum saluete recepti.

Nequicquam cineres, animaque, vmbraque paterna.

Et Herculi *lib.* 8. *Æneid.*

Salue, vera Iouis proles, decus addite diuis.

Huiusmodi occurrent passim apud Ethnicos exempla. Sed magis hæc vsitata sacris Scriptoribus, apud quos voces, quæ salutem sonant, ad laudem, & triumphum accommodantur. Quare apud Hebræos familiaris vox est in triumphali plausu, *Osanna.* Quod perinde est, ac si dicas, *Io victor, Io triumphe*, seu *viuas Rex.* Et Martyres *saluere* iubentur in hymnis Ecclesiasticis, *Saluete flores Martyrum.* Et ad Beatam Virginem assiduè clamamus, *Salue Regina.* ad crucem, *Salue crux pretiosa.*

82. Iuxta hæc sensum huius loci hunc esse puto in muris, & portis mysticæ Ierusalem, nunquam defutura cantica, quæ præclaras Ecclesiæ, immò Dei in Ecclesia victorias perpetuò concinant: quia scilicet victoriæ nunquam deerunt, quæ celebrari debeant. Ita vt eadem sit in vtroque hemistichio sententia; nisi quòd posterius designat illam muri partem, in qua resonant diuinæ laudes, & victoriarum præconia, nempe portas: quia ibi maior est hominum frequentia, & locus ad rerum magnarum commendationem magis illustris. Septuaginta pro *laudatione* γλύμμα posuerunt, quæ vox cælaturam, stemma, seu emblema valet, aut aliquod expressum rei præclarè gestæ monumentum. Quod laudationis illustre quoddam genus est, & vulgo Hispanorum *lauda* vocatur: quod omni ætate vsitatum fuit, & omnibus penè nationibus commune; quæ in scutis, aut atriis ad priuatam gloriam, aut in murorum portis, locísque frequentibus ad publicam commendationem stemmata designat.

In Ecclesia semper erũt victoriæ.

83. Hieronymus, & cum eo plures alij in *salute* Iesum saluatorem intelligunt, qui iuxta sui nominis notationem illi mysticæ ciuitati præest, salutem largitur, materiámque præbet perpetuæ laudis. Qui futurus esse dicitur in Ierusalem igneus murus *Zacharia cap.* 2. *vers.* 5. *Et ego ero ei, ait Dominus, murus ignis in circuitu, & in gloria ero in medio eius.* Quæ explicatio mihi dura non est. Sed tunc credo illud *&* particulam esse rationalem, vt alibi sæpe, causámque reddere, cur vastitas, & contritio audienda non sint in terminis Ecclesiæ; quia videlicet *Salus*, id est, *Saluator Christus* muros occupabit. Quo propugnatore, ac vindice nulla intra ciuitatis mœnia calamitas irrumpet.

84. ᵐᵐ *Non erit tibi ampliùs sol ad lucendum per diem: neque splendor lunæ illuminabit te.*] De Ecclesia hic sermo sine dubio est, sicut alia, quæ præcessere, licèt ad cælestem Ierusalem pertinere videantur, de qua postea nonnihil. Hæc nonnulli de doctrina intelligunt, acceptáque diuinitus luce, quæ nunquam in Ecclesia deficiet; sed abundè suppetet ab æterna luce, quæ nunquam obscurabitur, aut occidet, sicut Solari lumini contingit sæpe, aut lunari splendori. Vtraque enim aliquando minuuntur, aut deficiunt, vt contingit in ecclipsi, aut quando nubes atra sese ab iis astris oculis nostris opponit. Atque etiamsi defectio ista, seu impedimentum absint, quotidie tamen hæc luminaria cælorum conuersione ad alterum hemisphærium demersa redire sinunt tenebras, quas antè fugauerant. Subauditur autem hîc similitudinis nota vsitato Hebræorum more. Ac si dicas, non iam ampliùs erit lux tua, ô Ecclesia, sicut lux solis, qui non semper nobis conseruat, quem induxit diem, cùm aliò à nostris oculis quotidie demigret: neque quasi lunæ splendor, qui & ipse varius est, & alienus, & menstruis spatiis nobis eripitur; sed erit perpetuus, ita vt nulla naturæ mutatione deficiat, aut quoquam abeat ab oculis Ecclesiæ. Et quidem vsitato omnium penè linguarum sermone doctrina *lux* appellatur, quia non aliter mentem illustrat, & irradiat, quàm solis splendor oculos. In hunc ferme modum exponit Cyrillus, Procopius & Forerius.

85. Alij hæc videntur accipere de prospera fortuna, ac iucunditate Ecclesiæ ex alia Solis, & Lunæ, id est, splendoris, & lucis proprietate. Nam quemadmodum *tenebræ* pro ærumnosæ vitæ sordibus, pro luctu atque mœrore capiuntur, vt sæpe à nobis in hoc propheta obseruatum est; sic *lux & splendor*, pro læta, ac secunda fortuna adhiberi solent. Quare his verbis promitti existimant Ecclesiæ felicem rerum, perpetuúmque cursum, ita vt nulla sit in ea futura felicitas, quam malorum incursiones intercidant. Longè aliter, atque felicitas hæc humana, quæ solis, ac lunæ splendore significatur: quæ varia est, sicut illorum astrorum varia, neque nobis semper eadem, aut perpetua lux. Nam diurna lux nocturnis interrumpitur tenebris, & splendor lunæ familiari instabilitate, ac decremento minuitur. Ita indicat Hugo, & Emanuel Sa, dum dicunt agi hîc de Ecclesiæ prosperitate. Et sanè hanc explicationem non parum iuuat, quod statim additur, *& complebuntur dies luctus tui.* Quasi post tempus illud durum nihil Ecclesiæ aduersum metuendum sit.

86. Neque hæc expositio admodum videtur premi à Ioanne *Apocal.* 22. Vbi hæc verba ad cœlestem Ierusalem videtur transtulisse. Respexit enim vt plerisque placet, & apparet mihi verum omnino, ad hunc Isaiæ locum, cum dixit, *Non egebunt lumine lucernæ, neque lumine Solis, quoniam Dominus Deus illuminabit illos.* Nam etiamsi hæc ita esse fateamur, non tamen cogimur in alteram explicationem abire. Cùm enim Ierusalem terrestris, & Ecclesia in ea figurata, typus sint Ierusalem cœlestis, & triumphantis Ecclesiæ. quemadmodum alij canonici Scriptores ad typum spectant, cùm de veritate agunt, vt ostendimus *cap.* 40. *num.* 2. Sic

etiam Ioannes, cùm de cælesti Ierusalem ageret & beatorum gloria, in hunc Isaiæ locum tanquam in eius symbolum intuebatur: vbi cælestis formam quamdam, & imaginem videbat. Ita Bellarminus *lib.3.de cultu sanctorum.cap.4.*

87. Frequentes alij cum Hieronymo, hæc verba ad cælestem Ierusalem accommodant, quorum sententiæ non parum fauet modus ipse loquendi, qui non tam in militantem quadrat, quàm in triumphantem Ecclesiam, vt promptum est legenti; præsertim illud. *Et complebuntur dies luctus tui.* Quod non facilè quis adaptet Ecclesiæ, quæ quòd lugeat, quamplurimas quotidie, & penè continentes causas habet. Immò id esse proprium eorum, qui ex hac Ecclesia in alteram aspirant, ex eodem Ioanne discimus *Apoc.21. Absterget Dominus omnem lachrymam ab oculis eorum: & mors vltra non erit, neque luctus, neque clamor, neque dolor erit vltra: quæ prima abierunt.* Neque quicquam magis in Euangelio tritum, quàm per abnegationem & crucem aperiri aditum in cœlum, & ab iis qui se ad beatitudinis delicias comparant, lachrymis abesse non debere. *Beati qui lugent, quoniam ipsi consolabuntur. Plorabitis & flebitis vos, mundus autem gaudebit, vos verò contristabimini; sed tristitia vestra vertetur in gaudium*, & similia passim. Et facit valde quòd hæc verba Ioannes idem ad triumphantem Ecclesiam suprà transcripsit. Neque deest optima, & opportuna causa, cur hîc à propheta de Beatorum patria inductus sit sermo: nam cùm Ecclesia, quæ in terra militat, ad illam aspiret, quæ triumphat in cœlis, quæ quodammodo ipsius pars quædam est; dum de priori felicitate loquitur, vt quoddam ipsius complementum adderet, posterioris gloriam & felicitatem adiunxit. Cùm aliæ expositiones mihi non displiceant, in hanc postremam ego libentiùs abeo, quam etiam laudat, & probat Cyrillus, qui tamen primam auidiùs complectitur.

88. n n *Non occidet vltrà Sol tuus, & luna tua non minuetur: quia erit tibi Dominus in lucem sempiternam.*] Ex supradictis satis perspicuè constat huius loci sensus, nempe nunquam futuras esse tenebras, aut in Ecclesia, vt prima statuebat explicatio, aut in Beatorum patria, quod magis probabamus; quia illa lucem non habebit, ac diem, ab hoc spectabili sole, aut à luna, qui dum suas alternant vices, lucem addunt interdum, interdum adimunt. Sed à Deo, qui lumen habet indeficiens, & sicut vbique est, sic etiam vbique splendet, & irradiat. Hunc locum expressit Ioannes *Apoc. cap.* 22. & ad cælestem beatitudinem transcripsit. Illud *non vltrà*, idem est quod *nunquam*, vt in simili diximus suprà *num.*79.

89. o o *Populus autem tuus omnes iusti.*] Si ista ad triumphantem referas Ecclesiam, facilè intelligitur quomodo illius populus, seu illius ciues iusti sint, cùm in illud regnum nihil intret immundum, coinquinatum, aut abominationem faciens. Sed commodè etiam in militantem Ecclesiam, ista conueniunt, in qua iusti habitaturi dicuntur suprà *cap.* 4. *vers.*3. *Sanctus vocabitur omnis qui scriptus est in vita in Ierusalem.* Sicut autem in Ecclesia omnes dicebantur *sancti*, vt ex Actis pluribus in locis liquet, quia, & illorum plerique sancti erant, & Ecclesiæ disciplina illos ad sanctitatem vocabat; sic etiam, quod idem est, omnes dicuntur *iusti*, quia in Ecclesia iustitiæ legibus excoluntur. Quòd autem nomina interdum hominibus imponantur non tam meritis, quàm vitæ instituto accommodata, atque ideo *boni*, aut *sancti* dici debeant, quos vitæ ratio ad sanctitatem instituit, quocumque illi sint ingenio, aut moribus; diximus suprà *cap.1.num.*55.

p p *In perpetuum hæreditabunt terram.*] Vtique viuentium, si de Beatorum patria hæc interpretere, quod faciunt plures. Si verò de Ecclesia, hæreditabunt illam in perpetuum sancti, quia nullo artificio, aut machina ab illa pelli possunt, nisi volentes, cùm afflicto à tyrannis quantumcumque corpore, animo tamen in Ecclesia maneant, cui nulla vis afferri potest à creata potentia. 90.

q q *Germen plantationis meæ.*] Quod exterminari à Dei hæreditate non possint, qui hoc loco *iusti* vocantur, & *Ecclesiæ filij*, ideo est, quia illos Deus tanquam electum germen in illa plantauit. Qui verò à Deo plantati non sunt, neque æterno prædestinationis consilio in beatorum censum ascripti, non habebunt perpetuam, & propriam possessionem illam, in qua pedem posuisse videri poterant. De quibus est illud *Matth.cap.15.vers.13. Omnis plantatio, quam non plantauit Pater meus, eradicabitur.* Quare plurimi ab Ecclesia transfugæ in Satanæ se Synagogam recipiunt, aut vitã in Ecclesia agunt Gentilicæ impietati non dissimilem. Si ad beatitudinem hæc accommodes, res est omnino facilis, nam germina à Deo in illo beatorum paradiso depacta nunquam excidentur: quia eò inimica securis non aspirat: neque marcescent, quia via nulla contraria est, quæ æternam illam viriditatem vrat, & perdat. 91.

Septuaginta pro *germen plantationis* reddiderunt, *custodiens plantationem*, sensu non admodum diuerso: nam si germen est Dei, consequens est, vt à Deo custodiatur. Ex qua custodia id assequetur germen illud, siue in ea, quæ militat, siue in ea quæ triumphat Ecclesia à Domino plantatum, vt nunquam excidat ab ea hæreditate, quam perpetuam habet. 92.

r r *Opus manus meæ ad glorificandum.*] Postrema hæc pars ambigua est, quia *glorificatio*, & laudationem significat, & gloriæ, id est, beatitudinis donum à Deo concessum. Quare dubium est, an germen illud plantatum sit à Domino, vt illud glorificet, ac beet in illa cœlesti possessione, quam dixit illi fore perpetuam, aut vt ab eo germine Deus glorificetur, & laudetur. Mihi sanè difficilis huiusmodi solutio, quia non magis in hanc quàm in illam sententiam propendent, & textus Hebraicus, & Latina translatio: & vtraque sententia vera est & facilis. Sed in posteriorem explicationem magis inclino, quia video in illam plerosque Doctorum incubuisse; quod in re ancipiti, atque obscura apud prudentes habet momenti plurimum. Licèt non desint aliqui qui ad beatorum glorificationem, id est, beatitudinem pertinere existiment. Sed eorum, qui cum Hieronymo aliter sentiunt, & maior est numerus, & grauior auctoritas. 93.

s s *Minimus erit in mille, & paruulus in Gentem fortissimam.*] Hæc multò aptiùs in militantem Ecclesiam, quàm in triumphantem quadrant. Quare, si quæ proximè antecessere, ad triumphantem pertinent, vt magis censebamus verisimile, aut parenthesi claudenda sunt, aut sic accipienda, vt militantis Ecclesiæ pars quædam sit, & consummatio. Nam beatos, qui discincti iam, & coronati triumphant, eiusdem esse communionis cum iis, qui in acie sunt accincti, & in agone certant, communis est Patrum sententia. Iam verò sermo propheticus qui ab Ecclesia, quæ in terris est paululum videbatur digressus, ad interrupta rediens quanta futura 94.

sit

sit Ecclesiæ *virtus*, & gloria, valde significanter exponit. Fuit olim Ecclesia in suis incunabulis exigua, & cùm acerbè iactaretur ab humana potentia, vulgò putabatur infirma. Nunc iam illam pollicetur multitudinem, virtutem, & robur, vt familia exigua numero in millia crescat, id est, in numerosam sobolem, & quæ infirma erat, in Gentem robustam, & strenuam. Hunc esse puto germanum sensum: ad quem facit vox Hebraica קטון *caton*, quæ tam exiguo numero conuenit, quàm exiguæ moli. Et sanè *minimum* in Scriptura sacra in vtrumque adhibetur vsum; nam Bethlehem minima dicitur ciuitas, quia pauci in ea ciues, item tribus Beniamin, quia propter scelus admissum in Gabaa *Iud. cap. vltimo* ad paucissimos, id est, ad sexcentos viros redacta est. Et ita verterunt LXX. ὀλιγοστὸς, id est, *paucissimus*. Ad eundem modum Pagninus *Parua familia erit in mille*. Tigurina *Paruus sobolesces in mille*. Priori itaque loco Ecclesia exigua dicitur filiorum numero, quæ in numerosam familiam multiplicabitur. Posteriori verò infans, & infirma, quæ in virilem constantiam, & robur eximium adolescet. Infirma fuit olim Ecclesia, quã nemo, qui paulò esset audacior, non pulsabat manu, aut violabat iniuriis; sic tamen postea confirmata fuit, vt hostibus suis terribilem se, & formidabilem præberet, sicut castrorum acies ordinatam.

95. 22 *Ego Dominus in tempore eius subitò faciam istud.*] Admirabile hoc videtur, neque facilè omnibus credibile, ex tanta tenuitate, atque inopia tam numerosam sobolem propagandam: & infirmitatem tantam in tantum euasuram esse robur. Sed facit hoc omnibus non solùm credibile, sed etiam perquam facile diuina promissio. Quis enim dubitet habiturum esse successum id quod diuina manus attentauerit? Ait itaque Deus passurum quidem se, vt aliquandiu tyrannorum machinis appetatur, & illorum tam obstinato furore vexetur Ecclesia; suo tamen tempore perfecturum, vt sedatis fluctibus mitior adsit tempestas, & dies illucescat candidior, vbi excesserint atræ persecutorum tenebræ; idque non lento passu, sed festinato, ac celeri. Neque enim Deo magna molitio, ac mora necessaria est ad perficiendum opus: subitò facit, quod factum esse vult. Cuius documentum habemus in Hebræorum populo priùs ab Ægyptia, deinde à Babylonica seruitute restituto. De quo hæc multi intelligenda esse censent. Nam vbi primùm exacti fuerunt anni priùs à Domino Ægyptiæ moræ definiti, aut Babylonico exilio constituti, obnitentibus obstinatò Ægyptia pertinacia, & Babylonica potentia, subitò tamen Deus captiuum populum exoluit: & non solùm liberum, sed etiam locupletem, & fortunatum reddidit, demerso temporis momento Pharaonis exercitu, & deleto vnius noctis spatio imperio Chaldæorum. *Hæc de capite sexagesimo.*

Argumentum sexagesimi primi capitis Isaiæ.

PRINCIPIÒ *Christus ostendit à Spiritu sancto vnctum se fuisse, atque destinatum ad opera, quæ statim connumerat: quæ omnia sunt à misericordia profecta. Deinde docet, quanto studio, qui priùs Ecclesiæ incunabulis insidiati, atque aduersati fuerant; quod apud ipsos esset pretiosum, & eximium; in eius ornatum, & speciem collaturi sint. Quibus pro pio illo, & liberali officio futurum se dicit compensatorem largum, tam in hoc, quàm in futuro sæculo. Ad extremum Ecclesia inducitur, quæ acceptum à Domino beneficium amplificat, illique gratias agit, & sibi gratulatur, & gaudet.*

CAPVT LX.

1 [a] SPIRITVS *Domini super me,* [b] *eo quòd vnxerit Dominus me:* [c] *ad annunciandum mansuetis misit me,* [d] *vt mederer contritis corde,* [e] *& prædicarem captiuis indulgentiam,* [f] *& clausis apertionem.*

2 [g] *Vt prædicarem annum placabilem Domino,* [h] *& diem vltionis Deo nostro:* [i] *vt consolarer omnes lugentes.*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 AVDISTIS prolixam Domini liberalitatem, & admirabilem rerum vicissitudinem. Hanc ego fidem, quam libens obligaui, constanter præstabo: quia eô me diuinus agit spiritus, à quo ad illud munus vnctus, & designatus sum; nempe vt læta, ac prospera nunciarem egentibus, & animis mederer contritis, & ægris: vt captiuis dicerem, adesse iam redemptionis, ac libertatis tempus: & his, qui astricti tenebantur in vinculis, aditum patere ad liberum spiritum, & communem lucem.

2 Vt prædicarem tempus illud acceptum, in quo appareret placati iam animi effusa benignitas; & his qui grauia passi fuerant, mutato iam statu, mitior fortuna, & grata retributio, & vt miserorum, & lugentium ærumnas, & ægritudinem consolarer.

3 Vt largirer iis, qui lugerent in Sion, coronam pro cinere, pro luctu, & lacrymis vnguentum, quo se in deliciis perfunderent; pro veste sordida, ac lugubri, spiritúque mœrenti, ac languido vestimentum, quod exultantis animi insigne, & melioris fortunæ argumentum est. Et qui tunc Sioni præerunt, non erunt sicut antea, aut muliebriter languidi, aut ad calumniam audaces, sed iusti, vt velint, & fortes, vt audeant recta, atque legitima præstare. Erunt denique plantata mea manu germina, ex quibus ego quotidie colligam fructum honoris, & laudis.

4 Ædificabunt tibi fortes illi institiæ, quos duces, & præpositos habebis, in Gentilium finibus, quæ iam olim à sæculo deserta videbantur; & antiquas Iudæorum ruinas instaurabunt, & ciuitates iam pridem dissipatas, & euersas sic excitabunt, vt nullum in perpetuum aduersæ fortunæ casum formident.

5 Et qui vos olim duro, atque seruili ministerio premebant, eò deducentur, vt talem vobis operam præstent, qualem à vobis priùs exigebant. Pascent ergo alieni greges vestros; & peregrini agris vestris colendis operam nauabunt rusticam, & vinearum culturæ, atque custodiæ assiduum laborem, & vigiles excubias.

6 Vos autem eritis apud homines eo loco, quo sacerdotes apud Hebræos: & ea in gratia apud Deum, quam habent, qui cum Principe familiariter versantur. Quos, cùm alij compellauerint, dicent, O ministri Dei Israel. Quod apud Gentes optimum fuerit, vestris seruiet vsibus: quod vos sic ornabit luculenter, vt supra omnes gentes splendidi iudicemini, & lauti; quem honorem à me consequemini, pro ingenti confusione, ac pudore quibus perfuncti estis.

7 Illi verò, qui sua libenter largientur, laudabunt sortem suam, benéque secum actum existimabunt, quòd illa Deus in sacros vsus admittere voluerit. Propterea & ipsi in hoc sæculo multò plura possidebunt, quàm largiti sunt: & in futuro lætitia perfruentur sempiterna.

8 Quid enim ego illorum tam hilarem, & effusam liberalitatem non compensem, cùm diligam iudicium: neque quicquam patiar muneratum non esse? Et cùm ipsi tam libenter offerant, cur illa ego non gratus accipiam? qui odi, atque execror, quod quis in holocaustum innitus offert, quasi ab illo per vim, & rapinam ablatum sit? Rependam igitur mercedem illorum veram, & stabilem firmatam fœdere sempiterno.

9 Erit illorum nobilis, & conspicua posteritas: posteritas, inquam, illorum sublime in populis caput attollet: Omnes enim quotquot illorum progeniem videre contigerit, facilè ex eius splendore sibi persuadebunt, Dominum in eam oculos

3 *Vt ponerem lugentibus Sion, & darem eis [k] coronam pro cinere, [l] oleum gaudij pro luctu, [m] pallium laudis pro spiritu mœroris: [n] & vocabuntur in ea fortes iustitiæ, [o] Plantatio Domini ad glorificandum.*

4 [p] *Et ædificabunt deserta à sæculo, & ruinas antiquas erigent, [q] & instaurabunt ciuitates desertas, dissipatas in generationem, & generationem.*

5 [r] *Et stabunt alieni, & pascent pecora vestra: & filij peregrinorum agricolæ, & vinitores vestri erunt.*

6 [s] *Vos autem sacerdotes Domini vocabimini: [t] Ministri Dei nostri, dicetur vobis: [v] Fortitudinem Gentium comedetis, & in gloria earum superbietis. [x] Pro confusione vestra duplici & rubore,*

7 [y] *Laudabunt partem suam: [z] propter hoc in terra sua duplicia possidebunt, [aa] lætitia sempiterna erit eis.*

8 [bb] *Quia ego Dominus diligens iudicium, & odio habens rapinã in holocausto: [cc] Et dabo opus eorum in veritate, & fœdus perpetuum feriam eis.*

9 [dd] *Et scient in Gentibus semen eorum, & germen eorum in medio populorum: omnes qui viderint eos, cognoscent illos, [ee] quia isti sunt semen, cui benedixit Dominus.*

los habere intentos, largámque impertitum esse benedictionem.

10 [ff] *Gaudens gaudebo in Domino, & exultabit anima mea in Deo meo* [gg] *quia induit me vestimentis salutis; & indumento iustitiæ circumdedit me,* [hh] *quasi sponsum decoratum corona, & quasi sponsam ornatam monilibus suis.*

10 Lætabor igitur (inquit Ecclesia) in Domino: In Deo, inquam, meo exultabit anima mea; qui me ita complexus est molli, ac liberali sinu, vt triumphali me, atque nuptiali cultu vestierit, ornaueritque indumento, quod iustus laborum compensator Deus splendidum attribuit: talem autem mihi coronam dedit, quali sponsus, & talia monilia, qualibus sponsa in nuptialibus sacris ornari solent.

11 [ii] *Sicut enim terra profert germen suum, & sicut hortus semen suum germinat: sic Dominus Deus germinabit iustitiam, & laudem coram vniuersis Gentibus.*

11 Sicut terra quæ hyemali glacie sterilis est; intepescente autem cœlo, repentè germinat: Sic diuina manus, atque benignitas efficiet, vt in omnium Gentium, populorúmque conspectu fidelium cœtus opera germinet laudabilia, & iusta.

IN CAPVT SEXAGESIMVM PRIMVM COMMENTARIVS.

1. [a] SPIRITVS *Domini super me.*] Hæc diuersa existimatur esse prophetia, sed vtcumque illam accipias, siue eandem cum proxima, quod Hieronymus indicat, & magis videtur consentaneum, siue diuersam ab illa, aptissimè cum antecedentibus conspirat. Nam cùm præmisisset propheta admirabilem illam, ac subitam rerum vicissitudinem, in qua exiguæ familiæ tam numerosa soboles, & imbecillitati, ac tenuitati tantæ tantum accederet firmitatis, ac roboris: iam explicat cur illud opus tam libenter suscepturus, & tam facilè perfecturus sit: quia nempe diuinum in se spiritum habet, & ab eo ad illud munus vnctus, & designatus est.

2. [b] Sed antequam aggredior locum hunc difficilem, in quo expediendo plurimùm laborant interpretes, tum *hic*, tum *Lucæ cap.* 4. vbi hæc verba legit in synagoga Christus, & partim exposuit, non possum non mirari Erasmi licentiam, qui cùm in hunc incidit locum, *Lucæ cap.* 4. ait Euangelistam in vertendo secutum quidem esse Septuaginta editionem potiùs, quàm Hebraicum textum, ab vtrisque tamen dissonare. Quo verbo Euangelistæ fidem eleuare videtur, aut certè in vertendi fide aliquid requirere. Quomodo verò nihil alienum expressum sit a Luca, suo loco dicemus, cùm ventum erit ad id, in quo defecisse Lucas parum piis, & nimis audacibus ingeniis videri potuit.

3 [c] *Spiritus Domini super me.*] In hoc loco necessariò mihi aliquantulum ponendum est moræ, quia & illustrissimus est, & variè ab interpretibus tam Lucæ, quàm Isaiæ versatus. Sunt qui hæc Isaiæ accommodent, quem hîc Spiritus sanctus afflauit, vt captiuo populo apud Babylonios euangelizaret; id est, lætum nuncium de libertate proponeret, in quo typicè designari putant Christi aduentum in mundum; & Euangelij, iuxta sui nominis notationem, bonum nuncium. Ita S. Thomas, qui etiam Chri-

A sto attribui hæc posse putat, & Hugo, & indicat Maldonatus *in c.* 4. *Luc.* dum ait agi ab Isaia *cap.* 60. & 61. de tempore Euangelij, eiúsque conditione sub figura Israelitici populi à captiuitate liberati: & Toletus *in cap.* 4. *Lucæ, annot.* 52. & 53. Quod attinet ad populum exulem, & ærumnosum in alieno solo, non mihi videtur difficile: nam sicut captiuus statum infelicem adumbrat captiui mundi, sic etiam restitutus speciem quandam præferebat eiusdem à Christo Euangelij tempore redempti: vt pluribus ostendimus *in principio capitis* 40. Tametsi nonnulla hîc videam, quæ non facilè in populum illum ærumnosum conueniunt, præsertim in expositione Lucæ ex Septuaginta versione; qui explicationis gratia aliquid addidit, quod captiuorum pro-

B prium non est, sed cum aliis commune, vt quòd cæcis prædicandus esset visus, nisi locutio sit figurata. Sed quòd hîc loquatur Isaias non puto, cùm Christus ipse de se prædicta fuisse ostendat *Lucæ cap.* 4. Nisi hîc etiam Isaias Christi typus sit, & quod Isaias de se historicè, id de se allegoricè Christus dictum esse affirmet. Sed hoc valde durum est, & contra communem sensum Doctorum; neque enim fine præcedentis capitis aptè consentit, in quo non Isaias de se, sed de se Christus per Isaiam loquitur.

Forerius hîc rationem reddi putat, cur Deus promissa subitò præstiturus sit, quod proximè dixerat *in fine capitis* 60. idque probat, quia vis, & 4.

C celeritas hac dicendi forma explicari solet. *Factus est aut fuit Spiritus Domini, aut facta est manus Domini super aliquem*, & similia.

Fatentur hîc omnes, quod necesse est, Christum loqui non ratione diuinitatis, quia sic neque Dominum habet, neque Spiritus sanctus est super eum, neque illum aut vngit, aut ad ministerium aliquid mittit: quæ omnia hîc Christo à Spiritu sancto contigisse legimus; sed ratione humanitatis, secundùm quam illi à Spiritu sancto ista, aut iniungi, aut præstari, 5.

stari, neque alienum, neque indecorum est. Qua de re pluribus disputare, non est eius, qui interpretem agit, aut qui longiùs ab instituto diffluere non vult. Scholasticos consule, nos iam, quod nostrum est, agamus

5. In hac re difficili plurimum habemus lucis à Luca, immò à Christo, qui *Lucæ 4.* oraculum istud Isaiæ ad se pertinere docuit. Habemus ergo primùm non multò post allapsum Spiritum sanctum super Christum in Iordane, venisse Christum in synagogam, & ibi ostendisse tunc impleta esse, quæ in hoc testimonio prædixit Isaias. Deinde curasse infirmos, & ea præstitisse omnia, quæ patranda à Christo propheta prænunciarat. Nam egressus à synagoga, in qua hunc Isaiæ locum exposuerat, morbos depulit, & illa perfecit, ad quæ a Spiritu sancto vnctus & destinatus fuerat. Adde, quòd statim post baptismum Spiritu sancto plenus regressus dicitur à Iordane, & statim agente eodem Spiritu in desertum secessisse: vbi à Diabolo tentatus est, *Lucæ cap. 4. vers. 1. Iesus autem plenus Spiritu sancto regressus est à Iordane, & agebatur à Spiritu* (nempe illo, quo plenus erat) *in desertum.* Pòst verò statim synagogam ingressus locum istum exposuit. Hæc verò plenitudo, & Spiritus sancti impulsus, quo Christus agebatur, vt iam manifestiùs ad humani generis medicinam incumberet, aliquid designat valde affine huic Isaiæ testimonio, quod modò versamus. His vtcumque positis dicam, quod vero magis simile, atque expeditum videtur.

6. Puto ergo his verbis, *Spiritus Domini super me,* prædici Spiritus sancti aduentum in specie columbæ, à quo Christus vnctus fuit, & impulsus, vt ea perageret quæ ab Isaia futura cognouimus. Quod ex eo fit mihi valde vero simile, quia Christus *Lucæ 4.* eo tempore affirmauit esse completa, nempe patum post Spiritus sancti descensum in Iordane. Cùm enim legisset in synagoga oraculum hoc illustrissimum, & his qui aderant non ignotum, vt apparet, addidit: *Quia hodie impleta est hæc Scriptura.* Quam sententiam amplectitur Toletus *in Lucam.* & non obscurè indicant, qui ex Patribus docent Christum vnctum fuisse in Iordane à Spiritu Domini, & inde iam apertè in datas sibi redemptoris, & medici partes incubuisse. Hi verò neque pauci sunt, neque ignobiles. Athanasius *oratione 2. contra Arrianos non longè à fine.* Hieronymus *hic,* Augustinus *lib. 11. de Trinitate cap. 26.* Beda *in Lucam,* indicat Irenæus *lib. 3. cap. 10.* Salmeron *Tom. 4. part. 2. tract. 10.* Quod innuit Petrus *Actor. cap. 10.* dum vnctionem cum baptismo coniongit. *Vos scitis quod factum est verbum per vniuersam Iudæam, incipiens enim a Galilæa post baptismum, quod prædicauit Ioannes, Iesum Nazareth, quomodo vnxit eum Deus Spiritu sancto, & virtute.* Vbi obsecro, & pondero illud *vos scitis*: neque enim scire poterant vnctum à Deo, nisi visibili forma, & clara, atque humanæ simili voce Filius Dei esset declaratus. Quare eodem tempore Spiritus sanctus descendisse, atque vnxisse Christum videri potest, quo sensu dicemus statim.

7. [b] *Eo quod vnxerit Dominus me.*] Si dicas Christum vnctum in Iordane, iuxta illorum sententiam, quos modò citauimus, sine offensione vlla, & ex frequenti Scripturæ consuetudine, sic locum istum interpretabimur: non vt tunc primùm vnctus fuerit, quod vno ore negant communiter Patres (statuunt enim in vtero matris vnctum esse Christum, quia diuinitate vnctus est, & ibi Messiam, id est, Christum constitutum, quæ vox *vnctum* sonat) sed quod publico testimonio declaratus est vnctus & magister. Id enim apertè docebant Spiritus sanctus missus in columbæ specie, & vox Patris à multis audita. *Hic est Filius meus dilectus.* Pro quo notandum est in Scriptura aliquid tunc dici fieri, cùm factum esse declaratur, vt latè docuimus *cap. 6. numero 36.* Vnxit ergo tunc Deus in Iordane Christum, quia tunc sensibili signo Filium declarauit suum, id est, vnctum diuinitate.

Nihilominus, etiamsi tunc Christus vnctus non fuerit, id est, factus Christus, seu Messias, quia id habuit à diuinitate, & in ipso matris vtero, non tamen hęc aliena sunt à baptismi, & à Iordanis tempore; Nam Spiritus sanctus fuit tunc super eum; quia sicut induxit, &, vt dicit Marcus *cap. 1. vers. 12.* expulit eum in desertum statim à baptismo, sic tunc afflauit, & impulit, vt ea præstaret manifestè, & quasi ex munere suo, ad quæ vnctus erat, id est, Messias constitutus. Nempe vt curaret infirmos, & doceret: quod Christus fecit paulò pòst, vt ex eodem Lucæ capite liquet. Erit ergo sensus, *quia Dominus vnxit me,* id est, eò destinauit, vt euangelizarem, & mederer contritis, *ideo factus est super me,* id est impulit, vt datas mihi partes quamprimum obirem, quod magis apparebit verisimile ex his, quæ modò dicemus. Et omnino docent, qui vnctum, consecratum, & destinatum exponunt ad aliquod munus, sicut Reges & Sacerdotes solent ad suum. Ita Theophylactus, & probant Maldonatus, Salmeron, & Iansenius *in Lucam.* 8.

9. [c] *Ad annũciandum mansuetis.*] Lucas secutus Septuaginta, *euangelizare pauperibus,* eodem omnino sensu. Placet mihi valde quod nonnulli putant, hic causam finalem ostendi, cur Christus missus, atque vnctus fuerit, nempe vt illa præstaret, quæ hic commemorantur, in quibus sunt apertè Irenæus *lib. 3. cap. 10.* malè ab aliis in contrariam sententiam adductus, Hilarius *in Psalm. 52.* Iansen. *cap. 54. Concor.* neque displicet Maldonato *in Lucam.* Tertullian. *lib. 4. contra Marcionem cap. 14.* Ambrosius, Beda, Theophylactus *in Lucam.* Quare placet admodum post *mansuetis* hic, & apud Lucam post *pauperibus,* adhibendam esse distinctionem hoc modo. *Eo quòd vnxerit me ad annunciandum mansuetis, misit me, vt mederer contritis corde.* Et ita distinguunt multi è Latinis codicibus, quod faciunt Tertullianus, Hilarius, Beda, Theophylactus. Probat Maldonatus *in Lucam,* & Salmeron *Tom. 4. part. 2. Tract. 10.* Et omnino ita esse dispungendum contendit Iansenius *suprà.* Quare sic puto locum exponi posse, impulsum esse Christum à Spiritu Domini, missúmque vt mederetur contritis corde, &c. quia ideo vnctus, id est, Messias constitutus fuerat, vt illa faceret.

10. Pro *mansuetis,* Septuaginta transtulere *pauperibus,* quos Lucas secutus est. Neque refert multùm hoc ne an illo modo legas: quia vt in nomine Hebraico maxima vicinitas est, quia *pauperes* עניים *bhaniiim, mansueti* verò ab eadem radice ענוים *bhanauim* appellantur, sic in seipsa, quia pauperes, & obscuri, quia neque audent, neque possunt referire violentos, aut iniurias vlcisci, etiamsi id maximè cupiant, mansueti penè necessariò sunt. Qui verò fuerint isti pauperes, vel mansueti, quibus Christus euangelizaturus esse dicitur, incertum est. Ambrosius *in Lucam* genus intelligit humanum, quod erat propter peccata pauperrimum. Origenes *homil. 32.* Titus Bostrensis, & Theophylactus Gentes esse putant,

putant, quæ cùm à vera religione essent alienæ, non poterant non esse non egentissimæ, cùm prophetis carerent, & lege, & errarent procul à salutis via. Hieronymus, Haymo, Eusebius *lib.3.demonst. cap.1. & lib.9.cap.*10. Tertullianus *lib.4.contra Marcionem cap.*10. Beda, & Maldonatus *in Lucam*, eos hic designari putant, qui pauperes sunt spiritu, & mansueti, quibus Dominus tunc euangelizauit, id est, bonum attulit nuncium, quando ascendens in montem dixit, *Beati pauperes spiritu, quoniam ipsorum est regnum cælorum*: & *Beati mites*, &c.

11. Sed placet magis quod Toletus, & Salmeron suprà censent, pauperes in propria significatione sumi, id est, eos, qui diuitiis carent, & tenui sunt, miseráque fortuna. Quia vbi noster interpres apud Lucam reddidit *pauperibus*, Græcè est πτωχοῖς, id est, *mendicis*, quod nomen non facilè ad alios vsus accommodes. Deinde quia *Lucæ cap.* 7. vbi allusum est ad hunc Isaiæ locum, ex omnium sententia, ostendit Christus Ioannis discipulis ea signa, quibus facilè Ioannes, & ipsi nosse possent ipsum esse, quem tamdiu Iudaicus populus venturum expectabat. Et inter alia iuxta Septuaginta versionem dixit *Pauperes euangelizantur*. Sed quomodo Ioannis discipuli nosse possent pauperes euangelizari, vt hoc ipsum ad magistrum referrent, nisi habitu, & cultu illi, qui eo loco *pauperes* dicuntur, suam tenuem, ac sordidam conditionem præseferrent. Erant igitur, qui propriè pauperes sunt, quique tales vulgo etiam hominum cognoscuntur.

Pauperibus cur annunciatū Euangelium.

12. Sed obiiciet hîc nonnemo. Si Christus omnium magister, atque redemptor vnctus, & missus est, cur pauperibus tantùm, & mansuetis allaturus dicitur Euangelium, id est, bonum nuncium de salute tot antea sæculis expectata. Cui ego primò respondeo in principio Ecclesiæ ita contigisse: nam qui primùm ad Christum accessere, inopes erant, & eo nomine apud alios ignobiles, & obscuri; quales fuerunt discipuli, non ex alto loco, & gradu, sed è medio vulgo, atque plebeio ordine, vt diximus *cap.60.num.67.* Ex principibus verò vix vnus, aut alter, ídque longo pòst tempore Christo se adiunxit. De quibus Paulus 1.*Corinth.cap.1.vers.28. Infirma mundi elegit Deus, vt confundat fortia; & ignobilia mundi, & contemptibilia elegit Deus, & ea, quæ non sunt, vt ea, quæ sunt, destrueret.*

13. Secundò respondeo ex vsu Scripturæ, cùm pauci sunt qui aliquid fecerint, dici solere nullum fecisse; sicut etiam si ex magno numero pauci excipiuntur, qui non fecerint, tunc omnes existimari, ac dici aliquid fecisse. Negare sanè non possumus ex nobilibus, aut aliqua nota commendatis aliquos audiisse, probasséque Euangelij doctrinam, qualis fuit tota Lazari familia, & Nicodemus magister in Israel, & Ioseph ab Arimathia nobilis decurio, & vt tradit Clemens *lib.1.Recognit.cap.9.* & 10. Beda *in Retract.in Acta Apost.cap* 5. Gamaliel Pauli Magister. Sed hi, & si qui fuere alij, vsque adeò fuerunt exiguo numero, vt aliorum comparatione nullus Euangeliū, aut bonum nuncium accepisse videatur.

Diuitum periculum.

Tertiò respondeo, ideo euangelizatum dici pauperibus, & non diuitibus, quia licèt diuitibus etiam annunciatum Euangelium fuerit, tamen his Euangelij prædicatio nihil contulit propter animi duritiam, & voluptuarium viuendi genus, ad frugem, & mentem meliorem. Atque ideo absolutè *pauperibus* dicitur Euangelium propositum; non dicitur *diuitibus*; quia illi mentem mutauerunt ad Euangelij lucem, hi obstinato consilio, aut offirmauerunt animos, & aggrauarunt aures contra cælestem doctrinam, aut nil de prima viuendi consuetudine mutarunt. Est autem in Scriptura vsitatum vt pluribus ostendimus *cap.3.num.5. & cap.30.n.5.* vt quod vtiliter factum non est, factum esse negetur; sicut qui Dei præcepta non complet, illa censetur non audiisse, *Ioan. cap.7. Qui ex Deo est, verbum Dei audit, propterea vos non auditis, quia ex Deo non estis.*

Adde ad extremum diuitibus atque potentibus propter impedimenta maxima, sic esse difficilem salutis viam, quam Euangelium aperit, dum crucem commendat, & sui ipsorum ac rerum omnium abnegationem indicit (ad quæ omnia diuites isti, atque potentes, tanquam stomachus delicatus, cum fastidio nauseant) vt ad illos felix hic Euangelij nuncius pertinere non videatur. Quare illorum causam penè desperatam, & deploratam indicat Christus. Penè desperatam quidem, quando *Matt. cap.*19. dixit *Facilius est camelum per foramen acus transire, quàm diuitem intrare in regnum cælorum.* Deploratam verò, quando *Lucæ cap.6.* exclamauit, *Væ vobis diuitibus.* 14.

ᵈ *Vt mederer contritis corde.*ˀ Lucas, *sanare contritos corde*. In *contritis corde*, iuxta typum, & corticem nonnulli eos intelligunt, qui apud Babylonios vitam trahebant mœrentem & ægram. Ita S. Thomas, Hugo, & Toletus *in cap. 4. Lucæ, not.* 33. Neque mihi visum est difficile, quia nil derogatur Euangelio, quando hæc præcipuè de ipso intelliguntur; immò aliquid accedit dignitatis Euangelio, cùm illius, sicut & aliorum mysteriorum nouæ legis, & Christi, aliqua nobilis, & illustris imago præmittitur. Alij eos, qui dolore, ex peccatorum recordatione concepto mœrent & anguntur. Ita Basilius *in Psal.*33. Tertullianus, & Beda, Salmeron, & Toletus *suprà*. Ego in illorum sententiam magis inclino, qui contritos, eos esse censent, quorum cor peccatorum sarcina premit, & conterit. Ita Hilarius *Psal.*51. Euthymius, Theophylactus, Maldonatus *in Lucam*, Iansenius *in Concordia*. Quòd enim ad eos, qui propter admissa peccata dolent, & conteruntur, ista non pertineant, vt bene Maldonatus, fit valde probabile, quia hic miser status, & malus ostenditur eorum, quibus à Christo sanitas præstatur; prædicatur enim cæcis visus, apertio clausis, captiuis indulgentia; in his verò nominibus allegorico sensu status intelligitur illorum, qui adhuc in peccato sunt. Sic ergo in *contritis* nisi filum, & quasi status mutetur orationis, peccatores significantur. At illorum, qui iam se peccasse dolent, status est melior, & quibus à Christo iam est adhibita medicina. Nisi malis contritos corde, illos esse, quos nuper pauperes dicebamus. Hi verò sunt qui propter vitæ conditionem, potentiorúmque vim, & calumniam animo sunt abiecto, atque ægro. Quorum Dominus angori medicinam attulit bono Euangelij nuncio, quod videlicet in cruce, atque patientia vitam, & gloriam statuit. Huc inclinat Cyrillus. 15.

Pro *mederer* Hebr. est חבש *chabas*, quod non tam connotat medici, quàm chirurgi manum, & industriam. Significat enim *ligare*, aut *obuoluere* nempe vulnera; & est verbum quod aptè respondet contritioni, quæ non tam ex humorum intemperie prouenit, quàm ex vi exteriùs adhibita, quæ ossa comminuit, aut laxat, aut diuisa carne vulnus affligit. Hæc autem medicinæ faciendæ ratio magis commendat Messiæ, id est, vncti, atque etiam 16.

Christi clementia.

vngentis, & medentis clementiam. Quæ non tam in medico apparet, quàm in chirurgo. Ille enim quod facto opus est, ægroto præscribit, neque manum admouet: hic verò incuruat se, vt dispiciat, & exploret vulnera, & manum adhibet, neque ad putris, & grauiter olentis vulneris saniem nauseat. Quare ab hoc potiùs, quàm à medico similitudo trahitur, cùm Dei clementia commendatur. *Psal.* 146. *Qui alligat contritiones eorum. Isaia cap.* 30. *Cùm alligauerit Dominus vulnera populi sui.* Et *Lucæ ca.* 10. charitas commendatur illius Samaritani, qui chirurgi in modum vulnera alligauit illius, qui in latrones incidit. Symmachus, & Theodotio, vt obseruat hîc Hieronymus, quo Hebraicæ vocis vim magis exprimerent, pro *mederer, alligare* verterunt.

17. [e] *Et prædicarem captiuis indulgentiam.*] Si hæc de captiuis apud Babylonios typice cum S. Thoma, Hugone, Toleto, & Maldonato capias, non est difficile statuere quomodo hæc exponenda sint, cùm Isaias afflatus à Deo *hic & cap.* 45. prædixerit, cùm Cyri meminit in eam curam, & prouinciam assumpti, & nunc etiam, & capite præcedenti tam diffusè repetat. Sed communiter Patres hæc de alia captiuitate longè duriore interpretantur. Tenebatur enim homo sub potestate diaboli captiuus, cui se vltro dum mundi consilia, & carnis blandimenta sectatur, mancipium addixit. Quare libertas hæc, & salus à Christo eiusmodi captiuis oblata, redemptio vocatur, quæ vox captiuorum ærumnosum statum designat, eorum maximè, qui se aliorum voluntati vendiderunt; venditioni enim redemptio, vt Logici vocant, correlatiua est. Pro *indulgentia* Lucas *remissionem* reddidit; quæ vox optimè indicat, quid indulgentia sit, & in eundem vsum assumitur ab Ecclesia, quæ pœnarum, quas quis pro commissis debet, remissionem indulgentias vocat.

18. [f] *Et clausis apertionem.*] Lucas suprà, & Septuaginta, *cæcis visum.* Si ad verbum ex Hebraico transferas, sic habet. *Et vinctis apertionem carceris.* Translationes istæ, licèt verbis diuersæ, in eandem tamen sententiam conueniunt. Vulgatus propriè transtulit, Septuaginta, quos secutus est Lucas, figuratè. Propriè, siue de Babylonicis captiuis sumas, quod faciunt S. Thomas, Hugo, & Maldonatus *in Lucam suprà*, siue de spirituali alia captiuitate. Nam reuera clausi erant, & vincti apud Babylonios Iudæi, apud dominos duros, neque illis fas erat libertatis lucem intueri; quam tamen laxata captiuitate per Cyrum, quasi aperto carcere consecuti sunt. Quòd si hi qui dura patiuntur, & spiritum trahunt ægrum, & luctuosum ex Scripturæ vsu *in tenebris* esse dicuntur: sanè iidem metaphora non inusita *cæci* vocari possunt. Atque ideo, qui libertatem illis attulit, aut in statum reduxit meliorem, iisdem reddidisse visum, qualem in tenebris non habebant, existimari potest. Aut certè captiuitatis illius misera conditio his verbis exprimitur. Nam tunc pessimè cùm captiuis agitur, quando in carcerem teterum, squallidum, & tenebricosum includuntur, vbi neque lucem intueri neque liberum spiritum haurire liceat: Quales fuerunt Syracusæ latumiæ, aut ille Messeniorum carcer, qui *Thesaurus* vocatur, quæ iure optimo dici *tenebræ* possunt. Qui ergo subterraneos illos sinus, aut claustra subierunt, etiamsi videndi sensu non careant, cæci tamen quodammodo sunt, quia illo tunc in tenebris vti non licet. Quare qui ex eiusmodi claustris educeret, ablatum visum, sed videndi facultatem restituisse diceretur. Iuxta hæc non est cur Toletus *in hunc locum Lucæ annot.* 34. neget hæc in Babylonicam captiuitatem aptari non posse: cùm cætera dicat in illam typicè optimè conuenire.

Peccator cæcus.

19. Eodem modo in Euangelij tempore, & spirituali causa, qui in errore versabantur à concupiscentia in omnem intemperantiam abducti, & à seuerissimo domino diabolo possessi seruitutem subibant duram, & ignobilem, & in carcere esse videbantur fœdo, & tenebricoso; & cæci errare; quia, etsi iux nò deerat, quam si vellent aspicerent, illam tamen aliis studiis occupati non intuebantur. Quibus cœli, quasi liber, complicati erant, vt *cap.* 34. diximus, id est, in cœlo nil minùs quàm cœlestia contemplabantur. His ergo ex tam infelici statu per Euangelium euocatis aperto carcere oblata est libertas, &, quod idem est omnino, cæcis antea oculis lux restituta.

Cæcus quasi vinctus.

20. Adde his quòd metaphora non admodum inusita *cæci* vocari posse videntur *clausi*, aut *vincti*, quia tenebræ perinde, atque vincula homines ex suo moueri loco non sinunt: quia quò inde egrediantur perspicuum nihil habent. De quibus *Sap.* 17. *vers.* 2. *Vinculis tenebrarum, & longa noctis compediti.* Et *vers.* 17. *Vna enim catena tenebrarum omnes erant colligati.* Et *vers.* 15. *Custodiebatur in carcere sine ferro reclusus.* Ait autem Philo in vita Moysis, Ægyptios tunc si qua necessitate compulsi mouerent se, cæcorum in morem palpando fuisse ingressos. Cùm ergo cæci, & qui in tenebris agunt, familiari, vt credo, Hebræorum phrasi, vocentur *vincti*, idem erit omnino, licèt non sub eadem orationis forma, clausis, seu vinctis apertionem, & cæcis visum annunciari. Quare Lucas à textu Hebraico non recedit, neque noster interpres ab vtroque.

21. Huc facit quòd translatione non admodum dissimili, sicut qui cæci sunt, aut lucem quoquo modo non vident, *vincti* dicuntur, sic etiam hi, quorum oculis quoquo modo est offusa caligo, *cæci* vocantur. De tenebris metaphoricis satis obuium: Peccator enim sæpe dicitur *cæcus.* Sed hoc idem de veris, & non figuratis tenebris dicitur: si modò verum est, quod Bonauentura, Lyra, Dionysius, & Hugo putant, Sodomitas non fuisse cæcitate percussos, sed eorum oculis obiectas esse tenebras. De illis enim interpretantur illud *Sap. vltimo, Percussi sunt autem cæcitate* (Ægyptij) *sicut illi* (nempe Sodomitæ) *in foribus iusti, cum subitaneis coopertis essent tenebris.* Maldonatus ex sententia Rab. Dauid אסורים *asurim*, id est, *clausos*, pro cæcis sumi censet, sed locum non indicat. Ego in his libris Rabbi Dauid, qui legi permittuntur, non inuenio: Fortaßè id notauit in commentariis, adductus hoc Isaiæ loco, cum videret à Septuaginta sic esse conuersum.

22. Quod ad *apertionem* pro qua Lucas *visum* habet, minus difficultatis est, quia apertio tam oculis conuenit, & auribus, quàm carceri. Vnde cæcus à natiuitate *Ioan.* 9. dixit *Aperuit mihi oculos.* Et *Isaiæ cap.* 35. *Aperientur oculi cæcorum. Exod.* 4. *vers.* 11. Vbi vulgatus *videntem & cæcum*, pro *videntem* est פקח *piqueach*, id est, *apertum.* Et *cap.* 23. *vers.* 8. Vbi vulgatus, *quæ etiam excæcant prudentes*, id est, videntes, & lynceos, Hebr. est פקחים *piquchim*, id est, *apertos.* Verbum autem aperiendi etiam accommodatur surdis: nam *Marci* 7. *vers.* 34. cùm Iesus in surdi auriculas digitos immisisset, dixit *ephetah, quod est aperire*, id est, *apertus esto*; est enim Græcè in imperatiuo διανοίχθητι. Quo verbo credo etiam vteretur si cù cæco ageret, & illi vellet visum restituere. Optimè ergo Septuaginta, & Lucas, quod *clausum,*

clausum, id est, *non apertum* vertit vulgatus, ipsi ad hũc vsum Hebraicæ vocis spectãtes *cæcum* transtulerunt. Quod verũ est, siue propriè cæcũ accipias, siue figuratè pro eo, qui in tenebris agit, id est, in vita ærumnosa, aut certe in carcere tenebricoso, & tetro.

23. Hic Lucas aliquid addit quod neque ex textu Hebraico sumere potuit, neque ex Septuaginta translatione, nempe *dimittere confractos in remissionem.* Propter quod Erasmus in hunc locum Lucæ illum dissonare dixit ab vtroque. Varia ea de re ab interpretibus Isaiæ, & Lucæ traduntur. Foreirus putat hanc esse versionem aliquam illius Isaiæ clausulæ, quæ ex margine successu temporum assuta fuit textui; quæ ratio expediendæ difficultatis, quam in aliis similibus locis nonnulli adhibent, admitti non solet. Alij probabilius dicunt Hebraicam phrasim plura significare, quàm assequi possit vno verbo, aut vno dicendi modo sermo Latinus, aut Græcus: Quare cùm illis verbis *cæcis visum* non explicuissent Septuaginta totam vim Hebraicarum vocum, addidit Lucas, qui illius etiam loci interpretem agit, quæ neque in vulgatis, neque in Septuaginta seniorum codicibus reperiuntur. Quæ sanè solutio contemnenda non est, quam tenet Toletus *in Lucam.* Quod probat, quia id faciunt sæpe Scripturæ sacræ interpretes, dum seorsum adhibent, & variè explicant, quod vna Latina voce, aut forma complecti non possunt. Exemplum potest esse תירוש *tiros*, quod cùm *liquorem* significet *expressum*, duobus nominibus, vino nempe, & oleo exponitur. *Psal.* 4. *A fructu frumenti vini, & olei sui.* Et nos suprà optimum exemplum adduximus *cap.* 3. in voce Hebr. נטפות *netephoth*, quæ *ornamentum guttatum*, seu *gemmatum* sonat, cuius vim Hieronymus duobus nominibus, *torquis* videlicet, & *monilis* explicuit. Idem fecere Septuaginta in voce עלץ *hhalaz*, quæ cùm motum significet corporis à quocumque affectu proueniat siue à gaudio, siue à pauore, id est, tripudium & tremorem, vtramque vocem adhibuere ad explicandam vnam vocem Heb. *Psal* 2. *Exultate ei cum tremore.* idem *Psal.* 67. *num.* 6.

24. Sed placet magis sententia Salmeronis, & Maldonati *in Lucam*, qui censent hoc loco voluisse Lucam explicare quod obscurum erat, quod faciunt sæpe interpretes sacri: qui quod non facilè ab aliis intelligi posse vident, addita de suo aliqua voce, seu etiam oratione, quæ implexa videbantur, aperiunt. Quocirca sæpe peregrinarum vocum explicationem adhibent, vt, *Emanuel, nobiscum Deus. Ephpheta, quod est aperire, Talithacumi, id est, puella surge.* & similia quibus abundat Scriptura sacra. Cùm ergo illa metaphora *cæcis visum* non satis apertè explicuissent Septuaginta, quid sibi vellet Isaiæ locus, ne in re tanti momenti hæreret lector, ad metaphoram, id est, ad vocem figuratam propria adhibuit verba, quibus multò clariùs Hebraici textus, & prophetici oraculi significationem expressit; dum in *cæcis, & qui in tenebris agunt*, ærumnosam conditionem, & lugubrem; in *visu* libertatem, & melioris status lucem designari docet. Id enim valet *dimittere confractos in remissionem.*

Regula. Interpretes sacri aliquid addunt claritatis gratia.

25. ^g *Vt prædicarem annum placabilem Domino.*] Lucas iuxta LXX. *Domino acceptum.* Non est dubium quin annus iste, id est, tempus longius, quod *anni* nomine significatur, tempus sit Euangelij, & gratiæ; & ita explicat bonus interpres Paulus 2. *Corint. cap.* 6. *vers.* 2. *Ecce nunc tempus acceptabile, ecce nunc dies salutis.* De quo priùs Isaias *cap.* 49. *vers.* 8. *In tempore placito exaudiui te, & in die salutis auxiliatus*

A *sum tui* Heb. רצון *rason*, id est, tempus voluntatis seu beneplaciti, in quo mitior est iam animus, quam antea; cùm offensioni succedat placatio, ac lenitas, & prona ad omnem liberalitatem benignitas. Ex hoc loquendi modo, vt docet Irenæus *lib.* 2. *cap.* 38. nonnulli sibi persuadent Christum vno tantùm anno prædicasse, quorum errorem optimè ibi confutat Irenæus, qui in eo anno totum Euangelij tempus agnoscit. Neque inusitatum est, vt *annus*, imò & *dies*, aut etiam *hora* pro longiori tempore sumatur, vt apud Zachariam docuimus ad illud *cap* 9. *Hodie quoque.* Et ne longiùs abeamus *dies retributionis*, de qua statim, longius tempus designat, quam quod duodecim horarum spatio definitur. Est autem mihi certum, quod multi tam apud Lucam, quàm

B apud Isaiam volunt, allusum hic esse ad annum iubilæi, qui typus quidam erat anni placabilis, seu beneplaciti Euangelicæ benignitatis. Nam sicut eo anno, qui serui erant, in libertatẽ asserti, ignobilem, & ærumnosam conditionem mutabant, & ad priores dominos, & possessores, quæ quocumque modo ab illis exciderant, possessiones redibant: sic etiam captiui à Christo vindice è diaboli potestate sibi vel potiùs Deo vero à legitimo Domino restituti sunt. Vide *Leu. c.* 25. vbi de anno iubilæi multa.

Neque deest in hac Iubilæi amplioris, id est, Euangelij denuntiatione, id quod lex in Iubilæi alterius tempore præscribit. Nam quemadmodum annus ille denunciabatur, &, vt ita dicam, prædicabatur, erántque à principio tubæ in illum vsum de- 26.

C stinatæ; sic etiam Christus magni alterius Iubilæi præco, prædicaturus hic dicitur annum placabilem, seu beneplaciti, id est, bonum Euangelij nuncium allaturus. Quod vulgatus in tertio casu, id Lucas, & Septuaginta in secũdo posuerunt, sed eodem sensu, parum enim refert Domino ne, an Domini placatum, siue acceptum annum dicas, quia vtroque modo significatur annus in quo placatur Deus; aut quod præter alia tempora impensiùs amat. Quod attinet ad vocem *placabilem*, quomodo actiuè sumatur pro *placantem*, vide quæ diximus ad illud *cap.* 60. *Super placabili altari meo.*

^h *Et diem vltionis Deo nostro.*] Hæc quidam ad 27.
Iudicij tempus vocant, in quibus est Irenæus *suprà*, Toletus, & Beda *in Lucam*, Cyrillus, & Dionysius

D *hic*, neque improbat Salmeron. Qui hæc historicè de captiuitate Iudæorum exponunt, in quibus sunt S. Thomas, & Hugo, & libertatem putant promitti captiuo populo, sic etiam vltionem, & retributionem intendi Chaldæis, à quibus Iudæi tot, ac iam diu incommoda pertulerunt. Et quidem ita accidit, nam eodem tempore, quo laxata est Iudæorum captiuitas, sublata est Chaldæorum libertas, & extinctum imperium. Sed hi typicè ista de statu Iudæorum; nam certum est hæc omnino spectare non tam redemptorem, & vindicem Cyrum Iudaicæ causæ, quàm Christum nostræ libertatis, & salutis auctorem. Hieronymus minas has, & vltionem non ad alios, quàm ad Iudæos spectare censet: quem se-

E quuntur Eusebius *lib.* 9. *demonst. cap.* 13 Haymo, & Emanuel Sa. Alij ad dæmonem, qui duro iugo ante hoc placationis tempus mundum oppresserat. Ita Cyrillus *in secunda expositione*, Adamus, Foreirus, Iansenius *in concordia.* Neque displicet Salmeroni, & Maldonato *in Lucam.*

Mihi multò magis probatur, quod suprà magis 28.
probant Salmeron, & Maldonatus, nihil hic significari durum, aut, quod ex odio, atque offensione natum sit, sed totum hoc oraculum stillare

Euangelica suauitate, atque cœlesti rore, quod indicat apertiùs vox *retributio*, quam *vltionis* loco Lucas adhibuit, quæ compensationem aliquam importat. Est autem æqua compensatio, & retributio, quasi legitima, vt qui in tenebris fuerat, & exilio duro, ille iam liberum ducat, & vitalem spiritum, & lucem intueatur à qua depulsus fuerat, eo sensu, quem antea produximus: vt denique singulis incommodis, atque infortuniis, singula quoque commoda ea aduerso respondeant. Si tamen aliquid indicatur aduersum, placet designare Diabolū, qui vt superatus est statim à Christi Baptismo, sic etiam à suo regno depulsus. Sicut Chaldæi à regno, vitáque exciderunt, quando affulsit Iudæorum populo libertas: qui Dæmonis in opprimendo mortalium genere typus fuerant. Vide quæ diximus ad illud, *Vltionem adducet retributionis. capite 35. numero 8.*

29. i *Vt consolarer omnes lugentes: vt ponerem lugentibus Sion.*] Hæc verba non obscurè innuunt, nihil in vltione, de qua proximè, significari aduersum; quando singulis incommodis, atque afflictionibus singula respondent ornamenta, & commoda. Si de statu Iudæorum tanquam in symbolo hæc accipias, retribuit illis Deus pro lachrymis leuamentum doloris commutato in melius viuendi genere. Quòd si, vt est in omnibus ferme codicibus, præter Sixtianos legas, *vt ponerem fortitudinem lugentibus*, mutato iam statu, qui priùs fortes non erant, siue *fortitudinem* pro diuitiis sumas, siue pro corporis robore, & animi audacia, qui in priori fortuna contra tantam, támque insolentem potentiam, neque commouere se audebant, neque quicquam mutire, etiamsi extrema paterentur iniuriæ, atque ignominiæ vulnera, ita erunt fortes anno illo placabili, vt hostibus suis non solùm repugnare audeant, sed etiam terrori sint. Sed hæc multò meliùs impleta sunt in spirituali libertate, quam attulit Christus: Lugebat enim mundus oppressus à Diabolo, aut certè in eo erat rerum statu, vt iure optimo lugere debuerit. Detersit eorum lachrymas tamdiu desiderata, & proclamata, oblata tamen aliquando à Christo vindice libertas. Infirma erat mortalium conditio, quæque facilè tentata ab hoste illius fortitudini, seu veriùs illius calliditati succūbebat; confortauit tamen Christus illius dissolutas manus, & genua debilia roborauit: Vt docuit secundus Euangelij cursus, & illorum constantia, qui pro religione, ac fide carnis abnegauere delicias, & tyrannorum ferro vltrò supposuere iugulum.

30. Hîc obserua, licèt in plerisque codicibus Latinis nomen *fortitudinis* legatur, non tamen repetiri in Hebraico textu, neque in translatione Hieronymi, vt ex eius commentariis liquet, neque nunc haberi in codicibus à Sixto correctis. Quare verisimile est, aut, quod coniectat Adamus, ab aliquo indiligenti scriptore additum esse, aut, quod ego suspicor, à scriptore plus satis diligente, atque arguto. Nam cùm videret verbo *ponerem*, nullum adiunctum esse accusatiuum, ipse vt illam impleret lacunam, *fortitudinem* apposuit. Sed sanè ille, quicumque fuit, si attentè Hebraicum inspexisset textum, non desiderasset ibi accusatiuum, quem intruderet. Nam duo illa verba *ponerem*, & *darem*, ad omnes accusatiuos, qui postea succedunt, non modò sufficienter, & idoneè, sed etiam eleganter referri possunt. Est enim, quod optimè congruit verbo *ponerem*, quod statim succedit, *coronam pro cinere*, & verbo *darem*, *oleum gaudij*, *pallium laudis*, &c. Quare si parum verbum alterum mutes, nihil hic truncatum, aut vacuum deprehendes, quòd suppleas, aut impleas: hoc modo. Vt ponerem, & darem lugentibus Sion coronam pro cinere, oleum gaudij, &c. Neque sanè cum lugentibus aptè *fortitudo* coniungitur, sed gaudium, & illa quæ exultantis animi signa sunt. Quocirca optime *fortitudinis* nomen à Sixtianis Bibliis expunctum est.

k *Coronam pro cinere.*] Quemadmodum in luctu, ac mœrore, cineris inspergi capitibus solerat ex Iudæorum familiari, ac penè solemni, ac legitimo ritu, docent obuia in sacris literis exempla. 2. *Reg.* 13. Thamar à fratre violata caput fœdauit insperso cinere. Idem fecit Mardochæus *Esther c.* 4. idem Iudæi *Machab.* 1. *cap.* 3. *vers.* 47. & filiæ Ierusalem *Thren.* 2. *vers.* 10. Immò id erat vsque adeò legitimum, vt hoc populis, cùm aliquod immineret infortunium, prophetæ edicerent, vt Ieremias *cap.* 25. *vers.* 34. *Vlulate pastores, & clamate, & aspergite vos cinere optimates gregis.* Notum est etiam coronas adhiberi solitas in conuiuiis, in triumphali, ac nuptiali plausu, in rebus denique lætis. Vt ergo in mœrore, ac luctu cinere caput operuerat Ierusalem, sic modò in lætitia, atque felici rerum euentu corona promittitur, quæ iam mutatam ornet, exhilarétque fortunam. 31.

l *Oleum gaudij pro luctu.*] Quàm familiaris olim fuerit Hebræis vnguentorum vsus, in conuiuiis, & quocumque alio festiuo, atque geniali tempore, docuimus pluribus *in Canticis*. Quod ideo *gaudij oleum* dicitur, sicut *oleum lætitiæ*, quia non nisi læti, aut in lætiori conuentu, qui læti videri volunt, vnguentis irrorantur. 32.

m *Pallium laudis pro spiritu mœroris.*] Vt certa erat lugendi forma apud Hebræos, de qua Ieremias *cap.* 22. *vers.* 18. *Non plangent eum, va frater, va soror: non concrepabunt ei, va domine, & va inclyte.* Sic credo vestes erant lugubres, quibus animi sui dolorem & sensum præ se ferebant. Erant sanè certa, & nota viduitatis insignia, quæ deposuit Thamar *Genes.* 38. Et Iudith *cap.* 10. De veste autem lugubri Hebræorum agit Baruch, qui sic ad Ierusalem in eo statu, in quo nunc ad illam Isaias. *Exue te Ierusalem stola luctus, & vexationis tuæ.* Vt ergo vestes erant lugubres, & sordidæ ad significandam, aut ærumnosæ vitæ conditionem, aut animi dolorem, sic etiam vestimenta erant, quæ aut animi lætitiam, aut felicem rerum euentum euulgarent: quas Baruch suprà *decorem, & honorem* appellat. *Et indue te*, inquit, *decore, & honore.* Et *cap.* 4. *vers.* 20. appellat *stolam pacis*, id est prosperitatis. Promittit itaque Dominus pro spiritu mœroris, id est, pro tegumentis, quibus spiritus mœstus proditur, daturum se vestem lætam, qualis est nuptialis, & quæ epiniciis, & laudibus decātandis aptior est, quàm funeri efferendo, aut calamitati deplorandæ. Vt autem vestes ferales, & lugubres squallidæ sunt, & laceræ, quia illas dolor, & vehementior aliquis affectus discindit, atque concerpit, vt in Iob vidimus audita filiorum morte, & in Dauid in ea de Saul, & parentalibus Abner: sic pallium laudis nitidum est, & varium, quale sumpsisse verisimile est, & filiam Iephte cùm parenti occurrit cum virginum choris; & puellas psaltrias, quæ interfecto gigante Dauidis victoriam cantu celebrarunt. De eiusmodi puto vestimentis loquebatur Dauid 2. *Reg. cap.* 1. cùm in lamentatione pro Saul ad fletum vocabat filias Israel. *Filiæ Israel super Saul flete, qui vestiebat vos coccino in deliciis: qui præbebat ornamenta aurea* 33. Vestis pro luctu propria. 2. Reg. 1.

culius

cultus vestro. Idest, qui assiduis victoriis exhilarabat populum, ita vt pro veste sordida, ac lugubri indueretur coccinis: Vel quia faciebat vt vos nitenti cultu, & lauto celebraretis victorias quas ipse assiduè de vicinis hostibus obtinebat. Hoc verò vestimentum ideo videtur dici *laudis*, quia ad laudes canendas adhibebatur, de quo *Psalm.* 103. videtur egisse David, *Confessionem, & decorem induisti*, id est, vestimentum decorum, & pulcrum ad confessionem, id est, ad laudem; *confessio* enim, vt constat, laus est.

34. a *Et vocabuntur in ea fortes iustitiæ.*] Sæpe propheta duo hæc in antiquo populo desiderarat, aut enim imbelles, atque fœmineos alebant spiritus, qui reipublicæ præerant, aut certè si in illis aliquid erat non muliebre, illud ad opprimendam infirmam hominum conditionem conferebant. Quales sunt pupilli, & viduæ, & qui propter tenuitatem se violentorum potentiæ opponere non audent. Contra quos grauissima sunt ab hoc propheta non tam querelæ, quàm fulmina: Nunc in tempore Euangelij, vt alius est rerum status, sic alia erit rerum administratio, alius Principum animus, alia constantia, ac virtus. Erunt enim fortes, qui quod rectum est aggrediantur, & peragant: erunt item iusti, qui nihil audeant non iustum, nihil velint, nisi quod recta ratio æquitásque præscribant. Quod Ecclesia in suis incunabulis satis cumulatè completum vidit, & nunc etiam in suis rectoribus experitus, & amat. *Fortes iustitiæ* Hebraico idiomate iidem sunt qui *fortes iusti*. Vide quæ diximus *capite* 60. ad illud, *Præpositos tuos iustitiam.*

Septuaginta reddidere, *generationes iustitiæ*. Di-
35. uersæ translationis causa fuit duarum vocum Hebraicarum similitudo אילי *ele*, & אלי *ele*, quarum hæc *fortes*, illa verò *arbores* significat. Septuaginta ergo cùm priori modo legerint, vt verisimile est, & ea sequentibus verbis, quæ aliquid habent arboribus affine, coniecturam caperent, *generationes* transtulerunt: quæ vox viuentibus in quocumque gradu communis est.

36. o *Plantatio Domini ad glorificandum.*] Qui priùs vocati fuerant *fortes*, seu *generationes iustitiæ*, iidem nunc *plantatio Domini* dicuntur, in quibus firmitudo designatur, atque constantia; quæ priùs per vocem *fortes* significabatur. Plantatio enim, quæ à Domino fit, radices agit, neque vlla vi ventorum eradicatur, aut conuellitur. Aliam verò plantationem Christus *Matth.* 15. *vers.* 13. eradicandam esse dicit. Eadem ferme dixerat Isaias *cap.* 60. *vers.* 21. Vide quæ ibi nos diximus.

37. p *Et ædificabunt deserta à sæculo, & ruinas antiquas erigent.*] De Babylonicis captiuis si quis cum sancto Thoma, atque Hugone capiat, facilè ostendet quomodo hæc impleta fuerint: nam in patriam reuersi, quæ deserta fuerant, atque ita excisa, vt tantùm superessent antiquæ gloriæ, atque frequentiæ obscura vestigia, ita instaurarunt, vt ad antiquam speciem, & magnitudinē reuocauerint. *Deserta* verò *à sæculo* dicuntur, id est, iam diu deserta, à septuaginta nempe annis: nam ea vsu scripturæ si magnum temporis spatium interiectū est, intercessisse dicitur *sæculum*. Sed hæc multò magis impleta sunt in Ecclesia, quoad illam præcipuè partem, quæ à Gentili populo congregata est. Gentilitas enim, quam quia nulla excolebat vera & sana religio, deserta erat, & velut syluestris humus obsita spinis, & à feris, id est, à feriut ingenij hominibus habitata, quæ c. 35. *deserta* dicitur & *inuia*. Erāt præterea reliquiæ, & quasi ruinæ antiquæ Ecclesiæ in populo Iudaico, quia licèt maior illius populi pars sub aduentū Christi ab auita religione degeneraret, erant tamen nonnulli, in quibus antiqua vigebat probitas, & religio, qualis fuit Simeon, & Anna, de quibus Lucas *cap.* 2. quos ruinas, & vestigia antiquæ Ecclesiæ meritò appelles. Illæ ergo ruinæ excitatæ sunt, quando ex eo populo multi ad nouam Ecclesiam per Euangelium fundatam accessere.

q *Et instaurabunt ciuitates desertas, & dissipatas* 38.
in generationem, & generationem.] Si sermo hic esset de ciuitatibus euersis ab hoste Chaldæo, & nulla ratione sub illarum instaurationis typo spectaretur splendor, & incrementum Ecclesiæ, dubitare non nemo posset, an ciuitates istę dicantur hic à generatione in generationem, id est, longissimo tēpore desertæ fuisse, aut potiùs in generationem, & generationem dicantur instauratum iri, vt in futurum, neque vim timeant vllam, neque ruinam priori similem. Sed quia hic Ecclesiam spectamus, aut solam, aut præcipuè, de futura potiùs quàm præterita temporis duratione interpretemur necesse est. Præsertim quia modus ille loquendi magis in futurum extendit, quàm à præterito deducit durationis spatia.

Ex hac loquendi forma nonnulli sibi persuadent 39.
sermonem hîc neque in typo esse posse de Iudæorum statu post exilium, quia illa instaurati populi felicitas nullo modo fuit in generationem, & generationem, cùm à Romanis excisa fuerit tunc instaurata ciuitas, & sublata gloria, immò sublatum penè Iudæorum genus. Sed hi non vident hoc sermonis genere designari non solùm quod perpetuum, aut æternum, sed etiam quod diuturnum futurum est. Sicut etiam *æternum* in Scriptura sacra de his rebus dicitur, quæ suis quoque terminis definiuntur, vt aliis in locis à nobis probatum est. Et ne ab hac materia, Iudæorúmque statu longiùs abeamus, Iudæis quoque æterna promittitur terræ possessio, aut nunquam fore iterum pellendos, vbi è captiuitate redierunt; Et tamen constat illis, neque perpetuam fuisse possessionem, quia ab illa exciderunt Chaldæorum armis profligati, neque post exilium in ea semper commoratos, quia à Romanis iterum expulsi sunt. Neque iam reuertendi spes vlla, aut via superest post tot annorum myriadas. De priori possessione *Genes.* 14. *vers.* 15. *Omnem terram quam conspicis, tibi dabo, & semini tuo vsque in sempiternum.* De posteriori post exilium *Amos cap.* 9. *vers.* 15. *Et plantabo eos super humum suam, & non euellam eos vltrà de terra sua, quam dedi eis.* Illud *non vltrà*, idem est *quod nunquam*, aut *in æternum*.

r *Et stabunt alieni, & pascent pecora vestra; &* 40.
filij peregrinorum agricolæ, & vinitores vestri erunt.] De reditu Iudæorum, fortunæque mutatione facilis est horum verborum explicatio. Quàm enim auctæ fuerint illorum opes post exilium, vt plures obtinuerint prouincias Machabæorum temporibus, satis constat ex eorum historia; & nos docuimus *in cap.* 9. *n.* 13. *Zach.* Et licèt in Scriptura sacra non constet de omnibus, quę hic adducuntur à propheta, quia à Machabæorum temporibus ad tempus vsque Euangelij intermissa fuit Iudaicarum rerum historia; tamen satis est probabile ex superatis Regionibus captiuos fuisse abductos quamplurimos, qui pecora pascerēt, & agros colerent, & ea præstarent omnia, quæ hîc ab Isaia prædicuntur.

Quod munus olim Gabaonitæ Iudæis præstitere *Iosue cap.9.* Sed si ad Ecclesiam referas, quod aut omnino, aut præcipue fieri debet, multò magis in ea completum est. Sed quomodo id acciderit varia à variis afferuntur. Hieronymus quem Haymo, Adamus, Pintus, & alij plures sequuntur, in *pastoribus vinitoribus, & agricolis* episcopos intelligunt, qui sana doctrina animos excolant, & quoscumque alios, qui instituendis piorum animis operam nauant Apostolicam. Quòd verò qui ab aliis instituuntur, aut in quibus eiusmodi ponitur opera, *agricultura* dicantur, in qua etiam continetur vinearum, & pecudum cura, probant ex Paulo 1. *Cor. cap.3. Dei agricultura estis, Dei ædificatio estis.* Quòd verò ex Gentibus, id est, ex alienis dati sint pastores, & agricolæ, probant ex illo *Matth.21.* vbi Christus depulsis Iudæis vineam dicit aliis esse tradendam agricolis. Et tandem ipso rerum successu Hieronymus demonstrat. *Quotus enim quisque,* inquit, *Ecclesiarum princeps est e Iudæis, & non de alienigenis, atque externarum Gentium hominibus.*

41. Sed hæc expositio semper mihi duriuscula visa est, tum quia hic de Ecclesia sermo est prophetícus, quæ non minùs è Gentili, quàm è Iudæo constat: quare si alienigenis, & peregrinorum filiis Ecclesiæ administrandæ cura committenda est, sanè aduocandi essent ad præfecturam illam, qui nondum accessissent ad Ecclesiæ sinum. Deinde quia si de Ecclesia primogenita, quæ principiò maiori ex parte ex Iudæorum Gente conflari cœpit, sermo est, vt ex huius sententiæ sectatoribus nonnulli volunt, nescio quàm verè dici possit præpositos esse illius administrationi Gentiles, cùm constet eius pastores fuisse Apostolos, quos nemo dubitat fuisse ex Iudæorum genere. Deinde totum caput nihil continet, quod non sonet parati animi studium, & singularem aliquam beneuolentiam in Iudæos: vt promptum est legenti; Sed quæ tanta beneuolentia est à Iudæis auferre, quod tanti ipsi facerent, & in illorum locum alienos, & peregrinos inducit Adde his, quod hic de pecoribus agitur, agris, & vineis, de rebus nempe à possessore diuersis; dum dicitur, *pascent pecora vestra*, id est, de re aliqua quæ Ecclesia non sit, sed Ecclesiæ possessio. Sed pastores, & agricolæ, id est episcopi, aut Pontifices Ecclesiam pascent, id est eos, qui verè Ecclesia dici possunt, nempe quos Euangelium peperit, & qui in Ecclesiæ sinu sunt. Accedit quòd statim Iudæi dicuntur fore *Sacerdotes*; quod si ita est, non apparet quomodo negentur episcopi futuri, cùm esse non possint non sacerdotes; & maior illis è sacerdotio, quàm ex episcopatu dignitas accedat. Quare minùs mihi probari potest illa sententia, quæ episcopos, & præpositos ex Gentibus asciscit, à Iudæorum autem genere repellit.

42. Quare ego si de alienigenis pastoribus hæc intelligenda sint, qui spiritualiter pascant Dominicum gregem, id est, Ecclesiæ filios, potiùs mihi persuaderem, quod Cyrillo, atque Procopio visum est, oraculum hoc esse de antiqui sacerdotij translatione. Nam instituta per Christum Ecclesia, non iam ampliùs erit Aaronicum sacerdotium, quod ex vno genere Leuitico sumi poterat; quódque tam sub hoc Isaiæ tempus, quàm deinceps ad noui vsque sacerdotij institutionem, & deinceps ad vrbis excidium, sic erat ambitione, auaritia, & omni crudelitate corruptum, vt grauia audiret quotidie ab omnibus penè prophetis & reprehensionis conuitia, & minarum terrores. In hoc propheta multa de illo-

A rum improbitate accepimus *cap.1.* in Ezechiele *cap.34.* Quæ audierint à Christo sacerdotes de suis moribus, atque consiliis, satis ex Euangelio constat. Hoc ergo abrogato Leuitico sacerdotio, alienos ab ea mentium mystagogia, & Aaronico ritu sacerdotes instituendos prædicit: non quidem alienos à Iudæorum stirpe, nã Apostoli, & quamplurimi alij, ex eadem gente sacerdotium illud nouum inierunt: sed instituto, & rito sacrificandi longè alieno ab eo, quod proprium antè fuerat Iudæorum populo, atque ita proprium, vt nemo ex alio genere in illud munus assumi potuerit. Si ea ratione accipias, & interpretere Cyrilli sententiam, nihil alienum videtur à textu, aut à rerum euentu. Sed adhuc aliam explicationem tentabo, quæ fortasse alicui

B & textum implere, & minùs impeditum habere cursum videbitur; quæ tamen ideo mihi probatur minùs, quia patrono caret; sed ratio, si qua tamen vlla est, quæ pondus habeat, illi patrocinabitur.

Toto hoc capite, vt vides, de Ecclesiæ felicitate 43. sermo est, cuius tãdem ea futura dicitur retributio, vt pro cinere corona, pro luctu pallium laudis esset reddendum. Quemadmodum Babylonij quondam habuerunt Hebræos vinitores, & agricolas, immò, & aliis grauioribus, & sordidioribus ministeriis addictos, qui tamen postea eandem vicissim operam Hæbræis præstitere, vt indicat Zacharias *cap.2.v.9. Post gloriam misit me ad Gentes, quæ spoliauerunt vos, &c. Et erunt præda his qui seruiebant sibi:* Sic in Eccle-

C siæ prouinciis à maiori alienorum potentia premebantur fideles, qui sub Stephani necem à Hierosolymis expulsi sunt, & longo tempore tyrannorum violentia iactati. Quorum opera in rebus difficilibus vtebantur, vt lapidicinis, arenariis, effodiendis metallis, aliisque eiusmodi duris, & seruilibus ministeriis; & eorum bonis per vim, & iniuriam ablatis suos alebant, & insolentes fastus, & immoderatos luxus. Nunc futura significatur fortuna ita conuersa, vt alieni fidelibus ea præstent, quæ ab eis olim per summam iniuriam exegissent. Quod mihi videtur dici posse citra vllam piarum aurium, & totius capitis offensionem. Nam qui priùs duro seruorum ministerio Christianæ religionis studiosus, & sectatores alligarunt (quæ ministeria pecorum

D pastione, agrorum, vinearúmque assiduo, atque molesto labore significantur) quique illis commodis ad vitam necessariis spoliabant, eosdem pascent pecora, & vineas colent, id est, ea obibunt ministeria sedulò, & alacriter, quæ ex vsu fidelium futura sunt: & suas ipsorum opes eorum necessitatibus, aut etiam honoribus impendent. Quod multis locis explicarat antea, & statim multò clariùs exponit, dum subdit, *fortitudinem Gentium comedes.*

Quam expositionem omnino meo iudicio conuincit, quod proximè sequitur, quod non video 44. quomodo cum aliis sententiis cohærere possit: *Vos autem sacerdotes Domini vocabimini.* Cuius hanc esse puto sententiam. Sicut Sacerdotes neque colebant agros, quia sortem habebant nullam inter fi-

E lios Israel, neque alebant pecora, sed illa omnia quæ ex agrorum satu, aut pastu pecorum sperari poterant, ab aliis tribubus non solùm vltrò, & liberaliter, sed etiam necessariò conferebantur; sic etiam sine vllo suo labore, qui priùs vexati fuerant duro ministerio, & victus inopia laborarant, alentur ab aliis, apud quos eo loco erunt, quo apud Hebræos Leuitici ordinis sacerdotes.

[*Vos autem sacerdotes Domini vocabimini, mini-* 45. *stri Dei nostri.*] Hieronymus eosdem vocat *sacerdotes*

dotes, quos antè vinitores, & agricolas fore dixerat; quod sanè non nisi inuitus textus admittit: nam illud *autem* aliquid aduersum indicat ab eo quod antecessit. Quare iuxta ea quæ modò dicebamus, existimo eam felicitatem Ecclesiæ promitti cui se se priùs è Iudæo atque Gentili populo principes opposuerant, vt illi ijdem, qui Ecclesiæ ante erant infensi, iam per Euangelium, & fidem ad illam aggregati suppeditent necessaria omnia, eóque in loco, atque honore habeant, quos priùs habuerant ludibrio, quo sacerdotes antea habebantur apud Hebræos, qui ab illis & alebantur splendidè, & colebantur religiosè.

46. Neque mihi difficile est *sacerdotis* nomen prouerbiali specie sumi pro eo cui à cætera multitudine maxima defertur obseruantia; & cui optima quæque ex sacrificiis teseruari iubentur. Quod inde videtur esse natum, quòd illos Deus sanctos esse voluit, maximéque toti commendatos populo, graui proposito supplicio si quis in eos contumeliosus esse, aut iniurius auderet. *Deut. cap.* 17. *vers.* 12. *Qui superbierit nolens obedire sacerdotis imperio, qui eo tempore ministrat Domino Deo tuo, & decreto iudicis, morietur homo ille.* Et *Eccl.* 7. eundem penè haberi sacerdoti honorem præcipit, ac sibi ipsi; certè in iisdem locis, eisdem penè verbis honorem vtriusque consignat. *In tota anima tua time Dominum, & sacerdotes illius sanctifica in omni virtute tua; dilige eum, qui te fecit, & ministros eius ne derelinquas: honora Deum ex tota anima tua, & honorifica sacerdotes.* Deinde quia illorum victui cumulatè ab aliis prouisum esse voluit, ascribique quod in frugibus, & aliis terræ prouentibus pinguissimum est. Lege *cap.* 18. *Num. vers.* 12. Vbi sic Deus ad sacerdotem Aaron. *Omnem medullam olei, vini, & frumenti, quicquid offerunt primitiarum Domino, tibi dedi.* Quod etiam obseruatum esse inter Gentes, vt publica cura, aut publico horreo sacerdotes alerentur, probat Abulensis *in cap.* 47. *Genes.* ex facto Ioseph, qui cùm aliorum possessiones emeret, seductéque Ægypti Regibus vectigales, immunes reliquit sacerdotum agros. *Præter terram*, inquit, *sacerdotum, quæ à Rege tradita fuerat eis, quibus & statuta cibaria ex horreis publicis præbebantur.* Vide etiam Abulens. *in cap.* 18. *Deuter. q.* 1. vbi hoc idem tradit. Neque id solùm apud Ægyptios statutum, vt sacerdotes publicè alerentur, eorumque possessiones ab omni seruitute, atque onere essent immunes (vt præter Scripturam sacram *Genes.* 47. docent Herodotus in Euterpe, & Diodorus *lib.* 2.) sed etiam apud nationes alias, vt tradit Aristot. *Politicorum lib.* 8. citatus ab Abulens. *in Deuteron. suprà.* Ex his puto in vulgarem sermonem abiisse, vt quibus necessaria omnia suppeterent nullo suo labore, sed liberalitate, aut obsequio aliorum, apud quos primo essent loco, *sacerdotes* dicerentur. Quod non negat, sed indicat potiùs locus, quem nunc versamus; in quo illi quibus secunda omnia à propheta nunciantur, non dicuntur futuri, sed dicendi *sacerdotes, & ministri Dei.* Existimo autem Hebræorum more hîc subaudiendam esse similitudinis notam; quasi dicas *Vos autem tanquam sacerdotes Domini.*

47. Id verò non solùm mihi probabile sed penè certum facit, quòd qui in Scriptura sacra sacerdotes nullo modo fuerunt, sed principes apud suos in ordine profano, & laico, *sacerdotes* vocantur, aut *quasi sacerdotes.* Quod notauit Abulens. *in* 1. *lib. Paralip. cap.* 18. *in fine*, & Caietanus in illud *Exod.* 19. *Et vos eritis mihi in regnum sacerdotale.* Et clariùs Fonseca in marginali nota ad illum locum Caietani: Vterque sacerdotale regnum nobile interpretantur, non sacrum. Eodem credo modo Caietanus exponeret illud Petri *epist.* 1. *cap.* 2. *vers.* 9. *Vos autem genus electum, Regale sacerdotium, gens sancta.* Quia sine dubio ad locum Exodi respexit Petrus, vt facile sibi persuadebit, qui vtrumque locum attentè contulerit. Certè Caietani ratio in vtrumque locum idem habet momentum. Neque enim sacerdotes Reges fuerūt; Et verò hæc promissio non tantùm tribubus Iudæ, & Leui, ex quibus Reges, & sacerdotes prodierunt, sed omnibus omnino tribubus facta est. Quare in *regno*, & *sacerdotio*, seu in *regno sacerdotali*, vt est *Exod.* 19. aut in *Regali sacerdotio*, vt est *apud Petrum*, vita intelligitur, quam alij venerentur, & suspiciant: & quæ rebus omnibus, non modò ad necessarios vsus, sed etiam ad dignitatem, & delicias abundet. In quam ego sententiam vehementer inclino. Immò & suspicor in eundem sensum explicandum esse illud *Apoc. ca.* 1. *vers.* 6. *Qui dilexit nos, & lauit nos à peccatis nostris in sanguine suo, & fecit nos regnum, & sacerdotes.* Et clariùs *cap.* 5. vbi de his sermo est, qui iam cum agno exultant in cœlis; ibi enim Ioannes vidit viginti quatuor seniores ante agnum, qui cantabant. *Redemisti nos Deo in sanguine tuo, ex omni tribu, & lingua, & populo, & natione, & fecisti nos Deo nostro regnum, & sacerdotes.* Hi verò cùm ex communi Patrum sententia sancti sint, qui ex testamento veteri Christi antecessertunt aduentum, neque sacerdotes tunc in cœlo sint, neque in terra fuerint, quamcumque interpretum sententiam sequare; (vnum aut alterum excipio) fit satis verisimile in *sacerdotibus*, & *Regibus* ab illis viginti quatuor senioribus illas delicias, & honores significari, quas ipsi redempti, atque abluti Christi sanguine consecuti sunt.

Quod verò *sacerdotes* illi in Scriptura vocentur, qui tamen abessent longè à sacerdotali ministerio, docet Abulens. *suprà*, quia filij Dauid *sacerdotes* vocantur 2. *Reg.* 8. *vers.* 18. *Filij autem Dauid sacerdotes erant.* Sacerdotes verò propriè nullo modo esse poterant, quia non ex tribu Leui, ortantùm ad altare, & sacerdotale ministerium aditus patebat. Neque textus ipse obscurè indicat, qui postquam de illis egit, qui verè, & propriè erant sacerdotes, filiis Dauid idem nomen attribuit. Quasi diceret, eodem habitos esse loco, quo sacerdotes illi, de quibus paulò antè. *Sadoc filius Achitob, & Achimelech filius Abiathar erant sacerdotes, & Saraias scriba; Banaias autem filius Ioiadæ super Cerethi, & Phelethi: filij autem Dauid sacerdotes erant.* Quod omnino declarat Septuaginta translatio, quæ pro *sacerdotibus* reddidit αὐλάρχαι, id est, *aulæ principes.* Sed constat id multò magis ex 1. *Paralip. cap.* 18. *in fine*, vbi cùm eodem ordine, filóque sermonis superiora texerentur, de filiis Dauid dicitur. *Porrò filij Dauid primi ad manum Regis.* Id est, vt ego interpretor, qui in Regia domo familiares erant Regi, & cum illo plurimùm versabantur. A quo loco & ordine excidisse videtur Absalom, cui edixit Pater 2. *Reg.* 14. *vers.* 24. *Reuertatur in domum suam, & faciem meam non videat*: id est, non sit ouibi; vt antea, sacerdos, aut inter primos ad manum.

49. Quòd verò, qui apud Reges magno essent, atque familiari loco, *sacerdotes* vocentur, alia etiam probant exempla. Nam 2. *Reg.* 20. *vers.* 26. cùm præcessisset, *Sadoc verò & Abiathar sacerdotes*, de quibus propriè loquebatur, deinde, quasi de diuersa sermo sit, subditur, *Ira autem Iairites erat sacer*

Marginalia: 46. Prouerbiū. — Sacerdotes magno semper in honore fuerunt. — 47. Qui nobiles essent, & principes, sacerdotes dicti. — Exod. 19. — 1. Petri c. 2. — Apoc. 1. — a — 48. — 2. Reg. 8. — 2. Reg. 20.

sacerdos David, id est, vt communiter Doctores, à secretis, siue à commentariis, aut apud illum princeps. Et 3. *Reg.* 4. *vers.* 9. cùm iidem qui suprà sacerdotes præcessissent Sadoc, & Abiathar, statim subiicitur. *Zabud filius Nathan sacerdos amicus Regis*, vbi communiter Doctores principem, aut intimum exponunt, sicut de filiis David omnes penè quotquot ego videre potui.

50. Ex his mihi plusquam verisimile est *sacerdotes* hoc loco pro illis sumi, qui & ipsi magni sunt, quibúsque alij operam, victum, & obsequium præstant, sicut Hebræi Leuitico sacerdotio; aut qui præcipuo sunt loco apud Regem, & illi valde familiares, quos Hispani dicût *de la Camara*, vel *de la llaue dorada*. Quare sensus erit, in ea rerum vicissitudine, ô filij Israel, quæ vestræ fortunæ mutationem sequetur, eritis apud homines eo loco, quo sacerdotes apud Hebræos, & ea in gratia apud Deum, quam habent qui cum Principe assiduè, & familiariter versantur. Et quemadmodum filij David dicuntur sacerdotes, & primi ad manum Regis, sic vos sacerdotes eritis, & primi ad manum Domini.

51. Quòd verò additur, *Ministri Dei nostri*, eodem spectat: nam sicut Iram & Zabud, de quibus nuper, ministri erant, alter Davidis, alter Salomonis, qui faciem videbant Regiam, & qui intimam Regibus, & magnis de rebus operam præstabant; sic etiam hi apud Deum eodem erunt loco, & non vulgare illi obsequium impendent. Porrò vtroque loco subaudiendam puto similitudinis notam, quasi dicas *sicut ministri*, & *sicut sacerdotes*, quod vsitatum, & penè familiare Hebræis est.

52. t *Ministri Dei nostri dicetur vobis.*] Idem est, ac dicemini ministri. Est hic vsitatus dicendi modus, non solùm apud Hebræos, sed etiam apud Latinos, vt verba sumantur, sicut Logici dicunt, materialiter, & ab historico eodem modo dicta narrentur, quo ab alia persona dicta sunt. Sic Christus *Ioannis* 13. *Vos vocatis me Magister, & Domine.* Et *Ier.* 22. *vers.* 18. *Non plangent eum, va frater, & va soror; non concrepabunt ei va Domine, & va inclyte.* Id est, cùm mecum agitis, hoc me vocatis modo, *ô Domine, ô Magister*: & in planctu solemni lamentatione de mortuo dicitur *ô frater, ô soror, ô domine, ô inclyte.* Sic ergo his, qui sacerdotes futuri traduntur, dicetur ab illis, qui ipsos salutabunt, *ô ministri Dei nostri.* Est itaque illud *ministri Dei nostri* in vocandi casu.

53. u *Fortitudinem Gentium comedetis, & in gloria eorum superbietis.*] *Fortitudo* ex vsu Scripturæ pro diuitiis ponitur, & aliis vitæ subsidiis, atque ornamentis, vt habes *cap.* 60. *vers.* 5. *Fortitudo Gentium venerit tibi.* Et *vers.* 11. *Et afferatur ad te fortitudo Gentium.* Et *Ezechiel. cap.* 28. *vers.* 4. & 5. *In negotiatione multiplicasti tibi fortitudinem.* Quid verò sit *superbire*, *cap.* 60. explicuimus ad illud. *Ponam te in superbiam populorum.* Vbi ostendimus hoc verbo non significari tantùm tumorem, & fastum, aut id quod futilem & inanem ambitionem fouat, sed excellentiam & splendorem; ac si dicat; Gentes, quæ abs te quondam alienæ fuerant, ea conferent in te meliori iam animo, quibus supra omnes splendeas, & lauta videaris.

54. x *Pro confusione vestra duplici, & rubore, laudabunt partem suam.*] S. Thomas, & Hugo, vt cætera, hæc quoque ad tempora accommodant Babylonica. Sanè obscurus est hic locus propter subitam personarum mutationem. Nam cùm à secunda persona ortus esset sermo, ad tertiam euasit. Hieronymus duplicem confusionem passos fuisse dicit, primos, id est, veros Israëlitas, qui primùm venerunt in Ecclesiæ sinum, & quòd à vera religione deerrarunt Iudæi, & quòd Gentes idolorum se sordibus contaminarunt. Sed pro hac cõfusione & mœrore succedet gemina lætitia. Nam vsque adeò vterque populus auidè Christiana sacra suscipiet, vt partem, quæ sibi à Dei liberalitate contingit, amet, laudétque vsque adeò, vt nihil, aut habeat, aut desideret potius. Hæc verò Gentium alacritas, & de tanto bono gratulatio, & gaudium compensabunt abundè confusionem, & ruborem, quod fideles, & sancti ante hanc rerum vicissitudinem passi sunt. In hanc penè sententiam Hieronymus, Haymo, Adamus, & Dionysius. Illud *laudabunt* S. Thomas ad vicinos refert populos, qui partem, & felicitatem Apostolorum, & eorum, qui confusionem illam duplicem pertulere, laudant, quia omni ex parte cumulatam esse vident. Hugo & Foreirus parum abeunt à Hieronymi sententia, & putant hic esse metaplasmum, id est, personarum mutationem. Cùm enim dicere clariùs potuisset propheta, si attemperasset stylum ad Latinorum morem. *Pro confusione vestra duplici, & rubore laudabitis partes vestras*, iuxta patrij sermonis idioma, quod sæpe has permutationes adhibet *laudabunt* dixit, & *suam*.

55. Hæc quidem pro loci obscuritate acutè, & piè; sed vt verum fatear, non video quomodo hæc à tantis auctoribus sic explicata aptè cohæreant, & non potiùs à textu violenter trahantur. Et vt verum sit apud Hebræos sæpe fieri personarum mutationes, vt in hoc propheta non semel, sed non adeò durè; & quæ deinceps succedunt, non facilè eodem filo connectuntur. Quare aliquid ego hic addam nouum quidem, & ideo minùs libenter, quod an ad rem accommodatè, expendet lector.

56. Et primùm de vulgato textu nihil muto, sed quod salua ipsius religione fieri potest, aliter dispono, atque alij communiter: In quo mihi videor aptam totius capitis consecutionem aperuisse. Sic ergo obscuram hanc clausulam, & implexam dispono. *Fortitudinem Gentium comedetis, & in gloria earum superbietis, pro confusione vestra duplici, & rubore.* Hac tantula distinctione magnæ meo iudicio discutiuntur tenebræ. Redditur quippe ratio sæpius ab Isaia producta, cur ad Ecclesiam illa Gentium medulla seu fortitudo ventura sit, quia nempe priùs grauem confusionem, & ignominiam pertulit. Iam reliqua, quàm expedito decurrant gradu sine vlla permutatione personarum, aut rerum confusione, nemo non videt. Quid sit *confusio duplex* diximus suprà *cap.* 40. ad illud *Suscepit de manu Domini duplicia.* Est autem *duplex*, quod in suo genere magnum est, & vehemens.

57. y *Laudabunt partem suam.*] Hæc ad alienos refero, & filios peregrinorum, qui omnia sua libenter Ecclesiæ religioso cultui, & ornamento consecrabunt; Qui bene secum actum esse statuent, laudabúntque partem, id est, sortem suam, quòd illa Deus ad sui honorem, Ecclesiæque instructum, atque lautitiem admittere voluerit. Illud porrò *laudabunt*, promptum, & hilarem animum ostendit, quo suis se bonis spoliabunt Gentes, quò illis ornetur & splendeat Ecclesia. Et quoad hanc partem idem nobiscum sentiunt Hieronymus, Haymo, Adamus, & alij non pauci. *Partem eorum* pro *partem suam* adhibuit vulgatus. Quod sæpe facit vt diximus *cap.* 25. *num.* 41. quia affixum tertiæ personæ apud Hebræos pronomen est tam simplex, quàm reciprocum.

z *Propter*

58. [t] *Propter hoc in terra sua duplicia possidebunt.*] A De Gentibus hîc sermo est, quæ Ecclesiam vehementer afflictam, & omni ornamento nudam impensè ornarunt, & consolati sunt. Et quemadmodum Ecclesiæ primogenitæ duplicem, id est, ingentem confusionem aut sustulerunt, aut eleuarunt, sic ipsi duplicia, id est, ingentia bona in terra sua possidebunt. Quæ sit ista terra, vbi ingens parata dicitur possessio, dubium est. Ego de terrena possessione capio, quam etiam in hoc sæculo à Domino recipient, qui bona sua, & commoda suo detracta genio, atque vsui Deo consecrarunt. Quibus non solùm duplicia, sed etiam centuplicia Christus promittit, *Matth. cap.* 19. & clatiùs *Marci ca.* 10. *vers.* 29. *Nemo est qui reliquerit domum, aut fratres, aut sorores, aut patrem, aut matrem, aut filios, aut agros propter me, & propter Euangelium, qui non accipiat centies tantum nunc in tempore hoc, domos, & fratres, & sorores, & matres, & filios, & agros cum persecutionibus, & in sæculo futuro vitam æternam.* Videtur autem Christus respexisse ad hunc Isaiæ locum, vbi non in futuro solùm, sed etiam in præsenti sæculo præmium promittit. Scio plerisque videri terram illam in qua duplicia promittuntur bona, esse beatorum patriam; quod ego non improbo: Sed puto verisimilius, priorem hanc partem, ad hæc inferiora, atque humana commoda pertinere; posteriorem verò, id est *lætitiam sempiternam*, ad superna & cœlestia. Neque parum fauet illud *in terra sua*, quæ inferiorem hanc regionem hominum habitationi destinatam videtur indicare. Ita vt *in terra sua* idem sit apud Isaiam quod apud Marcum suprà, *nunc in tempore hoc.*

59. [a a] *Lætitia sempiterna erit eis.*] Nempe alienis & peregrinis, quos diuini nominis amor, & obseruantia illis nudauit ornamentis, quæ tam amabant antea, & tanto quæsierant, ac tam impenso studio. Vt enim Deus confusionem, & ruborem suorum tam illustribus Gentium donis compensauit: Sic Gentium tam effusam liberalitatem, & studium lætitia cumulauit sempiterna.

60. [b b] *Quia ego Dominus diligens iudicium, & odio habens rapinam in holocausto.*] Hæc non video quomodo cum aliorum explicatione conciliari possint, nisi admodum contortè; in nostra verò perquam bellè. Reddit enim hîc Dominus rationem cur lætitia sempiterna cumulet Gentes, quas sic affecit, & inflammauit religio, sic nudauit pietas: tum quia cùm diligat iudicium, & æquitatem, non patitur quicquam esse non muneratum: Deinde quia hæc dona quæ à libente populo oblata sunt, grata habet, & accepta, quia rapinam in holocausto odit, id est, id quod inuito aliquis animo, & quasi coactus offert. Nam id quasi per vim, & rapinam ablatum videri potest. Aut certè quia non vt Pharisæi, qui aliena offerunt, quæ per fraudem, & astum à viduis, & pauperibus extorquent, sed sua, séque ipsos vltrò atque ex animo largiuntur.

61. [c c] *Et dabo opus eorum in veritate, & fœdus perpetuum feriam eis.*] Hæc refero ad illud, *Propter hoc in terra sua duplicia possidebunt: lætitia sempiterna erit eis*, id est, vt nuper explicui, ad sempiterna, & temporaria bona in hunc sensum. Quia ipsi iam in me liberales fuerunt, vt se, suísque rebus Ecclesiam ornauerint, & legibus, atque consiliis subiecerint Euangelij, ego quoque liberali manu mercedem rependam, non ad exiguam moram temporis, sed quæ firma sit, & stabilis, nempe in *veritate*. Veritas autem ex vi notationis Hebraicæ firmitatem sonat. Quod declarat aliquantò magis quod mox additur de perpetuo fœdere, quo æterna significatur operis impensi merces. Et quod ad temporariam mercedem attinet, illa quoque stabilis erit, atque perpetua; quia ad finem vsque sæculorum, qui humana commoda subiecerit Euangelio, duplicia etiam recipiet in hoc sæculo. Hîc obserua *opus & laborem* & similia in Scriptura sacra sumi pro operis aut laboris mercede, vt docuimus *cap.* 32. *num.* 38. Est ergo sensus *Dabo mercedem eorum verã, & stabilem.*

[d d] *Et scietur in Gentibus semen eorum, & germen eorum in medio populorum.*] Sicut *nobilis* dicitur, qui inter alios eminet, & insigni aliqua nota à reliqua multitudine separatur, qua obscurus, atque ideo ignotus esse desinit; sic etiam *sciri*, aut *cognosci*, est nobilem, & insignem esse, & inter alios aliquo nomine, aut titulo conspicuum. Quod dicendi genus inter profanos quoque vsitatum est, apud quos *latere*, & *ignorari* est ignobilem esse, atque vnum è turba. Vnde illud tritum, *ama nesciri*, id est, ne alta petas, aut caput inter alios attollere studeas. Ex his facilè intelligitur quid sit *sciri in Gentibus*, id est, nobilem esse, & talem, quem homines norint, & quasi aliquid singulare, & eximium digito demonstrent. Iteratur autem hîc eadem sententia per epexegesim, idem est enim *semen in Gentibus*, & *germen in medio populorum*. 62.

[e e] *Quia isti sunt semen, cui benedixit Dominus.*] 63.
C Sic Deus amplectetur, ornabitque pium, ac liberalem populum, vt omnes in illo videant euidentissima singularis beneuolentiæ documenta; qualia nimirum spectari possunt à Dei benedictione. Porrò sicut in maledictione Dei grauissima significantur incommoda, sic in benedictione contrà bonorum omnium affluentia. *Semen* autem pro genere, aut ordine hominum sumi, satis compertum est.

Hæc mihi probabiliter dici posse videntur, & 64.
sine vlla offensione, filo continenti, & facili; alia, quamuis vera sint, quod mihi ideo persuadeo, quia pluribus placent, ego tamen non ita intelligo, vt in eis meus acquiescat animus: quod ideo fortasse est, quia magnorum ingeniorum acutam cogitationem, & sublimia sensa non capit. Quare qui plura in aliam sententiam volet, eos adeat auctores, D qui ad manum sunt, neque enim ego, quod illorum cogitatis adiiciam, aliquid habeo, quod magni intersit.

[f f] *Gaudens gaudebo in Domino: & exultabit anima mea in Deo meo.*] Hactenus Christus se libera- 65.
lem fore promittit Ecclesiæ, quam Regum medulla pascet, & eorum deliciis ad superbiam vsque sæculorum ornabit. Nunc Ecclesia inducitur, quæ amat pronam hanc, & effusam Domini voluntatem, & officium tantum amplexata profitetur oratione, vt ego arbitror, solemni, & quasi legitima, & onerari se cœlestibus donis, & exultare, quòd in Dei sinu, atque tutela sit. Legitimam dico hanc gratulationis formam, quia in similibus rerum euentibus sæpius vsurpari video. Exempla alia omitto; vnum tantùm, aut alterum adducam. 1. *Reg.* 2. Anna Samuele nato cecinit, *Exultauit cor meum in Domino.* Abacuc *cap.* 3. *Ego autem in Domino gaudebo; & exultabo in Deo Iesu meo.* Addam tertium quod erit instar mille, quod cecinit diuina psaltria *Lucæ cap.* 2. *Exultauit spiritus meus in Deo salutari meo.* Hîc autem loquendi modus verum, & serium gaudium importat, quale est, quod Dominus impertit suis. Additur enim huic exultationi, aut gratulationi Dei nomen, quod rebus aliis admirabilibus atque

Certa gratulationis forma.

atque ingentibus adiungi solet. Vt *Magnus coram Domino*, *Montes Dei*, *Cedri Dei*, &c.

66. Neque mihi dubium est ab his verbis ad finem vsque capitis canticum esse, qualia Isaias multa suæ prophetiæ inseruit: quod Ecclesia cantat, & aucta tam illustribus ornamentis, & grata tot Domini beneficiis. Quod suadet materia quæ apta est poëticis numeris, & forma verborum, quæ Hebræorum hymnis, & canticis familiaris est. Vt enim cuilibet animaduertere promptum est, quidquid reliquum est capitis, perpetua quadam constat epexegesi, quæ eandem explicat, iterátque sententiam. Hæc verò extra poëticos numeros rarò, in illis quàm sæpissimè reperitur. In hac clausula manifesta epexegesis est, quia in posteriori hemistichio loco pronominis *ego*, quod in *gaudebo* subauditur, ponitur *anima mea*, qua vocum coniunctione, vt alibi à nobis dictum est, animal circumscribitur, vt *anima hominis*, pro homine, *anima iumentorum*, pro iumentis.

67. gg *Quia induit me vestimentis salutis, & indumento iustitiæ circumdedit me.*] Hîc aperta est epexegesis. Significat Ecclesia quo in loco sit apud Deum, quem tam habet liberalem, & beneuolum, eo nempe quo sponsus habet, quam impensè amat vnicam sponsam. Qua similitudine constantissimus amor, & ardentissimus exprimitur. Est autem vsitatum in nuptialibus sacris vt ab sponso suo accipiat sponsa nuptiales delicias & ornamenta, vt *cap. 1. Canticorum* liquet, vbi nos ea de re pluribus. *Vestimentum salutis*, idē esse existimo, quod triumphale, aut nuptiale. Nam *salus*, vt *cap. 60.* diximus ad illud, *Occupauit muros tuos salus*, victoriam significat, & laudem: ab illa vestimentum hoc *triumphale*, ab hac *nuptiale* vocari potest. Quia sponsa de se in nuptiali, & geniali pompa laudes audit à sponso, & sponsa vicissim sponsi laudes cantu prosequitur. Aut certè *salus* pro pace sumitur. Tunc verò *vestimentum salutis* illud erit, quod homines in pace, atque in otio gestant: neque enim tunc accincti sunt gladio, onerati lorica, tecti galea, sed leuioribus ornamentis induti, magísque ad capiendas commoditates ex victoria, quàm ad subeundas belli molestias. Qualibus induebantur Romani pacis tempore, qui abiecta chlamide, & sago togam assumebant.

68. De vestimentis iustitiæ, si corticem spectemus, res est obscurior. Ego hîc, quia vt in superiori versu epexegesim esse arbitror, quæ superiorem sententiam continet, & explicat, sensum proprium odorari mihi videor. Dixerat paulò antea Deus, Ego Dominus diligens iudicium, & ideo affirmarat daturum se lætitiam sempiternam his, qui ad ipsius cultum, optima quæque, imò & omnia bona sua contulerant. Id ergo nunc Ecclesia (id est fideles, qui ex vtroque populo Euangelium complexi se, suáque Deo consecrarunt, cuiúsque causa quamplurima pertulerunt incommoda) canit sibi à Domino abundè esse repensum; & vestimentum sibi datum à Deo, *vestimentum* appellat *iustitiæ*, quia à iusto Domino, & merita spectante traditum est. Illud verò vestimentum salutis erat, id est pacis, & tranquillitatis ornamentum. Dicitur ergo *indumentum pacis* seu *salutis*, quia paci seu quieti idoneum; *iustitiæ* autem, quia meritis à iusto, & iudicij amante iudice concessum. In eum credo sensum dicitur *Psalm. 131. Sacerdotes tui induantur iustitiam, & sancti tui exultent.* Vbi quia similis videtur epexegesis, qui priùs dicuntur induendi iustitiam, iisdem statim dicitur exultandum, quasi idem sit iustitiæ, atque exultationis indumentum.

Neque hîc omittendum, quod Hieronymus indicat in commentariis, in *vestimentis salutis* Christum intelligi, qui, iuxta sui nominis notationem salus est, id enim valet *Iesus*. Et ad hunc locum allusum esse putat à Paulo, cùm *ad Galat. 3. vers. 25.* sic ad Gentes loquitur: *Quicumque enim in Christo baptizati estis, Christum induistis.* Idem etiam Christus vestimentum nobis iustitiæ est, cùm illum induimus. *1. Corinth. 1. vers. 30. Qui factus est nobis sapientia a Deo, & iustitia, & sanctificatio, & redemptio.* 69.

hh *Quasi sponsum decoratum corona: & quasi sponsam ornatam monilibus.*] Sunt qui hæc verba Christo ascribenda putent, qui idem sponsus sit, & sponsa, in quibus sunt Augustin. *tom. 1. sermon. 1. de eo quod Dominus interrogauit Iudæos, cuius filium dicerent esse Christum.* Et *epist. 120. ad Honoratum*, & *lib. 3. de doctrina Christiana cap. 31.* Origen. *in cap. 26. Genes.* Tertullian. *lib. 4. contra Marcionem, cap. 11.* Cuius rei varias afferunt causas, quas nos omittemus, vnam tantùm illarum attulisse contenti. Hæc verò grauior ex textu Hebraico videtur sumi posse, quem ad verbum sic licebit exponere, *Sicut sponsum fecit me sacerdotem, seu sacerdotauit me corona seu mitra: & sicut sponsam ornauit me monilibus, seu ornamentis, nempe genialibus*, quo ferme modo vertunt Tigurina, & Pagninus. Ex ea voce *sacerdotauit*, seu *sacerdotem fecit*, Hebr. יְכַהֵן *iechaen*, nonnulla coniectura sumitur, vt opinemur hæc dicta fuisse de Christo, cui sacerdotis, & sponsi nomen perquam bellè conuenit. Sed sanè hæc coniectura non admodum premit: nam, vt paulò antè diximus, Sacerdotis nomen, non semper sacrum aliquid sonat, & cultui, cæremoniisque sacris destinatum, sed nobile, excelsum, delicatum, quódque alij suspiciunt, & admirantur. Quo sensu filij Dauid, & alij, quibus tam Dauid ipse, quàm Salomon familiariter vtebantur, cùm sacerdotes non essent, sacerdotes tamen appellantur. Ait ergo Ecclesia, eo se ornatam modo, atque eo loco atque deliciis habitam, in quibus sacerdotes haberi solent, quorum vestis illustris est, & mirifica in eos ab aliis obseruantia. 70.

Hieronymus, & Haymo hæc Ecclesiæ tribuunt, in qua tamen duos videt status, & duo hominum genera, alterum infirmum, & imperfectum, qualia esse solet in infantia, quæ mollis est, & tenera, neque dum ad perferendas duras Euangelij crucísque vias satis confirmata. Alterum iam robustum, & vegetum, quem neque ardua retardent, neque aspera debilitent, neque frangant aduersa. Secundùm illam priorem partem in fœmineo genere Ecclesia nominatur sponsa, quia in muliebri pectore minus est roboris, minus spiritus, & minus audaciæ. Secundùm posteriorem sponsus dicitur in genere virili, quia nihil in eo languidum, nihil exiguum, & imbecillum est. Accommodatè ad horum naturam prioribus, id est, virili constantia præditis coronam attribuit, quæ munerare solet robustorum victorias, posterioribus verò monilia; quæ magis ad infirmi sexus delicias faciunt, quàm ad virilis animi robur, & constantiam. Adducitque duplicis illius, siue ætatis, siue conditionis testem Paulum, qui cùm esset incipiens & paruulus, dicique poterat sponsa, ornarique monilibus, aiebat *1. Corinth. 13. Cùm essem paruulus, loquebar vt paruulus, cogitabam vt paruulus.* Cùm autem esset iam grandior, atque perfectus, vocarique masculino genere poterat sponsus, dicebat *1. ad Timoth. 4. Bonum certamen certaui*, 71.

certaui, & ex poſita eſt mihi corona iuſtitiæ.

72. Alij, in *ſponſo*, & *ſponſa*, quorum ſingularis, & penè propria pulcritudo eſt, & genialis plauſus, & lætitia, Eccleſiam agnoſcunt, quam Dominus ſic eſt amplexus, ſic exornauit, ſicut in nuptialibus ſacris ornari noui coniuges ſolent: quorum ea eſt elegantia, atque ſplendor, vt & ipſi cum oriente Sole, atque aurora conferantur. *Cant.6. Quæ eſt iſta, quæ progreditur quaſi aurora conſurgens, pulcra vt Luna, electa vt Sol*; Et contrà Solis ſplendor cum ſponſi pulcritudine, & elegantia. *Pſalm.*18. de Sole, *& ipſe tanquam ſponſus procedens de thalamo ſuo.* Et quidem Eccleſiam *ſponſam* dici *Chriſti* communis eſt ſententia omnium fermè, qui in Cantica commentarios ediderunt: & docet Paulus *ad Epheſ.5. verſ.25. Viri diligite vxores veſtras, ſicut & Chriſtus dilexit Eccleſiam.* Et *v.28. Qui ſuam vxorem diligit, ſe ipſum diligit; nemo enim vnquam carnem ſuam odio habuit, ſed nutrit, & fouet eam, ſicut Chriſtus Eccleſiam.*

73. Neque mihi difficile eſt ſermonem hic eſſe præcipuè de Eccleſia è Gentibus collecta, id eſt, de peregrinorum filiis, & alienis, quibus, quia iam liberali manu in Eccleſiam ornamenta ſua contulerunt, Dominus illa promiſit dona, quorum nuper meminimus. Certè ſponſam illam, de qua in Canticis, Gentilem eſſe, & ad Iſraeliticam familiam, & gentis aduocatam, vt in noſtris commentariis oſtendimus, ex Patribus multi docuere. Hieronymus *epiſtol. ad Euſtochium*, S. Thom. in illud *Cantic.3. In lectulo meo.* Origenes *homil.2. & 4. in Cantica in principio.* Theodoretus in illud *cap.7. Quàm decora, & ſuauis.* Tertullian. *lib.4. contra Marcionem, cap.11.* Vbi hunc Iſaiæ locum de Eccleſia ex idololatris congregata videtur accipere.

74. Quòd Eccleſia vtroque genere modò *ſponſus* dicatur, modò *ſponſa*, eo conſilio factum eſſe credo, vt maior Eccleſiæ pulcritudo, & dignitas exprimatur, quæ non ſatis alterutro ſignificari poſſe videbantur. Quandoquidem in ſponſa multa ſunt honeſta, ſpecioſa, & varia tam in mundo muliebri, quàm in naturali forma, quæ in ſponſo non ſunt: multa contrà in ſponſi ſiue forma, & ingenio, ſiue externo cultu atque elegantia, quæ in ſponſa, quantumuis regiè, atque eleganter inſtructa non inuenies. Ideo ſponſi, atque ſponſæ delicias atque ornamenta coniunxit, ne quid vllus in Eccleſia Dei ad dignitatem & ſpeciem requireret. Inter alia verò plurima, quæ in viris quaſi propria vt nomen ipſum docet, cognoſcimus, & experimur, quæque ſponſæ vulgares habent perquam rarò, conſtantia eſt, & robur ad perferenda, quæ dura ſunt, & moleſta, & animus alacer, & promptus ad ſuſcipienda. Quæ tamen omnia habere ſe dicit Eccleſia à Chriſti liberalitate, vt ſpecioſa ſit, quod pleræque ſponſarum habent, & fortis, quod habent non niſi pauciſſimæ, quarum procul, & de vltimis finibus pretium eſt. Hoc verò de Eccleſia canit puellarum chorus, *Cantic.6. Quæ eſt iſta quæ progreditur, quaſi aurora conſurgens, pulcra vt Luna, electa vt Sol, terribilis, vt caſtrorum acies ordinata.* Cùm explicationes aliæ non diſpliceant, in hanc poſtremam ego libentiùs inclino.

75. 11 *Sicut enim terra profert germen ſuum, & ſicut hortus germen ſuum germinat, ſic Dominus Deus germinabit iuſtitiam, & laudem coram vniuerſis Gentibus.*] Terra ſub hyemali glacie rigente cœlo ſterilis eſt; at vbi mitior eſt aura, & iam ſub vernum tempus intepeſcens herbeſcit ager; & ſuauiſſimo florum veſtitu coopertus ridet, & quodammodo luxuriat. Deſertus priùs erat, ac ſterilis Gentilium ager, vt antea dixerat non ſemel propheta; ſed vbi mitior afflauit aura, & cœleſtis imber pleniùs ſtillauit, germen protulit ſpecioſum, & varium, ita vt vniuerſæ Gentes tam ſubitam, tam admirabilem mutationem obſeruare potuerint. Fuit autem germen illud *iuſtitiæ*, & *laudis*. *Iuſtitiæ* quidem, quia gens, quæ priùs impiè ad idolorum altaria ſupplicabat, præcepſque in ſtulta, atque væſana conſilia ferebatur, iuſtitiam coluit, illamque auidiſſimè, conſtantiſſiméque complexa fructus edidit ex ea radice nobiliſſimos. *Laudis* verò, quia & digna laudis opera ſuſcepit, & illa geſſit, propter quæ ab vniuerſis Gentibus laudari meruerit. Eſt autem vſitatum in Scriptura ſacra, vt magna rerum abundantia ſignificari ſoleat ducta ab agrorum germine ſimilitudine, maximè ſi ſubita eſt, aut inſperata fœcunditas. Nam cùm ager paulò antea nudus appareat à naturali herbarum veſtitu, vtpote conſtrictus hyemali frigore, ſolutus poſtea tepore mitioris auræ repentè germinat, & diffundit herbas, & multitudine infinitas, & varietate viſendas. Quare ingens ille numerus filiorum Iſrael, qui breuiſſimo tempore propagatus eſt, eadem explicatur ſimilitudine *Exod.cap.1. Filij Iſrael creuerunt, & quaſi germinantes multiplicati ſunt. Iob 5. v.25: Quoniam multiplex erit ſemen tuum, & progenies tua ſicut herba terræ. Ezechiel.16.verſ.7. Multiplicatam quaſi germen agri dedi te.*

Argumentum ſexageſimi ſecundi capitis Iſaiæ.

OPTAT *primùm propheta vtriuſque Sionis tàm figuratæ, quàm propriæ libertatem, neque vnquam ſibi à precibus, & clamoribus ceſſandum dicit; donec à redemptore Chriſto ſalus adueniat. Deinde quanta futura ſit vtriuſque Sionis in illa rerum viciſſitudine felicitas declarat, hortatúrque eos, qui cum Deo agunt familiariùs; vt precibus inſtent, vrgeántque Dominum, vt expetitum illud redemptionis opus maturet. Ad extremum quàm certa futura ſit vtriuſque Sionis pax, & tranquillitas, ex eo perſuadet; quia Deus, cuius fides fallere non poteſt, id ipſum interpoſito iureiurando confirmauit.*

CAPVT

CAPVT LXII.

1 [a] P*ROPTER Sion non tacebo, & propter Ierusalem non quiescam, donec egrediatur vt splendor iustus eius,* [b] *& saluator eius vt lampas accendatur.*

2 [c] *Et videbunt Gentes iustum tuum, & cuncti Reges inclytum tuum:* [d] *Et vocabitur tibi nomen nouum, quod os Domini nominauit.*

3 [e] *Et eris corona gloriæ in manu Domini, & diadema regni in manu Dei tui.*

4 [f] *Non vocaberis vltrà Derelicta: & terra tua non vocabitur ampliùs Desolata;* [g] *sed vocaberis* [h] *Voluntas mea in ea,* [i] *& terra tua Inhabitata:* [k] *quia complacuit Domino in te: & terra tua inhabitabitur.*

5 [l] *Habitabit enim iuuenis cum virgine, & habitabunt in te filij tui.* [m] *Et gaudebit sponsus super sponsam, & gaudebit super te Deus tuus.*

6 [n] *Super muros tuos, Ierusalem, constitui custodes: tota die & tota nocte in perpetuum non tacebunt.* [o] *Qui reminiscimini Domini ne taceatis,*

7 *Et ne detis silentium ei,* [p] *donec stabiliat, & donec ponat Ierusalem laudem in terra.*

8 [q] *Iurauit Dominus in dextera sua, & in brachio fortitudinis suæ:* [r] *Si dedero triticum tuum vltrà cibum inimicis tuis: & si biberint filij alieni vinum tuum, in quo laborasti.*

9 *Quia qui congregant illud, comedent, & lauda*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 QVIA valde Sionis interest Saluatorem aduenire, qui promissa, atque expectata compleat, ideo neque intermittendus, aut remittendus mihi clamor est, donec iustus adueniat, qui Solis instar, aut accensæ lampadis, & tenebras expellat è mundo, & mœrentes animos exhilaret.

2 Videbunt aliquando, ô Sion, Gentes iustum, & Saluatorem, qui ex te, de genere Dauidico nascetur, & omnes Reges inclytum illum Regem Regum intuebuntur, quem tuo tibi iure filium poteris appellare tuum. Et quia nouus erit status, nouum quoque nomen habebis à Domino.

3 Coronaberis, ô Sion, corona splendenti, sicut Regina, aut sponsa coronari assolet, neque à Regno excides vnquam, aut è capite tuo diadema detrahetur; quia in manu seruabitur Domini, è qua vis nulla, aut calliditas eam extorquere poterit.

4 Longè alia erit appellatio deinceps, quàm quæ ad hoc vsque tempus. Non enim derelicta vocaberis, aut despecta: neque terra tua, aut commoratio vastata; Sed terra tua dicetur habitata, & frequens à numeroso populo, & tu noua, & iucunda appellatione diceris, ciuitas quam amat, & in qua sibi complacet Dominus. Quia hoc verè tibi à Domini benignitate continget.

5 Habitat quidem suauiter iuuenis cum sibi desponsata virgine; sed multò suauiùs intra muros tuos viuent filij tui. Vitam agit iucundam sponsus cum sponsa; sed longè maior erit illa voluptas, quam Dominus ex te capiet, ô Sion, quam sibi ad purissimam thalami societatem asciuit.

6 Ne quid tibi, ô Sion, aduersum, aut inopinatum accidat, super muros tuos vigiles constitui, qui sic strenuè mandatas sibi excubias obibunt, vt nullum tempus diei, ac noctis intermittant à vigilandi, atque clamandi cura. Vos ergo, qui nostis, quis Deus sit, & quid ab eius benignitate sperare possitis, clamate quotidie, & assiduis precibus diuinam in vos misericordiam excitate.

7 Clamate, inquam, assiduè, neque Deum silere aut quoquomodo cessare patiamini, donec promissa hæc compleat, in eúmque statum adducat Ierusalem, vt laudi aliis terræ populis, atque admirationi sit.

8 Iurauit Dominus per dexteram fidelem, & brachium suum forte, non iam ampliùs fore, vt peregrini, atque hostes fruges perdant, aut deuorent, aut vinum bibant: quæ duro satu, & multiplici cultu, aut percepit, aut percipere potuit populus suus.

9 Nam qui seuerint, congregarintque frumenta,

menta, illi iidem fumentis vescentur. Et legitimo, atque solemni ritu quieti, & per orium gratias agent Deo. Qui vinum expresserint, illud bibent in atrio sancto meo, & pro singulari hoc beneficio laudes assiduè concinent.

laudabunt Dominum: & qui comportant illud, [f] *bibent in atriis sanctis meis.*

10 Hæc perinde considero, ac si iam fuissent facta. Quare videre iam videor properantes populos; præconémque clamantem: Adeste iam omnes: patent portæ; ingredimini: expedite; & complanate viam: eámque à lapidibus, ne quid offensionis occurrat, expurgate: excitate signum: & populos vndecumque Gentium euocate.

10 [t] *Transite, transite per portas, præparate viam populo, planum facite iter, & eligite lapides, & eleuate signum ad populos.*

11 Parate hæc, inquam, festinatò, ac sedulò; quia iam Dominus ad extremos vsque terræ fines vocem transmisit, quæ filiis Sion, vbicumque essent, hæc ferret mandata. Ecce, Gens Sionia, iam adest Saluator, quem expectas: qui secum tuæ libertatis pretium apportat, quíque opus sibi à Parente datum sic auidè suscipiet, vt nunquam ab oculis dimoueat suis.

11 [v] *Ecce Dominus auditum fecit in extremis terræ;* [x] *dicite filiæ Sion, Ecce Saluator tuus venit,* [y] *ecce merces eius cum eo,* [z] *& opus eius coram illo.*

12 Sic autem filij Sion erunt ornari, sic instituti: vt populus vocetur sanctus, & qui Dominum habeat redemptorem. Tu autem, ô Sion, vocaberis deinceps non derelicta, atque contempta, sed opulenta, & frequens, & ab omnibus expetita ciuitas.

12 [aa] *Et vocabunt eos populus sanctus, redempti à Domino. Tu autem vocaberis, Quæsita ciuitas, & non derelicta.*

IN CAPVT SEXAGESIMVM SECVNDVM COMMENTARIVS.

1. Expectatio Messiæ. [a] PROPTER *Sion non tacebo, & propter Ierusalem non quiescam; donec egrediatur, vt splendor, iustus eius.*] Nihil frequentius est in hoc propheta, quàm sermo seu votum de Emanuel. Quare nunnemo suspicari posset toties repetitam eandem cantilenam alicui futuram esse molestam. Sed quia maximè intererat Sionis, quod prophetæ votis, aut oraculis erat propositum, nempe vt oriretur iustus, qui saluum faceret populum tam acerbè iactatum; siue Iudaicum intelligas, siue Gentilicum, siue mundum à dæmone possessum, ideo propheta asseuerat nunquam intermittendam esse, aut remittendam vocem, donec iustum exciter, & seruatorem: qui non aliter adueniet mœrenti, atque laboranti mundo, quàm splendor Solis post nocturnum silentium, aut veris hilaritas, & amœnitas post hyemis frigus, atque tristitiam.

2. Quòd in Sion, & Ierusalem intelligatur sanctorum cœtus, & Ecclesia, iam sæpe à nobis dictum est, & à Patribus millies obseruatum. Hæc iteratio eiusdem sententiæ (nam in primis verbis epexegesis est, aut illa figura, quæ ἐπιμονὴ dicitur, seu commoratio) magnum studium significat, & animi constantiam in instituto seruando. Quod perinde est, ac si propheta diceret, Nemo mihi aut verbis persuadebit, aut vi adiget, vt sermonem inchoatum intermittam: nunquam enim tacebo propter Sion; A nullo inquam tempore quiescam propter Ierusalem. In illo *donec* conditionalis aliqua particula subauditur, vt alibi sæpissime, in hunc sensum. *Si mihi ad tempus vsque Messiæ vita produceretur, & halitus, quo vocem formarem, & funderem, non priùs à clamando cessarem, donec illum excitatum viderem, & agentem nobiscum.* Dum verò illum egressurum sperat, atque optat sicut splendorem, indicat metaphoram sæpius vsurpatam, qua Christus *Oriens* appellatur, & *Sol*: qua significatur totum tempus quod Seruatoris antecessit aduentum, noctis esse instar, quæ obscura est, & frigida, quæque auidè spectat Orientem Solem.

Hæc magis ad aliorum mentem. Sed mihi verisimilius est, vt statim magis constabit ad illud *In perpetuum non tacebunt*, illud *non tacebo* plura sibi velle, quàm communiter sonat, nempe non cessare, aut inertem esse, quod explicat verbum *non quiescam*, quod statim adiungitur. Est autem *taceo* vt *cap. 7.* latiùs explicui, securo sum, otioso, aut tranquillo animo: Sed cùm reliqua non excludam, de sermone præcipuè arbitror explicandum hunc locum, id est, de oratione, atque exhortatione, quia hæc propria magis sunt instituti prophetici. Qua in re non videor ab aliorum sententia valde recessisse. 3.

[b] *Et saluator eius, vt lampas accendatur.*] Eadem est sententia. Qui priùs dicitur *Christus*, hic *saluator* 4.

vocatur. Vtrumque verò Christi nomen est. Vocatur enim ὑιὸς τοῦ ἀνθρώπου, vt in Euangelio & Actis Apostolorum sæpe. Et *Saluator* quod sonat Latinè id quod *Iesus* Hebraicè.

5. [b] c *Et videbunt Gentes iustum tuum: & cuncti Reges inclytum tuum.*] Ea Sioue dicit futurum esse iustum, quem externæ videbunt Gentes, & Reges suspicient; quia ea Iudæorum genere nascetur, id est, de semine Dauidico. Nam aliter non magis Sionis, quàm aliarum Gentium diceretur.

6. d *Et vocabitur tibi nomen nouum, quod os Domini nominauit.*] Magnum est momentum in nomine, si tamen illud rebus indidit, qui rerum vim, & naturam introspicit, & callet: quale nunc Dominus Sioni mysticæ, id est, Ecclesiæ dat. Prius ciuitas illa Regia, quæ Ecclesiam in typo continebat, *Sion* appellabatur, quasi specularetur, & quæreret bonum, non haberet. Dicebatur quoque *Ierusalem*, quia, iuxta sui nominis rationem, videbat puto longè, id est, spectabat pacem iam antea sæpe à Domino promissam. Illustria sanè nomina, & illi temporum articulo, in quo mœrentes animos vna sustentabat spes, accommodata. Sed quia alius erit deinde status, alia conditio, aliud quoque succedet nomen inditum non ab alio, quàm ab eo, qui rerum momenta, atque successus nouit, de quo nomine statim.

7. *Christiani stigmate notati.* Sed hic obserua pro *nominauit* Hebr. esse נקב *nakab*, quod *perforare* significat: ex quo aliquid non vulgare, ac leue coniectare licet. Quæ enim diu extare volumus, aut quorum memoriæ ita consulimus, vt nullam ab ætate, aut temporum iniuriis detrimentum accipiant, in saxo notantur, aut in ære stylo ferreo, aut etiàm sculpuntur in silice. Aut si perpetuas notas esse cupimus in materia fusili, ac molli, qualis est humana caro, illas incidimus compunctæ, aut perforatæ carni; quales gestant in facie coëmpta mancipia, quæ eo stigmate vel inuita fatentur, sui se iuris non esse, sed alterius alligata voluntati. Nomen igitur, de quo statim, perforabit Dominus, id est, perforando, seu sculpendo incidet seu saxo, seu ceratæ fronti, aut candenti ferro inustæ maxillæ; quo perpetuò constet, à quo profectum sit tantum illud beneficium, aut cui æternum debeat obsequium præstari. Sanè Christiani aot imprimebant Christi nomen compunctæ fronti, aut illam eo inurebant stigmate, quòd Christi religionem profiterentur. Vide quæ diximus suprà *cap. 44. num. 16.*

Porrò *nouum* pro *iucundo* sumi docet Maldonatus in illud *Matth. 26. Cum bibam illud nouum*, & ita putat *Canticum nouum*, quod in psalmis sæpius auditur, canticum esse iucundum. Quod mihi non improbatur, quia voa in ea significatione satis quadrat nomini, de quo facta nunc est promissio, quia iucunditatis est, & lætitiæ plenum.

8. e *Et eris corona gloriæ in manu Domini: & diadema Regni in manu Dei tui.*] Corona seu diadema, non est aut vsitatum, aut idoneum manos ornamentum, sed capitis. Cur verò in manu Domini futura dicatur, non est explicare promptum. Quidam pleonasmum esse putat in illo *in manu*, quasi idem sit *in manu Domini*, atque *in Domino*, in Domini nempe capite: ita Foreirius. Quod sanè non displiceret, si aliud in Scriptura occurreret exemplum.

Hieronymus hic, Cyrillus & Procopius cum Augustino, *lib. de vnitate Ecclesiæ cap. 7.* Ecclesiam, aut fideles coronam esse dicunt Christi, ita vt quicquid hoc sit ornamenti, Christi sit potiùs quàm Ecclesiæ: sed quare esse dicantur in manu Domini, non omnes explicant. Et quidem filius corona dicitur esse patris, sicut magistri discipulus. Neque est exigua commendatio fidelis Ecclesiæ, quòd eam Christus suam sibi coronam esse dicat. Quia corona siue ea pretioso metallo fiat, siue ex flore, fragrantique herba contexatur, nobilissimam hominis partem occupat, nempe caput. Hieronymus Ecclesiam coronatam fidelium sanctitate, & martyrum victoriis, coronam futuram esse dicit in manu Dei, quia Deus illam paratam habet, vt capiti imponat Christi triumphatoris. Et sanè hæc non exigua fuit pars eius coronæ, quam Christus acerba perfunctus morte consecutus est: de qua Paulus *ad Hebr. 2. vers. 9. Videmus Iesum propter passionem mortis gloria & honore coronatum.*

9. Mihi aliæ nunc subeunt explicationes ex illis lector quam volet eliget, si qua modò erit, quæ non displiceat. Primùm *coronam gloriæ* seu *diadema regni*, quod idem est, pro magno splendore, ac maiestate sumi absurdum non est: sicut neque *in manu* significare instrumentum, vt probat frequens illa Scripturæ forma *Verbum factum in manu Aggæi*, *in manu Malachiæ*, id est, per Malachiam, & Aggæum: *in manu seruorum*, id est, per seruos, aut seruorum ministerio. Iuxta hunc loquendi modum mihi videbatur locus iste in hanc sententiam trahi posse. *In manu Domini*, id est, per Dominum, aut Domini liberalitate, *ô Sion eris gloriosa, & diadema obtinebis Regale.* Sicut *Ezech. cap. 16.* idem Dominus dicit de Ierusalem sua liberalitate in regnum profecisse.

10. Secundo modo videtur explicari posse non incommodè si coronam, seu diadema per Synecdochen pro quolibet ornamento sumas, quod in Scriptura infrequens non est. Et inter profanos non parum vsitatum: apud quos ornamenta, emblemata, anaglymmata tam in vasis quàm in ædificiis *corona* dicuntur: quo sensu dicitur *Machab. 1. cap. 4. Ornauerunt faciem templi coronis aureis.* Posset autem hic *corona* sumi pro manuum deliciis, quales sunt annuli, aut armillæ, in quibus notari solent, aut effigies, aut nomina, aut aliqua tandem symbola eorum, quos amamus, vt nunquam non occurrant oculis. Quod etiam de Ierusalem dixit Dominus suprà *cap. 49. In manibus meis descripsi te.* Vide quæ ibi diximus, *num. 62. & cap. 44. num. 17.* Iuxta hæc hoc dicendi modo explicatur amor, quo Deus Sion, seu veram, seu potiùs mysticam amplectitur: quando in eam illud ostendit amoris documentum, quod summum in amicos exhiberi solet: nempe, vt cælati in annulis, aut armillis, amantium oculis præsentes fiant.

11. Tertiò accipe explicationem, quæ planè confirmat id quod modò coniectabamus, ex eo loquendi modo, quo *nomen* dicebamus in Hebraico textu *perforatum* vocari, id est, incisum perforato, aut excauato lapidi, aut æri, aut inustum fronti, aut alio quouis modo altiùs impressum, ita vt deleri aut exuri nullo modo possit. Illius ergo diuturnitatis æternæ causa redditur satis idonea, & grauis, quia nomen illud nouum, & gloriosum, id est, gloria per illud nomen significata, quæ nunc *corona* dicitur, *& diadema Regni, in manu Dei erit*, id est, in tutela, & protectione Domini, à qua eripiet, aut mouebit nemo. Quod de ouibus suæ custodiæ creditis dixit Christus, *Ioan. cap. 10. vers. 28. Non rapiet eas quisquam de manu mea.* In quam sententiam inclinant S. Thom. Adamus, & Pintus: quæ mihi omnium

nium maximè placet. Quia quæ in manibus nostris sunt, tuta esse non possunt. Vnde illud prouerbiali specie vulgatum, *Ponere animam suam in manibus suis*; id est, vitam exponere periculo. Secus *in manibus Domini*, à quibus abest omne periculum.

12. f *Non vocaberis vltrà derelicta, & terra tua non vocabitur ampliùs desolata.*] Allusum hic videtur ad Hierosolymam ab ædificiis, & ciuibus vacuam, & à Deo ipso derelictam longo captiuitatis tempore: sed præcipuè spectatur Ecclesia tanquam corpus in vmbra. Quæ si in suo principio consideretur, exigua fuit, atque inops, ita vt verè vocari potuerit derelicta: quam non solùm Gentilium, sed etiam Iudæorum principes, atque ignobilis turba despicatui habebant. Si verò Gentiles designet prophetia hæc; quos maiori ex parte Ecclesia complexa est, non semel vocatur ab hoc propheta *derelicta, inuisa, conculcata, & sterilis*, & si quod aliud est nomen, quod sordidam, & extremam fortunam euulgat. Quocunque modo hæc spectes, promittit Dominus nomen illud, quod solitudinem, & vastitatem sonat, esse deponendum; cui succedat aliud, quod omnem felicitatem significet, & contineat.

13. g *Sed vocaberis voluntas mea in ea, & terra tua inhabitata.*] Quemadmodum *nomen* pro re ipsa ponitur, quæ nominatur, vt *nomen Dei* pro Deo, vt alibi pluribus ostendimus; sic etiam *vocari* ponitur pro *esse*, præsertim in nominibus impositis à Deo, quæ non solùm significant, sed etiam continent, & quasi consignant id, quod sonant. Nam quæ homines inuenerunt nomina, indiderúntque sibi, rebúsque suis, cùm magnum aliquid plerumque indicent, in illo tamen ingenti sonitu, ab omni interdum sensu, & pondere vacua sunt. Longè tamen secus est in nominibus, quæ Deus inuenit, imposuítque rebus. Ex quo fit, vt idem sit vocari eiusmodi nominibus, atque esse id, quod nomina important. Immò eo loquendi genere quale quidque aut fuerit, aut futurum sit ostenditur, cùm tamen nomen illud de se nunquam audierit. Et ne ab eo, quod præ manibus est, longiùs abeamus, de Ecclesia seu de Ierusalem scribitur *Ezech. 48. vers. 35. Et nomen ciuitatis ex illa die, Dominus ibidem.* Et *Baruch cap. 5. vers. 4. Nominabitur enim tibi nomen tuum à Deo in sempiternum, Pax iustitiæ & honor pietatis.* At quis vnquam legit Ecclesiam, aut Ierusalem talia vnquam habuisse nomina? Ad hunc ergo modum vocanda dicitur Ecclesia, *Voluntas mea in ea, & terra habitata*: non quia illis notanda sit nominibus; sed quia ea habitura sit ornamenta, aut Deus in illam ita futurus sit liberalis, & propitius, vt eis meritò notari debuerit. Quomodo Christus sæpe ab hoc propheta iis vocatur nominibus, quæ nunquam habuit, quia illa gessit, quæ nominibus illis aptè, & idoneè significari possunt.

Regula. Vocari idem quod esse.

Ezech. 48.

Baruch c. 5.

14. h *Voluntas mea in ea.*] Hoc est nomen illud nouum, de quo suprà, sed quo sensu accipiendum, non omnino promptum. Haymo, Hugo, & Dionysius, de voluntate, vt ita dicam, passiua hæc accipiunt, quia nempe ciuitas illa, seu veriùs Ecclesia Dei voluntati in omnibus obsequetur. Quasi Dei voluntas ita sit proposita, & grata, vt ab ea nulla declinatio futura sit. Et iuxta hæc clamat quotidie fidelis Ecclesia. *Fiat voluntas tua, sicut in cælo, & in terra.* At Hieronymus, Cyrillus, Procopius, & Adamus, *voluntatem* actiuè sumunt, qua Deus sibi in Ecclesia cõplacuit. Quasi Deus mutato iam animo, atque consilio illam amplectatur officiosè, & beneuolè, à qua priùs videbatur alienum habuisse animum. A qua Dei siue voluntate, siue beneplacito, id habet vera & propria, & multò magis allegorica, & mystica Sion, vt vocari iam meritò possit ea, in quam Dei grata est, & benefica voluntas. Aut quod idem est, *Deo dilecta*. Et quidem eadem verborum forma amorem, & studium in alium significare solet Scriptura sacra. *Malach. cap. 1. vers. 10. Non est mihi voluntas in vobis*, id est, displicetis mihi, aut, ego vobis infensus sum. Et *Prouerb. cap. 11. vers. 20. Abominabile Domino cor prauum; & voluntas eius in his, qui simpliciter ambulant.* Et hæc posterior explicatio magis videtur ad continens orationis filum; vbi totus sermo est de Ierusalem, & Ecclesia deserta olim, atque contempta, pòst verò admirandum in modum exornata & culta.

Malach. 1.

Prouerb. 11.

15. i *Et terra tua inhabitata.*] Hæc est altera pars nominis noui quod impositum est Sioni: nam quæ priùs sic erat deserta, vt *desolata*, vt *derelicta* vocaretur, sic deinceps habitabitur frequenti hominum multitudine, vt plena iam, & exuberans, aut quod idem est, habitata dicatur. Opponuntur autem duo hæc nomina *voluntas mea in ea*, seu quod idem est *dilecta*, & *habitata*, duobus aliis nominibus, quæ habuit priùs ærumnosæ conditioni consentanea. Vt enim olim *derelicta*, & *desolata* nomen habuit, sic modò *dilecta* dicitur, *habitata, & frequens*. Ex qua antithesi colligo Sion *derelictam* vocari non tam à ciuibus, quàm à Dei speciali quodam patrocinio, quem infensum sibi priùs experta est, quandoquidem illi opponitur *voluntas*, & *dilectio* vtique Dei: quemadmodũ *desolata* ex aduerso *habitata* respõdet.

16. Hîc ego obseruo pro *habitata* Hebr. esse בעולה *behhulah*, quam vocem aliqui *maritatã* conuertunt, Tigurina, Vatablus, & Pagninus in notatione marginali. Et quidem Hieronymus alibi eandem vocem conuertit *viro coniunctam*, aut *quæ virum habet*, suprà *cap. 54. Quoniam multi filij desertæ magis quam eius, quæ habet virum.* Hebr. בעולה *behhulah*. Neque ab hac translatione longè abeunt Aquila qui vertit ἐγνωσμένη, id est, *habitata* seu *possessa*; & Symmachus, & Theodotio, qui transtulere συνῳκισμένην, id est, *cohabitata*; quæ voces optimè sponsæ, ac maritatæ conditionem ostendunt. Hæc porrò metaphora aptissimè Christi in Ecclesiam studium, & indulgentiam declarat; & mirè consentit cum priori hemistichio, nempe cum *voluntas mea in ea*, quibus verbis sponsi suum in sponsas amorem explicare solent. Nec aliud credo significauit Samson *Iud. 14.* cùm de Tamnathæa puella dixit, *quia placuit oculis meis*. Vt ergo superiora verba sponsi sunt molliter amantis, sic posteriora in coniugalem fidem, & totum bellè conueniunt; cum qua metaphora, quæ deinde sequuntur, aptè consentiunt. Adde quòd Ecclesia, sicut Synagoga priùs, *sponsa Christi* dicitur *ad Ephes. cap. 5.* quæ pluris illi stetit, quàm Iacobo Rachel, Samsoni Tamnathæa, Dauidi Michol, qui aut duro ministerio, aut vitæ periculo vxores sibi coëmerunt. De Ecclesiæ cum Christo connubio sic Paulus *ad Ephes. 5. vers. 25. Viri diligite vxores vestras, sicut & Christus dilexit Ecclesiam, & se ipsum tradidit pro ea.*

17. Ad extremum obserua Hieronymo, Haymoni, & quibusdam aliis videri ideo *nomen nouum* vocari, quod audit fidelium cœtus, nempe *Ecclesiam*, aut *Christianum*; pro *Ierusalem, Synagoga, & Israel*. *Christiani* nomen fatent esse nouum, & Euangelij tempore primùm auditum, sed *Ecclesiæ* nomen, quod *nouum* hic appellari putat S. Thomas, Haymo, Lyra, & Dionysius, quomodo *nouum*

vocari debeat non video; quoniam ante sæculum quod hic Isaias designat, iam auditum fuerat in antiqua Iudæorum congregatione, seu familia, vt habes millies in Testamento veteri, ab ipsa etiam Moysis ætate. Deinde quia si duo alia, nempe *voluntas mea in ea*; & *terra habitata*; non tam nomina imposita sunt Sioni, aut Ecclesiæ, quàm officia à liberali, atque beneuolo Dei animo profecta, propter quæ meritò illis possent appellari nominibus; hæc antiquæ quoque Ecclesiæ, siue synagogæ præstita sunt. Nam Dei voluntas in eo populo fuit, cui sæpe dedit *sponsæ* nomen, & ornamenta, quæ tantæ sponsæ dignitatem decent, vt habes *ex Ezechiel. cap. 16.* Quare hoc etiam nomen antiquum fuit, quod populus ille habuit ab egressu vsque de terra Ægypti.

Regula. *Nouum* dicitur, quod renouatur, aut nouo aliquo modo fit.

18. Huic difficultati facit meo iudicio satis Scripturæ sacræ consuetudo, quæ *nouum* appellat, aut quod innouatur cùm antiquum esset, aut quod nouo aliquo, aut speciali modo instituitur, aut completur. Sic *Ierusalem noua* dicitur quando renouata est, sic *nouus annus, noua fruges, nouus agrorum cultus*; quia hæc intermissa redeunt. Sic *noua bella* elegit Dominus *Iudic. cap. 15.* quia licèt bellator esset antiquus, & alia bella plurima gessisset, tamen bellandi modus nouus fuit. Vetus erat mandatum de charitate proximi, vt constat, tamen *mandatum* dicitur *nouum* *Ioan. 13.* quia aut noua indictum est ratione, aut in eo noui aliquid est, nempe *sicut ego dilexi vos*, quod Ioannes ipse exposuisse videtur *epi. 1. c. 2.* vbi mandatum illud, & *vetus* appellat & *nouum*. Eandem ob causam infrà *cap. 65. & 66. cæli* dicuntur *noui*, & *terra noua*.

19. Ad hunc ergo modum *nouum* dicitur *nomen* Ecclesiæ datum: quia licèt Dei voluntas olim in synagoga fuerit, & *habitata*, siue *maritata* diceretur, iuxta ea quæ suprà adduximus; tamen quia longè maiora documenta amoris sui in Ecclesiam edidit, & sibi illam altiori quodam modo maritauit, aut habitari fecit à populis, & numero copiosis magis, & genere diuersis, ideo *nomen nouum* dicitur Ecclesiæ datum, quale non est adepta synagoga. Nisi mauis *nouum* pro *iucundo* sumi, vt putabat Maldonatus, & nos probabile dicebamus suprà *num. 7.*

k *Quia complacuit Domino in te: & terra tua inhabitabitur.*] Rationē reddit cur superiora nomina audire de se Ecclesia debeat, & simul explicat, quid sit illud *volūtas mea in ea* Pro *inhabitabitur*, illi qui suprà *maritata* vertunt, iidē hic reddunt, *maritabitur*.

20. Regula. Peculiaris Hebræorum comparatio.

l *Habitabit enim iuuenis cum virgine, & habitabunt in te filij tui.*] Hic ego comparationem aliquam video familiarem Hebræis, qui cùm amplificare rem aliquam volunt, aliquid eximium in eo genere præmittunt sine vlla similitudinis nota. *Psalmo 124. Montes in circuitu eius, & Dominus in circuitu populi sui.* Id est, licet magnum sit ciuitati præsidium à montium altitudine, & ascensu arduo, maius tamen est à Dei custodia, qui ciuitatem circuit, & munit. Et *Psalm. 143. Beatum dixerunt populum, cui hæc sunt. beatus populus cuius Dominus Deus eius.* Ad hunc ego modum locum istum accipio: Suauiter viuet Iuuenis cum virgine, id est, sponsus cum sponsa; sed longè suauiùs intra muros tuos viuent filij tui. Quale verò filiorum futurum sit gaudium, explicat posteriori hemistichio.

21. m *Et gaudebit sponsus super sponsam: & gaudebit super te Deus tuus.*] Magnum gaudium est, quod sponsus capit, aut certè magna gaudij significatio in nuptialibus, aut genialibus delicijs, adeò, vt ab illis crebrò ducatur similitudo ad explicandam lætitiæ magnitudinem. Sed longè maior erit illa voluntas, quam Dominus capiet ex Ecclesia, quam sponsam emit, sibique adiunxit ad sacrosanctum, & purissimum thalamum. Sententia hæc non est difficilis. Ad cuius explicationem addo, particulam *&*, in Scriptura sacra idem esse quod *præcipue*, aut *potiùs*, seu *magis*, vt ostendimus *cap. 7. n. 27. & c. 19. num. 25.* Quare sensus erit, *Habitabit iuuenis iucundè cum virgine sponsa, sed iucundiùs in te ò Ecclesia habitabunt filij tui: gaudebit sponsus super sponsam, sed gaudebit multò magis super te Deus.* Addo secundò videri mihi vulgatum interpretem propriè reddidisse, & citra metaphoram, quod Hebraicus textus metaphoricè dixit. Pro *habitabit*, & *habitabunt*, Heb. est יבעל *ybbhal*, id est, *desponsabit*, & *maritabit*, & יבעלו *ybbhalu*, id est, *desponsabunt*, aut *nuptias inibunt*. Quare idem est sensus in vtraque clausula, aut non valde diuersus. *Celebrabit iuuenis nuptias cum virgine in Ierusalem, aut in patria sua, sed multò potiùs atque iucundiùs filij tui in te. Gaudebit sponsus*, &c.

Regula. *Et idē quod præcipuè, aut potiùs.*

22. Ex his mihi fit valde probabile agi hîc in typo de Ierusalem ab exilio reuocata: nam priùs hemistichium vtriusque clausulæ non videtur posse ad Ecclesiam accommodari, sed ad geniales, & nuptiales delicias quæ in libera atque pacifica republica frequentes sunt, & valde iucundæ, quibus tamen maiores fore dicuntur, quæ in posteriori cōtinētur hemistichio, quare diuersa esse oportet. Licèt autem ad vulgares, seu vt ita dicam ad materiales nuptias priora referri possint, vbiuis gentium illæ celebrentur; tamē verisimile mihi est agi de nuptiis, quas post exilium filij Israel patrio ritu cum festiuo plausu, & geniali pompa celebrabunt, vt Iere. docet *c. 25. v. 10. & c. 7. v. 34.* & iterum *c. 16. v. 9.* Toto exilij tempore inter Hebræos nuptialis illa festiuitas conticuit. *Perdam* (inquit de captiuis) *ex eis vocem gaudij, & vocem lætitiæ, vocem sponsi, & vocem sponsæ, vocem molæ, & lumen lucernæ.* Quæ in nuptialibus delicijs, & epithalamiis præcipua sunt, vt pluribus super Cātica probauimus. Cùm ergo post exilium instaurata vrbe, instaurandi etiā essent nuptiales plausus iam pridem intermissi, in quibus alia maior voluptas significabatur quam sponsus Christus instillat Ecclesiæ, aut fideli animæ, vtrumque promisit propheta, & nuptiales delicias Hierosolymæ; & spirituales, & mysticas Ecclesiæ, quas tamen dicit longè fore maiores. Aut, quod idem est, lætitiam promittit eximiam, quam nuptiarum nomen importat Hierosolymæ; aliquid tamen multò maius Ecclesiæ.

23. Hæc mihi visa sunt neque impedita, neque obscura; sed tu vide an in aliū sensum exponi possint, fortasse non difficilem. Ita vt ex signis, adiunctisque rebus ostendatur & Sioni typicè, & Ecclesiæ verè futura tranquillitas. Nam quemadmodum cùm res communis, & publica perturbata est, atque afflicta, cessant, vt ex Ieremia vidimus, vox sponsi, & vox sponsæ, & chori iuuenum cum virginibus; sic etiam plausus nuptialis, & iuueniles chori testituri rempublicā esse quietam, & felicem ostendunt. Et facit ad hanc cogitationem, quòd hæc dicendi formula videtur esse prouerbialis qua significatur, cùm hæc adsunt reipublicæ, felicitas, cùm absunt, solitudo, & mœror. Probat hoc frequens Scripturæ vsus in re simili, qui aliquid indicat adagiale. *Ierem. c. 7. v. 34. c. 16. v. 9. c. 25. v. 10. cap. 33. v. 11. Baruch cap. 2. vers. 23. Apoc. c. 18. v. 15* Accidit autem genialis ista, & Hymenæa festiuitas simul cum

pace,

pace, atque otio populo Iudaico lata per Cyrum à Babylonica seruitute; sed multò cumulatiùs Ecclesiæ, cui inducta pax fuit à Deo, qui in ea sibi complacuit multò magis, quàm in restituta Ierusalem.

24. Dicit ergo propheta, Erunt, ô Sion, siue ô Ecclesia in te nuptiales atque triumphales voces, & chori, quia Dominus super te gaudebit, id est, complacebit sibi in te. Tunc autem illud, *Et gaudebit super te*, causaliter capono. Quia &, in idiomate Hebraico causalis est, vt pluribus ostendimus *cap. 23. num. 43.* Vt autem in Ierusalem restituti sunt læti, & geniales dies, qui nonnisi in pacatis ciuitatibus esse solent, Sic in Ecclesiam inducta est tranquillitas, qualem plausus illi, & solemnitates adumbrant.

25. *Ecclesiæ custodia.* ¤ *Super muros tuos Ierusalem, constitui custodes, tota die & nocte in perpetuum non tacebunt.*] Ea ea beneuolentia, qua Deus prosequebatur Hierosolymam, ortum est, vt eius securitati, quietique consuleret. Quare in ipsis mœnibus constituit excubias, quæ & insidias odorarentur hostiles, & de periculo securum populum admonerent. Quod præsidium quicumque nacti sunt, securo sunt, & otioso animo: quia vident se, neque opprimendos neque occupandos esse ab hostibus inopinatò. Id verò ante hoc tempus vsitatum esse in optimis saltem reipublicæ Solymitanæ temporibus, id est, sub Salomonis imperium, docemur *ex cap 3. & cap. 5. Canticorum*, vbi sponsa dicitur incidisse in vigiles qui ciuitatem custodiebant. Illi verò vt datas sibi partes, & strenuè, & fideliter obeant, nullum tempus noctis intermittunt à vigilandi cura: illud enim est, vt puto, *in perpetuum non tacebunt.* Vt enim *cap. 7.* docuimus, *silentium* pro quiete ponitur, & *tacere* pro animo esse otioso, atque quieto. Erunt itaque excubitorum perpetuæ vigiliæ: De Ierusalem propriè mihi dubium non est; de figurata, id est, de Ecclesia multò certius. Sed qui sint hi custodes & vigiles, paulò accuratiùs explorandum.

26. S. Thomas in *Ierusalem* gubernatores agnoscit; in *Ecclesia* prædicatores. Cyrillus mystagogas, id est sacerdotes, & prælatos. His Foreirus addit prophetas. Sed placet quod Hieronymus censet, hic nempe intelligi quicumque suæ fidei, atque tutelę commissam habēt publicam salutem, siue illi destinati sint à republica, vt sæculare ministerium, quale est principum, & gubernatorum, siue Ecclesiastico ritu, ac lege consecrati, quales sunt Sacerdotes, & Episcopi: quibus etiam Angelos addit, qui in ministerium dati sunt, propter eos, qui hæreditatem capiunt salutis. Et quod ad Angelos, idem etiam putat Hugo, Dionysius, Immò & Bernardus *sermone 4. in dedicatione Ecclesiæ, lit C.*

27. *Prælatorum excubiæ.* Custodes isti non tacebunt, qui vel precibus sollicitabunt auxilium diuinum, aut cohortationibus cum hominibus agent, vt depulso peccato, quod instar obtinet ignis, qui stupeis mœnibus admouetur, quieti suæ, ac securitati prouideant. Cùm autem *tacere*, vt alibi docuimus, quiescere sit, aut curam seponere, dum dicuntur hi murorum custodes non tacituri, dicuntur planè non cessaturi, siue a sermone doctrinæ, siue ab oratione, aut à quocumque alio studio, quod ratio ministerij præscribit. Quod etiam noctu, atque interdiu præstandum est. Id est, siue res aduersæ videantur, siue secundæ. Neque enim minùs periculosè laborat respublica secundis rerum euentibus, quàm aduersis. Qui hic *custodes*, iidem *speculatores* vocantur *Isaiæ cap. 56. vers. 2. & Ezechiel. cap. 3. vers. 19. & cap. 33. vers. 2.* quę vna attentum studium, & vigilantes oculos importat. Quod de se ipso prædicat Isaias *cap. 21. v. 8. Super speculam Domini ego sum stans iugiter per diem: & super custodiam meam ego sum stans totis noctibus.*

28. ¤ *Qui reminiscemini Domini, ne taceatis; & ne detis silentium ei: donec stabiliat, & donec ponat Ierusalem laudem in terra.*] Hæc sine dubio ad custodes referenda, quibus indefessa sedulitas commendatur, & studium ardens in publicam causam. Illud *reminiscemini*, Hebr. מזכירים *mazkirim*, in coniugatione hiphil, duas videtur actiones importare, id est facere, vt alij recordentur Domini, quod proprium est muneris Apostolici, nempe curare, ne vnquam Dei, aut diuinorum beneficiorum memoria ex aliorum animis excidat, aut senescat. Ita exponit Foreirus, Vatablus; & Adamus non improbat. Neque aliter vertunt Tigurina, & Pagninus. In quam ego expositionem vehementer inclino, quia alienum non est à Scriptura sacra, vt verbis quę apud profanos vnam habent actionem, duas attribuat, vt in verbis *scio*, & *cognosco* alibi obseruauimus.

29. Sed alij frequentes actionem vnam attribuunt, neque in re ipsa magnum est discrimen. Monet enim propheta eos, qui norunt quis Dominus sit, & quanta eius in suum populum liberalitas, ne taceant ab eius laude, seu veriùs à precibus, quibus à Deo exorent, quod ea vsu populi seu Ecclesiæ futurum sit: & ne patiantur illum à perpetuo beneficiorum cursu cessare; in quam expositionem inclinat Hieronymus. Quæ mihi vehementer probatur; *Orari se vult Deus, & vrgeri.* Nam cùm Deus ad ea, quæ largiri vult, excitari se velit, & precibus concedere, quod donare desiderat, admonet, vt nos semper oremus, & orando ipsius excitemus misericordiam. Quemadmodum, si cui magni alicuius momenti causam committimus, in primis mandamus, ne ipse cesset, neque patronos, aut iudicem cessare permittat, sed constanti, atque improbo labore perficiat, vt vel ab inuito iudice, quod velit, extorqueat: Sic Deus hoc idem prælatis, atque custodibus in mandatis dat nunc per Isaiam, & omnibus postea *Lucæ cap. 11.* vbi in oratione constantiam, & quasi improbitatem, id est, importunitatem commendat, exemplo illius, qui cùm iam in lecto cum liberis quietem caperet, media tamen nocte consurgere coactus est, vt panes porrigeret amico importuno tempore iteratis precibus postulanti. Et *cap. 18.* vbi cùm docuisset oportere semper orare, & nunquam ab oratione deficere, exemplum adduxit iudicis, qui neque Deum timebat, neque homines reuerebatur; qui tamen vt molestiam effugeret, quam assiduitate, & importunitate precum vidua quædam mulier afferebat, illius causam suscepit, & absoluit. Cupit quidem Deus sibi ab orantibus afferri vim, quam ille patitur non inuitus; Cupit vt in hunc locum posteriorem Lucæ ait Chrysostomus, te rogando accipere, quod impertiri desiderat. Quam vim attulisse videbatur Moyses *Exod. 32.* cui Deus quasi coactus dixit: *Dimitte me vt irascatur furor meus contra eos.* Et Iacob *Genes. 33. Non dimittam te, donec benedixeris mihi.* Quæ tamen vis à lachrymis, & precibus fuit, vt colligitur ex Osea *cap. 14. vers 4.* qui hæc de Iacob: *Inualuit ad Angelum, & confortatus est: fleuit, & rogauit eum.*

30. Iuxta hæc sensus erit, Neque vos, ô Ecclesiæ pastores, & vigiles taceatis, id est, desides sitis, atque ignaui in publica causa, neque Deo detis silentium, id est, vt humano modo loquar, silere aut dormire, aut quoquo modo cessare sinatis assiduè atque importunè clamando. Neque aliud aliis

præscribit propheta, quàm quod sibi ipsi assumpsit negotij. Dixit enim de se in principio capitis: *Propter Sion non tacebo* (id est, non cessabo) *& propter Ierusalem non quiescam: donec egrediatur, vt splendor, iustus eius.* Hoc idem ab alijs prophetis, & custodibus exigit.

31. ᵖ *Donec stabiliat & donec ponat Ierusalem laudem in terra.*] Si de Ierusalem terrestri hæc accipias, non est explicatio difficilis, nam pro remigratione ab exilio, & templi, atque vrbis vastatione orarunt prophetæ, vrbísque custodes, vt ex libris Esdræ, aliorúmque prophetarum perspicuum est; qui aut viderunt vrbem vastari, ac diripi, aut captiui cum alijs abducti sunt. Quorum preces aut hortationes pro stabilienda fortuna collapsæ ciuitatis frequentes erant, & inflammatæ. Sed preces de Ecclesia, id est, de eius conditore atque parente Christo magis assiduæ, antiquæ, ac feruidæ fuerunt; nam Christus desiderium fuit collium æternorum, id est Principum, & Patriarcharum, qui Gentis Israeliticæ infinitam penè sobolem propagarunt. De illo magis frequentia prophetarum vota, quæ ad vnum Messiam aspirabant. Monet ergo Isaias alios, qui sibi in prophetico munere succedent, aut qui custodes erunt, & vigiles ciuitatis, aut qui sacris præerunt, templíque custodiæ, vt suis quique sæculis orando, clamando, aut alijs etiam modis laborent, donec desideratus Emanuel ponat Ierusalem laudem in terra, id est, in eum adducat statum, vt laudi omnibus, atque admirationi possit esse. Huc facit quod Theologorum multi docent antiquos Patres meruisse accelerationem incarnationis; qua de re Scholastici pluribus, quorum hoc est proprium negotium; ad quam sententiam plurimùm facit hic Isaiæ locus, qui vrget custodes, vt excitent Christum, qui & salotem afferat; & Ecclesiam construat atque tranquillet.

Accelerationem incarnationis Patres promeriti.

32. ᵠ *Iurauit Dominus in dextera sua, & in brachio fortitudinis suæ.*] Hoc iuramentum magnam spem excitat libertatis, aut propagationis futuræ. sed quid sit, *in dextera*, siue *in brachio iurare*, neque facile cognitu est; neque idem omnibus. Hieronymus, Dionysius, & alij in *dextera*, & *brachio* Christum agnoscunt, quia hæc duo nomina de Christo in Scriptura sacra sæpius audiuntur. Hugo designari hic putat Hebræorum consuetudinem, qui dum iuramento aliquid confirmant, solemni ritu dexteram sursum attollunt. Sic Abraham *Gen.* 14. *Leuo manum meam ad Dominum Deum excelsum.* Et Deus *Deut.* 32. *Leuabo ad cœlum manum meam, vt darem eam Abraham*, id est, iurauit se daturum. Quæ explicationes sanè optimæ sunt, sed mihi placet valde sententia Maldonati in illud *Psalm.* 119. *Iurauit Dominus, & non pœnitebit eum.* Vbi indicat in iuramento execrationem aliquam contineri, quod & nos docuimus *in cap.* 8. *Zachar. num.* 26. & probat illa iurandi formula, in qua reperitur coniunctio *si*, quæ aliquam siue execrationem, siue imprecationem secum importat. *Psalm.* 94. *Quibus iuraui in ira mea, si introibunt in requiem meam.* subaudi *ne sim Deus*, aut *habear mendax*, aut aliquid simile. Hoc postulat ecliptica hæc iurandi, siue affirmandi ratio. Et seruus Abraham apertè id ipsum docet, qui cùm tantùm iurasse diceretur *Genes.* 24. *vers.* 9. ipse tamen adiunctam esse dicit execrationem. Dixit Abraham ibi *vers.* 8. *Si mulier noluerit sequi te, non teneberis iuramento.* Seruus autem hoc ipsum repetens *vers.* 41. ait hæc fuisse Abrahæ verba: *Innocens eris à maledictione mea*, quia nimirum iuramento adiungebatur execratio.

Iuramento adiuncta execratio.

Genes. 24.

33. Cùm ergo iuramentis, aut semper, aut sæpe socia sit execratio, videndum est, quid in iuramentis Dei, quæ humano stylo concipiuntur, sibi imprecetur Deus. Cùm Deus per semetipsum iurat, vt *ad Hebr.* 6. hoc obscurè dicit: Haberi nolo quod sum, nempe Deus, si quod dico verum non sit, aut in promissis fallo. Idem dicendum quando in anima sua iurat, vt *Amos cap.* 6. aut per animam suam *Ierem.* 5. Nam, vt alibi docuimus, idem est *anima alicuius*, & *aliquis*: *anima mea*, & *ego*; atque ideo *iurare in anima sua*, aut *per animam suam*, idem est ac *per se ipsum*. Et cùm Deus in iurando dicit, *Viuo ego*, vt suprà *cap.* 49. *num.* 66. sensus hic, aut huic similis esse videtur: Ne sim aut habear ego Deus viuens, sed sim sicut lignea, & mutua simulacra, quæ à Gentibus coluntur pro Dijs, *quæ oculos habent & non vident, &c. neque est spiritus in ore ipsorum.* Hoc ergo loco cùm Deus per *dexteram* iurat (in qua fidelitas tanquam in proprio symbolo significatur, vt satis ex humana eruditione constat) id videtur dicere; Infidelis habear aut promissi immemor, nisi promissis stetero. Cùm autem per *brachium* iurat in quo fortitudo intelligitur, & potentia, hoc sibi imprecatus videtur; Nisi hoc compleuero, nolo quisquam me omnipotentem, aut fortem esse putet, aut eum qui possit promissa præstare.

Quæ sententia iuramentorum Dei.

34. ʳ *Si dedero triticum tuum vltra cibum inimicis tuis: & si biberint filij alieni vinum tuum in quo laborasti. Quia qui congregabunt, illud comedent.*] Illud *si* obscurat, atque suspendit orationem, & aliquid indicat in calatere exectatorium: illud nempe quod nuper adduximus, aut aliquid affine. Audierat multis antè sæculis Israel, deuoraturos hostes, & alienos, quæ seminassent illi, qui dictis Dei minùs essent audientes *Leuit.* 26. *vers.* 16. *Frustra feretis sementem, quæ ab hostibus deuorabitur.* Et de vineis *Amos cap.* 1. *vers.* 11. *Vineas plantabis amantissimas, & non bibetis vinum earum.* Quam vim aut rapinā passos fuisse aliquando Iudæos indicat Isaias *c.* 1. *v.* 7. *Regionem vestram coram vobis alieni deuorant.* Et multò antè eadem subierunt incommoda ab hostibus varijs, de quibus *Iudic.* 6. *vers.* 3. *Cúmque seuisset Israel, ascendebat Madian, & Amalec, cæterique Orientalium nationum, & apud eos figentes tentoria, sicut erant in herbis cuncta vastabant vsque ad introitum Gazæ, nihilque omnino ad vitam pertinens relinquebant in Israel.* At nunc Deus iureiurando grauissimo interposito longè diuersa pollicetur, ea nempe commoda pacata & plena, quæ viri locupletes in pacifica republica ex suo labore, ac fundo capiunt. Est autem vsitatum in Scriptura sacra, vt pacis & otij commoda libero ac quieto agrorum, ac vinearum vsu significentur: quæ & matura, & suo tempore colligunt cum celeumate, atque festiuo cantico, nullo scilicet obturbante, aut interpellante inimicorum metu. Vnde ad explicandum securum, atque pacatum tempus sæpius auditur in Scriptura, prouerbiali sine dubio specie, *esse sub vite, ac sub ficulnea sua.* 3. *Reg. cap.* 4. *vers.* 25. 4. *Reg.* 38. *vers.* 31. *Michea* 4. *vers.* 4. *Amos* 9. *vers.* 14. *Zachar.* 3. *vers.* 10. Hanc pacem oratione non dissimili explicuit Isaias suprà *cap.* 37. *vers.* 13. *& cap.* 65. *vers.* 21. Vbi ad significandum securum otium atque diuturnum ait, *Plantate vineas, & comedite fructus earum.* Et Ieremias *c.* 29. *vers.* 28. *Plantate hortos & comedite fructus earum.*

Labor inanis peccati pœna.

Prouerbiū.

35. De Ierusalem oon dubium est ita contigisse, quia pacatas habuit, imò subiectas vicinas regiones. De Ecclesia, eiu sub hac allegoria pax, & abundantia promit

promittitur, minus est dubitandum. Ante illa tempora seminabat quidem Gentilitas, & magna ex parte Iudæorum populus, prædabantur tamen alieni laborum fructus, quia dæmon ex illorum satu prouentus vberes in sua condebat horrea, cùm illi porcorum potiùs alimento, quàm diuinæ mensæ censerentur idonei. In hunc sensum hæc accipit Hieronymus, quem omnino vide. Qui etiam hæc de Eucharistiæ sacramento accipit, in qua species sunt panis & vini, cuius participes alieni non sunt, sed qui in Ecclesiæ matris amplexu viuût, & ipsius vberibus nutriuntur, quorum hoc est lac Regium, & vitale.

36. *Et laudabunt Dominum.*] In conuiuiis à piis & gratis animis laudari Deum, tanquam rerum omnium largitorem, imò id fuisse præceptum *Deut.* 8. diximus suprà *cap.* 5. *à numero* 34. & id censeo significari hoc loco, nempe liberalem futurum esse Dominum, & populum memorem, & gratum, qui laudando acceptum Deo referat, quòd rebus omnibus non solùm ad necessarium vsum, sed etiam ad dignitatem & delicias abundet. Sed addo in *laude* gaudium etiam significari, quia lætitia plerumque in diuinas laudes gestit, & erumpit. Quæ laudatio ex grata beneficiorum memoria nascitur. Vnde ortum est vt vox *Halleluiah*, quam in Hebraica forma adhuc seruat Ecclesia, non nisi in lætioribus festis audiatur: illa verò nihil aliud sonat, quàm *laudate Deum.*

Gaudium cum laude coniūctum.

37. *f Bibent in atriis sanctis meis.*] Præceptum erat Hebræorum Genti *Deut.* 14. *vers.* 22. vt decimas offerrent, eísque coram Domino, id est, in tabernaculo priùs, deinde in templo, quod illi successit, vescerentur. Quod cum gratulatione ac diuinæ liberalitatis commendatione factum esse, ac fieri debere, nemo credo dubitabit. Huc ergo allusum puto, cùm dicuntur in atriis sanctis de terræ frugibus manducaturi Iudæi: quod & fœcunditatem indicat agrorum, & pacem ciuitatum. Sic verò sacer textus ibi. *Decimam partem separabis de cunctis fructibus tuis qui nascuntur in terra per annos singulos, & comedes in conspectu Domini Dei tui in loco, quem elegerit, vt in eo nomen illius inuocetur. Decimam frumenti tui, & vini, & olei,* &c. Hæc de Iudæorum republica, magísque felici rerum statu. De Ecclesia hæc multò cumulatiùs & iucundiùs; non enim hostes deuorabunt, quæ fideles in Ecclesia legitimè seminauerint. Bibent namque in atriis Domini vinum quod expresserint in suæ mortificationis torculari; bibent enim in Beatorum patria, quæ *cella vinaria* dicitur, id est, domus deliciarum, vt *in cap.* 2. *super Cantica* pluribus ostendimus. Et quidem Psalmus 83. qui incipit, *Quàm dilecta tabernacula tua Domine. Pro torcularibus* inscribitur, & vinum quod in regno Patris bibitur, seu generatio viris *Marci* 14. *nouum* vocatur, id est, iucundum, vt suprà diximus ad illud *nomen nouum.* Huc facit illud *Psal.* 125. *Qui seminant in lachrymis, in exultatione metent.*

38. *g Transite transite per portas: præparate viam populo, planum facite iter, & eligite lapides, & eleuate signum ad populos.*] Elegans apostrophe ad populos, quos ad Ecclesiam vocat, & ad eos, quorum interest illos ad Ecclesiam accersere. In Ecclesiæ primogenitæ infantia, de qua (vt plures è Patribus accipiunt) propheticus sermo est, nondum videbatur satis apertus, atque expeditus accessus ad Ecclesiam: quia opponebat se vndique principum, ac tyrannorum furor armatus potentia, & sitiens impotenter Christiani cruoris. At post cruentum illud sæculum, quod Ecclesiæ, & Christo tot peperit filios, tot attulit triumphos, secutum est sæculum aliud tranquillum, in quo aditus ad Ecclesiam sic erat apertus, vt nemo, aut vi, aut metu ingredientem repelleret. Qui verò de Ecclesiæ complexu cogitatat, vsque adeò non erat alius odiosus, & vilis, sicut antea, vt eo nomine nobiliori esset apud omnes loco, & maiori in pretio. Id ergo nunc illustri hac dicendi forma, & verè prophetica prædicit Isaias; dum portas aperit, & per illas magno numero populos inducit, dum viam sternit, aspera complanat, & si quid est ad quod ingredientium pedes possint offendere, de medio submouet curiu: ac tandem publicum eleuari signum iubet, vt populi ad nomen militiæ genus euocentur. Porrò hic imperatiuus modus pro futuro ponitur, in quo epitasis quædam est, quæ spiritum addit, & vim propheticæ sermoni. Vide, quæ diximus *cap.* 57. *vers.* 14. vbi eadem penè verba occurrunt.

Hæc de Ecclesia; Si quis tamen de statu Iudæorum, reditúque è Babylonica seruitute hæc interpretetur (quod facit S. Thomas & Hugo, quod typicè quidem licet, & in vmbra, vt sæpe admonuimus) non multùm labotabit: Nam cùm mille egressuris sese obiicerent impedimenta; quæ claustrorum obice, & arduo, atque aspero viarum ingressu significantur; illa tamen omnia sic fuerunt per Cyrum, atque Darium sublata, vt non solùm permitterentur, sed cogerentur exire. Viam autem arduam priùs, & implexam valde, sic habuere postea mollem, & decliuem, sic facilem reditum, vt in humeris Gentium, atque vlnis portari viderentur. Sic enim *cap.* 49. *vers.* 22. *Afferent filios tuos in vlnis: & filias tuas super humeros portabunt.* Vide, quæ ibi diximus; & vt hæc quoque ad Ecclesiam dicantur eo sensu, quo superiora. 39.

u Ecce Dominus auditum fecit in extremis terræ.] Docet cur tanto studio, atque festinatione præparari iubeat viam ad reditum, & in edito loco signum defigi. Quia nempe iam Deus ad extremum vsque terrarum vocem transmisit, ad quam excitati populi, ad locum à Domino destinatum cursum moliuntur. Adhibet autem hoc loco præteritum pro futuro, vt velocitatem ostendat, & cursum commeantium, & rei ipsius breuitatem, & certitudinem. Sumitur autem hæc metaphora à re militari, nam priùs buccinæ clangore excitantur milites, deinde ad militare vexillum in opportuno defixum loco cateruatim adunantur. Ait ergo auditam iam esse Imperatoris vocem per tubæ sonitum delectos vocantis, quare reliquum esse vt, quæ ad expeditum cursum necessaria sunt, quamprimum parentur. Facilè hæc intelliguntur de Gente Iudæorum in varias terræ regiones disseminata, quæ ab instaurata Ierusalem accersitur; sed de Ecclesia multò meliùs, quæ in extremis orbis finibus Euangelicæ tubæ clangorem audiuit, & ad eius admonitum libens, & alacris accurrit. Quæ omnia valde consolantur, & recreant primogenitam Ecclesiam, quæ primo tempore sic erat à filiis inops, vt penè iudicaretur sterilis, quemadmodum aliquando ab Isaia vocata est. 40.

x Dicite filiæ Sion, Ecce Saluator tuus venit.] Hæc fuit vox, quam Dominus personare fecit in vltimis terræ finibus, quòd filiæ Sion Saluator aduenerit, qui à dura, & fœda immitium dominorum tyrannide liberauit captiuum populum. Hæc non ita facilè accommodo ad Iudæos sub Chaldæorum 41.

iugo. Tametsi id faciant S. Thomas, & Hugo: quia non multùm fauent, quæ statim sequuntur; Ecclesiæ verò, quam sonat, & designat filia Sion, optimè conueniunt. Hæc verba ad custodes pertinent, quos Dominus super muros Ierusalem excubare iusserat, quibus edicit vt clament, dicántque filiæ Sion, aduenisse Saluatorem. Quod adeò strenuè atque fideliter Apostoli præstiterunt, vt illis id vnum videatur datū esse negotij, vt Seruatorem Christum aduenisse nunciarent. An verò Matthæus ad hunc locum spectauerit, cùm scribit *cap.* 21. *Dicite filia Sion, Ecce Rex tuus venit tibi mansuetus*, &c. controuersum est. Nam etiam si, quæ sequuntur in Matthæo, reperiantur tantùm in Zacharia *cap. 9. vers.* 33. illud tamen *Dicite filia Sion*, in hoc tantùm propheta deprehenditur. Tractauimus hæc eadem in nostris commentariis supra Zachariam, vbi docuimus moris esse Euangelistarum, & aliis canonicæ fidei Scriptoribus, ex duobus vnum coagmentare testimonium, etiam si diuersorum auctorum sint: quod factum hic est ab Euangelista. Qui cùm ad vtrumque prophetam respexisset, ex vtroque libauit, contexuitque testimonium vnum. Vide commentaria nostra in Zachariam *suprà, & in cap.* 11. ad illud *decorum pretium*.

42. *Ecce merces eius cum eo, & opus eius coram illo.*] Hîc dubium est an merces passiuè sumatur, an actiuè, id est, an accepturus sit Christus suæ obedientiæ, atque laboris mercedem, nempe mundum sibi, aut, quod idem est, Ecclesiæ suæ subiectum, & ascriptum, iuxta illud *Psal.* 2. *Postula à me, & dabo tibi Gentes hæreditatem tuam, & possessionem tuam terminos terræ*; Aut certè secum ipse mercedem afferat, qua muneret eos, qui & se ducem sequentur, & in Ecclesiæ sinum aggregabuntur. Priorem partem sequitur Foreirus, sed in posteriorem abeunt fere omnes: qui tamen non eodem interpretantur modo. Quidam ad extremi iudicij tempus hæc pertinere existimant, vt S. Thomas, Dionysius & Hugo, quo tempore Christus iustorum merita sua compensabit mercede, & peccata debito mulctabit supplicio. Alij absolutè de mercede loquuntur quocumque reddenda temporis articulo. Ita Hieronymus, Adamus, Haymo. Et hoc posterius mihi probatur maximè, neque existimo hîc tantùm de æterno supplicio, aut æterna mercede sermonem esse, vt aliqui volunt, sed etiam de quacumque alia, quæ censeri solet rectè factorum retributio: qualis est pax, securitas, & quæ communi hominum sensu numerantur in bonis. Quæ, vt vidimus, & prædicta fuerunt Sioni tam propriæ, quàm mysticæ ab Isaia, & à Deo præstita, postquam Ecclesia, ex suis quasi infantilibus annis excedens grādioris ætatis robur assecuta est. Immò mihi videtur verisimilius nihil hîc prophetam spectare durum, quod ab odio seu offensione nascatur, quale suppliciū est impiorum; sed omnia mitia, atque à beneuolentia profecta, quia vnam videtur intueri Ierusalem mysticam, aut propriam, ad quam vndecunque Gentium populos inuitat, & accersit.

43. Addo præterea mihi videri probabilius, rerúmque articulo consentaneum magis, si in *mercede* tantùm intelligas redemptionis pretium. Nam Saluator Christus quasi redemptor inducitur, qui captiuos in libertatem asserat; at *redemptio*, vt nominis ipsius notatio docet, sine mercede non est, ac libertatis pretio. Quare bene sperare iubetur Ierusalem captiua sub Chaldæorum iugo, & Gentes quas sibi Dominus adiungit, captiuæ priùs sub diaboli ty- A rannide, quia Saluator venit, qui auidè libertatem ipsorum procurabit, & redemptionis secum pretium, & mercedem apportat. Vide quæ diximus *cap.* 40. ad eadem verba quæ huc valde & omnino faciunt.

44. *Et opus eius coram illo.*] Qui hæc de extremi iudicij articulo interpretantur, vt Dionysius, & Hugo in expositione morali, omnes homines putant ante horridum Domini tribunal esse sistendos, qui opus sunt Dei, & ipsius manuum luteum figmentum. Alij seu mercedem pro rectè factis, seu pro sceleribus supplicium non temere irroganda, sed magno consilio, atque deliberatione expensis B ad trutinam hominum meritis. Pintus *opus Dei* misericordiam interpretatur. quæ nomen illud vindicare sibi iure optimo potest, quia proprium Dei est misereri, & *misericordia eius super omnia opera eius*. à qua superiora beneficia nata sunt. Atque ideo antonomasticè *opus Domini* vocatur misericordia.

45. Sed placet maximè Adami sententia, quam etiam sequitur Emanuel Sa: qui *opus Dei* redemptionem hominum appellat; Et verò hoc opus proprium est, &, vt Logici vocant, effectus adæquatus Redemptoris, aut Saluatoris, quod nomen paulò antè præcesserat. Quasi hoc dicat propheta, Ita opus suum, nempe datum sibi à Patre redemptionis negotium auidè, studioséque suscipiet, vt nunquam ab illo oculos, cogitationémque dimoueat. Vide C quæ de opere Dei diximus *cap.* 5. *num.* 32. ad illud *Et opus Domini non respicitis*. Erit ergo sensus vt puto expeditus & facilis, excitari, admonerique vtramque Sionem, suo quamque modo, vt excipiat iam iam venientem Saluatorem locupletem, & oneratum cælestibus donis, quæ Euangelij sui sectatoribus impertiat, aut veriùs ferentem secum mercedem redemptionis, de qua sequenti capite. Id enim est *& merces eius cum eo*. Quique in illud opus quod de liberandis, redimendísque captiuis à dura Babylonis, seu potiùs diaboli tyrannide à Patre suscepit, sic incumbet strenuè, ac cupidè, vt coràm semper habeat, neque vnquam de illo cogitare desinat. Vide *cap.* 40. *num.* 52. Vbi hæc eadem verba adducit propheta, quæ nos ibi pluribus ex- D plicuimus.

46. *Et vocabunt eos, populus sanctus, redempti à Domino; tu autem vocaberis, Quæsita ciuitas, & nō derelicta.*] Locupletem, liberalem, & Saluatorem appellarat Dominū propheta; nunc quidà locuplete, & liberali Saluatore acceptura sit Ecclesia, & eius filij, declarat. Filij enim vsque adeò liberam, & solutam ab omni seruitute vitam agent, ea in illorum statu apparebit vitæ munditiæ, ea in Regiis moribus ingenuitas, vt publicè ab omnibus vel vocentur vel optimo iure vocari possint *populus sanctus, & redempti à Domino*. Sion verò aut figurata, aut propria, sic erit instructa atque ornata à locuplete seruatore, vt illam omnes expetant populi. & E quæ priùs *deserta* vocabatur, vel à Deo vehementer infenso, vel à filiis in captiuitatem abductis, *quæsita* dicatur, & expetita ab omnibus, & ciuibus, atque opibus abundans. Videtur autem hîc rationem ostendi cur Sion, aut Ecclesia futura sit non derelicta, immò potiùs expetita ab omnibus, qui ad illam auidissimè confluent, quia videbunt eorum sanctitatem, qui in illa viuent, & quàm sit profusa liberalitas eius, à quo redempti sunt.

47. Hîc ad extremum obseruandum, illud *eos* referri ad *populum*, quod nomen, cùm collectiuum sit, in singulari numero multitudinem continet, ad quam,

maximè

maximè apud Hebræos, aut adiectiuum nomen, aut verbum in plurali numero ſæpius adiungitur. Exempla habes *Matth.* 15. *verſ* 8. in eodem nomine *populus*, cui additur vtrumque, & nomen, & verbum pluraliter. *Populus hic labiis me honorat, cor autem eorum longè eſt à me, ſine cauſa autem colunt me docentes doctrinas, & mandata hominum.* Sic ergo nunc Gentes admiratæ tantam rerum conuerſionem vocabunt eos, nempe populum, in quo multi ſunt, ſanctum moribus, & quia redemptus à Domino, omni ratione felicem.

48. Obſeruandum item id quod diximus huc ipſo capite ad illud, *Vocaberis voluntas mea in ea, vocari* idem cenſeri in Scriptura quod *eſſe*. Quare idem eſt, *vocabunt eos, populus ſanctus, & redempti à Domino, & vocaberis quæſita ciuitas, & non derelicta*, atque *erit populus ſanctus, & tu non eris derelicta.* Illud porrò *populus ſanctus, & redempti à Domino*, materialiter, vt credo, ponitur, ac ſi dicas, omnes populi filiorum Eccleſiæ felicitatem, & vitæ ſanctimoniam admirati dicent, hic eſt populus ſanctus, hi ſunt à Domino redempti. Similem locutionem habes *cap.* 61. *Miniſtri Domini dicetur vobis.* Id eſt, hac vos compellatione homines ſalutabunt, *ô miniſtri Domini. Hæc de capite ſexageſimo ſecundo.*

Argumentum ſexageſimi tertij capitis Iſaiæ.

PRIMVM *Iſaiæ oblata videtur victoris Chriſti, & de proſtratis hoſtibus triumphantis illuſtris ſpecies: qui viſus eſt ex inimicorum cæde cruenta retuliſſe veſtimenta. Quæ de Iudæorum libertate hiſtoricè, multò verò magis de ſpirituali hominum ſalute myſticè intelliguntur. Deinde memorem ſe fore perpetuò affirmat, laudatorémque aſſiduum eorum, quæ olim Deus in Hebræorum populum liberali contulit manu. Qui ne in eam Gentem beneficum, & clementem animum haberet, perfecit illius populi, aut ingratus animus, aut pervicax ingenium. In fine orat Deum propheta, vt talem ſe præſtet in Iudæorum populum, qui extrema patitur in exilio, qualem ſe olim in Parentes, cùm ſimilibus vrgerentur infortuniis.*

CAPVT LXIII.

1 a QVIS *eſt iſte qui venit de Edom, tinctis veſtibus de Boſra?* b *Iſte formoſus in ſtola ſua, gradiens in multitudine fortitudinis ſuæ?* c *Ego qui loquor iuſtitiam, & propugnator ſum ad ſaluandum.*

2 d *Quare ergo rubrum eſt indumentum tuum, & veſtimenta tua ſicut calcantium in torculari?*

3 e *Torcular calcaui ſolus, & de gentibus non eſt vir mecum: calcaui eos in furore meo, & conculcaui eos in ira mea; & aſperſus eſt ſanguis eorum ſuper veſtimenta mea, & omnia indumenta mea inquinaui.*

4 f *Dies enim vltionis in corde meo, annus redemptionis meæ venit.*

5 g *Circumſpexi, & non erat auxiliator:* *qua*

PARAPHRASIS in idem caput.

1 ECQVIS iſte eſt, qui de Idumæa? quis, inquam, iſte qui de Boſra Idumæorum præcipua ciuitate, veſtimenta refert rubra, atque ſtillantia ſanguine? Quis iſte qui in militari chlamyde ſplendidus, & illuſtris, Regio planè, atque triumphali ingreditur inceſſu? Ego ille ſum, qui iuſtè, & fideliter impleo, quod promiſi: qui his me veſtibus ad propugnandum accinxi, quæ ad ſalutis negotium idoneæ ſunt.

2 Quare ergo, ſi propugnator es, & triumphantis in modum, ſtolam induis gloriæ, illam maculatam affers, & rubentem ſanguine: Non aliter, atque ſi in torculari calcaſſes vuas, & earum muſto veſtem infeciſſes:

3 Sanguis, quo veſtimenta rubere vides, meus non eſt, ſed illorum, quos ego in acie ſuperaui: qui cùm multi fuerint, non tamen neceſſe fuit, ad certamen illud quemquam adhibere ſocium. Ego vnus ſtraui infenſas acies: ego calcaui non ſecus quàm in torculari calcantur racemi: quorum ego ſanguine ſic reſperſus ſum, & inquinatus, ſicut qui vuas veſtigio premunt, earum contaminantur muſto.

4 Statueram apud me, ad quem diem à vindicta ſuſpenderem vltricem dexteram; ſed tempus iam aduenit retributionis, quo ſcelerum ſuorum pœnas dependerent inimici.

5 Circumſpexi in omnem partem, neque vllus

vllus fuit, qui ad illud opus redemptionis satis haberet virium; aut cuius ope ad tantum illud molimen indiguerim. Vt autem datum mihi negotium præstarem, saluatémque populum oppressum ab hoste, à brachio meo, & à potentia sumpsi, vt possem, & ab indignatione, & zelo, vt vellem potentiam illam meam, & fortitudinem ad salutem hominum procurandam conferre.

quæsiui, & non fuit, qui adiuuaret: [h] *Et saluauit mihi brachium meum, &* [i] *indignatio mea ipsa auxiliata est mihi.*

6 Ergo illo zelo, atque indignatione succensus, conculcaui populos meæ infensos familiæ, & grauissima cæde ad ebrietatem vsque mulctaui: & illorum potentiam ita collisi, vt ad puluerem vsque depresserim.

6 [k] *Et conculcaui populos in furore meo,* [l] *& inebriaui eos in indignatione mea,* [m] *& detraxi in terram virtutem eorum.*

7 Accepimus sanè à Deo plurima, eáque amplissima beneficia, quæ non propter merita nostra Deus, sed propter suam clementiam largitus est. Quorum ego memoriam nunquam deponam; neque committam, vt laudare, ac celebrare desinam, aut quod nunc videre videor recèns à Domino collatum, aut quæ iam olim præstitit populo Israel; quæ plurima fuerunt, & eximia, & ab vna ipsius misericordia profecta.

7 [r] *Miserationum Domini recordabor, laudem Domini super omnibus, quæ reddidit nobis Dominus, & super multitudinem bonorum domus Israel, quæ largitus est eis secundùm indulgentiã suam, & secundùm multitudinem misericordiarum suarum.*

8 Cùm enim opera nostra eiusmodi essent, vt magis diuinum furorem acuerent, quàm misericordiam inflecterent; verumtamen qua Deus est benignitate, dixit: Licèt populus iste ingenio sit illiberali, dignus, & qui à me quàm longissimè repellatur, tamen populus meus est. Neque si ipse filij nomine indignus, ego Patris nomen, & studium deponam. Rebelles quidem fuerunt filij: neque paterni amoris, atque officij memores me sæpe negauerunt; sed assument deinceps meliorem mentem, neque me iam ampliùs negabunt. Quare illorum salutis vindex, atque seruator fuit.

8 *Et dixit; Verumtamen populus meus est,* [s] *filij non negantes: & factus est eis saluator.*

9 Cùm populus, de cuius salute nũc est sermo, tribularetur, videbatur Deus illius dolore non commoueri, vt breuis illa vexatio in memoriam adduceret populo peccata: & ad ipsum veniæ, atque subsidij causa confugeret. Neque cùm de populi salute cogitauit, Angelis, qui stant coram ipso, id negotij dedit, vt populum saluaret, sed curam illam, & pondus in se ipsum recepit: Eò quòd diligeret illum, eíque, sicut pater filiis, molliter indulgeret. Quare portauit eum in humeris, & leuauit sublimem inter alios, à diebus antiquis, ex quo illum à cæteris in populum sibi segregauit.

9 [v] *In omni tribulatione eorum non est tribulatus,* [x] *& angelus faciei eius saluauit eos:* [y] *in dilectione sua, & in indulgentia sua ipse redemit eos, & portauit eos, & eleuauit eos cunctis diebus sæculi.*

10 Cùm autem sic esset ornatus populus à Deo, vsque adeò tamen illius humanitatis memor non fuit: vt potiùs diuinum animum instimulauerit ad iram. Afflixit enim spiritum Moysis viri sancti, quem Dominus ipsi ducem, & doctorem præposuerat. Quare conuersus, quos antè paterno animo complexus fuerat, eosdem postea hostilem in modum insectatus debellauit.

10 [z] *Ipsi autem ad iracundiam prouocauerunt, & afflixerunt spiritum sancti eius:* [aa] *& conuersus est eis in inimicum, & ipse debellauit eos.*

11 Sed non diu animus ad misericordiam pronus

11 *Et recordatus est dierum sæculi Moysi populi*

puli sui: [b] Vbi est qui eduxit eos de mari cum pastoribus gregis sui? [c] Vbi est qui posuit in medio eius spiritum sancti sui?

pronus iracundiam seruauit. Sed recordatus dierum antiquorum, in quibus Moyses illius sæpe gratiam conciliauit, & iratum animum ad misericordiam flexit, populo, quem abiecisse videbatur, placatus est. Hæc olim, ô Deus, in populum tuum. Nunc quando similia patimur, eadem in nostrum genus ostende tuæ benignitatis documenta. Vbi est manus illa liberalis, & potens, quæ populum cum eius ducibus, ac magistris de rubro mari traduxit incolumes? Vbi est prouidentia illa singularis, quæ in medio populi magistrum, & ducem Moysem constituit; cuius spiritum toties suo afflauit spiritu, & diuinorum consiliorum intelligentia compleuit?

12 [d] *Qui eduxit ad dexteram Moysen brachio maiestatis suæ: [e] qui scidit aquas ante eos, vt faceret sibi nomen sempiternum: [f] qui eduxit eos per abyssos, quasi equum in deserto non impingentem. [g] Quasi animal in campo descendens*

12 Vbi qui brachio potenti, atque excelso Moysem eduxit in viam dexteram, expeditam, & facilem, diuisóque mari sempiternum sibi nomen quæsiuit? Eduxit enim populum per abyssum, sic priùs siccato, atque complanato alueo, vt per illum populus ea facilitate progrederetur, qua per planiciem equus, in qua nihil habet, ad quod impingat: quasi equus, inquam, aut aliud quoduis animal, quod in campum, aut hippodromum ad cursum descendit.

13 [h] *Spiritus Domini ductor eius fuit: sic adduxisti populum tuum, vt faceres tibi nomen gloriæ.*

13 Neque verò mirandum, si tanta esset populo in mari transmittendo facilitas, cùm spiritus Domini ducem se in ea traiectione præbuerit; qui populum suum in illo rerum articulo deduxit iucundè, ac placidè, vt insperato, atque admirabili successu, gloriosum sibi nomen compararit.

14 [i] *Attende de cælo, & vide de habitaculo sancto tuo, & gloriæ tuæ: Vbi est zelus tuus, & fortitudo tua, multitudo viscerum tuorum, & miserationum tuarum? Super me continuerunt se.*

14 Nunc, Domine, quando non leuiora patimur apud Babylonios, quàm patres nostri olim apud Ægyptios, respice non iam tandem è cœlo, in quo excelsum tibi domicilium parasti, & de nostris ceruicibus iugum exolue, quod hostis imposuit. Vbi est zelus ille tuus, qui iniurias populo tuo illatas, impunitas esse non est passus? Vbi fortitudo illa, quę demersis Ægyptiorum copiis, ex illorum tyrannide captiuum populum exemit? Vbi animus ille misericordiæ, & charitatis immensæ, quem filiorum incommoda tam acerbè tangebant? Numquid hæc omnia continuerunt se se; ne iam amplhùs in nostri generis defensionem erumpant?

15 [l] *Tu enim pater noster, & Abraham nesciuit nos, & Israel ignorauit nos: Tu, Domine, pater noster, redemptor noster, à sæculo nomen tuum.*

15 Illud te, Domine, ad nostra vota, atque clamores inclinet, quod abs te vno salus pendet nostra, neque alium patrem, aut patronum agnóscimus. Abrahamus enim nostri generis auctor, & Israel, à quo gens nostra immensùm propagata est, perinde nobis sunt, atque si illis essemus prorsus incogniti. Tu, Domine, pater noster, atque redemptor es: quod nomen tibi non recens hominum memoria, sed ante omnem sæculorum memoriam dedit æternitas.

16 [m] *Quare errare nos fecisti, Domine, de viis tuis: indurasti cor nostrum, ne timeremus te? [n] Conuertere propter seruos tuos,*

16 Quare deuios nos ad præceptorum tuorum semitas errare passus es? Quare emollitis cordibus nostris ad tui nominis timorem nos

non

nõ adduxisti? Quòd si minùs te merita nostra ad misericordiam inclinant; inclinet saltem parentum nostrorum grata memoria, qui tibi fidele præstiterunt obsequium: & quia ex ea familia sumus, quam tute in possessionem, & hæreditatem segregasti.

17 Vide, Domine, quo loco, ac statu sit tua quondam possessio. Sic etenim ab hoste tractatur, quasi nihil esset populus sanctus tuus: templum tuo consecratum nomini conculcatum est: neque meliori loco censetur quàm profana, à quibus non alienos, non feras vlla arcet religio.

18 Facti sumus tanquam alieni: & sicut in principio, antequam nos in parente nostro Abrahamo tibi seligeres, & circumcisionis charactere consignares. Quando præcipuo quodam modo non dominabaris nostri: neque nostræ gentis nomen tui nominis inuocatio, atque maiestas ornabat.

tuos, tribus hæreditatis tuæ.

17 ** *Quasi nihilum possederunt populum sanctum tuum: hostes nostri conculcauerunt sanctificationem tuam.*

18 ** *Facti sumus quasi in principio, cùm non dominareris nostri, neque inuocaretur nomen tuum super nos.*

IN CAPVT SEXAGESIMVM TERTIVM COMMENTARIVS.

1. ª Q V I S *est iste qui venit de Edom, tinctis vestibus de Bosra?*] Nõ facilè explicatu est, quò spectet hæc prophetia, quod vbi constiterit, cætera credo difficilia non erunt. Patrum, interpretúmque bona pars eò conspirat, vt sentiat vaticinium hoc accipiendum esse de triumphali Christi Ascensione, neque auctorum leuis auctoritas. Dionysius *lib. 7. cælest. Hierarch.* Hieronymus, Cyrillus, & Haymo. Quæ ego non possum non probare, quia & apta textui, & Patrum magno consensu firmata.

2. Alij de Gentium conuersione capiunt, quibus extincta, sublata, aut exauctorata idololatria, ad Ecclesiam transcriptis, magnum inde triumphum consecutus est Christus; ita Foreirus. Alij communiter de hostibus à Christo superatis, quorum ipse sanguine aspersus est, hæc interpretantur, vt Adamus. Hugo de Iudæorum, & Moabitarum cæde historicè, mysticè verò de Christi morte, & Ascensione.

3. Ego quod alibi sæpe feci, id nunc maximè faciendum mihi esse video, vt priùs de historico sensu, deinde de mystico totum caput exponam; quod sine vlla, aut textus, aut veritatis offensione fiet, & magnorum auctorum cogitata conciliabit. Et primùm obseruo *Moab*, & *Edom* per synecdochen pro sceleratissimi, & diuini nominis inimicis. De Moab ostendi pluribus *cap. 25. num. 35.* vbi in *Moab* omnes impij intelliguntur, quia a Domino conterendi dicuntur, sicut paleæ in plaustro. De *Edom* eadem, aut etiam grauior causa est; Nam sicut *Esau*, qui & *Edom*, symbolum fuit reproborum; sic etiam, qui ex eius semine propagati sunt, nempe *Idumæi*, nomen etiam tribuerunt his, quibus Dominus infensus, & inimicus est. Maximè quia hi non solùm adfuerunt Chaldæis, dum Hierosolymam oppugnarent; sed etiam iram acuebant. De quibus est illud *Psalm. 136. Memento Domine filiorum Edom in die Ierusalem; qui dicunt, Exinanite, &c.* Et *Thren. 4. vers. 21. Gaude & lætare filia Edom, quæ habitas in terra Hus; ad te quoque perueniet calix.*

Moab, & Edom pro sceleratis.

Secundò obseruo hîc repetendum esse id, quod sæpe Deus de sua fidelitate, atque iustitia prædicauit; de qua nonnulli Hebræorum queritebantur, quia parũ fideliter videbatur præstitisse, quæ tam apertè priùs, & tam prolixè promiserat. Promiserat autem sternendam esse potentiam illorum, qui in populum suum hostiles spiritus imbibissent; à quibus essent non durè solùm, sed etiam contumeliosè tractati; ac denique quidquid esset impedimenti ad gloriam, & libertatem populi antè captiui, esse omnino tollendum. Quæ pars extrema fuit capitis præcedentis, vbi illustri genere dicendi declarauit quàm facilis, & quàm gloriosa futura esset, & Christi victoria, & populi, qui in eius esset tutela, felicitas. *Dicite*, inquit, *filiæ Sion, Ecce Saluator tuus venit; Ecce merces eius cum eo, & opus eius corã illo, &c.* 4.

Hæc itaque omnia, quæ promissa sunt, fideliter esse completa dicit Isaias; & illum, qui se ad salutem, aut populi sui, aut humani generis venturum dixerat munitum galea salutis, & lorica iustitiæ, iam venisse dicit, & prostratis hostibus sibi gloriam immortalem, & suis salutem, & quietem attulisse. Ex his difficile non est historicum sensum texere, qui mystico præclarè subseruiet. 5.

ª *Quis est iste qui venit de Edom, &c.*] Iam sæpe in hoc propheta vidimus quemadmodum futuros rerum euentus nouo dicendi genere ita proponat, ac si præsens ipse præsentes videret, *cap. 49. vers. 13.* Et iterum *cap. 60. vers. 4.* quasi iam adesset ad ornandam, & implendam Sionem Gentium multitudine, 6.

tudine, aut *Leua in circuitu oculos, & vide, omnes isti congregati sunt.* Et proximè *in fine cap.62. Transite, transite per portas, præparate viam populo.* Sic hoc loco Christus à propheta describitur, quasi iam strauisset hostes Iudaici nominis, rediretque victor, & triumphans ad liberum iam, & pacatum populum.

7. Non est difficile in sensu historico statuere quisnam sit iste, cui obiecta est Christi species tinctis vestibus de Bosra; est enim Isaias, ille idem, qui suprà videbat Gentes ad Sionem, seu Ecclesiam cateruatim confluere; cuique Dominus sæpe ostenderat seipsum in datum sibi negotium à Patre fore venturum, *cap.62. vers.6. Quia ego ipse, qui loquebar; ecce adsum.* Quem videre videtur eo habitu, ac specie, quo strenuum Imperatorem, qui edita ingenti inimicorum strage vestimenta retulit respersa non suo, sed aduersariorum sanguine.

8. Dicitur autem venire de *Edom*, id est, de Idumæorum regione, & de *Bosra*, quæ ad Moabitarum imperium spectat: quia duæ istæ nationes per Synecdochen, pro omnibus etiam aliis vsurpantur, quæ Dei populum assiduo, & pertinaci bello tentarunt, vt bene Foreirus. Puto autem ab elegantissimo propheta allusum esse ad significationem *Edom*, quod *rubrum* significat, quia, vt statim subdit, hostili sanguine illius vestimenta commaduerunt: & ad *Bosra*, quæ cùm vindemiam sonet, aptè adiungitur *tinctis vestibus*, nempe tanquam musto, de torculari. Neque mihi videtur valde alienum, si in priori hemistichio Hebræorum more subaudias similitudinis notam. Hoc sensu, *Quis iste qui venit de Edom, & refert vestimenta tincta sanguine, perinde, ac ille qui venit de Bosra, id est, de torculari, seu vindemia musto respersus.*

9. Christi fortitudo. [b] *Iste formosus in stola sua, gradiens in multitudine fortitudinis suæ.*] Hic habitus est, & species triumphantis Imperatoris, aut certè feliciter, & strenuè dimicantis. Est autem species longè pulcherrima militis armis instructi fulgentibus, & ad militares ordines, aut numeros gradus molientis. De qua apud poetas plurima, vt de Pallante Virgilius *libro* 8.

——Ipse agmine Pallas
In medio chlamyde, & pictis conspectus in armis.
Qualis vbi Oceani perfusus Lucifer vnda, &c.

Est autem stola hæc, quando de bellatore sermo est, chlamys; quam miles, aut paludamentum, quod Imperator gestat. Illud *gradiens in multitudine virtutis suæ*, idem est atque *in multa virtute sua*, qui in ipso videlicet incessu excelsum pectus, & animum intrepidum ostentat; vt de leone dicitur *Prouerb.30.vers.30. Leo fortissimus bestiarum ad nullius pauebit occursum.* Quòd enim in *multitudine virtutis* nō intelligantur militares copiæ, ipse Christus statim declarat: cùm ait, *Torcular calcaui solus.*

10. Dei fidelitas. [c] *Ego qui loquor iustitiam, & propugnator sum ad saluandum.*] Hactenus visio, & interrogatio prophetæ. Nunc respondet Christus ad interrogata paucis, iisdémque valde significantibus verbis. Docet enim se illum esse, qui se hoc ipsum esse præstiturum prolixè, & sæpe, & nunc proximè apud hunc prophetam, & apud alios multò antè promiserat. Est ergo qui iustitiam loquitur, id est, qui nihil promittat, quod non re ipsa compleat. Deinde explicat quid promiserit, nempe miserorum causam in se sibi esse recipiendam, & pro illorum salute iuxta sui nominis notationem esse dimicandum. Porrò illud *&* videtur habere vim exponendi, ac si dicas, *Ego sum qui loquor, & promitto, quod fideliter præsto, nempe, qui pro salute populi propugno.* Non est necesse repetere, quoties à Domino hæc promissa fuerint; sed addam vnum tantùm locum, in quo, quæ hic dicuntur, videntur aut iisdem, aut non valde diuersis verbis esse significata *cap.19. vers.20. Clamabunt ad Dominum a facie tribulantis, & mittet eis Saluatorem, & propugnatorem, qui liberet eos.*

[d] *Quare ergo rubrum est indumentum tuum?*] 11.
Duo hactenus rogarat propheta, quis esset qui gloriosus incederet in stola sua veniens de Edom, & cur tinctis vestibus veniat de Bosra. Alteri interrogationis parti respondit Christus, cùm se iustitiæ, fidelitatísque custodem, & vindicem salutis appellat: cùm ad alteram de cruentis vestibus nihil respondisset, iterat interrogationem, & ait, Quare ergo, si propugnator es, & triumphantis in modum, stolam induis gloriæ, illam rubram affers, & stillantem sanguine; quod minùs aptè conuenit in victorem, & gloriosum principem? Ad quæ mox Christus.

[e] *Torcular calcaui solus, & de gentibus non est vir mecum.*] Sanguis, quo me cruentatum, & vestimenta rubricata vides, non est meus, sed illorum, quos ego in acie superaui. Qui, cùm multi sint, & hominum opinione potentissimi, non tamen necesse fuit quemquam mihi auxilij gratia ad illud certamen asciscere. Ego vnus straui infensas acies, ego calcaui, non secus atque in torculari calcantur vuæ: quorum ego sanguine sic respersus, & inquinatus sum, sicut qui pedibus vuas premunt, earum contaminantur musto. Ex hac metaphora torcularis, & eius, qui in torculari calcat, facile colligitur, quod modò dicebamus, nihil hoc loco, & hoc dicendi genere Christum pati; sed illos, qui Christi victoris pedibus calcari dicuntur. Sicut, qui in torculari vinum exprimit, vuarum succo, seu sanguine, sic enim *mustum* appellatur, inficitur. 12. Christus ad victoriã externa: ope non indiget.

13. Victi à victoribus substerni, atque calcari soliti. Credo hîc allusum esse ad illam Imperatorum consuetudinem, qui quos armis subiugarunt, sterni iubent, séque aliorum pedibus calcandos præbere, vt diximus ad illud *cap.51. Incuruare vt transeamus.* Hi verò non aliter calcantur a potentiori hoste, quàm à vinitore racemi in torculari. Immò in vsu fuisse puto olim apud Hebræos, vt hostes victos non solùm ad ignominiam, & ludibrium, sed etiam ad acerbum cruciatum conculcarent, non tantùm pedibus, quamuis hoc quoque esset miserabile, sed etiam carpentis, plaustrísque ferrantibus, sub quibus domiti animam agerent ægram, & infelicem: Sicut de Moab, aut Bosra, contra quos hoc clamat vaticinium, dixit idem propheta *cap.17. vers.10. Triturabitur Moab sub eo, sicut teruntur palea in plaustro: & extendet manus suas sub eo, sicut extendit natans ad natandum.* Id probat apertiùs factum Dauid *2 Reg.12.31. & 1. Paralip. 20. vers.1.* qui vt legatis suis illatas iniurias vlcisceretur, super Ammonitas iam ferro domitos tribulas induxit dentatas, aut ferro aut acuta silice: quos non aliter, quàm messes in area contriuit, atque dissecuit. *Populum,* inquit, *qui erat in ea* (nempe ciuitate Rabba) *eduxit, & fecit super eos tribulas, & trahas, & ferrata carpenta transire; ita vt dissecarentur, & contererentur.* Quod etiam fecisse Regem Damasci Azael, habemus ex Amos *cap.1. vers.3. Eò quod triturauerint in plaustris ferreis Galaad.* Neque aliquid ab hoc longè diuersum fecisse videtur Gedeon, *Iud. 8. vers.16.* qui seniores Sococæ, qui lassis militibus panem negauerunt, inter spinas, tribulásque deserti comminuit; &, vt verbum indicat Hebraicum, triturauit.

14. Prouerbiũ. Cùm autem à potentiori hoste, & grauiter infenso supplicium de inimicis sumitur acerbum, & horribile, puto prouerbiali specie dici *in torculari calcari*. Quo sensu ego expono illud *Thren.1.vers.15.* (Thren. 1.) *Torcular calcauit Dominus virgini filiæ Iuda.* Quod indicat S. Thom. Hugo, Rabanus, & clariùs Theodoretus, qui ait sæpe in Scriptura grauissimum supplicium cum torculari comparari. Quod item docet Ioannes *Apocal. cap. 14. vers. 19.* (Apoc. 14.) *Misit in lacum iræ Dei magnum, & calcatus est lacus.* Ad quam prouerbij figuram pertinere existimo, quod tam apud Ieremiam, quàm apud Ioannem supra *vindemiare* pro *punire* aut *delere* sumitur, quia eò spectat vindemia, vt, quæ è vite collecta sunt, in torculari premantur.

15. Hic duo insuper obseruanda, alterum, in Scriptura vuarum succum vocari *sanguinem*; alterum in *vestimentis tinctis* abundantiam rerum indicari: in quo nonnihil momenti est ad vim comparationis. De priori exemplum habes *Deut.32.14. Sanguinem vuæ biberet meracissimum. Eccl.50.vers.16. Porrexit de sanguine vuæ.* De tingo, seu *lauo Deut.33.v.24.* *Tinget in oleo pedem suum.* Et *Iob 29.vers.6. Quando lauabam pedes meos butyro. Psal. 67. Vt intingatur pes tuus in sanguine.* Vtrumque coniungitur *Gen.49. vers.11. Lauabit in vino stolam suam; & in sanguine vuæ vestimentum suum.* Iuxta hæc sensus erit, Magnam vim sanguinis effundet, quo sua tinget vestimenta; sicut qui ex torculari vuæ sanguine vesti- C menta contaminauit. Porrò hîc per metonymiam *torcular* pro vuis ponitur, sicut *area* pro frumento, *cella* pro vino.

Lauo, & tingo abundantiam significant.

16. [f] *Dies enim vltionis in corde meo: annus retributionis meæ venit.*] Statuerat Dominus apud se quàm diu permissurus esset homines peccare, sustinuerátque vltricem dexteram ab inferenda plaga. Venit tamen tempus retributionis, id est, tempus, quo pœnas penderent scelerum suorum inimici Dei. Vide quæ diximus super hæc verba, aut his proxima *cap.35.num.15.* vbi etiam sermo est de Edom, & Bosra, vt diximus ibidem *num. 11.* Quòd si pro retributionis, legas *redemptionis*, vt habent codices Sixtiani, sensus est idem; nam idem dies, qui Chaldæis, id est, inimicis exitium attulit ab vltore Deo, D idem Iudæis apud ipsos captiuis, à misericorde, & benefico attulit libertatem: immò eodem vaticinio, atque decreto consignata sunt, & Babylonici imperij finis, & Iudaicæ libertatis exordium. *Ierem. cap.25. Seruient omnes gentes istæ Regi Babylonis 70. annis. Cùm impleti fuerint 70. anni, visitabo super Regem Babylonis, &c. & super terram Chaldæorum; & ponam illam in solitudinem sempiternam.* Vide nostra commentaria in Zachariam *cap. 1. numero 63.*

Dies à Deo destinatus peccatorum supplicio.

17. [g] *Circumspexi, & non erat auxiliator: quæsiui, & non fuit, qui adiuuaret.*] Eadem est sententia per epexegesim iterata; reddit autem rationem, cur solus calcauerit torcular, id est, gloriosum ex debellatis E hostibus retulerit triumphum; quòd licèt ipsius potentiæ magna sit commendatio, tamen ipse vult suorum consiliorum cooperatores habere, & administros. Hæc communiter. Sed certè non videtur durum, si dicamus, hac illustri dicendi figura significari, quod suprà simplicius, *& de Gentibus non est vir mecum.* Neque enim credibile apparet strenuum illum bellatorem, cuius potentiæ longè esset impar, & instar nihili omnis humana virtus, auxilio sibi quæsiuisse virtutem externam. Ex hoc verò dicendi genere satis significanter ostenditur nullum A omnino Christo auxiliarem operam præstitisse. Loquitur verò humano more Deus, & dicit lustrasse oculis se omnem locum, attentéque peruestigasse omnia, neque fuisse vllum, qui ad tantum opus satis haberet virium, vt exponit Adamus, vel cuius opera ad fœlicem eius exitum indigueerit. Quæ explicatio in spirituali sensu, id est, procuranda animorum salute, facilis est, & manifestè vera; cùm eius salutis procuratio, & donum ad illum pertineat, qui verè, & propriè Saluator est. Quod etiam si de re Iudaica, libertatéque à Babylonico iugo interpretere, quam verissimè dicitur, Christũ nullum habuisse auxiliatorem. Nam si propriè loquare, au- B xiliator ille dicitur, qui, quod alteri virium, aut facultatis deest ad opus perficiendum, suis viribus, atque solertia supplet. At Christo nihil omnino deerat, non ad illa solùm, sed etiam ad plura, atque ad maiora præstanda. Nam licèt Cyrus administer fuerit diuini consilij, quo delere voluit Chaldæorum imperium, tamen illius opus atque conatus eiusmodi fuit, vt qui diuino irradiati lumine rem intuebantur, quique in Cyro Deum contemplabantur absconditum, vnius Dei opera rem totam confectam esse dicerent. Isaias *cap.45.* totum Babylonicæ libertatis opus Deo ascribit, non Cyro, qui ad id negotij nihil attulit momenti, sed totum opus peregit Deus, qui in Cyro, & in illius castris erat absconditus. *Verè*, inquit, *tu es Deus absconditus* (nempe in Cyro) *Deus Israel Saluator.* Vide, quæ ibi diximus.

Christus ad salutis nostræ opus externa ope non eguit.

[h] *Saluauit mihi brachium meum, & indignatio mea ipsa auxiliata est mihi.*] Circumferens quoquo 18. versus oculos nullum reperit Deus, cui arduum illud diuinæ virtutis negotium committeret, & quem sibi socium ad opus redemptionis assumeret; quare à se ipso sumpsit, quo & populum captiuum, & venditum redimeret, (quocumque accipias modo) & insolentem tyrannorum, & miserorum capiti, nimiùm contumeliosè, atque hostiliter insultantem opprimeret. Sumpsit primùm à se omnipotentem virtutem, quæ in *brachio* significatur; & zelum, qui *indignationis* nomine intelligitur, qui omnipotentem dexteram ad arduum illud certamen armauit, adduxítque, vt miserorum causam susciperet, & defenderet; & violentorum spiritus, & potentiam frangeret. Eo fortasse sensu quo *Sap. cap.5.vers.17.* Vbi cùm sermo esset de iustorum, & oppressorum causa, quam suam sibi Dominus esse voluit, idem propè verborum, & genus, & ordinem adhibuit. *Dextera sua*, inquit, *teget eos, & brachio sancto suo defendet illos: accipiet armaturam zelus illius.* Vide quo modo zelus accipiat, & quasi vibret arma, quæ Deus in omnipotentiæ suæ armamentariis reposuit. Duo itaque in hostium Dei stragem conuenerunt aut conspirarunt aduersatiis, potentia Dei, quæ fuerunt tanquam vasa bellica, & zelus seu indignatio, quæ illa ex diuino armamentario deprompsit: Quemadmodum, vt bellum Rex alteri secundum inferat, necesse est, vt bene sit armis, & copiis instructus: quod tamen nullum hosti nocumẽtum afferet, nisi ardor accedat animi, aut alius infensi pectoris motus acrior, qui armorum vim illam ingentem in hostem contorqueat. Quid enim nocerent tela in armamentario conclusa? non sanè magis quàm gladius, quantumlibet acutus, in vagina reconditus.

Zeli vis, & natura.

Sicut *salus* pro re strenuè atque feliciter gesta 19. sumitur (vnde frequens *facere salutem*, in Scriptura, pro *victoriam obtinere*, seu *gerere rem præclare*) sic

Salus, idem quod victoriæ aut rem gloriosè gero.

etiam

etiam *saluare* idem est quod salutem facere eo, quem diximus sensu, id est, vincere aut agere prosperè. Sic ego accipio illud 1. *Reg.* 14 *vers.* 6. quod aggressurus Philisthinorum stationem dixit Iooathas ad armigeratum. *Non est Domino difficile saluare, vel in multis, vel in paucis*, id est, salutem facere, & admirabilia edere suæ virtutis documenta. Et *Psal.* 97. *v.* 2. *Quia mirabilia fecit, saluauit sibi dextera eius, & brachium sanctum eius.* Hoc verò non leui coniectura persuadet illa vulgaris Hebræorum acclamatio in triumphis, festisque pompis *Hosanna*, id est, *euge* aut *io triumphe*, seu quod *Psal.* 44. de Christo triumphatore canitur. *Intende, prospere procede, & regna.* Datiuos verò *sibi Psal.* 97. & *mihi* hoc Isaiæ loco paragogicos esse arbitror; quod apud Hebræos familiare est, vt diximus *cap.* 59 *num.* 61. hoc sensu, Brachium saluauit, id est, salutem fecit. Quòd si paragogen istam non admittas, sensus tamen non erit diuersus, nec difficilis, nempe, Brachium meum saluauit mihi, id est, mea mihi potentia salutem, id est, victoriam peperit. Vide quæ diximus *cap.* 60. ad illud *Occupabit salus muros tuos.* Vbi *salutem* pro victoria, & laude vsurpari diximus.

20. Quòd si adhuc tibi hoc durum videtur, quia minùs vsitatum, & illud *mihi* passiuè sumas, quia nimirum persona patiens est, & cui collata salus, quæ in datiuo ponitur iuxta Hebræorum idioma apud quos verbum ישע Latinè *saluo*, datiuum exigit, non erit valde diuersa sententia: quoniam hoc dicendi genere etiam significatur victoria: Nam si ex conflictu quis incolumis, & saluus euadit, maximè si solus in confertas inimicorum copias insiliit, ex quibus egressus est tinctis alieno sanguine vestimentis, sanè ille significat à se partam esse victoriam. Neque exemplum deest in eadem omnino materia satis idoneum; nam *Zacharia cap.* 9. *vers.* 9. vbi Vulgatus, *Ecce Rex tuus veniet tibi iustus, & saluator.* pro *saluator* Hebraicè est in coniugatione passiua niphal נושע *nosahh*, id est, *seruatus*. Nam qui in conflictu cruento sospes est, ille victor existimari solet.

21. i Pro *indignatio mea*, Hebraicè חמתי *chamathi*, quod *ardorem* seu *calorem* propriè, figuratè verò *furorem*, seu *indignationem* significat. Quod nomen etiam zelo, qui igneæ cuiusdam naturæ est, accommodari potest. Certè *Cant.* 8. illi lampades ignis, atque flammarum tribuuntur; nam cùm præcessisset, *Dura sicut infernus æmulatio.* Hebr. קנאה *kinah*, quæ vox *zelum* valet, vt frequentes ibi interpretes, addit *lampades eius, lampas ignis*, aut *scintilla ignis*: à zelo autem nunquam abesse solet furor, & indignatio contra illos, qui ei infensi sunt, & noxij, de cuius salute zelus alicuius laborat; qui nihil est aliud, quàm sollicitus, offensus, aut irritatus amor.

k *Conculcaui populos in furore meo.*] Hic explicat metaphoram, quæ paulò videbatur obscurior; & docet quodnam sit illud torcular, quod calcauit solus, nempe populos, quos sua virtute contriuit. Hîc verò meminisse oportet per metonymiam *torcular* sumi pro racemis, ex quibus in torculari succus exprimitur, quare superati, atque calcati populi non tam cum torculari, aut prælo, quàm cum vuis eò comportatis comparantur.

22. l *Inebriaui eos indignatione mea.*] Docuimus *capite* 51. *num.* 38. rem significatam aliquando pro signo sumi & *num.* 68. hoc ipsum exemplum adduximus, ostendimúsque *indignationem* sumi pro indignationis argumento, quale est supplicium, aut quicquid ab offensione nascitur. Quem locum adi, qui valde præsenti testimonio prælucet: ibi enim simili mulctari supplicio dicuntur *plene* esse *indignatione Dei*, sicut hîc *inebriati*. Intelligitur autem hîc poculum, aut calix, quæ affinia ebrietati sunt, & pro ira sæpius vsurpantur, atque supplicio. Vide quæ diximus *eodem cap.* 51. *a num.* 56. *& cap.* 29. *num.* 14.

23. m *Detraxi in terram virtutem eorum.*] Paulò antè diximus à victoribus victos sterni solere, conculcarique ac conteri, sicut in torculari botri, aut in area frumenta. Ad hanc consuetudinem spectare arbitror præsentem locum, in quo populi indignationis poculo inebriari, detracti dicuntur, id est, abiecti, in terram. Quæ dicendi forma miserrimam conditionem, & extremam fortunam hominum significat.

24. Hæc historicè, & meo iudicio quàm verissimè de statu Iudæorum, cui Deus per Cyrum tam amanter, ac prouidè consuluit; sed in typo, vt sæpius à nobis dictum est. Nunc verò mysticè, id est, de generis humani redemptione eadem explicare tentemus. Quod faciunt Patres, & expositores frequentes in spiritualem magis, quàm in historicum, id est, in medullam dulcem magis quàm in durum, atque aridum corticem intenti. In hoc sensu tractando nos erimus parciores; quia alij ferme omnes in eo plus olei, atque operæ posuerunt, à quibus mysticus hic sensus commodè, & facilè peti potest. Vide præcipuè Hieronymum, & Cyrillum.

Huc vsque historia, nùc allegoria.

25. n *Quis est iste qui venit de Edom*] Hæc plerique secuti Dionysium *cap.* 7. *de cælest. hierarchia* sentiunt Angelorum esse verba. Putant autem (licèt hoc à Dionysio non didicerint) dicta fuisse, aut certè expectare tempus illud quo Christus victor, & gloriosus cum triumphali pompa remigrauit in cœlum; quod mihi valde probatur. Nam sine dubio, vt in historico sensu diximus, hic habitus triumphantis est; & hæc interrogandi forma, *Quis est iste?* admirationem, & stuporem indicat eorum, qui interrogant. Quod faciunt in Canticis sæpe puellæ psaltriæ, quæ sponsæ pulchritudinem admiratæ canunt, *Quæ est ista quæ ascendit per desertum. Cant.* 3. *vers.* 6. & iterum *cap.* 8. *vers.* 5. & *cap.* 6. *vers.* 9. *Quæ est ista quæ progreditur quasi aurora.* Et huiusmodi centies tibi occurrent exempla. Est ergo vox ista Angelorum, qui triumphali cantico gloriosum Christi ascensum celebrant, & artificio planè admirabili victoriæ magnitudinem, & roboris præstantiam extollunt, & amplificant.

26. Edom *rubrum* sonat, & Bosra *vindemiam*, cui accommodatè subditur, & eidem metaphoræ consentaneè torcularis nomen. Quare optimè his vocibus adumbratur Christi passio, nam & ibi calcauit inimicorum potentiam, & vires elisit. Vnde speciosissimam stolam humanitatis suæ sic retulit inquinatam sanguine, sicut qui pedibus racemos calcant, vuarum musto vestimenta respergunt, ita Patres communiter.

27. Sed obstat, quod, vt textus ipse necessariò conuincit, sanguis ille Christi non est, sed inimicorum; dicit enim apertè Christus, *aspersus est sanguis eorum super vestimenta mea.* Hæc sanè ratio grauis, neque ego video, quid superioris sententiæ sectatores respondere possint, quod studioso lectori admodum satisfaciat. Accedit quòd stola Christi, id

est, humanitas, quo tempore hæc interrogant Angeli, non erat aspersa sanguine, licèt in ea Christus seruauerit in omnem æternitatem vulnerum vestigia; sed hæc nihil ad mustum, quo in torculari calcantium indumenta tinguntur. Neque si de Christi sanguine hic esset sermo, satis opportuna ad Angelorum interrogationem videretur Christi responsio, quæ non tam suam passionem, & mortem, quàm inimicorum stragem causam esse dicit.

28. Quare ego spiritualem sensum aliter instituo, ita vt fingatur Christus (vt fieri in scriptura sæpe solet) humano modo bellum cum spiritualibus hostibus iniisse, & ea reportasse signa ex ea victoria, quæ vulgares alij victores referre solent ex hostibus magno numero, & ingenti clade sua manu concisis. Sanguis autem ille hostilis adeò non fœdat victoris arma, aut chlamydem, aut quodlibet aliud militare ornamentum, vt gloriosum sibi ducat, & studio habeat illud aliorum oculis spectandum obiicere. In laude præcipua ponit Dauid in Saulis epicedio, ipsius clypeum imbutum fuisse inimicorum sanguine, si vera est sententia Abulensis, qui, vt diximus *cap.* 21. *num* .39. in eum sensum accipit illud 2. *Reg. cap.* 1. *Clypeus Saul quasi non esset vnctus oleo.* Certè Romani gladiatores non putabant indignum notatas habere vestes antagonistæ sanguine; immò & manus, & faciem, cùm studiosè id ipsum facerent, vt circumferrent secum victoriæ monumentum. Quod etiam fecisse traditur Imperator Commodus auctore Lampridio, qui manus aduersarij sanguine madentes in facie detersit. Exempla sunt obuia illorum, qui in stemmatis, nobilitatísque loco habent sanguinem ab hoste profusum; quo notarunt patriæ nobilitatis insignia, vt de Rege Aragoniæ N. referunt eius regni antiqui annales, qui in scuto seruari voluit detersæ manus ab hostili cruore perpetua vestigia. Neque desunt nunc qui post longa sæcula adhuc in domus præcipuo loco seruent vestimenta hostium infecta sanguine. Eo itaque modo Christus describitur triumphator de mundi, tenebrarúmque principibus, qui licèt sanguinem non habeant, sanguine tamen metaphorico in triumphantis chlamyde metaphoricè rubente subiugati à Christo, atque concisi designantur. Neque puto id durum visum iri ei, qui scripturæ consuetudinem nouerit, & ad Christi ascendentis gloriam maximè apparet opportunum; qui tanquam nobilis triumphator secum in cœlum attollebat prædam, quam ex immanium hostium manibus extorserat. Ad hunc puto locum respexit *Ioan. Apocal.* 19. vbi Christum triumphantem, & victorem describit equo insidentem albo, indutum veste aspersa cruore, calcantem torcular, & ne quid deesset eorum, quæ de Christo adducit Isaias, *fidelem* appellat, *& veracem*; *quíque cum iustitia iudicat, & pugnat.*

29. o *Iste formosus in stola sua gradiens*, &c.] Quod vno loco fœdum est, id alio loco solet esse perquam honestum: quia quod vno loco virtutis est indicium, idem alio loco animi prauè constituti, aut rei crudeliter gestæ argumentum est. Sordidæ vestes in luctu, & funere ingenuos decent, & principes viros; extra illum rerum articulum seruile, atque ignobile vestimentum est: Gladius in acie latus militum non solùm instruit, sed etiam ornat; in pacata vrbe gladium aut telum gestare antiquis legibus scelus erat, & sicariorum insigne; In bellatore, vestis respersa sanguine honesta est, militémque reddit non solùm nobilem, sed etiam formosum, & elegantem; extra illum locum sanguinarium hominem, & inhumanum arguit; Reprehendit Dominus, tradendúmque dicit igni vestimentum mixtum sanguine, suprà *cap.* 9. *vers.* 5. *& cap.* 1. *vers.* 15. ideo sibi negat placere Iudæorum sacrificia, quia à manibus veniunt sanguine fœdatis. Eodem etiam modo *Iere. c.* 2. *v.* 34. reprehendit Ierusalem, quòd vestimenta haberet sanguine stillantia, *In alis tuis inuentus est sanguis animarum pauperum.* Quia verò hic stola est bellatoris, triumphantísque ducis, eáque respersa hostili cruore, formosum reddit, atque conspicuum Christum.

Si vestimenta Christi sanguine ipsius respersa sunt, vt plerique interpretum arbitrantur, hoc videtur modo non ineptè posse conciliari, cum eo, quod proximè sequitur, *aspersus est sanguis eorum super vestimenta mea.* Fieri solet vt leuis iniuria, aut plaga graues excitet motus, causaque sit vt plurimum effundatur sanguinis, adeò vt vna sanguinis gutta excrescat in lacum, sicut etiam parua scintilla syluam incendit. Qui ergo leuiter ab alio percussus, fitiénsque vindictæ sanguinem ostendens ex accepto vulnere fluentem, diceret, Tingar non meo, sed eius sanguine, à quo læsus sum; ac si dicat. Dabit mihi pœnas effusi sanguinis, qui ferro me leuiter perstrinxit; & hæc sanguinis gutta quę modicè tinxit me, efficiet vt aliorum sanguine totus commadeam. Qui ita diceret, nihil credo diceret alienum à vulgi consuetudine, sicut is, à quo argenteus vnus, per vim aut iniuriam extortus est; aptè diceret cùm de vindicta cogitat, Hic argenteus locupletem me reddet, quia hostes supplicij metum multa pecunia rediment. Sic nunc Christus, licèt suo sit sanguine respersus, aptè tamen diceret illum sanguinem inimicorum esse; quia faciet vt aliorum sanguis sic effundatur, sicut in torculari mustum è racemis. Qua figura sermonis, per metonymiam effectus pro causa ponitur. Et quidem, si sermo est de Iudæorum strage per Romanos, vt multi volunt, in quibus sunt Hieronymus, & Haymo, res est aperta; Scimus enim quanti steterit Iudæis Christi sanguis effusus, & quàm illis grauis illa imprecatio fuerit: *Sanguis eius super nos.* Sed est multò magis ad textum superior expositio. 30.

p *Ego qui loquor iustitiam, & propugnator sum ad saluandum.*] Hæc penè eadem de Christo victore Ioannes *Apocal.* 19. cui etiam attribuit vestem aspersam sanguine, à quo *v.* 11. vocatur *fidelis*, *& verax*, *& qui cum iustitia iudicat*, *& pugnat*, sicuti Christum locutum esse diximus. Quia in reuocando Iudæorum populo, delendóque Chaldæorum imperio impleuit fideliter, quod liberaliter antè promiserat. Sic multò sæpius redemptorem se obtulerat, multísque prædixerat modis; id verò nunc expletum ostendit, eiúsque rei sanguinis notas in vestimento producit. 31.

q *Torcular calcaui solus.*] Si de tempore passionis accipias, solus Christus ingens illud pondus sustulit, cùm etiam à Patre iam iam acturus spiritum, derelictum se clamaret. Quod multò antè prædixerat Dauid *Psalmo* 21. Vnde Christus illa verba sumpsit, *Quare me dereliquisti.* & *Psalm.* 68. *Et sustinui qui simul contristaretur, & non fuit; & qui consolaretur, & non inueni.* & Zacharias *cap.* 1 *Percutiam* 32. Christus in passione, & nostræ salutis causa, solus.

tuam pastorem, & dispergentur oues. Si verò non tam de passione, quàm de sublatu tenebrarum regno, fractáque Dæmonis potentia, ac redempto mundo sermo sit (quod sanè reipsa a passione diuersum non est, crucísque mysterio, quia & homo vetus crucifixus ibi, & inferni claustra reuulsa, & mors in sempiternum præcipitata, & illa tandem ab expugnatore Christo peracta, quæ gloriosum illius triomphum, & ascensum in cœlum illustrarunt) solus Christus opus illud absoluit. Salus etenim hominum, quæ victo Diabolo, & iis, qui Diaboli consiliis seruiebant obtenta fuit, diuinæ fuit virtutis, ad quam hominis industria Christo nihil opis attulit, aut afferre potuit, si facultatis humanæ virtus pensetur, eo sensu, quo suprà diximus ad liberandum ab exilio populum captiuum nullam operam contulisse Cyrum; in quo Deus totum opus absoluit.

33. Christus de mundo, & diabolo victor. ᶜ *Dies enim vltionis.*] Ad illud vsque tempus videbatur mors dominari in mundo, atque in eo Diabolus latè, atque impunè grassari: sed vbi venit retributionis, atque vltionis destinatus annus à diuino consilio, illo nempe, in quo Deus vestimenta sua cruore respersit, extinctum est Diaboli, atque mortis imperium: & mundi, ad illud tempus ineluctabilis, fracta potentia. De mundo, & Diabolo dixit Christus, ad hunc credo locum, vel ad alium similem, de quo supra, spectans, *Ioan. 12. Nunc iudicium est mundi, nunc princeps huius mundi eiicietur foras.* (Ioan. 12.) Dixit Christi nomine item Oseas *capite 13. vers. 14. Ero mors tua, ò mors, morsus tuus ero inferne.* Idem de Christo cecinit Abacuc *cap. 3. Ante faciem eius ibit mors, egredietur Diabolus ante pedes eius.* Cætera promptum est cuilibet ad mysticos sensus deriuare: ad quos satis patent, quæ diximus, dum historicum referremus, aut tractaremus corticem. Nunc ad historicum filum, quod paululum intercidimus redeamus. (Redit ad historiā, & typum.)

34. Gratus, & humilis animus optimè ad orationē munitus. ᶠ *Miserationum Domini recordabor.*] Hactenus spectauerat propheta Christum victorem illustri prælio perfunctum, quod deletis hostibos populum à longa atque molesta seruitute liberarat. Renouauit illud insigne beneficium aliorum memoriam, quæ prioribus sæculis idē Dominus in eandem Gentem sæpe, luculentérque contulerat; & illorum profitetur se nunquam non futurum esse memorem. Quæ sanè, si vera sunt, quod reliquum est capitis, non multum nobis facesset negotij; Cùm autem hæc eò spectent, vt aliquid Babylonica libertate maius à Christo exoret, promittit id, quod ad orationis pondus plurimùm confert, nempe animi grati memoriam, quæ valde laxat diuinum pectus, ad omne liberalitatis officium; Dum autem antiqua beneficia commemorat, ea supra omnia populi merita, & ab vna Dei singulari misericordia profecta dicit; quod ad obtinendum, quod à Domino postules potentissimum, & quàm sæpissimè à Patribus vtriusque Testamenti repetitum est. Nouerat enim orationem humiliantis se penetrare cœlos, libentérque admitti, non ad aures solùm diuinas, sed etiam ad animum. Contrà verò exanimatam esse, & languidam orationem illam, quæ ab animo insolenti, sibíque postulata omnino deberi existimanti nascitur. Quæ, vt à ventoso, atque inflato non tam pondus habet, quàm speciem vacuam, vbi primùm erupit, tanquam à vento fumus, antequam scopum, quò destinatur, attingat, dif-
A flatur, & vanescit. Ideo propheta, quia preces suas inanes excidere non vult, à se, populóque suo, cuius personam sustinet, omne remouet meritum: & quòd ille tot fuerit ornatus beneficiis olim, & quòd hoc extremum tandem acceperit, vni refert acceptum Dei benignitati. Id enim totum significat illud: *Quæ largitus est secundùm indulgentiam suam, & secundum multitudinem miserationum suarum.*

35. Dei patientia. *Et dixit, Verumtamen populus meus est, filij non negantes: & factus est eis saluator.*] Multa fuerunt olim in populo Israelitico, quæ diuinam misericordiam auertere, aut certè retardare potuissent, vt satis exploratum est his, qui illius populi ingenium durum, & peruicax in longa peregrinatione per desertum, & toto etiam tempore, quo populus Dei vocari potuit, obseruarunt. Sed quæ Dei inexhausta bonitas est, & supra omnem admirationem profusa liberalitas, ornauit tamen populum recentibus quotidie beneficiis, neque patris nomen, aut studium abiecit. Dixit enim, cùm clamarent peccata, & magis diuinum furorem acuerent, quàm misericordiam inflecterent, id quod pater in rebellē filium, & parentis imperium detrectantem, *Verumtamen populus meus est.* Id est, licèt ille ingenio sit illiberali, & dignus, qui a me quàm longissimè repellatur, tamen filius est meus, neque, si ipse filij nomine indignus est, ego aut patris nomen aut curam deponam.

36. ᵗ *Filij non negantes.*] Hæc quomodo in Hebræum populum conuenire possint, non facile est statuere; nam derelictum esse Deum à negante populo non solùm in deserto, cùm illum longæ tæderet viæ, sed in ipsa promissionis terra, millies audiuimus; vnum tamen, aut alterum locum producam, cui similes in Scriptura alij plures occurrent. *Deuteron. 32.* Moyses de hoc populo. *Dereliquit Deum factorem suum, & recessit a Deo salutari suo.* Et *Psalm. 77.* de tempore, quo iam ab Israel possidebatur terra. *Auerterunt se, & non seruauerunt pactum, quemadmodum patres eorum; conuersi sunt in arcum prauum. In iram concitauerunt eum in collibus suis, & in sculptilibus suis ad æmulationem eum prouocauerunt.* Quidam hæc non ad omnem multitudinem referunt, sed ad paucos qui in illa multitudine fuere non negantes. Quod aliquando per synecdochen in Scriptura fieri constat; quomodo latrones in cruce improperasse dicuntur Christo *Matth. 27.* quia illorum alter improperauit. Et *ad Hebræos cap. 11.* secti, & lapidati, & leonum ora obturasse dicuntur prophetæ, cùm tamen ex illis vnus sectus sit Isaias, lapidatus Ieremias, & vnus Daniel ora obturasse leonum inueniatur. Hæc quidem non improbabilia.

37. Sed credo faciliorem aliam magísque instituto sermoni accommodatam explicationem esse: Quam antequam propono, obseruo, vbi noster Interpres habet, *non negantes*, Hebr. esse לא ישקרו *lo iesaqueru.* Quod verbum est futuri temporis, non participium: & ita omnes præter Vulgatum, per futurum conuertunt. Tigurina, *nequaquam fallent.* Vatablus, *non mentientur.* Eodem modo Pagninus. Septuaginta, *nequaquam reprobabunt.* Neque his contrarius est Hieronymus, qui participium adhibuit. Quòd si adiungas futurum tempus *erunt*, idem erit omnino sensus, neque enim aliud est, *non negabunt*, quàm, *non negantes erunt.* Et quidem Haymo, & Foreirus tempus illud futurum supplent. Neque ab hac explicatione longè abit

abit Hieronymus, nisi quòd conditionem adhibet in hunc sensum, *Si me spernere, & negare desierint, sentient Saluatorem.*

Ego sensum esse puto parum à superiori diuersum, diuersum tamen, quem attempero ingenio parentis qui lacessitus à filiorum intẽperie, perfert tamen, & spe melioris frugis, illius gerit sedulam, & benignam curã; atque ad honestum, & tali parente non indignum cultum necessaria suppeditat. Benigni parentis erat illa vox: *Offendit me populus, verumtamen populus meus est*, Benigni item hæc, *Rebelles fuerunt filij, neque paterni amoris, atque officij memores me sæpe negauerunt. Sed assument deinceps meliorem mentem: neque iam amplius me negabunt.* Solent autem Patres propter amoris abundantiam multa sibi de filiorum ingenio, siue studio promittere, nil non sperare. Deus igitur, qui sæpe humanis se ingeniis, atque sensibus accommodat, eo inducitur modo de filiis antè rebellibus deliberans, quo pater filiorum amans; quare ait. Saluabo nunc populum dignum licèt quantauis supplicij acerbitate, quia mihi deinceps multò, quàm antea fideliùs obsequetur. Non multò aliter Deus in vineæ parabola *Matth.* 21. Nam cùm vineam à patrefamilias locatam agricolæ scelerati sibi retinuissent, occidissentque seruos, qui missi fuerant, vt quod ad dominum vineæ pertineret, reciperent, vineam tamen non abstulit, neque debitas exegit pœnas ab agricolis, quia futurum sperabat, vt ingratum illum animum, & immitem deponerent ad filij conspectum. Atque ita dixit, *Verebuntur filium meum:* sic modò eadem spe Dominus dixit: *Non negabunt*, aut *filij erunt non negantes.*

38\. • *In omni tribulatione eorum non est tribulatus; & angelus faciei eius saluauit eos.*] Locum istum difficilem reddit varia translatio, mirè enim à vulgato alij variant interpretes. Quidam enim negationem tollunt, legendúmque putant, *In omni tribulatione eorum tribulatus est*: Et ita Pagninus vertit, & legunt communiter Hebræi; immò hoc non improbat Hieronymus, qui tres adducit huius loci expositiones. Prima est, *In omni tribulatione ipsorum ipse tribulatus est.* Secunda, *Non est tribulatus, vt parumper eos desereret, & nudatos auxilio suo cogeret ad rogandum.* Tertia, *Nequaquam tribulauit eos, sed è contrario cæteris persequentibus adiutor fuit.* vbi verbum צר *tsar*, actiuè exposuit: ego quidem quid sentiam, paucis exponam.

39\. Primùm duæ voces Hebraicæ ambiguam nobis reliquerunt hanc vaticinij partem, altera לא *lo*, id est *non*, pro qua aliqui videntur legisse לו *lo*, id est *ei*, vt notauit Hieronymus. Iuxta posteriorem lectionem, quidam transtulere. *In omni tribulatione eorum ei tribulatio.* id est, ille tribulatus est. Altera vox est צר *tsar*, pro qua Vulgatus *tribulatus*, quæ actiuè etiam reddi potest *tribulauit*, vt vertit Chaldæus, & probat Hieronymus. Iuxta hæc tres expositiones esse possunt, quas Hieronym⁹ adduxit. Quas vbi explicuerimus, facile erit statuere, quid nobis tandem sit maximè probandum.

40\. Prima expositio non videtur mihi difficilis, quòd videlicet Deus ideo cum tribulatis non tribuletur, vt lachrymas exprimat, & preces; vt homines intelligant vrgente vexatione, quæ sola interdum dat intellectum, à Deo solùm suam incolumitatem, & salutem pendere. Quod fecisse dicitur aliquando Dauid, quando cum Deo piè, atque humiliter expostulat, quòd nihil videatur habere pensi, quid alij patiantur. *Psalm.* 43 *vers.* 23. *Exurge, quare obdormis Domine: exurge ne repellas in finem, quare faciem tuam auertis, obliuisceris inopiæ nostræ, & tribulationis nostræ?* Quod fecit Christus *Matth.* 8. qui cum excitato vehementi motu nauicula, in qua erant discipuli, videretur à fluctibus absorberi; ipse tamen dormiebat in puppi, quasi de suorũ vita nil curaret; qui tamen postea & mari tranquillitatem, & suis pacatum animum induxit.

Cur Deus postulata differat, & se durum orantibus ostendat.

Secunda expositio non negat tribulatum Christum, sed potiùs affirmat eadem tribulatione affligi, qua populus afflictus. Quæ sententia non est minùs in scriptura frequens, quàm superior. In hunc sensum, & affectum videtur accipi posse illud *capite* 52. *vers.* 4. *Assur absque vlla causa, calumniatus est eum*, (*nempe populum Dei*) *Et nunc quid mihi est hic? dicit Dominus.* Et nonnullis placet ideo in rubo spinosa planta, eáque ardenti apparuisse Christum, vt significaret vri se, ac pungi, quia eodem etiam tempore vrebantur, ac pungebantur Iudæi sub spinoso Ægyptiorum imperio. Sanè *Zachar. cap.* 2. tangi dicit oculi sui pupillam ab eo, qui populum tangeret Iudaicum. Et *Iudic. cap.* 10. *vers.* 17. de Domino dicitur, *Doluit super miseriis eorum.* Hæc verò explicatio mirè commendat diuini pectoris suauitatem, & est valde consentanea præsenti rerum articulo. Sed illud nonnihil incommodat, quòd præcedens negatio aliquid videatur indicare contrarium, quòd si nihil contrafacere aliquis probaret, erit secundùm hanc sententiam res tota transacta. Id verò sic commodè videtur explicari posse, si clausulam cum interrogatione sumas, vt putat Emanuel Sa, & ita proferas. *In omnium tribulatione non est tribulatus.* Ac si dicat, ita sanè, alienis incommodis sic est affectus (humano loquor modo, atque spiritu) ac si propriis ipse incommodis laboraret. In hanc sententiam inclinat cum Hieronymo S. Thomas, & Hugo. 41.

Christus eodẽ, quo sui, dolore afficitur.

Tertia expositio actiuè sumit verbum צר *tsar*, exponitque *tribulauit*, seu *angustiauit*, quod non improbat Hieronymus, & Forerius amplectitur, quod magis videtur esse ad rem Grammaticam, verbique significationem. Tribulauit quidem Dominus populum suum, ita tamen tribulauit, vt quod videri poterat furor, & vexatio, fuerit potiùs fauor, & indulgentia. Adduxit ad mare rubrum clausum, & immeabile vrgente à tergo Pharaone, despumante minas, & in illum toto spiritu cruorem, & cædem anhelante; sed quæ tribulationis speciem habuit aperto mari, atque Pharaone demerso, tribulatio nõ fuit. Famem minabatur, & sitim vasta illa, & sterilis deserti solitudo; sed Angelici alimenti suauitas, & aquæ de petra iugis affluentia probauit indulgentiam illam esse non tribulationem. Denique occurrebat passim occasio, qua populus ille dicere posset, id quod in se ipso Paulus expertus fuerat 2. *Corinth.* 4. *vers.* 8. *Tribulationem patimur, sed non angustiamur.* Nam cùm nulla affulgere videretur libertatis spes, sublato diuinitus hoste recreabatur, cuius rei stabat recens exemplum in Assyrio deleto, & Ezechia saluti restituto. 42.

Qualis Dei tribulatio & quam non diuturna.

Ex tribus hisce lectionibus mihi maximè probatur prima, quia cum Hebraico textu omnium aptissimè consentit, & quod præcipuum est, quia illam commendat vulgatæ translationis fides. Expositio illa est, quam cum Hieronymo adducunt plures alij: quia nimirum ad modicum Deus tribulatus non est, vt vexatione compuncti Iudæi, sua cognoscerent errata, & ad ipsum veniæ, atque subsidij causa confugerent. Quod cùm 43.

ab ani

ab animo clementer affecto, & cum tribulatis ſimiliter tribulato natum ſit: Tamen Deus dicitur *non tribulatus* vulgato Scripturæ more, quæ dum ſe hominum accommodat ingenio, & vulgi ſermoni, Deo attribuit, quæ ab hominibus in ſimili rerum articulo prouenire ſolent, ſi quiſpiam illi, quem liberare à periculo, ſeu ab angore poteſt, manum non porrigat adiutricem, exiſtimatur illius infortunió non commoueri, neque condolere, aut contribulari cum tribulato. Sic quia modico illo tempore ſinebat Dominus vexari populum, quem ab omni periculo liberare poterat, exiſtimabatur non affici vllo doloris ſenſu. Sicut Deus dicitur ſæpe non recordari peccatorum, quando illa non punit, cùm tamen illorum memoriam nunquam deponat; quia impunitas illa ſæpe apud homines ex obliuione naſcitur. Vide plura in hanc ſententiam *cap.43.num.40. & 49.num.4.* Aut certe Deus tribulatus non eſt in aliorum tribulatione; quia paſſus non eſt, quod tribulati plerumque ſolent, nempe vt animum abiiciant, neque ſe ipſos excitent, aut contra opprimentem hoſtem, aut vrgentem fortunam. Quia Deus non fuit languenti animo, aut ſpiritu fracto, ſed forti ac ſtrenuo, & ad ſalutem afferendam ardenti. In hanc expoſitionem inclinat Pintus.

44. ² *Et Angelus faciei eius ſaluauit eos.*] Communiter interpretes cum Hieronymo dicunt ſermonem hîc eſſe de illo Angelo, qui populum anteceſſit peregrinantem, & illi præſto fuit in omni rerum diſcrimine. De quo *Exod.23. Ecce ego mitto Angelum meum, qui præcedat te, & cuſtodiat in omni via, & introducat in locum, quem præparaui.* Quòd verò per Angelos profligati fuerint, atque deleti Iſraelis hoſtes, ſatis multa ſunt in Scriptura ſacra documenta. Hæc quidem non improbo, ſed potiùs amplector, & laudo; Verùm magis mihi videtur ad totum textum, ſi dicamus non ab Angelo, ſed à Deo ſaluatum eſſe populum. Quod omnino docet tranſlatio L x x. *Non legatus, neque Angelus, ſed ipſe Dominus ſaluauit.* Quæ tranſlatio non diſplicet Hieronymo, & iuxta illam, quod neceſſe eſt, noſtræ explicationi ſubſcribit. Neque credo hæc ſententia cum vulgata tranſlatione pugnat, vt ſtatim dicemus. Adfuiſſe autem Dominum illi populo, ſpeciali quadam ratione, ita vt populus ipſe aut ſpectare potuerit, aut ſaltem à Moyſe cognoſcere, ſatis eſt exploratum, cùm Domini gloria omniũ oculis apparuerit. *Exod.16.v.10. Cúmque loqueretur Aaron ad omnem cœtum filiorum Iſrael, reſpexerunt ad ſolitudinẽ, & ecce gloria Domini apparuit in nube.* quod diuinæ protectionis teſtimonium habuerunt penè familiare. Quod cecinit Moyſes *Deut 32. Dominus ſolus dux eius fuit, & non erat in tribubus eorum infirmus.* Idem clariùs *Exod.13. verſ.1.* Et facit valde quod *Exod 33.* Dominus dixit, nolle ſe iam ampliùs ducẽ eſſe populi, ſed in eius locũ Angelum ſuffectum iri; qui tamen Moyſis oratione placatus, idem officium, quod illatenus, præſtare perrexit. Sic autem Deus *Exod. 33. Mittam præcurſorem tui Angelum, & eiiciam Chananæum, &c. non enim aſcendam tecum, quia populus duræ ceruicis es.* Et *verſ.15.* ait Moyſes. *Si non tu ipſe præcedas, ne educas nos de loco iſto.* Quàm bellè cum his conſentiat hic Iſaiæ locus, ſi de Dei ſalute intelligatur, nemo non videt.

45. Iam verò dicendum quemadmodum huic expoſitioni nihil incommodet vulgata tranſlatio. *Et Angelus faciei eius ſaluauit* ſuprà *cap 53.num.10.* ſatis, credo, copioſè, & diligenter probauimus negationem frequenti Scripturæ vſu in altera ſententiæ parte repeti ſolere; imò regulam eſſe Hebræorum, ſi præcedat negatio, ac deinde coniunctiu *vau*, id eſt, *&* ſuccedat, illud *&* exponendum eſſe negatiuè, ita vt idem ſit quod *non*. Quod ſi ita eſt, habemus & huius clauſulæ facilem ſenſum, quem probamus & ad ea quæ conſequuntur expeditum curſum. *Non eſt tribulatus, nec Angelus faciei eius ſaluauit.* Accedit quòd, quæ ſtatim ſuccedunt, ex omnium ferme ſententia ad Deum referuntur, *In dilectione ſua, & in indulgentia ſua, ipſe redemit eos*: ſed non video quomodo hæc ſeparari debeant ab eo, quod anteceſſit proximè. *ſaluauit eos.*

Regula. Negatio in ſecũdo mẽbro repetenda.

46. Illud *Angelus faciei* indicat Angelos ſtare coram Domino, & diuinorum conſiliorum adminiſtros eſſe. Sed ego aliquid hîc maius ſubodoror. Conſtat ſeptem eſſe Angelos inter alios, vt apparet, præcipuos, qui ſtare dicuntur ante faciem Dei *Apocal.4.verſ.4. Gratia vobis, &c. a ſeptem ſpiritibus, qui in conſpectu throni eius ſunt.* Et idem *cap.4. & 5.* quorum è numero fuiſſe Raphaelem, ipſe teſtatur *Tobiæ cap.12.verſ.15. Ego ſum Raphael Angelus vnus è ſeptem, qui ſtamus ante Dominum.* Ex his ſpiritibus nemo credo dubitabit vnum eſſe Michaelem, qui ſynagogæ princeps erat, & cui populi Dei tutela credita, vt pluribus oſtendimus *in noſtris commentariis ſuper Zachariam.* Ex his hæc mihi occurrebat, vt arbitrabar, non inepta huius loci ſententia, Licèt Angelus qui præfectus erat Iſraelis cuſtodiæ, Angelus eſſet faciei, id eſt, vnus è ſeptem, qui Deo aſſiſtunt, non illi tamen ita credidi populi cauſam, vt illius curam, & ſalutem abiecerim: quare ego ipſe ſaluaui eos, & non Angelus faciei.

47. ⁷ *In dilectione ſua, & indulgentia ſua ipſe redemit eos, & portauit eos, & eleuauit eos cunctis diebus ſeculi.*] Hæc aperta ſunt, neque alia indigent explicatione, quàm tranſlatione L x x. *Eo quod diligeret eos, & parceret eis, ipſe redemit eos, & ſuſcepit eos, & exaltauit illos per omnes dies ſeculi.* *Sæculum* pro primis & antiquiſſimis temporibus ſumitur, quale hîc videtur eſſe tempus Abrahæ, quo primus electus eſt ille populus, & certo quodam charactere conſignatus. Aut certè Moyſis, de quo ſtatim. Videtur autem hîc *ſæculum* ſumi pro toto illo ſpatio, quod intercedit ab Abraham, ſiue à Moyſe ad tempus vſque Iſaiæ, in quo perpetua extiterunt in illum populum à Deo beneficia, etiam ſi ad modicum propter peccata Deus videatur abiecisse illum.

48. ² *Ipſi autem ad iracundiam prouocauerunt, & afflixerunt ſpiritum ſancti eius.*] Hæc puto ad illud ſæculum ſpectare, de quo nuper, in quo populus ille egreſſus ab Ægyptio cœno in illud relabi cupiebat, clamabátque ſecum iniquè agi, quòd ab ollis carnium, ab alliis, & porris ad litum, & famem, reliquáque ſolitudinis incommoda eſſent abducti. Quare Deum ad iracundiam prouocauerunt, vt *ex Exode, & lib. Num.* abundè conſtat, & *Deut. cap.32.* Is ſanctus, cuius ſpiritus afflictus eſſe traditur, à nonnullis Chriſtus eſſe exiſtimatur, qui *ſanctus* ſæpe dicitur, tum apud hunc prophetam, tum etiam ſæpe in Actis Apoſtolicis, Sed quia hic videtur ſimplex eſſe narratio eorum, quæ in illius ſæculi diebus contigere, credo ſanctum illum eſſe Moyſem, cuius ſpiritum ſic afflixit ingrati illius populi ceruix indomita, vt ad Dominum aliquando clàmauerit *Num.11. verſ.12. Non poſſum ſolus ſuſtinere omnem hunc populum, quia grauis eſt mihi, ſin aliter tibi videtur, obſecro, vt interficias me.* De quo *Pſal. 105. Et irritauerunt Moyſem in caſtris,*

Aaron sanctum Domini, &c. *& vexatus est Moyses propter eos, qui exacerbauerunt spiritum eius.* In quam sententiam inclinant S. Thomas, Haymo, Adamus, Lyra, Emanuel Sa.

49. ᵃ ᵃ *Et conuersus est eis in inimicum, & ipse debellauit eos: & recordatus est eorum.*] Qui priùs afflictum populum ab hoste seruarat indignatus quòd tot beneficiis, tam impiè atque inuerecundè respondisset, tradidit eos hostibus, à quibus malè mulctati, & interdum subacti ferro, illorum iugum subire compulsi sunt. A Madianitis dico, Moabitis, Philistæis, Assyriis, & ad extremum post Isaiæ sæculum à Chaldæis. Sed non diu animus ad misericordiam pronus in populum illum sæuiebat, sed vt ex libro Iudicum apertè liquet, mittebat Saluatores, qui ferreum ab Israelis ceruice iugum excuterent. Recordabatur enim Moysis, & eius sæculi, in quo populum illum magis habuit suis obsequentem mandatis. Dedit itaque meritis, & memoriæ tanti viri, vt populum regeret liberali manu, qui tamen longè aliter vitam instituerat, quàm gratum, & honestum deceret.

50. ᵇ ᵇ *Vbi est, qui eduxit eos de mari cum pastoribus gregis sui?*] Viderat sæpe propheta, vt sæpius obseruare potuimus, captiuum populum apud Babylonios, & quemadmodum durè, ac crudeliter tractaretur barbaro illo, & longo dominatu. Viderat quomodo per Cyrum esset euocandus in patriam, & suæ libertati atque ordini restituendus; immò viderat Christum hostili madentem sanguine, & de hostibus toties antè victoribus triumphalem in modum incedentem in multitudine virtutis suæ. Sed videbat futura propheticis oculis, completa non videbat. Cúmque nosset orationi ac precibus sæpe concedi, quod Deus facere instituisset (atque ideo antea non semel orauerat pro executione eorum, quæ futura esse iam antè præuiderat, vt nuper vidimus *capite 62. in principio. Propter Sion non tacebo, & propter Ierusalem non quiescam donec egrediatur*, &c. vbi diximus precibus suis patres antiquos incarnationis accelerationem meruisse) orat nunc Deum, vt populi misereatur, & pergat beneficus esse in populum, seruétque animum antiquum, & paternam beneuolentiam in eos, quos tractari videt tanquam alienos. Atque ideo antiqua commemorat prodigia, quibus animum suum in illam gentem testatum esse voluit. Et quia captiuum iam populum esse videt, desertámque Sion, id videtur orare, vt vel maturet captiuorum reditum, aut mitior sit, & honestior exulum captiuitas, aut quid simile. Nunc verò repetit propheta; quæ ab ipso Domino sæpius audierat, præsertim *cap. 50. vers. 1. Numquid abbreuiata, & parua facta est manus mea.* & *cap. 52. vers. 4. In Ægyptum descendit populus meus*, &c. Et commemoratis antiquis prodigiis hortatur, vt idem virtutis, & beneuolentiæ suæ recens, & antiquo simile documentum edat. Et primùm renouat opus illud eximium; quo è mari eduxit populum frequentem cum pastoribus suis Moyse, & Aaron. Eadem metaphora vsus est Dauid in eodem articulo. *Psal. 76. In mari via tua, & semitæ tuæ in aquis multis. Deduxisti sicut oues populum tuum in manu Moysi, & Aaron.* Huic similes effudit preces *cap. 51. vers. 10. Numquid non tu siccasti mare*, &c.

51. ᶜ ᶜ *Vbi est qui posuit in medio eius spiritum sancti sui?*] Cùm Deus Moysem procurandæ populi libertati præfecit, constituitque Deum Pharaonis, haud dubiè quin illi spiritum indiderit rei tantæ congruentem. Primùm vt animum haberet constantem, & impauidum contra Regis potentiam, & minaces spiritus; deinde vt nosset tantum illum populum, tam varium, tam duræ ceruicis, tam ingratum ad beneficia, tam pronum ad id, quod animo collibuisset, & sapienter moderari, & sustinere patienter; licèt pondus illud, vt ipse confessus est *Numer. 11.* importabile videatur. Datus autem aut saltem indicatus videtur *Exodi 3. num. 12.* cùm dixit Moysi Deus, *Ego ero tecum.* Quòd autem spiritus aliquis nouus datus fuerit Moysi, ostendit illud non obscurè quod *eodem capite vers. 17.* scribitur. *Auferam de spiritu tuo, tradámque eis* (nempe LXX. viris) *vt sustentent tecum onus populi.* De hoc spiritu puto sermonem hìc esse, qui in medio populi esse dicitur, quia illis aderat, quibus commissa fuerat illius tanti gregis administratio.

Hæc neque obscura sunt, neque mihi, puto etiam & aliis, difficilia. Tu vide an alia etiam opportuna sit explicatio, quæ ex hoc Isaiæ loco mihi suauiter subolet. Certè bellè significat qualis spiritus inesse debeat iis, qui populorum administrationi præsunt. Talis nempe, vt spiritum oleat Christi; vtpote de eius doctrina, immò de eius spiritu libatus. Qualem ille magnus episcopus, & Gentium Apostolus habebat, qui dicere potuit, *Christi bonus odor sumus.* Sanè in eo, qui præest, necessarius est amor, ita vt, si res postulet, pro grege mortem oppetat, quod fecit Christus: necessaria patientia ad perferenda longa, duráque fastidia, quæ secum affert pastoralis cura; tum prudentia quæ moderationis aliam, atque aliam formam rerum opportunitatibus attemperat. Quàm hæc Christus accuratè præstiterit, non est cur probemus multis, cùm Euangelium vbique clamet. Habuisse hæc quoque Moysem (&, vt est verisimile, LXX. viros quibus Moysis spiritus communicatus est) satis constat. De amore gregis, probat illud *Exod. 32. vers. 32. Aut dimitte eis hanc noxam, aut si non facis, dele me de libro tuo.* De patientia & mansuetudine illius præclarum est elogium *Num. 12. vers. 3. Erat Moyses vir mitissimus super omnes homines, qui morabantur in terra.* Denique ea fuit Moysis aut vitæ, aut præfecturæ ratio, vt in eo Christi spectare liceret adumbratam non obscurè, sed viuis coloribus expressam imaginem, vt dixit Oecumenius in illud *Actor. 3. vers. 22. Moyses quidem dixit, Prophetam suscitabit vobis Dominus Deus vester de fratribus vestris, tanquam me.* Et Eusebius *lib. 3. demonstr. cap. 2.* latè & optimè; & nos nonnihil diximus *in 7. cap. Actuum num. 75.* Ea bis mihi non videtur alienus sensus, si diceremus in gubernatore Moyse posuisse Deum spiritum sancti sui, id est, spiritum Christi; spiritum nempe obedientiæ, mansuetudinis, consilij, patientiæ: quæ si defuissent Moysi, non bene consultum videretur Hebræorum populo. Sicut cum illa republica malè, atque infeliciter agitur, cui contingit ab illo præside gubernari, cui hæc absint; id est, qui spiritum Christi in gubernando non habeat.

Qualis spiritus inesse debeat iis, qui præsunt. 52.

Moyses Christi symbolum.

53. ᵈ ᵈ *Qui eduxit ad dexteram Moysem brachio maiestatis suæ.*] Vt *sinistra* tam apud sacros, quàm apud profanos scriptores pro aduersis, atque inauspicatis sumuntur, quæque à via aberrantia passim, & grauiter offendunt. Sic contra *dextera* auspicatum aliquid, & fortunatū sonant. Quare frequens apud externos: *Dextro Hercule feci*, id est, fauente. *Ades nobis dexter*, id est, propitius veni. Et in Scriptura sacra *dextera manus* aliquid significat propitium, & benignum. Vnde iusti in extremi iudicij articulo

Dextrā pro auspicato.

futuri

futuri dicuntur ad dexteram Iudicis. Iuxta hæc Deus dicitur eduxisse brachio maiestatis suæ Moysem ad dexteram, id est, in viam certam, expeditam, & facilem, in qua nusquam offenderet. Quod docet & nubes interdiu, & noctu columna ignis, quæ vestigia regebant peregrini popul: neque illos in vasta, atque inuia solitudine errare patiebantur,

54. *e e Qui scidit aquas ante eos, vt faceret sibi nomen sempiternum.*] Illud *vt* non puto causam ostendere finalem; sed tantùm sermonis continuationem, ac si dicas. Eo modo, atque eo rerum vestigio diuisit mare, vt inde apud gentes fecerit sibi nomen sempiternum.

55. *f f Qui eduxit eos per abyssos, quasi equum in deserto non impingentem.*] In maris rubri traiectu multa contigere planè mirabilia, in quibus spectes, & omnipotentem manum, & paterni animi teneram in filios indulgentiam. Non satis erat aperuisse pelagus, vt commodè transiret populus ille propè infinitus, qui magna ex parte constabat fœminarum, senum, & infantium turba; quæ licèt aperta esset via diuiso mari, hærere tamen posset in luto, neque ad vlteriorem pelagi ripam peruenire. Deus ergo pro sua singulari in filios beneuolentia ventum immisit, qui siccaret alueum, ne in abysso priùs cœnosa, aut hærerent pedes, aut aliquid contraherent sordidum è limo. Neque ex hoc loco leuis coniectura sumitur, vt suspicemur ea parte diuisum esse mare, qua melior esset, & æquabilior transitus; aut certè, si quid erat asperum, aut depressum in alueo, id à Deo sic esse ad æqualitatem redactum, vt senilis, aut infantilis ætas mollem haberent, & sine offensione viam. Neque id videbitur aut nouum aut mirabile ei, qui in spatio recèns aperti maris meminerit eo tempore germinasse herbas inter medios fluctus. Quod multò maius, atque admirabilius est, quàm viam inæqualem ac depressam fuisse complanatam. Huc verò apertè Scriptura testatur *Sap. c. 19. vers. 7. In mari rubro via sine impedimento, & campus germinans de profundo nimio.* Scio huius loci varias à variis explicationes adduci. Quidam enim hæc figuratè sumunt, quòd scilicet per viam illam Hebræi sic molliter, & iucundè transierint, quasi per amœnum campum, & vario germine vernantem. Alij sub mari latentes esse syluas, quæ tunc apparuere, quando diuiso mari alueus siccatus est. Cui sententiæ fidem facit Plinius, qui *lib.* 13. *cap.* 25. tradit rubri maris alueum syluestrem esse, & olei, laurique feracem. Sed vt aliquo loco illius maris syluestrem esse fundum fateamur, tamen ea parte, qua mare traiecerunt Hebræi, fuisse non puto, tum quia via illa fuisse dicitur sine impedimento; atqui impedimentum non est exiguum à frutice, & dumo. Deinde quia per locum densum frutice, & syluestri planta non ageret equites, & currus Pharao: quî enim currerent per densam atque implexam viam tot Ægyptiorum quadrigæ, quæ vix singulari homini, aut equo in syluis patere soleat. Quòd si Deus ita aperuit, atque constrauit viam, vt equus in illa non impingeret, planè fit verisimile, nil tunc in alueo fuisse, quod incitatum equum, aut moraretur aut offenderet.

Mare rubrũ quomodo diuisum.

Maris rubri alueus germinans.

Sap. 19.

56. Quam verò illa Hebræorum traiectio plana esset, ac mollis, explicat propheta apta quadam similitudine. Certum est ad equorum cursum locum esse debere planum, ita vt in eo nihil emineat, aut lacunosum sit, aut salebris incisum; alioqui equestris cursus non fieret sine magno equorum, equitúmque periculo, quare in hippodromis solers adhibetur studium, ne quid sit non planum, immo si via strata est silice, arena insternitur, ne quid in curriculo durum sit, quod cursum retardet, aut equorum vngulas offendat, aut dissoluat. Nunc ergo affirmat propheta; sic Deum populo inter medios fluctus strauisse viam, vt per illam eum securum ageret, quemadmodum per curriculum equum incitat eques, in quo nihil equus habet obuium ad quod impingat. Porrò hîc *desertum* pro *arido* sumo, quia desertum, præsertim illud, in quo tot annus errarunt Hebræi, aridum erat. Quare sensus est, Duxit per abyssos, quo modo per locum aridum agitur equus.

g g Quasi animal in campo descendens.] Eandem esse puto sententiam per epexegesim iteratam; idem est enim equum per desertum currere, atque animal in campo, siue in campum descendere; nam genus pro specie sumi præsertim in epexegesi, cùm non semper voces inueniantur synonymæ, satis est notum. Quemadmodum *vestimentum* pro stola *Genes.* 49. *Tinxit in vino stolam suam, & in sanguine vuæ vestimentum suum.* Sic hoc loco *animal* pro equo sumitur, qui vsitato Latinorum more cùm ad certamen de velocitate venit, *in circum seu hippodromum descendere* dicitur: sicut etiam gladiatores dicuntur *in arenam descendere*. Campus autem in quo currit animal, seu equus, planus est, & omni arte sublatis offensionibus expeditus ad cursum. Nisi mauis, quod nonnulli volunt, *in campum descendere* idem esse, quod viam ingredi decliuem, in qua nullus est aut facilis in descendendo labor, cùm tamen montium ascensus arduus sit, & in quo superando anhelandum est. 57.

h h Spiritus Domini ductor eius fuit.] Quid mirum si populus Hebræus aut per medios fluctus incederet, aut per desertum ingrederetur ea facilitate, qua equus per apertum, & expeditum campum, cùm à Domini spiritu duceretur. Hieronymus in *spiritu* Angelum intellexit. Sed non videtur difficile si *spiritum Domini*, ipsum Dominum esse intelligamus, quemadmodum iuxta Hebraici sermonis proprietatem *anima Dei* pro *Deo* ponitur, vt diximus *cap.* 42. *num.* 4. Et quidem Deus ductor fuisse dicitur illius populi *Deut.* 32. *Dominus solus dux eius fuit.* Et *Psal* 29. *Dux fuisti in misericordia populo, quem redemisti.* 58.

Spiritus Dei, pro Deo.

i i Attende de cœlo, & vide de habitaculo sancto tuo. Vbi est zelus tuus, & fortitudo tua, multitudo viscerum tuorum, & miserationum tuarum? super me continuerunt se.] Argumentatur propheta, tum à natura Dei benignissima, tum ab eius officiis, quibus ornarat antea populum suum, & quando non minora tunc populus apud Babylonios subibat incommoda, quàm olim apud Ægyptios, orat vt zelum excitet, & dexteram omnipotentem vibret in aduersarios: pectorísque ad miserendum proni recordetur: Quæ omnia Deus cùm tam liberaliter priùs ostentarit, tam effusè impenderit; nunc tamen illa videtur apud se continuisse, ne populus captiuus misericordiam, & indulgentiam, & inimicus insolens, & barbarus seueritatem, & supplicium experiatur. 59.

Est qui in *multitudine viscerum* vbera Dei intelligat tam turgentia, atque distenta lacte, quæ matres libenter infantibus indulgent. Quasi queratur propheta, quòd cùm Deus abundet lacte, quo alere, & confirmare possit exanimatos filios, illud apud se premat, neque filiis clamantibus immulgeat.

gear. Est quidem hoc satis ad plausum, parum tamen, vt ego suspicor, ad rerum. Pro *visceribus*, Hebraicè est מעי *mehhi*, quod id potiùs valet, quod in ventre latet, quàm quod è sinu eminet. *Viscera* pro clementia sumi, atque misericordia, satis est in scriptura frequens. Quare in *multitudine viscerum*, nihil aliud intelligo, quàm cor valde misericors, aut quod statim adiungitur, *multitudinem miserationum*.

60. ll *Tu enim pater noster es, & Abraham nesciuit nos, & Israel*, &c.] Memor propheta quia sæpe Deus suprà docuisset in se vno ponendam esse spem, quæ nunquam fallet sperantes in Domino; neque salutem petendã esse à parentibus quia & ipsi infirmi, & aliquando peccatores fuerunt (vide *c.43. à num.51.* vbi dicitur Abraham idola coluisse, & alij Israelitici generis fuisse peccatores) ipse nunc ea ratione diuinam vrget misericordiam, dum affirmat neminem se patrem agnoscere præter Deum; ab illo vno sperare omnia; neque magis pendere ab Abraham, Isaac, & Iacob, quàm si illi non essent nati, aut, quod ad præsens institutum idem est, quàm si ab Abraham, aut Israel cogniti non essent; Nam qui ab aliquo cognitus non est, sanè ab eo nihil est, quod speret. Porrò *nescire*, aut *non cognoscere aliquem*, idem est, quod non curare, contemnere, aut alienum ducere, cuius rei exempla sunt obuia.

61. mm *Quare errare nos fecisti, Domine, de viis tuis, indurasti cor nostrum, ne timeremus te.*] Agnoscit se propheta, & in se ipso totum populum peccatorem, qui à viis Domini, & ab eius mandatis declinauerit, obdurauerítque cor contra Dei timorem, ne illo deterreretur à peccando. Hoc autem, si verborum formam spectes; Deo videtur totum asscribi, qui, quasi in errorem abduxerit, & cor indurauerit, incusari videtur à propheta. Sed longè aliter est, nam ex vsu omnium ferme Gentium alicui tanquam auctori factum tribuitur, quod fieri permisit, aut quominus fieret prohibere noluit; licèt in eo nulla sit culpa. Exemplis id patebit familiaribus. Si quisquam est qui fundum negligat, eíque rusticam operam non impẽdat, atque ideo ager ille vepribus horreat, & multo frutice syluescat, ille efferasse agrum, & in syluam conuertisse dicitur. Si medicus ægroto medicinam adhibere noluit, qua illum à morbo, mortéque liberaret, si mors accedat ægrotanti, medicum illum ægroto, quem curare noluit, mortem intulisse dicimus. Si dominus labentem domum à ruina non defendat, illum domus suæ subuersorem vocamus, & huius generis sexcenta occurrent exempla. Iuxta hunc vulgatem dicendi modum, à quo scriptura non abhorret, Deus fecisse dicitur, quod fieri permisit, aut quod, quominus fieret, omnipotenti manu non impediit. Quomodo dicitur *Exod.4.* obdurasse cor Pharaonis, quia non emolliuit; decepisse prophetam *Ezechiel. 14.* Et dedisse spiritum mendacij in ore prophetarum, *3. Regum, cap. vltimo*; quia errare, decipi, atque mentiri permisit, neque illorum mentes illustrauit. Et *ad Rom. cap. 1.* tradidisse dicitur Deus quosdam in reprobum sensum. Et *Isaia 19.* miscuisse spiritum soporis. Et *cap. 19.* spiritum vertiginis, quia à reprobo sensu non compescuit; & mentem laborantem vertigine, aut sopore demersam, non stabiliuit, aut expergefecit. Errare itaque dicitur fecisse Deus à viis suis Iudæos, quia à deuiis itineribus non abduxit, & obdurasse cor illorum, ne timerent: quia timore sui non emolliuit.

Regula. Ille facere dicitur, qui fieri aliquid permisit.

62. nn *Conuertere propter seruos tuos tribus hereditatis tuæ*] Illud *conuertere*, idem esse puto, quod vulgò dicitur, *mutare stylum*, quasi dicat. Hactenus errare fecisti, nunc ad viam reuoca: indurasti cor nostrum, fac vt ad noua beneficia siue ad tui timorem remollescat. Proponitque id, quod apud ingenuos animos plurimum habet momenti, & quòd populus eius est, & ex omnibus electa possessio, cui tanquam pater, aut Dominus prouidere debeat, & quòd ipsi deinceps seruire desiderent. Illud enim fortasse est, *propter seruos tuos*, quod indicat illud *tribus hereditatis tuæ*, nisi mauis in *seruis* intelligere Israelitici generis auctores, puta Abraham, Isaac, Iacob, quorum nomina, & merita sæpe Iudæi in suis orationibus vsurpabant, vt habes *Dan. 3. v. 35. Ne auferas misericordiam tuam à nobis propter Abraham dilectum tuum, & propter Isaac seruum tuum, & propter Iacob sanctum tuum.* & *Exod. 32. Recordare Abraham, Isaac & Iacob seruos &c.*

63. oo *Quasi nihilum possederunt populum sanctum tuum; hostes nostri conculcauerunt sanctificationem tuam.*] Pathos mouet dum Dei populum quondam magno in loco, atque in honore habitum ita ab hoste tractari significat, quasi nihil esset, id est, minùs quàm floces, & purgamenta, minùs quàm peripsemata, aut beta semicocta. Addit deinde sanctificationem, id est templum, regiam nimirum sedem, quam Deus aspectu suo sæpius illustrarat, ab hoste conculcari, atque eo censeri loco, atque ordine, quo profana, à quibus non alienos, non feras vlla arcet religio.

64. pp *Facti sumus quasi in principio, cùm non dominareris nostri, nec inuocaretur nomen tuum super nos.*] Hac verborum circumscriptione nihil aliud significari puto, quàm populum à Deo quondam electum tanquam alienum censeri, de quo Deus nihilo magis sit sollicitus, quàm de aliis, quos Deus negat se cognouisse, id est, vt alio loco diximus, cognitionis suæ specialis, & paternæ, speciale aliquod documentum edidisse. *Amos cap. 3. vers. 2. Tantummodo vos cognoui ex omnibus cognationibus terræ*, Illud *à principio* respicit tempus, quod antecessit, & vocationem Abrahæ, & populi consignationem certo aliquo charactere, nempe circumcisionis. Quo tempore non magis Abrahæ cognatio populus dicebatur Dei, quàm gens quæcumque alia. Eo itaque loco haberi Dei populum affirmat propheta, quo tunc erat, quando in principio, id est, antiquissimis temporibus, nullo signo certam aliquam religionem, aut obseruantiam profitebatur, quod statim declarat dum ait, *Cùm non dominareris nostri*, eo nempe sensu, quo diceretur non cognitus, vt nuper exposuimus. Neque aliud importat, quod statim dicitur. *Nec inuocaretur nomen tuum super nos.* Hic enim dicendi modus subiectionem indicat, qualem subit filius, qui nomine vocatur patris, aut seruus, in cuius compellatione nomen ponitur domini. Sicut seruus Abraham, seruus Dauid; & apud Romanos *Marcipor, Publipor*, id est, Marci, aut Publij seruus. Hinc nomen viri inuocatur super vxorem. *Isaia 4.* fœminæ septem, quæ viri vnius nuptias ambiunt, hoc ipsum ita declarant. *Inuocetur nomen tuum super nos.* Vide quæ ibi diximus. Existimo autem hypallagem hic esse in scriptura non infrequentem, ita vt *inuocare nomen alicuius super alium*, idem sit atque aliquem alterius nomine vocari, seu notari. Sicut à Caio marito vxor dicitur *Caia*, & à Salomone sponso, eius sponsa *Sulamitis*, id est, *Salomonæa* compellatur.

Regula. *Inuocari nomen alicuius super alium*, dominatum indicat.

Hypallage.

Ecclef.63. tur.Id mihi colligere videor ex *Ecclef. capite* 63. Vbi id optimè textus Græcus expressit; Nam vbi Vulgatus habet, *Miserere plebi tuæ, super quam* A *inuocatum est nomen tuum*. Græcè dicitur, *Miserere populi vocati nomine tuo. Hæc de capite sexagesimo tertio.*

Argumentum sexagesimi quarti capitis Isaiæ.

PRINCIPIO *propheta orat, vt promissus mundi seruator, è cælo descendat. Cuius aduentum magna animorum conuersio consecutura dicitur: neque id mirum, cùm talia in terris editurus sit Christus suæ benignitatis documenta, qualia nulla creata cogitatio capere potuit. Hæc, quæ ad Christum seruatorem spectant, claudenda sunt parenthesi. Deinde quod mox sequitur, cum extrema superioris capitis parte coniungitur; vbi populi peccatis ascribit Isaias, quòd eo tempore, quod propheticis oculis intuebatur, tam diu, támque durè vexetur. Ad extremum orat propheta Dominum proposito infelici statu, in quem adducta tunc erat res Iudaica; vt mitioriam atque benignior Iudæorum incommodis occurrat.*

CAPVT LXIV.

1 [a] VTINAM *dirumperes cælos, & descenderes:* [b] *à facie tua* [c] *mõtes defluerent.*

2 [d] *Sicut exustio ignis tabescerent,* [e] *aquæ arderent igni, vt notum fieret nomen tuum inimicis tuis:* [f] *à facie tua gentes turbarentur.*

3 [g] *Cùm feceris mirabilia, non sustinebimus.* [h] *Descendisti, & à facie tua montes defluxerunt.*

4 [i] *A sæculo non audierunt, neque auribus perceperunt: oculus non vidit, Deus, absque te,* [k] *quæ præparasti expectantibus te.*

5 [l] *Occurristi lætanti, & facienti iustitiam:* [m] *in viis tuis recordabuntur tui:* [n] *Ecce, tu iratus es, & peccauimus:* [o] *in ipsis fuimus semper, & saluabimur.*

6 [p] *Et*

PARAPHRASIS in idem capur.

1 CAPTIVVM videram, Domine, populnm, & eius abs te libertatem eximia quadam ratione comparatam: maiorem nunc seruitutem intueor humani generis, & magis illustrem abs te libertatem expecto. O, vtinam disruptis cœlorum claustris in terram descenderes; statim enim, sicut olim parentum memoria, fumarent montes, & colliquefacti defluerent.

2 Tabescerent, inquam, montes, non aliter atque si vehemens subussent incendium; sicut accidit monti Sinai: & aquæ iterum igne concepto inflammarentur, sicut olim in Ægyptiorum plagis. Ita vt nominis tui vis, & maiestas nota fieret, atque horribilis eis, qui animo à te dissidebant hostili; & Gentes ante faciem tuam ita commouerentur, vt de noua viuendi ratione cogitarent.

3 Cùm admiranda edideris diuinæ virtutis documenta, nemo erit, qui beneficiorum, ac prodigiorum ponderi non succumbat. Si descenderis, nullus erit mons, qui non liquescat totus, & in planiciem abeat.

4 Ea etenim facturus es, ô Christe, & ea passurus pro hominum salute, vt nemo à mundi primordio audierit, nemo, inquam, auribus acceperit ab omni sæculorum memoria; neque spectarit oculis, absque te, quæ in tuo aduentu his, qui te diligerent, atque expectarent, præparasti redemptionis officia.

5 Nunc ad interrupta redeo, & ad ærumnosum nostræ gentis exilium. Vltro te olim offerebas, ô Domine, eis, qui iucundè, atque libenter piis se, ac iustis exercebant operibus: quia à viis tuis, in te, tuáque mandata semper intenti, non recedebant. Nonc quia peccatis addicti, ab illorum sanctitate defecimus, iracundiæ tuæ atque offensionis aculeos experimur. Fuimus

quidem

quidem superioribus sæculis semper in peccatis, & nihilominus ab illis infortuniis, quæ tu propter peccata nobis inflixisti, saluati sumus.

6 Nunc, Domine, quo in statu simus, & quàm despecti, vide. Omnes quasi immundi censemur, & Gentiles, quos nemo congressu, atque colloquio dignatur; omnia nostra sacrificia, & externæ, legalésque cæremoniæ, atque iustitiæ perinde putent, ac si pannus esset menstruo pollutus sanguine. Cecidimus omnes, & aruimus, quasi frondes ab arbore deciduæ: & peccata nostra tanquam præceps, & violentus turbo dissiparunt nos, adegeruntque in varia, atque importuna loca.

7 Non est sicut olim, qui inuocet, aut imploret te, neque orationis opposito intentam ad vulnus dexteram cohibeat. Auertisti faciem tuam à nobis, & telis, quæ tibi nostra suggesserunt peccata, confecisti nos.

8 Nunc, Domine, oculos ad nos misericordes, inflecte: Tu enim pater noster es: tua manu tanquam vas ex argilla formati sumus: omnes nos manuum tuarum opus atque figmentum.

9 Statue iam tandem modum furori tuo; & peccatorum nostrorum memoriam depone. En nos populus ille sumus, quem ex omnibus Gentibus vnum elegisti.

10 Ciuitas, in qua excitari tibi domum præcepisti, syluarum in modum deserta est: vastata est Sion, & nihil iam de Hierosolymis reliquum, præter tristes, atque informes ruinas.

11 Templum illud augustum, sanctú, & quod Iudaicæ gloriæ pars erat non exigua; quod parentum nostrorum laudibus antè personuit, incendio deflagrauit: quicquid nobis in v otis, atque deliciis erat, protsus euersum est.

12 Cùm hæc ita se habeant, continebis tuam mirissimam naturam, ne nostri miserescat? Cessabis nc interim, dum nos hostilis vexat, & conficit iniuria? In nostrum ne caput, & exitium tu quoque cum hoste Chaldæo conspirabis?

6 [p] *Et facti sumus vt immundus omnes nos,* [q] *& quasi pannus menstruatæ vniuersa iustitiæ nostræ:* [r] *Et cecidimus quasi folium vniuersi, & iniquitates nostræ quasi ventus abstulerunt nos.*

7 [s] *Non est qui inuocet nomen tuum, qui consurgat, & teneat te:* [t] *Abscondisti faciem tuam à nobis, & allisisti nos in manu iniquitatis nostræ.*

8 [v] *Et nunc, Domine, pater noster es tu, nos verò lutum: Et fictor noster tu, & opera manuum tuarum omnes nos.*

9 *Ne irascaris, Domine, satis, & ne vltrà memineris iniquitatis nostræ: Ecce, respice, populus tuus omnes nos.*

10 [x] *Ciuitas sancti tui facta est deserta, Sion deserta facta est, Ierusalem desolata est.*

11 *Domus sanctificationis nostræ & gloria nostræ, vbi laudauerunt te patres nostri, facta est in exustionem ignis, & omnia desiderabilia nostra versa sunt in ruinas.*

12 *Numquid super his continebis te, Domine, tacebis, & affliges nos vehementer?*

IN CAPVT SEXAGESIMVM QVARTVM COMMENTARIVS.

1\. [a] VTINAM *dirumperes cælos, & descenderes; à facie tua montes defluerent.*] Hæc quidam cum præcedenti capite contexunt, putántque adhuc lamentari prophetam suæ gentis ærumnosum exilium, oratéque, vt Deus faciat, qood olim in monte Sinai, vt è cœlo, quò à populo suo procul abiisse videbatur, descendat, à cuius conspectu statim fumarent montes, & colliquefacti defluerent, ad quod tempus non paucæ sunt allusiones, vt *Iud.* 15. in A Cantico Deboræ; & *Psal.* 67. Ita putant Hugo, Pintus, Didacus Aluarez, & ex parte Vatablus. Alij hæc ad Christum referunt, sed non eodem modo. Lyra sermonem esse censet de extremo Iudicio, quam sententiam ascribit Alexandro de Ales. Frequentes alij de primo Christi aduentu interpretantur, quorum ego sententiam præter cæteras probo, amplectórque. Quam priusquam expono, obseruo, vsitatum esse, tum aliis, tum maximè huic prophetæ magno, vt à typo statim sese ad veritatem attollant, & alle

& allegoricum, & mysticum sensum cum typico, aut historico componant; vt obseruauimus, probauimúsque multis *cap. 45. num. 21.* Vbi exemplum habemus huic valde simile; Nam cùm præcessisset Iudæorum libertas per Cyrum, quia in illo apparebat grauioris exilij, & maioris libertatis vmbra, in illam intentus exclamauit propheta. *Rorate cæli desuper, & nubes pluant iustum.* Sic ergo in præsentia; cùm vidisset propheta Christum debellatis hostibus incedere triumphantem, respersis hustili sanguine vestimentis, orassétque, vt quæ oculis spectarat propheticis, illa re ipsa quàm ocyssimè compleret; nunc in maiorem humani generis calamitatem intentus, orat vt redemptor veniat, & vindex publicæ causæ: & quid in eius aduentu futurum B sit nouum, & admirabile, eleganti, & graui dicendi forma declarat. Porrò ab his verbis ad illud *expectantibus te* interrupta videtur Iudaicæ captiuitatis historia; ad quam recurrit propheta, persequitúrque ad finem vsque capitis. Quare hæc claudenda sunt parenthesi; quæ verò consequuntur ab illis verbis *occurristi*, cum extremis verbis præcedentis capitis contexenda.

2. [a] *Vtinam dirumperes cælos.*] Huc aduocanda, quæ *cap. 45.* diximus *num. 16.* ad illud *Aperiatur terra.* Vbi obseruauimus loquendi modum in Scriptura sacra sumi ab eo, quod plerumque secundum rerum naturam euenire solet; quare cùm natura rerum exigat, vt si quando res corporata per solidum aliquod corpus transitura sit, illud diuidatur, aut disrumpatur, idque homines experiantur quotidie; ideo propheta sermonem ad hominum sensus, seu opinionem attemperans optat, vt ad Seruatoris egressum disrumpantur cœli; cùm tamen illud necessarium non sit, quia Deus spiritus est, omnia complens & permeans, neque motu indiget, aut corporis diuisione, vt è cœlo ad hominum libertatem veniat.

3. [b] *A facie tua montes defluerent: sicut exustio ignis tabescerent.*] Ita de tempore, conuersationéque Messiæ loquitur Christus, vt tamen spectet aliquod aliud tempus, in quo appareat aliqua illius similitudo. Spectat hic, vt communis est interpretum sensus, ea præsertim, quæ in Sinai contigere, D quo tempore Deus descendisse de cœlo existimatus est, & legem dedisse populo in lapideis tabulis exaratam. Ego ad alia etiam tempora refero, in quibus spectare licuit, quæ hic commemorantur, nam omnia quomodo ea Sinai ad hunc locum transferri possint, non video. Quæ quomodo Euangelij tempore completa fuerint, dicemus statim, vbi hæc primis illis populi temporibus historicè euenisse docuerimus. *Montes defluere* idem est quod commoueri, ac dirui: quod etiam valet quod statim subditur *tabescere.* Illud verò contigisse videri potuit, saltem hominum opinione, cui se Scriptura frequenter accommodat, quando erumpente fumo, & micante, ac fulgurante cœlo mons apparebat terribilis *Exod. 19.* vbi *terribilis* Hebr. est חרד *charad*, quod *tremere* significat, & *pauere*, *cum aliquo corporis motu.* Et hoc apertè traditur *Iud. 5. vers. 5.* *Montes fluxerunt à facie Domini Sinai, à facie Domini Dei Israel.* Sed puto expectari etiam hoc loco alium terræ, montiúmque concussum, ac motum. Nam in peregrinatione filiorum Israel terram esse commotam, & montes conuulsos mihi certum est. De terra habemus *Iudic. cap. 5. vers. 4.* *Cùm exires de Seir, & transires per regiones Edom, terra mota est.* Idem Dauid *Psal. 67.* *Terra mota est, etenim cæli destillauerunt.* Quòd autem terra propriè mota sit, & montes conuulsi, mihi facit plusquam probabile Psalmus 113. vbi terra mota dicitur, & montes exultasse. *A facie Domini mota est terra*; Et statim, *Montes exultauerunt, vt arietes.* (*Exultare* autem non significat lætari, sed ex suo loco moueri, atque salire. Quo sensu de Charybdi dixit Virgil. *lib. 3.*

Exultántque vada atque æstu miscentur arena.

Vt enim ibi dicitur *mare retro fugisse*, & *Iordanis conuersus retrorsum, & ex petra aquarum riui exiluisse* propriè, & non figuratè, sic etiam *exultasse*, id est, conuulsos esse, *montes*, propriè & non figuratè dicendum est: cùm eodem filo, textúque sermonis mutari non debuerit orationis figura. Et ita putat Caietan. *in Psal. 113.* & ibi Genebrardus, tam ex sua quàm ea Hebræorum sententia. Iansenius & alij plures: & indicat non obscurè textus Græcus, qui pro *exultauerunt*, habet ἐξ...; id est, *moti sunt de loco.*

Puto autem tunc extabuisse, aut conuulsos fuisse montes, quando populo Israel, aditus primùm apertus est in terram promissionis. Nam *Num.* *cap. 21.* scopuli inclinati dicuntur, vt transirent filij Israel. Quòd verò propriè sit intelligenda illa scopulorum inclinatio, argumento est: quòd ibidem id scopulis, & torrentibus accidisse dicitur, quod olim mari rubro. *Sicut fecit in mari rubro, sic faciet in torrentibus Arnon: scopuli torrentium inclinati sunt.* Vt ergo propriè mare diuisum est, sic diuisi, aut inclinati montes clausam antè viam Israelitis aperuerunt: & ita putat Abulens. *in cap. 5. Iud. q. 2.*

[d] *Sicut exustio ignis tabescerent: aqua arderent igni.*] Huius incendij in Sinai non leue vestigium. 4.
Aut enim ita accidit vt sonat, aut ita accidisse existimare potuerunt, qui procul admiranda illa montis prodigia intuebantur. Sanè signa, quæ tunc apparebant in monte, incendium ibi fuisse testabantur *Exod. 19.* *Totus autem mons Sinai fumabat, eò quòd descendisset Dominus Deus super eum in igne, & ascenderet fumus ex eo quasi de fornace.* Est autem *tabescere*, vt *cap. 33. vers. 2.* diximus, perire, aut solui, aut tabem eo modo pati, quo quælibet rerum natura potest.

[e] *Aqua arderent igni.*] Quomodo aquæ in Sinai igne efferbuerint, aut arserint, non video, nisi dicamus tunc exarsisse, quando ex densissima nube, quæ aquosa est, dicuntur emicuisse fulgura, & audita esse tonitrua. Sed credo ad aliud tempus spectasse prophetam, nempe ad Ægyptium, in quo ignis ardor in aqua fuisse traditur. *Sap. c. 16. vers. 17.* *In aqua, quæ omnia extinguit, plus ignis valebat.* Et *vers. 19.* *In aqua supra virtutem ignis exardescebat vndique, vt iniqua terra nationem exterminaret.* Idem reperit *cap. 20. vers. 19.* Ad hæc puto allusum esse à propheta. Nunc paucis quomodo hæc in aduentu suo Christus allegoricè præstiterit exploremus. 5.

6. [c] In *montibus* principes viros, aut spiritus insolentes intelligi satis est notum: quia hi supra reliquam turbam attolli se putant, sicut excelsi montes supra depressam vallem. Hi ergo, vbi mons ille, qui supra montium omnium verticem situs est, se ad ima depresserit, eóque descenderit, vt *nouissimus virorum* dicatur ab Isaia; & à Dauide *vermis & non homo, opprobrium hominum & abiectio plebis*, abiicient (si quid mentis aut pudoris est) arrogantes animos, & ab inflato spiritu omnino tabescent. Qua de re multa dicuntur à Patribus. Ego hic breuiter agam, quia promptum est ab aliis petere.

Margin notes: Psal. 113. — Terra, & mótes propriè olim commoti. — Iud. 5. — Psal. 67. — Quàm potens Christi exemplú, & opera ad mutationé animorum.

7. *Aquæ* dicuntur animi, & molles & frigidi, & qui post carnis delicias, & reliqua intemperantis animi blandimenta sic liquescunt, & defluunt, sicut per decliuem locum feruntur aquæ. Has ergo efferuescere faciet, vis Christi ignea, quæ mentes inflammat, sicut aqua exæstuat, ac feruet ab igne subiecto; & consumpto humore, à quo animus fluxus est, & lubricus, spiritus assumit viriles, & constantes: ita vt in aqua nihil minus videas quàm aquæ naturam; quam diuinus spiritus exurit, & quod luteum est, & molle, in ferri duritiem, & firmitatē adducit.

8. f *A facie tua Gentes turbarentur.*] Iam explicat metaphoram, & tempus Christi, libertatísque mundi, cum antiquo tempore Moysis, & populi Iudaici libertate componit. *Gentes*, inquit, *turbarentur*, id est, adductæ beneficiis, vel metu concussæ meliura cogitarent. Deficerent enim à se ipsis, vt quoad fieri posset tetexerentur, id est, veterem exuerent hominem, nempe se ipsos, & nouum induerent. Quod est à se ipsis abire in aliam quasi naturam, vt qui priùs fuerant de terra terreni, incipiant iam esse de cœlo cælestes.

9. g *Cùm feceris mirabilia, non sustinebimus.*] Is erit ardor, ea vis in Christo cùm doctrinæ suæ radios vibrauerit, cùm admiranda ediderit diuinæ virtutis documenta, cùm vitæ exemplo, morúmque sanctitate vim propè ad melioris vitæ formam hominibus attulerit, vt nemo tali doctrinæ, & tanto prodigiorum ponderi non succumbat. Et quidem in gratis, & bene constitutis animis, aduentus Christi in mortali statu, & quæ in eo edidit immensæ charitatis admiranda signa, necessitatem penè inducunt eius transmutationis, de qua modò propheta. Spectat credo Isaias hoc loco terrorem illum Hebræorum, qui cùm viderent fumantem montem, & micantia fulgura, & buccinarum clangorem audirent, & tonitruorum minas *Exod.* 20. *perterriti, ac pauore concussi steterunt procul dicentes Moysi, Loquere tu nobis, & audiemus; non loquatur nobis Dominus, ne fortè moriamur.* Terrebuntur quidem homines adueniente Christo, & ad eius conspectum fumante mundo, concrepantéque ad clangorem cælestis tubæ; non tamen vt fugiant à Christo, sed potiùs à seipsis, id est, à peccatis, & se totos ad Christi vocem, & signa conuertant.

10. h *Descendisti, & à facie tua montes defluxerunt.*] Hîc ego duos Hebraismos inuenio, quos vbi explicuero, nihil erit reliquum, quod præterea addam. Alter est suppleri *si* conditionalem particulam, quod in Scriptura non infrequens. *Deut.* 4. *Reuerteris ad Dominum Deum tuum.* Et *cap.* 30. *Tu autem reuerteris, & audies vocem Domini*, id est, *si reuerteris & audieris.* Et *Ioan.* 7. *Quæretis me, & non inuenietis*, id est, si quæsieritis. Eandem particulam supplet Genebr. ad illud *Psal.* 4. *Irascimini, & nolite peccare*, id est, si irascamini, ne peccetis; id est, *Sol non occidat super iracundiam vestram.* Alterum est, præteritum pro futuro sumi à prophetis, præsertim vbi rei celeritas, seu certitudo significatur. Vtrumque coniunxit Dauid *Psal.* 67. *vers.* 10. vbi cùm sermo esset de singulari Dei in suos prouidentia; de quibus tanquam de hæreditate quadam loquebatur, dixit. *Infirmata est, tu verò perfecisti eam.* Id est, si hæreditas illa siti, aut aliquo alio incommodo laborauerit, tu recreabis. Ita exponit Genebr. & Rabbi Dauid. Ex his difficile non est statuere, quid sibi velit hic locus: nempe *si descenderes, à facie tua montes defluerent.* Eo sensu de quo nuper. Est autem repetitio superioris sententiæ, quæ familiaris est poeticis

Regula. Si conditionalis aliquando suppletur.

Psal. 4.

Psal. 67.

Hebræorū numeris; præcipuè cùm aliquid proponitur, quod altiùs hominum memoriæ hærere debeat.

11. Cum Isaiæ spiritu hoc loco mirè conspirasse videtur Abacuc, qui in eodem argumento eandem propè verborum figuram, & ordinem adhibuit. Sic enim *cap.* 3. *vers.* 6. *Aspexit & dissoluit gentes, & contriti sunt montes sæculi, incuruati sunt colles mundi.* Septuaginta pro *dissoluit*, reddunt, *distabuerunt gentes.* Quem locum August. 18. *de ciuitate cap.* 32. de pœnitentibus exponit. Id enim agit pœnitentia, vt peccator contabescat, & à seipso mutatus in alios mores, & aliam naturam transformetur. *Contritos montes, & incuruatos colles*, aut, sicut hic dicit Isaias, *defluentes*, quod tantumdem valet; ideo dictos esse censet Theodoretus, & Theophylactus, quia iam in Christi aduentu abolita est idololatria; quia Idola in montibus excelsis præcipuè colebantur. *Montes* autem per metonymiam pro his, quæ in montibus fieri solent, vsurpari, neque insequens, neque obscurum est.

12. i *A sæculo non audierunt, neque auribus perceperunt, oculus non vidit, Deus, absque te, quæ præparasti expectantibus te.*] Liquescunt animi, & defluent antiqui mores, vbi grauis aliqua proponitur ratio, quæ non sinit prudentem rerum æstimatorem in antiquo hærere vitæ consilio. Grauis est ad omnem animorum, & studiorum mutationem Christi aduentus, & aspectus ille, quem habuit tanquam leprosi, & quòd eam assumpserit speciem, vt iudicaretur virorum nouissimus: grauis prodigiorum magnitudo, grauis metus peccatori propositus à Christo, & Euangelio; Sed est grauis etiam causa ad molliendam animorum duritiem, deserendásque mundi, & carnis illecebras, quòd talia proponuntur Euangelicæ vitæ sectatoribus, qualia neque videre oculus, aut auris audire, aut fingere cogitatio valeat vlla mortalium. Quæ omnia Christus adueniens nobis attulit, qui & cœli ianuas aperuit, & vincula laxauit, quæ nos ab illius ingressu morabantur. Quare meritò adhæc intuens clamat propheta. *Vtinam dirumperes*, &c. Id ergo nunc propheta docet, iuxta communem sententiam, quæ hæc de beatorum felicissima sorte interpretatur. Neque verba ita obscura sunt, vt nostram expositionem admodum desiderent. Est tamen hîc aliquid quod interpretis operam, & studium requirat.

13. Adduxit hoc Isaiæ testimonium Paulus 1 *ad Corinth.* 2. qui tamen (quod sæpe faciunt scriptores canonici, dum testimonium adducunt è Testamento veteri) non tam numerauit verba, quàm sententiam expressit. Qui verum, atque germanum sensum prophetæ nobis tradidit, discussitque si quid erat tenebrarum in Isaia, Sic itaque Paulus. *Loquimur Dei sapientiam in mysterio, quæ abscondita est, quam prædestinauit Deus ante sæcula in gloriam nostram: quam nemo principum huius sæculi cognouit; si enim cognouissent, nunquam Dominum gloriæ crucifixissent. Sed sicut scriptum est, quod oculus non vidit, nec auris audiuit, nec in cor hominis ascendit, quæ præparauit Deus iis qui diligunt illum.*

1. Corint. 2.

14. Quæ verba si quis attentè expendat, inueniet profectò, nisi vim sibi, ac textui afferre velit, sermonem esse de Christo; agit enim de ea sapientia, quam quia principes ignorarunt, Dominum gloriæ morti tradiderunt: illa verò sapientia, quæ in mysterio esse dicitur, Christus est. Cur verò sapientiam illam, id est, Christum, non cognouerint, docet Paulus, quia scriptum est, vtique hoc Isaiæ loco, *oculus non vidit*, &c. Hinc ego colligere mihi videor

de Christo

de Christo potiùs esse sermonem hîc, quàm de beatorum felicitate. De quo multò minùs dubitarem, nisi intercessisset magnorum interpretum, ac Doctorum auctoritas. Inter quos est S. Thomas *in Paulum supra*, Hieronymus, Haymo, Dionysius *in Isaiam*, Anselmus *in Paulum*, Tertullianus *lib. 1. de resurrectione carnis cap. 26.* Cyprianus *epist. 56.* seu *lib. 4. epist. 6.* Tenet hoc idem Gabriel Vazquez *in primam partem disp. 2. c. 1. 2. & 3.* vbi ea de re multis. Quorũ ego auctoritatem secutus probabile admodum cẽseo de beatorum mercede hic agere Isaiam.

15\. Sed inclino magis in eam cogitationem, quæ de Christo eiúsque in terris œconomia, & conuersatione hæc interpretatur. Quod tenent viri neque pauci, neque ignobiles. In quibus sunt Hieronymus, Ambros. Chrysost. Theophylactus, Oecumenius, & Primasius *in Paulum*, item Gagneius, qui in eam sententiam adducit Græca quædam scholia; idem Foreirus, & Leo Castrus *in Isaiam*: neque Cyrilli verba ab hac abhorrent, sicut neque Procopij. Quare ad hãc ego sententiam luci istius explicationem attempero; nam de altera, quæ hîc sanctorum gloriam agnoscit, satis multa à multis tradita sunt.

16\. *Admirabilia esse, & supra humanã cogitationem quæ Christus habuit, ac subiit.* Ostenderat paulò antea propheta quanta futura esset in mundo rerum mutatio in aduentu Messiæ, vt montes defluerent, atque tabescerent, & aquæ arderent igni: Id verò Christus perfecturus erat, & vitæ sanctitate, doctrinæ luce, & his operibus ab immensa charitate profectis, qualia à sæculo vidisset, aut audisset nemo; immò neque in hominum cogitationem cadere potuissent. Quis enim futurum crederet, vt Deus assumpta mortali carne talem toto vitæ curriculo inopiam pateretur, qualem vnquam mortalium nemo? & illam subiturus esset speciem, vt virorum nouissimus, & leproso similis videretur? Quod sanè, si nouissent homines, haud antiquos alerent spiritus. Id enim est, vt dicebamus, *montes defluerẽt, aut tabescerent*. Duo hîc peccata esse puto, & ignorata pluribus, & Deum esse illum, qui habitu inuentus esset vt homo, & quæ passurus esset pro salute mortalium. Quæ eiusmodi fuerunt, vt solus, qui passus est, Christus illa cognouerit. Fuêre sanè multa, quæ spectarunt homines, qui reclinatum in præsepio, & affixum cruci videre potuerunt: At quis videre, aut cogitare potuit quantum affligerit mitissimum spiritum dolor ille, quem ea peccatorum ruina miseratio afferebat; quanto pudori fuerit honestissimo viro nudatum in cruce corpus spectante, & exsibilante populo. Hoc posterius *absque te*, id est, præter te, ô Christe, qui illa pertulisti, nemo vidit, aut cogitauit: aut nisi te reuelante, sicut illud priùs, quòd is, qui tunc patiebatur Deus esset; quod non nisi te reuelante cognouerunt aliqui; vt Paulus, qui hoc se cognouisse dicit per spiritum Dei. *Nobis autem*, inquit, *reuelauit Deus per spiritum suum*. Et illi quibus Christum esse Filium Dei viui, non reuelauit caro, & sanguis, sed spiritus Patris, qui in cœlis est.

17\. [k] *Quæ præparasti expectantibus te.*] Pro *expectantibus* Paulus adhibuit *diligentes*, non tam verba quàm sententiam secutus. Nam qui Christum expectabant animarum Saluatorem, nisi prorsus mentem abiecissent, non poterant illum non diligere. Expectabatur autem ea auiditate à vitis, qui norant, quid haberent in Christo, vt iam *expectatus*, aut *expectatio* propria, quasi nota vocaretur. Hi ergo, qui expectabant, quæ Deus in Christo præparasset, illúmque, vt inquit Paulus, diligebant, cognouerunt id, quod Iudæorum Principes ignorarunt: & quod *absque te*, id est, sine tuo numine videre potuit nemo: nempe in mortali corpore diuinum aliquid latere. Huc vsque parenthesis, & hîc de Christi aduentu vaticinium finitur, deinde reditur ad interruptam historiam.

18\. [l] *Occurristi lætanti, & facienti iustitiam.*] Hæc cum præcedentis capitis fine necte. Dixerat Propheta, cùm populi sui ærumnosam deploraret fortunam. *Facti sumus quasi in principio, cum non dominareris nostri: neque inuocaretur nomen tuum super nos*. Id ergo propheta incipit iam ostendere; & primùm, vt appareat, quàm misera sit in præsenti statu Iudæorum conditio, adducit tẽporis illius felicitatẽ, in quo Deus videbatur dominari super populũ, quando propter parentum merita, atque iustitiam Deus sic erat illi populo familiaris, vt etiam non vocatus vltrò occurreret. Hanc esse puto huius loci sententiam, quia antiquis illius populi temporibus, & Abrahamo sæpius occurrebat, in quo designari, & certo charactere consignari cœpit, & deinde Iacobo; & toto tempore, quo Moyses Gentem illam moderabatur. Eo verò tempore, de quo nunc loquitur Isaias, vsque adeò illi populo Deus non erat familiaris, vt potiùs tanquam alienum abiecisse videretur, quasi numquam super illum nomen eius esset inuocatum. De quo grauiter, & dolenter Ieremias *Thren. cap. 2.* *Quomodo obtexit caligine in furore suo Dominus filiam Sion: proiecit de cœlo in terram inclytam Israel*, &c. Vide reliqua.

19\. *Regula. Verba aduerbiorum loco.* Illud *lætanti, & facienti iustitiam*, puto olere aliquid ex idiomate Hebraico, in quo sæpe verbum aduerbij loco ponitur, vt pluribus docuimus *cap. 6. n. 45.* Et in hoc verbo *lætari*, & similibus exempla nobis suppeditat Scriptura. *Psal. 59. vers. 8. Lætabor, & partibor Sichimam*, id est, lætanter partibor. Et *Deut. 12. vers. 18. Lætaberis, & reficieris*, id est, iucundè. Sic puto exponendum præsentem locum, *Occurristi ei, qui iucundè, & libenter iustitiam facit*.

20\. [m] *In viis tuis recordabuntur tui.*] Hæc de parentibus, quibus olim Deus familiariter occurrebat. Est autem hæc, vt reor, superioris sententiæ explicatio. Ostendit enim propheta quomodo antiqui illi Iudaici populi parentes, & duces iustitiam fecerint lætanter, & libenter; quia uiarum viarum, id est, mandatorum Domini non obliuiscebantur; aut, quod idem est, recordabantur Dei, dum ab eius præcepto numquam discederent. Hîc porrò duo sunt notanda quoad rem Grammaticam. Alterum est, *recordabuntur* poni in numero plurali, cùm præcessisset in singulari numero *lætanti, & facienti*; quia habita ratio est non tam terminationis, quàm rei ea terminatione significatæ. In *lætanti* per Synecdochen Patres intelliguntur, & duces, & viri sancti populi Israel: Ad eos igitur respiciens propheta dixit, non *recordabitur*, sed *recordabuntur*, vt exigebat non singularis numerus, sed id, quod ille in ea terminatione claudebat. Alterum, illud futurum *recordabuntur* significationem importare præteriti, iuxta ea quæ diximus *c. 41. n. 6.* vbi latè probauimus futurum tempus aliquid significare præteritũ, aut etiam præsens, cùm tempus antecessisset præteritum, aut præsens. Quare cùm præcesserit *occurristi* in præterito, per præteritũ etiã *recordabuntur* explicari debet.

21\. [n] *Ecce tu iratus es, & peccauimus.*] Omisso statu illo, quem fortunatum habuit populus melioribus annis, id est, quo tempore vixere, quibus Deus propter iustitiam occurrebat, agere iam incipit de eo statu, quem idem habuit populus ærumnosum, & lugubrem, apud Babylonios. Et

primùm causam adducit, cur tanta facta fuerit temporum, fortunæque mutatio. Hæc verò fuit diuinus furor illius Gentis sceleribus irritatus: neque enim Deus tam esset infensus nisi illius animum noua semper peccata ad iram, & vindictam inflammarent. illud *&*, vt alibi sæpe, non tam coniungit, quàm rationē reddit. quare idē est quod *quia peccauimus*. De hac significatione nos pluribus *c. 23. n. 43.*

32. ° *In ipsis fuimus semper; & saluabimur.*] Hunc locum variè versant interpretes, & exponunt. Alij interrogationis notam appungunt verbo *saluabimur*, in hunc sensum: *Numquid cùm semper in peccato vixerimus, salutem consequemur?* Quod videntur sensisse Septuaginta qui per contrarium vertunt; nempe *errauimus*, quod, nisi interrogatiuè sumerēt, nunquam facerent. Alij, quia de Christo venturo locutus fuerat propheta, à quo vno speranda salus est, putant à propheta significari saluandos quidem esse peccatores, non suis sed Christi meritis. Atque ideo statim subditur, *Facti sumus, vt immundi omnes nos. & iustitia nostra sicut pannus*, &c. Ego, qui hæc à Christi aduentu separo, & sermonem esse puto de longo, atque ærumnoso Iudæorum exilio, aliter hæc interpretor. Et obseruo hic etiam futurum *saluabimur*, exponendum esse per præteritum, quia tempus antecessit præteritum, vt nuper diximus, in hanc sententiam, *Olim peccauimus, & nihilominus saluati sumus.* ab iis nempe infortuniis, quæ tu propter peccata nostra nobis inflixisti, nunc tamen eò redacti sumus, vt nonniam ampliùs libertatem, & salutem consecuturi videamur: Ita abs te derelicti funditus periimus. Huic expositioni bellè consentiunt quæ sequuntur.

33. In textu Hebræo non est *fuimus*, sed *in ipsis semper*. Vulgatus claritatis gratia illud adiecit. Et in *ipsis* intellexit *peccata*, quæ in verbo proximo *peccauimus* continentur. Ad verbum sic exponi potest, si nihil suppleas, eodem omnino sensu, quem offert Vulgatus: *In viis tuis*, id est, præceptis tuis, *recordati sunt tui viri*, nempe sancti, *quibus tu occurristi. Ecce tu iratus es nobis, quia peccauimus in ipsis*, nempe viis, id est, mandatis tuis, *semper, & tamen liberasti nos.* Quàm sæpe ab hostibus premerentur Israelitæ, & propter peccata dati aliis in seruitutem fuerint, & postea liberati, docet liber Iudicum, & paucis complexus est Esdras *lib. 2. cap. 9. vers. 26. Prouocauerunt autem te ad iracundiam, & recesserunt à te, & proiecerunt legem tuam post terga sua, &c. Et dedisti eos in manus hostium suorum, & afflixerunt eos, & in tempore tribulationis suæ clamauerunt ad te: & tu de cælo audisti, & secundùm miserationes tuas multas dedisti eis saluatores, qui saluarent eos de manu hostium suorum. Cùmque requieuissent, reuersi sunt, vt facerent malum in conspectu tuo, & dereliquisti eos in manu inimicorum suorum, & possederunt eos; conuersique sunt, & clamauerunt ad te: tu autem de cælo exaudisti, & liberasti eos in misericordiis tuis multis temporibus.* Vide reliqua.

34. p *Et facti sumus, vt immundus, omnes nos.*] Hæc refero ad extremum illud capitis præcedentis. *Facti sumus quasi in principio cùm non dominareris nostri*, id est, quasi Gentiles, quos Deus sibi in populum non elegerat. Nam Gentiles immundi vocabantur ab Hebræis, & scelus esse putabant habere cum illis aliquid commune. Quare *Ioannis 18. vers. 28.* non sunt ausi prætorium ingredi, ne Gentilium congressu contaminati, legitimè, & sanctè Pascha manducarent. Sanè suprà Gentiles, & incircumcisi, quasi propria, atque legitima nota *immundi* vocantur. *c. 52. v. 1. Non adiciet vltrà, vt pertranseat per te incircumcisus, & immundus.* Est ergo sensus, *Facti sumus quasi alienati a vadere obliuisce nostra.*

q *Quasi pannus menstruatæ vniuersa iustitia nostra.*] Ribera ad illud Zachariæ *cap. 13. vers. 1. in ablutionem peccatoris, & menstruatæ*, putat in *peccatore* Iudæum, & in *menstruata* Gentilem designari; neque huic cogitationi sua deest coniectura. Quia cùm Iudæus circumcisione sit purificatus, suo potiùs peccato polluitur, quàm communi naturæ; Vnde iuxta hominum vulgarem existimationem *peccator* magis propriè dicitur. Alter *menstruatus*, id est, sordibus à natura fluentibus inquinatus, sicut à natura habet menstruata mulier, quo fœdè, atque indecorè puteat, & obsolescat. Quod si ita est; hæc clausula parum est a superiore diuersa: in vtraque enim indicatur illa immunditia, quæ esse in populo Gentili putabatur: & iustitiæ Iudæorum, id est cæremoniæ ac sacrificia à lege constituta eo loco putabantur, quo impia, ac fœda sacrificia Gentilium. Sed licet hæc satis sint verisimilia, nihil tamen puto significari aliud hoc dicendi genere, vt puto, prouerbiali, quàm fœtere Iudæorum sacrificia, quæ *iustitiæ* vocantur, apud Deum, & ipsum ad illam fucatam sanctitatis speciem nauseare non aliter, quàm ad ea quæ propter fœditatem auersantur oculi, aut propter amaritiem, & cruditatem fastidit stomachus.

Pro *menstruatæ* Heb. עדים *hiaddim*. Quod variè varij reddunt, satis tamen omnes accommodatè ad explicandam fœditatem illam, quæ in Iudæorum iustitiis esse dicitur. Tigurina, & Vatablus eodem modo reddunt, illa *vestem contemnum*, hic *frustorum*. Rabbi Abraham *vestem prædæ*, quia vestis quæ è præda, nempe alicuius feræ, sublata est, lacera est, & fœdata sanguine illius, quem fera lcniauit: Qualis videri potuit vestis polymita Iosephi, quam delibutam sanguine filij Iacob ad Patrem detulerunt. Symmachus *αὐτῶν*, id est *vestem parturientium*, vt docet Hieronymus; Aquila *μαρτυριῶν*, id est *testimoniorum*, id est quæ recipit sanguinem, qui primùm à deuirginata fœmina linteo recipitur, quæ deinde à coniugis liberet calumnia, vt, communi interpretum sententia, iubet Deus *Deut. 22. vers. 15. Ferent signa virginitatis eius.* Alij *pannum de plaga*, qui & ipse satis est ad nauseam, cùm aliquid semper trahat è sanioso vulnere. Sed omnium optimè reddidit noster interpres *pannum menstruatæ*. In scriptura etenim sacra abominabilis, & polluta censetur fœmina, dum est in menstruis. De qua multa *Leuit. cap. 15. vers. 18.* Vbi omne vas, aut vestimentum, quod tetigerit, aut in quo sederit menstruata mulier, polluta censentur; Immò *Leuit. 20. vers. 18.* capitis rei indicantur, qui tempore mēstrui sanguinis corpora miscuerint. *Qui coierit cum muliere in fluxu menstruo, & reuelauerit turpitudinem eius, ipsáque aperuerit fontem sanguinis sui, interficientur ambo de medio populi sui.*

Porrò menstruata *sedens* appellatur, & pannus menstruatæ *pannus sedentis* in versione Septuaginta, qui habent *ὡς ῥάκος ἀποκαθημένης*. Quia fœminæ, quæ fluxum illum menstruum patiebantur, ne omnia vasa, aut vestimenta, quæ tangerent, pollouerent, sedebant plurimùm, neque se commouere audebant, aut permittebantur. Quod puto etiam ante legem Moysi datam propter fordam illam immunditiem honestis fœminis in vsu fuisse. Ex hac consuetudine natum videtur commentum illud, quo *Genes. 31.* Rachel parentis sui, quem intentum

Right-margin notes, in order: 25. · 26. Menstruatæ abominatio. · Deut. 22. · 27.

tum videbat idolis inuestigandis, sollicitudinem elusit. Sedit enim super stramenta cameli, vbi idola parentis occultauerat, & dixit. *Ne irascatur Dominus meus, quod coram te assurgere nequeo: quia iuxta consuetudinem fœminarum nunc accidit mihi.* Quàm noxius sit, & pestilens menstruus ille sanguis, docet Plinius *lib. 7. cap. 15.* vbi multa narrat admirabilia. Fides apud ipsum sit. Ego à me impetrare non possum, vt vera esse putē. Hoc mihi facilius haoc esse prouerbialē speciē, de qua *Zacharia c. 13. Ezech. 36.*

Prouerbiū.

28. e *Cecidimus quasi folium vniuersi, & iniquitates nostra quasi ventus abstulerunt nos.*] Optima respublica, ciuibus frequens, & illorum ingenuitate, atque lautitia florens, arbori videtur quàm simillima, quo tempore, & frondibus vestitur virentibus, & incuruescit multitudine, ac pondere baccarum. Quòd si ventus ingruat vehementior, aut intempestiua exurat pruina, arbor decussis frondibus, & spoliata fructibus deformis est, & folia, quæ in arbore aliquid videbantur habere pulchritudinis, vbi semel defluxere, arescunt, & pereunt, ita vt illis nihil habeatur vilius, & abiectius. His verbis de se duo videtur confiteri populus, & quòd miser sit, non aliter ac frondes, quæ ex arbore deciduæ in stercus abeunt, neque quid habent, quod in ipsis aut ames, aut æstimes: & quòd momento temporis ab antiqua gloria, atque nitore deciderint, quem habuerunt, dum in patria viuerent; quemadmodum ex arbore procera, & elegante folia perflante vento excutiuntur. Quòd verò deciderint, longéque à patria diuulsi fuerint, atque dispersi, non Deo ascribunt, sed suis peccatis, quæ non secus atque acer, ac pestilens ventus florentem illam rempublicam dissiparunt, nudámque reliquerunt à filiorum frequentia, & gloria.

29. f *Non est qui inuocet nomen tuum, qui consurgat, & teneat te.*] Habuerunt olim Iudæi, qui Deum ad vindictam, & plagam intentum cohiberent. Qualis fuit Moyses, à quo teneri se, atque impediri dicebat Deus, quominus ingratum, ac peruicacem populum deleret. *Deut. 9.* sic Deus ad Moysem. *Dimitte me, vt conteram eum, & deleam nomen eius de sub cælo.* Eodem se modo opposuit Aaron *Num. 16. vers. 45.* Et iterum Moyses *Exod. 32.* Et *Ieremiæ cap. 7. vers. 13.* dixit Deus. *Tu ergo noli orare pro populo hoc, neque obsistas mihi.* Hoc verò tempus de quo nunc Isaias, sic erit desertum à viris, qui se vltricibus Dei manibus opponerent, vt Dominus qui ad misericordiam pronus, hoc ipsum quereretur, & requireret. Sic enim *Ezechiel. 13. vers. 5.* *Non ascendistis ex aduerso, neque opposuistis murum pro domo Israel.* Et *cap. 22. vers. 30.* *Et quæsiui de eis virum, qui interponeret sepem, & staret oppositus contra me pro terra, ne dissiparem eam: & non inueni.* Quomodo verum sit non fuisse, qui nomen Dei inuocauerint, aut vltricem Dei dexteram cohibuerint, cùm captiuitatis tempore fuerint Ezechiel, Daniel, Esdras, & Zacharias, diximus *cap. 10. num. 28.* Vbi ostendimus ex vsu scripturæ dici neminem aliquid facere, cùm ex magno numero pauci sunt, qui faciant. Ex hoc loco facilè intelligitur, quanti intersit viros esse sanctos in republica, qui pro aliis orent, cohibeántque Dei brachium intentum ad plagam.

30. Aut fortasse, quod putat Lyra, his verbis significatur non esse templum, aut sacerdotes, qui in eo nomen inuocent Dei; aut qui pro populo intercedant, Deúmque de illius supplicio cogitantem retardent, & molliant. Esse autem id proprium sacerdotum, ostendit Aaron *Num. 16. vers. 47.* qui, cùm ita Dei latè grassaretur, & missa flamma plurimos e populo consumeret, assumpto thuribulo, *cùm cucurrisset ad mediam multitudinem, quam iam vastabat incendium, obtulit thymiama, & stans inter mortuos, ac viuentes, pro populo deprecatus est, & plaga cessauit.* Quod vt sacerdotes faciant, suo scilicet more, in graui ciuitatis metu, atque periculo monet Ioel *cap. 2.* *Inter vestibulum, & altare plorabunt sacerdotes, &c.* adde reliqua. Eo autem tempore quo durauit captiuitas, nihil horum aut in euersa ciuitate, aut exilio Babylonico fuit, vt habes *Osea 3. vers. 4.* *Dies multos sedebunt filij Israel sine Rege, & sine principe, & sine sacrificio, & sine altari, & sine Ephod,* id est, sine sacerdote.

l *Abscondisti faciem tuam à nobis. & allisisti nos in manu iniquitatis nostra.*] Quid sit *faciem abscondere* diximus *cap. 53. num. 16.* nempe auersari aliquem, aut quid ille velit, aut poscat, non curare. Sicut contrà *faciem ostendere*, auxilium, & beneuolentiam significat. Illud *in manu* Hebraismus est, & instrumenti nota, atque idem quod *per*. Vt *Verbum Domini in manu Aggæi*, id est, per Aggæum, *in manu fœmina*, id est, per fœminā. Significat ergo propheta, dura pati Iudæos, non tamen sine magno suo merito, neque alio telo fuisse confixos, quàm eo, quod ipsi diuino furori ministrarunt. Allisi sunt enim in manu iniquitatis suæ, id est, propter peccata sua; quæ vbi in aliqua republica, aut persona dominantur, quodcumque munimentum, quantumuis ab humana solertia firmitatis habeat, stupa est, & quod intus peccatum latet, ignis scintilla. Quare quodcumque præsidium vbi peccata vigent, non magis firmum est quàm stupa, quæ intra se ignem cohibet. Dixit idem propheta suprà, *cap. 1. in fine. Et erit fortitudo vestra, vt fauilla stupa. & opus vestrum quasi scintilla.* Vide quæ ibi diximus. 31.

Nullum firmamentum tutū vbi peccatum est.

m *Et nunc Domine, Pater noster es tu nos verò lutum: & fictor noster es tu.*] Magnum pondus adhibet orationi, & precibus, animus gratus, & officiorum memor. Magnum item animi nil sibi tribuentis abiectio. Vtrumque propheta docet in hac oratione, in qua Dei benignitati acceptum refert, quòd viuat, & quòd sit, dum Deum patrem vocat, cui filius vitam debet; & fictorem, à quo lutum habet, vt vas sit in honorem. Puto autem in humiliando se, vulgarem & prouerbialem formam esse apud Hebræos vocare se *lutum*, & *figmentum*; & dum preces vrgent, & Dei clementiam sollicitant, proponere quòd *opus* sint *eius* & eo nomine debere ab illo conseruari *Iob 10.* *Memento quæso quòd sicut lutum feceris me.* *Psal. 102.* *Misertus est Dominus timentibus se, quoniam ipse cognouit figmentum nostrum; recordatus est quoniam puluis sumus.* Planè humiliatio magnum telum est in eo congressu, ac lucta, quæ in oratione fit. Quia Deus humilium causam, & protectionem suscipit, *Iudith 9.* *Humilium, & mansuetorum semper tibi placuit deprecatio.* *Eccli. 35.* *Oratio humiliantis se nubes penetrabit, & donec propinquet, non consolabitur, & non discedet, donec altissimus aspiciat.* 32.

Orationem valde iuuat humilitas.

Prouerbiū.

x *Ciuitas sancti tui facta est deserta.*] Hæc ad finem vsque capitis aperta sunt, neque quicquam continent aliud, quàm elegantem hypotyposim vrbis, templique subuersi. Illud obseruandum *tacere*, vt *cap. 7. num. 7.* diximus, idem esse quod cessare, aut quiescere. Quare illud *Numquid super his continebis te, & tacebis?* nihil est aliud quàm, cùm hæc ita se habeant, numquid cessabis & continebis te, quominus facias? *Hac de capite sexagesimoquarto.* 33.

Argumentum sexagesimi quinti capitis Isaiæ.

AGIT primùm propheta de Gentium conuersione; causámque reddit, cur admissis alienis quondam populis, Iudæorum genus abiectum sit: Quia vocatum sæpe, ad diuinam vocem aures obstruxit: & idolis impendit, quod vni Deo debebatur obsequium. Deinde docet luituros esse posteros (sub tempus videlicet Babylonicum) parentum errata; & ex eorum numero fore paucissimos, quos Babylonicus gladius, duráque vexatio non consumat. Iis tamen, qui reliqui erunt ex communi cæde (erunt autem illi, qui Deo placebunt) omnia promittit felicissima; sicut etiam aduersa, atque horribilia minatur illis, qui à diuina lege recesserunt. Claudit denique totum caput explicando felicitatem illam planè mirabilem, quam habebit instaurata Ierusalem: in qua adumbratur Ecclesiæ felicitas, quæ multò erit maior & illustrior.

CAPVT LXV.

1 [a] *QVÆSIERVNT me, qui antè non interrogabant, inuenerunt, qui non quæsierunt me: Dixi:* [b] *Ecce ego, ecce ego ad Gentem, quæ non inuocabat nomen meum.*

2 [c] *Expandi manus meas tota die ad populum incredulum, qui graditur in via non bona post cogitationes suas.*

3 [d] *Populus, qui ad iracundiam prouocat me ante faciem meam semper:* [e] *qui immolant in hortis,* [f] *& sacrificant super lateres:*

3 [g] *Qui habitant in sepulchris:* [h] *& in delubris idolorum dormiunt: qui comedunt carnem suillam, & ius profanum in vasis eorum.*

5 [k] *Qui dicunt: Recede à me, non appropinques mihi, quia immundus es.* [l] *Isti fumus erunt in furore meo, ignis ardens tota die.*

6 [m] *Ecce scriptum est coram me:* [n] *non tacebo, sed reddam, & retribuam in sinu eorum.*

7 Ini

PARAPHRASIS in idem caput.

1 CVR iis, qui ex tuo genere sunt, infensus fuerim, ô Isaia, neque benignas aures illorum clamoribus adhibuerim, ipsi in causa fuerunt, qui toties inclamati non audiuere, toties admoniti non obtemperarunt. Longè aliter facient populi quondam alieni. Quærent enim me, qui priùs à me de rebus dubiis non rogabant oracula: & inuenient, qui priùs aliis abducti religionibus non quæsierant. Quare statui ad populum, etiam Gentilicum, studium cogitationémque conuertere: qui me priùs neque colebat, neque agnoscebat Deum.

2 Clamabam enim sæpe ad populum, neque voce tantùm, sed etiam expansis manibus quotidie vocabam; ipse tamen prophetarum meorum oraculis incredulus, suo se arbitratu, atque cōsilio regebat; & ab ea quam ego bonam ostendebam viam, aberrans, in sua, id est, non bona via, gradiebatur.

3 Populus sanè hic est, qui in conspectu meo illa facit quotidie, quæ meum instimulant furorem: qui in montibus sacrificat, & lucis, qui altare excitat lateritium, vbi impia peragat sacrificia.

4 Qui veneficiorum causa, ad magicos vsus inter sepulchra plurimùm morantur, qui in delubris dormiunt, vbi nocturnis se flagitiis contaminant: qui contrà, quàm lex cauet, carnibus vescuntur suillis, & profano iusculo.

5 Qui nihilominus tantùm de munditia, ac sanctitate superbiunt, vt alios à congressu, atque conuictu repellant, tanquam immundos. Hos ego in fumi inanitatem, & atrorem conuertam, quibus furor meus erit, sicut ignis subiectus, & ardens tota die, qui illos in æternum fumare faciat.

6 Ecce scripta sunt eorum peccata, neque vnquam non occursabunt oculis meis. Neque ego dissimulabo, aut quiescam, donec illorum merita debito supplicio compensem.

7 Dabunt

7 Dabunt mihi pœnas posteri vestri pro his, quæ vos in me sceleratè patrastis; insuper patentum vestrorum errata in caput illorum intotquebo. Qui obitis super montes, & colles impiè sacrificiis, meo nomini insultauerunt, idolis gentium assentati. Et à primo vsque parentum peccato suo tempore filij pœnas exoluent.

8 Ea erit paucitas eorum, quos gladius, aut fames non conficiet, vt conferri possit cum grano, quod in botro reliquit glacies, aut grando, quæ vehementer, & latè vinearum speciem, & fructum populata est. Quod ex communi calamitate fuisse reliquum miratur agricola, edicitque aliis, ne dissipent illud, quia à Dei benignitate relictum est: vt maneat aliquod diuinæ clementiæ documentum; Sic ego faciam propter seruos meos, sic enim populum incredulum affligam, vt ex illo, licèt exiguæ, superfint tamen aliquæ reliqniæ.

9 Granum illud in botro relictum, id est, & semen Iacob è communi excidio superstes, quia benedictum à Domino, ex tam exiguo numero sic augebitur, vt habitet rursus vrbem desertam, impleatque latè regiones à Deo olim promissas, & ab Israele quàm diutissimè possessas.

10 Ea verò consequetur rerum abundantia, agrorúmque fœcunditas, vt quæ olim censebantur longè pulcherrima, vallis nempe Achor, & alia quæcumque planicies, in pecudum caulas, & armentorum cubilia computari possint. Erunt enim gregum pascua ita fœcunda, sicut campestres agri, & armentorum diuerticula, sicut vallis Achor. Hæc à me habent sibi parata, qui timuerunt, atque quæsierunt me.

11 Longè aliter eueniet vobis, qui ex Iudæorum genere, prodita vera, atque auita religione ad idolorum insaniam defecistis; qui immemores montis sancti mei, in quo templum mihi, & domicilium extruxi, ad montes alios, & impias aras emigrastis. Qui Gentilico ritu, Fato, atque Fortunæ excitastis altare: & in eo sacrilegas libationes obrulistis.

12 Numeraui iam vos ad vnum, subiecíque hostili ferro. Ira vt nemo habiturus sit duræ mortis effugium: quia ad clamores meos obsurduistis, neque ad sermones, & monita adhibuistis obsequentes aures. Coram oculis meis in templo, aut non procul ab ipso iniqua patrastis, & quæ lege prohibita, atque damnata sunt, vobis elegistis.

13 Propter hoc, quo tempore, qui voluntati meæ suam addixerunt, splendidè fuerint epulati, vos fames, & inopia conficient: quo tempore illi suauiter, largéque potauerint, sitis vos vret, & extinguet.

14 Perfundet seruos meos grandis lætitia: vos autem interim turbabit, atque confundet pudor: in vocem salutis, & laudis erumpent illorum exultan

7 *Iniquitates vestras, & iniquitates patrum vestrorum simul, dicit Dominus: [o] qui sacrificauerunt super montes, & super colles exprobrauerunt mihi, & remetiar opus eorum primum in sinu eorum.*

8 *Hæc dicit Dominus: [p] Quomodo si inueniatur granum in botro, & dicatur: Ne dissipes illud, quoniam benedictio est: sic faciam propter seruos meos, vt non disperdam totum.*

9 [q] *Et educam de Iacob semen, & de Iuda possidentem montes meos. Et hæreditabunt eam electi mei, & serui mei habitabunt ibi.*

10 [r] *Et erunt campestria in caulas gregum, & vallis Achor in cubile armentorum populo meo, qui requisierunt me.*

11 [s] *Et vos, qui dereliquistis Dominum, qui obliti estis montem sanctum meum, [t] qui ponitis Fortunæ mensam, [u] & libatis super eam.*

12 [x] *Numerabo vos in gladio, & omnes in cæde corruetis: [y] pro eo quòd vocaui, & non respondistis: locutus sum, & non audistis: & faciebatis malum in oculis meis: & quæ nolui, elegistis.*

13 *Propter hoc hæc dicit Dominus Deus: Ecce, serui mei comedent, & vos esurietis: Ecce, serui mei bibent, & vos sitietis:*

14 *Ecce serui mei lætabuntur, & vos confundemini: Ecce, serui mei laudabunt præ exultatione cordis, & vos clamabitis præ*

dolore cordis, & præ contritione spiritus vlulabitis.

exultantes animi; vos autem vigente doloris magnitudine, & acri spiritus vexatione eiugietis.

15 [z] *Et dimittetis nomen vestrum in iuramentum electis meis:* [aa] *Et interficiet te Dominus Deus, & seruos suos vocabit nomine alio.*

15 Is erit vobis dolor, vsque adeò ærumnosi status misera, atque afflicta conditio, vt nomen vestrum odiosum, & vile ab electis meis, ad execrationem, quæ iuramento coniungitur, assumatur. Interficiet enim vos Dominus; seruos autem suos, quia alij erunt mores, & alia illorum conditio, alio etiam nomine longè dissimili Dominus vocabit, felici videlicet, & læto.

16 [bb] *In quo, qui benedictus est super terram, benedicetur in Deo amen: Et qui iurat in terra, iurabit in Deo amen:* [cc] *quia obliuioni traditæ sunt angustiæ priores,* [dd] *& quia absconditæ sunt ab oculis meis,*

16 Illud verò electorum nomen ad benedictionem, & felicitatis votum adducetur; ita vt homines talia à fideli Deo sibi concedi postulent: qualia electo sibi populo largitus est. Quod etiam in iuramento sanctè per Deum verum, atque fidelem concipiendo; dum à se malum omne deprecantur, assument. Quia electo ea succedet bonorum abundantia, vt malorum omnium, quæ præcessere, memoriam deterat. Sic enim longè aberunt angustiæ priores, vt non ab hominum solùm, sed etiam à meis oculis procul abscessisse videri possint.

17 [ee] *Ecce enim ego creo cœlos nouos, & terram nouam, & non erunt in memoria priora,* [ff] *& non ascendent super cor.*

17 Noua enim rerum species antiquam abolebit. Ecce ego creo cœlos nouos, benignos, & illustres pro ferreis, & obscuris; terram nouam, fœcundam, & amœnam, pro sterili, atque horrida: Sic denique fiet, vt priorum malorum inducatur obliuio, neque vlla de illis ampliùs in mentem cogitatio veniat.

18 [gg] *Sed gaudebitis, & exultabitis vsque in sempiternum in his, quæ ego creo:* [hh] *Quia ecce ego creo Ierusalem exultationem, & populum eius gaudium.*

18 In his, quæ ego ad pacem, & felicitatem vestram instauro, & creo, quàm diutissimè ponetis securum, atque iucundum otium. Ecce ego facio, vt Ierusalem perpetuò exultet, & populus eius continenter gaudeat.

19 [ii] *Et exultabo in Ierusalem, & gaudebo in populo meo:* [kk] *& non audietur in eo vltrà vox fletus, & vox clamoris.*

19 Tunc egò in Ierusalem exultabo tanquam in populo, instauratis sacrificiis, omnino meo: neque ampliùs in eo clamor, & vlulatus audietur.

20 [ll] *Non erit ibi ampliùs infans dierum,* [mm] *& senex, qui non impleat dies suos:* [nn] *quoniam puer centum annorum morietur, & peccator centum annorum maledictus erit.*

20 Non erit in renouata Ierusalem, qui in ætate graui spiritus habeat, & mores infantiles. Qui ætate fuerit senex, implebit nominis illius mensuram; neque quicquam faciet, quod maturos annos, & seniles dedeceat. Nam qui in ætate grandi pueri sunt, dicique meritò possunt centum annorum infantes, in exilio morientur, & vt clariùs agam, & citra metaphoram, peccatorem centum annorum diuina configet maledictio.

21 [oo] *Et ædificabunt domos, & inhabitabunt: & plantabunt vineas, & comedent fructum earum.*

21 Illi, qui futuri sunt, pauci quidem numero, electi tamen; ædificabunt domos, quas inhabitabunt quietè, conserent vineas, quarum vescentur fructu.

22 *Non ædificabunt, & alius habitabit: non plantabunt, & alius comedet.* [pp] *Secundum enim dies ligni, erunt dies populi mei,* [qq] *& opera manuum eorum inueterabunt.*

22 Non autem illis accidet, quod iis, qui à diuina lege ad Gentium errores declinarunt. Neque enim ita sibi parabunt domicilia, vt in ea postea irrupat alienus: neque sic plantabunt vineas, aut fruges, vt aliorum commodis, atque vsibus seruiant. Erit namque iustorum dies, atque fortuna sicut lignum, plantatum secus decursum aquarum. Et eorum plantationes erunt diuturnæ,

23 [rr] Electi quia

quia hostis non erit, qui succidat, aut sternat:neque senium adueniet illis immaturum.

23 Non erit electorum conatus à fructu vacuus. Neque filios generabunt deuotos ferro, vt morte rapiantur immatura: aderit enim illis diuina benedictio, atque benignitas:atque ideò eò vsque producetur illorum vita, vt & ipsi,nepotes videant,& illorum sobolem:& cum ipsis longam ducant,atque iucundam ætatem.

23 ff *Electi mei non laborabunt frustra,* ff *neque generabunt in conturbatione:* ff *quia semen benedictorum Domini est:* vv *& nepotes eorum cum eis.*

24 Erunt autem illorum preces, & vota adeò non molesta, vt illa sæpius iterata cum voluptate audiam:non solùm dum mente concipiuntur, quod apud me perinde est,atque si externa voce forent expressa:sed etiam cùm iterum aperta,atque sonante voce proferuntur.

24 xx *Eritque antequam clament,ego exaudiam adhuc illis loquentibus,ego audiam.*

25 Eo tempore omnia periculo vacabunt, & metu: lupus enim, & leo suæ naturæ prorsus obliti desinent esse carniuori; lupus namque eodem cum agno pabulo vescetur: & leo cum boue pascetur paleis. Serpens verò suo nutrietur puluere, qui iam dudum illi à mundi primordio datus pro cibo. Quare in monte, quem mihi ad habitandum elegi, nullum erit hominibus à ferina,syluestríque natura periculum.

25 yy *Lupus, & agnus pascentur simul, leo, & bos comedent paleas:* zz *& serpenti puluis panis eius. Non nocebunt, neque occident in omni monte sancto meo, dicit Dominus.*

IN CAPVT SEXAGESIMVM QVINTVM COMMENTARIVS.

1. a VAESIERVNT *me, qui antè non interrogabant, inuenerunt; qui non quæsierunt me.*] Certum est hic agi de Gentium vocatione, vt est communis interpretum sententia;& docet Paulus *ad Rom.ca.*10. Neque littera obscura. Illud tamen notandum;particulam *ante* in secundo etiam membro esse repetendam,hoc modo. *Qui ante non interrogabant, & qui antè non quæsierunt.* Quæ optima Gentium descriptio est,quæ cùm Deum verum ignorarent, neque illum consulebant, cùm sua sibi haberent oracula: neque quærebant, cùm quid ab illo præstari posset, ignorarent, & haberent præterea plurima, licèt omnino vacua,dæmonum promissa. Hæc verò verba ita grauia fuerunt, & molesta Iudæis, qui patienter audire non poterant Gentes secum ad eandem religionis societatem vocari, cùm audirent meliorem locum, certè ampliorem datum esse Gentilibus,vt Paulus suprà laudet Isaiæ cõstantiam, quòd hæc ausus fuerit in Iudæorum conspectu clara, atque libera voce prædicare, *ad Rom.*10. *vers.*20. *Isaias autem audet, & dicit, Inuentus sum à non quærentibus me.palàm apparui iis, qui me non interrogabant.*Quantam verò his verbis præ se tulerit animi constantiam, diximus *in præfatione, num.* 20. ex Origene. Propter quæ verba quidam existimant à Iudæis fuisse serra dissectum.

2. b *Ecce ego, ecce ego ad Gentes,quæ non inuocabant me.*] Hæc geminatio demonstratiuæ particulæ,magnam addit vim,& celeritatem orationi. Quæ speciem quandam exhibet abiturientis, aut ad alios commigrare parantis.Ac si dicat Deus. En videte, quemadmodum ego,vobis relictis, discessum molior ad eos,à quibus hactenus ita alienus fui,vt nomen meum non inuocauerint. Ad hæc,credo,verba respiciebant Apostoli,cùm *Actor.*13. non minùs liberè,atque constanter dixerunt Iudæis. *Ecce conuertimur ad Gentes.*

c *Expandi manus meas tota die ad populum incredulum, qui graditur in via non bona post cogitationes suas.*] Non dubium, quin hæc ad populum Iudaicum referenda sint, cùm id Paulus *ad Roman.* 10. apertè doceat. Postquam enim de Gentibus dixit *Inuentus sum à non quærentibus me.* statim subiecit. *Ad Israel autem dicit, Tota die expandi manus meas, ad populum non credentem, sed contradicentem mihi.* Vbi ratio videtur reddi cur Deus alienum populum accersat: quia nimirum quem elegerat priùs, neque credulus erat diuinis oraculis,& dum suo se arbitratu,& consilio regit,graditúrque in sua,id est, in via non bona,ab illa aberrat, quam suis ostendit atque perscribit Deus. *Populus* appellatur *incredulus*,quia aut non credebat illis, quæ à Deo per prophetas dicebantur,& impudenti quadam subsannatione in canticum vertebat, & fabulam, prophetarum oracula, illud identidem vsurpans, *manda, remanda*, & his affinia. Aut quia licet crederet, illa esse vera, non tamen illis obsequebatur, Ex vsu enim Scripturæ id negatur esse auditum, aut creditum, quod opere completum non est, aut quod effectu 3.

effectu statuit, vt diximus *cap. 30. num. 5.* Quàm autem incredulus fuerit ille populus, quàm duræ ceruice, & peruicaci ingenio, clamant sæpe prophetæ, qui id à sæculo illis familiare, ac proprium esse exprobrant. *Ierem. 2. vers. 20. A sæculo confregisti iugum &c.* *Expandere manus tota die*, nihil aliud esse puto, quàm sæpe, assiduè, & magno studio, atque conatu aliquem accersere. Qui non solùm voce, sed manibus etiam aliquem vocat, ille sanè quanto id studio faciat, satis significat. Eodem genere loquendi vsus est *Prouer. 1. vers. 14. Quia vocaui, & renuistis, extendi manus meas, & non fuit qui aspiceret.* Quæ vocandi forma indicat procul abesse illos, qui aduocantur; quo magis significatur Dei clementia, quæ illos etiam ad se vocat, qui à se tam longè recesserunt. *Via non bona* illa dicitur, quam quis ingreditur, dum suis se affectibus potiùs agit, quàm paret diuinis. Qui aliter dicitur, aut *ire in adinuentionibus suis*, *Psal. 80.* aut *abire post desideria cordis, ad Rom. cap. 1.*

Deus assiduè & variè peccatorem vocat.

4. d *Populus qui ad iracundiam prouocat me ante faciem meam semper.*] Hæc paucis videtur complexus esse Paulus suprà dum dicit *populum non credentem, & contradicentem.* Nam qui contradicit, ille alterum ad iracundiam prouocat, idque plerumque non occultè, sed apertè, & coràm. Quàm sæpe populus ante hoc Isaiæ tempus Domino contradixerit, & quasi cum illo contentiosè egerit, dixit Moyses *Deut. 31. vers. 27.* qui sic ad Israel. *Ego enim scio contentionem tuam, & ceruicem tuam durissimam. Adhuc viuente me, & ingrediente vobiscum, semper contentiose egistis contra Dominum; quantò magis cùm mortuus fuero.* Et quod idem futuri sint aliis etiam temporibus, docet idem *v. 29. Noui enim quòd post mortem meam iniquè agetis, & declinabitis citò de via, quam præcepi; & occurrent vobis mala in extremo tempore, quando feceritis malum in conspectu Domini, vt irritetis eum per opera manuum vestrarum.* Id quod de extremo tempore prædicit Moyses, id nunc impletum esse affirmat Isaias; qui pro illo Moysis *in conspectu Domini*, ipse supposuit *ante faciem meam.* Cyrillus illud *ante faciem meam* ad sacrificia refert, quæ Iudæi in templo Solymitano peragebant in idolorum cultum, quod queritur Deus per Ieremiam *c. 11. v. 15. Quid est quòd populus meus in domo mea facit scelera multa.* Et Ezechiel *cap. 8.* multa enumerat execranda, quæ Iudæi in templo in Deorum inanium cultum obibant. Multa similia habes *4. Reg. cap. 23.* quæ Iosias exportari fecit è templo.

Iudæi Deo rebelles.

5. e *Qui immolant in hortis.*] Iam speciatim explicat quænam sint illa, quæ ante faciem Domini impudenter admissa illum prouocant ad iracundiam. Primum quòd secuti Gentilicos mores, in hortis sacrificarent, quod esse vsitatum inter Gentes docet lucorum nomen toties in profanorum sacris repetitum. Quod etiam sub adulteræ metaphora docet Ieremias *cap. 2. vers. 20. In omni colle sublimi, & sub omni ligno frondoso tu prosternebaris meretrix.* Vide quæ in hanc sententiam latè disseruimus *cap. 41. à num. 52. & cap. 57.* ad illud, *Subter omne lignum frondosum immolantes paruulos.* Et hoc puto sibi velle hunc Isaiæ locum, immolatos videlicet esse filios in hortis à parentibus Moloch, aut Belphegor.

6. f *Et sacrificant super lateres.*] Aliquod hîc sacrificij genus esse puto vsitatum à Gentilibus, nobis autem ignotum. Forerius hîc suffimentum intelligit, quod in vase testaceo cremari solet ad aras, A puta thus, myrrham: pro quo iam homines diuites, & lauti argenteis vasculis vtuntur. Sed placet multò magis quod Hieronymus docet, in *lateribus* intelligi altaria lateritia, & in his impias designari victimas. Præceperat Deus *Exod. 20. vers. 24.* vt altaria è terra fierent, aut certè è lapidibus impolitis. *Altare de terra facietis mihi, & offeretis super eo holocausta, & pacifica. &c. quòd si altare lapideum feceris mihi, non ædificabis illud de sectis lapidibus; si enim leuaueris cultrum super eo, polluetur.* Quod eo consilio videtur esse præceptum, ne graue esset Iudæis, si altare esset è secto lapide, aut alia materia, quæ aliquid haberet politioris artis, illud instaurare, quando pollutum esset. Excitabatur ergo de terra, B id est, de cespite, aut de rudi, non expolito lapide, aut de laterculo, quia aliter difficile solueretur pollutum altare, & magnos auferret sumptus, dum reædificaretur. Quare non placet expositio Caietani, qui lateritium altare esse putat, quod hîc Deus excitari iubet è terra. Iuxta hanc explicationem aliena hîc, & impia sacrificia notantur: quia non offeruntur supra altare de terra, aut de rudi saxo; sed supra lateres, quod impia probabat, & exigebat, vera autem repudiabat religio. Videtur autem in nullo Hebræorum statu, aut tempore licitum fuisse super lateres sacrificiũ offerre: Non ante templum à Salomone constructum, vt nuper *ex cap. 20. Exodi* documus. Non in templo, quia altaria aut ænea C erant, aut ære vestita: & licèt intus constructa ex integris, id est rudibus lapidibus, vt liquet *ex 1. Machab. cap. 4. a vers. 43.* tamen laterum in altaris fabrica nulla mentio. Quare altarium lateritia fabrica aliquid olet Gentilicum, vt bene Hieronymus.

Altare non è lapide secto aut laterculo, sed è terra fieri iussum.

Exod. 20.

7. g *Qui habitant in sepulcris.*] Hic ego puto aliquid indicari Magicum, aut Pythonicum, nam venefici, & Magi manes dicuntur euocare mortuorum, & ab illis futuros rerum euentus sciscitari. Quare ita sæpe obeunt mortuorum sepulchra, vt in illis habitare existimentur. Hæc fortasse vera, neque minùs probabiliter aliquis diceret sermonem quidem esse, de sagis, & maleficis, alio tamen sensu, quibus ad rem magicam magno vsui esse D creduntur mortuorum cadauera è tumulis effossa. Quare à profanis sagæ in tumulis habitare, aut certè iuxta tumulos commorari traduntur. Ouidius de Medea *in epist. Hypsiphiles.*

Veneficia è mortuis.

Per tumulos errat sparsis discincta capillis,
Certáque de tepidis colligit ossa rogis.

Horatius in Epodo *od. 7.* ad Canidiam veneficam.

Nec in sepulchris pauperum prudens anus
Nouendiales dissipare pulueres.

De his multa Lucanus *lib. 6. Pharsal.* de saga.

Ast vbi seruantur (cadauera) *saxis quibus intimus humor*
E *Ducitur, & tracta durescunt tabe medullæ,*
Corpora, tunc omnes auide desæuit in artus:
Immergitque manus oculis, gaudétque gelatos
Effodisse orbes, & sicca pallida rodit
Excrementa manus.

Idem Apuleius *lib. 2. Milef. Nec mortuorum*, inquit, *sepulchra tuta dicuntur; sed & combustis rogis reliquiæ quædam, & cadauerum præsegmina ad exitiabiles viuentium fortunas petuntur, & cantatrices anus in ipso momento choragij funeris perpeti celeritate alienam sepulturam anteuertunt.*

Addo ad extremum non videri alienum à textu institutóque prophetæ si dicas, habitare in sepulchris illos impiæ superstitionis sectatores, & magicæ,

gicæ, ſeu præſtigiatricis artis ſtudioſos: quia cum dæmone aſſiduè loquuntur, illúmque in dubiis magiſtrum habent. Dæmonem verò in ſepulchris habitare, aut circa illa oberrare frequenter, communis erat non ſolùm vulgi, ſed etiam doctorum hominum opinio, vt docet Chryſoſtomus *in c.10. Matth. homil.* 35. Theophylactus, & Euthymius, vterque in illud *Matth.8. Occurrerunt ei duo habentes dæmonia, de monumentis exeuntes.* Quod eo conſilio dæmones faciunt, vt ignoranti plebi perſuadeant animas hominum mortuorum in dæmones conuerti; atque ideo corporibus, quæ in monumentis iacēt, aſſidere. Quod olim ſibi perſuaſerunt Gentilium multi dæmonum præſtigiis, & ludificationibus decepti; & nunc ab eodem deluſi magiſtro multi ex his, qui tranſmarinas regiones incolunt, quas noſtra memoria Hiſpana felicitas aperuit. Et ideo *Matth.* 8. *& Marci* 5. dæmoniacos diabolus agebat ad ſepulchra, & ibi illos habitare compellebat. Hac ergo perſuaſione augures illi, in ſepulchris habitabant; vt familiari dæmonum congreſſu fruerentur. Poterant autem in monumentis habitare non incommodè, quia illa ampla erant, excauata in ſaxo, aut lapideo, ſiue lateritio opere concamerata. Cui rei argumento nobis eſſe poteſt Chriſti ſepulchrum, in quod intrare potuerunt Petrus, & Ioannes. *Ioan.cap.* 20. & tres illæ mulieres, quæ vt Chriſtum vngerent, aromata portabant. *Luc.* 24.

8. Turpia in deorum téplis peruigilia.

h *Et in delubris idolorum dormiunt.*] Hieronymus Gentiles dicit in templis incubare ſolitos in pellibus; quas ex immolatis hoſtiis detraxerunt: vt ibi ſomnia captent, quibus de futurorum euentu doceantur, idque ſuo tempore in Æſculapij fano obſeruari tradit. In vſu autem eſſe vt in Æſculapij templo dormirent, qui illius medica indigerent ope, docet Ariſtophanes in Pluto, vbi licèt ridiculè, ac iocose, conſuetudinem tamen antiquam declarat. Sanè in idolorum templis, admitti inter Gentes illa flagitia, quæ etiam in lupanaribus fœdiſſima ſunt, profani docent ſcriptores. Et de Iſidis Cybeles, Cereris, & Pacis delubris affirmat Iuuenalis *Satyra* 9. vbi ſic ad hominem flagitioſum, & libidinis omnino profligatæ.

Nuper enim (vt repeto) fanum Iſidis, & Ganymedem
Pacis, & aduecta ſecreta palatia matris,
Et Cererem (nam quo non proſtat fœmina templo?)
Notior Aufidio mœchus celebrare ſolebas.

Id autem tum in his tum in aliis idolorum templis nocturni ſomni, atque quietis tempore fieri ſolitum, mihi veriſimile eſt. Quia id etiam in publicis fiebat lupanaribus, vt bene coniectat Lipſius *lib.1. elector. cap.3.* Idque probat, quia lenoniæ domus, aut vulgata, publicáque proſtibula *lucernata* dicuntur, quia lucernæ ad eorum ianuas ſuſpenduntur, quæ impuram, & petulantem iuuentutem admoneant venalem ibi eſſe pudicitiam. Vnde à Perſio *Nonaria* dicitur *meretrix*, quia ab hora nona, iam inclinata ad veſperum die, turpem illum quæſtum inſtituit. Sanè id indicat Tertul. *lib. 2. ad vxorem cap.6. Procedit*, inquit, *de ianua laureata, & lucernata, vt de nouo conſiſtorio libidinum publicarum.* Si ergo profana illa proſtibula non niſi ſub noctem ad meretricium quæſtum patebant, ſanè templa, id eſt, ſacra, & religioſa lupanaria interdiu ad nefarium illum vſum, patuiſſe non eſt veriſimile. Quare qui flagitioſam illam operam Veneri impendunt, aptè dicuntur à propheta dormire in idolorum delubris. Hoc verò apud Babylonios eſſe

A non ſolùm vſitatum; ſed etiam legitimum, docet Herodotus qui *lib.* 1. tradit virgines Babylonicas in Veneris templo commorari, & nonnumquam longo tempore. Neque priùs legitimè nuptias iniſſe, quàm ab hoſpite virginitatem depoſuerint, cuius pretio Deam placari exiſtimabant, & nuptias fieri auſpicatas, & felices. Plura apud profanos inuenies de ſacris, quæ noctu fiebant, & de inſtitutis, in Idolorum templis, peruigiliis: quæ in hanc ſententiam faciunt. Sed exiſtimo alluſum eſſe ad mores Babylonicos, de quibus modò ex Herodoto. Eſt enim veriſimile, Iudæos, qui idola apud Babylonios coluerunt, dormiſſe in templo, ritúque

B Babylonico filias ſuas in eo nuptiarum cauſa proſtare voluiſſe. Quod præter Herodotum indicat quoque Baruch *cap. 6. verſ.* 24. Videntur autem hoc idem feciſſe ante hoc Babylonicum tempus, Samaritani, puto etiam & Iudæi, vt ex meretricio quæſtu aliquid conferrent in templi vſum, cultúmque religioſum. Id enim non obſcurè indicat Michæas *cap.* 1. cùm ageret cum Ieruſalem, atque Samaria. Et quidem de Samaria dicit apertè. *Omnia ſculptilia eius concidentur: & omnes mercedes eius comburentur igne: & omnia idola eius ponam in perditionem: quia de mercedibus meretricis congregata ſunt.* Neque improbabile mihi eſt illum Babylonicæ turpitudinis nefarium, & ſacrilegum quæſtum traxiſſe originem ab antiquiſſimis temporibus, eſſéque

Turpe lucrum abominatur Deus.

Michea 1.

C communem aliis etiam Gentibus cum Babylonüs. Cur enim Deus *Deut. cap.* 23. vetaret ne merces proſtibuli inferretur in templum, niſi id ad impium turpiſſimorum Deorum cultum fieri ſolitum eſſet à Gentibus?

i *Qui comedunt carnem ſuillam, & ius profanum in vaſis eorum.*] Superiora ad idololatriam pertinent, ad quam populus Hebræus ſic erat pronus, vt facilè ad earum Gentium ſacra deflueret, ad quas accedere contigiſſet. Nunc alia obiicit ſcelera, propter quæ Gentilem populum ad ſinum, & amplexum vocet, quia populus quondam ſuus traditæ ſibi legis religionem prodiderat: cùm illis veſceretur, quorum Deus Hebræis vſum interdixerat, carnibus nempe ſuillis, & his quæ ad cibum adhibere 9.

D *Leuit.* 11. religio vetabat. Cibi autem illi *communes* dicuntur *Act.* 10. & hìc *profani*, quia aliis à populo Iſraelitico, qui ſanctus putabatur, erant permiſſi. Ius autem profanum ideo dicitur in vaſis reperiri; puta ollis, ac lebetibus, quia in illis ſuillæ, aut leporinæ carnes coquebantur, aut alia, quæ Iudæo tangere nefas erat. Vbi autem carnes coquuntur profanæ, ibi neceſſe eſt ius quoque ſit profanum; quare poſterior pars nihil videtur eſſe aliud, quàm prioris explicatio.

k *Qui dicunt, Recede à me, non appropinques mihi, quia immundus es.*] Putidi ingenij eſt, atque inuerecundi faſtidire alios, quaſi immundos, cùm ipſi ſint non minùs quàm illi ſordidi; & nauſeare ad aliorũ 10.

E ſordes, cùm ipſi nauſeam aliis, & ſtomachum moueant. Immundi erant Iudæi, cùm non aliter atque alieni populi epulis veſcebantur profanis, neque minùs impiè Idolis ſupplicabant, & nefaria obibant ſacrificia; quàm qui nunquam à Deo receperant legitimum ſacrificandi ritum. Arcebãnt tamen à ſuo conuictu Gentiles, ne aliquid ab eorum congreſſu ſordidum traherent. Quod fecere poſtea hypocritæ illi, qui cum bona mente pudorem quoque depoſuere. Qui cùm in Chriſti cauſa multa eáque quàm grauiſſima peccauiſſent, ingredi tamen prætorium noluerunt, ne Gentilium conſuetudine

tudine contaminati minùs legitimè paschalia sacrificia comederent.

11\. Prouerbiũ. ¹ *Hi fumus erunt in furore meo, ignis ardens tota die.*] *Fumus*, vt alibi à nobis dictum est, pro re leuissima prouerbialiter ponitur. Quare hi, qui cùm nihili sint, & Gentilium sordibus prorsus inquinati, alioa tamen à se tanquam immundos abigunt, dissipandos esse dicit Deus à suo furore, non aliter quàm fumus à vento dissflatur. Quod vero sequitur *ignis ardens tota die*, accommodatè ad priorem partem, hanc videtur habere sententiam. In illis nihil esse præter ignem, à quo tota die fumus erumpat. sicut ab humida materia, cui ignis supponitur. Nam sicut ab illa quotidie attolluntur fumi exundantis ingentes globi, qui præterquam quòd futiles sunt, & molesti, quia spiritus præcludunt, odorémque habent tetrum, & iniucundum, sunt etiam aspectu horridi: sic etiam ab his ex illo igne quo intus ardent, nihil eructat præter molestum, & fœtentem fumum. Nisi mauis sic locum istum accipere, vt Deus subiectis furoris sui flammis populum istum insolentem, & vanum fumare faciat, id est, ardere adhibendo ignis naturale signum pro ipso igne. Quæ metaphora optimè explicat graue, & à vehementi animi ardore profectum supplicium. Qua vsus est *Psal.*17. *vers.*9. *Ascendit fumus in ira eius: & ignis à facie eius exarsit.* & *Psal.*103. *v.*32. *Qui tangit montes, & fumigant.* & iterum *Psal.*143. *vers.*5. *Tange montes & fumigabunt.* Et Isaias suprà *cap.*34. *vers.*9. *Nocte, & die non extinguetur: in sempiternum ascendet fumus eius.* Sed obseruandum hic Hebræorum more desiderati relatiuum; in hunc modum. Isti fumus erunt in furore meo, qui furor illis erit ignis ardens tota die, qui illos in æternum fumare faciat. Idem penè Isaias *c.*30. *Flatus Domini succendens eam*, id est, fumigare faciens.

Fumus. & fumus quid.

12\. Alij frequentes de æterno supplicio hæc interpretantur, in quo sic torquebuntur vanissimi isti, atque impurissimi homines, vt à furore Domini in sempiternum crementur, & fument, aut nil aliud sint, quàm ignis & fumus. Hoc idem videtur eodem spiritu Dominus, & in eundem populũ dixisse, *Deut.*32. *v.*22. Cùm enim egisset de illius idolomania, & minatus esset id, quod nunc lamẽtatur Isaias, subdit. *Ignis succensus est in furore meo, & ardebit vsque ad inferni nouissima.* Neque mihi difficile videtur si sententiam eandem bis expositam esse existimemus; ita vt idem sit *fumus* per metonymiam, quod *ignis*, quia eius naturale signum est: & per zeugma repetatur verbum *erunt*, quod erat in priori membro; in hunc modum. Isti erunt fumus in furore meo, erunt ignis ardens tota die. Hæc postrema explicatio ita mihi probatur, vt tamen aliæ non improbentur, maximè quæ secundo loco posita est.

Inferni supplicium.

13\. ᵐ *Ecce scriptum est coràm me.*] Accommodatè ad hominum sensum & consuetudinem dicit Dominus, quæ nunc exprobat impio populo, scripta esse, neque vnquam non obuersari ante suos oculos. A quo autem illa scripta fuerint, non dicit, sed siue à Deo siue à populo peccatore scripta dicantur, sensus non videtur diuersus admodum: quia tantùm videtur Deus significare velle, nunquam sibi illorum scelerum deponendam esse memoriam. Quòd enim Deus scribat, quæ peccator deliquit, indicat Iob *ca.*13. *vers.*26. *Scribis enim contra me amaritudines, & consumere me vis peccatis adolescentiæ meæ. Amaritudines* enim pro peccatis sumuntur in scriptura non rarò. *Osee* 12. *vers.*14. *Ad ira-*

Peccata nostra semper ante oculos Dei obuersantur.

Peccata tam à Deo, quam à peccatore scribuntur.

A *cundiam me prouocauit Ephraim, in amaritudinibus suis.* Et *Act.*8. Petrus ad Simonem. *In felle amaritudinis, & colligatione iniquitatis video te esse.* Quòd peccator sua inscribat peccata, docet nomen Chirographi, quo peccator debitorem se fatetur pœnæ æternæ. Vide quæ ex Origene diximus *c.*43. *n.*42. Quocumque accipias modo, res planè horribilis, sic esse peccata nostra scripta, vt nunquam non occurrent diuinis oculis: sic incisa aliè stylo ferreo in vngue adamantino, vt ab vno tantùm Deo expungi, ac deleri possint. Videtur hic Isaias spectasse illud Moysis *Deut.*32. *Nonne hæc abscondita sunt apud me, & signata in thesauris meis? Mea est vltio, &*

B *ego retribuam.*

ⁿ *Non tacebo, sed reddam & retribuam in sinu eorum iniquitates vestras.*] Loquebatur Isaias hæc ad illos, qui centum ferme annos antecessere tempus illud quo ipsorum posteri excisa patria, & exulo templo in captiuitatem abducti sunt: in quorum caput conferenda dicit illa supplicia, quæ parentum, & maiorum suorum peccata merebantur. Similia sæpe audimus in scriptura, quæ luituros dicit esse filios parentum errata. Quomodo verò id sit intelligendum, docent Scholastici. Vide S. Thomam 1. 2. *q.*87. *ar.*8. & ibi interpretes. & P. Vasquez *disp.*135. *cap.*1. Interim accipe rationem illam quam Christus indicat *Matth.*23. *vers.*32. *Implete mensuram Patrum vestrorum.* Peccauerunt

14\. *Filij quomodo parentũ peccata luãt.*

Matth. 23.

C quidem, & qui tunc in viuis erant, quando hæc ab Isaia denunciabantur, & qui iam antè vita functi fuerant, nondum tamen illam impleuerant peccatorum mensuram, ad quam Deus statuerat vrbe, ac templo deletis, Gentem illam duro, atque ærumnoso exilio mulctare. Impleta ergo ab impia, atque infelice posteritate peccatorum mensura, quam ad summum fere vsque parentes impleuerant, dedetunt filij pœnas, quæ iam suis, quàm parentum peccatis, debebantur.

15\. Illud *non tacebo*, respicit illud *cap.*42. *vers.*14. *Tacui semper silui, patiens fui quasi parturiens loquar.* Quasi dicat, Rumpam tunc silentium diu seruatum, id est, non quiescam, sicut antea feci. *Silentium* enim, vt alibi diximus, quietem significat.

D *Sinus* licèt semper illam vestimenti partem significet, quæ pectus tegit, aliquando tamen laciniam valet, id est, illas vestimentorum partes, quæ à cingulo ad pedes vsque defluunt. Hispanè *la falda.* Virgil. 1. *Æneid. de Venere.*

Nuda genu, nodóque sinus collecta fluentes.

Neque videtur alienum à consuetudine, si hîc *sinum* in secunda significatione capias, quia merces, aut alia, quæ pro pecunia, aut opera locata retribuuntur, in laciniam excipi, atque ibi portari consueuerunt. Certè mensura illa conferta, & coagitata, & supereffluens, quæ danda dicitur in sinum *Luca* 6. non optimè cadit in sinum, prout pectoris

E tegumentum importat. Sed quia aliis in locis merces, seu retributio sæpe cum sinu coniungitur; vbi opportuna non est de lacinia explicatio; neque id valet vox Hebræa חיק *chek*, ideo de pectoris integumento capio, in quo tutiùs, ac propiùs seruatur illa retributio.

16\. ° *Qui sacrificauerunt super montes, & super colles exprobrauerunt mihi.*] Quomodo Gentes, & ad earum imitationem Iudæi in montibus, & collibus sacrificauerint, diximus iam antea; exprobrasse autem Deo, etiam si diuina hæc abesset auctoritas, satis est verisimile. Quia dum idolis aras in montibus excitant, & illis supplicant, quis dubitet

tunc

tunc ab illis de Deo multa dici, quæ diuinam auctoritatem non decerent. Vt quòd infidelis esset in promissis, quòd parum de suorum incolumitate sollicitus, quos alienis expoliandos tradiderit: ac tandem idolorum benignitati, atque potentiæ tribuerint, quod vero Deo acceptum referre debuissent. Vt illud quod ante vitulos aureos *Exodi 32. vers. 4.* cecinerunt Hebræi. *Hi sunt dij tui Israel, qui te eduxerunt de terra Ægypti.*

17. p *Quomodo si inueniatur granum in botro, & dicatur, ne dissipes illud, quoniam benedictio est; sic faciam propter seruos meos, vt non disperdam totum.*] Aliquid hîc aut vulgare, aut prouerbiale suboleo, vt & modus ipse dicendi significat, qui non longè abest à prouerbio; & id quod præmittitur, *& dicatur*, quod tritum vulgo sermonem designat. Credo autem hîc paucitatem significari cum admiratione quadam, quasi in graui, & communi calamitate admirabile iudicetur aliquid effugere potuisse infortunium commune. Quàm pauci futuri sint, quos in obsidione longa, & tanta Chaldæorum offensione, aut gladius non confecit, aut fames, & tabes non absumpsit, declarat similitudo à botro petita, in quo ex multis granis vnum tantùm reliquum fecit, aut glacies, aut grando. Tunc credo ab Hebræis dici solitum illam esse Dei benedictionem; quare non decere, aut non expedire dissipare, ac legere illud diuinæ benignitatis monumentum, qui ita vineam, aut botrum afflixit, vt non totum abstulerit. Sic, inquit Deus, propter seruos meos, nempe Abraham, Iacob, & Dauid, relinquam aliquos, id est, exiguum semen, vt dixit Isaias *cap. 1. num. 9.* ne totum deleatur Iudæorum genus, ex quo postea nasciturus est Christus Abrahamo promissus.

18. q *Et educam de Iacob semen, & de Iuda possidentem montes meos.*] Granum illud quod in botro, aut vite relictum est; quia benedictum à Domino, & semen illud, cui *Isaia 61.* benedixit Dominus, ex tam exiguo numero sic augebuntur, vt habitent rursus vrbem desertam, impleántque latè regiones à Deo olim promissas, & ab Israele quàm diutissimè possessas. Quod sanè ita fuit; nam ab illis, qui in captiuitatem abducti non sunt, sed in fines Israeliticos variè dispersi, & ab eis, qui ab exilio Babylonico in patriam remigrarunt, (quos si cum reliqua multitudine conferas, instar erunt grani vnius in botro relicti) iterum habitata fuit fors Israel. Immò post captiuitatem Iudæi in patrios fines restituti, multò plura obtinuerunt, quàm antea possederant, vt docuimus *cap. 49. num. 68.* Vide quæ diximus *cap. 24. num. 13.* *Quia hæc erunt in medio terræ: in medio populorum, quomodo si pauca oliuæ, quæ remanserunt, excutiantur ex olea: & racemi cùm fuerit finita vindemia. Hi leuabunt vocem, atque laudabunt, &c.*

19. r *Et erunt campestria in caulas gregum, & vallis Achor in cubile armentorum populo meo, qui requisierunt me.*] Quàm misera, atque ærumnosa fortuna expectet Gentem illam impiam, & superbam, quæ idolorum se sordibus polluet, hactenus ostendit propheta: Nunc iam felicem illorum sortem commendat, qui à vera religione, & quasi à coniugali fide non recesserunt, quibus omnia promittit felicia, & plena: vsque adeò, vt quæ hominibus diuitibus, & lautis olim fuerunt deliciæ, illa aut arua illis similia pascant eorum greges. Quia videlicet quæ olim fuerunt armentorum pascua (vt potè, quæ nondum satis apta ferendis frugibus, aut plantandis hortis, quia in montosis, atque syluestribus locis) sic erunt amœno, atque vernanti solo, vt cum locis campestribus, & irriguis, aut cum valle Achor, quæ omnium putabatur ad vsum fertilissima, & ad aspectum pulcherrima, comparari possint. Hic verò subaudienda est nota similitudinis, quod apud Hebræos nimis familiare. Erunt caulæ seu pascua gregum fœconda, ac pinguia; sicut campestres agri; & armentorum diuerticula, sicut vallis Achor.

Quàm Deus in suos liberalis.

Quid sit vallis Achor, & quomodo idem quod vineæ Engaddi, aut Baalhamon, quæ fuerunt in locis totius Palæstinæ maximè frugiferis, ac pulchris, diximus *in Cantica*, ad illud *cap. 1. In vineis Engaddi.* Et *cap. 8.* ad illud *Vinea fuit dilecto in ea quæ habet populos.*

s *Et vos qui dereliquistis Dominum, qui obliti estis montem sanctum meum.*] Opponit fœlici sanctorum sorti calamitatem, quæ ab offenso Deo imminet peccatoribus, & idololatris, famem, sitim, gladium, & si quid in malis numeratur: rationémque reddit, cur illo supplicio mulctandi sint, quia illa nempe admiserunt flagitia, quibus se ad idolorum sacra transfugisse testabantur, quæ nos statim suo ordine persequemur. Primum est, quòd montem Dei, id est, templum in monte Moria exædificatum deseruerint, vbi Deo sanctè, atque legitimè offerebantur hostiæ, & ad montes alios religionis, aut impietatis gratia conscenderint, in quibus sacrilegæ excitabantur aræ: & sordidæ immolabantur, & execrandæ victimæ, de quibus nuper. *Qui sacrificauerunt super montes.* 20.

t *Qui ponitis fortunæ mensam.*] Pro *fortuna* Heb. est גד *gad*, quæ aliquid fortunatum sonat. Quare Lia cùm natus est ex ancilla Zelpha filius *Gen. 30. vers. 11.* dixit *Feliciter, & idcirco vocauit nomen eius Gad.* Septuaginta transtulerunt τῷ δαίμονι, quod etiam *fœlicitatem* sonat. Cur fortunæ, seu fœlicitati mensa strata dicatur, obscurum est. Hieronymus in hunc locum. *Est in cunctis vrbibus, & maximè in Ægypto, & in Alexandria idololatriæ vetus consuetudo, vt vltimo die anni, & mensis eorum, qui extremus est, ponant mensam refertam varij generis epulis, & poculum mulso mixtum vel præteriti anni, vel futuri fertilitatem auspicantes. Hoc autem faciebant Israelitæ omnium simulacrorum portenta venerantes.* Quòd idolis, aut in idolorum templis sternerentur mensæ, vt puto idolis ipsis antè consecratæ, non obscurè indicant sacræ litteræ. Nam *Danielis 14.* mensa quotidie sternebatur Bel Chaldæorum Deo; cui impendebantur per dies singulos similæ artabæ duodecim, & oues quadraginta, viníque amphoræ sex. Quòd verò in templo ad idolorum mensam idolothyta comederent impiæ superstitionis asseclæ, indicat Paulus *ad Corinth. epist. 1. cap. 8. vers. 10.* vbi quosdam accusat quòd in idolio, id est, in templo idolorum, ad mensam recumbant. *Iudic. cap. 9. vers. 27.* in fano Dei Barith inter epulas, & pocula maledicebant Abimelech Sichimitæ, & Phil. *lib. de plantatione Noe*, causas adducit cur in templis antiqui conuiuia peregerint. 21. Idolis strata mensa.

Hæc mihi videntur probabilia; sed neque abs re fortasse ille cogitaret, qui diceret *mensam* hic pro *altari* sumi. Quomodo videtur sumpsisse *Malach. cap. 1. Offertis super altare meũ panem pollutum; & dicitis In quo polluimus te?* Statim verò subiicit. *In eo quod dicitis, Mensa Domini despecta est.* Vbi quod priori loco *altare*, posteriori *mensa* nominatur. Et clariùs aliquanto postea, *Et vos polluistis illud in eo* 22. Mensa idem quod altare. Malach. 1.

quod dicitis, Mensa Domini contaminata est: Et quod superponitur, contemptibile est, cum igne, qui illud deuorat. Vbi apertè de altari holocausti sermo est, oc-

1.Cor.10. que alio sensu dixit Paulus 1. *ad Corinth.* 10. *Non potestis mensæ Domini participes esse, & mensæ dæmoniorum.* Ita putat Salmeron in hunc Pauli locum, qui in hunc sensum accipit in Isaia *fortunæ mensam.*

23. [a] *Et libatis super eam.*] Pro *super eam* Hebr. est לַמְנִי *lemini*, quod variè exponunt tam nostri quàm Rabbini. Quid sit libare super mensam obscurum non est, nempe offerre in mensa, aut in altari Diis, stato, atque solemni ritu pocula, aut aliud libationis genus. Quod Ioui, ac bonæ fortunæ in mensis offerri solitum docet Athenæus *lib.* 15. *cap.* 10. B vbi auctores citat antiquos. Vide etiam Erasmum in adagio *Bona fortuna*, itē in adagio *Seruatori Ioui.* vbi exemplorum satis. Hac itaque mensa fatebantur Iudæi se mores, & animos habere Gentilicos, quando Gentilium ritu boni ominis ergo fortunæ, ac Ioui poculum libabant.

24. Pro *super eam*, vt diximus, Hebr. est לַמְנִי *lemini*, de quo variæ sunt interpretum explicationes, & sententiæ. Ego inprimis vulgatam amplector, vt debeo; sed ex aliis illa minus displicet, quæ מְנִי *mini*, *numerum* esse putat, à verbo מָנָה *manah*, quod est *numerare*. Quare לַמְנִי *lemini*, significabit *ad numerum*. Quam sententiam ideo minus improbo, quia statim videtur ad illam ab elegantissimo propheta facta quædam parode, dum ait: Ad nu- C merum omnes esse gladio conficiendos, sicuti ipsi ad numerum libant. Fortasse allusum est ad Gentium consuetudinem, quæ in poculis tot cyathos bibebant, quot erant litteræ in illius nomine, cui bene precabantur, aut cui grati videri cupiebant: seu certè ad quædam antiqua sacra in Annæ Perennæ memoriam instituta, in quibus sibi delusi vana superstitione Gentiles persuaserant æquandos sibi esse ætatis annos cum poculis, quæ in ea celebritate hausissent. De quibus *lib.* 3. *Fastor.*

Sole tamen, vinóque calent, annósque precantur,
Quot sumunt cyathos, ad numerúmque bibunt.
Inuenies illic, qui Nestoris ebibat annos,
Quæ sit per calices facta Sibylla suos.

His ergo denunciare propheta videri potest, super- D stitiosos illos cyathos non additoros aliquid ad vitæ spatia, sed potiùs detracturos. Neque enim ipsi numerabunt annos, sed potiùs ipsos numerabit gladius, quos ad vnum omnes interficiet. Hæc in re dubia videntur dici posse non abs re.

25. [a] *Numerabo vos in gladio, & omnes in cæde corruetis.*] Si לַמְנִי *lemini*, vt modò dicebamus, significat *ad numerum*, nihil est quod præterea addamus ad superiora, in quibus est paronomasia non inelegans. Sed accommodatè ad translationem vulgatæ puto in vtraque parte clausulæ eandem esse sententiam, quæ docet omnes impiæ religionis sectatores ad vnum esse perimendos. Qui manu numerat, puta pecunias, aut quid simile, manus tangit. E Qui numerat gladio, tangit vtique gladio, qui cùm hostilis sit, & ab vltore vibratus concidit eos, quos ea ratione numerando percutit. Porrò hic *gladius* per Synecdochen positus est, pro quouis instrumento mortifero, qualis est fames, pestis, & si quid aliud est saluti, vitæque contrarium.

26. [?] *Pro eo quod vocaui, & non respondistis, &c.*] Iterat causas propter quas Deus in vesanum illum populum desæuiat, ostenditque quid sit futurum discriminis inter eos, qui se diuinis præceptis obsequentes præbuerunt, & alios, qui alia omnia secuti à vera religione ad inanem, & impiam defecere. Illis fœlicitatem, abundantiam, & iucunditatem pronittit; his contrà inopiam, tabem, vlulatum, & infortunij genus omne prædicit, & minatur. Cætera obscura non sunt.

[c] *Et dimittetis nomen vestrum in iuramentum electis meis.*] Iuramentum coniungi plerumque execratio solet, vt diximus *sup. cap.* 62. *num.* 32. quæ à rebus duris, & magnopere odiosis, & execrabilibus sumitur. Qualia in profanis sunt illa, quorum exemplus in Ibin optat, & precatur Ouidius, & in sacris incendium Sodomorum, interitus Datan, & Cores. Talem ergo dicit futuram esse conditionem eorum, quibus per prophetam Deus vitæ turpitudinem exprobrat, vt illorum nomen in iuramentis nemper execrationis assumant electi. Ac si dicant, cùm sibi fidem haberi volunt, Contingat mihi quod Iudæis, qui idolis supplicarunt: audiam de me, quod perfidi & scelerati Iudæi. Hoc ipsum docuimus in illud Zachariæ *cap.* 8. *Et erit sicut eratis maledictio in Gentibus.* Vbi ostendit Zacharias, qui post Babylonicum exilium suam scripsit prophetiam, nomen Iudæorum illorum, quos diuinus percussit furor, fuisse execrabile, adductúmque esse à Gentibus in execrationem, sicut Mysorum calamitas, aut Herculis ærumnæ. Dixit idem quod nunc Isaias, Ieremias *c.* 4. *Et dabo eos in vexationem, afflictionémque omnibus regnis terræ: in opprobrium, & in parabolam, & in prouerbium, & maledictionem vniuersis locis, ad quæ eieci eos.* Et *cap.* 42. *Eritis in iusiurandum, & in stuporem, & maledictionem, & opprobrium.* Et *cap.* 29. cùm ageret de Achab, & Sedechia. *Ecce,* inquit, *ego tradam eos in manus Nabuchodonosor Regis Babylonis, & percutiet eos in oculis vestris, & assumetur ex eis maledictio omni transmigrationi Iuda, quæ est in Babylone dicentium: Ponat te Dominus sicut Sedechiam, & sicut Achab.*

27. Cum iuramento execratio coniuncta.

Iudæi in prouerbium, & maledictum.

Prouerbiū.

Septuaginta paulò aliter. *Relinquetis nomen vestrum in saturitatem electis meis.* Id est, Ea erit vitæ vestræ conditio, vt electis meis pudori, aut fastidio sit, ita vt non nisi cum nausea nomen vestrum audiant. Vtraque translatio satis significat ignominiam, & sordes nominis olim honesti, postea verò ignobilis, & odiosi Iudæorum.

[d] *Et interficiet te Dominus Deus; & seruos suos vocabit nomine alio.*] *Vocari aliquo nomine*, ex Scripturæ consuetudine interdum valet sic aliquem vitam suam instituere, aut sic affici siue sua, siue aliorum hominum industria, vt eo nomine non immeritò compellari possit. Vnde in Scriptura idem est *vocari* & *esse.* Qua ratione de Ierusalem propter ornamenta illa, quibus à Deo post exilij sordes cumulata est, dicitur *cap.* 62. *vers.* 4. *Vocabitur voluntas mea in ea.* Vide quæ ibi diximus. Cùm autem ea Dominus commemorauerit vel flagitia, vel supplicia populi, propter quæ nomen obtinere potuerit *miseri*, & *ærumnosi*, & *execrabilis*, nunc ait propheta Dei seruos longè aliter à Domino esse suscipiendos, & ornandos, ita vt alio nomine longè dissimili vocari possint, Nempe *dilecti*, aut *in quibus Dei voluntas est*, aut *in quibus Deus sibi complacuit*, Vide quæ diximus ad illud *cap.* 62. *Vocabitur nomen nouum.* Si ad testamentum referas nouum, quod profectò in sensu mystico debet, nomen nouum illud videtur fuisse, vt Hieronymus putat, quo Christi sectatores primùm Antiochiæ consignati sunt; vbi vt habes *Actor.* 11. primùm vocati sunt *Christiani.* Sed de sensu mystico huius capitis alibi dictum est. 28.

29. Dei in suos amor, & liberalitas. bb *In quo, qui benedictus est super terram, benedicetur in Deo Amen, & qui iurat in terra, iurabit in Deo Amen.*] Locus iste valde difficilis est, in cuius explicationem varia ab interpretibus adducuntur. Ego aliis omissis, quod sentio, breuiter expediam. Diximus nuper in iuramentum nempe execratorium adhibendum esse illorum nomen, qui idola coluerunt, diuina fide, ac religione prodita: ita vt in iuramento electi illud adiiciant; *si fallo*, aut *si mentior, talia mihi eueniant, qualia Iudaeis, qui relicto, vel contempto Deo ad idola transfugerunt.* Nunc verò contraria de electis, fidelibúsque seruis prædicit, adducendum nempe illorum nomen, quodcumque sit siue *dilectus*, siue *Christianus* in benedictione, in hunc, aut similem modum. *Ita me Deus amet*, aut *Ita mihi benefaciat Deus, sicut amauit, aut benefecit dilectis suis, aut Christianis*, &c. Aut certè cùm alteri, aut benedicimus, aut bene precamur; sicut nouæ nuptiæ in benedictionibus bene precantium Rachelis, & Liæ nomen audiebant. *Ruth. cap. 4.* Vtrumque videtur complexus Isaias, idque non obscurè, benedictionem quidem, cùm dixit. *In quo qui benedictus super terram benedicetur.* Iuramentum verò cùm statim addit. *Et qui iurat in terra, iurabit in Deo.* Est autem in posteriori parte repetendum illud *in quo*, quod erat in priori hoc modo. *Et in quo qui iurat*, &c.

30. Nunc quæ in textu videntur nonnihil implexa, sic digero, atque ordino, *In quo nomine in benedictionibus interposito; benedictus erit ille, qui in Domino amen benedicetur.* Nam qui inani, ac falsa idolorum benedictione benedicitur, ille sicut neque veri Dei nomen audit, sic etiam neque audiet, dum benedicitur, amabile illud electorum nomen. *In quo etiam electorum nomine iurabit in terra, ille qui in Deo Amen iurauit.* Non verò qui in iureiurando interponet execrabile idolorum nomen. Hæc mihi valde videntur ad textum: Et est antithesis familiaris huic prophetæ, & superioris quæ huc vsque producitur, continuatio.

31. De significatione *Amen*, & quo vsu ac sensu de Deo dicatur, diximus *cap. 25. num. 2. & num. 6.* Neque quid in præsenti addam nouum occurrit. Illud obseruo, commendari in hac fidelis populi fœlicitate, & iuramenti seu benedictionis legitima, atque fideli forma, id, quod Iudæorum nonnulli in dubium, & suspicionem vocabant; nempe Deum deserto populo, & exusto templo parum promissi sui memorem videri. De quo multis *cap. 58. num. 12.* Vt ergo constabit omnibus in electis fidelis meritorum compensatio, sic in illis ornandis Dei fidelitas. Quare vtrumque erit in benedictione aut iuramento solemne. Ac si dicant. *Contingat mihi id quod Deo dilectis ab ipso Deo Amen, id est, veritatis, vel fidelitatis, seu à vero Deo, & fideli datum est*; aut *Largiatur tibi Deus veritatis, & fidelitatis, id quod largitus est dilecto sibi populo.*

32. Aliæ explicationes sunt plurimæ quas apud suos auctores promptum est videre. Illam non omittam, quæ magis est communis, quæ hîc accipit de tempore Ecclesiæ, quod fœcundum fore dicitur, vt statim explicatur, & sanctum. In quo nemo iam per Iouem, aut Iunonem iurabit, in quibus nihil est veritatis, ac fidei; sed in Deo Amen, id est, in Deo qui fidelis est, & verax, qui neque decipiet, aut mentietur, neque ipse à quoquam falli potest. Neque benedicetur in nomine Abraham, aut Iacob, sed in nomine Dei Amen, id est, fidelis; qui præstare poterit, quod benedictionis nomen importat.

cc *Quia obliuioni tradita sunt angustiæ priores.*] 33. Obliuionis nomen cum epitasi.
Optimè hic Hieronymus, *Obliui, catur pristina mala non obliuione memoriæ, sed bonorum successione, iuxta id, quod scriptum est, In die bona oblitio malorum.* Et sanè ita comparatum est, vt quæcumque mutatio grauis in quamcumque partem, obliuionem inducat status prioris. De mutatione ad statum infœlicem *Eccl. 11. vers. 29. Malitia horæ obliuionem facit luxuriæ magnæ.* Et *Genes. 41. vers. 30.* Cùm præcessisset septem annorum incredibilis abundantia, deinde ea dicitur venisse sterilitas frumenti, *vt obliuioni tradatur cuncta retrò abundantia.* Et *eodem cap. vers. 51.* cùm eductus esset iam è carcere Ioseph, & gradum Regio proximum consecutus, filium quem proximum in ea fortuna suscepit, vocauit *Manasses, dicens, Obliuisci me fecit Deus omnium laborum meorum.* Eadem dixit Isaias *cap. 43. vers. 18. Ne memineritis priora*, &c. Vide quæ diximus *c. 54.* ad illud *Confusionem adolescentiæ tuæ obliuisceris.* Magna hîc igitur Deus promittit iustis, & electis, quorum nomen in benedictionibus interponendum dixerat: quando præterita incommoda, quæ in hac vita non leuia patiuntur iusti, obliteranda, & opprimenda dicit bonorum aduentu. Hæc verò in Ierusalem restituta experti sunt Iudæi, sed multò magis beati, vbi post huius vitæ quotidianas molestias ad cœlestem patriam traducentur.

dd *Quia abscondita sunt ab oculis nostris.*] Quod 34. Absconditum pro longè posito.
longè est à nobis, id absconditum esse dicitur. Vnde quia tempus quod longè ante nos fuit, aut quod à nobis longè postea consequetur, quod *sæculum* vocatur, aut *æternitas*, עולם *hholam* dicitur, à verbo עלם *hhalam*, quod *abscondere* significat, quasi à nostris oculis absconditum. Ait ergo propheta, priores angustias, sic ab electo populo procul abfuturas, vt neque illas iam ampliùs intueri, aut quod maioris fœlicitatis argumentum est, neque recordari possint. Aut certè hic alia spectatur metaphora, quæ eandem sententiam non minùs significanter continet. Nam quemadmodum murus interpositus aliquid ab oculis nostris eripit, & ab eo, quod vltrà est munit, & defendit; sic Deus, qui murus, & antemurale est electis suis, qui in ipsius habitant adiutorio, & in eius protectione commorantur, defendet illos ab angustiis prioribus, easque ab eorum oculis ita subducet, vt non modò illas non patiantur, sed neque videant.

ee *Ecce enim creo cælos nouos, & terram nouam: & non erunt in memoria priora*] *Cælorum, & terræ* 35. Creo pro renouo, aut in meliorem statum adduco.
nomine rerum vniuersitatem significari satis est notum. Vnde sæpe Deus dicitur cœli terræque conditor, id est, omnium rerum. Quare hîc prouerbiali specie cœli, terræque creatione, seu reformatione, omnia esse reformanda significari puto, quasi noua futura sit vniuersi species. Quomodo *Psal. 103.* affulgente vere post hyemis asperitatem creati dicuntur plantæ quæ temporis inclementia mortuæ videbantur: & terræ facies renouari. *Auferes spiritum eorum, & deficient*, &c. *emittes spiritum tuum, & creabuntur; & renouabis faciem terræ.* Psal. 103. Iactabatur ante tempus illud lætum, & fœlix ita durè ac miserè populus electus, de quo nunc Isaias, vt omnia illi viderentur aduersa: cœlum obscurum, & nubilum, quod contraheret semper, nunquam exhilararet, & diffunderet mœrentem animum: terra sterilis, & arida, ex qua non maior sperari prouentus poterat, quàm è pumice, & saxo. Neque id mirum, cùm cœlum illis esset ferreum, à quo ignis, & fulmina vibrabantur, non largus, & benignus im-

ber. In his significabatur ærumnosa, atque afflicta electorũ cõditio, quibus Deus sub metaphora cœlorum nouorum, & terræ item nouæ (quæ sic erunt benigna, atque propitia, vt cœlorum antea inclementium, & terræ sterilis, & infaustæ memoria deponatur) omnem rerum abundantiam, & ingentem voluptatem promittit. Quomodo verò prouerbiali specie cœli obscurati, & stellæ cadentes, & similia pro calamitate, & mœrore sumantur, ostendimus pluribus *cap.34. num.5.* quæ omnino vide.

36. Scio à pluribus de beatorum patria hæc explicari, vbi longè aliam experientur vitæ conditionem iusti, quos hîc iactauit dura vitæ rerúmque conditio. Quod ego quoque sentio, amplectórque, imò existimo in hoc præcipuè intentam esse prophetiam; sed typicè quod alibi sæpe ex pluriorum sententia diximus, intelligenda etiam de captiuitate restituta non dubito. Quod credo mecum iudicabit, qui attentiùs caput totum explorauerit: in quo vt suis locis dicemus, nonnulla sunt, quæ in beatorum patriam conuenire non possunt. Ea hoc loco adducuntur Iudæi, vt ait Finus *lib.7. oppos.19.* vt credant Messiam nondum aduenisse; quia cœli noui, & terra noua creata non sunt, cùm terræ, ac cælorum species eadem sit, quæ olim ab initio. Sed quàm illi tota terra, ac toto errent cœlo, satis apparet ex dictis.

37. ff *Et non ascendet supra cor.*] Sententia eadem, aut non valde dissimilis superiora illa tempora angusta, & dura, quæ non ampliùs dicuntur futura in hominum memoria, illa eodem sensu dicuntur non ascensura super cor, quia de illis non iam ampliùs homines cogitabunt. Eodem sensu dixit Ieremias *cap.3. vers.6. Non dicentur vltrà arca testamenti Domini: nec ascendet super cor, nec recordabuntur illius.*

38. gg *Sed gaudebitis & exultabitis in sempiternum in his quæ ego creo.*] In creatione, vt diximus, noui cœli, ac terræ item nouæ, indicari diximus magnam fortunæ vicissitudinem. Quare in his quæ creata dicuntur, id est, in bonis non solùm restitutis, sed etiam amplificatis gaudium, & exultationem Deus in sempiternum promittit, id est, in longum tempus; id enim interdum ex scripturæ consuetudine *sempiternum* valet.

39. hh *Quia ecce ego creo Ierusalem exultationem, & populum eius gaudium.*] Abstractum pro concreto, vt Logici loquuntur, sæpe in Scriptura sacra ponitur, vt *iustitia* pro *iusto*, sic hoc loco *exultationem*, & *gaudium*, pro *exultante* atque *gaudente* sumo, quasi dicat Deus. Creo Ierusalem exultantem, & gaudentem, id est, faciam vt quæ in mœrore fuerat, alacri sit, & exultanti animo. Hîc verò obserua ex scripturæ vsu *creare* non semper esse aliquid è nihilo producere, sed aliquando in speciem meliorem adducere, quæ collapsa videbantur, aut ruinæ proxima. Quemadmodum *Psal.103.* creari dicuntur plantæ, cùm vernali clementia nouo foliorum vestitu, & ramorum propagine luxuriant. Et *Psal. 50.* cùm cor à peccatorum labe mundatur, *creari* etiam dicitur, id est, ad priorem statum pulchritudinémque restitui. *Cor mundum crea in me Deus.* Sic nunc creata dicitur Ierusalem gaudens & exultans; quia longè meliorem statum nacta est, quàm cùm sederet lugens, & sordida.

40. ii *Et exultabo in Ierusalem, & gaudebo in populo meo.*] *Cap.52. vers.3.* cùm iterum sermo esset de hoc ipso tempore Ierusalem, illius commendatur iustitia, & sanctitas, adeò vt *ciuitas sancti* appelletur;

A quia videlicet restituto templo, quod à Chaldæis priùs excisum fuerat, antiqua domus Deo, & sedes quasi Regia restituta fuit. Instauratis ergo sacrificiis, & moribus ciuium ad meliorem mentem, & frugem mutatis, exultat Dominus in Ierusalem tanquam in populo iam omnino suo.

kk *Et non audietur in ea vltrà vox fletus, & vox clamoris.*] Quomodo *non vltrà* & similia, non semper negant aliquid aliquando futurum, sed affirment aliquid futurum esse diuturnum, diximus *cap.28. num.29. & cap.60. num.79.* Nam certum est post libertatem populi, instauratúmque templum auditum esse clamorem, & fletum non solùm Romanorum, sed etiam Machabæorum tempore. 41.

B Dicuntur tamen non vltrà futura fletus, & clamor, quia pax à Deo promissa, & rerum abundantia, de quibus nunc propheta, diuturna fuerunt.

ll *Non erit ibi ampliùs infans dierum.*] Hic locus valde difficilis est, neque facilè cum superioribus contexitur. Ego hæc primùm ad fœlicitatem eius populi pertinere puto, in quo Dominus dicit sibi esse exultandum. Est enim maximum ciuitatum ornamentum ciuium prudentia, & senilis maturitas; sicut contrà stupor, & leuitas ciuium dedecori est & pudori patriæ: non aliter ac filij parentibus sunt ignominiæ aut gloriæ. Fuerunt priùs in Ierusalé in senili ætate infantiles mores. Quare *Prou. cap.1.* sapientia in plateis, & in portis vbi senum 42.

Dies multitudinem significat in plurali.

C conuentus est, clamat. *Vsquequo paruuli diligitis infantiam?* Quasi dicat, Quid vos capite cano, & rugata facie puerilia captatis nugamenta? Hoc itaque hominum genus stolidum, & ignobile, *infantile* vocat propheta, abfuturúmque dicit ab instaurata, & bene constituta ciuitate. *Infans dierum*, vt opinor, senex est; quasi dicas, Non erit ibi homo dierum, nempe multorum, qui tanquam infans sit animi stupore, & morum leuitate. *Dies* verò in numero multitudinis, etiam si nihil addas, puta multos aut simile aliquid, tempus diuturnum significant. Quomodo *Dan. cap.10. vers.14. Quia adhuc visio in dies*, nempe multos. Quòd ibi subaudiendum sit adiectiuum *multos*, persuadet quòd vbicumque signari iubetur prophetia, *multum* additur,

D aut aliquid affine; quo significatur longum tempus esse complendum, puta centum annorum. Et *Iosue cap.23. vers.1.* vbi vulgatus, *Et Iosue iam longæuo, & persenilis ætatis*, Heb. est. *Venit in dies.* Et statim v.2. vbi noster, *Ego senui, & progressioris ætatis sum*, Heb. *Ego veni in dies*, nempe multos. Hispanus certè Hebraico, vt puto, idiomate, dum ostendere vult multos transisse dies, ait, *Dias ha, hombre de dias, hombre en dias*, id est, senex. *Infans* itaque *dierum* idem est, qui statim appellatur *puer centum annorum*.

mm *Et senex qui non impleat dies suos.*] Eadem videtur esse sententia, nempe in Ierusalem à Deo 43.

E in meliorem formam redacta nullum esse futurum, qui cùm multorum dierum sit, spiritus tamen habeat, & cogitationes pueriles; aut qui senili ætate grauis non impleat dies, id est, faciat ea, quæ ios illos dies, & grandem ætatem dedeceant. *Implere* autem est aut muneri, aut expectationi, aut nomini suo satisfacere. Ille munus implet, qui id præstat quod exigit magistratus, quem gerit, aut persona quam sustinet. De nomine Ouid. *lib.1. de Ponto, elegia ad Maximum.*

Maxime, qui tanti mensuram nominis imples.

Sic nunc impleri annos, vel senectutem suam, nihil aliud esse arbitror, quàm facere id, quod anni seniles, aut ætas grandis postulat.

Alij

44. Alij censent aut Ierusalem restitutæ, aut Ecclesiæ promitti longam filiorum ætatem accommodatè ad vtrumque sensum, tam historicum de illa, quàm mysticum de hac. Quæ mihi sententia valde olim probabatur, adducebatque, vt ita esse existimarem; Nam de Ierusalem terrena, quæ armis Chaldæorum excisa fuit, pueri allidebãtur ad saxa, vt *ex psal.* 136. non obscurè colligitur. Nam cùm Dauid talia prædixisset passuros esse Babylonios, qualia ipsi Iudæis intulissent mala, statim adiecit illorum paruulos allidendos ad petram. *Filia Babylonis, misera, beatus qui retribuet tibi retributionem, quam retribuisti nobis. Beatus qui tenebit, & allidet paruulos tuos ad petram.* Item in matrum suarum sinu fame confecti exhalabant animas *Thren.cap.vers.*1. *Effusum est in terra iecur meum super contritionem filiæ populi mei, cùm deficeret paruulus, & lactens in plateis oppidi: Matribus suis dixerunt, Vbi est triticum, & vinum, cùm deficerent quasi vulnerati in plateis ciuitatis, cùm exhalarent animas suas in sinu matrum suarum.* Illi ergo immaturæ infantium cædi ætas diuturna promittitur; quasi nullus futurus sit infans dierum, qui videlicet in diebus infantilibus moriatur: Sed omnis infans annos impleat seniles, nempe ætatem vnam, aut sæculum, quod centum annis constare existimatur. Et ideo additur *puer centum annorum morietur*, id est, puer non priùs morietur, quàm ætatem impleuerit senilem. Et quidem postremum hoc de puero centum annorum in laudem sumi sentiunt multi, & apertè Foreirus, & indicat S. Hieronymus, & Cyrillus. Ad quam sententiam facit quòd hoc idem de eodem Iudæorum tempore prædixit Zacharias *cap.*8. *vers.* 4. *Adhuc habitabunt senex, & anus in plateis Ierusalem, & viri baculi in manu eius præ multitudine dierum. Et plateæ ciuitatis complebuntur infantibus*, &c.

45. Hæc posterior sententia, vt dixi, mihi antea probabatur, sed nunc, cùm attentiùs totum caput intueor, animum in illam inclinare non possum. Video enim contorqueri multa, alia duriùs suppleri, quædam in illam sententiam violenter trahi. Quæ in re coniecturali adeò non faueor, vt sententiam aliquam funditus euertant. Quomodo enim quis neget, aut in ciuitate felici non esse infantes, cum id maximè ad eius felicitatem, & frequentiam pertineat. Neque in sensu mystico, video quomodo in Ecclesiam hæc aptè conueniant. Quis enim dubitet in illa non esse, qui lacte indigeant, quique stomachum habeant ad solidam, atque aridam escam parum idoneum, quique in vlnis portari, & quodammodo in sinu, atque vtero gestari debeant, donec formetur in ipsis Christus? Sanè Paulus id se fecisse dicit 1. *Corinth.* 3. *Tanquam paruulis in Christo lac vobis potum dedi.* Et qui recèns ad Ecclesiam adiungitur, Neophytus vocatur: quasi tunc primùm in Ecclesia natus. Quod tam de Ierusalem historicè, quàm de Ecclesia mysticè dixit Zacharias *cap.*8. *suprà* vbi nos hac de re nonnihil.

46. Hieronymus, Haymo, & cum illis complures alij hæc ad Ierusalem triumphantem, beatorúmque patriam referunt, in qua neque vllus erit infans dierum, quia omnes venient in virum perfectum, in mensuram ætatis plenitudinis Christi: omnes enim resurgent ea ætate, qua resurrexit Christus. Neque senex erit vllus, quia licèt ætatem illam florentem, & robustam transgressus fuerit, ad illam tamen in resurrectione recurret. Hæc quidem vera sunt. Sed sanè durè admodum trahuntur ad textum. Nam licèt illud de infante dierum difficile non sit; at quod de sene dicitur, quòd dies suos impleturus sit; non video quàm aptè in illam explicationem aptari queat. Implere etenim senem dies suos, non est ad ætatem, vnde iam excesserat, reuocari, sed potiùs ad vlteriorem progredi. Deinde quia illud *non amplius* tam in sene, quam in infante, satis indicat in ea patria, aut ordine, de quo sermo est, aliquando fuisse aut infantem dierum, aut senem, qui non impleuerit annos suos, quandoquidem non iam amplius ibi tales fore dicuntur. At quis hoc in cœlo vnquam fuisse putet? Scio *non amplius* aliquando non spectare præterita, sed simpliciter significare idem quod *semper*, vt diximus *cap.*60. ad illud, *Non audietur vltra.* Veruntamen id perquam rarum est, neque explicatio ad id accommodari debet, quod semel, aut iterum reperitur, nisi res ipsa cogat. Quare prima explicatio magis mihi videtur expedita, & cum his quæ statim succedunt, magis consentanea.

nn *Quoniam puer centum annorum morietur, & peccator centum annorum maledictus erit.*] Totum hoc caput continenti penè constat antithesi. Quare nunc senibus cordatis, & sapientibus stolidos, & infantuli ingenio præditos opponit: Illos in familiari Dei custodia, atque adeò in eius sinu futuros esse dicit; Hos verò morituros tanquam Dei maledictione defixos. Morientur tamen si historiam spectes, témque Babyloniam, in exilio: neque inde in patrium solum, quod æquè charum videbatur, ac vita, tanquam ex morte ad vitam reuocabuntur. Sanè qui in exilio erant *mortui* dicuntur *Ezech.*37. *à num.*11. *Ecce ego aperiam tumulos vestros, & educam vos de sepulchris, populus meus, & educam vos in terram Israel.* 47.

Qui ergo in Ierusalem reuersuri non sunt, *morituri* dicuntur, id est, in exilio mansuri tanquam in sepulchris, futurique maledicti, quia inimici Dei, neque vnquam patrium solum, aut nouam gloriã aspecturi. Quòd autem non omnes redierint, sed quorum Dominus tetigit cor, & qui apud idololatras antiquam religionem non abiecere, docuimus suprà *cap.*1. *num.*67. Illa tu vide. Qui vocari iure optimo possunt *pueri centum annorum*, quia in ea ætate, quam propter annos, & rugas maturitas decebat senilis, infantium retinebant ingenium, & leuitatem. 48.

Puer centum annorum.] Prouerbialiter dici puto de sene fatuo, qui priùs vocatus fuit *infans dierum.* Neque id apud Hebræos solùm, vt docet hic locus, & communis interpretum consensus, sed etiam apud profanos: Apud quos illi vocabantur *pueri centum annorum*, qui ætate iam grandi, tamen puerorum in morem mollia tractabant, neque à domestica vmbra, seu otio, quasi pueri à materno gremio recedebant. Ita Ioannes Tzetzes, dum explicat illud Hesiodi *lib.* 1. *oper. & dier.* Vbi prouerbium esse indicat. 49. Prouerbiũ.

ἀλλ' ἑκατὸν μὲν παῖς ἔτεα παρὰ μητέρι κεδνῇ
ἐτρέφετ' ἀτάλλων μέγα νήπιος ᾧ ἐνὶ οἴκῳ.

Quæ sic Latinè.

Sed centum quidem annis puer apud matrem sedulam
Nutriebatur, crescens valde rudis domi suæ.

Si hæc Ecclesiæ mysticè, aut cœlesti Ierusalem accommodes, non erit difficile. In cœlum quidem puer centum annorum, id, est peccator, vt statim exprimitur, non ingreditur: In Ecclesia verò licèt peccatores fuerint, hodiéque sint centum anno- 50.

rum, id est, qui iam diu in suis peccatis inueterarunt: (neque enim ab Ecclesia recedit, qui in illam semel ingressus est, nisi abiurata fide, quam fuerat in baptismo professus) dicuntur tamen pueri centum annorum non futuri, quia illud Ecclesiæ institutum non decet infantiles nugæ in ætate graui. Est autem vsitatum in scriptura, vt aliquid tale dicatur esse futurum, quale æquum est, vt sit. Quomodo olim Christiani dicebantur *sancti*, quia sanctitas Christianum nomen decebat. Vide quæ diximus *cap.* 48. *num.* 22. Quàm sit timenda ætas productior, quæ tamen superiorem vitam non emendat, sed semper infantilia meditatur, & tandem ad maledictionum culmen excrescit, vide Gregor. *lib.* 17. *Moral. cap.* 4.

51. Sanctorum fructuosus labor.

°° *Et ædificabunt domos, & inhabitabunt: & plantabunt vineas, & comedent fructus earum. Non ædificabũt, & alius habitabit*, &c.] Perstat in antithesi, & ostendit quàm longè alia futura sit sors parcorum, id est, electorum, ab illorum sorte qui quoniam vacua, & stulta consilia secuti sunt, *pueri* dicuntur *centum annorum*. Illi ædificabunt, plantabúntque, non aliis, sed sibi, quibus suorum operum labor, & industria seruiat, isti non sibi, sed aliis, qui in alienos labores, & possessiones irrumpant. Experti sunt hæc exules in patriam Deo auspice reuersi, qui securum otium habuerunt sub vite, & ficu, sicut Deus sæpe promiserat: quibus nihil attulerunt mali hostiles insidiæ. At peccatores tam in vrbe ante captiuitatem, quàm captiui apud Babylonios ita seminabant, vt alij meterent; ita laborabant, vt ad illos pars nulla suorum laborum perueniret. De vtroque diximus *cap.* 62. ad illud. *Si dedero triticum tuum vltra cibum inimicis tuis.* Quæ tu vide: neque enim opus est eadem sæpius repetere.

52. ᵖᵖ *Secundùm enim dies ligni erunt dies populi mei.*] Septuaginta hæc, vt puto, paraphrasticè conuerterunt. *Secundum dies ligni vitæ erunt dies populi mei.* Neque enim in textu Hebraico est *vitæ*. His verbis significari electorum vitæ æternitatem nonnulli putant. Nam sicut, quod calor in homine consumebat interior, id reficiebat, & quasi reponebat fructus ligni vitæ (vnde viridis semper foret & robusta ætas hominum in statu integro:) sic electorum vitæ, ab eo quod habuit nitorem, & speciem, nihil auferet, aut imminuet æternitas. Quæ explicatio non displicet Hieronymo, Haymoni, Lyrano, Adamo, & quibusdam aliis.

53. Cyrillus non ad æternitatem hæc putat referenda, sed ad sanctitatem, quia tales erunt hi, quibus tam larga à Deo promittit Isaias, quales fuere parentes nostri, quo tempore illis vesci permissum est de ligno vitæ: & quales fuissent, nisi peccatum, & vitæ ligno, & paradiso voluptatis marcorem, & tabem attulisset. Addo ego aliquid etiam amplius Cyrilli sententiæ, tales futuros electos siue vitæ sanctitate, siue commodorum omnium abundantia, siue prospero rerum successu, quales fuerunt ligni vitæ tempore parentes primi. Quæ dicta sunt hyperbolicè, sicut alia plurima in scriptura.

54. Prouerbiũ.

Hæc mihi difficilia non sunt, sed magis puto dici consentaneè ad textum, si hæc ad illud Psalmi primi referatur, de viro iusto, & timente Deum.

Psal. 1.

Et erit tanquam lignum, quod plantatum est secus decursum aquarum, quod fructum suum dabit in tempore suo, & folia eius non defluent. Est autem mihi valde verisimile partem illam Psalmi, aut prouerbialem Hebræis fuisse, aut certè valde familiarem. Ad illam enim sine dubio respexit Ieremias *cap.* 17. *vers.* 8. & Ezechiel *cap.* 47. *vers.* 12. Tum quia sententia grauis, & apta prouerbio; tum quia in ipso psalmorum exordio, quare vulgo etiam Hebræorum ignotam fuisse non existimo. Accedit quod quemadmodum toto hoc capite propheta iustum cum iniusto, & huius infelicem, & damnatam sortem cum illius felicitate componit; sic etiam in hoc psalmo Dauid sperantem in Domino cum ligno confert in locis irriguis, & secus aquarum decursum plantatu, cuius læta est & perpetua viriditas; peccatorem autem, qui cogitationem suam ad terrenæ vanitatis studium abiecit, cum puluere, quem ventus iactat, atque dispergit.

55. Dies pro felicitate.

Diem autem pro felici rerum euentu, aut pro vitæ splendore, conditioneve status elegantis, & prospera in scriptura sumi pene mihi certum est. In quem sensum Hieronymus, S. Thomas, Hugo, Rabanus, Dionysius, & Lyra sumunt illud *Ieremiæ* 17. *vers.* 17. *Diem hominis non desideraui*, id est, Ierem. 17. hominum splendorem, & felicitatem. Idem fortasse significat illud 1. *Corinth.* 4. *vers.* 3. *Mihi autem* 1. Cor. 4. *pro minimo est, vt à vobis iudicer, aut ab humano die.* Quasi neget Apostolus sibi esse curæ, quid homines, qui prudentiæ habent, & iudicij opinionem, sentiant. Certè *diem* pro potestate sumi, aut eo rerum articulo in quo se dignitas, & maiestas prodant, multa in scriptura confirmant. Sic iudicij magni dies, *dies* dicitur *Domini*, *Lucæ cap.* 17. *num.* 24. & altitudo diei, quam timere se dicit Dauid *Psal.* 55. Psal. 55. potentia est illorum, qui tunc armis, & auctoritate præstabant, à quibus ipse vehementer vexabatur.

56. Iuxta hæc sensum esse puto, virum iustum habiturum esse dies ligni illius de quo *Psal.* 1. id est, illius conditionem futuram esse felicem, ita vt splendor, aut vigor non marcescat: neque quidquam ab aduersaria potestate patiatur aut contrarium, aut triste. In quam ego cogitationem adducor, quia si tantùm de æternitate, aut dierum longitudine, quam in *ligno vitæ* plerique intuentur, esset comparatio, parum illa videbatur idonea ad explicandam felicitatem, quam Dominus hîc iusto promittit. Proximè antecesserat, *Ædificabunt domos, & habitabunt, & plantabunt vineas, & comedent fructus earum*, &c. Hæc quomodo à ligno vitæ sumi possint non video; optimè verò à ligno Dauidico, ex quo folia dicuntur non defluxura, & prosperatum iri, quemcumque lignum illud fructum produxerit: id enim valet illud. *Et omnia quæcumque faciet prosperabuntur*, quod non ad *iustum* refero, sed ad *lignum*, vt manifestè videtur indicare textus ipse tam Latinus quàm Hebraicus. Nisi malis longum esse, atque obscurum hyperbaton, quod sine causa dicendum non est, neque in principio psalterij admodum opportunum. Ita putat Chaldæus, qui vertit. *Et quod germinauerit grandescet, & proficiet*; Et ita sentit Caietanus. Neque est contra communem interpretum sensum, nam quod arboris proprium est, id in ea comparatione ad iustum traducunt.

57. ᑫᑫ *Et opera manuum eorum inueterabunt.*] Hæc sic dispungenda, vt *inueterabunt* separetur ab *electi mei*, ita vt illa pars clausulam præcedẽtem definiat, hæc consequentem inchoet: quemadmodum Septuaginta distinxêre, & nũc codices Sixtiani. Communiter antea duæ istæ voces coniungebantur sensu quidem non diuerso, sed magis obscuro. Explicat autem propheta, quod priùs promiserat.

ædifica

ædificabunt domos, & habitabunt, &c. & *secundùm dies ligni*; nunc ædificationes, & plantationes, quæ *opera manuum* dicuntur, docet futura esse diuturna, quia neque ab hostibus excidentur, aut occupabuntur, neque immaturo senio à sua vbertate, & viriditate cadent.

[11] *Electi mei non laborabunt frustrà.*] Non erit electorum conatus à fructu vacuus. Si quid plantauerint radices aget altas, neque alieni decerpent fructus: si quid ædificauerint, in illud non irrumpent extranei.

58. [11] *Neque generabunt in conturbatione.*] Miserorum est, & infelicium nihil habere à periculo, seu metu liberum: quare eorum vita laboris est, & perturbationis plena: neque somnum ducunt sine tumultu, neque vllam aut naturæ, aut voluptati dant operam, sine conturbatione. Nunc Deus illa promittit, quæ quietum indicant, & sedatum animum. Vt enim post Babylonicum exilium securum otiū agere Iudæi sub vite, aut ficu, sic etiam reliqua naturæ opera otiosè, ac sine metu exercere potuerunt. Hæc puto non aliena à textu; sed aliò inclinat animus, neque credo sine fundamento. Ante captiuitatem cùm obsideretur ciuitas à Chaldæis, & in ipso postea exilio sæuitum esse duriùs, & inclementiùs in infantulem prolem ab hoste infenso, atque insolente satis est notum. De tempore obsidionis docet Ieremias *Thren.* 2. *vers.* 12. vbi fame paruulos exaruisse lamentatur. *Cùm deficeret paruulus, & lactens in plateis oppidi, matribus suis dixerunt, Vbi est triticum, & vinum, cùm deficerent quasi vulnerati in plateis ciuitatis, cum exhalarent animas in sinu matrum suarum.* Quòd verò hostes ipsi infantes aut confecerint ferro, aut alliserint saxo, docet Dauid *Psal.* 136. vbi cùm talia prædiceret Babylonijs, qualia ab ipsis passi sunt Iudæi, addit. *Beatus qui tenebit, & allidet paruulos suos ad petram.* Hæc verò, aut non valde dissimilia contigerunt in exilio Iudæorum infirmæ soboli, *Thren.* 5. *vers.* 13. *Pueri in ligno corruerunt.* Nunc Dominus promittit conuertendam esse fortunam, filiósque non esse generandos, vt immatura morte pereant cum maximo parentum dolore; sed eorum vitam eò esse producendam, vt & ipsi, nepotes, & posterorum sobolem videant, & cum ipsis longam ducant, atque iucundam ætatem. Ita Forerius. & Vatablus: neque longè abit S. Thom. qui ait filios non esse generandos in seruitutem hostium. Hoc omnino indicat L a x. translatio, qui ita verterunt, *in maledictionem.* Quasi filij antea nati essent ad eadem, ignominiam, & ludibrium. Quod significat Hebr. vox בהלה *bahalah*, quæ *festinationem*, aut *præcipitationem* valet; aut etiam vt reddiderunt L x x. & probat Hieronymus, *maledictionem.* Quasi filij ideo dicantur geniti, vt statim pereant. Cui expositioni valde fauet ל *lamed*, nomini præfixum, quæ datiui nota est. aut per accusatiuum explicandum indicat id, quod in ablatiuo locauit vulgatus, hoc modo. *Neque generabunt in perturbationem*, aut *perturbationi.* Neque contra facit editio vulgata, si *conturbatio*, vt Hieronymus in commentarijs probat, maledictio est. Nam qui aliquid in conturbatione, seu maledictione generat, illud vtique generat ludibrio, atque ignominiæ, atque adeò ferro, aut laqueo deuotum.

59. [11] *Quia semen benedictorum Domini est.*] Hæc valde confirmant quæ nos in postrema explicatione diximus, nempe electorum prolem fore non infelicem, aut maledictam: quia ab illis suscepta,

Filij felix parentum possessio.

quibus Dominus benedixit. Est autem, aut prima, aut in primis parentum benedictio in sobole aut numerosa, aut felici: quòd si à parentibus aliquo modo absit, vulgo hominum non existimantur à Domino benedicti; Quare sicut in benedictionibus optatur filiorum felix, & numerosa soboles, sic in maledictionibus aut sterilitas, aut immaturus, & acerbus filiorum interitus denunciatur. *Genes.* 49. *vers.* 25. de Ioseph *Omnipotens benedicet tibi*, &c. *benedictionibus vberum, & vuluæ.* De maledictionibus *Osea* 9. *vers.* 14. *Da eis Domine, quid dabis eis? Da eis vuluam sine liberis, & vbera arentia.*

[11] *Et nepotes eorum cum eis.*] Illud *eis* referri potest siue ad parētes, qui benedicti dicuntur à Domino, siue ad filios, qui dicuntur generandi non in conturbatione. Neque textus, tam Latinus, quàm Hebraicus in alterutram partem magis propendet; neque sensus est diuersus, quocumque accipias modo. Si ad parentes referas, sensus est, nepotes parentum, qui à Domino benedicti sunt, erunt etiam cum parentibus benedicti, atque ideo, sicut parentes, longos agent atque felices dies. Si ad filios, illi vsque adeò dicuntur fore felices, vt non solùm non extinguantur in infantia, aut in ætatis flore, sed etiam filios gignant, ex illísque ad multas vsque generationes nepotes, quibuscum & diu viuant, & iucundam transigant senectutem. 60.

Hæc multò meliùs intelliguntur, & complentur in Ecclesia, cuius expressam imaginem in libero, & meliori Iudæorum statu spectare licet. Nam si iuxta priorem expositionem hunc locum accipias, non generabunt spiritualem prolem in conturbatione, qui hominum saluti Euangelicam operam impendent; sed audacter, & liberè, & sine vlla perturbatione: cùm illi qui contrà stare consueuerant, rei Christianæ studeant potiùs, quàm illam oppugnent. Sanè Paulus genitam esse dicit per Euangelium spiritualem sobolem 1. *Corinth.* 4. *In Christo Iesu per Euangelium meum ego vos genui.* Et ad *Galat.* 4. *Filioli mei quos iterum parturio, donec formetur in vobis Christus.* 61.

Iuxta posteriorem explicationem multò meliùs. Nam ad tempus vsque Euangelij, filij *in conturbatione*, id est, ad ignominiam, & gladium quodammodo nati videbantur, priùs enim seruitutem subibant, quàm lucem aspicerent: At vbi in Ecclesia nasci, aut in Christo renasci cœperunt, meliùs eorum libertati, atque saluti consultum est. Quos Dominus iam agnoscit suos, & tanquam benedictum semen, & mitiùs amplectitur, & indulgentiùs fouet. Plura in hanc sententiam vide apud Hieronymum, & Cyrillum, quæ quia aperta sunt, & ab omnibus ferme interpretibus abundè tractata, omittere posse videor sine vllo expositionis incommodo. 62.

[11] *Eritque antequam clament, ego exaudiam: adhuc illis loquentibus ego audiam.*] Explicatur beneuoli animi singulare studium qui sic est in aliorum causam intentus, vt non solum vocem, aut orationem audiat, sed latentes animi, atque silentes motus. Quod eodem propè modò significauit Dauid *Psal.* 9. *Desiderium pauperum exaudiuit Dominus: præparationem cordis eorum audiuit auris tua.* Certè audiisse Dominum tacitam Moysis cogitationem; eáque se vehementer vrgeri ipse testatur *Exodi* 32. *vers.* 10. qui adhuc silente Moyse dixit, *Dimitte me, vt irascatur furor meus contra eos, & deleam eos.* Sed est hîc aliquid, in quo nonnemo fortasse in oratore maximo artem, & ordinem requirat. Nam cùm præcessisset, *Antequam clament, ego exaudiam,* 63.

Deus ad beneficia pronus, & velox.

decrescit plurimùm in eo quod sequitur oratio, *adhuc eis loquentibus*, &c. est enim multò minus audire, seu annuere precibus, quàm audire seu innuere silenti animorum affectui. Sed est quid respondeamus pro magno propheta, atque oratore in omnem partem eximio. Magnæ beneuolentiæ est, & indulgentiæ singularis argumentum, si quispiam easdem preces iterum, ac sæpius non solùm sine molestia, sed etiam cum voluptate audiat. Quomodo pater infantiles filioli ineptias, iteratas sæpius cum risu accipit, easdémque vt sæpius iteret, inuitat, & rogat. Deo qui penitus omnia videt, perinde noti sunt occulti animi motus, & cogitationes, atque si hæc eadem verbis essent expressa. Quare dum sermones audit, nihil noui audit, atque adeò sæpius rem eandem accipit, quod sine fastidio homines facere non solent. Ait ergo Deus sibi molestas non fore electorum preces, cùm verbis exprimuntur: licèt iam ante illas, non minùs accepisset apertè, cùm tacita cogitatione in animo instruebantur. Iuxta illud *Matth. 6. vers. 8. Scit enim Pater vester quod opus sit vobis antequam petatis.* Quasi dicat, Audiam iterum, atque iterum, & siue rogatus, siue non rogatus, semper adero.

64. Porrò singularis est beneuolentiæ, & animi benigni præuidere alterius necessitatem, occurreréque cum adiutrice manu nullis vocatum precibus. Quod fecisse olim Deum in Testamento veteri multa probant, eáque illustria documenta. Nihil orarat, aut cogitarat de victu Elias, & iam Dominus coruis præceperat, vt in torrente Carith illi necessaria præstarent 3. *Reg. 17. vers. 13.* ad quem ita Deus. *Abscondere in torrente Carith, qui est contra Iordanem; & de torrente bibes, coruísque præcepi, vt pascant te ibi.* Et iterum *vers. 9. Surge, & vade in Sarepta Sidoniorum, & manebis ibi, præcepi enim ibi mulieri viduæ, vt pascat te.* Sed hoc & multò sæpius, & longè cumulatiùs præstitit in testamento nouo; dum multa hominum millia ad satietatem pascit, & dum Apostolorum victui, quos sine sacculo, & pera ad prædicandum misit, omnia necessaria ita prouidit abundanter, vt illis nihil vnquam defuerit *Lucæ 22. v. 25.* Et id omnibus omnino sæculis fideles, vt Ecclesiastici testantur annales, experti sunt.

65. 25 *Lupus, & agnus pascentur simul: & leo, & bos, comedent paleas.*] Hic locus explicatus à nobis antea *cap. 11. à num.* 10. Vbi eadem ferme verba sunt: vbi ostenditur, & rerum diuersarum mira concordia, & inter res natura sua pestilentes, & noxias maxima securitas. Quod hîc addam, nihil est noui; illa consule.

25 *Serpenti puluis panis eius.*] Meminit quoque serpentis Isaias *cap. 11.* sensu tamen diuerso. *Delectabitur infans ab vbere super foramine aspidis, & in cauerna reguli*, &c. Cur verò serpenti puluis dicatur fore cibus, alij alia dicunt: Mihi dici posse videtur maximè ad literam, & textum, nihil a serpente timendum esse periculi, sicut neque à leone, & lupo. De his etenim omnibus statim dicetur, *Non nocebunt, neque occident in omni monte sancto meo.* Cuius ratio ea est, quia duæ illæ belluæ, de quibus priùs, lupus, & leo carniuoræ sunt, quorum homines iure timere poterant dentes, & vngues, sed ab illis, quo sensu diximus suprà *cap.* 11. timendum est nihil; neque enim iam carnibus vescentur, sicut antea, sed mutata natura syluestri, & fera in mansuetam, & cicurem, comedent, aut paleas instar bouis, aut illis pascentur herbis quibus agni. De serpente verò, qui carnibus etiam vescitur, & hominum insidiatur calcaneo, minùs est aut dubitandum, aut metuendum, quia præter carnes alium habet cibum, nempe puluerem, de quo *Genes. 3. Terram comedes cunctis diebus vitæ tuæ.* Quare carnis iam oblitus, & ferinæ naturæ, ad suum se cibum, & alimentum conuertet: neque quicquam deinceps præter puluerem meditabitur. Sensus itaque est, Leones, lupi, atque serpentes, in quibus omne ferarum genus continetur, non nocebunt in monte sancto Dei; quia lupus, & leo in boum, & agnorum pascuis herba, & paleis, serpens autem solo pascetur puluere. 66.

67. Hæc Patres in allegorico sensu longè aliter explicant, & sanè ad mores aptissimè, dicunt enim serpentes in illos inuehi, & eorum se carnibus explere, qui puluis sunt, id est, qui terrena sapiunt, & illa toto animo, atque studio captant. Cùm enim humi serpat coluber, neque se altiùs attollat *Gen. 3. Super pectus tuum gradieris*, in illos tantùm incurrit, qui in terra ambulant, & puluerem verrunt. Vide Hieronymum *in hunc locum*, & Chrysostomum, qui in hanc sententiam multa, & eleganter tractat *tomo* 1. in illud *Psalm. 96. Dominus regnauit, exultet terra. Hæc de capite sexagesimo quinto.*

Diabolus potens in eos, qui terrena sapiũt.

Argumentum sexagesimi sexti capitis Isaiæ.

REPREHENDIT *Dominus Iudæos, qui in suo sibi templo, & fucata tantùm religione placebant: quorum sacrificia, ac libamenta omnia ingrata sibi esse dicit, ac molesta. Quibus horribile minatur supplicium, quia vocati non responderunt, suóque arbitratu se potiùs, quàm diuino consilio moderati sunt. Deinde sub parturientis metaphora docet magnos omnium ordinum conuentus ad Ecclesiam futuros; quibus omnia secunda, & Regias delicias pollicetur. Contraria verò minatur his qui à vera religione deficiunt; audéntque illa, quæ ne vllo modo fiant à Iudæo, lex & religio cauent. Denique cum respectu ad antiquam Iudæorum synagogam, ostendit quàm latè patere debeant Ecclesiæ fines, & quanta futura sit illius tam in prole fœcunditas; quàm in omnium rerum administratione felicitas.*

CAPVT

CAPVT LXVI.

1 [a] *HÆc dicit Dominus, Cælum sedes mea, terra autem scabellum pedum meorum. [b] Quæ est ista domus, quam ædificabitis mihi? & quis est iste locus quietis meæ?*

2 *Omnia hæc manus mea fecit, & facta sunt vniuersa ista, dicit Dominus: [c] Ad quem autem respiciam, nisi ad pauperculum, & contritum spiritu, & trementem sermones meos?*

3 [d] *Qui immolat bouem, quasi qui interficiat virum: [e] Qui mactat pecus, quasi qui excerebret canem: [f] Qui offert oblationem, quasi qui sanguinem suillum offerat: [g] Qui recordatur thuris, quasi qui benedicat idolo. [h] Hæc omnia elegerunt in viis suis, & in abominationibus suis anima eorum delectata est.*

4 [i] *Vnde & ego eligam illusiones eorum: & quæ timebant, adducam eis: [k] quia vocaui & non erat qui responderet: locutus sum, & non audierunt: feceruntque malum in oculis meis, & quæ nolui elegerunt.*

5 [l] [m] *Audite verbum Domini, qui tremitis ad verbum eius: [o] Dixerunt fratres vestri odientes vos, & abiicientes propter nomen meum, [p] Glorificetur Dominus, [q] & videbimus in lætitia vestra; [r] ipsi autem confundentur.*

6 [m] *Vox*

PARAPHRASIS In idem caput.

1 OMNIA vobis tuta, atque secunda promittitis, ô Iudæi, quia apud vos templum est Salomonium, in quo me tanquam in custodia clausum arbitramini. Atqui immensus sum, & nihil non impleo. Cœlum mihi sedes est, & terra scabellum meis substratum pedibus. Quare quæ tanta est ista domus, quam construxistis? aut locus hic exiguus, vt in eo ego quietem agam; & in quo mea angustetur, & claudatur immensitas?

2 Neque est, cur vobis de hac tanta templi mole placeatis, quia vt omnia à me facta sunt, quæ nuper audiistis; sic etiam templum istud manuum mearum opus est. Quòd si gratiam à me inire, & domum quieti meæ accommodatam excitare vultis; eam offeret humiliatus, & contritus animus opportunam, & gratam. Ad quem enim placatum, & beneuolum animum conuertam, nisi ad humilem, & afflictum spiritum, quique sermones meos cum timore, ac reuerentia suscipit.

3 Alia omnia, vbi hæc absunt, quo loco apud me sint, à me ipso discite. Qui bouem mactat, is mihi altare non tam bouino, quàm humano sanguine cruentat; qui iugulat pecus, quasi qui ad aram offerat excerebratum canem: libamenta alia suilli cruoris loco numero. Qui thus cremat, & suffimenta alia, idem fecisse mihi videtur, quod qui sacrificat, & benedicit idolis. Hac se fucata religione decipiunt; his se sacrificiis oblectant: his operam, & studium impendunt Iudæi.

4 Quare sicut illi vanis, & ludicris sacrificiis illudebant potiùs, quàm honorabant me: sic ego vicissim illorum rationibus, & consiliis illudam: atque in illa inducam infortunia, quæ & ipsi horrebant vehementer, & à se quàm longissimè abfore sibi persuaserant. Quia ad vocem meam obturarunt aures: neque meis præceptis obtemperarunt: & spectante me nequiter egerunt, & quæ ego prohibueram, atque damnaueram, amplexati sunt.

5 Ad vos nunc sermonem conuerto, ô paupercu, qui verba mea trementes auditis. Fratres vestri suæ religionis opinione vehementer inflati, quique dum nomen meum oderunt, & vexant, animo à vobis atque studio dissident, dixerunt suis meritis nihil non arrogantes. Gloriosè aget in nostra causa Deus, edétque admirabilia suæ fortitudinis documenta, spectans ad illa sacrificia, quæ in templo quotidie in eius honorem immolamus. Et videbimus lætitiam vestram ex secundo rerum exitu efferuescentem. Hæc illi suis sibi meritis, & fucatæ religioni blanditi. Sed longè aliter atque sperarant, eueniet. Spoliati enim omnibus ornamētis, exciso templo, atque vrbe,

vrbe, confundentur potiùs ab ignominia, quàm splendescent à gloria.

6 Audire iam videor clamorem turbati, atque concursantis populi, qui & sua consilia damnat, & externa subsidia frustra quærit. Clamorem item sacerdotum, qui in templo diuinum implorant auxilium; sed inter hos clamores, & vlulatus audire quoque videor Domini vocem, qui auxilium negat: rependitque quod inimicorum suorum obstinata perfidia merebatur.

7 Nulla fœmina partum enititur, nisi parturiat priùs, longásque perferat molestias, dum fœtus formatur, & nutricatur in vtero; Sed populus ille stolidus peperisse iam se masculum putat, id est, victoriam, & rerum fœlicem euentum, cùm tamen fœtum illum priùs ferendis legitimè fastidiis non formauerit, maturaueritque.

8 Monstri planè simile, si ager vno die, & excipiat semen, & effundat fruges; & vno die fœmina concipiat in vtero, & enitatur masculum. At hoc mihi difficile non est, cùm vim habeam fœcunditatis infinitæ. Quare efficiam, vt orbata quondam liberis Sion, vno die, atque insperato partu, eóque numeroso augeatur.

9 Numquid ad procreandam, gignendámque prolem fœcunditas mihi non erit, qui aliis, vt generare possint, ac parere, fœcunditatem, ac facultatem tribuo? Hæc vox Dei tui est, ô Sion.

10 Quare qui pij estis, quibúsque studio est, & chara Hierosolymæ salus, lætamini cum ea, & eius felicitati gratulamini. Communem cum illa lætitiam capite, quibus eius dolor, & luctus luctui priùs, atque dolori fuit.

11 Cur autem exultare debeatis, ea ratio est, quia ex eius vberibus, quæ suauitatis, & consolationis abundant, ad satietatem vsque haurietis: & ex eius multiplici gloria, atque deliciis non exigua pars in vestrum honorem, & voluptatem deriuabitur.

12 Quanta verò futura sit multimoda gloria Ierusalem, & rerum abundantia, ab ipso Deo accipite, qui sic loquitur de Ierusalem. Ecce ego quidquid apud Gentes gloriosum est, pacísque vsum, & commoditatem habet, instar exundantis fluminis in illius sinum deriuabo. Ibi autem Gentes sic accipient vos luculenter, & molliter, sicut matres solent teneros infantes, quos blando fouent in sinu, blandiuntur in gremio, & per vbera viscera non solùm patienter, sed etiam alacriter immulgent.

13 Quomodo mater permulcet, & solatur infantem, in eóque dulci quodam blandimento deliciatur; Sic ego ex animo vestro mœrorem detergam, & in Hierosolymæ complexu consolabor.

14 Ingens tunc animis vestris oborietur lætitiæ magnitudo: & qui priùs eo ætatis loco, vt censeri

6 [m] *Vox populi de ciuitate, vox de templo, vox Domini reddentis retributionem inimicis suis.*

7 [t] *Antequam parturiret, peperit: antequam veniret partus eius, peperit masculum.*

8 [y] [z] *Quis audiuit vnquam tale? & quis vidit huic simile? Numquid parturiet terra in die vna? aut parietur gens simul, [a] quia parturiuit, & peperit Sion filios suos?*

9 [z] *Numquid ego, qui alios parere facio, ipse non pariam, dicit Dominus? Si ego qui generationem cæteris tribuo, sterilis ero, ait Dominus Deus tuus?*

10 [aa] *Lætamini cum Ierusalem, & exultate in ea omnes, qui diligitis eam: Gaudete cum ea gaudio vniuersi, qui lugetis super eam.*

11 [bb] *Vt sugatis, & repleamini ab vbere consolationis eius: vt mulgeatis, & deliciis affluatis ab omnimoda gloria eius.*

12 *Quia hæc dicit Dominus:* [cc] *Ecce ego declinabo super eam quasi fluuium pacis, & quasi torrentem inundantem gloriam Gentium, quam sugetis:* [dd] *ad vbera portabimini, & super genua blandientur vobis.*

13 *Quo modo si cui mater blandiatur, ita ego consolabor vos, & in Ierusalem consolabimini.*

14 [ee] *Videbitis, & gaudebit cor vestrum,* [ff] *& ossa vestra quasi herba germinabunt,*

bunt, [gg] *& cognoscetur manus Domini seruis eius,* [hh] *& indignabitur inimicis suis.*

censeri possetis inter mortuos, eò deduceminj splendoris, & gloriæ, vt ad vitam, & lucem reoocati videamini. Ossa etenim vestra quati in sepulchris arida, sic efflorescentsicut infuso rore marcentes herbæ. Eo verò tempore serui Dei tam liberalem, & verè paternam ipsius manum esse cognoscent, quàm seueram, & duram contra eos, quos animo prosequetur hostili.

15 [ii] *Quia ecce Dominus in igne veniet, & quasi turbo quadriga eius: reddere in indignatione furorem suum, & increpationem suam in flamma ignis.*

15 Ecce enim bellator Deus quadrigis inuehitur ad turbinis modum incitatis, ex quibus in hostes igneos intorquet globos. In hostes euomet furoris sui, atque indignationis flammam; & instar ignis illos increpabit, & perdet.

16 *Quia in igne Dominus diiudicabit, & in gladio suo ad omnem carnem,* [kk] *& multiplicabuntur interfecti à Domina,*

16 Pugnabit Dominus cum hostibus, neque vno tantùm congredietur modo: iaculabitur enim in illos ardentes faces; & gladium in eorum viscera distringet. Neque exiguus erit illorum numerus, quos vltor Deus igne, ferróque prosternet.

17 [ll] *Qui sanctificabantur, & mundos se putabant in hortis* [mm] *post ianuam intrinsecus,* [nn] *qui comedebant carnem suillam, & abominationem, & murem:* [oo] *simul consumentur, dicit Dominus.*

17 Cadent tunc diuina confecti dextera, qui in hortis, & lucis impia superstitione mundari se, ac sanctificari existimabant; cui impuræ expiationi quo liberiùs vacarent, occlusis foribus omnes testes, & arbitros arcebant. Qui carnes ad mensam adhibebant suillas, item & glires, & quidquid Iudæorum abominetur religio; Hi omnes cum aliis diuini nominis hostibus simul interibunt, dicit Dominus.

18 [pp] *Ego autem opera eorum, & cogitationes eorum, venio,* [qq] *vt congregem cum omnibus Gentibus & linguis:* [rr] *& venient, & videbunt gloriam meam.*

18 Illi in secessu, & intra ianuas impio se ritu, & cibo prohibito contaminant; sed ego, cuius oculos nihil latere potest, non solùm eorum opera, sed etiam cogitata peruideo. Pertæsus itaque Iudæorum insaniam, eorum loco alienum mihi populum adiungam. Congregabo igitur omnes Gentes, & linguas: quæ multò studiosiùs vocem meam excipient, quàm Iudæi: quibúsque ego gloriam meam spectandam, atque perfruendam, ostendam.

19 [ss] *Et ponam in eis signum,* [tt] *& mittam ex eis qui saluati fuerint, ad Gentes in mare in Aphricam, & Lydiam* [xx] *tendentes sagittam: in Italiam, & Graciam, ad insulas longè, ad eos, qui non audierunt de me,* [yy] *& non viderunt gloriam meam. Et annunciabunt gloriam meam Gentibus.*

19 Excitabo ergo militarem in modum signa, tanquam Imperator summus; delectúsque cogam ad spiritualem militiam à Gentili populo. Quare ex eis, qui è Iudæorum Gente salutem per me consecuti fuerint, in omnem quoquo versus regionem legatos extrudam, qui ad sacram illam militiam delectus conscribant. Hi verò mandatum meum auidè complexi, transmarina spatia latè percurrent, puta Africam, & Lydiam sagittandi peritas; Italiam, & Græciam, & insulas longè dissitas à Palæstino cœlo: ad illos euocandos sub signa mea, qui neque priùs audiuerunt de me; neque illa spectarunt, quæ in Iudæorum causa gloriosè gesta sunt à me.

20 [zz] *Et adducent omnes fratres vestros de cunctis Gentibus donum Domino,* [aa] *in equis, & in quadrigis, & in lecticis, & in mulis, & in carrucis ad montem sanctum meum Ierusalem, dicit Dominus,* [aaa] *quomodo si inferant filij Israel munus*

20 Hi verò legati ardenter in datas sibi partes intenti, adducent gratum Deo munus ex omni loco Gentiles factos iam vobis (ô viri trementes sermones meos) religionis, & instituti communione fratres. Adducent, inquam, non tumultuanter, ac durè suis pedibus per prærupta,

pra,ac senticosa loca; sed placidè, ac molliter ad montem sanctum meum in equis, & rhedis, in lecticis,mulis, atque carrucis; eo prorsus modo, eàque mundiria,qua in vase puro, atque pretioso munus ad domum Domini defertur à filiis Israel.

nus in vase mundo in domum Domini.

21 Populum autem Gentilicum eo loco, atque eo honore habebo, vt ex eo non secus, atque ex Leuitico genere Sacerdotes mihi, atque Leuitas assumam.

21 ᵇᵇᵇ *Et assumam ex eis in Sacerdotes, & Leuitas, dicit Dominus:*

22 Sicut cœli à me nouo quodam splendore renouati,neque sicut priùs obscuri, & nubili, & sicut terra non sterilis, & horrida ab hyemali glacie, sed à verno tempore renouata; sic stabit coram me (ô viri qui sermones meos tremitis) semen illorum, qui quoniam Israelitæ erunt, non carnis propagatione, sed morum sanctitate; semen quoque vestrum vocari, & nomen vobiscum habere commune existimari possunt.

22 ᶜᶜᶜ *Quia sicut cœli noui, & terra noua, quæ ego facio stare coram me, dicit Dominus: sic stabit semen vestrum, & nomen vestrum.*

23 Illo verò sæculo planè aureo longè alia instituetur sacrificandi ratio, quàm priùs in Synagoga, quæ certis diebus, certa sacrificia, & per certas personas offerebat. At illud tempus, quod Gentes à sacerdotali munere non repellet, non expectabit mensis initium, aut sabbatum, vt offeratur munus; sed singuli dies Neomeniæ erunt, & sabbata; quæ non certis spatiis, sed perpetuo, ac continenti tractu sibi succedent, in quibus omnis tam Iudaica, quàm Gentilica caro adorabit in templo, & in eo sacris operabitur.

23 ᵈᵈᵈ *Eterit mensis ex mense, & sabbatum, ex sabbato:* ᵉᵉᵉ *Veniet omnis caro, vt adoret coram facie mea, dicit Dominus.*

24 Tunc autem, qui in eodem mecum loco morabuntur, egressi (per cogitationem videlicet, atque prospectum) ex tuto, atque superiore loco contemplabuntur, quanta quotidie, & quàm funesta grassetur cædes in eos, qui alieni sunt à meo complexu, & Dæmonis expositi ludibriis. Quorum cadauera æternis vermium carpentur morsibus; neque, qui illorum excruciat corpora, extinguetur ignis; & cùm supra quàm credi potest, dura patiantur, atque horribilia, nemo tamen, aut videndo animum explebit, aut tam ærumnosæ conditionis miserebitur.

24 ᶠᶠᶠ *Et egredientur, & videbunt cadauera virorum, qui præuaricati sunt in me:* ᵍᵍᵍ *Vermis eorum non morietur, & ignis eorum non extinguetur:* ʰʰʰ *& erunt* ⁱⁱⁱ *vsque ad satietatem visionis omni carni.*

IN CAPVT SEXAGESIMVM SEXTVM COMMENTARIVS.

1 HÆc dicit Dominus, *Cœlum sedes mea, terra autem scabellum pedum meorum.*] Respondet principio prophetiæ, illius finis, & ad priores minas postremas has adiungit, quæ aut eædem sunt, aut certè non valde dissimiles. In primo capite seuerè reprehendit Iudæos, quòd externa tantùm religione, & sacrificiorum A vmbra contenti, vera religione, & sanctitate prodita, manus replerent rapina, & sanguine; neque quicquam putarent ab offenso Deo sibi esse metuendum: quia templum habebant, & sacrificia quibus assiduè vacabant. Quàm autem hæc parum prosint, si absint illa, quæ à puro corde, & interna sanctitate nascuntur, graui inprimis, & maximè significanti orationis genere declarat. Et primùm quod

quod ad templum attinet, docet se in eo non A continert tanquam in loco, vt Iudæorum quorundam stupor sibi ea eo persuasisse videbatur, quia multa sacrificia non alio loco, quàm in Solymitano templo obiri poterant: atque ideo, quia apud se solum habitare Deum existimabant, omnia sibi tuta, ac prospera promittebant. Atque idcirco illis multùm erat in ore, *Templum Domini*, *Ierem.* 7. (vbi

Deus vbique, & non solùm in templo.

hoc idem à Iudæis requirit Deus; vt ad externum cultum internam religionem adiungant) *Bonas facite vias vestras, & studia vestra, & habitabo vobiscum in loco isto. Nolite confidere in verbis mendacij dicentes, Templum Domini, templum Domini, templum Domini est.* Hæc Stephanus *Actor.* 7. obiecit Iudæis, qui in suo sibi templo multùm placebant, B ibíque Deum quasi conclusum esse arbitrabantur. *Salomon*, inquit, *ædificauit illi domum; sed non excelsus in manu factis habitat, sicut propheta dicit. Cælum mihi sedes est, terra autem scabellum pedum meorum. Quam domum ædificabitis mihi, dicit Dominus, aut quis locus requietionis meæ?* Quo loco optimè nobis aperuit Stephanus sensum huius loci: nempe non sic Deum coli, aut habitare in templo, vt alia deserat. Et ideo ait assidere in cœlo Deum tanquam in throno, in terra verò tota quasi in scabello pedibus substrato: Hoc idem dixit Christus ad hunc

Matth. 5.

puto locum spectans *Matth.* 5. *vers.* 35. *Ego autem dico vobis non iurare omnino neque per cælum, quia thronus Dei est, neque per terram, quia scabellum est pedum eius.* Ratio verò cur cœlum *thronus*, & terra C *scabellum* dicatur, ea est, quia vt *super cap. citatum Actorum* iterum diximus, sicut in Regio throno maiestas principis splendet magis, & ibi eum expectamus, & veneramur præcipuè, licèt ille etiam in scabello sit; sic quia diuina maiestas, & virtus maximè spectatur in cœlo, ibi sedes eius esse dicitur. Item quia thronus ornari solet eximio cultu, vt de throno Salomonis constat 3 *Reg.* & de aureo reclinatorio *Cant.* 3 scabellum non item, sic cœlum collucet maximè syderibus varium, & tota specie gratissimum est; terra verò licèt ornata pulchrè, vt tanti Regis scabellum decebat, nihil tamen ad cœlorum venustatem, & formam.

2. [b] *Quæ est ista domus quam ædificabitis mihi, aut quis iste locus quietis meæ? Omnia hæc*, &c.] Cum irri- D sione quadam videntur hæc esse proferenda, quasi vilissima designentur, & admodum angusta, quæ amplissima, atque augustissima putabant Iudæi; & præ quibus cætera contemnebant omnia. Quod indicant duo illa pronomina *ista*, & *iste*, quæ contemni significant illa, quibus adiunguntur. Duo verò hic significat, & angustum esse locum, vt illum capiat, atque contineat, qui cœlum & terram complet; & vilem, quantumcunque artis atque materiæ in ipso colluceat, cùm terra omnis, in qua tanta inest rerum pulchritudo, thronus non sit; sed scabellum Domini suppositum vestigiis. Deinde, vt in eo templo summa essent omnia; non tamen illa hominum esse, à quibus quod in illam fabricam collatum est, exiguum est, & tenue. Illa enim quæ ho- E minum industria digesta sunt, & in illam figuram, & ordinem conformata; à Deo creata fuerunt, à quo habent splendorem illum, & speciem, quæ in Solymitani templi fabrica collucent. Id enim sine dubio sibi vult, quod statim subijcitur. *Omnia hæc manus mea fecit & facta sunt vniuersa ista.* Quæ repetitio Epitasim habet, additque vim maximã affirmationi, perinde, atque si dicat Deus. *Omnia hæc manus mea fecit; Omnia hæc, inquam, facta sunt à me.*

A [c] *Ad quem autem respiciam nisi ad pauperculum, & contritum spiritu, & trementem sermones meos?*] 3.
Ostendit Deus quid potissimum probet, & in quod eius oculi maximè intenti sint. Non quidem in templum arte, & materia eximium, non in sacrificia, de quibus statim, ad quæ Deus tanquam ad fœdum, & tetrum aliquid nauseat; Sed in eum in quo vera est, & non fucata, aut simulata sanctitas; in illum nempe, non quem inflat vana de suis meritis, atque virtutibus cogitatio, quíque omnia sibi deberi somniat, sed qui sua opinione pauperculus, & abiectus est, quem afficit ægrè, & conterit peccatorum memoria: qui Dei sermones cum tremore audit, non cum sanna, & sibilo; quod faciebant

Humilis, & cõtritus animus templũ Dei.

B Iudæi, qui prophetarum oracula vertebant in carmina, iterabántque illud quasi familiare conuitium, *Manda, remanda*, &c. Quemadmodum Deus non minùs aut libenter, aut angustè in humilium, & contritorum animis regnet, quàm in cœlo & templis, diximus ad illud *cap.* 57. *vers.* 15. *Quia hæc dicit excelsus, & sublimis habitans æternitatem, & sanctum nomen eius in excelso; & in sancto habitans, & cum contrito, & humili spiritu.* Vide locum. Huc spectat illud *Psal.* 50 *Sacrificium Deo spiritus contribulatus; cor contritum, & humiliatum, Deus non despicies.*

[d] *Qui immolat bouem, quasi qui interficiat virum.*] 4.
Similitudinibus, mirè significantibus, reique propositæ valde accommodatis explicat Deus, quo C loco, atque ordine habeat illa Iudæorum sacrificia, quæ in odorem suauitatis ex templo ascendere putabantur. Et quod vno verbo obscurè complexus est Isaias *cap.* 1. dum de sacrificiis dixit. *Incensum abominatio est mihi*, & de Iudæorum festis. *facta sunt mihi molesta, laborans sustinens*, id nunc multis propheta, & apertè declarat: dum comparat cum externa sanctitate sacrificiisque ritè, non tamen rectè à Iudæis obitis, ea quæ non possunt esse Deo non molesta. Nam qui ad aram bouem immolat, perinde facit atque ille, qui non piè bouem, sed impiè atque crudeliter hominem mactat, eiúsque sanguine sacrosanctum imbuit, & fœdat altare.

Quæ vana, & Deo molesta sacrificia.

[e] *Qui mactat pecus, quasi qui excerebrat canem.*] 5.
Canis pro re sumitur execrabili, & fœda, prouerbiali sine dubio specie, propter animalis impuden- D tiam, & odorem tetrum. Quare 2. *Reg. cap.* 3. *vers.* 8. Abner cùm vellet sordidam, & vilem conditionem exprimere ait. *Nunquid caput canis ego sum?* Et 1. *Reg* 24. *vers.* 11. *Quem persequeris Rex Israel, canem mortuum?* Mactati ergo arietes, aut agni ab impuris Iudæorum manibus, id olebant Deo, quod canis aut excerebratus, aut excoriatus, qui nauseam mouet, & stomachum ciet, adeò gratus non est. Certè Deus eodem loco ponit pretium canis, & mercedem prostibuli, quia, vt Hieronymus notauit, vtrumque animal pronum est ad libidinem. De quibus *Deut.* 23. *vers.* 18. *Non offeres mercedem prostibuli, neque pretium canis in domo Domini Dei tui. Quicquid illud est, quod voueris, quia abominatio est vtrumque apud Dominum.* Quòd si pretium canis E Deo abominatio est, erit sanè multò magis canis ipse, aut eius excerebratum caput.

Prouerbiũ.

[f] *Qui offert oblationem quasi sanguinem suillum offerat.*] 6.
Pro *oblatione* Hebr. מנחה *minchah*, quæ latè patet, & significat quidquid ex farre, seu frumento fit, vt placentæ, & similia: & aliquando sacrificia illa etiam cruenta. Hic puto de oblationibus aliis, seu libationibus agi, quæ sine sanguine sunt, neque tam ad suffimenta pertinent, quàm ad cibum; nam de sacrificiis aliis actum antè fuerat,

fff de

de thure, & suffimento statim. Illas ergo libationes, atque oblationes cum sanguine comparat suillo, qui fœdus est, & reprobatus, sicut etiam porcus reprobatur *Leuit. cap. 11. vers. 9*

7. ᵍ *Qui recordatur thuris, quasi qui benedicat idolo.*] *Recordor*, & quæ eiusdem sunt significationis, non tantùm animum memorem significat, sed quod ex ea nascitur memoria. Quare vt diximus *cap. 43. num. 40. & 49. num. 4.* pro opere sumitur, quod facit is, qui sui muneris, aut alicuius negotij recordatur. Quare Deus peccatorum memor dicitur, cùm illa punit, & eorum immemor cùm parcit, seu impunita relinquit: & pauperis recordatur, cùm eius miseretur & similia passim. Quare *recordari thuris* nihil est aliud, quàm libare thus, io quo odoramenta alia continentur. Hoc verò, cùm ab impuro, atque ambitioso libatur, sic accipit Deus, quasi si quis idolo benedicat, & honorem illi impendat diuinum. Quæ sanè mira amplificatio est, cùm eodem ordine ponat Deus idololatriæ culpam cum munere ab impuris, & sceleratis manibus oblato. Porrò *idolo benedicere*, idem est atque idolo sacrificare: quia sacrificia eum laude, & gratiarum actione fiunt. Quare qui eo modo thus offert in altari Domini, idem omnino facit, atque si illud idem sacrificaret idolis.

Dixit hoc idem naturali rationis lumine illustratus Seneca *lib. 1. de beneficiis cap. 6.* qui non tam pensandam putat beneficij, aut muneris magnitudinem, quàm largientis animum. A quo munus habet vt magnum, aut exiguum sit; vt gratum, aut secus accedat ad alterius animum. *Animus est qui parua extollit, sordida illustrat: magna, & in pretio habita dehonestat. Ipsa, quæ appetuntur, neutram naturam habent, nec boni, nec mali. Id refert quò illa rector animus impellat, à quo forma datur rebus.* Deinde addit idem propè, quod nunc Isaias. *Sicut nec in victimis quidem, licèt optimæ sint: auróque præfulgeant, Deorum est honor, sed recta, ac pia voluntate venerantium. Itaque boni farre, ac fictili religiosi sunt; mali rursus non effugiunt impietatem, quamuis aras sanguine multo cruentauerint.* Ostendit statim *cap. 8. & 9.* quomodo à paupere gratæ possint immolari victimæ, & munera offerri splendida, & grandia; illum tu vide.

ʰ *Hæc omnia elegerunt in vijs suis: & in abominationibus suis anima eorum delectata est.*] *Via* iuxta Hebræum idioma pro consilio sumitur, aut instituto. Quare sensus est Iudæos in ea fine viuendi, sine sacrificandi ratione sibi placuisse, & in his quas Dominus abominationes esse statuit, & inanitates, fuisse delectatos; ac si aliquid esset intaminatum, & purum.

8. ⁱ *Vnde & ego eligam illusiones eorum: & quæ timebant adducam eis.*] Qui vana pro solidis, & ludicra, atque fucata pro veris, atque synceris offert, ille illusor potiùs quàm beneficus, aut officiosus vocari potest. Eiusmodi saue sunt vt istè probauimus *cap. 1. à num. 36.* Qui cùm animum habeant à Deo alienum, nihilque minus in sacrificando quàm de religione cogitent, bene se de Deo, ac religione mereri putant. Qui nempe manus habent sanguine, atque rapina plenas, totique in eo sunt, vt principem locum, & ordinem inter suos obtineant. His ergo Dominus dicit patia se illis, & illusore animo digna redditurum. Vt enim illi illusiones elegerunt, id est, ludicra atque inania sacrificia, quibus non tam se coli, quàm illud putabat, sic ipse quoque illusiones eliget, actiuas nempe, quibus illudat vesano populo; atque in ea tandem

Supplicium his, qui vanis Deum sacrificiis placari putant.

A inducat infortunia, quæ ille horrebat animo, & magno opere, atque studio refugiebat. Datus est enim in opprobrium, & rapinam gentibus, deiectus ab eo loco, atque ordine, quem sibi fore perpetuum blandiebatur: vt de Chaldæorum Romanorúmque temporibus perspicuum est.

9. ᵏ *Quia vocaui, & non erat qui responderet; locutus sum, & non audierunt, feceruntque malum in oculis meis: & quæ nolui elegerunt.*] Rationem affert propheta propter quam illusoribus illis illusiones impendeant, & infortunia, repetitque paucis ea, quæ pluribus sæpe Iudæis exprobrarat: Quæ totidem ferme verbis compleaus est *cap. 65. num. 12.* Quomodo Iudæi malum in Dei oculis admiserint, diximus ad illud *cap. 57. Iuxta me discooperuisti.* Illud

Quid impēdeat mali his, qui vocantem Deū non audiūt.

B *quæ nolui elegerunt*, abominationes illas spectat, de quibus nupet. *Hæc omnia elegerunt in vijs suis, & in abominationibus suis anima eorum delectata est;* nempe ea, quæ Deus penitus odit habet, atque suillum sanguinem, aut excerebratum canem.

ˡ *Audite verbum Domini, qui tremitis ad verbum eius.*] Iam nunc sermo conuertitur ad illos ad quos se Deus respectutum dixerat paulò ante, potiùs quàm ad domum sibi à Salomone constructam. *Ad quem respiciam, nisi ad pauperculum*, &c. *& trementem sermones meos?* His verò longè alium statum, ac sortem promittit, de qua pluribus postea. Est autem locus iste valde difficilis, in quo aut contexendo, aut amplificando, cùm varij ab autoribus afferantur modi, nullus est qui attento, atque

10.

C curioso lectori omnino satisfaciat. Præmittam priùs præcipuas sententias quas nobiliores interpretes probauere; Deinde, quid mihi præterea videatur non improbabile, producam.

Hieronymus hæc verba, *Audite verbum Domini*, cum sequentibus, Deo ascribit. Qui monet viros Euangelij sectatores, vt pro maledictis, & iniurijs beneficia rependant, & precationem: illud enim est *glorificetur Dominus.* Qui tunc maximè glorificari dicitur, cùm discipulos habet, & asseclas sic dociles ad Euangelicam normam, & disciplinam, vt aliorum ferociam sua frangant patientia, & maxilla vna colapho percussa, alteram rursus ad similem, aut etiam duriorem alapam conuertant; Adducitque ibi testimonia non pauca, in quibus

11.

Deum glorificat, qui patienter sustinet.

D glorificari dicitur Deus, io iustis seruorum suorum operibus. Idem Cyrillus sentit, atque Procopius.

Alij illud *glorificetur* ad Iudæos referunt, qui cum irrisione quadam dicunt religiosis, & ad diuinum verbum trementibus, nihil esse commodi in laude, aut glorificatione diuina. Quasi dicant, *Glorificate Deum ô vesana capita, & in eius laudem, & cultum opes vestras, & vires omnes impendite, quasi ab eo magnum aliquid expectetis, cùm potius verùm hoc studium futurum sit ab omni prorsus commoditate vacuum.* Ita S. Thom. Forerius, & Hugo. Alij Iudæis hæc tribuunt, sed in alium sensum, & ad Euangelicum tempus; Tunc, inquiunt, credemus, quando glorificetur Dominus: id est, gloriam suam osten-

12.

E derit; aut resurgendo, aut alio quouis modo. Sic Haymo, Adamus, Pintus.

Ego hæc ita probo, vt in eis omnino non acquiescam: neque duas alias explicationes quas iam adducam, putem improbabiles. Et primùm obseruo illud *dixerunt fratres vestri odientes*, referri posse siue ad id, quod præcessit, *Audite verbum Domini qui tremitis.* Ita vt hæc verba sint non Dei, aut prophetæ, sed Iudæorum, qui irrisoria quadam figura dicunt viris verba trementibus, ex Dei obedientia, atque

13.

atque tremore nihil posse commoditatis capi, atque adeò tacitè monent, vt neque Dei promissa curent, neque illius minis moueantur. Quod faciebant ipsi quando ad diuina oracula, & propheticas minas obstrepebant illo familiari siue cantico, siue conuitio, *Manda, remanda: expecta, reexpecta &c.* Qua loquendi figura vsa fuit vxor Iob *cap. 2. vers. 9. Adhuc tu permanes in simplicitate tua benedic Deo, & morere.* id est, Si in benedicendo Deo perseueres nihil assequeris, præter duram, & ignobilem mortem. Hanc sententiam videntur probare Hieronymus, Cyrillus, Procopius, qui illud *glorificetur* Deo attribuunt. Neque enim aliud est quod ascribant Iudæis, qui tamen hic aliquid dicuntur esse locuti. Et Haymo, qui cum *Audite verbum*, coniungit, *dixerunt fratres vestri.*

14. In hac verò sententia illud etiam *glorificetur Dominus, & videbimus in lætitia vestra*, ironicè exponendum est hoc modo. *Glorificate Deum, & videbimus lætitiam vestram, aut triumphum.* ac si dicat, Nequaquam ab hac glorificatione vobis lætitia aduenietur; sed potiùs dolor atque confusio. Cui commodè statim Deus aut propheta suggerit. *Ipsi autem confundentur.* Quasi dicat, Suo id sibi canunt capiti illusores Iudæi, non vestro. Secundùm hanc explicationem reliqua sic interpretetur, neque contortè, vt opinor, neque parum significanter.

15. m *Vox populi de ciuitate, vox de templo, vox Domini reddentis retributionem inimicis suis.*] Quomodo confundendi sunt, quam citò, quam grauiter Iudæi, nouo dicendi genere declarat, quibus maximè significatur perturbatio, atque confusio ex inspetato inimicorum appulsu, & ciuili motu. *Vox*, inquit, *de ciuitate.* ac si dicat, Audite iam videor clamorem perturbati populi, eiulatum muliebrem, concursationes, stuporémque sollicitæ plebis, quæ & sua consilia damnat, & externa subsidia frustra quærit. *Vox de templo* aut Dei qui vocibus in templo ab ambitioso, & inani sacrificio frustra prolatis in templo quoque respondet, neque sibi illa probari sacrificia, neque à templo aliquid sperandum esse præsidij; quia inde iam Dominus aliò, id est, ad hostes egreditur, quibus se ducem ad ciuium stragem, & vrbis exitium dabit. Quod docet Iosephus *lib. 7. de bello cap. 12.* Qui imminenti iam templi, atque vrbis ruina auditas esse dicit voces. *Festo*, inquit, *die, quam Pentecostem vocant, nocte sacerdotes interiorem templum more suo ad diuinas res celebrandas ingressi, primùm quidem motum, quemdámque strepitum senserunt, postea verò subitam vocem audierunt, qua diceret, Migremus hinc.* Aut certè vox illa sacerdotum erat, qui in templo precibus, votísque de more diuinam iram auertere, & Deũ reddere propitium studebant. Quod in grauibus reipublicæ casibus facere consueuisse docet Ioel *c. 2. v. 17.* vbi in simile tempus, & infortunium intentus sacerdotes inducit in templo plorantes, & dicentes. *Parce Domine, parce populo tuo & ne des hereditatem tuam in opprobrium. Vox Domini reddentis vicem inimicis*, id est, Dominus ipse aut conuocabit hostes contra Ierusalẽ, aut illos tanquam imperator ad cædem hominum, & ciuitatis interitum hortabitur. Quod etiam fecisse dicitur *Ioel. cap. 2. vers. 11. Et Dominus dedit vocem suam ante faciem exercitus sui, quia multa sunt nimis castra eius.*

16. Quæ deinde sequuntur, non iam ad stultos Iudæos referenda, qui aut nõ curabant veram sanctitatem; aut illam in se ambitiosa quadam assentatione mirabantur; sed ad viros Dei timentes, eorúmque familiam sanctam, quam breui, & facili in numerosam sobolem augendam esse affirmat, sumpta metaphora à muliere, quæ facili nixu, & sine puerperij dolore filios peperit. Quæ sane connexio difficilis non est, vt magis suo loco constabit. Hæc sententia eodem consistere potest modo, siue illud *audite verbum Domini, qui tremitis.* Deo, aut prophetæ tribuas; siue Iudæis stultis, & illusoribus, modò in illo *glorificetur* ironiam agnoscas.

Altera expositio, quam suprà diximus non videri difficilem (quod plerique statuunt) illud *audite verbum*, Deo tribuit, aut prophetæ, qui docent quàm sint vana, & stuporis plena illorum verba, quæ dum sibi nimis in sacrificiis, & templo, atque in sua fucata religione placent, victoriam sibi de hostibus promittunt; & exitus in omni conatu felices. Et in illo *glorificetur* nihil esse putat ironicum, sed propriè exponit, in eam, quam mox adducemus sententiam. Iuxta hæc nunc iam singula interpretemur. 17.

n *Audite verbum Domini qui tremitis.*] Cùm paulò antea significasset Deus quàm parum sibi forent grata sacrificia illa, quæ ab ambitione, & fastu, & mendaci sanctitatis fuco nascerentur; nunc admonet viros, in quibus tanquam in proprio atque legitimo tabernaculo dulcem trahit, atque diuturnam moram, ne credant illorum verbis, qui suis sacrificiis, & meritis deberi omnia existimant.

o *Dixerunt fratres vestri odientes vos, & abiicientes propter nomen meum.*] Fratres se mutuò compellabant Iudæi, quantumuis essent, aut moribus, aut instituto diuersi quia ab iisdem prognati parentibus. Quare Paulus Iudæos qui non modò complexi non fuerant Euangelium, sed etiam illud vehementer horrebant, & oppugnabant, *fratres* appellat. Hi ergo oderunt diuersos mores, & ingenium eorum, qui Dei tremebãt verbum, vitámque suam ad illius disciplinam cõponebant; id enim est *abiicientes propter nomen meum*, id est, propter me.

p *Glorificetur Dominus, & videbimus in lætitia
vestra.*] In *lætitia*, aut felici rerum euentu, laudem 18.
& gratiarum actionem contineri diximus *cap. 62, nu. 36.* quia solemne erat Iudæis gratias agere Deo: cùm aliquid contigisset ex voto. Ex quo fiebat, vt per metonymiam *laus* pro re feliciter gesta sumeretur, aut beneficio cui impendenda laus esset, aut gratiarum actio. Vnde in Scriptura frequens *laus* siue *laudatio* pro re laudabili. *Ps. 9. vers. 15. Vt annunciem omnes laudationes tuas.* id est, opera egregia, & laudabilia, & *Ps. 72. v. vltimo. Vt annunciem omnes prædicationes tuas*, id est, facta prædicabilia. *Psal. 105. vers. 3. Quis loquetur potentias Domini, auditas faciet omnes laudes eius.* & similia passim. Iuxta hæc *glorificare Dominum*, erit illum in populum suum sic fore liberalem, & munificum, aut illa editurum debellatis hostibus suæ benignitatis documenta, vt à populo illo perpetuò glorificandus sit. Dicunt ergo stolidi, & sua fucata religione inflati Iudæi, quique suis meritis, & officiis nihil à Deo toties sibi obligato negari posse sibi blandiebantur. *Glorificetur Dominus*, id est, glorificabitur in nostra causa, cui tanquam pater, & dux noster consulet, spectans ad illa sacrificia, quæ in templo quotidie in eius honorem, & cultum immolamus. Ponitur autem imperatiuus pro futuro, prophetico more. Et sanè in textu Hebræo, vbi noster *glorificetur*, est יכבד in futuro, id est, *glorificabitur*.

q *Et videbimus in lætitia vestra.*] Coniunctio &,
sæpe apud Hebræos rationalis est, vt docuimus 19.

cap. 23. num. 43. quare non incommodè quis sic exponeret, *Glorificabitur a nobis Deus, quia videbimus lætitiam vestram* id est, ea vobis præstita beneficia, propter quæ exultare debeatis. Sed credo in magis communi, atque vulgata significatione, accipiendam esse coniunctionem illam, in hanc sententiam. Glorificabitur quidem Deus, id est opera erga vos edet illustris, propter quæ a nobis laudari in æternum debeat; & nos lætitiam vestram videbimus ex secundo atque optato rerum exitu profectam. Porrò verba sensuum apud Hebræos adiunguntur casui qui ante se habet *beth*, id est, *in*. De verbis visus exempla sunt plurima, vt *respice in me: respice in faciem Christi tui*, id est, *me* vel *Christi faciem*. Sic nunc, *videbimus in lætitia*, nihil est aliud, quàm *videbimus lætitiam*.

20. [r] *Ipsi autem confundentur.*] Promittebant sibi omnia secunda plus satis inflati sua religione Iudæi, sed quia Deus abominationes censebat, quæ illi sacrificia vocabant, ipsi confundentur spoliati opibus, & gloria exciso templo, atque vrbe, ea perturbatione atque strage, de quibus suprà ad illud *Vox populi de ciuitate*, &c. *num.* 15. quibus nihil est quod addam. Quæ sequuntur, quomodo cum superioribus conectantur, non facile est explorare. Nos ea ad tres expositiones, quas attulimus, attemperare tentabimus. Adsit vtinam conatibus Deus.

21. [s] *Antequam parturiret peperit: antequam veniret partus eius peperit masculum.*] Iuxta primam, & secundam explicationem vna est, & eadem expositio, eáque omnibus ferme interpretibus communis. Quidam hæc, quæ statim ad magnam vsque partem capitis succedunt, pertinere putant ad illorum consolationem, qui Dei tremunt verba, & in quos diuini oculi dicuntur intenti. Neque hoc sanè abs re, aut à prophetæ consuetudine, qui vt *c. 1. num. 65. & cap. 19. num. 21.* diximus, duris læta subiungit. Audiuimus quæ Dominus mala minatus sit illusoribus Iudæis, qui & diuina promissa non curabant, neque à minacibus prophetarum oraculis quicquam timebant. Nunc ad pios, Deique timentes vocem, & imperium conuerso vaticinio, illorum votis omnia fausta, atque expedita promittit. Quia verò non facile est quenquam ex tenui atque afflicta fortuna subitò ad magnum nomen, & ordinem ascendere, quod euenturum prædicit his, quibus petulanti, atque irrisorio sermone insultant ambitiosi Iudæi, id esse sibi perquam facile docet Deus à sua liberali, atque fœcunda potentia. Quod etiam docuerat *Eccles. cap. 11. vers. 23.* vbi sibi nullam esse moram necessariam affirmat, vt ad opes, & gloriam, humilem, & egenum promoueat. *Facile est in oculis Dei subitò honestare pauperem.* Hoc verò loco idem significat prouerbiali vt reor specie; sumpta metaphora à fœmina, quæ sine vlla puerperij molestia enixa est masculum, illum nempe fœtum, quem homines maximè desiderant, vtpote robustum, quique postea futurus sit decus, & columen familiæ. Quod in humanis Deus rarum esse ostendit, dum ait. *Quis audiuit vnquam tale?* At sibi esse non difficile a minorum comparatione probat. *Numquid ego, qui alios parere facio*, &c.

Deo facile est subito honestare pauperem.

Prouerbiũ.

22. Porrò illud *parturire* non tantùm pertinere puto ad illum temporis articulum, quo fœmina in nixu est, & periculoso puerperij certamine, quamquam ea præcipuè verbi significatio, sed etiam ad totum tempus, quo propter fœtum in vtero conclusum laborat, patitúrque longa illa fastidia, quæ sunt prægnantibus familiaria, sine quibus perquam tardò partus contingit. Sanè decem mensium molestiam sustulisse dicit Virgilius Salonini matrem *Eclog. 4.*

Matri longa decem tulerunt fastidia menses.

Et Hieronymus puerperium siue parturitionem populi Israelitici totum illud tempus esse dicit, quod complexa fuit ætas Abraham, Isaac, & Iacob, & duodecim patriarcharum, à quibus Israelis familia propagata est. Et verbum חול *chul*, pro quo noster *parturiet*, plura significat, vt *expectare anxie, & cum sollicitudine*, aut *quouis modo dolere*. Id indicat non obscurè illud *numquid parturiet terra vna die?* Ac si dicat, Terræ parturitio plus sibi vnius diei spatio desiderat, at illa periculosa, & extrema parturitio vno die breuior plerumque est. Aliam igitur parturitionem longiorem spectat hic locus. Quare iuxta hanc metaphoram parere masculum antequam quis parturiat, nihil est aliud quàm sine labore, & longa mora habere successum insperatum, & felicem.

Quàm verò id Ecclesiæ, de qua, vt communiter interpretes, sermo est, quamque hostiliter oderant, & auersabantur Iudæi, fœliciter acciderit, & subitò, docent & Apostolorum Acta, in quibus vna Petri concione conuersa dicuntur circiter tria hominum millia, *cap. 2.* & iterum *cap. 4.* quinque millia, partu ita facili, ac subito, vt sine parturitione peperisse videretur Ecclesia. Peperit autem masculum, non infirmam, aut languidam prolem, sed constantem, & robustam, & ad omnia siue fortunæ, siue naturæ impedimenta strenuam, & audacem; vt docent tot martyrum millia, qui alacri studio ceruices, & pectus obtulere ferro, neque pauciori numero confessores, qui Christi crucem, & mortificationis pondus ita subiere libenter, vt nunquam deposuerint; ita sustulere constanter, vt nunquam succubuerint. 23.

Ecclesiæ felix, & robusta soboles.

[t] *Quis audiuit vnquam tale, aut quis vidit huic simile; numquid parturiet terra in die vna, aut parietur gens simul.*] Rerum natura hoc fert vt neque vno die animal parturiat, quo sensu nuper exposuimus (id est, concipiat fœtum, & eò vsque in vtero foueat, & augeat, donec ad iustam magnitudinem perductus lucem aspiciat: cùm multis antea mensibus fingi à formatrice virtute, & augeri soleat: aut in herbis, aut plantis; quæ diu parturire solent, quod vno postea, aut altero die pariunt, aut fundunt) aut tota gens, id est, magna, & numerosa proles vno nascatur die. Sed quod naturæ vis, quæ motu indiget, & temporum spatiis, perficere non potuit, id fecit auctor naturæ Deus; omníque vi, atque naturæ ordine superior. Quare statim addit. 24.

[u] *Quia parturiuit, & peperit Sion filios suos.*] Sion Ecclesiæ typus est, quæ peperisse dicitur filios suos vno nempe die, quod suprà dixerat simili prodigio. Neque id mirum, cùm à cœlesti satu conceperit, & obstetricante Domino fœliciter enixa fuerit, quod antè conceperat. 25.

Sed Reges quomodo paulò ante dicitur Ecclesia peperisse, antequam parturiret, nunc verò parturiisse fertur priùs, deinde peperisse. Hoc mihi in hac expositione visum est difficile; Est tamen quod respondeam iuxta ea, quæ dicebamus de significatione verbi *parturio*; quod non solum nixum ad partum valet, qui breui fit tempore, sed etiam illa fastidia, quæ perferunt prægnantes quamdiu fœtus fingitur, & maturatur in vtero. Sanè illa longa

fastidia

fastidia non pertulit Ecclesia, cui copiosa soboles A momento temporis data est; at tulit aliquam molestiam, quia vrgebant Euangelij hostes, & rem Christianam aduocatis vndecumque viribus oppugnabant. Hæc autem in hac metaphorica locutione parturitio quædam est, quæ partum antegreditur.

26. *x Numquid ego, qui alios parere facio, ipse non pariam, dicit Dominus.*] Probat Deus sibi facile esse vno die tot filios gignere. Cùm enim ipse rebus alijs dederit vim, facultatémque gignendi, & temporis momento nouo induat herbarum germine agrum priùs sterilem macie, & squallore marcidum, quique habitare facit sterilem in domo, matrē filiorum lætātem, cur ipse sterilis censebitur, & infœcundus. Simili argumento vsus est B *Psal. 93. vers. 9. Qui plantauit aurem, non audiet? aut qui finxit oculum non considerat?*

27. Iuxta tertiam explicationem non puto difficilè posse accommodari hæc postrema. *Antequam parturiret*, &c. Quasi Deus irrideat stultos Iudæis, quòd suis sacrificiis, in quibus sola spectabatur fucata sanctitas, tantum arrogarent, vt sibi de hostibus victoriam promitterent, & illos rerum exitus, propter quos perpetuò Deus esset glorificandus. Horum ergo spem vanam esse dicit, atque præproperam, cùm victoriam spectent, atque optent non maturam, aut non satis ad illam curas suas, atque studia disponant. Quasi dicat Deus, Nemo fructus C spectet ex agro nisi priùs in eo excolendo, aut subigendo sudauerit: Nulla fœmina partum sibi consecutum speret, nisi longas molestias in fœtu, quem in vtero gestat fouendo, atque nutricando pertulerit; Atqui populus iste antequam parturiat, id est, antequam subeat ea, quæ partum antecedunt, iam sibi de nato masculo blanditur. *Parturire* autem in hac sententia est diuinam sibi beneuolentiam promereri religione non fucata, atque euanida, sed solidæ, & syncera. At ea offerre sacrificia, quæ neque admittat, neque probet Deus, qualia Iudæorum erant, perinde est, atque obtulisse nihil, atque adeò nunquam parturijsse. Fortasse ad hunc locum allusit Christus *Ioannis 16. Mulier cùm parit, tristitiam habet, quia venit hora eius; cùm autem peperit puerum, iam non meminit pressuræ propter* D *gaudium: quia natus est homo in mundo.* Huiusmodi sunt aliquot prouerbiales locutiones tam in scriptura sacra, quàm apud profanos; vt est illa Helenæ ad Paridem apud Ouidium.

Sed nimiùm properas, & adhuc tua messis in herba est.

Et illud.

Capra nondum peperit, & iam hœdus ludit domi.

28. *y Quis audiuit vnquam tale; aut quis vidit vnquam simile? numquid parturiet terra in die vna*, &c.] Monstri planè simile, si aut ager vno die excipiat semen, & fundat fruges, aut fœmina die vno concipiat in vtero, & enitatur masculum. Hoc omnino sibi aut arrogabant, aut expectabant Iudæi. Qui E nihil sibi non pollicebantur, cùm tamen neque diem vnum sumpsissent idoneum ad formandum aut maturandum illum fœtum. Illum verò partum numerosum esse apparet, quando tota gens simul oritura dicitur, id est, aut ventura ex Babylonico exilio, aut ex communi aliqua clade liberanda.

29. *z Quia parturiuit, & peperit Sion filios suos*] Hæc alicui minùs aptè videbuntur accommodari posse ad postremam hanc explicationem. Sed nihil hic ego durum, aut contortum inuenio. Et antequam hæc cum superioribus cōnectere aggredior, obseruo primùm visitatum esse prophetis non solùm cùm vmbra quædam apparet Euangelicæ lucis, ab illa ad hanc illico gradum facere, vt ostendimus *cap. 2. num. 1.* sed etiam si quid contrarium appareat. Ex multis duo accipe exempla. *Zacharias c. 9. n. 9.* egerat de victoria contra Tyrum, & Ascalonem, &c. vbi potentia, & opes, & apparatus superbi describebantur. Statim contraria omnia in Christo triumphatore proposuit *Ecce Rex tuus veniet*, &c. *pauper, & ascendens super asinum.* Ac si dicat, Longè alios erit habitus, atque aspectus Christi, qui pauper ingredietur, insidens asinæ; & tamen quadrigas, & acies inimicorum prosternet. Et B *cap. 13.* cùm de falsis prophetis ageret, quos eo nomine parentes confixeruot, atque plagarunt, ad verum prophetam Christum à parente plagatum, atque confixum vaticinium traduxit; dum ait. *Framea suscitare super pastorem meum*, &c. Sic ergo nunc cùm ostendisset à naturæ vi fieri non posse, vt vno die terra parturiret, id est, ad fruges fundendas disponeret, aut etiam vno die fœmina fœtum ederet maturum; nunc docet id à se fieri posse non difficilè, cùm vim habet fœcunditatis infinitæ; & aliud sit gratiæ opus, aliud naturæ.

Regula. Ex re contraria, quæ in testamento veteri adducitur, ad Euangelij tēpus gradus fit.

Obseruo secundò, illud *Quia*, quod expositioni huic postremæ officere videbatur, non esse particulam rationalem, sed aut redundare, quod apud C Hebræos esse in vsu docet Euthymius ad illud *Psal. 9. Quoniam laudatur peccator.* Exempla inuenies non pauca apud Salmeronem *prolegomene 16. pag. 414.* aut coniungere extrema, quod esse frequens in scriptura docuimus suprà *cap. 35. num. 12.* & *Zacharia cap. 10. num. 14.* Aut, quod potiùs teneo, magisque ad nostrum institutum, esse particulam aduersatiuam, id est, *veruntamen, at verò* &c. Quod esse in scriptura familiare exemplis constabit. Ex multis pauca hæc accipe *Psal. 36. vers. 20.* cùm dixisset Dauid de iustis. *Non confundentur in tempore malo, & in diebus famis saturabuntur.* de peccatoribus subdit. *Quia peccatores peribunt*, id est, veruntamen peccatores, &c. *Psal. 13. num. 6.* cùm dixisset de peccatoribus. *Trepidauerunt timore, vbi non erat timor.* de iustis ex aduerso addit. *Quoniam Dominus in generatione iusta est*, id est, *at verò. Psal. 43. v. 18.* iustorum nomine Dauid. *Et non recessit retrò cor nostrum*, &c. *Quoniam humiliasti nos in loco afflictionis, & cooperuit nos vmbra mortis*, id est, Cùm iusti essemus, veruntamen humiliasti nos. Idem *Ieremia cap. 48. vers. 45.* Erit ergo sensus satis, vt apparet, expeditus, non posse sine longa parturitione germinare terram, aut fœminam sobolem eniti masculam; veruntamen posse Deum Sioni antequam parturiret, numerosum filiorum largiri gregem. Cætera quæ sequuntur explicata sunt paulò superiùs; & in omnem sententiam aptè conueniunt.

32. Regula. *Quia* sæpe in scriptura redundat.

Regula *Quia* particula aduersatiua.

Psal. 36.

Psal. 13.

Psal. 43.

a a Lætamini cum Ierusalem, & exultate in ea 31.
E *omnes, qui diligitis eam: gaudete cum ea gaudio vniuersi, qui lugetis super eam.*] Hæc in typo dicta sunt de Ierusalem apud Chaldæos exulante, quæ tamen multò magis ad Ecclesiam spectant, vt est frequens interpretum sententia. Sed quod ad typum attinet, obseruandum est quod *cap. 1. num. 67.* docuimus, ab exilio rediisse non omnes, sed viros iustos, atque timentes Deum. Ad ea quæ in eam sententiam confirmandam adduximus, adde illud *Ierem. cap. 24.* vbi in duobus calathis, quorum alter ficus habebat valde bonas, alter valde malas; duo

constituit hominum genera, qui aut in patriam reducendi erant, aut in exilio relinquendi. Hi verò, quibus lætitiam Dominus promittit, illi sunt, qui casum lugent Ierusalem, id est, qui pij sunt, neque in Babylonia aut pacatum sibi, aut iucundum constituere cupiunt domicilium.

32. In Ecclesiam hæc multò magis atque faciliùs quadrant, cuius tenuitatem, & infantiam lugebant in principio, qui è Iudæorum gente primùm collecti; illam vndique principum armis, atque consiliis oppugnari videbant. Hi ergo lætari iubentur, quia non multò pòst magni ad Ecclesiam fient è Gentili populo conuentus, à quibus non solùm augeatur, sed etiam ornetur fidelium congregatio.

33. Regula. Vt non semper causam finalem indicat, sed aliquando consecutionem.

b b *Vt sugatis, & repleamini ab vberibus consolationis eius.*] *Vt* non semper causam denotat finalem, vt bene Cyrillus *lib. 9. in Ioannem cap. 10.* & Damascenus *lib. 4. cap. 20.* sed consecutionem quandam & euentum. Vnde in scriptura frequens, *Vt adimpleretur quod dictum per prophetas.* Neque enim ideo aliquid factum, vt vera esset prophetarum fides, cùm potiùs ideo prædicta à prophetis, quia sic essent aliquando euentura. Aliæ sunt locutiones complures, in quibus *vt* nullo potest modo finem notare, vt *Rom. 5. Lex subintrauit, vt abundaret delictum. Ioan. 11. In iudicium ego in hunc mundum veni, vt qui non vident, videant, & qui vident, cæci fiant.* Hoc posterius quis non videat, quàm longè abest à finali causa: Hoc ergo loco, illud *vt sugatis* non puto rationem habere finis, cùm non homines cómodè exultare dicantur, vt sugant, sed potiùs quia sugent, & replebuntur, ad lætitiam, & exultationem vocantur. Aut ergo *vt* continuat orationem, quod sæpe facit in hanc sententiam. Lætamini, & exultate, qui lugetis super Ierusalem, vt pote qui sugetis, & replebimini. Vel certè illud *vt* rationem reddit cur gaudere, atque exultare debeant, quia scilicet ad satietatem vsque sugent ex vberibus consolationis. Et facit quod Heb. למען *lemahhan*, pro qua vulgatus reddidit *vt*, aliquando idem valet quod *propterea quod.* quæ vim efficientem aliquando designat, & non solùm finalem.

Deut. 3. *Deut. 3. vers. 26. Iratúsque est mihi Dominus propter vos.* id est, Vos in causa fuistis vt mihi Dominus irascatur. Accedit quòd Heb. vbi noster habet *sugatis, & repleamini*, futurum adhibet *sugetis, & replebimini.* Iuxta hæc sensus erit *Exultate quia sugetis*, &c. Quod si faueret aliquantulum vox Heb. למען, in particula *vt* aliquid ego eximium, & excellés agnoscerem, quod illa particula designari solet; quæ cum admiratione quadã significat *quomodo, quàmopere, quem in modum.* Quomodo Cicero pro Milone dixit, *Vt me contempsit? vt pro nihilo habuit?* id est, quàm impudenter, & quàm superbè. Et Virgilius *Vt vidi vt perij?* Sic nunc *Vt sugetis?* id est, quàm abundanter, quàm iucundè. Quod minùs erit difficile, si, vt est in textu Heb. legas, *sugetis & replebimini.*

34. Hæc mihi videbantur non difficilia, sed quia particula *vt*, quam vulgatus reddidit, paulò durior est ad vtramlibet explicationem; & quæ ab aliis communiter affertur, non est admodum expedita, vide an dici possit cum S. Thoma, hæc non pertinere aut ad Iudæos ab exilio reduces, aut ad fideles, qui in ipso statim exordio Euangelij fidem amplexi sunt, sed ad alienos à religione, & fide. Nam Iudæi in patriam restituti tam lætabantur, & sugebant vbera consolationis. Et Ecclesiæ primogeniti filij plenis alebantur vberibus, & inter ignominias, & vulnera mirifico exultabant gaudio. Quare Deus iubet alios, qui illa carebant voluptate, atque vsu, quò eisdem perfruantur delicijs, vt cum Ierusalem exultante ipsi collætentur, qui etiam cum ægra, & lachrymante ipsi quoque collachrymari fuerant. Quo dicendi modo alieni ad Ecclesiæ sinum inuitari videntur. Quo enim modo lætarentur Ecclesiæ bonis, si illorum animos occuparet aliena, & peregrina religio? Eodem autem pertinet, & lugere cum mœrente, & cum lætante exultare: quia vtrumque ab animo prouenit beneuolo. Fidelis enim animi est lugere, cùm Ecclesia mœret, & exultare cum Ecclesia triumphat. Quare in communi hac exultatione, & luctu communis quoque vitæ societas, atque religio significatur, ad quam vocantur illi, ad quos præsens hoc spectat vaticinium. Ad quod facit nonnihil quod statim subdit. *Et delicijs affluatis ab omnimoda gloria eius.* Illud *eius* aliquid indicat alienum ab his, qui exultare iubentur. Quare cùm Ecclesia seu Ierusalem nihil sit aliud quàm ipsa fidelium congregatio, aliquid indicari videtur in *lætantibus* ab Ecclesia diuersum, quod modò ex S. Thomæ sententia probabile censebamus. Nihilominus propendet magis animus in priorem sententiam quæ ad primogenitos Ecclesiæ filios, puta Apostolos, & eos qui Apostolicis vixere temporibus, vaticinium refert, & in particula *vt* causam agnoscit cur gaudere debeant, aut mirificum aliquem exultandi modum. Porrò omnimoda gloria vocatur ea, qua fruentur in Ecclesiæ sinu fideles animi. Quia Deus in illorum sinum instillabit cœlestem dulcedinem, & Gentium opes ad Ecclesiæ instructum, & ornamentum conuertet, ita vt in Ecclesia, vel ad internam suauitatem, vel ad cultum externum nihil desideres.

c c *Ecce ego declinabo super eam quasi fluuium pacis, & quasi torrentem inundantem gloriam Gentium quam sugetis.*] Hæc Aug. *lib. 20. cap. 21. de ciuitate Dei ad finem vsque capitis* ad extremum iudicij tempus, Beatorum gloriam, & damnatorum supplicium pertinere existimat. Illum tu vide, qui locum explicat eleganter, & grauiter. Explicat propheta quæ sit illa omnimoda gloria, de qua nuper, quæ etiam Gentium opes continet, & humana commoda. Quomodo Gentium gloriam, atque delicias Deus ad Ecclesiæ vsum, & ornamenta transtulerit, dicit sæpe propheta & de Ierusalem typicè, & de Ecclesia verè, *cap. 60. Suges lac gentium, & mamilla Regum lactaberis.* Vide quæ ibi diximus. Sciuat autem propheta metaphoram a qua ductus fuerat sermo superius parturientis, & puerperæ. Porrò in *fluuio* seu *torrente* abundantiam significari maximam, iam sæpe vidimus, & obseruauimus apud hunc prophetam. 35. Ecclesiæ opes, & ornamenta.

d d *Ad vbera portabimini, & super genua blandientur vobis.*] Hic apertè de Gentium studio maternáque indulgentia in Ecclesiæ filios sermo est, quos non aliter accipient Gentilium principes, quàm matres solent teneros infantes, quos molli fouent in sinu, blandiuntur in gremio, & per vbera viscera non solùm patienter sed etiam alacriter immulgent. Est autem in scriptura frequens, vt cùm molle aliquid, & tenerum significare vult, metaphoram sumat à matribus, quarum in teneram prolem impensior est, & mollior indulgentia. Quare sicut hic Gentibus vbera tribuuntur, & lac; sic etiam suprà *cap. 46.* Deo vterus, & vulua. Et sponso *Cant. 1.* vbera item dantur. Quemadmodum 36.

dum autem Persarum Reges Iudæos in patriam officiosè, immò & delicatè restituerint, quasi in Regum humeris, & vlnis, diximus *cap 40. num.* 18. Quam verò pleniùs hæc eadem præstiterit Ecclesiæ Deus, diximus ibidem *num.* 57.

ee *Videbitis, & gaudebit cor vestrum.*] Quemadmodum verbum *video* aliquid eximium significat; siue cùm aliquid lætum, siue cùm acerbum, & lugubre proponimus, diximus *cap.6.n.*18. inde pete.

37. Exules habentur pro mortuis. ff *Ossa vestra quasi herba germinabunt.*] Qui in exilio sunt, pro mortuis censentur, quia à matre, id est, ab vrbe sic auulsi videntur, sicut ramus, qui à radice seu trunco reuulsus statim arescit, & moritur. Quare Iudæi qui in exilio agebant Babylonico, *in sepulcris esse* dicuntur, & *ossa* vocantur

Ezech. 37. *arida Ezech.* 37. Quæ exponens Deus ait ad prophetam. *Fili hominis, ossa hæc* (nempe arida, siccáque vehementer) *vniuersa domus Israel est. Ipsi dicunt Aruerunt ossa nostra, & periit spes nostra, & abscissi sumus. Propterea vaticinare, & dices ad eos. Hæc dicit Dominus Deus. Ecce ego aperiam tumulos vestros, & educam vos de sepulcris vestris, populus meus, & educam vos in terram Israel.* Vide quomodo exilium appelletur *sepulcrum*, & exules *mortui*, & *ossa iam arentia.* Cùm autem ossa arida arido ligno, à quo nullus iam speratur fructus, similia sint: id quod virenti ligno proprium est, & argumentum vitæ, id arentibus ossibus, ad vitam tamen reuocatis, per translationem attribuit. Atque ideo dicit, ossa illa rediuiua, iterum flores, & fructus germinatura, habituráque rursus nitorem illum, ac speciem, quam iam omnino amisisse videbantur. Quòd hæc contigerint Iudæis in Babylone captiuis, docet præsens Ezechielis testimonium: De Ecclesia docet Paulus, qui se suósque, id est, primos Ecclesiæ filios, sic ait fuisse ludibrio aliis, ita iactatos conuenienter, & duriè, vt hominum opinione pro mortuis iure censeri potuerint. *Ad Corinth.* 1. *cap.*4. *Esurimus, & sitimus, & nudi sumus, & colaphis cædimur, &c. blasphemamur, & obsecramus: tanquam purgamenta huius mundi facti sumus, omnium peripsema vsque adhuc.* Et 2 *Cor.6.vers.9. Quasi morientes, & ecce viuimus.* Sed quàm, & Iudæi in exilio penè mortui germinauerint: & Ecclesia quæ non longè à mortua videri poterat, effloruerit noua Gentium, & illustri sobole, paulò ante diximus, neque aliquid occurrit aliud, quod addi aut debeat, aut possit.

38. Prouerbiũ. Illud verum obiter, prouerbiali specie dici *ossa arida* aut similia, cùm significare volumus aliquem in statu esse ærumnoso, & lugubri, aut in mœrore & luctu. Sicut contrà *ossa germinantia* aut *florida*; pro iucundo spiritu, & statu felici. Iuxta illud *Prouerb.*17.*vers.*22. *Animus gaudens ætatem floridam facit, spiritus tristis exiccat ossa.* Quare Dauid cùm in luctu esset, & afflicta fortuna, ait *Psal.* 101. *Ossa mea sicut cremium aruerunt.* Et Iob *cap.* 30. *Ossa mea aruerunt.* Vt ergo mœstitia atque angor exurit, & exiccat ossa, sic lætitia irrigat, impinguat, & virere facit, vt modò dicebamus. Et idem dicitur de timore Dei, atque iustitia *Prouerb.* 3. *vers.* 3. *Time Deum, & recede à malo. sanitas quippe erit vmbilico tuo, & irrigatio ossium tuorum.*

39. Cognosci, fauorem indicat. gg *Et cognoscetur manus Domini seruis eius.*] Verbum *cognosco* fauorem plerumque significat, & paternam curam. 1. *Paralip.*17. *vers.* 18. *Quid vltrà addere potest Dauid, cùm ita glorificaueris seruum tuum, & cognoueris eum.* Et *Amos* 3.*vers.*2. *Tantummodo vos cognoui ex omnibus cognationibus terræ, idcirco visitabo super vos omnes iniquitates vestras. Osee cap.*13.*vers.*5.*Ego cognoui te in deserto, & terra solitudinis*, id est, paui te. Chaldæus, *Ego tribui vobis necessaria in deserto.* Iuxta hæc sententia obscura non est. Tunc serui Dei illi nempe, qui Dei tremebant verba, & quasi arentia ossa reputabantur, experientur Dei manum liberalem, mitem, & verè paternam.

hh *Et indignabitur inimicis suis.*] Huc vsque de sanctorum felicitate, quorum Dominus causam ita suscipiet, & curam, vt non sit in filios maternum, aut sedulitas maior, aut indulgentia mollior. Quæ parenthesi censentur esse concludenda; quia nunc contexi videtur filum, quod hactenus videbatur intercisum *a num.* 7. seu, vt verisimile putamus, *à num* 8. & ad illos redire vaticinium minax, contra quos priùs institutum fuerat. Neque certum est, quinam sint isti inimici, ad quos deinceps spectant prophetiæ istæ, atque terrificæ minæ. Varij variè sentiunt: ego puto generaliter ad omnes pertinere, qui & Dei populo priùs, & Ecclesiæ postea infensi fuerunt; siue hi Chaldæi sint, siue illusores; qui non minùs noxij fuerunt patriæ suæ, quàm hostes Chaldæi; seu qui nascentem Ecclesiam, ³ aut iam etiam adultam hostilibus odiis, atque armis insectati sunt. Aut etiam quod Patrum plerique sentiunt, omnes scelerati, quos Dominus in extremi iudicij tempore æternis alligabit tormentis. Neque enim, quæ dicuntur omnia in eo quod reliquum est capitis; alicui horum seorsum accommodari possunt. Quare ad omnes aliquid, & ad nullum omnia, vt suis constabit locis, referemus. 40.

ii *Quia ecce Dominus in igne veniet, & quasi turbo quadrigæ eius, reddere in indignatione furorem suum, & increpationẽ suam in flamma ignis*] Hæc communiter ad omnes hostes spectãt, in quos Dei grauis futura dicitur indignatio. Hæc verò explicatur, tum a celeritate, & impetu, quæ notantur in *turbine*, tum ab acerbitate, atque cruciatu, quæ designat *flamma.* Describitur autem Deus tanquam bellator potens, & vindictæ appetens, qui quadrigis inuehitur, ex quibus in hostes igneos iaculatur globos, furorémque totum præceps ipse, atque inflammatus euomit. Neque tamen ideo gladij obliuiscitur, vt igne, ferróque omnium quodque prosternat, & vastet. Hæc obscura non sunt, quæque ad quodlibet tempus, siue Iudaicum siue Euangelicum, siue sæculorum omnium extremum non difficilè accommodes. Dixit hæc penè eadem in eodem propè argumento Dauid *Psal.*49. *Ignis in conspectu eius exardescet, & in circuitu eius tempestas valida.* 41.

kk *Et multiplicabũtur interfecti à Domino.*] Id est, multi erunt quos Dominus interficiet. Consolatur pusillum, & exiguum gregem, qui horrebat copiosam & audacem hostium multitudinem, dum ait multitudinem illam tantam effugere non posse vltrices illas faces, quas iaculatur Deus. 42.

ll *Qui sanctificabantur, & mundos se putabant in hortis*] Hæc ad Iudæos pertinent, quorum superstitionem, & consilia describit; quos simul cum aliis diuini numinis hostibus cruciandos, & extinguendos dicit. Alludit credo ad illas superstitiones quibus Iudæi externam tantùm sanctitatem, atque munditiem studio esse ducerat. Vt autem Gentes tunc se putabant esse mundas, & à labe puras; si se aquis purificarent viuis, id est, fluuialibus, siue fontanis: aut si huius copia non esset, quacumque alia: sic etiam Iudæi in hortis, & lucis, locísque syluestribus, vbi Gentium ritu nefario idola colebantur, aqua à se eluebant, quicquid sordium e scelere 43. Aqua Gẽtes à peccatis se expiari putabant.

contraxerant; quasi peccati labes in corpore exterius, & non potius interius in animo hæreret. Hinc credo orta est illa frequens ablutio manuum, quam quia minus sæpe adhibuerunt Apostoli, apud magistrum Christum, violatæ antiquæ traditionis accusati sunt. Hinc hydriæ ad manuum aquæ plenæ; quibus crebrò se ex more purificabant Iudæi. vt habes *Ioan.cap.*11. Ab his credo hoc ipsum accepere Mahometani, qui totum corpus sæpe lauant, eóque lustrationis genere mundos se esse putant. Sanè illud diabolicum planè commentum fuisse Gentibus familiare; multa testantur. Vide Macrobium *lib* 3.*Saturn.cap.*1. & Tiraquellum *de nobilitate cap.* 31. *a num.* 588. vbi hæc multis confirmat testimoniis. Et primùm quòd se à periuriis, & cæde aquarum lustratione purgarent; docet Tertullianus *lib.de Baptismo cap.*5. *Aquis*, inquit, *tinguntur, idque se in regenerationem, & impunitatem periuriorum suorum agere præsumunt. Item penes veteres quisquis se homicidio infecerat, purgatrice aqua se expiabat.* Lactantius *lib.*5.*cap.*21. in eo errore fuisse dicit Gentiles vt aqua fluuiali omnes animi sordes expiari crederent, purósque se ad sacrificandum accedere, si corpus aqua priùs abluerent. *Flagitiis omnibus inquinati veniunt ad precandum: & se pie sacrificasse opinantur, si cutem lauerint: tanquam libidines intra pectus inclusas vlli amnes abluant, aut vlla maria purificent.* A profanis multa habes exempla. De cæde est illud Æneæ apud Virgil.*lib.*2.*Æneid.*

Tu genitor cape sacra manu, patriósque penates:
Me bello ex tanto digressum, & cæde recenti
Attrectare nefas, donec me flumine viuo
Abluero.

De Venere est illud Persij *satyra* 2.

——Tyberino in gurgite mergis
Manè caput bis, terque, & noctē in flumine purgas.

Id est, sordes ex nocturna Venere contractas. Quem errorem sic etiam nostro tépore persuasit diabolus vltramarinis regionibus ab Hispanis nuper apertis, vt in flumina quædam certa suas exonerent culpas, de quibus nihil iá ampliùs aut curent, aut cogitent.

43. mm *Post ianuam intrinsecus.*] Secedebant Iudæi, in hortos & condensam syluam, vbi sine arbitris atque censoribus tutò possent obire Gentilium sacra, séque piaculorum lustratione mundare. Quod etiam quia sæpe in hortis, & lucis, aut commodè, aut sine periculo facere non poterant; faciebant domi; non tamen palàm in atrio; sed in penitiori domo. in latebris, & secessu clausis ianuis, ne vllus in nefaria illa sacra importunus irrumperet.

44. nn *Qui comedebant carnem suillam, & abominationem, & murem.*] Hæc planè ad Iudæos spectant, neque enim aliis interdicta est suilla caro, & mures seu glires, & quæ communi Hebræorum vocabulo *abominationes* dicuntur: quæ per Synecdochen in *mure*, & *sue* hoc loco comprehensa sunt. Ponuntur autem hic certa, & definita crimina pro innumeris aliis, quibus illa stulta Iudæorum pars, se perditè implicuerat. Pro *mure* Hebr. est עכבר *hhachar*, quam vocem etiam *glirem* significare docet Hieronymus, Haymo, Hugo, & S. Thomas, à quo abstinere iubentur Hebræi *Leuit.*11.*vers.*29. Adhiberi autem ad mensam, immò in deliciis haberi tradit Plinius *lib.*8.*cap.*58. Vbi ait lege censoria glires ademptos esse Romanorum mensis, non aliter atque conchylia, aut ex alio orbe conuectas aues: immò pro glirium sagina instituta fuisse viuaria, quæ Varro *gliraria* vocat, eorúmque formam, & fabricam præscribit *lib.*3 *de re rust.cap.*15. Sanè Martialis inter Xenia, id est, hospitalia munera recenset *lib.*13.*disticho* 59. cuius titulus est *Glires.*

Glires ad mensam adhibito.

Tota mihi dormitur hyems, nec pinguior illo
Tempore sum, quo me nil nisi somnus alit.

Quod etiá núc in pretio, & in deliciis haberi docet Matthiolus *l.*2 *in Dioscoridem c.*63. & Ioannes Bruyerinus *in libro de re cibaria*, vbi de gliribus multa.

45. Sed fortasse non tam hîc est de gliribus sermo, quàm de his qui vulgi familiari sermone vocantur *mures*, qui infesti sunt domibus, & omnibus odiosi; nam in eam significationem adhibetur vox Hebraica עכבר *hhachar*, vt 1. *Regum* 6. neque, vt est communis Patrum interpretumque sententia, aurei mures, quos Philistæi remiserunt cum arca, alij sunt à muribus domesticis, nisi fortasse dicas עכבר *hhachar*, nomen esse commune, continere que sub se *soricem*, & *glirem*, quod mihi improbabile non est.

oo *Simul consumentur.*] Nempe cum aliis diuini nominis hostibus, de quibus postea.

46. pp *Ego autem opera eorum, & cogitationes eorum.*] Hîc adhibenda dispunctio, & vt obseruauit optimè Foreirus, aliquid per aposiopesin subaudiendum. Vt *ego malè perdam*, aut *seuerè mulctabo*, & similia. Septuaginta suppleuerút *noui*, vt legit Hieronymus, aut, vt alij volút, *scio*. Chaldæus *manifesta sunt*, quasi dicat. Ipsi in hortis, & intra ianuá Gentilico se ritu purificant, & carnibus vescútur suillis: & ego cuius oculos nihil latere potest, non solùm eorú opera, sed etiá cogitata peruideo. Quæ explicatio expeditú reddit eorú, quæ consequútur, ordiné, & cursum.

47. qq *Venio, vt congregem cum omnibus Gentibus, & linguis.*] Vbi actum est de mulctandis, reprobandisque Iudæis, qui inani superstitione decepti diuinam legem contempsere, agit iam de Gentium conuersione, quas pro Iudæis in populum sibi, & in Ecclesiæ sinum aduocauit. Hæc credo propria est huius loci sententia, quam Foreirus tenet. Neque iuxta textum Hebraicum, aut versionem LXX. quicquam est mihi dubium, qui ita vertunt. *Venio congregare omnes Gentes, & linguas, & venient, & videbunt gloriam meam.* Quomodo legunt August.*lib.*20.*de ciuitate Dei c.*21 Cyprianus *lib. de testim. contra Iudæos, testimonio* 22. Et eodem penè modo vertunt Pagninus & Foreirus, Tigurina, & Chaldæus.

48. Iuxta hæc nemini credo difficilis erit hæc expositio. Sed est aliquid nobis negotij à versione vulgata, quæ minùs fauet huic siue translationi siue sententiæ. Neque enim trásfert, *vt congregem omnes Gentes*, sed, *vt congregem cum omnibus Gentibus.* Sed est quid respondeam pro explicatione, quæ mihi videtur, vt dixi, facilis, & prompta. Nam aut Deus ad illos loquitur, qui ipsius sermones tremunt, & legem obseruant, vt agere instituerat suprà *num.*5. *Audite verbum Domini, qui tremitis ad verbum eius.* Quod suadet non parum efficaciter, quòd statim *vers.* 10. cum his iisdem videtur esse sermo, cùm dicitur, *Adducent omnes fratres vestros.* Vtique qui eodem vobiscum studio Deum sequentur. Et tunc sensus erit. Omitto Iudæos illusores, & hypocritas, qui suis sceleribus fucum sanctitatis obtendunt, cùm tamen in secessu, & latebris carnes suillas comedant, & quæ abominantur lex, & Religio: & venio, vt vos, ô viri, diuinæ legis cultores, congregem ad Ecclesiam, cum omnibus Gentibus, & linguis, quæ abiecto, & reprobato populo succedent. Aut certè simpliciùs Deus venire dicitur cum Gentibus, & linguis ex omni terrarum plaga conuocatis, vt illas Iudæorum loco suffectas in Ecclesiam cooptet, & populum sibi electum, & sacerdotalé constituat.

stituat. Sic puto constabit sensus, quem aliter ego assequi non possum, neque cum consequentibus componere: & versio vulgata, quæ nullo modo deserenda est, cum Hebraico textu, & cum L x x. translatione conciliabitur. Cur verò Septuaginta, & alij verterint *Gentes, & linguas*, vulgata verò *cum Gentibus*, ea ratio est, quia את quæ est in Hebraico textu: accusatiui nota est, & idem etiam valet quod præpositio *cũ*: L x x. ergo in priori sumpserunt significatione: in posteriori Hieronymus.

49. tt *Et venient, & videbunt gloriam meam.*] Hoc loco, qui ista de extremo iudicij tempore interpretantur, beatorúmque sorte, in *gloria* æternam felicitatem, claráinque Dei visionẽ intelligunt, vt Hieron. & August. suprà, & cum illis cõplures alij. Sed quominus hæc probẽ facit, quia statim *num. sequenti* B ad illos dicuntur mittendi esse legati, qui Dei gloriam non viderunt. Vbi sine dubio de Beatorum felicitate sermo non est, vt constat, & tenent Hieronymus, Haymo, & communiter alij. Non est autem verisimile in eadem penè clausula, eodem certè sermonis filo mutatam fuisse significationem. Puto ergo *gloriam Dei* esse Ecclesiam, in qua Christus præest, & regnat eo maximè tempore, de quo nuper, quando Regum mamilla lactabatur, & delicijs affluebat ab omnimoda gloria.

50. ff *Et ponam in eis signum.*] Quodnam futurum sit signum istud, siue symbolum, incertum est. Hieronymus signum redemptionis esse putat, nempe *Tau*, quod apud Ezechielem lugentium frontibus C impressum est. Seu † crucis signum, quod cum S. Thoma putant alij. Sanè fidelium manibus inurenda esse stigmata quædam, quæ Deum esse illorum Dominum declararent, immò initio Ecclesiæ frontibus inustam esse crucem, diximus *cap. 44. num. 16.*

Serui Dei signati.

Hæc fortasse vera, sed aliæ duæ explicationes occurrunt, quæ non omnino mihi displicent, quas tu expende, & de illis, vt videbitur, statue.

51. Imperatoris nomen sæpe sibi Deus assumit, aut in asserendo populo captiuo ex Babylonica seruitute, aut liberando hominum genere ex diaboli tyrannide. Est autem Imperatoris proprium, excitare signum nempe bellicum, & vndecumque delectus habere militares. Audimus autem in hoc propheta sæpe de Christo. *Eleuabit signum in nationibus: ponet* D *signum in montibus*, &c. Quare cùm hîc agendi dicantur maximi Gentilium conuentus, non incongruè dicitur *in eis* nempe Gentibus, seu *inter Gentes* eleuandum esse signum, seu vexillum, ad quod se tutò recipiant illi, qui in optimi Imperatoris castris mereri volent. Qua dicendi figura significat Deus nullum à suis castris atque stipendiis exclusum iri.

52. Aliam accipe non credo minùs verisimilem explicationem. *Signum ponere in aliquo*, est illud sibi quasi terminali lapide vendicare; ita vt qui notam illam viderit, facilè coniiciat, quis illius verbi gratia fundi sit possessor, & dominus. Quod faciunt agricolæ, & pastores, dum à vicinis agris agros suos, & pascua sua ab alienis terminali aliquo signo discriminant. Quomodo Deus templum suum posuit in E medio terræ, nempe promissionis, vt ostenderet tractum illum, nempe Israeliticum, ad se pertinere. Sic post populum ab exilio restitutum, cùm toto exilij tempore alieni possessores viderentur in illum Domini fundũ irrupisse, deiecisséque signa, quæ Deus ibi priùs constituerat; excitauit iterum signa; séque iterum in eam possessionem venisse testatus est. Et cùm Ægyptus Euangelio subiicienda dicitur, in ea excitãda dicuntur signa quasi vindiciæ Euangelicæ possessionis, vt diximus *cap. 19. n. 27.* Vide quæ

Possessionẽ suam sibi consignat Deus.

A suprà *cap. 54. n. 40.* & quæ copiosiùs diximus *Zacharia cap. 9. n. 72.* Hæc videntur typicè referri posse ad Ierusalem restitutam, vt putat S. Thomas, & Hugo, in cuius terminis Deus suprà excitauit quæ possessor alienus antè deiecerat. Sed multò hæc meliùs, & magis ex instituto vaticinij Ecclesiã respiciũnt, in qua Christus bonus agricola quasi in suo fundo, & seminat larga, & liberali manu, & colligit prouentus felices: & tanquã bonus pastor certa habet, & destinata pascua, intra quæ cohibet intimè fortunatũ gregẽ: neque extrà aberrare, aut vagari vult. In his autẽ pascuis signa sunt, tẽpla videlicet, & altaria, aut etiã alia magis occulta, quibus Christus gregem familiari signo, & certo quodam charactere consignat.

uu *Et mittam ex eis, qui saluati fuerint ad Gẽtes in* B *mare, & in Africam.*] Per se Christus priùs aggregauit Apostolos, & pusillũ gregẽ, quẽ primùm amplexa est primogenita Ecclesia qui saluari dicũtur à cõmuni ferme totius orbis siue inũdatione, siue incẽdio. Hos verò postea in omnes terræ plagas disseminauit: quas hic per Synecdochẽ certarũ prouinciarũ nominibus comprehẽdit. Quàm verò latè regiones, nõ solùm vicinas, & ciuili quadã disciplina excultas: sed etiã remotas, & barbaras Apostoli primùm, deinde Apostolici doctores obierint, tradunt, & Apost. Acta, & Eccles. annales. Quæ tu cõsule. De his prouinciis, & de illorũ nominibus latè hic Hier. quid ego addam nihil habeo, planè res est obscura. 53.

Ad eos qui nõ audierũt de me.] Quæ verba omni- 54.
C no indicant diuersũ genus à Iudaico: nã Iudæi sæpe, & diu de Deo multa audierunt, & multifariam.

uu *Et non viderunt gloriam meam.*] Hæc, vt vides, non spectant Beatorum gloriam, quia non illam Iudæi viderant, à quibus hoc loco secernuntur Gentiles. Sed aut illa, quæ gloriosè egit Deus, dum liberaret populum ex Ægyptio iugo, & exactis antiquis habitatoribus in terram promissionis induceret, vel quæ in Solymitano templo quotidie in eius honorem, & cultum gloriosè fiebant.

xx *Tendentes sagittas.*] Hæc non nemo refert ad 55.
Apostolos, aut ad alios fideles Euangelij ministros, qui cùm in Christi causam, animorúmque salutem incumbunt, armati ingrediũtur, verbo nimirũ Dei: quod sagittarũ instar ex bene curuato arcu destinato D vibrant in corda inimicorũ Regis. Ad quod facit quòd eosdem Zacharias c. 9. similes vocat lapidibus excussis à funda, & ibidem arcui, ex quo Deus sagittas eiaculatur. Vide quæ in eam sententiã hic diximus ibidẽ *n. 81.* Sed placet magis quod Hieronymus putat, & cũ eo cõplures alij, qui non tradũt Apostolis sagittas, & arcũ, sed illis nationibus, ad quas sunt profecturi, quorũ armis atque barbarie in omnẽ crudelitatẽ incensis nõ retardabũtur, quominùs alacriter, & sedulò in datas sibi partes incumbant.

yy *Et adducet omnes fratres vestros de cunctis* 56.
Gentibus donum Domino.] Hinc fit verisimile sermonem esse ad illos, qui verba tremunt Dei, de quibus suprà *vers. 5.* illorum enim illi dicuntur fratres; quia licèt genere, imò toto mundo diuersi, in E eandem tamen societatem, & fidem coaluerunt. Quomodo qui Israelis sanctitatem imitantur, *Israelita* vocantur, & ex lapidibus excitari posse dicuntur Abrahæ filij. Gentes autem ad Dominum conuersæ magnum vocantur donum oblatum Deo. Quæ sanè ratio excitare debet, & accendere Apostolici viri animum, quandoquidem munus offerre Deo nullum potest gratius, quàm animam a Gentium erroribus, aut à peccatorum sordibus ereptã. Qua de re multa, & grauiter Patres. Vide Gregor. *in Ezechiel. hom. 12.* cuius illa verba maximè notanda.

Magnum sacrificium zelus animarum.

notanda. *Nullum omnipotenti Deo tale est sacrificium, quale est Zelus animarum.* Vide etiam Chrysostomum *oratione 3. contra Iudaeos*, vbi docet gratius Deo offerre munus, qui animam à peccato liberat, quam qui templum illi construit, & dedicat Solymitano clarius, & illustrius. *Vnicum*, inquit, *templum deruit Deus Hierosolymis, & innumerabilia erexit illo longe venerabiliora. Vos*, inquit, *templum estis Dei viuentis.* Et infra. *Nam etiam si pecunia vim immensam dinumerauerit aliquis, nihil simile praestiterit ei, quod praestat is, qui seruat animam.* Deinde. *Hac est maior eleemosyna, quam decem millia talentorum, quàm hic mundus vniuersus, quantus quantus vndique patet oculis: si quidem homo est toto mundo pretiosior.*

57. zz *In equis, & in quadrigis, &c. ad montem sanctum meum Ierusalem.*] *Ierusalem* typum esse Ecclesiæ iam sæpe à nobis explicatum, & probatum est. Hoc porrò dicendi genere explicatur singularis illa cura, & indulgentia verè paterna, qua Deus fideles animas, vel ad Ecclesiam adducet, vel in ea conseruabit, quibus suprà aut Regiam mamillam, & ab omnimoda gloria delicias promiserat. Vt enim Hebræum populum in humeris, & sinu per locum horroris, & vastæ solitudinis ad quietem inuexit, & abundantiam promissæ terræ, & iterum ex Babylonica seruitute, in Regum humeris in patrias sedes, & antiquam gloriam reuocauit (quem reditum sedatum, & mollem iisdem penè verbis expressit suprà *capite 49. versu 22. Ecce leuabo ad Gentes manum meam; & ad populos exaltabo signum meum, & afferent filios tuos in vlnis, & filias tuas super humeros portabunt.* Quo loco, & toto etiam capite multa diximus in hanc sententiam, quæ huc non incommodè transferri potuissent, sed facile est locum illum adire.) Sic nunc adducendum esse Gentilicum populum molli, ac pacato cursu ad mysticam Ierusalem, id est, ad Ecclesiam prædicit. Perinde atque illi qui licèt viam ingrediantur arduam, scopulosam, & densam, si tamen in carrucis, ac lecticis vehantur, difficultatem viæ, atque molestiam non sentiunt. Est quidem Euangelij via difficilis, & arcta, qualis illa à Christo vocatur, quæ ducit ad vitam; habet passim obuiam, immò, & familiarem crucem, qua se Christi sectatores armant, atque consignant; Sed qui ad sæculi curas, & blandimenta non diffluit, à quibus omnia sunt aspera, inaccessa, & horribilia, in lectica vehitur, quæ ab omni viarum molestia, & difficultate liberat. Vt optimè norunt, qui sæcularibus cogitationibus, & curis, carnisque fallacibus oblectamentis seriò, atque ex animo renunciarunt. Qua de re sæpe, & copiosè Patres, quorum testimoniis referendis, ne te moror, abstineo. Vide Bernardum *in sermone Ecce nos reliquimus omnia.* Et *in Psal. Qui habitat. in proœmio.* Et *sermone 1. in dedicatione Ecclesiæ.* Cassianum *collatione vltima cap. 25.* Et Hieronymum Plati, qui in eam sententiam multa collegit *libro 3. de bono statu religiosi, a capite præsertim 13.*

Via vitæ, & Euangelij quomodo mollis.

58. aaa *Quomodo si inferant filij Israel munus in vase mundo in domum Domini.*] Quàm munda essent omnia quæ inducebantur in templum, quæcumque illa essent, siue victimæ, siue libamenta, siue certè illi sacerdotes, ac ministri, quorum offerebantur manu, seu ministerio, probant tot phialæ argenteæ, atque aureæ, tot scyphi, & mortariola, pro sacro quotidianóque ministerio, tot labra, & balnea pro sacerdotum, ac Leuitarum, aut etiam pro victimarum munditie. Sanè suprà *cap. 52.* remigraturis è Babylone edicitur, vt mundent se, ac purificent antequam sacra templi vasa contingant. *Polluta nolite tangere; mundamini qui fertis vasa Domini.* Vt ergo munera illa solemnia, atque legitima, siue alia quæ extra hunc ordinem pro sua pietate, atque arbitratu adducebant Iudæi, quibus præceptum erat *Exod. 23. vers. 15. Non apparebis in conspectu meo vacuus.* mundis offerebantur vasculis, & ipsa, vt par erat, munda erant, atque in suo quæque genere pretiosa: Sic mundos, sibique pretiosos, & gratos fore dicit Gentiles, quos Apostoli, Doctores, & fideles Euangelicæ prædicationis ministri ad Ecclesiam adducent. Quæ ratio stimulos adhibere debet ingentes iis qui proximorum student saluti, cùm sacrificium offerant quotidie, quale Dominus & emit impenso sanguine, & æterna muneratione compensat.

Quinta in sacro ministerio munditics.

bbb *Et assumam ex eis in Sacerdotes, & Leuitas.*] Olim dum templum staret Salomonium: Iudæorúmque religio, non admittebantur ad sacra templi ministeria, imò neque ad templi sacram, & interiorem partem, qui non essent è genere Iudaico, & quod ad ordinem attinet sacerdotalem, & Leuiticum, qui non essent à Leui propagati. Quomodo olim Gentes à Iudæorum sacris, imò, & conuictu, atque congressu essent separatæ, & deinde Euangelij tempore in idem cum his cooptati corpus, & eiusdem gradus, atque ordinis participes, diximus pluribus *cap. 56. num. 4. ad num. 7.* Quibus nihil est quod addam. Porrò hîc subaudiuntur similitudinis nota, quasi dicas. Vt olim, qui communione inter se Leuitici sanguinis coniungebantur, ad sacrum admittebantur ministerium, sic, quia in Ecclesia tam qui ex Iudaico, quàm qui ex Gentilico sanguine prognati sunt, Christi sanguinem participant, & eo nomine videri possunt plusquam fratres, ex Gentibus quoque sacerdotes assumentur, & Leuitæ; sicut olim in antiquis, & exoletis Iudæorum sacris sumebantur, ex genere Leui. 59.

ccc *Quia sicut cæli noui, & terra noua, quæ ego facio stare coram me, dicit Dominus meus, sic stabit semen vestrum, & nomen vestrum.*] Quomodo *nouum* dicatur, quod aliqua ratione renouatum est, aut in meliorem aliquam speciem redactum, diximus *cap. 62. num. 18.* Quo sensu dicantur *cæli noui, & terra noua* diximus ad illud *cap. 65. Ecce ego creo cælos nouos, & terram nouam.* Vbi in *cælo nouo*, id est sereno, & puro, & sideribus illustri, atque conspicuo, non obscuro, & nubilo, fortunam lætam, & prosperam significari diximus. Idem omnino est in *terra noua*, id est renouata vernali tempore, quæ hyemali glacie horrida, & mortua videbatur. Vt ergo cæli noui, id est sereni grati sunt, & terræ verna species iucundissima, sic erunt sacerdotes ex Gentibus assumpti in Ecclesia Dei; aut quod affine est, illi qui in Dei templum à viris Apostolicis adducentur, tanquam pretiosum donum in vase mundo. *Semen*, & *nomen* eorum sunt, quibus cum loquebatur, quos suprà vocarat *trementes verbum Dei.* Semen verò dicuntur illorum Iudæorum, quia filij Abrahæ, non quidem secundùm carnem, sed secundùm fidem, morúmque sanctitatem. Dicuntur verò idem habere nomen, quia viri sunt Israelitæ, quique à Paulo *ad Gal. 6. vers. 16.* dicuntur *Israel Dei. Pax super illos, & super Israel Dei.* Hæc mihi sententia oblata videtur à textu, non coacta. Neque tamen ideo non probo, laudóque 60.

Polera Ecclesiæ facies.

Ecclesiæ stabilitas.

landóque illorum cogitationem, qui hac dicendi forma putant sacerdotium nouæ legis transferendum, aut mutandum non esse: sicut mutatum est, & translatum antiquum Aaronicum. Nam sicut cœli, & terra post multas sæculorum myriadas noua semper sunt, obeuntque suas perpetuò statas, atque constantes vices. Sic etiam Euangelicæ œconomiæ sacerdotium semper erit nouum, neque vllum vnquam aliud illi succedet. Ita cum Hieronymo censent frequentes alij.

61. ddd *Et erit mensis ex mense, & sabbatum ex sabbato.*] Allusum esse puto ad tempus Babylonici exilij, vbi intermissa sunt illa sacra, ac solemnitates, quæ statutis tẽporibus in Solymitano templo peragebantur: quæ tamen eius restituto populo, ipsa quoque instaurata ac restituta sũt. Sed hæc sine dubio de Ecclesia sunt, in qua solẽnitates, & sacrificia magis erunt frequentia, ac sancta quàm in antiquo templo. Porrò hic puto notam subaudiri similitudinis in hunc sensum. Sicut olim in templo singulis sabbatis, ac mensibus Iudæi certis operabantur sacris: sic in Ecclesia quæ tam Iudæo, quàm Gentili patet, certa, atque solennia suis temporibus instaurabuntur sacrificia. In *mensibus* Neomenias intelligo, seu Calendas, nam ineunte mense certa peragebantur sacra, de quibus *Num. cap.* 18.

62. Hæc mihi non improbabilia sunt, magis tamen propendeo in illorum sententiam, qui differentiam statuunt inter synagogæ olim, & nunc Ecclesiæ constituta sacrificia. Nam in antiqua lege definitis temporibus sacrificia quædam solemni ritu instituebantur; Vt in Azymis, Pentecoste, Neomeniis, & sabbatis. At in Ecclesia quotidie offertur sacrificium illud augustum, & viuum, quod antiquæ adumbrabant victimæ. Ait ergo Dominus. In Ecclesia non expectabitur mensis initium, aut sabbatum, vt offeratur munus, sed singuli dies Neomeniæ erunt, & sabbata, quæ non interiecto tempore certis spatiis, sed perpetuo, ac continenti tractu sibi succedant. Porrò illud *mensis ex mense. & sabbatum ex sabbato*, nihil aliud esse puto, quàm perpetuam quandam, sibíque cohærentem Neomeniarum, sabbatorúmque successionem; ita vt ex mense, id est, Neomenia, statim alia succedat Neomenia; Et ex sabbato aliud sabbatum: neque tempus sit vllum importunum sacrificio.

63. eee *Veniet omnis caro, vt adoret coram facie mea.*] Dixerat omnibus diebus offerendam esse victimam in Ecclesia; nunc addit id ab omnibus esse præstandum. Quod non admittebat Iudæorum antiqua religio; neque enim ab omnibus, neque omnibus diebus omnia peragebãtur sacra. Secus erit in Ecclesia, in qua omnes adorabunt, & in omni tẽpore, prout cuiusque natura tulerit, & modus. *Omnis caro* ab aliis sæpe, & ab hoc propheta non semel per Synecdochen pro omni homine sumitur. Vt, *Videbit omnis caro salutare Dei.* Sunt enim communia vocabula accõmodatè ad rerum, sermonisque naturam, & ordinem particulariter interdum exponenda, vt non semel à nobis dictum est.

64. fff *Et egredientur, & videbunt cadauera virorum, qui præuaricati sunt in me.*] Felix ille cœtus, quem sibi ex Gentili, siue ex Iudaico populo Deus in Ecclesiam congregauit; egredietur, nempe cogitatione, ex Ecclesia, id est, ex statione tuta; & extra videbit, quanta quotidie, & quàm funesta cædes grassetur, in alienis, id est in eis, qui extra Ecclesiam expositi sunt, & dæmonis ludibrio, & fraudibus, & Domini gladio. Quemadmodum, qui cùm in domo sint tuti ab iniuria, & armis, quibus alij se extra domum mutuò conficiunt, caput extra per fenestram exerunt, vt quid foris fiat, securi prospectent. Hæc puto vera, & magis ad aliorum mentem; sed non puto coniectaret, aut diceret abs re; qui hæc ad illos pertinere existimaret, de quibus in principio capitis, qui externa sanctitate contenti in secessu, & latebris carnibus vescebantur suillis, & in cibum, & mensas murem, & abominationem omnem adhibebant. Hi enim sibi salutem pollicebantur, & pacem, quibus tamen Deus ignominiam minabatur. & cædẽ. Ait ergo egressuros viros Dei verbum trementes, visuróśque strata illorum cadauera, qui se à cæde, & sanguine tutos fore censebant. Cui expositioni fauet, quòd cadauera illorum esse dicuntur, qui à Deo præuaricati sunt, id est, qui cùm legem veram, & religionem profiterentur, ad Deorum tamen impietatem, & impurum cultum defluxerunt. Sed in priorem sententiam magis inclino.

ggg *Vermis eorum non morietur.*] Non vulgarem, aut temporariam mortem fore significat, sed æternam, idque certa nota, & argumento declarat. Nam cadauera, quæ vulgari, & communi cæde corruerunt, soluuntur citò, & liquescunt in saniem, & vermes, quæ ex illis generantur, & ex ipsis pascuntur, vbi materia atque alimentum desunt, ipsi quoque pereunt, & deficiunt. Quare qui perituros esse dixerit vermes, qui cadauer corrodunt, idem etiam cadauer periturum affirmauerit. Dum ergo propheta in æternum duraturos esse asserit vermes, in æternum corrodendum, atque excruciandum cadauer esse dicit. Agit igitur hic de æterno reproborum supplicio, quorum non solùm animæ, sed etiã corpora sempiternis sunt deuota suppliciis. Ad hũc credo locum respexit Iudith *cap.* 16. Quæ cùm egisset de Assyriorum cæde, qui duce Holoferne in Israeliticos fines irruperant, eorúmque mortem non temporariam solùm, sed æternam fore significaret, dixit. *Dabit Dominus ignem, & vermes in carnes eorum, vt vrantur, & sentiant vsque in sempiternum.* Et *Ecclesi. cap. 7. vers.* 19. *Vindicta carnis impij ignis, & vermis.* Neque verò vllo modo dubitare licet, his verbis explicari gehennale supplicium, quando id expressè Christus docuit *Marci cap. 9. vers.* 43. *Bonum est tibi claudum introire in vitam æternam, quàm duas manus habentem ire in gehennam, in ignem inextinguibilem, vbi vermis eorum non moritur, & ignis non extinguitur.*

65. *Æternum inferni supplicium.*

66. Quærit Serarius *in cap. 16. Iudith q.* 2. an sicut ignis quo cruciantur reproborum animæ, propriè dicitur, & non metaphoricè, vt est cõmunis Theologorum sententia; sic etiam vermis propriè in inferno futurus sit, qui corrodat, & torqueat eorum corpora: Qui partem affirmantem admittit patronósque aduocat suæ sententiæ Anselmum in Elucidario, & Guilhelmum Parisiensem, & ex Maldonato Chrysostomum, & Theophylactum: sanè non improbat Haymo *in hunc locum.* Indicat Cyrillus Alexandrinus *in oratione de exitu animæ*, vbi fœdum, & olentem vermem appellat, quæ aliquid proprium notant, quod non cadit in conscientiæ morsum. Docet non obscurè Basilius *in psalmũ* 33. vbi cùm ageret de damnatorum pœnis, ait. *Deinde vermium genus venenũ immittens, ac carnem vorans inexplebiliter edens, neque vnquã saturitatem sentiens, intolerabiles dolores corrosione ipsa infigens.* Et apertè Innocentius III. *l. de contẽptu mundi. Vindicta carnis impij vermis, & ignis: vterque duplex, interior, & exteriori*

Vermis propriè in inferno.

notanda. *Nullum omnipotenti Deo tale est sacrificium, quale est Zelus animarum.* Vide etiam Chrysostomum *oratione 3. contra Iudaeos*, vbi docet gratius Deo offerre munus, qui animam à peccato liberat, quam qui templum illi construit, & dedicat Solymitano clarius, & illustrius. *Vastum*, inquit, *templum diruit Deus Hierosolymis, & innumerabilia erexit illo longe venerabiliora. Vos*, inquit, *templum estis Dei viuentis.* Et infra. *Nam etiam si pecunia vim immensam dinumeraueris aliquis, nihil simile prastiteris ei, quod prastat is, qui seruat animam.* Deinde. *Hac est maior eleemosyna, quam decem millia talentorum, quàm hic mundus vniuersus, quantus quantus vndique patet oculis: si quidem homo est toto mundo pretiosior.*

57. ᵃ ᵃ *In equis, & in quadrigis, &c. ad montem sanctum meum Ierusalem.*] *Ierusalem* typum esse Ecclesiæ iam sæpe à nobis explicatum, & probatum est. Hoc porrò dicendi genere explicatur singularis illa cura, & indulgentia verè paterna, qua Deus fideles animas, vel ad Ecclesiam adducet, vel in ea conseruabit, quibus suprà aut Regiam mamillam, & ab omnimoda gloria delicias promiserat. Vt enim Hebræum populum in humeris, & sinu per locum horroris, & vastæ solitudinis ad quietem inuexit, & abundantiam promissæ terræ, & iterum ex Babylonica seruitute, in Regum humeris in patrias sedes, & antiquam gloriam reuocauit (quem reditum sedatum, & mollem iisdem penè verbis expressit suprà *capite 49. versu 22. Ecce leuabo ad Gentes manum meam; & ad populos exaltabo signum meum, & afferent filios tuos in vlnis, & filias tuas super humeros portabunt.* Quo loco, & toto etiam capite multa diximus in hanc sententiam, quæ huc non incommodè transferri potuissent, sed facile est locum illum adire.) Sic nunc adducendum esse Gentilicum populum molli, ac pacato cursu ad mysticam Ierusalem, id est, ad Ecclesiam prædicit. Perinde atque illi qui licèt viam ingrediantur arduam, scopulosam, & densam, si tamen in carrucis, ac lecticis vebantur, difficultatem viæ, atque molestiam non sentiunt. Est quidem Euangelij via difficilis, & arcta, qualis illa à Christo vocatur, quæ ducit ad vitam; habet passim obuiam, immò, & familiarem crucem, qua se Christi sectatores armant, atque consignant; Sed qui ad sæculi curas, & blandimenta non diffluit, à quibus omnia sunt aspera, inaccessa, & horribilia, in lectica vehitur, quæ ab omni viarum molestia, & difficultate liberat. Vt optimè norunt, qui sæcularibus cogitationibus, & curis, carnisque fallacibus oblectamentis seriò, atque ex animo renunciarunt. Qua de re sæpe, & copiosè Patres, quorum testimoniis referendis, ne te morer, abstineo. Vide Bernardum *in sermone Ecce nos reliquimus omnia* Et *in Psal. Qui habitat, in proœmio.* Et *sermone 1. in dedicatione Ecclesiæ.* Cassianum *collatione vltima cap. 25.* Et Hieronymum Plati, qui in eam sententiam multa collegit *libro 3. de bono statu religiosi, a capite præsertim 13.*

Via vitæ, & Euangelij quomodo mollis.

58. ᵃ ᵒ ᵃ *Quomodo si inferant filij Israel munus in vase mundo in domum Domini.*] Quàm munda essent omnia quæ inducebantur in templum, quæcumque illa essent, siue victimæ, siue libamenta, siue certè illi sacerdotes, ac ministri, quorum offerebantur manu, seu ministerio, probant tot phialæ argenteæ, atque aureæ, tot scypbi, & mortariola, pro sacro quotidianóque ministerio, tot labra, & balnea pro sacerdotum, ac Leuitarum, aut etiam pro victimarum munditie. Sanè suprà *cap. 52.* remigrantis è Babylone edicitur, vt mundent se, ac purificent antequam sacra templi vasa contingant. *Polluta nolite tangere; mundamini qui fertis vasa Domini.* Vt ergo munera illa solemnia, atque legitima, siue alia quæ extra hunc ordinem pro sua pietate, atque arbitratu adducebant Iudæi, quibus præceptum erat *Exod. 23. vers. 15. Non apparebis in conspectu meo vacuus.* mundis offerebantur vasculis, & ipsa, vt par erat, munda erant, atque in suo quæque genere pretiosa: Sic mundos, sibique pretiosos, & gratos fore dicit Gentiles, quos Apostoli, Doctores, & fideles Euangelicæ prædicationis ministri ad Ecclesiam adducent. Quæ ratio stimulos adhibere debet ingentes iis qui proximorum student saluti, cùm sacrificium offerant quotidie, quale Dominus & emit impenso sanguine, & æterna muneratione compensat.

Quanta in sacro ministerio mundities.

ᵇ ᵇ ᵇ *Et assumam ex eis in Sacerdotes, & Leuitas.*] Olim dum templum staret Salomonium Iudæorúmque religio, non admittebantur ad sacra templi ministeria, imò neque ad templi sacram, & interiorem partem, qui non essent è genere Iudaico, & quod ad ordinem attinet sacerdotalem, & Leuiticum, qui non essent à Leui propagati. Quomodo olim Gentes à Iudæorum sacris, imò, & conuictu, atque congressu essent separatæ, & deinde Euangelij tempore in idem cum his coaptati corpus, & eiusdem gradus, atque ordinis participes, diximus pluribus *cap. 56. num. 4. ad num. 7.* Quibus nihil est quod addam. Porrò hic subauditur similitudinis nota, quasi dicas. Vt olim, qui communione inter se Leuitici sanguinis coniungebantur, ad sacrum admittebantur ministerium, sic, quia in Eclesia tam qui ex Iudaico, quàm qui ex Gentilico sanguine prognati sunt, Christi sanguinem participant, & eo nomine videri possunt plusquam fratres, ex Gentibus quoque sacerdotes assumentur, & Leuitæ; sicut olim in antiquis, & exoletis Iudæorum sacris sumebantur, ex genere Leui. 59.

ᶜ ᶜ ᶜ *Quia sicut cæli noui, & terra noua, quæ ego facio stare coram me, dicit Dominus meus, sic stabit semen vestrum, & nomen vestrum.*] Quomodo *nouum* dicatur, quod aliqua ratione renouatum est, aut in meliorem aliquam speciem redactum, diximus *cap. 62. num. 18.* Quo sensu dicantur *cæli noui*, & *terra noua* diximus ad illud *cap. 65. Ecce ego creo cælos nouos, & terram nouam.* Vbi in *cælo nouo*, id est sereno, & puro, & syderibus illustri, atque conspicuo, non obscuro, & nubilo, fortunam lætam, & prosperam significari diximus Idem omnino est in *terra noua*, id est renouata vernali tempore, quæ hyemali glacie horrida, & mortua videbatur. Vt ergo cœli noui, id est sereni grati sunt, & terræ verna species iucundissima, sic erunt sacerdotes ex Gentibus assumpti in Ecclesia Dei; aut quod adhoc est, illi qui in Dei templum à viris Apostolicis adducentur, tanquam pretiosum donum in vase mundo. *Semen*, & *nomen* eorum sunt, quibus cum loquebatur, quos suprà vocarat *trementes verbum Dei.* Semen verò dicuntur illorum Iudæorum, quia filij Abrahæ, non quidem secundùm carnem, sed secundùm fidem, morúmque sanctitatem. Dicuntur verò idem habere nomen, quia viri sunt Israelitæ, quique à Paulo *ad Gal. 6. vers. 16.* dicuntur *Israel Dei. Pax super illos, & super Israel Dei.* Hæc mihi sententia oblata videtur à texto, non extorta. Neque tamen ideo non probo, laudóque 60.

Pulcra Ecclesiæ facies.

Ecclesiæ stabilitas.

laudóque illorum cogitationem, qui hac dicendi forma putant sacerdotium nouæ legis transferendum, aut mutandum non esse: sicut mutatum est, & translatum antiquum Aaronicum. Nam sicut cœli, & terra post multas sæculorum myriadas noua semper sunt, obeuntque suas perpetuò statas, atque constantes vices. Sic etiam Euangelicæ œconomiæ sacerdotium semper erit unum, neque vllum vnquam aliud illi succedet. Ita cum Hieronymo censent frequentes alij.

61. ddd *Et erit mensis ex mense, & sabbatum ex sabbato.*] Allusum esse puto ad tempus Babylonici exilij, vbi intermissa sunt illa sacra, ac solemnitates, quæ statutis tēporibus in Solymitano templo peragebantur: quæ tamen eum restituto populo, ipsa quoque instaurata ac restituta sūt. Sed hæc sine dubio de Ecclesia sunt, in qua solēnitates, & sacrificia magis erunt frequentia, ac sancta quàm in antiquo templo. Porrò hîc puto notam subaudiri similitudinis in hunc sensum. Sicut olim in templo singulis sabbatis, ac mensibus Iudæi certis operabantur sacris: sic in Ecclesia quæ tam Iudæo, quàm Gentili patet, certa, atque solemnia suis temporibus instaurabuntur sacrificia. In *mensibus* Neomenias intelligo, seu Calendas, nam ineunte mense certa peragebantur sacra, de quibus *Num. cap.* 28.

62. Hæc mihi non improbabilia sunt, magis tamen propendeo in illorum sententiam, qui differentiam statuunt inter synagogæ olim, & nunc Ecclesiæ constituta sacrificia. Nam in antiqua lege definitis temporibus sacrificia quædam solemni ritu instituebantur; Vt in Azymis, Pentecoste, Neomeniis, & sabbatis. At in Ecclesia quotidie offertur sacrificium illud augustum, & viuum, quod antiquæ adumbrabant victimæ. Ait ergo Dominus. In Ecclesia non expectabitur mensis initium, aut sabbatum, vt offeratur munus, sed singuli dies Neomeniæ erunt, & sabbata, quæ non interiecto tempore certis spatiis, sed perpetuo, ac continenti tractu sibi succedant. Porrò illud *mensis ex mense, & sabbatum ex sabbato*, nihil aliud esse puto, quàm perpetuam quandam, sibique cohærentem Neomeniarum, sabbatorúmque successionem; ita vt ex mense, id est, Neomenia, statim alia succedat Neomenia; Et ex sabbato aliud sabbatum: neque tempus sit vllum importunum sacrificio.

63. eee *Veniet omnis caro, vt adoret coram facie mea.*] Dixerat omnibus diebus offerendam esse victimam in Ecclesia; nunc addit id ab omnibus esse præstandum. Quod non admittebat Iudæorum antiqua religio; neque enim ab omnibus, neque omnibus diebus omnia peragebātur sacra. Secus erit in Ecclesia, in qua omnes adorabunt, & in omni tēpore, prout cuiusque natura tulerit, & modus. *Omnis caro* ab aliis sæpe, & ab hoc propheta non semel per Synecdochen pro omni homine sumitur. Vt, *Videbit omnis caro salutare Dei.* Sunt enim communia vocabula accōmodatè ad rerum, sermonisque naturam, & ordinem particulariter interdum exponenda, vt non semel à nobis dictum est.

64. fff *Et egredientur, & videbunt cadauera virorum, qui præuaricati sunt in me.*] Felix ille cœtus, quem sibi ex Gentili, siue ex Iudaico populo Deus in Ecclesiam congregauit; egredietur, nempe cogitatione, ex Ecclesia, id est, ex statione tuta; & extra videbit, quanta quotidie, & quàm funesta cædes grassetur, in alienis, id est in eis, qui extra Ecclesiam expositi sunt, & dæmonis ludibrio, & fraudibus; & Domini gladio. Quemadmodum, qui cùm in domo sint tuti ab iniuria, & armis, quibus alij se extra domum mutuò conficiunt, caput extra per fenestram exerunt, vt quid foris fiat, securi prospectent. Hæc puto vera, & magis ad aliorum mentem; sed non puto coniectaret, aut diceret abs re; qui hæc ad illos pertinere existimaret, de quibus in principio capitis, qui externa sanctitate contenti in secessu, & latebris carnibus vescebantur suillis, & in cibum, & mensas murem, & abominationem omnem adhibebant. Hi enim sibi salutem pollicebantur, & pacem, quibus tamen Deus ignominiam minabatur, & cædē. Ait ergo egressuros viros Dei verbum trementes, visurósque strata illorum cadauera, qui se à cæde, & sanguine tutos fore censebant. Cui expositioni fauet, quòd cadauera illorum esse dicuntur, qui à Deo præuaricati sunt, id est, qui cùm legem veram, & religionem profiterentur, ad Deorum tamen impietatem, & impurum cultum defluxerunt. Sed in priorem sententiam magis inclino.

ggg *Vermis eorum non morietur.*] Non vulgarem, aut temporariam mortem fore significat, sed æternam, idque certa nota, & argumento declarat. Nam cadauera, quæ vulgari, & communi cæde corruerunt, soluuntur citò, & liquescunt in saniem, & vermes, qui ex illis generantur, & ex ipsis pascuntur, vbi materia atque alimentum desunt, ipsi quoque pereunt, & deficiunt. Quare qui perituros esse diceret vermes, qui cadauer corrodunt, idem etiam cadauer periturum affirmauerit. Dum ergo propheta in æternum duraturos esse asserit vermes, in æternum corrodendum, atque excruciandum cadauer esse dicit. Agit igitur hîc de æterno reproborum supplicio, quorum non solùm animæ, sed etiā corpora sempiternis sunt deuota suppliciis. Ad hūc credo locum respexit Iudith *cap.* 16. Quæ cùm egisset de Assyriorum cæde, qui duce Holoferne in Israeliticos fines irruperant, eorúmque mortem non temporariam solùm, sed æternam fore significaret, dixit. *Dabit Dominus ignem, & vermes in carnes eorum, vt vrantur, & sentiant vsque in sempiternum.* Et *Eccles. cap. 7. vers. 19. Vindicta carnis impij ignis, & vermis.* Neque verò vllo modo dubitare licet, his verbis explicari gehennale supplicium, quando id expressè Christus docuit *Marci cap. 9. vers. 43. Bonum est tibi claudum introire in vitam æternam, quàm duas manus habentem ire in gehennam, in ignem inextinguibilem, vbi vermis eorum non moritur, & ignis non extinguitur.* 65. Æternum inferni supplicium.

Quærit Serarius *in cap. 16. Iudith q. 2.* an sicut ignis quo cruciantur reproborum animæ, propriè dicitur, & non metaphoricè, vt est cōmunis Theologorum sententia; sic etiam vermis propriè in inferno futurus sit, qui corrodat, & torqueat eorum corpora: Qui partem affirmantem admittit patronósque aduocat suæ sententiæ Anselmum in Elucidario, & Guillielmum Parisiensem, & ex Maldonato Chrysostomum, & Theophylactum: sanè non improbat Haymo *in hunc locum.* Indicat Cyrillus Alexandrinus *in oratione de exitu animæ*, vbi fœdum, & olentem vermem appellat, quæ aliquid proprium notant, quod non cadit in conscientiæ morsum. Docet non obscurè Basilius *in psalmū* 33. vbi cùm ageret de damnatorum pœnis, ait. *Deinde vermium genus venenū immittens, ac carnem vorans inexplebiliter edens, neque vnquā saturitatem sentiens, intolerabiles dolores corrosione ipsa infigens.* Et apertè Innocentius III. *l. de contēptu mundi. Vindicta carnis impij vermis, & ignis: vterque duplex, interior, & exterior.* 66. Vermis propriè in inferno.

terior: Interior qui rodit, & vrit cor; Exterior, qui rodit, & vrit corpus; Dabit Dominus ignẽ, & vermes in carnes eorum, vt vrantur, & sentiant vsque in sempiternũ. Ego in hac controuersia nil definio, quia rationes quas adducit Scratius, non infirmæ videntur; & stat cunctà omnium penè interpretum, & scholasticorum auctoritas Sed, vt communem sententiam amplector sic etiam posteriorem non improbo.

67. Conscientiæ vermis quid & quàm crudelis eius morsus.

Communiter interpretes in *vermibus* consciẽtiæ angorẽ, seu morsum intelligunt, qui, vt bene Chrysostomus ad Theodorum lapsum, non minùs exagitat, & cruciat damnatorũ animas, quàm quodlibet aliud gehennale flagellũ Est autem metaphora valde ad internum illum angorem exprimendum accommodata, vt bene hic Hieron. qui in eam sententiam adducit illud *Prou. 25. v. 20.* sub obelo, *Sicut tinea vestimento, & vermis ligno, ita tristitia viri nocet cordi.* Certè seuera aliqua, & tristi cogitatione, seu acerba peccatorum memoria homines cruciari, ipsi quoque non admodũ dissimili metaphora expresserunt in suis fabulis profani, dum Prometheum alligarunt Caucaso, imposuerúntque aquilã, quæ viscera assiduo carperet morsu; & Tityum, cuius cara vultur ita laceraret; vt renascente quotidie iecore æternum haberet pabulum. Innocentius suprà *l. 3. c. 1.* triplicem constituit vermem, aut triplicem torquendi formam. *Vermis*, inquit, *conscientia tripliciter lacerabit, affliget memoria, sera turbabit pœnitentia, torquebit angustia. Venient enim in cogitationẽ peccatorũ suorum timidi, & traducent illos ex aduerso iniquitates eorum dicentes. Quid profuit nobis superbia? Et iactantia diuitiarum quid contulit nobis? Transierunt illa omnia tanquam vmbra, & sicut nauis, quæ pertransit fluctuãtem aquam, cuius, cùm præterierit, non est inuenire vestigium. Sic & nos nati continuo desinimus esse. Virtutis quidem signum nullum valemus ostendere; sed in malignitate nostra consumpti sumus Cum ingẽti turbatione recogitabunt, quæ cum nimia delectatione gesserũt; vt stimulus memoriæ pungat ad pœnam, quos aculeus nequitiæ stimulauit ad culpam.*

68. Graue est cõsolatorem in dolore non habere, grauissimũ tunc ab aliis subsannari.

h h h *Et erunt vsque ad satietatem visionis omni carni.*] Extremus dolor, & omnium miserrima conditio existimatur, cùm quis ita sit miser, vt tamen nulli sit miserabilis; ita crucietur, & doleat, vt ad miserationem, & dolorem neminem commoueat; imò potiùs dum ipse torquetur, & plorat, alij ipsius dolorem ridendo, aut subsannando augeant. Quam miseriam Ouidius in suo Archilochiu carmine in Ibin, prudens extremo loco posuit.

Sisque miser semper, nec sis miserabilis vlli;
Gaudeat aduersis fœmina, virque tuis.
Accedat lachrymis odium, dignúsque puteris,
Vt mala cum tuleris plurima, plura feras.

Et in sacris plura sunt testimonia eorum, qui ideo dolebant, querebantúrque grauiter, quod neminem ipsorum dolor, aut miseratio tangeret; immò alij in suis lachrymis, & gemitu triumpharent. Iob *capite 30.* queritur quòd in suum dolorem insultent alij. Idem de sua Ierusalem lamentatur Ieremias *Thren. 1. Deposita est vehementer non habens consolatorem.* Idem Dauid de se *Psal. 34.* cùm dixisset *Congregata sunt super me flagella*, addidit. *Subsannauerunt me subsannatione.* Et de Christo *Psal. 68. Sustinui qui simul contristaretur, & non fuit; & qui cõsolaretur, & non inueni.* Neque postremo loco ponendum est, quòd post corpus flagellorum inflictu contusum, & lacerum, Christus illudebatur à stolida, & petulanti turba: & dum confixus clauis penderet è ligno, moueri contra se istiusorum capita videbat, iactaríque contumeliosè à prætereunte viatore. *Vah qui destruis templum.*

Hæc quæ vel ad exiguum tempus perferre molestum est, in æternum sustinebunt, quos suorum scelerum impuritas æternis alligabit suppliciis. Neque enim vnquam consolatorem habebunt vllum, qui ipsorum leuet fastidia longa; atque immensum acerbitatis pondus. Immò nullus erit naturæ intelligentis ordo, qui in illorum clamores, & lachrymas non insultet. Insultabunt ipsi inter se damnati, qui vt proximi sunt & loco, & suppliciorum ordine, ita à se ipsis maximè studiis, & animo dissidebunt. Insultabunt dæmones, &, vt capere illorum status, atque conditio potest, exultabunt, sicut exultant victores capta præda. Insultabunt sancti, quos neque vllus iam dolor potest afficere, neque causa deerit cur in illorum cruciatibus exultare debeant, de quibus *Psal. 51. Videbunt iusti, & timebunt, & super eum ridebunt, & dicent. Ecce homo, qui non posuit Deum adiutorem suum.* Et *Psal. 57. Lætabitur iustus cùm viderit vindictam; manus suas lauabit in sanguine peccatorum.* Quid plura? ridebit, subsannabitque Deus ipse, qui toties illos, támque benignè, ac sedulò ad salutem vocauerat. *Prouerb. 1. Quia vocaui, & renuistis, extendi manum meam, & non fuit qui aspiceret: despexistis omne consilium meum, & increpationes meas neglexistis. Ego quoque in interitu vestro ridebo, & subsannabo, cùm vobis id, quod timebatis, aduenerit.* 69. Nemo vnquã damnatorum miserebitur.

70. Satietas, & saturitas pro abundantia.

Porrò hîc obseruanda duo. Alterum, verbum *video* aliquid indicare in suo ordine, atque genere magnum, vt pluribus ostendimus *capite 60. numero 18. & 53. numero 64.* Alterum, *satietatem, saturitatem*, & similia significare abundantiam. Quare, vt opinor, *satietas visionis*, idem est quod, *videbit, & saturabitur videndo*, nempe cum voluptate, damnatorum pœnas. Quia quandiu volent videbunt, quia pœnarum nullus erit finis: & quantùm volent, quia, & varietas maxima, & incredibilis erit tormentorum acerbitas. Coniunxit hæc duo propheta *capite 52.* cùm ageret de Christo. *Pro eo quod laborauit anima eius, videbit, & saturabitur*; id est, cum voluptate desiderium suum explebit. Huic sententiæ valde concinit Chaldaica translatio. *Et erunt impij iudicati in gehennam, donec dicant super eos iusti, satis vidimus.*

71. i i i Alij *satietatem visionis* sic interpretantur; tam fœda, tam putrida, ac tabida futura esse damnatorum cadauera, aut sordida atque turpia illorum supplicia; vt omnibus nauseam moueant; neque vllus sit, qui illa spectare possit sine fastidiu. Cui expositioni fauet translatio Tigurina, quæ ita legit, *& erunt fastidio omni carni.* Sed placet explicatio superior, cui nihil officit nomen *fastidium*: nam qui damnatorum supplicia viderint, adeò non commouentur illorum lachrymis, vt potiùs illos cum fastidio, ac sibilo repellant.

72. Ad extremum addo hæc videri à Deo ad iustorum consolationem esse proposita, de quorum gloria atque felicitate paulò antè plurima. Nam cùm hi ab alienis, id est, ab his qui extra Ecclesiam sunt, aut ab his, qui in Ecclesia ita viuunt intemperanter, ac liberè, vt mites, Deique trementes verbum deglubant, & lacerent, multa patiantur; à quibus trucidantur, vruntur, & eorum cadauera ignominiosè proiecta & tabescunt in saniem, & vermes generant, pascúntque: solatur illos, dum ait, & irrogatæ iniuriæ, & illatæ cædis

illos

illos pœnas daturos esse grauissimas. Non enim illorum mors vniuserit horæ, siue diei, qualis martyrum fuit; sed æterna; non ignis ad momentum vret, consumétque mortale corpus, sed eiusmodi erit, vt nunquam extinguatur, & in corpus iam immortale in sempiternum sæuiat; non vermibus scatebit cadauer ex quo gignuntur ad spatium breue (vt martyribus accidit, quorum corpora tam diu pascunt vermes, quàm diu carnis materia suppetit, quæ citò consumitur) sed eorum acutos sentient, & æternos morsus. Consolabitur quidem iustos inter dolorum quantumuis horribilem excarnificinam, & Deus præsens, & duri certaminis proposita corona; at miseri quid post dura illa, & longa cruciamenta spectent, nihil habent, & pro amico, & benigno consolatore habebunt miseri, sed non iam amplius vlli miserabiles, qui ipsorum gemitibus oblectentur, & lachrymis insultent.

Hic propheta magnus finem facit illustrissimi, & nunquam satis aut laudati, aut explorati vaticinij. Hic ego quoque finem facio, postquam in eo elucidando annos ferme quinque consumpsi. A Quid longo ac penè continenti studio consecutus fuerim, iudicabunt alij. Illud quàm verissimè affirmare audeo, nihil à me prætermissum, quod ad obscura maximè loca illustranda, aut necessarium, aut opportunum fore existimarem. Quidquid verò est, quod hoc infelici fortasse, pio tamen conatu consecutus sum, quod sanè pertenue, atque exiguum est; id ad diuinam gloriam, quam vnam in scribendo semper spectaui, totum ex animo, atque omnino refero. Si quid verò à me in longo hoc opere, quod nolim, peccatum est, si quid scriptum, quod vel leuiter ab Ecclesiæ sensu, cui ego me totum, & scripta, dicta, cogitatáque submitto, recesserit; id pro non scripto, dicto, cogitatóque haberi volo. B Errare enim humanæ infirmitatis est, at erroris esse tenacem proterui est, & insipientis, ne dicam impudentis ingenij. Quod ego vt in aliis indignor, & auersor; sic etiam in me ipso detestor, & horreo. Quare non solùm Ecclesiæ, quod necesse est, sed etiam doctorum hominum censuræ, quidquid à me scriptum, seu dictum est, etiam atque etiam subiectum esse volo.

INDEX RERVM, ET VERBORVM, QVÆ IN HIS COMMENTARIIS CONTINENTVR.

Prior numerus caput: posterior numerum, qui est ad marginem; P. Procemium operis indicat.

Aspidum

ttt 2 Christi

Dux

E.

Hordeum

Militia

N.

O.

Repen

Spiritus

t

Vinum

F I N I S.

